॥ श्रीमन्न्यायामृतप्रकरणसूचीसंपूर्णा ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृतप्रारंभः ॥

पाण्डुरङ्गी सहोदराणामिदं पुस्तकं  वीरनारायण न पाण्डुरङ्गी

## ॥ श्रीमन्न्यायामृतस्थानांप्रकरणानांसूची ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ।

॥ श्रीमन्न्यायामृतप्रकरणसूचीसंपूर्णा ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ वासवीहृदयानंदंवेदशास्त्र(खा)प्रणायकं । वेदव्यासंगुरूपास्यंवंदेऽभीष्टप्र(दंसतां)दायकं ॥ १ ॥ श्रीरामंहनुमत्सेव्यंश्रीकृष्णंभीमसेवितं । श्रीव्यासंश्रीमदानंदतीर्थसंसेव्यमाभजे ॥ २ ॥ हृत्तमोनाशकंशास्त्रप्रभयातत्वभासकं । नमामिश्रीमदानंदतीर्थाचार्यदिवाकरं ॥ ३ ॥ श्रुतिक्षीराब्धिमामथ्यबुद्धिमंदरभूभृता । प्राप्तान्यायसुधायेनतंजयेंद्रमहंभजे ॥ ४ ॥ ब्रह्मण्यतीर्थवार्ध्युत्थंव्यासतीर्थेंदुमाभजे । तात्पर्यचंद्रिकायुक्तंसर्वतापापहंसतां ॥ ५ ॥ वेदव्यासाब्धिसंजातंसदाहरिपदाश्रयं । पदार्थकौमुदीयुक्तंवेदेशेंदुमहंभजे ॥ ६ ॥ श्रीमन्न्यायसुधायायैर्भावः

**श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ।**

**हरिःॐ। निखिलगुणनिकायंनित्यनिर्धूतहेयंशुभतममतिमेयंशुद्धसौख्याद्युपायं ।**

सम्यक्प्रदर्शितः । तान्वंदेयादवाचार्यान्सदाविद्यागुरूनहं ॥ ७ ॥ अथतत्कृपयान्यायामृतस्येदंप्रकाशनं । क्रियतेश्रीनिवासेन गुरुशिक्षानुसारतः ॥ ८ ॥ इहखलुव्यासतीर्थश्रीमच्चरणः श्रुतमर्थमिमनिषयानिबिभंत्सुः परीक्षकप्रवृत्त्यंगभूतमनुबंधचतुष्टयं वक्तुंविशिष्टविषयादिमद्ब्रह्ममीमांसयानिबध्यसंबंधयितुंचतुर्लक्षणीमीमांसाविवक्षितविशेषणचतुष्टयवत्त्वेनेष्टदेवतामभिष्टवीति॥ **निखिलेत्यादिना** ॥ निखिलगुणपूर्णत्वनित्यनिर्धूतहेयत्वयोर्हेतुहेतुमद्भावः श्रियःपत्येनित्यागणितगुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसइतिटीकाकारोक्तरीत्यावगंतव्यः । ननुनिकायमितिकथं । निकाय्यनिलयालयाइत्यमरकोशे "पा

य्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु"इतिसूत्रेचनिकाय्यशब्दस्यैवनिलयवाचित्वोक्तेर्निकाय्यमितिवक्तव्यत्वा
दितिचेत् । अत्राहुः । निपूर्वकान्निवासार्थकाच्चिनोतेर्धातुविशेषाद्धञ्प्रत्ययेऽकारमात्रंविहायसर्वस्यापिलोपेचकारस्थस्यइकारस्य
एकाररूपेगुणेप्राप्तेअचोऽञ्णितीतिऐकाररूपवृद्धौसत्यांतस्यचायादेशेचकारस्यककारादेशेनिकायमितिरूपस्य "निवासचितिशरी
रोपसमाधानेष्वादेश्चक"इतिसूत्रेनिवासार्थेसाधिततयानिखिलगुणानांनिवासआश्रयइत्यर्थोद्रष्टव्यइति । गुरुचरणास्तु । नायं
निकायशब्दःकोशसूत्रोक्तरीत्यानिवासार्थेरूढोभिप्रेतः । किंतुअव्ययानामनेकार्थत्वान्निखिलगुणाएवनितरांकायोयस्येत्यर्थस्या
भिप्रेततयानकोपिक्षुद्रोपद्रवइत्याहुः ॥ शुभतमेति ॥ मतिशब्दस्यध्यानार्थत्वेतस्याःशुभतमत्वंनामवैराग्यभक्तिदार्ढ्योपकृत

**सकलनिगमगेयंसर्वशब्दाभिधेयंनवजलधरकायंनौमिलक्ष्मीसहायं ॥ १ ॥**

त्वं । तेनमेयंसाक्षात्कर्तव्यं । अपरोक्षज्ञानार्थत्वेतुवैराग्यभक्तिध्यानजातत्वेनशुभतमत्वंतस्यमंतव्यं । तेनमेयंविषयीकर्तव्यं ।
यद्वानित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमदमादिसंपत्तिमुमुक्षारूपसाधनचतुष्टयसंपन्नत्वेनशुभतमायेपुरुषास्तेषांमत्यामेयं श्रवणादि
द्वाराऽपरोक्षज्ञानेनविषयीकरणीयमित्यर्थः । सौख्यस्यशुद्धत्वंनामदुःखासंभिन्नत्वंमंतव्यं । अनेनविशेषणचतुष्टयेनाऽध्यायचतु
ष्टयार्थःसंगृहीतइतिध्येयं । तथाचभगवतोविषयत्वाच्छुद्धसौख्यस्यपरमप्रयोजनत्वान्मतिशब्दोक्तापरोक्षज्ञानस्यचावांतरप्रयो
जनत्वाच्छुभतमानांचाऽधिकारित्वाद्यथायोग्यंसंबंधसद्भावात्प्रेक्षावतामत्रप्रवृत्तिरुचितेत्यपिसूचितं । गुणपूर्णत्वोपपादनायाह ॥
सकलेति ॥ वैदिकानांसर्वशब्दानांयौगिकत्वात्तदभिधेयत्वेसकलगुणपूर्णत्वमेवसिद्ध्यति । यथोक्तं "अतोऽनंतगुणोविष्णुर्य

च्छब्दायोगवृत्तय"इति । ननुकासुचिच्छाखासुअन्यथाप्युच्यमानत्वान्नविष्णोर्निखिलनिगमगेयत्वंयुक्तमित्याशंकापरिहारायसू
त्रकृदुक्तंगतिसामान्यंहृदिनिधायाह ॥ सर्वशब्देति ॥ वैदिकप्रकृत्यादिसर्वशब्दाभिधेयमित्यर्थः । अतोनानयोर्विशेषणयोः
पुनरुक्तिरितिभावः । यद्वाअधिकारिभेदेनवाक्यसमन्वयपदसमन्वयाभ्यांभगवानेवप्रतिपाद्यइतिवाक्यान्वयाज्ज्योतिरुपक्रमादि
त्यादिसूत्रोक्तप्रकारंहृदिनिधायेदंविशेषणद्वयं । अतोनपुनरुक्तिरितिमंतव्यं । निराकारस्यब्रह्मणोबुद्ध्यावनारोहाच्छुभतममतिमे
यत्वंयदुक्तंतदयुक्तमित्याशंकापरिहारायोक्तं नवजलधरकायमितीत्याहुः । वस्तुतस्तुनिखिलगुणनिकायमित्यनेनैवनिराकारत्वशं
कायाःपरिहृतत्वात्स्वोपास्यदेवतास्वरूपकथनायैवेदंविशेषणमितिमंतव्यं । नवजलधरोवर्षाकालीनोमेघः तद्वद्विद्यमानःकायोय

**विघ्नौघवारणंसत्याशेषविश्वस्यकारणं । करुणासिंधुमानंदतीर्थबंधुंहरिंभजे ॥ २ ॥**

**अभ्रमंभंगरहितमजडंविमलंसदा । आनंदतीर्थमतुलंभजेतापत्रयापहं ॥ ३ ॥**

स्यतंनीलमेघश्यामंश्रीकृष्णमित्यर्थः । लक्ष्मीसहायमित्यत्रलक्ष्म्याःसहायइतिविग्रहोनतुलक्ष्मीरेवसहायोयस्येति । तथात्वेमहि
मातिशयाऽलाभात् । एवंचलक्ष्म्याःभगवान्सहायइतिवचनेनग्रंथस्यवाङ्मनोव्यापाररूपत्वाल्लक्ष्म्याश्चवाङ्मनसदेवतात्वाद्यल्ल
क्ष्म्यावाङ्मनसदेवतात्वंतदपितदधीनमितिप्रमेयसूचनेनभगवतोमहामहिमालभ्यतइतिध्येयं ॥ १ ॥ स्वापेक्षितविघ्ननिवारणगु
णवत्त्वेनभगवंतंसेवते ॥ विघ्नौघेति ॥ सत्याशेषेतिविशेषणमुत्तरग्रंथोपक्षेपायभूमिकारचनरूपमितिज्ञेयं ॥ २ ॥ आदिगुरून्से
वते ॥ अभ्रममिति ॥ भ्रमरूपज्ञानरहितं । गंगादिसर्वतीर्थेषुभ्रमोनामाऽऽवर्तस्तिष्ठतीत्याशयः । भंगरहितंप्रतिवादिप्रयुक्तप

राभवरहितं । अन्यत्रतुवसंतादिकालेप्रवाहविच्छेदरूपोभंगोस्तीत्यवसेयं । अजडं जाड्याख्यदोषरहितं । इतरत्रतुजलात्मकत्वा त्जाड्यमस्तीतिबोध्यं । विमलंविगतमलं । “शमलंपापमुद्दिष्टंरागद्वेषादिकंतथा । अपराधश्चशमलंमलंचशमलंविदु”रितिकर्मनि र्णयवचनात्मलशब्दोक्तपापरहितमित्यर्थः । अपरत्रतुवर्षाकालेकल्मषतादिरूपंमलमस्तीत्यवसेयं । तापत्रयापहं स्मरणादिना आध्यात्मिकादितापत्रयवारकं । इतरत्रतुआधिभौतिकाख्यबाह्यतापवारकत्वमेवेतिध्येयं । अतएवातुलंगंगादितीर्थासदृशं ॥ ३॥

चित्रैःपदैश्चगंभीरैर्वाक्यैर्मानैरखंडितैः । गुरुभावंव्यंजयंतीभातिश्रीजयतीर्थवाक् ॥ ४ ॥
समुत्सार्यतमःस्तोमंसन्मार्गंसंप्रकाश्यच । सदाविष्णुपदासक्तंसेवेब्रह्मण्यभास्करं ॥ ५ ॥
ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिकल्याणगुणशालिनः । लक्ष्मीनारायणमुनीन्वंदेविद्यागुरून्मम ॥ ६ ॥
श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिधीमंदरमहीभृता । आमथ्योद्ध्रियतेन्यायामृतंविबुधतृप्तये ॥ ७ ॥

जयतीर्थवाक्स्तुतिव्याजेनतान्स्तौति ॥ चित्रैरिति ॥ पदानांचित्रत्वंनामाऽऽकांक्षादियुक्तत्वं । वाक्यानांगंभीरत्वंनामास्पष्टा र्थत्वं । मानानामखंडितत्वंनामप्रतिप्रमाणराहित्यंद्रष्टव्यं । गुरोरानंदतीर्थस्ययोगुरुभावस्तं ॥ ४ ॥ स्वसंन्यासगुरुंसेवते ॥ स मुत्सार्येति ॥ भास्करपक्षेविष्णुपदमाकाशं । “ वियद्विष्णुपदंव्योमे ”त्यभिधानात् ॥ ५ ॥ स्वविद्यागुरून्प्रणमति ॥ ज्ञाने ति ॥ ६ ॥ स्वग्रंथनामाह ॥ श्रीमध्वेति ॥ प्रसिद्धाऽमृतपक्षेविबुधाःदेवाः । ग्रंथपक्षेविबुधाःपंडिताः ॥ ७ ॥ न्यायामृतो

द्धरणस्यमूलकोशैरेवशिष्यैःकर्तुंशक्यत्वाद्व्यर्थोयंभवतांश्रमइत्यतआह ॥ विक्षिप्तेति ॥ अनुक्तेति ॥ भगवत्पादटीकाकारा भ्यांकंठतोऽनुक्तमर्थादुक्तमितिव्याख्येयं । अन्यथातदुभयापेक्षयास्वस्यसार्वज्ञ्यापत्तिरितिध्येयं ॥ ८ ॥ ॥ सत्याशेषविश्वस्य कारणमित्युपक्षिप्तंविश्वस्यसत्यत्वमसहमानोमायावादीप्रत्यवतिष्ठते ॥ नन्विति ॥ अत्रैवकारार्थश्चिंत्यते । विशेषणसंगतोऽय मेवकारः । तस्यचविशेष्यतावच्छेदकेएवकारसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यत्वार्थकत्वस्यशंखःपांडुरएवेत्यादौदर्शनेन विश्वत्वेमिथ्यात्वव्याप्यत्वलाभात्सर्वोपिशंखःपांडुरइतिलाभवत्सर्वमपिविश्वंमिथ्येतिप्राप्त्यासत्याशेषविश्वस्यकारणमितियत्स

विक्षिप्तसंग्रहात्कापिकाप्युक्तस्योपपादनात् । अनुक्त
कथनात्कापिसफलोयंश्रमोमम ॥ ८ ॥ ननुमिथ्यैवविश्वं

त्याशेषविश्वस्यकारणत्वमुक्तंतदसदितिभावः । यद्वाविश्वमेवमिथ्येतिविशेष्यसंगतोऽयमेवकारः । तस्यचविशेष्यतावच्छे दकानवच्छिन्नेविशेषणसंबंधव्युदासार्थत्वस्यपार्थएवधनुर्धरइत्यादौदर्शनेनाऽत्रविश्वत्वानाक्रांतेब्रह्मणितुच्छेचमिथ्यात्वसंबंधव्य वच्छेदस्तदर्थः । [1] तथाचविश्वमेवमिथ्यातत्कारणत्वंदूरोत्सारितमितिभावः । अथवैवकारःकार्त्स्न्यार्थे । जगदेवदुः खपंकनिमग्नमितिवत् । तथाचमिथ्याशब्दैवशब्दाभ्यांसत्याशेषेत्युक्तविशेषणद्वयाक्षेपलाभइत्याशयः । संप्रदायस्तुप्र माणबाधाद्यशेषप्रतिज्ञादोषोद्धारार्थोत्रैवकारः । नचैतदलौकिकं । " मिथ्यैवभेदोविमतोभेदत्वाच्चंद्रभेदवदि "त्यनुव्या

प्रामाण्यवादे

1 अस्य वाक्यस्यात्र संगत्यभावात् उत्तरपृष्ठे 1 पङ्क्तौ ध्येयं इत्यनन्तरं योज्यं तथा चो संगतिरुपपद्यते ।

तत्वनिर्णयमुद्दिश्य केवलं गुरुशिष्ययोः । कथाऽऽवेशामपि सतां वादो वा सकृते ... । कथालक्षणं



ख्यानव्याख्यावसरेसुधायांसाध्यावधारणेनाऽऽभासोद्धारंसूचयतीतिटीकाकारैरुक्तत्वादितिध्येयं । इममेवैवकारार्थमेतादृशप्र
तिज्ञयासिद्धेविश्वमिथ्यात्वेदूषणाभिधातृभिर्भवद्भिरतीवसावधानैर्भवितव्यमित्याशयेनविशदयति ॥ तथाहीति ॥ तथा यत्प्र
तिज्ञातंविश्वमिथ्यात्वंतत् हिप्रमाणप्रसिद्धं नतुप्रमाणबाधादिदोषोपेतमित्यर्थः । पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहाभ्यांप्रवर्तनीयस्यविचारस्य
संशयजन्यत्वाद्विचारांगसंशयापरनाम्नींविप्रतिपत्तिंदर्शयति ॥ तत्रेति ॥ प्रवर्तनीयायांमिथ्यात्वसत्यत्वकथायां । विप्रतिप
त्तिःसंशयः । ननुकस्येयंविप्रतिपत्तिः । नतावद्वादिनः । तस्यमिथ्यात्वनिश्चयवत्त्वात् । नापिप्रतिवादिनः । तस्यसत्यत्वनिश्च
यवत्त्वादितिचेत्सत्यं । नवादिप्रतिवादिनोरियंविप्रतिपत्तिः । किंतुतदुभयव्यतिरिक्तानांसभापत्यादीनामेव तत्वनिर्णयेप्सुसभा

तथाहि तत्रविप्रतिपत्तिः ।

पत्याद्यर्थिताभ्यामपिवादिप्रतिवादिभ्यांक्रियमाणायाःकथायास्तत्संशयनिरासद्वारातत्वनिर्णयफलकत्वाद्ग्रंथस्यापिवादप्रक्रियया
प्रवर्तमानत्वात् । अतःकथातःपूर्ववादिप्रतिवादिव्यतिरिक्तानांसभापत्यादीनांवादिप्रतिवादिप्रवर्तनीयविचारांगसंशयापरनाम्नी
विप्रतिपत्तिरस्तीतिव्याख्येयं । यथोक्तं । “वासमितेःशुभेती”तिसंप्रदायः । अन्येतुनेयंविप्रतिपत्तिर्वादिनोनापिप्रतिवादिनः
किंनामोभौप्रतिएकैकपक्षपरिग्रहायविरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयरूपाविप्रतिपत्तिर्मध्यस्थप्रदर्शितास्तीत्यर्थइत्याहुः । ननुविप्रति
पत्तिमादौप्रदर्श्यपश्चात्पूर्वपक्षउत्थापनीयः । विषयोविशयश्चैवपूर्वपक्षस्तथोत्तरइतिवचनात् । अतोऽत्रवैपरीत्यंकस्मादाचरित

मितिचेदुच्यते । मिथ्यैवेत्यस्यनपूर्वपक्षप्रदर्शनएवतात्पर्यं किंनाम संशयस्यविरुद्धार्थप्रतिपादकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यद्वय जन्यत्वेनविप्रतिपत्तिवाक्यद्वयाऽज्ञानेप्रदर्शयितुमशक्यत्वात्सत्याशेषेतिसत्यत्वप्रतिपादकंमिथ्यैवविश्वमितिमिथ्यात्वप्रतिपाद कंवाक्यंचादौप्रदर्श्यानंतरंसंशयापरनाम्नीविप्रतिपत्तिःप्रदर्शितेत्यदोषइति । विश्वंमिथ्येतिसामान्येनप्रतिज्ञातं । तथाचब्रह्माद रपिविश्वशब्देनग्रहणेबाधाद्यापत्तेःधर्मिणंनिर्धारयंस्तामेवविप्रतिपत्तिंविवृणोति ॥ **ब्रह्मप्रमान्येनवेत्यादिना** ॥ अत्रविद्वत्प्र मोदार्थंपदानांकृत्यंचिंत्यते । तथाहि । ब्रह्मान्यन्मिथ्येत्युक्तेतुच्छेबाधःस्यात् । अतःअसद्विलक्षणत्वेसतीत्युक्तं । तावत्युक्तेशु क्तिरूप्येसिद्धसाधनतास्यात् । अतोऽबाध्यत्वेसतीत्युक्तं । नन्विदंविशेषणंव्यर्थं । सिद्धसाधनतायावक्तुमशक्यत्वात् । अस

## ब्रह्मप्रमान्येनवा

द्विलक्षणत्वेसतिब्रह्मान्यन्मिथ्येतिवादिनाप्रयुक्तेसतिप्रतिवादिभिरस्माभिःसिद्धसाधनतावाच्या । नहिसावक्तुंशक्या । अस्मन्म तेशुक्तिरूप्यस्यासत्त्वेनपक्षतावच्छेदकानाक्रांतत्वादितिचेन्न । परार्थानुमानेवक्तुमशक्यत्वेपियदातवैवस्वार्थानुमितिःतदात्वन्मते तस्यासद्विलक्षणत्वेनसिद्धसाधनताप्राप्त्याअबाध्यत्वविशेषणसार्थक्यात् । नचविशेषणप्रयोजनस्योभयवादिसिद्धत्वाभावइतिवा च्यं।विशेषणस्यसार्थक्येप्रयोजनवत्त्वमेवतंत्रंनतूभयवादिसिद्धप्रयोजनवत्त्वं। गौरवात्। नचैतददृष्टचरमितिवाच्यं। निरीश्वरवादि नंमीमांसकंप्रतीश्वरसाधनायतार्किकेणप्रयुज्यते "जन्यकृत्यजन्यानिजन्यानिसकर्तृकाणी" त्यादि । तत्रजन्यानिसकर्तृकाणीत्युक्ते

घटादीनांकुलालादिकर्तृकतायाःसिद्धत्वेनसिद्धसाधनतास्यात् । अतःकृत्यजन्यानीत्युक्तं । तर्हितार्किकमतेसर्वस्यापीश्वरकृतिजन्यत्वेनाऽऽश्रयासिद्धौप्राप्तायांजन्यत्वंकृतिविशेषणमुपात्तं । नहीदंसंभवति । आद्यजन्यपदस्यतार्किकरीत्याकृत्यसद्भावेपिमीमांसकरीत्यातदभावात् तस्यनिरीश्वरवादित्वेनाश्रयासिद्धेस्तेनोद्भावयितुमशक्यतयोभयसिद्धप्रयोजनाभावेनतद्वैयर्थ्यशंकायांविशेषणस्यसार्थक्येप्रयोजनवत्त्वमेवतंत्रंनतुतस्योभयसिद्धत्वमपीतियथातार्किकैःसमाधीयतेतथेहापीति । अत्रेदंचिंत्यं । यदुक्तंस्वार्थानुमितिदशायांसिद्धसाधनतावारणायविशेषणंसार्थकमितितदयुक्तं । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वपक्षेसिद्धसाधनताऽभावःपृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रदृष्टः यथाहिघटत्वावच्छेदेनेतरभेदसिद्धावपिपृथिवीत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रसाध्यसिद्धेरभावेनसिद्धसाधनतायाअभावात् । एवमिहापिशुक्तिरूप्यत्वावच्छेदेनमिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धावपिअसद्विलक्षणत्वेसतिब्रह्मान्यत्वावच्छेदेनसर्वत्रवियदादौमिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्ध्यभावेनसिद्धसाधनतायाअभावादबाध्यत्वविशेषणंव्यर्थमिति । केचित्तुपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेयत्रकुत्रचित्साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वपक्षेंऽशेसिद्धसाधनतायाःसंभवाद्विशेषणंसार्थकमित्याहुः । अत्रपृथिवीइतरभिन्नेत्यस्यापिदुष्टत्वापत्तेस्तदयुक्तं । अपरेतुअसद्विलक्षणत्वेसतिब्रह्मान्यत्सत्यमितिप्रतिवादिनासाधनीयं । तत्रमायिनाशुक्तिरूप्येबाधउद्भाव्येत तदर्थमबाध्यत्वेसतीत्युक्तमित्याहुः । ननुनात्रऽबाधःसंभवति । तथाहि । यद्धर्मावच्छेदेनयस्मिन्धर्मिणिसाध्यंसाध्यतेतद्धर्मावच्छेदेनतत्रतदभावज्ञानंबाधः । यथाऽग्नित्वावच्छेदेनाग्नावनुष्णत्वंसाध्यतेतद्धर्मावच्छेदेनैवाग्नावुष्णत्वज्ञानंचेद्बाधः । नतुअग्नित्वावच्छेदेनानुष्णत्वेसाध्येद्रव्यत्वावच्छेदेनयत्रकुत्रचिदुष्णत्वज्ञानंबाधः । समानप्रकारकवि

रहज्ञानस्यैवबाधत्वात् । एवंचपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रसाध्यसिद्धेरुद्देशत्वेनाऽसद्विलक्षणत्वेसति ब्रह्मान्यत्वावच्छेदेनसर्व १
त्रप्रपंचेसत्यत्वस्यास्माभिःसाध्यमानत्वाच्छुक्तिरूप्यत्वावच्छेदेनसत्यत्वाभावस्यसिद्धत्वमादायबाधोक्त्ययोगइतिचेन्न । त्वदुक्तं
हिसंपूर्णबाधलक्षणं । यदाहिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेयत्रकुत्रचित्साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वंतदापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेयत्रकुत्रचित्सा सर्वत्र
ध्याभावस्यसिद्धौअंशेबाधः । तथाचासद्विलक्षणत्वेसतिब्रह्मान्यत्वावच्छेदेनयत्रकुत्रचित्सत्यत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वंयदातदाऽसद्विल सर्वत्र
क्षणत्वेसतिब्रह्मान्यत्वावच्छिन्नेयत्रकुत्रचिच्छुक्तिरूप्येसत्यत्वाभावसिद्ध्यांशेबाधोमायिनोद्भाव्येतापि । तदर्थमबाध्यत्वविशेषण
मितिनकोपिदोषः । अथाऽबाध्यत्वेसतीत्याद्युक्तौमायिमतेआश्रयासिद्धिः । तन्मतेविश्वस्यबाध्यत्वेनपक्षालाभात् । अतोब्रह्मप्र
मान्येनेत्युक्तं । तथाचतन्मतेजगतोब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेपितदन्येनाबाध्यत्वसत्त्वान्नाश्रयासिद्धिरितिभावः । नन्वत्रनञ्द्वयंकस्मादु
पात्तंब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेसतीत्येवकस्मान्नोक्तमितिचेदुच्यते । तथात्वेतत्ववादिमतेआश्रयासिद्धिः । तन्मतेजगतःसत्यत्वेनब्रह्मप्रमा
बाध्यत्वाभावात् । अतोनञ्द्वयगर्भता । तथाचास्मन्मतेसर्वथाऽबाध्यत्वेनविशेषणपर्यवसानं । तन्मतेतुब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनेति
नकोपिदोषइतिद्रष्टव्यं । नन्वत्रप्रमापदंकिमर्थंब्रह्मज्ञानान्यज्ञानाबाध्यत्वेसतीत्येवकस्मान्नोक्तमितिचेदुच्यते । ब्रह्मज्ञानान्यज्ञा
नाबाध्यत्वेसतीत्युक्तौसर्वप्रत्ययवेद्येचेत्यादिवचनान्नेदंरूप्यमितिबाधकज्ञानस्यापिशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वेनब्रह्मज्ञानत्वा
त्तद्बाध्येअतएवब्रह्मज्ञानान्यज्ञानाबाध्येशुक्तिरूप्येमिथ्यात्वसिद्ध्यासिद्धसाधनतास्यात्तदर्थंप्रमापदं । वेदांतजन्यनिष्प्रकारकब्रह्म
ज्ञानस्यैववस्तुगत्याप्रमात्वेननेदंरूप्यमितिज्ञानस्यवस्तुगत्यातन्मतेऽप्रमात्वात् । ब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वस्यशुक्तिरूप्येऽभावेनधर्मि

पाठुरई

कोटावप्रवेशान्नसिद्धसाधनतेतिध्येयं । अत्रयद्यपिप्रमात्वंनामनतद्वतितत्प्रकारकत्वंविवक्षितं । निर्विकल्पकाऽव्याप्तेः । ब्रह्मप्रमायानिष्प्रकारकत्वेनब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वाभावात् । तथापिविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वंविवक्षितंसविकल्पकप्रमायांविशेष्यवृत्तिप्रकारकत्वमादायनिर्विकल्पकायांतुसर्वथानिष्प्रकारकत्वेनलक्षणपर्यवसानं । प्रकृतेचवेदांतजन्यप्रमायाःनिर्विकल्पकरूपतयासर्वथानिष्प्रकारकत्वेनब्रह्मावृत्त्यप्रकारकत्वात्उक्तंप्रमालक्षणमस्तीतिनकोपिदोषइतिध्येयं । अथब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वेसतीत्याद्युक्तौब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वेब्रह्मस्थायीतिप्रमाबाध्येब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविशेषणजातस्यसत्त्वेनधर्मित्वप्राप्तौतत्रमिथ्यात्वसाधनेसिद्धसाधनतास्यादित्यस्वरसादाह ॥ सप्रकारेण(रकेण)वेति ॥ तथाचनब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वस्यविप्रतिपत्तिधर्मिता ।

**सप्रकारेणवा अबाध्यत्वेसतिअसद्विलक्षणत्वेसतिब्राह्मान्य**

तस्यस्थायीब्रह्मेतिसप्रकारकप्रमाबाध्यत्वेनसप्रकारकेणाबाध्यत्वाभावादित्याहुः । तच्चिंत्यं । नेदमस्वरसोद्भावनंयुक्तं । तथाहि । अत्रब्रह्मप्रमाशब्देननिष्प्रकारकप्रमायाएवविवक्षितत्वेनब्रह्मस्थायीतिप्रमायाब्रह्मप्रमात्वाभावेनब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वमादायसिद्धसाधनतायावक्तुमशक्यत्वात् । किंचब्रह्मप्रमेत्यत्रप्रमाशब्देनातत्वावेदकप्रमाविवक्षितोततत्वावेदकप्रमा । नाद्यः । शुक्तिरूप्यस्यापिनेदंरजतमित्यतत्वावेदकप्रमाबाध्यत्वेनातत्वावेदकब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वादेःसत्त्वेनतस्यमिथ्यात्वसाधनेपुनःसिद्धसाधनतायादुर्वारत्वापातात् । नद्वितीयः । तथात्वेब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वमादायसिद्धसाधनतायावक्तुमशक्यत्वात् । ब्रह्मस्था

यीतिप्रमायाःतत्वावेदकत्वाभावेनब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वेतत्वावेदकप्रमान्येनाबाध्यत्वस्याभावेनतदादायसिद्धसाधनतायाअयो
गेनसप्रकारकेणवेत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेरिति । संप्रदायस्तु । ब्रह्मप्रमेत्यस्यहिब्रह्मविषयिणीप्रमेत्यर्थः । ब्रह्मवेदांतजन्यवृत्ति(व्या
प्यं)विषयंनेतिमतेब्रह्मप्रमायाएवाभावेनतद्धटितविप्रतिपत्त्ययोगइत्यस्वरसादाहसप्रकार(रे)केणवेति । यद्वक्ष्यतिविश्वमिथ्यात्व
स्याऽनुमानबाधकथनावसरे "ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिनेतिमतेनतुद्वितीयतृतीये" इति ॥ ननुचब्रह्मान्यदित्यस्ययदिब्रह्मप्रतियोगि
कान्योन्याभाववत्त्वमर्थस्तर्ह्यसतोनिस्स्वरूपत्वेनब्रह्मप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपभूतस्यासत्यऽसंभवेन तदाऽऽदाय
बाधाऽप्रसक्तेरसद्विलक्षणत्वेसतीतिविशेषणवैयर्थ्यात् । यदिचान्योन्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकात्यंताभावव्याप्यतयाब्रह्म
त्वात्यंताभाववत्त्वमर्थस्तर्हिनिर्धर्मकेब्रह्मण्यपितस्यसत्त्वेनतत्रमिथ्यात्वसाधनेबाधापत्तेः । नचब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेनब्रह्मत्वात्यंताभा
वाधिकरणत्वमपिनास्तीतिवाच्यं । अभावरूपाधर्मानाद्वैतंनिघ्नंतीतिमंडनमिश्रोक्तेरितिचेदुच्यते । द्वितीयपक्षांगीकारेदोषाभा
वात् । नचोक्तरीत्याबाधइतिवाच्यं । मायिकब्रह्मत्वसद्भावेनतदत्यंताभावाधिकरणत्वाभावेनतस्यपक्षबहिर्भूतत्वेनतत्रबाधाप्रस
क्तेः । अथवाऽऽद्यएवपक्षोभिप्रेतः । नचोक्तदोषः । तस्याऽस्मन्मतेधर्मिस्वरूपत्वेपिपरमतेतदभावेनतद्रीत्याबाधवारणायविशे
षणसार्थक्यादित्याहुः । वस्तुतस्तुब्रह्मान्यत्वंनामब्रह्मविलक्षणत्वं वैलक्षण्यंचतद्विरुद्धधर्मयोगित्वं तच्चास्त्यसति निषेधबुद्धि
विषयत्वादिरूपब्रह्मविरुद्धधर्मसद्भावात् । अतस्तदादायबाधपरिहारायासद्विलक्षणत्वेसतीत्युक्तमित्यवगंतव्यं । अथवाब्रह्मान्य
दित्यस्यब्रह्मान्यद्यस्मादित्यर्थकरणेनाऽसतोपिप्राप्त्या* तत्रबाधपरिहारायासद्विलक्षणत्वेसतीतिविशेषणस्यसार्थक्यात् । प्रति

योगित्वादिधर्माणांरूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावादित्यालोचनीयं ॥ प्रतिपन्नोपाधाविति ॥ यस्ययदधिष्ठानत्वेनप्रतिपन्नंतत्रेत्यर्थः । (प्रतियोग्याधारत्वेनप्रतिपन्नेत्यर्थः) तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणायेदंविशेषणं । तत्रप्रतिपन्नोपाधेरेवाभावादितिभावः । नन्वत्रनिषेधशब्दोयदिप्रागभावध्वंसान्योन्याभावपरस्तर्हितत्प्रतियोगित्वस्यघटादिप्रपंचेसत्त्वेनसिद्धसाधनताप्रसंगः । प्रागभावविवक्षायामविद्यादावनादौबाधापत्तिश्च । अतोत्यंताभावपरएववाच्यः । तथाचत्रैकालिकपदंव्यर्थमितिचेत् । अत्रकेचित् । त्रैकालिकनिषेधशब्देनाखंडवृत्त्यात्यंताभावएवविवक्षितइत्यदोषइत्याहुः । गुरुचरणास्तु । निषेधशब्दः संसर्गाभावपरः । तथाच

त्प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनवा पारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनवा।अखंडार्थनिष्ठवेदांतजन्यनिष्प्रकारकब्रह्मप्रमाबाध्यमपिविश्वंब्रह्मप्रमान्येनवासप्रका

त्रैकालिकसंसर्गाभावोत्यंताभावएवेतिनकोपिक्षुद्रोपद्रवइतिनिरूपयंति । प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेसाध्येऽत्यंतासत्त्वप्राप्तिः । नचेष्टापत्तिः । असद्विलक्षणस्वरूपांगीकारात्तथाचबाधइत्यस्वरसादाह ॥ पारमार्थिकत्वेति ॥ असद्विलक्षणंव्यावहारिकंस्वरूपमनुपमृद्यपारमार्थिकत्वाकारेणनास्तीतिसाध्यतइतिनदोषइतिभावः । ब्रह्मप्रमान्येनवासप्रकारेणवेत्यनयोर्विशेषणयोःकृत्यंदर्शयति ॥ अखंडार्थेति ॥ ब्रह्मप्रमाबाध्यमपीत्युक्त्याब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वमुपपादितं । निष्प्रकारकब्रह्मप्रमेत्युक्त्यासप्रकारेणाबाध्यत्वमुपपादितं । वेदांतजन्यप्रमायानिष्प्रकारकत्वोपपादनायाखंडार्थनिष्ठेत्युक्तं। निर्विशेषार्थनिष्ठेत्यर्थः॥



विप्रतिपत्तिरूह्येति ॥ अत्रविप्रतिपत्तिर्नामसंशयजनिकाविरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयरूपैवविवक्षिताद्रष्टव्या । ननुमूलकोशेआचार्यैःटीकाकारैर्वाकुत्रापिविप्रतिपत्तेरप्रदर्शितत्वात्तत्प्रदर्शनेभवतामकौशलंस्यादितिचेत् । सत्यं । नप्रदर्शनीयैवविप्रतिपत्तिः । तर्हिभवद्भिःकस्मात्साप्रदर्शितेतिचेत्तत्राह ॥ इदंचेति ॥ वस्तुतइति ॥ अत्यावश्यकतयेत्यर्थः । अंगीकृत्येदमुक्तं । वस्तुतस्तुतार्किकमतेपिनविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्यावश्यकता । कुतइतिचेन्निष्प्रयोजनत्वादितिगूढाभिसंधिराह ॥ तत्पक्षेपीति ॥

रेणवानबाध्यमितिनाश्रयासिद्धिः। एवमुत्तरत्रापिपूर्वोत्तरपक्षानुमानप्रतिज्ञेसंकलय्यविप्रतिपत्तिरूह्या । इदंचविप्रतिपत्तिप्रदर्शनंतार्किकरीत्यैव नतुवस्तुतः। तत्पक्षेपिविप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षपरिग्रहैकफलकत्वात् । तस्यचकथाबाह्येन

ननुतर्हिकथंनिष्प्रयोजनत्वं । पक्षपरिग्रहस्यैवफलत्वादितिशंकायांतस्यान्यथासिद्धत्वेनविप्रतिपत्तिवाक्यसापेक्षत्वाभावादित्याशयमुद्घाटयति ॥ तस्येत्यादिना ॥ तस्य पक्षपरिग्रहस्यसिद्धावित्यन्वयः । लौकिकरीत्यनुसारिणाभाषारूपेणवादिवाक्येनमया प्रपंचमिथ्यात्वंसाध्यतइतिसंस्कृतरूपेणवादिवाक्येनेत्यन्वयोद्रष्टव्यः । ननुयदिकर्णाटकमहाराष्ट्रद्राविडादिभाषारूपेणवादिवाक्येनपक्षपरिग्रहरूपफलसिद्धिःतदाऽपशब्दादिनानिग्रहापत्तिः । तथायदिमयाप्रपंचमिथ्यात्वंसाध्यतइतिसंस्कृतरूपेणवादिवा

क्येनतत्सिद्धिस्तर्हिंप्रपंचशब्देनब्रह्मशुक्तिरजत(तुच्छ)योरपिप्राप्त्याबाधसिद्धसाधनतेस्यातामित्याशंकापरिहारायोक्तं ॥ निग्रहा
नर्हेणेति ॥ तत्कुतइत्यतउक्तं ॥ कथाबाह्येनेति ॥ समयबंधादितःपूर्वतनेत्यर्थः । कथायामेवनिग्रहइतिभावः । उक्तकुसृष्टिःब्रह्म
प्रमान्येनेत्यादिविशेषणंप्रक्षिप्यतत्प्रयोजनान्वेषणरूपा । ननुतार्किकमतेपक्षपरिग्रहरूपफलस्यान्यथासिद्ध्यातदर्थंविप्रत्तिपत्तिवा
क्यस्यवैयर्थ्येपिप्रयोजनांतरार्थंतत्सार्थकमितिचेत्तत्रविकल्पयामः । तत्प्रयोजनंसाध्योपस्थितिर्वापक्षत्वप्रयोजकसंशयोवा । तत्राद्य

निग्रहानर्हेणलौकिकरीत्यनुसारिणासंस्कृतरूपेणवाभाषारूपेणवामयाप्रपंचमिथ्या
त्वंसाध्यतइतिवादिवाक्येनवात्वयाप्रपंचमिथ्यात्वंसाध्यमितिमध्यस्थपरिकल्पि
तविषयस्वीकारेणवासिद्धौप्रतिज्ञाव्यतिरिक्तस्यउक्तकुसृष्टियुक्तस्याविप्रतिपत्तिवा
क्यस्यवैयर्थ्यात् । नचसाध्योपस्थित्यर्थंतत् । प्रतिज्ञयैवतत्सिद्धेः । नचपक्षत्वप्रयो
जकसंशयार्थंतत् । वादिप्रतिवादिनोःप्राश्निकानांचनिश्चयवत्त्वेनतदयोगात् ।

माशंक्यनिराकरोति ॥ नचसाध्येति ॥ तत्विप्रतिपत्तिवाक्यं । हेत्वभिधानप्रयोजकाकांक्षाजनकत्वेनसाध्योपस्थितेरावश्यक
त्वादितिभावः । द्वितीयमाशंक्यनिराचष्टे ॥ नचपक्षत्वेति ॥ पक्षतायाःसंदेहघटितत्वादितिभावः । यथाहुःपदार्थविदः ।
"संदिग्धसाध्यधर्माधर्मीपक्ष" इति । पक्षत्वप्रयोजकसंशयोपिनवाद्यादीनामित्याह ॥ वादीति ॥ तथाचनिश्चायकप्रमाणरूप

विशेषदर्शनसद्भावेनविशेषादर्शनाख्यहेत्वभावान्नविप्रतिपत्तिवाक्यस्यवाद्यादिसंशयाधायकत्वमितिभावः । ननुविशेषदर्शनसद्भावेनवाद्यादीनांस्वारसिकसंशयासंभवेप्याहार्यसंशयाधायकत्वेनविप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षत्वप्रयोजकत्वंसंभवति । तस्यविशेषदर्शनाप्रतिबद्धत्वादित्यतआह ॥ आहार्येति ॥ अतिप्रसंगेनेति ॥ अनुमित्युत्तरकालेसिद्धिस्थलेसिषाधयिषाविरहदशायामप्याहार्यसंशयसंभवेनपक्षत्वापत्त्यानुमित्यापत्तिरित्यतिप्रसंगेनेत्यर्थः । वैयात्यादिष्टापत्तौचोदितायामाह ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ 15
आहार्यसंशयस्येत्येतदनुवर्तते । ननुवाद्यादीनांनिश्चयवत्त्वेनविप्रतिपत्तिवाक्यस्यवाद्यादिषुस्वारसिकसंशयाधायकत्वंनास्तीत्युक्त

**आहार्यसंशयस्यचातिप्रसंगे(गित्वे)नपक्षत्वाप्रयोजकत्वात् । विप्रतिपत्तिवाक्यानपेक्षत्वाच्च । संशयंविनापिसिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमाना(साधकबाधकप्रमाणा)भावरूपस्यपक्षत्वस्यसंभवाच्च ।**

मयुक्तं । तथात्वेकथायांवादिनाप्रतिवादिनंप्रतिप्रतिवादिनावादिनंप्रत्यनुमानेप्रयुक्तेअनुमितिरेवनस्यात् । संदेहघटितपक्षतायाअनुमितिजनिकायाअभावादित्यतआह ॥ संशयमिति ॥ सिषाधयिषाविरहेति ॥ ननुसर्वत्रानुमानरूपसाधकप्रमाणस्यैवसत्त्वेनतदभावादसंभवइतिचेदुच्यते । साधकमानपदस्यानुमानातिरिक्तसाधकमानपरत्वात् । तथाचसिषाधयिषाविरहसहकृतानुमानातिरिक्तसाधकमानरूपविशिष्टस्याभावःसर्वत्रानुगतः । तथाहि । सिद्धिस्थलेनुमानातिरिक्तप्रत्यक्षरूपसाधकमानरूप

16

विशेष्यस्यसत्त्वेपिविशेषणाभावेनविशिष्टस्याभावोस्ति । महानसेवह्निमनुमिनुयामितिसिषाधयिषयाह्यनुमानंतत्रप्रवर्तते । धूमानुमानस्थलेविशेषणमस्ति । सिद्धिस्थलएवहिसिषाधयिषा नसर्वत्र । इच्छायाज्ञानसाध्यत्वमेवनत्वनुमित्यादिरूपज्ञानस्येच्छासाध्यत्वं । सत्यांसामग्र्यामिच्छाभावेनज्ञानानुदयाभावात् । अन्यथाऽनिच्छतोपिदुर्गंधज्ञानंनस्यात् । तस्मात्तत्रविशेषणसद्भावेपिविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । एवमेवघनगर्जितस्थलेपिद्रष्टव्यं । यथोक्तमनुमानप्रकाशे रुचिदत्तोपाध्यायेन । "साधकमानपदमनुमानातिरिक्तसाधकमानपरंवेति" । एवंविप्रतिपत्तिवाक्यस्याफलत्वेनानावश्यकत्वमुपपाद्यपरपक्षेप्रमाणमुत्थापयति ॥ प्र

**प्रमाणंचात्रानुमानं । विमतंमिथ्या "दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवत्" इत्यानंदबोधोक्तेः । "अयंपटःएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीपटत्वादंशित्वात्पटांतरवत्" इतितत्वप्रदीपोक्तेः ।**

**माणंचेति** ॥ प्रकृतत्वानुसंधानार्थश्चशब्दः । तथाहीत्यत्रहीत्यनेनात्रविश्वमिथ्यात्वेयत्प्रतिज्ञातंप्रमाणं तच्चानुमानरूपमित्यर्थः । अनुमानंप्रमाणमितिकुतोवगतमित्यतआह ॥ **विमतमित्यादि** ॥ आनंदबोधोक्तेर्हेतोरत्रानुमानंप्रमाणमित्येतदवगम्यतइतियोज्यं । एवंतत्वप्रदीपोक्तेरित्येतदपिव्याख्येयं । **एतत्तंतुनिष्ठेति** ॥ एतत्पटस्येतरत्राभावःसिद्धएवास्तिएतत्तंतुष्वप्यभावसाधने मिथ्यात्वमेवसिद्ध्यतीतिभावः । ननुविमतमित्यत्रपक्षतावच्छेदिकाविमतिर्नामविरुद्धार्थप्रतिपादकंवाक्यद्वयंसंशयरूपंज्ञानंवेति ॥ ९ ॥

वक्तव्यं । तयोश्चकथंप्रपंचनिष्ठपक्षतावच्छेदकत्वं । वाक्यस्यशब्दरूपत्वेनगगनमात्रनिष्ठतयापक्षतान्यूनवृत्तित्वात् । संशयरूपज्ञानस्यचपक्षताशून्यात्मनिष्ठत्वेनाधिकवृत्तित्वादितिचेत्सत्यं । वाक्यद्वयस्यापिप्रपंचेप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधेनसंशयरूपज्ञानस्यचविषयविषयिभावसंबंधेनसत्त्वसंभवेनदोषाभावात् । नन्वत्रनविमतिःपक्षतावच्छेदिका । तस्याःब्रह्मतुच्छविषयकत्वरूपातिप्रसंगपरिहारायावच्छेदकसापेक्षत्वेनयदवच्छेदकमुच्यतेब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिकंतस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वमस्तु किंतज्ज्ञानाधीनज्ञानायाविमतेःपक्षतावच्छेदकत्वोक्त्या व्यर्थत्वादित्याशंक्यशरीरलाघवादियमेवपक्षतावच्छेदिकेत्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ 17

**यद्यपिविमतिरपिनियतविषयत्वायावच्छेदक(कांतर)सापेक्षा । तथापिसावयवत्वसाधितेनकार्यत्वेनपृथिव्याःसकर्तृकत्वसाधनमिव स्वनियामकनियतयालब्ध्याविप्रतिपत्त्यापक्षतावच्छेदोनविरुद्धः ।**

नियतविषयत्वायब्रह्मतुच्छाऽविशेष्यकावियदादिप्रपंचमात्रविशेष्यकाविमतिरितिनियतविषयत्वायेत्यर्थः ॥ **अवच्छेदकेति** ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्याद्यवच्छेदकेत्यर्थः । तथाचतस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वमस्त्वितिभावः । तथापिस्वनियामकनियतयाविप्रतिपत्त्याविमत्यापक्षतावच्छेदोनविरुद्धइत्यन्वयः ॥ **स्वनियामकेति** ॥ स्वस्याःविमतेःनियतविषयत्वेनियामकंयद्ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिकंतन्नियतयाब्रह्मतुच्छाविषयकत्वेननियतविषययेत्यर्थः । तत्रहेतुर्लब्ध्येति । स्वनियामकनियतस्यापिप्रयोगोदृष्टइत्याशयेनोक्तं ।

स्वावयवत्वेति । व्याप्यव्याप्यस्यसुतरांव्याप्यत्वात्कार्यत्वव्याप्येनसावयवत्वेनैवसकर्तृकत्वसाधनोपपत्तौकार्यत्वरूपहेतूक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायांगौरवात्सावयत्वमप्यप्रयुज्यलाघवात्तत्साधितंकार्यत्वमेवप्रयुज्यतेतद्वदित्यर्थः । ननुविमतेःशरीरलाघवेपिप्रतिपत्तिगौरवान्नपक्षतावच्छेदकत्वं । शब्दगौरवापेक्षयाप्रतिपत्तिगौरवस्यज्यायस्त्वादतोविप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकमेवानुमानेपक्षतावच्छेदकमस्त्वित्यस्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥ विप्रतिपत्तिार्विमतिरेवपक्षतावच्छेदिका । नचविप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकमेवात्रपक्षतावच्छेदकमस्त्वितिवाच्यं । स्यादिदं यदिब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिरूपेणादौविप्रतिपत्तिमुक्त्वाविमतंमिथ्येतिप्रयुज्येत । नचैवं ।

यद्वापृथिवीसत्यामिथ्यावाजलंसत्यंमिथ्यावेत्यननुगत
धर्म्याश्रयाअनुगताविप्रतिपत्तिःपक्षतावच्छेदिका ।

किंतुपृथिवीसत्यामिथ्यावेत्याद्यननुगतधर्म्याश्रयांविप्रतिपत्तिमादौप्रदर्श्यपश्चाद्विमतंमिथ्येत्यादिप्रयुज्यते । तथाचविप्रतिपत्तौयद्धर्मितावच्छेदकंपृथिवीत्वादिकंतस्याननुगतत्वान्नपक्षतावच्छेदकत्वंयुक्तं । नचविमतेरप्यननुगतत्वान्नतस्याअपिपक्षतावच्छेदकत्वंयुक्तमित्यतउक्तं ॥ अनुगतेति ॥ अननुगतानामपिविमतीनांविश्वधर्मिकसत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकविमतित्वेनानुगतीकृतानांपक्षतावच्छेदकत्वसंभवात् । नचैवंविप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकभूतानांपृथिवीत्वादीनामननुगतानामपिसत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकविप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकत्वेनानुगतानांपक्षतावच्छेदकत्वंयुक्तमितिवाच्यं । सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकविमतित्वाऽपेक्षया

सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकविप्रतिपत्तिर्धर्मितावच्छेदकत्वस्यचानुगमकस्यगुरुत्वात् । अतोलाघवाद्विमतिरेवपक्षतावच्छेदिकेति भावः । ननुविमतेःपक्षतावच्छेदकत्वेपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्पक्षतावच्छेदकीभूतायाश्चविमतेः समयबंधादिनाव्यवहितत्वेनानुमानकालेऽभावान्नानुमानेनतत्सामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धिरूपोद्देश्यसिद्धिरित्याशंक्यसमाध त्ते ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ सैवेति ॥ विमतिरेवेत्यर्थः । श्यामत्वोपलक्षितोरक्तइतिवद्विमतंविमतिविषयत्वोपलक्षितंमिथ्येत्ये वंविमतेरुपलक्षणतयापक्षतावच्छेदकत्वंयुक्तमित्यर्थः । पक्षांतरमाह ॥ तज्ज्ञानंवेति ॥ विमतिविषयत्वज्ञानंवेत्यर्थः । समय १९

**यद्यपिविमतिस्समयबंधादिनाव्यवहितत्वान्नानुमानकालेस्ति । तथापिसैवो पलक्षणतयातज्ज्ञानंवाविशेषणतया(पक्षता)वच्छेदकमस्तु । अतएवविमत मित्येवप्राचांप्रयोगः । नतुवियदादीत्येवपक्षनिर्देशः । अवच्छेदकाभावेऽ**

तरंगिणी

बंधाद्यनंतरंविमतिविषयत्वज्ञानंस्मृतिरूपंतदुत्तरक्षणेचपरामर्शः । तदुत्तरक्षणेऽनुमितिरित्यंगीकारेणविमतिविषयत्वज्ञानस्यैव विनश्यदवस्थस्यानुमानकालवृत्तित्वेनपक्षतावच्छेदकत्वंयुक्तमितिभावइत्याहुः । गुरुचरणास्तु । तज्ज्ञानंवेत्यस्यात्रास्माकंविम तिर्जाताऽभूदित्येवंरूपविमतिविषयत्वज्ञानमनुव्यवसायरूपमित्यर्थः । एवंरूपंचज्ञानमस्मन्मतेसाक्षिरूपमितितस्यानुमितिकाले जागरूकत्वाद्युक्तंविशेषणत्वमित्युपदिशंति । विमतेरेवपक्षतावच्छेदकत्वेवृद्धसंमतिमाह ॥ अतएवेति ॥ विमतेरेवपक्षताव च्छेदकत्वसिद्ध्यर्थमवच्छेदकांतराणिनिराचष्टे ॥ नत्वित्यादिना ॥ अवच्छेदकाभावइति ॥ आदिपदग्राह्यतावच्छेदकाभा

वइत्यर्थः ॥ असंकुचितेनेति ॥ ब्रह्मतुच्छसंग्रहाविरोधित्वादितिभावः । प्रपंचशब्दस्यविश्वविस्तारवाचित्वात्प्रपंचोवि
श्वविस्तारस्तत्समुदायइतियावत् । सःपक्षीभूतोविश्वसमुदायःसमुदायिनान्यःतत्स्वरूपोवेत्याशंक्याद्येदोषमाह ॥ प्रपंचशब्दे
नेति ॥ वियदादिविश्वान्योयस्तत्समुदायइत्यर्थः ॥ वियदादीति ॥ समुदायस्यैवमिथ्यात्वंप्राप्तमितिभावः । समुदायस्यसमु
दाय्यनतिरिक्तत्वाद्वियदादिविश्वस्यैवपक्षत्वमितिद्वितीयपक्षेत्वाह ॥ वियदादीनामेवेति ॥ अवच्छेदकेति ॥ आदिपद
ग्राह्यतावच्छेदकेत्यर्थः ॥ उक्तदोषादिति ॥ असंकुचितेनादिपदेनात्मादेरपिग्रहणापातादित्युक्तदोषादित्यर्थः । ननुवियदित्ये

**संकुचितेनादिशब्देनआत्मादेरपिग्रहणप्रसंगात् । नापिप्रपंचइत्येवपक्षनिर्देशः । प्रपंचश
ब्देनवियदाद्यन्यतत्समुदायोक्तौवियदादिमिथ्यात्वासिद्धेः । वियदादीनामेवोक्तावच्छे
दकाभावेनोक्तदोषात् । नापिवियदित्येवपक्षनिर्देशः घटादिस्तुपक्षतुल्यइतिवाच्यं ।**

20

वपक्षनिर्देशःकर्तुंनशक्यते । तथात्वेघटादेःपक्षबहिर्भावेनतत्रदृश्यत्वसत्त्वेपिमिथ्यात्वाभावेनव्यभिचारापत्तेरित्यतआह ॥ घटा
दिस्त्विति ॥ नहिपक्षेपक्षतुल्येवाव्यभिचारइत्याशयः । कुतोनवाच्यमितिचेदुच्यते । घटादेःपक्षतुल्यत्वेननिश्चितव्यभिचारा
भावेपिसंदिग्धानैकांत्यंस्यादेव । ननुसंदिग्धानैकांत्यमपिकथं । निश्चितसाध्याभाववतिहेतुसंदेहरूपस्यतल्लक्षणस्याभावात् । घ ॥ ११ ॥
टादौसाध्याभावस्यसंदिग्धत्वाद्धेतोर्निश्चितत्वादितिचेन्न । निश्चितसाध्याभाववतिहेतुसंदेहइवनिश्चितहेतुमतिसाध्यसंदेहेपिसं

दिग्धानैकांत्यात् । व्यभिचारोहिहेतुसत्त्वसाध्याभावरूपद्व्यंशः । तयोर्मध्येएकस्यनिश्चयेऽपरस्यसंदेहेसंदिग्धानैकांत्यं । घटा
दौतुहेतोर्निश्चयात्साध्यस्यचसंदिग्धत्वात्संदिग्धानैकांत्यमपरिहार्यमित्याह ॥ निश्चितेति ॥ नन्वस्यसंदिग्धानैकांत्यलक्षणत्वे
अनुमानमात्रोच्छेदः । सर्वानुमानेसाध्यसंदेहस्यांगत्वादित्यतउक्तं ॥ पक्षादन्यत्रेति ॥ पक्षादन्यत्रनिश्चितहेतुमतिसाध्यसंदे
हेपीत्यन्वयः । पक्षएवसाध्यसंदेहस्यांगत्वंतदन्यत्रतुसाध्यसिद्धिरेवांगं । तथाचघटादेःपक्षादन्यत्वात्तत्रचहेतोर्निश्चितत्वात्साध्य 21
स्यचसंदिग्धत्वात्संदिग्धानैकांत्यमेव । नचसंदिग्धसाध्यवत्त्वेनघटादेरपिपक्षत्वमेवनपक्षादन्यत्वमितिवाच्यं । संदिग्धसाध्यव
त्त्वंपक्षत्वमिहनाभिप्रेतंयत्रसिद्धिस्थलेसिषाधयिषायामनुमानप्रवृत्तिस्तत्रत्येपक्षेऽव्याप्त्यापत्तेः । किंनामप्रतिज्ञाविषयत्वं । तच्चघ

**पक्षादन्यत्रनिश्चितसाध्याभाववतिहेतुसंदेहइवनिश्चितहेतुमतिसाध्यसंदेहेपिसंदिग्धानैकां
त्यात् । प्रतिज्ञांप्रत्यविषयेघटेस्वार्थानुमानानुगतस्यसाधकबाधकप्रमाणविरहरूपपक्षत्वस्य**

टादौनास्तीतिपक्षादन्यत्वमेवेत्याशयः । ननुतथापिनसंदिग्धानैकांत्यं । घटादेःपक्षादन्यत्वाभावात् । नचप्रतिज्ञाविषयत्वरूपल
क्षणानाक्रांतत्वात्पक्षादन्यत्वंघटादेरितिवाच्यं । अस्यपक्षलक्षणत्वेस्वार्थानुमितिपक्षेव्याप्तेः । तत्रावयवप्रयोगाभावेनपक्षवचन
रूपप्रतिज्ञायाएवाभावात् । अतःस्वार्थानुमानपक्षसाधारण्यायसाधकबाधकप्रमाणाभावएवपक्षत्वमितिवाच्यं । तथाचघटेमि
थ्यात्वसाधकस्यप्रमाणस्यैतदनुमानव्यतिरिक्तस्याभावान्मिथ्यात्वबाधकप्रमाणाभावाच्चास्तिपक्षत्वमितिपक्षादन्यत्वघटितसंदि
ग्धानैकांत्यलक्षणाभावान्नघटेव्यभिचारोस्तीतिवियदित्येवपक्षनिर्देशोस्त्वित्याशंक्यनिराकरोति ॥ प्रतिज्ञामिति ॥ प्रतिज्ञा

विषयत्वंपक्षत्वं । नचसाध्येतिव्याप्तिः । प्रतिज्ञाविशेष्यत्वमित्यर्थकरणात् ॥ सत्त्वेपीति ॥ तथाचनपक्षादन्यत्वमस्तीतिनसं दिग्धानैकांत्यमितिवियदित्येवास्तुपक्षनिर्देशइत्याशयः ॥ एवंपक्षनिर्देशस्येति ॥ वियदित्येवपक्षनिर्देशस्येत्यर्थः ॥ घटादि साधारणेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिरूपेत्यर्थः । तथाचवियन्मात्रस्यपक्षत्वेपिउक्तविधयानघटेसंदिग्धानैकांत्यं । तथापिघटा दिसाधारणविप्रतिपत्त्यनुसारेणैवपक्षनिर्देशेकर्तव्येतद्बहिर्भावेनवियन्मात्रस्यैवपक्षतयानिर्देशस्याकौशलव्यंजकत्वादितिभावः । ननुविप्रतिपत्तिधर्मितावच्छेदकस्यैवानुमानेपक्षतावच्छेदकतायाउक्तरीत्यासंभवेपिअनुमानेयापक्षतावच्छेदिकालघ्वीविमतिःसैव

सत्वेपिएवं(विध)पक्षनिर्देशस्यघटादिसाधारणविप्रतिपत्त्य
नानुगुण्याच्च । विप्रतिपत्तौतुनविमतिर्धर्मितावच्छेदिका

विप्रतिपत्तौधर्मितावच्छेदिकास्तु । अतःकिमुक्तकुसृष्टियुक्तब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिधर्मितावच्छेदकाश्रयणेनेत्यतआह ॥ विप्रतिपत्तौ त्विति ॥ अनुगतावच्छेदकमंतरेणविमतेर्नियतविषयत्वासंभवादनुगतावच्छेदकेनानुगतानियतविषयाविमतिरेवविप्रतिपत्तौधर्मि तावच्छेदिकेतिवक्तव्यं । तत्रानुगमकोधर्मःकिंप्रमान्येनेत्याद्युक्तरूपोवाविमतिरेववा । नाद्यः । उक्तकुसृष्टियुक्तत्वेनतदनादर णात् । आदरेवासएवविप्रतिपत्तौधर्मितावच्छेदकोस्तुकृतंतद्ग्रहाधीनग्रहयाविमत्याधर्मितावच्छेदकत्वेनकल्पितया । नद्वितीयः । विमत्यानुगतीकृताविमतिर्धर्मितावच्छेदिकेत्युक्तौस्वेनानुगतीकृतस्यस्वस्यैवधर्मितावच्छेदकत्वप्राप्त्याआत्माश्रयस्यस्पष्टत्वादिति



२२

भावेनाह ॥ आत्माश्रयादिति ॥ एतत्पटानाद्यभावत्वादिति ॥ मृत्पिंडनिष्ठेघटध्वंसेव्यभिचारवारणायानादीतिविशेषणं । मृत्पिंडनिष्ठघटप्रागभाववारणायपटेति । पटांतरप्रागभाववारणायैतदिति ॥ एतत्पटान्योन्याभाववदिति ॥ एतत्तंतुरेतत्पटोनेतिप्रतीतेरितिभावः । ननुतर्हिएतत्पटाभावत्वादित्येवास्तु । नचैतत्पटध्वंसेव्यभिचारइतिवाच्यं । एतत्पटध्वंसेसाध्यस्यापिसत्त्वेनव्यभिचाराभावात् । अतोनादीतिपदंव्यर्थमितिचेत्तत्राह ॥ तंत्विति ॥ समवायिकारणनाशजन्यकार्यनाशेउक्त

आत्माश्रयात् । नवीनास्तुएतत्पटात्यंताभावःएतत्तंतुनिष्ठःएतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत् । (एतत्तं)तंतुनाशजन्यस्य(स्यैतत्प)पटनाश(स्यैतत्तं)स्य तंत्ववृत्तित्वादनादीतिविशेषणं । विमतंवाब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविप्रतिपत्तिवाक्योक्तविशेषणत्रयवत्वेसतिअव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणंवास्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि। अनात्मत्वात्संयोगवदिति । अत्रचपक्षधर्मताबलान्मिथ्यात्वसिद्धिः ।

हेतोःसत्त्वेपिसाध्याभावाद्व्यभिचारःस्यात् । अतोनादीतिविशेषणमित्यर्थः । विमतंवा स्वसमानाधिकरणेत्यन्वयः । वक्ष्यमाणसाध्यवत्त्वतदभावाभ्यांविमतमित्यर्थः । प्रकारांतरेणपक्षंनिर्दिशति ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥ अव्याप्यवृत्तित्वमादायार्थांतरतापरिहारायाव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमित्युक्तं । इदंचपक्षद्वयेपिज्ञेयं । ननुकथमनेनमिथ्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ अ

व्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमितिपक्षविशेषणबलात्अव्याप्यवृत्तित्वेनपक्षेसाध्योपसंहारायोगेनस्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वमेवपक्षेसिद्ध्यतीत्यर्थः । अत्रोत्तरत्रचपक्षधर्मबलादित्येवपाठः । पक्षधर्मताबलादितिपाठेतुस्वार्थेतल्प्रत्ययोव्याख्येयः ॥ विमतमित्येवोक्तौनित्यद्रव्यात्यंताभावस्यकेवलान्वयित्वे(नावृत्तित्वेनापिपर्यवसानोपपत्तेरर्थांतरतास्यादित्यतउक्तं ॥ नित्यद्रव्यान्यादिति ॥ वृत्तिमदित्यर्थः ।) नसिद्धसाधनतापत्तेर्विमतमित्येतद्विवृणोति ॥ नित्यद्रव्यान्यदिति ॥ वृत्तिमदित्यर्थः । दृष्टांतेसाध्यवैकल्यंपरिहरति ॥ तार्किकमतइति ॥ अवृत्तित्वेनेति ॥ समवायेनसंबधेनकुत्राप्य

विमतंनित्यद्रव्यान्यत्केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगिपदार्थत्वात् । नित्यद्रव्यवत् ।
तार्किकमतेनित्यद्रव्याणामवृत्तित्वेनतदत्यंताभावःकेवलान्वयीतिनदृष्टांतःसाध्य
विकलः । अतएवनात्मनिव्यभिचारः । मिथ्यात्वसिद्धिस्तुपक्षधर्मताबलात् ।

वृत्तित्वेनेत्यर्थः । आत्मनिव्यभिचारशंकामपाकरोति ॥ अतएवेति ॥ नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वेनतदत्यंताभावस्यकेवलान्वयित्वादेवेत्यर्थः । आत्मनोपिनित्यद्रव्यतयाऽवृत्तित्वेनतदत्यंताभावस्यापिकेवलान्वयित्वेनसाध्यस्यापिसत्त्वादित्यर्थः । ननुकथमनेनमिथ्यात्वसिद्धिःनित्यत्वेनापिसाध्यपर्यवसानोपपत्तेरित्यतआह ॥ मिथ्यात्वसिद्धिस्त्विति ॥ वृत्तिमत्त्वार्थकनित्यद्रव्यान्यत्वेनपक्षविशेषणात्अवृत्तित्वमादायपक्षेसा(ध्यपर्यवसानायोगात्)ध्योपसंहारायोगात् । स्वसमवायिकारणेवृत्तिमतामपिप ॥ १३ ॥

दार्थानांअत्यंताभावस्यकेवलान्वयित्वेसाधितेसतिस्वसमवायिकारणेपितदत्यंताभावप्राप्त्यामिथ्यात्वसिद्धिरितिभावः ॥ आत्मत्वावच्छिन्नेति ॥ आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताकात्मभेदप्रतियोगिनःप्रपंचस्यापारमार्थिकत्वसिद्ध्यामिथ्यात्वसिद्धिरितिद्रष्टव्यं । आत्मानात्मानौशुक्तिरूप्यंनेतिप्रतीतेःशुक्तिरूप्यप्रतियोगिकेआत्मानात्मधर्मिकेभेदेसिद्धसाधनत्ववारणायात्मभेदइत्यनुक्त्वाआत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताकोभेदइत्युक्तं । आत्मत्वेनव्यावर्तिता याधर्मिता तत्कःतद्वानित्यर्थः । तस्मिंश्चभेदेनात्मत्वंधर्मितावच्छेदक मनात्मन्य(वृत्तित्वे)भावेनन्यूनवृत्तित्वात्किंतुद्वित्वमेवेतिभावः ॥ अनात्ममात्रेति ॥ शुक्तिरूप्यमात्मानात्मानौनेतिप्रती 25

आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताकोभेदोनपरमार्थसत्प्रतियोगिकः । अना
त्ममात्रप्रतियोगिकत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवदित्याहुः ।
मिथ्यात्वंचयद्यपिनात्यंतासत्वं अपसिद्धांतात् । नाप्यनिर्वाच्यत्वं

तेःशुक्तिरूप्यधर्मिकेआत्मानात्मप्रतियोगिकेभेदेपरमार्थसदात्मप्रतियोगिकत्वसद्भावेनसाध्याभावाद्व्यभिचारवारणायमात्रपदं ॥ शुक्तिरूप्येति ॥ तत्प्रतियोगिकात्मधर्मिकभेदवदित्यर्थः । अत्रसामान्यंपक्षःविशेषोदृष्टांतइत्यवधेयं । मिथ्यात्वंपंचधानिर्वक्तुंसंभावितप्रकारानाशंक्यस्वयमेवदूषयति ॥ मिथ्यात्वंचयद्यपीति ॥ यद्यपीत्यस्यव्यवहितेनाग्रेतनेनतथापीत्यनेनसंबंधः ॥ अपसिद्धांतादिति ॥ मिथ्यात्ववादिभिरस्माभिःप्रपंचस्यासद्वैलक्षण्यांगीकारा(दत्यंतासत्वसाधनेतत्ववादिभिरपसिद्धांतउ

द्भाव्येतेत्यर्थः)दित्यर्थः ॥ अप्रसिद्धेरिति ॥ सत्यत्ववादिनानिर्वाच्यवस्त्वनंगीकारेण(अस्माभिरेतादृश)मयैतादृशमिथ्यात्वसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणतांमांप्रतिदद्यादित्यर्थः । एवमेवोत्तरत्रापिद्रष्टव्यं ॥ निर्धर्मकत्वरूपहेतोरिति ॥ ब्रह्मसत्त्वानधिकरणंनभवतिनिर्धर्मकत्वादित्यत्रनिर्धर्मकत्वरूपहेतोःपक्षेसत्त्वेनिर्धर्मकत्वरूपधर्मस्यैवप्राप्त्यानिर्धर्मकत्वहेतुनाव्याघातः । निर्धर्मकत्वस्यपक्षेऽभावेसधर्मकत्वस्यैवप्राप्त्यानिर्धर्मकत्वहेतुनाव्याघातः । एवंसत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यस्यपक्षेसत्त्वेतादृशसाध्यरूपधर्मअप्रसिद्धेः । नापिसद्विविक्तत्वं सतोपिसदंतरविविक्तत्वात् । नापिसत्वानधिकरणत्वं निर्धर्मकेब्रह्मण्यपिसत्वात् । नचनिर्धर्मकत्वादेवतत्रसत्वानधिकरणत्वमपिनेतिवाच्यं । निर्धर्मकत्वरूपहेतोः सत्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यस्यचभावाभावाभ्यांव्याघातेनाभावरूपधर्मनिषेधायोगात् । अन्यथाऽसत्वानधिकरणत्वस्यापितत्राभावेनतद्व्यावृत्त्यर्थमनिर्वाच्यलक्षणेसत्वानधिकरणत्वरूपविशेषणायोगात् । नचप्रमित्यविषयत्वंमिथ्यात्वं । ब्रह्मतुवेदांतजन्यवृत्तिव्याप्यमितिवाच्यं । स्यैवलाभेननिर्धर्मकत्वहेतुनाव्याघातएव । तादृशसाध्यरूपधर्माभावेसत्त्वानधिकरणत्वरूपधर्मस्यैवप्राप्त्यापुनर्निर्धर्मकत्वहेतुनाव्याघातएवेत्यर्थः ॥ अभावरूपेति ॥ तथाचसत्त्वानधिकरणत्वरूपेऽभावरूपधर्मेब्रह्मण्यंगीकार्येमिथ्यात्वलक्षणमतिव्याप्तमित्यर्थः । ब्रह्मण्यभावरूपधर्मानंगीकारेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ तत्र ब्रह्मणि । अनिर्वाच्यलक्षणे सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपे मिथ्यात्वलक्षणे ॥ ब्रह्मत्विति ॥ तथाचवेदांतजन्यवृत्तेःप्रमितित्वान्नब्रह्मण्युक्तलक्षणस्याऽतिव्याप्तिरितिभावः । शुक्तिरूप्या

दावसंभवीदंलक्षणमित्याह ॥ शुक्तीति ॥ अनुव्यवसायमिति ॥ शुक्तिरूप्यज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायंप्रतीत्यर्थः । ननु साक्षात्प्रमित्यविषयत्वंमिथ्यात्वंविवक्षितं । शुक्तिरूप्यादिकंतुव्यवसायद्वारैवाऽनुव्यवसायरूपप्रमितिविषयः । नसाक्षात् । अतोनासंभवइत्यतआह ॥ साक्षाचेति ॥ सत्वप्रकारकेति ॥ बाधकज्ञानरूपप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयत्वादसंभवपरिहारायसत्वप्रकारकेत्युक्तंअनुव्यवसायरूपसत्त्वप्रकारकप्रमांप्रतिव्यवसायद्वाराविषयत्वेनाऽसंभवपरिहारायसाक्षादित्युक्तं ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ (आवश्यकत्वादिति । घटादीनांसत्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वमस्तिरूप्यादौनास्तीतितावत्सिद्धं ।

शुक्तिरूप्यादेरपिव्यवसायद्वारा अनुव्यवसायंप्रतिसाक्षाच्चबाधकज्ञानंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वात् । सत्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षादविषयत्वंचेदावश्यकत्वात्सत्वाभावएवमिथ्यात्वंस्यात् । नापिभ्रांतिविषयत्वं । ब्रह्मणोप्यधिष्ठानत्वेनतद्विषयत्वात् ।

तत्रकिंनियामकमितिपृष्टेघटादौसत्वस्यविद्यमानत्वात्सत्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वमस्ति । शुक्तिरूप्यादौतदभावान्नास्तीत्युत्तरंवक्तव्यं। तथाचसत्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षादविषयतावच्छेदकतयासत्वाभावस्यावश्यकत्वात्सत्वाभावएवमिथ्यात्वंस्यात् । तथाचनिर्धर्मकेब्रह्मणिअतिव्याप्तिरित्यर्थइतिसांप्रदायिकोर्थइतिपाठांतरंक्वचित्दृश्यते ।) रूप्यादीनांसत्त्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वंनास्तीत्यत्रकिंनियामकमितिपृष्टेसाक्षात्सत्वप्रकारकप्रमांप्रतिविषयतावच्छेदकतयासत्त्वस्यघटादौदृष्टत्वाच्छुक्तिरूप्यादौचतदभावादितिसत्त्वाभावस्यावश्यकत्वंवाच्यं । तथाचसत्त्वप्रकारकप्रमांप्रतिसाक्षादविषयत्वप्रयोजकतयासत्त्वाभावस्याऽऽव

श्यकत्वात्सत्त्वाभावएवमिथ्यात्वंस्यात् । तथाचनिर्धर्मकेब्रह्मण्यतिव्याप्तिरितिसांप्रदायिकोऽर्थः ॥ भ्रांतिमात्रेति ॥ ब्रह्मतु प्रमांप्रत्यपिविषयइतिभावः ॥ उक्तरीत्येति ॥ व्यवसायद्वारानुव्यवसायंप्रतीत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । तथाचभ्रांतिमात्रविषयत्वाभावादव्याप्तिरितिभावः । अस्तुतर्ह्यध्यस्तत्वमेवमिथ्यात्वमित्यतआह ॥ विशेषणमात्रस्यचेति ॥ साधकंकारणमितियथापर्यायःतद्वदित्यर्थः । तथाचात्माश्रयप्रसंगइतिज्ञातव्यं ॥ नापिबाधकज्ञानविषयत्वमिति ॥ नन्वन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्वि

भ्रांतिमात्रविषयत्वस्यचोक्तरीत्याशुक्तिरूप्यादावप्यभावात् । अध्यस्ततयाभ्रांतिविषयत्वं चेद्विशेष्यवैयर्थ्यात् । विशेषणमात्रस्यचनिरुच्यमानमिथ्यात्वानतिरेकात् । नापिबाध्यत्वं तद्धिनतावदन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञातत्वं । मिथ्यात्वक्षणिकत्वादिनाविज्ञातस्यप्रपंचस्यसत्यत्वस्थायित्वादिनाविज्ञातत्वेनसिद्धसाधनात् । नापिबाधकज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः ।

ज्ञानविषयत्वबाधकज्ञानविषयत्वयोःकोभेदइतिचेन्न । सम्यग्विज्ञानविषयत्वमित्यस्यसम्यग्विज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्रतात्पर्यं । अत्रबाधकज्ञाननिवर्त्यत्वेतात्पर्यं । तत्रतुज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रे । अतएवोत्तरज्ञाननिवर्त्यत्वंपूर्वज्ञानस्यवक्ष्यति । नहितत्पूर्वज्ञानबाधकमितिव्यवह्रियते । अतोनदोषइत्याहुः । अन्येतुब्रह्मण्यतिव्याप्तिरूपंदूषणांतरंवक्तुंपूर्वोक्तमेवाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ तथाचब्रह्मण्यतिव्याप्तेरपिबाधकज्ञानविषयत्वंनलक्षणमित्यपिशब्दान्वयोद्रष्टव्यइत्याहुः ॥ ब्रह्मणीति ॥ अधिष्ठानत्वेनतस्या

पिबाधकज्ञानविषयत्वादितिभावः । निषेध्यत्वेनबाधकज्ञानविषयत्वंमिथ्यात्वमतोनब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्यनिषेध्यत्वंवि
व्रीयते ॥ नास्तीत्यादिना ॥ मन्मतइति ॥ मिथ्यात्ववादिनोममतेआपणस्थंरूप्यमेवनास्तीत्यादिनिषेधप्रतियोगि । नतुपु
रतःप्रतीयमानंरूप्यं । तत्रप्रातिभासिकसत्वांगीकारेणैवंविधनिषेधायोगात् । एवंविधनिषेधप्रतियोगिचापणस्थंरूप्यमेव । आभा
सस्यप्रसक्त्यानाभासस्यनिषेधइत्यंगीकारात् । तथाचशुक्तिरूप्येऽसंभवइतिभावः ॥ सत्त्वेपीति ॥ यथातत्रज्ञाननिवर्त्यत्वसद्भावेपि २१
नतत्प्रयुक्तोमिथ्यात्वव्यवहारस्तद्वदितिभावः । तथाचार्थांतरतेतिहृदयं ॥ स्वेति ॥ प्रतियोगीत्यर्थः । मृत्पिंडेव्यावहारिकोघटोस्तिपार

नापिनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिबोध्यमानाभावप्रतियोगित्वेनतद्विषयत्वं । मन्मतेह्यापणस्थरूप्य
स्यैवतत्प्रतियोगित्वात् । नापिज्ञाननिवर्त्यत्वं उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादाविवसत्वेप्युपपत्तेः । ना
पिस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वं अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिवसत्वेप्युपपत्तेः ।

मार्थिकस्तदत्यंताभावोप्यस्तीत्याशयः । स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वोपपादनायाव्याप्यवृत्तीत्युक्तं ॥ सत्त्वेपीति ॥ त
थाचतत्प्रयुक्तोमिथ्यात्वव्यवहारोयथानास्तितद्वदित्यर्थः । अव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयेत्यत्यंताभावविशेषणं । अनेनसंयोगादेरिवेत्युक्ता
र्थांतरानवकाशइतिहृदयं । व्याप्यवृत्तित्वाश्रयेत्येवोक्तौगुणकर्माद्यवच्छेदेनसंयोगात्यंताभावस्यापिव्याप्यवृत्तित्वात्पुनःसंयोगादि
कमादायार्थांतरतास्यादतोनञ्द्वयगर्भत्वं । तथाचाधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । अन्यथाप्रागभावध्वंसयोर्भेदोनस्यात् । तथाचगु

णकर्माद्यवच्छेदेनव्याप्यवृत्तिरेवसंयोगात्यंताभावोद्रव्येऽव्याप्यवृत्तिरपिभवतीत्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयत्वाभावान्नार्थांतरतेतिभावः। ननुद्रव्येव्याप्यवृत्तित्वाल्लक्षणमसंभवीतिचेन्न। सर्वथालक्षणाभावएवासंभवोवाच्यः।नहिससंभवति। विशेषसामान्ययोरुभयोरपिसामान्याभावप्रतियोगित्वेनविरोधित्वाद्यथाकथंचिल्लक्षणसत्त्वेतत्सामान्याभावप्रतीतेरयोगात्। नन्वस्यलक्षणस्यारोपितेसंयोगेमिथ्यात्वेनलक्ष्येऽव्याप्तिः।अनारोपितसंयोगप्रतियोगिकात्यंताभाववदारोपितसंयोगप्रतियोगितात्यंताभावोप्यव्याप्यवृत्तिरेवेत्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयत्वाभावादुभयोरप्यत्यंताभावयोरेकत्वात्प्रतियोगिभेदेनाभावभेदाभावादितिमंदाशंकानिरासायाह॥आरो

**नाप्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं । आरोपितस्यसंयोगस्याऽत्यंताभावस्तुअनारोपितस्यसंयोगस्यात्यंताभावादन्यएवव्याप्यवृत्तिरितिवाच्यं। शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वात् । नाप्यविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं अनादौजीवब्रह्मविभागादावव्याप्तेः ।**

पितस्येति॥अन्यत्वमेवाह॥व्याप्यवृत्तिरिति॥प्रतियोगिभेदेनाभावभेदादारोपितसंयोगस्यकुत्राप्यभावात्तदत्यंताभावोव्याप्यवृत्तिरेवेत्युक्तलक्षणसद्भावाल्लक्ष्येमिथ्याभूतेआरोपितेसंयोगेनाव्याप्तिरितिभावः॥तदभावादिति॥शुक्तिरूप्यस्यपुरतःप्रतीयमानत्वेनस्वसमानाधिकरणनिषेधायोगादापणस्थस्यरूप्यस्यैवतत्प्रतियोगित्वंआभासस्यप्रसक्त्यानाभासस्यनिषेधइतिपूर्वमुक्तत्वादव्याप्तिरितिभावः॥अनादाविति॥अविद्याकार्यत्वाभावोपपादनायेदंविशेषणं। "जीवईशोविशुद्धाचिद्भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः। अ

आद्यं स्यात्संन्यपाद्युक्तं ततो विवरणोदिते। त्रिसूत्रीयं चतुर्थं स्यादसमानत्वबोधजम्। इति पंचविधं प्रोक्तं मिथ्यात्वं ध्वान्तनाशनम्॥ लघुचन्द्रिकायां

विद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादय"इति(तद्ध)वचनादितिभावः ॥ परमतइति ॥ मिथ्यात्वंनिर्वक्तुंमायावादिनोपेक्षयायःपर स्तत्त्ववादीतन्मतइत्यर्थः ॥ सत्त्वेनेति ॥ एतावंतंकालंशुक्त्यज्ञानमासीद्रजतज्ञानमासीदित्यनुभवेनाज्ञानादेःसत्यत्वावगमात्त त्कार्यत्वेपिमिथ्यात्वालाभादितिभावः । नन्वनिर्वाच्याविद्याकार्यत्वंमिथ्यात्वंसाध्यतेतच्चनपरेषांसंमतमित्याशंक्यदृष्टांतेसाध्यवै कल्यमाह ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ ननुशुक्तिरूप्यस्यासत्त्वेननिरुक्तानिर्वाच्यत्वस्यतत्राभावादृष्टांतेसाध्यवैकल्यमितिचेत्त 31

परमतेऽज्ञानस्यतत्कार्यभ्रांत्यादेश्चस(त्य)त्वेनार्थांतरत्वाच्च। शुक्तिरूप्यादावनिर्वाच्याविद्याकार्यत्व स्यप्रतिवाद्यसंमतेश्च । तथापिमिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्यवचनइतिपंचपादिकारीत्यासदसत्त्वानधिकर णत्वरूपानिर्वाच्यत्वंमिथ्यात्वं । तत्प्रसिद्धिश्चख्यातिवादेवक्ष्यते ॥ १ ॥ यद्वाबाध्यत्वमनिर्वाच्य त्वं । तच्चशुक्तिरूप्यादिरेवपारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीतिमतेप्रतिपन्नोपाधौत्रै कालिकनिषेधप्रतियोगित्वं । उक्तंहि(च)विवरणे । प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य

त्राह ॥ तत्प्रसिद्धिश्चेति ॥ वक्ष्यतइति ॥ सत्त्वासत्त्वेएकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात् रूपरसवत् । सत्त्वंअ सत्त्वानधिकरणनिष्ठंअसत्त्वंवासत्त्वानधिकरणनिष्ठंधर्मत्वाद्रूपरसवदितिसामान्यप्रसिद्धिर्वक्ष्यतइत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ बाध्यत्वमि त्यर्थः । ननुशुक्तिरूप्यस्यकथंत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तस्यप्रातिभासिकत्वांगीकारेणनिषेधप्रसक्तेरेवाभावात् । आपणस्थ रूप्यस्यैवनिषेध्यत्वादतोसंभवइत्यतआह॥ पारमार्थिकत्वाकारेणेति ॥ असद्विलक्षणस्वरूपमंगीकृत्येत्यर्थः ॥ अभावेति॥

प्रथमपक्षपरिग्रहकारणं तर्कजिज्ञासा । विशिष्टाभावः विशेष्याभावादपि असत्त्वाभावादपीति ॥यद्वेति ॥

त्रैकालिकनिषेधेत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वस्येति ॥ शुक्तिरूप्येपिसत्त्वादितिशेषः ॥ तत्त्वमस्यादीति ॥ पूर्वार्धस्यप्रकृतासंगतत्वा त्ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वपक्षएवायंश्लोकउदाहर्तव्योनात्रेतियद्यपि तथापिअविद्यातत्कार्ययोःकालत्रयवृत्त्यभावप्रतियोगित्व प्रतीत्यात्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपेमिथ्यात्वेसंमतिर्भवतीतियुक्तंतदुदाहरणमितिध्येयं । ननुप्रतिपन्नोपाधावित्यादेःकोर्थः । प्रतियोग्याधारत्वेनप्रमिताधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंवाउतप्रतियोग्यधिकरणत्वेनभ्रांतिप्रतीताधिकरणनिष्ठात्यंताभाव प्रतियोगित्वंवेतिविकल्प्याद्यंपराचष्टे ॥ प्रतिपन्नत्वंचेति ॥ विरोधइति ॥ प्रतियोग्याधारत्वेनप्रमितेधिकरणेप्रतियोगिनःत्रै

मिथ्यात्वस्येति । उक्तंचवार्तिके । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्यासहकार्येणनासीदस्तिभविष्यतीति । प्रतिपन्नत्वंचनप्रमितत्वंयेनाविरो
धः । नापिभ्रांतिप्रतिपन्नत्वं । येनसिद्धसाधनं । किंतुप्रतीतत्वमात्रं ।

कालिकनिषेधस्यविरुद्धत्वादितिभावः । द्वितीयमाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ सिद्धसाधनमिति ॥ प्रतियोग्याधारत्वे नभ्रांत्याप्रतीतेधिकरणेप्रतियोगिनस्त्रैकालिकनिषेधस्येष्टत्वेनसिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ प्रतीतत्वमात्रमिति ॥ तथाचप्रतियो ग्याधारत्वेनप्रतीयमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंविवक्षितमित्यर्थः । ननुतथापिसत्त्ववादिनांतार्किकादीनांमतेसिद्ध साधनता । अत्ररजतत्वमितिसंसर्गारोपेअत्ररजतत्वंनेतिप्रतिषिध्यते । तत्रसंसर्गमात्रमेवाऽसत् । रजतत्वंतुअन्यत्रसत्वात्सत्यमे

व । तथाचप्रतियोगिभूतरजतत्वाधिकरणतयाप्रतीतशुक्तिलक्षणाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंसत्यभूतेरजतत्वेंगीकृतमेवे तिसिद्धसाधनतेत्याशंक्यविवक्षांतरमाह ॥ सर्वस्मिंश्चेति ॥ भ्रांत्याप्रमयावाप्रतिपन्नेसर्वस्मिन्नित्यर्थः । अतएवचशब्दः । तथाचप्रतियोग्याधारत्वेनभ्रांत्याप्रमयावाप्रतीताधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यविवक्षितत्वान्नसिद्धसाधनावकाशइत्याह ॥ सत्त्वपक्षइति ॥ आरोपितस्यान्यत्रसत्त्वपक्षे । तथाचापणस्थरजतस्यापिरजतत्वाधारतयाप्रमाप्रतिपन्नोपाधित्वेनतत्ररजत 33
त्वप्रतिषेधस्यभवतामसंमतत्वेनभ्रांत्याप्रमयावाप्रतिपन्नेसर्वस्मिन्नप्युपाधौनिषेधप्रतियोगित्वस्यास्मद्विवक्षितस्यरजतत्वेनंगीकारे

**सर्वस्मिंश्चप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंविवक्षितं । सत्त्वपक्षेरजतत्वंप्रतिपन्नोपाधौशुक्तौनिषिध्यमानमपिरजतेननिषिध्यतइतिनसिद्धसाधनं ॥ 21॥**

णनसिद्धसाधनमित्यर्थः । प्रकृतेचभ्रांतिप्रतिपन्नोपाधौपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगित्वं । प्रमाप्रतिपन्नेमृत्पिंडाद्युपाधावपिपारमार्थिकत्वाकारेणघटादिर्नास्त्येवेतिलक्ष्येलक्षणोपपादनंद्रष्टव्यं । विवादस्तुअनिर्वचनीयवादिनामस्माकंभूषणमेवेतिहृदयं ॥ ननुप्रतिपन्नोपाधिस्थस्त्रैकालिकनिषेधस्तावन्नतात्त्विकः । अद्वैतहानेः । निरुपाधिकेनसोपाधिकस्यैक्यायोगेनब्रह्मात्मकत्वायोगाच्च । नापिव्यावहारिकः । तत्प्रतियोगिनोप्रातिभासिकस्यप्रपंचस्यपारमार्थिकत्वापातात् । नापिप्रातिभासिकः। तादृशनिषेधप्रतियोगित्वसाधनस्येष्टत्वेनसिद्धसाधनापत्तेः । किंचशुक्तिरूप्यमेवपारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्येकंमतं ।

शुक्तिरूप्यस्याविद्यकसत्त्वोपेतस्यननिषेधःकिंत्वापणस्थस्यैवाभासस्यप्रसक्त्यानाभासस्यप्रतिषेधइतिमतांतरं । तत्रोक्तलक्षणाभावादसंभवइत्यस्वरसादाह ॥ मतांतरेत्विति ॥ अत्यंताभावगर्भलक्षणबाध्यत्वस्यशुक्तिरूप्येअसंभवादितिभावः ॥ अज्ञानस्येत्यादिना ॥ अज्ञानस्यज्ञानेननिवृत्तिर्बाधइत्युक्तेऽज्ञानकार्यस्यवियदादेर्बाध्यत्वंनसिद्ध्यतिअतउक्तं ॥ स्वकार्येणेत्यादि ॥ तथाप्यतीतस्यबाधोनसिद्ध्येदित्यतउक्तं ॥ प्रविलीनेनेति ॥ ननुप्रविलीनस्यकथंज्ञानेननिवृत्तिरितिचेदुच्यते । कार्यात्मनाप्रविलीनत्वेपितस्यकारणात्मनासत्त्वात् । अतएवकार्याकारेणवर्तमानेनकार्याकारेणप्रविलीनेनकारणात्मनाविद्यमानेनेतिव्याख्ये

मतांतरेतुबाध्यत्वंज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वं । उक्तंहिविवरणे । अज्ञानस्यस्वकार्येणवर्तमानेनप्रविलीनेनवासहज्ञानेननिवृत्तिर्बाधइति ।

यं । ज्ञानत्वेनेतिविशेषणस्यकृत्यंदर्शयति ॥ अनुमितिमित्यादिना ॥ यदिज्ञाननिवर्त्यत्वंबाध्यत्वमित्येवोच्येत तर्ह्युत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादावतिव्याप्तिरतोज्ञानत्वावच्छिन्ननिवर्तकताकज्ञाननिवर्त्यत्वंविवक्षितमित्याशयेनज्ञानत्वेनेत्युक्तं । तथाचनिवर्तकतावच्छेदकंज्ञानत्वमभिप्रेतं । एवंचपूर्वज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकंचोत्तरज्ञानेउत्तरात्मविशेषगुणत्वमेव नज्ञानत्वं । कुतइतिचेत् । जानातीच्छतिप्रवर्ततइतिक्रमसद्भावेनयदेच्छयापूर्वज्ञानंनिवर्तते तत्रपूर्वज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकंनज्ञानत्वं । निवर्तकतान्यूनदेशवृत्तित्वात् । तथाउत्तरज्ञाननिवर्त्येपूर्वज्ञानेपिसत्त्वेनाधिकवृत्तित्वाच्च । किंतूत्तरात्मविशेषगुणत्वमेव । तच्चेच्छासाधारणमिती

दंप्रमेयंसूचयितुमिच्छादेरितीच्छाग्रहणंकृतमितिद्रष्टव्यं। इच्छादेरित्यादिपदेनभावनासंस्कारग्रहणं।पूर्वज्ञानेनात्मनिभावनासंस्का
रोत्पत्त्यनंतरंतन्निवर्तनादितिद्रष्टव्यं।तथाचज्ञानत्वावच्छिन्ननिवर्तकताकज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः । नन्वेकस्यैवज्ञानस्यज्ञानत्वेननपू
र्वज्ञाननिवृत्तिहेतुत्वं।किंतूत्तरात्मविशेषगुणत्वेनेत्येतदयुक्तं। एकस्यैवकेनचिद्रूपेणहेतुतायाःकेनचिद्रूपेणाहेतुतायाश्चादर्शनादित्यत
उक्तं।।अनुमितिंप्रतीति।।हेतुत्वेपीति।।तस्यसर्वोपलब्धिसाधनत्वादितिभावः।।इंद्रियत्वेनेति ।। मनसोयद्यनुमितिंप्रतींद्रियत्वे
नहेतुत्वं तर्ह्यनुमितेःप्रत्यक्षत्वप्राप्त्यासाक्षात्कारत्वापत्तिः।यथाहुः।"साक्षात्कारिणीचप्रमासैवोच्यते।येंद्रियजे"ति। "इंद्रियत्वेनेंद्रिय

अनुमितिंप्रतिमनसोमनस्त्वेनहेतुत्वेपींद्रियत्वेनाहेतुत्ववत्पूर्वज्ञानादिकंप्रतिउ
त्तरस्यज्ञानेच्छादेरुत्तरात्मविशेषगुणत्वेननिवर्तकत्वेपिज्ञानत्वेनानिवर्तकत्वा
त् ॥ ३ ॥ अथवा चित्सुखरीत्यास्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वंमि
थ्यात्वं । संयोगतदत्यंताभावयोरवच्छेदकभेदेनभिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवेन

जन्यज्ञानंप्रत्यक्ष"मितिमणिकृताप्रत्यक्षलक्षणस्योक्तत्वादितिभावः।ननुज्ञाननिवर्त्यत्वंनामज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं । तथाचशु
क्तिज्ञानानंतरंरूप्यंनास्तीत्येवप्रतीत्यारूप्यंनष्टमित्यप्रतीतेःशुक्तिरूप्यादौसाध्यवैकल्यमित्यस्वरसादाह ॥ अथवेति॥ स्वशब्देनप्र
तियोगी । तथाचस्वसमानाधिकरणेत्यस्यप्रतियोग्यधिकरणाधिकरणकेत्यर्थोवर्णनीयः । तथाचनसंयोगादिनासिद्धसाधनतेत्याह
॥ संयोगेति ॥ अवच्छेदकभेदेनेति ॥ अग्रेवृक्षःकपिसंयोगीमूलेनेतिप्रतीतेरितिभावः ॥ अयोगादिति ॥ तथाचयदधि

करणेसंयोगः तदधिकरणेनतदत्यंताभावइतितदधिकरणाधिकरणकत्वरूपसामानाधिकरण्यायोगादित्यर्थः।अस्मत्पक्षेयदधिकरणे व्यावहारिकःसंयोगः तदधिकरणेपारमार्थिकस्तदत्यंताभावोप्यस्तीतिसत्त्वपक्षइत्युक्तं।ननुतथाप्यापणस्थरूप्यस्यैवतथाभूतात्यंताभावप्रतियोगित्वेनशुक्तिरूप्येतदभावात्साध्यवैकल्यमित्यतआह ॥ **शुक्तिरूप्यादेरिति** ॥ प्रातिभासिकत्वेनसदपिरूप्यंपारमार्थिकत्वरूपव्यधिकरणधर्मेणस्वाधिकरणाधिकरणकात्यंताभावप्रतियोगीतिनोक्तदोषइतिभावः ॥ **तात्त्विकेति** ॥ प्रतियोग्य

**सत्त्वपक्षेसामानाधिकरण्या(योगात्)भावात् । शुक्तिरूप्यादेरपिपारमार्थिकत्वाकारेणस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वाच । नचाधिकरणशब्देनतात्त्विकाधिकरणोक्तौसमवायिनिसंयोगिनिवातत्त्वतस्तदधिकरणेतदत्यंताभावायोगेनासंभवः । अधिकरणत्वेनप्रतीतत्व(प्रतीतित्व)मात्रोक्तौ**

धिकरणाधिकरणकात्यंताभावेत्यत्रतात्विकप्रतियोग्यधिकरणविवक्षायामित्यर्थः ॥ **समवायिनीत्यादि** ॥ घटादेःसमवायेन तत्वतोधिकरणंमृत्पिंडादि । संयोगेनाधिकरणंभूतलादि । समवायेनसंयोगेनवासंबंधेनतत्वतोघटादिरूपप्रतियोग्यधिकरणेमृदादौभूतलादौचतदत्यंताभावायोगेनघटादौलक्ष्येलक्षणाभावादसंभवइतिभावः ॥ **अधिकरणत्वेनप्रतीतीति** ॥ प्रतियोग्यधिकरणत्वेनयत्प्रतीतंतदधिकरणकात्यंताभावविवक्षायामित्यर्थः । तथाचप्रतियोग्यधिकरणत्वंतात्विकंनविवक्षितमित्याशयः । मा

36

यिमतेशुक्त्यादौप्रातिभासिकरजतस्यसत्त्वान्नतत्रतदत्यंताभावोवक्तुंयुक्तोतउक्तं ॥ **अन्यथाख्यातिपक्षइति** ॥ शुक्तिरेवात्यंतासद्रजतात्मनाप्रतीयतइत्यभिनवान्यथाख्यातिपक्षेन्यत्रविद्यमानमेवान्यत्रप्रतीयतइत्येवंरूपान्यथाख्यातिपक्षेचेत्यर्थः ॥ **स्वेति** ॥ प्रतियोगिभूतरजतत्वेत्यर्थः । संसर्गारोपाभिप्रायेणेदं ॥ **स्वेति** ॥ प्रतियोग्यधिकरणत्वेनप्रतीयमानाधिकरणकात्यंताभावेत्यस्यस्वात्यंताभावाधिकरणएवप्रतीयमानत्वमर्थतयाविवक्षितमित्यर्थः । एतादृशमिथ्यात्वसाधनेतत्त्ववादिनासिद्धसाधनता

**चान्यथाख्यातिपक्षेरजतत्वादेःस्वाधिकरणत्वेनप्रतीतशुक्त्या(दौतदत्यं)दावत्यंताभावस्यसत्त्वात्सिद्धसाधनमितिवाच्यं । स्वात्यंताभावाधिकरणएवप्रतीयमानत्वस्यविवक्षितत्वात् । तत्पक्षेचरजतत्वादिकंस्वात्यंताभावानधिकरणेरजतेपिभाति ॥ ४॥ यद्वाऽऽनंदबोधोक्तरीत्यासद्विविक्तत्वंमिथ्यात्वं । तच्चसद्रूपत्वाभावः ।**

नाभिधातुंशक्येत्याह ॥ **तत्पक्षेचेति** ॥ अन्यथाख्यातिवादिनांपक्षइत्यर्थः ॥ **रजतेपीति** ॥ आपणस्थरजतेपीत्यर्थः । तथा चैवंविवक्षाकरणेन " प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंमिथ्यात्व "मितिलक्षणेनपुनरुक्तिरपिपरिहृतेतिद्रष्टव्यं । नन्वेवमत्यंतासत्त्वापत्तिः । नचात्यंतासतःप्रतीयमानत्वमेवनेतिवाच्यं । शशविषाणमितिशब्दाभासादिनातस्यापिप्रतीयमानत्वादित्यस्वरसादाह ॥ **यद्वेति** ॥ सतोपिसदंतरविविक्तत्वात्सिद्धसाधनमितिचेत्तत्राह ॥ **तच्चेति** ॥ सद्विविक्तंचेत्यर्थः । ननुतर्हिब्रह्म

ण्यतिव्याप्तिः । तस्यसत्ताजातिशून्यत्वेनसद्रूपत्वाभावस्यैवसत्वादित्यतआह ॥ ब्रह्मचेति ॥ सद्रूपमित्यन्वयः । सत्ताजाति
शून्यत्वंनसद्रूपत्वाभावसाधकं । सामान्येव्यभिचारात् । अतःसत्ताजातिशून्यमपिसामान्यंस्वरूपसत्वेनैवयथासदित्युच्यते ।
एवंब्रह्मसत्ताशून्यमपिस्वरूपसत्त्वेनैवसद्रूपमितिसद्रूपत्वाभावाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवंसाध्यंनिरुच्यहेतुंनिर्वक्ति ॥ दृ
श्यत्वंचेति ॥ न्यायदीपावलीमायावादिग्रंथविशेषः ॥ दृग्विषयत्वमिति ॥ ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । दृश्यत्वहेतोर्ब्रह्मणि
व्यभिचारंवक्तुंब्रह्मणोदृश्यत्वमुपपादयितुमाह ॥ नन्विति ॥ दृश्यत्वहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वादितिभावः । दृश्यत्वानुमानेव्य

ब्रह्मचसत्तारहितमपिसामान्यमिवसद्रूपं ॥ दृश्यत्वंचन्यायदीपावलीरीत्यादृग्विषय
त्वं । ननुयन्नमिथ्यानतदृश्यमितिव्यतिरेकस्याग्रहेसंदिग्धानैकांत्यं । तद्ग्रहश्चनतावद
सति । तत्रसद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वस्यव्यतिरेकाभावात् । मिथ्यात्वांतरव्यतिरे
कसद्भावेपितत्र(मिथ्यात्व)साध्यव्यतिरेकग्रहार्थंतस्यापिज्ञातव्यत्वेनव्यभिचारात् ।

तिरेकव्याप्तिनिश्चयोस्ति नवा । नेतिपक्षेआह ॥ यन्नमिथ्येति ॥ इति व्याप्तौ व्यतिरेकस्यव्यतिरेकव्याप्तेरग्रहेनिश्चितसा
ध्याभाववतिहेतुसंदेहरूपंसंदिग्धानैकांत्यमित्यर्थः । आद्येआह ॥ तद्ग्रहश्चेति ॥ हेतुसाध्यव्यतिरेकनिश्चयश्चेत्यर्थः । नन्वस
त्येतादृशमिथ्यात्वसत्त्वेपिज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपमिथ्यात्वांतरव्यतिरेकोस्तीतितत्रव्यतिरेकव्याप्तिग्रहःसंभवतीतिचेत्तत्राह ॥ मि
थ्यात्वांतरेति ॥ तस्यापि असतोपि ॥ ज्ञातव्यत्वेनेति ॥ अभावज्ञानेअधिकरणज्ञानस्यकारणत्वादित्यर्थः ॥ व्यभिचा

रादिति ॥ यत्रदृश्यत्वंतत्रमिथ्यात्वं । यत्रमिथ्यात्वाभावः तत्रदृश्यत्वाभावइत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरसतिव्यभिचारइत्यर्थः ॥ ब्रह्मापीति ॥ अन्यथामिथ्यात्वव्यतिरेकग्रहासंभवादितिभावः । तथाचतत्रव्यभिचारइतिहृदयं ॥ घटावच्छिन्नस्येति ॥ घटावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ व्यतिरेकावच्छिन्नस्येति ॥ मिथ्यात्वव्यतिरेकावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ दृश्यत्वादिति ॥ शुद्धस्यचेतिशेषःअयमर्थः । मिथ्यात्वव्यतिरेकग्रहः। शुद्धएवब्रह्मण्यंगीक्रियते । तर्हितत्रदृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारइतिनवाच्यं । शुद्धस्यब्रह्मणः स्वरूपेणादृश्यत्वांगीकारान्नव्यभिचारः । तस्यैवमिथ्यात्वव्यतिरेकावच्छेदेनदृश्यत्वोपपत्तेर्व्यतिरेकग्रहस्यापिसंभवात् । नचैवं दृश्यत्वादृश्यत्वेविरुद्धे अदृश्यत्वमेवस्वाभाविकंमिथ्यात्वव्यतिरेकावच्छेदप्रयुक्तंदृश्यत्वंत्वौपाधिकमस्वाभाविकमित्यंगीकारात् ।

ब्रह्मणिमिथ्यात्वव्यतिरेकग्रहे(च)पिब्रह्मापिदृश्यमितिचेन्न । आकाशस्यस्वरूपेणापरिच्छेदे
पिघटावच्छिन्नस्यपरिच्छेदवद्ब्रह्मणःस्वरूपेणादृश्यत्वेपिव्यतिरेकावच्छिन्नस्यदृश्यत्वात् ॥[illegible]॥

स्वाभाविकमेवचदृश्यत्वंहेतुतयाविवक्षितं । अतोनतत्र(हेतुरित्यंगीकारात्नतत्र)व्यभिचारप्रसक्तिः स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यामविरोधेदृष्टांतः ॥ आकाशस्येति ॥ यथैकस्यैवाकाशस्यस्वरूपेणापरिच्छेदेपिघटाद्यवच्छेदेनपरिच्छेदेसत्यपिस्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यांनविरोधस्तद्वदित्येवैतद्ग्रंथार्थःसंप्रदायागतः । व्यतिरेकावच्छिन्नस्येत्यस्यव्यतिरेकावच्छेदेनशुद्धस्यैव दृश्यत्वादित्यव्याख्यानेयथास्थितार्थांगीकारेव्यतिरेकावच्छिन्नेविशिष्टेमिथ्यात्वस्यापिसत्त्वेनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहायोगः । शुद्धेच तद्ग्रहेतस्यदृश्यत्वावश्यंभावेनव्यभिचारइतिग्रंथोऽसंगतएवस्यादितिद्रष्टव्यं । एवमेव "व्यतिरेकावच्छिन्नस्यस्यादेवदृश्यतेतिचे

दि" तिमिथ्यात्वानुमानखंडनटीकावाक्योपपादनमपिद्रष्टव्यं । प्रमाणमालापिमायावादिग्रंथविशेषः ॥ स्वव्यवहारइति ॥ स्फुरणरूपनित्यसिद्धात्मस्वरूपव्यवहारेस्वाख्यसंविदपेक्षानियतेतिव्यभिचारइत्यतःस्वातिरेकीत्युक्तं । कदाचित्तस्यैवाद्वितीयं ब्रह्मेत्याद्यद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेविशेषणोपनायकैकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यजन्यवृत्तिसापेक्षतास्तीतिनियतिग्रहणं । तथाचाद्वितीयत्वादिव्यवहारेतदपेक्षायामपिस्फुरणरूपात्मव्यवहारेतदपेक्षाभावान्ननियतिरितितत्रदृश्यत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यर्थः । ज्ञानविषयत्वेपीत्युक्त्याव्यतिरेकग्रहोपपादनं । नोक्तरूपंदृश्यत्वमित्यनेनैतादृशस्यदृश्यत्वस्यैवहेतुतयाविवक्षितत्वान्नव्य

यद्वाप्रमाणमालारीत्यास्वव्यवहारेस्वातिरेकिसंवि(त्सा)दपेक्षानियतिर्दृश्यत्वं । तथा चात्मनोज्ञानविषयत्वेपिनोक्तरूपंदृश्यत्वं । अस्वप्रकाशत्वंवादृश्यत्वं । स्वप्रकाशत्वंचफलाव्याप्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं । फलंचवृत्तिप्रति(बिंबित)फलित

भिचारइत्युक्तंभवति ॥ फलेति ॥ धर्मादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यं । घटादौतद्वारणायविशेषणमितिद्रष्टव्यं ॥ व्यवहारयोग्यत्वमिति ॥ व्यवहारविषयत्वयोग्यत्वमित्यर्थः ॥ वृत्तीति ॥ अंतःकरणवृत्तीत्यर्थः । अत्रयोग्यतापदंकिमर्थमितिचेत् । उच्यते । यदुक्तंघटादौविशेष्यसद्भावेपिविशेषणाभावेनविशिष्टाभावइति तदयुक्तं । घटादिज्ञानानंतरंकदाचिन्मनसोविषयांतरसंचाररूपव्यासंगेनव्यवहारोनजातस्तत्रापरोक्षव्यवहारविषयत्वस्यफलोपधानस्याभावादुभयाभावप्रयुक्तएवविशिष्टाभावःकिंन



स्यादित्याशंकापरिहाराययोग्यत्वमित्युक्तं । सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावोयोग्यतावनस्थदंडादौयथादृष्टातद्वदिहापिज्ञानेनव्यवहारेजननीयेव्यासंगाभावःसहकारीति तदभावाद्व्यवहारोनभवति । तत्सद्भावेतुभवत्येवेत्येवंव्यासंगदशायामपिअपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेनविशेषणाभावेनैवविशिष्टाभावोवक्तव्योनतूभयाभावेनेतिसूचयितुंयोग्यत्वमित्युक्तमित्यवगंतव्यं ॥ चैतन्यमिति ॥ तथाचब्रह्मणःप्रकाशरूपत्वेनप्रकाशरूपेप्रकाशांतरानुदयाच्चैतन्यरूपफलाव्याप्यत्वमस्ति स्फुरणरूपत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमप्यस्तीत्यवगंतव्यं । दृष्टांतेशुक्तिरूप्येचेदंदृश्यत्वमस्ति । प्रातिभासिकरूप्याकाराऽविद्यावृत्तिरे

चैतन्यं । स्वप्रकाशत्वाभावश्च(प)घटादौविशेषणाभावेनधर्मादौविशेष्याभावेनेतिविशिष्टाभावोनुगतः । अस्मिंश्चपक्षेजडत्वमसंविद्रूपत्वमित्यसंकरः ॥ ■ ॥

वनांतःकरणवृत्तिः । अतोंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपफलाव्याप्यत्वसत्त्वेपिअपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावोनुगतोद्रष्टव्यः । अपरोक्षव्यवहारायोग्येपितत्र तद्व्यवहारस्तुअधिष्ठानभूतसाक्षिचैतन्यगतंयदापरोक्ष्यंतदध्यासाद्युक्तः । इदमितिव्यवहारायोग्येपितस्मिन्नधिष्ठानगतेदंतारोपादिदमितिव्यवहारवदित्यग्रेस्पष्टं । ननुजडत्वमप्यस्वप्रकाशत्वमेव । तथाचदृश्यत्वजडत्वहेत्वोःसांकर्यमित्यतआह ॥ अस्मिंश्चपक्षइति ॥ अस्वप्रकाशत्वंदृश्यत्वमितिपक्षइत्यर्थः ॥ असंविद्रूपत्वमिति ॥ अचिद्रूपत्वमित्यर्थः । इदंचपक्षैकदेशेवृत्तिज्ञानेप्यस्तीतिनभागासिद्धिरितिभावः । ज्ञानरूपत्वाभावइतिव्या

ख्यानंतुवृत्तिज्ञानेभागासिद्धिप्रसंगाच्चिंत्यं ॥ प्रत्यक्षेति ॥ जगत्सत्यताग्राहिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ अमुख्यार्थेति ॥ समाननिषेधादिपरेत्यर्थः । ननुप्रत्यक्षमपित्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वमेवगृह्णातीतिग्राह्याभावावगाहित्वेनसमानविषयकत्वाद्युक्तंबाधकत्वमित्यतआह ॥ नहीति ॥ वर्तमानमात्रग्राहि वर्तमानकालाबाध्यत्वग्राहि । नन्वेवंभिन्नविषयतयाऽनुमानस्यप्रत्यक्षविरोधाभावोपपादनेकालात्ययापदिष्टमात्रोच्छेदः । प्रत्यक्षेणव्यावहारिकौष्ण्यग्रहात्अनुमानेनपुनःपारमार्थिकौष्ण्य

श्रुतिश्चात्रप्रमाणं । "एकमेवाद्वितीय"मित्यादौअद्वितीयमित्यादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधात्। नचप्रत्यक्षबाधादनुमानममानंश्रुतिश्चामुख्यार्थेतियुक्तं प्रत्यक्षेणव्यावहारिकसत्वग्रहात्। अनुमानादिभिश्चपारमार्थिकसत्त्वनिषेधात्। नहिवर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षंत्रिकालाबाध्यत्वग्राहि । वह्निरनुष्णइत्यत्रतुउष्णत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकसत्त्वप्रतिषेधाद्बाधः*। दृश्यतेचनभोनैल्यचंद्रप्रादेशत्वग्राहिप्रत्यक्षयोरनुमानागमाभ्यांबाधइति । उच्यते ।

निषेधेनभिन्नविषयतायाःतत्रापिवक्तुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ वह्निरिति ॥ उष्णत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धंयद्व्यावहारिकंसत्त्वंतस्यैववह्निरनुष्णइत्यनुमानेननिषेधात्साक्षाद्ग्राह्याभावावगाहित्वेनयुक्तस्तत्रबाध्यबाधकभावइतिनबाधोच्छेदइतिभावः । किंचापौरुषेयत्वेनानाशंकितदोषायाःएकमेवेत्यादिश्रुतेः तदनुगृहीतास्मदनुमानस्यचसंभावितदोषप्रत्यक्षापेक्षयाप्राबल्यात्प्रत्यक्षगृहीतमपिसत्यत्वमनुमानागमाभ्यामेवबाध्यतइत्याशयेनप्रत्यक्षस्याऽनुमानादिबाध्यत्वंदृष्टमित्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ नीलंनभइतिप्रत्यक्षं न

भोननीलंविभुत्वादित्यनुमानेनबाध्यंदृष्टं । तथा प्रादेशमात्रपरिमितश्चंद्रमाइतिप्रत्यक्षं "अष्टाशीतिसहस्राणी" त्याद्यागमबाध्यं दृष्टमितिप्रकृतेपितथास्त्वितिभावः ॥ ७ ॥ पक्षांतरनिषेधेनेति ॥ यद्यपीत्यादिग्रंथसंदर्भेणेत्यर्थः ॥ पंचधेति ॥ तथापीत्यादिग्रंथेन सदसत्त्वानधिकरणत्वं सर्वस्मिन्प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंवा ज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वंवा स्वात्यंताभावाधिकरणएवप्रतीयमानत्वंवा सद्रूपत्वाभावोवेतिपंचप्रकारेणनिरुक्तमित्यर्थः । सदसत्त्वेत्यत्रसच्चतदसच्चेतिकर्मधारयाभिप्राये ५३

मिथ्यात्त्वंहित्त्वयैवपक्षांतरनिषेधेनपंचधानिरुक्तं । तत्राद्येकिंसत्वेसत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्याभावोभिप्रेतः । किंवासत्त्वात्यंताभावासत्त्वात्यंताभावरूपधर्मद्वयं । यद्वासत्त्वात्यंताभाववत्त्वेसतिअसत्त्वात्यंताभाववत्त्वरूपंविशिष्टं । नाद्यः । मन्मतेसदेकस्वभावेजगतितस्यसिद्धत्त्वात् । नद्वितीयः । व्याहतेः ।

णाह ॥ सत्त्वेसतीति ॥ सच्चासच्चसदसतीतयोर्भावःसदसत्त्वं द्वंद्वांतेश्रूयमाणस्त्वप्रत्ययोनधिकरणपदंचप्रत्येकंसंबध्यते । तथाचसत्त्वानधिकरणत्वमसत्त्वानधिकरणत्वंचेतिधर्मद्वयंसाध्यमित्याशयेनाह ॥ किंवेति ॥ तस्येति ॥ सत्त्वेसत्यसत्त्वरूपविशिष्टाभावस्येत्यर्थः ॥ व्याहतेरिति ॥ परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनांतरीयकत्वात्सत्वात्यंताभावेसाध्येऽसत्त्वस्यैवप्राप्त्यापुनस्तदत्यंताभावेसाध्येव्याहतिः । एवमसत्त्वात्यंताभावेसाध्येसत्त्वस्यैवप्राप्त्यापुनस्तदत्यंताभावसाधनेव्याहति

रित्यर्थः । ननुकथंव्याहतिःसत्त्वासत्त्वयोःपरस्परप्रागभावादिरूपतयापरस्परविरहरूपत्वासंभवेनात्यंताभावरूपतयैवपरस्परविर
हरूपतावाच्या । तथाचसत्त्वात्यंताभावःकथमसत्त्वं । सिद्धांतेअत्यंताभावस्याप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वस्वीकारेणसत्त्वस्यप्रामा
णिकत्वात् । तथाअसत्त्वस्यापितुच्छेप्रामाणिकत्वेनतदत्यंताभावासंभवेनासत्त्वात्यंताभावएवसत्त्वमित्यस्याप्ययोगात् । नचता
र्किकादिमतेप्रामाणिकस्याप्यत्यंताभावप्रतियोगित्वस्वीकारात्तन्मतेनतयोःपरस्परविरहरूपत्वाभिधानमितिवाच्यं । सिद्धांतेप्य
सत्त्वाभावएवसत्त्वंसत्त्वाभावएवासत्त्वमितिस्वीकारात् । यद्वक्ष्यति । “ मयालाघवादावश्यकत्वादसत्त्वाभावएवसत्त्वंतदभाव
एवासत्त्वमितिस्वीकारा ”दिति । तथाचप्रामाणिकस्यात्यंताभावासंभवेनअसतिकिंचिदारोपितंसत्त्वमस्तितदत्यंताभावएवास
त्त्वं । सतिचारोपितंकिंचिदसत्त्वमस्तितदत्यंताभावएवसत्त्वमितिवाच्यं । आरोपितयोश्चासत्त्वेनात्यंताभावप्रतियोगित्वसंभ
वात् । एवंचारोपितसत्त्वाद्यभावस्यैवासत्त्वादित्वेआरोपितसत्त्वासत्त्वयोरेवव्याहतिप्राप्त्यावास्तवसत्त्वासत्त्वयोःकथंव्याघातः ।
तस्मादेतत्कथमितिचेदत्रवदंति । सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वोक्तेःपरस्परविरहव्यापकत्वेतात्पर्यं । तथाचयत्रारोपितसत्त्वा
त्यंताभावःतत्रासत्त्वं । यत्रारोपितासत्त्वात्यंताभावस्तत्रसत्त्वमितिव्याप्तेः । नचघटेवास्तवसत्त्वसद्भावेनारोपितसत्त्वात्यंताभा
वस्यसत्त्वेप्यसत्त्वाभावात् । एवंतुच्छेवास्तवासत्त्वसत्त्वेनारोपितासत्त्वात्यंताभावसद्भावेपिसत्त्वाभावाद्व्यभिचारः । तथाचकथं
परस्परविरहव्यापकत्वमपीतिवाच्यं । अत्यंताभावस्यप्रतियोग्यारोपपूर्वकत्वाद्यथाप्रतियोगिनासहविरोधः तथाप्रतियोग्यारोपे
यत्प्रधानंतेनापिविरोधस्यांगीकार्यत्वात् । एवंचात्रात्यंताभावेप्रतियोगिभूतंयदारोपितंसत्त्वंतत्रयत्प्रधानंवास्तवंसत्त्वंतेनसममत्यं





ताभावस्यविरोधात् । घटेचप्रधानभूतवास्तवसत्त्वसद्भावेनतत्रारोपितसत्त्वात्यंताभावस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंतुच्छेअसत्वारोप
प्रधानभूतवास्तवासत्वसद्भावेनारोपितासत्त्वात्यंताभावस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंचनव्यभिचारः । तथाचपरस्परविरहव्यापक
त्वेनविरोधोयुक्तइति । नन्वथापिप्रधानभूतंवास्तवंसत्त्वंघटेस्ति तत्रारोपितसत्त्वात्यंताभावोप्यस्ति । तुच्छेप्रधानभूतवास्तवास
त्त्वमस्ति आरोपितसत्त्वात्यंताभावोप्यस्तीतिकथंप्रतियोग्यारोपेप्रधानेनापिविरोधइतिचेदुच्यते । यत्रप्रधानंवास्तवंसत्त्वंतत्रारो
पितसत्त्वात्यंताभावोनास्तीत्यस्यप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावोनास्तीत्यर्थकरणात् । यत्रघटेप्रधानभूतं
वास्तवंसत्त्वमस्तितत्रसत्त्वमारोप्यननिषिध्यते । एवंयत्रतुच्छेप्रधानभूतंवास्तवासत्त्वमस्ति तत्रासत्त्वमारोप्यननिषिध्यतइतिकृ
त्वाअसत्त्वारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावरूपारोपितासत्त्वात्यंताभावोनास्तीतियुक्तःपरस्परविरहव्यापकत्वेनविरोधइति । एवमे
वदोषात्यंताभावरूपभगवल्लक्षणंनसंभवति । दोषाणांप्रामाणिकत्वेनतदत्यंताभावायोगादितिशंकितेआरोपितदोषात्यंताभावस्य
लक्षणत्वंवाच्यं । ननुतर्हिजीवेतिव्याप्तिरितिचेन्न । तत्राप्यत्यंताभावस्यप्रतियोग्यारोपप्रधानेनविरोधात् । दोषाणामारोपेप्रधा
नभूतानांवास्तवदोषाणांजीवेसत्त्वेनतत्रदोषानारोप्यनिषेधःकर्तुंनशक्यते । तथाचप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिवि
षयाभावाख्यारोपितदोषात्यंताभावोजीवेनास्ति । अस्तिचभगवति । भगवतिआरो(प्यदोषा)पितादोषानसंतीतिनिषेधःकर्तुंश
क्यत्वात् । अत्यंताभावस्यप्रतियोग्यारोपप्रधानेनविरोधात् । दोषारोपप्रधानभूतवास्तवदोषाणांचभगवत्यभावेननिषेधसंभवे
नदोषाभावादितिद्रष्टव्यं । सत्त्वात्यंताभावोपपादनायनिर्धर्मकेत्युक्तं । सत्त्वराहित्यस्यसद्रूपत्वानुपमर्दकत्वादितिभावः । किंच

सत्त्वात्यंताभावासत्त्वात्यंताभावरूपधर्मद्वयस्यैकस्मिन्नधिकरणेकुत्राप्यप्रसिद्ध्याप्रसिद्धविशेषणत्वं । ननुपृथिवीतरभिन्नेत्यत्र जलादित्रयोदशान्योन्याभावानामैकाधिकरण्येनाप्रसिद्धावपितेजःप्रभृतिषुप्रत्येकंप्रत्येकंप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिपरिहारवदत्रापिसत्त्वात्यंताभावासत्त्वात्यंताभावयोरैकाधिकरण्येनाप्रसिद्धावपिसतिअसत्त्वात्यंताभावस्यासतिचसत्त्वात्यंताभावस्यचप्रत्येकंप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वाभावादितिचेत्सत्यं । अप्रसिद्धविशेषणत्वाभावेपिअसत्त्वात्यंताभावरूपांशस्यसिद्धत्वेनसिद्धसाधनतास्यादि

**निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वराहित्येपिसद्रूपत्वेनाऽमिथ्यात्त्वोपपत्त्यार्थांतराच्चपृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्त्वादित्यत्रत्रयोदशान्योन्याभावानामिवात्रापिसत्वासत्त्वात्यंताभावयोःप्रत्येकंप्रसिद्धत्वेनकथंचिदप्रसिद्धविशेषणत्त्वाभावेपिअसत्त्वात्यंताभावांशेसिद्धसाधनाच । नहिसिद्धमसिद्धेनसहोच्चरित(च्यमान)मसिद्धंभवति ।**

त्याह ॥ पृथिवीत्यादिना ॥ अभावमनंतर्भाव्यत्रयोदशत्वंबोध्यं ॥ प्रत्येकमिति ॥ सतिअसतिचेत्यर्थः । ऐकाधिकरण्यावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेनात्रऐकाधिकरण्यावच्छेदेनसाध्यप्रसिद्धेरभावादप्रसिद्धविशेषणतास्यादेवेत्याशयेनकथंचिदित्युक्तं । ननुकेवलस्यासत्त्वात्यंताभावस्यसिद्धत्वेपिअसिद्धेनसत्त्वात्यंताभावेनसहोच्यमानत्वादसिद्धत्वमेवेतिनांशेसिद्धसाधनतेत्यतआह ॥ नहीति ॥ तथात्वेपर्वतोवह्निमान्पाषाणवांश्चेत्यत्रापिसिद्धसाधनतानोद्भाव्येतेतिभावः । नन्वेवंपृथिवीतरभिन्नेत्यत्रापिजला

दित्रयोदशान्योन्याभावानांसाध्यत्वात्जलाद्यैकैकान्योन्याभावानामपिघटोनजलादिरितिप्रतीत्याघटत्वावच्छेदेनसिद्धत्वादंशे
सिद्धसाधनतापत्तिरित्यनुमानंदुष्टंस्यादित्यतआह ॥ पृथिवीति ॥ जलाद्यैकैकान्योन्याभावस्यघटेघटत्वावच्छेदेनसिद्धावपि
पक्षतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वावच्छेदेनघटेनसिद्धिरतोनांशेसिद्धसाधनतेत्यर्थः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैवसाध्यसि
द्धेरुद्देश्यत्वात्तस्याश्चाजातत्वादितिभावः । पृथिवीत्वोपहिते घटेइतिशेषः । प्रकृतेचपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैवासद्वै
लक्षण्यस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनतेतिद्रष्टव्यं ॥ दृष्टांतस्येति ॥ धर्मद्वयस्यसाध्यत्वान्मन्मतेशुक्तिरूप्येसत्त्वात्यंताभावस्यसत्त्वे

पृथिवीतरभिन्नेत्यत्रतुजलाद्यैकैकान्योन्याभावोपिनपृथिवीत्वोपहितेसिद्धः[1]।दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्या
च्च।पृथिवीत्वहेतुस्तुकेवलव्यतिरेकी।त्रयोदशान्योन्याभावरूपसाध्यस्यव्यतिरेकानिरूपणंतुभिन्नाश्रि
तानामपित्रयोदशान्योन्याभावानांसमूहालंबनैकज्ञानोपारूढत्वमात्रेणयुक्तं । अतएवनतृतीयः ।

प्यसत्त्वस्यैवसत्त्वेनतदत्यंताभावस्यतत्राभावात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः । नन्वेवंतर्हिंपृथिवीतरभिन्नेत्यत्रापित्रयोदशभेदानांसाध्य
त्वाज्जलादौतेजःप्रभृतिद्वादशभेदानांसत्त्वेपिजलभेदस्याभावात्साध्यवैकल्यं । एवंतेजःप्रभृतिष्वपिस्वस्वेतरप्रतियोगिकद्वादशभे
दसत्त्वेपिस्वस्वभेदाभावात्साध्यवैकल्यमेवस्यादित्यतआह ॥ पृथिवीत्वेति ॥ यत्रेतरत्वंतत्रपृथिवीत्वाभावइतिव्यतिरेकेजलादि
र्दृष्टांतइतिभावः । ननुपृथिवीत्वहेतौव्यतिरेकिणिदृष्टांताभावेत्रयोदशान्योन्याभावानांसाध्यभूतानांप्रसिद्ध्यभावेनसाध्यव्यतिरे
कनिरूपणंनस्यादित्यतआह ॥ त्रयोदशेति ॥ जलादित्रयोदशान्योन्याभावानांतेजःप्रभृतिषुप्रत्येकंप्रत्येकंज्ञानानंतरंएतेत्रयो

दशान्योन्याभावाइतिसमूहालंबनरूपैकज्ञानोपरूढानांप्रसिद्धिसंभवेनव्यतिरेकनिरूपणंसंभवतीतिभावः । पूर्वधर्मद्वयसाधन पक्षेव्याहत्यर्थांतरांशेसिद्धसाधनसाध्यवैकल्याख्यदोषचतुष्टयस्योक्तत्वेनात्रातएवेत्यतिदेशेदोषचतुष्टयस्याप्यतिदेशःप्रतीयतेतः अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ व्याहतेरित्यादिना ॥ धर्मद्वयसाधनइवविशिष्टसाधनेपिपरस्परविरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावायो गाद्व्याहतिरेव । निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वात्यंताभाववत्त्वेसत्यपिसद्रूपत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थांतराच्छुक्तिरूप्येविशेष्यांशाभावेनविशिष्टा भावात्साध्यवैकल्यंचेत्यर्थः विशिष्टसाधनपक्षेंशेसिद्धसाधनातिदेशःकुतोनक्रियतइतिशंकायामस्मिन्पक्षेंशेसिद्धसाधनस्यानवका

व्याहतेरर्थांतरा(त्दृष्टांते)त्साध्यवैकल्याच । किंचयथाअनित्येवाङ्मनसेइत्यत्रपक्षतावच्छे दकनानात्वेनांशेसिद्धसाधनत्वेपिपृथिवीतरभिन्नेत्यत्रपक्षतावच्छेदकैक्यान्नां(शतः)शेसिद्धसाध नं तथेहापियद्यपिकथंचित्साध्यतावच्छेदकैक्यान्नांशेसिद्धसाधनत्वं । नापिव्यर्थविशेष्यत्वं ।

शंवदंस्तथाव्यर्थविशेष्य(त्वाख्यं)त्वरूपंदोषांतरंचनास्तीतिवदन्नप्रसिद्धविशेषण(त्वरूपं)त्वाख्यंदोषांतरमाह ॥ किंचेत्यादिना ॥ किंचाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यन्वयः ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वेनेति ॥ तथाचवाक्त्वावच्छेदेनानित्यत्वस्यसिद्धत्वादितिभा वः ॥ पक्षतावच्छेदकैक्यादिति ॥ पक्षतावच्छेदकैक्येहिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यस्यसिद्धत्वात्संपूर्णसिद्धसा धनमेव नांशतःसिद्धसाधनं । पृथिवीतरभिन्नेत्यत्रतुपृथिवीत्वरूपपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धिरूपोद्देश्यप्रती तेरसिद्धत्वेनांशेसिद्धसाधनानवकाशादित्यर्थः ॥ साध्यतावच्छेदकेति ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वएवांशेसिद्धसाधनवत्साध्य





तावच्छेदकनानात्वएवांशेसिद्धसाधनता । अतएवधर्मद्वयसाधनपक्षेंशेसिद्धसाधनतोक्ता । पक्षतावच्छेदकैक्येंशेसिद्धसाधनत्वा भाववत्साध्यतावच्छेदकैक्येपिनांशेसिद्धसाधनं । एवंचप्रकृतेविशिष्टस्यैकस्यसाध्यत्वेनसाध्यतावच्छेदकैक्येनतदवच्छिन्नसाध्य स्याऽसिद्धत्वान्नांशेसिद्धसाधनावकाशइत्यर्थः । विशिष्टंविशेषणाद्यात्मकमितिपक्षेसाध्यतावच्छेदकैक्यंनास्त्येवेत्याशयेनकथंचि दित्युक्तं । कुतोनव्यर्थविशेष्यत्वमित्यतोव्यापकगतविशेषणानामुद्देश्यप्रतीतिसिद्ध्यर्थत्वस्यदर्शनादित्याह ॥ विमतमित्यादि ना ॥ चिकीर्षादेरिवेति ॥ चिकीर्षापरोक्षज्ञप्तिविशिष्टेश्वरसिद्धेरुद्देश्यत्वादित्यर्थः । समानाधिकृतत्वात् । शुक्लःपटइत्येक

विमतंउपादानापरोक्षज्ञप्तिचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमित्यत्रकृतिग्रहणेनैवेश्वरासिद्धावपिचिकीर्षादेरिव गुणादिकंगुण्यादिनाभिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यत्रतार्किकांगीकृतभिन्नत्वस्यैवचव्यापकवि शेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वात् । इह(च)तुसद्विलक्षणत्वेसत्यसद्विलक्षणमितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् ।

विभक्त्यंतपदवाच्यत्वादितिव्याख्यानंचिंत्यं।घटःकलशइत्यादौव्यभिचारापत्तेर्यदिचेत्युत्तरग्रंथविरोधाच्च । किंतुविशेषणविशेष्य भावेनव्यवह्रियमाणत्वादित्येवार्थोद्रष्टव्यः।दंडीदेवदत्तइत्यादौदंडित्वस्यैवविशेषणत्वाद्विशिष्टस्यचविशेष्येणभिन्नाभिन्नत्वान्नदोष इतिद्रष्टव्यं । यथाहिभेदाभेदवादिनामीमांसकेनतार्किकंप्रतिप्रयुक्तेभिन्नाभिन्नमितिसाध्येभिन्नत्वविशेषणस्यतार्किकेणांगीकृतत्वे पिनवैयर्थ्यं । भिन्नाभिन्नत्वप्रकारकप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । एवमिहापिसद्विलक्षणत्वेसत्यसद्विलक्षणमितिविशिष्टप्रतीतेरुद्देश्यत्वा

प्ऱोजकता
See Tarangini



50

न्व्यर्थविशेष्यत्वमित्यर्थः । विशेषणानां धर्माणां । ननुभेदाभेदानुमानदृष्टांतोनयुक्तः । तत्रगुणादिकंगुण्यादिनाऽभिन्नमित्ये
वकृतेऽभेदरूपसाध्यवति घटकलशादौघटःकलशइतिप्रयोगादर्शनेनसमानाधिकृतत्वरूपहेत्वभावेनाभेदरूपसाध्यंप्रतिसमानाधि
कृतत्वस्यप्रयोजकत्वाभावात् । हेतुरस्तुसाध्यंमास्त्वित्येवंरूपाप्रयोजकतात्रनाभिप्रेता । किंनाम । “ तस्मिन्सत्यभवतःतेनविना
पिभवतःतदप्रयो(ज्य)त्वादि ”तिवचनात्साध्येसत्यप्यभवतोहेतोःसाध्येप्रयोजकत्वाभावात् । अतोप्रयोजकतानिरासायभेदविशि
ष्टाधीस्तत्रोद्देश्या । घटकलशादौचहेत्वभाववतिभेदाभेदरूपसाध्यस्याप्यभावान्नाप्रयोजकत्वमित्यप्रयोजकतापरिहारायैवभिन्न

**यदिचाभेदेसत्यपिघटःकलशइतिसामानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वनिरासायविशिष्टधीस्तत्रोद्देश्या**
**तर्हितुच्छेसद्वैलक्षण्येसत्यपिदृश्यत्वादर्शनादिहापिसोद्देश्येतिसमं । तथाप्यऽप्रसिद्धविशेषणत्वं ।**

त्वविशेषणंनोद्देश्यप्रतीत्यर्थमित्याशंक्यतर्हिप्रकृतेपिसत्त्वाभावमात्रस्यैवसाध्यत्वेसत्त्वाभाववतितुच्छेऽविद्यमानस्यदृश्यत्वस्याऽ
ऽप्यप्रयोजकत्वंमाभूदितिअप्रयोजकतापरिहारायैवासद्विलक्षणत्वमपिसाध्यकोटौनिवेशितं । तन्निवेशेतुतुच्छेदृश्यत्वाभाववति
विशिष्टंसाध्यमपिनास्तीत्यप्रयोजकतायाअभावादित्यप्रयोजकतापरिहारायैवविशिष्टधीस्तत्रोद्देश्या । अतोनोद्देश्यप्रतीत्यर्थंवि
शिष्टोपादानं । अतोनन्व्यर्थविशेष्यत्वमित्याह ॥ यदिचेत्यादिना ॥ अप्रसिद्धेति ॥ विशिष्टसाध्यस्यकुत्राऽप्यप्रसिद्धत्वादि
तिभावः । ननुयदिसत्त्वात्यंताभाववत्त्वेसत्यसत्त्वात्यंताभावरूपविशिष्टसाधनेअप्रसिद्धविशेषणत्वं तदापृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रापि

जलादिद्वादशान्योन्याभाववत्त्वेसतिसमवायान्योन्याभावरूपविशिष्टस्यैवसाध्यत्वमंगीकृत्यतस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशे
षणत्वंतत्रापिस्यात् । तथाचत्रयोदशान्योन्याभावानांप्रत्येकंप्रसिद्ध्यासाध्यप्रसिद्धिर्व्युत्पादनंव्याहतंस्यादित्यतआह ॥ पृथिवी
ति ॥ साधनपक्षएवेति ॥ नोक्तरीत्याविशिष्टसाधनपक्षइतिवाक्यशेषः । विशिष्टस्यसाध्यतापक्षेतुसमुदायालंबनरूपैकज्ञा
नोपारूढत्वमादायनसाध्यप्रसिद्धिसंपादनंसंभवतीतिद्रष्टव्यं । ननुविशिष्टस्यसाध्यत्वेपिनाप्रसिद्धविशेषणत्वं । सद्वैलक्षण्यादी 51
नांविशकलितानांप्रसिद्धिसंभवादित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ भूःशशविषाणोल्लिखिताभूत्वादित्यत्राप्यप्रसिद्धविशेषणत्वंसर्वसं

पृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रत्वनेकधर्मसाधनपक्षएवप्रत्येकप्रसिद्ध्यासाध्यप्रसिद्धिरुक्ता । अन्य
थाशशादीनांप्रत्येकंप्रसिद्ध्याशशशृंगोल्लिखितत्वस्यापिसास्यात् ॥ नद्वितीयः । त्रैकालिकनि ॥१॥
षेधस्यतात्विकत्वेऽद्वैतहानेः । प्रातिभासिकत्वेसिद्धसाधनात् । व्यावहारिकत्वेपि
तस्यबाध्यत्वेनतात्विकसत्त्वाविरोधित्वेनार्थांतरात् । अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वापाताच्च ।

मतंनस्यात् । तत्रापिशशादीनांविशकलितानांप्रसिद्धिसंभवादितिभावः ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ प्रातिभासिकत्रैकालिकनि
षेधप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वाविरोधित्वेनेष्टत्वादितिभावः ॥ बाध्यत्वेनेति ॥ ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनेत्यर्थः । तात्विकसत्त्वं त्रैकालि
कसत्त्वं । तात्विकसत्त्वाविरोधित्वोपपादनायतस्यचबाध्यत्वेनेत्युक्तं । त्रैकालिकसत्तानिषेधस्यबाध्यत्वेत्रैकालिकसत्त्वमेवसिद्ध्य
तीतिभावः । अर्थांतरादित्युपलक्षणं । व्यावहारिकप्रतियोगिमतिव्यावहारिकनिषेधसाधनेबाधोपिद्रष्टव्यः ॥ अतत्वेति ॥

व्यावहारिकमिथ्याभूतनिषेधप्रतिपादकत्वान्नेहनानेत्याद्यद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यादित्यर्थः । तत्प्रतियोगिनः व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगिनः ॥ पारमार्थिकत्वापत्तेरिति ॥ प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वांगीकारादितिभावः । नन्वथापिव्यावहारिकनिषेधप्रतियोगिनःप्रपंचस्यपारमार्थिकत्वं कुतः प्रातिभासिकत्वेनाप्युपपत्तेः । रूप्यात्यंताभावस्यव्यावहारिकत्वेपिरूप्यस्य प्रातिभासिकत्ववदित्यतउक्तमप्रातिभासिकस्येति । तच्चोभय(वादि)सिद्धमितिभावः । वियदादेरसद्विलक्षणस्वरूपोपपादनाय

तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्यप्रपंचस्यपारमार्थिकत्वापत्तेश्च । किंचनिषेधप्रतियोगित्वं किंस्वरूपेण । किंवाअसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनपारमार्थिकत्वाकारेण । नाद्यः । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्यार्थक्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्यतत्त्वज्ञाननाश्यस्यचवियदादेरूप्यादेश्चधीकालेविद्यमानेनासद्विलक्षणस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधायोगात् । त्रैकालिकनिषेधंप्रतिस्वरूपेणापणस्थरूप्यंपारमार्थिकत्वाकारेणप्रातिभासिकरूप्यंवाप्रतियोगीतित्वन्मतहानेश्च ।



श्रुत्यादीतिविशेषणद्वयं । असद्विलक्षणस्वरूपाभावेउत्पत्तिरयुक्तास्यात् । नचेष्टापत्तिः । तस्याःश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । अर्थक्रियापिनिःस्वरूपत्वेनस्यादितिभावः । वियदादेरूप्यादेश्चोभयोरप्यसद्विलक्षणस्वरूपोपपादनायाविद्येत्यादि । निस्स्वरूपत्वेसोपादानत्वादेरयोगादितिभावः ॥ धीकालइति ॥ सदितिप्रतीयमानस्यापिननिस्स्वरूपत्वंयुक्तमितिवक्तुमिदमुक्तमितिद्रष्टव्यं । तथाचैताद्दशमिथ्यात्वसाधनेवियदादौबाधः । शुक्तिरूप्यादौत्वद्रीत्यासाध्यवैकल्यंचेत्युक्तंभवति ॥ आपणस्थेति ॥ आभास

1 इत्थंभूतलक्षणे तृतीया



स्यप्रसक्त्याअनाभासस्यनिषेधांगीकारादितिभावः । तथाचस्वरूपेणनिषेधप्रतियोगित्वंशुक्तिरूप्येनास्तीतिलक्षणस्यासंभवइतिहृदयं ॥ अत्यंतासत्त्वेति ॥ वियदादेःस्वरूपेणनिषेधांगीकारइत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ प्रतिपन्नेत्यादिना ॥ स्वरूपेणेतिशेषः । प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमपिसर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यंतमितित्वन्मतमित्यन्वयः ॥ सर्वत्रेति ॥ स्वोपाधौपरोपाधौचेत्यर्थः । ननुपटादेःस्वोपाधावेवत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंनपरोपाधावित्यतउक्तं ॥ अन्यत्रासत्त्वेनसंमतस्येति ॥ मृदादिरूपेपरोपाधावसत्त्वेनसंमतस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ पटादेरन्यत्रपरोपाधावसत्त्वस्यासंमतत्वे ।



अत्यंतासत्वापाताच्च । प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमपिह्यन्यत्रासत्वेनसंमतस्यपटादेःसर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यंतमितित्वन्मतं । अन्यथाअन्यत्रतत्सत्वापातात् । नहितेषामन्यत्रसत्तासंभाविनीतित्वदुक्तेश्च ।[1] तथाचकथंनात्यंतासत्वापत्तिः । नहिशशशृंगादीनामपीतोन्यदसत्त्वमस्ति ।

अन्यत्रसत्त्वांगीकारइतियावत् ॥ अन्यत्रतत्सत्त्वापातादिति ॥ सत्त्वपदंतत्प्रतीतिव्यवहारयोरुपलक्षणं । तथाचपटादेःमृदाद्युपाधौसत्त्वप्रतीतिव्यवहारयोरापातादित्यर्थः । तथाचायंपटएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीतिमिथ्यात्वानुमानेएतत्तंतुभिन्नेतंत्वंतरेमृदादौचसत्त्वापत्त्याअर्थांतरतास्यादितिभावः । पटादेरन्यत्रसत्त्वांगीकारेस्वोक्तिविरोधश्चस्यादित्याह ॥ नहितेषामिति ॥ तेषां पटादीनां । अन्यत्र परोपाधौ ॥ तथाचेति ॥ प्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यसर्वत्रत्रैका

1 इदंच मिथ्यात्वीयं वाक्यम् ।

लिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यंतत्वेसतीत्यर्थः । ननुसर्वत्रस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंनात्यंतासत्त्वं । शशश्रृंगादौअसत्त्वस्यैतदन्यस्यैवसत्त्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ शशशृंगादीनामितोन्यदसत्त्वमस्तीत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेत्यादिना ॥ तेषां शशश्रृंगादीनां । निरुपाख्यत्वंनाम उपाख्यायतेअनेनेतिव्युत्पत्त्या(शब्द)पदशक्त्यविषयत्वंवाप्रतीत्यविषयत्वंवा । नाद्यइत्याह ॥ निरुपाख्यपदेनैवेति ॥ तथाचनिरुपाख्यपदशक्तिविषयतयातत्पदेनैवव्यवह्रियमाणत्वादित्यर्थः । तथाचासत्त्वेनसंप्रतिप

नचनिरुपाख्यत्वमेवतेषामसत्वं । निरुपाख्यपदेनैवख्यायमानत्वात् । असतोऽप्रतीतावसद्वैलक्ष्यण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यअसत्पदप्रयोगस्यचायोगाच्च । नाप्यपरोक्षतोप्रतीयमानत्वमसत्त्वं । नित्यातींद्रियेपिसत्वात् । नापिक्वचिदप्युपाधौसत्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्वं जगतिशुक्तिरूप्यादौचैवंविधासद्वैलक्षण्यस्यशून्यवादेपिसत्वात् ।

न्नस्याप्यसत्त्वंनस्यादितिभावः । द्वितीयेदोषमाह ॥ असतइति ॥ असद्वैलक्षण्येति ॥ अभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वादितिभावः ॥ असत्प्रतीति ॥ तस्यासत्प्रतीतिप्रसक्त्यपेक्षत्वादितिभावः ॥ असत्पदेति ॥ प्रेक्षावत्कृतशब्दप्रयोगस्यशब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वादसत्पदप्रयोगार्थमसज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ क्वचिदपीति ॥ स्वोपाधौपरोपाधौचेत्यर्थः ॥ जगतीति ॥ शून्यवादिनाजगतोसत्त्वमंगीकृतमितितद्वैलक्षण्यंत्वयासाधनीयं । तेनचनिस्स्वरूपत्वमेवासत्त्वमंगीकृतमितितद्वैल

क्षण्यमेवत्वयासाधनीयं । नतुक्कचिदप्युपाधौसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वमित्यंगीकृत्यतद्वैलक्षण्यं । तथात्वेसिद्धसाधनतास्या
त् । तेनापिसांवृतसत्त्वांगीकारेणैताद्दशासद्वैलक्षण्यस्यांगीकारादितिभावः ॥ नप्रतीयेतेति ॥ सत्त्वेननप्रतीयेतेत्यर्थः । उक्ता
प्रतीतिंप्रति आपाद्यभूतसत्त्वेनाप्रतीतिंप्रति । क्कचिदप्युपाधौसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वंशशशृंगादीनांकुतइत्युक्तेअसत्त्वादित्येवंस
त्त्वेनाप्रतीतिप्रयोजकीभूतमसत्त्वंसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वादन्यदेववाच्यं । अन्यथेदमेवचेदसत्त्वंस्यात्तर्ह्यसच्चेन्नप्रतीयेतेत्यापादना
योगः । असच्चेदित्यस्यसत्त्वेननप्रतीयतेचेदित्यर्थः । तथाचसत्त्वेननप्रतीयतेचेत्सत्त्वेननप्रतीयेतेत्यापाद्यापादकयोरभेदःस्यादि
त्वयाऽप्यसच्चेन्नप्रतीयेतेतिवदतोक्ताप्रतीतिंप्रतिप्रयोजकस्यान्यस्यैवासत्त्वस्यवक्तव्यत्वाच्च । ब्र
ह्मण्यंगीकृतंयत्प्रपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वात्मकाबाध्यत्वरूपंसत्त्वंतद्विरुद्धस्यैवास
त्वरूपत्वाच्च । अन्यथाप्रतीत्यनुपाधिकासत्त्वाभावेब्रह्मण्यपिसत्त्वेनप्रतीतिरेवसत्त्वंस्यात् ।
त्यर्थः ॥ तद्विरुद्धस्यैवेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वस्यैवानुभवेनप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात्मक
बाध्यत्वमेवासत्त्वंवक्तव्यंनोक्तरूपंसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमित्यर्थः । तथाचेतोन्यदसत्त्वंनास्तीतिभावः । अन्यथेत्यस्यविवरणमप्र
तीति । सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वस्यास्थितत्वाज्जगतिअप्रतीत्यनुपाधिकासत्त्वाभावेऽप्रतीत्यघटितासत्त्वानंगीकारेसत्त्वेना
प्रतीयमानत्वमित्यप्रतीतिघटितासत्त्वांगीकारेइतियावत् । ब्रह्मण्यपि असत्त्वविरहरूपंसत्त्वंनामसत्त्वेनप्रतीतिरेवस्यान्नवस्तुतस्त
त्रसत्त्वमस्तीतिप्राप्तेरित्यर्थः । सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वलक्षणस्यशशशृंगेऽव्याप्तिरित्याह ॥ येनेति ॥ ज्ञानोत्पत्तेः सत्त्व

प्रकारकज्ञानोत्पत्तेः । तथाचसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वंनास्तीतिभावः । ननुशशशृंगमस्तीतिवाक्यान्नशशशृंगास्तित्वप्रकारकंज्ञानमुत्पद्यते । शशशृंगंनास्तीत्ययोग्यतानिश्चयस्यतत्रप्रतिबंधकत्वादित्यतउक्तं ॥ येनपुंसेति ॥ अयोग्यतानिश्चयाभावदशायांयोग्यताभ्रमेणेत्यर्थः । नन्वव्याप्तिःकुत्रदीयते । नतावच्छशशृंगे तस्यास्तित्वप्रकारकारोपंप्रत्यधिष्ठानत्वेनसत्यत्वस्यावश्यकत्वेनासत्त्वाभावेनालक्ष्यत्वात् । नहिशून्यवादिमतइवाधिष्ठानमपित्वन्मतेऽसत् । नाप्यस्तित्वे । तस्यारोप्यत्वेनासद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वेनालक्ष्यत्वादतःकथमेतदित्यतआह ॥ त्वन्मतेपिहीति ॥ अधिष्ठानं शशशृंगं । नचाधिष्ठानस्यासत्त्वेशून्यवादाप

**येनपुंसाशशशृंगाभावोननिश्चितः । तस्यगोशृंगमस्तीतिवाक्यादिवशशशृंगमस्तीतिवाक्यादपिज्ञानोत्पत्तेश्च । त्वन्मतेपिहितत्राध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेप्यधिष्ठानमसदेव। वक्ष्यतेचैतदनिर्वाच्यत्वभंगे ।**

त्तिः । नहित्वयाभ्रममात्राधिष्ठानमसदित्युच्यते । किंनामतुच्छाधिकरणकभ्रमोयत्रतत्रैवतदधिष्ठानमसदित्यतोनिर्वचनीयास्तित्वप्रकारकभ्रमाधिष्ठानमपिशशशृंगमसदेवेतितत्राव्याप्तिरेवेतिसांप्रदायिकोर्थः । ननुशशशृंगादिशब्दान्नासतःप्रतीतिर्जायते किंनामविकल्पमात्रमेव । यथोक्तं । "शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्प"इति । अतःसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमस्त्येवेतिनाव्याप्तिरित्यतआह ॥ वक्ष्यतेचेति ॥ विकल्पस्येच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्त्यंतरत्वंनास्तीतिवक्ष्यतइत्यर्थः । तथाचाव्याप्तिःस्यादेवे ॥ २९ ॥

तिभावः ॥ तद्धैकइति ॥ असदासीदित्याहुरित्यनुवादमुखेनोक्तत्वेनासतःसत्त्वप्रतीत्यासत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वलक्षणस्यासंभवइतिभावः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ अनिर्वाच्यत्वस्यासद्विलक्षणत्वरूपत्वेनासत्त्वज्ञानेतद्घटितानिर्वाच्यत्वज्ञानंतज्ज्ञानेचतदन्यत्वरूपासत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ लाघवेनेति ॥ सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगिरूपंयत्सत्तदन्यत्वमेवासत्त्वमस्तु लाघवात् । नतुतत्रानिर्वाच्यभिन्नत्वमपिप्रवेश्यं गौरवादित्यर्थः । अस्तुवानिर्वाच्यभिन्नत्वस्यलक्षणेप्रवेशः ५७

**"तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसी"दितिश्रुत्याप्यसतस्सत्वेनप्रतीतेश्च । नापिसदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वमसत्त्वं अनिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । लाघवेनसार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगिरूपसदन्यत्वस्यैवतत्वाच । अनिर्वाच्यस्यापिस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेऽसतोनिर्वाच्यादन्यत्वासिद्धेश्च । अर्थक्रियासामर्थ्याभावादिकमसत्त्वमित्यशक्यशंकं । शुक्तिरूप्यादौशुद्धब्रह्मणिचसत्त्वात् । नचनिःस्वरूपत्वमसत्त्वंमिथ्याभूतंतुसस्वरूपमितिवाच्यं ।**

तथाप्यसंभवइत्याह ॥ अनिर्वाच्यस्यापीति ॥ वियदादेरूप्यादेश्चेत्यर्थः । निषेधे निषेधांगीकारपक्षे । अनिर्वाच्यस्याप्यसत्त्वप्राध्यासतोनिर्वाच्यादन्यत्वाभावादसंभवइत्यर्थः । कुतोशक्यशंकमित्यतस्त्वन्मतेशुक्तिरूप्येब्रह्मणिचातिव्याप्तेरित्याह ॥ शुक्तीति ॥ मिथ्याभूतं वियदादिकंरूप्यादिकंच ॥ सस्वरूपमिति ॥ असद्विलक्षणस्यव्यावहारिकस्यप्रातिभासिकस्यवास्व

रूपस्यांगीकारादितिभावः ॥ मिथ्याभूतस्यापीति ॥ रूप्यादेरित्यर्थः । तथाचातिव्याप्तिरितिभावः । ननुरूप्यादौवियदादौ चनिस्स्वरूपत्वंनास्ति किंतुस्वरूपमस्त्येव । नचमिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधइतिपक्षेनिस्स्वरूपत्वंदुर्वारमित्युक्त मितिवाच्यं । मिथ्याभूतंस्वरूपमंगीकृत्यैवत्रैकालिकनिषेधांगीकारेणमिथ्याभूतस्वरूपस्यस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेनसामानाधिक रण्यांगीकारात् । नचविरोधः । मिथ्यात्वादेवाविरोधादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ स्वदेशकालयोरिति ॥ वियदा दिरूपप्रतियोग्याधारभूतदेशकालयोरित्यर्थः ॥ तत्स्वरूपेति ॥ प्रतियोगिस्वरूपसहिष्णोस्तदनुपमर्दकस्येत्यर्थः ॥ तत्स्वरू

मिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधइतिपक्षेनिःस्वरूपत्वस्यदुर्वारत्वात् । नचमिथ्याभूतं स्वरूपंमिथ्यात्वादेवस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधसामानाधिकरण्याविरोधीतिवाच्यं । स्वदेशकालयो स्तत्स्वरूपसहिष्णोस्तत्स्वरूपप्रतिषेधत्वस्यपारिभाषिकत्वापातात् । अन्यथातंतुष्विवातंतुष्वपि

पेति ॥ वियदादिस्वरूपप्रतिषेधत्वस्येत्यर्थः । अयंभावः । लोकेअत्यंताभावतत्प्रतियोगिनोर्विरोधेनाभावस्यप्रतियोगिस्वरूपा सहिष्णुत्वदर्शनात्तत्स्वरूपस्यकथंतत्प्रतिषेधेनसामानाधिकरण्यंवक्तुंशक्यं । तथात्वेप्रतियोगिस्वरूपसमानाधिकरणस्यतदत्यंता भावत्वंपारिभाषिकंस्यात् । तथाचपारिभाषिकात्यंताभावप्रतियोगित्वेपिस्वरूपेणवास्तवात्यंताभावप्रतियोगित्वंनसिद्ध्येदित्यत स्तत्सिद्ध्यर्थंतत्ररजतस्वरूपंनास्तीत्यंगीकार्यं । एवंचासत्त्वापत्तिर्दुर्वारेतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ मिथ्यात्वादेवविरोधाभावमं

गीकृत्यनिषेधाधिकरणेपिप्रतियोगिनःसत्त्वांगीकारइत्यर्थः । ननुमृदादावपिप्रातिभासिकंपटस्वरूपमस्त्येवेत्यतउक्तं ॥ व्याव
हारिकेति ॥ नचविरोधः । पटस्यमिथ्यात्वादेवाविरोधोपपत्तेरितिभावः । निषेधाधिकरणेपिप्रतियोगिनःसत्त्वमंगीकृत्यतयोः
सर्वजनसिद्धदैशिकविरोधानंगीकारेप्रतियोगिनःप्रागभावेनापिसमानकालीनत्वापत्त्याकालिकोविरोधोपिनस्यात् । मिथ्यात्वादे
वाविरोधस्यतत्रापिवक्तुंशक्यत्वादित्याह ॥ प्रागभावादीति ॥ किंचयदिप्रपंचेरूप्यादौचस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधसामाना
धिकरण्याविरोधिस्वरूपंकिंचिदंगीक्रियते तर्हितुच्छेपिएतादृशस्वरूपंस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्याविरोधिरूपंकिंचिदंगीक्रि

व्यावहारिकपटस्वरूपापातात् । प्रागभावादिसमानकालीनत्वेनाप्यविरोधापाताच्च ।
तुच्छेपिपरोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्याएतादृशस्वरूपस्यापिसुवचत्वाच्च । तस्मात्सर्व
त्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवात्यंतासत्वं । तत्रतदानीमसदित्यनेनतत्रतदानिषे
धप्रतियोगित्वस्यैवात्यंतासदित्यनेनापिसर्वत्रसदानिषेधप्रतियोगित्वस्यैवप्रतीतेः ।

यतां तथाचनिस्स्वरूपत्वोक्त्ययोगः । विरोधश्चमिथ्यात्वादेवसमाधातुंशक्यः । यदिप्रपंचेअपरोक्षतःप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याकिं
चित्स्वरूपमंगीकार्यमित्युच्यते तर्हितुच्छेपिपरोक्षतःशब्दादिनाप्रतीतिसंभवात्तदन्यथानुपपत्त्याकिंचित्स्वरूपमंगीक्रियतां ।
तथाचासंभवइत्याह ॥ तुच्छेपीति ॥ तथाचासंभवइतिभावः ॥ तस्मादिति ॥ प्रकारांतरस्यासंभवादितिभावः । सर्वत्रत्रै
 कालिकनिषेधप्रतियोगित्वमत्यंतासत्त्वमित्यनयोरेकार्थत्वादिदमेवासत्त्वलक्षणंवाच्यमित्याशयेनोपपादयति ॥ तत्रतदानीमि

५१

त्यादिना ॥ तत्रतदाअसदितियथादेशविशेषेकालविशेषेचनिषेधप्रतियोगित्वंप्रतीयते एवमत्यंतासदित्यनेनापिअत्यंतंसर्वस्मिन्देशेसर्वस्मिन्कालेचासन्निषेधप्रतियोगीतिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाचसर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवात्यंतासत्त्वात्प्रपंचस्य स्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेतुच्छवदत्यंतासत्त्वंदुर्वारमितितात्पर्यं । ननुप्रपंचस्य नतुच्छसाम्यं प्रपंचनिषेधस्यमिथ्याभूतप्रपंचप्रतियोगिकत्वात् तुच्छसंबंधित्रैकालिकनिषेधस्यनिष्प्रतियोगिकत्वादितितन्निषेधयोर्वैलक्षण्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तदभावः प्रपंचनिषेधः । इतिवावैषम्यंवक्तुंनचशक्यमित्यन्वयः । कुतइत्यतउक्तं ॥ मिथ्याभूतस्येत्यादि ॥ मिथ्या

**नचमिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवनिषेधइतिपक्षेतदभावःसप्रतियोगिकः । तुच्छाभावस्तुनिष्प्रतियोगिकइतिवा । मिथ्याभूतस्यसदासर्वत्रसद्वैलक्षण्यमात्रंतुच्छस्यतुस्वरूपेणैवप्रतिषेधइतिवावैषम्यंवक्तुंशक्यं ।** 60

भूतस्यापिस्वरूपेणनिषेधइतिपक्षेतदभावोपितुच्छाभाववन्निष्प्रतियोगिकएव नसप्रतियोगिकः । प्रतियोगिस्वरूपस्यैवाभावादिति भावः ॥ ननुतथापिप्रपंचतुच्छयोःप्रकारांतरेणवैषम्यमस्ति । मिथ्याभूतस्यप्रपंचस्यसदासर्वत्रसद्वैलक्षण्यमात्रमस्ति नस्वरूपेणप्रतिषेधः । असद्विलक्षणस्वरूपांगीकारात् । तुच्छस्यतुस्वरूपेणैवप्रतिषेधइतिवैषम्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ मिथ्याभूतस्येति ॥ सदासर्वत्रेति ॥ सद्वैलक्षण्यमात्रमिति नस्वरूपेणैवप्रतिषेधइत्येवमात्रशब्दार्थोनत्वसद्वैलक्षण्यंनास्तीति तस्यांगी 

कारेणमात्रशब्दव्यवच्छेद्यत्वाभावादितिद्रष्टव्यं । इतिवावैषम्यंवक्तुंनचयुक्तं । कुतइत्याशंकायांमिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवनिषेधइतिपक्षइत्येतदत्रापियोज्यं । तथाचमिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवनिषेधइतिपक्षेप्रपंचस्यनसदासर्वत्रसद्वैलक्षण्यमात्रंस्वरूपेणैवप्रतिषेधादित्यर्थः । तथाचतुच्छसाम्यंदुर्वारमितिभावः । इदानींसर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवासत्त्वमित्युक्तासत्त्वलक्षणस्यासंभवमाशंकते ॥ अथमतमिति ॥ असत्त्वादेव स्वस्यैवाभावेनसकलधर्मशून्यत्वादेव ॥ आत्यंतिकेति ॥ सर्वत्रत्रैकालिकेत्यर्थः । तथाचासदात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपधर्मशून्यंअसत्त्वादित्यनुमानमुक्तं । तथाचोक्तासत्त्वलक्षणस्यासंभवइतिभा 61

**अथमतं । असतोसत्वादेवात्यंतिकनिषेधप्रतियोगि(त्वम)तापिनेति । तन्न । असत्वस्योक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेनहेतोर्विरुद्धत्वात् ।[1] असतोसत्ववत्सद्वैलक्षण्यवत्त्वयोच्यमानप्रतियोगित्वाभावव**

वः ॥ असत्त्वस्येति ॥ हेतूकृतस्येत्यर्थः ॥ विरुद्धत्वादिति ॥ असत्आत्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरहितंअसत्त्वात् । आत्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वादितिसाधनेहेतोर्विरुद्धत्वादित्यर्थः । साध्याभावव्याप्तत्वरूपंलक्षणंचाभेदेपिव्याप्यव्यापकभावांगीकारेणोपपादनीयं । (अन्यथाशब्दोनित्यःकृतकत्वादित्यत्रकृतकत्वमुपाधिःस्यात्) । एवंविरुद्धत्वमुक्त्वाऽप्रयोजकतांचाह ॥ असतइत्यादिना ॥ नन्वसतोनिर्धर्मकत्वान्नात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपधर्मांगीकार्यइत्यतआह ॥ असत्त्ववदिति ॥ त्वयोच्यमानेति ॥ असतोऽसत्त्वादेवात्यंतिकनिषेधप्रतियोगितापिनेतित्वयोच्यमानेत्यर्थः । नन्वसत्यसद्वैलक्षण्यादिधर्माणामभावरू

[1] असति सद्वैलक्षण्य

पाणांसत्त्वेपिभावरूपआत्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपोधर्मोनांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ परोक्षेति ॥ नन्वसत्त्वादीनांधर्माणा धर्मिसत्तानिरपेक्षत्वादसतिधर्मिणंविनाप्यवस्थानमस्तु आत्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यतु धर्मिसत्तासापेक्षत्वात्कथमसत्युपपत्ति रित्यतआह ॥ प्रतियोगित्वस्येति ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः । रूपादिवदितिव्यतिरेकदृष्टांतः ॥ निरपेक्षत्वादि ति ॥ प्रत्युतधर्मिणःसत्त्वेतत्रात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यैवासंभवादितिभावः । प्रतियोगित्वस्यधर्मिसत्तानिरपेक्षत्वेदृष्टांतः ॥ प्रागभावादीति ॥ असतः अविद्यमानस्य ॥ तत्प्रतियोगित्वेति ॥ विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वेत्यर्थः । नन्वविद्यमान

त्परोक्षज्ञानव्यवहारौप्रतिविषयत्ववदसद्वैलक्षण्यंप्रतिप्रतियोगित्ववचनिषेधप्रतियोगित्वस्याप्यु पपत्तेश्च । प्रागभावादिदशायामसतएवघटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेनप्रतियोगित्वस्यरूपादिवद्ध र्मिसत्ता(निर)(त्तासापेक्षाभावाच)नपेक्षत्वाच । कालांतरेसत्व(स्यचे)स्येदानीमनुपयोगात् ।

स्यापिघटादेःप्रागभावप्रतियोगित्वंयुक्तं । उत्तरकालेघटादेःसत्त्वात् । अत्यंताभावप्रतियोगिनस्तुकदाप्यभावेनवैषम्यादित्यत आह ॥ कालांतरइति ॥ इदानीमिति ॥ घटोत्पत्तेःप्राक्प्रागभावप्रतियोगीघटइति(व्यवहारस)निरूपणसमयइत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तादृष्टांतानयुक्ताः । तथाहि । प्रागभावादिदशायामित्येतदयुक्तं । प्रागभावएवघटप्रतियोगिकत्वमंगीक्रियते नतुघटे अ विद्यमानतादशायांतत्प्रतियोगित्वं । तथासद्वैलक्षण्यवदित्यप्ययुक्तं । सत्येवासद्वैलक्षण्यांगीकारेणासतिसद्वैलक्षण्यानंगीकारा

त् । तथाप्रतियोगित्वाभावोपिनासति । किंतुप्रतियोगित्वाभावेअसदाश्रयकत्वमेवांगीकृतं । तथाअसज्ज्ञानव्यवहारयोरेवास
द्विषयकत्वं । नत्वसतितद्विषयत्वंस्वीकृतं । तथाअसद्वैलक्षण्यएवासत्प्रतियोगिकत्वं । नत्वसद्वैलक्षण्यंप्रत्यसतःप्रतियोगित्वं
स्वीकृतमित्यतआह ॥ शिष्टमिति ॥ प्रागभावादेर्घटादिप्रतियोगिकत्वेघटादेरविद्यमानतादशायांतत्प्रतियोगित्वमवर्जनीयमे
व । तयोःसमानसंवित्संवेद्यत्वादित्यादिकंवक्ष्यतइत्यर्थः । पुनरप्युक्तासत्त्वलक्षणस्यासंभवमाशंक्यनिराकरोति ॥ एतेनेति ॥ 63
मकरंदोनाममायावादग्रंथविशेषः । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानंप्रसक्तिः । तथाचासन्नत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिअप्रसक्तत्वादि

**शिष्टमनिर्वाच्यत्वभंगेवक्ष्यते । एतेनयदुक्तंमकरंदे । असतोप्रसक्तेर्निषेधाप्रतियोगित्वमिति तच्चनिरस्तं । असतोप्रसक्त्याब्रह्मजगतोरसद्वैलक्षण्यस्यनासदासीदितिश्रौतनिषेधस्यासतिचसद्वैलक्षण्यस्यप्रतियोगित्वाभावस्यचासिद्ध्यापातात् । तस्यापिप्रतियोगिप्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात् ।**

त्यनुमानंद्रष्टव्यं । असतःप्रसक्त्यनंगीकारेबाधकतर्कसद्भावात्प्रसक्तिरंगीकार्या ततश्चस्वरूपासिद्धिरित्याह ॥ असतोऽप्रसक्त्येति ॥ तथाचप्रतियोगित्वेनासत्प्रसक्तिरंगीकार्येत्याशयः ॥ असतिचेति ॥ असतिसत्वंनास्तीतिसद्वैलक्षण्यसिद्धेरधिकरणत्वेनाऽसत्प्रसक्तिरपेक्षितेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति ॥ तस्येति ॥ प्रतीतिः प्रसक्तिः । असद्वैलक्षण्यसिद्धेःप्रतियोगित्वेनासत्प्रसक्तिसापेक्षत्वादसतिसत्त्वंनास्तीतिसद्वैलक्षण्यसिद्धेरधिकरणत्वेनासत्प्रतीतिसापेक्षत्वादित्यर्थः । असतःप्रसक्त्यभावेजगदादाव

सद्वैलक्षण्यादिकंनसिद्ध्येदितिबाधकतर्केआपादकासिद्धिमाशंकते ॥ ननुतत्रेति ॥ असद्वैलक्षण्यादिस्थलइत्यर्थः । शशविषाणमस्तीतिशब्दाभासेनबुद्धिपूर्वकारोपेणवेत्यर्थः । [ पाठान्तरंबाधकतर्केऽप्रयोजकतांचाह ॥ परार्थेनेत्यादि ॥ अनिषेधेपि । प्रत्यक्षेणेत्याद्यन्वयः । नासदासीदितिश्रौतनिषेधसंग्रहायोक्तं ॥ शब्देनेति ॥ अप्रसक्तस्यापिशब्देननिषेधःकुतोनयुक्तइत्यत उक्तं ॥ परार्थेनेति ॥ शब्दस्यपरार्थत्वात्परस्यचप्रतियोगिप्रसक्त्यभावेशब्दादिनातन्निषेधकरणेशब्दस्यतंप्रत्यबोधकत्वप्राप्त्या परस्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योरयोगादितिभावः । यथोक्तं । संदिग्धविपर्यस्तान्यतरंप्रत्येवशब्दस्याऽर्थवत्त्वादिति ॥ अप्रसक्तस्यैवेति ॥

**ननुतत्रशब्दाभासादिनाबुद्धिपूर्वारोपेणवाप्रसक्तिर्वा । परार्थेनशब्देनाप्रसक्तस्यानिषेधे पिशब्दाभासादिमूलकेप्रतियोगिस्मृत्यादिकेसतिप्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैववानिषेधोयुक्तः ।**

शब्दाभासादिनाबुद्धिपूर्वकारोपेणवेतिवर्तते । प्रत्यक्षेणनिषेधेएतावतीसामग्रीअपेक्षितेत्याह ॥ शब्देत्यादि ॥ ब्रह्मजगद्वाऽसदित्येवंशब्दाभासजन्यानुभवमूलकेप्रतियोगिस्मृत्यादिकेसतिचक्षुराद्युन्मीलनानंतरंझडितिअप्रसक्तस्यैवनिषेधानुभवादित्यर्थः । प्रतियोगिस्मृतिमात्रस्यप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपत्वाभावान्नस्मृत्याप्रसक्तिर्वक्तुंशक्येतिहृदयं । प्रत्यक्षेणेत्युक्त्यानासदासीदितिश्रौतोनिषेधोव्यावर्तितः । स्वप्रकाशेब्रह्मणिअसद्वैलक्षण्यंप्रत्यक्षेणैवास्ति । स्फुरणमित्यादिनाप्रतीतेः । जगतितुस्पष्टमेवाऽसद्वैलक्षण्यंप्रत्यक्षसिद्धं । अप्रत्यक्षेप्यऽसतिसद्वैलक्षण्यप्रतियोगित्वाभावस्यचवायौरूपाभाववत्प्रत्यक्षत्वसंभवादितिभावः ॥



अन्यथेति ॥ शब्दाभासादिनाप्रसक्तिर्वाअप्रसक्तस्यैववाप्रत्यक्षेणनिषेधइत्यनंगीकारेइत्यर्थः ॥ नसिध्येदिति ॥ तथाचतत्रांगुल्यग्रेकरिशतमितिशब्दाभासेनप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपाप्रसक्तिर्वाशब्दाभासादिजन्यानुभवजन्यसंस्कारत्वरूपोहेतुः सिद्धइतिभावः ॥ प्रकृतेपीति ॥ अप्रसक्तेर्निषेधाप्रतियोगित्वमूलकस्मृत्यादिकेसतिप्रत्यक्षेणैवाप्रसक्तस्यैवानिषेधइत्यंगीकार्यमितिहेतुबाधकतर्कस्यायुक्तत्वमितिप्रकृतेपीत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ शशशृंगमिति ॥ यथाअनुभवसिद्धायाःअंगुल्यग्रेकरिशतंनास्तीतिप्रतीतेःदुरपह्नवत्वात्तदुपपादकंशब्दाभासादिनाप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तिरंगीकार्येतिभावः । तथा चाऽसतोऽप्रसक्तेःनिषेधाप्रतियोगित्वमित्यनुमानेस्वरूपासिद्धिरनेनैवोक्तेतिज्ञातव्यं । प्रत्यक्षेणैववाऽप्रसक्तस्यैववाप्रतिषेधइति

**अन्यथाअंगुल्यग्रेहस्तिशताभावोनसिद्ध्येदितिचेत्समंप्रकृतेपि । शशशृंगंनास्तीत्यबाधितप्रतीतेः ।**

पक्षेअनुमानेऽप्रयोजकतेतिज्ञातव्यं ॥ अबाधितेति ॥ निर्बाधसाक्षिसिद्धेत्यर्थः । असतोपिशब्दाभासादिनाप्रसक्तिसद्भावात् निषेधाप्रतियोगित्वमित्युक्तंतदयुक्तं । शशशृंगंनास्तीत्यत्रयद्वास्तवमसत्शृंगंतन्ननिषिध्यते । यन्निषिध्यते । तन्नासत् । किंत्वनिर्वाच्यमेव । तथाचनासतोनिषेधप्रतियोगित्वमित्यसत्वलक्षणस्यासंभवइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ शृंगस्य । शशशृंगस्य । इतिपाठांतरंक्वचित्दृश्यते ।] बाधकतर्केआपादकासिद्धिमुक्त्वाअसतःप्रसक्त्यभावेपिजगदादावसद्वैलक्षण्यसिद्धिः प्रत्यक्षेणैवभविष्यतीत्यप्रयोजकतांचाह ॥ परार्थेनेत्यादिना ॥ नासदासीदित्यनेनअसत्तदानींप्रलयेनासीदित्येवंशब्देनयत्रासतःसत्त्वंनिषिध्यते । तत्रासतःप्रसक्तिरपेक्षिता । कुतइतिचेत् । शब्दस्यपरबोधनार्थंप्रयुज्यमानत्वात् । परस्यप्रतियोगिप्रस

त्त्यभावेपिशब्देनतन्निषेधेशब्दस्यतंप्रत्यबोधकत्वापातेनपरस्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योरयोगात् । यथोक्तं । “संदिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येवशब्दस्यार्थवत्त्वा”दिति । तथाचयत्रशब्देननिषेधस्तत्राप्रसक्तस्यनिषेधायोगेनशब्दाभासेनाहार्यारोपेणवासत्प्रतीतिसापेक्षत्वेपियत्रशब्दाभासादिमूलकानुभवजन्यसंस्कारमूलकप्रतियोगिस्मरणेजातेचक्षुराद्युन्मीलनानंतरमसत्प्रसक्त्त्यभावेपिझडिति जगदादावसद्वैलक्षण्यसिद्धिःतत्रप्रत्यक्षेणैवभविष्यति । भूतलेघटाभावज्ञानवत् । नचप्रतियोगिस्मरणमेवतत्रप्रसक्तिरितिवाच्यं । स्मरणस्यप्रतियोगिज्ञानरूपत्वेपिप्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तित्वाभावादितिभावः । प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैवनिषेधानंगीकारेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ नह्यंगुल्यग्रेहस्तिशतंप्रसक्तमितिभावः । यदितत्रांगुल्यग्रेहस्तिशतमितिशब्दाभासजन्यानुभवजनितसंस्कारमूलकेप्रतियोगिस्मरणेसतिअप्रसक्तस्यैवनिषेधइतिब्रूषेतर्हिजगदादावप्येवमेवप्रतियोगिस्मरणेसतिअसत्प्रसक्त्त्यभावेपितन्निषेधरूपासद्वैलक्षण्यस्यप्रत्यक्षेणैवसिद्धिसंभवादसतःप्रसक्त्त्यभावेजगदादावसद्वैलक्षण्यंनसिद्ध्येदितितर्केअप्रयोजकतेतिभावः ॥ प्रकृतेपीति ॥ असतोऽप्रसक्तेर्निषेधाप्रतियोगित्वमितिप्रकृतेमकरंदोक्तानुमानेप्यप्रयोजकत्वंसमानमित्यर्थः । अत्रापिअसतोप्रसक्तत्वेपिशब्दाभासजन्यानुभवजनितसंस्कारमूलकाऽसद्रूपप्रतियोगिस्मरणानंतरंप्रत्यक्षेणैवनिषेधप्रतियोगित्वसिद्धिसंभवेनाप्रयोजकत्वसाम्यादित्यर्थः । ननुअसत्प्रतियोगिकोनिषेधोनप्रत्यक्षसिद्धइतिचेत्तत्राह ॥ शशशृंगंनास्तीत्यबाधितप्रतीतेरिति ॥ अबाधितप्रत्यक्षप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । यदुक्तंअसतोपिनिषेधप्रतियोगित्वंशशशृंगंनास्तीत्यबा ॥ ३४ ॥

धितप्रत्यक्षप्रतीतिसिद्धमितितन्न । मन्मतेऽसद्विविधमस्ति वास्तवासदेकं अनिर्वाच्यभूतमाभासासदपरं । तत्रशशशृंगंनास्तीतिनिषिध्यमानंयच्छृंगंतन्नवास्तवासत् । किंत्वनिर्वाच्यभूताभासासदेव । तथाचत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपासत्त्वंलक्षणस्यवास्तवेऽनाभासरूपेअसत्यसंभवइत्याशयेनाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेत्यादिना ॥ अनिर्वाच्यस्यैवेति ॥ आभासासद्रूपस्यशशशृंगस्येत्यर्थः । नवास्तवासद्भूतशृंगस्येत्येवकारार्थः । तथाचाऽसत्वलक्षणस्यासंभवइतिभावः । कुतोनेतिचेत् । अत्रप्रष्टव्यं । अनिर्वाच्यस्यैवशशशृंगस्यनिषेधइत्येवंतार्किकरीत्योच्यतेत्वद्रीत्यावा । नाद्यइत्याह ॥ अनाभासस्यैवेति ॥ अन्य

नचतत्रापिबुद्धिपूर्वकमारोपितस्यानिर्वाच्यस्यैवशृंगस्यनिषेधः । अनाभासस्यै
वारोप्यनिषेधइतितार्किकमतेआभासस्यानिर्वाच्यस्यप्रसक्त्यानाभासस्यनिषे
धइतित्वन्मतेचानिर्वाच्यान्यस्यैवशृंगस्यनिषेद्धव्यत्वात् । जगदादावनिर्वा
च्यभूताभासासद्वैलक्षण्यमेव नत्वनाभासासद्वैलक्षण्यमित्यापाताच्च ।

त्रविद्यमानस्यवास्तवस्यप्रधानभूतस्यैवेत्यर्थः । तार्किकमतेअनिर्वाच्यान्यस्यैवेत्यन्वयः । तथाचानिर्वाच्यान्यददनाभासभूतंवास्तवासद्भूतंशशशृंगंतस्यैवनिषेद्धव्यत्वादित्यर्थः । नापिद्वितीयइत्याह ॥ आभासस्येति ॥ अनिर्वाच्यान्यस्य आभासभूतानिर्वाच्यान्यस्यानाभासस्यवास्तवासद्भूतशृंगस्यैवेत्यर्थः । तथाचासतएवनिषेधप्रतियोगित्वान्नलक्षणस्यासंभवइतिभावः । यत्आभासासत्अनिर्वाच्यंतदेवनिषेध्यंयदनाभासासद्वास्तवंतन्ननिषेध्यमितिद्विविधासत्कल्पनेदूषणमाह ॥ जगदादाविति ॥

.68

अनिर्वाच्यभूतंयदाऽभासासत्त्वद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । तथाचशून्यवादिनोनानिष्टमितिभावः । असतआभासत्वंचानिर्वाच्यत्वेनारोपितत्वादितिज्ञातव्यं । अनाभासासत् वास्तवासत् । तथाचैवंद्विविधासत्कल्पनेअतिप्रसंगाद्वास्तवासतएवनिषेद्धव्यत्वेऽसत्त्वलक्षणस्यासंभवोनास्तीतिसिद्धमितिद्रष्टव्यं । इदानीमसत्त्वलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशंकते ॥ नन्विति ॥ सदासर्वत्राविद्यमानत्वमिति ॥ सर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ अनाश्रितेति ॥ समवायेनकुत्राप्यनाश्रितत्वात्सदासर्वत्रतदत्यंताभावएवास्तीतिभावः । नन्वात्मानमिथ्यातदत्यंताभावस्यकेवलान्वयित्वेनात्मादौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेपिप्रति

**ननुसदासर्वत्राविद्यमानत्वमसत्वंचेदनाश्रितात्मादिविभुद्रव्यात्यंताभावेपिकेवलान्वयीत्यात्मादिरप्यसन्स्यादितिचेत् तर्हित्वन्मतेपिआत्मामिथ्यास्यात् । "तस्यापिसएवाधस्तादि"त्यादिश्रुतिप्रतिपन्नोपाधौकालत्रयेप्यभावात् ।**

पन्नोपाधेरभावेनोक्तमिथ्यात्वलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरित्यतआह ॥ तस्यापीति ॥ भूमरूपात्मनःप्रतिपन्नेउपाधौअधरादिप्रदेशरूपे । ननुनात्मनोमिथ्यात्वंप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपलक्षणाभावात् । नचोक्तरीत्याश्रुतिप्रतिपन्नोपाधौकालत्रयेप्यभावादित्युक्तमितिवाच्यं । सदासर्वत्रात्मेत्यबाधितप्रतीत्यास्वोचितेसर्वस्मिन्देशेस्वोचितेसर्वस्मिन्कालेचसत्त्वेनसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपलक्षणाभावात् । किंचप्रतिपन्नोपाधिरपितस्यनास्ति । नचश्रुतिप्रतिपन्नोपाधिरस्तीति

वाच्यं । कुंडबदरादाविवोर्ध्वाधरीभावेनप्रतिपन्नोपाधेर्विवक्षितत्वात् । आत्मनश्चविभुत्वेनश्रुतिप्रतिपन्नोपाधौऊर्ध्वाधरीभावे नाभावात् । प्रत्युताधरादेर्ब्रह्मण्यारोपितत्वएवश्रुतेस्तात्पर्याच्च । ननूर्ध्वाधरीभावहीनश्चेदात्मास्वोचितेदेशेकथमस्तीतिचेत्सा मान्यादिवदितिब्रूमः । नहिघटेघटत्वमूर्ध्वाधरीभावेनास्ति । अयुतसिद्धिस्थलेऊर्ध्वाधरीभावाभावात् । तथाचोर्ध्वाधरीभावही नमपिसामान्यंयथास्वदेशादावस्ति । एवमात्माप्यूर्ध्वाधरीभावहीनोपिस्वदेशकालयोरस्तीतिमिथ्यात्वलक्षणाभावान्नातिव्याप्ति रितियद्युच्यते । तर्हिततएवसदासर्वत्रात्मेतिसार्वदैशिकसार्वकालिकसत्त्वावगाह्यबाधितप्रतीतिबलादेवस्वोचितदेशकालयोःस

**अथविभुत्वेनोर्ध्वाधरीभावहीनोप्यात्मासामान्यादिवत्स्वदेशकालयोरप्यस्तिसदास र्वत्रात्मेत्यबाधितप्रतीतेरितिनतस्यमिथ्यात्वं । तर्हिततएवनासत्वं। देशकालावपिस दासर्वत्रदेशकालावित्यबाधितप्रतीत्याप्रमेयत्वाभिधेयत्ववत्तार्किकाभिमत(देशका)**

त्त्वावगमात्सार्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपासत्त्वमप्यंगीकर्तुमशक्यमितिनास्मदुक्तासत्त्वलक्षणस्यात्मन्यतिव्याप्ति रित्याह ॥ **अथेत्यादिना** ॥ नन्वथाप्यसत्त्वलक्षणस्यदेशकालयोरतिव्याप्तिः । आत्माश्रयप्रसंगेनदेशकालयोर्देशकालयोरभा वेनसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावादित्यतआह ॥ **देशकालावपीति** ॥ देशःसर्वदासर्वत्रास्तिकालःसदासर्व त्रास्तीत्यबाधितप्रतीत्यादेशकालयोरपिदेशकालयोःसद्भावावगमादित्यर्थः । तथाचसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वा भावान्नातिव्याप्तिरितिभावः । नन्वेवंतर्ह्यात्माश्रयइत्यतआह ॥ **प्रमेयत्वेति** ॥ प्रमेयत्वंप्रमेयत्वेस्तिअभिधेयत्वेचास्ति एवम

भिधेयत्वमभिधेयत्वेस्तिप्रमेयत्वेचास्तीत्येवंस्ववृत्तित्वमन्योन्यवृत्तित्वंचास्तीत्यर्थः ॥ दिक्कालेति ॥ तदत्यंताभावस्यसर्वत्रसत्त्वात्दिगत्यंताभावोदिगत्यंताभावेकालात्यंताभावेचास्ति । एवंकालात्यंताभावोपिकालात्यंताभावेदिगत्यंताभावेचास्तीत्यर्थः । तथाचात्माश्रयःप्रामाणिकइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ स्ववृत्तित्वान्योन्यवृत्तित्वयोरभावइत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वमिति ॥ तथाहि । देशकालयोःपारमार्थिकत्वायोगा(गात्व्यावहारिकप्रति)ल्लौकिकप्रतिपन्नोपाधेरभावेनतत्रनिषेधप्रतियोगित्वासंभवात् । तथाब्रह्मणोप्यहमितिस्वप्रकाशतयासिद्धस्यशुक्तिवदध्यस्तभूतदेशकालसंभिन्नतयाप्रतीयमानत्वाभावेनप्रतिपन्नोपाधित्वासंभवे

दिक्कालात्यंताभाववचस्ववृत्तीअन्योन्यवृत्तीच । अन्यथा
त्वन्मतेपितयोःप्रातिभासिकसत्त्वंस्यादितिनकाश्चिद्दोषः ।

नतत्रापिनिषेधप्रतियोगित्वासंभवेनव्यावहारिकत्वायोगात् । प्रतीयमानत्वेनचासत्त्वायोगात् । देशःसदासर्वत्रास्तिकालःसदासर्वत्रास्तीत्यबाधितप्रतीतेरपलपितुमशक्यतयातयोःस्ववृत्तित्वाद्यनंगीकारेदेशकालयोर्देशकालौप्रतिभ्रांतिप्रतिपन्नोपाधित्वप्राप्त्यातत्रनिषेधप्रतियोगिनोर्देशकालयोरूप्यवत्प्रातिभासिकत्वमेवपरिशेषात्स्यादित्यर्थः । तथाचदेशकालयोःस्ववृत्तित्वादिकेंगीकार्येसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावान्नासत्त्वलक्षणस्यदेशकालयोरतिव्याप्तिरितिभावः । तथाचासत्त्वलक्षणस्यदेशकालयोरपिनकश्चिदतिव्याप्तिरूपदोषइतिसिद्धमितिज्ञातव्यं । निषेधप्रतियोगित्वंस्वरूपेणेतिपक्षेआपादितमत्यंतासत्त्वमुपसं

हरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वोक्तमुपपादनंवियत्पादीयानुव्याख्यानसंमत्याद्रढयति ॥ तदुक्तमिति ॥ अनेन" क्वाप्युक्तस्योपपादना "दित्युक्तंप्रदर्शितंभवति ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञानेसतितद्घटितबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानं बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानेचसतितन्निरूप्याबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः॥स्वरूपेणैवेति॥

तस्मात्स्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेअत्यंतासत्वंदुर्वारं । तदुक्तं । "नासीदस्तिभविष्यच्चतदितिज्ञानमेयता । यदिबाधस्तदाऽसत्वंतेनैवांगीकृतंपुन" रिति॥ नापिपारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यंत्यः । अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्यबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । रूप्यंनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिनेहनानास्तिकिंचनेतिचस्वरूपेणैवनिषेधाच्च । अन्यथानृश्रृंगादेरपिनस्वरूपेणनिषेधःकिंतुसत्वेनेतिस्यात् । रूप्यवत्तत्पार्रमार्थिकत्वस्याप्यपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याधीकालेवर्तमानतयानिषेधायोगाच्च ।

तथाचपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधाभावात् पारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणस्यासंभवइ(त्यर्थः)त्याशयः ॥सत्त्वेनेति॥ पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यर्थः । प्रकारांतरेणाप्यसंभवमाह॥ रूप्यवदिति॥ अयमर्थः। रूप्यंपारमार्थिकत्वाकारेणकुतोनिषिध्यतेस्वरूपेणैवकुतोननिषिध्यतइतिपृष्टेस्वरूपेणनिषेधेऽसत्त्वापत्त्याअपरोक्षप्रवृत्तेरनुपपत्त्याऽसद्विलक्षणस्वरूपस्यधी

कालेवर्तमानतयातत्स्वरूपमंगीकृत्यतत्रपारमार्थिकत्वमेवनिषिध्यतेसविशेषणेहीतिन्यायादितियदिब्रूषे तर्हिपारमार्थिकत्वमपिरू
प्येनिषेद्धुंनयुक्तं । तस्यापिरूप्येअपरोक्षतःप्रतीयमानत्वेनधीकालेसत्त्वात् । अन्यथाप्रवृत्त्ययोगात् । तथाचासंभवइति । ननुरू
प्यगतपारमार्थिकत्वस्याप्यपरोक्षतःप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यास्वरूपेणनिषेधायोगात्तदपिपारमार्थिकत्वाकारेणैवनिषिद्ध्यतइतिचेत्त
त्राह ॥ पारमार्थिकत्वस्येति ॥ रूप्यगतपारमार्थिकत्वस्यापिपारमार्थिकत्वेननिषेधेतस्याप्यपरोक्षतःप्रतीयमानत्वेनस्वरूपेण
निषेधायोगात्तस्यापिपुनःपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधेऽनवस्थेतिभावः । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिंचाह ॥ सुखादीत्यादिना ॥ ननुब्र

पारमार्थिकत्वस्यपारमार्थिकत्वेननिषेधेत्वनवस्था । सुखाद्यनुभवरूपस्य
ब्रह्मणोपिमयिसुखाद्यनुभवइत्यादिप्रत्यक्षेणसएवाधस्तादित्यादिश्रुत्याचप्र
तिपन्नोपाधौनिर्धर्मकत्वेनपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च ।

ह्मणःपारमार्थिकत्वात्कथंपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधइत्यतउक्तं ॥ निर्धर्मकत्वेनेति ॥ ननुप्रतिपन्नोपाधावितिलक्षणेविशेषण
दानात्तस्यचब्रह्मण्यभावान्नातिव्याप्तिरितिचेन्न । उपाधेःप्रतिपन्नत्वंप्रत्यक्षेणश्रुत्यावावाच्यं । तादृशोपाधिद्वयमपिअहमर्थाध
रादिरूपंब्रह्मण्यस्तीत्युक्तं ॥ मयीत्यादि ॥ मयीत्यनेनाहमर्थस्याधिष्ठानत्वंप्रत्यक्षेणप्रतीयतइत्यर्थः । ननुमदंशस्यसुखानुभवं ॥ ३७ ॥
प्रत्येवाधिष्ठानत्वंनब्रह्मप्रतीत्यतआह ॥ सुखादीति ॥ ननुनब्रह्मण्यतिव्याप्तिःप्रतिपन्नोपाधिशब्देनाध्यस्तंप्रतियदधिष्ठानंतेद

वविवक्षितं । नचब्रह्माधिष्ठानभूतोमदंशोधरादिश्चाध्यस्ताधिष्ठानं । ब्रह्मणोऽनध्यस्तत्वात् । एवंचाध्यस्ताधिष्ठानतयाप्रतिपन्नो
पाधेरभावेनतद्घटितलक्षणस्यनातिव्याप्तिरित्यतआह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ आत्माश्रयादिति ॥ अध्यस्ताधिष्ठानत्वेनप्रतिपन्नो
पाधौनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणस्याध्यस्तत्वरूपमिथ्यात्वघटितत्वेनात्माश्रय(यादित्य)इत्यर्थः । लक्षणमादौज्ञात्वाते
नलक्ष्यंपश्चात्प्रतिपत्तव्यं । लक्षणमपिचेल्लक्ष्यघटितंस्यात्तदास्वापेक्षयास्वस्यपूर्वज्ञातव्यत्वप्राप्त्याज्ञप्तावात्माश्रयइतिभावः । ए
वमेवैवंजातीयकेसर्वत्रद्रष्टव्यं । ननुअसच्चिद्भिन्नत्वमेवाध्यस्तत्वंविवक्षितं । नमिथ्यात्वं । येनपर्यायत्वप्राप्त्याआत्माश्रयःस्यादि

प्रतिपन्नोपाधिशब्देनाध्यस्ताधिष्ठानविवक्षायांचाध्यस्तत्वस्यनिरु
च्यमानमिथ्यात्वानतिरेकेणात्माश्रयात् । शेषवैयर्थ्याच्च ।

तिचेत्तर्हिलाघवान्निरुक्ताध्यस्तत्वमेवमिथ्यात्वमस्तु । अमितिचेत्तर्हिप्रतिपन्नोपाधावित्यादिशेषवैयर्थ्यंस्यादित्याह ॥ शेषेति ॥
नचासच्चिद्भिन्नत्वरूपाध्यस्तत्वमेवमिथ्यात्वमस्तुशिष्टंत्यज्यतइतिवाच्यं । तादृशमिथ्यात्वस्यजगत्यस्माभि(रप्यंगी)रंगीकारेण
सिद्धसाधनापत्तेरित्याशयः । ननुप्रतिपन्नोपाधौपारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वलक्षणस्यनब्रह्मण्यतिव्याप्ति
स्तस्यप्रतिपन्नोपाधेरेवाभावात् । नचमदंशोधरादिश्चतथाभूतोस्तीतिवाच्यं । सएवाधस्तादित्यादिश्रुत्यामदंशाधरादेःसमस्त
स्यापिब्रह्मण्यारोपितत्वावगमेनतस्यैवसर्वारोपाधिष्ठानतयामदंशादेःब्रह्मप्रत्यधिष्ठानत्वायोगादित्यस्वरसादेतादृशमिथ्यात्वस्यज

गतःसद्रूपत्वाविरोधित्वात्तत्साधनेअर्थांतरतास्यादित्याह ॥ ब्रह्मणइत्यादिना॥ यथानिर्धर्मकत्वेनब्रह्मणिपारमार्थिकत्वरूपधर्मा भावेपिसद्रूपत्वमस्ति । एवंघटादावपिपारमार्थिकत्वरूपधर्माभावेपिसद्रूपत्वमेवास्तु नमिथ्यात्वं । नचब्रह्मणःप्रतिपन्नोपाधिर्ना स्तिघटादेःसोस्तीतिवैलक्षण्यमितिवाच्यं । किंतावता ब्रह्मणःप्रतिपन्नोपाध्यभावेतत्प्रयुक्तपरिच्छिन्नत्वंनास्तीतिप्राप्तं । तथाचा परिच्छिन्नसद्रूपंजातं घटादेस्तुप्रतिपन्नोपाधिसद्भावेनतत्रसतोघटादेःतत्प्रयुक्तंपरिच्छिन्नत्वमस्तीतिप्राप्तं । तथाचघटादिकंपरि च्छिन्नसद्रूपंजातं । एवंचब्रह्मजगतोःपरिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यामेवविशेषेपिसद्रूपत्वेविशेषाभावाद्ब्रह्मवज्जगदपिपरमार्थसद्रू

ब्रह्मणःप्रतिपन्नोपाध्यभावेपिपारमार्थिकत्वरूपधर्माभावस्यब्रह्मण्यपरिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरो धित्ववद्धटादेःप्रतिपन्नोपाधिसद्भावेपिपारमार्थिकत्वाभावस्यघटादौपरिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरो धित्वोपपत्तेश्च । नहिब्रह्मण्यपिस्वरूपातिरिक्तंपारमार्थिकत्वंतत्वतोस्ति । अद्वैतहानेः ।

पंस्यादित्यर्थांतरतेतिभावः । ननुयथाद्रव्यत्वहीनंगुणादिकमद्रव्यमेव । एवंपारमार्थिकत्वहीनंजगदपरमार्थमेवभवति न(पार मार्थिकमिति)परमार्थसदितिचेत्तर्हिब्रह्माप्येवमपरमार्थसत्स्यात्कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ कुतःपारमार्थिकत्वंतत्त्वतोनास्ती त्यतःपारमार्थिकत्वस्यतात्विकत्वेअद्वैतहानिःस्यादित्याह ॥ अद्वैतेति ॥ इदमुपलक्षणं । निर्धर्मकत्वादित्यपिद्रष्टव्यं । तथाच ब्रह्माप्यपरमार्थसत्स्यादितिभावः । ननुपारमार्थिकत्वस्यतत्त्वतःसत्त्वेपिनाद्वैतहानिः तस्यब्रह्मस्वरूपत्वेनब्रह्माद्वैताविरोधित्वा



७५

दित्यतआह ॥ नचेति ॥ नन्वेवंब्रह्मजगतोरुभयोरपिपारमार्थिकत्वसत्त्वेतयोःसाम्यमेवस्यात् । नचतद्युक्तं । ब्रह्मणोऽसदृश त्वावगमादतःसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामेववैषम्यंवाच्यमित्याशंकायामाह ॥ एवंचेति ॥ कालत्रयेपीति ॥ तथाचनित्यमिति भावः ॥ कदाचिदेवेति ॥ तथाचानित्यमितिभावः । मिथ्यात्वस्ययद्द्वितीयलक्षणंतन्निराकरणंकारिकयासंगृह्णाति ॥ तथाचे ति ॥ रूप्यादेरिति ॥ स्वरूपेणनिषेधेऽसत्त्वाप(त्तिरि)त्तेरितिभावः । तात्विकत्वेन पारमार्थिकत्वेन । आत्मनोपिच समान

नचसोपाधिकबाधाभावगर्भितंपारमार्थिकत्वंनिरुपाधिकब्रह्ममात्रं । एवंचब्रह्मकालत्रयेपिसत्वि यदादिरूप्यादिचकदाचिदेवेतिनित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेववैषम्यं । नतुसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां । तथाच । “ स्वरूपेणत्रिकालस्थनिषेधोनास्तितेमते । रूप्यादेस्तात्विकत्वेननिषेधस्त्वात्मनोपिच ” । नापिज्ञानत्वे ॥२॥ नज्ञाननिवर्त्यत्वमितितृतीयः । अतीतघटादावव्याप्तेः । शुक्तिज्ञानेनरूप्यंनष्टमितिकदा(चिदनुभवा भावेन)प्यननुभवेनतत्राप्यव्याप्तेश्च । एतावंतंकालंशुक्त्यज्ञानमासीद्भ्रमआसीदित्यनुभवेनशुक्तिव त्सत्येअज्ञानभ्रमादौशुक्तिज्ञानेनतदज्ञानंनष्टमित्यनुभवेनज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वस्यसत्वेनातिव्याप्तेश्च ।

मितिशेषः । निर्धर्मकत्वादितिभावः ॥ अतीतेति ॥ ज्ञानेनविनास्वतएवनिवृत्तत्वादितिभावः ॥ अव्याप्तेश्चेति ॥ तथाचा नुमानेसाध्यवैकल्यमितिभावः । लक्षणोपपादनायशुक्तिज्ञानेनतदज्ञानमित्यादि । इदमुपलक्षणं । भ्रमश्चनष्टइत्यनुभवेनेत्यपि द्रष्टव्यं । नन्वज्ञानभ्रमयोर्मिथ्यात्वेनलक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्यतउक्तं ॥ एतावंतमिति ॥ भ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्यसत्यत्वेपिवि

षयस्यबाध्यत्वंतुपरमतेब्रह्मस्वरूपत्वेनसत्यभूतसाक्षिविषयस्यदुःखादेरिवोपपन्नमितिभावः । लक्षणस्यासंभवंचाह ॥ अपरोक्षेति ॥ अपरोक्षाध्यास(स्य)निवर्तकतावच्छेदकंज्ञानेनज्ञानत्वं शंखःश्वेतःशंखत्वादित्यानुमानिकविशेषदर्शनरूपज्ञानेसत्यपिपीतःशंखइत्यपरोक्षभ्रमानिवृत्तेरतिप्रसक्तत्वात् । अतोपरोक्षज्ञानत्वमेववाच्यं । तथाचमिथ्याभूतेअपरोक्षजगदध्यासेकेवलज्ञानत्वावच्छिन्ननिवर्तकताकज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादसंभवइतिभावः ॥ ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणेति ॥ तथाचापरोक्षज्ञानत्वस्यापिज्ञानत्वव्याप्यधर्मत्वेनब्रह्मापरोक्षज्ञाननिवर्त्येजगदपरोक्षाध्यासेनासंभवइतिभावः ॥ स्मृतित्वेनेति ॥ स्मृतित्वस्यज्ञानत्वव्याप्यधर्म

अपरोक्षाध्यासंप्रतिज्ञानस्यापरोक्षतयानिवर्तकत्वेनज्ञानत्वेनानिवर्तकत्वाच्च । ज्ञानत्वव्या
प्यधर्मेणज्ञाननिवर्त्यत्वस्यचेच्छाद्यनिवर्त्यैस्मृतित्वेनस्मृतिनिवर्त्यैसंस्कारादावतिव्याप्तेः ।

त्वादितिभावः । ननुस्मृतौसंस्कारनिवर्तकतावच्छेदकंनस्मृतित्वं । येनज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणज्ञाननिवर्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिःस्यात् । किंतूत्तरात्मविशेषगुणत्वमेव । नचेदंज्ञानत्वव्याप्यधर्मः । अतोलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरितिचेन्न । संस्कारनिवर्तकतावच्छेदकंस्मृतित्वमेववाच्यं । नोत्तरात्मविशेषगुणत्वं । यद्युत्तरात्मविशेषगुणत्वंसंस्कारनिवर्तकतावच्छेदकंस्यात्तर्हिघटानुभवेनसंस्कारोत्पत्त्यनंतरंघटोमेभूयादितीच्छापिकदाचिद्भवति । तयापिसंस्कारनिवृत्तिःस्यान्निवर्तकतावच्छेदकस्योत्तरात्मविशेषगुणत्वस्यतत्रापिसत्त्वात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । कुतइत्यतउक्तं ॥ इच्छाद्यनिवर्त्यइति ॥ नचलक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति

वाच्यं । तत्प्रयुक्तोमिथ्यात्वव्यवहारःस्यादित्यत्रतात्पर्यात् ॥ अनुभवत्वव्याप्यधर्मेणेति ॥ स्मृतित्वस्यानुभवत्वव्याप्यधर्मत्वाभावान्नसंस्कारेऽतिव्याप्तिरितिभावः ॥ यथार्थस्मृतिनिवर्त्येति ॥ यथार्थस्मृतित्वेनयथार्थस्मृतिनिवर्त्येत्यर्थः ॥ अव्याप्तेरिति ॥ अयथार्थस्मृतिविषयनिवर्तिकायांयथार्थस्मृतौअनुभवत्वव्याप्यधर्माभावादितिभावः ॥ भ्रमोत्तरप्रमेति ॥ अत्रप्रमाशब्दोनयथार्थानुभवपरः । तथात्वेअयथार्थस्मृतिविषयेव्याप्त्यनिवारणात् । अतोयथार्थज्ञानमात्रपरः । अत्रयथार्थपदाभावेधारावाहिकभ्रमस्थलेपूर्वभ्रमविषयेभ्रमोत्तरभ्रमरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिःस्यात् । अतोयथार्थपदं । भ्रमोत्तरपदाभा 79

अनुभवत्वव्याप्यधर्मेणतन्निवर्त्यत्वस्यचयथार्थस्मृतिनिवर्त्यायथार्थस्मृतिविषयेऽव्याप्तेः । भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यत्वस्यचतत्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारेअव्याप्तेः ।

वेइयंशुक्तिरितियथार्थज्ञानानंतरंतत्रैवपुनर्दोषवशादिदंरजतमितिभ्रमरूपंज्ञानंजा(तां)यते । तथाचतद्विषयेरजतेपूर्वतनयथार्थज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिःस्यात् । अतोभ्रमोत्तरपदमितिद्रष्टव्यं । तथाचायथार्थस्मृत्यनंतरभाविन्याःयथार्थस्मृतेरपिभ्रमोत्तरयथार्थज्ञान(त्वेनत)त्वात्तन्निवर्त्यत्वमयथार्थस्मृतिविषयेऽस्तीतिनाव्याप्तिरितिभावः ॥ अज्ञानसंस्कारइति ॥ तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यनंतरमपिजीवन्मुक्त्यवस्थायामज्ञानसंस्कारोस्तीत्यंगीकार्यं । अन्यथाभिक्षाटनादौप्रवृत्तिर्नस्यात् । सचाज्ञानसंस्कारःतत्वज्ञानसंस्कारेणनिवर्ततइत्यंगीकृतं । तथाचतस्यभ्रमोत्तरभावितत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यत्वेनप्रमानिवर्त्यत्वाभावादव्या

प्तिरित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ स्वशब्देनाज्ञानकार्यप्रपंचोग्राह्यः । तदुपादानभूतंयदज्ञानंतन्निवर्तकंयज्ज्ञानंतन्निवर्त्यत्वमित्यर्थः । " यतोज्ञानमज्ञानस्यतत्कार्यस्यवानिवर्तक "मित्यंगीकारात् । अस्यापिलक्षणस्यस्वशब्देनाज्ञानसंस्कारःतदुपादानभूतंयदज्ञानंतस्यजगदुपादानत्वात् । तन्निवर्तकंयत्तत्त्वज्ञानंतन्निवर्त्यत्वंनास्ति । तत्संस्कारनिवर्त्यत्वात् । अतोऽज्ञानसंस्कारेव्याप्तिःस्पष्टेतितामनुक्त्वादूषणांतरमाह ॥ अनादीति ॥ जीवईशोविशुद्धाचि(द्भेदःतस्यास्तयोर्द्वयोरित्या)दित्यादिवचनेनाऽनादिषुअध्यस्तेष्वविद्यादिषुलक्षणाभावादव्याप्तिः । स्वशब्देना(ज्ञाना)विद्यादयोग्राह्याः । तेषांचानादित्वेनोपादानाभावेनतद्घटितलक्षणस्याप्य

॥३॥ स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वस्यचानाद्यध्यासेऽभावात् । लाघवेनाज्ञानोपादानकत्वस्यैवलक्षणत्वापाताच्च । तथाच" विज्ञाननाश्यतामिथ्यारूप्यादौनानुभूयते । किंत्वधिष्ठानवत्सत्येतदज्ञानेऽनुभूयते " ॥ एतेनस्वात्यंताभावाधिकरणएवप्रतीयमानत्वंमिथ्यात्वमितिचतुर्थोपिनिरस्तः । अत्यंताभावस्यतात्विकत्वेप्रातिभासिकत्वेव्यावहारिकत्वेचदोषस्योक्तत्वात् ।

भावादितिभावः ॥ लाघवेनेति ॥ स्वोपादानेत्यादिलक्षणापेक्षयास्यलघुत्वादनादिपदार्थाव्याप्तेरुभयत्रापितुल्यत्वादितिभावः । अस्त्वितिचेन्न । अज्ञाननिराकरणेनदूष्यत्वात् । सिद्धांतेअज्ञानशब्दवाच्यप्रकृ(त्याद्युपा)त्युपादानकत्वांगीकारे(ण)णैतादृशमिथ्यात्वसाधनेसिद्धसाधनतेतिबोध्यं । तृतीयलक्षणनिराकरणमुपसंहरति ॥ तथाचेति ॥ नानुभूयते । तथाचाव्याप्तिरितिभावः । अनुभूयते । तथाचातिव्याप्तिरितिभावः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ अत्यंताभावस्येति ॥ तात्विकत्वेऽद्वैतहानिः ।

प्रातिभासिकत्वेसिद्धसाधनं । व्यावहारिकत्वेतादृशात्यंताभावप्रतियोगिनोप्रातिभासिकस्यप्रपंचस्यपारमार्थिकत्वापत्तिरित्यादि दोषस्योक्तत्वादितिभावः ॥ इतिचपक्षेदोषस्येति ॥ रूप्यादावव्याप्तिरात्मन्यतिव्याप्तिरितिदोषस्येत्यर्थः । पंचमे सद्विविक्त त्वपक्षे ॥ सत्त्वादिति ॥ तथाचान्योन्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकविरुद्धत्वा(त्सत्ववति)त्सत्ताजातिमद्विविक्तत्वाभावादसं भवइतिभावः ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ ब्रह्मवैलक्षण्यांगीकारादितिभावः । सद्विविक्तत्वंनामसद्रूपत्वाभावइत्यर्थस्योक्तत्वात्प

अत्यंताभावप्रतियोगित्वंस्वरूपेणेतिपक्षेपारमार्थिक(त्वेनेतिचपक्षे)त्वाकारेणेतिचपक्षेदोषस्यो
॥४॥ क्तत्वाच॥ पंचमेपि(किंसत्)सत्किंसत्ताजातिमद्विवक्षितं अबाध्यंवा ब्रह्मवा। नाद्यः। त्वन्मते
घटादौजातेस्सत्वात्। द्वितीयेबाध्यत्वंमिथ्यात्वमितिस्यात्। तच्चनिरस्तं। नतृतीयः। सिद्ध
साधनात्। नृशृंगादावपिसद्रूपत्वाभावादन्यस्यासत्वस्याभावेनात्यंतासत्वापाताच्च। मन्मतेअ
बाध्यत्वादिरूपस्यसत्वस्याऽभिधेयत्वादिवत्स्वाश्रितत्वेनब्रह्मणिसत्वाभावेसद्रूपत्वासिद्धेश्च।

क्षेत्यंतासत्त्वापत्तिरित्याह ॥ नृशृंगादावपीति ॥ अनेनमिथ्यात्वलक्षणस्यनृशृंगादावतिव्याप्तिश्चस्यादितिसूचितंभवतीतिज्ञा तव्यं । ब्रह्मण्यपिसद्रूपत्वाभावस्यसत्त्वादतिव्याप्तिश्चस्यादित्याह ॥ मन्मतइति ॥ सत्त्वरूपधर्मस्यनिर्धर्मकब्रह्मण्यभावेनसद्रू पत्वमपितत्रनास्ति । ननुब्रह्मसत्त्वरहितत्वात्सद्रूपंनभवतीत्युक्तौसत्त्वएवव्यभिचारस्स्यात् । आत्माश्रयप्रसंगेनसत्त्वेसत्त्वाभावा

त् । सत्त्वंसदितिप्रतीत्यासद्रूपत्वंचास्तीतिचेन्न । अबाध्यत्वादिरूपसत्त्वस्याभिधेयत्वादिवत्स्वाश्रितत्वांगीकारेणहेतोरेवाभावा न्नव्यभिचारः । तथाचात्माश्रयस्यप्रामाणिकत्वेनसह्यत्वात् । ब्रह्मणिसद्रूपत्वाभावावश्यंभावादतिव्याप्तिःस्यादेवेतिभावः । मिथ्यात्वलक्षणपंचकदूषणमपिसंगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ अनिर्वाच्येसदसद्विलक्षणत्वपक्षे प्रतीते प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिषेध्य ता । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं । धीनाश्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे । ननुभवन्मतेपिशुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वात्त्वयापितन्निर्वक्त

तस्मात् । " अनिर्वाच्येऽप्रसिद्ध्यादिःप्रतीतेप्रतिषेध्यता । स्वाश्रयेऽत्यंतविरहःसद्विलक्षणतात
था । इतिपक्षत्रयेऽत्यंतासत्वंस्यादनिवारितं । धीनाश्यत्वेत्वनित्यत्वमेवस्यान्नमृषात्मता " ।
ममत्वत्यंतासत्वमेवमिथ्यात्वमितिनास्मत्प्रतिबंदी ॥ ७ ॥ इतिमिथ्यात्वनिरुक्तिभंगः ॥ १ ॥
अस्तुवामिथ्यात्वंयत्किंचित् । तथापिमिथ्यात्वमबाध्यंबाध्यंवा । आद्येअद्वैतहानिः । न
हिप्रपंचोपाधिकंभ्रमकालानिश्चितंतन्मिथ्यात्वंनिरुपाधिकभ्रमकालनिश्चिताधिष्ठानब्रह्ममात्रं ।

व्यमेवेतिनममैवपर्यनुयोगइत्यतआह ॥ ममत्विति ॥ मदभिमतंमिथ्यात्वंतुनत्वयाप्रपंचस्यांगीकर्तुंशक्यं । सदसद्वैलक्षण्यां गीकारेणापसिद्धांतापातादितिभावः ॥ ७ ॥ इतिमिथ्यात्वनिरुक्तिभंगविवरणं ॥ १ ॥ ननुमिथ्यात्वस्याबाध्यत्वेपिब्रह्म स्वरूपत्वांगीकारान्नाद्वैतहानिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ प्रपंचेति ॥ कालादिप्रपंचघटितत्वादितिभावः ॥ भ्रमकालेति ॥ ॥ ४१ ॥

रूप्यमिथ्यात्वस्यभ्रमकालेनिश्चयेरूप्यभ्रमाद्रूप्यार्थिनःप्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः । ब्रह्मणोभ्रमकालेनिश्चितत्वोपपादनायाधिष्ठाने त्युक्तं ॥ तस्यमांप्रत्यपिसिद्धत्वादिति ॥ मिथ्यात्वस्यब्रह्मस्वरूपत्वेप्रपंचोमिथ्येत्यस्यप्रपंचोब्रह्मस्वरूपवानित्यर्थःस्यात् । इ दंचमांप्रत्यपिसिद्धं । ब्रह्मणोव्याप्तत्वेनप्रपंचेपिसत्त्वेनसिद्धसाधनतेतिभावः ॥ व्यभिचारश्चेति ॥ दृश्यत्वसत्त्वेपिमिथ्यात्वा भावादितिभावः । हेतोरेवाऽभावान्नव्यभिचारइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ मिथ्यात्वस्येति ॥ कुतोनुमानवैयर्थ्यमित्यतआह ॥

तस्यमांप्रत्यपिसिद्धत्वात् । दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्वएवव्यभिचारश्च । मिथ्यात्वस्यचादृश्यत्वेनुमान
वैयर्थ्यं । तस्यसाध्यज्ञस्यर्थत्वात् । अंत्येसिद्धसाधनं अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वंचस्यात् । जगच्च
सत्यंस्यात् । आत्मवत् । नचात्मत्वमुपाधिः । सत्यत्वंविनातद्विरुद्धस्यमिथ्यात्वस्यमिथ्या
त्वेव्याघातवदज्ञातृत्वादिरूपानात्मत्वस्यासत्यत्वंविनाव्याघाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् ।

तस्येति ॥ सिद्धसाधनमिति ॥ जगन्निष्ठमिथ्यात्वस्यबाध्यतायाअस्माभिरंगीकारादितिभावः ॥ अतत्वेति ॥ बाध्यभूत मिथ्यात्वावेदकत्वादितिभावः ॥ जगच्चेति ॥ जगत्सत्यंमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादात्मवदित्यनुमानमुक्तंभवति ॥ उपाधिरि ति ॥ आत्मनिसाध्यव्यापकत्वात्पक्षेजगत्यभावेनसाधनाव्यापकत्वाच्चेतिंभावः ॥ सत्यत्वंविनेत्यादि ॥ अयमभिप्रायः । आत्मत्वमुपाधिमुक्त्वातद्व्यतिरेकेण जगत्सत्यंन । अनात्मत्वाद्व्यतिरेकेणाऽऽत्मवदितिसत्प्रतिपक्षोन्नयनंकार्यं । तन्नसंभवति ।

शंका चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छंका ततस्तराम् । व्याघातावधिराशंका तर्कश्शंकावधिर्मतः ॥ न्यायकुसुमांजलौ





अनात्मत्वमस्तुसत्यत्वमेवास्त्वित्यप्रयोजकत्वेनसत्यत्वेआत्मत्वोपाधेरप्रयोजकत्वात् । नचैवंभवदीयेस्थापनानुमानेपिअस्तुमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वंसत्यत्वंमास्त्वित्यप्रयोजकत्वमेवेतिसाम्यमितिवाच्यं । मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेसत्यत्वस्यैवप्राप्त्यापुनःसत्यत्वंमास्त्वित्युक्तेःस्वक्रियाविरुद्धत्वेनव्याघाताख्यानुकूलतर्कस्यहेतुसाध्यव्याप्तिग्राहकस्यसत्त्वान्नाप्रयोजकताशंक्या । शंकायाः व्याघातावधित्वात् । “ व्याघातावधिराशंके ”त्युदयनोक्तेः । ननु(तर्हि)मदीयेसत्प्रतिपक्षानुमानेपिव्याघातरूपानुकूलतर्क(स्यहेतुसाध्यव्याप्तिग्राहकस्य)सत्त्वान्नाप्रयोजकतेतिचेन्न । अनात्मत्वमस्तुसत्यत्वमेवास्त्वित्यत्रानात्मत्वसत्यत्वयोर्व्याघाताभावात् । नन्वस्तिव्याघातः । असत्यत्वमनात्मत्वंसत्यत्वमेवचात्मत्वमितिचेन्न । अनात्मत्वस्याज्ञातृत्वादिरूपत्वात्सत्यत्वस्यचाबाध्यत्वादिरूपत्वेनविरोधाभावादिति । यद्वाइत्थंव्याख्येयं । आत्मत्वंनोपाधिः कुतइत्यतउक्तंअप्रयोजकत्वादिति । साध्याभावाविनाभाव्यभावत्वाभावेनसत्यत्वेआत्मत्वस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । “ साध्याभावाविनाभावीसउपाधिर्यदत्यय ”इतिवचनात् । तथाचोपाधेःसाध्याभावाविनाभाव्यभावत्वेनयत्रात्मत्वाभावस्तत्रसत्यत्वाभावइतिव्याप्तिस्तावदवश्यंग्राह्या । सानयुक्ता । अनात्मत्वेपिसत्यत्वोपपत्तेरित्यप्रयोजकत्वात् । ननुतर्हिभवदनुमानेपिमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेपिसत्यत्वंमास्त्वित्यप्रयोजकतास्यादितिचेन्न । सत्यत्वंविनामिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेंगीक्रियमाणेव्याघातेनाप्रयोजकतायाःशंकानर्हत्वात् । ननुतर्हियत्रात्मत्वाभावःतत्रसत्यत्वाभावइत्युपाध्यभावसाध्याभावयोर्व्याप्तावपिनाप्रयोजकता । असत्यत्वरूपानात्मत्वमंगीकृत्यसत्यत्वाभावानंगीकारेव्याघातसाम्यादितिचेन्न । अज्ञातृ(त्वादिरू)त्वरूपानात्मत्वस्यअसत्यत्वंसत्यत्वाभावंविनावस्थित्यंगीकारेव्याघाताभावादिति

योजनाद्वयेपिप्रमेयंत्वेकमेव । इयांस्तुविशेषः । उपाधिमुक्त्वाक्रियमाणेसत्प्रतिपक्षोन्नयनेअप्रयोजकतापरत्वेनप्राचीनव्याख्यानं उपाधेरप्रयोजकत्वादितिमूलग्रंथस्वारस्यानुसारेणसाध्याभावाविनाभाव्यभावत्वस्योपाधिलक्षणत्वेनोपाध्यभावसाध्याभावयोरव इयंव्याप्तिर्ग्राह्या । तत्राप्रयोजकतापरत्वेनद्वितीयव्याख्यानमिति ॥ननुमिथ्यात्वमबाध्यमित्यंगीक्रियते । नचाद्वैतहानिः । ब्रह्म स्वरूपत्वांगीकारात् । नचसोपाधिकनिरुपाधिकयोरैक्यायोगः । निरुपाधिकब्रह्ममात्रत्वाभावेपिद्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मस्व रूपत्वांगीकारात् । द्वितीयाभावोपलक्षितंचब्रह्मस्वरूपंननिरुपाधिकंनवाभ्रमकालेनिश्चितं । द्वितीयरूपप्रपंचभ्रमकालेतदभावो

नचमिथ्यात्वंनब्रह्ममात्रंकिंतुद्वितीयाभावोपलक्षितंब्रह्मेतिवा
च्यं । उपलक्षणेद्वितीयाभावएवबाध्याऽबाध्यविकल्पात् ।

पलक्षितब्रह्मस्वरूपस्यानिश्चितत्वात् । अतोनोक्तदोषइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ उपलक्षणइति ॥ उपलक्षणेद्वितीया भावरूपमिथ्यात्वएवबाध्याबाध्यविकल्पस्येदानीमस्माभिःक्रियमाणत्वेनमिथ्यात्वंमिथ्यात्वोपलक्षितब्रह्मस्वरूपमित्युक्तंस्यात् । तथाचात्माश्रयइतिसांप्रदायिकोर्थः । केचित्तुउपलक्षणस्यद्वितीयाभावस्यबाध्यत्वेद्वितीयस्यप्रपंचस्याबाध्यत्वेनसत्यत्वंस्यात् । अबाध्यत्वेअद्वैतहानेरित्येवंमिथ्यात्वंयदुपलक्षितब्रह्मस्वरूपमित्युच्यतेतस्मिन्नुपलक्षणेद्वितीयाभावएवबाध्याबाध्यविकल्पप्रसरा दित्यर्थइत्याहुः । द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वमेवायुक्तं । उपलक्ष्यस्याभावादित्याह ॥ द्वितीयेत्यादि ॥ अप्रसिद्धस्योपलक्ष्य

स्यप्रसिद्धमुपलक्षणंभवति । ब्रह्मतुद्वितीयाभावरूपोपलक्षणज्ञाना(त्पूर्वमेव)त्प्रागेवज्ञातमितिनतस्योपलक्ष्यत्वंयुक्तं । कथंतत्पूर्वं ज्ञातमस्तीत्यतउक्तं ॥ द्वितीयाभावेति ॥ अभावज्ञानेअधिकरणज्ञानस्यकारणत्वाद्द्वितीयाभावरूपोपलक्षणस्यज्ञानार्थंतदधिकरणभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । तथाचोपलक्षणज्ञाना(त्पूर्वमेव)त्प्रागेवज्ञातंशुद्धंब्रह्मप्रतिनद्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वंयुक्तमितिभावः । किंचाहमज्ञइतिप्रतीयमानत्वेनांगीकृतायाअविद्यायाःप्रतीतिस्तदधिष्ठानभूतशुद्धब्रह्मस्फुरणंविनानसंभवतीत्यविद्यारोपार्थमधिष्ठानभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्यभिप्रायेणोक्तंअविद्याधिष्ठानतयेति । प्रकारांतरेणापिभासमानत्वमु

85

**द्वितीयाभावाधिकरणतयाऽविद्याधिष्ठानतया(अविद्यासाक्षि)तत्साक्षितयाचभासमानचिदन्यस्योपलक्ष्यस्याभावेनद्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वायोगाच । ननुरूप्यधर्मोमिथ्यात्वमपिमिथ्यैव ।**

पपादयति ॥ तत्साक्षितयेति ॥ (अविद्यासाक्षितयेति ॥) अविद्याविषयकसाक्षिरूपज्ञानतयेत्यर्थः । तच्चब्रह्मस्वरूपंस्वप्रकाशमितिसदाभासतइत्यर्थः। ननुकाकेनगृहगतोत्तृणत्वादिसंस्थानविशेषइवप्रकाशमानब्रह्मगतंधर्मांतरमेवद्वितीयाभावेनोपलक्ष्यतामित्यतउक्तं ॥ अन्यस्येति ॥ निर्धर्मकत्वादितिभावः । जगत्सत्यंमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादात्मवदित्युक्तानुमानेरूप्ये व्यभिचारइत्याशयेनतत्रहेतुसत्त्वंसाधयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ रूप्यधर्मइतिहेतुगर्भविशेषणं । धर्मिणएवाभावादितिभावः। ॥ ४३ ॥
तथाचरूप्यगतंमिथ्यात्वंमिथ्याअविद्यमानधर्मिकत्वादित्यनुमानमुक्तंभवति । एवंचरूप्येमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेसत्यपिसत्य

1 रूप्यं मिथ्याभूतमिथ्यात्वाधिकरणं न भवति । सत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वानधिकरणत्वाभावात् । यत् सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तत् मिथ्याभूततदधिकरणं न भवति । यथा गोत्वविरुद्धसत्यगोत्वाभावानधिकरणं गौः मिथ्याभूतगोत्वाधिकरणं न भवति । [illegible] अमिथ्यात्वरूपानिति ।

त्वाभावाद्व्यभिचारइतिहृदयं । सिद्धांतीउक्तानुमानस्यप्रतितर्कपराहतिमाशंकते ॥ नचेति ॥ तथात्वइति ॥ रूप्यगतमिथ्यात्वंयदिमिथ्यास्यात्तदापरस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेन्यतरस्यसत्त्वनियमात् तत्सत्यत्वंसत्यंस्यादितिप्रतितर्कपराहतत्वादुक्तानुमानमसत् । तथाचरूप्येहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइतिहृदयं । ननुयदिधर्मिणएवमिथ्यात्वेनतत्रत्ययोर्विरुद्धयोस्सत्यत्वमिथ्यात्वरूपधर्मयोर्द्वयोरपिमिथ्यात्वमुच्यते तर्हिपरस्परविरुद्धयोरित्युक्तनियमभंगइत्यतआह ॥ परस्परेति ॥ ननुयत्रधर्मीअसन्तत्रा प्ययंनियमःकिंनस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ तयोरपिसहानवस्थानरूपविरोधसद्भावादितिभावः । ननुवंध्यासुतेश्यामत्वा 85

**[1] नचतथात्वेरूप्यस्यसत्यत्वंसत्यंस्यादितिवाच्यं । [2] धर्मिणोमिथ्यात्वेविरुद्धयोरपिधर्मयोर्मिथ्यात्वात् । परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्यसत्त्वनियमस्तुयत्रधर्मीस(न्त)त्यस्तत्रैव । नह्विवंध्यासुतस्यश्यामत्वाद्यभावेगौरत्वंसत्यं । नवास्वप्नेज्ञातस्यगजस्यमिथ्यात्वेतत्रैवज्ञातस्तदभावस्सत्यइतिचेन्न ।**

भावेगौरत्वंनसत्यं तयोःपरस्परविरहव्याप्यत्वेनपरस्परविरहरूपत्वाभावात् । तथाचपरस्परविरहरूपविरोधवतोरेकस्याभावेन्यस्यसत्त्वमितिविवक्षितनियमस्यव्यभिचाराभावात् । प्रकृतेचरूप्यगतमिथ्यात्वसत्यत्वयोःपरस्परविरहरूपत्वसद्भावेनतन्मध्ये मिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वे(सत्यत्वस्यसत्यत्वंस्यादेवे)सत्यत्वंसत्यंस्यादेवेत्यतोस्यापिनियमस्यव्यभिचारमाह ॥ नवेति ॥ तत्रैवेति॥ स्वप्नएवेत्यर्थः । तदभावो गजाभावः । तथाचस्वाप्नगजतदभावयोःपरस्परविरहरूपविरोधवतोरेकस्याभावेऽपरस्यसत्त्वाभावा

2 तथा च प्रयोगः रूप्यगतसत्यत्वमानं सत्यत्वं मिथ्यात्वे मिथ्या मिथ्याभूतधर्मिकत्वात् । स्वप्नप्रतीतगजरूपवत् ।

ष्यभिचारइतिभावः । तथाचरूप्यगतेमिथ्यात्वसत्यत्वेमिथ्याअविद्यमानधर्मिकत्वात्स्वाप्नगजतदभाववदित्यनुमानेनोभयोरपिमि थ्यात्वावगमेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्यजगत्सत्यत्वसाधकस्यरूप्येव्यभिचारःसुस्थइतिहृदयं । किंचरूप्यधर्मोमिथ्या(त्वमपि) त्वंमिथ्याअविद्यमानधर्मिकत्वादित्यत्राविद्यमानधर्मिकत्वेपिमिथ्यात्वंसत्यमेवास्त्वित्यप्रयोजकता । ननुधर्मिणएवाभावेतद्गतम त्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वंकथंसत्यंभविष्यतीत्यतआह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ ततःकिमित्यतआह ॥ नचप्रतियोगित्व मिति ॥ धर्मांतरवद्रूपादिवदितिव्यतिरेकदृष्टांतः । ननुतर्हिधर्म्यसत्त्वेधर्मासत्त्वनियमभंगइत्यतआह ॥ धर्म्यसत्त्वइति ॥

प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंहिमिथ्यात्वं । नचप्रतियोगित्वंधर्मांतर वद्धर्मिसत्वा(त्त्वासा)पेक्षमित्यनिर्वाच्यत्वभंगेवक्ष्यते । धर्म्यसत्वेधर्मासत्वंतुध र्मिसत्तासापेक्षधर्मविषयं मिथ्यात्वंतुतत्प्रतिकूलं । अन्यथासिद्धसाधनात् ।

ननुतर्ह्यत्यंताभावप्रतियोगित्वाख्यमिथ्यात्वरूपधर्मस्यापिरूपादिवद्धर्मिसत्त्वसापेक्षत्वेननाप्रयोजकताशंकावकाशइत्यतआह ॥ मिथ्यात्वंत्विति ॥ मिथ्यात्वंतुधर्मिभूतप्रपंचसत्यत्वस्यविरहरूपं अतोधर्मिसत्त्वंनापेक्षते प्रत्युतधर्मिभूतप्रपंचसत्त्वंप्रतिक्षिप तीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ प्रपंचेअत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपधर्मस्यसत्त्वाविरोधित्वइत्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ लोकेत्यंताभावप्र तियोगित्वरूपधर्मस्यधर्मिसत्त्वप्रतिकूलत्वस्यैवदर्शनात् अत्रतदनंगीकारेप्रपंचेत्यंताभावप्रतियोगित्वंधर्मिसत्त्वसहिष्णुभूतंपारि

भाषिकंस्यात् । तथाचपारिभाषिकात्यंताभावप्रतियोगित्वसाधनेतस्यप्रपंचसत्त्वाविरोधित्वेनदृश्यत्वानुमानेसिद्धसाधनतास्यादि तिभावः । [ इतिसांप्रदायिकोऋजुःपंथाः । तरंगिणीकारास्तु । परोक्तरूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वसाधकेमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वेहे तावप्रयोजकतामुक्त्वाधर्म्यसत्वप्रयुक्तसत्वाभावत्वमुपाधिरित्याह ॥ धर्मीति ॥ वंध्यासुतश्यामत्वगौरत्वयोःसाध्यव्यापकत्वात् साधनाव्यापकतामाह ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ रूप्यगतमिथ्यात्वमित्यर्थः । तथाचतस्यधर्मिसत्यत्वविरहरूपत्वेनतत्प्रतिक्षेपकत याधर्म्यसत्वप्रयुक्तंसत्वमेवास्तीतिसाधनाव्यापकत्वमितिभावः । धर्मिसत्वप्रयुक्तसत्ववत्वमित्येवोक्तौवंध्यासुतगतश्यामत्वगौर त्वयोःसाध्याव्यापकत्वापत्तेर्नञ्द्वयगर्भत्वमितिमंतव्यं । ननुयदिअत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंविवक्षितंस्यात् । तदात

**किंचप्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धंप्रत्युतबाधकज्ञानेनाविहितमपिरूप्यमिथ्यात्वंयदिप्राति**
**भासिकरूप्यसंबंधमात्रेणप्रातिभासिकं तर्हिसतिब्रह्मणिनिषिद्धाअपिधर्मास्संतःस्युः।**

त्धर्मिसत्वप्रतिकूलंस्यात् । नचैवं । किंतुब्रह्मभिन्नत्वादिरूपमन्यदेव । तच्चधर्मिसत्तानुकूलं । तथाचधर्म्यसत्वप्रयुक्तसत्वाभा वस्यैवसत्वात्साधनव्यापकत्वमुपाधेरित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ तथाचरूप्यमिथ्यात्वंमिथ्यानामब्रह्मभिन्नमितिचसाधितंस्या त् । तथाचसिद्धसाधनतेत्यर्थइतिधर्म्यसत्वइत्यादिग्रंथंव्याकुर्वते ।] किंचरूप्यमिथ्यात्वंमिथ्याअविद्यमानधर्मिकत्वादित्यस्य ह्ययमर्थः । प्रातिभासिकरूप्यसंबंधित्वमात्रेणैवमिथ्यात्वंप्रातिभासिकंयद्यत्संबंधितत्तत्समानमितिनियमादिति । तत्रचातिप्रसं गाःस्युरित्याह ॥ किंचेत्यादिना ॥ अनिषिद्धमित्यादिविशेषणद्वयंमिथ्यात्वस्याप्रातिभासिकत्वोपपादनायेतिज्ञातव्यं । रूप्यव

84

त्अनिषिद्धंमिथ्यैवरजतंप्रत्यभादितिबाधकज्ञानेनास्तीतिविहितमित्यर्थः । रूप्यसंबंधो रूप्यधर्मिकत्वरूपः । निषिद्धाःधर्माः दोषादयः । संतःस्युरितिभावः । निषेध्यतयासद्ब्रह्मसंबंधादित्यर्थः । तथाचाद्वैतहानिरितिभावः ॥ रूप्येति ॥ प्रातिभासिकरूप्यसंबंधादित्यर्थः ॥ रूप्येप्रपंचेचेति ॥ वस्तुगत्यारूप्येप्रपंचेचप्रातिभासिकव्यावहारिकसत्त्वेनवस्तुगत्यासद्वैलक्षण्याभावादित्यर्थः ॥ सत्स्यादिति ॥ सत्संबंधादित्यर्थः ॥ असद्वैलक्षण्यंचेति ॥ रूप्येप्रपंचेचेतिवर्तते । ब्रह्मणीत्यपिद्रष्टव्यं ॥ असत्स्यादिति ॥ असत्संबंधादित्यर्थः ॥ असतिचेति ॥ अधिकरणत्वेनासतासंबंधादित्यर्थः । रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वसाधना

४४

**रूप्याधिष्ठानशुक्तिरपिप्रातिभासिकीस्यात् । रूप्येप्रपंचेचसद्वैलक्षण्यं चसत्स्यात् । असद्वैलक्षण्यंचासत्स्यात् । असतिचसद्वैलक्षण्यमसत्स्यात् । रूप्यतन्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वेभ्रांतिबाधव्यवस्थाचनस्यात् ।**

नुमानस्यतर्कपराहतिमाह॥भ्रांतिबाधेति॥ मिथ्याभूतार्थविषयकतयाभ्रांतित्वंदृष्टं । इदंरूप्यमित्यत्रमिथ्याभूतरूप्यविषयकतयाज्ञानस्यभ्रांतित्वदर्शनात् । सत्यार्थविषयकतयाचबाधत्वंदृष्टं । नेदंरूप्यंइदंरूप्यंमिथ्येत्येवंसत्यभूतरूप्यमिथ्यात्वविषयकत्वेनबाधत्वदर्शनात् ।एवंचत्वयारूप्यतन्मिथ्यात्वयोरुभयोरपिमिथ्यात्वंयद्यंगीक्रियतेतदोभयोरपिमिथ्याभूतार्थविषयकत्वाविशेषा(द्बाधस्यापिभ्रांतित्वापत्त्याभ्रांति)द्भ्रांतिबाधव्यवस्थानस्यादित्यर्थः । किंचमिथ्याभूतरूप्यधर्मिकत्वेनहेतुनायथारूप्यमिथ्यात्व ॥ ४५ ॥

स्यमिथ्यात्वंत्वयासाध्यते एवमेवास्माभिरपिसाध्यभूतंयद्रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वं तस्यापिमिथ्यात्वंत्वदुक्तेनैवहेतुनासाधयितुंशक्यते । तथाहि । रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वंमिथ्या प्रातिभासिकमितियावत् । मिथ्याभूतरूप्यमिथ्यात्वधर्मिकत्वादितिप्रयोगसंभवात् । तथाचप्रातिभासिकंयद्रूप्यनिष्ठमिथ्यात्वमिथ्यात्वंतत्साधकत्वेमिथ्याभूतरूप्यधर्मिकत्वरूपहेतोरनुष्णत्वसाधककृतकत्ववद्बाधितार्थकत्वेनाप्रामाण्यंस्यादित्याह ॥ त्वदुक्तेनेति ॥ मिथ्यात्वेत्यतःपूर्वंरूप्यनिष्ठेतिशेषः । ननुसर्वस्यापिब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनतदंतःपातिनोस्यानुमानस्यबाधितत्वमिष्टमेवेतिशंकापरिहारायात्यंतेत्युक्तं । व्यवहारदशायामपिप्रातिभासिकार्थसाधकत्वे

४६

**त्वदुक्तेनधर्मिणोमिथ्यात्वेनहेतुनासाध्यस्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वस्यापिप्रातिभासिकत्वापत्त्याहेतोरत्यंताप्रामाण्यंचस्यात् । हेतूकृतस्यधर्मिमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेघटरूपादौव्यभिचारापत्त्यासत्यत्वावश्यंभावाद्विरोधश्चस्यात् ।**

तू

नाप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः ॥ हेतूकृतस्येति ॥ रूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वसाधनायेत्यर्थः । धर्मिमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभूतेतिविशेषणयुक्तत्वेइतिव्याख्येयं । यथाश्रुतेत्वसिद्धिरेवस्यान्नव्यभिचारइतिध्येयं । ( सत्यत्वावश्यंभावात् । सत्यत्वाख्यविशेषणयुक्तत्वावश्यंभावादित्यर्थः । यथाश्रुतेत्वसिद्धिपरिहारएवस्यात् । नविरोधइतिध्येयं ।) अयंभावः । रूप्यमिथ्यात्वंमिथ्यामिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वादित्यत्रमिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वादितिहेतुर्विवक्षितश्चेद्घटरूपादौव्यभिचा

रः । घ(टादिरू)टरूपादिकंप्रतिधर्मिभूतस्यघटादेर्यत्प्रातिभासिकत्वरूपंतन्मिथ्या घटादेर्व्यावहारिकत्वात् । अतोमिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतंधर्मिकत्वंघटरूपादावस्ति साध्य(रूपंप्रा)भूतंप्रातिभासिकत्वापरपर्यायंमिथ्यात्वंनास्तीतिव्यभिचारापत्त्यासत्यभूतमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वादितिहेतौकर्तव्येविरोधश्चस्यात् । तथाहि । पक्षीकृतेरूप्यगतमिथ्यात्वेसत्यभूतमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वरूपोहेतुरस्तीतितदास्यात् यदिपक्षीकृतंरूप्यमिथ्यात्वंप्रतिधर्मिभूतेरूप्येमिथ्यात्वंसत्यंस्यात् । एवंचपक्षेहेतुसिद्ध्यर्थंसत्यत्वेनांगीकृतेरूप्यमिथ्यात्वेयदिमिथ्यात्वमनेनानुमानेनसाध्यतेतदाहेतुसाध्ययोःपक्षेसहानवस्थानरूपोविरोधःस्यादिति । तथाचरूप्यमिथ्यात्वंमिथ्यासत्यभूतमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वादितिहेतुमभिदधतारूप्यमिथ्यात्वंसत्यमित्युक्तंस्यात् । तत्रचपुनःमिथ्यात्वसाधने

नचत्वन्मतेरूप्यादिकंवियदादिकंवावंध्यासुतवन्निःस्वरूपं ।

विरोधस्स्यात् सत्यभूतोष्णत्ववान्वह्निर्मिथ्याभूतोष्णत्ववानितिवदित्यर्थ इत्येवंसुलभेनोपपादनंद्रष्टव्यं ॥ रूप्यधर्मोमिथ्यात्वंमिथ्यैवेतिपरेणोक्तेरूप्यमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेतत्सत्यत्वंसत्यंस्यादित्यस्माभिरापादितेपरेणोत्तरितंरूप्यरूपधर्मिणएवाभावाद्विरुद्धयोःसत्यत्वमिथ्यात्वरूपधर्मयोरपिमिथ्यात्वमिति ; पश्चात्परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्यसत्त्वमितिनियमभंगेभिहितेपरेणयत्रधर्मीसन्तत्रैवायंनियमः । नहिवंध्यासुतस्यश्यामत्वाभावेगौरत्वंसत्यमित्युक्तं तत्रदूषणमाह ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः ॥ वियदादिकंवेति ॥ वाशब्दउपमायां । यथावियदादिकंनवंध्यासुतवन्निस्स्वरूपं असद्विलक्षणस्वरूपांगीकारात् । एवंरूप्यादिकम

पाण्डुरङ्गी वीर नारायण

पिनवंध्यासुतवन्निस्स्वरूपं प्रातिभासिकस्वरूपांगीकारात् । एवंचदृष्टांतस्यासंमतत्वात्परस्परविरुद्धयोरितिन्यायेनरूप्यमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेरूप्यस्यसत्यत्वंसत्यंस्यादितितर्कपराहतत्वेनरूप्यप्रतियोगिकात्यंताभावरूपस्यरूप्यमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वरूपहेतोरूप्येऽभावेनव्यभिचाराभावात् मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेनहेतुनाजगत्सत्यंस्यादात्मवदितियदुक्तंतद्युक्तमेवेतिभावः । कुतोननिस्स्वरूपमित्यतआह ॥ शून्येति ॥ तुच्छवन्निस्स्वरूपत्वांगीकारइत्यर्थः । परस्परविरुद्धयोरितिनियमस्यस्वप्नेप्रतीतगजतदभावयोर्व्यभिचारइत्याशंकांपरिहरति ॥ स्वाप्नस्यापीति ॥ गजादेरित्यर्थः । तन्मिथ्यात्वं गजप्रतियोगिकात्यं

**शून्यवादापातात् । स्वाप्नस्यापिकल्पितत्वेनतद्ध्वंसादेर्मिथ्यात्वेपितन्मिथ्यात्वंस्वप्नेप्रतीतमपिआत्मवदबाधात्सत्यमेव । नचमिथ्यात्वंप्रपंचसमसत्ताकं एवंचनतात्विकाद्वैतहानिः ।**

ताभावइत्यर्थः । स्वाप्नगजतदभावयोरुभयोरपिमिथ्यात्वमितियदुक्तंतद्ध्वंसरूपाभावविषयं स्वाप्नगजस्यमिथ्यात्वेतत्प्रतियोगिकोध्वंसोनसत्यः मिथ्याभूतस्यप्रातिभासिकस्यध्वंसायोगात् । अत्रचपरस्परविरहशब्देनपरस्परात्यंताभावरूपत्वंविवक्षितं । एवंचगजस्यमिथ्यात्वेपितदत्यंताभावस्तुसत्यएवेत्यतोनव्यभिचारः । यथोक्तं । "नस्वप्नेपिद्वयंमिथ्यातत्रैकंसत्यमेवही"ति । यदुक्तंमिथ्यात्वंबाध्यमबाध्यंवेति । तत्रवदामोनबाध्यंनाप्यबाध्यं किंतुप्रपंचसमसत्ताकमिति । अतोनकोपिदोषइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ एवंचेति ॥ प्रपंचसमसत्ताकत्वेनव्यावहारिकत्वादितिभावः ॥ तात्विकाद्वैतेति ॥ अद्वैतंतात्विकमिति

81

मतस्यनहानिः । ब्रह्मसमसत्ताकत्वांऽगीकारएवसास्यादित्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ तत्ववादिमतइत्यर्थः ॥ स्वसमेति ॥ प्रपंचसमसत्ताकेत्यर्थः । भवद्भिःप्रपंचेपारमार्थिकसत्त्वांगीकारात्तत्समसत्ताकमिथ्यात्वस्यभवतामसंमतत्वात्प्रपंचसमसत्ताकमिथ्यात्वस्यैवाऽस्माभिःसाध्यमानत्वान्नसिद्धसाधनतेतिभावः । ननुमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेमिथ्यात्वविरोधिनोविश्वसत्यत्वस्यपारमार्थिकत्वंकुतः प्रातिभासिकत्वंकिंनस्यादित्यतउक्तं ॥ अप्रातिभासिकस्येति ॥ नकेवलंपरिशेषात्पारमार्थिकत्वसिद्धिः । प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेत्युक्तं ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षसिद्धस्येत्यर्थः । तदप्रमाणंकिंनस्यादित्यतउक्तं ॥ स्वतःप्रामा

नापिसिद्धसाधनं । त्वन्मतेप्रपंचेस्वसमसत्ताकमिथ्यात्वासिद्धेरितिवा
च्यं । मिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेतद्विरोधिनोप्रातिभासिकस्याऽनपोदि
तस्वतःप्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्यचविश्वसत्यत्वस्यपारमार्थिकत्वापातात्।

ण्येनेति ॥ स्वतःप्रामाण्योपेतेत्यर्थः । बलवद्बाधकात्प्रामाण्यस्यापवादःकिंनस्यादित्यतउक्तं ॥ अनपोदितेति ॥ एतच्चोत्तरत्रसाधयिष्यामइतिभावः ॥ पारमार्थिकत्वेति ॥ नहिविरुद्धयोरुभयोर्मिथ्यात्वसत्यत्वयोःसमसत्ताकत्वमुक्तमितिभावः । एवंचप्रपंचसमसत्ताकंमिथ्यात्वंसाधयताव्यावहारिकंमिथ्यात्वंसाधितंस्यात् । तस्यजगतिपारमार्थिकसत्यत्वाविरोधि(त्वादर्थान्तरतेति)त्वात्सिद्धसाधनतेतिभावः । प्रपंचमिथ्यात्वस्यप्रपंचसमसत्ताकत्वेव्यावहारिकत्वग्राह्यानेहनानेतिश्रुतेर्जगन्मिथ्यात्वरू

पाद्वैतपरायास्तत्वावेदकत्वंयदंगीकृतंतदपिभग्नंस्यादित्याह ॥ द्वैतेति ॥ प्रातिभासिके रूप्यादौ व्यावहारिके घटादौ ॥ प्रातिभासिकतयेति ॥ अद्वैतहानिप्रसंगेनपारमार्थिकत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः । तयोः प्रपंचतन्मिथ्यात्वयोः ॥ अयोगादिति ॥ तथाचमिथ्यात्वंप्रपंचसमसत्ताकंसाध्यतइत्युक्तमसदितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ विरुद्धयोरेकत्रसमसत्ताकत्वेप्रपंचेतात्विकेसत्यत्वमिथ्यात्वेवातात्विकौतदभावौवास्यातामित्यतिप्रसंगादित्यर्थः ॥ जातिरिति ॥ धर्मस्यतदतद्रूपविकल्पेनप्रवृ 93

द्वैताद्वैतप्रमाणयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकविषयत्वेनव्यवस्थोक्त्ययोगाच्च । मिथ्यात्वस्यप्रातिभासिकेव्यावहारिकतयाव्यावहारिकेचप्रातिभासिकतयाचदृष्टत्वेनतयोस्तुल्यसत्ताकत्वायोगाच्च । अन्यथाप्रपंचेसत्यत्वमिथ्यात्वयोर्विधिसमुच्चयोवानिषेधसमुच्चयोवास्यात् । तथाच"मिथ्यात्वंयद्यबाध्यंस्यात्सदद्वैतमतक्षतिः । मिथ्यात्वंयदिबाध्यंस्याज्जगत्सत्यत्वमापतेत् ।"॥नचमिथ्यात्वस्यसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यांदूषणंनित्यसमाजातिः स्वव्याघातादेरभावात् ।

त्तत्वात्त्वदीयंदूषणजात्युत्तरमितिभावः । जातिसामान्यलक्षणाभावान्नेदंजात्युत्तरं । "स्वव्याघातकमुत्तरंजाति"रितिवचनात् । प्रकृतेचस्वव्याघातादेरभावादित्याह ॥ स्वव्याघातादेरिति ॥ आदिपदेनयुक्तांगहान्ययुक्तांगाधिक(त्वादिग्र)त्वसंग्रहः । ननुकथंस्वव्याघाताभावः । अनयैवरीत्यासत्यत्वंसत्यंमिथ्यावेतिविकल्प्यदूषणसंभवादितिचेन्न । मिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वं

1 वादरत्नावल्यामपि इदमुदाहृतमेव नहिदं ग्रन्थमतयोक्तम्।





यथाबाधितंभवति एवंसत्यत्वस्यसत्यत्वेसत्यत्वंनबाधितंभवति । प्रत्युतस्थापितमेवभवतीतिनस्वव्याघातइत्याशयेनतत्रविद्वत्संमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥[1]वादरत्नावल्यांविष्णुदासाचार्यैरित्यर्थः । नकेवलंसामान्यलक्षणाभावान्नेदंजात्युत्तरं । किंनाम नित्यसमजातिलक्षणाभावादपीत्याह ॥ किंचेति ॥ उदाहरणंतुअनित्यःशब्दइतिप्रतिज्ञायांवदति । अनित्यत्वंअनित्यंनित्यंवेति । अनित्यत्वेकदाचित्तदभावाच्छब्दोनित्यःस्यात् । तथाचशब्दअनित्यइतिशब्दरूपधर्मिणः अनित्यत्ववैशिष्ट्यभंगः । नित्यंचेद नित्यत्वधर्मस्यनित्यत्वान्नित्यधर्माधिकरणत्वेनधर्मिणोपिशब्दस्यनित्यतास्यात् । अनाश्रयधर्मावस्थानायोगात् । तथाचशब्दो

उक्तंहि“ मिथ्यात्वस्याहिमिथ्यात्वेमिथ्यात्वंबाधितंभवेत् । सत्यत्वस्यचसत्यत्वेसत्यत्वंस्थापितंभवे ”दिति । किंच“ धर्मस्यतदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभंगोनित्यसमोभवे ” दितितल्लक्षणं । नचात्रमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेधर्मिणोमिथ्यात्ववैशिष्ट्यभंगउक्तः । किंतुअद्वैतहानिः ।

ऽनित्यइतिशब्दस्यानित्यत्ववैशिष्ट्यभंगइतितद्विशिष्टत्वभंगः तद्रूपत्वातद्रूपत्वोभयपक्षेपीत्यर्थः। लक्षणं नित्यसमजातेरितिशेषः॥ नचात्रेति ॥ यद्यपिमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वपक्षेसत्यत्वप्राप्त्याप्रपंचोमिथ्येतिप्रपंचस्य धर्मिणोमिथ्यात्ववैशिष्टचभंगउक्तः । तथापिमिथ्यात्वस्यसत्यत्वपक्षेसनोक्तोस्माभिः किंत्वद्वैतहानिरेव । अमिथ्यात्वरूपसाध्यस्यमिथ्यात्वरूपत्वातद्रूपत्वोभयपक्षेपिधर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभंगस्यानुच्यमानत्वान्नतल्लक्षणस्यात्रावकाशइतिभावः । प्रत्युततवैवजातिवादित्वं त्वयाक्रियमाणस्यास्मदीयदू

षणस्यस्वव्याघातकत्वादित्याशयेनाह ॥ प्रत्युतेति ॥ भिन्नइत्यादि ॥ यदिभिन्नेभेदनिवेशः तर्हिभेदपरंपरयाअनवस्था । यद्यऽभिन्नेभेदनिवेशः तर्हिविरोधइत्यादित्वदुक्तिरित्यर्थः । कथंमदुक्तेःस्वव्याघातकत्वमित्यतउक्तं ॥ अभिन्नादीति ॥ अभिन्नंब्रह्मेत्यत्रापिकिमभेदःभिन्नेनिवेशितउताभिन्ने । आद्येविरोधात् । द्वितीयेऽभेदपरंपरयाऽनवस्थेत्यर्थः । यथोक्तंभगवत्पादैः । " अतोविशिष्टादिनिराकरणयुक्तीनामपिविशिष्टाद्यपेक्षत्वाज्जात्युत्तरमितिनयुक्तिबाधापी "ति । नकेवलंवेदांतिनांजातिवा

प्रत्युतभेदःकिंभिन्नेउताभिन्नेस्यादितित्वदुक्तिरेवाभिन्नादिरूपविशिष्टमात्रनिरासकत्वे नस्वव्याघातापाताज्जातिः । उक्तंहि । "एतामेवजातिमवष्टभ्यशुष्कतर्कवादिनांबौद्धचार्वाकवेदांतिनांबालव्यामोहहेतवःकंठकोलाहला "इति ॥ ७ ॥ इतिसामान्यतोमिथ्यात्वभंगः ॥ २ ॥ दृश्यत्वहेतूक्तिरपि "स्तंभादिप्रत्ययोमिथ्याप्रत्ययत्वात्तथाहियः ।

दित्वमस्माभिरेवोच्यते । किंतूदयनाचार्यैरप्याघोषितमित्याह ॥ उक्तंहीति ॥ एतामेव नित्यसमामेव । अवष्टभ्य परनिराकरणसाधनत्वेनाश्रित्य । कंठकोलाहलाः किंभिन्नेभेदनिवेशउताभिन्नइत्याद्याः । ऊहापोहरहिताबालास्तेषामेवबुद्धिव्यामोहहेतवोनपंडितानां स्वव्याहतेःस्पष्टत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिसामान्यतोमिथ्यात्वभंगविवरणं ॥ २ ॥ इदानींहेतुंपराचष्टे ॥ दृश्यत्वेति ॥ दृश्यत्वहेतुंतुपश्चान्निराकुर्मः । आदौदृश्यत्वहेतूक्तेरेवबौद्धोक्तयुक्त्युद्गिरणमात्रत्वेनतवबौद्धसाम्यात्त्वंतत्सभायामेवनिवेशनीयोनास्माभिर्दूषणायकक्षीकरणीयइत्याशयेनदृश्यत्वहेतूक्तिरपिबौद्धोक्तयुक्तिच्छर्दिमात्रमित्युक्तं । मिथ्यामि

थ्यार्थविषयः । तेनप्रत्ययपक्षकमनुमानंकृतं । त्वयातुविमतंमिथ्येतिविषयपक्षकं, प्रमेयंत्वेकमेव । ज्ञानस्यमिथ्यात्वेविषयस्यापि मिथ्यात्वादितिद्रष्टव्यं । मीमांसकरीत्यात्र्यवयवप्रयोगः । (व्यवहारेभट्टनयइत्यंगीकारात् ।) छर्दिरुद्गिरणं । विशेषोबौद्धमायि नोः ॥ तद्युक्तमिति ॥ यःप्रत्ययःसमृषादृष्टइतिज्ञानमात्रस्याऽप्रामाण्यकथनंयुक्तं । ज्ञानंजायमानंअप्रमाणंसदेवजायतइति अप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वांगीकारात् । त्वन्मतेज्ञानंजायमानंप्रमाणंसदेवजायतइतिप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वांगीकाराद्यत्रदृश्यत्वंतत्रसर्व त्रमिथ्यात्वमितिवचनमयुक्तं । तथाचसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधस्तवेत्याशयः । संभावितान् दृश्यत्वनिर्वचनप्रकारान्दूषयि

प्रत्ययस्समृषादृष्टःस्वप्नादिप्रत्ययोयथे ''तिबौद्धोक्तयुक्तिच्छर्दिमात्रं । इयांस्तुविशेषः ।
बौद्धमतेह्यप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वाद्युक्तं । त्वन्मतेतुप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात्तदयुक्तमिति ।
किंचेदंदृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं फलव्याप्यत्वंवा साधारणंवाकदाचित्कथंचिच्चिद्विषय
त्वंवा स्वव्यवहारेस्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिर्वा अस्वप्रकाशत्वंवा । नाद्यः ।

तुंपृच्छति ॥ किंचेदमिति ॥ असंगतिपरिहारायेदमित्युक्तं । यद्धेतूकृतंतदिदमित्यर्थः ॥ वृत्तीति ॥ इंद्रियार्थसन्निकर्षात् बाह्येंद्रियद्वारानिस्सृतांतःकरणपरिणामोवृत्तिः । तद्व्याप्यत्वंनामतयाप्राप्यत्वं । विषयत्वमित्यनुक्त्वाव्याप्यत्वमितिवचनंयथा तटाकोदकंकुल्यात्मनाबहिर्निर्गत्यकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्कोणाद्याकारेणभवति तथासावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गत्यविषयंव्याप्यतदाकारंभवतिसेयंवृत्तिरितिपरेणोच्यमानत्वाद्विषयंव्याप्येतितदीयवचनानुसारेणेतिज्ञातव्यं ॥ फले

1 तदुभयदृश्यत्वानुगतं व्यवहारप्रयोजकविषयत्वं तरंगिणी ।



त्ति ॥ उक्तरूपायांवृत्तौप्रतिबिंबितं तदुपारूढंज्ञातृचैतन्यमस्ति । तथाचघटादिविषयाधिष्ठानचैतन्यंचास्ति । घटाद्यावरकाज्ञा नंचतत्रैवास्ति । अस्मन्मतेतुपुंगतंतमः । तन्मतेविषयगतमज्ञानं । तथाचचैतन्या(धिष्ठितया)धिष्ठान(चैतन्य)वृत्त्याअज्ञाननाशे ऽनंतरंविषयाधिष्ठानंचैतन्यंव्यज्यते । अनंतरंवृत्तिप्रतिबिंबितंज्ञातृचैतन्यंविषयाधिष्ठानचैतन्यंचैकीभवति । अ(त)तएवमयाज्ञा तोघटइत्यादिव्यवहारः । यद्यपिकेवलायावृत्तेर्नाज्ञाननाशकत्वं । चैतन्यस्यचाऽज्ञानस्फोरकत्वान्नाज्ञाननाशकत्वंयुक्तं । तथा पिवृत्त्युपारूढस्यतद्युक्तं । यथोक्तं "तृणादेर्भासिकाप्येषासूर्यदीप्तिस्तृणंदहेत् । सूर्यकांतमुपारुह्यतन्न्यायंचितियोजये "दिति । तथाचज्ञप्तिर्ज्ञानमितिभावव्युत्पत्त्याऽधिष्ठानचैतन्यंज्ञानमित्युच्यते वृत्तिस्तुज्ञायतेऽनयाचैतन्यमितिकरणव्युत्पत्त्याज्ञानमित्यु च्यतइतितत्प्रक्रिया । यथोक्तं "स्वच्छेंतःकरणेऽशनिप्रसृमरेनेत्रादिमार्गोद्गतेतत्तद्बाह्यचयात्मनापरिणतेबिंबीभवंतीचितिः । ए काप्यर्थमनोविशेषकवशाद्द्वैतंप्रपन्नाहरत्यज्ञानंप्रकटीकरोतिविषयान्ज्ञातंमयेदंत्विती "ति । प्रसृमरे समाने । बाह्यचयात्मना घटादिबाह्यपदार्थसमूहात्मना । चितिः ज्ञातृचैतन्यं । अर्थमनोलक्षणविशेषकवशात् व्यावर्तकवशात् ज्ञातृचैतन्यंविषयाधि ष्ठानचैतन्यमितिद्वैविध्यंप्राप्ता विषयान् विषयाधिष्ठानचैतन्यानीतियावत् । अतउक्तरूपायांवृत्तौप्रतिबिंबितंचैतन्यंतदभिव्य क्तमधिष्ठानचैतन्यंवाफलं तद्व्याप्यत्वंतत्संबंधइत्यर्थः । साधारण मुभयानुगतंदृश्यत्वमात्रमित्यर्थः । अतीतादौभागासिद्धिवार णायकदाचिदिति । साक्षिरूपचिद्विषयत्वस्यसुखादावेवसत्त्वेनबाह्येघटादौनित्यातींद्रियेच धर्मादावभावाद्भागासिद्धिरित्यतःक थंचिदित्युक्तं । तथाचसाक्षाच्चिद्विषयत्वाभावेपिकथंचिद्घटादिकं(जानामीति)ज्ञातमितिज्ञानविषयकज्ञानस्यसाक्षिरूपत्वात्तत्रसा

क्षिणि ज्ञानावच्छेदकतयाघटादेःधर्मादिकंनजानामीतिअज्ञानविषयकज्ञानस्यसाक्षिरूपत्वात्तत्रसाक्षिणि अज्ञानावच्छेदकतयाधर्मादेर्भासमानत्वाददोषइतिभावः । आत्मनिस्वव्यवहारेस्वाख्यसंविदपेक्षासद्भावेनातिव्याप्तिवारणायस्वातिरेकीति । तस्यैवाद्वितीयत्वादिव्यवहारेएकमेवेत्यादिविशेषणोपनायकमानापेक्षासद्भावेनातिव्याप्तिवारणायनियतिग्रहणं । तथाचस्वरूपमात्रस्यस्वप्रकाशत्वेनतद्व्यवहारेस्वातिरेकिसंविदपेक्षायाअभावान्नस्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिरितिभावः ॥ आत्मनोपीति ॥ वेदांत

आत्मनोपिवेदांतज(न्य)नितवृत्तिव्याप्यत्वात् । अन्यथाब्रह्मपराणांवेदांतानांब्रह्मज्ञानार्थंश्रवणादिविधेश्चवैयर्थ्यं ।[1] ब्रह्मविचारयतोर्गुरुशिष्ययोर्मौनंमौढ्यंचस्यात् । किंचब्रह्मजिज्ञासाब्रह्मज्ञानमित्यादौकर्मणिषष्ठी तमेवधीरोविज्ञायेत्यादौद्वितीया दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्येत्यादौतिङ् आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादौतव्यादि(प्रत्यय)श्चनस्यात् ।

जन्यया उक्तरूपमनःपरिणामरूपचरमवृत्त्याआत्मनोपिव्याप्यमानत्वात्तत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनोपिवृत्तिव्याप्यत्वानंगीकारइत्यर्थः । ननुनवेदांतवैयर्थ्यं जपाद्यर्थत्वेनसार्थक्यादित्यतआह ॥ ब्रह्मपराणामिति ॥ तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वंतात्पर्यं । एवंचोपक्रमादिभिर्ब्रह्मप्रतीतीच्छया पूर्वपूर्वाध्यापकोच्चारितानामित्यर्थः ॥ श्रवणादीति ॥ फलाभावादितिभावः । ननुनफलाभावः विश्वजिन्न्यायेनस्वर्गार्थत्वोपपत्तेरित्यतउक्तंब्रह्मज्ञानार्थमिति । “ आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्य ” ॥ ५० ॥

इत्यत्रदर्शनार्थं श्रोतव्यइति श्रवणादे(र्ब्रह्मज्ञानार्थ)र्दर्शनार्थत्वस्यैवप्रतीतेर्नव्यवहितस्वर्गार्थत्वमित्यर्थः । ब्रह्मविचारयतोः ब्रह्म विचार(यितुमुपक्रांतयो)मुपक्रांतवतोरितिव्याख्येयं । अन्यथाविचारकरणकालेमौनाभावादितिध्येयं । गुरोर्मौनंशिष्यस्यमौढ्यं । गुरोर्मौनेशिष्यस्यमौढ्यंस्वतएवायातं उपदेशाभावेनब्रह्मज्ञानाभावादितिभावः ॥ दृशोऽज्ञानइति ॥ दृशः ब्रह्मचितः । सर्वस्यापिजगतःपक्षत्वेनचिद्विषयत्वरूपदृश्यत्वधर्मस्यापिपक्षकोटिनिविष्टत्वेनतज्ज्ञानमपिवाच्यं । तच्चनसंभवति । विशेषणीभूतायादृशःब्रह्मरूपचितः अज्ञानेचिद्विषयत्वरूपविशिष्टस्याप्यज्ञानात् । तथाचतस्मिन्नाश्रयैकदेशेवृत्तिव्याप्यत्वस्यज्ञातुमश ११

दृशोऽज्ञानेदृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वज्ञानंचनस्यात् । “ सर्वप्रत्ययवेद्येचब्रह्मरूपेव्यवस्थित ”इत्यादिस्ववचनविरोधश्चस्यात् ।

क्यत्वात्हेतोर्भागेऽज्ञानासिद्धिरितिसांप्रदायिकोर्थः ॥ दृग्विषयत्वेति ॥ वृत्तिविषयत्वेत्यर्थः । केचित्तुदृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वज्ञानंचनस्यादित्यस्यचिद्विषयत्वरूपदृश्यत्वज्ञानंनस्यादित्यर्थः । तथाचदृशश्रितोब्रह्मणोऽज्ञानेकदाचित्कथंचिच्चिद्विषयत्वरूपस्यदृश्यत्वस्यज्ञातुमशक्यत्वात् चिद्विषयत्वरूपदृश्यत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थइत्याहुः । तच्चिंत्यं । वृत्तिव्याप्यत्वरूपदृश्यत्वदूषणावसरेचिद्विषयत्वस्यासिद्धिवचनस्यानवसरग्रस्तत्वादिति ॥ इत्यादीति ॥ “ प्रपंचस्यप्रविलयःशब्देनप्रतिपाद्यते ” इत्युत्तरार्धः । नचविशिष्टमेवसर्वप्रत्ययवेद्यंनशुद्धमितिवाच्यं । उत्तरार्धेप्रपंचविलयाधिष्ठानत्वोक्त्यासर्वप्रत्ययवेद्यस्यशुद्धत्वावगमादित्यर्थः ।

ननुनात्मनिव्यभिचारः तल्लक्षणाभावात् । तथाहि । विपक्षेहेतोःसत्त्वमात्रंनव्यभिचारः तथात्वेधूमवत्त्वस्यापिह्रदेव्यभिचारः
स्यात् । तत्रापिप्रातिभासिकधूमवत्त्वस्यसत्त्वात् । तस्माद्धर्मिसमसत्त्वस्यहेतोर्वृत्तिर्व्यभिचारः । धर्मिभूतह्रदस्यव्यावहारिकत्वे
नतत्समसत्ताकधूमवत्त्वस्यतत्राभावान्नव्यभिचारइतिवक्तव्यं । एवंचब्रह्मण्यपिनव्यभिचारः । पारमार्थिकेब्रह्मणिदृश्यत्वस्य
व्यावहारिकत्वेनधर्मिसमसत्ताकदृश्यत्वहेतोर्ब्रह्मण्यवृत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अद्यापीति ॥ तथाचब्रह्मजगतोः
पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वविभागेसिद्धेलक्षणाभावेनदृश्यत्वस्यव्यभिचाराभावादनुमानस्यसम्यक्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौचास्य

**नचविपक्षेधर्मिसमसत्वस्यहेतोर्वृत्तिर्व्यभिचारः नत्वारोपितस्य अतिप्रसंगात्। दृश्यत्वंचव्यावहा**
**रिकेजगतीवपारमार्थिकात्मन्यपिव्यावहारिकमेवेतिनव्यभिचारइतिवाच्यं । ब्रह्मजगतोःपारमा**
**र्थिकत्वव्यावहारिकत्वविभागस्याद्याप्यऽसिद्धेः। किंचपक्षेधर्मिसमसत्वस्यसाध्यस्याभावोबाधः।**

विभागस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः । ननुनान्योन्याश्रयः । विभागसिद्धेरनुमानसम्यक्त्वसिद्ध्यधीनत्वाभावात् । अ
पितर्हिअनाशंकितदोषयातत्सत्यंअतोन्यदार्तमित्यादिश्रुत्यैवविभागसिद्धौउपोद्बलकतयैवानुमानस्योच्यमानत्वादित्यस्वरसादा
ह ॥ किंचेति ॥ यदिधर्मिसमसत्त्वस्यहेतोर्वृत्तिर्व्यभिचारइतिलक्षणंकल्पयित्वाव्यभिचारपरिहारःक्रियते तर्हिसाध्याभावमा
त्रंनबाधलक्षणं । तथात्वेवह्निरनुष्णइत्यत्रापिप्रातिभासिकानुष्णत्वस्यसद्भावेनसाध्याभावाभावाद्बाधाभावापत्तेः । तथापक्षेहेतो ॥ ५१ ॥



स्सत्त्वमात्रंनसिद्धिः । तथात्वेशब्दोनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यत्रापिप्रातिभासिकहेतोःपक्षेसत्त्वेनासिद्ध्यभावापत्तेः । तस्मात्तत्परिहा
रायधर्मिसमसत्ताकस्यसाध्यस्याऽभावोबाधः, पक्षेधर्मिसमसत्ताकस्यहेतोःसत्त्वंसिद्धिः, तदभावोऽसिद्धिरितिलक्षणंवाच्यं । त
थाचअनुभूतिःस्वप्रकाशा अनुभूतित्वादितिब्रह्मणस्स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानेपिअनुभूत्याख्यपारमार्थिकब्रह्मरूपधर्मिसमसत्ता
कस्यस्वप्रकाशत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाधःस्यात् ब्रह्मणिस्वप्रकाशत्वस्यव्यावहारिकत्वेनपारमार्थिकब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावात् ।
तथाधर्मिसमसत्ताकस्यानुभूतित्वरूपहेतोःपक्षेऽभावेनासिद्धिश्चस्यात् । ब्रह्मण्यऽनुभूतित्वस्यापिव्यावहारिकत्वेनपारमार्थिकब्रह्म
समसत्ताकत्वाभावादित्यपिस्यात् । एवंविपक्षेसाधनाभावमात्रमव्यभिचारोनभवति । तथात्वेपर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रापिविपक्षे
ऽयोगोलकेवह्निरूपसाधनाभावस्यारोपितस्यसत्त्वादव्यभिचारित्वापत्तेः । तस्माद्धर्मिसमसत्ताकःसाधनस्याभावोऽव्यभिचारि
त्वं विपक्षेऽयोगोलकेव्यावहारिकेवह्निरूपसाधनाभावस्यप्रातिभासिकत्वेनधर्मिसमसत्ताकत्वाभावान्नाव्यभिचारइतिवाच्यं । त
थाचमिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वानुमानस्यव्यभिचारःस्यात् । ब्रह्मणिदृश्यत्वरूपंयत्साधनंतदभावस्याऽद्वैतभंगापत्त्याब्रह्मरूपधर्मि
समसत्ताकत्वाभावेनाव्यभिचारित्वलक्षणाभावात् । तस्मात्स्वप्रकाशत्वानुमानेव्यावहारिकस्यसाध्यस्यव्यावहारिकस्यहेतोश्च
पक्षेसत्त्वमात्रेणबाधासिद्धीपरिहरणीये । एवमेवविपक्षेब्रह्मणिव्यावहारिकस्यदृश्यत्वस्यसत्त्वाद्व्यभिचारस्तदवस्थः । ननुतथा
पिनात्मनिव्यभिचारः।धर्मिसमसत्ताकदृश्यत्वादितिदृश्यत्वेधर्मिसमसत्ताकत्वविशेषणंदीयतइतिचेत्तर्हिदृश्यत्वंनामवृत्तिव्याप्यत्वं
व्याप्यत्वंचविषयत्वं । एवंचधर्मिसमसत्ताकविषयत्वादित्येवास्तु। वृत्तीतिविशेषणंव्यर्थं।नचब्रह्मणिधर्मिसमसत्ताकंविषयत्वमस्ती

तितत्रव्यभिचारवारणायवृत्तीतिविशेषणमितिवाच्यं । ब्रह्मणिधर्मिसमसत्ताकस्यकस्यापिधर्मस्याभावेनधर्मिसमसत्ताकविषयत्व रूपधर्मस्याप्यभावेनहेतोरेवाभावेनव्यभिचाराप्रसक्त्यावृत्तीतिविशेषणंव्यर्थमेवस्यादित्याह ॥ पक्षइत्यारभ्यमिथ्यात्वेहेतुः स्यादित्यंतेनग्रंथेन ॥ धर्मिसमसत्ताकंसाध्यंनास्तीत्युपपादनायतात्विकधर्महीनइत्युक्तं । दृश्यत्वादीनां वृत्तिव्याप्यत्वादीनां ॥

पक्षेहेतोर्धर्मिसमसत्ताकस्यसत्वंचासिद्धिःतदभावोऽसिद्धिः । तथाचात्मनितात्विकधर्महीनेस्वप्रकाशत्वादिरूपसाध्यस्यबाधः । तत्साधकानुभूतित्वादेश्चासिद्धिः । एवंविपक्षेधर्मिसमसत्ताकःसाधनस्याभावोऽव्यभिचारित्वं । तथाचदृश्यत्वादीनांआत्मनिव्यभिचार इतिचस्यात् । तस्माद्यथात्मनःपक्षत्वेतत्रव्यावहारिकस्यहेतोस्सत्वान्नासिद्धिः । तथा (अस्य)तस्यविपक्षत्वेपिव्यावहारिकस्यहेतोस्सत्वाद्व्यभिचारः । [1]अथधर्मिसमसत्वंहेतुविशेषणं । तर्ह्यात्मन्येवंविधधर्मस्यकस्याप्यभावाद्विषयत्वादिरेवमिथ्यात्वेहेतुःस्यात् ।

नासिद्धिरिति ॥ व्यावहारिकसाध्यस्यापिसत्त्वान्नबाधइत्यपिद्रष्टव्यं ॥ विषयत्वादिरेवेति ॥ वृत्तिविषयत्वमित्यत्रव्याप्यत्वापरपर्यायंविषयत्वमेवहेतुःस्यात्वृत्तीतिविशेषणंव्यर्थमितिभावः । ननुवृत्तीतिविशेषणंव्यर्थं । धर्मिसमसत्ताकवृत्तिविषयत्वस्याखंडोपाधित्वात् । अखंडोपाधौचनवैयर्थ्यं व्यर्थविशेषणताबीजाभावात् । एकस्मिन्धर्मिणिलघुगुरुधर्मद्वयसा[समावेशे]वेशेलघुना

[1] पूर्वं व्यभिचाराभिनवघटकत्वेन । इदानीं व्याप्यघटकहेतुत्वभंजे इति भेदः ॥

व्याप्यवच्छेदेगुरोरनावश्यकत्वंहितद्बीजं । यथानीलधूमवत्त्वादित्यत्रनीलधूमवतोभावोनीलधूमएवतत्रहेतुः तत्रएकस्मिन्धर्मिणिधूमेधूमत्वनीलधूमत्वरूपधर्मद्वयसमावेशेलघुनाधूमत्वेनव्याप्तिज्ञानोपपत्तेर्गुरोर्नीलधूमत्वस्यानावश्यकत्वंदृष्टमित्येवंतद्बीजसद्भावेनव्यर्थविशेषणत्वंदृष्टं । नह्येवंवृत्तीत्यस्यवैयर्थ्यंवक्तुंयुक्तं । अत्रविषयत्वंहेतुः । तत्रविषयत्वत्वंधर्मोस्तिवृत्तिविषयत्वेवृत्तिविषयत्वत्वधर्मोस्तीत्येवंविषयत्वत्ववृत्तिविषयत्वत्वयोर्लघुगुरुधर्मयोरेकस्मिन्धर्मिणिविषयत्वेसमावेशाभावेनव्यर्थविशेषणताबीजाभावेनवृत्तीतिविशेषणवैयर्थ्यस्यवक्तुमशक्यत्वादित्यस्वरसादाह ॥ ममरीत्येति ॥ मन्मतेदृश्यत्वादिधर्माणांब्रह्मणितात्वि 103

आरचारस्य **ममरीत्याआत्मनिव्यभिचारश्च । दृष्टांतस्यसाधनवैकल्यंच । ननुशुद्धंब्रह्मनदृश्यं किंतुविशिष्टमेव दृश्यत्वश्रुतयोपितद्विषयाः । अन्यथायत्तदद्रेश्यमित्यादिश्रुतिविरोधादितिचेन्न । स्वतःसिद्धेर्निराकरिष्यमाणत्वेनशुद्धसिद्धिप्रसंगात् ।** द्धा

कत्वेनधर्मिसमसत्ताकत्वादितिभावः ॥ दृष्टांतस्येति ॥ रजतंदृष्टमित्यनुभवेनव्यावहारिकदृश्यत्वाधिकरणेशुक्तिरूप्येधर्मिसमसत्ताकदृश्यत्वस्यत्वन्मतेऽभावादित्यर्थः । ब्रह्मणिव्यभिचाराभावंशंकते ॥ नन्विति ॥ ननुशुद्धब्रह्मणोऽदृश्यत्वे दृश्यतेत्वग्रयाबुद्ध्येत्यादिश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ दृश्यत्वेति ॥ तद्विषयाः विशिष्टविषयाः । नचविशिष्टएवव्यभिचारः । तत्रमिथ्यात्वस्यापिसत्त्वादितिभावः । अन्यथा शुद्धस्यदृश्यत्वांगीकारे । अद्रेश्यं अदृश्यं ॥ स्वतइति ॥ यदिशुद्धंब्रह्मदृश्यंनस्यात्तर्हि

तत्सिद्धिरेवनस्यात् । नचस्वप्रकाशत्वात्स्वतएवतत्सिद्धिरितिवाच्यं । स्वतइतिकोर्थः स्वेनेतिवा प्रमाणेनविनेतिवा । नाद्यः । कर्तृकर्मविरोधात् । नद्वितीयः । शशविषाणादीनामप्येवंसिद्धिप्रसंगादित्येवंस्वतःसिद्धेर्निं(राकरि)रसिष्यमाणत्वादित्यर्थः । विधातुमितिदृष्टांतार्थं । " सिद्धंधर्मिणमुद्दिश्यसाध्यधर्मोविधीयते "इत्युक्तेरितिभावः ॥ ज्ञेयत्वाच्चेति ॥ अभावज्ञानेऽधिकरणज्ञानस्यकारणत्वादित्यर्थः । नन्वज्ञातेधर्मिणीत्येतदयुक्तंस्वप्रकाशतयास्वतस्सिद्धत्वेनतज्ज्ञानसंभवात् । तत्रचवृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वनिषेधोपपत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ वृत्त्यादृश्यत्वेति ॥ वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वेत्यर्थः । तथापिब्र

अज्ञातेधर्मिणिकस्यचिद्धर्मस्यविधातुंनिषेद्धुंवाअशक्यत्वेनशुद्धेदृश्यत्वंनिषेध
ताशुद्धस्यज्ञेयत्वाच्च । नचस्वप्रकाशत्वेनस्वतःसिद्धेशुद्धेवृत्त्यादृश्यत्वनिषेध
धीः। शुद्धंस्वप्रकाशमितिशब्दजन्यविशिष्टवृत्तौशुद्धाप्रकाशेतस्यस्वप्रकाशत्वा
सिद्धेः। लाघवेनस्फुरणमात्रमेवमिथ्यात्वेतंत्रमितिस्वतःस्फुरदपिब्रह्ममिथ्यैव।

ह्मणिवृत्तिव्याप्यत्वनिषेधोनसंभवति । तथाहि । शुद्धंस्वप्रकाशमितिशब्दजन्यवृत्तौब्रह्मप्रकाशते नवा । नेतिपक्षेतस्यस्वप्रकाशत्वासिद्धेरित्याह ॥ शुद्धमिति ॥ आद्येवृत्तिविषयत्वस्यैवप्राप्त्याव्यभिचारस्तदवस्थइतिद्रष्टव्यं ॥ विशिष्टवृत्ताविति ॥ स्वप्रकाशत्वविशिष्टशुद्धविषयकवृत्तावित्यर्थः । किंचमिथ्यात्वेवृत्तिव्याप्यत्वापेक्षयास्फुरणमात्रस्यलघुत्वात्तस्यैवप्रयोजकत्वमस्तु । तथाचजगद्वद्ब्रह्मणोपिस्फुरणान्मिथ्यात्वंस्यादित्याह ॥ लाघवेनेति ॥ इयांस्तुविशेषः । जगत्प्रमाणेनस्फुरतिब्रह्मतुस्व

तःस्फुरतीति । ननुब्रह्मणोमिथ्यात्वेतत्सत्यमित्यादिश्रुतिविरोधइतिचेत्तर्हिंजगतोमिथ्यात्वेपिविश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिविरोधसा
म्यात् । ननुजगत्सत्यताश्रुतिःविमतंमिथ्यादृश्यत्वादित्यनुमानविरोधादसद्वैलक्षण्यपरेतिचेत्तर्हिंब्रह्मसत्यताश्रुतिरपि ब्रह्ममि
थ्यास्फुरणादित्यनुमानविरोधादसद्वैलक्षण्यपरैवस्यादित्याह ॥ तत्सत्यत्वेति ॥ अभिधया शक्त्या ॥ तत्प्रयोगेति ॥ शुद्ध
पदप्रयोगेत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ अर्थबोधकत्वरूपप्रयोजनाभावादितिभावः । शुद्धबोधकत्वेचदृश्यत्वप्राप्त्याव्यभिचारइ

तत्सत्यत्वश्रुतिस्तुजगत्सत्यत्वश्रुतिवदनुमानादिविरोधेनासद्वैलक्षण्यपरेत्यापाताच्च । शुद्धं
नदृश्यतइत्यत्रशुद्धशब्दस्याभिधयालक्षणयावाशुद्धाबोधकत्वेतत्प्रयोगवैयर्थ्याच्च । विशिष्टे
मिथ्यात्वदृश्यत्वयोर्व्यतिरेकासंभवेनशुद्धनिष्ठव्यतिरेकज्ञानायशुद्धस्यज्ञेयत्वाच्च । विशि
ष्टज्ञानेविशेष्यस्यापिभानेनविशिष्टस्यदृश्यत्वेनैवशुद्धस्यापिदृश्यत्वसिद्धेश्च । नचविष्णवे
शिपिविष्टायेत्यादौदेवतात्ववत्विषयत्वमपिविशिष्टएव । नतुविशेष्येपीतियुक्तं ।

तिहृदयं ॥ शुद्धेति ॥ दृश्यत्वहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वाद्धेतुसाध्यव्यतिरेकग्रहाधिकरणत्वेनशुद्धस्यज्ञेयत्वादित्यर्थः । ननुव्यतिरे
कग्रहोपिविशिष्टएवास्तामित्यतउक्तं ॥ विशिष्टइति ॥ ननुविशिष्टस्यज्ञानविषयत्वेविशेष्यभूतशुद्धस्यापितत्सिद्धमित्ययुक्तं ।
विष्णवेशिपिविष्टायेत्यादौयथादेवतात्वंनविशेष्यभूतविष्णुमात्रे नवाशिपिविष्टे किंनाम शिपिविष्टत्वविशिष्टएव एवंवृत्तिविषय
त्वमपिविशिष्टएव नतुविशेष्येपि विशिष्टस्यविशेष्यातिरिक्तत्वादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ विषयत्वमपि ज्ञानविषयत्व

मपि ॥ देवतात्ववदेवेति ॥ तस्यशिपिविष्टमात्रेऽभावादितिभावः । विषयत्वस्यज्ञानविषयत्वस्य ॥ भागेतिं ॥ कर्तृत्वादि रूपविशेषणभागस्यापिजगदंतःपातित्वादितिभावः ॥ नतुविशेष्येघटइति ॥ ततश्चतस्यमिथ्यात्वंनस्यादितिभावः । विशिष्टएवदृश्यत्वंनतुविशेष्यइत्यंगीकारेबाधकांतरमाह ॥ विशिष्टइति ॥ ननुविशिष्टज्ञानानंतरंव्यवधानेनविशेष्यज्ञानंजायतेतज्ज्ञानादेवविशेष्यविषयकाज्ञानस्यनिवृत्तिर्नतुविशिष्टज्ञानात् अतोविशिष्टेज्ञातेपिविशेष्येऽज्ञानादिकमुपपद्यतइत्यतआह ॥ दं

देवतात्ववदेवविषयत्वस्यापिविशेषणेप्यभावेनभागासिद्धेः । घट्विशिष्टएवदृश्यत्वंनतुविशेष्येघटइत्यापाताच्च । विशिष्टेज्ञातेपिकदाचिद्विशेष्येअज्ञानाद्यापाताच्च । दंडीचैत्रइतिज्ञानेनैवचैत्रोपिज्ञातइत्यनुभवाच्च । एतेनानुभवविरोधादिनैवाग्नीषोमयोर्देवतात्ववद्विषयत्वमपिव्यासज्यवृत्तीतिनविशेष्येतदितिनिरस्तं ।

डीचैत्रइतिज्ञानेनैवेति ॥ तथाचव्यवहितविशेष्यज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमितिभावः ॥ अग्नीषोमयोरिति ॥ यथादेवतात्वपर्याप्त्यधिकरणत्वमग्नीषोमयोरेवनैकस्य । एवंदृग्विषयत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वंकर्तृत्वादिविशेषणब्रह्मणोरेवनैकैकस्येतिकेवलेब्रह्मणिनव्यभिचारइतिभावः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ अनुभवेति ॥ दंडीचैत्रइतिज्ञानेकेवलेविशेष्येपिज्ञानविषयत्वानुभवेन तद्विरोधादित्यर्थः । आदिपदेन घटत्वघटयोरेववृत्तिविषयत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वप्राप्त्याकेवलेघटेतदभावापातेनभागासिद्ध्यापत्ते ॥ ५४ ॥

106 घटत्व आदि

रित्यवधेयं । ननुब्रह्मणोदृश्यत्वेऽदृश्यत्वश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ अतएवेति ॥ ब्रह्मणोदृश्यत्वस्ययुक्त्योपपादितत्वादेवेत्यर्थः । सर्वथादृश्यत्वपरत्वेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ यदित्यनेनब्रह्मोद्दिश्यतत्राऽदृश्यत्वादिकंविधीयते । तथाचयदित्यादिपदेनैवब्रह्मणोज्ञातत्वात्तस्यपुनरदृश्यत्वाभिधानेस्वक्रियाविरोधइतिभावः । तथाचोक्तं । "यतइत्यादिकैर्वद" न्नित्यादि ॥ एतेनेति ॥ चरमवृत्त्युपहितस्यात्मनएवचरमवृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वांगीकारेउपधेयस्यशुद्धस्यापिवृत्तिविषयत्वस्यप्राप्तत्वेनव्यभिचारादितिपूर्वोक्तरीत्यानिरस्तमित्यर्थः । किंचचरमवृत्त्युपहितस्यात्मनःचरमवृत्तिविषयत्वंवदन्प्रष्टव्यः । वेदांतजन्यचरमवृत्तौ

अतएवादृश्यत्वश्रुतिस्साकल्येनादृश्यत्वपरा । अन्यथायत्तदद्रेश्यमित्यादौयच्छब्दाद्ययोगात् । एतेनचरमवृत्त्युपहितस्यैवात्मनस्तद्विषयत्वात्तस्यचमिथ्यात्वान्नव्यभिचारइतिनिरस्तं । चरमवृत्तेःस्वविषयांतर्भावेतस्याःस्वप्रकाशत्वस्याप्रमात्वस्यचापातात् । वृत्त्युपरागोत्रसत्तयोपयुज्यते

ब्रह्मविशेषणीभूताचरमवृत्तिःप्रतीयते नवेति । आद्येआह ॥ चरमवृत्तेरिति ॥ स्वेति ॥ स्वशब्देनचरमवृत्तिर्ग्राह्या । तद्विषयश्चरमवृत्त्युपहितंब्रह्मतदंतर्भावेब्रह्मवत्तद्विशेषणीभूतायाःस्वस्यावृत्तेरपिस्वविषयत्वइत्यर्थः ॥ स्वप्रकाशत्वस्येति ॥ स्वकर्मकप्रकाशत्वंचकर्तृकर्मविरोधात्त्वयानांगीकृतमितिभावः ॥ अप्रमात्वस्यचेति ॥ चरमवृत्त्युपहितस्यब्रह्मणोमिथ्यात्वात्तद्विषयिण्याश्चरमवृत्तेरप्रमात्वंस्यादित्यर्थः । वृत्त्युपरागः ब्रह्मणोवृत्तिसंबंधः । अत्र चरमवृत्तौ । सत्तया स्वरूपसत्तयैव । तद्भाव

त्यैंदर्शयति ॥ नत्विति ॥ प्रतिभास्यतयास्वस्याअपिचरमवृत्तेश्चरमवृत्तिविषयतयेत्यर्थः । तथात्वेचरमवृत्तेःस्वप्रकाशत्वाप्रमात्वयोरापातादेवेतिभावः । द्वितीयेत्वाह ॥ बहिर्भावेचेति ॥ वेदांतजन्यचरमवृत्तेर्ब्रह्ममात्रविषयकत्वेनस्वविषयकत्वानंगीकारइत्यर्थः ॥ विषयस्येति ॥ ब्रह्मणइत्यर्थः । तथाचचरमवृत्तेर्ब्रह्ममात्रविषयकत्वेनतस्मिन्वृत्तिविषयत्वसत्त्वेपिमिथ्यात्वाभावाद्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ स्वरूपेणेति ॥ विशेषणाविशिष्टकेवलस्वरूपेणैववृत्तिविषयत्वमित्यर्थः ॥ विशिष्टरूपेणैवेति ॥ विशेषणावच्छिन्नस्वरूपेणेत्यर्थः । तथाचहेतोरेवाभावान्नशुद्धेब्रह्मणिव्यभिचारइतिभावः । ननुनघटादेरपिविशिष्टरूपेणैवदृश्यत्वं ।



108

**नतुप्रतिभास्यतयेतिकल्पतरुविरोधाच्च । बहिर्भावेचविषयस्यसत्यत्वेनव्यभिचारानुद्धारात् । नच स्वरूपेणदृश्यत्वंहेतुः । ब्रह्मतुविशिष्टरूपेणैवदृश्यमितिवाच्यं । निर्विकल्पकाभावपक्षेघटादेरपितत्सद्भावपक्षेनित्यातींद्रियस्यापिविशिष्टरूपेणैवदृश्यत्वेनासिद्धेः । नहिलिंगादिनानिर्विकल्पकधीः ।**

निर्विकल्पकज्ञानविषयस्यघटादेःस्वरूपेणैवदृश्यत्वादतोनासिद्धिरित्यतउक्तं ॥ निर्विकल्पकेति ॥ ननुनित्यातींद्रियस्यापिनिर्विकल्पकविषयत्वसंभवेनस्वरूपेणदृश्यत्वोपपत्तेर्नविशिष्टरूपेणैवदृश्यत्वमित्यतोनासिद्धिरितिचेन्न । नित्यातींद्रियस्यज्ञानंनतावत्प्रत्यक्षेणभवितुमर्हं किंतुलिंगागमाभ्यामेवेतिवाच्यं । अस्तुतर्हिलिंगागमाभ्यामेवधर्माद्यतींद्रियविषयकनिर्विकल्पकज्ञानोदयः । ॥ ५५ ॥
तथाचनासिद्धिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ लिंगजन्यानुमितिरूपज्ञानस्यननिष्प्रकारकनिर्विकल्पकज्ञानरूपत्वं । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् । तथाशब्देनापिजायमानंज्ञानंननिर्विकल्पकं । तस्यशक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् । किंचब्रह्मणोनस्वरूपेणवृत्तिविषयत्वं किंतुविशिष्टरूपेणैवेतियद्युच्यते तर्हिवेदांतानांकल्पितविशिष्टपरत्वेनातत्वावेदकत्वंस्यादित्याह ॥ वेदांतानामिति ॥ तरतिशोकमिति ॥ तदुपादानाज्ञानंचेतिद्रष्टव्यं । यतोज्ञानमज्ञानस्यतत्कार्यस्यवानिवर्तकमित्यंगीकारात् । तथाचशोकाज्ञानतरणरूपनिवृत्तिंप्रतिसाधनत्वेनोक्तायाआत्मसंविदोनभ्रमत्वंयुक्तं । भ्रमस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । किंतुप्रमात्वमेव । प्रमात्वंचतस्याःकल्पितविशिष्टाविषयकत्वेनैववाच्यं । एवंचवेदांतानांकल्पितविशेषविनिर्मुक्तशुद्ध 109

**वेदांतानांकल्पितविशिष्टपरत्वेतत्वावेदकत्वायोगाच्च । “तरतिशोकमात्मवि” दित्यादौमोक्षसाधनशुद्धरूपप्रमोक्तेश्च । किंचशुद्धज्ञानाभावेतदाच्छादकस्यमूलाज्ञानस्यनिवृत्तिर्नस्यात् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेहिसमानविषयत्वंतंत्रं ।**

ब्रह्मज्ञानजनकत्वमेवेतितत्रव्यभिचारइत्यर्थः । मोक्षसाधनेतिप्रमाविशेषणं ॥ तदाच्छादकस्येति ॥ शुद्धावरकस्येत्यर्थः । ( शुद्धब्रह्मविषयकस्येत्यर्थः ) । ननुशुद्धज्ञानाभावेपिघटादिज्ञानेनतदज्ञाननिवृत्तिर्दृष्टा यावंतिज्ञानानितावंतितन्निवर्त्याज्ञानानीतिमतसद्भावात् । अतउक्तंमूलेति । घटज्ञानेनतदधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञानविवृत्तावपिसर्वजगदारोपाधिष्ठानभूतशुद्धब्रह्माच्छादकंयन्मूलाज्ञानंनतन्निवृत्तं । तन्निवृत्तिश्चशुद्धब्रह्मज्ञानेनैव । तस्यचज्ञानाविषयत्वेतदाच्छादकमूलाज्ञाननिवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः । ननुशुद्धज्ञानस्यशुद्धविषयकत्वाभावेपिशुद्धाज्ञाननिवर्तकत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ ज्ञानस्येति ॥ ननुज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे

ऽज्ञानसमानविषयकत्वंनतंत्रं अप्रामाणिकत्वात् । नचघटादिज्ञानेदृष्टमितिवाच्यं । घटादिज्ञानेपितदज्ञाननिवर्तकत्वेघटान्याविषयकत्वमेवतंत्रं नसमानविषयकत्वं । एवंचब्रह्मज्ञानस्यब्रह्माविषयकत्वेपि ब्रह्मान्याविषयकत्वाद्ब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वंयुक्तमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तत्र घटाद्यज्ञाननिवर्तकत्वे । कुतोनचेत्यतआह ॥ गौरवादिति ॥ भावरूपत्वेनलघुत्वात्समानविषयकत्वमेवतंत्रं नतुतदन्याविषयकत्वंतंत्रं । अभावरूपत्वेनगुरुत्वादितिभावः ॥ दीपेति ॥ यद्विषयकंतमः तद्विष

नचघटादिविषयज्ञानेष्वप्यन्याविषयत्वमेवतत्रतंत्रं । गौरवात् । दीपेच्छादौसमानविषयत्वेनैवविरोधितमोद्वेषादिनिवर्तकत्वदर्शनाच्च । घटपटावितिज्ञानेनघटाज्ञानस्यविशिष्टज्ञानेनचविशेषणाज्ञानस्यचनिवृत्तिदर्शनाच्च । ब्रह्मज्ञानस्यानिर्विषयत्वे ज्ञानत्वायोगस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । अथतदज्ञाननिवर्तकत्वेतदाकारत्वमेवतंत्रं ।

यकस्यैवदीपप्रकाशस्यविरोधितमोनिवर्तकत्वं । तथायद्विषयकोद्वेषः तद्विषयिण्याअयंमेप्रियोभूयादितीच्छायाविरोधिद्वेषनिवर्तकत्वं समानविषयकत्वेनैवदृष्टमित्यर्थः । नन्वत्रापितदन्याविषयकत्वमेवतंत्रमस्त्वित्यस्वरसादाह ॥ घटपटाविति ॥ घटपटावितिसमूहालंबनज्ञानस्यघटाज्ञाननिवर्तकत्वमस्ति तत्रतदन्याविषयकत्वंनास्ति घटान्यपटविषयकत्वात् । तथाविशिष्टज्ञाने नविशेषणाज्ञानंनिवर्तते । तत्रचनतदन्याविषयकत्वं विशेषणान्यविशेष्यविषयकत्वादितिभावः ॥ ज्ञानत्वायोगस्येति ॥ न

तावद्ब्रह्मरूपज्ञानस्यब्रह्मान्योविषयः । तस्यमिथ्यात्वेनब्रह्मज्ञानस्यभ्रमत्वापत्तेः । ब्रह्मणस्तुविषयत्वंकर्तृकर्मविरोधादयुक्तमित्ये वंनिर्विषयत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्यज्ञानत्वमेवायुक्तमितिवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यथोक्तं । " निर्विषयत्वेज्ञानमेवनस्याद्धटव" दिति । न नुतदाकारत्वमपितद्विषयकत्वाभावेकथंयुक्तमित्यतआह ॥ तच्चेति ॥ तदाकारत्वंचेत्यर्थः ॥ तद्विषयत्वाभावेपीति ॥ ज्ञा नस्यतद्विषयकत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ करणसामर्थ्यादेवेति ॥ आकांक्षादिमच्छब्दरूपकरणस्यतदाकारज्ञानजनकत्वरूपसाम र्थ्यादेव नविषयसामर्थ्यादित्यर्थः । तथाहि शशशृंगादिशब्दाच्छशशृंगादिज्ञानंशशशृंगाद्याकारंतावज्जायते तत्रतदाकारत्वेन

तच्चतद्विषयत्वाभावेपिकरणसामर्थ्यादेवशशशृंगादिशब्दज
न्यज्ञानस्येवयुक्तं । दृश्यत्वश्रुत्यादिकमपितद्विषयमितिचेत् ।

तद्विषयकत्वंप्रयोजकं विषयत्वंहिकर्मत्वं तच्चकारकविशेषः(क्रियाजनकत्वविशेषः) । तस्यचसकलसामर्थ्यविधुरेशशशृंगेऽभा वात् । तस्मादाकांक्षादिमच्छब्दरूपकरणसामर्थ्याज्जायमानं शशशृंगाविषयकमपिशशशृंगाकारमेवजायतइत्यनुभवसिद्धं । ए वंब्रह्मणःसकलसामर्थ्यविधुरस्य कारकविशेषकर्मत्वापरपर्यायविषयत्वाभावेप्याकांक्षादिमद्वेदांतवाक्यरूपकरणसामर्थ्याज्जाय मानंज्ञानंब्रह्माविषयकमपिब्रह्माकारमेवजायतइ(त्यंगीकारादि)तिभावः । ननुब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मविषयकत्वाभावे दृश्यतेत्वग्र्ययाबु द्ध्येतिब्रह्मणोदृश्यत्वोक्तिविरोधइत्यतआह ॥ दृश्यत्वेति ॥ तद्विषयमिति ॥ तदाकारत्वविषयमित्यर्थः । तथाचदृश्यतइत्य

स्यवेदांतजन्यब्रह्मज्ञानंतदाकारंभवतीत्येवार्थोवक्तव्यइतिभावः । वेदांतजन्यावृत्तिरात्माकारेत्यत्रविकल्पयति ॥ सएवेति ॥ सएव आत्मैव । तदाकारएव आत्माकारएव । तदाकारइव आत्माकारसदृशइत्यर्थः ॥ वृत्त्यनाश्रितस्येति ॥ आकारोह्याकारिणमाश्रयते । नचात्माख्याकारोवृत्तिरूपमाकारिणमाश्रयते अतोनात्मावृत्तेराकारइत्यर्थः ॥ साकारवादेति ॥ ज्ञानस्येतिशेषः । बौद्धमतएवज्ञानंसाकारं नत्वन्मतेऽतइदंतवानिष्टमितिभावः । इदंचदूषणंपक्षत्रयेपिद्रष्टव्यं ॥ जडाद्याकारेति ॥

सएवाकारोयस्येतिवा । तदाकारएवाकारोयस्येतिवा । तदाकारइवाकारोयस्येतिवा ।
नाद्यः । वृत्त्यनाश्रितस्यात्मनोवृत्त्याकारत्वायोगात् । नद्वितीयः । साकारवादापातात् ।
जडाद्याकारवृत्तावात्मीयस्यज्ञानानंदाद्यपरिच्छेदाकारस्याभावाच । सत्त्वयैकाकारत्वे
चघटज्ञानस्याप्यात्माकारत्वापाताच । आत्मनोनिराकारत्वाच । अतएवनतृतीयः ।

जडानानंदपरिच्छेदानृतरूपाकारयुक्तायावृत्तेर्ब्रह्मसंबंधिज्ञानानंदापरिच्छेदसत्यरूपाकारयुक्तत्वंनसंभवतीत्यर्थः । नन्वसाधारणो ज्ञानानंदापरिच्छेदादिरात्माकारोवृत्तेराकारइतिनब्रूमः । किंतुसर्वसाधारणीसत्त्वैवेत्यतआह ॥ सत्त्वयेति ॥ सत्तायाघटात्मोभयनिष्ठत्वादितिभावः । ननुसत्तादिरूपसाधारणज्ञानादिरूपासाधारणाकारव्यतिरिक्तःसंस्थानविशेषएवात्माकारोवृत्तेराकारइत्युच्यतइत्यतआह ॥ आत्मनइति ॥ आत्माकारसदृशाकारत्वंवृत्तेरितितृतीयोपिनसंभवतीत्यत्रोक्तमतएवेतिहेतुंविशदयति ॥

ज्ञानेति ॥ अतिप्रसक्तेरिति ॥ घटज्ञानस्याप्यात्माकारतापातादित्युक्तातिप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ घटतद्वृत्त्योरिति ॥ यथातटाकोदकस्यकुल्यात्मनाबहिर्निस्सृतस्यकेदारान्प्रविष्टस्यकेदारवदेवचतुष्कोणत्वाद्याकारत्वंभवति तद्वदेवसावयवस्यतैजसस्यांतःकरणस्यचक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सृतस्यघटादिविषयंव्याप्यघटाकारत्वंभवति सेयंवृत्तिरित्युच्यमानत्वेनघटतद्वृत्त्योःपृथुबुध्नोदरत्वादिसंस्थानसाम्यंसंभवतीत्यर्थः । एतादृशवृत्तेरप्रामाणिकत्वात्कथंचिदित्युक्तं । तद्विषयत्वमेवहितदाकारत्वमितिभगवत्पादवाक्यंमनसिनिधायाह ॥ तस्मादिति ॥ ननुशशविषाणशब्दात्तदाकारंज्ञानमुपजायतइतितावत्(त्साक्षि)दनुभवसिद्धं । नतुतत्स 113

ज्ञानानंदादिनासाम्यस्यासंभवात् । सत्तयासाम्यस्यचातिप्रसक्तेः । संस्थान(सारूप्य)साम्यस्यचघटतद्वृत्त्योःकथंचित्संभवेपिअपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोर्ब्रह्मतद्वृत्त्योरयोगात् । तस्मात्तद्विषयत्वमेवतदाकारत्वमितिवाच्यं ।

विषयकं । सकलसामर्थ्यविधुरस्यकर्मत्वापरपर्यायविषयत्वायोगादेव । प्रकृतेपितथास्त्वितिचेत् । अत्रब्रूमः । शशविषाणशब्दादुपजायमानंज्ञानंसविषयंनिर्विषयंवा । निर्विषयत्वेज्ञानमेवनस्याद्घटवत् । सविषयत्वेकथमकर्मकंस्यात् तयोरेकत्वात् । अथकथंसकलसामर्थ्यविकलस्यशशविषाणस्यकर्मत्वमितिचेत् विषयत्वमपिकथं । ननुनविषयत्वंनामवस्तुसामर्थ्यं किंनाम करणसामर्थ्याद्यदुल्लेखिज्ञानमुपजायतेसतस्यविषयइत्युच्यतइतिचेत् । अथज्ञानंप्रतिकर्मत्वमपिकिमधिकंपश्यसि । कर्तृकारकाद्यन्यत्वे

सतिज्ञानजनकत्वमितिचेन्न । ज्ञानजनकत्वमित्यत्रकिंज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानजनकत्वंविवक्षितंअपरोक्षज्ञानजनकत्वंवा । नाद्यः । ज्ञानंप्रत्यर्थस्यव्यभिचारेणकस्मिन्नपिज्ञानेजनकत्वासंभवात् । नद्वितीयः । यद्यप्यपरोक्षज्ञानेविषयस्यनियतपूर्ववृत्तित्वम(स्त्ये व)स्ति तथापिनानन्यथासिद्धिः । विषयस्येंद्रियसन्निकर्षनिष्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । नचवर्तमानविषयकजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनाव्यभिचारादनन्यथासिद्धेश्चकर्मणोपिहेतुत्वं । अन्यथाविषयसन्निकर्षनिष्पादकत्वेनकरणस्याप्यन्यथासिद्धतयाजनकत्वंनस्यादितिवाच्यं । वर्तमानविषयकानुमितित्वावच्छेदेनापिकर्मणोहेतुत्वापत्तेः । सामान्यरूपतयालघुभूतविद्यमानविषयकज्ञानत्वावच्छेदेनापिजनकत्वापत्तेश्च । तत्रविषयस्यव्याप्त्यादिलक्षणसन्निकर्षनिष्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽत्रापितथास्तु । नचैवमिंद्रियस्यापिविषयसन्निकर्षजनकत्वेनान्यथासिद्धतयाऽजनकत्वमस्त्वित्युक्तमितिवाच्यं । याक्रियासाकरणजन्येतिक्रियायाः करणजन्यत्वनियमेनव्यापारवतएवचकरणत्वेनसन्निकर्षजनकस्यापिचक्षुरादेःज्ञानजनकत्वंयुक्तमितिनविषयस्यकरणसमानयोगक्षेमवत्ता । ननुचक्षुरादेःकरणस्यकरणत्वसिद्ध्यर्थंकर्मसन्निकर्षरूपव्यापारजननद्वाराक्रियाजनकत्वं । एवमेवघटादेःकर्मत्वसिद्ध्यर्थंकरणसन्निकर्षरूपव्यापारजननद्वाराक्रियाजनकत्वमस्तु अन्यथाकरणत्ववत्कर्मत्वमपिनस्यादितिचेन्न । नहिकरणत्वमिव कर्मत्वमपिव्यापारवत्त्वं । अतीतादिविषयकशाब्दादिज्ञानकर्मण्यव्याप्तेरिति । यथोक्तंतत्वोद्योतटीकायां । " यत्रशाब्दादौज्ञानेविनापिविषयसत्त्वेनकरणसन्निकर्षोत्पत्तिस्तत्रासतोपिकर्मत्वेकिमनुपपन्न" मिति । ननुविनापिविषयसत्त्वंसन्निकर्षोत्पत्तिरिति कथमुच्यते कथंवाशाब्दानुमितिरूपज्ञानस्थलेसन्निकर्षापेक्षेतिचेन्न । नहिसन्निकर्षोविषयसत्त्वव्याप्यः सामान्यादेरतीतादिवि

षयप्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमात् । नवाशब्दादिकमसन्निकृष्टकरणं । घटशब्दादिनापटादेर्धूमेनघटादेरपिबोधप्रसंगात् । नचशक्तिव्याप्त्यादिकमेवातिप्रसंगभंजकमितिवाच्यं । तस्यैवसन्निकर्षशब्दार्थत्वोपगमात् । नन्वेवंपद्धत्यादिविरोधः । तत्रप्रमातृप्रमेयव्यवच्छेदार्थसाधनग्रहणमित्युक्त्याप्रमेयापरपर्यायस्यविषयस्यापिजनकत्वांगीकारादितिचेन्न । तस्यपररीत्यांगीकारवादत्वादित्यवसेयं ॥ अन्यथेति ॥ तद्विषयत्वमेवतदाकारत्वमित्यनंगीकारइत्यर्थः । घटादिज्ञानेआत्मज्ञानेइत्यनयोरनंतरंतदज्ञा 115

अन्यथाघटादिज्ञानेतद्विषयत्वंतंत्रं । आत्मज्ञानेतुतदाकारत्वमित्यननुगमादितिसुस्थआत्मनिव्यभिचारः । अनिर्वचनीयत्वादिकंमिथ्यात्वमितिपक्षेतुतुच्छेव्यभिचारश्च । असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थंतस्यापिज्ञेयत्वात् ॥ अथप्राचांरीत्यामास्तुदृग्विषयत्वंदृश्यत्वं । किंत्वाधुनिकरीत्याफलव्याप्यत्वमितिद्वितीयोस्त्वितिचेत् । फलंहिमद्रीत्याव्यवहारोवा भट्टरीत्याज्ञातता वा त्वद्रीत्यावृत्तिप्रतिफलितंचैतन्यंवा तदभिव्यक्तंविषयाधिष्ठानचैतन्यंवा । नाद्यः ।

ननिवर्तकत्वइतिशेषः । ननुसद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वाख्यसाध्यस्यापितुच्छेसत्त्वात्नतत्रव्यभिचारइत्यतउक्तं ॥ अनिर्वचनीयत्वादिकमित्यादि ॥ आदिपदेनज्ञाननिवर्त्यत्वादि । ननुतत्रदृश्यत्वाख्यहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ असद्वैलक्षण्येति ॥ अभावज्ञानायप्रतियोगिनोज्ञातव्यत्वादितिभावः ॥ भट्टरीत्येति ॥ व्यवहारेभट्टनयइत्यंगीकारादितिभावः ।

व्यवहारःकिंहानादिरूपोविवक्षितः अभिलपना(लापा)दिरूपोवा। नाद्यइत्याह ॥ हानादेरिति ॥ आदिपदेनोपादानोपेक्षेग्राह्ये । तथाचगगनादेर्व्याप्तत्वेनहानोपादानयोरभावाद्भागासिद्धिः । तत्रोपेक्षाबुद्धिविषयत्वसद्भावेपिकदलीफलादावुपादेयेऽसिद्धिः । तत्राप्युपादानबुद्धिविषयत्वसत्त्वेपिअहिकंटकादौहेयेतदभावादसिद्धिः । तत्रहानविषयत्वसत्त्वेपितस्योपेक्षणीयतृणादावभावादसिद्धिरित्येवंप्रत्येकंहानादिविषयत्वस्यहेतुत्वेभागासिद्धिरित्यर्थः । ननुहानाद्यन्यतमविषयत्वस्यविवक्षितत्वान्नलक्षणस्यपरस्पराव्याप्तिः नाप्यनुमानेभागासिद्धिरितिचेन्न । त(स्या)थाप्यानंदरूपतयासर्वोपादेयेब्रह्मणिव्यभिचारापरिहारादितिद्रष्टव्यमिति



हानादेर्गगनादावभावात् । अभिलापस्यचात्मन्यपिभावात् । नद्वितीयः ।
ज्ञाततायाममघटादौपरस्याप्यतीतादावभावात् । नतृतीयचतुर्थौ । अती
तादावसिद्धेः। तदपिस्वसत्ताकालेफलव्याप्यमितिचेन्न । नित्यातींद्रियेऽसिद्धेः।

संप्रदायः ॥ आत्मन्यपीति ॥ अयमात्मेत्याद्यभिलपनरूपव्यवहाराख्यफलव्याप्यत्वस्यात्मन्यपिभावाद्व्यभिचारइतिभावः ॥ अतीतादाविति ॥ असतिधर्मिणिधर्मजननायोगादितिभावः । तथाचोभयरीत्याभागासिद्धिरितिभावः ॥ अतीतादाविति ॥ तत्रातीतेऽनागतेचसन्निकर्षासंभवात्तत्रांतःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिद्वारा बहिर्निस्सरणाभावेनतत्प्रतिफलितचैतन्यतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपफलाभावेनतद्व्याप्यत्वाभावादितिभावः । तदपि अतीतादिकमपि ॥ नित्यातींद्रियइति ॥ धर्मादीनां 

नित्यातींद्रियत्वेन चक्षुराद्यसन्निकृष्टतयाद्वाराभावेनांतःकरणवृत्तेर्नबहिर्निस्सरणं किंनामांतरेवतदाकारवृत्तिर्भवतीतितन्मतं । एवंचांतःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सरणाभावेनतत्प्रतिफलितचैतन्यतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपफलयोरसंभवेनतद्व्याप्यत्वाभावाद्भागासिद्धिरित्यर्थः ॥ योगिनंप्रतीति ॥ धर्मादेर्योगिप्रत्यक्षत्वाद्योग्यंतःकरणवृत्तेर्बहिर्निस्सरणसंभवेनतत्प्रतिफलितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंसंभवतीतिनासिद्धिरितिभावः ॥ चोदनैकेति ॥ यथोक्तंजैमिनिना“ चोदनागम्योर्थोधर्म ”इतिचोदनाविधिवाक्यं । तथाचशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेनयोगिप्रत्यक्षविषयत्वमपि धर्मादीनांनास्तीत्युक्तत्वेनत्वयाधर्मादीनांयोगि



तदपियोगिनंप्रतिफलव्याप्यमितिचेन्न । चित्सुखेननचयोगिप्रत्यक्षगम्यतयाऽपरोक्षत्वंधर्मादीनां
चोदनैकप्रमाण(गम्य)योग्यत्वादित्युक्तत्वेनतद्विरोधात् । तुच्छमपितुच्छत्वेनयोगिनंप्रत्यपरोक्षमिति
सुवचत्वाच्च।पक्षैकदेशेसाक्षिवेद्याविद्यांतःकरणतद्धर्मसुखादौ दृष्टांतेशुक्तिरूप्येचफलव्याप्यत्वाभावाच्च।

नंप्रतिफलव्याप्यत्वांगीकारेतद्विरोधादित्यर्थः । नित्यातींद्रियस्यापियोगिप्रत्यक्षविषयत्वेनापरोक्षत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ तुच्छमपीति ॥ तथाचासच्चेदपरोक्षतयानप्रतीयेतेत्यापादनानुपपत्तिरितिभावः ॥ पक्षैकदेशइति ॥ चक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सृतांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंबाह्यपदार्थएवांगीकृतं नसाक्षिवेद्याविद्याद्यांतरपदार्थे अतोभागासिद्धिः । तथाशुक्तिरूप्यादेःप्रातिभासिकत्वेनसाक्षिवेद्यांतरपदार्थत्वांगीकारान्नोक्तवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंत्वयांगीकृत

मितिदृष्टांतेसाधनवैकल्यंचेत्यर्थः ॥ सामान्यस्यापीति ॥ दृश्यत्वरूपसामान्यस्यापि साधारणस्यापीत्यर्थः । ननुब्रह्मणिवृत्ति व्याप्यत्वसत्त्वेपिनसाधारणंदृश्यत्वमस्तीत्यतउक्तं ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्येति ॥ ऋग्वेदिनिब्राह्मणत्ववद्विशेषसद्भावे सामान्यस्यापिसत्त्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारइतिभावः । कदाचिदितिविशेषणं भागासिद्धिवारणायेत्याशयेनोपपादयति ॥ अतीता देरपीत्यादिना ॥ कदाचित्स्वसत्ताकाले ॥ स्वाकारेति ॥ स्वविषयकेत्यर्थः ॥ अविद्यादेरिति ॥ आंतरपदार्थस्येत्यर्थः ॥

नापिसाधारणमितितृतीयः(पक्षः) । ब्रह्मणिवृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्यसत्वेन(दृश्य त्वरूप)सामान्यस्यापिसत्वात् । नन्वस्तुतर्हिचतुर्थः । अतीतादेरपिकदाचित्स्वाकार वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात् । अविद्यादेरपिसाक्षिविषयत्वात्।नित्यातींद्रियस्यापि ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेनवासाक्षिविषयत्वात् । दृग्रू(पस्या)पात्मनस्तुतदविषयत्वादितिचेन्न।

साक्षीति ॥ साक्षिरूपचिदित्यर्थः । नित्यातींद्रियेभागासिद्धिवारणायकथंचिदित्युक्तमित्याशयेनोपपादयति ॥ ज्ञातत्वेने त्यादिना ॥ धर्मादिकंजानामीतिज्ञानावच्छेदकत्वेनवा नजानामीत्यज्ञानावच्छेदकत्वेनवा कथंचित्साक्षिरूपचिद्विषयत्वादित्य र्थः । अस्यहेतोर्नब्रह्मणिव्यभिचारइत्याह ॥ दृग्रूपस्येति ॥ चिद्रूपस्येत्यर्थः ॥ तदविषयत्वादिति ॥ ज्ञानरूपत्वेनधात्वर्थ क्रियारूपस्यब्रह्मणःकर्मत्वासंभवेनचिदविषयत्वादित्यर्थः । नित्यातींद्रियाणांयथाज्ञानाद्यवच्छेदकतयाकथंचित्साक्षिरूपचिद्वि

षयत्वमस्ति (एवं)तथाब्रह्मणोपिज्ञानाद्यवच्छेदकतयाकथंचिच्चिद्विषयत्वमस्तीत्याह ॥ नित्यातींद्रियमिति ॥ प्रकारांतरेणापि चितोब्रह्मणश्चिद्विषयत्वमुपपादयति ॥ तद्व्यवहारेति ॥ चित्‌चिद्विषयिणी ⁎ तद्विषयकव्यवहारजनकत्वात्‌ । यद्यद्विषयकव्यवहारजनकंतत्तद्विषयं यथाघटव्यवहारजनकंघटज्ञानंघटविषयकमित्यनुमानंद्रष्टव्यं । ननुज्ञानस्यतद्विषयकव्यवहारजनकत्वेतद्विषयकत्वरूपंसाध्यंनप्रयोजकं किंतुतदन्याविषयकत्वमेवेत्यतउक्तं ॥ तद्व्यवहारेति ॥ तदन्याविषयकत्वस्यघटव्यवहारजनकेघटपटावितिसमूहालंबनज्ञानेव्यभिचारेणगौरवेणचतद्विषयकव्यवहारजनकत्वेऽप्रयोजकत्वादितिभावः । ननुचितोज्ञान

नित्यातींद्रियंपूर्वंनज्ञातंइदानींशब्देनज्ञातमितिवत्‌शुद्धंब्रह्मपूर्वंनज्ञातमिदानींवेदांतेनज्ञात
मित्यनुभवेनब्रह्मणिव्यभिचारात्‌ । तद्व्यवहारजननेतद्विषयत्वस्यतंत्रत्वेनस्वव्यवहारहेतो
श्चितोप्यभिधानस्याभिधेयत्ववच्चिद्विषयत्वाच्च । कल्पितभेदेनबिंबप्रतिबिंबयोर्लिंगलिंगिभा
ववज्जीवब्रह्मणोर्ज्ञातृज्ञेयभाववच्चात्मनोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्च ।

रूपत्वेनक्रियात्वात्कथंतस्याःस्वविषयकत्वेनकर्मत्वं क्रियायाःकर्मत्वादर्शनादित्यतउक्तं ॥ अभिधानस्येति ॥ अभिधायाइत्यर्थः । अभिधेयत्वस्यकेवलान्वयित्वादभिधारूपक्रियायाअपिअभिधाविषयत्वेनकर्मत्वमस्तितद्वदित्यर्थः । नन्वथापिचितश्चिद्विषयत्वंनोपपन्नं भेदाभावादित्याशंक्यकल्पितभेदसद्भावाद्युक्तमित्येतद्दृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ कल्पितभेदेनेति ॥ बिंबेति ॥ त्वन्मतेबिंबप्रतिबिंबयोरभेदेपिकल्पितभेदमादाययथाप्रतिबिंबस्यबिंबानुमापकत्वं यथावा जीवब्रह्मणोरभेदेपिकल्पितभेदमादा

यज्ञातृज्ञेयभावः तथाचितएकत्वेपिकल्पितभेदमादायस्वविषयकांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनःस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावे । तया स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिता । यथाघटादेःस्वाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वेनघटाज्ञाननिवृत्तिर्दृष्टा एवमात्मनोपितदज्ञाननिवृत्त्यर्थंस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वेवाच्ये व्यभिचारएवेतिभावः । ननुतदाकारवृत्त्यैवतदज्ञाननिवृत्ति(रित्या)रास्तां तथाचचिद्विषयत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ तदाकारेति ॥ तर्ह्यनयैवरीत्याघटाद्याकारवृत्त्यैवघटाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौघटादेरपिचिद्विषयत्वाभावापत्त्याऽसिद्धिःस्यादितिभावः । ननुघटाकारवृत्तौचित्प्रतिफलनंविनानाऽज्ञाननिवृत्तिः घटाद्याकारवृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । यथाहुः "तृणादे

120

**अन्यथातयातदज्ञाननिवृत्त्ययोगात् । तदाकारवृत्त्यैवचतन्निवृत्तौघटादावपितथात्वापातेनासिद्धेः ।**

र्भासिकाप्येषासूर्यदीप्तिस्तृणंदहेत् । सूर्यकांतमुपारुह्यतन्न्यायंचितियोजये"दिति । अतोंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वं घटादेर्वक्तव्यमितिचेत्तर्ह्यात्मन्यपिवृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकत्वादात्मनोप्यात्माकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंवाच्यमितिसमं । नन्वात्मनोंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेप्यात्मनःस्फुरणरूपत्वात्स्फुरणरूपात्माकारवृत्त्यातदज्ञाननिवृत्तिर्युक्तेतिचेत्तर्हिघटस्यापिस्फुरणरूपत्वात्स्फुरणरूपघटाकारवृत्त्यैवाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तेरस्याप्यंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंनस्यादितिसमं ॥ ननुघटस्यस्फुरणरूपत्वेघटाज्ञानमेवनस्यादितिचेत् तर्हिब्रह्मणोपिस्फुरणरूपत्वेतदज्ञानमपिनस्यादितिसमं । नन्वज्ञानावि



रोधिस्फुरणरूपंब्रह्मेतिचेत्तत्राह । अज्ञानेतीतिसंप्रदायः । किंचघटादौस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्तिविषयत्वमात्रंविहायतत्प्रतिबिंबितचैतन्यरूपज्ञानविषयत्वंकस्मात्कल्प्यते किंघटादिव्यवहारार्थं, उतानुभवबलात्, अथश्रुतिबलात्, यद्वाघटादौविषयेस्वतोपरोक्षाभावादपरोक्षचित्संबंधेनैवापरोक्ष्य(त्व)स्यवक्तव्यत्वात् घटादिविषयस्यापरोक्ष्य(त्व)सिद्ध्यर्थं । नाद्यइत्याह ॥ अस्फुरणरूपेष्वित्यादिना ॥ इंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तावेवचित्प्रतिफलनं नत्वनुमित्यादिरूपांतःकरणवृत्तावितिहिपरसिद्धांतः । एवंचयथानुमित्यादिविषयेष्वतींद्रियेषुधर्मादिषुवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेपिव्यवहारः तथैंद्रियकेष्वपिघटादिषुवृत्तिप्रतिफलितचि

आपरोक्षा 121

**अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्यचात्मनीवघटादावपिसुवचत्वात् । अस्फुरणरूपेष्वतींद्रियेष्विवैंद्रियकेष्वपिवृत्तिविषयत्वमात्रेणव्यवहारादिसंभवेतत्प्रतिफलितचैतन्यविषयत्वस्यतदभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वस्यवाकल्पनायोगाच्च।**

द्विषयत्वाभावेपिस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्तिविषयत्वमात्राद्व्यवहारोस्तु । एवंचव्यवहारान्यथानुपपत्त्यानवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंकल्प्यमित्यर्थः । नन्वतींद्रियार्थानांस्फुरणरूपत्वाद्वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेपिव्यवहारोभविष्यतीतिनदृष्टांतइत्यतउक्तं ॥ अस्फुरणरूपेष्विति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ घटादाविति ॥ चैतन्यस्याज्ञानस्फोरकत्वेनाज्ञानाविरोधितयाऽज्ञानानिवर्तकत्वाद्वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वमंगीकृत्यतयाऽज्ञानेनिवृत्तेतदभिव्यक्तचैतन्यरूपज्ञानेनैवघटःप्रकाशतइत्युच्यते तर्हिवयमपिवदामोलोकेययाप्रभयांधकारोनिवर्ततेतयैवप्रभयाघटःप्रकाशतइत्यनुभवसिद्धं तदपिनस्यात् । तत्रापिप्रभयांधकारेनिवृत्तेतदभि

व्यक्तंपुनःकिंचित्प्रभांतरंकल्पयित्वातेनैवघटादिकंप्रकाशतइत्यपिकल्पनीयंस्यादिति । अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ घटादाविति ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यस्यान्यथोपपन्नत्वेपि अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यजनकंघटाद्याकारापरोक्षांतःकरणवृत्त्यतिरिक्तं तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपंतदभिव्यक्तचैतन्यरूपंवाज्ञानमननुभूतंकल्प्यतइत्यर्थः । ज्ञानप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाज्ञानांतरंकल्प्येतइति यावत् । इच्छाद्यंतःकरणवृत्तीत्येवपाठः । अंतःकरणस्येच्छादिरूपेणपरिणतत्वादिच्छारूपायाअंतःकरणवृत्तिस्तत्प्रतिफलितंतद्व्यं

घटादावंधकारानिवर्तकप्रभायाइवाज्ञानाविरोधिज्ञानस्याननुभवाच्च । अन्यथाइच्छा(द्याकारां)द्यंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाइच्छादिकंपरोक्षवृत्तिप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवापरोक्षज्ञानंतमोनिवर्तकप्रभाप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाप्रभांतरंचकल्प्यंस्यात् । "तमेवभांत"मि(त्यादि)तिश्रुत्यर्थस्तुप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगेवक्ष्यते । चैतन्याविषयस्याप्यापरोक्ष्यंचचैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्य

ग्यंवाकिंचिदिच्छादिकमपिकल्पनीयंस्यादित्याद्यतिप्रसंगइत्यर्थः । प्रभाप्रतिफलितंप्रभायांप्रतिफलितं । तमेवभांतमितिश्रुतौतं भांतंप्रकाशमानंवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यरूपात्मानं अनुघटादिकंप्रकाशतइतिश्रुतिबलाद्वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंघटादीनामंगीकार्यमितितृतीयंनिराचष्टे ॥ तमेवेति ॥ विषयस्यापरोक्ष्यान्यथानुपपत्त्याचैतन्यरूपंज्ञानमंगीकार्यमितिचतुर्थंपराचष्टे ॥ चैत

न्येति ॥ विषयस्यापरोक्ष्यान्यथानुपपत्त्याचैतन्यविषयत्वंनांगीकार्यं चैतन्यविषयत्वाभावेपिविषयेआपरोक्ष्यंतुवृत्तिगतोयःसा क्षात्कारत्वरूपोविशेषस्तेनैवोपपन्नं । अयंचविशेषस्त्वयाप्यावश्यकइत्युक्तं चैतन्येति । वृत्त्याचैतन्यव्यक्त्यंगीकारेणचैतन्याभि व्यंजकत्वार्थंवृत्तिगतविशेषस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अन्यथापरोक्षवृत्त्यापिचैतन्याभिव्यंजनापत्तेरितिभावः ॥ नन्वपरोक्षवृत्ति निष्ठं(परोक्षवृत्त्यनिष्ठं)साक्षात्कारत्वंघटादिवृत्तौकुतइत्यतउक्तं ॥ इंद्रियजन्यत्वेति ॥ अंतःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सृ तत्वादितिभावः ॥ अपरोक्षवृत्तिगतापरोक्षत्वविशेषेणविषयेआपरोक्ष्यंयुक्तं । परोक्षवृत्तिगतेनज्ञानत्वरूपविशेषेणविषयस्यज्ञात

केनेंद्रियजन्यत्वप्रयुक्तेनवृत्तिगतेनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणैवोपपन्नं । इ
च्छादिवृत्त्यनिष्ठेनपरोक्षवृत्तिगतेनज्ञानत्वरूपविशेषेणविषयस्यज्ञातत्ववत्स्मृ
त्याद्यनिष्ठेनानुभवादिगतेनविशेषेणतद्विषयस्यानुभूतत्वानुमितत्वादिवच ।

त्ववदित्याह ॥ परोक्षवृत्तीति ॥ विषयेज्ञातत्वंपरोक्षवृत्तिगतज्ञानत्वविशेषाधीनमित्युक्तेइच्छादिवृत्तावपिज्ञानत्वरूपविशेषप्र सक्तौसत्यांवृत्तावपिसंकोचःकार्यइत्यतउक्तं ॥ इच्छादीति ॥ इच्छादिरूपायांतःकरणवृत्तिः तदनिष्ठेनेत्यर्थः । ज्ञातत्वेपिपुन रवांतरभेदोस्त्येवेत्याह ॥ अनुभवादीति ॥ अनुभवगतोविशेषोनज्ञानमात्रनिष्ठइतिज्ञानेपिसंकोचःकार्यइत्याशयेनस्मृत्याद्य निष्ठेनेत्युक्तं । अनुभूतत्वेपिपुनरवांतरभेदोस्तीत्युक्तं अनुमितत्वेति । साक्षात्कारप्रमाऽवृत्तेनानुमितिगतविशेषेण तद्विषयस्यानु

(93

1 वृत्तिनिष्ठपरोक्षत्वस्य चिद्रूपज्ञाननिष्ठज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् ॥
2 स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानिरूपितस्व [illegible]
त आह ॥ नन्विति ॥

मितत्ववदित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अंतःकरणवृत्तावपरोक्षत्वमनंगीकृत्यतस्याःपरोक्षत्वमेवांगीकृत्यतत्प्रतिफलितचैतन्यएवाप रोक्षत्वंनवृत्तावित्यंगीकारेपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानत्वव्याप्यत्वंनस्यात् । चैतन्यनिष्ठापरोक्षत्वस्यचैतन्यनिष्ठज्ञानत्वव्याप्यत्वेपि वृत्तिनिष्ठापरोक्षत्वस्यज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् । वृत्तौपरोक्षत्वसद्भावेपितत्रज्ञानत्वाभावात् । भावव्युत्पत्त्याज्ञप्तिरूपज्ञानत्वंचै तन्यस्यैव वृत्तेस्तज्ज्ञप्तिरूपचैतन्यव्यंजकतयाज्ञानकरणत्वमेवनज्ञानत्वमित्यंगीकारात् । तथावृत्तिगतपरोक्षत्वस्यवृत्तिव्याप्यत्व मेवस्यात् । तथाचकरणभावव्युत्पत्तिभ्यांवृत्तिचैतन्ययोरुभयोरपिज्ञानत्वात्तन्मध्येयद्भावव्युत्पत्त्याज्ञप्तिरूपमेकंज्ञानंतन्निष्ठंय

अन्यथापरोक्षत्वापरोक्षत्वेएकज्ञानत्वव्याप्येनस्यातां ।(नपंचमः ।) आत्मनोपिस्वप्रकाशत्वा द्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेतदपेक्षानियमात् । नन्वात्मनिविशिष्टव्यवहारेविशेषणो पनायकमानापेक्षानियमेपिस्वरूपमात्रव्यवहारेतदनपेक्षेतिचेन्न । घटादावपितथेत्यसिद्धेः ।

ज्ज्ञानत्वंतद्व्याप्यत्वंसर्वजनसिद्धंनस्यात् । अतःसर्वजनसिद्धैकज्ञानत्वव्याप्यत्वनिर्वाहायवृत्तावपिज्ञानत्वेंगीकार्येइंद्रियत्वेनेंद्रिय जन्यतयाचापरोक्षत्वेचांगीकार्येऽपरोक्षज्ञानरूपवृत्तिविषयत्वमात्रेणविषयेआपरोक्ष्योपपत्तौतदर्थंवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यतद भिव्यक्तचैतन्यस्यवाकल्पनाऽयोगादितिचिद्विषयत्वरूपहेतोःस्वरूपासिद्धिरितिभावः ॥ तदपेक्षेति ॥ स्वातिरेकिसंविदपेक्षे तिभावः । अतिव्याप्तिपरिहारमाशंकते ॥ नन्विति ॥ तथेति ॥ घटत्वादिविशिष्टघटव्यवहारएवस्वातिरिक्तंयद्विशेषोपनाय

कंमानंतदपेक्षा नतुघटस्वरूपमात्रव्यवहारइत्यपिवक्तुंशक्यत्वादसिद्धिरितिभावः । असिद्धिपरिहारंशंकते ॥ नन्विति ॥ निर्विकल्पकाभावाभिप्रायेणेदं । तथाचविशिष्टव्यवहारस्यैवसत्त्वात्स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिस्तत्रास्तीतिनासिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मन्यपिघटादाविवस्वरूपमात्रव्यवहाराभावेनविशिष्टव्यवहारस्यैवसत्त्वात्तत्रचविशेषणोपनायकप्रमाणापेक्षानियतिसद्भावेन हेतोरात्मनिव्यभिचारइत्यतआह ॥ आत्मनित्विति ॥ परामर्शेनपरामर्शवलेन तस्यसौषुप्तिकव्यवहारस्य विशिष्टत्वेनकाला

ननुघटादौस्वरूपमात्रव्यवहारएवनास्तिआत्मनितुसुषुप्तावस्तीतिचेन्न । एतावंतंकालंसुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शेनतस्याविशिष्टत्वेनैवसिद्धेः । नन्वात्मनिविशिष्टव्यवहारेतदपेक्षायामपिनविशेष्यांशेतदपेक्षा । स्वप्रकाशत्वात् । घटादौतदंशेपीतिचेन्न । नियतिपदवैयर्थ्यात् ।

दिविशिष्टत्वेन तथाचस्वरूपमात्रव्यवहारस्यैवाभावादात्मनिव्यभिचारएवेतिभावः । ननुस्वव्यवहारेस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरितिहेतुर्विवक्षितः । सुषुप्तिकालीनेआत्मगोचरकालादिविशिष्टव्यवहारेतुकालादिविशेषणांशएवतदपेक्षा नत्वात्मांशेपि । तस्यस्वप्रकाशत्वादतोनात्मनिव्यभिचारइत्याशंकते ॥ नन्वात्मनीति ॥ असिद्धिंपरिहरति ॥ घटादाविति ॥ घटादेरस्वप्रकाशत्वात्स्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरस्तीतिनासिद्धिरितिभावः ॥ नियतिपदेति ॥

अद्वितीयत्वादिविशिष्टब्रह्मव्यवहारेस्वातिरिक्तसंविदपेक्षासद्भावेनब्रह्मणिदृश्यत्वप्राप्तौतद्व्यावृत्त्यर्थंहिनियतिपदंदत्तं । तथाच स्वरूपमात्रव्यवहारेतदपेक्षायाअभावेननस्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिरित्येवंब्रह्मणिदृश्यत्वाभावोवक्तव्यः । तथाचनियतिपदनिवारणीयब्रह्मण्यतिव्याप्तिरूपातिप्रसंगनिवारणस्यस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिसंविदपेक्षावत्त्वंदृश्यत्वमित्यस्यविवक्षयैवोपपत्तौ नियतिपदंव्यर्थमित्यर्थः । ननुतर्हिस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षावत्त्वमेवदृश्यत्वमित्येवहेतुर्विवक्षितइतिनियतिपदंत्यज्यतइतिचेन्न शुद्धएवव्यभिचारादित्याह ॥ आसंसारमिति ॥ अज्ञानावृतेशुद्धेशुद्धंब्रह्मेतिव्यवहारस्यापलापायोगेनशुद्धस्व

आसंसारमज्ञानावृतस्यशुद्धस्यस्वव्यवहारेअनधिगता
र्थबोधकवेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्त्यपेक्षानियमाच्च ।

रूपव्यवहारेशुद्धरूपस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिवेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्तिरूपसंविदपेक्षास्त्येवेतिव्यभिचारः । नचस्वांशस्य शुद्धस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वाख्यसंविदैवव्यवहारोपपत्तौतत्राज्ञानाभावान्नस्वांशावच्छेदेनाज्ञाननिवर्तकस्वातिरेकिवेदांतजन्यवृत्तिरूपसंविदपेक्षानियमइतिवाच्यं । शुद्धस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वतःस्फुरणांगीकारेतस्याज्ञानावृतत्वंनस्यात् । तदिदमाह ॥ अज्ञानावृतस्येति ॥ नन्वात्माज्ञानावरणकालेस्वातिरिक्तसंविदैवव्यवह्रियतां तदनावरणकालेस्वातिरेकिसंविदंविनैवव्यवह्रियतामित्यत उक्तं ॥ आसंसारमिति ॥ आसंसारमज्ञानावृतत्वेनतदनावरणकालएवनास्तीत्यर्थः । नन्वासंसारमज्ञानावृतोप्यात्माकदाचि

त्स्वयमेवावरणमज्ञानंनिवर्तयिष्यति अनंतरमुक्तसंविदंविनैवव्यवह्रियतामित्यतःशुद्धस्येत्युक्तं । शुद्धस्यकेवलस्याज्ञानस्फोरकत्वे नाज्ञानानिवर्तकत्वान्नकदाचिदपिस्वाज्ञाननिवर्तकत्वं किंनामवेदांतजन्यचरमवृत्तेरेव अन्यथावेदांतजन्यचरमवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः। तस्याअज्ञाननिवर्तकत्वेनैवसार्थक्यादित्याशयेनोक्तं । वेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्तीति । किंचयद्यात्मव्यवहारःस्वतःस्फुरणादे वभवतिनतत्रस्वांशावच्छेदेनस्वातिरेकिसंविदपेक्षेत्युच्यते तर्हिवेदांतानांप्रकाशमानार्थप्रकाशकत्वेनानधिगतार्थावगतिसाधन (त्वा)ताऽभावेनप्रमाणलक्षणाभावादप्रामाण्यंस्यादित्याशयेनोक्तं ॥ अनधिगतार्थबोधकेति ॥ तथाचाज्ञानावृतेशुद्धस्वरूपे स्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिवेदांतजन्यवृत्तिरूपसंविदपेक्षासद्भावेनमिथ्यात्वाभावात्नियतिपदत्यागेपिव्यभिचारइतिभावः॥ न

**वृत्त्यन्यसंविदपेक्षायाश्चतवनित्यातींद्रियेममघटादावप्यभावादियुक्तत्वाच्च ।**

नुस्वांशावच्छेदेनस्वातिरेकिवृत्त्यन्यचैतन्यरूपसंविदपेक्षावत्त्वमितिसंविदिवृत्त्यन्यत्वंविशेष्यते । शुद्धेस्वांशावच्छेदेनव्यवहा रेस्वातिरेकिवृत्त्यपेक्षायाएवसत्त्वेनोक्तहेतोर्नव्यभिचारः । घटादौतुवृत्त्यन्यचैतन्यरूपसंविदपेक्षायाएवसत्त्वेननासिद्धिरित्याशं क्यनिराकरोति ॥ वृत्त्यन्येति ॥ अभावादिति ॥ वृत्त्यन्यायासंवित्वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंतदभिव्यक्तचैतन्यंवातदुभयंचा प्रामाणिकमित्युक्तमित्यर्थः । नन्वात्मव्यवहारेनवेदांतजन्यसंविदंतरापेक्षा किंत्वात्माज्ञाननिवृत्तिमात्रे । आत्मव्यवहारस्तुस्व तःस्फुरणादेव अतोनात्मनिव्यभिचारः । घटादौत्वस्फुरणरूपतयास्वव्यवहारेस्वा तिरेकिसंविदपेक्षास्तीतिनासिद्धिरित्याशंक्य

127

निराकरोति ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । तथाचासिद्धिरेवेतिभावः । ननूक्तमस्फुरणरूपतयाघटादौस्वव्यवहारेस्वातिरेकिसंविद पेक्षेति । सत्यमुक्तंदुरुक्तंतत् । तथात्वेघटादिवद्ब्रह्मणोप्यस्फुरणरूपत्वमेवास्तुस्फुरणरूपत्वेतदज्ञानायोगात् । अज्ञानाविरोधि स्फुरणरूपत्वस्यचात्मनीवघटादावपिसुवचत्वादित्युक्तत्वादितिभावः ॥ एतेनेति ॥ उक्तप्रबंधेनब्रह्मणोज्ञानविषयत्वस्योपपादने नेत्यर्थः ॥ स्वावच्छिन्नेति ॥ स्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वविषयकेत्यर्थः । तथाचस्वव्यवहारेस्वविषयकसंवित्सापेक्षत्वं दृश्यत्वं । वर्ततेचेदंघटादौ नास्तिचब्रह्मणि क्रियाकर्मभावविरोधेनस्वव्यवहारहेतोःस्वाख्यसंविदोब्रह्मविषयकत्वाभावात् । स

**नचघटादावपिवृत्त्याऽज्ञानेनिवृत्तेव्यवहारार्थंसंविदंतरापेक्षाअनुभूयते।एतेनस्वव्यवहारेस्वातिरिक्त स्वावच्छिन्नसंवित्सापेक्षत्वंदृश्यत्वमितिनिरस्तं। (नषष्ठः ।) घटादौविशेष्यवत्फलव्याप्यत्वाभावरूप**

कलसामर्थ्यविधुरस्यकर्मत्वापरपर्यायवेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वस्याप्यभावाच्च । अतोनतत्रव्यभिचारइत्येतदपिनिरस्तं । ब्रह्मणो पिवेदांतजन्यवृत्तिव्याप्यत्वस्योपपादितत्वात् । क्रियाकर्मभावाविरोधस्यचाभिधानस्याभिधेयत्ववदुपपन्नत्वेनस्वविषयकस्वा ख्यसंवित्सापेक्षत्वाच्चेतिसांप्रदायिकोर्थः । फलाव्याप्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपास्वप्रकाशत्वरूपदृश्यत्वस्यभागा सिद्धिमुपपादयति ॥ घटादाविति ॥ विशेष्यवत्अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्ववत् ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्य रूपस्यतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपस्यवाफलस्योक्तन्यायेनाऽप्रामाणिकतयापक्षैकदेशेघटादौविशेषणविशेष्ययोरुभयोरपिसत्त्वे



नविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वाभावाद्भागासिद्धिरित्यर्थः । प्रातिभासिकाविद्याशुक्तिरूप्यादिदृष्टांतेसाधनवैकल्यमुपपादयति ॥ अविद्यादाविति ॥ विशेषणवदिति ॥ अंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैवात्रफलशब्देनाभिप्रेततयाप्रातिभासिकस्यस र्वस्याप्यविद्याशुक्तिरूप्यादेरांतरपदार्थतयाबाह्यत्वाभावेनांतःकरणवृत्तेर्नबहिर्निस्सरणं ततोत्रांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्या दिरूपफलव्याप्यत्वंनतत्रास्ति किंतुअविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिविषयत्वमेव । तथाचतत्रविशेषणवदपरोक्षव्यव हारयोग्यत्वरूपंविशेष्यंचास्ति । अतोनतत्रविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वमस्तीतिदृष्टांतेसाधनवैकल्यमित्यर्थः । उत्तरग्रंथोपक्षे

**विशेषणस्याप्युक्तन्यायेनसत्त्वेनाविद्यादौशुक्तिरूप्यादौचविशेषणवद्विशेष्यस्यापिसत्वेनविशिष्ट रूपस्वप्रकाशत्वव्यतिरेकरूपहेतोःपक्षैकदेशेदृष्टांतेचाभावात् । अत्रोक्तंचित्सुखेन । " शुक्तिरूप्या**

पार्थविशेष्यस्यापिसत्त्वेनेत्युक्तं॥अत्रोक्तमिति ॥ साधनवैकल्यापादनायविशेष्यस्यापिसत्त्वेनेतियदुक्तंतदुपरिचित्सुखेनसमाधान मत्रोक्तमस्तीत्यर्थः । तदेवाह ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ शुक्तिरूप्यादेर्व्यवहारकालएवबाधितत्वात्तत्रापरोक्षव्यवहारयोग्य त्वंव्यवहारदशायामपिनास्तीत्यर्थः । तथाचविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यशुक्तिरूप्यादौसत्त्वेनास्वप्रकाशत्वसद्भावान्नदृष्टां तःसाध्यविकलइतिभावः । ननुशुक्तिरूप्यादेरापरोक्ष्याभावेशुक्तिरूप्यंसाक्षात्करोमीत्येवंशुक्तिरूप्यादौआपरोक्ष्यावगाह्यनुव्यव

सायरूपव्यवहारविरोधइत्यतआह ॥ अपरोक्षव्यवहारायोग्येपीति ॥ अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिविषयत्वेनां तरत्वादितिभावः॥ साक्षीति ॥ साक्षिगतंयदापरोक्ष्यंतदध्यासादित्यर्थः । तत्रदृष्टांतःइदमिति । तस्मिन् शुक्तिरूप्ये।परवत्त्वा भावादिदमितिव्यवहारायोग्यत्वंतस्येतिभावः ॥ अधिष्ठानगतेति ॥ इदमाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यगतेदंतारोपइत्यर्थः । ननुयदिरूप्यस्याध्यस्तत्वात्तत्रापरोक्ष्यमधिष्ठानभूतसाक्षिगतापरोक्ष्याध्यासादित्युच्यते तर्हिघटादीनामप्यापरोक्ष्यंनस्यात् । तेषामप्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानचैतन्यगतापरोक्ष्यमेवप्रतीयतइत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनतत्राप्यापरोक्ष्यंप्रातिभासिकंस्यादित्याशंक्यनिराक

दौविशेषणमस्ति नतुविशेष्यं । अध्यस्तत्वात् । अपरोक्षव्यवहारायोग्येपितत्रतद्व्यवहारस्तुअधिष्ठानभूतसाक्षिगतापरोक्ष्याध्यासाद्युक्तः । इदमितिव्यवहारायोग्येपितस्मिन्नधिष्ठानगतेदंत्वारोपादिदमितिव्यवहारवत् । यद्यपिघटादिरप्यध्यस्तः । तथापितत्रसत्वमिवाऽऽपरोक्ष्यंव्यावहारि

रोति ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ तथाचरूप्यादेरपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वत्वाभावसाधकस्याध्यस्तत्वहेतोर्घटादौव्यभिचारइतिभावः । अध्यस्तत्वाविशेषेपिब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाधितत्वात्तत्रसत्त्वंयथाव्यावहारिकंएवमापरोक्ष्यमपिव्यावहारिकमेव। रूप्यादेस्तुब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वात्तत्रसत्त्वमिवापरोक्ष्यमपिप्रातिभासिकमेवातोऽधिष्ठानगतमेवभासतइत्यर्थः।तथाचघटादिनिष्ठमापरोक्ष्यंव्यावहारिकंव्यावहारिकधर्मिनिष्ठत्वात्सत्त्ववदित्यनुमानमुक्तंभवति । तथाचरूप्यादेरपरोक्षत्वाभावसाधकमध्यस्तत्वंब्रह्मज्ञानेतरज्ञान

बाध्यत्वापरपर्यायंप्रातिभासिकत्वरूपंविवक्षितमितिनघटादौव्यभिचारइतिभावः । एवंसाधनवैकल्यपरिहारेपिअविद्यादौभागा
सिद्धिःस्यादित्याशयेनाह ॥ तन्नेत्यादिना ॥ सर्वव्यावहारिकोपादानत्वमज्ञानस्यैवविशेषणं; नांतःकरणादेः/ ब्रह्मज्ञानादित्या
दिविशेषणद्वयमुभयोरितिज्ञेयं । व्यावहारिकेव्यावहारिकतयांगी(कर्तव्ये)कृतइत्यर्थः । तथाचप्रातिभासिकतयात्वयोच्यमान
मज्ञानंव्यावहारिकंव्यावहारिकोपादानत्वात् ब्रह्मज्ञानात्प्रागबाधितत्वात् तमआसीदित्यादि(श्रुत्यादि)सिद्धत्वाच्चेत्यनुमानत्रयम

कं । रूप्यादौतुप्रातिभासिक”मिति । तन्न । सर्वव्यावहारिकोपादानेब्रह्मज्ञानात्प्रागबाधितेश्रुत्या
दिसिद्धेचव्यावहारिकेऽज्ञानेअंतःकरणादौचयोग्यत्वस्यापिव्यावहारिकत्वात्[1] । नह्यापरोक्ष्यैकर
सेनसाक्षिणासाक्षाद्वेद्येअज्ञानादावापरोक्ष्यंप्रातिभासिकं । वृत्तिद्वारातद्वेद्येघटादौतुव्यावहारिक

त्रद्रष्टव्यं । योग्यत्वस्याऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य । व्यावहारिकत्वादिति । नत्वधिष्ठानगतत्वंतस्येत्यर्थः । तथाचाज्ञानादा
वुक्तरीत्याविशेषणस्यविशेष्यस्यचसत्त्वेनविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वस्यासिद्धिरितिभावः । आपरोक्ष्यंघटादौव्यावहारिकंरू
प्यादौप्रातिभासिकमितिवदतोऽकौशलमित्याह ॥ नहीति ॥ वृत्तिद्वारेति ॥ ज्ञानावच्छेदकत्वेनसाक्षिवेद्यइत्यर्थः । ( अ
पिच )ननुअपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वाभावरूपास्वप्रकाशत्वस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । तस्यनिर्धर्मकत्वेनापरोक्षव्यवहारविषय

किंच ब्रह्मणि योग्यतादृपि मिथ्या । [illegible] प्रतियोगित्वं । तथा च तदत्यं
ताभावानधिकरणत्वरूपयोग्यत्वसंभवति [illegible] ॥ ५०५ पत्रे पश्यत ॥



तायोग्यत्वरहितत्वात् । किंचापरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वाभावोनामअपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्यंताभावानधिकरणत्वाभावः अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्यंताभावाधिकरणत्वमितियावत् । इदमपिब्रह्मण्यतिव्याप्तं । कल्पितैतादृशधर्मसद्भावादित्यादिदूषणमभिसंधायाह ॥ शिष्टमिति ॥ अस्यलक्षणस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिरूपंदूषणमित्यर्थः ॥ वक्ष्यतइति ॥ द्वितीयपरिच्छेदेस्वप्रकाशत्ववादे "प्रमाणंचात्रानुभूतिःस्वप्रकाशे"त्यादिग्रंथेनेत्यर्थः । एवमेतद्वाक्यव्याख्यानेउत्तरत्रसंग्रहश्लोके"(अस्तिचात्मनीति)" अस्वप्रकाशत्वलक्षणस्यात्मन्यतिव्याप्तिःसंगृह्यतेतदप्युपपन्नमितिध्येयमितिसंप्रदायागतःपंथाः। ननुफलव्याप्यत्वमेवास्वप्रकाशत्वं

मितियुक्तं ।[1] शिष्टंस्वप्रकाशत्ववादेवक्ष्यते । किंचास्वप्रकाशत्वस्यपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौव्यभिचारः । यत्तुप्रमाणवस्त्वन्यतराधीनवृत्तिविषयत्वंदृश्यत्वं । तुच्छस्यघटादिवत्प्रमाणाधीनवृत्ति

घटादीनांफलव्याप्यत्वंचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्यातिशययोगित्वं अतिशयश्च भग्नावरणचित्संबंधएवेतिलक्षणांतरमभिधीयतेइत्यतआह ॥ शिष्टमिति ॥ भग्नावरणचित्संबंधरूपातिशयस्यैवाप्रामाणिकत्वेननोक्तलक्षणंसाध्वितिस्वप्रकाशत्वभंगेवक्ष्यतइतिव्याख्यानेतुत्वदुक्तास्वप्रभत्वंचरूप्येनास्त्यस्तिचात्मनीतिसंग्रहश्लोकेआत्मन्यतिव्याप्तिःसंगृह्यते तदयुक्तं स्यात् । उक्तस्यैवसंग्राह्यत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तेश्चपूर्वमनुक्तत्वादित्यस्वारस्यंद्रष्टव्यं ॥ अस्वप्रकाशत्वस्यतदाख्यदृश्यत्वस्य ॥ पंचमेति ॥ इदंचचतुर्थप्रकाररूपसदसद्वैलक्षण्याख्यमिथ्यात्वरूपसाध्याभावोपपादनाय । प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्या



१३२

वश्यकत्वादितिभावः ॥ वस्त्विति ॥ प्रातिभासिकस्यापिरूप्यादेरसद्विलक्षणत्वमात्रेणवस्तुत्वंमंतव्यं । तथाचतदधीनवृत्तिर्नामतदाकाराविद्यावृत्तिरित्यर्थः । प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वरूपंदृश्यत्वंमिथ्याभूतेप्रातिभासिकेरूप्यादौनास्तीतिसाधनवैकल्यपरिहारायवस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वमित्युक्तं । घटादावसिद्धिवारणायप्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वमित्युक्तं । अननुगमवारणायान्यतरेत्युक्तमितिद्रष्टव्यं । तथाचनासिद्धिसाधनवैकल्येइतिभावः । घटादावसिद्धिपरिहारंदृष्टांतेसाधनवैकल्यपरिहारंचसूचयंस्तुच्छेव्यभिचारोपिनास्तीत्याह ॥ तुच्छस्येति ॥ व्याप्तेरिति ॥ तथाचैतादृशदृश्यत्वंसाध्याभावेनैवव्याप्तत्वाद्विरुद्धमितिभावः ॥

विषयत्वस्यप्रातिभासिकवद्वस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वस्यचाभावान्नतत्रव्यभिचारइति । तत्त्वतितुच्छं । प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्यामिथ्यात्वेनव्याप्तेः। प्रमाणशब्देनज्ञापकोक्तौतुतुच्छेव्यभिचारः। तज्ज्ञानस्यापिज्ञापकाधीनत्वात् । धीमात्रशरीररूप्यादिवृत्तौवस्तुपरतंत्रत्वस्याप्यभावाच्च । वस्तुपरतंत्रशब्देनासद्विषयकत्वस्यासद्विलक्षणविषयकत्वस्याचोक्तौमद्रीत्यादृष्टांतस्यसाधनवैकल्यात् ।

ज्ञापकोक्ताविति ॥ तथाचनास्यमिथ्यात्वेनैवव्याप्तिरितिभावः ॥ ज्ञापकाधीनत्वादिति ॥ शशशृंगादिपदरूपज्ञापकाधीनत्वादित्यर्थः । रूप्यादौसाधनवैकल्यंचाह ॥ धीमात्रेति ॥ धीमात्रशरीरंयद्रूप्यादितदाकाराविद्यावृत्तिरित्यर्थः । वस्तुपरतंत्रत्वस्यवस्त्वधीनत्वस्य । वस्तुपरतंत्रत्वाभावोपपादनायधीमात्रशरीरेत्युक्तं । तथाचप्रातिभासिकतयाधीमात्रस्यरूप्यादेर्घटादिवद्वृत्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वाभावेनतदाकाराविद्यावृत्तेःशुक्तिरूप्यादिरूपवस्त्वधीनत्वाभावात्साधनवैकल्यमितिभावः । मद्रीत्येति ॥

१३३

134

रूप्यस्यात्यंतासत्त्वेननासदविषयकंवृत्तिविषयत्वं नवाऽसद्विलक्षणार्थविषयत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मणीति ॥ असदविषयकासद्विल
क्षणार्थविषयकवेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वेनवस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वसद्भावाद्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ अन्यापेक्षेति ॥ स्वव्यवहारे
स्वातिरेकीत्यादिलक्षणमित्यर्थः ॥ औपनिषदेति ॥ हेतुगर्भमिदंविशेषणं । अद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेविशेषणोपनायकै
कमेवाद्वितीयमित्यादिमानापेक्षास्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ रूप्येनास्तीति ॥ तथाचसाधनवैकल्यमितिभावः ॥ अस्तिचा

ब्रह्मणिव्यभिचारापरिहाराच्च । एवंच ‘नधर्मादौफलव्याप्तिर्वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनि । अज्ञातत्वादि
रूपेणचिद्वेद्यत्वंतुचित्यपि । अन्यापेक्षाभिलाषत्वमस्त्यौपनिषदात्मनि । त्वदुक्तास्वप्रभत्वंचरूप्ये
नास्त्यस्तिचात्मनि’॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वहेतुभंगः ॥३॥ जडत्वमप्यज्ञातृत्वंवा अज्ञानत्वंवा अस्वप्रका
शत्वंवा अनात्मत्वंवा पराभिप्रेतंवा । नाद्यः । त्वन्मतेपक्षनिक्षिप्तस्याहमर्थस्यैवज्ञातृत्वात् । शुद्धा
त्मनोप्यज्ञातृत्वाच्च । शुद्धेपिकल्पितंज्ञातृत्वमस्तीतिचेन्न । कल्पितेनहेत्वभावेनव्यभिचारापरिहा

त्मनीति ॥ शिष्टंस्वप्रकाशवादेवक्ष्यतइत्यात्मनिअतिव्याप्तेःपूर्वमुक्तत्वात्तत्संग्रहोयमितिसंप्रदायः । तथाचातिव्याप्तिरितिभा
वः ॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वहेतुभंगविवरणं ॥ ३ ॥ परेति ॥ मायावाद्यपेक्षयापरेषांतत्त्ववादिनामस्माकंयदभिप्रेतंतद्वे(तदि)
त्यर्थः ॥ अहमर्थस्यैवेति ॥ तथाचभागासिद्धिरितिभावः ॥ शुद्धेति ॥ तथाचात्मनिव्यभिचारइतिभावः ॥ शुद्धेपीति ॥
तथाचहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ अपरिहारादिति ॥ अज्ञातृत्वरूपोयोहेतुस्तदभावस्यकल्पितत्वमुक्तंस्यात् ।

तथाचनव्यभिचारपरिहारः । अन्यथापर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रापिअयोगोलकेकल्पितस्यवह्न्यभावस्यसत्त्वाद्व्यभिचारित्वंनस्यादितिभावः । ननुकल्पितत्वंनाभावविशेषणं किंनामाभावप्रतियोगिनोज्ञातृत्वस्यैव । एवंचब्रह्मणिकल्पितज्ञातृत्वसद्भावेनतदभावाभावान्नव्यभिचारइतिशंकते ॥ कल्पितस्येति ॥ गौरोहमिति ॥ अहमर्थनिष्ठस्यज्ञातृत्वस्यगौररूपवतिदेहेकल्पितत्वादितिभावः । नन्वत्राहमर्थएवज्ञातृत्वंप्रतीयतेनदेहइतिचेन्न । गौरोहमितिगौरत्वाहंत्वयोःसामानाधिकरण्यप्रतीत्याशरीराहमर्थयोरभेदप्रतीतेरितिभावः । देहादौ पक्षीभूते तथाचभागासिद्धिरितिभावः ॥ धर्मीति ॥ तथाचनासिद्धिः । देहेप्रतीयमान

रात् । कल्पितस्यज्ञातृत्वस्याभावोहेतुरितिचेन्न । गौरोहंजानामीतिकल्पितज्ञातृत्ववतिदेहादौतदभावासिद्धेः । धर्मिसमसत्तस्यज्ञातृत्वस्याभावोहेतुरितिचेन्न । तादृशज्ञातृत्ववत्यंतःकरणेतदभावा

स्यज्ञातृत्वस्यकल्पिततयाप्रातिभासिकत्वेनव्यावहारिकधर्मिभूतदेहसमसत्ताकत्वाभावादितिभावः ॥ तादृशज्ञातृत्ववतीति ॥ व्यावहारिकधर्मिभूतांतःकरणसमसत्ताकज्ञातृत्ववतीत्यर्थः । एवंचभागासिद्धिरितिभावः ॥ तादृशेति ॥ पारमार्थिकधर्मिभूतशुद्धब्रह्मसमसत्ताकज्ञातृत्वाभावस्यशुद्धेसत्त्वाद्व्यभिचारइतिभावः । ननुवृत्तिज्ञानेनभागासिद्धिः । अज्ञानत्वादित्यस्याज्ञप्तित्वादित्यर्थोविवक्षितः । वृत्तिरूपंज्ञानंचनभावव्युत्पत्त्याज्ञानशब्दवाच्यं किंतुज्ञायतेऽनयाचैतन्यमितिकरणव्युत्पत्त्यैव । भा

न्यायामृ० वव्युत्पत्त्यातद्वाच्यंतुवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवेत्यतोनदोषइत्याशंक्यदूषयति ॥ यदिचेति ॥ यदिचवृत्तिरज्ञप्तिरित्यन्वयः । श्रीनिवा०
॥ ६९ ॥ तत्रविवरणसंमतिमाह ॥ **सांख्येति** ॥ सांख्यावेदांतिनश्चसांख्यवेदांतिनस्तेषां । सांख्यरूपावेदांतिनइत्यर्थइत्यप्याहुः । मतइति जडत्व०
शेषः । बुद्धेरंतःकरणस्यवृत्तिःकरणव्युत्पत्त्याज्ञानमित्यन्वयः।अज्ञप्तित्वमपिवृत्तिरूपेज्ञानेनास्तीत्यसिद्धिरेवेत्याह॥**तर्हीति**॥ अप
रोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिबिंबितत्वनियमात्तस्यचज्ञप्तित्वात्ततोऽज्ञाननिवृत्त्यादिकंभविष्यतीत्यतउक्तंपरोक्षवृत्त्येति। परोक्षवृत्तौचैतन्य १।४
प्रतिफलननियमादेस्त्वन्मतेऽभावादज्ञाननिवृत्त्यादेर्ज्ञप्तिकार्यस्यततोपिदर्शनात्परोक्षवृत्तेरपिज्ञप्तित्वमवश्यमभ्युपेयमतोऽसिद्धि

**सिद्धेः। शुद्धेतादृशज्ञातृत्वाभावाच । नद्वितीयः। वृत्तिज्ञानेभागासिद्धेः। यदिचसांख्यवेदांतिनांतु** 136
**करणव्युत्पत्त्याबुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमितिविवरणोक्तेर्वृत्तिरज्ञप्तिस्तर्हिपरोक्षवृत्त्यास्वविषयेअज्ञाननिवृत्ति**
**व्यवहारस्मृतयोनस्युः । तासांज्ञप्तिकार्यत्वात् । धर्माधर्मादिकंचजानामीत्यनुभवश्चनस्यात् ।**

रित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ **तासामिति** ॥ स्मृतेःसंस्कारद्वारज्ञप्तिकार्यत्वंद्रष्टव्यं । तथाचज्ञप्तिभिन्नात्ज्ञ
प्तिकार्यंनदृष्टमितिभावः ॥ **जानामीति** ॥ ज्ञाअवबोधनइतिधातोःधर्मादिज्ञप्तिमानित्यनुव्यवसायरूपानुभवइत्यर्थः ।
ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिविषयत्वंधर्मादौप्रतीयते । तथाचज्ञप्तित्वरहितायांपरोक्षरूपायांधर्मादिवृत्तौज्ञप्तित्वमवगाहमानोनुभवःप्रमा ॥ ६९ ॥
नस्यादित्यर्थः । घटादिकंजानामीत्यनुभवःप्रमानस्यादित्यापादनंतुनशक्यं । ज्ञप्तित्वरहितायांअपरोक्षरूपायांघटादिवृत्तौज्ञ

प्तित्वमवगाहमानानुभवस्यप्रमात्वंभविष्यतिअपरोक्षवृत्तेरज्ञप्तित्वेपिचैतन्यरूपज्ञप्तिप्रतिबिंबनसद्भावादतोधर्मादिकमित्युक्तं ॥**किं
चात्मनीति**॥ त्वदभिप्रेतेआत्मरूपेज्ञानेज्ञानत्वाभावस्यापाद्यमानत्वेनतत्राज्ञानत्वरूपहेतोःसत्त्वाद्व्यभिचारइत्यर्थः। ज्ञानत्वव्याप
कानांसविषयत्वज्ञातृसाहित्यप्रमाऽप्रमान्यतरत्वादीनामभावान्नात्मनोज्ञानत्वमितिज्ञानत्वाभावंवक्तुंज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वाभा 137
वंतावदुपपादयति ॥ **तथाहीति** ॥ आत्मरूपज्ञानं चैतन्यरूपाज्ञप्तिरित्यर्थः ॥ **स्ववृत्तिविरोधेनेति** ॥ तथाहि । लोकेक्रिया
द्विविधादृष्टा सकर्मकाअकर्मकाचेति । तत्राकर्मकाक्रियाकर्त्राश्रितैवदृष्टा। यथाशयनासनादिक्रियादेवदत्ताश्रितैव । सकर्म

**किंचात्मनिव्यभिचारः। तथाहि। आत्मरूपंज्ञानंसविषयं निर्विषयंवा। आद्येपिस्वविषयं परविष**

काचक्रियाद्विविधा । काचनकर्त्राश्रिता यथाभोजनगमनादिक्रियादेवदत्ताश्रिता काचनकर्माश्रिता यथाछिदाछेद्यरूपकर्मा
श्रिता । तदिहज्ञानरूपाचक्रियासकर्मकेतिकर्माश्रिताकर्त्राश्रितावावाच्या तदत्रचैतन्यस्वरूपभूतज्ञानरूपक्रियांप्रतिब्रह्मणएव
विषयत्वांगीकारेतस्यैवकर्तृत्वात्तस्यैवचकर्मत्वात्कर्तृकर्मक्रियाणांसर्वासामप्येकत्वात्क्रियायाःक(र्म)र्मीभूतायांस्वस्यामेववृत्तिःप्रा
प्ता। इदंचविरुद्धं । नहिछिदाछिदायांवर्तते शयनंवाशयने।एवंचस्ववृत्तिविरोधेनब्रह्मस्वरूपज्ञप्तेःस्वविषयत्वंपरैर्नांगीकृत
मि(त्यर्थइ)तिसंप्रदायः। ( ननुस्यादयंस्ववृत्तिविरोधः। यद्यात्मनःकर्मत्वंस्यात् नचैतदस्ति येनक(र्म)र्मीभूतायांस्वस्यामेववृ

न्यायामृ०

॥ ७० ॥

त्तिग्राह्यास्ववृत्तिविरोधःस्यात् किंतु )। ननुब्रह्मणःस्वरूपज्ञानंप्रतिकर्मत्वाभावेपिविषयत्वमस्त्येव। नचतदेवकर्मत्वमितिवाच्यं। तयोर्भेदात्।तथाचनस्ववृत्तिविरोधइत्याशंकते॥नन्विति॥ ( तथाचब्रह्मस्वरूपभूतंज्ञानंस्वविषयमेवेतिनज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वव्यावृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपज्ञानेइतिनव्यभिचारइतिशंकते ॥नन्विति॥)कर्मत्वातिरिक्तंज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वमेवविषयत्वं। ज्ञानेचस्वविषयविषयकव्यवहारजननयोग्यत्वंसविषयकत्वमित्यर्थः। यत्रज्ञानानंतरंव्यासंगादिनाव्यवहारोनजातस्तत्रज्ञानेस्वविषय विषयकव्यवहारजनकत्वाभावात्तद्विषयेचज्ञानजन्यव्यवहारास्पद (रस्यदृष्ट) त्वाभावादव्याप्तिवारणाययोग्यत्वमित्युक्तं । योग्यत्वंचसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावः। तदिहज्ञानानंतरंव्यवहारेजननीयेव्यासंगाभावःसहकारीतदभावाद्व्यवहारोनभवति।

यंवा। नाद्यः। स्ववृत्तिविरोधेनपरैरस्वीकारात्। ननुस्वकर्मकत्वाभावेपिस्वव्यवहारजननयोग्यत्वरूपंस्वविषयत्वमस्ति। तत्स्वभावस्यापिस्फुरणस्यतद्व्यवहारजनकतयातद्विषयत्वमितिचित्सुखोक्ते

तत्सद्भावेतुभवत्येवेत्येवंव्यासंगदशायामपिउक्तरूपयोग्यतासद्भावान्नाव्याप्तिरितिभावः । ब्रह्मज्ञानस्यस्वकर्मकत्वाभावेपिस्वव्यवहारजननयोग्यत्वरूपंस्वविषयत्वमस्तीत्यत्रपरःस्वाचार्यसंमतिमाह ॥ तत्स्वभावस्यापीति ॥ आत्मस्वभावस्यापीत्यर्थः स्फुरणस्यज्ञानस्य तद्विषयत्वं तद्विषयकत्वं। एतदन्यस्यज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वभिन्नस्य । तथाचघटादौज्ञप्तिविषयत्वकर्मत्वयोरेकत्वदर्शनात्ब्रह्मणोज्ञप्तिकर्मत्वमनंगीकृत्यतद्विषयत्वांगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । ननुज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपविषय

श्रीनिवा०

जडत्व०

१। ४

138

॥ ७० ॥

त्वातिरिक्तंज्ञप्तिकर्मत्वंघटादावस्त्येवेतिउक्तमसदित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नहीत्यादिना ॥ एकदेशिमतेनाह ॥ तदाकारावृत्तिरिति ॥ घटाद्याकारांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः ॥ तांचप्रतीति ॥ तदाकारावृत्तिर्ज्ञप्तिरितिमतेतांप्रतिकर्मत्वंनामतत्कारकविशेषत्वं । तत्प्रतिबिंबितंचैतन्यंज्ञप्तिरितिमतेतांप्रतिकर्मत्वंनामतज्जन्येत्यादिरूपमितिविवेकः । घटादेश्चैतन्यकारकत्वाभावेनतत्कारकविशेषत्वरूपकर्मत्वस्यद्वितीयमतेऽयोगादितिध्येयं । कर्त्रादिकारकव्यावृत्त्यर्थंविशेषपदं ॥ तज्जन्येति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्येत्यर्थः । अतिशयविशेषणमेतत् । अतिशययोगित्वं अतिशयजन्यव्यवहारयोगित्वमित्यर्थोद्रष्टव्यः । 134

रितिचेन्न । घटादावप्येतदन्यस्यज्ञप्तिकर्मत्वस्याभावात् । नहिघटादावपितदाकारवृत्तिः तत्प्रतिबिंबितचैतन्यंवाज्ञप्तिः । तांचप्रतिकर्मत्वंतत्कारकविशेषत्वंवातज्जन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वंवेतियुक्तं ।[1]ज्ञातैकसतिसुखादौशुक्तिरूप्यादौचोक्तरूपज्ञप्तिकर्मत्वाभावापातात् ।

अन्यथाप्राप्तप्रकाशप्रतिबंधरूपावरणस्ययोऽभिभवोध्वंसःतद्रूपातिशययोगित्वं । तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यएवस्यात्नघटादावितिध्येयं । यद्वावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्योयआवरणाभिभवरूपोतिशयः भग्नावरणचित्संबंधइतियावत् । तद्रूपातिशययोगित्वमितिव्याख्येयं । इदंचघटादावस्तीतिध्येयं । ज्ञानकर्मत्वेनसंप्रतिपन्नेदुःखादौनिरुक्तंकर्मत्वमव्याप्तमित्याह ॥ ज्ञातैकसतीति ॥ दुःखादीनामविद्यावृत्तितत्प्रतिबिंबितसाक्षिचैतन्यविषयत्वेनोक्तरूपज्ञप्तिद्वयंप्रतिकारकविशेषत्वाभावादित्यर्थः । एतदुपपादनायज्ञातैकसतीत्युक्तं । दुःखादीनांशुक्तिरूप्यादीनांचप्रातिभासिकत्वेनप्रतीतिसमयमात्रवृत्तित्वेनज्ञातैकसत्त्वात्तत्रचाव

1 ज्ञातैकसत्त्वं च प्रत्यक्षयोग्यत्वे सति स्वाधिकरणकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वम् ॥

न्यायामृ० ॥ ७१ ॥

श्रीनिवा० जडत्व० ११४ 150

रणाभावेनआवरणाभिभवरूपातिशययोगित्वाभावेनकर्मत्वाभावापातात् । तथादुःखादेर्ज्ञातैकसत्त्वेनज्ञप्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वा
भावेनवृत्तिरूपज्ञप्तिकारकत्वरूपंकर्मत्वमपिनास्ति । कारकत्वस्यजनकत्वगर्भत्वेनतस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात् अतोऽव्याप्तिरित्य
र्थः । उक्तयोःकर्मत्वलक्षणयोरतिव्याप्तिंचाह ॥ ब्रह्मणोपीति ॥ चरमवृत्तेर्ब्रह्माकारतयातांप्रतिब्रह्मणःकारकत्वात् चरमवृत्ते
श्चित्प्रतिफलनाभावेवृत्तेर्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वायोगात्तदन्यथानुपपत्त्याघटाकारवृत्तिवत्चित्प्रतिफलनयुक्ततायाअवश्यंवाच्यत्वे-
नब्रह्माकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यंप्रतिब्रह्मणोपिकर्मत्वात् । सकलसामर्थ्यविधुरस्यकारकत्वंनास्तीत्येतच्चनिराकरिष्यतइतिहृदयं ।

**ब्रह्मणोपिचरमवृत्तिविषयस्योक्तरूपांज्ञप्तिंप्रत्युक्तरूपकर्मत्वापाताच्च । किंतुवृत्त्याभिव्य
क्तंघटाद्यधिष्ठानचैतन्यंतज्ज्ञप्तिः।नचतस्यघटादावपिव्यवहारादन्यत्कृत्यमस्ति । इयां
स्तुभेदः घटादिःस्वान्यज्ञप्तिकर्म, चैतन्यंतुस्वस्वरूपज्ञप्तिकर्मेति । नद्वितीयः, मोक्षेप**

तादृशचैतन्यजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वात्ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विषयत्वातिरिक्तंकर्मत्वंनिरस्यज्ञानजन्यव्यव
हारयोग्यत्वरूपंविषयत्वमेवकर्मत्वंघटादावित्याह॥किंत्विति॥तज्ज्ञप्तिःघटज्ञप्तिः । इत्येवत्वयावाच्यमितिशेषः।तस्यज्ञप्तिरूपघटा
धिष्ठानचैतन्यस्य । एवंघटचैतन्ययोर्ज्ञप्तिकर्मत्वेपिआंतरालिकमेवभेदमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ ( स्वस्वरूपास्वाख्या ) एवंस
तिकर्मत्वविषयत्वयोरैक्येनब्रह्मणोपिकर्मत्वावश्यंभावात्स्ववृत्तिविरोधादितिभावः ॥ मोक्षइति ॥ तथाचमोक्षकालेसाक्षिणो ॥ ७१ ॥

निर्विषयत्वंस्यादितिभावः । मोक्षकालेपिसाक्षिणोमयापूर्वंसुखादिकमनुभूतमित्येवंरूपेणातीतविषयकत्वंभविष्यतीत्याशंक्यतद
तीतंकिंसाक्षान्मोक्षेसाक्षिणोविषयः । ज्ञानादिद्वारावा । नतावद्द्वितीयः । उपनायकस्यवृत्तिज्ञानस्यमोक्षेऽभावादित्यभिप्रे
त्यप्रथमपक्षंनिराचष्टे ॥ त्वन्मतेचेति ॥ वर्तमानस्यैवेति ॥ योग्यस्यैवसुखादेरित्यर्थः । तथाचातीतसुखादेःनसाक्षात्साक्षि
विषयत्वमितिभावः । साक्षिणोतीतविषयत्वेदूषणांतरमाह ॥ वह्निरिति ॥ वह्निरत्रपर्वतेपूर्वमासीदित्यनुमितौयथातीतवह्न्युु
ल्लेखोभवत्येवंमोक्षेसुषुप्तौचअतीतविषयोल्लेखरूपसंसाराख्योपप्लवःस्यात् । तथाचमोक्षसुषुप्त्योर्निष्प्रपंचतानस्यादित्यर्थः । त

राभावात् । त्वन्मतेचवर्तमानस्यैवसाक्षात्साक्षिविषयत्वात् । वह्निरासीदित्याद्यनुमि
ताविवसाक्षिज्ञानेमोक्षसुषुप्त्योरतीतविषयोल्लेखरूपोपप्लवापाताच्चनिर्विषयत्वेतुज्ञान
त्वमेवनस्यात् तद्धिविषयानुल्लेखित्वं । नतूल्लिखितस्यविषयस्यावर्तमानत्वमत्यंता

थाचज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वरहितत्वान्नज्ञानमात्मेतितत्राज्ञानत्वहेतोर्व्यभिचारःसुस्थइतिभावः । आत्मरूपंज्ञानंनिर्विषयमिति
द्वितीयपक्षंदूषयति ॥ निर्विषयत्वइति ॥ आत्मानज्ञानं निर्विषयत्वात् घटवदित्यत्रनिर्विषयत्वंनामअवर्तमानविषयत्वंवा
अत्यंतासद्विषयकत्वंवा । आद्येऽतीतज्ञानेव्यभिचारः। द्वितीयेतुच्छज्ञानेव्यभिचारइत्याशंकांनिराकुर्वन्हेतुस्वरूपमाह॥तद्धीति
॥निर्विषयत्वमित्यर्थः । अत्रबालमूकादिज्ञानव्यतिरिक्तत्वंहेतौविशेषणीयं। अतोनतत्रव्यभिचारइतिध्येयं । ननुनिर्विषयत्वेज्ञान
मेवनस्यादित्युक्तमयुक्तं निर्विषयत्वेपिकदाचित्सविषयत्वमात्रेणज्ञानत्वमस्तु । तथाचमोक्षकालीनात्मरूपज्ञानस्यसंसारावस्थायांस

141

विषयकत्वाज्ज्ञानत्वमुपपन्नमित्यप्रयोजकतामाशंक्यनिराकरोति ॥नचेति॥ सप्रतियोगिकइति॥ तथाचाभावादौसप्रतियोगिकत्वादीनांस्वभावत्वमिवब्रह्मरूपज्ञानेपिसविषयत्वंस्वभावएवेत्यंगीकर्तव्येकदाचित्सविषयत्वस्याप्रयोजकत्वात्। मोक्षेचात्मरूपज्ञानस्यसविषयकत्वाभावाज्ज्ञानत्वंनस्यादेवेत्यर्थः। मोक्षेविषयानुल्लेखेब्रह्मरूपज्ञानस्यज्ञानस्वभावहान्यापत्त्याज्ञानत्वाभावमुक्त्वादोषांतरमाह॥ परमेति॥मोक्षेआत्मरूपज्ञानस्यनिर्विषयत्वांगीकारेआनंदस्यआत्मरूपज्ञानाविषय(त्वापत्त्या)त्वप्राप्त्याआनं(दप्रकाशएवन)दाप्रकाशएवस्यात्। तथाचमोक्षस्यपरमपुरुषार्थत्वं नस्यादित्यर्थः। नचानंदरूपत्वाद्युक्तंपरमपुरुषार्थत्वमितिवाच्यं। द्रविणवत्त्वेहिपारिवृढ्यं नतुद्रविणत्वेऽतस्तन्न्यायेनानंदप्रकाशोऽवश्यंवाच्यइतिभावः। निर्विषयत्वेज्ञानमवेनस्याद्धटवदितिभगवत्पादीयवाक्येनिर्विषयत्वाज्ज्ञानमेवनस्यादित्यंशमुपपाद्यघटवदित्यंशमुपपादयति ॥ अर्थेति ॥ ज्ञानस्वभावेति ॥ ज्ञानस्वरूपलक्षणेत्यर्थः। "बुद्धिरर्थप्रकाशन"मितिवचनादितिभावः। नन्वर्थप्रकाशात्मकत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वमस्तु नच घटादेरपिज्ञानत्वापत्तिः अर्थाप्रकाशकंयज्जडंतद्व्यावृत्तत्वमेवज्ञानत्वमित्यंगीकृतत्वात् घटादेस्त्वर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरभावादितिचेन्न। ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वाभावेऽर्थाप्रकाशकजडव्यावृत्तेरेववक्तुमशक्यत्वादित्याह ॥ अर्थाप्रकाशेति ॥

सत्त्वंवा येनातीतादिज्ञानेतुच्छज्ञानेचव्यभिचारःस्यात्। नचकदाचित्सविषयत्वमात्रेणज्ञानत्वं। सप्रतियोगिकेअभावादौसप्रतियोगिकत्ववत्सविषयकेइच्छादौघटादिज्ञानेचसविषयकत्वादेःस्वभावत्वदर्शनात्। परमपुरुषार्थेमोक्षेआनंदाप्रकाशापाताच्च। अर्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वे

1 आदिपदेन

ज्ञात्रभावादिति॥ नतावदात्मस्वरूपभूतज्ञानस्यआत्मैवज्ञाता कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रविरोधात्।नापिपरः मोक्षेपराभावादित्यर्थः।एवंकर्तृकर्मणोरभावेपिज्ञानत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ नन्वात्मस्वरूपज्ञानस्यानादित्वान्नज्ञात्राद्यपेक्षा अनादिनःपरानपेक्षत्वादित्यतआह ॥यदिचेति॥ तदनपेक्षा कर्त्राद्यनपेक्षा । ब्रह्मसत्तायाः ब्रह्मकर्तृकसत्तायाः अस्तिब्रह्मेत्यादावितिशेषः। ब्रह्म 143

घटादेरपिज्ञानत्वापात्ताच्च।अर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरपिअर्थप्रकाशात्मकत्वंविनाऽयोगाच्च। एवंज्ञात्रभावादपिनज्ञानं । नहिभोज्यभोक्तृरहिताभुक्तिरस्ति। यदिचज्ञानस्यानादित्वात्तदनपेक्षातर्ह्यनादेःप्रागभावादेःप्रतियोगिनिजातिरूपस्यधर्मस्यव्यक्तिरूपेधर्मिणिजीवब्रह्मविभागस्यचधर्मिप्रतियोगिनोर्वेदरूपस्यशब्दस्यचवक्तृवाच्ययोरज्ञानस्यचाश्रयविषययोर्ब्रह्मसत्तायाश्च कर्तर्यपेक्षानस्यात् । तथाचास्तिब्रह्मेत्यादौकर्तरिलकारोनस्यात्। अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञानस्यचोत्पत्त्यर्थंविषयाद्यनपेक्षत्वेपितन्निरूप्यत्वदर्शनेनज्ञानस्यज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वस्वभावत्वाच्च ।

सत्तायाःकर्तर्यपेक्षानास्त्येवेतिचेत्तत्राह॥ तथाचेति॥ कर्तरि कर्त्रर्थे लकारः अस्तीत्यत्रलड्रूपः। कर्तरिलटोविधानादितिभावः। ननुज्ञातृज्ञेयादिनिरूप्यस्वभावत्वमप्युत्पत्त्यर्थमेवांगीकार्यं आत्मज्ञानस्यचानादित्वेनतदभावान्नतन्निरूप्यस्वभावत्वकल्पनमिति मंदाशंकानिरासायोक्तं ॥ अतीतादीति ॥ दृष्टांतोयं। ईश्वरादिज्ञानंदार्ष्टांतिकमितिबुध्याविवेकः । अतीतादिज्ञानस्यविष

याभावान्नोत्पत्त्यर्थंतदपेक्षा ईश्वरज्ञानस्यतुनित्यत्वादितिज्ञेयं । ज्ञानस्यज्ञेयादिनिरूप्यस्वभावत्वेऽनुभवंप्रमाणयति॥इदमिति॥ इदमितिविषयस्यअहमितिज्ञातुरुल्लेखइतिज्ञातव्यं॥ज्ञातुरिति ॥ ज्ञातुर्योर्थप्रकाशःतदेवज्ञानमित्यर्थः । ज्ञातुरितिकर्त्रपेक्षाअर्थे तिज्ञेयापेक्षाचोक्तेतिभावः।ज्ञानविशेषाभ्यांप्रमाऽप्रमाभ्यांबहिर्भूतत्वाच्चनात्माज्ञानमित्याह॥ किंचात्मेति॥तद्वेद्यस्य प्रमारूपसा क्षिवेद्यस्य प्रमायास्सदर्थविषयकत्वनियमादितिभावः । नन्वित्यनंतरं( यइति )यदितिशेषः॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरण

इदमहंजानामीतिह्यनुभवः। उक्तंहिविवरणे।"ज्ञातुरर्थप्रकाशस्यज्ञानत्वा"दिति। तथाच "ज्ञातृज्ञेय विहीनंतेब्रह्मज्ञानात्मकंयदि। भोक्तृभोज्यविहीनापिभवेत्तर्हिभुजिक्रिया"। किंचात्माज्ञानंचेत्प्र माभ्रमोवा। नाद्यः। तद्वेद्यस्याविद्यादेस्तात्विकत्वापातात्। नांत्यः। दोषाजन्यत्वात्। नन्वंतःकरणवृ त्तिप्रतिबिंबितस्सप्रमा। अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितस्तुभ्रमइतिचेन्न। स्वभावप्रश्नंप्रत्यस्यानुत्तरत्वात्।

वृत्तिप्रतिप्रबिंबितात्मचैतन्यमितियावत्॥ अविद्येति ॥ अविद्यावृत्तिबिंबितसाक्षिचैतन्यमितियावत्॥ स्वभावेति॥ यन्मोक्षेप्य(नु)निवर्तमानंशुद्धात्मस्वभावभूतंज्ञानंतत्प्रमारूपंवाभ्रमरूपंवेतिप्रश्नस्यांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादेःप्रमात्वा दिकथनस्यानुत्तरत्वात् वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादेःसंसारकालीनत्वात्तत्प्रमात्वादिकथनमयुक्तमित्यर्थः । नन्वात्मरूपंज्ञानंस्व भावतःप्रमाऽप्रमाबहिर्भूतमितिस्वभावप्रश्नस्योत्तरंवदामइतिचेत्तत्राह॥ स्वभावतइति॥ रूपद्वयेति॥ प्रमात्वाप्रमात्वाख्यध

मद्वयेत्यर्थः॥ ज्ञानमपीति॥ यावद्विशेषाभावेसामान्यायोगाद्व्यभिचारइतिभावः॥निरस्तत्वादिति॥अस्वप्रकाशत्वंदृश्य त्वमित्यत्रेतिशेषः॥ आत्मत्वमिति॥ अनात्मत्वप्रतियोगिभूतमित्यर्थः॥ एकत्वादिति॥ जातेरनेकानुगतत्वावश्यंभावा दित्यर्थः। ननुविशिष्टात्मनांबहूनांसत्त्वात्तदनुगतमात्मत्वंजातिर्भविष्यतीत्यतआह॥ विशिष्टेति॥ तथाचविशिष्टात्मनांमि थ्यात्वेनपक्षनिक्षिप्तत्वेनतत्रानात्मत्वहेतोर्भागासिद्धिरित्यर्थः॥ निरस्तत्वादिति॥ तथाचज्ञातृत्वादीनामात्मत्वेअज्ञातृत्वम

स्वभावतोरूपद्वयहीनश्चेत्स्वभावतोज्ञानमपिनस्यात्। नतृतीयः। निरस्तत्वात्। चतुर्थेपिनतावदात्मत्वंजातिविशेषः। आत्मनएकत्वात्। विशिष्टात्मनांभे देपितेषांपक्षनिक्षिप्तत्वात्। नापिज्ञातृत्वंवाज्ञानत्वंवास्वप्रकाशत्वंवा निरस्त त्वात्। नाप्यानंदत्वं। जन्मादिमत्यऽनात्मनिवैषयिकानंदेऽनानंदत्वासिद्धेः।

ज्ञानत्वमस्वप्रकाशत्वंचानात्मत्वमित्युक्तंस्यात् तथाचाद्यस्याहमर्थेऽसिद्धिःद्वितीयस्यवृत्तिज्ञानेतृतीयस्यफलाव्याप्यत्वेसत्यपरो क्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपस्यघटादौअविद्यादौचासिद्धिः शुक्तिरूप्येसाधनवैकल्यंचेतितिनिरस्तमित्यर्थः॥ वैषयिकेति॥ तस्यमिथ्यात्वेनपक्षनिक्षिप्तत्वादितिभावः । ननुवैषयिकानंदस्यात्माभिन्नत्वेनपक्षबहिर्भावएवेतिनासिद्धिरित्यतउक्तंजन्मादिम त्यनात्मनीति। अनात्मनि जडइत्यर्थः। तथाचानादिभूतेनचेतनभूतेनात्मनानाभेदइतिभावः। ननुनात्मस्वरूपानंदातिरिक्तो

वैषयिकानंदोस्ति नचविषयभोगादिजन्योऽनुभवसिद्धइतिवाच्यं । विषयसंबंधेनापिआत्मस्वरूपानंदएवाभिव्यज्यतइतिविवरणोक्तेरितितत्राह ॥ तस्यापीति ॥ वैषयिकानंदस्याप्यात्मस्वरूपत्वइत्यर्थः । अनुभवेन प्रत्यक्षेण ॥ साधनेति ॥ सुखंतारतम्यवत् उत्कृष्टापकृष्टसाधनजन्यत्वादितियुक्त्याचेत्यर्थः ॥ नस्यादिति ॥ तथाचवैषयिकानंदस्यानुभवादिसिद्धतारतम्यवत्त्वान्नाखंडैकरसात्माभिन्नत्वमितिभावः । नन्वानंदेनतारतम्यं किंत्वभिव्यक्तावेव तत्तारतम्यमेवचानंदेउपचर्यते उक्तानुभवादिकमपितदभिव्यक्तितारतम्यविषयकत्वेनान्यथासिद्धमित्यतआह ॥ अखंडेति ॥ यत्सावयवंवस्तुतत्रकेषांचिदवयवानांव्य

तस्याप्यात्मत्वेनीरपानजातात्क्षीरपानजंसुखमधिकमित्यनुभवेनसैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिश्रुत्यासाधनतारतम्यादियुक्त्याचसिद्धमानंदतारतम्यंचनस्यात् । अखंडेस्वरूपानंदेअभिव्यक्तितारतम्यस्याप्ययोगात् । विरोधिनोदुःखस्यसर्वात्मनाभावेपिसुखेतारतम्यानुभवाच्च ।

क्तौवस्तुनोऽपकृष्टाव्यक्तिः बह्ववयवव्यक्तौचोत्कृष्टाव्यक्तिरित्याद्यभिव्यक्तितारतम्यंसखंडेसावयवेएववस्तुनिदृष्टं नाखंडेआत्मस्वरूपानंदइत्यर्थः । ननुवैषयिकानंदआत्मस्वरूपमेव । नचतारतम्यानुपपत्तिः यावानानंदस्तावतीदुःखनिवृत्तिर्भवतीतितद्विरोधियद्दुःखंतन्निवृत्तावेवतारतम्यांगीकारादित्यतआह ॥ विरोधिनइति ॥ सर्वात्मनादुःखतद्ध्वंसाभ्यांरहितेकस्मिंश्चित्पुरुषेनीरपानजात्क्षीरपानजंसुखमधिकमितिसुखतारतम्यानुभवात्स्वरूपानंदेचतदयोगात्तदतिरिक्तेवैषयिकानंदेंगीकार्येतत्रानानंदत्वहे

तोरसिद्धिरितिभावः । वैषयिकानंदस्यस्वरूपानंदाद्भेदेनानुभूयमानत्वादपितदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यमित्याह ॥ अंतःकरणेति ॥ यथास्वरूपज्ञानातिरिक्तमंतःकरणवृत्तिरूपंज्ञानंजानामीत्यनुभवविषयोंगीक्रियते तथाहंसुखीत्यनुभवविषयभूतं स्वरूपानंदातिरिक्तंअंतःकरणवृत्तिरूपंवैषयिकंसुखमप्यवश्यमंगीकार्यं । एवंचांतःकरणवृत्तिरूपज्ञानवदंतःकरणवृत्तिरूपजडभूतवैषयिकानंदानंगीकारेऽहंसुखीतिअहमर्थस्यसुखित्वावगाह्यनुभवोनस्यात् । स्वरूपसुखस्याहमर्थनिष्ठत्वाभावात् । ननुअहमितिप्रतीयमानोप्यात्मैवेतिचेन्न । तर्हिसुतरामहंसुखीत्यनुभवायोगः । अहमितिप्रतीयमानस्यात्मनस्सुख(आनंद)स्वरूपत्वात्स्व 157

अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानवत्तद्वृत्तिरूपसुखाभावेअहंसुखीत्यनुभवायोगाच्च । [1] अनानंदत्वस्यमिथ्यात्वंप्रत्यप्रयोजकत्वाच्च । नाप्यहंत्वं । तदभावस्याहंकारेऽसिद्धेः । आत्मनिव्यभिचाराच्च । नापिप्रत्यक्त्वं । उक्तादन्यस्यतस्याभावात् । नाप्यपरिच्छिन्नत्वं । निरसिष्यमाणत्वात् । नाप्यबाध्यत्वं ।

स्मिन्स्ववत्तायानिर्विशेषवादिनात्वयावक्तुमशक्यत्वात्।तथाच(स्वरूपानंदातिरिक्ते)वैषयिकानंदेंगीकार्येतत्रानानंदत्वहेतोरसिद्धिरितिभावः । अप्रयोजकतांचाह॥ अनानंदत्वस्येति ॥तद्रूपानात्मत्वस्येत्यर्थः॥ आत्मनीति ॥ अहंकारनिष्ठाहंत्वस्याभावआत्मन्यप्यस्तीतिअनहंत्वहेतोर्व्यभिचारइतिभावः ॥ उक्तादन्यस्येति ॥ आत्मत्वानंदत्वाहंत्वादेःसकाशादन्यस्यप्रत्यक्त्वस्याभावादित्यर्थः । तच्चदूषितमितिभावः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति ॥ अपरिच्छिन्नत्वमात्मत्वंचेदनात्मत्वादित्यस्यपरिच्छिन्न

त्वादित्यर्थःस्यात् । सचपरिच्छिन्नत्वहेतुःदेशकालादावसिद्ध्यादिनानिरसिष्यतइतिभावः ॥ **साध्येति** ॥ तथाचानात्मत्वंनाम बाध्यत्वमित्युक्तंस्यात् । तदेवचमिथ्यात्वमितिसाध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ **आत्मशब्दवाच्यइति** ॥ "आत्मादेहेधृतौजीवे(जीवे धृतौदेहे )स्वभावेपरमात्मनी "त्यभिधानादितिभावः ॥ **तल्लक्ष्यत्वमिति** ॥ तथाचात्मनिआत्मशब्दालक्ष्यत्वरूपानात्मत्वाभावान्नव्यभिचारः । आत्मशब्दवाच्येदेहादौसत्त्वान्नासिद्धिरितिभावः ॥ **तत्प्रतिपाद्यत्वमिति** ॥ वाच्यत्वलक्ष्यत्वसाधारणमित्यर्थः । हेतोः आत्मशब्दालक्ष्यत्वहेतोः । आत्मशब्दलक्ष्यत्वस्यकेवलान्वयित्वादितिभावः । आत्मशब्दाप्रतिपाद्यत्वरूपहेतोर

**(हेतोः)साध्यावैशिष्ट्यात् । नाप्यात्मशब्दवाच्यत्वं । अवाच्येआत्मनिहेतोर्व्यभिचारात् आत्मशब्दवाच्येदेहादावसिद्धेश्च । नापितल्लक्ष्यत्वं । तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रंवा । इंद्रियादावात्मशब्दलक्ष्येहेतोर्भागासिद्धेः । नापिपराभिप्रेतं । मयाज्ञातृत्वमात्मत्वमित्यंगीकारात् । तस्मान्नचतुर्थः । नापिपंचमः । मयाअज्ञातृत्वंजडत्वमित्यंगीकारात् ।** 148

पिलक्षणयातत्प्रतिपाद्येंद्रियादावसिद्धिश्चद्रष्टव्या ॥ **परेति** ॥ मायावाद्यपेक्षयापरेषांतत्ववादिनामस्माकंयदभिप्रेतमात्मत्वंतदेवमयापिहेतूक्रियतइतिवक्तुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ **मयेति** ॥ यथोक्तमाचार्यैः" जडत्वंचाप्रमातृत्वमेवे"ति । तथाचतदभावरूपानात्मत्वंचनत्वयाहेतूकर्तुंशक्यं । आत्मनिव्यभिचारादहमर्थेऽसिद्धेश्चेतिभावः । पराभिप्रेतमेवजडत्वमितिपंचमःकुतोनयुक्तइ ॥ ७५ ॥
त्यतआह ॥ **मयेति** ॥ तच्चात्मादौव्यभिचारादिनात्वयावक्तुंनशक्यतइतिभावः । तत्वशुद्धिः मायावा(दि)दग्रंथविशेषः ॥

---

**निरस्तइति** ॥ अचेतनत्वंजडत्वमेव तच्चदूषितमितिभावः । यद्वाऽचेतनत्वंचेतनत्वाभावः तत्रचेतनत्वंजातिविशेषोवाज्ञातृत्वंवेत्याद्यात्मत्वनिर्वचनदूषणेनदूषितप्रायं । अतोमिथ्यात्वसाधनायपरोपन्यस्तोऽचेतनत्वहेतुरपिपरास्तइत्यर्थः ॥ **इतिजडत्वहेतुभंगविवरणं ॥ ४ ॥ देशतइति** ॥ देशांतरेऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ **कालतइति** ॥ कालांतरेऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ **वस्तुतइति** ॥ 149
अन्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः । देशकालयोर्हेत्वभावंप्रत्यक्षा( गमानुमानै )नुमानागमैरुपपादयति ॥ **अवकाशरूपेति** ॥ अ

**एतेनतत्वशुद्ध्युक्तोऽचेतनत्वहेतुरपिनिरस्तइति ॥ ४ ॥ इतिजडत्वहेतुभंगः ॥ ४ ॥ परिच्छिन्नत्वमपिदेशतःकालतोवस्तुतोवा । नाद्यद्वितीयौ । देशकालाज्ञानेषुत्वदभिमतेवियदादेरूप्यादेश्चप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधेचासिद्धेः । अवकाशरूपदेशस्यकालस्यचाऽपरिच्छिन्न(तयैव)त्वेनैवधर्मिग्राहिणासाक्षिणा "आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः । सदेवसौम्येदमग्रे । दृष्ट्वैवतंमुच्यते ।**

व्याकृताकाशरूपेत्यर्थः ॥ **अपरिच्छिन्नत्वेनैवेति** ॥ देशस्यदेशांतरनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वेनैवकालस्यचप्रध्वंसाप्रतियोगित्वेनैवेत्यर्थः ॥ **इदमग्रइति** ॥ जगत्सृष्टेःप्राक्प्रलयेकालस्यसत्त्वोक्त्यानित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ **दृष्ट्वैवेति** ॥ दृष्ट्वेत्यस्यदर्शनानंतरमित्यर्थः । तथाचापरोक्षज्ञानेनसर्वस्यापिजगतोनिवृत्तत्वात्कतकरजोवद्वेणुसंघर्षजाग्निवच्चस्वस्यापिनष्टत्वात्तदनंतरमित्युक्त्यासाक्षात्कारानंतरमपिकालःप्रतीयते । तथाचतस्यनिवर्तकाभावेननित्यत्वावगमान्नकालतःपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥

"अथ मर्त्योऽमृतोऽमृतो भवति" इति मन्त्रस्य पूर्वभागः "यदा सर्वे प्रलीयन्ते" इत्यादि ।





अथेति॥" यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिस्थिता "इतिज्ञानेनसर्वकामप्रहाणानंतरममृतोभवतीत्युच्यते । तथाचज्ञानेनसर्वकामप्रहाणानंतरमपिकालसत्त्वस्याथेत्यनेनावगमात्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ यत्रत्विति ॥ यत्रत्वस्येत्यस्ययस्यामवस्थायामित्यर्थकत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षावस्थायामपिकालसत्त्वप्रतीत्यातस्यनित्यत्वसिद्धेर्नतस्यकालतःपरिच्छेदइतिभावः । नन्वाकाशेनानित्यत्वरूपकालपरिच्छेदराहित्यं "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूत" इतिश्रुतेःसिद्धजन्यत्वेनहेतुनाध्वंसप्रतियोगित्वरूपकालपरिच्छिन्नत्वस्याकाशेऽनुमातुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ आकाशइति ॥ नाव्याकृताकाशविषया(येयं)श्रुतिःकिंतुभूताका

अथमर्त्योऽमृतोभवति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू "दित्यादिश्रुत्या सदासर्वत्रकार्यदर्श
नादियुक्त्याचसिद्धेः । "आकाशःसंभूत "इत्यादिश्रुतेश्चभूताकाशविषयत्वात् ।
उक्तंचाकाशद्वैतमन्यत्र । अत्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीत्यस्यव्याहतत्वाच ।

शविषया । भागासिद्धिश्चाव्याकृताकाशएवास्माभिरभिहितेत्याशयः । आकाशद्वयमप्रामाणिकमितिचेत्तत्राह ॥ उक्तंचेति ॥ भूताकाशोऽव्याकृताकाशश्चेत्याकाशद्वयंवियत्पादेसुधायांटीकाकृद्भिरस्माभिश्चचंद्रिकायांप्रतिपादितमित्यर्थः । देशकालयोर्देशांतरेऽसत्त्वरूपंदेशतःपरिच्छिन्नत्वंकालांतरेऽसत्त्वरूपंकालतःपरिच्छिन्नत्वंचवदतात्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीतिप्रतीतिरंगीकार्या|अस्तीतिचेत्तत्राह ॥ अत्रेति ॥ अत्रेदानींशब्दाभ्यामधिकरणतयादेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तयोर्निषेधेव्याहतिरित्यर्थः । 

स्ति

नन्वत्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीतिप्रतीत्यादेशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंनोच्यते येनव्याहतिःस्यात् किंतु ब्रह्मकुत्रचित्कदाचिद्देशकालौविनास्तीति । तथाचयत्रयदाब्रह्मास्तितत्रतदादेशकालयोरभावप्राप्त्यादेर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदसिद्धिरित्यतआह ॥ ब्रह्मेति ॥ कुत्रचित्कदाचिच्छब्दाभ्यांदेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तौविनाब्रह्मास्तीत्यभिधानेव्याघातइत्यर्थः । किंचदेशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदनिरूपणार्थमपिदेशकालयोरपरिच्छेदसिद्धिरित्याह ॥ देशकालयोरिति ॥ देशादेर्देशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंवदतायदुपाधौदेशकालौवर्तेतेतदुपाधौतयोर्निषेधेविरोधापत्त्यादेशकालयोर्निषे

ब्रह्मकुत्रचित्कदाचिद्देशंकालंचविनास्तीत्यस्यापिव्याहतत्वाच्च । देशकालयोः स्वोपाधौनिषेधेविरोधेनाविरोधायनिषेधोपाधितयादेशकालांतरयोरावश्यकत्वाच्च ।

धोपाधिभूतावन्यौसत्यभूतौदेशकालौदेशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदशून्यावपरिच्छिन्नावेववक्तव्यौ । तयोरपिपुनर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदवत्त्वेपुनस्तयोर्यदुपाधौतौदेशकालौवर्तेतेतदुपाधावेवतयोर्निषेधेविरोधापत्त्यापुनस्तयोर्देशकालयोर्निषेधाधिष्ठानभूतावन्यौदेशकालौसत्यभूतौअपरिच्छिन्नावेववाच्यावित्येवमनवस्थास्यादतस्तद्भीत्याकयोश्चिद्देशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदाभावरूपमपरिच्छिन्नत्वमंगीकार्यमतोसिद्धिरितिभावः । ननुदेशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंनोच्यते । येनैतन्निषेधाधि(करण)ष्ठान(भूत)तयादेशकालांतरयोस्सत्यभूतयोरपरिच्छिन्नयोःस्वीकारापत्तिः । किंनाम(अंतरपदंविहाय)देशादावस

त्वमेवदेशादिपरिच्छिन्नत्वमित्युच्यते । इदंचदेशेकालेचास्ति देशस्वरूपेदेशस्यावृत्तित्वात् कालस्वरूपेचकालस्यावृत्तेः । अन्यथाऽऽत्माश्रयात् । अतोदेशादौनिषेधरूपपरिच्छिन्नत्वसद्भावेननासिद्धिरित्यतआह ॥ देशइति ॥ स्वनिर्वाहकतयेति ॥ स्वस्मिन्स्वस्याधाराधेयभावघटकतयेत्यर्थः । नात्माश्रयदोषेणदेशकालयोःस्वस्वरूपेऽवृत्तिर्वाच्या । प्रमेयत्वादिवदभेदेनसंबंधेनस्वस्मिन्नपिवृत्तेःप्रामाणिकत्वात् । तथाचदेशकालयोर्देशादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वमप्यसिद्धमितिभावः । प्रतिज्ञातामज्ञाने हेत्वसिद्धिमुपपादयति ॥ अज्ञानस्येति ॥ अपरिच्छिन्नत्वोपपादनायसर्वगतेत्युक्तं । (सर्वगत)अपरिच्छिन्नदेशकालोपादा(नं

**देशस्सर्वत्रास्तिकालस्सदास्तिपूर्वःकालइत्याद्यबाधितप्रतीत्यातयोःस्वनिर्वाहकतयाप्रमेयत्वादिवत्स्वसंबंधसंभवाच्च।अज्ञानस्यचसर्वगतदेशकालोपादानत्वेनसर्वगतंब्रह्मप्रतिविषयसंबंध्यावरणत्वेनचदेशादिपरिच्छेदायोगात्।**

चाज्ञानं)नत्वादज्ञानंसर्वगतमेववाच्यमिति नतस्यपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वेयुक्त्यंतरंसर्वगतंब्रह्मेति । द्विविधमावरणंलोकेदृष्टं । एकंज्ञातृसंबंधि यथानेत्रपटलादि । एकंविषयसंबंधि यथांधकारादि । तत्रज्ञातृसंबंध्यावरणं(नेत्र)नयनपटलादिस्वयंपरिच्छिन्नमपिमहतःपर्वतादेर्दर्शनप्रतिबंधकं । तदिहाज्ञानस्यज्ञातृसंबंध्यावरणत्वेऽपरिच्छिन्नत्वंनसिध्यतीत्यतउक्तंविषयसंबंधीति । अत्रचब्रह्मणोविषयत्वात्तस्यचापरिच्छिन्नत्वात्तदावरणभूतमप्यज्ञानंअपरिच्छिन्नमेववाच्यमित्यसिद्धिरित्य

र्थः । प्रतिज्ञातांवियदादेरूप्यादेश्चप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधेहेत्वसिद्धिमुपपादयति ॥ प्रतिपन्नोपाधाविति ॥ कुत्रचिदिति ॥ देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वेप्रोच्यमानइत्यर्थः ॥ प्रतियोगिनइति ॥ अभावाभावस्यप्रतियोगिसत्त्वव्याप्यत्वादितिभावः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ इत्यादिश्रुतिभिः प्रमाणैः कालादिर्नपरिच्छिन्नइत्यन्वयः । नपरिच्छिन्नः कालांतरेऽसत्त्ववान्नेत्यर्थः ॥ नोचेदिति ॥ कालादेःकालांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वांगीकारेइदानींकालोनास्तीत्यादिप्रतीत्याव्याहतिर्दुर्वारेत्यर्थः । एवंकालांतरादौनिषेधएवकालादिपरिच्छिन्नत्वमित्यंगीकृत्यदूषणमुक्तं । इदानींकालादिपरिच्छिन्नत्वंनामकिमेककाला

**प्रतिपन्नोपाधौनिषेधस्यचकुत्रचित्कदाचिद्भावेतत्रतदाप्रतियोगिनःसत्वापातात्। तथाच । "कालादिर्नपरिच्छिन्नअग्रआसीदथामृतः । इत्यादिश्रुतिभिर्नोचेद्दुर्वाराव्याहतिर्भवेत् ।" किंचकालादिपरिच्छिन्नत्वंनतावदेककालादिमात्रेसत्वं**

दिमात्रेसत्त्वंवा कालांतरादावसत्त्वंवेतिविकल्प्याद्यंनिराह ॥ किंचेत्यादिना ॥ एककालमात्रइति ॥ एककालादौसत्त्वमात्रंनासत्त्वमितियोज्यं । एवमुत्तरत्रापि । यथास्थितेतुएककालादिमात्रेसत्त्वोक्त्यामात्रपदव्यवच्छेद्यतयाकालांतरादावसत्त्वस्यलब्धत्वान्नापिकालांतरादावसत्त्वमितिपृथग्विकल्पानुपपत्तिरितिध्येयं । नचभवत्पक्षेपिकालांतरादावसत्त्वरूपस्यकालांतरादिपरिच्छिन्नत्वस्याग्रआसीदित्यादिश्रुतिविरोधेनदूषितत्वान्नापीतिपुनर्निषेधःकिमर्थइतिवाच्यं । दूषणांतरदानायपुनराशंक्यनिषे

धोपपत्तेरितिध्येयं ॥ रूप्यादाविति ॥ रूप्यादेरत्यंतासत्त्वांगीकारेणैककालेसत्त्वस्याभावात्साधनवैकल्यमितिभावः ॥ त्रैकालिकनिषेधेति ॥ तद्रूपमिथ्यात्वेत्यर्थः ॥ विरोधाचेति ॥ एककालादौसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वहेतोःत्रैकालिकसत्तानिषेधाख्यमिथ्यात्वाभावव्याप्यत्वाद्विरोधइत्यर्थः ॥ धीमात्रमिति ॥ एककालेसत्त्वेनज्ञानमात्रमित्यर्थः । एककालेसत्त्वेनज्ञानमात्रंतु रूप्यादावस्त्येव । अन्यथाप्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः ॥ मात्रशब्देनेति ॥ सत्त्वेनज्ञानमात्रंनतुसत्त्वरूपोर्थइत्यर्थसत्त्वंमात्रपदव्यवच्छेद्यमितिभावः ॥ भ्रमोक्ताविति ॥ सत्त्वेनज्ञानमात्रं तज्ज्ञानंतुप्रमारूपंनभवति किंतुसत्त्वमस्ति । परंतुतज्ज्ञानंभ्रमरूप

रूप्यादौममासिद्धेः । तेनत्रैकालिकनिषेधसाधनेविरोधाच । नापितथाधीमात्रं । मात्रशब्देनैककालादिमात्रेसत्वरूपार्थाभावोक्तौभ्रमोक्तौचप्रपंचेममासिद्धेः । प्रमाभ्रमसाधारणधीत्वसामान्योक्तावात्मन्यपिताद्दशभ्रमसंभवेनव्यभिचारात् । व्यावहारिकप्रमोक्तौरूप्यादावभावात् ।

मिति मात्रशब्दाभिप्रायइत्यर्थः । पूर्वोत्तरपक्षयोरीतिभेदएवनत्वर्थभेदः । ज्ञानस्यभ्रमत्वेऽर्थस्यासत्त्वनियमादितिद्रष्टव्यं ॥ प्रपंचइति ॥ प्रपंचेसत्त्वांगीकारेणसत्त्वरूपार्थाभावस्वरूपमात्रपदार्थस्यतथातज्ज्ञानेभ्रमत्वस्यचानंगीकारेणासिद्धिरित्यर्थः ॥ सामान्येति ॥ सामान्यतःप्रयुक्तस्यविशेषविकल्पेननिराकरणेऽनुमानमात्रोच्छेदइत्यर्थः । यावद्विशेषातिरिक्तंसामान्यंनास्तीत्यभिप्रेत्यदूषणमाह ॥ आत्मन्यपीति ॥ ताद्दशेति ॥ एकका(लादि)लमात्रेसत्त्वेनभ्रमसंभवादितिभावः ॥ व्यावहारि

केति ॥ एककाले(लादौ)सत्त्वप्रकारकव्यावहारिकप्रमाविषयत्वंमात्रशब्दार्थइत्यर्थः ॥ रूप्यादाविति ॥ व्यावहारिकप्रमाविषयत्वाभावेनसाधनवैकल्यमितिभावः । पूर्वंदूषितमपिद्वितीयपक्षंदूषणांतरदानायाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ कालांतरादावसत्त्वरूपंकालादिपरिच्छिन्नत्वमितोपिनोपपद्यतइत्यर्थः । कुतोनोपपद्यतइत्यतोऽतिप्रसंगादित्याह ॥ तेनेत्यादि ॥ अयमर्थः । तेनकालांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वहेतुनायथेदानीमपिस्वोपाधावसत्त्वरूपंमिथ्यात्वंसाध्यते तथावयमपिवदामः । इदानींस्वदेशकालयोःसत्त्वेनकालांतरादावपिसत्त्वं(त्वसाधनं)किंनस्यादिति । नन्विदानींसत्त्वेनकालांतरादावपिसत्त्वसाधनेभा

**नापिकालांतरादावसत्वं । तेनस्वकालादावप्यसत्वसाधनेप्रमाणविरोधस्याविशिष्टतयास्वकालादौ सत्वेनकालांतरादौसत्वसाधनापातात्[1] । [2]रूपांतरेणासतोब्रह्मणःस्वरूपेणाप्यसत्वापाताच्च ।**

विबाधकशंकादिरूपबाधकसद्भावान्नतत्साधनंयुक्तमितिचेत् तर्हिकालांतरेऽसत्त्वेनेदानीमप्यसत्त्वसाधनेसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधस्याविशिष्टत्वादिति । कालांतरेऽसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वमित्यस्यकेनचिद्रूपेणासतःप्रतीयमानस्वरूपेणाप्यसत्त्वमितिहिफलितोर्थः । तत्रातिप्रसंगमाह ॥ रूपांतरेणेति ॥ निर्धर्मकतयापारमार्थिकत्व(त्वेन)रूपेणासतइत्यर्थः । यद्वामिथ्यात्वादिरूपेणासतइत्यर्थः । किंचकालांतरेऽसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वसाधनेरूप्यादेर्वियदादेश्चकालांतरेऽसत्त्वादिदानीमपिस्वरूपेणासत्त्वंस्यात् ।
न्या. श्री. १४ नचेष्टापत्तिः । असद्विलक्षणस्वरू(पमंगीकृत्यतदनुपमर्देन)पांगीकारात् । असद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनपारमार्थिकत्वाकारेणैवनि

1 तेनाभासत्साम्यं बाधो वेति भावः ॥ २ आभासान्तरसाम्यमप्रयोजकत्वं

155

षेधइतित्वत्सिद्धांतविरोधादित्याशयेनाह ॥ रूप्यादेरिति ॥ एतेनेति ॥ कालांतरादावसत्त्वेनेदानीमप्यसत्त्वसाधनेरूप्यादेरित्युक्तातिप्रसंगापातेनेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ भाविबाधकदशायामित्यर्थः । तथाचतदानीमसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वमितिभावः ॥ शून्यवादीति ॥ तेनेदानींजगदसत्त्वांगीकारात् मायिनाचासद्विलक्षणत्वांगीकारादिदानीमप्यसत्त्वसाधनंशून्यवाद्युक्तिच्छर्दिरेवेत्यर्थः । ननुदेशपरिच्छिन्नत्वंनाम नदेशांतरेऽसत्त्वमेकदेशमात्रेसत्त्वंवाविवक्षितं येनोक्तदोषः किंत्वन्यदेवेति

रूप्यादेर्वियदादेश्चस्वकालेप्यसद्विलक्षणस्वरूपाभावापाताच्च । एतेनयत्सत्तत्सदा सर्वत्रसदेव । नहिरूपंकदाचित्कुत्रचिद्वंधोभवति । तथाचयत्कदाचित्कुत्रचिदसत्तत्सदासर्वत्रासदेवेतिवाचस्पतीयंशून्यवाद्युक्तयुक्त्युद्गिरणंनिरस्तं । ननुदेशपरिच्छिन्नत्वंसर्वमूर्तासंयोगित्वंवा परममहत्परिमाणानधिकरणत्वंवा महत्त्वानधिकरणपरिमाणाधिकरणत्वंवेतिचेन्न । आद्ययोरसंगेनिर्गुणेचब्रह्मण्यपिभावात्

तार्किकरीत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ परिमाणाधिकरणत्वंविभुद्रव्येऽतिव्याप्तमतोमहत्त्वानधिकरणेतिपरिमाणविशेषणं । महत्त्वानधिकरणत्वमात्रंगुणेऽतिप्रसक्तमतःपरिमाणाधिकरणत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यं ॥ आद्ययोरिति ॥ "असंगोह्ययंपुरुष" इतिश्रुतेःब्रह्मणोसंगत्वावगमात्सर्वमूर्तासंयोगित्वमस्ति । "केवलोनिर्गुणश्चे" तिश्रुतेर्ब्रह्मणोनिर्गुणत्वावगमात्परममहत्परिमाण



रूपगुणाभावेननपरममहत्परिमाणाधिकरणत्वंचास्तीत्यतिव्याप्तिरितिभावः ॥ गुणादाविति ॥ गुणकर्मादौगुणानंगीकारादितिभावः । तथाचभागासिद्धिरितिभावः । लक्षणत्रयस्याप्यवकाशप्रकृत्यादावसिद्धिःस्पष्टेतिनोक्तेतिद्रष्टव्यं । कालांतरासत्त्वाख्यानित्यत्वमेवकालतःपरिच्छिन्नत्वमितिपक्षेपूर्वानुक्तदूषणांतरमाह ॥ कालेति ॥ अन्योन्याभावादावित्यत्रादिपदेननित्यभूतप्रध्वंसाभावग्रहणं । अन्योन्याभावस्याऽनित्यत्वेसर्वपदार्थानांतादात्म्यापत्तिः । प्रध्वंसस्यानित्यत्वेचप्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिरितिहृदयं ॥ तद्धीति ॥ वस्तुतःपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । किंतात्विकभेदवत्त्वंवा कल्पितभेदवत्त्वंवा धर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वं

अंत्यस्यगुणादावप्यभावात् । कालपरिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावादौप्रतिवाद्यसिद्धंचनतृतीयः तद्धिभिन्नत्वं । तस्यचतात्विकस्यप्रपंचेप्यभावात् । आत्मन्यप्यनृतव्यावृत्तिस्तात्विकीतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । कल्पितस्यत्वात्मन्यपिभावात् । धर्मिसमसत्वस्यरूप्येपिमभावात्

वा उभयसाधारणभिन्नत्वमात्रंवा । नाद्यइत्याह ॥ तस्येति ॥ तथाचप्रपंचेत्वयातात्विकभेदवत्त्वानंगीकारादसिद्धिरित्यर्थः । आत्मन्यपिअनृतव्यावृत्तिरूपतात्त्विकभेदवत्त्वसत्त्वेनब्रह्मण्येवव्यभिचारश्चेत्याह ॥ आत्मन्यपीति ॥ नद्वितीयः । ब्रह्मण्येवव्यभिचारादित्याह ॥ कल्पितस्येति ॥ नतृतीयः । मन्मतेऽन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वेनासतिचधर्मिणएवाभावेनान्योन्याभावमात्रस्यैवानंगीकारेणधर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वंरूप्येऽसिद्धमितिसाधनवैकल्यमित्याह ॥ धर्मीति ॥ धर्मिसमसत्त्वस्येति

बहुव्रीहिः । तस्येत्यनुवर्तते । अनृतव्यावृत्तेस्तात्विकत्वेनधर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वस्यब्रह्मणिव्यभिचारोपिद्रष्टव्यः । नचतुर्थः । तत्रापिकिमध्यस्ताद्भिन्नत्वंविवक्षितमुतसत्याद्भिन्नत्वं । नाद्यः । अध्यस्ताद्भिन्नत्वस्यअमिथ्यात्वेनैवव्याप्ततयासत्यत्वसाधकत्वाद्विरुद्धत्वंस्यादित्याह ॥ भिन्नत्वेति ॥ अध्यस्ताद्भेदेन विद्यमानेननिमित्तेन नद्वितीयइत्याह ॥ सत्यादिति ॥ प्रपंचस्यमया सत्यत्वांगीकारादितिभावः ॥ स्वानुगतेति ॥ स्वान्प्रत्यनुगतत्वेनप्रतिभासमानंयद्वस्तुतत्रकल्पिताइत्यर्थः । विभक्तत्वा दननु

भिन्नत्वमात्रस्यचाध्यस्ताद्भेदेनसत्वेप्युपपत्तेः। सत्याद्भेदस्यचासिद्धेः। एतेनयदुक्तंप्रमाण
मालायां "विवादाध्यासिताः स्वानुगतप्रतिभासेवस्तुनिकल्पिताः । विभक्तत्वात ।
यथासर्पमालादिकंस्वानुगतेरज्ज्वाइदमंशेसदर्थेचब्रह्मण्यनुगच्छतिपटादिकंविभज्यते
सन्घटःसन्पटइतिप्रतीते" रितिनिरस्तं । विभक्तत्वंहिनतावद्विभिन्नत्वं । कादा
चित्कत्वंवा काचित्कत्वंवा । निरस्तत्वात् । नापिबाधकदशायांनिषिध्यमानत्वं

गतत्वादित्यर्थः । अननुगतंस्वानुगतेवस्तुनिकल्पितमितितदभिप्रेतोर्थः । सर्पमालादिकमित्यत्रादिपदेनबलीवर्दमूत्रग्रहणं । यथैकस्मिन्रज्जाविदमंशेऽयंसर्पःइयंमालाअयंबलीवर्दमूत्रखंडइत्याद्यारोपदर्शनात्स्वान्सर्पादीननुगतान्प्रत्यधिष्ठानतयानुगतेरज्जाविदमंशेसर्पादिकंकल्पितमित्यर्थः । अनुगच्छतिसति विभज्यतेऽननुगतंभवति । तदेवदर्शयति ॥ सन्नित्यादि ॥ विभक्तत्वादितिसामान्यतएवहेतोःकरणात्तदर्थतयाप्रसक्तपक्षानाशंक्यनिषेधति ॥ विभक्तत्वंहीति ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आद्यस्य

वस्तुपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेनद्वितीयतृतीययोःकालपरिच्छिन्नत्वदेशपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेननिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ साध्येति ॥ स्वानुगतप्रतिभासेवस्तुनिकल्पितत्वमपीदमेवेतिसाध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ सुखदुःखादीति ॥ सुखादेर्ज्ञातैकसत्त्वेनस्वोत्पत्त्यनंतरंयावत्स्वसत्त्वंसर्वदाप्रकाशमानत्वेनकदाचिदेवप्रकाशमानत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ अप्रयोजकत्वाच्चेति ॥ कदाचिदेवप्रकाशमानत्वरूपंविभक्तत्वंकल्पितत्वंविनासत्यत्वेनाप्युपपन्नमित्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यर्थः । ननुनाप्रयोजकता सत्त्वेसर्वदाप्रकाशप्रसंगेनकदाचिदेवप्रकाशमानत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावादित्यतोऽत्रान्यथासिद्धिमाह ॥ युक्तोहीति ॥ सतोपिसत्यस्या

साध्यावैशिष्ट्यात् । नापिकदाचिदेवप्रकाशमानत्वं सुखदुःखा(दौभागा)दिभोगेअसिद्धेः । अप्रयोजकत्वाच्च । युक्तोहिसतोपिप्रकाशसामग्र्याःकादाचित्कत्वेनकदाचिदेवेच्छादिवत्प्रकाशोपि । नाप्यननुगतत्वं । अननुगतानांघटपटादीनांचलनादौरूपादौद्रव्यत्वादौध्वंसादावनात्मत्वादौचखपुष्पनृशृंगादीनांचासतिआत्मनश्चसदर्थेऽनध्यासात् ।

पिवस्तुनःइच्छादिवत्कदाचिदेवप्रकाशोपियुक्तइत्यन्वयः । प्रकाशसामग्र्याः इंद्रियार्थसंनिकर्षादिरूपायाः ॥ इच्छेति ॥ यथा कदलीफलादेःसत्त्वेपिनसर्वदाइच्छा किंनामार्थेंद्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानादिरूपतत्सामग्र्यांसत्यामेवतथेत्यर्थः । एवंसंभाविताान्पक्षान्निषिध्येतःपरंपराभिप्रेतंविभक्तत्वमाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ कुतोनेत्यतोव्यभिचारादित्याशयेनाह ॥ अननुगतानामिति ॥ नन्वननुगतस्यानुगतेऽध्यासोऽस्माभिःसाध्यते । तस्यचनघटादौव्यभिचारः । तत्रघटादौअननुगतत्वसद्भावे

1 प्रत्येकपदकृत्यं तरंगिण्यां पश्यत ॥ ब्रह्मणि व्यभिचारवारणायेति ॥



पिचलनादीनामनुगतत्वाभावादित्यतोघटादीनामननुगतत्वसद्भावेपिचलनादीनामनुगतत्वमुपपादयति ॥ अस्तिहीत्यादिना ॥ आत्मासन्नित्यादीति ॥ आत्मासन्द्वितीयाभावःसन्नित्येवमात्मद्वितीयाभावयोरननुगतत्वेपिसदर्थस्यानुगमोद्रष्टव्यः । अतएवपूर्वमप्यात्मनश्चेत्यत्रद्वितीयाभावस्यचेत्यपिग्राह्यं । एवमव्याख्यानेघटपटौप्रतिचलनादिवत्सदर्थस्योभयानुगतत्वंनसिध्येदितिद्रष्टव्यं । किंचयद्यनेकेषामननुगतानामेकस्मिन्ननुगतेऽध्यासदर्शनात्प्रपंचस्यसदर्थेब्रह्मण्यध्यासउच्यतेतर्हिएकस्यापिरू



अस्तिहिघटश्चलतिपटश्चलतिघटोरूपीपटोरूपीघटोद्रव्यंपटोद्रव्यंघटोध्वस्तःपटोध्वस्तःअनात्माघटःअनात्मापटःखपुष्पमसत्नृशृंगमसत् आत्मासन्नित्यादिधीः ॥ ७ ॥
दृश्यतेचैकत्रानेकेषामिवैकस्यापिरूप्यस्यानेकेषुशुक्तिवंगादिष्वध्यासः।एवंचसदर्थस्यैवघटादिष्वारोपःकिंनस्यात् । एतेनविवादाध्यासितंसद्रूपेकल्पितं । [1]प्रत्येकंतदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वात्।प्रत्येकंचंद्रानुविद्धजलतरंगचंद्रवदितिब्रह्मसिद्ध्युक्तंनिरस्तं।

प्यस्यानेकेषु शुक्त्यादिष्वध्यासदर्शनादेकस्यैवसदर्थस्यब्रह्मणोनेकेषुपटादिष्वेवाध्यासःकिंनस्यादितिवैपरीत्यमेवस्यादित्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ वंगं सीसं ॥ तदनुविद्धतयेति ॥ सूत्रेस्यूतानांनानामणीनांसूत्रानुस्यूततयायथाप्रतीतिस्तथाघटःसन्पटःसन्नितिसदर्थानुविद्धतयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । यद्यदनुविद्धतयाप्रतीयते तत्तत्रकल्पितमितिसामान्यव्याप्तौदृष्टांतमाह ॥ प्रत्येकंचंद्रेति ॥ जलतरंगेषुप्रतिबिंबितचंद्रस्यायंचंद्रोयंचंद्रइत्यादिरूपेणगगनस्थचंद्रानुवेधोऽस्तीत्यवधेयं । ब्रह्मसिद्धि मायावादग्रंथविशेषः । प्रत्येकंचलनाद्यनुविद्धत्वेनप्रतीयमानयोर्घटपटयोश्चलनादावनध्यासेनव्यभिचारादितिदूषणमेतेनेत्यतिदिश्य दूषणांतरमाह ॥ खंडोगौरिति ॥ तत्र गोत्वे । तथाचोक्तहेतोःस्वानुविद्धतयाप्रतीयमानेगोत्वादौव्यक्तीनामकल्पितत्वात्खंडमुंडादिव्यक्तौव्यभिचारइत्यर्थः । उक्तहेतोःस्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ किंचेति ॥ सन्घटःसन्शब्दइत्यादिज्ञानविषयतयाप्रतीयमानेघटादौब्रह्मानुविद्ध(तयाप्रतीयमान)त्वंनास्तीतिकुतइत्यतआह ॥ रूपा(दिहीनमि)दीति ॥ रूपादीत्यादिपदेनगंधादिग्रहणं । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ( नतावत्ब्रह्मचाक्षुषादिज्ञानविषयः । रूपादिहीनत्वात् । धर्मादिवत्इत्यनुमानमुक्तंभवति । नन्विदमयुक्तं । गुणेगुणानंगीकारेणरूपादावेवव्यभिचारादितिचेत्सत्यं । रूपादिशब्दस्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वतद्वत्समवेतत्वादिरूपचाक्षुषत्वादिप्रयोजकधर्मपरत्वेनव्यभिचाराभावादित्यवधेयं ।) महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वतद्वत्समवेतत्वरूपचाक्षुषत्वश्रावणत्वादिप्रयोजकधर्महीनमितिव्याख्येयं । यथाश्रुतेरूपरूपत्वतदभावादिषुव्यभिचारइतिध्येयं । तथाचब्रह्मचाक्षुषश्रावणादिज्ञानाविषयः । तत्प्रयोजकधर्मरहितत्वात् अतींद्रियवदित्यनुमानमुक्तंभवति । हेत्वंतरमाह ॥ आसंसारमिति ॥ तथाचब्रह्मनचाक्षुषादिज्ञानविषयः । आसंसारमज्ञानावृतत्वात् । व्यतिरेकेणघटादिवदि



खंडोगौर्मुंडोगौरितिप्रत्येकंगोत्वानुविद्धस्यापिखंडादेस्त्रानध्यासात् । किंचरूपादिहीनमासंसारमज्ञानावृतं[1]

1 ~~[illegible]~~ उक्तानुमाने मेघावृतसूर्ये व्यभिचारप्रसक्तिः । आवरणापगमयोग्यस्येति आसंसारमिति विशेषणं ॥

त्यनुमानमुक्तंभवति । घटादौसंसारप्रसक्तेरेवाभावेनहेत्वभावोऽस्तीतिज्ञातव्यं । विमुक्तिकालीनेब्रह्मचैतन्येस्वरूपासिद्धिवारणायाऽऽसंसारमित्युक्तं । व्यतिरेकेणघटादिर्दृष्टांतः । तत्रसंसारप्रसक्तेरेवाभावेनहेत्वभावस्यसत्त्वादितिद्रष्टव्यं । हेत्वंतरमाह ॥ शब्दैकेति ॥ ब्रह्मनचाक्षुषादिज्ञानविषयः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्धर्मादिवत् व्यतिरेकेणघटादिवच्चेत्यनुमानंद्रष्टव्यं । ननुचाक्षुषादिज्ञानेतावत्सन्घटइत्यादिप्रतीयते । सच्चब्रह्मैवेतिअनुमानानांबाधइतिचेन्न । सत्तुब्रह्मनभवत्येव । तर्हिंकिमितिपृच्छति ॥ किंत्विति ॥ उत्तरयति ॥ अनित्यइति ॥ ननुरूपादिराहित्याद्युक्तहेतुत्रययुक्तस्यापिब्रह्मणश्चाक्षुषेज्ञानेभानमस्तु कथमितिचे

शब्दैकगम्यंब्रह्मसन्घटःसन्शब्दइत्यादिचाक्षुषादिज्ञानेनभाति । किंत्वनित्योघटइत्यादौअनित्यत्वादिकमिवसत्वमपिघटगतमेव। नचस्वरूपेणाप्रत्यक्षस्यापिराहोश्चंद्रावच्छेदेनेवब्रह्मणोपिघटाद्यवच्छेदेनप्रत्यक्षतेतियुक्तं । शब्दाद्यवच्छिन्नस्यगगनादेःश्रावणादित्वापातात् ।

त् व्यंजकविशेषसमवधानादितिवदामः । यथाहिरूपादिरहिततयास्वरूपेणप्रत्यक्षायोग्यस्यापिराहोःप्रत्यक्षीभूतचंद्रसंबंधोयदातदोपरागकालेचंद्रावच्छेदरूपव्यंजकसमवधानेनप्रत्यक्षत्वंदृष्टं । एवंस्वरूपेणरूपादिरहिततयाप्रत्यक्षायोग्यस्यापिब्रह्मणःप्रत्यक्षीभूतघटाद्यवच्छेदरूपव्यंजकसमवधानेनप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरित्यप्रयोजकतामाशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतोतिप्रसंगानाह ॥ शब्दादीति ॥ तथात्वेस्वरूपेणाश्रावणस्यापिगगनस्यशब्दसंबंधोयदातदाश्रावणीभूतशब्दावच्छेदेन तस्यापिश्रा

वणत्वंस्यादित्यर्थः । एवंस्पर्शावच्छेदेनवायोरपिस्पार्शनत्वंस्यादित्याद्यतिप्रसंगआदिशब्दार्थः । ननुराहोरिवोपपत्तिरित्युक्तमितिचेन्न । स्यादिदं यदिराहोःस्वरूपेणरूपादिरहिततयाप्रत्यक्षायोग्यत्वंस्यात् । नचैवं । नीलरूपांगीकारेणचाक्षुषतायास्सत्त्वात् । तर्हिकस्मान्नदृश्यतइतिचेत् दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वात् । ननुतर्हिदूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वादेवराहुप्रतीतिःकदापिनस्यादितिचेन्न । राहुमंडलस्यदूरस्थत्वेपिपर्वणिचंद्रंग्रसितुंयदातत्संबद्धंभवति तदानीलरूपवतोराहोःशुक्लभास्वररूपोपेतचंद्रसंबंधाच्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । लोकेनीलस्यवस्तुनोदूरस्थस्यापिसौरादिप्रकाशसंबंधेनचाक्षुषतायाअनुभवसिद्धत्वात् । प्रकृतेचब्रह्मणोरूपादि

**राहोस्तुदूरदोषेणाज्ञातस्यनीलस्यशुक्लभास्वरचंद्रसंबंधाच्चाक्षुषतायुक्तेति ॥ ७ ॥ इतिपरिच्छिन्नत्वहेतुभंगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अंशित्वादिहेतुष्वपिमतद्वयेपिकार्यस्यकारणाभेदेनतदनाश्रितत्वात्सिद्धसाधनं । अनाश्रितत्वेनान्याश्रितत्वेनवोपपत्त्यार्थांतरंच ।**

रहितत्वेनप्रत्यक्षायोग्यतयाचाक्षुषादिज्ञानेभानायोगात्सदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वंविवादाध्यासितेघटादौस्वरूपासिद्धमित्याशयेनाह ॥ **राहोस्त्विति** ॥ तथाचप्रत्यक्षायोग्यस्यापीत्युक्तमसदितिभावः ॥ ७ ॥ **इतिपरिच्छिन्नत्वहेतुभंगविवरणं** ॥ ८ ॥ **मतद्वयेपीति** ॥ आवयोर्मतइत्यर्थः ॥ **कार्यस्येति** ॥ कार्यकारणयोरभेदेनआश्रयाश्रयिभावानंगीकारात्एतत्तंतोरेवपटत्वेनैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंसिद्धमितिसिद्धसाधनमितिभावः ॥ **अनाश्रितत्वेनेति** ॥ अन्यत्रानाश्रितत्वंसिद्धमेवास्ति

एतत्तंतुष्वपिनास्तीत्युक्तेऽनाश्रितत्वेनाप्युपपत्तेः । अथवाविशेषनिषेधःशेषविध्यनुज्ञापकइतिन्यायेनएतत्तंतुष्वसत्त्वेऽन्याश्रितत्वमेवसिद्ध्येन्नमिथ्यात्वमित्यर्थः । अर्थांतराभावमाशंक्यनिषेधति ॥ यदिचेति ॥ अनाश्रितत्वेऽन्याश्रितत्वेवाप्रत्यक्षबाधः । एतत्तंत्वारब्धःपटस्तावत्प्रत्यक्षः । अंशित्वंचहेतुः । तत्रांशित्वंनामांशवत्त्वं पटस्यांशाश्चतंतवएव तद्वत्त्वंचाश्रयाश्रयिभावसंबंधेनैव । एवंचांशित्वहेतुर्यदाएतत्पटेप्राप्तस्तदैतत्पटस्यनानाश्रितत्वादिकमित्यर्थः । असत्त्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वं । एतत्तंतुष्वसत्त्वसाधनेपिप्रत्यक्षबाधात्उक्तरीत्यांशित्वहेतोःपक्षधर्मताबलाद्वाएतत्तंतुष्वप्यसत्त्वंनसाधयितुंशक्यमित्यर्थः । उक्तमप्यधिक

यदिचप्रत्यक्षबाधादेतत्तंत्वारब्धस्यपक्षत्वेनपक्षधर्मताबलाद्वानानाश्रितत्वादिकं । तर्हिततएवैतत्तंतुष्वपिनासत्त्वं । अपिचात्यंताभावःप्रामाणिकोप्रामाणिकोवा[1] । आद्येऽद्वैतहानिः । अंत्ये सिद्धसाधनं । एतेनात्यंताभावमात्रंसाध्यमितिनिरस्तं । अत्यंताभावोव्यावहारिकइतितुनिरस्तं ।

विवक्षयाह ॥ अपिचेति ॥ प्रामाणिकइत्यादि ॥ प्रामाणिकात्यंताभावप्रतियोगित्वंवासाध्यमप्रामाणिकात्यंताभावप्रतियोगित्वंवेत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ यावद्विशेषातिरिक्तसामान्याभावेनेत्यर्थः । व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वंसाध्यतइतिचेत्तत्राह ॥ अत्यंताभावइति ॥ प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वेनात्यंताभावस्यव्यावहारिकत्वेतत्प्रतियोगिनोप्रातिभासिकस्यजगतःपारमार्थिकत्वंस्यादित्येवंनिरस्तमित्यर्थः । ननुप्रामाणिकात्यंताभावप्रतियोगित्वमेवसाध्यते तथात्वेऽद्वैतहानिः

[1] प्रामाणिकत्वं पारमार्थिकत्वं । अप्रामाणिकत्वं प्रातिभासिकत्वं । अन्यथा विलयाधिष्ठानचैतन्यविषयत्वरूपप्रामाणिकत्वस्याप्यत्यंताभावे सत्वेऽपि अद्वैतहान्यभावापत्तेः ॥ तरंगिणी ॥





स्यादितिचेन्न । कुतइत्यतआह ॥ अभावरूपाइति ॥ नेहनानेत्यादिश्रुतीनांभावद्वैतनिषेधपरत्वमेवेतिभावः । अभावस्यद्वितीयस्यांगीकारेद्वितीयभावोप्यवर्जनीयइत्याह ॥ अभावइति ॥ तदाश्रयइति ॥ अभावस्यसाधिकरणत्वादभावाश्रयेब्रह्मणिअभावाश्रयत्वंआदिपदेनअभावेतदाश्रितत्वमित्यादिभावरूपबहुधर्मांगीकारापत्तिरित्यर्थः । ब्रह्मणीवाऽभावेपिव्यावहारिकाधर्मास्संत्येवेतिनानिष्टमेतदित्यस्वरसादाह ॥ अभावरूपेति ॥ अद्वितीयादीत्यादिपदेननिर्गुणनिराकारादिशब्दग्रहणं । अत्रकिंचित्प्रष्टव्यं । त्वन्मतेब्रह्मणःकस्मात्सर्वशब्दावाच्यत्वमंगीकृतमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतानांद्रव्यगु(णकर्माभावा)णा

नन्वभावरूपाधर्मानाद्वैतंघ्नंतीतिमंडनोक्तेरभावद्वैतंस्वीकृतमितिचेन्न । अभावेअभावत्वादेस्तदाश्रयेचाभावाश्रयत्वादेःभावस्यावश्यकत्वात् । अभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तसंभवेनब्रह्मणोऽद्वितीयादिशब्दवाच्यत्वापातात् । अखंडार्थेनवेदांतेनब्रह्माभावयोर्द्वयोरसिद्धेश्च ।

दीनांनिर्धर्मकेब्रह्मण्यभावादितिचेत् तर्हिब्रह्मणोऽद्वितीयादिशब्दवाच्यत्वंस्यात् । द्वितीयाभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रामाणिकस्यब्रह्मणिसद्भावादित्यर्थः । किंचतात्विकेद्वितीयाभावेप्रमाणाभावेनतस्यासिद्धेश्च । ननुकथमसिद्धिः । "एकमेवाद्वितीय"मित्यादिवेदांतेनैवतत्सिद्ध्युपपत्तेरितिचेत्तत्राह ॥ अखंडार्थेनेति ॥ अयमर्थः । वेदांतानांलक्षणया ब्रह्ममात्रप्रतिपादकत्वरूपाखंडार्थत्वांगीकारेणाभावाप्रतिपादकत्वात्तदसिद्धिरेवस्यात् । ननुस्वातंत्र्येणाभावाप्रतिपादकत्वेपिब्रह्मविशेषणत्वेनतत्प्रतिपादकत्वं

१ न तस्य प्रामाणिकत्वं इति भावः

भविष्यतीतिचेन्न । तथापिनिर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपाखंडार्थत्वहानिरेवेतिनवेदांतेनतत्सिद्धिरिति । व्यासज्यवृत्त्यभावाभिप्रायेण द्वयोरित्युक्तं । तथाप्यागमातिरिक्तप्रमाणेनतत्सिद्ध्युपपत्तिरितिचेत्तत्राह ॥ अन्यस्यचेति ॥ आगमातिरिक्तयोःप्रत्यक्षानुमान योरतत्वावेदकत्वात्तत्वावेदकंप्रमाणमागमएवेतिवाच्यं । तेनचतत्सिद्धिर्नसंभवतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ श्रौतेति ॥ अयमत्रकक्षा क्रमः । ब्रह्मव्यतिरिक्तंद्वितीयाभावंप्रामाणिकमंगीकुर्वतात्वयाब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्याभावबोधिकायाः" एकमेवाद्वितीय" मि त्यादिश्रुतेरभावव्यतिरिक्तद्वितीयभावमात्रनिषेधपरत्वेनसंकोचःकार्योनत्वभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनेत्युच्यते तत्रवदामः ।

**अन्यस्यचतत्वावेदकस्याभावात् । श्रौताद्वितीयपदस्याभावरूपद्वितीयनिषेधइव भावरूपद्वितीयनिषेधेपिमानांतरेणाग्रइतिस्वपदेनचविरोधाविशेषेभावरूपद्विती यनिषेधपरत्वेनैवसंकोचोनत्वभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनेत्यत्रहेत्वभावाच ।**

अद्वितीयमित्यत्रब्रह्मव्यतिरिक्तंभावरूपंद्वितीयमस्ति अभावरूपंद्वितीयमेवनास्तीत्यपिसंकोचःक्रियतां विशेषहेत्वभावात् । न न्वस्तिविशेषहेतुः । तात्विकद्वितीयाभावंबोधयताऽद्वितीयपदेनपुनरभावनिषेधेस्वविरोधः । "यत्तदद्रेश्य" मितिमानांतरेण चविरोधः । तत्राभावरूपधर्मप्रतिपादनात् अतोभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनैवसंकोचःकर्तव्यइतिचेत् तर्हिभावरूपद्वितीयमा त्रनिषेधेप्यग्रआसीदित्यादिकालसत्त्वप्रतिपादकेनस्ववाक्यांतर्गतपदेनविरोधः । सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षरूपमानांतरेणचविरोधः

विजयीन्द्रतीर्थीये तु "अभावप्रतियोगित्वमित्यत्र अभावशब्देन अभावमवहारालम्बनं विवक्षितं सप्तमपदार्थो वा? नाद्य भावस्यापीति ॥ द्वितीयेऽपि अन्योन्याभावो वा संसर्गाभावो वा? नाद्य इत्याह ॥ अभेदस्यापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ प्रध्वंसादेरिति ॥ भेदस्यापीति ॥ पारमार्थिकाभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वे तन्त्रत्वादिति भाव" इति व्याख्यातम् ॥

समानएवेति(भावरूपपदार्थमंगीकृत्याभावरूपपदार्थनिषेधपरत्वेनस्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनवासंकोचःक्रियतामिति)भावाभावरूपं पदार्थमंगीकृत्यभावरूपपदार्थएवस्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनैवसंकोचःक्रियतामिति । अभावस्यसत्यत्वांगीकारे(सत्यत्वज्ञानत्वानंतत्वादिरूपस्य)भावमात्रस्यापिसत्यत्वंलब्धं सर्वस्यापिभावस्यस्वाभावाभावत्वेनाभावरूपत्वादित्याह ॥ भावस्यापीति ॥ अभावस्यैवसत्यत्वमंगीकृत्याभावप्रतियोगित्वमात्रेणमिथ्यात्वांगीकारेबाधकमाह ॥ अभेदस्येति ॥ अन्योन्याभावरूपभेदप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । तादात्म्यप्रतियोगिकाभावस्यैवान्योन्याभावत्वादितिभावः । अभावस्यसत्यत्वांगीकारेभेदस्यसत्यत्वंसिद्ध्यती 167

[1]भावस्यापिस्वाभावाभावत्वाच्च । अभेदस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वे नतत्सत्यत्वासिद्धेश्च । भेदस्याप्यन्योन्याभावत्वेनतत्सत्यत्वापत्तेश्च । प्रध्वंसादेःप्रतियोगिनासहविरोधायस्वतुल्यसत्वप्रतियोगिसापेक्षत्वाच्च ।

त्याह ॥ भेदस्यापीति ॥ अन्योन्याभावत्वेन अन्योन्याभावरूपत्वेन । अभावस्यसत्यत्वांगीकारेभावस्यापिसत्यत्वंप्राप्तमित्याह ॥ प्रध्वंसादेरिति ॥ अभावस्यप्रतियोगिनासहतावद्विरोधोस्ति । सचतुल्यसत्ताकयोरेव नभिन्नसत्ताकयोः तथात्वेप्रातिभासिकघटव्यावहारिकतदभावयोर्विरोधापत्तेः । तथाचप्रकृतेप्रध्वंसाद्यभावतत्प्रतियोगिनोर्विरोधायप्रतियोगिनोभावसमसत्ताकत्वमवश्यंवाच्यमेव । अतोऽभावस्यपारमार्थिकत्वेनतत्प्रतियोगिनोभावस्यापिपारमार्थिकत्वापत्तिरित्यर्थः । अभावस्यसत्यत्वां

गीकारेऽन्यदप्यनिष्टमापतितमित्याह ॥ भावत्वेति ॥ सर्वस्यापिभावस्यत्वयासत्त्वेनवाभावत्वेनवाऽन्येनवाकेनापिप्रकारेणनि
र्वक्तुमशक्यत्वादेवहिअनिर्वचनीयत्वंस्वीकृतं सत्यत्वेकेनापिप्रकारेणनिर्वक्तव्यत्वापत्तेस्तच्चाशक्यं एवमेवाभावेअभावत्वानिर्वच
नेतस्यानिर्वचनीयत्वप्राप्त्यापारमार्थिकसत्यत्वासंभवेनतदर्थमभावत्वादिनिर्वचनेमहाप्रयासस्तवस्यात् तच्चत्वयानिर्वक्तुमशक्यं
अतस्तस्याप्यनिर्वचनीयत्वापातेनसत्यत्वंनस्यादितिभावः । अभावत्वप्रकारकप्रमांप्रतिविशेष्यत्वमभावत्वमित्यस्यात्माश्रयदुष्ट
त्वात्,प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वादेस्तार्किकरीत्यासमवायेऽस्मद्रीत्यासादृश्येचातिव्याप्तत्वादित्यादिद्रष्टव्यं । अभावस्य

**भावत्वानिर्वचनेभावस्येवाभावत्वानिर्वचनेऽभावस्यापिसत्वासिद्धेरभावेसत्वार्थंतवाप्यभावत्वादिनिर्व**
**च(ने)नप्रयासापाताच्च । अभावेदृश्यत्वादेर्व्यभिचारस्य(वा)चाभाववद्भावस्यापिसत्यत्वेपिदृश्यत्वोपप**
**त्त्याअप्रयोजकत्वस्य(वा)चापाताच्च।अभावस्यप्रतियोगिघटितत्वेनभावादपिविशिष्याद्वैतविरोधित्वाच्च।**

सत्यत्वांगीकारेदृश्यत्वानुमानंचदुष्टंस्यादित्याह ॥ अभावइति ॥ नन्वभावव्यतिरिक्तत्वेसतीतिविशेषणंदीयतइतिचेत्तत्राह ॥
अभाववदिति ॥ यथाऽभावेविद्यमानोपिहेतुर्नतत्रमिथ्यात्वप्रयोजकोजातः किंतुतद्व्यतिरिक्तस्थलएवेत्युच्यते एवंपक्षेविद्य
मानोपिहेतुःसाध्येप्रयोजकोनस्यादित्यप्रयोजकइत्यर्थः । यत्रव्यभिचारेप्राप्तेतद्व्यतिरिक्तत्वेसतीतिविशेषणंदीयतेतत्रसर्वत्राप्यन ॥ ८५ ॥
यैवरीत्याऽप्रयोजकतैवदेयेतिसंप्रदायः ॥ प्रतियोगिघटितत्वेनेति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यभाव

स्यसत्यत्वांगीकारेऽद्वैतविरोधस्त्वयादीयते तदपेक्षयापितवैवविशिष्याद्वैतविरोधःस्यात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यद्वितीयाभावस्यसत्य
त्वांगीकारेतस्यप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनप्रतियोगिभूतभावरूपद्वितीयस्यापिसत्यत्वापत्त्याभावाभावद्वयस्यसत्यत्वांगीकारोविशिष्या
द्वैतविरोधीत्याशयः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनस्वरूपेण अनंगीकारात् नापिपारमार्थिकत्वे
न । ब्रह्मवत्सत्यत्वेप्युपपत्त्यार्थांतरादितिनिरस्तमित्यर्थः । एतच्चमिथ्यात्वनिरुक्तिदूषणप्रस्तावेउक्तमपिअनुमानदूषणायात्रोच्य



**किंचात्यंताभावप्रतियोगित्वंस्वरूपेणवा पारमार्थिकत्वेनवा । नोभयमपि निरस्त**
**त्वात् ॥ अन्या(न्यत्रा)समवेतस्यांशित्वमेतत्तंतुसमवेतत्वंविना(ऽनुपपन्नमि)नयुक्तमि**
**तिविरुद्धश्च । कस्यचित्पटस्यसंयोगवृत्त्याएतत्तंतुषुसत्त्वादनैकांतिकश्च । समवायवृ**
**त्त्याएतत्तंतुष्वसत्त्वंतुविशेषणासत्वेनापियुक्तं । इहतंतुषुपटइतिप्रत्यक्षबाधितश्च ।**

तइत्यपौनरुक्त्यं । अंशित्वहेतोर्विरुद्धानैकांतिकबाधसत्प्रतिपक्षोपाध्याभाससाम्यानिक्रमेणदर्शयिष्यन्विरुद्धत्वंतावदाह ॥ अ
न्यासमवेतस्येति ॥ अंशित्वंतंतुरूपांशवत्त्वं तच्चाश्रयाश्रयिभावसंबंधेनैव नान्यथा एवंचान्यासमवेतत्वेनसिद्धस्यपटादेरं
शित्वंएतत्तंतुसमवेतत्वंविना(ऽनुपपन्नं)नयुक्तं । तथाचांशित्वरूपहेतोरेतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्येनविरोधइत्य
र्थः । साध्याभावोपपादनायसंयोगवृत्त्येत्याद्युक्तं ॥ समवायवृत्त्येति ॥ तथाचसाध्यस्यापिसत्त्वान्नपूर्वोक्तोव्यभिचारइतिध्ये

170

यं ॥ विशेषणासत्त्वेनेति ॥ समवायस्यैवाप्रामाणिकत्वादितिभावः ॥ अप्रसिद्धेति ॥ एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावोह्येतत्तंतुषुसत्त्वं तच्चपक्षादन्यत्रकुत्राप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । नचतंतुगतरूपादौविशेषणंप्रसिद्धमितिवाच्यं । अत्रहिएतत्तंतुनिष्ठतत्पटमात्रस्यैवनपक्षत्वं किंनामैतत्तंतुनिष्ठतयासंप्रतिपन्नायेपदार्थाःपटतद्गतरूपादयस्तेसर्वेपिपक्षत्वेनाभिम(संहि)ताएव,पटसमानन्यायत्वादतोनतत्रविशेषणप्रसिद्धिर्युक्तेतिहृदयं । पटमात्रपक्षीकरणंतुलाघवायेतिज्ञेयं । तथाचपटादिरित्यर्थः । सामान्यतःप्रसिद्धिरस्तीत्याह ॥ एतत्तंत्विति ॥ किंचिदिति ॥ यन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितत्एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वर

अयंपटःएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीन । एतत्तंत्वारब्धत्वाद्व्यतिरेकेणपटांतरवदितिसत्प्रतिपक्षश्च । नचाप्रसिद्धाविशेषणता । एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात् ।

हितमेवाऽऽयास्यतीतिभावः ॥ संसर्गाभावेति ॥ अत्राभावप्रतियोगित्वाभावादित्युक्तेअन्योन्याभावप्रतियोगित्वदशायांघटादौव्यभिचारःस्यात् अन्योन्याभावप्रतियोगित्वदशायांअत्यंताभावप्रतियोगित्वव्यवहाराभावेनसाध्याभावात् अतःसंसर्गाभावेत्युक्तं । तावत्युक्ते(स्वरूपा)ऽसिद्धिः दृष्टांतेसाधनवैकल्यंचस्यात् । पक्षीभूतमत्यंताभावप्रतियोगित्वंदृष्टांतीकृतंप्रागभावप्रतियोगित्वंचसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यमेवनतुसंसर्गाभावप्रतियोगित्वरूपमेवतदुभयं । नहिनीलघटत्वंघटत्वंचैकमेवेत्यतोऽ

सिद्धिसाधनवैकल्यपरिहारायव्याप्यत्वादित्युक्तमितिद्रष्टव्यं ॥ साध्येति ॥ संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्वात्यंताभावसमाना धिकरणत्वादेतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंसाध्यमस्तीतिद्रष्टव्यं ॥ स्वेति ॥ यदधिकरणावच्छेदेनस्वयमस्तितदधिकर णावच्छेदेनस्वयमस्तीतितत्रसाध्यमेवनास्तीतिभावः । अव्याप्यवृत्तित्वमंगीकृत्याप्याह ॥ द्रव्यत्वेति ॥ तथाचपक्षधर्मांव च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिरयमितिभावः । ननुअयंपटएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीअंशित्वादित्यत्रएतत्तंत्वनारब्धत्वंनोपा धिः । हेतुसाध्ययोर्व्याप्यव्यापकभावग्राहकानुकूलतर्कसद्भावेनपक्षएवसाध्यव्यापकताभंगात् । यथोक्तं । " अनुकूलेनतर्केण

प्रागभावप्रतियोगित्ववदितिसामान्यतस्तत्सिद्धेः । एतत्तंत्वनारब्धत्वंचोपाधिः । नचैतत्तंत्वारब्ध
संयोगेसाध्याव्यापकं । आवयोस्संयोगःस्वात्यंताभावासमानाधिकरणइतिसंमतेः । द्रव्यत्वाव
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेश्चउपाधिरेवप्रयोजकः । साध्यवतिब्रह्मणिउपाधिवद्धेतोरभावात् ।

सनाथेसतिसाधने । साध्यव्यापकताभंगात्पक्षेनोपाधिसंभव "इति । ततश्चानुकूलतर्कसत्त्वेसाध्येहेतुरेवप्रयोजकतयाप्राप्तोनो पाधिरित्यतआह ॥ उपाधिरेवेति ॥ साध्येउपाधिरेवप्रयोजकोनांशित्वहेतुः । कुतइत्यतआह ॥ साध्यवतीति ॥ ब्रह्मणः एतत्तंतुष्ववृत्तित्वेनैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यवतिब्रह्मणिएतत्तंत्वनारब्धत्वरूपोपाधिवत् अंशित्वाख्यहेतोरभा वेनतस्मिन्सत्यभवतोंशित्वहेतोस्तस्मिन्साध्येऽप्रयोजकत्वात् अतउपाधिरेवसाध्येप्रयोजकइतिभावः । ननुहेतुसाध्ययोर्व्याप्य व्यापकभावग्राहकानुकूलतर्कसद्भावदशायांसाध्यवतिपक्षेउपाधेरभावेन पक्षएवव्यभिचारादुपाध्यभावसाध्याभावयोर्व्याप्यभा

वात्साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वरूपोपाधिलक्षणाभावान्नास्योपाधित्वमित्यतआह ॥ अनुकूलतर्काभावेचेति ॥ व्यतिरेकहीनस्यापीति ॥ उपाधिव्यतिरेकसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिहीनस्यापीत्यर्थः । अयमाशयः । स्यादेवंयद्यत्रानुकूलतर्कःस्यात् सचनहीतिवक्ष्यमाणरीत्यानास्त्येव तथाचैवमनुकूलतर्काभावेतुपक्षेसाध्यानिश्चयेनव्यभिचाराभावेनोपाध्यभाववति पक्षेसाध्याभावसद्भावादुपाधित्वंयुक्तमेव । नन्वनुकूलतर्काभावदशायांपक्षएवोभयव्यतिरेकसद्भावात्कथंव्यतिरेकहीनस्यापीत्युक्तमितिचेन्न । पक्षादन्यत्रव्यतिरेकहीनस्यापीतिव्याख्यानात् । तंतुरूपादीनांचपक्षतुल्यत्वात् । एवंचयत्रैतत्तंत्वनारब्धत्वाभावः एतत्तंत्वारब्धत्वमितियावत् । तत्रैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावः एतत्तंतुषुसत्त्वमितियावत् । इत्येवमुपाधिसाध्य

अनुकूलतर्काभावेचव्यतिरेकहीनस्याप्युपाधित्वाच्च । नह्यंशित्वंसाध्यंविनानयु
क्तं । उक्तहेतुनैवैतत्पटार्थक्रियाकारित्वाद्यभावस्यापिसुसाधत्वाद्दाभाससाम्यंच ।

व्यतिरेकयोःपक्षेसद्भावेपितंतुरूपादीनांपक्षतुल्यतयापक्षादन्यत्रकुत्राप्यभावेनोपाधित्वमुपपद्यतएवेति । ननुकथमत्रानुकूलतर्काभावः यद्येतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनस्यात् तर्ह्यंशित्वंनस्यादितिहेतूच्छित्तिरूपबाधकतर्कस्यसत्त्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ साध्यंविनापियुक्तमेवेत्यर्थः । एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपापादकस्यांशवत्त्वरूपंयदंशित्वंतदभावरूपंयदापाद्यंतदभावेनैवव्याप्ततयातर्कस्यविरुद्धत्वापत्त्याऽनुकूलतर्कस्यदुष्टत्वेनवक्तुमशक्यतयापक्षेव्यभिचाराभावेनयुक्तमेतत्तंत्वनारब्धत्वस्योपाधित्वमितिभावः ॥ उक्तहेतुनैवेति ॥ अयंपटः एतत्पटोचितार्थक्रियाकारीन । अंशित्वात्पटांतरवदित्याभासानु

मानेनसाम्यं । अत्रबाधादिकस्यत्वदुक्तानुमानेपिसाम्यादितिभावः ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानंचब्रह्मैवेतिज्ञेयं ॥ सहोपलंभेति ॥ सहोपलंभनियमेत्यर्थः । यथोक्तंबौद्धेन" सहोपलंभनियमादभेदोनीलतद्धियो;" रिति । तद्विरहस्य उपलब्धिविरहस्य ॥ तद्वि रहेति ॥ ज्ञानविरहेत्यर्थः । तथाचासिद्धिरित्यर्थः । तर्ह्युपलब्धिविरहःकिंविरहप्रयुक्तइतिप्रसंगात्पृष्टवंतंप्रत्याह ॥ उपलब्धि

यतुविमतंज्ञानव्यतिरेकेणासत्ज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वादितिविद्यासागरीयंबौद्धोक्तस होपलंभयुक्त्युद्गिरणं । तत्रज्ञानाद्भेदेनानुपलभ्यमानत्वंवाहेतुः । ज्ञानविरहप्रयुक्तोपलब्धिविर हवत्त्वंवा । आद्येऽसिद्धिः । घटस्यज्ञानमितिहिधीः नतुघटोज्ञानमिति । नांत्यः । ज्ञानस्योपल ब्धित्वेनतद्विरहस्यतद्विरहाप्रयुक्तत्वात् । उपलब्धिसामग्रीविरहप्रयुक्तत्वाच्च । यत्तुविमतंमिथ्या धीकालएवान्यथाप्रमितत्वाच्चित्रनिम्नोन्नतादिवत् । भारूपवस्तुसंलग्नत्वात्सवितृछिद्रवत् । न चासिद्धिः । इदानीमेव" इदंसर्वंयदयमात्मे "तिश्रुत्याअशेषाऽनात्मनःआत्मत्वप्रमितेः । घ टादिकंस्फुरतीतिभारूपवस्तुसंलग्नत्वाच्चेतिकौमुद्युक्तं । तत्राद्येऽन्यथेत्यस्ययद्यात्मत्वेनेत्यर्थः ।

सामग्रीति ॥ चित्रेति ॥ सभायामपिचित्रभित्तौलिखितंयन्निम्नोन्नतादिकंतत् अविद्यमानमेवलिखितमस्तीतिधीकालएवद्र ष्टुरन्यथाप्रतीयतइत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ हेतुद्वयस्यापीत्यर्थः । पक्षेहेतुद्वयस्यापिसत्त्वंक्रमेणोपपादयति ॥ इदानीमेवे

ति ॥ धीकालएवेत्यर्थः ॥ सदात्मेति ॥ सन्योयमात्मातदात्मत्वेनेत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ अस्माकंपक्षेऽसिद्धत्वादित्य र्थः ॥ व्यर्थेति ॥ प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वेनप्रतीयमानत्वादित्येतावतापूर्तौधीकालएवेतिविशेषणंव्यर्थमित्यर्थः । त त्त्यागेचसाध्याविशिष्टत्वादितिभावः । सवित्रादेरपिमिथ्यात्वान्नतत्रव्यभिचारइत्यस्वरसादुक्तमात्मनिचेति । तत्रभारूपवस्तुसं लग्नत्वरूपहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ तस्यापीति ॥ सवितुरात्मनश्चेत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ एतत्पटात्यंताभावए

तदासदात्मत्वेनप्रमितत्वस्यामिथ्यात्वव्याप्तत्वाद्विरुद्धोहेतुः । यदिप्रतिपन्नोपाधिस्थनि षेधप्रतियोगित्वेनेति तर्ह्यसिद्धिः । व्यर्थविशेषणताच । द्वितीयस्तुसवित्रादावात्म निचानैकांतिकः । तस्यापिसविताप्रकाशतेआत्मास्फुरतीतिभारूपसंलग्नत्वादितिदिक् । एतेन नवीनानामनुमानानिनिरस्तानि । आद्येसिद्धसाध(नादि)नदोषात् । द्वितीये अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनावयवावृत्तित्वोक्तावयवव्यादेरपक्षत्वापातात् ।

तत्तंतुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववदित्याद्यनुमानइत्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ कार्यकारणयोरभेदेनतंतोरेव पटत्वेनस्वस्मिन्स्वस्याभावेनपटात्यंताभावस्यतंतुनिष्ठत्वंसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविप्रतिपत्तिवा क्योक्तविशेषणत्रयवत्त्वेसति अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणंस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मत्वात्संयोगवदितिद्वि तीयानुमानइत्यर्थः ॥ अवयवावृत्तित्वोक्ताविति ॥ कथमिदंलभ्यतइतिचेदुच्यते । संयोगादिकंअव्याप्यवृत्तीत्युक्तेआश्र

यंव्याप्यनवर्ततेकिंनामाश्रयैकदेशेतदवयवेस्तीतिलभ्यते । तथाचाव्याप्यवृत्तित्वंनामाऽवयववृत्तित्वं । अव्याप्यवृत्तित्वानधि करणत्वंनामअवयवावृत्तित्वंलभ्यतइतिद्रष्टव्यं ॥ अवयव्यादेरिति ॥ अवयवरहितत्वेनतदवृत्तिनोगगनादेरेवपक्षत्वापत्त्या वयव्यादेरवयववृत्तिनःपक्षत्वंनस्यात् । तथाचावयव्यादेर्मिथ्यात्वंनसिद्ध्येदित्यर्थः । नन्वव्याप्यवृत्तित्वंनामस्वसमानाधिकर णात्यंताभावप्रतियोगित्वं अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वंचस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वमितिविवक्षितं नावयवावृ 175
त्तित्वं अतोऽवयव्यादेःपक्षत्वोपपत्तिरित्यतआह ॥ स्वेति ॥ बाधितत्वादिति ॥ तथाचस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रति

स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वोक्तौचतदप्रतियोगिनितत्प्रतियोगि
त्वस्यबाधितत्वात् । अनात्मत्वस्यनिरस्तत्वाच्च । तृतीये स्वरूपेणात्यंताभावप्र
तियोगित्वेसाध्येअत्यंतासत्वापातात् ।धर्मावच्छेदेनतत्प्रतियोगित्वेसाध्येअर्थां
तरत्वात् । नित्यद्रव्याणामपिकालेसत्वेनदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच्च । चतुर्थे

योगिनिविमतेस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वसाधनेबाधः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ जडत्वभंगे"नतावदात्मत्वंजाति" रित्यादिनानिरस्तत्वादितिभावः ॥ तृतीयइति ॥ " विमतंनित्यद्रव्यान्यत् केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगि । पदार्थत्वात् नित्यद्रव्यव" दितितृतीयानुमानइत्यर्थः ॥ धर्मावच्छेदेनेति ॥ पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यर्थः ॥ अर्थांतरत्वादिति ॥ ब्रह्म वत्सत्त्वेप्युपपत्त्यार्थांतरत्वादित्यर्थः ॥ नित्यद्रव्याणामपीति ॥ इदानीमाकाशइत्यबाधितप्रतीतेःसत्त्वादित्यर्थः ॥ चतुर्थइ

ति ॥ “ आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताकोभेदःआत्माअनात्मानेत्येवंरूपःनपरमार्थसत्प्रतियोगिकः । अनात्ममात्रप्रतियोगिकत्वात् शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवदि” तिचतुर्थानुमानइत्यर्थः ॥ इत्यपीति ॥ यथानपरमार्थसत्प्रतियोगिकइतिआत्मधर्मिकभेदप्रतियोगिनोऽनात्मनःपारमार्थिकत्वाभावःसाध्यते । एवंनव्यावहारिकसप्रतियोगिकइत्यपिसुसाधत्वेनआत्मधर्मिकभेदप्रतियोगिनोव्यावहारिकसत्वमपिनस्यादित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधादिरूपवक्ष्यमाणदोषेत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्यंशित्वहेतुभंगविवरणं ॥ ६ ॥ स्वबाधकेति ॥ दिदर्शयिषितोपाध्यधिकरणंस्वशब्दार्थः । शुक्तिरूप्येदृष्टांतेमिथ्यात्वमस्ति

नव्यावहारिकप्रतियोगिकइत्यपिसुसाधत्वेनाभाससाम्यात् । वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासाच्च ॥७॥इत्यंशित्वादिहेतुभंगः ॥६॥ सोपाधिकाश्चदृश्यत्वादयः । स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वस्यतदबाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यवापक्षाद्व्यावृत्तस्यसमव्याप्तिमतो

उपाधिश्चास्ति । तथाहि । स्वशब्देनशुक्तिरूप्यंतद्बाधकत्वेनाभिमतंयन्नेदंरजतमितिज्ञानंतदबाध्योयोदोषःकाचादिस्तज्जन्यभ्रमरूपज्ञानविषयत्वेनतत्प्रयुक्तभानत्वस्यसत्त्वात् । दृश्यत्ववतिपक्षेचोपाधिर्नास्ति । तथाहि । स्वशब्देनप्रपंचः तद्बाधकत्वेनाभिमतंयद्वेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपंज्ञानं तदबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वंनास्ति जगद्भ्रमनिमित्तेमायाऽविद्या(दि)रूपेदोषेस्वबाधकाभिमतबाध्यत्वस्यैवसत्त्वेनविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यैवसत्त्वात्साधनाव्यापकइतिभवत्युपाधिः । दोषप्रयुक्तभानत्वमात्रोक्तौसाधनव्यापकतास्यादतःस्वबाधकाभिमताबाध्येतिदोषविशेषणं ॥ तदबाध्येति ॥ स्वबाधकाभिमताबाध्येत्यर्थः । तथा

176

॥ ८९ ॥

चमिथ्यात्ववतिरूप्येउपाधिरस्ति । तथाहि । स्वबाधकाभिमतंयन्नेदंरूप्यमितिज्ञानंतदबाध्यंयद्बाधकज्ञानंस्वयमेव, स्वेनैवस्वस्याबाध्यत्वात् तत्प्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वमस्ति । साधनवतिचपक्षेनास्ति । स्वबाधकाभिमतंयद्बाधकज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतद्बाध्यबाधकंप्रत्येवनिषेध्यत्वेनविषयत्वमस्ति नतुतदबाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वं । जगद्बाधकस्यवेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपज्ञानस्यकतकरजोवद्वेणुसंघर्षजाग्निवच्चस्वेनैवबाध्यत्वात् । यथोक्तं । “ वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं । एवंगुणव्यत्ययजोवेदःशाम्यतितद्यथे ”ति । वेदोवृत्तिज्ञानमित्यर्थः । एवंचपक्षेस्वबाधकाभिमताबाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वंना

व्यतिरेकव्याप्तिमतश्चोपाधित्वात् । नचपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वापर्वतीयवह्निसामग्रीयुक्तत्वादेरिवपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्पक्षेतरत्वं ।

177

स्तीतिविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । पक्षेसाधनाव्यापकतालाभायस्वबाधकाभिमताबाध्येतिबाधकज्ञानविशेषणोपादानं ॥ व्यतिरेकेति ॥ साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेनउपाध्यभाववतिब्रह्मणिसाध्याभावसत्त्वादित्यर्थः ॥ पर्वतेति ॥ अन्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनसाधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वार्थंपर्वतावयववृत्तीत्युक्तं । नन्वथापिसाधनव्यापकत्वमेवपर्वतेपर्वतावयववृत्तिरूपाद्यन्यत्वसद्भावादितिचेन्न । अन्योन्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यधिकरणत्वेनपर्वतावयववृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकवतिपर्वतेतदन्यत्वप्रतीतेर्विरुद्धत्वेनसाधनाव्यापकत्वमेवे

त्यवधेयं । वह्निसामग्रीयुक्तत्वस्यापिसाधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वलाभायापर्वतीयेत्युक्तं । ननुपर्वतावयववृत्तीत्यस्यनप क्षमात्रव्यावर्तकत्वं पर्वतावयवगतरूपादिव्यावर्तकत्वात् । तथाचकथंपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वस्यपर्वतेतरत्वमितिचेत् सत्यं । पक्ष मात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वादित्यापातत: वस्तुतस्तुहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कसद्भावेनसाध्यस्यपक्षेनिश्चितत्वादुपाधेः साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावेपक्षएवसाध्यव्यापकताभंगात्पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेर्नोपाधित्वंयथातथाप्रकृतयोरप्युपा ध्योर्मिथ्यात्वव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावान्नोपाधित्वमितिशंकितुरभिप्रायः । अतएववक्ष्यमाणानुकूलतर्कैःसाध्यव्यापक

वह्निनाधूमेसाध्येआर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वादेरिववक्ष्यमाणानुकूलतर्कै
स्साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । बाधितेपक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वाच्च ।

तानिश्चयादित्यनुकूलतर्केणसाध्यव्यापकतानिश्चयंवक्ष्यतीतिद्रष्टव्यं । प्रकृतोपाध्योःपक्षेतरत्वतुल्यत्वंपरिहर्तुंअनुकूलतर्कैरुपा धेःसाध्यव्यापकतानिश्चयोस्तीत्याह ॥ वह्निनेति ॥ आर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वोपाधेःसाध्येनधूमेनव्यापकत्वग्राहक आर्द्रेंधनोत्क र्षेणधूमोत्कर्षरूपानुकूलतर्कोस्ति । एवंप्रकृतोपाध्योरपिसाध्यभूतभ्रमविषयत्वरूपमिथ्यात्वव्यापकताग्राहकोदोषोत्कर्षेणभ्रमो त्कर्षरूपानुकूलतर्कोस्ति । अतःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादुपाधित्वंयुक्तमित्यर्थः । साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावात्पक्षेतर त्वस्योपाधित्वंनास्तीत्यंगीकृत्यानुकूलतर्कोपपादनंकृतं । वस्तुतस्तुक्वचित्पक्षेतरत्वमप्युपाधिरेवेत्याह ॥ बाधितइति ॥ तर्हिप्र

कृतानुमानेकथंबाधितत्वमित्यतआह ॥ इहचेति ॥ यथावह्निरनुष्णःपदार्थत्वादित्यत्रबाधेनहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावेनपक्षेसाध्यव्यापकताभंगा(योगे)भावेनतत्रवह्नीतरत्वमुपाधिरेव तद्वदत्रापिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधेनहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावात्पक्षेसाध्यव्यापकत्वभंगाभावेनोक्तोपाध्योः पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनपक्षेतरत्वेप्युपाधित्वंयुक्तमित्यर्थः । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वरूपपक्षेतरत्वशंकायाअविषयमुपाधिमाह ॥ यद्वेति ॥ ननुविपरीतप्रमाविषयत्वरूपोपाधेरपिदृश्यत्वहेतुनापक्षेसाध्यमानत्वेनसाधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमित्यतउक्तं तस्मिन्साध्यइति । नचैतदहृष्टचरमित्यतो

इहचवक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिबाधात् । यद्वायथानुकूलतर्काभावान्मित्रातनयत्वेनश्यामत्वे साध्येशाकपाकजत्वं तस्मिन्साध्येश्यामत्वमुपाधि स्तथेहापिबाध्यत्वादिरूपेमिथ्यात्वे साध्येविपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तभाज्ञानत्वादिकं तस्मिन्साध्येमिथ्यात्वमुपाधिरस्तु ।

यथेत्युक्तं । हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । मित्रातनयत्वेनैवहेतुनागर्भस्थस्यशाकपाकजत्वमपिसाध्यतेऽतःसाधनव्यापकत्वमित्यतउक्तंतस्मिन्निति ॥ इहापीति ॥ दृश्यत्वमिथ्यात्वयोरपिव्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । ननुविपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तभानत्वयोरेवमिथ्यात्वेनकथमुपाधित्वमित्यतउक्तंबाध्यत्वादीति । यदानयोरुपाधित्वंतदामिथ्यात्वंबाध्यत्वादिरूपमन्यदेवोच्यतइत्यर्थः । ननुतत्रमित्रातनयत्वेनैवहेतुनायुगपदेवगर्भस्थःशामःशाकपाकजश्चेत्येवंशामत्व

180

शाकपाकजत्वयोरुभयोरपिसाधनंक्रियते । ततश्चनपरस्परोपाधित्वंयुक्तं । एवंदृश्यत्वेनहेतुनापक्षेमिथ्यात्वविपरीतप्रमाविषयत्व योर्मिथ्यात्वदोषप्रयुक्तभानत्वयोर्वायुगपदेवसाधनंक्रियतेऽतोनपरस्परोपाधिग्रस्तत्वमित्यतआह ॥ युगपदिति ॥ कथमित्यत आह ॥ मिथ्यात्वएवेति ॥ ननुबाध्यत्वरूपेमिथ्यात्वेपि कथंविपरीतप्रमाविषयत्वस्योपाधित्वं विपरीतप्रमाविषयत्वस्यैवबा ध्यरूपत्वेनतयोरेकत्वादित्यतआह ॥ बाधइति ॥ यत्रेदंरजतमितिभ्रांतिपूर्वकंनेदंरजतमितिज्ञानंजायतेतद्बाधइत्युच्यते । अ तएव" पूर्वप्रसंजितान्यथाकारविलोडकंज्ञानंबाध "इतिबाधलक्षणमाहुः । विपरीतप्रमातुनभ्रांतिपूर्विका यथामार्गेगच्छतःपुरु

युगपदुभयसाधनेत्वर्थांतरं। मिथ्यात्वएवविप्रतिपत्तेः। बाधो
भ्रांतिपूर्वकःविपरीतप्रमातुनेतितयोर्भेदः । यद्वाअधिष्ठा
नाभिमतसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वमुपाधिः ।

षस्यइदंरजतमितिभ्रमप्रसक्त्यभावेपिशुक्तिंदृष्ट्वाझडितिइदंरूप्यंनभवतीतिज्ञानंजायतेसाविपरीतप्रमेतितयोर्भेदइत्यर्थः । प्रमा याविपरीतत्वंचनिषेधविषयकत्वादित्यवगंतव्यं ॥ अधिष्ठानेत्यादि ॥ मिथ्यात्ववतिरूप्येऽधिष्ठानाभिमतशुक्तिसमसत्ताकका चादिदोषवदिंद्रियादिजन्यज्ञानविषयत्वमस्तीतिसाध्यव्यापकः दृश्यत्ववतिपक्षेउपाधिर्नास्ति प्रपंचविषयकज्ञानजनकेमायावि द्यारूपदोषेप्रपंचारोपाधिष्ठानभूतब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेनविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः ।



181

अस्योपाधेःपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनपक्षेतरत्वमितिशंकावारणायउपाधौविशेषणकृत्यंदर्शयति ॥ ब्रह्मणइति ॥ बौद्ध कल्पितायेदोषाः यदनृतंतदप्रमाणंदृष्टंयथोन्मत्तवाक्यं । अनृतंचपुत्रकामःपुत्रकामेष्ट्यायजेतेत्यादिवेदवाक्यं कृतायामपीष्टौपु त्रजन्मानुपलंभादित्येवमनृतव्याघाताद्यास्तद्वान्योहेतुर्वेदरूपकरणंतज्जन्यज्ञानविषयत्वेपिमिथ्यात्वाभावेनव्यभिचारात्समव्या प्त्यभावादित्यर्थः । विशेषणं दोषाणांविशेषणमित्यर्थः । तथाचवेदेदोषाणांबौद्धेनकल्पि(तया)तानांप्रातिभासिकत्वेनाधिष्ठाना

ब्रह्मणोपिबौद्धकल्पितदोषवद्वेदजन्यज्ञानविषयत्वात् समव्याप्त्यर्थमधिष्ठानसमस
त्ताकेतिविशेषणं । नतुपक्षव्यावृत्त्यर्थं । येनपक्षेतरत्वंस्यात् । यद्वावेदतात्पर्यविष
याद्धर्माधर्मादिरूपात्साक्षिवेद्यात्सुखदुःखादिरूपाद्वापक्षैकदेशाद्व्यावृत्तंश्रुतितात्पर्या
विषयत्वंदोषजन्यधीविषयत्वंवापक्षमात्राद्व्यावृत्तंप्रतिभासमात्रशरीरत्वंवोपाधिः ।

भिमतब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेनतादृशदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वरूपोपाधेरेवाभावेनोपाधिपुरस्सरव्याप्तौनव्यभिचारइतिभा वः । पक्षव्यावृत्त्यर्थं पक्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । समग्रपक्षव्यावृत्तोपाधिमुक्त्वापक्षैकदेशव्यावृत्तोपाधिद्वयमाह ॥ यद्वेति ॥ श्रुति तात्पर्याविषयत्वस्यघटादिप्रपंचेसत्त्वेपिधर्माधर्मादिरूपपक्षैकदेशव्यावृत्त्युपपादनायवेदतात्पर्यविषयादित्युक्तं । धर्मादेःश्रुतिता त्पर्याविषयत्वाभावादितिभावः । दोषजन्यधीविषयत्वस्यपरमतेघटादौसत्त्वेपिसुखदुःखादिरूपपक्षैकदेशव्यावृत्त्युपपादनायसा

क्षीत्युक्तं । साक्षिरूपज्ञानस्यदोषजन्यत्वाभावादितिभावः । ननुदृष्टिसृष्टिपक्षेसर्वस्यापिजगतःप्रतिभासमात्रशरीरत्वेनप्रातिभासिकत्वात् साधनव्यापकउपाधिरित्यतआह ॥ नचेति ॥ तवापीति ॥ तवमतेपीत्यर्थः । कुतोनेत्यतआह ॥ प्रतिकर्मेति ॥ देवदत्तज्ञानस्यैवायंविषयइत्येवमादिरूपव्यवस्थेत्यर्थः । परेणहिब्रह्मरूपेज्ञानेघटादीनामध्यासाद्युगपत्सर्वेषांप्रकाशप्रसक्तौयदिंद्रियसन्निकर्षजन्यांतःकरणवृत्त्यायदवच्छिन्नचैतन्यावरणाज्ञानशक्त्यपगमस्तंप्रत्येवतच्चैतन्यरूपज्ञानेनप्रकाशतइत्येवंव्यवस्थांगीक्रियते साद्दृष्टिसृष्टिपक्षेनयुज्यते अन्योन्याश्रयात् । सतिचैतन्यरूपेज्ञानेतन्मात्रशरीरघटादिस्वरूपसिद्धिः तत्स्वरूपेचसतितेनेंद्रियसन्निकर्षेजातेतदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानशक्त्यपगमानंतरंचैतन्यरूपज्ञानसिद्धिरिति । घटादेःप्रतिभासमात्रशरीरत्वे

**नचतवापिजगत्प्रतिभासमात्रशरीरंप्रतिकर्मव्यवस्थाद्ययोगादितिदिक् ॥ ७ ॥**

नसन्निकर्षात्पूर्वंसत्त्वाभावादितिद्रष्टव्यं । (सर्वंमिथ्येत्यंगीकारेचलाघवं) तस्मात्प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यादृष्टिसृष्टिपक्षस्याप्रामाणिकत्वेननजगत्प्रतिभासमात्रशरीरमितिसाधनवतःपक्षाद्व्यावृत्तत्वेनोपाधित्वंयुक्तमितिभावः । संप्रदायस्तुशुक्तिरूप्यस्यदृष्टांतत्वमुपलक्षणत्वेन वस्तुतस्तुप्रातिभासिकत्वेनतत्समानानांसुखादीनामपिदृष्टांतत्वेनव्यावहारिकपक्षमात्राद्व्यावृत्तत्वेनसमग्रपक्षव्यावृत्तत्वमेवेत्याशयात् । ननुप्रातिभासिकत्वस्यापिसुखदुःखादौपक्षैकदेशेसत्त्वेनवियदादावसत्त्वेनास्यापिपक्षैकदेशव्यावृत्तत्वमेवनपक्षमात्रव्यावृत्तत्वमितिचेत् पक्षमात्रव्यावृत्तत्वमापाततएव वस्तुतस्तुपक्षैकदेशव्यावृत्तत्वमेवेत्याहुः ॥ ७ ॥ दृश्यत्वादे

रूपाधिविवरणं ॥ ७ ॥ ननुजगतःप्रातिभासिकत्वेतदप्रातिभासिकत्वग्राहिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षविरोधः । ब्रह्मणश्चमिथ्यात्वे
तत्सत्यत्वग्राहिश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ जगतइति ॥ अत्राप्रयोजकतापरिहारायानुकूलतर्कमाह ॥ विपक्षेचेति ॥ जगतो
दृश्यत्वमंगीकृत्यप्रातिभासिकत्वानंगीकारेजगतःपारमार्थिकत्वप्राप्त्याजगद्ब्रह्मरूपसत्यद्वयांगीकारापत्त्यागौरवंस्यात् । व्यावहा
रिकत्वांगीकारेपिब्रह्मजगद्रूप्यादीनांत्रिविधसत्त्वांगीकारेत्रैरूप्यापत्त्यागौरवं । ब्रह्मणएकस्यैवसत्यत्वंतदितरस्यसर्वस्यप्रातिभासि

इतिदृश्यत्वादेरुपाधिविवरणं ॥ ७ ॥ विमतंप्रातिभासिकं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् । ब्रह्ममिथ्या
व्यवहारविषयत्वादसद्विलक्षणत्वाद्वाशुक्तिरूप्यवदित्याभाससाम्यंच । जगतोऽप्रातिभासिक
त्वग्राहिप्रत्यक्षंब्रह्मणस्सत्यत्वश्रुतिश्चानुमानविरोधादप्रमाणं । विपक्षेचगौरवं । व्यवहृतिव्य
वहार्ययोःसंबंधांतराभावा त्सर्वव्यवहार्यंव्यवहृतावध्यस्तमित्यादिचबाधकमितिसुवचत्वात् ॥

कत्वांगीकारेलाघवं । तथाब्रह्मणोपिव्यवहारविषयत्वमंगीकृत्यमिथ्यात्वानंगीकारेसत्यत्वप्राप्त्याब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्येतिद्वैरूप्यांगी
कारापत्त्यागौरवंविपक्षेबाधकं सर्वमिथ्येत्यंगीकारेचलाघवमित्यर्थः । द्वितीयानुमानाप्रयोजकतापरिहारायहेतूच्छित्तिरूपंबाध
कांतरमाह ॥ व्यवहृतीति ॥ बाधकं अप्रयोजकताशंकायांबाधकं । ब्रह्मणोव्यवहारविषयत्वमंगीकृत्यमिथ्यात्वानंगीकारेस
त्यत्वप्राप्त्यासत्यभूतब्रह्मव्यवहारयोःसंबंधांतरायोगात्सर्वव्यवहार्यंब्रह्मादिव्यवहृतावध्यस्तमित्याध्यासिकसंबंधएववक्तव्यः । त

183

तोऽप्रा

थाचब्रह्मणोव्यवहृतावध्यस्तत्वप्राप्त्यामिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । एवमेवदृश्यत्वमंगीकृत्यप्रातिभासिकत्वानंगीकारेदृग्दृश्ययोःसंबंधोनस्यादित्याध्यासिकएवसंबंधोवाच्यस्तथाचजगतोज्ञानेऽध्यस्ततयाप्रातिभासिकत्वसिद्धिरितिहेतूच्छित्तिरूपंबाधकंचद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ **दृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणं** ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञाश्रयंप्रबलप्रमाणविरोधाख्यंदोषंविवक्षुःप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधंतावदाह ॥ **सन्घटइतीति** ॥ प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वविरोधिमिथ्यात्वसाधकमनुमानंप्रत्यक्षबाधितमग्न्यनौष्ण्यानुमानवदित्यर्थः । ननुनमिथ्यात्वानुमानस्यप्रत्यक्षबाधः प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वस्यानुमानगृहीतपारमार्थिकसत्त्वनिषेधरूपमिथ्यात्वाविरोधि

184

**॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणं ॥ ८ ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधिताश्चदृश्यत्वादयः । ननुकिमिदंसत्त्वंयत्प्रत्यक्षसिद्धं परजातिर्वा असद्वैलक्षण्यंवा अर्थक्रियाकारित्वंवा प्रमाविषयत्वंवा तद्योग्यत्वंवा भ्रमाऽविषयत्वंवा स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधाप्रतियोगित्वंवा अबाध्यत्वंवा ।**

त्वात् । अनुमानगृहीतमिथ्यात्वविरोधिसत्त्वस्यचप्रत्यक्षेणाग्रहणादित्यभिप्रायेणसत्त्वंपृच्छति ॥ **नन्विति** ॥ असंगतिपरिहारायाह ॥ **यदिति** ॥ घटादौयत्प्रत्यक्षसिद्धमनुमानगृहीतमिथ्यात्वविरोधीतिशेषः ॥ **परजातिरिति** ॥ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वव्यापिकासत्ताजातिरित्यर्थः ॥ **तद्योग्यत्वमिति** ॥ प्रमाविषयत्वयोग्यत्वमित्यर्थः ॥ **स्वेति** ॥ स्वाधिकरणाधिकरणकोयःस्वसमानकालीनोनिषेधस्तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः । निषेधाप्रतियोगित्वमित्युक्तेघटादेःकालांतरीयनिषेधप्रतियोगित्वादसंभवोऽतः ॥ ९३ ॥

स्वसमानकालीनेति । तस्यघटादिसमानकालीनत्वाभावेनतादृशनिषेधाप्रतियोगित्वसत्त्वेननासंभवः । तावत्युक्तेस्वसमानकालीनदेशांतरीयनिषेधप्रतियोगित्वात्पुनरसंभवःस्यादतःस्वसमानाधिकरणेत्युक्तं । देशांतरीयनिषेधस्यस्वाधिकरणाधिकरणकत्वाभावान्नासंभवः ॥ **नाद्याइति** ॥ चतुर्थापेक्षयाआद्याः । प्रथमद्वितीयतृतीयाइत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनादिति** ॥ ननुइदमयुक्तं सिद्धसाधनतायाअनुमानएववक्तव्य(तयाप्र)त्वात्प्रत्यक्षेणैतादृशसत्त्वंविषयीक्रियतइत्युक्तेसिद्धसाधनोद्भावनस्याकौशलव्यंजकत्वमितिचेत्सत्यं । सिद्धसाधनात्सिद्धार्थावगाहित्वादित्यर्थः । परजात्यादिरूपस्यसत्त्वस्य मिथ्यात्ववादिनामयापिप्रत्यक्षविषय

185

**नाद्याः । सिद्धसाधनात् । नचतुर्थः । असतिप्रमाणाप्रवृत्त्या**
**तद्विषयत्वात्प्राक्सत्वस्यवक्तव्यतयातस्यसत्वादन्यत्वात् ।**

त्वांगीकारादनुमाननिषेध्यपारमार्थिकसत्त्वावगाहित्वाभावान्नतेनबाधइतिभावइत्याहुः । वस्तुतस्तुपरजात्यादिरूपसत्त्वस्यमिथ्यात्ववादिनामयापिप्रत्यक्षविषयत्वांगीकारादेतादृशसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइतिभवदीयवचनंमांप्रतिसिद्धसाधनंसिद्धार्थसाधकंसिद्धार्थबोधकंअसंगतमित्यर्थः । तथाचानुमाननिषेध्यपारमार्थिकसत्त्वावगाहित्वाभावेनभिन्नविषयत्वान्नानुमानस्यतेनबाधइतिभावः ॥ **असतीति** ॥ सत्येवप्रमाणंप्रवर्ततेनासतीतितावत्सिद्धं तत्कुतइतिपृष्टेप्रमाणप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतंसत्त्वंसतिवर्ततेऽसतिचनास्तीतिवक्तव्यं । एवंचप्रमाणप्रवृत्तिप्रयोजकतयाप्रमितिविषयत्वात्प्राक्सत्त्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वेनप्रमितिविषयत्वस्यसत्त्वादन्यत्वे

नतदेवसत्त्वंनेत्यर्थः । किंचप्रमाविषयत्वंपरंपरयावा साक्षाद्वा । नाद्यः । शुक्तिरजतमहं(असतपरोक्षतो)जानामीतिव्यवसायद्वाराऽसतोप्यनुव्यवसायविषयत्वात्असत्यातिव्याप्तिः । नद्वितीयः । इदंरजतमसदितिअसत्त्वप्रकारकप्रमांप्रतिअसतोपिसाक्षाद्विषयत्वेनासत्येवातिव्याप्तिरित्याह ॥ असतोपीति ॥ आत्माश्रयादिति ॥ सत्त्वलक्षणेसत्त्वप्रवेशादित्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ सत्त्वज्ञानेप्रतियोगि(गिज्ञानप्राप्त्या)नःप्राप्त्याऽसत्त्वज्ञानंतज्ज्ञानेतद्घटितसत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ अ

असतोपिव्यवसायद्वारासाक्षाच्चासत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाच्च । सत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेचात्माश्रयात् । असत्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वेचासत्वस्यसत्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । अत एवनपंचमः । नषष्ठः । सतोप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वात् । सत्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वेचात्माश्रयात् । असत्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वेचान्योन्याश्रयात् । नसप्तमः । संयोगादावव्याप्तेः ।

तएवेति ॥ सत्त्वस्यप्रमाविषयत्वयोग्यत्वप्रयोजकत्वेनतस्यसत्त्वादन्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ सतोपीति ॥ घटोऽसन्निति भ्रमसंभवेन तत्रलक्षणाभावादसंभवइतिभावः ॥ असत्त्वाप्रकारकेति ॥ असत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वंतदप्रकारकभ्रमविषयत्वंचनास्तीत्येवंसर्वथाभ्रमाविषयत्वेनैवपर्यवसानंनतुअसत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वेनेतिध्येयं ॥ अन्योन्येति ॥ पूर्ववदसत्त्वस्यसत्त्वनिरूप्यत्वेनाऽन्योन्याश्रयादितिभावः ॥ संयोगादाविति ॥ संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनसंयोगाधिकरणाधिकरणकोयःस्वसमा

नकालीनोनिषेधः संयोगात्यंताभावएवतदप्रतियोगित्वाभावेनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ रूप्यस्यासतोऽधिकरणस्यैवाभावेनस्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधस्यैवाभावेनतदप्रतियोगित्वंविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायास्तीत्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ बाध्यत्वज्ञानेऽबाध्यत्वज्ञानं । तत्रतस्यप्रतियोगित्वात् । अबाध्यत्वज्ञानेचबाध्यत्वज्ञानं बाध्यत्वस्याऽबाध्यत्वरूपसत्त्वघटितत्वादित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । इह जगति । तत्र ब्रह्मणि । तत् सत्त्वं । अनिर्वाच्यं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः ॥

शुक्तिरूप्यादेरधिकरणाद्यभावेनातिव्याप्तेश्च ।नाप्यष्टमः ।बाधस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकसत्वनिषेधत्वेनान्योन्याश्रयात् ।उच्यते । तवात्मनियत्सत्वंतदेवेहमम ।उक्तंहि"यादृशंब्रह्मणःसत्वंतादृशंस्याज्जगत्यपी"ति । तत्रतदनिर्वाच्यंचेदिहापितथास्तु । सत्वानिर्वचनेपितद्वदेवस्वरूपपारमार्थ्योपपत्तेः । यद्दिचतत्रानृतव्यावृत्तिमात्रंअबाधितस्वरूपंवासत्वं । बाधश्चप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधः । ज्ञानेननिवृत्तिर्वेतिनान्योन्याश्रयः । तर्हीहापितथास्तु

इहापीति ॥ जगत्यपिनिर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । दूषणांतरमाह ॥ सत्त्वेति ॥ ब्रह्मणिसत्त्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वेपियथातत्परमार्थसद्रूपंएवंजगन्निष्ठसत्त्वस्यापिनिर्वक्तुमशक्यत्वेपिब्रह्मवदेवपरमार्थसद्रूपमस्त्वित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणि ॥ अनृतेति ॥ अपोहवादाश्रयणेनेत्यर्थः । "अनृतजडविरोधिरूप"मित्यादितद्वचनात् । नन्वबाधितस्वरूपंसत्त्वंचेद्बाधस्यत्रैकालिकसत्त्वनिषेधरूपत्वेनपूर्वोक्तरीत्यान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ बाधश्चेति ॥ निषेधःस्वरूपनिषेधः । तथाचबाधोनसत्त्वघटितइत्यर्थः । ननु

ब्रह्मजगतोरेकप्रकारसत्ताकत्वेजगतोब्रह्मसाम्यापत्तिरित्यतआह ॥ ब्रह्मसाम्यस्यैवेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वरूपधर्मेणेत्यर्थः । ननु "यादृशंब्रह्मणस्सत्त्वंतादृशंस्याज्जगत्यपी"त्ययुक्तं । कुतइत्यतआह ॥ अपरिच्छिन्नत्वमिति ॥ तत्र ब्रह्मणि । नहिजगत्येतादृशंसत्त्वंवक्तुंयुक्तमित्याशयः ॥ शुक्तिरूप्ययोरित्यादि ॥ अयमत्रोत्तरक्रमः । यथाऽपरिच्छिन्नत्वंसत्वमंगीकृत्यजगतितदभावात्सत्त्वंनास्तीत्युच्यते एवंवयमपिवदामः । परिच्छिन्नत्वमेवसत्त्वंब्रह्मणितुतदभावात्तत्रापिसत्त्वंनास्तीति । ननुपरिच्छिन्नत्वंसत्त्वंनभवतिशुक्तिवद्रूप्यस्यापिपरिच्छिन्नत्वेनतत्रातिव्याप्तेरितिचेत्तर्ह्यपरिच्छिन्नत्वमपिनसत्त्वं शून्यवादिनाशून्यस्या

**ब्रह्मसाम्यस्यैवापेक्षितत्वात् । अपरिच्छिन्नत्वंतत्रसत्वमितिचेन्न । शुक्तिरूप्ययोः परिच्छिन्नत्वेब्रह्मशून्ययोश्चापरिच्छिन्नत्वेतुल्येपिसत्वासत्वयोर्व्यवस्थितत्वेनजगत्युक्तपारिभाषिकसत्वाभावस्यब्रह्मणिपरिच्छिन्नत्वरूपसत्वाभावस्यैवेष्टत्वात् ।**

प्यपरिच्छिन्नत्वांगीकारेणशून्येऽतिव्याप्तेः । एवंचापरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमितिस्वीकुर्वतात्वयाब्रह्मशून्ययोरपरिच्छिन्नत्वेतुल्येपिब्रह्मण्येवसत्त्वमस्तिनशून्यइतियथासत्त्वासत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वंस्वीकृतं एवंपरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमितिस्वीकुर्वतामयापिशुक्तिरूप्ययोः परिच्छिन्नत्वेसमानेपिशुक्तावेवसत्त्वंनरूप्यइत्यपिसत्त्वासत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वमेवस्वीकृतं । सतिचैवंब्रह्मणिमदभिप्रेतपारिभाषिक ॥ ९५ ॥
परिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावेप्यपरिच्छिन्नसद्रूपंब्रह्मभवति । एवंजगत्यपित्वदभिप्रेतपारिभाषिकापरिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावेपिपरिच्छिन्नसद्रूपत्वेनैवोपपत्तेःअपरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमित्यंगीकृत्यजगतितदभावेनासत्त्वंनवक्तव्यमिति । प्रतिबंद्या अनुत्तरत्वादाह ॥ सौहार्देत्विति ॥ सुहृद्भावेनविचारेत्वित्यर्थः। तंप्रति त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधंप्रति । श्लोकंव्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ ननुवृक्षकपिसंयोगस्तावदितरत्रकुत्रापिनास्ति । स्वयंयत्रास्तितत्रापितदत्यंताभावोस्त्येव संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वादतःसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिरित्यतआह ॥ यदवच्छिन्नइति ॥ भावेक्तः यदवच्छेदेनेत्यर्थः । आवयोर्मतेसंयोगस्यस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यरूपाव्याप्यवृत्तित्वस्यासंमतत्वेनयत्प्रदेशावच्छेदेनसं

**सौहार्देतु । "त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगिता । सत्तोच्यतेऽध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनी ।" सर्वदेशकालसंबंधिनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्वं । यदवच्छिन्नेसंयोगस्तदवच्छिन्नेतदत्यंताभावोनेतिनतत्राव्याप्तिः । गगनादेरप्यत्यंताभावःकेवलान्वयीनेत्युक्तत्वान्नगगनादावव्याप्तिः ।**

योगस्तत्प्रदेशावच्छेदेनैवतदत्यंताभावाभावान्नसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वमितिनाव्याप्तिः । नन्वथापिगगनादिनित्यद्रव्यात्यंताभावस्यकेवलान्वयित्वेनसार्वदेशिकत्वाद्गगनादौसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवसद्भावेनाव्याप्तिरित्यतआह ॥ गगनादेरपीति ॥ उक्तत्वादिति ॥ देशकालावपिसदासर्वत्रदेशकालावित्यबाधितप्रतीत्याप्रमेयत्वाभिधेयत्ववत्स्ववृत्तीअन्योन्यवृत्तीचेत्युक्तत्वेनदेशकालयोर्देशकालयोरेवसत्त्वेननसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वंअतोनाव्याप्तिरित्यर्थः । तुच्छेऽध्यस्तेचातिव्याप्तिं

190

परिहरति ॥ तुच्छमिति ॥ उक्तत्वादिति ॥ अध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनीइतिकारिकायामुक्तत्वादित्यर्थः । मन्मतेध्यस्त
स्यतुच्छत्वेपिपररीत्येयमुक्तिरितिज्ञातव्यं ।"सत्वस्यलक्षणेकृत्यंपदानांतुविचार्यते । विद्वत्प्रमोदकःसस्यात्‌दययाश्रीपतेर्गुरोः"॥१॥
तथाहि । अत्रलक्षणेविद्वत्प्रमोदार्थंपदकृत्यादिविचारःक्रियते । तथाहि । सार्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्त्वमित्य
त्रसार्वदेशिकनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्त्वमित्येवोक्तेसमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनिकिंचित्कालमनाश्रिततयाविद्यमानेप
टेऽव्याप्तिःस्यात्‌ । तस्यपटस्यकपालादिदेशेष्वभावस्यसर्वसंमतत्वेनस्वसमवायिदेशेऽवस्थानेनभाव्यं । समवायिकार(णनाशेतु
तत्रा)णाभावात्तत्रावस्थानासंभवेनसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिःस्यादतःसार्वकालिकेत्यु

तुच्छमध्यस्तंचउक्तप्रातिषेधप्रतियोगीत्युक्तत्वान्नातिव्याप्तिरपि ।

क्तं । तथाचतस्यपटस्यसमवायिकारणनाशात्पूर्वंस्वसमवायिकारणेस्थितत्वेनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसद्भावान्नाव्याप्तिः ।
नन्वत्रनिषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वात्समवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिपटेकथमव्याप्तिः । नाशस्यात्यंताभावत्वाभावेनना
शप्रतियोगित्वादेवतत्रात्यंताभावाप्रतियोगित्वमस्तीतिकथमव्याप्तिः । अतःसार्वकालिकपदंव्यर्थमितिचेन्न । निषेधपदस्यसंसर्गा
भावपरत्वांगीकारात्‌ । तथाचनाशप्रतियोगिनिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वसद्भावादव्याप्तिःस्यादेवेत्यतःसार्वकालिकपदंसार्थकमेव। ॥ ९६ ॥
सार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वमित्येवोक्तौअश्वेगोत्वंकदापिनास्तीतिप्रतीत्याश्वनिष्ठगोत्वांत्यंताभावप्रतियोगिनिगोत्वेसार्वकालि

See 7 पर्

कनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवसत्त्वेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिःस्यादतःसार्वदैशिकेत्युक्तं । तथाचगोत्वस्याश्वादिदेशेऽभावेपिग विसत्त्वेनसार्वदैशिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावान्नाव्याप्तिः । ननुगोत्वस्यप्रामाणिकतयानिषेधप्रतियोगित्वासंभवाद्गोत्वसंसर्गएव निषिध्यतइतिमतेगोत्वेऽश्वनिष्ठसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसद्भावेनअव्याप्तेरेवाभावात्सार्वदैशिकपदंव्यर्थमितिचेत्सत्यमेवे तिवदामः । तदिदमाह ॥ अश्वेगोत्वमिति ॥ निषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वेतुसमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनिपटेऽ व्याप्त्यभावात्सार्वकालिकपदमप्यनपेक्षितमित्यपिद्रष्टव्यं । ननुतर्हिअश्वेगोत्वसंसर्गःकदापिनास्तीतिप्रतीत्याऽश्वनिष्ठात्यंताभा

अश्वेगोत्वंकदाचिदपिनास्तीत्यादौतत्संसर्गएवनिषिध्यतइतिमतेदेशपदमनपेक्षि
तं । केचित्तुपराभिप्रेतमिथ्यात्वाभावोवा ऽसद्विलक्षणत्वेसत्यनारोपितत्वंवा

वप्रतियोगिनिगोत्वसंसर्गएवाव्याप्तिरितिचेन्न । भ्रांतोसि । अश्वेगोत्वसंसर्गस्यारोपितत्वेनात्यंतासत्त्वादलक्ष्यत्वमेवेतितत्रलक्ष णाभावोनदोषाय । अतएवोक्तं“ अध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनी ”इति । ननुकथमस्मदनुमानानांप्रत्यक्षबाधः । सत्वग्राहि त्वादितिचेन्न । चक्षुराद्ययोग्यातीतवर्तमानैष्यत्कालदेशाद्यनेकपदार्थघटितसत्त्वस्यकथंप्रत्यक्षसिद्धत्वं चक्षुरादेरेतादृशसत्त्वग्र हणेऽसामर्थ्यादितिचेत् उच्यते । देशकालयोश्चक्षुराद्ययोग्यत्वेपिसाक्ष्युपनीतयोश्चाक्षुषप्रत्यक्षेभानंसंभवत्येव । कथमन्यथाअ त्रेदानींघटइत्यत्रापितयोर्भानमिति । पुनःप्रकारांतरंचात्रोपदिशंति । तथाहि । सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वंनाम

सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावः । सचप्रत्यक्षयोग्यएव । कथमितिचेदुच्यते । अत्रादावभावस्यप्रत्यक्षयोग्यतायांतंत्रंकिमितिप्रष्टव्यं । प्रतियोगियोग्यत्वमितिचेन्न । तथात्वेजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावःप्रत्यक्षःस्यात् । पृथिवीत्वस्यघटादौप्रत्यक्षयोग्यत्वात् अतोनप्रतियोगियोग्यत्वंतंत्रं किंनाम मणिकारोक्तरीत्यायोग्यानुपलब्धिरेव । ननुतथापियोग्यस्यानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । तथाचपृथिवीत्वस्यघटादौयोग्यस्यानुपलब्धेःसत्त्वात्तदभावोजलपरमाणौप्रत्यक्षःस्यादित्यतिप्रसंगानिस्तारएवेतिचेन्न । योग्यस्यानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरितिनार्थः । किंनाम । तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितोपलब्धिप्रतियोगिकाभावएवहियोग्यानुपलब्धिः । तथाहि । यद्यत्रभूतलेघटःस्यात्तर्ह्युपलभ्येत । घटस्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वेनयोग्यत्वात् नोपलभ्यते तस्मान्नास्तीत्येवंरूपा । एवंचजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावोनप्रत्यक्षः । तत्रोक्तरूपयोग्यानुपलब्धेरभावात् । तत्रहियदिजलपरमाणौपृथिवीत्वंस्यात्तदोपलभ्येत योग्यव्यक्तिवृत्तिजातेर्योग्यत्वादित्यापादनंकर्तुमशक्यं । जलपरमाणोःपृथिवीत्वजातिंप्रत्ययोग्यव्यक्तित्वेनपृथिवीत्वस्ययोग्यव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् । अतएवमापादनासंभवेनतत्रोक्तरूपयोग्यानुपलब्धेरभावेनपृथिवीत्वाभावोनप्रत्यक्षः । प्रकृतेचास्त्युक्तरूपायोग्यानुपलब्धिःसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावग्राहिका । तथाहि । यद्यत्रघटादौसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंस्यात्तर्ह्युपलभ्येत । योग्यव्यक्तिवृत्तिधर्मत्वात् नह्युपलभ्यतेऽतोत्रनास्तीत्यापादनसंभवेनोक्तरूपयोग्यानुपलब्धेःसंभवादुक्तनिषेधप्रतियोगित्वाभावस्यप्रत्यक्षयोग्यत्वंयुक्तमिति । अत्रपुनर्निष्कर्षमुपदिशंति । निषेधाप्रतियोगित्वमित्यत्रान्योन्याभावएवनञर्थतयाविवक्षितः । तथाचसार्वदैशिकसार्वकालिकनि



षेधप्रतियोगिभिन्नत्वमित्यर्थः । इदंचप्रत्यक्षयोग्यमेव । तथाहि । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यत्वमेवतंत्रंनप्रतियोगियोग्यत्वं । स्तंभेपिशाचान्योन्याभावस्यप्रत्यक्षत्वात् । यथोक्तंगंगेशेन । "स्तंभेपिशाचान्योन्याभावःप्रत्यक्षएव अधिकरणस्यप्रत्यक्षत्वा" दिति । एवंचप्रकृतेऽन्योन्याभावाधिकरणस्यघटादिजगतोयोग्यत्वात्तन्निष्ठंसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगिभिन्नत्वरूपंसत्वंप्रत्यक्षयोग्यमेवेतिनकोपिदोषः । अतएतादृशसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षविरोधोनुमानस्यसुस्थइतिसर्वमवदातं । स्वोत्प्रेक्षितान्पक्षानेवकेचित्त्वित्याहेतिसंप्रदायः । [1]परैरिति । परैर्मिथ्यात्वंयत्किंचिदेवोच्यतांनास्माकंतत्रनिर्बंधः । तथाचसामान्यतःपराभिप्रेतंयन्मिथ्यात्वंतदभावइत्यर्थः । असद्विशेषस्यकूर्मरोमादेःप्रधानाभावेनकुत्राऽप्यऽनारोपात्तत्राऽतिव्याप्तिवारणायअस

**अस्तित्वप्रकारकप्रमांप्रतिकदाचित्साक्षाद्विषयत्वंवा कालसंबंधित्वंवासत्वं । अस्तित्वंचवर्तमानत्वं ।**

द्वैलक्षण्येसतीत्युक्तं । परगीत्याशुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तिवारणायविशेष्यं ॥ अस्तित्वेति ॥ प्रमाविषयत्वमात्रोक्तौइदंरजतमितिज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायेव्यवसायद्वारारजतस्यापिविषयत्वेनभानादतिव्याप्तिःस्यादतःसाक्षादित्युक्तं । नेदंरजतमितिबाधकप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेरजतेऽतिव्याप्तिवारणायअस्तित्वप्रकारकेत्युक्तं । तावत्युक्तेऽतीतादावसंभवःस्यादतःकदाचिदित्युक्तं । स्वसत्तादशायांपूर्वमेतल्लक्षणमस्तीतिनदोषः। नन्वस्तित्वंनामसत्त्वमेव । तथाचात्माश्रयइत्यतआह ॥ अस्तित्वंचेति ॥ **वर्तमानत्वमिति** ॥ घटादेर्वर्तमानत्वंनामस्वप्रागभावविरहरूपत्वं प्रतियोग्यापत्तेरेवाभावविपत्तित्वात् । यथोक्तंशिवादित्ये

1 ॥ परेति ॥ मूले एतदनुगुणपाठाभावात् ॥

न । “ तच्चप्राक्संबद्धस्वाभावविरहस्वरूपत्व ”मिति । नन्वतीतादौवर्तमानत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादव्याप्तिःस्यादित्यत आह ॥ अतीतादिरपीति ॥ कदाचित् स्वसत्तादशायां । अनेनकदाचिदितिविशेषणकृत्य(मपि)मुपदर्शितं । ननुकालसंबंधित्वरूपंसत्त्वंशुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तं । तस्यप्रातिभासिकत्वेनप्रतिभासकालसंबंधित्वादित्यतआह ॥ आरोपितंत्विति ॥ बाधबोधितमिति ॥ नास्तिनासीन्नभविष्यतीतित्रैकालिकनिषेधरूपे(ण)बाधेनकालत्रयासंबंधित्वेनारोपितस्यबोधिततयाप्रातिभा

अतीतादिरपिकदाचिद्वर्ततएव । आरोपितंतुकालत्रयासंबंधित्वेनबाधबोधितमितिनदोषइत्याहुः ॥ ७ ॥ इतिसत्वनिरुक्तिः ॥ ९ ॥ नन्विदंरूप्यमित्यत्रेदमितिवत्सन्घटइत्यत्रापिसन्नित्यधिष्ठानब्रह्मानुवेधएवेतिचेन्न । चाक्षुषादिज्ञानेरूपादिहीनब्रह्मास्फुरणादित्युक्तत्वात् । → See § २५

सिकस्यकालासंबंधित्वेनकालसंबंधित्वलक्षणस्यारोपितेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिसत्त्वनिरुक्तिविवरणं ॥ ९ ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षस्यघटादौस(त्ता)त्त्वग्राहकत्वेननतद्विरोधोनुमानस्येत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यथाइदंरूप्यमित्यत्ररूप्येइदंताविरहात्अधिष्ठानभूतशुक्तिकायांइदंत्वेनगृह्यमाणायांतत्रारोपितंरजतमपीदमितिभ्रमेनिर्दिश्यते तथासद्रूपेब्रह्मणिघटादेरध्यस्तत्वेनतद्गतमेवसत्त्वंघटादौव्यवह्रियते । तथाचनघटादौसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंगइति

॥ ९८ ॥

शेषः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ घटादेरारोपितत्वसिद्धौसत्त्वाभावसिद्धिः तत्सिद्धौचाधिष्ठानगतमेवसत्त्वंप्रतीयतेनवस्तुतइ त्येतत्प्रमेयसिद्ध्याआरोपितत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । प्रतिबंदींगृह्णाति ॥ अन्यथेति ॥ सदित्यधिष्ठानगतमेवसत्त्वं प्रतीयतइत्यंगीकारइत्यर्थः । ननुसत्यंज्ञानमित्यत्रसदित्यधिष्ठानानुवेधोनभवति । ब्रह्मणःसद्रूपत्वात् घटादौत्वधिष्ठानानुवेधए व तस्यमिथ्यात्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ तथाचब्रह्मैवसद्रूपमन्यन्मिथ्येतिविभागसिद्धौसत्यंज्ञानमित्यत्रसत्यमितिनाधिष्ठा

नीलोघटःमिथ्यारूप्यंअसन्नृशृंगमित्यादावपिनीलइत्यादिरधिष्ठानानुवेधइत्यापाता
च । नैल्यादिकंघटेऽस्तिसत्वंतुनेतिचेन्न । अस्यारोपितत्वसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्या
श्रयात् । अन्यथासत्यंज्ञानमित्यत्रापिसत्यमित्यधिष्ठानानुवेधइतिस्यात् । नह्यद्यापि
ब्रह्मैवसद्रूपमन्यन्मिथ्येतिसिद्धं । ननुतथापिकथंप्रत्यक्षमात्यंतिकाबाध्यत्वग्राहि ।

नानुवेधः । सन्घटइत्यत्रतुतदनुवेधइतिप्रमेयद्वयसिद्धिस्तत्सिद्धौचोक्तविभागसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । एवंचयथासत्यं ब्रह्मेत्यत्रब्रह्मगतमेवसत्त्वंप्रतीयते नत्वधिष्ठानगतं(तथा) एवंसन्घटइत्यत्रापिघटगतमेवसत्त्वंप्रतीयतइत्यंगीकार्यमितिभावः । प्र तिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वसाधकानुमानस्यप्रत्यक्षविरोधोनास्तीत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ आत्यंति काबाध्यत्वं कालत्रयेपिसत्त्वं । तथाचग्राह्याभावानवगाहित्वान्नविरोधइतिभावः । ननुवर्तमानकालीनबाधाभावग्राहकत्वमात्रे

न्यायामृ० ॥ ९९ ॥ श्रीनिवा० प्रत्य०जा० १।१० 196

णैवविरोधोस्त्वित्यतआह ॥ तात्कालिकेति ॥ तात्कालिकबाधाभावश्चनवस्तुसत्त्वसाधकः । तथात्वेरूप्यादेरपितदापातादि तिभावः । आद्यपक्षस्यत्रेधाविकल्पितत्वान्नाद्यावित्युक्तं । तयोः अनुमानागमयोः ॥ मानेति ॥ प्रत्यक्षरूपप्रमाणाविरोधेने त्यर्थः । ननुभवत्पक्षेप्यन्योन्याश्रयः । प्रत्यक्षस्यप्रामाण्येतद्विरोधादनुमानादेरप्रामाण्यं तयोरप्रामाण्येतद्विरोधाभावात्प्रत्यक्ष

तात्कालिकाबाधस्तुरूप्यादेरिवेष्टइतिचेत्किंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवउतप्रमाणमपिवर्तमाम मात्रग्राहित्वात्त्रिकालाबाधग्रहाक्षमं । आद्येपिस्वतःप्राप्तस्यतत्वावेदनरूपप्रामाण्यस्य त्यागःकिमनुमानविरोधादागमविरोधाद्बाभाविबाधकशंकामात्रेणवा । नाद्यौ। तयोः प्रामाण्येतद्विरोधेनाक्षस्याप्रामाण्यंसतिचतस्मिन्मानाविरोधेनतयोःप्रामाण्यमित्यन्यो न्याश्रयात् । अक्षस्यतुप्रबलस्यप्रामाण्यम(नुमितिशब्दाविरो)नुमानागमाविरोधापे क्षंनेतिनान्योन्याश्रयः । नहिसिंहःशशशावकाभा(वंप्रतीक्ष्य)वमपेक्ष्यवनंगाहते ।

स्यप्रामाण्यमितीतिचेन्न । प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धेरनुमानादिविरोधाभावानपेक्षत्वान्नान्योन्याश्रयइत्याह ॥ अक्षस्यत्विति ॥ प्र बलस्यदुर्बलविरोधाभावापेक्षानास्तीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ “ पोतस्तोकोर्भकोडिंभःपृथुकःशावकःशिशु ”रित्यभिधानं । ॥ ९९ ॥ स्यादयमन्योन्याश्रयपरिहारः यदिप्रत्यक्षस्यानुमानादितःप्राबल्यंस्यात्तदेवकुतइत्यतः तस्यानुमानादितोजात्याप्राबल्यंसमर्थय

ते ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रत्यक्षस्यानुमानादितःप्राबल्यंचतदसाध्यकार्यकारित्वेन । तच्चकार्यंद्विविधं । तदगृहीतार्थविषयकत्वं तदनिवर्त्यनिवर्तकत्वंचेत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ तदगृहीतेत्यादि ॥ अनुमित्याद्यगृहीतव(ह्निगत)स्तुगतरेखोपरेखादिग्राहकत्वादित्य र्थः ॥ दिङ्मोहादीति ॥ प्रतीच्यांप्राचीत्वारोपेनेयंप्राचीत्याद्याप्तवाक्यजन्यज्ञानेनेयंप्राचीसूर्योदयशून्यत्वादित्याद्यनुमानि 197 कज्ञानेचसत्यपियावत्प्रत्यक्षेणसूर्योदयादिकंनपश्यतितावत्सभ्रमोननिवर्ततइत्यर्थः । ननुधर्मिप्रतियोग्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्य तयैवप्राबल्यंलोकेदृष्टं तदतिरिक्तंजात्याप्राबल्यंनामकीदृशमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ दृष्टंहीति ॥ वह्निःशीतइत्यनुमानेस्पार्शनप्र

प्रत्यक्षस्यानुमित्यादितःप्राबल्यंचतदगृहीतरेखोपरेखादिविशेषग्राहित्वादनुमि त्याद्यनिवर्तिततदिङ्मोहादिनिवर्तकत्वाच्चजात्यैव । दृष्टंहिवह्निशैत्यानुमाने धर्म्यादेश्चक्षुरादिनापिसिद्धानुपजीव्यत्वेपिऔष्ण्यप्रत्यक्षस्यजात्यैवप्राबल्यं ।

त्यक्षस्यप्राबल्येनबाधकत्वंतावदस्ति । तत्रप्राबल्यंकथमितिप्रष्टव्यं । धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वादितिचेन्न । चक्षुरादिनाधर्मिभू तवह्नेःसिद्धत्वात् नाप्यनौष्ण्यप्रतियोग्यौष्ण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वंसंभवति । स्यादेतदेवंयद्यनौष्ण्यंसाध्यंस्यात् । नचैवंभाव रूपस्यशैत्यस्यसाध्यत्वात् । तदिदमुक्तंवह्निशैत्येति । तथाचएतादृशस्थलेधर्मिप्रतियोगिग्राहकत्वादिनाप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वाद्य भावेपिकेवलंजात्यैवप्राबल्यंदृष्टमित्यर्थः । नन्वेवंप्रत्यक्षस्यैवानुमानागमाभ्यांजात्याप्राबल्ये“ प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषु

स्मृत "मितिब्रह्मतर्कवचनविरोधइत्यतआह ॥ प्राबल्यमिति ॥ वैदिकपरब्रह्मादिरूपार्थनिर्णयविषयेआगमस्यैवजात्याप्राब
ल्यं । अत्रतुघटादिप्रपंचरूपलौकिकार्थस्यप्रस्तुतत्वात्तद्विषयेजात्याप्रत्यक्षस्यप्राबल्याभिधानेनतद्विरोधइत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥
एवंलौकिकार्थविषयेप्रत्यक्षस्यैवजात्याप्राबल्यदर्शनादेवेत्यर्थः । उक्तं भगवत्पादैः । एवंजात्याप्राबल्यमुपपाद्याऽनुपसंजातविरो
धित्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमित्याह ॥ उपक्रमाधिकरणन्यायेनेति ॥ तृतीयाध्यायेतृतीयपादेचिंतितं । "श्रुतेर्जाताधिकारः
स्या "दित्यत्र ज्योतिष्टोमेश्रूयते" प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयेतिसतपोतप्यततस्मात्तेपानात्त्रयोदेवाअसृज्यंतअग्निर्वायुरादित्य

"प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृत"मितितुवैदिकार्थविषयं । अतएवोक्तं । "क्वचप्रत्यक्षतःप्राप्त
मनुमागमबाधितं"मिति। उपक्रमाधिकरणन्यायेनोपसंहारादुपक्रमस्यैवानुपसंजातविरोधित्वाच्च ।
उक्तंहि । "असंजातविरोधित्वादर्थवादोयथाश्रुतः । व्याख्येयस्तद्विरुद्धस्यविध्युद्देशस्यलक्षणे"ति ।

स्तेतपोतप्यंततेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदाअसृज्यंतअग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रम्यश्रूयते "उच्चैर्ऋचाक्रिय
तेउपांशुयजुषाउच्चैःसाम्ने" ति । तत्रसंदेहः किमुच्चैष्ट्वादयोऋगादिधर्माः ऋचामंत्रेणयत्क्रियतेतदुच्चैःकर्तव्यमिति । किंवाऋ
ग्वेदादिधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति । तत्रक्रियतइतिलकारव्यत्ययेनकुर्यादितिविधेरभिप्रेततयोपसंहारगतेषुविध्युद्देशेषुऋगादिशब्द
श्रवणादुपक्रमगतार्थवादेऋग्वेदादिशब्दसत्त्वेपिअर्थवादस्यविधिबोधितार्थप्राशस्त्यमात्रप्रतिपादकस्यविधिशेषत्वेनगुणप्रधानयो

विंरोधेप्रधानस्यविध्युद्देशस्यैवानुसरणीयत्वादृगादिधर्माउच्चैष्ट्वादयः । तथाचार्थवादगतऋग्वेदादिपदंलक्षणयास्वार्थत्यागेनविध्युद्देशानुसारेणऋगादिमात्रपरमेव । एवंचयजुर्वेदेपिऋग्वेदस्थर्चांसत्त्वाद्यजुर्वेदादिगतेष्वप्यृगादिषुउच्चैष्ट्वादयःकर्तव्याइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुलब्धात्मनएवप्रधानस्यगुणाद्बलीयस्त्वंवाच्यं । नचेहविध्युद्देशानांऋगादिविषयतयालब्धात्मता । उपक्रमेवेदशब्दसंकीर्तनेनवेदानामतःपरंकिंचित्‌विधास्यतइत्याकांक्षायांअनंतरंविधास्यमानस्योच्चैष्ट्वादेर्वेदधर्मत्वावगमात्तदेकवाक्यतयापश्चादापततउपसंहारस्यतद्विरुद्धार्थबोधकत्वासंभवात्‌ असंजातविरोध्युपक्रमगतार्थवादानुसारेणपश्चादापततस्तद्विरुद्धस्योपसंहारस्थविध्युद्देशस्यलक्षणैवकार्या । तथाचऋक्शब्दस्यऋग्वेदलक्षकत्वेनोच्चैष्ट्वादयऋग्वेदधर्माएवेति । एवंचऋग्वेदेनयत्क्रिय

लिंगाच्छ्रुतेरिवशीघ्रगामित्वाच । उक्तंच ।

तेतदेवोच्चैःकर्तव्यं अतोयजुर्वेदादिगतेष्वप्यृगादिषुउच्चैष्ट्वादिकंनकर्तव्यंकिंतूपांशुत्वादिकमेवेति । एवंचयथाऽसंजातविरोधित्वादुपक्रमस्योपसंहारापेक्षयाप्राबल्यंतथाप्रत्यक्षसिद्धान्पदार्थान्पक्षीकृत्यानुमानंप्रयोक्तव्यं । एवंचसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षस्याप्यसंजातविरोधित्वेनप्रबलत्वादद्वैतागमाद्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः । विध्युद्देशस्य विधिर्विधानमेवोद्देशोयस्येतिविध्युद्देशोविधिप्रतिपादकंवाक्यंतस्येत्यर्थः । लिंगाद्यपेक्षयाशीघ्रगामित्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमित्याह ॥ लिंगाच्छ्रुतेरिवेति ॥ तृतीयाध्यायेतृतीयपादे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थान (जै० अ० ३. पा. ३ अधि. ७ सूत्र. १४) समाख्यानांसमवायेपरदौर्बल्यमर्थविप्र

१९९

कर्षात् ”इतिबलाबलाधिकरणसूत्रं । तत्रश्रुतिलिंगयोर्विरोधेइदमुदाहरणं । अग्निचयनेश्रूयते “ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत ”इ
ति । अत्रलकारव्यत्ययेनगार्हपत्योपस्थानंकुर्यादित्यर्थः । तत्र “प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानांवज्रंजघन्वान्नेंद्रसश्चिदि” त्याद्यैं
द्र्याइंद्रप्रकाशिकयाऋचाइंद्रस्योपस्थानंकर्तव्यं उतगार्हपत्यस्याग्नेरितिसंशये “वस्तुशक्त्यनुसारीहिशब्दःसर्वःप्रवर्तत” इतिन्या
येनअशक्यार्थेवस्तुनःकेनापिविनियोक्तुमशक्यत्वादैंद्र्येतितृतीयाश्रुत्याऐंद्रीशक्यएवविनियोक्तव्या । तस्याश्चशक्तिरिंद्रप्रकाश
नएवेतितस्यैवोपस्थानंकर्तव्यं । गार्हपत्यशब्दस्तुयज्ञसाधनत्वसाधर्म्यादिनाइंद्रेप्रवर्तयितव्यइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुयत्रवस्तु
नःसर्वथाऽसामर्थ्यंतत्रैवविनियोगोनसंभवति अस्तित्विंद्रशब्दस्यगार्हपत्येगौणंतत् यथोक्तं “गार्हपत्येतुसामर्थ्यंगौणंमंत्रस्यवि

**“प्रत्यक्षेचानुमानेचयथालोकेबलाबलं । शीघ्रमंथरगामित्वात्तथेहश्रुतिलिंगयो” रिति ।**

द्यत ”इति । अवश्यंचमंत्रस्थेंद्रशब्दस्यवाविनियोजकवाक्यपरब्राह्मणस्थगार्हपत्यशब्दस्यवाकस्यचिदमुख्यार्थत्वंकल्पनीयं ।
तच्चमंत्रस्थेंद्रशब्दएवयुक्तं विधौलक्षणायाअन्याय्यत्वात् । नचविध्यनुसारेणऐंद्र्याऋचोलक्षणयागार्हपत्योपस्थानेविनियोगेपि
इंद्रप्रकाशनशक्तिरूपयामुख्यवृत्त्यालिंगात्मिकयाइंद्रोपस्थानेविनियोगोस्त्वितिवाच्यं । गार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिप्रत्यक्षश्रुत्याशीघ्रं
मंत्रेविनियुक्तेसतितावतैवमंत्राम्नानस्यचरितार्थतयामंथरगामिलैंगिकविनियोगकल्पनाऽयोगात् । तस्माद्गार्हपत्यस्यैवोपस्थानंक
र्तव्यमिति । एवंचप्रकृतेव्याप्त्यादिसापेक्षतयामंथरगाम्यनुमानाद्यपेक्षयाप्रत्यक्षस्यझडित्यर्थावगाहित्वात्प्राबल्यमित्यर्थः ॥ प्रत्य ॥ १०१ ॥
क्षइति ॥ यथालोकेप्रत्यक्षेचानुमानेचशीघ्रमंथरगामित्वात्बलाबलंदृष्टं तथेहश्रुतिलिंगयोरित्यर्थः । एवंचश्रुतिलिंगयोःशीघ्र



मंथरगामित्वेनबलाबलचिंतायां उदाहरणतयाप्रत्यक्षानुमानयोर्गृहीतत्वात्प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षयाप्राबल्यंनिश्चितमस्तीत्याशयः ।
विशेषविषयत्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमुपपादयति ॥ यदाहवनीयइत्यादिना ॥ दशमेध्यायेऽष्टमपादेचिंतितं “अविशेषेणय
च्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्या” दित्यत्रज्योतिष्टोमे “अरुणयैकहायिन्यापिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणा
ती” त्यत्रसोमक्रयणकाले “पदेजुहोतिवर्त्मनिजुहोती” तिश्रूयते । गवांपदसंबंधोयत्रतत्रहोमादिकंकार्यमित्युक्तेऽतिप्रसंगप्राप्तौ
गौर्येनवर्त्मनासोमक्रयणार्थंनीयतेतद्वर्त्मनिविद्यमानेपदेहोमःकर्तव्यइतितदर्थः । “गार्हपत्येपत्नीसंयाजान्यजती” त्यादिचश्रू
यते तथा “यदाहवनीयेजुहोती” तिच । तत्रहोमसामान्येऽधिकरणतयाश्रुतस्याहवनीयस्यहोमविशेषेऽधिकरणत्वेनविहितवर्त्म

**यदाहवनीयेजुहोतीत्यस्मात्पदेजुहोतीत्यस्यैवविशेषविषयत्वाच्च ।**

पदगार्हपत्यादिनाविकल्पोबाधोवेतिसंशयेसामान्यविशेषशास्त्रयोर्द्वयोरपिप्रत्यक्षत्वेनक्लृप्ततयाबलाबलानवधारणात्विकल्पइति
पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुसामान्यविशेषशास्त्रयोःक्लृप्तत्वेपिविशेषशास्त्रतःसोमक्रयणार्थंनीयमानावस्थाविशेषकालीनहोमविशेषपत्नी
संयाजादिहोमविशेषेचाधिकरणतयावर्त्मपदगार्हपत्यादेःस्पष्टश्रुत्यैवप्राप्तिः । “यदाहवनीय” इतिसामान्यशास्त्रतस्तु आहव
नीयादेःहोमसामान्याधिकरणताविधानाच्छ्रुतहोमसामान्यमुखेनतद्विशेषेलक्षणयाप्राप्तिरित्येवंसन्निकर्षविप्रकर्षसद्भावाद्विशेषवि
षयैर्वर्त्मपदगार्हपत्यादिभिःसामान्यतोविहिताहवनीयस्यबाधएवेति । एवंचप्रकृतेपिप्रत्यक्षस्यविशेषविषयत्वात्तेनसामान्यविष

यिण्याःश्रुतेरेवबाधइत्यर्थः । कथंप्रत्यक्षश्रुत्योःसामान्यविशेषविषयकत्वमित्यतआह ॥ प्रत्यक्षंहीति ॥ किंचप्रत्यक्षस्यनिरव काशत्वात्सावकाशश्रुतेःप्राबल्यमित्याह ॥ किंचयथायत्किंचित्प्राचीनमिति ॥ नवमेध्यायेप्रथमपादेचिंतितं "देशबद्धमु पांशुत्वं तेषांस्याच्छ्रुतिनिर्देशात्तस्यचतत्राभावादि "त्यत्र ज्योतिष्टोमेश्रूयते" यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरतीति" । तत्राग्नीषोमीयपश्वालंभनात्पूर्वंयत्किंचित्कर्तव्यंदीक्षाकालमारभ्यक्रियमाणदीक्षणीयेष्टियूपावटबर्हिरास्तरणऋत्विग्वरणादितत्स मस्तमपिकर्मकिमुपांशुमंत्रोच्चारणपूर्वकंकर्तव्यमुतनेतिसंशयेऽग्नीषोमीयात्पूर्वतनंसमस्तमप्युपांश्वेवकर्तव्यं समस्तव्यक्तिवाचिया

**प्रत्यक्षंहिविशिष्यघटसत्वग्राहि । श्रुतिस्तुसामान्येनाद्वितीयनिषेधिका । किंचयथा "यत्किंचित्प्राची नमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरती" त्यत्रत्यस्ययत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वेनसामान्याविषयत्वेपि**

वदर्थकयत्किंचिच्छब्दश्रवणात् । अन्यथायत्किंचिच्छब्दोव्यर्थःस्यात् इतिपूर्वपक्षेप्राप्तेसिद्धांतितं । नाग्नीषोमीयात्प्राचीनंसम स्तमुपांशुकर्तव्यं तत्साधकाभावात् । नचयत्किंचिच्छब्दोस्तीतिवाक्यं । तस्यप्रकृताग्नीषोमीयपूर्वकालीनदीक्षणीयादिसमस्त विशेषवाचित्वेनसामान्याविषयत्वेपिदीक्षणीयाव्यतिरिक्तेतस्यसावकाशत्वेनसंकोचकरणात् । कुतइतिचेत् "यावत्यावाचाकाम यीत तावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूयादि" तिनिरवकाशवाक्यसद्भावात् । अतोग्नीषोमीयात्प्राक्दीक्षणीयेष्टिव्यतिरिक्तमेवोपांशुक र्तव्यमिति ॥ प्रकृतेति ॥ प्रकृताग्नीषोमीयपश्वालंभपूर्वकालीनदीक्षणीयेष्टिऋत्विग्वरणयूपावटादिसमस्तविशेषवाचित्वेनेत्य

र्थः ॥ दीक्षणीयेति ॥ प्रकृतविशेषेष्वपीतिशेषः । ननुतर्हिप्रकृतेश्रुतिप्रत्यक्षयोःकथंसावकाशत्वनिरवकाशत्वेइत्यतस्तदुपपादयति ॥ तथावृत्त्यंतरेणेत्यादिना ॥ "तत्त्वमसीत्यादौ" वृत्त्यंतरेणलक्षणया "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यादौब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वेन "सर्वएकीभवंती" त्यादौस्थानैक्यादिरूपविषयांतरपरत्वेनवाऽद्वैतश्रुतेःसावकाशत्वमित्यर्थः ॥ निरवकाशेनेति ॥ वृत्त्यंतरादिनावकाशानर्हेणेत्यर्थः । पूर्वसामान्यविशेषभावेनबाधेतात्पर्यं अत्रतुसावकाशत्वादिनासंकोचेइतिभेदः । यद्यपिसा 203

दीक्षणीयाव्यतिरिक्तेसावकाशत्वात् "यावत्यावाचाकामयीततावत्यादीक्षणीयाया
मनुब्रूया" दित्यनेननिरवकाशेनसंकोचः । तथावृत्त्यंतरेणवाअनेकार्थत्वेनवाविषयांतर
परत्वेनवासावकाशायाःश्रुतेर्निरवकाशेनाक्षेपेणसंकोचःकिंनस्यात् । किंचपंचदशरा
त्रेप्रथमेहनिअग्निष्टुन्नामकेनामातिदेशेनएकाहाग्निष्टुद्धर्मभूतासुब्रह्मण्याग्नेयीप्राप्ता ।

मान्यविशेषभावस्थलेपिसावकाशत्वादिनासंकोचएवक्रियते तथाप्युदाहरणभेदेनशब्दभेदेनचोपपादनमात्रमितिद्रष्टव्यं । किंच "बहुबाधस्यान्याय्यत्वादि" तिन्यायेनद्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिबहुप्रमाणाऽबाधायाऽद्वैतवाक्यस्यप्रतीतार्थबाधएवकार्यइत्याशयेनाह ॥ किंचपंचदशरात्रइत्यादिना ॥ द्वादशाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं । "जै. अ. १२. पा. २. अधि. ७ सू. २२ विप्रति



षिद्धधर्माणांसमवायेभूयसांस्यात्सधर्मत्व" मित्यत्र । अयमत्राधिकरणनिष्कर्षः । अस्तिपंचदशरात्राख्यंसत्रंपंचदशसुत्यात्मकं

तस्यप्रथमंसौत्यंअहरग्निष्टुन्नामकं ततःपराणित्रीण्यहानि ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानि । अग्निष्टुत्ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकाऐ
काहिकाःप्रसिद्धाः॥ अपरेपिक्रतवोवर्तंते।तेषांनामान्यग्निष्टुदादीनि तदीयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थंपंचदशरात्रस्यप्रथमदिवसचतुष्टये
स्थाप्यंते । ततःपराण्येकादशाहानिद्वादशाहक्रतुप्रकृतिकानि । तत्रपंचदशस्वप्यहस्सुउपसदःसंति । आज्यहविष्काइष्टयोह्युप
सदइत्युच्यंते । तत्रसुब्रह्मण्यानामकायजुर्वेदीयनिगदविशेषाःसंति। तत्र" यदस्यकर्मणोत्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं । अग्निष्ट
त्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वंस्विष्टंसुहुतंकरोत्वि" त्याग्नेयीसुब्रह्मण्या । "गौरावस्कंदिन्मेधातिथेमेषवृषाणअहल्यायैजारे" त्यैंद्रीसुब्रह्म
ण्या । इत्येवंसुब्रह्मण्याद्वयमस्ति । तेनाग्नींद्रयोराह्वानंतत्रोपसत्कालेकार्यं । तत्रपंचदशरात्रस्ययत्प्रथममहरग्निष्टुन्नामकंतत्रोपस
त्कालेएकाहाग्निष्टुन्नामधेयसाम्येन आग्नेयीसुब्रह्मण्याप्राप्ता । एकाहाग्निष्टुतिउपसत्कालेआग्नेय्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । ज्यो
तिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकेषुत्रिष्वहस्सुक्रियमाणोपसत्कालेज्योतिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकैकाहनामधेयसाम्येनैंद्रीसुब्रह्मण्याप्राप्ता । ऐ
काहिकज्योतिरादिदिवसेउपसत्कालेऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । परिशिष्टेष्वेकादशाहस्सुक्रियमाणोपसत्कालेऐंद्र्येवसुब्रह्मण्या
चोदकेनप्राप्ता । एतत्प्रकृतिभूतेद्वादशाहक्रतौक्रियमाणोपसत्कालेऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । एवंचपंचदशरात्रेआद्याहीयो
पसदःआग्नेयीसुब्रह्मण्याअंगं । परिशिष्टानांचतुर्दशानामह्नांऐंद्रीअंगं । तत्रचैंद्रीत्रिषूपसत्कालेनामधेयेनप्राप्नोति । एकादशाह
स्सुचचोदकेनेतिविवेकइतिवस्तुगतिः । तत्राग्निष्टुन्नामकेप्रथमेह्नि उपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायांसंदेहः किमाग्नेयीआह्वातव्याऐंद्री
ति । ननुप्रथमेह्निउपसत्कालेऐंद्र्याःप्राप्तेरेवाभावात्संदेहएवानुपपन्नइतिचेत् संप्रदायानभिज्ञोसि । याउपसदस्ताऐंद्र्यइतिसामा

न्यश्रुत्याउपसन्मात्रस्यइंद्रदेवताकत्वावगमेनऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाअग्निष्टुन्नामकप्रथमाहःसंबंध्युपसत्कालेपिप्राप्त्यासंशयसंभवात् । तत्रैकाहाग्निष्टुदुपसदःआग्नेयीसुब्रह्मण्यांगत्वेनतन्नामसाम्येनप्रथमोपस्थितत्वेनमुख्यत्वात् । असंजातविरोधित्वेनचाग्नेय्येवआह्वातव्या । नत्वैंद्री चरमोपस्थितत्वेनसंजातविरोधित्वेनचामुख्यत्वात् । तथाचैतदनुसारेणचतुर्दशाहस्स्वप्याग्नेय्येवाह्वातव्ये तिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुऐंद्र्येवाह्वातव्येति । चतुर्दशस्स्वहस्सुउपसत्कालेऐंद्र्याआहूयमानत्वात् । भूयसांसाधर्म्यायात्रापिऐंद्र्येवाह्वातव्या । बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । "त्यजेदेकंकुलस्यार्थे" इतिन्यायादिति । प्रथमेह्नीत्यनंतरंउपसत्कालइतिशेषः ॥ अ 205

तस्याअल्पविषयायाश्चतुर्दशाहस्सुचोदकेनप्राप्तयाऐंद्र्याबहुविषययाबाधः । बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । तथाद्वैतग्राहिप्रत्यक्षतदुपजीव्यनुमानकर्मकांडसृष्ट्यादिवाक्यसगुणोपासनावाक्यादिरूपबहुप्रमाणाबाधायाद्वैतवाक्यस्यप्रतीतार्थबाधःकिंनस्यात् ।

ल्पविषयायाइति ॥ अग्निष्टुन्नामकप्रथमाहस्संबंध्युपसन्मात्रविषयत्वादित्यर्थः । ननुचतुर्दशाहस्सुचोदकप्राप्तयेत्यनुपपन्नं । उक्तरीत्याएकादशस्वेवाहस्सुचोदकेनप्राप्तेःत्रिष्वहस्सुचनामधेयेनैवप्राप्तेर्निर्णीतत्वादितिचेत्सत्यं । चोदकेनेत्यनंतरंनामधेयसहितेनेतिशेषः । तथाचनामधेयसहितेनचोदकेनप्राप्तयाऐंद्र्येत्यर्थोद्रष्टव्यः । तत्रत्रिषुनामधेयेनएकादशसुचोदकेनेतिविवेकः । ननुकथमत्रद्वैतग्राहिप्रमाणानांबहुत्वमित्यतआह ॥ तथाद्वैतग्राहीति ॥ द्वैतग्राहिबहुप्रमाणविरोधादेवाद्वैतवाक्यस्यप्रतीता

र्थेऽप्रामाण्यमित्यत्रभगवत्पादवाक्यंसंवादयति ॥ तदुक्तमिति ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यविवरणं ॥ १० ॥ श्रुतेःस्मृतिलइति ॥ स्मृतीनांश्रुतिमूलकत्वेनोपजीव्यत्वाद्यथाश्रुतेःस्मृतितःप्राबल्यंतथाद्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यद्वैतश्रुत्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ तच्चेति ॥ तच्चोपजीव्यत्वेनप्राबल्यं अक्षेणचाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्राह्यत्वाद्धेतोरित्यन्वयः ॥ अनुमितिकारणस्येति ॥ स्वरूपसतःपक्षादेरनुमितिकारणत्वाभावात्कथमेतत् । नचपक्षशब्देनतज्ज्ञानग्रहणं

तदुक्तं "बहुप्रमाणविरोधेचैकस्याप्रामाण्यंदृष्टंशुक्तिरजतादावि" ति ॥ ९ ॥ इतिप्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यं ॥ १० ॥ किंचोपजीव्यत्वात्प्राबल्यमक्षस्य श्रुतेःस्मृतिलइव । तच्चाक्षेणानुमितिकारणस्यपक्षसाध्यहेतुव्याप्त्यादेःशाब्दधीहेतोःशब्दस्वरूपस्यतद्धर्मस्ययोग्यतादेःउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेःअनुमितिशाब्दधीस्वरूपतत्प्रामाण्यादेश्चग्राह्यत्वात् । यदाहि घटोव्यापकःसत्वादित्यत्राक्षंधर्मिमात्रग्राहित्वेनशुचिनराशिरःकपालंप्राण्यंगत्वादित्यत्रशब्दः

तथात्वेऽक्षेणपक्षस्यग्राह्यत्वादित्युक्त्ययोगात् । उच्यते । अनुमितिकारणस्येत्येतत्अनुमितिप्रयोजकस्येतिव्याख्येयं । पक्षादीनांचज्ञानद्वाराप्रयोजकत्वंत्वस्तीतिध्येयं ॥ शब्दस्वरूपस्येति ॥ तस्यज्ञानकरणत्वादितिभावः । उपक्रमोपसंहारयोर्यदैकरूप्यं तदादेः ॥ धर्मिमात्रग्राहित्वेनेति ॥ एतदनुमानबाधकंयदक्षंतस्यव्यापकत्वविरोधिपरिच्छिन्नपरिमाणग्राहकस्यपक्षीभूतघट

तथा च "[illegible] निरवकाशता [illegible] कारणं बलनिर्णये" ॥ इति ॥

ग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वं । यदिचसत्त्वरूपहेतुग्राहकत्वेनाप्युपजीव्यत्वंब्रूयास्तर्हिसिद्धांतेऽतिरिक्तसत्तायाअभावात्तस्याअपिपक्ष
कोटावेवनिवेशइत्यवधेयं । प्राण्यंगत्वादित्यनंतरंशंखवदितिशेषः ॥ साध्यमात्रग्राहित्वेनेति ॥ दृष्टांतेसाध्यग्राहकागमजा
तीयत्वमात्रेणेतिव्याख्येयं । अयमभिप्रायः । नरशिरःकपालंशुचिप्राण्यंगत्वाच्छंखवदितिनरशिरःकपालशुचित्वानुमानस्य
बाधकतयाऽभिप्रेतोयो "नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नायुसवासाजलमाविशे" दित्यशुचित्वागमस्तस्यदृष्टांतेशंखेशुचित्वग्राहकोयः "त्रैलो
क्येयानितीर्थानिवासुदेवस्यचाज्ञया । शंखेतिष्ठंतिविप्रेंद्रतस्माच्छंखंप्रपूजये" दित्याद्यागमस्तज्जातीयत्वमात्रेणप्राबल्यमितिसंप्र

साध्यमात्रग्राहित्वेनमनोविभुज्ञानासमवाय्याधारत्वा
दित्यत्रानुमानंहेतुमात्रग्राहित्वेनाऽनुमानस्योपजीव्यं ।

दायः ॥ ज्ञानासमवायीति ॥ ज्ञानासमवायिकार(णभूतात्म)णात्ममनस्संयोगाधारत्वादात्मवदित्यर्थः ॥ हेतुमात्रेति ॥
"युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंग" मित्युक्तत्वेनयत्संयोगवशाज्ज्ञानेक्रमःप्रक्रमते ॥ तदेकंक्रमिकज्ञानासमवायिकारण(भूतसं)सं
योगाधारभूतंकिंचिद्द्रव्यमणुभूतमंगीकार्यं । तथाचमनोविभुत्वानुमानस्यबाधकीभूतंयत् "सुखादिप्रतीतिःक्रमिकसंयोगवत्क
रणसाध्याक्रियात्वाच्छिदिक्रियावदि" त्येवमाद्यनुमानं तत्हेतुमात्रग्राहकत्वेनोपजीव्यमित्यर्थः । यद्यपीदंपक्षीभूतमनोग्राहक
मपीतिनहेतुमात्रग्राहकं तथापिज्ञानासमवाय्याधारत्वेनैवमनोग्राहकं । नमनस्त्वेनकेवलंमनःस्वरूपमात्रग्राहकमितिसंप्रदायः ॥

सर्वेति ॥ व्याप्त्याद्यशेषेत्यर्थः । ननुयुष्माभिःसन्घटइत्यादिचाक्षुषप्रत्यक्षविरोधोऽभिहितस्तस्यदृश्यत्वादिलिंगापेक्षितग्राहित्वे नोपजीव्यत्वेपि "नेहनाने" त्यादिशब्दस्वरूपादिग्राहकत्वाभावाच्छब्दापेक्षितसर्वग्राहित्वेनकथमुपजीव्यत्वं येनप्राबल्यंस्यादि त्यतआह ॥ चक्षुरादेरिति ॥ सन्घटइत्यादिसत्त्वग्राहिणइत्यर्थः ॥ तद्ग्राहीति ॥ शब्दस्वरूपग्राहिश्रोत्रं तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यादि ग्राहीसाक्षीतिध्येयं ॥ रूपादीति ॥ रूपादीनामपिपक्षत्वात् रूपादिरूपधर्म्यंशइतिवारूपादिमद्घटादिप्रपंचरूपधर्म्यंशइतिवार्थः ।

तदेहप्रत्यक्षंलिंगशब्दापेक्षितसर्वग्राहीतिकथंनोपजीव्यं । चक्षुरादेःशब्दतज्ज न्यज्ञानप्रामाण्याद्यग्राहित्वेपितद्ग्राहिश्रोत्रसाक्ष्यादिसजातीयत्वात् । रूपा दिधर्म्यंशेसाक्षादुपजीव्यत्वाच्चप्राबल्यं । दृष्टंचनरशिरःकपालाशुचित्वागम स्यतच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेणप्राबल्यं ।

ननुसाक्षादनुपजीव्यस्यउपजीव्यसजातीयत्वमात्रेणप्राबल्यमदृष्टचरमित्यतआह ॥ दृष्टंचेति ॥ अशुचित्वागमस्य "नारंस्पृ ष्ट्वे" त्यादेरित्यर्थः ॥ तदिति ॥ नरशिरःकपालेत्यर्थः ॥ उपजीव्यशुचित्वेति ॥ दृष्टांतीभूतेशंखेशुचित्वग्राहितयोपजीव्य भूत "त्रैलोक्येयानी" त्यादिशब्देत्यर्थः । नन्वथापिअनुमानंप्रतिप्रत्यक्षंयथोपजीव्यं तथाप्रत्यक्षंप्रत्यनुमानमप्युपजीव्यं ज्ञाते नहिचक्षुरादिनाघटादिसत्त्वंगृह्यतइतिवक्तव्यं । तत्स्वरूपज्ञानंचरूपादिज्ञानजन्यं । तथाचानुमानस्ययथाव्याप्त्याद्यंशेप्रत्यक्षा ॥ १०५ ॥

पेक्षा तथाप्रत्यक्षस्यापिस्वस्वरूपसिद्धिंप्रत्यनुमानापेक्षातुल्येत्याशंक्यनिराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ तथापीति ॥ इंद्रियस्याऽ ज्ञातकरणत्वाज्ज्ञानजननार्थं नस्वस्वरूपज्ञानापेक्षा । अनुमानादीनांतुज्ञानजननार्थमेवप्रत्यक्षापेक्षेतिविशेषसद्भावान्नानुमाप्रत्य क्षंप्रत्युपजीव्येत्यर्थः । नन्वनुमानविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यंकिंनस्यादित्यतआह ॥ अक्षेति ॥ तदिति ॥ चक्षुस्साक्ष्या दीत्यर्थः । अनुमाननिष्ठव्याप्त्यादेःशब्दनिष्ठयोग्यतादेरितिविवेकः । व्याप्त्यादेर्बाधेऽनुमेयस्ययोग्यतादेर्बाधेशब्दार्थस्यचकुतो

यद्यपींद्रियमनुमेयं तथापितस्याज्ञातकरणत्वान्नानुमोपजीव्या । अक्षाप्रामाण्येहितत्सिद्धस्य व्याप्त्यादेर्योग्यतादेश्चबाधेनानुमेयस्यशब्दार्थस्यचबाधःस्यात् । अनुमेयस्यव्याप्त्यादिनानुमि तिप्रामाण्यादिनाशब्दार्थस्यचयोग्यतादिनाशाब्दधीप्रामाण्यादिनाचतुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

बाधइत्यतस्तदुपपादयति ॥ अनुमेयस्येत्यादिना ॥ तुल्येति ॥ समसत्ताकत्वादित्यर्थः । नन्विदमयुक्तंअनुमेयस्यव्याप्त्या दिसमसत्ताकत्वनियमाभावात् धूलीपटलेधूमभ्रमादिनानुमितिर्जायते । तत्रदैवाद्वह्निरप्यस्ति तथाचतत्रानुमेयस्यव्यावहारि कत्वेनव्याप्त्यादेःप्रातिभासिकतयाऽनुमेयस्यव्याप्त्यादिनासमसत्ताकत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेत् । अत्रवदंति । अत्रव्याप्त्यादी त्यादिपदेनचित्रगुमानयेत्यादिवदतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापंचरूपमध्येऽबाधितत्वाख्यंरूपंग्राह्यं । तथाचानुमेयस्याबाधितत्व

१ पक्षवृत्तित्वसपक्षवृत्तित्वविपक्षावृत्तित्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वानिपंचरूपाणि ।

इदं चानुमाने बाद्यत्वं । शब्दे तु इतरपदार्थसंसर्गे परपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावरूपाया योग्यताया बाधे शब्दार्थबाधः॥ रंगिणी ॥





रूपेणसमसत्ताकत्वनियमोभिप्रेतः । एवंचाक्षाप्रामाण्ये[1]तद्गृहीतस्यसाध्याभा(वप्रमाभावरू)वाप्रमारूपाबाधितत्वस्यापिबाधेनानुमेयस्यापिबाधोनियतएवेति । गुरुचरणास्तु यादृच्छिकस्थलेऽनुमेयस्यस्वतःसिद्धत्वेनव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकत्वाभावात् । तथात्वेवह्निरहितस्थलेपिकदाचिद्धूलीपटलेधूमभ्रमेणापिवह्निसिद्ध्यापत्तेः (अतो)ततोव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकंयदनुमेयंतद्व्याप्त्यादिसमसत्ताकं यथाधूमानुमानेव(ह्न्यादीति)ह्निरितिव्याप्तेरत्राभिप्रेतत्वात् । अस्याश्चव्यभिचाराभावाद्व्याप्त्यादीत्येतद्यथा

अन्यथाप्रातिभासिकव्याप्त्यादिमताबाष्पाध्यस्तधूमेनतात्विकोव्यावहारिको(वह्निः)वाग्निःव्यावहारिकव्याप्त्यादिमताचधूमेनतात्विकोऽग्निःव्यावहारिकेणाबाधेनविरुद्धधर्माधिकरणत्वेनचविश्वस्यजीवेशभेदस्यचतात्विक(स)त्वंसिध्येत् । प्रातिभासिकयोग्यतादिमताऽनाप्तवाक्येनचतात्विकोव्यावहारिकोवार्थःव्यावहारिकयोग्यतादिमताचलौकिकवाक्येनाग्निहोत्रादिवाक्येनचतात्विकोर्थःसिध्येत् ।

स्थितमेवेत्युपदिशंति । अतएवोक्तंसुधायां "यादृच्छिकस्थलेव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकत्वाभावादनुमेयस्ये"ति ॥ अन्यथेति॥ अनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वाभावइत्यर्थः । वह्निः ह्रदे व्यावहारिकव्याप्त्यादिमतेत्येतत्व्यावहारिकाबाधितत्ववतेति व्याख्येयमित्याहुः । व्यावहारिकेणाबाधेनविश्वस्यतात्विकत्वंव्यावहारिकेणविरुद्धधर्माधिकरणत्वेनजीवेशभेदस्यचतात्विकत्वं सिध्येदित्यन्वयः । शब्दार्थस्ययोग्यतादिनासमसत्ताकत्वाभावेऽतिप्रसंगमाह ॥ प्रातिभासिकेति ॥ नन्वयंप्रदेशोबिंबवान्

प्रतिबिंबवत्त्वादितिप्रतिबिंबेनबिंबानुमानंक्रियते तत्रबिंबस्यसत्यत्वात्प्रतिबिंबस्यप्रातिभासिकतयामिथ्यात्वेनतत्रसामानाधिक
रण्यगर्भव्याप्तेरेवाभावात्कथंसत्यभूतबिंबरूपाऽनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमित्यतआह ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ प्रतिबिंबस्य
मिथ्यात्वेनसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावेपिबिंबरहितस्थलेऽवृत्तित्वंवाबिंबराहित्येनावृत्तित्वंवाव्याप्तिरस्त्येव । तथाचप्र
तिबिंबस्यसत्यत्ववादिमतेपिबिंबरहितावृत्तित्वमस्त्येव । प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्ववादिमतेपिप्रतिबिंबस्यसत्यत्वाभावादेवप्रतिबिंबर

प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वेपिबिंबरहितावृत्तित्वरूपाव्याप्तिरस्त्येव । नचधूमस्यता
त्विकाग्निनानव्याप्तिःदृश्यत्वस्यतुतात्विकमिथ्यात्वेनव्याप्तिरित्यास्ति । न(चा)
ह्यद्यापिमिथ्यात्वप्रमाणंतत्वावेदकमन्यदतत्वावेदकमितिव्यवस्थासिद्धा ।
येनक्लृप्तनियमत्यागः । अकस्मात्त्यागेचदृश्यत्वस्यमिथ्यात्वानियमोपित्याज्यः ।

हितावृत्तित्वमस्त्येव । अविनाभावरूपव्याप्तिरस्त्येवेत्यर्थः । ननुधूमाद्यनुमानस्यातत्वावेदकत्वेनतन्निष्ठव्याप्त्यादेरपिव्यावहारिक
त्वेनाग्नेरपिव्यावहारिकतयातात्विकत्वाभावेनानुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमस्ति । दृश्यत्वानुमानस्यतुतत्वावेदकतयाव्याप्त्या
दिसमसत्ताकत्वाभावेपिनदोषइत्यप्रयोजकतायामाह ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतआह ॥ नहीति ॥ कारणंविनापिक्लृप्तनियमत्यागे
बाधकमाह ॥ अकस्मादिति ॥ एवमनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमुपपाद्यानुमितिप्रामाण्यादिनापिसमसत्ताकत्वमुपपादयि

९।

तुमुत्तरोग्रंथः। तत्रेदमाशंकते॥ नन्विति ॥ तथापीति ॥ अनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वेसत्यपीत्यर्थः॥ कथमिति ॥ येनानुमितिप्रामाण्यस्यसत्यत्वेऽनुमेयस्यसत्यत्वंस्यादितिभावः। अप्रमाणत्वेन अतत्वावेदकप्रमाणत्वेन। तद्विषयस्यअतत्वावेदकप्रमाणविषयस्य। तथाचानुमित्यादिप्रामाण्यग्राहकस्यप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येऽनुमितिप्रामाण्यस्यापिमिथ्यात्वापत्त्याविषयस्यानुमेयस्यापिमिथ्यात्वमेव। प्रमाणांतरेणतत्सि(द्धेरसं)द्ध्यसंभवात् प्रत्यक्षस्यचाप्रमाणत्वात्। अद्वैतश्रुतिजन्यज्ञानप्रामाण्यग्राहकस्यप्रत्यक्षस्याप्र

ननुतथापिकथंप्रामाण्यमिथ्यात्वेविषयमिथ्यात्वं। प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनतद्विषयस्यश्रौतधीप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिश्रुतेःप्रमाणत्वात्तद्बोध्याद्वैतस्यसत्यत्वोपपत्तेरितिचेन्न। रूप्यादिज्ञानेषुप्रामाण्यमिथ्यात्वेविषयमिथ्यात्वदर्शनात्। अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्याताात्विकत्वेऽर्थस्यतात्विकत्वायोगाच्च। यत्तूक्तंवाचस्पतिना "उपजीव्यविरोधेनश्रुत्यप्रामाण्येइदंरूप्यमितिपूर्वधीविरोधान्नेदंरूप्यमितिधीरप्रमास्यादि" ति तन्न।

माणत्वेन तद्विषयस्यश्रौतधीप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिश्रुतिबोध्याद्वैतस्यसत्यत्वमुपपद्यते। श्रुतेःप्रमाणत्वेनतयैवतत्सिद्धिसंभवादित्यर्थः॥ अर्थाबाधेति॥ अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्व(घटिततया)पर्यवसन्नतयाप्रामाण्यबाधेऽर्थबाधएवेतिभावः। ननुश्रुतेःप्रमाणत्वात्तद्बोध्याद्वैतस्यसत्त्वमुपपद्यतइतिचेन्न। श्रुतेरन्यार्थत्वेनस्वार्थेतात्पर्याभावादित्याशयात्॥ उक्तमिति॥ किंचोपजी



व्यत्वात्प्राबल्यमक्षस्येत्येतदुपरिसमाधानमुक्तमित्यर्थः। पूर्वधीत्युक्त्याउपजीव्यत्वमुक्तंभवति। नेदंरूप्यमितिधीरेव ॥ यत्प्रामाण्यमिति ॥ अनुमित्यादिप्रामाण्यंस्वस्वरूपसिद्ध्यर्थंसाक्षिप्रामाण्यायत्तंव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्यायत्तंचभवतीतितत्तस्योपजीव्यं। नन्वेवमनुमितिप्रामाण्यस्यस्वरूपसिद्ध्यर्थंस्वोत्पत्त्यर्थंव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्या(धीनत्वे)यत्तत्वेप्रामाण्यस्यगुणजन्यत्वापत्त्यापरतस्त्वापत्तिरित्यतउक्तं ॥ अपवादनिरासार्थंवेति ॥ तथाचानुमित्यादिप्रामाण्यंतार्किकमतेउत्पत्तौव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्या

यत्प्रामाण्यंस्वरूपसिध्यर्थंअपवादनिरासार्थंवायत्प्रामाण्यायत्तंतत्तस्योपजीव्यं। इहनच[1]व्याप्त्यादिज्ञानाप्रामाण्येनुमित्याद्यप्रामाण्यवत्सर्वज्ञ(त्वनिर्दुःख)त्वादिरूपब्रह्मबुध्यप्रामाण्येब्रह्मात्मैक्यबुध्यप्रामाण्यवच्चप्रतिषेध्यज्ञानाप्रामाण्येप्रतिषेधकज्ञानाप्रामाण्यं। येनतदुपजीव्यंस्यात्। यद्वायेनविनायस्यानुत्थानंतत्तस्योपजीव्यं। इदंरूप्यमितिधीश्चप्रतिषेध्यार्पकतयाधर्म्यर्पकतयाचोपजीव्यैव।

यत्तं। अस्मन्मतेत्वपवादनिरासार्थंबुद्धिदोषनिरासार्थंयत्प्रामाण्यायत्तंतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थः। यत्प्रामाण्याधीनसिद्धिकंयत्प्रामाण्यंतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थो(बोद्धव्यः)द्रष्टव्यः। एवंसतिपूर्वस्येदंरूप्यमितिज्ञानस्योपजीव्यत्वमेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ सर्वज्ञत्वादीति ॥ ब्रह्मात्मैक्यबोधनेस्वरूपमात्रस्यनोपजीव्यत्वं। तथात्वेचैतन्यंचैतन्याभिन्नमितिबोधनापत्त्यासिद्धार्थबोधनापत्तेः। तथाचसर्वज्ञत्वादिविशिष्टंचैतन्यंआत्माभिन्नमितिबोधनीयं। तथाचसर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मबुद्धेरुपजीव्यत्वात्तदप्रा

1 अत्र व्याप्त्यादिज्ञानवत् व्रीहिणा अबाधितत्वार्पकत्वमेव। अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या अतिप्रसक्तेः॥ कुरनिंग ज्ञायमानेयामवितस्यामप्रामाण्यभावात्

माण्येतदुपजीविब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरप्यप्रामाण्यमेवेत्यर्थः । प्रतिषेध्यज्ञानं इदंरूप्यमितिज्ञानं ॥ नदोषइति ॥ उपजीव्यत्वेकथं बाध्यत्वमितिदोषोनेत्यर्थः ॥ तंत्रमिति ॥ येनइदंरूप्यमितिज्ञानमुपजीव्यंस्यादित्यर्थः ॥ परीक्षितत्वेति ॥ इदंरूप्यमिति ज्ञानंचापरीक्षितमितिभावः । येनविनेत्यादिरूपंपूर्वमुक्तमुपजीव्यत्वंपरीक्षितत्वविशेषितमेवप्राबल्येतंत्रमित्येवंनास्माकमेवपरीक्षितत्वविशेषणमावश्यकं किंनामभट्टोक्तंपश्चात्तनत्वापरपर्यायंपरत्वंप्राबल्येप्रयोजकमित्यंगीकुर्वतस्तवाप्यावश्यकमित्याह ॥

तथापिनदोषः । नह्युपजीव्यत्वमेवप्राबल्येतंत्रं । किंतुपरीक्षितत्वविशिष्टं । उक्तंहि “यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्यबाधने । दोषोनाशोधितेदोषउपजीव्यत्वमस्त्वल” मिति । नहिपरत्वंप्राबल्येतंत्रमितित्वन्मतेपिपरत्वमात्रंतंत्रं । किंतुपरीक्षितत्वविशिष्टं । अन्यथाप्रमानंतरभ्रमस्यवेदात्परस्यबाह्यागमस्यचतत्त्वंस्यात् । परीक्षितत्वंचनतावत्प्रतिषेध्यार्पकेशुक्तिरूप्या

नहीति ॥ इति भट्टेनांगीकृतत्वाद्धेतोः । त्वन्मतेपि व्यवहारेभट्टनयइत्यंगीकुर्वतस्तवमतेपि । परत्वमात्रमेवकुतोनप्राबल्येतंत्रमित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ बाह्येति ॥ वेदस्यापौरुषेयत्वेनपूर्वत्वात्बाह्यागमस्यबौद्धागमस्यपौरुषेयत्वेनपश्चात्तनत्वादिति भावः । तत्त्वंस्यात् प्राबल्यंस्यात् । ततश्चभ्रमबाह्यागमाभ्यांप्रमावेदयोरेवबाधापत्तिरितिभावः । एवंसतिपरीक्षितत्वस्यतवाप्यावश्यकत्वात्परीक्षितत्वविशिष्टमेवोपजीव्यत्वंप्राबल्येतंत्रं । इदंचइदंरजतमितिज्ञानेनास्तीत्याह ॥ परीक्षितत्वंचेति ॥ अ

भेदज्ञानांशइति ॥ तादा(त्म्यरूपांशे)त्म्यारोपांशइत्यर्थः । इदमंशेत्वस्त्येवपरीक्षितत्वं । तदंशेउपजीव्यत्वमप्यस्त्येवेतिभावः । कुतोनोपजीव्यत्वंतादात्म्यरूपांशइत्यतआह ॥ सजातीयेति ॥ इदंरजतंइदंरजतमितिज्ञानद्वयंजातं तत्रापिस्वसमानविषयकभ्रमरूपज्ञानांतरसंवादसत्त्वेनतस्यापिसजातीयसंवादत्वापत्तिरतउक्तं । विशेषदर्शनजन्येतिज्ञानांतरविशेषणं । तादृशंचज्ञानं प्रमारूपमेवभवति । अतएवसाक्षात्स्वविषयविषयकमानांतरसंवादोहिसजातीयसंवादइतिप्रवादः ॥ रूप्यार्थक्रियेति ॥ 

भेदज्ञानांशोस्ति । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावौहिपरीक्षा ।
नचात्रविशेषदर्शनजन्यस्वसमानविषयकज्ञानांतररूपःसजातीयसंवादोवारू
प्यार्थक्रियादिरूपोविजातीयसंवादोवास्ति प्रत्युततद्विसंवादएव । दृश्यतेचो
त्तरस्यैवसंवादादिकमितिपूर्वधीर्बाध्या । जगत्सत्यत्वप्रत्यक्षेतुविशेषदर्शनजन्यं
सन्घटइतिज्ञानांतरं घटार्थक्रिया[1]प्रत्यक्षेक्लृप्तदूरादिदोषाभावश्चास्तीतिनतद्बाध्यं ।

ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वाराज्ञानविषयविषयकरूप्योचितार्थक्रियाकारित्वरूपोविजातीयसंवादइत्यर्थः । नन्वेतादृशसंवादादिकंपूर्वज्ञानस्यचेत्स्यात्तदातस्यापिपरीक्षितत्वमेवस्यादितिचेत्तत्राह ॥ दृश्यतेचेति ॥ प्रकृतेचजगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षंतुपरीक्षितमित्याह ॥ जगत्सत्यत्वेति ॥ नन्वेवंप्रतिषेध्यसमर्पकस्योपजीव्यस्योपजीवकेनबाधांगीकारेऽभेदश्रुतिंप्रतिप्रतिषेध्या



1 सजातीयविजातीयविसंवादाभावमाह ॥ प्रत्यक्षेति ॥

न्यायामृ० ॥ १०९ ॥

श्रीनिवा० प्रत्य०उप०जीम १ । ११

र्पकभेदश्रुतिरेवबाध्यास्यादितिचेत्तत्राह ॥ जीवेशाभेदश्रुतौचेति ॥ तथाचनिषेध्यार्पकतयोपजीव्यमपियदिपरीक्षितंतर्ह्युप जीवकस्यैवबाधकमितिभावः । ननुपरीक्षितत्वमप्यप्रयोजकमेवपरीक्षायाअपिदोषाभावादिज्ञानरूपत्वेनतत्राप्यनाश्वासएवेत्यत आह ॥ इत्थमेवेति ॥ अपौरुषेयत्वेनहेतुना तज्ज्ञानेदोषाभावज्ञानेतद्रूपपरीक्षायामित्यर्थः ॥ त्वदुक्तेत्यादि ॥ दृश्यत्वाद्यनु मानंहेत्वाभासादिदोषरहितंअनुमानयोग्यानांदोषाणामनुपलंभात्इत्येवंहेत्वाभासादिराहित्यरूपपरीक्षायामित्यर्थः । आनुगुण्य

जीवेशाभेदश्रुतौचनिषेध्यार्पिकाभेदश्रुतिःसाक्षिप्रत्यक्षंचादोषत्वात्परीक्षितमितिनतदपिबा ध्यं। इत्थमेवचदोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायामनाश्वासेवेदस्यापौरुषेयत्वेनतज्ज्ञानेत्वदुक्तानु मानेचयोग्यानुपलंभादिनाहेत्वाभासादिराहित्यज्ञानेब्रह्ममीमांसायांचप्रत्यधिकरणंसिद्धांत्य भिप्रेतार्थेउपक्रमाद्यानुगुण्यज्ञानेचानाश्वासःस्यादितिप्रमाणतदाभासादिव्यवस्थानस्यात् । यद्यपिधर्म्यर्पकेइदंज्ञानांशेपरीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति । तथापितन्नबाध्यते । 216

ज्ञानरूपपरीक्षायां । नन्विदंरूप्यमितिज्ञानेपिपरीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्तीत्याशंक्यनिषेधति ॥ यद्यपीति ॥ नेदंरजत मितिज्ञानेधर्मिभूतोयइदमंशःतदर्पकइत्यर्थः ॥ तथापीति ॥ नेदंरजतमित्यत्रइदमंशमात्रंधर्मि नतुरजतत्वविशिष्टं इदमंशमा त्ररूप्यनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः । एवंचयदुपजीव्यंतन्नबाध्यं इदमंशमात्रस्याबाधात् । य(च्चबा)द्बाध्यंरजतत्वैशिष्ट्यं नतदुपजीव्यं ॥ १०९ ॥

रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादित्यर्थः । नन्वेवमैक्यबोधनेपिब्रह्मस्वरूपमात्रमेवधर्मि नतुसार्वज्ञादिविशिष्टंब्रह्मस्वरूपं । एवंचयदु पजीव्यंतन्नबाध्यं य(च्चबा)द्बाध्यंनतदुपजीव्यमितिनैक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधइत्यतआह ॥ शिष्टमिति ॥ ऐक्यवाक्येसार्वज्ञा दिनाभावरूपेणनिर्दुःखत्वादिनाऽभावरूपेणवाऽसाधारणधर्मेणैवब्रह्मोद्देष्टव्यं उतचित्त्वादिनासाधारणधर्मेण । द्वितीयेचितएव जीवैक्यंसिद्ध्येन्नब्रह्मणः जीवचितोजीवैक्यस्यममापिसिद्धत्वात् । तस्मादाद्यएवांगीकार्यः । तथाचोपजीव्यविरोधःसुस्थइत्या द्यैक्यभंगेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥७॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेनप्राबल्यविवरणं ॥११॥ औदुंबरीमिति ॥ प्रमाणलक्षणेस्मृतिपादे 217

शिष्टमैक्यभंगेवक्ष्यते ॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेनप्राबल्यविवरणं

॥ ११ ॥ यदितुप्रत्यक्षंलिंगबाध्यंतर्हि “औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेत्”

चिंतितं । “विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमान”मित्यत्र ज्योतिष्टोमे“औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गाये”दितिश्रुत्याउदुंबरमयींयज्ञसदस्स्थूणां स्पृष्ट्वाउद्गात्राउद्गानंकर्तव्यमितिविहितं । स्मृतिकारास्तुतत्स्पर्शनविरुद्धंतस्याःकार्त्स्न्येनवाससावेष्टनंस्मरंति । “औदुंबरीवासर्वा वेष्टयितव्ये”ति । तत्स्मरणंप्रमाणं (अप्रमाणंवेति)नवेतिसंशयेस्मृत्यधिकरणेस्मृतीनांमूलश्रुत्यनुमापकतयाश्रुतिमूलकत्वेनप्रा माण्यसमर्थनादियमपिस्मृतिर्मूलश्रुतिमनुमापयंतीप्रमाणमितिपूर्वपक्षः । स्पर्शनवेष्टनयोर्विरुद्धत्वेनतत्कर्तव्यताबोधकयोरपि औष्ण्यशैत्यवद्विरुद्धत्वाद्वह्नावौष्ण्यप्रत्यक्षेणशैत्यानुमानस्येवप्रत्यक्षसिद्धस्पर्शनश्रुत्यासर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानस्यबाधान्मूलश्रुत्यभा

वेनाप्रमाणंस्मरणमितिसिद्धांतः ॥ ऐंद्र्येति ॥ गार्हपत्यमितिप्रत्यक्षश्रुत्याबाधादिंद्रप्रकाशकत्वेनेंद्रशेषत्वानुमानंअप्रमाणमिति सिद्धांतितं । एतदधिकरणंचपूर्वमुपन्यस्तं ॥ शरमयमिति ॥ दशमाध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । "चोदनालिंगसंयोगेतद्विकारःप्रतीयेतप्रकृतिसंनिधानात्" इत्यत्रसोमारौद्रचरौश्रूयते "शरमयंबर्हिर्भवती" ति । तत्रकिंदर्शपौर्णमासिकाःकुशाननिवर्तंते निवर्तंतेवेतिसंशयेउपदेशेनशराणां "प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्ये" त्यतिदेशेनकुशानांचावगतत्वेनद्वयोरपिप्रमाणत्वात्समुच्चयइति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुबर्हिश्शब्दलक्षितेबर्हिःकार्येशराणांविधायकस्यवचनस्यप्रत्यक्षत्वात्तैरेवकृतस्वका(कर्मणां)र्याणांकुशानां

" ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते " " शरमयंबर्हिर्भवति" इतिश्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षंचयथाक्रमंऔदुंबरीवा सर्वावेष्टयितव्येतिस्मृतिरूपेणसर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानेन "नेंद्रसश्चसिदाशुष" इतिमंत्रसामर्थ्यरूपेणइंद्र शेषत्वश्रुत्यनुमानेनचोदनालिंगसारूप्येणकुशश्रुत्यनुमानेनबाध्येतेतिसर्वैवमीमांसोन्मूलितास्यात् ।

प्रापकस्यकुशसाधारणस्यातिदेशवाक्यस्यकल्पनंनप्रवर्तते । किंतुकुशव्यतिरिक्तांगप्रापकएवससाधारणोतिदेशइत्यनुमीयते । अतःप्रापकाभावात्कुशानिवर्तंतइतिसिद्धांतितं ॥ स्मृतिरूपेणेति ॥ स्मृत्याख्यलिंगेनेत्यर्थः ॥ चोदनालिंगसारूप्येणेति ॥ चोदनाविधिवाक्यंतत्सारूप्यरूपलिंगेनेत्यर्थइतिव्याख्येयं । यथाप्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिचोदनयाइतरांगानांप्राप्तिः तथातत्सारूप्येणकुशरूपांगस्यापिप्राप्त्यनुमानमित्यर्थः । अत्रसर्वत्राप्यनुमानप्रकारस्त्वित्थं । औदुंबरीश्रुत्युक्तसर्ववेष्टनयुक्ता । बाध

काभावेसतिसर्ववेष्टनप्रतिपादकस्मृतियुक्तत्वात् । यत्यदर्थप्रतिपादकस्मृतियुक्तं तत्तच्छ्रुत्युक्ततदर्थयुक्तं यथासंमतमितिसामा न्यव्याप्तिः । कदाचनस्तरीरसिनेंद्रसश्चसिदाशुषइतिमंत्रःइंद्रशेषत्वप्रतिपादकश्रुतियुक्तः बाधकाभावेसतींद्रप्रकाशनसाम र्थ्योपेतत्वात् यद्यत्प्रकाशनसमर्थं तत्तस्यशेषत्वप्रतिपादकश्रुतियुक्तं यथासंमतं । सोमारौद्रश्चरुःकुशबर्हिःप्रतिपादकश्रुतियुक्तः २१९
कुशश्रुतियुक्तदर्शपौर्णमासचोदनासदृशनिर्वापशब्दाष्टाकपालादिसंख्याद्विदेवतादियुक्तचोदनायुक्तत्वात् यद्यत्सदृशचोदनोपे तंतत्तदीयधर्मप्रतिपादकश्रुतियुक्तं यथासंमतमिति । नन्विदमापादनंमीमांसकमतविरुद्धं । औदुंबर्याद्युदाहरणेषुप्रत्यक्षेणश्रु

अग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षंचतच्छैत्यानुमित्याविवरणोक्तंआत्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञानंचबौद्धोक्ततत्क्ष
णिकत्वानुमित्याबाध्येतेतिकालात्ययापदिष्टोच्छेदःस्यात् । तथाचशृंगित्वेपशुत्वंतंत्रंनतुत
द्विशेषोगोत्वादीत्यादितर्कानुगृहीतेनपशुत्वादिनाशशादेस्तात्विकंव्यावहारिकंवाशृंगं श्रु

तिरेवबाध्यतइत्येवप्रतिपादितमस्ति । नतुश्रुत्याऽनुमानंबाध्यतइति । अतःप्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वांगीकारएवेदमापादनीयं नतुप्र त्यक्षस्यलिंगबाध्यत्वांगीकारे । अतइदमापादनमयुक्तमित्यस्वरसाद्दूषणांतरमाह ॥ अग्न्यौष्ण्येति ॥ आत्मस्थायित्वप्रत्यभि ज्ञानमस्माभिर्नोक्तमित्यनुक्तोपालंभइतिशंकापरिहारायोक्तं ॥ विवरणोक्तमिति ॥ तत्क्षणिकत्वेति ॥ आत्मक्षणिकत्वेत्य र्थः । प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेऽतिप्रसंगांतराण्याह ॥ तथाचेत्यादिना ॥ शशःशृंगीपशुत्वादित्यत्रशृंगित्वेपशुत्वंनतंत्रंकिंतु गोत्वादिरूपःपशुत्वविशेषएवेत्यप्रयोजकतापरिहारायातिप्रसंगंतर्कानुसारेणोपपादयति ॥ शृंगित्वइति ॥ पशुत्वादिनेत्यत्रादि

पदेनवस्तुत्व(परिग्र)संग्रहः । शशादेरित्यत्रादिपदेनतुरगसंग्रहः । तथाचभगवत्पादोक्तो "वस्तुत्वात्तुरगःशृंगी" त्यतिप्रसंगःसं गृहीतइतिज्ञातव्यं । भूतचतुष्टयस्यपृथिवीत्वादृष्टेःपृथिव्याअपिपृथिवीत्वंनस्यादितिभगवत्पादोक्तातिप्रसंगमाह ॥ गंधवदिति ॥ तत्वोद्योतोक्तातिप्रसंगंहृदिनिधायाह ॥ पदार्थत्वादिनेति ॥ अयंचहेतुर्वक्ष्यमाणातिप्रसंगद्वयेपिबोध्यः । मृत्कलत्रकंटकादृ ष्टांताः ॥ अदृश्यत्वमिति ॥ ब्रह्मवदितिशेषः ॥ घटवृत्तित्वादिनेति ॥ दृश्यत्वंप्रातिभासिकत्वाख्यमिथ्यात्वव्याप्यंन ।

गंधवद्द्रव्यस्यभूतत्वेनाऽपृथिवीत्वं पदार्थत्वादिनान्नाभिमतस्यानन्नत्वं सुखस्यनिरुपाधिकेष्टत्वाभावः दुःखस्यनिरुपाधिकानिष्टत्वाभावः असद्वैलक्षण्येनशुक्तिरूप्यस्यापिसत्यत्वं अप्रातिभा सिकत्वादिनाप्रपंचस्यादृश्यत्वं घटवृत्तित्वादिनादृश्यत्वस्यमिथ्यात्वाव्याप्यत्वंच स्यादितिव्याव हारिक्यपिव्यवस्थानस्यात् । नह्यत्रप्रत्यक्षबाधादन्योदोषोऽस्ति ॥ प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेबाधकं ॥ १२ ॥ यदिचाक्षंशब्दबाध्यंतर्हिजैमिनिनातस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवादृशेनार्चिरित्याद्यर्थवादस्य

घटवृत्तित्वाद्धटत्ववत् । घटादीनांव्यावहारिकतयाप्रातिभासिकत्वापरपर्यायमिथ्यात्वव्याप्यत्वंघटवृत्तित्वादेर्नास्तीतिदृश्यत्वा दिहेतोरपिशुक्तिरजतादौतन्नस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिप्रत्यक्षस्याऽनुमानबाध्यत्वेबाधकविवरणं ॥ १२ ॥ ७ ॥ तस्मा द्धूमएवाग्नेरिति ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादाधिकरणे "तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवादृशेनार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूम" इत्य ॥ १११ ॥

220

र्थवादयोर्दिवाप्यर्चिर्दर्शनान्नक्तमपिधूमदर्शनात्दृ(ष्टिवि)ष्टविरोधेनाप्रामाण्यं "शास्त्रदृष्टविरोधाच्चे" तिसूत्रेणपूर्वपक्षयित्वादि वानक्तंचार्चिर्धूमयोर्दर्शनशब्दोगौणइति "गुणवादस्त्वि" तिसिद्धांतसूत्रेणदृष्टविरोधःसमाहितः । गौणतानिमित्तंच "दूरभूय स्त्वादि" तिसूत्रेणोक्तंयथादिवाधूमोदूरस्थैर्भूम्नादृश्यतेनतथार्चिःरात्रौचयथाअर्चिर्दूरस्थैर्भूम्नादृश्यतेनतथाधूमः । अतोनदृष्ट विरोधादप्रामाण्यमिति ॥ अदितिर्द्यौरिति ॥ प्रमाणलक्षणेमंत्राधिकरणे "अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्मातासपितास पुत्र" इतिमंत्रस्यएकस्याअदितेःपरस्परभिन्नद्युगगनाद्यनेकात्मकत्वस्यदृष्टविरोधेनार्थविवक्षायाअयोगादप्रामाण्यमिति "विप्रति

221

अदितिर्द्यौरित्यादिमंत्रस्यचदृष्टविरोधेनाप्रामाण्येप्राप्तेतदविरोधाय "गुण वादस्तुगुणादविप्रतिषेधःस्यादि" त्यादिनागौणार्थतानोच्येत । तत्सिद्धि रित्यादितत्सिद्धिपेटिकयाच "यजमानःप्रस्तर" इत्यादेर्गौणार्थतानोच्येत ।

षेधादि" तिसूत्रेणपूर्वपक्षयित्वा "गुणादविप्रतिषेधःस्यादि" तिसिद्धांतसूत्रेणद्यंतरिक्षादिवत्सुखकरत्वादिनाद्युशब्दादीनांगौ णार्थत्वमंगीकृत्यदृष्टविरोधःसमाहितः । तदेतत्सर्वंशब्दस्यप्रत्यक्षबाधकत्वेविरुध्येत मुख्यार्थपरत्वमेवस्यादित्यर्थः ॥ तत्सि द्धिरित्यादितत्सिद्धिपेटिकयेति ॥ एकार्थप्रतिपादकानेकाधिकरण(समूहः)संग्रहःपेटिकेत्युच्यते । मीमां(सकशा)साशास्त्र प्रसिद्धोयंशब्दः । प्रमाणलक्षणेनामधेयपादे "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिंगसमवाया" दितिसूत्रेण "यजमानःप्रस्तरः

अग्निर्वैब्राह्मणः आदित्योयूपः अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्य" इतिश्रुतिषुप्रस्तरस्ययज्ञसाधनभूतदर्भमुष्टिविशेषस्ययजमानत्वं ब्रा
ह्मणस्याग्नित्वं यूपस्यादित्यत्वं गवाश्वव्यतिरिक्तानांअजादीनामपशुत्वं प्रत्यक्षविरुद्धमितितत्परिहारायप्रस्तरादिषुयजमानादि
शब्दागौणाइति तेषांप्रवृत्तिनिमित्तभूतागुणाःप्रदर्शिताः । तत्रयजमानशब्दस्यप्रस्तरेप्रवृत्तौ(तत्सिद्धिः)तत्कार्यकरत्वंगुणः । उ
भयोरपियज्ञसाधनत्वेनएककार्यकरत्वात् । ब्राह्मणेऽग्निशब्दप्रवृत्तौ(जातिः)जन्मएकप्रभवत्वंगुणः । "ब्राह्मणोस्यमुखमासीत्
मुखादिंद्रश्चाग्निश्चे" तिब्राह्मणाग्न्योर्मुखजत्वश्रवणात् । यूपेआदित्यशब्दस्यप्रवृत्तौ आज्यांजननिमित्तमौज्वल्यंगुणः । तदेवसा
रूप्यमित्युक्तंसूत्रे । यद्यपितत्सिद्ध्यादिकमपिसारूप्यमेव । तथापिइदंचक्षुर्ग्राह्यंसारूप्यमितिविशेषात्तथोक्तं । अपशुशब्दस्याजा

**त्वयाचप्रत्यक्षाविरोधायतत्त्वंपदयोर्लक्षणानोच्येत । श्रुतिविरोधात्प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यसंभवात् ।**

**एतेनाद्वैतवाक्यमनन्यपरत्वान्नामुख्यार्थंप्रस्तरवाक्यादिकंतुअन्यपरमितिवाचस्पत्युक्तंनिरस्तं ।**

दिषुप्रवृत्तौगवादीनांप्रशंसानिमित्तं । पशुशब्देनगवाश्वगतेनोपकारातिशयेनप्रशस्तत्वेलक्षितेनजातदभावःपश्वंतरेषुबोध्यते ।
यथोक्तं । "गवाश्वादिगतांपूर्वमुपादायप्रशस्ततां । तदभावोन्यपश्वादौनञ्समासेनबोध्यत" इति भूमलिंगसमवायोदाहरणा
नितुग्रंथगौरवभयान्नप्रदर्श्यंते । एतावतैवचारितार्थ्यात् । यथोक्तं "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिंगभूमभिः । षड्भिःसर्वत्रश
ब्दानांगौणीवृत्तिःप्रकल्पिते" ति ॥ प्रत्यक्षाविरोधायेति ॥ सार्वज्ञादिविशिष्टदुःखादिविशिष्टयोरैक्यस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्
तदविरोधायेत्यर्थः । लक्षणा सार्वज्ञादिभागत्यागेनेतिशेषः ॥ अनन्यपरत्वादिति ॥ अद्वैतेतात्पर्यलिंगानांसत्त्वेनाद्वैतव्य

तिरिक्तेऽर्थेतात्पर्याभावात्तत्रैवतात्पर्यं । प्रस्तरादिवाक्येतुतात्पर्यलिंगाभावेनयजमानाभेदेनतात्पर्यं । किंनामान्यत्रैवतत्कार्यका रित्वादावित्यर्थः । वाक्यस्यैकत्रतात्पर्यतदभावयोर्मानांतराविरोधतदभावयोरेवप्रयोजकत्वं नतात्पर्यलिंगसत्त्वासत्त्वयोःव्यभि चारादित्याह ॥ सत्यपीति ॥ मानांतरविरोधे प्रत्यक्षरूपमानांतरविरोधे ॥ सोमेनेति ॥ सोमेनयागेनेष्टंभावयेदितितदर्थः । एवंचसोमलतायायागाभेदःप्रत्यक्षेणविरुद्धइत्यर्थः । अनन्यपरत्वस्य प्रतीतार्थव्यतिरिक्तार्थांतरेतात्पर्याभावस्यायोगादित्यर्थः ।

**सत्यपितात्पर्यलिंगेमानांतरविरोधेप्रस्तरादिवाक्यवत्सोमेनयजेतेत्यादिवचानन्यपरत्वस्यैवा योगात् । नहिकुरूपांअशूरंचोद्दिश्यअहोदर्शनीयेतिसिंहइतिचशतकृत्वःप्रयुक्तमपिवा क्यंवाच्यार्थपरंभवति । नवातत्वमसिवाक्यंषड्विधतात्पर्यलिंगोपेतमपिमानांतरविरुद्धंवा च्यार्थपरं । किंचोपक्रमोपसंहारादिकंहिप्रत्येकंतात्पर्यलिंगं अस्तिचप्रस्तरादिवाक्येऽपूर्वता ।**

सत्यपितात्पर्यलिंगेमानांतरविरोधेस्वार्थेतात्पर्यंनास्तीत्येतद्दृष्टांतांतरेणोपपादयति ॥ नहीति ॥ दर्शनीया सुरूपा । शतकृत्वः शतवारं । शतकृत्वइत्यभ्यासरूपतात्पर्यलिंगसद्भावोक्तिः ॥ प्रयुक्तमपीति ॥ आप्तवाक्यमपीत्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधस्तुस्पष्टः ॥ वाच्यार्थेति ॥ विशिष्टैक्यरूपेत्यर्थः । त्वन्मतइतिशेषः । ननुप्रस्तरादिवाक्यवदितिपूर्वोक्तोदृष्टांतोनयुक्तः । तत्रतात्पर्य लिंगस्यैवाभावादित्यतआह ॥ अस्तिचेति ॥ उपक्रमादीनांषण्णामपिसंभूयैवतात्पर्यलिंगत्वान्नापूर्वतामात्रंतात्पर्यलिंगमित्यत

२२३

उक्तंउपक्रमेत्यादि । किंचोपक्रमादीनांप्रत्येकमेवतात्पर्यलिंगत्वंवक्तव्यंनतद्बाहुल्यस्यातिप्रसंगादित्याह ॥ त्वत्पक्षेचेति ॥ बहुप्रमाणसंवादस्यास्मन्मतेदार्ढ्यहेतुत्वात्त्वत्पक्षेचेत्युक्तं ॥ एकलिंगेति ॥ उपक्रमरूपेत्यर्थः । लिंगांतरं तत्रैवप्रवर्तमानमुपसंहारादिकं । तत्रदृष्टांतःप्रत्यक्षसिद्धइति । प्रत्यक्षसिद्धेभेदेप्रवर्तमानायाभेदश्रुतेर्यथानुवादकत्वमुच्यतेतथेत्यर्थः । तथाचैकलिंगसिद्धेतात्पर्येलिंगांतरस्यानुवादकत्वाभावेभेदश्रुतेरप्यनुवादकत्वंनस्यादित्याशयः ॥ अन्यशेषत्वादिति ॥ यज्ञोपयुक्तार्थप्र

त्वत्पक्षेचप्रत्यक्षसिद्धेभेदेश्रुतिरिवैकलिंगसिद्धेतात्पर्येलिंगांतरमनुवादकमेवेतिकिंतद्बाहुल्येन । यच्चोक्तंवाचस्पतिना प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादमुख्यार्थं अद्वैतवाक्यंतुनतथा । उक्तंहिशाबरभाष्ये “नविधौपरःशब्दार्थ” इति । तन्न । अन्यशेषेपिप्रत्यक्षाविरुद्धेलोके “इयंगौःक्रय्याबहुक्षीरे”त्यादौ

तिपादकत्वादित्यर्थः ॥ नतथेति ॥ (स्वप्राधान्येन)स्वातंत्र्येणाद्वैतप्रतिपादकत्वादनन्यशेषमित्यर्थः । विधिवाक्यरूपमितियावत् ॥ नविधाविति ॥ विधौ विधायकेप्रधानवाक्ये । परः प्रतीयमानवाक्यार्थातिरिक्तोन्योवाक्यार्थोनास्तीत्यर्थः । अमुख्यार्थत्वेऽन्यशेषत्वंनप्रयोजकं किंनाम प्रत्यक्षविरोधएव । अन्यशेषत्वेपिप्रत्यक्षविरोधाभावेलोकेवेदेचमुख्यार्थत्वस्यैवदर्शनादित्याह ॥ अन्यशेषेपीति ॥ कुतःक्रय्या यतोबहुक्षीरेत्यर्थः । इयंगौःक्रय्येत्यस्यशेषभूतेबहुक्षीराख्यपत्याऽनवद्यप्रजेत्यादि

वाक्येप्रत्यक्षविरोधाभावेनप्रतीयमानबहुक्षीरादिसंसर्गपरत्वेनमुख्यार्थत्वात्|कामधेनुरितिव्यतिरेकदृष्टांतः । यथाइयंगौःक्रय्यायतःकामधेनुरित्यत्रकामधेन्वभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धायांगविबाधितत्वेनयथाऽमुख्यार्थत्वंकल्प्यतेतथानेत्यर्थः ॥ वेदेपीति ॥ “तस्यहिरण्यंदक्षिणे” तिहिरण्यदक्षिणाविधिशेषे “सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वं यदश्रुअश्रीयततद्रजतमभवत्तस्माद्रजतमदक्षिण्यमश्रुज” मित्यादिष्वपिप्रतीयमानसंसर्गेदक्षिणाभावरूपवाक्यार्थेतात्पर्यंविनारजतनिंदाया असिद्धेःप्रत्यक्षविरोधाभावात्प्रतीयमानसंसर्गपरत्वरूपमुख्यवृत्तिरेवाश्रीयतइत्यर्थः ॥ प्रस्तरादीति ॥ व्यतिरेकदृष्टांतः । यथाप्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरादिवा

“कामधेनु” रित्यादाविवाऽमुख्यवृत्तेर्वेदेपि “सोरोदीदि” त्यादौप्रस्तरादिवाक्यइवामुख्यवृत्तेरनाश्रयणात् । अनन्यशेषेपि “सोमेनयजेते” त्यादौवैयधिकरण्येनाऽन्वयेविरुद्धत्रिकद्वयापातात्

क्येऽमुख्यवृत्तिराश्रीयतेतथानेत्यर्थः । एवमेवमुख्यार्थत्वेऽनन्यशेषत्वंनप्रयोजकं किंनाम प्रत्यक्षाविरोधएव । अनन्यशेषत्वेपिप्रत्यक्षविरोधेऽमुख्यार्थत्वस्यस्वीकारादित्याह ॥ अनन्यशेषेपीति ॥ सोमेनयजेतेति ॥ प्रमाणलक्षणेनामधेयपादेचिंतितं|“सोमेनयजेते” तिश्रूयते तत्रलतारूपेणसोमेनयागंभावयेत् यागेनचेष्टंभावयेदितिवैयधिकरण्येनान्वयोवासोमेनयागेनेष्टंभावयेदितिसामानाधिकरण्येनान्वयोवेतिसंदेहेसोमलतायागयोरैक्याभावेनसामानाधिकरण्यायोगाद्वैयधिकरण्येनान्वयइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुवैयधिकरण्येनान्वयेपिसोमेनयागंभावयेद्यागेनेष्टंभावयेदितिवाक्यभेदापत्तेः । तथाविरुद्धत्रिकद्वयमापद्य

ते । तथाहि । सोमेनयागंभावयेदित्यत्रयागंभावयेदितियत्तत्सोमेनेतिसोमरूपगुणविधानेयागेकर्मत्वानुबंधि प्रधानत्वं अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्व मितित्रिकं, तथासोमेकरणत्वानुबंधि गुणत्वं विधेयत्वं उपादेयत्वं चेतित्रिकमस्ति । यागेनचेष्टंभावयेदित्यत्रतु यागस्यकरणत्वेनपूर्वकर्मत्वानुबंधित्रिकवतएवतद्विरुद्धकरणत्वानुबंधित्रिकवत्त्वप्राप्तेः । अतोवैयधिकरण्येनान्वयायोगात्सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्रचप्रत्यक्षविरोधःसमायाति । यजेःसोमलतारूपत्वाभावात् । अतःप्रत्यक्षाविरोधायमत्त्वर्थलक्षणया

**सामानाधिकरण्येनान्वयेप्रत्यक्षाविरोधायसोमवतायागेनेतिमत्वर्थलक्षणायाः,**
**विचारविधायकेचजिज्ञासासूत्रेतद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतौचप्रत्यक्षाविरोधायजिज्ञा**
**साशब्देनविचारलक्षणायाःसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादौअमुख्यार्थतायाश्चस्वीकृतत्वाच्च ।**
**सर्वस्यापिवाक्यस्यावाच्येब्रह्मणिलक्षणायाएवेष्टत्वेनामुख्यार्थत्वनिषेधायोगाच्च ।**

सोमद्रव्यवतायागेनेष्टंभावयेदित्यर्थांगीकारेणलक्षणयाऽमुख्यार्थांगीकारादित्यर्थः ॥ श्रुतौचप्रत्यक्षाविरोधायेति ॥ इच्छायाविधेयत्वस्यानुभवरूपप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्तदविरोधायेत्यर्थः ॥ सर्वमिति ॥ घटादेर्ब्रह्माभेदस्यबाधितत्वादित्यर्थः । अनन्यशेषत्वादमुख्यार्थब्रह्माद्वैतवाक्यंनेतिनिषेधोनयुक्तइत्याह ॥ सर्वस्यापीति ॥ मुख्यार्थत्वेवाच्यत्वापत्त्यालक्षणायाअंगीकारेणामुख्यार्थतैवांगीकृतेत्यर्थः । अद्वैतवाक्यस्यविधिवाक्यरूपत्वान्नतत्रलक्षणायुक्तेतिचेन्न । लक्षणाबीजसद्भावेविधिवाक्ये

पिलक्षणाआवश्यकीत्याह ॥ अन्वयेति ॥ गंगायांघोषइत्यत्रान्वयानुपपत्तिः । भोजनसमयेयष्टीःप्रवेशयेत्यादौतात्पर्यानुपपत्तिः । तर्हि “नविधौपरःशब्दार्थ” इतिशाबरवचनविरोधइत्यतआह ॥ शाबरेति ॥ कयोश्चिदनुवादकविधायकयोर्वाक्ययोर्मध्येअनुवादकस्यमुख्यार्थत्वायविधायकवाक्येलक्षणानन्याय्या । किंनाम । विधायकानुसारेणानुवादएवामुख्यार्थइत्येवंपरं । नतुसर्वत्रापिविधिवाक्येलक्षणैवनास्तीत्येवंपरमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वेबाधकविवरणं ॥ १३ ॥ ७ ॥ 227

अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वालक्षणाबीजस्याविध्यविधिसाधारण्याच्च । शाबरवचनं तुअनुवादमुख्यार्थत्वायविधौलक्षणानयुक्तेत्येवंपरं । तस्मान्नप्रत्यक्षंशब्दबाध्यं । तदुक्तं “यजमानप्रस्तरत्वंयथानार्थःश्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्याविशेषत”इति ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वेबाधकं ॥ १३ ॥ यत्तूक्तंवाचस्पतिना पूर्वस्यप्रत्यक्षस्यपरेणागमेनापच्छेदन्यायेनबाधइति तन्न । नह्यस्माभिःपूर्वत्वमात्रेणप्रत्यक्षस्यबाधकतोक्ता किंतूपजीव्यत्वेन।

परेणेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धजीवादिधर्मिकत्वादित्यर्थः ॥ अपच्छेदन्यायेनेति ॥ षष्ठेचिंतितं । “पौर्वापर्येपूर्वदौर्बल्यंप्रकृतिवत्” । ६ अ/५ पा/५४ सू
“अध्वर्युंप्रस्तोतान्वारभतेप्रस्तोतारंप्रतिहर्ताप्रतिहर्तारमुद्गाताउद्गातारंब्रह्माब्रह्माणंयजमान” इत्यादिश्रुत्याविहितस्यबहिष्पवमानंप्रसर्पतांप्रस्तोत्रादीनांअध्वर्य्वाद्यन्वारंभस्यविच्छेदेसतिप्रायश्चित्तविशेषाःश्रूयंते । बहिष्पवमानंप्रसर्पतांमध्ये “यदिप्रस्तोतापच्छिद्या

द्ब्रह्मणेवरंदद्याद्यजमानःयदिप्रतिहर्ताऽपच्छिद्यात्तर्हिंसर्ववेदसंदद्यात्यद्युद्गाताऽपच्छिद्याददक्षिणंयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेततत्रतद्
द्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादि" ति । तत्रक्रमेणप्रतिहर्त्रुद्गात्रोरपच्छेदेकिंपूर्वनिमित्तकंसर्वस्वदक्षिणारूपंप्रायश्चित्तंकार्यंउतोत्तरनि
मित्तकोऽदक्षिणाकोयागःकार्यइतिसंशयेपूर्वस्यासंजातविरोधित्वेनप्रबलत्वात्प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकंसर्वस्वदक्षिणारूपंप्रायश्चि
त्तंकार्यमितिपूर्वपक्षे "नानुपमृद्यपूर्वंतद्विरोध्युत्तरमुत्पत्तुमर्हती" तिन्यायेनपूर्वोपमर्देनपरप्राबल्यस्यैवन्याय्यत्वादुद्गात्रपच्छेदनि
मित्तकोऽदक्षिणाकोयागएवकार्यइतिपरेणपूर्वस्यबाधइतिसिद्धांतः ॥ नचापच्छेदइति ॥ प्रतिहर्त्रपच्छेदउद्गात्रपच्छेदस्योप

नचापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यं । किंचप्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेप्रतिहर्त्रपच्छेदनि
मित्तसर्ववेदसदानस्यपरेणोद्गात्रपच्छेदनिमित्तादक्षिण्येनबाधेपिनात्यंतबाधः । प्र
तिहर्तृमात्रापच्छेदेद्वयोरपियुगपदपच्छेदेक्रमेणापच्छेदेपिप्रतिहर्त्रपच्छेदस्यपश्चात्त्वे
च "यदिप्रतिहर्तापच्छिद्यात्तर्हिसर्ववेदसंदद्यादि" तिशास्त्रप्रामाण्यसंभवात् ।

जीव्योनैवभवति । येनपरेणोपजीवकेनपूर्वस्योपजीव्यस्यापच्छेदनयेबाधदर्शनात्प्रकृतेपितथास्यादित्युच्यतेत्यर्थः ॥ अत्यंत
बाधइति ॥ विषयांतरेप्यनवकाशेनसर्वथाऽप्रामाण्यरूपइत्यर्थः । कुतोनात्यंतबाधइत्यतआह ॥ प्रतिहर्त्रिति ॥ प्रतिहर्तृ
मात्रापच्छेदेयदिप्रतिहर्तापच्छिद्येततदासर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवादित्यन्वयः ॥ क्रमेणेति ॥ प्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमे ॥ ११५ ॥
णापच्छेदेपियदाप्रतिहर्त्रपच्छेदःपश्चात्तनोभवतितदापरेणपूर्वबाधांगीकारात्सर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रस्यप्रामाण्यसंभवादित्यर्थः ।

228

ननुप्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदेकथंसर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवइत्यतआह ॥ अतएवषष्ठइति ॥ यतोयुगपदपच्छे
देपिसर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवोऽतएवेत्यर्थः ॥ विकल्पउक्तइति ॥ नात्यंतबाधेनाप्रामाण्यमित्यर्थः । षष्ठेऽध्या
येचिंतितंतत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पःस्यात्प्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे तन्निमित्तकंसर्वस्वदानादक्षिण्यरूपंनैमित्तिकद्वयंसमुच्चीयते
उतविकल्पइतिसंशयेपुनर्यजेतेतिप्रयोगद्वयसद्भावेनपूर्वस्मिन्प्रयोगेऽदक्षिणत्वमुत्तरस्मिन्सर्वस्वदानमित्युभयस्यापिसंभवात्समुच्च
यइतिपूर्वपक्षः । यस्मिन्प्रयोगेनिमित्तंतस्यैवांगंनैमित्तिकंनप्रयोगांतरेतस्यावकाशसंभवइति एकस्मिन्नेवप्रयोगेद्वयमापतितं ।

अतएवषष्ठे "तत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पःस्यादि" त्यधिकरणेद्वयोर्युगपदपच्छेदेविक
ल्पउक्तः। किंच "यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्पुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदद्यादि" त्यधिकरणेउद्गा
त्रपच्छेदस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदात्परत्वेउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकेप्रथमप्रयोगेदक्षिणाही
नंसमाप्यकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यद्वितीयप्रयोगे "तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादि"

229

तच्चविरुद्धमतोविकल्प्यतइतिसिद्धांतः । एवंप्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तस्यसर्वस्वदानस्यपरेणोद्गात्रपच्छे
देनबाधेपिनात्यंतबाधः । प्रकारत्रयेणापितच्छास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरित्युपपाद्यइतोपिनात्यंतबाधःप्रयोगांतरेनिक्षेपोपपत्त्यातच्छा
स्त्रप्रामाण्योपपत्तेरित्याह ॥ किंचेति ॥ षष्ठेस्थितं "यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्पुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदद्यात्" प्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छे
देयदोद्गात्रपच्छेदोजघन्यःपरःपश्चात्तनोभवतितदा "यद्युद्गाताऽपच्छिद्याददक्षिणंयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेततत्रतद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दा

स्यन्स्यादि" तिश्रूयते । तत्रोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकेप्रथमप्रयोगंदक्षिणाहीनंसमाप्यकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यपुनःप्रयोगेतद्दद्यादितिश्रु
तादक्षिणाकिंप्रस्तोत्रादिप्रसर्पणाधिकरणीभूतपूर्वक्रतुसंकल्पकालेयादित्सिताद्वादशशतरूपासैववा । उतप्रतिहर्त्रपच्छेदेदित्सिता
सर्वस्वरूपावेतिसंशयेपूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादित्युक्तत्वेनयाक्रतुस्वभावतःप्राप्ताद्वादशशतरूपासैवेतिप्राप्तेप्रथमंद्वादशशतंधनंदास्य
न्नासीत्ततपरेणप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेनसर्ववेदसेनबाधितमेवेतिपुनर्यज्ञेसर्वस्वदक्षिणैवदेया । नचसर्वस्वदक्षिणापिप्रतिहर्त्रपच्छे
दात्परेणोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकाऽऽदक्षिण्येनबाधितेतिवाच्यं । प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणायाःप्रयोगांतरेनिक्षेपोपपत्ते

तियाश्रुत्युक्तादक्षिणासापूर्वंभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्थसर्वस्वदित्सायाअबाधेन
सर्वस्वरूपैव नतुयाज्योतिष्टोमेनित्याद्वादशशतरूपासा तस्मान्नप्रतिहर्त्रपच्छेदस्यसर्वथाबाधः

रदक्षिण्येननसर्वथाबाधइतिसिद्धांतितं । प्रथमप्रयोगं बहिष्पवमानप्रसर्पणाधिकरणीभूतं ॥ नन्विति ॥ येनसर्ववेदसंदद्यादि
तिशास्त्रस्यप्रयोगांतरेनिक्षेपाभावेनाप्रामाण्यंस्यादितिभावः । इतिउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकप्रयोगांतरेसर्वस्वदानेद्वादशशतदक्षि
णायाअपिप्राप्तत्वेनतदंतर्भावादिज्ञातव्यं । यत्पूर्वस्मिन्नित्युक्तदक्षिणायाद्वादशशतरूपत्वेप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताकर
णेनप्रत्यवायप्राप्तेः । अयंचविचारउद्गात्रपच्छेदस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदात्पाश्चात्यत्वएवसति नान्यथा । यदिचप्रतिहर्त्रपच्छेदाभावे
पिउद्गातृमात्रापच्छेदएवजातस्तदापुनर्यजेत तत्रतद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादित्युक्तादक्षिणाद्वादशशतरूपैव नसर्वस्वरूपा ।

उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकेति भाग ॥

तस्याःप्रतिहर्त्रपच्छेदमात्रनिमित्तकत्वेनतदभावेयोगादिति ॥ प्रयोगांतरइति ॥ उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकप्रथमप्रयोगंदक्षिणाहीनंपरिसमाप्यप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेनकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यद्वितीयप्रयोगइत्यर्थः । इतोपिनसर्वस्वदानशास्त्रस्यबाधः । तथाहि । यथाबदरफलेश्यामरक्तरूपयोःक्रमेणोत्पत्त्यनंतरंयःपूर्वंश्यामःसएवेदानींपाकेनरक्तइतिज्ञानयोर्यथाऽविरोधेनप्रामाण्यमेवास्ति । एवमेवयोद्वादशशतदक्षिणाधिकरणक्रतुःप्रतिहर्त्रपच्छेदेननिमित्तेनसर्वस्वदानविशिष्टतयाकर्तव्योऽभूत्सएवेदानीमुद्गात्र 231

किंतुप्रयोगांतरेनिक्षेपइत्युक्तं । उक्तंहिटुप्टीकायां "तस्यप्रयोगांतरेनिक्षेपःक्रियत" इति । अपिचैकस्मिन्नपिप्रयोगेक्रमिकाभ्यांनिमित्ताभ्यांक्रतौतत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफलेश्यामरक्तरूपयोरिवक्रमेणोत्पत्तेरूपज्ञानद्वयवच्छास्त्रद्वयमपिप्रमाणमेव । उक्तंह्यपच्छेदाधिकरणे "नैमित्तिकशास्त्रस्यह्ययमर्थः निमित्तोपजननात्प्रागन्यथाकर्तव्योपिक्रतुर्निमित्तेसत्येवंकर्तव्य" इति । शास्त्रदीपिकायां

पच्छेदेननिमित्तेनादक्षिण्यविशिष्टतयाकर्तव्योजातइत्येवंतयोःसर्वस्वदानादक्षिण्यप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानयोःप्रामाण्यात्तज्जनकशास्त्रयोरपिप्रामाण्यमित्याह ॥ अपिचेत्यादिना ॥ क्रमिकाभ्यां प्रतिहर्त्रुद्गात्रपच्छेदरूपाभ्यां ॥ तत्तन्नैमित्तिकेति ॥ प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदानवत्तयाकर्तव्यतायाःउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्यवत्तयाकर्तव्यतायाश्चक्रमेणोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ द्वादशशतदक्षिणावत्त्वेनेत्यर्थः ॥ निमित्तेसतीति ॥ प्रतिहर्त्राद्यपच्छेदरूपेनिमित्तप्राप्तेसतीत्यर्थः ॥ एव

मिति ॥ सर्वस्वदक्षिणावत्त्वादिनाकर्तव्यइत्यर्थः । तथाचनसर्वथाऽप्रामाण्यमितिभावः ॥ अप्रामाण्यमिति ॥ (प्रामाण्यमेवेति) ॥ तथाचपूर्वस्मिन्नेकस्मिन्नेवक्रतौप्रकारद्वयेनकरणयोग्यतयोरुत्पन्नत्वेनतदुभयज्ञानस्यप्रामाण्यात्तज्जनकंतस्मिन्क्रतौसर्वस्वदानादक्षिण्याभ्यांकरणयोग्यताप्रतिपादकतज्ज्ञानजनकमितियावत् । शास्त्रद्वयंप्रमाणमेवेत्यर्थः । प्राक्तथाभूतस्य श्यामतयाभूतस्य पश्चादन्यथाभावात् रक्ततयाभावात् यथाश्यामरक्तरूपेणबदरफलरूपार्थस्यैवतादृशत्वात्श्यामरक्तस्वरूपत्वात्तज्ज्ञानयोर्नाप्रामाण्यंयथास्थितार्थावगाहित्वात् । एवंप्राक्तथाभूतस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणावत्त्वेनकरणयोग्यत्ववतः

ततश्चार्थस्यैवबदरफलस्येवश्यामरक्तरूपेणप्राक्तथाभूतस्यपश्चादन्यथा
भावा ("त्पूर्वशास्त्रस्यप्रामाण्यमेव ")न्नपूर्वशास्त्रस्याप्रामाण्यं । नहि
बदरफलेश्यामत्वविज्ञानंअनंतरस्यरक्तत्वस्यावगत्यामिथ्याभवतीति ।

क्रतुरूपार्थस्यैवपश्चादन्यथाभावात्उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्येनकरणयोग्यतावत्तयाभावात्क्रतुरूपार्थस्यैवतादृशत्वात्सर्वस्वदक्षिणादक्षिण्यांकरणयोग्यतावत्स्वरूपत्वात्नैकस्मिन्क्रतौतदुभयज्ञानयोरप्रामाण्यं यथास्थितार्थावगाहित्वात् ततश्चनतज्जनकशास्त्रयोरप्यप्रामाण्यमितिभावः । ननुएकस्मिन्नेवक्रतौप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणावत्त्वेनकर्तव्यत्वज्ञानंअनंतरभाविन्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्यवत्तयाकर्तव्यतावगत्यामिथ्याकिंनस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ विज्ञानं प्रागासीदि

तिविज्ञानं । अपच्छेदन्यायवैषम्यंप्रकृतेउपपाद्यतद्विषयंसंगृह्णाति ॥ पौर्वापर्यमिति ॥ केवलमितिशेषः । यत्रेतिश्रवणात्तत्रे तिग्राह्यं । तथाचकेवलमुपजीव्योपजीवकभावरहितंपौर्वापर्यंयत्रास्ति तत्रापच्छेदनयोऽपच्छेदन्यायोभवेत् । नहिप्रतिहर्तृद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यमित्यर्थः । प्रकृतेचप्रत्यक्षागमयोःपौर्वापर्येसत्यपिउपजीव्योपजीवकभावांगीकारात्ताभ्यांतन्न्याय वैषम्यमितिभावः । तथाविरोधश्चयत्रास्तितत्प्रयुक्तंनियमात्अत्यंतंविषयांतरेऽनवकाशरूपंपूर्वाप्रामाण्यंचयत्रनास्तितत्रापच्छेद नयोभवेत् । प्रतिहर्तृद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेतन्निमित्तकसर्वस्वदानादक्षिण्ययोर्विरोधोस्तितत्प्रयुक्तंपूर्वाप्रामाण्यंनियमान्नास्ति । स

तस्मात् "पौर्वापर्यविरोधश्चपूर्वाप्रामाण्यमेवच । नियमान्नास्तियत्रासावपच्छेदन
योभवेत् ।" नचैवंप्रकृतेप्रत्यक्षप्रामाण्यस्यावकाशोस्तीतिनापच्छेदन्यायः । एते
नसगुणसप्रपंचश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपंचश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेनबाधइतिनिरस्तं।

र्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रस्यप्रतिहर्तृमात्रापच्छेदादौसतिसावकाशत्वात् । प्रकृतेचप्रत्यक्षागमयोर्विरोधोस्ति । तन्निमित्तकंपूर्वस्यप्र त्यक्षस्याप्रामाण्यंनियमान्नास्ति । विषयांतरेसावकाशत्वसंभवादितिवक्तव्यं । नह्येवंवक्तुंशक्यते । अनुमानविरोधेनसत्त्वग्राहि णःप्रत्यक्षस्यसत्त्वरूपार्थंविनाविषयांतरेप्रामाण्यस्यावकाशाभावान्नापच्छेदन्यायावकाशः । नचप्रकृतेपिसत्त्वग्राहिणःप्रत्यक्षस्या पिव्यावहारिकसत्त्वावगाहित्वेनसावकाशत्वमस्तीतिवाच्यं । सत्तात्रैविध्यस्योत्तरत्रदूष्यत्वादितिहृदयं ॥ एवमिति ॥ सर्ववेद सशास्त्रवदित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्योपपादनेनेत्यर्थः ॥ सगुणेति ॥ सगुणश्रुतेर्निर्गुणश्रुत्यापच्छेदन्याये

न्यायामृ० नबाधः । निषेधरूपत्वेननिर्गुणश्रुतेःपरत्वात् । तथासप्रपंचश्रुतेर्निष्प्रपंचश्रुत्यापरयाऽपच्छेदन्यायेनबाधइतिपरोक्तमप्येतेनैव श्रीनिवा०
॥ ११८ ॥ निरस्तं । नह्यस्माभिःपूर्वत्वमात्रेणबाधकत्वमुच्यते किंतूपजीव्यत्वेन । नचापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यमित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । यद्वा अपच्छे०
सर्वस्वदानशास्त्रवत्सप्रपंचादिश्रुतेरर्थांतरेऽवकाशाभावेनेत्यर्थः ॥ तत्परत्वादिति ॥ वैदिकं अद्वैतादिवाक्यं पूर्वस्य प्रत्यक्ष
स्य बाधकं । कुतः अद्वैतवाक्यस्यतत्परत्वात् । तस्मिन्नद्वैतेतात्पर्ययुक्तत्वात् । परत्वात् अपच्छेदन्यायेनपरत्वादित्यर्थः ॥ १ । १४

एतेनैव "तत्परत्वात्परत्वाच्चनिर्दोषत्वाच्चवैदिकं।पूर्वस्यबाधकंनायंसर्पइत्याप्तवाक्यवदि" त्यानंदबोधोक्तंनिरस्तं । यतः "तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वंव्यभिचारतः । निर्दोषताऽन्यथासिद्धेःप्राबल्यंनैवसाधयेत्"। असिद्धंहिमानांतरविरोधेश्रुतेःतत्परत्वं । परत्वंतुप्रमानंतरभ्रमेव्यभिचारि । दृश्यतेच" नक्त्वासेडि "तिपरंप्रति" मृडमृदे "त्यादिपूर्वंबाधकं ।

निर्दोषत्वाच्चेति ॥ अपौरुषेयत्वेनानाशंकितदोषत्वादित्यर्थः । आप्तवाक्यवत् यथाऽयंसर्पइतिप्रत्यक्षस्यबाधकमित्यर्थः । अद्वैतेतात्पर्याभावेचनिर्दोषत्वंनसंभवतीतिभावः । तत्परत्वं अद्वैततात्पर्ययुक्तत्वादित्ययंहेतुः प्राबल्यंनैवसाधयेत् । कुतः असिद्धत्वात् । अद्वैतेतात्पर्ययुक्तत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । असिद्धिमेवाह ॥ असिद्धंहीति ॥ द्वितीयस्यपरत्वहेतोर्व्यभिचार ॥ ११८ ॥
स्थलमाह ॥ परत्वंत्विति ॥ पुनःपरत्वस्यव्याकरणशास्त्रीयंव्यभिचारस्थलांतरमाह ॥ दृश्यतेचेति ॥ "मृडमृदगुधकुषक्लि

शवदवसः क्त्वा" । एभ्योधातुभ्यःपरःक्त्वाकित्स्यादितिक्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वंककारेत्संज्ञकत्वंविहितं। इदंचसूत्रंपूर्वं नक्त्वासेडिति
परंपश्चात्तनंसूत्रं । सेड्धातवोऽनिड्धातवइतिद्विविधाधातवःसंति। तत्रसेट्क्त्वा सेड्धातोःपुरतःप्राप्तःक्त्वाप्रत्ययः कित्न इडागमो
पेतःक्त्वाककारेत्संज्ञकोनस्यात्इत्येवंसेटःक्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वनिषेधःकृतइतिस्थितिः । तत्रमृडमृदेत्यादिनायत्क्त्वाप्रत्ययस्यकि
त्त्वंविहितंतदनुपपन्नं। क्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वंस्वभावतएवसिद्धमितितद्विधानवैयर्थ्यात् असिद्धस्यैवविधेयत्वात् अतो"व्यर्थंसत्किं
चिदिष्टंज्ञापयती"तिन्यायेन"नक्त्वासेडि"तिसेटःक्त्वाप्रत्ययस्ययःकित्त्वनिषेधःकृतस्तन्निषेधार्थत्वंमृडेत्यादिविधानस्यांगीकृतं।
तथाचशास्त्रेपिपूर्वमेवपरस्यबाधकंदृष्टमितिपरत्वहेतोर्व्यभिचारित्वात्नप्राबल्यसाधकत्वमितिभावः । यथोक्तंवैयाकरणैः "स्वत
एवकितःक्त्वायाःकिद्वाचोऽनर्थकत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थितमिति"। स्वतएव स्वभावतएव कितःककारे
त्संज्ञकस्य क्त्वायाःक्त्वाप्रत्ययस्य किद्वाचः मृडेत्यादिसूत्रेणकित्त्वविधानस्य अनर्थकत्वतः व्यर्थत्वात् सेटःक्त्वायाःयःकिन्निषेधः
कित्वनिषेधःनक्त्वासेडितिसूत्रेणकृतस्तन्निषेधार्थत्वमास्थितमंगीकृतंपाणिनिनेत्यर्थः । अयमेवाऽर्थःपुनःकारिकांतरेणसंगृहीतः ।
"कित्त्वंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतं । मृडेत्यादिविधानंतुपुनरुज्जीवयत्यद" इति । क्त्वःक्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वं निजं
स्वाभाविकं अतोनविधेयमितिमृडेत्यादिसूत्रेणतद्विधानंतुकर्तृ नक्त्वासेडितिसूत्रेणयत्सेटःक्त्वायाःकित्त्वंनिराकृतं अदःकित्त्वं
पुनरुज्जीवयति सेटःक्त्वायाःकित्त्वनिषेधनिषेधेनकित्त्वमेवपुनर्विधत्तइत्यर्थः।निर्दोषत्वाच्चेतिहेतोःनिर्दोषतान्यथासिद्धेरित्यन्यथा

सिद्धिरुक्ता तामुपपादयति ॥ निर्दोषत्वंत्विति ॥ अद्वैतादिवाक्यस्यस्वार्थेतात्पर्याभावेपिअर्थांतरेप्रामाण्येननिर्दोषत्वमन्यथा सिद्धमितिनतस्यप्राबल्यहेतुत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्यपच्छेदन्यायवैषम्यविवरणं ॥ १४ ॥ व्यवस्थापकंवेति ॥ एतादृ शस्थलेअक्षस्यलिंगबाध्यत्वं एतादृशस्थलेनेतिव्यवस्थापकंवक्तव्यमित्यर्थः । उक्तं व्यवस्थापकमुक्तमित्यर्थः ॥ लिंगेति ॥ स र्ववेष्टनस्मृत्याश्रुतिरनुमीयतेयतोऽतोलिंगग्राह्यासर्ववेष्टनश्रुतिः । पदार्थत्वादिलिंगग्राह्यमनुष्णत्वं । "यजमानःप्रस्तर" इति

निर्दोषत्वंतुअर्थांतरेप्रामाण्येनान्यथासिद्धमिति ॥ ७ ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यं ॥ १४ ॥ एवंचाक्षस्य लिंगादिबाध्यत्वेकालात्ययापदिष्टादेर्दोषतावात्याऽऽयाव्यवस्थापकंवावक्तव्यं । अत्रोक्तंखंडने । तत्राक्षसिद्धस्पर्शनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिवल्लिंगशब्दग्राह्यसर्ववेष्टनश्रुत्यनुष्णत्वयजमानत्वा दिकमपिव्यावहारिकं । इहत्वक्षसिद्धंसत्यत्वंव्यावहारिकं । लिंगशब्दग्राह्यंमिथ्यात्वंतुतात्विकं ।

शब्दग्राह्यंयजमानत्वमितिविवेकः । तथाचोष्णत्वप्रत्यक्षेणानौष्ण्यानुमानंबाध्यते । उभयोरपिव्यावहारिकत्वेनाक्षसिद्धव्यावहा रिकौष्ण्यनिषेधरूपत्वादनुमानस्य । अतोनुमानमेवाक्षबाध्यं । समानविषयकत्वात् । समानविषयकत्वंनामतत्सिद्धसाध्यसमा नसत्ताकवस्तुविषयकत्वंविवक्षितं । प्रकृतेचाक्षग्राह्यसत्त्वस्यव्यावहारिकतयाऽनुमानविषयस्यसत्त्वनिषेधरूपमिथ्यात्वस्यता त्विकतयाभिन्नविषयकत्वादनुमानेनैवात्र(सन्घटइत्यादि)प्रत्यक्षंबाध्यं अतःसमानविषयकत्वेबाध्यबाधकभावः । भिन्नविषयत्वे ॥ ११९ ॥

तुनेत्येवंव्यवस्थापकमस्तीत्यर्थः । अद्वैतं द्वितीयनिषेधरूपंमिथ्यात्वं ॥ शरणमिति ॥ तत्प्रतिपादकत्वादितियावत् । श्रुतिः नेहनानेत्यादिका । अनुमानंचग्राह्यं । व्यावहारिकसत्त्वग्राहिणोपजीव्यप्रत्यक्षेणविरोधान्नबिभेतीत्यर्थः ॥ किंवेति ॥ बाध्य बाधकभावमंगीकृत्यमिथ्यात्वग्राहिप्रमाणंतात्विकविषयकत्वाद्बाधकमेव नतुबाध्यं । बाध्यंतुप्रत्यक्षमेवेतिभावइत्यर्थः । अनु

एवंच "पारमार्थिकमद्वैतंप्रविश्यशरणंश्रुतिः । विरोधादुपजीव्येननबिभेतिकदाचने" ति । तत्र किंसत्यत्वमिथ्यात्वग्राहिणोर्व्यावहारिकतात्विकविषयकत्वाद्बाध्यबाधक(भावोने)तैवनेतिभावः किंवामिथ्यात्वग्राहितात्विकविषयकत्वाद्बाधकमेवनतुबाध्यमिति । आद्येप्यनुमित्यादिकंकिमक्ष सिद्धव्यावहारिकसत्वस्याभावमगृहीत्वैवतदसिद्धस्यतात्विकसत्यत्वस्यैवाभावंगृह्णाति किंवात त्सिद्धस्यैवप्रतिपन्नोपाधौतात्विकमभावं । नाद्यः मिथ्यात्वश्रु(ते)त्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापा तात् । अक्षसिद्धस्यसत्वस्यप्रतिपन्नोपाधावभावाग्रहणेतस्यतात्विकत्वापाताच । नद्वितीयः ।

मित्यादिकं मिथ्यात्वावगाह्यनुमित्यादिकमित्यर्थः । तदसिद्धस्य अक्षासिद्धस्य । तत्सिद्धस्यैव प्रत्यक्षसिद्धतात्विकसत्त्वस्यैव । मिथ्यात्वश्रुतेः तात्विकसत्त्वनिषेधपरायाः ॥ अप्रसक्तेति ॥ तात्विकसत्त्वस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वेनाप्रसक्तत्वादित्यर्थः ॥ अक्ष सिद्धस्येति ॥ अक्षसिद्धसत्त्वाभावमगृहीत्वैवतदसिद्धसत्त्वस्याभावग्रहणेऽक्षसिद्धसत्त्वाभावग्राहकत्वाभावेनतस्याबाधितत्व

प्राप्त्याऽक्षसिद्धसत्त्वस्यतात्विकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ तात्विकतदभावेति ॥ तात्विकोयःसत्त्वाभावःतद्ग्राहिणएवेत्यर्थः । तद्बाधकत्वेन अक्षसिद्धसत्त्वबाधकत्वेन ॥ अबाधोक्तीति ॥ समानविषयकत्वप्राप्त्याऽबाधोक्त्ययोगादित्यर्थः ॥ उपजीव्येति॥ तथाच "मिथ्यात्वग्राहितात्विकविषयकत्वाद्बाधकमेवे" त्ययुक्तमितिभावः ॥ योगेवेति ॥ उपजीव्यप्रत्यक्षबाधितस्यापिता त्विकत्वयोगइत्यर्थः । तात्विकादित्यतां तात्विकादित्याभेदं ॥ श्रुतिरिति ॥ "आदित्योयूप" इतिश्रुतिरित्यर्थः ॥ उपजी

प्रतिपन्नोपाधौतात्विकतदभावग्राहिणएवतद्बाधकत्वेनाबाधोक्त्ययोगात् । नांत्यः उपजीव्य प्रत्यक्षबाधितस्यमिथ्यात्वस्यतात्विकत्वायोगात् । योगेवाऽनौष्ण्यमपितात्विकंस्यात् । एवं च "आदित्योयूप" इत्यादावपि"तात्विकादित्यतांयूपस्याश्रित्यशरणंश्रुतिः । विरोधादुपजी व्येननबिभेतिकदाचनेति"स्यात् । नन्विदमनौष्ण्यमतात्विकविश्वांतर्गतेनजलाद्यनौष्ण्ये नतुल्यस्वभावंचेन्नतात्विकं । नचेदद्वैतस्यैवनामांतरंस्यादितिचेत् न । विश्वमिथ्या त्वमपिघटादितुल्यतयाक्षसिद्धेनाऽतात्विकेनरूप्यादिमिथ्यात्वेनसमस्वभावंचेन्नतात्विकं ॥

व्येनेति ॥ व्यावहारिकभेदग्राह्युपजीव्यप्रत्यक्षविरोधान्नबिभेतीत्यर्थः । योगेवानौष्ण्यमपितात्विकंस्यादित्युक्तंतदयुक्तमित्या शंकते ॥ नन्विदमिति ॥ वह्नौसाध्यमानंतात्विकतयाभवद्भिरापाद्यमानंअनौष्ण्यमित्यर्थः । तुल्यस्वभावं व्यावहारिकं ॥ नचेदिति ॥ अतात्विकजलाद्यनौष्ण्येनव्यावहारिकेणसमस्वभावंनचेत्तर्ह्यौष्ण्याभावस्तात्विकःप्राप्तः । तथाचास्मदभिमतता

२३८

त्विकद्वितीयाभावएवपर्यवसन्नइतितस्यैवेदंनामांतरमित्यर्थः । तथाचेष्टापत्तिरितिभावः । विश्वमिथ्यात्वं अनुमानेनत्वयासा ध्यमानं । अतात्विकेन व्यावहारिकेण । नतात्विकं तथाचमिथ्यात्वस्यतात्विकत्वाभावेजगतःपारमार्थिकत्वसिद्धिरितिभावः ॥ नचेदिति ॥ प्रपंचनिष्ठंमिथ्यात्वंअर्थक्रियानर्हरूप्यादिनिष्ठमिथ्यात्वसमस्वभावंनभवतिकिंत्वर्थक्रियाकारित्वाद्यविरोधिकिंचि दस्तीत्यंगीक्रियमाणेब्रह्मभिन्नसत्यप्रपंचप्राप्त्याद्वैतस्यैवनामांतरंस्यात् । अद्वैतस्यैवनामांतरंस्यादित्येतत्प्रतिबंदीत्वेनोक्तं । वस्तु तस्तुप्रपंचेमिथ्याभूतरूप्यादिवैलक्षण्यप्राप्त्यातत्स्वरूपोपमर्दकंनस्यात् । तथाचतत्स्वरूपसहिष्णोस्तत्प्रतिषेधत्वस्यपारिभाषिक

नचेत्द्वैतस्यैवनामांतरंस्यादितिसाम्यात् । ननुतात्विकत्वमात्रेणविल
क्षणमपितन्मिथ्यात्वलक्षणयुक्तमितिचेदिदमपितन्मात्रेणविलक्षणमपि
स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषवदाश्रयत्वरूपानौष्ण्यलक्षणयुक्तमितिसमं ।

त्वापातादित्यत्रतात्पर्यमितिज्ञेयं । साम्याभावमाशंकते ॥ नन्विति ॥ विलक्षणं व्यावहारिकात्रूप्यमिथ्यात्वात् । तत् प्रपं चनिष्ठंमिथ्यात्वं ॥ मिथ्यात्वेति ॥ प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणसत्त्वमात्रेणतत्रमिथ्यात्वमितिव्यपदि श्यतइत्यर्थः । इदमपि वह्नौसाध्यमानानौष्ण्यमपि ॥ तन्मात्रेणेति ॥ तात्विकत्वमात्रेणविश्वांतर्गतव्यावहारिकजलाद्यनौ ष्ण्यविलक्षणमपिअनौष्ण्यलक्षणयुक्तत्वादेवानौष्ण्यमितिव्यपदिश्यतइत्यर्थः । अनौष्ण्यंलक्षयति ॥ स्पर्शत्वेति ॥ स्पर्शत्व



239

व्याप्योयोजातिविशेषःशीतत्वंतद्वान्शीतस्पर्शःतदाश्रयोजलादिरनुष्णइत्युच्यतेतन्निष्ठधर्मत्वमेवानौष्ण्यमित्यर्थः । पुनर्व्यव स्थापकांतरंशंकते ॥ नन्विति ॥ प्रातिभासिकस्यमिथ्यात्वं प्रातिभासिकप्रतियोगिकप्रतिपन्नोपाधिनिषेधः ॥ व्यावहारिक स्येति ॥ व्यावहारिकप्रपंचप्रतियोगिकोनिषेधस्तात्विकःअतस्तात्विकनिषेधग्राह्यनुमानमेवव्यावहारिकसत्त्वावगाहिप्रत्यक्षस्य बाधकमितिभावः । प्रातिभासिकप्रतियोगिकोनिषेधएवव्यावहारिकइत्यस्यप्रतिबंदीमाह ॥ जलादीति ॥ मिथ्यात्वंनिषेधइ

**ननुप्रातिभासिकस्यैवमिथ्यात्वंव्यावहारिकं व्यावहारिकस्यतुतात्विकमितिचेन्न। जलादिस्थ स्यप्रातिभासिकौष्ण्यस्याभावएवव्यावहारिकः अग्न्यादिस्थस्यव्यावहारिकौष्ण्यस्यतुतात्वि कइत्यापातात् तस्मान्मिथ्यात्वंतात्विकंअनौष्ण्यंतुव्यावहारिकमितिव्यवस्थानयुक्ता । अ स्तुवासा तथापितात्विकमिथ्यात्वानुमितिबाधेनसत्यत्वस्यव्यावहारिकत्ववत्व्यावहारि कानुष्णत्वानुमितिबाधेनौष्ण्यंनभोनैल्यवत्स्वार्थक्रिययासहस्वप्नवत्प्रातिभासिकंस्यात् ।**

त्यव्याख्यानेऔष्ण्यस्याभावइतिप्रतिबंद्ययोगइतिमंतव्यं । व्यावहारिकप्रतियोगिकनिषेधस्तात्विकइत्यस्यापिप्रतिबंदीमाह ॥ अग्न्यादिस्थस्येति ॥ औष्ण्यस्यत्वित्यनंतरंअभावइतिवर्तते । खंडनकारोक्तांव्यवस्थांदूषयित्वोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ मिथ्यात्वं लिंगशब्दग्राह्यं । व्यावहारिकं स्पर्शनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिवदित्यर्थः । सा व्यवस्था सत्यत्वस्य अक्षसिद्धस्य ॥ व्यावहारिकेति ॥ तात्विकमिथ्यात्वविषयकानुमितिबाधेनाक्षसिद्धस्यव्यावहारिकत्वेव्यावहारिकानुष्णत्वानुमितिबाधेना

क्षसिद्धमौष्ण्यंनभोनैल्यवत्प्रातिभासिकंस्यात् न्यायसाम्यादितिशेषः । नचौष्ण्यस्यप्रातिभासिकत्वेकरतलानलसंयोगाद्दाहाद्यर्थ क्रियानस्यादितिवाच्यं । अर्थक्रिययासहस्वप्नस्ययथाप्रातिभासिकत्वंतद्वत्दाहाद्यर्थक्रिययासहैवौष्ण्यंप्रातिभासिकमित्यर्थः । न चवह्नावनुमितिविषयभूतमनौष्ण्यंप्रातिभासिकमेवनव्यावहारिकमितिवाच्यं । तर्हिमिथ्यात्वानुमितिविषयभूतमिथ्यात्वमपिप्रा तिभासिकमेवनतात्विकमितिसमं । पुनर्व्यवस्थापकमाशंक्यनिषेधति ॥ तत्वेति ॥ उभयेति ॥ वादिप्रतिवादीत्यर्थः । तथा चप्रत्यक्षेणैवानुमानबाधः । सत्वबुद्धिप्रामाण्येनोभयसंमतिः । भवतांसंमतत्वेपिममासंमतेः । अतोत्रानुमानमेवप्रत्यक्षबाधक २५।

**तत्वप्रदीपिकायांतुऔष्ण्यधीप्रामाण्येउभयसंमतिः सत्वबुद्धौतुनेत्युक्तं तन्न । इहाऽसंमतौहेत्वभा वात् । तत्त्वशुद्धौतुमिथ्यात्वानुमितिःश्रुत्यनुगृहीतेतिनाक्षबाध्याइतरातुनेतितद्बाध्येत्युक्तं तन्न ।**

मित्यर्थः ॥ इहेति ॥ सत्वबुद्धिप्रामाण्यइत्यर्थः । पुनर्व्यवस्थापकांतरमाशंक्यनिषेधति ॥ तत्त्वशुद्धाविति ॥ इतरा अनु ष्णत्वानुमितिः श्रुत्यनुगृहीतानेत्यक्षबाध्येत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वेति ॥ मिथ्यात्वानुमित्यनुग्राहिकाश्रुतिरनुवादकत्वेनाप्रमाणं । नचमिथ्यात्वस्याप्राप्तत्वाच्छ्रुतेस्तदनुवादकत्वायोगः । दृश्यत्वेनानुमितासत्यमिथ्यात्वानुवादित्वसंभवात् । नचानुमानप्राप्तानु वादकत्वंश्रुतेःकथमितिवाच्यं । यथावह्नौहिमनिवारणशक्तेरतींद्रियत्वेनप्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात्अयंवह्निर्हिमनिवारणशक्तिमान् उद्भूतोष्णस्पर्शविशेषवत्त्वादित्याद्यनुमानसिद्धहिमनिवारणशक्त्यनुवादित्वं "अग्निर्हिमस्यभेषज"मितिश्रुतेर्दृष्टंतद्वदित्यर्थः ।

पुनर्व्यवस्थापकांतरमाशंक्यनिराचष्टे ॥ मिथ्यात्वेति ॥ अतोनाक्षबाध्येत्यर्थः । इतरा अग्न्यनौष्ण्यानुमितिर्नतर्कानुगृहीता
तोबाध्येत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ अक्षबाधेनात्मक्षणिकत्वतर्काणामाभासत्वमित्यर्थः । ध्रुवे सति । लिंगं क्षणिकत्वसाधकंसत्त्वं
॥ प्रत्यक्षेति ॥ यतइतिशेषः । योऽहंपाकादिकर्ताऽभवंसोहमधुनाव्याख्याताभवमितिस्थैर्यग्राहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धार्थविरु

मिथ्यात्वश्रुतेः(अग्निर्हिमस्यभेषज)मितिश्रुतेरनुमिताहिमनिवारणशक्त्यनुवादित्ववद
नुमितासत्यमिथ्यात्वानुवादित्वोपपत्तेः। मिथ्यात्वानुमितिस्तर्कानुगृहीता इतरातुनेति
चेन्न । तर्काणांमिथ्यात्वानुमितिवदक्षबाधेनात्मक्षणिकत्वादितर्काणामिवाभासत्वा
त् । उक्तंचसुरेश्वरवार्तिकेबौद्धंप्रति । " प्रत्यभिज्ञायमानेर्थेतदेवेदमितिध्रुवे । लिंगमा
भासतामेतिप्रत्यक्षार्थविरुद्धगि "ति । नन्वनौष्ण्यस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात्तस्यचाग्न्यादा
वेवग्राह्यत्वात्तत्रतदभावानुमाबाधिता मिथ्यात्वंतुनसत्यत्वाभावः । किंतुभावांतरं ।

द्धार्थज्ञानजनकमित्यर्थः । मिथ्यात्वानुमितेरग्न्यनौष्ण्यानुमितिवैषम्यमाशंकते ॥ नन्विति ॥ तस्यचेति ॥ प्रतियोगिभूतौ
ष्ण्यस्य । तत्र वह्नौ तदभावानुमा अनौष्ण्यानुमा । प्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणबाधितेत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वंत्वि
ति ॥ येनपक्षएवसत्यत्वरूपप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणबाधःस्यादित्यर्थः । अभावत्वेपि सत्यत्वाभावत्वेपि प्रतियो

गिसत्त्वं तत्प्रतियोगिभूतसत्त्वं ॥ ब्रह्मणीति ॥ तथाचौष्ण्यस्यपक्षएवग्रहणवत्नसत्यत्वरूपप्रतियोगिज्ञानंपक्षएवापेक्षितं ये नपक्षएवप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्यप्रत्यक्षेणबाधःस्यादित्यर्थः । औष्ण्यप्रत्यक्षानौष्ण्यानुमित्योर्भिन्नविषयत्वाद्बाध्यबाधक भावएवनास्तीत्याह ॥ औष्ण्येति ॥ इहेति ॥ पक्षएवप्रतियोगिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाभावेपीत्यर्थः । किंचमिथ्यात्वंनसत्य त्वाभावःकिंतुभावांतरमभावत्वेपिप्रतियोगिसत्त्वंब्रह्मणिप्रसिद्धमित्यत्रन्यायसाम्येनदोषमाह ॥ उष्णमात्रइति ॥ अयमर्थः । 2ⴗ3

अभावत्वेपितत्प्रतियोगिसत्त्वंब्रह्मणिप्रसिद्धमितिचेन्न। औष्ण्यतदभावयोर्व्यावहारिकत्वतात्त्विक त्वाभ्यांप्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वाभ्यांवाव्यवस्थोक्तेः। तत्रप्रतियोगिग्राहिणउपजीव्यत्वेइह चधर्म्यादिग्राहिणस्सुतरामुपजीव्यत्वाच्च। उष्णमात्रेशैत्यस्यउष्णविशेषेवानुष्णत्वस्यसाधनेऽबाधा पाताच्च। एतेनौष्ण्यात्यंताभावात्मकमनौष्ण्यंऔष्ण्यमिथ्यात्वरूपमेवेतितस्यतात्त्विकतेष्टेतिनिरस्तं।

अह्न्यनौष्ण्यानुमितेर्नप्रत्यक्षबाधोयुक्तः । नचप्रत्यक्षेप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाद्युक्तइतिवाच्यं । यदाप्रत्यक्षसिद्धं तेजःपक्षीकृत्यानुष्णत्वंसाध्यते तदाबाधोनस्यादेव । प्रतियोगिभूतौष्ण्यस्यचतेजोंतरेग्रहणसंभवेनपक्षएवाग्रहणात् । अथवास र्वंतेजःपक्षीक्रियते । ननुतर्ह्युष्णत्वंप्रतियोगिभूतंपक्षएवप्रत्यक्षेणज्ञातव्यमितितद्बाधःस्यादेवेतिचेत् स्यादेतदेवं यद्यनौष्ण्यंसा ध्येत नचैवं किंतुशैत्यंसाध्यते तथाचतस्यभावरूपत्वेननतत्रप्रतियोगिग्रहापेक्षा अतःप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणत

त्राबाधापातादिति । योगेवानौष्ण्यमपितात्त्विकंस्यादितिपूर्वमापादितं । तदुपरिकेनचिदिष्टापत्तिःस्वग्रंथेप्रतिपादितास्तितामाशं
क्यदूषयति ॥ एतेनेति ॥ एतेनेत्युक्तंविवृणोति ॥ शैत्यस्येति ॥ स्यादिदंयद्यनौष्ण्यंसाध्येत नह्येवं किंनाम शैत्यंसाध्यते
तदानैवंवक्तुंशक्यं । शैत्यस्यभावरूपत्वेनऔष्ण्यात्यंताभावात्मकत्वाभावात् । अस्माभिरपियोगेवाशैत्यमपितात्त्विकंस्यादित्येवा
पाद्यमानत्वान्नेष्टापत्तेरवकाशइतिभावः । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षोपजीविभिर्लिंगाद्यैः । स्वविरोधात् प्रत्यक्षविरो

**शैत्यस्यातद्रूपत्वात् । तस्मात् "स्वतःप्रमात्वंप्रत्यक्षेलिंगाद्यैःस्वोपजीविभिः । स्व**
**विरोधान्मृत्यवस्थामापन्नैर्नैवबाध्यते" ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वानुमितेरग्निशैत्यानुमि**
**तिसाम्यं ॥ १५ ॥ इदंरूप्यमितिप्रत्यक्षमपिनेदंरूप्यमितिसयुक्तिकबलवत्प्रत्यक्षे**
**णबाध्यं । नतुयुक्त्यैव । गौरोहमित्याद्यपिममशरीरमितिबलवत्प्रत्यक्षबाध्यं**

धात् मृत्यवस्थामापन्नैः प्रत्यक्षेविद्यमानंयत्स्वतःप्रामाण्यंतन्नैवबाध्यतइतिकारिकार्थः ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वानुमितेरग्निशैत्या
नुमितिसाम्यविवरणं ॥ १५ ॥ नन्विदंरूप्यमितिप्रत्यक्षंइदंरूप्यंनभवतिदाहच्छेदादिमत्त्वादितियुक्तिबाध्यंदृष्टमितिचेत्त
त्राह ॥ इदंरूप्यमिति ॥ ननुगौरोहमितिअहंत्वगौरत्वयोःसामानाधिकरण्यप्रतीतेरात्मनःशरीराभेदावगाहिप्रत्यक्षंआत्मानश
रीरंचेतनत्वादित्यादिभेदानुमानबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ गौरोहमिति ॥ किंचममशरीरमितिसर्वसिद्धभेदप्रत्ययाच्चगौरोह ॥ १२३ ॥

244

मितिनैक्याध्यासः किंतूपचारइत्याह ॥ कर्दमेति ॥ गौणं उपचारः । तथाचव्यवहारमात्रमेवेदंनज्ञानमित्यर्थः । "उपचार
श्चकृष्णोहमपिकर्दमलेपने । वस्त्रस्ये"त्यनुव्याख्यानोक्तेः । ननूष्णंजलमितिप्रत्यक्षंनोष्णंजलंशीतत्वादित्याद्यनुमानबाध्यमि
तिचेत्तत्राह ॥ उष्णमिति ॥ गौणं उपचारः । तथाचप्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेगौरोहमुष्णंजलमितिउदाहरणद्वयमप्यऽयुक्त
मित्याशयः । प्रौढिवादोयं । संयुक्तसमवायेनउष्णंजलंकृष्णंवस्त्रमित्यनयोःप्रत्यक्षयोःप्रमाणत्वादितिध्येयं । अतएवास्वरसा

**कर्दमलिप्तेवस्त्रेकृष्णंवस्त्रमितिवद्गौणंवा उष्णंजलमित्यपिगौणमेवनतुलिंगादि**
**बाध्यं । यद्वानिश्चितद्रव्यांतरसमभिव्याहाररूपदोषेणशंकिताप्रामाण्येनउ**
**ष्णंजलमित्यनेनावकाशेदत्तेलिंगादिकंप्रवर्ततेनतुतल्लिंगादिबाध्यं । अहमिहै**
**वास्मिसदनेजानानइत्यादितुप्रमाणमेव जीवस्याणुत्वात् नतुलिंगादिबाध्यं ।**

245

दूषणांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ जलेऔष्ण्याभावस्यस्पार्शनेनपूर्वमेव(सिद्धत्वात्निश्चि)निश्चितत्वात् । निश्चितंयद्द्रव्यांतरंअनुद्भू
तरूपोद्भूतस्पर्शवत्तेजोरूपंतत्समभिव्याहाररूपदोषेणोष्णंजलमितिज्ञानंशंकिताप्रामाण्योपेतमेवजायते ततःपरंप्रवर्तमानंलिंगंबा
धकमिवोच्यतइत्यर्थः । नन्वथापिअहमिहैवास्मिसदनेजानानइत्यात्माणुत्वग्राहिप्रत्यक्षं । आत्माविभुःसर्वत्रकार्योपलंभादित्य
नुमानबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ अहमिहैवेति ॥ अणुत्वादिति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनांहेतूनांसकाशादणुरेवेत्युक्तेरित्यर्थः ।

246

ननुदीपज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षंह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वान्नैकापूर्वोत्तरदीपज्वालेत्यनुमानबाध्यंदृष्टमितिचेत् तत्रविकल्पयामः । यत्रादौदीपोनिर्वापितःपश्चात्पुनरारोपितस्तत्रज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षमित्युच्यते । अथवायत्रनिर्वापितारोपितोनभवति किंतुयथास्थितएवास्ति तत्रज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षमित्युच्यते । आद्येआह ॥ निर्वापितेति ॥ नाशितेत्यर्थः ॥ भेदग्राहीति ॥ पूर्वोत्तरज्वालयोरितिशेषः । द्वितीयेत्वाह ॥ अन्यत्रापीति ॥ निर्वापितारोपितदीपेनभवतिचेदित्यर्थः । प्रत्यक्षेण

ज्वालैक्यप्रत्यक्षमपिनिर्वापितारोपितदीपेचेद्भेदग्राहिप्रत्यक्षेणबाधितमेवजायते । अन्यत्रापिदीर्घोयंदीपोह्रस्वोनेतिप्रत्यक्षेणबाध्यते नत्वऽनुमित्या । तादृशप्रत्यक्षाभावेतुन दीपभे(दमनुपश्यामः)दः। दूरस्थस्यायंसर्पइत्याद्यपिप्रत्यक्षंनशब्दमात्रेणबाध्यं किंतुनायंसर्पइत्याप्तवाक्यमूलपरीक्षितप्रत्यक्षगौरवादेव । राजगौरवादिवराजभृत्येनामात्यः,

परिणामभेदग्राहिप्रत्यक्षेण । दीर्घोयमित्यादिपरिणामभेदग्राहिप्रत्यक्षाभावेकथमित्यतआह ॥ तादृशेति ॥ नेति ॥ एकप्रकारेणैवदीपस्यसत्त्वात्तत्रभेदग्राहिलिंगस्यैवाभावात् । तथाचतत्रैक्यग्राहिप्रत्यक्षंप्रमाणमेवेतिभावः । नन्वयंसर्पइतिप्रत्यक्षंनायंसर्पइत्याप्तवाक्येनबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ अयंसर्पइति ॥ अयंसर्पइतिप्रत्यक्षंपुनरुत्तरक्षणेनायंसर्पइतिस्वप्रत्यक्षेणैवबाध्यं भविष्यतीत्यतउक्तं ॥ दूरस्थस्येति ॥ स्वस्यदूरस्थत्वेनविशेषदर्शनावकाशाभावेनभ्रमएवभविष्यति नबाधकप्रत्यक्षावकाशइ

तिभावः । दृष्टांतांतरमाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपरदौर्बल्यस्यनिर्णीतत्वात् । दुर्बले नापिश्रुत्यनुसारिणाप्रकरणेनश्रुतिगौरवात्प्रबलमपिलिंगादिकंबाध्यंदृष्टं । तथाहि "यएषोंतरक्षणी"त्यत्रोक्तंचक्षुरंतस्स्थत्वरूपलिंगंप्रबलमपि "प्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मे"त्यादिब्रह्मश्रुत्युपेतप्रकरणेनदुर्बलेनापिश्रुतिगौरवाद्बाध्यंदृष्टमित्यवधेयं ॥ शिष्टाकोपेयथोदितमिति ॥ प्रमाणलक्षणेस्मृतिपादेचिंतितं । "शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेत्नशास्त्रपरिमाणत्वादि"त्यत्र "वेदंकृत्वावेदिंकरोती" तिश्रूयते । वेदोनामसंमार्जनसाधनभूतदर्भमुष्टिः । तस्यकरणंनामदृढबंधनादिरूपःसंस्कारः । वेदिर्नामगार्ह

श्रुतिगौरवादिववाश्रुत्यनुसारिप्रकरणादिनालिंगादिकं । उक्तंहि "दुर्बलस्यप्र
माणस्यबलवानाश्रयोयदा । तदापिविपरीतत्वंशिष्टाकोपेयथोदित "मिति ।

पत्याहवनीययोर्मध्येचतुरंगुलखाताभूमिः । तत्करणंनामवेदेनसंमार्जनादिसंस्कारः । तथाचादौवेदःकार्यःपश्चाद्वेदिःकार्येतिश्रुतौक्रमःप्रतिपाद्यते । अत्रैव "क्षुतआचामेदि" तिस्मरणमस्ति । तत्रयदिवेदकरणानंतरंयदिक्षुतःस्यात्तर्ह्याचामेत्अनंतरंवेदिः कार्येतिस्मृत्यर्थः।तत्रतत्स्मरणंप्रमाणमप्रमाणंवेतिसंशयेवेदवेदिक्रमवचनस्यैवप्रबलत्वात्तद्विरुद्धंस्मरणमेवाप्रमाणमितिपूर्वःपक्षः। सिद्धांतस्तुक्षुतआचामेदितिस्मरणंप्रधानभूताचमनादिपदार्थप्रतिपादकतयाप्रबलं । श्रुतिस्तुवेदवेदिरूपपदार्थयोर्धर्मभूतक्रमप्रतिपादकतयादुर्बला अतोनिरंतरानंतर्यप्रतिपादिकाश्रुतिरेवस्मृत्याबाध्यतइति । प्रबलाश्रयसद्भावदशायामेवनीचंप्रबलबाधकं

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात् (पूर्वपक्षः) अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति सिद्धान्तः।





नान्यदेत्येतदुपपादयति ॥ नहीति ॥ प्रधानभूतेति ॥ पदार्थनिष्ठधर्मापेक्षयापदार्थानांप्रधानत्वादित्यर्थः । तथाचप्रधानभूताचमनादिविषयकत्वरूपबलवदाश्रयवतीस्मृतिःश्रुतिबाधिकेतिभावः ॥ अन्यत्रापीति ॥ औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदित्यादावपीत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ अयंसर्पइतिप्रत्यक्षंनायंसर्पइत्याप्तवाक्यंप्रतिमूलभूतपरीक्षितप्रत्यक्षगौरवादेवशब्दबाध्यंयतोऽतएवेत्य

नहिप्रधानभूताचमनादिपदार्थविषयस्मृत्यापदार्थधर्मभूतक्रमविषया "वेदंकृत्वावेदिंकरोती"तिश्रुतिर्बाधितेत्यन्यत्रापितयासा बाध्यते । अतएवनायंसर्पइत्युक्तेप्रतिवदंति किमेवंवदसि केवलं अपिपुनःपरामृश्यपश्यसीति । ननुतथापिपीतः शंखःनीलंनभइत्यादिप्रत्यक्षंश्वैत्यनीरूपत्वाद्यनुमित्यैवचंद्रप्रादेशत्वप्रत्यक्षंचाप्रत्यक्षमूलशब्देनैवबाध्यंदृष्टमितिचेत् उच्यते ।

र्थः ॥ शब्देनैवेति ॥ "अष्टाशीतिसहस्राणिविस्तीर्णयोजनानितु । प्रमाणंतत्रविज्ञेयंकलाःपंचदशैवत्वि"तिशब्देनैवेत्यर्थः । ननुतत्रापितन्मूलभूतप्रत्यक्षेणैवबाधइतिशंकावारणायअप्रत्यक्षमूलेत्युक्तं । चंद्रप्रादेशत्वादिसर्वापटुप्रत्यक्षवैलक्षण्यंजगत्प्रत्यक्षस्योपपादयितुंचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यापटुत्वेऽनुमानागमबाध्यत्वंकथं । प्रत्युतापटुत्वादेवानुमानागमबाध्यत्वमेवस्यादित्या

शंकांपरिहरन्ज्ञानप्रभेदंतावदाह ॥ द्विविधंहीत्यादिना ॥ एकाकारनियतं एककोट्यवगाहीत्यर्थः ॥ निश्चयादिति ॥ य
दूरस्थत्वादिदोषयुक्तंतत्परिमाणादावयथार्थमितिसाक्षिणानिश्चितत्वादित्यर्थः । एवंज्ञानप्रभेदमुक्त्वाइदानींचंद्रप्रादेशत्वादिप्र
त्यक्षस्यएकाकारविषयत्वात्स्तंभप्रत्यक्षवत्पटुत्वमेव । अपटुत्वेपिआगमादिबाध्यत्वमेवेतिशंकायाउत्तरमाह ॥ एवंचेत्यादि

द्विविधंहिज्ञानं संदेहरूपमेकाका(रनियतंचे)रंचेति । द्वितीयमप्यप्रामाण्यधीकलंकितंतदकलंकितं २५१
चेतिद्वेधा । (अप्रामाण्यधी)कलंकितत्वमपिद्वेधा बाधकाभिमतज्ञानोदयात्प्रागेवदोषज्ञानेनवा
ऽर्थाभावनिश्चयेनवा । तत्राद्यंयथा चंद्रप्रादेशत्वग्राहि । शैलाग्रस्थतरुपरिमाणादिज्ञानेदूरादेर्दो
षत्वनिश्चयात् । द्वितीयंयथा सवितृशंखादौसुषिरपीतत्वादिग्राहि । प्रागेवतत्रपरीक्षितप्रत्यक्षे
णसुषिराद्यभावनिश्चयात् । एवंचचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षेणप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणअप्रमाणत्वे
नज्ञातेनसंदेहवत्स्वार्थपरिच्छेदपराङ्मुखेननिःशंकप्रवृत्त्यजनकेनावकाशेदत्तेपश्चाच्छब्दादिःप्रवर्तते
नतुतेनप्रत्यक्षबाधः । यथाप्रबलप्रत्यक्षबाधितस्याक्षस्यानंतरंप्रवृत्तेनशब्दादिनानबाधस्तद्वत् । ये
नयस्यभ्रमत्वंज्ञायतेतत्तस्यबाधकं । नचचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिनाभ्रमत्वंज्ञायते ।

ना ॥ आदिपदेननभोनैल्यप्रत्यक्षग्रहः ॥ ज्ञातेनेति ॥ साक्षिणेतिशेषः । परिच्छेदो निश्चयः ॥ नतुतेनेति ॥ शब्दादिनान
बाधः किंतुप्रबलप्रत्यक्षेणैवेतिभावः ॥ नबाधइति ॥ तत्रप्रवर्तमानंशब्दादिबाधकमिवोच्यतइत्यर्थः ॥ आगमादिनेति ॥

४५०

येनतस्यबाधकत्वंस्यादित्यर्थः । किंनामप्रबलप्रत्यक्षेणैवातस्तस्यैवबाधकत्वमितिवाक्यशेषः । द्वितीयेद्वितीयमुदाहरति ॥ अकलंकितमिति ॥ स्वार्थपरिच्छेदे स्वार्थनिश्चये ॥ नह्यत्रेति ॥ घटस्सन्नेवेत्यादिजगत्प्रत्यक्षइत्यर्थः । तथाचसर्वापटुप्रत्यक्षवैलक्षण्यमितिभावः ॥ प्रत्यक्षेक्लृप्तेति ॥ चंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षेक्लृप्तेत्यर्थः । कल्प्येत जगत्प्रत्यक्षेपीत्यर्थः ॥ विप्रलंभेति ॥

अकलंकितंस्वार्थपरिच्छेदेऽभिनिविष्टंनिःशंकप्रवृत्तिजननयोग्यं । यथा अग्निरुष्णएव प्रस्तरोयजमानोनैव घटस्सन्नेवेत्यादि । नह्यत्रप्रागेवदूरादिदोषधीर्वाऽर्थाभावनिश्चयो वाऽस्ति । यदिचप्रत्यक्षेक्लृप्तदूरादिदोषाभावेप्यन्यःकल्प्येत तर्हिश्रुतावपिशब्देक्लृप्त विप्रलंभाद्यभावेप्यन्यःकल्प्येत । नचाविद्यकत्वंदोषः मेयाविद्यकत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । मानाविद्यकत्वस्यतुश्रुतावपिसत्त्वात् । नाप्यनादिभेदभ्रमवासनादोषः श्रौतज्ञानस्यापिप्रकृतिप्रत्ययादिभेदवासनाजन्यत्वात् । भेदधियोद्यापिभ्रांतित्वासिद्धेश्च ।

विप्रलंभादिदोषेत्यर्थः । अपौरुषेयत्वेनपुरुषदोषनिबंधनदोषाभावादितिभावः । जगत्प्रत्यक्षेऽन्यत्रक्लृप्तदोषव्यतिरिक्तंदोषांतरमाशंक्यनिषेधति ॥ नचेत्यादिना ॥ जगत्प्रत्यक्षेदोषत्वेनोच्यमानमाविद्यकत्वंकिंमेयस्य उतमानस्य नोभयमपीत्याह ॥ मेयेत्यादिना ॥ श्रौतेति ॥ तथाचतस्याप्यप्रामाण्यंस्यादितिभावः ॥ भेदवासनेति ॥ तथाचभेदभ्रमवासनायादोषत्वकथन

मयुक्तमितिभावः ॥ इदंचेति ॥ अनुमानादिबाधकतयोच्यमानंसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ अवकाश(प्र)दमिति ॥ स्वबाधनायतिशेषः । बाह्यं साक्षिभूतस्वरूपस्वरूपेंद्रियव्यतिरिक्तंचक्षुरादि । अन्येन । अनुमानेनागमेनवेत्यर्थः ॥ अवकाशदमिति ॥ स्वबाधनायेतिशेषः । एवंचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमाबाध्यत्वमुपपाद्यनभोनैल्यप्रत्यक्षस्याप्यनुमानाबाध्यत्वमुपपादयति ॥ एवंचेति ॥ दूरतःक्रोशादिपरिमितप्रदेशेनैल्यबुद्धौसत्यांसमीपेतावदाकाशेममरूपंनप्रतीयतएवदूरेतज्ज्ञानंदोषजन्यमितिसमीपगमनात्प्रागेवनिश्चिततयापश्चात्पुनर्धावनेनयत्प्रदेशेरूपंप्रतीतंतत्रगमनेसतिरूपंनप्रतीयतएव । तथाचनभोनैल्य

इदंचाकलंकितंप्रत्यक्षंसाक्षिरूपंचेन्नकेनापिबाध्यं नकस्याप्यवकाशदं । बाह्यंतुप्रबलप्रत्यक्षेणबाध्यं
नत्वन्येनबाध्य मन्यस्यावकाशदंवा । एवंचाकाशेसमीपेनीरूपत्वनिश्चयाद्दूरेतद्धीर्दूरदोषजन्ये
तिप्रागेवनिश्चिता नतुनीरूपत्वानुमितिबाध्या । केचित्त्वाकाशोनीलिमोदेतीतिश्रुतेर्नभोनीलमेव,
समीपेतुभूसंनिकर्षस्यप्रतिबंधकत्वान्नैल्यानुपलंभइत्याहुः । अन्येतुनैल्यधीःसाक्षिप्रत्यक्षबाधिता ।

प्रत्यक्षेणप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणाप्रमात्वेनसाक्षिणाज्ञातेनसंदेहवत्स्वार्थपरिच्छेदपराङ्मुखेननिश्शंकप्रवृत्त्यजनकेनावकाशेदत्तेपश्चात्नभोनीरूपंविभुत्वादितिप्रवर्तमानमनुमानंबाधकमिवोच्यते नतुतेनबाधः किंतुसमबलप्रत्यक्षेणैवेतिभावः । अन्यापदेशेनस्वयमेवपक्षांतरमुत्प्रेक्षयति ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ नीलमेवेति ॥ तथाचदूरेनभोनैल्यप्रत्यक्षंप्रमारूपमेवनभ्रमरूपमित्यर्थः । तर्हिसमीपेकस्मान्नोपलक्ष्यतइत्यतआह ॥ समीपेत्विति ॥ केचिदाहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्बीजंतुगुरुचरणाइत्थमु

251

252

पदिशंति । तथाहि । सिद्धांतेऽव्याकृतमेवाकाशंनीरूपंसाक्षिवेद्यं नतुभूताकाशंसाक्षिवेद्यं "आकाशोनीलिमोदेती" तिश्रुतिर्भू
ताकाशविषयैव नीलरूपोपेतमपितद्भूताकाशमतींद्रियमेव । नसर्वजनप्रत्यक्षविषयः । "भूतमप्यसितंदिव्यदृष्टिगोचर" मिति
दिव्यदृष्टिगोचरत्वोक्तेः । नीलंनभइतिप्रत्यक्षंचसर्वजनसाधारणं । अतोनायंपक्षःसाधीयानिति ॥ ननुकथंनैल्यधियःसाक्षिप्रत्य
क्षबाधितत्वं । तथात्वेसाक्षिणानभसिनीलरूपंनास्तीतिप्रतीत्याभाव्यं । नचेयंप्रतीतिर्युक्ता ॥ येनेंद्रियेणप्रतियोगीगृह्यतेतेनैवत
दभावोपिगृह्यतइतिनियमदर्शनादत्राप्यभावप्रतियोगिभूतनीलरूपस्यबाह्यपदार्थस्यसाक्षिप्रत्यक्षाविषयत्वात्कथंसाक्षिणातदभाव

अचाक्षुषपिशाचान्योन्याभावस्यस्तंभःपिशाचोनभवतीतिचक्षुषैवसाक्ष्ययो
ग्यरूपाभावस्यापिनीरूपत्वविशेषावकाशत्वग्राहिणासाक्षिणाग्रहणात् ।

ग्रहइतिचेन्न । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणप्रत्यक्षस्यैवतंत्रतायाःसर्वतार्किकसंमतत्वेनप्रतियोगियोग्यत्वस्यातंत्रत्वात् । यथाप्र
तियोगिभूतपिशाचस्याचाक्षुषत्वेपिअधिकरणीभूतस्तंभस्यप्रत्यक्षत्वमात्रेणस्तंभःपिशाचोनेतिअन्योन्याभावस्यज्ञानंचक्षुषाभवती
त्यंगीकृतं । एवमिहापिअधिकरणभूताव्याकृताकाशस्यसाक्षिसिद्धत्वात्प्रतियोगिनोनीलरूपस्यायोग्यत्वेपितदभावज्ञानंसाक्षिणा
युक्तमेवेत्याह ॥ अचाक्षुषेति ॥ साक्ष्ययोग्येतिरूपविशेषणं ॥ रूपाभावस्यापीति ॥ रूपात्यंताभावस्यापीत्यर्थः । नील
रूपाभावोपपादनायाव्याकृताकाशेऽवकाशत्वंनिर्वक्ति ॥ नीरूपत्वेति ॥ नीरूपत्वोपेतपदार्थविशेषत्वमेवाकाशत्वमित्यर्थः । ॥ १२७ ॥

253

एवंप्रतियोगिभूतनीलरूपस्यसाक्ष्ययोग्यत्वेपितदभावःसाक्षिप्रत्यक्षएवेत्यस्मद्रीत्योक्तं । परमतेतुनेदंदुर्घटं तन्मतेनीलरूपस्यापि
साक्षिवेद्यत्वांगीकारात् । नचैतदनानुभाविकं । नीलंनभइतिसाक्षिणानुभूयमानत्वात् । नचेयंप्रतीतिश्चक्षुषैवनसाक्षिणेतिवा
च्यं । निमीलितनेत्रस्यापिनीलंनभइतिप्रतीतेर्दर्शनात् । तथाचप्रतियोगिनोनीलरूपस्याधिकरणीभूताकाशस्यचसाक्षिवेद्यत्वां
गीकारेणप्रतियोगितदभावयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वप्राप्त्यानैल्याभावज्ञानंसाक्षिणैवभ(वती)विष्यतीत्याह ॥ परमतेपीति ॥ अत्र
चाक्षुषपिशाचान्योन्याभावदृष्टांतेनसाक्ष्ययोग्यरूपाभावस्यापिसाक्षिणाग्रहणादित्युक्तं । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेअधिकरणप्रत्यक्ष

परमतेपिह्याकाशंसाक्षिवेद्यंनिमीलितनेत्रस्यनीलंनभइतिधीश्चसाक्षिरूपेत्याहुः । यद्वाअश्रा
वणेआकाशेश्रावणीशब्दाभावधीरिवाचाक्षुषेप्याकाशेरूपाभावधीर्वायाविवचाक्षुष्येव ।

स्यैवप्रयोजकत्वेनप्रतियोगिनोचाक्षुषत्वेपिअन्योन्याभावस्यचाक्षुषत्वोपपत्तावपिप्रकृतेनतथासंभवति । नभोनीलंनेत्यत्यंताभा
वस्यैवप्रतीतेः । तत्रचप्रतियोगिनोऽभावग्राहकेंद्रियत्वस्यैवतंत्रत्वेनप्रकृतेतदभावात् । नचनभोनीलंनेतिप्रतीतिरपिअन्योन्या
भावप्रतीतिरेवेतिवाच्यं । तथात्वेनभोनीलंनेतिप्रतीत्यानीलरूपान्योन्याभावस्यैवावकाशेसिध्यानीलरूपाभावासिद्धेः । घटादौ
रूपान्योन्याभावसत्वेपितद्वत्वस्यैवदर्शनादित्यस्वरसमाहुरित्यनेनसूचयति । नीलरूपवदन्योन्याभावकत्वेतुस्वारस्यंद्रष्टव्यं ।
अतएवास्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥ आकाशेनीलरूपंनास्तीतिप्रतीतिःचक्षुषैवभवति नसाक्षिणा । नचाधिकरणस्याकाश(स्यचक्षु

षाऽयो)स्यायोग्यत्वात्तत्रकथंरूपाभावज्ञानंचक्षुषास्यादितिवाच्यं । आकाशस्यश्रावणत्वाभावेपिआकाशेशब्दोनास्तीतिशब्दाभावप्रतीतेःश्रावणत्वदर्शनात् । तथाऽचाक्षुषेपिवायौरूपाभावज्ञानस्यचाक्षुषत्वदर्शनात् । अतोऽधिकरण(स्याप्रत्यक्षत्वेपि)स्यायोग्यत्वेपिप्रतियोगियोग्यत्वमात्रेणतदत्यंताभावस्यप्रत्यक्षतायास्तार्किकैरंगीकारात्प्रकृतेप्याकाशस्याचाक्षुषत्वेपिनीलरूपात्यंताभावज्ञानंचाक्षुषमेवभविष्यतीत्यर्थः । आकाशेरूपाभावज्ञानंचक्षुषैवभवतीत्येतदनुभवसिद्धमित्याह ॥ दूरस्थस्येति ॥ अन्यथेति ॥ आकाशेनीरूपत्वप्रतीतेश्चाक्षुषत्वानंगीकारइत्यर्थः । नन्वाकाशस्यनीरूपत्वेकथंलिंगाभावः । नभोनीरूपं परममहत्परि

25\5

दूरस्थस्यपुंसोयत्रनभःप्रदेशेनैल्यधीस्समीपस्थस्यतस्यैवतत्रैवचक्षुषैवानैल्यबुद्धेः । अन्यथाऽऽकाशस्यनीरूपत्वंनसिध्येत् । लिंगाभावात् । तत्पक्षेमहत्त्वद्रव्यानारंभकत्वादेरसिद्धेः ।

माणवत्त्वात् द्रव्यानारंभकत्वात् निस्पर्शत्वात् कालादिवत् पृथिव्यादित्रयेतरत्वाद्वायुवदित्यनुमानैस्तत्सिद्धिसंभवादित्यतआह ॥ महत्त्वेति ॥ परममहत्परिमाणवत्त्वेत्यर्थः । अन्यथामहत्त्वमात्रस्यघटादौव्यभिचारापत्तेरितिध्येयं । ननुपरममहत्त्वस्य कथमसिद्धिरुच्यते । भवद्भिरव्याकृताकाशेपरममहत्परिमाणांगीकारादित्यतउक्तं ॥ तत्पक्षइति ॥ अव्याकृताकाशस्यपरेणानंगीकाराद्भूताकाशस्यच "अबग्नीरनभोऽहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरै" रितिस्मृत्यापरिच्छिन्नत्वावगमेनपरममहत्त्वस्यासिद्धिरेव । तथाद्रव्यानारंभकत्वमप्यसिद्धमेव "आकाशाद्वायु" रित्याकाशस्यवायुरूपद्रव्यारंभकत्वांगीकारादित्यर्थः ।

॥ १२८ ॥

अंत्यावयविनिघटादौव्यभिचारोपिद्रष्टव्यः ॥ तमसीति ॥ ननुनीरूपत्वस्यापितत्रसत्त्वान्नव्यभिचारइतिचेन्न । "नीलंविदारयामासतमश्चक्रेणमाधव" इतिहरिवंशादौतमसोविदारणोक्त्यातमसोनीलरूपवद्द्रव्यत्वस्यास्माकंसम्मतत्वात् । "नीलरूपंतमोद्रव्य" मितिवाचस्पत्युक्त्यापरस्यापिसंमतत्वादितिभावः ॥ एतैरेवेति ॥ परममहत्त्वादिहेतुभिरित्यर्थः ॥ अशब्दत्वस्यापीति ॥ शब्दरूपगुणराहित्यस्यापीत्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षेआकाशेरूपासिद्ध्यापंचीकरणेनेत्युक्तं । एवंचपंचानांभूतानांमिश्रीकरणपक्षेआकाशस्यरूपवत्तेजोजलपृथिव्यात्मकतयारूपवत्त्वसद्भावेनरूपाभावानुमानेबाधःस्यादित्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ नभोनी 25४

निस्स्पर्शत्वस्यतमसिव्यभिचारात् पृथिव्यादित्रयेतरत्वादेश्चाप्रयोजकत्वात् । एतैरेवाशब्दत्वस्याप्यापाताच्च । पंचीकरणेनरूपस्यापिसत्त्वेनबाधाच्च । यद्वाव्याप्तिप्रत्यक्षेणतन्मूलानुमित्यावातद्बाधः । अनौष्ण्यहेतोस्तुनव्याप्तिः अप्रयोजकत्वात् ।

रूपंविभुत्वात् यद्विभुतन्नीरूपमितिव्याप्तिग्राहकंयत्साक्षिप्रत्यक्षंतेनैवनीरूपत्वग्राहिणानीलंनभइतिप्रत्यक्षस्यबाधोनानुमानेनेत्यर्थः ॥ तन्मूलेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकविभुत्वानुमानेनैवबाधः । राजगौरवेणराजभृत्येनामात्यस्येवेत्यर्थः । नन्वेवंचेद्भवद्रीत्यैववह्निरनुष्णःपदार्थत्वादित्यनुमानेनस्पार्शनप्रत्यक्षस्यबाधाभावेपियत्रपदार्थत्वंतत्रानुष्णत्वमितिव्याप्तिग्राहकंप्रत्यक्षमस्ति तेनैववा तन्मूलानुमित्यावा बाधोस्त्वित्यतआह ॥ अनौष्ण्येति ॥ स्यादिदं यदिपदार्थत्वानुष्णत्वयोर्व्याप्तिःस्यात्तर्हि

वतद्ग्राहकप्रत्यक्षेणबाधदानावकाशः । नचैवं तत्राप्रयोजकत्वेनव्याप्तेरेवाभावादितिभावः । नन्वथापियद्दृश्यंतन्मिथ्येतिव्या
प्तिग्राहकंयत्प्रत्यक्षंतेनवा तन्मूलकानुमित्यावा सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधोस्त्वितिसाम्यमित्याशंक्याह ॥ मिथ्यात्वेति ॥ घट
धीवदिति ॥ यथाघटधियोघटसत्त्वग्राहित्वंतथेत्यर्थः । व्याप्तिधीः व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं । नैवंत्वयावक्तुंशक्यं । तथाहि । य
द्दृश्यंतन्मिथ्येतिव्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षेणस्वविषयस्यहेतुसाध्यव्याप्त्यादेःसत्त्वंविषयीक्रियतेनवा । नेतिपक्षेव्याप्त्याद्यसत्त्वप्राप्त्यानु
मानाप्रामाण्यं । आद्येनदृश्यत्वहेतुमतिमिथ्यात्वसिद्धिः । प्रत्यक्षविषयतयादृश्यत्ववतिव्याप्त्यादौमिथ्यात्वाभावेनव्यभिचारा

मिथ्यात्वहेतौतुघटधीवत्व्याप्तिधीरपिस्वार्थसत्वग्राहितयाऽनुमितिप्रतिकूलैव
नतुतस्यामूलं । अथवानीरूपत्वानुमितिरुपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धाधर्मि
ग्राहकाऽबाधिताच । मिथ्यात्वाद्यनुमितिस्तूपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धाध
र्मिग्राहकबाधिताचेतिवैषम्यं । तस्मात्'स्वार्थनिश्चयरूपेणनिश्चलाह्यपरोक्षधीः ।

पत्तेरतोनुमित्यायत्सिषाधयिषितंप्रपंचांतर्गतव्याप्त्यादेरपिमिथ्यात्वंतत्प्रतिकूलतयाव्याप्तिप्रत्यक्षस्यानुमितिमूलत्वासंभवान्नतेन
वातन्मूलानुमित्यावासत्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधइतिसांप्रदायिकोर्थः । प्रकारांतरेणापिनास्मन्न्यायेनत्वयापिमिथ्यात्वानुमित्यास
त्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधोवक्तुंशक्यतइत्याह ॥ अथवेति ॥ व्याप्तिप्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षं ॥ धर्मीति ॥ आकाशरूपधर्मिग्राहको ॥ १२३ ॥
पिसाक्ष्येव । अतस्तादृशानुमित्यानैल्यप्रत्यक्षबाधइतिभावः ॥ व्याप्तीति ॥ उक्तरीत्येत्यर्थः । अतएतादृशानुमित्यानसत्त्वप्र



त्यक्षबाधइत्याशयः । निश्चला अप्रामाण्यशंकयाऽकलंकितेत्यर्थः ॥ विजातीयेति ॥ सजातीयप्रबलप्रत्यक्षेणविनाविजाती
यानुमानादिनानबाध्येत्यर्थः। ननुतर्हियद्वाव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यादिनानीरूपत्वानुमित्याकथंनैल्यप्रत्यक्षबाधोऽभिहितइत्यतउक्तं ॥
केवलेनेति ॥ अतएवतत्रव्याप्तिप्रत्यक्षमूलानुमित्यैवबाधउक्तोनकेवलयेतिद्रष्टव्यं । परीक्षितंप्रत्यक्षंनानुमानादिबाध्यमित्येत
त्त्वापिसंमतमित्याह ॥ उक्तंचेति ॥ व्यवहारः प्रवृत्तिः ॥ तत्रतथेति ॥ तत्रप्रत्यक्षस्यापरीक्षिततत्वादनुमानादिनाबाधितं

विजातीयप्रमाणेनकेवलेननबाध्यते'। तदुक्तं" नहिदृष्टस्यवस्तुनोबलवद्दृष्टिंविनाऽन्यद्बाध
क "मिति । उक्तंचविवरणेपि " यत्राविचारपुरस्सरमेवप्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना
बाधितमुच्छिन्नव्यवहारंभवतितत्रतथाभवतु यत्रपुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञानयोर्ब
लाबलचिंतयाबाधनिश्चयस्तत्रनानुमानादिनाप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वसिद्धिरिति ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेबाधकोद्धारः ॥ १६ ॥ नापिभाविबाधकशंकामात्रेणेतितृतीयः

भवतीत्यर्थः ॥ चिंतयेति ॥ परीक्षयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेपरोक्तबाधकानामुद्धारविवरणं ॥ १६॥
प्रत्यक्षमप्रमाणमेवेतिप्रथमःकल्पःस्वतःप्राप्ततत्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यत्यागःकिमनुमानविरोधात् आगमविरोधाद्वा भा
विबाधकशंकयावे तित्रेधाविकल्पितः । तत्रप्रथमद्वितीयौनिराकृतौ । इदानींतृतीयमनूद्यदूषयति ॥ नापीति ॥ सत्त्वग्राहि

प्रत्यक्षस्यशंक्यमानंभाविबाधकंकिमनुमान मागमोवा प्रत्यक्षंवा । नाद्यद्वितीयौ । कुतइत्यतआह ॥ उक्तरीत्येति ॥ जात्या उपक्रमादिन्यायैश्चप्रबलेनप्रत्यक्षेणविरोधान्नलिंगशब्दयोर्बाधकत्वमित्यर्थः । नतृतीयइत्याह ॥ अक्षस्येति ॥ जगत्प्रत्यक्षवदे वतद्बाधकेपिप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशं(कापातेनबाधकत्वायो)कयातेनबाध्यत्वायोगादित्यर्थः । ननुसामान्यतःकेनचित्प्रमाणेनबाधः शंक्यतइतिचेत्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षंबाध्यंत्रैकालिकनिषेधरूपबाधोपेतत्वात्स्वाप्नप्रत्यक्षवदितिअनुमातव्यं स्वा प्नगजादिज्ञानस्यहिजाग्रत्कालीनंस्वाप्नगजाद्यभावज्ञानमेवबाधकंवाच्यं । तथाचजाग्रत्कालीनस्वाप्नगजाद्यभावप्रत्यक्षस्यापिभा

उक्तरीत्यालिंगशब्दयोरबाधकत्वात् अक्षस्याप्रमाणतयाशंक्यमानत्वात् सर्वविशेषा भावेचसामान्यस्याप्यभावेनबाधकशंकायाअनुदयात् । किंचत्वन्मतेजाग्रदादिज्ञान स्याप्रमाणत्वेनस्वप्नादेर्बाधासिद्धौकथंतदृष्टांतेनान्यत्रतच्छंका । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "प्रतियोगिनिदृष्टेचजाग्रज्ज्ञानेमृषाभवेत्। स्वप्नादिबुद्धिरस्माकंतवभेदोपिकिंकृत"इति।

विबाधकशंकयाऽप्रामाण्येस्वाप्नप्रत्यक्षस्यबाधकाभावेननिषेधप्रतियोगित्वरूपबाधासिद्धौदृष्टांताभावेनान्यत्रसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षेपि बाधकशंकानयुक्तेत्याह ॥ किंचेति ॥ जाग्रच्छब्देनस्वप्नदृष्टस्यगजादेरभावोग्राह्यः । शुक्तिरूप्यादेरभावआदिशब्दार्थः । तयोर्ज्ञानस्येत्यर्थः । स्वप्नादेरित्यादिपदेनशुक्तिरूप्यादि । बाधोनिषेधप्रतियोगित्वं । वार्तिकेभट्टवार्तिके । भट्टाचार्येणेतिशेषः ॥ प्रतियोगिनीति ॥ विरोधिनीत्यर्थः । स्वाप्नगजादिज्ञानविरोधिनिजाग्रज्ज्ञानेजाग्रत्कालीनगजाद्यभावज्ञाने दृष्टेप्रामाणिकेस

ति । अस्माकं सत्यमिथ्याविवेकवतां स्वप्नादिबुद्धिर्मृषामिथ्यार्थावभासिकाभवेत् । तव सर्वमिथ्यात्ववादिनः स्वाप्नजाग्रज्ज्ञानयोर्भेदःकिंकृतः बाधकत्वेनाभिमतस्यजाग्रद्दजाद्यभावज्ञानस्यापिमिथ्यार्थावभासत्वात्स्वप्नगजादेर्मिथ्यात्वंनसिद्ध्यतीतिवार्तिकार्थः । विश्वबाधकत्वेनाभिमतज्ञानेबाधकत्वव्यापकाभावात्तदभावइत्याह ॥ अपिचेति ॥ भ्रमकालीनापरोक्षबुद्धिर्भ्रमएव स्वस्यस्वकालीनत्वात् तदविषयोयोविशेषःशुक्तित्वादिस्तद्विषयाइयंशुक्तिरितिधीर्बाधिकादृष्टेत्यर्थः । प्रकृतेतदभावमाह ॥ नचेति ॥ धीः वेदांतजन्यब्रह्मविषयकचरमवृत्तिः । भ्रमाविषयविशेषविषयानभवति ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वादि 259

अपिचभ्रमकालीनापरोक्षबुद्ध्यविषयविशेषविषयैवधीर्बाधिका नचतवविश्वबाधिका धीस्तद्विषया । किंचसप्रकारैवधीर्बाधिका । निर्विकल्पिकायाःसप्रकारकभ्रमाविरोधित्वात् नचते(तव)विश्वबाधिकाधीःसप्रकारिका । किंचनतावत्सासप्रकारा

तिभावः । बाधकत्वव्यापकांतराभावमाह ॥ किंचेति ॥ सप्रकारैवेति ॥ भ्रमविरोधिप्रकारप्रकारिकेत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ निर्विकल्पिकायाइति ॥ धर्मिमात्रविषयकत्वेनाबाधकत्वादितिभावः । प्रकृतेतदभावमाह ॥ नचेति ॥ किंचविश्वबाधिकाधीःकिंशब्दजन्या शब्दाजन्यावा आद्येपिकिंसासप्रकारा निष्प्रकारावा त्वदनभिप्रेतत्वान्नाद्यइत्याह ॥नतावत्सेति॥ शब्दजन्याविश्वबाधिकाधीः नद्वितीयः । शब्दस्यसंसर्गप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकतयानिष्प्रकारकज्ञानजनकत्वा

सिद्धेरित्याह ॥ नापीति ॥ नांत्यइत्याह ॥ नचत्वन्मतइति ॥ बाधिकाधीरिति ॥ नेदंरजतमित्यादिका ॥ भ्रमस्येत्या दि ॥ एतावत्कालंशुक्त्यज्ञानमासीद्रजतज्ञानमासीदित्यनुभवेनाज्ञानंभ्रमस्वरूपंचनबाध्यते किंतुभ्रमविषयएव विषयस्यबा ध्यत्वेपिज्ञानस्वरूपस्याबाध्यत्वंचदुःखादिविषयकसाक्षिणःपरमतेप्रसिद्धमितिभावः ॥ नेति ॥ त्वयातुबाधकत्वाभिमतचरम वृत्त्याभ्रमस्वरूपाज्ञानदोषाध्यस्तद्रष्टृभूतजीवादिसर्वप्रपंचबाधांगीकारेणदृष्टवैरूप्यापातइत्यर्थः । एतावत्पर्यंतंभाविबाधकतया शंक्यमानंज्ञानंनबाधकमित्युपपाद्यतद्बाध्यत्वंसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेनास्तिबाध्यत्वव्यापकाभावादित्याह ॥ किंचेति ॥ दोषज

**नापिनिष्प्रकाराशब्दजन्येतिवक्ष्यते । नचत्वन्मतेसाशब्दान्यजन्या । किंचबाधिकाधी**
**भ्रमस्यतद्धेतोरज्ञानस्यतद्दोषस्याध्यस्तस्यद्रष्टुश्चनबाधिकेतिनभ्रमादिबाधोयुक्तः । किं**
**चदोषजन्यमेवबाध्यं नचसाक्षिप्रत्यक्षंतज्जन्यं । अद्वैतज्ञानेतुश्रुतितात्पर्यभ्रमोदोषः ।**

न्यं ज्ञानं । प्रकृतेतदभावादित्याह ॥ नचेति ॥ साक्षीति ॥ वियदादिजगत्सत्यत्वग्राहीत्यर्थः ॥ तज्जन्यमिति ॥ अजन्य त्वात्तस्येतिभावः । ननुयथाऽपौरुषेयतयावेदस्यदोषाजन्याप्यद्वैतश्रुतिर्भेदश्रुतिबाध्येतिभवद्भिरुच्यते । एवंदोषाजन्यमपिसा क्षिज्ञानंबाध्यतामित्यतआह ॥ अद्वैतज्ञानेत्विति ॥ नास्माभिर्भेदश्रुत्याऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यतइत्युच्यते । किंनामाद्वैतश्रुतिजन्यं ज्ञानमेव । तच्चाभेदविषयकश्रुतितात्पर्यभ्रमजन्यमेवेत्यर्थः । सन्घटइत्यादिज्ञानेऽबाध्यत्वव्याप्यस्यसत्त्वादबाध्यत्वमंगीकार्य



मित्याह ॥ किंचेति ॥ रूप्यज्ञानबाधकंयत्नेदंरजतमितिज्ञानंतत्तुल्यंयन्मानंइयंशुक्तिरितिआप्तवाक्यजन्यज्ञानांतरंतत्संवादि इयंशुक्तिरितिज्ञानंतन्नबाध्यमित्यर्थः । प्रकृतेतत्सद्भावमाह ॥ द्वैतेति ॥ अबाध्यत्वव्याप्यांतरमाह ॥ किंचेति ॥ बाधकधी बोध्यं अनिषेध्यत्वेनेतिशेषः । तेनरजतस्यापिनिषेध्यतयाबाधकधीबोध्यत्वाद्बाध्यत्वादबाध्यत्वापत्तिरितिशंकानवकाशः ॥ नबाध्यमिति ॥ अधिष्ठानभूतशुक्तिवदित्यर्थः । प्रकृतेतत्सद्भावमाह ॥ भेदश्चेति ॥ कथंबाधकधीबोध्यत्वंभेदस्येत्यतआह तयेति ॥ बाधकधियेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ चरमवृत्तिरूपबाधकधीविषयस्यब्रह्मणोऽभेदस्यवेत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ स्वबाध्योयोभे

**किंचबाधकतुल्यमानसंवादिनबाध्यं । द्वैतप्रत्यक्षंचाद्वैतश्रुतितुल्यद्वैतश्रुतिसं**
**वादि । किंचबाधकधीबोध्यंनबाध्यं भेदश्चबाधकधीबोध्यः तयाचस्वविष**
**यस्यभेदाभिन्नतयौदासीन्येनवाग्रहेबाधकत्वायोगेनभिन्नतयैवग्राह्यत्वात् ।**

दस्तदभिन्नतयेत्यर्थः । अयंभावः । द्वैतस्यबाधकंवेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपंज्ञानंस्वविषयंब्रह्मअभेदंवानिषेध्याद्भेदादभिन्नतयागृ ह्णाति । औदासीन्येनवाभिन्नतयावा । नाद्यः । तथात्वेभ्रमत्वस्यैवापत्त्याबाधकत्वायोगात् । यथानेदंरजतमितिज्ञानंस्वविषयं शुक्तिकाशकलंनिषेध्यरजताभिन्नतयागृह्णातिचेत्तस्यभ्रमत्वमेवदृष्टं । तथाइहापिब्रह्मअद्वैतंवास्वविषयंनिषेध्यभेदाभिन्नतयागृ ह्णातिचेद्भ्रमत्वमेवस्यान्नबाधकत्वं भेदौदासीन्येनग्रहणेपितथैव । भेदादिप्रपंचसाधारण्येनैवैक्यग्रहणात् । तस्माद्यदानेदंरजत

मितिज्ञानंस्वविषयभूतंशुक्तिशकलंरजताद्भिन्नमितियदिगृह्णातितर्ह्येवबाधकतयादृष्टं अतोत्रापिबाधकत्वोपपत्तयेचरमवृत्तिर्ब्रह्म अद्वैतंवास्वविषयंस्वनिषेध्यभेदाद्भिन्नमितिगृह्णातीत्यवश्यमभ्युपेयं । ततश्चभेदस्यबाधकधीबोध्यत्वंसिद्धमिति । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बाधकशंका भाविबाधकशंका सन्घटइतिप्रत्यक्षेभाविबाधकशंकाकिमबाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपाआहो स्विद्बाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपा । नाद्यः । अबाधितबाधरूपकोट्यप्रसिद्धेः । नचरूप्यादिज्ञानबाधकेनेदंरूप्यमितिज्ञानेऽबाधितत्वंप्रसिद्धमितिवाच्यं । रूप्यादिबाधेपिबाधकशंकायाःसत्त्वात् । नद्वितीयः । तादृशशंकायाद्वैतादेरबाध्यत्वाविरोधि

तस्मान्नबाधशंकायुक्ता । कथंचेयंशंका रूप्यादिबाधेपिबाधकशंकापातेनाबाधितबाधरूपकोट्यप्रसिद्धेः । बाधितबाधशंकायाश्चाबाध्यत्वाविरोधित्वात् । भाविबाधेपिबाधशंकापातेनस्वव्याघाताच्च । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधोपियुज्यते । गृहीतमात्रबाधेतुस्वपक्षोपिनसिध्यती"ति ।

त्वात् । बाधोभविष्यतीत्येवंसामान्यतःशंकायाश्चयावद्विशेषाभावेनायोगादित्याह ॥ कथंचेयंशंकेत्यादिना ॥ स्वव्याघाताच्चेति ॥ स्वेनोक्ताभाविबाधकशंकास्वात्मानमेवघातितवतीत्यर्थः । दुष्टज्ञानं इदंरजतमितिज्ञानं । युज्यतेनेदंरजतमितिबाधकरूपादुष्टज्ञानेनेत्यर्थः ॥ गृहीतमात्रेति ॥ त्वन्मतेऽप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात्यःप्रत्ययःसमृषादृष्टइतिव्याप्तिमाश्रित्यगृहीतमात्रस्यभाविबाधकशंकयाबाधांगीकारेस्वपक्षोपिगृहीतमात्रस्यबाधरूपःस्वकीयःपक्षोपिनसिद्ध्यति तत्रापिबाधकशंकाप्रसरेणस्व



262

व्याघातादितिभावः ॥ धीमात्रइति ॥ तथाचनभाविबाधकज्ञानेबाधशंकेतिभावः ॥ किंत्विति ॥ तथाचद्वैतादिसाक्षात्कारएवबाधकशंकायुक्तेत्यर्थः । भाविबाधकस्यासाक्षात्काररूपत्वनैयत्येनापसिद्धांताभीरुणापरेणोक्तमंगीकृत्यदूषणमाह ॥ विशेषेति ॥ वस्तुतस्तुभाविबाधकज्ञानस्यापिवेदांतजन्यचरमवृत्तित्वेनसाक्षात्काररूपतयातत्रापिशंकास्यादेवेत्याह ॥ वृत्तिरूपेति ॥ शब्दाजन्येति ॥ द्वैतादिसाक्षात्कारःशब्दाजन्यइतितत्रशंकायुक्ता । अद्वैतसाक्षात्कारस्तुशब्दजन्यइतिनतत्रशंकेत्य 263

नचधीमात्रेनबाधशंका किंतुसाक्षात्कारइतियुक्तं । विशेषहेत्वभावात् । वृत्तिरूपाद्वैतसाक्षात्कारेतत्प्रसंगाच । नापिशब्दाजन्यसाक्षात्कारेतच्छंका । मुक्तस्वरूपानंदसाक्षात्कारेतत्प्रसंगात् । वेदांतजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमप्यतत्वावेदकमेवतत्वावेदकत्वेनगृह्णातीतिशंकयातत्वज्ञानायवेदांतश्रवणादिस्वक्रियाविरोधाच । शंकाग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमपिअशंकामेवशंकात्वेनगृह्णातीतिशंकयास्वव्याघाताच [1] ।

र्थः ॥ मुक्तस्वरूपेति ॥ तस्यनित्यत्वेनसर्वथाऽजन्यत्वेनशब्दाजन्यत्वादितिभावः । अतत्वावेदकमेव वेदांतजन्यधीस्वरूपमितिशेषः ॥ स्वक्रियाविरोधाचेति ॥ सर्वत्रप्रत्यक्षेशंकास्तीतिवदतस्तवबह्वायाससाध्यावेदांतश्रवणादिक्रियावेदांतजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिगोचराप्रामाण्यशंकाभावसाध्याविरुद्ध्येतेत्यर्थः ॥ शंकेति ॥ भाविबाधकशंकेत्यर्थः ॥ अशंकामिति ॥ वस्तुगत्याशंकानभवतीत्यर्थः ॥ स्वव्याघाताचेति ॥ घटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षंवस्तुतोऽप्रमाणमेवप्रमाणत्वेनसाक्षीगृह्णातीतियथो



१ भाविबाधेऽपि बाधशंकाघातेत्यादिना ज्ञानमात्रे शंकायां स्वव्याघात उक्तः । अत्र तु साक्षात्कारमात्रे शंकायां स इति भेदः ।

च्यते तथाशंकाग्राहिप्रत्यक्षमप्यशंकामेवशंकात्वेनगृह्णातीतिशंकापातेनस्वन्यायेनव्याघातादित्यर्थः ॥ शब्दान्येति ॥ द्वैतसा
क्षात्कारःशब्दान्यजन्यइतितत्रशंकायुक्ता । वेदांतजन्यसाक्षात्कारस्तुशब्दजन्यएवेतिनतत्रशंकेत्यर्थः । अनेनमु(क्तस्वरूपानंद)
क्तानंदव्यावृत्तिःकृताद्रष्टव्या । शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारेतच्छंकेत्युक्त्याशब्दजन्यसाक्षात्कारेतच्छंकानास्तीत्युक्तंस्यात् ऽमि
तिचेत्तत्राह ॥ दशमइति ॥ शब्दाभासेति ॥ वस्तुतोनवमेदशमस्त्वमसीतिप्रयुज्यमानंवाक्यंशब्दाभासएवेत्यर्थः ॥
साक्षात्कारेपीति ॥ दशमोऽस्मीतिभ्रमरूपसाक्षात्कारइत्यर्थः । दशमस्त्वमसीतिवाक्यंसाक्षात्कारजनकमितितन्मतरहस्यं ॥

**नापिशब्दान्यजन्यसाक्षात्कारेतच्छंका । दशमस्त्वमसीतिशब्दाभासजन्यसाक्षात्कारेपिबाधदर्श
नेनविशेषहेत्वभावात् । विश्वान्यप्रत्यक्षएवतच्छंकेतिसुवचत्वाच्च । अद्वैतश्रुत्यनुमानादिग्राहिप्र
त्यक्षमपितात्विकींव्यावहारिकींवाअनेकमेवसद्वितीयमितिश्रुतिमेवव्यावहारिकेणप्रातिभासिके
नवाएकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतित्वेनगृह्णातीत्यादिशंकयामिथ्यात्वादिश्रुत्यादेरेवासिद्ध्यापत्तेश्च ।**

विशेषेति ॥ शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारएवतच्छंकानतुशब्दजन्यसाक्षात्कारइत्यत्रविशेषहेत्वभावादित्यर्थः ॥ विश्वान्येति ॥
शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारएवतच्छंका नतुशब्दजन्यसाक्षात्कारइतियथोच्यते एवंवयमपिवदामो विश्वविषयकप्रत्यक्षभिन्नप्रत्य
क्षएवभाविबाधकशंका । ततश्चवेदांतजन्यसाक्षात्कारेपितच्छंकास्यान्नविश्वप्रत्यक्षइत्यपि(सुवचत्वा)वक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः । य
दिभाविबाधकशंकयाऽप्रमाणमेवप्रमाणत्वेनप्रत्यक्षंगृह्णातीत्युच्यते तर्हिमिथ्यात्वश्रुतिरेवत्वन्मतेनसिद्ध्येदित्याह ॥ अद्वैतेति ॥



264

अद्वैतश्रुतिस्वरूपग्राहिश्रोत्रप्रत्यक्षंलिंगकरणतापक्षेऽनुमानस्वरूपग्राहिचक्षुरादिकं । तथाचवस्तुगत्याएकमेवाद्वितीयमितिश्रु
तिर्नास्त्येव किंनामानेकमेवसद्वितीयमित्येवास्तिश्रुतिः । एवंचानेकमेवसद्वितीयमितितात्विकीमेवश्रुतिंव्यावहारिकैकमेवाद्वि
तीयमितिश्रुतित्वेनअथवाव्यावहारिकीमेवानेकमेवसद्वितीयमितिश्रुतिंप्रातिभासिकैकमेवाद्वितीयमितिश्रुतित्वेनश्रोत्रप्रत्यक्षंगृ
ह्णातीतिशंकयामिथ्यात्वश्रुतिरेवनसिद्ध्येदित्यर्थः । तथाऽधूममेवधूमत्वेनचक्षुर्गृह्णातीतिशंकयातेनवह्निसिद्धिरपिनस्यादित्यपि
द्रष्टव्यं ॥ शून्येत्यादि ॥ अयमर्थः । त्वन्मतेब्रह्माद्वैतमेवतत्वं द्वितीय(स्यसतोऽभाव)स्यात्यंताभावएवतत्त्वं नतुशून्याद्वैतं

**शून्याद्वैतंतत्वमितिसद्वैतंतत्वमितिचश्रुतेरभावग्राहिप्रत्यक्षमपितात्विक्यांव्यावहारिक्यां
वातस्यांश्रुतौसत्यामेवव्यावहारिकंप्रातिभासिकंवातदभावंगृह्णातीतिशंकयाशून्याद्वैतादि
सिद्ध्या(पाताच्च)पत्तेश्च।नचात्माद्वैतश्रुतिविरोधादुक्तशंकानुदयः तस्याएवसंदिह्यमानत्वात्।**

सद्वैतंवातत्वं तथाश्रुतेरश्रवणादितित्वयोच्यते । तत्रवदामः । शून्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुत्यभावग्राहिश्रोत्रप्रत्यक्षंतात्विक्यांशू
न्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुतौसत्यामेवव्यावहारिकंतदभावंगृह्णाति अथवाव्यावहारिक्यांशून्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुतौसत्यामेवप्राति
भासि(कमेवत)कंतदभावंगृह्णाति । प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमादि(तिशं)त्याशंकयाशून्याद्वैतसद्वितीयरूपतत्त्व
सिद्धेरप्यापातादिति । आदिपदेनसद्वैतग्रहणं ॥ उक्तशंकेति ॥ शून्याद्वैतादिसिद्ध्यापादकोक्तशंकेत्यर्थः ॥ तस्याएवेति ॥
आत्माद्वैतश्रुतेरेवभाविबाधकशंकयाऽप्रमाणत्वेनसंदिह्यमानत्वादित्यर्थः । तथाचशंकायाअभावेनात्माद्वैतश्रुतिप्रामाण्यसिद्धौ

265

266

तद्विरुद्धतयातात्विक्यांव्यावहारिक्यांवेत्यादिनोक्तशंकायाअभावेनशून्याद्वैताद्यसिद्धिः । तस्यांचसत्यांतद्विरोधाभावेनआत्माद्वैतश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः । यदुक्तमद्वैतश्रुतिस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षेपिशंकापत्त्यामिथ्यात्वश्रुत्यादेरेवासिद्ध्यापत्तेश्चेति तदयुक्तं । वस्तुतोमन्मतेमिथ्यात्वश्रुतिरपिनास्त्येव । सर्वस्यापिब्रह्मातिरिक्तस्यमिथ्यात्वांगीकारात् । नचतर्हिंमिथ्यात्वसिद्धिःकथमितिवाच्यं । व्यवहारदशायांभवदीय(भेदश्रु)द्वैतश्रुतिरेवास्तितत्वतःसाऽद्वैतश्रुतित्वेनास्माभिर्ज्ञाताऽस्ति तादृश्यैवचश्रुत्याऽद्वैतंसिद्ध्यति । असतएवमन्मतेसाधकत्वेनांगीकारादित्याशंक्यातिप्रसंगानाह ॥ नचेत्यादिना ॥ भेदश्रुति

नचतत्वतोद्वैतश्रुत्याव्यवहारदशायामद्वैतश्रुतित्वेनगृहीतयामिथ्यात्वसिद्धिः । वह्नित्वे नज्ञाताद्गुंजापुंजाद्दाहापत्तेः । भेदश्रुतित्वेनपूर्वपक्षिणाज्ञातेनाद्वैतवाक्येनद्वैतासिद्ध्यापत्तेश्च । नचाद्वैतश्रुतितत्प्रामाण्यादेरप्यन्यत्रादृष्टस्तात्विकसत्वविरोधीतत्वावेदकेनैवबाधःशंक्यःनतुस्वप्नादौदृष्टःव्यावहारिकसत्वविरोधीअतत्वावेदकेनबाधइतिराजाज्ञास्ति ।

त्वेनेति ॥ यथाऽसतएवसाधकत्वेनाद्वैतश्रुतित्वेनज्ञातयाद्वैतश्रुत्यैवमिथ्यात्वंसिद्ध्यतीतित्वयोच्यतेतथेत्यर्थः । असतःसाधकत्वमप्युत्तरत्रनिराकरिष्यतइत्यवधेयं । ननुमयाप्रत्यक्षादीनांतत्वावेदकेनाद्वैतागमेनबाधःशंकितुंशक्यते । तत्वावेदकेनबाधस्यतात्विकसत्त्वविरोधित्वेनव्यावहारिकसत्त्वाविरोधित्वात् । अद्वैतागमस्यतुबाधोनशंकितुंशक्यः । सहितत्वावेदकेनैवशंक्योनातत्वावेदकेन तत्वावेदकंचाऽद्वैतागमादन्यन्नास्तीतिकथमद्वैतागमेबाधशंकेत्यतआह ॥ नचेति ॥ अद्वैतश्रुत्यादेस्तात्विकस

त्वविरोधीयस्तत्वावेदकेनबाधःसएवशंक्यो नतुव्यावहारिकसत्त्वविरोधीअतत्वावेदकेनबाधःशंकनीयइतिराजाज्ञायाअभावेना द्वैतश्रुत्यादेरतत्वावेदकेनैवबाधोऽस्माभिःशंक्यतएव प्रत्युतत्वयोच्यमानःतत्वावेदकेनबाधोन्यत्रस्वप्नादौकुत्राप्यदृष्टः । अस्मा भिरुच्यमानोऽतत्वावेदकेननायंगजइत्यादिजाग्रज्ज्ञानादिनाबाधोव्यावहारिकसत्त्वविरोधीस्वाप्नेशुक्तिरजतादौचदृष्टोऽतोतत्वा वेदकेनैवबाधोऽद्वैतश्रुत्यादेःशंक्यते तथाचव्यावहारिकसत्त्वंयदंगीकृतंश्रुत्यादेस्तन्नस्यात् तावतैवममेष्टसिद्धेरित्यर्थः । नन्विद मयुक्तं । अन्यत्रस्वप्नादावदृष्टेपितत्वावेदकेनैवबाधेजगतिशंकितेतस्यचतात्विकसत्त्वविरोधित्वात्तदेवगच्छति नव्यावहारिकस त्त्वं । अद्वैतश्रुत्यादेरन्यत्रस्वप्नादौदृष्टेनअतत्वावेदकेनबाधेशंकितेतस्यव्यावहारिकसत्त्वविरोधित्वात्तस्मिन्नपगतेप्रातिभासिक

अप्रातिभासिकत्वधीस्तुतात्विकत्वधीरिवयुक्ता ।

त्वमेवस्यात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । अप्रातिभासिकत्वधीविरोधादित्यतआह ॥ अप्रातिभासिकत्वधीस्त्विति ॥ यथाब्र ह्मव्यतिरिक्तस्यमिथ्यात्ववादिनस्तवाद्वैतश्रुतितत्प्रामाण्यादौतात्विकत्वधीस्तवास्ति साकथमितिवाच्यं । बाधविलंबाभावाच्छु क्तिरजतादावतात्विकत्वधीः श्रुत्यादौबाधविलंबात्तात्विकत्वधीरितियदिब्रूयास्तर्हिव्यावहारिकसत्त्वविरोध्यतत्वावेदकागमेनबा धशंकयाश्रुत्यादेःप्रातिभासिकत्वलाभेपितत्राप्रातिभासिकत्वधीरपितात्विकत्वधीवत्बाधविलंबप्रयुक्तेतिवयमपिवदामइत्यर्थः । ननुश्रुत्यादेःप्रातिभासिकत्वेपिअप्रातिभासिकत्वधीस्तात्विकत्वधीरिवयुक्तेत्ययुक्तं तथात्वे “तरतिशोकमात्मविदि”तिब्रह्मतत्व

268

ज्ञानाच्छ्रुत्यादिसर्वप्रपंचनिवृत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । प्रातिभासिकस्यब्रह्मतत्वज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचैवमिति ॥ वस्तुतस्तुतन्निवृत्तिश्रुतिरेवनास्तितत्रापिभाविबाधकशंकाप्रसरादित्याह ॥ अत्रापीति ॥ अनिवृत्तीति ॥ वस्तुगत्याब्रह्मतत्वज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिस्सानभवत्येव । साचतन्निवृत्तिश्रुतित्वेनगृहीतेतिशंकोदयादित्यर्थः । तद्दर्शनेन दोषबाध दर्शनेन । अद्वैतलिंगं मिथ्यात्वसाधकंदृश्यत्वादि । तत्वमसीत्यद्वैतशब्दः । तच्छंका दोषबाधशंका । सदोषानुमायानिर्दोष

नचैवंब्रह्मतत्वज्ञानात्तन्निवृत्तिश्रुतिविरोधः । अत्राप्यनिवृत्तिश्रुतिरेवानिवृत्तिश्रुतितयागृहीतेतिशंकोदयात् । किंचापरीक्षितेरूप्यादिप्रत्यक्षेदोषबाधयोर्दर्शनेनपरीक्षितेजगत्प्रत्यक्षेपितदाशंकायांलिंगशब्दाभासयोस्तद्दर्शनेनाद्वैतलिंगशब्दयोरपितच्छंका । बाधितेअक्षलिंगाद्याभासेपिभ्रमबाधितप्रमादृष्टांतेनाबाधशंकापिस्यादितिप्रमाणतदाभासव्यवस्थानस्यात् । तदुक्तं "निर्दोषानुमायास्सदोषत्वंसदोषानुमायानिर्दोषत्वमित्यव्यवस्थे" ति ।

त्वमित्युक्तातिप्रसंगांतरमाह ॥ बाधितइति ॥ बाधितेकथमबाधितत्वंशंकितुमर्हमित्यतउक्तं भ्रमबाधितेति । भ्रमबाधितत्वेनाभिमतेत्यर्थः । भ्रमनिवृत्तेत्यर्थइत्यन्ये । इदंरजतमितिबाधितेऽक्षेऽनुष्णत्वादिसाधकेपदार्थत्वादिलिंगाभासेचाबाधशंकापिस्यात् कुतः इयंशुक्तिरितिप्रमानंतरंजातेनइदंरजतमितिभ्रमेणसाप्रमाबाध्यते तस्याःप्रमायावस्तुगत्याऽबाध्यत्वमप्यस्ति कुतः ॥ १३५ ॥

269

भ्रमस्यअन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानत्वाभावेनतदबाधकत्वात् तथाचभ्रमबाधितेप्यबाधितत्वदर्शनेनबाधितेऽक्षादावपिअबाधशंकास्यादित्यर्थः । तथाचवस्तुगत्याअबाधितेपिजगत्प्रत्यक्षेबाधितरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतेनयदिबाधशंकाक्रियते तर्हिभ्रमबाधितत्वेनाभिमतायांप्रमायांवस्तुगत्याऽबाध्यत्वसत्वेनतद्दृष्टांतेनवस्तुतोऽबाधितेप्यक्षेलिंगेचबाधशंकास्यादितिप्रतिबंदीग्रहणमितिभावः । अद्वैतलिंगशब्दयोरपिबाधशंकास्यादित्ययुक्तं । लोकेदोषजन्यज्ञानएवबाधदर्शनात् श्रुतेश्चनित्यत्वेनदोषजन्यत्वाभावादित्याशंकते ॥ श्रुतिरिति ॥ नित्यत्वंस्वरूपासिद्धमित्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुनाद्वैतश्रुतौदोषबाधयोःशंका तस्याःप्र

श्रुतिर्नित्यत्वान्निर्दोषेतिचेन्न त्वन्मतेश्रुतिनित्यतायाआकल्पंस्थितिमात्ररूपत्वेनआकाशादिवत्प्रतिकल्पंतस्याउत्पत्तेः । तस्याःप्रमाकरणत्वेपिममद्वैतइवब्रह्ममीमांसायांप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतार्थइवचतवाद्वैतेतात्पर्यधीःभ्रमइतिशंकयातज्जन्याद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धेश्च । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्यग्राहिप्रत्यक्षेप्युक्तन्यायेनशंकोदयेनतदैकरूप्यासिद्धेश्च ।

माकरणत्वरूपविशेषदर्शनसद्भावादित्यतआह ॥ तस्याइति ॥ श्रुतेःप्रमाकरणत्वेपिममतत्ववादिनोजायमानाद्वैतेतात्पर्यधीर्भ्रमइतितवशंकयातज्जन्यद्वैतधियःप्रमात्वंनसिध्यति । यथावाब्रह्ममीमांसायांप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतश्रुत्यर्थतात्पर्यधीर्भ्रमइतिशंकयातज्जन्यधियःप्रमात्वंनसिद्ध्यति एवमेवश्रुतेःप्रमाकरणत्वेपिपूर्वपक्ष्यभिमतार्थइवतवाद्वैततात्पर्यधीर्भ्रमइतिममशंकयातज्जन्यायास्त्वदीयाद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ उपक्रमेति ॥ अद्वैतइतिशेषः ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ अनेकरूप्येएवै

करूप्यशंकयेत्यर्थः । दोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावाच्चनभाविबाधकशंकेत्याह ॥ किंचेति ॥ क्लृप्तदोषाणा मतिदूरत्वादी नां । अत्र जगत्सत्यताग्राहिप्रत्यक्षे । विनिश्चितः परीक्षयेतिशेषः । अन्यस्य अक्लृप्तस्य । प्रत्यक्षेदूरादिदोषाभावस्ययोग्यानुप लब्ध्यानिश्चयेपिसन्घटइतिप्रत्यक्षेयदिदोषशंका तदाश्रुतावपिसास्यादित्यर्थः । ननुदूरादिदोषाभावनिश्चयमात्रेणनप्रत्यक्षेणार्थ सिद्धिः स्वप्नेप्येतादृशनिश्चयसद्भावेनस्वाप्नप्रत्यक्षतुल्यत्वादित्याशंकते ॥ स्वाप्नेति ॥ तर्हिब्रह्मैवतत्वमितिवेदेपिभ्रांत्याद्यभाव निश्चयोयोजायतेसोपिशून्यमेवतत्वमितिस्वप्नेकश्चनवेदोदृष्टस्तत्रभ्रांत्याद्यभावनिश्चयोयोजातस्तत्तुल्यइत्याह ॥ स्वाप्नइति ॥

किंच"प्रत्यक्षेक्लृप्तदोषाणामभावोत्रविनिश्चितः । अन्यस्यकल्पनांनित्येवेदेपिननिवार्यते"।
स्वाप्नप्रत्यक्षेपितदादूराद्यभावनिश्चयोस्तीतिचेन्न । स्वाप्नेशून्यमेवतत्वमितिवेदेपितदाभ्रां
त्याद्यभावनिश्चयस्यसत्वात् । स्वप्नवैषम्यानुभवस्तूभयत्रसमः । किंच नतावत्साक्षिणिबाध[2]
शंका तस्यनित्यानुभवरूपतयावेदइवतात्पर्यभ्रांतेरप्ययोगेनवेदादप्यनाशंकितदोषत्वात् ।

नन्वद्वैतश्रुतौस्वाप्नशून्यप्रतिपादकवेदवैषम्यानुभवान्नस्वाप्नवेदतुल्यत्वमित्यतआह ॥ स्वप्नेति ॥ समइति ॥ सन्घटइतिप्रत्य क्षेपिस्वाप्नप्रत्यक्षवैषम्यानुभवात्नतत्तुल्यत्वमित्यर्थः । एतावत्पर्यंतंभाविनोबाधकत्वमेवाऽयुक्तं तस्यबाधकत्वेपिनास्यजगतस्त द्बाध्यत्वं अतोनभाविबाधकशंकायुक्तेत्युक्तं । इदानीमस्तुवासाशंका साकिंसाक्षिप्रत्यक्षेक्रियते बाह्यप्रत्यक्षेवा नाद्यइत्याह ॥ ॥ १३६ ॥
किंचेति ॥ ननुदोषजन्यत्वज्ञानाभावेपिप्रमाणाजन्यत्वमात्रेणसाक्षिण्यप्रामाण्यहेतुभूतबाधकशंकास्यादितिचेत्समानमेतद्वेदे

2 See Tarangini ?

पीत्याह ॥ प्रमाणेति ॥ तदप्रामाण्ये तस्याप्रामाण्यहेतुभूतबाधकशंकायां ॥ गुणेति ॥ अपौरुषेयतयाआप्तोक्तत्वरूपगुणस्यैवा भावादितिभावः ॥ अप्रामाण्येति ॥ अप्रामाण्यहेतुबाधकशंकापातादित्यर्थः ॥ निश्शंकमिति ॥ निश्शंकंयथास्यात्तथा । साक्षिग्राह्यंयत्सुखादिकमित्यन्वयः । अस्त्यत्रपुरतःपानीयमितिवाक्यंश्रुतवतःपानीयसमीपप्राप्तिः प्राप्तस्यपानं तेनोदन्यानि मित्तदुःखनाशःसुखप्राप्तिरित्येवंरूपयासुखादिपर्यंतपरीक्षयेत्यर्थः ॥ तन्निरासादिति ॥ दोषजन्यत्वज्ञाननिरासेनशंकानिरा 271

प्रमाणाजन्यत्वमात्रेणतदप्रामाण्येगुणाजन्यत्वमात्रेणवेदस्याप्यप्रामाण्यापातात् । नापि बाह्यप्रत्यक्षे । तत्रापिनिःशंकसाक्षिग्राह्यसुखादिपर्यंतपरीक्षयातन्निरासात् । उक्तंहि “न परीक्षानवस्थास्यात्साक्षिसिद्धेत्वसंशयादि” ति । “नहिबाधःक्वचिद्दृष्टोदुःखाद्यनुभवस्य त्वि”तिच । ननुस्वाप्नजलप्रत्यक्षेपिस्वाप्नावगाहनपानतज्जन्यसुखपर्यंतापरीक्षास्तीतिचेन्न ।

सादित्यर्थः । प्रत्यक्षेसुखपर्यंतापरीक्षापिस्वाप्नप्रत्यक्षपरीक्षातुल्येत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यदिस्वाप्नजलप्रत्यक्षसंबंधिपरीक्षासा म्येनजाग्रदवस्थाकालीनजलप्रत्यक्षसंबंधिपरीक्षायाअप्यप्रामाण्येनानाश्वासःशंक्यते । तर्ह्यद्वैतश्रुतावप्यनाश्वासःस्यात् । ननु तत्रनानाश्वासः ब्रह्मैवतत्त्वमितिवेदस्यापौरुषेयत्वज्ञानषड्विधतात्पर्यलिंगज्ञानतदनुग्राहकतर्कानुसंधानशून्याद्वैतप्रतिपादकश्रुति प्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयब्रह्मसाक्षात्कारतज्जन्यब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षपर्यंतापरीक्षास्तीतिचेन्न । शून्यमेवतत्त्वमितिस्वाप्नवेदप

रीक्षातुल्यत्वादित्याह ॥ स्वाप्नस्येत्यादिना ॥ नन्वद्वैतश्रुतिपरीक्षायाःस्वाप्नशून्याद्वैतश्रुतिपरीक्षातोवैषम्यमनुभूयतइतिचेत् तर्हिस्वाप्नजलप्रत्यक्षेसुखांतपरीक्षायाःसकाशात्जाग्रत्कालीनप्रत्यक्षेपिसुखांतपरीक्षायावैषम्यमनुभवसिद्धमित्याह ॥ स्वाप्नेति ॥ अन्यथेति ॥ परीक्षायामप्यनाश्वासइत्यर्थः ॥ नसिद्ध्येदिति ॥ तत्सिद्धिश्चत्वयापरीक्षयैववाच्या तदप्रामाण्येतन्नसिद्ध्येदि

स्वाप्नस्यशून्यमेवतत्वमितिवेदस्याप्यपौरुषेय(त्वादिज्ञा)त्वज्ञानषड्विधतात्पर्यलिंगज्ञानानुग्राह
कतर्कानुसंधानब्रह्माद्वैतश्रुतिप्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयस्वाप्नशून्यसाक्षात्कारतज्जन्यशून्य
भावापत्तिरूपमोक्षपर्यंतापरीक्षास्तीतिफलपर्यंताद्वैतश्रुतावप्यनाश्वासापातात् । स्वाप्नवैष
म्यानुभवेनाश्वासस्तूभयत्रसमइत्युक्तं।अन्यथापरस्यापिप्रातिभासिकवैलक्षण्यंनसिध्येत् ।
एवंच ।"स्वाप्नाद्विशेषस्यासिद्धौप्रपंचस्याद्वयश्रुतिः ।स्यात्फलेनसहस्वाप्नीसिद्धौशंकाक्षजेकुतः
॥ १ ॥ नहिप्रत्यक्षशब्दत्वकृतंवैषम्यमीक्ष(क्ष्य)ते । बाधाबाधकृतस्त्वेवविशेषःसंप्रदृश्यते॥२॥"

त्यर्थः । प्रपंचस्यस्वाप्नाद्विशेषस्येत्यन्वयः । स्वाप्नी स्वाप्नशून्याद्वैतश्रुतिसमानास्यात् । सिद्धौ प्रपंचस्यस्वाप्नाद्विशेषस्येतिवर्तते । ननुप्रत्यक्षंप्रत्यक्षत्वादेवाप्रमाणं अद्वैतश्रुतिस्तुशब्दत्वादेवप्रमाणमित्युच्यतइत्यतआह ॥ नहीति. ॥ नहीक्षते प्रामाण्यमिति शेषः । ईक्ष्यतइतिपाठमंगीकृत्यप्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वेननप्रदर्श्यतइत्यर्थइत्यन्ये । प्रामाण्यंकर्तृ वैषम्यंनेक्षते । नापेक्षत



इत्यर्थः । विशेषइत्यनंतरंप्रामाण्येप्रयोजकतयेतिशेषः । प्रत्यक्षेश्रुतिवत्प्रामाण्यप्रयोजकोऽबाधोस्तीत्युपसंहरति ॥तस्मादिति॥ सप्तमेति ॥ शंकामात्रेणापवादेसप्तमोरसःकश्चनस्यादित्यपिशंकास्यादितिभावः ॥ स्वव्याघातादिनेति ॥ भाविबाधकशंका यामपिभाविबाधकशंकाप्रसरादित्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ बाधाभावस्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अर्थेऽत्यंतासत्यपिशब्द स्तावदत्यंतासद्रूप्यादिविषयकंज्ञानंकरोत्येव तत्रविषयाभावात्तज्ज्ञानंबाध्यते । अत्रेतितद्ग्रंथप्रकृतपरामर्शः । तत्रस्वतःप्रामा

तस्मात्त्वयाप्यौत्सर्गिकस्यप्रामाण्यस्यबलवद्बाधकदर्शनैकापोद्यत्वेन[1]सप्तमरसशंकातु
ल्येनशंकामात्रेणानपवादात् स्वव्याघातादिनाशंकानुदयाच्चश्रुतेःप्रामाण्यनिश्चयइ
तिवाच्यं।उक्तंहिखंडने "अत्यंतासत्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहि । अबाधात्तुप्रमा
मत्रस्वतःप्रामाण्यनिश्चला "मिति ।(ए)तत्प्रत्यक्षेपितुल्यं । उक्तंहिसुरेश्वरेणापि" अ
तोवबोधकत्वेनदुष्टकारणवर्जनात् । अबाधाच्चप्रमाणत्वंवस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुते"रिति ।

ण्यान्निश्चलामचलांप्रमांकरोति । तत्रहेतुरबाधात्त्विति ॥ तुल्यमिति ॥ औत्सर्गिकप्रामाण्यस्यबलवद्बाधकैकापोद्यत्वेनप्रकृते तदभावात्प्रत्यक्षस्यप्रामाण्यनिश्चयइत्यर्थः । अतःश्रुतेःप्रमाणत्वमित्यन्वयः । तत्रहेतुरवबोधकत्वेनेत्यादि । वस्तुनि वस्तुसद्भा वे । श्रुतेरबाधितत्वेनप्रामाण्येऽक्षप्रामाण्यस्यदृष्टांतत्वेनोपादानादित्यर्थः । स्वक्रियादिविरोधतः तत्वज्ञानायवेदांतश्रवणादिरू

1 हलन्ताच्यत् । न तु न्यच्यतौ । उपसर्गस्थितात् । अपवाद्यत्वेनेति तरंगिणीपाठः ॥

परस्वक्रियाविरोधप्रसंगात् । अध्यक्षेश्रुताविवभाविबाधकशंकानयुक्ता । स्वक्रियाविरोधेदृष्टांतः ॥ अहेत्विति ॥ कारणंविना पिकार्यस्यादितिशंकावत् धूमार्थंवह्निमुपादत्ते तृप्त्यर्थंचभोजनं तत्कारणंचतन्नेतिब्रूतेइत्येवंवचनक्रियायाउपादानक्रिययाविरो धइत्यर्थः । प्रकृतेचोक्तरीत्यास्वक्रियाविरोधआयातीतिनभाविबाधकशंकाकार्येत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ भाविबाधकशंकाराहि

तस्मात् " अहेतुकार्यशंकेवस्वक्रियादिविरोधतः । भाविबाधकशंकानयुक्ताध्यक्षेश्रुताविव " । उक्तंह्युद यनेन तदेवह्याशंक्येतयस्मिन्नाशंक्यमानेस्वक्रियाव्याघातोनभवतीति । उक्तंचवार्तिकेबौद्धंप्रति " इह जन्मनिकेषांचिन्नतावदुपलभ्यते । योग्यवस्थागतानांतुनविद्मःकिंभविष्यती "ति । नहिसंभवतिशब्दा नुमानाभासयोःरूप्यादिधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यचबाधंपदार्थत्वस्यचमिथ्यात्वव्यभिचारंस्वैरिण्याश्चा नियमंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांततदनुकूलानुमानयोःवेदांतधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यचाबाधंदृश्यत्व स्यचमिथ्यात्वाव्यभिचारंस्वमातुश्चनियमंनिश्चिनोति । जगत्प्रत्यक्षस्यतुपरीक्षितस्याप्यपरीक्षितरूप्या दिप्रत्यक्षदृष्टांतमात्रेणाबाधंननिश्चिनोतीति । परीक्षितप्रत्यक्षेप्यनाश्वासेहिनैकापिव्यवस्थासिध्येत्

त्यमित्यर्थः । इहजन्मनिकेषांचित्केषामपिबाधोनोपलभ्यते । योगिनांभविष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ योगीति ॥ योग्यवस्थायांबा धोभविष्यतिवानवेतिवयंनविद्मइत्युपहासः । परःकेवलंस्वपक्षनि(क्षिप्तदृ)ष्टदृष्टिरित्यपहासमुखेनातिप्रसंगंसूचयन्जगत्प्रत्यक्ष स्यपरीक्षितत्वादबाधनिश्चयोयुक्तइत्याह ॥ नहीत्यादिना ॥ शब्दानुमानाभासयोर्बाधंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांततदनुकूला


274

नुमानयोरबाधंनिश्चिनोति । रूप्यादिधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांतजन्यधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्याबाधंनिश्चिनोति। पदार्थत्वरूपहेतोर्ब्रह्मणिमिथ्यात्वव्यभिचारंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्दृश्यत्वहेतोर्मिथ्यात्वाव्यभिचारंनिश्चिनोति। स्वैरिण्यास्संभोगकर्तृपुरुषानियमंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वात्स्वमातुःसंभोगकर्तृपुरुषनियमंनिश्चिनोति । जगत्प्रत्यक्षस्यतुपरीक्षितस्याप्यपरीक्षितरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतमात्रेणाबाधंननिश्चिनोतीतिसंभवति। परीक्षितप्रत्यक्षेप्यऽनाश्वासेऽपरीक्षितशब्दानुमानाभासादिदृष्टांतमात्रेणपरीक्षितवेदांततदनुकूलागमादेरप्यबाधादिनिश्चयोनस्यादितिनकाप्युक्तव्यवस्थासिध्येदित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । 275

**तदवसानत्वात्सर्वस्य नहिश्रुतेनुमितेवादृष्टइवाश्वासः । किंचैवंनहिंस्यादित्यस्याग्नीषोमीयेव्यभिचारदर्शनेनान्यत्रापितदाशंक्येतेत्युत्सर्गापवादन्यायोभज्येत ।**

कुतोनसिद्ध्यतीत्यतआह ॥ तदवसानत्वादिति ॥ परीक्षावसानत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धेऽनाश्वासोनास्तीत्येतदनुभवसिद्धमित्याह ॥ नहीति ॥ भाविबाधकशंकांगीकारे(दूषणांत)बाधकांतरमाह ॥ किंचेति ॥ व्यभिचारेति ॥ अग्नीषोमीयपशुहिंसायाःकर्तव्यत्वस्यश्रुतत्वाद्भूतत्वस्याहिंस्यत्वेनव्यभिचारदर्शनेनेत्यर्थः । अन्यत्रापि ब्राह्मणहिंसायामपि ॥ तदाशंक्येतेति ॥ कर्तव्यत्वशंकास्यादित्यर्थः ॥ न्यायइति ॥ अग्नीषोमीयपशुहिंसाव्यतिरिक्तब्राह्मणादिहिंसायाअकर्तव्यत्वरूपस्तदर्थो

नसिद्ध्येदित्यप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिंपरिहर्तुमाह ॥ उक्तंहीति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ भाविबाधकशंक याप्रत्यक्षमात्रस्याप्रामाण्यंनवक्तुंयुक्तमित्याह ॥ किंचेति ॥ अन्यथा तस्याप्रामाण्ये ॥ वृद्धिमिच्छतइति ॥ शतद्रव्यवतः कुसीदादिनाशतद्वयंमेस्यादितिद्रव्याभिवृद्धिमिच्छतोमूलहानिवत्नेदंरजतमितिप्रत्यक्षविरोधेनशुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्याप्रमाणतया

उक्तंहि " उत्सर्गतोपियत्प्राप्तमपवादविवर्जितं ।[1]व्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्य ती "ति । एवंच " बाधाभावोत्रनिर्णीतःशशशृंगाद्यभाववत् । अन्यथाशशशृंगादिर पिशंक्येतबाधवत् " । तस्मात्प्रामाण्यस्योत्पत्तौज्ञप्तौचस्वतस्त्वादिहचोत्पत्तिस्वतस्त्वा पवादस्यदोषस्यज्ञप्तिस्वतस्त्वापवादस्यबाधकस्यचादर्शनात्निर्मूलशंकायाश्चस्वक्रियावि रोधादिनानुत्थानात्सुस्थंप्रत्यक्षप्रामाण्यं । किंच नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षप्रामाण्यमाव श्यकंअन्यथाइदंरूप्यमित्यस्याप्रामाण्यंनस्यादितिवृद्धिमिच्छतोमूलहान्यापत्तेः । १ । १७

276

तद्विषयस्यमिथ्यात्वात्तदृष्टांतेनसमस्तस्यापिजगतोमिथ्यात्वंसिषाधयिषितं । अन्यथानेदंरजतमितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येइदंरूप्य मितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यसाधकाभावेन(प्रमात्वापत्त्या)प्रामाण्यापत्त्याशुक्तिरूप्यादेर्मिथ्यात्वसाधकाभावेनमिथ्यात्वाभावात्दृष्टां ताभावान्नविश्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्रशुक्तिरूप्यमिथ्यात्वंमूलंविश्वमिथ्यात्वंवृद्धिरितिविवेकः । यद्वाइदानींत्वयारूप्यप्र ॥ १३२ ॥

1 अपवादेन अभिचारी त्यन्वयः

त्यक्षदृष्टांतेनसर्वजगत्प्रत्यक्षस्याप्यप्रामा(ण्यमुच्यतेतत्र)ण्यंसिषाधयिषितंतत्रनेदंरजतमित्येकस्यबाधकस्यप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येइदंर जतमितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यंनसिद्ध्यति । तस्यबाधकप्रमाणकत्वात् । तथाचदृष्टांताभावान्नप्रत्यक्षमात्रस्याऽप्रामाण्यंवक्तुंयुक्त मित्यर्थः । अत्ररूप्यप्रत्यक्षाप्रामाण्यंमूलं सर्वजगत्प्रत्यक्षाप्रामाण्यंवृद्धिरितिविवेकः । मूलसंरक्षणार्थंरूप्यादिबाधकप्रत्यक्षस्यप्र माणत्वेंगीकार्येघटादिसत्ताग्राहकस्यापिप्रामाण्यंस्यादित्याह ॥ तथाचेति ॥ नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्येसिद्धेसतीत्यर्थः ॥ तत्तुल्येति ॥ नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षतुल्ययोगक्षेममित्यर्थः ॥ सौषुप्तिकानंदानुभवस्येति ॥ तद्रूपसाक्षिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सु

277

तथाचतत्तुल्ययोगक्षेमंसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षंकथंनप्रमाणं । किंचसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येक थमात्मनआनंदरूपतातात्विकी । आनंदश्रुतेरनुभूतातात्विकानंदानुवादित्वोपपत्तेः ।किंच "स्मृतिः प्रत्यक्ष" मित्यादिश्रुत्या "प्रत्यक्षमनुमानंचशास्त्रंचविविधागमा" इतिमनुस्मृत्याचासिद्धंतत्प्रामाण्यं।

खमस्वाप्समित्युत्तरकालीनपरामर्शवलेनआत्मनआनंदरूपत्वंसाक्षिणासुषुप्तौतात्विकमेवानुभूयतइतिस्वीकृतं साक्षिप्रत्यक्षस्यै वाप्रामाण्येकथमानंदरूपतातात्विकीस्यात् प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननुसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येपिआत्मनआनंदरूपता "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्यादिश्रुत्यासेत्स्यतीत्यतआह ॥ आनंदेति ॥ अनुभूतेति ॥ अप्रमाणभूतसाक्षिसिद्धेत्यर्थः । तत्प्रामा ण्यं प्रत्यक्षप्रामाण्यं । ननुनास्माकंश्रुतिस्मृतिविरोधः श्रुतौतत्त्वावेदकप्रामाण्यस्यप्रत्यक्षेत्वतत्त्वावेदकप्रामाण्यस्यचांगीकारादि

२ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गाभावस्यैव अधिकरणे ऽत्यन्ताभावसम्बन्धरूपतया ऽधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गस्यैवात्यन्ताभावसं बन्धाभावरूपतया सत्वे सति सत्वात्यन्ताभाव इति ॥

न्यायामृ० ॥ १४० ॥

श्रीनिवा० प्रत्य.पार. १ । १८ 278

त्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनयुक्तमितिचेत् सकृत्प्रयुक्तशब्दस्यार्थद्वयकल्पनायाबलवत्साधकाधीनत्वात् । प्रत्यक्षेत्वतत्वावेदकप्रामाण्यसाधकानांभाविबाधकशंकादिरूपाणांबाधकानांपरिहृतत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यभाविबाधकशंकाभंगविवरणं ॥ १७ ॥ पूर्वंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवउतप्रमाणमपिकालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्रहाक्षममितिद्वौविकल्पावुक्तौ तत्राद्यस्त्रेधा विकल्प्यनिराकृतः । संप्रतिद्वितीयमनूद्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वात्रसग्रहणादौचक्षुषइवत्रि

नचसकृत्प्रयुक्तस्यप्रमाणशब्दस्यश्रुतौतत्वावेदकत्वमर्थः प्रत्यक्षेऽतत्वावेदकत्वमितियुक्तं ॥७॥ इतिप्रत्यक्षस्यभाविबाधकशंकाभंगः ॥ १७॥ नापिप्रत्यक्षंकालत्रयाबाध्यत्वग्रहाक्षममितिद्वितीयः तद्भिनकालत्रयेपिसत्वं मन्मतेप्यनित्यप्रपंचेतदभावात् किंतुकालत्रयवृत्तियदसत्वंतदभावः [1] सचकदाचित्सत्वेगृहीतेपिगृहीतएवेतिप्रातिपन्नोपाधौसत्वग्राहिणाप्रत्यक्षेणतदुपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावसिद्धिः । "स्वकालेह्यस्तितांगृह्णन्साक्षात्कारास्त्रिकालगं । प्रतिषेधंनिरुंधानोगृह्णात्येवात्यबाध्यतां"।

See ९९५

कालाबाध्यत्वरूपसत्यताग्रहणेऽक्षमत्वादित्यर्थः ॥ तद्धीति ॥ अबाध्यत्वरूपंसत्यत्वमित्यर्थः। सत्त्वं विद्यमानत्वं । तदभावात् कालत्रयेपिसत्त्वरूपाबाध्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ कदाचित्सत्त्वइति ॥ वर्तमानकालीनेसत्त्वइत्यर्थः ॥ स्वकालइति ॥ ननु कथमत्रविरोधः नहिवर्तमानकालीनंसत्त्वंकालत्रयवृत्तिसत्ताप्रतिषेधाभावरूपमितिचेत्उच्यते । अनुमानग्राह्यंयत्कालत्रयवृत्ति ॥ १४० ॥

[1] सर्वकालावच्छेदेन सर्वाधिकरणसंसृष्टात्यन्ताभावप्रतियोगिविद्यमानताकत्वरूपं यदसत्वं तदभावः । अन्यथा यथाश्रुते असत्वशब्दस्य विद्यमानात्यन्ताभावार्थकत्वे कालत्रयवृत्तित्वस्य विशेषणस्याव्यावर्तकता । अभावमात्रार्थकत्वे तादृशविद्यमानताऽत्यन्ताभावस्य घटादौ सत्वपक्षे सत्वात्तदभावासिद्धिरित्यादिशंकावकाशस्स्यात् ॥

सत्त्वप्रतिषेधरूपमिथ्यात्वंतदभावव्याप्यभूतैककालीनसत्त्वावगाहित्वेनविरोधोत्राभिप्रेतइत्याहुः । तन्न । वह्निरनुष्णइत्यत्रापि कालत्रयेऔष्ण्याभावस्यसाध्यत्वात्प्रत्यक्षेणचवर्तमानकालएवऔष्ण्यग्रहणात्त्रैकालिकानौष्ण्याभावव्याप्यभूतैककालीनौष्ण्यग्रहणात्साक्षात्साध्याभावावगाहित्वेनबाधकत्वंसर्वसंमतंनस्यादिति । गुरुचरणास्तुप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकसत्तानिषेधइत्यत्रदेशकालयोरपिननिषेध्यकोटौप्रवेशः किंत्वधिकरणकोटावेव तथाचसर्वदेशेकालत्रयेचयासत्तातत्प्रतिषेधोविवक्षित स्तथाचवर्तमानकालेस्तितांसत्तांगृह्णन्साक्षात्कारःकालत्रयेसत्ताप्रतिषेधमात्ररूपबाध्यत्वंनिरुंधानोऽत्यबाध्यतांगृह्णात्येव । तथाचसाक्षाद्ग्राह्याभा ३७९

वेदेपिहिविषयस्याबाध्यत्वेज्ञानप्रामाण्यमेवतंत्रं नतुशब्दत्वंवावर्तमानकालाद्य
नवच्छेदेनस्वविषयसत्वग्राहित्वंवासर्वकालादिसंबंधित्वेनस्वविषयसत्वग्राहि
त्वंवातंत्रं । उक्तप्रकारत्रययुक्तानाप्तवाक्यविषयस्यात्यंताबाध्यत्वापातात् ।

वावगाहित्वेनैवविरोधइति । यथोक्तंभक्तिपादीयसुधायां "तत्सत्ताप्रतिषेधमात्ररूपबाधस्यतत्सत्ताग्राहिणाप्रत्यक्षेणविरोधावश्यंभावादि" ति । एतच्चतट्टिप्पण्यांगुरुचरणैर्निपुणतरमुपपादितमनुसंधेयं । किंचप्रत्यक्षंस्वविषयस्यवास्तवाबाध्यत्वग्राहिप्रमाणत्वात्वेदवत् । नचवेदेशब्दत्वादिकमेवस्वविषयाबाध्यत्वेप्रयोजकं नतुतज्जन्यज्ञानप्रामाण्यमितिवाच्यं । मद्वाक्यविषयःसर्वकालसंबंधीभाविबाधकशून्यश्चेत्यनाप्तवाक्येव्यभिचारेणशब्दत्वाद्युपाधेःसमव्याप्त्यभावात् । ततश्चज्ञानप्रामाण्यमेवविषयाबाध्यत्वेतंत्रमित्यंगीकार्यमित्याह ॥ वेदेपीति ॥ उक्तानुमानदृष्टांतभूतेवेदेपीत्यर्थः । उक्तप्रकारयुक्तानाप्तवाक्येत्येवपाठः । उक्त

1 इदन्तनु आख्यानवचनम् ॥





प्रकारत्रययुक्तेतिपाठेशब्दत्वस्यसिद्धत्वात्तदनभिप्रेतमितिमंतव्यं । ततःकिमित्यतआह ॥ तच्चेति ॥ ननुज्ञानग्राहकेणसाक्षिणाप्रामाण्यस्यग्राह्यत्वंकुतइत्यतआह ॥ प्रामाण्यस्येति ॥ स्वतस्त्वादिति ॥ ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्यैवस्वतस्त्वादित्यर्थः । ननुघटादिज्ञानेकश्चिद्दोषोबाधोवाभविष्यतीतिनविषयाबाध्यत्वगर्भप्रामाण्यमित्यतआह ॥ नचेति ॥ कालतोमर्यादेत्यन्वयः । मर्यादाव्यवच्छेदःतात्कालिकत्वमितियावत् । श्रुतिप्रत्यक्षयोःसत्यत्वग्रहणेप्यवांतरवैषम्यमस्तीत्याह ॥ इयांस्त्विति ॥ वर्त

तच्चतत्वावेदनरूपंप्रामाण्यंश्रौतज्ञानस्येवाक्षजज्ञानस्याऽपिज्ञानग्राहिणासाक्षिणागृह्यते प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात् । नचरूप्यादिज्ञानेष्विवबाधोवादोषोवानिश्चितः येनतदपोद्येत ।[1]तदुक्तं "यदिस्वतस्त्वंप्रामाण्येविश्वसत्ताकथंनते । प्रामाण्यस्यचमर्यादाकालतोव्याहताभवेदि"ति । इयांस्तुभेदः "तत्सत्य" मित्यादिश्रुत्याब्रह्मणोवर्तमा(नकालाद्य)नादिकालाद्यनवच्छेदेनसत्तागृहीतेतितत्रसातदनवच्छिन्ना प्रत्यक्षेणतुघटादेस्तदवच्छिन्नासागृहीतेतितत्रसातदवच्छिन्नेति ।

मानेति ॥ "तत्सत्य" मित्यादिश्रुतौवर्तमानकालोपस्थापकपदाभावादितिभावः । तत्र ब्रह्मणि । सा सत्ता तदनवच्छिन्ना वर्तमानकालानवच्छिन्ना ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ प्रत्यक्षज्ञानेवर्तमानकालस्यावश्यंविषयताप्रतीयते । इदमिदानीमितिहिप्रत्यक्षानुभवः । अतएव "कालःषडिंद्रियवेद्य" इतिप्रवादइत्यर्थः । तत्र घटादौ सा सत्ता तदवच्छिन्ना वर्तमानकालावच्छिन्ना । प्रामा

ण्यप्रयुक्ताऽबाध्यत्वंवेदाक्षोभयसाधारणमित्याह ॥ यद्देशेति ॥ उभयेति ॥ वेदप्रत्यक्षोभयेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादीति ॥ सर्वकालावच्छिन्नसत्तासंबंधरूपनित्यत्वाद्यसिद्धावपीत्यर्थः ॥ त्रैकालिकेति ॥ तद्व्याप्यावगाहित्वइतिकेचित् । उक्तरीत्याकालस्यअधिकरणकोटावेवप्रवेशेननिषेध्यकोटावप्रवेशात्सत्ताग्राहित्वेनकालत्रयेयस्सत्यताप्रतिषेधस्तदप्रतियोगित्वरूपाबाध्यत्वग्राहित्वंसाक्षादस्त्येवेतिगुरुचरणाः । ननुयद्देशकालप्रकारावच्छेदेनयत्रयस्ययेनसत्तागृहीतातद्देशकालप्रकारावच्छेदेनतत्रतस्यतेनस 281

यद्देशकालप्रकारा(द्य)वच्छेदेनतुयस्ययेनसत्तागृहीतातदवच्छेदेनतस्याबाध्यत्वंप्रामाण्यप्रयुक्तंउभयसाधारणमितिप्रमाणेनप्रत्यक्षेणनित्यत्वाद्यसिद्धावपिस्वोपाधौत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपमात्यंतिकाबाध्यत्वंसिध्यत्येव । कालांतरादिस्थमपिहिबाधकंकिंयत्कालाद्यवच्छेदेनानेनस्वार्थोगृहीतस्तदवच्छेदेनैवतन्निषेधति अन्यावच्छेदेनवा।आद्येकथमस्यप्रामाण्यं । अंत्येत्वनित्यत्वादिकमेवस्यान्नतुमिथ्यात्वं ।[1] किंचानागतकालग्राहीसाक्षीस्वविषयस्यगगनादेःसाक्षात्स्वाविषयस्यघटादेरपिनिर्दोषतद्धीप्रामाण्यग्रहणद्वाराभाविबाधाभावंगृह्णात्येव ।

त्वसिद्धावपिनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसिद्धिः । "नेहनाने" तिभाविबाधबाधितत्वादित्यतआह ॥ कालांतरेति ॥ अन्येति ॥ यत्कालाद्यवच्छेदेनतेनस्वार्थोगृहीतस्तत्कालभिन्नकालावच्छेदेनतन्निषेधतीत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ अनेनबाधकप्रमाणेनरूप्यज्ञानवत्यस्मिन्कालेयत्रार्थोगृहीतस्तस्मिन्नेवकालेतत्रार्थापहारादित्यर्थः ॥ अंत्यइति ॥ यस्मिन्कालादौयोऽर्थोगृहीतः

1 यदि परो वैयात्याद् ब्रूयात् कुतो भाविबाधाभाव इति तत्राऽऽह ॥ किंचेति ॥

282

पूर्वज्ञानेनतस्मिन्नेवकालादौबाधकज्ञानेनसोऽर्थोऽप्रतिषिद्धएव । अन्यदैवतु निषिद्धइतिअनित्यत्वमेवस्यादित्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यथेति ॥ वर्तमानमात्रग्राहित्वइत्यर्थः । प्रत्यक्षस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वाभावे नाप्रामाण्येघटादेःप्रातिभासिकवैधर्म्यरूपव्यावहारिकत्वंनसिद्ध्येत् । नचार्थक्रियाकारित्वेनतद्वैधर्म्यसिद्धिरितिवाच्यं । तस्यैव ममतात्विकत्वसाधकत्वात् । तथाचप्रत्यक्षस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपतात्विकसत्ताग्राहित्वंसिद्ध्यतीत्याह ॥ किंचेति ॥ येन विशे

नहिविषयाबाधमनंतर्भाव्यप्रामाण्यग्रहणंनाम । त्यक्तव्यंचपरेणैवप्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वं अन्यथारूप्यादेःप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंप्रत्यक्षंनस्यात् । किंच "प्रातिभासिकवैधर्म्यंतवयेनप्रसिध्यति । घटादेःपरमार्थत्वंममतेनैवसेत्स्यति" । अस्तिहित्वन्मतेपिघटादेर्व्यावहारिकसत्त्वायतज्ज्ञानेरूप्यादिधीतोविशेषः । तथाचतेनैवविशेषेणतात्विकत्वसिद्धिः । किंच "यद्यऽक्षसिद्धंविश्वस्यसत्यत्वंनैवतात्विकं । तर्ह्यक्षसिद्धंरूप्यादिमिथ्यात्वंतात्विकंकथं" । नहिघटस्सन्रूप्यंमिथ्येतिप्रत्यक्षयोर्मात्रयापिविशेषोनुभूयते ।

षेण वैधर्म्यंव्यावहारिकत्वं कारिकार्थमाह ॥ अस्तिहीति ॥ विशेषः अर्थक्रियाकारित्वरूपः । तात्विकं त्रिकालाबाध्यं ॥ तर्हीति ॥ तथाचतदपितात्विकंनस्यादित्यर्थः । कथमिदमापादनमित्यतस्तयोरविशेषादित्याह ॥ नहिघटइति ॥ दोषाभावादिनिश्चयस्यरूप्यमिथ्यात्वप्रत्यक्षइवविश्वसत्यत्वप्रत्यक्षेप्यविशेषादित्यर्थः । ननुअक्षसिद्धत्वाविशेषाद्रूप्यमिथ्यात्वंतात्विकंनस्या

दित्यत्रेष्टापत्तिः यतःरूप्यधर्मोमिथ्यात्वमपिमिथ्यैव । धर्मिणएवमिथ्यात्वेधर्मस्यापिमिथ्यात्वात् । नहिवंध्यासुतस्यश्यामत्वाभावेगौरत्वंसेत्स्यतीत्यतआह ॥ रूप्येति ॥ कालांतरबाध्यत्वे मिथ्यात्वइत्यर्थः ॥ तात्विकंस्यादिति ॥ मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वाद्रूप्यंसत्यंस्यादित्यर्थः । तथाचपरस्परात्यंताभावरूपयोरेवान्यतरनिषेधेऽन्यतरस्यसत्यत्वं गौरश्यामरूपयोस्तुनपरस्परविरहरूपत्वं अतोनैकाभावेऽपरस्यसत्यत्वमितिभावः । किंचप्रत्यक्षस्यातत्वावेदकत्वंतावदंगीकृतं । तत्रातत्त्वंनामान्यस्यान्यातम 

रूप्यमिथ्यात्वस्यकालांतरबाध्यत्वेचरूप्यंतात्विकंस्यात् । किंच " पारमार्थिकस
त्यत्वंनचेत्प्रत्यक्षगोचरः । तन्निषेधश्रुतीनांस्यादप्रसक्तनिषेधता " । किंच " अ
तत्वंतात्विकत्वेनप्रपंचंनावभासयेत् । अक्षंयदितदातस्याऽतत्वावेदकताकथं " ।
नहिव्यावहारिकंतथैवगृह्णत्अतत्वावेदकंभवति किंतुपारमार्थिकत्वेन ।

त्वं तथाचवस्तुतोव्यावहारिकस्यप्रपंचस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वरूपंयदन्यात्मत्वाख्यमतत्वं तदावेदकत्वेखलुप्रत्यक्षस्यातत्वावेदकत्वंसिद्ध्यति । एवंचत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वावगाहितायाआवश्यकत्वेननवर्तमानमात्रग्राहित्वनियमइत्याह ॥ किंचेति ॥ अतत्वं तत्वंपारमार्थिकंतद्भिन्नमतत्वंव्यावहारिकं । इदमेवव्यावहारिकत्वंजगतस्तत्त्वंवास्तवंरूपंतन्मतइत्यर्थः । तथैव व्यावहारिकतयैव । यद्यथास्तितत्तथैवगृह्णतस्तत्वावेदकत्वमेवस्यात् । त्वदभिमतमतत्वावेदकत्वंनसिद्ध्येदित्य

र्थः । त्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वमनुभवसिद्धंचेत्याह ॥ अनुभूयतेचेति ॥ प्रत्यक्षबाधमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वविवरणं ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षबाधमभिधायानुमानबाधमाह ॥ अनुमानेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि ॥ ब्रह्मान्यदित्येवोक्तेऽसतोपिपक्षकोटिनिवेशप्राप्त्यातत्रसत्त्वसाधनेबाधस्स्यात्तद्वारणायअसत्त्वानधिकरणत्वेसतीत्युक्तं । तर्हिप्रातिभासिकस्यापिपक्षकोटिनिवेशापत्त्याबाधवारणायाबाध्यत्वेसतीत्युक्तं । मायिमतेप्रपंचस्या

अनुभूयतेचजगतिलौकिकानांपारमार्थिकत्वधीः । तस्मात्प्रत्यक्षस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावग्राहित्वात्तद्बाधितादृश्यत्वादयः ॥ ७ ॥ इतिप्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्वग्राहित्वं ॥ १८ ॥ अनुमानबाधिताश्चदृश्यत्वादयः तथाहि ब्रह्मप्रमान्येनवा वेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्येनवा

बाध्यत्वाभावेनाश्रयासिद्धिवारणायब्रह्मप्रमान्येनेत्युक्तं प्रपंचस्यमायिमतेब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वान्नपक्षालाभः । प्रातिभासिकस्यतुब्रह्मप्रमान्येनबाध्यत्वात्तद्व्यावृत्तिः । तत्त्ववादिमतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भता । ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमितिमितमतेनेदंविशेषणं । ब्रह्मवृत्तिव्याप्यंनेतिमतेब्रह्मप्रमेत्येववक्तुमशक्यमतआह ॥ वेदांतेति ॥ प्रपंचस्यवेदांततात्पर्यप्रमाजन्यंयज्ज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतदन्येनाबाध्यत्वान्नमायिमतेपक्षालाभः । प्रातिभासिकस्यतुवेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्यज्ञानबाध्यत्वात्तद्व्यावृत्तिः । तत्त्ववादि ॥ १४३ ॥

284

मतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भत्वं । शाब्दप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनेदं । शाब्दप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमानहेतुः अन्योन्याश्रयात् मानांतरागम्यस्यवाक्यार्थस्यवाक्या(त्प्रतीतौस)दुपस्थितौसत्यांतत्रवाक्यस्यतात्पर्यावधारणं तात्पर्यावधारणेचतेनवाक्यार्थप्रतीतिः तात्पर्यज्ञानस्यवाक्यार्थज्ञानेकारणत्वस्यपरेणोच्यमानत्वादित्येवमन्योन्याश्रयान्नशब्दार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनाह ॥ मोक्षहेत्विति ॥ प्रपंचस्यमोक्षहेतुभूतंयज्ज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतदन्येनाबाध्यत्वान्नमायिमतेपक्षालाभः। तत्ववादिमतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भता । गौरवान्नैवंपक्षनिर्देशइत्याशयेनाह ॥ विमतंवेति ॥ सद्वापरमार्थसद्वेतिसाध्यद्वयं ।

285

मोक्षहेतुज्ञानान्येनवा [2]अबाध्यत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वेसतिब्रह्मान्यद्विमतंवा ।
सद्वा पारमा(र्थस)र्थिकसद्वा प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्वानधिकरणत्वात्[1]

तत्रप्रपंचेव्यावहारिकसत्त्वंनामसत्त्वेनप्रतीतिमात्रं वस्तुतोऽर्थगतंसत्त्वंनास्ति । अतएवप्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमंगीकुर्वंति । तन्मतानुसारेणसदित्येवसाध्यनिर्देशः । अर्थगतंमायिकंसत्त्वमस्ति । अतएवप्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणैवसत्ताप्रतिषेधस्यकर्तुमशक्यत्वात्पारमार्थिकत्वाकारेणैवनिषेधमंगीकुर्वंति । तन्मतेसदित्येवसाध्यनिर्देशेसिद्धसाधनतास्यादतः परमार्थसद्वेत्युक्तं । तेनपारमार्थिकसत्त्वनिषेधांगीकारात्परमार्थसद्वेतिसाधितमितिभावः ॥ प्रातिभासिकत्वेति ॥ अनधिकरणत्वादित्येवोक्तेसत्त्वादिधर्मानधिकरणेऽसतिव्यभिचारःस्यादतःअसत्त्वानधिकरणत्वादित्युक्तं । तावत्युक्तेप्रातिभासिकेव्यभि

1 ब्रह्मण्यारोपित क्षणिकत्वादिव्युदासाय उभय सिद्धब्रह्मा धिज्ञान ... हेतौ देयम् ॥ २ परमते ज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षहेतोर्ज्ञानास्याभावेनाश्रयासिद्धितया ज्ञानपदं ... ॥ ~~अबाध्यत्वे इति~~ ... स्वसाधनाश्रित ... ॥ (उत्तरपत्रे वर्तते)

चारःस्यादतःसत्यंतविशेषणं । असतिव्यभिचारवारणायविशेष्यभागः ॥ **अनिषेध्यत्वेनेति** ॥ पुरोवृत्तिनंरंगंरजततयाजाना मीत्याद्यनुव्यवसायरूपप्रमांप्रतिव्यवसायद्वाराविषयेप्रातिभासिकेरजतेव्यभिचारवारणायसाक्षादित्युक्तं । नेदंरजतमितिबाध कज्ञानरूपप्रमांप्रतिनिषेध्यतयासाक्षाद्विषयेरजतेव्यभिचारपरिहारायअनिषेध्यत्वेनेतिविषयविशेषणं । इदंरजतमितिभ्रमंप्रति अनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेरजतेव्यभिचारवारणायप्रमांप्रतीत्युक्तं ॥ **अनिषेध्यत्वेनेति** ॥ पदानांकृत्यंपूर्ववत् । इदंरजतमि त्यस्मदादिभ्रमरूपंज्ञानंप्रतिअनिषेध्यत्वेनसाक्षादपरोक्षत्वंरजतेप्यस्तीतिव्यभिचारवारणायपूर्वंप्रमांप्रतीत्युक्तं । अत्रतत्स्थानेई

**अनिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् अनिषेध्यत्वेनेश्वरं**
**प्रतिसाक्षादपरोक्षत्वात् सप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वात्**
**आरोपितमिथ्यात्वकत्वात् कल्पकरहितत्वाच्च आत्मवत् ।**

श्वरंप्रतीत्युक्तं । रजतंचेश्वरंप्रतिनिषेध्यत्वेनैवसाक्षादपरोक्षमित्यदोषः । इदंच "अपरोक्षदृशोमिथ्यादर्शनंनक्वचिद्भवेत् । स र्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्नतन्मृषे" तिप्रमाणोक्तमनुमानं । असत्यार्थक्रियाकारित्वस्यैंद्रजालिकेपिसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायाबा ध्येत्युक्तं । ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुबाध्येति । नन्वेवंस्वरूपासिद्धिः । प्रपंचगतार्थक्रियायानिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वांगीकारा दित्यतउक्तं ॥ **सप्रकारकाबाध्येति** ॥ तथाचनासिद्धिः । प्रपंचगतार्थक्रियायानिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वेनसप्रकारकाबाध्य

त्वादितिभावः । रूप्यादौव्यभिचारवारणायआरोपितेत्युक्तं । प्रातिभासिकस्येत्यादेरुक्तरीत्यार्थःस्पष्टः । वैकल्पिकं वाशब्दो पेतं ॥ एतद्विशेषणेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविशेषणेत्यर्थः । स्वबाधकाभिमतबाध्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वेनस्वबाधकाभि मत(मत)बाध्यबाधविषयत्वेनपरमतेपर्यवसानेनपक्षलाभः । अस्मन्मतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भत्वं । स्वबाधकस्यैवाभावेनतदबाध्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वंतदभिमताबाध्यबाधविषयत्वंचनास्ति अतोनास्माकंपक्षालाभइतिज्ञेयं । प्रातिभासिकंचैतेनपक्षाद्व्यावर्तितं २८७

प्रातिभासिकस्य(रूप्यादेः)बाधकंहिज्ञानंब्रह्मप्रमान्यत् वेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्यत्मोक्षहेतुज्ञानान्यचेतितस्यापक्षत्वायपक्षेसतीत्यंतंवैकल्पिकमाद्यंविशेषणत्रयं। तत्रापिब्रह्मवृत्तिव्याप्यमितिमतेनाऽऽद्यंविशेषणं ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिनेतिमतेनतुद्वितीयतृतीये । तत्रापिशाब्दप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनद्वितीयं । अन्योन्याश्रयान्नहेतुरितिमतेनतृतीयं । यद्वा एतद्विशेषणस्थाने स्वबाधकाभिमताऽबाध्यदोषजन्यज्ञानाऽविषयत्वेसतीतिवा[1]स्वबाधकाभिमताबाध्यबाधाविषयत्वे सतीतिवासमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानाबाध्यत्वेसतीतिवाविशेषणंदेयं ।

प्रातिभासिकरजतविषयकज्ञानहेतुकाचादिदोषस्यरजतबाधकत्वेनाभिमतंयन्नेदंरजतमितिज्ञानंतदबाध्यत्वेनस्वबाधकाभिमताबाध्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वस्यैवसत्त्वात् । तथाप्रातिभासिकविषयकोयोबाधस्तस्यप्रातिभासिकबाधकत्वेनाभिमतेनस्वेनैवबाध्यत्वादितिध्येयं ॥ समानाधिकरणेति ॥ ज्ञानेनसमानाधिकरणेत्यर्थः । ज्ञानेनाबाध्यत्वेसतीत्येवोक्तेमायिमतेपक्षालाभः अतः

1 स्वबाधकेत्यादिपूर्व... असतः तद्विशेषणेनैव ...ऽसन्त्वानधिकरणत्वं अर्थं । अविद्याकृतत्वानंगीकर्तृमते रूप्यस्याऽपि प... ... ॥ स्वबाधकेति ॥
वस्तुतस्तु आद्यरूपन्नविशेषणस्य सत्यत्वादिमिथ्यात्वनादि - एतदुभयसिद्धमिथ्यात्वकल्पितत्वमर्थः ॥

कर्मप्रागभावसमानकालीनेत्युक्तं । जगद्बाधकंचज्ञानंनकर्मप्रागभावसमानकालीनं साक्षात्कारानंतरं "क्षीयंतेचास्यकर्माणित स्मिन्दृष्टेपरावर" इतिवचनात् कर्मणामनुदयेनतदाकर्मप्रागभावाभावात् अतःकर्मप्रागभावसमानकालीनंयदयंघटइ(त्यादिज्ञा) तिज्ञानंतदबाध्यत्वमस्तीतिनपक्षालाभः । नन्वथापिपक्षालाभः यज्ञदत्तस्यजगद्बाधकज्ञानोत्पत्तिकालेदेवदत्तकर्मप्रागभावसत्त्वे नप्रपंचस्यदेवदत्तकर्मप्रागभावसमानकालीनयज्ञदत्तज्ञानेनबाध्यत्वात् । अतःसमानाधिकरणेतिकर्मप्रागभावविशेषणं । तथाच बाधकज्ञानाधिकरणकोयःकर्मप्रागभावोयज्ञदत्तीयएव तत्समानकालीनंयज्ज्ञानंअयंघटइतिज्ञानं तेनाबाध्यत्वमस्तीत्यर्थः । प्रा

प्रातिभासिकविषयकज्ञानहेतुर्दोषःतद्बाधश्चनप्रातिभासिकबाधकबाध्यौ । तथाचरम साक्षात्कारानंतरंसमानाधिकरणकर्मांतरानुदय(वत्शु)इवशुक्तिसाक्षात्कारानंतरंतद नुदयाभावात् प्रातिभासिकंसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानबाध्यमि तितद्व्यवच्छेदः । व्यावहारिकसत्त्वंसत्त्वेनव्यवहारमात्रमितिमतानुसारेणाद्यंसाध्यं ।



तिभासिकंचानेनपक्षाद्व्यावर्तितं । शुक्तिसाक्षात्कारानंतरमपिकर्मणामुदयेनप्रातिभासिकरजतबाधकस्यशुक्तिज्ञानस्यज्ञानसमाना धिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनत्वेनताद‍ृशज्ञानेनाबाध्यत्वस्यप्रातिभासिकेऽभावादितिद्रष्टव्यं । स्वबाधकेत्यादिप्रकारत्रयेण पक्षनिर्देशेनप्रातिभासिकव्यावृत्तिर्जातेत्याह ॥ प्रातिभासिकेत्यादिना ॥ प्रातिभासिकेति ॥ प्रातिभासिकस्ययद्बाधकंते नबाध्यौनभवतइत्यर्थः । सद्वेतिसाध्यनिर्देशकृत्यमाह ॥ व्यावहारिकेति ॥ द्वितीयसाध्येविशेषणवैयर्थ्यंपरिहरति ॥ ॥ १४५ ॥

अर्थगतमिति॥मायिकं व्यावहारिकं । ननुवादिनस्त्वमतेपरमार्थसद्वेतिद्वितीयसाध्येपरमार्थेतिविशेषणंव्यर्थं । नचापरमार्थस द्व्या(वर्तकत्वेनसार्थकमितिवाच्यं)वृत्त्यर्थंतदितिवाच्यं । भवन्मतेऽपरमार्थसतोऽभावेनव्यावर्त्याप्रसिद्धेः अतःसदित्युक्ते(पारमा र्थिकसत्व)परमार्थसत्त्वस्यैवप्राप्तेस्तद्विशेषणंअनुमानप्रयोक्तुर्वादिनस्त्वमतेव्यर्थमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ सत्त्वेने ति ॥ सत्त्वेनधीमात्रमेव नतुवास्तवंसत्त्वमित्येवंरूपमपारमार्थिकसत्त्वंरूप्यादौमयाप्यंगीकृतमितितद्वारणायतत्सार्थकमितिभा वः । तर्हिमायिमतेप्रवेशःस्यादित्यस्वरसादेवाह ॥ अनिर्वाच्येति ॥ नेदंविशेषणंव्यर्थं । प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्त्वव्या



अर्थगतंमायिकंसत्वमितिमतानुसारेणद्वितीयं । नचवादिनःपारमार्थिकत्वविशेषणंव्यर्थंव्यावर्त्या प्रसिद्धेरितियुक्तं । सत्वेनधीमात्ररूपस्यापारमार्थिकसत्वस्यमन्मतेपिसत्वात् । अनिर्वाच्यलक्षणेस दसत्वानधिकरणत्वेसतीतिविशेषणव्यावर्त्यस्यसदसत्वस्येवपरप्रसिद्धत्वमात्रेणव्यावर्त्यत्वोपपत्तेश्च ।

वृत्त्यर्थत्वात् । नचभवन्मतेव्यावर्त्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं । परमतेतत्सद्भावेनपरप्रसिद्धिमात्रेणव्यावर्त्यत्वोपपत्तेः । परप्रसिद्धि मात्रेणस्वलक्षणस्थविशेषणकृत्यकथनमदृष्टमितिचेन्न । यथाहिसत्त्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वेसतिसदसत्त्वानधिकर णत्वमनिर्वचनीयत्वमित्यनिर्वाच्यत्वलक्षणेआद्यविशेषणद्वयव्यावर्त्यप्रसिद्धावपिसदसतोमायिमतेऽभावात्तृतीयंविशेषणंव्यर्थमि त्याशंकायांस्याद्वादिमतेजगतःसप्तभंगित्वेनसदसत्त्वस्यतन्मतेप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्यत्वंपरैरुक्तंतद्वदित्यर्थः । परप्रसिद्धिमात्रेणेत्य

२९०

स्यस्याद्वादिप्रसिद्धिमात्रेणेतिसांप्रदायिकोर्थः । कस्यचित्पुंसःसदसत्त्वारोपःकुत्रचिज्जातःतादृशभ्रमरूपप्रसिद्धिमात्रेणेत्यर्थइत्ये तदसांप्रदायिकंव्याख्यानमित्युपेक्ष्यं । किंचमयात्वांप्रत्यनुमानंप्रयुज्यते तत्रविमतंसदित्येवप्रयोगेतवसिद्धसाधनतास्यादतःपर मार्थेतिविशेषणं । नचेदंमत्प्रयोजनमेवनभवत्प्रयोजनमितिवाच्यं । अनुमानप्रयोक्त्रामयायथातवसिद्धसाधनादिकंनस्यात्तथाय त्नःकार्यः । अतस्तवप्राप्तसिद्धसाधनोद्धारोपिमत्प्रयोजनमेवेत्याह ॥ परार्थेति ॥ जन्येति ॥ यथानिरीश्वरवादिनंमीमांसकं प्रतिजन्यपदस्यव्यर्थत्वेपिजन्यकृत्यजन्यत्वावच्छिन्नेसकर्तृकत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वेनउपरंजकव्यावर्तकंविशेषणंतदित्यंगीकृतं । यथा परार्थानुमानेपरंप्रतिसिद्धसाधनोद्धारस्यापिमत्प्रयोजनत्वाच्च । जन्यकृत्यजन्यानी त्यत्रमीमांसकंप्रतिजन्यत्वस्येवेहाऽपिमांप्रतिपरमार्थत्वस्यप्रमेयत्वादिवदुपरंजकत्वे नविशेषणत्वोपपत्तेश्च । अन्यथाप्रपंचःपरमार्थसद्भिविक्तइतित्वदीयप्रयोगेपिपर मार्थत्वविशेषणंमांप्रतिव्यर्थंस्यात् । नचाऽऽद्यहेतौवादिनंप्रतिप्रातिभासिकत्वा वापर्वतःप्रमेयवह्निमानित्यत्रप्रमेयत्वंवह्नेर्नव्यावर्तकंविशेषणं । किंतुप्रमेयवह्निसिद्धेरुद्देश्यत्वेनोपरंजकमेवतदितिअवैयर्थ्यमित्यु च्यते । तथापरमार्थसत्त्वरूपसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेनउपरंजकविशेषणत्वेनावैयर्थ्यादित्यर्थः । यथोक्तंपरेण "विशेषणमपिद्वि विधं व्यावर्तकमुपरंजकंचेति । तत्राव्यावर्तकंविशेषणमुपरंजकमित्युच्यत" इति ॥ मांप्रतीति ॥ त्वन्मतेव्यावर्त्याप्रसिद्धेरि तिभावः ॥ आद्येति ॥ प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वादित्याद्यहेतावित्यर्थः ॥ वादिनंप्रतीति ॥ अ

नुमानप्रयोक्तारंत्वांप्रतीत्यर्थः ॥ अप्रसिद्धिरिति ॥ "सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावोनिरूप्यत" इतिवचनादितिभावः॥ अप्रामाणिकस्यापीति ॥ तथाचप्रतियोगिसत्त्वंनापेक्षितमित्यर्थः ॥ प्रतिभासमात्रशरीरेति ॥ मात्रशब्देनार्थोव्यावर्त्यते अर्थाभावेपिप्रतिभासवत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेज्ञानात्मकत्वापत्तौविरोधःस्यादितिध्येयं । तस्य प्रातिभासिकत्वस्य । प्रसिद्धेः

प्रसिद्ध्यातदनधिकरणत्वाप्रसिद्धिः। मतद्वयेप्यप्रामाणिकस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वात्। आरोपितत्वेनोभयसंमतत्वरूपस्यवाप्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपस्यवातस्यप्रसिद्धेश्च । अन्यथा त्वन्मतेपिमिथ्यात्वानुमानेप्रातिभासिकान्यस्यैवपक्षीकर्तव्यत्वाद्दोषसाम्यं। नचाद्यहेतौप्रातिभासिकत्वविशेषणस्याऽसिद्धिवारकत्वंदोषः। "शरीराजन्यत्वात्। अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्। विमतंसौरभविशेषवद्धूमरहितं चंदनप्रभववह्निरहितत्वात्। विमतं निर्धूमंआर्द्रेंधनप्रभववह्निरहितत्वा"दित्यादावसिद्धिवारकविशेषणस्यापिस्वीकारात् ।

२५१

मन्मतेपीतिशेषः ॥ अन्यथेति ॥ प्रातिभासिकत्वाप्रसिद्ध्यातदनधिकरणत्वाप्रसिद्धौचोदितायामित्यर्थः । त्वयापिप्रातिभासिकान्यद्विश्वंमिथ्येत्यनुमातव्यं । अन्यथासिद्धसाधनतापत्तेः । "ब्रह्मप्रातीतिकान्यद्विश्वंमिथ्याप्रतीतित" इतित्वदुक्तेश्च । तथाचतत्रप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यातदन्यत्वाप्रसिद्धेःपक्षएवाप्रसिद्धइत्यनुमानस्यैवायोगइतिदोषसाम्यमित्यर्थः ॥ असिद्धीति ॥ अ

नधिकरणत्वेसतीत्येवोक्तेयत्किंचिदधिकरणेप्रपंचेऽनधिकरणत्वमसिद्धमित्यर्थः । विमतं पर्वतादिरूपं । सौरभेत्याद्यनुमानंधूम वह्न्योःसद्भावदशायामेव । अन्यथाचंदनप्रभवादिविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वायोगादितिद्रष्टव्यं । विमतं तप्तायोगोलकं ॥ दृष्टांतेपीति ॥ आत्मनीत्यर्थः । आत्मनोपियत्किंचिदधिकरणत्वादितिभावः । तथाचानधिकरणत्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनत दवच्छेदेनव्याप्तेर्गृहीतुमशक्यत्वेनाप्रसिद्धिवारकतयाव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वंप्रातिभासिकत्वविशेषणस्येत्यर्थः॥ रूपादीनामिति ॥ "चक्षुःतैजसंरूपादिषुपंचसुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वादि" त्यत्रालोकादौरूपत्वादिव्यंजकत्वस्यापिसद्भावेनरूपस्यैवाभिव्यंजक

किंचानधिकरणत्वस्यदृष्टांतेप्यभावेनप्रातिभासिकत्वस्यचक्षुस्तैजसत्वानुमानेरूपादीनांम
ध्यइत्यस्येवव्याप्तिग्रहौपयिकत्वात्।व्यभिचारवारकेपितदौपयिकत्वस्यैवतंत्रत्वान्नदोषः ।
यत्किंचिदनधिकरणत्वस्यप्रातीतिकेपिसत्वाद्व्यभिचारवारकमेवेदंविशेषणमितिकेचित् ।

त्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनतदवच्छेदेनव्याप्तिग्रहासंभवात्तद्वारणायरूपादिषुपंचसुमध्यइत्युक्तं । एवंचयथातस्याप्रसिद्धिवारकत्वे नव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वंतद्वदित्यर्थः । ननुहेतौव्यभिचारवारकमेवविशेषणंदेयं नतुव्याप्तिग्रहोपयुक्तमितिनियमोस्तीतिचेत्तत्राह ॥ व्यभिचारेति ॥ तदौपयिकत्वस्य व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वस्य । हेतोर्व्यभिचारेतत्सत्त्वावच्छेदेनसाध्यनिरूपिताव्याप्तिर्गृहीतु मशक्येतितद्वारकेपिविशेषणेव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वमेवतंत्रमित्यर्थः ॥ यत्किंचिदिति ॥ वस्तुत्वादीत्यर्थः । केचिदित्यस्वरसो

द्भावनं । तद्बीजंतुअनधिकरणत्वहेतोःअधिकरणत्वसामान्याभावपरत्वांगीकारात्निषेधप्रतियोगित्वरूपधर्मविशेषाधिकरणेप्रातीतिकेसामान्याभावायोगेनव्यभिचारस्यैवाभावादिति ॥ व्यावहारिकेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वाभावेप्युपपन्नत्वादितिभावः । नात्राऽप्रयोजकताशंक्या । प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वरूपहेतोरसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपत्वात् तादृशहेतुंप्रतिप्रयोजकत्वेनपारमार्थिकसत्त्वस्यैवदृष्टांतेब्रह्मणिक्लृप्ततयाजगत्यपिपारमार्थिकसत्त्वाभावेहेतूच्छित्तेरेवबाधकत्वात् । ननुदृष्टांतेब्रह्मणितथाक्लृप्तत्वेपिप्रकृतेव्यावहारिकसत्त्वेनैवोक्तहेतोरुपपत्तिःकिंनस्यादितिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ व्यावर्तक

नचव्यावहारिकसत्वेनाप्याद्यहेतोरुपपत्त्याऽप्रयोजकता। ब्रह्मण्यसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपहेतुंप्रतिव्यावर्तकतयाप्रयोजकत्वेनक्लृप्तपरमार्थसत्वत्यागस्य विश्वमिथ्यात्वासिद्धिंविनाऽयोगेनान्योन्याश्रयात् । अन्यथातिप्रसंगात् ।

तया असत्प्रातिभासिकयोरतिप्रसंगभंजकतयेत्यर्थः ॥ त्यागस्येति ॥ व्यावहारिकसत्त्वमंगीकृत्येतिशेषः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ विश्वमिथ्यात्वेसिद्धेव्यावहारिकसत्त्वसिद्ध्यातेनैवहेतोरुपपत्त्या(अनुमानस्याप्रयो)हेतोरप्रयोजकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चानुमानस्यदुष्टत्वेनतद्बाधाभावाद्विश्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ क्लृप्तपरित्यागेनाक्लृप्तकल्पने वह्निंप्रतिधूममप्रयोजकीकृत्यपर्वतत्वमेवप्रयोजक(मित्यंगी)मंगीकृत्यमहानसस्यापिवह्निमत्त्वंनस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । ननुदृ

ष्टांतेंब्रह्मण्यपिअसदादिव्यावृत्तेर्नसत्त्वंतंत्रत्वेनक्लृप्तं । किंतुज्ञानत्वाद्यपरपर्यायंयद्ब्रह्मत्वंतदेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अन्यथेति ॥ तद्व्यावृत्तिंप्रतितद्विरुद्धधर्मवत्त्वस्यप्रयोजकत्वमनंगीकृत्यासद्व्यावृत्तिंप्रतितदविरुद्धंज्ञानत्वादिकमेवप्रयोजकं नतद्विरुद्धंसत्त्वमित्यंगीकारइत्यर्थः ॥ सत्यज्ञानादीत्यादि ॥ सत्यज्ञानादिवाक्येपिज्ञानपदेनज्ञानत्वप्रतिपादनद्वारानृतव्यावृत्तेरपिसिद्धिप्रसंगेनसत्यपदंव्यर्थंस्यादित्यर्थः ॥ प्रपंचइति ॥ यद्यसद्व्यावृत्तौज्ञानत्वादिरूपंब्रह्मत्वमेवप्रयोजकमित्युच्यते तर्ह्यस

नचब्रह्मणिज्ञानत्वानंदत्वादिरूपब्रह्मत्वमेवतत्प्रयोजकं । अपृथिवीव्यावृत्तिंप्रतिपृथिवीत्वस्येवासद्व्यावृत्तिंप्रतितद्विरुद्धसत्वस्यैवप्रयोजकत्वेनक्लृप्तत्वात् अन्यथासत्यज्ञानादिवाक्येज्ञानपदेनैवानृतव्यावृत्तिसिद्धौसत्यपदवैयर्थ्यंस्यात् । प्रपंचेऽसत्प्रातीतिकव्यावृत्तौसत्यामपिब्रह्मत्वाभावाच्च । नचाद्वितीयेतत्वावेदकप्रमोक्तावसिद्धिः अतत्वावेदकप्रमोक्तौत्वप्रयोजकतेतिवाच्यं । प्रामाण्यातत्वावेदकत्वयोर्व्याहतत्वात् ।

द्व्यावृत्तिमतिप्रपंचेब्रह्मत्वाभावेनप्रयोज्यापेक्षयान्यूनवृत्तित्वान्नतत्प्रयोजकमित्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ अनिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वादितिद्वितीयहेतावित्यर्थः । अत्रतत्वावेदकप्रमाविषयत्वंहेतुरतत्वावेदकप्रमाविषयत्वंवा । नाद्यः । ममासिद्धेरित्याह ॥ तत्वेति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ अतत्वेति ॥ अप्रयोजकतेति ॥ अतत्वावेदकप्रमाविषयत्वस्यसत्त्वाभावेप्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ व्याहतत्वादिति ॥ अर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यार्थासत्त्वगर्भातत्वावेदकत्वेनात्यंतविरोधात्प्रामाण्यातत्वावेदकत्वयोः

सामानाधिकरण्यस्यव्याहतत्वेनविकल्पएवायुक्तइतिभावः ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ तथाचतत्वावेदकप्रमोक्तावपिनासिद्धिरितिभावः ॥ अनुमानादेश्चेति ॥ तत्वावेदकंयत्प्रमाणंविमतंसत्यंप्रमाणदृष्टत्वादित्यनुमानरूपंतद्विषयत्वस्यप्रपंचेसद्भावेनापिनासिद्धिः। नचानुमानमतत्वावेदकमितिवाच्यं । त्वयापिदृश्यत्वादेस्तत्त्वभूतमिथ्यात्वादौप्रमाणीकरणेनतस्यतत्त्वावेदकत्वांगीकारात्तज्जातीयास्मदनुमानविषयत्वेनापितत्वावेदकप्रमा(ण)विषयत्वंपक्षेनासिद्धमित्यर्थः । प्रमाणविषयत्व(सद्भा)भावेपिसत्त्वंमास्त्वित्यप्रयोजकताशंकापरिहारायाह ॥ विपक्षइति ॥ व्याघातमेवोपपादयति ॥ विषयबाधइति ॥ विषयासत्त्वइत्यर्थः । प्रामा

प्रत्यक्षस्यतत्वावेदकतोक्तेश्च । अनुमानादेश्चपरेणापिमिथ्यात्वादौप्रमाणीकरणात् । विपक्षेव्याघातात् । विषयबाधेप्रामाण्यायोगात्। नापितृतीयेऽसिद्धिः। त्वयापीशस्यजगत्कर्तृत्वशास्त्रयोनित्वादिनाकुलालपाणिन्यादिवदनिषेध्यत्वेनतद्द्रष्टृत्वोक्तेः । अन्यथेशस्यतत्पालनादौप्रवृत्तिर्नस्यात् ।

ण्यं प्रमाविषयत्वं । प्रपंचस्यसत्त्वाभावेविषयसत्त्वघटितप्रमाविषयत्वरूपहेतोरेवायोगादितिहेतूच्छित्तिर्बाधिकेतिभावः ॥ नापितृतीयइति ॥ अनिषेध्यत्वेनेश्वरंप्रतिसाक्षादपरोक्षत्वहेतावित्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ ईश्वरंप्रत्यपिनिषेध्यत्वेनैवविश्वस्यापरोक्षत्वादसिद्धिरित्यर्थः ॥ शास्त्रेति ॥ वेदकर्तृत्वेनेत्यर्थः । तद्द्रष्टृत्वोक्तेः स्वकृतजगच्छास्त्रद्रष्टृत्वोक्तेर्नासिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निषेध्यत्वे(नैवेश्व)नेश्वरंप्रत्यपरोक्षत्वइत्यर्थः । प्रातिभासिकत्वापत्त्येतिशेषः । तत्पालनादौ प्रातिभासिकजगत्पा

२९८

लनादौ । अप्रयोजकतांपरिहरति ॥ विपक्षइति ॥ अनिषेध्यत्वेनेश्वरज्ञानविषयस्यापिविश्वस्यसत्यत्वाभावेरूप्यवन्निषेध्यत्व प्राप्त्यानिषेध्यमेवप्रपंचमनिषेध्यत्वेनईश्वरोजानातीतिस्यात् । तथाचेश्वरस्यभ्रांतत्वंस्यादितिबाधकसद्भावान्नाप्रयोजकताशंक्ये त्यर्थः । अस्त्वीश्वरस्यभ्रांतिरित्यतआह ॥ साचेति ॥ “शोकंमोहंजरांमृत्युमत्येती” त्यादिश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः ॥ चतुर्थइति ॥ सप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वादितिहेतावित्यर्थः । सप्रकारकाबाध्येतिपदस्यकृत्यमाह ॥ अर्थक्रियायाइति ॥ सत्यभूतार्थ क्रियाकारित्वंहेतुरुतासत्यभूतार्थक्रियाकारित्वं नाद्यइत्याह ॥ सत्यायाइति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति ॥ यथायोग्यंसंबं

विपक्षेचेशस्यभ्रांतिःस्यात् साचश्रुत्यादिविरुद्धा । चतुर्थेऽर्थक्रियायाःसत्यायाः[1]
पक्षेसपक्षेचपरंप्रत्यसिद्ध्याव्याप्तिपक्षधर्मतयोरयोगात् असत्यायाश्चैंद्रजालिकादौ
व्यभिचारात्सप्रकारकाबाध्यत्वेनसाविशेषिता । व्यभिचारस्त्वस्यनिरासिष्यते।

धोनयथाक्रमं । सत्यभूतार्थक्रियायाःपक्षेऽसिद्ध्यापक्षधर्मतायास्सपक्षेब्रह्मण्यसिद्ध्याव्याप्तेश्चायोगादित्यर्थः । नद्वितीयइत्याह ॥ असत्यायाश्चेति ॥ सप्रकारकेति ॥ ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुसप्रकारकेणइदानींतनबाधेनबाध्येतिनतत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसप्रकारकजाग्रद्बाधाबाध्यचरमधातूत्सर्गरूपार्थक्रियाकारित्वस्यमिथ्याभूतेस्वाप्नप्रियासंगमेसत्त्वेनव्यभिचारइत्यतआह ॥ व्यभिचारस्त्वस्येति ॥ नस्वाप्नप्रियासंगमस्यार्थक्रियाकारित्वं किंतुतज्ज्ञानस्य तच्चसत्यमेवेतिनिरसिष्यतइत्यर्थः । ननुदृष्टां

1 सत्यत्वविशेषितार्थक्रियायाः हेतुविशेषणत्वे इत्यर्थः । यथाऽऽहुतेऽप्रतिबन्धकत्वात् ॥

तेब्रह्मण्यर्थक्रियाकारित्वाभावात्साधनवैकल्यमित्यतआह ॥ सत्यस्येति ॥ साक्षिचैतन्यस्यब्रह्मरूपत्वादितिभावः ॥ साधकत्वादिति ॥ यथोक्तं "साधकत्वंसतस्तेनसाक्षिणासिद्धिमिच्छता । स्वीकृतंही" ति । "साधकत्वंतुसत्यस्यसाक्षिणोह्यावयोर्द्वयोः । सम्यक्संप्रतिपन्न" मितिच । नन्वविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैवसाक्षित्वात्तस्यैवाज्ञानादिसाधकत्वमंगीकृतं । तस्य चमिथ्याभूतत्वान्नदृष्टांतत्वं । दृष्टांतस्तुशुद्धब्रह्मैव तत्रहेतोरेवाभावात्साधनवैकल्यंस्यादेवेत्यस्वरसादाह ॥ असद्वेति ॥ ननु सत्त्वरूपसाध्ययुक्तात्मनःसपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्ततयाऽसाधारण्यदोषःस्यादित्यतआह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ यथाभूर्नित्यागं

सत्यस्यसाक्षिणोऽज्ञानादिसाधकत्वान्नदृष्टांतःसाधनहीनः ।[1] असद्वाव्यतिरेकदृष्टांतः । असाधारण्यस्यागृह्यमाणविशेषत्वावस्थायामेवदोषत्वात् । विपक्षेव्याघातः ।

धवत्त्वादित्यत्रनित्यव्यावृत्तगंधवत्त्वाद्भूःकिमनित्याउतानित्यव्यावृत्तगंधवत्त्वाद्भूः किंनित्येतिविरुद्धोभयपरामर्शोत्थापकतयासत्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिकत्वेनवानुकूलतर्कादिरूपविशेषादर्शनदशायामेवासाधारण्यस्यदोषत्वंदृष्टं एवंप्रकृतेपिसत्यभूतब्रह्मव्यावृत्तार्थक्रियाकारित्वात्प्रपंचःकिंमिथ्याउतमिथ्याभूतरूप्यादिव्यावृत्तार्थक्रियाकारित्वात्प्रपंचःसत्यइत्येवंविरुद्धोभयपरामर्शोत्थापकतयासत्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिकत्वेनवादोषत्वंवाच्यं । इदंचानुकूलतर्कादिरूपविशेषादर्शनदशायामेव । अत्रचमिथ्याभूतरूप्यादिव्यावृत्तार्थक्रियाकारित्वात्सत्यःप्रपंचइतिपरामर्शेऽनुकूलतर्काणांवक्ष्यमाणत्वेनविशेषदर्शनसद्भावान्नसत्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिक

1 तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह ॥ असद्वेति । वाशब्दोऽनास्थायाम् ॥

२०४

त्वेनवातस्यदोषत्वंसंभवतीत्यर्थः । यथोक्तंगंगेशेन "संशयःसत्प्रतिपक्षोवाऽसाधारण्यस्यदूषकतायांद्वारं सचेहविशेषदर्शनान्ना
स्ती" ति । अर्थक्रियाकारित्वेपिसत्यत्वंमास्त्वित्यप्रयोजकतायामाह ॥ विपक्षइति ॥ अर्थक्रियाकारित्वस्यसत्त्वप्रयोज्यत्वेन
प्रयोज्यभूतार्थक्रियाकारित्वमंगीकृत्यतत्प्रयोजकीभूतसत्यत्वानंगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । दृष्टांतेहेतुसाध्ययोर्व्याप्तेर्निर्णीतत्वान्नाप्र
योजकत्वशंकाकार्येत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ हेतुत्वं सप्रकारकाबाध्यजगद्धेतुत्वाद्यर्थक्रियांप्रति अर्थक्रियाऽकारणंयदसदादित
द्व्यावृत्तस्यपरमार्थसत्त्वस्यैवप्रयोजकत्वेनावधारणात्प्रपंचेतदभावेप्रयोज्यस्यार्थक्रियाकारित्वस्याप्यभावरूपविपक्षबाधकतर्केणहे

ब्रह्मणिहेतुत्वंप्रतिअकारणासदादिव्यावृत्तस्यपरमार्थसत्वस्यैवप्रयोजकत्वेनक्लृप्त
त्वात् । नचपंचमेऽसिद्धिः । परमतेपिजगन्मिथ्यात्वस्यारोपितत्वात्[1] । अत्रचहे
त्वंतर्गतंमिथ्यात्वंसत्वाभावोभिप्रेतइतिनासत्यनैकांत्यं । नचषष्ठेऽसिद्धिः ।

तोर्व्याप्यत्वग्रहान्नाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ पंचमइति ॥ आरोपितमिथ्यात्वकत्वादितिपंचमहेतावित्यर्थः ॥ परमतइति ॥
मिथ्यात्वस्यसत्यत्वेऽद्वैतहानिप्रसंगात्सोपाधिकस्यनिरुपाधिकेनैक्यासंभवादारोपितत्वमेवतस्यवक्तव्यमित्यर्थः । मिथ्यात्वस्यस
त्तानिषेधरूपत्वेनसत्यत्वेप्यभावद्वैतांगीकारादविरोधइत्येतत्तुपूर्वमेवदूषितमितिभावः । नन्वसतोनिर्धर्मकत्वेनतत्रमिथ्यात्वा
ख्याभावरूपधर्मस्याप्यारोपितत्वाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ तथाचारोपितसत्त्वाभाववत्त्वादित्यर्थः । असतिचस
त्त्वाभावोवास्तवएवेतिनव्यभिचारइतिभावः । षष्ठे कल्पकरहितत्वादितिहेतौ कल्पकंकिंचिन्मात्रं तदन्यद्वा । नाद्यइत्याह ॥

1 आरोपितत्वंच मिथ्यात्वेनोभयसमतत्वमेव ॥

चिन्मात्रस्येति ॥ कल्पनोपयुक्तदेहेंद्रियाद्यभावादितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ अन्यस्यचेति ॥ तथाचस्वेनैवस्वस्यकल्पितत्वंविरुद्धमित्यर्थः । नन्वसतःकेनाप्यकल्पितत्वेनकल्पकरहितत्वहेतोस्तत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ तथाचसाध्यभूतंसत्वंनामाकल्पितत्वमेवविवक्षितं । अतोसतिसाध्यस्यापिसत्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः ॥ विपक्षइति ॥ कल्पकरहितत्वेपिकल्पितत्वमेवास्त्वित्यप्रयोजकतायामित्यर्थः । व्याघातमेवाह ॥ कल्पकमिति ॥ हेतोरेवाऽभावान्नव्यभिचारइत्याशयेनाह ॥ २११

चिन्मात्रस्याद्रष्टृत्वेनान्यस्यचकल्पितत्वेनाक[illegible]त्वात्[2]। अत्रचाकल्पितत्वस्यसाध्यत्वान्नासतिव्यभिचारः । विपक्षेव्याघातः । कल्पकंविनाक[illegible]पनाऽयोगात् । किंचविमतंनसद्विलक्षणं असद्विलक्षणत्वात् आत्मवत् । नचशुक्तिरूप्येव्यभिचारः।तस्यासद्विलक्षणत्वेनतद्विरुद्धसद्विलक्षणत्वायोगात् । विमतंनचैतन्याज्ञानकार्यं नचैतन्याज्ञानकार्यधीविषयोवा नचैतन्याज्ञानकार्यसत्ववद्वा चैतन्यज्ञानाबाध्यंवा चैतन्यज्ञानाबाध्यसत्ववद्वा तस्मिन्नपरोक्षेपि[1]अनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्वासमानत्वात्

तस्येति ॥ शुक्तिरूप्येऽसद्वैलक्षण्यमंगीकृत्यव्यभिचारदानायसद्वैलक्षण्यांगीकारेव्याघातःस्यात् । असद्वैलक्षण्येसत्वस्यैवप्राप्तेस्तद्वैलक्षण्यायोगात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । तत्रतत्वस्यबाधितत्वात् । अतोव्यभिचारदानाययदिसद्वैलक्षण्यंतस्यांऽगीक्रियते । तर्ह्यऽसत्वस्यैवप्राप्त्यासद्विलक्षणत्वायोगेनहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइति "तुंदिलसुरतन्याय" इतिभावः ॥ विमतमित्यादि ॥ अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारात्तद्विरोधित्वेनाद्यानुमानद्वयं ॥ तस्मिन्निति ॥ चैतन्यइत्यर्थः । नेदंरजतमि

1 अत्रापरोक्षत्वं च भ्रमनिवर्तक। चिज्ञानापरोक्षात्न्यून विषयक भ्रमादिज्ञानापरोक्षमिति विवक्षितं ॥ २ स्वप्रकाशत्वकल्पकरहितत्वादित्यर्थः। तेन नास्ति व्यभिचारः॥

तिज्ञानंप्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेव्यवसायद्वाराअनुव्यवसायविषयेचरजतेव्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनसाक्षादितिचविशेष णद्वयं । तस्मिन्नपरोक्षेपीतिस्वरूपसंकीर्तनं ॥ यदेवमिति ॥ यद्यस्मिन्नपरोक्षेपिअनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भासतेनतत्तदज्ञानकार्या दीतिसामान्यव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तभानवान् । अनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भानवान् । समूहालंबनादावितिशेषः । ननुचैतन्यस्याऽ परोक्षत्वाभावात्तस्मिन्नपरोक्षेपीत्यस्यासिद्धिरित्यतआह ॥ चैतन्यंचेति ॥ आरोपाधिष्ठानतयेत्यर्थः । चैतन्यस्यसर्वप्रत्ययवेद्य

**यदेवंतदेवं यथापटेऽपरोक्षेप्युक्तभानवान्घटोनपटाज्ञानकार्यादिः । चैतन्यंचा धिष्ठानतयासुखादिसाक्षित्वेनचेदानीमप्यपरोक्षमितिनासिद्धिः । शंखत्वादा वऽपरोक्षेपिभासमानंपीतत्वादिकंनतदज्ञानकार्यं । किंतुश्वेतत्वाज्ञानकार्यादिक मितिनव्यभिचारः । अत्राप्यापरोक्ष्यस्याज्ञानविरोधित्वात्सतितस्मिन्नज्ञानां गीकारेव्याघातः । एवमुत्तरत्रापिविपक्षेबाधकमुन्नेयं । विमतंनात्मन्यध्यस्तं ।**

त्वांगीकारेणायंघटइत्यादावधिष्ठानत्वेनप्रमितचैतन्यस्यैवनिर्देशादितिभावः । ननुशंखत्वेअपरोक्षेपिअनिषेध्यत्वेनपीतःशंख इत्यत्रसाक्षाद्भासमानंपीतत्वंशंखत्वाज्ञानकार्यंभवत्येवेतिपीतत्वेसामान्यव्याप्तेर्व्यभिचारइत्यतआह ॥ शंखत्वादाविति ॥ तदिति ॥ शंखत्वेत्यर्थः ॥ श्वेतत्वेति ॥ श्वेतत्वंचनापरोक्षतयाभासतइत्याशयः । अप्रयोजकतापरिहारायाह ॥ अत्रापी ॥ १५१ ॥

ति ॥ आपरोक्ष्यस्य अधिष्ठानापरोक्ष्यस्य । आत्मनि शुद्धे ॥ तत्तत्वेति ॥ शुद्धात्मतत्वसाक्षात्कारवान्यईशःशबलःशुका दिजीवन्मुक्तश्च तयोर्याप्रवृत्तिःपालनभिक्षाटनशिष्यबोधनादिरूपा तद्विषयत्वादित्यर्थः । तत्र पटे । ननुशंखगतंयच्छंखत्वंत त्साक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयमपिपैत्यंशंखेअध्यस्तमितिपैत्येव्यभिचारइत्यतआह ॥ शंखइति ॥ शंखतत्वेति ॥ श्वेतत्वेत्य र्थः । शंखतत्वंचनशंखत्वं किंतुश्वैत्यमेव अतोहेतोरेवा(भावा)नागमनान्नव्यभिचारइतिभावः । "नचमायाविनामायादृश्यते 301

**तत्तत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वात् यदेवं तदेवं यथापटसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयोघटो नतत्राध्यस्तः । नचासिद्धिः । ईशजीवन्मुक्तयोरात्मसाक्षात्कारवतोरपिजगद्रक्षणभिक्षाटन शिष्यबोधनादौप्रवृत्तेः । शंखेध्यस्तमपिपीतत्वंनशंखतत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयइतिनव्य भिचारः । विमतंनेश्वरमायाकल्पितं तंप्रत्यपरोक्षत्वात् यदेवंतदेवं यथाचैत्रंप्रत्यपरोक्षोघटोनचै त्रमायाकल्पितः । विमतंनजीवकल्पितं तस्मिन्सुषुप्तेप्यवस्थितत्वात् आत्मवत् नचाऽसिद्धिः**

विश्वमीश्वरः । सदापश्यतितेनेदंनमायेत्यवधार्यता" मितिप्रमाणोक्तानुमानमाह ॥ विमतमिति ॥ ननुजीवेसुप्तेअहमर्थपर्य तंजगद्विलयांगीकारादसिद्धिरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ सुषुप्तौजगद्विलयांगीकारेपुनरुत्थानानंतरंपूर्वस्मिन्दिनेयंघटम हमद्राक्षंसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । तदप्रामाण्येबौद्धोक्तक्षणिकत्वनिरासोपायाभावेनक्षणिकवादापातात् । अप्रामा

ण्यस्यबाधकैकोन्नेयत्वेनप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्येबाधकाभावाच्चेत्याह ॥ प्रत्यभिज्ञानादित्यादिना ॥ यदिसुषुप्त्यवस्थायांजगद्विल यमंगीकृत्यासिद्धिःशंक्यते तर्ह्यस्यसुप्त्यनंतरंपुनरुद्बोधोनस्यात् । उद्बोधकानिष्टसंस्कारादेर्नाशादित्याह ॥ अदृष्टादेरपीति ॥ सामान्येनेति ॥ सामान्यतआत्मव्यतिरिक्तंकिंचिदनात्मभूतंसत्यमस्तीत्यत्रइत्यादीत्यनुमानानिद्रष्टव्यानीत्यन्वयः ॥ आ त्मान्येति ॥ तथाचात्मान्यस्मिन्ननात्मनिकुत्रचिन्नास्तीतिप्राप्त्याआत्मान्यदनात्मभूतंकिंचित्सत्यभूतमितिहृदयं । ज्ञेयत्वादौ

प्रत्यभिज्ञानात् तस्यात्यंताप्रामाण्येचक्षणिकवादापातात् । बाधकाभा
वाच्च । अदृष्टादेरप्यभावेनपुनरुद्बोधायोगाच्च । सामान्येनानात्मसत्यत्वे,
मिथ्यात्वंनात्मान्यसर्ववृत्ति[1] मिथ्यामात्रवृत्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत् ।
आत्मापरमार्थसदन्यः परमार्थसद्भावान्योवा पदार्थत्वात् अनात्मवत् ।

मिथ्याभूतरूप्यादिवर्तिनिआत्मान्यसर्ववस्तुवृत्तिनिव्यभिचारवारणायहेतौमात्रपदं । मात्रपदेनसत्यवृत्तित्वव्यावृत्तिः अभावद्वै तांगीकारेणात्मनः ॥ [1]परमार्थसद्भावान्यत्वस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनतास्यादतआह ॥ [2]परमार्थसद्भावान्यइति ॥ आ भ्यामनुमानाभ्यामात्मव्यतिरिक्तस्यकस्यचिदनात्मनःपरमार्थसत्वंपरमार्थसद्भावत्वंचलब्धमितिहृदयं । दृष्टांतेअनात्मनिपरमा



१ परमार्थसन्योऽभावःतदन्यत्वेत्यर्थः । २ परमार्थसन्योभावःतदन्यइति । १ सर्वशब्देनासदसत्त्वग्रहणं अन्यथाऽसति [illegible]

र्थसद्भावभूतब्रह्मान्यत्वमस्तीतिद्रष्टव्यं ॥ यावदिति ॥ अनेनचानुमानेनानात्मनअव्याकृताकाशवर्णप्रकृत्यादेर्यावदात्मस्वरूपमनुवर्तमानत्वोक्त्यात्रैकालिकनिषेधरूपमिथ्यात्वाभावसिद्धिः । अभावमादायसिद्धसाधनतावारणायाह ॥ यावदिति ॥ सिद्धसाधनतावारणायैवाह ॥ स्वेति ॥ स्वप्रतियोगीति ॥ मायिमतेस्वात्मतत्वसाक्षात्कारेणबंधोनिवर्ततइत्यंगीकृतं । ज्ञानेनबंधनिवृत्तिदशायांचसर्वस्याप्यनात्मनोबाध्यत्वंचांगीकृतं । तदानींबंधनिवृत्तिसमानात्मकालीनोऽबाध्यःकश्चनानात्मास्तीति 303

आत्मायावत्स्वरूपमनुवर्तमानानात्मवान् यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभावरूपानात्मवान्वा स्वज्ञानाबाध्यानात्मवान्वा स्वज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मवान्वा पदार्थत्वाद्भावत्वाद्वाघटवत् । विमताबंधनिवृत्तिःस्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानाबाध्यानात्मसमानकालीना उक्तज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमानकालीनावा बंधनिवृत्तित्वात् निगडबंधनिवृत्तिवदित्यादीनिद्रष्टव्यानि । विशिष्यानात्मसत्यत्वेतु

साध्यते । तथाहि । स्वशब्दनिर्दिष्टाबंधनिवृत्तिः तस्याःप्रतियोगीबंधः तस्यविषयःकर्मीभूतोबंध्यइतियावत् । एतादृशआत्माजीवः तद्विषयकंयज्ज्ञानंआत्मतत्वसाक्षात्कारः । तेनाबाध्योयोऽनात्मा तत्समानकालीनेत्यर्थः ॥ निगडेति ॥ निगडबंधनिवृत्तिप्रतियोगिनिगडबंधविषयापराधिपुरुषविषयकज्ञानाबाध्यघटाद्यनात्मसमानकालीनत्वंनिगडबंधनिवृत्तावस्तीत्यर्थः । बंधनिवृत्तेरात्मतत्वसाक्षात्काराबाध्याभावरूपानात्मसमानकालीनत्वमादायसिद्धसाधनतावारणायाह ॥ उक्तेति ॥ स्वप्रतियोगि

1 क्षणिकत्वादिरूपेणात्मधियो क्षणिकत्वादिधीबाध्यत्वात् बाधवारणाय स्वविषयकेति । २

विषयिकेत्यर्थः । आत्मधीः चरमसाक्षात्कारः ॥ स्वेति ॥ स्वशब्देनआत्मधीः तद्विषयःआत्मा तद्विषयिणीयाधीःस्वयमेव त द्बाध्यास्वयंधीरेव कतकरजोवदितिपरेणांगीकृतं । बाध्यानभवतीतिचास्माभिःसाध्यते । तथाचानेनविशिष्यात्मधीरूपानात्म सत्यत्वसिद्धिरितिज्ञेयं । भ्रमहेतुरज्ञानादिः । स्वशब्देनाज्ञानं तत्कार्योयोभ्रमोजगद्भ्रमः तदधिष्ठानंयद्ब्रह्म तज्ज्ञानबाध्यइति परेणांगीकृतं तदभावस्त्वस्माभिःसाध्यतेइत्यवधेयं । भ्रमकत्वात् । भ्रमजनकत्वात् ॥ काचादिरिति ॥ स्वशब्देनकाचादिः तत्कार्योयोरजतभ्रमः तदधिष्ठानशुक्तिज्ञानबाध्योनभवतीत्यर्थः । नन्वेवंचेच्छुक्त्यज्ञानेव्यभिचारः । भ्रमकत्वेसत्यपिशुक्त्यज्ञा



आत्मधीःनस्वविषयविषयकधीबाध्या धीत्वात् शुक्तिधीवत् । [2]आत्माधिष्ठानकभ्रम
हेतुः[3]नस्वकार्यभ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यः । भ्रमक(हेतु)त्वात् यदेवंतदेवं यथाशुक्त्य
धिष्ठानकभ्रमहेतुःकाचादिः।शुक्त्यज्ञानमपिपक्षतुल्यं ।[4]ब्रह्मान्यदनादि परमार्थसत्

नकार्यभ्रमाधिष्ठानभूतशुक्त्यज्ञानबाध्यत्वेनसाध्याभावादित्यतआह ॥ शुक्त्यज्ञानमपीति ॥ एतावंतंकालंशुक्त्यज्ञानमासी दित्यनुभवेनाज्ञानस्यसत्यत्वसिद्धेःस्वकार्यभ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वाभावोप्यस्माभिःसाध्यतेइतितस्यापिपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचा रइत्यर्थः॥ब्रह्मान्यदनादीति ॥ "जीवईशोविशुद्धाचित्भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः। अविद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादय" इतिश्लो कोक्तमनादिजातमित्यर्थः।अनादित्वेप्यध्यस्तत्वमेवास्तुइत्यप्रयोजकतायामाह।।दोषेति।।स्वाध्यासात्पूर्वमनादित्वादेवसतोपीत्य 

2 एतच्च शुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुत्वेनाज्ञानस्यादेः पक्षत्वे सिद्धसाधनवारणाय । 3 शुक्तिकायां रूप्यभ्रमहेतोश्चाकचक्यादेः धयादौ बाध्यत्वदर्शनेन व्यभिचारवारणाय स्वकार्येति ॥

4 अत्रानादिपदेन अनादिभावो विवक्षितस्तेन ध्वंसप्रतियोगित्वस्योपाधित्वनिरासः । पक्षात्मावृत्तेः॥

र्थः॥अनादीति॥ब्रह्मज्ञानानिवृत्तेःसत्वेनानाद्यध्यस्तत्वमित्यंगीकारेब्रह्मणोप्यनादित्वाविशेषादनाद्यध्यस्तत्वंस्यात् तथोत्तरत्रत न्निवर्तकाभावादनंताध्यस्तत्वंचस्यादित्यर्थः॥कालादीति॥अनेनकालादेर्यावद्ब्रह्मस्वरूपवर्तमानत्वोक्त्याऽबाध्यत्वसिद्धिः । पक्षे हेतूपपादनायवेदैकगम्यमित्युक्तं । आदिपदेनब्रह्मग्रहणेसिद्धसाधनतापरिहारायब्रह्मान्यदित्युक्तं । दोषाजन्यज्ञानविषयत्वोपपाद नायसाक्षिवेद्यमित्युक्तं । साक्षिरूपज्ञानस्यनित्यत्वेनदोषाजन्यत्वादितिभावः । बाधकज्ञानस्यदोषाजन्यत्वात्तत्प्रतिनिषेध्यत्वेनसा



अनादित्वात् ब्रह्मवत् । दोषजन्यज्ञानात्पूर्वंसतोप्यनादेरनाद्यध्यस्तत्वेब्रह्माप्यनाद्यनंताध्यस्तं
स्यात् । ब्रह्मकालाद्यसंबद्धंनावतिष्ठते पदार्थत्वात् । घटवत् । ब्रह्मान्यद्वेदैकगम्यंधर्मादिपरमार्थ
सत् । श्रुतितात्पर्यविषयत्वाद्ब्रह्मवत् । साक्षिवेद्यंसुखादिपरमार्थसत् अनिषेध्यत्वेनदोषाजन्यज्ञा
नंप्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् । आत्मवत् । विमतंपरमार्थसत् स्वविषयकसाक्षात्कारात्पूर्वंभावित्वात्
आत्मवत् नचाऽसिद्धिः त्वन्मतेपिप्रतिकर्मव्यवस्थार्थंस्वविषयसाक्षात्कारात्पूर्वंघटादेर्भावात् ।

क्षाद्विषयेरूप्येव्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनेति। इदंरूप्य(रजतमि)मितिज्ञानंप्रत्येवसाक्षादनिषेध्यत्वेनविषयेरूप्येतद्वारणायदो षाजन्यज्ञानंप्रतीत्युक्तं । इदंरूप्य(रजत)मित्यस्यचदोषजन्यत्वान्नव्यभिचारः । व्यवसायद्वाराऽनुव्यवसायंप्रतिविषयेरूप्येतद्वार णायसाक्षादित्युक्तं । विमतं घटादिरूपंविश्वं ॥ त्वन्मतइति ॥ घटज्ञानस्यघटएवकस्माद्विषयः पटोपिकिंनस्यादितिशंकायां प्रतिकर्मव्यवस्थासिध्यर्थंघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वात्घटज्ञानस्यघटविषयकत्वमित्येवमिंद्रियसंनिकर्षार्थंघटादिसाक्षात्कारात्पूर्वम

पिघटादेर्विद्यमानत्वमावश्यकत्वं । स्वविषयकसाक्षात्कारश्चाध्यासरूपएव । तथाचततःपूर्वमपिविद्यमानस्यघटादेरधिष्ठाना दिवत्स(त्य)त्वमेवसिध्यतीत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तेति ॥ मायावादिनाहिघटादेरन्यत्रासत्वस्यसिद्धत्वात्स्वयंयत्रा स्तितत्रापितदत्यंताभावोऽस्तीत्युच्यते । तद्विरोधितयाऽस्माभिःसाध्यते । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्र तियोगिकोयोत्यंताभावः सएवैतद्घटसमानकालीनइतिपरेणोच्यते । अस्माभिस्त्वेतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रतियोगिकाभाव

अन्योन्याभा(वातिरि)वव्यतिरिक्तैतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रतियोगिकाभाव
त्वंएतद्घटसमानकालीनावृत्ति । अन्योन्याभावव्यतिरिक्तैतद्घटसमानाधिकरणै
तद्घटप्रतियोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात् । एतद्घटप्रतियोगिकप्रागभावत्ववदित्याद्यू
ह्यं । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपक्षेव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेतिविशेषणीयं ।

त्वंएतद्घटसमानकालीनोयोऽत्यंताभावःतदवृत्तीत्युच्यते । एतद्घटात्यंताभावएवैतद्घटसमानाधिकरणएतद्घटसमानकालीनश्च नभवतीतियावत् । एवंचस्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपसत्वसिद्धिः । अन्योन्याभावातिरिक्ते त्यभावविशेषणं । एतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रतियोगिकाभावःअन्योन्याभावोपिभवति । कपालमेतद्घटोनेतिप्रतीत्याएतद्घ टान्योन्याभावस्यकपालेएतद्घटसमानाधिकरणत्वात् सचैतद्घटसमानकालीनोपिभवति । एवंचैतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रति


366

योगिकाभावत्वंएतद्धटसमानकालीनावृत्तीतिसाधनेएतद्धटान्योन्याभावत्वमादायबाधःस्यात् । अतोन्योन्याभावातिरिक्तेति । तावत्युक्तेतंत्वादौएतद्धटप्रतियोगिकात्यंताभावस्तावदस्ति सचान्योन्याभावातिरिक्तएतद्धटसमानकालीनश्च एतद्धटस्यतंत्वादावेतद्धटात्यंताभावस्यचसमानकालीनत्वात् । एवंचैतद्धटप्रतियोगिकाभावत्वंएतद्धटसमानकालीनावृत्तीतिसाधनेतंत्वादिनिष्ठैतद्धटात्यंताभावमादायबाधःस्यात् । अतएतद्धटसमानाधिकरणेत्युक्तं । तंत्वादिनिष्ठैतद्धटात्यंताभावस्यैतद्धटसमानाधिकरणत्वाभावान्नबाधः । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणनिष्ठधर्मत्वमित्येतावत्युक्तेकपालरूपादिकमन्योन्याभावातिरिक्तमेतद्धटसमानाधिकरणमेतद्धटसमानकालीनंचभवति । एवंचकपालरूपत्वेएतद्धटसमानकालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् । अतः अभावत्वमित्युक्तं । तावत्युक्तेअन्योन्याभावातिरिक्तेकपालेएतद्धटसमानाधिकरणोयःपटात्यंताभावः सएतद्धटसमानकालीनश्चभवति । तथाचतन्निष्ठेपटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् अतएतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तं । नन्वेतद्धटप्रतियोगिपदेनैवकपालरूपत्वमादायबाधस्यपरिहृतत्वादेतद्धटप्रतियोगिकनिष्ठधर्मत्वमित्येवास्तु अभावत्वमित्येतत्किमर्थमितिचेदुच्यते । एतद्धटसमवायोद्विनिष्ठत्वेनकपालेएतद्धटसमानाधिकरणःस्वप्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियोगिकश्चभवति । तद्वृत्तियदेतद्धटकपालसमवायत्वंतदादायबाधःस्यात् । तस्यैतद्धटसमानकालीनोयःएतद्धटसमवायःतद्वृत्तित्वात् । अतोभावत्वमित्युक्तं । नन्वेवंचेत्पुनर्बाधः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपक्षेसंयोगेनसंबंधेनघटवतिभूतलेसमवेतत्वावच्छिन्नघटोनास्तीतिप्रतीत्याऽन्योन्याभावातिरिक्तःभूतलादावेतद्धटसमानाधिकरणःयःएतद्धटात्यंताभावःअसमवेतत्वरूपव्यधिकरण

307

368

धर्मावच्छिन्नत्वाद्यत्यंताभावः सएतद्धटसमानकालीनश्चभवति । एवंचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमान
कालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् । अतोऽन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नैतद्धटात्यंताभाव
त्वमितिविशेषणीयं । अतोनबाधः । हेतावाद्यविशेषणत्यागेएतद्धटान्योन्याभावत्वेएतद्धटसमानकालीनान्योन्याभाववृत्तिनि
हेतोर्व्यभिचारःस्यात् । अतआद्यमन्योन्याभावातिरिक्तेत्यभावविशेषणं । तावत्युक्तेतंत्वादिनिष्ठैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमा
नकालीनतंतुनिष्ठैतद्धटात्यंताभाववृत्तिनिहेतोर्व्यभिचारःस्यात् । अतएतद्धटसमानाधिकरणेतिद्वितीयंविशेषणं । एतावत्युक्तेए
तद्धटसमानाधिकरणैतद्धटसमानकालीनकपालरूपवर्तिनिकपालरूपत्वेव्यभिचारःस्यात् । अतएतद्धटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वा
दित्युक्तं । तावत्युक्तेएतद्धटसमानाधिकरणात्यंताभाववृत्तिनिपटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनपटात्यंताभाववृत्तिनिचव्य
भिचारःस्यात् । अतएतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तं । एतावत्युक्तेएतद्धटकपालसमवायोद्विनिष्ठत्वेनकपालेएतद्धटसमानाधिकरणःस्व
प्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियोगिकश्चभवति । तद्वृत्तिनिएतद्धटकपालसमवायेएतद्धटसमानकालीनोयःएतद्धटसमवायःतद्वृत्तिनि
व्यभिचारःस्यात् । अतःअभावेत्युक्तं । तावत्युक्तेप्रमेयत्वेएतद्धटसमानकालीनयत्समवेतादिवर्तिनिव्यभिचारःस्यात् । अतो
मात्रपदं । एतावत्युक्तेसमवेतत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनोयःसमवेतत्वावच्छिन्नैतद्ध
टात्यंताभावःतद्वृत्तिनिव्यभिचारःस्यात् । अतोव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यपिविशेषणंदेयं । दृष्टांतेपटप्रागभावत्वेएतद्धटसमा
नकालीनोयःपटप्रागभावः तद्वृत्तित्वेनसाध्यवैकल्यंस्यात् । एतद्धटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वाभावेनसाधनवैकल्यंचस्यात् । अत

एतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तमितिसंप्रदायगम्यानिपदानांकृत्यानिद्रष्टव्यानि ॥ अनेनचेति ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटसमानकालीनाभावस्यनिषेधेस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावरूपसत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ अत्रचेति ॥ सामान्येनात्मसत्यत्वेविशिष्यानात्मसत्यत्वेचोक्तानुमानेष्वित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ असदिति ॥

अनेनचस्वसमानाधिकरणःस्वसमानकालीनःअन्योन्याभावव्यतिरिक्तोयोऽभावःतद्प्रतियोगित्वरूपसत्वसिद्धिः । अत्रचाऽनुकूलतर्कोवक्ष्यंतइतिनोपाध्याभाससाम्यादिशंका । तथाच “असत्प्रातीतिकान्यत्वात्प्रमाणविषयत्वतः । अर्थक्रियाकारितादेर्विश्वंसत्य”मितिस्थितं”॥ ७ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः॥१९॥ किंच “विश्वंसत्यं”यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघं”याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्य” इत्यादिश्रुतिभिः। “असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वर” मित्यादिस्मृतिभिः “नाभावउपलब्धेः,वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदि”[1] त्यादिसूत्रैश्चबाधितादृश्यत्वादयः । नचायंप्रत्यक्षप्राप्तानुवादः त्वन्मतेसन्घटइत्यस्यसदर्थस्यव्यावृत्तघटाद्यन्यानुवृत्तब्रह्मत्वेनघटादिसत्वस्याऽप्राप्तेः ।

अनेनप्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वादित्यनुमानसंग्रहः ॥ प्रमाणेति ॥ अनेनानिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वादित्यनुमानसंग्रहः । आदिपदेनारोपितमिथ्यात्वकल्पकरहितत्वाद्यनुमानानांसंग्रहःकृतइतिज्ञातव्यं ॥ ७ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधविवरणं ॥ ७ ॥ १९ ॥ विश्वमिथ्यात्वानुमानस्यागमबाधमप्याह ॥ किंचेति ॥ प्रत्यक्षप्राप्तेति॥

1 स्वप्नशब्देनात्र स्वप्नगजादिगतं ~~सत्यत्व~~ जाग्रत्त्वं गृह्यते ॥

309

प्रत्यक्षप्राप्तसत्यत्वेत्यर्थः । व्यावृत्तंअननुवृत्तं यद्धटादितदन्यद्यदनुवृत्तंब्रह्मतत्त्वेनतत्स्वरूपत्वेनपरमतेघटोनित्यइत्यादिष्विव सन्घटइत्यत्रघटेसत्त्वंनप्रतीयते किंत्वधिष्ठानभूतसद्ब्रह्मानुवेधमात्रमित्यंगीकारेणघटःसन्नित्यादिप्रत्यक्षेणघटादिषुसत्यत्वस्याप्राप्तेःश्रुतेरनुवादकत्वायोगइत्यर्थः ॥ यच्चिकेतेत्यादीति ॥ "विश्वंसत्य" मित्यत्रसत्यत्वमात्रस्यप्रत्यक्षप्राप्तत्वसंभावनयाकथंचिदनुवादकत्वशंकायामपि "यच्चिकेते" त्यादिवाक्यद्वयेनतच्छंका । अत्रेश्वरस्यसत्यजगत्स्रष्टृत्वोक्तेः तस्यचप्रत्यक्षाद्यवेद्यतया प्राप्त्यभावात्तत्प्रतिपादकश्रुतिद्वयस्यनानुवादकत्वमितिभावः । "विश्वंसत्य" मित्यस्याःश्रुतेःकथंचिदनुवादकत्वेपि"यच्चिकेते"

यच्चिकेतेत्यादिवाक्यद्वयेईश्वरस्यमानांतराप्राप्तसत्यजगत्स्रष्टृत्वस्यैवोक्तेश्च । पृथिवीइतरभिन्ना नहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादाविवएकदेशेविधेयसिद्धावपिविश्वमात्रेतदसिद्ध्यानुवादकत्वाच्च । अनुवादकत्वंहिवाक्यस्यनज्ञातज्ञापकत्वमात्रं

त्यादिश्रुतिद्वयस्यतावन्नानुवादकत्वमित्यंगीकृत्योक्तं इदानीं "विश्वंसत्य" मित्यस्याअपिश्रुतेर्नानुवादकत्वमस्तीत्याह ॥ पृथिवीति ॥ यथापृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रैकदेशघटाद्यवच्छेदेनेतरभेदस्यप्रत्यक्षेणसिद्धावपिपृथिवीत्वावच्छेदेनसर्वत्रासिद्ध्यानुमान(स्यनानु)स्याननुवादकत्वं यथाच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी" त्यत्र "ब्राह्मणोनहंतव्य" इत्यादिनाब्राह्मणादावेकदेशेहिंसाभावस्य सिद्धावपिभूतपदोक्तप्राणिमात्रेतदसिध्यानहिंस्यादितिवाक्य(स्यनानु)स्याननुवादकत्वं तथेहापिविश्वंसत्यमित्यत्रविश्वैकदेशघ

टाद्यवच्छेदेनप्रत्यक्षेणसत्त्वग्रहेपिविश्वत्वावच्छेदेनप्रत्यक्षेणतदग्रहात्तदयोग्येषुधर्मादिषुश्रुत्यासत्यत्वबोधनान्नविश्वंसत्यमित्यस्याःश्रुतेरनुवादकत्वमित्यर्थः । ज्ञातज्ञापकत्वमात्रमित्यत्रमात्रशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ सिद्धंधर्म्यंशमुद्दिश्यासिद्धविधायकस्य "दध्नाजुहोती" त्यस्याप्यनुवादकत्वमापद्येतेत्यर्थः ॥ ज्ञातमात्रेति ॥ तथाचधर्म्यंशस्यसिद्धत्वेपिअधिकस्याज्ञातस्यदधिरूपगुणस्यापितत्रविधानान्नज्ञातमात्रज्ञापकत्वमस्तीतिनातिप्रसंगइत्यर्थः । एवंचप्रकृतेपिविश्वंसत्यमित्यादेर्नज्ञातमात्रज्ञापकत्वं "आपश्चनप्रमिनंती" तिवाक्यशेषेणविश्वसत्यत्वस्यसमस्तदेवताप्रमितिविषयत्वस्यासिद्धस्यापिकथनादि

**अतिप्रसंगात् किंतुज्ञातमात्रज्ञापकत्वं। एकशाखास्थविधिवाक्यैकार्थशाखांतरस्थविधिवाक्यस्य पुरुषांतरंप्रतीवयेनपुंसावादिविप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेणविश्वसत्यतानिर्णीतातंप्रत्यऽर्थवत्त्वाच ।[1]**

तिभावइतिसंप्रदायः । इतोपिविश्वंसत्यमित्यादेर्नज्ञातज्ञापकत्वेनवैयर्थ्यमित्याह ॥ एकशाखेति ॥ "प्रातस्संध्यामुपासीते" तिऋग्वेदशाखागतंवाक्यंतत्समानार्थकमपियजुश्शाखागतं "प्रातस्संध्या" मितिवाक्यंनव्यर्थं ऋक्शाखाध्यायिनंप्रतिव्यर्थत्वेपियेनपुंसाऋक्शाखाध्ययनंनकृतंतंप्रत्यर्थवत्त्वांगीकारात् । एवंप्रत्यक्षेणविश्वसत्यतायेननिर्णीता वादिविप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशंकनात् तंप्रतिविश्वंसत्यमितिवाक्यस्याऽर्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः । एकशाखेत्युक्त्यापूर्वमीमांसान्यायःसूचितः ।

न्या. श्री. २७ तथाहि । द्वितीयाध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । "शाखांतरेषुकर्मभेदःस्या" दित्यत्रनानाशाखाम्नातंअग्निहोत्रादिकंकर्मभिद्यते न

[1] एतच्च विशेषादर्शनकालीनसंशयस्य तत्सामग्र्याश्च प्रतिबंधकत्वमिति अभिप्रेतोऽनल्पः ॥

त्वेतिसंशयेअविशेषेणपुनःश्रुतिरूपाभ्यासस्यकर्मभेदाभावेवैयर्थ्यापत्तेःकर्मभिद्यतइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुपुनःश्रुत्याशाखांतरोक्तमेवकर्मविधीयतइतिसिद्ध्यति नतुकर्मभेदः तर्हिवैयर्थ्यमितिनशंकनीयं शाखाभेदानामध्येतृभेदनियतत्वेनविहितस्यापिविधानंपुरुषांतराधिकारेणसंभवत्येवेतितस्यैवकर्मणोविधानेपिनवैयर्थ्यमिति । नन्वेवंरीत्यासर्वत्रानुवादमात्रोच्छेदप्रसंगःस्यादित्यतः "सर्वाविवादस्थलएवकथंचिदनुवादकत्व" मितिभगवत्पादवाक्यंहृदिनिधायाह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ अतएवेति ॥ सर्वाविवादस्थलएवानुवादकत्वस्यसावकाशत्वेनयत्रविवादस्तत्रतस्यादोषत्वादेवेत्यर्थः ॥ देहेति ॥ देहातिरिक्तात्मेत्यर्थः ॥

[1]अनुवादकत्वंतुसर्वाविवादस्थलेसावकाशं । अतएवत्वयापिबृहदारण्यकभाष्येदेहान्यात्मबोधिकायाः "अस्तीत्येवोपलब्धव्य" इतिश्रुतेःप्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वमाशंक्यवादिविप्रतिपत्तिदर्शनादित्यादिनातत्परिहृतं ।

317

अस्तीति ॥ देहातिरिक्तोस्तीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्राप्तेति ॥ ममदेहइतिप्रत्यक्षेणदेहात्मभेदस्यसिद्धत्वादित्यर्थः । इत्यादिना सिद्धांतभाष्येण । किंचविश्वंसत्यमितिश्रुतेर्नानुवादकत्वं । यथाहितवमतेसन्घटःसन्पटःसद्धटज्ञानंसतत्सुखस्फुरणमित्यादिप्रत्यक्षेणात्मसत्यत्वस्यप्राप्तेरात्मसत्यत्वप्रतिपादिकायाःसत्यआत्मेत्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यंस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थंप्रत्यक्षेणवर्तमानकालएवसत्ताग्रहणात्वर्तमानकालमात्रेसत्ताग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रतिपादकत्वमंगीकृतं ।एवं



[1] सर्वाविवादस्थलानि च "अग्निर्हिमस्य भेषजं, अस्या मोषधयो जायन्ते, अग्निरेनां स्वदयती" त्यादीनि ।

प्रकृतेवयमपिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेणविश्वसत्यत्वस्यप्राप्तत्वाद्विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यंस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थंवर्तमानकालमा त्रेसत्ताग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रतिपादकत्वमंगीकुर्मोतोनदोषइत्याह ॥ इहापिश्रुतेरिति ॥ विश्वंसत्यमि त्यादिकायाइत्यर्थः । अत्रपूर्वतंत्रसिद्धोदृष्टांतउक्तः ॥ द्वयोःप्रणयंतीत्यादिना ॥ सप्तमाध्यायेतृतीयपादेचिंतितं । "सौकंतु प्रणयनमवाच्यंहीतरवदि" त्यत्रचातुर्मास्येषुयज्ञेषुवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरसंज्ञकपर्वचतुष्टयमस्ति । मासानामेव पर्वसंज्ञा तत्र "द्वयोःप्रणयंती" तिश्रूयते मध्यस्थयोर्द्वयोःपर्वणोःप्रणयंतिगार्हपत्यादाहवनीयंप्रत्यग्निर्नेतव्यइत्यर्थः । चातुर्मा

7-3-19 द्वयोःप्रणयंतीतिवाक्यस्यावैयर्थ्यायचातुर्मास्यमध्यपर्वणोश्चोदकाप्राप्तप्रणयनां तरप्रापकत्ववत्इहापिश्रुतेरवैयर्थ्यायतत्सत्यमित्यादिश्रुतिवत्वर्तमानमात्रग्रा हिप्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रापकत्वाच्च । अन्यथाआत्मनआनं दत्वश्रुतिरपिसुखंसुप्तोऽस्मीतिप्रत्यक्षप्राप्ताऽतात्त्विकानंदत्वानुवादिनीस्यात्[1] ।

स्यंचकर्मदर्शपौर्णमासाख्यकर्मप्रकृतिकं तत्रचातुर्मास्यपर्वणांमध्येमध्यस्थयोर्द्वयोःपर्वणोरुच्यमानमग्निप्रणयनंकिंदर्शपौर्णमास धर्मकंउतापूर्वंतद्विलक्षणमितिसंशयेचातुर्मास्यानांदर्शपौर्णमासप्रकृतिकतयाचोदकप्राप्तत्वेनतदीयांगकलापयुक्ततयाचोदकप्राप्त प्रणयनप्रापकत्वमेवेतिपूर्वपक्षेद्वयोःपर्वणोरग्निप्रणयनस्यदर्शपौर्णमासप्रकृतिकतयासिद्धत्वेनपुनर्द्वयोःप्रणयंतीत्यस्यवैयर्थ्यापत्ते स्तदवैयर्थ्यायचोदकाप्राप्तांगकलापयुक्तापूर्वप्रणयनप्रतिपादकत्वमेवेतिसिद्धांतितं तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विश्वंस

1 सुप्तौ स्वरूपानन्दो गृह्यते । स्वरूपं च तदा ज्ञानोपहितमेवेति मेव साक्षिविषय इति सौषुप्तिकानन्दस्यातात्त्विकत्वमिति भावः ।

सौ भिकन्तु
363

त्यमित्यादेरपूर्वसत्यत्व(प्रापकत्वा)प्रतिपादकत्वाभावइत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ तथाचप्रत्यक्षाप्राप्तानंदत्वप्रतिपादकत्वंश्रुतेरंगीकार्यमितिभावः । तन्वेवमपूर्वविषयांतरदानेनसर्वत्रानुवादकत्वमात्रोच्छेदःस्यादित्यतआह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ (प्रमाणांतराप्राप्तापूर्वविषयांतरंयत्रनास्तितत्रानुवादकत्वंसावकाशमित्यर्थः ) । स्थलांतरेनुवादकत्वंसावकाशमित्यर्थः । दार्ढ्यहेतुत्वाच्चनानुवादकत्वंदोषायेत्याह ॥ निगमनवदित्यादिना ॥ पिपासितस्येतिहेतुगर्भं अत्यंततृषितत्वादेवएकप्रमाणोक्तौविश्वासा

अनुवादकत्वंतुअप्राप्तविषयांतराभावेसावकाशं। निगमनवत्तत्वमसीतिनवकृत्वोभ्यासवत्पिपासितस्यएकजलविषयकलिंगशब्दप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंप्लववत्त्व(न्मते)त्पक्षेप्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने "तमआसीदि" त्यादिश्रुतिवत्श्रुतेरैक्यतात्पर्येषड्विधलिंगवच्चप्रत्यक्षानाश्वासनिरासेनदार्ढ्यार्थत्वाच्च । अनुवादकत्वंतुयत्रदार्ढ्यंप्रागेवसिद्धंतत्रैव ।

भावादेकजलरूपार्थविषयकशब्दादिबहुप्रमाणापेक्षेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षसिद्धइति ॥ अहमज्ञइतिप्रत्यक्षसिद्धइत्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ त्वन्मतेतमश्शब्दस्यभावरूपाज्ञानपरत्वादितिद्रष्टव्यं । ऐक्यतात्पर्ये ऐक्यविषयकतात्पर्ये । नन्वेवंचेत्सर्वत्राप्यनाश्वासनिरासार्थत्वेनदार्ढ्यार्थत्वस्यवक्तुंशक्यत्वादनुवादकत्वमात्रोच्छेदइत्यतआह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ प्रागेवेति ॥ अना

श्वासपरिहारेणेत्यर्थः ॥ यथाषड्विंशतिरस्यवंक्रयइति ॥ नवमेध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । अग्निष्टोमीयपशौश्रूयते "षड्विंश -९-४-१-॥
तिरस्यवंक्रयःताआनुष्टयोच्यावयतादि" ति । अस्यायमर्थः । अग्निष्टोमीयपशोर्वंक्रयःपार्श्वस्थास्थीनिषड्विंशतिसंख्याकानि एकै
कस्मिन्पार्श्वेत्रयोदशानामवस्थितत्वात् ताश्चवंक्रीःअनुष्ठ्याऽनुक्रमेणगणयित्वेतियावत् उच्यावयतात्उद्धरतादिति । षड्विंशति
वंक्रिकपशुयुताग्नीषोमीयप्रकृतिकेऽश्वमेधेश्रूयते । "चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबंधोर्वंक्रीरश्वस्ये" ति । तथा "नचतुस्त्रिंशदितिब्रूया 318
त्षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिच । तत्रसंदेहः किंचोदकप्राप्तस्यषड्विंशतिरितिमंत्रस्यबाधोस्त्युतनेति । तत्राश्वमेधे "प्रकृतिव

तदुक्तं "बहुप्रमाणसंवादश्चदार्ढ्यहेतुरेवे"ति । किंचयथा "षड्विंशतिरस्यवंक्रय"
इतिमंत्रस्याऽश्वमेधेचोदकप्राप्तस्य "चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबंधो"रितिवैशेषिकमंत्रे
णाऽपोदितस्यप्रतिप्रसवार्थं "षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिवचनं तथाप्रत्यक्षप्राप्त
स्यजगत्सत्वस्याऽद्वैतश्रुत्याऽऽपाततोऽपोदितस्यप्रतिप्रसवार्थंसत्वश्रुतिःकिंनस्यात्

द्विकृतिःकर्तव्ये" तिचोदकेनषड्विंशतिरितिमंत्रप्राप्तौचतुस्त्रिंशदितिवैशेषिकमंत्रस्यप्रेषणपठितस्यबाधायोगाच्चोदकप्राप्तस्यैवबाध
इतिप्राप्ते "षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिप्रतिप्रसवसद्भावादपवादस्यापवादेपुनरुत्सर्गस्यैवावस्थितिरितिन्यायेनचोदकप्राप्तःषड्विंश
तिरस्येतिमंत्रएवप्रयोक्तव्यः । अतोनतस्यबाधः चतुस्त्रिंशदित्यस्यतुमंत्रस्यास्मात्प्रकरणात्स्थानांतरंप्रत्युत्कर्षःकार्यइतिसिद्धांतः ।
ननुषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनतुचतुस्त्रिंशदितीतीतरनिषेधकैवकारश्रवणेनचोदकप्राप्तमंत्रापवादकवैशेषिकमंत्रप्रतीतस्यबाध

कत्वमस्तु विश्वंसत्यमित्यादौतुनिषेधाश्रवणात्कथंप्रत्यक्षप्राप्तसत्यतापवादकनिषेधरहिताद्वैतश्रुतिबाधकत्वमित्यतआह ॥ दृश्यंतेहीति ॥ "असंयोगाल्लिट्कित्" इति" तिकित्वविधिसन्निधिपठितस्यनिषेधरहितस्य "मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वे" तिसूत्रस्य "नक्त्वासेडि" तिकित्वापवादकंप्रतियथाबाधकत्वं तथाविश्वंसत्यमित्यादेर्निषेधविधुरस्यापिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षापवादकाद्वैतकश्रुतिबाधकत्वंयुक्तमित्यर्थः । यथोक्तं "कित्वंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतं । मृडेत्यादिविधानंतुपुनरुज्जीवयत्यद" इति । क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य हि यस्मात्कित्वं निजंस्वाभाविकमेवास्ति ततोमृडेत्यादिनाक्त्वाप्रत्ययस्यकित्वकथनमयुक्तं तथापि

दृश्यंतेहि मृडमृदेत्याद्याःप्रतिप्रसवार्थविधयः । तस्मात् "धर्मिप्रमातृधर्मा
दिभेदान्नद्वैतगीर्वृथा । असिंहावाग्भिन्नशाखावाग्द्विप्रणयनादिवत्" अहिंसा

नक्त्वासेडितियत्कित्वंनिराकृतं तद्बाध(कभूतं)कंमृडेत्यादिविधानं अदःकित्वं पुनरुज्जीवयतीत्यर्थः । "स्वतएवकितःक्त्वायाः किद्वाचोऽनर्थकत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थित" मित्यपिपठंति । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षाविषयेधर्मिणिसत्यत्वबोधनायधर्मिभेदः विप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेणयेनसत्त्वंनगृहीतंतत्रतद्बोधनायप्रमातृभेदः प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वभि(न्नतात्विकस)न्नाव्यावहारिकसत्त्वरूपधर्मग्रहायधर्मभेदः आदिपदेनदार्ढ्यार्थत्वप्रतिप्रसवयोर्ग्रहणं । नहिंस्यादित्यहिंसावाग्वद्धर्मिभेदः भिन्नशाखावाग्वत्एकार्थकनानाशाखागतवाग्वत्प्रमातृभेदः द्विप्रणयनादिवत्धर्मभेदइतिविवेकः । 

प्रमाणं अबाधितार्थग्राहकमित्यर्थः ॥ तद्बाधइति ॥ विरुद्धयोर्द्वयोरप्यबाधितार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ नचेदिति ॥ प्रमितप्रमापकत्वाभावादित्यर्थः । अननुवादकत्वमेवदर्शयति ॥ श्रुतेरिति ॥ अननुवादकत्वोपपादनायप्रत्यक्षाप्राप्तेत्युक्तं । सदर्थत्वोपपादनायतात्विकसत्त्वेत्युक्तमितियथायोग्यंसंबंधोद्रष्टव्यः । प्रमाणस्याप्यप्रमाणप्राप्तानुवादकत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ येनभ्रमप्राप्तानुवादकत्वंप्रमाणस्यस्यादितिभावः ॥ यथेति ॥ द्वैतग्राहिप्रत्यक्षंअद्वैतश्रुतिविषयापहारकंयथानभवति 

किंचप्रत्यक्षंप्रमाणंचेत्तद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादेः नचेत्कथंसत्वश्रुतिरनुवादः । श्रुतेःसदर्थत्वाया
ऽननुवादकत्वायचप्रत्यक्षाऽप्राप्ततात्विकसत्वविषयकत्वोपपत्तेः । नहिप्रमाभ्रमयोरेकविषयता ।
किंच "यथानापहरेत्द्वैताभावश्रुत्यर्थमक्षधीः । तथानोपहरेद्द्वैतश्रुत्यर्थमपिदुर्बला"। प्रत्यक्षंप्रमाणत्वे
ननिश्चितंचेत्तद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादेः अनिश्चितंचेत्प्रत्यक्षंमिथ्यात्वश्रुतिविषयापहारइवसत्व
श्रुतिविषयापहारेप्यशक्तं स्वप्रामाण्यनिर्णयायश्रुतिसंवादापेक्षंसन्नश्रुत्यऽनुवादकत्वापादकं ।

दुर्बलत्वात् तथाद्वैतश्रुत्यर्थं भेदमपि नोपहरेत् नप्रापयेत् । कारिकार्थमेवाह ॥ प्रत्यक्षमित्यादिना ॥ पूर्वंप्रमाणत्वेदोषउक्तः इदानींतन्निश्चयेदोषउच्यतइतिभेदः । तदेवविशदयति ॥ स्वप्रामाण्येति ॥ नन्वेवंचेत्स्पार्शनप्रत्यक्षेणहिमभेषजत्वरूपोयस्तस्यगृहीतत्वात्तत्प्रतिपादकाग्निर्हिमस्यभेषजमितिश्रुतेरनुवादकत्वंसर्वसंमतंनस्यात् तत्रापिप्रत्यक्षस्यदुर्बलत्वेनाग्निर्हिमस्यभेषजमि

318

तिश्रुतिविषयापहारकंनभवति स्वप्रामाण्यनिर्णयायश्रुतिसंवादापेक्षंसत्नश्रुत्यनुवादकत्वापादकमितिवक्तुंसुशकत्वादित्यतआह ॥ अद्ध्यौष्ण्येति ॥ प्रमाणाप्रमाणयोरेकविषयकत्वाभावेनापूर्वताप्राप्त्याविधायकमेवतन्नानुवादकमितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ विश्वसत्यत्वश्रुतेःप्रत्यक्षप्राप्तसत्यत्वानुवादकत्वइत्यर्थः । ननुब्रह्मसत्त्वस्याप्राप्तत्वात्कथमनुवादकत्वमित्यतआह ॥ ब्रह्मसत्त्वस्येति ॥ लोकतइति ॥ सत्सुखस्फुरणमितिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । नचब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वंनप्रत्यक्षसिद्धमितिवाच्यं । स्फुरणत्वस्यैवब्रह्मत्वादितिभावः ॥ भ्रमेति ॥ यद्भ्रमाधिष्ठानंतत्सदितिदर्शनात्जगद्भ्रमाधिष्ठानंब्रह्मसदितित्वद्रीत्यानुमानेने

अद्ध्यौष्ण्यप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यानिश्चयेऽग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादिरप्यनुवादोनस्यादेव । अन्यथा"सत्यंज्ञानं नेहनाने"त्यादिश्रुतिरप्यऽनुवादिनीस्यात् ।ब्रह्मसत्वस्यलोकतोभ्रमाधिष्ठानत्वादिलिंगेनचविश्वमिथ्यात्वस्यचदृश्यत्वाद्यनुमानेनाऽवेदमूलप्रवाहानादिविज्ञानवादादिनाचप्राप्तेः । उक्ताहिमंत्राधिकरणेमंत्रलिंगप्राप्तबोधकस्यापितदर्थशास्त्रस्याऽनुवादकता ।

त्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादिकायानेहनानेतिश्रुतेरनुवादित्वमुपपादयति ॥ विश्वेति ॥ नन्वनादिश्रुतेःकथंवादिप्राप्तानुवादित्वमित्यतउक्तं ॥ प्रवाहानादीति ॥ यथोक्तं "अनादिकालतोवृत्तास्समयाहिप्रवाहत" इति । तस्यवेदमूलकत्वेवेदानुप्रवेशेनवेदस्यनतत्प्राप्तानुवादकत्वमतउक्तं ॥ अवेदमूलेति ॥ नन्वनु[redacted]प्राप्तानुवादकत्वंश्रुतेःकुत्रापिनदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ उक्ताहीति ॥ प्रमाणलक्षणे "तदर्थशास्त्रादि" तिसूत्रइत्यर्थः ॥ तदर्थेति ॥ तदर्थश्रुतिविनियोगार्थंयच्छास्त्रंतत्तदर्थशास्त्रं



मान

ब्राह्मणंतस्येत्यर्थः । "उरुप्रथस्वउरुतेयज्ञपतिःप्रथतामितिपुरोडाशंप्रथयतीति" श्रूयते तत्रउरुप्रथस्वेतिमंत्रविनियोजकंयत् "इतिपुरोडाशंप्रथयती" तिब्राह्मणवाक्यंतदनुवादकंनवेतिसंदेहेअननुवादकमेव अन्यथावैयर्थ्यापत्तेरितिप्राप्तेपुरोडाशप्रथनाभिधानरूपमंत्रगतलिंगेनपुरोडाशप्रथनरूपेऽर्थेउर्वीतिमंत्रविनियोगस्यसिद्धत्वात् "इतिपुरोडाशंप्रथयती" तिब्राह्मणरूपतदर्थशास्त्रस्यानुवादकत्वंयुक्तमित्यर्थः । तर्हिवैयर्थ्यमितिनवाच्यं । उच्चारणमात्रेणादृष्टार्थत्वादितिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयचरणेऽभि

उक्ताचत्वयैवेक्षत्यधिकरणेसदेवेत्यादिवाक्यस्यप्रधानपरत्वेसांख्यस्मृतिप्राप्तानुवादिता । किंचसत्वश्रुतेःसत्वप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्नसापेक्षानुवादत्वं निरपेक्षानुवादित्वंतुधारावाहिकज्ञानइवनाप्रामाण्यहेतुः । उक्तंहिनयविवेके "सापेक्षानुवादेहिनप्रमितिः नतुदैवादनुवादेधारावाहिकवदि" ति । उक्तंचवाचस्पत्ये "यत्रतुप्रमाणांतरसंवादःतत्रप्रमाणांतरादिवार्थवादादपिसोर्थःप्रसिद्ध्यति

हितं । उक्तंचशास्त्रदीपिकायां "यदिदृष्टार्थतैवस्यान्मंत्राम्नानमनर्थकं । प्रत्यायनाददृष्टंचेत्तदुच्चारणतोवर" मिति । अनुवादकत्वभियाश्रुतेरपूर्वार्थत्वंत्वयाप्यंगीकृतमित्याह ॥ उक्ताचेति ॥ एवमनुवादित्वमुक्त्वाब्रह्मपरत्वमुक्तमित्याशयः । किंचसत्त्वश्रुतेःसापेक्षानुवादित्वंवानिरपेक्षानुवादित्वंवा नाद्यइत्याह ॥ किंचसत्त्वश्रुतेरिति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ निरपेक्षेति ॥ धारावाहिकेति ॥ उत्तरज्ञानेनस्वार्थेविषयीकरणीये नपूर्वज्ञानापेक्षा । पूर्वज्ञानगृहीतार्थविषयकत्वमात्रेणानुवादकत्वंत्वस्ति तन्ना

प्रामाण्यकारणं तद्वदि(त्यर्थः)तिभावः । नप्रमितिःअप्रामाण्यं दैवादनुवादे निरपेक्षानुवादे धारावाहिकवत्प्रामाण्यमित्यर्थः । नचधारावाहिकस्थलेपिविशेषणज्ञानत्वेनपूर्वपूर्वज्ञानापेक्षेतिवाच्यं। आद्यविशेषणज्ञानस्यैकस्यैवउत्तरभाविसर्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः । अतोनिरपेक्षानुवादकत्वंधारावाहिकस्थलइतिसंप्रदायः । संवादः निरपेक्षानुवादकत्वं । अर्थवादात् अनुवादात् अनुवादवाक्यात् प्रसिद्ध्यतीति । तथाचप्रामाण्यमेवेतिभावः । निरपेक्षानुवादित्वमेवोपपादयति ॥ द्वयोरिति ॥ संवादसंवादिप्रमाणयोः परस्परानपेक्षयोरेवैकत्रार्थेप्रवृत्तेः । तत्रदृष्टांतःप्रत्यक्षेति ॥ प्रमात्रिति ॥ प्रमाणयोःपरस्परनिरपेक्षतयैवस्वार्थप्रति

**द्वयोःपरस्परानपेक्षयोःप्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थेप्रवृत्तेः प्रमात्रपेक्षयात्वनुवादत्वं प्रमाताह्यव्युत्पन्नःप्रथमंयथाप्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति नतथाऽऽम्नायतस्तत्रव्युत्पत्त्यपेक्षत्वादि" ति । किंचवादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वान्ननिष्प्रयोजनानुवादत्वं । सप्रयोजनानुवादत्वंतुविद्वद्वाक्यइवस्वार्थपरत्वाविरोधि । अतएवमीमांसकैर्विद्वद्वाक्यस्य** 328

पादकत्वान्नानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं प्रमात्रपेक्षयाप्राप्तमनुवादकत्वंतवस्त्वित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ प्रमाताहीति ॥ व्युत्पत्त्यनंतरमर्थावगमेतंप्रतिप्रत्यक्षादिसिद्धार्थबोधकतयानुवादकत्वंस्यादेवेत्यर्थः । तथाचनिरपेक्षानुवादित्वंत्वप्रामाण्यसाधकंनभवतीतिवाचस्पतेःसंमतमितिफलितोर्थः । किंचसत्त्वश्रुतेर्निष्प्रयोजनानुवादित्वं सप्रयोजनानुवादित्वंवा नाद्यइत्याह॥वादीति ॥ ॥ १६१ ॥
द्वितीयेत्वाह ॥ सप्रयोजनेति ॥ मीमांसकैरिति ॥ द्वितीयाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं । "प्रकरणंतुपौर्णमास्यांरूपावचना

2-2-3

दि" त्यत्रयदाग्नेयोष्टकपालोमावास्यांपौर्णमास्यांवाच्युतोभवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवनोपांशु पौर्णमास्यांयजन्नैंद्रंदधिअमावास्याया" मिति तत्राग्नेयःऐंद्रंदधिऐंद्रंपयःइत्यमावास्याकालसंबंधियागत्रिकं आग्नेयःआज्यभागःउपांशुयागश्चेतिपौर्णमासीकालसंबंधियागत्रिकंविहितं । एतत्सन्निधौ "यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजते यएवंविद्वानमावास्यांयजत" इतिवाक्यद्वयंश्रुतं। तथा "दर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते" तिचश्रुतं । तत्रयएवंविद्वानितिविद्वद्वाक्येसंदेहः यएवंविद्वानितिवाक्याभ्यांपौर्णमास्यामावास्यासंज्ञकौयागांतरौविधीयेते उतपूर्वप्राप्तामावास्यात्रिकपौर्णमासत्रिकानुवादएवक्रियतेइतिसंदेहेऽनुवादस्यव्यर्थत्वात् अपूर्वयागांतरविधायकावितिपूर्वपक्षेपूर्वप्राप्तषड्यागानुवादित्वमेव । नचैवंप्रयोजनाभावादनुवादवैयर्थ्यमितिवाच्यं । पूर्वप्राप्त 321

**समुदायद्वित्वापादनरूपप्रयोजनवत्वेनानुवाद्यस्वार्थपरत्वाद्वाक्यैकवाक्यतोक्ता ।**

दर्शपौर्णमासानुवादेनफलविधायके "दर्शपौर्णमासाभ्या" मितिवाक्येद्विवचनप्रयोगोस्ति । सचपूर्वप्राप्तषड्यागेष्वयुक्तःअतः फलवाक्येद्विवचनेनसम्यग्व्यवहारोपपत्त्यर्थंषण्णांयागानांद्वित्वंसंपाद्यतेऽनेनवाक्येन । अमावास्यापौर्णमास्यासंबंधिनआग्नेयादिषड्यागान्त्रिकत्वेनत्रिकत्वेनैकीकृत्य"यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजते अमावास्यांयजत"इत्युक्तमितिसिद्धांतितं॥ समुदायेति ॥ षड्यागरूपसमुदायस्यद्वित्वापादनरूपप्रयोजनसद्भावादित्यर्थः । तदपिद्वित्वापादनंदर्शपौर्णमासाभ्यामितिफलवाक्येद्वित्वोपपत्त्यर्थमितिज्ञातव्यं । एवंचपौर्णमासामावास्यायागसमुदायस्यविद्वद्वाक्यनिष्पन्नार्थस्यदर्शाख्येनसमुदायेनपौर्णमासाख्यसमु

'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् इति' पूरणीयम्

दायेनफलकामइष्टिंकुर्यादितिफलवाक्येनान्वयाद्विद्वद्वाक्यस्यफलवाक्येनैकवाक्यत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ स्वार्थेति ॥ यथा "वायु वैक्षेपिष्ठादेवते" त्यादीनांअवांतरप्राप्तमनुवदतांअनुवाद्यस्वार्थेतात्पर्याभावेनावांतरवाक्यार्थमनादृत्य(आलभेते)तिपदप्रतिपाद्या लंभनेप्राशस्त्यबोधकतया(पदैक)तदेकवाक्यतोच्यते । तथाविद्वद्वाक्येपिफलवाक्योक्तद्वित्वसंपादनेनानुवाद्यस्वार्थपरत्वाभावे "स्वर्गकामोयजेते" तिवाक्येयजेतेतिपदप्रतिपाद्ययागरूपार्थप्राशस्त्यबोधकतयापदैकवाक्यतैवोच्येतेत्यर्थः । किंचायमनुवादः

स्वार्थपरत्वाभावेह्यर्थवादवत्पदैकवाक्यतोच्येत । किंचानुवादत्वेपिनैष्फल्यमात्रंनत्वप्रामाण्यं याथार्थ्यमेवप्रामाण्यंनत्वनधिगतार्थत्वमित्यन्यत्रोक्तत्वात् । किंचायमनुवादोनतावद्वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्स्तुत्यर्थः। नापि "दध्नाजुहोती" त्यत्रजुहोतिरिवान्यविधानार्थः विधानाय प्रमाणानूदितस्यतात्विकत्वनियमात् । नहि "व्रीहीन्प्रोक्षती" त्यादावारोपितव्रीह्यादेर्धीः।

स्तुत्यर्थोवान्यविधानार्थोवानिषेधार्थोवा । नाद्यइत्याह ॥ किंचायमिति ॥ विश्वंसत्यमित्यनुवादइत्यर्थः । "वायव्यꣳश्वेतमालभेतभूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवते" त्यादौइत्थं वायव्यश्वेतपश्वालंभःप्रशस्तः यतःशीघ्रगामिनीवायुदेवतेत्यादिवत्स्तुतेरत्राभावादित्यर्थः । नापिद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ "दध्नाजुहोती" त्यत्रजुहोतीतियत्तद्दध्नेतिदधिरूपगुणविधानायजुहोत्यनुवादोयथा तथान्यविधानार्थोनभवतीत्यर्थः । कुतोनेत्यतआह ॥ विधानायेति ॥ कुतोयंनियमइत्यतआह ॥ नहीति ॥



३२२

व्रीहीनितिप्रमाणवाक्यंप्रत्यक्षप्राप्तव्रीह्यनुवादेनप्रोक्षणंविधत्ते । एवंचप्रमाणानूदितस्यव्रीह्यादेस्तात्विकत्वनियमान्नारोपितत्वमि त्यर्थः । आद्यादिपदेनदध्नाजुहोतीत्यादेर्ग्रहणं । द्वितीयादिपदेनहोमादेरितिज्ञेयं । अस्त्वारोपितव्रीह्यादेरेवधीरित्यतआह ॥ अनुवाद्यस्येति ॥ अनुवाद्यस्यासत्त्वेऽनुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थोबाधितःस्यादित्यन्वयः । तत्रदृष्टांतआश्रयासिद्धावि त्यादि । नापितृतीयइत्याह ॥ नापीति ॥ तत्रैवेति ॥ नेहनानास्तिकिंचनेतिवाक्येकिंचनेत्यनेनैवसर्वानुवादोपपत्तेस्तदर्थंपृ 323

अनुवाद्यस्यासत्वेह्याश्रयासिद्धौधर्मिधर्मसंसर्गरूपानुमितिवेद्यइवाऽनुवाद्यविधेयसं सर्गरूपवाक्यार्थोबाधितःस्यात् । नापिनेहनानेतिनिषेधार्थः । तत्रैवकिंचनेत्यनु वादकांशस्यसत्वात् । नहि "नसुरांपिबेदि" तिनिषेधायसुरांपिबेदितिवाक्यां तरमपेक्षितं । अत्रचापश्चनप्रमिनंतीत्यलौकिकस्यप्रमाणस्याविधेयस्यसत्वाच्च ।

थक्विश्वंसत्यमितिवाक्यांतरमनपेक्षितमित्यर्थः । तदेवदृष्टांतेनोपपादयति ॥ नहीति ॥ वाक्यांतरं अनुवादकभूतं । तत्रसु रामित्यस्यैवानुवादकांशत्वादितिभावः । किंचनेहनानेतिनिषेधार्थोयमनुवादोनभवतिकिंनामविधानार्थएव । विश्वंसत्यमिति वाक्येएववांत्रतंतत्सर्जनादिकं । आपश्चनआपोपि सर्वदेवताअपि प्रमिनंतिजानंतीत्येवं पारमेश्वरसृष्ट्यादेस्सत्यत्वेनज्ञानंसर्वदे

वानामप्यस्तीतिसर्वदेवसंबंधितादृशज्ञानरूपस्यालौकिकप्रमाणस्योक्तेरित्याह ॥ अत्रचेति ॥ विश्वंसत्यमितिवाक्यइत्यर्थः ॥

यत्तन्नेतीति ॥ यत्तन्नेत्येवंनिषेधार्थानुवादलिंगस्यएकस्याप्यभावादित्यर्थः । तदभावेपि तदनुवादलिंगाभावेपि । ननुतत्सत्य मित्यादिवाक्यंनब्रह्मसत्तानुवादकं । तस्यामानांतराप्राप्तत्वादित्यतआह ॥ सर्वेति ॥ व्यवस्थिते अनुस्यूते । तथाचब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनसन्घटइत्यत्रब्रह्मसत्त्वस्यप्रत्यक्षेणप्राप्तत्वात्तत्सत्यमित्यादेरनुवादकत्वंयुक्तमित्यर्थः । विशिष्टस्यैवसर्वप्रत्ययवे द्यत्वंनशुद्धस्येतिशंकामपाकर्तुमुत्तरार्धः(उदाहृतः)प्रवृत्तः । प्रपंचविलयाधिष्ठानत्वेनसर्वप्रत्ययवेद्यस्यशुद्धत्वादितिभावः ॥

यत्तन्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिंगाभावाच । तदभावेपिनिषेधायानुवादे "तत्सत्य" मित्याद्यपि "नसत्तन्नासदुच्यते असद्वाइदमग्रआसीदि" तिनिषेधायब्रह्मसत्तानुवादकंस्यात्। "सर्वप्रत्ययवेद्ये चब्रह्मरूपेव्यवस्थिते । प्रपंचस्यप्रविलयःशब्देनप्रतिपाद्यत" इतिमंडनोक्त्यासन्घटइत्यत्रापिब्रह्मस त्ताप्रतीतेः । "परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता। संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणत" इतिसुरे श्वरोक्त्यासद्घटज्ञानमित्यत्रापितत्प्रतीतेश्च । सत्सुखस्फुरणंअज्ञोस्मीत्यादौतुतत्प्रतीतौनविवादः।

परागर्थेति ॥ घटज्ञानस्यब्रह्मज्ञानत्वोपपादनायेदंवाक्यांतरं परागर्थाःप्रत्यगर्थाःतद्रूपाणियानिप्रमेयानितेषुफलभूतायासंवित् घटादिभासकंचैतन्यंतदेववेदांतवाक्यरूपप्रमाणस्यप्रमेयं । तथाचघटज्ञानस्यब्रह्मज्ञानत्वात्सत्पटज्ञानमित्यत्रब्रह्मसत्ताप्रतीयतइ त्यर्थः । ननुघटावच्छिन्नचैतन्यरूपेब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतावपिनशुद्धेतत्प्रतीतिरित्यतस्तदंगीकृत्यदूषणांतरमाह ॥ सदिति ॥ त



324

त्प्रतीतौ ब्रह्मसत्ताप्रतीतौ । कुतइत्यतआह ॥ शुद्धेति ॥ अज्ञोस्मीत्यत्रकथंब्रह्मसत्ताप्रतीयतइत्यतआह ॥ अज्ञानादीति ॥ अज्ञोस्मीत्यस्याज्ञानंमय्यस्तीत्यर्थः । तथाचाऽज्ञानाधिष्ठानचैतन्येअस्तीतिसत्ताप्रतीयतइत्यर्थः । नन्वत्रापिविशिष्टेऽज्ञानविशि ष्टेचसत्ताप्रतीयतेनकेवलेइत्यतआह ॥ अधिकेति ॥ चिदस्फुरणाभावादिति ॥ विशिष्टेविशेष्यांशसद्भावादितिभावः । ननुसत्सुखस्फुरणमित्यादौब्रह्मशब्दोल्लेखाभावेनब्रह्मणिसत्त्वंनप्रतीयतइतिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मशब्देति ॥ यत्रब्रह्मशब्दोल्लेखोस्ति "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" तितत्रापिब्रह्मणिसत्त्वंनप्रतीयतएव । "अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणा" इतिश्रुतेर्ब्रह्मशब्द

शुद्धचितएवसुखस्फुरणत्वात्अज्ञानाद्यध्यासाधिष्ठानत्वाच्च। अधिकस्फुरणेपिचिदस्फु रणाभावात् । ब्रह्मशब्दानुल्लेखेपिअखंडार्थनिष्ठवाक्यबोध्यंयत्ब्रह्मतत्सत्वप्रतीतेः। ए वमानंदश्रुतिरपिअदुःखमसुखंसममित्यादिनिषेधायप्रत्यक्षप्राप्तानंदानुवादिनीस्यात् ।

स्यगुणविशिष्टवाचित्वात्तस्यचमिथ्यात्वेनतत्रसत्यत्वबोधनस्यबाधिततयालक्षणयाब्रह्मचैतन्यमात्रपरत्वमेवांगीकृतं । वेदांताना मखंडार्थनिष्ठत्वेनवेदांतवाक्यबोध्यार्थस्यब्रह्मणोऽखंडत्वांगीकारात् यदाब्रह्मशब्दोल्लेखस्थलेइत्थंगतिस्तदासत्सुखस्फुरणंमय्यज्ञा नमस्तीत्यत्रापिब्रह्मशब्दोल्लेखाभावेपिसुखाज्ञानविशिष्टेसत्तायाबाधितत्वेनलक्षणयाऽखंडार्थनिष्ठवेदांतवाक्यबोध्यंयद्ब्रह्मचैतन्यं तत्सत्त्वमेवप्रतीयते । विशिष्टेविशेष्यांशसद्भावादित्येववक्तव्यमितिभावः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ सुखंसुप्तोस्मीतिसाक्षिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥

325

किंचैवमिति ॥ अबाध्यत्वरूपोयोबाधनिषेधस्तदर्थमित्यर्थः । विज्ञानवादिरीत्याप्राप्तंयत्प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वरूपं
बाध्यत्वंतन्नेहनानेतिवाक्येनाऽनूद्यविश्वंसत्यमितिवाक्येनाऽबाध्यत्वरूपबाधनिषे(धबोधकेननिषिध्यते)धेप्रतिपादितेबाध्यत्वंनि
षिध्यतइत्यपिस्यादित्याशयः ॥ स्वर्गनरकादेरिति ॥ स(त्य)त्वस्येतिशेषः । विश्वांतर्गतातींद्रियधर्मादिपदार्थसत्यत्वस्यप्रत्य

किंचैवंनेहनानेतिश्रुतिरेवविश्वंसत्यमित्यबाध्यत्वरूपबाधनिषेधायविज्ञानवादादिप्राप्तवि
श्वबाधानुवादिनीकिंनस्यात् । किंचधर्माधर्मस्वर्गनरकादेर्नप्रत्यक्षादिनाप्राप्तिः।शब्दप्राप्तस्य
शब्देननिषेधायानुवादेएतच्छाखास्थाग्नीषोमीयवाक्यस्यनहिंस्यादितिनिषेधायशाखांत
रोक्ताग्नीषोमीयहिंसानुवादित्वंस्यात् । सत्यंज्ञानमित्यादेरपिइदंवाअग्रेनैवकिंचनासीदि
तिनिषेधायतत्सत्यमित्यादिवाक्योक्तब्रह्मसत्तानुवादित्वंस्यात्। तस्मान्नानुवादिनीश्रुतिः ।
नापिव्यावहारिकसत्वपरा वैय्यर्थ्यात् नहिकोपिप्रपंचेव्यावहारिकसत्यतांनोपैति ।

क्षादिनाऽप्राप्तत्वेपिशब्दतएवप्राप्तिसंभवाच्छब्दप्राप्तधर्मादिसत्यत्वंनेहनानेतिनिषेधायविश्वंसत्यमित्यनेनाऽनूद्यतइत्यतआह ॥
शब्देति ॥ अतिप्रसंगांतरमाह ॥ सत्यमिति ॥ अनुवादित्वनिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
॥ नहीति ॥ येनसंप्रति "विश्वंसत्य" मितिवाक्येनव्यावहारिकसत्यत्वंबोधनीयंस्यात् बौद्धादिमतेपिजगतिव्यावहारिकसत्त्वा

परपर्यायसांवृतसत्त्वसद्भावादितिभावः । प्रपंचेसर्वांगीकृतमपिव्यावहारिकसत्यत्वंश्रुतिःप्रतिपादयत्वितिचेत्तत्राह ॥ अप्राप्ते चेति ॥ तथाचापूर्वताभंगइतिभावः ॥ इष्टापत्तिरिति ॥ श्रुतेरबाध्यसत्त्वप्रतिपादकत्वमस्माकमपिसंमतमितिभावः ॥ बाध्योक्ताविति ॥ बाध्यसत्त्वप्रतिपादकत्वइत्यर्थः ॥ श्रुतिरिति ॥ श्रुतिप्रतिपादितसत्वस्यबाध्यत्वेभ्रांतिहेतुत्वेनातत्वावेदकतयाऽप्रामाण्यंप्राप्तंनेदंवाक्यांतराप्रामाण्यतुल्यंकिंत्वित्यतउक्तं ॥ चिरेति ॥ अनादिकालानुवृत्तेत्यर्थः ॥ दृढेति ॥ ब्रह्मज्ञानात्प्राग्बाधाभावेनेत्यर्थः । अतएवात्यंताप्रामाण्यं रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्येनस्वकार्यहेतुभ्रांत्यतिशयजनकत्वादितिद्रष्टव्यं । 327

अप्राप्तेचशास्त्रमर्थवत् । किंचव्यावहारिकशब्देनाबाध्योक्ताविष्टापत्तिः । बाध्योक्तौश्रुतिश्चिरानुवृत्तदृढभ्रांतिहेतुत्वेनात्यंताप्रमाणंस्यात् । नचमिथ्यात्वश्रुतिविरोधात्तदिष्टं । त्वत्पक्षेतस्यालक्षणयाअखंडचिन्मात्रपरत्वेनजगत्सत्वाविरोधित्वात् ।

यथोक्तं "दीर्घभ्रांतिकरीचेत्स्यादतत्वावेदकप्रमा । रज्जुसर्पादिविज्ञानादाधिक्यादप्रमामते"ति ॥ नचेति ॥ मिथ्यात्वश्रुतेःप्रामाण्यांगीकारेणब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्तदप्रामाण्यमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ त्वत्पक्षइति ॥ त्वन्मतेजगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिरेवनास्ति सर्वश्रुतेरपिलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वात् मिथ्यात्वस्यापिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वांगीकारेब्रह्मप्रतिपादनमात्रपरत्वादिरूपाखंडार्थत्वहानेरित्यर्थः । नचमिथ्यात्वेऽवांतरतात्पर्यमस्तिमहातात्पर्यंचिन्मात्रएवेतिवाच्यं । अवांतरतात्पर्यविषय

 स्यापितात्विकत्वांगीकारात् धर्मादेरिवमिथ्यात्वस्यापिअतात्विकत्वापातेनश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यादित्यादिवक्ष्यामइतिभावः । नेहनानेतिश्रुतिविरोधाद्विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेर्व्यावहारिकसत्त्वपरत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ असद्वाइत्यादिना ॥ ब्रह्मादिसर्वास त्त्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्तत्सत्यमितिश्रुतेःप्रातिभासिकसत्त्वपरत्वादित्यर्थः ॥ **सुवचत्वादिति** ॥ श्रुतित्वाविशेषादित्यर्थः ॥ **प्रबलमिति** ॥ तथाचाद्वैतस्यसत्यत्वेनतच्छ्रुतेर्नद्वैतसत्त्वश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमितिभावः । कुतःप्रबलंनचेत्यतआह ॥ 

**असद्वाइत्यादिश्रुतिविरोधेनतत्सत्यमित्यादेरपिप्रातिभासिकसत्वपरत्वापाताच । सत्वश्रुतिविरोधेनमिथ्यात्वश्रुतिरेवाप्रमाणमित्यपिसुवचत्वाच । नचषड्विधतात्पर्य लिंगवत्त्वादद्वैतवाक्यंप्रबलं । लिंगानिहितात्पर्यज्ञापकानि नत्वर्थतथात्वस्य । अस्ति चात्रापिवाक्यशेषेआपश्चनप्रमिनंतीतिप्रामाणिकत्वरूपा । नमोघमित्यर्थक्रियाकारि त्वरूपाचोपपत्तिस्तात्पर्यलिंगं । लिंगबहुत्वंतुत्वत्पक्षेप्रमाणबाहुल्यवद्व्यर्थमित्युक्तं ।**

**लिंगानिहीति** ॥ तथाचतात्पर्यलिंगैरद्वैतसत्त्वंनसिध्यति । उपक्रमादिलिंगैस्तात्पर्येसिद्धे । तथात्वंतुप्रमाणाविरोधेनैवनिश्चेयं प्रकृतेप्रमाणविरोधइतिभावः । "विश्वंसत्य" मित्यादिवाक्येपितात्पर्यलिंगमस्तीत्याह ॥ **अस्तिचेति** ॥ अस्मत्पक्षेषड्विधंतात्पर्य लिंगमस्तिभवत्पक्षेतूपपत्तिरूपमेकमेवेत्यतोवैषम्यमित्यतआह ॥ **लिंगेति** ॥ **व्यर्थमिति** ॥ अनुवादकत्वादितिभावः ॥ ॥ १६५ ॥

**प्रत्यक्षेति** ॥ प्रत्यक्षप्राप्तसत्त्वप्रतिपादकत्वेनापूर्वतायाअभावात्तद्विरोधेनमिथ्यात्वश्रुतेरप्रामाण्यंनास्तीतिभावः॥**तद्विरुद्धेति**॥ प्रत्यक्षविरुद्धमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वादेवस्वार्थपरानस्यादित्यर्थः । ननुमानांतरप्राप्तेरपूर्वताभंजकत्वेनातात्पर्यहेतुत्वंदृष्टं नतुमा नांतरविरोधस्येत्यतआह ॥ **मानांतरेति** ॥ मानांतरप्राप्तार्थत्वेऽनधिगतार्थत्वहानिः । मानांतरविरुद्धार्थत्वेतुतथाभूतार्थत्वमे वनस्यादित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥ तथाचनमिथ्यात्वश्रुतेःप्रमाणांतरविरोधोस्त्यतोऽद्वैतवाक्यंप्रबलमितिभावः॥**तदगृहीतेति** ॥ 329

**यदिचसत्वश्रुतिःप्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वान्नस्वार्थपरा तर्हिमिथ्यात्वश्रुतिरपितद्विरुद्धार्थ त्वात्तथास्यात् मानांतरप्राप्तिवत्तद्विरोधस्याप्यतात्पर्यहेतुत्वात् । यदितुमिथ्यात्व श्रुतिःप्रत्यक्षागृहीतत्रिकालाबाध्यत्वनिषेधपरा[1] तर्हिसत्वश्रुतिरपितदगृहीततद्वि धिपरास्तु । नचसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वदर्शनात्फलवत्संनिधावफलंतदं गमितिन्यायेननिष्प्रपंचवाक्यानुसारेणसप्रपंचवाक्यंनेयमितिविवरणोक्तंयुक्तं ।**

त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वस्यप्रत्यक्षेणागृहीतत्वादेवसत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वाभावात्त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वविधिपरैवास्त्वित्यर्थः ॥ **फलवदिति** ॥ प्रयाजज्योतिष्टोमादिवाक्यवदित्यर्थः । तथाचसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःसुखत्वेनफलवत्त्वात्तद्बोधकास्थूलादि वाक्यस्यप्रधानार्थप्रतिपादकतुल्यत्वात्सप्रपंचसगुणवाक्यस्यनिष्फलप्रपं(चादि)चप्रतिपादकत्वेनप्रयाजाद्यंगवाक्यतुल्यतयाप्रधा

[1] अनुतेः प्राग न्यप्रसंगेनास्योक्तत्वात् न 'धर्मादिभेदान्न द्वैतनीवृथेति' पौनरुक्त्यमिति भावः ॥

नवाक्यानुसारेणांगवाक्यस्यनेतव्यत्वादस्थूलादिप्रपंचनिषेधकवाक्यानुसारेणसत्यत्वप्रतिपादकसप्रपंचवाक्यंस्तुत्यर्थकत्वेननेय मित्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ निष्प्रपंचतायाइत्यर्थः । दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरितिवचनेननिष्प्रपंचतायादुःखहेतुत्वेनफलवत्त्वव्यभि चारान्नपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । तथाचफलवत्सन्निधाविति न्यायानवकाशइतिभावः । प्रपंचस्य विद्यमानस्य तथाचमूर्च्छायांनिष्प्र पंचतैवनास्तीतितस्याअपुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ सममिति ॥ तथाचतत्रापिविद्यमानप्रपंचाज्ञानमेवनत्वभावः अतोनिष्प्रपंचता याःसुषुप्तावपिनफलवत्त्वमित्यर्थः । ननुनिष्प्रपंचतायाःप्रयोजनमुत्सर्गतःबाधकादपोद्यते मूर्च्छायामपिमन्मतेनिष्प्रपंचतैव त

**तस्यामूर्च्छायामपुरुषार्थत्वस्यापिदर्शनात् । मूर्च्छायांप्रपंचस्याज्ञानमेवनत्वभावइतिचेत्**

**समंसुषुप्तावपि । यदिचमूर्च्छादुःखयोगेनैवापुरुषार्थः तर्हिसुषुप्तिरपिसुखयोगेनैवपुरुषार्थः।**

थाचमूर्च्छायांप्रसक्तंनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वंदुःखयोगरूपाद्बाधकादपोद्यतइत्याशंक्याह ॥ यदिचेति ॥ मूर्च्छायांनिष्प्रपंच तादुःखयोगेनापुरुषार्थभूतेतियावत् । तर्हिसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वदर्शनादित्युक्तमयुक्तमित्याह ॥ तर्हीति ॥ सुषुप्तेर पिनप्रपंचाभावरूपफलेनपुरुषार्थत्वं तस्यपुरुषेणानर्थ्यत्वात् किंतुसुखयोगेनैवेत्यपिप्राप्त्यानिष्प्रपंचतायाःसुषुप्तौपुरुषार्थप्रदत्वमे वनास्तीतिननिष्प्रपंचताप्रधानतुल्येतिभावः । ननु "द्वितीयाद्वैभयंभवती"तिश्रुतेर्द्वितीयाभावरूपनिष्प्रपंचतायादुःखराहित्या पादकत्वेनपुरुषार्थत्वमेवेतिचेत् । "तस्मादेकाकीनरमत" इतिश्रुतेर्निष्प्रपंचतायाअपिदुःखहेतुत्वादपुरुषार्थत्वंस्यादित्याह ॥

१ इतआरभ्यकानिचित्पत्राणिप्रत्यंतरसंवादंविनाशोधितानि ।

अस्तिचेति ॥ नन्वेकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यस्वारस्यादभेदज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वान्निष्प्रपंचतैवपुरुषार्थइत्यतआह ॥ संति चेति ॥ तेन भेदज्ञानेन । तेन परमात्मनावा तुष्टः अलंबुद्धियुतः । ततः परमात्मनःप्रसादात् तथाचसप्रपंचतैवपुरुषार्थइति तदेवप्रधानमितितद्वाक्यानुसारेणैवनिष्प्रपंचवाक्यंअस्वातंत्र्यादिनार्थांतरेयोज्यमितिसिद्धमितिभावः । प्राबल्यं विधिरूपद्वैत

अस्तिच "द्वितीयाद्वैभयंभवती" तिश्रुतिरिवतस्मादेकाकीनरमतइत्यपिश्रुतिः । स तिचभेदज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वे "पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वातुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती" जुष्ट त्याद्याःश्रुतयः । यदिचाद्वैतवाक्यस्यनिषेधवाक्यत्वात्प्राबल्यं तर्हि "कितिचे" तिवृद्धिसूत्रात् ﴾क्ङिति﴿ चेतितन्निषेधसूत्रस्याऽग्नीषोमीयवाक्यादहिंसावाक्यस्यषोड शिग्रहणवाक्यादग्रहणवाक्यस्यसत्यज्ञानादिवाक्यादसद्वाइत्यादिवाक्यस्यप्राबल्या पातेनाहिंसापारमार्थिकोधर्मःअग्नीषोमीयहिंसातुव्यावहारिकोधर्मइत्यादिस्यात् ।

वाक्यादितिशेषः । निषेधकवाक्यस्यैवप्राबल्येऽतिप्रसंगमाह ॥ तर्हीति ॥ कितिचेति ॥ "क्ङितिचे" तिकितिङितिचप्रत्यये परेतन्निमित्तकगुणवृद्धीनस्तइतिसुप्तिङ्कृत्तद्धितसाधारणेकितिपरेवृद्धिर्निषिद्धा । तदपवादकतया "कितिचे" तिकितितद्धिते परेपूर्ववृद्धिःस्यादितिवृद्धिर्विहितास्तिसानस्यादित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनग्रहणाग्रहणवाक्ययोरुभयोरपिसमत्वेनविकल्पएवा

श्रितोमीमांसकैःसोपिनस्यादितिग्राह्यं।प्रत्युतद्वैतवाक्यस्यैवपूर्वंअद्वैतवाक्यात्प्राबल्यंप्रतिपादितमस्तीत्याह॥प्रत्यक्षेति॥अनुपसंजातेत्यादिन्यायःपूर्वमुक्तोऽनुसंधेयः।ननुमिथ्यात्वानुमानस्योक्तरीत्याविश्वंसत्यमित्याद्युदाहृतश्रुतिविरोधेपि "असत्यमप्रतिष्ठंते नाभाव"इत्यादिस्मृतिसूत्रविरोधोनास्ति।सर्वजगदत्यंतासत्त्ववादिशून्यवादिनिंदार्थत्वात्स्मृतेः। सूत्रस्यापितदभिमतसर्वासत्त्वनिरासकत्वादित्याशंक्यनिराकरोति॥नचेति॥ ननुशून्यवादिनस्सकाशात्तववैलक्षण्याभावेनतन्मतनिरासकसूत्राणांत्वन्मत

प्रत्यक्षप्राबल्यप्रस्तावेउक्तप्रकारेणाऽद्वैतवाक्याद्द्वैतवाक्यस्यानुपसंजातविरोधित्वशीघ्रगामित्वविशेषविषयत्वनिरवकाशत्वादिनाप्राबल्याच्च। नचस्मृतिसूत्रेशून्यवादिनिरासार्थे तन्मतेजगतोत्यंतासत्वात् मन्मतेअसद्विलक्षणत्वादितिवाच्यं। अर्थक्रियाकारित्वादिनाशशशृंगादिवैलक्षण्यस्यतन्मतेपिसत्वात्।

निरासायोदाहरणेनदोषइत्यतआवयोर्मतवैलक्षण्यमस्तीत्याह॥तन्मतइति॥असद्विलक्षणत्वादिति॥ अर्थक्रियाद्यन्यथानुपपत्त्याऽसद्विलक्षणस्वरूपांगीकारादितिभावः। त्वदभिमतमसद्वैलक्षण्यंशून्यवादिमतेप्यस्तीत्याह॥ अर्थेति ॥ शशशृंगादीति ॥ शशशृंगादिरूपासदित्यर्थः। तन्मतेपि शून्यवादिमतेपि । ननुजगतिप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंमयांगीकृतमस्ति असतिशशशृंगादौतुनास्ति तस्यप्रतिपन्नोपाधेरभावात् अतोऽर्थक्रियाकारित्वादिनाऽसद्वैलक्षण्यस्यतन्मतेसत्त्वेपिप्र ॥ १६७ ॥

तिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनधर्मेणासद्वैलक्षण्यंमयांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिपन्नोपाधाविति ॥ त्वन्मतेपीति ॥ प्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वांगीकारेशून्यवादिमतइवत्वन्मतेपिजगतोऽत्यंतासत्त्वमेवप्राप्तमितिशशशृंगवत्प्रतिपन्नोपाध्यभावएवप्राप्तोऽतःशून्यवादिनिरासकसूत्राणांत्वन्मतनिरासायोदाहरणंयुक्तमेवेतिभावः । किंचप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंजगत्यंगीकृत्यासद्वैलक्षण्यंयद्युच्यते तर्हित्वन्मते "वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदि" तिस्वप्नाद्वैधर्म्योक्तिरयुक्ता। स्वप्नस्यत्वन्मतेप्रातिभासिकत्वेनप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनानेनरूपेणस्वप्नजगतोःसाम्यादित्याह॥

प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वेनतद्वैलक्षण्यस्यत्वन्मतेप्यभावात् । सूत्रेस्वप्नवैलक्षण्योक्त्ययोगाच्च। व्यावहारिकसत्वेनस्वप्नवैलक्षण्यस्यतन्मतेपिसत्वात् । "द्वेसत्वेसमुपाश्रित्यबुद्धानांधर्मदेशना। लोकेसंवृत्तिसत्यत्वंसत्वंचपरमार्थतः। सत्वंतुद्विविधंप्रोक्तंसांवृतंपारमार्थिकं। सांवृतंव्यावहार्यंस्यान्निवृत्तौपारमार्थिक" मितिबौद्धोक्तेः। तस्माच्छ्रुत्यादिबाधोदुर्वारः।

सूत्रइति ॥ नन्वनेनरूपेणसाम्येपिव्यावहारिकसत्त्वप्रातिभासिकसत्त्वाभ्यांजगत्स्वप्नयोर्मन्मतेवैधर्म्यमस्तीत्यतआह ॥ व्यावहारिकेति ॥ तन्मतेपीति ॥ शून्यवादिमतेपीत्यर्थः। तथाचपुनस्तवतत्साम्यलक्षण्यमेवेतिभावः। व्यावहारिकसत्त्वंशून्यवादिनाप्यंगीकृतमितिकथंज्ञायतइत्यतस्तद्वाक्यंपठति ॥ द्वेसत्त्वेइति ॥ देशना उपदेशः। संवृतिसत्यत्वंकिंनामेत्यतस्सत्त्वंविविच्यदर्शयति ॥ सत्त्वंत्विति ॥ निवृत्तौ संवृतिशब्दोक्ताविद्यानिवृत्तौ । श्रुत्यादिविरोधमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

332

333

तत्तत्प्रमाणेति॥घटपटचक्षुर्मनोधर्मादिपदार्थप्रापकप्रत्यक्षानुमानागमेत्यर्थः । ननुतत्तत्प्रमाणैस्तत्तद्विषयस्यसत्त्वंसिद्ध्यतीत्ययु
क्तं । तथाहि अग्निरासीदितिज्ञानंभवति । तत्राग्निरासीदित्यस्याग्निरिदानींनास्तिध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः । तथा वृष्टिर्भविष्यतीति
ज्ञानंभवति । तत्रवृष्टिर्भविष्यतीत्यस्यवृष्टिरिदानींनास्तिप्रागभावप्रतियोगिनीत्यर्थः । तथारूप्यंमिथ्येतिज्ञानंभवति । तत्ररूप्यं
मिथ्येत्यस्यरूप्यंत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्यर्थः । तथाचाग्निरासीदित्यादिज्ञानेनविषयस्यसत्त्वंनसिद्ध्यति तत्रविषयभूतस्यध्वंस
प्रतियोगिनःप्रागभावप्रतियोगिनश्चज्ञानकालेऽभावात् अत्यंताभावप्रतियोगिनश्चकदाप्यभावात् अतस्तेतेविषयभूतास्तत्तत्प्रमा

किंचत्वयापितत्तत्प्रमाणसिद्धाएवार्थाःपक्षीकर्तव्याः । तैश्चतेसत्वेनैवासिद्धाइतितत्त
न्मानबाधः । अग्निरासीद्वृष्टिर्भविष्यतिरूप्यंमिथ्येत्यादिधीरपिस्वविषयसत्वंगृह्णाति

णेनसत्त्वेनैवसिद्धाइत्येतदयुक्तमित्यतआह ॥ अग्निरासीदित्यादिना ॥ अयमर्थः नात्राग्निरासीदित्यादेरग्न्यादिषुध्वंसादिप्र
तियोगित्वमर्थः । येनप्रतियोगिप्राधान्येनार्थस्यविवक्षितत्वादग्न्यादेर्ध्वंसादिप्रतियोगिनस्तत्तज्ज्ञानविषयत्वमंगीकृत्यतस्यतदाऽ
सत्त्वंशंकनीयंस्यात् । नचैवं किंत्वभावप्राधान्येन । तथाचाग्निरासीदित्यस्याग्निप्रतियोगिकोध्वंसोऽस्तीत्यर्थः । तथावृष्टिर्भवि
ष्यतीत्यस्यापिवृष्टिप्रतियोगिकप्रागभावोस्तीत्यर्थः । तथारूप्यंमिथ्येत्यस्यापिरूप्यप्रतियोगिकोत्यंताभावोस्तीत्यर्थः । एवंचात्र
ध्वंसप्रागभावात्यंताभावानामेवविषयत्वात्तत्रतैस्तैर्ज्ञानैस्सत्त्वंविषयीक्रियतएवेतिसत्त्वेनैवतत्तत्प्रमाणसिद्धान्प्रध्वंसादीन्पक्षीकृत्य


334

मिथ्यात्वसाधनेतत्तन्मानविरोधस्तदवस्थएवेति ॥ अन्यथेति ॥ ध्वंसादिरूपविषयसत्त्वंअग्निरासीदित्यादिज्ञानेननगृह्यतेचेत्त र्हितत्तज्ज्ञानानंतरंध्वंसाद्युचितार्थक्रियाभवति सानस्यादित्यर्थइत्येवंअग्निरासीदित्यादिकंयोज्यमितिसंप्रदायः । अन्येतुनप्रमा णैर्विषयसत्त्वंसिद्ध्यति । अतीतादिग्राहकमानेविषयभूतार्थस्यसत्त्वाभावादित्यतआह ॥ अग्निरासीदिति ॥ नात्रसत्त्वंविद्य मानत्वंकिंत्वबाध्यत्वं तच्चातीतादिष्वप्यस्तीतितद्गोचरज्ञानस्यापिस्वार्थसत्त्वग्राहकत्वमक्षतमेव । रूप्यस्यसद्विलक्षणतयातद्गतं मिथ्यात्वमसदेवेत्यर्थइत्याहुः ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वस्यागमादिबाधविवरणं ॥ २० ॥ सत्त्वसाधकप्रमाणापेक्षयामिथ्यात्वसा

अन्यथातदुचितप्रवृत्त्याद्ययोगादिति ॥ ७ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः
॥ २० ॥ किंचैतैरेवप्रयोगैःस्वप्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिप्रापितानांसाध्यसाधनव्या
प्त्यादीनांमिथ्यात्वंनबोध्यतेचेत्सर्वमिथ्यात्वासिद्धिःबोध्यतेचेत्परस्परव्याहतिः - स्वक्रिया

धकानुमानानांव्याहत्यादिनादौर्बल्याच्चनतद्बाधकत्वमित्याह ॥ किंचेति ॥ एतै दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः । प्र तिज्ञावाक्येनप्रापितस्यमिथ्यात्वरूपसाध्यस्य हेतुवाक्यप्रापितस्यसाधनस्य उदाहरणवाक्यप्रापितायाव्याप्ते रुपनयादिवाक्यप्रा पितानांचार्थानांमिथ्यात्वंनबोध्यते बोध्यतेवा । आद्यआह ॥ नबोध्यतइति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ बोध्यतइति ॥ विमतंमि थ्येतिप्रतिज्ञारूपेणवाक्येनपक्षेमिथ्यात्वंविधीयते। अनुमानप्रयोगेणतुविश्वमिथ्यात्वंसाधयताविश्वांतर्गतस्यमिथ्यात्वरूपप्रतिज्ञा

335

न्या. श्री. २९

र्थस्यात्यंताभावरूपमिथ्यात्वंसाध्यतेइतिव्याहतिरित्यर्थः ॥ बाधेति ॥ अनुमानेनविश्वांतर्गतमिथ्यात्वस्यापिअत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वबोधनेपक्षेऽभावप्राप्त्याबाधइत्यर्थः ॥ स्वरूपासिद्धीति ॥ अनुमानेनविश्वांतर्गतदृश्यत्वादिहेतूनांअत्यंताभावसाधनेपक्षेऽसत्त्वप्राप्त्यास्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ व्याप्यत्वेति ॥ उदाहरणवाक्यप्रापितस्यव्याप्यत्वस्यमिथ्यात्वबोधनेव्याप्त्यभावप्राप्त्याव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमानप्रयोगेणदृश्यत्वादीनांमिथ्यात्वबोधनेपिसाधकत्वमुपपद्यतएवमिथ्याभू

336

बाधस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादिकंचस्यात्।परमार्थसत्वस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वात्।
तथाहिनतावद्धीमात्रंतत्रतंत्रं । तुच्छस्यापितत्प्रसंगात् । नाप्यपरोक्षधीःअपरोक्षस
त्वधीर्वातंत्रं । नित्यातींद्रियेतदभावात् । ह्रदेप्रपंचेचापरोक्षभ्रांतिसिद्धेनधूमेनात्यंता
बाधेनचवह्नेःपारमार्थिकसत्वस्यचासिद्धेश्च । वह्नित्वेनाज्ञातस्यापिवह्नेर्दाहकत्वाच । — ?

तस्यैवमयासाधकत्वांगीकारादित्यतआह ॥ परमार्थेति ॥ परमार्थसत्त्वस्यसाधकत्वेतंत्रत्वंपरिशेषेणोपपादयति ॥ तथाहीत्यादिना ॥ तत्र साधकत्वे ॥ तुच्छस्यापीति ॥ शब्दाभासादिनाव्योमकमलादीनामपिज्ञानसंभवेनसाधकत्वप्रसंगइत्यर्थः ॥ नापीति ॥ तथाचतुच्छव्यावृत्तिरित्यर्थः । प्रपंचेत्वद्रीत्याऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धेनात्यंताबाधेनपारमार्थिकत्वस्यसिद्धिःस्यादित्यर्थः । धीमात्रादेःसाधकत्वेव्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ वह्नित्वेनेति ॥ नारिकेलद्वीपवासिनोवह्नेर्वह्नित्वेनज्ञानाभावेपिदाहरूप



कार्यसिद्धेर्दर्शनादित्यर्थः । धीमात्रादेस्तंत्रत्वेऽन्वयव्यभिचारमप्याह ॥ अमृतत्वेनेति ॥ विषास्यमृतत्वज्ञानेसत्यपिसंजीवनरूपकार्यादर्शनादित्यर्थः ॥ अबाधितेति ॥ तथाचह्रदेऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धेनधूमेनवह्न्यसिद्धिः । अमृतत्वेनज्ञातेनापिविषेणसंजीवनासिद्धिःतज्ज्ञानेत्रिचतुरकक्षासुबाधसद्भावादितिभावः । इत्येतदप्यतएवनिरस्तं । प्रपंचेऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धात्यंताबाधस्यापिब्रह्मज्ञानपर्यंतमपिबाधाभावेनत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितसत्त्वप्रकारकधीविषयत्वसत्त्वेनपारमार्थिकत्वसिद्धिःस्यादितिभावः । त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितसत्त्वधियःसाधकत्वतंत्रत्वेदूषणांतरमाह ॥ गौरोहमिति ॥ तदेवोपपादयति ॥ गौरोहमित्यादा

337

अमृतत्वेनज्ञातस्यापिविषस्यासंजीवकत्वाच । अतएवनत्रिचतुरकक्ष्यास्वबा
धितासत्वधीस्तंत्रं । गौरोहंनीलंनभइत्यादिभ्रांतिसिद्धेनगौरत्वनीलत्वादि
नाआत्माकाशादेरपिअनित्यत्वस्पर्शवत्वाद्यापात्ताच । गौरोहमित्यादावपि
तत्कक्ष्यासुप्रत्यक्षाबाधात् । यौक्तिकादिबाधस्यचत्वन्मतेप्रकृतेपिभावात् ।

वपीति ॥ गौरत्वादेरात्मादौसत्त्वधियःत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वेनआत्माऽनित्यःरूपवत्त्वादित्येवंगौररूपेणात्मन्यनित्यत्वसिद्धिःस्यात् । भौतिकत्वेवरूपादिव्याप्तंनाशेनेतिवचनात् । तथानभःस्पर्शवन्नीलरूपवत्त्वादित्येवंनीलरूपेणाकाशेपिस्पर्शसिद्धिःस्यादितिभावः । ननुत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वंनामनप्रत्यक्षमात्रेणबाधाभावः किंतुबाधसामान्याभावः । तथाचनतत्रत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधः । आत्माकाशौनरूपवंतौविभुत्वादित्यनुमानबाधोस्तीतिचेत्तत्राह ॥ त्वन्मतइति ॥ प्रपंचेसत्त्वधियोप्यनुमान

बाधितायास्त्वयांगीकृतत्वान्नत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितासत्त्वधीस्त्वन्मतेस्तीतिदृश्यत्वादीनांसाधकत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरिति ॥ सत्त्वेनलोकप्रसिद्धिरित्यर्थः । इष्टसिद्धिर्मायावादग्रंथविशेषः । तदप्येतेनैवनिरस्तं । गौरोहंनीलंनभइत्यादेरपि सत्त्वेनपरमलोकप्रसिद्धेःसत्त्वादित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ निपुणेनेति ॥ कथायांकुशलेनेत्यर्थः ॥ उक्तधीविषयेति ॥ त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितवादिप्रतिवादिप्राश्निकसत्त्वधीविषयेत्यर्थः । तथाचनिपुणबौद्धोक्तानांशून्यमेवाद्धितीयंतत्त्वमित्येतदर्थ

एतेनलोकप्रसिद्धिस्तंत्रमितीष्टसिद्ध्युक्तंनिरस्तं । एतेनैवत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितावादिप्रतिवादिप्राश्निकानांसत्वधीस्तंत्रमितिनिरस्तं । निपुणेनबौद्धेनोक्तधीविषयव्याप्यादिमत्त्वेनव्युत्पादितैःशून्याद्वैतादिहेतुभिस्तत्सिद्ध्यापातात् । एतेनैवयादृश्यातवसत्वसिद्धिस्तादृशीधीर्ममतंत्रमितिखंडनोक्तंनिरस्तं । यादृश्याशब्देक्षसदोषहीनयातवब्रह्मणिसत्वसिद्धिस्तादृश्याप्रत्यक्षेक्षसदोषरहितयाममजगतिसत्वसिद्धेः ।

प्रतिपादकहेतूनामपिप्राश्निकादिभिस्त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वेनज्ञातत्वात्त्वांप्रतितदुक्तैरपिहेतुभिस्तवशून्याद्वैतसिद्धिःस्यादितिभावः ॥ यादृश्येति ॥ यादृश्याबुद्ध्यानभोनैल्यादिधीव्यावृत्तयाघटादौसत्त्वसिद्धिस्तादृशबुद्धिविषयत्वमेवममसाधकत्वेतंत्रमित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ यादृश्येति ॥ शब्देक्षसादोषाअर्थबाधादयः । प्रत्यक्षेक्षसदूरत्वादिदोषरहितेनप्रत्यक्षेण जगतिसत्त्वस्यसिद्धत्वात्तादृशधियस्त्वयासाधकत्वांगीकारेपारमार्थिकसत्त्वधियएवसाधकत्वप्राप्तेरित्यर्थः । ननुप्रत्यक्षेक्षसदोष

राहित्यमसिद्धं । शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षदृष्टांतेनजगत्प्रत्यक्षेपिप्रत्यक्षत्वहेतुनादोषोनुमीयतेतेननजगतिसत्त्वसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ तर्हितवापिशब्देक्लृप्तदोषहीनवेदांतजन्ययाधियाब्रह्मण्यपिसत्त्वंनसिद्ध्येत् । तत्कुतइत्यतउक्तं ॥ पूर्वपक्षीति ॥ तेनेति ॥ स्वार्थानुमानेपराभावादितिभावः । स्वार्थानुमानेपरसिद्धसत्त्वानपेक्षायामपिपरार्थानुमानंतदपेक्षमस्त्वित्यतआह ॥ परार्थेति ॥ प्रयोगस्यज्ञानपूर्वकत्वेनस्वस्यज्ञानाभावेपरार्थप्रयोगएवायुक्तइतिभावः ॥ परेति ॥ परप्रसिद्धसत्त्वोपेतेनदृश्य 339

अन्यथाशुक्तिरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतेनजगत्प्रत्यक्षइवपूर्वपक्षिप्रतिपन्नश्रुत्यर्थदृष्टांते नत्वत्प्रतिपन्नेपिश्रुत्यर्थेदोषांतरशंकाकालांतरभाविबाधशंकाचस्यात् । नापिपरप्रसिद्धंसत्वंतंत्रं तेनस्वार्थानुमानायोगात् । परार्थप्रयोगस्यचतत्पूर्वकत्वात् । परप्रसिद्धमात्रेणहेतुनावास्तवसाध्यासिद्धेश्च । नचमिथ्यात्वमपिपररीत्यैवनतुवास्तवमितिवाच्यं । बौद्धरीत्यामिथ्याभूतस्यात्मनइवजगतोवस्तुतस्सत्त्वापातात् ।

त्वादिहेतुनेत्यर्थः । वास्तवसाध्यं मिथ्यात्वं । असिद्धे स्तवेतिशेषः । तथात्वेबौद्धप्रसिद्धहेतुनात्वन्मतेजगतिवास्तवसप्तभंगित्वादिकमपिसिद्ध्येदितिभावः । पररीत्या बौद्धरीत्या । अतोबौद्धमतप्रसिद्धेनैवदृश्यत्वेनहेतुनामिथ्यात्वमपित्वद्रीत्यैवसाध्यंतेनमन्मतेतद्वास्तवमतोनोक्तदोषइतिभावः ॥ बौद्धरीत्येति ॥ परसिद्धेनपरंप्रतिमिथ्यात्वसिद्धावपितवप्रपंचमिथ्यात्वसिद्ध्यभावेन

340

वस्तुतस्त्वन्मतेजगतस्सत्यत्वमेवस्यात्बौद्धोक्तसाधनेनबौद्धमतएवात्मनोमिथ्यात्वेपित्वन्मतेतस्यसत्यत्ववदित्यर्थः ॥ मिथ्या
त्वस्येति ॥ मिथ्यात्वमपिपररीत्यैव नवास्तवमित्यंगीकारे तद्बोधकस्यनेहनानेतिप्रमाणस्यत्वदभिमततत्वावेदकत्वंनस्यादिति
भावः ॥ योपीति ॥ यःपदार्थःपरमतेऽसिद्धःस्वमतेसिद्धस्तत्रप्रतीकारोदूषणंस्यात्स्वमतेऽसिद्धोयमितिवादिनंप्रतिकःप्रतीका
रःतेनैवासिद्धत्वांगीकारात्तद्दूषणंव्यर्थमित्यर्थः । तथाचमिथ्यात्वंवास्तवंमयानांगीक्रियतइत्युच्यतेचेदस्मदिष्टसिद्ध्यानतद्दूषणेना

मिथ्यात्वस्यतत्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वाच । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "योपितावत्प
रासिद्धःस्वयंसिद्धोभिधीयते। भवेत्तत्रप्रतीकारःस्वतोऽसिद्धेतुकाक्रिये" ति । ना
पिव्यावहारिकसत्वंतंत्रं । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःप्राक्तदसिद्ध्यान्योन्याश्रयापा
तात् । प्रातिभासिकेनहेतुव्याप्त्यादिनाव्यावहारिकसाध्यसिद्ध्यदर्शनेनहेतुव्या
प्त्यादेरनुमितिविषयसमसत्ताकत्वनियमेनव्यावहारिकेणपारमार्थिकासिद्धेश्च ।

स्माकंकृत्यमित्याशयः ॥ अन्योन्येति ॥ सिद्धेप्रपंचमिथ्यात्वेव्यावहारिकसत्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचतस्यसाधकत्वेतंत्रत्वसिद्ध्या
तादृशसत्त्ववतादृश्यत्वादिनामिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । व्यावहारिकेण दृश्यत्वादिहेतुना । पारमार्थिकासिद्धेः ॥ १७१ ॥
पारमार्थिकस्यमिथ्यात्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । कुतोऽसिद्धिरितिचेत् हीनसत्ताकेनाधिकसत्ताकसाध्यसिद्धेरदर्शनादित्याशयेनोक्तं

प्रातिभासिकेनेति । नन्वेतदयुक्तं । यादृच्छिकस्थलेआरोपितेनापिधूमेनव्यावहारिकवह्निसिद्धेर्दर्शनादित्यस्वरसादाह ॥ किंचे
ति ॥ उक्तदोषाइति ॥ सत्त्वेनव्यवहारमात्रंवस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्यंगीकारेहेत्वादिवाक्यप्रतिपाद्यस्यदृश्यत्वादेःसत्त्वाभावप्रा
प्त्यास्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादयोदोषाउक्ताइत्यर्थः । बहुकालानुवृत्तभ्रांतिहेतुत्वेननभोनैल्यभ्रमहेतोरिवव्यावहारिकस
त्त्वविषयश्रुतीनामप्रामाण्यापातात् । अतोबहुकालानुवृत्तभ्रांतेर्नसाधकत्वप्रयोजकत्वं । नभोनैल्यछत्राकारत्वादिप्रत्यक्षस्यापि 341
साधकत्वापत्तेरित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ साधकत्वप्रयोजकभूतंसत्त्वंयदायर्हिव्यवहारसिद्धंअबाध्यत्वादिरूपंविव

किंचव्यावहारिकसत्वस्याबाध्यत्वरूपसत्वविशेषत्वेस्मदिष्टासिद्धिः । सत्वेनव्यवहारमात्रत्वेचो
क्तदोषाः । भ्रांतेर्बहुकालानुवृत्तिश्चाप्रयोजिका । तथाच"व्यावहार्यंयदासत्वमस्माकंतर्हिकाक्षतिः ।
नचेदसत्साधकत्वंनास्तीत्यत्रकिमागतं"। तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "तस्माद्यन्नास्तिनास्त्येवयच्चास्ति

क्षितंतर्हिअस्माकंकाक्षतिःइष्टापत्तिरितिभावः । नचेत् सत्त्वेनव्यवहारमात्रंवस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्यंगीकृतंचेत् असतस्साधकत्वं
नास्तीत्यत्रकिमायातं । हेत्वादिवाक्यप्रतिपाद्यस्यदृश्यत्वादेःसत्त्वाभावात्स्वरूपासिद्ध्यादिदोषःस्यादतःसाधकत्वायोगइत्यभि
हिते नासतःसाधकत्वंमयोच्यतेदृश्यत्वादेर्व्यावहारिकसत्त्वांगीकारात्तस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वादितित्वयेरितं । तत्रव्यावहारिकस
त्त्वस्वरूपविचारे वस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्युक्तंस्यात् । तथाचासतएवपुनःसाधकत्वोक्तेरसतःसाधकत्वंनास्तीत्यस्माभिरभिहितप्रमेये
दूषणंकिमायातमित्यर्थः । असतोपिसाधकत्वमित्येतांतुदुराशांउत्तरत्रापाकरिष्यामइतिभावः ॥ तस्मादिति ॥ यन्नास्तिशश

342

शृंगादि तन्नास्त्येव यदस्तितत्परमार्थतएवास्ति तस्मात्तत्सत्यमेव अन्यच्छशशृंगादिकंमिथ्यैवेतिसत्यद्वयकल्पना सत्यद्वैविध्य कल्पना पारमार्थिकसांवृतरूपसत्त्वद्वैविध्यकल्पनानयुक्ता । पारमार्थिकमिथ्याव्यतिरिक्तसांवृतसत्त्वोपेतवस्तुनोभावात् । सांवृतत्वोक्त्याशशशृंगवन्मिथ्यात्वमेवोक्तंस्यात् । तथाचप्रत्यक्षादिबाधः । तेनकारणेनलालावक्रासवादिशब्दवत्मिथ्यासांवृतशब्दयोस्तुल्यार्थत्वेपर्यायत्वेसतिशशशृंगंमिथ्याजगत्सांवृतंसत्यमित्युपन्यासःशिष्यवंचनार्थमेवेत्यर्थः । तथाचैवंभट्टाचार्यैर्बौद्धंप्रत्युक्तत्वात्त्वापिप्रच्छन्नबौद्धत्वात्सांवृतसत्त्वस्थानाभिषिक्तव्यावहारिकसत्त्वस्यापिमिथ्याशब्दपर्यायत्वात्तदुपन्यासोवंचनार्थएवे

परमार्थतः । तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैवनसत्यद्वयकल्पना । तुल्यार्थत्वेपितेनैवमिथ्यासंवृतिशब्दयोः ।
वंचनार्थमुपन्यासोलालावक्रासवादिवदिति" । अज्ञानादेःसिद्धिपर्यंतसाधकेस्वरूपेणपरमार्थस
तिसाक्षिणिव्यावहारिकसत्वाभावाच्च । नचसाक्ष्यप्यविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितएवाज्ञानादिसाधकः ।

तिभावः । तथाचव्यावहारिकसत्त्वंसाधकत्वोपयोगिनभवतीतिध्येयं । व्यावहारिकसत्त्वस्यसाधकतायांप्रयोजकत्वेसाक्षिणिव्यभिचारइत्याह ॥ अज्ञानादेरिति ॥ आदिपदेनसुखादि ॥ सिद्धीति ॥ स्वरूपसतःसत्त्वपर्यंतेत्यर्थः । साक्षिणि शुद्धचैतन्ये । सिद्धिपर्यंतसाधकइत्यनेनरूप्यादिसाधकाविद्यावच्छिन्नसाक्षिणोव्यावहारिकाद्वैलक्षण्यंसूचितमितिज्ञेयं ॥ साक्ष्यपीति ॥ अविद्याकाराऽविद्यावृत्तिर्जायते । तस्यांप्रतिबिंबितएवसाक्षीअविद्यादिकंसाधयति । तस्यचव्यावहारिकत्वान्नव्यभिचारइति

भावः । चैत्ररागःचैत्रगतःस्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वशब्देनरागःतद्विषयकंयदनित्यज्ञानंअयमिच्छावान्प्रयत्नवत्त्वादित्यनुमानजन्यंतदतिरिक्तंयदध्यक्षंतद्वेद्यइत्यर्थः । घटादौतुपटविषयकंयदनित्यज्ञानंअस्मदादिज्ञानंवृत्तिरूपंतदतिरिक्तंयदध्यक्षंअधिष्ठानचैतन्यरूपंतद्वेद्यत्वमस्तीतिज्ञेयं । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिरूपाध्यक्षवेद्यत्वेनसिद्धसाधनतावारणाय अनित्यज्ञानातिरेकिणेत्युक्तं । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितंविशिष्टंसाक्षिचैतन्यंचानित्यमितिभावः । सुखादावपिरागवदिदमनुमेयमितिभावः ॥ नित्यधीति ॥ शुद्धसाक्षीत्यर्थः । तथाचतत्रव्यावहारिकसत्त्वाभावाद्व्यभिचारइतिभावः । सुखेच्छाज्ञानादीनामप्यविद्यावृत्ति

त्वयैव "चैत्ररागःस्वविषयानित्यज्ञानातिरेकिणा । तदध्यक्षेणसंवेद्यःप्रत्यक्षत्वाद्धटादिवदि"ति सुखादेर्नित्यधीवेद्यत्वोक्तेः । अज्ञानसुखादेर्ज्ञातैकसत्वाभावापाताच्च । अविद्यावृत्तिंप्रतितदप्रतिबिंबितस्यैवसाधकत्वाच्च । साक्षिगतसाधकतायाअज्ञानाधीनत्वेऽपारमार्थिकतयाप्रातीतिकस्याज्ञान

प्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेसुखाद्युत्पत्त्यनंतरंकदाचिदविद्यावृत्तिविलंबेनतज्ज्ञानविलंबापत्त्यासुखादीनांज्ञातैकसत्त्वंनस्यादित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ अस्तुवायथाकथंचित्सुखादेरविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वं तथाप्यविद्यायानाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वं । आत्माश्रयानवस्थापत्तेरतःशुद्धसाक्षिवेद्यत्वमेववाच्यं । तथाचाविद्यासाधकशुद्धसाक्षिणिव्यभिचारःसुस्थइत्याशयेनाह ॥ अविद्यावृत्त्तिंप्रतीति ॥ साधकताया अज्ञानसाधकतायाः । शुद्धसाक्षिणःसाधकत्वाभावइतियावत् ॥ अन्योन्येति ॥

न्यायामृ० ॥ १७३ ॥

श्रीनिवा० अ.सा.बा. १ । २१

अज्ञानस्वरूपसिद्धौतदधीनस्यसाक्षिणस्साधकत्वस्यसिद्धिः तत्साधकत्वेसिद्धेऽज्ञानस्यप्रातीतिकत्वसिद्धिः अज्ञानस्यप्रातीतिक त्वेनसाक्षिणएवतत्सत्त्वसाधकत्वादित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ मयोच्यमानमसतःसाधकत्वंयथात्वदसंततं एवंभव दभिमतंसतस्साधकत्वंनममापिसंमतमित्येतदेतेनैवसत्यस्यसाक्षिणोह्यावयोर्मतेसाधकत्वांगीकारेणैवनिरस्तमित्यर्थः । विमति र्विवादः । आनंदबोधः चित्सुखः ॥ नापीति ॥ क्वचित्पारमार्थिकीसत्तासाधकत्वेतंत्रं क्वचिद्व्यावहारिकीसत्ता क्वचित्प्रातिभा सिकीसत्तेति सत्तात्रयमपितंत्रं । अथवाद्वयं प्रातिभासिकसत्त्वातिरिक्तंसत्त्वद्वयमित्यर्थः ॥ अननुगमादिति ॥ पारमार्थिक

344

**सत्वस्यसाक्षिणासिद्धिंविनाऽयोगेनान्योन्याश्रयाच्च । एतेनतवासतइवममसतोपिसाधकत्वेविम तिरित्यानंदबोधाद्युक्तंनिरस्तं। नापिसत्तात्रयंद्वयंवातंत्रं । अननुगमात् । प्रयोज्यवैजात्याभावेन**

सत्त्वाभावेपिव्यावहारिकसत्त्वोपेतादप्यर्थसिद्धेर्दर्शनाद्व्यभिचारइत्यर्थः । ननुतृणाभावेपिपर्णादिनावह्नेर्जायमानत्वेनव्यभिचा रान्नवह्नौतृणादीनांकारणत्वंएवमेवयागस्यापिनस्वर्गसाधनत्वमित्याशंकायांयथातृणजन्यवह्नेःसकाशान्मणिजन्यवह्नौ यथावा यागजन्यस्वर्गात्दानादिजन्येस्वर्गेवैजात्यमंगीकृत्यव्यभिचारःपरिह्रियते एवमिहापिपारमार्थिकसत्त्वोपेतप्रमाणजन्यसिद्धितो व्यावहारिकादिसत्त्वोपेतप्रमाणजन्यसिद्धौवैजात्यकल्पनान्नव्यभिचारइत्याशंकांपरिहरति ॥ प्रयोज्येति ॥ तृणादिप्रयोज्यव ह्नेस्तृणादिजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तृणेसतितादृशजात्युपेततार्णोवह्निविशेषइत्यस्यव्यभिचारोना ॥ १७३ ॥

स्तीतिकल्प्यतेतद्वदिहपारमार्थिकसत्त्वादिप्रयोज्यजातिविशेषाणामभावेनतृणारणिमणिन्यायासंभवादितिभावः ॥ अपरमार्थे ति ॥ पारमार्थिकसद्भिन्नव्यावहारिकादिसतइत्यर्थः ॥ असत्त्वेनेति ॥ सत्प्रभेदत्वाभावेनसत्त्वसामान्यंप्रतिअव्यक्तित्वादि त्यर्थः । तथाचशशविषाणगोविषाणानुगतविषाणत्वसामान्यवत्सत्त्रयसद्द्वयानुगतसत्त्वसामान्यस्याप्यभावादित्यर्थः । तथाचप रमार्थसतएवसाधकत्वंसिद्ध्यतीतिद्रष्टव्यं ॥ विरोधादिति ॥ अबाध्यत्वादिरूपसत्त्वस्यबाध्यत्वादिरूपमिथ्यात्वाश्रयमृषार्थे

345

**तृणारणिमणिन्यायासंभवाच्च । नापिसत्त्रयानुगतंसद्द्वयानुगतंवासत्वसामान्यंतंत्रं । अपरमार्थस तोसत्वेनतत्रसत्वस्यविरुद्धत्वात् । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति । “सत्यत्वंनचसामान्यंमृषार्थपरमार्थयोः । विरोधान्नहिसिंहत्वंसामान्यंवृषसिंहयोरिति”[1] । अपरमार्थसतःअबाध्यत्वरूपसद्विशेषत्वेचशाब लेयस्यगोविशेषत्ववत्प्रपंचस्यापिब्रह्मवत्सद्विशेषत्वात्सद्वैलक्षण्यंनस्यात् । किंचयद्यारोपितानारो पितानुगतंसामान्यंस्यात्तर्हिब्राह्मणोयजेतेत्यादिसामान्यविधिंप्रतिब्राह्मण्यामब्राह्मणाज्जातआरो**

वृत्तिर्नसंभवतिस्वाभाववतिस्ववृत्तेर्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ वृषसिंहयोरिति ॥ वृषस्यसिंहप्रभेदत्वाभावादितिभावः । नन्वपर मार्थसतोपिअबाध्यत्वरूपसद्विशेषत्वात्तत्रसत्त्वसामान्यंसंभवतीत्यतआह ॥ अपरमार्थसतइति ॥ शाबलेयस्य शबलगोज न्यस्यगोरूपपदार्थस्य ॥ सद्वैलक्षण्यमिति ॥ अबाध्यत्वरूपसत्त्वाविरोधिनःअपारमार्थिकत्वस्यपारिभाषिकत्वापत्त्याऽपरमा र्थसतोपिप्रपंचस्यवस्तुतःपरमार्थसद्विशेषत्वात्तत्रसद्वैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ सामान्यविधिमिति ॥ अनारोपितब्राह्मण्यवा

1 वृषसिंहयोरिति चित्सुख्यां दृश्यते ।

346

न्यजेतेतिविशेषाश्रवणादित्यर्थः । ब्राह्मण्यांब्राह्मणस्त्रियां । अब्राह्मणात्शूद्रांत्यजादेर्जातश्चंडालः । एतच्चात्यंतनिषिद्धतासूच
नाय । ननुप्रतिलोमजानांयज्ञाधिकारेनिषेधवचनविरोधइत्यतआह ॥ निषेधस्यत्विति ॥ तथाचारोपितब्राह्मण्यवान्निषेधा
विषयइतितस्यापिविधिविषयत्वापत्तिरितिभावः । तदनुगतं आरोपितानारोपितानुगतंसत्त्वसामान्यं । तस्यतंत्रत्वे सत्त्वसामा
न्यस्यतंत्रत्वे । स्वाप्नेन प्रातिभासिकत्वोपेतेन ॥ तत्फलस्येति ॥ ऐक्यापत्तिस्वर्गरूपफलस्येत्यर्थः । पारमार्थिकस्येत्येतत्द्वैत

पितब्राह्मण्यादिरपिनियोज्यःस्यात् । निषेधस्यतुआरोपितेनापिब्राह्मण्येनहीनोविषयःस्यात् ।
अस्तुवातदनुगतंसामान्यं तथापितस्यतंत्रत्वेस्वाप्नेनाद्वैतसाक्षात्कारेणाश्वमेधादिनाचतत्फलस्य द्वै
तश्रुत्यादिनाचद्वैतस्य धूमाभासेनचवह्नेः व्यावहारिकेणचविरुद्धधर्मेणपारमार्थिकस्यजीवेश्वरभेद
स्य सिद्धिःस्यात् । अतएवधर्मितुल्यसत्त्वंवाअसद्विलक्षणत्वंवानतंत्रं । गौरवाच्च । ननुधूमाभास

स्यवह्नेरित्यत्राप्यनुषंजनीयं ॥ विरुद्धधर्मेणेति ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिरूपविरुद्धधर्मेणेत्यर्थः । साधकत्वप्रयोजकीभूतस्यस
त्त्वसामान्यस्यसत्त्वादितिभावः ॥ धर्मीति ॥ तादृशसत्त्ववान्धर्मी । तद्वान्हेतुःसाधकइत्यर्थः । अतएव धर्मिभूतयोर्विशि
ष्टयोर्जीवेशयोर्व्यावहारिकत्वेनतत्तुल्यसत्ताकेनासद्विलक्षणेनचविरुद्धधर्मरूपहेतुनापारमार्थिकजीवेश्वरभेदसिद्धिप्रसंगादेवेत्य
र्थः । ननुव्यावहारिकेश्वरभेदसिद्धिर्भवत्येवेत्यस्वरसादाह ॥ गौरवाचेति ॥ सत्त्वेद्वैविध्याभावेनधर्मितुल्यसत्त्वासद्विलक्षण

त्वापेक्षयासत्त्वमात्रस्यसाधकत्वेतंत्रत्वोक्तौलाघवमित्यर्थः । धूमाभासेनपारमार्थिकवह्नेःसिद्धिःस्यादित्यत्रपरिहारंशंकते ॥ नन्विति ॥ कुतोव्याप्त्यभावइत्यतआह ॥ बहुलेति ॥ यथाधूममात्रेनवह्निव्याप्तिः किंतुबहुलोर्ध्वत्वाविच्छिन्नमूलत्वयुक्ते तथाआभासधूमेपिनवह्निव्याप्तिः किंत्वाभासभिन्नएवेत्यर्थः । व्याप्त्यर्थत्वात् व्याप्त्युपयोगित्वात् ॥ अस्याइति ॥ असतःसाधकत्वेसिद्धेधूमाभासस्यापिसाधकत्वंस्यादित्यतिप्रसंगवारणायबहुलोर्ध्वतादिवदाभासविविक्तत्वस्यापिव्याप्त्युपयोगित्वसिद्धिःतत्सिद्धौतदभावादेवासाधकत्वंधूमाभासस्यनासत्त्वादितिकल्पनायाःसिद्ध्याऽतिप्रसंगाभावेनासतःसाधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्र

स्यासाधकत्वंनासत्वात्किंतुव्याप्त्यभावात् बहुलोर्ध्वतादिवदाभासविवेकस्यापिव्याप्त्यर्थत्वादिति चेन्न । अस्याःकल्पनायाअसतःसाधकत्वसिद्धिसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात् । आभासेप्यारोपितव्याप्तेरारोपिताभासविवेकस्यचसत्वाच्च । प्रकृतेपिदृश्यत्वस्यारोपितस्यब्रह्मण्यपिसत्वेनव्याप्त्यर्थ

यादित्यर्थः । आरोपितेति आभासविवेकस्यविशेषणं । तथाचव्यर्थमाभासविविक्तत्वविशेषणं । धूमाभासेव्यभिचारस्यतदवस्थत्वादितिभावः ॥ प्रकृतेपीति ॥ तथाचयथाह्रदादावारोपितेधूमेनव्याप्तिःकिंत्वाभासविविक्तेपर्वतवृत्तिधूमएव एवंब्रह्मण्यारोपितेदृश्यत्वेपिनव्याप्तिरस्तीतिव्याप्तिसिद्धयेप्रपंचेदृश्यत्वस्यसत्त्वंस्वीकार्यमित्यर्थः । साधकत्वार्थंवा साधकत्वोपयुक्तव्याप्त्यर्थंवा दृश्यत्वादेस्सत्त्वमावश्यकमितिनासतःसाधकत्वमितिभावः । किंच दृश्यत्वादिहेतोःसत्त्वमावश्यकं अन्यथाहेत्वाद्या

रोपस्यसर्वत्रसौलभ्येनासिद्ध्यादिविभागएवनस्यात् अतस्तदर्थंवास्तवसत्त्वमेववाच्यमित्याह ॥ हेत्वादीति ॥ ननुमिथ्यात्वानुमानेनासत्त्वेनबोधितानामपिपक्षहेत्वादीनांसाध्यव्याप्त्यादीन्प्रत्याश्रयत्वंभविष्यति वंध्यासुतोनवक्ताअत्यंताभावप्रतियोगित्वादित्यत्रासतोपिसाधनंप्रत्याश्रयत्वदर्शनादित्यतआह ॥ आश्रयादेरिति ॥ आदिपदेनसाध्यसंसर्गग्रहणं । आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्ध्योनदूषणमितिवचनेनआश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वेनतस्यसत्त्वनियमाभावेपिव्याप्तिरेवहिप्रयोजिकेत्युक्तत्वेनतस्या

368

मेवहेत्वादिसत्वस्यापेक्षितत्वाच्च । हेत्वाद्यारोपस्यसर्वत्रसौलभ्येनासिद्ध्यादेरदोषत्वापाताच्च । आश्रयादेस्सत्वनियमाभावेपिव्याप्त्यादेस्तन्नियमाच्च । नाप्यप्रातिभासिकत्वंतंत्रं तुच्छेऽतिप्रसक्तेः । नाप्यप्रातिभासिकसत्वंतंत्रं गौरवात् । व्यावहारिकतात्विकानुगतसत्वसामान्यस्याभावाच्च । नाप्यसद्विलक्षणत्वेसतिप्रातिभासिकवैलक्षण्यंतंत्रं अतिगौरवात् । अन्यथा प्रवृत्तौनसंसर्गग्रहो

श्चसदाश्रयकत्वनियमेनहेत्वादेःसत्त्वमावश्यकमितिभावः ॥ तुच्छइति ॥ असद्वैलक्षण्यघटितानिर्वाच्यत्वरूपप्रातिभासिकत्वस्यतुच्छेऽभावेनतस्याप्रातिभासिकत्वेनसाधकत्वंस्यादितिभावः ॥ गौरवादिति ॥ सत्त्वद्वैविध्यादिकल्पनमनादृत्यसत्त्वमात्रस्यैवसाधकतायांप्रयोजकत्वेलाघवमितिभावः । नन्वस्तुसत्त्वमेवप्रयोजकं तत्राह ॥ व्यावहारिकेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वातिरिक्तव्यावहारिकसत्वरूपव्यक्त्यभावादितिभावः ॥ अतीति ॥ उक्तसत्त्वापेक्षयेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लघुनिसंभवेगुरुणोंगी ॥ १७५ ॥

कारइत्यर्थः ॥ उपस्थितेति ॥ उपस्थितंयद्रूप्यत्वादिकंतस्यपुरोवृत्तिनियोऽसंसर्गः तदग्रहएवप्रवृत्तौहेतुःस्यात् । एवंचभ्रांतिर्नसिद्ध्येत् । संसर्गग्रहेभ्रमरूपंविशिष्टज्ञानंसिद्ध्येत् । एवंचसंप्रतिपन्नविशिष्टज्ञानेनैवप्रवृत्तिर्भवति तत्रासंसर्गस्याभावादेवतदग्रहोस्ति तत्साद्दश्यादसंसर्गाग्रहादिदंरजतमितिज्ञानादपिप्रवृत्तिर्भविष्यति विद्यमानस्याप्यसंसर्गस्याग्रहणसद्भावादितिप्राभाकरेणोक्तेत्वयावाच्यं निषेधद्वयगर्भत्वेनगौरवाल्लाघवात्संसर्गग्रहएवप्रवृत्तौहेतुरिति । एवंसति भ्रमरूपविशिष्टज्ञानसिद्धिरिति । तथाचलाघवानादरेणैतदपिनस्यात् साध्यंनसिद्धमित्यर्थः ॥ सदिति ॥ सतःसाधकत्वानंगीकारादितिभावः । नन्वसतःसाध

369

हेतुःकिंतूपस्थितासंसर्गाग्रहइतिभ्रांतिर्नसिद्ध्येत् । किंचासतःसाधकत्वंविप्रतिपन्नत्वात्साध्यं । तत्साधकंचनतावत्त्वन्मतेसत् । अपसिद्धांतात्नाप्यसत् प्रतिवादिनस्तत्साधकत्वेविप्रतिपत्यानवस्थानात् । नचसतःसाधकत्वेप्ययंदोषः । त्वन्मतेसतःसाक्षिणःसाधकत्वात् । उक्तंहि "साधकत्वं

कत्वमपिअसतैवसाधकांतरेणप्रतिवादिनंत्वांप्रतिसिद्ध्यतीतिचेत्तत्राह ॥ अनवस्थानादिति ॥ ननुसतःसाधकत्वमपिविप्रतिपन्नत्वात्साध्यं तत्साधकंचमानं तावन्मांप्रत्यसिद्धं । तथाहि । नतावत्सतःसाधकत्वंसतासाध्यते ममासिद्धेः । नाप्यसता तवासिद्धेरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ नसतःसाधकत्वंमयासाधनीयं त्वन्मतेसतःसाक्षिणोऽज्ञानादिसाधकत्वस्यसिद्धत्वादित्याह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ तथाचसतःसाधकत्वमुभयसंमतमित्यर्थः । अत्रानुव्याख्यानसंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥

350

साक्षिणाऽज्ञानादिसिद्धिमिच्छतातेनमायावादिनासतस्साधकत्वंस्वीकृतमित्येवपरंतुतन्नसंभवति । अविशेषस्यसाधकतापुनःसाध्यैव नतुसिद्धा सर्वशक्तिरहितस्यशून्यवत्साधकताऽयोगादित्यर्थः ॥ औत्सर्गिकेति ॥ धूमादिग्राहकस्यज्ञानस्योत्सर्गतःप्रमाणत्वात्प्रामाण्यस्यस्वार्थसत्त्वपर्यंतत्वात्प्रमाणसिद्धानांसतांधूमादीनांसाधकत्वस्यतत्साधकत्वेपर्यवसानादित्यर्थः ॥ उपायांतरेति ॥ लोकमर्यादासिद्धोपायातिरिक्तोपायाभावेनेत्यर्थः ॥ स्वच्छायेति ॥ यथास्वकीयाच्छायास्वेनैवोल्लंघितुंनशक्यतेएवंपर्वतवर्तिनएवसाधकत्वंनतुबाष्पारोपितधूमस्येत्येवंलोकसिद्धंयत्सतःसाधकत्वंतदप्युल्लंघितुंनशक्यतइत्यर्थः । नन्वसतःसाध

सस्य सा "सतस्तेनसाक्षिणासिद्धिमिच्छता । स्वीकृतंह्यविशेषसाध्यासाधकतापुनरिति"। औत्सर्गिकप्रामाण्ये
नसिद्धत्वाच्च । तवापिव्यवहारेउपायांतराभावेनस्वच्छायावदुल्लंघ्यलोकमर्यादासिद्धत्वाच्च । नच
सिद्धिरप्यसतीत्युक्तेनिस्तारः । अन्योन्याश्रयात् । अन्यथा प्रतीतिरप्यत्यंतासतीतिसुवचत्वेन

नद्दुर्ल

कत्वंनास्तीतिवदतांलौकिकानामयमभिप्रायः । असतोजायमानासिद्धिः सतीप्रमारूपा नभवतीति मयात्वसतोऽसत्सिद्धिरुच्यतइति नममलोकमर्यादोल्लंघनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ अन्योन्येति ॥ असतःसाधकत्वेसिद्धेऽसतःसाधकत्वंनास्तीतिलोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वं लोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वेच तद्विरोधाभावादसतोपिसाधकत्वंसिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लोकमर्यादातिक्रमइत्यर्थः ॥ प्रतीतिरिति ॥ असच्चेन्नप्रतीयेतेतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याप्रपंचेऽसद्वै

लक्षण्यंसाध्यतेतन्नस्यात् । लोकमर्यादासिद्धायारूप्यादिप्रतीतेरप्यत्यंतासत्त्वस्यशून्यवादिनावक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः ॥ सल्लक्ष
णेति ॥ सतस्साधकस्ययल्लक्षणंपक्षवृत्तित्वादिरूपंतद्योगित्वंसाधकत्वेतंत्रंसल्लक्षणायोगित्वमसाधकत्वेतंत्रमित्यर्थः । तच्चपर्वत
वृत्तिधूमेऽस्तिअतस्तत्रसाधकत्वंनतुतदाभासइतिनातिप्रसंगः । प्रकृतेदृश्यत्वादौचसल्लक्षणयोगित्वमस्तीतिसाधकत्वंयुक्तमिति
भावः ॥ असत्त्वइति ॥ दृश्यत्वादिभिरेवप्रयोगैःप्रपंचांतर्गतस्यहेत्वादेरपिमिथ्यात्वबोधनेनासत्त्वापत्त्यासतःसाधकस्ययल्ल 351

प्रतीत्याअसद्वैलक्षण्यंनसिध्येत् । एतेनसल्लक्षणयोगित्वायोगित्वेएवसाधकत्वासाधकत्वयोस्तंत्रे
नतुसत्वासत्वेइतिखंडनोक्तंनिरस्तं । हेतुव्याप्त्यादेरसत्त्वेऽसिद्ध्यव्याप्त्याद्यसल्लक्षणापाताच्च । एते
नमिथ्यात्वाविशेषेपिस्वप्नवद्धेतुतदाभासव्यवस्थेतिनिरस्तं । तद्वदेववास्तवसाध्यासिद्ध्यापातात् ।

क्षणंपक्षवृत्तित्वव्याप्तिमत्त्वादिरूपंतद्योगित्वाभावेनपक्षवृत्तित्वव्याप्त्यादिराहित्यरूपासत्साधकलक्षणयोगित्वप्राप्तेर्नसाधकत्वंयु
क्तमित्यर्थः ॥ स्वप्नवदिति ॥ यथास्वप्नप्रतीतयोर्धूमतदाभासयोरुभयोरपिमिथ्यात्वाविशेषेपितत्रकश्चनसद्धेतुःसाधकत्वेनव्यव
ह्रियतेकश्चनतदाभासोऽसाधकत्वेन एवमिहापिदृश्यत्वादेर्धूमाभासादेश्चमिथ्यात्वाविशेषेपिहेतुतदाभासव्यवस्थयासाधकत्वाद्यु
पपत्तेरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ तद्वदेवेति ॥ स्वप्नदृष्टधूमादिनावास्तववह्निसिद्ध्यदर्शनादिहापिदृश्यत्वादिनावा

352

स्तवमिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धिर्नस्यादित्यर्थः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ असत्यादिति ॥ स्वबोधितमिथ्यात्वकविश्वांत
र्गतत्वेनासत्यदृश्यत्वादेस्सकाशान्नसत्यभूतमिथ्यात्वादिसिद्धिरितिबाधादिकंदुर्वारमितिभावः ॥ साधकंचेदिति ॥ किंचिद्धे
त्वादिकंचेद्यदिसाधकंतर्हितस्यपरमार्थास्तितापारमार्थिकसत्त्वंअवश्यमपेक्षितंभवेदेव । परमार्थसत्त्वस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वादिति
भावः । नन्वपरमार्थसतोपिसाधकत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ सिद्धिर्नेति ॥ सवितृसुषिरादावपिसत्यस्यैवसाधकत्वमित्यनुपद

तस्मान्नासत्यात्सत्यसिद्धिः । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "साधकंचेदवश्यंचपरमार्थास्तिताभवेत् ।
सिद्धिर्नापरमार्थेनपरमार्थस्ययुज्यतइति" । उक्तंचबौद्धाधिकारे "लोकस्यापिव्यतिक्रमेविचारस्यया
दृच्छिकवाङ्मात्रत्वापत्तेरिति" ॥ असतःसाधकत्वेबाधकविवरणं ॥ २१ ॥ ७ ॥ नन्वसत्यमपिप्र
तिबिंबंबिंबस्य स्वाप्नार्थश्शुभाशुभयोः स्फटिकलौहित्यंचोपाधिसंनिधानस्य रेखारोपितवर्णश्चार्थ

मेववक्ष्यतइतिभावः ॥ लोकस्यापीति ॥ सदसतोःसाधकत्वासाधकत्वातिक्रमेविचारस्यदैववशसंपन्नवनस्थवेणुनिस्सृतस्वन
वद्यादृच्छिकवाङ्मात्रत्वापत्त्याप्रमाणसिद्धत्वाभावापातेनार्थनिश्चायकत्वाभावापातात् । अतोलोकमर्यादानुसारेणैवसतएवसा
धकत्वंनासतइत्यंगीकार्यमितिभावः ॥ असतस्साधकत्वेबाधकविवरणं ॥ २१ ॥ प्रतिबिंबंबिंबस्येति ॥ अयंप्रदेशोबिं
बवान्क्वचित्स्थलेप्रतिबिंबयुक्तत्वादित्येवंबिंबानुमापकत्वंप्रतिबिंबेदृष्टमित्यर्थः । स्वाप्नार्थःस्वाप्नमंत्रादिरूपः । उत्तरत्रस्वाप्नमंत्रो



353

पीतिव्यवहारादितिज्ञेयं ॥ अर्थभेदस्येति ॥ वृक्षहस्तिरूपार्थभेदस्येत्यर्थः ॥ त्वन्मतेपीति ॥ स्वच्छदर्पणादिषुप्रतिफलनेनप
रावृत्तानायनरश्मयोग्रीवास्थमुखेनसंबद्धाग्रीवास्थमेवमुखंगृह्णंति । तत्रैवदर्पणस्थत्वंग्रीवास्थमुखभिन्नत्वादिकंचारोपयंति । य
थोक्तंत्वया । "दर्पणाभिहतादृष्टिःपरावृत्यस्वमाननं । व्याप्नुवंत्याभिमुख्येनव्यत्यस्तंदर्शयेन्मुखमिति" । लिंगलिंगिभावस्तुवृ
क्षशिंशुपावदितिपरैरंगीकारात् । अतोग्रीवास्थमुखस्यैवप्रतिबिंबतायास्त्वयोक्तत्वात्तस्यप्रतिबिंबस्वरूपस्यसत्यत्वादित्यर्थः ॥

स्य वर्णदैर्घ्यादिकंचनगोनागइत्यादावर्थभेदस्य शंकाविषंचमरणस्य सवितृसुषिरादिचारिष्टादेः
साधकंदृष्टमिचेन्न । प्रतिबिंबस्वरूपस्यत्वन्मतेपिसत्यत्वात् । स्वाप्नस्यचमन्मतेसत्यत्वात् । त्वन्मते
पिपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानमेवसूचकं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांचस्वाप्नकामिन्या
दिज्ञानमेवार्थक्रियाकारीत्युपपत्तेः । स्फटिकलौहित्यस्यापिप्रतिबिंबत्वात् । रेखायाश्चवर्णे पदस्या

ज्ञानमेवेति ॥ तच्चसत्यमेवेतिभावः । ननुस्वाप्नकामिन्यादेश्चरमधातूत्सर्गाद्यर्थक्रियाहेतुत्वदर्शनात्स्वाप्नपदार्थस्यैवसाधकत्वंन
तुतज्ज्ञानस्येतिचेत्तत्राह ॥ अन्वयेति ॥ जाग्रतिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांतज्ज्ञानस्यैवार्थक्रियाहेतुत्वंदृष्टंनस्वरूपसत्कामिन्यादेः
अतस्तदृष्टांतेनस्वप्नेपितथात्वंकल्प्यतेऽतस्सत्यस्यैवसाधकत्वमित्यर्थः ॥ लौहित्यस्यापीति ॥ लोहितिमविशिष्टजपाकुसुमस्य
तदवयवसमुदायस्यवेत्यर्थः । तेनगंधरसादेरिवनरूपस्यप्रतिबिंबोदृष्टचरइतिचोद्यानवकाशः । पदस्यार्थइववर्णेरेखायाःसंकेति

354

तत्वेनेत्यर्थः । वर्णस्यरेखास्मारितत्वेहेतुरयं । वर्णश्चसत्यएवेतिभावः । अत्रपदस्यार्थेसंकेतितत्वेनेतिपररीत्यैव । स्वमतेस्वाभा
विकीशक्तिरेवेत्यंगीकारात् । नित्ययोगोपिशब्दानामर्थेनैवेत्युक्तेः ॥ अतएवेति ॥ रेखायावर्णेसंकेतितत्वादेवेत्यर्थः । रेखा
स्मारितवर्णेषुदीर्घत्वंस्वतोस्त्येवतच्चक्षुरादिवत्स्वरूपसदेवार्थविशेषधीजनकंनतुज्ञाततयेत्येकःपक्षः । वस्तुतोदीर्घत्वंवर्णेषुनास्त्येव
किंत्वारोपितमेव तच्चज्ञातंसदेवतथेत्यन्यःपक्षः । तत्राद्यपक्षेदीर्घत्वंनिर्वक्ति ॥ दीर्घत्वादिकमिति ॥ वर्णेषुदीर्घत्वंनामदीर्घध्व
निसंनिहितत्वमेवनान्यदित्यर्थः ॥ तद्व्यक्तत्वरूपमिति ॥ दीर्घध्वनिव्यक्तत्वाख्योधर्मइत्यर्थः । तथाचवस्तुतोदीर्घोयोध्वनि
र्थइव संकेतितत्वेनरेखास्मारितवर्णस्यैवार्थबोधकत्वात् । अतएवरेखांदृष्ट्वावर्णमुच्चारयंति । नगो
नागइत्यादौदीर्घत्वादिकंस्वरूपसदेवार्थविशेषधीहेतुश्चेद्दीर्घध्वनिसाहित्यरूपंवातद्व्यक्तत्वरूपंवादी
र्घत्वंवर्णगतंसत्यमेवहेतुः । नध्वनिगतंवर्णेष्वारोपितंहेतुः । ज्ञातंसद्धेतुश्चेद्वक्ष्यमाणरीत्यासवितृसु
षिरादिज्ञानमिवार्थानवच्छिन्नंसत्यंज्ञानमेवहेतुः । एतेन "यथासत्यत्वाविशेषेपिचक्षुषारूपज्ञानमे
वतद्व्यक्तत्वरूपोधर्मोवर्णेष्वस्तितदेवदीर्घत्वंनततोतिरिक्तं तत्सत्यमेवेतिभावः । तथाचैतादृशदीर्घत्वंपारिभाषिकमितिभावः । द्वि
तीयेऽसत्यस्यैवसाधकत्वंप्राप्तमितिचेत्तत्राह ॥ ज्ञातंसदिति ॥ आरोपितंसदित्यर्थः । ननुज्ञेयभेदानवच्छिन्नस्यज्ञानमात्रस्या
तिप्रसंगेनतदवच्छिन्नस्यसिद्ध्यंगतायांविशिष्टस्ययद्भवतीतिन्यायेनासतोप्यर्थस्यहेतुत्वंप्राप्तमेवेत्यतउक्तं ॥ अर्थानवच्छिन्नंमि
ति ॥ एतच्चोत्तरत्रापाकरिष्यामइतिभावः ॥ एतेनेति ॥ आद्यपक्षानुसारेणवर्णेषुदैर्घ्यस्यसत्त्वेन द्वितीयेतुसत्यस्यैतज्ज्ञानस्यै

वसाधकत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ यथेति ॥ असतःसाधकत्वेपरेणोक्ते ऽसत्त्वाविशेषाद्धूमाभासस्यापिवह्निसाधकत्वंस्यादित्यतिप्रसंगेस्माभिरभिहितेसति यथेत्यादिवाचस्पतिनाजल्पितमित्यर्थः । सदर्थभेदरूपंप्रमेयं ॥ धात्विति ॥ साचसत्यैवेतिभावः । धातुव्याकुलतायांचभयं भयेचविषशंकारूपंज्ञानमेव हेतुस्तच्चसत्यमेवेतिहृदयं ॥ आत्मवदिति ॥ अबाधादितिभावः । ननुसत्यभूतस्यमंत्रस्यकथंस्वप्नेभानमित्यतआह ॥ स्वप्नमिति ॥ नन्वथापिभारतयुद्धादौघटोत्कचादिसृष्टमायिकगजादेरर्थक्रियाका 355

वजायतेनतुरसज्ञानंतथैवासत्वाविशेषेपिवर्णदैर्घ्यादिनासत्यंज्ञायते नतुधूमाभासादिने" तिवाचस्पत्युक्तंनिरस्तं । शंकाविषेपिशंकानिमित्तभयजन्याधातुव्याकुलतैवमरणहेतुः नतुविषं । स्वाप्नमंत्रोपिफलसंवादीचेत्स्वप्नप्रतीतत्वेप्यात्मवत्सत्यएवस्वयंप्रतिभातवेदवदृष्टोभासते । भारतयुद्धादौघटोत्कचादिभिःशक्तिविशेषात्सृष्टमर्थक्रियाकारिगजादिकंसत्यमेव । सवितृसुषिररज्जुसर्पादिज्ञानमेवचारिष्टभयादिहेतुर्नत्वर्थः । सत्यप्यर्थेतदज्ञानेभयाद्यभावात् । नचैवमनुमितिंप्रत्यपिहे

रित्वंदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ भारतयुद्धादाविति ॥ वक्ष्यमाणरीत्येतिपूर्वमुक्तं तदुपपादयति ॥ सवित्रिति ॥ नन्वर्थएवहेतुःकिंनस्यादित्यतआह ॥ सत्यप्यर्थइति ॥ अभावादिति ॥ ज्ञानस्यैवहेतुत्वंनार्थस्येतिभावः ॥ एवमिति ॥ ज्ञानस्यैवारिष्टादिंहेतुत्वंनार्थस्येत्यंगीकारइत्यर्थः ॥ अनुमितिमिति ॥ प्रमानुमितिंप्रतीत्यर्थः ॥ व्याप्त्यादीति ॥ अतद्गुणसंविज्ञान

बहुव्रीहिणाऽबाधितत्वंग्राह्यं ।तथाचाबाधितत्वज्ञानमेवेत्यर्थोद्रष्टव्यः ।यथाश्रुतेतुव्याप्त्यादिप्रमायानहेतुत्वंतथात्वेगंधप्रागभावाव च्छिन्नोघटोगंधवान्पृथिवीत्वादित्यत्रव्याप्त्यादिप्रमाजन्यायाअप्यनुमितेर्बाधितत्वेनप्रमात्वाभावादसंगतिःस्यादित्यवधेयं॥ नतुहे त्वादीति॥अबाधितविषयत्वमित्यर्थः ॥ तज्ज्ञानेति ॥ अबाधितत्वज्ञानेत्यर्थः। तथाचहेत्वाभासव्यावृत्त्यर्थंअबाधितत्वप्रमायाए वानुमितिप्रमांप्रतिप्रयोजकत्वेवाच्येप्रमात्वघटकाबाधितत्वरूपार्थस्यापितत्प्रयोजकत्वंप्राप्तमित्यर्थः । इत्येवंव्याचक्षते । वस्तुतस्तु व्याप्त्यादिज्ञानमेवेत्यादियथास्थितएवास्तुगंधप्रागभावावच्छिन्नोघटोगंधवान्इत्यत्रतुबाधादनुमितिरेवनोत्पद्यतइतितार्किकैरंगी

तुव्याप्त्यादिज्ञानमेवकारणंनतुहेत्वादीतिवाच्यं । तज्ज्ञानमात्रस्यहेत्वाभासेपिसत्त्वात् । त्वन्मते वृत्तिरूपस्यतत्प्रतिबिंबितचैतन्यरूपस्यवाज्ञानस्यापिमिथ्यात्वाच । सत्यसर्पादेस्त्वभिसर्पणदंश

कृतत्वेनातिप्रसंगाभावादितिसंप्रदायः ।ज्ञानमात्रस्यहेत्वाभासेपिसत्त्वात्प्रमानुमितेरभावात्तत्प्रमायाएवहेतुत्वेवाच्येप्रमात्वस्यार्थस त्ताघटितत्वाद्धेतुव्याप्त्यादीनामपिहेतुत्वंप्राप्तमेवेतिसंप्रदायः। किंच न हेत्वादिज्ञानमात्रस्यप्रमानुमितिंप्रति हेतुत्वं । तथाहि। हेत्वा दिज्ञानं त्वन्मतेवृत्तिर्वा वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंवा विशिष्टं तदुभयमपिमिथ्याभूतमेव । ततश्चनमिथ्याभूतस्यहेतुव्याप्त्यादिज्ञानेप्र मात्वंनास्तीतिचेन्न। तत्रव्याप्त्यादिज्ञानस्यजनकत्वाभावात् यज्जातीयानंतरं नियमेनकार्योत्पत्तिसत्त्वमेवजनकत्वमभिप्रेतमितिन दोषइतिज्ञेयं। ननुभयादिरूपार्थक्रियातावत्सर्पजन्या साकथंसर्पभिन्ना तज्ज्ञानात्स्यादतोऽसतःसर्पस्यैवकारणत्वमित्यतोनभयादि



कंसर्पकार्यमित्युच्यतेकिंतुसर्पज्ञानकार्यमिति सन्निहितेपिसर्पेतमजानानस्यभयाद्यदर्शनात् सर्पकार्यंत्वभिसर्पणादिकमेवेत्याह ॥ सत्येति ॥ अतिप्रसंगइति ॥ सर्पाभावघटादिज्ञानस्यापिभयहेतुत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ हेतुःस्यादिति ॥ अवच्छिन्नस्ययद्भवति तत् अवच्छेदकस्यापिभवतीतिनियमादित्यर्थः । अस्यनियमस्यव्यभिचारमाह ॥ घटेत्यादिना ॥ घटावच्छिन्नस्यघटात्यंताभा वस्य घटदेशमृत्पिंडभिन्नदेशत्वेपिघटस्यतदभाववदित्यर्थः । घटावच्छिन्नस्यध्वंसस्यघटकालभिन्नकालत्वेपिघटस्यतदभाववदित्य

नादिरेवार्थक्रियानतुभयादिः । नन्वर्थानवच्छिन्नस्यज्ञानस्यहेतुत्वेऽतिप्रसंगः । अवच्छिन्नस्यहेतुत्वेऽ र्थोपिहेतुःस्यादितिचेन्न । घटावच्छिन्नस्यघटात्यंताभावध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेपि अवच्छेदकस्यघटस्यतदभाववत्घटेच्छाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदांतसाध्यत्वेपिघटब्रह्मणोस्तदभाववत्। घटप्रागभावस्यघटंप्रति विशेषदर्शनाभावस्यचभ्रमंप्रति विहितनिषिद्धकरणाभावयोः प्रत्यवाया

र्थः ॥ घटब्रह्मणोरिति ॥ घटस्यनित्यस्यब्रह्मणश्चघटज्ञानवेदांतसाध्यत्वाभाववदित्यर्थः ॥ विहितनिषिद्धकरणाभावयोरि ति ॥ विहितकरणाभावनिषिद्धकरणाभावयोरित्यर्थः ।प्रत्यवायादिमित्यादिपदेनप्रत्यवायाभावसंग्रहः । ततश्चघटप्रागभावस्यघटं प्रतिहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववत् विशेषदर्शनाभावस्यभ्रमंप्रतिहेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यविशेषदर्शनस्यतदभाववत् विहितकरणा भावस्यप्रत्यवायहेतुत्वेपिअवच्छेदकस्यविहितकरणस्यप्रत्यवायंप्रतिहेतुत्वाभाववत् निषिद्धकरणाभावस्यप्रत्यवायाभावंप्रतिहे

तुत्वेपि अवच्छेदकस्य निषिद्धकरणस्य प्रत्यवायाभावहेतुत्वाभाववत् स्वर्गकामनायायागंप्रतिहेतुत्वेपिअवच्छेदकस्यस्वर्गस्ययागहे तुत्वाभाववत् अतीतादिवस्तुस्मृत्यादेर्दुःखादिकंप्रतिहेतुत्वेपिअवच्छेदकस्यातीतादेःतदभाववत् असद्विषयकपरोक्षज्ञानस्यतद्व्यव हारंप्रतिहेतुत्वेपिअत्यंतासतस्तद्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वाभाववदितिविवेकः । नचस्वर्गस्यातीतादेरसतश्चयागदुःखव्यवहारान्प्रतिहेतु त्वंकिंनस्यादितिवाच्यं । कामनावत्कामनाविषयस्यापिस्वर्गस्यजनकत्वेतस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात्सुखापरपर्यायस्यस्वर्गस्यप्राक्स

दिंप्रति स्वर्गकामनायाश्चयागंप्रतिअतीतादिस्मृत्यादेर्दुःखादिकंप्रतिअसद्विषयकपरोक्षज्ञानस्यचत द्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यघटस्य विशेषदर्शनस्य विहितनिषिद्धकरणयोः स्वर्गस्या ती तादे रत्यंतासतश्चतदभाववत् चिकीर्षितघटबुद्धेर्घटहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववत् ब्रह्मज्ञानस्यतद ज्ञाननिवर्तकत्वेप्युदासीनस्वभावस्यब्रह्मणस्तदभाववत् । ब्रह्मज्ञानस्यजगत्प्रतिपरिणामिकारणत्वे पिब्रह्मणस्तदभाववच्चा र्थावच्छिन्नस्यहेतुत्वेपिअवच्छेदकार्थस्यकुरूणांक्षेत्रेवसतीत्यत्रकुरूणामिव

त्वापत्त्यातत्कामनैवव्याहन्येत। सिद्धेइच्छाविरहात् अतीतस्यापिदुःखजनकत्वेकार्याव्यवहितपूर्वसमयेसत्त्वापत्तिः असतोजनक त्वेतुनिस्स्वरूपत्वव्याघातइत्यवधेयं ॥ चिकीर्षितेति ॥ कर्तुमिष्टेत्यर्थः। अनागतेतियावत् । अवर्तमानत्वोपपादनायेदंविशेषणं। तथाचघटबुद्ध्यभावेघटंकरिष्यामीतीच्छानुदयेनघटोत्पत्त्यनुपपत्तेर्घटबुद्धेर्घटंप्रतिहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववदित्यर्थः । ब्रह्मणस्तद निवर्तकत्वेहेतुरुदासीनस्वभावस्येति। कर्तृत्वकरणत्वाद्युदासीनस्वभावस्यनिवर्तकत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः॥ अर्थावच्छिन्नस्येति॥

ज्ञानस्येतिशेषः ॥ ताटस्थ्येनेति ॥ उपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ सर्पपूर्वकंनैवकारणमितिसंबंधः । तस्यदृष्टांतः फलेच्छेति। फलंस्वर्गापरपर्यायसुखमित्यर्थः। फलेच्छासाध्ययागादौफलस्यापिकारणत्वे तस्यप्राक्सत्त्वापत्त्याकामनैवा युक्ता। सिद्धेइच्छाविरहादितिभावः । ननुकेवलस्यातिप्रसंगित्वादसतोर्थस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्य अवच्छेदकत्वंनामव्यावर्तकत्वं तच्चव्यावृत्तिप्रत्ययजनकत्वमित्यसतोपिहेतुत्वंप्राप्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यतइति ॥ व्यावृत्तिधीजनकत्वंनव्यावर्तकत्वं सत्यपिदंडविशिष्टदेवदत्तेतदज्ञानेव्यावृत्त्यज्ञानात् अतोव्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेवव्यावर्तकत्वं दंडविशिष्टोदेवदत्तइतिज्ञाना

ताटस्थ्येनाहेतुत्वोपपत्तेः। तथाच "रज्जुसर्पादिधीसाध्यभयादौसर्पपूर्वकं। फलेच्छासाध्ययागादौफ लवन्नैवकारणं"। नन्वथापिमिथ्यार्थेज्ञानंप्रतिव्यावृत्तिधीहेतुत्वरूपव्यावर्तकत्वमस्तीत्यसतोपिहेतुते तिचेन्न। यतोव्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेवव्यावर्तकत्वं। सत्यपिदंडेतदज्ञानेव्यावृत्त्यज्ञानात्। नन्व

देवदत्तेऽदंडिव्यावृत्तिधीर्जायते तद्विषयत्वंनामतत्प्रकारत्वंविवक्षितं । अन्यथाविशेष्येऽतिव्याप्तेः । अतोऽविशिष्टात्व्यावृत्ति धीहेतुभूतायाधीः दंडप्रकारिका देवदत्तविशेष्यका विशिष्टधीः तत्प्रकारत्वंदंडेस्ति एवमिहापिसर्पज्ञानेऽसर्पज्ञानाद्व्यावृत्तिबुद्धि र्भवति तज्जनिकायाधीःइदंसर्पज्ञानमित्येवंसर्पप्रकारिकातज्ज्ञानविशेष्यकाऽनुव्यवसायरूपाविशिष्टधीः तत्प्रकारत्वंसर्पेऽस्ति

न्या. श्री. ३१ अतोनमिथ्यार्थस्यव्यावृत्तिधीजनकत्वं किंतुतज्ज्ञानस्यैवप्राप्तमितिनकोपिदोषः। सत्यपिदंडइत्येतत् दंडविशिष्टेदेवदत्ते तदज्ञाने दंडप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकविशिष्टज्ञानाभावेऽविशिष्टाद्व्यावृत्त्यज्ञानादितिव्याख्येयं । नन्वथापिज्ञानस्यैवहेतुत्वांगीकारेपिअ

सत्यस्यैवहेतुत्वंसिद्ध्यति ज्ञानस्यभयादिजनकत्वेऽतिप्रसंगभयायसर्पाद्यवच्छिन्नत्वंकारणतावच्छेदकंवाच्यं । तथाचावच्छेदकी भूतस्यसर्पादेर्मिथ्यात्वेन तदवच्छिन्नज्ञानस्यापिमिथ्यात्वंप्राप्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ स्यादिदंयद्यवच्छेदकस्ययद्भवति तत्अवच्छिन्नस्यापीतिनियमःस्यात् नचैवंव्यभिचारादित्याह॥तुच्छस्येति॥ अवच्छेदकीभूतस्यतुच्छस्य तुच्छत्वेपितदवच्छिन्न ज्ञाने तुच्छवैलक्षण्येचतुच्छत्वस्यादर्शनादित्यन्वयः। अविद्यानिवृत्तिःपंचमप्रकारावा । आत्मैवाज्ञानहानिरितिवचनात् अधिकर

थाप्यवच्छेदकस्यामिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापितन्नियमादसत्यस्यहेतुतेतिचेन्न । तुच्छस्यज्ञानेतुच्छाद्वैल क्षण्येचतुच्छत्वस्य प्रातिभासिकाद्वैलक्षण्येचप्रातिभासिकत्वस्यपंचमप्रकारायामात्मस्वरूपभूतायां वाऽनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तौचचतुर्थप्रकाररूपानिर्वचनीयत्वस्य पारमार्थिकात्मस्वरूपेतद्भिन्नेवानृतद्वै तस्याभावेततोव्यावृत्तौचानृतत्वस्यादर्शनात् । तत्रावच्छेदकानामसदादीनांताटस्थ्येऽत्रापिविषय

णातिरिक्ताभावाभावादात्मस्वरूपावेति मतद्वयसद्भावादाह ॥ पंचमेति ॥ चतुर्थप्रकारानिर्वचनीयत्वाभावोपपादनायपंच मप्रकारेत्यादिविशेषणं । अत्रापिमतद्वयसद्भावादाह ॥ परमार्थिकेति ॥ अनृतंयद्द्वैतंतस्याभावेइत्यर्थः । ततः अनृतात् द्वैतात् । अनृतद्वैताभावस्यानृतव्यावृत्तेश्चपारमार्थिकत्वात् पारमार्थिकात्मस्वरूपत्वमेव । तद्भिन्नत्वेपिनाद्वैतहानिः अभावरूपधर्मोनाद्वैतंघ्नंतीतिमंडनवचनादितिध्येयं ॥तत्रेति॥ तत्र तुच्छज्ञानादौ । असदादीनांताटस्थ्ये उपलक्षणत्वे अत्रापि

360



सर्पज्ञानादौ विषयस्योपलक्षणत्वमेवास्त्वित्यर्थः ॥ अर्थानवच्छिन्नमेवेति ॥ एवंचावच्छेदकस्यमिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापित न्नियमादसत्यस्यापिहेतुतेतिचोद्यानवकाशइतिभावः ॥ अतिप्रसंगइति ॥ विषयातिरिक्तस्यव्यावर्तकस्यज्ञानेऽभावात्विषयस्य चव्यावर्तकत्वानंगीकारेज्ञानमात्रस्यैवभयादौहेतुत्वांगीकारापातेनसर्पाभावघटादिज्ञानमपिभयादिहेतुःस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । विषयावच्छेदंविषयरूपंव्यावर्तकं ॥ स्वरूपातिरिक्तेति ॥ विषयतत्संबंधयोर्ज्ञानेनसहस्वरूपसंबंधातिरिक्तद्विष्ठसंबंधस्याभा

361

स्तथास्तु । वस्तुतस्त्वर्थानवच्छिन्नमेवज्ञानंहेतुः। नचातिप्रसंगः। विषयावच्छेदमनपेक्ष्यस्वतएवस र्पज्ञानस्यासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तेः। तथाहि सर्पज्ञानमसर्पज्ञानात्तावद्व्यावृत्तं व्यावृत्तिश्चव्यावर्तकाधीना। नचविषयस्तत्संबंधोवाव्यावर्तकः। स्वरूपातिरिक्तद्विष्ठसंबंधाभावात्। असंबद्धस्यचाव्यावर्तकत्वा त्। अर्थ[1]संबंधांतरमंतरेणविशिष्टव्यवहारजननयोग्यंस्वरूपमेववा ज्ञानमात्रनिष्ठधर्मोवासंबंधः।

वादित्यर्थः ॥ असंबद्धस्येति ॥ विषयस्यतत्संबंधस्यचज्ञानेनासंबद्धस्येत्यर्थः । ज्ञानंप्रत्यव्यावर्तकत्वात् । अन्यथातिप्रसंगः स्यादित्यर्थः । स्वरूपमेवसंबंधइत्यन्वयः । किमिदंस्वरूपसंबंधत्वमित्यतस्तन्निर्वक्ति ॥ संबंधांतरमिति ॥ घटसंयुक्तेपटेस्वरूप संबंधत्वंमाभूदितिसंबंधांतरमंतरेणेत्युक्तं । घटवद्भूतलस्यचत्वरीयघटाभावेनसहसंबंधांतरशून्यत्वसद्भावेनस्वरूपसंबंधप्रसंगवा रणायविशिष्टप्रत्ययजनकत्वमित्युक्तं । विशिष्टप्रत्ययाजनकेनित्यातींद्रियाभावभूतलयोः स्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणाययोग्ये

1 आत्मविषयकज्ञानेनात्मन स्वरूपसम्बन्धेऽव्याप्तिवारणाय उद्देश्यप्रतीतिनिर्वाहकेति इत्यन्तरविशेषणं । इत्यादि तरंगिणीस्थमेव ॥

त्युक्तं । योग्यत्वंसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावः । एतादृशयोग्यतायास्तत्रापिसद्भावान्नाव्याप्तिः । अयमात्मेतिआत्मविषय
कज्ञानस्यात्मनाविषयविषयिभावलक्षणस्वरूपसंबंधसद्भावात्तत्राव्याप्तिःस्यात् समवायस्यैवसंबंधांतरस्यसत्त्वादतउद्देश्यप्रतीति
निर्वाहकेतिसंबंधांतरेविशेषणंदेयं । दंडीदेवदत्तः रूपीघटइत्यत्रसंयोगसमवाययोरुद्देश्यविशिष्टप्रतीतिनिर्वाहकत्वेसत्यपि अयमा
त्मेतिविषयविषयिभावरूपा याउद्देश्यप्रतीतिःतन्निर्वाहकत्वंसतोपिसमवायस्यनास्तीतिउद्देश्यप्रतीतिनिर्वाहकसंबंधांतरमंतरेणवि
शिष्टव्यवहारजननयोग्यत्वस्यसत्त्वान्नाव्याप्तिरितिसंप्रदायविदः ॥ **ज्ञानमात्रनिष्ठेति** ॥ सर्पज्ञानमात्रनिष्ठेत्यर्थः । सचक्षीरमाधु
र्यादिवदाख्यातुमशक्योवा तद्व्यवहारजननशक्तत्वरूपोवा वक्ष्यमाणरीत्याद्रष्टव्यः । एतच्चद्वितीयपक्षाभिप्रायेण । प्रथमपक्षे

**तर्हिविषयमनंतर्भाव्यज्ञानएवविशेषःसिद्धः[1]। किंचसर्पज्ञानमसर्पज्ञानाद्धर्म्यंतरसंबंधमनपेक्ष्यविल
क्षणं। तज्जनकविलक्षणजन्यत्वात् । यवांकुरात्कलमांकुरवत्। तज्जन्यविलक्षणजनकत्वात्। यवबीजा**

तुज्ञानमेवविशेषइतिबोध्यं ॥ **सर्पज्ञानमिति** ॥ रज्जावितिशेषः । धर्मीविषयः । तथाचसंबंधांतरमनपेक्ष्येत्यर्थः । अतएवोत्तर
त्रतथैवव्यवहारः स्वतएवेतियावत् ॥ **तदिति** ॥ असर्पज्ञानजनकसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वंपक्षे । दृष्टांतेतुयवांकुरजनक
सामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वंकलमांकुरेऽस्तीतिज्ञातव्यं ॥ **तदिति** ॥ असर्पज्ञानजन्यंयत्संतोषादिकार्यंतद्विलक्षणंयद्भयादि
कार्यंतज्जनकत्वंपक्षेस्ति । दृष्टांतेतुयवबीजजन्यंयद्यवांकुररूपंकार्यंतद्विलक्षणंयत्कलमांकुररूपंकार्यंतज्जनकत्वंकलमबीजेस्तीतिज्ञा
तव्यं ॥ **विलक्षणेति** ॥ तथाचधर्म्यंतरसंबंधमनपेक्ष्यविलक्षणत्वरूपंसाध्यंविनापीत्यर्थः ॥ **यवबीजेत्यादि** ॥ यवबीजवि



362

लक्षणजन्यंकलमांकुरंयवांकुरविलक्षणजनकंकलमबीजंतेअपीतिविवेकः। तथाचस्वाभाविकवैलक्षण्यंविनैवधर्म्यंतरसंबंधेनतज्जन
कविलक्षणजन्यत्वंचेत्तर्हियवांकुरजनकबीजविलक्षणसामग्रीजन्यमपिकलमांकुरंकदाचित्कलमांकुरत्वरूपस्वाभाविकविशेषंवि
नैवोपलक्षणभूतचैत्रादिधर्म्यंतरसंबंधित्वमात्रेणयवांकुराद्विलक्षणंस्यात् तथास्वाभाविकंवैलक्षण्यंविनैवधर्म्यंतरसंबंधमात्रेणै
वतज्जन्यजनकविलक्षणजनकत्वंचेत्तर्हियवबीजजन्ययवांकुरकार्यविलक्षणजनकमपिकलमबीजंकदाचित्कलमबीजत्वरूपस्वाभा 363
विकवैलक्षण्यंविनाप्युपलक्षणीभूतचैत्रादिसंबंधित्वमात्रेणयवबीजाद्विलक्षणंस्यात्। नचोभयत्रापीष्टापत्तिरितिवाच्यं। चैत्रादि

त्कलमबीजवत्। नचविलक्षणविषयसंबंधेनैवहेत्वोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वं। तथात्वेहियवबीजतदं
कुरविलक्षणजन्यजनकेकलमांकुरतद्बीजेअपिकदाचिद्यवांकुरतद्बीजाभ्यांकलमांकुरत्वतद्बीजत्वरू
पस्वाभाविकैवलक्षण्यंविनोपलक्षणभूतचैत्रादिसंबंधित्वमात्रेणविलक्षणेस्यातां। साक्षात्कारोपि
परोक्षज्ञानादन्यसंबंधित्वमात्रेणविलक्षणःस्यात्। गृहमपिसंस्थानविशेषंविनाविचित्रकाकहंसो

संबंधित्वाज्ज्ञानेपिकलमांकुरत्वतद्बीजत्वदर्शनमात्रेणांकुरांतरात्बीजांतराच्चवैलक्षण्यानुभवस्यसार्वजनीनत्वादित्यर्थः। कादाचि
त्कविषयसंबंधमात्रेणहेत्वोरुपपत्तावुच्यमानायांअतिप्रसंगांतरमाह ॥ साक्षात्कारोपीति ॥ अन्येति ॥ चैत्रादि
संबंधित्वमात्रेणेत्यर्थः। पुनस्तत्रैवदूषणांतरमाह ॥ गृहमिति ॥ गृहंविचित्रकारणजमितिसंबंधः। कादाचित्कविचित्रकाकहंसा

ह्युपलक्षणत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ विचित्रकार्यकारीति ॥ इतरगृहासाध्यातपवारणादिरूपकार्यविशेषकारिस्यादित्यर्थः ॥ अभा
वस्येति ॥ यथाघटप्रागभावइत्यादौप्रतियोगिनोऽभावंप्रत्युपलक्षणत्वंतथेत्यर्थः । ननुघटादेःप्रागभावंप्रत्युपलक्षणत्वमेवनवि
शेषणत्वं तयोरेककालत्वाभावात् प्रकृतेतुविषयस्यज्ञानंप्रतिविशेषणत्वमेवाकिंनस्यादित्यतआह ॥ अतीतादीति ॥ तथादर्शना
त् विषयाभावेपिज्ञानदर्शनादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ अनिर्वाच्यः रूप्यवत्प्रातिभासिकः । व्यावहारिकस्तुदू
रापास्तइत्यपिशब्दार्थः । तथाचविषयस्यनविशेषणत्वंयुक्तंकिंतूपलक्षणत्वमेवेतिभावः । किंप्रकृतइत्यतआह ॥ उपलक्षणेन

पलक्षणत्वमात्रेणविचित्रकारणजंविचित्रकार्यकारिचस्यात् । अपिच ज्ञानस्यस्वकारणादुत्पत्तौ
स्वकार्यकरणेचविषयः अभावस्यप्रतियोगीवोपलक्षणं । अतीतादिज्ञानेऽसद्विषयकपरोक्षज्ञानेच
तथादर्शनात् । नहितत्रार्थः अनिर्वाच्योप्यस्ति । उपलक्षणेनचान्योव्यावर्तकउपस्थाप्यः का
केनसंस्थानविशेषइवेतिस्वतोविशेषसिद्धिः । एवंचयथाप्रतियोगिनमनंतर्भाव्यैवघटस्याभावः
अभावांतरात्यथाचविषयमनंतर्भाव्यैवशिलोद्धरणकृतिर्माषोद्धरणकृतितः । यथाचातीतादि

चेति । उपलक्षणीभूतविशेषणंचेत्यर्थः ॥ स्वतइति ॥ उपलक्षणीभूतसर्पादिविषयोपस्थाप्योज्ञानेविशेषःसिद्धइत्यर्थः ॥ एवं
चेति ॥ यथेत्यस्य तथासर्पज्ञानमपीतिदूरस्थेनतथाशब्देनान्वयः ॥ अनंतर्भाव्येति ॥ प्रतियोग्यघटितस्वरूपतयेत्यर्थः ।
तस्योपलक्षणत्वेनाभावस्वरूपानंतर्गतत्वादितिभावः । अभावांतरादिति । अस्यविलक्षणमित्यनेनाग्रेतनेनसंबंधः ।



यथाचेत्यादौसर्वत्रविषयमनंतर्भाव्येत्यस्यानुषंगः ॥ ज्ञानांतरादीति ॥ अतीतानागतज्ञानंवर्तमानवस्तुज्ञानांतरात् अस
द्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारौसद्विषयकापरोक्षज्ञानव्यवहाराभ्यामित्यर्थः । ज्ञानव्यवहारौज्ञानांतरादितोविलक्षणाविितिलिंगव
चनव्यत्ययेनान्वयः ॥अन्यथेति॥ परोक्षापरोक्षज्ञानस्मृत्यनुभवादीनांवैलक्षण्यानंगीकारेपरोक्षापरोक्षज्ञानस्मृत्यनुभवकार्याणां
संकरापत्त्याऽसंकीर्णव्यवहारादिकंचनस्यात् । तथाऽभावस्याभावांतराद्वैलक्षण्यानंगीकारेतयोस्सांकर्यापत्त्यादोषाभावगुणाभाव
कार्याणांभ्रमादीनामपिसंकरःस्यादित्यर्थः। नन्वभावकृत्यतीतादिज्ञानेषुप्रतियोगिविषयाभ्यांकृतासंकरसंभवात्तत्कार्येष्वसंकरोपप

ज्ञानमसद्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारौचज्ञानांतरादितः । यथाचघटस्मृतिर्घटानुभवात् ।
यथाचघटस्यपरोक्षज्ञानंतदपरोक्षज्ञानाद्विलक्षणं अन्यथातत्तत्कार्यसंकरःस्यात् । नचा
भावाद्यवच्छेदकप्रतियोग्यादिविशेषादसंकरः । ध्वंसादेःकृतेरतीतादिज्ञानस्यचकालेप्र
तियोगिविषययोरसत्वात् । पूर्वक्षणेऽसतश्चनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वव्याघातात् ।

त्तिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतआह ॥ ध्वंसादेरिति ॥ आदिपदेनप्रागभावः । प्रागभावप्रध्वंसाभाव
कालेप्रतियोगिनोरसत्त्वात्कृतेःकालेविषयस्यासत्त्वात्। कृत्यपरपर्याययत्नस्यसिद्धवस्तुकर्मकत्वाभावेनकृतेःकालेपिविषयाभावाद
तीतादिज्ञानकालेचविषयस्यासत्त्वादितियोजना । ननुप्रध्वंसादेःकालेप्रतियोग्यादेरसत्त्वेपिकदाचित्सत्त्वमस्त्येवेत्यतआह ॥ पू
र्वक्षणइति ॥ अयमर्थः कदाचित्प्रतियोगिनःसत्त्वेपिध्वंसनिर्वाह्यकार्यापेक्षयापूर्वकालप्रतियोगिनोऽसत्त्वेनप्रतियोगिसंकीर्ण

366

स्वरूपस्यध्वंसादेःकारणस्यासिद्ध्याध्वंसादिकार्याणामसंकरोनस्यात्। एवंचकृत्युत्तरकालेशिलोद्धरणरूपविषयस्यसत्त्वेपिकृतिकाले तस्यासत्त्वेनअसंकीर्णस्वरूपालाभात्कृतिकार्याणामसंकरोनस्यात् । कार्यापेक्षयापूर्वक्षणेऽसतोऽविद्यमानस्यासंकीर्णस्वकार्यप्रति नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपंकारणत्वंव्याहतमिति । ननुध्वंसादेःकालेप्रतियोग्यादीनामसत्त्वेनविशेषणत्वायोगेपितेषांतत्रोपलक्षण त्वंभविष्यति तथाचोपलक्षणीभूतप्रतियोग्यादिसंबंधमात्रेणध्वंसादिस्वरूपाणामसांकर्येसतितत्कार्येष्वसांकर्यंभविष्यतीत्यतआह ॥ उपलक्षणेति॥ अन्यथासंस्थानविशेषंविनाकाकहंसाद्युपलक्षणसत्त्वमात्रेणगृहंविचित्रकारणजंविचित्रकार्यकारिचस्यात् कल मबीजांकुरतद्बीजेअपिउपलक्षणीभूतचैत्रादिसंबंधमात्रेणविलक्षणेस्यातामित्यतिप्रसंगःस्यादितिभावः । इदमुपलक्षणं काकादिकं उपलक्षण भेदमात्रेणचविलक्षणकार्याद्ययोगात् । अत्यंतासतश्चकदाप्यभावात् । शिलोद्धरणार्थमाषोद्धारप्र यत्नेकृतेपितदनिष्पत्तेश्च । तथासर्पज्ञानमपिविषयमनंतर्भाव्यैव असर्पज्ञानाद्विलक्षणं । उक्तप्रमाणैरनुभवे ह्युपलक्षणंस्वोपलक्ष्यगृहादिनाकदाचित्संबद्धंसदुपलक्षणंदृष्टं । प्रतियोग्यादिकंचध्वंसादिनाकदाप्यसंबद्धमितिनोपलक्षणमित्य पिद्रष्टव्यं । शिलोद्धरणकृतेर्माषोद्धरणकृतितोवैलक्षण्येहेतुमाह ॥ शिलोद्धरणार्थमिति॥ माषोद्धरणेयावान्प्रयत्नःतावतिप्रय त्नेकृतेपीत्यर्थः । यदिशिलोद्धरणकृतेर्माषोद्धरणकृतितोवैलक्षण्यंनस्यात्साम्यंस्यादितियावत् । तर्हिमाषोद्धरणकृतितःशिलोद्धर णनिष्पत्तिःस्यान्नचैवं ततोवैलक्षण्यंतयोरनुभवसिद्धमितिभावः । विषयकृतवैलक्षण्याभावस्तुपूर्वमेवोपपादितइतिद्रष्टव्यं ॥ वि षयमिति ॥ विषयांतर्भावंविनास्वतएवविलक्षणंविशेषयुक्तमित्यर्थः । नन्वसौज्ञानगतोविशेषःयद्यौपाधिकस्तर्हिवक्तव्यइतिचे

मात्रशब्दो एवार्थः

त्तत्राह ॥ तस्यजातिरूपस्येति ॥ तस्याप्रामाणिकत्वंनमंतव्यमित्याशयेनोक्तंउक्तप्रमाणैरिति । ननुज्ञानेविशेषःस्वतोनयुक्तः घटज्ञानमित्यादिविषयविशेषनिरूपितत्वेनैवव्यवहाराज्जातिविशेषस्यसत्त्वेतुकदाचिद्विषयसंबंधंविनाव्यवहारःस्यात् तेनज्ञायतेस विशेषोऽप्रामाणिकइतितत्राह ॥घटज्ञानमिति॥ यथामाधुर्यादेःस्वतोविलक्षणत्वेपिक्षीरादिसंबंधंविनापिप्रकारांतरेणप्रतिपादयि तुमशक्यत्वात्क्षीरादिनैवनिरूपणंतथाज्ञानस्यस्वतोविलक्षणस्यापिघटादिसंबंधंविनाप्रकारांतरेणनिरूपयितुमशक्यत्वात्घटादिना निरूपणंयुक्तं । तावतानानुभवसिद्धविशेषापलापःकार्यइत्यर्थः । किंचसविशेषआख्यातुंचशक्यतइत्याशयेनाह ॥ किंचेति ॥ 367

नचसिद्धस्य तस्यजातिरूपस्यविशेषस्याख्यातुमशक्यत्वात् । घटज्ञानमितिव्यवहारः क्षीरमाधुर्यंचाक्षुष ज्ञानमितिवद्युक्तः । किंचत्वन्मतेतत्तद्वृत्तेस्तत्तदाकारत्वेनचैतन्यस्यचतत्तत्प्रतिबिंबितत्वेनवातदभिव्यक्त त्वेनवाममतुतत्तज्ज्ञानस्यतत्तदीयस्वभावत्वेनवातत्तद्व्यवहारजननशक्तत्वेनवास्वतएववैलक्षण्यं । नहि

तत्तदाकारत्वेन तत्तत्प्रतिबिंबितत्वेनस्वतएववैलक्षण्यमितिसंबंधः ॥ तत्तदीयेति ॥ घटपटीयस्वभावत्वादिरेवविशेषइत्यर्थः । नन्वेवंघटीयस्वभावस्यज्ञानस्यस्वकार्यंप्रतिकारणत्वाद्घटादेरपिकारणत्वेननिवेशःप्राप्तः तद्व्यवहारजननशक्तत्वस्यवाज्ञानगतवि शेषत्वेतत्कार्येपितत्कारणत्वेननिवेशःप्राप्तएवेत्यतआह ॥ नहीति ॥ घटीयस्वभावस्यतदभावस्येतिसामानाधिकरण्यं । अय मत्रविवेकः । त्वन्मतेघटाकारवृत्तिरस्तितत्रघटाकारवृत्तेर्यत्कार्यमस्तितत्कारणत्वेनघटादेरपिननिवेशः । तत्रदृष्टांतोगवयेति ।

गवयाकाररेखाचवर्ततेतस्यायत्कार्यंतत्रकारणत्वेनप्रसिद्धगवयस्यननिवेशस्तद्वत्ज्ञानस्यतदीयस्वभावत्वेपितत्तदीयस्वभावोपेत ज्ञानकार्ये नघटादेःकारणत्वेनप्रवेशः । तत्रदृष्टांतः घटीयस्वभावस्यतदभावस्येति । घटीयस्वभावस्यघटाभावस्ययत्कार्यंतत्कारणत्वेनघटादेर्नप्रवेशस्तद्वत्तथाज्ञानस्यतद्व्यवहारजननशक्तत्वेनस्वतोवैलक्षण्येतद्व्यवहारजननशक्तस्यज्ञानस्यकार्येंतच्छब्दोदितघटादेःकारणत्वेननप्रवेशः । तत्रदृष्टांतो दाहशक्तेरिति । दाहशक्तिमतोवह्नेरित्यर्थः । यथादाहशक्तिमतोवह्नेर्यत्कार्यंहिमनिवारणादितत्रकारणत्वेननवह्नेःप्रवेशस्तथेत्यर्थः । अत्रसर्वस्यापितत्तद्विषयसंबंधंविनाव्यवहर्तुमशक्यत्वादेवतत्तद्व्यवहारोनतुतद्बला

गवयाकाररेखायाघटीयस्वभावस्यतदभावस्य[1]वादाहशक्तेर्वायत्कार्यंतद्धेतुकोटौगवयादेर्निवेशः । तस्माद्रज्जौसर्पज्ञानस्यभ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेपिसर्पज्ञानत्वेनतद्धेतुजन्यत्वात्स्वतएवासर्पज्ञानात्वैलक्षण्यमितिनकोपिदोषः । तदुक्तं "सर्पभ्रमादावपिहिज्ञानमस्त्येवतादृशं ॥ तदेवार्थक्रियाकारितत्सदेवार्थ

त्कारणकोटौप्रवेशोस्यकल्प्यइत्याशयः ॥ तद्धेतुजन्यत्वादिति॥ सर्पज्ञानेयाक्लृप्तसामग्रीतज्जन्यत्वादित्यर्थः । यद्यपिसर्पज्ञानहेतुसर्पसन्निकर्षजन्यत्वंरज्जुसर्पज्ञानेनास्ति रज्जुसन्निकर्षस्यैवसर्पज्ञानहेतुत्वमित्यंगीकारात्तथापि सर्पज्ञानहेतुर्द्विविधः सर्पसन्निकर्षोदोषश्चेति रज्जुसर्पज्ञानेचदोषरूपसर्पज्ञानकारणमस्त्येवेतिभावः । तथाचोक्तंसुधायां । सचायंविशेषः सत्यसर्पज्ञानेसमीचीनसामग्र्याजातोमिथ्यासर्पज्ञानेत्वसमीचीनयेतिनकश्चिद्दोषइति । तदेतदाह । भ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेपीति । तज्जन्यत्वादिति ।

1 घटीयस्वभावस्य तदभावस्येति समानाधिकरणं

368

विषयकृतवैलक्षण्याभावोपपादनायेतिज्ञातव्यं । तादृशंमिथ्याभूतसर्पाद्यनवच्छिन्नंस्वतएवासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तमित्यर्थः ॥ खंडनकारोक्तासत्कारणत्वसाधकयुक्तिमनूद्यदूषयति ॥ अंतर्भावितसत्त्वंचेदिति ॥ अयंकारिकार्थः । अंतर्भावितंसत्त्वंयस्मिंस्तदंतर्भावितसत्त्वं सत्ताविशिष्टमितियावत् । दंडादि । तथाअंतर्भावितंसत्त्वंयस्मिन्नभवतितन्नांतर्भावितसत्त्वंसत्तोपलक्षितमितियावत् । दंडादि । तथाचसत्ताविशिष्टंवाकारणंसत्तोपलक्षितंवाकारणंनाद्यइत्याह ॥अंतर्भावितेति॥ अंतर्भावितसत्वंसत्ताविशिष्टंदंडादिकारणंचेत्तर्हिततः सत्ताविशिष्टंकारणमित्यभ्युपगमात्सत्ताविशिष्टेसत्तायाआत्माश्रयेणाभावात्सत्ताविशिष्टमसदेवेतिप्राप्तं

369

कारकमिति ॥ अंतर्भावितसत्वंचेत्कारणंतदसत्ततः। नांतर्भावितसत्त्वंचेत्कारणंतदसत्तइत्यादिखंडनोक्ता

तथाचासतःकारणत्वसिद्धिः। नद्वितीयइत्याह॥ नांतर्भावितेति ॥नसमासोयंनांतर्भावितसत्वंसत्त्वोपलक्षितंसत्ताविरहितंदंडादिकंकारणंचेत्तर्हिततःसत्तोपलक्षितंकारणमित्यभ्युपगमादसदेवकारणमितिप्राप्तं । सत्तायाउपलक्षणत्वमात्रेणवस्तुतोदंडादौसत्तायाअभावादितिप्राप्तेरितिभावः । यद्वाकारणमित्युभयत्रभावप्रधानोनिर्देशः । कारणत्वंअंतर्भावितसत्त्वंअंतर्भावितसत्त्वोपेतंभवति सत्तामंतर्भाव्यकारणत्वंवर्ततेवानवा कारणत्वाश्रयकोटौसत्तावर्ततेवानवेत्यर्थः। सत्तायांकारणत्वंवर्ततेवानवेतियावत् । आद्येतर्ह्यसदेवकारणमितिप्राप्तं । कुतः ततःसत्तायांकारणत्वस्वीकारात् । सत्तायांचसत्ताविरहात् । एवंचसत्ताविरहितत्वेनासत्याएवसत्तायाःकारणत्वंप्राप्तमितिअसतःकारणत्वसिद्धिः। द्वितीयेतर्ह्यसदेवकारणमित्यायातं कुतः ततः सत्तायांकारणत्वास्वीकारात् । अयं

भावः । सत्ताजातिस्तावत्द्रव्यंसत् गुणः सन् कर्मसदित्यनुगतव्यवहारजनकत्वेनाभ्युपेया । प्रकारांतराभावात् । एवंचसत्ता यांकारणत्वाभावेऽनुगतव्यवहारजनकत्वमेवनस्यात् । जनकत्वस्यकारणत्वरूपत्वात् । तथाचसत्तास्वरूपएवप्रमाणाभावप्राप्त्या सत्तावार्तायाएवलोपेनसर्वेषामपिकारणानांदंडादीनामसत्त्वप्राप्त्याऽसतामेवकारणत्वसिद्धिरिति ॥ असत्कारणतेति ॥ एत स्यस्वव्याहतेत्यादिनान्वयः । तदीयग्रंथेतदीयप्रमेयेपूर्वपक्षिणाकेनचिच्छ्लोकेनदूषितेसतितेनोक्तमस्ति । त्वद्ग्रंथैवान्यथाकाराअ क्षराणिकियंत्यपि । तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थेनखलुदुष्पठेति । अस्मिन्नर्थेऽस्मदभिमतविषयेपित्वद्ग्रांथैवकियंत्यक्षराणिस्थापयि त्वाऽन्यथाकारादुष्पठानखलुसुपठैवेतितदर्थः । एतमेवखंडनकारोक्तंन्यायंहृदिनिधायाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ तत्प्रकारस्तु अं ऽसत्कारणता । अस्यैवश्लोकस्याकारप्र(क्षेपे)श्लेषेणपठितुंशक्यत्वात् अंतर्भावितसत्वंचेदधिष्ठानमसत्ततः । तर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततः । नांतर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततइतिअकारप्रश्लेषेणपठितुंशक्यत्वादित्यर्थः । कारिकार्थ स्त्वित्थं अंतर्भावितसत्त्वंअबाध्यत्वरूपसत्ताविशिष्टंदंडादिकारणंचेत्तर्हिततःसत्ताविशिष्टस्यकारणत्वाभ्युपगमात् अनसत्कारणं असत्कारणंनकिंनामसदेवकारणमित्यायातं । अबाध्यत्वरूपसत्ताविशिष्टेऽबाध्यत्वरूपसत्तायाःसत्त्वात् आत्माश्रयत्वस्यप्रमेयत्वा देःस्ववृत्तित्वइवादोषत्वात् । नांतर्भावितसत्त्वंचेत् सत्त्वोपलक्षितंकारणंचेत् तर्हिततस्सत्तोपलक्षितस्यकारणत्वांगीकारादेवानस त्कारणं सदेवकारणमितिसिद्ध्यति । अबाध्यत्वरूपसत्त्वोपलक्षितेपिअबाध्यत्वरूपसत्तायाःसत्त्वादित्यर्थः । एवंद्वितीययोजना यामपिकारणत्वंसत्तायांवर्ततेनवेत्यर्थः । तत्रकारणत्वंसत्तायांवर्ततइतिपक्षेप्यनसत्कारणंसिद्ध्यति सत्तायामप्यबाध्यत्वरूपसत्ता

370

याःस्वीकारेणसत्तायांसत्तारहितत्वाभावात् । कारणत्वंसत्तायांनास्तीतिपक्षेप्यनसत्कारणंसिद्ध्यति सत्तायांकारणत्वाभावेतस्याः स्वज्ञानंप्रत्यपिकारणत्वाभावप्रसंगेनसत्तास्वरूपस्यैवाप्रामाणिकत्वंस्यात् अतःकारणभिन्नासत्तासतितिष्ठतीत्यंगीकार्यं तथाचसत्तायाएवकारणत्वसिद्धिरितिकिंचिद्द्रष्टव्यं ॥ अंतर्भावितेति ॥ अयमिहकारिकार्थः । अंतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानंसत्ताविशिष्टमधिष्ठानमितियावत् । तर्ह्यधिष्ठानमसदेवेतिप्राप्तंसत्ताविशिष्टेऽधिष्ठानेआत्माश्रयप्रसंगेनसत्तायाअभावात् । नांतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानंसत्तोपलक्षितंसत्ताविरहितंचेदधिष्ठानमितियावत् । तर्ह्यधिष्ठानमसदेवेतिप्राप्तमितित्वदुक्तन्यायेनाधिष्ठानस्याप्यसत्त्वापत्तिःस्यादित्यर्थः । यद्वाउभयत्राप्यधिष्ठानमितिभावप्रधानः । तथाचांतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानमित्यादेःसत्तामंतर्भाव्याधिष्ठानत्वं

नांतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानमसत्ततइत्यपिपठितुंशक्यत्वाचस्वव्याहता । कथमसतःसज्जायेतेत्यादिश्रुत्या

वर्ततेनवा अधिष्ठानत्वाश्रयकोटौसत्तावर्ततेवानवेत्यर्थः । सत्तायामधिष्ठानत्वंवर्ततेवानवेतियावत् । आद्येऽसदधिष्ठानंसत्तायांसत्ताभावेनासत्त्वात् । द्वितीयेसत्तायामधिष्ठानत्वंनास्तिचेत्तर्हिअसदेवाधिष्ठानमितिप्राप्तंअसत्तायांचसत्ताव्याघातेनाभावादसत्ताऽसत्येवेति। तथाचासत्यायामेवासत्तायामधिष्ठानत्वंप्राप्तमितिअधिष्ठानमसदितिप्रसिद्ध्यतीत्युपपादनंद्रष्टव्यं। अथवाअधिष्ठानत्वस्यसत्तायामभावेतद्विरुद्धासत्त्वप्राप्त्यासर्वथात्यंतासत्त्वप्राप्तेः सत्तास्वरूपमेवकुत्रापिनास्तीतिप्राप्तंतथाचयदधिष्ठानत्वेनसंमतंकिंचित्तत्रापिसत्तानास्तीतिप्राप्त्याधिष्ठानमसदेवापन्नमितिभावः। असत्कारणताश्रुत्यादिविरुद्धाचेत्याह ॥कथमिति॥ असदेवेद

मग्रआसीदित्यादिनाऽसतःकारणत्वंपूर्वपक्षय्य कथंनुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतःसज्जायेतेत्यादिनाऽसतःकारणत्वंनिषिद्धमित्यर्थः ॥नासतइति॥ असतःकारणत्वंनयुज्यतेऽदृष्टत्वादितिसूत्रार्थः। विरुद्धाऽन्यत्रनिरस्ताचअसत्कारणतेतिवर्तते। उपसंहरति ॥तस्मादिति ॥ असत्त्वइति ॥ दृश्यत्वादिहेतुभिर्हेतुवाक्यादिप्रापितानांसाधनव्याप्त्यादीनांमिथ्यात्वबोधनेनतेषामसत्त्वेप्राप्तेऽसिद्ध्यादिदुर्वारमित्यर्थः॥ असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारविवरणं ॥ २२ ॥ दृग्दृश्ययोस्संबंधानुपपत्तिरूपतर्कंनिराकर्तुमुत्थापयति ॥ अनुकूलेति ॥ मायिभिक्षवइत्यस्याऽऽहुरित्यनेनसंबंधः । विज्ञानवादिमतेज्ञानज्ञेययोरधिष्ठानाध्यस्तभावेनाऽभेदात्

नासतोऽदृष्टत्वादित्यादिसूत्रेणअसद्भ्यःशशविषाणादिभ्यःसदुत्पत्त्यदर्शनादित्यादिस्वीयभाष्येणचविरुद्धाऽन्यत्रानिरस्ताच। तस्माद्धेतुव्याप्त्यादीनामसत्वेऽसिद्ध्यादिदुर्वारमिति ॥असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारः ॥ २२ ॥ अनुकूलतर्कहीनाश्चमिथ्यात्वहेतवः । अत्रकेचिन्मायिभिक्षवः“अन्यचेत्संविदोनीलं नतद्भासेतसंविदि ॥ भासतेचेत्कुतःसर्वोनभासेतैकसंविदि ॥ नियामकंनसंबंधंपश्यामोनीलतद्धियो”

ज्ञानातिरिक्तज्ञेयप्रपंचःपरमार्थसन्नास्त्येव । यद्यऽस्तीतिकश्चिद्ब्रूयात्तदातंप्रतिकथयतिविज्ञानवादी ॥ अन्यचेदिति ॥ संविदः प्रतीतेःसकाशात् नीलरूपादि अन्यच्चेदितिसच्चेदित्यपिग्राह्यं । तथाचसंविन्नीलयोर्भेदेनीलंसंविदिनभासेतसंविदिनीलस्यभानं नस्यात् । ननुभिन्नस्याऽपिभानमस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ भासतेचेदिति ॥ भिन्नमपिभासतेचेद्विज्ञानतत्वस्यैकत्वात्तस्मिन्भासमानेसतिनीलेतरस्यधवलपीतादेरपिभानंस्यात् । ननुनीलसंविदिनीलस्यसंबंधोऽस्तीतिनीलंभासते धवलादेस्तुनतत्रसंबंध इतिनभानमित्यतआह ॥ नियामकमिति ॥ नीलस्यनीलबुद्धेश्चवक्ष्यमाणरीत्याऽन्यःसंबंधोनसंभवति येनविषयनियमः ॥ १८७ ॥

372

स्यात् । तस्मात्संविदिनीलादेरारोपितत्वमेवसंबंधइति सत्यत्वेनीलादेर्विज्ञानसंबंधानुपपत्तिरूपोविपक्षेबाधकतर्कोस्तीत्यर्थः ॥ आत्मेति ॥ आत्माविज्ञानस्वरूपमेवनैल्याद्यात्मनाख्यायतइतिवदद्भिर्विज्ञानवादिभिरित्यर्थः ॥ ग्राह्येति ॥ ग्राह्यस्यनीलादेस्सर्वथाऽलीकत्वमभिदधानाःविज्ञानवादिनोग्राह्यलक्षणाभावं तद्रूपांयुक्तिंवदंति नीलतद्धियोःसंयोगादेःसंबंधस्या(सं)भावाद्विषयविषयिभावएववक्तव्यः । अर्थस्यचविज्ञानाद्भेदेग्राह्यस्यविषयस्ययल्लक्षणं विषयत्वंतस्याभावः विषयत्वंनिर्वक्तुमशक्यमिति यावत् । तथाचाऽर्थस्यविषयत्वंनस्यादितिविषयस्याऽऽरोपितत्वमेवसंबंधइत्याशयः ॥ भिक्षित्वेति ॥ इमंतर्कंतैर्भिक्षारूपेण

373

रित्यादिवदद्भिरात्मख्यातिवादिभिरुक्तंग्राह्यलक्षणाभावाख्यंतर्कंभिक्षित्वाहुः। दृश्यस्यसत्यत्वेनतावज्ज्ञानंतदसंबद्धंप्रकाशकं अतिप्रसंगात् नापिसंबद्धं अत्मगुणस्यज्ञानस्यज्ञेयेनसंयोगसमवाययोरयोगात् । अन्यस्यचसंबंधस्याऽभावात् विषयविषयिभावस्यचाऽद्विष्ठत्वेना

गृहीत्वेतियावत् । अतएवपूर्वंमायिभिक्षवइतिभिक्षास्वभावस्तेषामुक्तः । तथाचविज्ञानवाद्युक्तयुक्तिच्छर्दिमात्रमित्यत्रतात्पर्यं । ननुदृग्दृश्ययोःसंबंधाभावेपिअसंबद्धस्यैवप्रकाशनमस्त्वित्यतआह ॥ दृश्यस्येति ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ घटज्ञानंपटादेःनीलज्ञानंधवलादेरपिप्रकाशकंस्यादित्यर्थः । दृग्दृश्ययोराध्यासिकंसंबंधंवक्तुंसंबंधांतरंनिराकरोति ॥ नापीति ॥ आत्मेति ॥ गुणत्वान्नज्ञेयेनघटादिनासंयोगः । आत्मगुणत्वान्नसमवायःसंभवतीत्यर्थः ॥ अन्यस्येति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तद्विष्ठसंबं

धाभावादित्यर्थः ॥ असंबंधत्वादिति ॥ संबंधोहिसंबंधिभ्यांभिन्नस्तावाश्रितश्चैकश्चेति तल्लक्षणाभावादितिभावः ॥ दुर्निरूपत्वाचेति ॥ विषयत्वस्येतिशेषः । अनेनग्राह्यलक्षणाभावरूपस्तर्कएवविवृतइतिज्ञातव्यं ॥ ज्ञानाकारेति ॥ ज्ञानेस्वाकारार्पकत्वमित्यर्थः । ज्ञेयस्यघटादेर्यःपृथुबुध्नोदराकारःसएवज्ञानेभासतइतितत्सिद्धांतः । आकाराकारिणोरभेदेनज्ञानार्पकत्वमेवोक्तंस्यात् । तच्चेंद्रियादिषुज्ञानहेतुष्वतिव्याप्तंअतउक्तं ॥ दृश्यमानत्वेसतीति ॥ एतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वेसतीत्यर्थः । इंद्रि

संबंधत्वात् दुर्निरूपत्वाच । तथाहि विषयत्वंकिंज्ञानजन्य[1]फलाधारत्वं ज्ञानजन्य[2]हानादिबुद्धिगोचरत्वंवा ज्ञान[3]कर्मत्वंवाज्ञानाका[4]रार्पकत्वंवा दृश्यमा[5]नत्वेसतितत्वंवा ज्ञानजन्य[6]व्यवहारयोग्यत्वंवा यत्संनिकृष्टकरणेनयज्ज्ञानमुत्पद्यतेसतं[7]स्यविषयइतिवा यस्यांसंविदियोऽर्थोवभासतेसतं[8]स्याविषयइतिवा संबंधांतरमंतरेणयो[9]यंज्ञानावच्छेदकःसतस्यविषयइतिवा । आद्येपिफलंनतावज्ज्ञातता अनंगीकारात् अतीतादा

यादेःस्वकर्मकज्ञानेनदृश्यमानत्वेपिस्वजन्यैतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः ॥ संबंधांतरमिति ॥ योयज्ज्ञानावच्छेदकःसतस्यविषयइत्येवोक्तेज्ञातर्यतिव्याप्तिः । ज्ञानावच्छेदकोहिज्ञेयःज्ञाताचभवति यज्ञदत्तीयंज्ञानंघटीयंज्ञानमिति व्यवहारात् । अतोज्ञातर्यतिव्याप्ति (परिहाराय)वारणायसंबंधांतरमंतरेणेत्युक्तं । सतुज्ञाताविषयविषयिभावातिरिक्तद्विष्ठसमवायरूपसंबंधांतरेणैवज्ञानावच्छेदकोनतमंतरेणेतितद्व्यवच्छेदइतिभावः ॥ अतीतादाविति ॥ असतिधर्मिणिधर्माजननादितिभावः

॥ गगनादाविति ॥ तज्ज्ञानानंतरंव्याप्तत्वेनतत्रहानादेरभावादव्याप्तिरितिभावः ॥ कलधौतेति ॥ रूप्यज्ञानादिविषयस्य रूप्यमलादेरूप्येणसहोपादीयमानत्वाद्रूप्यज्ञानविषयत्वंस्यादित्यर्थः ॥ अभिज्ञेति ॥ प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । तस्याअपिज्ञानजन्य त्वादितिद्रष्टव्यं । प्रत्यभिज्ञाव्यवहारयोर्ज्ञातृनिष्ठत्वेनज्ञेयेतदाश्रयत्वाभावादसंभवइत्यर्थः ॥ हानादीति ॥ कंटकादिज्ञानं कंटकादिस्वरूपमेवप्रकाशयति ततःकंटकांतरेऽनिष्टसाधनत्वंजानतःपुरुषस्यतदृष्टांतेनपुरोवृत्तिकंटकेपितदनुमानंभवति तदनंतरं 375
हेयबुद्धिर्भवतिइत्यस्तिक्रमः ततश्चहानादिबुद्धीनांअनिष्टसाध(नता)नानुमितिजन्यत्वेनकंटकादिप्रत्यक्षाजन्यत्वादसंभवइत्यर्थः ।

वसंभवाच्च । नापिहानादिः गगनादौतदयोगात् कलधौतमलादेरपितज्ज्ञानविषयत्वापाता च्च । नाप्यभिज्ञाभिलपने । तयोर्ज्ञेयानिष्ठत्वात् । नद्वितीयः । हानादिबुद्धीनांतदजन्यत्वात् । गोचरतायाएवाऽव्याप्यनिरूपणाच्च । नतृतीयः । ईश्वरज्ञानस्याऽतीतादिज्ञानस्यचकर्मकार काजन्यत्वात् । नचतुर्थः । ज्ञानतदाकारयोरभेदेनसर्वेषांज्ञानहेतूनांविषयत्वापातात् । नपंचमः ।

नतृतीयः । ईश्वरज्ञानविषयेघटेऽतीतादिज्ञानविषयेचघटेज्ञानकर्मत्वंनास्तीत्यव्याप्तिः ॥ कुतइत्यतआह ॥ ईश्वरेति ॥ क्रियांकुर्वद्धि कारकं । कर्मचकारकविशेषः । एवंचेश्वरज्ञानस्यनित्यस्यकर्मजन्यत्वाभावेनविषयस्यैवाभावेअतीतादिज्ञानस्यचतदजन्यत्वात्तद्वि षयेज्ञानकर्मत्वाभावेनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानहेतूनामिति ॥ ज्ञानतदाकारयोरभेदेनज्ञानस्वरूपार्पकत्वमेवोक्तंभवति । तच्चज्ञा नजनकेंद्रियादिष्वतिव्याप्तमित्यर्थः ॥ नपंचमइति ॥ एतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वेसतितत्त्वमितिविवक्षायांनेंद्रियादावतिव्याप्तिः ।

376

तेषामेतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वाभावादितिपंचमोनेत्यर्थः॥ दृश्यमानतायाइति॥ दृश्यमानत्वस्यदृग्विषयत्वरूपत्वादित्यर्थः॥योग्यतायामिति॥ततश्चस्वज्ञानविषयीभूतायांयोग्यतायामव्याप्तिरितिभावः ॥संविदोविषयत्वमिति॥ सप्तम्याविषयार्थत्वाद्यस्यांसंविदिविषयभूतायामित्यर्थप्राप्त्यासंविदोविषयत्वमापन्नमित्यर्थः॥सतिसप्तमीति ॥ यस्यांसंविदिसत्यांयोर्थोवभासतेविषयोभवतीत्यर्थप्राप्त्याआत्माश्रयादित्यर्थः॥यत्समवेतमिति॥ रूपज्ञानंयन्निरूपितसमवायवदित्यर्थः ॥विनैवेति॥ रूपज्ञानात्मसमवाययोः

दृश्यमानतायाएवाद्याप्यनिरूपणात् । नषष्ठः । योग्यतायांयोग्यतांतराभावात् । नसप्तमः । नित्येश्वरज्ञानस्यनिर्विषयत्वापातात् । अष्टमेपिसंविदीतिनतावदधिकरणसप्तमी । ज्ञानस्यज्ञेयंप्रत्यनधिकरणत्वात् । नापिविषयसप्तमी । तस्यैवनिरुच्यमानत्वात् संविदोविषयत्वमर्थस्यविषयित्वमितिवैपरीत्यापाताच्च । नापिसतिसप्तमी । भासमानतायाएवाद्याप्यनिरूपणात् । ननवमः । यत्समवेतंरूपज्ञानमित्यत्ररूपज्ञानात्मसमवायस्यसंबंधांतरंविनैवरूपज्ञानावच्छेदकस्यतद्विषयत्वापातात् । तस्मात्सत्यत्वेदृश्यत्वानुपपत्तेर्दृग्दृश्ययोराध्यासिकएवसंबंधइतिअत्रोच्यते

संयोगसमवाययोरभावादित्यर्थः। तथाचतस्यवस्तुगत्यारूपज्ञानादिकंप्रत्यवच्छेदकत्वेन इदंरूपमितिजायमानस्य केवलरूपज्ञानस्यापिविषयः स्यादित्यतिव्याप्तिरितिभावः । तस्मात् विषयत्वस्यदुर्निरूपत्वादित्यर्थः॥ दृश्यत्वानुपपत्तेरिति॥ दृग्विषयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥सिद्धांताभिधानंप्रतिजानीते॥ अत्रोच्यतइति ॥ दृग्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधःत्वयाकस्मात्स्वीकृतइतिप्रष्टव्यं संबं ॥ १८९ ॥

377

धांतरानिरूपणादितिचेन्न। इंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिज्ञानद्वारकएवसंबंधोऽस्तु किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेन । नन्विन्द्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधोऽप्रामाणिकइतिचेन्न। अस्यसंबंधस्य तवाप्यावश्यकत्वात्। तथाहि । त्वन्मतेसर्वमपिदृश्यंघटादिकंसर्वगतं यदज्ञानानावृतंब्रह्मचैतन्यं तत्रैवाध्यस्तं एवंचानावृतब्रह्मचैतन्यस्यसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्तत्रारोपितंघटादिकंसर्वंसर्वेषांसर्वदाप्रकाशेतनतुकश्चित्पदार्थःकदाचित्कंचित्प्रत्येवकाशेत इत्यतिप्रसंगेऽभिहिते यत्सन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तिर्यदाकारायदाचभवति सएवतंप्रत्येव कदाचिदेवप्रकाशतेनसर्वदेत्यतिप्रसंगःपरिहर्तव्यः।तथाचेंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिस्तवाप्यावश्यकी।एवंचदृश्यत्वेपिसत्यत्वमेवाऽस्तुनमिथ्यात्वं संबंधानुपपत्तिस्तुनास्ति । इंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधसंभवात् । एवंचतवाप्यावश्यकेनानेनसंबंधे (नैवोपपत्तावाध्या )नोपपत्त्या आध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेनप्रयोजनाभावात्। ननुनवयं ब्रह्मात्मकानावृतैकदृगध्यस्तत्वंअभिदध्महे येनतस्यसर्वान्प्रत्यऽविशिष्टत्वात्सर्वदासर्वस्यसर्वप्रकाशेतेत्यतिप्रसंगपरिहारायतत्तदाकारकवृत्तिद्वारकसंबंधापेक्षाममाप्यावश्यकीस्यात्। किंतुघटाद्यधिष्ठानभूतानांचैतन्यानांभेदांगीकारेण तत्तदर्थास्तत्तदधिष्ठानभूतेषुचैतन्येष्वध्यस्ताइत्युच्यंते। एवंचवृत्तिंविनैतादृशेनचैतन्येनैवघटादेःसाक्षादेवसंबंधांगीकारेणतेनैवप्रकाशोघटते अतोऽतिप्रसंगाभावान्नतदर्थंवृत्तिद्वारकसंबंधानुसरणमितिचेन्न। यथाविज्ञानवादिनातत्तदर्थास्तत्तज्ज्ञानेध्यस्ताइत्युच्यंते। यथाहुर्विज्ञानवादिनः। "तत्तज्ज्ञानेषुतेतेर्थाअध्यस्ताइतिनोमतमिति"तथात्वयातेतेर्थाः तेषुतेष्वनेकेषुअधिष्ठानचैतन्येषुअध्यस्ताइतिनह्युच्यते । किंतुब्रह्मात्मकानावृतैकदृगध्यस्तत्वमेव। तत्राऽतिप्रसंगपरिहारायवृत्तिरनुसरणीयैव । ननुविज्ञानवादिमतइवममतेपिघटादेस्तत्तदधिष्ठानचैतन्येषुअनेकेषुअध्यासोस्तु अतो

नवृत्तिरपेक्षितेतिचेन्न । अनेकेष्वधिष्ठानेषुत्वन्मतेऽध्यासायोगात् । तथाहि । अध्यासाधिष्ठानभूताःअनेकाश्चैतन्यरूपब्रह्म
दृशःकिंसत्यभूतशुद्धब्रह्मरूपा उतघटाद्युपाधिविशिष्टाः अथवोपाध्युपलक्षिताः। नाद्यः। एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधेन तत्रभेदाभा
वात् । नद्वितीयः। उपाधिविशिष्टानांचैतन्यरूपब्रह्मदृशांभेदेपि विशिष्टानांघटादिवन्मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगात् । अध्यस्ता
धिकसत्ताकत्वस्यैवाधिष्ठानत्वौपयिकत्वात्।नतृतीयः। यद्यप्युपाध्युपलक्षितायाब्रह्मचैतन्यरूपदृशःसत्यत्वमस्ति उपाधेरुपलक्षणमा
त्रत्वात् । तथाचाधिष्ठानत्वमुपपद्यते तथाप्युपाध्युपलक्षितायाःअधिष्ठानभूतायाःसत्यायादृशअभेदस्य(एकमेव)इत्यादिश्रुतिसि
द्धत्वान्नानिकत्वमुपपद्यते ॥ तथाचानावृतैकदृगध्यस्तत्वेवाच्येतत्रोक्तातिप्रसंगवारणायवृत्ति(रावश्यक्येव)रपेक्षणीयैव । उपाध्युप

सर्वस्यापिदृश्यस्यब्रह्मात्मैकदृगध्यस्तत्वेपिकस्यचित्कदाचित्कंचित्प्रतिप्रकाशायत्वयापितत्तत्संनिकृष्टेंद्रि

लक्षितेउपाधिकृतोभेदोस्तीतिनवृत्तिरपेक्षितेतिचेन्न। कथंचिदेवंभेदेपिवृत्तिरावश्यक्येव । तथाहि । तत्तदर्थानांतत्तदधिष्ठानचै
तन्येष्वध्यासमंगीकृत्यास्मदभिमतवृत्तिद्वारकसंबंधानंगीकारे त्वन्मतेऽस्मदभिमतवृत्तिद्वारकसंबंधात्प्रागेवघटादीनांतत्तदधिष्ठा
नचैतन्येस्वतएवाध्यस्तत्वेनआध्यासिकसंबंधस्यसत्त्वाद्धटादिरूपदृश्यप्रतीतिःसर्वदास्यादेव । अतोध्यस्तत्वसंबंधेसत्यपिदृश्या
प्रतीतेरतिप्रसंगपरिहारार्थंवृत्तिद्वारकसंबंधोंगीकार्यएव । तत्रापिप्रपंचस्यसत्यत्वेपिइंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधेनैवदृ
श्यत्वोपपत्तेराध्यासिकसंबंधांगीकारोव्यर्थएव सचसंबंधोविषयविषयिभावएव। विषयत्वनिरूपणंकरिष्यामइत्याशयेनाह ॥ सर्व
स्यापीत्यादिना ॥ दृश्याप्रतीतेरित्यंतेन ॥ वृत्तेरनावश्यकत्वेघटप्रकाशश्चैतन्यसंबंधादेवसाक्षाद्भवतीत्युच्यते तत्रविकल्पयति

॥ किंचेति ॥ अतंत्रत्वेति ॥ (चैतन्याभिव्यंजकत्वेनावश्यक्याइंद्रियजन्ययावृत्त्यैवघट)चैतन्याभिव्यंजकेंद्रियवृत्त्यैवघट प्रकाशोपपत्तावतिप्रसंगाभावेनघटादेश्चैतन्येऽध्यासकल्पनायाव्यर्थत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यव्यर्थत्वापातात् । नहिवृत्तिप्रतिबिंबि तचैतन्येघटादिरध्यस्तइतिभावः ॥ आवश्यकेनेति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेपि तदभिव्यक्त्यर्थंघटाकार

यजन्यतत्तदाकारवृत्तिद्वारकएवाऽनावृतदृक्संबंधःस्वीकृतः । तथाचसत्यत्वेपितद्वारकएवसंबंधो ऽस्तु किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेन । नहित्वन्मतेविज्ञानवादिमतइवतत्तदर्थास्तत्तज्ज्ञानेऽध्यस्ताः । सत्यायाःशुद्धदृशःस्वतोभेदाभावादुपाधिविशिष्टायाभेदेपिघटादिवन्मिथ्यात्वेनतदधिष्ठानत्वायो गात् । उपाध्युपलक्षितायास्सत्यत्वेप्यऽभेदात् । कथंचिद्भेदेपिवृत्तिद्वारकसंबंधात्प्रागध्यस्तत्वरूपे संबंधेसत्यपिदृश्याप्रतीतेः। किंचकिंघटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितंचैतन्यंघटप्रकाशकं किंवातदभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं। नाद्यः। आध्यासिकसंबंधस्याऽतंत्रत्वापातात्। नांत्यः। आवश्यकेनवृत्तिप्रतिबिं बितेनैवप्रकाशोपपत्तौतेनाधिष्ठानचिदभिव्यक्त्यादिकल्पनायोगात् । किंचघटाधिष्ठानस्यसत्यस्यचि

वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्याऽनुसरणीयत्वात् तेनैवघटाधिष्ठानचैतन्येनसत्यस्यघटस्यप्रकाशोपपत्तौतेनाऽधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्ति कल्पनायोगादित्यर्थः । अधिष्ठानचैतन्यमध्यस्तस्यप्रकाशकमितिमतेदोषांतरमाह ॥ किंचेति ॥ सत्यस्येत्यधिष्ठानत्वोपपादनाय

॥ नाभिव्यक्तिरिति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनेतिशेषः। तथाचनतेनघटादेःप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ नतदधिष्ठानत्वमिति॥ तथाचनतदपिघटादिप्रकाशकमित्यर्थः ॥ आत्माश्रयादिति ॥ स्वावच्छिन्नस्यस्वाधिष्ठानत्वेस्वस्याप्यधिष्ठान(त्वप्रसंगेना)त्वेनात्माश्रयइत्यर्थः। केचित्त्वात्माश्रयशब्दोऽन्योन्याश्रयपरः। तथाचघटस्याध्यासेसतिघटस्वरूपसिद्धौचैतन्यस्यघटावच्छिन्नत्वं । तदवच्छिन्नेचैतन्येसतिअधिष्ठानलाभेनघटादेरध्यासइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तथैवक्वचित्पाठश्चेत्याहुः । दोषांतरमाह ॥ किंचे

न्मात्रस्यचरमसाक्षात्कारात्पूर्वंनाभिव्यक्तिः । अभिव्यक्तस्यतुघटाधिष्ठानचैतन्यस्यनतदधिष्ठानत्वंआत्माश्रयात्। किंचघटप्रकाशिकायादृशोघटवन्मिथ्यात्वेनतदधिष्ठानत्वं सत्यत्वेदोषाजन्यत्वेनप्रमात्वात्सत्यंस्वविषयंप्रतिनाधिष्ठानत्वमित्युभयतःपाशारज्जुः । यत्तूक्तंज्ञानज्ञेययोर्नसंबंधइतितन्न । गुणगुण्यादेस्संयोगासंभवेसमवायवत्ज्ञानज्ञेययोरुभयासंभवेऽन्यस्यसंभवात् ।



ति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेमिथ्याभूतस्यघटवद्धटाधिष्ठानत्वाभावेनघटाप्रकाशकत्वात्सत्यमेवघटाधिष्ठानचैतन्यरूपंज्ञानंघटप्रकाशकमितिवाच्यं । तस्यचसत्यत्वेनदोषाजन्यतयाऽबाधितार्थविषयकत्वरूपप्रमात्वयोगित्वेन तद्विरुद्धं यत्स्वविषयमिथ्यात्वापादनशीलंस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंतन्नसंभवतीत्यर्थः । उभयतः । प्रकाशकदृशोमिथ्यात्वेसत्यत्वेचेत्यर्थः । पाशारज्जुरितिक्वचित्पाठः । गलबंधकरज्जुरित्यर्थः । पाशेतिपाठएवस्वरसः । “(पाशास्याद्गलबंधिके) ”त्यभिधानात्। ननुदो ॥ १९१ ॥

फा फा

षाजन्यत्वंनप्रमात्वप्रयोजकं।चैतन्यस्यसर्वत्रदोषाजन्यत्वात् किंतुदोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वं प्रकृतेचतदभावान्नविषयस्यसत्यत्वमतोमिथ्याभूतस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंसत्यायादृशोयुक्तमितिनोभयतःपाशारज्जुरितिचेन्मैवं । घटाकारवृत्तेरपिसंभावितेंद्रियादिदोषाजन्यत्वात् । आविद्यकत्वरूपप्रधानोदोषएवास्तीतिचेन्न । अविद्यायादोषत्वासंमतेः । अन्यथाऽद्वैतागमविषयकश्रोत्रादिवृत्तेरप्यविद्यारूपदोषजन्यत्वेनाप्रमात्वापत्त्याऽद्वैतागमस्याप्यसिद्धिप्रसंगःस्यादितितरंगिण्युक्तंद्रष्टव्यं । स्वरूपसंबंधस्थलेपिसंयोगसमवायातिरिक्तमपिसंबंधंसाधयति ॥ अभाववद्भूतलमिति ॥ विशेषणविशेष्यकेति ॥ विशेषणविशेष्यभा 381

अभाववद्भूतलंज्ञातोघटःइष्टोघटःघटस्याभावइत्यादिकापरस्परासंयुक्तासमवेतविशेषणविशेष्यविषयकविशिष्टधीः । विशेषणविशेष्यतत्संबंधविषयिका । विशिष्टधीत्वात्। दंडीतिविशिष्टधीवत् । उक्ताजन्यप्रमाविशेषणविशेष्यसंबंधनिमित्तका[1] अबाधितविशिष्टजन्य

वावगाहीत्यर्थः । परस्परासंयुक्तेत्यादिकमेवपक्षः । अभाववद्भूतलमित्यादितद्विवरणरूपमितिद्रष्टव्यं । संयोगसमवायाभ्यामर्थांतरता(परिहाराय)वारणायपक्षेपरस्परासंयुक्तेत्यादिविशेषणं । दृष्टांतेसं(योगमा)युक्तत्वमादायसाध्यपर्यवसानं । पक्षेतुसंयोगसमवायातिरिक्तमादायेतिविवेकः ॥ उक्तेति ॥ अभाववद्भूतलमित्याद्या परस्परासंयुक्तासमवेतविशेषणविशेष्यकविशिष्टधीरित्यर्थः । ईश्वरप्रमामादायबाधवारणायजन्येत्युक्तं ॥ संबंधनिमित्तकेति ॥ तज्जन्येत्यर्थः । अबाधितपदाभावेऽ

1 अपरोक्षेति विशेषणं । तेन न परोक्षवृत्तिषु व्यभिचारः ।

त्ररजतत्वमितिभ्रमेव्यभिचारः । अत्रशुक्तौरजतत्वसंयोगसमवाययोर्बाधेनसाध्याभावात् अतोऽबाधितपदं । ईश्वरधि
यांव्यभिचारवारणायहेतौजन्यपदं ॥ विमताधीरिति ॥ अभाववद्भूतलमित्यादिकापरस्परासंयुक्तेत्यादिरूपाजन्यप्रमाधी
रित्यर्थः । तेननबाधः ॥ तत्सिद्धेरिति ॥ ज्ञानज्ञेययोःसंयोगसमवायातिरिक्तद्विष्ठसंबंधसिद्धेरित्यर्थः । ननुपल्लीस्थितगोम
तिचैत्रेगोमांश्चैत्रइतियदाविशिष्टधीर्भवति तदाविप्रकृष्टगवांतद्वतश्चैत्रस्यचसंयोगसमवायाभावादन्यस्यसंबंधस्यतत्राक्लृप्तत्वाद्विशि
ष्टधीत्वंव्यभिचारीत्यतआह ॥ गोमांश्चैत्रइति ॥ गोमांश्चैत्रइत्यादावपितेनैवहेतुनासंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधनान्नव्यभिचार

धीत्वात् । संमतवत् । विमताधीःअबाधितविशेषणविशेष्यसंबंधविषयिका । अबाधितविशिष्ट
धीत्वात् । दंडीतिप्रमावदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । गोमांश्चैत्रइत्यादिधीरपिपक्षएव। उक्तंहि "षष्ठीस्था
नेयोगे"त्यत्रमहाभाष्ये "एकशतंषष्ठ्यर्थाः" इति । तेचस्वस्वामिभावादयःसंबंधाःषष्ठीदंडकेपठिता

इत्यर्थः । ननुसंयोगादेरेवसंबंधत्वात्तस्यचज्ञानज्ञेयादिष्वभावात्तत्रसंबंधानुमानंबाधितमित्याशंकांसंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधका
भियुक्तवचसानिराकरोति॥ उक्तंहीति ॥ केतेएकशतंषष्ठ्यर्थसंबंधाइतिशंकायामाह ॥ तेचेति ॥ कैयटे महाभाष्यटीकायां ।
( षष्ठीदंडकपाठाश्रयणेनेदमुक्त ) मितिकैयटवाक्यस्याऽर्थानुवादोयं । कःषष्ठीदंडकशब्दार्थइत्याशंकायांकैयटटीकाकारेण बृह
द्विवरणकारेणोक्तं "( षष्ठीदंडकोनामग्रंथविशेष )" इति । ननुसंयोगादेरन्यस्यसंबंधत्वेतस्यक्लृप्तपदार्थेषुअनंतभावात्तदाधि

॥ १९२ ॥

कथंस्यादित्यतआह ॥ प्रमितेति ॥ अयंचसंबंधःउक्तानुमानत्रयेणप्रमितोतस्तादृशसंबंधसमावेशेनैवपदार्थाःपरिगणनीयाइ त्याशयः । उक्तानुमानानांबाधकांतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधकल्पनइतिशेषः ॥ अन्यो न्याश्रयादिति ॥ सिद्धेद्वित्वेतद्बाधितत्वात्संयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधकानुमानानामप्रामाण्यं । तस्मिंश्चसिद्धेतद्बाधाभावात्संबं धद्वित्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधसाधकानुमानस्ययदिसंबंधद्वित्वंबाधकमित्युच्यते । 383
तर्हिइहतंतुषुपटइत्यादिप्रत्ययःविशेषणविशेष्यभावसंबंधनिबंधनः । अबाधितत्वेनप्रमितत्वादित्यनुमानेनसमवायोपिनसि

इत्युक्तंकैयटे । प्रमितवस्त्वनुसारेणहिप्रक्रियाकल्प्या नतुस्वकल्पितप्रक्रियानुरोधेनप्रमितत्यागः ।

[1]नचसंबंधद्वित्वमेवबाधकं ।[2]अन्योन्याश्रयात् । अन्यथासंबंधैक्यंसमवायबाधकंस्यात् । नाप्यऽ

तीतादौसंबंध्यभावोवाज्ञानज्ञेययोर्विप्रकर्षोवाबाधकः । अस्यसंबंधस्यसमवायवत्संबंध्यभाव

द्ध्येत् । संयोगरूपसंबंधस्यममतेएकत्वेनतद्विरुद्धत्वादितिबाधकेऽभिहितेऽन्योन्याश्रयेणतद्बाधकंपरिहरणीयं । तन्ममापितुल्य मित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानज्ञेययोरतिरिक्तसंबंधकल्पनेबाधकांतरमाशंक्यनिराचष्टे ॥ नापीति ॥ अतीतादिरूपज्ञेयेन साकंज्ञानस्यसंबंधोनसंभवतिसंबंधिनोरतीतानागतयोरभावादित्यर्थः ॥ विप्रकर्षइति ॥ ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वेनांतरत्वाज्ज्ञेयस्यचबा ह्यपदार्थत्वेनतयोर्विप्रकृष्टत्वात्संबंधोनयुक्तइत्यर्थः ॥ अस्येति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तोयंसंबंधोनुमानेनसिद्ध्यन्संबंध्यभावविप्र

न्या. श्री. ३३ कर्षौयथास्वस्यबाधकौनस्यातां तथैवस्वापेक्षिताशेषनिर्वाहकतयैवसिद्ध्यति यथासमवायोऽबाधितेहप्रत्ययत्वाद्यनुमानेनसिद्ध्यन्

ज्ञापक १ संयोगसमवायात्यद्वित्वस्येत्यादूरणवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वानवगाहित्वं २ निरुक्तस्य सम्ब विशिष्टबुद्धित्वज्ञापकत्वे इत्यादि ऊह्यम् ।

384

स्वापेक्षितैकत्वादियुततयैवसिद्ध्यतितद्वदित्यर्थः।उक्तानुमानसिद्धसंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधस्यसंबंध्यभावोविप्रकर्षोवाबाधकइतियद्यं
गीक्रियतेतर्ह्यंबाधितेहप्रत्ययत्वाद्यनुमानेनसमवायोपिनसिद्ध्येत् पृथक्सिद्धयोर्युतसिद्धयोरेवसंयोगसंबंधदर्शनात् । अपृथग्दृष्ट्यो
स्तददर्शनात् ।अपृथक्सिद्धिरयुतसिद्धिर्वासमवायसंबंधस्यबाधिकास्यादितिशंकिते तत्रत्वयासमवायःसिद्ध्यन् धर्मिग्राहकप्रमाणे
नापृथक्सिद्धसंबंधत्वेनैवसिद्ध्यतीतिवाच्यं।तत्सममममापीत्याह॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानज्ञेययोःप्रसिद्धसंबंधातिरिक्तसंबंधानंगीकारे
विप्रकर्षाद्यविरुद्धत्वेनैवधर्मिग्राहकेणसिद्धेः । अन्यथाहिपृथक्सिद्धयोरेवसंयोगसंबंधदर्शनात्अपृ
थक्सिद्धिःसमवायसंबंधस्यबाधिकास्यात् । ध्वंसादेश्चातीतादिनामिथ्यात्वलक्षणांतर्गतस्यात्यंता
भावस्यचप्रतियोगिनावेदांतनिष्ठशक्तितात्पर्ययोश्चब्रह्मणा( ज्ञात्राश्रि )जीवाश्रिताज्ञानस्यचाऽज्ञेयेन
ब्रह्मणाव्यवहारस्यचव्यवहर्तव्येनब्रह्मणामुमुक्षायाश्चमोक्षेणत्वदुक्तदूषणस्यचदूष्येणत्वद्वाक्यस्यचा
ऽर्थेनज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनेतित्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्यस्वज्ञानेनाऽसंबंधात्स्वन्यायस्वक्रियास्ववचनवि
स्वन्यायविरोधादिस्यादित्याह ॥ ध्वंसादेरित्यादिना॥आवश्यकत्वोपपादनाय॥मिथ्यात्वेत्यादि॥अर्थेनासंबंधादित्यंतं
स्वन्यायविरोधोदाहरणं । ज्ञानस्येत्यादिकंस्वक्रियास्ववचनविरोधयोः । तत्रज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधानिरूपणन्यायेनध्वंसप्रागभावा
देःप्रतियोगिनापिदुर्निरूपणीयःस्यादितिस्वन्यायविरोधः । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधाभावंप्रतिपादयितुंज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनास्तीतिप्रा
गुक्तंयद्वाक्यंतत्प्रयोगरूपायाक्रियातत्प्रतिपाद्यस्यसंबंधाभावरूपार्थस्यैतद्वाक्यजन्यज्ञानस्यचसंबंधान्मूकोहमितिस्वक्रियाविरो



385

धः।ज्ञानज्ञेययोःसंबंधाभावरूपार्थस्यज्ञानज्ञेययोस्संबंधोनास्तीत्येतद्वाक्यजन्यज्ञानेनसंबंधंबोधयितुंएतद्वाक्यंप्रयुङ्क्ते ज्ञानज्ञेययोः
संबंधोनास्तीतिवदतिचेतिमेमातावंध्येतिवत्स्ववचनविरोधः । तथाचयथाध्वंसप्रतियोग्यादिषुनाध्यासिकसंबंधः किंत्वन्यएव
तथाज्ञानज्ञेययोरपीत्यर्थः । ननूक्तेषुध्वंसादिषुआध्यासिकसंबंधोभविष्यतीतिसंबंधाभावप्रयुक्ताःस्वन्यायविरोधादयोनस्युरित्य
तआह ॥ नहीत्यादिना ॥ एतेनेति ॥ स्वन्यायविरोधादिनेत्यर्थः॥ न्यायइति ॥ "न्यायेदृढेऽन्यसामान्यात्किंदृढेऽन्यदपिबा
ध्यता )" मितिखंडनकारिकापाठः । तदर्थस्त्वित्थं । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधानुपपत्त्याआध्यासिकसंबधोंऽगीकार्यइतिमदीयेन्याये
रोधाःस्युः । नहिज्ञेयंज्ञानइवप्रतियोगि(शक्त्या)क्याज्ञेयेष्यमाणव्यवहर्तव्यादयःअभावशक्त्यज्ञानेच्छा
व्यवहारादावध्यस्ताः । एतेन । "न्यायेदृढे( न्यसामान्यात्किंदृढेऽन्यदपि )न्यायसाम्यात्किमन्यदपिबा
ध्यतां।नममत्वंमुमुक्षूणामनिर्वचनवादिना"मितिनिरस्तं।स्वव्याहतस्यन्यायाभासतयादार्ढ्याभावात् ।
स्वतएवदृढेसतिध्वंसप्रतियोग्यादेःप्रसिद्धसंबंधाभावात्संबंधांतरंयथांगीकार्यंतथात्वयापिज्ञानज्ञेययोरप्यतिरिक्तःसंबंधोंऽगीक्रि
यतांन्यायसाम्यादितिध्वंसप्रतियोग्यादेरन्यसाम्यापादनात्किं ?। त्वदीयन्यायादार्ढ्यंसहमेवस्वीकरिष्यामीतिभवदापादनंव्यर्थंस्या
दितिभावः। मदीयेन्यायेपूर्वोक्तेदृढेसतितन्न्यायाद्ध्वंसप्रतियोग्यादीनामतिरिक्तसंबंधवत्त्वंबाध्यतां तत्राप्येतन्न्यायादाध्यासिकएव
संबंधोऽस्तु । ननुध्वंसप्रतियोग्यादीनामाध्यासिकसंबंधवत्त्वेमिथ्यात्वंप्राप्तमितिचेन्न । इष्टापत्तेरित्याशयवानाह ॥ नममत्व
मिति ॥ अस्माकंकुत्रापिपदार्थेपक्षपातोनास्तीत्यर्थः । दृढेऽन्यदपिबाध्यतामित्याशंक्यखंडयति ॥ स्वव्याहतस्येति ॥ व्या ?

वहारिकव्यवस्थोच्छेदस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वव्याहतस्यापिन्यायस्यदार्ढ्यइत्यर्थः ॥ जातीति ॥ यदिमहान
ससाधर्म्याद्धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमान्स्यात्तदाह्रदसाधर्म्यात्द्रव्यत्वान्निरग्निकःकिंनस्यादितिजात्युत्तरं । इदंचस्वव्याहतं ।
यदिसाधकसाधर्म्यात्पक्षधर्मत्वादेःद्रव्यत्वहेतुःसाध्यसाधकःस्यात्तदाऽसाधकानुमानसाधर्म्यात्पंचम्यंतत्वादेःसाध्यासाधकोपि
किंनस्यादित्यापादनसंभवेनस्वन्यायविरोधात् ।एवंचजातिवादीवदिष्यति मदीयेज्ञानेस्वतएवदृढेसाम्यापादनंव्यर्थंअहमेवतत्स्वी
करिष्यामीति ।दृढत्वेतद्विरुद्धत्वाद्भवदीयंस्वन्यायविरोधापादनमेवबाधितमित्यर्थः । मुमुक्षायाश्चमोक्षेणेत्यत्रशंकांपरिहरति ।
नचेति । इच्छायाविषयेणातिरिक्तोविषयविषयिभावसंबंधोनांगीक्रियते किंतर्हिघटविषयकज्ञानजन्यत्वमेवेच्छायाघटविषय
अन्यथाजातिवाद्यपीत्थंवदेत् । नचेच्छायास्तज्ज्ञानजन्यत्वादन्यस्तत्संबंधोनेतियुक्तं । ज्ञानेसंनिकर्षाधी
नस्येवस्मृतावनुभवाधीनस्येवचइच्छायांज्ञानाधीनस्यविषयसंबंधस्यानुभवात् । अन्यथाघटपटाविति
कत्वं नतुज्ञानस्येवेच्छायाःसविषयकत्वमस्तीत्यर्थः । अन्योविषयविषयिभावःकुतोनयुक्तइत्यतआह ॥ज्ञानइति ॥ ज्ञा-
नेइंद्रियसन्निकर्षाधीनंसविषयकत्वमस्तिवास्तवं तदपिनस्यात् तत्रघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वमेवघटविषयकत्वमितिवक्तुंशक्य
त्वात् स्मृतावपिघटविषयकानुभवजन्यत्वमेवसविषयकत्वमस्तुनवास्तवमिति अनुभवाधीनमनुभूयमानंवास्तवंसविषयकत्वंन
स्यादित्यर्थः । तथाचयथाज्ञानादौसन्निकृष्टकरणजन्यत्वाद्यधीनं स्मृतौचजनकानुभवाधीनंसविषयकत्वमस्ति तथेच्छायामपि
स्वजनकज्ञानाधीनंसविषयकत्वमस्तीतिसएवसंबंधस्तत्रवक्तव्यइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ घटविषयकज्ञानजन्यत्वेनैवेच्छाया

१ पक्षधर्मत्वादिमत्त्वादित्यर्थः॥

घटीयत्वंनवास्तवं तद्विषयकत्वमस्तीतियद्युच्यते तर्हिघटपटावितिसमूहालंबनज्ञानानंतरंपटोमेभूयादितीच्छायाअपिघटीयत्वं स्यात् । घटविषयसमूहालंबनज्ञानजन्यत्वादितिभावः । नित्येति । नित्यायाईश्वरेच्छायाघटादिविषयसंबंधोनस्यात् तद्विषय कज्ञानजन्यत्वाभावादिनाजन्यत्वादितिभावः । अनित्येच्छायामियंव्यवस्थेतिपरोवदिष्यति अतोदूषणांतरमाह ॥ पुत्रा दीति ॥ घटविषयकज्ञानजन्यत्वमेवेच्छायास्तद्विषयकत्वमितियद्युच्यते तर्हिपुत्रादिविषयकज्ञानजन्यत्वान्निर्विषयस्यसुखादे रपिपुत्रादिविषयकत्वव्यवहारःस्यादित्यर्थः । अज्ञानस्याऽज्ञेयेनेत्यत्रशंकांपरिहरति ॥ अज्ञानस्येति ॥ तद्विषय

ज्ञानजन्यायाःपटेच्छायाघटीयत्वापातात् । नित्येश्वरेच्छायाविषयाऽऽसंबंधापाता
च । पुत्रादिधीजन्यसुखादेस्तद्विषयत्वापाताच्च । अज्ञानस्यचतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाति
रिक्ततद्विषयत्वाभावेतन्निवर्त्यत्वमेवनस्यात् तस्यसमानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वात् ।

त्वेति ॥ वास्तवेत्यर्थः । अज्ञानस्यापिवास्तवमज्ञेयविषयकत्वंनास्ति किंनाम तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमेवतद्विषयकत्वमितिनवाच्यं । तथात्वेतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यत्वमेवनस्यात् कुतइत्यतआह ॥ तस्येति ॥ अज्ञानस्येत्यर्थः ॥ समानेति ॥ स्वविषयवि षयकेत्यर्थः । तथाचाज्ञानस्यस्वविषयविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वनियमेनस्वविषयेत्युक्त्यावास्तवंसविषयकत्वमंगीकार्यमितिभावः । ज्ञानस्याज्ञानविषयविषयकत्वेननिवर्तकत्वानंगीकारे "अतद्विषयज्ञानेनतदज्ञाननिवृत्तौघटज्ञानेनापिनिवर्तेते"तिभगवत्पादोक्ता तिप्रसंगोद्रष्टव्यः । नन्वज्ञानस्यसविषयकत्वंतदास्यात् यदिविषयाच्छादकत्वंस्यात् नचैवं किंनाम यथांधकारस्यगृह

अस्या [illegible] ज्ञान [illegible] व्यवहारादित्यर्थः ।

387

388

रूपाश्रयाच्छादकत्वं एवमज्ञानस्यापिस्वाश्रयरूपजीवाच्छादकत्वमेवस्वीकृतमितिचेत्तत्राह॥ अज्ञानस्येति॥ स्वीकृतत्वाच्चेति॥ अस्मिन्गृहे घटादिविषयेंऽधकारःप्रतिबंधकइतिवदस्मिन्नस्याज्ञानमित्यज्ञानस्याश्रयविषयसाहित्यानुभवेनसविषयकत्वस्वीकारा च्चेत्यर्थः। यथोक्तं "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवलेति"। ध्वंसादेश्चातीतादिनेत्येतदुपपादयति ॥ यदिचेत्या दिना ॥ नियामकं विशिष्टव्यवहारनियामकं। स्वभावसंबंधइत्यस्यविवरणंस्वरूपात्मकइति। स्वरूपसंबंधलक्षणमाह ॥ सं

अज्ञानस्यांधकारवत्आश्रयाच्छादकत्वेपिसविषयत्वस्यस्वीकृतत्वाच्च । यदिचभावाभा वादेःसंबंधांतरमंतरेणतद्विशिष्टव्यवहारजननयोग्यस्वरूपात्मकःस्वभावसंबंधोवाअसंबं धरूपंप्रतियोगित्वादिकंवानियामकंसत्संबंधकार्यकारि तर्हीहापिविषयत्वंतथैवास्तु । भावाभावादेरपिसंबंधोमिथ्यैवेतिचेन्न । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःप्राकृतदसिद्ध्याऽन्योन्या

बंधांतरमिति॥ प्रतियोगित्वादिकमित्यादिपदेनानुयोगित्वसंग्रहः॥ इहापीति॥ दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावसंबंधोपिस्वभाव संबंधोवा( स्वरूपमेववा )ऽसंबंधरूपोवासंबंधकार्यका(रीभवत्वित्य)रिस्यादित्यर्थः । ननुप्रतियोग्यभावादी(नांसंबंधस्याकल्पि तत्वदर्शनात् )नामकल्पितस्यसंबंधस्यदर्शनाज्ज्ञानज्ञेययोरप्यकल्पितआध्यासिकसंबंधातिरिक्तस्संबंधःसिद्ध्यतीत्युक्तं तदयुक्तं प्र तियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वेनदृष्टांतासंमतेरित्याशंकते ॥ भावाभावादेरिति ॥ आध्यासिकसंबंधइत्यस्यज्ञानज्ञेय योःसंबंधोऽस्ति। सचाऽध्यस्तइतितयोरध्यासएवसंबंधइतिचार्थद्वयंपरेणस्वीकृतं तत्राऽऽद्यार्थाऽभिप्रायेणेयंशंकेतिज्ञातव्यं॥ प्रपं



389

चेति॥दृग्दृश्ययोः संबंधानुपपत्त्याज्ञेयमात्रस्याध्यासिकत्वेसिद्धेतन्मध्यपतितस्यप्रतियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वंसिद्ध्यति तन्मिथ्यात्वेसिद्धेकुत्रापिसत्यसंबंधस्याकल्पनाज्ज्ञानज्ञेययो(रप्याध्या)राध्यासिकसंबंधःसिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः॥ घटस्ये ति ॥ ज्ञानज्ञेयसंबंधस्यमिथ्यात्वंनसिद्ध्यति यस्संबंधस्सधर्मिसमसत्ताकोदृष्टः यथाघटस्याभावइत्यत्रघटप्रतियोगिकोऽभाव धर्मिकःसंबंधोऽभावसमसत्ताकोदृष्टः। एवमेवघटस्यज्ञानमित्यत्रापिज्ञानस्यधर्मित्वात्तत्समसत्ताकएवस्वीकार्यः ज्ञानंचचैतन्य मेवेतिनसंबंधमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ संयोगवदिति ॥ यथाविभक्तयोर्घटपटयोस्संयोगआरोपितस्तद्वदित्यर्थः । अन्येत्व

श्रयात् । घटस्याभावइत्यादावभावसमसत्ताकसंबंधवत्घटस्यज्ञानमित्यत्रापिज्ञानसम सत्ताकसंबंधस्यस्वीकार्यत्वाच्च। अस्तुवा[1]संयोगादिवत्तवविषयत्वमपिमिथ्यैव। नचताव ताप्रस्तुतदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः । ज्ञानस्येवज्ञेयस्यसत्यत्वेपितत्संबंधमिथ्यात्वोपपत्तेः ।

न्यतरकर्मादिजन्यत्वाभावेनविभुद्रव्ययोस्संयोगाभावादजन्यसंयोगस्यचाप्रामाणिकत्वात्तत्संयोगस्तार्किकैकदेशिमतेआरोपित स्तद्वदित्यर्थःइत्याहुः ॥ तथाचयथासंयोगसंबंधस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्सत्यत्वमेवंविषयत्वरूपसंबंधस्यमिथ्यात्वेपिप्रपंचमिथ्या त्वंनसिद्ध्यति। दृश्येतिहेतुगर्भं । ज्ञानेनसत्यतयाप्रमितत्वादित्यर्थः। ननुसंबंधमिथ्यात्वमेवसंबंधिनोर्मिथ्यात्वमाक्षिपतीतिशं कायांसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्तदभावादितिदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह ॥ ज्ञानस्येवेति॥ ज्ञेयस्यदृश्यप्रपंचस्यसत्यत्वेपि तत्संबंधस्यमिथ्यात्वमस्तु संबंधिनःसत्यत्वेपिसंबंधस्यमिथ्यात्वंतुतवापिसंमतमित्याशयेनोक्तं ॥ ज्ञानस्येति ॥ यथादृग्दृश्ययो

1 विभुद्रव्यसंयोगवदित्यर्थः।

340

मध्येएकस्याश्चैतन्यरूपदृशः सत्यत्वेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वंस्वीकृतं । एवंदृग्दृश्ययोरुभयोस्सत्यत्वेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वोपपत्ते रित्यर्थः । ननुज्ञेयंज्ञानेऽध्यस्तं मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगित्वात् यन्मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगितदपरस्मिन्नारोपितंयथारजतंमि थ्याभूततादात्म्यरूपसंबंधप्रतियोगिशुक्तावध्यस्तमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ दंडचैत्रयोर्विभक्तयोर्यःसंयोगआरोपितोयदातदा मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगीचैत्रोऽपरस्मिन्दंडेऽध्यस्तोनभवतीतिचैत्रेव्यभिचारइत्यर्थः । ननुतात्विकसंबंधप्रतियोगीपरस्मिन्नध्य स्तइतिनोऽभिप्रायः । नचदंडचैत्रादेरारोपितःसंयोगस्तात्विकः अतोनदंडेचैत्रस्याध्यासो तोनचैत्रेव्यभिचारइत्यतःस्वरूपासि[1]

**नचसंयोगादिरपित्वन्मतेतात्विकः । नचतावतादंडेचैत्रोध्यस्तः । नचा ध्यासिकसंबंधोपितात्विकःयेनेच्छादौक्लृप्तसंबंधत्यागेनज्ञानेसआश्रीयेत ।** — ९

द्धिरित्याह ॥ नचेति ॥ इच्छादौइच्छेष्यमाणादौक्लृप्तसंबंधोहिविषयविषयिभावः । इच्छेष्यमाणादौक्लृप्तस्यविषयविषयिभावसंबं स्यत्यागेनज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधकल्पनंहिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं । नचतदंगीकारेपिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्धिः।तत्साधकस्यतात्विक संबंधप्रतियोगित्वादित्यस्यस्वरूपासिद्धत्वादितिभावः । ननुदृष्टानुसारेणघटतदभावादिष्विवधर्मिसमसत्ताकःसंबंधोज्ञानज्ञेययोर स्त्वित्ययुक्तं । तत्राभावादेःप्रतियोग्यादिनातादृशसंबंधःसंभवतीतिकल्प्यते।घटतदभावयोरेकसत्ताकत्वात्। ज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधस्त थानभवति।तथाहि।ज्ञानज्ञेययोरुभयोरपिसंबंधित्वात्ससंबंधःकिंज्ञानसमसत्ताकोवाज्ञेयसमसत्ताकोवा । नाद्यः। ज्ञानस्यचैतन्यरू



1 स्वरूपासिद्धि [illegible]

पतयास(त्य)त्त्वेनसंबंधस्यापिसत्यत्वापत्तेः।द्वितीयेज्ञेयस्यमिथ्यात्वेनसंबंधस्यापिमिथ्यात्वापत्तेरिति परस्परप्रतिबंधादित्यतआह॥ नचेति॥ नियमाकेति॥ संबंधस्यसत्तासंबंधिसत्तयासमाना नतुयावत्संबंधिसत्तया। नियामकाभावादित्यर्थः। तथाचज्ञानसम सत्ताकस्तात्विकएवसंबंधःस्वीकार्यइतिभावः।ज्ञानज्ञेययोस्तात्विकसंबंधाकल्पनेबाधकंचाह॥दृग्दृश्ययोरिति॥ दृग्दृश्ययोःसंबं धोनेत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्यएतद्वाक्यजन्यज्ञानेनासंबंधेनश्रवणादिरूपक्रियायाश्चश्रोतव्येनासंबंधेनचरमवृत्तिरूपसाक्षात्कार 391
रूपक्रियायाश्चसाक्षात्कर्तव्येनब्रह्मणाऽसंबंधेनतववाक्यप्रयोगरूपायाक्रियासाविरुद्ध्येतेत्यर्थः॥ असंबंधेनेति ॥ ब्रह्मज्ञानरू

नचाभावादेःप्रतियोग्यादिनासंबंधोस्ति नतुज्ञानस्यज्ञेयेनेतियुक्तं। नियामकाभावात्। दृग्दृश्य योस्संबंधोनेत्येतद्वाक्यजज्ञानस्यस्वज्ञेयेन श्रवणमननादीनांच श्रोतव्यादिरूपेणब्रह्मणाचरमसा क्षात्कारस्यचसाक्षात्कर्तव्येन ब्रह्मणाअसंबंधेनस्वक्रियादिविरोधापाताच्च। नहिदृग्दृश्ययोस्संबंधो नेतिवाक्यज(न्य)ज्ञाने दृग्दृश्यसंबंधाभावश्चरमसाक्षात्कारादौचब्रह्माध्यस्तं। ब्रह्मणिअध्यस्तस्य

पधर्मिसमसत्ताकसंबंधाभावेनेत्यर्थः। तथाचोक्तस्थलेतादृशसंबंधासिद्धिरेवज्ञानज्ञेययोस्तादृशसंबंधानंगीकारेबाधिकेत्याशयः। ननूक्तस्थलेप्याध्यासिकसंबंधएवस्वीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ श्रवणमननादीनांचरमसाक्षात्कारस्यचेत्यत्रशंकते॥ ब्रह्मणीति ॥ यथाकथंचिदेकस्यैकत्राध्यासमंगीकृत्याध्यासिकसंबंधोस्माभिरुच्यते तत्रसाक्षात्कारादौब्रह्मणोऽध्यासाभावेपि साक्षात्कारश्रवणादिरूपक्रियायाब्रह्मण्यध्यासोंगीक्रियते तावतैवब्रह्मसाक्षात्कारादीनांब्रह्मीयत्वंभविष्यतीत्यर्थः॥ तदिति ॥ब्र

1 भविष्यतीति चेत्त्राह॥ ब्रह्मणीति॥ इति भानं तरंगिणी पृष्ठ।

392

ह्येत्यर्थः॥तत्त्वेति॥ब्रह्मीयत्वापातादित्यर्थः॥सर्वस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन घटसाक्षात्कारस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वादितिभावः॥यदिसा क्षात्कारस्यब्रह्मण्यध्यासोंगीक्रियते तर्हिंन्यायसाम्याद्वेदतात्पर्यादेरपिधर्मादावध्यासःस्यात् । प्रकृतेपिज्ञेयप्रपंचएवज्ञानाध्यासा पातइत्याह ॥ धर्मादावित्यादिना ॥ दृग्दृश्ययोःसंबंधोनेत्यादिनोक्तंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ तदर्थस्य दृग्दृश्यसंबंधाभावस्य अनध्यासादित्यन्वयः । अन्यः आध्यासिकसंबंधादन्योविषयविषयिभावः । ननुज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधादन्यस्संबंधएव नसंभवति । तथाहि । ज्ञानंप्रकाशःप्रकाशस्यचविप्रकृष्टेनप्रकाश्येनसंबंधाभावस्यप्रदीपादौदृष्टत्वादत्रापिविप्रकृष्टेनप्रकाश्येन

तत्साक्षात्कारत्वेघटसाक्षात्कारस्यापितत्त्वापातात् । धर्मादौतत्तात्पर्यादेरनध्यासाच्च । इहापिज्ञेये ज्ञानाध्यासापाताच्च।एवंच“दृग्दृश्ययोर्नसंबंधइतिवाक्योत्थसंविदि॥अनध्यासात्तदर्थस्यसंबंधोन्य स्तयोर्मतः” ॥ यद्यपिज्ञानंप्रकाशस्तथापीच्छादिवदांतरत्वेनप्रदीपवैलक्षण्यात् परोक्षवृत्तौदर्शनाच्च

विषयविषयिभावसंबंधोनयुक्तः । तथाचज्ञानंविप्रकृष्टेनविषयेणनसंबध्यते प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यनुमानविरोधइतिचेत्तत्राह । यद्यपीत्यादिना । यथेच्छायाआंतरायाबहिष्ठविषयविषयकत्वं एवंप्रकाशरूपज्ञानस्यापि। आंतरत्वेनप्रदीपवैलक्षण्यात्।तथापरो क्षस्थलेंतःकरणवृत्तेर्बहिर्निस्सरणाभावेनतद्विषयिणीवृत्तिरंतरेवभवतीतित्वन्मतरहस्यं । एवंचांतरायांपरोक्षवृत्तौविप्रकृष्टेनापिविष येणसंबंधस्यत्वन्मतेदर्शनाच्च विप्रकृष्टे(नापि)नप्रकाश्येनाध्यासिकसंबंधातिरि(क्तोपि)क्तोविषयविषयिभावसंबंधोयुक्तएवेत्यर्थः । ॥ १९७॥
तथाचत्वदीयानुमाने आंतरत्वाभावउपाधिरित्युक्तंभवति । यदिप्रदीपदृष्टांतेनप्रकाशरूपज्ञानस्यविषयेणसंबंधाभावःकथ्यते

393

तर्हिंप्रदीपेप्रकाश्यस्यघटादेरध्यासा(दर्शनात्त)भावात्तदृष्टांतेन प्रकाशरूपेज्ञानेपिज्ञेयस्याध्यासोनयुक्तःस्यादित्याह॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानविशेषेज्ञेये( नसहाध्यताति )नातिरिक्तसंबंधस्त्वयाप्यभ्युपगतइतिसर्वत्रज्ञानेसएवास्त्वित्याह ॥ किंचेति ॥ नियमइति ॥ येन दृश्यप्रपंचस्यदृश्यध्यासःसिद्ध्येदित्यर्थः।यज्ज्ञेयंतज्ज्ञानेऽध्यस्तमितिनियमःकुतोनास्तीत्यतोव्यभिचारादित्याह॥ अनध्यस्त स्येति ॥ तुच्छस्यस्वज्ञानेशब्दादिजन्यज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः । तदुपपादनायोक्तमनध्यस्तस्येति । तुच्छस्याऽनध्यस्त त्वांगीकारात् । अध्यस्तेप्रातिभासिकसत्वमंगीकृत्यासद्वैलक्षण्यांगीकारात् तुच्छस्यचाध्यासांगीकारेप्रातिभासिक( सत्वाद्या )

विप्रकृष्टेनापिप्रकाश्येनसंबंधोयुक्तः । अन्यथादीपवदेवाध्यासिकसंबंधोनस्यात् । किंचतवापिमतेज्ञे यस्यनस्वज्ञानेऽध्यस्तत्वनियमः॥ अनध्यस्तस्यतुच्छस्याविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकारेतिमतेऽविद्यानिवृत्ते,

ताद्यापत्तेरितिभावः । पंचमप्रकारेति । “नसन्नासन्नसदसन्नानिर्वाच्यश्चतत्क्षयः । यक्षानुरूपोबलिरित्याचार्यांःप्रत्य पीपदन्नि”तिवचनादितिभावः । अविद्याया अनिर्वाच्यत्वेनसदसद्वैलक्षण्यात्प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकतयातन्नि वृत्तेःपंचमप्रकारत्वंतैरंगीकृतमितिध्येयं । अविद्यानिवृत्तेःस्वज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः । अध्यस्तत्वेप्रातिभासिकसत्वापत्त्यापं चमप्रकारत्वभंगइतिभावः । अभावस्यस्वज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः ॥ नन्वभावस्यप्रपंचांतर्गस्यस्वज्ञानेऽध्या(सोंऽगीक्रियतए) सएवेतिचेन्न । तस्यपारमार्थिकत्वांगीकारात् । ननुकथंपारमार्थिकत्वमभावस्य तथात्वेद्वग्रूप( ब्रह्माभेदाप )त्वापत्तेः । नचेष्टाप

त्तिः । भावाभावयोस्तदयोगादित्यतउक्तं ॥ अदृग्रूपत्वेपीति ॥ अब्रह्मरूपत्वेपीति सत्यस्येतिशेषः । ननुतर्ह्यद्वैतहानिरित्यतउ
क्तमभावद्वैतमतइति । अभावरूपंद्वितीयंपारमार्थिकमस्ति "अद्वितीय"मित्यादिश्रुतिस्तुद्वितीयभावनिषेधपरेतिमतइत्यर्थः ।
"भावाद्वैतमत" इत्यपिपाठः । तत्रभावरूपंद्वितीयंनास्तिअभावरूपंद्वितीयमस्तीतिमतइत्यर्थोद्रष्टव्यः । तथाचोक्तनियमस्यतु
च्छेऽविद्यानिवृत्तावभावतत्वेचाभावात्तत्रैवव्यभिचारइतिभावः । पुनरुक्तनियमस्यस्थलांतरेव्यभिचारमाह ॥ अपरोक्षेति ॥
अतीतादेर्व्यावहारिकस्यपरोक्षानुभवरूपेऽनुमित्यादिरूपस्वज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः । नन्वतीतादेरपिव्यावहारिकस्यानुमि

(अभावद्वैतमते) ( रभावाद्वैमते )भावाद्वैतमतेअभावस्यचादृग्रूपत्वेपि स्वज्ञानेऽनध्यासात् । अपरोक्षा
नुभवैकरसेब्रह्मण्यध्यस्तस्यव्यावहारिकस्यातीतादेर्नित्यातींद्रियस्यचपरोक्षानुभवरूपे
स्वज्ञानेऽनध्यासात् । स्मर्यमाणस्यचस्मृतिरूपेवृत्त्यात्मकेस्वज्ञानेऽनध्यासात् । प्रातिभा
सिकस्यचप्रातिभासिकेस्वज्ञानेव्यावहारिकस्यच वर्तमानघटादेर्व्यावहारिकेस्वज्ञाने

त्यादिरूपपरोक्षज्ञानएवाध्यासोस्त्वित्यतउक्तमपरोक्षेति । अध्यस्तस्य अध्यस्तत ( यात्वदंगी ) यांगीकृतस्यनित्यातींद्रियस्य
धर्मादेः । स्थलांतरेव्यभिचारमाह ॥ स्मर्यमाणस्येति ॥ स्मृतिविषयस्येत्यर्थः । ननुस्मर्यमाणमपिस्मृतावेवाध्यस्तंस्मृतेश्चैतन्य
रूपत्वादित्याशंकावारणायवृत्त्यात्मकइति । स्मृतेरंतःकरणवृत्त्यात्मकत्वात्तत्रचैतन्यप्रतिफलनादेरप्यभावादित्यर्थः । स्थलांतरेव्य
भिचारमाह ॥ प्रातिभासिकस्येति ॥ ननुप्रातिभासिकार्थज्ञानंयत्तत्सत्यमेव तत्रप्रातिभासिकस्याध्यासःसंभवतीत्यतआह ॥



१ भावरूपद्वैताभावे इत्यर्थः

त्वन्मतइति ॥भ्रमरूपज्ञानस्यापि॥ अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारादितिभावः।ननुप्रातिभासिकस्यापिप्रातिभासिकेस्व ज्ञानेव्यावहारिकस्यापिघटादेर्व्यावहारिकेस्वज्ञानएवाध्यासोस्त्वतोनव्यभिचारइत्यतआह ॥ अध्यस्तेति ॥ अधिष्ठानस्याध्यस्ता धिकसत्ताकत्वनियमादितिभावः । अतएवाध्यस्ताधिकसत्ताकत्वाभावप्रदर्शनार्थंपूर्वंप्रातिभासिकेव्यावहारिकइत्युक्तमितिध्येयं । प्रातिभासिकस्यरूप्यादेःप्रातिभासिकेस्वज्ञानेऽध्यासइत्यत्रदूषणांतरमाह॥प्रातिभासिकादिति॥ रूप्यादित्यर्थः। अधिष्ठानस्या ध्यस्तात्पूर्वंसत्त्वनियमात्प्रातिभासिकाद्रूप्यात्पूर्वंप्रातिभासिकस्यतज्ज्ञानस्यसत्त्वमयुक्तं। रूप्यस्यप्रतिभासमात्रशरीरत्वेनतयोरेकका 395

नध्यासात् । त्वन्मतेऽर्थवद्भ्रमरूपज्ञानस्यापिकल्पितत्वात् । अध्यस्ततुल्यत्वेनकल्पितस्यचान धिष्ठानत्वात् प्रातिभासिकात्पूर्वमसत्यास्तत्प्रतीतेरधिष्ठानत्वायोगाच्च । [1] त्वयापिरूप्यादिकमिदमं शावच्छिन्नचैतन्येध्यस्तं । रूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितेनतुचैतन्येनप्रकाशतइत्यंगीकाराच्च

लीनत्वादितिभावः । इतोपिनरूप्यस्यज्ञानेऽध्यासः तथात्वेत्वन्मतविरोधादित्याह ॥ त्वयापीति ॥ इदमंशेति ॥ शुक्त्यवच्छि न्नेत्यर्थः ॥ प्रकाश्यतइति॥ तथाचरूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवरूप्यज्ञानमित्यर्थः। तथाचरूप्यज्ञानाधिष्ठानयोर्भे दान्नरूप्यादेःस्वज्ञानेऽध्यासइत्याशयः। अधिष्ठानाज्ञानेनाध्यासजन्म तज्ज्ञानेनाध्यासनिवृत्तिरितिविवेकः॥रूप्येति॥ रूप्यज्ञान स्याधिष्ठानत्वाद्रूप्यज्ञानाज्ञानेनरूप्यभ्रमजननप्रसंगः । रूप्यज्ञानज्ञानेनरूप्यभ्रमनिवृत्तिप्रसंगइत्यर्थः । नचेष्टापत्तिः । ज्ञानस्य



[1] ननु न शुक्त्यावध्यासः। किन्तु शुक्तिचैतन्ये [illegible] इति चोद्यं निराकरोति ॥ त्वयापि ॥

ज्ञातैकसत्त्वेनतदज्ञानायोगादितिभावः ॥ ज्ञानमिति ॥ अधिष्ठा(नसामानाधिकरण्येनाध्य)नासंभिन्नतयाध्यस्तप्रतीतेर्दर्शनाज्ज्ञानंरूप्यमितिधीःस्यादितिभावः । ज्ञानात्स्वाधिष्ठानभूतात् स्वज्ञाने पश्चाद्भाविनि । तथाचघटादेःपूर्वमसत्त्वेसन्निकर्षायोगेनाधिष्ठानभूततज्ज्ञानोत्पत्तेरेवायोगादित्यर्थः । स्वाधिष्ठानभूतस्वज्ञानेघटादेरध्यस्तत्वेप्रातिभासिकत्वापत्त्याऽध्यासेसतिघटस्वरूपसिद्ध्याघटसन्निकर्षजन्यघटज्ञानरू(पघटाधि)पाधिष्ठानसिद्धिः अधिष्ठानेसिद्धेसतितत्रघटादेरध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइतिहृदयं।

रूप्यादेःस्वज्ञानेऽध्यस्तत्वेऽधिष्ठानाज्ञानज्ञानाभ्यामध्यासजन्मनिवृत्त्योर्नियतत्वाद्रूप्यज्ञानस्याज्ञानज्ञानाभ्यांरूप्यभ्रमजन्मनिवृत्त्योःप्रसंगाच। ज्ञानंरूप्यमितिधीप्रसंगाच। घटादेःस्वसन्निकृष्टेंद्रियजन्यात्स्वज्ञानात्पूर्वंसत्त्वेनस्वज्ञानेऽध्यासायोगाच । ननुयाघटसन्निकर्षजावृत्तिर्नतयाघटःप्रकाश्यः येनच प्रकाश्यःघटाधिष्ठानचैतन्येन नतद्घटसन्निकर्षजन्यमितिचेन्न ।त्वन्मतेपिवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वात्।

ननुनमयाघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यज्ञानेऽध्यासोंऽगीक्रियते येनोक्तदोषः किंनाम घटसन्निकर्षजन्यायावृत्तिस्तयाघटोनप्रकाश्यते साघटज्ञानंनभवतीतियावत् । तस्यावृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वमात्रमेवांगीक्रियते तथाचाज्ञानेनिवृत्तेतदभिव्यक्तंयद्घटाधिष्ठानचैतन्यंतेनप्रकाश्यते तदेवचैतन्यंघटज्ञानमितियावत् । यच्चघटादिज्ञानत्वेनाभिमतंघटाधिष्ठानचैतन्यं नतद्घटसन्निकर्षजन्यं तच्चाधिष्ठानचैतन्यरूपंज्ञानंचघटापेक्षयापूर्ववृत्तीतियुक्तोघटादेःस्वज्ञानेऽध्यासइत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ ननुवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वंमयांगीकृतमितिततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ अज्ञानेति ॥ अन्यस्य चैतन्यरूपस्य। तथाचवृत्तेरेवज्ञानत्वात्तस्याश्चघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वेनवृत्तेःपूर्वंघटस्यसत्त्वान्नतस्यज्ञानेऽध्यासइत्यर्थः। घटाधिष्ठानचैतन्यस्यैवघटज्ञानत्वांगीकारेस्ववचनविरोधंचाह ॥ त्वयापीति॥ घटाधिष्ठानस्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यत्वन्मतेआभाससंज्ञा । तथाचोक्तं । "चैतन्यंद्विविधंप्रोक्तंवृत्तौयत्प्रतिबिंबितं । आभास उच्यतेऽन्यच्चानाभासइतिशब्दित"मिति । उक्तिर्व्यवहारः। घटोयमित्यसावुक्तिरित्यस्यवृत्तिरूपज्ञानेनभवतीत्यर्थः। घटोयमिति

अज्ञाननिवर्तकादन्यस्यचज्ञानस्यानुपलंभात् त्वयापि "घटोयमित्यसावुक्तिराभासस्यप्रसादतः। विज्ञातोघटइत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतोभवेत्" इतिवदतावृत्तिप्रतिबिंबितस्यघटानधिष्ठानस्यचैन्यस्यैवघटानुभवत्वोक्तेश्च॥किंचदृश्यत्वान्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वमित्यर्थापत्तिर्विवक्षिता किंवासत्यत्वेदृश्यत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कमात्रं ।नाद्यः। तत्सामग्र्यभावात्। आक्षेप्यस्यो

व्यवहारजनकंघटोयमितिज्ञानमाभासरूपमेवेतियावत् ॥ विज्ञातइति ॥ घटज्ञानवानहमित्युक्तिरित्यर्थः । ब्रह्मरूपानुभवस्साक्षी। विज्ञातोघटइत्युक्तिजनकंअनुव्यवसायरूपंज्ञानंसाक्ष्येवेतियावत् ॥ घटानधिष्ठानस्येति ॥ तथाचघटानधिष्ठानस्यवृत्तिप्रतिबिंबितस्यविशिष्टचैतन्यस्यैवघटज्ञानत्वावगमात् घटाधिष्ठानचैतन्यस्यघटज्ञानत्वांगीकारेत्वद्वचनविरोधःस्यादितिभावः ॥दृश्यत्वान्यथानुपपत्त्येति॥ दृश्यत्वस्यान्यथासत्त्वेनुपपत्त्येत्यर्थः॥तत्सामग्रीति॥ अर्थापत्तिसामग्रीत्यर्थः। आक्षेप्यस्य रा

346 ॥ १९९ ॥ 347

त्रिभोजनस्य । उपपादकत्वं पीनत्वोपपादकत्वं । आक्षेपकस्यपीनत्वस्य । अनुपपद्यमानत्वं आक्षेप्यंरात्रिभोजनंविनानुपपद्य
मानत्वं ॥ संबंधीति ॥ ज्ञेयप्रपंचेत्यर्थः। संबंधस्येति ॥ दृक्संबंधरूपदृश्यत्वस्येत्यर्थः ॥ प्रतिकूलमेवेति॥ संबंधिनोमिथ्या
त्वेसंबंधस्वरूपमेवनसिद्ध्येदितिमिथ्यात्वंसंबंधरूपाक्षेपकस्यप्रतिकूलमेवनोपपादकमित्यर्थः । ननुयद्याक्षेपकःसंबंधोऽध्यस्तत्वाद
न्योविषयविषयिभावादिर्वास्तवःस्यात्तदैवमिथ्यात्वंतदुपपादकंनस्यात् । किंतुप्रतिकूलमेवेतिवक्तुंशक्यते । नचैवं किंत्वध्यस्तत्व
रूपसंबंधएवमिथ्यात्वाक्षेपकः मिथ्यात्वंचाध्यस्तत्वरूपसंबंधानुकूलमेवेतितदुपपादकंभविष्यत्येवेत्याशंक्यनिषेधति॥ नचेति॥ आ

पपादकत्वंप्रमाणाविरुद्धत्वंचाक्षेपकस्यानुपपद्यमानत्वंप्रमितत्वंचेतिह्यर्थापत्तिसाम
ग्री । नचाक्षेप्यंसंबंधिमिथ्यात्वमाक्षेपकस्यसंबंधस्योपपादकं । किंतुप्रतिकूलमे
व । नचाध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यनतत्प्रतिकूलं । तस्याद्याप्यसिद्ध्यानाक्षेपकत्वात् ।

ध्यासिकसंबंधशब्दस्यार्थद्वयमस्तिदृग्दृश्ययोरध्यासएवसंबंधइतितथा अन्यःकश्चिद्विषयविषयिभावःसंबंधोस्तिसोध्यस्तइतिच । त
त्राद्याभिप्रायेणेदंनिराकरणं तस्येति। अध्यस्तत्वरूपसंबंधस्येत्यर्थः। तथाचाक्षेपकस्यप्रमितत्वाभावादर्थापत्तिसामग्रीन्यूनेतिभावः।
नन्वाध्यासिकसंबंधोनामअध्यासएवसंबंधइतिनार्थः। येनतस्याद्याप्यप्रमितत्वेनाक्षेपकत्वाभावः। किंनामकश्चित्संबंधोविषयविषयि
भा(वरूपोस्ति)वोस्तिसोध्यस्तोमिथ्याभूत(इत्यु)उच्यते।तथाचैतादृशमिथ्याभूतसंबंधस्यसंबंधिमिथ्यात्वोपपादकतयानुकूल्यमेवभ
विष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥नचेति॥ संबंधस्य विषयविषयिभावस्य। तथाचैतादृशसंबंधस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासत्यत्वेननतस्यसंबं


398

धिमिथ्यात्वमुपपादकमितिभावः । ननुविनैवबाधकमित्यनुपपन्नं संबंध(स्यसत्यत्वे)स्यामिथ्यात्वेदृश्यमिथ्यात्वस्यैवबाधकत्वा त् दृश्यस्यसंबंधिनःप्रपंचस्यैवमिथ्यात्वात्तत्संबंधस्यापिमिथ्यात्वमेवांगीकार्यमित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अन्योन्येति ॥ दृग्दृश्यसंबंधमिथ्यात्वेसिद्धेदृश्यस्यसत्यत्वेसंबंधानुपपत्त्यादृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौचसंबंधिभूतदृश्यस्यमिथ्यात्वेनतत्संबंध स्यापिमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयःस्यादित्यर्थः ॥प्रत्यक्षादीति ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेत्यर्थः । तथाचाक्षेपकस्यप्रमाणावि



नचमिथ्याभूतसंबंधस्य नतत्प्रतिकूलं । स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षसिद्धसंबंधस्यविनैवबाधकंमिथ्यात्वायो गात् । नचदृश्यमिथ्यात्वमेवबाधकं । अन्योन्याश्रयात् । प्रत्यक्षादिविरुद्धंचाक्षेप्यंमिथ्यात्वं । नचप्रत्यक्षाद्यविरुद्धसंबंधांतरकल्पनेनैवदृश्यत्वोपपत्तौप्रत्यक्षस्यस्वतःप्राप्ततत्वावेदकत्वत्यागोयुक्तः ।

रुद्धत्वरूपार्थापत्तिसामग्री(भग्नेत्य)नेत्यर्थः। नन्वाक्षेप्यमिथ्यात्वंनप्रत्यक्षविरुद्धं तस्यातत्वावेदकत्वादित्यतआह॥नचप्रत्यक्षेति॥ स्वतःप्राप्तेति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्राप्तेत्यर्थः । ननुदृश्यत्वान्यथानुपपत्त्याध्यासिकसंबंधसिद्ध्याप्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःकथंतत्सत्त्व ग्राहिप्रत्यक्षस्यतत्वावेदकत्वमित्यतउक्तं प्रत्यक्षाद्यविरुद्धेति । अनेनाक्षेपकस्यदृश्यत्वस्याक्षेप्यंदृश्यमिथ्यात्वंविनासत्यसंबंधेनै वोपपत्तावनुपपद्यमानत्वमपिनास्तीत्युक्तंभवति । एकस्यदृश्यत्वस्यान्यथानुपपत्त्यासर्वप्रपंचमिथ्यात्वकल्पनमयुक्तमित्याह ॥

नापीति ॥ एकस्यदृश्यत्वस्योपपत्तयेप्रत्यक्षादिनासत्यत्वेनप्रमितानेकप्रपंचाख्यवस्तुनस्त्यागोमिथ्यात्वकल्पनरूपोयुक्तः " (त्यजेदेकंकुलस्यार्थे) " इतिन्यायेनएकस्यदृश्यत्वस्यैवत्यागोस्तु बहुबाधस्यान्याय्यत्वादितिभावः । आक्षेपकंविकल्प्यदूषयति ॥ आक्षेपकंचेति ॥ मिथ्यात्वाक्षेपकमित्यर्थः ॥ दृगिति ॥ दृगध्यस्तत्वरूपंदृश्यत्वमित्यर्थः ॥ आक्षेप्येति ॥ दृगध्यस्तत्वस्यैवमिथ्यात्वरूपत्वादितिभावः ॥ तवेति ॥ विषयत्वमनंगीकर्तुः । तथाचप्रमितत्वंनास्तीतिभावः ॥ अनुपपत्तीति ॥ दृग्विष

नाप्येकस्यदृश्यत्वस्योपपत्तयेप्रमितानेकवस्तुत्यागोयुक्तः। आक्षेपकंचनतावद्दृगध्यस्तत्वं । तस्याक्षेप्याभिन्नत्वेनमांप्रत्यसिद्धेः । नापिदृग्विषयत्वरूपोदृक्संबंधः। तवासिद्धेः । सिद्धौवातेनैवसंबंधेनप्रकाशोपपत्त्याध्यस्तत्वंविनानुपपत्त्यभावात् । नापिदृगधीनसिद्धिकत्वं दृग्विषयत्वातिरिक्तसिद्ध्यसंमतेः । नचदृक्संबंधसामान्यमाक्षेपकं । तच्चप्रसक्तविशेषप्रतिषेधेध्यस्तत्वरूपविशेषेपर्यवस्यतीतियुक्तं । तस्यघटस्यज्ञानमितिधीसिद्धसंबंधसामान्यंप्रत्यविशेषत्वात् ।

यत्वरूपदृश्यत्वाख्याक्षेपकस्येत्यर्थः । तथाचार्थापत्तिसामग्री( भग्नेति )न्यूनेतिभावः ॥ सिद्ध्यसंमतेरिति ॥ दृगधीनसिद्धिकत्वमित्यत्रबहुव्रीह्यर्थस्यसिद्धिसंबंधस्यविषयत्वरूपत्वादितिभावः । तच्चतवासिद्धमितिहृदयं ॥ नचदृक्संबंधेति ॥ दृक्संबंधसामान्यमेवदृश्यत्वं । तच्चप्रसक्तसंयोगादिसंबंधविशेषनिषेधसहकृतंसत्अध्यस्तत्वरूपेसंबंधविशेषेपर्यवस्यच्चसंबंधिनोदृश्यस्यमिथ्यात्वंआक्षेप्स्यतीतिभावः ॥ तस्येति ॥ घटस्यज्ञानमित्यादिप्रतीतिसिद्धोयोज्ञानज्ञेययोस्संबंधस्तंप्रत्यध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यविशे



षरूपत्वाभावात् । आदावध्यस्तत्वंसंबंधेनैवअक्लृप्तंदूरेज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यंप्रतिविशेषत्वेन । तथाचपरिशेषेणाध्यस्तत्वेनपर्यवसानमित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यंप्रत्यध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यविशेषत्वेघटस्यज्ञानमित्यादौयथाज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यव्यवहारेज्ञेयस्यषष्ठ्यंतेननिर्देशः ज्ञानस्यप्रथमांतेन तथातद्विशेषभूताध्यस्तत्वरूपसंबंधव्यवहारेपिअध्यस्तस्यषष्ठ्यंतेनाधिष्ठानस्यप्रथमांतेननिर्देशःस्यात् नहितथास्तीत्याह ॥ नहीति ॥ सत्त्वेदृश्यत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कमात्रमितिद्वितीयंनिराकरोति ॥ नांत्यइति ॥ तर्कोऽप्रयोजकइत्याह ॥ सत्त्वेपीति ॥ संबंधांतरेणआध्यासिकसंबंधातिरिक्तेनसंबंधेनेत्यर्थः । अत्रापादकीभूतंसत्त्वंअनिर्वाच्य

नहिरूप्यस्यशुक्तिरित्यस्ति । नांत्यः । सत्त्वेप्युक्तरीत्यासंबंधांतरेणैवदृश्यत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । किंचनतावदनिर्वाच्यत्वाभावआपादकः । तद्वतोपितुच्छस्यपरोक्षधीवेद्यत्वेनदृश्यत्वात् । नापिसत्त्वं सत्त्वेपिब्रह्मणस्स्वव्यवहृत्येवघटस्यापिस्वज्ञानेनसंबंधोपपत्तेः । किंचाध्यासिकसंबंधइतिकोर्थः । किंयःकश्चित्संबंधएवाध्यस्तइति किंवातदध्यस्तमेवसंबंधइति ।

त्वाभावोवापारमार्थिकत्वंवा । नाद्यइत्याह ॥ नतावदिति ॥ तद्वतोपीति ॥ सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वाभाववतइत्यर्थः । तथाचतर्कस्यतुच्छेव्यभिचारेणव्याप्तिभंगात्प्रशिथिलमूलत्वमितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ सत्वं पारमार्थिकत्वं ॥सत्वेपीति॥ सत्त्वेपि घटस्यज्ञानेनसंबंधोस्त्वित्यप्रयोजकता । नचसत्त्वेसंबंधायोगः। यथाब्रह्मणःसत्यत्वेपितद्व्यवहारेणसंबंधोस्ति ब्रह्मणोपिव्यवह्रियमाणत्वात् तद्वत्सत्यस्यापिघटस्यज्ञानेनसंबंधोस्त्वित्यर्थः । तदध्यस्तं भावेक्तः । तस्मिन्नध्यासएवसंबंधइत्यर्थः ।

॥ नदृश्येति ॥ संबंधस्याध्यस्तत्वेपिसंबंधिनःपारमार्थिकत्वंसंभवति घटस्यज्ञानेनाध्यस्तसंबंधवत्त्वेपिनसंबंधिनोमिथ्यात्वं विभक्तयोर्घटपटयोरारोपितसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्तदभावात् । यथावा तार्किकैकदेशिमतेऽजन्यसंयोगाभावा( त्काला काशसं )द्विभुद्वयसंयोगस्यारोपितत्वेनमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोर्मिथ्यात्वाभावाद्व्यभिचारइत्युक्तमित्यर्थः ॥ ज्ञेयवदिति ॥ अ ध्यासस्यसंबंधत्वपक्षेएकस्यापरत्राध्यासोवक्तव्यः । तत्रनतावज्ज्ञानंज्ञेयेध्यस्तं ज्ञेयस्यमिथ्यात्वेनज्ञानंप्रत्यधिष्ठानत्वाभावात् । तथाचज्ञेयस्यज्ञानएवाध्यासोवाच्यः । सनयुक्तः । व्यावहारिकस्यघटादेर्व्यावहारिकेतज्ज्ञानेऽनध्यासात् प्रातिभासिकस्यरू

आद्येनदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तं । नांत्यः । त्वन्मतेज्ञेयवत्तज्ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेनतत्रतस्या
नध्यासादित्युक्तत्वात् । एवंचशाब्दवृत्तेर्हिविषयोब्रह्मतत्रनकल्पितं । यथातथादृग्विषयोदृश्यं
नदृशिकल्पितं ॥[1]अविद्याविषयोब्रह्मह्यविद्यायांनकल्पितं । यथातथादृशाग्राह्यंनविश्वंदृशिक
ल्पितं॥ तस्मादृग्दृश्येच्छेष्यमाणादेर्नाध्यासिकस्संबंधः । किंत्वन्यएव । कोसाविितिचेत् न ।

प्यादेःप्रातिभासिकेतज्ज्ञानेऽनध्यासात् अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारेणज्ञेयवज्ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन तत्रतस्यानध्यासा दित्युक्तत्वादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति॥ ज्ञानेज्ञे(यस्या)याध्यासपक्षदूषणायाद्यश्लोकः । वियषोविषयिण्यध्यस्तइतिसामा न्यनियमखंडनाभिप्रायेणद्वितीयश्लोकइतिज्ञातव्यं । दृशाग्राह्यं दृग्विषयः । दृशि विषयिभूतायां । आध्यासिकसंबंधखंडनमुप संहरति ॥ तस्मादिति ॥ अतिप्रसंगे सर्वसर्वेणदृश्येतेत्यतिप्रसंगइत्यर्थः । विशेषजिज्ञासायाः कोसाविितिविशेषविचारस्येत्य

[1] ननु कृत्स्नस्यादित्वात् तत्र ब्रह्मण्यध्यस्तः । ब्रह्मण्यनादौ दृश्याध्यासो न भविष्यतीति चेत् तत्राहोदाहरणान्तरं ॥ अविद्येति ॥

र्थः । तत्रतार्किकोक्तंदृष्टांतमाह ॥ विशेषगतेति ॥ पार्थिवपरमाणुषुसमानगुणकर्मसामान्यवत्सुव्यावर्तकाभावेनव्यावृत्तिबुद्ध्य( संभ )भावेन योगीतरेषांपरस्परासंकीर्णव्यवहारोच्छेदरूपातिप्रसंगपरिहाराय विशेषोनामपदार्थोव्यावृत्तिहेतुतयाकल्पितः। तेनचोक्तातिप्रसंगेनिरस्तेविशेषेपिव्यावृत्तिबुद्धिजनकः कस्सनिरूप्यतामिति जिज्ञासावृथाइदानींतत्प्रयोजनाभावादिति यथातार्किकेणसमाधीयतेतद्वदित्यर्थः । यथोक्तंद्रव्यकिरणावल्यां "असंकीर्णव्यवहृतेर्योगिनांपरमाणुषु ॥ विशेषकल्पनेतत्रविशेषेच्छावृथातवे"ति। नन्वतिप्रसंगनिरासकसंबंधसद्भावेप्रमाणस्यतल्लक्षणस्यचाभावादप्रामाणिकएवासौसंबंधः। "लक्षणप्रमा

संबंधेनैवातिप्रसंगेनिरस्तेविशेषजिज्ञासायाविशेषगतविशेषजिज्ञासायाइवानर्थकत्वात्। प्रमाणस्यचोक्तत्वात्। संयोगसमवायांतर्भावेचतल्लक्षणस्यवबहिर्भावेतुतदितरत्वेसतिसंबंधत्वादेर्लक्षणत्वात्विशेषसंज्ञायाश्चयथारुचिकल्प्यत्वात्। यत्तुसंबंधस्यसंबंधिभिन्नत्वेऽनवस्था नचेत्संबंधासिद्धिरितिसंबंधसामान्यखंडनं

णाभ्यांवस्तुसिद्धि" रितिवचनादित्यतआह ॥ प्रमाणस्येति ॥ अनुमानत्रयस्येत्यर्थः । यःसंबंधःकल्प्यतेससंयोगसमवायांतर्भूतश्चेत्तल्लक्षणमेवतस्यापिलक्षणं नपृथग्वक्तव्यं बहिर्भावेतुसंयोगसमवायान्यत्वेसतिसंबंधत्वमेवतल्लक्षणमस्त्वित्याह॥संयोगेति॥ नन्वेवंलक्षणप्रमाणाभ्यांजातातत्सिद्धिः तस्यविशेषनामकिमितिचेत्तत्राह ॥ विशेषसंज्ञायाश्चेति ॥ कल्प्यत्वादिति ॥ विषयविषयिभावइत्यादिसंज्ञाकर्तव्येत्यर्थः । संयोगाद्यतिरिक्तःसंबंधःसामान्यतःसिध्यतीत्युक्तंतदयुक्तमित्याशंक्यनिराकरोति ॥यत्त्विति॥ संबंधस्यकल्प्यमानस्य । अनवस्थाभेदःकिंभेदिभ्यांभिन्नोनवेत्यादिभेदपरंपरायामनवस्थेत्यर्थइतिकेचित्। वस्तुत

स्तु भिन्नस्यसंबंध्यसंबद्धस्यस्वकार्यकारित्वाभावात्तत्रापिसंबंधांतरंवक्तव्यं तत्राप्युक्तविकल्पापत्त्याऽनवस्थेत्यर्थः ॥ नचेदिति ॥ संबंधस्यसंबंध्यभिन्नत्वेसंबंध्येवास्तिनसंबंधइत्यागतं । तथाचतस्यसंबंधित्वंसंबंधत्वंचनस्यादित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ ज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनेतित्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्यज्ञानेनासंबंधादित्युक्तरीत्याज्ञानज्ञेययोःसंबंधोनास्तीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यैतद्वाक्यप्रतिपाद्येनसंबंधाभावरूपेणार्थेनसंबंधासत्त्वेस्वक्रियाविरोधापत्त्यासंबंधेवाच्ये तस्यचभिन्नत्वेऽनवस्थानचेत्संबंधासिद्धिरितिस्वव्याहतमित्यर्थः । संबंधःसंबंध्यभिन्नएव नचोक्तदोषः । यथादृश्यत्वेदृश्यत्वांतराभावेपियुक्तंदृश्यत्वं यथावाप्रमेयत्वे

404

तदुक्तरीत्यास्वव्याहतं । युक्तंचदृश्यत्वाद्यंतरहीनस्यापिदृश्यत्वादेरिवसंबंधस्यापिक्वचित्स्वनिर्वाहकत्वं । यदपिज्ञानविषयत्वनिरुक्तिखंडनं तत्प्रकृतानुपयुक्तं । अनतिप्रसंगायहिदृग्दृश्ययोस्संबंधोवाच्यः । नतुज्ञानविषयत्वंनिर्वक्तव्यं । नचविषयत्वस्यानिरुक्तिमात्रेणविषयस्यमिथ्यात्वं ।

प्रमेयत्वांतराभावेपिप्रमेयत्वमस्तिस्वनिर्वाहकत्वांगीकारात् । एवंसंबंधेसंबंधांतराभावेपिसंबंधत्वंयुक्तं स्वनिर्वाहकत्वांगीकारादित्याह ॥ युक्तंचेति ॥ क्वचिदिति ॥ स्वविषयइत्यर्थः । स्वनिर्वाहकत्वंयुक्तंचेत्यन्वयः ॥ प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ अनुकूलतर्कप्रस्तावेतन्निरुक्तिखंडनस्यप्रकृतानुपयोगादित्यर्थः ॥ अनतिप्रसंगायेति ॥ घटदृशिपटस्यविषयत्वपरिहारायकरणसन्निकर्षादिद्वारकोदृग्दृश्ययोःसंबंधोवाच्योनतुविषयत्वमपिनिर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नचविषयत्वस्येति ॥ उक्तविकल्पखंडनाभ्यां ॥ २०३ ॥

विषयस्यमिथ्यात्ववर्णनंभौतविचारमनुसरतीत्यर्थः । उक्तंह्यात्मतत्वविवेके । केनचिद्भूतेनद्विरदंचतुष्पादमवलोक्यविकल्पितंकिमयमंधकारोमूलकमत्ति अथवाजलवाहो बलाहकान्वर्षतिगर्जतिच यद्वाबांधवोयं । राजद्वारेश्मशानेचयस्तिष्ठतिसबांधवइतिवचनादितिभावः । अथवायोयंभूमौदृश्यतेतस्यछायेयं । नाद्यः । तस्यशूर्पयुगलस्फोटनाभावात् । नद्वितीयः । तस्यस्तंभचतुष्टयाभावात् । नतृतीयः । तस्यपुच्छ(लगुड)भ्रामणाभावात् । नचतुर्थः । तस्यानरशिरश्शतोद्गिरणाभावात् । अतोनकिंचिदेतत् । किंतुमिथ्यैवेति । किमेतावताविकल्पखंडनमात्रेण द्विरदस्वरूपंनहिनिवर्तते किंतुयोद्विरदोस्तिसोस्त्येवेतिवदन्नेवपिशाचउपेक्ष्यतेपरीक्षकैः । "विकल्पदूषणाभ्यांस्वरूपंनैवहीयते । प्रमाणसिद्धंतत्कर्तोपेक्ष्यतेभूतवज्जनै"रितिवचनादिति ॥ विषयित्व 405

विषयित्वस्यानिरुक्तावपिविषयीभूतदृग्वत्सत्वोपपत्तेः । स्वव्याहतंच । त्वयैवप्रमाणज्ञानंस्वविषयावरणेत्याद्युक्तेः[1] । दृग्विषयत्वस्यहेतूकृतत्वाच्च । नचप्रमाणज्ञानेविषयोध्यस्तः ।

स्येति ॥ दृशोविषयवत्त्वंहिविषयित्वं ततश्चविषयत्वानिरुक्तौतद्घटितविषयित्वस्याप्यनिरुक्तावपिनविषयिण्यादृशोमिथ्यात्वंकिंतुसत्यत्वमेव । एवंविषयत्वानिरुक्तावपिविषयस्यसत्यत्वमक्षतमित्यर्थः ॥ इत्याद्युक्तेरिति ॥ एवमाद्यनुमानेविषयत्वस्यव्यवहृतत्वाद्विषयत्वनिरुक्तिखंडनंव्याहतमित्यर्थः ॥ दृग्विषयत्वस्येति ॥ दृग्रूपज्ञानविषयत्वस्येत्यर्थः । ननुप्रमाणज्ञानंस्वविषयावरणेत्यत्रविषयत्वंनामनवास्तवं किंत्वध्यस्तत्वमेव । तथाचस्वविषयावरणेत्यत्रस्वाध्यस्तावरणेत्यर्थोविवक्षितइतिचेन्न । एवंवदताप्रमाणज्ञानएवविषयोऽध्यस्तइतिवाच्यं । ॐमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ प्रमाणज्ञानेतद्विषयस्याध्यासेतुच्छादिज्ञानेतुच्छादेरध्यासप्रसंगइत्युक्त

[1] प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्त स्वविषयावरण स्वनिवर्त्य स्वदेशगत वस्त्वन्तरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् ...

त्वादितिभावः। दोषांतरमाह ॥तदज्ञानजन्यमिति॥ प्रमाणज्ञानेस्वविषयस्याध्यस्तत्वंनयुक्तं। अध्यस्तत्वंनामाध्यासंप्रतिविषयत्वं। अध्यासोहिलोकेऽधिष्ठानाज्ञानजन्योऽधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यश्चदृष्टः । तद्विषयत्वमेवाध्यस्तत्वंतदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वंवा । न चघटश्चलतीत्यादिचलनानुविद्धतयाप्रतीयमानस्यघटादेस्तत्राध्यस्तत्वंस्यादितिवाच्यं । तदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वविशेषएवाध्यस्तत्वमितिविवक्षितत्वात्। एवंचप्रमाणज्ञानेविषयस्यनाध्यासः। तस्यप्रमाणज्ञानाज्ञानजन्यत्वाभावात् । कुतः ज्ञानस्यज्ञातैकसत्त्वेनप्रमाणज्ञानाज्ञानस्यैवाभावात् । तथाप्रमाणज्ञानाज्ञानजन्यत्वाभावादेवप्रमाणज्ञानज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेनतस्याध्यासत्वाभावात्। ततश्चतद्विषयत्वरूपमध्यस्तत्वमयुक्तं । तथातदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वरूपमप्यध्यस्तत्वंनयुक्तं इदंरजतमितिवत् तदज्ञानजन्यंतज्ज्ञाननिवर्त्यंवाध्यासंप्रतिविषयत्वाद्वातदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वविशेषाद्वान्यस्यतत्राध्यस्तत्वस्याभावाच्च । नह्यनिर्वाच्यत्वादिरूपंसाधारणमध्यस्तत्वंदृश्यविशेषस्यदृग्विशेषप्रकाश्यत्वेतंत्रं । प्रमाणज्ञानंस्वविषयइतिप्रमाणज्ञानानुविद्धतयाविषयस्यप्रतीयमानत्वाभावात् । अतोनप्रमाणज्ञानेविषयस्याध्यासइत्यर्थः । अन्यस्याध्यस्तत्वस्याभावादित्ययुक्तं । अनिर्वाच्यत्वादिरूपंयत्परोक्षापरोक्षविषयसाधारणमध्यस्तत्वंतदेवापरोक्षज्ञानविषयस्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपेणतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपेणचदृग्विशेषेणप्रकाश्यत्वेप्रयोजकं। एवंचानिर्वाच्यत्वादिरूपंप्रमाणज्ञानाध्यस्तत्वंविषयेस्तीत्याशंक्यनिषेधति ॥ नहीति ॥ परोक्षज्ञानविषयस्यदृग्विशेषप्रकाश्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वादिरूपंसाधारणमध्यस्तत्वंनप्रयोजकं परोक्षविषयस्थलेऽनिर्वाच्यत्वादिरूपेऽध्यस्तत्वेसत्यपिदृग्विशेषप्रकाश्यत्वाभावात् तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोजकत्वा

दितिभावः ॥ यादृशमिति ॥ वृत्तावनध्यस्तेवृत्तिंप्रतिविषयेचिदात्मनियादृशंविषयत्वंतादृशमेवज्ञेयस्यज्ञानंप्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यमेवेति ॥ निर्वक्तुमशक्यमेवेत्यर्थः । वृत्तिंप्रतिचिदात्मनइतिशेषः । विषयत्वस्य ब्रह्मगतस्य ॥ जगतइति ॥ जगन्निष्ठविषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेपीत्यर्थः । लक्षणस्यावश्यवक्तव्यत्वमाह ॥ त्वयापीति ॥ व्यावहारिकेति ॥ ज्ञानविषयेप्रपंचइतिशेषः ॥ असंकीर्णेति ॥ प्रातिभासिकविषयासंकीर्णेत्यर्थः ॥ लक्षणस्यापीति ॥ विषयत्वस्यव्यवहारविसंवादि

किंच "यादृशंविषयत्वंतेवृत्तिंप्रतिचिदात्मनः । तादृशंविषयत्वंमेदृश्यस्यापिदृशंप्रति "॥ नन्व निर्वाच्यमेवविषयत्वंमयाव्यवहृतमितिचेन्न । विषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेपितवब्रह्मवन्ममापिजगत स्सत्त्वोपपत्तेः । त्वयापिव्यावहारिकसत्त्वस्यासंकीर्णव्यवहारस्यचसिद्ध्यर्थंव्यवहाराविसंवादिनो लक्षणस्यापिप्रमाणवदविद्यादाविववक्तव्यत्वाच्च । कथंचत्वयासाध्यंमिथ्यात्वंनिर्ब्रुवतासाधनंदृ ग्विषयत्वंननिर्वक्तव्यं । नचतवापिघटादौपटाद्यसंकीर्णव्यावहारिकपृथुबुध्नोदराद्याकाराद्यज्ञाने

प्रातिभासिकविषयव्यावृत्तलक्षणस्यापिप्रमाणवद्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तत्रदृष्टांतःअविद्यादाविवेति । यथाऽविद्यायांप्रमाणंलक्षणंचकथ्यतेतद्वद्विषयत्वस्यापिलक्षणादिकंवक्तव्यमेवेत्यर्थः । तथाचावश्यवक्तव्यविषयत्वखंडनंस्वव्याहतमितिभावः ॥ निर्ब्रुवतेति ॥ सदसद्वैलक्षण्यमित्यादिनिर्वचनंकुर्वतेत्यर्थः ॥ साधनमिति ॥ विषयत्वस्यत्वदीयहेत्वंतर्गतत्वात्तद्धेतुज्ञानायतदवश्यंलक्षणीयमित्यर्थः ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । घटादौपटाद्यसंकीर्णव्यवहारायतद्धेतुभूतंपटाद्यसंकीर्णपृथुबुध्नोदरादेर्ज्ञानंतादृ

शासंकीर्णव्यवहारश्चतवाप्यस्ति । तथाचासंकीर्णतादृशाकारएवघटादेर्लक्षणमितिलक्षणतयाज्ञातस्यतादृशाकारस्यलक्षणत्वंयाव
दवश्यंवक्तव्यं । एवमसंकीर्णव्यवहारहेतुतयाज्ञातस्यविषयत्वस्यलक्षणंत्वयापिवक्तव्यमितितत्खंडनमयुक्तमित्यर्थः । ननुतादृशा
कारलक्षणज्ञानमपिनतादृशव्यवहारहेतुरितिशंकते ॥ नन्विति ॥ सममिति ॥ असंकीर्णविषयाकारमात्रेणासंकीर्णव्यवहा
रोपपत्तौतन्निर्वचनंमयापिनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ इयांस्त्विति ॥ अयमांतरालिकोविशेषः । असंकीर्णतदाकारस्यैवव्यवहारहेतु
त्वादितिभावः । स आकारः । ननुविषयलक्षणंभवद्भिरेववाच्यं । मयातन्नवक्तव्यं । मयातस्याऽनिर्वाच्यत्वांगीकारात् । लक्ष

**असंकीर्णघटादिव्यवहारः । नन्वसंकीर्णाकारज्ञानमात्रेणतदुपपत्तौकिंतन्निर्वचनेनेतिचेत् समं
ममापि । इयांस्तुविशेषः । तवसआकारस्सद्विलक्षणः । ममतुसन्निर्तीति अनिरूच्यमानोपिसतवये
नमाननाप्रातिभासिकःतेनैवममतात्विकोस्तु । नचलक्षणोक्त्यनुक्तिभ्यांसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्व
चनीयत्वहानिलाभौ । ब्रह्मण्यपिश्रौतस्यापिजगत्कारणत्वादिलक्षणस्यकारणत्वादिखंडनरीत्या**

णवचनेतुवस्तुनोऽनिर्वाच्यत्वभंगापत्तिः निर्वक्तुमशक्यत्वमेवह्यनिर्वाच्यत्वंनामेत्यतआह ॥ नचलक्षणोक्तीति ॥ लक्षणो
क्तावनिर्वाच्यत्वभंगःअनुक्तौतल्लाभइतिनयुक्तं । नह्यनिरुच्यमानलक्षणवत्त्वमनिर्वाच्यत्वं किंनाम सदसद्वैलक्षण्यं तच्चलक्षणो
क्त्यनुक्त्योःसममेवेत्यर्थः । ननुसदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वंतत्रतुदुर्निरूपलक्षणकत्वंप्रयोजकतयामयांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥
ब्रह्मणीति ॥ खंडनकारोक्तरीत्याकारणत्वलक्षणंदुर्निरूपमितिब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्यासंभवापातात् । इष्टापत्तिंपरिहर्तुंश्रौत

408

स्येत्युक्तं । "यतोवाइमानिभूतानी"त्यादिश्रु(तिबोधितज)त्युक्तस्यजगत्कारणत्वस्यानिर्वचनीयत्वेश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यादितिभा
वः ॥ असंभवादिति ॥ प्रसंगांतोहेतुः । असंभवप्रसंगादित्यर्थः । ब्रह्मणोदुर्निरूपलक्षणकत्वस्यत्वयोक्तत्वात्तस्यापिअनि
र्वाच्यत्वंस्यादित्याह ॥ त्वयैवेति ॥ तत्प्रत्यगात्मस्वरूपं । कीदृक्कीदृशमितिचेत्पृच्छसितर्हितादृक् तादृशं ईदृक्ईदृशमितिनिरू
पणंयत्रनप्रसरति तद्वस्तुप्रत्यगित्यवधार्यतामित्यनेनब्रह्मणोपिदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वात्तस्याप्यनिर्वाच्यत्वंस्यादित्यर्थः । दुर्निरूप
लक्षणवत्त्वेऽसत्यत्वमित्यनेनसुनिरूपलक्षणवत्त्वेसत्यत्वमितिप्राप्तं तच्चत्वन्मतेऽयुक्तमित्याह ॥ प्रपंचादाविति ॥ त्वदुक्तस

**असंभवात् । त्वयैव"कीदृक्तत्प्रत्यगितिचेत्तादृगीदृगितिद्वयं । यत्रनप्रसरत्येतत्प्रत्यगित्यवधारये"तिब्र
ह्मण्यपिदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वाच्च । प्रपंचादावपित्वदुक्तानिर्वाच्यत्वादिलक्षणसंभवाच्च । "यत्कठिनं
सापृथिवी"त्यादिश्रुत्यापृथिव्यादीनामपिलक्षणोक्तेश्च । तस्मात्प्रमितस्येत्थमितिनिर्वक्तुमशक्यत्वं**

दसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वलक्षणस्यप्रपंचेपिसुनिरूपणभावात्सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः । प्रपंचेनिर्वचनीयत्वाख्यलक्षणमाधुनिकपु
रुषोत्प्रेक्षितत्वात्संभावितदोषं नतत्सत्यत्वमापादयतीत्यतआह ॥ यत्कठिनमिति ॥ इत्यादीत्यादिपदेन"यद्द्रवंतदापोयदुष्णं
तत्तेज"इत्यादिश्रुतिग्रहणं । तथाचनिर्दोषश्रुतिसिद्धलक्षणस्यसत्त्वात्पृथिव्यादीनामपिसत्यत्वापत्त्याऽनिर्वचनीयत्वंनस्यादिति
भावः । इत्थमितिवक्तुमशक्यत्वमद्भुतत्वादेवयुक्तमित्यन्वयः । असत्त्वादेववक्तुमशक्यत्वंकिंनस्यादित्यतउक्तं ॥ प्रमितस्येति ॥

409

स्पष्टयाऽबाधितयादृष्ट्यादृष्टंविषयीकृतंयत्विलक्षणंसंस्थानविशेषरूपंतस्यप्रतिपुरुषमुखेसत्त्वेपियथाऽद्भुतत्वाद्वक्तुमशक्यत्वं तथा प्रमितस्यविषयत्वस्यापिअद्भुतत्वादेवनिर्वक्तुमशक्यत्वमस्त्वित्यर्थः । इत्थमितिवक्तुमशक्यत्वेऽद्भुतत्वंप्रयोजकमित्येतत्प्रमाणेनद्रढयति ॥ उक्तंहीति ॥ अद्भुतत्वहेतोरित्थमित्यनिर्वाच्यमित्यर्थः । यदपिपरैःस्वग्रंथेप्रलपितंसुनिरूपलक्षणत्वंव्यावहारिकत्वेतंत्रंदुर्निरूपलक्षणत्वंप्रातिभासिकत्वेतंत्रं । एवंचविषयत्वस्यदुर्निरूपणत्वाज्जगतितत्प्रातिभासिकमेवेति । तद्व्यभिचारेणखंडयति ॥ नहीत्यादिना ॥ इतरेति ॥ इतरभेदकलक्षणरूपंरूप्यत्वमित्यर्थः ॥ प्रातीतिकेति ॥ प्रातिभासिकेत्यर्थः । तथाचप्रा

प्रतिपुरुषमुखंस्पष्टाबाधितदृष्टिदृष्टविलक्षणसंस्थानविशेषस्येवसत्वेप्यद्भुतत्वादेवयुक्तं।उक्तंहि "अद्भुतत्वादनिर्वाच्य"मिति।[1] नहिशुक्तिरूप्यस्येतरभेदकंरूप्यत्वंप्रातीतिकजातिरूपतयासुवचमितितद्व्यावहारिकं। नवामुखसंस्थानविशेषोदुर्वचइतिसप्रातिभासिकः नवाब्रह्मणआनंदत्वज्ञानत्वसत्यत्वस्वप्रकाशत्वादिकं खंडनोक्तरीत्यादुर्वचमितिब्रह्मतत्वतोनानंदाद्यात्मकं तस्मान्निर्वचनायोग्यस्यापिविश्वस्येक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत्ब्रह्मवचप्रामाणिकत्वादेवसत्वसिद्धेःसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वायनिरुक्तिखंडनंशब्दसाम्या

तिभासिकावांतरजातिविशेषएवरूप्यत्वमितिसुवचमितिसंप्रदायः । रज्जुसर्प(स्येतर)स्यभेदकंसर्पत्वमपिरूप्यत्वंस्यात्प्रातिभासिकावांतरजातिरूपत्वात्तस्यापीत्यतोविशेषपदं ॥ सप्रातिभासिकइति ॥ अतएवप्रातिभासिकत्वाभावोपपादनायैवस्पष्टाबाधितदृष्टिदृष्टेत्युक्तं । विषयत्वनिरुक्तिखंडनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ विश्वस्य विश्वांतर्गतविषयत्वस्य ॥ शब्दसाम्यादि

ति ॥ निरुक्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वंसिद्ध्यति । निरुक्तिविरहस्यानिर्वचनीयत्वस्यचैकार्थत्वाच्छब्दसाम्यमि तिभावः ॥ भ्रांतिमूलमिति ॥ निरुक्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वाच्यत्वंयद्यपिसिद्ध्यति तथापिसदसद्वैलक्षण्यरूपंत न्नसिद्ध्यति निरुक्तिविरहेपिप्रतिपुरुषमुखवदिक्षुक्षीरादिमाधुर्यवद्ब्रह्मवदानंदादिवत्सत्त्वसिद्धेः । एवंचसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वच नीयत्वसिद्ध्यर्थंयन्निरुक्तिखंडनंकृतंतद्भ्रांतिमूलकं भ्रांतौकारणमनिर्वाच्यानिरुक्तिशब्दयोरेकार्थत्वरूपंशब्दसाम्यमित्यर्थः । निर्व चनायोग्यत्वमुपेत्यसमाहितं । वस्तुतस्तदपिनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ केषांचित् निर्वचनेऽकुशलानामित्यर्थः ॥ नहिजात्यं

द्भ्रांतिमूलं। नचकेषांचिन्निर्वचनाशक्तिमात्रेणवस्तूनांतदयोग्यत्वं। उक्तंहिबौद्ध
धिक्कारे ।"नहिजात्यंधेननीलंद्रष्टुंवक्तुंचनशक्यतइतिअज्ञेयमनिर्वाच्यमेवतत्"।
"दुरवगाहत्वेनापितदुपपत्तेरिति । नचतदनिर्वचनं। यथा "मंत्रस्यमंत्र"इत्य

धेनेति ॥ नहिजात्यंधोनीलंज्ञातुंवक्तुंचाशक्तइत्यज्ञेयानिर्वाच्यमेवतल्लोके अन्येनज्ञेयत्वादिसंभवादितिबौद्धधिक्कारग्रंथस्यार्थानु वादोयमितिज्ञातव्यं ॥ अज्ञेयानिर्वाच्यमेवतदिति ॥ अन्येनज्ञेयत्वादिसंभवादितिभावः । बौद्धधिक्कारग्रंथस्थवाक्यांतर मुदाहरति ॥ दुरवगाहत्वेनापीति ॥ अयमप्यर्थानुवादः । तद्ग्रंथपाठस्त्वित्थं । "नहिलक्षणापरिज्ञानमात्रेणस्पष्टदृष्टमपिल क्ष्यमपह्नोतुंशक्यतेऽपरिज्ञानस्यदुरवगाहत्वेनाप्युपपत्तेरिति ॥ नचेति ॥ कुशलैर्निर्वक्तुमशक्यंनचेत्यर्थः ॥ यथामंत्रस्येति ॥

तरंगिणी पश्यत वानरवं...

द्वितीयाध्यायेप्रथमपादेविचारितं। "अहिर्बुध्नीयमंत्रंमेगोपाये"त्या(दौप्र)दिप्रतीतमंत्रस्यकिंलक्षणं । नतावद्विहिताभिधायकत्वं। निषेधकेऽव्याप्तेः । नापिनिषेधाभिधायकत्वं । विधायकेऽव्याप्तेः । उत्तमपुरुषांतोयोमंत्रअसिपदांतोयोमंत्रअनयोःपरस्पराव्या प्तेरित्याशंकायांयाज्ञिकसमाख्यायाएवनिर्दोषलक्षणत्वादितिसमाहितं । यथोक्तमधिकरणमालायां "याज्ञिकानांसमाख्या(नांल) यालक्षणंदोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौमंत्रशब्दंप्रयुंजत"इति ॥ प्रयोगइति ॥ प्रयुज्यतइतिप्रयोगःकर्मणिघञ् अभियुक्त प्रयोगविषयत्वमित्यर्थः । नचात्माश्रयःशंक्यः । अर्थस्यलक्ष्यत्वात् । मंत्रशब्दस्यैवलक्षणांतर्गतत्वात् । तथाचघटपदप्रयोगवि

भियुक्तप्रयोगएवलक्षणंतथाज्ञानविषयस्यापिज्ञानविषयइत्यभियुक्तप्रयोगएव
लक्षणं । नचान्योन्याश्रयः । पूर्वपूर्वप्रयोगस्यज्ञानेनोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः ।

षयत्वंघटत्वमितिवत्मंत्रपदप्रयोगविषयत्वंमंत्रत्वमित्युक्तंभवति ॥ ज्ञानविषयइति ॥ ज्ञानविषयपदप्रयोगविषयत्वमित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ प्रयोगापरपर्यायेव्यवहारेप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यकारणत्वाल्लक्षणस्यैवचप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मंत्रपदप्रयोगविषयत्वरू पप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानेमंत्रपदप्रयोगःमंत्रपदप्रयोगसिद्धौतद्घटितप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वेति ॥ स्यादयमन्योन्याश्रयः । यदिमंत्रपदप्रयोगविषयत्वरूपलक्षणांतर्गतःप्रयोगोलक्षणसाध्यप्रयोगएवस्यात् । नचैवं । किंतुलक्षणसा ध्यप्रयोगोऽस्मदीयोभिन्नएव । लक्षणांतर्गतोयःप्रयोगः सपूर्वतनानामेवविवक्षितः । सचभिन्नएव । पूर्वतनानामपियःप्रयोगः



सोपितत्पूर्वतनप्रयोगज्ञानेनेतिव्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रयइतिभावः । पूर्वोक्तलक्षणान्येवदूषणपरिहारेणसमर्थयते ॥ अथवेत्या दिना ॥ ननुचक्षुरादिनाज्ञानानंतरंवागिंद्रियपाटवाभावेनाभिलपनरूपव्यवहारःएडमूकानांनभवतितज्ज्ञानविषयेऽव्याप्तिरित्य तआह ॥ करणेति ॥ नाव्याप्तिःशंक्या । तत्राप्येडमूकादिज्ञानेव्यवहारकारणत्वस्यफलोपधानस्याभावेपिव्यवहारजननयोग्य-तारूपंकारणत्वमस्त्येव । ननुयोग्यत्वंनामतदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं । तत्रचज्ञानेव्यवहारजननयोग्यत्वंनामव्यवहारजनकताव च्छेदकावच्छिन्नत्वंवाच्यं त(च्चव्य)द्व्यवहारजनकतावच्छेदकंतद्विषयविषयकत्वमेववाच्यं। तन्नवक्तुंशक्यं । विषयत्वस्यैवेदानींनि

अथवायज्ज्ञानंयदभिलपनरूपव्यवहारकारणंसतस्यविषयः । करणपाटवा
द्यभावेनव्यवहारानुदयेपिसहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वरूपंकारण
त्वमस्त्येव । कदापिव्यवहाराजनकंतुनिर्विकल्पकंनोपेयतइतिनाव्याप्तिः ।

रुच्यमानतयातस्याज्ञानादितिचेत् । अस्त्यत्रसंप्रदायविशेषः । योग्यत्वंद्विविधं । तदवच्छेदकावच्छिन्न(त्वरूपमेकं)त्वंएकं सह कारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाव(वत्वरू)रूपंचापरं । उभयमपिवनस्थदं(डादौप्रसिद्धं)डेस्ति प्रथमस्यायोगेपिएडमूकादिज्ञानेव्यव हाराभावेपिवाग्रूपसहकार्यभावेनसहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वापरपर्याययोग्यतारूपकारणतायाःसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । सहकारिवैकल्येत्यादेर्योग्यतारूपत्वंतूत्तरत्रैवस्पष्टं । तार्किकाणांमतेनिर्विकल्पकज्ञानस्यकदापिव्यवहारजनकत्वानंगीकारात्तद्वि षयेव्याप्तिरित्यतआह ॥ कदापीति ॥ तत्रापिनिरुक्तयोग्यतारूपकारणत्वमंगीकृत्ययद्यप्यव्याप्तिःपरिहर्तुंशक्यते तथापिवस्तु

स्थितिकथनमेतदित्याहुः ॥ यत्वतत्त्वेति ॥ यज्ज्ञानंयदभिलपनेत्यादिलक्षणांतर्गतयोर्यत्त्वतत्त्वजात्योरित्यर्थः ॥ कस्येति ॥
अयंचन्यायःतार्किकाणामपिसंमतएव । कस्य(का)व्याप्तिरितिप्रश्नेऽस्ये(यंव्याप्तिरित्य)त्यननुगतायाएवलक्ष्यत्वादित्युक्तत्वात् ।
ननुयत्रघटज्ञानानंतरंप्रमादातपटइतिव्यवहारोभवतितत्रघटज्ञानंपटाभिलपनरूपव्यवहारकारणमतोघटज्ञानस्यपटोपिविषयःस्या
दितितत्राह ॥ घटेति ॥ प्रमादएवतत्रहेतुरितिभावः । ननुक्रियाजनकत्वाख्यकारकविशेषःकर्मत्वंतच्चनित्येश्वरज्ञानविषयेऽ
व्याप्तमित्यतआह ॥ ज्ञानकर्मशब्देनेति ॥ करणपाटवाभावेनयत्रज्ञानेव्यवहारोनोत्पन्नस्तद्विषयेऽव्याप्तिरित्यतउक्तं ॥ यो

नचयत्वतत्वजात्योरभावेनाननुगमः कस्यकोविषयइत्यननुगतप्रश्नेअस्यायंविषयइत्यननुगत
स्यैववक्तव्यत्वात्। घटज्ञानानंतरंप्रामादिकेपटइतिव्यवहारेनघटज्ञानंहेतुरितिनातिव्याप्तिः।
अतएवज्ञानकर्मत्वंविषयत्वमित्यत्रापिनदोषः । ज्ञानकर्मशब्देनज्ञानाधीनव्यवहारयोग्य
त्वरूपातिशयवत्त्वस्याविवक्षिततत्वात्। नहिक्रियाजनकत्वाविशेषःकर्मत्वं । (पटं)घटंकरोती

ग्यत्वरूपेति ॥ नन्वत्रविषयनिष्ठंयोग्यत्वंज्ञानाधीनव्यवहारजनकतावच्छेदकयुक्तत्वमित्युक्तं । तच्चतद्विषयकत्वमेववाच्यं ।
तच्चनसंभवति । तस्यैवेदानींनिरुच्यमानत्वेनतस्याज्ञानादितिचेन्न । उक्तन्यायेनज्ञानाधीनव्यवहारेसहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्या
भावरूपयोग्यतायास्तत्राप्यनपायादितिध्येयं ॥ पटमिति ॥ कृतिःप्रयत्नः । पटजननानुकूलयत्नवान्भवतीतितदर्थः । तथाच
कृतिकालेपटोनास्तीतितत्कर्मणिपटेऽव्याप्तिः । ननुकृतिरूपक्रियाजनकत्वंपटेस्तीतिचेत् तत्रपृच्छामः किमसिद्धस्यपटस्यकृतिज

नकत्वमुतसिद्धस्य । नाद्यः । असिद्धस्यजनकत्वाभावात् तस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात् । नद्वितीयः । सिद्धेइच्छायाइवयत्नस्या
प्यभावात् । अतोऽव्याप्तेर्नकर्मत्वलक्षणंत्वदुक्तं किंत्वस्मदुक्तमेव तच्चतत्राप्यस्ति यदातज्ज्ञानंभविष्यतितदातदधीनव्यवहारयो
ग्यतारूपकर्मत्वस्यानपायादित्याह ॥ नहीत्यादिना ॥ भासमानतायाएवाद्याप्यनिरूपणादित्युक्तदोषंपरिहरति ॥ भासमा
नत्वंचेति ॥ योग्यत्वंनामव्यवहारजनकतावच्छेदकयुक्तत्वं तच्चावच्छेदकंतद्विषयत्वमेववाच्यं । तन्नज्ञातुंशक्यं तस्यैवेदानीं
त्यादावभावात् । नह्यसिद्धंजनकं नापिसिद्धंकृतिकर्म । अतएवयस्यांसंविदीत्यादिलक्षणे
पिनदोषः । यतस्संविदीतिसतिसप्तमी । भासमानत्वंचव्यवहारयोग्यत्वं । योग्यत्वंचसति
कारणांतरेव्यवहारावश्यंभावः योग्यत्वेचदृश्यत्वेदृश्यत्ववदाध्यासिकसंबंधेआध्यासिकसंबं
धवच्चतदेववान्यद्वायोग्यत्वमस्ति । आत्माश्रयादिकंतुतद्वदेवोत्पत्त्याद्यप्रतिबंधकत्वाददोषइ
तिनाव्याप्तिः । अन्येतुयस्संबंधांतरमनपेक्ष्ययज्ज्ञानावच्छेदकोयज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावश्च
निरुच्यमानत्वादित्यतआह ॥ योग्यत्वंचेति ॥ सतीति ॥ सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावइतियावत् । ननुयोग्यतायांयो
ग्यतांतराभावादित्युक्ताव्याप्तिंपरिहरति ॥ योग्यत्वेचेति ॥ तर्ह्यात्माश्रयइत्यतआह ॥ आत्माश्रयादिकंत्विति ॥ तद्वदे
वेति ॥ दृश्यत्वादिवदेवेत्यर्थः । नाव्याप्तिः योग्यतायामितिशेषः । अन्येत्वित्यस्यनतत्राव्याप्तिर्दोषइत्याहुरित्यनेनवक्ष्यमाणे
नसंबंधः ॥ संबंधांतरमिति ॥ ज्ञातर्यतिव्याप्तिवारणायसंबंधांतरमिति । संबंधांतराभावेसतीत्यर्थः । तत्रचसमवायएवास्ती

तिनदोषः । एवंचेत्अहमित्यात्मविषयकेज्ञानेआत्मावच्छेदकोभवति । तत्रसंबंधांतराभावोनास्ति । स्वज्ञानेनात्मनःसमवायस्यै वसत्त्वात् । अतःस्वज्ञानविषयेऽआत्मन्यव्याप्तिरित्यतउक्तंसंबंधांतरमनपेक्ष्येति । संबंधांतरंतत्रतिष्ठतु । परंतुज्ञानावच्छेदकत्वेतद पेक्षयानभवितव्यमित्यर्थः ॥ एवंचनाव्याप्तिः । आत्मनःस्वविषयकज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वस्यैवापेक्षा । नविद्यमानस्यापिसम वायस्य । तस्यावर्जनीयसन्निधित्वात् । यदिचज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वंविहायसमवायस्यैवापेक्षा । तर्हिघटस्यज्ञानमित्यादौघट स्यापिज्ञानावच्छेदकत्वंनस्यात् । ज्ञाननिरूपितसमवायस्यघटेऽभावात् । अतोविषयत्वमेवतत्रावच्छेदकतयाअपेक्षितं नसमवा यः । अतआत्मनिसंबंधांतरमनपेक्ष्यस्वज्ञानावच्छेदकत्वंवर्ततएवेतिनाव्याप्तिरित्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ स्वज्ञानेति ॥

**सतस्यांविषयः। यद्यप्यात्मास्वविषयकज्ञानेनसमवायवान् तथापिनतस्यतदवच्छेदेतदपेक्षा स्वज्ञानासमवा यिनोपिघटादेस्स्वज्ञानावच्छेदकत्वदर्शनात्। यथात्मनःस्वानुमितिविषयत्वेपिनविषयत्वेनतत्रहेतुता तद्वत्।**

स्वविषयकज्ञाननिरूपितसमवायशून्यस्येत्यर्थः । नन्वहमित्यत्रात्मविषयकज्ञानेआत्मनोज्ञाननिरूपितसमवायविषयत्वयोस्सत्त्वे पिज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वस्यैवापेक्षानसमवायस्येत्येतत्कुतइत्याशंकायांउभयोस्सत्त्वेप्येकमवर्जनीयसन्निधीत्यत्रोदाहरणमाह ॥ यथेति ॥ यथाआत्मविषयिणीअनुमितिर्भवति तत्रात्माविषयोजनकश्चभवति अनुमितेर्ज्ञानरूपत्वेनतांप्रत्यात्मनस्समवायिकार णत्वात् एवंचात्मनोऽनुमितिनिरूपितसमवायविषयत्वयोःसत्त्वेप्यनुमितिंप्रतिजनकतासमवायेनैव समवायिकारणत्वेनैवका रणतायाःक्लृप्तत्वेनविषयत्वस्यावर्जनीयसन्निधितयानपेक्षायास्तार्किकैरुक्तत्वात् विषयस्यपरोक्षज्ञानेऽकारणत्वात् एवंप्रकृतेपीत्य





र्थः । नन्वेवमनुमित्यादाविवाहमितिस्वविषयकज्ञानंप्र(त्यप्यात्म)तिआत्मनस्समवायिकारणत्वात्समवायापेक्षाविषयत्वस्यस्या दितिचेन्न । भ्रांतोसि । तत्रज्ञानजननेसमवायस्यापेक्षानविषयत्वस्येतिसत्यं । प्रकृतेतुज्ञानावच्छेदकत्वेसमवायापेक्षानास्ति । किंतुविषयत्वस्येत्युच्यतइतिद्रष्टव्यं । नन्वेवंचेद्रूपज्ञानंप्रतिसमवायादेर्विषयत्वंस्यात् । रूपज्ञानंमत्समवेतमित्यादौसंबंधांतरमन पेक्ष्यसमवायादीनांतदवच्छेदकत्वादतउक्तं ॥ यज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावइति ॥ तथाचरूपज्ञानंमत्समवेतमित्यत्ररूपज्ञाना वच्छेदकेआत्मनिरूपितसमवायेरूपज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वंनास्ति । समवायस्यसावधिकपदार्थत्वेन(ससंबंधिकपदार्थत्वेनरू)रूप ज्ञानरूपसंबंध्यवच्छिन्नस्वभावत्वात्। तथारूपज्ञानमिष्टमित्यत्रापिसंबंधांतरमनपेक्ष्यरूपज्ञानावच्छेदिकायाअपीच्छायानरूपज्ञान

**यद्यपिचरूपज्ञानंमत्समवेतंरूपज्ञानमिष्टंरूपज्ञानंध्वस्तमित्यादौरूपज्ञानाविषयाअप्या**

विषयत्वं त(त्रतज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वाभावात् )स्याज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वात् इच्छायाअपिससंबंधिकपदार्थ(त्वेनेष्य)त्वात्इ ष्यमाणंयद्रूपज्ञानंतदवच्छिन्नस्वभावत्वान्नतत्राप्यतिव्याप्तिः । तथारूपज्ञानंध्वस्तमित्यत्रापिसंबंधांतरमंतरेणरूपज्ञानावच्छेदक स्यापिध्वंसस्यनरूपज्ञानविषयत्वं तज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वाभावात् ध्वंसस्याभावरूपतयाससंबंधिकपदार्थत्वेनप्रतियोगिभूतरू पज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेननतत्राप्यतिव्याप्तिः । अस्तिचैतत्पटादिज्ञाने संबंधांतरमनपेक्ष्यज्ञानावच्छेदकस्यपटस्यज्ञानानवच्छि न्नस्वभावत्वात् यथाससंबंधिकपदार्थत्वात्पटज्ञानंपटावच्छिन्नस्वभावंतथापटोनज्ञानावच्छिन्नस्वभावः पटस्यससंबंधिकपदार्थ त्वाभावादित्याह ॥ यद्यपिचेत्यादिना ॥ अवच्छेदकाः तथाचातिव्याप्तिरितिभावः । इष्यमाणाद्यात्मकेत्यत्रादिपदेनप्रतियो

गिग्रहणं । कुतइत्यतआह ॥ संबंधेच्छादीनामिति ॥ समवायरूपसंबंधस्यसंबंध्यवच्छिन्नस्वभावत्वात् इच्छायाइष्यमाणाव
च्छिन्नस्वभावत्वात्आदिपदेनध्वंसस्यप्रतियोग्यवच्छिन्नस्वभावत्वादितिविवेकः । लक्ष्येउपपादयति ॥ ज्ञानविषयस्त्विति ॥
ज्ञानस्येति ॥ ससंबंधिकपदार्थत्वादितिभावः ॥ अदर्शनादिति ॥ ससंबंधिकपदार्थत्वाभावादितिभावः ॥ नन्वेवंचेद्व्या
प्तिः । तथाहि । आदौव्यवसायोजातः । तदनंतरंतद्विषयिणीअनुमितिर्जाता । भाट्टमतेज्ञानस्यज्ञाततालिंगकानुमितिवेद्यत्वा

ऽऽत्मसमवायेच्छाध्वंसादयस्संबंधांतरमनपेक्ष्यरूपज्ञानावच्छेदका स्तथापितेसमवेतेष्यमा
णाद्यात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावाः संबंधेच्छादीनांसंबंधीष्यमाणाद्यवच्छिन्नस्वभावत्वा
दितिनातिव्याप्तिः। ज्ञानविषयस्तुनज्ञानावच्छिन्नस्वभावः। ज्ञानस्यघटावच्छिन्नस्वभावत्ववत्

त् । अथवानैयायिकरीत्याऽनुव्यवसायोवाजातः अनुमितिविषयकमनुव्यवसायविषयकंवापुनर्ज्ञानांतरंजातं । एवंचव्यवसाय
विषयकेमध्यस्थेऽनुमितिरूपेऽनुव्यवसायरूपेवाज्ञानेस्वग्राहकज्ञानविषयीभूतेऽव्याप्तिः यद्यपिसंबंधांतरमनपेक्ष्याऽनुमितिरूपम
नुव्यवसायरूपंवाज्ञानंस्वग्राहकतृतीयज्ञानावच्छेदकं तथापिज्ञानानवच्छिन्नस्वभावंनभवति । अनुमितेरनुव्यवसायस्यवाससंबं
धिकपदार्थत्वेनपूर्वव्यवसायरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वादितिचेन्न । स्वयंयज्ज्ञानावच्छेदकस्तदनवच्छिन्नस्वभावत्वस्यसत्त्वात् ।

ज्ञानग्राहकानुमितेरनुव्यवसायस्यवाससंबंधिकपदार्थत्वेनपूर्वज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेपिस्वयंयज्ज्ञानावच्छेदकःस्वग्राहकज्ञानात्र
च्छेदकोभवतितदवच्छिन्नस्वभावोनभवति नहिस्वग्राहकंज्ञानंज्ञानग्राहकानुमितावनुव्यवसायेवाप्रतीयते येनाऽनुमितेरनुव्यव
सायस्यवातदवच्छिन्नस्वभावत्वंस्यात् ततोनाव्याप्तिरित्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ स्वशब्देनज्ञानग्राहकानुमितिरनुव्यवसायो
वाग्राह्यः ॥ ज्ञानविषयकेति ॥ पूर्वव्यवसायविषयकेत्यर्थः । ज्ञानावच्छिन्नस्वभावं पूर्वज्ञानावच्छिन्नस्वभावं । तथाचाव्या
प्तिरितिभावः । यच्चतज्ज्ञानंचयज्ज्ञानं ॥ यदीयस्वभावमिति ॥ यदवच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः । नन्वेवंचेत्मत्समवेतंरूपज्ञान
घटादेर्ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वस्यादर्शनात् । यद्यपिस्वग्राहकज्ञानविषयभूतंज्ञानविषयका
नुमित्यनुव्यवसायादिकंज्ञानावच्छिन्नस्वभावं तथापिस्वयंयज्ज्ञानंप्रतिविषयः तदवच्छि
न्नस्वभावंनेतिनाव्याप्तिः । अथवायज्ज्ञानंयदीयस्वभावंसतस्यविषयः । मत्समवेतंरू
पज्ञानमित्यत्रतुसमवायएवरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावः । नतुरूपज्ञानंतदवच्छिन्नस्वभावं ।
मित्यत्रापिरूपज्ञानंसमवायीयस्वभावमितिरूपज्ञानंप्रतिसमवायोविषयःस्यादितिचेन्न । मत्समवेतंरूपज्ञानमित्य(त्राप्यात्म)स्या
त्मनिरूपितसमवायवद्रूपज्ञानमित्यर्थोनविवक्षितः किंतुरूपज्ञाननिरूपितस्समवायोमय्यस्तीति । एवंचसमवायएवरूपज्ञानाव
च्छिन्नस्वभावोनरूपज्ञानंसमवायावच्छिन्नस्वभावं तत्रस्वभावावच्छेदकस्यरूपस्यैवसत्त्वेनरूपावच्छिन्नस्वभावतयासमवायाव
न्या. श्री. ३६ च्छिन्नस्वभावत्वाभावात् अतोनातिव्याप्तिरित्याह ॥ मत्समवेतमिति ॥ नतुरूपज्ञानमिति ॥ रूपज्ञानमितिहेतुगर्भं ।

रूपावच्छिन्नस्वभावत्वेनसमवायावच्छिन्नस्वभावत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवंचेदिच्छादिविषयेऽव्याप्तिः तत्रपूर्वोक्तज्ञानघटितल क्षणानाम(योगादि)भावादित्यतआह ॥ प्रकृतस्येति ॥ दृश्यत्वरूपहेत्वर्थतयाप्रकृतस्येत्यर्थः ॥ शब्देनेति ॥ रूप(ज्ञान)मि तिशब्देनेत्यर्थः । आकाशस्यचक्षुषासंयोगःसन्निकर्षःशब्देनसमवायइतिज्ञातव्यं । लिंगकरणतापक्षमालंब्यशंकते ॥ नन्विति॥ नन्वनुमितेःपक्षविषयकत्वेनलिंगजन्यज्ञानस्यपक्षविषयकत्वमिष्टमेवेतिचेन्न । लिंगविषयकांशेपक्षविषयकत्वंस्यादित्यापादनात् ।

प्रकृतस्यज्ञानविषयत्वस्यैवेयंनिरुक्तिर्नत्विच्छादिविषयत्वस्यापीति नतत्राव्याप्तिर्दोषइत्याहुः । अथवायत्सन्निकृष्टकरणेनयज्ज्ञानमुत्पद्यतेसतस्यविषयः । नचैवमाकाशसन्निकृष्टेनचक्षुरा दिनाशब्देनचजन्यंरूपादिज्ञानंप्रतिआकाशस्यविषयतापत्तिः । सन्निकर्षस्यापिहेतुत्वेनविव क्षितत्वात् । नचचक्षुरादिनाकाशस्यसन्निकर्षोरूपादिज्ञानहेतुः । ननुतथापिपक्षसन्निकृष्ट लिंगजानुमितिंप्रतिपक्षः । श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजशाब्दज्ञानंचप्रतिश्रोत्रंविषयःस्यादितिचेन्न ।

अंशभेदविवक्षायाआवश्यकत्वात् । अन्यथासुरभिचंदनमित्यादिचक्षुषाजायमानानांज्ञानानांविशेषणांशेविशेष्येयस्सन्निकर्षस्त ज्जन्यत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेरितिध्येयं ॥ श्रोत्रेति ॥ श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेनवाक्येनसाकंसमवायोस्तीतिभावः । शाब्दज्ञानं वाक्यार्थभूतसंसर्गज्ञानं । अत्रपक्षलिंगसन्निकर्षस्यश्रोत्रवाक्यसन्निकर्षस्यवाऽनुमित्यादौहेतुत्वादित्यपिद्रष्टव्यं । लिंगज्ञानंकरण ॥ २११ ॥

मित्यभिप्रेत्यपरिहरति ॥ अतीतादीति ॥ लिंगकरणतापक्षेअतीतभोजनमिष्टसाधनंभोजनत्वादित्यत्राऽनुमितिर्भवति । सानस्या त् । तत्रलिंगस्याभावात् अतोनलिंगंकरणं किंतुतज्ज्ञानमेव तच्चातीतादिस्थलेप्यस्तीत्यर्थः । अतीतादीत्यादिपदेनानागतसंग्रहः। लिंगादेरित्यादिपदेनवाक्यसंग्रहः । तथाचपक्षस्यलिंगज्ञानेनश्रोत्रस्यवाक्यज्ञानेनचसन्निकर्षाभावादितिभावः । तथाचनाति व्याप्तिरितिद्रष्टव्यं । नन्वेवंचेदात्मनिअतिव्याप्तिः । लिंगादिज्ञानेनात्मनःसमवायस्यसत्त्वेनात्मसन्निकृष्टलिंगज्ञानजन्यानुमि

अतीतादिलिंगादेर्ज्ञानेनानुमित्यादिदर्शनेनलिंगज्ञानवाक्यज्ञानयोरेवकरणत्वात् । लिंगादि ज्ञानस्यचात्मसन्निकर्षोनानुमित्यादिहेतुः । किंत्ववर्जनीयसन्निधिः । ननुतथापिरूपादिज्ञानस्या त्माविषयःस्यात् । तत्रमनसःकरणत्वादात्ममनस्सन्निकर्षस्यचरूपादिधी(ज्ञानहे)हेतुत्वादि तिचेत्न । असाधारणकरणत्वस्यविवक्षितत्वात् मनसश्चसाधारण्यात् । तर्हिमनस्सन्निकृष्टच क्षुर्जन्यंरूपज्ञानंमनोविषयंस्यादितिचेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणहेतुत्वेनविवक्षितत्वात् ।

तेरप्यात्मविषयकत्वंस्यादित्याशंक्यसन्निकर्षस्याप्यस्माभिर्हेतुतयाविवक्षितत्वेनतत्रातिव्याप्त्यभावात् लिंगादिज्ञानेनात्मसन्निक र्षस्यानुमित्याद्यहेतुत्वादित्याह ॥ लिंगादीति ॥ नन्विति ॥ तथाचात्मनिरूपितकारणीभूतसन्निकर्षवतामनसारूपादिज्ञान स्यजायमानत्वेनरूपज्ञानस्यात्मविषयकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ असाधारणेति ॥ तथाचयत्सन्निकृष्टेनासाधारणकरणेनेत्यादिविव क्षितमित्यर्थः ॥ साधारण्यादिति ॥ सर्वोपलब्धिसाधनत्वादितिभावः ॥ चक्षुरिति ॥ चक्षुषःरूपज्ञानेऽसाधारणकारण

त्वादितिभावः ॥ चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्येति ॥ ननुचक्षुर्मनस्सन्निकर्षवच्चक्षुषोपिद्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वात्कथमसाधारण्यं । तथाचकरणेऽसाधारण्यविवक्षयैवमनस्सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यंरूपज्ञानंमनोविषयंस्यादित्यतिप्रसंगवारण(परिहार)संभवेसन्निकर्षस्याप्यसाधारण्यंकस्माद्विवक्षणीयमितिचेदुच्यते । अस्त्यत्रसंप्रदायविशेषः । अत्रचक्षुषोऽसाधारण्यंनामचाक्षुषत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रय(त्वरूपंवि)त्वंविवक्षितं । एवंचपूर्वोक्तातिव्याप्तिःस्यादेव । चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यतुद्रव्यादिज्ञानंप्रतिनचक्षुर्मनस्सन्निकर्षत्वेनहेतुता मनस्त्वगिंद्रियसन्निकर्षजन्येद्रव्यसाक्षात्कारेमनोघ्राणादिसन्निकर्षजन्यगंधादिसाक्षात्कारेचाभावेनद्रव्यत्वावच्छिन्नकार्यतान्यूनवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वात् किंतुचक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्येंद्रियमनस्सन्निकर्षत्वेनैवकारणताविवक्षिता ।

**चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यचद्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वात् । प्रत्यभिज्ञायामिंद्रियस्यतत्तयासंस्कारः**

जन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वेनकार्यताविवक्षिता । तथाचजन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वंचक्षुर्मनस्संनिकर्षस्येंद्रियमनःसंनिकर्षत्वेनास्तीत्येवं करणसन्निकर्षयोःसाधारण्यस्यभिन्नतयाचक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यद्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वेन सन्निकर्षासाधारण्यविवक्षयैवपूर्वोक्तातिव्याप्तिपरिहारोनोक्तरूपकरणासाधारण्यविवक्षयेतिभावः । अत्रविस्तरस्त्वस्मदाचार्यकृतन्यायसुधाटिप्पण्यांद्रष्टव्यः । ननुचक्षुर्जन्यप्रत्यभिज्ञाविषयभूततत्तायामव्याप्तिः । अतीतदेशकालसंबंधरूपतत्तायाश्चक्षुषासन्निकर्षाभावादित्यतआह ॥ प्रत्यभिज्ञायामिति ॥ ननुकरणत्वेनाभिमतयोर्लिंगज्ञानवाक्यज्ञानयोर्लिंगिवाक्यार्थाभ्यांसंबंधा

भावादव्याप्तिरित्यतआह ॥ लिंगज्ञानस्येत्यादिना ॥ तद्व्याप्तेति ॥ लिंगिव्याप्तंयल्लिंगंतेनसंबंधः लिंगिव्याप्तलिंगविषयकत्व मितियावत् ॥ तत्परेति ॥ वाक्यार्थतात्पर्यकेत्यर्थः । वाक्यार्थपरवाक्यविषयकत्वमितियावत् । नन्वथाप्यनुमितौव्यापकताव च्छेदकादेरपिप्रतीयमानत्वेन तस्यलिंगज्ञानेनव्याप्तिद्वारकसंबंधाभावात्तद्विषयकत्वंनस्यादित्यतआह ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगिव्याप्तलिंगविषयकत्वं लिंगज्ञानस्यसंबंधऊह्यः।तेनव्यापकतावच्छेदकस्याप्युक्तक्रमेणलिंगज्ञानेन संबंधोस्त्येवेति नकोपिदोषइ( त्यादिद्र )तिद्रष्टव्यं । ननुसंयोगसमवाययोरेवसन्निकर्षत्वादुक्ताःसंस्कारादयःसन्निकर्षाअप्रामा

लिंगज्ञानस्यचालिंगिनातद्व्याप्तलिंगसंबंधः वाक्यज्ञानस्यचतत्परवाक्यसन्निकर्षः । एवमन्य त्रापिसन्निकर्षऊह्यः । नहिसंयोगादिरेवसन्निकर्षः । किंतुप्रत्यासत्तिमात्रं । तच्चानतिप्रसं गायतत्तादिनासहवक्तव्यमितिनाव्याप्तिः । यद्यपिलिंगज्ञानादेर्लिंगादिनाविषयित्वमेव संबंधः तथापिसइदानीमुभयसंमतेनसंबंधत्वेनैवज्ञेयः । नतुविषयित्वेनेतिनात्माश्रयः ।

णिकाएवेतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ सन्निकर्षः विषयत्वलक्षणेविवक्षितः ॥ किंत्विति ॥ विवक्षितमितिशेषः । ननुलिंगज्ञानादेर्लिं ग्यादिनातद्व्याप्तलिंगसंबंधादिकमेवसन्निकर्षइत्युक्तं तदयुक्तं लिंगज्ञानस्यलिंगसंबंधित्वंनामलिंगविषयकत्वमेवसंबंधइतिविषयल क्षणांतर्गतसन्निकर्षस्यापिपुनर्विषयघटितत्वादात्माश्रयइत्याशंक्याह ॥ यद्यपीति ॥ लिंगादिना लिंग्यादिव्याप्तलिंगादिनेत्यर्थः। विषयित्वं विषयवत्वंविषयीकारित्वमितियावत् ॥ सइदानीमिति॥ तद्व्याप्तलिंगसंबंधोलिंगज्ञाने तत्परवाक्यसंबंधश्चवाक्यज्ञा

नेसन्निकर्षइत्येवव्यवहर्तव्यमित्यर्थः । ननुयत्सन्निकृष्टेनेति लक्षणंनित्येश्वरज्ञानविषयेऽव्याप्तमित्यतआह ॥ इदंचेति ॥ ईश्वर
ज्ञानव्यावृत्तयेजन्यपदं। अतीतादिविषयकानुमितावव्याप्तिपरिहारायोक्तं । नियतविषयकेति । वर्तमानावर्तमानविषयकेत्यर्थः ।
जन्याजन्यज्ञानविषयसाधारणलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यथापाकजरूपवतीति ॥ यथापाकजरूपवतीपृथिवीत्यत्रपाकज
रूपवत्त्वंनपृथिव्यालक्षणं वज्रादौपाकेनरूपपरिवर्तनाभावात्पाकजरूपवत्त्वंपृथिवीप्रभेदे वज्रादावव्याप्तमित्याशंक्ययथानाऽ
व्याप्तिस्तथापृथिवीलक्षणमुक्तं पाकजरूपेति । पाकजरूपसमानाधिकरणायाद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्याजातिस्तद्वतीपृथिवीतत्त्वंपृथि

इदंचनियतविषयकजन्यज्ञानविषयलक्षणं । अथवायथापाकजरूपवतीपृथिवीत्यत्रपाकजरूपसमा
नाधिकरणद्रव्यत्व(साक्षाद्व्या)व्याप्यजातिमत्त्वंविवक्षितं। तथाज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणः

वीत्वमित्यर्थः । जातिमतीपृथिवीत्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिरतउक्तं द्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीति । तावत्युक्तेव्याप्यव्याप्यस्यसुत
रांव्याप्यत्वेनद्रव्यत्वव्याप्याप्त्वव्याप्यकरकत्वादेरपिद्रव्यत्वव्याप्यत्वात्तादृशजातिमतिकरकादावतिव्याप्तिरतउक्तं साक्षादिति ।
तावत्युक्तेद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभूताप्त्वजातिमतीष्वप्स्वतिव्याप्तिरतउक्तं पाकजरूपसमानाधिकरणेति । अप्त्वस्यपाकजरूपस
मानाधिकरणत्वाभावान्नदोषः । तथाचवज्रादौनाव्याप्तिः । तत्रापिवस्तुगत्याघटादौपाकजरूपसमानाधिकरणायाद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या
प्याजातिःपृथिवीत्वं तद्वत्त्वस्यसत्त्वादितिलक्षणमुच्यते।एवमेवजन्याजन्यज्ञानविषयत्वमपिनिर्वक्तुंशक्यमित्याह॥ तथाज्ञानका

रणेति ॥ ज्ञानकारणीभूतोयस्सन्निकर्षःइंद्रियार्थसन्निकर्षस्तत्समानाधिकरणोयोज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्योधर्मःघटत्वादिः सएवविषयत्वंविषयस्यघटादेरित्यर्थः । घटज्ञानेघटस्यविषयत्वंनामघटत्वमेवेत्युक्तंभवति । घटीयंज्ञानमित्यादिव्यवहारात् घटादि ज्ञेयतयाज्ञानावच्छेदकोभवति । तथाचज्ञानावच्छेदकत्वमस्ति । एवंचज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मोभवतिघटत्वादिः यत्रघट त्वंतत्रज्ञानावच्छेदकत्वमितिनियमात् । तथाचज्ञानकारणीभूतोयस्सन्निकर्षःइंद्रियार्थसन्निकर्षः तस्यद्विष्ठत्वेनघटेपिसत्त्वात् तत्समानाधिकरणोभवतिघटत्वादिः । एवंचनेश्वरज्ञानविषयेघटेऽव्याप्तिः । ईश्वरज्ञानविषयघटादिनिष्ठोज्ञानावच्छेदकत्वसा क्षाद्व्याप्यधर्मभूतोघटत्वादिर्जन्यज्ञानविषयेघटेवस्तुगत्याज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणइतिनदोषः । इतःपरंपदानांकृत्यंवि

ज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मोविषयत्वमितिनाव्याप्तिरिति ॥ ७ ॥

चार्यते । तथाहि । अत्रधर्मोविषयत्वमित्युक्तेघटज्ञानविषयताद्रव्यत्वस्यस्यात् अतउक्तं ज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्येति । द्रव्यत्व स्यपटेपिविद्यमानत्वेनघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्यत्वाभावात् तावत्युक्तेघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्ये एतद्घटत्वेसामान्याकारेणघ टज्ञानविषयत्वरूपत्वंस्यादतउक्तं साक्षादिति । एतद्घटत्वादिकंतुनतथा तस्यघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्यघटत्वन्यूनवृत्तित्वात् तद्व्याप्यान्यूनवृत्तित्वस्येहसाक्षात्पदार्थतयाविवक्षितत्वात् । धर्मपदंस्वरूपकथनं । एवंचेद्देवदत्तात्मनोपिकर्तृतयाज्ञानावच्छे दकत्वेनदेवदत्तात्मत्वेतिव्याप्तिः यत्रदेवदत्तात्मत्वंतत्रघटज्ञानावच्छेदकत्वमितिव्याप्तेर्देवदत्तात्म( नांस )निसत्त्वात् । एवं

U26

चघटज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मभूतदेवदत्तात्मत्वंघटज्ञानविषयतास्यादतोज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणेतिव्याप्यधर्म विशेषणमभिहितं । एवंचदेवदत्तात्मत्वेनातिव्याप्तिः देवदत्तात्मत्वस्यज्ञानकारणीभूतेंद्रियार्थसन्निकर्षसमानाधिकरणत्वाभा वात् । ननुसामान्यतोज्ञानकारणेत्येवविवक्षितत्वादात्ममनस्सन्निकर्षस्यदेवदत्तात्मनिसत्त्वात्तत्सामानाधिकरण्यंदेवदत्तात्म त्वेप्यस्तीतिचेन्न । इंद्रियार्थसन्निकर्षरूपसन्निकर्षविशेषस्यैवविवक्षितत्वात्। यद्वाघटज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिः यत्रघटज्ञानत्वंतत्रज्ञानाव च्छेदकत्वं यथाघटज्ञानेघटज्ञानमस्तीतिज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञानावच्छेदकत्वंचास्ति घटज्ञानेप्रकारत्वेनप्रतीयमानस्यैवघटज्ञानत्व स्यैवज्ञानावच्छेदकत्वात् । एवंचज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यभूतेघटज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिवारणायघटज्ञानकारणसन्निकर्षसमाना

दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगः ॥ २३ ॥

धिकरणेत्युक्तं । घटज्ञानकारणीभूतस्यघटेंद्रियसन्निकर्षस्यघटज्ञानेऽवृत्तित्वेनघटज्ञानत्वस्यतदसमानाधिकरणत्वात्नातिव्याप्ति रितिध्येयं । नन्वेवंघटत्ववत्तत्समनियतंकंबुग्रीवादिमत्त्वंघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिकमपिविषयत्वंस्यात्उक्तलक्षणसत्त्वादि तिचेन्न । इष्टापत्तेरितिकेचित् । वस्तुतस्तुव्याप्यधर्मेलघुभूतेतिविशेषणंदेयं । एवंचकंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यपेक्षयाघटत्वस्यलघुभूतत्वेन तदेवविषयत्वं नेतरत् गौरवात् व्याप्यधर्मेलघुभूतत्वंतार्किकाणामपिसंमतं अन्यथाघटकारणताव्याप्यत्वंदंडत्वस्येवरूपवद्दंडत्व स्यापिस्यात्।वह्निव्याप्यत्वंधूमस्येवनीलधूमत्वस्यापिस्यादित्यतिप्रसंगवारणायव्याप्यधर्मेलाघवस्यविवक्षितत्वादित्यतिप्रसंगोमणि कृतापरिहृतः । एवमिहापीतिनदोषइतिसांप्रदायिकोर्थः ॥ ॥ दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगविवरणं ॥ २३ ॥ दृश्यस्यदृग

ध्यस्तत्वेप्रातिभासिकस्थलइवेंद्रियसन्निकर्षायोगेनत्वदुक्तप्रतिकर्मव्यवस्थाऽयोगइतिवक्तुंशिष्याणांस्पष्टंदूषणज्ञानायतत्प्रक्रियाम
नुवदति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थायुक्तेत्यंतेन । कुल्या कृत्रिमजलप्रवाहः । केदाराः क्षेत्राणि । विषया
कारेणपरिणामोपपादनायोक्तं ॥ सावयवमिति ॥ शीघ्रगमनोपपादनायोक्तं ॥ तैजसमिति ॥ ध्रुवादिविषयेति ॥
( ध्रुवमं ) तन्मंडलादिरूपविषयेत्यर्थः । तत्रेति । जीवचैतन्यंसर्वगतंपरिच्छिन्नंचेतिमतद्वयमित्यन्वयः ॥ अविद्येति ॥
यच्चोक्तंयथातटाकोदकंछिद्रान्निर्गत्यकुल्यात्मनाकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्कोणाद्याकारंभवति 527
तथाविषयेंद्रियसंप्रयोगादिकेसतिसावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वारेणनिर्गत्यध्रुवादिविषय
पर्यंतंचक्षुर्वत्शीघ्रंदीर्घप्रभाकारेणपरिणम्यविषयंव्याप्यतदाकारंभवतिसेयंवृत्तिरित्युच्यते ।
तत्रजीवचैतन्यमविद्योपाधिकंसत्सर्वगतमंतःकरणोपाधिकंसत्परिच्छिन्नंचेतिमतद्वयं । त
त्राद्येविषयप्रकाशकंजीवचैतन्यं द्वितीयेब्रह्मचैतन्यं । सर्वगतत्वपक्षेपिजीवचैतन्यमविद्यानावृ
अविद्यायास्सर्वगतत्वेनतदुपाधिकजीवचैतन्यमपिसर्वगतमित्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरणस्यासर्वगतत्वात्तदुपाधिक
जीवोप्यसर्वगतइत्यर्थः ॥ तत्राद्यइति ॥ जीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वात्तत्रैवविषयस्याऽध्यस्तत्वेनजीवचैतन्यमेवविषयप्रकाशकं
घटादिज्ञानमित्युच्यतइतियावदित्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ अंतःकर(णोपाधिप)णपरिच्छिन्नस्यांऽऽतरत्वेनबाह्यप्रपंचाध्यासा
धिष्ठानत्वाभावात्ब्रह्मचैतन्यंयदनावृतंतत्रैवाध्यस्तं तदेवचविषयप्रकाशकमित्यर्थः ॥ सर्वगतत्वेति ॥ अविद्योपाधिकंसत्सर्व

गतमितिपक्षेप्यविद्यावृतस्वभावंतदनावृतस्वभावंचेतिमतद्वयमित्यर्थः । असर्वगतत्वपक्षेत्वनावृतमेवेतिबोध्यं । नन्वेतेषुमतेषु वृत्तेःक्वोपयोगइत्यतस्तदुपयोगमाह ॥ तत्राद्यइति ॥ अविद्योपाधिकंयत्सर्वगतंजीवचैतन्यंतदविद्यानावृतमेवविषयाध्यासाधिष्ठानं अतएवविषयप्रकाशकमितिमतइत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ सर्वगतेजीवचैतन्येविषयादिकमस्ति तत्संश्लेषोजीवचैतन्येनास्ति असंगत्वात् वृत्तिरगत्याऽसंगेपितत्संश्लेषंसंपादयतीत्यर्थः । आवरणविरहस्यस्वतःसिद्धत्वेनावरणाभिभवार्थत्वमेतन्मतेनास्तीति ध्येयं ॥ द्वितीयइति ॥ अविद्योपाधिकंजीवचैतन्यंसर्वगतमविद्यावृतमितिमतइत्यर्थः ॥ आवरणेति ॥ आवरणेचाभिभूते

८२८

तमावृतंचेतिमतद्वयं । तत्राद्येवृत्तिर्जीवचैतन्यस्यविषयोपरागार्था । द्वितीयेत्वावरणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्वपक्षेतुजीवचैतन्यस्यविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था ।

चैतन्यंस्वतएवविषयेणोपरज्यतेऽतआवरणाभिभवार्थैववृत्तिर्नसंश्लेषार्थेतिभावः । अंतःकरणोपाधिकंजीवचैतन्यंपरिच्छिन्नंब्रह्मचैतन्यमेवविषयप्रकाशकमितिमतेवृत्त्युपयोगमाह ॥ परिच्छिन्नत्वपक्षेत्विति ॥ अभेदेति ॥ वृत्त्याआवरणेऽभिभूतेसतिवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यविषयाधिष्ठानचैतन्यस्यचवस्तुगत्याऽभेदोस्तिसव्यज्यतइत्यर्थः । तथाचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनाभिव्यक्ताभेदमधिष्ठानचैतन्यंभवतीतियावत् । अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैतन्यमनावृतंविषयाध्यासाधिष्ठानमितिमतेवृत्तिश्चिदुपरागार्थानावरणाभिभवार्थेत्युक्तं तत्रावरणाभावेनचैतन्यस्यस्वतएवविषयेणसंश्लिष्टत्वाद्वृत्तिर्व्यर्थेत्यतस्तत्सार्थक्यमुपपादयति ॥ ॥ २१५ ॥

अनावृतत्वेति ॥ जीवचैतन्यंअसंगत्वाद्विषयासंश्लिष्टमेवावतिष्ठतइतिशेषः॥ उपरज्यतइति ॥ विषयैरितिशेषः । विषयाकारवृत्तिरगत्याऽसंगत्वंपरिहृत्यसंश्लेषापरपर्यायमुपरागंसंपादयतीत्यर्थः ॥ नत्विति ॥ वृत्तिंविनापूर्वंविषयैःस्वतोनोपरज्यतेऽसंगत्वादित्यर्थः । ननुसर्वगतस्याऽनावृतस्यविषयाध्यासाधिष्ठानस्यविषयैःसहवृत्तेःपूर्वमुपरागोनास्तिवृत्त्यैवोपरज्यतइत्येतदयुक्तमदृष्टत्वादित्यतोत्रतार्किकादिसंमतंदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ सास्नेति ॥ केसरादिमत्सिंहादिव्यक्तावप्यस्तिगोत्वं परं

८२९

अनावृतत्वपक्षेह्यनावृतंसर्वगतमपिजीवचैतन्यंतत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते।नतुविषयैः । असंगत्वात् । यथागोत्वादिकंसर्वगतमपिसास्नादिमद्व्यक्त्यैवोपरज्यतेनतुकेसरादिमद्व्यक्त्या यथावाप्रदीपप्रभाआकाशगंधरसादिप्रदेशव्यापिन्यपितान्नप्रकाशयति रूपिसंसर्गितयातदेवप्रकाशयति तद्वत् केवलाद्यदाह्यस्यापिअयःपिंडसमारूढाग्निदाह्यत्ववच्चकेवलचैतन्याप्रकाश्यस्यापिघटादेस्तदाकारवृत्त्युपारूढचैतन्यप्रकाश्यत्वंयुक्तं ।

तुतस्यतदुपरागःसंश्लेषविशेषःसमवायरूपोनास्तिसास्नादिमद्व्यक्त्यैवतूपरज्यतइत्यर्थः ॥ आकाशेति ॥ आकाशदेशव्यापिनीतथाघटादिपदार्थस्थितगंधरसादिप्रदेशव्यापिनीत्यर्थः ॥ रूपीति ॥ रूपोपेतपदार्थेत्यर्थः । अनावृतत्वपक्षेकेवलजीवचैतन्याप्राकाश्यस्यापिघटादेस्तदाकारवृत्त्युपारूढसर्वगतचैतन्येनप्रकाश्यत्वंयुक्तमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ केवलेति ॥ वृत्त्युपारूढेति ॥

वृत्तिसहकृतेत्यर्थः । एवंवृत्तेरुपयोगमुपपाद्यचैतन्यस्यसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वस्यसर्वप्रतीयेतेत्यतिप्रसंगंपरिहरन्एतेषुपक्षेषुघटप्रकाशकंचैतन्यंविवेचयन्प्रतिकर्मव्यवस्थामुपपादयति ॥ एवंचेत्यादिना ॥ ननुजीवचैतन्यस्यपरिच्छिन्नत्वपक्षेब्रह्मचितएवविषयाध्यासाधिष्ठानतयाविषयप्रकाशकत्वेनविषयानुभवरूपत्वादिदंजीवज्ञानमितिव्यवहारःकथंब्रह्मचैतन्यज्ञानमित्येवव्यवहारःस्यादित्यतआह ॥ विषयानुभवस्येति ॥ जीवचैतन्येनवृत्त्युपारूढज्ञातृचैतन्येनसाकंयोऽभेदस्तद्वत्त्वेनघटाधि

एवंचानावृतत्वपक्षेतत्तदाकारवृत्तिद्वाराचैतन्यस्यचतत्तदुपरागेतत्तत्प्रकाशः । आवृतत्वपक्षेपितत्तदाकारवृत्त्यातत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरणाभिभवेतत्तत्प्रकाशः । परिच्छिन्नत्वपक्षेपितत्तज्जीवावच्छेदकांतःकरणीयतत्तद्विषयाकारवृत्त्यातत्तद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिव्यक्तौतत्तत्प्रकाशइतिनातिप्रसंगः । विषयानुभवस्यब्रह्मचित्त्वेपिवृत्त्याजीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तत्वात्जीवचित्त्वमविरुद्धमितिप्रतिकर्मव्यवस्था[1]युक्तेति तन्न

ष्ठानभूतब्रह्मचैतन्यस्याभिव्यक्तत्वाज्जीवचित्त्वंविषयानुभवस्ययुक्तमित्यर्थः ॥ एवमनूदितांप्रक्रियांदूषयति ॥ तन्नेत्यादिना ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्ध्यर्थं चैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वार्थं इंद्रियसन्निकर्षद्वारिकावृतिःकल्प्यते । तत्रादौसन्निकर्षएवायुक्तः । तथाचतदधीनवृत्तिद्वारकंयत्विषयोपरक्तत्वंतेनचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वमयुक्तं । अस्तुवाचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वं तथापिदेहांतरेववृत्त्यवस्थानोपपत्तेर्देहाद्बहिर्वृत्तेर्निर्गमनकल्पनमप्रामाणिकं । अस्तुवादेहाद्बहिर्वृत्तेर्निस्सरणं

1 घटादेर्व्यापकचैतन्येऽध्यासेऽपि तस्य घटादिकं कर्म प्रति नियमः प्रतिकर्मव्यवस्था ॥

तथापितस्याएवाज्ञाननिवर्तकत्वेनविषयप्रकाशकत्वोपपत्तौ तत्प्रतिबिंबितचैतन्यंतदभेदेनाभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यमितिचैतन्यद्वयकल्पनमप्रामाणिकमित्येवमुत्तरग्रंथप्रवृत्तिरितिनिष्कर्षः । तत्रप्रतिकर्मव्यवस्थासिद्ध्यर्थंचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वसिद्ध्यर्थंच विषयसन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तिद्वारकःसंबंधःकल्पितः । तत्रादौसन्निकर्षंखंडयति ॥ स्वसन्निकृष्टेत्यादिना ॥ चैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वसिद्ध्यर्थंसंनिकर्षकथनमयुक्तं । तथात्वेसन्निकर्षात्पूर्वंघटादेःसत्त्वंस्यात् । अन्यथासंनिकर्षस्यैवायोगात् । नचसन्निकर्षात्पूर्वंघटादिकमस्त्येवेतिवाच्यं । तथात्वेत्वदंगीकृतकल्पितत्वायोगात् । कुतइतिचेत् । कल्पितत्वेप्रतीतिमात्रशरीरकत्वस्य प्र

स्वसन्निकृष्टेंद्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वंघटादेस्सत्त्वेप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यकल्पितत्वायोगात् । नच
कल्पितत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेवतद्व्याप्यं ॥ गौरवात् । वह्निप्रत्यपर्वतीयधूमस्यअप्रामाणिक

योजकत्वेन कल्पितत्वांगीकारेप्रतीतिमात्रशरीरकत्वापत्त्यासन्निकर्षजन्यज्ञानात्पूर्वंघटादेरसत्त्वेनसन्निकर्षस्यैवायोगादित्यर्थः । एवमापादयतःप्रातिभासिकत्वातिरिक्तंव्यावहारिकत्वंनास्तीतिहृदयं । ननुनकल्पितत्वंप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यं किंतुकल्पितत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेव । एवंचप्रकृतेकल्पितत्वांगीकारेनप्रतीतिमात्रशरीरत्वप्राप्तिः । तथाचसन्निकर्षात्पूर्वंघटादेःसत्त्वोपपत्त्यायुक्तःसंनिकर्षइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ गौरवादिति ॥ कल्पितत्वंसामान्यरूपत्वेनसर्वग्राहकत्वाल्लघुभूतं प्रातिभासिकत्वंतुकल्पितत्वविशेषरूपत्वाद्गुरुभूतमित्यर्थः । ननुविपरीतमेवगौरवंकिंनस्यादित्यतोऽतिप्रसंगमाह ॥ वह्निप्रतीति ॥ वह्नि

मत्त्वंप्रतिधूमविशेषोऽपर्वतीयधूमएवास्तुव्याप्यः । महानसादौदर्शनात् विशेषरूपत्वेनलाघवात् । ततश्चापर्वतीयधूमस्यपक्षेऽभावेनस्वरूपासिद्ध्यातेनवह्निर्नसिद्ध्येत् तथाऽप्रामाणिकत्वंप्रतिकल्पितत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेवव्याप्यमस्तु नकल्पितत्वं । तथाचतेनाप्रामाणिकत्वानुमानंनस्यात् । एवंच (तथाचघ) घटादीनांप्रामाणिकत्वापातः अतस्त्वयाविशेषस्यगुरुभूतत्वात्सामान्यं धूमवत्त्वमेवकल्पितत्वमेवचवह्निमत्त्वमप्रामाणिकत्वंचप्रतिव्याप्यमितिवाच्यं । तत्प्रकृतेपितुल्यमितिनविपरीतगौरवमितिभावः । दोषप्रयुक्तज्ञानत्वमादिशब्दार्थः । ननुप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यंकल्पितत्वमित्ययुक्तं । अप्रयोजकत्वात् । कल्पितत्वेपिप्रतीति

त्वादिकंचप्रतिप्रातिभासिकत्वस्यैवव्याप्यत्वापाताच्च । नचप्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेपिज्ञाननिवर्त्य त्वादिनाकल्पितत्वोपपत्तिः । प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेनैवज्ञाननिवर्त्यत्वाद्यभावस्याप्यापादनात् ।

तिप ३७

मात्रशरीरत्वाभावोपपत्तेः । ननुप्रतिभासमात्रशरीरत्वाभावेकल्पितत्वमेवनस्यादितिहेतूच्छित्तिरेवबाधिकेतिचेन्न । प्रतिभासमात्रशरीरत्वाभावेपिज्ञाननिवर्त्यत्वेन कल्पितत्वोपपत्तेरितितर्केण प्रयोजकत्वमेवेतिनकल्पितत्वस्यप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यत्वसिद्धिरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावमंगीकृत्यकल्पितत्वस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेनोपपत्तिर्वक्तुंनयुज्यते प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेनैवज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यापाद्यमानत्वादित्याह ॥ प्रतीतीति ॥ तथाचनाप्रयोजकत्वमितिभावः । ननुकल्पितस्यापिदृश्यस्यप्रतीतिस्तावत्सर्वसिद्धा । साचेंद्रियसन्निकर्षंविनाऽनुपपन्नेतींद्रियसन्निकर्षार्थंस्वज्ञानात्पूर्वंदृश्यस्यसत्त्वमंगी ॥ २१७ ॥

१ आपरोक्ष्य रूप्य शुक्ति रूप्ययोरिव अपरोक्षित परोक्षिताभ्यां विरोध इति चेन्नाह ॥ व्यावहारिकत्वस्य चेति ॥ स्वप्नेऽपि परोक्षादि स्वप्नादि तिभावः

कार्यमित्यतआह ॥ प्रतीतेश्चेति ॥ स्वप्नवदिति ॥ स्वाप्नप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यासन्निकर्षोवा तत्पूर्वंविषयसत्त्वंवानांगीक्रियते तद्वदितिभावः । ननुस्वप्नवदितिदृष्टांतोनयुक्तः तस्यप्रातिभासिकत्वेनतत्रसन्निकर्षापेक्षाभावात् प्रपंचस्यतुव्यावहारिकत्वात्सन्निकर्षार्थंविषयसत्त्वमपेक्षितमितिचेत्तत्राह ॥ व्यावहारिकत्वस्येति ॥ भ्रांतिदैर्घ्यमात्रेणेति ॥ इदानींबाधाभावमात्रेणेत्यर्थः । एवंसन्निकर्षंखंडयित्वावृत्त्युपारूढचैतन्येनाभेदेनाभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वकल्पनप्रक्रियांखंडयति ॥ तत्तदाकारेति ॥ परोक्षधर्माद्याकारावृत्तिरंतरेवभवति तत्रवृत्तेरेवधर्मादिप्रकाशरूपत्वंकल्पितंनचैतन्यस्य तत्रचैतन्यप्रतिफलनाभा ५३३

प्रतीतेश्चविश्वस्यसत्यत्वेनवामिथ्यात्वेपिस्वप्नवदिंद्रियसन्निकर्षानपेक्षतयैवोपपत्तेश्च । [1]व्यावहारिकत्वस्यच भ्रांतिदैर्घ्यमात्रेणोपपत्तेश्चातत्तदाकारपरोक्षवृत्तेरिवापरोक्षवृत्तेरेवतत्तत्प्रकाशकत्वोपपत्तावपरोक्षवृत्त्युपरागादिमतश्चैतन्यस्यतत्तत्प्रकाशत्वकल्पनायोगाच्च । विषयापरोक्ष्यंत्वावश्यकेनवृत्तिगतविशेषेणैवेत्युक्तं ।

वादित्युच्यतेतद्वदेवापरोक्षवृत्तावप्यस्त्वितिभावः ॥ वृत्त्युपरागादीति ॥ वृत्त्युपारूढचैतन्येनाभेदेनाभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्येत्यर्थः । ननुचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वाभावेविषयेआपरोक्ष्यंनस्यात् अपरोक्षचित्संबंधेनैवापरोक्ष्यस्यवक्तव्यत्वादित्यतआह ॥ विषयेति ॥ वृत्तिगतेति ॥ वृत्तिगतापरोक्षत्वविशेषेणेत्यर्थः । परोक्षवृत्तेश्चैतन्याभिव्यंजकत्वाभावेनचैतन्याभिव्यंजकत्वार्थंसविशेषस्तत्वाप्यावश्यकइतिभावः । तथाचाऽपरोक्षवृत्तिविषयत्वादेवाऽपरोक्षत्वमस्त्वितिभावः । ननुपरोक्षवृ

त्तेरिवेतिदृष्टांतोनयुक्तः। तत्रापिपरोक्षवृत्त्युपरक्तचैतन्यस्यैवविषयप्रकाशकत्वांगीकारादित्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनास्तीत्यत आह॥ अभिव्यक्तेति ॥ एतच्चावरणदशाव्यवच्छेदाय। ननुचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वेनापरोक्षानुभवत्वमनंगीकृत्यवृत्तेरेवापरोक्षत्वमस्त्वित्युक्तमयुक्तं। तथात्वेऽपरोक्षानुभवत्वप्रयुक्तंप्रकाशकत्वमपिवृत्तेरंगीकार्यंस्यात्। नचास्त्वितिवाच्यं (ओमितिचेन्नवृ) वृत्तेरंतःकरणोपादानकतयाउपादानेंतःकरणेप्रकाशकत्वाभावेनतत्कार्यभूतायामपिवृत्तौतदयोगादितिचेन्न । उपादानगतस्यैवोपादेयेप्राप्तिरितिनियमाभावात् । अंतःकरणस्येच्छाकारेणपरिणतत्वादुपादानांतःकरणानिष्ठमपीच्छात्वमुपादेयेच्छावृत्तावंगी

**नचपरोक्षवृत्तिविषयस्यापिचैतन्योपरागाद्यस्ति । अभिव्यक्तापरोक्षैकरसचिदुपरागेणविषयस्याप्यापरोक्ष्यापातात्। वृत्तेरेवापरोक्षानुभवत्वेतत्प्रयुक्तंस्वप्रकाशत्वमपीच्छात्वज्ञानत्वादिकमिवांतःकरणानिष्ठमपितदुपादेयवृत्तिनिष्ठमस्तु ।**

कृतं। यथावाअंतःकरणानिष्ठमपिज्ञानत्वंतदुपादेयवृत्तावंगीकृतं। एवमंतःकरणानिष्ठमपिप्रकाशकत्वंतदुपादेयवृत्तावस्तु अन्यथाउपादानांतःकरणानिष्ठत्वादपरोक्षवृत्तौप्रकाशकत्वंनास्तीत्यंगीकारेअंतःकरणपरिणामपरोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिफलनाभावेनतस्या एवविषयानुभवत्वप्रयुक्तंप्रकाशत्वमंगीकृतं तदपिनस्यात् त्वन्मतेउपादानेंतःकरणेतस्याभावादित्याह॥ वृत्तेरेवेत्यादिना ॥ अंतःकरणानिष्ठंतत् प्रकाशकत्वं। अत्राद्वैतसिद्धिकारेणोक्तंसावयवंतैजसमंतःकरणमितिपरेणांगीकृतत्वात्प्रकाशकत्वमप्यंतःकरणेस्तीत्ये

तदयुक्तमिति तन्न । नहितैजसत्वंप्रकाशकत्वेतंत्रं तथात्वे “ ( तेजोवैघृतं ) ” “ ( तेजोवैहिरण्य ) ”मिति( त्यादिश्रु ) श्रुते घृतादीनामपिप्रकाशकत्वापातात्। तत्रपार्थिवादिभागकल्पनेऽत्रापितथास्त्विवतितुल्यमिति। ननुवृत्तिरूपज्ञानस्यप्रकाशत्वमयुक्तं। घटंजानामीतिवृत्तिरूपज्ञानस्यसकर्मकत्वप्रतीतेः घटःप्रकाशतइतिप्रकाशस्याऽकर्मकत्वप्रतीतेः अतोऽकर्मकप्रकाशःचैतन्य ( रूपमे )ज्ञानमेवेत्यंगीकार्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ क्रियैक्येपितत्प्रतिपादकशब्दस्वभावादेवकर्मसंबंधप्रतीत्यप्रतीती यथाकरोतियततइत्यत्रकरणस्यप्रयत्नरूपत्वेनतेनैक्येपिकरोतेःसकर्मकत्वं यततेस्त्वकर्मकत्वंदृष्टं यथावागच्छतिचलतीत्यत्र

[1]अन्यथाअपरोक्षानुभवस्यापितन्नस्यात्। नचघटंजानामीतिसकर्मकज्ञानरूपवृत्त्यन्याघटःप्रकाशतइत्यकर्मकप्रकाशरूपाचिदनुभवसिद्धेतिवाच्यं। क्रियैक्येपिकरोतिप्रयततेगच्छतिचलतीत्यादाविवधात्वोःकर्मोपरागवाचित्वतदभावस्वभावत्वोपपत्तेः। अन्यथात्वत्पक्षेपिपरिणतेरकर्मकत्वात्परिणातिविशेषस्य

गमनस्यचलनत्वेपिगच्छतेःसकर्मकत्वंचलतेस्त्वकर्मकत्वंदृष्टमेवमिहापिवृत्तेरेवप्रकाशत्वेनतयोरैक्येपिज्ञानरूपतयावृत्तेःसकर्मकत्वंप्रकाशस्यत्वकर्मकत्वमुपपद्यतएव । सकर्मकत्वादेर्धातुस्वाभाव्यादित्याह ॥ क्रियैक्येपीति ॥ धात्वोः जानातिकाशत्योः । उपरागः संबंधः ॥ अन्यथेति ॥ शब्दस्वभावानादरइत्यर्थः ॥ परिणतेरिति ॥ घटःपरिणमतइतिधात्वर्थभूतायाःपरिणामरूपक्रियायाइत्यर्थः ॥ अकर्मकत्वादिति ॥ अकर्मकधातुप्रयोगविषयत्वादित्यर्थः । परिणतिविशेषस्य अंतःकरणपरिणतिरू

1 अपिशब्दः भिन्नक्रमः तदपीति ज्ञानमपीत्यर्थः ॥

835

पक्रियायाःज्ञानविशेषस्य । सकर्मकज्ञानत्वं सकर्मकजानातिप्रयोगविषयत्वं ॥ अतीतमिति ॥ वृत्तिव्यतिरिक्तस्यचैतन्यरूप ज्ञानस्यैवप्रकाशत्वेऽतीतेचैतन्यरूपज्ञानाभावेनप्रकाशाभावादतीतंप्रकाशतइतिधीर्नस्यादित्यर्थः । घटादौवृत्त्यतिरिक्तचिद्रूप ज्ञानांगीकारेदृष्टविरुद्धंबहुकल्पनीयंस्यादित्याह ॥ एवंचेति ॥ इष्यमाणे इच्छाविषये यथास्वविषये । इच्छास्वतएवनान्य द्वारेणेत्यर्थः । अनुभाव्ये अनुभवविषयेघटादौ स्वतःप्रवणस्य स्वतएवप्रवणतास्वभावस्येत्यर्थः । अन्यद्वारा वृत्तिद्वारा । तदु

वृत्तेस्सकर्मकज्ञानत्वंनस्यात् । अतीतंप्रकाशतइतिधीश्चनस्यात् । एवंचेष्यमाणे
इच्छादेरिवानुभाव्येस्वतःप्रवणस्यानुभावस्यान्यद्वारातदुपरक्तत्वं [1]तत्प्रत्यावृतत्वं
घटाज्ञानविरोधिन्यावृत्तेर्नघटानुभवत्वं तदविरोधिचैतन्यस्यतुतदित्यादिकंदृष्टवि
रुद्धंनकल्प्यं । अन्यथाद्वेषविरोधिन्यावृत्तेर्नेच्छात्वं किंत्वन्यस्यैवेत्यादिस्यात् ।

परक्तत्वं अनुभाव्येनसंबद्धत्वं । तत्प्रति अनुभाव्यंप्रति अज्ञानेनावृतत्वंवृत्त्यभावप्रयुक्तघटादिविषयकत्वाभावइतियावत् ॥ घटाज्ञानेति ॥ घटज्ञानस्यैवघटाज्ञानविरोधित्वदर्शनादितिभावः ॥ तदिति ॥ घटाज्ञानेत्यर्थः । तदज्ञानस्फोरकत्वेनतद विरोधित्वं । आदिपदेनसुखाज्ञानाविरोधिनश्चैतन्यस्यसुखज्ञानंत्वग्राह्यं ॥ दृष्टविरुद्धमिति ॥ इच्छादिषुयादृशंसाक्षादेवेष्यमा णोपरक्तत्वं इष्यमाणंप्रत्यनावृत्तत्वं इष्यमाणेद्वेषविरोधित्वंदृष्टंतदपेक्षयाविरुद्धमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञानविरोधिन्या

विजयीन्द्रतीर्थीये एतद्व्यासे ३ । तरंगिण्यान्व स्त्वेव ।

436

॥ २१९ ॥

वृत्तेर्ज्ञानत्वानंगीकारइत्यर्थः । वृत्तेः अंतःकरणवृत्तेः । अन्यस्यैव इच्छाभिव्यक्तचैतन्यस्यैव । ननु " ( तमेवभांत ) " मिति ( त्यादिश्रु ) श्रुत्याचैतन्यरूपब्रह्मप्रकाशमनुसृत्यघटादिसर्वप्रपंचस्यप्रकाशउच्यतेऽतश्चिद्रूपंवृत्त्यन्यज्ञानमंगीकार्यमित्यतआह ॥ तमेवेति ॥ ननुसर्वशब्देननियामकंविनासूर्यादिमात्रग्रहणमयुक्तं । तस्यसमस्तघटादिप्रपंचोपस्थापकत्वादित्यतआह ॥ सर्व शब्दस्येति ॥ सर्वेभ्यःकामेभ्यइति ॥ " ( सर्वेभ्यःकामेभ्योदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेते ) " तिश्रूयते । चतुर्थीद्वितीयार्थे स र्वान्कामानुद्दिश्येत्यर्थः । अत्रसर्वशब्दः पशुपुत्रधनादिसमस्तवाचीनवेतिसंशयेनियामकंविनासर्वशब्दसंकोचायोगेनतस्यसर्वोप

" तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती "तिश्रुतिस्तुसूर्यादिप्रकाशस्ये
शाधीनत्वमेवाह । नत्वस्मदादिगतघटादिज्ञानस्यब्रह्मत्वं । सर्वशब्दस्य"सर्वेभ्यःका
मेभ्योदर्शपूर्णमासा"वित्यादाविव "नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारक"मितिप्रकृतसूर्यादि
परत्वात् । त्वन्मतेपिनित्यातींद्रियस्यचित्प्रकाश्यत्वाभावेनसर्वशब्दसंकोचाच्च ।

स्थापकत्वात्पशुपुत्रादिसमस्तकामनावान्दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिपूर्वपक्षेप्राप्तेसर्वशब्दस्यसंकोचएव । नचनियामकाभावः । " ( दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते ) " तिपूर्ववाक्येस्वर्गकामइत्युक्तत्वात्प्रकृतस्वर्गमात्रपरत्वमेवेतिसिद्धांतितंपूर्वतंत्रेतद्वदि त्यर्थः । सर्वशब्दस्तवा( प्यावश्यकइ )पिसंकुचितार्थकइत्याह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ अतीतादेर्वर्तमानतादशायांचित्प्रकाश्यत्वे पिनित्यातींद्रियेकदापिचित्प्रकाश्यत्वंनास्तीत्याशयेननित्यातींद्रियस्येत्युक्तं ॥ संकोचाच्चेति ॥ संकोचस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः ।

435

438

सर्वशब्दस्यप्रकृतपरत्वज्ञापकमस्तीत्याह ॥ प्रकृतपरेति ॥ स्मृतेरेवेति ॥ तत्रसूर्यादितेजसांमामकमितिम( भगव )दधीनत्व रूपतत्संबंधित्वस्यैवोक्तत्वादित्यर्थः ॥शतृप्रत्ययस्येति॥ सन्संतौसंतइतिवत्भान्भांतौभांतइतिभाच्छब्दस्यभांतमितिद्वितीया। शतुःकर्त्रर्थकलडादेशत्वाज्ज्ञानकर्त्रुपस्थापकत्वेनभानरूपेब्रह्मणिभानकर्तृत्वस्यासंभवाच्छतृप्रत्ययस्यायोगः । तथातस्यभासेति षष्ठ्याब्रह्मणोभासासंबंधोबोध्यते भानरूपेचब्रह्मणितत्संबंधासंभवात्षष्ठ्याअयोगः । तथा "( तमेवभांतमनुभाती )" त्यत्रप्र

प्रकृतपरेदंशब्दसमभिव्याहाराच्च । एतद्वाक्यनिर्णायके"अपिस्मर्यते"इतिसूत्रेत्वद्भाष्येपि"यदादित्यगतंतेज"इत्यादिस्मृतेरेवोदाहृतत्वाच्च । त्वन्मतेब्रह्मणोभानमात्रत्वेनभांतमितिशतृप्रत्ययस्यतस्यभासेतिषष्ठ्याःप्रपंचेब्रह्मभानान्यभानाभावेनाऽनुशब्दस्यचायोगाच्च। गच्छंतमनुगच्छतीत्यादौगमनादिभेदेसत्येवानुशब्दोदृष्टः । अस्तुवाचैतन्यस्यविषयप्रकाशत्वं तथापिअंतःकरणस्यनदेहान्निर्गतिःकल्प्या

पंचकर्तृकभानरूपक्रियायाभांतमित्युक्तब्रह्मभानरूपक्रियातोभेदावगमादनुशब्दस्याप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । क्रियाभेदेसत्येवानुशब्दप्रयोगइत्यत्रोदाहरणमाह ॥ गच्छंतमिति ॥ एतत्पर्यंतंसन्निकर्षस्यैवायोगेनसन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तेरसंभवाच्चैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वंनास्तीत्युक्तं। इदानींतदंगीकृत्यसावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सरतीतिवृत्तेर्बहिर्निस्सरणंयदुक्तंतत्प्रक्रियांदूषयति ॥ अस्तुवेत्यादिना ॥ परोक्षस्थलेजायमानवृत्तितोवैलक्षण्यायांतःकरणस्यदेहान्निर्गतिरपरोक्षस्थलेकल्प्यतइतिचेत्त

त्राह ॥ परोक्षधीति ॥ ननुविषयस्यवृत्तिसंबंधंविनाचिदुपरागएवनसंभवतिचिदुपरागेवृत्तिसंबंधस्यतंत्रत्वात् सास्नाद्यवच्छि
न्नेगोत्वाद्युपरागवत्वृत्त्यवच्छिन्नविषयएवचिदुपरागस्यसत्त्वात्तस्यवृत्तेर्बहिर्निर्गतिंविनाऽयोगात्साकल्पनीयेत्यतआह ॥ चिदुपरा
गादाविति ॥ इंद्रियसन्निकर्षद्वारावृत्तेर्बहिर्निस्सरणाभावेपिविषयाकारेणवृत्तेरंतरेवपरिणाममात्रेणचैतन्यविषययोरुपरागासंभवे
नचिदुपरागेतदाकारत्वस्यैवप्रयोजकत्वात् (तया)वृत्त्यवच्छिन्नएवतदुपरागइतिकल्पनेमानाभावादित्यर्थः । ननुप्रभायामावरणनि
वर्तकत्वेप्रकाशकत्वेचविषयसंश्लेषस्यैवप्रयोजकतयादृष्टत्वेनविषयसंबंधंविनावृत्तेरावरणनिवर्तकत्वासंभवेनतदर्थंबहिर्निर्गतिःक

परो(क्षधीवै)क्षाद्धिवैलक्षण्यायविषयस्याभिव्यक्तापरोक्षचिदुपरागएववक्तव्यः । चिदुपरागादौचापरोक्ष
वृत्तेस्तदाकारत्वमेवतंत्रं ।[1]नतुप्रभायाइववृत्तेस्तदावरणानिवर्तकत्वादौतत्संश्लेषस्तंत्रं । नेत्रान्निर्गच्छद्ध्रुवा
द्याकारवृत्त्यैवस्वसंश्लिष्टनेत्रस्थकज्जलादेर्देहध्रुवमध्यवर्तिनःपरमाण्वाकाशादेर्ब्रह्मणश्चापरोक्ष्यापातात् । —?

ल्प्येतिचेत्तत्राह ॥ नत्विति ॥ विषयप्रकाशकत्वमादिशब्दर्थः । वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वादौतदाकारत्वमेवतंत्रं नतुतत्संश्लेषः ।
ज्ञानस्यप्रभापेक्षयाआंतरत्वेनवैषम्यादितिभावः । वृत्तेर्देहाद्बहिर्निर्गत्याविषयसंश्लेषावरणनिवर्तकत्वेबाधकमाह ॥ नेत्रादिति ॥
ध्रुवमंडलज्ञानार्थमेवनेत्रान्निर्गच्छंतीध्रुवमंडलाद्याकाराअंतःकरणवृत्तिस्तयेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ वृत्तीत्यर्थः ॥ आपरोक्ष्यापाता
दिति ॥ संश्लेषावरणनिवृत्तिद्वाराआपरोक्ष्यापातादित्यर्थः । ननुसिद्धांतेपिनयनरश्मीनांबहिर्निर्गमनांगीकारादतिप्रसंगस्तुल्य

1 तुल्यार्थे । चशब्देन तदाकारत्वमुक्तहेतुं समुच्चिनोति ।

535

इतिचेन्न । कज्जलादावतिसामीप्यादिदोषात्परमाण्वादौमहत्त्वविशेषादिकारणविरहादित्यादिद्रष्टव्यमित्याहुः । ननुक्वचिद्विषय संश्लेषस्तदावरणनिवर्तकत्वेतंत्रं क्वचिद्वृत्तेस्तदाकारत्वमपि तथाचनातिप्रसंगः । नेत्रस्थकज्जलपरमाण्वादौवृत्तेस्तदाकारत्वाभावात् किंतुध्रुवमंडलाद्याकारत्वमेवेत्यतआह ॥ द्वयोरिति ॥ संश्लेषतदाकारत्वयोः । ननुतर्हिमास्तुविषयसंश्लेषार्थंवृत्तेर्बहिर्गमनं किंतुतदाकारत्वार्थमेव । वृत्तेर्बहिर्निर्गमनेनविषयसंश्लेषेसतितदाकारतायाजायमानत्वादित्यतआह ॥ तदाकारत्वस्यचेति ॥ वृत्तेर्बहिर्गमनद्वाराविषयसंश्लेषाभावादित्यर्थः । तर्हिवृत्तेःकथंतदाकारत्वमित्यतउक्तं ॥ परोक्षेति ॥ तत्सन्निकृष्टेति ॥

५५०

द्वयोस्तंत्रत्वेचगौरवात् । तदाकारत्वस्यचतत्संश्लेषंविनापिपरोक्षवृत्ताविव तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वेनैवोपपत्तेः । [1]नचस्वेतरहेतुसाकल्येसत्यपिघटच क्षुस्सन्निकर्षाभावेनेवघटमनस्सन्निकर्षाभावेनघटानुभवाभावोदृष्टः ।

परोक्षविषयसन्निकृष्टमनोरूपकरणेत्यर्थः । मनसस्तत्सन्निकर्षस्तुज्ञानादिरूपोऽलौकिकःकश्चिदंगीकृतोस्ति तद्वदपरोक्षवृत्त्युपपत्त्याबहिर्निस्सरणमयुक्तमित्यर्थः । ननुवृत्तेर्बहिर्निस्सरणमयुक्तमित्यसत् । तथाहि । घटचक्षुस्सन्निकर्षवत्साक्षाद्घटेमनस्सन्निकर्षस्यापिज्ञानहेतुत्वान्मनसोबहिर्निर्गत्यभावेतदयोगाद्घटानुभवोनस्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ दृष्टइति ॥ तथा चयद्व्यतिरेकेणयद्व्यतिरेकइतिकारणत्वग्राहकोव्यतिरेकांशोनास्तियेनतस्यकारणत्वंप्रतीमइतिभावः । यथोक्तंपदार्थविद्भिः "(आ ॥ २२१ ॥

[1] मनसो बहिर्निर्गमनं नमिन्तारि चेत्याह ॥ न चेति ॥

त्मामनसासंयुज्यते मनइंद्रियेण इंद्रियमर्थेने)"ति । तथाचार्थमनस्संयोगस्यज्ञानहेतुतयातार्किकाद्यनंगीकृतत्वान्नतदर्थंबहिर्निर्गतिःकल्प्येत्यर्थः।किंचबहिर्निर्गत्यविषयमाश्लिषंत्याएववृत्तेर्विषयावरणनिवर्तकत्वमितिनियमानंगीकारेस्पार्शनज्ञानमप्यनुकूलितंस्यात् । तथाहि । चाक्षुषज्ञानेमनसोबहिर्निर्गमनेचक्षुरादिरूपनियतद्वारमिवस्पार्शनज्ञानेतन्नास्ति कुतइतिचेत् "त्वगिंद्रियंसर्वशरीरव्यापी" त्यभियुक्तवचनेनत्वगिंद्रियस्यसर्वशरीरव्यापित्वावगमेनांतःकरणस्यबहिर्निर्गमनेनियतद्वाराभावात् द्वारविशेषोक्तौचविनिगमनाविरहप्रसंगात् अतस्तत्रवृत्तिरंतरेवभवतीतिवाच्यं । एवमेवान्यत्रापिभवत्वितिचक्षुरादिद्वाराबहिर्निर्गमनक

५५१

एवंचस्पार्शनज्ञानमप्यनुकूलितंस्यात् । चक्षुरादेरिवस्पर्शनस्यनियतगोलकद्वाराभावेनांतःकरणनिर्गत्ययोगात् । अन्यथेच्छाद्वेषादिरूपवृत्तयोपिदेहान्निर्गत्यविषयान्गच्छेयुः। अस्तुवादेहान्निर्गति स्तथापिविषयप्रकाशकंचैतन्यंकिं"घटैकाकारधीस्थाचिद्घटमेवावभासयेत् । घटस्यज्ञाततात्रह्मचैतन्येनावभासत"

ल्पनमयुक्तमित्याह ॥ एवंचेत्यादिना ॥ अन्यथेति ॥ नियतगोलकाभावेपिमनसोबहिर्निर्गमनांगीकारइत्यर्थः । वृत्तयः मनोवृत्तयः । गच्छेयुः संबध्येरन् । घटादिप्रकाशकंचैतन्यमेवेतिप्रक्रियांदूषयति ॥ अस्तुवेत्यादिना ॥ किंवृत्तिप्रतिबिंबितंचैतन्यमित्यर्थः । उपदेशसहस्रीतिमा(यावादिग्रं)यिग्रंथविशेषस्यसंज्ञा। भारतीतीर्थः कश्चिन्मायिभिक्षुः । उपदेशसहस्र्यनुसारिणीयाभारतीतीर्थादिरीतिस्तयेत्यर्थः । उपदेशसहस्रीवाक्यंपठति ॥घटैकाकारेति ॥ घटैकाकारतया परिणतायाधीर्वृत्तिस्तत्स्थाचि

देवतत्प्रतिबिंबितचैतन्यमेव घटमवभासयेदित्यर्थः । घटस्यज्ञातता व्यवसायविषयता ब्रह्मचैतन्येन साक्षिरूपानुव्यवसायेन ॥परागर्थेति॥ परांचोयेऽर्थास्तद्रूपाणियानिप्रमेयानि तेषुफलभूतायासंवित् घटादिभासकचैतन्यंसएवाऽधिकारिभिर्वेदांतोक्तिरूपप्रमाणतोमेयोर्थइतिश्लोकार्थः ॥ अभिव्यक्तमिति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तंघटाधिष्ठानचैतन्यमित्यर्थः ॥ आध्यासिकेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपज्ञानस्यविशिष्टस्यत्वन्मतेमिथ्यात्वेनतत्रघटादीनामध्यासाभावेनज्ञानेआरो

इत्युपदेशसहस्र्यनुसारिभारतीतीर्थादिरीत्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंकिंवा "परागर्थप्रमेयेषुया फलत्वेनसंमता ॥ संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणत" इतिसुरेश्वररीत्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभिव्यक्तंविषयविवर्ताधिष्ठानंचैतन्यं।नाद्यः। आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् । नांत्यः । आवश्यकेनविषयसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैवतदज्ञाननिवृत्तिवत्तत्प्रकाशस्याप्युपपत्तौतदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्त्यादिकल्पनायोगादित्युक्तत्वात् । किंचवृत्तेस्तदाकारत्वंनतावत्तद्विषयत्वं।त्वयैवनिरासात् । नापितस्मिन्चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वंवा

पितत्वरूपस्याध्यासिकसंबंधस्यप्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धावतंत्रत्वापातादित्यर्थः । एवमेवोत्तरत्राप्यर्थोद्रष्टव्यः॥ आवश्यकेनेति ॥ अधिष्ठानचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वपक्षेपिविषयाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थंवृत्तिप्रतिबिंबितत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः । सावयवंतैजसमंतःकरणंविषयंव्याप्यतदाकारंभवतीत्युक्तप्रक्रियांदूषयति ॥ किंचेति ॥ तदाकारत्वं विषयाकारत्वं ।

तदिति ॥ विषयत्वनिरासादित्यर्थः । तस्मिन् विषये । पूर्वंचैतन्यंविषयासंबद्धमेवावतिष्ठते वृत्त्यातूपरज्यतइतिवृत्तेश्चिदुपरा
गार्थत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ तदज्ञानेति ॥ विषयावरकाज्ञानेत्यर्थः ॥ तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेनेति ॥ अयमर्थः । घटवृत्तेर्घट
एवचैतन्योपरागार्पकत्वंकुतः । पटेपितदर्पकत्वंकिंनस्यात् तथाघटाज्ञानाभिभावकत्वमेवेतिकुतः । पटाज्ञानाभिभावकत्वमपि
किंनस्यादितिशंकायां वृत्ते(र्घटाकारत्वेनतस्याघटाकारायावृ तेर्घ)स्तदाकारत्वेन घटएवचैतन्योपरागार्पकत्वंतदज्ञानाभिभावकत्वं
चेत्येवंतयोश्चैतन्योपरागार्पकत्वतदज्ञानाभिभावकत्वयोस्तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेन तयोस्तत्त्वस्यतदाकारत्वरूपत्वस्यायोगादित्य

तदज्ञानाभिभावकत्वंवा तयोस्तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेनतत्त्वायोगात् । नापिघटादिवत्
पृथुबुध्नोदराद्याकारत्वं साकारवादापातात् । संस्थानहीनगुणकर्मजात्यभावादिवृत्तेस्तदा
कारत्वायोगाच्च । घटपटौपटतद्रूपेघटतदभावावित्यादिसमूहालंबनवृत्तेस्सर्वविषयक

र्थः ॥ नापीति ॥ वृत्तेस्तदाकारत्वमितिवर्तते । आकारत्वं आकारवत्त्वं ॥ साकारेति ॥ ज्ञानविषयाकारांतरांगीकारइत्यर्थः ।
तथाचबौद्धसाम्यापत्तिरितिभावः । अर्थनिष्ठाकारवत्त्वमेववृत्तेस्तदाकारत्वंचेद्दूषणांतरमाह ॥ संस्थानेति ॥ आकारेत्यर्थः ।
आदिपदेनसादृश्यं । संस्थानहीनागुणकर्मजात्यभावादयस्तद्विषयिण्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ समूहेति ॥ समूहालंबनरूपायाएकस्या
एववृत्तेरित्यर्थः ॥ विरुद्धेति ॥ घटपटादेःपृथुबुध्नोदराकारादिनानाकारतया तद्विषयिण्यास्समूहालंबनवृत्तेःविरुद्धोभयाका
रतापातः । तथाघटस्यस्वाकारत्वात्रूपाभावस्यनिराकारत्वात्तद्विषयिण्याःसमूहालंबनवृत्तेःसाकारत्वनिराकारत्वोभयापा

तइतिद्रष्टव्यं ॥ योगिनिष्ठेति ॥ योगीश्वरनिष्ठांतःकरणवृत्तेरित्यर्थः । निराकारेतिहेतुगर्भं । तथाचचरमसाक्षात्कारस्य ब्रह्मनिष्ठाकारत्वेनयत्तदाकारत्वंतन्नस्यादित्यर्थः ॥ पक्षत्रयमिति ॥ अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैतन्यंअविद्यानावृतंविषयप्रकाशकं वृत्तिस्तुजीवचैतन्यस्यविषयोपरागार्थेत्येकःपक्षः । उक्तरूपंजीवचैतन्यंअविद्यावृतंविषयप्रकाशकं वृत्ति ( स्त्वावरणाभि ) स्त्वविद्याभिभवार्थेतिद्वितीयःपक्षः । अंतःकरणोपाधिकमसर्वगतमेवजीवचैतन्यं ब्रह्मचैतन्यमेवविषयप्रकाशकं वृत्तिस्तुविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्येनप्रमातृजीवचैतन्यस्याभेदाभिव्यक्त्यर्थेतितृतीयःपक्षइतिपक्षत्रयमयुक्तं । तत्र



444

**योगिनिष्ठवृत्तेश्चयुगपद्विरुद्धनानाकारत्वायोगाच्च। चरमसाक्षात्कारस्यनिराकारब्रह्माकारत्वायोगाच्च तस्मात्पक्षत्रयमप्ययुक्तं । किंचनतावत्विषयदृग्जीवचैतन्यमितिपक्षोयुक्तः । तथाहि । तत्रविषयाध्यासोनतावद्विशिष्टेब्रह्मणिचिन्मात्रेवा । दृग्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधासिद्धेः ।**

हेतुः तस्मादिति । उक्तरीत्याचैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वायोगादित्यर्थः । सामान्यतश्चैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वंनास्तीत्युक्तंतद्विशेषतः खंडयति ॥ किंचेति ॥ विषयदृग्विषयप्रकाशकं ॥ तत्रेति ॥ विषयदृक्जीवचैतन्यमितिपक्षइत्यर्थः । विशिष्टे घटाधिष्ठानत्वेनघटविशिष्टे ॥ दृगिति ॥ त्वयादृशिविषयाध्यासोवाच्यः । विशिष्टेब्रह्मणिचिन्मात्रेवाविषयाध्यासेविशिष्टस्यचिन्मात्रस्य चब्रह्मणोविषयदृक्त्वेनाभिमतजीवचैतन्याद्भिन्नत्वेनदृगध्यस्तत्वंनप्राप्तमित्यर्थः । ननुविषयाध्यासोविषयदृशिजीवचैतन्यएवेत्या



ध्यासिकसंबंधइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नापीति ॥ कल्पितत्वादिति ॥ घटाधिष्ठानत्वेनघटविशिष्टतयाकल्पितत्वेनाध्यस्तानधिकसत्ताकत्वान्नाध्यासाधिष्ठानत्वमित्यर्थः । अतएवेत्युक्तंविशदयति सविशेषस्येति । विषयाध्यासाधिष्ठानतयाविषयदृक्त्वेनाऽभिमतस्यसविशेषस्यब्रह्मणएवकल्पिततयाध्यस्तानधिकसत्ताकत्वादितिभावः ॥ जगदांध्येति ॥ घटाधिष्ठानंशुद्धचैतन्यमेवविषयप्रकाशकमितिवक्तव्यं । तस्यचशुद्धस्यासंसारमज्ञानावृतत्वेनकदापिप्रकाशाभावेनघटादिपदार्थज्ञानमात्राभावापत्त्यासर्वप्रवृत्तिविलयापत्त्याजगदांध्यापातादित्यर्थः । जगदांध्यविरहमाशंकते अनवच्छिन्नस्येति । अनवच्छिन्नस्यशुद्धस्यासंसारमज्ञानावृतत्वेपि

445

**नापिजीवे । तस्यावच्छिन्नस्यस्वयंकल्पितत्वात् । अतएवविषयदृग्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षो नयुक्तः । सविशेषस्यब्रह्मणोपिकल्पितत्वात् । शुद्धस्यचासंसारमावृतत्वेनजगदांध्यापातात् । अनवच्छिन्नस्यावृतत्वेपिघटाद्यवच्छिन्नंवृत्त्याप्रकाश्यतइतिचेन्न । अवच्छिन्नस्य कल्पितत्वेनात्माश्रयापातेनचघटाद्यनधिष्ठानत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् ।**

मूलाविद्यानिवृत्त्यभावेसर्वतआवरणाभिभवाभावेपिघटाद्यवच्छेदेनावरणाभिभवसंभवादांध्यविरहउपपद्यतइत्यर्थः ॥ अवच्छिन्नस्येति ॥ वृत्त्याभिभूतावरणस्यैवघटाद्यवच्छिन्नस्यघटादिदृक्त्वमित्यायातं । तस्यचनतदधिष्ठानत्वं । तत्रहेतुः कल्पितत्वेनेति । घटाद्यवच्छिन्नस्यकल्पितत्वेनाध्यस्तानधिकसत्ताकत्वादित्यर्थः ॥ आत्माश्रयेति ॥ घटावच्छिन्नस्यघटाधिष्ठानत्वेघटस्यघटाधिष्ठानकोटौप्रवेशेनात्माश्रयापातइत्यर्थः ॥ आध्यासिकेति ॥ दृश्यस्यनसद्रूपायांदृश्यध्यस्तत्वसिद्धिरित्यर्थः । शुद्धमेवब्रह्म

घटावच्छिन्नंवृत्त्याप्रकाश्यतइतिपक्षेदूषणांतरमाह ॥ विशिष्टेति ॥ घटविशिष्टचैतन्यज्ञाने । ननुघटस्यापिस्फुरणान्नविशेष्यं प्रकाशतइतिमंदाशंकापरिहारायोक्तं अधिकेति । दंडीतिज्ञानेदेवदत्तस्यापिप्रकाशवदितिभावः ॥ तद्वैयर्थ्याच्चेति ॥ चरमवृत्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । ननुनचरमवृत्तिवैयर्थ्यं घटावच्छिन्नचैतन्यज्ञानेप्रकाशितोयोविशेषणभूतोभावरूपोऽभावरूपोवाप्रकारोविशेषणरूपउपलक्षणरूपोवाप्रकारस्तत्प्रकाशार्थत्वेनसार्थक्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ यदिभावाभावादिरूपोधर्मःप्रकारत्वेनप्रतीयते तर्हिवेदांतानांनिर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपाखंडार्थत्वहानिःस्यादित्यभिप्रेत्योक्तंअखंडार्थपरेति ॥ त्वन्मतइति ॥ सुषुप्तावंतः

विशिष्टज्ञानेधिकप्रकाशेपिचरमवृत्तिविषयस्यविशेष्यस्यप्रकाशेनतद्वैयर्थ्याच्च । नह्यखं
डार्थपरवेदांतजन्यायांतस्यांभावोऽभावोवाविशेषणमुपलक्षणंवाप्रकारःप्रकाशते । अं
तःकरणावच्छिन्नस्यजीवत्वेत्वन्मतेतस्यसुषुप्त्यादावभावेनकृतहान्याद्यापाताच्च । किं
चोपरागार्थत्वपक्षेपिचितःस्वतोवृत्तिमात्रोपरक्तत्वं नतावद्दर्पणेमुखस्येवप्रतिबिंबितत्वं

करणलयांगीकारादितिभावः ॥ कृतहान्यादीति ॥ यदंतःकरणावच्छिन्नेनयत्कृतंकर्मतदंतःकरणस्यसुषुप्त्युत्तरकालेऽसत्त्वेन तत्कर्मजन्यभोगस्यहानिः । परदिनेचयदंतःकरणावच्छिन्नस्यभोगोभवति तदंतःकरणावच्छिन्नेनतद्भोगहेतुभूतंकर्मनकृतमिति अकृताभ्यागमआदिपदार्थः । वृत्तिप्रतिबिंबितंचैतन्यमितिप्रक्रियांनिराकरोति ॥ किंचेति ॥ वृत्तिश्चिदुपरागार्थेतिपक्षइत्यर्थः ॥ वृत्तिमात्रेति ॥ स्वतएवकेवलवृत्त्युपरक्तत्वं । चैतन्यस्येतिशेषः ॥ प्रतिबिंबितत्वमिति ॥ अंतःकरणइतिशेषः । अंतः



uu6

करणस्यतावत्प्रतिबिंबनोपाधित्वंनसंभवति । कुतइतिचेत् । उद्भूतरूपवत्त्वस्यैवप्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकत्वादंतःकरणस्याऽनु
द्भूतरूपवत्त्वात् । तदिदमुक्तं ॥ अनुद्भूतरूपांतःकरणइति ॥ ननूद्भूतरूपवत्त्वंनप्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकं । यदागुहा
स्थिताकाशेप्रतिध्वनिर्भवति तत्रशब्दःप्रतिफलतीतियावत् तत्राकाशस्यकथंशब्दप्रति ( बिंबनो ) फलनोपाधित्वं उद्भूतरूपव
त्त्वाभावादतउक्तं ॥ शब्दान्येति ॥ तथाचैतन्येप्रतिबिंबनंचनसंभवति प्रतिबिंबनेचाक्षुषत्वस्यप्रयोजकत्वात् ब्रह्मचैतन्यस्या
चाक्षुषत्वादित्याशयेनोक्तं ॥ अचाक्षुषइति ॥ ननुजलाद्युपाधौअचाक्षुषस्याप्याकाशस्यप्रतिफलनंदृष्टमितिचेन्न तत्रसौरप्रभा

अनुद्भूतरूपांतःकरणेशब्दान्यप्रतिबिंबनोपाधितायाअचाक्षुषेचचैतन्येप्रतिबिंबनस्य
चायोगात् । नापिमूषास्थद्रुतसुवर्णादिवत्तदात्मनाविकृतत्वं चितोनिर्विकारत्वात् ।
नापिगोत्वादिवत्तदाश्रितत्वं तत्राभिव्यक्तत्वंवा चितआकाशवत्अनाश्रितत्वात् ।

मंडलस्यचाक्षुषस्यैवप्रतिफलनादितिसंप्रदायविदः । पुनर्वृत्त्युपरक्तत्वंविविच्यदूषयति ॥ नापीति ॥ मूषायांस्थितंयत्सुवर्णंत
च्चोत्ताराग्निसंयोगेनद्रुतंसत्मूषायथाऽस्तिवर्तुलतया तथैवांतस्तदाकारेणपरिणमते तथामूषास्थानीयांतःकरणवृत्तौसुवर्णस्थानीयं
ब्रह्मतदात्मनाविकृतंभवतितदिदमेवचितोवृत्त्युपरक्तत्वमित्यर्थः ॥ गोत्वादिवदिति ॥ यथागोत्वादेर्गवाद्युपरक्तत्वंनामसास्ना
दिमद्व्यक्त्याश्रितत्वरूपं केसरादिमद्व्यक्तिंविहायसास्नादिमद्व्यक्तेरेवाभिव्यक्तत्वरूपंवादृष्टं । एवंचितोवृत्त्याश्रितत्वंवातत्रवृत्ताव
भिव्यक्तत्वंवातदुपरक्तत्वमित्यर्थः । आद्येदोषमाह ॥ चितआकाशवदिति ॥ यथाऽऽकाशस्यसर्वगतत्वादनाश्रितत्वंतद्वद

नाश्रितत्वादित्यर्थः । द्वितीयेदोषमाह ॥ उपरागेति ॥ विषयप्रकाशकजीवचि (दनावृतेतिपक्षएवत्वृ) तोऽनावृतत्वपक्षेवृत्तेरुपरागार्थत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ तथाचचितःसर्वत्राभिव्यक्तत्वरूपोपरक्तत्वस्यसत्त्वेनचितःस्वतोवृत्तिमात्राभिव्यक्तत्वमेववृत्त्युपरक्तत्वमितिप्रतिज्ञाहानिःस्यादित्यर्थः ॥ घटेति ॥ तथाघटाकाशोघटांतःस्थएवंचितोवृत्त्यंतस्स्थत्वमेववृत्त्युपरक्तत्वमित्यर्थः ॥ आकाशवदिति ॥ आकाशस्ययथासर्वगतत्वाद्धटांतरेवस्थितिर्नतुगृहांतरितिविभागोनसंभवति एवंचितोपिसर्वगतत्वेनचित्स्वतोवृत्तिमात्रोपरक्तास्वतोवृत्तिमात्रांतस्थेतियावत् । नतुघटादिविषयांतस्स्थेत्यस्यायोगादित्यर्थः ॥ प्रभाया

उपरागार्थत्वपक्षेचितोनावृतत्वेनसर्वत्राभिव्यक्तत्वाच्च । नापिघटाकाशादिवत्तदंतस्थत्वं आकाशादिवत्सर्वगताचित्स्वतोवृत्त्यंतस्थानतुघटाद्यंतस्थेत्यस्यायोगात् । नापिप्रभायारूपंप्रतीवप्रकाशकत्वं प्रभायास्तमोविरोधित्वस्यरूपंप्रतीवगंधादीन्प्रत्यपिसत्वात् । नहिसागंधदेशस्थंतमोननिवर्तयति।



इति ॥ यथाप्रभारूपमात्रप्रकाशकत्वेनरूपोपरक्तेत्युच्यतेतथाचिदपिवृत्तिमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोवृत्त्युपरक्तेत्युच्यतइत्यर्थः । प्रभायारूपमात्रप्रकाशकत्वंनामरूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वंवारूपाऽज्ञाननिवर्तकत्वंवारूपमात्रग्राहिप्रमाणसहकारित्वंवा । नाद्यइत्याह॥प्रभायाइति॥ तमोविरोधित्वस्यरूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वस्य।तदेवोपपादयति॥नहीति॥ प्रभायारूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वेनरूपप्रकाशकत्वंयद्युच्यतेतर्हिगंधादिप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वस्यापिसत्त्वेनतत्प्रकाशकत्वमपिस्यादितिभावः।नद्वितीय



इत्याह॥प्रभायामिति॥रूपमिति॥ यतोज्ञानमेवाज्ञाननाशकंप्रभाचनज्ञानमितिभावः। तथाचनप्रभादृष्टांतेनचितोवृत्तिप्रकाशकत्वरूपंस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं चितस्तमोनिवर्तकत्वाभावात् वृत्तावज्ञानाभावेनतन्निवर्तकत्वस्याप्यभावादितिदार्ष्टांतिकेपिनसंभवतीतिध्येयं।तृतीयोयद्यपिदृष्टांतभूतप्रभायामस्ति तथापिदार्ष्टांतिक्यांचितिनास्तीत्याह॥प्रभायामिति॥रूपेति॥तथाचरूपप्रकाशकत्वमस्तीत्यर्थः॥गंधादीति॥तथाचतत्प्रकाशकत्वंनास्तीत्यर्थः॥ग्राहकांतरेति॥ यथाप्रभायारूपग्राहकमानसहकारित्वमस्ति एवंनप्रकृतेसंभवति चितःस्वस्याएववृत्तिग्राहकत्वेनग्राहकांतराभावाद्वृत्तिग्राहकमानसहकारित्वरूपंप्रकाशकत्वंदार्ष्टांतिकेनसंभवतीत्य



प्रभायामज्ञानविरोधित्वस्यरूपंप्रत्यप्यभावात्। प्रभारूपग्राहिचक्षुस्सहकारित्ववत् गंधादिग्राहिघ्राणादिसहकारित्वस्याभावेपिचितोग्राहकांतरासहकारित्वेनदार्ष्टांतिकानानुगुण्यात् । तस्माच्चितस्सर्वगतत्वेनसर्वसंबंधाद्रूपादेरिवगुरुत्वादेरप्याश्रयद्वारासाक्षाद्वाचित्संबंधित्वात्चित्संबंधित्वस्यैवचप्रकाशकत्वात्सर्वप्रकाशोदुर्वारः।

प्रभायां

र्थः। ननुरूपादेरिवगुरुत्वादेरपिप्रकाशोनसंभवतिचित्संबंधाभावादितिचेत्तत्राह ॥आश्रयेति॥ रूपादीनामिवगुरुत्वादीनामपिघटाद्याश्रयद्वारैवचित्संबंधित्वात् तथाचैतन्यस्यानावृतस्यघटतद्रूपसंबंधःयथासाक्षादेवास्ति एवंगुरुत्वादरेपीत्यर्थः ॥ चित्संबंधित्वस्यैवेति ॥ अनावृतचित्संबंधस्यैवेत्यर्थः । विषयप्रकाशिकाचित्अनावृतेतिपक्षएववृत्तिरुपरागार्थेत्यभ्युपगमादितिभावः ॥ सर्वेति ॥ अनावृतचित्संबंधस्यसर्वेषामपिपदार्थानांसत्त्वात्सर्वेषामपिपदार्थानांसर्वदासर्वस्यजनस्यप्रकाशोदुर्वारइतिभावः । नन्व

संगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेर्जीवचितःस्वतोविषयासंबंधित्वात्तदर्थंवृत्तिरपेक्षिता । अन्यथाश्रुतिविरोधादित्यतआह ॥ असंगोहीति ॥ तत्तत्कृतेति ॥ तत्तत्पदार्थसंबंधकृतेत्यर्थः । नन्वियंश्रुतिर्जीवचैतन्यपरैवईश्वरपराकुतइत्यतआह ॥ सयत्तत्रेति ॥ 'शुक्लमादायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहंसः । सयत्तत्रे' तिपूर्ववाक्येईश्वरस्यैवप्रकृतत्वादितिभावः । नन्वियंश्रुतिर्लेपाभावपराकुतः ईश्वरस्यसर्वपदार्थासंबंधित्वपराकिंनस्यादित्यतआह ॥ यथेति ॥ इत्यादीत्यादिपदेन"तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारये"तिद्वितीयार्धःप्रकृतोपयुक्तोग्राह्यः । तथाचात्रसर्वसंबंधस्यैवोक्तत्वेनतद्वाक्यविरोधाच्छ्रुतिर्लेपाभावपरतयैवव्याख्ये

"असंगोह्यय"मितिश्रुतिरीश्वरस्यतत्तत्कृतलेपाभावपरा "सयत्तत्रकिंचित्पश्यतिअनन्वागतस्तेनभवती"तिपूर्ववाक्यात् । "यथाकाशस्थितोनित्यंवायुस्सर्वत्रगोमहानि"त्यादिस्मृतेश्च । अपिचवृत्तितःपूर्वमाध्यासिकसंबंधोस्त्येव । अन्यस्तूपरागोनदृश्यत्वेतंत्रमितिकिंतदर्थयावृत्त्या । किंचजीवचैतन्यमसंगंचेद्ब्रह्मचैतन्यंसुतरांतथेतिमानोपाधिकविषयोपरागत्वात्

येतिभावः ॥ वृत्तिश्चितोविषयोपरागार्थेतिमतेवृत्तेर्वैयर्थ्यमेवस्यात् । तथाहि । चितोविषयोपरागस्तावत्संयोगादिरूपोनास्त्येव । तस्यदृश्यत्वाप्रयोजकत्वात्किंतुतत्राध्यस्तत्वरूपएवेतिवाच्यं । सचवृत्त्यपेक्षयापूर्वमप्यस्तीतिकिंचितोविषयोपरागार्थयावृत्त्येत्याह ॥ अपिचेति ॥ जीवचैतन्यमसंगमितिवृत्त्यैवविषयैःसंबध्यतइत्युच्यते । तर्हिब्रह्मचैतन्यस्यसुतरामसंगत्वेनस्वतोविषयैःसहसंबंधाभावात्प्रमाणजन्यवृत्त्यैवविषयैःसंबध्यतेप्रमाणैरेवसर्वंजानातिनस्वतइत्यापत्त्यास्वतःसार्वज्ञ्यंनस्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ मा

नेति ॥ प्रमाणोपाधिकविषयोपरागवत्त्वादित्यर्थः । वृत्तिद्वाराविषयैःसंबंध्यतत्प्रकाशकत्वादितियावत् ॥ स्वतइति ॥ प्रमाणं विनेत्यर्थः । नन्वसंगस्यापिब्रह्मणोविषयैस्साक्षात्संबंधोघटते सर्वस्यापिविषयस्यब्रह्मोपादानकत्वेनब्रह्माभिन्नत्वात् मानोपाधिंवि नैवस्वस्वरूपत्वात्स्वाभिन्नंजगद्भासयतीतिस्वतःसर्वज्ञत्वमुपपद्यतइत्याशंकते ॥नन्विति ॥ अत्रोपादानत्वंनामपरिणामित्वंतच्चवि शिष्टनिष्ठं ततश्चतत्सर्वज्ञमित्युच्यते । अथवोपादानत्वंनामाधिष्ठानत्वं तच्चशुद्धनिष्ठं ततश्चतत्सर्वज्ञमित्युच्यते । नाद्यइत्याह ॥उपादानत्वंहीति॥ आध्यासिकेति॥ विशिष्टनिष्ठेनपरिणामित्वरूपेणसर्वोपादानत्वेनविशिष्टब्रह्मणःसर्वज्ञत्वेतस्यकल्पितत्वे 851

स्वतस्सार्वज्ञ्यंनस्यात् । ननुब्रह्मसर्वोपादानत्वादुपाधिंविनैवस्वस्वरूपवत्स्वाभिन्नंजगद्भासयती

तिचेत्। उपादानत्वंहिनतावद्विशिष्टनिष्ठंपरिणामित्वं आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात्।

अनाद्यविद्यादिकंप्रतितदभावाच्च । नापिशुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वं सार्वज्ञ्यादेर्विशिष्टनिष्ठत्वात्।

नाधिष्ठानत्वायोगेनतत्रजगदध्यासासंभवात् आध्यासिकसंबंधेनप्रकाशतइतिभवदभिमतनियमभंगप्रसंगः । आध्यासिकसंबंधभि न्नेनपरिणामित्वरूपोपादानत्वाख्यसंबंधेनैवविशिष्टस्यजगत्प्रकाशांगीकारादित्यर्थः। परिणामिनिब्रह्मणिजगदध्यासोनसंभवतीत्या शयेनैवविशिष्टनिष्ठेत्युक्तं ॥अनादीति ॥ उपादानत्वेनजगत्प्रकाशोऽविद्यांप्रत्युपादानत्वाभावात्तत्प्रकाशोब्रह्मणोनस्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशंक्यनिषेधति ॥नापीति ॥शुद्धनिष्ठेनजगदधिष्ठानत्वरूपेणजगदुपादानत्वेनब्रह्मणोजगत्प्रकाशेशुद्धस्यैवसार्वज्ञ्याप त्तिः । अस्तुशुद्धस्यैवसार्वज्ञ्यमित्यतआह ॥ सार्वज्ञ्यादेरिति ॥ विशिष्टनिष्ठत्वात् । विशिष्टनिष्ठत्वेनत्वयांगीकारादित्यर्थः ।

शुद्धेसार्वज्ञ्यांगीकारेऽपसिद्धांतइतिभावः।वृत्तिरावरणाभिभवार्थेतिपक्षेदोषमाह॥आवरणेति ॥ आवरणंहिआव्रियमाणेनव्याप्तं तच्चकिंचिन्मात्रंविशिष्टंवा । नाद्यइत्याह ॥विवर्तेति॥ प्रकाशमानेचावरणंनसंभवति नितरांचावरणविवर्ताधिष्ठानस्येत्यर्थः । न द्वितीयइत्याह॥ अन्यस्यचेति ॥ तथाचाज्ञानसिद्धौतत्कल्पितविशिष्टसिद्धिस्तत्सिद्धौचतदावरकाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादि त्यर्थः । आवरणासंभवमभिधायेदानींआवरणाभिभवासंभवमाह ॥ किंचेति ॥ नयनपटलं नयनगतकाचादि । पुंगतत्वे प्रमा

आवरणाभिभवार्थत्वपक्षोप्ययुक्तः। विवर्ताधिष्ठानचिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेनसदाप्रका शनात् । अन्यस्यचाज्ञानाकल्पितस्याभावात् । किंचाज्ञानस्यनयनपटलवत्पुंगतत्वेचैत्रस्या ज्ञाननाशेपिमैत्रस्यतदनाशादप्रकाशोयुक्तः । विषयगतत्वेतुचैत्रगतयावृत्त्याअज्ञानेदीपेनत मसीवनाशितेमैत्रस्यापिप्रकाशःस्यात् । अपिचकिं "आत्माश्रयमात्मविषयंचाज्ञानमंतरेणा नात्मसुप्रतिविषयंभावरूपाज्ञानसद्भावेमानाभावादिति" विवरणोक्तरीत्याऽज्ञानमेकं किंवा

तरिपुरुषेविद्यमानत्वे ॥ विषयगतत्वइति ॥ विषयगतत्वपक्षेत्वित्यर्थः । त्वन्मतेऽज्ञानस्यविषयावरकतयाविषयगतत्वांगीका रादितिभावः ॥ दीपेनेति॥ दीपवद्गृहस्थोघटोयथानिवृत्तावरणत्वात्सर्वैरपिज्ञायते तथाचैत्रगतयावृत्त्यानिवृत्ताज्ञानावरणोघटा दिःसर्वान्प्रतिप्रकाशेतेत्यर्थः । अज्ञानैकत्वानेकत्वविकल्पदूषणाभ्यांअज्ञानस्वरूपंखंडयति ॥ अपिचेति ॥ किंविवरणरीत्या ऽज्ञानमेकमितिसंबंधः । विवरणवाक्यंपठति ॥ आत्माश्रयमित्यादिना ॥ अज्ञानमंतरेण एकमेवाऽज्ञानमंतरेणेत्यर्थः । किं

वाइष्टसिद्धिरीत्याप्रतिविषयमनेकानीत्यन्वयः। अज्ञानानीतिशेषः । इष्टसिद्धिर्मायावादग्रंथविशेषः । तद्वाक्यंपठति ॥ अनंता न्येवेत्यादिना ॥ अज्ञानमेकमितिपक्षेपिशुक्तिज्ञानेनाज्ञानंसकार्यंनिवृत्तंनवा । नाद्यइत्याह ॥ सद्यएवेति ॥ अज्ञानस्यैक त्वेनमूलाज्ञानस्यैवरजतभ्रमोपादानत्वाच्छुक्तिज्ञानेनचतन्निवृत्तेरित्यर्थः । द्वितीये(त्वा)आह ॥ अनिवृत्ताविति ॥ सवि लासेति ॥ कार्यसहितेत्यर्थः । यथोक्तं "अज्ञानस्यवर्तमानेनप्रविलीनेनवास्वकार्येणसहज्ञानेननिवृत्तिर्बाध" इति ।

"अनन्तान्येवशुक्त्यज्ञानानियद्यनंतानिशुक्तिज्ञानानी"तिइष्टसिद्धिरीत्याप्रतिविषय मनेकानि । नाद्यः । शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौसद्यएवमोक्षापात् । अनिवृत्तौरूप्यादे स्सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधायोगात् । नन्वस्मिन्पक्षेशुक्तिज्ञानेनरूप्यादेःस्वकारणे प्रविलयमात्रंक्रियते मुद्गरप्रहारेणेवघटस्य। नत्वज्ञानंनिवर्ततेब्रह्मज्ञानेनतुविरोधित्वाद्

तथाचाज्ञाननिवृत्तेरभावाद्रजतादिबाधोनस्यादितिभावः । अज्ञाननिवृत्त्यनिवृत्त्योरुभयोरपिसद्योमोक्षाभावबाधौयुक्ताविल्याशं कते ॥ नन्विति ॥ स्वकारणइति ॥ तथाचतावन्मात्रेणबाधोपपत्तिरितिभावः । यथामुद्गरप्रहारेणघटनाशेपिजलाहरणा द्यर्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यमात्रंगच्छतिकारणात्मनाऽनुवर्ततेएव । एवमज्ञानस्यावरकत्वशक्तिमात्रमेवगच्छतिनस्वरूपेणनिवर्त तइतिद्रष्टव्यं ॥ नत्विति ॥ कारणात्मनासत्त्वात्स्वरूपेणननिवर्ततइत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन चरमसाक्षात्काररूपेण ॥ रूप्ये

त्ति ॥ शुक्तिज्ञानमज्ञानमनिवर्त्यतत्कार्यभूतंरूप्यमात्रंनिवर्तयतीत्येतदयुक्तं । यतोज्ञानमज्ञानस्यतद्द्वारातत्कार्यस्यचनिवर्तकमि
तिनियमेनज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिद्वारातत्कार्यविरोधिताऽतोऽज्ञानमनिवर्त्यतत्कार्यनिवर्तकत्वायोगेनबाधायोगस्तदवस्थइत्यर्थः ।
किंचशुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिमनंगीकृत्यतद्गतावरकत्वशक्तिमात्रप्रतिबंधांगीकारेबाधेपिशुक्तिप्रकाशोनस्यात् । अभिव्यक्तचै
तन्यसंबंधाभावादित्याह ॥ शुक्तीति ॥ अज्ञानानाशेपितद्गतावरणशक्तेरपगतत्वाच्चितोऽभिव्यक्तिसंभवेनाभिव्यक्तचित्सं

ज्ञानमेवनिवर्ततइतिचेन्न । ज्ञानस्याज्ञानद्वारैवान्यविरोधित्वेनाज्ञानमनिवर्त्यरूप्यादिनिवर्तकत्वा
योगात् । शुक्तिज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तावभिव्यक्तचैतन्यासंबंधेनभ्रांताविवबाधेपिशुक्तेरप्रकाशा
पाताच्च । नचखद्योतादिप्रकाशैर्महांधकारस्येवाज्ञानस्यैकदेशेननाशाद्वाभीरुभटवदपसरणाद्वा
कटवत्संवेष्टनाद्वाचैतन्यस्याप्येकदेशेनप्रकाशइतियुक्तं । अनाद्यज्ञानचैतन्ययोर्निरवयवत्वात् ।

बंधोयुक्तइत्येतत्अनुपदमेवनिरसिष्यतइतिभावः ॥ खद्योतेति ॥ यथाखद्योतप्रकाशेनमहांधकारस्यैकदेशेत्यल्पेनष्टेसतितद्देश
स्थंवस्तुदृश्यते तथावृत्त्याऽज्ञानस्यैकदेशनाशेसतिविषयप्रकाशइत्यर्थः ॥ भीरुभटवदिति ॥ प्रतिभटेप्रबलेदृष्टेसतिभीरुर्भ
यशीलोभटोयथातंदेशमपहायापसरति एवंवृत्तौसत्यांतद्देशमपहायाऽज्ञानमपसरतीत्यर्थः ॥ कटवदिति ॥ यथाकटेवेष्टितेभूत
लादिदेशोऽनावृतोभवति एवमज्ञानेवेष्टितेसतिचैतन्यमनावृतंभवतीत्यर्थः ॥ अनादीति ॥ अनादित्वेनचैतन्याज्ञानयोर्निरव

1 एवशब्दो भिन्नक्रमः निवर्तते एवेति ॥

॥ २२८ ॥

यवत्वादज्ञानैकदेशनाशेनचैतन्यस्यैकदेशेनप्रकाशोनयुक्तइत्यर्थः ॥ शक्तेरिवेति ॥ वह्निस्वरूपानाशेपीत्यर्थः ॥ अविद्येति ॥ अविद्यास्वरूपानाशेपीत्यर्थः ॥ तत्तदिति ॥ भग्नावरणचित्संबंधस्यप्राप्तत्वादितिभावः । ननुशुक्तिज्ञानेनाविद्याशक्त्यभिभवोनयुक्तः शुक्तिज्ञानस्याप्यविद्याकार्यत्वेनोपादेयतयाऽपादेयेनोपादानाऽभिभवस्यक्वाप्यदर्शनादित्यतआह ॥ वृत्त्येति ॥ ॥ वृश्चिकेति ॥ यथागोमयाद्वृश्चिकोजायते तथामृदोवृक्षोजायते तत्रगोमयाद्युपादानकोवृश्चिकोवृक्षोवास्वोपादानगतगोमयत्वमृत्त्वाभिभावकोदृष्टस्तद्वत्प्रकृतेपीत्यर्थः। अविद्यागतावरकत्वशक्तिःकिंशुद्धात्मविषया शुद्धात्मज्ञानंप्रतिबध्नातीतियावत्। किं

नचमण्यादिनावह्न्यादिगतदाहादिशक्तेरिवशुक्त्यादिज्ञानेनाऽविद्यागतावरणशक्तेरभिभवात्तत्तत्प्रकाशः । वृत्त्याचस्वोपादानभूतायाअप्यविद्यायाअभिभवोवृश्चिकवृक्षादिनागोमयमृदादेरिवयुक्तइतिवाच्यं।चक्षुरादिजन्यशुक्तिवृत्तेरूपादिहीनशब्दैकगम्यशुद्धात्माविषयतयातदावरणशक्त्यप्रतिबंधकत्वात्।

वाजडविषया उतजडविशिष्टात्मविषयावेतिविकल्प्याद्येदोषमाह ॥ शुद्धात्मेति ॥ अविद्यानिष्ठशुद्धात्मावरकत्वशक्तेःशुद्धात्मविषयकवृत्त्याऽभिभवोवक्तव्यः शुक्तिवृत्तेश्चशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकतयाविशिष्टविषयकत्वेनशुद्धात्माविषयकत्वात्तादृश्या शुक्तिवृत्त्याऽविद्यागतशुद्धात्मावरकत्वशक्त्यभिभवोनसंभवतीत्यर्थः । शुक्तिवृत्तिरपिशुद्धात्मविषयिण्येवास्त्वित्यतउक्तं ॥ चक्षु
न्या. श्री. ३९ रादिजन्येति ॥ ननुचक्षुरादिजन्याप्यात्मविषयास्त्वित्यतउक्तं रूपादिहीनेति । ननुरूपादिहीनस्यरूपादेरिवात्मनोपिचाक्षुषत्व

455

मस्त्वित्यतउक्तं शब्देति । ननुशुक्तिवृत्तेःशुक्त्यवच्छिन्नचिद्विषयत्वेपिविशेष्यभूतचिद्विषयकत्वमस्त्येवेतितयातदज्ञानशक्त्यभि भवोस्तु नीरूपायाश्चितःशुक्तिसंबंधेनचाक्षुषत्वमुपपद्यते राहोरिवचंद्रसंबंधेनेत्यतआह ॥ शुक्तिवृत्तेरिति ॥ तदवच्छिन्ने ति ॥ शुक्त्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तत्प्रतिबंधकत्वे शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिष्ठावरकत्वशक्तिप्रतिबंधकत्वे । तयैव विशे ष्यभूतचिद्विषयिण्याशुक्तिवृत्त्यैव ॥ आपातादिति ॥ तथाचशुक्तिज्ञानेनसद्योमोक्षःस्यादित्यर्थः । तृतीयपक्षसांकर्यापत्त्याऽ यंपाठःक्वाचित्कइतिसंप्रदायः । द्वितीयंनिराकरोति । अविद्येति ॥ अविद्यायाइवेति ॥ यथाऽविद्याजडाश्रयानभवति

शुक्तिवृत्तेस्तदवच्छिन्नचिद्विषयत्वेनतत्प्रतिबंधकत्वेचतयैवतदाशुद्धात्मप्रकाशापातात् । अविद्याक ल्पितमप्रसक्तप्रकाशंचजडंप्रतिचाविद्यायाइवाविद्यागतावरणशक्तेरप्ययोगात् । अस्वीकाराच्च जड विशिष्टात्मानंप्रतितत्स्वीकारेचविशेषणानावरकविशिष्टावरकशक्त्यभिभवस्यविशेष्यावरकश

जडस्याविद्याकल्पितत्वेनाविद्यासिद्धौतत्कल्पितजडसिद्धिः । तत्सिद्धौचतदाश्रिताज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । एवमविद्या गतावरकत्वशक्तिरपिनजडविषयिणी जडंप्रत्यविद्याया आवरकत्वंनास्तीतियावत् । कुतःअप्रसक्तप्रकाशत्वात् प्राप्तप्रकाशप्रतिबं धोह्यावरणं तत्रचप्रकाशप्रसक्तेरेवाभावेनावरणकृत्याभावादित्यर्थः ॥ अस्वीकाराच्चेति ॥ जडंप्रत्यावरकत्वानंगीकाराच्चेत्यर्थः । तृतीयंनिराकरोति ॥ जडेति ॥ तत्स्वीकारे अविद्याया आवरकत्वस्वीकारे ॥ विशेषणेति ॥ यथाविशिष्टविषयकयोर्विधिनि षेधयोर्विशेष्येबाधेविशेषणविषयकत्वं तथाविशेषणेबाधेविशेष्यविषयकत्वावश्यंभावात् । जडविशिष्टात्मानंप्रत्यावरकत्वस्वी

कारेविशेषणीभूतजडानावरिका अथचविशिष्टावरिकायाशक्तिस्साविशेष्यावरिकैवजाता । शुक्तिज्ञानेनचतदभिभवेविशेष्यावर कत्वशक्तिरेवाभिभूतेतिशुक्तिवृत्त्याशुद्धात्मप्रकाशापातेनसद्योमोक्षःस्यादित्यर्थः । उपादेयेनउपादानगतशक्तेरभिभवोवृश्चिका दौदृष्टइत्युक्तंतत्प्रसंगात्खंडयति ॥ प्रच्युतेति ॥ अवस्थांतरप्राप्ताइत्यर्थः ॥ पार्थिवेति ॥ स्यादयंदृष्टांतः । यदिगोमयत्वाद्य वस्थापन्नगोमयादीनांतदुपादानत्वंस्यात् नचैवं किंतुआपरमाण्वंतंप्रच्युतगोमयत्वाद्यवस्थानांपार्थिवावयवानांपरमाणूनामेव ।

त्त्यभिभवंविनाऽयोगेनशुक्तिवृत्त्यैवतदाशुद्धात्मप्रकाशापातात् । प्रच्युतगोमयत्वाद्यव स्थाएवपार्थिवावयवावृश्चिकाद्युपादानानीतिनवृश्चिकादिनोपादानस्वभावाभिभवः । शि ष्टमविद्यानिवर्तकभंगेवक्ष्यते । नचमूलाज्ञानस्यैवावस्थाविशेषारजताद्युपादानानिशु क्तिज्ञानेनसाध्यासंनिवर्तंतइतिवाच्यं । तेषामज्ञानविशेषत्वेऽनेकाज्ञानवादापातात् ।

तेषांचवृश्चिकोपादानानांपार्थिवावयवानांतदुपादेयेनवृश्चिकादिनाननाशइतिदृष्टांतोऽसंप्रतिपन्नइतिभावः ॥ शिष्टमिति ॥ परमतेऽविद्यायाएवाऽप्रामाणिकत्वमित्यर्थः । पूर्वमेकमेवाज्ञानमितिमतेशुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौसद्यएवमोक्षःस्यादित्यापादितेऽ नंतरमज्ञानैकदेशस्यनाशेऽपसरणेचपरेणकल्पितेतद्दूषितं पुनस्तदीयैःप्रकारांतरेणकल्पितमस्ति तदाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ यथाग्रीष्मवर्षादिषुनदीनामवयवोपचयाःकार्यविशेषकरादृष्टास्तथेत्यर्थः । साध्यासं (रजततद्वृत्तिभ्यांसहे) तत्तद्वृत्त्यासहेत्यर्थः ।

एवंचमूलाज्ञानस्यानिवृत्तत्वान्नशुक्तिज्ञानेनसद्योमोक्षःस्यादितिभावः । तेषांअवस्थाविशेषाणां ॥ नचेदिति ॥ अवस्थाविशेषाणा मज्ञानविशेषत्वाभावेइत्यर्थः ॥ साक्षादिति ॥ यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमित्यंगीकारादित्यर्थः ॥भ्रमेति॥ अज्ञानस्यैवभ्र मोपादानत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ तेषामिवेति ॥ यथाऽज्ञानावस्थाविशेषाःस्वोपादानभूतमूलाज्ञानानिवृत्तावपिनिवर्ततइत्यु च्यते एवमेवाज्ञानावस्थाविशेषोपादानकंरूप्याद्यपिस्वोपादानभूतावस्थाविशेषानाशेपिनश्यतु । तथाचशुक्तिज्ञानेनसाध्यासंनि वर्ततइत्युक्तमसदितिभावः ॥शुक्त्यज्ञानमिति॥ अज्ञानभिन्नानांअवस्थाविशेषाणांरजतोपादानत्वेनतन्निवर्तकशुक्तिज्ञानेनरजतो

नचेत्साक्षाज्ज्ञानेननिवृत्तेर्भ्रमोपादानतायाश्चायोगात् तेषामिवरूप्यस्यै
वोपादाननिवृत्तिंविनानिवृत्तिप्रसंगाच्च । शुक्त्यज्ञानंनष्टमित्यनुभवविरोधा
च्च । द्वितीयेप्येकयावृत्त्याकिंसर्वतदज्ञानानांनिवृत्तिः । उतैकतदज्ञानस्य ।

पादानभूतावस्थाविशेषानिवृत्ताइत्यनुभवप्रसंगेनशुक्तिज्ञानेनशुक्त्यज्ञानंनष्टमित्यनुभवविरोधादित्यर्थः । तस्मादेकाज्ञानपक्षेमूला ज्ञानस्यैवरजतोपादानत्वेशुक्तिवृत्त्यामूलाज्ञानानाशेपिरजतस्यप्रविलयाद्रजतादर्शनंशुक्त्यावरकाज्ञानानाशेपितस्यैकदेशनाशाद्वा पसरणाद्वावेष्टनाद्वामण्यादिनावह्नेरिवशक्त्यभिभावाद्वाबाधकालेशुक्तेःप्रकाशइत्येतानिसमाधानानिनसंभवंति।अवस्थाविशेषाणा मेवोपादानत्वमित्यपिनसंभवतीत्येकाज्ञानपक्षोनसंभवतीतिभावः। इष्टसिद्धिरीत्यानेकाज्ञानपक्षेदोषमाह ॥ द्वितीयेपीति ॥ एक यावृत्त्या शुक्तिवृत्त्या ॥ सर्वेति ॥ एतच्छुक्तिविषयकाणामनेकाज्ञानानां ॥ एकेति ॥ एतच्छुक्तिविषयकस्यैकाज्ञानस्य । कुतइत्य



८५8

तआह॥ एकस्येति॥ अनेकयवनिकावृतवस्तुन्येकयवनिकापगमेपियवनिकांतरसद्भावाज्ज्ञानाभावोयथातथेत्यर्थः॥अयंचेति॥
एकयाशुक्तिवृत्त्याशुक्तिप्रकाशेनरजतभ्रमजनकानांअवस्थाविशेषाणांसर्वेषांनिवृत्तिरुतैकस्यावस्थाविशेषस्य । नाद्यः । शुक्तेःक
दाप्यप्रकाशोनस्यात् । अंत्येतदापिप्रकाशोनस्यात् । एकस्यावस्थाविशेषस्यनिवृत्तावप्यन्यस्यसत्त्वादित्येवंरूपेणयोज्यइत्यर्थः ॥
सादीति ॥ शुक्त्यादेःसादित्वेनतदवच्छिन्नचैतन्यस्यापिसादितयाशुक्त्याद्युत्पत्तेःपूर्वंअज्ञानस्यनिर्विषयत्वंस्यादित्यर्थः । अस्तु ४५९
निर्विषयत्वंतस्येत्यतआह ॥ निर्विषयस्यचेति ॥ अस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयविषयोपेतस्यैवावरणस्यप्रतीतेरित्यर्थः । एकमेवा

आद्येशुक्तेःपुनःकदाप्यप्रकाशोनस्यात्। अंत्येतदापिप्रकाशोनस्यात्।एकस्यावरणस्यनिवृत्ता
वपिअन्यस्यसत्त्वात् । अयंचदोषःअवस्थाविशेषपक्षेपियोज्यः । कथंचसादिशुक्त्यादेस्त
दवच्छिन्नचैतन्यस्यवाऽनाद्यज्ञानविषयत्वं निर्विषयस्यावरणस्यानवस्थानात्। नचपूर्वमन
वच्छिन्नावरणमिदानीमवच्छिन्नावरणंजातं। शुक्तिज्ञानेनैवमोक्षापातात्। एतेनव्यक्तितः

नाद्यज्ञानमनादिचैतन्यविषयकमेवावरणंतदानींचैतन्येतरशुक्त्यादिपदार्थविशेषानवच्छिन्नंसदेवावरणमभूत् । पदार्थोत्पत्त्यनं
तरंत्वागंतुकतत्तत्पदार्थावच्छेदेनशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरणमित्युच्यतेऽतोनोक्तदोषइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति॥कुतो
नचेत्यतोऽनेकाज्ञान(वादहा)मतहान्यापत्तेरितिदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह॥शुक्तीति॥अनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यावरणाज्ञानस्यैवशु
क्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरणत्वाच्छुक्तिसाक्षात्कारेणशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरणाज्ञाननिवृत्तौशुद्धचैतन्यावरणाज्ञाननिवृत्तेरपिजात

त्वा(तूतेनैवमो)पातेनसद्योमोक्षापातइत्यर्थः।जातिरिति॥ निराश्रयैवावतिष्ठतइत्यर्थः। एतेनेत्युक्तंवि(वृणोति)शदयति ॥ प्रतिवि
षयमिति॥ यथानेक(व्यक्तिविषयाएकै)विषयेष्वेकैवजातिस्तथाऽज्ञानमप्येकमेवस्यान्नतुप्रतिविषयंभिन्नं। तत्रचशुक्तिसाक्षात्कारा
न्मोक्षापत्तिरित्युक्तदोषएवेत्यर्थः । पूर्वमात्माश्रयमात्मविषयंचाज्ञानमनेकमितिपक्षेएकयावृत्त्यासर्वेषामज्ञानानांनिवृत्तिरुतैकतद
ज्ञानस्येतिविकल्प्यदूषणमभिहितं। तदुपरिवेदांतकौमुद्युक्तंदूषणमाशंक्यनिराकरोति ॥यत्तूक्तमिति ॥ ज्ञानेनेति॥ चैत्रनिष्ठ
घटज्ञानेनचैत्रनिष्ठघटज्ञानप्रागभावनिवृत्तिस्तावद्भवति ।(तत्रपृच्छामः घट)तत्राप्ययंविकल्पःसमः। घटज्ञानप्रागभावानामनंतानां

पूर्वंजातिरिवविषयात्पूर्वमज्ञानमस्तीतिनिरस्तं। प्रतिविषयमनेकाज्ञानांगीकारायोगात्। यत्तूक्तंकौमुद्यां
( ज्ञानेनतत्प्रागभावनिवृत्तावप्ययंविकल्पःसमः । ततश्चसत्स्वप्यनंतेष्वज्ञानेषुबहुजनसंकीर्णदेशेवैद्युत

विद्यमानत्वाद्घटज्ञानेनसर्वेषामपिघटज्ञानप्रागभावानांनाशः उतैकस्य। नाद्यः । घटज्ञानेनैकेनैवसर्वेषामपिघटज्ञानप्रागभावा
नांनष्टत्वेनोत्तरत्रघटस्यकदाप्यप्रकाशोनस्यात्। नद्वितीयः । एकेनघटज्ञानेनैकस्यघटज्ञानप्रागभावस्यनिवृत्तावपिघटज्ञानजन्य
व्यवहारप्रतिबंधकानांअनेकेषामनष्टानांप्रागभावानांसत्त्वेनअनेकयवनिकावृतवस्तुन्येकस्यायवनिकायाअपगमेपियवनिकांतरस्य
सत्वेनयथातदप्रकाशः। एवंकालांतरइवज्ञानकालेप्यप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ ततश्चसत्स्वपीति ॥ यथाचसत्स्वप्यनंतेषुएतद्घ
टज्ञानप्रागभावेष्वेकंज्ञानमेकमेवप्रागभावंनाशयतिइतरप्रागभावानपसार्यप्रागभावांतरनिबंधनमज्ञातत्वादिव्यवहारंप्रतिबध्नाती ॥ २३१ ॥

तिवक्तव्यं । तथाहमपिसत्स्वनंतेष्वज्ञानेषुज्ञानमेकमेवाज्ञानंनाशयति इतराज्ञानान्यपसारयतीतिवदिष्यामीत्यर्थः। तत्रदृष्टांतः॥
बह्विति॥यथाबहुजनसंकीर्णदेशेतत्समुदायइतियावत्।विद्युन्निपातेसत्येकःपुमान्म्रियते।इतरेऽपसर्पंति यथावावातपित्तश्लेष्मरूप
त्रिदोषहरेकस्मिंश्चिदौषधेदत्तेसत्येकोदोषोनिवर्ततेइतरावपसर्पतइतिवैद्यप्रसिद्धिः तद्वदित्यर्थः । एकेनज्ञानेनैकएवप्रागभावोनश्य
तीतिपक्षमाश्रित्यसमाधत्ते॥तन्नेति॥आवरणानीति॥घटज्ञानकार्यस्यव्यवहारादेर्विषयभूतोयोघटस्तस्यतज्ज्ञानप्रागभावानावर
णानीत्यर्थः॥दंडेति॥यथादंडप्रागभावोदंडकार्यस्यघटादेर्नावरणं किंतुघटकारणस्यदंडस्याभावरूपएव तथाज्ञानप्रागभावोपिज्ञा



निपातवत्त्रिदोषहरौषधवच्चज्ञानमितराज्ञानापसारणेनैकमज्ञानंनाशयती
ति तन्न। नहिमन्मतेज्ञानप्रागभावाःआवरणानि किंतुदंडप्रागभाववत्हे
त्वभावरूपाः । नापिज्ञानंतन्निवर्तकत्वेनहेतुः किंतुदंडादिवत्स्वरूपेणैव ।

नकार्यव्यवहारकारणस्यज्ञानस्याभावरूपएवेत्यर्थः।नह्यभावस्यकुड्यादिवदावरणत्वमितिभावः॥नापीति ॥ ज्ञानस्यप्रागभावनिवृ
त्तिरूपत्वेनतन्निवर्तकत्वेननहेतुत्वमित्यर्थः। व्यवहारजनकतावच्छेदकंज्ञानेनस्वप्रागभावनिवर्तकत्वमितिभावः। ज्ञानंस्वकार्यव्यव
हारंप्रतियदिज्ञानप्रागभावनिवर्तकत्वेनहेतुर्भवेत्तदैवज्ञानांतरप्रागभावसत्वेनतन्निवृत्तिरूपकारणाभावादेकस्मिन्नज्ञानेसत्यपिघटव्य
वहारोनस्यात्।नतुतथास्तीत्याशयः॥किंत्विति॥ यथादंडोदंडत्वेनैवघटंप्रतिकारणं नतुदंडप्रागभावनिवर्तकत्वेन तथाज्ञानमपिस्व

462

कार्यव्यवहारंप्रतिस्वरूपेणैवहेतुः ज्ञानत्वेनैवहेतुरितियावदितिमयांगीकारादित्यर्थः॥ एवंचेति॥प्रागभावस्यज्ञानकार्यव्यवहारविषयानावरकत्वेचेत्यर्थः॥एकोदंडइति॥ यथाएकोदंडःसजातीयदंडांतरप्रागभावेसत्यपिस्वकार्यंघटंजनयत्येवमित्यर्थः ॥ सजातीयांतरेति॥एकज्ञानसजातीयज्ञानांतरेत्यर्थः । ननुमाभूज्ज्ञानप्रागभावःआवरणं माचभूज्ज्ञानंप्रागभावनिवर्तकत्वेनहेतुः किंतुज्ञानत्वेनैवास्तु तथापिज्ञानांतरप्रागभावसत्त्वेनतदभावरूपज्ञानांतराख्यकारणाभावादेकस्मिन्ज्ञानेविद्यमानेपितवाप्येतज्ज्ञानकार्यव्यवहारोनस्यादित्यतआह ॥ कार्येति॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्कारणसत्त्वेकार्योत्पत्तेरावश्यकत्वस्यदृष्टत्वात् । य

एवंचएकोदंडइवैकंज्ञानंस्वसजातीयांतरप्रागभावेसत्यपिस्वकार्यंजनयेदेव । कार्यो
त्पत्तौहिकारणसत्तातंत्रं नतुकारणजातीयसर्वप्रागभावनिवृत्तिः । असंभवात् ।

थाहिदंडत्वावच्छिन्नस्यैकस्यदंडस्यसत्त्वेकार्यंघटोभवत्येव नतुदंडत्वावच्छिन्नसर्वदंडसद्भावोऽपेक्षितः एवंज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैकस्यघटज्ञानस्यसत्त्वेव्यवहारोभवेदेव नतुसर्वज्ञानसत्त्वमपेक्षितमितिभावः॥ सर्वप्रागभावानिवृत्त्तिरिति॥सर्वज्ञानप्रागभावनिवृत्तिस्सर्वज्ञानसत्त्वमित्यर्थः । प्रतियोग्यापत्तेरेवप्रागभावनिवृत्तित्वादितिभावः । कुतोनेत्यतआह॥ असंभवादिति ॥ अतीतानागतवर्तमानानामेकदासत्त्वस्यासंभवादित्यर्थः । एवंचममतेज्ञानप्रागभावस्यानावरणत्वाज्ज्ञानंस्वप्रागभावनिवृत्तौलब्धस्वरूपंसज्ज्ञानांतरप्रागभावस्यानावरकस्यसत्त्वेपिस्वविषयेस्वकार्यंव्यवहारादिकंकरोत्येव । तवमतेत्वज्ञानस्यावरकत्वादेकस्मिन्ज्ञाने

सत्यपितद्विषयावरणस्याज्ञानांतरस्यसत्त्वात् ज्ञानकार्यंव्यवहारादिकंज्ञानकालेपिनस्यादित्याह ॥ त्वन्मतेत्विति ॥ आवरण निवर्तकत्वादिति ॥ अनावृतविषयसंपादकत्वेनेत्यर्थः । ननुतथापितमस्तावद्घटादिविषयावरणं तच्चआलोकाभावः सचालोके ननिवर्तते । एवंचतत्रपृच्छामः । एतेनालोकेनसमस्तायेआलोकाः तदभावरूपाणियानिसर्वाणितमांसितानिसर्वाण्यपिनिवर्तंते एकमेववा । नाद्यः । तर्हिकदाप्यप्रकाशोनस्यात् । नद्वितीयः । एकेनालोकेनतदभावरूपस्यैकस्यतमसोनिवृत्तत्वेपीतरालो काभावरूपतमसांविषयावरणभूतानांयवनिकांतरवत्सत्त्वेनतदापिप्रकाशोनस्यादित्यापादितेतत्रत्वयावाच्यं । सत्स्वप्यनेकेषुतम

त्वन्मतेतुवृत्तेरावरणनिवर्तकत्वादेकस्मिन्नज्ञानेनिवृत्तेऽप्यन्यस्ययवनिकांतरवत्सत्वा
त्कालांतरइववृत्तिकालेप्यप्रकाशःस्यात् । नचालोकाभावस्तमइतिमतेतमः कुड्यादि
वदावरणं हेत्वभावरूपत्वात् । नाप्यालोकस्तन्निवर्तकत्वेनज्ञानहेतुः किंतुस्वरूपेणैव ।

स्स्वेकेनाऽऽलोकेनैकस्यतमसोनिवृत्तावपिइतराण्यपसरंति । बहुजनसंकीर्णदेशेवैद्युतनिपातवदिति तन्ममापितुल्यमित्यतआ ह ॥ नचेति ॥ भावरूपत्वेकुड्यादिवदावरणत्वसंभवादालोकाभावस्तमइतिमतइत्युक्तं ॥ हेत्विति ॥ आलोकरूपस्य ज्ञानहेतोरभावरूपत्वादि( त्यर्थः )तिभावः । नह्यभावस्यावर( कत्व )णत्वमित्याशयः ॥ नापीति ॥ आलोकस्स्वका र्यंज्ञानंप्रतिआलोकाभावनिवर्तकत्वेनयदिहेतुस्स्यात्तदाऽऽलोकांतराभावरूपतमसस्सत्त्वेनालोकांतराभावनिवृत्तिरूपकारणाभा वादेकस्मिन्नालोकेसत्यपिज्ञानंनभवेत् नतुतदस्तीत्यर्थः ॥ स्वरूपेणैवेति ॥ दंडादिवदालोकत्वेनेत्यर्थः । तथाचालोकत्वावच्छि

५६३

न्नाशेषालोकसत्तायाअनपेक्षितत्वेनतदवच्छिन्नैकालोकसत्त्वेज्ञानंस्यादेवेतिभावः । ननुयत्किंचिज्ज्ञानसत्वेपिअज्ञानांतरनिबंधना प्रकाशवदेकालोकसत्त्वेप्यालोकांतराभावरूपतमोंतरनिबंधनोऽप्रकाशोपिकिंनस्यादित्यतआह ॥ नापीति ॥ येनैकालोकसत्त्वे प्यालोकांतराभावरूपतमसस्सत्त्वेनतदाज्ञानाभावशंकास्यात्। नचैवं किंत्वालोकत्वावच्छिन्नालोकाभावइत्यर्थः ॥ सोस्तीति ॥ आलोकत्वावच्छिन्नतदभावोनास्ति । विशेषसत्त्वस्यसामान्याभावविरोधित्वादित्यर्थः । यद्यप्यालोकांतराभावोस्ति । तथापिस नतमः एकैकालोकाभावस्यातमस्त्वादितिध्येयं ॥ भावीति ॥ तथाचयवनिकांतरवदज्ञानांतरसद्भावात्तदानीमप्यप्रकाशःस्या

नाप्येकैकालोकाभावस्तमः किंत्वाऽऽलोकत्वावच्छिन्नतदभावः। नचैकस्मिन्नप्यालोकेसतिसोस्ति। भाविज्ञाननिवर्त्यमज्ञानंत्वेतज्ज्ञानकालेऽप्यस्तीतिवैषम्यं। नचेहाप्यज्ञानसमुदायएवावरणं एकेनचज्ञानेनैकस्मिन्नज्ञानेनिवृत्तेसनास्तीतिप्रकाशोपपत्तिरितिवाच्यं।वृत्तिनाशेपिसमुदायाभावस्यसत्त्वेनसदाप्रकाशापातात्।

देवेतिभावः ॥ इहापीति ॥ यद्यालोकत्वावच्छिन्नालोकाभावरूपतमसएवावारकत्वादेकालोकाभावरूपावारकसत्तायामालोकांतरसत्त्वेप्युक्ततमोरूपावरणाभावसत्त्वाद्यथाप्रकाशएवमेवाज्ञानसमुदायएवावरणं तत्रैकेनज्ञानेनैकाज्ञाननिवृत्तौसत्यामज्ञानांतरसद्भावेप्युक्तसमुदायरूपावरणभंगसद्भावाद्युक्तःप्रकाशइतिभावः ॥ सनास्तीति ॥ एकाज्ञाननाशेसमुदायनाशादितिभावः ॥ वृत्तिनाशेपीति ॥ वृत्तिकालइववृत्तिज्ञाननाशोत्तरकालेपिसर्वदाप्रकाशएवस्यात् वृत्तिरूपज्ञानकालेयोऽज्ञानसमुदायनाशः



466

अनिबिडा

स्थितःतस्यवृत्तिनाशकालेपिसत्त्वादित्यर्थः । बहुजनसंकीर्णदेशइत्युक्तमुदाहरणंखंडयति ॥ अयुक्तंचेति ॥ अमूर्तानांनिबिडावयवानां । दृष्टांतेएकस्यनाशेप्यन्येषांपुरुषाणामपसरणंमूर्तत्वाद्युक्तं । दोषाणामपिमूर्तत्वादेकनाशेऽन्यापसरणंयुक्तं । नत्वेवमज्ञानेषुसंभवति । तेषाममूर्तत्वेनापसरणायोगादितिभावः । अनुकूलतर्काभावोपपादनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगविवरणं ॥ २४ ॥ यदिविश्वमिति ॥ विश्वमिथ्यात्वानुमानेयःपक्षःसएवविश्वशब्देनाभिप्रेतोद्रष्टव्यः । साधिष्ठानादिकमित्यत्रादिपदेनप्रधानादिकंग्राह्यं । तथाचयदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासाधिष्ठानंस्यात् सत्यप्रधानंस्यात् सत्यसादृश्यो

अयुक्तंचाऽमूर्तानामज्ञानानामपसरणं।तस्मादनुकूलतर्कहीनामिथ्यात्वहेतवः॥ ७ ॥ ॥ इतिप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगः ॥२४॥ प्रतिकूलतर्कहताश्चैते । तथाहि । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासाधिष्ठानादिकंस्यात्।भ्रांतेस्सदृशंसत्यंचाधिष्ठानंप्रधानंदोषमज्ञानंबाधकज्ञानंद्रष्टारंदेहेंद्रियादिकंचविनायोगात्।

पेतंस्यात् सत्यदोषोपेतंस्यात् सत्याज्ञानोपेतंस्यात् सत्यबाधकज्ञानोपेतंस्यात् सत्यद्रष्टुपेतंस्यात् सत्यदेहेंद्रियादिसापेक्षंस्यादितिप्रत्येकंतर्काअभिमताइतिनवैयर्थ्यमितिद्रष्टव्यं । तर्केऽप्रयोजकतांपरिहरति ॥ भ्रांतेरिति ॥ सदृशं अधिष्ठानप्रधानयोस्सादृश्यं सत्यमितिसर्वत्रसंबध्यते । आदिपदेनदेशकालादृष्टादिकंग्राह्यं । इदंप्रतिज्ञावाक्यं । उत्तरत्रैकैकस्तर्कस्सम्यगप्रयोजकतादिपरिहारेणोपपाद्यते । तत्रादौविश्वंयदिकल्पितंस्यात्तदासाधिष्ठानंस्यादितितर्कस्तावदुपपाद्यते । नन्वत्रेष्टापत्तिः ॥ ब्रह्मणोऽधिष्ठा

465

नस्यसत्यत्वांगीकारादितिचेन्न । त्वन्मतेब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वासंभवात् । अधिष्ठानत्वेसामान्यतोज्ञातत्वेसत्यऽज्ञातविशेषवत्वस्य प्रयोजकत्वात् । ब्रह्मणःसामान्यधर्मोपेतत्वादिनातावत्ज्ञातत्वंनसंभवति । निस्सामान्यत्वात् । अज्ञातविशेषवत्वंचनसंभवति । निर्विशेषत्वांगीकारादित्याह। निस्सामान्यइति'। इतिपाठांतरंक्वचित्दृश्यते)। ननुयदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्याधिष्ठानोपेतंस्या दित्ययुक्तं । सत्यस्यात्मनोऽधिष्ठानत्वांगीकारादितिचेन्न । सामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषत्वस्याधिष्ठानत्वेतंत्रत्वात् त्वयाचा त्मनिनिस्सामान्यविशेषत्वेनांगीकृतेसामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषत्वानंगीकारादित्याह॥ निःसामान्येइति ॥उक्तंहीति॥

निस्सामान्येनिर्विशेषेचात्मनिअधिष्ठानत्वेतंत्रस्यसामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषत्व
स्याभावात् । उक्तंहि । "अधिष्ठानस्यकत्स्न्र्येनज्ञानेऽज्ञानेचनभ्रमः । ज्ञाताज्ञातविभाग
स्तुनिर्विशेषेनयुज्यते"इति । ननुनसामान्यज्ञानंसद्विशेषाज्ञानंचतत्रतंत्रं गौरवात् । किं
तुस्वरूपज्ञानंविशेषाज्ञानंच । लाघवात् । तच्चस्वप्रकाशेनिर्विशेषेचात्मन्यस्तीतिचेन्न।

अधिष्ठानत्वेतंत्रभूतंसामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषत्वंब्रह्मणिनास्ति । निस्सामान्यत्वान्निर्विशेषत्वाच्चेत्युक्तंहीत्यर्थः । कात्स्न्र्येन सर्वविशेषवत्त्वेन अज्ञाने सामान्यतोप्यज्ञानेचेत्यर्थः ॥ ज्ञातेति ॥ सामान्यविशेषाभ्यामित्यर्थः ॥ निर्विशेषइति ॥ सामान्यधर्मशून्येविशेषधर्मशून्येचेत्यर्थः । यदुक्तंब्रह्मणोनाधिष्ठानत्वमितितदयुक्तं । त्वदुक्तस्याधिष्ठानत्वेऽतंत्रत्वादित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ सद्विशेषेति ॥ विशेषाणांसत्त्वंनापेक्षितमितिभावः । तत्रअधिष्ठानत्वे ॥ तच्चेति ॥ स्वरूपज्ञानंस्वप्रकाशत्वा

द्युक्तं । विशेषाणामभावादेवविशेषाज्ञानंचास्तीत्यर्थः । सामान्यतोज्ञातत्वमेवाऽधिष्ठानत्वेप्रयोजकं । नस्वरूपेणज्ञानं । कुतइत्यतआह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ संस्कारादीति ॥ संस्कारसंप्रयोगदोषरूपकारणत्रयजन्यत्वादित्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ सामान्याकारेति ॥ " सदृशादृष्टचिंताद्याःस्मृतिबीजस्यबोधका " इत्युक्तत्वात्संस्कारोद्बोधार्थंसामान्याकारेणज्ञातत्वमपेक्षितं । तथाहि । चाकचक्यादिसादृश्यदर्शनेनप्रधानसंस्कारोद्बोधानंतरंभ्रमोभवति । ब्रह्मणश्चनिस्सामान्यत्वेनसामान्यतोज्ञातत्वासंभवान्नाधिष्ठानत्वमितिभावः । तथासद्विशेषाज्ञानस्यैवभ्रमकारणत्वंवक्तव्यं । कुतइत्यतआह ॥ असदिति ॥

**त्वन्मतेपिभ्रांतेस्संस्कारादित्रयजन्यत्वात् । सामान्याकाराज्ञानेचसंस्कारानुद्बोधात् । असद्विशेषाज्ञानस्यचबाधकालेपिसत्त्वात् । वल्मीकेस्थाणुत्वभ्रमनिवर्तकस्यापिपुंस्त्वभ्रमस्यवल्मीकत्वप्रमानिवर्त्यत्वेनां**

बाधकालव्यावृत्तभ्रमकालीनाधिष्ठानत्वेऽसद्विशेषाज्ञानंनप्रयोजकं । बाधकालेपिअसद्विशेषाज्ञानस्यैवसत्त्वेनतदानीमप्यधिष्ठानत्वव्यवहारस्स्यादतस्सद्विशेषाज्ञानमेवतत्रप्रयोजकं तच्चबाधकालेनास्तीतिभावः । ननुसद्विशेषाज्ञानस्यभ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वेसद्विशेषज्ञानंविशेषप्रमेतियावत् । भ्रमनिवृत्तौप्रयोजकमित्युक्तंस्यात् तच्चनसंभवति । तथाहि । आदौवल्मीकेस्थाणुत्वभ्रमोजातः अनंतरंतत्रैवपुंस्त्वभ्रमोजातः अनेनैवपूर्वभ्रमोनिवर्तते । तत्रपुंस्त्वस्यासत्त्वेनविशेषप्रमायाअभावात्पूर्वभ्रमानिवृत्तिःस्यादित्यतआह ॥ वल्मीकइति ॥ तत्रपुंस्त्वभ्रमस्यपश्चात्तनत्वेपिननिवर्तकत्वं किंनाम पुंस्त्वभ्रमानंतरंपुनरयंवल्मीकएवेतियदा

वल्मीकत्वप्रमाभवतितदैवतद्भ्रमद्वयंनिवर्ततेनान्यथेतिविशेषप्रमैवबाधकत्वेनभ्रमनिवृत्तौहेतुरितिसद्विशेषत्वाज्ञानमेवाधिष्ठानत्वे प्रयोजकमितिभावः । यद्यप्युत्तरभ्रमःपूर्वभ्रमनिवर्तकोभवति तथापितस्योत्तरज्ञानत्वेनैवनिवर्तकत्वं नतुबाधकत्वेनतन्निवर्तकत्वं प्रकृतेचतादृशमेवविवक्षितमिति(ध्येयं)भावः। जगद्भ्रमेयुक्तंब्रह्मणोधिष्ठानत्वमित्याशेयनाधिष्ठानत्वेप्रयोजकांतरमाशंकते। (नन्विति) ॥ अथेति ॥ तत्र। अधिष्ठानत्वे ॥नत्विति॥ येननिर्विशेषत्वेनाज्ञातविशेषत्वंनास्तीत्यधिष्ठानत्वाभावःस्यादित्यर्थः। ननुनात्रभ्रमविरोधिज्ञानाभावोऽस्ति अधिष्ठानचैतन्यरूपज्ञानस्यैवविश्वभ्रमविरोधित्वादितिचेत्तत्राह ॥ विश्वभ्रमेति ॥ अ

ततोभ्रमकालाज्ञाताधिष्ठानविशेषप्रमांविनाभ्रमानिवृत्तेश्च। (नन्विति)अथभ्रमविरोधिज्ञाना
भावस्तत्रतंत्रं नतुविशेषाज्ञानं । विश्वभ्रमोपादानाज्ञानस्यचश्रवणादिजन्यमात्ममात्रवि
षयंवृत्तिज्ञानंविरोधिनतुचिद्रूपज्ञानमितिचेन्न । अस्याविद्याविषयभंगेनिरसिष्यमाणत्वा
त् । किंचात्मानात्मनोर्दृग्दृश्यत्वात्मत्वानात्मत्वादिनाभेदज्ञानान्नाधिष्ठानाध्यस्तभावः ।

स्येति ॥ चिद्रूपज्ञानस्यैवत्वन्मतेज्ञप्तिरूपमुख्यज्ञानत्वात्तदविरोधिनोऽज्ञानस्यमुख्याज्ञानत्वंनस्यात् । वृत्तेश्चज्ञायतेऽनयाचैतन्यमितिकरणव्युत्पत्त्याऽमुख्यज्ञानत्वांगीकारेणतस्याएववृत्तेर्मुख्याज्ञानविरोधित्वांगीकारेणमुख्यज्ञानत्वमेवस्यादित्यादिकंवक्ष्यतइत्यर्थः। आत्मानात्मनोर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वेनप्रतीयमानत्वान्नानात्मनआत्मन्यध्यासइत्याह ॥ किंचेति ॥ दृग्दृश्यत्वादिरूपंयदात्मत्वानात्मत्वादिकंतदादिनेत्यर्थः । दृक्त्वरूपंयदात्मत्वं दृश्यत्वरूपंयदनात्मत्वमितिविवेकः । यद्वादृक्त्वदृश्य



त्वादिनाआत्मत्वानात्मत्वादिनेत्यर्थः। आत्मत्वानात्मत्वेविरुद्धेइत्यत्रसंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥ तत्तेदंतेइति ॥ तद्देशकालसंबंधेतद्देशकालसंबंधावित्यर्थः । स्वस्यभावःस्वता अन्यस्यभावोऽन्यत्वं तवभावस्त्वत्ता ममभावोमत्ता । प्रतिद्वंद्वितया प्रतिस्पर्धितया । नन्वात्मत्वानात्मत्वयोर्भेदग्रहःकथमनेनलब्धइत्यतआह॥स्वयमात्मेति ॥ पर्ययौ पर्यायौ । तथाचस्वतान्यत्वयोरात्मानात्मरूपत्वाद्भेदेनग्रहोयुक्तइत्यर्थः । स्वरूपज्ञानमेवाधिष्ठानत्वेप्रयोजकं तच्चस्वप्रकाशत्वाद्ब्रह्मणोयुक्तमित्यत्रदूषणांतरमा

उक्तंहित्वयैव। "तत्तेदंतेस्वतान्यत्वेत्वत्तामत्तेपरस्परं । प्रतिद्वंद्वितयालोकेप्रसिद्धेनास्तिसंश
य"इति। "स्वयमात्मेतिपर्यया"वितिच । अपिचाधिष्ठानतिरोधानंविनाध्यासासंभवस्यत
वापिसंमतत्वात्प्रकाशमात्रस्वभावस्यचात्मनःतिरोधानेप्रकाशनिह्नवेनकथंतदधीनप्रकाश
स्याविद्यादेरध्यस्तस्यप्रकाशः । किंचघटाद्यनुविद्धत्वेनाप्रतीतस्यात्मनःकथंतदधिष्ठानत्वं। न
चसन्घटइतिस्फुरतिघटइतिचात्मातदनुविद्धतयाभातीतियुक्तं । चाक्षुषादिज्ञानेरूपादिही

ह ॥ अपिचेति ॥ प्रकाशनिह्नवे( न ) प्रकाशापलापे( न ) प्रकाशमात्रस्वभावत्वापगतावितियावत् ॥ तदधीनेति ॥ आत्मप्रकाशाधीनेत्यर्थः । अविद्यादेःप्रातिभासिकत्वेनप्रतिभासशरीरत्वादविद्याप्रकाशस्यसाक्षिचैतन्यरूपत्वात्तस्याप्रकाशेऽविद्यादेःप्रकाशएवनसंभवतीत्यर्थः ॥ घटादीति ॥ इदंरजतमितिइदमंशानुविद्धतयारजतस्येवआत्माघटइतितदनुविद्धतयाप्रतीत्यभावादित्यर्थः ॥ भातीति ॥ सत्स्फुरणयोरात्मरूपत्वादितिभावः ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ रूपीघटइत्यादौरूपादिकमिवस

न्घटइत्यत्रापिसत्ताघटनिष्ठैवप्रतीयते स्फुरतीत्यत्रापिज्ञानविषयत्वमेवघटेप्रतीयते नत्वधिष्ठानानुवेधइत्युक्तत्वादितिभावः । ननुचाक्षुषज्ञानेरूपादिहीनआत्माप्रतीयतएव घटादेरेवचाक्षुषप्रकाशाधीनत्वात् आत्मनस्सदर्थतयास्वतएवभानांगीकारेणचाक्षुषप्रकाशाधीनप्रकाशत्वाभावाद्युक्तोघटादेस्तदनुवेधइतिमंदाशंकामपाकरोति ॥ नचेति ॥ तत्संबंधेनेति ॥ स्वतःप्रकाशमानात्मसंबंधेनेत्यर्थः ॥ घटइति ॥ घटःस्फुरतीतिघटानुभवेघटानुविद्धत्वेनस्फुरणंप्रतीयतइत्ययुक्तं विज्ञायतेघटइत्यादाविवस्फुरतीत्यस्यापिघ( टज्ञानानु )टानुव्यवसायरूपत्वेनघटस्फुरणानुभवतयाघटानुभवत्वाभावान्नघटानुभवेस्फुरणानुविद्धतयाघटःप्रतीयतइत्य

नात्माप्रतीतेरित्युक्तत्वात् । नचस्वप्रकाशसदर्थभूतंघटाधिष्ठानंचैतन्यंस्वतएवभातीतियुक्तं । घटस्यापितत्संबंधेनस्फुरणसंभवेवृत्तिवैयर्थ्यात् । घटःस्फुरतीत्यस्यचस्फुरणानुभवत्वेनघटानुभवत्वायोगात् ॥ नन्वथापिनप्रधानंभ्रमहेतुः किंतुतत्संस्कारःसचतत्प्रमयेवतद्भ्रमेणापि । अत्रचपूर्वपूर्वप्रपंचभ्रमअनादिः । नचप्रमाजन्यएवसंस्कारोभ्रमहेतुः ।

र्थः । विश्वंयदिकल्पितंस्यात्तदासत्यप्रधानोपेतंस्यादित्यत्राप्रयोजकत्वंशंकते ॥ नन्विति ॥ सचेति ॥ प्रधानसंस्कारस्यैवभ्रमहेतुत्वेनप्रधानस्यभ्रमहेतुत्वाभावात्संस्कारस्यचप्रधानप्रमयेवप्रधानभ्रमेणाप्युपपत्तेः । प्रधानसत्यत्वंनापेक्षितमित्यर्थः । ननुयथाजगद्भ्रमेप्रधानभ्रमजन्यसंस्कारःकारणं एवंप्रधानभ्रमेपितत्पूर्वप्रधानभ्रमजन्यसंस्कारःकारणं तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यतोभ्रमपरंपरायाअनादित्वान्नानवस्थेत्याह ॥ अत्रचेति ॥ प्रमेति ॥ प्रधानप्रमेत्यर्थः । तथासतिहिप्रधानस्यसत्त्वमपेक्षितंस्यादि

त्यभिप्रायः ॥ सत्यपीति ॥ सत्यपिसंस्कारेयदितस्मिन्प्रधानप्रमाजन्यत्वाभावात्क्वचिद्भ्रमाभावोदृष्टःस्यात् तदैवपरंप्रधान प्रमाजन्यस्यैवसंस्कारस्यभ्रमहेतुत्वकल्पनयातत्सत्यत्वमपेक्षितंस्यादित्यर्थः । नन्वन्यत्रविद्यमानमेवान्यत्रारोप्यतइतिनियमे नप्रधानस्यसत्त्वमपेक्षितंस्यादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ आवयोरिति ॥ शुक्तिरेवात्यंतासद्रजतात्मनाप्रतिभातीति ( भवन्म )त्वन्मतं प्रातिभासिकमनिर्वचनीयंरजतंप्रतीयतइतिमन्मतं । उभयोर्मतेपिनतद्देशांतरादौसत् येनप्रधानसत्यत्वंस्या दित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ प्रधानज्ञानमेवसंस्कारद्वाराभ्रमहेतुः तच्चज्ञानंभ्रमरूपमपिसंभवतीतिनप्रधानस्यसत्यतासिद्धि

सत्यपिसंस्कारेप्रमाजन्यत्वाभावेनभ्रमाभावादर्शनात्। नचतार्किकस्येवाध्यस्तमेवदेशांतरादौसदि
त्यावयोर्मतं । मैवं । एवंसत्य(प्र)धिष्ठानधीरेवभ्रमहेतुः तद्धीश्चभ्रमरूपानादिरितिशून्यवादिरीत्याधि
ष्ठानस्याप्यसत्त्वापातेनाधिष्ठानत्वेनब्रह्मसदितित्वदुक्त्ययोगात्। अधिष्ठानवत्प्रधानस्याप्यबाधात्।
तथाच । "प्रधानमिवधीमात्रादधिष्ठानमपिभ्रमे । हेतुस्सुगतरीत्यास्यादबाधस्तुद्वयोस्समः" ॥

रित्यंगीकारेइत्यर्थः । धियश्चप्रमात्वेऽधिष्ठानसत्यतासिद्धिरित्यतआह ॥ तद्धीश्चेति ॥ अधिष्ठानधियोभ्रमरूपत्वेतत्राप्यधि ष्ठानांतरपरंपरयानवस्थापरिहारायानादिरित्युक्तं । इष्टापत्तिपरिहारायाधिष्ठानत्वेनेत्याद्युक्तं । नन्वधिष्ठानस्यबाधाभावात्सत्य त्वमितिचेत्तत्राह ॥ अधिष्ठानवदिति ॥ संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ भ्रमेप्रधानमिवाधिष्ठानमपिसुगतरीत्याधीमात्रादेवहेतुः स्यात् अधिष्ठानज्ञानमेवहेतुःस्यादितियावत् । तथाचाधिष्ठानमप्यसत्स्यादितिभावः ॥ द्वयोरिति ॥ अधिष्ठानप्रधानयोरित्यर्थः ।

सत्यपि

५७१

एतत्प्रपंचस्यमिथ्यात्वेप्रोच्यमानेऽस्माभिरुक्तंएतत्प्रपंचस्यमिथ्यात्वेप्रधानभूतःप्रपंचःसत्योभविष्यतीति। त्वयातस्यापिभ्रमसिद्धत्वे
नमिथ्यात्वांगीकारेत्वस्यैवप्रपंचस्यसत्यत्वंसिद्ध्यतीत्याह॥ एतादिति॥ यथाशुक्तिरूप्यस्यमिथ्यात्वात्तदसाध्यार्थक्रियाकारिआपण
स्थंरजतंयथासत्यमंगीक्रियते एवमस्यप्रपंचस्यमिथ्यात्वांगीकारेएतत्प्रपंचाऽसाध्यार्थक्रियाकारिप्रपंचांतरमंगीकार्यं तस्यापिमि
थ्यात्वांगीकारेऽर्थक्रियाकारित्वादिनाप्रमितस्यास्यैवप्रपंचस्यतात्विकत्वंस्यात्।कुतइतिचेत्“आत्मनआकाशस्संभूत”इ(त्यादिश्रु)
तिश्रुतिसिद्धोत्पत्त्यादिकत्वात्। तथाचश्रुतिसिद्धस्यात्मनःस्वोचितदेशकालाद्युपाधौनिषेधायोगइवस्वोपाधौनिषेधायोगेनस्वोपा

एतत्प्रपंचासाध्यार्थक्रियाकारिणश्चतात्विकप्रपंचांतरस्याभावेस्वोचितार्थक्रियाकारिणः
श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्यास्यैवात्मनइवस्वोपाधौनिषेधायोगेनतत्रतात्विकत्वापाताच्च।
[1]त्वन्मतेप्रातिभासिकरूप्येत्रैकालिकनिषेधस्यव्यावहारिकरूप्यविषयत्ववत्व्यावहारि
कप्रपंचेपिनेहनानेतित्रैकालिकनिषेधस्यपारमार्थिकप्रपंचांतरविषयत्वावश्यंभावाच्च ।

धा ( वेवसत्यत्वापातात् ) वसत्यत्वाभावात्। श्रुत्यादिसिद्धस्यापिमिथ्यात्वेआत्मनोपिमिथ्यात्वंस्यादित्यर्थः ॥ व्यावहारिके
ति॥ आभासस्यप्रसक्त्याऽनाभासस्यनिषेधांगीकारादित्यर्थः॥पारमार्थिकेति॥ अनाभासेत्यर्थः। नन्वाभासस्यप्रसक्त्याऽनाभा
सस्यनिषेधइतिभासिमतेपूर्वोक्तदूषणमस्तु मयातुप्रातिभासिकस्यैवरजतस्यनिषेधोंगीक्रियते। नचप्रातिभासिकसत्त्ववतोनिषेधायो ॥ २३७ ॥
गःस्वरूपतोऽनिषेधेपिपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधांगीकारात्।तथाचनपारमार्थिकप्रपंचांतरविषयकत्वं“नेहनानास्ती” तिनिषेधस्य

1 एवं तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिर्निर्विषया स्यादित्यत आह ॥ त्वन्मते इति ॥

किंत्वेतस्मिन्नेवप्रपंचेपारमार्थिकत्वविषयत्वमित्यतआह॥ प्रातिभासिकस्यैवेति॥ निरस्तमिति॥ पारमार्थिकत्वरूपधर्मरहित
स्यापिप्रपंचस्यब्रह्मवत्स्वरूपेणैवसत्त्वोपपत्तेरितिनिरस्तमित्यर्थः । प्रधानस्यासत्यत्वमंगीकृत्यतद्भ्रमजन्यसंस्कारस्यैवभ्रमहेतुत्वां
गीकारेदोषांतरमाह ॥ कल्पाद्येति ॥ तत्पूर्वप्रधानरूपजगदंतराभावेनतद्भ्रमजन्यसंस्काराभावेनकल्पाद्यभ्रमायोगादित्यर्थः
॥ कल्पांतरीयेति ॥ कल्पांतरीयजगद्भ्रमजन्यसंस्कारादित्यर्थः। भ्रमोत्पत्तौ कल्पाद्यभ्रमोत्पत्तौ ॥ नारिकेलेति ॥ तस्य

[1]प्रातिभासिकस्यैवपारमार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधइतितुनिरस्तं । कल्पाद्यभ्रमायोगाच्चकल्पां
तरीयसंस्काराद्भ्रमोत्पत्तौचनारिकेरद्वीपवासिनोगुंजापुंजादावग्न्यारोपःस्यात्। एतज्जन्मन्यननुभू
ततिक्तरसस्यापिबालस्यगुडादावास्यगतपित्तद्रव्यनिष्ठतिक्तत्वारोपस्तुअनन्यगतिकत्वाज्जन्मांतरी
यसंस्कारजन्यः । यद्वामाषराशिस्थमष्यांमाषाभेदारोपइवगृह्यमाणारोपोयंनतुसंस्कारजन्यः ।

जमांतरीयस्याग्न्यनुभवजन्यसंस्कारस्यानादौमनसिसत्त्वादित्यर्थः। ननुजन्मांतरीयसंस्कारस्याप्येतज्जन्मीयभ्रमहेतुत्वमवश्यंव
क्तव्यं। अन्यथाजातमात्रस्यबालस्यगुडेतिक्तत्वारोपोनस्यात् अस्मिन्जन्मनितिक्तद्रव्यनिष्ठस्यतिक्तत्वस्याननुभूतत्वेनसंस्कारा
भावात्। अतोजन्मांतरीयतिक्तरसानुभवजन्मसंस्कारोऽवश्यंभ्रमहेतुतयावक्तव्यएव। एवंजगद्भ्रमेपीत्यतआह॥एतज्जन्मनीति॥
॥ अनन्यगतिकत्वादिति ॥ नचैवंप्रकृतेप्यनन्यगतिकत्वंवाच्यं सत्यत्वेनैवोपपत्तेरितिभावः। स्यादेतदेवं यद्ययंतिक्तताभ्रमः

1 [illegible]

स्मर्यमाणारोपःस्यात्तदैवैतज्जनकतयानन्यगतिकतयाजन्मांतरीयसंस्कारापेक्षास्यात् । नचैवं किंतुगृह्यमाणारोपोयं । तत्रचन संस्कारापेक्षेत्याह ॥ यद्वेति ॥ गृह्यमाणेति ॥ आस्यगतपित्तद्रव्यनिष्ठतिक्तिमानंगृहीत्वागुडेआरोप्यतइत्यर्थः । गृह्यमाणारोपेदृष्टांतःमाषेति। मष्यां मषीखंडे शांतांगारकाष्ठैकदेशोमषीखंडइत्युच्यते। यथामाषंगृहीत्वामाषराश्युपरिपतितेमषीखंडे माषवदेवपरिदृश्यमानेमाषाभेदआरोप्यतेतद्वदित्यर्थः । सत्यस्यप्रधानस्यभ्रमहेतुत्वमनंगीकुर्वतासंस्कारस्यभ्रमहेतुत्वमंगीकृतं तथाच तस्यैवसत्यत्वंस्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ यदिसत्यःसंस्कारोभ्रमहेतुर्नस्यात्तर्हि मैत्रेसंस्कारोस्तीत्येवंचैत्रेणाध्यासःकृतः। तथाचचै

सेऽपि किंचचैत्रेणमैत्रेसंस्काराध्यासेऽपिमैत्रस्यभ्रमादर्शनात्जगद्भ्रमहेतुसंस्कारस्यसत्त्वंदुर्वारं ।
नचस्वेनाध्यस्तसंस्कारादेवभ्रमः भ्रमात्पूर्वंस्वस्यकार्यानुमेयसंस्काराध्यासनियमाभावात् ॥

त्राध्यस्तसंस्कारस्यमैत्रेविद्यमानत्वात् मैत्रस्यभ्रमःस्यात् । नह्येवंदृश्यतेऽतस्सत्यभूतसंस्कारस्यैवभ्रमहेतुत्वमित्यर्थः । ननुनसत्यसंस्कारस्यभ्रमहेतुत्वं नचोक्तातिप्रसंगः । मयिसंस्कारोऽस्तीतिस्वाध्यस्तसंस्कारस्यैवभ्रमहेतुत्वांगीकारेणान्याध्यस्तसंस्कारस्यतद्धेतुत्वागंनीकारादित्याशंक्यनिराकरोति॥ नचेति ॥ तत्रस्वस्मिन्भ्रमइतिसंबंधः ॥ कदाचिन्मयिसंस्कारोस्तीतिबुद्धिपूर्वकंसंस्काराध्यासंकृतवतोऽनंतरंभ्रमोप्याहार्योभवत्येवातउक्तं नियमेति । अनाहार्यस्मर्यमाणनिरुपाधिकभ्रमात्पूर्वंसंस्कारस्यकारणत्वेनसत्त्वंवाच्यमेव । नतुतस्याऽध्यस्तत्वं संस्कारस्याज्ञातकरणत्वात् । ननुतर्हितत्सत्त्वंकथंज्ञातव्यमितिचेन्न । भ्रमरूपकार्येसतिअस्य

संस्कारः पूर्ववृत्तइतितस्यकार्यानुमेयत्वात् "( कार्योन्नेयधर्माणांयथाकार्यमुन्नयनादि)" तिवचनादितिभावः । यदिविश्वंकल्पितं स्यात्तदाप्रधानाधिष्ठानसादृश्योपेतंस्यान्नचतदंगीकर्तुंशक्यं । सादृश्यंहिगुणकर्मादिकृतंवाच्यं "( सामान्यान्येवभूयांसिगुणावयवकर्मणा)" मित्यादिवचनात् जगदारोपाधिष्ठानस्यब्रह्मणःप्रधानसादृश्यंवक्तव्यं तन्नसंभवति । गुणादिरहितेब्रह्मणिगुणादिकृतसादृश्यायोगात् । अतःप्रधानप्रतियोगिकसादृश्यस्यापेक्षिताधिष्ठानेऽभावान्नविश्वंकल्पितमितिआदौवक्तव्यं तदुपरिअस्मिंस्तर्केविवरणोक्तामिष्टापत्तिंव्यभिचारंचाशंक्यनिषेधति ॥ यत्तूक्तमिति ॥ विश्वस्यकल्पित(त्वपक्षेपि)त्वेपिप्रधानसादृश्यमधि ४७५

तरंगिणी यत्तूक्तंविवरणेगुणादिहीनेब्रह्मणिगुणादिकृतसादृश्याभावेपिकेतकीगंधसदृशस्सर्पगंधइति
धीबलात्गंधइवेहापिसादृश्यांतरंवारक्तस्स्फटिकइत्यादिवत्सादृश्यंविनैवाध्यासोस्त्विति । व

ष्ठानेस्त्येव । नचगुणादिकृतसादृश्यंनसंभवतिब्रह्मणोनिर्गुणत्वादितिवाच्यं । यथाकेतकीगंधसदृशःसर्पगंधइतिप्रतीतिबलात्सर्पगंधेकेतकीगंधसादृश्यंवर्ततइतिवक्तव्यं तन्नसंभवति। यथाकेतकीसर्पयोर्गंधरू(पगुणेनसा)पेणसादृश्यमस्ति तथाकेतकीगंधसर्पगंधयोर्नगुणकृतंसादृश्यमस्ति गुणेगुणानंगीकारात् नाप्यवयवकृतं गंधयोर्निरवयवत्वात् नापिकर्मकृतं गंधयोःकर्माभावात् अतस्तत्रकिंचिद्गुणादिकृतसादृश्यभिन्नंसादृश्यांतरंगंधेकल्पितमस्तीत्यंगीकृत्यकल्पितसादृश्येनयथाप्रतीतिर्भ्रमरूपायुक्तेतितार्किकैःकल्प्यते तथाप्रकृतेपिगुणादिहीनेब्रह्मणिवास्तवसादृश्याभावेपिसादृश्यांतरंकिंचित्कल्पनीयमितीष्टापत्तिः । अथवारक्तःस्फटिकइ

त्यादौरक्तद्रव्यस्फटिकयोःसादृश्याभावेपितद्गतरक्तिमायथास्फटिकेआरोप्यते एवमिहापिसादृश्यंविनैवविश्वभ्रमोऽस्त्वितिव्यभि चारइत्यर्थः ॥ इहेति ॥ जगद्भ्रमहेतुसादृश्यस्यकल्पितत्वांगीकारेऽविद्ययैवकल्पितत्वप्राप्त्याऽविद्यायाअपिकल्पितत्वेनसादृ श्याधीनतयाअध्यासेनाविद्यायांसिद्धायांतदधीनसादृश्यसिद्धिस्तत्सिद्धौचाविद्याध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । तथाच नेष्टापत्तिरितिभावः । व्यभिचारंपरिहरति ॥ रक्तइति ॥ अभ्युपगमवादोयं । सिद्धांतेतस्यप्रतिबिंबत्वादितिध्येयं ॥ निरुपा धिकइति ॥ निरुपाधिकानाहार्यभ्रमइत्यर्थः। जगद्भ्रमस्तुनिरुपाधिकएवेतिभावः । तथाचजगद्यदिनिरुपाधिककल्पितंस्यादिति

तन्न । इहकल्पितस्यसादृश्यस्याप्यविद्याध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । रक्तस्स्फटिकइत्यस्यसो पाधिकभ्रमत्वेननिरुपाधिकेसादृश्यनियमाच्च । रक्तद्रव्यस्फटिकयोरपिद्रव्यत्वादिनासदृशत्वाच्च ॥ [1]नचदोषादिकंविनाभ्रमइशंक्यः।अप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वाद्यापातात् ॥ एवंद्रष्ट्रभावेपिनभ्रमइशंक्यः।

तर्कस्याभिप्रेततयातत्रापादका(भावान्न)नागमान्नव्यभिचारइतिभावः । प्रकारांतरेणव्यभिचारंपरिहरति ॥ रक्तेति ॥ निरुपा धिकत्वविशेषणस्यापादकेऽदानेपिनव्यभिचारः । नचसादृश्यंतत्रनास्तीतिवाच्यं । रक्तद्रव्यस्फटिकयोर्द्रव्यत्वादिनासादृश्यस द्भावादितिभावः । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्यदोषयुतंस्यादितितर्केऽप्रयोजकत्वंनिरस्यति ॥ नचेति ॥ स्वतस्त्वेति ॥ ज्ञा नसामग्र्यांदोषस्याप्रवेशेनज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वापत्त्यास्वतस्त्वप्राप्त्यावेदांतजन्यब्रह्मज्ञानस्याप्यप्रामाण्यापातइत्यर्थः । यदि विश्वंकल्पितंस्यात्तदाद्रष्टृपेतंस्यादितितर्केव्याप्तिमुपपादयति ॥ एवमिति ॥ समानेति ॥ भ्रमप्रमयोःसमानआश्रयः सचद्र

1 आदिपदेन असंसर्गाग्रहग्रहणम्।

ष्टैवेतिभावः।यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्यदेहेंद्रियाद्युपेतंस्यादितितर्केऽप्रयोजकत्वंनिरस्यति॥एवमिति॥देहादीनांभ्रमप्रयोजक त्वमुपपादयति॥प्रलयइति॥करणेति॥इंद्रियादिकरणजन्यत्वेनप्रसिद्धस्यभ्रमस्यइंद्रियाद्यभावेऽदर्शनादित्यर्थः।नचदेहादीनाम भावेपिअज्ञानाख्यकारणसद्भावाद्भ्रमोऽस्त्वितिवाच्यं।तथात्वेप्रलयेप्यज्ञानस्यसत्त्वेनतदापिभ्रमप्रवाहापत्तेः।अतोयथाप्रमायाइंद्रि यादिकरणजन्यत्वेनप्रसिद्धायाइंद्रियदेहाद्यभावेऽभावोदृष्टः एवंप्रलयेसत्यप्यज्ञानादौदेहाद्यभावेनभ्रमाभावदर्शनादेहेंद्रियादी नामेवभ्रमजनकत्वनियमादिदानींदेहेंद्रियाद्यभावेपिविश्वभ्रमांगीकारेऽकारणकार्योत्पत्तिःस्यादितिभावः । ननुविश्वस्यभ्रांति

भ्रमस्यसमानाश्रयप्रमानिवर्त्यत्वेनज्ञानस्यज्ञातृसापेक्षत्वेनचद्रष्टुरवश्यंभावात् ॥एवंदेहेंद्रियाद्य भावेपिनभ्रमइशंक्यः । प्रलयेसत्यप्यज्ञानादौदेहादेरभावेनप्रमायाइवकरणजन्यभ्रमस्याप्यदर्श नात् । नचरूप्याद्यध्यासेदोषादीनांदेहेंद्रियांतानांव्यावहारिकंवाकरणादिसमंवासत्त्वंतंत्रमि तिजगदध्यासेपितथेतिवाच्यं। दोषादीनांव्यावहारिकसत्त्वस्याद्याप्यसिद्ध्यान्योन्याश्रयात् ।

कल्पितत्वेपारमार्थिकदोषयुक्तत्वंस्यादित्यापादनमयुक्तं । रूप्याद्यध्यासेदोषादीनांव्यावहारिकसत्त्वस्यकरणंयदिंद्रियंतत्समंयत् सत्त्वंव्यावहारिकमेवसत्त्वंतस्यवातंत्रतायाःक्लृप्ततयाविश्वभ्रमेदोषादीनांकरणभूतेंद्रियसमंयत्सत्त्वंव्यावहारिकमेवसत्वंतदेवतंत्र मस्त्वित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ करणादिसममिति ॥ व्यावहारिकमेवसत्त्वमित्यर्थः। एकस्यैवशब्दभेदेनव्यवहार मात्रमितिद्रष्टव्यं ॥ अन्योन्येति ॥ जगदध्यासेसिद्धेतदंतर्गतदोषादीनांव्यावहारिकसत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचसदृशसत्त्वोपेतैर्दो

षादिभिर्जगदध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननुभवत्पक्षेपिजगदध्यासाभावसिद्धौतदंतर्गतदोषदेहेंद्रियादीनांपारमार्थिकसत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचभवदुक्तप्रतिकूलतर्कसिद्ध्याविपर्ययेपर्यवसानेनजगदध्यासाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयःसमानएवेत्यत आह॥पारमार्थिकेति॥ औत्सर्गिकप्रामाण्येन प्रत्यक्षादिना तथाचदोषादीनांपारमार्थिकसत्त्वस्यजगदध्यासाभावसिद्ध्यधीनत्वाभावेननास्मत्पक्षेऽन्योन्याश्रयइतिभावइतिसांप्रदायिकोवाक्यार्थः । करणादिसमसत्त्वंतंत्रमित्यत्रदोषमाह ॥ इहेति ॥ अध्यासेकरणसमसत्त्वस्यतंत्रत्वमयुक्तं सादिरूप्यादिप्रतीतौकरणसद्भावेनतत्रदोषादेर्ज्ञानकरणसमसत्त्वसंभवेप्यज्ञानादिप्रतीतेस्साक्षि

[1] परमा(पारार्थिकस)र्थसत्त्वस्यत्वौत्सर्गिकप्रामाण्येनसिद्धत्वात् । इहसाक्षिरूपाज्ञानादिप्रतीतौकरणाभावाच्च । रूपाद्यध्यासेकरणादेरप्यधिष्ठानसमस(त्ताकत्वे)त्त्वेनेहापितथात्वापाताच्च । दोषादेरध्यस्तत्वेतदभावस्यतात्विकत्वापातेनातात्विकेनचतात्विककार्यप्रतिबंधायोगेन

रूपतयाऽजन्यत्वेनतत्प्रतीतौकरणाभावात्करणसमसत्त्वंदोषदेहेंद्रियादीनांनसंभवतीत्यर्थः । रूप्याध्यासदृष्टांतेनजगदध्यासेदोषादीनांकरणसमसत्त्वेप्रोच्यमानेदोषांतरमाह ॥ रूप्यादीति ॥ अधिष्ठानेति ॥ रूप्यभ्रमेपींद्रियादीनामधिष्ठानभूतशुक्तिसमसत्ताकत्वदर्शनाज्जगद्भ्रमहेतुदोषादीनामपिअधिष्ठानभूतब्रह्मसमसत्ताकत्वप्राप्त्यापारमार्थिकसत्त्वसिद्ध्यापातादित्यर्थः । ननु जगदध्यासहेतुर्दोषादिस्तात्विकोमाभूत् माभूच्चव्यावहारिकः प्रातिभासिकस्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ दोषादेरिति ॥ अध्यस्तत्वे कल्पिततयाप्रातिभासिकत्वे ॥ तात्विकत्वेति ॥ प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वस्यावश्यकत्वादितिभावः । अतात्वि

केन प्रातिभासिकदोषेण ॥ तात्विकेति ॥ तात्विकस्यदोषाभावस्यकार्यंप्रामाण्यं ॥ दुष्टतयेति ॥ अनृतत्वव्याघातादिदोष युक्तत्वेनबौद्धकल्पितंयद्वेदजन्यंज्ञानंतस्यैवेत्यर्थः। इदमत्राकूतं । यथावेदजन्यज्ञानेबौद्धकल्पितानृतत्वव्याघातादिदोषेणाप्रामाण्येशंकितेसतितत्रत्वयोच्यते· तत्रदोषाणांकल्पितत्वेनप्रातिभासिकतयातदभावस्यतात्विकत्वेनतात्विकदोषाभावेनस्वकार्यंप्रामाण्यमेवप्रयोजनीयं तत्रचातात्विकदोषाणांनप्रतिबंधकत्वं। अतात्विकंतात्विकस्यकार्येनप्रतिबंधकं । नहिवंध्यासुतःशक्तश्चैत्रवाचांनिवारणइतिन्यायादिति। एवमिहापिदोषाणांप्रातिभासिकत्वेतदभावस्यतात्विकत्वप्राप्त्यातात्विकेनदोषाभावेनजगज्ज्ञानेप्रामाण्ये

दुष्टतयाबौद्धकल्पितवेदजन्यज्ञानस्येवजगज्ज्ञानस्यप्रामाण्यापाताच्च । दोषाद्यध्यासस्यापिदो षांतरापेक्षत्वेनानवस्थाद्यापाताच्च।कस्यचिद्दोषाभावेप्यारोपेअप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वंस्यात् ।

योजनीयेऽतात्विकदोषाणामप्रतिबंधकत्वमेव त्वदुक्तन्यायात् अतोजगज्ज्ञानस्यप्रामाण्यसिद्धिरिति।दोषाणांकल्पितत्वेनप्रातिभासिकत्वपक्षेदोषांतरमाह॥ दोषादीति ॥ ननुनानवस्थाकिंचिद्दूरंगत्वातत्रकस्यचित्पुरुषस्यदोषाभावेपिभ्रमांगीकारादित्यतआह ॥कस्यचिदिति॥आवयोर्मतेऽप्रामाण्यस्यपरतस्त्वेनदोषाभावेऽप्यप्रामाण्यांगीकारेतस्यस्वतस्त्वापत्त्यावेदजन्यज्ञानेप्यप्रामाण्यापातइतिभावः। ननुतथापिनानवस्था अविद्याख्यदोषाध्यासस्यानादित्वेनतत्रदोषापेक्षायाअभावात् अथवाऽप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वापत्तिभियाऽविद्यारोपेऽविद्यायाएवदोषत्वांगीकारात्।नचात्माश्रयः। अविद्याख्यदोषस्यजगदध्यासनिर्वाहकत्वस्यस्वाध्यासनिर्वा

हकत्वस्यचांगीकारेणदोषाभावादित्याशंक्यनिराकरोति॥नचेति ॥ अप्रामाण्यस्वतस्त्वापत्तिभियापक्षांतरमाह ॥स्वनिर्वाहकत्वे नवेति॥तत्रदृष्टांतःभेदवदिति।भेदस्यभेदिनोस्सकाशाद्भेदेऽनवस्थायांप्राप्तायांएकएवभेदोभेदिनोर्दंडदेवदत्तयोर्विशिष्टव्यवहारंभे दोभिन्नइतिस्वविशिष्टव्यवहारंचयथानिर्वहति तद्वदित्यर्थः॥ ततइति॥अविद्यारूपदोषस्यानादित्वेनाधिष्ठानानपेक्षत्वात्स्वनिर्वाह कत्वाद्वामिथ्याभूतंस्वयमेवस्वस्याधिष्ठानंभवत्विति ब्रह्मरूपाधिष्ठानापेक्षापिनस्यादित्यर्थः॥विषयस्येति॥विषयस्यानादित्वेपितत्प्र तीतेर्जन्यतयादृष्टत्वादिहापिअविद्यारूपविषयस्यानादित्वेपितत्प्रतीतेर्दोषजन्यत्वमेववाच्यं । अन्यथातस्याःप्रतीतेरप्रामाण्यस्यै

नचानादित्वेनवा भेदवत्स्वनिर्वाहकत्वेनवाविद्याख्यदोषस्यतदनपेक्षा।[2]ततएवाधिष्ठानानपेक्षापातात्।
विषयस्यानादित्वेपिप्रतीतेर्दोषाजन्यत्वेअप्रामाण्यायोगाच्च ।[1]"(अविद्यारोपेतस्याएवदोषत्वेलाघवेनज
गदारोपेपितस्याएवदोषत्वापाताच्च)"स्वनिर्वाहकत्वेभेदोभिन्नइतिवदज्ञानमज्ञातमितिव्यवहारसंभवेपि

वायोगादितिभावः । ननुव्यावहारिकस्थलएवेत्थंव्यवस्था प्रातिभासिकस्थलेतुप्रतीत्यतिरिक्तविषयसत्ताया एवाभावात्तस्याएवा नादित्वमंगीक्रियते अप्रामाण्यस्वतस्त्वंतुस्वनिर्वाहकत्वमंगीकृत्यपरिह्रियतेऽतोनोक्तदोषइत्यस्वरसादाह ॥स्वनिर्वाहकत्वइति॥ अत्रस्वनिर्वाहकत्वइत्यतःपूर्वंअविद्यारोपेतस्याएवदोषत्वेलाघवेनजगदारोपेपितस्याएवदोषत्वापाताच्चेतिक्वाचित्कःपाठोदृश्यते । तत्राविद्यारोपेऽविद्यायाएवदोषत्वेजगदारोपेपिशुक्तिरजताद्यारोपेपितस्याएवदोषत्वापत्त्याकाचादेर्दोषत्वंनस्यादित्यर्थोद्रष्टव्यः । अत्रस्वनिर्वाहकत्वंनामस्वव्यवहारेस्वातिरिक्तानपेक्षत्वं यथाप्रमेयत्वंप्रमेयमिति । एवमज्ञानांतरमंतरेणअज्ञानमज्ञातमितिव्यव

1 तरंगिण्यां नास्ति । 2 अनादित्वपक्षे अध्यासशब्देनार्थो वा ज्ञानं वा विवक्षितं नाद्य इत्याह ॥ तत एवेति ॥ नान्त्य इत्याह ॥ विषयस्येति ॥ स्वनिर्वाहकत्वपक्षं निराकरोति ॥ स्वनिर्वाहकत्वे इति ॥

480

हारोऽभूत् स्वज्ञानंप्रतिस्वस्यदोषत्वंतुनभवति । कुतइत्यतआह ॥ प्रतीतीति ॥ प्रतीतिमात्रशरीरंयत्स्वंअविद्या तद्विषयिणी याधीस्तत्रदोषतयाहेतुत्वेनत्वदंगीकृतेनप्राप्तंयत्स्वस्यस्वात्मापेक्षयापूर्वभावित्वंतदयोगादित्यर्थः । प्रतीतिमात्रकालत्वंनामार्थप्रती त्योरन्यूनानधिककालत्वं एवंचाविद्याप्रतीतिंप्रतिअविद्यारूपार्थस्यदोषतयाहेतुत्वेप्रोच्यमानेस्वस्मादपिस्वस्यपूर्ववृत्तित्वमायातं तच्चायुक्तमित्यर्थइत्याहुः । संप्रदायस्तुस्वनिर्वाहकत्वेनाविद्याप्रतीतौअविद्यायाएवदोषत्वेऽविद्यायाःप्रतीतिमात्रशरीरत्वेनप्रती तिंविनाकेवलायाःस्वस्याःकदाप्यभावादविद्याप्रतीतौदोषतयाऽविद्यापूर्वमस्तीत्युक्तेऽविद्याप्रतीतिरेवपूर्वमस्तीत्युक्तंस्यात् तथाचा

प्रतीतिमात्रशरीरस्वविषयधीहेतुत्वेनस्वस्यस्वस्मात्पूर्वभावित्वायोगाच्च ॥
बाधकज्ञानस्यापिबाध्यत्वेबाधपरंपरयानवस्था(देर्व)यावक्ष्यमाणत्वाच्च ।

विद्याप्रतीत्यपेक्षयाऽविद्याप्रतीतेरेवपूर्वभावित्वप्राप्त्यात्माश्रयइत्यर्थः ॥ यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्यभूतबाधकज्ञानोपेतंस्यादि तितर्केऽप्रयोजकता । विश्वस्यकल्पितत्वेपिबाधकज्ञानस्यनसत्यत्वं तस्यापिबाध्यत्वादित्याशंकायामाह ॥ बाधकेति ॥ तथाचा नवस्थाभियाकिंचिद्बाधकज्ञानंसत्यमंगीकर्तव्यमित्यर्थः । अत्रयत्परेणजल्पितं वेदांतजन्यचरमवृत्तेःकतकरजोवद्वेणुसंघर्षजाग्नि वच्चस्वपरबाधकत्वाभ्युपगमान्नानवस्थेति । तदयुक्तं । स्वेनस्वस्यबाधेबाधकत्वाभिमतस्यबाध्यत्वापातेनविरोधात् अस्मिन्नर्थे मानाभावाच्च दृष्टांतमात्रस्याप्रत्यायकत्वादित्येवमुत्तरत्रनिराकरिष्यामइत्यर्थः । जगदध्यासहेतुदोषादीनांव्यावहारिकत्वेदोषांत ॥ २४१ ॥

481

रमाह ॥ रूप्यादीति ॥ तदेवसत्त्वं दोषसमसत्त्वंव्यावहारिकसत्त्वमित्यर्थः । इहापि जगद्भ्रमेपि तथात्वापत्ते दोषसमसत्ताक व्यावहारिकसत्तापत्तेः । तथाचरूप्याद्यध्यासेदोषादीनांव्यावहारिकंसत्त्वंदृष्टमितिजगदध्यासेपितथैत्रेतियदिकल्प्यते तदारूप्या द्यध्यासेऽधिष्ठानस्यापिशुक्तिशकलस्यदोषसमंव्यावहारिकंसत्त्वंत्वद्रीत्यैवदृष्टमितिजगदध्यासेऽधिष्ठानस्यापिब्रह्मणोदोषसमंव्या वहारिकंसत्त्वमेवस्यात् नपारमार्थिकंसत्त्वमितिभावः । ननुरूप्याध्यासेशुक्तेरधिष्ठानत्वेनाधिष्ठानज्ञानाबाध्यंव्यावहारिकस त्त्वंदृष्टं नहिशुक्तिगतंव्यावहारिकंसत्त्वंशुक्तिज्ञानेनबाध्यते तथातत्रदोषादीनामधिष्ठानज्ञानाबाध्यंव्यावहारिकंसत्त्वमस्ति नहि

**रूप्याद्यध्यासेधिष्ठानस्यापितदेवसत्त्वंतंत्रमितीहाप्यधिष्ठानस्यापितथात्वापत्तेश्च । नचतत्रा धिष्ठानज्ञानाबाध्यंसत्वंतंत्रं दोषादीनांतुव्यावहारिकंतंत्रमितिवैरूप्यकल्पनमसतिबाधकेयुक्तं।**

शुक्तिज्ञानेनरूप्यभ्रमहेतुदोषादिसत्त्वंबाध्यते तथाजगदध्यासाधिष्ठानेब्रह्मणिअधिष्ठानज्ञानाबाध्यंसत्त्वमस्ति नहिब्रह्मज्ञानेनब्रह्म गतंपारमार्थिकंसत्त्वंबाध्यते दोषादीनांतुअधिष्ठानज्ञानबाध्यंसत्त्वं तथाचब्रह्मणोजगदध्यासाधिष्ठानत्वेऽधिष्ठानभूतस्वज्ञानाबा ध्यसत्त्वंतंत्रं । एवंरजताध्यासेशुक्तेरधिष्ठानत्वेपि जगदध्यासेरूप्याद्यध्यासेचहेतुभूतदोषाणांव्यावहारिकसत्त्वंतंत्रमितिवैरूप्यं कल्प्यतइतिपारमार्थिकसत्त्वंसिद्ध्यतिब्रह्मणि तत्राबाध्यत्वरूपसत्त्वांगीकारादतोयुक्तंतस्याधिष्ठानब्रह्मगतत्वमित्याशंक्यनिराक रोति ॥ नचेति ॥ तत्र रूप्याद्यध्यासे ॥ वैरूप्येति ॥ अधिष्ठानज्ञानाबाध्यसत्त्वमधिष्ठानत्वेतंत्रं दोषादीनांव्यावहारिकसत्त्वं

जगदध्यासेतंत्रमित्येतत्कल्पनमसतिबाधकेनयुक्तमित्यर्थः । नन्वसतिबाधकइत्युक्तं दोषादीनांमिथ्यात्वस्यैवबाधकत्वेनतदन्य
थानुपपत्त्यादोषादीनांव्यावहारिकंसत्त्वंतंत्रतयांऽगीकर्तव्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ इह जगदध्यासे ॥अन्योन्या
श्रयादिति ॥ जगदध्याससिद्धौतदंतर्गतदोषादीनांमिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौचमिथ्याभूतदोषैर्जगदध्याससिद्ध्याव्यावहारिक 483
सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननुविश्वंयदिकल्पितंस्यात्तदासत्यदोषादियुतंस्यादितितर्केऽप्रयोजकता । दोषाणा

नचेहदोषादीनांमिथ्यात्वमेवबाधकं । अन्योन्याश्रयात् । नचकतिपयाध्यासे
प्रातिभासिकाध्यासेसाद्यऽध्यासेवादोषादिसत्त्वंतंत्रं नत्वधिष्ठानेतरसर्वाध्यासे
व्यावहारिकाध्यासेवाअनाद्यध्यासेवेतियुक्तं । अधिष्ठानेतरसर्वाध्यासएवायु
क्तइत्युच्यमानत्वात् । लाघवेनप्रथमोपस्थितत्वेनचप्रवृत्तिमात्रधूममात्रेप्रति

मभावेपिभ्रमसंभवात् । नन्वध्यासमात्रेदोषसत्त्वमपेक्षितमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ कतिपयाध्यासइति ॥ रूप्याद्यध्यासइ
त्यर्थः ॥ नत्वित्यादि ॥ प्रकृतोजगदध्यासस्त्वेतादृशइतिभावः । कुतोनचयुक्तमित्यतआह ॥ अधिष्ठानेति ॥ लाघवेनेति॥
कतिपयाध्यासत्वापेक्षयाध्यासत्वस्यलघुत्वात् सर्वाध्याससिद्धितःप्रथमंरूप्यादिकतिपयाध्यासेध्यासत्वस्योपस्थितत्वात् । अन्य
थारूप्याद्यध्यासेऽध्यासत्वस्यासिद्धौतस्यदृष्टांतत्वासंभवात् अतोऽध्यासत्वावच्छेदेनदोषत्वेनचकार्यकारणभावोवाच्यः नकतिप

याध्यासत्वेनेतिनोक्तविभागोयुक्तइतिभावः । तत्रदृष्टांतःप्रवृत्तीति । यथासंवादिविसंवादिप्रवृत्तिमात्रेसंसर्गधियःकारणत्वं लाघवात् तथाचभ्रमात्प्रवृत्तिसिद्धिः यथावाधूममात्रेवह्नेःकारणत्वं लाघवात् तथाचपर्वतेधूमार्थिनोवह्निसिद्धिः तद्वदितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ लाघवानादरइत्यर्थः ॥ संवादीति ॥ तथाचभ्रमात्प्रवृत्तिर्नस्यात् हेत्वभावादितिभावः ॥ अपर्वतीयेति ॥ तथाचपर्वतीयधूमार्थिनस्तदलाभःस्यात् हेत्वभावादितिभावः ॥ अनुमानेति ॥ अपर्वतीयधूमस्यैववह्निकार्यत्वेपर्वतोग्निमान्धू

वह्न्योरिव

संसर्गधीवह्नोरिवाध्यासमात्रंप्रतितस्यतंत्रत्वाच । अन्यथासंसर्गधीवह्नीअपिसंवादिप्रवृत्त्यपर्वतीयधूमौप्रतिहेतूस्यातामित्यनुमानमात्रोच्छेदः । एवंसाधिष्ठानेध्यासेप्रातिभासिकाध्यासेवासाद्यध्यासेवाऽधिष्ठानसत्वंतंत्रं नतुसर्वाध्यासेव्यावहारिकाध्यासेवाअनाद्यध्यासेवेतिचस्यात् । तस्मादध्यासमात्रेधिष्ठानस्यदोषादीनांचाधिष्ठानज्ञानाबाध्यंसत्वंतंत्रमितिजगदध्यासहेतुदोषादयोब्रह्मज्ञानाबाध्याःस्युः ।

मवत्त्वादित्यत्रापर्वतीयधूमविवक्षायांस्वरूपासिद्धिः पर्वतीयधूमविवक्षायांवह्न्यकार्यत्वाद्विरुद्धतेत्येवंरीत्यानुमानमात्रोच्छेदप्रसंग इत्यर्थः । कतिपयाध्यासइत्यादेःप्रतिबंदीमाह ॥ एवंसाधिष्ठानेति ॥ रूप्याध्यासइत्यर्थः ॥ नत्विति ॥ जगदध्यासस्त्वेतादृशइतिभावः । तथाचदोषवदधिष्ठानसत्त्वमपिनस्यादितिब्रह्मोच्छेदइतिभावः । अधिष्ठानस्यदोषादीनांचसत्यत्वोपपादकंअनुगतमेकंतंत्रंवदन्दोषादिसत्यत्वोपपादनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अधिष्ठानस्येति ॥ रूप्यादिभ्रमाधिष्ठानभूतशुक्तेःकाचादेश्चशुक्तिज्ञानाबाध्यत्वादितिभावः ॥ ब्रह्मज्ञानेति ॥ अधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानाबाध्यसत्त्ववंतःस्युरेवेतिसत्यदोषाद्युपेतंस्यादि

४८६



तिप्रतिकूलतर्कपराहतिःसुस्थैवेतिभावः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ सर्वजगन्मिथ्यात्वसाधकानुमानस्यप्रतिकूलतर्कपराहतिमाह ॥ किंचेति ॥ रूप्यादेर्बाधेनयथाऽसत्त्वेपितज्ज्ञानेबाधाभावात्रजतज्ञानमासीदित्यनुभवेनचसत्यत्वं तथाजगतोऽसत्त्वेपितज्ज्ञानंसत्यमेवस्यादित्यर्थः । पुनःप्रतिकूलतर्कांतरमाह ॥ किंचेति ॥ तदभावार्थं बंधप्रतियोगिकात्यंताभावरूपनिवृत्त्यर्थं । निवृत्तिरूपध्वंसस्यमिथ्याभूतबंधप्रतियोगिकत्वस्यायोगेनअत्यंताभावएववाच्यः । तदर्थंचयत्नोनसंभवतिकुतइत्यतआह ॥ अत्यंताभा

४८५

एवंच"लोकेधिष्ठानवत्सत्योदोषादिर्भ्रमकारणं ॥ दृष्टोतोब्रह्मवत्सत्योदोषादिस्स्याज्जगद्भ्रमे" ॥ किंचार्थस्यासत्यत्वेपिज्ञानंसदेवेतिवक्ष्यमाणत्वाद्वित्तिरूपंतद्विशिष्टचिद्रूपंवाघटादिज्ञानंसत्यंस्यात् ॥ किंचबंधस्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववत्त्वेतदभावार्थंयत्नोनस्यात् । अत्यंताभावस्यासाध्यत्वात् । नचपारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभावःस्वरूपेणतुनिवृत्तिरितियुक्तं।तस्यनिराकारेब्रह्मणीवस्वरूपाबाधेनाप्युपपत्तेः ।

वस्येति ॥ नित्यत्वादितिभावः । ननुप्रपंचस्यस्वरूपेणात्यंताभावोबंधनिवृत्तिरितिनोच्यते किंतुपारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभावःकथ्यते जगत्पारमार्थिकत्वाकारेणकालत्रयेपिनास्तीतियावत् । स्वरूपेणतुनिवृत्तिरूपध्वंसोस्त्येव । नचमिथ्याभूतस्यतदयोगः मिथ्याभूतस्यप्रातिभासिकस्यध्वंसायोगेपिव्यावहारिकस्यतत्संभवादतोयुक्तएवयत्नइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ ब्रह्मणोनिराकारतयापारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभावोस्ति विशिष्टनिषेधस्यविशेष्येबाधेविशेषणविषयकत्वेनब्रह्मणिपारमार्थिकं

486

सत्त्वंनास्तीतिलभ्यते । एवंचब्रह्मणिपारमार्थिकत्वस्यनिर्धर्मकतयाऽभावेपिस्वरूपतोननिवृत्तिः किंतुसत्त्वमेव एवंबंधस्यापि स्यादितिभावः ॥ गौरिति ॥ प्रकृतिराद्यंतशून्येत्यर्थः । स्वरूपेणनिवृत्त्यंगीकारेएतच्छ्रुतिविरोधापत्त्यातदनुसरणायेत्यर्थः । अनुवृत्तिः बंधस्य । बंधात्यंताभावस्यासाध्यत्वेपियत्नोघटतइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तदिति ॥ बंधप्रतीतीत्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारेणबंधप्रतीतेरपिमिथ्यात्वेनतन्निवृत्त्यर्थमपियत्नोनसंभवत्येव । नहिरूप्यनि

गौरनाद्यंतवतीत्यादिश्रुत्यनुसरणायपारमार्थिकत्वाकारेणनिवृत्तिःस्वरूपेणत्वनुवृत्तिरित्यापाताच्च । न चतत्प्रतीत्युच्छेदार्थंयत्नः तस्याअपिमिथ्यात्वात् । अन्यथामोक्षेपिबंधप्रतीत्यापत्त्याप्रातीतिकबंधापातात् ॥ किंचबंधस्यब्रह्मण्यध्यस्तत्वेतन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वंश्रवणादिनियमादृष्टसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वंचनस्यात् । नहिदेवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यंदुरितंतत्राध्यस्तं

वृत्त्यर्थंयत्नोस्तीतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ बंधप्रतीतेर्मिथ्यात्वाभावेबंधप्रतीतेस्सत्यत्वप्राप्त्यानिवृत्त्ययोगेनतदुच्छेदार्थंयत्नायोगेनमोक्षेपिबंधप्रतीतिःस्यादित्यर्थः ॥ प्रातीतिकेति ॥ प्रतीतिविषयबंधेत्यर्थः । प्रतिकूलतर्कांतरमाह ॥ किंचेति ॥ तन्निदिध्यासनेति ॥ ब्रह्मविषयकनिदिध्यासनेत्यर्थः । आद्येतर्केयद्यन्निदिध्यासनसाध्यसाक्षात्कारनिवर्त्यं तत्तत्रनाध्यस्तमिति व्यतिरेकव्याप्तिमुपपादयति ॥ नहीति ॥ तत्र देवतायां । द्वितीयतर्केयन्नियमादृष्टसापेक्षज्ञाननिवर्त्यंयत्तत्तत्रनाध्यस्तमिति

सामान्यतोव्यतिरेकव्याप्तिमुपपादयति ॥ नवेति ॥ नियमजन्यमदृष्टंनियमादृष्टं । तत्र सेतौ । ननुद्वितीयतर्केइष्टापत्तिः ब्रह्मसाक्षात्कारेणबंधनिवृत्तिरूपेमोक्षेजननीयेसहकारितयाश्रवणादिनियमादृष्टापेक्षायाअभावात् श्रवणादिनियमजन्यादृष्ट मपिज्ञानवन्नमोक्षहेतुरितियावत् । तर्हिवैयर्थ्यमेवस्यादितिचेन्न । साक्षात्कारंप्रत्येवकारणत्वाभ्युपगमादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अवघातेति ॥ सर्वत्रापिक्रियातन्नियमादृष्टयोःफलभेदएवदृष्टोस्ति यथा"(व्रीहीनवहंती)"त्यत्रावहननरूपक्रि यासाध्यंफलंवैतुष्यं अवहननेनैववैतुष्यंसंपाद्यं नतुनखविदलनादिनेत्येवंअवहननरूपक्रियानियमेनकिंचिदवांतरादृष्टंजायते ५८७

नवादूरगमनादिनियमादृष्टसापेक्षसेतुदर्शननिवर्त्यंदुरितंतत्राध्यस्तं । नच नियमादृष्टंनबंधनिवृत्तौहेतुः किंतुब्रह्मापरोक्षएवेतियुक्तं । अवघातसाध्यवै तुष्यान्यापूर्वस्येवश्रवणसाध्यापरोक्षान्यमुक्तेरेवतत्साध्यत्वात् । अन्यथा

तत्साध्यंवैतुष्यभिन्नंपरमापूर्वरूपंफलमस्तीत्येवंक्रियातन्नियमादृष्टयोःफलभेदोदृष्टः एवंश्रवणादिक्रियासाध्यंफलंब्रह्मापरोक्षं श्र वणादिनैवब्रह्मापरोक्षंसंपाद्यंनान्यथेत्येवंश्रवणादिरूपक्रियानियमेनकिंचिददृष्टंजायते तत्साध्यंफलंब्रह्मापरोक्षाद्भिन्नंमोक्षरूप मेवांगीकार्यमितिनेष्टापत्तिरित्यर्थः । तत्साध्यत्वात् । नियमादृष्टसाध्यत्वात् । ननुसर्वत्रनियमविधिस्थलेक्रियातन्नियमादृष्टयोः फलभेदेपिश्रवणादितन्नियमादृष्टयोरेकफलत्वमेवास्तु तथाचद्वितीयतर्केपुनरिष्टापत्तिरेवेत्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथे

त्यस्यैवविवरणंश्रवणनियमादृष्टसाध्येसाक्षात्कारइति । अंगीकृतइतिशेषः । श्रवणादिरूपक्रियातन्नियमादृष्टयोस्साक्षात्काररूप
मेकफलंप्रत्येवहेतुत्वांगीकारेनियमविधित्वमेवनस्यात् । “विधिरत्यंतमप्राप्तेनियमःपाक्षिकेसती”तिवचनात् “व्रीहीनवहंती”
त्यत्रवितुषीभावरूपेफलेऽवहननिरपेक्षनखविदलनादिरूपोपायांतरप्रसक्तौसत्यांअवहननेनैववितुषीभावंसंपादयेत्तेनाऽदृष्टंजा
यतइत्येवंनियमादृष्टंकल्प्यते एवंसाक्षात्काररूपेफलेश्रवणादिनिरपेक्षोपायांतरप्रसक्तौसत्यांश्रवणादिनैवसाक्षात्कारंसंपादयेदि
तिनियमेनकिंचिददृष्टंजायतइतिकल्पनीयं नचैवमस्ति श्रवणादिनिरपेक्षोपायांतरप्रसक्तेरेवाऽभावेनोपायांतरप्रसक्त्यधीननि

**श्रवणनियमादृष्टसाध्येसाक्षात्कारेश्रवणनिरपेक्षस्योपायांतरस्याप्रसक्त्यातत्प्रसक्त्य**
**धीननियमविध्ययोगात् । नचपरोक्षज्ञानमेवश्रवणादपरोक्षज्ञानंतुनियमादृष्टादितियु**
**क्तं।श्रवणविधौपरोक्षज्ञानप्रवाहरूपनिदिध्यासनसाध्यापरोक्षज्ञानस्यैवदृशिनोद्देशात्**

यमविध्ययोगादित्यर्थः । श्रवणादिक्रियातन्नियमादृष्टयोःफलभेदात्द्वितीयतर्केपुनरिष्टापत्तिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ न
चेति ॥ श्रवणादिति ॥ “आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य”इत्यत्रयादृशज्ञानमुद्दिश्यनिदिध्यास
नंविहितं तादृशमेवज्ञानंदृशिनानिर्दिश्यतादर्थ्येनश्रवणादिकमपिविधीयते अन्यथानिदिध्यासनापेक्षयादृशेरपरोक्षज्ञानोपस्था
पकत्वंश्रवणाद्यपेक्षयापरोक्षज्ञानोपस्थापकत्वंचेतिद्वैरूप्यापत्तेः । अतःश्रवणविधेरप्यपरोक्षज्ञानार्थत्वमितिनफलभेदइतिनेष्टा
पत्तिरितिभावः । ननुनिदिध्यासनविधावपिश्रवणविधाविवपरोक्षज्ञानमेवदृशिनोद्दिश्यतामित्यतउक्तं परोक्षेत्यादि । निदि

ध्यासनस्यपरोक्षज्ञानप्रवाहरूपत्वात्परोक्षज्ञानफलकत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥ साक्षात्कर्तव्यइति ॥ “ श्रोतव्यआत्मासाक्षा
त्कर्तव्य”इतिश्रवणादिविधेःसाक्षात्काररूपफलसमर्पकवाक्यांतरसद्भावात्तस्यसाक्षात्कारएवफलंनपरोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ त्वन्म
तइति ॥ इदमत्राकूतं । नश्रवणविधौपरोक्षज्ञानस्योद्देश्यत्वं काम्यत्वमे(वह्यु)वोद्देश्यत्वं परोक्षज्ञानेचकामनानसंभवति । त
थाहि । ब्रह्मज्ञानंमेभूयादितिहिकामनाकर्तव्या तत्रप्रष्टव्यं ब्रह्मज्ञानंज्ञातंनवा नचेत् ब्रह्मज्ञानंमेभूयादितिकामनायाअयोगः
ब्रह्मज्ञानमितिव्यवहारस्यैवायोगात् आद्येज्ञानावच्छेदकतयाब्रह्मणोपिज्ञातत्वेनसुतरांकाम्यत्वायोगः सिद्धेइच्छाविरहादिति

**साक्षात्कर्तव्यइतिश्रुत्यंतराच्च त्वन्मतेपरोक्षज्ञानेकामनायोगेनतस्योद्देश्यत्वायोगाच्च। आपरोक्ष्यस्यैवनिय**
**मादृष्टसाध्यत्वेपितत्साध्यदेवतापरोक्ष्यनिवर्त्यदुरितवदध्यस्तत्वायोगाच्च । किंचकल्पितत्वे स्वधीहेत्विंद्रि**

भावः । नचभवन्मतेऽपरोक्षज्ञानस्यापिकाम्यत्वायोगः । तत्रापिप्रष्टव्यं अपरोक्षज्ञानमपिज्ञातंनवा नेतिपक्षेकामनाऽयोगः
आद्येब्रह्मणोपिज्ञातत्वात्कामनाऽयोगइतिवक्तुंनयुज्यते परोक्षतोज्ञातेब्रह्मणिअपरोक्षज्ञानकामनायाःसंभवात् । नचैवंत्वया
वक्तुंशक्यते अपरोक्षतोज्ञातेब्रह्मणिपरोक्षज्ञानकामनाऽसंभवादितिद्रष्टव्यं । श्रवणनियमादृष्टयोःसाक्षात्काररूपैकफलकत्व
मंगीकृत्याप्याह ॥ आपरोक्ष्यस्यैवेति ॥ तत्साध्येति ॥ नियमादृष्टसाध्येत्यर्थः ॥ दुरितवादिति ॥ दुरितंयथादेवता
यांनाऽध्यस्तंतथेत्यर्थः । मिथ्यात्वानुमानस्यप्रतिकूलतर्कांतरमाह ॥ किंचेति ॥ विश्वस्यकल्पितत्वेप्रतीतिमात्रशरीरत्वरूप

प्रा(तीतिक)तिभासिकत्वापत्त्याज्ञानात्पूर्वमसत्त्वादि(तिभावः)त्यर्थः। स्वशब्देनप्रपंचोग्राह्यः ॥ प्रतिकर्मेति ॥ सर्वंसर्वेणदृश्येते त्यतिप्रसंगभंजकेंद्रियसंनिकर्षायोगादि( तिभावः । )त्यर्थः । प्रतिकूलतर्कांतरमाह ॥ किंचेति ॥ "यतोवा"इत्यादिकंतत्तत्सूत्र

थासन्निकर्षात्प्रतिकर्मव्यवस्थानयुक्तास्यात्।किंचयदिजगत्कल्पितंस्यात्तदात्वन्मतेपि "जन्माद्य स्ययत"इतिसूत्रे "यतोवे"त्यादिश्रुतौचजन्माद्युक्तिः, "ईक्षतेर्नाशब्दं"इतिसूत्रे "तदैक्षत"इत्या दिश्रुतौचईश्वरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वोक्तिः, "लोकवत्तुलीलाकैवल्यं"इतिसूत्रे "आप्तकामस्यका स्पृहे "तिश्रुतौचप्रयोजनाभावेपिलीलयासृष्ट्याद्युक्तिः, "वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वात्"इतिसूत्रे "पुण्येनपुण्यंलोकंनयती"त्यादिश्रुतौचकर्मसापेक्षत्वेनावैषम्योक्तिः, "तेजोतस्तथाह्याह"इतिसूत्रे "वायोरग्नि"रित्यादिश्रुतौचतेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वोक्तिः, "विपर्ययेणतुक्रम"इतिसूत्रे"पृथि व्यप्सुप्रलीयत"इतिश्रुतौचपृथिव्यादीनामबादौलयोक्तिरित्याद्ययुक्तंस्यात् । नहिकल्पितस्यरू प्यादेर्जन्मादिकमीक्षापूर्वसृष्टत्वंवा तद्भ्रांतेःप्रयोजनापेक्षावाजीवस्यसुखदुःखे[श्वरादि]विषयभ्रांत्ये श्वरस्यवैषम्यादिप्रसक्तिर्वा एकस्यकल्पितस्यकल्पितांतराद्उत्पत्तिर्वा तत्रलयोवादृष्टः युक्तोवा ।

विषयवाक्यंद्रष्टव्यं । कुतोऽयुक्तमित्यतस्तदुपपादयति ॥ नहीति ॥ नहिदृष्टोयुक्तोवेत्यन्वयः । लयशब्दानुसारेणपुलिंग प्रयोगइतिज्ञातव्यं । ननुकल्पितस्यापिप्रपंचस्यव्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेनजन्माद्युक्तिःसंभवति रूप्यादेस्तुप्रातिभासिकत्वा

त्तदभावइत्यतआह ॥ रूप्यादाविति ॥ तद्विशेषः कल्पितत्वविशेषः । तथाचजगतोऽध्यस्तत्वाज्जन्मादिकंनस्यादितिभावः ।
कुतोनतंत्रमित्यतआह ॥ ज्ञानेति ॥ वयमपिवदामः ज्ञाननिवर्त्यत्वेपिप्रातिभासिकत्वमेवतंत्रं नाध्यस्तत्वं तथाचजगतोऽ
प्रातिभासिकत्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमपिनस्यादितिभावः ॥ अनुमानेति ॥ अपर्वतीयधूमंप्रतिवह्नेर्जनकत्वापत्तौधूममात्रेवह्नि
व्याप्त्यसिद्ध्याऽनुमानमात्रोच्छेदःस्यादित्यर्थः । यदुक्तंतद्भ्रांतेःप्रयोजनापेक्षानदृष्टायुक्तावेति तदयुक्तं लोकेमायाविनोभ्रा
मयितुःप्रयोजनापेक्षादर्शनात् ईश्वरस्यापिमायाशबलस्यतथात्वेनप्रयोजनापेक्षाप्रसक्तौसत्यां"लोकवदि"तिसूत्रेणसमाधीय

**रूप्यादौचजन्मेक्षापूर्वसृष्टत्वाभावेध्यस्तत्वमेवतंत्रं नतुतद्विशेषःप्रातिभासिकत्वंतंत्रं ज्ञाननिवर्त्यत्वेपि तस्यैवतंत्रत्वापातात् अनुमानमात्रोच्छेदस्योक्तत्वाच्च । नचेश्वरस्यमायाविवद्भ्रामयितृत्वात्प्रयोजनादि प्रसक्तिः। भ्रामयितुरीश्वरस्यापिसपरिकरस्यजीवैरध्यस्तत्वात् । नहीश्वरःस्वेनवाचिन्मात्रेणवाध्यस्तः ।**

तइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ सपरिकरस्य देहादिविशिष्टस्य ॥ जीवैरिति ॥ तथाचाकाशादिभ्रामयितुरीश्वरस्यसि
द्धौभौतिकदेहादिमतांजीवानांसिद्धिः जीवसिद्धौचजीवैरध्यस्तस्यसपरिकरस्येश्वरस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । ननुनजी
वैरीश्वरोध्यस्तः । येनाऽन्योन्याश्रयःस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ ईश्वरस्यकल्पितत्वं(तावत्सि)तवसिद्धं जीवैरकल्पितत्वे
स्वेनचिन्मात्रेणवाकल्पितत्वं । नाद्यः । स्वस्यस्वस्मात्पूर्ववृत्तित्वाभावात् । नद्वितीयः । चिन्मात्रस्यकल्पकत्वोपयुक्तदेहाद्यभावात् ।

५९२

तथाचनताभ्यामीश्वरःकल्पितइत्यर्थः । नन्वीश्वरस्यकल्पकाभावेपिकल्पितत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नचेति ॥ तथाचपरिशेषेणजीवकल्पितएवेश्वरोवाच्यः । तत्रचान्योन्याश्रयउक्तएवेतिभावः । एकस्यकल्पितस्यकल्पितांतरादुत्पत्तेरदर्शनाद्वायोरग्निरित्यादिश्रुतौतेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वोक्तिरयुक्तास्यात् । ततश्चश्रुतेर्निर्विषयत्वंस्यादित्युक्तमयुक्तं । कल्पितेनवास्तवोत्पत्तेरभावेपिवाय्वादिभ्योऽग्न्यादिकमुत्पद्यतइतिजीवानांभ्रमस्यविद्यमानत्वात् जीवभ्रमसिद्धार्थावलंबनेनसविषयत्वोपपत्तिरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ आदिकालीनवाय्वादेःप्रत्यक्षागोचरत्वेनतत्रप्रत्यक्षेणजन्यजनकभावभ्रमायोगादित्यर्थः । ननुजीवानामेतादृशभ्र

नचकल्पकंविनाकल्पना । नचजीवानांवाय्वादिभ्योऽग्न्याद्युत्पत्तिभ्रमोवास्ति यःश्रुतेरालबनंस्यात् । नचभ्रांतिंविनाकल्पितमस्ति । नचैतद्वाक्यजभ्रांतिसिद्धालंबनेनैवएतद्वाक्यस्यप्रामाण्यं । बौद्धागमस्यापितत्प्रसंगात् । त्वन्मतेभ्रांतिहेतूनांदेहेंद्रियादीनांपृथिव्यादिकार्यत्वात् ।

माभावेपिवायोस्सकाशादग्न्युत्पत्तिःकल्पितास्ति तादृशकल्पितार्थविषयकतयाआलंबनवत्तोपपद्यतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ ननुप्रत्यक्षेणैतादृशभ्रमासंभवेपिवायोरग्निरित्यादिवाक्येनैवअग्न्यादीनांजन्यजनकभावभ्रमोभवति तादृशभ्रमसिद्धार्थावलंबनेनैतद्वाक्यस्यप्रामाण्यमुपपद्यतइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ बौद्धेति ॥ केशोल्लुंठनसप्तघटिकाभोजनप्रतिपादकबौद्धागमजन्यभ्रांतिसिद्धैतदर्थावलंबनेनैवबौद्धागमस्यापिप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः । एतद्वाक्यजन्यभ्रांतिसिद्धार्थावलंबनेनैतद्वाक्यस्यप्रामाण्यमित्युक्तं तत्रपृच्छामः एतद्वाक्यजन्यभ्रांतिर्जीवानामुतेश्वरस्य नाद्यइत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ पृथिव्यादीति ॥ देहस्यपृ



५९३

थिवीकार्यत्वात्इंद्रियाणांतेजःकार्यत्वादितिद्रष्टव्यं । वायोरग्निरित्यादिवाक्याद्देहादिमतोजीवस्यतथाविधभ्रांतिसिद्धौतत्प्रमाणकवाय्वादिस्वरूपसिद्धिः तत्सिद्धौचवाय्वाद्यारब्धजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । एतद्वाक्यजन्येश्वरभ्रांतिसिद्धवाय्वादिकमेवैतद्वाक्यालंबनमितिद्वितीयोपिपक्षोनेत्याह ॥ ईश्वरस्यचेति ॥ देहादीति ॥ देहादीनांचपृथिव्यादिकार्यत्वादित्यपिद्रष्टव्यं । तथाचवायोरग्निरित्यादिवाक्याद्देहेंद्रियादिमतईश्वरस्यतथाविधभ्रांतिसिद्धौतत्प्रमाणकवाय्वादिस्वरूपसिद्धिः तत्सिद्धौचवाय्वाद्यारब्धदेहेंद्रियादिमदीश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइतिभावः । विश्वमिथ्यात्वसाधकानुमाननिराकरणमुपसंहरति ॥ त

ईश्वरस्यचाभ्रांतत्वात् । भ्रांतत्वेवातद्भ्रांतेरपिदेहादिकार्यत्वादितिदिक् । तस्मान्नानुमानंविश्वमिथ्यात्वेमानं । मिथ्यात्वहेतूनांप्रतिकूलतर्काः ॥ २५ ॥ नापिश्रुतिः । श्रुत्यास्वस्वरूपस्वप्रामाण्यतद्धेतुयोग्यतादेर्मिथ्यात्वाबोधनेप्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्यत्वोपजीवनेब्रह्मेतर

स्मादिति ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वहेतूनांप्रतिकूलतर्कविवरणं ॥ २५ ॥ श्रुतिश्चात्रप्रमाणमितिसामान्येनोक्तांमिथ्यात्वश्रुतिंनिराकरोति ॥ नापिश्रुतिरिति ॥ तात्विकेविश्वमिथ्यात्वेश्रुतिरपिमानंनेत्यर्थः । "नेहनाने" तिश्रुतिःश्रोत्रप्रत्यक्षादिसिद्धस्वरूपस्वप्रामाण्यतद्धेतुयोग्यतादेर्मिथ्यात्वमबोधयित्वाप्रत्युतस्वस्वरूपादिसत्यत्वमुपजीव्यसर्वमिथ्यात्वंबोधयति । उतस्वस्वरूपस्वप्रामाण्यतद्धेतुयोग्यतादेर्मिथ्यात्वंबोधयित्वासर्वमिथ्यात्वंबोधयति । नाद्यइत्याह ॥ श्रुत्येति ॥ तत्सत्यत्वेति ॥ स्वस्वरू

पादिसत्यत्वेत्यर्थः ॥ **सर्वेति** ॥ स्वस्वरूपादेर्मिथ्यात्वाबोधनादित्यर्थः । किंचसर्वमिथ्यात्वंबोधयंत्याश्रुत्यासन्घटइत्यादिप्रत्यक्ष
सिद्धंघटादिकंधर्मीकृत्यतत्रमिथ्यात्वंबोधनीयं । तन्नसंभवति । तदुपजीवनेनप्रवृत्तायाःश्रुतेस्तद्बाधनासामर्थ्यात् अतःप्रत्यक्षा
दिसिद्धघटादिमिथ्यात्वासिद्धिः तदुपजीवनेनप्रवृत्तस्यापितद्बाधकत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ **संनिपातेति** ॥ यत्सन्निपातेनय
दुपजीवनेनलक्षणंस्वरूपंयस्यविधेः सविधिस्तस्यस्वोपजीव्यस्यविघातस्यानिमित्तमित्यर्थः । यदुपजीवनेनयत्प्रवर्तते सतस्यबाधको
नेतियावत् । तथाहि शतानिसहस्राणीत्यत्रशतशब्दात्जसि "जश्शसोःशिः" इतिसूत्रेणजसश्शीत्यादेशे "शिसर्वनामस्थान"
मिति( शिप्रत्ययस्यस )शेःसर्वनामस्थानसंज्ञायां "लशक्वतद्धिते" इतिशकारलोपेशतइइतिजाते "नपुंसकस्यझलच" इतिसूत्रेणस

**सर्वमिथ्यात्वासिद्धेः । सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्ये**
**तिमहाभाष्योक्तन्यायेनप्रत्यक्षादिसिद्धघटादिमिथ्यात्वासिद्धेश्च ।**

र्वनामस्थानसंज्ञिकशिप्रत्ययेपरेनुमागमेशतन्इइतिजाते "सर्वनामस्थानेचाऽसंबुद्धौ" इत्युपधादीर्घेशतान्इशतानीतिभवति । त
दिदमयुक्तं "ष्णांताषट्" षांतानांताचसंख्याषट्संज्ञास्यादितिनांतसंख्यावाचिशतन्शब्दस्यषट्संज्ञायां "षड्भ्योलुक्" षट्संज्ञके
भ्यःपरयोर्जश्शसोर्लुक्स्यादितिशिप्रत्ययलोपेतन्निमित्तकदीर्घस्याप्यभावेशतन्सहस्रन्इत्येवस्यान्नतुशतानीत्यादीतिशंकायांअयं
न्यायःप्रवृत्तः । नात्रशिप्रत्ययलोपः सर्वनामस्थानभूतशिप्रत्ययेपरेनुमागमस्यविहितत्वाच्छिप्रत्ययसन्नियोगेनप्राप्तोनुम् "ष्णां
ताषडि" तिषट्संज्ञाद्वाराप्राप्तस्य "(षड्भ्य)" इतिशिप्रत्ययलोपस्यननिमित्तं । एवंचशिप्रत्ययलोपाभावेनतत्प्रयुक्तोपधादीर्घेसति

शतानीत्यादिभवतीत्युदाहरणंद्रष्टव्यं । नद्वितीयइत्याह ॥ बोधनइति ॥ श्रुतिबोध्यार्थस्य सर्वमिथ्यात्वस्य । कुतइत्यतआह ॥ शब्दबोध्यस्येति ॥ अर्थस्येत्यर्थः ॥शब्देति॥ शब्दस्वरूपेत्यर्थः ॥ नियमादिति ॥ अनेनविश्वमिथ्यात्वबोधकत्वेनाभिमताश्रुतिःस्वस्वरूपप्रामाण्ययोग्यतादिसमसत्ताकस्वबोध्यार्थयुक्ता प्रमाणशब्दत्वात्संमतवदित्यनुमानमुक्तंभवति । नन्वेवंचेत् ५१६
तवैवंभविष्यतीतिस्वाप्नदेवतावाक्यंकिंचिदस्ति । तद्वाक्यस्वरूपंमिथ्यात्वान्नास्त्येव । तन्निष्ठेयोग्यताप्रामाण्येअप्यसतीएव बोध्यार्थश्चसन् अर्थक्रियाकारित्वानुभवात् एवंचतत्रप्रमाणशब्दत्वमस्ति स्वस्वरूपयोग्यतादिसमसत्ताकबोध्यार्थयुक्तत्वाभावाद्व्य

बोधनेश्रुतिबोध्यार्थस्यतात्विकत्वासिद्धेः । शब्दबोध्यस्यशब्दतत्प्रामाण्ययोग्यतादिनासमसत्ताकत्वनियमादित्युक्तत्वात् । सदर्थेस्वाप्नदेवतादिवाक्येपियोग्यताप्रामाण्येअपिसतीएव । शब्दस्वरूपमपिममसत्यं

भिचारइत्यतआह ॥ सदर्थइति ॥ स्वस्वरूपसत्त्वस्यपरासंमतत्वाद्योग्यताप्रामाण्येअपीत्युक्तं । वाक्यस्यसदर्थ(क)त्वांगीकारे योग्यताप्रामाण्ययोरपिसत्त्वंप्राप्तमेव परस्परान्वयाबाधरूपयोग्यतायाःप्रामाण्यस्यचार्थसत्ताघटितत्वात् । अतोनव्यभिचारइतिभावः । ननुयोग्यताप्रामाण्ययोस्सत्यत्वेनतत्समसत्ताकबोध्यार्थयुक्तत्वेपिस्वाप्नवाक्यस्वरूपस्यैवाभावेनतत्समसत्ताकबोध्यार्थयुक्तत्वंनास्तीतिपुनर्व्यभिचारइत्यतआह ॥ शब्दस्वरूपमिति ॥ तथाचमममतेसाध्यस्यापिसत्त्वान्नव्यभिचारइतिभावः । ननुमद्रीत्यातावद्व्यभिचारःस्यादेवेत्यतःपूर्वंत्वयातत्रत्वद्रीत्याव्यभिचारेचोदितेतत्रसाध्योपपादनंकृतं वस्तुतस्तुतत्रत्वन्मतेहेतो

रेवाभावान्नव्यभिचारइत्याह ॥ तवर्त्विति ॥ प्रमाणशब्दत्वादित्यस्यशब्दत्वेनप्रमाणत्वादित्यर्थः । त्वन्मतेतुस्वाप्नदेवतावाक्यं शब्दत्वेननप्रमाणं सत्यपिशब्दत्वेप्रामाण्याभावात् । तथाहि । लौकिकेपौरुषेयवाक्येप्रामाण्यप्रयोजकत्वेनक्लृप्तायाआप्तेःस्वाप्नदेवतावाक्येऽभावात् तथावेदवाक्येप्रामाण्यप्रयोजकत्वेनक्लृप्तस्यापौरुषेयत्वस्याप्यभावात् । अतोहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइति भावः । तर्हिसदर्थकत्वंकथमितिपृच्छति ॥ किंत्विति ॥ उत्तरमाह ॥ याद‍ृच्छिकेति ॥ भ्रांतप्रतारकवाक्यवद्याद‍ृच्छिकसंवादि ततश्च "यज्जातीयानंतरंनियमेनकार्योत्पत्तिस्तदत्रसाधनंविवक्षित "मितिवचनादेताद‍ृशकरणत्वगर्भप्रमाकरणत्वरूपंप्रामाण्यंतत्रनास्तीतिनव्यभिचारइत्यर्थः । अस्तुवाप्रामाण्यं तथापितत्शब्दत्वेननप्रमाणं किंतुलिंगत्वेनैवेत्यतोपिनव्यभिचारइत्याह ॥

तवतुनतच्छब्दत्वेनमानं । आप्त्यपौरुषेयत्वयोरभावात् । किंतुया
द‍ृच्छिकसंवादिवा उपश्रुतिवत्ताद‍ृशशब्दज्ञानंलिंगत्वेनप्रमाणंवा ।

ताद‍ृशेति ॥ अभिमतार्थसाधकस्वाप्नदेवतावाक्यजन्यज्ञानमित्यर्थः । तत्रद‍ृष्टांतउपश्रुतिवदिति । अपभ्रष्टवाक्यवदित्यर्थः । यथा शकुनार्थंकस्मिंश्चिद्गृहेतंडुलान्स्थापयित्वानिलीनस्सन्नवस्थितस्तद्गृहस्थैःस्वगृहकृत्याद्यर्थंशब्देप्रयुक्तेसतितंश्रुत्वाततःस्वाभिमतार्थमनुमिमीते तत्रयथातद्वाक्यंनशब्दत्वेनस्वाभिमतार्थेप्रमाणं किंतुलिंगतयैव तथास्वाप्नदेवतावाक्यमपिलिंगत्वेनैवप्रमाणमित्यर्थः। तथाचतस्यप्रमाणत्वेप्यशब्दत्वान्नव्यभिचारइतिभावः। ननुश्रुत्यायोग्यतादीनांमिथ्यात्वबोधनेशब्दबोध्यस्यशब्दस्वरूपयोग्यतादिस(मानस)मसत्ताकत्वनियमाच्छ्रुतिबोध्यस्यसर्वमिथ्यात्वरूपार्थस्यतात्विकत्वासिद्धिरित्ययुक्तं । उक्तनियमस्यान्यत्रगामानये





त्यादिवाक्येसत्त्वेपिप्रकृतेऽभावात् योग्यतादेःश्रुतिबोध्यतात्विकमिथ्यात्वसमसत्ताकत्वेसत्यत्वप्राप्त्यातात्विकसर्वमिथ्यात्वश्रुतिविरोधादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ स्वर्गेति ॥ यथा "स्वर्गकामोयजेते" त्यत्रसर्वेषांत्रिवर्णेतरेषामपिनयजनेऽधिकारोऽस्ति । किंत्वग्निश्चविद्याचाऽग्निविद्येयेषांस्तस्तेषामेवयागेधिकारः अग्निवेद विद्ययोश्चोपजीव्यत्वादग्निविद्ययोश्चत्रिवर्णेतरेषामभावान्नयागेधिकारइत्येवंस्वर्गकामइतिसामान्यतःश्रुतस्यापिअग्निविद्यावद्विषयकत्वेनसंकोचःक्रियते तद्वदित्यर्थः । षष्ठेप्रथमपादेविचारितं । "चातुर्वर्ण्यमविशेषादि "त्यत्र अग्निहोत्रादिषुकिंचतुर्वर्णानामधिकारउतापशूद्राणामितिसंशयेविधिवाक्येषुविशेषाश्रवणाच्चतुर्व

नचतात्विकसर्वमिथ्यात्वपरश्रुतिबलादिहसमसत्ताकत्वनियमभंगः । "स्वर्गकामोयजेते" त्यादिविधेरु
पजीव्याग्निविद्यावद्विषयकत्वेनेवद्वैतनिषेधस्यापिस्वोपजीव्ययोग्यतादीतरविषयकत्वेनसंकोचस्यवास्र
ष्ट्यादिश्रुतेरिवकल्पितविषयत्वस्यवोपपत्तौश्रुतेस्तात्विकसर्वमिथ्यात्वपरत्वकल्पनेऽन्योन्याश्रयात् ।

र्णानामितिपूर्वःपक्षः अग्निहोत्रादिकर्मणामग्निविद्यासापेक्षत्वादग्निविद्ययोश्चाधानोपनयनपूर्वकाध्ययनसाध्यत्वात्तयोश्च "वसंतेब्राह्मणोऽग्नीनादधीतग्रीष्मेराजन्यःशरदिवैश्यः" "वसंतेब्राह्मणमुपनयीतग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्य" मितित्रिष्वेवदर्शनाच्छूद्रेष्वपितत्कल्पनेमानाभावादपशूद्राणामेवाधिकारइतिसिद्धांतः ॥ योग्यतादीति ॥ योग्यताद्यपेक्षयाइतरत्द्वितीयंनास्तीत्यर्थपरत्वमित्यर्थः ॥ सृष्ट्यादीति ॥ सृष्टिवाक्यस्ययथातवमतेकल्पितसृष्टिविषयत्वं तथाद्वैतनिषेधवाक्यस्यापिकल्पितोयोद्वैतनिषेधस्तद्विषयत्वमस्तु । तथाचसतिश्रुतिबोध्यार्थस्ययोग्यतादिसमानमसत्ताकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ शब्दस्वरूपादेस्त

दर्थस्यचसमसत्ताकत्वनियमत्यागेसतिबाधकाभावेसिद्धेंश्रुत्यर्थस्यसर्वमिथ्यात्वस्यतात्विकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचतद्बलादुक्तनियम
त्यागइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ तुल्यत्वात् तुल्यसत्ताकत्वात् शब्दस्वरूपंचग्राह्यं । नचेत् श
ब्दार्थतद्योग्यतयोःशब्दस्वरूपस्यचसत्यत्वाभावे ॥ वृषलोद्वाहेति ॥ वृषलोद्वाहेविहितमंत्रस्वरूपंतद्योग्यतादिकंचाऽसदेव अ
तःतत्नमानमित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ यथास्वरूपयोग्यतादेर्मिथ्यात्वबोधनाबोधनपक्षयोर्मिथ्यात्वश्रुत्यनुपपत्तिस्तथेत्यर्थः ॥
स्वव्याघातइति ॥ द्वितीयमात्रनिषेधकत्वांगीकारात्द्वितीयाभावमपिनिषेधतिचेत्तर्हिस्वेतरद्वितीयाभावनिषेधरूपस्यद्वितीय

तस्मात्“शब्दार्थतद्योग्यतयोस्तुल्यत्वाद्योग्यतासती ॥ नचेद्वेदोप्रमाणंस्याद्वृषलोद्वाहमंत्रवत्॥”एवंश्रुतिः
स्वबोध्यंद्वितीयाभावमपिनिषेधतिचेत् स्वव्याघातः। नचेत्सर्वमिथ्यात्वासिद्धिरिति । किंचोक्तरीत्याश्रु
त्याप्यविद्याकार्यस्याविश्वस्यनस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधः । पारमार्थिकत्वेननिषेधस्तुनिर्धर्मकस्यात्मनोपि ।

स्यैवप्राप्तत्वात्स्वव्याघातइत्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्यात्वंनसिद्ध्यति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यद्विती(याभावरू)
यस्याभावरूपद्वितीयस्यनिषेधाऽबोधनादित्यर्थः । त्रैकालिकनिषेधःकर्तुंशक्यतइतिशेषः । तथात्वेऽसद्विलक्षणस्वरूपांगीकार
विरोधःस्यादित्याशयः । निर्धर्मकस्येतिहेतुगर्भं । आत्मनःपारमार्थिकत्वरूपधर्माभावेपिनमिथ्यात्वं । तद्वत्प्रपंचस्यापीत्यर्थः ।
किंच“नेहनाने”तिश्रुत्याप्रत्यक्षसिद्धप्रपंचस्यनमिथ्यात्वंबोधयितुंशक्यं प्रत्यक्षविरोधादेव । अतःप्रत्यक्षसिद्धप्रपंचभिन्नस्यैव
कस्यचित्प्रपंचस्यनिषेधोस्तु नतुप्रत्यक्षसिद्धस्य । अतएतत्प्रपंचस्यसत्यत्वसिद्धिः। प्रत्यक्षविरोधोमयानाद्रियतइतिचेन्न । तथात्वे



~~५७५~~
५९४.

"तत्त्वमसी"त्यादौप्रत्यक्षविरोधभीत्यातत्त्वंप(दवाच्यवि)दार्थविशिष्टैक्यपरत्वंविहायचिन्मात्रैक्यपरत्वमंगीकृतं तन्नस्यादित्याह ॥ अपिचेति॥ प्रत्यक्षेति॥ "अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेपि(विरुद्धयो)विशिष्टयोर्द्वयोः ॥ घटतेनयदैकतातदासुतरांतद्विपरीतरूपयो"रितिवचनादितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ नेहनानेतिश्रुत्याऽस्यैवप्रपंचस्यनिषेधःक्रियते नचप्रत्यक्षविरोधः श्रुतिसिद्धसत्त्वनिषेधरूपमिथ्यात्वस्यतात्विकत्वात् प्रत्यक्षगृहीतस्यतत्सत्त्वस्यातात्विकत्वेनविरोधाभावादित्यंगीकारइत्यर्थः । निषेधात् स

अपिच "तत्वमसी" त्यनेनप्रत्यक्षाविरोधायतत्त्वंपदलक्षितयोरैक्यमिवमिथ्यात्वश्रुत्यापितदविरोधायप्रत्यक्षादिसिद्धादन्यस्यैवमिथ्यात्वंबोध्यमितिनतत्सिद्धविश्वमिथ्यात्वसिद्धिः । अन्यथा "नेहनाने"तिनिषेधाद्विश्वस्यात्यंतासत्त्वं तात्विकंख्यात्यन्यथानुपपत्तिसिद्धमसद्वैलक्षण्यंत्वतात्विकंस्यात् । किंचश्रुतेस्तात्पर्यंचैतन्यमात्रेवाद्वितीयाभावविशिष्टेवा तदुपलक्षितेवा । नाद्यः । विश्वमिथ्यात्वासिद्ध्याइष्टापत्तेः । तस्यस्वप्रकाशस्यनित्यसिद्धत्वेनश्रुते

त्त्वनिषेधात् । नन्वसच्चेन्नप्रतीयेतेतिख्यात्यन्यथानुपपत्त्याऽसद्वैलक्षण्यस्यसिद्धत्वात्तद्विरोधइत्यतआह ॥ ख्यातीति ॥ तथाचश्रुत्यन्यथानुपपत्तिसिद्धयोरप्यर्थयोस्तात्विकत्वातात्विकत्वविषयतयात्वन्मतेप्यविरोधःस्यादितिभावः ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ नेहनानेतिश्रुतेश्चैतन्यमात्रपरत्वेनमिथ्यात्वेतात्पर्याभावेनमिथ्यात्वासाधकत्वादिष्टापत्तिरितिभावः । तस्य चिन्मात्रस्य ॥

वैयर्थ्यादिति ॥ चिन्मात्रप्रतिपादकत्वांगीकारेश्रुतिवैयर्थ्यमेवस्यात् तस्यस्वप्रकाशत्वेननित्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ काकेति ॥ यथोपलक्षणस्यकाकवद्गृहमितिकाकवत्त्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वं तथेत्यर्थः । किंचद्वितीयाभावरूपोपलक्षणेनोपलक्ष्यंकिंशुद्धस्वरूपमात्रं विशिष्टंवा शुद्धगतंधर्मांतरंवेतिविकल्प्याद्यंनिराह ॥ चिन्मात्रस्येति ॥ उपलक्षणंविनैवस्वप्रकाशत्वेनतस्यनित्यसिद्धत्वादितिभावः । द्वितीयंनिराचष्टे ॥ अन्यस्येति ॥ शुद्धात्मनएवमुमुक्षुज्ञेयत्वेनविशिष्टस्यमुमुक्षवज्ञेयत्वाच्छास्त्रेणोपलक्षणद्वा

वैयर्थ्याच्च । नद्वितीयः । श्रुतेरखंडार्थत्वहानेः । अतएवनतृतीयः । काकवदितिवद्द्वितीयाभाववदिति सप्रकारज्ञानहेतुत्वेअखंडार्थत्वायोगात् । चिन्मात्रस्यनित्यसिद्धत्वेनान्यस्यचमुमुक्षवज्ञेयत्वेनकाकेनसंस्थानविशेषस्येवद्वितीयाभावेनोपलक्ष्यस्यान्यस्याभावेनतस्योपलक्षणत्वायोगाच्च । किंचश्रुतिबोध्यस्य विशेषणस्यवोपलक्षणस्यवाद्वितीयाभावस्यसत्त्वेअद्वैतहानिः । मिथ्यात्वेचदंडहीनेदंडीतिवाक्यवत्काकहीनेकाकवदित्यादिवाक्यवच्चाद्वैतवाक्यस्यातत्त्वावेदकतास्यात् । नचतत्रातात्पर्यान्नातत्त्वावेदकता ।

रापिशुद्धस्यैवबोधनीयत्वान्नविशिष्टस्योपलक्ष्यत्वमित्यर्थः । तृतीयंनिराकरोति ॥ काकेनेति ॥ अन्यस्य ब्रह्मगतविशेषांतरस्य तस्य द्वितीयाभावस्य ॥ अद्वैतवाक्यस्येति ॥ द्वितीयाभावबोधकस्येत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ मिथ्याभूतद्वितीयाभावबोध कत्वेपिद्वितीयाभावेतात्पर्याभावान्नातत्त्वावेदकत्वमित्यर्थः । तत्त्वावेदकत्वंनामतात्पर्येणतद्बोधकत्वंतन्नांगीकृतमितिभावः ॥



आद्येति ॥ मिथ्याभूतद्वितीयाभावबोधकत्वेपितत्रतात्पर्याभावेचिन्मात्रबोधकत्वापत्त्यातत्रैवतात्पर्यप्राप्तेः किंचेत्यादिनाविकल्पितपक्षेषुआद्यपक्षांतर्भावप्राप्त्यातत्रचनाद्यइत्यादिनादूषणद्वयमुक्तमेवेतिभावः ॥ अतात्पर्यमिति ॥ नेहनानेतिश्रुतेर्द्वितीयाभावेऽतात्पर्यमित्यर्थः ॥ तदिति ॥ मानांतरेत्यर्थः ॥ आत्मवपोत्खननादाविति ॥ "प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददि"त्यादौआंतरधातुविशेषभूतायावपायाःप्रजापतिनास्वशरीरान्निष्कासनंकृतमित्येवंरूपेवाक्यार्थेतात्पर्यंनास्ति । कुतः प्रजापतेरधुनापिजीवनग्राहकमानविरोधात् वपोत्खननेचमरणस्यैवप्राप्त्याजीवनस्यैवाऽनुपपत्तेरितिभावः ॥ यथाग्रहैकत्वादाविति ॥

आद्यपक्षांतर्भावापाताच्च । किंचातात्पर्यंहिमानांतरप्राप्त्यावा यथावायुक्षेपिष्ठत्वादौ तद्विरोधाद्वा यथात्मवपोत्खननादौउद्देश्यविशेषणत्वादिनावायथाग्रहैकत्वादौ । नाद्यः ।

तृतीयाध्यायेप्रथमपादेचिंतितं"एकत्वयुक्तमेकस्यश्रुतिसंयोगादि"त्यत्र ज्योतिष्टोमेश्रूयते "दशापवित्रेणग्रहंसंमार्ष्टीति" । दशापवित्रंवासःखंडः । ग्रहंयज्ञपात्रं । (तत्रसंशयःग्रहैकत्वंविवक्षितंनवेति । श्रु)ग्रहैकत्वंविवक्षितंनवेतिसंशयेश्रुतस्याविवक्षायां कारणाभावाद्विवक्षितमेवैकत्वमित्येकमेवग्रहंसंमार्ज्यादित्यर्थइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु । ग्रहैकत्वंविवक्षितंचेत्तर्हिसंमार्गवद्विधेयंवास्याद्ग्रहवदुद्देश्यंवाग्रहत्वव(दुद्देश्यवि)द्विशेषणंवा । नाद्यः । ग्रहमुद्दिश्यतत्रैकत्वसंमार्गयोर्द्वयोर्विधानेवाक्यभेदापत्तेः । नद्वितीयः । तथात्वेग्रहमेकत्वंचोद्दिश्यसंमार्गोविधीयतइतिवाक्यभेदएव ग्रहैकत्वस्यसंमार्गायोगेनवाक्यस्यबाधितार्थत्वप्रसंगाच्च ।

नतृतीयः । एकत्वविशिष्टंग्रहमुद्दिश्यसंमार्गोविधीयतइतिस्यात् । तन्नसंभवति । विशिष्टस्ययद्भवतितद्विशेषणस्यापीतिन्यायेनै
कत्वेपिसंमार्गान्वयापत्त्याबाधापत्तेः"शोधनीयाग्रहास्सर्वेवासःखंडेनचार्त्विजे"तिवाक्यांतरविरोधाच्च । अतएकत्वमविवक्षित
मितिद्वादशापिग्रहाःसंमार्जनीयाइति। एवंचग्रहैकत्वस्येवब्रह्मणिद्वितीयाभावस्यश्रुतत्वेपिविशेषणत्वेनतत्रश्रुतेस्तात्पर्यंनास्तीत्यर्थः
॥ त्वयैवेति ॥ अद्वैतश्रुतेरननुवादकत्वंवदतेत्यर्थः ॥ विरोधीति ॥ द्वितीयाभावबोधिकायानेहनानेतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तस्यै
वेति ॥ द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेरेवद्वितीयाभावबोधकनेहनानेतिश्रुतिबाध्यत्वांगीकारेणदुर्बलतयातद्विरोधकत्वंनसंभवतीत्यर्थः॥ ना

त्वयैवद्वितीयाभावस्यमानांतराप्राप्त्युपगमात् । द्वितीयेपिविरोधिमानंनतावद्द्वैतग्राहिप्रत्य
क्षादि तस्यैवत्वन्मतेश्रुतिबाध्यत्वात् नाप्यद्वैतवाक्यांतरं तस्याप्यात्ममात्रपरत्वेद्वितीया
भावाविरोधित्वात् । नहिविशेष्यविषयं"अग्निहोत्रंजुहोती"तिवाक्यंविशिष्टविषयेण

पीति ॥ "नेहनाने"तिश्रुतेर्द्वितीयाभावेतात्पर्यांगीकारेद्वितीयाभावरूपद्वितीयस्यैवप्राप्तेस्तत्रचाद्वैतप्रतिपादकंयन्नेहनानेतिवा
क्यभिन्नंवाक्यं" एकोद्रष्टाऽद्वैतोभवती "त्यादिरूपंतदेवविरोधिभूतंमानंभविष्यतीतितद्विरोधाद्द्वितीयाभावेनतात्पर्यमित्यर्थः ॥
तस्येति ॥ नेहनानेतिश्रुतेर्द्वितीयाभावरूपद्वितीयप्रतिपादकत्वेप्यद्वैतवाक्यांतरविरोधोनास्ति । तस्यापिचैतन्यमात्रपरत्वेनद्वि
तीयनिषेधेऽतात्पर्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ अत्रविशेष्यविषयेण"अग्निहोत्रंजुहोती"तिवाक्येनविशिष्टविषयं

“ दध्नाजुहोती”तिवाक्यंनविरुद्धमितियोज्यं । अग्निहोत्रवाक्येनधर्मिभूताग्निहोत्राख्यविशेष्यमात्रप्रतिपादकेनदध्याख्यगुण विशिष्टाग्निहोत्रप्रतिपादकस्यवाक्यस्यविरोधोनास्ति । देवदत्तोदंडीदेवदत्तइत्यनयोर्विरोधादर्शनात् तथानेहनानेतिवाक्यस्य द्वितीयाभावविशिष्टचैतन्यप्रतिपादकत्वेविशेष्यभूतचिन्मात्रप्रतिपादकाद्वैतवाक्यांतरेणविरोधोनास्तीत्यर्थः । यथास्थितयोजना यांविशेष्यविषयकविशिष्टविषयकयोर्वाक्ययोर्नविरोधइत्यत्रैवायंदृष्टांतइतिद्रष्टव्यं । तेनदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्व्यत्यासशंकानवका शइतिसंप्रदायविदः ॥ द्वितीयेति ॥ अद्वैतवाक्यांतरस्यचैतन्येद्वितीयाभावेपितात्पर्यांगीकारेद्वितीयाभावविशिष्टचैतन्यप्रति

“ दध्नाजुहोती” तिवाक्येनविरुद्धं। द्वितीयाभावपरत्वेत्वेकविषयत्वेनसुतरामविरोधित्वात् ।
ननुस्वयमेवस्वविहितमपिद्वितीयाभावंद्वितीयत्वान्निषेधतीतिस्वविरोधादेवातात्पर्यमितिचेन्न ।

पादकत्वप्राप्त्यातेनद्वितीयाभावविशिष्टचैतन्यप्रतिपादकनेहनानेतिवाक्यस्यनविरोधः एकविषयकत्वादितिभावः । ननुनेहना नेतिश्रुतेर्द्वितीयाभावेऽतात्पर्यंमानांतराप्राप्त्यामानांतरविरोधाद्वानोच्यते किंनाम स्वविरोधादेवेत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यथा घटोनास्तीत्यस्यघटनिषेधकरूपत्वेनघटाभावविधिरूपत्वं एवंनेहनानेतिवाक्येनद्वितीयमात्रनिषेधकेनद्वितीयाभावोविहितः । पुन स्तमपिनिषेधति । कुतः द्वितीयाभावस्यैवद्वितीयतयाप्राप्तेः अस्यचवाक्यस्यद्वितीयमात्रनिषेधकत्वादतस्स्वविहितद्वितीयाभाव निषेधकत्वेनस्वविरोधाद्वितीयाभावेनतात्पर्यमित्यर्थः । अतात्पर्यहेतुभूतःस्वविरोधोयथानास्तितथावाक्यार्थोवर्ण्यतामित्याह ॥

निषेधस्येति ॥ नेहनानेतिवाक्यस्यस्वविहितोयोनिषेधोद्वितीयाभावरूपस्तदितरद्वितीयमात्रनिषेधकत्वमस्तु तथाचैवंस्वविहितेतरनिषेधकत्वेनश्रुतेःसंकोचोपपत्तेःक्वास्तिविरोधः येनातात्पर्यंस्यादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निषेधस्यविहितेतरविषयकत्वमनंगीकृत्यद्वितीयत्वाद्विहितमपिनिषेधतीतिविहितविषयकत्वस्याप्यंगीकारइत्यर्थः ॥ क्ङितिचेति ॥ गितिकितिङितिचप्रत्ययेपरेतन्निमित्तकगुणवृद्धीनस्तइतिसुप्तिङ्कृत्तद्धितसाधारणोयःकित्प्रत्ययस्तन्निमित्तकगुणवृद्ध्योःसामान्येननिषेधःकृतः । अनंतरं"किति च" कितितद्धितेपरेवृद्धिःस्यादितिविशेषविधिःकृतः । तथाच"क्ङितिचे"तिसाधारणकिन्निमित्तकवृद्धिप्रतिषेधोपितद्धितरूपकि

**निषेधस्यस्वाहितनिषेधेतरद्वितीयविषयत्वावश्यंभावात् । अन्यथा"क्ङितिचे"तिकिन्निमित्तकवृद्धिप्रतिषेधोपिकिन्निमित्तकत्वा"त्कितिचे" तिसूत्रविहितकिद्विशेषनिमित्तकवृद्धिं"नहिंस्यादि"त्येतदपिहिंसात्वादग्नीषोमीयहिंसां" इदंवाअग्रेनैवकिंचनासीदि "त्येतदपि " सदेवे "त्यादिवाक्योक्तंब्रह्मापिप्रतिषेधेत् ।**

द्विशेषनिमित्तकांकितिचेतिसूत्रविहितांवृद्धिमपिप्रतिषेधेत् । कितिचेतिविहिततद्धितकिन्निमित्तकवृद्धेरपिकिन्निमित्तकत्वात् । अतोविशेषसूत्रविहिततद्धितकिन्निमित्तकवृद्धिव्यतिरिक्तवृद्धिप्रतिषेधकत्वमेवक्ङितिचेतिसूत्रस्यांगीकृतंवैयाकरणैस्तद्वदिहापीत्यर्थः । किद्विशेषः तद्धितकिद्रूपः ॥ हिंसामिति ॥ "अग्नीषोमीयंपशुमालभेते" तिवाक्यविहितामित्यर्थः ॥ सदेवेति ॥ ॥ २५३ ॥
"सदेवसोम्येदमग्रआसीदि"तिवाक्येऽस्तित्वेनविहितमित्यर्थः । ननूदाहृतस्थलेषुविधायकवाक्यांतरसद्भावाद्विहितेतरपरत्वं ।

नह्यत्रप्रकृतेद्वितीयाभावविधायकंवाक्यांतरमस्ति । येनविहितेतरपरत्वंस्यात् अतःस्वेनैवविहितइतिवाच्यं । तथाचस्वविहितस्यापिद्वितीयाभावस्यद्वितीयत्वात्स्वेनैवनिषेधःप्राप्तएवेत्यतआह ॥ स्वविरोधोहीति ॥ वाक्यांतरोपस्थितिविलंबेनविलंबोपस्थितिकाद्वाक्यांतरविरोधादपिशीघ्रोपस्थितिकतयास्वविरोधस्ययत्नेनपरिहरणीयत्वंद्रष्टव्यं । तत्परिहारस्तुस्वविहितद्वितीयनिषेधेतरद्वितीय(विषयकत्वे)निषेधकत्वेनैवकार्यइतिअतात्पर्यहेतुःस्वविरोधोनास्तीतिभावः । ननुयथावाक्यांतरतात्पर्यगोचरविरुद्धार्थपरत्वएववाक्यांतरविरोधोदृष्टः । तथाएवंस्वस्यापिस्वतात्पर्यविषयीभू(तार्थनि)तनिषेधएवस्वविरोधःस्यात् । नचैवं किंतुद्विती

**स्वविरोधोहिवाक्यांतरविरोधादपियत्नेनपरिहार्यः । अद्वैतवाक्यस्यद्वितीयाभावेअतात्पर्यादविरोधइतिचेन्न । द्वितीयाभावस्यस्वेननिषेधेसतिस्वविरोधादेवतत्रातात्पर्यमतात्पर्येचसतिस्ववचनविरोधाभावान्निषेधइत्यन्योन्याश्रयात् ।**

याभावे(तात्पर्याभावेनतस्य)वाक्यस्यनतात्पर्यं । तथाचतस्यद्वितीयत्वान्निषेधेपिनविरोधः । एवंचविहितेतरपरत्वेनभवदुक्तरीत्याविरोधःकस्मात्परिहरणीयइतितटस्थःशंकते ॥ अद्वैतेति ॥ स्वविरोधादेवाऽतात्पर्यमितिपरोब्रूते । तत्रस्वविरोधमुपपाद्याऽतात्पर्येणैवस्वविरोधाभावोक्तावन्योन्याश्रयःस्यादित्याह ॥ द्वितीयाभावस्येति ॥ स्वेन "नेहनाने" तिवाक्येन । निषेधे सति द्वितीयत्वान्निषेधेसति तत्र द्वितीयाभावे निषेधः द्वितीयाभावनिषेधः शब्देनप्रतिपादितस्यशब्देनपुनःनिषेधेविरोधकथं

वोच्छिद्येतेत्याह ॥ अपिचेति ॥ मातृपदप्रापितंमातृत्वंमूकोहमितिवचनक्रियाप्रापितवचनक्रियाकर्तृत्वमपिवंध्यामूकपदाभ्यामे
वप्रतिषिध्यतेइतिवक्तुंशक्यत्वेनस्ववचनस्वक्रियाविरोधोनस्यादित्यर्थः । शब्दतःप्राप्तस्यपुनःशब्देनप्रतिषेधेऽतिप्रसंगांतरमाह
॥ षोडशीति ॥ "अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति" "नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णाती"त्यत्रविकल्पआश्रितः । अतिरात्रेषोडशिग्रहणंक
र्तव्यंनवेति सचविकल्पोष्टदोषयुक्तः अतएवएतादृशविकल्पाश्रयणंनकर्तव्यं किंनाम शब्दतःप्राप्तमतिरात्रेषोडशिग्रहणंनातिरा
त्रेषोडशिनमित्यनेननिषिध्यतइतिस्यादित्यर्थः । अष्टौदोषाश्चैते यथा "यवैर्यजेत" "व्रीहिभिर्यजेते"त्यत्रयदाव्रीहिवाक्योपादा

**अपिचैवंममंमातावंध्यामूकोहमित्यादावपिविरोधोनस्यात् । सुवचंहितत्रापि**
**मात्रादिशब्दप्रापितमातृत्वादिकंवंध्यादिपदेनैवनिषिध्यतइति षोडशिग्रहणा**
**दावष्टदोषदुष्टोपिविकल्पश्चनस्यात् । अग्रहणवाक्येनग्रहणनिषेधापातात् ।**

नंयववाक्यत्यागस्तदायववाक्येप्रतीतप्रामाण्यत्यागःअप्रामाण्यस्वीकारइतिदोषद्वयं पुनर्यववाक्यस्वीकारेपरित्यक्तप्रामाण्यस्वी
कारः स्वीकृताप्रामाण्यत्यागइतिदोषद्वयं । एवंमिलित्वाययववाक्यसंबंधिदोषचतुष्टयं । यदाययववाक्यस्वीकारोव्रीहिवाक्यत्या
गस्तदाव्रीहिवाक्येप्रतीतप्रामाण्यत्यागोऽप्रामाण्यस्वीकारइतिदोषद्वयं पुनर्व्रीहिवाक्यस्वीकारेपरित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृ
ताऽप्रामाण्यत्यागइतिदोषद्वयं । एवंमिलित्वाव्रीहिवाक्यसंबधिदोषचतुष्टयमित्येवमष्टदोषदुष्टोविकल्पोग्रहणाग्रहणवाक्येपियो
ज्यः । एतावताप्रबंधेनमानांतरप्राप्त्यातद्विरोधाद्वास्वविरोधाद्वाऽतात्पर्यमित्येतदयुक्तमित्युक्तं इदानींप्रकारांतरेणातात्पर्यंभ

विष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ प्रतियोगिनइति ॥ प्रतियोगिभूतस्यद्वितीयस्यमिथ्यात्वाद्द्वितीयाभावोपिमिथ्या । प्रागभावादिवत् । अतोद्वितीयाभावेश्रुतेर्नतात्पर्यमित्येतन्निरस्तं । प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वस्यावश्यकत्वेनप्रतियोगिनोमिथ्यात्वेतदभावस्यापिमिथ्यात्वायोगात् । अन्यथाऽविद्यानिवृत्तेःपंचमप्रकारताभ्युपगमवैयर्थ्यादितिभावः । स्वेनैवनिषिद्धस्यद्वितीयाभावस्यपुनर्विशेषणत्वादिनोपादानंनयुक्तमित्याह ॥ किंचेति ॥ तत्रदृष्टांतोद्वितीयस्येवेति । यथाश्रुत्यानिषिद्धंद्विती

प्रतियोगिनोद्वितीयस्यमिथ्यात्वात्तदभावोपिमिथ्येतितुनिरस्तं*। किंचस्वेनैवनिषिद्धस्यद्वितीयाभावस्यद्वितीयस्येवविशेषणत्वेनउपलक्षणत्वेनवापुनरुपादानमयुक्तं । नतृतीयः । ग्रहंसंमार्ष्टीत्यत्रसंमार्गस्येवेहाखंडार्थपरेविधेयांतरस्याभावेनविशेष्यस्यशास्त्रगम्यस्यचिन्मात्रस्याप्राप्ततयोद्देश्यत्वायोगेनचद्वितीयाभावस्योद्देश्यविशेषणत्वाभावादविवक्षाहेतोर्निर्ज्ञातविशेषणत्वस्याभावाच्च ।

यंपुनर्ब्रह्मविशेषणत्वादिनाश्रुतिर्नोपादत्तएवमित्यर्थः ॥ अखंडार्थेति ॥ विधेयधर्मांतरसद्भावेऽखंडार्थत्वभंगादित्यर्थः । "सिद्धंधर्मिणमुद्दिश्यसाध्यधर्मोविधीयते" इत्युक्तत्वेनउद्देश्यत्वेसिद्धत्वेनभाव्यं । तन्नसंभवति । शास्त्रैकसमधिगम्यस्यमानांतराप्राप्तेरित्याह ॥ विशेष्यस्येति ॥ अविवक्षेति ॥ अतात्पर्येत्यर्थः ॥ निर्ज्ञातेति ॥ नितरांज्ञातस्यसम्यङ्निर्णीतस्वरूपस्ययद्विशे

* सामान्यतोमिथ्यात्वभंगे ।

षणं यद्विशेषणंविनाप्युद्देश्यसिद्धिरितियावत् । तद्विशेषणंनविवक्षितं यथाग्रहैकत्वं तद्वदिहाप्यशनायाद्यतीतंसत्यज्ञानादि रूपंयद्ब्रह्मस्वरूपंतन्ननिर्ज्ञातं अन्यथाश्रवणादिवैयर्थ्यात् अतस्तद्विशेषणमद्वितीयत्वादिकंविवक्षितमेव श्रुतितात्पर्यविषयीभूतमे वेत्यर्थः । तथाचअद्वितीयत्वादिकंनश्रुत्याविवक्षितं तात्पर्यविषयीभूतनंभवतीतियावत् । उद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदित्य नुमानेनिर्ज्ञातविशेषणत्वमुपाधिरित्युक्तंभवति । द्वितीयाभावस्यमुमुक्षुजिज्ञासितत्वान्मोक्षपरेणशास्त्रेणावश्यंप्रतिपादनीयत्वा न्नाविवक्षितत्वमित्याह ॥ कर्मकांडादिति ॥ तत्प्रकारेति ॥ धर्मप्रकारेत्यर्थः । तत्प्रकारस्य ब्रह्मप्रकारस्य ॥ शब्दादिति ॥

**कर्मकांडादापातप्रतीतधर्मेणपुंसातत्प्रकारविशेषस्येववेदांतादापातप्रतीतब्रह्मणामुमुक्षुणाप्यद्वि तीयत्वादितत्प्रकारस्यैवजिज्ञासितत्वाच शब्दाद्वीस्थस्यापिद्वितीयाभावस्यतात्पर्याविषयत्वे नद्वैतमानविरोधेनचात्मवपोत्खननादेरिवव्यावहारिकसत्त्वासिद्धेश्च । अवांतरतात्पर्यविषय त्वात्तत्सिद्धिरितिचेन्न । द्वितीयाभावस्योपक्रमेउपसंहारेचप्रतीतस्यप्राकरणिकत्वेनसुषुप्तौ**

यथा“प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददि”ति(शब्दात् )प्रतीतमपिस्ववपोत्खननादिकंप्रजापतिजीवनग्राहकप्रमाणविरोधेनश्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावाद्व्यावहारिकमपिनसिद्ध्यति किंतुप्रातिभासिकमेव । एवंनेहनानेतिवाक्यात्प्रतीतोपिद्वितीयाभावोद्वैतमानविरो धेनश्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावाद्व्यावहारिकोनसिद्ध्येत् आत्मवपोत्खननवत्प्रातिभासिकएवस्यादितिभावः । ननुद्वितीयाभावेमहाता त्पर्याभावेप्यवांतरतात्पर्यसद्भावात्तत्सिद्धिरित्याशंकते ॥ अवांतरेति ॥ उपक्रमइति ॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाउ

पक्रमात् “ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसी”त्युपसंहारात् । तथाचद्वितीयाभावस्योपक्रमोपसंहारयोःश्रुतत्वेनतत्प्रक रणप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः ॥ फलवत्त्वेति ॥ त्वन्मतेसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ अन्यशेषत्वेति ॥ ब्रह्मविशे षणत्वादिनाप्रतिपादनेऽप्राधान्यप्राप्त्याप्राकरणिकत्वफलवत्त्वाभ्यांप्रतीतंद्वितीयाभावस्यमहातात्पर्यविषयत्वेनप्राधान्यंनस्यादि त्यर्थः । अन्यशेषत्वमंगीकृत्याप्याह ॥ प्रमाणेति ॥ तथाचद्वितीयाभावस्यात्मवत्तात्विकसत्त्वमवर्जनीयमेवेत्यर्थः । नन्ववांत रतात्पर्यविषयत्वेनावांतरसत्त्वंयद्व्यावहारिकत्वरूपं तदेवद्वितीयइवद्वितीयाभावेप्यायाति नतुतात्विकंसत्त्वमित्यतआह ॥ अवां

**फलवत्त्वदर्शनेनचान्यशेषत्वायोगेनावांतरतात्पर्याविषयत्वात् स्वप्रकाशचैतन्यस्यचोक्तरीत्याप्रा सतयामहातात्पर्याविषयत्वाच प्रमाणावांतरतात्पर्यविषयस्यान्यशेषत्वेपिमहातात्पर्यविषयसम सत्ताकत्वनियमाच । अवांतरतात्पर्यविषयस्यद्वितीयाभावस्यद्वितीयवद्व्यावहारिकत्वेश्रुत्याप्रत्यक्षा दिबाधायोगाच । नहिकदापितदभावेतत्राप्रमितेतत्तत्रारोपितंतस्माद्वितीयाभावस्यमिथ्यात्वेश्रुते**

तरेति ॥ श्रुत्येति ॥ प्रत्यक्षगृहीतप्रपंचस्यश्रुतिबोध्यस्यतदभावस्यचव्यावहारिकसत्त्वोपेततयासमसत्ताकार्थावगाहिनोःश्रुति प्रत्यक्षयोर्नबाध्यबाधकभावइत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ तत्रा धिष्ठाने । अप्रमिते अतात्विके आरोपितं अतात्वि कं । लोकेरजताभावस्यशुक्तौतात्विकत्वाद्रजतंशुक्तावारोपितमित्युच्यते एवंद्वितीयाभावोब्रह्मणियदितात्विकःस्यात् तदैवद्वि तीयस्याऽतात्विकत्वंस्यात् । नचैवंत्वयोच्यतेद्वितीयतदभावयोःसमसत्ताकत्वांगीकारात् । अतोनतत्प्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्योर्बा

ध्यबाधकभावइत्यर्थः । विशेषणतयोपलक्षणतयावाश्रुतिबोध्यस्यद्वितीयाभावस्यसत्त्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वेतत्प्रतिपादकश्रुते
रतत्वावेदकत्वमित्युक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ सामान्यतोमिथ्यात्वश्रुतिनिरासविवरणं ॥ २६ ॥ "एकमे
वाद्वितीय"मित्यादावद्वितीयमित्यादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधाच्छ्रुतिर्मिथ्यात्वेमानमितियदुक्तंतन्निषेधति ॥ किंचेत्यादिना ॥
एकमेवेतीतिशब्दःप्रकारवाची । तथाच"एकोद्रष्टाऽद्वितीयोभवती"तिश्रुतिरप्युदाहर्तव्या । तेनाग्रिमेण"सलिल"इत्यादिना
नासंगतिः । ननूक्तविधयामिथ्यात्वस्यततोऽवगमात्कथंसातत्रनमानमित्यतआह ॥ शब्दस्येति ॥ कुतोनेत्यतआह ॥ आज्यैः

रतत्वावेदकत्वप्रसंगोदुर्वारः । तस्मान्नमिथ्यात्वेश्रुतिर्मानं ॥ ॥ सामान्येनमिथ्यात्वश्रुति
निरासः ॥ २६ ॥ किंचनतावदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्तत्रमानं । शब्दस्याह्निनापात
प्रतीतएवार्थः "आज्यैःस्तुवते" "आकाशादेवसमुत्पद्यंत"इत्यादेरपिचित्राज्याधिकरणा

स्तुवतइति ॥ चित्राज्याधिकरणेति ॥ चित्राधिकरणाज्याधिकरणेत्यर्थः । प्रथमाध्यायेचतुर्थपादेतृतीयाधिकरणेचिंतितं
"चित्रयायजेतपशुकाम"इतिश्रूयते । तत्रचित्राशब्दोगुणविधिर्यागनामधेयंवेतिसंदेहेसंशये"अग्नीषोमीयंपशुमालभेते"तिविहितं
पशुयागमत्रयजेतेत्यनूद्ययागसाधनीभूतपशौचित्रवर्णत्वस्त्रीत्वरूपोगुणोविधीयते । तथाचपशुकामश्चित्रयाचित्रवर्णयुतस्त्रीपशु
नायागंकुर्यादित्यर्थइतिपूर्वःपक्षः । सिद्धांतस्तुचित्रत्वंस्त्रीत्वंचेतिद्वावेतौगुणौ । तयोर्द्वयोर्विधानेवाक्यभेदापत्तेः"प्राप्तेकर्मणिना

नेकोविधातुंशक्यतेगुण"इतिवचनात् । अथगुणद्वयविशिष्टंपशुद्रव्यरूपंकारकंविधीयते तदागौरवंस्यात् चित्रात्वंविलक्षणद्रव्ये णोपपद्यते"दधिमधुघृतमापोधानास्तंडुलास्तत्संसृष्टंप्राजापत्य"मितिदध्यादीनिविचित्रद्रव्याणिषडाम्नातानि तस्माच्चित्रपदंयाग नामधेयं नतुचित्रस्त्रीपशुपरमिति उत्तरत्रपूर्वपक्षरीत्येत्यनंतरंचित्रस्त्रीपश्विति चग्राह्यं । अन्यथाचित्राज्याधिकरणेत्युक्त्वापूर्व पक्ष रीत्याघृतेत्येवोक्तावत्यकौशलापत्तेरित्यवधेयं । प्रमाणलक्षणेनामधेयपादेचिंतितं।"आज्यैःस्तुवत"इति(स्तोत्रप्र)स्तुतिप्रकरणेश्रूय ते "पंचदशान्याज्यानी"त्यत्राज्यशब्दोगुणविधिःकर्मनामधेयंवेतिसंशयेरूढिप्राबल्यात्पंचदशत्वसंख्याविशिष्टघृतलक्षणोगुणो विधीयते । आज्यानांचपंचदशपात्रसंबंधेनपंचदशत्वमुपपद्यते । तथाचाज्यैःस्तुवतइत्यत्रापिप्रसिद्धमेवविवक्षितमितिपूर्वःपक्षः ।

काशाधिकरणपूर्वपक्षरीत्याघृतगगनाद्यर्थत्वस्यां"धोमणिमविंदत्"
"मृदब्रवीदि"त्यादेरपिप्रतीतार्थपरत्वस्यचप्रसंगेनमीमांसावैयर्थ्यात् ।

सिद्धांतस्तु । प्रकृतेस्तोत्रपरएवायमाज्यशब्दः । नरूढ्याप्रसिद्धघृतपरः । तत्रपंचदशत्वस्याश्रयपात्रद्वारायोज्यत्वेनलक्षणापत्तेः। तथाचाज्यप्रकाशिकाभिःपंचदशस्तुतिभिरिष्टंकुर्युरितितदर्थः । तथाचाऽऽज्यैःस्तुवतइत्यत्राऽऽज्यशब्दःस्तोत्रपरएवेति ॥ आ काशाधिकरणेति ॥ ब्रह्ममीमांसायांप्रथमलक्षणेप्रथमपादेचिंतितं । "आकाशस्तल्लिंगादि"त्यत्र"सर्वाणिहवाइमानिभूतान्या काशादेवसमुत्पद्यंत"इत्यादावाकाशशब्दोभूतपरःपरमात्मपरोवेतिसंदेहेप्रसिद्धभूतपरएवेतिपूर्वपक्षेपरोवरीयस्त्वादिलिंगैःपरमा त्मपरएवेतिसिद्धांतितं॥ अंधइति ॥ तैत्तिरीयारण्यकेप्रथ(मप्रपाठके)माष्टकेपठ्यते"अंधोमणिमविंदत्-तमनंगुलिरावयत्-अग्री

वःप्रत्यमुंचत-तमजिह्वोअसश्चते"ति । आवयत् वयबंधने तंतुनासूत्रितवान् प्रत्यमुंचत अमुंचत् । असश्चत प्राशंसत । अत्रवा क्यचतुष्टयस्यापातप्रतीतार्थोबाधितः । लोकेहिपुरुषश्चक्षुषामणिंदृष्ट्वातमंगुलिभिस्तंतुनास्वीयग्रीवायांप्रतिमुच्यजिह्वयाप्रशंसति । नचांधादेश्चक्षुरादिनादर्शनादिकंसंभवतीत्यर्थः । विचारितेसत्यबाधितार्थोऽवगम्यते । अनंगुलिःअंगुल्युपलक्षितप्राकृतहस्तरहितोभगवान् तंजीवं आवयत् संसारेणसम्यग्बबंध । तमजिह्वोभगवदधीनजिह्वोयंबद्धोऽसश्चत स्तोत्रमकरोत् श्रवणादिकंकृतवान् अनंतरंपूर्वंभगवदज्ञानेनांधो मणिंप्रधानं "मणिर्मुखंप्रधानंचेत्युत्तमस्यवचोभवेदि"तिवचनात् परमात्मानमविंदत विद

"बिभेत्यल्पश्रुताद्वेद"इतिस्मृतेश्च"कश्छंदसांयोगमावेदधीर"इतिश्रुत्याचस्वार्थस्यगहनत्वोक्तेश्च । किंतुमानांतरेणपूर्वोत्तरेणचाऽविरुद्धः । उक्तंहि । "शास्त्रंहिशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेर्थेविज्ञान"मित्यत्रवार्तिके "असन्निकृष्टवाचाचद्वयमत्रजिहासितं ।

ज्ञाने । पश्चात्तंज्ञानिनं अग्रीवःप्राकृतग्रीवोपलक्षितदेहरहितोभगवान् प्रत्यमुंचत । प्रत्यमोचयत्संसारादिति ॥ गहनत्वोक्तेश्चेति ॥ अतोनापातप्रतीतएवार्थइत्यन्वयः ॥ उक्तंहीति ॥ शास्त्रंलिलक्षयिषताभाष्यकारेणशबरस्वामिनेत्यर्थः । एवंशास्त्रलक्षणेकोऽसंनिकृष्टशब्दार्थइत्यतउक्तंवार्तिककृताअसन्निकृष्टेत्यादि । प्रमितोर्थोविपरीततयाप्रमितश्चार्थःसन्निकृष्टइत्युच्यते । तद्भिन्नेशब्दःप्रमाणं । तथाचाऽसन्निकृष्टेऽनधिगतेविपरीततयाज्ञातेचार्थेविषयेशब्दविज्ञानाच्छब्दश्रवणाज्जायमानंविज्ञानंयतत्

च्छास्त्रं । फलप्रामाण्यवादीचायं । जिहासितं व्यावर्तितं । ताद्रूप्येण स्वयंयथास्थितस्तद्रूपतया परिच्छेदोज्ञातज्ञापनं वि पर्ययतोपिवापरिच्छेदोविपरीतज्ञानंचव्यावर्तितमित्यर्थः । उक्तंचवार्तिकएवोत्तरत्र "प्रमितस्यप्रमाणेहिनापेक्षाजायतेपुनः । ता द्रूप्येणपरिच्छिन्नेप्रमाणंनिष्फलंपरं । विपरीतपरिच्छिन्नेनावकाशःपरस्यत्वि"ति । तथाचवि(रुद्धार्थ)परीतार्थवर्णनेविपरीतप्रमा जनकत्वप्राप्त्याशास्त्रत्वंनस्यादितिभावः । पूर्वोत्तराविरुद्धएवार्थोवर्णनीयइत्यत्रवाक्यांतरंपठति ॥ विषयेत्यादिना ॥ ननुमया पिएकमेवेत्यादेर्मानांतराविरुद्धएवार्थोवर्ण्यतइतिचेत्तत्राह ॥ अत्रचेति ॥ एकमेवेत्यादेःश्रुतेर्द्वितीयमात्रनिषेधेनमिथ्यात्वार्थ

ताद्रूप्येणपरिच्छेदस्तद्विपर्ययतोपिचे"ति । "विषयाविषयौज्ञात्वातेनोत्सर्गापवादयोः ।
बाधाबाधौविवेक्तव्यौनतुसामान्यदर्शनात्" । "अन्यएवैकदेशेनशास्त्रस्याऽर्थःप्रतीयते । अ
न्यश्चपरिपूर्णेनसमस्तांगोपसंहृता"विंतिच । उक्तंच । विरुद्धवत्प्रतीयंतेआगमायत्रवैमिथः ।
तत्रदृष्टानुसारेणतेषामर्थोन्ववेक्ष्यत"इति । अत्रचप्रत्यक्षादिविरोधःस्पष्टः । अत्रोक्तंखंडने ।

कत्वइत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ सन्घटःघटपटौभिन्नावित्यादिप्रत्यक्षविरोधइत्यर्थः । प्रत्यक्षाविरोधंशंकते ॥ अत्रोक्तंखंडनइ ति॥ घटपटौभिन्नावितिप्रात्यक्षिकंज्ञानं"सर्वंखल्विदंब्रह्मे"त्यादिवाक्यजन्यघटपटादिसमस्तैक्यज्ञानस्यतदाबाधकंस्यात् यद्यैक्य ज्ञानात्स्वयंभिन्नंस्यात् नचैतदस्ति कुतइतिचेत् ऐक्यज्ञानप्रतियोगिकभेदावगाहिअन्यज्ज्ञानंतावन्नास्त्येव अतःस्वयमेवतदवगा हीतिवक्तव्यं । नचैतत्संभवति । प्रत्यक्षस्यनियतविषयकत्वेनघटपटभेदमात्रावगाहितयाऐक्यज्ञानप्रतियोगिकस्वधर्मिकभेदाव

गाहनाक्षमत्वात् । अतऐक्यश्रुतिःस्वबाधनाययत्प्रवृत्तंघटपटौभिन्नाविति प्रत्यक्षंतेनसहादौएकीभवति । अनंतरंनिर्बाधासतीस्व विषययोर्भेदैक्ययोरप्यैक्यंगृह्णातीत्येवंसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीतिक्वप्रत्यक्षविरोधः । ननुनस्वयंनिर्बाधा प्रत्यक्षस्यैवबाधकत्वात् । नच नियतविषयकेणप्रत्यक्षेणश्रौतैक्यज्ञानप्रतियोगिकस्वधर्मिकभेदाग्रहणात् अन्यस्यचतद्ग्राहकस्याभावात्तेनैकीभूयस्वयंनिर्बाधास तीसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीत्युक्तमितिवाच्यं । बाधकभूतघटपटभेदग्राहिप्रत्यक्षंबाध्यादैक्यज्ञानाद्भिन्नमितिप्रत्यक्षरूपज्ञानांतरेणप्रत्य क्षैक्यज्ञानभेदग्रहांगीकारादितिचेन्न । बाध्यबाधकयोरैक्यज्ञानप्रत्यक्षयोर्भेदावगाहिनोज्ञानांतरस्यताभ्यांभेदाभावेतदुभयभेद

प्रत्यक्षंनियतविषयं तथाचघटपटौभिन्नाविति प्रत्यक्षज्ञानेनबाधकत्वेनाभिमतात्स्वस्माद्बाध्यत्वेना भिमतं श्रौतमैक्यज्ञानंभिन्नमित्यग्रहणात्तत्रलब्धपदा"सर्वंखल्विदंब्रह्म"त्यात्मैक्यश्रुतिस्तयो स्तावदैक्यंगृह्णाति ।तथाचप्रत्यक्षधीस्स्वाभिन्नमैक्यज्ञानंनबाधते । एवंचनिर्बाधाश्रुतिस्सर्वाद्वैते

ग्राहकत्वा(योगा)भावात् । ताभ्यांस्वस्मिन्भेदग्रहस्यनियतविषयकेणस्वेनैवायोगात् । पुनरन्येनज्ञानेनतद्ग्रहेवाच्येऽनवस्थास्याद तोऽनवस्थाभयाद्यत्रबुद्धिपरंपराविच्छेदस्तत्रैवांत्यज्ञानेनियतविषयेस्वविषयभूतबाध्यबाधकज्ञानाभ्यांभेदस्याऽग्रहणात्तत्रैवैक्य ज्ञानंतेनचरमेणज्ञानांतरेणैकीभूयनिर्बाधंसत्सर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीतिनप्रत्यक्षविरोधइत्याह ॥ प्रत्यक्षमित्यादिना ॥ नियतवि षयमिति ॥ घटपटभेदग्राहिप्रत्यक्षस्यश्रौतैक्यज्ञानस्यचभेदंनगृह्णाति स्वस्यस्वविषयकत्वात् ऐक्यज्ञानाविषयकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाभिन्नमिति ॥ स्वस्मादगृहीतभेदमित्यर्थः ॥ नबाधतइति॥ अन्यथास्वस्यापिस्वेनबाधापत्तिरितिभावः॥ सर्वाद्वैतइति॥ ॥ २५८ ॥

ज्ञानैक्यद्वारातद्विषययोरप्यैक्यंगृह्णातीत्यर्थः । ननुप्रत्यक्षज्ञानंश्रौतैक्यज्ञानात्स्वस्यभेदंनैवगृह्णाति । ज्ञानांतरंतुतद्गोचरं स्वविषययोस्तयोर्भेदंग्रहीष्यतीत्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतआह ॥ अनवस्थेति ॥ चरमज्ञानइति ॥ भेदग्राहिणि अंतिमेज्ञानांतरइत्यर्थः । स्वविषयात्स्वस्यभेदग्राहकस्यज्ञानांतरस्यानवस्थाभयेनानंगीकारादितिभावः॥ बाधबुद्धिपरंपरेति ॥ भेदावगाहिज्ञानांतरपरंपरेत्यर्थः ॥ निवृत्ताविति ॥ अनवस्थयाबाधपरंपरायानिवृत्तौसत्यामित्यर्थः । पार्ष्णिग्राहैः पार्ष्णिगृ

पर्यवस्यति । नचबाध्यबाधकधियोर्ज्ञानांतरेणभेदग्रहः अनवस्थाभयाद्यत्रबुद्धिपरंपराविच्छेद स्तत्रैवचरमज्ञानेश्रुतेरवकाशात् । तदुक्तं । "सुदूरधावनश्रांताबाधबुद्धिपरंपरा । निवृत्तावद्व याम्नायैःपार्ष्णिग्राहैर्विजीयत"इति । तन्न । प्रत्यक्षादिप्रसक्तोहिभेदःनेहनानेत्यादिश्रुत्यानिषे ध्यः । अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् । तथाचयत्रयत्राद्वैतश्रुतिस्तिष्ठासतितत्रतत्रप्रागेवप्रत्यक्षादिना

ह्नंतीतिपार्ष्णिग्राहास्तैः पृष्ठतोगच्छद्भिरित्यर्थः । यथाकश्चिद्दूरधावनेनश्रांतःसन्निवृत्तःपार्ष्णिग्राहेणजीयतइतिप्रसिद्धं । तद्वदि तिभावः । निवृत्ताचेत्यपिपाठः । "एकमेवाद्वितीयंनेहनानास्तिकिंचने"त्यादिश्रुत्याघटपटादिभेदोनिषिध्यतइत्युच्यते तत्रपृच्छा मः । अद्वैतबोधनात्पूर्वंघटपटादेर्भेदःप्रसक्तोनवेति । तत्राद्यएवांगीकार्यो नद्वितीयः कुतइत्यतआह ॥ अप्रसक्तेति ॥ आद्यपक्षांगीकारेपिकिंलब्धमित्यतआह ॥ तथाचेति ॥ यत्रयत्रेति ॥ घटपटविषयेवाततप्रत्यक्षैक्यज्ञानविषयेवाताभ्यां

ज्ञानांतरविषयेवातेभ्यःपुनर्ज्ञानांतरविषयेवेत्यर्थः ॥ यामिकगृहेचोरइवेति ॥ "यामिकोरात्रिजागर"इत्यभिधानात्
जागरूकस्सन्रात्रौग्रामसंरक्षकोयामिकस्तद्गृहेयथाचोरस्यनावकाशः । एवंनेहनानेतिश्रुतिनिषेध्यभेदप्रसंजकत्वेनयामिकेप्रत्य
क्षेजागरूकेसति भेदापहारित्वेनचोरभूतानेहनानेतिश्रुतिः कथमवकाशमासादयेदित्यर्थः । इममर्थंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥
अतत्वावेदकत्वाद्भेदग्राहिप्रत्यक्षंअप्रमाणमितिपूर्वमेवनिरस्तमितिहृदयं । किंचधर्मिभूतचरमधीसिद्धिकालएवतत्स्वरूपभेदस्यापि
सिद्धत्वेनतत्राभेदश्रुतेर्नावकाशः ततश्चाऽनवस्थाभयाद्यत्रपरंपराविच्छेदस्तत्रैवचरमज्ञानेऐक्यश्रुतेरवकाशइतियदुक्तंतदसदित्या

भेदोग्राह्यइतिकथंयामिकगृहेचोरइवश्रुतिस्तत्रतिष्ठेत् । एवंच"प्रत्यक्षाप्रसक्तंचेदप्रसक्तनिषेधता।
श्रुतेःस्यात्तत्प्रवृत्तंचेत्तद्बाधःसुस्थिरःश्रुतेः" । किंचचरमधीःप्रत्यक्षाद्यऽसिद्धाचेत् तदभेदःश्रुतेरपि
दुर्ग्रहः । नहिश्रुतेर्घटादौतदभेदेचतात्पर्यं घटादेःप्राप्तत्वात् श्रौतस्यकिंचनादिशब्दस्यघटादावनुवाद

शयेनाह ॥ किंचेति ॥ चरमधीःप्रत्यक्षाद्यसिद्धातत्सिद्धावा नाद्यइत्याह ॥ चरमधीरिति ॥ भेदग्राहिणीचरमधीरित्यर्थः ।
तदभेदः चरमधियिनेहनानेतिश्रुतिजन्यज्ञानादभेदोऽस्मदादिभिःश्रुत्यापिदुर्ग्रहः धर्मिणएवानुपस्थितेरित्यर्थः।ननुचरमधियःप्रत्य
क्षासिद्धत्वेपिसर्वाभेदादिविधायकनेहनानेतिश्रुतिस्थस्यकिंचनशब्दस्यघटादिसर्वप्रपंचप्रतिपादकत्वेन चरमधियोपितदंतर्गतत्वा
च्छ्रौतकिंचनशब्देनैवतत्सिद्धिर्भविष्यति तदभेदश्चतयाबोध्यतइतिचेत्तत्राह ॥नहीति॥प्राप्तत्वादिति॥ तथाचानुवादकत्वान्नत

त्रतात्पर्यमितिभावः । ननुघटादेःप्रत्यक्षप्राप्तत्वेनतदंशेश्रौतकिंचनशब्दस्यानुवादकत्वेनतात्पर्याभावेपिचरमधियोप्राप्तत्वेनतदंशे
श्रौतकिंचनशब्दस्याननुवादकत्वमेवास्त्वित्यतआह ॥ श्रौतस्येति॥ वैरूप्येति ॥ सकृत्प्रयुक्तशब्दस्यासतिबाधकेएवंवैरूप्यकल्प
नाऽयोगादित्यर्थः । तथाचानुवादकत्वविधायकत्वाभ्यांवाक्यभेदःस्यादितिभावः । द्वितीयेत्वाह ॥ अथेति ॥ तेनैवेति॥ चरम
धीस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । भेदस्यतत्स्वरूपत्वादितिभावः। कथंनावकाशइत्यतस्तदुपपादयति ॥ श्रुत्यापिहीति ॥ नेहनाने
तिश्रुत्यापीत्यर्थः। अभिमतयोर्ज्ञानयोः । वस्तुगत्याबाध्यबाधकभावाभावादभिमतयोरित्युक्तं । इतरेतरभिन्नत्वेनोपस्थितयोरेवाभे

कता चरमबुद्ध्यादौतुविधायकतेत्युक्तौचवैरूप्यापातात् । अथचरमधीःप्रत्यक्षादिसिद्धा तर्हितद्भे
दोपितेनैवसिद्धइतिनाद्वैतश्रुतेरवकाशः । श्रुत्यापिहिबाध्यबाधकत्वेनाभिमतयोरितरभिन्नत्वेनबु
द्धिस्थयोरेवाभेदोबोध्यः । यस्यकस्यचिद्येनकेनचिद्भेदबोधनेबाधकस्यबाध्याभेदासिद्धेः । एवंचो

दः कस्माद्बोध्यइत्यतआह ॥ यस्यकस्यचिदिति ॥ इदंबाधकंऐक्यज्ञानंबाध्याद्भेदज्ञानाद्भिन्नमित्युपस्थितौसत्यामेवतयो
रभेदबोधनेबाधकस्यबाध्याभेदःसिद्ध्यति अन्यथाबाध्यंबाधकमित्यऽसंकीर्णव्यवहारायोगेनयस्यकस्यचिद्येनकेनचिदभेदइत्येव
प्राप्त्याबाधकस्यबाध्याभेदासिद्धेरित्यर्थः ॥ एवंचेति ॥ बोधनीयाभेदयोर्बाध्यबाधकत्वेनाभिमतयोर्ज्ञानयोर्भेदप्रसक्तौतत्प्रमाणे
नैवबाधः । अप्रसक्तौतुयस्यकस्यचिद्येनकेनचिदभेदबोधनापत्त्याबाधकस्यबाध्याभेदाचोदनादुभयतःपाशारज्जुर्गलबंधिकारज्जुरि

त्यर्थः। यदुक्तमुक्तरीत्यानिर्बाधाश्रुतिः सर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीति तदयुक्तमित्याशयेनविकल्पयति ॥ किंचेति ॥चरमज्ञानस्येत्यादि॥ निर्बाधाश्रुतिःसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीत्यस्यसर्वमिथ्यात्वंप्रतिपादयतीत्यर्थकथनमयुक्तं यथाऽद्वैतज्ञानस्यसर्वजगदंतर्गतत्वेनवस्तुगत्या स्वरूपतोमिथ्यात्वेपिव्यावहारिकसत्त्वेनप्रमात्वमंगीकृत्यतद्विषयस्याद्वैतस्यापहारोनत्वयांगीकृतः । एवंभेदज्ञानरूपचरमधि योपिजगदंतर्गतत्वेनवस्तुगत्यास्वरूपतोमिथ्यात्वेपिप्रमात्वोपपत्तेर्नेहनानेतिश्रुत्यातद्विषयभूतभेदापहारोऽयुक्तइत्यर्थः । उक्तरी त्यानिर्बाधाश्रुतिःसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीत्यस्यसर्वमिथ्यात्वंबोधयतीत्यर्थस्वीकारेऽतिप्रसंगमाह ॥ अन्यथेति ॥ श्रुतिरनुमानंवेत्य

भयतःपाशारज्जुः। किंचाऽद्वैतश्रुतेःकिंसर्वमिथ्यात्वेतात्पर्यमभेदेवाभेदनिषेधेवा। नाद्यः। चरम ज्ञानस्यवास्तवेमिथ्यात्वेप्रमितेप्यद्वैतज्ञानवद्व्यावहारिकसतःप्रमात्वसंभवेनश्रुत्यातद्विषयापहारा

स्यतज्जन्यंज्ञानमित्यर्थः। विमतं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्यस्य ब्रह्मसत्त्वंप्रतिपादयंश्चासत्त्वंगृहीत्वेत्यस्यतद्वाक्यं*जन्यब्रह्मसत्त्वा वगाहिज्ञानस्येत्यर्थः। बाधकस्यप्रत्यक्षज्ञानस्याप्येतदादौयोज्यं । व्यावहारिकभेदमात्रेणबाध्यबाधकभावोममनसंमतइत्याशं कापरिहारायोक्तमंततइत्यादि । द्वैतप्रत्यक्षबाधकत्वेनत्वयोच्यमानस्य । एवंबाध्येनेत्येतदपिबाध्यत्वेनत्वयोच्यमानेनेतिव्या ख्येयं। द्वैतज्ञानेनपरमार्थतोऽभेदेपीत्यन्वयः । एवमैक्यवाक्यस्यभेदवाक्येनेत्यस्यापितेनैवान्वयः । ऐक्यवाक्यस्यजरद्गवा दिवाक्येनेतिपाठस्तुनयुक्तः। तत्रतयोःपरमार्थतोऽभेदसद्भावेपिव्यावहारिकभेदेनैक्यवाक्यस्यजरद्गवादिवाक्यबाधकत्वानंगीका

रेणदृष्टांतीकरणायोगादितिध्येयं ॥ ऐक्यस्यचभेदेनेति ॥ अद्वैतज्ञानविषयस्यअद्वैतवाक्यप्रतिपाद्यस्यचैक्यस्यद्वैतज्ञानविषये णद्वैतवाक्यप्रतिपाद्येनचभेदेनपरमार्थतोऽभेदेपीत्यर्थः ॥ द्वैतज्ञानबाधकत्ववदिति ॥ अद्वैतज्ञानस्येतिवर्तते । इदमुपलक्षणं । ऐक्यवाक्यस्यद्वैतवाक्यबाधकत्ववदैक्यस्यभेदबाधकत्ववदित्यपिद्रष्टव्यं । अन्यथान्यूनतापत्तेरितिध्येयं । व्यावहारिकत्वेनो

योगात् । अन्यथाइदंवाअग्रेनैवकिंचनासीदितिश्रुतिर्वाविमतंसत्प्रतीतत्वादित्याद्यनुमानंवाआ दौस्वबोधकस्यसत्यज्ञानादिवाक्यस्यासत्त्वंगृहीत्वानिर्बाधंसत्सर्वासत्त्वंबोधयेत् । नांत्यौ । अंततोद्वैत प्रत्यक्षबाधकस्याद्वैतज्ञानस्यबाध्येनद्वैतज्ञानेनऐक्यवाक्यस्यभेदवाक्येनऐक्यस्यचभेदेनपरमार्थतःअ भेदेपिभेदाभावेपिवाव्यावहारिकभेदमात्रेणद्वैतज्ञानबाधकत्ववत्बाधकस्यप्रत्यक्षज्ञानस्यापिबाध्येन श्रौतज्ञानेनपरमार्थतःअभेदेपिभेदाभावेपिवा व्यावहारिकभेदमात्रेणाद्वैतधीबाधकत्वोपपत्तेः । अन्यथा"आपोवाइदंसर्व"मितिश्रुतिर्वाविमतंजलाभिन्नंप्रतीतत्वाज्जलवदित्यनुमानंवाआदौस्वबा

क्तव्यवस्थामनंगीकृत्योक्तरीत्यानिर्बाधाश्रुतिः सर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीत्यस्यसर्वाभेदेभेदनिषेधेवातात्पर्यमित्यर्थइत्यंगीकारेऽतिप्रसंग माह ॥ अन्यथेति ॥ श्रुतिरनुमानंवेत्यनयोस्तज्जन्यज्ञानमित्यर्थः । विमतं पृथिव्यादि । स्वबाधकस्य जलभेदग्राहिप्रत्यक्षज्ञानस्य

बोधयेत् विषयीकुर्यात् । जलाभेदंबोधयेदित्येवोक्तेजगज्जनकत्वात्तल्लयाधिकरणत्वाच्चजलंब्रह्मतदभेदंबोधयेदितिप्राप्त्येष्टापत्तिः स्यादित्यतउक्तंप्रसिद्धेति । अन्यत्वेनप्रसिद्धेषुपृथिव्यादिषुजलाभेदमित्यर्थइत्यप्याहुः । यत्र घटपटादौ अभेदः सर्वाभेदः ॥ अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षाद्यगृहीतभेदस्यघटस्वरूपस्यघटस्वरूपेणपटस्वरूपस्यपटस्वरूपेणवाप्रत्यक्षाद्यगृहीतभेदस्यद्वैतवाक्यजन्यज्ञानस्वरूपस्यस्वरूपेणाऽभेदःकामंगृह्यतांननोहानिरित्यर्थः । स्वस्वरूपस्यस्वस्वरूपेणभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणाभावेनबाधकाभावात्तत्राऽभेदग्रहोऽस्माकमपिसंमतइतिभावः ॥ आद्यइति ॥ अद्वैतश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वे तात्पर्यमितिप्रथमपक्षइत्यर्थः ॥ अयुक्त

धकस्यजलाभेदंगृहीत्वानिर्बाधंसत्प्रसिद्धजलाभेदंबोधयेत् । एवंचयत्रभेदःप्रत्यक्षसिद्धः नतत्राऽभेदःकदापिश्रुतितस्सुग्रहः । अन्यत्रकामंगृह्यतांननोहानिः । अपिचाद्येसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यमयुक्तं । अंत्ययोरिदंरूप्यंगौरोहमितिभ्रमाणांप्रमात्वंस्यात् । आत्मनिदेहाद्भेदस्यानृता

मिति ॥ सर्वंमिथ्येत्येवबोधनापत्त्यासर्वंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्येनब्रह्माभेदबोधनमयुक्तमित्यर्थः ॥अंत्ययोरिति ॥ अद्वैतश्रुतेः सर्वाभेदेवाभेदनिषेधेवातात्पर्यमितिद्वितीयतृतीयपक्षयोरित्यर्थः॥प्रमात्वमिति॥ श्रुतेःसर्वपदार्थानांसर्वाभेदादिबोधकत्वांगीकारेणइदंपदार्थेरूप्याभेदरूपार्थस्यआत्मनिचगौरदेहाभेदरूपार्थस्यचसत्त्वादित्यर्थः । अतिप्रसंगांतराण्याह॥ आत्मनीत्यादिना ॥ आत्मनि जीवे । देहाभेदस्यआत्मनिब्रह्मणिअनृताभेदस्यैवसत्त्वेनतद्भेदस्यचमिथ्यात्वात्तद्बोधकानां "स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्सएष



आत्मानेतिनेती"त्यादिवेदांतानामतत्वावेदकत्वेनाऽप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः । तदभिन्नस्य ब्रह्मतदभेदादेः सर्वस्यापि घटाभिन्नस्य ब्रह्मणस्तदभेदस्यएवमादेःसर्वस्येतिसामानाधिकरण्यं ॥ सद्योमोक्षइति ॥ सकृज्ज्ञानेनैवमोक्षइत्यर्थः ॥ अभिन्नत्वेनेति ॥ परस्परमभिन्नत्वेनेत्यर्थः ॥ स्वक्रियेत्यादि ॥ स्वक्रियास्वन्यायस्ववचनविरोधानांसर्वेषामपिभेदघटितत्वेनसर्वाभेदांगीकारेसर्वसंकरापत्त्यातद्विरोधाःस्युरित्यर्थः । ननुवस्तुतोऽभेदेप्याविद्यकभेदसद्भावेनसुखदुःखादिव्यवस्थोपपत्त्यासर्वसंकराभावेन

दिव्यावृत्तेश्चबोधकानांवेदांतानामप्रामाण्यंचस्यात् । घटज्ञानेनैवतदभिन्नस्यब्रह्मतदभेदादेस्सर्वस्यापि वस्तुतोज्ञातत्वेनसार्वज्ञ्यंवेदांतानांवैयर्थ्यंसद्योमोक्षश्चस्यात् । सुखदुःखबंधमोक्षभेदाभेददूषणभूषणजयपराजयभ्रांतिप्रमादेरपिवस्तुतोऽभिन्नत्वेनसर्वसंकरापत्त्यास्वक्रियास्वन्यायस्ववचनविरोधाश्चस्युः । आविद्यकभेदेनसर्वस्यापिव्यवस्थेतिचेन्न । तस्याप्यनाविद्यकब्रह्माभिन्नत्वेनाविद्यकत्वायोगात् । काल्पनिकभेदेनवास्तवाभेदकार्यप्रतिबंधायोगाच्च । मोक्षेआविद्यकभेदाभावेनानंदस्यदुःखात्मकत्वेनापुमर्थत्वापाताच्च ।

नस्वक्रियादिविरोधइत्याशंकते ॥ आविद्यकभेदेनेति ॥ काल्पनिकभेदेनेत्यर्थः ॥ तस्यापीति ॥ व्यवस्थोपपादकस्यभेदस्यापीत्यर्थः । ब्रह्मणोप्याविद्यकत्वेतदभिन्नस्याविद्यकत्वंयुक्तमेवेत्याशंकापरिहारायोक्तं अनाविद्यकेति ॥ प्रतिबंधायोगादिति ॥ तथाचवास्तवाभेदकार्यभूतसर्वसंकरापत्तिर्दुर्वारेतिभावः ॥ मोक्षइति ॥ आविद्यकभेदेनसुखदुःखव्यवस्थांगीकारे

मोक्षेऽविद्यायाअभावेनआविद्यकभेदाभावादानंदस्यापिदुःखात्मकत्वापत्त्याऽपुमर्थत्वंस्यादित्यर्थः । ननुमोक्षगतानंदस्यवस्तुग त्यादुःखाभेदेपिवस्तुगत्यातस्यप्रतिकूलवेदनीयत्वाभावेनमोक्षस्यपुमर्थत्वमुपपद्यतइतिचेत्तत्राह ॥ सुखादाविति ॥ तदभेदे दुःखाभेदे ॥ अभेदःदुःखाभेदः ॥ पर्यवस्येदिति ॥ भेदस्यैवनामांतरंस्यादित्यर्थः । तदसाधारणस्वभाववतएवतदभिन्नत्वा त्तदभावेपितदभेदांगीकारेतादृशाभेदोऽस्मदभिमतभेदस्यैवनामांतरंस्यादितिभावः । ननुमौक्तानंददुःखयोरनुकूलवेदनीयत्व प्रतिकूलवेदनीयत्वरूपासाधारणधर्माभ्यांभेदमंगीकृत्यसत्त्वेनभेदोनास्तीतिसद्रूपमात्रेणैवभेदोनि( षिध्यते । अ )रस्यतेऽतोमौ

सुखादौनिरुपाधिकप्रतिकूलादिरूपदुःखाद्यसाधारणस्वभावाभावेपि तदभेदेपारिभाषिकोयमभेदो भेदेपर्यवस्येत् । असाधारणरूपभेदमुपेत्यसद्रूपमात्रभेदनिषेधेत्विष्टापत्तिरप्रसक्तप्रतिषेधश्च । किंच घटपटौभिन्नावितिज्ञानंस्वस्याद्वैतज्ञानादिनाभेदंविनानुपपत्तेस्तमाक्षिपतीतिनाद्वयश्रुतेरवकाशः ।

क्तानंदस्यसत्त्वेनाऽभेदेप्यसाधारणरूपभेदसद्भावान्नापुरुषार्थत्वप्रसंगइत्यतआह ॥ असाधारणेति ॥ रूपभेदं धर्मभेदं ॥ इष्टापत्तिरिति ॥ सर्वंसदितिसत्त्वेनाभेदस्यास्माभि(रप्यंगी)रंगीकारादित्यर्थः । अस्मन्मतेसत्त्वेनसादृश्याभेदएवस्यान्न मुख्याभेदइत्यस्वरसादाह ॥ अप्रसक्तेति ॥ घटादिकमानंदादिकंवासन्नभवतीतिसत्त्वावच्छिन्नभेदस्यप्रसक्त्यभावेनस द्रूपमात्रभेदस्यनिषेधेऽप्रसक्तनिषेधापत्तिरित्यर्थः । अर्थापत्त्याऽद्वैतश्रुतेरनवकाशइत्याह । किं(चघटपटौभिन्नावितिज्ञान मिति)चेति ॥ भेदंविनेति ॥ भेदज्ञानाद्वैतज्ञानयोःस्वरूपैक्येतद्विषययोर्भेदाद्वैतयोश्चैक्येस्वस्यभेदज्ञानत्वमेवानुपपन्नमि ॥ २६२ ॥

त्यर्थः । तं स्वस्याऽद्वैतज्ञानाद्भेदं । भेदावगाहिनिचरमज्ञानेपिऐक्यज्ञानापेक्षयाभेदस्यैवार्थापत्त्याविषयीकरणान्नतत्राप्यद्वैतश्रु तेरवकाशइतिभावः ॥ यच्चोक्तमिति ॥ घटपटभेदज्ञानत्वान्यथानुपपत्त्यैवभेदज्ञानस्याद्वैतज्ञानाद्भेदसिद्ध्यानाद्वैतश्रुतेरवका शइत्यर्थापत्तिपक्षेपियद्दूषणमुक्तंखंडनकारेणेत्यर्थः ॥ इयमर्थापत्तिरिति ॥ घटपटभेदज्ञानमद्वैतज्ञानाद्भेदंविनानुपपन्नमिति ज्ञानमित्यर्थः । तथाचघटपटभेदज्ञानत्वान्यथानुपपत्तिज्ञानमद्वैतज्ञानाद्घटपटभेदज्ञानस्यभेदावगाह्यपिनस्वस्मिन्नद्वैतज्ञानप्र तियोगिकभेदमवगाहते स्वस्यस्वविषयकत्वाभावात् । ययोर्भेदंविनाऽनुपपत्तिर्गृहीता तयोरेवभेदोऽर्थापत्त्याभासते नानुपपत्तौ अनुपपत्तावनुपपत्त्यंतराग्रहात् अतोनेहनानेत्यद्वैतश्रुतिःस्वजन्यैक्यज्ञानस्यार्थापत्त्यातावदभेदंगृहीत्वानिर्बाधत्वाद्घटपटभेद

यच्चोक्तंइयमर्थापत्तिर्नस्वविषयेतिसैवद्वारमद्वयश्रुतेः । तदुक्तं । "आद्यधीवेद्यभे
दीयाप्यन्यथानुपपन्नता । स्वज्ञानोपेक्षणादंतेबाधतेनाद्वयश्रुति" मिति । तन्न ।

ग्राहकादबिभ्यतीघटपटयोरप्यभेदमेवगृह्णातीत्येवंसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीतिभावः । खंडनकारःस्वोक्तार्थेस्वाचार्यसंमतिमाह ॥ त दुक्तमिति ॥ आद्यधीति ॥ घटपटौभिन्नावितिज्ञानंआद्यभेदधीः तद्वेद्योयोभेदः तदीयातत्संबंधिनीयाऽन्यथानुपपन्नता घटप टभेदज्ञानत्वान्यथानुपपत्तिरितियावत् । ज्ञानसंबंधिन्याअपितस्याज्ञानद्वारापरंपरयाभेदीयत्वात् साऽन्यथानुपपन्नता स्वज्ञानो पेक्षणात् स्वजन्यज्ञानेस्वविषयकत्वाभावेनोपेक्षणात् अद्वैतज्ञानप्रतियोगिकस्वनिष्ठभेदग्रहणेसामर्थ्यविधुरत्वादर्थापत्तिजन्यज्ञा नमद्वैतज्ञानेनादावेकीभूतत्वादंतेऽर्थापत्त्यवतारानंतरमर्थापत्तिजन्यज्ञानस्याद्वैतज्ञानस्यचाभेदबोधनायप्रवृत्तांनेहनानेतिश्रुतिंन

बाधते तथाचाद्वैतश्रुतिःसर्वाभेदेपर्यवस्यतीतिसंमतिश्लोकार्थः॥अर्थापत्तेरिति ॥ घटपटभेदज्ञानत्वान्यथानुपपत्तिजन्यज्ञानस्ये त्यर्थः ॥ इतरस्मादिति ॥ अद्वैतज्ञानादित्यर्थः । भेदाभावे स्वरूपतोविषयतश्चभेदाभावे ॥ त्वदुक्तरीत्येति ॥ अद्वैतश्रुतिः स्वजन्यैक्यज्ञानस्यार्थापत्तिजन्यज्ञानेनतावदभेदंगृहीत्वाघटपटभेदग्राहकादबिभ्यतीघटपटयोरप्यभेदमेवगृह्णीयादितित्वदुक्तरी त्येत्यर्थः ॥ तद्भेदस्यापीति ॥ अर्थापत्तेरद्वैतज्ञानात्स्वरूपतोविषयतश्चभेदस्यापीत्यर्थः ॥ अर्थापत्तिविषयत्वादि ति ॥ तथाचोपपाद्यस्यघटपटभेदस्ययावदुपपादकंअर्थापत्तेरद्वैतज्ञानाद्भेदादिकंतस्याप्यर्थापत्तिविषयत्वेनइयमर्थापत्तिर्नस्ववि

अर्थापत्तेरितरस्माद्भेदाभावेत्वदुक्तरीत्याघटपटभेदासिद्ध्यातद्भेदस्यापिघटपटभेदोपपादक
त्वेनाऽर्थापत्तिविषयत्वात् । उपपादकत्वंह्यर्थापत्तिविषयत्वेतंत्रं नत्वर्थापत्त्यसंबंधित्वं ।

षयेतिस्वज्ञानोपेक्षणादितिचयदुक्तंतदयुक्तमित्यर्थः । ननुप्रमाणेनप्रमेयसंबंध्येवार्थःसिद्ध्यति नतुप्रमाणसंबंधी चक्षुरादिना घटसंबंधिरूपपरिमाणादिसिद्धिवत्स्वसंबंधिरूपादेरसिद्धेः । अतोऽर्थापत्तिरूपप्रमाणाऽसंबंधित्वेसत्युपपादकत्वमेवार्थापत्तिविष यत्वेतंत्रमतोर्थापत्तिनिष्ठोऽद्वैतज्ञानप्रतियोगिकोभेदःकथमर्थापत्तिविषयइत्यतआह ॥ उपपादकत्वंहीति ॥ एवंचावांतरे णसंबंधित्वादर्शनेप्यर्थापत्तिविशेषेतस्यावश्यकत्वात्प्रकृतेचार्थापत्तावितरस्माद्भेदोघटपटभेदोपपादकत्वेनार्थापत्तिविषयइत्येवंक ल्प्यतइतिभावः । अर्थापत्त्यसंबंधित्वं । अर्थापत्त्यसंबंधित्वविशिष्टमुपपादकत्वमर्थापत्तिविषयत्वेनतंत्रमित्यर्थः । कुतोनतंत्रमि



त्यतोऽर्थापत्तिसंबंधिप्रमेयस्याप्यर्थापत्तिविषयतायास्त्वयांगीकृतत्वात् अन्यथातदपिनस्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ दृगिति ॥ दृश्यमात्रस्यप्रपंचस्यदृक्संबंधान्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानमध्यस्तत्वरूपंमिथ्यात्वंदृक्संबंधान्यथानुपपत्त्यातस्यामपिसिद्ध्यतीत्यं गीकृतंतन्नस्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्याप्रपंचेकल्प्यमानंमिथ्यात्वंज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेरपिप्रपं चांतर्गतत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वात्तस्यामपिसिद्ध्यतीत्यंगीकृतंतदपिनस्यादित्यर्थः । अर्थापत्त्यसंबंधित्वविशिष्टोपपादकत्वस्याऽर्था पत्तिविषयत्वेतंत्रतायामतिप्रसंगांतरमाह॥ नेहनानेति ॥ ननुब्रह्मणिनेहनानेतिभेदनिषेधस्यश्रौतत्वात्कथमियमन्यथानुपपत्तिः ।

अन्यथादृग्दृश्यसंबंधान्यथानुपपत्तिर्ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिश्चस्वामिथ्यात्वविषया
नस्यात् । नेहनानेतिब्रह्मणिभेदमात्रनिषेधान्यथानुपपत्तिश्चस्वाभेदविषयानस्यात् ।

तथाब्रह्मण्येवानेनसर्वाभेदस्यबोधनात्कथमयंभेदमात्रनिषेधः । घटपटाद्यभेदाबोधनादितिचेत् । सत्यं । ब्रह्मणिभेदनिषेधस्य श्रौतत्वेपिभेदमात्रनिषेधोयःसोन्यथानुपपत्तिलभ्यः । तथाहि । अनयाश्रुत्याब्रह्मणिस्वेतरसर्वघटपटादिप्रतियोगिकभेदनिषे धस्तावत्सिद्धः । तथाचयदभिन्नाभिन्नंयत्तत्तेनाभिन्नमितिव्याप्तिबलाद्घटाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात्पटस्यापिघटाभेदःसिद्ध्यतीत्येवं व्याप्तिबलेनघटपटाद्यभेदस्यसिद्ध्यमानत्वादन्यथानुपपत्तिश्चेत्युक्तमितिसंप्रदायविदः ॥ स्वाभेदेति ॥ अर्थापत्तेःस्वविषयकत्वा भावेयद्यदभिन्नाभिन्नमितिभेदमात्रनिषेधरूपव्याप्त्यनुपपत्त्याएतदर्थापत्तीतरघटपटाभेदएवसिद्ध्येन्नार्थापत्तिसंबंध्यभेदः। ततश्च

तेनभेदमात्रनिषेधासिद्धिःस्यादितिभावः । नन्वस्माभिर्भेदनिषेधान्यथानुपपत्त्याघटपटाभेदोबोध्यतइतिनोच्यते । येनतुल्यन्यायतयास्वाभेदंबोधयंतीश्रुतिःस्वविषयास्यात् । किंतु"सर्वसर्वस्मादभिन्न"मितिकाचिच्छ्रुतिरस्ति । तयैवब्रह्मण्यन्यथानुपपत्त्याभेदोबोध्यतइतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ घटःपटादभिन्नइतिविशेषश्रुतिस्तुदूरापास्तेतिहिशब्दार्थः ॥ सापीति ॥ सर्वसर्वस्मादभिन्नमितिकल्प्यमानाश्रुतिरित्यर्थः। तत्र कल्प्यमानायांकस्यांचिच्छ्रुतौ। अर्थापत्त्यंतरमित्यादिब्रह्मणाभेदनिषेधकमित्यर्थः॥ तवापीति ॥ सुदूरधावनश्रांतेत्युक्तरीत्याऽस्माकमनवस्थादातुस्तवापीत्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ अर्थापत्तिरिति ॥ अस्मदु

नहिसर्वसर्वस्मादभिन्नमितिकाचिच्छ्रुतिरस्ति । अस्तिचेदपिसापिस्वाभेदविषयान
स्यात् । तथाचतत्रार्थापत्त्यंतरंश्रुत्यंतरंचवाच्यमितितवाप्यनवस्थास्यात् । एवंच "अ
र्थापत्तिस्स्वकीयंचभेदंगृह्णातितंविना । अयुक्तेस्तवदृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिवत्" ॥

क्तघटपटभेदज्ञानत्वान्यथानुपपत्तिजन्यज्ञानमित्यर्थः ॥ स्वकीयंचेति ॥ घटपटाद्यन्यदीयंभेदंअद्वैतज्ञानप्रतियोगिकंस्वकीयंच स्वरूपतोविषयेणच । कुतइत्यतआह ॥ तंविनाऽयुक्तेरिति ॥ अर्थापत्तेरितरस्माद्भेदंविनात्वदुक्तरीत्याघटपटभेदासिद्ध्यातद्भेदस्यघटपटभेदोपपादकत्वायोगादर्थापत्तिभेदस्यापिविषयीभूतघटपटादिभेदोपपादकत्वादर्थापत्तिविषयकत्वमित्यर्थः । ननुप्रमाणेनप्रमेयसंबंध्यर्थस्तुसिद्ध्यति नप्रमाणसंबंधी । चक्षुषास्वीयरूपवदितिचेत्तत्राह ॥ तवेति ॥ तथाचतदपिनस्यादितिभावः । पूर्वपक्षावसरेघटपटौभिन्नावितिप्रत्यक्षस्यनियतविषयकत्वेनबाधकेस्वस्मिन्बाध्यादैक्यज्ञानाद्भेदाग्रहणेपिज्ञानांतरेणबाध्यबाध

कयोर्भेदग्रहोभविष्यतीत्यस्माभिराशंकितेऽनवस्थोक्तातामिदानींपरिहरति ॥ कथंचेति ॥ साक्षिणा साक्षिरूपज्ञानांतरेण ॥ ग्रह
णादिति ॥ स्वेनैवेतिशेषः ॥ अन्यथेति ॥ जीवस्वरूपभूतेसाक्षिणीतरभेदस्यस्वेनग्रहणानंगीकारइत्यर्थः ॥ संशयादिरिति ॥
अहंघटोवानवेतिसंशयोघटएवेतिविपर्ययोवास्यादित्यर्थः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सामान्येति ॥ सामान्येनद्वितीयमा
त्रंनिषेद्धुंप्रवृत्ताया"एकमेवाद्वितीयंनेहनाने"तिश्रुतेरित्यर्थः ॥ विशेषविषयेणेति ॥ द्वितीयविशेषस्यघटादेःसत्त्वग्राहिणाप्र
त्यक्षेणेत्यर्थः ॥ आहवनीयशास्त्रस्येति ॥ अधिकरणंतुपूर्वमुपन्यस्तंद्रष्टव्यं । तथाच "आहवनीयेजुहोती"तिहोममात्रंप्रत्या

**कथंचमत्पक्षेऽनवस्था । घटतद्धीभेदग्राहिणास्वप्रकाशेनसाक्षिणास्वस्मिन्नितरभेदस्यापिग्रहणात् । अन्य
थास्वस्यघटादिभ्योभेदसंशयादिःस्यात् । तस्मात्सामान्यविषयश्रुतेर्विशेषविषयेणप्रत्यक्षेणाहवनीयशास्त्र
स्यपदशास्त्रेणेवसंकोचएवन्याय्यः । नतुप्रत्यक्षबाधकता । अन्यथानेतिनेतीत्यनियतविषयभेदश्रुतिःसर्व**

धारत्वेनप्राप्तस्याहवनीयस्य "पदेजुहोती" तिसोमक्रयणार्थंनीयमानायागोःपदेहोमविशेषविधायकशास्त्रविहितहोमेतरपरत्वंय
था । एवंप्रत्यक्षादिप्रमाणगृहीतेतरसमाधिकरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनसंकोचएवन्याय्यो नतुसामान्यश्रुत्याविशेषविषयकप्रत्यक्ष
स्यबाधः । तथात्वेआहवनीयशास्त्रेणैवपदशास्त्रस्यबाधापत्तेरित्यर्थः ॥ सामान्येनप्रवृत्तस्यप्रमाणस्यतद्विरोधिविशेषप्रमाणवि
षयेतरविषयकत्वानंगीकारेऽतिप्रसंगमाह ॥ अन्यथेति ॥ अनियतविषयेति ॥ प्रतियोगिविशेषानुपादानेनानियतविषयत्वा

द्घटोपिघटोनपटोपिपटोनततोऽभिन्नइत्यर्थसंभवेनसामान्यश्रुतिरित्यर्थः ॥ **सर्वमिति** ॥ घटोपिघटाद्भिन्नइतिसर्वंसर्वस्मादित्यर्थः ॥ **अद्वैतवाक्यवदिति** ॥ घटपटौभिन्नाविति बाधकत्वेनाभिमतात्प्रक्षज्ञानाद्बाध्यत्वेनाभिमतमैक्यज्ञानंभिन्नमित्यग्रहणात् । तत्रलब्धपदाश्रुतिस्तयोस्तावदैक्यंगृह्णाति । ततश्चनिर्बाधाश्रुतिःसर्वाद्वैतेपर्यवस्यतीतिन्यायेनेत्यर्थः ॥ **तज्ज्ञानतद्विषयाणां तेभ्योभेदमिति** ॥ अद्वैतवाक्यविषयकज्ञानादद्वैतवाक्यविषकज्ञानस्य अद्वैतवाक्यजन्यज्ञानादद्वैतवाक्यजन्यज्ञानस्य अद्वैतवाक्यादद्वैतवाक्यस्य अद्वैतज्ञानविषयादद्वैतादद्वैतस्यचेत्येवंतज्ज्ञानतद्विषयाणांतेभ्योभेदमित्यर्थः ॥ **आदाविति** ॥ स्वस्मिन्स्वाभेदग्राहकप्रमाणप्रवृत्तेःपूर्वमित्यर्थः ॥ **निर्बाधमिति** ॥ स्वस्मिन्स्वभेदग्राहकंप्रतिबाधकत्वेनाभिमतस्यस्वस्मिन्स्वा

सर्वस्माद्भिन्नमितिमद्वाक्यंवा अद्वैतवाक्यवत्तज्ज्ञानतद्विषयाणां
तेभ्योभेदमादौगृहीत्वानिर्बाधंसत्सर्वभेदेपर्यवस्यतीतिस्यात् ।

भेदग्राहकस्यप्रमाणस्यप्रथमप्रवृत्तेनस्वस्मिन्स्वभेदग्राहकेणैवबाधितत्वाद्भेदग्राहकंनेतिनेतीत्यादिकंनिर्बाधमित्यर्थः ॥ **सर्वभेदइति** ॥ घटात्पटस्यपटाद्घटस्येत्येवंसर्वभेदइत्यर्थः ॥ **स्यादिति** ॥ तथाचसामान्यविषयायानेतिनेतीतिश्रुतेर्विशेषविषयेण स्वस्मिन्स्वाभेदग्राहकेणप्रत्यक्षेणाहवनीयशास्त्रस्यपदशास्त्रेणेवसंकोचएवन्याय्यइत्येवसमाधानंवक्तव्यं । तदस्माकमपितुल्यमितिभावः । यदुक्तंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्याद्यद्वैतश्रुतिस्तज्ज्ञानंवानियतविषयकभेदग्राहिप्रत्यक्षेणादावैक्यंगृह्णाति । पश्चान्निर्बाधाश्रुतिःसर्वाद्वैतंबोधयतीति तदयुक्तं । शब्दतद्बुद्ध्योर्विरम्यव्यापारप्रसंगात् । तस्यचेतनधर्मत्वेनजडयोःशब्दतद्बुद्ध्योरयोगात् ।



अतोनक्रमेणाभेदबोधनंयुक्तमित्याह ॥ **किंचेति** ॥ स्थित्वास्थित्वार्थबोधनविषयीकरणादिरूपोव्यापारोविरम्यव्यापारः । उक्तदोषपरिहारमाशंकते ॥ **नन्विति** ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतितस्तावत्घटपटादिसर्वाद्वैतविषयिणीबुद्धिरेकदैवभवति अतो नशब्दबुद्ध्योर्विरम्यव्यापारः एवंसर्वाभेदबोधनानंतरंतज्ज्ञानेघटपटौभिन्नावितिप्रत्यक्षबाधेनपुरुषाणामप्रामाण्यशंकायांश्रुतिस्तावत्प्रत्यक्षेणादावेकीभवति पश्चान्निर्बाधाश्रुतिःसर्वाद्वैतंबोधयति अतःप्रामाण्यंयुक्तमित्येवंतत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरासक्रमनिबंधनःप्रामाण्यग्रहक्रमःपुरुषाणामेवभवत्यतस्तेषामेवविरम्यव्यापारोनशब्दबुद्ध्योरितिभावः । यदुक्तंश्रुत्याघटपटादिसर्वा

किंचशब्दबुद्ध्योर्विरम्यव्यापारायोगान्नक्रमेणाभेदग्रहोयुक्तः । ननुयुगपदेवश्रुत्यासर्वाद्वैतविष
यतयाजातायांबुद्धावस्माकंतत्तद्विषयेषुप्रामाण्यबुद्धयएवक्रमिकाइतिचेन्मैवं । ब्रह्मणिसर्वाभेद
स्यैवश्रुतत्वात्तदन्यथानुपपत्त्याचघटपटाद्यभेदस्यकल्प्यत्वात् । प्रथमोपस्थितेभेदप्रसक्तिमतिच

भेदविषयिणीबुद्धिरेकदैवजायतइतितदयुक्तं । सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुत्याआदौब्रह्मण्येवसर्वाभेदविषयिण्याबुद्धेर्जायमानत्वादनंतरंयद्यदभिन्नाभिन्नंतत्तेनाभिन्नमितिव्याप्त्यन्यथानुपपत्त्यैवघटपटाद्यभेदस्यकल्प्यमानत्वादतोघटपटादिसर्वाभेदविषयिणीबुद्धिःश्रुत्यैवादौभवतीत्युक्तमसदित्याह ॥ **मैवमित्यादिना** ॥ ननुतर्हिमास्तुघटपटाद्यभेदस्यश्रुत्याबोधः । ब्रह्मणिसर्वाभेदस्तावच्छ्रुत्याबोध्यते पश्चादन्यथानुपपत्त्याघटपटाद्यभेदोबोध्यतइत्येवांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ **प्रथमेति** ॥ **भेदेति** ॥ घटादौब्रह्म

एकमेव. १ । २८

भेदस्यप्रत्यक्षेणैवदृश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ कल्पकाभेदइति ॥ उक्तव्याप्तिद्वाराघटाद्यभेदकल्पकेआदौश्रुत्याबोधितेब्रह्मणिस सर्वाभेदइत्यर्थः । ब्रह्मणिसर्वाभेदाभावेउक्तव्याप्त्यन्यथानुपपत्तेःपरेणवक्तुमशक्यत्वाद्धटपटाद्यभेदकल्पकत्वंतस्येतिभावः । न्याय्या न्यायप्राप्तावक्तव्या ॥ सएवेति ॥ घटपटाद्यभेदकल्पकोब्रह्मणिसर्वाभेदएवेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ घटादेःसर्वभेदग्राहकप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ कल्पनेति ॥ ब्रह्मणिसर्वाभेदमूलकोक्तव्याप्त्यन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । येन चरमबुद्ध्याद्यभेदकल्पनेन । तद्वारा चरमबुद्ध्याद्यभेदद्वारा । सर्वाभेदो घटपटाद्यभेदः । खंडनखंडनं विष्णुदासाचार्यकृतोग्रंथविशेषः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ "एकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतयःसमाधिकराहित्यपराइत्यर्थः ॥ २७ ॥ ५ ॥ द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिबाधकत्वखंडनभंगविवरणं ॥ २७ ॥ पूर्वमानांतराविरुद्धःपूर्वोत्तराविरुद्ध(श्चार्थोवर्णनीयइ)श्चशब्दार्थइत्युक्तं । तत्रैकमेवेतिश्रुतेर्मानांतरेणप्रत्यक्षेणविरोधमुक्त्वापूर्वोत्तरविरोधंचाह ॥ किंचेति ॥ बृहदारण्यकवाक्यमिदं । अद्वैतोभवतीत्यत्राद्वितीयमात्र

कल्पकाभेदएवप्रथमंप्रामाण्यधीन्याय्या । सएवचप्रत्यक्षबाधितइतिकथंचरमबुद्धितद्विषयाद्यभेदकल्पना । येनतद्वारासर्वाभेदस्सिद्ध्येदितिदुर्वारःप्रत्यक्षबाधः । विस्तरस्तुखंडनखंडनेद्रष्टव्यः । तस्मात्प्रत्यक्षबाधाच्छ्रुतयोऽन्यपराइति ॥ ५ ॥ द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिबाधकत्वखंडनभंगः॥२७॥ किंच "सलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवती" त्यत्रसलिलादिपदेन "सदेवसोम्येदमग्रआसीदि" त्यत्रकालप्रापकेणपूर्वेणाग्रपदेन"तदैक्षतनामरूपेव्याकरोदि"तीक्षणनामरूपात्मकप्रपंचप्रापकेणोत्तरेणचद्वैतवाक्येनविरोधः

निषेधेसलिलादिपदेनविरोधइतिसंबंधः । सदेवेतिछांदोग्यवाक्यं पूर्वेण एकमेवेत्यतःपूर्ववा(क्यस्थेन)क्येन । ननुद्वैतस्यसत्यत्वंनसिद्ध्यतीतिचेत्तत्राह ॥ प्रामाण्यस्येति ॥ लक्षणादिनेति ॥ विरुद्धधर्मप्रतिपादकवाक्यस्यभागत्यागलक्षणयाऽद्वैतपरत्वं ॥ अतात्विकेति ॥ अतात्विकभेदेत्यर्थः । तद्विरोधेन अद्वैतवाक्यविरोधेन ॥ विपरीतमिति ॥ अद्वैतवाक्य(स्यैवद्वै)स्यद्वैतवाक्यविरोधेनाप्रामाण्यादिकमित्यर्थः । ननुनिषेध्यभेदप्रापकतयापूर्वस्यभेदप्रत्यक्षादेःपरेणतन्निषेधकेनाद्वैतवाक्येनाप

प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनाद्वैतवाक्येनाद्वैतस्येवद्वैतवाक्येनैवद्वैतस्यस( त्य )त्वसिद्धेः । यदिवा विरोधायद्वैतवाक्यस्यलक्षणादिनाऽद्वैतपरत्वंवाऽतात्विकविषयत्वेनव्यवस्थावातद्विरोधेनाप्रामाण्यंवा तदाविपरीतंकिंनस्यात् । अपच्छेदन्यायादेर्निरासात् । तेनपूर्वस्यद्वैतवाक्यस्यबाधेपिपरस्याबाधाच्च । पूर्वस्याप्यनुपसंजातविरोधित्वादिनाप्राबल्यस्योक्तत्वाच्च ।

च्छेदन्यायेनबाधोस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ अपच्छेदेति ॥ अत्रचाद्वैतागमस्यपूर्वंभेदप्रापकंवाक्यमुपजीव्यं । नह्यपच्छेदेपूर्वमुपजीव्यमितिनिरस्तमित्यर्थः । अपच्छेदन्यायमंगीकृत्याप्याह ॥ तेनेति ॥ परेणाभेदागमेनेत्यर्थः । अस्माभिरद्वैतवाक्यस्यपूर्वोक्तरद्वैतवाक्यविरोधउक्तोस्ति तत्रापच्छेदन्यायेनपरेणाद्वैतवाक्येनपूर्वस्यसदेवेत्यादेर्द्वैतवाक्यस्यबाधेपिपरस्योत्तरत्रतदैक्षतेत्यादेर्नबाधइत्यर्थः । पूर्वस्यापिद्वैतागमस्यनपरेणबाधइत्याह ॥ पूर्वस्यापीति ॥ नन्वनुवादकत्वान्नद्वैतागमानांसलिलेत्यादिपूर्वोक्त

रवाक्यानांस्वार्थेतात्पर्यमित्यतआह ॥ नचेति ॥ मध्यस्थं संदष्टं ॥ उपांशुयाजेति ॥ द्वितीयाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं
“पौर्णमासीवदुपांशुयागःस्यादि”त्यत्र दर्शपौर्णमासयोराम्नायते “जामिवाएतद्यज्ञस्यक्रियते यदन्वंचौपुरोडाशौ उपांशुयाजमंतरा
यजति । विष्णुरुपांशुयष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वाये”ति । त
त्रसंशयः । विष्णवादिवाक्येषुत्रिषुयागविधयः उपांशुयागवाक्यंतुतत्समुदायानुवादः उतोपांशुयागवाक्येयागविधिः विष्णवा
दिवाक्यत्रयंतदर्थवादइति । तत्रविष्णवादिवाक्येषुतव्यप्रत्ययश्रवणात् “यद्ध्रुवायामाज्य” मितिध्रुवाज्यरूपद्रव्यसत्त्वात्वि

नचसलिलसृष्टिकालेक्षणनामरूपव्याकर्तृत्वादिकंमानांतरप्राप्तं। येनतद्वाक्यमनुवा
दकंस्यात् । तस्माद्द्वैतवाक्यमध्यस्थमद्वैतवाक्यमुपांशुयाजवाक्यमध्यस्थविष्णवा
दिवाक्यवत् पूर्वोत्तरद्वैतवाक्यानुसारेणनेयं । किंचत्वया “यावत्किंचित्भवेदेत

ष्णवादिरूपदेवताश्रवणेनद्रव्यदेवतात्मकरूपलाभाच्चतेष्वेवविधयो नतूपांशुयागवाक्ये वर्तमानापदेशात् “ध्रौवंसाधारणद्र
व्य” मितिसाधारणध्रौवाज्यरूपद्रव्यलाभेपिदेवतायाअलाभाच्चेतितद्यागत्रयसमुदायानुवादइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु जामि
तावाएतदित्याद्युपक्रमेपुरोडाशद्वयनैरंतर्यप्रयुक्तजामितादोषसंकीर्तनेनतन्निर्हरणायतदंतरालेपुरोडाशद्रव्यककर्मभिन्नंकिंचित्कर्म
विधित्सितमितिप्रथममेवावगमात्जामितादोषोपसंहाराच्चतदुभयसंदष्टंविष्णवादिवाक्यंउपांशुयाजवाक्यविहितयागस्तावकतया ॥२६७॥
र्थवादः । नचोपांशुयाजवाक्येविधिप्रत्ययोनश्रूयतइतिवाच्यं लकारव्यत्ययांगीकारात् । विष्णवादिवाक्यस्थतव्यप्रत्ययैतद्वा

क्यस्थलटोर्वाविनिमयांगीकारात् । द्रव्यंतुध्रौवाज्यं मांत्रवर्णिकोविष्णवादिरेवदेवतेतिनरूपालाभः । यथोक्तं । “ध्रौवंसाधारणं
द्रव्यंदेवतामांत्रवर्णिकी”ति ॥ इदंशब्देति ॥ इदमस्येतिव्याख्यानांतरमस्यनसंमतमित्याशयः । इदंएकमेव सदेव सच्छ
ब्दोदितब्रह्मात्मकमेवासीदित्यर्थः । सदभेदेन सच्छब्दोदितब्रह्मात्मकत्वेन । तन्निषेधे द्वितीयस्यसत्त्वनिषेधे । ननुनव्याघातः

दिदंशब्दोदितंजगत् । इदंसर्वंपुरासृष्टेरेकमेवाद्वितीयकं । सदेवासीदि”तिव्याख्यातत्वात्सदभेदेनस
त्त्वमुक्त्वापुनरद्वितीयपदेन तन्निषेधेव्याघातः । नहिसदेवासीदित्यस्यासदासीदित्यर्थः । सद्व्यतिरेकेणना
सीदित्यर्थोक्तौतु सविशेषणेहीतिन्यायेनसदात्मकत्वंस्यात् । किंचनतावदेकशब्देनमिथ्यात्वसिद्धिः । त
स्यमानांतराविरुद्धानेकार्थत्वात् । “एकेमुख्यान्यकेवला” इत्यमरोक्तेः । “एकोगोत्रे” इत्यत्रैकशब्दोय
मन्यप्रधानासहायसंख्याप्राथम्यसमानवाचीतिकैयटोक्तेश्च । “ष्णांताषडि”तिसूत्रेमहाभाष्येएकशब्दो
यंबह्वर्थः । अस्तिसंख्यार्थः एकोद्वौबहवइति । अस्त्यऽसहायवाची एकाग्नयएकहलानीति अस्त्यन्यार्थे

अद्वितीयपदेनद्वितीयस्यसत्त्वनिषेधेपितदनुसारेणसदेवासीदित्यस्यापीदंसर्वमसदासीदित्यर्थोवर्ण्यतइतिमंदाशंकांपरिहरति ॥ न
हीति ॥ सविशेषणेहीति ॥ जगतिनासीदित्युक्तासत्त्वस्यबाधितत्वात्सद्व्यतिरिक्तत्वमुपसंक्रामतीत्यर्थः ॥ सदात्मकत्वमिति॥
सदात्मकतयाआसीदित्यर्थःस्यादित्यर्थः । किंचैकमेवाद्वितीयमित्यत्रमिथ्यात्वबोधकशब्दःकइतिविचारयति ॥ किंचेति ॥

प्रजामिति ॥ एकादेवता प्रजांरक्षति एकाअन्या ऊर्जमन्नं रक्षतीत्यर्थः । एकः एकत्वसंख्याविशिष्टोभगवान् । अत्रसंख्यार्थकबहुशब्दप्रतिद्वंद्वीएकशब्दःसंख्यार्थक(एवेति)इतिभावः । एवमुपपादितान्एकशब्दार्थान्अन्यत्वादीन्प्रकृतेभगवतियोजयति ॥ संभवंतिचेति ॥ एकत्वसंख्येति ॥ एकत्वसंख्यारूपगुणविधिरित्यर्थः । ननुसंख्यादिरहितेगुणादावप्येकशब्द



प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेकेत्याद्युक्तेश्च । "एकोबहूनांयोविदधातिकामानि"त्यादौसंख्यादौप्रयोगाच्च । संभवंतिचब्रह्मणिजीवादितोन्यत्वप्राधान्यप्राथम्यानि । सृष्ट्यादौसहायानपेक्षत्वं कुसमयप्राप्तनिर्गुणत्वनिषेधायैकत्वसंख्याविधिः । नानारूपेषुनिर्दोषत्वेनसमानत्वंच । मन्मतेएकंरूपमेकोभावइत्यादावपिसंख्यार्थएव । अतएवोत्तरत्रजीवादिष्वसंभावितजगत्स्रष्टृत्वादिनान्यत्वादिसमर्थनं । किंचत्वयापि"वृक्षस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयश्शिलादितः ॥ १ ॥ तथासद्वस्तुनोभेदत्रयंप्राप्तंनिवार्यते । ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिःक्रमात् ॥ ॥ २ ॥" इतिवदतैकशब्दस्यस्वगतभेदनिषेधकत्वेनव्याख्याततत्वान्नतेनमिथ्यात्वसिद्धिः । अद्वितीय

प्रयोगान्नतदर्थकत्वमित्यतआह ॥ मन्मतइति ॥ गुणादिषट्कस्यनिर्गुणत्वप्रक्रियामनंगीकर्तुरित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ एकशब्दस्यान्यत्वाद्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । द्वितीयाभावाद्यर्थत्वेतुविरोधिद्वितीयंनोच्येतेत्यर्थः ॥ जगदिति ॥ तेजःप्रभृतीत्यर्थः ॥ ऐ

क्येति ॥ ऐक्यादिबोधकैस्त्रिभिरेकादिपदैः ॥ कर्मधारयइति ॥ द्वितीयंनभवतीत्यऽद्वितीयमितितत्पुरुषरूपकर्मधारयइत्यर्थः ॥ बहुव्रीहिर्वेति ॥ नविद्यतेद्वितीयंयस्येतिबहुव्रीहिर्वेत्यर्थः ॥ प्राथम्येनेति ॥ नञ्द्वितीयपदयोःश्रूयमाणत्वेनतयोरेवसमासस्यप्रथमोपस्थितत्वेनमुख्यार्थकत्वात्तदपेक्षयाऽन्यपदार्थप्रधानत्वेनामुख्यतयातदनाश्रयणादित्यर्थः । अद्वितीयमित्यत्र द्वितीयंनास्तीतिप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेभगवद्विशेषणत्वाभावेनएकमेवेत्येतद्भगवत्परं अद्वितीयमित्येतज्जगदभावप्रतिपादकमित्यर्थभेदेनवाक्यभेदःस्यात् अतःपर्युदासार्थत्वमाश्रयणीयं तथाचभगवद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याह ॥ द्वितीया

शब्दोपिकर्मधारयोबहुव्रीहिर्वा । आद्येब्रह्मद्वितीयंनचेत् । तृतीयंप्रथमंवास्यात् ।
नांत्यः । प्राथम्येनकर्मधारयेसंभवति जघन्यस्यबहुव्रीहेरयोगात् । द्वितीयादन्यद
द्वितीयमिति "अनपुंसकस्ये" त्यादाविव "नार्षेयंवृणीत" इत्यादाविवचपर्युदासार्थत्वे

दिति ॥ अनपुंसकस्येति ॥ यथा "सुडनपुंसकस्ये" त्यत्रसुट्सर्वनामस्थानसंज्ञोभवतिनपुंसकस्यतुनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेवाक्यभेदापत्त्यानपुंसकादन्यस्यशब्दस्यपुरतःप्राप्तःसुट्सर्वनामस्थानसंज्ञइतिपर्युदासाश्रयणेनैकवाक्यत्वमाश्रितंवैयाकरणैःतद्वदित्यर्थः ॥ नार्षेयमिति ॥ दशमाध्यायेऽष्टमपादे(प्रथमाधिकरणे)चिंतितं । चातुर्मास्येषुमहापितृयज्ञेश्रूयते "आश्रावयेतिचतुरक्षरं अस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरं । यजेतिद्व्यक्षरं येयजामहइतिपंचाक्षरं द्व्यक्षरोवषट्कार" इत्यनंतरं "नार्षेयंवृणीतेनहोतार" मिति । तत्रसंदेहः । किमयंप्रतिषेधःपर्युदासोवेति । तत्रेष्टित्वाविशेषेणमहापितृयज्ञेदर्शपौर्णमासविध्यंतँप्राप्तौआर्षेयहोतृवरणयोःसत्त्वे

नतयोरप्यत्रप्राप्तौआर्षेयवरणंनकर्तव्यमित्ययंप्रतिषेधएवेतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुपर्युदासएवेति । एकवाक्यत्वात् प्रतिषेधत्वेहि पितृयज्ञेलोकतःशास्त्रतोवाआर्षेयादिवरणप्रसक्त्यभावेननिषेधोप्रसक्तस्यैवस्यात् ।अस्तुश्रौषडित्यादिमंत्राःकार्याः आर्षेयवरणंनकार्यमितिवाक्यभेदापत्तेश्च । अतआर्षेयादिवरणभिन्नं आश्रावयेत्यादिमंत्राद्यंगजातंकार्यमित्येवंपर्युदासएवेति ॥ एकवाक्यत्वेति ॥ एकादिपदैरित्यर्थः ॥ वाक्यभेदेति ॥ एकमेवब्रह्मास्तिद्वितीयंनास्तीत्यर्थद्वयप्राप्त्यावाक्यभेदःस्यादित्यर्थः । अतोद्वि

नैकवाक्यत्वसंभवेप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेनैकवाक्यभेदायोगाच्च । अघटंभूतलमितिवद्वितीयाभावे नैवसद्वितीयत्वापाताच्च तस्यापिनिषेधेव्याघातात् । "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचन मिषदि"तिश्रुत्यंतरेन्यस्यसविशेषणेहीतिन्यायेनमिषत्त्वेनैवनिषिद्धत्वेन" छागोवामंत्रवर्णादि" तिन्यायेनेहापिमिषत्त्वेनैवनिषेद्धव्यतयास्वरूपेणैवनिषेधासिद्धेश्च । किंचनञाद्वितीयात्यंताभावो

तीयादन्यत् अद्वितीयमितिपर्युदासेंगीकार्येनद्वितीयाभावसिद्धिरितिभावः ॥ अघटमिति ॥ यथाघटाभावविशिष्टंभूतलमित्यत्र घटाभावस्यसत्त्वंप्रतीयत एवंद्वितीयाभावविशिष्टस्यसत्त्वबोधनेविशेषणस्यद्वितीयाभावस्यसत्त्वमावश्यकमित्यर्थः । ननुविशेषणीभूतद्वितीयाभावस्यापिद्वितीयत्वादेवनिषेधःकिंनक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ तस्यापीति ॥ प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनद्वितीयस्य वियदादिनिषेधस्यसत्तांबोधयित्वापुनर्द्वितीयत्वेनतस्यापिनिषेधेव्याघातइत्यर्थः ॥ छागोवेति ॥ षष्ठाध्यायेऽष्टमपादेअंतिमा ॥ २६९ ॥

धिकरणेचिंतितं"छागोवामंत्रवर्णादि"त्यत्र । ज्योतिष्टोमेश्रूयते "अग्नीषोमीयंपशुमालभेते"ति । तत्रायमापाततयाश्रुतःपशुः यःकोपिवा छागोवेतिसंशयेविशेषाश्रवणाद्यःकोपीतिप्राप्ते" छागस्यवपायामेदसोनुब्रूहीत्याहे "तिमंत्रवर्णेविशिष्यछागोक्तेःछागएवोपलब्धव्यइतिसिद्धांतः । यथोक्तं । "अग्निष्टोमपशुःकोपिछागोवेतिचसंशये । विशेषाश्रवणात्कोपिछागोमंत्रेविशेषणादि"ति ॥ इहापीति ॥ अद्वितीयमित्यत्रापिद्वितीयस्यमिषत्त्वेनैवनिषेधः । कुतः छागोवेतिन्यायेन"आत्मावा"इत्यादिवाक्यांतरेतथैवनिषेधदर्शनादित्यर्थः ॥ अग्रइति ॥ अत्यंताभावस्यनित्यत्वेनसदासत्त्वादग्रइतिविशिष्योक्तिर्व्यर्थेत्यर्थः ॥ प्रागभावोक्ति

क्तौअग्रइतिव्यर्थं । नापिप्रागभावोक्ति मिथ्यात्वासिद्धेः । त्वन्मतेप्यविद्याकर्मादेस्तदा सत्वाच्च । किंचद्वितीयशब्दस्सहायवाची । "असिद्वितीयोनुससारपांडव"मितिप्रयोगात् "असिद्वितीयःअसिसहायइतिगम्यत"इतिमहाभाष्योक्तेश्च । तथाचाद्वितीयमसहायमित्यर्थोस्तु । यद्वाद्वितीयशब्दःप्रकृतसमानएवद्वितीयेव्युत्पन्नः । नतुतत्रतस्यसंकोचः ।

रिति ॥ अद्वितीयमित्यत्रनञाद्वितीयप्रतियोगिकप्रागभावोक्तिरित्यर्थः । अत्रचाग्रइतिपदंसार्थकं । प्रागभावस्याग्रएवसत्त्वादितिभावः ॥ मिथ्यात्वेति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वेनमिथ्यात्वस्याद्वितीयपदेनालाभादित्यर्थः ॥ अविद्येति ॥ तत्रप्रागभावप्रतियोगित्वाभावेनमिथ्यात्वाभावापत्तेरितिभावः । ननुप्रकृतसमानद्वितीयार्थकत्वव्याख्यानंसंकोचरूपमेव तस्यसामान्यतोद्वितीयमात्रनिषेधकत्वादित्यतआह ॥नन्विति॥ प्रकृतसमानद्वितीयेव्युत्पन्नतयावाचकएवनतुसंकोचइत्यर्थः । वाचकत्वज्ञापकबहुलप्रयो

गसद्भावादित्याह ॥लोकइति॥ प्रकृतसमानद्वितीयार्थत्वमनंगीकृत्यद्वितीयमात्रार्थकत्वेबाधकमाह ॥ द्वितीयशब्देनेति॥ स र्वेति॥ सजातीयविजातीयसर्वेत्यर्थः ॥विजातीयेति ॥ विजातीयद्वितीयेत्यर्थः ॥ अभ्यधिकराहित्येति ॥ समनिषेधनकैमुत्य लोके"अस्मिन्ग्रामेयमेकएवाद्वितीय"इति । स्मृतौच"एकएवाद्वितीयोसावश्वमेधःक्रतुष्वपि । एक एवाद्वितीयोसौप्रणवोमंत्रउच्यत"इतिप्रयोगात् । महाभाष्येच"अस्यगोर्द्वितीयेनभाव्यमित्युक्ते सदृशोगौरेवोपादीयतेनाश्वोनगर्दभ"इत्युक्तेश्च । शांकरभाष्येच"अस्यगौर्द्वितीयोन्वेष्टव्यइत्युक्ते गौरेवद्वितीयोन्विष्यतेनाश्वःपुरुषोवे"त्युक्तेश्च । "समेद्वितीयशब्दःस्यादि"तिस्मृतेश्च । द्वितीयशब्दे नद्वितीयमात्रोक्तौअद्वितीयशब्देनैवस्वेतरसर्वनिषेधसंभवेनसजातीयनिषेधकैवशब्दादिवैयर्थ्याच्च । तद्वैयर्थ्यायद्वितीयशब्दस्यविजातीयपरत्वेनसंकोचेचाग्रइत्यनेनाविरोधायसमद्वितीयपरत्वेनसंको चःस्यात् । तथाचसमाभ्यधिकराहित्यमेवाद्वितीयशब्दार्थः । "नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यत"इति श्रुतेः"नत्वत्समोस्त्यभ्यधिक"इतिस्मृतेश्च । "एकएवाद्वितीयोभगवांस्तत्सदृशःपरोनास्ती"तिश्रुतौ ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकःसर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयोमहाविष्णुःपूर्णत्वात्पुरुषःस्मृतः ॥ १ ॥ भेदा भेदनिवृत्त्यर्थमेवशब्दोवधारक"इतिस्मृतौचव्याख्याततत्वाच्च । द्वितीयाभावस्यभावाभावाभ्यांव्या लब्धार्थोक्तिः द्वितीयाभावस्येति । द्वितीयाभावस्यसत्त्वेतस्यैवद्वितीयत्वात्द्वितीयमात्राभावासिद्धिः । असत्त्वेद्वितीयस्यसत्त्वेनतद



एकमेव.
१ । २८

भावासिद्धिरित्यर्थः । अद्वितीयशब्दस्यसमराहित्यार्थकत्वमेवनतुद्वितीयमात्रनिषेधार्थकतेत्येतद्विष्णुदासाचार्यवचनसंमत्याद्रढयति ॥ उक्तंचेति ॥ संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ सविताएकएवाद्वितीयःप्रकाशादिनाऽसमइत्यर्थः ॥ एकमेवेति ॥ "स देवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यपिवाक्यमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयमित्यादेस्त्वद्रीत्यासजातीयनिषेधाद्यर्थकत्वमपि

घातेनाद्वितीयशब्दस्यतत्परत्वासंभवाच्च । उक्तंच । "यथाचोलनृपस्सम्राडद्वितीयोस्तिभूपतिः । इतितत्तुल्यनृपतिनिवारणपरंवचः । नतुतद्भ्रातृतत्पुत्रकलत्रादिनिवारक"मिति । तस्मात् एकएवाद्वितीयोसावाकाशेसवितेतिवत् । एकमेवाद्वितीयंसदग्रइत्यपियोज्यतां । किंच । अधिकंहिविजातीयंसजातीयंसमंभवेत् । गुणादिकंतुस्वगतंतद्भेदोत्रनिषिध्यते ॥ ७ ॥ एकमेवेतिश्रुत्यर्थः ॥ २८ ॥ नापि "नेहनानास्तिकिंचने"ति श्रुतिस्तत्रमानं । अत्रस्वगतभेदनिषेधात् नानाशब्दोहिनानात्वार्थः द्व्येकयोरित्यादिवद्भावप्रधानत्वात्

व्याख्येयमितिश्रद्धाचेद्द्वयमित्थंसजातीयादिनिषेधपरत्वेनव्याकुर्मइत्याह ॥ किंचेति ॥ ततसजातीयंचनिषिध्यते । तेभ्योगुणादिभ्योभेदश्चनिषिध्यतइतियोज्यं ॥२८॥७॥ एकमेवाद्वितीयमितिश्रुत्यर्थविवरणं ॥२८॥ द्व्येकयोरिति ॥ "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने"द्वित्वैकत्वयोरेतेस्तइत्यर्थः । अत्रभावप्रधाननिर्देशाभावेद्व्येकेषामितिस्यादितिभावः । मास्तुभावप्रधानोनिर्देशः नानाशब्द

एवपृथक्त्ववाचीतिकैयटसंमतिमाह ॥ लोकइति ॥ ननुसमस्तजगन्निषेधेकिंबाधकमित्यतःपूर्वोक्तज्ञापकमाह॥ यदेवेहेति ॥ यदेवब्रह्मरूपमिहलोकेवर्तते तदेवामुत्रस्वर्गादौवर्तते तदेवेहाप्यस्तीतिइदमदःशब्दोदितलोकस्वरूपमंगीकृत्यतदुभयरूपलोकस्थितब्रह्मणोऽभेदोक्तेः । अन्यथा सर्वजगन्निषेधांगीकारे इदंचादश्चलोकादि(किमपिनेत्येवश्रू )कंनेतिश्रूयेत उक्ति(सौष्ठवादि)सुष्ठुत्वादित्यर्थः ॥ गुरुतरविचित्रेति ॥ कार्यभेदेनेत्यादेस्तत्प्रसक्तेरित्यन्वयः । यथालोकेघटपटादिप्रासादादिनानाविजातीयकार्यभेदेनतत्कारणभेदः एवंविचित्रानेककार्यभेदेनतत्कारणेब्रह्मण्यपिभेदःप्रसक्तः । तथागजतुरगादिनियंतृणांस्थलजलादिभिन्नस्थानगतानांचलोकेभेदस्यदर्शनात् प्रकृते"यःपृथिवीमंतरोयमयती"त्यादिनियम्यानां"यःपृथिव्यांतिष्ठन्नि"त्यादिस्थानानांचभेदस्यसत्त्वादनुमानेनभेदप्रसक्तिरस्त्वित्यर्थः । श्रुत्याप्रत्यक्षेणतत्प्रसक्तिरस्तीत्याह ॥ यदेकमिति ॥ अपर्यायेति ॥ घटपटयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वेनभेदोस्ति अभेदेएकतरपरिशेषापत्त्याघटपटयोस्तदभावेनभेददर्शनाज्ज्ञानानंदादिगुणेष्वपिभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । जगज्जन्मादिकारणेगुरुतरविचित्रकार्यभेदेनेत्यादिविशिष्यतत्प्रसक्तिर्नकथ्यते किंनामेत्यतआह ॥ सर्वत्रेति ॥ जगज्जन्मादिकारणेब्रह्मणिअंतर्यामिणिअवतारेषुगुणगुण्यादौज्ञानानंदादौसर्वत्रापिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेनस्वगतभेदप्रसक्तेः। केयंश्रुतिर्यत्तात्पर्यापरिज्ञानेनतत्प्रसक्तिरित्यतउक्तं ॥ अन्योंतरइति ॥ अंतर्यामिणिप्रयुक्तान्यादिशब्दतात्पर्यापरिज्ञानेनतत्रभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । आदिपदेन"इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते आनंदंब्रह्मणः यस्यज्ञानमयंतपः परास्यशक्तिः बृहंतोह्यस्मिन्गुणा"इत्यादिश्रुतिग्रहणं । एतत्तात्पर्यापरिज्ञानेनसर्वत्रावतारादिषुभेदप्रसक्तिर्द्रष्टव्येतिसांप्रदायिकोर्थः । अन्येतुसर्वत्रेत्यस्यस्वगतभेदप्रतिपादकत्वेनापाततःप्रतीतासुश्रुतिष्वित्यर्थइत्याहुः । नेहनानेतिवाक्यस्यबृहदारण्यककाठकयोःसत्त्वादुभयत्रापिविशिष्यस्वगतभेदप्रसक्तिमाह ॥ किंचेति ॥ ज्ञानादीति ॥ घटपटयोरिवभिन्नधर्माश्रयत्वाद्धर्मिणोपितत्प्रसक्तिरितिध्येयं । नचभिन्नरूपादिधर्माश्रयेपिघटेएकत्वदर्शनाद्धर्मभेदोनधर्मिभेदप्रयोजकइतिवाच्यं । तथापिसंदेहानिस्तारादितिद्रष्टव्यं । श्रुतिविशेषेस्वगतभेद

लोकेचनानाशब्दस्यपृथग्भाववाचित्वादितिकैयटोक्तेश्च । "यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विह"तिपूर्ववाक्येइदमाद्यर्थांगीकारेणतन्निष्ठब्रह्माभेदस्यैवउक्तेश्च । अन्यथाइदंचादश्चनेतिश्रूयते । नचस्वगतभेदस्याप्रसक्तिः । जगज्जन्मादिकारणेब्रह्मणिगुरुतरविचित्रकार्यभेदेनअंतर्यामिणिचनियम्यानंत्येनस्थानभेदेनच"यदेकमव्यक्तमनंतरूप"मितिअनेकत्वश्रुत्याचअवतारेषुप्रतिविग्रहंप्रत्यक्षादिनागुणगुण्यादौचतार्किकभाट्टरीत्यागुणगुणित्वेनज्ञानानंदादौचापर्यायशब्दवाच्यत्वैकतरपरिशेषाभावादिना

सर्वत्रच"अन्योंतरआत्माप्राणमय"इत्यादिश्रुतितात्पर्याज्ञानेनचतत्प्रसक्तेः । किंचनेहेतिवाक्यात्पूर्वंबृहदारण्यके "तस्मिंच्छुक्लमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितंलोहितंचे"त्यादिनाभगवतोनेकरूपाणि "यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मे"त्यादिनाज्ञानादिधर्माः काठकेच "गुहांप्रविश्यतिष्ठंतंयोभूतेभिर्व्यजायते"त्यनेकावतारा "महांतंविभुमात्मान" मित्यादिनाचानेकधर्माश्चोक्ताइतिकथंतदप्रसक्तिः ।

निराकरणंतवापिसंमतमित्याह ॥ दृष्टश्चेति ॥ एकोदेवइति ॥ एकइत्यनेनस्वगतभेदस्यनिषेधस्त्वयाकृतोदृष्टश्चेत्यर्थः । भार
तेसमइत्यनेनस्वगतभेदनिषेधः ॥ अन्यथेति ॥ स्वगतभेदस्यसर्वथाप्रसक्त्यभावेब्रह्मणोपिनिर्भिन्नत्वरूपाखंडत्वप्रतिपादकस्याखं
डवादस्यानारंभःस्यादित्यर्थः । अनुभूतिः ब्रह्म।हेत्वंतरमाह।।उपाधीति।। उपाधिभेदंविनाऽज्ञायमानभेदत्वादित्यर्थः। अनुभूतौभे

दृष्टश्चैकस्मिन्नेववृक्षेपत्रशाखादिवत्प्रसक्तस्यस्वगतभेदस्य"एकोदेवस्सर्वभूतेष्वि"त्यादिश्रुतौ"ब्रह्मादयोहि
भूतानितेषामंतर्गतोहरिः। समस्ससर्वभूतेषुयएवंवेदतत्ववित्"इतिमहाभारतेचनिषेधः। अन्यथापरपक्षे
प्यखंडवादानारंभःस्यात्। अनुभूतिर्ननाना अनुभूतित्वादुपाधिभेदमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वादित्याद्य
नुमानैःस्वगतभेदनिषेधश्चनस्यात्। "एकमेवाद्वितीय"मित्यादावेकपदेनस्वगतभेदनिषेधोक्तिश्चनस्यात्।
प्रत्युतपरमतएवधर्माधर्मस्वर्गनरकाद्यंशे अप्रसक्तप्रतिषेधः। इहेतिचविशेषणान्ननानात्वमात्रनिषेधः।

दोज्ञायमानःपटानुभूतिर्घटानुभूतिरित्युपाधिभेदेनैवज्ञायते नतमंतरेण अतःस्वतएवभेदेनैवाज्ञायमानत्वा(न्ननानेत्याशयः।)दित्य
र्थः।प्रत्युताऽस्मदुक्तमर्थमनंगीकृत्यसर्वजगन्निषेधांगीकारेतवैवाप्रसक्तप्रतिषेधइत्याह।।प्रत्युतेति।।नन्वस्तुनानाशब्दोभेदार्थः तथा
पिप्रतियोगिविशेषानुपादानाद्भेदमात्रंततःप्रतीयतइतिभेदमात्रनिषेधःपर्यवस्यतीत्यतआह ॥इहेति॥ इदंशब्दएवप्रतियोगिविशे
षोपस्थापकइत्यर्थः। ननुसप्तम्यंतेदंशब्दस्याधिकरणपरत्वान्नतस्यप्रतियोग्युपस्थापकत्वमतोनिषेधप्रतियोगित्वेनजग(देवा)दन्वेती

त्यतआह ॥इमाविति॥ स्निग्धौ स्नेहवंतौ।तत्रैकाधिकरण(कपरप्र)कैकप्रतियोगिकएवस्नेहःप्रतीयते नत्विदंशब्दनिर्दिष्टपुरुषद्वय भिन्नपुरुषप्रतियोगिकः अथास्मिन्ग्रामेनविरोधइत्यत्रएतद्ग्रामस्थाधिकरणकैतद्ग्रामस्थपुरुषप्रतियोगिकएवाविरोधःप्रतीयते नतुग्रा मांतरस्थपुरुषप्रतियोगिकइत्यर्थः । तथाचइहब्रह्मणीतिसप्तम्यास्तृतीयात्वेनविपरिणामः । इहब्रह्मणास्वप्रतियोगिकोभेदइति

इमौस्निग्धावस्मिन्ग्रामेनविरोधइत्यादाविवेदंशब्दोपात्तस्यब्रह्मणएवधर्मित्वेनप्रतियोगित्वेनचसंबंधसंभ वेतदनुपात्तस्यधर्मित्वेनवाप्रतियोगित्वेनवासंबंधायोगात् । विधेयोद्देश्ययोर्नानात्वनिषेधतदाधारब्रह्मणो र्निषेध्यनिषेधयोर्नानात्वतदभावयोश्चभेदावश्यंभावाच्च । काठके "तंदेवास्सर्वेअर्पितास्तदुनात्येतिकश्चने" तिपूर्वत्र "मध्यआत्मनितिष्ठती"ति "यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति । एवंमुनेर्विजानतआत्मा भवती"तिउत्तरत्रचभेदप्रमितेश्च। किंचनशब्दस्तुगुणगुण्यवयवावयवित्वादिप्रयुक्तानेकनानात्वाभिप्रायः।

यावत्नास्तीत्यर्थोद्रष्टव्यः । सर्वभेदनिषेधेस्वव्याहतिश्चेत्याह ॥ विधेयेति ॥ विधेयेननानात्वनिषेधेनउद्देश्यस्यतदाधारब्रह्मणो भेदावश्यंभावात् अन्यथाविधेयत्वोद्देश्यत्वयो( रेवायो)रयोगात् । तथानानात्वस्यनिषेध्यत्वंतदभावस्यनिषेधत्वंचभेदंविनानयुक्त मितिभावः । ननुतर्हीहब्रह्मणिअस्माद्ब्रह्मणःसकाशान्नानात्वंनास्तीत्येतावतैवपूर्णत्वात्किंचनशब्दोव्यर्थः तेनभेदमात्रनिषेधप्र तीतेरित्यतआह ॥ किंचनेति ॥ आदिशब्देनपृथिव्याद्यंतर्यामित्वादिसंग्रहः । ब्रह्मणिप्रसक्तानेकभेदपरएवकिंचनशब्दोनभेदमा

त्रपरइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ किचनशब्दस्यसर्वभेदपरत्वेइत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ विधेयोद्देश्यादिभेदस्यावश्यकतयासर्वभेदनिषेधेव्याघातइत्युक्तेत्यर्थः । एवंनानाशब्दस्यभेदपरत्वमंगीकृत्योपपादितं । इदानींभवितृप्राधान्येनभिन्नवस्तुवाचित्वमभ्युपेत्याह ॥ भवित्रिति ॥ प्रकृतेति ॥ पूर्वप्रकृतेत्यर्थः । इहब्रह्मणिधर्मावयवादिकंनानाभिन्नंनास्तीत्येवंपरएवनतुभिन्नजगन्मात्रप्रतिषेधपरइत्यर्थः। सर्वनाम्नःप्रकृतपरत्वेउदाहरणमाह॥सर्वेभ्यइति॥ तत्रसर्वशब्दस्यप्रकृतस्वर्गपरत्वमेवनपश्वादिसर्वपरत्वमित्यर्थः। एतच्चोपपादितंप्राक्। उद्देश्यसमर्पकस्यप्रकृतपरत्वमुपपादयति॥व्रीहीनिति॥ "व्रीहीनवहंती"त्यत्रव्रीहीनुद्दिश्यावहननं

अन्यथाउक्तदोषात् । भवितृप्राधान्येपि(नानाशब्दस्य)किंचनशब्दप्रकृतधर्मादिपरएवसर्वनामत्वात् ।
सर्वेभ्यइत्यत्रसर्वशब्दवदुद्देश्यसमर्पकत्वाच्च । व्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्दवद्व्यक्तिवाचित्वाच्च। "आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत"इत्यत्राग्नेयीशब्दवत्। एवंधर्मान्पृथगितिविशेषशब्दसन्निहितसामान्यशब्दत्वाच्च।

विधीयते अत्रोद्देश्यसमर्पकंव्रीहिपदं "चतुरोमुष्टीन्निर्वपती"तिचतुर्मुष्टिनिर्वपनीयतयापूर्वप्रकृताअपूर्वसाधनीभूताएवग्राह्यानान्येगृहस्थाइतिनिर्णीतमित्यर्थः। व्यक्तिविशेषवाचिनःशब्दस्यप्रकृतपरत्वंदृष्टमित्याह ॥ आग्नेय्येति ॥ अग्निप्रकाशिकयाऋचा आग्नीध्रंअग्निविशेषं । तृतीयाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं ज्योतिष्टोमे"अग्नआयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये ॥ निहोतासत्सिबर्हिषी"त्याद्याःआग्नेय्यःऋचःसमाम्नाताः। तत्रैवश्रूयते "आग्नेय्याआग्नीध्रमुपतिष्ठत"इति। तत्रसंदेहः किंययाकयाचिदग्निप्रतिपादिकयाऋचाआग्नीध्रोपस्थानंकर्तव्यं उतप्रकृतानांमध्यएवययाकयाचिदिति । तृतीययाआग्नीध्रोपस्थानेकरणतयाआग्नेयीमंत्रस्योक्तत्वेनविशेषानुपादानान्नप्रकृतपरत्वनियमइतिपूर्वःपक्षः । अग्निर्देवताअस्येत्येवंसर्वनामघटितोयौगिकोयमाग्नेयीशब्दःअग्नआयाहीतिपूर्वप्रकृतामेवव्यक्तिमालंबते । सर्वनामशब्दानांतद्घटितशब्दानांचसंनिहितप्रकृतव्यक्तिपरत्वनिर्णयात् अतःप्रकृतयैव आग्नेय्याऋचाआग्नीध्रोपस्थानंकर्तव्यमितिसिद्धांतः । विशेषशब्द(सन्निहितसा)समभिव्याहृतसामान्यशब्दस्यप्रकृतविशेषपरत्वंदृष्टमित्याह ॥ घृतेति ॥ प्रमाणलक्षणेनामधेयपादेचिंतितं "संदिग्धेतुवाक्यशेषादि"त्यत्र "अक्ताःशर्कराउपदधाति तेजोवैघृत"मितिश्रूयते तत्राक्ताइत्युक्तमंजनंद्रवद्द्रव्येणेतितावत्सिद्धं तद्द्रव्यंकिंतैलजलाद्यन्यतमत् उतघृतमितिसंदेहे अक्ताइतिसामा

घृतशब्दसन्निहिताक्तशब्दवत् । एवंच। "वाक्यशेषस्थधर्माख्यविशेषेपर्यवस्यति । किंचनेतिहिशब्दोयमक्ताशब्दोघृतेयथा" । तथाचेहब्रह्मणिकिंचनधर्मादिकंनानानास्तीत्युक्तेधर्माणांनानात्वमेवनिषिद्धंस्यात् । सविशेषणेहीतिन्यायात्

न्यतःश्रवणाद्यत्किंचिज्जलाद्येवेतिप्राप्ते अंजनसाधनंद्रव्यंघृतमेव वाक्यशेषेतेजोवैघृतमितिविशेषतोघृतशब्दश्रवणात् । विशेषशब्दसन्निहितसामान्यशब्दस्यप्रकृतविशेषपरत्वात् । अतोघृतेनैवांजनमितिसिद्धांतः । एवंधर्मानित्युक्तांयुक्तिंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ एवंधर्मानितिवाक्यशेषस्यभगवद्धर्मरूपविशेषपरत्वेसतीत्यर्थः । एवमुपपादनेनसिद्धंवाक्यार्थमाह ॥ तथाचेति ॥ सविशेषणेहीति ॥ "सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतोविशेष्यबाध"इतिन्यायादितिभावः । विशिष्टविधेर्विशेष

णोपसंक्रमणोदाहरणंदर्शयति ॥ लोहितेति ॥ ऋत्विजांप्रचरणस्यसिद्धतयावैयर्थ्येनाविधेयत्वात्तदुष्णीषस्यापिसिद्धतयावैयर्थ्ये नाविधेयत्वात्प्रचरतांऋत्विजामुष्णीषेषुलोहितत्वंविधीयतइत्यर्थः । नन्वत्रविशेष्यबाधःकथमितिचेदुच्यते । "प्रत्याम्नानाच्चवै यर्थ्यात्प्राप्तेरप्राप्तितस्तथा । बाधश्चतुर्विधःप्रोक्तः"इतिवचनात् अत्र सिद्धत्वेनवैयर्थ्याद्बाधोद्रष्टव्यः । विशिष्टनिषेधस्यविशेष णोपसंक्रमणोदाहरणंदर्शयति ॥ नजीर्णेति ॥ जीर्णत्वमलवत्त्वविशिष्टवासोनिषेधेनग्नस्यैवान्वयापत्त्यातस्यबाधेनस्नातकवास

"लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंति नजीर्णमलवद्वासाःस्नातकःस्यादि"त्यादौदर्शनाच्च। अतएवो क्तं"विशेष्यंनाभिधागच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषण"इति । "एकदेशापवादेनकल्प्यमानेचबाधके । नसर्वबाधनंयुक्तमितिन्यायविदःस्थिता"इतिच ॥ धर्माणांस्वरूपेणनिषेधेहिनानेतिपृथगिति चव्यर्थंस्यात् । तथाचात्रब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वपक्षः धर्मधर्मिणोरत्यंतभेदपक्षःभेदाभेदपक्षश्चनिरस्तः ।

सिजीर्णत्वरूपंमलवत्त्वरूपंविशेषणंनिषिध्यतइतिद्रष्टव्यं । अस्यविशेषणनिषेधोदाहरणत्वसमर्थनंमत्कृतकर्मनिर्णयटिप्पण्यांद्रष्ट व्यं । एकदेशो विशेषणं ॥ सर्वेति ॥ विशिष्टेत्यर्थः । ननुयत्रविशेष्येबाधस्तत्रतथाऽस्तु प्रकृतेचतदभावात्कथमयंन्यायइत्य तोऽत्रापिविशेष्येबाधंदर्शयति ॥ धर्माणामिति ॥ एवंधर्मानित्यत्रपृथगितीत्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ धर्मानंगीकृत्यतत्रभेदमात्र निषेधेसतीत्यर्थः । पूर्वंकिंचनशब्दःप्रकृतधर्मपरतयाव्याख्यातः इदानींत्वद्रीत्यासमस्तविश्वपरएवास्तु तथापिनमिथ्यात्वसिद्धिः । नानाशब्दस्यविनेत्यर्थकत्वात् । तथाचकिंचनविश्वं इह अव्ययत्वात्ब्रह्मणा नानाविना नास्ति किंतुवह्निंविनाधूमोनास्तीत्या

दाविवतदविनाभूतंतेनव्याप्तंसत्तिष्ठतिइत्यर्थोलभ्यतइत्यभिप्रेत्यनानाशब्दस्यविनार्थत्वेव्युत्पन्नत्वंकाशिकाभाष्यादिसंमत्योपपादयति ॥ किंचेति ॥ विनञ्भ्यामिति ॥ नसहेत्यर्थेनानाञ्नौप्रत्ययौभवतइतिनसूत्रार्थः । किंतुविनञोरेवेदंविशेषणं नसहेत्यर्थेअसहार्थेपृथग्भावरूपार्थइतियावत् वर्तमानाभ्यांतद्वाचिभ्यांविनञ्इत्येताभ्यांशब्दाभ्यांस्वार्थेअसहार्थइतियावत् नानाञ्नौ

किंचत्वद्रीत्याकिंचनविश्वंनानानास्तीत्युक्तेप्यविनाभूतमस्तीत्येवार्थः । नानाशब्दोहि विनेत्यर्थेवर्तते "विनञ्भ्यांनानाञ्नौनसहे"तिसूत्रे "असहार्थेपृथग्भावेवर्तमानाभ्यांविनञ्भ्यांस्वार्थेनानाञ्नौप्रत्ययौभवत"इतिवृत्तौ"नसहेतिप्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । विनञ्इत्येताभ्यांनसहार्थवाचिभ्यांनानाञ्नौभवतः कस्मिन्नर्थे स्वार्थे" इतिमहाभाष्येचविनानानाशब्दयोरेकार्थत्वोक्तेः । "पृथग्विनांतरेणर्तेहिरुङ्नानाचवर्जने"इत्यमरोक्तेश्च ।

प्रत्ययौभवतः तथाचवीत्यस्मात्पृथक्त्वरूपनसहार्थात्स्वार्थेनाप्रत्ययेविनेत्येतत्पृथग्भाववाचि। तथापृथक्त्वरूपनसहार्थात्नञःस्वार्थेनाञ्प्रत्ययेञकारलोपेञित्त्वात्तद्धितेष्वचामित्यादिवृद्धौप्रकृतिस्थञकारलोपेनानेतिसिद्ध्यति । तथाचनानाविनेत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । वृत्तौ काशिकायां नसहेत्यस्यनानाञ्प्रत्ययार्थत्वनिवारणायाहमहाभाष्यकारः ॥ नसहेतीति ॥ तदेवदर्शयति नसहवाचिभ्यांविनञ्इत्येताभ्यामिति । शंकते ॥ कस्मिन्निति ॥ तथात्वेप्रत्ययस्यनिरर्थकत्वंस्यादित्यर्थः । उत्तरमाह

॥ स्वार्थइति ॥ प्रकृत्यर्थएवेत्यर्थः ॥ नानेति ॥ विष्णुंनानाविनान्योमोक्षदोनास्तीत्यर्थः ॥ अमरव्याख्यायामिति ॥ पृथ ग्विनेत्युदाहृतामरव्याख्यानावसरेतट्टीकायांपृथगित्यादेर्विनार्थत्वेउदाहरणानिप्रदर्श्यनानाशब्दस्यविनार्थत्वे"नानाविष्णु"मिति वाक्यमुदाहरणतयाप्रदर्शितमित्यर्थः । ननुकिंचनजगत्विनानास्तीत्येवप्राप्तं । ब्रह्मणाविनेतिप्रतियोगितयाब्रह्मणोन्वयः कुतइ त्यतःस्मृतौमयाविनानास्तीत्युक्तत्वात्तत्समाख्ययाप्रतियोगित्वेनब्रह्मणएवान्वयइत्याशयेनाह॥ नतदिति ॥ यद्वासमग्रवाक्या

"नानाविष्णुं(विष्णुंनानामो)मोक्षदोनास्तिदेवः"इत्यमरव्याख्यायांनानाशब्दस्यविनार्थत्वेनोदाहृतत्वाच्च। "नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचर"मितिस्मृतेश्च । विनार्थस्यचनानाशब्दस्यसंबंधिशब्दतयाब्रह्मण एवप्रतिसंबंधित्वेनान्वयोपपत्तेश्च । नचधूमोग्निंविनानेत्युक्तेमिथ्येतिसिद्ध्यति । एवंच"नानेत्यस्यविनार्थ त्वाद्विनाभूतंनिषिध्यते। अविनाभूतमस्तीतिसत्त्वैवार्थात्तुलभ्यते" । किंचविश्वंब्रह्मणिनास्तीत्युक्तेपिनमि थ्यात्वसिद्धिः। ब्रह्मणोन्यत्रस्वोपादानेप्रकृत्यादौसत्त्वसंभवात्। ब्रह्मचनोपादानमितिवक्ष्यते। अन्यथेहेति

र्थेइयंसमाख्येतिद्रष्टव्यं । ननुविनाशब्दस्यप्रतियोग्यपेक्षैवकुतः येनब्रह्मणःप्रतियोगित्वेनान्वयइत्यतःसंबंधिशब्दत्वादित्याह ॥ विनार्थस्येति ॥ ननुब्रह्मणाविनानास्तीयुक्तौतद्व्यतिरेकेणासत्त्वरूपंमिथ्यात्वमेवलभ्यतइतिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ परोक्तार्थांगीकारेपिनमिथ्यात्वसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ विशिष्यनिषेधःशेषविधिंगमयतीतिन्यायेनाह ॥ ब्रह्मणइति ॥ ननुस्वोपादानंब्रह्मैवतत्रैवचसत्त्वंनिषिध्यतइत्यतआह ॥ ब्रह्मेति ॥ अन्यथेति ॥ अन्यत्रसत्त्वाभिप्राया



भावे ॥ व्यर्थमिति ॥ किंचननास्तीत्येतावतापूर्णत्वादितिभावः । ननुइहब्रह्मणिकिंचननास्तीतिनिषेद्धुंनशक्यते "यस्मिन्द्यौ" रितिब्रह्मण्येवसत्त्वश्रवणादितिचेत् तर्हिस्वविरोधादेवतत्रब्रह्मणिनिषेधोपिकर्तुंनशक्यतइत्याह ॥ अथेति ॥ एतद्वाक्यस्य नेह नानेतिवाक्यस्य । उक्तमेवार्थंकारिकांतरेणसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ रामायणेसीतावाक्यं ॥ व्याख्यात्रेति ॥ अत्रयथाप्रभा

व्यर्थं । अथ"यस्मिन्द्यौःपृथिवीचे"त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्यप्यास्तिविश्वं तर्हितद्विरोधादेवनतत्रतन्निषेधः। एतद्वाक्यस्यमिथ्यात्वाभिप्रायत्वेचबृहदारण्यके"यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठित"इतिपूर्वेण "यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेतेसर्वस्यवशीसर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिःएषसर्वेश्वरएषभूताधि पतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानांसंभेदाये"त्युत्तरेण काठकेच"ईशानंभूतभव्यस्ये"ति पूर्वेण"ईशानोभूतभव्यस्ये"त्युत्तरेणचवाक्येनविरोधःस्यात्। एवंच "अनन्याराघवेणाहंभास्करेणप्र भायथा। व्याख्यात्रयादृशीतादृक्नेहनानेतिचश्रुतेः"। एतेन"मृत्योस्समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्य ती"तिपूर्ववाक्यमपिव्याख्यातं। तत्रचेवशब्दोभेदाभेदपरः।"भवेदेकत्रसंयोगइवशब्दोविरुद्धयोः।

भास्करेणानन्या तंविनानास्ति तथाऽहंराघवेणानन्यातंविनानास्मीतियादृशीव्याख्या तादृगेवनेहनानेतिश्रुतेश्चव्याख्येत्यर्थः। विरुद्धयोर्द्वयोरेकत्रसंयोगेइवशब्दइत्यन्वयः । अत्रनानाशब्दोत्तरंप्रयुक्तइवशब्दोनानात्वविरुद्धमनानात्वंसंगृह्णातीतिभावः

॥ नत्विति ॥ त्वन्मतेभेददर्शिनएवानर्थकथनपरेयंश्रुतिः । तथाचइवशब्देनभेदाभेदाग्रहणेयोनानेवपश्यतीत्येवंभेदवद्दर्शिन एवानर्थउक्तःस्यान्नतुवस्तुतोभेददर्शिनइतिपरानिष्टार्थःस्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयेति ॥ सर्वस्यापिजडाजडस्यशरीरतयाब्रह्मकोटौ निविष्टत्वात्द्वितीयंनास्तीत्यर्थः । अविद्यमानस्य जगदभावस्य ॥ अभिनिवेशेति ॥ यथामिथ्याभूतेऽनास्था एवंजगत्यप्य

धर्मयोरुपमायांवास्वल्पत्वेवाविवक्षित" इतिवचनात् । अन्यथायोनानेवपश्यतिनतुवस्तुतोनानेतिप रानिष्टार्थःस्यात् । केचित्तुसर्वस्यापिजडाजडस्यब्रह्मशरीरत्वेनतद्विशेषणत्वाद्विशिष्टंब्रह्मद्वितीयर हितमिति "एकमेवाद्वितीयंनेहनाने"त्यादिश्रुतेरर्थइत्याहुः। अन्येतुपरमते "सर्वगंधस्सर्वरस" इत्यादि श्रुतिरिवाद्वितीयमित्यादिकमपिनाम्निब्रह्मत्वस्येवाविद्यमानस्योपासनार्थंनत्वर्थतत्वनिष्ठमित्याहुः। इतरेतुप्रपंचेभिनिवेशनिषेधपरातन्मिथ्यात्वश्रुतिरित्याहुः ॥ ७॥ नेहनानेतिश्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ नापि "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदि"तिश्रुतिस्तत्रमानं । अत्रहिपूर्वत्र "सयथासैंधवखिल्य"

नास्थाकार्येत्यर्थः। स्वोत्प्रेक्षिताएवपक्षाआहुरित्यन्यापदेशेनोक्ताइतिसंप्रदायविदः । तत्रद्वितीयपक्षे "नाविद्यमानंब्रुवतेवेदाध्या तुंनवैदिका" इतिवचनात्उपासनार्थत्वमयुक्तं । तथात्वेसृष्ट्यादिवाक्यानामपितथात्वोपपत्त्यास्वोक्तार्थेतात्पर्याभावापत्तेरित्यस्व रसोद्रष्टव्यः । तृतीयपक्षेऽपिमिथ्यात्वप्रतिपादनंविनापिअसारत्वादिज्ञापनेनापिअभिनिवेशाभावस्सिद्ध्येदित्यस्वरसोद्रष्टव्यइ त्याहुः ॥७॥ नेहनानेतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥२९॥ सैंधवखिल्यो लवणखंडः । तदाश्रयः उदकराश्याश्रयः । ननुसमुद्रशब्दस्य

खातवाचित्वमयुक्तं "समुद्रंशोषयिष्यामिपद्भ्यांयातुंप्लवंगमा" इतिप्रयोगाज्जलराशिपरएवसमुद्रशब्दइत्यतःपूर्ववाक्यविरोधमाह ॥ पूर्वत्रेति ॥ तथापिसमुद्रशब्दस्यजलराशिवाचित्वेकिमायातमित्यतआह ॥ नचेति ॥ नचेश्वरेति ॥ तथाचसैंधवखिल्यस्था नीयस्यमुच्यमानजीवस्यापिनखातवरुणस्थानीयेश्वराभेदइत्यर्थः ॥ नापीति ॥ खातादिरूपेश्वरस्थितजलराशिरूपपूर्वमुक्तैर

इत्यादिनासैंधवखिल्यस्यसमुद्रइवविज्ञानघनजीवस्यब्रह्मणिस्थितिर्मोक्षइतिस्वमतमुक्तं । नह्यत्रो दकराशिस्समुद्रः किंतुतटाकादिवत्तदाश्रयःखातोवरुणोवा पूर्वत्र "सयथासर्वासामपांसमुद्रएका यन"मित्युक्तेः । नचाऽऽपएवाऽपामयनं । नचेश्वरस्थानीयाभ्यांखातवरुणाभ्यांसैंधवखिल्यस्या भेदः । नापिपूर्वमुक्तस्थानीयाभिरद्भिः । एतच्चजीवेशभेदवादेवक्ष्यते । उक्तंच । "समुद्रजलस्थानी यामुक्तावह्वःएकस्वभावा वरुणवदपांखातवद्वाअनंतोपारोभगवानि"ति । एवंश्रुतिःस्वमतमुक्त्वा "अविनाशीवाअरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे"तिवाक्येअविनाशीत्यनेनात्मनाशोमोक्षइतिबौद्धमतम नुच्छित्तिधर्मेत्यनेनाशेषविशेषगुणोच्छेदोमोक्षइतिवैशेषिकमतंचनिरस्याद्वितीयचिन्मात्रावशेषोमो क्षइतिमतेनिष्टंप्रसंजयितुं "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यती"त्यादिनाप्रसंगांगव्यतिरेकव्या

न्या. श्री. ४७ पिनाभेदइत्यर्थः । तथाचसैंधवखिल्यस्यखातादिनातत्रत्यजलराशिनाचयथानाभेदस्तथाजीवस्यापीश्वरेणपूर्वमुक्तैश्चेतिभावः ॥ उक्तंचेति ॥ बृहदारण्यकभाष्यइत्यर्थः । अविनाशीवाइत्यादेरर्थो "ज्ञानरूपस्यविज्ञाननाशस्तन्नाशएवतु । इतिशून्यमतो

चिछत्त्या" इत्याद्यनुव्याख्यानोक्तरीत्याद्रष्टव्यः ॥ अन्यथेति ॥ एवंयत्रत्वस्येतिवाक्यस्यपरमतनिरासकत्वाभावेवस्तुस्थितिमात्रकथनपरत्वेचेत्यर्थः ॥ धर्मेति ॥ नहिचिन्मात्रावस्थानरूपेमोक्षेत्वन्मतेऽनुच्छिन्नाधर्माःसंतीत्यर्थः ॥ अनुच्छित्तिरिति ॥ स्वरूपानाशस्तस्येतिभावः । ननुतर्हियत्रहीतिवाक्येनुपपत्तिरेवभवतां "यत्रहिद्वैतमिवे"तिश्रुतौइवशब्दमहिम्नाद्वैतस्यासत्त्वमसिमुक्त्वा"यत्रत्वस्ये"त्यादिनायत्रयेषांमतेत्वात्ममात्रावशेषः तत् तर्हि केनकंपश्येत् नकेनापिकिंचित् । तथाचेष्टस्यरूपादेरीश्वरस्यस्वस्यचाज्ञानादंधादेरिवातिदुःखंमोक्षेस्यादित्यनिष्टप्रसंगोत्राभिप्रेतः। उक्तंहिमहाभारते"मग्नस्यहिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेदि"ति । अन्यथानविद्यतेउच्छित्तिर्येषांते अनुच्छित्तयःअनुच्छित्तयोधर्मायस्यासावनुच्छित्तिधर्मेतिधर्मानुच्छित्त्युक्तिविरोधःस्यात् अनुच्छित्तिर्धर्मोयस्येतिविग्रहेचअविनाशीत्यनेनपुनरुक्तिः ।अनुच्छित्तिरित्येतावतैवपूर्णत्वेनधर्मशब्दवैयर्थ्यंच । यत्रहिद्वैतमिवेत्यत्रइवशब्दस्तुद्वैतस्यपरमतेमिथ्यात्वात् परीत्याचापादनीयत्वा दल्पत्वाद्वावगम्यतइतिचेत्तत्राह ॥ यत्रहीति ॥ परीत्येति ॥ "परसिद्धैर्दूषण"मित्युक्तत्वादितिभावः । तथाचयत्रमिथ्याभूतोपिभेदो भवति तत्रइतरइतरंपश्यतीत्यादियुज्यते यत्रनिवृत्ताविद्यावस्थायांसोपिनास्ति तदाकेनकंपश्येदित्यादिरर्थोद्रष्टव्यः ॥ अल्पत्वादिति ॥ यत्रहीतिवाक्येइवशब्दोऽल्पत्वार्थः । अस्वतंत्रोभेदोभवतीत्यर्थः । तदधीनः दुंदुभ्याद्यधीनः । एवंदार्ष्टांतिकेपी



तिभावः । केवलस्य अप्राकृतदेहेंद्रियादिमतः ॥ ज्ञानेति ॥ वृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ॥७॥ यत्रत्वस्येतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥३०॥ यपुराणे"दशरात्रैर्भुक्तमिवनसम्यक्स्वल्पभोजना"दिति । लोकेचअल्पज्ञेअयंविद्वानिवेतिप्रयोगाच्च । "इवोपमायांस्वल्पार्थे"इत्यमरोक्तेः "उपमार्थेतथाल्पत्वेइवशब्दःप्रयुज्यत"इतिवचनाच्च । अन्यथावाक्यशेषेसर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनस्सर्वंवेदेतिसर्वाधारत्वोक्तिः सयथा । दुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यान्शब्दानितिसयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाइतिचभिन्नानांसमसत्ताकानांचदुंदुभितच्छब्दाग्निधूमादीनांदृष्टांतानामुक्तिश्चायुक्तास्यात् । नहिदुंदुभ्यादौतच्छब्दादिरध्यस्तः किंतु तदधीनः । अन्येतुमोक्षेदेहेंद्रियादिहीनस्यकेवलस्यात्मनएवभावात्सर्वविषयज्ञाननिषेधकमिदंवाक्यंनतुप्रपंचमिथ्यात्वपरमित्याहुः ॥ यत्रत्वस्येतिश्रुत्यर्थः ॥ ३० ॥[1] नापि "यद्वैतं(न)पश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेअविनाशित्वात्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येदि"तिश्रुतिस्तत्रमानं । पूर्वत्रहि । "शुक्लस्यनीलस्यपिंगलस्यहरितस्यलोहितस्यपूर्णा" इतिनाडीस्थभगवन्मूर्तीनांविलक्षणरूपत्वमुक्तंतेनतद्रूपाणामभेदःप्राप्तः तथा "तद्वाअस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकाममरूपमितिषष्ठ्यारूपरूपिभेदश्चतन्निरासार्थंभगवद्रूपादीनामभेदोऽत्रोच्यते । "हृदयंब्रह्मे"त्तुजीवजडादिकंस्वस्माद्विभक्तंपश्येत्ततोऽन्यदित्युक्तेस्वस्मादविभक्तमेवविभक्तत्वेनपश्यतिभ्रांत्येति(तोसाविति)किंनस्यादित्या

न

1 बृहदारण्यकस्थमिदं वाक्यम्।

शंकावारणायनहिद्रष्टुरीश्वरस्यदृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेनित्यत्वादित्युक्तमितियोज्यं। ननुद्वैतशब्दार्थभेदंप्रतिप्रतियोगित्वेनब्रह्मणोऽनिर्देशात्कथंस्वस्माद्भिन्नमितिव्याख्यानमित्यतआह ॥ पश्यतीतिदर्शनकर्तुरेवेति ॥ दर्शनकर्तृत्वेनप्रकृतस्यैवेत्यर्थः ॥ पादिन्यायेनेति ॥ चतुर्थाध्यायेप्रथमपादेचिंतितं"पदकर्माप्रयोजक"मित्यत्र । ज्योतिष्टोमे"अरुणयैकहायन्यापिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणाती"तिसोमक्रयणंप्रक्रम्यश्रूयते "षट्पदान्यनु(निष्क्रा)क्रामति सप्तमंपदमध्वर्युरंजलिनागृह्णाती"तिएकहायिन्याःगोःसोमक्रयण

तिश्रुत्या"तस्यैतदेवनिरुक्तंहृदय"मित्यादिश्रुत्याचब्रह्मणिप्रसिद्धेनहृदयननिमित्तकेन"हृदयस्यभवती" तिपूर्वत्रहृदयशब्देननिर्दिष्टंब्रह्मयत्स्वगुणादिकंद्वैतंस्वस्माद्भिन्नंनपश्यति तद्वितीयंनास्ति द्वितीयत्वेननास्ति कुतःपश्यन्सर्वज्ञएवसन्नीश्वरोनपश्यति। नहिद्रष्टुरीश्वरस्यदृष्टेर्विपरिलोपोबाधोविद्यतेनित्यत्वात्। यत्तुजीवजडादिकंस्वस्माद्भिन्नंपश्येत्ततोऽन्यदितिश्रुत्यर्थप्रतीतेःपश्यतीतिदर्शनकर्तुरेवपादिन्यायेनयद्वैतमित्यत्रप्रतियोगित्वेनान्वयात् ।

देशंप्रतिनयनकालेषट्पदक्रमणानंतरंसप्तमंपदंयद्देशेभवतितद्देशगतपां(सून्)सुंअध्वर्युरंजलिनागृह्णातीत्यर्थः । तत्रसंदेहः एकहायन्याःगोर्नयनंपदपांसुग्रहणार्थमुतसोमक्रयणार्थमिति । पूर्वपक्षस्तूभयार्थमिति । नचश्रुत्यासोमंक्रीणातीतिक्रयणार्थत्वस्यैवश्रवणात्उभयार्थत्वेमानाभावः । क्रयणार्थस्यापितस्याःनयनस्यसंनिधानेनानुपपत्त्याचपदपांसुग्रहणार्थत्वस्यापिसंभवात् । तथाहि

पदपांसुग्रहणंतावदावश्यकं "यर्हिहविर्धानेप्राचींप्रवर्तयेयुस्तर्हितेनाक्षमुपांज्यादि" तिसोमधारणार्थस्यशकटस्यहविर्धानसंज्ञिकस्य योक्षोदारुविशेषःतदंजनंपदपांसुनाकर्तव्यमितिविधानात् पदपांसूनांचपदिनींपदवतीं पदगताविति धातोर्गमनवतींगोव्यक्तिं विनानुपपत्तेर्नीयमानतयासन्निधानाद्योग्यत्वाच्चप्रकृताएकहायन्येवपदिनीसंबध्यते तस्मादुभयार्थमेवएकहायन्यानयनमिति । सिद्धांतस्तुप्रधानक्रयणार्थमेवनयनं पदपांसुग्रहणंत्वनुषंगसिद्धं अतोनतदर्थत्वंतस्यकल्प्यं । यथोक्तंतंत्ररत्ने "क्रयार्थायाःप्रसंगे नपांसुग्रहणसंभवात् । नदुर्बलप्रमाणेनकल्पनीयातदर्थते"ति । एवंचात्रपदिन्यायेनेत्यत्रपूर्वपक्षन्यायोत्राभिप्रेतः यथापूर्वपक्ष

यद्वैतमितियच्छब्दस्यनतुतदितिव्यवहिततच्छब्दान्वयस्तु "यत्तदोस्सा
कांक्षत्वादाकांक्षायाश्चसन्निधानाद्बलीयस्त्वाद्युक्तः । उक्तंहिजैमिनिसूत्रे
"आनंतर्यमचोदने"तिवार्तिकेच"यस्ययेनार्थसंबंधोदूरस्थेनापितेनसः ।

न्यायेनपदपांसुषुप्रकृताएकहायनीपदिनीसंबध्यते एवमिहापीत्यर्थः । यद्वापदिन्यायेनेत्यस्यपदसंबंधिन्यायेनेत्यर्थः । यथाज्यो तिष्टोमेएकहायन्याःगोःसोमक्रयणार्थंनयनकालेआम्नायते "पदेजुहोती"ति सामान्येनश्रवणाद्यस्यकस्यचित्पशोः पदेजुहो तीतिशंकायांप्रकृतत्वादेकहायनीपदमेवात्रविवक्षितं नान्यस्येतिनिर्णीतमस्ति तन्न्यायेनेहापिदर्शनकर्तृत्वेनपूर्वप्रकृतोभगवानेवय द्वैतमित्यत्रभेदप्रतियोगित्वेनान्वेतीत्यर्थः । अत्रपदन्यायेनेतिपाठकल्पनंपदिन्यायार्थाज्ञानमूलकमित्युपेक्ष्यं । ननुभवत्पक्षेयच्छब्द स्यव्यवहितान्वयकल्पनमापद्यते । तथाचसन्निध्यभावोदोषइत्यतआह ॥ यद्वैतमितियच्छब्दस्येति ॥ आनंतर्यमिति ॥ तृती

याध्यायेप्रथमपादेचिंतितं। दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते "हस्तावववनेनिक्ते उलपराजिंस्तृणाती" ति । द्वौहस्तावववनेनिक्ते छांदसोलिंगव्यत्ययः । अवनेनिक्तौप्रक्षालितौकुर्यादितियावत् अनंतरमुलपराज्यास्तरणंकार्यमित्यर्थः । वेद्यामास्तरितुंसंपादिततृणस्तंबउलपराजिः । एवंचयज्ञेहस्तप्रक्षालनानंतरंवेद्यामुलपराजिस्तरणंक्रियतेऽनंतरंकर्मकलापःक्रियतइत्यस्तिक्रमः । तत्रहस्तावनेजनमुलपराज्यास्तरणांगंउतकरिष्यमाणसकलकर्मांगमितिसंशयेहस्तानेजनानंतरमुलपराज्यास्तरणविधानेनानंतर्यलक्षणात्क्रमादुलपराज्यास्तरणांगमेवेतिप्राप्तेसिद्धांतितंजैमिनिना "आनंतर्यमचोदने"ति । आनंतर्यंसान्निध्यंअंगांगिभावेनान्वयस्यनाक्षेपकं । अन्यथागिरि

अर्थतोह्यसमर्थानामानंतर्यमकारण"मिति । अन्यथायद्धिभक्तंतन्नास्तीत्येतावतापूर्णत्वेनशेषवैयर्थ्यं । कथंचत्वत्पक्षेनित्येचैतन्यमात्रे "नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपः नहिघ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपः नहिस्प्रष्टुःस्पृष्टेर्विपरिलोप" इत्यादिनोक्तंदृष्टित्वघ्रातित्वस्पृष्टित्वादिकंद्रष्टृत्वादिसंबंधश्च । किंचपूर्वत्र "यथास्मिन्ना

भुक्तमग्निमाननेन । अंबरमंबुनिपत्रमरामतिःपीतमहीशगणस्यददाह । यस्यवधूस्तनयंगृहमब्जापातुसवःशिवलोचनवह्निरित्यादावपिपदानामानंतर्यसत्त्वेनांगांगिभावेनान्वयबोधप्रसंगादितिसूत्रार्थः । एवंचानंतर्यरूपक्रमस्याप्रयोजकत्वाद्धस्तानेजनंकरिष्यमाणोलपराज्यास्तरणादिसमस्तकर्मांगमेवेति संबंधोयोग्यःसआश्रयणीयः ॥ अर्थतइति ॥ परस्परान्वयायोग्यार्थानांगिरिर्भुक्तमित्यादिपदानामित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अस्यवाक्यस्याद्वैतपरत्वइत्यर्थः । चैतन्यमात्रे ज्ञानस्वरूपमात्रे ॥ दृष्टित्वेत्यादि ॥



दृष्टित्वादिरूपज्ञानगतजातिविशेषाणां । ज्ञानमात्रस्वरूपेनिर्धर्मकेब्रह्मण्यभावादितिभावः ॥ द्रष्टृत्वादीति ॥ असंगेचैतन्यमात्रेद्रष्टुर्घ्रातुःस्प्रष्टुरित्याद्युक्तोद्रष्टृत्वादिसंबंधोऽयुक्तइत्यर्थः ॥ नतुतद्वितीयमस्तीतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥ ३१ ॥ कृद्योगइति ॥ आरंभणशब्दस्यल्युडंतत्वात्ल्युटश्चकृत्त्वादित्यर्थः । तथाचतद्योगेषष्ठीस्यान्नतृतीयेतिभावः । ननुकृद्योगेतृतीयाऽयोगः कुतः

काशेश्येनोवासुपर्णोवाविपरिपत्यश्रांतस्संहत्यपक्षौसल्लयायैवध्रियतेएवमेवायंपुरुष" इति । "तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरंएवमेवायंपुरुष" इतिभिन्नस्यनीडश्येनस्त्रीपुरुषादिदृष्टांतोक्तिः "प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त" इतिजीवेशभेदोक्तिश्चायुक्तास्यादिति ॥ नतुद्वितीयमस्तीतिश्रुत्यर्थः ॥ ३१ ॥ [1]नापि "वाचारंभणंविकारोनामधेय" मितिश्रुतिस्तत्रमानं । वाचारंभणशब्दस्यमिथ्यात्वेरूढेरभावात् । आरभ्यतइत्यारंभणमितियोगेपिकृद्योगेतृतीयायाअयोगात् । वाचारब्धकाव्यादेरिवमिथ्यात्वालाभाच्च ।

"कर्तृकर्मणोःकृती" तिकृद्योगेकर्तरिकर्मणिचषष्ठीविहिता नतृतीयानिषिद्धाऽतःकृद्योगेपिकरणेतृतीयोपपद्यतइतिचेन्न । परेणहिहंतारामशरइतिवत्करणेकर्तृत्वोपचारमंगीकृत्यवागिंद्रियमेवसर्वजगत्कल्पकमित्यंगीकृतत्वेनकरणार्थकतृतीयायास्तन्मतेऽयोगात् । "कर्तृकरणयोस्तृतीये" तिकर्तर्यपितृतीयाविधानात्रामेणबाणेनहतोवालीत्यादिप्रयोगाच्चकर्त्रर्थकत्वेपिमन्मतेतृतीयोपपद्यतएवे

1 छादोग्यश्रुतिमिदं वाक्यं

तिशंकायाःसमाधानंविचार्यं ॥ वागालंबनमात्रमिति ॥ नतुवस्त्वस्तीत्यर्थः । काव्यादौवस्तुसत्त्वमस्तीतिहृदयं । यन्मिथ्याभूतं तत्रापिवागालंबनमात्रमितिशब्दःप्रयुज्यते जगत्यपिश्रुतौसप्रयुक्तोऽतोमिथ्यात्वस्यतेनलाभइत्यतआह ॥ अक्षरेति ॥ शब्देत्यर्थः ॥ इतिकरणःक्रियतइति ॥ इतिशब्दःप्रयुज्यतइत्यर्थः । प्रकारार्थः मृत्तिकात्वादिप्रकारार्थइत्यर्थः ॥ प्रकारस्येति ॥ अत्रह्यु
वागालंबनमात्रमितिव्याख्यानेअश्रुतकल्पनात्अक्षरसाम्येननिर्वचनेपिमात्रशब्दाश्रवणात् । त्वयानाम धेयमित्यस्यापिनाममात्रंह्येतदितिव्याख्याततत्वेनपौनरुक्त्याच्च । मृत्तिकेत्यत्रार्थविवक्षायामितिशब्दवैय र्थ्याच्च । पदार्थविपर्यासेखल्वत्रेतिशब्दः सचशब्दप्रकरणेप्रसक्तंशब्दपदार्थकत्वंनिवार्यार्थपदार्थकत्वंव्य वस्थापयति यथा "नवेतिविभाषे" ति । अर्थप्रकरणेतुशब्दपदार्थकत्वंयथागौरित्ययमाहेति । उक्तंहिमहा भाष्ये । "नवेतिविभाषेत्यत्रइतिकरणःक्रियते सोर्थनिर्देशार्थोभविष्यति तद्यथागौरित्ययमाहेतिगोश ब्दादितिकरणःप्रयुज्यमानःगोशब्दंस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयतिसोस्मात्प्रच्युतश्शब्दपदार्थकस्संपद्यत" इति अत्रचार्थप्रकरणादेवार्थपदार्थकत्वेसिद्धेकिमितिशब्देन । नचात्रेतिशब्दःप्रकारार्थः । प्रकारस्यानुपा दानत्वात् । तदुक्तं "वाचारंभणमित्युक्तेमिथ्येत्यश्रुतकल्पनं । पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्यनिरर्थते" ति । पादानस्यैवसत्यत्वमेकविज्ञानार्थः । नहिमृत्तिकादिगतोमृत्त्वादिःप्रकारोघटाद्युपादानं येनसोऽर्थोयुक्तःस्यादित्यर्थः । स्वमतेश्रुत्य र्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ कृद्योगेतृतीयाऽयोगइतिदूषणंनास्मत्पक्षेप्राप्नोति समस्तपदत्वांगीकारेणवाचेत्यस्यतृतीयांतभिन्नपदत्वा

नाश्रयणादित्याशयेनोक्तं ॥ वाचयेत्यादि ॥ कर्मणिघञिति ॥ विपूर्वात्करोतेःकर्मणिघञिअकारमात्रंविहायसर्वस्यापिलोपे ञित्त्वाद्धातोर्वृद्धौरपरत्वेचविकारशब्दोविकृतत्वार्थकइतिभावः । सत्यशब्दस्यनित्यार्थत्वेप्रयोगश्चोत्तरत्राऽस्तीत्यनुव्याख्यानानुसारेणोपपादयति ॥ नास्येति ॥ त्यबंतस्येति ॥ सदाशब्दात्त्यप्प्रत्ययेपकारलोपेदेत्याकारलोपेदस्यतत्वेसत्यशब्दोनित्यार्थक

तस्माद्वाचयावागिंद्रियेणारंभणंउत्पादनंयस्यसांकेतिकस्यभाषाशब्दस्यतन्नामधेयंविकारःकर्मणिघञ् विकृतं संस्कृतापभ्रंशरूपेणविक्रियमाणत्वात् । मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतंनामधेयंतुसत्यंनित्यं "नास्यजरयैतज्जीर्यतेनवधेनास्यहन्यतेएतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिएतच्छ्रुतावेवोत्तरत्रसत्यशब्दस्यनित्येप्रयोगात् । सदाशब्दात् "अव्ययात्त्य"बितित्यबंतस्यसत्यशब्दस्यनित्येप्रयोगसंभवाच्च"सनातनंसत्यमितिनित्यमेवोच्यतेबुधै" रितिवचनाच्च । इहविकृतत्वप्रतियोगिनएवसत्यशब्देनविवक्षणीयत्वाच्च । "टापंचापिहलंतानांयथावाचानिशादिशो" तिवचनाद्वाचारंभणमितिसमासस्साधुः । तस्मात्तत्सादृश्यादेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानेमृत्पिंडमृण्मयादिदृष्टांताः प्रधानज्ञानादप्रधानज्ञानेसंस्कृतापभ्रंशदृष्टांतः भाषाशब्दज्ञानाद्धियत्फलंतच्चाधिकंचसार्वत्रिकव्यवहारादिकंसंस्कृतज्ञानाद्भवतीतितज्ज्ञोविद्वानित्युच्यते

इतिभावः ॥ विकृतत्वेति ॥ "वाचारंभण"मित्युक्तविकृतत्वेत्यर्थः । ननुवाचारंभणमितिकथंसमासः वागारंभणमितिस्यादित्यतआह ॥ टापंचापीति ॥ हलंताद्वाक्शब्दात्टापिवाचेत्याकारांतशब्दः तस्यचारंभणशब्देनसमासोयुक्तइत्यर्थः । प्रधानज्ञाना

दप्रधानेज्ञानेसंस्कृतापभ्रंशेयोर्दृष्टांतत्वप्रतिपादनायवाचारंभणवाक्यमित्ययुक्तं । तत्रपूर्वदृष्टांतेषुयथासोम्येत्यादिवदत्रतदभावादित्यतआह ॥ तदर्थमिति ॥ दृष्टांतत्वलाभार्थमित्यर्थः ॥ तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिवदिति ॥ द्वितीयाध्यायेप्रथमपादेचिंतितं । 'अनुषंगोवाक्यसमाप्तिः सर्वेषुतुल्ययोगत्वादि'' त्यत्र । ज्योतिष्टोमेउपसद्धोमेयातेअग्नेऽयाशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठोग्रंवचोअपावधीत्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहयातेअग्नेरजाशयायातेअग्नेहराशयेतिमंत्रत्रयमाम्नायते । अयंमंत्रार्थः । अयसारजतेनहिरण्येननिर्मिताअग्नेस्तिस्रस्तनवोवेदप्रसिद्धाःताःप्रतिप्रार्थनंक्रियते हेस्वाहस्वीयमादत्तइतिस्वाह अग्ने या तेतव अयाशयाअयोनिर्मितातनूः या ते रजाशयारजतनिर्मितातनूः या ते हराशयाहिरण्यनिर्मितातनूः कथंभूतावर्षिष्ठाअभिलषितवर्षणशीला गह्वरेस्थानेतिष्ठतीतिगह्व

तदर्थं ''यथासोम्ये'' त्यादिकं ''तनूर्वर्षिष्ठे'' त्यादिवदनुषंजनीयं ।

रेष्ठा एतादृशीतनूः मे उग्रंवचः अशनायापिपासेतज्जन्यंदुःखमितियावत् त्वेषंवचः उपपातकमहापातकाद्येनः अपावधीत् नाशयत्विति । तथाचब्राह्मणं ''उग्रंवचोपावधीत्स्वाहेतिअशनायापिपासेहवाउग्रंवचःएनोहवैत्वेषंवच'' इति । तत्ररजाशयाहराशयामंत्रयोःसाकांक्षयोःकिंलौकिकःशेषोऽध्याहार्य उतअयाशयामंत्रशेषस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरेवतयोरप्यनुषंगेणशेषइतिसंशयेलोके विवक्षानुसारेणानुषंगो नचैवमनुषंगःक्रमनियमवतिवेदे यदर्थवाक्यशेषाम्नानं ततोन्यत्रतस्यनयनायोगात् तस्माल्लौकिकःशेषोध्याहार्यइतिपूर्वपक्षः । वैदिकेवाक्यशेषेलभ्यमानेनलौकिकशेषोध्याहार्यः । शक्नोतिचायंसर्वैरन्वेतुं अन्वयकारणानामाकांक्षासन्निधियोग्यतानामविशेषात् व्यवधानेनसमाम्नातानामपिगिरिर्भुक्तमित्यादिवसंबद्धपदनिचयव्यवधानाभावेनबुद्धिविषयत्वरूप



सन्निधिसद्भावादानंतर्यस्याप्रयोजकत्वात् । तस्मात्तनूर्वर्षिष्ठेत्येतदाम्नातं ''सर्वार्थ'' मितिसर्वस्यैवायंशेषइतिसिद्धांतः । स्वमतमुपपाद्यपरपक्षेबाधकमाह ॥ कथंचेति ॥ एतेषांदृष्टांतानांत्वन्मतेउपादानोपादेयाभिप्रायत्वाद्ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्यजगदुपादानत्वाभावादितिभावः शुद्धस्योपादानत्वाभावेपिअविद्याविशिष्टस्यजगदुपादानत्वंयुक्तमित्याशंकते ॥ ब्रह्मेति ॥ प्रतिज्ञानादिति ॥ तथाचोपादानभूताविद्याविशिष्टब्रह्मज्ञानेनैवसर्वज्ञानंप्राप्तं नशुद्धज्ञानेन अतःप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । ननूपादानभूताविद्याविशिष्टब्रह्मज्ञाने

कथंचविवर्तपक्षेमृत्पिंडमृण्मयादिदृष्टांताः/ब्रह्माविद्याविशिष्टंसदुपादानमपीतिचेत् न । मुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मज्ञानेनैवसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । अन्यथाअविद्यायाअपि ''येनाश्रुत'' मित्यादिप्रतिज्ञावाक्योक्तज्ञेयकोटित्वापातात् । अनाद्यविद्यादीन्प्रत्युपादानत्वायोगाच्च । उपादानत्वाभिप्रायत्वेमृदाज्ञातयामृण्मयंविज्ञातंस्यादित्येतावतैवपूर्णत्वेनमृत्पिंडादिवाक्यत्रयेप्रत्येकं श्रुतानामेकशब्दपिंडशब्दसर्वशब्दानांवैयर्थ्याच्च । नहिसर्वंमृण्मयादिकमेकमृत्पिंडविकारः ।

नैवसर्वज्ञानंप्रतिज्ञातमितिचेत्तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ किंचाविद्याविशिष्टब्रह्मणोविद्याद्युपादानत्वाभावेनब्रह्मज्ञानेनाविद्यादिज्ञानाभावापत्त्याउपादानोपादेयभावेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभग्नेत्याह ॥ अनादीति ॥ विगतप्रयोजनत्वमुपपाद्यविरुद्धप्रयोजनत्वमुपपादयति ॥ नहीति ॥ आदिपदाभ्यांलोहमणिविकारात्मकमन्यल्लोहमयमित्यस्यग्रहणं । नखनिकृंतनदृष्टांतस्त्वत्यंता

संबद्धइत्याह ॥ नखेति ॥ किंचमृदातत्त्वेनविज्ञातयासर्वंमृण्मयंघटशरावोदंचनादिकंसर्वंविज्ञातंस्यादित्येतदयुक्तं । तथात्वेघट शरावादौमृत्त्वेनिश्चितेप्ययंघटोवाशरावोवाउदंचनंवाशरावएवेतिसंशयविपर्ययौनस्यातामित्याह ॥ मृत्त्वइति ॥ मृद्यध्यस्तत्वा दिति॥मृद्व्यतिरेकेणघटादेरभावादित्यर्थः । अधिष्ठानतत्वज्ञानेनाध्यस्तंनिवर्ततइतिलोकेदर्शनात्मृदादौघटादेरध्यासेमृत्त्वज्ञाना न्निवृत्तिःस्यात् नचैवमस्तीत्याह ॥मृत्त्वेति ॥ घटादीनांमृद्व्यतिरेकेणासत्त्वरूपंमृदध्यस्तत्वंकिंव्यवहारदशायामुच्यते तात्विकत्वद

नखनिकृंतनस्यांत्यावयवित्वेनोपादानत्वस्यैवासंभवाच्च । मृत्त्वेनिश्चितेपिघटादौसंशया
दिदर्शनाच्च । नचघटादेरपिमृद्यध्यस्तत्वाद्विवर्तपक्षेपितदृष्टांतोयुक्तः । मृत्त्वज्ञानेपिघटा
द्यनिवृत्तेः व्यवहारदशायांमृदादिवत्कारकव्यापारसाध्यस्यजलाहरणादिसमर्थस्यचा
वस्थाविशेषरूपस्यघटादेरपिसत्त्वात् । तात्विकविवक्षायांतुमृदोपिसत्त्वोक्त्ययोगाच्च ।

शायांवा।नाद्यइत्याह ॥ व्यवहारेति ॥ घटादेःसत्त्वोपपादकं मृदादिवदिति ॥कारकव्यापारेति॥ कुलालादिव्यापारेत्यर्थः ॥ अवस्थेति ॥ पृथुबुध्नोदराकारत्वावस्थाविशेषएवघटइत्यर्थः। मृद्व्यतिरेकेणासत्त्वेप्रागुक्तंकारकव्यापारसाध्यत्वमयुक्तंस्यादिति भावः । द्वितीयेत्वाह ॥ तात्विकेति ॥ तात्विकत्वदशायांमृदोपिब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावात् उपादानत्वेन"मृ त्तिकैवसत्य"मितिमृदःसत्त्वोक्त्ययोगादित्यर्थः । एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्याध्यस्तत्वाभिप्रायोनयुक्तः । अधिष्ठानतत्वज्ञानेना

ध्यस्तज्ञानस्यक्काप्यदर्शनात् । नहिशुक्तिज्ञोरजतज्ञइत्युच्यतइत्याह ॥ शुक्त्यादीति ॥ वाचस्पतिनेति ॥ शुक्त्यादितत्वज्ञानेनरूप्यादिज्ञानादर्शनादित्येतदसहमानेनेत्यर्थः ॥ साहीति ॥ आरोपितस्यरूप्यस्यतत्त्वमधिष्ठानभूताशुक्तिरेव । एवंब्रह्मणिज्ञातेसतितत्राध्यस्तंजगत्तत्वतोज्ञातंभवति तद्धितस्यतत्त्वं अतोऽधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तस्यतत्वतोज्ञानमेवैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानशब्दार्थइत्यर्थः ॥ एवंहीति ॥ अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनाध्यस्तंतत्त्वतोज्ञातंभवतीत्युक्तेब्रह्मणएवाध्यस्तत्वेनब्रह्मज्ञानेनब्रह्मज्ञातंभवतीत्युक्तंस्यात्तच्चायुक्तमित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ सर्वेति ॥ घटज्ञानेसतिघटस्यापिज्ञातत्वादितिभावः । ननुनसर्वसाधार

शुक्त्यादितत्वज्ञानेनरूप्यादिज्ञानादर्शनाच्च । यत्तूक्तंवाचस्पतिना । शुक्तौज्ञातायांरूप्यंतत्वतोज्ञातंभवति । साहितस्यतत्त्वं । एवंब्रह्मज्ञानात्सर्वंतत्वतोज्ञातंभवतीतितन्न । एवंहिब्रह्मज्ञानेनब्रह्मैवज्ञातंभवतीत्यर्थःस्यात् । तच्चनयुक्तं । सर्वसाधारण्यात् । स्वस्यस्वहेतुत्वायोगाच्च । "येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमि"तिश्रुतिगताश्रुतादिपदायोगाच्च । किंचासाधारणंस्वरूपमसाधारण

ण्यंघटज्ञानस्यघटज्ञानंप्रत्यहेतुत्वादितिचेत्समंप्रकृतेपीत्याह ॥ स्वस्येति ॥ ब्रह्मज्ञानस्यापिब्रह्मज्ञानंप्रत्यहेतुत्वमेव । अन्यथाआत्माश्रयादितिभावः ॥ येनेति ॥ येनब्रह्मणाश्रुतेनाश्रुतंजगत्तत्त्वंश्रुतंभवतीतितदर्थः । जगत्तत्त्वंचब्रह्मैव तथाचयेनश्रुतेनब्रह्मणाऽश्रुतमित्येतदेवविरुद्धत्वान्नसंभवतीत्यर्थः । ननुनेदंदूषणंयेनाश्रुतंजगत्तत्त्वंश्रुतंभवतीत्युक्तेनविरोधइत्यस्वरसादाह ॥ किंचेति ॥ असाधारणंस्वरूपमिति ॥ चाकचक्यस्यासाधारणस्वरूपंशुक्तित्वासाधारणधर्मोवातत्त्वं नतुभ्रमाधिष्ठानंतत्त्वमित्यु

च्यतइतिभावः । कुतोनेत्यतआह ॥ तथात्वेहीति ॥ यदिभ्रमाधिष्ठानमेवतत्त्वं तर्ह्यानंदोब्रह्मतत्त्वंनस्यात् । आनंदस्यब्रह्मी यभ्रमाधिष्ठानत्वाभावात् । तथाशुक्तित्वंशुक्तेस्तत्वंनस्यात् । शुक्त्यारोपाधिष्ठानत्वाभावादित्यर्थः । एवंसत्यसाधारणस्वरूपा साधारणधर्मत्वरूपंतत्त्वलक्षणंरूप्यतत्त्वभूतायांशुक्तौनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्येतिहेतुगर्भे । नहितज्ज्ञाननिव र्त्यतस्यस्वरूपंभवतीत्यर्थः । इतोपिनशुक्तिरारोप्यस्यरूप्यस्यासाधारणंस्वरूपंअतोनतत्वमित्याह ॥ नचेति ॥ एकस्यामेवशुक्तौवं

धर्मोवातत्वं । नतुभ्रमाधिष्ठानं । तथात्वेहिब्रह्माद्यनधिष्ठानमानंदः शुक्तित्वादिकं ब्रह्मशुक्त्यादितत्वं नस्यात् । नचशुक्तिःशुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्यरूप्यस्यस्वरूपंधर्मोवा । नचानेकारोप्यानुगतमधिष्ठानमेकैक स्यारोपितस्याऽसाधारणं । किंचैवंशुक्तौरूप्यधीरानंदादौब्रह्मादिधीरिवप्रमास्यात् । तत्तत्वेतद्धीत्वात् । तस्मात्परमतेएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमयुक्तं । अस्मत्पक्षेतुप्रधानपुरुषज्ञानाह्वानपूजनादौलोकेजनपद स्सर्वोपिज्ञातआहुतइत्यादेःपुराणादौच“शशासपृथिवींसर्वांसशैलवनकाननां । नाशितापृथिवीसर्वाधार्त राष्ट्रेणदुर्नयै”रित्यादेश्चव्यवहारस्यदर्शनात्प्रधानभूतब्रह्मज्ञानादप्रधानभूतदेवतादिज्ञानफलसिद्धेस्तद्युक्तं

गाद्यनेकाध्यासोभवति । एवंचशुक्तिर्नारोप्यस्यरूप्यस्यतत्त्वं तस्याःवंगाद्यनेकासाधारणस्वरूपत्वाभावादित्यर्थः ॥ किंचैवमिति ॥ यदिरूप्यतत्त्वंशुक्तिःस्यात्तर्हिआनंदस्यब्रह्मतयाआनंदोब्रह्मेत्यानंदेब्रह्मतयाधीर्यथाप्रमा ब्रह्मतत्त्वेब्रह्मधीत्वात् । एवंशुक्तौरूप्य धीःप्रमास्यात् रूप्यतत्त्वेरूप्यधीत्वादित्यर्थः । तथाचशुक्त्यादिज्ञानेनरूप्यादिज्ञानादर्शनादित्युक्तंदूषणंयुक्तमेवेतिभावः ।



ज्ञानादेव प्रधानभूतब्रह्मज्ञानादेव । सर्वेकामाः देवतादिज्ञानफलभूताः ॥ तावानिति ॥ सर्ववेदेषुदेवताज्ञानकर्मादिफलतयाप्र मितंस्वर्गादिकंसर्वंब्रह्मप्राप्तियोग्यस्यापरोक्षज्ञानिनःफलेंतर्भवतीत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यसादृश्यादिना न्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः । केचित् रामानुजीयाः । अव्यक्तादिविशिष्टस्यअव्यक्ताधिष्ठानतयाऽव्यक्तशरीरस्यतदधिष्ठिताव्यक्तस्ये

“ज्ञानादेवसर्वेकामाःसंपद्यंत”इतिश्रुतेः । “तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानत”इतिस्मृतेश्च । “यथा मृत्पिंडविज्ञानात्सादृश्यादेवमृण्मयाः । विज्ञायंतेतथाविष्णोस्सादृश्याज्जगदेवच । अनन्याधीनविज्ञा नादन्याधीनंतथैवच । मृदयोलोहनाम्नांहिज्ञानात्सांकेतिकंयथे”त्यादिस्मृतेश्च । एतेनैकविज्ञानेसर्ववि ज्ञानान्यथानुपपत्तिर्मिथ्यात्वेप्रमाणमितिनिरस्तं । केचित्तुसूक्ष्माव्यक्तादिविशिष्टब्रह्मणोमहदादिवि शिष्टात्मनापरिणामात्कार्यकारणयोश्चाभेदात्कार्यस्यकारणातिरेकेणासत्त्वपरेयंश्रुतिर्नतुमिथ्यात्व परेत्याहुः ॥ ॥ वाचारंभणश्रुत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ [1]नापि“इदंसर्वंयदयमात्मे”त्यादिश्रुतिस्तत्रमानं । जडा जडयोरैक्यासंभवेनब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वस्यात्राभिप्रेतत्वादितियुक्तं “सर्वेषुभूतेष्वेत”मितिश्रुतेः

तियावत् । महदादिविशिष्टात्मना महदाद्यधिष्ठितात्मना तदधिष्ठितमहदादिरूपेणेतियावत् ॥ ७ ॥ वाचारंभणश्रुत्यर्थविव रणं ॥ ३२ ॥ कथमियंश्रुतिर्मिथ्यात्वेमानमित्यतआह ॥ जडाजडेति ॥ सर्वशब्दोक्तजडाजडयोरित्यर्थः । सर्वव्याप्त्यासर्व मात्मेति सामानाधिकरण्योपपत्तावित्यन्वयः । इदंसर्वमात्माआत्मनाव्याप्तमित्यर्थः । भगवतःसर्वव्याप्तत्वेश्रुतिः ॥ सर्वेष्विति ॥

1 बृहदारण्यकस्थमिदं वाक्यम् ।

व्याप्त्यासामानाधिकरण्यंकुतइत्यतआह ॥ सर्वमिति ॥ लवणंलवणेनव्याप्तमित्यर्थः। एवमेवोत्तरत्रापियोज्यं। आयुः घृतंघृतनिमित्तकं। ब्राह्मणोमुखं मुखनिमित्तकः। राष्ट्रं राष्ट्राधारः। सर्वादेवताःसर्वदेवताश्रयः सर्वदेवतासन्निधिपात्रं ॥ प्रस्तरइति ॥ यथायजमानकार्यकारीप्रस्तरः एवंनऋतइतिश्रुतेस्तत्सिद्ध्याजगच्चेष्टादिकार्यकारित्वेनेत्यर्थः॥ आदित्यइति ॥ यूपआदित्यः आदित्यवत् आज्यांजननिमित्तौज्वल्येनआदित्यसदृशइत्यर्थः । एवंसारूप्येण सत्वादिसारूप्येण ॥ सामानाधिकरण्येति ॥ सर्वात्म

सर्वंजलंलवणमितिवत्सर्वव्याप्त्यावा साहिसर्वस्यकर्तेतिश्रुतेः "आयुर्वैघृतं ब्राह्मणोस्यमुख"मितिवत्निमित्तत्वेनवा "यस्मिन्द्यौःपृथिवीचे"त्यादिश्रुतेः "राजाराष्ट्रं ब्राह्मणोवैसर्वादेवता"इतिवत्सर्वाधारत्वेनवा"नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचने"त्यादिश्रुते "यजमानःप्रस्तर"इतिवत्"तत्सिद्ध्यावा"(तत्कार्यकारित्वेनवा)"आदित्योयूप"इतिवत्सारूप्येणवा सामानाधिकरण्योपपत्तौसर्वप्रमाणबाधितायाः यःपुरुषःसस्थाणुरितिवत्यत्सर्वत्वेनप्रतीतंतदात्मन्यध्यस्तमितिपदद्वयलक्षणायाअयोगात्। उक्तंहि महाभाष्ये"अंतरेणापिनिमित्तंनिमित्तार्थोवगम्यते । तद्यथाआयुर्वैघृतंदधित्रपुसंप्रत्यक्षोज्वरइति ।

नेतिसामानाधिकरण्योपपत्तावित्यन्वयः ॥ पदद्वयेति ॥ सर्वशब्दस्यप्रतीतत्वेलक्षणा आत्मशब्दस्यआत्मन्यध्यस्तत्वेलक्षणेति पदद्वयलक्षणायाअयोगादित्यर्थः। इदंसर्वमात्मेतिसामानाधिकरण्यमात्मनिमित्तकत्वेनव्याख्यातं तदयुक्तं निमित्तवाचकपदाभावादित्यतोनिमित्तवाचकपदाभावेपितदर्थोवगम्यतइत्यत्रसंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥ निमित्तं निमित्तवाचकंपदं। त्रपुसंउर्वारुकं

दधिमंडंवा।ज्वरो ज्वरनिमित्तं।आदित्योयूपइत्यत्रआदित्यवदितिसारूप्यंसामानाधिकरण्यार्थः। एवंसर्वमात्माआत्मवदितिसारू प्येणसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्युक्तं तदयुक्तं वत्यर्थकपदाश्रवणादित्यतोविनापिवतिंतदर्थोवगम्यतइत्येतत्संमत्याद्रढयति ॥ अंतरेणापीति ॥ वतिं वतिप्रयोगं। अतिदेशः तद्वदित्यतिदेशः। यद्यब्रह्मदत्तमुद्दिश्यहेब्रह्मदत्तेत्याह तर्हिंब्रह्मदत्तवदितितत्सारूप्यं अंतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते। अब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याहब्रह्मदत्तवदितिगम्यते" इति। "पुरुषएवेदंसर्वं पुरुषेणैवेदंसर्वंव्याप्तमातृणादाकरीषा"दितिश्रुतौ। "असतश्चसतश्चैवसर्वस्यप्रभवोव्ययः। सर्वस्यचसदा ज्ञानात्सर्वमेनंप्रचक्षते।पुरुषएवेदंसर्वंभूतंभव्यंभवच्चयत्।इत्युच्यतेतदीयत्वान्नतुसर्वस्वरूपत"इतिभारते "सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वं"इतिगीतायांचान्यथाव्याख्यातत्वाच्च। अन्यथा"इदंसर्वं"मित्यस्य"सर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनस्सर्वंवेदेतिपूर्वेण"सयथादुंदुभे"रित्यादिनोत्तरेण"पुरुषएवेदंसर्वं" मित्यस्य"सभूमिंविश्वतोवृत्वे"तिपूर्वेण"उतामृतत्वस्येशान"इत्युत्तरेण"ब्रह्मैवेदंसर्वं"मित्यस्य"अस्यांपृथिव्यांतेजोमयोमृतमयस्सयश्चायमप्सुतेजोमयोमृतमय"इत्यादिनापूर्वेण"सर्वंखल्विदंब्रह्मे"त्यस्य"ज्यायान्पृथिव्याज्यायानंतरिक्षा"दित्यादिनोत्तरेण" सर्वाणिभूतान्यात्मैवे"त्यस्य" सर्वभूतेषुचात्मान"मित्यादिनापूर्वेण"याथातथ्य गम्यतइत्यर्थः। अस्याःश्रुतेर्नत्वदुक्तोर्थः किंत्वस्मदुक्तएव तथैवप्रमाणांतरेणव्याख्यातत्वादित्याह ॥ पुरुषएवेदमित्यादिना ॥ परव्याख्यानेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ "इदंसर्वंयदयमात्मे" त्येवंजातीयानिवाक्यान्युदाहृत्यतत्रसर्वत्रापिपूर्वोत्तरवि

न्यायामृ० रोधंदर्शयति ॥ पुरुषएवेदमित्यादिना ॥ ७ ॥ इदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥ ३३ ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्ब्र श्रीनिवा०
॥ २८५ ॥ ह्मणःपरमपरंचनेतिनञोनुषंगेणव्याख्यानान्मिथ्यात्वप्रतिपादकमिदंपरमतइतिज्ञातव्यं । तच्चपरंअस्वतंत्रमित्यर्थः । यस्मात्प
रंनेत्यत्रप्रमाणसंवादमाह ॥ पुरुषादिति ॥ अपरंत्वस्तीत्यत्रतमाह ॥ पादोस्येति ॥ तदधीनत्वेसतितत्सादृश्येनविश्वभूतान्ये यस्मात्परं०
कःपादइत्यर्थः । अपरंनास्तीतिव्याख्यानेबाधकमाह ॥ नञोनुषंगस्येति ॥ नञनुवृत्तेरित्यर्थः । विरोधमेवोपपादयति १ । ३४

तोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्य"इत्युत्तरेणचविरोधः ॥ ७ ॥ इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ ३३ ॥
"यस्मात्परंनापरमस्ती"तिश्रुतेरपियस्मात्परंनअपरंत्वस्तितच्चकिंचिदल्पमित्यर्थः । "पुरुषान्नपरंकिं
चित् पादोस्यविश्वाभूतानी"त्यादिश्रुतेः "वासुदेवात्परंनास्ती"त्यादिस्मृतेश्च । नञोनुषंगस्याकल्प्य
त्वाच्च।"तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वंततोयदुत्तरतर"मितिवाक्यशेषाच्च । विश्वस्यैवाभावेहिकिंतेनपूर्णंकस्मा
च्चतदुत्तरतरंस्यात्। यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्ती"त्यत्र"अणोरणीयान्महतोमहीयानि"त्यादिश्रुत्यंतरा

॥ विश्वस्यैवेति ॥ तत् ब्रह्म। "यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचिद्यस्मान्नज्यायोनाणीयोस्तिकश्चि"दित्यत्रयथाणुज्यायोरूपोभयपदार्थ
निषेधः तद्वदेवपूर्ववाक्येप्युभयनिषेधःकार्यः असतिज्ञापकेवैरूप्यायोगादित्यतस्तत्रोभयनिषेधज्ञापकमाह ॥ यस्मादिति ॥ ॥ २८५ ॥
॥ अणोरिति ॥ भगवतएवश्रुत्यंतरेऽणुत्वमहत्त्वोक्तेरत्रोभयनिषेधःकार्यएव । नचतथाऽपराभावप्रतिपादकंश्रुत्यंतरंनामा

स्तीतिभावः॥ वाक्येति ॥ अपरस्यापिनिषेधे "तेनेद"मितिवाक्यशेषविरोधवदत्रोभयनिषेधेतदभावादित्यर्थः॥ नञःश्रवणाचे
ति ॥ त्वन्मतेज्ञापकाभावेप्यनुषंगःकार्यः सचलज्जाकरइतिभावः॥ ७ ॥ यस्मात्परंनेतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥ ३४ ॥ सत्योपाधि
कृतत्वं सत्योपाधिजन्यत्वं । द्वितीये विकल्पइतिश्लोके । अनादिसत्यत्वं आद्यश्लोकेपंचविधभेदस्यानादित्वंद्वितीयश्लोकेसत्यत्व

द्वाक्यशेषाविरोधादुभयत्रापिनञःश्रवणाच्चोभयनिषेधः ॥७॥ यस्मात्परंनेतिश्रुत्यर्थः ॥३४॥ "प्रपंचो
यदिविद्येतनिवर्तेतनसंशयः। मायामात्रमिदंद्वैतमद्वैतंपरमार्थतः । विकल्पोविनिवर्तेतकल्पितोयदिके
नचित्। उपदेशादयंवादोज्ञातेद्वैतंनविद्यत"इत्यत्राप्याद्यश्लोकेभेदस्यभास्करादिमतप्राप्तंसत्योपाधि
कृतत्वंनिरस्यद्वितीयेमायावादप्राप्तमारोपितत्वंनिरस्यानादिसत्यत्वमेवोच्यते। यथा"तद्धैकआहुरि"
तिश्रुतौबौद्धमतप्राप्तमसत्कारणत्वंनिरस्य"सदेवे"त्यत्रसत्कारणत्वं। तथाहि। भेदप्रपंचो यदिविद्येत
उत्पद्येत तर्हिनिवर्तेत नचनिवर्तते मोक्षेपिभेदश्रुतेः।तस्मादनादिरित्यर्थः । विदसत्तायामितिहिधातुः।

मितिविवेकः । नन्वनादिश्रुतेःकथमाधुनिकभास्करादिमतप्राप्तनिषेधकत्वं अदर्शनादित्यतआह ॥ यथेति ॥ बौद्धेति ॥ प्रवाहतो
ऽनादीतिपूरणीयं। श्लोकाभ्यांकथमनादित्वंसत्यत्वंलभ्यतइत्यतस्तौव्याख्यातुंप्रतिजानीते॥ तथाहीति॥ अनादिसत्यत्वमेवैतच्छ्लो
कप्रतिपाद्यतयाप्रसिद्धमित्यर्थः। आद्यश्लोकंव्याचष्टे॥ भेदेति॥ भेदरूपःप्रपंचः। विद्येतेत्यस्यउत्पद्येत्यर्थत्वंव्युत्पादयति॥ विदेति॥

तर्हिंप्रकृतेकथमुत्पत्तिलाभइत्यतआह॥उपत्तिरपीति॥असतःसत्तासंबंधरूपत्वाज्जनेरितिभावः॥ननुविद्यतेरुत्पत्त्यर्थत्वेपितत्राप्रयोगादसाधुत्वमाशंक्यसत्तार्थस्यभवतेरुत्पत्तौप्रयोगदर्शनात्समानन्यायेनविदेरप्युत्पत्तौप्रयोगोनासाधुरित्यभिसंधायभावनार्थाधिकरणवार्तिकमुदाहरति॥तेनेति॥ यजेतेत्यादौधात्वर्थभूतयागातिरिक्ताप्रयत्नरूपाभावनालिङ्वाच्यतयांगीकार्या। अन्यथाधात्वर्थस्यैवभावनात्वेयागंभावयेदित्यादिप्रयोगायोगादित्याशयेनधात्वर्थातिरिक्ताप्रयत्नरूपालिङ्वाच्यास्तीत्याहानेनश्लोकेन। अयमर्थः। येनकारणेनधात्वर्थस्यैवभावनात्वेयागंभावयेदित्यादिप्रयोगायोगः "भावनैवप्रयत्नात्मासवाख्यातस्यगोचर"इत्यादिवाक्यविरो

उत्पत्तिरपिचसत्तायोगएव। अस्तिचसत्तार्थस्यापिभवतेः"तेनभूतिषुकर्तृत्वंप्रतिपन्नस्यवस्तुनः।प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनांभावनाविद"इत्यादावुत्पत्तौप्रयोगः। विद्लाभइतिवाधातुः । तथाचविद्येत

धश्च तेन कारणेन भूतिषु भवनेषुउत्पत्तिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य प्राप्तस्य भवतःउत्पद्यमानस्येतियावत्। वस्तुनो यागादेः प्रयोजकक्रियां उत्पत्त्यनुकूलव्यापारंप्रयत्नरूपं भावनास्वरूपविदःपरीक्षकाः लिङ्वाच्यांभावनांआहुरित्यर्थः। तथाचयजेतेत्यस्ययागंभावयेत्यागविषयकंयत्नंकुर्यादित्यर्थःपर्यवस्यतीतिज्ञातव्यं । एवंचात्रवार्तिकेउत्पद्यमानस्येतिवक्तव्येभूतिषुकर्तृत्वंप्रतिपन्नस्येतिप्रयोगाद्भवतेरुत्पत्तौप्रयोगोवगम्यतइत्यर्थः। तथाचतन्न्यायेनविदेरुत्पत्तौप्रयोगोयुक्तइतिभावः। प्रकारांतरेणविद्येतेत्यस्य उत्पद्येतेतिव्याख्यानमुपपादयति॥ विद्लाभइति॥लाभार्थकत्वेप्युत्पत्तिरर्थतयाकथमागतेत्यतआह॥ उत्पत्तिरपीति॥ पराभिमतार्थेवा

धकमाह ॥ अस्तित्वेति ॥ विद्येतेत्यस्येतिशेषः॥ व्याप्त्यभावादिति ॥ गगनादौव्यभिचारादितिभाव । ननुनिवृत्तिप्रयोज
कत्वेनोक्तस्यास्तित्वहेतोःश्रौतत्वेनतत्रनव्याप्त्यपेक्षेत्यतोमीमांसाग्रंथविरोधइत्याह ॥ अतएवेति ॥ श्रौतस्यापिहेतोर्व्याप्त्यभावे
आभासत्वमेवभवतियतोऽतएवेत्यर्थः ॥ नह्यत्रानूयाजाइति ॥ अस्त्यत्रमीमांसासंप्रदायविशेषः । आतिथ्येष्टिर्नामकाचिदि
ष्टिःउपभृन्नामकेष्टिप्रकृतिकाऽस्ति । तत्रचोपभृन्नामकेष्टौप्रयाजानुयाजसंज्ञकौयागौवर्तेते । तथा"अष्टावुपभृतिगृह्णाती"तिहो
मार्स्तंस्रुवेस्रुचापात्रस्थमाज्यंअष्टवारंग्रहीतव्यमितिविहितं । एवंच"प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्ये"तिन्यायेनआतिथ्येष्टावपित्वरांगव

श्ये लभ्येतउत्पद्येतेत्यर्थः । उत्पत्तिरपिहिस्वात्मनोलाभएव । अस्तित्वार्थत्वेतुयद्यदस्तितत्तन्निवर्त
तइतिव्याप्त्यभावात्श्रौतस्तर्कआभासःस्यात् । अतएव"नह्यत्रानूयाजा"इतिश्रौतहेतौराण
केव्याप्तिरुक्ता । ननूपाधिकृतंनचेत्किंतर्हिस्वतंत्रं नेत्याह । मायामात्रमीश्वरेच्छाधीनं माये
तीश्वरेच्छोच्यतइतिवक्ष्यमाणत्वात् । विष्णोरिच्छावशत्वात्तुमायामात्र"मित्यादिस्मृतेश्च ।

दष्टगृहीताज्यत्वंप्राप्तं तत्रातिथ्येष्टाविदमाम्नायते"चतुर्गृहीतान्याज्यानिभवंति । नह्यत्रानुयाजान्यजन्भवती"ति । तथाचतु
र्गृहीतान्याज्यानिभवंतिनह्यत्रानूयाजाइज्यंतइति । एवंचात्रनह्यत्रेतिहेतोरेवोक्तयाव्याप्तेरनुक्तत्वात्आतिथ्येष्टिःचतुर्गृहीताज्यव
तीअष्टगृहीताज्यवतीनभवतीतियावत् । अनूयाजशून्यत्वात् । यत्रानुयाजाभावस्तत्राष्टगृहीताज्यवत्त्वाभावइतिश्रौतहेतोर्व्या
प्तिः । राणकेशाबरभाष्यटीकायामुक्तेत्यर्थः । अन्यथातदुपपादनंव्यर्थंस्यादितिभावः । अर्थानुवादोयं वाक्यंतूदाहृतं । द्वितीयांत

मित्येतत्द्वितीयवाक्यादर्शनमूलकमितिज्ञातव्यं । मायामात्रमित्येतदवतारयति ॥ नन्विति ॥ पूर्वत्रेति ॥ प्रपंचइतिश्लो कापेक्षयापूर्वंमांडूकइत्यर्थः । इतोपिनमायाकल्पितत्वंमायामात्रशब्दार्थइत्याह ॥ प्रभवइति ॥ उत्तरत्रेति ॥ "कल्पितोयदिके नचि"दित्यस्यकल्पितत्वनिराकरणपरतयाव्याख्यास्यमानत्वात्तद्विरोधइत्यर्थः ॥ सत्त्वोक्तेरिति ॥ सतांसत्त्ववतांसर्वभवानामि

पूर्वत्र"स्वप्नमायासरूपेति""सृष्टिरन्यैर्विकल्पिते"त्यैंद्रजालिकत्वंमतांतरत्वेनोक्त्वा"इच्छामात्रंप्रभो स्सृष्टि"रितीश्वरेच्छाधीनत्वस्यस्वमतत्वेनोक्तेश्च । "प्रभवस्सर्वभावानांसतामितिविनिश्चय"इति पूर्वत्र"कल्पितोयदिकेनचि"दित्युत्तरत्रचसत्त्वोक्तेश्च । निवर्तेतेतितर्कस्यविपर्ययपर्यवसानलब्धा निवर्त्यत्वाविरुद्धार्थस्यैवेहवक्तव्यत्वाच तर्ह्यद्वैतस्सर्वभावानामितिश्रुतमद्वैतंकथमित्यतआह ॥ अ द्वैतंपरमार्थतइति ॥ ल्यब्लोपनिमित्तापंचमी । *परमंस्वतंत्रमर्थमपेक्ष्यतत् । "स्वतंत्रंपरमार्थाख्य"

तिसर्वभावानांसत्त्वोक्तेरित्यर्थः ॥ अविरुद्धार्थस्येति ॥ सचाविरुद्धोऽर्थईश्वरेच्छाधीनत्वरूपएवनमायाकल्पितत्वरूपः । माया कल्पितत्वमायारूपमात्रत्वस्यनिवर्त्यत्वनियतत्वेनानिवर्त्यत्वविरुद्धत्वादितिभावः ॥ इहेति ॥ द्वितीयार्धेमायामात्रशब्देनेत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपेति ॥ ल्यब्लोपेकर्मण्यधिकरणेचपंचमीवाच्येतिवार्तिकादित्यर्थः । तदुदाहरणंतुप्रासादात्प्रेक्षतेआसनात्प्रेक्षतइति प्रासादमधिरुह्यप्रेक्षतेआसनेउपविश्यप्रेक्षतइतिततःप्रतीतेः ॥ तद्वत्अत्रापिकर्मणिपञ्चमीतिभावः ॥* (अत्रपातः).... .... ....

* एतदनंतरंकेषांचिद्ग्रंगानांटिप्पणीनोपलभ्यते ।

मितिस्मृतेः । परिभाषायाश्चकार्यार्थत्वेन"आणव्या"इत्यादाविवासतिबाधे"कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रि
मेकार्यसंप्रत्यय"इतिन्यायेनपारिभाषिकस्यैवग्राह्यत्वात् । यववराहाद्यधिकरणन्यायेनशास्त्रेशास्त्रीया
र्थस्यैवग्राह्यत्वाच्च । किंचास्तिस्वतंत्रेऽर्थेपिपरमत्वं । नचतात्त्विकेपिकॢप्तावयवशक्त्यैवकाल्पनिकादुत्तमा
र्थत्वेनैवपरमार्थशब्दसंभवेसमुदायशक्तिकल्पनायुक्ता । अतएवप्रोक्षण्यधिकरणेप्रोक्षणीशब्दस्यज
लेयोगएव नतुरूढिरित्युक्तं । उक्तंचवार्तिके । "भवेतांयदिवृक्षस्यवाजिकर्णौकथंचन । अदृष्टांसमुदा
यस्यकश्शक्तिंजातुकल्पयेदि"ति ॥ स्वतंत्रएवचपरमत्वंमुख्यं । नचमुख्येसंभवत्यमुख्यंयुक्तं । परमा
र्थशब्दस्यतात्त्विकेयोगरूढ्यंगीकारेपिमानांतरैःपूर्वोत्तरवाक्यैश्चाविरोधाययोगेनस्वतंत्रपरत्वमेवयुक्तं ।
तथाचसर्वभावानांमध्येऽयमद्वितीयइत्युक्तेस्वातंत्र्यमेवसिद्ध्यतिनतुसर्वभावासत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु
"अनाशीपरमार्थःस्यादि"तिवचनादद्वैतंपरमार्थतइत्यस्याद्वितीयंब्रह्माविनाशीत्यर्थइत्याहुः । एवंभेद
स्योपाधिकृतत्वंनिरस्यकल्पितत्वंनिरस्यति ॥ विकल्पइति ॥ तर्कत्वान्नचनिवर्ततेतस्मान्नकल्पितइतिविप
र्ययेपर्यवसातव्यं । तत्वेअज्ञातेतुद्वैतंनविद्यतइत्यर्थः । श्लोकयोरतर्करूपत्वेयदिशब्दद्वयंलिङ्प्रत्ययच
तुष्टयंचव्यर्थंस्यात् । तदुक्तं । "इत्यत्रयदिशब्दौचानिवर्तेतेतिचद्वयं । विश्वस्यसत्यतामाहुःविद्येतो
त्पत्तिमेवचे"ति । स्पष्टीकृतश्चायमर्थःश्रुत्यंतरे । "सोयंसत्यो"ह्यनादिश्चसादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।

नचनाशंप्रयात्येषःनचासौभ्रांतिकल्पितः। कल्पितश्चेन्निवर्तेतनचासौविनिवर्तते । द्वैतंनविद्यतइ
तितस्माद्ज्ञानिनांमतमि"ति । केचित्त्वेकस्मिन्नेवात्मनिदेहभेदेनदेवमनुष्यत्वादिरूपप्रपंचमिथ्या
त्वपरेयंश्रुतिरित्याहुः ॥ ७ ॥ मायामात्रमिदमितिश्रुत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ७ ॥ यत्तुतत्वप्रदीपिकायां"स
त्यंज्ञानमनंत"मित्यनंतशब्दस्तत्रमानमित्युक्तं। तन्न। अंतशब्दोहिपरिच्छेदेव्युत्पन्नः। नतुपरिच्छि
न्ने। तथाचाभेदस्यापरिच्छेदरूपत्वेपियथादेशाद्यपरिच्छेदाभिप्रायेणाकाशोनंतइत्युक्तेदेशादेराका
शतुल्यतयासत्त्वेसत्येवतदपरिच्छेदमात्रंसिध्यति नतुदेशादेर्मिथ्यात्वं तथेहापिवस्तुनोघटादेर्जी
वचैतन्यवद्ब्रह्मतुल्यतयासत्त्वेसत्येव (प्रतीयमानभेदत्यागेन) "विरुद्धांशत्यागेन"ब्रह्मण्यभेदरूपं
वस्त्वपरिच्छेदमात्रंसिध्येत्। नतुवस्तुनोमिथ्यात्वं। जीवस्वरूपंसत्यंविश्वंतुमिथ्येतिविभागस्त्वद्या
प्यसिद्धः। वस्तुतस्त्वभेदोनापरिच्छेदः । परिच्छिन्नाद्भेदाभावेअपरिच्छिन्नत्वायोगात्। कालाप
रिच्छिन्नेपिपरमाण्वादौदेशपरिच्छेदेनपरिच्छिन्नत्वबुद्धिवत्उभयापरिच्छिन्नेगगनादौभेदमात्रेणप
रिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच । अनंतपदेनैवपरिच्छिन्नाद्व्यावृत्तेस्त्वयैवोक्तत्वाच भिन्नइत्यर्थेपरिच्छिन्न
इत्यप्रयोगाच। तस्माद्देशकालगुणापरिच्छेदएवानंतशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अनंतमितिश्रुत्यर्थः ॥ ३६॥ "इं
द्रोमायाभिःपुरुरूपईयत" इत्यत्रापीश्वरस्यविचित्रशक्तिभिर्मत्स्याद्यनेकरूपत्वमेवोच्यते । नत्वज्ञा

श्रीनिवा०
इंद्रोमाया०
१ । ३७

नेनघटादिरूपत्वं। "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवे"तिपूर्वोक्तानांजीवाख्यप्रतिबिंबानि प्रतिबिंबभूतभगवद्रूपाणामेवेहरूपशब्देनप्रत्यभिज्ञानात् उत्तरत्रच "अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचे"तिहरिशब्दवाच्यविष्णुरूपाणांदशत्वादिनाबहुत्वोक्तेः। "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर"मित्यादिनातेषांरूपाणांब्रह्मत्वोक्तेश्च। चिन्मात्रस्यैवनानारूपप्रपंचाधिष्ठानत्वेनपरमैश्वर्यवाचींद्रशब्दास्वारस्याच। "मायांतुप्रकृतिंविद्यादि"त्यस्यापिमाययासन्निरुद्धइतिपूर्वोक्तायामायासाप्रकृतिः त्रिगुणात्मकंप्रधानमित्यर्थः। नतुयाप्रकृतिर्जगदुपादानंसामायामिथ्येति पूर्वनिर्दिष्टस्यमायाशब्दार्थस्यबुभुत्सितत्वात् प्राथम्येनमायायाएवोद्देश्यत्वाच। प्रकृतिशब्दस्यश्रुतिषुप्रधानेप्रसिद्धत्वाच। मायाशब्दस्यसत्येपिप्रयोगाच॥ ७॥ इंद्रोमायाभिरित्यादिश्रुत्यर्थः॥ ३७॥ यत्तुकौमुद्याम् "अतोन्यदार्त"मितिवाक्यंतत्रमानमित्युक्तं। तत्त्वतितुच्छं। अत्रांतर्यामिणःप्रकृतत्वादेतच्छब्दस्यप्रकृतपरत्वात्। अन्यशब्दस्यच "एतद्ब्राह्मणादन्यमानयसमानमितरच्छयेनेने" त्यादाविवप्रकृतसमानजातीयान्यपरत्वात् ब्रह्मणोन्यज्जीवजातमार्तंदुःखीतिजीवभेदस्यैवोक्ते र्नहिजीवादन्यस्यार्तिः॥ ७॥ अतोन्यदार्तमितिश्रुत्यर्थः॥ ३८॥ पुराणादिषुक्वचित्जगतोसत्वोक्तिरसाधुत्वात् "नाऽसत्पुरुषमाश्रये" दित्यादिवत्। "सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यत" इति। "अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत्।

असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइहे" तिचगीतोक्तेः "सच्छब्दःसाधुवाचक" इतिविष्णुपुराणोक्ते
श्च । अस्वातंत्र्याद्वा "सत्त्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टंनचकृष्णेनचापरे । अस्वातंत्र्यात्तदन्येषामसत्त्वंविद्धिभा
रते" तिभारतोक्तेः । अन्यथाअत्यंतासत्त्वापातात् अवस्तुत्वोक्तिः । अपारमार्थिकत्वोक्तिश्च परि
णामित्वाद्विनाशित्वाच्च "यत्तुकालांतरेणापिनान्यसंज्ञामुपैतिवै । परिणामादिसंभूतांतद्वस्तुनृपत
च्चकिं । अनाशीपरमार्थश्चप्राज्ञैरभ्युपगम्यते" इतिविष्णुपुराणोक्तेः । मिथ्यात्वोक्तिस्तुवृथात्वात्
"मिथ्यैषव्यवसायस्त"इत्यादिवत्सदोषत्वाद्वा । मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासइतिसूत्रेवृत्तौपदंमिथ्याका
रयतेइत्युदाहृत्यस्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थइत्युक्तत्वात् न्यासेपदमंजर्यांच एतेनमिथ्याशब्द
स्यार्थमाचष्टइत्युक्तत्वात् । अतात्विकत्वोक्तिस्तुविकारित्वात् । "तद्वदेवास्थितंयत्तुतात्विकंतत्प्रच
क्षत" इतिकौर्मोक्तेः । अविद्यमानत्वोक्तिस्तुजीवसंबंधित्वेनाविद्यमानत्वात् । "अविद्यमानंजीव
स्यप्रतिभातितदीयवदि" तिस्कांदोक्तेः स्वप्नादिसाम्योक्तिस्त्वनित्यत्वादेः "अनित्यत्वविकारित्वपा
रतंत्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यंजगतोनतुबोधनिवर्त्यते" तिवचनात् । मायामयत्वोक्तिस्तुप्राकृत
त्वात् । "मायांतुप्रकृतिंविद्या" दितिश्रुतेः । "त्रिगुणाप्रकृतिर्मायातज्जत्वाद्विश्वमीदृशं । अनाद्यनं
तकालेषुमायेत्याहुर्विपश्चित" इतिस्मृतेश्च । अन्यथा "स्वप्नमायासरूपेतिसृष्टिरन्यैर्विकल्पिते" त्या



दिश्रुतिभि "र्नमायेत्यवधार्यता" मितिस्मृतिभि "र्वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदि" तिसूत्रैस्तत्रैवपूर्वोत्तर
वाक्यैश्चविरोधात् ॥ ७ ॥ जगदसत्त्वादिवाचिपुराणार्थः ॥ ३९ ॥ नापिज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपप
त्तिस्तत्रमानं । नहिज्ञानमज्ञानस्यैवमिथ्याभूतस्यैववानिवर्तकमितिनियमः । ज्ञानमात्रेणज्ञानसमा
नविषयकाज्ञानानुपादानकस्यसत्यस्यतत्प्रागभावस्येश्वरज्ञानेनघटादेरुत्तरज्ञानेनपूर्वज्ञानस्यप्रत्यभि
ज्ञानादिनासंस्कारस्यविषयेदोषदर्शनेनरागादेःसुहृद्दर्शनेनदुःखादेर्गरुडध्यानादिनाविषादेः अग्नि
चित्कपिलादिदर्शनेनदुरितादेःसेत्वादिदर्शनेनब्रह्महत्यादेश्चनिवृत्तेः । ननुसेत्वादिदर्शनमज्ञाननिवृ
त्तिद्वारेणादृष्टद्वारेणवातन्निवर्तकं साक्षान्निवर्तकत्वेपिनज्ञानत्वेन किंतुविहितक्रियात्वेनेतिचेत् स
मंप्रकृतेपि श्रुतदर्शनत्यागेनतत्प्राप्तिस्तज्जन्यादृष्टंवानिवर्तकंचेदि हापिब्रह्मध्यानंतज्जन्यादृष्टंवानि
वर्तकमस्तु । "तस्याभिध्यानादि" त्यादिश्रुतेः । ननुसेतुदर्शनमात्रंननिवर्तकं । किंतुदूरागमनादि
विशिष्टमितिचेदिहापिब्रह्मज्ञानमात्रंननिवर्तकं किंतुनियमाधीतवेदांतश्रवणादिविशिष्टं भाषाप्र
बंधजन्येनानधीतवेदांतजन्येनअधीतवेदांतजन्येनाप्यसंभावनाविपरीतभावनाप्रबलारब्धकर्मादि
नाप्रतिबद्धेनतेनतदनिवृत्तेः अन्यथावेदांताध्ययनश्रवणादिनियमस्यासंभावनादिनिवर्तकमननादे
श्चवैयर्थ्यंस्यात् । प्रारब्धकर्मवशाज्जीवन्मुक्तस्यसंसारानुवृत्तिश्चनस्यात् । किंचलोकेअदृष्टत्वेपिवि

पक्षेबाधकाभावात्श्रुतिबलात्सत्यस्यापिबंधस्यनिवृत्तिःकिंनस्यात् अन्यथालोकेअधिष्ठानतत्वेसा
क्षात्कृतेकर्मवशादपिनिरुपाधिकभ्रमानुवृत्तेर्जीवन्मुक्तिदशायांकर्मवशादनुवृत्तस्यजगतःसत्यतैव
स्यात्। अपिचलोकेकल्पितस्यनित्यनैमित्तिककर्मसाध्यांतःकरणशुद्ध्यजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात्त
ज्जन्यज्ञाननिवर्त्यस्यप्रपंचस्यतज्जन्यदेवतादर्शननिवर्त्यदुरितवत्सत्यतैवस्यात् । अपिचकल्पितेसं
स्कारनिरपेक्षज्ञाननिवर्त्यतायाःसंस्कारसापेक्षगरुडभ्रमरादिज्ञानसंताननिवर्त्येविषकीटत्वादौचस
त्यतायादर्शनेनश्रवणादिजनितसंस्कारसापेक्षज्ञाननिवर्त्यस्यप्रपंचस्यसत्यतैवस्यात् । किंचलोकेनि
वृत्तिनिवर्त्ययोःसमानसत्ताकत्वनियमादज्ञाननिवृत्तिवदज्ञानमपितात्विकंस्यात् । प्रातिभासिकस्य
रूप्यस्यप्रध्वंसोव्यावहारिकश्चेत्तयोर्विरोधोनस्यात्। व्यावहारिकप्रातिभासिकयोःशुक्तिरूप्यभेदा
भेदयोरिवेत्युक्तं। किंचाज्ञानाज्ञेययोर्दोषाधिष्ठानयोश्चसमानसत्ताकत्वनियमात् । ब्रह्मवदज्ञानम
पिसत्यंस्यात् । किंचयथानादिभावरूपस्यान्यत्रादृष्टापिनिवृत्तिःश्रुतिबलात्तथासत्यस्यापिकिंन
स्यात्। किंचज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमित्यत्रज्ञानंनामयदिज्ञप्तिस्तदाअसिद्धिः । त्वन्मतेज्ञप्तिरूपस्य
चैतन्यस्यबंधानिवर्तकत्वात्। बंधनिवर्तिकायाश्चवृत्तेरज्ञप्तित्वात् वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंज्ञप्तिः सा
चतन्निवर्तिकेतिचेत् न।मुक्तावानंदज्ञप्त्यभावापातात् साक्षिविषयसुखादावज्ञानापाताच्च । एतेन

येनयत्प्रकाशतेतत्रसाज्ञप्तिः । एवंचघटादौवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंज्ञप्तिः सुखादौतुचैतन्यमात्रमि तिनिरस्तं । मोक्षेआनंदप्रकाशस्यस्वरूपचैतन्यस्यतज्ज्ञप्तिरूपत्वेनतेनैवाज्ञानस्यनित्यनिवृत्त्यापातात् ज्ञानकरणंचेन्नव्याप्तिः । शुक्त्यज्ञानस्यरूप्यस्यवाज्ञानकरणेननिवृत्तेरसंमतेः । नजानामीत्यज्ञानस्यज्ञ प्तिविरोधित्वेनैवप्रतीतेश्च । एवमज्ञानंनामयदिज्ञानविरोधिभावरूपंसत्यंनतर्हिविश्वमिथ्यात्वसि द्धिः । यदितुमिथ्या तर्हिनव्याप्तिः । शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्यशुक्तिवत्सत्यत्वात् । नहिबाधज्ञा नेरूप्यमिथ्यात्ववत्शुक्त्यज्ञानमिथ्यात्वंभाति । प्रत्युतैतावंतंकालंशुक्त्यज्ञानमासीदितिसत्वमे व । एवंयदिनिवृत्तिर्नामविनाशः तदाविरोधः । लोकेज्ञाननाश्येअज्ञानादौसत्यतायाएवमिथ्याभूते रूप्यादौचज्ञाननाश्यत्वाभावस्यैवानुभवात् । नहिरूप्यंज्ञानेननष्टमितिबाधोस्ति यदितुनिवृत्तिर्नामप्र तिपन्नोपाधौनिषेधस्तदासिद्धिः । "क्षीयंतेचाऽस्यकर्माणितस्मिन्दृष्टे" इत्यादिश्रुत्या "ज्ञानाग्निःसर्व कर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथे" त्यादिस्मृत्या "तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादि" त्यादिसूत्रैश्चबंधनाशस्यैवोक्तेः । अत्रयदुक्तंविवरणे ज्ञानेनसत्यस्यनिवृत्तिश्चेत्किंविषयेणसंबंधस्य निवृत्तिः किंवाश्रयेण यद्वोभाभ्यां । नाद्यः । चित्रावयविनिनीलविशिष्टद्रव्यज्ञानेनतद्गतपीतिमा देरनिवृत्तेः । नद्वितीयः । आत्मज्ञानेनतद्गतधर्माधर्माद्यनिवृत्तेः । नतृतीयः । शरीरज्ञानेनदेहात्मसं

बंधानिवृत्तेरिति । तत्रब्रूमः । ज्ञानेनाज्ञानस्यारोपितस्यवाकस्यानिवृत्तिः । नतावद्विषयेणसंबं
धस्य चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेनमैत्रनिष्ठघटविषयकाज्ञानस्य इदमंशज्ञानेनतत्रारोपितरूप्यस्यचा
प्यनिवृत्तेः । नाप्याश्रयेणसंबंधस्य चैत्रस्यघटज्ञानेनतदीयपटाज्ञानस्यात्मन्यारोपितदेहतादात्म्यस्य
चानिवृत्तेः । नाप्युभाभ्यांसंबंधस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेनमैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्यआ
त्मनिष्ठदेहविषयकज्ञानेनदेहात्मतादात्म्यादेश्चानिवृत्तेः । ननुज्ञानेनसमानाश्रयविषयकस्याज्ञानस्य
निवृत्ति र्निवृत्तेचाज्ञानेतत्कार्यंस्वयमेवनिवर्ततइतिचेन्न । चैत्रस्यशंखेश्वेतत्वानुमित्यातदीयश्वेतत्व
विषयकाज्ञानस्यारोपितपीतत्वस्यवात्वन्मतेपिबिंबप्रतिबिंबयोरैक्यसाक्षात्कारेणैक्याज्ञानस्यारोपि
तभेदस्यवाअनिवृत्तेः । श्वेतत्वानुमित्यादिनातदज्ञाननिवृत्तौअज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरनुवृत्ति
र्नस्यात् । भ्रमस्यसोपाधिकत्वेपिउपादाननिवृत्तौकार्यानुवृत्त्ययोगात् । किंचचैत्रस्येदानींतनेनघटसा
क्षात्कारेणभविष्यद्घटसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्यानिवृत्त्यापत्त्यासकृत्साक्षात्कृतस्यघटादेःसदाआप
रोक्ष्यंस्यात् । नन्वज्ञानस्यैकत्वात् जडानावरकत्वाच्चघटादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकमेवनेतिचेत् तर्हिबं
धस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेनदृष्टानुसारादज्ञानमयत्वमितिनस्यात् । ननुज्ञाननिवर्त्यस्यभ्रांत्यादेर्ज्ञानविरोधि
त्वंदृष्टमितिचेत् तर्हिबंधस्यदृष्टानुसारात्ज्ञानाविरोधित्वंकल्प्यतां । नभावरूपाज्ञानत्वंनवामिथ्या

त्वं । नहिभ्रांतिःस्वरूपेणमिथ्येत्यविद्यावादेवक्ष्यते । मिथ्याभूतस्यचरूप्यस्यज्ञाननिवर्त्यत्वमसंमत
मित्युक्तं । अपिचचरमसाक्षात्कारेणजीवन्मुक्तिदशानुवृत्तस्याप्यविद्यालेशस्यवाऽज्ञानसंस्कारस्य
वाऽऽरब्धकर्मादेर्वानिवृत्तिःकिंनस्यात् । ज्ञानस्यप्रागभावनिवर्तनइवाज्ञाननिवर्तनेप्यन्यानपेक्षत्वा
त् । तस्मात्त्वयाप्यज्ञानस्यारोपितस्यवाज्ञानविरोधिनएवज्ञानेननिवृत्तिर्विरोधश्चकार्योन्नेयइतिवा
च्यं । सममेतन्ममापि । वस्तुतस्त्वीश्वरप्रसादादेवबंधनिवृत्तिः । “यस्यप्रसादात्परमार्तिरूपादस्मा
त्संसारान्मुच्यतेनापरेणे” त्यादिश्रुतेः “मत्प्रसादात्तरिष्यसी” त्यादिस्मृतेश्च । ज्ञानंतुप्रसादहेतुः ।
तदुक्तं । “यथादृष्टयाप्रसन्नःसन्राजाबंधापनोदकृत् । एवंदृष्टःसभगवान्कुर्याद्बंधविभेदन” मिति ।
“दृष्ट्वैवतंमुच्यत” इत्यवधारणमयोगव्यवच्छेदपरं । मोक्षहेतुप्रसादेन्ययोगव्यवच्छेदपरंवा । उक्तं
हिविष्णुपुराणे । “एवंज्ञातेतुभगवाननादिःपुरुषोत्तमः । प्रसीदतिततस्तास्मिन्प्रसन्नेक्लेशसंक्षय” इ
ति ॥ ७ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ४० ॥ नापि “प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्य” इतिश्रुता
र्थापत्तिस्तत्रमानं । राज[२]राजः देवदे[२]वः मन्मथ[३]मन्मथः “पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगल” मि
त्यादौराजत्वदेवत्वादीनामिवप्राणादिसत्यत्वस्यज्ञानाबाध्यत्वेसत्येवापकृष्टत्वमात्रेणतदुपपत्तेः ।
नापि “सत्यंज्ञान” मित्यादौब्रह्मणःसत्यत्वलक्षणोक्त्यन्यथानुपपत्तिर्मानं । छांदोग्ये “तस्यहवाएत

स्यब्रह्मणोनामसत्यमितितान्येतानित्रीण्यक्षराणिसत्-ति-यमितितद्यत्सत्तदमृतं अथयत्तितन्मर्त्यं
अथयद्यं तेनोभेयच्छती" तिमुक्तामुक्तनियंतृत्वंसत्यत्वमित्युक्तेः। "सत्येप्रतिष्ठितःकृष्णःसत्यमस्मि
न्प्रतिष्ठितं। सत्त्वासत्त्वेचगोविंदस्तस्मात्सत्यःसतांमत" इतिभारतोक्तेश्च । नचरूढ्यर्थंश्रौतयोग
त्यागः "यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्व" मित्यादाविवनिरवकाशश्रौतयोगबाधायोगात् । शा
स्त्रस्थावेतिन्यायेनासतिबाधकेवेदेवैदिकार्थस्यैवग्राह्यत्वाच्च । उक्तंचवार्तिके। "गौणंलाक्षणिकंवापि
वाक्यभेदेनवास्वयं। वेदोयमाश्रयत्यर्थंकोनुतंप्रतिकूलयेदि" ति। किंच "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्यत्र
"सैषानंदस्ये" त्यादिश्रुत्युक्तमानुषाद्यानंदव्यावृत्तापरिच्छिन्नानंदत्ववदिहापिअन्यव्यावृत्तमनन्या
धीनसत्यत्वंलक्षणमस्तु । नापि "विमुक्तश्चविमुच्यत"इतिश्रुत्याऽर्थापत्तिर्मानं। सज्जनस्यासत्संगा
द्दौर्जन्यस्यताम्रद्रवत्वादिवत्सत्यत्वेपि "सज्जनःसज्जनोजात" इतिवत्संसारस्यसत्यत्वेपिअस्वा
भाविकत्वेनतदुपपत्तेः। भारते "उभेसत्येक्षत्रियाद्यप्रवृत्तेमोहोमृत्युःसंमतोयंकवीनां । प्रमादंवैमृ
त्युमहंब्रवीमितथाऽप्रमादादमृतत्वंब्रवीमी" तिसंसारःसत्योप्यज्ञानाधीनइत्युक्तेः । एवमन्यदपि
योज्यमितिसत्यमेवजगदिति ॥ ७ ॥ सत्यस्यसत्यइत्यादिश्रुतार्थापत्तिभंगः ॥ ४१ ॥ यच्चबौद्धाभि
मतक्षणिकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तंविश्वस्यदृष्टिसृष्टिः। चैत्रेसुप्तेतद्देहादिकंतंप्रतिनास्त्येव । जाग्रतोमैत्रस्य

तुतद्भ्रांत्याभाति। प्रत्यभिज्ञातुसोयंदीपइत्यादिवत्भ्रांतिरिति तन्न। "षडस्माकमनादयः" इतिस्व वचनेनबौद्धंप्रतिप्रत्यभिज्ञादिनाविश्वस्यस्थायित्वप्रतिपादकविवरणेनचविरोधात्। दृगन्यस्यसर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वेतत्तत्कार्यस्यप्रतीतिमात्रशरीरत्वेननियततत्तत्कारणाजन्यत्वेश्रुतिषुस्वर्गाद्यर्थंज्योतिष्टो मादिविधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थंश्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वोक्तेश्चायोगात्। तवापितृप्त्य र्थंभोजनेपरप्रत्यायनाद्यर्थंशब्दोच्चारणादौचप्रवृत्त्ययोगेनस्वक्रियादिविरोधाच्च। यदितूक्तश्रुत्यादिक मपिस्वाप्नश्रुत्यादितुल्यमितिनपर्यनुयोज्यं। तर्ह्यद्वैतश्रुतितन्मीमांसादिकमपितथेतिनतेनाद्वैतसिद्धिः। दृष्टिसृष्टिपक्षेघटादेःज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेनप्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च। शुक्तीदमंशस्यापिरूप्यवदिदं रूप्यमितिज्ञानात्प्रागसत्त्वेनसंप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याध्यासतटस्थलक्षणस्यसत्यस्यामिथ्या वस्तुसंभेदावभासत्वरूपस्वरूपलक्षणस्यचायोगाच्च। इदंरूप्यमितिज्ञानकालेशुक्तित्वादेरभावेनाध्या सस्यतदज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च। इदंरूप्यमितिज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेनबाध्यबाधकभावानु पपत्तेश्च रूप्यादिबाधस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनतेनरूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धेश्च सुषुप्तिप्रलयादौजीवब्रह्मवि भागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानतयाप्रत्यहंप्रतिप्रलयंचमुक्तस्यपुनरावृत्त्यापाताच्च सुसंप्रतिसंस्कारादेर प्यभावेनतस्यपुनरुद्बोधायोगाच्च। मोक्षस्यापिदृगन्यत्वेनस्वाप्नमोक्षवदृष्टिसृष्टिमात्रत्वापाताच्च चि

न्मात्रस्यैवघटादिदृष्टित्वेतस्यसदाप्रतीत्यापत्त्याविशिष्टस्यतत्त्वेवाच्येतस्यापिविशिष्टस्यदृष्टिसृष्टि
त्वेनवस्थादिप्रसंगाच्च । उक्तन्यायेनदोषाज्ञानद्रष्टृदेहेंद्रियादीनामभावेभ्रांत्ययोगेनतेषामपिदृष्टिसृष्टि
त्वेनवस्थापाताच्च घटादेर्दृष्टिसृष्टिरित्यस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनघटादेरदृष्टिसृष्ट्यापाताच्च प्रत्यभिज्ञावि
रोधाच्च । दीपादौपरिमाणादिभेदकस्येवेहबाधकस्याभावात् तदभावेपिभ्रांतित्वेचघटादेरप्येकस्मिन्न
पिक्षणेभेदस्यात्मनोपिप्रतिक्षणंभेदस्यचप्रसंगात् सोयंदेवदत्तइत्यादिदृष्टांतेनतत्त्वमस्यादौजहदज
हल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोगाच्च । अत्रभेदस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनतज्ज्ञानस्यबाधकत्वायोगाच्च । "ध्रु
वाद्यौर्ध्रुवापृथिवीध्रुवासःपर्वताइमे । ध्रुवंविश्वमिदंजगदि"त्यादिश्रुतिविरोधाच्च भिन्नत्वेनप्रतीतस्यघ
टपटादेरभेदःअभिन्नत्वेनप्रतीतस्यघटस्यप्रतिक्षणंभेदइतिदृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । तस्मात् "नि
र्बाधप्रत्यभिज्ञानाद्ध्रुवंविश्वमितिश्रुतेः । स्वक्रियादिविरोधाच्चदृष्टिसृष्टिर्नयुज्यते" ॥ अस्मादात्मनः
सर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेवेदाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरंती"तिश्रुतावपिपूर्ववाक्ये "यत्रैषएतत्सुप्तोभू
दि"तिसुप्ताधारत्वेनोक्तस्यब्रह्मणःसर्वस्रष्टृतोच्यते । नतुसुप्तोत्थिताज्जीवात्प्राणादिसृष्टिः येनेयंदृष्टि
सृष्टौमानंस्यात् अन्यथावाक्यशेषे "नाड्योद्वासप्ततिसहस्राणिहृदयात्पुरीतत"मित्यादिनासुषुप्तौना
ड्याद्युक्तिः "यथोर्णनाभिः" "यथाऽग्नेःक्षुद्राविष्फुलिंगा"इत्याद्युक्तिः अत्रापिवाक्ये "सर्वेलोकाइत्या

द्युक्तिश्चायुक्तास्यात् नहिदृष्टिसृष्टिपक्षेसुषुप्तौनाड्यादिकमूर्णनाभ्यग्न्यादितःतंतुविष्फुलिंगजन्मवा
सुप्तोत्थितस्यसर्वलोकादिदृष्टिर्वास्ति नचोर्णनाभितंत्वग्निविष्फुलिंगदृष्टांतोदृष्टिसृष्ट्यनुगुणइतिनक
ल्पितंजगदिति ॥ ७ ॥ दृष्टिसृष्टिभंगः ॥ ४२ ॥ यच्चेदमुच्यते "एकमेवचशरीरंसजीवमन्यानितुस्वा
प्नशरीरवन्निर्जीवानि कृत्स्नंचजगत्तदज्ञानकल्पितं बद्धमुक्तव्यवस्थातुनास्त्येव जीवस्यैकत्वात् गुरु
शिष्यादिव्यवस्थातुयावदविद्यंस्वप्नवद्युक्ता निवृत्तायांतुतस्यांनास्त्येवेति" । तन्न । तस्मिन्नेकस्मिन्जी
वेसुप्तेजगदप्रतीत्यापातात् दृष्टिसृष्टिपक्षेतस्यसुषुप्तावुद्बोधकस्यसंस्कारादेरप्यभावेनपुनरुद्बोधायो
गाच्च ममकल्पकत्वेतवमोक्षार्थप्रवृत्त्ययोगेनतवैवकल्पकत्वेवाच्येस्मदादिबोधार्थंतवशब्दप्रयोग
रूपस्वक्रियाविरोधाच्च परमार्थतोमयानोच्यतइतिचेन्न । व्यवहारतउक्तावपिमूकोहमित्यादाविवस्व
क्रियाविरोधात् । नचस्वाप्नपुरुषवत्त्वत्कल्पितत्वादहंनपर्यनुयोज्यइतिवाच्यं अपर्यनुयोज्यत्वेनिर्मर्या
दतयाकथानधिकारापातात् सजीवशरीरइवान्यत्रापिप्रतिशरीरमहंदुःखीअहंसंसारीअहमस्वाप्स
मितिसंसाराद्याधारजीवात्मानुभवाच्च नचेयंधीर्भ्रांतित्वादेवनिर्जीवेष्वेवशरीरेषुयुक्ता तेषामयंदुः
खीत्यादिभ्रांतिविषयत्वेप्यहंदुःखीत्यादिभ्रांत्याधारत्वायोगात् । नहिस्वाप्नादिशरीराणितथाभ्राम्यं
ति । नचेयंधीःसर्वदेहानुगतचिन्मात्रस्यैवनतुजीवस्येतियुक्तं प्रतिबिंबरूपेजीवएवतदौचित्यात् । ननु

जीवोनब्रह्मप्रतिबिंबादिः किंतुकौंतेयस्यैवराधेयत्ववत्ब्रह्मणएवजीवत्वं तच्चसर्वदेहगतमितिचेत्कथं तर्हिशरीरांतराणांनिर्जीवत्वं वक्ष्यतेचकल्पितेनापिसंसारेणकदाप्यस्पृष्टचैतन्याभावेनित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः नापीयंधीः कल्पकजीवकल्पितजीवांतरस्यकल्पितस्यभ्रांत्याधारत्वायोगात्।अन्यथाअज्ञानभ्रांतिसम्यग्ज्ञानमोक्षाणामैकाधिकरण्यानियमेनबहुजीववादःस्यात्। कल्पितस्यजीवस्यकल्पकंप्रति प्रत्यक्त्वायोगाच्च अप्रत्यक्त्वेनभासमानेचप्रत्यक्त्वारोपायोगात्। अन्यस्यचप्रत्यक्त्वेनानुभवितुश्चेतनस्याभावात् तथानुभवापलापेचतस्याप्येकस्यजीवस्याद्वैतश्रुतेश्चासिद्धेः। ननुचोक्तादोषाएकशरीरैकजीववादेनत्वनेकशरीरैकजीववादे तस्यसर्वत्रापिसत्त्वादितिचेन्न। तथात्वेननुसंधानेतंत्रस्यव्यावहारिकजीवभेदस्याप्यभावेनयोगिनोनेकशरीरेष्विवतस्यसर्वशरीरगतदुःखाद्यनुसंधानापातात्। तस्यशुकादिदेहस्थस्यतत्वज्ञानमोक्षावन्यदेहस्थस्यतुनताविति बंधमोक्षादिसंकरापाताच्च। तस्यैवतमेवप्रतिप्रत्यक्त्वपराक्त्वयोरयोगेनमैत्रंप्रतित्वमितिधीविषयस्यचैत्रस्यतमेवप्रत्यहमितिधीविषयत्वायोगाच्च। किंचश्रुतिषु "अविद्यायामंतरेवर्तमाना" इत्यादावविद्या "रमणीयचरणा" इत्यादौकर्मबंधः "सतिसंपद्यनविदु"रित्यादौसुषुप्तिः "वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था" इत्यादौतत्वज्ञानं "परामृतात्परिमुच्यंतिसर्वे" इत्यादौमुक्तिश्चचेतनधर्मःकथमनेकेषूच्येत। नह्यस्मिन्मतेचेतनबहुत्वंव्यावहारि

कमप्यस्ति । नचमुक्तादिबहुत्वंप्राप्तं । येनश्रुतिरतत्परास्यात् किंचैकस्यैवजीवस्येश्वरादि सर्वकल्पकत्वेजीवस्यकारणत्वंनिषिध्येश्वरस्यकारणत्वविधायकैरविद्यायाश्चिन्मात्राश्रितत्वभंगेव क्ष्यमाणैःश्रुतिस्मृतिसूत्रैर्विरोधः किंचैवंसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिश्रुतीनांनिर्विषयत्वंस्यात् चिन्मात्रे ज्ञत्वस्यैवाभावात् ईश्वरस्यचअयंसर्वज्ञइतिजीवेनकल्पितत्वेप्यहंसर्वज्ञइतिज्ञातृत्वाभावेन "तान्य हंवेदसर्वाणि" त्याद्ययोगात् । जीवस्यचासार्वज्ञ्यादिनैवानुभवात् । अपिचयःकल्पकोजीवस्त स्यापिभावितत्वज्ञानमुपदेशसाध्यं "आचार्यवान्पुरुषोवेदे" तिश्रुतेः । नचान्यस्तत्वविद्गुरुरस्ति । ननुस्वप्नवत्तत्ववित्त्वेनैवान्योगुरुःकल्पितइतिचेन्न । तत्वविद्गुरुःशिष्यायाद्वैतमुपदिशतीतिभ्रां तेःकल्पकेजीवेप्रागेवजातत्वेनाद्वैतस्यज्ञाततयातदैवमोक्षापातात् तत्त्वविशेषवित्त्वेनगुरुकल्पना कालएवतत्वस्यज्ञाततयापुनरुपदेशवैयर्थ्याच्च । गुरोःकल्पितत्वस्यापितत्वांतर्गतत्वेनकल्पना कालएवगुरोःकल्पितत्वस्यनिश्चिततयाततश्श्रवणेप्रवृत्त्ययोगाच्च स्वप्नेतुशब्दविशेषवक्तृत्वेनैवगुरु कल्पना नतूपदेशसाध्यज्ञानविषयतत्वविशेषवित्त्वेन नचप्रकृतेपितथा "यदेवभगवान्वेदतदेव मेब्रूहि" त्यादिश्रुतेः "उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिन" इत्यादिस्मृतेश्चायोगात् । किंच "स्वा

न्या. श्री. ५० ध्यायप्रवचनाभ्यांनप्रमदितव्य" मित्यादिविधिरपिभावितत्वज्ञानंकल्पकंचेतनंप्रत्येव । नचतस्याशि

ष्यः स्वाज्ञानकल्पितइतिजानतस्तन्मोक्षार्थंप्रवचनेप्रवृत्तिर्युक्ता स्वप्नेतुकल्पितत्वाज्ञानात्प्रवृत्तिः । नचापरोक्षज्ञानाभावात्प्रवृत्तिः । दिङ्मोहादौपरोक्षज्ञानेनापितत्प्रतिबंधात् । नचसंस्कारवशात्प्रवृत्तिः । नह्ययंवेगादिवद्बलात्प्रवर्तकःकिंतुतत्वानिश्चयप्रतिबंधद्वारा ततश्चभिक्षाटनादौकथंचित्प्रवर्ततांनाम अद्वैतंबोधयंस्तुकथंतदनुसंधानहीनःस्यात् । नचायंस्वाप्नगुरुवत्कल्पितत्वादपर्यनुयोज्यः कल्पकस्यैवगुरुत्वोक्तेः कल्पितत्वेपितत्त्वज्ञानहेतुत्वेनवेदस्यमीमांस्यत्ववत्गुरोरपिपर्यनुयोज्यत्वाच्च अन्यथाकथासुसदुत्तराप्रतीतावहंत्वत्कल्पितोनपर्यनुयोज्यइत्येवोत्तरंस्यात् । एतेनयावदविद्यंस्वप्नवद्व्यवस्थेतिनिरस्तं । इहकल्पकएवशिष्यत्वगुरुत्वयोरुक्तत्वेनस्वाप्नवैषम्यात् किंचसकल्पकोजीवइदानींनिश्चिताद्वैतो नवा । आद्येइदानींसंशयाद्यभावेनाद्वैतशास्त्रप्रणयनादिव्यर्थंस्यात् । अंत्येत्वद्वैतशास्त्रंप्रमामूलंनस्यात् अपिचसोमुकइत्यनिश्चितो निश्चितोवा । नाद्यः । बह्वायाससाध्यमोक्षार्थंप्रवृत्त्ययोगात् । नचाभिसंधिपूर्विकापीयंप्रवृत्तिःकल्पितत्वादपर्यनुयोज्या । कथासुस्वकीयाविरोधादेरप्यनुद्भाव्यतापातात् । नद्वितीयः । त्वयाजीवन्मुक्तत्वेननिश्चितेष्वद्वैतिषुमृतेष्वपिविश्वभ्रमानुवृत्तिदर्शनेनसगुरुश्शिष्योवागुरुत्वेपिचैत्रोमैत्रोवेतिनिश्चेतुमशक्यत्वात् । ननुगुरुशिष्यादिशब्दैःकेनचित्क्रोडीकृतंचैतन्यमुच्यते निरस्तसमस्तभेदंवा । नाद्यः । तस्यमिथ्यात्वेनाकल्पकत्वात् । अंत्येकथमनिश्चयः तस्यैकत्वादितिचेन्मैवं । भ्रमाधिष्ठानस्यचिन्मात्रस्यैकत्वेपितस्यमुखमात्रस्थानीयस्यासंसारित्वेनाकल्पकत्वात् । तस्यमोक्षार्थंप्रवृत्त्ययोगाच्च कल्पकानांचसंसारिणामनेकेषामुपलंभेनायंसत्यःसंसारीत्यनिश्चयेनमुमुक्षुप्रवृत्त्ययोगात् । अपिचानादौसंसारेकस्यचित्तत्वज्ञानंमुक्तिश्चाभून्नवा । आद्येइदानींसंसारोपलब्धिर्नस्यात्जीवांतराभावात् । नांत्यः । संप्रदायाभावेनोत्तरत्रापितत्वज्ञानासंभवात् । तत्त्ववित्त्वेनकल्पितगुरुसंप्रदायस्यचनिरासात् । तत्त्वविक्त्वेनश्रुत्यादिसिद्धानांशुकादीनांत्वदभिमतानांगौडपादादीनांचाभूतामुक्तिरन्यस्यभविष्यतीत्याशायोगाच्च मोक्षशास्त्रप्रामाण्यात्सायुक्तेतिचे देवंयदिशास्त्रेश्रद्धातर्हि "तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांअजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यः बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागता" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्पूर्वमपिकेषांचिन्मुक्तिःकिंनस्यात् । नहिप्रत्यक्षेणसुखदुःखाद्यनुसंधानाननुसंधानादिलिंगेन "चेतनश्चेतनाना" मित्यादिश्रुत्या "इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागता" इत्यादिस्मृत्याचसिद्धेजीवभेदेबाधकमस्ति "अनादिमाययासुप्तोयदाजीव" इत्यादिश्रुतावेकवचनंतु "यथानीतिपरोराजे" त्यादिवत् "स्वर्गकामोयजेते" त्यादिवच्चयुक्तं । अन्यथा "इतिसृष्टौविनिश्चिता" इतिपूर्वेण "सपूज्यःसर्वभूताना" मि

....नसंख्याज्ञानाभावविषयकत्वंमंतव्यं । ननुतत्रापिपरोक्षतयाज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावविषयकत्वेनापिसावकाशत्वशंकापरि
त्युक्तेरणचजीवभेदवाक्येनविरोधात् । नचाविद्यैक्येनतदुपहितजीवस्यैकत्वेप्यंतःकरणोपहिता
नामनेकत्वात्बद्धमुक्तव्यवस्थेतिवाच्यं । जीवभावेंतःकरणोपाधेरपितंत्रत्वेबहुजीववादापातात् ।
अननुगमाच्च । अतंत्रत्वेदेहादिनिवृत्तिवदंतःकरणनिवृत्तेरप्यमुक्तित्वेनोक्तव्यवस्थायोगात्। एतेनै
वहिरण्यगर्भएवब्रह्मप्रतिबिंबोमुख्योजीवः । अन्येतुतत्प्रतिबिंबभूताजीवाभासाःसंसारादिभाजइ
तिनिरस्तं । हिरण्यगर्भमुक्तितःप्राक्स्याप्यमुक्त्यापातात् । अतीतहिरण्यगर्भमुक्तेःश्रुत्यादिसिद्धत्वेने
दानींसंसार्युपलंभायोगाच्च । सादिहिरण्यगर्भप्रतिबिंबस्थस्यसंसारस्यसादित्वापाताच्च । नचातीतक
ल्पानामानंत्येनैकैकस्मिन्कल्पेएकैकस्यमुक्तावपिएकैकमाषापचयेमाषराश्यपचयवत्क्रमेणसर्वजीवमु
क्तेरिदानींसंसारोपलंभोनस्यादितिबाधकं कल्पानंत्यात्क्षणानंत्यइवक्षणानंत्याज्जीवानंत्येतिशयस्य
"अतीतानागताश्चैवयावंतःसहिताःक्षणाः । अतोप्यनंतगुणिताजीवानांराशयःपृथगि" त्यादिश्रुति
सिद्धत्वेनप्रतिक्षणमेकैकमुक्तावपीदानींसंसारोपलंभसंभवात्। तस्मात् "एकजीवमतंशब्दयुक्तिप्रत्य
क्षबाधितं। तदप्रमाणतायांतुसोपिजीवेनसिद्ध्यति"॥ तस्माज्जगन्नाविद्यकमिति ॥७॥ एकजीवाज्ञानक
हारायशास्त्रार्थमपूर्वंनजानामीत्युदाहर्तव्यं । नित्यपरोक्षेचापूर्वादौअपरोक्षज्ञानप्रसक्तेरेवाभावेननापरोक्षज्ञानाभावविषयकत्व

मस्यप्रत्यक्षस्येतिज्ञातव्यं । ननुजानन्नेवनजानामीतिब्रूतेपरपरीक्षार्थंनत्वज्ञानसद्भावादितिचेत् तथात्वेशास्त्रार्थाज्ञानेनगुरुशुश्रूषाश्रवणादौप्रवृत्तिरेवनस्यात् तदन्यथानुपपत्त्यातत्रभावरूपाज्ञानमेवाऽस्तीत्यंगीकार्यमितिसुधोक्तंद्रष्टव्यं । सौषुप्तिकानुभवः प्रमाणमितिसंबंधः । सौषुप्तिकानुभवस्याऽप्रामाणिकत्वशंकापरिहारायैतावंतमित्याद्युक्तं । परामर्शः स्मरणं । अनुमानानिचाऽत्रप्रमाणानिभवंतीत्याह ॥ तथाप्रमाणज्ञानमिति ॥ अत्रप्रमाणज्ञानमित्येवोक्तेवेदांतजन्यद्वितीयज्ञानमादाय बाधःस्यात् । तस्यप्रथमज्ञानरूपवस्तुपूर्वकत्वेपितस्यस्वविषयप्रकाशकत्वेनस्वविषयावरणत्वाभावात् अतोविवादगोचरापन्ने

ल्पितत्वभंगः ॥४३॥ यच्चोक्तमनादिभावरूपत्वेसतिज्ञाननिवर्त्यत्वं भ्रमोपादानत्वंवाविद्यालक्षणं। प्रमाणंत्वहमज्ञोमामन्यंचनजानामित्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादिप्रत्यक्षं तथा एतावंतंकालंन किंचिदहमवेदिषमितिपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवः। तथाप्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावव्यतिरिक्त

तिवक्तव्यं । प्रमाणजन्यंचरमसाक्षात्काररूपंप्रथमज्ञानमित्यर्थः । साध्येस्वशब्देनपक्षभूतंप्रमाणज्ञानंग्राह्यं ॥ स्वप्रागभावमित्यादि ॥ अत्रस्वविषयावरणेत्याद्येवोक्तौप्रमाणज्ञानप्रागभावरूपवस्त्वंतरपूर्वकत्वमादायार्थांतरतास्यात्। तस्यापिस्वविषयावरणत्वात् । स्वविषयावरणशब्देनस्वसत्तादशायांकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्यैवविवक्षितत्वात् । अतःकथंप्रमाणज्ञानप्रागभावस्य स्वपदोक्तप्रमाणज्ञानविषयभूतब्रह्मावरकत्वं अभावस्यावरकत्वानंगीकारादितिकुचोद्यानवकाशः। एवंचप्रमाणज्ञानप्रागभावस्यापिस्वसत्तादशायांकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वेनस्वविषयावरणत्वात् आत्मनिष्ठत्वेनप्रमाणज्ञानसमानदेशत्वात् स्वेननिवर्त्यत्वाच्च

ननुप्रमाणज्ञानप्रागभावस्यकथंप्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमेवहिस्वनिवर्त्यत्वं नहीदंप्रमाणज्ञानप्रागभावेयुक्तं।
अभावाभावस्यभावत्वेनप्रतियोगिनएवप्रागभावध्वंसरूपत्वेनप्रमाणज्ञानस्यैवप्रमाणज्ञानप्रागभावध्वंसरूपतयास्वस्यस्वजन्यत्वा
भावादितिचेत्सत्यं । अभावाभावोभावव्याप्यइतिमतेप्रागभावनिवृत्तेःप्रतियोग्यन्यत्वात्प्रमाणज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपं
स्वनिवर्त्यत्वंप्रमाणज्ञानप्रागभावेऽस्त्येवातःस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्युक्तं । स्वविषयावरणपदत्यागेप्रमाणज्ञानोत्पादकादृष्टरूपव
स्त्वंतरपूर्वकत्वमादायार्थांतरतास्यात् । तस्यापिस्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वात् अदृष्टस्यफलनाश्यत्वेनप्रमाणज्ञानोत्पादकादृष्टस्य
प्रमाणज्ञाननाश्यत्वात् आत्मगतत्वेनप्रमाणज्ञानसमानदेशत्वाच्च । ततउक्तं ॥ स्वविषयावरणेति ॥ तस्यचोत्पत्त्यनुकूलत्वेन
स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्। अंधकारेप्रथमोत्पन्नप्रदीप
स्वसत्तादशायांकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपस्वविषयावरणत्वाभावान्नतदादायार्थांतरता । स्वनिवर्त्यपदत्यागेप्रमाणज्ञानोत्पत्ति
प्रतिबंधकादृष्टरूपवस्त्वंतरपूर्वकत्वमादायार्थांतरतास्यात् । तस्यापिस्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वात् स्वोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वादेवस्वस
त्तादशायांप्रमाणज्ञानरूपकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वेनस्वविषयावरणत्वात् आत्मनिष्ठत्वेनस्वदेशगतत्वाच्च । अतउक्तं ॥ स्वनिव
र्त्येति ॥ लोकेचप्रतिबंधकनिवृत्त्यनंतरमेवकार्योत्पत्तिदर्शनेन कार्येणप्रतिबंधकनिवृत्त्यभावेनप्रमाणज्ञानोत्पत्तिबंधकादृष्टस्यप्रमा
णज्ञाननिवर्त्यत्वाभावान्नतेनार्थांतरता । स्वदेशगतपदत्यागेविषये ज्ञाततावदज्ञाततापिकाचनतिष्ठति । एवंचविषयावर
कत्वेनविषयभूतब्रह्मगताज्ञातत्वस्यविषयभूतब्रह्मावरणत्वात् प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च तेनार्थांतरतेत्यतउक्तं ॥ स्वदेशगतेति ॥

प्रमाणज्ञानस्यचात्मगतत्वात्तस्यचविषयगतत्वेनसमानदेशत्वाभावान्नार्थांतरता । वस्त्वंतरपदत्यागेस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादि
विशेषणोपेतमिथ्याज्ञानपूर्वकत्वमादायार्थांतरतास्यादतोवस्त्वंतरपदं । अर्थज्ञानोभयविधभ्रमांगीकारेणमिथ्याज्ञानस्यावस्तुत्वा
न्नतेनार्थांतरतेतिसाध्येपदानांकृत्यंद्रष्टव्यं । हेतौतुअर्थप्रकाशकत्वादित्येवोक्तौ धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेव्यभिचारःस्यात्
तत्रप्रथमज्ञानेनैवाज्ञानस्यनिवृत्तत्वेनद्वितीयादिज्ञानेनतदनिवृत्तेःस्वनिवर्त्यवस्त्वंतरपूर्वकत्वाभावात् अतोप्रकाशितेत्युक्तं । अर्थ
पदंतुस्पष्टीकरणार्थं । दृष्टांतेसौराद्यालोकप्रदेशेप्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभायांसाध्यसाधनवैकल्यपरिहारायअंधकारइत्युक्तं । अंध
प्रभावदितिविवरणोक्तमनुमानं । स्वप्रागभावंस्वोत्पादकादृष्टंस्वप्रतिबंधकादृष्टंविषयगतमज्ञातत्वंचव्युद
सितुंसाध्यविशेषणानि। तथाचैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रमाव
त्। विगीतोविभ्रमः एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् सम्मतवदितितत्वप्रदीपिकोक्तानुमानं
कारोत्पन्नद्वितीयादिप्रभायांउभयवैकल्यपरिहारायप्रथमेत्युक्तं । अत्रपक्षेऽज्ञानमादायसाध्यपर्यवसानं दृष्टांतेंधकारमादायेति
विवेकः ॥ चैत्रप्रमेति ॥ अत्रपक्षेचैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तानाद्यज्ञानमादायसाध्यपर्यवसानं दृष्टांतेचैत्रप्रमाप्रागभावातिरि
क्तमैत्रीयप्रमाप्रागभावमादायेतिद्रष्टव्यं। साध्येचैत्रप्रमेतिविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय। दृष्टांतेमैत्रप्रमायां(प्रागभा)अभावव्यतिरि
क्तानादिनिवर्तकत्वस्यप्रतिवादिनोऽसंमतेः । प्रमाप्रागभावातिरिक्तेतिविशेषणंप्रागभावमादायसिद्धसाधनतावारणाय । पूर्वज्ञा
नंमिथ्यात्वज्ञानमादायसिद्धसाधनतावारणायानादीत्युक्तं ॥ विगीतोविभ्रमइति ॥ प्रपंचभ्रमइत्यर्थः ॥ एतज्जनकेति ॥

पक्षीभूतभ्रमजनकंयदबाध्यंतदतिरिक्तोपादानकइत्यर्थः । एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तत्वंएतज्जनकाबाध्यभिन्नत्वं इदंचविशिष्ट
स्यएतज्जनकाबाध्यत्वस्याभावरूपं । एवंचदृष्टांतीभूतोयोरूप्यभ्रमस्तदुपादानेशुक्त्यज्ञानेऽबाध्यत्वरूपविशेष्यसत्त्वेपिएतज्जनक
त्वरूपविशेषणाभावेन पक्षीभूतभ्रमजनकेऽज्ञानेएतज्जनकत्वरूपविशेषणसत्त्वेपिबाध्यत्वाभावरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावोऽ
नुगतः । दृष्टांतइवनविशेषणाभावमादायविशिष्टाभावसिद्धिः । पक्षीभूतभ्रमस्ययदुपादानंतस्यपक्षीभूतभ्रमजनकतयातत्रैत
ज्जनकातिरिक्तत्वस्यबाधितत्वादितिध्येयं । पक्षीभूतभ्रमेऽबाध्यातिरिक्तंबाध्यंयदज्ञानंतदुपादानकत्वमादायसाध्यसिद्धिः ।
दृष्टांतीभूतभ्रमेतुपक्षीभूतभ्रमजनकातिरिक्तशुक्त्यज्ञानोपादानकत्वमादायेतिविवेकः । बाध्योपादानकइत्येवोक्तेदृष्टांतेऽप्रसि

तथा "तमआसीदि" त्यादिश्रुतिः तथामिथ्याभूतस्यार्थज्ञानात्मकस्यभ्रमस्यकादाचित्कत्वेनसोपादा
नत्वात्भावरूपंकार्यानुगुणंमिथ्याभूतमुपादानमनवस्थापरिहारार्थमनाद्यंगीकार्यमित्याद्यर्थापत्तिश्च।

द्धिः प्रतिवादिनस्तदुपादानेबाध्यत्वासंमतेः अतोनञ्द्वयगर्भसाध्यं तच्चविशेषणाभावेनोक्तरीत्यास्तीतिज्ञातव्यं । भावरूपा
विद्यासद्भावेश्रुतिंचाह ॥ तथातमइति ॥ तमोनीहारादिशब्दानांतन्मतेऽविद्यावाचकत्वादितिभावः । ननुतदुपादानंमिथ्या
भूतंकुतोंगीकरणीयं सत्यमेवकिंनस्यादित्यतउक्तं ॥ मिथ्याभूतस्येति ॥ भ्रमस्यतावन्मिथ्यात्वंसिद्धं तदुपादानस्याज्ञान
स्यसत्यत्वेसत्योपादानकत्वाद्भ्रमस्यापिसत्यत्वापत्तेरतोमिथ्याभूतभ्रमरूपकार्यानुगुणंमिथ्याभूतमेवांगीकार्यमितिभावः । एता
दृशाज्ञानस्यानादित्वंकुतोंगीकार्यमित्यतउक्तं ॥ अनवस्थेति ॥ तस्यसादित्वेपुनरज्ञानांतरपरंपरयाऽनवस्थास्यादित्यर्थः ।

अहमज्ञइतिप्रत्यक्षंज्ञानाभावविषयकंकिंनस्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ नजानामीतिप्रत्यक्षं अहमज्ञइतिप्रत्यक्षं । ज्ञानाभावविषयकंकुतोनभवतीत्यतआह ॥ धर्मिणीति ॥ इदंवाक्यमित्थंसंप्रदायपरिशुद्ध्याकक्षाक्रमेणबुद्ध्याविविच्ययोज्यं । तथाहि । नजानामीत्यस्यमयिब्रह्मज्ञानंनास्तीत्यर्थः । तथाचास्यनज्ञानाभावविषयकत्वंयुज्यते । अत्रधर्मिभूतात्मज्ञानस्यैवस त्त्वादित्यादौवाच्यं । एतदुपरिशंका किमनेनधर्मिज्ञानोपपादनेनाजागलस्तनायितेन । एतावताऽज्ञइतिप्रत्यक्षस्यधर्मिज्ञानाभाव विषयकत्वमुच्यतेयेनेदंदूषणंस्यात् किंतुब्रह्मविषयकज्ञानाभावविषयकत्वमिति। अस्तुतर्हिधर्मिणोज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यांज्ञानाभाव ज्ञानायोगः । किंतुयदभावविषयकत्वंत्वयोच्यते तज्ज्ञानभावाभावाभ्यामेवास्यप्रत्यक्षस्यनतदभावविषयकत्वमित्याशयेनोक्तं

नचनजानामीतिप्रत्यक्षंज्ञानाभावविषयं । धर्मिण्यात्मनिप्रतियोगिनिचज्ञानेज्ञातेतस्यविषयानिरू प्यत्वेनविषयस्यापिज्ञाततयातज्ज्ञानाभावायोगात् । अज्ञातेतुहेत्वभावेनज्ञानाभावज्ञानायोगात् ।

॥ प्रतियोगिनिचेति ॥ नजानामीतिप्रत्यक्षस्यब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वंनवक्तुंशक्यते । तथाहि । अत्रप्रतियोगिभूतस्यब्रह्मज्ञा नस्यज्ञानमस्ति नवा । नेतिपक्षेप्रतियोगिज्ञानाभावादेवज्ञानाभावज्ञानायोगः । आद्येब्रह्मज्ञानस्यज्ञातत्वेनतस्यविषयनिरूप्य त्वेनविषयभूतस्यब्रह्मणोज्ञातत्वाद्ब्रह्मविषयकज्ञानाभावायोगेनप्रत्यक्षस्यतद्विषयकत्वंनसंभवतीतिभावरूपाज्ञानविषयकत्वमेववा च्यमितिभावः । तत्रचनोक्तदोषावकाशः । तस्यभावत्वादेवप्रतियोगिज्ञानापेक्षायाअभावादितिज्ञातव्यं ॥ हेत्वभावे नेति ॥ अभावज्ञानहेतुभूतधर्मिप्रतियोगिज्ञानाभावेनेत्यर्थः । ननुज्ञानाभावज्ञानेप्रतियोगिनोब्रह्मज्ञानस्यज्ञानमस्त्येव ।

नचब्रह्मज्ञानस्यविषयनिरूप्यत्वेनब्रह्मणोपिज्ञाततयातज्ज्ञानाभावज्ञानायोगइतिवाच्यं । विषयस्यब्रह्मणोपिसामान्याकारेण
ज्ञानांगीकारादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अत्रसर्वत्रसामान्यविशेषशब्दौसामान्यविशेषाकारपरौ । अयमर्थः । ब्रह्मणः
सामान्यतोज्ञातत्वेपिकिमायातंप्रकृते । नह्यहमज्ञइतिप्रत्यक्षस्यसामान्येनब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वंयुक्तं । ब्रह्मज्ञानरूपप्रति
योगिनिरूपकस्यसामान्याकाररूपविषयस्यापिज्ञातत्वात् । ननुसामान्यतोज्ञातेतस्मिन्विशेषाकारज्ञानंनास्तीतिविशेषज्ञानाभा
वविषयकत्वमेवप्रत्यक्षस्योच्यते तत्राभावज्ञानविरोधिनोविशेषज्ञानविषयीभूतविशेषाकारस्याज्ञातत्वाद्विशेषज्ञानाभावोयुक्तएव ।

**नचविषयोपिसामान्यतोज्ञायतइतियुक्तं । सामान्यस्यज्ञातत्वादेवतज्ज्ञानाभावायोगात् । वि**
**शेषज्ञानाभावेसत्यपिनिरूपकविशेषज्ञानाभावेनतन्निरूपितविशेषज्ञानाभावज्ञानायोगादिति ।**

यच्चाऽस्तिसामान्याकारज्ञानं तत्नविशेषाकारज्ञानाभावविरोधीतिचेत् । सत्यं । सामान्यतोविषयस्यज्ञातत्वेतस्यतज्ज्ञानाभाव
विरोधित्वाद्विशेषज्ञानाभावःसंभवत्येव तथापितत्रैवायंविकल्पःप्रसरति । तथाहि । प्रतियोगिभूतंविशेषाकारज्ञानं ज्ञातंनवा ।
नेतिपक्षेविशेषज्ञानाभावंप्रतिप्रतियोगितयानिरूपकस्यविशेषज्ञानस्यज्ञानाभावेनतन्निरूपितविशेषज्ञानाभावज्ञानायोगात् । आ
द्येप्रतियोगिभूतविशेषाकारज्ञानेज्ञातेतस्यविषयनिरूप्यत्वेनविषयस्यविशेषाकारस्यापिज्ञातत्वाद्विशेषाकारज्ञानाभावज्ञानंनयुक्त
मितिनप्रत्यक्षस्यतद्विषयकत्वमपितुभावरूपाज्ञानविषयकत्वमेवेतिभावः । एवंपूर्वपक्षेप्राप्तेसिद्धांताभिधानंप्रतिजानीते ॥

तत्रब्रूमइति ॥ आद्यलक्षणमव्याप्त्यसंभवातिव्याप्तिभिर्दूषयितुंआदावव्याप्तिंतावदाह ॥ आद्यइति सादीति ॥ शुक्त्यादेः
सादित्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानमपिसाद्येवेत्यनादित्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । नचशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानाना
मप्यनादित्वमेवेतिवाच्यं । तथात्वेशुक्त्यादेःसादित्वेनतदुत्पत्त्यपेक्षयापूर्वंनिर्विषयावरणापत्तेः । नचतदाशुद्धचैतन्यमात्रावरक
त्वमेवेतिवाच्यं । तथात्वेशुद्धचैतन्यावरकाज्ञानस्यमूलाज्ञानत्वापत्त्यारूप्यस्यतदुपादेयत्वेशुक्तिज्ञानेननिवृत्त्यापत्त्यामूलाज्ञान
स्यनष्टत्वात्सद्योमोक्षापत्तिरितिभावः ॥ उक्तत्वादिति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगइतिशेषः । अनादित्वविशेषणस्याव्याप्तिमुक्त्वा

**तत्रब्रूमः । आद्यलक्षणेअव्याप्तिः । सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानाम**
**नादित्वायोगस्योक्तत्वात् । आरोपिताभावोपादानाज्ञानेभावत्वाभावाच्च । अभाव**
**स्यभावोपादानकत्वेअसत्यस्यसत्योपादानकत्वापातात् । तस्याज्ञानानुपादानकत्वे** 

भावत्वरूपविशेषणस्याप्यव्याप्तिमाह ॥ आरोपितेति ॥ अज्ञानमभावोपादानमेवनभवति अभावस्यतन्मतेनिरुपादानत्वा
दित्यतउक्तमारोपितेति व्यावहारिकस्यकथंचित्तथात्वेपियदाघटवतिभूतलेघटाभावारोपोभवति तदारोप्यमात्रस्याज्ञानोपादान
कत्वमंगीकार्यं अन्यथाद्वितीयलक्षणस्यासंभवप्रसंगात् । अतस्तस्मिन्नारोपिताभावोपादानाज्ञानेभावत्वाभावादव्याप्तिःस्यादि
त्यर्थः । नन्वारोपिताभावोपिभावरूपाज्ञानोपादानकएवेतिनाव्याप्तिरितिचेत्तर्हिअतिप्रसंगइत्याह ॥ अभावस्येति ॥ ननुय
द्यज्ञानोपादानकत्वमभावस्यस्यात् तदैवतदुपादानभूतेऽज्ञानेऽव्याप्तिःस्यात् । नचतदंगीक्रियतइतिचेत्तर्हिंघटवतिभूतलेआरो

पितस्यघटाभावस्यघटज्ञानेननिवृत्तिर्दृश्यते सानस्यात् यतोज्ञानमज्ञानस्यनिवर्तकमित्याह ॥ज्ञानान्नि(नान्नि)वृत्तिर्नस्यादिति॥
नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं तथात्वेब्रह्मवत्सत्त्वापत्तेरितिद्रष्टव्यं । अनादित्वभावत्वयोर्विशेषणयोरव्याप्तिमुक्त्वाज्ञाननिवर्त्यत्वस्याप्य
व्याप्तिमाह ॥ शुद्धमिति॥ अस्मन्मतेपुंगतमेवतमः । परमतेविषयावरकतयाविषयगतं । एवंचब्रह्मावरकाज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वं
नास्ति कुतः यतोब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमेवतस्यवक्तव्यं अब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेः । तथाचब्रह्मज्ञानमेवतन्मतेनास्ति शुद्धब्रह्म
णोवृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । अतोब्रह्मावरकाज्ञानेज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ जीवन्मुक्तीति ॥ जीवन्मुक्त्यनुवृ

ज्ञानान्निवृत्तिर्नस्यात् । शुद्धंब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिनेतिमतेतदज्ञाने,चरमसाक्षात्का
रानंतरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्तेअज्ञाने,ऊर्ध्वाग्रत्वाद्यधिष्ठानत्वसाक्षात्कारानिव
र्तिजलस्थवृक्षाधोग्रत्वादिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेचज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाच्च ।

त्ताज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वांगीकारेस्वकार्यारब्धकर्मादिभिःसहपूर्वेणचरमसाक्षात्कारेणनिवृत्त्यापत्त्याभिक्षाटनादौप्रवृत्तिर्नस्यात् ।
अतोज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ सोपाधिकेति ॥ वृक्षाधोग्रत्वादिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेचाव्याप्तिः । तत्रज्ञा
ननिवर्त्यत्वाभावात् । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणैवहितन्निवृत्तिर्वक्तव्या नचासौसंभवति अधिष्ठानभूतोयोवृक्ष स्तस्ययदूर्ध्वाग्र
त्वादितत्त्वं तत्साक्षात्कारेसत्यपिअज्ञानस्यानिवृत्तत्वात् तन्निवृत्तौचसोपाधिकभ्रमानुवृत्तिरेवनस्यादतस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ।
जलस्येत्युक्त्याभ्रमोपाधिर्दर्शितः । शुद्धंब्रह्मवृत्तिव्याप्यंनेतिमतेब्रह्माज्ञानस्यब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपिब्रह्मभिन्नज्ञानेननिवृ

त्तिरस्त्वित्यत आह ॥ नहीति ॥ तथाचब्रह्मज्ञानेनैवतन्निवृत्तिर्वक्तव्या तच्चत्वन्मतेनसंभवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानेऽ
व्याप्तिमुपपादयति ॥ जीवन्मुक्तीति ॥ पूर्वेणेति ॥ नोत्तरेणेत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ तथाचभिक्षाटनादौप्रवृत्तिर्नस्यादिति
भावः । ननुनसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेऽव्याप्तिः । तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वंहिलक्षणं तच्चसोपाधिकभ्रमाज्ञानस्याप्यस्ति । वृक्षा
धोग्रत्वादेर्जलाद्युपाधिनिवृत्तिसचिवोर्ध्वाग्रत्वाद्यधिष्ठानतत्वज्ञाननिवर्त्यत्वादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तस्येति ॥ यथा
तत्त्वज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं एवमज्ञाननिरसनेप्यन्यनिरपेक्षस्यैवकारणत्वंवाच्यमित्यर्थः । अन्यनिरपेक्षस्यै

नह्यब्रह्मज्ञानेनब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेचस्वकार्यैरारब्ध
कर्मभिःसहपूर्वेणैवसाक्षात्कारेणनिवृत्तिःस्यात् । नचसोपाधिकभ्रमोपादानमज्ञानमुपा
धिनिवृत्तिसचिवतत्वज्ञाननिवर्त्यं तस्यस्वप्रागभावंप्रतीवाज्ञानंप्रत्यप्यन्यनिरपेक्षस्यैवनि
वर्तकत्वात् । नहिज्ञातेकाचिदपिनजानामीतिधीरस्ति। चैतन्याविद्यासंबधेतिव्याप्तिश्च ।

वाज्ञाननिवर्तकत्वमुपपादयति ॥ नहीति ॥ यदिज्ञानस्याज्ञाननिरसनेन्यापेक्षा तर्हिकदाचिद्वस्तुनिसुखादौज्ञातैकसतिसहक
रिविलंबेननजानामीतिधीःस्यात् नह्येवमस्त्यतोज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनेऽन्यापेक्षानास्तीत्यर्थः । एवंसतिप्रकृतेज्ञाननिवर्त्यत्वमि
न्या. श्री. ५१ त्यत्रान्यनिरपेक्षतत्वज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वमेवलक्षणतयाभिप्रेतमित्यवश्यंवाच्यं । सोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेचोपाधिनिवृत्तिस
चिवतत्वज्ञाननिवर्त्येतदभावादव्याप्तिर्वज्रलेपायितेतिभावः । अव्याप्तिमुक्त्वातिव्याप्तिमप्याह ॥ चैतन्येति ॥ चैतन्यातिरि

क्स्यसर्वस्यापिज्ञाननिवर्त्यत्वांगीकाराच्चैतन्याविद्यासंबंधस्यापिजगदंतःपातित्वाल्लक्षणस्यतत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ननुतत्रनातिव्याप्तिः साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यलक्षणतयाभिप्रेतत्वात् चैतन्याविद्यासंबंधस्यचाविद्यारूपसंबंधिनिवृत्तिद्वारैवज्ञानेननिवर्तमानत्वादित्यतआह ॥ साक्षादिति ॥ अनादिपदेति ॥ शुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तिवारणायह्यनादिपदं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रायेचशुक्तिरूप्यादेरप्यज्ञाननिवृत्तिद्वारानिवर्तमानत्वेनसाक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तेनैवातिव्याप्तिपरिहारेसति अनादीतिविशेषणंव्यर्थमित्यर्थः ॥ असंभवश्चेति ॥ क्रमेणविशेषणानामसंभवमुपपादयितुमादावनादित्वविशेषणस्यासंभवमाह ॥ कल्पित

साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायांचानादिपदवैयर्थ्यं असंभवश्च। कल्पितत्वेनदोषजन्य
धीमात्रशरीरस्याज्ञानस्यानादित्वायोगस्योक्तत्वात् ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्यरू
प्यवदनादित्वायोगाच्च । अज्ञानसंबंधोपिपक्षतुल्यः। नचाज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः

त्वेनेति ॥ कथमज्ञानस्यदोषजन्यधीमात्रशरीरत्वमित्यतउक्तं ॥ कल्पितत्वेनेति ॥ प्रातिभासिकत्वेनेत्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ तथाचअज्ञानंनानादि ज्ञानविलक्षणत्वेसत्यभावविलक्षणत्वाद्रूप्यवदित्यनुमानमुक्तंभवति । ब्रह्मज्ञानप्रागभावयोर्व्यभिचारवारणायविशेषणविशेष्यभागौ । ननुचैतन्याविद्यासंबंधेज्ञाननिवर्त्यत्वेसतिअभावविलक्षणत्वमस्ति अनादित्वमेवास्तीतिव्यभिचारइत्यतआह ॥ अज्ञानेति ॥ अत्राप्यनेनैवहेतुनाऽनादित्वाभावोनुमीयतेऽतःपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारइति । नहिपक्षेपक्षतुल्येवाव्यभिचारइतिपदार्थविदोमन्यंतइतिभावः ॥ अज्ञानत्वेति ॥ अनादित्वाभाववतिशुक्तिरूप्येसत्त्वात्साध्यव्यापकः

हेतुमतिपक्षेचाविद्यमानत्वात्साधनाव्यापकश्चेतिभावः ॥ पक्षेतरत्वादिति ॥ अज्ञानत्वाधिकरणत्वमेवाज्ञानत्वं तदनधिकरणत्वंनामाज्ञानेतरत्वमेवेत्यर्थइत्याहुः । वस्तुतस्तुअनधिकरणत्वस्यकेवलान्वयितयासाधनव्यापकत्वादज्ञानेतिपदस्यपक्षमात्रव्यावर्तकत्वादुपाधेःपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनपक्षेतरत्वमित्यर्थः । पक्षेतरत्वंचानुमानमात्रोच्छेदकत्वान्नोपाधिरित्याशयः ॥ अवच्छिन्नेति ॥ शुक्त्याद्यवच्छिन्नाज्ञानइत्यर्थः । अनादित्वाभावेसत्यपिअज्ञानत्वाधिकरणत्वस्यैवसत्वादितिभावः ॥ व्यतिरेकेति ॥ साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगिनएवोपाधित्वेनयत्राज्ञानत्वाधिकरणत्वंतत्रानादित्वमित्युपा

पक्षेतरत्वात्। अवच्छिन्नाज्ञानेसाध्याव्याप्तेश्च व्यतिरेकासिद्धेश्च। त्वन्मतेअज्ञानस्यभा
वाभावविलक्षणत्वेनभावत्वाभावाच्च। भावविलक्षणस्याभावत्वनियमेनभावविलक्ष
णेअभाववैलक्षण्यस्याप्ययोगाच्च । अपिचानादेरभावविलक्षणस्यात्मवदनिवर्त्यत्वं।

ध्यभावपुरस्सराव्याप्तिःसादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेव्यभिचारादयुक्तेत्यर्थः । भावत्वविशेषणस्याप्यसंभवमाह ॥ त्वन्मतइति ॥ अनिर्वाच्यवादिनस्तवमतइत्यर्थः । ननुभावत्वस्यनासंभवः । लक्षणेभावशब्देनाभाववैलक्षण्यस्यैवविवक्षितत्वादितिचेत्तत्राह ॥ भावेति ॥ अज्ञानंअभावविलक्षणंनभवति । अभावएवेतियावत् । भावविलक्षणत्वात्प्रागभाववदित्यनुमानेव्याप्त्युपपादनायोक्तं ॥ भावविलक्षणइति ॥ परस्परविरुद्धयोरितिन्यायादितिभावः । तथाचभावशब्देनाभाववैलक्षण्यविवक्षायामप्यसंभवएवेतिभावः । ज्ञाननिवर्त्यत्वविशेषणस्याप्यसंभवमाह ॥ अपिचेति ॥ तथाचाज्ञानंननिवर्तते

अनादित्वेसत्यभावविलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमानमुक्तंभवति । घटतत्प्रागभावयोर्व्यभिचारवारणायविशेषणविशेष्यभागौ ॥
॥ भावत्वेति ॥ अनिवृत्तेआत्मनितयोःसत्त्वाद्धेतुमतिपक्षेचाभावादितिभावः ॥ अत्यंताभावइति ॥ जगदत्यंताभावइ
त्यर्थः । अत्यंताभावस्यनित्यत्वेनानिवर्त्यत्वादसतश्चज्ञानेनानिवर्त्यत्वात्तयोश्चभावत्वस्यात्मत्वस्यचाभावादित्यर्थः । त्वन्मतेभाव
त्वोपाधेरात्मनिनिर्धर्मकेसाध्याव्याप्तिश्चेत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ अज्ञानंननिवर्तते अनादित्वेसत्यभावविलक्षणत्वादित्यनुमाने
विरोध्यसन्निपातउपाधिः साध्यव्यापकत्वात्पक्षेज्ञानस्यैवविरोधिनःसत्त्वेनसाधनाव्यापकत्वाच्च तथाचज्ञाननिवर्त्यत्वस्यना
नचभावत्वमात्मत्वंवोपाधिः । अत्यंताभावेअसतिचसाध्याव्याप्तेः । त्वन्मतेआत्मन्यप्य
भाववैलक्षण्यातिरेकेणभावत्वाभावाच्च । यदत्रोक्तंविवरणेनसादित्वमनादित्वंवाविना
शाविनाशयोर्निमित्तं किंतुविरोधिसन्निपातासन्निपातौ किंचानादिभावोननिवर्ततइति
संभवइतिविवरणोक्तंदूषयितुमनुवदति ॥ यदत्रोक्तंविवरणइति ॥ अनादित्वमविनाशेऽनिवर्त्यत्वेनिमित्तंप्रयोजकंनभ
वति । किंनामविरोध्यसन्निपातएव विनाशकसामग्र्यसन्निधानमेवप्रयोजकमित्यर्थः । यथाविनाशेसादित्वंनप्रयोजकं किंनामवि
रोधिसन्निपातएव विनाशकसामग्रीसान्निध्यमेवेतिदृष्टांतार्थमितिकेचित् । वस्तुतस्तुपरेणोपाधिमुक्त्वाप्रतिपक्षोन्नयनंकार्यं अ
ज्ञानंनिवर्ततेविरोधिसन्निपातवत्त्वादिति । तत्रसादित्वमुपाधिरितिप्रतिपक्षोन्नयनमयुक्तमितिशंकायांतत्रेदमुच्यते । विनाशेनसा
दित्वंप्रयोजकं किंतुविरोधिसन्निपातएवेति । तथाचोपाधिनाप्रतिपक्षोन्नयनंयुक्तमितिभावः । अनादिभावः अनादित्वेसति

अभावविलक्षणः ॥ सामान्यव्याप्तेरिति ॥ समस्तानादिसङ्ग्राहकत्वादितिभावः । अज्ञानं अनाद्यज्ञानम् अज्ञानंज्ञाननिव
र्त्यंअनाद्यज्ञानत्वादितिप्रतिपक्षउक्तोभवति ॥ विशेषव्याप्तिरिति ॥ अनादिभावविशेषाज्ञाननिष्ठत्वादितिभावः । अस्मद
नुमानस्यप्रतिकूलतर्कपराहतिंप्रतिपक्षांतरंचाह ॥ अपिचेति ॥ अज्ञानंनिवर्ततेभावविलक्षणत्वात्प्रागभाववदितिप्रतिपक्षानु
मानंद्रष्टव्यं ॥ अनुमानादिति ॥ तथाचाज्ञानंविरोधिसन्निपातशून्यं अनादित्वेसतिभावत्वादित्यनुमानेनोपाधेरपिपक्षेसा
धनात्साधनव्यापकोयमुपाधिस्ततश्चानुमानस्यनिर्दोषत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यसिद्ध्याऽसंभवःसुस्थइतिभावः । किंचेत्या

**सामान्यव्याप्तेरज्ञानंज्ञाननिवर्त्यमितिविशेषव्याप्तिर्बलीयसी अपिचाभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौभा
ववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिःकिंनस्यादिति तन्न । अनादिभावत्वेनैवविरोध्यसन्निपातस्याप्यनुमाना
त् । यःपर्वतःसोनग्निकइतिविशेषव्याप्तिरित्यतिप्रसंगाच्च । त्वदभिमतानाद्यज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेदृष्टांता
भावेनाज्ञानशब्देनसादिभ्रांत्यादिसाधारणज्ञानविरोधिमात्रस्यविवक्षणीयत्वेनविशेषव्याप्तित्वायोगाच्च ।**

दिनोक्तंदूषयति ॥ यइति ॥ योधूमवान्सोग्निमानितिसामान्यव्याप्तेःधूमवद्विशेषपर्वतनिष्ठा यःपर्वतःसनिरग्निकइतिवि
शेषव्याप्तिर्बलवतीप्रसज्येत । तथाचपर्वतोग्निमानित्यस्यापिपर्वतोनिरग्निकःपर्वतत्वादितिप्रतिपक्षसंभवेनातिप्रसंगइतिभावः
॥ दृष्टांताभावेनेति ॥ अनाद्यज्ञानस्यैवपक्षत्वेनान्वयदृष्टांताभावादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिश्चवक्रत्वादुपेक्षितेतिहृदयं ।
॥ अज्ञानशब्देनेति ॥ अयमर्थः । अत्रज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकंनानाद्यज्ञानत्वं । ज्ञाननिवर्त्येषुसाद्यज्ञानेषुअभावेनन्यूनवृ

त्तित्वात् अतोनादित्वविशेषणंपरित्यज्याज्ञानत्वमेवनिवर्त्यतावच्छेदकमितिवक्तव्यं । नेदमपिसंभवति । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भ्रांतावपिभावेनन्यूनवृत्तित्वात् अतोनाद्यज्ञानसाद्यज्ञानभ्रांतिसाधारणंज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकंज्ञानविरोधित्वमात्रंविवक्षणीयं । एवंचाज्ञानंज्ञाननिवर्त्यंज्ञानविरोधित्वादित्यनुमानंवाच्यं । तथाचयज्ज्ञानविरोधितज्ज्ञाननिवर्त्यमित्येवंव्याप्तिर्वाच्या । तथा चानादिसाद्यज्ञानभ्रांतिसाधारणत्वान्नेयमपिविशेषव्याप्तिः । नचज्ञानविरोधिविशेषभूतानाद्यज्ञाननिष्ठाव्याप्तिरितिवाच्यं । अन्वयेदृष्टांताभावादितिभावः । व्यतिरेकव्याप्तेरेवविशेषव्याप्तित्वोपपत्तेर्नेदंदूषणंसमीचीनमिति । अपिचेत्यादिनोक्तंदूष यति ॥ भावेति ॥ निवृत्तौ आपादितायामितिशेषः । तथाचात्यंताभावेध्वंसेचव्यभिचारः । तयोश्चनिवर्त्यत्वेप्रतियोग्युन्मज्ज

भाववैलक्षण्येननिवृत्तावत्यंताभावस्यध्वंसस्यचनिवृत्त्यापा
ताच । अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाभावोपिमयैवापाद्यते ।

नापत्तिरितिध्येयं । तथाचाज्ञानंनज्ञाननिवर्त्यंअनादित्वेसत्यभाववलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमानंसुस्थमितिभावः । ननुनैवम नुमातुंशक्यं "विश्वमायानिवृत्तिः तरत्यविद्या" मित्यादिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपादकश्रुतिबाधापत्तेरितिचेन्न । स्यादिदंदूषणंयदि साधनानुमानमस्माकमभिप्रेतंस्यात् नचैवं किंनामअनादित्वेसत्यभाववविलक्षणत्वादात्मवदज्ञानस्यानिवर्त्यत्वंस्यात् । ततश्चासंभ वइत्यापाद्यमानत्वात् तत्रप्रमाणबाधादेरदूषणत्वादित्याशयेनाह ॥अविद्येति॥ अत्रादौमयैवापाद्यतइत्येतद्योजनीयं । मयाआ पाद्यतएव नसाध्यते येनप्रमाणबाधःस्यादितितदर्थः । तदुपर्येवमाशंका । ननुभवत्तर्कस्यप्रतितर्कपराहतिः । तथाहि । अनादि ॥ ३०३ ॥

त्वेसत्यभाववविलक्षणत्वादज्ञानंज्ञाननिवर्त्यंनस्याद्यदि तर्ह्यविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षोनस्यात् । अस्तिचासौप्रमाणप्रमितोऽतोज्ञान निवर्त्यत्वमंगीकार्यं । ततश्चनासंभवइत्याशंकायामविद्येत्यादिकंसमग्रंवाक्यंयोजनीयं । तथाहि । नैतदेवंमयापाद्यते अपितुममा यमाशयः । अज्ञानस्यभाववविलक्षणत्वात्प्रागभाववन्निवृत्तिर्यदिस्यात् तर्ह्यनादित्वेसत्यभाववविलक्षणत्वादनिवृत्तिरपिस्यादित्यापा दितेअत्रेष्टापत्तिरत्वयानाशंक्या । तथात्वेऽविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षोनस्यादितिमयैवापाद्यमानत्वादितिसंप्रदायविदः । प्रका रांतरेणज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासंभवमाह ॥ प्रतीतीति ॥ अज्ञानस्यत्वन्मतेप्रातिभासिकत्वेनप्रतीतिमात्रशरीरतयायावत्प्रतीतिसत्त्व

प्रतीतिमात्रशरीरस्याज्ञानस्ययावत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्त्वमनुवृत्तिनियमेननिवृत्त्य
योगाच। अज्ञानस्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववतोनिवृत्त्ययोगस्योक्तत्वाच ।

मनुवृत्तिनियमात्प्रतीतिनिवृत्तिमंतरेणनिवर्तकाभावादज्ञानप्रतीतेश्चसाक्षिचैतन्यरूपत्वेनतस्यचनित्यत्वेननिवृत्त्यभावान्नज्ञानानि वर्त्यत्वमज्ञानस्येतिभावः । नन्वविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिचैतन्यस्यैवाज्ञानप्रतीतिरूपत्वात्तस्यचविशिष्टजन्यत्वेननाशादज्ञान नाशोयुक्तएवेतिनज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासंभवइत्यस्वरसात्प्रकारांतरेणअसंभवमाह ॥ अज्ञानस्येति ॥ अत्यंताभावेति ॥ तादृश मिथ्यात्ववतोरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवात् । नहिशुक्तिज्ञानेनरूप्यंनष्टमितिधीरस्तीतिज्ञाननिवर्त्यत्वभंगेउक्तत्वेनाज्ञानस्यापि तादृशमिथ्यात्ववतोज्ञानेननिवृत्तिरयुक्तेतिसुस्थोऽसंभवइतिभावः । एवमाद्यंलक्षणमव्याप्त्यादिनादूषयित्वाभ्रमोपादानत्वरूपं

द्वितीयलक्षणमप्यव्याप्त्यादिनादूषयति ॥ द्वितीयलक्षणेपीति ॥ अज्ञानमेकमेवेतिमतेतस्यचरमसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वेनशुक्त्या दिप्रमानिवर्त्यत्वंनास्ति तथात्वेऽज्ञानस्यैकत्वेनतन्निवृत्तौसद्योमोक्षएवस्यादतउक्तं ॥ यावंतीति ॥ भ्रमनिवर्त्याज्ञानाभावात्प्र मानिवर्त्येत्युक्तं । नन्विदंरजतमितिभ्रमानंतरंजायमाननेदंरजतमितिप्रमानिवर्त्ययदज्ञानंशुक्त्यज्ञानं तत्रभ्रमोपादानत्वमस्त्येवे तिनाव्याप्तिरित्यतउक्तम्॥अभ्रमपूर्वकेति॥भ्रमानंतरंजायमानाप्रमानभवतीत्यर्थः। तथाचादावेवेयंशुक्तिरितिजायमानायाप्रमा तयाशुक्त्यज्ञानंनिवर्तते तस्मिन्नज्ञानेभ्रमस्यैवाभावेनभ्रमोपादानत्वाभावादव्याप्तिःस्यादित्यर्थः। नचभ्रमोपादानत्वयोग्यत्वंवि वक्षितं अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञानेसहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्यानुत्पादकत्वरूपंयोग्यत्वमस्त्येवेतिवाच्यं । योग्यताहिंकिंचिदव

द्वितीयलक्षणेपियावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञानानीतिमतेअभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने
अभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्याज्ञानेचाव्याप्तिः । अभावस्यनिरुपादानकत्वात् ।

च्छेदेनज्ञातव्या । प्रकृतेचयोग्यतावच्छेदकीभूतोधर्मोननिरूपयितुंशक्यः । नतावदज्ञानत्वंतस्येदानींनिरुच्यमानत्वात् । नचा द्यंलक्षणमेवयोग्यतावच्छेदकमितिवाच्यं । तस्यदूषितत्वादितिद्रष्टव्यं । अतएवास्वरसादाह ॥ अभावारोपेति ॥ घटव तिभूतलेआरोपितोघटाभावोघटप्रमयाघटाज्ञाननिवृत्तिद्वारानिवर्तते तस्मिन्नज्ञानेभ्रमोपादानत्वाभावादव्याप्तिःस्यादित्यर्थः । प्रमापदाभावेआरोपधारायांद्वितीयारोपेणपूर्वारोपोनिवर्तते । तत्रप्रथमारोपनिवर्तकद्वितीयारोपनिवर्त्याज्ञानाभावात्तत्राव्या प्तिकथनमयुक्तंस्यादतउक्तं ॥ प्रमानिवर्त्येति ॥ ननुतदप्यज्ञानंआरोपिताभावोपादानंभवत्विति चेत्तत्राह ॥ अभावस्येति ॥

॥ सोपादानकत्वेपीति ॥ सोपादानकत्वांगीकारेपीत्यर्थः ॥ भावरूपेति ॥ तथात्वेअभावस्यापिभावोपादानकत्वाद्भावत्वमेवस्यात् । असत्यस्यापिसत्योपादानकत्वप्रसंगादितिभावः । एवमव्याप्तिमुपपाद्यासंभवातिव्याप्तीमतभेदेनोपपादयति ॥ किंचेति ॥ अत्रमतत्रयमस्ति । मायैवसर्वजगदुपादानं ब्रह्मतुतदधिष्ठानमात्रमित्येकंमतं । मायावच्छिन्नंब्रह्मैवसर्वजगदुपादानं नकेवलंमाया नापिकेवलंब्रह्मेत्यपरंमतं । रज्ज्वाःसूत्रद्वयमिवमायाब्रह्मणीद्वेअपिप्रत्येकंजगदुपादानेइत्यन्यन्मतं । तत्राद्येमतेनासंभवः । मायाशब्दवाच्याज्ञानस्यैवसर्वजगदुपादानत्वांगीकारात् भ्रमस्यचजगदंतःपातित्वेनमायायांभ्रमोपा

सोपादानकत्वेपिभावरूपाज्ञानोपादानकत्वायोगात् । किंचब्रह्मजगदुपादानमायाधिष्ठानमितिपक्षे दोषाभावेपिमायावच्छिन्नंब्रह्मोपादानमितिपक्षेअसंभवः।रज्ज्वाःसूत्रद्वयमिवमायाब्रह्मणीउपादाने इतिपक्षेअतिव्याप्तिः । अपिचार्थज्ञानरूपस्यभ्रमस्यभावविलक्षणत्वेननिरुपादानत्वादसंभवः ।

दानत्वसंभवात् अतोद्वितीयमतेऽसंभवःस्यात् । मायावच्छिन्नब्रह्मणएवसर्वजगदुपादानत्वेनमायायांभ्रमोपादानत्वाभावात् विशिष्टस्ययद्भवतीतिन्यायस्यचनिरासात् ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्चद्रष्टव्या । तृतीयेमतेऽसंभवाभावेपिब्रह्मण्यतिव्याप्तिःस्पष्टैवेत्यर्थः ॥ भावेति ॥ तथाचभ्रमोनिरुपादानकः भावविलक्षणत्वादभाववदित्यनुमानंद्रष्टव्यं । तथाचभ्रमस्यनिरुपादानत्वादज्ञानेभ्रमोपादानत्वाभावादसंभवइत्यर्थः । ननुभ्रमस्यभावत्वेनभावविलक्षणत्वाभावात्स्वरूपासिद्धिरित्यतआह ॥

नचेति ॥ भावेति ॥ अज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वेनभावाभावविलक्षणत्वादितिभावः। तथापिकुतोनयुक्तमित्यतआह ॥ कार्येति ॥ तथाचभावविलक्षणाज्ञानकार्यस्यभाववैलक्षण्यमेवयुक्तमितिनस्वरूपासिद्धिरितिभावः। ननुभवदनुमानस्यभ्रमःसोपादानः अभावविलक्षणत्वाद्घटवदितिसत्प्रतिपक्षत्वान्नासंभवइत्यतआह ॥ सोपादानत्वेचेति ॥ तथाचभावत्वमत्रोपाधिः। घटादौसाध्यव्यापकत्वात् । हेतुमपिपक्षेभावविलक्षणाज्ञानोपादानेभावत्वाभावेनसाधनाव्यापकत्वाच्चेत्युक्तंभवति ॥ गौरवादिति ॥ अभावरूपत्वेनगौरवादितिभावः। इदानींभ्रमस्वरूपंविविच्यतस्याज्ञानोपादानत्वंदूषयति ॥ अपिचेति ॥ भ्रमशब्देनार्थोवि

नचभावविलक्षणाज्ञानोपादेयस्यभ्रमस्यभावत्वंयुक्तं । कार्यकारणयोरभेदात् । सोपादानत्वेचभावत्वमेवतंत्रं नत्वभावविलक्षणत्वं गौरवात् । अपिचार्थस्यमन्मतेअसत्त्वेनत्वन्मतेचसद्विलक्षणत्वेननिरुपादानत्वात् ।

वक्षितः तज्ज्ञानंवा नाद्यइत्याह ॥ अर्थस्येति ॥ तथाचार्थरूपोभ्रमोनिरुपादानः असत्त्वाच्छशशृंगवदित्यनुमानेननिरुपादानत्वसिद्धेरज्ञानेऽर्थरूपभ्रमोपादानत्वाभावान्मद्रीत्याऽसंभवइत्यर्थः । त्वद्रीत्यावाऽसंभवइत्याह ॥ त्वन्मतेचेति ॥ तथाचार्थरूपोभ्रमोनिरुपादानः सद्विलक्षणत्वादज्ञानवदित्यनुमानेननिरुपादानत्वसिद्धेरज्ञानेतदुपादानत्वाभावात्त्वद्रीत्याचासंभवइत्यर्थः । मायिनाऽर्थस्यासद्विलक्षणत्वांगीकारेणासत्त्वानंगीकारान्मद्रीत्यातन्मतेऽसत्त्वेननिरुपादानत्वानुमानायोगात्सद्विलक्षण ॥ ३०५ ॥

त्वेनेत्युक्तं । नद्वितीयइत्याह ॥ ज्ञानस्यत्विति ॥ त्वन्मतइति ॥ तथाचार्थज्ञानंनिरुपादानं सद्विलक्षणत्वादित्यनुमानेननिरुपादानत्वेसिद्धेऽज्ञानेतदुपादानत्वाभावात्त्वद्रीत्याऽसंभवइत्यर्थः । मद्रीत्याचासंभवइत्याह ॥ मन्मतेत्विति ॥ ॥ सत्त्वेनेति ॥ भ्रमआसीदित्यनुभवादित्यर्थः ॥ तत्प्रतीति ॥ भ्रमरूपज्ञानंप्रतीत्यर्थः । तार्किकरीत्या आत्मनःसमवायिकारणत्वेनोपादानत्वान्नाज्ञानोपादानकत्वं स्वरीत्यातु"धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवे"तिश्रुतेरंतःकरणोपादानकत्वेनाज्ञानोपादानकत्वाभावादसंभवइत्यर्थः । मनस्यतिव्याप्तिश्च । नन्वर्थज्ञानात्मकोभ्रमःसोपादानोभवितुमर्हति । असद्विलक्ष

ज्ञानस्यतुत्वन्मतेसद्विलक्षणत्वेननिरुपादानत्वात् । मन्मतेतुसत्त्वेनतत्प्रत्यात्मनोंतःकरणस्यवोपादानत्वात्नाज्ञानमुपादानं । सोपादानत्वेकदाचित्सत्त्वमेवतंत्रं नत्वसद्विलक्षणत्वं । कदाचिदेवसत्त्वेनप्रतीयमानत्वंवा गौरवात् तुच्छस्यापिशब्दाभासादिनासत्त्वेनप्रतीतिसंभवाच्च ।

णत्वात् कदाचिदेवसत्त्वेनप्रतीयमानत्वात् घटवत् । कदाचिदेवेतिविशेषणंब्रह्मण्यतिव्याप्तिपरिहाराय । तथाचानेनानुमानेनसोपादानत्वसिद्धेर्नतदुपादानाज्ञानेऽसंभवइत्यतआह ॥ सोपादानत्वेचेति ॥ तथाचकदाचित्सत्त्वमुपाधिरित्युक्तंभवति । अर्थेउभयरीत्यासत्वाभावात्ज्ञानेत्वद्रीत्यासत्त्वाभावात्साधनाव्यापकइतिद्रष्टव्यं ॥ गौरवादिति ॥ कदाचित्सत्त्वापेक्षयाऽसद्विलक्षणत्वस्याभावरूपत्वेनगुरुत्वात् द्वितीयस्यशब्दतोऽपिगुरुत्वादितिभावः । सोपादानत्वसाधकत्वदुक्तद्वितीयहेतोस्तुच्छेव्यभिचारश्चेत्याह ॥ तुच्छस्यापीति ॥ यदुक्तंभ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्यसत्त्वेनांतःकरणोपादानकतयानाज्ञानोपादानकत्वमिति तदयुक्तं ।

तथात्वेज्ञानस्यसत्त्वेऽर्थस्यरूप्यस्यापिसत्त्वापत्तेः विषयविषयिणोःसमानसत्ताकत्वनियमादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतोविषयविषयिणोःसमानसत्ताकत्वनियमोनास्ति विषयस्यसत्त्वेपिविषयिणोमिथ्यात्वाद्यभिचारइत्याह ॥ मिथ्याभूतमिति ॥ एवमव्याख्यानेज्ञानसत्त्वेनार्थस्यापिसत्त्वेपरेणोक्तेऽज्ञानादेर्मिथ्याभूतत्वेपिविषयस्यब्रह्मणःसत्त्वोक्तेरसंगतत्वादितिध्येयमितिसंप्रदायविदः ॥ मिथ्याभूतमिति ॥ अज्ञानादित्रयस्यब्रह्मव्यतिरेकेणस्वरूपतोमिथ्यात्वादितिभावः । विषयिणःसत्त्वेपिविषयस्यमिथ्यात्वाच्चनोक्तनियमइत्याह ॥ संतमिति ॥ पूर्वसामान्यनियमेव्यभिचारमुक्त्वाइदानींज्ञानस्यसत्त्वेऽर्थ

नचज्ञानस्यसत्वेर्थस्यापिसत्त्वप्रसंगः । मिथ्याभूतमज्ञानंवेदांततात्पर्यंचरमसाक्षात्कारंचप्रतिविषयस्यब्रह्मणःसत्ववत्संतंव्यवहारंपरोक्षज्ञानंचप्रतिविषयस्यखपुष्पादेरसत्ववत्सत्यसाक्षिवेद्याज्ञानादेर्मिथ्यात्ववच्चोपपत्तेः एतावंतंकालंरजतज्ञानमासीदितिज्ञानस्यसत्त्वानुसंधानाच्च असद्वैलक्षण्यमात्रेणसत्वानुसंधानेचसद्वैलक्षण्येननासीदित्यनुसंधानापातात् । अर्थेप्यासीदित्यनुसंधानापाताच्च ।

स्यापिसत्त्वमितिपरोक्तनियमएवव्यभिचारमाह ॥ सत्येति ॥ सत्यचैतन्यरूपत्वेनसत्यत्वादितिभावः । भ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्यसत्त्वानंगीकारेतत्सत्त्वग्राहिणानुभवेनविरोधइत्याह ॥ एतावंतमिति ॥ नन्वासीदित्यनेननज्ञानस्यसत्त्वंविषयीक्रियते किंनासद्वैलक्षण्यमात्रमित्याशंक्यातिप्रसंगमाह ॥ असद्वैलक्षण्यमात्रेणेति ॥ नसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ सद्वैलक्षण्येति ॥ भ्रमरूपज्ञानस्यसदसद्विलक्षणत्वांगीकारादितिभावः । असद्वैलक्षण्यमात्रस्यसत्त्वानुसंधानप्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगांतरमाह ॥ अर्थेपीति ॥

रूप्येपीत्यर्थः । त्वन्मतेतस्यासद्विलक्षणस्वरूपत्वादितिभावः । तथाचैतावंतंकालंरूप्यमासीदित्यनुसंधानंस्यादितिभावः । न न्वारोपितार्थस्यक्वचित्सत्त्वमनुसंधीयतएव । एतावंतंकालंग्रीवास्थंमुखंआदर्शआसीदित्यनुसंधीयमानत्वादित्यतआह ॥ एता वंतमिति ॥ मुखंग्रीवास्थमेवमुखं ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ तथाचमुखमासीदित्यस्यमुखप्रतिबिंबआसीदित्यर्थः । नन्वेवंचेत्तर्हि प्रतिबिंबस्यापिमिथ्यात्वात्तत्रैवासीदित्यनुसंधानंप्राप्तमेवेतितत्राह ॥ छायादिवदिति ॥ अस्तुवाभ्रमस्वरूपंयत्किंचित् । तथा प्यज्ञानस्योपादानत्वंनास्तीत्यसंभवइत्याह ॥ किंचेति ॥ तथाचाज्ञानंनोपादानं भावविलक्षणत्वादभाववत् अज्ञानंनोपादानं

एतावंतंकालमिहादर्शेमुखमासीदित्यनुसंधानंतुप्रतिबिंबस्यछायादिवत्सत्यत्वात् । किंचअज्ञान स्यभावविलक्षणत्वात्सद्विलक्षणत्वाचनोपादानत्वं । अन्यथातत्त्वज्ञानप्रागभावएवभ्रमोपादा नंस्यात् । उपादानत्वेचभावत्वंसत्त्वंचतंत्रं नत्वभावविलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वंवा गौरवात्

सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवदित्यनुमानद्वयमुक्तंभवति । आद्यानुमानेऽप्रयोजकत्वमतिप्रसंगेनपरिहरति ॥ अन्यथेति ॥ भाव विलक्षणस्याप्युपादानत्वइत्यर्थः । ननुअज्ञानंउपादानं अभावविलक्षणत्वादसद्विलक्षणत्वाद्वा मृद्वदित्यनुमानाभ्यांभवदनुमाने सत्प्रतिपक्षतेत्याशंकायांभावत्वंसत्वंवाउपाधिः मृदादौसाध्यव्यापकत्वादनिर्वचनीयतयाभावाभावविलक्षणेअसद्विलक्षणेचा ज्ञानेउक्तोपाध्योरभावेनसाधनाव्यापकत्वाच्चेत्याशयेनाह ॥ उपादानत्वेचेति ॥ गौरवादिति ॥ अभावरूपत्वादितिभावः ।

एतावताप्रबंधेनाज्ञानेभ्रमोपादानत्वंनास्तीत्युपपाद्येदानींभ्रमेऽज्ञानोपादानकत्वंनास्तीत्याह ॥ किंचेति ॥ यदिति ॥ मृद्धटइति मृदनुविद्धतयाप्रतीयमानोघटोमृदुपादानकोदृष्टइत्यर्थः ॥ अज्ञानमितीति ॥ रूप्यमज्ञानंतज्ज्ञानंवाज्ञानमित्यज्ञानानुविद्धत यानभाति येनतदुपादानकंस्यादित्यर्थः । यत्त्वित्यस्यतन्नेत्यनेनान्वयः । तदुक्तमनुवदति ॥ ज्ञानेति ॥ अनादित्वाद्यविशेषित मित्यर्थः । अस्यलक्षणस्यप्रपंचेऽतिव्याप्तत्वात्तत्परिहारायविशेषणंदेयमेवेत्याशंक्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ प्रपंचस्याज्ञानपरिणाम त्वेपिकुतोऽज्ञानलक्षणस्यतत्कार्येनातिव्याप्तिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ नहिपृथिव्यागंधवत्त्वंलक्षणमित्युक्तेघटेऽतिव्याप्तौकेनचि

किंचयद्यदनुविद्धतयाभाति तत्तदुपादानकं। नचरूप्यंतज्ज्ञानंवाअज्ञानमितिभाति। यत्तुज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञान लक्षणं। नचप्रपंचेतिव्याप्तिः।तस्याज्ञानपरिणामत्वात्। नहिपृथिवीलक्षणस्यघटादावतिव्याप्तिरिति।तन्न। जीव न्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानादावव्याप्त्यादेरुक्तत्वात्। यद्वावरूपाज्ञानंविप्रतिपन्नंतस्यशुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तस्यकारणा वस्थानाद्यज्ञानस्यैवलक्षणीयत्वेनरूपित्वस्यतेजोलक्षणत्वेतत्परिणामेऽप्यबादाविवास्यापिप्रपंचेतिव्याप्तेश्च ।

दुक्तायांतत्परिहारायकेनचिद्विशेषणंदीयते किंनामतस्यापिपृथिवीविकारत्वेनलक्ष्यांतर्गतत्वान्नातिव्याप्तिरित्येवसमाधीयते तद्व दिहापिप्रपंचस्याज्ञानपरिणामत्वेनलक्ष्यांतर्गतत्वान्नातिव्याप्तिशंकेत्यर्थः ॥ जीवन्मुक्तीति ॥ भिक्षाटनाद्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। आदिशब्देनाज्ञानसंस्कारारब्धकर्मग्रहणं ॥ विप्रतिपन्नमिति ॥ विषयावरकत्वानिर्वचनीयत्वादिनाविप्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ शुक्तिरूप्यादिकमज्ञाननिवृत्तिद्वाराज्ञाननिवर्त्यं तद्व्यावृत्तस्यसाक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यस्येत्यर्थः॥ कारणेति ॥ प्रपंचादिकार्यं



विहायकारणावस्थंयदनाद्यज्ञानं तस्यैवेहलक्षणीयत्वादित्यर्थः । अयमर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वंहिकारणावस्थापन्नंयन्मूलाज्ञानंभाव रूपंविवादास्पदं तस्यैवलक्षणं नतुसादिशुक्त्याद्यावरकाज्ञानादेः तथाचकारणावस्थस्यैवानाद्यज्ञानस्यलक्ष्यत्वेनतल्लक्षणस्यतत्प रिणामेप्रपंचेऽतिव्याप्तिःस्यादेव यथा“अग्नेराप”इतिश्रुतेरबादिकारणावस्थापन्नस्यसूक्ष्मतेजसएवलिलक्षयिषितत्वेरूपित्वलक्षण स्यतत्परिणामभूतेऽबादौअतिव्याप्तिःस्यादेव तद्वदित्यर्थः । भेदाभेदसद्भावात् । नन्वेवंपृथिव्यागंधोलक्षणमित्यत्रापिकार णावस्थापन्नसूक्ष्मपृथिव्याएवलिलक्षयिषितत्वेघटादावतिव्याप्तिःस्यादेवेतिचेत् इष्टापत्तिरित्याह ॥ पृथिवीति ॥ ननुतर्हि प्रपंचेऽतिव्याप्तिवारणायसाक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वंविवक्षितमितिचेन्न । तथापिज्ञानप्रागभावेतिव्याप्तिःस्यात् । तस्यसाक्षाज्ज्ञाननिव

पृथिवीलक्षणेपिकारणावस्थस्यैवलिलक्षयिषितत्वेघटादावतिव्याप्तिरेव साक्षात्पदप्रक्षेपेणोपादाननिवृत्ति द्वारेणज्ञानेननिवर्त्येप्रपंचेतिव्याप्तिपरिहारेपि “अभावाभावोभावव्याप्य” इतिमतेज्ञानप्रागभावस्यापि

र्त्यत्वात् । ननुज्ञानप्रागभावेज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपंज्ञाननिवर्त्यत्वंनास्ति अभावाभावोभावएवेतिनियमात् । ज्ञान स्यैवज्ञानप्रागभावध्वंसरूपत्वेनज्ञानस्यज्ञानाजनकत्वादितिचेत् अभावाभावोभावव्याप्तइतिमतेप्रागभावध्वंसस्यप्रतियोग्यतिरि क्तत्वात् अन्यथातन्मतानाश्रयणेविवरणकारोक्तंयदाद्यानुमानं“प्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावव्यतिरिक्ते”त्यादिकंतत्रस्वप्रागभावव्य तिरिक्तेत्याद्यविशेषणंव्यर्थंस्यात् प्रागभावव्यावृत्त्यर्थंहितद्विशेषणं तद्व्यावृत्तेश्चस्वनिवर्त्यपदेनैवजातत्वात् । अतउक्तमताश्रयणे नैवतद्विशेषणसार्थक्यंवाच्यं । तथाचज्ञाननिवर्त्यत्वस्यज्ञानप्रागभावेऽतिव्याप्तिःस्यादेवेतिनाविद्यालक्षणद्वयमपियुक्तमित्याह

॥ साक्षादित्यादिना ॥ अविद्यालक्षणभंगविवरणं ॥ ४४ ॥ यच्चोक्तमहमज्ञइतिप्रत्यक्षंभावरूपाज्ञानसद्भावेमानमिति तदयुक्तं। तस्यज्ञानाभावविषयकत्वस्यत्वयाप्यवश्यंवाच्यत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ यच्चेत्यादिना ॥ अहमर्थस्येति ॥ अहमज्ञइति प्रतीतेःप्रामाण्यायज्ञानाभावविषयकत्वंत्वयापिवाच्यं अन्यथातस्याःप्रामाण्यमेवनस्यादितिभावः । अज्ञानानाश्रयेऽहमर्थेऽज्ञा नाश्रयत्वावगाहित्वादितिभावः । किंचनजानामीतिप्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयकत्वंकुत्रचित्त्वयापिवाच्यं तन्न्यायेनज्ञानाभावविषयकत्वमेवसर्वत्रास्त्वित्याह ॥ साक्षीति ॥ साक्षिवेद्येप्रातिभासिके(शुक्तिरूप्यादौ)अज्ञानसुखादौशुक्तिरूप्यादौचभावरूपाज्ञानंनांगीकृतं अज्ञानसुखाद्यावरकाज्ञानांगीकारेसाक्षिरूपशुद्धचैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वादंतःकरणवृत्तेरेवतन्निवर्तकत्वात्तस्याश्च सुखादिविषयेऽभावात्तन्निवृत्तिरेवनस्यात्। ततश्चतज्ज्ञानमेवनस्यात्। अतस्तदभावेसुखंनजानामीत्यादेर्भावरूपाज्ञानविषयकत्वेऽप्रामाण्यप्राप्त्यातत्प्रामाण्यायज्ञानाभावविषयकत्वमेवांगीकार्यमितिभावः ॥ तथात्वाच्चेति ॥ ज्ञानाभावविषयकत्वस्यैववक्तव्य

साक्षात्तन्निवर्त्यत्वाच्च। अन्यथाविवरणाविद्यानुमानेआद्यविशेषणवैयर्थ्यं ॥७॥ अविद्यालक्षणभंगः ॥ ७ ॥४४॥ यच्चाज्ञानेप्रत्यक्षंमानमित्युक्तं तन्न। त्वन्मतेप्यहमर्थस्यभावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनाहमज्ञोहंनजानामीत्यादेःप्रामाण्यायज्ञानाभावविषयत्वावश्यंभावात्। साक्षिवेद्यसुखदुःखाज्ञानादौप्रातिभासिकेचभावरूपाज्ञानाभावेनसुखंनजानामिशुक्तिरूप्यंनजानामीत्यादेः ज्ञानाभावविषयत्वेवक्तव्येत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादेरपितथात्वाच्च।

त्वादित्यर्थः । किंचनजानामीतिप्रत्यक्षस्यसर्वत्रापिभावरूपाज्ञानविषयकत्वेपरोक्षतोज्ञातेपिधर्मादौनजानामीत्यनुभवःस्यात् भावरूपाज्ञानसद्भावात् । नचपरोक्षाज्ञानेनाज्ञानस्यनिवृत्तत्वात्तथाऽनुभवाभावइतिवाच्यं । त्वन्मतेपरोक्षवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वात् तथात्वेऽज्ञानस्यनिवृत्तत्वेनापरोक्षचित्संबंधाद्विषयस्याप्यापरोक्ष्यंस्यात् । अतोज्ञानाभावविषयकत्वमेववाच्यं परोक्षज्ञानेनतुज्ञानाभावस्यनिवृत्तत्वान्नजानामीतिव्यवहाराभावोयुक्तः । तथाचतन्न्यायेनसर्वत्रापिज्ञानाभावविषयकत्वमस्त्वित्याशयेनाह ॥ त्वन्मतइति ॥ किंचत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादेःप्रत्यक्षस्यज्ञानाभावविषयकत्वमेववाच्यं नभावरूपाज्ञानविषयकत्वं तथात्वेऽप्रामाण्यापत्तेः । त्वन्मतेअज्ञानस्यविषयावरकतयाविषयगतत्वांगीकारात् जडेचप्रकाशप्रसक्तेरेवाभावेनप्राप्तप्रकाशप्रतिबंधरूपावरणकृत्याभावेनभावरूपाज्ञानायोगात् । अतोभावरूपाज्ञानाभाववत्यर्थेतदवगाहित्वेप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यापत्त्यातत्प्रामाण्यायज्ञानाभावविषयकत्वमेववाच्यमित्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ जडेविषये । अज्ञानस्येतिशेषः । आवरणरूपोयोतिशयःफलंकृत्यमितियावत् ॥ विक्षेपेति ॥ तदाकारप्रतिभासरूपेत्यर्थः ॥ नजानामीति ॥ तथाचभावरूपाज्ञानविषयकत्वेनैवप्रामाण्यमस्त्वितिभावः

त्वन्मतेपरोक्षवृत्तेर्विषयावरकाज्ञानानिवर्तकत्वेनपरोक्षतोज्ञातेपिनजानामीत्यनुभवापाताच्च । त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेनत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादेरपिप्रामाण्यायज्ञानाभावविषयत्वाच्च । नचजडेआवरणरूपातिशयाभावेपिविक्षेपरूपातिशयस्यसत्त्वादज्ञानविषयतास्तीतिनजानामीत्यनुभवइतिवाच्यं ।

॥ विक्षेपेति ॥ घटाद्यतदाकारप्रतिभासरूपकार्यसद्भावेनतत्कारणतयाभावरूपाज्ञानसत्वमंगीकार्यं तथाचघटंनजानामीत्यनुभ
वःस्यादितिभावः । नन्विदमयुक्तं अपरोक्षतोघटत्वेनघटस्यज्ञातत्वेनयोग्यतानिश्चयात्तत्रप्रयुज्यमानंवाक्यंअयोग्यतानिश्चयेन
स्वार्थाबोधकमितिविक्षेपकारीनेतिचेत् सत्यं । एवंहीदंयोज्यं अपरोक्षतएकेनघटोघटत्वेनज्ञातः अयंघटइतिवाक्याभासाच्चविक्षे
परूपंकार्यं येनघटोऽपरोक्षतोघटत्वेनज्ञातस्तस्यायोग्यतानिश्चयाभावोनसंभवत्येव ततश्चघटेविक्षेपरूपकृत्यसद्भावेनाज्ञानस्थि
तिप्राप्त्यायेनघटत्वेनापरोक्षतोघटोज्ञातस्तस्यापिघटंनजानामीत्यनुभवःस्याद्विषयेऽज्ञानस्यसत्वादित्यर्थइत्याहुः । यस्यविक्षेपस्त

अपरोक्षतोघटत्वेनज्ञातेपिघटेऽयंपटइतिवाक्याभासाद्विक्षेपसद्भावेपिघटंनजानामीत्य
नुभवाभावात् । ननुजडेनजानामीत्यनुभवस्यजडावच्छिन्नंचैतन्यंविषयइतिचेन्न निरसि
ष्यमाणत्वात् वृत्तिःचिदुपरागार्थेतिमतेजडावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानस्याप्यभावाच्च ।

स्यभवत्येवायमनुभवः यस्यापरोक्षतोनिश्चयस्तस्यतुभवत्येवेतिकथमेतदितिविचार्यमस्ति ॥ जडेविषयेनजानामीति ॥ जडे
आवरणरूपकृत्याभावेनतत्राज्ञानाभावेपिजडावच्छिन्नचैतन्येएवमयाऽज्ञानांगीकारात्तस्यस्वप्रकाशत्वेनप्रकाशप्रसक्तौतत्प्रतिबं
धकतयावरणकृत्यसद्भावात् । तथाचत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादेर्भावरूपाज्ञानविषयकत्वमेवसंभवतीतिभावः ॥ निरसिष्यमा
णत्वादिति ॥ अज्ञानसिद्धौजडसिद्ध्यातदवच्छिन्नचैतन्यसिद्धिः । तत्सिद्धौचतद्विषयाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वेनेत्यर्थः
॥ वृत्तिरिति ॥ अज्ञानावृतचैतन्यमेवाधिष्ठानंतस्यचासंगत्वेनविषयसंबंधाभावाद्वृत्तिश्चितोविषयोपरागमात्रमेवकरोति नाज्ञा

नंनाशयतीतिमतेजडावच्छिन्नेऽनावृतचैतन्येतदावरकाज्ञानाभावेनत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादिप्रत्यक्षस्यज्ञानाभावविषयकत्वमेवे
तिवाच्यं अन्यथाऽप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः ॥ भावरूपेत्यादि ॥ अहमज्ञइतिभावरूपाज्ञानविषयकतयात्वदभिमतस्यप्रत्यक्षस्य
मयिज्ञानंनास्तीतिज्ञानाभावविषयकप्रत्यक्षस्यचनविषयभेदःप्रतीयते किंतुअघटंभूतलंभूतलेघटोनास्तीतिप्रत्यक्षयोर्यथाएकत्रघ
टाभावोविशेषणंभूतलंविशेष्यं अपरत्रतुभूतलंविशेषणंघटाभावोविशेष्यमितिविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासएवप्रतीयते नविषयभे
दः एवमिहापिएकत्राज्ञानंविशेषणं आत्माविशेष्यः अपरत्रतुआत्माविशेषणं ज्ञानाभावोविशेष्यइतिविशेषणविशेष्यभावव्यत्या

भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञइतिज्ञानस्यज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतात्मयिज्ञानंनास्ती
तिज्ञानादघटंभूतलमितिज्ञानस्यभूतलेघटोनास्तीतिज्ञानादिवद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासंविनाइच्छा
द्वेषाभावज्ञानयोरिवविषयभेदाप्रतीतेश्च । प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यांज्ञानाभावज्ञानदूषणंतुस्वव्याहतं

सएवप्रतीयतेनविषयभेदः तत्रव्यतिरेकेणदृष्टांतः॥ इच्छेति ॥ यथाइच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिच्छाद्वेषाभावरूपोविषयभेदःप्रतीयते
तथानेत्यर्थः । एवंचाहमज्ञइतिप्रतीतेर्मयिज्ञानंनास्तीत्यत्रप्रतीयमानज्ञानाभावातिरिक्ताज्ञानविषयकत्वांगीकारेऽघटंभूतलमितिप्र
तीतेरपिभूतलेघटोनास्तीत्यत्रप्रतीयमानात्घटाभावादतिरिक्तएवाघटोविषयइत्यंगीक्रियतामित्यतिप्रसंगःसूचितोभवतीतिध्येयं
॥ प्रतियोगीति ॥ अहमज्ञइतिप्रतीतेर्ब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वेप्रतियोगिभूतज्ञानाज्ञानेज्ञानाभावज्ञानानुपपत्त्यातज्ज्ञानेवाच्येत

स्यविषयनिरूप्यत्वेनविषयस्यब्रह्मणोपिज्ञातत्वात्तज्ज्ञानाभावज्ञानायोगइतिदूषणमित्यर्थः। स्वव्याहतिमेवोपपादयति ॥ भावरूपेति ॥ इदानीमित्यादिविशेषणंब्रह्मज्ञानप्रागभावसत्वावश्यकत्वोपपादनायेतिज्ञातव्यं । ब्रह्मज्ञानप्रागभावाभावेब्रह्मज्ञानसद्भावप्राप्त्याइदानींवेदांतश्रवणादेर्वैयर्थ्यापातइत्याशयः । तथाचेदानींब्रह्मज्ञानप्रागभावोस्तीतिज्ञात्वैवकिलवेदांतश्रवणाद्यनुष्ठीयते तथाचप्रागभावस्यप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेनप्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानाभावेप्रागभावस्यज्ञातुमशक्यत्वात्तज्ज्ञानेवाच्येतस्यविषयनिरूप्यत्वेनब्रह्मणोपिज्ञातत्वात्तज्ज्ञानाभावज्ञानंनप्रत्यक्षेण येनप्रतियोगिज्ञानापेक्षास्यादितिस्वव्याहतमित्यर्थः । स्वव्याहति

**भावरूपाज्ञानवादेपिइदानींवेदांतश्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्यसत्त्वेन**
**तज्ज्ञानस्यत्वयापिवक्तव्यत्वात्  नचभावरूपाज्ञानेनलिंगेनज्ञानाभावानुमेतिवाच्यं ।**

माशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अयमर्थः। ब्रह्मज्ञानाभावज्ञानंनप्रत्यक्षेण येनप्रतियोगिज्ञानापेक्षास्यात् किंत्वनुमानेन । नच तत्रलिंगाभावः भावरूपाज्ञानस्यैवलिंगत्वात् अभावप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैवप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वं नाभावानुमित्यवच्छेदेनापि । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकव्यापकज्ञानाधीनत्वेनायमभाववानित्यनुमितिःप्रतियोगिज्ञानाभावेपिभवत्येव तथाशब्दस्यापिशक्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकत्वेनाभावइतिपदाज्जायमानेप्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् अतोहं ब्रह्मज्ञानाभाववान्अज्ञानवत्त्वादित्यनुमानेनज्ञानाभावानुमानांगीकारात् तत्रचप्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात्नव्याहतिरितिभावः ।

कुतोनवाच्यमितिचेदनुभवबाधादित्याह ॥ वृत्तीति ॥ प्रतियोगितदभावयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वादितिभावः ॥ अनुपलब्ध्येति ॥ करणेनेत्यर्थः । षष्ठप्रमाणवादिभाट्टरीत्योक्तमितिध्येयं॥ झडितीति॥ "झडित्येवपरिज्ञानान्नलिंगोद्भवतामते"तिवचनात् । अनुमापकत्वांगीकारेऽनुभवविरोधइतिभावः ॥ त्वन्मतइति ॥ ज्ञानाभावःसर्वत्रानुमानवेद्यइतिवदताजडेतावज्ज्ञानाभावज्ञानंअनुमानेनेतिवक्तव्यं तच्चाऽयुक्तं जडेआवरणकृत्याभावेनभावरूपाज्ञानाख्यलिंगाभावादितिभावः। ननुतत्रापिविक्षेपाख्यकार्यसद्भावेनभावरूपाज्ञानसद्भावाज्ज्ञानाभावानुमानंसंभवत्येवेत्यस्वरसादाह ॥ अपरोक्षतइति ॥ भावरूपेति ॥ अपरोक्षभावरूपा

वृत्तिज्ञानस्यसाक्षिवेद्यत्वेनतदभावस्यापिदुःखाद्यभाववत्साक्षिणाअनुपलब्ध्यावाझडितिप्रतीतेः।
त्वन्मतेजडेभावरूपाज्ञानरूपलिंगाभावाच्च अपरोक्षतोज्ञातेभावरूपाज्ञानाभावेनतत्रपरोक्षज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च । दुःखादौप्रातिभासिकेचभावरूपाज्ञानाभावेनदुःखादिज्ञानाभावप्रतीत्ययोगाच्च।

ज्ञानस्यतन्निवर्त्यत्वेनलिंगाभावादितिभावः । अपरोक्षतोज्ञातेज्ञानाभावएवनास्तीत्यतःपरोक्षेत्युक्तं । प्रातिभासिके रूप्यादौ प्रातिभासिकदुःखादिपदार्थस्यसाक्षिवेद्यत्वात्तद्विषयकाज्ञानांगीकारेतन्निवर्तकांतःकरणवृत्तेस्तत्राभावेनशुद्धचैतन्यस्यानिवर्तकतयाऽज्ञाननिवृत्त्ययोगेनप्रातिभासिकज्ञानाभावापत्तेःअतस्तत्रदुःखादिविषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्यनुमानेनदुःखादिज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगइत्यर्थः।अतःसाक्षिप्रत्यक्षेणदुःखाभावप्रतिपत्तिर्वाच्या तत्रस्वव्याहतिरेवेतिभावः । अस्तुवानुमित्यैवज्ञानाभावज्ञानं तथापिस्वव्याहतिःस्यादेव।अहंज्ञानाभाववानित्यत्राधिकरणीभूतात्मज्ञानाभावेपक्षज्ञानाभावेनानुमित्यभावापत्तेस्तज्ज्ञानेवाच्येज्ञानसा

माऩ्याभावानुमित्ययोगात्। ननुमास्तुधर्मिज्ञानं किंतेनब्रह्मविषयकज्ञानाभावानुमितिस्तावद्युक्तैवेतिचेत्तर्हिप्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञान ज्ञानाभावेतदभावानुमित्ययोगात्तज्ज्ञानेवाच्येतस्यविषयनिरूपणत्वेनविषयस्यब्रह्मणोपिज्ञातत्वात्तद्विषयकज्ञानाभावानुमित्ययो गएव। नचप्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षेहेतुर्नानुमित्यादावित्युक्तमितिवाच्यं। तत्रापिप्रतियोगिविशेषघटिताभावज्ञानमात्रेप्रतियोगि ज्ञानस्यहेतुत्वमावश्यकमेवेतिकृतेचानुमितेर्ब्रह्मज्ञानाभावविषयकत्वेनप्रतियोगिविशेषघटिताभावविषयकत्वात्प्रतियोगिज्ञानस्या वश्यकत्वमेव। तथाचस्वव्याहतिरित्याशयेनाह॥ प्रतियोग्यादीति ॥ किंचैवंस्वव्याहत्याऽज्ञानज्ञानमपिदुर्घटंस्यात्। नचतस्यभा

प्रतियोग्यादिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुमित्यापिज्ञानाभावस्यदुर्ग्रहत्वाच्च ।
अपिचभावरूपाज्ञानमपिनजानामीतिज्ञानविरोधित्वेनैवभाति।

वरूपत्वेनप्रतियोगिज्ञानापेक्षायाअभावात्कथंदौर्घट्यमितिवाच्यं अज्ञानंतावज्ज्ञानविरोधित्वेनैवप्रतीयतइतितवापिसंमतं एवंचप्र तियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यांदौर्घट्याभावेपिविरोधनिरूपकीभूतज्ञानस्यज्ञानाज्ञानाभ्यामेवदौर्घट्यं विरोधनिरूपकीभूतस्यज्ञानस्याज्ञा नेतन्निरूपितविरोधस्यैवज्ञातुमशक्यत्वेनतद्विरोध्यज्ञानज्ञानायोगः तज्ज्ञानेतुविरोधनिरूपकीभूतज्ञानविषयतयाब्रह्मणोपिज्ञात त्वाद्ब्रह्मज्ञानविरोध्यज्ञानस्यैवाभावेनाज्ञानस्यज्ञानायोगइतिस्वव्याहतिःस्यादेव। ननुस्यादिदंयद्यज्ञानंज्ञानविरोधित्वेनप्रतीयेत नचैवं अतोनदोषइत्याशंकायांअज्ञानस्यज्ञानविरोधित्वेनैवप्रतीतिंतावदुपपादयति ॥ अपिचेत्यादिना ॥ ज्ञानविरोधित्वेनै





वेति ॥ नञोविरुद्धार्थत्वाज्ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञानविरोधित्वंप्रतीयतइत्यर्थः। ननुयदाऽज्ञानंनजानामीतिप्रतीयते तदानञुल्लेखा ज्ज्ञानविरोधित्वेनभानं। यदातुमुग्धोस्मीतिप्रतीयते तदाकथंज्ञानविरोधित्वेनभानं नञुल्लेखाभावादित्यतआह ॥ मुग्धोस्मीत्या दावपीति ॥ मोहोऽज्ञानंतद्वानस्मीत्यर्थः। यथाप्रलयादिशब्देषुनञोनुल्लेखेपिध्वंसोगम्यते एवमत्रापिनञोनुल्लेखेपिज्ञानविरोधि त्वंप्रतीयतएवेत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ नञोनुल्लेखेपितदर्थस्यप्रतीयमानत्वादेवेत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ अज्ञानस्यज्ञानविरोधित्वे नप्रतीयमानत्वमित्यर्थः ॥ द्वयेति ॥ आश्रयविषयेत्यर्थः। ज्ञानपर्युदासेन ज्ञानविरोधेन। तथाचाश्रयविषयरूपद्वयसापेक्षंयज्ज्ञा

मुग्धोस्मीत्यादौतुप्रलयादिशब्देष्विवनञनुल्लेखमात्रं अतएवज्ञानाभावाभिप्रायेणापिमुग्धोस्मीत्युच्य
ते। उक्तंचविवरणे"अज्ञानमितिद्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनाभिधानादिति"। अन्यथाह्यज्ञानस्यज्ञानविरो
धोऽप्रामाणिकःस्यात् । तथाचविरोधनिरूपकभूतज्ञानस्यज्ञानाज्ञानाभ्यामज्ञानस्यापिज्ञानंदुर्घटंस्यात्।

नंतद्विरोधेनैवाज्ञानमुच्यतइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञानस्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीत्यनंगीकारइत्यर्थः। अज्ञानस्यज्ञानविरोधः कुतइतिशंकायांतथाप्रतीतिरेवतत्रप्रमाणत्वेनवक्तव्या तदनंगीकारेविरोधोप्रामाणिकएवस्यादित्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ एवमज्ञान स्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीयमानत्वेसिद्धेसतीत्यर्थः। ननुनाज्ञानंविरोधनिरूपकज्ञानज्ञाननियतज्ञानं अज्ञानमित्यादिशब्दैस्तत्प्रती तौतन्नियमेपितमोनीहारादिशब्दैःसामान्यतस्तत्प्रतीतौविरोधस्यैवाप्रतीयमानत्वेनतन्निरूपकज्ञानज्ञानानपेक्षणादित्यतोत्रापिमु

ग्धोस्मीत्यादाविवनञोऽनुल्लेखमात्रमितिसमाधानेसत्येवसमाधानांतरमाह ॥ ज्ञानाभावोपीति ॥ यदाज्ञानाभावोपिज्ञानाभाव त्वेनैवप्रतीयते तदैवप्रतियोग्यादिज्ञानापेक्षानियमेपिप्रमेयत्वादिनारूपेणसामान्यतःप्रतीतौतदपेक्षाभावान्नत्वदूषणावकाशइत्य पिवक्तुंसुशकत्वादितिभावः। ननुयथानिपुणेकुशलशब्दोरूढएव नतुकुशंलातीतिव्युत्पत्त्यायौगिकः एवंनज्ञानमज्ञानमितिअज्ञान शब्दोनयौगिकः येनावयवार्थभूतज्ञानविरोधस्यभानमावश्यकंस्यात्। नचैवं किंतुरूढएवेत्याशंकापिनिरस्तेत्याह॥ एतेनेति॥ एते नेत्युक्तंविशदयति ॥ वृत्तीति ॥ तद्विरुद्धत्वोपपादनायोक्तं ॥ वृत्तिज्ञाननिवर्त्यस्येति ॥ क्लृप्तेति ॥ कुशलादिशब्देतु“निपु

ज्ञानाभावोपिहिप्रमेयत्वादिनाज्ञानेप्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षः। एतेननिपुणेकुशलादिशब्दवत्भा
वरूपज्ञानेअज्ञानशब्दोरूढइतिनिरस्तं।वृत्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्यतद्विरुद्धत्वेनक्लृप्तावयवशक्त्यै
वोपपत्तौसमुदायशक्तिकल्पकाभावात्। शब्दाप्रयोगेपिनजानामीतिप्रत्यक्षेणज्ञानविरोधप्रती
तेश्च। एवंच“अभावइवभावेपिज्ञानविरोधिता। नजानामीत्यतश्चोद्यपरिहारौसमौतयोः” ॥

णःकुशलःकृती”त्यभिधानेनसमुदायशक्तिःक्लृप्ता योगस्तुकल्प्यइतितत्ररूढ्यायोगबाधः इहतुयोगएवक्लृप्तोरूढिस्तुकल्प्यों अतः प्रोक्षण्यधिकरणन्यायेनरूढ्यपेक्षयायोगएवप्रबलइतिविरोधभानमावश्यकमितिभावः। अस्त्वज्ञानशब्दोयौगिकोरूढोवा। अयं चविचारःशब्दएव यदातुप्रत्यक्षेणअज्ञानंप्रतीयते तदाकथमितिचे त्तदापिज्ञानविरोधित्वेनैवाऽज्ञानंप्रतीयतइत्याह ॥शब्देति॥ अन्यथाऽज्ञानस्यज्ञानविरोधोनसिध्येदितिभावः। संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ भावे भावरूपाज्ञाने तयोः ज्ञानभावाभावयोरि

त्यर्थः । प्रतियो(गीभूतज्ञान)गिज्ञानज्ञानभावाभावाभ्यांचोद्यपरिहारौ। किंचभावरूपाज्ञानस्यब्रह्मविषयकमज्ञानमितिसविषयता नुभूयमानत्वाच्चतत्रापिविकल्प्यदूषणीयमित्याह ॥ अपिचेति ॥ अज्ञानज्ञानेति ॥ विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगादित्यर्थः ॥ ज्ञानेचेति ॥ अवच्छेदकीभूतब्रह्मरूपविषयज्ञानइत्यर्थः ॥ अज्ञानस्येति ॥ ब्रह्मविषयकाज्ञानस्येत्यर्थः । उभयत्रापिपरिहार माशंकते ॥ नन्विति ॥ यदुक्तंयौगिकत्वेननञर्थविरोधनिरूपकीभूतज्ञानस्यज्ञानाज्ञानाभ्यांअज्ञानस्यज्ञानंदुर्घटमिति तत्रवदा मः । विरोधनिरूपकीभूतज्ञानज्ञानमस्तीति तत्रविरोधनिरूपकीभूतज्ञानविषयतयाब्रह्मणोपिज्ञातत्वाद्ब्रह्मज्ञानविरोध्यज्ञानस्यैवा

अपिचभावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयस्याज्ञानेअज्ञानज्ञानायोगात्ज्ञानेचाज्ञानस्यै
वाभावात्कथंभावरूपाज्ञानज्ञानं । ननुविरोधनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्यचविष
यस्यज्ञानंसाक्षिरूपमितिनतद्भावरूपाज्ञानविरोधि वृत्तेरेवतद्विरोधित्वादितिचेत्

भावेनाज्ञानज्ञानायोगइति । तत्रवदामः विरोधनिरूपकीभूतज्ञानावच्छेदकस्यब्रह्मणोज्ञानंसाक्षिरूपमस्त्येव। ननुतद्विरोध्यज्ञाना योगइतिचेन्न साक्षिचैतन्यस्याज्ञानस्फोरकत्वेनाज्ञानाविरोधित्वात् प्रमाणजन्यांतःकरणवृत्तेरेवतद्विरोधित्वात् तस्याश्चाभावात्। एवंचब्रह्मज्ञानस्यसाक्षिरूपस्यसत्वेपितदविरोध्यज्ञानसंभवादज्ञानज्ञानंयुक्तमेव तथाचनजानामीत्यस्यसाक्षिणाज्ञातेब्रह्मणिभाव रूपाज्ञानमस्तीत्यर्थः । तथाऽज्ञानशब्दरूढिपक्षेभावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयज्ञानाज्ञानाभ्यांभावरूपाज्ञानज्ञानायोगइतियदु क्तं तत्रापिवदामः।अज्ञानावच्छेदकस्यब्रह्मरूपविषयस्यज्ञानंसाक्षिरूपमस्त्येव तच्चाज्ञानाविरोध्येव अतस्तदविरोध्यज्ञानज्ञानंयुक्त

मेव साक्षिविषयब्रह्मविषयकभावरूपमज्ञानमस्तीत्यर्थोपपत्तेरितिभावः ॥ सममिति ॥ प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानभावाभावाभ्यांनजानामीतिब्रह्मज्ञानाभावज्ञानंनसंभवतीतियदुक्तं तत्रवयमपिवदामः।प्रतियोगिभूतब्रह्मज्ञानज्ञानंसाक्षिरूपमिति। ननुतर्हिब्रह्मज्ञानावच्छेदकीभूतस्यब्रह्मरूपविषयस्यापिज्ञातत्वात्तदज्ञानासंभवइतिचेन्न नजानामीत्यस्यवृत्तिज्ञानाभावविषयकत्वात् एवंचनजानामीत्यस्यास्मन्मतेपिसाक्षिणाज्ञातेब्रह्मणिप्रमाणजन्यवृत्तिज्ञानंनास्तीत्यर्थोपपत्तेरित्यर्थः। एवंप्रतिबंद्योत्तरमभिधायपरमुखेनैव समाधानंकथयति॥तस्मादिति॥ अवच्छेदकस्येति॥विरोधनिरूपकीभूतज्ञानावच्छेदकस्यब्रह्मरूपविषयस्येत्यर्थः॥सामान्यतःसा

समं भावपक्षेपिअवच्छेदकस्यविषयस्यज्ञानंसाक्षिरूपं । नजानामीतिधीस्तु
वृत्तिज्ञानाभावविषयेतिसुवचत्वात् । तस्मात्त्वयाप्यवच्छेदकस्यविषयस्य
सामान्यतोज्ञानेपिविशेषेभावरूपाज्ञानमितिवाच्यं । तत्समंज्ञानाभावेपि।

मान्याकारे विशेषतः विशेषाकारे एवंचनजानामीत्यस्यसामान्यतोज्ञातेब्रह्मणिविशेषाकारविषयकंभावरूपाज्ञानमस्तीत्यर्थोवक्तव्यः ॥तत्सममिति॥एवमेवनजानामीत्यस्यसामान्यतोज्ञातेब्रह्मणिविशेषज्ञानंममनास्तीत्यर्थोपपत्तेरित्यर्थः॥ननुतर्ह्यत्रापिदूषणमुक्तंविशेषज्ञानाभावविषयकत्वेप्रतियोगिभूतस्यज्ञानस्यज्ञानमस्ति नवेति।नेतिपक्षेऽभावज्ञानायोगः।आद्येज्ञानावच्छेदकतयाविशेषस्यापिज्ञातत्वेनतज्ज्ञानाभावस्यैवायोगेनतज्ज्ञानायोगइतीतिचेन्न।यदुक्तंत्वयाविशेषज्ञानज्ञानमस्ति नवेति तत्रनास्तीतिब्रूमः।तर्ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वेनविशेषज्ञानाभावज्ञानेविशेषज्ञानरूपप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वात्। तदभावेप्रतियोगिज्ञानाभावेनतद्वि



शेषज्ञानाभावज्ञानायोगइतिचेत्तत्राह॥ तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानंप्रतीति ॥ ब्रह्मगतविशेषाकारेत्यर्थः॥ तत्सामान्येति॥ निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधिकरणसामान्यधर्मविषयकंज्ञानमित्यर्थः । ननुविशेषज्ञानाभावंप्रति सामान्यज्ञानंनप्रतियोगिभूतमितिकथंतस्यविशेषज्ञानाभावज्ञानंप्रतिहेतुत्वंस्यादित्यतआह ॥ अन्वयेति ॥ ज्ञायमानविशेषज्ञानाभावप्रतियोगिभूतविशेषज्ञानस्यज्ञानाभावेपिसामान्येनतज्ज्ञानेसत्येवविशेषज्ञानाभावज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ नत्विति ॥ यस्यविशेषज्ञानस्याभावोनिरूप्यते तद्विशेषज्ञानमेवतदभावज्ञाने नहेतु र्येनतज्ज्ञानापेक्षास्यादित्यर्थः॥ वक्ष्यतइति ॥ गुहायांकिंचिदस्तीतिसामान्यतोनिश्चयेसत्येवतत्किमितिविशेषेसंदेहोभवति तत्रतद्विशेषसंशयेतत्सामान्यनिश्चयस्यैवहे

तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानंप्रतिचतत्सामान्यज्ञानमेवान्वयव्यति
रेकाभ्यांहेतुः नतुतद्विशेषज्ञानमित्यविद्याविषयभंगेवक्ष्यते ।

तुत्वं नतुविशेषनिश्चयस्यापि तथात्वेसंशयानुपपत्तेः एवंतद्विशेषज्ञानाभावज्ञानंप्रतितत्सामान्यज्ञानमेवहेतुः नतुतद्विशेषज्ञानं तथात्वेतद्विशेषज्ञानस्यैवसत्वेनविशेषज्ञानाभावस्यविरुद्धत्वेनायोगादित्यादिकंवक्ष्यतइत्यर्थः।पूर्वंनजानामीत्यस्यतद्विशेषज्ञानाभावार्थत्वेऽस्माभिरभिहितेविशेषज्ञानस्यज्ञानमस्तिनवेतिपृष्टेनेतिपक्षमंगीकृत्यस्वेनसमाहितं। अपरेतुविशेषज्ञानज्ञानमस्त्येव तर्हितदवच्छेदकतयाविशेषस्यापिज्ञातत्वात्तदभावज्ञानायोगइतिचेन्न।विशेषज्ञानंनास्तीत्यस्यविशेषप्रकारकज्ञानंनास्तीत्यर्थः विशेषज्ञानंतु संसर्गमर्यादयास्तीत्यंगीक्रियते।एवंचतार्किकमतेदंडीत्यत्रसंसर्गमर्यादयासंसर्गस्यप्रतीतत्वेपिदंडीतिज्ञानंदंडसंबंधप्रकारकंनभवति

ततश्चसंबंधस्यस्वरूपेणज्ञानेसत्यपिसंबंधप्रकारकज्ञाननिषेधेनदोषः । एवंविशेषस्यस्वरूपेणज्ञानेपिविशेषप्रकारकज्ञाननिषेधएवक्रियते कुतइतिचेत्।विशेषप्रकारकज्ञानस्यैवसंशयादिविरोधित्वात्।तदपिकुतइतिचेत् विशेषप्रकारकसंशयादिविरोधित्वानंगीकारेसर्वत्रसंशयादिस्थलेप्रमेयत्वादिनासामान्याकारेणविशेषज्ञानसद्भावात्संशयादिकंनस्यात् अतःस्वरूपेणविशेषज्ञानेसत्यपिसंशयादिविरोधिभूतंयद्विशेषप्रकारकंज्ञानंतन्ममनास्तीतिनजानामीत्यस्यार्थइत्यंगीकारेनकोपिदोषइत्याहुरित्याह ॥ अपरेत्त्विति ॥ स्वरूपेणैवेति ॥ विशेषणतयाविशेष्यतयाचयन्नभासते तत्स्वरूपेणभासते संसर्गमर्यादयाभासतइतियावदित्यर्थः । तस्यैव विशेषप्रकारकज्ञानस्यैव । तदनंगीकारेबाधकमाह ॥ संभवतीति ॥ केचित्त्विति ॥ नजानामीत्यस्यब्रह्मज्ञानंनास्तीतिविशेषविषय

**अपरेतुविशेषस्यस्वरूपेणज्ञानेपिविशेषप्रकारकज्ञानंनिषिध्यते तस्यैवसंशयादिविरोधित्वात्।**
**संभवतिहिसर्वत्रप्रमेयत्वाद्याकारेणविशेषज्ञानमित्याहुः । केचित्तुकरतलामलकादिज्ञाने**

कज्ञाननिषेधोनार्थः येनपूर्वोक्तविकल्पदूषणावकाशः किंतुब्रह्मज्ञानेविशेषविषयकत्वंनास्तीत्येवार्थः । अत्रचासाधारणधर्मोविशेषपदेनविवक्षितः तथाचज्ञानेऽसाधारणधर्मविषयकत्वंनास्तीतिनिषिध्यतइत्यर्थः । असाधारणधर्मत्वंनामकिमितिशंकायांशिष्यबुद्धिवैशद्यायतन्निर्वक्ति ॥ स्वेति ॥ ननुकुत्राप्यप्रसिद्धस्यशशशृंगादेर्निषेधायोगादेतादृशासाधारणधर्मविषयकत्वंकुत्रप्रसिद्धं यदिहज्ञानेनिषिध्यतइत्यतउक्तं ॥ करतलामलकादिज्ञानइति ॥ स्वेत्यादेरयमर्थः स्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः तथाचस्वशब्देन करतलामलकादिज्ञानं तद्विषयःकरतलामलकादिः तदितरत्जगत् तत्प्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणंकरतलामलकादिकं तत्राधि

करणतास्ति तदवच्छेदकीभूतोधर्मः करतलामलकत्वादिरसाधारणोधर्मइतियावत् तद्विषयकत्वंकरतलामलकादिज्ञानेस्ति। एव
मिहापिस्वशब्देब्रह्मज्ञानंग्राह्यं तद्विषयभूतंयत्ब्रह्म तदितरत्जगत् तत्प्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणंब्रह्म तन्निष्ठाधिकरणतावच्छे
दकीभूतोयोधर्मोसाधारणोब्रह्मत्वादिः तद्विषयकत्वंनिषिध्यतइत्यर्थः । अत्रस्वेत्यनुक्त्वाकरतलामलकादिज्ञानविषयेत्येवोक्तौक
रतलामलकत्वविषयकत्वंब्रह्मज्ञानेनिषिध्यतइतिस्यात् । तच्चासंगतं । ब्रह्मज्ञानेत्येवोक्तौब्रह्मत्वादिविषयकत्वंब्रह्मज्ञानेनिषिध्यतइ
तिस्यात् इदंचान्यत्राप्रसिद्धं अतःस्वेत्युक्तमितिमंतव्यं । साक्षादित्युक्तस्यकृत्यंवक्तुमाह ॥ नचेति ॥ विशिष्टेति ॥ अर्थवि

स्वविषयेतरप्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकंप्रसिद्धमिहज्ञानेनिषि
ध्यतइत्याहुः। अन्येतुसाक्षात्त्वदुक्तार्थविषयकंप्रमाणज्ञानंमयिनास्तीत्यर्थः। नचास्यैवविशिष्ट
विषयज्ञानस्यप्रमाणत्वात्तद्विशेषणतयार्थस्यापिप्रमाणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघातइतिवा
च्यं। अस्यसाक्षात्तद्विषयत्वाभावात् साक्षात्प्रमाणविषयत्वस्यैवचसत्त्वप्रयोजकत्वादित्याहुः।

शिष्टप्रमाणज्ञानविषयकस्याभावज्ञानस्येत्यर्थः ॥ तद्विशेषणतयेति ॥ तत्रविशिष्टार्थविषयेऽभावज्ञानेप्रमाणज्ञानविषयतये
त्यर्थः ॥ स्ववचनेति ॥ अर्थविषयेप्रमाणज्ञानंनास्तीतियदाब्रूते तदापुनरेतज्ज्ञानरूपप्रमाणविषयत्वप्राप्त्यास्ववचनव्याघातइत्य
र्थः ॥ साक्षादिति ॥ अस्मिन्नभावज्ञानेप्रमाणज्ञानस्यैवनिषेध्यतयासाक्षादविषयत्वादवच्छेदकतयार्थस्याविषयीकृतत्वान्नसाक्षा
त्प्रमाणज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । ननुयथाकथंचिदेतत्प्रमाणज्ञानविषयतयार्थस्यसत्वप्राप्तेःपुनःप्रमाणज्ञाननिषेधेस्ववचनव्याहति

रेवेत्यतआह ॥ साक्षादिति ॥ अन्यथेदंरजतमितिज्ञानवानहमितिज्ञानद्वारानुव्यवसायरूपप्रमाणज्ञानविषयरूप्यस्यापिसत्वं सिद्ध्येदित्यर्थः। ज्ञानावच्छेदकस्यविषयस्याग्रहेपिज्ञानसंभवादभावग्रहोभविष्यतीतिवक्तुमाह॥ किंचेति॥ अज्ञानंअनुमित्यादिवृत्तिविषयोनवा नतावद्वितीयइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ तत्र अज्ञानसद्भावे आदिपदेन"तमआसीदि"तिश्रुत्युक्तिर्ग्राह्या। स्वनिष्ठापरकीयाज्ञानधीःसेत्यर्थः । नस्यात् सर्वथाज्ञानाविषयत्वेशब्दवृत्तिविषयत्वंअनुभूयमानंनस्यादित्यर्थः । आद्येत्वाह ॥ वृत्ती

**किंचाज्ञानंवृत्त्यग्राह्यंचेत् तत्रानुमानाद्युक्तिरयुक्तास्यात् । रहस्यंनजानासीत्यादिपरवाक्यात्स्वनिष्ठाज्ञानधीश्चनस्यात् । वृत्तिग्राह्यंचेत् तदवच्छेदकोविषयोपितयैवगृह्यनेनवा आद्येकथंतत्राज्ञानं त्वन्मतेपिवृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् । नचपरोक्षवृत्तिरज्ञानविरोधिनीनेतियुक्तं । परोक्षतोपिज्ञातेकदापिनजानामीत्यननुभवात्। अज्ञानानिवृत्तौपरोक्षे**

ति॥ तया स्वग्राहकवृत्त्या॥त्वन्मतइति॥ विषयस्यवृत्तिज्ञानविषयत्वात्वृत्तेरेवचाज्ञानविरोधित्वात्तद्विषयकाज्ञानंनसंभवतीत्यर्थः । नन्वर्थस्यवृत्तिग्राह्यत्वेपितत्राज्ञानंयुक्तं अज्ञानस्यप्रमाणजन्यपरोक्षवृत्तिविषयत्वेनतदवच्छेदकविषयस्यापिपरोक्षवृत्तिविषयत्वात् परोक्षवृत्तेश्चाऽज्ञानाविरोधित्वादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अननुभवादिति ॥ तथाचपरोक्षवृत्तिरप्यज्ञानविरोधिन्येवेतिभावः। अपरोक्षवृत्तेरज्ञानविरोधित्वानंगीकारेदूषणांतरमाह ॥ अज्ञानानिवृत्ताविति ॥ परोक्षवृत्तेरज्ञानाविरोधित्वे



नपरोक्षवृत्तेःसकाशात्अज्ञानानिवृत्तावित्यर्थः ॥ व्यवहारादीति ॥ आदिपदेनसंस्कारग्रहणं व्यवहारादेरज्ञाननिवृत्तिकार्यत्वादितिभावः । तत्रापरोक्षवृत्त्यैवकेवलवृत्तिमात्रेण । तां अज्ञाननिवृत्तिं । ननुअपरोक्षस्थलेऽज्ञानानिवृत्त्यंगीकारेऽभिव्यक्तापरोक्षचित्संबंधाभावेनविषयस्यापरोक्ष्यंनसिद्ध्येदित्यतआह ॥ विषयस्येति ॥ चैतन्यविषयस्यापरोक्ष्यंचैतन्याभिव्यंजकत्वार्थंआवश्यकेनेंद्रियजन्यत्वप्रयुक्तेनवृत्तिगतेनसाक्षात्कारत्वविशेषेणैवोपपन्नमित्युक्तंदृश्यत्वभंगइत्यर्थः । परोक्षवृत्त्याज्ञानानिवृत्तौबाधकांतरमाह ॥ परोक्षवृत्त्येति ॥भ्रमेति॥ अज्ञानस्यैवानिवृत्तत्वेनभ्रमोपादानाज्ञानस्यसत्वादितिभावः। परोक्षवृत्त्याप्य

**व्यवहाराद्ययोगाच्च । यदिचतत्राज्ञाननिवृत्तिंविनावृत्त्यैवव्यवहारसंस्कारादि तस्यपरोक्षेपितांविनावृत्त्यैवतत्स्यात्। विषयस्यापरोक्ष्यंत्वावश्यकाद्वृत्तिगतविशेषादेवेत्युक्तं। परोक्षवृत्त्या परोक्षभ्रमानिवृत्तिप्रसंगाच्च अनुमित्यावह्न्यज्ञानंशास्त्रश्रवणेनचधर्माद्यज्ञानंनिवृत्तमित्यनुभवाच्च। तस्यज्ञानाभावविषयत्वेचभावरूपाज्ञानंनसिद्ध्येत्। परोक्षतोज्ञानेप्यपरोक्षभ्रमोस्मन्मतेउपाध्यादिदोषाद्युक्तः**

ज्ञाननिवृत्तेरनुभूयमानत्वात्तद्विरोधश्चेत्याह ॥ अनुमित्येति ॥ तस्येति ॥ अनुभवस्येत्यर्थः॥ ज्ञानाभावेति ॥ वह्निधर्मादिज्ञानाभावोनिवृत्तइतिवह्निधर्मादिज्ञानाभावविषयकत्वइत्यर्थः ॥ भावरूपेति ॥ भावरूपाज्ञानसाधकोयोनुभवःकथ्यते तस्यापिज्ञानाभावविषयकत्वस्यैववक्तुंशक्यत्वादितिभावः । ननुपरोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वांगीकारेशंखःश्वेतःशंखत्वादित्यनुमितिरूपपरोक्षवृत्त्याभ्रमोपादानस्याज्ञानस्यनाशापत्त्याऽपरोक्षभ्रमानुवृत्तिर्नस्यादित्यतआह॥ परोक्षतइति ॥ उपाधीति ॥ अस्मन्म

तेभ्रमस्यांतःकरणरूपोपाध्युपादानकत्वेनाज्ञानानुपादानकत्वादित्यर्थः । प्रत्युतायंदोषस्त्वन्मतएवेत्याह ॥ त्वन्मतेत्विति ॥ स नस्यादिति ॥ परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वस्योपपादितत्वाच्छंखत्वानुमित्याश्वैत्याज्ञानस्यनष्टत्वात्सभ्रमोनस्यादितिमयैवत्वांप्र त्यापाद्यते नतवापादनावकाशइत्याशयः । अज्ञानविषयकानुमितिशाब्दवृत्त्यातदवच्छेदकोविषयोनगृह्यतइतिपक्षेआह ॥ अंत्य इति ॥ तद्वदेवेति ॥ अवच्छेदकीभूतविषयाग्रहणेपियथाभावरूपाज्ञानंगृहीतंतद्वदेवेत्यर्थः ॥अवच्छेदकेति॥ प्रतियोगितयाऽ वच्छेदकेत्यर्थः । एतावंतंकालंनकिंचिदहमवेदिषमितिपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोप्यत्रमानमित्युक्तं तद्दूषयति ॥ नकिंचिदि

त्वन्मतेतुभ्रमस्याज्ञानोपादानकत्वात्सनस्यादेव।अंत्येतद्वदेवविषयाग्रहणेपिज्ञानाभावावच्छेदकस्य ज्ञानस्यग्रहणसिद्धिः। नकिंचिदहमवेदिषमितिपरामर्शोपिएतावंतंकालंदुःखंनावेदिषंशुक्तिरूप्यंना वेदिषमित्यादिवत्ज्ञानाभावविषयः। नचतदाधर्म्यादिज्ञानाभावादभावज्ञानायोगः। भावरूपाज्ञा नस्याप्यज्ञानत्वेनप्रतीतौतदपेक्षणात्। यदिचाविषयसामान्याविशेषितमेवज्ञानंसुषुप्तावज्ञाननिरूपकं

ति ॥ परामर्शः स्मरणंतत्र भावरूपाज्ञानांगीकारेदुःखादेरांतरपदार्थत्वेनतन्निवर्तकांतःकरणवृत्त्ययोगेनतदनिवृत्त्यापत्तेरुक्तत्वेन ज्ञानाभावविषयकत्वमेवतत्रेतिभावः । तदा सुषुप्त्यवस्थायां ॥ धर्म्यादीति ॥ तदानींसर्वज्ञानोपरमादितिभावः ॥ अयोग इति ॥ तथाचतदाज्ञानाभावानुभवान्नपरामर्शस्तद्विषयः किंत्वनुभूतभावरूपाज्ञानविषयएवेत्यर्थः । अज्ञानत्वेनप्रतीतौ ज्ञानवि रोधित्वेनप्रतीतावित्यर्थः । तदपेक्षणात् धर्म्यादिज्ञानापेक्षणात् तस्याप्याश्रयविषयद्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासत्वादितिभावः ।

तथाचतदासर्वज्ञानोपरमाद्विरोधनिरूपकज्ञानविषयादेरप्रतीतेर्ज्ञानविरोधित्वेनभावरूपाज्ञानविषयकत्वमपिसौषुप्तिकानुभवस्यन युक्तमित्यवधेयं । अज्ञानविरोधनिरूपकंज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानस्यप्रतीयमानत्वादज्ञाननिष्ठविरोधनिरूपकमित्यर्थः । तथाचविरोधनिरूपकंज्ञानंअज्ञानविषयंसामान्येनोल्लिखतीति नविशेषरूपेऽज्ञानविरोधइत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ अभावप्रतियोगिभूतंज्ञानमपिस्वविषयंसामान्येनोल्लिखदभावनिरूपकमित्यर्थः । तदासुषुप्त्यवस्थायांस्वरूपेणज्ञानविरोधित्वप्रकारौदासीन्येनेत्यर्थः । इदानीं जाग्रदवस्थायां ॥ प्रतियोगीति ॥ नकिंचिद्रूपेणेत्यर्थः ॥ अनुभूयतइति ॥ तथाचैतावंतंकालमित्यादिकंनस्मरण

तर्हितदेवतदाज्ञानाभावनिरूपकमस्तु । ननुतदास्वरूपेणानुभूतमज्ञानमिदानींप्रति योगिविशेषावच्छेदेनानुभूयतइतिचेत् समंज्ञानाभावेपि । अभावस्यापिप्रमेयत्वा दिनाज्ञानेतदनपेक्षणात् । यद्वानायंपरामर्शः किंत्वानुमानिको ज्ञानाभावानुभवः ।

रूपं येनसुषुप्ताविषयादिघटिताज्ञानविरोधित्वेनभावरूपाज्ञानानुभवानुपपत्तिः किंनामतदास्वरूपेणैवाज्ञानमनुभूतंइदानींप्रतियोगिविषयावच्छेदयुक्ततयानुभूयते अतोनोक्तदोषइत्यर्थः ॥ सममिति ॥ सुषुप्तौज्ञानाभावोपिस्वरूपेणैवानुभूतः इदानींप्रतियोगिविशेषावच्छेदयुक्ततयानुभूयतइतिसममित्यर्थः । नन्वभावस्यससंबंधिकत्वात्स्वरूपेणज्ञानमेवनास्तीत्यतआह ॥ अभावस्यापीति ॥ तदनपेक्षणात् प्रतियोग्याद्यनपेक्षणात् तथाचतद्वत्सुषुप्तावपिप्रतीतिर्युक्तेतिभावः । परामर्शः ज्ञानाभावस्मरणमि

व्यतिरेक

त्यर्थः । ननुलिंगाभावान्नानुमानिकानुभवइत्यत आह ॥ अवस्थेति ॥ अवस्थाविशेषवत्त्वस्येत्यर्थः । जाग्रत्स्वप्नांतरकालिकाहंज्ञा
नाभाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वात् यथाजाग्रदहमित्यवस्थाविशेषवत्त्वस्यलिंगत्वादित्यर्थः । लिंगांतरमाह ॥ सामग्रीति ॥ त
त्कालीनोहंज्ञानाभाववान् इंद्रियसंनिकर्षादिरूपतत्सामग्रीशून्यत्वादितिसामग्र्यभावस्यैवलिंगत्वादित्यर्थः। स्वरूपासिद्धोहेतुरित्य
तआह॥इंद्रियसंप्रसादेनेति॥ सुषुप्तौस्थितस्येंद्रियाणिसम्यग्विकासविशेषरूपप्रमादवंतिभवंति । तेनसुषुप्ताविंद्रियोपरमरूपंका
र्यं तथाचसामग्र्याभावःसिद्धइत्यर्थः। लिंगांतरमाह ॥ प्रातरित्यादिना ॥ तथाचसुप्तौज्ञानंनानुभूतं स्मरणार्हतयाज्ञानतुल्ययो

अवस्थाविशेषस्यवाइंद्रियसंप्रसादेनतदुपरमानुमानेसामग्र्यभावस्यवाप्रातर्गजाद्यभावइवतत्तु
ल्ययोगक्षेमेआत्मादौस्मर्यमाणेपिनियमेनास्मर्यमाणत्वस्यवालिंगत्वात् । त्वन्मतेप्यहमर्थांशेप
रामर्शत्वाभावात्। सुषुप्तावहमर्थाभावेनान्यानुभूतेअज्ञानांशेप्यहमर्थस्यपरामृष्टत्वायोगाच्च ।

गक्षेमेआत्मादौस्मर्यमाणेपिनियमेनास्मर्यमाणात्मांतर्गतत्वाभावादित्यनुमानेनज्ञानाभावानुमानमित्यर्थः । हस्तिहस्तिपयोरुभयोर
नुभवेपितत्रैकस्मिन्दृष्टेपिसंस्कारानुद्बोधेनापरास्मरणदशायांतस्मिन्व्यभिचारवारणायनियमेनेत्युक्तं। प्रातःकालेराजद्वारिगजाभा
वमनुभूयाऽन्यत्रगतः पुनःसायंदृष्ट्वाप्रातरत्रगजोनाभूदितिप्रत्येति तत्रगजाभावज्ञानंनप्रत्यक्षेण प्रतियोगिनःपुरतस्सत्वात्। अत
उक्तलिंगेनैवतदभावानुमानंसिद्धमितिज्ञेयं ॥ त्वन्मतेपीति ॥ नकिंचिदहमवेदिषमित्यस्यनत्वन्मतेप्यहमर्थांशेस्मरणरूपत्वंयुक्तं
सुषुप्तौतद्विलयांगीकारेणाननुभूतत्वादित्यर्थः । किंचनकिंचिदहमवेदिषमितिअज्ञानांशेऽहमर्थस्यपरामर्शत्वंप्रतीयते तन्नयुक्तं सु



षुप्तावहमर्थस्याभावेनाज्ञानस्याहमर्थेनाननुभूतत्वात् । शुद्धचैतन्यमात्रेणैवतस्यानुभूतत्वादित्याह ॥ सुषुप्ताविति॥ अन्येति ॥
अन्येन शुद्धचैतन्येनेत्यर्थः । परामृष्टत्वं स्मृतत्वं । किंचत्वन्मतेऽज्ञानस्मरणमेवायुक्तं तथाहिअज्ञानंकिंवृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षि
वेद्यं शुद्धसाक्षिवेद्यंवा नाद्यइत्याह ॥ सुषुप्ताविति ॥ तद्वेद्यत्वापातेनेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वापातेनेत्यर्थः । अ
स्त्वितिचेत्तत्राह ॥ वृत्त्यभावेति ॥ वृत्तेःकादाचित्कत्वादितिभावः ॥ असंदेहेति ॥ ज्ञातैकसत्वेनसंदेहादेस्तत्रायोगादितिभावः।
नचाविद्यावृत्तेरनित्यत्वात्तदुपहितसाक्षिरूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात्तस्यसंस्कारजनकत्वंभविष्यतीतिशंकापरिहारायवृत्त्य

सुषुप्तावज्ञानस्याविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेजागरणादावपितद्वेद्यत्वापातेनवृत्त्य
भावदशायामज्ञानेऽ[1]संदेहाद्यापत्त्याकेवलसाक्षिवेद्यत्वेवक्तव्येत्वन्मतेनित्यज्ञानस्यसंस्कारा
जनकत्वेनाज्ञानपरामर्शायोगाच्च । अन्यथातवापिसुषुप्तौज्ञानाभावोनसिद्ध्येत् । भावरू
पाज्ञानेनलिंगेनसोनुमीयतइतिचेन्न । त्वन्मतेजडेभावरूपाज्ञानाभावादित्युक्तत्वात् ।

भावदशायामित्याद्युक्तमितिज्ञातव्यं । सुषुप्तौज्ञानंनास्तीतिजाग्रदवस्थायामनुमीयतइत्येवंआनुमानिकोज्ञानाभावानुभवइत्यनं
गीकारेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ तवापीति ॥ सुप्तौभावरूपाज्ञानवत्ज्ञानाभावोप्यस्ति सनसिद्ध्येत् । प्रतियोग्यादिज्ञाना
भावेनसुषुप्तौप्रत्यक्षेणतदनुभवायोगादितिभावः । शंकते ॥ भावरूपेति ॥ त्वन्मतेविषयसंबंध्यावरणत्वेनविषयनिष्ठत्वेनत
त्रैवजडेऽहमर्थेभावरूपाज्ञानालिंगेनज्ञानाभावानुमानंकार्यं तन्नसंभवतीत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ जडे विषये तदावरकतयेति

[1] सन्देहाद्यापत्त्या इति भाले

यावत् आवरणकृत्याभावादितिभावः । तथाचाहंघटादिज्ञानाभाववान्तद्विषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्यत्रासिद्धिः । विक्षेपसद्भावाद्युक्तमेवाज्ञानमित्यस्वरसादाह ॥ साक्षीति ॥ इच्छादौ विषये । तदा सुषुप्तौ । इच्छादौभावरूपाज्ञानंनास्ति तथात्वेचैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् अंतःकरणवृत्तेश्चेच्छादावभावेनाज्ञानानिवृत्त्याकदापीच्छादिप्रकाशोनस्यात् । अतइच्छादौभावरूपाज्ञानरूपलिंगाभावात् । अहंइच्छाज्ञानाभाववान्तद्विषयकभावरूपाज्ञानवत्त्वादित्येवंतत्रज्ञानाभवोनसिद्धेदित्यर्थः । भावरूपाज्ञानेनद्विरोधिनोज्ञानस्याभावोनुमीयतइत्युक्तं तथाचैकस्यविरोधिनःपदार्थस्यानुभवेनतद्विरोधिनोऽपरस्यपदार्थस्याभावेनुमा

**साक्षिवेद्यइच्छादौतदाज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च । किंचैवंसुषुप्तिकालीनोरागाद्यभावो नसिद्ध्येत् नहितदारागादिविरोधीद्वेषोस्ति येनाज्ञानेनज्ञानाभावइवद्वेषेणरागाभावोऽनुमीयेत । नचज्ञानाभावादेवरागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमानआत्मादौतदभावासिद्धेः ।**

नंवदताविरोधिपदार्थाभावेतद्विरोध्यपरपदार्थानुभवःप्रयोजकइत्युक्तंस्यात् ॐमितिचेत्तत्राह ॥किंचेति॥ तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोजकत्वादितिभावेनतदुपपादयति॥नहीति ॥रागादीति॥तथाचाहंरागाद्यभाववान्रागादिज्ञानशून्यत्वादित्यनुमानेनरागाद्यभावसिद्धि र्नतुतद्विरोधिद्वेषसद्भावेनेत्यर्थः। इच्छापरपर्यायरागादेर्ज्ञानसाध्यत्वाद्वस्तुसिद्धेर्ज्ञानाधीनत्वाच्चेतिभावः। सुखादिवत्इच्छादावपिज्ञातैकसत्वेनप्रकाशमानत्वादुत्पत्त्यनंतरंज्ञानाभावस्यैवाभावेनहेतोःस्वरूपासिद्धिरित्याह॥प्रकाशमानेति॥आत्मादावित्यत्रादिपदेनेच्छादेर्ग्रहणं। तथाचोत्तरकालीनपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोनुभावरूपाज्ञानेमानमित्याशयः। भंगार्थमुपसंहरति

॥ तस्मादिति ॥ उक्तप्रत्यक्षस्यभावरूपाज्ञानविषयत्वासमर्थनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभंगाविवरणं ॥४५॥
आद्यानुमानेसाध्यहेतुपक्षदृष्टांतान्विविच्यदूषयितुमादौतावत्त्वन्मतेपक्षालाभइत्याशयेनपक्षंविविच्यदूषयति॥यच्चेति॥ सुखादी
ति॥साक्षिरूपसुखादिप्रमाया अपिप्रमाणभूतज्ञानत्वेनपक्षकोटिनिविष्टत्वादितिभावः। तस्यस्वनिवृत्त्यवस्त्वंतरपूर्वकत्वंनास्तीत्याह
॥ तस्याइति ॥ साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणपरिहारायपक्षंसंकोचयति ॥ वृत्तेरिति ॥ साक्षिरू
पप्रमाणज्ञानभिन्नायाइत्यर्थः॥ बाधइति ॥ तस्याःस्वविषयेऽज्ञानानिवर्तकत्वात्परोक्षवृत्तौस्वविषयावरणस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावाद्बा

तस्मान्नप्रत्यक्षंभावरूपाज्ञानेमानं ॥ ७ ॥ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभंगः ॥ ४५ ॥ यच्चाद्यानुमानं
तत्रसुखादिप्रमायांबाधः । तस्याःसाक्षिरूपत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । वृत्तेःपक्षत्वेपिपरो
क्षवृत्तौबाधः । तस्याःस्वविषयेअज्ञानानिवर्तकत्वेतद्विषयस्याभिव्यक्तापरोक्षैकरसचैतन्यसं
भेदेनापरोक्षत्वापाताच्च । उक्तंचविवरणे । "विषयत्वंनानुमेयादौसुषुप्तिव्यावृत्ति"रिति ।

धइतिभावः। परोक्षवृत्तेरपिस्वविषयेऽज्ञाननिवर्त्तकत्वमंगीकृत्यबाधपरिहारेबाधकमाह ॥ तस्याइति ॥ तद्विषयस्य परोक्षवृत्ति
विषयस्य ॥ संभेदेनेति ॥ संबंधेनेत्यर्थः। परोक्षवृत्तेःस्वविषयेऽज्ञानानिवर्त्तकत्वेसंमतिमाह ॥ उक्तंचेति ॥ विषयत्वंनानुमेया
दौसुषुप्तिःव्यावृत्तिः साचाभावोनभवतीतिविवरणवाक्यंतस्यायमर्थः । सुषुप्तिरविद्या तथाचसुषुप्तिव्यावृत्तिरेवाज्ञाननिवृत्तिरे
वलोकेघटादेर्विषयत्वं अभावोऽभावरूपाचसासुषुप्तिव्यावृत्तिरनुमेयादौपरोक्षस्थलेपरोक्षवृत्त्यानभवतीति उक्तदूषणपरिहारायपु

नःपक्षंसंकोचयति॥अपरोक्षवृत्तेरिति॥ व्यभिचारइति॥अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसत्वेपिउक्तरीत्यासाध्याभावादित्यर्थः। न
नुपरोक्षवृत्तिभिन्नत्वेसतीतिहेतुविशेषणान्नव्यभिचारइत्यत आह ॥तद्व्यावृत्त्यर्थमिति॥ अप्रयोजकत्वमिति॥ यथाहेतुःपरोक्ष
वृत्तौविद्यमानोपिसाध्यंप्रत्यप्रयोजकः एवंपक्षेप्यप्रयोजकोस्त्वित्यर्थः ॥ सदर्थेति॥सदर्थोविद्यमानार्थःधर्म्यंशः इदमंशरूपइति
यावत्। ननुइदमंशवृत्तिनिवर्त्त्याज्ञानस्यापिसत्वान्नबाधइत्यतआह ॥ तन्निवर्त्येति॥ नन्विदमंशाज्ञानस्यापिभ्रमोपादानत्वमेवे
तिनाव्याप्तिरित्यतआह॥ नहीति॥ सदर्थरूपाधिष्ठानाज्ञाने प्रत्युततज्ज्ञानस्यैवभ्रमहेतुत्वादित्यर्थः। एतद्दूषणपरिहारायपुनः

अपरोक्षवृत्तेःपक्षत्वेपिपरोक्षवृत्तौव्यभिचारः। तद्व्यावृत्त्यर्थहेतुविशेषणेअप्रयोजकत्वं। सर्वभ्रमेष्वधि
ष्ठानत्वेनानुगतसदर्थविषयापरोक्षवृत्तौबाधश्च। तन्निवर्त्याज्ञानसद्भावेभ्रमोपादानत्वलक्षणस्यतत्राव्या
प्तिःस्यात्। नहिसदर्थरूपाधिष्ठानाज्ञानेकाचिद्भ्रमः। तदन्यस्यपक्षत्वेधारावाहिकद्वितीयादिप्रमायांबाधो
ऽसिद्धिश्च। स्वनिवर्त्यप्रथमप्रभाव्यवहितायास्तस्याःद्वितीयादिप्रभायाःतमःप्रतीवाज्ञानंप्रत्यनिवर्तकत्वात्।

पक्षंसंकोचयति॥तदन्यस्येति॥इदमंशापरोक्षवृत्तिभिन्नापरोक्षवृत्तिरूपप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः।बाधमुपपादयति॥ स्वेति॥तत्रादाव
ज्ञानं अनंतरंतन्निवर्तिकाप्रथमाप्रमा तन्निवर्तिकाचद्वितीयादिप्रमा एवंचसतिद्वितीयादिप्रमायाअपिपक्षनिविष्टत्वात्द्वितीयप्रमा
निवर्त्यायाप्रथमप्रमातयाद्वितीयादिप्रमायाव्यवहितत्वेनप्रथमप्रमानिवर्त्तनएवचरितार्थतयाप्रथमप्रमानिवर्त्याज्ञानानिवर्त्तकत्वा
द्बाधइत्यर्थः। तत्रदृष्टांतःद्वितीयादीति। तमोनिवर्त्तिकाप्रथमप्रभैव नद्वितीयादिप्रभातद्वदित्यर्थः। ननुनासिद्धिःद्वितीयादिप्रमा



णेपिअन्यान्यक्षणलवविशिष्टार्थप्रकाशकत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वसद्भावादित्यतआह॥ सूक्ष्मेति॥ यथाऽऽहुः प्रत्यक्षेणसू
क्ष्मकालभेदानामनाकलनादिति। एतद्दूषणपरिहारायपुनरपिपक्षंसंकोचयति॥तदन्यस्येति॥ द्वितीयादिप्रमाभिन्नापरोक्षप्रमारू
पज्ञानस्येत्यर्थः॥ अनात्मेति॥ जडेत्यर्थः। बाधमुपपादयति॥ त्वन्मतइति॥ तथाचजडविषयापरोक्षवृत्तेरपिपक्षत्वेन
तस्याःस्वनिवर्त्याज्ञानपूर्वकत्वाभावाद्बाधइत्यर्थः। बाधपरिहारंशंकते॥ नन्विति॥ तथाचघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमित्यर्थः
॥ नबाधइति॥ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्येत्वज्ञानमस्तीतिस्वनिवर्त्याज्ञानपूर्वकत्वसद्भावान्नबाधइतिभावः॥ तदभावादिति॥

सूक्ष्मतत्तत्क्षणानामप्रत्यक्षत्वेनप्रकाशितप्रकाशकत्वाच्च। तदन्यस्यपक्षत्वेपिअना
त्माविषयापरोक्षवृत्तौबाधः। त्वन्मतेजडावरकाज्ञानाभावात्। ननुघटोयमित्यादि
वृत्तिरपितदवच्छिन्नचैतन्यविषयाअज्ञानमपितथेतिनबाधइतिचेन्न एकाज्ञानप
क्षेतदभावात् अवच्छिन्नस्याप्यस्वप्रकाशत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयावरणायोगाच्च।

घटोयमित्याद्यपरोक्षप्रमानिवर्त्यत्वमज्ञानस्यनास्ति तथात्वेऽज्ञानस्यैकत्वेनतन्निवृत्तौसद्योमोक्षापातइतिभावः। अपसरणादिपक्ष
स्यदूषितत्वादितिभावः॥ अस्वप्रकाशत्वेनेति॥ शुद्धचैतन्यस्यैवप्रकाशत्वादितिभावः॥ अयोगाच्चेति॥ तत्प्रतिबंधरूपाव
रणायोगाच्चेत्यर्थः। तथाचघटावच्छिन्नचैतन्येप्यज्ञानाभावादनात्मवृत्तौबाधस्तदवस्थइत्याशयः। घटोयमित्याद्यपरोक्षवृत्तेस्तद
वच्छिन्नचैतन्यविषयत्वमंगीकृत्याज्ञाननिवर्त्तकत्वंनसंभवतीत्युक्तं अधुनाघटोयमित्यादिवृत्तेश्चैतन्यविषयकत्वमेवनास्तीत्याह॥

रूपादीति॥स्वतो रूपादिहीनस्यघटाद्यवच्छिन्नस्यचैतन्यस्यचाक्षुषत्वमस्तु । चंद्रावच्छेदेनराहोरिवेत्यतउक्तमाकाशादिवदिति । स्वतो रूपादिहीनस्याप्याकाशस्यघटाद्यवच्छेदेनापिचाक्षुषतायाअदर्शनादित्यर्थः। राहोस्तुनीलरूपवत्त्वेननस्वतोनीरूपत्वमितिभावः । यथाघटाद्यनात्मविषयशाब्दज्ञानेनचैतन्यंविषयः तथातत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेपीतिआत्मविषयापरोक्षवृत्तौबाधस्तदवस्थएवेत्याह ॥ अयंघटइति ॥ तथाचोभयवृत्त्योःसाम्येपरोक्षवृत्तिवदपरोक्षवृत्तेरप्यज्ञानानिवर्त्तकत्वाद्बाधइतिभावः । एतद्रूप

रूपादिहीनस्यात्मनआकाशादिवद्घटाद्यवच्छिन्नस्यापिचाक्षुषत्वाद्ययोगस्योक्तत्वाच्च । अयंघटइति शब्दजन्येनघटमात्रविषयकज्ञानेनायंघटइत्यपरोक्षवृत्तेःविषयभेदाप्रतीतेश्च । आत्मविषयापरोक्षवृत्तेःपक्षत्वेप्यनात्मज्ञानेव्यभिचारः । आत्मविषयत्वेनहेतुविशेषणेदृष्टांतस्यसाधनवैकल्यमितिदिक् । साध्येप्याद्यंविशेषणंव्यर्थं । यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितित्वन्मतेअभावनिवृत्तिरेवभावइतिमन्मतेचस्वानिवर्त्यविशेषणेनैवप्रागभावव्यावृत्तिसिद्धेरभावव्यतिरिक्तपदेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्ध्या

णपरिहारायपुनरपिपक्षंसंकोचयति ॥ आत्मेति ॥ साचांततश्चरमवृत्तिरेवेतिभावः ॥ व्यभिचारइति ॥ त्वन्मतेजडावरकाज्ञानाभावेनसाध्याभावादित्यर्थः ॥ दृष्टांतस्येति ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशिकायांप्रदीपप्रभायांआत्मविषयकत्वाभावादित्यर्थः । एवंपक्षंदूषयित्वासाध्यंदूषयति ॥ साध्येपीति ॥ प्रागभावव्यावृत्त्यर्थंस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेतिविशेषणमितिचेत्तत्राह ॥ यतइति ॥ प्रागभावस्याभिन्नत्वान्नज्ञाननिवर्त्यत्वमितिभावः॥ अभावेति ॥ प्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावनिवृत्तिरेवनतुतन्निवर्त्त

कमितिनप्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवर्त्यइत्यर्थः । नचाभावाभावोभावव्याप्यइतिमतानुसारेणप्रतियोग्यतिरिक्तांप्रागभावनिवृत्ति मंगीकृत्यैतदुक्तमितिवाच्यं । तन्मतस्याप्रामाणिकत्वादित्याशयात् ॥ शेषेति ॥ प्रागित्यस्यवैयर्थ्यादित्यर्थः । नचप्रागभावस्यापिध्वंसाद्यभावव्यतिरिक्तत्वेनपुनस्तमादायार्थांतरतेतिवाच्यं । सामान्येनप्रयुक्तपदस्यविशेषार्थपर्यवसानेनदूषणेऽतिप्रसंगइतिभावः । नचाखंडाभावेनवैयर्थ्यमितिवाच्यं । तत्वनिर्णयकथायांलघुनानिर्देशेनसाध्यसिद्धौसंभवंत्यामखंडाभावांतर्भावेनसाध्यस्यानिर्देष्टव्यत्वादित्याशयात् ॥ द्वितीयंचेति ॥ स्वविषयावरणपदमित्यर्थः । अज्ञानस्यनावरणत्वं तथाहि आवरणंह्याव्रियमाणेन

शेषवैयर्थ्याच्च । द्वितीयंचायुक्तं । जडेअज्ञानस्यानंगीकृतत्वात् । निर्विशेषचितश्चाज्ञानादिसाक्षितयाप्रकाशमानत्वेनाज्ञानस्यावरणत्वायोगात् । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणपदेनैवसिद्ध्याशेषवैयर्थ्याच्च । ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितित्वन्मतेस्वोत्पादकादृष्टस्यस्वनिवर्त्यपदेनैवव्यावृत्तिसिद्धेः । तृतीयंचायुक्तं । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेतिमते

व्याप्तं तच्चाव्रियमाणं जडं चैतन्यगतविशेषोवा शुद्धचैतंन्यवा नाद्यइत्याह ॥ जडइति ॥ विषयइत्यर्थः । आवरणरूपतत्कृत्याभावादितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ निर्विशेषेति ॥ नतृतीयइत्याह ॥ चितश्चेति ॥ आवरणत्वेति ॥ तथाचतद्विशेषणविशिष्टंसाध्यंपक्षेबाधितमितिभावः । ननुस्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्त्यर्थंतद्विशेषणमितिचेत्तत्राह ॥ स्वेति ॥ शेषेति ॥ स्वविषयेतिपदेत्यर्थः । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्तेःस्वनिवर्त्यपदेनैवसिद्धेःस्वविषयावरणपदंव्यर्थमेवेत्याह ॥ स्वोत्पादकेति ॥ स्वो

त्पादकादृष्टस्याज्ञानभिन्नत्वान्नज्ञानेनसाक्षात्तन्निवर्त्यत्वमित्यर्थः । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेतिमतेचितोऽज्ञाननिवर्त्तकत्वेनपक्षीभूताया
वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वाभावाद्बाधइत्यर्थः । मतांतरेपिबाधमुपपादयति ॥ घटाकारेति ॥ घटाकारतयातत्प्रतिबिंबितचैतन्येन
वाघटप्रकाशकस्यघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणाभिभवरूपाभिव्यक्तेर्जातत्वेनपक्षीभूतस्यघटज्ञानरूपस्यघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरण
निवर्त्तकत्वंनास्तीत्यर्थः । ननुवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंवाघटप्रकाशकंज्ञानंपक्षत्वेनाभिसंहितं तच्चघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणंनि
वर्त्तयतीतिनबाधइत्यतआह ॥ घटाकारेति ॥ मतस्यायोगादित्यन्वयः । तत्रहेतुराध्यासिकेति । त्वन्मतेज्ञानेज्ञेयस्याध्य

घटाकारवृत्त्यातत्प्रतिबिंबितचैतन्येनवाभिव्यक्तंघटा(विषया)धिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशक
मितिमतेचघटप्रकाशकज्ञानस्यघटाज्ञानानिवर्तकत्वात् घटाकारवृत्तिःतत्प्रतिबिंबितचैत
न्यंवाघटप्रकाशकमितिमतस्यचाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातेनायोगाचरमसाक्षात्कारो
त्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टस्यतदनिवर्त्यत्वेमिथ्यात्वासिद्ध्यास्वनिवर्त्यपदेनतद्व्यावृत्त्यसिद्धेश्च ।

स्तत्वेनवृत्तेस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्यवाज्ञानत्वेतत्रघटाध्यासोवाच्यः सनयुक्तः त्वन्मतेज्ञानत्वेनाभिमतयोर्मिथ्यात्वेनघटाद्यधि
कसत्ताकत्वाभावात् । अतस्तयोर्ज्ञानत्वाभावेनवृत्त्याद्यभिव्यक्तस्यघटाधिष्ठानचैतन्यस्यैवज्ञानत्वेवाच्येतस्यचावरणभूताज्ञानानि
वर्त्तकत्वेनबाधएवेत्यर्थः । स्वप्रतिबंधकादृष्टंव्यावर्त्तयितुंतद्विशेषणमितिचेत्तत्राह ॥ चरमेति ॥ तदनिवर्त्यत्वइति ॥
पक्षीभूतचरमसाक्षात्काररूपप्रमाणज्ञानानिवर्त्यत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेनमिथ्यात्वासिद्ध्यातन्निवर्त्यत्वेवाच्येस्वनिवर्त्यपदेनतद्व्या

वृत्त्यसिद्धेश्चेत्यर्थः । नचचरमसाक्षात्कारप्रतिबंधकादृष्टेसतितदनिवृत्तिरितिप्रथमतन्निवृत्तिःकारणात्मनाऽवस्थितस्यप्रतिबंधका
दृष्टस्यज्ञाननिवर्त्यत्वाच्चमिथ्यात्वमपीतिवाच्यं । तावताज्ञाननिवर्त्यत्वापरिहारात् ॥ चतुर्थेचेति ॥ स्वदेशगतविशेषणमित्य
र्थः । प्रमाणज्ञानाज्ञानयोःसमानदेशत्वमेवनास्तीत्याह ॥ अज्ञानस्येति ॥ चिन्मात्रेति ॥ मुखमात्रस्थानीयंयज्जीवब्रह्मानु
स्यूतंचिन्मात्रंतदाश्रितत्वात् "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवले"तिवचनादित्यर्थः ॥ वृत्तेरित्यादि ॥ वृत्त्या
दिरूपस्यज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । यत्राज्ञानंवर्ततेनतत्रप्रमाणज्ञानमितिभावः । किंचयद्विषयनिवृत्त्वाँ

चतुर्थेचायुक्तं । अज्ञानस्याचिन्मात्राश्रितत्वाद्वृत्तेःतत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्यवातदभिव्यक्ताधि
ष्ठानचैतन्यस्यवाप्रमाणज्ञानस्यतदनाश्रितत्वात् । त्वन्मतेपिविषयस्थाज्ञानस्यैवावरणत्वाच्च । अ
ज्ञातत्वस्यतद्विषयकज्ञानाभावरूपत्वेआद्यविशेषणेनैवव्यावृत्तिसिद्धेरविद्याविषयत्वरूपत्वेचा

दतोनतयोःसमानदेशत्वमित्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुविषयगताज्ञातत्वंव्युदसितुमेतद्विशेषणंसार्थकमितिचेत्तत्राह ॥ अ
ज्ञातत्वस्येति ॥ विषयेऽज्ञातत्वंकिंतद्विषयकज्ञानाभावरूपंवा ऽविद्याविषयत्वंवा । नाद्यइत्याह ॥ तद्विषयकेति ॥ तद्विषय
कज्ञानाभावरूपत्वमपिकिंज्ञानप्रागभावरूपत्वंज्ञानात्यंताभावरूपत्वंवा । नाद्यः। आद्यविशेषणेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धेः प्रागभावस्य
प्रतियोगिसमानदेशत्वेनस्वदेशगतपदेनापिव्यावृत्त्यसिद्धेश्च । नापिद्वितीयः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यत्रप्राक्पदवैयर्थ्यस्योक्त
त्वादभावव्यतिरिक्तपदेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । आद्येत्येतदुपलक्षणपरंस्वनिवर्त्यपदेनात्यंताभावव्यावृत्तिर्द्रष्टव्येत्याहुः ।

अंत्येत्वाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्यास्वरूपस्यैवासिद्धौतद्विषयत्वमादायार्थांतरताप्रदानायोगेनैतदनुमानात्प्रागेवाविद्यायाःसि
द्धत्वेनानुमानस्याधिगतार्थबोधकत्वेनाप्रामाण्यापत्त्यातत्रकिमर्थांतरतापरिहारायविशेषणदानक्लेशेनेत्यर्थः ॥ अन्यादिति ॥ स्व
प्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणमित्यर्थः । ननुप्रागभावादिव्यावृत्त्यर्थंतद्विशेषणमितिचेन्न । स्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनेनत
द्व्यावृत्तिसिद्धेः । तत्कथमित्यतआह ॥ नहीति ॥ प्रमाप्रागभावइतिस्वप्रागभावव्यतिरिक्तपदव्यावर्त्यइत्यर्थः । प्रमेत्यादिस्व
निवर्त्यपदव्यावर्त्यइत्यर्थः ॥ अन्यत्किंचिदिति ॥ स्वदेशगतपदव्यावर्त्यमित्यर्थः । अज्ञानस्यैवावरणत्वेनाज्ञातत्वस्यावरण

ऽविद्यासिद्ध्याचतुर्थवैयर्थ्याच्च । किंचस्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावतैवालं अन्यद्व्य
र्थं । नहिप्रमाप्रागभावः प्रमोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टंवाअज्ञानातिरिक्तमन्यत्किंचिद्वा
आवरणं । तथात्वेतेनैवस्वप्रकाशब्रह्मावरणसंभवेनहेतोरप्रयोजकत्वापातात् ।

त्वाभावादितिभावः । ननुप्रमाप्रागभावादीनामावरणत्वेनतदादायार्थांतरतायाःस्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनावारणात्तदर्थं
तद्विशेषणजातंसार्थकमेवेत्यतआह ॥ तथात्वइति ॥ तेनैवेति ॥ आवरणत्वेनत्वदभिमतप्रमाप्रागभावादिनेत्यर्थः ॥
अप्रयोजकत्वेति ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्यहेतोःप्रागभावादिव्यतिरिक्ताज्ञानाख्यावरणपूर्वकत्वरूपसाध्यंविनापिसत्व
मस्त्वित्यप्रयोजकता । नचैतादृशाज्ञानाख्यावरणपूर्वकत्वरूपसाध्याभावेपिहेतूच्छित्तिरेवबाधिकेतिवाच्यं । अज्ञानव्यतिरि
क्तंत्वदभिमतंयत्प्रागभावादिरूपमावरणंतेनैवहेतोरुपपत्तेस्तदुच्छित्त्यभावादित्यर्थः । स्वनिवर्त्यविशेषणस्यसार्थक्यमाशंक्यनिरा

करोति ॥नचेति॥ अंधकारस्यप्रमाणविषयघटाद्यावरणत्वेपिप्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्तदादायार्थांतरतेतिभावः ॥ तस्येति ॥ अंधकारस्येत्यर्थः ॥ प्रमामात्रेति ॥ अंधकारेसतितत्रत्यशुक्तिप्रमावातत्ररजतभ्रमोवानभवत्येवेतितस्यप्रमामात्रविषयावरण त्वाभावात् । अत्रचस्वविषयावरणेत्यनेनप्रमामात्रविषयावरणत्वाभिधानान्नतदादायार्थांतरतेत्यर्थः । इदंहिविवरणोक्तमनुमानं एतद्व्याख्यानावसरेत्वदीयेनप्रागभावादिव्यतिरिक्तवेदांतजन्यचरमसाक्षात्काररूपप्रमामात्रविषयावरणानाद्यज्ञानसिद्धिरित्युक्त त्वादितिभावः । अविशेषितं विशेषणाविशिष्टं । विमतं गुणादिकं । गुण्यादिनेतिशेषः । विमतमभिन्नमित्यभेदमात्रेसाध्येतस्मि

नचतमोव्युदासायतृतीयं तस्यप्रमामात्रविषयावरणत्वाभावात् । नचव्यापकविशेषणानामु

द्देश्यप्रतीत्यर्थत्वाद्वैयर्थ्यमितिवाच्यं । यत्राविशेषितंसाध्यंप्रतिहेतोरप्रयोजकता विमतंभि

न्नाभिन्नंसमानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैवविशिष्टप्रतीतेरुद्देष्टव्यत्वात् अन्यथाअतिप्रसंगात्

न्सत्यभवतस्तदप्रयोज्यत्वादितिन्यायेनाभेदेसत्यपिघटःकलशइतिसामानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वनिरासायभिन्नाभिन्नमि तिविशिष्टधीस्तत्रोद्देश्याद्दष्टा । नचैवंप्रकृते प्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणंविहायस्वविषयावरणपूर्वकमित्यविशेषसाध्यकरणेऽ प्रयोजकताऽस्ति येनात्रापिविशिष्टधीरुद्देश्येतिविशेषणसार्थक्यंस्यादित्यर्थः । अविशेषितसाध्यंप्रतिहेतोरप्रयोजकत्वाभावेपिवि मतंउपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमित्यादाविवविशिष्टधियउद्देश्यत्वान्नव्यापकगतविशेषणानांवैयर्थ्यमित्यंगी कारेकुत्रापिव्यापकगतविशेषणवैयर्थ्यंनोद्भाव्येत तथाचपर्वतउष्णस्पर्शापाकजशुक्लभास्वररूपवद्वह्निमान्धूमवत्त्वादित्याद्यपि

स्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । यथाउद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वेनव्यापकगतविशेषणानामवैयर्थ्यं एवंहेतुविशेषणेपिवक्तुंशक्यत्वाद्व्यर्थविशेषणत्वस्यादूषणत्वमेवस्यादित्याह ॥ नीलधूमेति ॥ एवंसाध्यंदूषयित्वाहेतुंदूषयति ॥ हेताविति ॥ मात्रमित्यस्यैवविवरणंसाक्षादिति । तन्मतेद्वितीयादिज्ञानेसाक्षात् आद्येऽज्ञाननिवृत्तिद्वारापरंपरयेत्यर्थः ॥ दृष्टांतइति ॥ प्रभायांज्ञानत्वाभावेनसाधनवैकल्यादितिभावः॥असिद्धेरिति॥प्रमाणजन्येप्रमाणरूपेज्ञानेज्ञानहेतुत्वाभावरूपास्वरूपासिद्धिरित्यर्थः॥इंद्रियादाविति॥

नीलधूमकरणिका वह्निप्रमोद्देश्येत्यपिसुवचत्वेनहेतावपिव्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वापाताच्च । हेतौचप्रकाशकत्वंज्ञानत्वंवा[1] ज्ञानहेतुत्वंवा[2] साक्षात्परंपरयाव्यवहारहेतुत्वमात्रंवा[3] तमोनिवर्तकत्वंवा[4] आवरणनिवर्तकत्वंवा[5] अज्ञानांधकारान्यतरनिवर्तकत्वंवा[6] प्रकाशकशब्दवाच्यत्वमात्रंवा[7] । नाद्यः । दृष्टांतेअभावात् । नद्वितीयः । असिद्धे रिंद्रियादौव्यभिचाराच्च । अतएवनतृतीयः । नचतुर्थः । अज्ञानांधकारानुगततमस्त्वाभावात्

ज्ञानहेतुत्वेसत्यपिस्वनिवर्त्यवस्त्वंतरपूर्वकत्वाभावात् नहिसाक्षादिंद्रियनिवर्त्यप्रागभावादिव्यतिरिक्तंवस्त्वंतरमस्ति । अज्ञानस्येंद्रियनिवर्त्यत्वेपिज्ञानद्वारैवनिवर्त्यत्वंनसाक्षात् । साक्षात्स्वनिवर्त्यत्वस्यैवात्रविवक्षितत्वादितिभावः ॥ अतएवेति ॥ इंद्रियादेःसाक्षाद्वस्तुव्यवहाराहेतुत्वेज्ञानद्वाराघटादिव्यवहारहेतुत्वेचसत्यपिउक्तसाध्याभावेनइंद्रियादौव्यभिचारादेवेत्यर्थः ॥ अज्ञाने ॥ ३२३ ॥

ति ॥ तमश्शब्देनाज्ञानविवक्षायांतन्निवर्त्तकत्वस्यदृष्टांतेप्रभायामभावात्साधनवैकल्यंस्यात् अंधकारविवक्षायांतन्निवर्त्तकत्वस्यपक्षेऽसिद्धिःस्यात् उभयानुगतस्यैकस्यतमस्त्वस्याभावादित्यर्थः । अज्ञाननिवर्त्तकत्वविवक्षायांदोषांतरमाह॥ साध्येति॥ अज्ञानस्येदानीमप्यसिद्धत्वेनतद्घटितहेतोरपिसंदिग्धत्वादितिभावः । आवरणशब्देनांधकारविवक्षायांस्वरूपासिद्धिः अज्ञानविवक्षायांसाधनवैकल्यं साध्यावैशिष्ट्यंच उभयानुगतंचैकमावरणत्वंनास्त्येवेत्यर्थः ॥ कुद्दालादाविति ॥ कुद्दालायाःशलाकादेरपिकुड्याद्यावरणनिवर्त्तकत्वेनअज्ञानपूर्वकत्वाभावाद्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ साध्येति ॥ साध्यवत्तद्घटितहेतोरपिसंमुग्धत्वात्

साध्यावैशिष्ट्याच्च । अतएवनपंचमः। कुद्दालादौव्यभिचाराच्च । नषष्ठः । साध्यावैशिष्ट्यादेव । नसप्तमः । शब्दसाम्येनैकसाध्यसाधनेपृथिव्यादेरपिगोत्वेनशृंगित्वसाधनापातात् । उक्तंचविवरणे । ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वंतमोविरोधित्वंनामेति । एवंच । "पक्षदृष्टांतानुगतंप्रकाशत्वंनविद्यते । शब्दसाम्येनचेत्पृथ्व्यागो

दित्यर्थः ॥ नसप्तमइति ॥ ज्ञानप्रभयोर्नानुगतमेकप्रकारत्वमस्तीत्यर्थः । प्रकाशशब्दप्रयोगस्तावदस्तीतिचेत्तत्राह ॥ शब्देति ॥ आलोकसंवेदनयोःप्रकाशत्वेवैलक्षण्यमस्तीत्यत्रविवरणसंमतिमाह ॥ उक्तंचेति ॥ अज्ञानविरोधिनःअज्ञानविरोधित्वात् । ज्ञानप्रकाशिकत्वात्ज्ञाननिष्ठप्रकाशकत्वात्अन्यदेवतमोविरोधित्वरूपंआलोकनिष्ठंप्रकाशकत्वंनामेत्यर्थः । अंत्यपक्षदूषणंकारिकयासंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ असिद्धिमप्याह ॥ किंचेति ॥ अध्यासेति ॥ प्रकाशमानस्यैवा

धिष्ठानत्वादितिभावः । ननुचिन्मात्रस्यसदाप्रकाशमानत्वेपितद्गतविशेषस्यसदाप्रकाशमानत्वाभावान्नसिद्धिरित्यतउक्तंप्रमाण स्येति । वेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ॥ चिदन्येति ॥ निष्प्रकारकत्वादितिभावः । प्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावव्यति रिक्तेत्यादिरूपायामस्यामेवानुमितौव्यभिचारंबाधंचवक्तुमाह ॥ किंचेति ॥ अस्यामेवानुमितौअप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वंना स्त्युतास्तीतिविकल्प्याद्येदोषमाह ॥ अप्रकाशितेति ॥ विशेषणविशिष्टस्यहेतोरभावेप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमेवस्यात् त थाचानुमितिर्व्यर्था सिद्धसाधनतापत्तेः । विशेष्याभावाद्विशिष्टहेतोरभावेसर्वथाप्रकाशकत्वमेवनस्यात् तथाचाज्ञानसिद्धिरे

त्वाच्छृंगंसमापतेत्" ॥ किंचप्रमाणस्यचब्रह्मज्ञानस्यचिदन्याप्रकाशकत्वात्स्वप्रकाशचितश्चा ध्यासाधिष्ठानत्वादिनासदाप्रकाशमानत्वेनाप्रकाशितत्वाभावात्तत्रहेतोरसिद्धिः । किंचास्या अनुमितेरप्रकाशितप्रकाशित्वाभावेप्रकाशितप्रकाशकत्वंवाअप्रकाशकत्वंवास्यादुभयथाप्यनु तिमिर्व्यर्था । तत्प्रकाशकत्वेचात्रैवबाधोव्यभिचारोवा । अस्यास्स्वविषयावरणानिवर्तकत्वात् ।

वनस्यात् । अनुमितेःसाध्याप्रकाशकत्वात् । अतोऽनुमितिर्व्यर्थास्यात् अनुमितेःसाध्यज्ञप्त्यर्थत्वादितिभावः । द्वितीयेदोष माह ॥ तत्प्रकाशकत्वेचेति ॥ अनुमितेरप्रकाशितप्रकाशकत्वेचेत्यर्थः । अत्रापिप्रष्टव्यं इयमनुमितिःपक्षीभूतप्रमाणशब्देन विवक्षिता नवेति । नेतिपक्षेपक्षबहिर्भूतत्वादस्यामेवानुमितौव्यभिचारःस्यात् आद्येऽस्यानुमितेःपक्षांतर्भावाद्बाधःस्यादित्यर्थः । व्यभिचारंबाधंचसाध्याभावोपपादनेनोपपादयति ॥ अस्याइति ॥ अस्या अनुमितेः स्वविषयभूतंयदज्ञानंतदावरणनिवर्तक

त्वंनास्तीत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ हेतुंदूषयित्वेदानींदृष्टांतंदूषयति ॥ दृष्टांतेपीति ॥ नचद्वितीयादिप्रभायांउ भयवैकल्यवारणायतद्विशेषणमितिवाच्यं। अंधकारइत्युक्त्यैवतन्निरासात्। नहिद्वितीयादिप्रभाअंधकारोत्पन्ना किंत्वाद्यैवेत्यर्थः ॥दृष्टिसृष्टीति॥ आवरणभूतांधकारस्यदृष्टिसृष्टत्वेनदृष्टिनिवृत्तावेवनिवृत्त्यंगीकारात्प्रभायांतन्निवर्त्तकत्वानंगीकारेणस्वनिवर्त्यव स्त्वंतरपूर्वकत्वाभावात्साध्यवैकल्यं। प्रभायाअपिदृष्टिसृष्टत्वेनदृष्टेरेवार्थप्रकाशकतयाप्रभायांतदभावात्साधनवैकल्यंचेत्यर्थः। प्रति पक्षंचाह ॥अनादित्वेसतीति ॥प्रमाणज्ञानमित्याद्यनुमानेनज्ञाननिवर्त्यमज्ञानंसाधितं तद्विरोधप्रमाणमेतैरनुमानैःसाध्यते अ नह्यज्ञानावरणमज्ञानमस्ति । दृष्टांतेपिद्वितीयादिप्रभायाःअंधकारानुत्पन्नत्वेनप्रथमपदंव्यर्थं । दृष्टिसृष्टिपक्षेदृ ष्टांतेउभयवैकल्यंच। अनादित्वेसतिभावत्वमभावविलक्षणत्वंवाननिवर्त्यनिष्ठमनादिभावमात्रवृत्तित्वात् । अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मवत् निवर्त्यत्वंवानानादिभावनिष्ठंनानाद्यभावाविलक्षणनिष्ठंवा नादिभावत्वेसतिज्ञाननिवर्त्यत्वंलक्षणं तत्रानादिभावस्याज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वंनास्तीतियदासाध्यते तदेदंस्वनिवर्त्यत्वघटितसाध्य विरोधिभूतंसत्प्रतिपक्षरूपमितिद्रष्टव्यं । अज्ञानलक्षणांतर्गतंभावत्वंअभावनिवृत्तिरेवअज्ञानस्यभावाभावविलक्षणत्वादित्याशये नाभावविलक्षणत्वंवेतिपक्षनिर्देशःकृतइतिध्येयं।तथाचानादित्वेसतिभावत्वंननिवर्त्यनिष्ठं अनादिभावमात्रवृत्तित्वात् आत्मत्ववत् अनादित्वेसत्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वादात्मत्ववदित्यनुमानद्वयंद्रष्टव्यं । अनुमानद्वयेपिभावत्वस्यवाऽभावविलक्षणत्वस्यवाज्ञा ननिवर्त्यघटादिनिष्ठत्वेनबाधवारणायानादित्वेसतीत्युक्तं । अनादित्वमात्रस्यनिवर्त्यप्रागभावनिष्ठतयाबाधवारणायभावत्वपदं ।

आद्येहेतौप्रागभावत्वेव्यभिचारवारणायभावपदं । घटत्वेव्यभिचारवारणायानादिपदं। प्रमेयत्वेव्यभिचारवारणायमात्रपदं । द्वि
तीयहेतावपिवृत्तित्वमात्रंप्रागभावत्वेव्यभिचारीतिअतोभावपदं। प्रमेयत्वेव्यभिचारवारणायमात्रपदं । निवर्त्यत्वस्यघटादिनिष्ठत
याबाधवारणायानादिपदं। निवर्त्यत्वस्यप्रागभावनिष्ठतयाबाधवारणायभावपदमितिमंतव्यं । घटत्वेव्यभिचारवारणायानादिपदं
॥निवर्त्येति॥वृत्तित्वमात्रंआत्मत्वेव्यभिचारीतिनिवर्त्यपदं। प्रमेयत्ववारणायमात्रपदं। स्वविषयावरणत्वघटितसाध्यविरोधिप्रति
पक्षमाह ॥ अनादित्वमिति ॥ अनाद्यावरणंनास्तीत्यनेनानुमानेनसिद्धमितिद्रष्टव्यं । वृत्तित्वमात्रस्यांधकारेव्यभिचारित्वाद

निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत् अनादित्वंवानावरणनिष्ठमनादिमात्रवृत्तित्वात् प्राग
भावत्ववत् प्रमाणज्ञानंवाअभावान्यानाद्यनिवर्तकं ज्ञानत्वाद्भ्रमवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षताच ।

नादिपदं । प्रमेयत्ववारणायमात्रपदं । प्रतिपक्षत्वेविरोधिप्रमेयसाधकत्वमेवतंत्रं नसमानधर्मिकत्वं नवासाध्याभावसाधकत्वं
तथात्वेकेवलान्वयिन्यसत्प्रतिपक्षत्वाख्यरूपोपपादनंनस्यात् तत्रसत्प्रतिपक्षप्रसक्तेरेवाभावात् शब्दोभिधेयोनेतिसाधयितुमश
क्यत्वात् अतःसमानधर्मिकत्वादेरतंत्रत्वमुक्त्वाऽभिधेयत्वंकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगीत्यादिरूपेणसत्प्रतिपक्षप्रसक्तिर्मणिकृ
तोपपादितातद्वदिहापीतिद्रष्टव्यं। समानधर्मिकत्वादेरावश्यकत्वेतादृशमपिसत्प्रतिपक्षमाह॥प्रमाणज्ञानंवेति॥ प्रागभावरूपाना ॥ ३२५ ॥
दिनिवर्त्तकत्वेनबाधवारणायाभावान्येत्युक्तं । प्रागभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वस्यपरेणसाधितत्वात्तस्यायंप्रतिपक्षइतिज्ञा

तव्यं । भ्रमस्यस्वप्रागभावव्यतिरिक्तानाद्यनिवर्त्तकत्वाद्दृष्टांतत्वमितिध्येयं। अप्रयोजकतांचाह॥ पूर्वमिति ॥ अप्रकाशितार्थस्यप्र
काशःपूर्वप्रकाशाभावस्यसत्वादेवास्तुनतद्विषयकाप्रकाशशब्दवाच्यभावरूपाज्ञानसद्भावात्। तथाहियथाअकृतस्यघटादेःकृतिःपू
र्वंतद्विषयककृत्यभावादेव नतुघटादिविषयकभावरूपाकृतिसद्भावात्। यथाचास्मृतस्यघटादेःस्मृतिःपूर्वंतद्विषयकस्मृत्यभावादेव
नतुघटादिविषयकभावरूपास्मृतिसद्भावात्तथेहापि। अन्यथाऽज्ञानवद्भावरूपाकृत्यस्मृतीअप्यंगीकार्येप्रसज्येतेइत्यर्थः। किंचस्ववि
रोधिनिवर्त्तकत्वंचोपाधिरित्याह ॥ किंचेति ॥ आलोकप्रकाशइति ॥ दृष्टांतीभूतालोकरूपप्रकाशइत्यर्थः। तन्निवर्त्तकः स्ववि

पूर्वंकृत्यभावमात्रेणाकृतस्यकृतिवत्स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्यस्मृतिवच्चपूर्वंप्रकाशाभावमात्रेणाप्र
काशितप्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वंच । किंचघटादिविषयआलोकप्रकाशस्तमोविरोधीतितन्निवर्तको
स्तु। ज्ञानप्रकाशस्तुनाज्ञानविरोधी घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वा द्वृत्तेस्त्वनधिष्ठानत्वेन

रोधितमोनिवर्त्तकः । ज्ञानप्रकाशः ज्ञानरूपप्रकाशः ॥नाज्ञानेति ॥ तथाचोक्तसाध्यवत्यालोकेस्वविरोधितमोनिवर्त्तकत्वसद्भा
वेनसाध्यव्यापकत्वात् पक्षीभूतेप्रमाणज्ञानेउक्तहेतुमतिस्वविरोधिनिवर्त्तकत्वरूपोपाध्यभावेनसाधनाव्यापकत्वाच्चायमुपाधिरि
तिभावः । ननुसाधनव्यापकोयमुपाधिःज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वेनस्वविरोध्यज्ञाननिवर्त्तकत्वादितिचेत् अत्रप्रष्टव्यं अज्ञानविरो
धिज्ञानं किंघटाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिर्वा तत्प्रबिंबितचैतन्यंवा नाद्यइत्याह ॥ घटादीति ॥ अविरोधित्वेनतत्राज्ञानस्यनिवृत्त
त्वात्सर्वदासर्वेषांघटप्रकाशापातइत्यर्थः । नद्वितीयतृतीयावित्याह ॥ वृत्तेरिति ॥ उभयोरपिमिथ्यात्वेनअध्यस्ताधिकतत्वावे

दकत्वाभावेनाज्ञानत्वादितिभावः ॥ तज्ज्ञानत्वेति ॥ घटादिज्ञानत्वाभावादित्यर्थः । अनधिष्ठानत्वेपितज्ज्ञानत्वमस्त्वित्यत आह ॥ त्वन्मतइति ॥ ज्ञेयस्याधिष्ठानभूतेज्ञानएवाध्यासांगीकारादितिभावः । एवमाद्यानुमानंसविस्तरंनिरस्यचैत्रप्रमापक्षकानुमानमपिनिरस्यति ॥ द्वितीयेति ॥ बाधइति ॥ सुखादिप्रमाणामपिचैत्रप्रमात्वेनपक्षत्वात्तासुचैत्रप्रमाप्रागभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वाभावाद्बाधइत्यर्थः । सुखादिविषयेभावरूपाज्ञानाभावादितिभावः ॥ तदिति ॥ चैत्रेत्यर्थः ॥ तदतिरि

तज्ज्ञानत्वाभावात् । त्वन्मतेहिज्ञानज्ञेययोराध्यासिकस्संबंधः । द्वितीयानुमानेप्युक्तरीत्यासुखादिप्रमासुबाधः । किंचसाध्येचैत्रगतत्वंकिंप्रमातत्प्रागभावयोरन्यतरविशेषणं तदतिरिक्तानादेर्वा । नाद्यः । वृत्तेस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्यवाधिष्ठानचैतन्यस्यवाप्रमायाआत्मगतत्वाभावात् प्रमाप्रागभावस्यचप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । नद्वितीयः । दृष्टांतेसाध्याभावात् । मैत्रप्रमायाःस्वसमानाधिकरणंस्वप्रागभावमज्ञानंचप्रतिनिवर्तकत्वेपिचैत्रगतानाद्यनिवर्तकत्वात्साध्ये

क्तेति ॥ चैत्रप्रमातत्प्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्वाविशेषणमित्यर्थः ॥ वृत्तेरित्यादि ॥ मतभेदेनेतिज्ञेयं । प्रमायाः वृत्त्यादिरूपायाःप्रमायाः ॥ आत्मेति ॥ वृत्तेस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्यचांतःकरणनिष्ठत्वेनाधिष्ठानचैतन्यस्यचसर्वथाऽवृत्तित्वेनात्मगतत्वाभावादित्यर्थः । तथाचबाधइतिभावः । प्रागभावविशेषणत्वेदोषमाह ॥ प्रागभावस्येति ॥ प्रागभावस्यप्रतियोगिसमानदेशत्वेनवृत्त्यादिरूपप्रमायाआत्मगतत्वाभावेनप्रागभावस्यापितद्गतत्वाभावाद्बाधएवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ मैत्रेति ॥ मैत्रप्रमा

याश्चैत्रगतःप्रमाप्रागभावातिरिक्तोयोनादिश्चैत्रीयाज्ञानाख्यस्तन्निवर्त्तकत्वाभावात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः॥ प्रमापदेति ॥ चैत्रप्रमा प्रागभावातिरिक्तेतिसाध्यकरणेसमभिव्याहारादेवप्रमाप्रागभावातिरिक्तेतिप्राप्तेःप्रमापदमधिकमित्यर्थः । प्रतिरोधोद्विविधः ते नैवहेतुना हेत्वंतरेणचेति । तत्राद्यःप्रकरणसमइत्युच्यते द्वितीयःसत्प्रतिपक्षइत्युच्यतइतिटीकाकारैर्मिथ्यात्वानुमानखंडनटीका यामुक्तत्वात्तेनैवहेतुनाप्रतिरोधरूपप्रकरणसममाह ॥चैत्रप्रमेति॥ दृष्टांतेचैत्रीयाज्ञानाख्यानादिनिवर्त्तकत्वाभावेनसाध्यंद्रष्टव्यं। ननुप्रकरणसमानुमानेपिचैत्रासमवेतत्वमुपाधिः । तथाचैत्रप्रमाचैत्रीयप्रमाप्रागभावनिवर्त्तिकान प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदित्यनुमाने

प्रमापदवैयर्थ्यंच । चैत्रप्रमाचैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेःनिवर्तिकान प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदिति प्रकरणसमताच । नचात्रोपाध्याभाससाम्येशंक्ये ।उक्तसाध्यानंगीकारेगौरवेणलाघवतर्कानुग्रहा

नचैत्रप्रमाप्रागभावस्यापिनिवर्त्यत्वंनस्यादित्याभाससाम्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ उक्तेति ॥ हेतुभूतंप्रमात्वमंगी कृत्यप्रागभावातिरिक्तानाद्यनिवर्त्तकत्वंनस्यादित्यभावानाद्यज्ञानोभयनिवर्त्तकत्वरूपंसाध्याभावमंगीकृत्याप्रयोजकताशंकायांगौ रवापत्तेर्लाघवात्प्रागभावनिवर्त्तकत्वमंगीकृत्यानादिनिवर्त्तकत्वाभावएवसाध्यइतिलाघवतर्कानुग्रहसद्भावादुपाध्याभाससाम्ययो राभासत्वमेव"अनुकूलेनतर्केणसनाथेसतिसाधने । साध्यव्यापकताभंगात्पक्षेनोपाधिसंभवः" । उपाधेरात्मत्वेसाध्याव्यापक त्वंचद्रष्टव्यं । लाघवतर्केणाभावनिवर्त्तकत्वस्यसिद्धत्वात्तद्विरोधेनआभाससाम्यानुमानमाभासएवेतिभावः । एवंप्रकरणसमानु

मानंसमर्थ्योपाधिमप्याह ॥ चैत्रगतेति ॥ दृष्टांतीकृतायांमैत्रप्रमायांचैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वमस्ति तथा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तोयोऽभावःस्वप्रमाप्रागभावःतन्निवर्त्तकत्वंचास्तीतिसाध्यव्यापकः । साध्योपाध्योरनाद्यज्ञानाभाव घटितत्वेनभेदः । साध्यसमव्याप्तश्च हेतुमत्यांचैत्रप्रमायांचैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ताभावनिवर्त्तकत्वंनास्ति प्रागभावव्यतिरिक्ताभावस्यप्रध्वंसादेरनिवर्त्यत्वात् साधनाव्यापकश्चेतिभावः । ननुजन्यपदार्थमात्रेचैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वस्यसत्वेनोपाधिसाध्ययोःसत्वाद्व्यतिरेकसहचारग्रहस्थलाभावेनसाध्याभावाविनाभाव्यभावत्वाभावान्नायमुपाधिरित्यतआ

चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्ताभावनिर्वतकत्वं समव्याप्तोपाधिश्च व्यतिरेकोपसंहारस्थलं
चप्रागभावः चैत्रप्रमास्वप्रागभावातिरिक्ताभावनिवर्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् ।
घटः चैत्रेच्छावा चैत्रप्रमावा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका घटत्वात् इच्छा
त्वाद्वा अप्रमात्वाद्वा घटांतरवत् मैत्रेच्छावद्वा मैत्राप्रमावद्वेत्याद्याभाससाम्यंच ।

ह ॥ व्यतिरेकेति ॥ प्रागभावस्यानादित्वेनतत्प्रतियोगिकप्रागभावाभावेनचैत्रप्रमाभावातिरिक्तप्रागभावनिवर्त्तकत्वाभावोस्ति। ततएवचैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वाभावोप्यस्तीत्यर्थः। आभाससाम्यंचाह ॥ चैत्रप्रमेति ॥ स्वशब्देनचैत्रप्रमागाह्या दृष्टांतेमैत्रप्रमायांचैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनसाध्यंद्रष्टव्यं । तथाचानेनानुमानेनचैत्रप्रमानिवर्त्याभावद्वयसिद्ध्यापत्तिरितिभावः ॥ घटइत्यादि ॥ अत्रापिस्वशब्देनपक्षीभूतोघटोग्राह्यः घटःस्वप्रागभावातिरिक्तानादेर्नि



वर्त्तकः घटत्वाद्धटांतरवदित्यनुमानेनस्वप्रागभावातिरिक्तंघटनिवर्त्यंकिंचिदनादिसिद्ध्येत् पक्षीभूतोयोघटस्तत्प्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावरूपानादिनिवर्त्तकत्वेनदृष्टांतेनसाध्यवैकल्यमितिद्रष्टव्यं । तथाचैत्रेच्छास्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका इच्छात्वान्मैत्रेच्छावदित्यनुमानेनस्वप्रागभावातिरिक्तानादिभूतंकिंचिदिच्छानिवर्त्यमपिसिध्येत् । द्वेषस्तुनानादिः । दृष्टांतेपक्षीभूतेनप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावस्यानादिभूतस्यभावादितिभावः । उपादाननिवर्त्तकत्वेनसाध्यंद्रष्टव्यं । तथाचैत्राप्रमास्वप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्त्तिका अप्रमात्वान्मैत्राप्रमावदित्यनेनस्वप्रागभावातिरिक्तंकिंचिदनादिभूतंअप्रमानिवर्त्यमपिसिध्येत् । दृष्टां

किंचैवंविशिष्टव्यतिरेकिणः चैत्रप्रमाचैत्रनिष्ठत्वेसतिचैत्रप्रमाभावातिरिक्तानादिनि
वर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदितिसाध्याभावेपिसुवचत्वात्स्वव्याघातः ।

तेपक्षिभूताप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावरूपानादिनिवर्त्तकत्वात्साध्यंद्रष्टव्यमितिविवेकः । स्वव्याघातंचाह ॥ किंचैवमिति ॥ एवंविशिष्टव्यतिरेकिणःचैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वरूपसाध्यस्याभावसाधनेपिसुवचत्वादित्यन्वयः ॥ चैत्रप्रमेत्यादि ॥ अयमर्थः चैत्रनिष्ठत्वेसतिचैत्रप्रमाभावव्यतिरिक्तानादिनिवर्त्तकत्वाधिकरणत्वंविशिष्टं एतदभावोदृष्टांतेमैत्रप्रमायांचैत्रप्रागभावातिरिक्तोयोऽनादिःस्वप्रागभावस्तन्निवर्त्तकत्वाधिकरणत्वरूपेविशेष्येसत्यपिचैत्रनिष्ठत्वरूपविशेषणाभावोस्ति । पक्षीभूतायांचैत्रप्रमायांचैत्रनिष्ठत्वरूपेविशेषणेसत्यपिचैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तोयोऽनादिर्मैत्रप्रमाप्रागभावस्तन्निवर्त्त

कत्वाधिकरणत्वरूपविशेष्याभावोस्तीतिविशिष्टाभावोनुगतइतिध्येयं। नन्वत्रचैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यतआह ॥नचात्रेति॥ अय
मुपाधिः शंक्यमानचैत्रावृत्तित्वरूपउपाधिः। धर्मत्वादित्यनंतरंनिषिद्धत्वोपाधिवदितिदृष्टांतोद्रष्टव्यः । एतदुपाधित्वेसतिसाध्य
व्यापकत्वाधिकरणत्वस्यविशिष्टस्याभावोदृष्टांतेविशेषणाभावेनपक्षेविशेष्याभावेनद्रष्टव्यः ॥ अतएवेति ॥ विशिष्टव्यतिरेकि
णोऽतिप्रसंजकत्वादेवेत्यर्थः । विगीतोविभ्रमःएतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकःइत्याद्याभाससाम्यादेवेत्यर्थइत्यन्ये ॥ तृतीये
ति ॥ विगीतोविभ्रमएतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकःविभ्रमत्वात्संमतवदित्यनुमानमित्यर्थः । पक्षत्वे पक्षबोधकविभ्रम

नचात्रोपाधिःशंक्यः । अयमुपाधिःएतदुपाधित्वेसतिसाध्यव्यापकत्वानधिकरणंधर्म
त्वादित्यादिनाविशिष्टव्यतिरेकिणैवसाध्याव्यापकत्वादेःसुसाधत्वात् । अतएवतृती
यानुमानंनिरस्तं । किंचभ्रांतेस्तद्विषयस्यवापक्षत्वेद्वितीयलक्षणभंगरीत्याबाधः । विगी
तोभ्रमःएतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात्संमतवदितिप्रकरणसमताच ।

शब्देनाभिप्रेतत्वे ॥ द्वितीयलक्षणभंगेति ॥ अर्थस्यमन्मतेऽसत्वेनत्वन्मतेचसद्विलक्षणत्वेननिरुपादानत्वात्भ्रांतिरूपज्ञा
नस्यतुत्वन्मतेसद्विलक्षणत्वेननिरुपादानत्वात्मन्मतेतुसत्वेनांतःकरणोपादानकत्वान्नाज्ञानमुपादानमित्युक्तरीत्येत्यर्थः । तेनै
वहेतुनाप्रतिरोधमाह ॥ विगीतइति ॥ एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकइत्यस्यएतज्जनकबाध्योपादानकइतिपर्यवसितार्थः ।
तत्रप्रतिरोधउच्यते ॥ एतज्जनकेति ॥ एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकइतिपाठः । दृष्टांतीकृतभ्रमोपादानशुक्त्यज्ञानेज्ञान

निवर्त्यत्वाख्यबाध्यत्वरूपविशेष्यसत्वेपिएतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावेनपक्षीभूतजगद्भ्रमजनकेचाज्ञानेएतज्जनकत्वरूपविशेषण सत्वेपिबाध्यत्वरूपविशेष्यस्यास्मद्रीत्याऽभावाद्विशिष्टाभावोनुगतइतिद्रष्टव्यं । एतज्जनकबाध्योपादानकोनेत्यपिक्वाचित्कःपाठः । अत्रापिविशिष्टाभावोद्रष्टव्यः । अप्रयोजकत्वादिदूषणजातेनभावरूपाज्ञानसाधकानिनवीनानुमानान्यपिनिरस्तानिभवंतीत्याह ॥ एतेनेति ॥ प्रमामात्रपक्षीकारेईश्वरप्रमायाअपिपक्षकोटिनिवेशेतत्रकार्यत्वहेतोःस्वरूपासिद्ध्यापत्तेरनित्यप्रमेत्युक्तं । वेदांतजन्याचरमप्रमेत्यर्थः । दृष्टांतेस्वप्रागभावरूपानादित्वमादायसाध्यंद्रष्टव्यं ॥ भ्रमोत्तरेति ॥ अयंघटइत्यादिप्रमेत्यर्थः ।

**एतेनविमताअनित्यप्रमास्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका प्रमात्वात् भ्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वंस्वविषयावरणनिवर्तकानिष्ठं प्रकाशवृत्तित्वादालोकत्ववत् ।**

पक्षीभूतप्रमाप्रागभावातिरिक्तःयःस्वविरोधिभ्रमस्तन्निवर्त्तकत्वंदृष्टांतेऽस्तिपक्षेतुस्वाभावातिरिक्तस्वविरोध्यज्ञाननिवर्त्तकत्वेनसाध्यपर्यवसानंद्रष्टव्यं । प्रमामात्रपक्षीकारेभ्रमोत्तरचरमप्रमायाअपिप्राप्त्यातस्याश्चस्वविरोधिभ्रमनिवर्त्तकत्वेनार्थांतरतावारणायभ्रमानुत्तरप्रमेत्युक्तं । प्रमामात्रस्यदृष्टांतत्वेतत्रप्रागभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्त्तकत्वस्यप्रतिवादिनोसंमतेःसाध्यवैकल्यंस्यादित्यतोभ्रमोत्तरेत्युक्तं तथाचस्वविरोधिभ्रममादायदृष्टांतेउक्तसाध्यमस्तीतिध्येयं॥ स्वेति॥स्वशब्देनपक्षीभूतज्ञानाधिकरणं ज्ञानंतस्ययोविषयोब्रह्मतदावरणंयत्तन्निवर्त्तकंयज्ज्ञानंतन्निष्ठमित्यर्थः। अनेनज्ञाननिवर्त्यावरणसिद्धिः। तच्चाज्ञानमेवेतिभावः॥ आलो

कत्ववदिति ॥ आलोकत्वस्यालोकविषयावरणांधकारनिवर्त्तकालोकनिष्ठत्वादितिध्येयं ॥ अनित्यज्ञानमिति ॥ अनेन भावरूपज्ञानविरोधिस्वदेशगताज्ञानसिद्धिरितिज्ञेयं । ज्ञानमात्रस्यपक्षत्वेनित्येश्वरज्ञानेस्वविरोध्यज्ञानसामानाधिकरण्याभावेन बाधःस्यादतोऽनित्यज्ञानमित्युक्तं । इच्छामात्रस्यदृष्टांतत्वेईश्वरेच्छायाअपिप्राप्त्यातत्रस्वविरोधिद्वेषसामानाधिकरण्याभावेन साध्यवैकल्यापत्तेरनित्येच्छावदित्युक्तं । स्वविरोधिप्रागभावसमानाधिकरणत्वेनार्थांतरतावारणायाभावत्वानधिकरणेत्युक्तं । स्वविषयकत्वादित्येवोक्तौईश्वरीयज्ञानेच्छयोर्व्यभिचारःस्यादतोऽनित्यत्वेसतीत्युक्तं । तावत्युक्तेज्ञानेच्छाप्रयत्नानांसविषयकत्वा

अनित्यज्ञानमभावत्वानधिकरणस्वविरोधिसमानाधिकरणं प्रयत्नान्यत्वेसत्यनित्यत्वेसतिस विषयकत्वादनित्येच्छावत् । इच्छाहिस्वविरोधिद्वेषसमानाधिकरणाज्ञानविरोधी एवंचाज्ञानमि त्यादिनवीनानुमानंनिरस्तं । अप्रयोजकत्वाद्यनिस्तारात् ॥ ७ ॥ अविद्यानुमानभंगः ॥ ४६ ॥

त्तन्मध्येज्ञानस्यपक्षत्वादिच्छायादृष्टांतत्वादुर्वरितेप्रयत्नेव्यभिचारःस्यात् । ज्ञानविरोध्यज्ञानवदिच्छाविरोधिद्वेषवत्प्रयत्नविरोधि नोन्यस्याभावेनसाध्याभावात् । अतःप्रयत्नान्यत्वेसतीत्युक्तं । सविषयकत्वपदत्यागेघटादौव्यभिचारःस्यादित्यादिध्येयं । दृष्टां तेसाध्यमुपपादयति ॥इच्छाहीति॥ पक्षेसाध्यपर्यवसानंदर्शयति ॥ज्ञानेति॥ एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥अप्रयोजकत्वादीति॥ अनुकूलतर्काभावेनकार्यत्वहेतोरुक्तसाध्यंविनाप्युपपत्तेरप्रयोजकत्वस्यआदिपदेनचैत्रप्रमास्वप्रागभावातिरिक्ताभावनिवर्त्तिकाप्रमा त्वान्मैत्रप्रमावदित्याभाससाम्यस्यचानिस्तारादित्यर्थः ॥ अविद्यानुमानभंगविवरणं ॥ ४६ ॥ नन्वनृतेनहिप्रत्यूढेत्य



त्रानृतशब्दवाच्यमिथ्याभूतज्ञानबद्धत्वंचेतनानांप्रतीयतइतिश्रुतिरेवाविद्यायांमानमित्यतआह ॥ अनृतेनहीति ॥ ऋतशब्द स्य"ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोके"इत्यादौसत्कर्मपरत्वादनृतशब्दोदुष्कर्मपरइत्याह ॥ अनृतेति ॥ अनृतशब्दस्यपरिणामिपरत्वेप्र माणमाह ॥ अनृतमिति ॥ "ऋगतावितिधातोस्तुपूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्त्तमित्युक्तमनृतंपरिणामत"इतिस्मृतेरित्यर्थः। तथाचानृतेनप्रकृत्यालिंगदेहरूपप्रकृत्यावाप्रत्यूढाबद्धाअसंतएतंब्रह्मलोकंनविंदंतीतिपूर्वेणसंबंधः । नन्वज्ञानेनावृतंज्ञानंअविद्या यामंतरेवर्त्तमानाःनीहारेणप्रावृताःतमआसीदित्यादौमिथ्याभूताज्ञानमविद्यादिशब्दवाच्यंश्रूयतइत्यतआह ॥ अज्ञानेत्यादि ॥

" अनृतेनहिप्रत्यूढा " इत्यत्रानृतशब्दोदुष्कर्मपरः । परिणामिप्रधानपरोवा । "ऋतंपिबंता" वित्यादौसत्कर्मणिऋतशब्ददर्शनात् । " ऋतंसत्यंतथाधर्म " इतिस्मृतेश्च । "अनृतंपरिणाम त " इतिस्मृतेश्च । अज्ञानाविद्यानीहारादिशब्दाअपिप्रकृतिपराः । नचसामिथ्या । " त मआसीत् " " गौरनाद्यंतवतीनित्यासततविक्रिये " त्यादिश्रुतिभिस्सत्यत्वान्नित्यत्वाच्च ।

नन्वस्तुतर्हिमिथ्याभूताप्रकृतिरविद्येत्यतआह ॥ नचेति ॥ उदाहृतवाक्येषुप्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युतवाक्यांतरेप्रकृतेःसत्यत्वमेवोच्यतइत्याह ॥ तमआसीदिति ॥ गौः प्रकृतिः अनाद्यंतवती आद्यंतवतीनभवतीत्यर्थः । अंतशून्यत्वोक्त्याज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाख्यमिथ्यात्वाभावस्याभिधानादित्यर्थः । नित्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वशून्यत्वात्सत्यत्वाच्च नसामिथ्येत्यन्वयः । ननुतमआसीदित्यादिश्रुतीनांव्यावहारिकसत्वपरत्वस्यसद्वैलक्षण्यपरत्वस्यवोपपत्तेर्नपारमार्थिकसत्यत्वपर

त्वमित्यतआह ॥ नचेति ॥ क्वचिदिति ॥ ममसायादुरत्ययेत्यादौ शक्त्यादीत्यादिपदेनास्त्रमंत्रौषधादिग्रहणं । प्रकृत्यादिपरत्वेज्ञापकमाह ॥ त्रिगुणेति ॥ ननु "भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्ति" रितिज्ञाननिवर्त्यत्वेनश्रुतायामायायामिथ्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥ विश्वेति ॥ यद्यज्ञानंमायाशब्दार्थस्तर्हि "मायिनंतुमहेश्वर" मित्यादौमायित्वेनोद्दिष्टस्यब्रह्मणोऽज्ञानित्वप्राप्तेः । अस्त्वि

नचास्याःश्रुतेःअपूर्वपारमार्थिकसत्वपरत्वसंभवेव्यावहारिकसत्वपरत्वंवाअसद्वैलक्षण्यपरत्वंवायुक्तं । मायाशब्दोपिक्वचित्प्रकृतिपरः । क्वचिच्चविचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः "त्रिगुणात्मके" त्यादिस्मृतेः । "विश्वमायानिवृत्ति" रित्यादौनिवृत्तिस्तरणमेव । "मायामेतांतरंतिते" इतिस्मृतेः । नह्यज्ञानंमायाशब्दार्थः । मायिनोब्रह्मणोऽज्ञानित्वेसर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधात् । मायाशब्दस्यमयज्ञानइतिधातुजत्वाच्च । वेदनिघंटौमायावयुनंज्ञानमितिपाठाच्च । मायाविशब्दस्यविचित्रशक्तियुक्तइवाज्ञानिन्यप्रयोगाच्च ।

तिचेत्तत्राह ॥ मायिनइति ॥ मयज्ञानइत्यस्मादण्प्रत्ययेसतिनिष्पन्नमायाशब्दस्यज्ञानवाचित्वान्नाज्ञानंमायाशब्दार्थइत्याह ॥ मायाशब्दस्येति ॥ मयज्ञानइत्यस्मादण्प्रत्ययेणित्त्वादुपधावृद्धौस्त्रियांटापिसवर्णदीर्घेसतिमायेतिरूपंद्रष्टव्यं । यदिप्रयोगवशान्मायाशब्दस्यविचित्रशक्त्यादिपरत्वं तर्हिततएवाज्ञानादिपरत्वमस्त्वित्यतआह ॥ मायाविशब्दस्येति ॥ विचित्रशक्त्या

दीत्यत्रादिशब्दोक्तार्थंदर्शयति ॥ योगमायामिति ॥ चेतने दुर्गायां ॥ वारिविक्षरेइति ॥ क्षरविनाशसंततदानयोरितिधातोः वारीणिविशेषतःक्षरतःदत्तइतिवारिविक्षरेइत्यर्थः ।तत्रैव हरिवंशएव॥व्याख्यातत्वादिति॥आत्मशक्त्यामायाख्ययेत्यनेनेत्यर्थः। अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥शुक्तीति॥ मिथ्याभूतेरूप्यादौरूप्यंमिथ्येतिवत्रूप्यंमायेतिमायाशब्दाप्रयोगादित्यर्थः। ननुमिथ्याभू

"योगमायांसमादिशदि" तिभागवते " ऋतेमायांविशालाक्षी " मितिरामायणेच " चेतनेजलं संस्तभ्यमायये " तिभारतेजलस्तंभनशक्तौचप्रयोगाच । हरिवंशे " मयश्चशंबरश्चैवमहामाया धरौतथा । पार्जन्यवारुणीमायेव्यधत्तांवारिविक्षरे " इतिपार्जन्यवरुणास्त्रयोर्मायाशब्दप्रयोगा च । तत्रैव "मायामास्थाययुध्यस्वे" तिप्रकृतमायायां " आस्थायतामसींविद्या "मितिविद्याशब्द प्रयोगाच । " एकस्त्वमेवभगवानिदमात्मशक्त्यामायाख्यये" तिभागवतेशक्तिर्मायेतिव्याख्यात त्वाच । अतएवनमिथ्याभूतंमायाशब्दार्थः । शुक्तिरूप्यादौतदप्रयोगात् । सत्यमंत्रौषधादिमत्येव मायाविशब्दप्रयोगाच । मायामृगस्यापिमारीचस्यकामरूपित्वेनरामशरवेध्यत्वेनचसत्यत्वात् ।

तमायोपेतेमायाविशब्दप्रयोगोदृश्यतइतिचेत्तत्राह ॥ सत्येति ॥ ननु"मायामृगंदयितयेप्सित"मित्यादौमारीचस्यमायामृगत्वमुच्यते तच्चमिथ्याभूतमेवेत्यतआह ॥मायामृगस्यापीति॥कामेति॥ तथाचमायामृगत्वंनमिथ्याभूतं। मनोजवःकामरूपमित्युक्त रूपविशिष्टासुरसिद्धिरेवेत्यर्थः ॥ रामशरेति ॥ "तेनाहतःशरवरेणे"तिरामशरवेध्यत्वोक्तेस्तस्यचमिथ्याभूतेऽसंभवादित्यर्थः ।

ननुदेवासुरसंग्रामादौमायाशस्त्रादिकंकथ्यते तच्चमिथ्याभूतमेवेत्यतआह ॥ देवासुरेति॥ मायाशस्त्रादेर्मायाशब्दवाच्यमंत्रादि
निर्मितशस्त्रादेरित्यर्थः । ननुऐंद्रजालिकपुरुषेणमंत्रौषधादिनानिर्मितेमिथ्याभूतेसर्पादौमायाशब्दप्रयोगान्नतस्यसत्यत्वमित्यतआ
ह ॥ मिथ्याभूतइति॥ ऐंद्रजालिकादौमायाशब्दस्यामुख्यत्वाद्गौणत्वादित्यर्थः। गौणत्वेहेतुभूतमुख्यसंबंधस्योपपादनंमायाधी
नेति । संग्रामादौनिर्मितस्यसत्यशस्त्रादिप्रतीतेर्मिथ्याभूतैंद्रजालिकसर्पादिप्रतीतेश्चमायाशब्दोक्तमंत्रौषधाद्यधीनत्वादित्यर्थः ॥
ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तीति ॥ "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्ति"रितिश्रुतावित्यर्थः । यद्यप्यत्रनिवृ

देवासुरसंग्रामादौचमायाशस्त्रादेःछेदाद्यर्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वात् । मि
थ्याभूतेऐंद्रजालिकादौमायाधीनप्रतीतिकत्वेनमायाशब्दस्यामुख्यत्वात् ।
नचमायायाःसत्यत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तिविरोधः । सत्यस्यैवतन्निवर्त्यत्वात् ।

त्तिःस्मरणमेव"मायामेतांतरंती"तिस्मृतेरित्युक्तत्वादेषाशंकैवनोदेति तथापितत्रमायामेतामितिस्मृतौईश्वरीयबंधकशक्तितरणमे
वाभिप्रेतं अत्रपुनःप्रकृतेर्विनाशएव सचप्रकृतेःसत्यत्वेनसंभवति सत्यस्यचानिवृत्तेरित्यर्थः। तथाचतदन्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वंक
ल्पनीयमित्यर्थः । अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिमाह ॥ सत्यस्यैवेति ॥ सत्यस्यैवज्ञाननिवर्त्यत्वं नमिथ्याभूतस्य रूप्यादौतदद ॥ ३३१ ॥
र्शनादितिप्राङ्गिपुणतरमुपपादितमितिभावः । श्रुत्यादौमायायाअविद्यात्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥

अतएवेति॥ अतएवेत्युक्तमेवविशदयति॥ विद्येति॥ तच्चसत्यस्यैवास्तीत्यर्थः। ननु"दैवीह्येषागुणमयीमममाये"त्यादौएकस्या
एवमायायाःपरस्परविरुद्धसत्वादिगुणत्रयात्मकत्वोक्त्यार्थादनिर्वचनीयत्वमेवावगम्यते अतोमिथ्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥ दैवी
हीति ॥ सत्तानुगुणा सत्यत्वानुगुणासत्यत्वानुकूलैव नतुतत्प्रतिकूलेत्यर्थः । सत्वादीनांपरस्परंमिश्रत्वेनाविरोधःसिद्धएव। "अ
जामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाजनयंतींसरूपा"मितितत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरितिभावः। प्रत्युतगुणमयीत्युक्तंत्रिगुणात्मक
त्वरूपंत्रैगुण्यंमायायाःसत्वएवयुक्तं नमिथ्यात्वे कुतइत्यतआह ॥ शुक्त्यादीति ॥ मिथ्याभूतइतिशेषः। ननुभवद्भिरपिमायायाः

अतएवनाविद्यात्वोक्तिविरोधः । विद्यानिवर्त्यत्वात् "दैवीह्येषागुणमयीमममा
ये" त्यादौगुणमयत्वाद्युक्तिरपिसत्वानुगुणैव शुक्त्याद्यज्ञानेरूप्यादौत्रिगुणत्वादर्श
नात् । तस्मान्नश्रुतिःसत्यप्रकृतीश्वरशक्त्याद्यतिरिक्तपराभिप्रेतानिर्वाच्याविद्याप
रा ॥ ७ ॥ श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभंगः ॥४७॥ भ्रमोपादानत्वेनाविद्याकल्पनंतु

श्रुतिप्रतिपाद्यत्वांगीकारात्कथंतन्निराकरणमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ शक्त्यादीत्यादिपदेनदुर्गामंत्रौषधादिग्रहणं। तथाचाने
नास्मन्मतेश्रुतिःसत्यभूतप्रकृत्यादिपरेत्युक्तंभवति ॥ ७ ॥ श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभंगविवरणं॥४७॥ यदुक्तंमिथ्याभू
तस्यभ्रमस्यकादाचित्कत्वेनसोपादानत्वात्तदनुगुणंमिथ्याभूतमुपादानमंगीकार्यं सैवाविद्येतिभ्रमोपादानत्वान्यथानुपपत्त्याऽवि
द्यासिद्धिरितिभावरूपाज्ञानसद्भावेऽर्थापत्तिःप्रमाणमिति तद्दूषयति ॥ भ्रमेति ॥ अत्रभ्रमपदेनज्ञानमर्थोवा नाद्यइत्याह ॥

द्वितीयेति ॥ अंतःकरणस्यैवतदुपादानत्वसंभवेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरितिभावः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ किंचेति॥ भवेदि
ति ॥ घटादौदृष्टत्वादित्यर्थः ।सोपादानत्वस्यसकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदंगीकारेसकर्तृकत्वमप्यंगीकार्यंस्यात् ॐमितिचेत्तत्रप्रष्टव्यं
सकर्त्ताईश्वरोवा जीवोवा।नाद्यः शुक्तिरूप्यंकालत्रयेपिनास्तीतिजानतईश्वरस्यतत्स्रष्टृत्वायोगात् ।नद्वितीयः अनुभवविरुद्धत्वा
दित्याशयेनाह ॥ नचेशइति ॥ भावरूपाज्ञानसाधकार्थापत्त्यंतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ श्रौतेति ॥ "यतोवाइ
मानी"त्यत्रपंचम्याअपादानत्वमर्थः "अपादानेपंचमी"तिश्रवणात् उपादानत्वमेवास्यापादानत्वमिष्यते एवंश्रुतमुपादानत्वंनि
द्वितीयलक्षणनिरासेनैवनिरस्तं । किंचशुक्तिरूप्यमुपादानसहितंचेत्सकर्तृकंभवेत् । नचेशोजीवोवातस्य
कर्तेतियुज्यते । नापिनिर्विकारस्यब्रह्मणःश्रौतजगदुपादानत्वनिर्वाहायतत्कल्पनं । सत्यस्यत्रिगुणस्यप्रधान
स्यैवतदुपादानत्वेनश्रुत्यादिसिद्धत्वात् अविद्यायाअपिअनादित्वेननिरवयवतयाब्रह्मवदेवविकारायोगाच्च।
रवयवतयानिर्विकारस्यनयुक्तमितितन्निर्वाहायाविद्याकल्प्यते तत्संबंधाच्चयुक्तमुपादानत्वमित्यर्थः। जगदुपादानत्वान्यथानुपपत्तेर
न्यथोपपत्तिमाह ॥ सत्यस्येति ॥ तदिति ॥ जगदित्यर्थः। तथाचब्रह्मणउपादानत्वमेवाप्रामाणिकमित्याशयः। यतइतिश्रुतपं
चम्यर्थस्तु"अपादानत्वमेवास्ययद्युपादानतेष्यते। अंगीकृतंतत्पितृवन्नतुविश्वात्मनाभव"इत्यादिनोत्तरप्रस्थानोक्तरीत्याद्रष्टव्यः।
ननुप्रधानस्यसावयवत्वेऽनादित्वभंगः निरवयवत्वेपरिणामायोगइत्यतआह ॥ अविद्यायाइति॥ यद्धिसावयवंतद्धिकृतंभवति
नत्वखंडं अविद्याचब्रह्मवदेवनिरंशाऽतस्तस्यांकल्पितायामपिनब्रह्मणोजगत्कारणत्वनिर्वाहः उभयोरप्यखंडत्वादितिभावः । ब्र

ह्मणएवविवर्त्तेत्याद्यन्वयः । अयमर्थः । ब्रह्मणउपादानत्वेपिनाविद्याकल्प्या । नचनिर्विकारस्यतदयोगः अतात्विकविकारांगीकारात् तस्यचतात्विकाऽविकाराविरोधित्वात् । अतात्विकोविकारःकीदृशइतिचेत् शुक्त्यादीनांरजतंप्रतीवविवर्ताधिष्ठानत्वमेवेति नाविद्यातदर्थंकल्प्येति ॥ अन्यथेति ॥ अतात्विकस्यापिता त्विकेनविरोधमंगीकृत्यब्रह्मणःतात्विकाविकारवतएवउपादानत्वायोगेनतदर्थमुपादानांतरभूताविद्याकल्पनइत्यर्थः ॥ अविद्यादेरिति ॥ आश्रयविषयसापेक्षत्वेनसद्वितीयत्वमविद्यास्वभावःब्रह्मणश्चद्वितीयासहिष्णुत्वरूपमद्वितीयत्वंस्वभावः । एवंचसद्वितीयत्वस्वभावाविद्याधिकरणत्वंनाद्वितीयस्यब्रह्मणोयुक्तं तथात्वेस

किंचब्रह्मणउपादानत्वेपिनाविद्याकल्प्या । त्वद्रीत्याब्रह्मणएवतात्विकाविकाराविरुद्धे नातात्विकविकारेणशुक्त्यादिवत्विवर्ताधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वोपपत्तेः । अन्यथाअविद्यादेराश्रयसापेक्षस्यद्वितीयस्यतत्वतोऽद्वितीयात्ब्रह्मणोन्यदधिकरणंकल्प्यंस्यात् ।

द्वितीयत्वस्वभावाविद्यास्वाधिकरणब्रह्माद्वितीयत्वस्वभावंव्याहन्यात् । स्वेनैवसद्वितीयत्वात् अतोऽविद्यायाब्रह्मातिरिक्तमेवाधिकरणंकल्प्यंस्यात् तथाचतत्रत्वयावक्तव्यं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंतात्विकं अविद्यायाःसद्वितीयत्वमतात्विकं एवंचतात्विकस्यातात्विकेनविरोधाभावान्नाधिकरणांतरंकल्प्यतइति । एवंप्रकृतेपिविरोधाभावान्नकारणांतरंकल्प्यमित्यर्थः । अन्येतुअन्यथेत्यस्य उपादानापेक्षस्यतात्विकब्रह्मातिरिक्तोपादानकल्पनायामित्यर्थः । अन्यत्सद्वितीयंअतात्विकमित्यर्थइत्याहुः । ननुवियदादिब्र

ह्मणोविवर्तोपिपरिणामभूतः परिणामस्यपरिणामिविनाऽयोगात् ब्रह्मणश्चापरिणामितयाऽविद्याकल्पनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ ॥ सत्येति ॥ सत्यरूपांतरापत्तिरूपश्चासौपरिणामश्चसोस्यास्तीतिपरिणामीतदनपेक्षत्वादित्यर्थः । अविद्यायाःपरिणामित्वंतदा स्यात् यदिसत्यजगदाख्यरूपांतरापत्तिरूपःपरिणामःस्यात् । नचैवं जगतःसत्यत्वाभावादित्यभिप्रेत्यासत्यस्येत्युक्तं सत्यरूपां तरापत्तिरूपपरिणाम्यनपेक्षत्वादसत्यस्येत्यन्वयः । सत्यभूतपरिणामस्यैवस्वोचितपरिणाम्यपेक्षानत्वसत्यस्य अतोनपरिणामित्वे नाविद्याकल्पनमितिभावः ॥ कार्येति ॥ कार्यस्यघटादेर्व्यावहारिकस्यस्वसमानसत्ताकोपादानत्वदर्शनात्रूप्यादेरपिमिथ्यात्वे

नचपरिणामित्वेनाविद्याकल्पनं । असत्यस्यसत्यरूपांतरापत्तिरूपपरिणाम्यनपेक्षत्वात् । नचकार्यापेक्षितस्वसत्तासमानसत्ताकोपादानत्वेनतत्कल्पनं । विवर्ताधिष्ठानरूपोपा दानेननिवृत्तोपादानाकांक्षस्यापिघटादिदृष्टांतेनोक्तोपादानकल्पनेघटादेःकार्यस्यस्वासमा नसत्ताकोपादानानपेक्षत्वेनासमानसत्ताकस्यब्रह्मणोवियदादावनुपादानत्वापातात् ।

नसमानसत्ताकोपादानापेक्षत्वात्तदनुगुणंमिथ्याभूतमुपादानंअविद्याख्यंकल्पनीयमित्यर्थः । रूप्यादेःकिमुपादानमितिशंकायां विवर्त्ताधिष्ठानतयाब्रह्मैवोपादानमित्युक्त्याआकांक्षायानिवृत्तत्वात् । नचघटादेःस्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनात्रूप्यादा वपिस्वसमानसत्ताकमुपादानंकल्पनीयं तच्चाविद्येतिवाच्यं । तर्हिघटादेःस्वसमानसत्ताकोपादानापेक्षत्वदर्शनात्वियदादिकार्या समसत्ताकस्यब्रह्मणोवियदादावुपादानत्वंत्वयोच्यमानंनस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । यदिघटादिदृष्टांतेनरूप्यादेःस्वसमानसत्ता



कोपादानकत्वंकल्प्यते तर्हिघटादेःस्वसमानसत्ताकनिमित्तकारणकत्वदर्शनेनरूप्यादेरपिस्वसमानसत्ताकनिमित्तकारणत्वापत्त्या प्रातिभासिकंकिंचिन्निमित्तकारणमपिकल्प्यंस्यादित्याह ॥ रूप्यइति ॥ अर्थापत्त्यंतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ जी वस्यापरिच्छिन्नानंदात्मकब्रह्माभिन्नत्वेनसर्वदानंदप्रकाशःस्यात् नचासावस्ति अतस्तदप्रकाशायतत्प्रतिबंधकतयाऽविद्याकल्प्य तइत्यर्थः । कुतोनचेत्यतआह ॥ भेदेनैवेति ॥ स्यादियंकल्पनापियद्यभेदएवजीवब्रह्मणोःस्यात् नचैवं किंतुभेदस्यैवसत्वेनाप रिच्छिन्नानंदब्रह्मात्मकत्वस्यैवाभावेनतत्प्रकाशप्रसक्तेरेवाभावात् । तथाचतदप्रकाशायतत्कल्पनानयुक्तेतिभावः । अस्तुवाऽनव

रूप्येस्वसमानसत्ताकनिमित्तस्यापिकल्पनापाताच्च । नचजीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानंदाप्रकाशायत त्कल्पना । भेदेनैवतदुपपत्तेः । अनवच्छिन्नानंदस्यापिप्रकाशमानप्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशानुपप त्तेश्च ॥ ७ ॥ अविद्यार्थापत्तिभंगः ॥ ४८ ॥ किंचत्वन्मतेअज्ञानस्याप्रामाणिकत्वात्कथंतत्रप्रमाणो क्तिः । " अविद्यायाअविद्यात्वइदमेव(हिल)तुलक्षणं । मानापातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यत "

च्छिन्नब्रह्मानंदात्मकत्वं तथापितदप्रकाशएवनयुक्तः अपरिच्छिन्नानंदस्यापिसर्वदाप्रकाशमानप्रत्यक्चैतन्यमात्रत्वेनाप्रकाशानुपप त्तेस्तदर्थमविद्याकल्पनमप्रामाणिकमित्याह ॥ अनवच्छिन्नेति ॥ ७ ॥ अविद्यार्थापत्तिभंगविवरणं ॥४८॥ ७ ॥ अप्रामा णिकत्वादिति ॥ सत्वाभावेनप्रमाणावेद्यत्वादित्यर्थः । संमतिमाह ॥ अविद्यायाइति ॥ किंतदविद्यात्वमित्यतआह ॥ मा नेति ॥ मानानामापातःप्राप्तिः तदसहिष्णुत्वंप्रमाणाविषयत्वमितियावत् इदमेवासाधारणंलक्षणमित्यर्थः ॥ तदुक्तीति ॥

तस्यव्यावहारिकत्वाभावात्तत्रप्रमाणोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । ननुतदपिव्यावहारिकमेवास्त्वितिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ उपादानोपादेययोरेकसत्ताकत्वनियमादितिभावः । ननुव्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वेविषयस्यापिव्यावहारिकसत्तयाभाव्यं प्रातिभासिकाज्ञानं प्रातिभासिकप्रमाणगम्यं अतस्तदुक्तिर्युक्तेतिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ नन्वविद्यायाःप्रामाणिकत्वसत्वाभावेप्रमाणोक्तिर्युक्तेत्यत आह ॥ नचेति ॥ असद्व्यावृत्तीति ॥ तथाचतद्बोधनायप्रमाणोक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ सुतरामिति ॥ दोषशंकाकलंकितप्रमा

इतिसुरेश्वरोक्तेः । नचाज्ञानस्यव्यावहारिकत्वात्तत्रतत्प्रमाणोक्तिः । प्रातिभासिकोपादानेप्रातिभासिकेअज्ञानेतदुक्त्ययुक्तेः । नहिव्यावहारिकंप्रातिभासिकंप्रत्युपादानं । नचप्रातिभासिकेमानमस्ति । नचसाक्षिसिद्धेऽज्ञानेप्रमाणैरसद्व्यावृत्तिमात्रंबोध्यतइतिवाच्यं । नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वेसुतरांप्रामाणिकत्वापातात् । तमआसीदित्यादौसत्त्वस्यैवबोधनाच्च । उक्तानुमानेषुतदप्रतीतेश्च ।

णवेद्यत्वरूपप्रामाणिकत्वापेक्षयासुतरामित्यर्थः ॥ आपातादिति ॥ तथाचमानापातासहिष्णुत्वाख्यासाधारणलक्षणहानिरिति भावः । किंचासद्व्यावृत्तिमात्रंबोध्यतइत्यत्राज्ञानस्यसत्वंनबोध्यते किंतुअसद्व्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रायः । किंवाऽज्ञानस्वरूपमेवनबोध्यते । किंनामकेवलाऽसद्व्यावृत्तिरेवेति नाद्यइत्याह ॥ सत्वस्यैवेति ॥ नत्वसद्व्यावृत्तेरित्यर्थः । उक्तानुमानेषु अज्ञानस्वरूपसाधकेषु ॥ तदप्रतीतेरिति ॥ असद्व्यावृत्त्यप्रतीतेरित्यर्थः । ननूक्तानुमानैरज्ञानस्वरूपेऽसद्व्यावृत्तिर्बोध्यतयाविवक्षितेतिचेत्त

त्राह ॥ नहीति ॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वादितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ प्रमाणैरिति ॥ असद्व्यावृत्तेः केवलायाः । अभावबोधस्याधिकरणसापेक्षत्वादितिभावः । ननूक्तानुमानप्रमाणैरज्ञानस्वरूपमपिबोध्यतएव नचप्रामाणिकत्वापत्त्यालक्षणविरोधः साक्षिवेद्यमेतदज्ञानमितिअन्यविषयत्वेनैवानुमानैर्बोधनेनसाक्षाद्बोधकत्वाभावात् साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वस्यैव प्रामाणिकत्वप्रयोजकत्वात् अन्यथाव्यवसायद्वाराऽनुव्यवसायविषयस्यापिरूप्यस्यतदापत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ साक्षीति ॥ इदमज्ञानंसाक्षिविषयइतिअनुमानैरविषयीकरणादित्यर्थः ॥ भ्रमेति ॥ इदंरजतमितिज्ञानवानहमित्येवंभ्रमविष

> नह्यनुमानंविवक्षापरतंत्रं । प्रमाणैरज्ञानस्वरूपाग्रहेतत्रासद्व्यावृत्तेर्दुर्बोधत्वाच्च । नचप्रमाणानिसाक्षिवेद्यत्वे
> नाविद्यांबोधयंति ।येनभ्रमविषयत्वेनानुव्यवसायबोध्यस्यरूप्यादेरिवप्रामाणिकत्वंनस्यात्।नचप्रमाणानि
> प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वेनाविद्यांबोधयंति।येनतथाबाधगोचरस्यरूप्यादेरिवप्रामाणिकत्वंनस्यात्।

यतयाऽनुव्यवसायबोध्यस्येत्यर्थः ॥ नस्यादिति ॥ तथाचाज्ञानस्वरूपस्यसाक्षादेवप्रमाणविषयत्वेंगीकार्येप्रामाणिकत्वापत्त्यालक्षणविरोधस्तदवस्थोतस्तत्रप्रमाणोक्तिरयुक्तेत्याशयः । नन्वविद्यायाअप्रामाणिकत्वेनसत्वाभावेपिप्रमाणविषयत्वंसंभवतिअप्रामाणिकत्वेविधिरूपतयाप्रमाणविषयत्वंनसंभवतीत्येवनिषेध्यतयातद्विषयत्वंतुस्यादेव अप्रामाणिकस्यापिरूप्यस्यनेदंरूप्यमितिबाधविषयत्वदर्शनादित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ तथा निषेधप्रतियोगित्वेन ॥ नस्यादिति ॥ अतःप्रामाणिकत्वमंगीकार्यं ततश्च लक्षणविरोधापत्त्याप्रमाणोक्तिरयुक्तेत्याशयः । ननुप्रमाणैरुक्तरूपेणाज्ञानस्याबोधनेपिज्ञाननिवर्त्यत्वेनबोधनादप्रामाणिकत्वेनमि

थ्यात्वंदुर्वारं तथाचलक्षणविरोधइत्यतआह ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानित्यत्वस्यैवबोधनादित्यन्वयः । ना
प्रामाणिकत्वरूपमिथ्यात्वस्येत्येवकारार्थः । तत्रदृष्टांतःप्रकाशेति । नहिप्रकाशनिवर्त्यत्वेनांधकारस्यापिमिथ्यात्वंवाच्यं किंत्वनि
त्यत्वमेवेत्यर्थः । धीनाश्यत्वेत्वनित्यत्वमेवस्यान्नमृषात्मतेत्युक्तत्वादितिभावः । तथाचाज्ञानस्यप्रामाणिकत्वेंगीकार्येलक्षणविरोधा
पत्त्याप्रमाणोक्तिरयुक्तेतिसिद्धमितिभावः ॥ ७ ॥ सामान्येनाविद्यायांप्रमाणभंगविवरणं ॥ ४९ ॥ शुद्धेति ॥ मोक्षका
लीनेत्यर्थः । तेन चैतन्येन ॥ मोक्षेपीति ॥ अज्ञानप्रकाशिकायाश्रितःसत्वादित्यर्थः । तदा मोक्षावस्थायां । सा अविद्या ॥

**ज्ञाननिवर्त्यत्वेनप्रकाशनिवर्त्यांधकारवदनित्यत्वस्यैवबोधनात् ॥७॥ सामान्येनाविद्याप्रमाणभंगः ॥ ४९ ॥**
**किंचाविद्याकिंशुद्धसाक्षिचैतन्येनैवभाति किंवृत्तिप्रतिबिंबितेनतेन । नाद्यः । निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य**
**पारमार्थिकत्वापातात् । मोक्षेपितत्प्रतीत्यापत्तेश्च । तदासानिवृत्तत्वान्नभातीतिचेन्न । प्रतीतिमात्रशरीरस्य**
**प्रतीत्यनुवृत्तौनिवृत्त्ययोगात् । एतेनाज्ञानस्यराहुवत्स्वावृतप्रकाशेनैवस्फुरणमितिनिरस्तं । नांत्यः । अज्ञानस्य**

प्रतीतिमात्रेति ॥ अज्ञानस्यप्रातिभासिकत्वादित्यर्थः ॥ प्रतीत्यनुवृत्ताविति ॥ शुद्धचैतन्यरूपप्रतीतेर्मोक्षेप्यनुवृत्तत्वादि
त्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ अज्ञानस्यशुद्धचैतन्यप्रकाश्यत्वेमोक्षेपितत्प्रतीतावापादितायांकेनचिदुक्तंअज्ञानंस्वावृतेनचैतन्यरूपप्रका
शेनैवस्फुरति नचैतददृष्टचरं राहोःस्वावृतचंद्रप्रकाशेनैवस्फुरणात् अतोमोक्षेस्वस्यनिवृत्तत्वेनस्वावृतप्रकाशाभावान्नस्फुरणमि
ति तदप्यनेनैवनिरस्तं । अज्ञानस्यप्रतीतिमात्रशरीरत्वेनप्रतीत्यनुवृत्तौतन्निवृत्तेरेवायोगात् । अतोमोक्षेपितत्प्रतीत्यापत्तिर्दुर्वारे



त्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ वृत्तिविलंबेसतीत्यर्थः । तथाचवृत्तेःकादाचित्कत्वेनतत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्यापिकादाचित्कत्वात्क
दाचिद्वृत्तिविलंबेसतिअनादितयापूर्वंविद्यमानस्याप्यज्ञानस्याप्रतीत्यापत्त्याज्ञातैकसत्वहानेरित्यर्थः । किंचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्ये
नाज्ञानभानमंगीकुर्वाणंप्रतिप्रष्टव्यं वृत्तिशब्देनांतःकरणवृत्तिर्विवक्षिता अविद्यावृत्तिर्वा । नाद्यः अंतःकरणवृत्तेःप्रमाणजन्यत्वेने
हाप्यविद्यायाःप्रातिभासिकत्वेनेंद्रियसंनिकर्षाभावेनप्रमाणाभावात् । नद्वितीयः अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेनेहस्वस्मिन्स्वस्यादोष
त्वेनाविद्यायामविद्यांतराभावात् । अतोवृत्तेरेवायोगेननवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनाविद्याभानमित्याह ॥ अंतःकरणेति ॥ किं

**कदाचिदप्रतीत्यापातात् । अंतःकरणाविद्यावृत्त्योःप्रमाणदोषाभ्यांजन्यतयेहोभयाभावेनवृत्त्य**
**योगाच्च । वृत्तेरपिवृत्त्यंतरप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेनवस्थापातेनतदप्रतिबिंबिततद्वेद्यत्वेमोक्षेपिवृ**
**त्तिप्रतीत्यापाताच्च । प्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकस्यसत्त्वस्यअपारमार्थिकत्वेनप्रातीतिक्यावृत्तेः**

चनवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमज्ञानभासकं वृत्तिस्वरूपेमानाभावात् । ननुतत्प्रतीतिरेवतत्रमानमितिचेत् तत्रवक्तव्यं किंवृत्तिरपिवृ
त्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्या उततदप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्येति । नाद्यः अज्ञानाभासकवृत्तिभासकचैतन्यप्रतिबिंबनोपाधिभूतायाअ
पिवृत्तेर्वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेऽनवस्थास्यात् । नद्वितीयः वृत्तिभासकस्यवृत्तिप्रतिबिंबितशुद्धचैतन्यस्यमोक्षेपिसत्वेनतत्रापि
वृत्तिप्रतीत्यापातादित्याह ॥ वृत्तेरपीति ॥ अज्ञानस्यवृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिचैतन्यवेद्यत्वेदूषणांतरंचाह ॥ प्रतिबिंबितेति ॥
अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वमेवाज्ञानस्येतित्वन्मतं । नचतत्रदोषाभावः स्वस्मिन्स्वस्यैवदोषत्वात् तथाचाविद्यावृत्तेरपि

प्रातीतिकत्वेनप्रातीतिक्यांप्रातिभासिक्यांअविद्यायांविषयेवर्त्तमानायावृत्तिस्तस्यामविद्यायामितियावत् चैतन्यप्रतिबिंबनंवदता तत्प्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकंसत्वंवाच्यं असतःशशशृंगादेःप्रतिबिंबनोपाधित्वाभावात् तच्चसत्वमपारमार्थिकमेव प्रातिभासिकमितियावत् प्रातिभासिकवृत्तौसत्वस्यापिप्रातिभासिकत्वात् एवंचाविद्यायांचैतन्यप्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकसत्वस्याविद्याप्रतीत्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयः । साक्षिरूपाविद्याप्रतीतौसत्यांअविद्यासत्वसिद्धिः तस्याःप्रातिभासिकत्वेनप्रतीतेरेवतत्सत्वरूपत्वात् तत्सिद्धौचप्रतिबिंबनोपाधिभूतसत्वप्राप्त्यातत्रचैतन्यप्रतिबिंबनसंभवेनाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणा

प्रतीत्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च ॥ ७ ॥ अविद्याप्रतीतिभंगः ॥ ५० ॥ अविद्याश्रयश्चदुर्वचः । यदत्रोक्तं विवरणे । चिन्मात्रमेवाज्ञानाश्रयः । तदन्यस्याज्ञानकल्पितत्वेनतदाश्रयत्वायोगात् । तदुक्तं । (आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवला । पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमोनाश्रयोभवतिनापिगोचर) इति ॥

विद्याप्रतीतिसिद्धिरिति तथाचाविद्याप्रतीतेरेवायुक्तत्वादविद्याऽप्रामाणिकीत्याशयः ॥ ७ ॥ अविद्याप्रतीतिभंगविवरणं ॥ ॥ ५० ॥ अविद्याश्रयश्चेति ॥ परमतइतिशेषः ॥ अत्रेति ॥ अज्ञानाश्रयःसुवचइत्याशयेनेत्यर्थः । चिन्मात्रं बिंबप्रतिबिंबभूतजीवब्रह्मानुस्यूतमुखमात्रस्थानीयंचिन्मात्रं । ननुजीवएवाज्ञानाश्रयःकिंनस्यादित्यतआह ॥ तदन्यस्येति ॥ चिन्मात्रान्यस्यजीवस्याज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानाश्रयत्वायोगात् । तथात्वेऽज्ञानसिद्धौतत्कल्पितजीवसिद्धिः तत्सिद्धौचतदाश्रिताज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । जीवोऽज्ञानाश्रयोनेत्याह ॥पूर्वेति॥ तमसोऽज्ञानस्य । पश्चिमः कल्पितोजीवः गोचरः विषयः ।

ननूभयानुस्यूतचिन्मात्राश्रिताज्ञानस्यकथंप्रतिबिंबेजीवएवसंसारापादकत्वं बिंबेतदनुस्यूतचिन्मात्रेवातात्किंनस्यादित्यतआह ॥ दर्पणस्येति ॥ वक्ष्यमाणदूषणजातमेवकारिकयासंगृह्णाति ॥ विरोधादिति ॥ बाधादित्यत्रैवधर्मिमानेनेत्यस्यसंबंधः । तत्रादौविरोधादित्युक्तंहेतुमुपपादयति ॥ एकेति ॥ विरोधस्फोरणायेदंविशेषणं । चिन्मात्रस्यैवाज्ञानाश्रयत्वंवदताज्ञानस्यैवतदाश्रयत्वमुक्तंस्यात् चिन्मात्रस्यैवज्ञानाश्रयत्वात् तथाचैकविषययोर्ज्ञानाज्ञानयोर्विरुद्धत्वान्नाश्रयाश्रयिभावःसंभवति । तथा

दर्पणस्यमुखमात्रसंबंधेपिप्रतिमुखेमालिन्यवत्प्रतिबिंबेजीवेसंसारो नतुबिंबेब्रह्मणि । उपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वादिति । अत्रब्रूमः । विरोधाद्धर्मिमानेनबाधाच्छ्रुतिविरोधतः । भ्रांत्यैकाधिकरण्याचनाज्ञानंशुद्धचिद्गतं ॥ १ ॥ तथाहि । एकविषयज्ञानभावरूपाज्ञानयोःतमःप्रकाशयोरिवविरुद्धत्वात्नाश्रयाश्रयित्वं ।

चाज्ञानंज्ञानाश्रितंनभवति तद्विरुद्धत्वात् यत्यद्विरुद्धं तत्तदाश्रितंनभवति यथातमःप्रकाशाश्रितमितिसामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमुक्तंभवति। नन्विदमयुक्तंघटतदत्यंताभावयोःपरस्परविरुद्धत्वेनघटात्यंताभावेघटविरुद्धत्वेसत्यपिघटाश्रितत्वस्यैवसत्वात् घटात्यंताभावोहिभूतलादाविवघटेप्यस्ति अन्यथाघटेसत्वप्रसंगादित्यतउक्तं ॥ तमःप्रकाशयोरिवेति ॥ नात्रविरोधःपरस्परविरहरूपोविवक्षितः किंनामतमःप्रकाशयोरिववध्यघातकभावरूपएव । अतोघटतदत्यंताभावयोर्वध्यघातकभावविरोधाभावात्

नव्यभिचारइतिभावः । ननुवध्यघातकभावरूपविरोधःस्वरूपासिद्धिः चैतन्यरूपस्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानंगीकारादित्यत आह ॥ नहीति ॥ अज्ञानस्यचैतन्यरूपज्ञानानिवर्त्यत्वेतस्याज्ञानत्वमेवनस्यात् ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैवाज्ञानलक्षणत्वादितिभावः । नन्वज्ञानस्यचैतन्यरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपिनतस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनापिअज्ञानलक्षणवत्तयाऽज्ञानत्वोपपत्तेरित्याशंक्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ वृत्तिज्ञानेति ॥ अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ॥ उपचारादिति ॥ ज्ञाअवबोधन इतिधातोर्भावव्युत्पत्त्याज्ञप्तिरूपचैतन्यएवज्ञानत्वंमुख्यं अंतःकरणवृत्तौतुज्ञायतेचैतन्यमनयेतिकरणव्युत्पत्त्याज्ञानत्वमुपचरित

नहिज्ञानानिवर्त्यमज्ञानंभवति । नचवृत्तिज्ञाननिवर्त्यंतत् । विवरणेंतःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तत्वेनौपचारिकज्ञानविरोधिनोमुख्याज्ञानत्वायोगात् । अज्ञाना विरोधित्वेचैतन्यस्यघटादिवज्ज्ञानत्वायोगाच्च । ज्ञानाज्ञानेहिज्ञातुरर्थप्रकाशाप्रकाशौ ।

मित्युक्तत्वादौपचारिकवृत्तिज्ञानविरोधिनोमुख्याज्ञानत्वमयुक्तं किंत्वौपचारिकाज्ञानत्वमेवस्यादित्यर्थः । किंचचैतन्यज्ञानत्व सिद्ध्यर्थमपितस्याज्ञाननिवर्तकत्वंवाच्यं अन्यथाविमतंचैतन्यंनज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वाद्घटवदित्यनुमानेनतस्यज्ञानत्वमेवन स्यादित्यतआह ॥ अज्ञानेति ॥ तथाचाज्ञानत्वसिद्ध्यर्थंचैतन्यनिवर्त्यत्वेंगीकार्येनासिद्धिरित्याशयः । किंचज्ञानस्याज्ञाननिव र्तकतयाअनुभवसिद्धत्वाच्चतयोर्विरोधोंगीकार्यइत्याह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञातुरर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्यार्थाप्रकाशात्मकज्ञाननिवर्त

कत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः । ननुचैतन्यंनज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वादित्यत्राप्रयोजकता नचाज्ञानाविरोधित्वेज्ञानत्वमेवनस्यादितिवाच्यं । हानोपादानादिव्यवहारंहेतुत्वेनतदुपपत्तेरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अज्ञानेति ॥ साक्षादितिशेषः ॥ तद्धेतुत्वेति ॥ व्यवहारहेतुत्वेत्यर्थः । तथाचज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यनंतरमेवविषयेव्यवहारस्यानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथातद्विरोधान्नाप्रयोजकतेतिभावः । दूषणांतरदानायासिद्धिमेवपुनराशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ बुद्धि रंतःकरणवृत्तिः । कथंतर्ह्यज्ञानेज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणयोगइत्यतआह ॥ ज्ञानकरणाविरोध्येवेति ॥ नतुज्ञप्तीति ॥ चैतन्यंतुज्ञप्तिरूपं अतोनाज्ञानस्यत

नचतदविरोधित्वेपिव्यवहारादिहेतुत्वात्ज्ञानत्वं । अज्ञाननिवर्तकस्यैवतद्धेतुत्वानुभवात् । नचविवरणेकरणव्युत्पत्त्याबुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमित्युक्तत्वेनाज्ञानंज्ञानकरणविरोध्येवनतुज्ञप्तिविरोधीतिवाच्यं । न जानामीतिज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानांतरत्वापातात् । साक्षिवेद्यसुखादावज्ञानादर्शनाच ।

द्विरोधिज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धिरितिभावः । करणविरोधित्वेनाननुभूयमानस्यज्ञप्तिविरोधित्वेनैवानुभूयमानस्याज्ञानस्यदुरपह्नवत्वान्नासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ नजानामीति ॥ ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिविरोधएवनञाप्रतीयतइत्यर्थः । तथाचज्ञानकरणविरोधिनएवाज्ञानत्वेज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानांतरत्वंस्यादित्यर्थः । अज्ञानस्यज्ञप्तिरूपज्ञानविरोधमनंगीकृत्यचैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वानंगीकारेसुखादावज्ञाननिवर्त्तकस्यान्यस्यांतःकरणवृत्तिरूपकरणस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवःस्यादित्याह ॥ साक्षिवेद्य

इति ॥ तस्माच्चैतन्यस्यैवाज्ञानविरोधित्वेंगीकार्येनासिद्धिरित्याशयः । यदुक्तंविरुद्धत्वेनाश्रयाश्रयिभावायोगइति तदयुक्तं विरोधस्तदास्याद्यदिज्ञानाज्ञानयोस्समसत्ताकत्वंस्यात् नचैवं चैतन्यरूपज्ञानस्यसत्यत्वात् तदाश्रिताज्ञानस्यमिथ्यात्वात् मिथ्याभूतंप्रतिसत्यस्याश्रयतायाःसौरप्रकाशदिवाभीतांधकारयोर्दर्शनेनविरोधाभावाद्युक्तएवाश्रयाश्रयिभावइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ दिवाभीतः पेचकः । दिवाभीतःसौरालोकेंधकारमारोपयति सचांधकारोमिथ्याभूतः सत्यभूतसौरप्रकाशाश्रितइत्यर्थः । यदिदृष्टांतेश्रद्धा तर्हिसौरप्रकाशस्यमिथ्याभूतदिवाभीतांधकारेणविरोधाभावेपिलोकसिद्धविरोधघटनायसौरप्रकाशसम

नचचैतन्याज्ञानयोःसौरप्रकाशदिवाभीतांधकारयोरिवतत्सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामविरोधादाश्रयाश्रयितेतिवाच्यं। सौरप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकतमोंतरस्येवचैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानांतरस्याभावेनातात्विकाज्ञानविरोधस्यैववाच्यत्वात् ।

सत्ताकंतद्विरुद्धांधकाररूपंतमोंतरमेवास्तीतिमिथ्याभूतेनांधकारेणाविरोधःकल्प्यते एवमिहापियदिचैतन्यप्रकाशविरुद्धंतत्समसत्ताकंअज्ञानांतरंस्या त्तदाऽतात्विकाज्ञानेनाविरोधःकल्प्यःस्या न्नचैवमस्ति चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानांतराभावात् । अतोलोकानुभवसिद्धविरोधघटनायातात्विकाज्ञानेनैवविरोधेवाच्येविरुद्धत्वान्नाश्रयाश्रयिभावोयुक्तइत्युक्तंयुक्तमेवेत्याह ॥ सौरेत्यादिना ॥ अज्ञानांतरस्येति ॥ तत्सत्यत्वेतदेवसत्यभूतमज्ञानंजगत्कारणमस्तु किंमिथ्याभूततत्कल्पनयेतिभावः ॥

अन्यथेति ॥ भिन्नसत्ताकयोरविरोधमंगीकृत्याश्रयाश्रयिभावागीकारइत्यर्थः । आत्मन श्चैतन्यस्याधर्मिमानेनबाधादितिद्वि तीयहेतुमुपपादयति ॥ किंचेति ॥ साक्षिबाधइति ॥ अहमर्थाश्रयत्वेनग्राहकसाक्षिणाबाधान्नाज्ञानंशुद्धचिद्गतमित्यर्थः । धर्मिग्राहकमानस्याप्रमाणस्यभ्रांतित्वान्नतद्बाधः शुद्धचिदज्ञानवादस्य । तथाहिआत्मनिस्थौल्याभावेपिवस्तुतःस्थौल्याश्रयेणदे हेनैक्यस्यात्मन्यध्यासाख्यनिमित्तसद्भावमंगीकृत्याहंस्थूलइतिप्रतीतेर्भ्रमत्वमंगीकार्यं एवंवस्तुतोहंकारस्याज्ञानाश्रयत्वाभावेपि

अन्यथातात्विकसुखरूपस्यात्मनोव्यावहारिकदुःखरूपतास्यात् । किंचाहमज्ञइतिधर्मिग्राहक साक्षिबाधः । नचात्मनिस्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहंस्थूलइतिवदहंकारेअज्ञानाश्रयचिदै क्याध्यासाद्वादग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबंधादयोदहतीतिवदज्ञानाहंकारयोरेकचि(ताव)दध्या साद्वाहमज्ञइतिधीर्भ्रांतिरितिवाच्यं । अद्यापिचितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्यान्योन्याश्रयात् ।

वास्तवतदाश्रयचिदैक्यस्याहंकारेऽध्यासादहमज्ञइतिप्रतीतिर्भ्रमरूपैव । यथावावस्तुतःकेवलायसोदाहकत्वाभावेपिदग्धृत्वस्या यसश्चैकाग्निसंबंधेननिमित्तेनअयोदहतीतिप्रतीतेर्भ्रांतित्वं तद्वत्अहमर्थस्यापिवस्तुतोऽज्ञानाश्रयत्वाभावेपिअज्ञानाहंकारयोरेक चिदध्यस्तत्वान्निमित्ताद्वाअहमज्ञइतिप्रतीतेर्भ्रांतित्वमेवातोनतद्बाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ असिद्ध्येति ॥ अह मज्ञइतिधर्मिग्राहकमानाभावेअज्ञानस्यचैतन्याश्रितत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाहमज्ञइत्यस्यायोदहतीतिवत्गौणत्वेनाप्युपपन्नस्यचैत

न्याश्रिताज्ञानकल्पनायामसाधकत्वसिद्धिरित्यर्थः । किंचाहमज्ञइत्यज्ञानग्राहकमानस्यसाक्षिरूपत्वान्नभ्रांतित्वंयुक्तं भ्रांतेर्दोष जन्यत्वनियमात् नित्यज्ञानस्यसाक्षिणस्तदभावेनभ्रांतित्वायोगादित्याह ॥ दोषेति ॥ तथाचाहमज्ञइतिसाक्षिरूपंज्ञानंनभ्रांतिः दोषाजन्यत्वाद्व्यतिरेकेणसंमतभ्रमवदित्यनुमानमुक्तंभवति । ननुअहमर्थाश्रितत्वेनाज्ञानग्राहकसाक्षिरूपज्ञानंदोषजन्यं बाधयुक्तत्वादित्येवंबाधकेनदोषजन्यत्वस्याप्यनुमानात्स्वरूपासिद्धोहेतुरित्यतआह ॥ बाधकेति ॥ वस्तुतःसाक्षिज्ञानेबाधकाभावाद्बाधकाभिमतस्येत्युक्तं । बाधकज्ञानंहिअज्ञानरूपेधर्मिणिअहमर्थानाश्रितत्वग्राहीतिवक्तव्यं तत्रधर्मिज्ञानाभावेतदनुत्पत्ते

दोषाजन्यस्याहमज्ञइतिसाक्षिज्ञानस्यभ्रांतित्वायोगाच्च । बाधकाभिमतस्यैवधर्मिग्राहकैतद्बाधितत्वे
नैतद्बाधकाभावाच्च । मिथ्यारूप्येदमंशसंबंधवदध्यस्ताज्ञानसंबंधस्यापितद्ग्राहकेणैवग्राह्यत्वाच्च ।

र्धर्मिज्ञानेनभाव्यं धर्मिग्राहकंचप्रमाणमहमज्ञइतिसाक्षिरूपमेव । तेनचाहमाश्रितत्वेनैवाज्ञानंसिद्धमित्येवंबाधकत्वेनत्वदभिमतस्यैवधर्मिग्राहकैतत्प्रमाणबाधितत्वेनधर्मिग्राहकस्यैतस्याहमज्ञइतिप्रमाणस्यबाधकाभावेनदोषजन्यत्वानुमानायोगादभ्रांतित्व बाधकस्यदोषाजन्यत्वस्यस्वरूपासिद्ध्यभावादित्यर्थः । नन्वहमज्ञइतिधीर्नाज्ञानेसाक्षात्संबंधेनाहंकाराश्रितत्वंविषयीकरोति कुतएतदितिचेत् अहंकारभिन्नचैतन्यएवाज्ञानस्यसाक्षात्संबंधग्राहकमानबाधितत्वादतोनविरोधइत्यतआह ॥ मिथ्यारूप्येति ॥ 
यत्रयतस्संबंधोगृह्यते सएवतत्रसाक्षात्संबंधइतिनाहंकारभिन्नेचैतन्येऽज्ञानस्यसाक्षात्संबंधसिद्धिरितिनतद्ग्राहकमानबाधइत्याहुः ।

अत्रमिथ्यारूप्येतिअध्यस्ताज्ञानेतिचपदास्वारस्यं । वस्तुतस्तुदग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबंधादयोदहतीतिवदत्रापिअज्ञानाहंकारयोरेकचिदध्यासादहमज्ञइतिप्रतीतिर्भ्रांतिरित्युक्तमित्याह ॥ मिथ्येति ॥ दृष्टांतेसंभवति अयोदहतीतिप्रतीत्यपेक्षयापूर्वं दग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबंधरूपनिमित्तस्यसिद्धत्वात् नचैवंप्रकृतेसंभवति यथाइदंरजतमितिज्ञानेइदमंशःप्रतीयते तथारूप्येदमंशसंबंधोपिप्रतीयते इदमंशःपूर्वसिद्धएवात्रप्रतीयते नतुरूप्येदमंशसंबंधःपूर्वसिद्धः रूप्यस्यमिथ्यात्वेनएतज्ज्ञानात्पूर्वंसंबंधस्याऽसत्वात् अतोमिथ्याभूतरूप्यग्राहकेणेदंरजतमितिज्ञानेनैवसंबंधःप्रतीयते एवमहमज्ञइतिभ्रांतिनिमित्तभूतोयोऽहंकाराज्ञानयोरेकचित्संबंधःसःअहमज्ञइतिप्रतीत्यपेक्षयापूर्वंनसिद्धिः । रूप्येदमंशसंबंधवत्कल्पितत्वात् अतोहमज्ञइतिप्रतीत्यैवसिद्धइतिवा

अज्ञानाश्रयत्वधीबलादेवाहमर्थोकल्पितोवाऽविद्यायामनुपपत्तिरलंकारोवाऽस्तु ।
किंच "निरनिष्टोनिरवद्यः शोकंमोहमत्येतिनित्यमुक्त" इत्यादिश्रुतिविरोधः ।

च्यं अहमर्थस्याहंकारचिदुभयसंवलनरूपत्वात् तत्रचाज्ञानसंबंधस्यचानयैवभ्रांत्याप्रतीतेः अतोऽज्ञानाहंकारयोरेकचित्संबंधस्यानयैवप्रतीत्याकल्पितत्वान्नतन्निमित्तत्वमित्यर्थः । नन्वहमज्ञइतिप्रत्यक्षेणाहंकारस्याज्ञानाश्रयत्वप्रतीतेस्तद्विरोधइत्युक्तं । अहंकारस्याज्ञानकल्पितस्याज्ञानाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयादित्यतआह ॥ अज्ञानेति ॥ अकल्पितोऽज्ञानाकल्पितः तथाचनान्योन्याश्रयइतिभावः । अस्तुवाऽज्ञानकल्पितः तथापिनान्योन्याश्रयः अविद्यायांदौर्घट्यस्यभूषणत्वादित्याह ॥ अविद्यायामिति ॥ श्रुतिविरोधतइत्युक्तहेतुमुपपादयति ॥ किंचेति ॥ मौर्ख्यं मूर्खत्वं । ननु "निरवद्य" इत्यादौनिर्दोषत्वमेवोच्यते नत्व

ज्ञानराहित्यं अतःकथंश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ नहीति ॥ मोहं भ्रांतिं श्रुतिविरोधः चिद्रूपस्यब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वाभावप्रतिपादकश्रुतिविरोधइत्यर्थः। येनतद्राहित्यमत्रनोच्यतइतिशंकास्यात् । अतोनिरवद्यइत्यनेनैवमौढ्यापरपर्यायाज्ञत्वरूपदोषाभावोप्युक्तएवेतिभावः। किंचनित्यमुक्तइत्यनेनापिअज्ञानराहित्यमुच्यते तत्कथमितिचेत् बंधकीभूताज्ञानाश्रयस्यनित्यमुक्तत्वायोगादेवेत्याह ॥ नापीति ॥ निषेधइति ॥ मयात्वज्ञानरूपमवद्यमतात्विकमेवब्रह्मचैतन्यस्यांगीक्रियते अतोनश्रुतिविरोधइ

नहिमौ(र्ख्य)ढ्यंनदोषः। नापिबंधकाज्ञानाश्रयोमुक्तः। नचतात्विकाविद्यादेरेवनिषेधः। त्वन्मतेतस्याप्रसक्तेः। जीवेपितद्भावेनजीवब्रह्मणोःसावद्यत्वनिरवद्यत्वादिव्यवस्थाश्रुतिविरोधाच्च । मुक्त्यन्वयिनिचिन्मात्रेजीवइवशोकस्यतात्विकस्याभावेपिमोहवद्व्यावहारिकत्वापाताच्च । नचश्रुतौमोहशब्दस्तत्कार्यपरः। मुख्यार्थहानेः

त्यर्थः ॥ तस्येति ॥ तात्विकावद्यस्येत्यर्थः। ततश्चाप्रसक्तप्रतिपत्तिदोषइतिभावः ॥ जीवेपीति ॥ ब्रह्मवज्जीवेपितात्विकाविद्यादेरभावात् कुतइतिचेत् मिथ्यात्वांगीकारात् । अतोजीवब्रह्मणोस्तात्विकावद्याभावेनसाम्यादितिभावः । मोहशब्दोनाज्ञानपरइत्यंगीकृत्यनिरवद्यपदेनैवाज्ञानंनिषिद्धमित्युक्तं। वस्तुतस्तुमोहशब्देनैवाज्ञानस्यनिषिद्धत्वान्नचिन्मात्रेतत्संभवः । नचपारमार्थिकमोहनिषेधपराश्रुतिः व्यावहारिकोमोहस्त्वस्त्येवेतिचेत्तत्राह ॥ मुक्तीति ॥ मोक्षकालीनेत्यर्थः । मोहवच्छोकादिकम

पिजीवइवव्यावहारिकंचिन्मात्रेप्यंगीकार्यं श्रुतौशोकनिषेधस्यपारमार्थिकशोकादिनिषेधपरत्वसंभवादितिभावः ॥ तत्कार्येति ॥ अज्ञानकार्यशोकादिपरएव नत्वज्ञानपरः । तथाचनश्रुतौतन्निषेधलाभइतिनश्रुतिविरोधइत्याशयः ॥ मुख्यार्थेति ॥ अज्ञान रूपमोहशब्दमुख्यार्थेत्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ तथाचपुनरुक्तिरितिभावः । इयंश्रुतिः अज्ञानाभावप्रतिपादिकाश्रुतिः । नतुचि न्मात्रपरेत्यर्थः । तथाचानुस्यूतचिन्मात्रेऽज्ञानांगीकारेनश्रुतिविरोधइत्याशयः ॥ जीवेपीति ॥ बिंबितब्रह्मणीत्यर्थः । ननुचि

तत्कार्यशोकादेःपृथगुक्तेश्च । नचेयंश्रुतिःबिंबस्थानीयब्रह्मपरा । जीवेप्यज्ञानाभावेनज्ञाज्ञावी ज्ञानीशावित्यादिश्रुतिषुजीवेअज्ञत्वोक्त्य(अज्ञानीशत्वोक्त्य)योगात् । यद्वावोमुक्तिस्तचिन्मात्रं सावद्यमन्यन्निरवद्यमित्यस्याविरोधाच्च । नचजीवस्यैवशुद्धस्याज्ञत्वेश्रुत्यार्थास्ति । किंचशुक्त्या द्यज्ञानवत्ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानंस्वकार्येणभ्रांतिसंसारादिनास्वनिवर्तकेनतत्वज्ञानेन स्वसमानयोगक्षेमेणज्ञानप्रागभावेनचसामानाधिकरण्यायज्ञात्रात्मनिष्ठं नतुज्ञानमात्राश्रितं ।

न्मात्रेज्ञानप्रतिपादकश्रुतेःजीवेऽज्ञानप्रतिपादिकायाज्ञाज्ञावित्यादिश्रुतेर्गौणार्थत्वंकल्प्यतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ येनजीवाज्ञ त्वश्रुतिर्गौणीस्यादितिभावः । जीवस्येतिव्यतिरेकदृष्टांतः । भ्रांत्यैकाधिकरण्याच्चेत्युक्तहेतुमुपपादयति ॥ किंचशुक्तीत्यादि ना ॥ यथाशुक्त्यज्ञानंस्वकार्यभ्रांतिस्वनिवर्तकज्ञानज्ञानप्रागभावसमानाधिकरणं एवमेवेदमप्यज्ञानंज्ञात्रात्मनिष्ठंजीवनिष्ठमेव

वक्तव्यं नतुज्ञानमात्राश्रितं ॥ उक्तंहीति ॥ अज्ञानभ्रांतिसम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वमित्यर्थः । ननुभ्रांत्यज्ञानयोर्ज्ञात्रात्मनिष्ठत्वेनसामानाधिकरण्यमेव । नचज्ञानरूपस्यचैतन्यस्यज्ञातृत्वायोगइतिवाच्यं । बुद्धिगतज्ञातृत्वाध्यासस्यचिन्मात्रेसत्वादित्याशंकते ॥ चिन्मात्रेपीति ॥ तस्येति ॥ ज्ञातृत्वाध्यासस्याविद्याकार्यत्वादित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धौतत्कार्यज्ञातृत्वाध्याससिद्धिः ततसिद्धौचज्ञानाज्ञानयोर्वैयधिकरण्यरूपबाधकपरिहारसिद्ध्याचिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय

उक्तंहिविवरणेपि जडस्यचाज्ञानाश्रयत्वेभ्रांतिसम्यग्ज्ञानयोरपितदाश्रयत्वप्रसंगादिति । चिन्मात्रेपिज्ञातृत्वाध्यासोस्तीतिचेन्न । तस्याविद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । चैतन्येबुद्धिस्थकर्तृत्वाध्यासेनतत्स्थभोक्तृत्वाध्यासवत्बुद्धिस्थज्ञातृत्वाध्यासेनतत्स्थाज्ञत्वाध्यासापत्त्याबुद्धेरेवाज्ञानाश्रयत्वापाताच्च । देहादावपिज्ञातृत्वाध्याससद्भावाच्च ।

इत्यर्थः ॥ चैतन्यइति ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमाच्चैतन्येबुद्धिगतभोक्तृत्वाध्याससिध्यर्थंतत्रबुद्धिगतकर्तृत्वस्याप्यध्यासोयथांगीक्रियते तथाज्ञातृत्वाज्ञानाश्रयत्वयोरपिऐकाधिकरण्यनियमाच्चैतन्येबुद्धिगतज्ञातृत्वस्याध्याससिद्ध्यर्थंबुद्धिगतमेवाज्ञानमध्यस्यतामितिबुद्धिरेवाज्ञानाश्रयःस्यादित्यर्थः । यथोक्तंविवरणे अकर्तुर्भोगाभावात्भोक्तृत्वाध्यासःकर्तृत्वाध्यासमपेक्षतइति ॥ देहादाविति ॥ तथाचतत्राप्यज्ञानाध्यासःस्यादितिभावः । किंचचिन्मात्रेज्ञातृत्वाध्यासोस्तीत्येतदयुक्तमित्याह ॥ ॥ ३४१ ॥

बुद्ध्यवच्छिन्नएवेति ॥ जीवएवेत्यर्थः । बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यस्यज्ञातृत्वादितिभावः । धर्माणां बुद्धिधर्माणां । तयोस्संबंधसद्भावादित्यर्थः । तदभावाज्ज्ञातृत्वाध्यासाभावात् । ननुबुद्धिधर्माणांज्ञातृत्वादीनांनतदवच्छिन्नचैतन्येऽध्यासः किंतुचैतन्यमात्रएव अतोयुक्तंतस्यज्ञातृत्वमित्यतआह ॥ तेषामिति ॥ जीवेति ॥ आरोपितज्ञातृत्वादिमतःचैतन्यस्यैवत्वन्मतेजीवत्वेनतत्राज्ञानांगीकारेजीवाज्ञानमतापत्त्याउभयानुस्यूतचिन्मात्राश्रितत्वमतंत्यक्तंस्यात्तथाचापसिद्धांतइतिभावः । नन्वज्ञानंनज्ञा

बुद्ध्यवच्छिन्नएवतद्धर्माणांज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामध्यासेनचिन्मात्रेतदभावाच्च । तेषांचिन्मात्रएवाध्यासेतुज्ञातृत्वादिमत्येवाज्ञानांगीकारेणजीवाज्ञानमतंस्यात् । नचशुक्त्यज्ञानमपिशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमेव । अहंजानामीतिवदहंनजानामीतिज्ञातृस्थत्वानुभवात् ।

तृनिष्ठंशुक्त्यज्ञानस्यशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतत्वेनज्ञातृनिष्ठत्वाभावादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतउक्तं ॥ अहमिति ॥ यथाज्ञानेच्छयोर्ज्ञातृस्थत्वमनुभूयते एवंनशुक्तिंजानामीतिज्ञातृस्थत्वस्यैवानुभवादित्यर्थः । संसारतत्वज्ञानाभ्यामज्ञानस्यसामानाधिकरण्यदर्शनाच्चैतन्येऽज्ञानांगीकारेसंसारतत्वज्ञानेअपिचैतन्येस्यातामित्येतदयुक्तं विशेष्यभूतचिन्मात्रस्थमप्यज्ञानंविशिष्टेजीवएवसंसारहेतुः तथाविशिष्टोजीवोयस्तस्ययातत्वधीस्तद्धिरुद्धंचभवति । नचान्यगताज्ञानस्यान्यत्रसंसारहेतु

त्वेघटादावपितद्धेतुत्वापत्तिरित्यतिप्रसंगइतिवाच्यं । विशेष्यविशिष्टभावस्यनियामकत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ विशिष्टे ब्रह्मण्यपीति । बिंबभूतइत्यर्थः । विशिष्टविशेष्यभावरूपस्यसंसारनियामकस्यबिंबेब्रह्मण्यपिसत्वादितिभावः । विशेष्यनिष्ठेनकारणेनविशिष्टेकार्यजननेऽतिप्रसंगमाह ॥ देहंप्रतीति ॥ अहंकारादिसंनिधानयुतोहिदेहः तथाचदेहंप्रतिविशेष्योयोऽहंकारस्तस्मिन्कर्त्तृत्वस्यत्वयांगीकारात्अहंकारविशिष्टेदेहेपितत्कार्यंभोक्तृत्वंस्यात् अकर्त्तुर्भोगाभावेनभोक्तृत्वेकर्त्तृत्वस्यप्रयो

**नचविशेष्यविशिष्टभावस्यैवतंत्रत्वाद्विशेष्यस्थमज्ञानंविशिष्टेजीवेसंसारहेतुर्विशिष्टस्थ(स्य)तत्वधीविरुद्धंचेतिवाच्यं । विशिष्टेब्रह्मण्यपिसंसारापातात् । देहंप्रतिविशेष्याहंकारस्यकर्तृत्वेनदेहविशिष्टेभोक्तृत्वापाताच्च । विशेष्यस्थमुक्तेर्विशिष्टस्यसंसारविरोधापाताच्च। एतेनविशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तमैक्यंतंत्रमितिनिरस्तं ।**

जकत्वात् । अहंकारदेहयोर्विशेषणविशेष्यभावस्यनियामकस्यसत्वादित्यर्थः । देहविशिष्टेदेहरूपेविशिष्टइत्यर्थः । विशेष्यस्थाज्ञानस्यविशिष्टेसंसारापादकत्वेचिन्मात्रेनित्यमुक्तत्वसद्भावात्तस्यविशिष्टेसंसारविरोधित्वमपिस्यात्त्वदुक्तनियामकस्यसत्वादित्यतिप्रसंगइत्याह ॥ विशेष्यस्थेति ॥ एतेनेति ॥ विशेष्यस्थमप्यज्ञानंविशिष्टजीवएवसंसारहेतुः । नचातिप्रसंगः विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तैक्यस्यतंत्रस्यसत्वादितियत्तदप्येतेनैवनिरस्तं । विशेषणविशिष्टयोरध्यस्तैक्यरूपस्यसंसारप्राप्तिनियामकस्यविशिष्टेबिंब

भूतेब्रह्मण्यसंसारापातादित्यर्थः । चैतन्यमात्रसंबंधिनोप्यज्ञानस्यविशिष्टेब्रह्मणिबिंबेनसंसारापादकत्वं किंतुजीवएव उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वस्वाभाव्यादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ किमुपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वस्वाभाव्यकल्पनया चिन्मात्र एवसंसारोंगीक्रियतां ननुतर्हिचैतन्यस्यनित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधइतिचेन्न चिन्मात्रेऽज्ञानांगीकारेपियःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिविरो धसाम्यात् ततश्चार्धजरतीयप्रक्रियानुपपत्तिरित्याह ॥ श्रुत्यादीति ॥ तथाचोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वंनसंभवतीतिभावः । इतोपिनसंभवतीत्याह ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ स्यादेवंयदिचिन्मात्रजीवयोर्विशेष्यविशिष्टभावःस्यात् तर्ह्येवास्मान्नियामकादुपा

नचोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वस्वाभाव्यात्जीवेसंसारइतिवाच्यं । श्रुत्यादिविरोधसा
म्येअर्धजरतीयायोगेनचिन्मात्रएवाज्ञानस्येवसंसारस्याप्यंगीकार्यत्वात् प्रतिबिंबस्य
च्छायादिवद्वस्त्वंतरत्वाच । अचाक्षुषस्यचैतन्यस्यगंधरसादिवत्प्रतिबिंबनानर्हत्वाच ।

धेःप्रतिबिंबेजीवएवसंसारापादकत्वंस्यात् । नचैवं जीवेशयोरत्यंतभेदेनप्रतिबिंबस्यजीवस्यच्छायादिवद्वस्त्वंतरत्वात् पृथक्प दार्थत्वात्विशिष्टविशेष्यभावएवायुक्तः तथाचोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वमयुक्तं । किंचचैतन्यस्यप्रतिबिंबनंतदैवयुक्तंस्यात् । यदितच्चाक्षुषंस्यात् नचैवं अचाक्षुषत्वात् अचाक्षुषस्यगंधरसादेःप्रतिबिंबनादर्शनात् चाक्षुषस्यैवमुखादेर्लोहितरूपस्यचादर्शेस्फ टिकेप्रतिबिंबनदर्शनादित्याह ॥ अचाक्षुषस्येति ॥ नन्वचाक्षुषस्याप्याकाशस्यजलेप्रतिबिंबनंदृष्टमितिचेन्न । तत्रप्रभामंडल

स्यैवप्रति बिंबनादित्युक्तत्वात् ॥ प्रतिबिंबत्वइति ॥ प्रतिबिंबस्योपाधिपरिणामत्वादितिभावः । अस्मद्रीत्येदंदूषणं । अज्ञानस्य प्रतिबिंबनोपाधित्वंचनसंभवतीत्याह ॥ सूर्यस्येति ॥ लोकेयत्प्रतिफलतितत्समानसत्ताकस्यैवोपाधित्वंदृष्टं सूर्यप्रतिफलनोपाधेर्जलस्यसूर्यसमसत्ताकत्वदर्शनात् ननुनदर्शनमात्रंप्रयोजकमितिचेन्न मरुमरीचिकाजलेषुप्रातिभासिकेषुसूर्यसमसत्ताकत्वाभावे नतत्रप्रतिफलनाभावात् एवंप्रकृतेऽज्ञानस्यचिदसमसत्ताकत्वेनचितंप्रत्युपाधित्वायोगादित्यर्थः । प्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकस्यस्वच्छद्रव्यत्वस्याज्ञानेऽभावेनाज्ञानंनप्रतिबिंबनोपाधिरित्याह ॥ अस्वच्छेति ॥ अन्यथापाषाणादावपिप्रतिफलनप्रसंगादि

प्रतिबिंबत्वेजीवस्यसादित्वापातात्च । सूर्यस्यजलइवमरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेनचिदसमसत्ताकस्याज्ञानस्यचितंप्रत्युपाधित्वायोगाच्च। अस्वच्छद्रव्यस्याज्ञानस्यप्रतिबिंबनोपाधित्वायोगाच्च। अविद्यायाश्चिन्मात्राभिमुख्याभावाच्च। उपाधेरज्ञानस्याकाशाद्यात्मनापरिणामेप्रतिबिंबापायापाताच्च ।

तिभावः ॥ चिन्मात्रेति ॥ दर्पणाद्युपाधेर्बिंबाभिमुख्यदर्शनादिहचैतन्याविद्ययोरुभयोरपिसर्वगतत्वेनापरिच्छिन्नतयाऽविद्यायाश्चिन्मात्रंप्रतिप्राच्यत्वरूपस्यचितश्चाविद्यांप्रतिप्रतीचीनत्वरूपस्यचाभिमुख्यस्याभावाच्चनप्रातीतिकबिंबनोपाधित्वमविद्यायाइत्यर्थः ॥ उपाधेरिति ॥ जलाद्युपाधेर्नाशेनकर्दमात्मनापरिणामेतत्रत्यप्रतिबिंबापायोदृष्टः एवंजीवरूपप्रतिबिंबात्मनापरिणतस्याज्ञानस्यापरिच्छिन्नाकाशादिपरिणामार्थंसर्वेषामप्यविद्यांशानांविकृतत्वादाकाशाद्यात्मनाऽविद्यापरिणामेजीवाख्यप्र



तिबिंबापायापत्त्यानप्रतिबिंबपक्षपातितावचनंयुक्तमित्यर्थः । किंचादावुपाधिर्मुखमात्रंसंबद्ध्यप्रतिबिंबंसंपाद्यतत्पक्षपातीभवतीतिवक्तव्यं तदयुक्तं । मुखप्रतिमुखानुगतंमुखत्वसामान्यंतार्किकरीत्यास्तितदतिरिक्तंमुखमात्रंव्यक्त्यंतरमुपाधियोग्यंअप्रामाणिकमेवंप्रकृतेपीत्याह ॥ मुखेति ॥ दर्पणादिसंबंधात्पूर्वकालीनंमुखमात्रं ॥ स्वाश्रयएवेति ॥ अज्ञानंउपाधिविशेषभूतंचिन्मा

मुखप्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्रत्वरूपव्यक्त्यंतरस्येवजीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यंतरस्यचाभावाच्च । अनादिभावोननिवर्ततइतिसामान्यव्याप्तेरज्ञानंज्ञाननिवर्त्यमितिविशेषव्याप्त्येवोपाधिःप्रतिबिंबपक्षपातीतिसामान्यव्याप्तेरज्ञानंस्वाश्रयएवभ्रांत्यादिहेतुरितिविशेषव्याप्त्याबाधाच्च । बंधस्यचिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्याच्च । नचव्यक्त्यंतराभावेपिजीवाश्रितमेवाज्ञानं । चिदाश्रयत्वोक्तिस्तुचित्त्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादितियुक्तं ।

त्रएवेत्यर्थः ॥ बंधस्येति ॥ सुखदुःखादिरूपबंधस्येत्यर्थः । बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यनियमात्मोक्षस्यचिन्मात्रगतत्वेनाज्ञानकार्यसुखदुःखादिरूपबंधस्यापिचिन्मात्राश्रितत्वापत्त्यानप्रतिबिंबपक्षपातित्वमुपाधेरित्यर्थः ॥ व्यक्त्यंतरेति ॥ जीवब्रह्मानुस्यूतचिन्मात्ररूपव्यक्त्यंतरेत्यर्थः । ननुचिदाश्रितत्वोक्तिविरोधइत्यतआह ॥ चिदिति ॥ चित्त्वस्येति ॥ जीवेऽज्ञानाधि

करणत्वसद्भावेपितत्राज्ञानाधिकरणतावच्छेदकंनजीवत्वं किंतुचित्त्वमेव एवंचचित्त्वावच्छेदेनैवजीवेऽज्ञानमस्तीत्यभिप्रेत्याज्ञा नस्यचिदाश्रितत्वोक्तिरित्यर्थः । यथाकथंचिच्चित्त्वावच्छेदेनापिजीवएवाज्ञानमंगीकृतं तथाचाज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानसिद्ध्युत्तर कालीनत्वादज्ञानाश्रयत्वायोगः तथात्वेऽन्योन्याश्रयादिकंस्यादितिवक्ष्यतइत्याह ॥ अन्योन्येति ॥ ब्रह्मणीति ॥ बिंबइत्य र्थः । अज्ञानाधिकरणतायत्रनास्ति तत्रापिचित्त्वस्यसत्वेनाधिकवृत्तित्वान्नचित्त्वमज्ञानाधिकरणतावच्छेदकं एवंचचित्त्वावच्छेदे नजीवइवब्रह्मण्यपिसंसारापातइतिभावः । ननुनब्रह्मण्यपिसंसारापातःविशेष्यभूतचिन्मात्राश्रिताज्ञानेनविशिष्टेजीवएवसंसारां

अन्योन्याश्रयादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मण्यतिप्रसक्तस्यचित्त्वस्याधिकरणतानवच्छेदकत्वाच्च ।
चिन्मात्ररूपविशेष्यस्याज्ञानेनविशिष्टेसंसारइतिचनिरस्तं । किंचोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपा
तित्वंकिंतत्रस्वधर्मप्रतिभासकत्वं स्वकार्यप्रतिभासकत्वंवा स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वंवा

गीकारात् विशेष्यविशिष्टभावस्यनियामकस्यसत्त्वादित्यतआह ॥ चिन्मात्रेति ॥ देहंप्रतिविशेष्याहंकारस्यकर्तृत्वेनदेहविशि ष्टेभोक्तृत्वापाताच्चेत्यतिप्रसंगेननिरस्तमित्याहुः । जीवाश्रितमज्ञानमितिपक्षदूषणावसरेचिन्मात्रस्याज्ञानेनविशिष्टेसंसारइतिशं कायाएवानुदयादितियत्किंचिदेतत् । वस्तुतस्तुयदुक्तंबंधस्यचिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यनियमादिति तदयुक्तं मोक्ष स्यचिन्मात्राश्रितत्वेपितदाश्रिताज्ञानेनदुःखादिरूपोबंधोजीवेंगीक्रियते विशेष्यविशिष्टभावस्यनियामकत्वादित्येतदप्येतेनैवनि

रस्तं ब्रह्मणिबिंबेपिसंसारापातात् त्वदीयनियामकस्यसत्वात् तस्मादुपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातितानियमोऽयुक्तएवेत्याशयेनाह ॥ चिन्मात्रेति ॥ प्रतिबिंबंप्रतीति ॥ जीवंप्रति प्रतिबिंबेप्रतीयमानानांसुषुप्त्याद्यनुगतानांतदनुवृत्तानांचधर्माणांप्रतिमुखगत मालिन्यादेर्दर्पणादिनिष्ठत्ववदज्ञाननिष्ठत्वाभावादित्याह ॥ मालिन्यादेरित्यादिना ॥ अविद्यादित्रयंजीवनिष्ठं । अविद्यायां त्वात्माश्रयान्नयुक्तमितिभावः । किंचोपाधावज्ञानेप्रतीयमानानांचधर्माणांनजीवनिष्ठत्वमित्याह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानंचक्रियाच

प्रतिबिंबंप्रतिस्वविषयाच्छादकत्वंवा । नाद्यः । मालिन्यादेर्दर्पणादिनिष्ठत्ववत्सुषुप्त्या
द्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्यवा विद्यावच्छिन्नत्वरूपस्यवा तत्प्रतिबिंबितत्वरूपस्यवा सुषु
प्त्याद्यननुवृत्तस्यकर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्यवा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात् । ज्ञानक्रि
यासंस्काराणांचत्वन्मतेअज्ञानस्थत्वेपिनित्यातींद्रियाणांतेषामात्मनिकदाप्यप्रतीतेः ।

ज्ञानक्रियेतदुभयजन्यसंस्काराणामित्यर्थः । सर्ववस्तूनामपिवासनाःसंत्येवेत्यावयोर्मतं अतएवाविद्यासंस्कारात्प्रवृत्तिरित्यादि त्वदीयोव्यवहारः । अस्मन्मतेपि "वासनाःसर्ववस्तूना" मितिभगवत्पादोक्तेः । क्रियाजन्यःसंस्कारोप्यस्त्येवनज्ञानजन्यएवेति नियमः । इयांस्तुविशेषः । तेसंस्कारास्त्वमतेऽविद्यानिष्ठाः अस्मन्मतेतुअनादिमनोनिष्ठाइति । यथोक्तं "अनादिमनोगता" इ ति । अन्येत्विमंसिद्धांतमजानानाःज्ञानरूपायाक्रिहाधात्वर्थरूपातज्जन्यसंस्काराणांभावनारूपसंस्काराणामितिव्याचक्षते । अ

प्रतीतौनिमित्तंनित्यातींद्रियाणामिति । आत्मनि प्रतिबिंबेजीवे । नन्वज्ञानस्यजीवेयावत्स्वनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वाभावेपिस्वनिष्ठोयोभावरूपोधर्मस्तत्प्रतिभासकत्वंजीवेस्तीतितत्राह ॥ अविद्येति ॥ बंधिकाबंधकारणीभूता । भावव्युत्पत्त्याबंधो नतुकर्मव्युत्पत्त्याबद्धेत्यर्थः । तथाचाविद्यायाबंधकारणीभूतायाअस्तमयोमोक्षःसाऽविद्यासंसारःबंधइत्युच्यतइत्यर्थोद्रष्टव्यः ॥ विच्छेदादेरिति ॥ जीवब्रह्मणोरज्ञानोपाधिनाबिंबप्रतिबिंबभावइतिकेषांचित्पक्षः । घटाद्युपाधिनामहाकाशस्यघटावच्छिन्नाकाशस्यचविच्छेदोभवति नबिंबप्रतिबिंबभावः एवंजीवेश्वरयोरज्ञानोपाधिनाविच्छेदमात्रंजायतइत्यन्येषांपक्षः । तत्रघटाद्युपा

" अविद्यास्तमयोमोक्षःसासंसारउदाहृत "इतित्वन्मतेपिअविद्याबंधिका
बंधोवा नतुबद्धा । नद्वितीयः । विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्यबिंबेमहाकाशे
चदर्शना न्मुखस्थबिंबत्वादेःब्रह्मस्थसार्वज्ञादेश्चानौपाधिकत्वापाताच्च ।

धिकार्यभूतोयोविच्छेदोविभागःसमहाकाशैकदेशेघटावच्छिन्नेप्रतिबिंबस्थानीयएवनास्ति किंनाम बिंबस्थानीयेमहाकाशेप्यस्ति विच्छेदस्यद्विष्ठत्वात् अतआदिपदेनबिंबप्रतिबिंबभावग्रहणं ततश्चोपाधिकार्यप्रतिभासोनप्रतिबिंबएव किंनामबिंबेच बिंबत्वादेःसर्वज्ञत्वादेश्चोपाधिभूताज्ञानकार्यत्वात् । अतउपाधिकार्यस्योभयत्रापिदर्शनात् नोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वमितिभावः । उपाधिनास्वकार्यंप्रतिबिंबएवावभास्यतइत्यंगीकारेबाधकमाह ॥ मुखेति ॥ उभयानुस्यूतमुखमात्रस्याबिंबनात् आदिपदेनप्रतिबिंबनस्येत्यर्थः ॥ ब्रह्मेति ॥ बिंबभूतेत्यर्थः ॥ अनौपाधिकत्वेति ॥ उपाधिकार्यत्वानंगीकारेणस्वाभाविकत्वोपपादनादि



त्यर्थः । ननुदर्पणाद्युपाधेःप्रतिबिंबस्थौल्यादिरूपकार्यप्रतिभासकत्वंदृष्टमितिचेन्न । प्रकृतेतत्साम्याभावादित्याह ॥ प्रतिमुखेति ॥ तथाचयदुपाधिकार्यंविच्छेदादि नतत्प्रतिबिंबमात्रे यश्चप्रतिबिंबमात्रगतःसंसार स्तस्यानादित्वेननोपाधिकार्यत्वं तथात्वे संसारस्यसादित्वापातादितिभावः ॥ दर्पणघटादाविति ॥ प्रतिबिंबत्वोपाधौविच्छेदोपाधौवादर्पणेविच्छेदमात्रोपाधिभूतेघटादौचस्वकार्यंयन्मालिन्यविच्छेदादिरूपंतन्निष्ठोयोधर्मस्तत्प्रतिभासकंनास्ति । बिंबभूतेघटाकाशेचदर्पणाद्युपाधिनास्वकार्यनिष्ठ

प्रतिमुखगतस्थौल्यादेरुपाधिकार्यत्वेपीहजीवगतस्यसंसारस्यानादित्वेनाकार्यत्वाच्च । नतृ
तीयचतुर्थौ । दर्पणघटादावदृष्टेः । एवंबुद्धिरूपोपाधेरपिनप्रतिबिंबपक्षपातित्वं । तस्याप्र
तिबिंबपक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेनतत्पक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावात् । नन्वस्तुत
र्हिचिन्मात्रस्यैवाज्ञानं संसारश्च तदन्यस्यमिथ्यात्वेनमोक्षसमानाधिकरणबंधायोगात् ।

धर्माप्रतिभासनेपीत्यर्थः । अज्ञानवद्बुद्धिरप्युपाधिःसोपाधिभूताबुद्धिश्चिन्मात्रसंबंधिनीसतीबिंबप्रतिबिंबभावंसंपाद्यप्रतिबिंबपक्षपातिनीभवतीतिकेषांचिन्मतं तद्दूषयति ॥ एवमिति ॥ तन्मतेउपाधिर्द्विविधः प्रतिबिंबपक्षपाती तदपक्षपातीचेति । तत्राद्यो दर्पणाद्युपाधिः द्वितीयस्तुजपाकुसुमादिःस्फटिकेलौहित्यंप्रदर्शयति तत्रस्फटिकोनजपाकुसुमप्रतिबिंबः एवंबुद्धिरूपोपाधिर्नप्रतिबिंबपक्षपातीतित्वदाचार्यैःस्वीकृतत्वेनतवतद्विरोधादित्याशयेनाह ॥ तस्येति ॥ यथोक्तंप्रतिमुखपक्ष्यादर्शःप्रतिबिंबापक्षपा

तिनीबुद्धिरिति । तदन्यस्य जीवस्य । मोक्षेतिहेतुगर्भं मोक्षसमानाधिकरणएवहिबंधः मोक्षश्चचिन्मात्रान्वयी मिथ्याभूतेतद भावात् अतोबंधोपिचिन्मात्रान्वयीत्यर्थः । ननुचिन्मात्रस्यसंसारांगीकारेनित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ नित्येति ॥ बिंबं मुखं ॥ घटेति ॥ अवच्छेदपक्षेघटोपाधिकंयत्परिच्छिन्नत्वंतत् अवच्छिन्नाकाशएवदृष्टं नाकाशमात्रे महाकाशइतियावत् । तथाबिंबप्रतिबिंबभावपक्षेदर्पणोपाधिकंमालिन्यंप्रतिबिंबएव नानुस्यूतमुखमात्रे एवमज्ञानरूपोपाधिकृतःसंसारःप्रतिबिंबएवयु



नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तुबिंबस्थानीयब्रह्मपरेतिचेन्न । घटदर्पणोपाधिकयोःपरिच्छिन्नत्वमा
लिन्ययोरवच्छिन्नाकाशप्रतिबिंबयोरिवाकाशमात्रमुखमात्रयोरदर्शनेनावच्छेदपक्षेप्र
तिबिंबपक्षेचास्यायोगात् । बिंबेब्रह्मणीवप्रतिबिंबेजीवेपिसंसाराभावेनजीवब्रह्मणोः
संसारासंसारव्यवस्थाश्रुत्ययोगाच्च । नचतार्किकमतेआत्मनिदुःखाश्रयतादेहादिने
वेहापिचिन्मात्रेसंसाराश्रयताजीवत्वेनावच्छिन्नातदभिप्रायाचश्रुतिरितिवाच्यं ।

क्तो नानुस्यूतचिन्मात्रइत्यर्थः ॥ अभावेनेति ॥ चिन्मात्रएवसंसारांगीकारादितिभावः ॥ तार्किकमतइति ॥ यथातार्किकमतेव्याप्तोप्यात्मानघटाद्यवच्छिन्नोदुःखाद्याधारः किंतुदेहावच्छिन्नएव तत्रदुःखाद्याधारतावच्छेदकंदेहादिरितियावत् एवंचिन्मात्रेऽज्ञानमितिमतेपिअपरिच्छिन्नेचिन्मात्रेसंसाराश्रयताजीवेनावच्छिद्यते संसाराश्रयतावच्छेदकंजीवत्वमेव नब्रह्मत्वमित्या

शयेनजीवेसंसारश्रुतिर्ब्रह्मणिचासंसारश्रुतिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ यथातार्किकमतेदुःखाद्यधिकरणतावच्छेदकंदेहादिरितिदुःखादिकंनदेहादौ किंतुतदवच्छिन्नएव एवंजीवत्वावच्छेदेनचिन्मात्रेदुःखान्वयोक्तौसंसाराद्यनर्थोनजीवे किंतुतदवच्छिन्नचैतन्यएवेतिचितएवान्वयेनस्वरूपस्यैवदूषितत्वात्तद्भावरूपायामुक्तेरपुरुषार्थत्वंस्यादित्यर्थः । ननुननित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वं । बिंबस्थानीयब्रह्मपरत्वस्योक्तत्वादितिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ बिंबभूतब्रह्माख्योयःकल्पितोविशिष्टःशबलःतद्विषयानभव

त्वन्मतेआत्मनइवात्रापिचितएवानर्थान्वयेनतद्भावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापातात् नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च । नहिसाकल्पितविशिष्टविषया । अथनावच्छेदो नापिप्रतिबिंबनं । किंत्वविद्यया ब्रह्मणएवजीवत्वं । " राजसूनोःस्मृतिप्राप्तौव्याधभावोनिवर्तते । यथैवमात्मनोऽज्ञस्यतत्त्वमस्यादिवाक्यत "इतिवार्तिके । " कश्चित्तुकिलराजपुत्रोव्याधगृहेसंवर्धित "इत्यादिबृहदारण्यकभाष्येचव्याधवर्धितराजपुत्रदृष्टांतोक्त्याब्रह्मैवस्वाविद्ययासंसरतिस्वविद्ययाचमुच्यतइतिस्वीकारात् ।

ति । तथात्वेतस्यकल्पितत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात्तन्नाशेनिर्विषयत्वापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः ॥ नापीति ॥ बिंबप्रतिबिंबानुस्यूतंचिन्मात्रमित्यादिप्रक्रियानांगीकृतेत्यर्थः । पक्षद्वयानंगीकारेकःपक्षोंगीकृतइतिपृच्छति ॥ किंत्विति ॥ उत्तरमाह ॥ अविद्येति ॥ राजसूनोरिति ॥ व्याधगेहेसंवर्धितस्यकस्यचिद्राजसूनोःत्वंराजसूनुरसि नव्याधइतिकेनचिदाप्तेनोक्तेपश्चात्तद्वाक्येना

हंराजसूनुरस्मीतिस्वरूपस्यस्मृतिप्राप्तौअनुभवेसतीतियावत् व्याधभावोनिवर्त्तते एवमज्ञस्यजीवभावेनाज्ञत्वंप्राप्तस्यब्रह्मणस्तत्व मस्यादिवाक्यतःस्वस्वरूपज्ञानेजातेजीवभावोनिवर्ततइतिसुरेश्वरीयबृहदारण्यकवार्त्तिकार्थः । भाष्यं सांकरीयं । ननुब्रह्मणए वजीवत्वेसंसारास्पृष्टचैतन्याभावप्राप्त्यानित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ नहीति ॥ तत्रैवेति ॥ जीवभावंप्राप्तएवब्रह्म णिसंसारःकदापिनास्तिकिंत्वाविद्यकएवेत्यभिप्रायेत्यर्थः । कल्पितोपियादृशोऽनर्थरूपइत्यन्वयः ॥ सदेति ॥ सर्वदातादृशबं

नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तुतत्रैवतत्वतःकदापिसंसाराभावाभिप्रायेतिचेन्न । यादृशःकल्पितोप्यनर्थरूपः ज्ञानेनोच्छेत्तव्योबंधःसदातदभावस्यैवतच्छ्रुत्यर्थत्वेनकल्पितेनापिसंसारेणास्पृष्टचैतन्याभावेनित्य मुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापातात् । अन्यथामुक्तौशोकाभावश्रुतिरपिशोकस्यतात्विकनिषेधपरास्या त् । असर्वज्ञत्वेनानुभवसिद्धाज्जीवादन्यस्यचेतनस्याभावेनसार्वज्ञादिश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च ।

धाभावस्यैवनित्यमुक्तत्वश्रुत्यर्थत्वादितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ संसारवत्यपिनित्यमुक्तत्वश्रुतेरुपपत्तौतन्न्यायेनशोकाभावश्रुते रपिशोकवत्येवतात्विकशोकाभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तेर्नतच्छ्रुतिबलान्मुक्तौशोकाभावश्रुतिरित्यर्थः । ननुजीवादन्यस्यचेतन स्याभावेपिनसार्वज्ञश्रुतेर्निर्विषयत्वं जीवविषयकत्वस्यैवोपपत्तेरित्यतउक्तमसर्वज्ञत्वेनानुभवसिद्धत्वादिति । तथाचब्रह्मैवस्वावि द्ययासंसरतीतिपक्षेजीवातिरिक्तस्यबिंबस्थानीयस्यब्रह्मणोभावाज्जीवस्यचासर्वज्ञत्वेनानुभूयमानत्वात्सर्वज्ञत्वस्यैवासर्वज्ञत्वस्यापि



कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यामपिव्यवस्थायाअसंभवादित्यर्थः ॥ ब्रह्मभावेति ॥ कल्पितेनापिसंसारेणास्पृष्टचैतन्यस्याभावेपिसं सारिप्राप्तिरेवमुक्तिरित्यापातेनेत्यर्थः । ननुबहुजीववादेपिबद्धमुक्तव्यवस्थायाःसत्वेनतत्रैतदूषणप्राप्तावपिनैकजीववादेयंदोषइ त्यतआह ॥ एकजीवेति ॥ ब्रह्मैवस्वाविद्ययाएकजीवभावंप्राप्तंयदा तदातस्मिन्पक्षेजीवातिरिक्तचैतन्यस्यैवाभावादित्यर्थः ॥

बहुजीववादेब्रह्मभावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापाताच्च । एकजीववादेपिजीवब्रह्मणोःसंसारासं साराद्विव्यवस्थाश्रुतिविरोधाच्च । तयोर्व्यावहारिकभेदस्याप्यभावेनत्वन्मतेपितत्पराभिः "द्वासुपर्णा यआत्मनितिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतिभिः " अन्यश्चपरमोराजन्तथान्यःपंचविंशकः । तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप "त्यादिस्मृतिभिः " शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैनमधीयते भेदव्यपदेशाच्चान्य "इत्यादिसूत्रैः । " तस्माच्छारीरादन्यएवेश्वरःआत्मानौहिताबुभौचे तनौ । एकःकर्ताभोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोपहतपाप्मत्वादिगुण "इत्यादित्वद्भाष्यैस्तत्वज्ञानं संसरणेचावदातत्वश्यामत्वादिवत्नेतरेतरत्रावतिष्ठतेइत्यादिविवरणादिग्रंथैश्चविरोधाच्च ।

तयोरिति ॥ जीवब्रह्मणोरित्यर्थः । एकजीववादइतिवर्तते । अद्वैतवादेपिव्यावहारिकभेदेनजीवान्यचैतन्यस्यसत्वेद्वासुपर्णे त्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादीनांतद्विषयत्वेनाविरोधःस्यादित्यर्थः । त्वन्मतेपिव्यावहारिकोपिभेदोनास्तीतिभेदश्रुत्यादिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ नेतरेतत्रेति ॥ बिंबप्रतिबिंबयोरभेदेपिबिंबेऽवदातत्वंप्रतिमुखेश्यामत्वंतुमुखइत्येवंअन्योन्यस्मिन्नावतिष्ठेते किं

नामावदातत्वंमुखेश्यामत्वंप्रतिमुखइत्येवंनियतेएव व्यावहारिकभेदात् एवंतत्वज्ञानसंसारावपिनियतावेवेत्यर्थः । " उपाधिभे
दाद्धटतइतिचेत्सस्वभावतः । अज्ञानतोवाद्वैतस्यसत्यतास्वतएवचेत् । अनवस्थितिरज्ञानहेतौवान्योन्यसिद्धिता । चक्रकापत्ति
रथवे "त्युपाधिखंडनवाक्यंहृदिनिधायाह ॥ किंचेति ॥ ननिवर्त्तेतेति ॥ स्वाभाविकत्वेनसत्यत्वप्राप्त्यासत्यस्यचानिवृत्तिरि
तितेनांगीकृतत्वादित्यर्थः ॥ औपाधिकत्वे ॥ अज्ञानस्येतिशेषः । अज्ञानस्योपाधिकल्पितत्वइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अज्ञानस्यवि
वरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभंगविवरणं ॥ ५१ ॥ ७ ॥ सर्वज्ञत्वात् " यस्सर्वज्ञ "इत्यादौसर्वज्ञत्वेनप्रतिपादितत्वादित्य

किंचचिन्मात्रस्याज्ञानंस्वाभाविकंचेदानंदादिवन्ननिवर्तेत । औपाधिकत्वेउपाधिःसएवचेदात्मा
श्रयः । अन्यश्चेदन्योन्याश्रयश्चक्रकमनवस्थावेति ॥ ७ ॥ अज्ञानस्यविवरणोक्तचिन्मात्राश्रित
त्वभंगः ॥ ५१ ॥ किंचत्वन्मतेशुद्धब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वेपिश्रुत्यादौतस्यसर्वज्ञत्वात्कथमज्ञानं ।

र्थः । ननुमयाज्ञानरूपत्वांगीकारान्नसर्वज्ञातृत्वरूपंसार्वज्ञमंगीकृतमित्यतउक्तं चिन्मात्रत्वेपीति । त्वयातथांगीकारेपिश्रुत्याद्य
नुसारेणसार्वज्ञमंगीकार्यमितिभावः । " अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटतेनकुतश्चने "तिभगवत्पादीयोक्तिं तथा " ननुसर्वज्ञस्याज्ञानं
नघटतइत्यत्रनान्वयदृष्टांतः परमात्मानंविनाऽन्यस्यसर्वज्ञस्याभावात् नापिव्यतिरेकदृष्टांतः अज्ञानाश्रयस्यान्यस्यपरेणानभ्यु
पगमात्तत्कथमेतदिति । मैवं । योयत्रज्ञानवान्नासौतत्राज्ञानवानितिसामान्यव्याप्तेरविरोधादि "तिटीकाकारीयोपपादनंचहृदिनि

धायसंगृह्णाति ॥ सर्वंहीति ॥ ननुबिंबभूतंब्रह्मसर्वज्ञं तच्चनाज्ञानाश्रयइत्याशंकते ॥ सविशेषमेवेति ॥ विशिष्टंशबलमि त्यर्थः ॥ तुरीयमिति ॥ जाग्रदाद्यवस्थातीतंशुद्धंतुरीयमितितदर्थः ॥ तच्छ्रुतेरिति ॥ सार्वज्ञश्रुतेरित्यर्थः ॥ भ्रांत्येति ॥ सर्वविषयकंभ्रमरूपमेवेतितदर्थः । सर्वविषयकज्ञानस्यभ्रांतिरूपत्वेप्रमाणतःसर्वज्ञत्वेवाविद्यासिद्धिमुपपादयति ॥ असंगेति ॥

" सर्वंहियोविजानीतेतस्यकुत्रापिनाज्ञता ॥ नहियोयद्विजानीतेसतत्राज्ञानवान्भवे त् " ॥ सविशेषमेवब्रह्मसर्वज्ञमितिचेन्न । " तुरीयंतत्सर्वदृक्सदे "तिशुद्धेतच्छ्रुतेः । ए तेनसर्वज्ञत्वंभ्रांत्याप्रमाणतोवास्वरूपज्ञप्त्यावा त्रेधाप्यविद्यासिद्धिः । भ्रांतेःप्रमातृत्वादे श्चाविद्यामूलत्वात् । असंगस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यांविनाविषयासंगतेः । उक्तंहि " स्वरूपतः प्रमाणैर्वासर्वज्ञत्वंद्विधास्थितं । तच्चोभयंविनाविद्यासंबंधंनैवसिद्ध्यती "तिनिरस्तं । अ विद्यारहितेतुरीयेपिसार्वज्ञश्रुतेः । एकाश्रयैकविषयकज्ञानानयोर्विरोधस्यानुद्धाराच्च ।

प्रमाणतःस्वरूपप्रज्ञयावासर्वज्ञत्वमविद्यासंबंधसाक्षेपमित्यत्रसंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥ एवंचब्रह्मनाज्ञानाश्रयः सर्वज्ञत्वादि त्यनुमानेविरुद्धतास्यात् सर्वज्ञत्वस्याज्ञानसापेक्षत्वादित्युक्तंभवति ॥ तुरीयेपीति ॥ तथाचतत्रश्रुतंसार्वज्ञंनाविद्यासापेक्षमि त्यर्थः । सर्वज्ञत्वमंगीकृत्याविद्यांगीकारेविरोधश्चेत्याह ॥ एकाश्रयेति ॥ किंचविकल्पितपक्षत्रयमध्येस्वभावसिद्धप्रज्ञयैवसा

र्वज्ञमित्यंगीकुर्मः । नचासंगायाज्ञप्तेर्नविषयेणस्वतःसंबंधइत्यविद्यासिद्धिरितिवाच्यं । असंगायाअपिस्वरूपज्ञप्तेःस्वतस्तावत्काल
संबंधोस्तीत्यंगीकार्यं अन्यथाऽसत्वापत्तेः तथास्वतःसर्वदेशसंबंधोप्यंगीकार्यः अन्यथासर्वगतत्वाभावापत्तेः तद्वद्विषयैरपिस्वत
एवसंबंधोपपत्तेः । यथावाअसंगायाअपिस्वरूपज्ञप्तेरविद्ययैवसंबंधोंगीकृतः नह्यविद्यासंबंधघटकाविद्यांतरमस्ति । स्वनिर्वाहक
त्वकल्पनंतुस्वरूपसिध्युत्तरकालीनं तस्यैवेदानींसंदिह्यमानत्वात् अतस्तद्वदन्येनापिसंबंधोपपत्तेर्नसर्वज्ञत्वस्याज्ञानापेक्षेतिनविरु

स्वरूपज्ञप्तेःस्वतःसर्वकालाद्यसंबंधेअसत्त्वापातेनस्वतःसर्वसंबं
धाभावेअसर्वगतत्वापातेनचाविद्ययेवस्वतएवान्येनापिसंबंधो
पपत्तेश्च । असंगश्रुतेस्तुगतिरुक्ता । एतेनब्रह्मणोज्ञातृत्वमुपे
त्याज्ञानंवदंतोनिरस्ताः। तदुक्तं । "अज्ञताखिलसंवेत्तुर्घटते
नकुतश्चने "ति ॥ ७ ॥ सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभंगः ॥ ५२ ॥

द्धत्वमित्याशयेनाह ॥ स्वरूपज्ञप्तेरिति ॥ ननुतर्ह्यसंगत्वश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ असंगत्वेति ॥ उक्तेति ॥ तत्कृतलेपा ॥ ३४९ ॥
भावपरतयेत्यर्थः । ज्ञातृत्वं सर्वज्ञत्वं ॥ निरस्ताइति ॥ सर्वंहियोविजानातिइत्यनुमानविरोधादित्यर्थः । इदंसर्वंभगवत्पादो
क्तस्योपपादनंनोत्प्रेक्षितमितिज्ञापयति ॥ तदुक्तमिति ॥ ७ ॥ सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभंगविवरणं ॥ ५२ ॥ ननुसर्वज्ञ

स्यमायाविनसंभवतीतिचेत्तत्राह ॥ तस्याइति ॥ लीलोपकरणत्वेन ॥ लीलासाधनत्वेन । आवरकत्वाभावादित्यर्थः । अ
दोषत्वात् सार्वज्ञाद्यविघातित्वादित्यर्थः ॥ अविद्यमानप्रदर्शनशक्तिरिति ॥ अविद्यमानप्रदर्शनेनपरव्यामोहनशक्तिरित्य
र्थः ॥ सामान्येति ॥ अज्ञानस्वरूपस्यैवाभावइत्यर्थः । तस्मिन् लीलोपकरणेवस्तुनीत्यर्थः । मायानाज्ञानविशेषएव । ऐंद्र

एतेनमाभूद्ब्रह्मण्यविद्या । मायातुस्यात् । तस्यालीलोपकरणत्वेनादोषत्वादितिनिरस्तं । त
थाहि । साकिमज्ञानविशेषः किंवादेवासुरसंग्रामादौदेवादेर्बाह्यसाधनमनपेक्ष्यैववह्निजला
दिविचित्रसत्यवस्तुसर्जनशक्तिवच्छक्तिविशेषः । यद्वैंद्रजालिकस्येवाविद्यमानप्रदर्शनश
क्तिः । नाद्यः । उक्तरीत्यासामान्याभावेविशेषायोगात् । अज्ञानस्यलीलोपकरणत्वादर्शना
च्च । तस्मिन्मायाशब्दाप्रयोगाच्च । नह्यैंद्रजालिकोपिकस्यचिदज्ञानेनैंद्रजालंदर्शयति किंतुम
णिमंत्रादिनैव । नद्वितीयः इष्टापत्तेः। नतृतीयः व्यामोहनीयजीवादर्शनेव्यामोहनायोगात्।

जालिकःपुमान्माययासर्पादिकंप्रदर्शयतीतितावद्व्यवहारोस्ति सनस्यात् कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ कस्यचि द्वस्तुनः । व्या
मोहकईश्वरोव्यामोहनीयंपश्यति नवा आद्येपिव्यामोहनीयजीवस्याकल्पितत्वाभावेनकल्पितत्वेवाच्येतान्कल्पितान्जीवान्किं
स्वरूपेणपश्यति कल्पितत्वेनवा । व्यामोहनीयंनपश्यतीतिपक्षेत्वाह ॥ व्यामोहनीयेति ॥ व्यामोहनक्रियायाःकर्मकारकापे

क्षत्वात्परस्मिन्नन्यथाबुद्धिजननरूपव्यामोहनस्यव्यामोहनीयदर्शनापेक्षत्वादित्यर्थः । आद्येपिप्रथमपक्षेआह ॥ कल्पितेति ॥ कल्पितानांदर्शनस्यभ्रांतिंविनाऽयोगात्भ्रांतिरंगीकार्या तस्याश्चाविद्याकार्यत्वादविद्याप्यंगीकार्यास्यात् तथाचमाभूद्ब्रह्मण्यविद्ये त्युक्तत्वेनस्ववचनविरोधापातादितिभावः । आद्येद्वितीयपक्षेत्वाह ॥ कल्पितत्वेनेति ॥ तद्व्यामोहनेति ॥ एतेमत्कल्पिता इतिजानन्नेवपुनस्तद्व्यामोहनेप्रवर्ततइत्येतददृष्टचरं । नहिस्वाप्नःपुरुषःकल्पितइतिजाग्रदवस्थायांजानन्पुनस्तद्व्यामोहनायप्रवर्त ते नवारज्जौसर्पःकल्पितइतिजानन्तद्बाधनायोद्यतदंडोदृश्यतइतिभावः । व्यामोहनायकल्पितत्वेनदर्शनांगीकारेपिपुनरविद्यां

कल्पिततद्दर्शनस्यचभ्रांतिंविनाऽयोगात् । कल्पितत्वेनतद्दर्शनेचतद्व्यामो
हनायोगात् । तस्यापिद्वितीयचंद्रदर्शनस्येवाविद्यांविनायोगाच्च । किं
चतस्याःशक्तेःसत्वेअद्वैतहानिः । जीवकल्पितत्वेतद्व्यामोहकत्वायोगः ।

गीकारप्राप्त्यामाभूद्ब्रह्मणीतिस्ववचनविरोधएवेत्याशयेनाह ॥ तस्यापीति ॥ अंगुल्यवष्टंभादिनाकल्पितएवद्वितीयश्चंद्रोभास तइत्येवंकल्पितत्वेनद्वितीयचंद्रदर्शनमपिअविद्यामूलकमेव सोपाधिकभ्रमत्वेनभ्रमस्याज्ञानकार्यतायाअंगीकार्यत्वात् तथेहापी त्यर्थः ॥ तस्याःशक्तेरिति ॥ अविद्यमानप्रदर्शनेनपरव्यामोहनशक्तेरित्यर्थः । साशक्तिःकिंसती कल्पितावा आद्येआह ॥ सत्वइति ॥ द्वितीयेपिकिंजीवकल्पिता उतब्रह्मकल्पिता नाद्यइत्याह ॥ जीवेति ॥ तादिति ॥ कल्पितत्वेजीवव्यामोहकत्वे

त्यर्थः। ऐंद्रजालिकपुरुषकल्पितमायायाःस्वाश्रयमायाविव्यामोहकत्वादर्शनादत्रापितस्याःशक्तेर्जीवव्यामोहकत्वस्यैवायोगादिति भावः । नद्वितीयइत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ तस्येति ॥ कल्पनायाअज्ञानकार्यत्वात्ब्रह्मकल्पितत्वांगीकारेतस्याज्ञानप्राप्त्यापुनःस्व वचनविरोधएवेतिभावः ॥ ७ ॥ परोक्तब्रह्ममायित्वभंगविवरणं ॥ ५३ ॥ ७ ॥ जीवशब्देनचिन्मात्रंविवक्षितं भेदवि शिष्टोवा नाद्यइत्याह ॥ जीवशब्देनेति ॥ उक्तदोषादिति ॥ श्रुत्यादौतस्यसर्वज्ञत्वेनप्रतीतत्वादितिभावः । नद्वितीयइत्या

ब्रह्मकल्पितत्वेतस्याज्ञानावश्यंभावः ॥ ७ ॥ परोक्तब्रह्ममायित्वभंगः ॥ ५३ ॥ ७ ॥
यच्चोक्तंवाचस्पतिना जीवाश्रिताविद्येति । तन्न । जीवशब्देनचिन्मात्रलक्षणायामुक्तदो
षात् । अविद्ययावाआविद्यकबुद्ध्यादिनावाऽवच्छिन्नस्यतत्प्रतिबिंबितस्यवाकल्पितभेद
स्योक्तावन्योन्याश्रयात् । नचबीजांकुरन्यायेनासौनदोषः । तद्वदिहव्यक्तिभेदाभावात् ।

ह ॥ अविद्ययेत्यादिना ॥ कल्पितभेदस्य कल्पितभेदविशिष्टस्य ॥ अन्योन्येति ॥ अविद्यासिद्धौतदवच्छिन्नतयातत्प्रति बिंबिततयावाकल्पितभेदस्यजीवस्यसिद्धिस्तत्सिद्धौचतदाश्रिततयाऽविद्यासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ तद्वदिहेति ॥ तत्रव्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रयः अत्रत्वज्ञानव्यक्तेर्जीवव्यक्तेश्चैकत्वादन्योन्याश्रयःस्यादेवेत्यर्थः । ननुबीजांकुरादिस्थलेपिनव्य क्तिभेदः तत्तद्बीजव्यक्तयस्तत्तदंकुरव्यक्तयश्चसंताननिरूपकाः बीजपरंपराअंकुरपरंपराचसंतानः तथाचसंतानिव्यक्तिभेदाद

न्योन्याश्रयाभावेपिसंतानद्वयविवक्षयान्योन्याश्रयोस्त्येवेत्यतआह ॥ संतानीति ॥ नह्येवंप्रकृतइतिभावः । आकाशे महाकाशे महाकाशमुपलक्ष्यकाकवद्व्यावर्तयित्वा ॥ तेनेति ॥ पाश्चात्यःघटावच्छिन्नाकाशइत्युच्यतइत्यर्थः । तत्रसंमतिमाह ॥ स्वेनेति ॥ महाव्योम्निस्वेनकल्पितेदेशेएकदेशेघटादिकंसंबद्धं ननुजीवसिद्धावविद्यासिद्धिरितिनांगीकृतमित्यतउक्तंनिराश्रयेति । घटाका

संतानिव्यतिरेकेणचतत्रसंतानयोरन्योन्यापेक्षाभावात् । नचयथानिरंशेप्याकाशेघटस्तट स्थएवतदुपलक्ष्यैकदेशंसंपाद्य तेनसंबध्यते तद्वदविद्यापितटस्थैवचिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशरू पजीवंसंपाद्यतत्रावतिष्ठतइतिनेतरेतराश्रयः । “स्वेनैवकल्पितेदेशेव्योम्नियद्वद्घटादिकं ॥ तथाजीवाश्रयाविद्यांमन्यंतेज्ञानकोविदा” इत्युक्तेरितिवाच्यं । निराश्रयाविद्यायोगेनजीव सिद्धिस्तत्सिद्धौतदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । त्वन्मतेगगनस्याप्यनित्यद्रव्यत्वे नस्वतएवांशसंभवाच्च । नचजीवाविद्ययोरनादित्वेनोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधादयमदोषः । यतः “अविद्याजीवयोर्यत्रव्यपेक्षातन्निरोधकः ॥ अन्योन्यसंश्रयोनोचेदन्योन्याधीनताहतिः” ॥

शसिद्धिंविनापिघटासिद्धिवत्जीवसिद्धिंविनाऽविद्यासिद्धेरभावादित्यर्थः । दृष्टांतोप्यसंप्रतिपन्नइत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ अ नित्यद्रव्यंचभाववत्वेसत्यात्मसंभूतत्वेनसिद्धमितिध्येयं । तथाचनिरंशेप्याकाशइत्युक्तमसदितिभावः । स्वतः घटादिसंबंधंविना । 

जीवस्त्वज्ञानसंबंधंविनानसिद्धइतिभावः । अयं अन्योन्याश्रयः । कारिकांव्याचष्टे ॥ अज्ञानेति ॥ नहीति ॥ किंचिदुप काराभावेतदधीनतायाएवमृषात्वादितिभावः ॥ द्रव्यत्वेति ॥ द्रव्यत्वस्यजातित्वेनानादित्वेपिगुणवत्वरूपव्यंजकप्रयुक्तमित्यु च्यतेतार्किकमते एवंजीवत्वमज्ञानप्रयुक्तमित्यर्थः । तस्यैव प्रयुक्त्यादेरेव । किंचविषमोयंदृष्टांतइत्याह ॥ द्रव्यत्वादाविति ॥ नत्विति ॥ यद्यपिगुणवत्त्वमपिद्रव्यत्वाधीनमेव तथापिद्रव्यत्वस्यजातिरूपत्वेनाखंडत्वात्तत्रव्यंजकंगुणवत्त्वं गुणवत्त्वस्योपा

अज्ञानजीवयोर्हिकुत्रापिविषयेऽन्योन्यापेक्षानचेदन्योन्याधीनताव्याहतिः । नहिसर्वथातदनपेक्षं तदधीनं । अथानादित्वेपिद्रव्यत्वगुणवत्त्वादिजातिव्यंजकयोरिवप्रयुक्त्यादावपेक्षा तर्ह्यन्योन्याश्र यस्तस्यैवप्रतिबंधकः । द्रव्यत्वादौव्यंग्यमेवव्यंजकप्रयुक्तं नतुव्यंजकंव्यंग्यप्रयुक्तं । इहतुजीवब्रह्म विभागस्याविद्यकत्वादविद्यायाश्चजीवाश्रितत्वात्जीवत्वाज्ञानेअन्योन्यप्रयुक्तेइतिप्रयुक्तेरेवप्रति बंधः । एवंच “यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबंधेनदोषता ॥ तर्हिस्याच्चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणादिकं” ॥

धित्वेनतत्राखंडजातेरभावात्तद्व्यंजकंद्रव्यत्वमितितार्किकसिद्धांतइत्यवधेयं । तथाचतत्रनान्योन्यप्रयुक्तत्वमितिभावः । नन्वे वंप्रकृतेपिजीवत्वमेवाज्ञानप्रयुक्तं नाज्ञानंजीवत्वप्रयुक्तमितिनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ इहत्विति ॥ विभागस्येति ॥ वि च्छेदपक्षाभिप्रायेणेदं अविद्याआदौनिरंशचैतन्यंसंबध्यविभागंसंपाद्यजीवत्वंसंपादयतीत्यंगीकारात् ॥ अन्योन्यारोहणादि कमिति ॥ एकदैवेतिशेषः । अन्यथाकालभेदेनेष्टापत्तिःस्यादितिध्येयं । ननुप्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरन्योन्यवृत्तित्वेपिनान्योन्या

श्रय एवमिहापीत्यतआह ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । येनादोषःस्यादितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ अन्योन्यापेक्षायाअप्रमितत्वे
प्यदोषत्वांगीकारइत्यर्थः । अन्योन्याश्रयपरिहारायजीवत्वप्रयोजकमज्ञानंजीवाश्रिताज्ञानकल्पितंचेच्चक्रकं । अज्ञानसिद्धौजी
वसिद्धिस्तत्सिद्धौतदाश्रिताज्ञानसिद्धिःसतिसिद्धौचाज्ञानसिद्धिरिति । अज्ञानांतरकल्पनेत्वनवस्थेत्यर्थः । अनवस्थापरिहारमाशं
क्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ सिद्धविषयेति ॥ अनन्यथासिद्धवस्तुविषयेत्यर्थः । ननुब्रह्माभिन्नेजीवेऽहमज्ञइत्यनन्यथासि

नचप्रमेयत्वाभिधेयत्वादावन्योन्यवृत्तिवदिहान्योन्यापेक्षाप्रमिता । अन्यथाऽन्योन्याश्रया
दिःक्वापिदोषोनस्यात् । जीवत्वप्रयोजकमज्ञानांतरंचेत् चक्रकमनवस्थावा । नचेयंपरंपरा
सिद्धविषया । अहमज्ञइतिप्रतीतेःसत्यभेदेनैवोपपत्तेः । किंचजीवेश्वरयोर्जीवेश्वराभ्यांक
ल्पितत्वेआत्माश्रयात् । ईश्वर(ब्रह्मजी)जीवकल्पितत्वेन्योन्याश्रयात् । तत्कल्पकस्यशुद्ध
स्यब्रह्मणोज्ञानमावश्यकं । नचाविद्यायादौर्घट्यंभूषणं । तत्रलक्षणप्रमाणाद्युक्त्ययोगात् ।

द्धाज्ञानप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरियंपरंपरांगीकार्येतितत्राह ॥ अहमज्ञइतीति ॥ किंचाज्ञानस्यनजीवाश्रितत्वंयुक्तमित्याशयेनाह
॥ किंचेति ॥ जीवेश्वराभ्यामिति ॥ जीवस्यजीवेनईश्वरस्यचेश्वरेणकल्पितत्वइत्यर्थः ॥ ब्रह्मजीवेति ॥ जीवेश्वरयोरिति
वर्तते । जीवस्यब्रह्मकल्पितत्वेब्रह्मणोजीवकल्पितत्वइत्यर्थः ॥ तत्कल्पकस्येति ॥ कल्पनायाअज्ञानकार्यत्वादितिभावः ।

दौर्घट्यं अन्योन्याश्रयादिदूषणजातेनदुर्घटत्वं । तत्रेत्यतःपूर्वंतथात्वइतिशेषः । तत्र दुर्घटाविद्यायां ॥ अयोगादिति ॥ तथा त्वेसुघटत्वापत्त्यादुर्घटत्वाभावादितिभावः ॥ निराश्रयत्वेति ॥ दौर्घट्यस्यभूषणत्वादितिभावः ॥ प्रतीतीति ॥ अस्यास्मिन्न ज्ञानमितिप्रतीत्यनुसारेणाश्रयविषयाद्यंगीकारेइत्यर्थः ॥ अहमर्थेति ॥ तथाचजीवाश्रितत्वंत्याज्यं अहमर्थाश्रितत्वानुभवादि तिभावः ॥ जडेति ॥ आवरणकृत्याभावेनजडविषयकाज्ञानानंगीकारवादोपित्याज्यः । घटंनजानामीत्यनुभवादित्यर्थः । अ

अविद्यायानिराश्रयत्वनिर्विषयत्वात्मस्वरूपत्वाद्यापाताच्च । प्रतीत्यनुसारेणाश्रयाद्यंगीकारेच घटमहंनजानामीतिप्रतीत्याहमर्थाश्रितत्वजडविषयत्वादिप्रसंगाच्च । अनादित्वादिनाऽनुपप त्तिपरिहारायोगाच्च । उत्तरास्फुरणेप्रकृतिसंवृत्यादेर्दौर्घट्यंभूषणमितिसुवचत्वेनसांख्यबौद्धा दिमतनिरासायोगाच्च । उक्तंच। " दुर्घटत्वंभूषणंचेत्स्यादविद्यात्वमात्मनः । अंधंतमोप्यलंका रोनित्यदुःखंशिरोमणि "रिति । एतेन " प्रश्नविश्रांति(हेतु)भूमित्वाच्चोद्यंतमसिनोचितं ।

विद्यायादुर्घटत्वस्यभूषणत्वांगीकारदूषणांतरमाह ॥ अनादित्वेति ॥ अविद्यायाअविद्यातिरिक्तकल्पितत्वांगीकारेऽन्योन्या श्रयानवस्थादिदोषेणानुपपन्नत्वेऽभिहितेऽनादित्वान्नदोषइत्येवंतत्रानुपपत्तिपरिहारःक्रियमाणोनुपपन्नःस्यात् अनुपपत्त्यादौर्दौ र्घट्यस्यभूषणत्वात् अनुपपत्तिपरिहारेचसुघटत्वापातादितिभावः ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ अयमर्थःसांख्येनसदेवसोम्येत्यादिवाक्ये

प्रकृतिरेवजगदुदयादिकारणत्वेनप्रतिपाद्येत्यभिहिते "ईक्षतेर्नाशब्द "मितित्वयादूषितेसतिसांख्यस्योत्तरापरिस्फूर्तौअस्मान्प्रति त्वद्वत्त्वांप्रतितेनापिप्रकृतेर्दौर्घट्यंभूषणमितिसुवचत्वेनतवतन्मतनिरासायोगात् । तथाबौद्धेनापिसंवृतेरेवजगत्कारणत्वेऽभिहि तेत्वद्दूषणेनसंवृतावनुपपन्नायांसत्यांतस्योत्तरास्फूर्तौदौर्घट्यंभूषणमित्युक्त्वासोपिकृतीस्यात् । अतस्तवतन्निरासायोगादिति । विश्रांति रुपशमः । तमसि अज्ञानविषये । तदेवविशदयति ॥ नेति ॥ तथाचाज्ञानविषयकप्रश्नाभावेअज्ञानदौर्घट्यमेवहेतु रितिभावः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ नहीति ॥ अज्ञमज्ञानवंतंप्रतिअप्रश्नःअज्ञानस्यदुर्घटत्वान्नभवति किंतुज्ञातुरेव तद्व

नबुद्धिमंतःपृच्छंतिनजानामीतिवादिनं " । इतिनिरस्तं । न
ह्यज्ञंप्रत्यप्रश्नोऽज्ञानस्यदौर्घट्यात् ज्ञानमेवाज्ञानमित्याद्युक्ता
वपिविरोधाद्यनुद्भावनापातात् । किंतुज्ञातुरेववक्तृत्वात्

कृत्वात् वक्तुरेवप्रष्टव्यत्वात् । अज्ञस्यचज्ञातृत्वाभावेनवक्तृत्वायोगादेवनतंप्रतिप्रश्नइत्यर्थः । ननुअज्ञानस्यदुर्घटत्वेनप्रश्नाभावे किंबाधकमित्यतआह ॥ ज्ञानमिति ॥ ज्ञानाज्ञानयोरभेदेकेनचिदुक्तेज्ञानाज्ञानयोःकथमभेदोविरोधादितितंप्रतिविरोधोद्भाव नंनस्यात् । दुर्घटत्वेनाज्ञानस्यप्रश्नाविषयत्वादितिभावः । ननुतर्ह्यज्ञंप्रत्यप्रश्नोज्ञानस्यदौर्घट्यान्नभवतीतिचे त्तर्हिकिंनिमित्तइति पृच्छति ॥ किंत्विति ॥ उत्तरमाह ॥ ज्ञातुरेवेति ॥ वक्तुरेवचप्रष्टव्यत्वादज्ञस्यचज्ञातृत्वाभावेनावक्तृत्वान्नतंप्रत्यप्रश्नइतिभा ॥ ३५३ ॥

वः ॥ ७ ॥ अज्ञानस्यवाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभंगविवरणं ॥ ७ ॥ ५४ ॥ चिन्मात्रमेवेति ॥ " आश्रयत्व विषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवले "त्युक्तेरितिभावः । ननुतस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयान्नाज्ञानाश्रयत्वमितिशंका भासंनिराकरोति ॥ तस्येति ॥ नन्वज्ञानस्यावरणत्वेनावरणभूताज्ञानकृत्यस्यचिन्मात्रेऽभावेनकिमर्थमज्ञानस्यतद्विषयत्वमंगी कार्यमित्यतआह ॥ स्वप्रकाशेति ॥ आवरणकृत्येति ॥ आव्रियतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याऽज्ञानमावरणशब्देनग्राह्यं तत्कृत्यं

॥ ७ ॥ अज्ञानस्यवाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभंगः ॥ ५४ ॥ अविद्याविषयोपिदुर्वचः । यदत्रो
क्तंविवरणे । अज्ञानस्यचिन्मात्रमेवविषयः । तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाभावात् ।
स्वप्रकाशत्वेनप्रसक्तप्रकाशेतस्मिन्नावरणकृत्यासंभवाच । नत्वन्यत् । तस्याज्ञानकल्पितत्वात् ।
जडत्वेनस्वयमेवप्रकाशहीनेआवरणकृत्याभावाचेति । अत्रब्रूमः । चिन्मात्रेप्यावरणकृत्यं

आवृत्तिः तथाचाज्ञानरूपावरणस्ययत्कृत्यंप्राप्तप्रकाशप्रतिबंधरूपावृत्तिस्तत्सद्भावादित्यर्थः । ननुजीवो जडंवाऽज्ञानविषयः किंनस्यादित्यतआह ॥ नत्वन्यदिति ॥ तथाचाज्ञानसिद्धौतत्कल्पितजीवसिद्धिः तत्सिद्धौचतद्विषयकाज्ञानसिद्धिरित्यन्यो न्याश्रयःस्यादितिभावः । जडविषयकाज्ञानानंगीकारएवहेत्वंतरमाह ॥ जडत्वेनेति ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ आवर णकृत्येति ॥ अज्ञानरूपावरणस्ययत्कृत्यंप्राप्तप्रकाशप्रतिबंधरूपावृत्तिस्तदभावाच्चेत्यर्थः । सिद्धांतंप्रतिजानीते ॥अत्रब्रूमइति॥

आवरणकृत्यंआवरणस्यकृत्यंआवृतिरितियावत् । आवरणकृत्यरूपावृतिःकिंसिद्धप्रकाशलोपरूपावा असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा नोभयमपीत्याह ॥ नतावदिति ॥ अंधकारेणक्रियमाणाआवृतिःआलोकरूपोयस्सिद्धोघटप्रकाशस्तल्लोपरूपा असिद्धउत्तरत्र जायमानोयःप्रकाशस्तदनुत्पत्तिरूपाचदृष्टास्तीतिज्ञातव्यं । कुतोनोभयमपीत्यतआह ॥ स्वरूपेति ॥ नित्यसिद्धत्वान्नसिद्धप्रका शलोपोयुक्तः नित्यसिद्धत्वादेवासिद्धप्रकाशएवनास्तीत्युक्तरूपावृतिद्वयंचिन्मात्रेनसंभवतीत्यर्थः । एतदन्यदेवकिंचिदावृत्तिश ब्दार्थइतितत्राह ॥ एतदन्यस्येति ॥ सिद्धप्रकाशलोपासिद्धप्रकाशानुत्पत्तिव्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । नन्वज्ञानेनक्रियमाणावृतिर्ना

**नतावत्सिद्धप्रकाशलोपोसिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा । स्वरूपप्रकाशस्यनित्यसिद्धत्वा त् । तदन्यस्यचस्वप्रकाशेतस्मिन्ननपेक्षितत्वात् । नापिसतोपिप्रकाशस्यविषयासंबं धः । ज्ञानस्यविषयसंबंधस्वभावत्वात् स्वयंज्ञानरूपत्वेनत्वन्मतेसंबंधानपेक्षणाच ।**

मसतोपिब्रह्मरूपप्रकाशस्यविषयासंबंधएवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ विषयासंबंधइत्यत्रविषयशब्देनघटादिकंवा चैत तन्यरूपंवा आद्येआह ॥ ज्ञानस्येति ॥ तथाचज्ञानस्यविषयसंबंधाभावेविषयसंबंधस्वभावत्वरूपज्ञानस्वरूपस्यैवहानिःस्यादि त्यर्थः । यथोक्तं "विषयवर्जितःप्रकाशएवनभवति । घटवदिति " । द्वितीयेत्वाह ॥ स्वयमिति ॥ ज्ञानातिरिक्तविषयसद्भावे हितस्यविषयसंबंधापेक्षा नचैवं चैतन्यस्यस्वयमेवज्ञानरूपत्वेनस्वसंबंधानपेक्षत्वादित्यर्थः । अतस्सतोपिप्रकाशस्यघटादिचैतन्य

रूपविषयासंबंधरूपाआवृतिरप्ययुक्तेतिभावः ॥ नापीति ॥ अज्ञानेसतिप्राकट्यापरपर्यायज्ञाततारूपज्ञानकार्यंनजायते अतो ज्ञाततारूपज्ञानकार्यप्रतिबंधएवअज्ञानसाध्याआवृतिरित्यर्थः ॥ चैतन्येति ॥ अभिव्यक्तचित्संबंधएवत्वन्मतेज्ञातता एवंचचैतन्यातिरिक्तस्यप्राकट्यस्याभावाच्चैतन्यस्यसदास्वप्रकाशत्वेनज्ञाततायाएवसत्वान्नतदाख्यकार्यप्रतिबंधरूपाआवृतिर्युक्तेत्यर्थः ॥ नास्तीति ॥ यथानास्तीत्यादिव्यवहारएवाज्ञानसाध्याआवृतिर्घटादौदृष्टा एवंचैतन्यंनास्तीत्यादिव्यवहारएवचैतन्येप्यज्ञानसा

नापिप्राकट्याख्यकार्यप्रतिबंधः । त्वन्मतेपिचैतन्यातिरिक्तस्यतस्याभावा
त् । नापिनास्तिनप्रकाशतइत्यादिव्यवहारः । व्यवहारोह्यभिज्ञाभिल
पनंवा । नाद्यः । नास्तीत्यादिभ्रांतेरावरणसाध्यत्वेनावरणत्वायोगात् ।
अतएवनांत्यः । तस्योक्तभ्रांतिसाध्यत्वेनभ्रांतिहेत्वावरणत्वायोगात् ।

ध्याआवृतिरित्यर्थः । अभिज्ञा ज्ञानं ॥ आवरणसाध्यत्वेनेति ॥ आवरणशब्दोभावसाधनः । तथाचावृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । प्रकाशमानेब्रह्मणिनास्तीत्यादिज्ञानंभ्रांतिरेव तथाचलोकेऽधिष्ठानावृत्यनंतरंभ्रांतिर्दृष्टा प्रकृतेचब्रह्मण्यज्ञानावृतेसतिपश्चात्तत्रनास्तीत्यादिभ्रांतिर्वाच्या । ततश्चभ्रांतेरावृतिसाध्यत्वेनआवृतित्वायोगादिति । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ तस्येति ॥ आवरणत्वेति ॥ आवृतित्वेत्यर्थः । तथाचप्रकाशमानेब्रह्मणिनास्तीत्यादिव्यवहारस्याज्ञानकार्यावृतिसाध्यभ्रांति

साध्यत्वेनभ्रांतिहेतुभूतावृतित्वायोगादितिभावः ॥ सुषुप्ताविति ॥ त्वन्मतेसुषुप्तावपिचैतन्यमावृतमित्यंगीकृतं तथाचात्रसुषुप्तौनास्तीत्यादिव्यवहाराभावेनावृत्यभावापाताच्चेत्यर्थः ॥ नापीति ॥ चैतन्यमस्तीत्यादिव्यवहाराभावरूपावृतिश्चसुषुप्तावप्यस्तीत्यर्थः । अत्रापिव्यवहारशब्देनाऽभिज्ञावाभिलपनंवा । आद्येपिस्वरूपाभिज्ञावा वृत्तिरूपावा । नाद्यइत्याह ॥ व्यवहारस्येति ॥ अभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञात्वे ॥ इदानीमपीति ॥ चैतन्यमस्तिप्रकाशतइत्यादिस्वरूपज्ञानस्येदानीमपिसत्वेनतदभावरू

सुषुप्तौव्यवहाराभावेनानावरणापाताच्च । नाप्यस्तिप्रकाशतइत्यादिव्यवहाराभावः । व्यवहारस्याभिज्ञात्वेस्वरूपाभिज्ञायाइदानीमपिसत्त्वाद्वृत्तेश्चमोक्षेप्यसत्त्वात् । अभिलपनत्वेमोक्षेप्यावरणापातात् । नापि नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वंवा । तयोरप्यारोपितत्वेनावरणंविनाऽयोगात् ।

पाआवृतिरिदानीमपिनस्यादित्यर्थः । नेतरइत्याह ॥ वृत्तेश्चेति ॥ तथाचास्तीत्याद्यंतःकरणवृत्त्यभावस्याविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षेसत्वादज्ञानावृत्त्यापातादित्यर्थः । आवरणकृत्यभूतामावृतिंप्रकारांतरेणाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ तयोरपीति ॥ योग्यत्वायोग्यत्वधर्मयोर्वास्तवयोर्ब्रह्मण्यभावेनारोपितत्वमेववाच्यं आरोपश्चावृतिसाध्यः । तथाचैतादृशधर्मद्वयस्यारोपितत्वेनारोपस्यावरणमावृतिंविनाऽयोगेनतयोरावृतित्वायोगादित्यर्थः । यत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टेसंशयादिकमावरणकल्पकमस्ति तत्रत्व



यानावरणंकल्प्यते यत्रतुचिन्मात्रेआवरणंकल्प्यते तत्रचसंशयादिकमावरणकल्पकं नास्तीत्याह ॥ अद्वितीयत्वादीति ॥ अस्त्यत्रसंप्रदायः। सर्वेषांमतेयोग्यत्वंफलोपधानेनैवमंतव्यं। एवंचप्रकृतेनास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारेणफलोपधानेननास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंकल्पनीयं । अत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टेयोग्यत्वरूपावृतिकल्पकोक्तफलोपधानव्यवहारेपितत्कल्प्ययोग्यत्वायोग्यत्वादिरूपावृतिर्नकल्प्यतइत्यर्थः ॥ अवस्थेति ॥ जाग्रदादीत्यर्थः ॥ तदभावेनेति ॥ योग्यत्वायोग्यत्वरूपावृतिकल्पकोक्तफलोपधानरूपव्यवहाराभावेनेत्यर्थः । तथात्वेअधिष्ठानत्वादिकमेवनस्यादित्यर्थः । तत्कल्प्ययोः उक्तफलोपधानरूपव्यवहा

अद्वितीयत्वादिविशिष्टेतथाव्यवहारेपि अवस्थात्रमेप्यसंदिग्धाविपर्यस्तत्वेनप्रकाशमानात्मरूपेअध्यासाधिष्ठानेसुखादिज्ञानरूपेचचिन्मात्रेतदभावेनतत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभावाच्च । तयोरप्यवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरुद्धत्वेनेदानीमप्यभावाच्च ।

रकल्प्ययोः उक्तायोग्यत्वादिरूपावृतेर्मोक्षकालेयथाऽभावस्तथेदानीमपितदभावोंगीकार्यएव अन्यथेदानीमपिनास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वास्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृत्यंगीकारेइदानीमपित्वयाब्रह्मणःअस्तिप्रकाशतइत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्यांगीकृतत्वेनतद्विरोधःस्यादित्याह ॥ तयोरपीति ॥ योग्यत्वरूपावृत्योरित्यर्थः ॥ विरुद्धत्वेनेति ॥ अयोग्यत्वरूपावृतेरभावरूपतयास्वप्रकाशत्वेनविरोधः योग्यत्वरूपावृतेस्तुतदभावव्याप्यतयास्वप्रकाशत्वेनविरोधइतिद्रष्टव्यं । ननुस्वप्र

काशत्वलक्षणेनअस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृत्यंगीकारेनविरोधः। अज्ञानावच्छेदकत्वंयदास्तिब्रह्मणस्तदाऽज्ञानावच्छेदेनास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपंस्वप्रकाशत्वमस्ति । स्वरूपापेक्षयातुअस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृतिरस्तीत्यंगीकारादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अज्ञानावच्छिन्नत्वेनेति ॥ अज्ञानमवच्छिन्नंयस्यावच्छेदकस्यतदज्ञानावच्छिन्नं । तत्वेनअज्ञानावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यद्वाऽज्ञानावच्छिन्नत्वेनाऽज्ञानावच्छेदेनेत्यर्थः । अतएवोत्तरत्रअज्ञानावच्छेदेनेत्येवव्यवहारः ॥ स्वरूपस्येति ॥ यत्स्वरूपेयोग्यत्वरूपावृतिरंगीकृतातस्यास्वप्रकाशत्वापातात् प्रत्युताज्ञानावच्छेदकत्वविशिष्टएवतदापातादि

नचाज्ञानावच्छिन्नत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेणतुतदयोग्यत्वमित्यविरो
धः स्वरूपस्यास्वप्रकाशत्वापातात् । नित्यातींद्रियस्याप्यज्ञानावच्छेदेनापरोक्षव्य
वहारयोग्यत्वेनस्वप्रकाशत्वापाताच्च । इच्छाद्यवच्छिन्नप्रकाशइवाज्ञानावच्छि
न्नप्रकाशेपिविशेष्यस्यापिप्रकाशेनेच्छादिवदेवाज्ञानस्याप्यावरणत्वायोगाच्च ।

त्यर्थः । किंचब्रह्मणोऽज्ञानावच्छेदकत्वमंगीकृत्यतदवच्छेदेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनस्वप्रकाशत्वांगीकारेनित्यातींद्रियस्यापि स्वप्रकाशत्वापातात् तस्यनित्यातींद्रियत्वेनैवस्वरूपेणास्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वेपिधर्मादिकंनजानामीतितद्विषयकाज्ञानस्यसाक्षिरूपत्वेनापरोक्षतयातदवच्छेदकतयातस्याप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्याह ॥ नित्यातींद्रियस्यापीति ॥ एवमज्ञानकृत्यभूतावृत्यभावमुक्त्वाऽज्ञानस्यावरणत्वकथनमप्ययुक्तमित्याह ॥ इच्छादीति ॥ अयंभावः। लोकेतदेवावरकं यत्स्याव

वच्छिन्नप्रकाशविरोधि यथानेत्रपटलादि । तथाइष्टमितीच्छावच्छिन्नवस्तुप्रकाशविरोधित्वंइच्छायांनास्ति विशेष्यस्यप्रकाशमानत्वात् अतइच्छायानावरकत्वमित्यंगीकृतं । एवमज्ञानावच्छिन्नस्यप्रकाशोविशेष्यस्यापिब्रह्मणःप्रकाशान्नतदज्ञानंस्वावच्छिन्नप्रकाशविरोधीतिनतदावरकं । अन्यथाइच्छायाअप्यावरकत्वापातादिति । किंचसुखादीनांचिन्मात्रप्रकाश्यत्वंतावदंगीकृतं अन्यथातत्राज्ञानप्रसंगात् सुखादिप्रकाशकंचचिन्मात्रंअज्ञानावच्छिन्नमेवजातं तथाचसुखादिप्रकाशरूपस्यब्रह्मणोऽज्ञानावच्छिन्नत्वादिदानींसुखादिप्रकाशोनास्तीत्युक्तंस्यात् तथाचसुखादिकंनप्रकाशतइत्यनुभवःस्यात् । नचैवमस्ति अतःसुखादिकंप्रकाशतइ

सुखादेरज्ञानावच्छिन्नचित्प्रकाश्यत्वेसुखादिकंनप्रकाशतइत्यनुभवापातेनसु
खादिकंप्रकाशतइत्यनुभवार्थंचितोज्ञानानवच्छेदेनप्रकाशस्यांगीकार्यत्वाच ।
एतेनाज्ञानाविशेषितापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमावरणकृत्यमित्यपिनिरस्तं ।

त्यनुभवार्थंसुखादिप्रकाशरूपस्यब्रह्मणोऽज्ञानावच्छेदेनप्रकाशोंगीकार्यः। तथाचाज्ञानावच्छेदेनब्रह्मणोपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमितिविरोधपरिहारायोगेनव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वमपिव्यवहारायोग्यत्वरूपावृतिविरुद्धैवेत्याह ॥ सुखादेरिति ॥ एतेनेति ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेनसहव्यवहारायोग्यत्वस्यविरुद्धत्वेनेत्यर्थः । अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमात्रस्यैवावृतित्वंब्रह्मणोप्यज्ञानावच्छेदेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनेदानीमावृत्यभावापातात् । अतोऽज्ञानाविशेषितेतिव्यवहारो

विशेषितः तथाचस्वरूपमात्रेणापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमेवावरणस्यावरकस्याज्ञानस्यकृत्यंआवृतिरित्यर्थः । नन्वावृतेर्नस्वप्रकाशत्वेनविरोधः । अस्तीत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्यसत्यत्वात् । अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वरूपाप्रकाशस्यावृत्याख्यस्यारोपितत्वेनमिथ्यात्वात् । नह्यारोपितरूपेणवास्तवनीरूपत्वस्यविरोधोस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचोक्तेति ॥ अस्तीत्यपरोक्षव्यवहारःउक्तशब्दार्थः । अप्रकाशःआवृतिः ॥ सुखादीति ॥ सुखादिप्रकाशरूपेसाक्षिचैतन्येऽप्रकाशारोपोपिनसंभवति येनसत्यत्वारोपितत्वाभ्यांविरोधपरिहारःस्यात् । कुतइतिचेदुच्यते । ज्ञानमेवहिप्रमेयसाधकं तथाचयथाशुक्तावशुक्त्यारो

नचोक्तयोग्यत्वायोग्यत्वरूपयोःप्रकाशाप्रकाशयोःसत्यत्वमिथ्या
श्यामवि
त्वाभ्यांविरोधइतिवाच्यं । सुखादिस्फुरणंनप्रकाशतइत्यननुभ
वेनसुखादिसाक्षिणिचैतन्येआरोपितस्याप्यप्रकाशस्याभावात् ।

पोभवति कुतः इयंनशुक्तिरित्यनुभवादित्युच्यते एवंसुखादिस्फुरणरूपेचैतन्येऽप्रकाशारोपांगीकारेतत्साधकस्यसुखादिस्फुरणंनप्रकाशतइत्यनुभवस्यापातात् नचैवमारोपसाधकोनुभवोस्तीत्यर्थः । किंचारोपितेनव्यवहारायोग्यत्वरूपाप्रकाशाख्यावरणेन तत्कार्यव्यवहाराद्यभावोनसंभवति वह्नौगुंजापुंजारोपेपितस्यस्पर्शेसतिवह्निकार्यमेवदाहादिकंदृश्यते नगुंजापुंजकार्यं तथाप्रकृतेप्रकाशरूपेब्रह्मणिअयोग्यत्वरूपाप्रकाशारोपेपिप्रकाशकार्यंयत्आवरणनिवृत्तिद्वारानास्तीत्यादिभ्रांत्याद्यभावरूपंतदेवस्यादि



त्याह ॥ वह्नाविति ॥ किंचसामान्यतआरोपितानारोपितयोर्विरोधोनास्ति वास्तवशुक्तित्वमिथ्याशुक्तित्वयोर्विरोधाभावदर्शनात् वास्तवत्वेनसतोऽधिष्ठानप्रकाशस्यतुतदधिष्ठानकभ्रममात्रेणविरोधोस्ति शुक्तित्वेनरूपेणसम्यक्शुक्तिप्रकाशेसतितदधिष्ठानकभ्रममात्राभावदर्शनात् अतोऽधिष्ठानत्वेनप्रकाशमानेऽप्रकाशारोपएवनसंभवतीतिसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामविरोधकल्पनमयुक्तमित्याह ॥ सतइति ॥ अन्यथेति ॥ अधिष्ठानप्रकाशेपियद्यारोपोंगीक्रियते तर्ह्यारोपनिवर्तकांतराभावात्तन्निवृत्तिरेवन स्यादित्यर्थः । ननुस्वप्रकाशत्वावरणयोरेकत्रसामानाधिकरण्याभावेनसहानवस्थानरूपोविरोधोवाच्यः नचासौसंभवति तथाहि

वह्नाववह्नित्वारोपेपिवह्निकार्यस्येवाप्रकाशारोपेपिप्रकाशकार्यभ्रांत्याद्यभाव
स्यापाताच्च । सतःशुक्तित्वस्यारोपितेनाशुक्तित्वेनाविरोधेपिसतोऽधिष्ठानप्र
काशस्यारोपांतरेणेवाप्रकाशारोपेणापिविरोधाच्च। अन्यथातन्निवृत्तिर्नस्यात्।

अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं अयोग्यत्वंयोग्यताभावः अभावश्चप्रागभावानधिकरणत्वं अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वंचावरणं अयोग्यत्वंयोग्यताभावः अभावश्चप्रागभावोविवक्षितः तदत्यंताभावानधिकरणत्वतत्प्रागभावयोश्चनविरोधः एकस्मिन्नेवमृत्पिंडेघटात्यंताभावानधिकरणत्वतत्प्रागभावयोश्चसहावस्थानदर्शनात् । एवंचतदत्यंताभावानधिकरणस्यैवतत्प्रागभावाधिकरणत्वनियमात् अपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्यअपरोक्षव्यवहारयोग्यतारूपप्रकाशप्रागभावरूपावर

णस्यचब्रह्मणिसमावेशसंभवात्कोविरोधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्यस्वरूपप्रयुक्तस्यानादित्वे नतत्प्रागभावायोगादावरणस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यताप्रागभावरूपतामंगीकृत्याविरोधकथनमयुक्तमित्याह ॥ स्वरूपेति ॥ बलात्कारेणाह ॥ इदानीमिति ॥ योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वेनस्वप्रकाशेब्रह्मणियोग्यताप्रागभावमादायाप्रकाशरूपावरणोक्तौवयमपिवदामः सामान्यतोपरोक्षव्यवहारयोग्यताभावएवावरणं अभावश्चध्वंसोपिविवक्षितः एवंचापरोक्षव्यवहारायोग्य

**नचावेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वंस्वप्रकाशत्वमुक्तयोग्यताप्रागभावश्चावरणमित्यविरोधः । स्वरूपप्रकाशप्रयुक्तयोग्यतायाअनादित्वात् । इदानींयोग्यतारूपप्रकाशस्यप्रागभावः मोक्षेतुध्वंसइतिमोक्षेप्यप्रकाशापाताच्च । भवतिहिदीपात्पूर्वमिवपश्चादप्यप्रकाशः । एवंच "स्वप्रभत्वेनापरोक्षव्यवहारार्हआत्मनि । तद्योग्यत्वाभावरूपमविद्यावरणंकथं" ॥**

ताध्वंसस्याप्यावरणत्वा त्तस्यचनिरुक्तस्वप्रकाशत्वेनाविरोधात् । घटात्यंताभावानधिकरणस्यैवमृत्पिंडस्यघटप्रागभावाधिकरणत्ववत्तद्ध्वंसाधिकरणत्वदर्शनात् । तथाचेदानींयोग्यतारूपप्रकाशप्रागभावेनाप्रकाशरूपावरणसद्भावः मोक्षेतुयोग्यताध्वंसमादायतदाप्यप्रकाशःस्यात् आवरणंस्यादितियावदित्यर्थः । ननुप्रागभावदशायामेवाप्रकाशव्यवहारो नतुतद्ध्वंसदशायामित्यतआह ॥ भवतिहीति ॥ पूर्वं दीपप्रागभावदशायां । पश्चात् दीपध्वंसदशायां । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ स्वप्रभत्वेन स्व

प्रकाशत्वेन । व्यवहारार्हे व्यवहारयोग्ये अविद्यावरणं अविद्याकृत्यरूपाआवृतिः चैतन्यंआवृताभिमतकालेपिप्रकाशते स्वप्रकाशत्वाद्दीपवत् तथाचप्रकाशरूपचैतन्यस्यावृतत्वकथनंव्यर्थमित्याशयेनाह ॥ किंचेति ॥ दीपेति ॥ यथादीपावरकंघटादिदीपस्यघटादिविषयांतरसंबंधप्रतिबंधकं अन्यंप्रतिदीपकर्मकज्ञानजननप्रतिबंधकमेवदृष्टं नतुदीपंप्रत्येवदीपगतप्रकाशस्यापिप्रतिबंधकं घटावृतस्यापिदीपस्यघटांतःप्रकाशमानत्वात् । अन्यथाघटस्यदीपस्वरूपप्रकाशंप्रत्यपिप्रतिबंधकत्वमंगीकृत्यघटावृतो

किंचदीपावरकघटादिवचैतन्यावरकाविद्याचैतन्यस्यान्यसंबंधंप्रतिबध्नातु । अन्यं चप्रतिचैतन्यमाच्छादयतु नतुचैतन्यंप्रत्येव । चैतन्येउक्तयोग्यतारूपप्रकाशविरोधिनी।नहिदीपोघटावृतोपिस्वयंनप्रकाशते तमःसंबंधापातात्। ननुकल्पितभेदंजीवचैतन्यंप्रतिशुद्धचैतन्यमाच्छादयतीतिचेन्न । आवरणंविनाभेदकल्पनायोगात् ।

पिदीपोनप्रकाशतइत्यंगीकारेदीपस्वरूपेपितमस्संबंधापत्तेः । एवंप्रकृतेपीतिनप्रकाशरूपचैतन्यस्वरूपेआवरणमितिभावः। ननुघटादेर्दीपंप्रत्येवदीपप्रकाशविरोधित्वाभावेपिअन्यंप्रतितत्प्रकाशविरोधित्वंतावदस्त्येव। एवमज्ञानस्यचैतन्यंप्रत्येवचैतन्यप्रकाशविरोधित्वाभावेपिजीवचैतन्यंप्रतिशुद्धचैतन्याच्छादकत्वंयुक्तं । नचतयोश्चैतन्ययोरभेदात्स्वंप्रत्येवचस्वाच्छादकत्वंप्राप्तं तच्चायुक्तमितिवाच्यं तयोःकल्पितभेदसद्भावेनोपपत्तेरित्याशयेनशंकते ॥ नन्विति ॥ आवरणंविनेति ॥ आवृतिंविनेत्यर्थः । चै

तन्यस्याव्रियमाणत्वेसिद्धेआवरणसिद्धिः   तत्सिद्धौचतत्कल्पितभेदंजीवचैतन्यंप्रतिचिन्मात्रस्याव्रियमाणत्वसिद्धिरित्यन्योन्या
श्रयइत्यर्थः । किंचश्रवणादिसाध्यतत्वसाक्षात्कारेणयोमोक्षेभावीचिन्मात्रस्यैवचिन्मात्रंप्रतिप्रकाशःपरमपुरुषार्थरूपस्तदभावए
वसंसारदशायांआवरकाज्ञानेनसाधनीयोनतुकल्पितभेदंजीवंप्रतितदप्रकाशः । नहिमुक्तौजीवचैतन्यंप्रतिशुद्धचैतन्यप्रकाशोस्ति
तस्योपहितस्यतत्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनोक्तपुरुषार्थभाक्त्वाभावादित्याह ॥ योमोक्षइति ॥ चैतन्यमावृताभिमतकालेपिप्रकाशते
स्वप्रकाशत्वाद्दीपवदित्यनुमानेस्वविषयकत्वमुपाधिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ नतथेति ॥ कर्तृकर्मविरोधादितिभा

**योमोक्षेभावीचिन्मात्रस्यैवचिन्मात्रंप्रतिप्रकाशस्तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेनसा**
**धनीयत्वाच्च । नचदीपप्रकाशःआवृतोपिस्वविषयत्वात्प्रकाशते । ब्रह्मप्रकाश**
**स्तुनतथेतिनप्रकाशतइतिवाच्यं। मोक्षेप्यप्रकाशापातात्। अज्ञानवैयर्थ्याच्च ।**

वः । चैतन्येस्वविषयकत्वानंगीकारेमोक्षेचैतन्यप्रकाशएवनस्यात् चिन्मात्रेणस्वेनैवहिप्रकाशोवाच्यः सचायुक्तः कर्तृकर्मविरो
धात् । किंचस्वप्रकाशत्वेनस्वविषयकप्रकाशप्रसक्तौसत्यांतत्प्रतिबंधकत्वेनाज्ञानरूपमावरणंकल्प्यते चैतन्यस्यस्वविषयकत्वानं
गीकारेस्वप्रकाशत्वप्रयुक्तप्रकाशप्रसक्तेरेववक्तुमशक्यत्वेनावरकाज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् । अतःस्वविषयकत्वेचैतन्यस्यांगीकार्ये
साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याह ॥ मोक्षेपीत्यादिना ॥ ननूक्तरीत्याऽवरणकृत्यासंभवेनाज्ञानासंभवोनयुक्तः तस्यनजा



नामीतिसाक्षिसिद्धत्वात्। नचप्रकाशमानेचैतन्येऽज्ञानायोगइतिवाच्यं तस्यतत्स्फोरकत्वेनतदविरोधित्वात् । नचप्रकाशमानेऽ
ज्ञानमदृष्टचरमितिवाच्यं त्वदुक्तमर्थंनजानामीतिप्रकाशमानएवार्थेऽज्ञानदर्शनात् । कथमितिचेत् अत्रहिअज्ञानावच्छेदकस्या
र्थस्याज्ञानाभावेतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् अर्थावच्छिन्नाज्ञानज्ञानेवाच्येऽर्थस्यापितदवच्छेदकतयाज्ञानेपितत्रार्थेऽज्ञानमनु
भूयतएव नचाज्ञानावच्छेदकस्याज्ञानेपितदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानंसंभवत्येव कथमितिचेत् सामान्येनार्थत्वादिनाज्ञातेर्थेविशेषेणा
ज्ञानमंगीक्रियते तथाचयेनरूपेणार्थःप्रकाशते तेनैवरूपेणतद्विषयकाज्ञानानंगीकारात् तथाचप्रकाशमानेकथमज्ञानमितिवाच्यं।
सामान्यतोर्थस्यज्ञानानंगीकारेतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात्   सामान्यतोर्थस्यज्ञानेंगीकार्येसामान्यस्यज्ञातत्वादेवाज्ञानानवच्छे
दकत्वेनाज्ञानावच्छेदकस्याप्यर्थेसामान्यस्यविशेषतएवज्ञानमंगीकार्यं । नचविशेषस्यापिज्ञातत्वादेवनाज्ञानावच्छेदकत्वंविरोधा
दितिवाच्यं विशेषज्ञानस्यसाक्षिरूपतांगीकारात् तस्यचाज्ञानाविरोधित्वात् अतःप्रकाशमानएवार्थगतेविशेषेऽज्ञानस्यदर्शनेनप्र
कृतेपिप्रकाशमानएवचैतन्येऽज्ञानमंगीकार्यं चैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वात् । नचचैतन्यस्यअज्ञानाविरोधित्वेऽज्ञाननिवृत्तिरेवन
स्यात् निवर्तकांतराभावादितिवाच्यं अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रविषयकनिष्प्रकारकचरमवृत्त्याख्यवृत्तिविशेषादेवोपपत्तेः । ननु
वृत्तिचितोरुभयोरपिआत्ममात्रविषयकत्वाविशेषात्वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वंनचैतन्यस्येतिविशेषःकथं एकविषयकत्वाविशेषेपिए
कस्यविरोधित्वंअपरस्याविरोधित्वमित्यस्यविशेषस्यलोकेऽदर्शनादितिचेन्न । सौरालोकस्यायंघटइतिज्ञानस्यचघटविषयकत्वाविशे
षेपिसौरालोकस्यैवांधकारनिवर्तकत्वं नघटज्ञानस्य घटज्ञानेसत्यप्यंधकारानिवृत्तेः यथावासौरप्रकाशस्यबहिर्निःसृतचक्षुःकिर

णरूपचाक्षुषप्रकाशस्यचघटविषयकत्वाविशेषेपिसौरप्रकाशस्यैवांधकारनिवर्तकत्वं नचाक्षुषप्रकाशस्य चाक्षुषप्रकाशेसत्यपिरात्रा
वंधकारानिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । नन्वेकविषयकज्ञानयोर्विरोधित्वाविरोधित्वेनदृष्टेइत्युच्यते सौरालोकस्तुनज्ञानं अतश्चदृष्टांतोनयु
क्तइतिचेन्न। शंखगतश्वैत्यविषयकप्रत्यक्षस्यपैत्यभ्रमविरोधित्वेपिश्वैत्यानुमितेस्तददर्शनादेकविषयकत्वेपिवृत्तिचितोरज्ञानविरो

अथमतंसाक्षिणिप्रकाशमानेप्यज्ञानंयुक्तं । तस्यतत्स्फोरकत्वेनतदविरोधित्वात् । दृश्यते
हित्वदुक्तमर्थंनजानामीतिप्रकाशमानएवाज्ञानं। अज्ञानावच्छेदकस्याविषयस्याज्ञानेतदव
च्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् । नचसामान्येनज्ञातेपिविशेषेणाज्ञानमितिवाच्यं। सामान्यस्य
ज्ञातत्वादेवाज्ञानानवच्छेदकतयातदवच्छेदकस्याविशेषस्यैवज्ञातव्यत्वात् अविद्यानिवृत्ति
स्त्वात्ममात्रविषयकाद्वृत्तिविशेषादेव । एकविषयत्वेपिवृत्तिचितोरज्ञानविरोधित्वाविरो
धित्वेघटविषयकयोःसौरालोकज्ञानयोःसौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वातमोविरोधित्वाविरोधि
त्ववत् शंखेश्वैत्यप्रत्यक्षानुमित्योःपीतत्वभ्रमविरोधित्वाविरोधित्ववच्चयुक्ते । एवंचप्रकाश
मानेआवरणकृत्याभावेप्यज्ञानमविरुद्धमितिममसिद्धांतरहस्यमिति । अत्रोच्यते ।

धाविरोधोपपत्तेः तथाचप्रकाशमानेचैतन्येआवरणकृत्याभावेपिअनुभवसिद्धत्वात्तत्राज्ञानमविरुद्धमित्यस्मत्सिद्धांतरहस्यमित्या
शंकते ॥ अथमतमित्यादिना ॥ रहस्यमित्यंतेन ॥ सिद्धांताभिधानंप्रतिजानीते ॥ अत्रोच्यतइति ॥ जीवस्यब्रह्माभिन्न

त्वेनापरिच्छिन्नानंदस्येदानीमपिप्रकाशप्रसक्तौसत्यांतदप्रकाशार्थमेवत्वयाऽज्ञानस्यकल्पितत्वात्प्रकाशमानेधित्वेनंकल्प्यमानम ज्ञानंकथंप्रकाशमानेयुक्तंस्यात् तथाचप्रकाशमानेऽज्ञानमितित्वद्वचनमेवायुक्तमित्याह ॥ त्वयापीति ॥ ननुत्वदुक्तमर्थंनजाना मीत्यत्रभासमानएवविशेषेऽज्ञानंदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ अपिचेति ॥ सुखादिस्फुरणंचैतन्यमित्यर्थः । भासमानेचैतन्येतद्विषये तत् अज्ञानंत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यत्रभासमानएवाज्ञानमस्त्वित्यंगीकृत्योक्तं वस्तुतस्तुनतत्रापिभासमानएवार्थेऽज्ञानमित्याह ॥

त्वयाप्यनवच्छिन्नब्रह्मानंदाप्रकाशार्थमेवाज्ञानस्यकल्पितत्वेनकथंप्रकाशमानेअज्ञानं ।
अपिचत्वदुक्तोर्थोनप्रकाशतइत्यनुभवादस्तुतत्रभासमानेअज्ञानं। नचेहसुखादिस्फुरणं
नप्रकाशतइत्यनुभवोस्ति । येनभासमानेतत्स्यात् । किंचनतत्रापिभासमानेअज्ञानं गु
हास्थंतमश्छन्नमितिवत्त्वदुक्तंनजानामीत्यनावृतसामान्यावच्छेदेनैवाज्ञानानुभवात् ।

किंचेति ॥ तत्रापि त्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यत्रापि ॥ गुहास्थमिति ॥ यथाहिगुहास्थंवस्तुतमसाच्छन्नमित्युक्तेगुहास्थंघटादि कंगुहास्थत्वेनैवरूपेणसामान्यतःप्रतीयते एवंचगुहास्थत्वेनरूपेणसामान्यतःप्रतीतएवघटादौविशेषेतमश्छन्नत्वमनुभूयते एवंत्व दुक्तमर्थंनजानामीत्यत्रापिअनावृतंअज्ञानानावृततयासदाप्रतीयमानंयदर्थत्वादिकंसामान्यंतदवच्छेदेनैवविशेषाज्ञानमनुभूयते । एवंचतद्विशेषाज्ञानज्ञानेतत्सामान्यज्ञानस्यैवहेतुत्वेनतस्यचसामान्याकारस्यप्रतीयमानत्वान्नतत्राज्ञानं किंतुविशेषएव तथाचय

न्द्रासतेनतत्राज्ञानं यत्राज्ञानंसोर्थोनप्रकाशतइतिनभासमानेऽज्ञानमितिभावः । अज्ञानानुभवात् विशेषाज्ञानानुभवादित्यर्थः । विशेषाकारेणप्रकाशमानएवाज्ञानमितिवदतोबाधकमाह ॥ नहीति ॥ अज्ञानं अज्ञानावच्छेदकीभूतंवस्तु ॥ बुभुक्षेत्यादि ॥ बुभुक्षापिपासाद्यवच्छिन्नतत्तत्प्रातिस्विकरूपेणेत्यर्थः । त्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यत्रविशेषरूपेणप्रकाशमानएवाज्ञानमितिवदतैवमनु वदितव्यं परबुभुक्षापिपासाविषयोऽर्थोयइममर्थमहंनजानामीति । अज्ञानावच्छेदकतयाबुभुक्षापिपासाविषयतद्विशेषरूपार्थानु वादःस्यात् नचैवं परचित्तस्थबुभुक्षाविषयार्थविशेषादेर्ज्ञातुमशक्यत्वादितिभावः । ननुतवच्छेदकविशेषस्याज्ञानेकथंतदवच्छि

नहिपरचित्तस्थमज्ञानंत्वयापिबुभुक्षापिपासादिप्रातिस्विकरूपेणानूद्यते। एवं
चतद्विशेषसंशयंप्रतितत्सामान्यनिश्चयइवतद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानंप्रति
तत्सामान्यज्ञानमेवहेतुः । तथादर्शनात् । नहिविशेषेज्ञातेतदज्ञानधीर्दृष्टा ।

न्नाज्ञानज्ञानमुपपद्येतेत्यतआह ॥ एवंचेति ॥ तद्विशेषेति ॥ यथाऊर्ध्वपदार्थविशेषभूतस्थाण्वादिसंशयेऊर्ध्वपदार्थसामान्य निश्चयस्यैवहेतुत्वंनविशेषनिश्चयस्यापि तथात्वेतत्संशयस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ दर्शनादिति ॥ विशेषेतमश्छन्नत्वज्ञानंप्रतिगु हास्थत्वादिसामान्याकारेणज्ञानस्यहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । ननुविशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानंप्रतिविशेषज्ञानमेवहेतुःकिंनस्यादित्यत आह ॥ नहीति ॥ ननुविशेषाज्ञानंप्रतिविशेषस्यैवावच्छेदकत्वेसामान्यस्यानवच्छेदकतयाकथंविशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानंप्रति



सामान्यज्ञानंहेतुःस्यादित्यतआह ॥ अवच्छेदकेति ॥ अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छिन्नज्ञानहेतुत्वंदंडीदेवदत्तइत्यादौदृष्टत्वादेवक ल्पनीयं प्रकृतेत्वज्ञानज्ञानंप्रतिअज्ञानानवच्छेदकस्यापिसामान्यस्यहेतुत्वंकल्पनीयं संशयस्थलेदर्शनबलादेवेत्यर्थः । नन्वज्ञाना नवच्छेदकत्वाविशेषात्सामान्यस्येवान्यस्यापिपदार्थस्यज्ञानंविशेषाज्ञानज्ञानेहेतुःस्यादित्यतिप्रसंगइतिचेत्तत्राह ॥ सामान्येति॥ यस्यपदार्थस्यविशेषरूपेणाज्ञानंतस्यैवसामान्यरूपेणज्ञानंविशेषाज्ञानज्ञानेहेतुरितिनियामकसद्भावान्नातिप्रसंगइत्यर्थः । अज्ञान

अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छिन्नज्ञानहेतुतापिहिदर्शनादेवकल्प्या । सा
मान्यविशेषभावएवचनियामकइतिनातिप्रसंगः । युक्तंचद्वेषस्ये
ष्टत्वेपिद्विष्टस्येष्टत्वाभाववत् ईश्वरस्यास्मदादिभ्रांतिविषयविषयक
ज्ञानाभावेपिभ्रांते(तिविषयकज्ञाऽ)ज्ञानवदस्मदादीनांसर्वाज्ञानेपि

विषयीभूतस्यविशेषाकारस्यज्ञानाभावेपितद्विषयकाज्ञानस्यज्ञानंसंभवतीतिदर्शनादित्युक्तं नकेवलमेतावत् किंतुयुक्तंचेत्याह ॥ युक्तंचेति ॥ अज्ञानज्ञानमितिसंबंधः ॥ द्वेषस्येति ॥ चैत्रविषयकोद्वेषोमैत्रस्यइष्टः इच्छाविषयोभवति तथापियोद्विष्टोद्वे ष्यश्च तस्यमैत्रकर्तृकेच्छाविषयत्वाभावात्इष्टत्वद्विष्टत्वयोःपरस्परंविरोधादित्यर्थः ॥ अस्मदादीनामिति ॥ अस्मदादिभ्रांति विषयभूतरजतज्ञानवत्त्वेईश्वरस्यापिभ्रांत्यापत्तेरितिभावः ॥ सर्वेति ॥ ईश्वरज्ञानविषयीभूतसर्वस्यविशेषाकारेणज्ञानाभावेपी

न्यायामृ०

॥ ३६२ ॥

त्यर्थः । तेनसर्वपदादिनासर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीतिनिरस्तं ॥ ईश्वरेति ॥ ईश्वरःसर्वज्ञइतिज्ञानस्यास्माकमपिसत्वादित्यर्थः ॥ अज्ञातेति ॥ अज्ञानविषयीभूतविशेषस्येत्यर्थः ॥ अज्ञानस्येति ॥ विशेषविषयकेत्यर्थः । तथाचयथेच्छाविषयोयोद्वेषस्तद्विषयभूतस्यचैत्रस्यइच्छाविषयत्वरूपेष्टत्वाभावेपितद्विषयकद्वेषस्येच्छाविषयत्वरूपमिष्टत्वमस्ति यथाचेश्वरस्यास्मदादिभ्रमरूपज्ञानविषयस्यरजतादेर्ज्ञानाभावेपिभ्रमरूपज्ञानविषयकज्ञानं यथावास्मदादेःसर्वविषयकज्ञानस्यविशेषाकारेणाभावेपिईश्वरःसर्वज्ञइ

ईश्वरसार्वज्ञज्ञानवच्चाज्ञातज्ञानाभावेप्यज्ञानज्ञानं । अन्यथा । "मोहभानार्थमज्ञानभानं
यदिचकल्प्यते ॥ अज्ञातेमोहहानिश्चतदर्थंकिंनकल्प्यते" ॥ तथाहि । संयोगाद्यवच्छेद
कस्यघटादेरज्ञानावच्छेदकतयाज्ञानेपिघटाद्यज्ञाननिवृत्तिंविनाऽवच्छिन्नसंयोगादिज्ञा
नादर्शनेनप्रकृतेपिविषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थंतदवच्छेदकविषयावरकाज्ञाननिवृत्तेर
पिवक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवदज्ञानाविरोधिन्यज्ञाननिवृत्तिरपिस्वीकार्यास्यात् ।

तिईश्वरीयसार्वज्ञज्ञानं एवमज्ञानविषयस्यापिविशेषाकारस्यज्ञानाभावेप्यज्ञानज्ञानंयुक्तमितिसमुदायार्थः ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञानज्ञानार्थंअज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषस्यापिज्ञातव्यत्वइत्यर्थः । मोहभानार्थं अज्ञानप्रतीत्यर्थं अज्ञातज्ञानं अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषज्ञानं अज्ञाते अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषे मोहहानिः अज्ञानहानिः तदर्थं मोहभानार्थं विशेषाज्ञानानिवृत्तौविशेषज्ञानाभावेनतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगादितिभावः । कारिकांव्याचष्टे ॥ तथाहीत्यादिना ॥ अयमर्थः अज्ञानज्ञानार्थंयदि

श्रीनिवा०

अविद्यावि.

१ । ५५

॥ ३६२ ॥

तदवच्छेदकीभूतविशेषाकारज्ञानंकल्प्यते तच्चज्ञानंसाक्षिरूपमितिअज्ञानाविरोधिज्ञानंकल्प्यते तर्ह्यज्ञानाविरोधिनीकाचिदज्ञाननिवृत्तिरपिकल्प्यास्यात् तथाहिघटपटयोःसंयोगइत्यत्रघटावच्छिन्नसंयोगज्ञानेसंबंधितावच्छेदकसंबंधिज्ञानस्यकारणत्वात् । ननुघटादिकंनजानामीतिअज्ञानावच्छेदकतयायथाकथंचिद्घटज्ञानमस्तीतिचेत् तादृशेनघटज्ञानेनघटाज्ञाननिवृत्तेःघटाद्यज्ञाननिवृत्तौचघटादिज्ञानाभावप्राप्त्यातदवच्छिन्नसंयोगज्ञानायोगात् एवमज्ञानज्ञानार्थंविशेषज्ञानांगीकारेविशेषाज्ञाननिवृत्तिरप्यंगीकार्या तदज्ञानानिवृत्तौविशेषज्ञानाभावप्राप्त्यातदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् । अतोऽज्ञानभानार्थंअज्ञानावच्छेदकीभूतविशे

अथयथाऽन्यत्रावच्छिन्नसत्त्वस्यावच्छेदकसत्त्वसापेक्षत्वेप्यारोपितावच्छिन्नाभावसत्त्वस्यनारोपितसत्त्वसापेक्षत्वंविरोधात् । तथाविषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानस्यनविषयाज्ञाननिवृत्तिसापेक्षत्वं विरोधादितिचेत् तर्हिततएवतस्य नविषयज्ञानसापेक्षत्वमपि ।

षाज्ञाननिवृत्तिरप्यंगीकार्या । ननुतर्हिविशेषाज्ञाननिवृत्त्यंगीकारेविशेषाज्ञानायोगोविरोधादितिचेन्न । अज्ञानाविरोधिज्ञानवत् अज्ञानाविरोधिनीअज्ञाननिवृत्तिरप्यंगीकार्यास्यादित्यतिप्रसंगइति । ननुविषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानस्यनविषयाज्ञाननिवृत्तिसापेक्षत्वं विरोधात् ननुघटाद्यवच्छिन्नसंयोगादिज्ञानेदर्शनादितिचेन्न तर्ह्येकत्रदृष्टंसर्वत्राप्यंगीकर्तुंशक्यते तथाहिलोकेदंडावच्छिन्नदेवदत्तसत्त्वस्यावच्छेदकदंडसत्त्वसापेक्षत्वदर्शनेप्यारोपितघटावच्छिन्नाभावसत्त्वंनावच्छेदकीभूतारोपितघटसापेक्षं विरोधात् आरोपितघटसत्त्वाभावात् एवंप्रकृतेपीत्याशंकते ॥ अथेति ॥ तर्हीति ॥ एवंतर्हित्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यत्रापिविशेषविषयका

ज्ञानेपिनतदवच्छेदकविषयज्ञानसापेक्षत्वं विरोधादेव नहिविशेषतोज्ञानेतदज्ञानधीर्दृष्टेतिभावः ॥ ज्ञानांतरेति ॥ वृत्तिरूप ज्ञानेत्यर्थः । अन्यत्र संयोगादिस्थले ॥ अवच्छिन्नज्ञानविरोधित्वेपीति ॥ अवच्छेदकज्ञानाभावेऽवच्छिन्नज्ञानाभावादि तिभावः ॥ अज्ञानावच्छेदकज्ञानाभावस्येति ॥ अज्ञानावच्छेदकीभूतविशेषज्ञानाभावस्येत्यर्थः ॥ अवच्छिन्नज्ञानेति ॥ विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानेत्यर्थः । तथाचावच्छेदकीभूतविशेषज्ञानाभावेपिसामान्यतोज्ञानमात्रेणविशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानसं

किंचाज्ञानस्यज्ञानांतरविरोधित्वेपिसाक्ष्यविरोधवत्(धित्ववत्)अन्यत्रावच्छेदकज्ञानाभावस्याव च्छिन्नज्ञानविरोधित्वेपिअज्ञानावच्छेदकज्ञानाभावस्यावच्छिन्नज्ञानाविरोधःकिंनस्यात् । अज्ञानस्य विषयविशेषावच्छेदसिद्धिस्तुतमसइवविशेषज्ञानानंतरमेतावंतंकालममुमर्थमित्थंनाज्ञासिषमित्य नुभवांतरादितिज्ञेयं । यच्चोक्तंसाक्ष्यज्ञानस्फोरकत्वात्तदविरोधी । वृत्तिरेवतुविरोधिनीति तन्न ।

वात् । नह्येकत्रदृष्टमेवान्यत्रांगीकार्यमितिनियमस्तथात्वेवृत्तिवत्साक्षिणापिअज्ञानविरोधित्वंस्यादितिभावः । ननुसामान्यतएव ज्ञानेसतिविशेषज्ञानाभावेपितदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानांगीकारेऽज्ञानविषयतयाऽवच्छेदकीभूतोविशेषएतादृशइतिविशेषसिद्धिरेवन स्यात् ज्ञायमानाज्ञानावच्छेदकतयाएतज्ज्ञानेनैवतत्सिद्धेर्वाच्यत्वात् तस्याश्चत्वयानंगीकारादित्याशंकमानंप्रत्याह ॥ अज्ञा नस्येति ॥ अज्ञानविषयीभूतोयोविशेषस्तद्रूपावच्छेदकसिद्धिस्तुअनुभवांतरादित्यर्थः ॥ तमसइवेति ॥ यथातमसाआव्रिय



माणोविशेषस्तत्कालेतमोविषयत्वेनाज्ञायमानोपितमोनिवृत्त्यनंतरंपदार्थविशेषज्ञानानंतरंपदार्थःपूर्वंतमसाऽऽवृतोऽभूदितिज्ञानां तरेणतमोविषयविशेषसिद्धिर्भवति एवमिहापिवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्त्यनंतरंअज्ञानविषयविशेषज्ञानानंतरंअमुमर्थमेवंनाज्ञासिषमिति ज्ञानांतरादज्ञानविषयविशेषसिद्धिर्भवतीत्यर्थः । चैतन्यस्य अज्ञानानावृतचैतन्यस्य ॥ तस्याइति ॥ एतन्मतेआवरणभूताज्ञा नस्यैवाभावेनवृत्तेरज्ञानविरोधित्वोक्त्ययोगादितिभावः ॥ अज्ञानस्येति ॥ तथाचस्वविरोधिवृत्तिज्ञानाभावोयदातदाज्ञानमि

वृत्तिश्चैतन्यस्यविषयोपरागार्थेतिमतेतस्याअज्ञानानिवर्तकत्वात् अ ज्ञानस्यस्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेनमोक्षेप्यज्ञानापाताच्च । न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवाच्च । नजानामी तिज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवाच्च । त्वत्पक्षेचचैतन्यस्यैवज्ञप्तित्वात् ।

तिस्वविरोधिज्ञानाभावंप्रतिअज्ञानस्यव्यापकत्वान्मोक्षेचव्यापकीभूताज्ञानाभावाद्व्याप्यस्यज्ञानाभावस्याभावापत्त्यावृत्तिज्ञानापा तादित्यर्थः ॥ विरोधित्वेति ॥ ज्ञाधात्वर्थभूतचैतन्यवृत्तिरूपज्ञानसामान्यविरोधएवानुभवेनप्रतीयते नतुवृत्तिज्ञानविरोधए व तथाचचैतन्यस्यापिवृत्तिवदज्ञानविरोधित्वंस्यादित्यर्थः ॥ ज्ञप्तीति ॥ ज्ञाधातोर्जादेशविधानात्ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिरेवभाव व्युत्पत्त्याप्रतीयते तद्विरोधित्वंचनञर्थइत्यर्थः । ननुज्ञप्तिविरोधित्वानुभवेपितच्चैतन्यविरोधित्वालाभइत्यतआह ॥ त्वदिति ॥

चैतन्येति ॥ चैतन्याख्यज्ञप्तिरूपमुख्यज्ञानाविरोधित्वादज्ञानंमुख्याज्ञानमेवनस्यात् चैतन्यंवामुख्यज्ञानंनस्यात् अमुख्यज्ञानरूपवृत्तिविरोधित्वादमुख्याज्ञानमेवस्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः । इतोपिचैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वंवाच्यं निवर्तकतावच्छेदकसद्भावादित्याह ॥ वृत्तेरिति ॥ अर्थप्रकाशकत्वंज्ञानत्वं । जातिविशेषोवृत्तित्वं ॥ तत्कार्येति ॥ भ्रांतीत्यर्थः ॥ सत्यत्वेति ॥ ज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वाप्राप्त्याअज्ञानतत्कार्ययोर्मिथ्यात्वालाभादित्यर्थः । अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञानत्वेन । तत्वेन निवर्तकताव

चैतन्याज्ञानयोरविरोधेज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगस्योक्तत्वाच्च। वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वंविनाजातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वेइच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत्सत्त्वापत्त्याशुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशत्वेनतन्निवर्तकेवक्तव्येचैतन्यस्यापितत्त्वेनतन्निवर्तकत्वावश्यंभावाच्च । त्वन्मतेनित्यातींद्रियेपरोक्षवृत्तौसत्यामपिअज्ञानानिवृत्त्यासुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेपिस्फुरणमात्रेणाज्ञानादर्शनेनचान्वयव्यतिरेकाभ्यांस्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वाच्च ।

च्छेदकीभूतज्ञानत्वयुक्तत्वेन ॥ तन्निवर्त्तकत्वेति ॥ अज्ञाननिवर्त्तकत्वेत्यर्थः । किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यांचैतन्यस्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वं तथाहि चैतन्यस्फुरणाभावेनाज्ञाननिवृत्तिः नित्यातींद्रियेदर्शनात् तथापिचैतन्यस्फुरणेनाज्ञाननिवृत्तौअभिव्यक्तचित्संबंधप्राप्त्याधर्मादेरापरोक्ष्यापत्तेः ननुतत्राज्ञाननिवृत्त्यभावःस्फुरणाभावप्रयुक्तएव । कुतः वृत्त्यभावप्रयुक्तःकिंनस्या

दित्यतोवृत्तेरप्रयोजकत्वंवक्तुमुक्तंपरोक्षवृत्तौसत्यामपीति । तथाचैतन्यस्फुरणेसतिअज्ञानाभावइत्यस्ति सुखादौदर्शनात् । ननु तत्राज्ञानाभावोऽपरोक्षवृत्तिप्रयुक्तएवकिंनस्यादित्यतउक्तमपरोक्षवृत्त्यभावेपीति । किंचचैतन्यस्फुरणस्याज्ञानविरोधित्वानंगीकारेआत्मास्वप्रकाशोभवितुमर्हतिस्वसत्तादशायामप्रकाशवैधुर्यात् दीपवदितिस्वप्रकाशत्वसाधनमयुक्तंस्यात् । तस्याज्ञानाविरोधित्वांगीकारेणस्वसत्तायामप्रकाशसंभवेनहेतोःस्वरूपासिद्ध्यापत्तेरित्याशयेनाह ॥ स्वसत्तायामिति ॥ वैषम्योक्तिश्चेति॥

स्वसत्तायामप्रकाशविरोधित्वेनात्मनःस्वप्रकाशत्वसाधनायोगाच्च वृत्तिचितोर्वैषम्योक्तिश्चायुक्ता । वृत्तिवत्साक्षिणोपिसमानविषयकाज्ञानविरोधित्वानुभवात् । अनुभूयतेह्यज्ञानविषयकानुमित्यादिरूपवृत्तिवदज्ञानविषयकसाक्षिणोप्यज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं

सौरालोकज्ञानादिदृष्टांतेनेत्यर्थः ॥ अनुभवादिति ॥ सुखादिविषयइत्यर्थः । ननुसाक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वान्नतद्विरोधित्वमितिचेत्तत्राह ॥ अनुभूयतेहीति ॥ अज्ञानसाधकत्वेनाज्ञानविषयकयाऽनुमितिरूपवृत्त्याऽज्ञानज्ञानेसतिनाज्ञानविषयकाज्ञानमनुभूयते एवंचाज्ञानविषयकानुमितिवृत्तेर्यथाऽज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं एवंसाक्षिणोप्यज्ञानसाधकत्वेनाज्ञानविषकाज्ञानविरोधित्वमेवास्ति साक्षिसिद्धाज्ञानेऽज्ञानंनास्तीतियावत् सतिचैवंवृत्तिसाक्षिणोरज्ञानविरोधित्वसाम्यान्नतयोर्वैषम्यमित्यर्थः ।

किंचसाक्षिवद्वृत्तेरप्यज्ञानाविरोधित्वाच्चसाम्यमित्याह ॥ साक्षिवचेति ॥ यथात्वयासाक्षिविषयाज्ञानविषयभूतोयोविशेषस्त द्विषयकंयदज्ञानंसाक्षिसिद्धमेवतदविरोधित्वमेवसाक्षिणःस्वीकृतं तस्याज्ञानसाधकत्वांगीकारात् एवमज्ञानसाधकानुमितिरूप वृत्तेरपिअनुमितिविषयाज्ञानविषयोयःपदार्थःतद्विषयकंयदज्ञानंअनुमितिविषयभूतमेवाज्ञानंतदविरोधित्वमेवास्ति अनुमितेरज्ञा नसाधकत्वांगीकारात् । अतोपिसाम्यमित्यर्थः । अन्यथा साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वे । दुःखादौ अज्ञानापत्त्येतिशेषः ॥ मैत्र

साक्षिवचाज्ञानविषयकवृत्तेरप्यज्ञानविषयविषयकाज्ञानाविरोधित्वंच । अन्यथा साक्षिवेद्येचैत्रेच्छासुखदुःखादौमैत्रस्येवचैत्रस्याप्यज्ञानंस्यात् । एवंच। "साक्षीस्व विषयेज्ञानविरोधीनभवेद्यदि ॥ तद्वेद्येसुखदुःखादावज्ञानंकेनवार्यते " ॥ इच्छादौ सदाप्रकाशादज्ञानप्रसक्तिरेवनेतिचेत् तर्ह्यात्मन्यपिततएवतदप्रसक्तिःस्यात् ।

स्येवेति ॥ मैत्रस्ययथाऽज्ञानमस्तितथेत्यर्थः । सुखादिविषयेसाक्ष्यन्यस्याज्ञानविरोधिनोऽभावात् साक्षिणश्चतदविरोधित्वात् । चैत्रस्येवमैत्रस्याप्यज्ञत्वंस्यात् नोचेन्मैत्रस्याप्यज्ञानंनस्यादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ साक्षिणःस्वविषयविषयकाज्ञान विरोधित्वाभावेसुखादावज्ञानंकेनवार्यते तत्रवृत्तेरभावादितिभावः । ननुसाक्षिविषयेसुखादौअज्ञानप्रसक्तिरेवनास्तीतिनतद्वार कापेक्षा वृत्तिस्तुस्वविषयेप्रसक्ताज्ञाननिवर्तिकेतितयोर्वैषम्यमित्याशंकते ॥ इच्छादाविति ॥ विषये ॥ सदेति ॥ ज्ञातैकस



त्वादितिभावः । आत्मनि विषये । ततएव स्वप्रकाशत्वादेव तदप्रसक्तिःस्यात् अज्ञानाप्रसक्तिःस्यात् । तथाचवेदांतजन्यचरम वृत्तेरात्माज्ञाननिवर्तकत्वंत्वयोच्यमानंनस्यादितिभावः । तथाचात्मानाज्ञानप्रसक्तिमान् सदाप्रकाशमानत्वादिच्छादिवदित्यनु मानंद्रष्टव्यं । अत्रसाक्षिवेद्यत्वमुपाधिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ नसदाप्रकाशस्तंत्रमित्यर्थः । इच्छादौसाध्यव्याप कत्वात् । साधनाव्यापकत्वमाह ॥ आत्मात्विति ॥ तस्यसाक्षिरूपत्वेनतद्वेद्यत्वंनास्ति कर्तृकर्मविरोधादितिभावः । तर्हिंत स्याप्रामाणिकत्वंनमंतव्यमित्याह ॥ किंत्विति ॥ स्वप्रकाशत्वेनतत्सिद्धिरितिभावः । तथाचआत्माऽज्ञानप्रसक्तिमान् साक्षि

नचसाक्षिवेद्यत्वंतदप्रसक्तौतंत्रं । आत्मातुनतद्वेद्यः किंतुचिद्रूपत्वात्प्र काशतएवेतियुक्तं । प्रकाशरूपेदीपेंधकारस्येवात्मन्यप्यज्ञानाप्रसक्तेर्न्या य्यत्वात्। अन्यथाघटादिरालोकमिवात्मापिस्वव्यवहारेज्ञानांतरमपेक्षेत ।

वेद्यत्वात् घटवदितिप्रतिपक्षउक्तोभवति । प्रतिपक्षानुमानेऽप्रकाशरूपत्वमुपाधिरित्याशयेनाह ॥ प्रकाशरूपइति ॥ तथाचै तदुपाधिविपर्ययेणसाध्याभावसाधनेस्थापनानुमानमेवपर्यवसितमितिध्येयं ॥ अन्यथेति ॥ वृत्तिचितोर्वैषम्यायात्मनोऽज्ञान विरोधित्वानंगीकारइत्यर्थः ॥ घटादिरिति ॥ यथाघटादेःस्वयमज्ञानाविरोधित्वात्स्वव्यवहारेस्वातिरिक्तालोकापेक्षास्त्येवंचि तोप्यज्ञानाविरोधित्वात्तत्राज्ञानप्राध्यास्वस्वरूपव्यवहारोनस्यात् तदर्थंस्वातिरिक्तसंविदंतरापेक्षास्यात् इदंतुसिद्धांतरहस्यविरु

द्धं । स्वरूपप्रकाशेनैवतद्व्यवहारांगीकारात् अन्यथादृश्यत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसंगादितिभावः । ननुवृत्तिचितोर्वैषम्यमेव न चसाक्षिणोपिसुखादिविषयाज्ञानविरोधित्वात्साम्यमितिवाच्यं सुखादेःकेवलचिद्वेद्यत्वाभावात् वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वांगीकारात् तथाचसुखादिविषयेवृत्तिसहितस्यैवसाक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वात् अस्माभिःकेवलशुद्धचैतन्यस्यैवाज्ञानाविरोधित्वस्योच्यमानत्वेनकेवलात्मविषयकाज्ञानांगीकारेनदोषइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तर्हिशुद्धचैतन्यव्यवहारेसंविदंतरापेक्षास्यादितिदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह ॥ असतइति ॥ सुखादेर्वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेसुखाद्युत्पत्त्यनंतरंतद्ग्रहणायवृत्तिविलं

नचसुखाद्यपिवृत्तिप्रतितिबिंबितसाक्षिणैववेद्यं नतुकेवलेनेतिकेवलोना
ज्ञानविरोधीतिवाच्यं । असतःसाधकत्वभंगेकेवलसाक्षिवेद्यत्वोपपादना
त् । अंतःकरणवृत्तेरिंद्रियादिव्यापारमविद्यावृत्तेश्चदोषंविनायोगाच ।

बेनविलंबापत्त्याकदाचित्संशयादिःस्यात् तथाचज्ञातैकसत्वहानिप्रसंगात् अतःकेवलचिद्वेद्यत्वंवाच्यमित्युपपादनस्यकृतत्वादित्यवधेयं । ततश्चशुद्धचितएवदुःखादिविषयेअज्ञानविरोधित्वप्राप्त्यानवृत्तिचितोर्वैषम्यमितिभावः । किंचसुखादेर्नांतःकरणवृत्तिप्रतितिंबितसाक्षिवेद्यत्वं तस्याइंद्रियव्यापाररूपप्रमाणजन्यत्वादांतरसुखादौचतदप्रवृत्तेः नापिसुखादेरविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वं अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वनियमात्साक्षिणश्चनिर्दोषत्वात् अतःपरिशेषात्केवलचिद्वेद्यत्वमेववाच्यमित्याह॥ अंतःकर

णेति ॥ अन्यथेति ॥ स्वसत्तायामप्रकाशविधुरेपिसुखादौवृत्त्यपेक्षायामित्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ तथाचस्वव्यवहारेस्वाति रिक्तज्ञानांतरापेक्षास्यादितिभावः ॥ प्रतिबंदीनिरस्तेति ॥ सौरालोकज्ञानयोस्तमोविरुद्धत्वाविरुद्धत्ववत्वृत्तिचितोरज्ञानवि रोधित्वाविरोधित्वेयुक्तेइत्युक्ताप्रतिबंदी । सौरालोकज्ञानयोरिववृत्तिचितोरज्ञाननिवर्तनवैलक्षण्याभावेनसौरालोकज्ञानादिसा म्याभावात् साम्येहिप्रतिबंदीग्रहणमितिभावः । यदुक्तंदृश्यतेहित्वदुक्तमर्थंनजानामीतिप्रकाशमानएवाज्ञानं अज्ञानावच्छेदक

अन्यथाऽऽत्मापिवृत्तिप्रतिबिंबितेनैवस्वेन(तेन)सदाप्रकाशते नतुकेवलेनेतिस्या त्। एतेनसौरालोकज्ञानादिप्रतिबंदीनिरस्ता। एतेनैवसर्वंज्ञाततयावाऽज्ञाततया साक्षिविषयइतिनिरस्तं। अंधकारावृतवत्ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवच्चाज्ञाना वच्छेदकस्याप्यप्रकाशेनसाक्षिवेद्यतायोगात्। अस्तुवावृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनी

विषयस्याज्ञानेतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात् अतोऽज्ञानावच्छेदकीभूतोविषयःसाक्षिणाभासतइत्यंगीकार्यं ततश्चप्रकाशमानए वाज्ञानसिद्धिरितितद्दूषयति ॥ एतेनेति ॥ ज्ञाततयाज्ञानावच्छेदकत्वेनविशेषितएवसाक्षिविषयःअज्ञाततयाऽज्ञानावच्छेदक तयाविशेषितएवसाक्षिविषयः। तदेवविवृणोति ॥ अंधकारेति ॥ यथागुहास्थंतमश्छन्नमित्यत्रविशेषतोगुहास्थपदार्थाप्रकाशे पिगुहास्थत्वेनसामान्यतस्तदुपस्थितौतत्रयथातमश्छन्नत्वज्ञानमित्यर्थः। ज्ञानावच्छेदकीभूतोविषयोपिसाक्षिणाविशेषतोनभास

तइत्येवंदृष्टांतेनाह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानावच्छिन्नाभावज्ञानंतावत्त्वयांगीकृतंपदार्थज्ञानाभावोप्यस्तीत्यादौ। एवंचतत्रयथाज्ञानावच्छेदकीभूतविषयस्यविशेषतोऽप्रकाशेपिसामान्यतस्तदुपस्थितौसत्यामेवपदार्थज्ञानाभावज्ञानंभवति एवंसामान्यतोऽवच्छेदकज्ञानेसत्येवतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमनुभूयते अतोऽज्ञानावच्छेदकतयाविशेषाकारस्यसाक्षिवेद्यत्वाभावात्प्रकाशमानएवाज्ञानमित्युक्तमसदितिभावः ॥ सेदानीमिति ॥ सत्यज्ञानादिरूपवेदांतवाक्यरूपजन्यायाःश्रवणादिरूपवृत्तेरिदानींसाक्षात्कारात्पूर्वमपि सत्त्वेनाज्ञाननिवृत्त्यापत्त्यामोक्षापातेनसंसारोपलंभोनस्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ आत्मशब्दवाच्येचैतन्यइत्यर्थः । वृत्तिव्यावृत्तेः

तथाप्यात्मविषयासेदानीमप्यस्तीतिकथंतत्राज्ञानं । विवरणेजीवाकाराहं
वृत्तिपरिणतांतःकरणेनचजीवोऽभिव्यज्यते । अन्यथासुषुप्तेरित्युक्तेः । अ
यंघटइत्याद्यपरोक्षवृत्तेरपित्वन्मतेघटावच्छिन्नचिद्विषयत्वाच्च । अन्यथा

सत्त्वादितिभावः । आत्मविषयावृत्तिरिदानीमप्यस्तीत्यत्रविवरणसंमतिमाह ॥ विवरणइति ॥ जीवाकारेत्यादि ॥ जीवविषयकाहंत्वप्रकाशकावृत्तिस्तदात्मनापरिणतंयदंतःकरणंतेनजीवोव्यज्यते अहमाकारांतःकरणपरिणामरूपज्ञानरूपयावृत्त्याजीवविषयिण्याजीवोऽभिव्यज्यते जीवइतिव्यवहारविषयोभवतीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अहमाकारवृत्त्यभावदशायांसुषुप्तेरित्यर्थः । तथाचजीवस्यैवात्मत्वात्तद्विषयिणीवृत्तिःप्रत्यहमस्तीत्यर्थः । ननुजीवस्यविशिष्टत्वान्नचैतन्यविषयापरोक्षवृत्तिरस्तीतिचेत्तत्राह ॥ अयंघटइतीति ॥ तथात्वेचैतन्यविषयिण्यपिवृत्तिरिदानीमप्यस्तीतितथाऽज्ञाननिवृत्तौमोक्षापातइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥

अयंघटइतिवृत्तेर्घटावच्छिन्नचिद्विषयत्वाभावमंगीकृत्येदानींचैतन्यविषयकवृत्त्यभावांगीकारइत्यर्थः ॥ घटावरकेति ॥ यदिघटावरकमज्ञानंस्यात्तदाघटविषयिण्यावृत्त्याघटाज्ञाननिवृत्तिःस्यात् नचैवंघटादेरप्रकाशस्वरूपत्वेनआवरणकृत्याभावेनजडावरकाज्ञानांगीकारात् अतोघटावच्छिन्नएवघटाज्ञानमंगीकार्यं तथाचायंघटइतिवृत्तेर्घटावच्छिन्नचिद्विषयकत्वाभावेसमानविषयकाज्ञानाभिभावकस्यान्यस्याभावेनघटादिव्यवहाराभावापत्त्याघटावच्छिन्नचिद्विषयत्वमवश्यमंगीकार्यमित्यर्थः । आत्मविषयिणी वृत्तिरिदानीमप्यस्तीत्युपपादनायअहमिति । जीवविषयावृत्तिर्घटावच्छिन्नचैतन्यविषयाचवृत्तिरिदानीमस्तीत्युक्तं किंततः अ

घटावरकाज्ञानाभावेनायंघटइतिवृत्तेरज्ञानाभिभावकत्वंनस्यात् । नचविशिष्टचैतन्यरूपजी
वविषयावा घटावच्छिन्नचैतन्याविषयावा वृत्ति रज्ञानविषयभूतचिद्विषयावा तदज्ञाना
विरोधिनीवेतियुक्तं । दंडीचैत्रइतिवृत्त्याचैत्राज्ञानानभिभवापातात् । आकाशस्यैवच
घटावच्छिन्नस्यघटाकाशत्वेघटाकाशेदृष्टे आकाशगतमहत्त्वाद्यदर्शनेपिआकाशमात्रंदृष्टमेव

ज्ञानविरोधिन्याश्चैतन्यवृत्तेःसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिःस्यात् ततश्चसद्योमोक्षःस्यादितिचेन्न । विशिष्टचैतन्यरूपविशेष्यविषयकत्वाभावात् चिन्मात्रविषयकाज्ञानविरोधित्वाभावाद्वानतयाऽज्ञाननिवृत्तिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ विशिष्टवृत्तेर्विशेष्याविषयकत्वेविशेष्यविषयकाज्ञानानिवर्तकत्वांगीकारेऽतिप्रसंगमाह ॥ दंडीचैत्रइति ॥ तथाचदंडीचैत्रइतिज्ञानानंतरंअयंचैत्रोनवाअन्यएवेतिसंशयविपर्ययौस्यातामितिभावः । विशिष्टदर्शनेविशेष्यंदृष्टमित्यत्रोदाहरणमाह ॥ आकाशस्यैवचेति ॥

महाकाशस्यैवेत्यर्थः । घटावच्छिन्नाकाशस्यैवघटाकाशत्वेत्वित्यन्वयः । घटावच्छिन्नोमहाकाशएवघटाकाशइत्युच्यतइतिमतेघ
टावच्छिन्नेआकाशेविशिष्टेदृष्टेविशेष्यभूतंयदाकाशमात्रंमहाकाशरूपंतदृष्टमेव । ननुआकाशमात्रदर्शनेपितद्गतमहत्त्वादिनदृश्य
तइतिचेत् मादर्शि आकाशमात्रदर्शनंतावदस्त्येवेत्यर्थः । ननुयदामहाकाशएवघटावच्छिन्नोभवति तदातस्मिन्दृष्टेतदृष्टंभवति
यदातुमहाकाशांशएवघटावच्छिन्नाकाशइत्युच्यते तदांशांशिनोर्भेदात् । घटावच्छिन्नाकाशदर्शनेपिमहाकाशादर्शनंयुक्तमिति
चेत्सत्यं एवंत्वयानांगीकृतमस्तीत्याह ॥ आकाशांशस्येति ॥ त्वयातुनैवमंगीकृतमितिवाक्यशेषः ॥ श्रवणादीति ॥ इदा

आकाशांशस्यघटाकाशत्वेतुघटाकाशदर्शनेपिमहाकाशादर्शनंयुक्तं ।
नचश्रवणादिजन्यावृत्तिरज्ञानविरोधिनीतियुक्तं। भ्रमकालीनापरोक्षज्ञा
नानधिकविषयज्ञानेनकारणांतरजन्येनाप्यविद्यानिवृत्तावतिप्रसंगात् ।

नींतनात्मवृत्तिस्तुनश्रवणादिजन्येतिनाज्ञानविरोधिनीश्रवणादिजन्याचवृत्तिश्चरमवृत्तिरेवेतिभावः ॥ भ्रमकालीनेति ॥ जग
द्भ्रमकालीनंयदपरोक्षज्ञानंसन्घटइत्यादिसाक्षात्काररूपंतदपेक्षयानधिकविषयकंभ्रमप्रतीतसदर्थमात्रविषयकंतेनसमानविषयकं
यच्चरमवृत्तिरूपंतेनेत्यर्थः ॥ कारणांतरेति ॥ भ्रमकालीनचैतन्यापरोक्षज्ञानमिंद्रियजन्यंचरमज्ञानंचवेदांतजन्यमितिकारण
कृतमेववैषम्यंनविषयकृतमस्तीत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ विषयकृतवैषम्यरहितस्यापिकारणांतरजन्यत्वमात्रेणाविद्यानि

वर्तकत्वेऽपीतसाक्षात्कारस्यापिनपीतभ्रमनिवर्तकत्वं किंतुश्रवणादिजन्यपीतसाक्षात्कारस्यैवतथात्वमस्त्विवतिअतिप्रसंगइत्यर्थः। तत्रवक्तव्यंतयोर्विषयकृतविशेषाभावेनकारणांतरजन्यत्वमात्रमप्रयोजकमिति । तत्प्रकृतेपिसमानमितिभावः । चरमवृत्तेर्भ्रम कालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयत्वेदूषणांतरमाह ॥ अनधिकेति ॥ श्रवणादिजन्यवृत्तेश्चरमवृत्त्यनधिकविषयायाअविद्यानि वर्तकत्वेदेवताश्रवणजन्यसाक्षात्कारनिवर्त्यदुरितवदिच्छानिवर्त्यद्वेषवच्चाज्ञानस्यसत्यत्वंस्यादित्याह ॥ सत्यत्वेति ॥ आत्ममा त्रं चैतन्यमात्रं। एतावत्पर्यंतं "निर्विशेषेस्वयंभातेकिमज्ञानावृतंभवे " दित्यनुव्याख्यानांशमुपपाद्य " मिथ्याविशेषोप्यज्ञानसि

अनधिकविषयत्वेश्रवणादिवैयर्थ्याच्च । सत्यत्वापाताच्च । तस्मान्नात्ममात्र
मज्ञानस्यविषयः। नापिदेहादिभेदो[1]वा भोक्तृत्वाद्यभावो[2]वा ब्रह्माभेदो[3]वा
द्वितीयमात्राभावो[4]वा तद्विशिष्टात्मा[5]वा तद्विषयः । तेषामात्ममात्रत्वे

द्धिमेवह्यपेक्षत" इत्यंशमुपपादयितुंमिथ्याविशेषानाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ देहेंद्रियादिभिरात्मनोभेदादिकमज्ञानावृ तंसदिदानींनभासते प्रत्युतेदानींआत्मनिदेहाद्यभेदोभोक्तृत्वकर्तृत्वादिकंब्रह्मभेदःद्वितीयंचभासतइत्यर्थः ॥ तद्विशिष्टेति ॥ देहादिभेदभोक्तृत्वाद्यभावविशिष्टआत्मैवाज्ञानविषयः तथाचाज्ञानावृतःसन्तथानभासते प्रत्युतदेहाद्यैक्यभोक्तृत्वादिविशिष्ट तयैवभासतइत्यर्थः । देहादिभेदादीनांआत्ममात्रत्वंवाविवक्षितंतद्भिन्नत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ तेषामिति ॥ देहभेदादीनामित्य

र्थः ॥ उक्तदोषादिति ॥ चैतन्यमात्रत्वेआवरणकृत्याभावादिरूपदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । द्वितीयेकिंतेषांसत्वंविवक्षितं उता विद्याकल्पितत्वं नाद्यइत्याह ॥ भिन्नत्वेसत्वइति ॥ द्वितीयंनिराह ॥ आविद्यकत्वइति ॥ तेषामाविद्यकत्वेसिद्धेतदावरकाज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौचतेषामविद्याकल्पितत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः अज्ञानव्यक्त्यंतरांगीकारेचक्रकादिरित्यर्थः । तेषांब्रह्माभेदादीनांप्रकाशमानात्ममात्रत्वमंगीकृत्यकल्पितभेदमादायाज्ञानविषयत्वमुपपाद्यतइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ प्र

उक्तदोषात् । भिन्नत्वेसत्त्वेऽद्वैतहानेः । आविद्यकत्वेन्योन्याश्रयादेः । नचब्रह्माभेदादेःप्रकाशमानात्ममात्रत्वेपिकल्पितेनभेदेनाज्ञातत्वं अधिष्ठानावरणंविनाभेदकल्पनायोगादित्युक्तत्वात् । नचमिथ्याभूतेनापिभेदाभावेनद्वितीयाभावेनवोपलक्षितआत्माअज्ञानविषयः । तस्यसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वेनवेदांतानामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तात्मपरत्वेनाखंडार्थत्वहानेः ।

काशमानेआत्मनिभेदकल्पनैवायुक्ता कल्पनायाअधिष्ठानावृत्तिंविनाऽयोगेनाधिष्ठानचैतन्यस्यसदाप्रकाशमानत्वेनाधिष्ठानावरणायोगेनभेदभ्रांतिरूपकल्पनाऽयोगादित्याह ॥ अधिष्ठानेति ॥ ननुदेहभेदादिविशिष्टस्यात्मनोनाज्ञानविषयत्वं किंतुतदुपलक्षितएवात्माऽज्ञानविषयः तथाचचैतन्यमात्रविषयकत्वपक्षोक्तदोषाभावइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कुतोनेत्यतआह ॥ तस्येति ॥ ननुवेदांतानांभेदाभावोपलक्षणरूपप्रकारयुक्तात्मपरत्वंकुतः येनाखंडार्थत्वहानिरित्यतआह ॥ तस्येत्यादिना ॥



अज्ञानस्यभेदाभावोपलक्षितात्मविषयकत्वेनतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यतायाएववक्तव्यत्वात् तथाचोपलक्षणरूपप्रकारपरत्वेनाखंडार्थताहानिःस्यादेवेत्यर्थः ॥ अकाकइति ॥ उपलक्षणीभूतस्यप्रत्याय्यव्यावृत्तिसमयेसत्वाभावादकाकेगृहेकाकवदितिवाक्यंयथाऽप्रमाणमेवंउपलक्षणीभूतभेदाभावादेर्मिथ्यात्वेनब्रह्मण्यभावात्तद्बोधकवेदांतानामप्रामाण्यंस्यात् काकोपस्थाप्योत्तृणत्ववदीश्वरेतदभावादितिभावः ॥ प्रकाशमानस्येति ॥ लोकेज्ञानविषयस्यप्रकाशमानत्वंदृष्टं त्वयातुअप्रकाशमानस्यैवद्वितीयाभाव

अकाकेकाकवदितिवाक्यवदप्रामाण्यापाताच्च । प्रकाशमानस्यात्मनोऽज्ञानविषयत्वेअप्रकाशमानस्यद्वितीयाद्यभावस्योपलक्षणत्वेनतद्विषयत्वेचदृष्टहाना(दृष्टक)दिकल्पनापाताच्च । तस्मादात्मनःप्रकाशमानत्वादन्यस्यचाविद्यकत्वान्नाविद्याविषयत्वं । तदुक्तं । " निर्विशेषेस्वयंभाते किमज्ञानावृतंभवेत् । मिथ्याविशेषोप्यज्ञानसिद्धिमेवह्यपेक्षत "इति ।

स्योपलक्षणत्वेनतटस्थतयाज्ञानविषयत्वस्वीकारादहृष्टकल्पनेत्यर्थः । भंगार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आत्मनश्चिन्मात्रस्य ॥ अन्यस्येति ॥ देहभेदादिरूपस्यात्मभिन्नस्यमिथ्याविशेषस्येत्यर्थः । तत्रानुव्याख्यानंसंवादयति ॥ तदुक्तमिति ॥ किंच विषयान्यूनपरिमाणस्यैवविषयाच्छादकत्वंदृष्टमतोविषयसंबंध्यावरणत्वेनत्वयोच्यमानायाःपरिच्छिन्नायाअविद्यायाःकथमपरि

च्छिन्नब्रह्मावरणत्वमित्याह ॥ किंचेति ॥ ननुन्यूनायाअंगुलेःस्वाधिकसूर्याच्छादकत्वदर्शनात्प्रकृतेन्यूनाप्यविद्यास्वाधिकब्रह्मावरणंभविष्यतीत्यतआह ॥ न्यूनापीति ॥ अंगुलेःपुरुषसंबंधिचक्षुराद्यावरणत्वेनविषयसंबंध्यावरणत्वाभावादित्यर्थः । एवमविद्यानिराकरणप्रसंगमुपसंहरन्नेवोत्तरग्रंथमुपक्षिपति ॥ तस्मादिति ॥ नतत्कार्यमिति ॥ अविद्याकार्यंनभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अविद्याविषयभंगविवरणं ॥ ५५॥ अहमर्थोनात्मातस्मिन्प्रकाशमानेप्यप्रकाशमानत्वादित्यनुमानेविशेषणासिद्धिंप

किंचन्यूनयाऽविद्ययाविषयसंबंधिन्याकथमधिकब्रह्मावरणं । न्यूनाप्यंगुलिरविषयसंबंधित्वादधिकसूर्याच्छादिका । तस्मादनिर्वाच्याविद्यायादुर्निरूपत्वादहंकारादिंकंनतत्कार्यं ॥ ७ ॥ अविद्याविषयभंगः ॥ ५५ ॥ यदप्युच्यते अहमर्थोनात्मा पश्चात्परामर्शान्यथानुपपत्त्यासुषुप्तौस्वतःप्रकाशमानस्यात्मनःसद्भावेप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावात् " अथातोहंकारादेशः अथातआत्मादेश " इतिश्रुतौपृथगुपदेशाच्च "महाभूतान्यहंकार" इतिस्मृतावहंकारस्यक्षेत्रज्ञात्पार्थक्येनक्षेत्रत्वोक्तेश्च।

रिहरति ॥ पश्चादिति ॥ परामर्शः स्मरणं । हेतौविशेष्यभागंदर्शयति ॥ अनेवंविधस्येति ॥ अप्रकाशमानस्येत्यर्थः । अनुमानानुग्राहिकांश्रुतिंचाह ॥ अथातइति ॥ छांदोग्येभूमप्रकरणे "यत्रनान्यत्पश्यती" त्याद्युक्त्वा "सएवाधस्तादि" त्यादिनाभूमानंसर्वात्मकत्वेनोक्त्वा "अथातोहंकारादेशःअहमेवाधस्तादि" त्यादिनाअहंकारंचनिरूप्य "अथातआत्मादेशःआत्मैवा 

धस्तादि"त्यादिनाऽहंकारादात्मनःपार्थक्येनोपदेशाच्चाहमर्थोनात्मा अन्यथातदनुपपत्तेरित्यर्थः। क्षेत्रज्ञात् जीवात् "क्षेत्रज्ञआत्मापुरुष" इत्यभिधानात् । अहंकारस्यचिदचित्संवलनात्मकत्वमुपपादयति ॥ तस्मादिति ॥ तत्रचित्संवलनोपपादनायाह ॥ अहमिति ॥ आत्मानुबंधीति ॥ तथाचात्मानुबंध्यनुभवाश्रयत्वस्याहंकारेप्रतीयमानत्वादहमर्थेचिद्भागोऽस्तीत्यर्थः । अचित्संवलनोपपादनायाह ॥ अनात्मानुबंधीति ॥ अनात्मत्वनियतंयत्कर्तृत्वंतस्याप्यत्रप्रतीयमानत्वादचित्संवलनमस्तीत्यर्थः ॥ अध्यस्तइति ॥ अनुभवितृत्वाद्याश्रयस्यशुद्धचिद्रूपत्वकेवलाचिद्रूपत्वयोरभावात्उभयसंवलनात्मकस्यतुसत्यत्वायोगादध्यस्तइत्य

तस्मादहमनुभवामीत्यात्मानुबंध्यनुभवस्याहंकर्तेत्यनात्मानुबंधिकर्तृत्वादेश्चाश्रयोहंकारःचिदचित्संवलनात्मकत्वादध्यस्तः । यदिचसुषुप्तावहमर्थःप्रकाशेत तर्हिस्मर्येतह्यस्तनइवाहंकारः । अनुभूतेस्मरणनियमाभावेपिस्मर्यमाणात्ममात्रत्वादिति ॥

र्थः । उक्तहेतौविशेष्यासिद्धिंपरिहरति ॥ यदिचेति ॥ ह्यस्तनइवेति ॥ पूर्वदिनानुभूताहमर्थइवेत्यर्थः । यथापूर्वदिनेऽहमित्यनुभूतोऽहमर्थोऽद्यस्मर्यते तथासुषुप्तौअहमर्थोऽनुभूतश्चेत्सुप्तोत्थितेनस्मर्येतेत्याशयः । नन्वहमस्वाप्समितिस्मर्यतइतिचेत् तदंशेऽनुभवरूपतायावक्ष्यमाणत्वात् । अनुभूतेस्मरणनियमाभावात्सुषुप्तावहमर्थानुभवेपिइदानींस्मरणाभावोयुक्तइत्यतआह ॥ अनुभूतइति ॥ स्मर्यमाणेति ॥ स्मर्यमाणात्ममात्रत्वांगीकारात्स्मर्यमाणात्मानतिभिन्नत्वांगीकारात् तथाचस्मरणमावश्यक

मेव नस्मर्यतेच अतोऽप्रकाशरूपविशेष्यस्यनासिद्धिरित्यर्थः । इतिषदप्युच्यतइत्यन्वयः । आत्माहमर्थयोरभेदवादिनंप्रतिआत्मनःप्रकाशेसतिअहमर्थस्याप्रकाशइत्येतदसिद्धमित्यभिसंधायाह ॥ तत्रेति ॥ आत्मनःस्वप्रकाशत्वात्प्रकाशः अहमर्थस्यान्यप्रकाशत्वादप्रकाशइत्यर्थः ॥ अद्यापीति ॥ अहमर्थस्यप्रकाशमावात्मान्यत्वसिद्धौसुषुप्तावप्रकाशसिद्धिः तत्सिद्धौचतथाविधात्मभिन्नत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ नापीति ॥ आत्मनःपरामर्शात्सुषुप्तौप्रकाशः अहमर्थस्यापरामर्शात्सुषुप्तावप्रकाश

तत्रनतावत्स्वप्रकाशत्वास्वप्रकाशत्वाभ्यांसुषुप्तावात्माहमर्थयोःप्रकाशाप्रकाशौ । अहमर्थःस्वप्रकाशात्मान्यइत्यस्याद्याप्यसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयात् । नापिपरामर्शापरामर्शाभ्यां । अहमस्वाप्सं नकिंचिदहमवेदिषमित्यहमर्थस्यैवपरामर्शात् ॥ अहमर्थेपरामर्शोनचेत्सकथमात्मनि । अहंज्ञानान्नान्यआत्मपरामर्शोहिदृश्यते । अस्वाप्समित्यत्रापिउत्तमपुरुषप्रयोगयोग्याहमर्थस्यैवस्फुरणात् ।

इत्यर्थः । आत्मपरामर्शएवासिद्धइत्याह ॥ अहमिति ॥ अवेदिषमित्यत्राहमर्थस्यैवोत्तमपुरुषविषयत्वादित्यर्थः ॥ परामर्शादिति ॥ तथाचनतस्यपरामृश्यमानात्मान्यत्वमित्यर्थः । नन्वयमात्मनएवपरामर्शोनत्वहमर्थस्येत्याशंक्यतत्रदूषणंकारिकयैवसंगृह्णाति ॥ अहमर्थइति ॥ आत्मविषयेसपरामर्शःकथमित्यर्थः । नन्वहंज्ञानादन्यत्वमेवात्मपरामर्शस्य अस्वाप्समित्यत्राहमर्थाप्रतीतेः येनतद्विषयत्वंस्यादित्यतआह ॥ अस्वाप्समित्यत्रापीति ॥ अभिज्ञाभिलपनयोःसमानार्थत्वाज्ज्ञानप्रसंगेप्रयोगोदा 

हरणंनासंगतमितिज्ञेयं । अहमर्थस्यैवपरामर्शविषयत्वमित्येतद्विवरणकारस्यापिसंमतमित्याह ॥ उक्तंचेति ॥ प्रत्यभिज्ञानं स्मरणरूपपरामर्शः ॥ शास्त्रेति ॥ तथाचतस्यास्मिन्परामर्शेभानमयुक्तमित्यर्थः । एवमहमर्थस्यैवपरामर्शविषयत्वमुपपाद्यविपक्षे बाधकमप्याह ॥ यदिचेति ॥ इदमर्थःपरागर्थः तद्व्यावृत्तःप्रत्यग्रूपः प्रत्यक्त्वमेवाहमर्थत्वंनततोभिन्नं तथाचयदिपरागर्थव्यावृत्तःप्रत्यगर्थरूपोहमर्थोनपरामृश्यते तर्ह्येतावंतंकालंसुप्तोऽहंवाप्रत्यगर्थोवेत्यर्थः । अन्यःपरागर्थोवेतिसंदेहःस्यात् नत्वहमेवे

उक्तंचविवरणेपि । “ अंतःकरणविशिष्टएवात्मनिप्रत्यभिज्ञानंब्रूमो ननिष्कलंके तस्यमोक्षावस्थायिनःशास्त्रैकसमधिगम्यत्वा” दिति । यदिचेदमर्थव्यावृत्तोहमर्थोनपरामृश्येत तर्ह्येतावंतंकालंसुप्तोहंवाऽन्योवेतिसंशयादिस्यात् । नत्वहमेवेतिनिश्चयः । ननुपरामृश्यमानात्मनएवप्रत्यक्त्वात्तथानिश्चयइतिचेत्

तिनिश्चयः अन्यत्वाख्येदमर्थरूपपरागर्थव्यावृत्तेःसुप्तावभानात् । पुरुषत्वव्यावृत्त्यप्रतीतिदशायांपुरोवृत्तिनितत्कोटिकसंशयदर्शनात् । नह्येवंभवतिसंशयःकस्यचित् अतःसुप्ताविदमर्थव्यावृत्तंप्रत्यक्त्वरूपमहमर्थत्वमेवप्रतीयतइत्यंगीकार्यं ततश्चतस्यैवपरामर्शविषयत्वसिद्धिरितिभावः । ननुअहमर्थोनपरामृश्यते किंत्वात्मैकःसएवचप्रत्यगर्थः तथाचपरामृश्यमानात्मनिप्रत्यक्त्वनिश्चयान्नतद्विरुद्धापराक्त्वरूपान्यत्वकोटिकसंशयइतिशंकते ॥ नन्विति ॥ अहमर्थत्वमेवप्रत्यक्त्वं तथाचप्रत्यक्त्वनिश्चयए

वाहंत्वनिश्चयइतिवक्तुंप्रत्यक्त्वंविकल्प्यदूषयति ॥ प्रत्यक्त्वमिति ॥ चिन्निर्भास्येति ॥ चिज्ज्ञानंतेननिर्भास्यंदृश्यपराग्भूतं
जडंतत्प्रतिद्वंद्वितत्प्रतिकूलंयत्चित्त्वंतदेवप्रत्यक्त्वमित्यर्थः । अन्यत्वंपराक्त्वंतद्विरुद्धंयत्स्वत्वंतदेवप्रत्यक्त्वमित्यर्थः । आद्यआ
ह ॥ चिदिति ॥ अहमर्थभिन्नपरागर्थविरोधिचित्त्वरूपप्रत्यगर्थपरामर्शांगीकारेचिदस्वपीदितिपरामर्शःस्यादित्यर्थः । द्वितीय
आह ॥ स्वयमिति ॥ अहमर्थभिन्नपरागर्थभूतान्यत्वविरोधिस्वत्वरूपप्रत्यगर्थपरामर्शांगीकारेस्वयमस्वपीदितिपरामर्शःस्यादि

प्रत्यक्त्वंनतावत्चिन्निर्भास्यप्रतिद्वंद्विचित्त्वं अन्यत्वप्रतिद्वंद्विस्वत्वंवा
चिदस्वपीदितिवा स्वयमस्वपीदितिवा परामर्शापातेनाहमितिपरामर्शा
योगात् । घटादिःस्वस्माद्भिन्नोनेत्यादिप्रतीत्यात्मनीवघटादावपिस्वत्वस्य
सत्त्वाच्च । नापियुष्मदर्थरूपपराग्व्यावृत्तत्वं अहमर्थस्यैवतद्व्यावृत्तेः ।

त्यर्थः । किंचस्वत्वरूपप्रत्यक्त्वस्यघटादावतिव्याप्तिश्चस्यात् नचतत्रस्वत्वाभावइतिवाच्यं । घटादिःस्वस्माद्भिन्नोनेत्यादिप्रती
त्यास्वत्वस्यप्रतीयमानत्वात् अन्यथास्वस्मादित्यप्रयोगात् अतोघटादिरपिप्रत्यगर्थःस्यादित्याह ॥ घटादिरिति ॥ युष्मदर्थे
ति ॥ पराग्व्यावृत्तत्वमेवप्रत्यक्त्वंपराक्त्वनिर्वचनाययुष्मदर्थेत्युक्तं । नेदमहमर्थव्यावृत्तमित्याह ॥ अहमर्थस्यैवेति ॥ तदि
ति ॥ युष्मदर्थरूपपराग्विरुद्धत्वादित्यर्थः । किंचयुष्मदर्थभूतपराग्व्यावृत्तत्वरूपप्रत्यक्त्वस्यात्मन्यसंभवः अनावृतात्मचैतन्य

स्यव्याप्तत्वेनयुष्मदर्थत्वरूपपराक्त्वस्यैवसत्त्वेनतद्व्यावृत्तेरभावादित्याशयेनाह ॥ **नहीति** ॥ आत्मनोयुष्मदर्थत्वंविवरणेप्यु क्तमस्तीत्याह ॥ **विवरणइति** ॥ सर्वात्मकत्वात् अपरिच्छिन्नत्वात् । तर्हियुष्मदर्थव्यावृत्त्यवभासःकथमित्यतउक्तं ॥ **अह मुपरागादिति** ॥ देहांतरवस्थितत्वेनायुष्मदर्थाहंकाराभेदारोपादेवेत्यर्थः ॥ **घट्टकुटीति** ॥ केचिद्वणिजःशुल्कमदित्संतःशुल्क ग्रहणस्थलंवंचयित्वाऽन्येनपथाजिगमिषंतोविस्मृतमार्गाःयत्रघट्टेशुल्कग्राहिणीकुटीस्थिता तत्रैवप्रभातेसमागताः सोयंघट्टकुटीप्र भातवृत्तांतः । तथाचप्रकृतेऽहमर्थस्यपरामर्शविषयत्वंसिद्धमित्यवधेयं । तथाचसुषुप्तावप्रकाशमानत्वमसिद्धमितिभावः । ननु

**नहित्वन्मतेआत्मनःपराग्व्यावृत्तिः । विवरणे "आत्मनःसर्वात्मकत्वान्नपराग्व्यावृत्तिरहमुपरा गादेवव्यावृत्त्यवभास" इत्युक्तेः । तस्मादहमर्थत्वमेवप्रत्यक्त्वंवाच्यमितिघट्टकुटीप्रभातवृत्तां तः । ननुनाहमंशेपरामर्शःकिंतुपरामृश्यमानआत्मा इदानींजातेनांतःकरणेनावच्छेदादहंत्वं प्राप्तस्तथानुभूयतइतिचेन्न । नकिंचिदहमवेदिषमित्यादावज्ञानाद्यंशेप्यपरामर्शत्वापातात् ।**

नाहमर्थस्यपरामर्शविषयत्वं किंत्वाऽऽत्मनएवेत्याशंकते ॥ **नन्विति** ॥ **नाहमंशइति** ॥ आत्मांशेपरामर्शः अहमर्थेत्वनुभव इत्यर्थः । नन्वहमस्वाप्समित्यहंत्वाश्रयएवपरामृश्यते नात्मा तस्याहंत्वानाश्रयत्वादित्यतआह ॥ **इदानीमिति** ॥ जाग्रद्दशा यामित्यर्थः । सुप्तावहंकाराभावेनेदानींतस्योत्पन्नत्वादित्यवधेयं । अवच्छेदात् संबंधात् । तथा अहंत्वेन अनुभूयते ज्ञायते । तथाचनृसिंहाकारमिदंज्ञानमितिभावः ॥ **नकिंचिदिति** ॥ अविद्यायाःसुप्तौसद्भावात्तदंशेपरामर्शरूपत्वंतवापिसंमतंतन्नस्यादि

तिभावः । कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ अन्येति ॥ अहमर्थान्येत्यर्थः ॥ परामृश्यतइति ॥ येनसुप्तावपितथानुभवःसि ध्येदितिभावः ॥ अहमर्थेति ॥ तथाचनकिंचिदवेदिषमित्यहमर्थाश्रितत्वेनैवाज्ञानस्यपरामृश्यमानत्वात्सुप्तावपितथैवानुभवो वाच्यः सतुनसंभवति तदात्वयाऽहमर्थानंगीकारात् तथाचाहमर्थांशइवाज्ञानांशेप्यनुभवापत्त्यासुप्तावविद्यानसिध्येदितिसुप्ता वपिपरामर्शानुसारेणाहमर्थाश्रितत्वेनैवानुभवेवाच्येतदाप्यहमर्थसिद्ध्याऽस्मदिष्टसिद्धिरितिभावः । नाहमंशेपरामर्शइत्येतदसदि त्याह ॥ एतावंतमिति ॥ यथास्वप्नावस्थायामहमर्थसद्भावात्स्वप्नादुत्थितस्यस्वप्नंपश्यन्नहमासमित्यहमर्थविषयःपरामर्शोभव

नह्यज्ञानादिकंनिराश्रयमन्याश्रयंवापरामृश्यते किंत्वहमर्थाश्रयमेव ।
एतावंतंकालमहंस्वप्नंपश्यन्नासंजाग्रदासमित्यत्रैवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यह
मंशेपरामर्शत्वानुभवाच । अन्यथायःपूर्वंदुःखीसोधुनासुखीजातइतिवत्

ति तस्मिंश्चपरामर्शेस्वप्नंपश्यन्नासमितिपरामर्शवानस्मीत्यनुव्यवसायेनाहमर्थविषयकपरामर्शत्वमनुभूयते यथावाजाग्रदवस्था यांअहमर्थसद्भावाज्जाग्रदहमासमितिजाग्रदनुभूताहमर्थविषयकःपरामर्शःजाग्रदंतरकालेभवति तस्मिंश्चपरामर्शेजाग्रदहमासमि तिपरामर्शवानस्मीत्यनुव्यवसायेनाहमर्थविषयकज्ञानेपरामर्शत्वमनुभूयते तथाऽहमस्वाप्समितिपरामर्शवानस्मीत्यनुव्यवसाये नाहमर्थविषयकज्ञानेपरामर्शत्वमनुभूयतेऽतोनाहमंशेपरामर्शइत्युक्तमसदितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ अहमंशेपरामर्शत्वमनंगी ॥ ३७३ ॥

कृत्यानुभवत्वांगीकारइत्यर्थः ॥ मदन्यइति ॥ मदित्यहमर्थउच्यते अहमर्थान्यइत्यर्थः । अहमर्थेपरामर्शत्वानुभवादित्युक्तम सदित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ परामृश्यमानोयआत्मातदैक्यारोपात्तज्ज्ञानेऽनुभवरूपेपरामर्शत्वस्यस्मृतित्वस्यअभिमानआरो पइत्यर्थः ॥ अपरामर्शइति ॥ अनुभवइत्यर्थः । परामर्शत्वेति स्मृतित्वेत्यर्थः । पुरोवृत्तिन्यारोपोयुक्तः अनुभवेस्मृतित्वारोप स्यकुत्राप्यदर्शनात् तथात्वेऽनुव्यवसायस्यप्रमात्वनियमभंगापातादित्याशयः ॥ सिद्धइति ॥ अहमर्थस्यपरामृश्यमानात्मत्वेतु

यःपूर्वंमदन्यःसुप्तःसोऽधुनाऽहंजातइतिधीःस्यात् । नन्वहंकारेपरामृश्यमानात्मैक्यारो
पात्तज्ज्ञानेपरामर्शत्वाभिमानइतिचेन्न । अपरामर्शेपरामर्शत्वारोपादर्शनात् । सिद्धेऽ
हमर्थस्यात्मान्यत्वेपरामृश्यमानात्मैक्यारोपः सिद्धेचतस्मिन्सुषुप्तावप्रकाशेनाहमर्थ
स्यात्मान्यत्वमितीतरेतराश्रयाच । अहमित्यतोऽन्यआत्मपरामर्शोनेत्युक्तत्वेनदृष्टहा
नादृष्टकल्पनापाताच । एतेनसुषुप्तावहमर्थप्रकाशोस्मर्यंतह्यस्तनइवाहंकार इतिनिरस्तं ।

वास्तवैक्यस्यैवप्राप्त्यानतयोरैक्यारोपःसंभवतीतिभावः ॥ सिद्धेचेति ॥ परामृश्यमानात्मैक्यारोपेसिद्धेतन्निबंधनाहमर्थानु भवेपिपरामर्शत्वाभिमानइतितस्यापरामृश्यमानत्वसिद्धौचसुषुप्तावप्रकाशमानत्वेनप्रकाशमानात्मान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । अहंज्ञा नस्यैवात्मपरामर्शरूपत्वानंगीकारेदृष्टहानादिकमित्याह ॥ अहमितीति ॥ दृष्टशब्दोऽनुभवसिद्धत्वपरः । अहमर्थस्यैवात्मत्वे नाऽहमर्थज्ञानस्यैवात्मपरामर्शत्वस्यानुभवसिद्धस्यहानंअहमित्यतोऽन्यआत्मपरामर्शइत्यनुभवासिद्धस्यकल्पनमित्यर्थः । अहं

कारःस्मर्येतेत्यत्र अहंशब्दोल्लेखिपरामर्शःस्यादित्यापाद्यते उताहमर्थविशेष्यकाहंत्वप्रकारकपरामर्शःस्यादिति । नाद्यइत्याह ॥ अहंशब्देति ॥ तदुल्लेखीति ॥ अहंशब्दोल्लेखिनामसविकल्पकंनास्तीत्यर्थः ॥ तदभावेति ॥ स्मृतेःसमानविषयकानुभवजन्यत्वादितिभावः । नन्वेतावतासुप्तावहमर्थप्रकाशोंगीकृतः तर्हिंह्यस्तनेपिजाग्रदवस्थायामहमर्थानुभवसद्भावात्ह्यस्तनसुषुप्तिवैषम्यंनस्यादित्यतआह ॥ तावन्मात्रेणेति ॥ ह्यस्तनेऽहंशब्दोल्लेखिनामसविकल्पकमस्तिसुषुप्तौतन्नास्तीत्येतावन्मात्रेणैववैष

अहंशब्दोल्लेखिपरामर्शापादनेसुषुप्तौतदुल्लेख्यनुभवाभावादेवतदभावोपपत्तेः । तावन्मात्रेणचह्यस्तनवैषम्यात् । अहमर्थविशेष्यकस्याहंत्वप्रकारकस्यवापरामर्शस्यापादनेइष्टापत्तेः । स्मर्यतेहिएतावंतंकालंसुखमहमस्वाप्समितिसुषुप्तिकालीनसुखावच्छिन्नोऽहमर्थः । अन्यथास्मर्येतह्यस्तनइवात्मेतिचोद्यंनिरुत्तरंस्यात् ।

म्यमित्यर्थः । द्वितीयेत्विष्टापत्तिरित्याह ॥ अहमर्थेति ॥ इष्टापत्तिमेवोपपादयति ॥ स्मर्यतेहीति ॥ अहमर्थः अहंत्वप्रकारकइतिशेषः । ह्यस्तनवैषम्यमात्रेणाहमर्थेपरामर्शत्वाभावेआत्मांशेपिपरामर्शत्वंनस्यात् । यदिसुषुप्तावात्माप्रकाशेत तर्हिंस्मर्येतह्यस्तनइवात्मेतिचोद्यमस्मदुक्तोत्तरान्योत्तरशून्यंस्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ ह्यस्तनआत्मेवेतिसंबंधः । तत्रात्मशब्दोल्लेखिपरामर्शापादनेसुषुप्तौतदुल्लेख्यनुभवाभावादेवतदभावोपपत्तेः । आत्मविशेष्यकपरामर्शापादनेअस्वाप्समितितत्परामर्शसद्भावेनेष्टाप

त्तिरित्येवोत्तरंवाच्यं तदस्माकमपिसमानमित्यर्थः ॥ ननुतथापीति ॥ यदिसुषुप्तौअहमर्थःप्रकाशेत तर्हिएतावंतंकालमहमि
त्यभिमन्यमानआसमितिपरामर्शःस्यादित्यापाद्यतइत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ अहमर्थेति ॥ अहमर्थप्रकाशेंगीक्रियमाणेतद
भिमानपरामर्शापादनस्यव्यधिकरणत्वात् नह्यस्माभिःसुषुप्तावहमर्थाभिमानप्रकाशउक्तइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ अहमर्थप्र
काशेनतदभिमानपरामर्शापादनेआत्मप्रकाशमात्रेणात्मेत्यभिमन्यमानआसमित्यभिमानपरामर्शःस्यादित्यापादयितुंशक्यत्वात्
तत्रव्यधिकरणत्वान्नैवमापादनंयुक्तमित्युत्तरमितिवाच्यं तन्ममापितुल्यमितिभावः।ननुसुषुप्तावहमर्थप्रकाशेनकिंचिदहमवेदिषमि

ननुतथाप्येतावंतंकालमहमित्यभिमन्यमानआसमितिपरामर्शःस्यादितिचेत् कर्णेस्पृष्टःकटिं
चालयसि। अहमर्थप्रकाशेनतदभिमानपरामर्शापादनस्यव्यधिकरणत्वात्। अन्यथातवाप्या
त्मेत्यभिमन्यमानआसमितिपरामर्शःस्यात् । तस्मात्सुषुप्तावहमर्थःप्रकाशतएव । नकिं
चिदवेदिषमित्यज्ञानपरामर्शस्यत्वात्माद्यज्ञानादन्यदिवाहमर्थाज्ञानादन्यज्ञदेवाज्ञानंविषयः ।

तिअर्थावच्छिन्नाज्ञानपरामर्शस्तावदनुभूयते सनस्यात् प्रकाशमानेऽहमर्थेऽज्ञानविरोधादितिचेत् तर्ह्यात्मनोपिसुषुप्तौप्रकाशेनकिं
चिदहमवेदिषमितिपरामर्शोनस्यात्। तस्याप्यज्ञानावच्छेदकत्वप्राप्त्याप्रकाशमानेआत्मनिअज्ञानायोगात्। आत्मान्यविषयकमे
वाज्ञानमितिचेत् तर्ह्यत्राप्यहमर्थान्यविषयकमेवाज्ञानमस्तु तथाचाहमर्थविषयकाज्ञानादन्यदेवघटादिप्रपंचविषयकमेवाज्ञानसु
षुप्तावनुभूतंसत्स्मर्यतेइत्याह ॥ नकिंचिदिति ॥ ननुआत्माज्ञानादन्यदिवेतिदृष्टांतअयुक्तः प्रकाशमानएवात्मन्यज्ञानांगीका

रात् साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वादित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ प्रकाशमानेऽज्ञानस्यविरुद्धत्वादित्यर्थः । साक्षिणोप्यज्ञानविरोधितत्वमुपपादितमितिभावः ॥ अयमिति ॥ अयंपुमान्सुप्तोऽहमस्मीतिस्वात्मानंनविजानातीतिश्रुत्यासुप्तावहमर्थाज्ञानाभिधानादित्यर्थः । नात्मानमितिश्रुतेःसुषुप्तावात्मज्ञानमपिनस्यादित्युक्ते तत्रत्वयावाच्यं एषाश्रुतिरात्मनिष्ठविशेषाज्ञानपरेति तदेतदत्रापिसमं । अहमर्थनिष्ठविशेषाज्ञानपरानविजानातीतिश्रुतिरित्यपिसुवचत्वादित्यर्थः । अंतःकरणावच्छिन्नस्यस्मर्तृत्वानुरोधे

अन्यथाविरोधात् । यातुनविजानात्ययमहमस्मीतिसुषुप्तिविषयाश्रुतिः सापिनात्मानं
नपरांश्चेतिसुषुप्तावात्माज्ञानश्रुतिवद्विशेषाज्ञानपरा । किंच सौषुप्तिकाज्ञानादिस्मर्तृत्वं
किमनहमर्थस्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्यांतःकरणावच्छिन्नस्याहमर्थस्यवा । नाद्यः । योह
मकार्षंसोहंसौषुप्तिकाज्ञानादिस्मरामीत्यबाधितानुभवात् । अंत्येत्वहमर्थस्यैवतदनु
भवितृत्वंवाच्यं । स्मृतिसंस्कारानुभवानामेकाधिकरणानामेवकार्यकारणभावात्

नतस्यैवतदनुभवितृत्वात्स्मर्तृत्वानुभवितृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमादित्यर्थापत्त्याऽहमर्थसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ अनहमर्थस्य अहमर्थभिन्नस्य ॥ अविद्येति ॥ साक्षिचैतन्यस्येत्यर्थः । कुतोनाद्यइतिचेत् अहमर्थस्यैवस्मर्तृतायाःप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याह ॥ योहमिति ॥ नन्वंतःकरणावच्छिन्नस्याहमर्थस्यस्मर्तृत्वेऽनुभवितृत्वमपितस्यैवकुतइतिचेत्तत्राह ॥ स्मृतीति ॥ स्मर्तृत्वा 

नुभवितृत्वयोरहमर्थनिष्ठत्वंप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धंचेत्याह ॥ योहमन्वभूवमिति ॥ ननुनप्रत्यभिज्ञाविरोधः अनुभवितृचैतन्यस्यसर्वदासर्वगतत्वात् तथाचयोहमित्यनुभवितुश्चैतन्यस्यैवस्मर्तृत्वमंगीकृतं तस्यपूर्वदिनानुभवितृतयाद्वितीयदिनेस्मर्तृतयाचैत्रादिदेहस्थितत्वात् तथाविद्यारूपोपाधेःचैतन्यसंबंध्यजीवत्वसंपादकस्यैकत्वेनतदवच्छिन्नोजीवश्चैकएव तथाचतस्यैवानुभवितृत्वंस्मर्तृत्वंचेतितयोरैकाधिकरण्यप्राह्यानप्रत्यभिज्ञाविरोधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ तयो श्चैतन्यजीवयोः । अवि

योहमन्वभूवंसोहंस्मरामीतिप्रत्यभिज्ञानाचेति सुषुप्तावप्यहमर्थसिद्धिः । यद्यपिचैत्र
मैत्रादिसाधारणंचैतन्यमेकं जीवत्वोपाध्यविद्यैक्यात् जीवश्चैकः तथापितयोरस्मर्तृत्वा
त् । स्मर्तुश्चाहमर्थस्याविद्यावच्छिन्नानुभवितृचैतन्यादन्यत्वेननानुभवितृस्मर्त्रोरैक्यं ।

द्यावच्छिन्नादनुभवितृजीवादननुभवितृचैतन्यमात्राच्चेत्यर्थः । तथाचप्रत्यभिज्ञाविरोधस्तदवस्थएवेतिभावः । ननुपुनरनुभवितृस्मर्त्रोरैक्यमेव तथाहिअविद्याशुद्धचैतन्यंअवच्छिद्यजीवत्वंसंपादयति सएवानुभविता अंतःकरणंचाविद्यावच्छिन्नंजीवंसंबंध्यस्मर्तृत्वंसंपादयति यथाहिमहाकाशसंबंधीमठोपाधिर्मठावच्छिन्नाकाशंकरोति मठांतर्गतोघटोपाधिर्मठाकाशसंबंधीसन् घटाकाशंकरोति तथाचानुभवितुरविद्यावच्छिन्नजीवस्यैवांतःकरणावच्छिन्नाहमर्थत्वेनस्मर्तृत्वात्तयोरैकाधिकरण्येननप्रत्यभिज्ञाविरोधइत्या

शंक्यनिराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ अविद्यावच्छिन्नचैतन्यंजीवमित्यर्थः। तर्हिसुतरांअनुभवितृस्मर्त्रोर्भेदसिद्धिः अविद्यांतःकरणो पाधिभेदात् ताभ्यामुपधेययोःशुद्धचैतन्याविद्यावच्छिन्नयोश्चभेदात् यथाहिमठावच्छिन्नाकाशतदंतस्थघटावच्छिन्नाकाशयोर्भेदः उपाध्योर्मठघटयोर्भेदात् तदुपाधेययोः शुद्धमहाकाशमठाकाशयोर्भेदात् एवमिहाप्यनुभवितुरविद्यावच्छिन्नचैतन्यात्स्मर्तुरंतःक रणावच्छिन्नस्यभिन्नत्वेनप्रत्यभिज्ञाविरोधस्तरितुमशक्यइत्याह॥ तथापीति ॥ प्रवृत्त्ययोगइति ॥ प्रत्युताहमर्थस्यसुषुप्तौनाशा

यद्यप्यविद्याचैतन्यंप्रत्यवच्छेदिका। अंतःकरणंतुअविद्यावच्छिन्नचैतन्यंप्रत्येवावच्छेदकं नतुस्वातंत्र्येण। तथाप्यविद्यांतःकरणरूपोपाधिभेदेशुद्धचैतन्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपोपाधेयभेदेचसति मठाकाश तत्स्थघटाकाशयोरिवसुतरामुपहितभेदेनप्रत्यभिज्ञानविरोधोदुस्तरः। किंच सुषुप्तावहमर्थाभावेऽहंनि र्दुःखःस्यामितीच्छयासुषुप्तौप्रवृत्त्ययोगः। योऽहंसुषुप्तःसोऽहंजागर्मीतिप्रत्यभिज्ञाबाधश्च। योऽहंपूर्वेद्युर कार्षंसोहमद्यकरोमीतिप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिश्च। अहंकारव्यक्तिभेदात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्च।

दितिभावः ॥ योऽहमिति ॥ त्वन्मतेऽहमर्थस्यासुप्तत्वादितिभावः ॥ प्रत्यभिज्ञेति ॥ सुप्तिजागरयोरहमर्थैक्यावगाहिप्रत्य भिज्ञेत्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञानेति ॥ त्वन्मतेऽहमर्थस्यैवकर्तृत्वात्कर्तृत्वाधिकरणयोःपूर्वतनाद्यतनयोरहमर्थयोरैक्यावगाहिप्रत्यभि ज्ञेत्यर्थः। कथंतदनुपपत्तिरित्यतआह ॥ अहंकारेति ॥ पूर्वतनाहमर्थनाशेनपुनरद्यतनाहमर्थोत्पत्त्यंगीकारेणपूर्वतनाद्यतनाहं

कारव्यक्त्योर्भेदादित्यर्थः ॥ कर्तुरिति ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरुभयोरपित्वन्मतेऽहमर्थनिष्ठत्वेनपूर्वतनकर्तुरिदानींतत्फलभोक्तुश्चा हमर्थस्यभिन्नत्वात्पूर्वतनाहमर्थस्यकृतहानिः अद्यतनाहमर्थस्यकर्माभावेपिभोगप्रसंगइत्यर्थः । ननुकर्तृभोक्त्रोश्चैतन्यानुगमेनाभे दोपपत्तेर्नकृतहानादीत्यतआह ॥ अभिन्नइति ॥ ननुचैतन्येवास्तवकर्तृत्वाद्यभावेपिआरोपितंकर्तृत्वमस्तीतितादृशकर्तृत्वोपेत चैतन्यानुगमेनाभेदसद्भावान्नकृतहानादीत्यतआह ॥ कर्तृत्वादिति ॥ स्थूलःकरोतीतिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाचारोपितकर्तृत्व

कर्तुर्भोक्तुश्चाहमर्थस्याभिन्नत्वात् । अभिन्नेचैतन्येकर्तृत्वाद्यभावात् । कर्तृत्वाद्या रोपस्यचदेहादावपिसत्त्वात् । अहंकरोमीत्येवप्रतीत्याहमर्थान्यात्मनिकर्तृत्वारो पस्याप्यभावाच्च । किंच अहंकारएवक्रियाशक्त्याप्राणःविज्ञानशक्त्यामनइतिगी यतइतित्वन्मतं । तथाचसुषुप्तावहंकारविलयेप्राणकार्यश्वासादिनस्यात् ।

स्यातिप्रसंगेनाप्रयोजकत्वेननतेनव्यावहारिककर्तृभोक्तृभेदप्रमानिर्वाहः । गुंजापुंजेवह्नित्वारोपेणारोपितदाहकर्तृत्वसद्भावात्तेनापि वास्तवस्फोटादिरूपकार्यापत्तिरितिभावः ॥ अहमिति ॥ अहमर्थान्यस्मिन्चैतन्येकर्तृत्वारोपोनयुक्तः तथाहिचैतन्यंकरोमीति कदाप्यारोपादर्शनात् अहंकरोमीत्येवतदारोपोवाच्यः आरोपश्चप्रधानपूर्वकइतिमुख्यकर्तृत्वप्रत्ययोन्यत्रवक्तव्यः सचैतदन्यो नास्तीतिअयमेवमुख्यप्रत्ययइतिनतदारोपइतिभावः । अहंकारविलये क्रियाशक्तेरपिनाशेनप्राणस्यापिप्रविलयापत्त्येतिशेषः

॥ नन्विति ॥ प्राणस्याहंकाराद्भेदइत्येकंमतं अभेदइत्यपरंमतमितिमतद्वयसत्वादेवमुक्तिः ॥ तल्लयोयुक्तइति ॥ तथाचतल्ल येपिप्राणकार्यश्वासाद्युपपत्तिरितिभावः । प्राणस्याहंकारभेदपक्षेआह ॥ प्राणस्येति ॥ प्राणेति ॥ चेष्टनेत्यर्थः । अहमर्थेचे ष्टाभावेनक्रियाकर्तृत्वाभावादितिभावः । अभेदपक्षेत्वाह ॥ अहमर्थत्वेति ॥ प्राणस्येतिवर्तते । स्वान्यथानुपपत्त्यासुषुप्तौप्राण स्यसत्वात्तदभिन्नाहमर्थस्यापिसत्वापत्त्यातदुल्लेखःस्यादित्यर्थः । स्वरूपतःसत्वेपितदुल्लेखःकिमर्थः नहियावदस्तितावतोल्लेखितव्य

ननुप्राणस्याहंकारात्भेदपक्षेअहंकारस्यलयोयुक्तः । अभेदपक्षेपिप्राणांशंविहायाविशिष्टांश स्यैवलयःकल्प्यतइतिचेत् । न । प्राणस्याहमर्थत्वाभावेकर्तृत्वस्यप्राणोपाधिकत्वेनाहंकर्तेतिबुद्ध्य योगात् । अहमर्थत्वेसुषुप्तावहमुल्लेखापातात् । किंच नसुषुप्तावंतःकरणस्यलयः "अथहैतत्पुरुषः स्वपिती"त्यारभ्य "गृहीतंचक्षुर्गृहीतंश्रोत्रंगृहीतंमन"इत्यादिश्रुतौवनआदीनामुपरमस्यैवोक्तेः ।

मित्यस्तिनियमइत्यस्वरसादाह ॥ किंचेति ॥ नसुषुप्ताविति ॥ नस्वरूपेणनाशः किंतूपरमएवेत्यर्थः । गृहीतं स्वव्यापारादु परतं ॥ उपरमस्यैवेति ॥ तथाचमनोगृहीतमितिसतोंतःकरणस्योपरमएवोक्तोनतुलयइत्यर्थः "अथातोऽहंकारादेशः अथात आत्मादेश" इति श्रुतौपृथगुक्तत्वाच्चाहंकारात्मनोर्भेदइत्युक्तमयुक्तं तथात्वेआत्मनोपिभूम्नोभेदेनोपदेशान्यथानुपपत्त्याआत्मा पिभूम्नोभिन्नःस्यात् तस्माद्भेदोपदेशेपियथाभूमात्मनोरैक्यमेवांगीकृतं द्वयोःश्रुत्युक्तसार्वात्म्यानुपपत्तेः एवमात्माहंकारयोर्भेदोप ॥ ३७७ ॥

देशेसत्यपिऐक्यमेवास्तु तथाचभेदोपदेशोऽप्रयोजकइत्याह ॥ अथातइति ॥ ननुनोपदेशानुपपत्तिः ऐक्यार्थत्वेनान्यथासिद्ध त्वादितिशंकते ॥ नन्विति ॥ भूमात्मनोः परमात्मजीवात्मनोः ॥ प्रत्यक्षसिद्धयोरिति ॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरण प्रत्यक्षस्यतंत्रत्वादत्रचजीवस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तद्भेदोपिप्रत्यक्षसिद्धएवेतिभावः ॥ पृथगिति ॥ "अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदि " ति न्यायेनप्रत्यक्षसिद्धभेदोपदेशस्यव्यर्थत्वात्व्यर्थंसत्किंचिदिष्टंज्ञापयतीतिन्यायेनऐक्यार्थइत्यर्थः । ननुभेदोपदेशस्यव्यर्थस्यापि

"अथातआत्मादेश"इतिश्रुतौचात्मनस्त्वन्मते"सएवाधस्तादि"त्युपदिष्टेनभूम्नेवाहंकारे णाप्यैक्येपिपृथगुपदेशोयुक्तः । ननुभूमात्मनोर्भिन्नत्वेनप्रत्यक्षसिद्धयोःपृथगुपदेशऐक्या र्थः । द्वयोःसार्वात्म्यायोगात् । अहंकारस्यत्वात्मैकत्वेनप्रत्यक्षसिद्धस्यपृथगुपदेशोभेदार्थइ तिचेन्न।अहमर्थादन्यस्यात्मनःभूमाख्यब्रह्मभिन्नत्वेनप्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरुपदेशोभेदार्थः ।

कथंभूमात्मनोरभेदज्ञापकमित्यतआह ॥ द्वयोरिति ॥ द्वयोः "सएवेदंसर्व" मित्याद्युक्तसार्वात्म्यस्यचश्रुतावुच्यमानत्वादि तिभावः ॥ पृथगिति ॥ पूर्वन्यायेनेतिभावः । अहंकारेसार्वात्म्योपदेशस्तुतदारोपाधिष्ठानात्मसंबंधेनोपचरितइतिज्ञातव्यं । आत्मनोजीवस्याहमित्यनुभवव्यतिरेकेणात्मनिप्रत्यक्षाप्रवृत्तेरित्यर्थः । उपदेशः पृथगुपदेशः ॥ भेदार्थइति ॥ तथाचभूमात्म नोर्भेदप्रतिपादकत्वोपपत्त्यात्वदिष्टव्याघातइतिभावः ॥ ब्रह्मेति ॥ भूमशब्दोक्तेत्यर्थः ॥ तयोरिति ॥ अहंकारभूम्नोःपृथगुप

देशइत्यर्थः ॥ ऐक्यार्थइति ॥ उक्तन्यायादित्यर्थः । तथाचभूमाहंकारयोरप्यैक्यप्रतिपादकत्वोपपत्त्यातवात्यंतानिष्टप्राप्तिरिति भावः ॥ भूमेत्यादि ॥ अविद्याशब्देनमायापिग्राह्या । तथाचभूम्नोबिंबस्थानीयमायोपाधिकब्रह्मत्वात् अहंकारस्यप्रतिबिंबस्थानीयाविद्योपाधिकजीवत्वात् आत्मनश्चमुखमात्रस्थानीयब्रह्मजीवानुस्यूतचिन्मात्रत्वेन तत्प्रतिपादकत्वांगीकारेणत्वदभिप्रेतचिदचित्संवलनात्मकाहंकारप्रतिपादनप्रसक्तेरेवाभावेनतच्छ्रुतिबलादहमर्थस्यजीवात्मैक्यासिद्धिरित्यर्थः । द्वयोःसर्वात्म्यानुपपत्तेःपृ

अहमर्थस्यतुब्रह्माभिन्नत्वेनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोरुपदेशऐक्यार्थइतिवैपरीत्यापत्तेः । त्वत्पक्षेश्रुत्युक्तानांभूमाहंकारात्मनांबिंबप्रतिबिंबमुखस्थानीयाविद्योपाधिकब्रह्मजीवचिन्मात्रत्वसंभवेनाहंकारस्यजीवात्पार्थक्यासिद्धेश्च । "सएवेदंसर्वं" "आत्मैवेदंसर्वं"मित्युपसंहाराणां"सएवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता" दित्युपक्रमैः "सर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः" इत्यादिस्मृतिभिश्चसर्वगतत्वपरत्वेनसार्वात्म्योपदेशाभावाच । सर्वगतत्वस्यचानेकेषुसंभवात् ।

थगुपदेशऐक्यार्थइत्युक्तंदूषयति ॥ सएवेति ॥ उपसंहाराणां भूमाहंकारात्मप्रकरणेषुश्रुतानामित्यर्थः॥ उपक्रमैरिति ॥ भूमप्रभृतीनामाधाराधेयभावेनसर्वगतत्वप्रतिपादकोपक्रमैःसर्वगतत्वपरत्वेनव्याख्येयत्वादित्यर्थः । उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेनप्रबलत्वात्तदनुरोधेनोपसंहाराणांनेयत्वादितिभावः । ननुभवत्पक्षेपिकथमनेकेषांसर्वगतत्वमित्यतआह ॥ सर्वगतत्वस्यचेति ॥

तार्किकादिमतेगगनादीनामनेकेषामपिसर्वगतत्वांगीकारादितिभावः ॥ भूमेति ॥ जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादनायास्यप्रकरणस्य त्वन्मतेआरब्धत्वादितिभावः ॥ स्थूलारुंधतीन्यायेनेति ॥ यथाऽरुंधतींदर्शयितुंतत्समीपस्थाप्रत्यक्षसिद्धास्थूलतारकाऽइयमरुंधतीत्यभेदेनादावुपदिश्यते अनंतरंतस्यांबुद्धौप्रसृतायांपश्चान्नेयमरुंधती किंतुतत्समीपस्थेतिप्रदर्श्यते एवंप्रत्यक्षसिद्धाहंकारैक्यमपिद्वारत्वेनोपदिश्यतइत्यर्थः । ऐक्योक्तिः सार्वात्म्योपदेशेनेतिशेषः । आत्मनएव जीवस्यैव ॥ तदैक्येति ॥ भूमशब्दोक्तब्र

भूमात्मोपदेशाभ्यामेवब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्यामध्येहंकारोपदेशवैयर्थ्याच्च । ननुपरोक्षस्यब्रह्मणआपरोक्ष्यायस्थूलारुंधतीन्यायेनाहंकारैक्योक्तिरितिचेन्न । त्वत्पक्षेप्रत्यगर्थरूपस्यात्मनएवापरोक्षैकरसत्वेन तदैक्योक्त्यैवापरोक्षसिद्ध्याअहंकारेअविद्यमानसार्वात्म्योक्त्ययोगात् । आत्मनआपरोक्ष्याभावेचात्मब्रह्मभेदस्यप्रत्यक्षत्वोक्त्ययोगात् ।

ह्मणइतिशेषः ॥ सिद्ध्येति ॥ ततश्चनद्वारापेक्षेतिभावः । अरुंधत्यास्तुसौक्ष्म्येणप्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात्तत्रद्वारापेक्षेतिवैषम्यंज्ञातव्यं । नन्वात्मनआपरोक्ष्याभावादपरोक्षाहंकारोद्वारत्वेनोपदिश्यतइतिचेत्तत्राह ॥ उक्तीति ॥ आत्मनइति ॥ भूमात्मनोर्भिन्नत्वेनप्रत्यक्षसिद्धयोःपृथगुपदेशऐक्यार्थइत्यनेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावप्रत्यक्षत्वेतंत्रस्याधिकरणप्रत्यक्षत्वस्यालाभादिति

भावः । आत्मनोजीवस्यापरोक्ष्याभावेदूषणांतरमाह ॥ अपरोक्षेति ॥ द्वारभूतेत्यर्थः ॥ आपरोक्ष्यस्येति ॥ भूमाख्यब्रह्मण इतिशेषः ॥ उपदेशेनेति ॥ लब्धेनपरोक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ हानीति ॥ बाधःसत्प्रतिपक्षोवास्यात्उभयथापित्वदिष्टासिद्धिरिति भावः । ननुभवन्मतेपिकथंब्रह्मभिन्नाहंकारस्यसर्वव्यापित्वंसंजाघटीतीत्यतआह ॥ श्रुत्यर्थस्त्विति ॥ तथाचाहंशब्दोऽनिरुद्ध परइतिभावः ॥ सैवहीति ॥ सत्याद्याअहमात्मांताःसापरदेवतैवतत्स्वरूपभूताएवेत्यर्थः । प्रत्युतप्रसिद्धाहंकारलक्षएवेयंश्रुतिर

अपरोक्षाहंकारैक्योपदेशलब्धापरोक्ष्यस्यपरोक्षात्मैक्योपदेशेनहान्यापाताच । श्रुत्यर्थस्तु भूमानारायणाख्यःस्यात्सएवाहंकृतिःस्मृतः । जीवस्थस्त्वनिरुद्धोयःसोहंकारइतीरितः । अणुरूपोपिभगवान्वासुदेवःपरोविभुः । आत्मेत्युक्तःसचव्यापी"त्यादिछांदोग्यभाष्योदाहृतस्मृत्याऽवगंतव्यः । मोक्षधर्मेच "अनिरुद्धोहिलोकेषुमहानात्मापरात्परः । योसौव्यक्तत्वमापन्नोनिर्ममेचपितामहं । सोहंकारइतिप्रोक्तःसर्वतेजोमयोहिस"इति । सूत्रंच "सैवहिसत्यादय"इति ।

नुपपन्नेत्याह ॥ अन्यथेति ॥ ननुषट्प्रश्नोपनिषदिअहंकारश्चेत्यादिनाहमर्थस्यपृथिव्यादिवत्परमात्माश्रितत्वंप्रतीयते तत्अहमर्थापरपर्यायाहंकारस्यानिरुद्धत्वेविरुद्धमित्यतआह ॥ अहंकारश्चेति ॥ नत्वहमर्थःअस्मदभिप्रेतोजीवस्थोअनिरुद्धः । अहंकारस्यमहत्तत्वकार्यादित्वेप्रमाणमाह ॥ महत्तत्वादिति ॥ अतोभवःएतस्मात्त्रिविधाहंकारात्मनःप्रभृतीनांभवउत्पत्तिरित्यर्थः ।  अस्मदुक्तार्थमनंगीकृत्यमहाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवचेतिस्मृतौअहंकारस्यक्षेत्रज्ञाज्जीवात्पार्थक्येनक्षेत्रत्वोक्त्यानाहमर्थोजी

वइत्यंगीकारेसंविद्रूपचैतन्यवाचिनोबुद्धिशब्दस्यबुद्धिरव्यक्तमेवचेतिक्षेत्रमध्येपाठात्संविदोपिक्षेत्रत्वापत्तिः । अतःतत्रबुद्धिशब्दोनानार्थकइत्यंगीकार्यं । तदहंकारशब्देपिसममित्याह ॥ अन्यथेति ॥ अहंकारशब्दस्यनानार्थत्वमेवदर्शयति ॥ अहंकारशब्दस्येति ॥ देहेऽहंबुद्धाविति ॥ देहविषयेयाहंबुद्धिस्तत्रेत्यर्थः ॥ अहमर्थेति ॥ त्वदभिमतांतःकरणरूपाहमर्थेत्यर्थः ॥ अ

अन्यथाऽहंकारस्यव्याप्त्युक्त्ययोगात् । अहंकारश्चाहंकर्तव्यंचेतिश्रुतौ "महाभूतान्यहंकार"इति स्मृतौचमहत्तत्वकार्यंमनआदिकारणंवैकारिकादिभेदेनत्रिविधंचतत्वमुच्यते नत्वहमर्थः । "महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यतोभवः । मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपी"त्यादिस्मृतेः । अन्यथासंविद्वाचिनोबुद्धिशब्दस्यबुद्धिरव्यक्तमेवचेतिक्षेत्रप्रयोगात्संविदपिक्षेत्रंस्यात् । अहंकारशब्दस्यदंभाहंकारसंयुक्ताइत्यादौ देहेऽहंबुद्धौगर्वेचप्रयोगेण गर्वोऽभिमानोहंकारइत्यभिधानेनचाहमर्थवाचित्वनियमाभावाच ।

हंशब्देति ॥ कारशब्दरहितकेवलाहंशब्देत्यर्थः ॥ दकारांतेति ॥ अस्मदःत्वाहौसावित्यहादेशेसतिनिष्पन्नत्वादित्यर्थः । तस्मादहमनुभवामीत्यादिनाहमर्थेनुभवितृत्वकर्तृत्वरूपात्मानात्मधर्मदर्शनाच्चिदचित्संवलनसिद्धिरित्युक्तंदूषयति ॥ अहमर्थइति ॥ वक्ष्यमाणत्वात् उत्तरभंगस्यादावेवेतिशेषः । अस्तुवांतःकरणधर्मत्वंकर्तृत्वादेः तथाप्यहंकर्तेत्यत्रांतःकरणस्य अहमर्थभू

तजीवस्वरूपानंतर्भावेनततोभिन्नत्वेपिअंतःकरणगतकर्तृत्वाख्यधर्ममात्रारोपेणैवाहंकर्तेतिप्रतीतिरस्तुनधर्म्यैक्यं यथाविदेहनिष्ठ
गौरत्वादेरात्मन्यारोपेपिनदेहस्यात्मस्वरूपांतर्भावस्तद्वदित्याह ॥ अंतःकरणधर्मत्वेपीति ॥ ननुसर्वत्राहमर्थस्यजीवाख्यप्रत्य
ङ्मात्रत्वेपरकीयेघटेघटशब्दवत्परकीयेहमर्थेऽहंशब्दस्यप्रत्ययप्रयोगौस्यातांनत्वयमितिधीःप्रयोगोवा अस्तिचायमितिधीःप्रयो

अहमर्थेहंशब्दप्रयोगेऽप्यहंकारशब्दाप्रयोगाच्च । आत्मवाचिनोऽहंशब्दस्यदकारांतास्मच्छब्दज
त्वेनाहंकारतत्ववाचिनश्चमकारांताव्ययत्वेनभेदस्यस्पष्टत्वाच्च । अहमर्थेआत्मानात्मधर्मदर्शनं
त्वसिद्धं कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अंतःकरणधर्मत्वेपिगौरोऽहमित्यादौदेहस्येवाहं
कर्तेत्यत्राप्यंतःकरणस्याहमर्थानंतर्भावेपिधर्ममात्रारोपसंभवाच्च । यातुपरकीयाहमर्थेअयमिति
धीःसाअहमर्थस्यैवप्रतिसंबंधिभेदेनेदमर्थत्वात् । नत्वहमर्थे अनात्मांशसद्भावात् । अन्यथापरात्म
न्ययमितिधीर्नस्यात् । नचज्ञानानंदरूपआत्माहंजानाम्यहंसुखीत्यहमर्थाद्भेदेनभातीतियुक्तं ।

गश्च तेनज्ञायतेऽहमर्थेनात्मांशोस्तीति तत्राह ॥ यात्विति ॥ सत्यं सोपिवस्तुतोऽहमर्थएव तथापिस्वदेहापेक्षयातदीयदेहाख्य
प्रतिसंबंधिभेदेनइदमर्थत्वात्परागर्थत्वात्अयमितिधीरित्यर्थः ॥ अयमिति ॥ अनात्मांशाभावादित्यर्थः । अहमर्थस्यात्मभिन्नत्वे
प्रत्यक्षमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ जानामिज्ञानवानित्यर्थः । अहमर्थस्यज्ञानसुखरूपात्माभिन्नत्वेतद्वत्त्वमहमर्थेप्रतीयमानमयुक्तं

स्यात् तेनज्ञायते नाहमर्थःसुखादिरूपात्मेतीतिभावः॥अनयोरिति॥प्रकृतज्ञानानंदरूपआत्माअहमर्थाभेदेनभातीत्येतदित्युक्तंभवति। ननुज्ञानसुखयोरहमर्थाश्रितत्वेनप्रतीतिर्भ्रांतिरितिचेत्तत्राह॥ अस्याइति॥ विरोधादिति॥अहंजानाम्यहंसुखीतिप्रतीत्यैवाहमर्थभेदेनात्माभातीत्युच्यते। इदानींतस्याभ्रांतित्वांगीकारेत्वदभिमतप्रमेयासिद्ध्याविरोधादित्यर्थः॥सर्वात्मकइति॥ अविद्यानावृतजीवचैतन्यस्यापरिच्छिन्नत्वेनसर्वगतत्वेनप्रत्यक्पराक्चभवति अहमर्थस्त्विदमर्थव्यावृत्तःपरागर्थव्यावृत्तःप्रत्यगर्थएवे

अहमर्थाश्रितत्वेनप्रतीयमानयोरनयोरात्मत्वायोगात्। अस्याःप्रतीते
भ्रांतित्वेचविरोधात्। नचात्मासर्वात्मकः अहमर्थस्त्विदमर्थव्यावृत्त
इतिवाच्यं।सर्वात्मकेऽहमर्थेआत्मनीवेदमर्थव्यावृत्तिधियोभ्रांतित्वो
पपत्तेः। यत्त्वहमर्थोनात्माअहंप्रत्ययविषयत्वाच्छरीरवदितितन्न।
त्वन्मतेऽहमर्थांतर्गताधिष्ठानभूतचितोपितत्प्रत्ययाविषयत्वात्।

तियावत्।तथाचनात्माहमर्थयोरैक्यमितिभावः॥सर्वात्मकइति॥ यथाआत्मनःसर्वात्मकत्वेनइदमर्थव्यावृत्तिधियःप्रत्यक्त्वमात्रधियो भ्रांतित्वमुच्यते तथाहंकारस्यापिअहमेवेदंसर्वमितिसर्वात्मकत्वेनप्रतीतेऽहमर्थेपिइदमर्थव्यावृत्तिधियःप्रत्यक्त्वमात्रधियो भ्रांतित्वोपपत्तेरित्यर्थः। चिदचित्संवलनात्मकाहमर्थांतर्गतेऽचिद्भागारोपाधिष्ठानभूतेआत्मचैतन्यभागेऽहंप्रत्ययविषयेव्यभिचार इत्याह॥ त्वन्मतइति॥किंचेति॥ आत्मानात्मनोरन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यसर्वेप्रमातृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहाराःप्रव

तंतइतिभाष्येइतरेतराध्यासंप्रतिपाद्यतत्रात्मन्यनात्मारोपोपपादनायगौरोहमित्याद्युदाहृतंतत् अहमर्थस्यात्मभिन्नत्वेऽयुक्तंस्यात् । अत्रगौरदेहैक्याध्यासोहमर्थएवप्राप्तो नात्मनीत्यर्थः ॥मानभूवमिति॥ माहंनभूवंअपितुभूयासमित्यर्थः । परमप्रेमास्पदत्वमात्म नउपपादयितुं इयंप्रतीतिरुदाहृता अनयाचाहमर्थस्यैवप्रेमास्पदत्वमनुमीयते अतोहमर्थस्यानात्मत्वेइदमयुक्तंस्यादित्यर्थः ॥ अहमर्थेति॥ आत्मास्वप्रकाशःस्वसत्तायांप्रकाशव्यतिरेकवैधुर्यात् अप्रकाशरहितत्वादितियावत् इत्यनेनात्मनःस्वप्रकाशत्वंसा धितं तत्रचहेतोःस्वरूपासिद्धिपरिहारायआत्मनःप्रकाशव्यतिरेकवैधुर्योपपादनायअहमितिसदाप्रकाशोपपादनंकृतं इदमप्यहमर्थ

**किंच त्वयाऽऽत्मनोगौरोहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वंमानभूवंभूयासमित्यादिनापरम प्रेमास्पदत्वमहमर्थस्यस्वसत्तायांप्रकाशव्यतिरेकवैधुर्येणात्मनःस्वप्रकाशत्वंचोक्तं तत्सर्व महमर्थस्यानात्मत्वे नयुक्तं । नचप्रेमास्पदात्मैक्यारोपादहमर्थेतद्धीः अन्योन्याश्रयात् ।**

स्यानात्मत्वेऽयुक्तंस्यात् अहमर्थसंबंधिप्रकाशव्यतिरेकवैधुर्येणात्मनःस्वप्रकाशत्वसाधनस्याप्ययुक्तत्वादित्यर्थः । आत्मनःप्रेमास्प दत्वोपपादनायमानभूवमित्यहमर्थस्यप्रेमास्पदत्वोक्तिरयुक्तेतियदुक्तंतदयुक्तं परमप्रेमास्पदीभूतात्मैक्यारोपादहमर्थेपरमप्रेमास्पद त्वधियउपपत्तेरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥अन्योन्याश्रयादिति ॥ आत्मनःप्रेमास्पदत्वेसिद्धेतदैक्यारोपादहमर्थस्यप्रेमा स्पदत्वारोपसिद्धिःतत्सिद्धौचात्मनःप्रेमास्पदत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः।नन्वात्मनःप्रेमास्पदत्वसिद्धिर्नाहमर्थस्यप्रेमास्पद ॥ ३८१ ॥

त्वारोपसिद्ध्यधीनाअतोनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥अहमर्थेति ॥ तथाचाहमर्थप्रेम्णोयोऽनुभवस्तद्व्यतिरिक्तात्मप्रेमानुभवाभावा दात्मप्रेमास्पदत्वमहमर्थप्रेमास्पदत्वाधीनमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थइत्याहुः । संप्रदायस्तुअहमर्थेप्रेमास्पदत्वारोपसिद्धौप्रकारांतरेणा त्मप्रेमास्पदत्वोपपादनासंभवात्तन्निबंधनात्मप्रेमास्पदत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वोपपादनंपूर्वमेवकर्तव्यं।इतोप्यहमर्थेप्रेमास्पदत्व धीर्नभ्रांतिरित्याह॥ अहमर्थेति॥ अहमर्थप्रेम्णोनुभवस्यवक्तुमशक्यत्वादतोमानभूवमित्ययमेवात्मप्रेमानुभवइतिवाच्यं तथाचप्र धानाभावादस्यैवानुभवस्यानारोपत्वसिद्धिरित्यर्थः।किंचवस्तुतोप्रेमास्पदेऽहमर्थेप्रेमास्पदत्वारोपोनयुक्तः इच्छारोपःसाक्षिरूपोवा

**अहमर्थप्रेम्णोऽन्यस्यात्मप्रेम्णोऽननुभावाच्च । अहितेहितबुद्ध्याप्रेमोत्पत्तावपिअप्रेमास्पदेतदा स्पदतारोपस्यादर्शनाच्च । वाचस्पतिना "समारोप्यस्यरूपेणविषयोरूपवान्भवेत्॥विषयस्यतुरू पेणसमारोप्यंनरूपवदि"त्युक्तत्वेनाध्यस्तांतःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनिप्रतीत्यापत्तेश्च ।**

च्यः सनयुक्तः तथात्वेसाक्षिणोभ्रमत्वापत्तेः । नन्वनिष्टसाधनेसर्पादौमालात्वभ्रमेणइदमिष्टसाधनंमालात्वादितीष्टसाधनताभ्र मानंतरंइष्टसाधनतायाअभावेपिइदंमेस्यादितीच्छानुभूयतइतिचेत्तत्राह ॥ अहितइति ॥ अनिष्टसाधनेइष्टसाधनताबुद्ध्याप्रेमो त्पत्तौसत्यामेववस्तुतःप्रेम्णःसत्वात्प्रेमानुभवोभवति अहितेप्रेमोत्पत्तिश्चभवति परंतुप्रेमाभावेप्रेमज्ञानंतुनभवत्येवेत्याशयः । आ त्मरूपाधिष्ठानगतप्रेमास्पदत्वस्यआरोप्येंगीकारेवाचस्पतिग्रंथविरोधोतआरोप्यांतःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनिप्रतीत्यापत्ति रित्याह ॥ वाचस्पतिनेति ॥ अयंश्लोकःकल्पतरौव्याख्यातः समारोप्यस्य सर्पादे र्भीषणत्वादिरूपेणधर्मेण विषयोधिष्ठानभू

तोरज्ज्वादिर्भीषणत्वादियुक्तोभवति विषयस्यरज्ज्वादेरूपेणपुरतोगम्यमानत्वादिनासमारोप्यंसर्पादिरूपवत्अभिगम्यमानंनभवतीत्यर्थः । अहमर्थेप्रेमास्पदत्वारोपहेतुं आत्मैक्यारोपंदूषयति ॥ त्वद्रीत्येति ॥ सुखविषयकानुभवरूपस्यसुखमनुभवामिसुखानुभववानस्मि । अहमर्थाच्छेदेनेत्येवपाठः सुखानुभवादितिपाठस्तुचिंत्यः । तथाचात्मनोहमर्थाच्छेदेनप्रतीतेर्नतत्रतस्यारोपइत्यर्थः । बाह्यमतापत्तिः वेदबाह्योयोबौद्धःतन्मतापत्तिः । ननुप्रेमास्पदरूपात्मभूतवस्तुनाशांगीकारात्तन्मतस्यानिंद्यत्वं नमन्मतस्येत्यतः

त्वद्रीत्यासुखानुभवरूपस्यात्मनःअहंसुखमनुभवामीत्यहमर्थाच्छेदेनैवप्रतीतेश्च । किंच मोक्षेअहमर्थाभावेआत्मनाशोमोक्षइतिबाह्यमतापत्तिः । प्रेमास्पदस्याहमर्थस्यचत्वन्मतेपिनाशात् । तदन्यस्य शून्यादेस्तन्मतेऽप्यनाशात् । अपिचैवंअहंमुक्तःस्यामितीच्छानस्यात् । नन्वात्मनएवमुक्तिरिष्यते

प्रेमास्पदवस्तुनाशस्त्वन्मतेऽप्यविशिष्टइत्याह ॥ प्रेमास्पदस्येति ॥ वास्तवंनाहंकारस्यप्रेमास्पदत्वं किंतुआत्मैक्यारोपादहमर्थे तद्धीरित्येतद्दूषितमितिभावः । ननुमोक्षेप्रेमास्पदाहंकारनाशेपितदन्यस्यब्रह्मणोऽविनाशात्तद्भावस्यपुरुषार्थत्वमितिचेत्तर्हिसमंशून्यवादेपीत्याह ॥ तदन्यस्येति ॥ आत्मान्यस्येत्यर्थः । तद्भावएवतन्मतेपुरुषार्थइतिसाम्यमितिभावः । एवं अहमर्थस्यआत्मान्यत्वे ॥ नस्यादिति ॥ अहमर्थस्यमुक्त्यनन्वयादित्यर्थः ॥ तदभेदेति ॥ मुक्तावप्यात्माभेदेत्यर्थः । तर्ह्यहंमुक्तःस्यामितीच्छा

कथमित्यतआह ॥ अहंकारेत्विति ॥ तदैक्येति ॥ पुष्टत्वाश्रयशरीरैक्यारोपादित्यर्थः ॥ तदैक्येति ॥ सुख्यात्मैक्येत्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ आत्माहमर्थयोर्भेदादीनामारोपसिद्धौउक्तेच्छायाअबाधकत्वसिद्धिः तदबाधकत्वसिद्धौभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ तत्रमामिति ॥ तथाचमांअहमितिअहमर्थस्यैवामृतत्वप्रार्थनश्रवणादात्मनएवमुक्तिरिष्यतइत्युक्तमसदिति भावः ॥ तत्रेति ॥ ऐक्यारोपादहंपुष्टःस्यामितीच्छायामपिकदाचिच्छरीरंपुष्टंस्यादितिमुख्येच्छाभवति तथाऐक्यारोपादेवशरी

अहंकारेतुतदभेदारोपान्मुक्तःस्यामितीच्छा यथाशरीरस्यैवपुष्टीच्छायामप्यात्मनितदैक्यारोपादहंपुष्टःस्यामितीच्छा यथाऽऽत्मनएवसुखेच्छायामपितदैक्यारोपाच्छरीरंसुखिस्यादितीच्छेतिचेन्न। अन्योन्याश्रयस्योक्तेः ।"तत्र माममृतंकृधि" ज्योतिरहंविरजाविपाप्माभूयास" मित्यादिश्रुतिविरोधाच । तत्रशरीरंपुष्टंस्यादित्यपीच्छावत् अहंसुखीस्यामित्यपीच्छावच्चेहचिन्मात्रंमुक्तंस्यादितीच्छायाःकदाप्यदर्शनेनमुक्तेरनिष्टत्वापाताच्च।यःकश्चिदात्मामुक्तःस्यादितीच्छयाचनमुमुक्षुप्रवृत्तिः ।

रंसुखिस्यादितीच्छायामपिकदाचिदहंसुखीस्यामीतीच्छाभवति तद्वत्मुक्त्यन्वय्यात्माभेदारोपेणाहंमुक्तःस्यामितीच्छायामपिकदाचिद्वाचिन्मात्रंमुक्तंस्यादितीच्छाप्रसज्येत तर्ह्येवंकदाचित्कस्यचिदिच्छादृष्टा अतोमुक्तेरनिष्टत्वापातात्आत्मसंबंधितयेच्छाविषयत्वाभावापातादित्यर्थः।ननुकश्चिदात्मामुक्तःस्यादित्यात्मसंबंधितयामुक्तेरिच्छाविषयत्वंसंभवतीतिचेत्तत्राह ॥कश्चिदात्मेति॥ कस्यचिदात्मनोमुक्तीच्छयामुमुक्षोःस्वस्यनप्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । नह्यन्यस्यस्वर्गेच्छयास्वस्ययागेप्रवृत्तिर्दृष्टेतिभावः । ननुममात्मा

मुक्तः स्यादित्यात्मनोमुक्तीच्छासंभवतीतिचेत्तत्राह ॥ ममेति ॥ अहमर्थस्यैवेति ॥ तदतिरिक्तस्यचिन्मात्रस्यममात्मेत्यहमर्थ वाचिशब्दाविषयत्वादितिभावः । नन्वहंमुक्तः स्यामितीच्छानास्त्येव किंतुचिन्मुच्यतामित्यादिरूपैव एवमिच्छयैवमुमुक्षुप्रवृत्ति रितिमयाहिनियम्यतेइतिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ कुतोननियंतुंशक्येत्यतआह ॥ बौद्धेति ॥ तथात्वेआत्मनाशोभूयादितिबौद्ध कल्पितमुक्तीच्छयाआत्मनाशस्यपुरुषार्थत्वापातात् तथाएकविंशतिसुखध्वंसोभूयादितितार्किककल्पितमुक्तीच्छयासुखनाशस्या पिपुरुषार्थत्वापातइत्यर्थः । अहमर्थस्यचिदचित्संवलनात्मकत्वेबाधकांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ वस्तुगत्याऽहमर्थोस्मन्मतेआत्मैव

ममात्मामुक्तः स्यादितीच्छात्वहमर्थस्यैवमुक्तीच्छा । नचस्वतःपुरुषार्थइच्छानियंतुंशक्या बौ द्धतार्किकादिनियमितेच्छयाऽऽत्मनाशसुखनाशादेरपिपुमर्थत्वापातात् । किंचाहमर्थोऽतः करणगर्भितश्चेन्मममनइतिधीर्नस्यात् तदवच्छिन्नस्यपुनःतदनन्वयात् । किंचैवं मनःस्फुरतिम नोस्तीतिज्ञानादहमितिज्ञानस्यवैषम्यानुभवोनस्यात् चिदचित्संवलनविषयत्वाविशेषात्

तत्रत्वयांतःकरणरूपाचिद्भागांगीकारइत्यर्थः ॥ मममनइति ॥ ममेतिप्रतीयमानेऽहमर्थेमनसःप्रविष्टत्वात् मममनइतिप्रतीतिर्न स्यात् नहिदंडिनोदंडइतिप्रतीतिःसंभवतीत्यर्थः । एतदेवाह ॥ तदवच्छिन्नस्येति ॥ तद्विशिष्टस्येत्यर्थः । तथात्वेअवच्छेदक कोटौस्वस्यैवप्रवेशापत्त्याआत्माश्रयःस्यादितिभावः । कुतइत्यतआह ॥ चिदचिदिति ॥ मनःस्फुरतीत्यत्रमनसोऽचित्त्वात्स्फु रणस्यचित्त्वाच्चिदचित्संवलनसद्भावादहमर्थेपितत्संवलनस्यत्वयैवांगीकारात्तयोर्ज्ञानयोश्चिदचित्संवलनविषयकत्वाविशेषाद्वैषम्य

मनुभूयमानंनस्यादित्यर्थः ॥ ध्वंसेति ॥ अधिष्ठानारोप्यरूपांशद्वयेत्यर्थः । ननुआरोप्यविषयकत्वमेवावश्यकंकिमधिष्ठानविष यकत्वेनेत्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ ततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ अधिष्ठानभूतचिदंशोनानुभूयतइत्याशयः । नन्वह मितिबुद्धेर्भ्रमत्वान्यथानुपपत्त्यैवाननुभूतमपिध्वंशत्वंकल्प्यतइत्यतआह ॥ यदीति ॥ तथाचात्मस्वरूपेपिचिदचित्संवलनापाते नतद्बुद्धेरपिभ्रमत्वापातइत्याशयः । नन्वत्रापिध्वंशत्वमनुभूयतएव अहंस्फुरामिअहमस्मीत्यत्रस्फुरणसदर्थयोश्चैतन्यस्वरूपत्वे

किंच सर्वोऽपिभ्रांतिर्ध्वंशविषया अन्यथानिरधिष्ठानभ्रमापातात् । नचाहमितिबुद्धे ध्वंशत्वमनुभूयते । यदिकल्प्यतेतदात्मेतिबुद्धेरपिध्वंशत्वंकल्प्यतां । ननुरूप्यंस्फुरति रूप्यमस्तीत्यत्रैवाहंस्फुराम्यहमस्मीतिध्वंशताभाति रूप्यभ्रमेत्विदमंशावच्छिन्नंस्फुरण मधिष्ठानमितीदंरूप्यमितिधीः इहतुस्फुरणमात्रमधिष्ठानमितिस्फुरामीत्येवधीरितिचेन्न ।

नाधिष्ठानांशत्वात् यथाहिरूप्यंस्फुरतिरूप्यमस्तीत्यत्रस्फुरणसदर्थयोरधिष्ठानत्वंदृष्टं तद्वत् । ननुतर्हितत्रयथाइदंरूप्यमितिधी र्भवति तथाहमिदमितिधीःस्यात् नतुस्फुरामीतिधीरितिचेन्न तत्ररूप्यंप्रतिशुद्धंस्फुरणंसदर्थश्चनाधिष्ठानं किंत्विदमंशावच्छिन्न मेव तत्रत्येदंरूप्यमितिधीर्भवति अत्रतुशुद्धचिदाख्यस्फुरणस्यैवाधिष्ठानत्वादहंस्फुरामीत्येवधीर्भवतीतिशंकते ॥ नन्विति ॥

त्वन्मतइति ॥ अविद्यावृत्तिरूपभ्रमरूपज्ञानस्वरूपस्याप्यध्यस्तत्वेनारोप्याधिकसत्ताकत्वाभावान्नाधिष्ठानत्वमितिभावः । न न्वविद्यावृत्तिरूपभ्रमरूपज्ञानस्याध्यस्तत्वेपिचैतन्यरूपस्फुरणस्यअहंज्ञानरूपस्यनतथात्वं अतोयुक्तमधिष्ठानत्वमितिचेन्न । चैतन्य मात्रस्याहंज्ञानत्वेसुषुप्त्यादावप्यहमनुवृत्त्यापातेनाविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचितएवाहंज्ञानत्वेनत्वयावाच्यत्वात्तस्यचाध्यस्तत्वेनानधि ष्ठानत्वादितिभावः । लोकेऽधिष्ठानमारोप्यसंभिन्नत्वेनप्रतीयमानंदृष्टं नतुतद्भिन्नत्वेन प्रकृतेऽहंस्फुरामीत्यस्यस्फुरणवानहमित्य र्थकत्वेनाश्रयाश्रयिभावप्रतीत्याऽहमर्थाद्भेदेनैवस्फुरणंभासेअहमिच्छामीत्यत्रयथाइच्छावत्त्वंप्रतीयते तद्वत् अतःस्फुरणंनाहम

त्वन्मतेभ्रमज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वायोगात् । अहमिच्छामीतिदंहंस्फुरा मीत्यहमर्थाद्भिन्नत्वेनभासमानस्यस्फुरणस्यतदैक्यारोपाधिष्ठानत्वायोगाच्च । बाधके नबाधिष्यमाणस्याध्यस्तधर्मत्वेनभासमानस्यचास्तित्वस्याधिष्ठानत्वायोगाच्च । त्वद भिप्रेतस्याहमित्यत्रैवांशद्वयमित्यस्यासिद्धेश्च । तस्मान्नाहमर्थस्यानात्मत्वेमानं ।

र्थारोपाधिष्ठानं अन्यथेच्छायाअप्यहमर्थारोपाधिष्ठानत्वंस्यादित्याशयेनाह ॥ अहमिच्छामीतिवदति ॥ रूप्यमस्तीत्यत्रेवाह मस्मीत्यत्रापिसदर्थोधिष्ठानत्वेनप्रतीयतइत्युक्तं तत्रदृष्टांतएवासंप्रतिपन्नइत्याह ॥ बाधकेनेति ॥ नेदंरूप्यंसदितिबाधकप्रत्यये नेत्यर्थः । किंचाहमितिप्रतीतावेवचिद्रूपाधिष्ठानारोप्यांशद्वयमस्तीतित्वदभिप्रेतं तन्नप्राप्तं किंत्वहंस्फुरामीतिज्ञानएवद्व्यंशत्वं अ तोहमितिज्ञानस्यद्व्यंशत्वोपपादनायाहंस्फुरामीत्यादौद्व्यंशत्वोपपादनमसंगतमित्याह ॥ त्वदभिप्रेतस्येति ॥ किंतर्ह्यहमर्थस्या

त्मत्वेप्रमाणमित्यतआह ॥ आत्मत्वेत्विति ॥ प्रत्यक्षं अहमज्ञइत्यादिकं ॥ तत्साधनेति ॥ योयत्फलसाधनकृत्याश्रयःसतत्फलसंबंधवान् यथास्वर्गसाधनकृत्याश्रयोयजमानःस्वर्गफलान्वयीत्यर्थः । ननुपुत्रःपूतःस्यादितिपुत्रगतपूतत्वरूपफलोद्देशेन पिताजातेष्टिकरणेप्रवर्तते तत्रपुत्रसंबंधिपूतत्वरूपफलसाधनीभूतकृत्याश्रयेपितरिपूतत्वरूपफलसंबंधाभावेनव्यभिचारःस्यादितिचेन्न । उत्तरभंगेवक्ष्यमाणरीत्यापुत्रगतंपूतत्वंनजातेष्टिफलं किंतुपूतपुत्रकत्वं तच्चपितृगतमेवेतिव्यभिचारशंकायाएवाभावात् । इममर्थमजानानाःकेचित्स्वसंबंधिफलसाधनकृत्याश्रयत्वंहेत्वर्थोविवक्षितोऽतोनपितरिव्यभिचारइत्याहुः । स्वर्गसाधनहोमादि आत्मत्वेतुप्रत्यक्षंतावत् । अनुमानानिच अहमर्थःमोक्षान्वयी । तत्साधनकृत्याश्रयत्वात्सम्मतवत् । अहमर्थोऽनर्थनिवृत्त्याश्रयः अनर्थाश्रयत्वात् सम्मतवत् । नचासिद्धिःअहमज्ञः अहंदुःखमनुभवामीत्यबाधितानुभवात् । अनात्मत्वंनाहमर्थनिष्ठं अनात्ममात्रवृत्तित्वात् घटत्ववदित्यादीनि । श्रुतयश्च "कस्मिन्न्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामि कस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजत हंताऽहमिमास्तिस्रोदेवता"इत्यादौजगत्कारणेसतिप्राणमनकृत्याश्रयेऋत्विजिस्वर्गान्वयशून्येव्यभिचारःस्यादितिचेन्न । अपरिक्रीतसंबंधिकृत्याश्रयत्वादित्यर्थः। अपरिक्रीतःप्रधानोयजमानः ऋत्विजस्तुद्रव्यदानेनयजमानपरिक्रीतत्वान्नव्यभिचारइत्यवधेयं । अनर्थेत्यादिनामोक्षएवनामांतरेणनिर्दिष्टः । संमतवदिति अत्रयोयदाश्रयःसतन्निवृत्त्याश्रयः यथाघटाश्रयःकपालःतन्निवृत्त्याश्रयइतिद्रष्टव्यं । अनर्थाश्रयत्वहेतोरसिद्धिमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अहमज्ञइत्यादि ॥ अज्ञानवैषयिकसुखादेरेवानर्थत्वादितिभावः । प्रमेयत्वादौव्यभिचारवारणायमात्र

पदं। सति सच्छब्दवाच्येब्रह्मणि ॥ प्रागिति ॥ अहमर्थनाशवत्त्वेनत्वत्संमतेप्रलयकालेपीत्यर्थः। त्वन्मतेतुचिदचिद्रूपमनस्संवलनात्मकाहमर्थस्यमनआदिसृष्ट्युत्तरकालीनत्वादितिभावः ॥ शुद्धेति ॥ तथाचनाहमर्थस्यात्मभिन्नत्वमितिभावः ॥ अनवद्यस्येति ॥ त्वन्मतेऽहमर्थसंबंधस्यैवमुख्यावद्यत्वेननिरवद्यस्यब्रह्मणोऽहमित्यवेदितिश्रुत्युक्ताहमुल्लेखायोगादितिभावः ॥ मोक्षा

स्सृष्टेः प्रागेवाहंत्वोक्तेः।"तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मी"त्यत्रचावधारणेनशुद्धात्मनोऽहंत्वोक्तेः। अनवद्यस्यब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेः । "अहमित्येवयोवेद्यःसजीवइतिकीर्तितः । सदुःखीससुखीचैवसपात्रंबंधमोक्षयो"रितिश्रुतौमोक्षान्वयोक्तेश्च । स्मृतयश्च "मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतित"इतिस्वप्रपन्नमायानिरसनशक्तस्येश्वरस्याहमुल्लेखोक्तेः । "अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथे"त्यत्राहमर्थस्यमनआदिसर्वकारणत्वोक्तेः । "नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपर"मित्यत्रानिवृत्त्युक्तेः । "वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य"इत्यत्रसर्ववेदवेद्यत्वोक्तेः । "ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतर"मित्यत्रमुक्तप्राप्यत्वोक्तेः । "अहमात्मागुडाकेशे"त्यादावात्मत्वाद्युक्तेः ।

न्वयेति ॥ बंधान्वयोपिद्रष्टव्यः । अहमर्थस्यमायाकल्पितस्यमिथ्यात्वेनात्मभिन्नत्वेबाधकमाह ॥ मामेवेत्यादि ॥ स्वप्रपन्नमायानिरसनसमर्थस्यमायिकाहमर्थसंबंधोनयुक्तइतिभावः । अस्मदुक्तरीत्याऽहमर्थस्यात्मत्वांगीकारेतद्योहंसोसावित्यादौविशिष्टयोरैक्यायोगात्पदद्वयस्यभागत्यागेनचैतन्यमात्रस्यलक्षणाजघन्यवृत्तिराश्रीयते इतःपरंसानाश्रयणीया अहमर्थस्यास्मदुक्तरीत्यात्मत्वेनएकस्यायंशब्दस्यमुख्यार्थत्वेसंभवनपदद्वयस्यलक्षणाश्रयणंनत्वयाकार्यमित्याह ॥ एवंचेति ॥ नन्वथापिकर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवात्मशब्दार्थत्वात्तदभेदायोगेनाहमर्थस्यैवात्मत्वेपितत्पदेलक्षणामयाकार्यैवेतिचेन्न "तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मी"तिशुद्धचैतन्यस्यैवाहंत्वोक्तेर्नलक्षणाकार्येतिभावः । उत्तरत्रकारिकायामेतत्सूचनार्थमेवतदात्मानमितिश्रुतेरितिशुद्धचैतन्यस्यैवाहंत्वप्रतिपादिकाश्रुतिःसंगृहीतेतिद्रष्टव्यं । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ अहमात्मेतीति ॥ "अहमात्मागुडाकेशे"त्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥

एवंचाहंब्रह्मास्मितद्योहंसोसावित्यादौपरेणापिलक्षणानाश्रयणीया । तस्मात् । "अज्ञोहमित्याद्यध्यक्षात्तदात्मानमितिश्रुतेः । अहमात्मेतिचस्मृत्याऽहंत्वंशुद्धात्मनःस्थितं" ॥ ७ ॥ अहमर्थस्यानात्मत्वभंगः ॥ ५६ ॥ यच्चोच्यते जपाकुसुमस्थंलौहित्यंस्फटिकइवमनस्स्थंकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं नतु तात्विकं आत्मनोनिर्विकारत्वात् सुषुप्तौबुद्ध्यभावेनाकर्तृत्वदर्शनात् श्रुत्यादिविरोधाच्चेति ।

अहमर्थस्यानात्मत्वभंगविवरणं॥५६॥निर्विकारत्वादिति॥कर्तृत्वांगीकारेउच्चत्वादिविकारप्राप्तेरितिभावः। अंतःकरणे सतिआत्मनःकर्तृत्वमित्यन्वयःस्पष्टएव।व्यतिरेकंचाह॥सुषुप्ताविति॥ आत्मनःकर्तृत्वेतस्यसुप्तावपिसत्वात् तत्रापिकर्तृत्वापातइत्यर्थः। बुद्ध्यतेअनयेतिव्युत्पत्त्याबुद्धिरंतःकरणं॥श्रुत्यादीति॥ "विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेपिचे"तिश्रुतौकरणव्युत्पत्त्याविज्ञानशब्दोदितमनसएवकर्तृत्वप्रतीतेः। तथा"ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीवे"तिश्रुतौजीवस्यावास्तव

॥ ३८५ ॥

कर्तृत्वप्रतीतेः।"अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यत"इतिस्पष्टस्मृतेश्चेत्यर्थः । आत्मनिकर्तृत्वाध्यासांगीकारेभ्रमस्थलेरक्तःस्फटिकइतिप्रतीतिर्भवति कदाचित्कुसुमंरक्तमितिसाक्षात्काररूपाप्रमाचभवति। यथावाइदंरजतमितिभ्रमोभवति आपणेकदाचिद्रजतप्रमाभवति एवमिहाप्यंतःकरणनिष्ठकर्तृत्वस्यात्मन्यध्यासांगीकारेरक्तःस्फटिकइतिवत्कदाचिच्चैतन्यंकर्त्रितिभ्रमःस्यात् रक्तंकुसुममितिवत्कदाचित्मनःकर्त्रितिप्रत्यक्षप्रमास्यात्। नचैवमस्ति। अतोनायंभ्रमइत्याशयेनाह ॥अत्रब्रूमइत्यादिना ॥प्रत्येकमिति॥प्रत्येकंस्फटिकेपुष्पेचरक्तत्वबुद्धिवच्चितिबुद्धौचकर्तृत्वसाक्षात्कारःकदाचनयदिभवेत्तर्ह्येवायंभ्रमः नचैवमस्तीतिकारिकाशेषः।

तत्रब्रूमः । "प्रत्येकंस्फटिकेपुष्पेभवेद्रक्तत्वबुद्धिवत् । चितिबुद्धौचकर्तृत्वसाक्षात्कारःकदाचन" । भवितव्यंहिबुद्धिस्थस्यकर्तृत्वस्यात्मन्यारोपेरक्तंकुसुममितिवत् कदाचिन्मनःकर्त्रितिप्रत्यक्षप्रमया रक्तःस्फटिकइतिवत्कदाचिच्चैतन्यंकर्त्रितिभ्रमेणच। नहिबुद्धिस्थंकर्तृत्वमप्रत्यक्षं ।

कारिकांव्याचष्टे ॥ भवितव्यंहीति ॥ ननुजपाकुसुमस्थलौहित्यस्यप्रत्यक्षत्ववत् बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वस्याप्रत्यक्षत्वान्नैवमित्यतआह ॥ नहीति ॥ बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वस्यापिसाक्षिवेद्यत्वादितिभावः । ननुरक्तःस्फटिकःरक्तंकुसुममितिवत्प्रतीतिद्वयापादनमयुक्तं वैषम्यात् तत्रह्यध्यस्यमानरक्तत्वातिरिक्तरक्तत्वाश्रयस्यकुसुमस्यभिन्नस्यसत्वेनधर्म्यैक्यारोपाभावेनधर्ममात्रारोपाद्रक्तद्वयप्रतीतिः इहतुकर्तृत्वादिविशिष्टांतःकरणस्यैवचिदात्मनाऽध्यासांगीकारेणधर्मिविशिष्टधर्म्यारोपस्यैवांगीकारादध्यस्यमानकर्तृत्वातिरिक्तकर्तृ

त्वाश्रयस्यांतःकरणांतरस्याभावेननकर्तृत्वद्वयप्रतीतिरितिशंकते ॥ नन्विति ॥ मनः कर्तृत्वादिविशिष्टंमनः । सोपाधिकेहिभ्र मेजपाकुसुमादिरूपोपाधिर्नस्फटिकात्मनाऽध्यस्यते किंतुतत्रतद्गतधर्मसदृशधर्मांतरं निरुपाधिकेतुभ्रमेभीषणत्वादियुक्तंसर्पादि कमेवरज्ज्वात्मनाऽऽरोप्यते नतुसर्पगतभीषणत्वातिरिक्तभीषणत्वांतरं । अत्रतुकर्तृत्वादिमदंतःकरणमेवचिदात्मतयाऽध्यस्यते न तुतद्गतकर्तृत्वसदृशकर्तृत्वांतरं । अतःसर्पाध्याससदृशोऽयंनिरुपाधिकएवभ्रमःस्यान्नसोपाधिकः । त्वयात्वयंभ्रमःसोपाधिकत

ननुमनश्चैतन्यात्मनाऽध्यस्तं कुसुमंतुनस्फटिकात्मनेतिवैषम्यमितिचेन्न अधिष्ठानात्मनाऽनध्य स्तंजपाकुसुमादिस्थानीयमुपाधिंविना भीषणत्वादियुक्तसर्पस्यरज्ज्वात्मनेवकर्तृत्वादियुक्तबुद्धेःचि दात्मनाऽध्यासेरज्जौभीषणत्वांतरस्येवात्मनिकर्तृत्वांतरस्यानध्यासेनतदध्यासस्यसोपाधिकत्वायो गात् । मनोनस्फुरणं किंतु स्फुरतीतितयोर्भेदधीदशायामपिप्रत्येकंकदापिकर्तृत्वाप्रतीतेश्च ।

यांगीकृत्यइत्यपसिद्धांतःस्यादित्याह ॥ अधिष्ठानेति ॥ नन्वयमपिसोपाधिकभ्रमएव नचोक्तरीत्याकर्तृत्वद्वयप्रतीतिप्रसंगइति वाच्यं । चिन्मनसोर्भेदाग्रहात्कर्तृत्वद्वयप्रतीत्यभावोपपत्तेरित्यतआह ॥ मनइति ॥ स्फुरणं चैतन्यं । स्फुरति चैतन्यविषयः। तयोः चिन्मनसो र्भेदग्रहदशायामपीत्यर्थः । यदुक्तंचिन्मनसोर्भेदाग्रहान्नकर्तृत्वद्वयप्रतीतिरिति तदयुक्तं भेदग्रहदशायामपिक र्तृत्वद्वयाप्रतीतेरितिव्यतिरेकव्यभिचारमुक्त्वाभेदाग्रहदशायामपिप्रतीतिद्वयसद्भावादन्वयव्यभिचारोपीत्याह ॥ इदंसर्पयोरि

ति ॥ अभेदग्रहणेति ॥ भेदाग्रहणदशायामपीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अयमितीदमंशापेक्षयाअंगुल्यानिर्दिश्यायंभीषणइति वदति सर्पोभीषणइतिचवदतिइत्यनुभवसिद्धमितिज्ञातव्यं । ननुमनश्चिदात्मनोरध्यासेपिसोपाधिकारोपएवायं तत्प्रयोजकस्या त्रसत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ उपाधे रंतःकरणस्य । तथाचसोपाधिकत्वासंभवेपीत्यर्थः ॥ अधिष्ठानेत्यादि ॥ पुष्पस्यतद्रक्तत्वस्यचव्यावहारिकत्वेनाधिष्ठानभूतस्फटिकसमसत्ताकत्वात् तथाऽध्यस्यमानप्रातिभासिकस्फटिकगतरक्तत्वापेक्ष

इदंसर्पयोःशरीरात्मनोश्चाभेदग्रहणदशायामप्ययंभीषणःसर्पोभीषणः अहंगौरःशरीरंगौरमितिवत् मनश्चितोरभेदग्रहदशायामपिस्फुरणंकर्तृमनःकर्त्रितिधीप्रसंगाच्च । नचोपाधेरधिष्ठानात्मनाऽध्यासे प्युपाधेस्तद्धर्मस्यवाऽधिष्ठानसमसत्ताकत्वंवाऽध्यस्यमानादधिकसत्ताकत्वंवा सोपाधिकत्वेतंत्रामिति वाच्यं । आद्ये त्वन्मतेबुद्धेस्तत्कर्तृत्वस्यचचित्समसत्ताकत्वाभावेनसोपाधिकत्वायोगात् । द्वितीये

याऽधिकसत्ताकत्वाच्चसोपाधिकभ्रमत्वमित्यर्थः । नन्विदंप्रकृतेकथमस्तीतिचेत् उच्यते । अविद्यावच्छिन्नचैतन्यांतःकरणनिष्ठ कर्तृत्वाध्यासाधिष्ठानत्वेनतस्यव्यावहारिकतयोपाधिभूतबुद्धेस्तत्कर्तृत्वस्यचाधिष्ठानसमसत्ताकत्वादिकंज्ञातव्यं । अविद्यावच्छि न्नस्यचैतन्यस्यस्वयंकल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगाच्चितएवाधिष्ठानत्वंवाच्यं तथाचनैतत्प्रयोजकलाभइत्याह ॥ आद्यइति ॥ द्वि तीयइति ॥ बुद्धिरूपोपाधिधर्मभूतंकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतइत्युच्यते तत्राध्यस्यमानंयदात्मकर्तृत्वंतच्चेद्व्यावहारिकंस्यात्तर्हिबु ॥ ३८७ ॥

द्धिरूपोपाधेस्तद्धर्मभूतकर्तृत्वस्यचाध्यस्यमानादधिकसत्ताकत्वंवाच्यं ततश्चतयोःपारमार्थिकत्वप्रसंगः । बुद्धेस्तत्कर्तृत्वस्यचव्या वहारिकत्वांगीकारेऽध्यस्यमानाधिकसत्ताकत्वायात्मगतकर्तृत्वस्यवाप्रातिभासिकत्वमंगीकार्यंस्यात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं बा धकप्रत्ययाभावादित्याशयः ॥ उभयत्रापीति ॥ प्रयोजकद्वयपक्षेपीत्यर्थः । क्षीररूपोपाधेस्तद्धर्मभूतक्षीरत्वस्यचव्यावहारिक त्वेनाधिष्ठाननीरसमसत्ताकत्वादध्यस्यमानप्रातिभासिकनीरगतक्षीरत्वापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वेनसोपाधिकभ्रमत्वप्रयोजकसद्भा वान्निरुपाधिकभ्रमतयांगीकृतस्यापिनीरेक्षीरत्वाध्यासस्यसोपाधिकत्वापातादितिभावः। बुद्धिश्चिद्भागरहितांतःकरणवृत्तिविशेषः।

बुद्धिगतकर्तृत्वस्यपारमार्थिकतायावा आत्मस्थकर्तृत्वस्यप्रातिभासिकतायावा प्रसंगात् । उ भयत्रापिनीरेक्षीरत्वाध्यासस्यापिसोपाधिकत्वापाताच्च । एतेनकर्तृत्वंबुद्धिगतमहमर्थेऽहम र्थगतंवाऽऽत्मन्यध्यस्यते ततश्चचैतन्यंकर्त्रितिमनःकर्त्रितिचप्रतीत्यभावोयुक्तइतिनिरस्तं ।

तथाचकेवलंबुद्धिगतंकर्तृत्वंचिदचित्संवलनरूपेऽहमर्थेआरोप्यते अहमर्थनिष्ठंवाशुद्धात्मन्यारोप्यतइत्यर्थः ॥ ततश्चेति ॥ बुद्धि गतमहमर्थेआरोप्यतइतिपक्षेआरोपितकर्तृत्वस्यमनसिसत्वेनमनःकर्त्रितिप्रतीतिसंभवेपिचैतन्येआरोपितकर्तृत्वस्याप्यभावेननचै तन्यंकर्त्रितिप्रतीतिःसंभवति तथाचप्रतीत्यभावोनयुक्तइत्यत्रप्रतीतिद्वयाभावोयुक्तइत्यर्थः । तथाचैकसत्वेपिद्वयंनास्तीतिद्वित्वाव च्छिन्नाभावइतिज्ञातव्यं। तेनपक्षद्वयेपिमनःकर्त्रितिप्रतीतिसंभवात्कथंमनःकर्त्रितिप्रतीत्यभावोक्तिरितिनिरस्तं। एतेनेत्युक्तंविशद

यति॥आद्यइत्यादिना॥ बुद्धिगतंकर्तृत्वमहमर्थेआरोप्यतइत्याद्यपक्षेबुद्धिःकर्त्रीमनःकर्त्रीतिप्रतीतिद्वयंस्यादेवेतिदूषणेसत्येवदूषणांतरमिदमितिज्ञातव्यं । अहमर्थगतंकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतइतिद्वितीयपक्षेचैतन्यंकर्तृमनःकर्त्रीतिप्रतीतिद्वयंस्यादेवेतिदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह ॥ द्वितीयइति ॥ नन्वहंकर्तेतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽऽत्मनिकर्तृत्वाध्यासोंऽगीकार्यइत्यतउक्तमहमर्थस्थेनेति ॥ अनध्यस्तेति ॥ तत्रैववास्तवकर्तृत्वांगीकारादितिभावः । कर्तृत्वेपिकरणत्वमौपचारिकमितिनवक्तव्यमित्याशयेनोक्तंप्र

आद्ये आत्मन्यारोपितस्याप्यनर्थाभावेनबुद्धेरेवाहमर्थस्यैववाबंधमोक्षापातात्। द्वितीयेऽहमर्थस्थेनानध्यस्तकर्तृत्वेनैवाहंकर्तेतिप्रतीत्युपपत्त्याऽऽत्मनितदध्यासासिद्धेः। किंच मनसःकर्तृत्वेऽपिकरणत्वप्रसिद्धिविरोधः । अपिच "कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादि"त्यधिकरणेत्वयापिसांख्यरीत्याबुद्धेःकर्तृत्वेप्राप्तेजीवस्येतिसिद्धांतितत्वेन तद्विरोधः । बुद्ध्यात्मनोरविवेकस्यसांख्यमतेपिसत्वात् । किंच "बंधस्यतदपायेनकृतेस्तत्फलभाक्तया । सामानाधिकरण्याच्चनबुद्धेःकर्तृतामता"॥ तथाहि ।

सिद्धीति । करणत्वेनसर्वैर्ज्ञायमानत्वादित्यर्थः । उपलब्धिंप्रतिकरणत्वेपिअन्यत्रकर्तृत्वंयुक्तमितिचेन्न । चक्षुरादिवत्करणेमनसिद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तेरितिभावः । अंतःकरणगतमेवकर्तृत्वमित्यंगीकारेदूषणांतरमाह ॥ अपिचेति ॥ ननुकर्तृत्वाश्रयबुद्ध्यविवेकमात्रेणजीवस्यकर्तृत्वंमयासिद्धांतितमितिचेत्तत्राह ॥ बुद्ध्यात्मनोरिति ॥ तथाचत्वन्मतेतदधिकरणसिद्धांतानुत्थानप्रसंग

इतिभावः । फलभोक्ताफलभोक्तृत्वंतयेत्यर्थः । बंधस्यतदपायेनसामानाधिकरण्यादित्येतद्व्याचष्टे ॥ कर्तृत्वेति ॥ स्यादिति ॥ तथाचनात्मनोमोक्षःस्यात् । तथाच“सपात्रंबंधमोक्षयो”रितिवचनविरोधइतिभावः । ननुकर्तृत्वादिरूपबंधस्यबुद्धिगतत्वेप्यज्ञानरूपबंधस्यात्मगतत्वान्मोक्षसामानाधिकरण्यमस्तीतिचेत्तत्राह ॥अज्ञानमपिहीति॥ अज्ञानंतस्वरूपेणबंधः किंतुदुःखादिभोक्तृत्वादिरूपानर्थापादकतया तथाचदुःखादिभोक्तृत्वाद्यनर्थरूपमुख्यबंधस्यबुद्धिगतत्वाद्बुद्धेरेवमोक्षापातइतिभावः॥मिथ्येति॥ तथाचबुद्धिगतभोक्तृत्वादेर्जीवेआरोपितत्वेनमिथ्याभूतभोक्तृत्वरूपाऽनर्थस्यजीवएवसद्भावाद्बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यंयुक्त

कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थरूपोबंधोबुद्धिगतश्चेत् ततोमोक्षोपितद्गतःस्यात् बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यात् । अज्ञानमपिहिदुःखादिभोगद्वारैवानर्थः । नचबुद्धिगतंसत्यंभोक्तृत्वादिकंनानर्थः किंतु तदुपाधिकंमिथ्याभोक्तृत्वादिकमितिवाच्यं एतत्कल्पनायाःकर्तृत्वाध्याससिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । मोक्षस्यसत्यस्यैवपुरुषार्थत्ववत् भोक्तृत्वादिरूपबंधस्यापिसत्यस्यैवानर्थत्वाच्च ।

मितिभावः ॥ एतदिति ॥ कल्पितोऽनर्थोऽस्तीतिकल्पनायाइत्यर्थः ॥अन्योन्येति॥ कर्तृत्वाध्याससिद्धौमिथ्याभूतकर्तृत्वाद्बंधत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचमिथ्याभूतबंधमोक्षयोर्जीवेसामानाधिकरण्यस्यसंभवेनतद्विरोधाभावाद्बुद्धेरेवसत्यभूतकर्तृत्वाद्युपपत्तेरात्मनितदध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ सत्यस्यैवेति ॥ अन्यथास्वाप्नब्रह्महत्यादेरप्यनर्थत्वापातइतिभावः। सत्यभूतानर्थस्यचबुद्धिनिष्ठत्वेनमोक्षस्यचात्मनिष्ठत्वेनबंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यायोगएवेतिध्येयं। ननुकर्तृत्वादिबंधवन्मोक्षस्यापिकल्पि

तस्यैवपुरुषार्थत्वादात्मनिबंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्योपपत्तिरितिशंकांभट्टवार्तिकसंमत्यापरिहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ स्वप्नसुखवन्मोक्षसुखस्यापिकल्पितत्वमंगीकुर्वाणंबौद्धंप्रत्युच्यते ॥ नहीति ॥ नहिस्वप्नसुखार्थंकश्चिद्यत्नंकरोति यदृच्छयानिद्रायांस्वप्नस्यस्वतएवलभ्यमानत्वेनतत्सुखस्यापितथात्वात् । अतोमौक्तसुखस्यापिकल्पितत्वेनतस्यापिस्वतएवयदृच्छयालभ्यमानत्वसंभवात्साधनानुष्ठानंविहायतूष्णीमासीतेत्यर्थः । मिथ्याभूतभोक्तृत्वकर्तृत्वादेरनर्थस्यजीवेसद्भावमंगीकृत्यबंधमोक्षसामानाधिकरण्यांगीकारेस्थूलःकरोमीत्यादिप्रतीतेर्देहस्यापिमिथ्याभूतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपानर्थान्वयप्राप्तौमोक्षस्यापातइत्याह॥ स्थूलइति ॥

तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति । "नहिस्वप्नसुखाद्यर्थंधर्मेकश्चित्प्रवर्तते । यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्यतूष्णीमासीतपंडित"इति । स्थूलःकरोमिस्थूलोहंभुंजइत्यादिप्रतीत्यादेहस्याप्यनर्थान्वयापाताच्च। नापिबुद्ध्युपाधिकमात्मस्थंभोक्तृत्वादिकमनर्थः नतुदेहस्थमितिवाच्यं । अनर्थाश्रयस्यात्मनोऽनर्थकोटित्वायोगात् ।

अनर्थःआत्मनइतिशेषः।तथाचतद्गतएवबंधोमोक्षश्चनदेहगतइतिभावः॥ अनर्थकोटित्वेति ॥ बुद्ध्युपाधिकात्मस्थभोक्तृत्वस्यात्मनोनर्थत्वेआत्मनोप्यनर्थकोटिनिवेशापत्तेरात्माश्रयः तथाऽनर्थहानेःपुरुषार्थत्वादात्मनोपितत्कोटिनिविष्टत्वेनतद्धानिरपिपुरुषार्थःस्यादितिभावः । किंचबुद्धिगतभोक्तृत्वादेःशुद्धात्मन्यध्यासांगीकारेआत्मनिभोक्तृत्वादिप्रतीत्याभवितव्यं । अस्तीतिचेत्भ्रमकालेप्रमाकालेवाभ्रमकालेचेदहंभोक्तेत्यहमर्थनिष्ठत्वेनैवभोक्तृत्वंप्रतीयते नशुद्धात्मनि प्रमाकालेचेत् बुद्धिर्भोक्त्रीतिप्रतीयेत ततः

शुद्धात्मनितद्भ्रमोनयुक्तइत्याह ॥ भ्रमकालइति ॥ कृतेस्तत्फलभोक्तृतयासामानाधिकरण्याच्चेत्युक्तंहेतुंविवृणोति ॥ अपिचे ति ॥ कुतइत्यतआह ॥ शास्त्रफलमिति ॥ पूर्वतंत्रेतृतीयाध्यायस्थंसूत्रं "शास्त्रफलंप्रयोक्तरितस्मात्स्वयंप्रयोगःस्यादि"ति । अस्यार्थः विधिनिषेधात्मकशास्त्रफलंस्वर्गनरकादि प्रयोक्तरिकर्मप्रयोरि तत्साधनकर्मकृतिमतियजमानएव।तस्मात्स्वयमेवयजमा नोंगप्रधानेषुकर्तास्यादिति । साधनकृतिः साधनविषयकप्रयत्नः ॥ अन्यथेति ॥ साधनकृतेःफलभाक्त्वेनसामानाधिकरण्या

भ्रमकालेऽहंभोक्तेतिप्रमाकालेतुबुद्धिर्भोक्त्रीत्येवप्रतीत्याशुद्धात्मनिकदापितदप्रतीतेश्च ।
अपिच मनसःश्रवणादिकर्तृत्वेतत्फलंमोक्षोपितस्यैवस्यात् "शास्त्रफलंप्रयोक्तरी"ति
न्यायेनयस्मिन्साधनकृतिः तस्यैवफलभाक्त्वात् अन्यथाकृतहानाकृताभ्यागमापातात् ।

भावमंगीकृत्यबुद्धेरेवकर्तृत्वादिकंआत्मनएवमोक्षइत्यंगीकारेबुद्धिकृतश्रवणादेर्हानिःवैयर्थ्यफलाभावात् श्रवणादिकर्तृत्वाभावेपि आत्मनोमोक्षागमइत्यदृष्टकल्पनास्यादित्यर्थः । ननुशास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिननियमः"पुत्रेजातेइष्टिंकुर्या"दित्येवंपुत्रपूतत्वोद्देशेन नजातेष्टिःपितुर्विधीयते तथापितुःस्वर्गप्राप्त्यर्थंपुत्रंप्रतिश्राद्धंविधीयते एवंजातेष्टिकृतेःपूतत्वरूपफलेनसामानाधिकरण्यंनास्ति पू तत्वरूपफलस्यपुत्रगतत्वात् तथास्वर्गरूपफलस्यापिपितृगतस्यनपुत्रगतश्राद्धमितिसामानाधिकरण्यमितिव्यभिचारमित्याशंक्या

ह ॥ जातेष्टाविति ॥ पित्रर्थोयःपुत्रःतद्गतंपूतत्वादिकंतदनुष्ठातुर्जातेष्ट्यनुष्ठातुःपितुरेवफलं । कुतइत्यतआह ॥ तेनेति ॥ जातेष्टिकर्त्रापित्राममपुत्रस्यपूतत्वार्थमिष्टिंकरिष्यइतिसंकल्पकरणादित्यर्थः । तथाचपूतपुत्रकत्वंपितुरेवफलं । ममपूतपुत्रकत्वार्थंइष्टिंकरिष्यइत्यपिसंकल्पःकार्यः तेनचपुत्रेपिपूतत्वंसंपाद्यते । एवंस्वर्गगामिपितृकत्वंश्राद्धकर्तुरेवफलमितियुक्तं शास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्यायेनकृतेःफलभाक्त्वेनसामानाधिकरण्यमितिभावः । ननुपुत्रस्यपित्रर्थत्वेनपूतपुत्रकत्वंपितुरेवफलं तेनतदुद्देशादित्युक्तं एवमिहापिआत्मनोंतःकरणार्थत्वेनमुक्तात्मकत्वमपिअंतःकरणस्यैव तेनांतःकरणेनात्ममोक्षोद्देशादित्यहमपिवदिष्यामीतिचेत् मै

जातेष्टावपिपित्रर्थपुत्रगतंपूतत्वादिकंतदनुष्ठातुःपितुरेवफलं तेनतदुद्देशात् । नचा
त्रात्मांतःकरणार्थः येनात्मगतोमोक्षोमनसउद्देश्यःस्यात् । आर्त्विज्यादेरपिदक्षिणै
वफलं । नन्वारोपितमेववाआत्मारोपितमेववाकर्तृत्वंफलान्वयेतंत्रमितिचेन्न ।

वमप्रामाणिकंभाषिष्ठाइत्याह ॥ नचेति ॥ अंतःकरणार्थः तादृँआत्मकोनचेत्यर्थः । प्रत्युतांतःकरणमेवात्मार्थमितिद्रष्टव्यं । ननुयागविषयककृतिमतांऋत्विजांस्वर्गफलाभावेनव्यभिचारान्नकृतेःफलभाक्त्वेनसामानाधिकरण्यमित्यतआह ॥ आर्त्विज्यादेरिति ॥ आर्त्विज्यस्यस्वर्गःफलमेवनभवति द्रव्यदानेनयजमानपरिक्रीततयायागकर्तृणांतेषांदक्षिणायाएवफलत्वात् अतोनव्यभिचारइत्यर्थः । कर्तृत्वस्यफलभाक्त्वेनसामानाधिकरण्यंशंकते ॥ नन्विति ॥ आरोपितमेवेति ॥ आत्मेतिविशेषणरहितमित्यर्थः । तथाचजीवेकर्तृत्वसद्भावेनमोक्षोपितस्यैवेतिभावः । बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यायपूर्वंशंकितं कृतिफलयोःसामाना

धिकरण्यायेहपुनराशंकेतिभेदः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आरोपितकर्तृत्वस्यफलभाक्त्वान्वयेतंत्रत्वेतस्यस्थूलःकरोमीतिप्रतीत्यादेहादावपिसत्वात्फलभाक्त्वान्वयप्रसंगःआत्मारोपितकर्तृत्वस्यफलान्वयतंत्रत्वेकर्तृत्वाध्यासेसिद्धेआरोपितस्यापिकर्तृत्वस्यफलान्वयप्रयोजकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचकृतिफलयोःसामानाधिकरण्याव्यभिचारात्कर्तृत्वाध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्येवंनिरस्तत्वादितिभावः । आरोपितकर्तृत्वस्यवाऽऽत्मारोपितकर्तृत्वस्यवाभावेनफलान्वयइतिव्यतिरेकव्याप्तिःसंभवतिव्यभिचारइत्याह ॥ स

निरस्तत्वात् । सत्यकर्तृत्ववत्याबुद्धेःसांसारिकफलभोक्तृत्वापाताच्च । नचोभयंतंत्रं अननुगमात् । अपिच कृतिकर्मत्वकरणत्वादीनांमनसिश्रुतेः बुद्ध्यभावेपिकर्तृत्वश्रुतेर्बुद्धेर्नकर्तृता । श्रूयतेहि "तन्मनो कुरुते"त्यादौमनसःकृतिकर्मत्वं तथा "शृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसे"त्यादिश्रुतौ "शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनर" इत्यादिस्मृतौचकरणत्वं "तथामनउदक्रामत्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तैवे"त्यादौमनसउत्क्रमणेऽप्यात्मनःकर्तृत्वं तथा "एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य" "एतंमनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमांल्लोकान्नीकामरूप्यनुसंचरन्ति"त्यादौत्वद्रीत्याप्राणाद्यतिक्रमणेपिसंचरणादिकर्तृत्वं

त्येति ॥ फलभोक्तृत्वाच्चेत्येवपाठः । नन्वात्मनिफलान्वयेआरोपितकर्तृत्वंतंत्रं । बुद्धौचफलभोक्तृत्वान्वयेसत्यभूतंकर्तृत्वंतंत्रमित्याशंक्याननुगमेननिराकरोति ॥ नचेति ॥ अन्यान्यत्वेनक्रोडीकारइतिचेन्न । गौरवात् । अन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वेनपुनरननुगमएवेति । अतएवास्वरसादाह ॥ अपिचेति ॥ बुद्ध्यभावेपि संसारदशायांकर्तृत्वश्रुतेरित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ तथेति ॥

बुद्ध्यभावेपिपरममुक्तिदशायांपर्यटनादिकर्तृत्वश्रुतेरित्यप्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ तथेति ॥ यद्यप्यत्रसतत्रेत्यादिकमेवोदाहर्तव्यं तथापिपरममुक्तित्वज्ञापनार्थंपरंज्योतिरित्यादिपूर्ववाक्योदाहरणमितिज्ञातव्यं । "प्रत्यक्षैषाकर्तृताजीवसंस्थातथागमादनुमानाच्चसर्वपूर्णः–प्रमाणंतत्त्रयंचाविरोधेनैकत्रस्थ"मितिमहाभारततात्पर्यनिर्णयहटवादीयवचनंहृदिनिधायतदर्थमेवकारिकयासंगृह्णाति ॥ अपिचेति ॥ अनेनप्रत्यक्षैषेतिवाक्योक्तंप्रत्यक्षादिकंविवृतंभवति । श्लोकंव्याकुर्वन्नेवप्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यंकिंनस्यादित्याशं

**तथा परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाण"इत्यादौस्वरूपाविर्भावरूपपरममुक्तावपिकर्तृत्वं। अपिच "अहंकरोमीत्यध्यक्षात्फलभाक्त्वादिलिंगतः। कर्ताऽऽत्मेत्यादिवाक्याच्चस्थितंकर्तृत्वमात्मनः"॥**

कांचनिरसकरोति ॥ नचेति ॥ प्रत्यक्षेणानुमानैःसिद्धेआत्मनःकर्तृत्वादावित्यन्वयः । विमतः अहमर्थभिन्नत्वादिनाविमतिविषयीभूतः । संमतवत् यजमानवत् आदिशब्दोक्तलिंगंदर्शयति ॥ अज्ञानमित्यादिना ॥ आत्ममात्राश्रिताज्ञानसामानाधिकरण्यसिद्धौआत्मनएवज्ञातृत्वप्राप्त्यातत्प्रयुक्तंकर्तृत्वमपितस्यैवसेत्स्यतीतिभावः। संमतो निगडः । आदिशब्दोदितेश्वरकर्तृत्वप्रतिपादकंश्रुतिवाक्यंदर्शयति ॥ आनंदेति ॥ कर्ताविज्ञानात्मायोवेदेतिजीवकर्तृत्वश्रुतेरानंदभुगित्यादीश्वरकर्तृत्वश्रुतेश्च



प्रत्यक्षप्राप्तजीवेश्वरकर्तृत्वानुवादपरत्वान्नस्वार्थेतात्पर्यमितिबाधकमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अहमर्थान्यात्माजीवः । नहिअहंकर्तेतिप्रत्यक्षप्रतीतिंविहायतदन्यात्मकर्तृत्वंप्रत्यक्षप्राप्तं येनश्रुतिरनुवादःस्यात् अहंकर्तेतिप्रत्यक्षंचनात्मकर्तृतावगाहि त्वन्मतेस्याहमर्थभिन्नत्वादितिभावः । नन्वात्मचैतन्यस्यनिर्धर्मकत्वान्नतस्यकर्तृत्वमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥

**नचाहंकरोमीत्यादिप्रत्यक्षेण विमतआत्मामोक्षसाधनविषयकृतिमान् तत्फलान्वयित्वात् सम्मतवत्। अज्ञानंज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञानप्रागभाववत्। दुःखादिभोगःमोक्षसमानाधिकरणः बंधत्वात्सम्मतवदित्याद्यनुमानैः"कर्ताविज्ञानात्मायोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मा आनंदभुक्तथाप्राज्ञ"इत्यादिश्रुतिभिश्चासिद्धेआत्मनःकर्तृत्वादौबाधकमस्ति । नचश्रुतिरनुवादः अहमर्थान्यात्मस्थकर्तृत्वस्य "नामरूपेव्याकरोत्सहिसर्वस्यकर्ते"त्यादिश्रुत्युक्तेश्वरस्थकर्तृत्वस्यचप्रत्यक्षेणाप्राप्तेः । नचनिर्धर्मकत्वंबाधकं निर्धर्मकत्वरूपधर्मभावाभावाभ्यांव्याघातात् ज्ञानत्ववत् सौषुप्तिकाज्ञानादिसाक्षित्ववत् बुद्धिप्रतिबुद्ध्यविशिष्टस्यज्ञातृत्ववच । सत्यस्यासत्यस्यवाज्ञातृत्वादेरप्यात्मन्येवसंभवाच्च। नापिनिष्क्रियत्वंबाधकं**

निर्धर्मकत्वेति ॥ ब्रह्मणिनिर्धर्मकत्वरूपधर्मसद्भावेनिर्धर्मकत्वोक्तिव्याघातः । तदभावेसधर्मकत्वस्यैवप्राप्त्यानिर्धर्मकत्वोक्तिव्याघातइत्यर्थः । ज्ञानत्वादिधर्मवत्ज्ञानकर्तृत्वादिधर्मांगीकारे बाधकाभावान्ननिर्धर्मकत्वंब्रह्मणइत्याह ॥ ज्ञानत्ववदिति ॥ बुद्ध्यविशिष्टस्येति ॥ बुद्धिविशिष्टस्यैवबुद्धिज्ञातृत्वेआत्माश्रयापातादितिभावः ॥ निष्क्रियत्वमिति ॥ कर्तृत्वांगीकारेक्रि

यावेशप्राप्तेरितिभावः । निष्क्रियत्वंबाधकमित्यत्रात्मनोधात्वर्थक्रियाशून्यत्वंअभिप्रेतं परिस्पंदशून्यत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ क्रियायाइति ॥ अस्त्यादीति ॥ अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेत्यादिवाक्यादितिभावः ॥ अप्रयोजकत्वादिति ॥ ब्रह्मणः परिस्पंदरूपक्रियाभावेपिज्ञानादिरूपक्रियानिमित्तंज्ञातृत्वादिकंकिंनस्यात् । ज्ञानादीनामपरिस्पंदरूपत्वेनविरोधाभावादितिभावः ॥ निर्विकारत्वमिति ॥ कर्तृत्वांगीकारेविकारप्राप्तेरितिभावः । आत्मनोज्ञानरूपगुणाश्रयत्वेनज्ञातृत्वांगीकारेद्रव्यांतरत्वापत्तिरूपविकाराप्राप्तेः यथाह्याकाशस्यसंयोगाद्याश्रयत्वेपिनद्रव्यांतरत्वापत्तिरूपोविकारः यथावाऽऽत्मनस्त्वन्मतेऽज्ञानरूपबंधतद्ध्वंसरूपमुक्त्याश्रयत्वेपिनद्रव्यांतरत्वापत्तिरूपोविकारित्वं तद्वदित्याह ॥ आकाशस्येति ॥ सुषुप्ताविति ॥ मनसोऽभावेमनसोभावदशायांसुषुप्तावित्यन्वयः । तथाचात्मनःकर्तृत्वांगीकारेतस्यसुषुप्तावपिसत्वेनतत्रापिकर्तृत्वापातइत्यत्रेष्टापत्तिरित्यर्थः । किंचमनसोऽभावेकर्तृत्वाद्यदर्शनंनमनसःकर्तृत्वंगमयति किंतुनिमित्तत्वमेव निमित्तकारणव्यतिरेकेणापिकार्यादर्शनसंभवात् ।

क्रियायाधात्वर्थत्वेआत्मन्यप्यस्त्यादिधात्वर्थसत्तादेःसत्त्वेनासिद्धेः । परिस्पंदत्वेज्ञानादीनामपरिस्पंदत्वेनाप्रयोजकत्वात् । नापिनिर्विकारत्वंबाधकं आकाशस्यसंयोगाद्याश्रयत्वइवात्मनोऽज्ञानतद्ध्वंसाद्याश्रयत्वइवचज्ञानरूपगुणाश्रयत्वेपिद्रव्यांतरत्वापत्तिरूपविकारानापातात् । नचसुषुप्तौमनसोऽभावेकर्तृत्वाद्यदर्शनंबाधकं तदाऽप्युच्छ्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् । "सुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसिती"त्यादिश्रुतेश्च ।

नहिदंडाभावेघटादर्शनंदंडस्यकर्तृत्वंगमयतीतिभावेनाह ॥ देहादिवदिति ॥ देहाभावेकर्तृत्वादर्शनाद्देहस्यापिकर्तृत्वापातइति भावः ॥ श्रुतिरिति ॥ "विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणीति" श्रुतौविज्ञानशब्दोक्तमनसःकर्तृत्वप्रतीतेरित्यर्थः । ननु "कामःसंकल्प"इत्यादिश्रुतौकामादीनांमनआद्यात्मकत्वंकथ्यते मनआद्यात्मकत्वंचतत्कर्तृत्वमेवेति मनसःकर्तृत्वसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ कामइति ॥ श्रुतेर्मनःकारणत्वपरत्वादित्यर्थः । श्रुत्या श्रुत्यंतरसंवादेन । तथाचकामादीनांमनआद्यभेदोक्तिःश्रुत्यंतरानुसारे

देहादिवन्मनसोनिमित्तत्वेनापितदुपपत्तेश्च । नापिश्रुतिर्बाधिका "विज्ञानंयज्ञंतनुत"इति श्रुतेः"विज्ञानंब्रह्मचेद्वेदतस्माचेन्नप्रमाद्यति । शरीरेपाप्मनोहित्वासर्वान्कामान्समश्नुत"इत्यादिवाक्यशेषेणब्रह्मपरत्वात्।"कामःसंकल्प"इत्यारभ्य"एतत्सर्वंमनएवे"तिश्रुतेः"मनसावाअग्रेसंकल्पयती"त्यादिश्रुत्यामनःकरणकत्वपरत्वात् । "आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिण"इतिश्रुतेरात्मनोभोक्तृत्वेदेहादिवन्मनसःसहकारितेत्येवंपरत्वात् । "ध्यायतीवलेलायतीवे"त्यादिश्रुताविवशब्दस्यपरतंत्रप्रभौप्रभुरिवेतिवत् जीवस्यकर्तृत्वस्येश्वरतंत्रत्वपरत्वात् ।

णमनसःकारणत्वपरैव नकर्तृत्वपरेत्यर्थः ॥ युक्तमिति ॥ जीवमित्यर्थः । अनयाकेवलस्यात्मनोभोक्तृत्वाभावावगमान्मनोयुक्तस्यैवचतदवगमेनावश्यकत्वान्मनसएवभोक्तृत्वमवगम्यतइतिभावः ॥ सहकारितेति ॥ आत्मशब्दोदितदेहादिसाधारणमनस्सहकारेणात्मनोभोक्तृत्वमुच्यतएव नतुमनसोभोक्तृत्वं । तथात्वेदेहेंद्रिययोरपिभोक्तृत्वापत्तेरितिभावः । ननुध्यायतीवेति

श्रुतौइवशब्दश्रवणात् अहंकारविमूढःसन्स्वातंत्र्येणाहंकर्तेतिमन्यतइत्येवंजीवेस्वातंत्र्येणकर्तृत्वनिवारकत्वादित्यर्थः । ननुवस्तुतोकर्ताजीवआत्मानंकर्तारंविमूढःसन्मन्यतइतिकर्तृत्वमात्रनिवारकत्वंकिंनस्यादित्यत आह ॥ तत्रैवंसतीति ॥ आत्मानंकेवलंईश्वरानियतंकर्तारंयःपश्यतिनसपश्यतीतिईश्वरानियतकर्तृत्वंमन्यमानस्यैवनिंदनात् । सर्वथाकर्तृत्वनिषेधेतुकेवलपदवैयर्थ्यादितिभावः । उदाहृतश्रुतिस्मृतीनामस्मदुक्तार्थमनंगीकृत्यजीवकर्तृत्वनिषेधकत्वांगीकारेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ उक्तेति ॥

"अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यत"इतिस्मृतेरपिजीवेस्वातंत्र्यनिषेधकत्वात्
"तत्रैवंसतिकर्तारमात्मनःकेवलंतुयः॥ पश्यत्यकृबुद्धित्वान्नसपश्यती"त्यादिवाक्य
शेषात् । अन्यथोक्तश्रुत्यादिविरोधात् । नचकर्तृत्वस्यक्लेशसंबंधान्नश्रुतिस्तत्परा द
र्शपूर्णमासादावप्यतात्पर्यापातात् । लीलादेरुच्छ्वासादेश्चाकरणएवक्लेशदर्शनाच्च ।

कर्ताविज्ञानात्मायोवेदेदंजिघ्राणीत्याद्युदाहृतनिरवकाशश्रुतिविरोधादित्यर्थः ॥ क्लेशसंबंधादिति ॥ क्लेशनियतत्वादित्यर्थः । श्रुतिः ईश्वरादिकर्तृत्वप्रतिपादिका ॥ दर्शेति ॥ "दर्शपूर्णमासाभ्या"मितिश्रुतेरपिस्वार्थतात्पर्यंनस्यात् । तत्रापियागादिकरणेबह्वायासेनक्लेशसद्भावादित्यर्थः । किंचनकर्तृत्वंक्लेशव्याप्तं किंतुलीलायाअकरणेश्वासादेश्चाकरणएवक्लेशदर्शनात् कर्तृत्वाभावएवक्लेशव्याप्तइत्याह ॥ लीलादेरिति ॥ किंचकर्तृत्वस्यनक्लेशेनसंबंधः प्रत्युतफलसंबंधएवश्रूयतेऽतःश्रुतेःस्वार्थेतात्पर्यमवश्यमं

गीकार्यमितिउक्तश्रुत्यादिबलादात्मनएवकर्तृत्वसिद्धिर्नान्यस्येतिभावेनाह ॥ यदावाइति ॥ फलेति ॥ स्वस्थतयाऽवस्थानरूपेत्यर्थः॥ ७ ॥ कर्तृत्वाध्यासभंगविवरणं ॥५७॥ आत्मानात्मनोरन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यसर्वेप्रमातृत्वादिव्यवहाराःप्रवर्ततेइतिपरभाषितमितरेतराध्यासंदूषयितुमनुवदति ॥ यच्चोच्यतइति ॥ तद्धर्माः देहधर्माःब्राह्मण्यकारणत्वाद्याः आत्मनिदेहैक्यतद्धर्मयोरध्यासेप्रत्यक्षंप्रमाणयति ॥ अहंब्राह्मणइति ॥ ब्राह्मण्यस्यदेहधर्मत्वेनात्मनितदध्यासोदेहैक्याध्यासंवि

"यदावैकरोत्यथनिस्तिष्ठतीति" श्रुत्यैवकर्तृत्वस्यफलसंबंधोक्तेश्चेति ॥ ७ ॥ कर्तृत्वाध्यासभंगः ॥५७॥ यच्चोच्यते(आत्मनिदेहेंद्रियाद्यैक्यंतद्धर्मांश्चाध्यस्यंते)देहेंद्रियादेरात्मन्यैक्यंतद्धर्मांश्चाध्यस्यंते तत्रचाहंब्रह्मणोऽहंकाणइत्यादिप्रत्यक्षं

नानसंभवतीतितदैक्याध्याससिद्धिरित्यर्थः । आत्मनींद्रियैक्यतद्धर्मयोरध्यासेप्रत्यक्षंप्रमाणयति ॥ अहंकाणइति ॥ अस्त्यत्र संप्रदायः अक्षिसंबंधीयःकृष्णताराद्यसंबद्धत्वादिरूपोविकारविशेषःसकाणशब्दार्थः अयंचचक्षुर्धर्मः अतएवब्राह्मणस्याक्षिकाणमितिप्रयोगः । तथा "येनांगविकार" इतिसूत्रे अक्ष्णाकाणइत्युदाहृत्यविकृताक्षिमानित्यर्थइतिकाशिकायामुक्तत्वात् । एवंचात्राहं काणइत्यात्मनिइंद्रियधर्मरूपकाणत्वाध्यासः इंद्रियैक्याध्यासंविनानसंभवतीतितदैक्याध्याससिद्धिरित्यर्थः ॥ ब्राह्मणो

यजेतेति ॥ ब्राह्मण्याद्याश्रयस्यशरीरस्यजडत्वेनानियोज्यत्वात्तदैक्याध्यासवानात्मैवनियुज्यतइति । देहैक्याध्यासेऽर्थापत्तिं चाह ॥ देहेति ॥ अनात्मत्वेनेति ॥ आत्मभिन्नत्वेनेत्यर्थः ॥ देहात्मैक्यस्येति ॥ किंतुदेहाहमर्थैक्यविषयत्वमेवेति आत्म निदेहैक्याध्यासेनेदंप्रत्यक्षंप्रमाणमित्यर्थः । चिदचित्संवलनस्यदूषितत्वादहमर्थेब्राह्मण्यादिविशिष्टदेहैक्याध्यासेआत्मन्यपिसप्रा प्तएवेतिशंकानवकाशइतिहृदयं । अस्तुदेहात्मैक्याध्यासः तथापिनतत्रप्रत्यक्षंप्रमाणमितित्वयावक्तुंशक्यमित्याह ॥ देहेति ॥ तद्विरोधीति ॥ देहात्मैक्यावगाहिप्रत्यक्षविरोधीत्यर्थः । अयमभिसंधिः । पूर्वंतावत्प्रत्यक्षस्यजात्याउपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यंसम

"ब्राह्मणोयजेते"त्यादिश्रुतिर्देहाद्यैक्याध्यासाभावेसुषुप्तौप्रमातृत्वाद्यदर्शनात्तदन्यथानु पपत्तिश्चमानमिति तन्न त्वन्मतेऽहमर्थस्यानात्मत्वेनाहंब्राह्मणइत्यादेर्देहात्मैक्याविषयत्वा त् । देहात्मैक्यस्यप्रत्यक्षत्वेतद्विरोध्यनुमानाद्यप्रामाण्यस्योक्तत्वेनतद्भेदासिद्ध्यापत्तेश्च ।

र्थ्यतद्विरोध्यनुमानादेरेवाप्रामाण्यमित्युक्तं एवंचेहदेहात्मैक्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेकदापितद्भेदसिद्धिर्नस्यात् तत्सिद्धिर्हिदेहादीनां व्यावृत्तत्वात्सूत्रानुस्यूतमणिवदात्मनोनुवृत्तत्वात् । व्यावृत्तत्वानुवृत्तत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपानुमानेन"अस्तीत्येवोपल ब्धव्य"इत्यागमेनचवक्तव्या । देहात्मैक्यस्यप्रत्यक्षप्रमाणस्यपूर्वप्राबल्यस्यसमर्थितत्वेनप्रबलतयातद्विरुद्धानुमानागमयोरेवाप्रा माण्यापत्त्याब्रह्मज्ञानात्पूर्वंव्यवहारदशायामिदानींतद्भेदसिद्धिरेवनस्यात् । ननुचंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्येवदेहात्मैक्यप्रत्यक्षस्यापिअ

परीक्षितत्वेनपरीक्षितानुमानादिनैवबाधःकिंनस्यादितिचेन्न । चंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्यदूरादिदोषेणस्वार्थनिश्चयपराङ्मुखस्ययुक्तो न्येनबाधः नचेहतथाऽस्ति ब्रह्मज्ञानात्प्राक् व्यवहारदशायांत्वन्मतेबाधाभावात् तदंगीकारेब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वेनप्रातिभासिकत्वापत्त्यास्वार्थसाधनायप्रमाणत्वेनप्रत्यक्षोक्त्ययोगात् । नहिप्रातिभासिकरूप्यावगाहिप्रत्यक्षंकेनचिद्रूप्यसिद्धयेप्रमाणत्वेनोदाह्रियते अतोऽनुमानागमाभ्यांइदानींतद्भेदसिद्धिःसर्वसंमतानस्यात् अतोनतत्रप्रत्यक्षंप्रमाणमिति ॥ परस्परमिति ॥ त्वया युगपदेवात्मनिदेहाद्यैक्याध्यासांगीकारेणदेहादिंद्रियमन्यत्इंद्रियादेहोऽन्यइतिभेदस्यैवदर्शनात् देहोहमिंद्रियमित्येकदैवदेहा

परस्परंभिन्नत्वेननिश्चितानांदेहेंद्रियादीनांयुगपदेकात्मैक्याध्यासा
योगाच्च । त्वन्मतेदेहात्मनोर्भेदस्याध्यस्तत्वेनजीवब्रह्मणोरिवत

द्यैक्याध्यासायोगात् नहिभिन्नत्वेननिश्चितयोर्वंगरजतयोरेकदैवशुक्तिकायामेवारोपोदृष्टइत्यर्थः । ननुदेहादिंद्रियमन्यत्इंद्रियादेहोन्यइतिभेदबुद्ध्यादेहोहमिंद्रियमित्यैक्याध्यासासंभवेपिब्राह्मणात्काणोन्यःकाणाद्ब्राह्मणोन्यइतिभेदबुद्ध्यभावेनब्राह्मणोऽहं काणइत्येकदाऐक्याध्यासःसंभवतीतिचेन्न ब्राह्मणस्याक्षिकाणमितिकाणब्राह्मणयोर्भेदस्यापिप्रत्यक्षत्वेनएवमप्यारोपस्यासंभवात् अतएव"येनांगविकार"इत्यत्रायमक्ष्णाकाणइतिकाशिकायामुदाहृतत्वेनब्राह्मणकाणयोरपिभेदस्यैवावगमादित्यालोचनीयं॥ त्वन्मतइति ॥ भेदमात्रस्याध्यस्तत्ववादिनस्तत्वमतइत्यर्थः ॥ जीवब्रह्मणोरिवदेहात्मनोर्भेदस्याप्यध्यस्तत्वेनेतिपूर्वेणैवसंबंधः ॥

अभेदाध्यासायोगादिति ॥ अभेदस्यसत्यत्वंस्यादित्यर्थः । परस्परविरुद्धयोरितिन्यायादितिभावः । ननुभेदस्याध्यस्तत्वेप्यभे दोस्तु उभयोरपिदृश्यत्वेनमिथ्यात्वात् भेदाभेदयोर्मिथ्यात्वेप्येतावानेवविशेषोंगीक्रियते यदत्रदेहात्मनोरभेदोव्यवहारकालीनेन परीक्षितप्रमाणभावेनव्यावृत्तत्वानुवृत्तत्वरूपानुमानादिना ब्रह्मज्ञानेतरेणबाध्यते भेदस्तुब्रह्मज्ञानरूपचरमवृत्त्येतीत्यतआह ॥ मिथ्यात्वंहीत्याहुः ॥ यद्वातदेवोपपादयति ॥ मिथ्यात्वंहीत्यादिना ॥ शुक्तिज्ञानेनरूप्यमेवबाध्यते नतुतदत्यंताभावः ए वंचाधिष्ठानभूतशुक्तिज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वंरूप्येऽस्तीत्यर्थः । नन्वत्यंताभावेऽधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वंकुतोविशेषणंदी

त्राभेदाध्यासायोगाच । मिथ्यात्वंहिअधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वं तद्बाध्यात्यंताभा वप्रतियोगित्वस्यसत्त्वेपिसंभवात् । अभेदश्चभेदात्यंताभावइतिकथंभेदमिथ्यात्वेअभेदःसत्योनस्यात् ।

यतइत्यतआह ॥ तद्बाध्येति ॥ अधिष्ठानज्ञानबाध्येत्यर्थः ॥ सत्त्वेपीति ॥ अत्यंताभावप्रतियोगिनइतिशेषः । रूपवतिघटे अधिष्ठानज्ञानबाध्यस्यरूपात्यंताभावस्यसत्त्वेपिप्रतियोगिनोरूपस्यसत्यत्वदर्शनेनजगतोब्रह्मज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वमे वमिथ्यात्वंवाच्यमित्यर्थः । ननुभेदमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंभेदात्यंताभावस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वेपिअभेदस्याध्यस्तत्वमस्तु नह्यभेदो भेदात्यंताभावः येनाधिष्ठानज्ञानाबाध्यतयासत्यःस्यादित्यतोऽभेदोभेदात्यंताभावोभवत्येवेत्याह ॥ अभेदश्चेति ॥ सत्योन स्यादिति ॥ परस्परविरुद्धयोरितिन्यायादितिभावः । तथाचदेहात्मभेदस्यमिथ्यात्वंवदताऽधिष्ठानभूतात्मज्ञानाबाध्यात्यंता 

भावप्रतियोगित्वेवाच्येऽभेदस्यभेदात्यंताभावरूपत्वेनाधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वप्राप्त्यादेहात्माभेदस्यसत्यत्वमेववाच्यमितितस्याध्य स्तत्वोक्त्ययोगइतिभावः । एतदुपलक्षणंदेहात्मनोरभेदस्याध्यस्तत्वंवदताअधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वेवाच्येभेद स्याभेदात्यंताभावरूपत्वेनाधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वप्राप्त्याऽभेदस्याध्यस्तत्वेकथंदेहात्मनोर्भेदःसत्योनस्यादितिभेदमात्रस्यमिथ्यात्वां गीकारोनयुक्तइत्यपिद्रष्टव्यं । ननुभेदस्यमिथ्यात्वेपिअभेदस्यसत्यत्वंकुतःपरस्परविरुद्धयोरितिन्यायादितिचेन्न । अयंन्यायोय

नचदेहस्यस्वरूपेणैवाध्यस्तत्वात्देहादात्मनोनभेदोनाप्यभेदइतिवाच्यं अध्यस्तादपिरूप्याच्छु क्तेःस्वज्ञानाबाध्यस्यबाधगोचरस्यभेदस्यदर्शनात् । किंच "अहंगेहीतिवचाहंदेहीत्येवप्रतीयते ॥ नतुदेहोऽहमस्मीतिकदाचित्कस्यचिन्मतिः ॥ १ ॥ ब्राह्मणोऽहंमनुष्योऽहमित्यादिस्तुप्रमैवनः ॥

त्रधर्मीसन् तत्रैव नहिवंध्यासुतस्यश्यामत्वाभावेगौरत्वंसत्यं एवंप्रकृतेदेहस्यरूप्यवत्स्वरूपेणैवबाध्यत्वात्तत्रभेदाभेदयोरुभयोर पिमिथ्यात्वमेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ स्वज्ञानेति ॥ शुक्तिज्ञानबाध्यस्येत्यर्थः । तत्रहेतुर्बाधगोचरस्येति । तथाचय थारूप्यस्यस्वरूपेणैवशुक्तावध्यस्तत्वेपितत्प्रतियोगिकोभेदःशुक्तौमिथ्याभूतोदृष्टः । अत्यंताभाववद्भेदेपिप्रतियोगिसत्त्वनियमा भावात् एवंदेहस्यापिस्वरूपेणाध्यासेपिआत्मनितद्भेदोस्तु तथाचदेहस्यस्वरूपेणाध्यस्तत्वात्तत्रभेदाभेदयोरुभयोरपिमिथ्यात्वमि

त्युक्तमसत् एवंचतस्यमिथ्यात्वांगीकारेऽभेदस्यसत्यत्वापादनंयुक्तमेवेतिभावः । कथंप्रमेत्यतआह ॥ देहभेदयुतइति ॥ तथा चाऽहंब्राह्मणइत्यस्यब्राह्मण्योपेतदेहवानित्यर्थोद्रष्टव्यः । आद्यश्लोकंव्याचष्टे ॥ प्रतीयतेहीति ॥ श्लोकेदेहीत्येवप्रतीयतइत्युप लक्षणं इंद्रियभेदोपिप्रतीयते । अतोनेंद्रियैक्याध्यासइत्यपिद्रष्टव्यमित्याह ॥ ममममनइत्यादि ॥ द्वितीयकारिकांव्याचष्टे ॥ आत्मनीति ॥ देहभेदयुतइत्यस्यार्थमाह ॥देहविशेषेति॥ वेदाधिकारसंपादकेत्यर्थः। भेदशब्दार्थोविशेषेति । युतइत्यस्यार्थो

देहभेदयुतोयस्माद्ब्राह्मणादिपदोदितः ॥ २ ॥ कृशोहंकृष्णइत्यादौकार्श्यादिर्देहसंस्थितः ॥ पु त्रादिस्थितकार्श्यादिवदात्मन्युपचर्यते" ॥ ३ ॥ प्रतीयतेहिममगृहंममक्षेत्रमितिवन्ममदेहःमम मनः ममचक्षुरिति भेदः॥ आत्मनीति ॥ अहंब्राह्मणोऽहंमनुष्यइत्यादिस्तुप्रमा देहविशेषवि शिष्टएवहिब्राह्मणादिशब्दार्थः नतुदेहविशेषः देहोब्राह्मणइतिकदाऽप्यप्रतीतेः । अंधोऽहमि त्यादिधीःप्रमैव चक्षुश्श्रोत्रादिहीनस्यैवांधबधिरादित्वात् । कृष्णोहमित्यादावपिकृष्णत्वा दिकंरज्जौसर्पस्थभीषणत्वादिकमिवधर्मैक्येनसहाध्यस्यतेकिंवास्फटिकेजपाकुसुमलौहित्यमिव

विशिष्टइति । चेतनइत्यर्थः। नन्वंधइतिचक्षूराहित्यरूपांधत्वस्यदेहधर्मत्वेनतस्यात्मन्यध्यासेदेहैक्याध्यासोपिसिद्धएवेत्यतःकारि कोक्तमुपलक्षणपरमित्याशयेनाह ॥अंधोऽहमिति॥ कथंप्रमेत्यतआह ॥चक्षुःश्रोत्रादिहीनस्यैवेति॥ चक्षुःश्रोत्रादिरहितचे तनस्यैवेत्यर्थः। नतुदेहस्येत्येवार्थः।शवदेहेंधबधिरादिशब्दाप्रयोगादितिभावः।तृतीयकारिकांव्याचष्टे॥कृष्णोहमिति॥सहेति॥

धर्मविशिष्टधर्मैक्यारोपइत्यर्थः ॥ तेनविनैवेति ॥ धर्मैक्याध्यासंविनाधर्ममात्रारोपइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ अहंगेहीतिवच्चाहंदेहीत्येवप्रतीयतइतिधर्मिभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वमुक्तमस्तीत्यर्थः ॥ तद्वदेवेति ॥ तत्रयथारक्तःस्फटिकःकुसुमंरक्तमितिप्रतीतिद्वयमस्ति तथादेहःकृशःअहंकृशइतिप्रतीतिद्वयाभावादित्यर्थः । ननुकृशोहंकृष्णोहमितिप्रतीतेःकागतिरित्यतोनात्रतथाप्रतीतिरस्ति किंतुगौणव्यवहारमात्रमित्याशयेनाह ॥ कृशोहमिति ॥ इत्यादिस्तु व्यवहारइतिशेषः । कर्दमलिप्ते स्वस्मिन् । ननुपुत्रेकृशेऽहंकृशइतितथाकर्दमलिप्तेस्वस्मिन्नहंकृष्णइत्येतन्नव्यवहारमात्रं किंतुस्वस्मिन्कार्श्याद्यारोपरूपंज्ञानमित्याशंक्यनिराकरो

तेनविनैव। नाद्यः। धर्मैक्याध्यासाभावस्योक्तत्वात्। नांत्यः। तद्वदेवकार्श्यादिद्वयप्रतीत्यापत्तेः। कृशोहंकृष्णोहमित्यादिस्तुपुत्रेकृशेऽहंकृशइतिवत् कर्दमलिप्तेऽहंकृष्णइतिवचगौणः। नचायमप्यध्यासः पुत्रात्कर्दमात्स्वस्यस्पष्टंभेदप्रतीतेः। अन्यथामंचाःक्रोशंतीत्यादिरप्यध्यासःस्यात्। पुत्रकार्श्येनदुःखंतुतस्यात्यंतप्रेमास्पदत्वात्।

ति ॥ नचायमिति ॥ अन्यथेति ॥ कृशोऽहमित्यादेर्गौणत्वमनंगीकृत्याध्यासत्वांगीकारेमंचाःक्रोशंतिमार्गाश्चलंतिचित्रभित्तिलिखितेसिंहेऽयंसिंहइत्यादिरपिलक्षणानामकवृत्त्यभावपक्षेव्यवहारमात्रमेवनज्ञानमित्यंगीकृतं तदपिनस्यात् तत्रापिमंचादौ क्रोशनाद्यध्यासस्यवक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः । तत्रपुरुषभेदस्यमंचेषुस्पष्टत्वान्नतत्रक्रोशनाध्यासइतियदि तर्हितत्प्रकृतेपिसममितिभावः । ननुपुत्रकार्श्यस्यस्वस्मिन्नध्यासाभावेकथंतेनदुःखंस्वस्यभवतीतिचेत्तत्राह ॥ पुत्रकार्श्येनेति ॥ वैपरीत्यमाशंक्यनिराक

रोति ॥ नचेति ॥ शिलापुत्रिका पाषाणमयीप्रतिमा तथाचपुत्रादिस्थितकार्श्यादिवत् अहंकृशइत्यादेर्व्यवहारमात्रत्वांगीकारेअ
यंशिलापुत्रिकायादेहइतिवत् ममदेहइत्ययमपिगौणोव्यवहारएवस्यान्नप्रतीतिरित्यर्थः । एकत्रमुख्यत्वेनक्लृप्तस्यैवान्यत्राप्यसति
बाधकेमुख्यत्वमेवकल्प्यं गौणत्वेनैकत्रक्लृप्तस्यचान्यत्राप्यसतिबाधकेगौणत्वमेवेत्याह ॥ममेति॥ इत्यस्यप्रयोगस्यमुख्यतायाःक्लृ
प्तत्वात् इतरजन्यव्यवहारेपिमुख्यत्वमित्यर्थः । पुत्रकार्श्येपुत्रेकृशेसतिक्रियमाणोहंकृशइत्यादिव्यवहारइत्यर्थः । ननुशिलापुत्रि

नचकृशोऽहमित्यैक्यप्रतीत्याशिलापुत्रिकायादेहइतिवत् ममदेहइत्ययमेवगौणइतिवाच्यं ममदेहइत्यस्यदे
हात्मविवेकिनिमुख्यतायाःकृशोहमित्यस्यचपुत्रकार्श्येगौणतायाश्चक्लृप्तत्वात् । तत्रभेदधीःस्पष्टेतिचेदिहापि
तथा पश्वादीनामपिदेहात्मभेदसाक्षात्कारस्यांगीकार्यत्वात् । तदुक्तं "जातमात्राश्चमृगागावोहस्तिनःपक्षि
णोझषाः । भयाभयस्वभोगादौकारणानिविजानते ॥ अस्मृतौपूर्वदेहस्यविज्ञानंतत्कथंभवेदि"ति । तथाहि
जातमात्रस्यपश्वादेःस्तन्यपानादौप्रवृत्त्यादिहेतोरिष्टसाधनत्वाद्यनुमितेर्हेतुः यत्स्तन्यपानंतदिष्टसाधनं

कायादेहइत्यत्रगौणत्वदर्शनादत्रापितथाऽस्त्वितिचेत् भ्रांतोसि यदितत्रशिलापुत्रिकायाममदेहप्रतीतिःस्यात् तदैवममदेहइतिप्र
तीतेरपिगौणत्वंकल्पयामः । नचैवं तस्यजडत्वेनममदेहइतितस्याःप्रतीत्यभावात् अयंशिलापुत्रिकायादेहइत्येवहिव्यवहारइति
भावः ॥ तत्रेति ॥ विवेकिनांव्यवहारेपुत्रकार्श्येनक्रियमाणव्यवहारेचेत्यर्थः । अतस्तत्रमुख्यत्वामुख्येइतिशेषः ॥ तथेति ॥ भे
दधीःस्पष्टेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ पश्वादीनामिति ॥ जातमात्राएवनव्यापारांतरंकृतवंतः अस्मिन्जन्मनिव्याप्त्यनुसंधा



नरहिताइत्यर्थः॥ यथेदमिति ॥ प्राग्भवेमत्कृतस्तनपानमित्यर्थः॥ यथेदमिति ॥ प्राग्भवेमत्कृतनेत्रांतःकंडूयनमित्यर्थः ॥ न
देहांतरास्मृतौयुक्तेति ॥ स्वीयदेहांतरेत्यर्थः। तथाचयथेदमितिदृष्टांतस्मरणस्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिस्मरणस्यचप्राचीन
स्वीयशरीरांतरस्मरणंविनाऽयोगेनस्वात्मनस्ततोभेदसिद्धिरितिभावः। ततोभेदधीरेवप्रत्यक्षेणभवतीतिशेषः। नप्तॄन्पौत्रपुत्रान् ।

यथेदं यन्नेत्रस्यांतःशंकुकंडूयनंतदनिष्टसाधनं यथेदमित्यादिव्याप्तिस्मृतिस्ताव
न्नदेहांतरास्मृतौयुक्ता नचममप्राग्देहांतरमभूदितिस्मरतःस्वस्यैतद्देहैक्यधीः किंत्व
नेकमणिष्वनुस्यूतंसूत्रमिवानेकदेहेष्वनुस्यूतमात्मानंपश्यतस्ततोभेदधीरेव । किंच
योहंबाल्येपितरावन्वभूवंसोहंस्थविरःनप्तॄन्पश्यामीति योहंस्वप्नेव्याघ्रदेहःसोहमि
दानींमनुष्यदेहइतिचदेहभेदधीपूर्वकंस्वस्यैक्यमनुसंदधानःकथंततोभेदंनजानीयात् ।
नचेयंविरुद्धधर्मरूपलिंगजन्याभेदधीः परोक्षेतिनैक्यापरोक्षभ्रमविरोधिनीतिवाच्यं

अनुसंदधानः प्रत्यभिजानन् ततो देहात् ॥ विरुद्धधर्मेति॥ व्यावृत्तत्वानुवृत्तत्वरूपविरुद्धधर्मेत्यर्थः। अयंभावः यदुक्तमनेक
मणिष्वनुस्यूतसूत्रमिवानेकदेहेष्वनुस्यूतमात्मानंपश्यतःयोऽहंबाल्यइतिप्रत्यभिज्ञावतश्चततोभेदधीरेवेति तदयुक्तं ममदेहइत्य
स्याप्रतीतेर्व्यावृत्तत्वानुवृत्तत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपलिंगजत्वेनपरोक्षतयाकृशोऽहमित्यादिदेहात्मैक्यापरोक्षभ्रमनिवर्तक

त्वंनास्ति श्वेतत्वानुमितेःपैत्यापरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वादर्शनादिति ॥ प्रत्यक्षेधर्मिणीति ॥ भेदकधर्मसाक्षात्कारोपपादनायेदं । अयमत्रसंप्रदायैकगम्योविशेषः । प्रत्यक्षेधर्मिणिभेदकविरुद्धधर्मसाक्षात्कारोभेदसाक्षात्कारनियतएव कुतइतिचेत् समानेविषये ऽनुमितिसामग्रीतःप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रबलत्वात् । यथाहिप्रत्यक्षेधर्मिणिऊर्ध्वपदार्थेपुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमितिपरामर्शः पुरुषत्वानुमितिसामग्रीतत्प्रत्यक्षसामग्रीचभवति तत्रकिंपुरुषत्वानुमित्योत्पत्तव्यं उतपुरुषत्वप्रत्यक्षेणेतिविचारेपुरुषत्वरूपैकविषयएव प्रवृत्तयोरनुमितिप्रत्यक्षसामग्र्योर्मध्येऽनुमितिसामग्रीतःप्रत्यक्षसामग्र्याबलवत्त्वात्प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते नत्वनुमितिः वह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शः । स्वानुव्यवसायरूपप्रत्यक्षसामग्रीभवति वन्ह्यनुमितिसामग्रीच । तत्रपरामर्शप्रत्यक्षवह्निरूपभिन्नविषयेप्रव

प्रत्यक्षेधर्मिणिभेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारव्यासत्वात् ।

र्तमानयोःसामग्र्योर्मध्येऽनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते नपरामर्शप्रत्यक्षं । नन्वेवंपुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति परामर्शःस्वप्रत्यक्षसामग्रीअनुमितिसामग्रीचभवतीतिभिन्नविषयत्वसद्भावात्पुरुषत्वानुमितिरेवस्यादिचेन्न । प्रत्यक्षसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वेनानुमित्यजननादित्याद्यालोचनीयं । एवंचप्रत्यक्षेदेहात्मरूपेधर्मिणिव्यावृत्तत्वानुवृत्तत्वरूपभेदकधर्मसाक्षात्कारस्यभेदप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्भेदसाक्षात्कारएवजायतइतिअपरोक्षैक्यभ्रमविरोधित्वमेवेतिभावः । "अज्ञताचाल्पशक्तिश्चदुःखित्वंस्वल्पकर्तृता । सर्वज्ञतादीशगुणविरुद्धाह्यनुभूतिगा"इत्यत्रसार्वज्ञ्यादिगुणविरुद्धमज्ञत्वादिगुणजातंस्वात्मन्यनुभवंस्ततोभेदंप्रत्येत्येव यत्रा

पिप्रत्यक्षेधर्मिणिभेदकधर्मसाक्षात्कारस्यभेदसाक्षात्कारव्याप्यत्वादितीदमेवोपपादनंद्रष्टव्यं ॥ इहचेति ॥ व्यावृत्तत्वेनधीस्थोयःस्वदेहादिःतद्भेदकस्येत्यर्थः तथाचतद्व्याप्यआत्मनिदेहभेदोपिप्रत्यक्षसिद्धइतिभावः। अस्तुवाभेदसाक्षात्काराभावः तथापिकेवलंव्यावर्तकधर्मसाक्षात्कारएवदेहात्मैक्यापरोक्षभ्रमविरोधीभेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वविरोधीचभविष्यतीत्याह ॥ व्यावर्तकेति ॥ यद्धीर्यत्रप्रतिबंधिकातत्सामग्र्यपितत्रप्रतिबंधिकेतिन्यायादितिभावः। ननुनविरोधिधर्मसाक्षात्कारस्यभ्रमविरोधित्वंभ्रमविरोधिभूतोर्ध्वाग्रत्वादिरूपवृक्षत्वसाक्षात्कारेपिअधोग्रत्वादिभ्रमानुवृत्तिरेवास्ति अतस्तद्वदस्यापिसोपाधिकभ्रमत्वा

इहचव्यावृत्तत्वेनधीस्थदेहादिभेदकस्यानुवृत्तत्वस्यात्मनिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धत्वात्
व्यावर्तकसाक्षात्कारस्यैवैक्यापरोक्षभ्रमेण भेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वेनचसहविरो
धाच। नचायंभ्रमःसोपाधिकः येनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारेपिस्यात्।यातुश्रुतिरुक्ता।

द्व्यावर्तकधर्मसाक्षात्कारमात्रस्यनैक्यभ्रमविरोधितत्वमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अयं कृशोऽहंब्राह्मणोऽहमित्यादिःप्रकृतः। प्रतीतिद्वयाभावादितिकेचित्। संप्रदायस्तु"ब्राह्मणोहंमनुष्योहमित्यादिरस्तुप्रमैवनः। देहभेदयुतोयस्माद्ब्राह्मणादिपदोदित इत्युक्तरीत्याऽयंभ्रमएवनभवति दूरेसोपाधिकत्वमितिभावः। ननुसोपाधिकत्वभ्रमस्थलेविरोधिसाक्षात्कारेपिभ्रमानुवृत्ते स्तन्निवृत्तिःकदेतिचेत् उपाधिनिवृत्तिसचिवाधिष्ठानसाक्षात्कारएवेतिवदामः जलाद्युपाधिनाशेसतिवृक्षाधोऽग्रत्वादिभ्रमनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वादित्यवधेयं ॥ श्रुतिरुक्तेति ॥ देहैक्याध्याससद्भावे"ब्राह्मणोयजेते"तियाश्रुतिरुक्तेत्यर्थः। लक्षणयाब्राह्म

णशब्दार्थइतिसंबंधः । तदर्थः ब्राह्मणशब्दार्थः ॥ लक्षणेति ॥ लक्षणायाअयोगादित्यर्थः । "नविधौपरःशब्दार्थ" इतिवचनात् "ब्राह्मणोयजेते" त्यस्यापिविधिवाक्यत्वेनतत्रलक्षणयाव्याख्यानायोगादितिभावः । ब्राह्मणदेहैक्याध्यासवतोयागाधिकारित्व स्यैतच्छ्रुत्यर्थत्वेदूषणमाह ॥ त्वयेति ॥ विकलेषु व्यंगेषु । सकलेषु दृढांगेषुसत्सु ॥ भाषितत्वेनेति ॥ भाष्येउक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ भृत्यमित्रादाविति ॥ अत्याप्तेसकलेविकलेवाऽहमेवसकलइत्याद्यध्याससद्भावादित्यर्थः । मित्रग्रहणस्यउत्तरातिप्रसंगकथने

तत्रकिंलक्षणयादेहविशेषैक्याध्यासवान्ब्राह्मणशब्दार्थइतिभावः किंवादेहविशेषसंब
द्धएवतदर्थः संबंधस्त्वन्यस्यासंभवादैक्याध्यासरूपइति । यद्वा देहविशेषएवतदर्थः आ
त्मातुदेहैक्याध्यासात्प्रवर्ततइति । नाद्यः । विधौलक्षणायोगात् त्वयापुत्रभार्यादिषुवि
कलेषुसकलेषुवाअहमेवविकलःसकलोवेत्यध्यस्यतीति भाषितत्वेनन्यायसाम्येनभृत्य
मित्रादावपितस्यसत्त्वेनशूद्रस्वामिनोब्राह्मणादेर्यागाद्यनधिकारापाताच्च । ब्राह्मणादि
कमित्रस्यशूद्रस्याप्यधिकारापत्तेश्च । नचस्वकर्मार्जितेनदेहविशेषेणैक्याध्यासवांस्तदर्थः

उपयोगः ॥ शूद्रस्वामिनइति ॥ शूद्रंप्रतिस्वामिनःशूद्रभृत्यकस्येत्यर्थः । तथाचब्राह्मणदेहैक्याध्यासवतोयागाधिकारित्वेशूद्र देहैक्याध्यासवतोब्राह्मणस्यानधिकारापाताच्चेत्यर्थः ॥ब्राह्मणादीति॥ ब्राह्मणादिवर्णत्रयंमित्रंयस्येत्यर्थः । तत्रापिब्राह्मणादिदेहे व्यंगेसांगेवाऽहमेवव्यंगइत्याद्यध्यासेनब्राह्मणदेहैक्याध्याससद्भावाद्ब्राह्मणमित्रस्यशूद्रस्याप्यधिकारापातादितिभावः । तदर्थः ब्रा



ह्मणशब्दार्थः । भृत्यमित्रादिदेहानांस्वकर्मार्जितत्वाभावान्नोक्तातिप्रसंगइतिभावः ॥ आवश्यकत्वेनेति ॥ देहैक्याध्यासस्यैवा धिकारप्रयोजकत्ववदतोपिकर्मणआवश्यकत्वादित्यर्थः ॥ आर्जनस्यैवेति ॥ तथाचस्वकर्मणादेहविशेषार्जनवानेवब्राह्मणश ब्दार्थोनत्वैक्याध्यासोपीत्यर्थः । ततश्चनेयंश्रुतिरध्यासेमानमितिभावः ॥ देहैक्येति ॥ सुप्तस्यज्ञानमात्रविलोपेनब्राह्मणादिदेहै क्याध्यासस्याभावात् तथाजीवन्मुक्तस्यदेहात्मविवेकसद्भावेनारोपितब्राह्मण्यस्याभावेनसुप्तजीवन्मुक्तयोःशिरश्छेदेब्रह्महत्यादि महापातकाभावप्रसंगइतिभावः ॥ कदाचिदिति ॥ तथाचकदाचिदैक्याध्यासवतएवब्राह्मणशब्दार्थत्वेनसुप्तजीवन्मुक्तयोरपिक

आवश्यकत्वेनस्वकर्मणादेहविशेषार्जनस्यैवतदर्थत्वोपपत्तेश्च । सुप्तस्यजीवन्मुक्त
स्यचदेहैक्याध्यासाभावेन "ब्राह्मणोनहंतव्य" इत्यादेस्तद्विषयकत्वापाताच्च । ना
पिकदाचिदध्यासवांस्तदर्थः महापातकेननष्टब्राह्मण्यस्याप्यधिकारापाताच्च ।
जन्मारभ्यजीवन्मुक्तस्योक्तनिषेधाविषयत्वापाताच्च । अतएव नद्वितीयः ।

दाचिदैक्याध्याससद्भावेनब्राह्मण्यसद्भावेननिषेधविषयत्वसंभवान्नोक्तातिप्रसंगइतिभावः ॥ नष्टेति ॥ "मासेनशूद्रोभवतिब्रा ह्मणःक्षीरविक्रयात् । तत्कालएवचंडालोब्राह्मणोब्रह्महत्यये" तिमनुस्मरणादित्यर्थः ॥ आपातादिति ॥ महापातकाभावदशा यांअध्याससद्भावादित्यर्थः ॥ जन्मारभ्येति ॥ तस्यजन्मारभ्यदेहात्मभेदज्ञानित्वेनअधिकारप्रयोजकस्यकदाचिदध्यासस्याप्य भावेनतद्धननेप्रत्यवायाभावापातादितिभावः । अतएवेत्युक्तमेवविशदयति ॥ संयोगस्येति ॥ ब्राह्मणादिदेहविशेषसंबंधस्य

न्यस्यासंभवादध्यासरूपएवसइत्यधिकारप्रयोजकीभूतःसंबंध्योसरूपएवनान्यइत्युक्तं तत्राध्यासातिरिक्तोऽन्यएवसंबंधःसंभव
तीत्याशयेनपरिशेषंकरोति ॥ संयोगस्येति ॥ सर्वेषुदेहेषु शूद्रादिदेहेषु । ततश्चशूद्रादेरप्यधिकारापातइतिभावः ॥ स्वेति ॥
तस्यद्विष्ठत्वेनभृत्यदेहेपिसत्वेनतस्याप्यधिकारापातइतिभावः ॥ इच्छेति ॥ स्वेच्छानुसारित्वरूपसंबंधस्येत्यर्थः ॥ आतुरा
दिति ॥ ब्राह्मणानामातुरतादशायांदेहस्येच्छानुसारिताभावेनानधिकारापातादितिभावः । नचातुराणांविधिनिषेधविषयत्वमेव
नास्तीतीष्टापत्तिरितिवाच्यं । तथात्वेतद्धननेप्रत्यवायाभावापातात् । तथा"स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुजित् । आ

संयोगस्यात्मविभुत्वपक्षेसर्वदेहेषुस्वस्वामिभावस्यचभृत्यदेहेसत्त्वेपिइच्छानुविधायि
त्वस्यचात्यातुरादिदेहेष्वसत्त्वेऽपिसाक्षात्स्वस्वामिभावस्यवा तदिंद्रियाश्रयत्वस्यवा
साक्षात्तत्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वस्यवा तद्भोगायतनत्वस्यवा तत्कर्मार्जितत्वस्यवा

धिव्याधिनिमित्तेनविक्षिप्तमनसोपितु । गुणानांस्मरणाशक्तौविष्णोर्ब्रह्मत्वमेवतु । स्मर्तव्यंसततंतत्तुनकदाचित्परित्यजेदि"त्या
दिवचनेनतस्यापिविष्णुस्मरणादिविधिविषयत्वेनतत्राधिकारसद्भावात्तद्देहस्यचेच्छाननुसारित्वेनाधिकारप्रयोजकसंबंधाभावाद
नधिकारापातइतिविशेषोद्रष्टव्यः । साक्षादित्यादेःसंभवादित्यनेनान्वयः । स्वस्वामिभावसंबंधस्यभृत्यदेहेपिसत्वेनसाक्षादित्यु
क्तं । देहांतस्थआत्मास्वदेहंप्रत्येवसाक्षात्स्वामीभृत्यादिदेहंप्रतितुतस्यस्वदेहानुकूलतयास्वदेहद्वारैवसंबंधोनसाक्षादितिभावः ॥
तदिंद्रियेति ॥ तज्ज्ञानजनकेंद्रियाश्रयत्वंदेहस्यास्तीत्यर्थः । शरीरद्वाराप्रयत्नजन्यचेष्टादिक्रियाश्रयत्वस्यघटादावपिसत्वात्सा

क्षादित्युक्तं स्वशरीरस्यैवसाक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वंनान्यस्येतिभावः ॥ संबंधांतरस्येति ॥ इदंचसाक्षात्स्वस्वामिभावादि संबंधपंचकंनभृत्यदेहातिप्रसक्तं आतुरादिदेहसाधारणसंबंधांतरमेवाधिकारप्रयोजकमस्तीतिनाध्यस्तत्वंदेहात्मनोःसंबंधइतिभावः । संबंधांतरंवदद्भिरपिनाध्यासरूपःसंबंधःत्यक्तुंशक्यते तथाहिसाक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वंसंबंधइत्युक्तं तत्रप्रयत्नस्यसाक्षादेतदीयत्वमेवकुतइतिशंकायांप्रयत्नात्मनोरैक्यभ्रमएवसंबंधइतिवक्तव्यमितिचेन्न । प्रयत्नात्मनोरैक्याध्यासांगीकारेऽहंकृतिरितिप्रतीत्यापत्तेरित्याह ॥ नचेति ॥ किंचप्रयत्नादावपिनात्मैक्यभ्रमएवसंबंधःकिंत्वित्यतआह ॥ आत्मेति ॥ तार्किकादिरीत्ये

संबंधांतरस्यसंभवात् । नचप्रयत्नादावप्यात्मैक्यभ्रमएवसंबंधः अहंकृतिरित्यप्रतीतेः । आत्मसमवायस्यात्मायुतसिद्धेर्वा संबंधांतरस्यसत्त्वाच्च । नचानतिप्रसंगायस्वस्वामिभावादिरैक्याध्यासरूपमूलसंबंधाधीनः वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् तत्कर्मार्जितत्वस्यैवमूलसंबंधत्वाच्च।

तिशेषः । समवायानंगीकारिवादिमतेनाह ॥ अयुतसिद्धेर्वेति ॥ अंगुलीद्वयवच्छेदेनानुपलभ्यमानत्वस्येत्यर्थः । तादात्म्यस्येति यावत् । अस्मदभिप्रेतएवतादृशसंबंधेतार्किकाणांसमवायसंज्ञेतिद्रष्टव्यं । ननुसाक्षात्स्वस्वामिभावादिपंचकेपिसाक्षात्स्वस्वामिभावःतदिंद्रियाश्रयत्वादिकंवाऽस्यैवदेहस्यकुतःभृत्यदेहादावपिकिंनस्यादित्यतिप्रसंगशंकायांतत्रमूलसंबंधतयाऐक्याध्यासएववाच्यइतिचेन्न । देहैक्याध्यासेपिकिंमूलमितिशंकायांस्वस्वामिभावादिसंबंधस्यैवमूलत्वोपपत्तेरितिवैपरीत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वातृइत्याह ॥ नचेति ॥ किंचस्वस्वामिभावादिसंबंधचतुष्टयेतत्कर्मार्जितत्वमेवमूलसंबंधोस्त्वित्याह ॥ तत्कर्मेति ॥ तदीयकर्मेत्यर्थः।

ननुदेहस्यतदीयत्वेयदितत्कर्मार्जितत्वंमूलसंबंधस्तदाकर्मणामेतदीयत्वंकुतइतिपृष्टेतदीयशरीरजन्यत्वादितिवाच्यं एवंचशरीर
स्यैतदीयत्वेसिद्धेकर्मणामेतदीयत्वसिद्ध्यातत्कर्मार्जितत्वरूपमूलसंबंधसिद्धिस्तत्सिद्धौचशरीरस्यतदीयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः
स्यादित्यतआह ॥ कर्मणामिति ॥ इदानींतनकर्मणांतदीयत्वस्यएतदीयपूर्वकर्माधीनत्वात् तदीयपूर्वप्रयत्नजन्यत्वादुपपत्तेः
पूर्वकर्मपूर्वप्रयत्नयोरपितदीयत्वंतत्पूर्वकर्मतत्पूर्वप्रयत्नाधीनमित्यंगीकारात् नचैवमनवस्था प्रामाणिकत्वादित्याशयेनोक्तमनादी
ति । यथोक्तंभगवतासूत्रकारेण"नकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादि"ति । ननुतत्कर्मार्जितत्वंशरीरस्यतदीयत्वेमूलसंबंधइत्यु
क्तमयुक्तं "पुत्रकामःपुत्रकामेष्ट्यायजेते"तिवचनात्पुत्रकामेष्टिरूपंयत्पितृकर्मतत्पुत्रशरीरार्जकंभवति तत्रपुत्रशरीरेपितृकर्मा

कर्मणांतदीयत्वंचानादिपूर्वपूर्वतदीयकर्माधीनंवा तदाश्रितप्रयत्नजन्यत्वाधीनंवा नतुतदीयशरीरजन्यत्वा
धीनमितिनान्योन्याश्रयः । पुत्रकामेष्टिकर्मापिनपुत्रशरीरार्जकं किंतु ग्रामकामेष्टिवत्पुत्रकर्मार्जितस्य

र्जितत्वसद्भावेपिपुत्रशरीरस्यपुत्रीयत्वेनपित्रीयत्वाभावाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ पुत्रकामेष्टीति ॥ अयमर्थः । पुत्रकामेष्टिरूपं
यत्पितृकर्मतदर्जितंपुत्रशरीरंनभवति किंतुस्वकीयकर्मार्जितमेव अतोहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारः तर्हिपुत्रकामेष्टिकर्मणोवैयर्थ्य
मापन्नमितिचेन्न पुत्रकर्मणाउत्पन्नेपुत्रेपित्रीयत्वरूपोयःपितृसंबंधस्तन्मात्रार्जकत्वांगीकारात् तत्रदृष्टांतोग्रामकामेष्टिवदिति । य
था"ग्रामकामइष्टिंकुर्यादि"तिश्रूयते तत्रग्रामकामेष्टिफलंनग्रामोत्पत्तिः । तस्यएतदीयेष्टितःपूर्वमेवसिद्धत्वात् किंतुसिद्धेग्रामेएत
दीयत्वमात्रंइष्टिफलमितिमीमांसकैःसिद्धांतितत्वेनेहापिस्वकर्मणैवसिद्धेपुत्रशरीरेएतदीयत्वमात्रस्यैवपुत्रकामेष्टिफलत्वोपपत्तेः ।



अन्यथाग्रामोत्पत्तेरेवग्रामकामेष्टिफलत्वापत्तेरिति । अत्रयद्यपिग्रामादेःस्वतःसिद्धत्वेनतत्स्वामित्वमेवतत्रेष्ट्याजायते इहतुपुत्रश
रीरस्यपुत्रकामेष्टिंतदीयंकर्मचविनाऽनुपपत्त्यापुत्रशरीरस्यतदीयत्वस्यचेत्युभयस्यापिपुत्रकामेष्टिफलत्वादितिसुपरिहरमेवदूषणं त
थापिप्रौढिवादेनेदंदूषणमुक्तमितिज्ञातव्यं ॥तस्येति॥ देहविशेषस्यैवश्रौतब्राह्मणशब्दार्थत्वेतस्यैवनियोज्यत्वप्राप्तेः । नचेष्टापत्तिः
तस्यजडत्वेनानियोज्यत्वादितिभावः । किंचदेहविशेषस्यैवब्राह्मणशब्दार्थत्वेलौकिकप्रयोगविरोधश्चेत्याह ॥ विशेषेति ॥ युक्ते
चेतनइतिशेषः ॥ प्रयोगेणेति ॥ अयंदेहीब्राह्मणइतिप्रयोगादित्यर्थः ॥ अतदर्थत्वादिति ॥ ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावादिति

तस्यस्वसंबंधमात्रार्जकं।नतृतीयः।तस्यजडत्वादिनाअनियोज्यत्वात् देहविशेषयुक्तएवब्राह्मणशब्द
प्रयोगेणदेहस्यातदर्थत्वाच्च । अनेन"सर्वाण्यपिविधिनिषेधशास्त्राण्यध्यासमूलानी"तिपरभाष्यंनि
रस्तं। नापिप्रमातृत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याध्याससिद्धिः तदभावेपिसुषुप्तावज्ञानादिज्ञातृत्वस्यदर्शनात्

भावः ॥ एतेनेति ॥ ब्राह्मणोयजेतेतिविधिनिषेधात्मकशास्त्रस्याध्यासमूलकत्वस्यदूषितत्वेनेत्यर्थः । देहात्मैक्याध्यासाभावेप्र
मातृत्वाद्यदर्शनात् तदन्यथानुपपत्तिश्चदेहात्मैक्याध्यासेमानमित्युक्तमाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ कुतोनेत्यतआह ॥ त
दभावेपीति ॥ प्रमातृत्वस्याध्यासमूलकत्वेसुषुप्तावध्यासाभावेनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शसिद्धाज्ञानप्रमातृत्वमात्मनोऽनुपप
न्नंस्यादित्यर्थः । किंचप्रमातृत्वादावपिपूर्वमस्मदुक्तंयत्तत्कर्मार्जितत्वं तदेवप्रयोजकं जाग्रदादौघटादिप्रमातृत्वदशायांतस्यस

त्वात् नदेहात्मैक्याध्यासः प्रमातृत्वापेक्षयानियतपूर्वक्षणेब्राह्मणोहमित्याद्यैक्याध्यासनियमाननुभवादित्याह ॥ जागरणादा
वपीति ॥ अवस्थात्रयेपीत्यर्थः । त्वदुक्तंतुनावस्थात्रयगतंप्रमातृत्वंप्रतिसाधारण्येनप्रयोजकमितिभावः ॥ एतेनेति ॥ सुषुप्तौ
देहैक्याध्यासाभावेपिअज्ञानप्रमातृत्वसद्भावेनाध्यासस्यप्रमातृत्वप्रयोजकत्वाभावादितिभावः नन्वेवंमहताप्रबंधेनदेहात्मभेदस्य
प्रत्यक्षत्वोपपादनमयुक्तं तथात्वेचार्वाकादेर्देहैक्यसाक्षात्कारोनस्यात् तथाचतन्मूलकःसंसारस्तेषांनस्यादित्यतआह ॥ चार्वाका
देस्त्विति ॥ भ्रमेऽनुमितिरूपइत्यर्थः । तथाचतेषामपिदेहात्मभेदसाक्षात्कारएवास्ति देहात्मैक्यज्ञानंतुनप्रत्यक्षजन्यं किंतुपरि

जागरणादावपिघटादिप्रमातृत्वदशायांतत्कर्मार्जितत्ववत् तदैक्याध्यासस्यस
दाऽभावाच्च। एतेनप्रमातृत्वादिकमध्यासमूलमितिपरभाष्यंनिरस्तं । चार्वाका
देस्त्वनुमानाभासादिजन्येपिदेहात्मभ्रमेधर्माद्यभावभ्रमइवप्रत्यक्षत्वाभिमानः

दृश्यमानोदेहएवात्मा तद्व्यतिरेकेणादर्शनात् यत्रोपलभ्यतेतन्नास्तीत्याद्यनुमानाभासजन्यमेव तत्रचप्रत्यक्षत्वाभिमानस्तेषा यथा
हिआनुमानिकार्थप्रतियोगिकतयाऽनुमानवेद्येधर्माद्यभावेप्रत्यक्षत्वाभिमानस्तेषामस्ति तद्वदित्यर्थः। ननुभवद्रीत्यातेषामपिदेहा
त्मभेदसाक्षात्कारसत्वेलैंगिकमपितदभेदज्ञानंचार्वाकस्यकथमुत्पद्यतइतिचेत् सन्घटइत्यादिसत्यताग्राहिप्रत्यक्षसद्भावेपियथादृ
श्यत्वादिनातवमिथ्यात्वधीस्तथेतिगृहाण । ननुचार्वाकस्यानुमानममानमितिकथमनुमानादिनातस्यदेहात्मैक्यज्ञानंजायतइति

चेन्न । तन्मतेऽनादिसंभावनायाएवानुमानस्थानीयत्वात् यथाह"धूमादिज्ञानानंतरंवन्ह्यादौप्रवृत्तिश्चसंभावनामात्रादि"ति । न नुप्रत्यक्षैकप्रामाण्यवादिनातेन संभावनावाकथंप्रमाणतयांगीकृतमितिचेन्न । संभावनापिनतन्मतेप्रमाणं किंनामोत्कटकोटिकःसंशयएव संशयस्तुनःप्रमाणमिति तदंगीकारादित्यालोचनीयं । ननुदेहात्मैक्याध्यासाभावेदेहानुकूलेरागस्तत्प्रतिकूलेचद्वेषोऽनुभवसिद्धोनस्यात् नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं तथात्वेसंसाराभावप्रसंगात् तस्यैवचसंसारहेतुत्वादितिचेन्न । पुत्रानुकूलप्रतिकूलयोःपितूरागद्वेषवत्परमप्रेमास्पदत्वेनोपपत्तेः नहिपितुःपुत्रशरीरस्वदेहैक्याध्यासोस्तीत्याशयेनाह ॥ **संसारहेतुरिति** ॥ ननुप्रेमास्पदात्मैक्यारोपादेवदेहस्यप्रेमास्पदत्वमपीतिचेन्न स्वस्वभोगायतनत्वादिनाऽन्यथैवोपपत्तेरितिध्येयं । ननुदेहात्मैक्याध्यासाभावेऽगु

संसारहेतुः देहानुकूलादौरागादिरपिपुत्रानुकूलादाविवदेहस्यप्रेमास्पदत्वात् । अंगुल्या देहंप्रदर्श्यायमहमित्युक्तिरपिअंगारंप्रदर्श्यायंवह्निरितिवत् पृथग्दर्शयितुमशक्यत्वात्

ल्यास्वहृदयदेहंनिर्दिश्यायमहमित्युक्तिर्नस्यात् अस्तिचासौ अतस्तदन्यथानुपपत्त्यादेहात्मैक्याध्याससिद्धिरित्यतस्तदुक्तेरन्यथासिद्धिंदर्शयति ॥ **अंगुल्येति** ॥ **अंगारमिति** ॥ यद्यप्यंगारोवह्निः यथांऽगारानपोह्यभस्मनिजुहुयादितिप्रयोगात् तथापिप्रकृतेतदसंभवात् अत्रांऽगारशब्देनांगारव्याप्तंकाष्ठंग्राह्यं ॥ **पृथगिति** ॥ यथाकाष्ठव्याप्तोवह्निःकाष्ठाद्भेदेनविविच्यप्रदर्शयितुंनशक्यते एवंदेहाद्विविच्यात्मनःपृथग्दर्शयितुमशक्यत्वादेवतदुक्ति र्नतुदेहात्मैक्याध्यासादित्यर्थः । ननुलोकानांदेहात्मैक्याध्यासाभावे"तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकांधैर्येणे"तिकाठकेतंजीवंस्वात्स्वकीयात्शरीरात्प्रवृहेत्विविच्यजानीयादितिदेहात्मभे

दोविधीयते भेदस्यचैक्यनिषेधरूपत्वात् देहात्मैक्याध्यासाभावेश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधकत्वापत्तेः । तथा"तेवैविदंत्यतितरंतिचदेव
मायांनैषांममाहमितिधीःश्वशृगालभक्ष्य"इत्यादिस्मृतीनामप्यप्रसक्तप्रतिषेधकत्वापत्तिः । ममाहमितिधीप्रसक्तेरेवाभावात् अतो
देहात्मैक्याध्यासएवास्तिनतद्भेदप्रत्यक्षमित्याशंक्याह ॥ श्रुतिष्विति ॥ बहुवचनमाद्यर्थे । श्रुतिस्मृत्यादिष्वित्यर्थः । देहात्मै
क्यनिषेधोपिचार्वाकादिवादिप्राप्तत्वादुपपद्यते तेषांतत्प्राप्तिश्चानुमानाभासादित्युक्तमेव । ननुवादिप्राप्तनिषेधकत्वंश्रुतेःकुत्रदृष्ट
मित्यतउक्तं ॥ असत्कारणत्वेति ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतःसज्जायेते"तिश्रुत्याशून्यवादिप्राप्तमसत्कारणत्वंनिषि

श्रुतिषुदेहात्मैक्यनिषेधोप्यसत्कारणत्वनिषेधवत् कुवादिप्राप्तत्वात् व्यवहारपर्यंतंस्फुटतरभेद
ज्ञानाभावाच्च । दृश्यंतेहियमलयोर्व्यावर्तकंपश्यंतोपिव्यवहर्तुमशक्ताः। उक्तंच "व्याप्तत्वादात्म
नोदेहेव्यवहारेष्वपाटवात् । भेदज्ञानेपिचांगारवह्निवत्स्वाविविक्तवत् ॥ १ ॥ भवंतिव्यवहाराच

ध्यते तद्वदित्यर्थः । समयानामपिप्रवाहतोऽनादित्वान्नात्रकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । किंच "स्वाच्छरीरात्प्रवृहेदि"त्यस्यस्फुटतरंविवि
च्यजानीयादित्यर्थः । तथास्मृतेरपिएषांममाहमितिधीर्नास्ति स्फुटतरविवेकाभावज्ञानंनास्तिकिंतुस्फुटतरविवेकज्ञानमेवास्तीति
यावत् तेवैविदंतीत्येवार्थः तथाचश्रुतिषुदेहात्मैक्यनिषेधःस्फुटतरभेदाभावज्ञानस्यप्रसक्तत्वाद्युज्यतइत्याशयेनाह ॥ व्यवहार
पर्यंतमिति ॥ श्रुतिषुदेहात्मैक्यनिषेधइत्यन्वयः । ननुप्रत्यक्षतोभेदज्ञानसद्भावेततएवव्यवहारोपिकिंनस्यादित्यतआह ॥ दृ
श्यंतेहीति ॥ अंगारवह्निवत् काष्ठव्याप्तवह्निवत्। ननुज्ञानमेवव्यवहारकारणं तच्चेदस्तिकथंतर्हिव्यवहारेष्वपाटवमित्यतआह



॥ नहीति ॥ यथाऽनुभवतोऽनुभवानुसारेणयमलयोर्भेदंपश्यंतोमात्रादयःकथमेतौभिन्नाववगंतव्यावितिपृष्टाःसंतएवमितिस्वप्र
त्यक्षानुसारेणनपरान्प्रतिप्रतिपादयितुंक्षमंतइत्यनुभवसिद्धमित्यर्थः । उत्तरप्रबंधमुपक्षिपन्देहात्मैक्याध्यासनिराकरणमुपसंह
रति ॥ तस्मादिति ॥ देहादेः सर्वस्यजगतः ॥७॥ देहात्मैक्याध्यासभंगविवरणं ॥५८॥ प्रपंचेऽनिर्वाच्यत्वंनास्तीतिवक्तुं
पराभिमतदृष्टांतेशुक्तिरूप्यादौलक्षणप्रमाणयोरभावान्नानिर्वाच्यत्वमित्यभिसंधायपरपक्षंप्रस्तौति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना॥ नि

नहिप्रत्यक्षगानपि । अर्थान्यथानुभवतःप्रतिपादयितुंक्षमा"इति ॥ २ ॥ तस्माद्देहादेरा
त्मैक्येनस्वरूपेणचानध्यस्तत्वाज्जगत्सत्यमेवनत्वनिर्वाच्यमिति ॥ ७ ॥ देहात्मैक्याध्या
सभंगः ॥ ५८ ॥ यच्चोक्तंयद्यप्यनिर्वाच्यत्वंननिरुक्तिविरहः इदंरूप्यमितिनिरुक्तेः । अत
एव ननिरुक्तिनिमित्तस्यज्ञानस्यार्थस्यवाविरहः निमित्तंविनाकार्यायोगात् । नापितयोः

रुक्तिविरहइति ॥ वचपरिभाषणइतिधातोः नितरांउक्तिःपरिभाषणाख्यव्यवहाररूपातद्विरहइत्यर्थः । तथाचानिर्वाच्यत्वंना
माव्यवह्रियमाणत्वमित्यभिप्रेतमितिज्ञातव्यं । निरुक्तेः व्यवहारादित्यर्थः । तथाचरूप्यादावव्यवह्रियमाणत्वंनास्तीत्यसंभवइति
भावः । साक्षान्निरुक्तिरूपव्यवहारनिमित्ताभिप्रायेणज्ञानस्येत्युक्तं । परंपरयातदभिप्रायेणअर्थस्येत्युक्तं तस्यज्ञानद्वारानिमित्तत्वा
दितिभावः । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ निमित्तंविनेति ॥ इदंरूप्यमितिनिरुक्तिरूपकार्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वान्निमित्तमपिज्ञाना

दिकंकल्पनीयमितितद्विरहस्यासंभवइतिभावः । तयो रूप्यज्ञानतदर्थभूतरूप्ययोः । अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारेणोभ
योरप्यनिर्वाच्यत्वादितिभावः ॥ सदसदिति ॥ सच्चतदसच्चसदसत् तद्रूपंयद्विशिष्टंतद्विलक्षणत्वमित्यर्थः॥ सदेकेति ॥ सदे
कस्वभावेप्रपंचेसदसद्रूपविशिष्टवैलक्षण्यस्यप्रतिवाद्यंगीकृतत्वेनास्मदभिमतानिर्वाच्यत्वासिद्धिरितिभावः ॥सदसद्रूपत्वेपीति॥
सद्वैलक्षण्यस्योक्त्याऽसत्वस्याऽसद्वैलक्षण्यस्योक्त्याचसत्वस्यैवप्राप्त्याप्रपंचेसदसद्रूपत्वेऽप्युक्तलक्षणोपपत्त्यास्मदभिमतानिर्वाच्य

सदसद्रूपविशिष्टविलक्षणत्वं सदेकरूपत्वेपि तदुपपत्तेः । नापिसद्विलक्ष
णत्वेसत्यसद्विलक्षणत्वं सदसद्रूपत्वेऽप्युपपत्तेः । नापिसद्विलक्षणत्वेसत्य
सद्विलक्षणत्वेसतिसदसद्विलक्षणत्वं सतोपिसदंतरविलक्षणत्वात् । नापि
सत्वेसत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्याविरहः केवलसत्त्वेऽप्युपपत्तेः । नापिसत्त्वराहि
त्येसत्यसत्त्वविरहः सदसत्त्वेप्युपपत्तेः । तथापिसत्त्वेनासत्त्वेनसदसत्त्वेनच

त्वासिद्धिरितिभावः॥ सतोपीति ॥ तथाचसद्विलक्षणत्वांशःपरस्येष्टएवेत्यर्थः। असद्वैलक्षण्यंत्वंगीकृतमेवास्ति । सदसद्रूपवस्तु
नोप्रसिद्धत्वेतद्वैलक्षण्यस्यापिपरेणांगीकृतत्वेननैताद्दशानिर्वाच्यत्वंप्रतिवाद्यनिष्टमित्यर्थः। अन्योन्याभावगर्भलक्षणंदूषयित्वा
तद्रीत्यैवात्यंताभावगर्भमपिलक्षणंदूषयति ॥ नापीति ॥ सत्वेसत्यसत्सद्रूपंयदसत् तत्वरूपंयद्विशिष्टंतद्विरहइत्यर्थः ॥ केवले
ति ॥ प्रपंचेकेवलसत्वस्यैवांगीकारेणसत्वेसत्यसत्वरूपविशिष्टविरहस्यप्रतिवादिनःसिद्धत्वादितिभावः ॥ सदसत्त्वेपीति ॥

सत्वराहित्योक्त्याऽसत्वस्य असत्वविरहोक्त्याचसत्वस्यैवप्राप्त्यासदसद्रूपत्वेऽप्युक्तलक्षणोपपत्त्याऽस्मदभिमतानिर्वाच्यत्वासिद्धि रितिभावः ॥ विचारासहत्वमिति ॥ "प्रत्येकंसदसत्त्वाभ्यांविचारपदवींनयत् । गाहतेतदनिर्वाच्यमाहुर्वेदांतवादिन" इतिवच नादितिभावः । लक्षणप्रमाणाभ्यामेववस्तुसिद्धेरनिर्वाच्यत्वलक्षणंनिर्धार्यतत्रप्रमाणंचाह ॥ प्रमाणंत्वत्रेति ॥ विमतं शुक्तिरू प्यंप्रपंचश्च ॥ रहितमिति ॥ सत्वादिनाविचारासहमित्यर्थः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वस्यैवानुमानसाध्यत्वादितिभावः । अन्वयदृ

विचारासहत्वंवाबाध्यत्वंवाऽनिर्वाच्यत्वं प्रमाणंतत्र । विमतंसत्त्वरहितत्वेसत्य सत्त्वरहितत्वेसतिसदसत्त्वरहितं बाध्यत्वात् दोषप्रयुक्तभानत्वादित्यादिव्यतिरे कि । नचाप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्त्वासत्त्वेसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्रूपरसवत् । सत्वमसत्वानधिकरणानिष्ठं असत्त्वंवासत्त्वानधिकरणानिष्ठं

ष्टांतालाभादाह ॥ व्यतिरेकीति ॥ तथाचानिर्वाच्यत्वरहितेब्रह्मणिव्यतिरेकव्याप्तिग्रहइतिभावः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वरूपसाध्य स्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनानुमानस्याप्यप्रसिद्धविशेषणत्वंआशंक्यसामान्यप्रसिद्धिमाह ॥ नचेति ॥ समानाधिकरणेति ॥ एकध र्मिनिष्ठेत्यर्थः ॥ असत्वमिति ॥ अत्रासत्वाधिकरणमनिष्टमितिनपर्यवसानंकार्यं किंतुसत्वंअसत्वानधिकरणेऽनिष्टंनास्तीत्यर्थः । एवंचसत्वस्यासत्वानधिकरणेऽभावसिद्धौअसत्वाभावसामानाधिकरण्यप्राप्त्यासत्वासत्वरहितस्यवस्तुनःसामान्यतः सिद्धिरितिद्र

ष्टव्यं । एवमसत्वपक्षकानुमानमपिद्रष्टव्यं ॥ रूपवदिति ॥ रूपादेःअसत्वानधिकरणवाय्वाद्यनिष्टत्वात् सत्वानधिकरणशशवि
षाणाद्यनिष्टत्वाच्चसाध्यमस्तीतिद्रष्टव्यं ॥ प्रवृत्तीति ॥ पूर्वंअसच्चेन्नप्रतीयेतेतिख्यात्यन्यथानुपपत्त्याऽसद्वैलक्षण्यसिद्धिरुक्ता ।
इदानींरूप्यमसच्चेन्नतत्रप्रवर्तेत प्रवर्ततेच तस्मान्नासदित्येवंप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽसद्वैलक्षण्यंसाधितमितिभेदः । एवंप्राप्तेसिद्धां
ताभिधानंप्रतिजानीते॥ अत्रब्रूमइति ॥ सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वशरीरेप्रविष्टेसत्वासत्वेप्रकारनवकेनविकल्प्यदूषयति ॥

धर्मत्वाद्रूपवदितिवासामान्यतस्तत्सिद्धेः । किंच सच्चेन्नबाध्येतासच्चेन्नप्रतीयेतेतिख्यातिबाधा
न्यथानुपपत्तिः प्रवृत्तिबाधान्यथानुपपत्तिश्चात्रमानमिति । अत्रब्रूमः । अत्रसत्त्वासत्त्वेसत्ता
जातितदभावौवा अर्थक्रियाहेतुत्वाहेतुत्वेवा अबाध्यत्वबाध्यत्वेवा प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे
वा अशून्यत्वशून्यत्वेवा ब्रह्मत्वशून्यत्वेवा अबाध्यत्वशून्यत्वेवा प्रामाणिकत्वशून्यत्वेवापरेणांगी
कृतेसत्त्वासत्त्वेवा। नाद्यद्वितीयौ शुद्धात्मनिसद्वैलक्षण्यस्यप्रपंचेतदभावस्यचापातात् । नतृतीयः

अत्रसत्त्वासत्त्वेइत्यादिना ॥ परेणेति ॥ त्वदपेक्षयापरेणप्रतिवादिनामयेत्यर्थः ॥ शुद्धात्मनीति ॥ शुद्धात्मनिसत्ता
जातिरूपसत्वस्यअर्थक्रियाकारित्वरूपसत्वस्यचाभावेशुद्धात्मनोपिसद्वैलक्षण्यस्यापातात् प्रपंचेसत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्वरूपस ॥ ४०५ ॥
त्वस्यैवसद्भावेनसद्वैलक्षण्याभावापातादित्यर्थः । तथाचसद्विलक्षणतयात्वदभीष्टस्यप्रपंचस्यसत्वापत्तिः सत्वेनत्वदभीष्टस्यचब्र

ह्मणःसद्वैलक्षण्यापत्तिरितिभावः ॥ तुच्छस्यापीति ॥ शशविषाणादेरत्यंतासतस्त्वयासद्वैलक्षण्यंअबाध्यत्वंचांगीकृतमस्ति त
स्यप्रतिपन्नोपाधेरेवाभावेनप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वानंगीकारात् एवंचतुच्छेऽप्यबाध्यत्वरूपसत्वस्यै
वप्राप्त्यातस्यसद्वैलक्षण्यायोगात् एवंबाध्यत्वमसत्वमित्यंगीकारेऽनिर्वाच्यस्यापिरूप्यस्यबाध्यत्वांगीकारेणतत्रासत्वस्यैवप्राप्त्या
त्वदभिमतासद्वैलक्षण्यस्यायोगादित्यर्थः । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ अनिर्वाच्यस्येति ॥ रूप्यस्येत्यर्थः । त्वन्मतेरूप्येप्राति
भासिकतयाऽप्रमाणभूताविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिचैतन्यवेद्यत्वेनप्रमाणभूतांतःकरणवृत्तेस्तत्रत्वयाऽनंगीकारेणाप्रामाणिकत्वां

त्वन्मतेतुच्छस्याप्यबाध्यत्वेनतत्रसद्वैलक्षण्यस्यानिर्वाच्यस्यचबाध्यत्वेनतत्रासद्वैल
क्षण्यस्यचायोगात् । अतएव नचतुर्थः अनिर्वाच्यस्याप्रामाणिकत्वेनतत्रासद्वैल
क्षण्यायोगात् । नचपंचमः अनिर्वाच्यस्याशून्यत्वेन तत्रसद्वैलक्षण्यायोगात् । न
षष्ठः ममापिप्रपंचेतस्येष्टत्वात् । नसप्तमः तयोरविरोधेनसत्त्वासत्त्वरूपत्वायोगात्

गीकारादित्यर्थः । एवंचाप्रामाणिकत्वमसत्वंचेदनिर्वाच्यरूप्यस्याप्यप्रामाणिकत्वेनासत्वस्यैवप्राप्तत्वात् त्वदभिमतासद्वैलक्षण्या
योगादितिभावः ॥ अशून्यत्वेनेति ॥ प्रातिभासिकत्वांगीकारादित्यर्थः । एवंचाशून्यत्वसत्वंचेदनिर्वाच्येरूप्येऽशून्यत्वस्यत्वया
ऽगीकृतत्वेनसत्वापत्त्यात्वदभिमतसद्वैलक्षण्यायोगादित्यर्थः ॥ इष्टत्वादिति ॥ ब्रह्मत्वमेवसत्वंचेद्ब्रह्मरूपसद्वैलक्षण्यस्यशून्य
रूपासद्वैलक्षण्यस्यप्रपंचेऽस्माभिरंगीकारान्नेदमनिष्टमितिभावः ॥ तयोरिति ॥ अबाध्यत्वशून्यत्वयोरित्यर्थः ॥ अविरोधेने

ति ॥ शून्यस्यप्रतिपन्नोपाध्यभावेनतद्धटितबाध्यत्वानंगीकारात् शून्येऽबाध्यत्वशून्यत्वयोःसहावस्थानप्राप्त्यासत्वासत्वयोश्चाविपालांगनंविरोधस्यप्रसिद्धत्वेनाविरुद्धयोरनयोर्विरुद्धसत्वासत्वरूपत्वायोगादित्यर्थः । किंचाबाध्यत्वरहितत्वेसतिशून्यत्वरहितत्वंअनिर्वाच्यत्वमित्यत्राबाध्यत्वाभावएवानिर्वाच्यत्वमस्तु ब्रह्मशून्ययोश्चाबाध्यत्वेनातिव्याप्त्यभावात् अतोविशेष्यभागवैयर्थ्यमित्याशयेनाह॥ अबाध्यत्वाभावस्यैवेति ॥अत्रेति॥ अस्मिन्सप्तमपक्षइत्यर्थः । निरुपाख्यं सर्वथाऽज्ञायमानमित्यर्थः ।

अबाध्यत्वाभावस्यैवलक्षणत्वोपपत्त्याव्यर्थविशेष्यत्व ाच्च । किंचात्रशून्यंकिंविवक्षितं निरुपाख्यं वा निस्स्वरूपंवा । नाद्यः असत्ख्यातिवादेपिरूप्यादौतद्वैलक्षण्यस्येष्टत्वात् । नद्वितीयः मिथ्यात्वभंगोक्तरीत्यात्वन्मतेपिरूप्यादेःस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेननिस्स्वरूपात् । अतएव नाष्टमः

असदिति ॥ त्वयाहिशून्यवाद्यभिमतंयदसत्वंतद्वैलक्षण्यमेवतंप्रतिरूप्यादौवक्तव्यं तत्रनिरुपाख्यरूपासद्वैलक्षण्यंरूप्यादेःशून्यवादिनाऽप्यंगीकृतमस्ति । कथमित्यतउक्तं ॥ असत्ख्यातिवादइति ॥ असदेवरूप्यंज्ञायतइतिवादइत्यर्थः । एवंशुक्तिरूप्यादावज्ञायमानवैलक्षण्यरूपासद्वैलक्षण्यस्यशून्यवादिनोपीष्टत्वादितिभावः ॥उक्तरीत्येति॥ रूप्यादेःपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधेंऽगीक्रियमाणेब्रह्मवत्सद्रूपत्वेनाप्युपपत्तेः अतःस्वरूपेणनिषेधेंऽगीक्रियमाणेनिस्स्वरूपत्वमेवांगीकृतमितिनिस्स्वरूपवैलक्षण्य

रूपासद्वैलक्षण्यंनसिध्यतीत्यर्थः ॥उक्तरीत्येति॥ रूप्यादेरपिनिस्स्वरूपत्वरूपशून्यत्वसद्भावेनशून्यवैलक्षण्यरूपासद्वैलक्षण्यायो गादित्यर्थः॥ स्वीकारादिति॥ "त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगिता। सत्तोच्यतेऽध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनी"इत्युक्तत्वादि तिभावः। किमेतावताममानिष्टमित्यतआह॥त्वन्मतइति॥ तथाचानिर्वाच्यस्यरूप्यस्यसार्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगि त्वांगीकारेणासत्वस्यैवप्राप्त्यातद्वैलक्षण्यायोगादितिभावः। अस्तुवासत्वंयत्किंचित् तथापितद्वैलक्षण्यंनरूप्यप्रपंचयोर्वक्तुंशक्यं

उक्तरीत्यारूप्यादावप्यसद्वैलक्षण्यायोगात्। न नवमः मयात्रिकालसर्वदेशीयनिषे धाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वेसत्त्वासत्त्वेइतिस्वीकारात्। त्वन्मतेचानिर्वाच्यस्यत त्प्रतियोगित्वात्। किंच रूप्यादौघटादौचप्रातिभासिकस्यव्यावहारिकस्यचसत्त्व स्यसद्भावात्कथंसद्विलक्षणत्वं पारमार्थिकसद्वैलक्षण्यंविवक्षितंचेत् पारमार्थि कत्वस्यबाध्यत्वाभावरूपतयालाघवाद्बाध्यत्वमेवानिर्वाच्यत्वंस्यात्। किंच

प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्वयोरंगीकारादित्याह ॥किंचेति॥ लाघवादिति ॥पारमार्थिकसद्वैलक्षण्यंनामाबाध्यवैलक्षण्यमेव तदपेक्षयाबाध्यत्वस्यैवलघुत्वेनतदेवानिर्वाच्यत्वंस्यात् ब्रह्मशून्ययोश्चाबाध्यत्वेनलक्षणस्यातिव्याप्त्यभावात् अतोसद्वैलक्षण्यवि शेषवैयर्थ्यमितिभावः। सत्वराहित्योक्तौमेमातावंध्येतिवत्स्ववचनव्याघातइत्याशयेनाह ॥ किंचेति ॥ सत्वासत्वराहित्यंवदन् प्रष्टव्योजायते ॥ सत्वासत्वेकीदृशेविवक्षितेइति ॥ मयापरस्परप्रतिक्षेपसत्वासत्वांगीकारात् मदनभिमतेअन्येपरस्परप्रतिषेधा

नात्मकेपारिभाषिकेब्रह्मत्वशशशृंगत्वादिरूपेतयोराहित्यंविवक्षित मुतमदभिमतयोःसत्वासत्वयोराहित्यं नाद्यः पारिभाषिकंयत् ब्रह्मत्वाख्यंसत्वंयच्चशशशृंगत्वाख्यमसत्वं तद्राहित्यस्यमयाप्रपंचेऽप्यंगीकारेणेष्टापत्तेरित्याह ॥ मदनभिमतयोरिति ॥ नद्वि तीयइत्याह ॥ मदभिमतयोरिति ॥ परस्परप्रतिषेधात्मकयोरित्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ परस्परप्रतिषेधात्मकंसत्वमसत्वंच नास्तीतिवदतापरस्परविरहानात्मकेसत्वासत्वेभावरूपेलोकविलक्षणेवर्तेतेइत्यंगीकृतंस्यात् एवमंगीकुर्वताऽपित्वयालोकेसत्वासत्व

मदनभिमतयोःपरस्परनिषेधानात्मकयोःपारिभाषिकयोःसत्त्वासत्त्वयोराहित्यवि
वक्षायामिष्टापत्तिः।मदभिमतयोराहित्यविवक्षायांतु मयालाघवादावश्यकत्वाच्च
(च्चाऽसत्वाभावएवसत्वमिति)सत्त्वाभावएवासत्त्वमितिस्वीकारात्। “द्वौनञौप्र
कृतमर्थंसातिशयंगमयत”इतिन्यायेनैकतरनिषेधस्यान्यतरविधिरूपत्वात् मातावं
ध्येतिवद्व्याघातः । एतेनासद्वैलक्षण्येनसत्त्वसाधनेआत्मत्वमुपाधिरितिनिरस्तं ।

योर्विरहरूपत्वस्यप्रसिद्धेर्लोकप्रसिद्ध्युल्लंघनस्यचपरीक्षकेणकर्तुमशक्यत्वाल्लोकसिद्धेपरस्परविरहरूपेसत्वासत्वेअपिपृथगंगीकार्ये अतस्तवगौरवं ममतुसत्वमसत्वाभावएव नतुत्वन्मतइवतदविरोध्यपिकिंचिदस्तीत्यतोलाघवमित्यर्थः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ असत्वप्रतिषेधानात्मकंभावरूपंसत्वमंगीकृत्यापिलोकप्रसिद्धिसंरक्षणायासत्वाभावरूपसत्वांगीकारस्तवाप्यावश्यकएव एवंचाव श्यकत्वादसत्वाभावरूपमेवसत्वमस्त्वित्यर्थः । ननुअनेनममकोदोषउक्तःस्यादितिचेत् व्याघातइत्याह ॥ द्वौनञाविति ॥ अ

॥ ४०७ ॥

सत्वनिषेधापेक्षयैवद्वौनञावितिन्यायोनतुसत्वनिषेधापेक्षया तत्रतुपरस्परविरहरूपयोरितिन्यायोद्रष्टव्यः । तथाचद्वौनञाविति न्यायेनासत्वस्यनिषेधेसत्वस्यैवप्राप्त्यापुनःसत्वनिषेधेमेमातावंध्येतिवत्स्ववचनव्याघातइत्यर्थः ॥ असदिति ॥ द्वौनञावितिन्या येनाऽसद्वैलक्षण्योक्तौसत्वमेवप्राप्नोतीत्यस्मदुक्तेरभिप्रायमज्ञात्वा । इदंसत् असद्विलक्षणत्वादित्यनुमानमुक्त्वातत्रात्मत्वमुपाधि रित्याह तदप्येतेनैवनिरस्तमित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ असदिति ॥ किंचप्रागसद्वैलक्षण्येनसत्वंसाध्यतएव कोदोषः नचात्मत्वमुपाधिरित्युक्तमितिवाच्यं लोकेसाध्येप्रयोजकतयाक्लृप्तएवोपाधिर्वाच्यो नान्यः लोकेहिभावत्वेतद्विरुद्धाभाववैलक्ष

असद्वैलक्षण्यमेवसत्त्वरूपमितिव्याहतेरेवोक्त्यातेनतदसाधनात् । सत्त्वेत
द्विरुद्धवैलक्षण्यस्येवात्मत्वस्यतंत्रत्वेनाक्लृप्तत्वाच्च । एतेनानिर्वाच्यवादेवि
रोधोसिद्धइतिनिरस्तं अन्योन्याश्रयात् । अन्यथा मातावंध्येतिवादेविरो

ण्यं घटत्वेतद्विरुद्धाघटवैलक्षण्यमेवतंत्रत्वेनक्लृप्तं एवंचतत्वेतद्विरुद्धवैलक्षण्यस्यैवप्रयोजकत्वेनदृष्टत्वादि हापितद्विरुद्धासद्वैल क्षण्यस्यैवप्रयोजकत्वेनावश्यमंगीकार्यत्वात् तद्वदात्मत्वस्यप्रयोजकत्वेनाक्लृप्तत्वान्नात्मत्वंसत्वेप्रयोजकापरपर्यायउपाधिरित्याह ॥ सत्वइति ॥ अनिर्वाच्यवादइति ॥ सत्वासत्वयोर्नपरस्परविरहात्मकतयाविरोधोस्ति अनिर्वाच्यरूपतृतीयकोट्यंगीकारेणै वपरस्परविरहात्मकत्वरूपविरोधस्यैवासिद्धेरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविवृणोति ॥ अन्योन्येति ॥ अनिर्वाच्यरूपतृतीयकोटिसिद्धौ

विरोधाभावसिद्धिः तत्सिद्धौचानिर्वाच्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ असिद्धइति ॥ स्यादिति ॥ मातृत्वोक्तौपुत्रवत्प्राप्त्यापुनर्वंध्येत्युक्तौव्याघातः वंध्यात्वोक्तौपुत्राभावत्वप्राप्त्यापुनर्मातृत्वोक्तौव्याघातइतिमातृत्ववंध्यात्वयोरपिविरोधोनसिध्येत् तत्रवंध्यामातृविलक्षणरूपतृतीयकोट्यंगीकारेणविरोधस्यपरिहर्तुंशक्यत्वात् अप्रामाणिकत्वस्यचोभयत्रसाम्यादितिभावः ॥ अतात्विकत्वादिति ॥ असत्वनिषेधेसत्वप्राप्त्यापुनःसद्वैलक्षण्योक्तावपिनव्याघातः सद्वैलक्षण्यस्यातात्विकत्वात् एवंसत्वनिषेधे परस्परविरुद्धयोरितिन्यायेनासत्वप्राप्त्यापुनरसद्वैलक्षण्योक्तावपिनव्याघातः असद्वैलक्षण्यस्यातात्विकत्वादित्यर्थः । ननुरूप्येस

धोऽसिद्धइतिस्यात् । ननुनिषेधसमुच्चयस्यातात्विकान्नविरोधः
सदादिवैलक्षण्योक्तिस्तुतत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वमात्रप्रकटनाय

द्वैलक्षण्यस्यासद्वैलक्षण्यरूपनिषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वेरूप्येख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्यातयोःसाधनमयुक्तंस्यात् नह्यतात्विकसाधनायप्रमाणोपन्यासोयुक्तइत्यतआह ॥ सदादिवैलक्षण्योक्तिस्त्विति ॥ सदादिवैलक्षण्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणोक्तिस्त्वित्यर्थः । तत्तत्प्रतियोगिनःरूप्यसत्वादिनिषेधप्रतियोगिनःसत्वादेरित्यर्थः । तथाचसच्चेन्नबाध्येत असच्चेन्नप्रतीयेत प्रतीयतेबाध्यतेच तस्मात्सत्वेनासत्वेनचतत्स्वरूपंदुर्निरूपं अतःसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वव्यवहारइत्यत्रैवार्थापत्तेस्तात्पर्यं नतुरूप्येसद्वैलक्षण्यासद्वैलक्षण्ययोःसत्वइत्याशयः । ननुरूप्यस्यसत्वासत्वाभ्यांदुर्निरूप्यत्वमात्रेणसदादिवैलक्षण्योक्तिर्वा

कुतः ख्यात्यन्यथानुपपत्त्यासत्वस्यबाधान्यथानुपपत्त्याऽसत्वस्यसंभवेनसदसदात्मकत्वसंभवादित्यतआह ॥ नहीति ॥ स्वतः स्वरूपतःरूपंधर्मः । तथाचरूप्यस्यस्वरूपतएवदुर्निरूपत्वात्तत्रसत्वमसत्वंसदसदात्मकत्वंवातद्वैलक्षण्यंवाकिमपिरूपंवास्तवं नास्ति येनसदसदात्मकत्वेनाप्युपपत्तिःशंक्येतेतिभावः । एवंचरूप्यंसत्वासत्वादिवास्तवंकिंचिद्रूपरहितंस्वरूपेणदुर्निरूपत्वादि त्यनुमानमुक्तंभवतीतिज्ञातव्यं । सत्वादिराहित्यस्यसदादिवैलक्षण्यस्यअनिर्वाच्यत्वेरूप्यादेःसदादिवैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वोक्ता वित्यर्थः॥ निषेधायोगादिति॥ रूप्यादाविवाविद्यानिवृत्तावपिसत्वादेर्दुर्निरूपत्वमात्रेणसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वस्यैववक्तुं

नहिस्वरूपतोदुर्निरूपस्यकिंचिदपिरूपंवास्तवमस्तीतिचेन्न सत्त्वादिराहित्यस्याताात्त्विकत्वेपिसत्त्वादे दुर्निरूपत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ "नानिर्वाच्यश्चतत्क्षय" इत्यनिर्वाच्यत्वनिषे धायोगात् सत्वादिवत्तद्राहित्यस्याप्यतात्त्विकत्वेसत्त्वादौप्रमाणनिरासेनतद्राहित्येतदुक्तेरयोगाच्च विधिसमुच्चयस्यैवातात्त्विकत्वान्नविरोधइतिसुवचत्वाच्च । किंच निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं

शक्यत्वा "न्नानिर्वाच्यश्चतत्क्षय" इत्यनिर्वाच्यत्वनिषेधायोगादित्यर्थः ॥ सत्वादिवदिति ॥ रूप्यादेःसत्वादौप्रमाणंनास्ति प्र त्युततद्वैलक्षण्यएव ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणमस्तीत्युक्त्ययोगात्उभयोरप्यतात्त्विकत्वाविशेषेएकत्रप्रमाणंनास्त्यपर त्रतदस्तीत्युक्त्ययोगादितिभावः ॥ विधीति ॥ अर्थापत्त्यासदसद्वैलक्षण्योक्तौविरोधेअभिहितेनिषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वान्न विरोधइतियथोच्यते तथावयमपिवदामः त्वदीयार्थापत्त्यासदसदात्मकत्वमेवास्तु नचविरोधइतिवाच्यं तात्त्विकत्वेहिविरोधःवि

धिसमुच्चयस्यास्माभिरतात्विकत्वांगीकारेणविरोधाभावादितित्वक्तुंसुशकत्वादितिभावः ॥ उभयातात्विकत्वेनेति ॥ सत्व निषेधासत्वनिषेधयोरुभयोरप्यतात्विकत्वेननिषेधसमुच्चयोऽप्यतात्विकइत्यर्थः । एकस्यसत्वनिषेधस्यवाअसत्वनिषेधस्यवाऽता त्विकत्वेननिषेधसमुच्चयोऽप्यतात्विकएव एकसत्वेपिद्वयमिहनास्तीतिप्रतीतिसिद्धव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावाभिप्रायेणेदं ॥ उभयेति ॥ सत्वासत्वयोरुभयोरपितात्विकत्वंयथाविरुद्धं एवमुभयोरतात्विकत्वमपिविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ विधीति ॥ नि षेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वेतत्प्रतियोगिनःसदसदात्मकत्वरूपविधिसमुच्चयस्यतात्विकत्वंस्यात् परस्परविरुद्धयोरितिन्यायादिति

किमुभयातात्विकत्वेन एकैकातात्विकत्वेनवा।नाद्यः।उभयतात्विकत्ववदुभयातात्विकत्वस्यापिविरु द्धत्वा द्विधिसमुच्चयस्यतात्विकत्वापातेनप्रतियोगिदुर्निरूपत्वस्यायोगाच्च । अतएव नद्वितीयः । तत्प्रतियोगिनएकस्यविधेस्तात्विकत्वापातात् । अतात्विकंहितातात्विकात्यंताभावप्रतियोगीत्युक्तं ।

भावः ॥ प्रतियोगीति ॥ विधिसमुच्चयस्यतात्विकत्वेनिषेधप्रतियोगिनस्तस्यसदसत्त्वस्यसुनिरूपत्वात्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वमा त्रप्रकटनायसदादिवैलक्षण्योक्तिरित्यस्यायोगादित्यर्थः । अतएवेत्युक्तमेवविशदयति ॥ तत्प्रतियोगिनइति ॥ एकातात्विकत्वे ननिषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वेयन्निषेधस्तात्विकःतत्प्रतियोगिनोऽतात्विकत्वेपियन्निषेधोऽतात्विकस्तत्प्रतियोगिनोविधिरूपधर्म स्यतात्विकत्वंस्यादित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ अतात्विकंहीति ॥ तात्विकपदंकिमर्थमितिचेदुच्यते अतात्विकात्यंताभावप्रति ॥४०९ ॥

योगित्वमेवातात्विकत्वंचेत्तर्हितात्विकेब्रह्मण्यप्यतात्विकात्यंताभावप्रतियोगित्वसत्वेनातात्विकत्वापत्तेः । अतस्तात्विकात्यंताभा वप्रतियोगित्वंवाच्यं । एवंचप्रकृतेयदासत्वनिषेधस्यातात्विकत्वं तदातात्विकात्यंताभावप्रतियोगित्वंवाच्यं सत्वनिषेधात्यंताभाव श्चसत्वमेव अभावाभावस्यभावत्वात् तथाचतत्वनिषेधस्यातात्विकत्वेतस्यसत्वनिषेधस्यतात्विकात्यंताभावप्रतियोगित्वेवाच्येत दत्यंताभावरूपस्यसत्वस्यतात्विकत्वसिद्धिरित्यर्थः। रूप्यंवास्तवसत्वादिकिंचिद्रूपरहितं स्वरूपतोदुर्निरूपत्वादित्यनुमानेदोषमाह ॥किंचेति ॥अनैकांत्यस्यसिद्धसाधनस्यचेति॥ अयमत्रविवेकः।हेतूकृतंस्वरूपतोदुर्निरूपत्वंअतात्विकं तात्विकंवा नाद्यःब्रह्म

किंच हेतूकृतस्यस्वरूपतोदुर्निरूपत्वस्यसाध्यस्यवास्तवरूपाभावस्य चातात्विकत्वेनैकांत्यस्यसिद्धसाधनस्यचापत्त्या तयोस्तात्विकत्वाव इयंभावाद्विरोधः । अपिच स्वरूपतोदुर्निरूपस्येत्यत्रकिमिदंदुर्निरूपत्वं

णिव्यभिचारात् वस्तुतोब्रह्मस्वरूपस्यसुनिरूपत्वेनाऽतात्विकस्यस्वरूपतोदुर्निरूपत्वस्यहेतोःसद्भावेनवास्तवरूपाभावरूपसाध्य स्याभावात् एवमेववास्तवरूपाभावरूपंयत्साध्यंतदप्यतात्विकं तात्विकंवा नाद्यः अतात्विकवास्तवरूपाभावसाधनेसिद्धसाधनात् वास्तवरूपस्यैवतात्विकत्वसिद्धेः अतोहेतुसाध्ययोरुभयोरपितात्विकत्वेऽवश्यंवाच्येतात्विकहेतुसाध्यवत्वेनैवस्वरूपतःसुनिरूपत्व प्राप्त्याहेतुसाध्यवत्त्वरूपवास्तवरूपस्यैवप्राप्त्याचहेतुवाक्यप्रतिज्ञावाक्ययोःहेतुवाक्यप्रतिज्ञावाक्याभ्यांविरोधइत्यर्थः॥इत्यत्रेति॥

स्वरूपतोदुर्निरूपस्यवास्तवंरूपंकिमपिनास्तीत्यत्रोक्तमिदंदुर्निरूपत्वंकिंसत्वादिनाकेनापिप्रकारेणेतिविवक्षतमित्यर्थः ॥ प्रकारा न्येति ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यनेनप्रकारेणसुनिरूपत्वेपिकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारान्यप्रकारेणदुर्निरूप त्वंविवक्षितंवेत्यर्थः ॥ दुर्निरूपत्वमिति ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यनेनप्रकारेणदुर्निरूपत्वंविवक्षितं सुनिरूपत्वंवा आ द्येसत्वादिनासुनिरूपत्वात्केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वव्याघातः । द्वितीयेकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वप्राप्त्याकेनापिप्रकारेणदुर्निरूप

केनापिप्रकारेणवा केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारान्यप्रकारेणवा सत्त्वास त्त्वाभ्यांवा । नाद्यः । केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यनेनप्रकारेणदुर्निरूपत्वादुर्निरू पत्वाभ्यांव्याघातात् । अतएव नद्वितीयः । केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतदन्य प्रकारेणदुर्निरूपत्वस्यकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यस्मादन्यत्वंवा दसतोसत्त्वेनेव

त्वव्याघातएवेत्यर्थः । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ दुर्निरूपत्वस्येति ॥ दुर्निरूपत्वप्रकारस्य ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्व मित्यस्मादन्यत्वादिति ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यस्मादेवप्रकारोऽन्यःसुनिरूपः तथात्वेऽन्येनप्रकारेणसुनिरूपत्वप्रा प्त्याकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपंनभवतीतियावदित्यर्थः । तथाचकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतस्मात्प्रकारादन्योयःकेनापिप्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेणदुर्निरूपत्वरूपःप्रकारस्तेनैवप्रकारेणसुनिरूपत्वात्केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारान्यप्रकारे

णदुर्निरूपत्वमयुक्तं उक्तप्रकारादप्यन्योयःप्रकारःअसतोऽसत्वरूपस्तेनैवसुनिरूपत्वात्तथाकल्पितस्यापिरूप्यस्यउक्तप्रकारान्योयः प्रकारोमिथ्यात्वादिस्तेनैवसुनिरूपत्वादित्यर्थः । कल्पितेमिथ्यात्वरूपःप्रकारोऽप्रामाणिकइतिनमंतव्यं बाधबाध्यत्वादित्याशयेनो क्तं ॥ बाधवेद्येनेति ॥ तस्येति ॥ सत्वासत्वाभ्यांदुर्निरूपत्वेसदादिवैलक्षण्यस्यवास्तवत्वमेवस्या त्तथाचसत्वादिनादुर्निरूप त्वस्यसदादिवैलक्षण्यवास्तवत्वंप्रत्येवहेतुत्वेनतद्वैलक्षण्यावास्तवत्वाहेतुत्वादित्यर्थः । सत्वादिराहित्यनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानेना प्रसिद्धिः सत्वासत्वाभावयोरप्येकत्रसंभवात् नचविरुद्धयोरेकत्रसत्वमयुक्तमितिवाच्यं । यथाहिध्वंसानुपलक्षिताध्वंसास्पृष्टाया सत्तातद्योगित्वंनित्यत्वं ध्वंसोपलक्षितसत्तायोगित्वमेवचानित्यत्वं एतादृशयोश्चनित्यत्वानित्यत्वयोर्नसामान्येसमावेशोस्ति तत्र

कल्पितस्यापिबाधवेद्येनमिथ्यात्वादिनासुनिरूपत्वाच नतृतीयः। तस्यसदसद्वैलक्षण्यावास्तवत्वाहेतुत्वात् ।

सत्ताजातेरेवाभावेतद्घटितनित्यत्वाद्यभावात् यथावाउत्तरावधिराहित्यंनित्यत्वंभावान्यायानिवृत्तिस्तद्वत्त्वमनित्यत्वं घटादिप्रति योगिकध्वंसस्यभावत्वाभावात् एवंचैतादृशयोर्वैवक्षिकयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्नप्रागभावेसमावेशोस्ति उत्तरावधेरेवसत्वेनतद्राहि त्यरूपनित्यत्वाभावात् तथाप्रतियोगाख्यभावस्यैवप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेनभावान्यनिवृत्तिमत्त्वरूपानित्यत्वस्याप्यभावात् एवंच यथानित्यत्वानित्यत्वयोःपरस्परपरिहारेणैवलोकेसत्वेपिसामान्यादौतदुभयाभावोदृष्टः एवंसत्वासत्वयोःपरस्परपरिहारेणैवलोके सत्वेपिक्वचित्पदार्थविशेषेतयोरभावोपिकिंनस्यात् एवंचसामान्यतःसत्वासत्वरहितवस्तुसिद्धिरितिकेनचिदुक्तमाशंक्यनिषेधति

॥ नचेति ॥ उक्तयो स्त्वयानिरुक्तयोः । तथाचतयोर्विरोधएवनास्तीतिभावः । तर्हिंप्रकृतेपितथाऽस्त्वितिनवाच्यमित्याह ॥ सत्वासत्वयोस्त्विवति ॥ तदात्मकत्वात् भावाभावात्मकत्वेनविरुद्धत्वादित्यर्थः । तथाचनतदभावयोःएकत्रसमावेशोयुक्तइतिभावः । सामान्यादौनित्यत्वानित्यत्वाभाववद्युक्तमितिचेन्न । त्वयानित्यत्वादिकंवैवक्षिकंनिरुच्यतदभावःसामान्यादौउक्तःवस्तुतस्तुध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानित्यत्वयोरपिपरस्परविरहरूपतयाविरोधस्यैवसत्वेनतदभावयोरपिनैकत्रस

**नचध्वंसानुपलक्षितोपलक्षितसत्तायोगित्वरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोःसत्ताहीनेसामान्यादावभाववदुत्तरावधिराहित्यभावान्यनिवृत्तिमत्त्वरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोःप्रागभावेअभाववद्वाक्वचित्सत्तासत्त्वयोरभावःस्यादिति केनचिदुक्तंयुक्तं उक्तयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावाभावानात्मकत्वात् सत्त्वासत्त्वयोस्तुतदात्मकत्वात् प्रागभावसामान्याद्यनुगतयोर्ध्वंसाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वयोरेवनित्यत्वानित्यत्वरूपत्वाच्च । प्रागभावस्यापिप्रतियोग्येवध्वंसः भावस्याभावोनिवृत्तिरभावस्यतुभावएवेतिस्वीकारात् ।**

मावेशइत्याशयेनाह ॥ सामान्येति ॥ ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वंसामान्ये ध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वं प्रागभावइतिविवेकः । ननुप्रागभावेध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वंनास्ति अभावप्रतियोगिकाभावांतरानभ्युपगमादित्यतआह ॥ प्रागभावस्यापीति ॥ स्वप्रतियोगिकाभावांतरशून्यस्यापीत्यर्थः । तदेवविशदयति ॥ भावस्येति ॥ भावस्यघटादेर्निवृत्तिरभावएवध्वं



सएव अभावस्यप्रागभावस्यनिवृत्तिस्तुभावएव प्रतियोगिरूपैव नततोऽन्येतिध्वंसप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वंप्रागभावेऽस्तीत्यर्थः । अस्मदुक्तरीत्यानित्यत्वानित्यत्वयोःपरस्परविरहात्मकत्वमनभिधायनित्यानित्यत्वेवैवक्षिकेनिरुच्यसामान्यादौतदुभयाभाववत्सत्वासत्वयोरपिक्वचिदभावांगीकारेऽतिप्रसंगइत्याह ॥ अन्यथेति ॥ तर्ह्येकत्रैवरूप्येसत्वासत्वेअप्यंगीकार्येस्यातां तथाचसदसदात्मकत्वेनाप्युपपत्तिरस्तु नचविरोधः यथाध्वंसोपलक्षितसत्ताराहित्यंनित्यत्वं ध्वंसानुपलक्षितसत्ताराहित्यंचानित्यत्वं तयोश्चसामान्येसमावेशोस्ति तत्रसत्तायाएवाभावेनउक्तनित्यत्वानित्यत्वयोस्तत्रसत्वेनविरोधाभावात् तद्वद्रूप्येपिसत्वासत्वयोरुपपत्तेरिति

**अन्यथा ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्ताराहित्यरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोःसामान्यादौभाववदेकत्रसत्त्वासत्त्वेस्यातामितिस्यात् । नचाध्यस्तेनित्यत्वानित्यत्वयोरिवसत्त्वासत्त्वयोरप्यभावौनविरुद्धौ धर्मिणएवकल्पितत्वेनविरुद्धयोरपिधर्मयोरभावादितिवाच्यं त्वन्मतेकल्पितस्यानित्यत्वात्कल्पितत्वरूपहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूप**

भावः । सत्वासत्वोभयाभावसाधनेव्याघातइत्यत्रपरिहारांतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ नित्यत्वेति ॥ यथाकल्पितेरूप्येनित्यत्वानित्यत्वयोरभावोनविरुद्धः धर्मिणएवाभावेनविरुद्धयोर्धर्मयोरप्यभावादित्यर्थः । विरुद्धयोः सत्वासत्वयोः विरुद्धयोरपिधर्मयोरभावादित्यस्यकस्यापिधर्मस्याभावादित्यर्थः । तथाचरूप्यंविरुद्धेनअविरुद्धेनवाकेनापिधर्मेणशून्यं स्वरूपेणकल्पितत्वादित्यनुमानमुक्तंभवति । नित्यत्वानित्यत्वयोरिवेतिदृष्टांतएवत्वन्मतेऽसिद्धइत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ विरुद्धधर्माभाव

रूपसाध्यस्येति ॥ कस्यापिधर्मस्याभावरूपधर्मस्येत्यर्थः ॥ व्याघाताच्चेति ॥ कल्पितेतस्मिन्सधर्मकत्वस्यप्राप्त्याकस्यापिधर्मस्या भावोविरुद्धइत्यर्थः । ननुकल्पितेरूप्येउक्तहेतुसाध्ययोर्भावेतयोरेवधर्मयोःसद्भावस्तत्राभावेकल्पितत्वरूपहेतोःसाध्यस्यचाभावेन तन्न्यायेनान्येषामपिधर्माणांसत्वप्राप्त्याव्याघातइत्ययुक्तंकल्पितत्वहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूपसाध्यस्यचसत्वंनित्यत्वं यथाधर्मिसत्ता सापेक्षं तथाधर्मिसत्तासापेक्षंनभवतीतितयोःसत्वंयुक्तं इतरेषांतुधर्मिसत्वापेक्षत्वान्नतन्न्यायेनसत्वोक्तिर्युक्तेतिचेत् तर्हिसत्वरूपध

साध्यस्यच भावाभावाभ्यांव्याघाताच्च।अथकल्पितत्वादिकंनित्यत्वादिवन्नधर्मिसत्त्वा पेक्षंतर्ह्यसत्त्वमपितथा । अन्यथा तुच्छस्याप्यसद्बहिर्भावः कल्पितस्यापिदृश्यादृश्य बाध्याबाध्यदुर्निरूपसुनिरूपबहिर्भावोपिस्यात् । नचतार्किकमतेसंयोगतदत्यंताभाव योरिव भट्टमतेभेदाभेदयोरिवच सत्त्वासत्त्वाभावयोरप्यविरोधोस्त्विवतिवाच्यं

र्मस्यधर्मिसत्वसापेक्षत्वेनाभावेपिअसत्वस्यतथात्वाभावाद्रूप्येऽसत्वमस्तु तद्वैलक्षण्यंकुतोऽगीकार्यमित्याह ॥ अथेति ॥ असत्वस्या पिधर्मिसत्तासापेक्षत्वेदोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ असद्बहिर्भावःस्यादित्यन्वयः । तत्रासत्वंनस्यादित्यर्थः । तुच्छस्यधर्मिणएवाभावा दितिभावः । विरुद्धयोरपिधर्मयोरभावांगीकारेदोषमाह ॥ कल्पितस्यापीति ॥ तथाचत्वदभिप्रेतंदृश्यत्वंबाध्यत्वंसत्वादिना दुर्निरूपत्वंचनस्यादित्यर्थः । प्रकारांतरेणसत्वासत्वाभावयोरविरोधमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ सत्वासत्वाभावयोः सद्वै ॥ ४१२ ॥

लक्षण्यासद्वैलक्षण्ययोः ॥ तद्वदेवेति ॥ तथाचसदसदात्मकत्वमेवयुक्तमितिभावः ॥ तथात्वेइति ॥ अविरोधोपपादकस्य कालरूपावच्छेदकभेदस्यसत्वेसत्वासत्वयोरप्यविरोधइष्टएवेतिअविरोधापातादित्यापादनमयुक्तमित्यर्थः । तमेवदर्शयति ॥ स्वेति ॥ स्वयंयस्मिन्कालेस्तितदवच्छेदेनेत्यर्थः ॥ समइति ॥ सत्वासत्वयोरपिकालरूपावच्छेदकभेदेनाविरोधःसमएवेतिसत्वा

तद्वदेवसत्त्वासत्त्वयोरेवाविरोधापातात् । अथसंयोगतदत्यंताभावादाववच्छेदकभेदेनावि रोधः सत्त्वासत्त्वयोरपितथात्वेइष्टापत्तिः। स्वकालाद्यवच्छेदेनसत्त्वस्यान्यकालाद्यवच्छेदेना सत्त्वस्यचेष्टत्वादितिचेत् समःसमाधिः। स्वकालाद्यवच्छेदेनासद्वैलक्षण्यस्यकालांतराद्यवच्छे देनसद्वैलक्षण्यस्यचेष्टत्वात् । तस्मात्सत्त्वासत्त्वात्यंताभावावेकत्रविरुद्धौ । अपिच सत्त्वादि नाविचारासहत्वं किंसत्वाद्यनधिकरणत्वं सत्त्वात्यंताभावाधिकरणत्वंवा सद्रूपत्वाद्यभा वोवा सत्त्वादेरित्थमितिनिर्वक्तुमशक्यत्वंवा सत्त्वादिनाप्रमाणगोचरत्वंवा । नाद्यः ।

सत्वयोरप्यविरोधोस्त्वित्युक्तेऽस्माकमपीष्टापत्तिरित्यर्थः । तदेवदर्शयति ॥ स्वेति ॥ स्वाधिकरणकालेस्वस्यसत्वेनतत्रासद्वैलक्ष ण्यस्यासत्वाभावस्यसद्भावादित्यर्थः । सद्वैलक्षण्यस्य सत्वाभावस्य सत्वासत्वाभावयोर्विरोधोपपादनमुपसंहरति ॥तस्मादिति॥ तथाचनिषेधसमुच्चयस्याताविकत्वान्नविरोधइत्येतदयुक्तमितिभावः ॥ सत्वादिनेति ॥ सत्वादिप्रकारकप्रमाणागोचरत्वमित्य

र्थः । असत्वानधिकरणत्वस्यासत्यतिव्याप्तिः तस्यस्वरूपतएवाभावेनासत्वाभावानधिकरणत्वादित्याह ॥ असतइति ॥ किंच सत्वानधिकरणत्वमित्यत्रतात्विकसत्वानधिकरणत्वंविवक्षितं उतातात्विकसत्वानधिकरणत्वं धर्मिसमसत्वानधिकरणत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ सत्पदेति ॥ तात्विकसत्वरूपधर्मांगीकारेप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेनसत्पदवाच्यत्वमेवस्यान्नलक्ष्यत्वमित्याशयेनोक्तं ॥ सत्पदलक्ष्यस्येति ॥ नद्वितीयोऽसंभवापत्तेरित्याह ॥ अतात्विकमिति ॥ व्यावहारिकंप्रातिभासिकमित्यर्थः । अनिर्वाच्यस्य गगनादेःरूप्यादेश्च । नतृतीयः ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः । धर्मिसमसत्वस्यतात्विकस्यब्रह्मण्यभावेनतदनधिकरणत्वसद्भावादित्याह

असतोप्यसत्त्वरूपधर्मानधिकरणत्वात् सत्पदलक्ष्यस्यनिर्धर्मकस्यब्रह्मणोपिस्वरूपातिरिक्तं तात्विकंसत्त्वंप्रत्यनधिकरणत्वाच्च अतात्विकंसत्त्वंप्रतित्वनिर्वाच्यस्याप्यधिकरणत्वात् धर्मिसमसत्त्वंप्रतिचब्रह्मणोप्यनधिकरणत्वात् अनिर्वाच्यस्याप्यधिकरणत्वाच्च । नद्वितीयः ।

॥ धर्मीति ॥ अनिर्वाच्येऽसंभवश्चधर्मिसमस्यानिर्वाच्यसत्वस्यप्रातिभासिकत्वाद्यपरपर्यायस्यतत्राविसत्वेनधर्मिसमसत्ताकसत्वंप्रत्यधिकरणत्वेनतदनधिकरणत्वाभावादित्याह ॥ अनिर्वाच्यस्येति ॥ धर्मवत्त्वादेरेवेति ॥ नचतुच्छब्रह्मणोरतिव्याप्तिरितिवाच्यं तयोर्निर्धर्मकत्वांगीकारात् धर्मवत्त्वस्यचानिर्वाच्यमात्रनिष्ठत्वादितिभावः । आदिपदेनबाध्यत्वसंग्रहः तुच्छब्रह्मणोश्चाबाध्यत्वादितिद्रष्टव्यं । तथाचोक्तनिर्वचनप्रयासोव्यर्थइतिभावः । ननुसत्वात्यंताभावाधिकरणत्वस्यसत्वादिधर्मशून्येब्रह्मण्यति



व्याप्तिः असत्वात्यंताभावानधिकरणत्वस्यनीरूपतयाऽसत्वरूपधर्मानधिकरणेतुच्छेऽतिव्याप्तिश्चकस्मान्नदीयतइत्यतउक्तं ॥ निर्धर्मकइत्यादि ॥ तुच्छेपीति ॥ असतिचसचेतसांमूकतायाएवशरणत्वादितिभावः । अनुपदमेवातिव्याप्तेरपिवक्ष्यमाणत्वात्कथंचिदित्युक्तं । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिमेवाह ॥ निर्विशेषत्वेति ॥ निर्धर्मकत्वाद्ब्रह्मणि सत्वंनास्तीत्येवसत्वावगाहित्वेऽगीकृतेसतितदत्यंताभावाधिकरणत्वंदुर्वारमेव। नचनिर्विशेषत्वप्रतिपादकश्रुत्याब्रह्मणिधर्ममात्रनिषेधान्नसत्वासत्वात्यंताभावाधिकरणमपीति

निर्धर्मकेब्रह्मणिसत्त्ववत्तदत्यंताभावोपि न तुच्छेप्यसत्त्ववत्तदत्यंताभावोपिनेतिकथंचिदतिव्याप्तिनिरासेपितुच्छब्रह्मणोर्निर्धर्मकत्वेनधर्मवत्त्वादेरेवानिर्वाच्यलक्षणत्वापातात् निर्विशेषत्वश्रुत्यापिव्याघातेन धर्ममात्रनिषेधायोगेन ब्रह्मणिसत्त्वराहित्येतदत्यंताभावस्यदुर्वारत्वाच्च । नतृतीयः ।

वाच्यं । निर्विशेषत्वश्रुतेर्धर्ममात्रनिषेधपरत्वांगीकारेनिर्विशेषत्वरूपधर्मस्यैवप्रतिपादनेनश्रुतेःस्वव्याघातप्रसंगात् अतस्तत्परिहारायभावरूपविशेषाभावेऽपिअभावरूपोविशेषोस्तीतिश्रुत्यर्थस्त्वयावर्णनीयः तथाचातिव्याप्तिरितिभावः । सत्वराहित्यइत्येवपाठः। अंगीकृतेसतीतिशेषः । नतृतीयः ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः ब्रह्मणिनिर्धर्मकेसत्त्वस्याभावेनसद्रूपत्वस्याप्यभावात् सद्रूपत्वेसत्वस्यैवप्रयोजकत्वादित्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ ननुसत्ताजातिरहितस्यापिसामान्यादेःसद्रूपत्ववत्सत्वरहितस्यापिब्रह्मणःसद्रूपत्वंकिंनस्यात्

तथाचनातिव्याप्तिरित्यतउक्तं ॥ सामान्यादेरपीति ॥ अबाध्यत्ववत्त्वेनैवेति ॥ अबाध्यत्वरूपसत्ववत्त्वेनैवेत्यर्थः । तथा
चसामान्यादेःसत्ताजात्यभावेपिअबाध्यत्वरूपसत्वसद्भावादेवसद्रूपत्वंनान्यथेत्यर्थः । ब्रह्मणःसद्रूपत्वांगीकारेबाधकमाह ॥ ब्रह्म
णइति ॥ लाक्षणिकत्वेति ॥ नहिसत्पदलक्ष्यस्यसद्रूपत्वंसंभवति गंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यगंगात्वाभावात् तथात्वेगंगापदलक्ष्य
त्वमेवनस्यात् एवंचसत्पदलक्ष्यतयांगीकृतस्यब्रह्मणःसद्रूपत्वाभावादतिव्याप्तिःस्यादेवेत्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ तथाचब्रह्मण्य

सामान्यादेरप्यबाध्यत्ववत्त्वेनैवाबाध्यात्मकसद्रूपतयाब्रह्मणःसत्त्वाभावेसद्रूपत्वायोगात्ब्रह्म
णःसद्रूपत्वेश्रौतसत्पदस्यलाक्षणिकत्वायोगाच । नचतुर्थः । त्वन्मतेब्रह्मण्यपिसत्त्वस्येत्थमितिदु
र्वचत्वात् । नपंचमः । अखंडार्थनिष्ठवेदांतैकवेद्यस्यब्रह्मणोपिसत्त्वप्रकारकप्रमाणागोचरत्वात् ।
अपिच सत्त्वादिराहित्यंनतावत्प्रातिभासिकं रूप्यप्रपंचयोर्ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वापातात् ।

तिव्याप्तिरितिभावः ॥ अखंडार्थेति ॥ ब्रह्मणःसत्वप्रकारकप्रमाणगोचरत्वेवेदांतानांसप्रकारकब्रह्मज्ञानजनकत्वापत्त्यानिर्विशे
षार्थनिष्ठत्वरूपाखंडार्थत्वहानिरित्यर्थः । सत्वासत्वराहित्यरूपमनिर्वचनीयत्वंचेत्तर्हिसत्वराहित्यंकीदृशंविवक्षितमितिप्रष्टव्यं किं
प्रातिभासिकं किंवाधर्मिसमसत्ताकं अथवाव्यावहारिकं यद्वापारमार्थिकं नाद्यइत्याह ॥ अपिचेति ॥ रूप्येति ॥ प्रतियोगि ॥ ४१४ ॥
तदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमादनिर्वाच्यतयाभिमतयोरूप्यप्रपंचयोःसत्वराहित्यस्यप्रातिभासिकत्वेब्रह्मणीवसत्वंपारमार्थिकं

स्यादितिभावः । व्यावहारिकंसत्वंतुपारमार्थिकसत्वकोटिनिविष्टमितिपारमार्थिकत्वापातादित्येवोक्तमितिहृदयं । तथाचरूप्यप्र
पंचौपारमार्थिकसत्वोपेतौ प्रातिभासिकसत्वराहित्योपेतत्वात् यत्प्रातिभासिकयदभावयुक्तं तत्पारमार्थिकतत्प्रतियोगियुक्तं य
थाघटयुक्तंभूतलमित्यनुमानमुक्तंभवति । नद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ सत्वराहित्यस्यनरूप्यरूपधर्मिसमसत्ताकत्वंरूप्यग
तस्यसत्वराहित्यस्यनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिबाधबोध्यस्यत्वन्मतेव्यावहारिकत्वेनभ्रांतिसिद्धेनप्रातिभासिकेनरूप्येणसाम्यायो
गात् एवंप्रपंचगतंसत्वादिराहित्यमपिनप्रपंचरूपधर्मिसमसत्ताकं तस्यनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिवेदांतजन्यचरमसाक्षात्काररूप

नापिधर्मिसमसत्ताकं बाधबोध्यस्यभ्रांतिसिद्धेनसाम्यायोगात् । नापि
व्यावहारिकं जगतिव्यावहारिकत्वेरूप्येप्रातिभासिकत्वापातेनोक्त
दोषात् । रूप्येव्यावहारिकत्वेचजगतिपारमार्थिकत्वापातेनाद्वैतहानेः ।

बाधबाध्यस्यपारमार्थिकत्वेनभ्रांतिसिद्धेनव्यावहारिकेणजगतासाम्यायोगादित्यर्थः । नापितृतीयइत्याह ॥ नापीति ॥ प्रपंच
रूप्ययोरनिर्वाच्यत्वेपिप्रपंचापेक्षयारूप्यस्यनिकृष्टतयावांतरवैलक्षण्यांगीकारेणसत्वराहित्यस्यजगतिव्यावहारिकत्वेरूप्येतस्यप्रा
तिभासिकत्वापत्तेः अस्त्वितिचेन्न रूप्यगतसत्वराहित्यस्यबाधबाध्यस्यप्रातिभासिकेनरूप्येणसाम्यायोगात् तथात्वेबाधबाध्यत्वं
नस्यादितिभावः । रूप्यगतसत्वराहित्यस्यबाधबाध्यत्वान्यथानुपपत्त्याव्यावहारिकत्वमंगीक्रियतइतिचेन्न तथात्वेरूप्यापेक्षयाप्र
पंचस्याधिकत्वात्तत्रसत्वराहित्यस्यपारमार्थिकत्वापातात् नचेष्टापत्ति रद्वैतहानेरित्याह ॥ रूप्यइति ॥ चतुर्थपक्षमतिदेशेनदू

षयति ॥ अतएवेति ॥ रूप्यप्रपंचयोःसत्वराहित्यंनपारमार्थिकं अद्वैतहानेरेवेत्यर्थः । रूप्यगतस्यैवसत्वराहित्यस्यपारमार्थिक त्वांगीकारेदोषांतरमाह ॥ नहीति ॥ सत्वराहित्याख्यस्यैववास्तवरूपस्यांगीकारात्स्ववचनविरोधइत्यर्थः । "नचकयापियुक्त्या मानेनवाभेदनिराकरणंभवति अंगीक्रियमाणत्वादि"तिभगवत्पादवाक्यंमनसिनिधायाह ॥ किंचेति ॥ अभावाभावोभावएवत द्व्याप्तोवेतिमतद्वयसद्भावादाह ॥सदसद्भिन्नत्वरूपामिति॥तद्व्याप्तमिति॥ सदसद्भिन्नत्वव्याप्तमित्यर्थः। ननुनसदसद्वैलक्षण्य

अतएव सत्त्वादिराहित्यंनपारमार्थिकं नहिस्वरूपतोदुर्निरूपस्यकिंचिदपिरूपंवास्तवमस्तीतिस्ववच नविरोधाच्च । किंच श्रुत्यायुक्त्याचभेदंनिराकुर्वताकथंसदसद्भिन्नत्वरूपंतद्व्याप्तंवाऽनिर्वाच्यत्वंसम र्थ्यते । बाध्यत्वंअनिर्वाच्यत्वमितितुमिथ्यात्वभंगएवनिरस्तं ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यलक्षणभंगः ॥५९॥

मनिर्वाच्यत्वं किंनाम बाध्यत्वमेवेतिचेत्तत्राह॥बाध्यत्वमिति॥ मिथ्यात्वभंगएवेति ॥ बाध्यत्वंहित्रैकालिकनिषेधप्रतियो गित्वं तत्रत्रैकालिकनिषेधस्यतात्विकत्वेऽद्वैतहानेः प्रातिभासिकत्वेसिद्धसाधनात् व्यावहारिकत्वेपितस्यबाध्यत्वेनतात्विकसत्वा विरोधित्वेनार्थांतरात् अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वापाताच्चेतिमिथ्यात्वभंगएवनिरस्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यत्वलक्ष णभंगविवरणं ॥ ५९ ॥

अनुमानंचायुक्तं मिथ्यात्वभंगेउक्तरीत्यांऽशेसिद्धसाधनात् अप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च उक्तरीत्याव्या
घाताच्च ब्रह्मवत्सत्वराहित्येऽप्यनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्याऽर्थांतरत्वाच्च सत्त्वादिराहित्यस्यप्रातिभा
सिकत्वादिपक्षेषुदोषस्योक्तत्वाच्च भेदनिरासानुपपत्तेरुक्तत्वात् वक्ष्यमाणरीत्याभ्रांतिबाधयोरन्यथै
वोपपत्त्याविमतंसदसदात्मकंबाध्यत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्याद्याभाससाम्याच्च असदेवरजतंप्रत्य
भादितिप्रत्यक्षबाधाच्च । नचैवंमिथ्यैवरूप्यमभादितिप्रत्यक्षेणानिर्वाच्यत्वसिद्धिः मिथ्याशब्दस्या
सत्पर्यायत्वात् विमतंअसत् सत्त्वानधिकरणत्वात् नृशृंगवदितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचसत्त्वाभा
वमात्रेणासदितिधीः त्वत्पक्षेज्ञानेपिसत्वाभावेनासदितिधीप्रसंगात् असत्त्वाभावेनसदितिधीप्रसं
गाच्च नृशृंगाद्यसत्त्वबुद्धितोस्यावैलक्षण्याननुभवाच्च । किंचोक्तेषुसत्त्वासत्त्वपक्षेष्वाद्यद्वितीययोः
जगतिसत्त्वराहित्यांशे रूप्यादावसत्त्वराहित्यांशे तृतीयचतुर्थयोरुभयत्रापिअसत्वराहित्यांशे पं
चमेउभयत्रापिसत्त्वराहित्यांशे सप्तमाष्टमनवमेष्वप्युक्तन्यायेनोभयत्राप्यसत्त्वराहित्यांशेबाधः।
षष्ठेत्वबाध्यत्वरूपसत्त्वेनोपपत्त्याऽर्थांतरं सामान्यतोऽनिर्वाच्यसाधकानुमानेष्वप्युक्तरीत्याव्या
घातार्थांतरादिकं । किंचोक्तसत्त्वासत्त्वपक्षेषुषष्ठान्येष्वंशेबाधः । षष्ठेऽर्थांतरं । सत्त्वासत्त्वेसमाना
धिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनीनभवतः परस्परात्यंताभावत्वात् घटत्वाघटत्ववत् । असत्त्वंसत्त्वा

नधिकरणानिष्ठंन तत्प्रतिषेधरूपत्वात् यथा अनित्यत्वंनित्यत्वानधिकरणानिष्ठंन । एवंसत्वंपक्षी
कृत्यापिप्रयोक्तव्यमितिसत्प्रतिपक्षत्वं । घटत्वाघटत्वे समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनी धर्म
त्वाद्रूपरसवत्।कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानिष्ठं धर्मत्वाद्रूपरसवदित्याभाससाम्यंच परस्परप्र
तिषेधानात्मकत्वमुपाधिश्च।एवंच"अविरुद्धौरूपरसौसत्त्वासत्त्वेविरोधिनी।।अन्यथासदसद्रूपंस्यात्किं
चिद्रसरूपवत्"।।किंचाद्येसद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्वदुर्निरूप
त्वादुर्निरूपत्वादौद्वितीयतृतीययोर्यथाक्रममसद्वैलक्षण्येसद्वैलक्षण्येचात्रिष्वपिज्ञेयत्वव्यावहार्यत्वादौ
व्यभिचारः। नचौपाधिकधर्माणामुपाध्यनतिरेकाज्ज्ञानत्वमेवज्ञेयत्वमिति तदप्यत्यंताभावप्रतियोगी
तिवाच्यं तथात्वेदृक्त्वमेवदृश्यत्वमभिधानत्वादिकमेवाभिधेयत्वादिकमितिब्रह्मणएवदृश्यत्वं नतु
जडस्य ब्रह्मणइवचघटादेरप्यवाच्यत्वमित्याद्यतिप्रसंगात् आवाभ्यांषट्पदार्थनियमस्यानंगीकारा
च्च वैशेषिकैरप्यौपाधिकधर्माणामभावेसामान्येऽतर्भावइतिवा उपाध्यनतिरेकेपिघटाद्येवकार्यंनत्वा
काशादीतिव्यवस्थित्यर्थंयस्योपाधिनासंबंधोनतत्रैवौपाधिकधर्मात्यंताभावइतिवा स्वीकृतत्वेनानैकां
त्यतादवस्थ्याच्च।नचज्ञेयत्वाद्यपिस्वनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अन्यथाऽऽत्माश्रयादितिनव्यभिचार
इतिवाच्यं सत्त्वादेरप्यसत्त्वाद्यनधिकरणत्वात् सत्त्वादिरूपविशेषनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वसि

द्ध्यासामान्यतःसिद्ध्युक्त्ययोगात् सद्वैलक्षण्यमिथ्यात्वदृश्यत्वादिवच्छब्दप्रतिपाद्यत्वादेरप्यनन्य
थासिद्धधीबलेनस्ववृत्तित्वाच्च अत्यंताभावप्रतियोगित्वेऽव्यभिचारस्यदुर्वारत्वाच्च।नचशब्दबोध्यत्वा
द्यपिनिर्धर्मकात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि आत्मशब्देनैवप्रतिपाद्यतयाव्याघातात् सत्त्वासत्त्वयो
रपितन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेनार्थांतरत्वाच्च । यदिचसर्वधर्मराहित्यश्रुत्याऽऽत्मनिसत्त्ववत्तद
त्यंताभावोपिनेतिनार्थांतरं तर्हिशब्दबोध्यत्वात्यंताभावोपिनतत्रेत्यनैकांत्यतादवस्थ्यं। नचसत्त्वम
मसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादसत्त्वव
दितिप्रयोगान्नात्मन्यर्थांतरमितिवाच्यं व्याघाताद्यनिस्तारात् अत्यंताभावस्यप्रामाणिकत्वेअपसि
द्धांतस्याऽप्रामाणिकत्वेचासिद्धसाधनस्यापाताच्च । अयंचदोषःपूर्वत्रापिद्रष्टव्यः। कल्पितत्वमकल्पि
तत्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादकल्पितत्व
वदित्याभाससाम्याच्च आत्मनइवानात्मनोपिसत्त्वासत्त्वराहित्येऽप्यनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्याऽ
र्थांतरत्वाच्च मिथ्यात्वेत्वद्रीत्याव्यभिचाराच्च। तस्मादप्रसिद्धविशेषणत्वंदुर्वारं।एतेन सत्ख्यातिवा
दिनंप्रतिअसद्विलक्षणंविमतंसद्विलक्षणंबाध्यत्वात् शुक्तिरजतत्वसंसर्गवत्इत्यसत्ख्यातिवादिनं
चप्रतिसद्विलक्षणंविमतमसद्विलक्षणमपरोक्षधीविषयत्वात् घटवदितिप्रयोगान्नाप्रसिद्धविशेषण

त्वादिकं पक्षधर्मताबलाच्चानिर्वाच्यसिद्धिरितिनवीनोक्तंनिरस्तं व्याघातबाधाद्यनिस्तारात् ॥ अनि
र्वाच्यसाधकानुमानभंगः ॥ ६० ॥ अर्थापत्तावपिसच्चेन्नबाध्येतेत्यत्र किमिदंसत् सत्ताजातिमद्वा[1]
अर्थक्रियाकारिवा[2] अबाध्यंवा[3] अबाध्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नंवा[4] प्रामाणिकंवा नाद्यद्वितीयौ त्वन्म
तेप्रपंचेव्यभिचारात् व्यवहारदशायांनबाध्येतेत्यापादनेच "नेहनाने" तिबाधेनजगतोऽनिर्वाच्य
त्वासिद्धेः व्यवहारदशायामेवजगतियौक्तिकादिबाधस्यदर्शनाच्च प्रत्यक्षबाधस्यचपरोक्षाध्यस्तेअप
रोक्षाध्यस्तेनभोनैल्यादौचाभावात् सत्तादिराहित्येपिब्रह्मवदनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्तेश्च व्यवहा
रदशायांबाध्यस्यापिरूप्यस्याद्वैतवत्पारमार्थिकत्वोपपत्तेश्च । नतृतीयः यदबाध्यंतदबाध्यमितिसा
ध्यावैशिष्ट्यात् व्यवहारस्यापाद्यत्वेचबाध्यत्वेनैवासद्व्यावृत्तेरपिसिद्ध्याशेषवैयर्थ्यात् । अतएव
नचतुर्थःप्रामाणिकत्वादन्यस्यतदवच्छेदकस्याभावाच्च । नपंचमः बाध्यस्यापिबाध्यत्वाकारेणप्रामा
णिकत्वात् सत्त्वेनप्रामाणिकत्वविवक्षायामात्माश्रयापातात् मानांतराप्राप्तस्यतत्त्वावेदकश्रुतिवे
द्यत्वेनप्रामाणिकस्यब्रह्मनिर्विशेषत्वादेरपित्वन्मतेब्रह्मान्यत्वेन बाध्यत्वेनव्यभिचाराच्च अबाध्ये
अविद्यादिसाधकतयास्वतःप्रकाशमानेचिन्मात्रेवैयर्थ्येनप्रमाणाप्रवृत्त्याप्रामाणिकत्वस्यबाध्यत्वेनै
वव्याप्तत्वाच्च रूप्यादिबाधकस्यातत्वावेदकत्वेनतदप्रामाणिकतानापादकत्वाच्च । अतत्वावेदक

व्यावहारिकप्रमाणबाधितस्यापिरूप्यादेरद्वैतवत्स्वतःप्रामाण्यप्रयुक्तपारमार्थिकत्वोपपत्तेः । नचा
स्यतत्त्वावेदकाद्वैतश्रुतिबाधः तस्याःभेदश्रुतिवत् प्रत्यक्षप्राप्तव्यावहारिकरूप्यनिषेधानुवादित्वोपप
त्तेः।एतेनासतएवविलक्षणमिहसद्विवक्षितमितिकेनचिदुक्तंनिरस्तं । अवधारणस्यसदसद्विलक्षणं
नचेदित्यर्थकत्वेनप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यापादकासिद्धेः बाधेनैवानिर्वाच्यत्वसिद्ध्याख्यात्युक्त्ययोगाच्च ।
सदसद्विलक्षणंनचेदित्यत्रसत्किंविवक्षितमितिपूर्वविकल्पप्रसरेणघट्टकुटीप्रभातवृत्तांतापाताच्च ।
एवंनबाध्येतेत्यत्रबाधःकिंज्ञानेननिवृत्तिः प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधोवा नोभयमपि मिथ्यात्व
भंगेउक्तरीत्या आद्येइष्टापत्ते द्वितीयेअसद्विलक्षणत्वपक्षेबाध्यतेचेतिविपर्ययापर्यवसानात् । एव
मसच्चेदित्यत्रासत् किंसत्तादिहीनं[1] बाध्यंवा[2] निरुपाख्यंवा[3] निरुपाख्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नंवा[4] नि
स्स्वरूपंवा[5] । नाद्यः सत्तादिहीनस्यात्मादेःप्रतीत्याव्यभिचारा द्रूप्यादौतस्मादसन्नभवतीतिविपर्य
यापर्यवसानाच्च । अतएव नद्वितीयः । नतृतीयः निरुपाख्यंचेन्नख्यायेतेतिसाध्यावैशिष्ट्यात् । न
चतुर्थः निस्स्वरूपत्वाद्यन्यस्यतस्याभावादसतएवख्यात्यंगीकारेणापादकासिद्धेश्च । नपंचमः । पार
मार्थिकत्वाकारेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यानिर्धर्मकेब्रह्मण्यपिसत्त्वेनानिर्वाच्यस्यस्वरूपेणत
त्प्रतियोगित्वेवाच्येशशशृंगादेरपीतोऽन्यस्यानिस्स्वरूपत्वस्याभावेन तस्मादसन्नभवतीतिविपर्यया

पर्यवसानात् । किंचासत्त्वंयदिसत्त्वाभावतद्व्याप्यान्यतरत्तर्ह्यनिर्वाच्यख्यातौनाविपर्ययेपर्यवसानं अन्यच्चेदिष्टापत्तिः। एवं नप्रतीयेतेत्यत्र किंप्रतीतिमात्रंविवक्षितं सत्त्वेनप्रतीतिर्वा अपरोक्षप्रतीतिर्वा सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिर्वा । नाद्यः असतोप्रतीतावसद्वैलक्षण्यज्ञानायोगात् असत्प्रतीतिनिरासानुपपत्तेश्च असत्पदस्यानर्थकत्वेप्रयुक्तपदानांसंभूयकारित्वेनासन्नप्रतीयतइतिवाक्यस्याबोधकत्वापाताच्च असतोसत्त्वेनाप्रतीतावसद्व्यवहारानुपपत्तेश्च। तदुक्तं "असद्विलक्षणज्ञस्यैज्ञातव्यमसदेवहि ॥ तस्मादसत्प्रतीतिश्चकथंतेननिवार्यत" इति। द्वितीयेपि साकिंप्रमारूपानिषिध्यते भ्रमरूपवा । नाद्यः इष्टापत्तेः । नद्वितीयः उक्तन्यायेनासतःप्रतीतिसिद्धौसतोसत्त्वेनेवारूप्यस्यचरूप्यत्वेनेवभ्रांतित्वादेवासतःसत्त्वेनप्रतीत्युपपत्तेः । तदुक्तं "असतःसत्त्वप्रतीतिःसतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रांतित्वादि" ति । येनपुंसाशशशृंगाभावोननिश्चितः तस्यशशशृंगमस्तीतिवाक्याभासाज्ज्ञानोत्पत्तेश्च । नह्यत्र "घढधषि" त्यादिनिरर्थकेष्विवपदार्थधीरेववा "कुंडमजाजिन" मित्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वानास्ति विपरीतबोधकेषुयोग्यताभावेपिअयोग्यत्वज्ञानाभावमात्रेणयोग्यताभ्रमेणवा आकांक्षासन्निधिभ्यांज्ञानोत्पत्तेरनुभवात् । अन्यथाप्रवृत्त्यादेरयोगात् । योग्यताहीनाद्वाक्याज्ज्ञानानुत्पत्तौचतद्धीनात्प्रतिवादिवाक्याद्धीरेवनस्यादितिकथाबधिरकलहःस्यात् । ननुशशशृंगादिश

ब्दाद्विकल्पमात्रमेवजायते उक्तंहि योगसूत्रे "शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्प"इतीतिचेन्न विकल्पस्येच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्त्यंतरत्वेऽनुभवविरोधात् प्रवृत्त्ययोगाच्च। नहिशशशृंगस्यासत्त्वाज्ञानदशायांतदस्तित्वज्ञानस्यगोशृंगास्तित्वज्ञानान्मात्रयापिविशेषोनुभूयते असतिवृत्त्यंतरवज्ज्ञानस्यैवोपपत्तेश्च। अन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपिविकल्पमात्रं नतुप्रतीतिरितिस्यात् विकल्पस्यज्ञानविशेषत्वेत्विष्टापत्तिः। वस्तुशून्यइतिचकोर्थः किंकिमप्यनुल्लिखन्निति असदेवोल्लिखन्नितिवा। आद्ये अनुभवविरोधः व्यवहारानुपपत्तिश्च। नह्ययंघटादिवत्किमप्यनुल्लिखन्ननुभूयते। द्वितीये सिद्धंनःसमीहितं। नचेयमपिधीरनिर्वाच्यविषया। निस्स्वरूपस्यशशशृंगादेरप्यनिर्वाच्यत्वेहिरूप्यादेःकुतोवैलक्षण्यमाशास्यते निरुपाख्यादितिचेन्न तस्यदुर्बोधत्वादित्युक्तत्वात् तादृशाद्वैलक्षण्यस्येष्टत्वाच्च अत्यंतासत्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहीति त्वन्मतेपितत्राध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेपिशशशृंगमसदितिवाक्यइवशशशृंगमस्तीतिवाक्येशशशृंगशब्देनासतएवप्रतीतेश्च "तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदि"तिश्रुत्याऽप्यसतःसत्त्वप्रतीतेश्च। एतेन शशशृंगशब्दोनिश्चितानन्वयत्वादपार्थकइतिचिंतामण्युक्तंनिरस्तं। अपार्थकशब्देनाप्रत्यायकोक्तावनन्वयानिश्चयदशायांप्रवृत्तिपर्यंतप्रतीत्यनुभवविरोधात् तेनात्यंतिकनिषेधयोग्याप्रतीतौअसच्छशशृंगमित्यादौसमभिव्याहृतस्यासत्पद

स्यानन्वयापाताच्च । असत्प्रत्यायकत्वोक्तौचेष्टापत्तेः । एतेनैव शशशृंगादिशब्दानांसंगतिग्रहणा
संभवादबोधकतेत्यात्मतत्वविवेकोक्तंनिरस्तं । यौगिकशब्दानामवयवसंगत्यतिरेकेणपृथक्संगत्य
नपेक्षतयासतोवाऽसतोवाऽर्थस्यबोधनसंभवात् । एतेनैव शशशृंगशब्दस्यशशेशृंगाभावोऽर्थइ
तिवार्तिकोक्तंनिरस्तं । तत्रतस्याशक्तेः नास्तीत्यस्यपौनरुक्त्यापाताच्च । नतृतीयः यदसत्तन्नप्रतीय
तइतिव्याप्तिज्ञानस्यप्रत्यक्षतावश्यंभावात् शशशृंगाद्यत्यंताभावस्याप्रत्यक्षत्वापातेनासतोसत्त्वा
सिद्धेश्च । नचतुर्थः भ्रांतित्वादेवतदुपपत्तेः सन्मात्राविषयकंअपरोक्षज्ञानमपरोक्षभ्रमोवाअसद्विष
यकः सत्वानधिकरणविषयकत्वादसद्विषयकपरोक्षज्ञानवदित्याद्यनुमानैरप्यसतोपरोक्षप्रतीतिसि
द्धेश्च । नन्वसतोपरोक्षधीश्चेत् शशशृंगादेरपिसास्यात् नचासद्विशेषस्यसा सद्विशेषत्वेअसत्त्वा
योगादितिचेन्न दुष्टेंद्रियस्यरूप्यसंस्कारसाचिव्यवत् शशशृंगादिसंस्कारसाचिव्याभावात् असतः
सत्यादसत्त्वरूपेण सद्वैलक्षण्यरूपेणापरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूपेण नृशृंगशशशृंगादीनामेवान्योन्यं
नृशृंगादिशब्दैरेवपरोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वरूपेणशशशृंगस्यैवकदाचिदेवपरोक्षप्रतीतिविष
यत्वरूपेणच विशेषेणवानेनापिबौद्धेनसत्त्वानपेक्षेणविशेषेणासत्त्वाव्याघाताच्च । एतेन सर्वसाम
र्थ्यहीनस्यासतःसताज्ञानेनासंबंधाद्विषयत्वरूपधर्मानाश्रयत्वात् भातिज्ञायतइतिकर्तृत्वकर्मत्वाद्य

योगाच्च नापरोक्षधीरितिनिरस्तं । अतीतादेःस्मृत्यनुमित्यादिकंप्रतिविषयत्वादिवदसतोसद्वैलक्षण्यं
प्रतिप्रतियोगित्ववद्व्यवहारंपरोक्षज्ञानंचप्रतिविषयत्वकर्तृत्वकर्मत्वादिवदपरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूप
साध्यवत्सर्वसामर्थ्यवैधुर्यरूपसाधनवच्चापरोक्षभ्रांतिविषयत्वस्याप्युपपत्तेः । यदितत्रानुमित्या
दावेवतद्विषयकत्वं नत्वतीत्यादौविषयत्वं तर्हीहापितथास्तु तत्सत्वानपेक्षंचेदिदमपितथा नहिस
त्त्वेनभ्रांतिःसत्त्वसापेक्षा अन्यथासद्विलक्षणत्वेपिसानस्यात् संबंधादावसद्वैलक्षण्यादपिलाघवेन
सत्वस्यैवतंत्रत्वात् दुष्टाच्छब्दादसतिसत्वेपरोक्षभ्रांतिवदुष्टादिंद्रियात्सत्वेनापरोक्षभ्रांत्युपपत्तौ
परोक्षप्रतीतिस्वीकारेणापरोक्षप्रतीतिनिषेधेविशेषहेत्वभावाच्च । एतेन प्रवृत्तिविषयत्वान्यथानुप
पत्त्याअसद्वैलक्षण्यसिद्धिरितिनिरस्तं । इदमंशस्यासद्रूप्यात्मनाप्रतीतत्वमात्रेणतदर्थिप्रवृत्तिविष
यत्वोपपत्तेः । नचापरोक्षज्ञानस्यार्थेनेंद्रियसन्निकर्षेणचजन्यत्वादसतश्चहेतुत्वसन्निकर्षयोरयोगान्ना
परोक्षधीरितिवाच्यं अपरोक्षप्रमायाएवार्थादिजन्यत्वाद्रूप्यसंस्कारसचिवस्यदुष्टेंद्रियस्याधिष्ठान
सन्निकर्षादेवाधिष्ठानस्यासद्रजतात्मनाप्रतीत्युपपत्तेश्च अन्यथाऽनिर्वाच्यपक्षेप्ययंदोषःस्यात् । न
हिधीमात्रशरीरंरूप्यंस्वज्ञानात्प्रागस्ति । किंचानिदंरूपेप्रातिभासिकेचरूप्येयदिदंत्वंयच्चव्यावहा
रिकत्वंभाति तदुभयंनतावत्सत् नाप्यनिर्वाच्यं तथात्वेहितस्यासद्वैलक्षण्यार्थंप्रातिभासिक

सत्त्वायचसत्त्वप्रतीत्याभाव्यमेवंतदपिसत्त्वमनिर्वाच्यंचेत्तस्यापिसत्त्वप्रतीत्याभाव्यमित्यनवस्थापा
तात् तस्मादिदंत्वव्यावहारिकत्वयोरसत्त्वंवाच्यं। एवं रूप्यमसद्विलक्षणंधीकालेऽस्तिचेत्तस्यस्वरू
पेणत्रैकालिकनिषेधायोगादिदंत्वाकारेणवापारमार्थिकत्वाकारेणवानिषेधोवाच्यः तयोरप्यसद्विल
क्षणत्वेस्वरूपेणनिषेधायोगात्पारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधेचानवस्थानात्तयोरसत्त्वंवाच्यं तेचसत्त्वे
नापरोक्षेइतिकथमसतःसत्वेनापरोक्षज्ञानाभावः। तदुक्तं "अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रांतावेवप्रतीयते।
सत्त्वस्यासतएवंहिस्वीकार्यैवप्रतीतता ॥ १ ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वेस्यादेवह्यनवस्थिति"रिति ॥ टी
कायांत्विदंत्वसत्त्वयोःसत्त्वायोगादनिर्वाच्यत्वेचतथैवप्रतीतौप्रवृत्त्ययोगात्सत्वेनभानेचतस्मिन्न
पिसत्त्वे सत्त्वादिविकल्पप्रसरेणानवस्थानादिदंत्वव्यावहारिकत्वयोरसत्वमित्युक्तं । नचतत्रत्व
त्पक्षेप्यसतिरूप्येयत्सत्त्वंभाति तस्यसत्त्वायोगादसत्त्वेचतथैवभानेप्रवृत्त्ययोगात् सत्त्वेनभानेचत
स्मिन्नपिसत्त्वेउक्तविकल्पप्रसरेणानवस्थेतिवाच्यं परमतेऽनिर्वाच्यसत्त्वस्यसत्त्वेनाभानेप्रातिभासि
कत्वासिद्धिवत् मन्मतेअसतःसत्त्वस्यसत्वेनाप्रतीतावसत्त्वासिद्धेरभावात्। किंच प्रत्येकंसत्त्वास
त्त्वयोरनुपपत्तौसदसदात्मकमस्तु निषेधसमुच्चयवत्विधिसमुच्चयस्याप्यतात्त्विकत्वेनाविरोधसंभ
वात्। एवंचतुर्थप्रकाराकल्पनाल्लाघवं त्वत्पक्षेअसदेवरूप्यमभादितिबाधकस्यसद्वैलक्षण्यमिवात्रा

पिसद्रूप्यमितिभ्रमस्यासद्वैलक्षण्यंविषयोस्तु । यद्वा त्वत्पक्षेसदसद्विलक्षणेरूप्येऽनिर्वाच्यंसत्त्वमि
वात्रापिसदसदात्मकेरूप्येसदसदात्मकंसत्त्वंभ्रांतौप्रतीयतां। भ्रांतित्वेचत्वत्पक्षेऽनिर्वाच्यविषयत्व
मिवात्रापिसदसद्विषयत्वंतंत्रमस्तु। अन्यथा नित्यकाम्येपिनित्यत्वादेःप्रत्येकमनुपपत्त्याभिन्नाभिन्नेच
गुणगुण्यादौभेदादेःप्रत्येकमनुपपत्त्योभयबहिर्भावःस्यात्। किंचासद्विलक्षणंचेन्नबाध्येत सद्विलक्षणं
चेन्नप्रतीयेतेत्यर्थापत्त्यानिर्वाच्यत्वाभावएवकिंनस्यात् । नचाबाधाप्रतीत्योःसत्त्वासत्त्वेतंत्रे लाघवा
त् नत्वसद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वे गौरवादितियुक्तं। अबाधाप्रतीतीप्रति प्रतियोगिन्योर्बाधप्रती
त्योरेवहिप्रथमंप्रयोजकंचिंत्यतांप्रथमोपस्थितत्वात् कल्पकत्वाच्च । भावप्रयोजकाभावादेवाभावोप
पत्तौप्रयोजकांतरस्यानन्वेषणीयत्वाच्च। बाधप्रतीत्योश्चासत्त्वसत्त्वेतंत्रे लाघवात् नतुसद्विलक्षणत्वा
सद्विसक्षणत्वे गौरवात् । तथाचाबाधाप्रतीतीप्रत्यसद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वेतंत्रे। एवंचोक्तरीत्या
सत्त्वात्प्रतीतिरसत्त्वाद्बाधइतिविधिसमुच्चयःस्यात् । नृशृंगादौसद्वैलक्षण्यवदसत्त्वस्यभावेपिबाधा
भावःप्रसक्त्यभावात्। एवंचासद्विलक्षणंचेन्नबाधःस्यात् सद्विलक्षणंचेन्नभायादितिभवत्वनिर्वाच्य
विलक्षणं॥ अनिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६१ ॥ नन्वत्यंतासत्त्वेकथंनिषेधप्रति
योगित्वं तथाचात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वमेवसत्यसतिचानुपपद्यमानमनिर्वाच्यत्वंक

त्पयतीति नवीनाइतिचेन्न किमिहकथं असत्त्वस्यात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन तदप्रतिक्षेप कत्वात् प्रागभावादिदशायामसतएवघटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेनतस्यरूपादिवद्धर्मिसत्त्वानपेक्ष त्वाच्च असत्त्वाभावादपिलघुत्वेनतत्रसत्त्वस्यतंत्रतयातद्धीनस्यानिर्वाच्यस्याप्रतियोगित्वापाताच्च त्वन्मतेऽप्यसतोसद्वैलक्षण्यंप्रतिप्रतियोगित्वाच्च असतोपि“नासदासीदि”तिश्रौतनिषेधप्रतियोगि त्वाच्च । यदिचकुत्रचित्कदाचित्सतएवासत्त्वं तर्हिकुत्रचित्कदाचिदसतएवसत्त्वमितिनित्यसर्वग तानांसत्त्वंनस्यात् । आत्यंतिकंसत्त्वमसत्त्वनिरपेक्षंचेदात्यंतिकमसत्त्वमपिसत्त्वनिरपेक्षं अन्यथा ध्वंसःस्वाधिकरणेप्रतियोगिसत्त्वापेक्षइत्यत्यंताभावोपितथास्यात् । अत्यंताभावश्चस्वकालेप्रतियो गिसत्त्वापेक्षइतिध्वंसोपितथास्यात् । प्रतियोगिनोसत्त्वेपिप्रतियोगित्वस्यसत्त्वंचध्वंसादिदशायां प्रतियोगिनोऽवर्तमानत्वेपिप्रतियोगित्वस्यवर्तमानत्ववत् शशशृंगादेरसत्त्वेपिपरोक्षज्ञानादिकंप्रति विषयत्वस्यसत्त्ववत् असद्वैलक्षण्यंप्रतिप्रतियोगित्वस्यसत्त्ववत् त्वत्पक्षेप्रतियोगिनःसद्विलक्षणत्वे पिबाधगोचरस्यनिषेधप्रतियोगित्वस्यसत्त्ववच्चयुक्तं । यदितुतत्रप्रतियोगित्वविषयत्वे नधर्मिसत्त्वा पेक्षे तर्हीहापितथा । यदिचतत्रध्वंसादौतत्प्रतियोगिकत्वमेववर्तमानमसद्विषयकज्ञानेचतद्विषयक त्वमेवसत् असद्वैलक्षण्येचतत्प्रतियोगित्वमेवसत् नतुप्रतियोगित्वंवर्तमानंसद्वानवाविषयत्वंसत्

तर्हीहाप्यत्यंताभावेतत्प्रतियोगिकत्वंसत् नतुप्रतियोगित्वमित्यस्तु । नचाभावविरहत्वंप्रतियोगित्वं सादृश्यपृथक्त्वादिप्रतियोगिष्वव्याप्तेः येनासतःप्रतियोगित्वंनस्यात् । किंतु तज्ज्ञानहेतुज्ञानविशेष विषयत्वंतच्चासतोप्यस्ति अन्यथा अभावावधित्वंप्रतियोगित्वमितिनिरवधिकोऽत्यंताभावोनिष्प्र तियोगिकःस्यात् । एतेन प्रतियोगिस्मृतिरूपहेत्वभावादसत्प्रतियोगिकाभावधीरयुक्तेतिनिरस्तं । श ब्दाभासादिनाऽनुभूतस्यस्मृतिसंभवात् भ्रमविषयवच्चप्रतियोगिनोप्रामाणिकत्वेपिभ्रमवदभावस्य प्रामाणिकत्वंयुक्तं । नहिप्रमाणस्पृष्टत्वमेवतत् असतोप्यसत्त्वेनतत्स्पृष्टत्वात् । किंतु सत्त्वेन । नन्व थापियोग्यानुपलब्ध्याअभावोग्राह्यः योग्यताचप्रतियोगितद्व्याप्येतरप्रतियोग्युपलंभकसामग्री अ सतिचप्रमासामग्रीनास्तीतिदोषसहितज्ञानसामग्रीरूपासावाच्या तस्यांचसत्यांनासतोऽनुपलंभः उपलंभस्यैवसत्त्वात् अनुपलंभदशायांचतज्ज्ञानसामग्रीरूपायोग्यतैवनास्तीतिकथमसदभावधीः “दुष्टोपलंभसामग्रीशशशृंगादियोग्यता । तस्यांनानुपलंभोस्तिनास्तिसानुपलंभन”इतिकुसुमां जल्युक्तेरितिचेन्न याह्यनुपलब्धिर्यत्रयत्सत्त्वविरोधिनी तस्याएवयोग्यानुपलब्धित्वात् तस्याश्चा सत्यपिभावात् शृंगानुपलब्धिर्हिमहत्त्वेसत्युद्भूतरूपशृंगसत्त्वविरोधिनी नहिप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं भावप्रत्यक्षत्वेतंत्रं स्तंभेपिशाचान्योन्याभावस्याप्रत्यक्षत्वापातात् जलपरमाणौपृथिवीत्वाभाव

स्यप्रत्यक्षत्वप्रसंगाच्च । कथमन्यथा शशशृंगंनास्तीत्यबाधितधीः । नचशशेशृंगंनास्तीत्यर्थइतिचिंता
मण्युक्तंयुक्तं शशशृंगोल्लिखिताभूरित्यादावप्रसिद्धविशेषणत्वोक्त्ययोगात् गविशशशृंगंनास्ती
त्यधिकरणांतरोपादानाच्च शशेशृंगंनास्तीत्यर्थकल्पनेपिभूतलेघटोनास्तीतिवदसतःसंसर्गस्यनिषे
ध्यकोटिनिवेशाच्च अन्यथा संसर्गस्यसत्त्वापातात् गोशृंगंनास्तीतिवत् विशिष्टप्रतियोगित्वप्रती
तेरुक्तरीत्याबाधकाभावेनान्यथाव्याख्यानायोगाच्च । एतेन नप्रतियोगिधीमात्रमभावधीहेतुः त
न्निर्विकल्पकादप्यभावधीप्रसंगात् किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्धीः नचशशीयत्वावच्छि
न्नशृंगधीरस्तीतिसामग्र्यभावादेवबाधकान्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावधीरितिचिंतामण्युक्तंनिर
स्तं । शब्दाभासादिनातद्धीसंभवात् । अन्यथा तंतुषुपटोनास्तीत्यस्यापितंतुसमवेतपटत्वंनास्तीत्य
र्थइतिप्रागभावादेरपिस्वसमानकालीनप्रतियोगित्वंस्यात् । एतेनैव ससमभावोनास्तीत्यादेःद्रव्या
दिषल्लक्षणात्यंताभावेभावत्वसामानाधिकरण्यंनास्तीत्यर्थइतिनिरस्तं । शुक्तिरूप्यतादात्म्यवत्सं
सर्गवच्चात्यंतासतोपिससमपदार्थादेःपररीत्याप्रसक्तस्यनिषेधसंभवेकुसृष्टिकल्पनायोगात् । किंचेह
भूतलेघटोनास्तीतिधियःसंसर्गाभावोविषयः नतुघटाभावः इहभूतलेघटोनास्तीत्यत्रसंयोगोनिषि
ध्यतइत्युदयनोक्तेः भूतलेघटोस्तीतिबुद्धेस्तत्संबंधविषयत्वेननास्तीतिबुद्धेरपितदभावविषयत्वाच्च ।

किंच नतावदयंघटप्रागभावोध्वंसोवा प्रतियोगिसमानकालीनत्वात्। नाप्यत्यंताभावः कदाचित्त
त्रघटस्यसत्त्वात्। यदिचैतत्कालावच्छेदेनात्यंताभाव स्तर्ह्यत्यंताभावातिरिक्तःप्रागभावादिर्नसिद्ध्ये
त्। संयोगस्यतु भूतत्वेध्वंसःभावित्वेप्रागभावः कदाप्यभावेत्वत्यंताभावइत्यसतःसंसर्गस्यप्रतियो
गित्वसिद्धिः।नचघटेसन्नेवसंसर्गइहनिषेध्यः तस्यापिघटतुल्यत्वेनप्रागभावादिविकल्पप्रसरात्।यत्तू
क्तंवर्धमानेघटात्यंताभावएवायंघटकालेत्वसंबंधान्नभाति घटात्यंताभावस्यभूतलेनसहसंबंधश्चतत्सं
योगध्वंसादिः अथवा प्रतियोगिभेदेनैवप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाप्यभावभेदात् संयुक्तघटाभा
वोऽयंविशिष्टांतराभाववदुत्पादविनाशशीलोऽन्यएवेति तत्रनाद्यः अभावाधिकरणयोःसंबंधांतर
मंतरेणतदुपश्लिष्टस्वभावरूपक्लृप्तसंबंधत्यागेनसंयोगध्वंसादेःसंबंधत्वकल्पनेआवश्यकसंयोगध्वंसा
देरेवतद्धीविषयत्वोपपत्तेः। अन्यथा घटस्यकपालेष्वत्यंताभावएवघटकालेत्वाश्रयाश्रयिभावध्वंसा
दिरूपसंबंधाभावादप्रतीतिरिति घटात्यंताभावःकेवलान्वयीस्यात्। नद्वितीयः संयोगस्यानिषेध्यको
टित्वादिष्टसिद्धेः दंडेसत्यपिपुरुषाभावेनदंड्यभाववद्भूतलघटसंयोगेसत्यपिघटाभावेनसंयुक्ताभाव
स्यादर्शनेनक्लृप्तैःसंयोगध्वंसादिभिरेवसर्वोपपत्तौउत्पादविनाशशीलसंयुक्ताभावांतरकल्पनायोगा
च्च। तस्मादसतोपिनिषेध्यत्वंयुक्तं ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्ति

भंगः ॥ ६२ ॥ नापि "नासदासीन्नोसदासी त्तमआसीदि" तिश्रुत्यर्थापत्तिरनिर्वाच्येमानं तत्रहिस दसच्छब्दौपंचभूतपरौ प्रसिद्धपरत्वे "नासदासी" दित्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् तदानीमित्य स्यवैयर्थ्याच्च । नोसदासीदित्यनेनैवसिद्धत्वेननासीद्रजइत्यादेर्वैयर्थ्याच्च "नसत्तन्नासदुच्यत" इत्या दौभूतेप्रयोगाच्च "यदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतत्सदितिवायुरंतरिक्षंचासदि" तिश्रुतेश्च । अन्यथा "आनीदवात" मितिवाक्यशेषोक्तंप्रलयेसद्ब्रह्माप्यनिर्वाच्यंस्यात् । ख्यात्यंतरभंगस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ श्रुत्यर्थापत्तिभंगः ॥ ६३ ॥ तस्मादनिर्वाच्यख्यात्यसंभवात् उद्बुद्धरूप्यसंस्कारसाचिव्यंदुष्टेंद्रि यंस्वसन्निकृष्टंशुक्तीदमंशमत्यंतासद्रूप्यात्मनागृह्णातीत्यन्यथाख्यातिरेवयुक्ता । रूप्यस्यासत्त्वेचास देवरूप्यमभादिति प्रत्यक्षं विमतमसत् सत्त्वानधिकरणत्वान्नृशृंगवत् अप्रमाअसद्विषयिका स त्त्वानधिकरणविषयकत्वात् सन्मात्राविषयकत्वेसति सविषयकत्वाच्च असद्विषयकपरोक्षज्ञानव दित्याद्यनुमानंचमानं । नचैवमसत्ख्यात्यापत्तिः मन्मतेरूप्यस्यासत्त्वेपीदमंशस्यसत्त्वेनबाह्यमतइ वेदंरूप्यमितिज्ञानेभातस्यसर्वस्याप्यसत्त्वाभावात् । अन्यथा अद्वैतिमतेपि सदन्यप्रतीतेरसतश्चप रोक्षप्रतीतेस्तार्किकमते शुक्तिः(क्ती)रूप्यंचेत्युभयतादात्म्यस्यवा संसर्गस्यवाऽसतएवप्रतीतेर्बाह्यम तापत्तिः । ननूभयंतादात्म्यंचेत्यतोधिकस्यतस्याभावात्तयोश्चसत्त्वान्नासतःख्यातिरितिचेन्न रूप्य

तादात्म्यस्यरूप्यत्वसंसर्गस्यचेदमंशनिष्ठत्वेनाग्रहणेइदंरूप्यंचेतिज्ञानाकारापातेनेदंरूप्यत्वेनज्ञात मित्यनुव्यवसायायोगात् पुरोवर्तिनिष्ठाभेदाग्रहेप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च सन्मात्रविषयकत्वेअप्रामाण्यायो गाच्च । नचतथात्वेपितदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यमविरुद्धमितिवाच्यं तत्प्रकारकत्वस्या पितद्वैशिष्ट्यविषयकत्वरूपत्वेनासतइदंरूप्यत्ववैशिष्ट्यस्यप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् । नचतद्विशेषणज्ञान जन्यत्वंतत्प्रकारकत्वं तस्यापितद्वैशिष्ट्यविषयकत्वव्याप्तत्वात् तद्वैशिष्ट्यस्याभानेऽनुव्यवसायवि रोधस्योक्तत्वाच्च । ईश्वरज्ञानस्यनिष्प्रकारकत्वेन निर्विकल्पकत्वापाताच्चेति ॥ ७ ॥ स्वाभिमतान्य थाख्यातिसमर्थनं ॥ ६४ ॥ यच्चेदमुच्यते अध्यस्तमज्ञानोपादानकं तत्वज्ञाननाश्यंचेति तन्न तथात्वे रूप्यमुत्पन्नंनष्टंचेतिधीप्रसंगेनत्रैकालिकनिषेधायोगात् । नचार्थक्रियाकारित्वादिरूपलौकिकपार मार्थिकत्वाकारेणतथानिषेधः रूप्यंनासीदस्तिभविष्यतीतिस्वरूपेणैवनिषेधात् पारमार्थिकत्वस्या पिरूप्यवत्प्रतीतत्वेनतत्कालेसत्त्वाच्च । नाप्ययंनिषेधआपणस्थरूप्यस्य "नेहनानास्ती" तिनिषेधा यतात्विकप्रपंचांतरापातात् तस्याप्रसक्तेश्च । अन्यथाऽन्यथाख्यात्यापत्तेः । आभासस्यप्रसक्तिरेव पारमार्थिकस्यनिषेधेतंत्रमितिचेन्न यत्प्रतीतंतन्नास्तीत्यनुभवविरोधात् प्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धस्या भासस्यमिथ्यात्वासिद्धेश्च । निवृत्तिज्ञानइवत्रैकालिकनिषेधज्ञानेऽपिप्रसक्तस्याभासस्यनिषेधसंभ

वेनिषेधंप्रत्यवच्छेदकमधीस्थंपारमार्थिकमनवच्छेदकस्याभासस्यधीस्तुनिषेधधीहेतुरितिवैयधिकर
ण्यकल्पनायोगाच्च अनारोपपूर्वकनिषेधस्यानुपपत्तेश्च । नच तत्रापिबुद्धिपूर्वकारोपकल्पना यस्या
रोपस्तस्यैवनिषेधइतिमतेनिषेधस्यप्रसक्त्यर्थंबुद्धिपूर्वकारोपकल्पनेऽपित्वन्मतेतदयोगात् घटेस्मृतेत
दारोपंविनैवेहघटोनास्तीतिज्ञानस्यानुभवात् । नचाभासप्रसक्त्याऽनाभासस्यापिप्रसक्तिः आभा
सइत्यप्रसक्तेः । नचरजतत्वाकारेणानाभासस्यापिप्रसक्तिः आभासानाभासानुगतसामान्याभा
वात् फलबलेनव्याप्तिज्ञानेसामान्यस्यप्रत्यासत्तित्वेपि अतिप्रसंगेनान्यत्रतदभावाच्च । किंचाध्यस्तं
नसोपादानकं सकर्तृत्वस्याप्यापातात् अविद्यालक्षणभंगेऽध्यस्तस्याज्ञानोपादानकतयानिरासाच्च ।
इदंरूप्यमितिरूप्यानुविद्धस्येदमंशस्यैवदोषादिवशात् सत्याविकाराविरोधेनरूप्यात्मनामिथ्यावि
काररूपविवर्तसंभवेतदननुविद्धस्याज्ञानस्योपादानत्वायोगाच्च परोक्षधीरप्यज्ञानविरोधिनीत्युक्त
त्वेन श्वेतत्वेनानुमितेशंखेश्वैत्याज्ञानाभावेनपीतत्वभ्रमायोगाच्च त्वन्मतेबिंबप्रतिबिंबयोरैक्यस्यप्र
त्यक्षतयाऐक्याज्ञानाभावेनोपाधिवशादपितत्रभेदभ्रमायोगाच्च घटत्वेनसाक्षात्कृतेघटेघटत्वाज्ञा
नाभावेनपटोऽयमितिवाक्याभासाद्भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगाच्च । अयंघटइत्यत्राग्निनासिंचेदितिवदन्वय
विरोधिनोधर्मस्यानुपादानेनान्वयधीर्युक्तैव साक्षिवेद्येऽज्ञानसुखादावज्ञानाभावेन तत्रज्ञानाभाव

त्वदुःखाभावत्वादिभ्रमायोगाच । परोक्षतत्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेशंखेश्वैत्यानुमित्याऽप्यज्ञानानि
वृत्तौभ्रमानुत्पत्त्यापातात् अपरोक्षतत्वज्ञानस्यच परोक्षेअभावेनपरोक्षाध्यासस्यानिवृत्त्यापाताच्चरू
प्यंदृष्ट्वाऽधिष्ठानतत्वज्ञानंविनानिवृत्तस्यपुंसोऽज्ञाननिवृत्त्यभावेनमिथ्यात्वेनाधिष्ठानतत्वज्ञानैकनिव
र्त्ययोरूप्यज्ञानाकाराविद्यापरिणामयोर्निवृत्त्यभावेनरूप्यधीसामग्रीसद्भावेनरूप्यप्रतीतेर्दुर्वारत्वाच्च।
नचसर्वज्ञानानांस्वगोचरशूरत्वाद्यथाभ्रांतितदर्थोऽगीकार्यइतियुक्तं अर्थतत्वव्यवस्थापकस्यबाधस्यै
वानुसर्तव्यत्वेनानेवंविधस्यभ्रमस्यातथात्वात् अन्यथातदर्थस्यतात्विकत्वापातात् ॥४॥आविद्यकर
जतोत्पत्तिभंगः॥६५॥यच्चेदमुच्यते अधिष्ठानांशेइंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तिरध्यस्तांशेतदजन्याविद्या
वृत्तिरितिज्ञानद्वयं नचैवमख्यात्यापत्तिः तादात्म्यस्यापिभानादिति तन्न त्वन्मतेइदमंशस्याप्यध्यस्तत्वे
नेदमितिज्ञानंद्व्यात्मकमिदंरूप्यमितिज्ञानंत्र्यात्मकं स्वाप्नशुक्त्यादाविदंरूप्यमितिज्ञानंचतुरात्मकमि
तिप्रसंगात् शंखेपीतत्वंपश्यामीतिपीतत्वांशेचाक्षुषत्वादिजातिविशेषस्यानुव्यवसायाच्च रूप्यज्ञा
नस्याविद्यावृत्तित्वेनप्रातिभासिकत्वेप्रतिभासावश्यंभावादध्यस्तविषयकज्ञानस्यचाध्यस्तत्वनिय
मादविद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्त्यंतरप्रतिबिंबितचैतन्यवेद्यत्वमेवंतस्यतस्यापीत्यनवस्थानाच्च अज्ञानस्य
रूप्याकारज्ञानात्मनापरिणामेरूप्यमितिप्रतीतेर्ज्ञानगताकारेणैवोपपत्तेः भ्रमस्यचातीतादिज्ञानवद्

र्थाभावेऽपिसंभवाद्रूप्याकाराविद्यावृत्तिवैयर्थ्याच्च दोषाणांस्वाश्रयजन्यएवातिशयहेतुत्वेनेंद्रियदोषप्रयुक्तभ्रमत्वाश्रयेकरणांतराजन्येचरूप्यज्ञानेइंद्रियकरणकत्वस्यदुर्वारत्वाच्च । अन्यथा त्वचाशंखंचक्षुषाचशुक्तिसादृश्यंज्ञात्वानिमीलितनेत्रस्यनेत्रगतदोषात् पीतत्वरूप्यादिभ्रमःस्यात् रूप्येदमंशयोस्तादात्म्यभानेनाख्यातिवैषम्येपिज्ञानैक्यानुभवविरोधस्याख्यातिपक्षदोषस्यसाम्याच्च । एतेन विषययोरध्यस्तेनाभेदेनैकत्वापन्नत्वात् ज्ञानयोरप्यैक्यमुपचरितमितिनिरस्तं । ज्ञानैक्यानुभवविरोधात् एकविषयकधारावाहिकज्ञानानामप्यैक्यानुभवापाताच्च कल्पितस्यार्थैक्यस्यज्ञानैक्योपचाराहेतुत्वाच्च । एतेन यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्रूप्यमिदंत्वेनभाति तथेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्रूप्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेनभातीतिनिरस्तं । बाधकालेऽर्थयोरिवज्ञानयोरपिभेदधीप्रसंगात् इदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेनतदवच्छिन्नचैतन्येऽज्ञानाभावाच्च शुक्तितत्वंजानतः इदंवृत्तितत्वंचाजानतःपुंसःरूप्यनिवृत्तावपितज्ज्ञानानुवृत्तिप्रसंगाच्च अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधाच्च । नचेंद्रियेणाध्यस्तस्यासंप्रयोगोबाधकः तस्यप्रमायामेवापेक्षितत्वेनाप्रमायांदोषमपेक्ष्यैवेंद्रियस्यहेतुत्वोपपत्तेः रूप्यंप्रत्यप्यंगुल्यग्रनिर्देशचेलांचलबंधनादिनाशुक्तेरेवाधिष्ठानत्वेनतदवच्छिन्नचैतन्यस्यानधिष्ठानत्वाच्च । नचाविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावाज्ज्ञानैक्यधीः परोक्षाध्यासेचैतन्यप्रतिफल



नाभावेनाध्यस्तांशेजानामीत्यनु(व्यवसाया)भवायोगात् ज्ञानेअपवादादप्रामाण्यमित्यस्यायोगाच्च विवरणेंऽतःकरणपरिणामेज्ञानत्वोपचारादित्युक्त्यातद्वृत्तावपिज्ञप्तित्वाभावाच्च प्रकाशकचैतन्यस्यप्रतिफलनोपाधित्वस्यचाविद्यावृत्तावपिसत्त्वात् अज्ञाननिवर्तकत्वस्यचधारावाहिकद्वितीयाद्यंतःकरणवृत्तावप्यभावात् । नचवृत्तिभेदेपीदंरूप्ययोरिदमंशावच्छिन्नसाक्षिवेद्यत्वेनफलैक्येनज्ञानैक्यधीः परोक्षभ्रमेअपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात् त्वन्मतेइदंरूप्ययोर्यथाक्रममिदंरूप्याकारांतःकरणाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबिताभ्यांवातदभिव्यक्ताभ्यामिदमंशानवच्छिन्नतदवच्छिन्नाभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यांवावेद्यत्वेनावच्छिन्नस्यफलस्याभिन्नत्वाच्च । अफलचिन्मात्राभेदस्यचसर्वत्रसत्वात् । नहिरूप्यंप्रतीवेदमंशंप्रत्यपीदमंशावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं आत्माश्रयात् । नापीदमंशंप्रतीवरूप्यंप्रत्यपीदमंशानवच्छिन्नमधिष्ठानं इदंरूप्यमितिधीविरोधात् । एतेनेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यैवेदंवृत्तौरूप्यवृत्तौचप्रतिफलनात् ज्ञानैक्यमितिनिरस्तं । क्रमिकयोरिदमितिज्ञानयोरप्यैक्यापातात् समूहालंबनज्ञानस्यापिभेदापाताच्च तस्यातदाकाररूप्यवृत्तौप्रतिफलनायोगाच्च । अन्यथारूप्याधिष्ठानेदंवृत्तिप्रतिफलितचितैवरूप्यप्रतीतिसंभवाद्रूप्याकाराविद्यावृत्तिर्व्यर्था तस्माज्ज्ञानैक्यानुभवविरोधोदुष्परिहरः । तिक्तोगुडइत्यादावपिमधुरोगुडः सुरभिचंदनमित्यादाविवज्ञा(मा)

नांतरोपनीतविशेषणविषयकमेकमेवज्ञानं । तस्माच्छुक्तिरूप्याद्यपिनानिर्वाच्यं सुतरांजगदिति पारमार्थिकमेवतदिति ॥ ७ ॥ भ्रमस्याद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभंगः ॥ ६६ ॥ यच्चेदमुच्यते ब्रह्म पारमार्थिकंसत् जगद्व्यावहारिकं शुक्तिरूप्यादिप्रातिभासिकमितिसत्त्रिविधमिति तन्न स्वाप्नशु क्तौचाध्यस्तरूप्यादेरुपसंग्रहायप्रातिभासिकादपिनिकृष्टस्यसत्त्वस्यपंचमप्रकारस्याव्यावहारिक स्याज्ञानध्वंसस्यचोपसंग्रहायापारमार्थिकस्यव्यावहारिकादप्युत्कृष्टस्यसत्त्वस्यचवाच्यत्वेनत्रैवि ध्यायोगात् । किंचायंविभागोनतावत्तात्विकः ब्रह्मैवतात्विकमित्यस्यभंगात् । नाप्यतात्विकः ता त्विकस्यब्रह्मणोऽतात्त्विकत्वात् । शुक्तेरूप्यादिवबाधगम्यस्यविभागस्यतात्त्विकत्वावश्यंभावात् । अन्यथा विभागश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यात् । एवंच अयंविभागःसत्यश्चे दपसिद्धांतआपतेत् । मिथ्या चेत्कृतकृत्योऽहंत्वयैवस्वोक्तदूषणात् । "व्यावहारिकसत्योपिबाध्योऽबाध्योऽथवाभवेत् । उक्तोदो षश्चोभयत्रसर्वमेतेनदूषितं" संभवतिहिविश्वमिथ्यात्वब्रह्मनिर्विशेषत्वादावप्येवंविकल्प्यदूषणं । अपिच किमत्रपरमार्थसदेवसत् इतरद्वयंसद्विलक्षणमेवसत्त्वेनभ्रांतिबाधविलंबाविलंबाभ्यांतद्भेद इत्यभिप्रेतं किंवा सत्येवावांतरभेदइति नाद्यः त्वन्मतेरूप्याभावेरूप्यधियइवसत्त्वाभावेसत्त्वबुद्धे रयोगात् उत्पत्त्यादौलाघवेनकदाचित्सत्त्वस्यैवतंत्रतयासत्त्वहीनस्यरूप्यादेरुत्पत्त्याद्ययोगाच्च व्या

वहारिकेप्रातिभासिकादर्थगतविशेषाभावेतत्रार्थक्रियादेःश्रुतीनांव्यावहारिकविषयत्वेनप्रामाण्य
स्यचायोगाच्च। दीर्घभ्रांतिहेतुत्वे नभोनैल्यभ्रमहेतोरिवाप्रामाण्यातिशयएवस्यात्। नांत्यः। असतः
साधकत्वभंगेआरोपितानारोपितानुगतंसामान्यंनास्तीत्युक्तत्वात्। व्यावहारिकस्यचानारोपित
विशेषत्वेऽस्मदभिमतसिद्धेः। किंचपारमार्थिकापारमार्थिकयोर्नतावद्बाधाबाधाभ्यांभेदः मिथ्यात्व
भंगेउक्तरीत्याऽध्यस्तेपिस्वरूपाबाधस्यब्रह्मण्यप्याकारबाधस्यसत्त्वात् जगद्बाधकस्यचसप्रकारकत्वे
तस्यैवप्रकारस्याबाध्यत्वापातात्। निष्प्रकारकत्वेचबाधकत्वायोगात् व्यावहारिकप्रातिभासिकयो
रपिनतावन्मायिकत्वाविद्यकत्वाभ्यांभेदः मायाविद्ययोस्तदभावात् मायिकस्यैंद्रजालिकादेःप्राति
भासिकत्वाच्च असाधारणस्याविद्यकस्यदुःखादेर्व्यावहारिकत्वाच्च त्वयैवमायाविद्याभेदस्यनिरासा
च्च नाप्यर्थक्रियाकारित्वतदभावाभ्यामादानादिनिर्वाहकत्वतदभावाभ्यांवाभेदः अर्थगतविशेषा
भावेतदयोगात् स्वाप्नेपिकुंभादौस्वाप्नजलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वादेःसत्त्वाच्च। व्यावहारिकस्य
तस्याविवक्षायांचात्माश्रयात्। नापिब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यांभेदः त्वन्मतेरूप्यादेरपि
शुक्त्यवच्छिन्नब्रह्मधीबाध्यत्वात्। ब्रह्मण्यध्यस्तस्यप्रातिभासिकस्यक्षणिकत्वादेरपिब्रह्मधीबाध्य
त्वाच्च। नापिब्रह्मप्रमाबाध्यत्वतदन्यप्रमाबाध्यत्वाभ्यांभेदः त्वन्मतेब्रह्मज्ञानस्यैवप्रमात्वात्। नापि

प्रमाबाध्यत्वभ्रांतिबाध्यत्वाभ्यांभेदः भ्रांतिबाध्यत्वस्यब्रह्मण्यपिसत्त्वात् । नापिशुद्धब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यांभेदः शुद्धशब्देनभ्रांतिदशायाज्ञाताधिष्ठानभूतविशेष्यमात्रोक्तौतज्ज्ञानस्याबाधकत्वात् तत्कालाज्ञातेनद्वितीयाभावादिनाविशिष्टस्योपलक्षितस्यचोक्तौवेदांतानामखंडार्थत्वहानेः द्वितीयाभावादेःपारमार्थिकत्वापाताच्च । एतेन महावाक्यजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यांवा चरमधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यांवाभेदइतिनिरस्तं । महावाक्यजन्यस्यचरमस्यचाखंडार्थवेदांतजन्यतयानिष्प्रकारकत्वेनबाधकत्वायोगात् । सप्रकारकत्वेच तस्यप्रकारस्यतात्विकत्वापत्तेः । अतएवच्च ननिष्प्रकारकबाध्यत्वसप्रकारकबाध्यत्वाभ्यांभेदः । नापिपारमार्थिकविषयधीबाध्यत्वव्यावहारिकविषयधीबाध्यत्वाभ्यांभेदः अन्योन्याश्रयात् नाप्यन्योन्येतरत्वाभ्यांभेदः भेदकाभावइतरेतरत्वस्यैवायोगात् अन्योन्याश्रयाच्च । तस्माज्जगतःसत्यत्वात्समन्वयाध्यायोक्तन्यायैःसत्यजगत्कर्तृत्वाद्यनंतगुणेब्रह्मणिवेदांताःप्रमाणमिति ॥ छ ॥ सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणांश्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानांशिष्येण व्यासयतिनासंगृहीतेन्यायामृतेप्रथमःपरिच्छेदः ॥ १ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥



अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः । शाकः १८२९ सन १९०७.

॥ इतिश्रीमन्न्यायामृतेप्रथमःपरिच्छेदः ॥

श्रीमन्न्यायामृते द्वितीयपरिच्छेदः प्रारभ्यते

# श्रीमन्न्यायामृतप्रारम्भः

वीरस्येदं पुस्तकं वासिस्य ।

वीरनारायणस्येदं पुस्तकं नान्यस्य भवेत् ।
अतोनान्योऽधिकारीस्यात्स्पर्शने ग्रहणेऽपि वा ।

694 Z 7961 090889

694 Z 7961 090889

694 Z 7961 090889

694 Z 7961 090889

~~694 Z 7961 090889~~

694 Z 7908 090889

694 Z 7961 090889

651 Z 0381 090889

694 Z 7853 080889
694 Z 7937 090889

30-3-1992

651 Z 0381 090889

694 Z 7958 090889
694 Z 8015 090889

## ॥ अथश्रीमन्न्यायामृतेद्वितीयःपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ समस्तवेदसंवेद्यंवेदव्यासंगुणार्णवं ॥ विवृणोमि प्रणम्याहंपरिच्छेदंद्वितीयकं ॥ १ ॥ पूर्वपरिच्छेदांतेयदुक्तमनंतगुणेब्रह्मणिवेदांताःप्रमाणमिति तदाऽऽक्षिपति॥नन्वेतदिति॥ एकंपदार्थनिष्ठं अपरंवाक्यार्थनिष्ठमित्यन्वयः ॥ पदार्थनिष्ठमपिद्विविधमित्याह ॥ यथेति ॥ "यत्सर्वज्ञ" इत्यादिवाक्यानां सार्वज्ञादिप्रतिपादनपराणामपिसार्वज्ञादीनांमायामयत्वेनमिथ्यात्वात्सत्यज्ञानादिरूपेब्रह्मण्येवतात्पर्यमित्यर्थः । अतएवस्वरूप

श्रीगुरुभ्योनमः॥नन्वेतदयुक्तं द्विविधंहिवेदांतवाक्यं एकंपदार्थनिष्ठं
यथा "सत्यंज्ञान" मित्यादितत्पदार्थपरं, "योयंविज्ञानमय" इत्यादि
त्वंपदार्थपरंच।अपरमैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठं यथा "तत्त्वमसी" त्यादि।
द्वयमप्यखंडार्थनिष्ठं । यद्यप्यखंडार्थनिष्ठत्वं नतावन्निर्भेदार्थनिष्ठत्वं

मात्रप्रतिपादनपरंसत्यादिवाक्यमेवोदाहृतं ॥ योयमिति ॥ त्वंपदार्थेपिदुःखादिप्रतिपादनपराणामपिवाक्यानांस्वार्थेतात्पर्या भावादितिभावः ॥ द्वयमपीति ॥ पदार्थनिष्ठंवाक्यार्थनिष्ठंचेतिद्वयमपीत्यर्थः । निर्भेदार्थनिष्ठत्वमित्यत्रभेदाभावस्यशब्दबो ध्यत्वंविवक्षितं उतभेदाभावस्यस्वरूपतोब्रह्मणिसत्वमात्रमभिप्रेतं नतुशब्दबोध्यत्वं । एवंचवस्तुतोयन्निर्भेदंब्रह्मतन्निष्ठत्वमिति विवक्षितं । आद्येपिकिंभेदाभवाविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमभिप्रेतं उतभेदाभावोपलक्षितार्थप्रतिपादकत्वं । नो(भावपी)भयमपी

त्याह ॥ भेदाभावेति ॥ सखंडार्थत्वेति ॥ यथानिर्घटंभूतलमित्यत्रघटाभावप्रकारकज्ञानजनकत्वं एवंविशेषणोपलक्षणरूप
प्रकारयुक्तार्थबोधकत्वेनसप्रकारकज्ञानजनकत्वापत्त्यासखंडार्थत्वापत्तेरित्यर्थः। नांत्यः सगुणवाक्येष्वतिव्याप्तेरित्याह ॥स्वरूपस
त्वेति ॥ वस्तुगत्यानिर्भेदंयद्ब्रह्मतन्निष्ठत्वेनतस्मिन्गुणसंसर्गप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । भेदाभावस्यशब्दबोध्यत्वपक्षे स्वरूपसत्वा
भिप्रायपक्षेचदोषमाह ॥ प्रकृष्टेति ॥ प्रकृष्टादिलक्षणवाक्यस्यप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याचंद्रस्वरूपमात्रप्रतिपाद

भेदाभावविशिष्टत्वरूपस्य तदुपलक्षितत्वरूपस्यवा निर्भेदत्वस्यशब्दबोध्यत्वेऽभिप्रेतेनिर्घटं
भूतलमित्यादिवत्सखंडार्थत्वापत्तेः। स्वरूपसत्त्वमात्रेऽभिप्रेतेचसखंडार्थानांसगुणवाक्या
नामपि वस्तुगत्यानिर्भेदब्रह्मनिष्ठत्वेनाखंडार्थत्वापातात्। प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्येष्वव्याप्ते
श्च। अतएवननिर्विशेषार्थनिष्ठत्वंतत्। नाप्यपर्यायशब्दानांप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं

कत्वेनाखंडार्थत्वात्प्रकृष्टादिवाक्यस्यचभेदाभावविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वंनास्ति । नहिचंद्रभेदाभावप्रकारकंज्ञानंप्रकृष्टादिवाक्या
द्भवति तथायत्स्वरूपसन्निर्भेदंतत्प्रतिपादकत्वंनास्ति वस्तुगत्याचंद्रस्वरूपस्येतरभिन्नत्वादतोऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥
विशेषाभावविशिष्टत्वरूपस्य तदुपलक्षितस्वरूपस्यवाशब्दबोध्यत्वाभिप्राये स्वरूपसत्त्वाभिप्रायेचदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ घटः
कलशइत्यादावेकार्थपरतयाघटप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेनाखंडार्थनिष्ठत्वंचस्यात् तच्चपरेषांनसंमतं लक्षणवाक्यस्यैवप्रश्नोत्तरवै



यधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यातथाभावाभ्युपगमात् । अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायापर्यायशब्दानामित्युक्तं ॥ पयःपावकेति ॥ अ
नेकप्रातिपदिकार्थपरत्वादस्यालक्ष्यत्वं, धर्मिभेदप्रतिपादकस्याखंडार्थत्वायोगात्। नहिधर्मधर्मिभावा(भेदा)सहमखंडत्वंधर्मिभेदस
हमित्यंगीकारात् । कीदृशौपयःपावकावितिप्रश्नेऽस्यलक्षणवाक्यस्यप्रवृत्तत्वेनप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यापयःपाव
करूपप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एकविशेष्येति ॥ शीतोष्णस्पर्शवंतौपयःपावकावितिवा
क्यस्यतुपयःपावकरूपानेकविशेष्यपरत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ नीलमिति ॥ उत्पलेनैल्यसंसर्गबोधकत्वेनास्यसखंडार्थत्वेना

पयःपावकरूपानेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायिनिशीतोष्णस्पर्शवंतौ पयःपावका
वित्यादावतिव्याप्तेः। नाप्येकविशेष्यपरत्वं नीलमुत्पलमित्यादावतिव्याप्तेरिष्टापत्तेश्च।
तथाप्यपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वा तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्य
वसायित्वंवा अखंडार्थत्वं । उक्तंहि "संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुतायागिरामियं ॥

लक्ष्यत्वादुत्पलरूपैकविशेष्यप्रतिपादकत्वेनतत्रातिव्याप्तिःस्यादित्यर्थः । ननुप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यालक्षणवा
क्यत्वावच्छिन्नस्याखंडार्थत्वांगीकारादस्यापिलक्षणवाक्यत्वेनाखंडार्थत्वाल्लक्ष्यत्वमेवेतिचेन्न नीलत्वस्यमषीखंडादावपिसत्त्वेना
तिव्याप्ततयालक्षणत्वाभावेनास्यलक्षणवाक्यत्वाभावादितिध्येयं ॥ इष्टापत्तेश्चेति ॥ समस्तवेदानामनंतगुणाकरभगवद्रूपैक
विशेष्यप्रतिपादकत्वरूपाखंडार्थत्वस्यास्माभिरंगीकारादित्यर्थः ॥ तथापीत्यादि ॥ निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वमित्यर्थः । अत्रे

दमालोचनीयं ॥ घटःकलशइत्यादौसंसर्गाप्रतिपादकेवाक्येलक्षणवाक्यत्वाभावेनसखंडार्थेऽतिव्याप्तिवारणायापर्यायशब्दाना मित्युक्तं । नन्वेवंचेदप्राप्तयोःप्राप्तिःसंयोगइतिसंयोगलक्षणवाक्यंतावदखंडार्थं । लक्षणवाक्यत्वादेव तत्राव्याप्तिः संयोगरूपसं सर्गस्यैवात्रलक्ष्यत्वेनतद्गोचरप्रमाजनकत्वेनसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वाभावादितिचेन्न । संसर्गशब्देनपदार्थसंसर्गस्यैवविवक्षित त्वात् तथाचनाव्याप्तिः । अस्यसंयोगलक्षणवाक्यस्यलक्ष्यभूतसंसर्गप्रमाजनकत्वेपिअप्राप्तयोःप्राप्तिरितिपदद्वयार्थनिरूपितपर स्परसंसर्गप्रमाजनकत्वंनास्ति । लक्षणवाक्यत्वेनस्वरूपमात्रेतात्पर्येणसंसर्गेतात्पर्याभावेनतत्प्रमाजनकत्वानंगीकारात् । अन्य थाप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । अतोनाव्याप्तिः । अपर्यायशब्दानांपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गागोचरज्ञानजनकत्वमखंडार्थत्व मित्येवोक्तौगौरश्वोघटइत्यादिपदैःपदार्थस्मृतिर्भवतीतितार्किकैरंगीकृतत्वाद्गवादिपदैर्गवादिरूपार्थस्मृतिर्भवति साचतत्तत्पदानु भवजन्यास्मृतिस्तत्तत्पदार्थमात्रविषयिणी नतुतत्संसर्गविषयिणी एवंचापर्यायाणांतत्तद्गवादिपदानांपदार्थसंसर्गागोचरस्मृतिरू पज्ञानजनकत्वेनाखंडार्थत्वापत्तेः ततश्चगवादिपदसमुदायेऽतिव्याप्तिः । अलक्ष्यत्वंचलक्षणवाक्यत्वाभावात् अतःप्रमापदं । तत्रापियथार्थानुभवःप्रमा तत्रयाथार्थ्यंनविवक्षितं संसर्गागोचरस्यानुभवस्यनिर्विकल्पकरूपत्वेनतस्ययाथार्थ्यनियमात् एवमपि निर्विकल्पकसद्भावपक्षेसंसर्गागोचरानुभवजनकेंद्रियेऽतिव्याप्तिःस्यादतःशब्दानामित्युक्तं । नन्वत्रबहुवचनंकिमर्थमितिचेत् अत्रकेचित् धवखदिरपलाशाइतिद्वंद्ववाक्येभेदेद्वंद्वइत्युक्तत्वेनभेदप्रतिपादकतयाऽनेकप्रातिपदिकतयावासखंडार्थत्वेनालक्ष्येसं ॥ ४३१ ॥ सर्गाप्रतिपादकेउक्तलक्षणसद्भावेनातिव्याप्तिःस्यादतःशब्दानामितिबहुवचनं तदर्थश्चसंभूयैकार्थप्रतिपादकत्वं एवंचतत्रसंभूयै

कार्थप्रतिपादकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । तत्समीचीनमिवनभाति इतरेतरयोगेद्वंद्वइत्यंगीकारेणशक्त्यालक्षणयावाधवख दिरादावितरेतरसाहित्यरूपसंसर्गस्यैवप्रतीत्यापदार्थसंसर्गागोचरानुभवजनकत्वरूपलक्षणस्यैवाभावाद्बहुवचनंव्यर्थमेवस्यात् । संप्रदायस्तु बहुवचनाभावेपंकजमानयेतिवाक्यैकदेशभूतेयौगिकेपंकजपदेऽतिव्याप्तिःस्यात् तथाहि पंकजानयपदयोरुभयोर्मि लितयोरेवसंसर्गप्रतिपादकत्वं नैकस्यपंकजपदस्य एवंचप्रकृतोयःपदार्थःपद्मरूपआनयनरूपश्चतन्निरूपितोयःसंसर्गस्तदगोचरा नुभवजनकत्वमेकस्मिन्पंकजपदेऽस्तीत्यतिव्याप्तिः । ननुपंकजपदस्यकथमनुभवजनकत्वं तार्किकमतेपदानांप्रत्यक्षानुमानानुभू तपदार्थस्मृतिजनकत्वमेव वाक्यस्यतुसंसर्गानुभवजनकत्वमेव अतएवयथार्थानुभवरूपप्रमाकरणंआकांक्षादिमत्पदसमुदायात्म कमाप्तवाक्यमेवेत्यंगीकृतमतःकथमेतदितिचेन्न । अभिप्रायानवबोधात् अस्माभिरितरपदानिविहायपंकजपदएवातिव्याप्तिरभि धीयते तच्चयौगिकत्वेनवाक्यरूपं एवंचपंकजपदंपंकजनिकर्तृत्वरूपसंसर्गानुभावकमेव एवंचप्रकृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गागो चरानुभवजनकत्वंपंकजपदेऽतिव्याप्तमतःशब्दानामितिबहुवचनं तथाचापर्यायशब्दानांप्रकृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गागोचरा नुभवजनकत्वमखंडार्थत्वमितिलक्षणंपर्यवसितं । नन्वेवमपर्यायपदंव्यर्थं घटःकलशइत्यत्रसंसर्गाप्रतिपादकवाक्येघटादिपदानां प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गागोचरानुभवजनकत्वंनास्ति पदानांस्मारकत्वादतस्तत्रातिव्याप्तेरभावादितिचेन्न । घटादिशब्दा अपियौगिकाएव प्रकृतिप्रत्ययविभागेनसर्वेपिशब्दाव्युत्पन्नाएवेतिपक्षसद्भावात् अतःपंकजादिपदवत्घटकलशादिपदानामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थभूतस्वार्थसंसर्गानुभावकत्वेनप्रकृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गागोचरानुभवजनकत्वमस्त्येवेत्यतिव्याप्तिवारणायाप

र्यायपदमितिसर्वमनवद्यं ॥ ७ ॥ वस्तुतोऽखंडार्थपदानामपिशबलेगृहीतसंगतिकत्वेनविशिष्टार्थवाचकत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्र वाचकत्वमसंभवीत्यतःपर्यवसायित्वमित्युक्तं अतस्तेषामपिलक्षणयातत्परत्वमस्तीत्यर्थः । गिरां अपर्यायशब्दानां या संसर्गासं गिसम्यग्धीहेतुता इयमखंडार्थताउक्तेत्यन्वयः ॥ तदिति ॥ तासांगिरामपर्यायशब्दानांब्रह्मप्रातिपदिकार्थतातपर्यपर्यवसायित्वं

तत्त्वप्रदीपिका- उक्ताखंडार्थतायद्वातत्प्रातिपदिकार्थते”ति । तत्रपदार्थनिष्ठस्यवाक्यस्याखंडार्थत्वे सत्या
दिवाक्यंअखंडार्थनिष्ठं ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठंवा लक्षणवाक्यत्वात् तन्मात्रप्रश्नो
त्तरत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइतिवाक्यवदित्यनुमानंमानं ॥ नचद्वितीयहेतोरसिद्धिः
“ब्रह्मविदाप्नोतिपर” मित्युक्तब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रेबुभुत्सितेऽस्यप्रवृत्तेः । नचहेतुद्वये
पिदृष्टांतःसाध्यविकलः । प्रकृष्टादिवाक्यंचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं तन्मात्रप्रश्नोत्तर
त्वात्संमतवदितितत्सिद्धेः । नहिकश्चंद्रइतिचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रेपृष्टेऽन्यद्वक्तुमुचितं ।

वाऽखंडार्थतोक्तेत्यर्थः । तत्र अखंडार्थत्वेऽनुमानंमानमितिसंबंधः ॥ संमतवदिति ॥ कोघटइतिप्रश्नोत्तरभूतंअयंघटइत्यादि वाक्यंसंमतशब्दार्थः ॥ यद्यत्प्रश्नोत्तरंतत्तत्प्रातिपदिकार्थमात्रपरमितिसामान्यव्या(प्ताविदं)प्तिमिदिदं दृष्टांतकथनमितिध्येयं । हे तोरप्रयोजकतांपरिहरति ॥ नहीति ॥ अन्यथाप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगइतिभावः । ननुसास्नादिमान्गौरित्यादिलक्षणवा



क्येव्यभिचारशंकांपरिहरति ॥ सास्नेति ॥ अखंडार्थत्वेत्विति ॥ अनुमानमुच्यतइतिशेषः ॥ अकार्यकारणेत्यादि ॥ निष्ठत्वं प्रतिपादकत्वं । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांशब्दानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिरेकविभक्त्यंतपदवाच्यत्वंवासमानाधिकरणत्वं । मृद्ध टइतिसमानाधिकरणप्रयोगेकार्यकारणभावरूपसंसर्गप्रतिपाद (कत्वेनस) केसखंडार्थेव्यभिचारवारणायअकार्यकारणद्रव्यनि ष्ठत्वेसतीत्युक्तं । तर्हिनीलोघटइतिवाक्येव्यभिचारः । ननुनीलगुणस्यघटकार्यत्वात्कार्यकारणभावोपेतघटरूपद्रव्यप्रतिपादक

सास्नादिमान्गौरित्याद्यपिलक्षणवाक्यंपृष्टगवादिप्रातिपदिकार्थमात्रपरमितिनव्यभि
चारः । ऐक्यपरस्यवाक्यस्याखंडार्थत्वेतु तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं अखंडार्थनिष्ठं आत्मस्व
रूपमात्रनिष्ठंवा अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वेसति समानाधिकरणत्वात् तन्मात्रप्रश्नो
त्तरत्वाद्वा सोयंदेवदत्तइतिवाक्यवत् । नचांत्यहेतोरसिद्धिः कोऽहमित्यात्मस्वरूपमात्रे
बुभुत्सितेऽस्यप्रवृत्तेः । नचहेतुद्वयेपिदृष्टांतःसाध्यविकलः कोऽयमितिदेवदत्तस्वरूपमात्रे
पृष्टेऽस्यप्रवृत्तेः । विपक्षेप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगोबाधकइति ॥ अत्रब्रूमः ।

मेवैतद्वाक्यमितिचेन्न । गुणगुणिनोरभेदपक्षाश्रयेणतार्किकाभिमतकार्यकारणभावानंगीकारात् । धर्मधर्मिभावरूपसंबंधबोध नेनलक्षणवाक्यत्वाभावेनवासखंडार्थत्वाच्चातोमात्रपदं। तत्रचनैल्यरूपगुणस्यापिप्रतिपादनान्नव्यभिचारः। देवदत्तस्यदृष्टइतिवा क्येउपादानोपादेयभावरूपकार्यकारणभावरहितद्रव्यमात्रप्रतिपादकेदेवदत्तसंबंधप्रतिपादकत्वेनसखंडार्थेव्यभिचारवारणायस

मानाधिकरणपदं । बुभुत्सिते श्वेतकेतुनेतिशेषः । संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वमितियथाश्रुतलक्षणमेवदूषयति ॥ आद्यइति ॥ अस्मत्कृतपूर्वविवक्षोपरिनेदंदूषणमितिध्येयं ॥ संसर्गलक्षणेति ॥ संयोगलक्षणेत्यर्थः । लक्ष्यस्यैवसंसर्गरूपत्वेनतद्गोचरप्रमाजनकत्वादितिभावः ॥ पदस्मारितेति ॥ तथाचनाव्याप्तिः अप्राप्तयोःप्राप्तिरितिपदद्वयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रतिपादकत्वेनतदगोचरप्रमाजनकत्वाभावादितिभावः ॥ विषमिति ॥ स्वमित्रस्यशत्रुगृहभोजनप्रसक्तिंदृष्ट्वाप्रयुक्तेविषंभुंक्ष्वेत्याप्तवाक्येवस्तुग

आद्यलक्षणे संसर्गशब्देनसंसर्गमात्रोक्तौ "अप्राप्तयोःप्राप्तिःसंयोग" इत्यादिसंसर्गलक्षणवाक्येअव्याप्तिः । पदस्मारितपदार्थसंसर्गोक्तौतु विषंभुंक्ष्वेत्यादावतिव्याप्तिः तस्यपदस्मारितपदार्थसंसर्गाप्रमापकत्वात् । नचेदमपि "द्विषदन्नंनभोक्तव्यमि" तिशास्त्रमूलकत्वात्

त्यासंसर्गप्रतिपादकत्वेनलक्षणवाक्यत्वाभावेनवासखंडार्थइत्यर्थः । तामेवोपपादयति ॥ तस्येति ॥ विषंभुंक्ष्वेतिवाक्यस्यात्रत्यपदस्मारितपदार्थसंसर्गोयःविषकर्मकभोजनरूपःतत्प्रमापकत्वाभावात् ॥ शास्त्रीयेत्यादि ॥ द्विषदन्नकर्मकंभोजनंनकर्तव्यमित्येतादृशसंसर्गप्रमापकत्वेननातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ अस्येति ॥ अयमिदानींममप्रसक्तंशत्रुगृहभोजनंदृष्ट्वामह्यंक्रुद्धोवर्तते आप्तत्वेसतिप्रमाणविरुद्धकर्तव्यतावादित्वात् तस्माद्द्विषदन्नंनभोक्तव्यमित्यभिप्रायेणैवंप्रयुक्तवान् तस्मान्मयानकर्तव्यमित्येवंयुक्ति



मूलत्वेनेत्यर्थः ॥ अशास्त्रेति ॥ शास्त्रानुपस्थितिदशायामियमतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या ॥ प्रतिपिपादयिषितेति ॥ तथाचनातिव्याप्तिः प्रतिपादयितुमिष्टोयःपदार्थसंसर्गःद्विषदन्नंनभोक्तव्यमित्येवंरूपस्तद्गोचरप्रमाजनकत्वसद्भावेनविषंभुंक्ष्वेतिवाक्येनाऽतिव्याप्तिरितिभावः । अत्रप्रतिपिपादयिषितत्वंपदार्थानांकिंस्वरूपेणविवक्षितं उतसंसर्गप्रतियोगित्वेन नाद्यइत्याशयेनाह ॥ चंद्रेति ॥ प्रश्नेति ॥ कश्चंद्रःकिंब्रह्मेतिप्रश्नहेतुभूतोयःसंशयस्तद्धर्मित्वेनेत्यर्थः । द्वितीयमाशंक्याह ॥ संसर्गेति ॥ संसर्गप्रतियो

शास्त्रीयपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापकं अस्ययुक्तिमूलत्वेनाशास्त्रमूलत्वात् । प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गोक्तौच चंद्रब्रह्मादिशब्दार्थानां प्रश्नहेतुसंशयधर्मित्वेनप्रागेवसामान्यतोज्ञाततयास्वरूपेणाप्रतिपिपादयिषितत्वात् । संसर्गप्रतियोगित्वेनतु प्रतिपिपादयिषितत्वेविवक्षिते संसर्गाप्रमापकत्वासंभवात् । किंच शीतोष्णस्पर्शवंतौपयःपावकावित्यादौत्वद्रीत्यासंसर्गाप्रतिपादकेऽनेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरेऽतिव्याप्तिः ।

गित्वेनपदार्थानांप्रतिपादयितुमिष्टत्वेसंसर्गस्यतात्पर्यविषयत्वप्राप्त्यातत्प्रमाजननस्यैवप्राप्तेःपुनस्तदप्रमापकत्वोक्तौविरोधइत्यर्थः॥ त्वद्रीत्येति ॥ लक्षणवाक्यत्वेनप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यभियात्वन्मतेप्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गोयोलक्षणत्वरूपस्तदप्रतिपादकइत्यर्थः । अलक्ष्यत्वोपपादनायाह ॥ अनेकेति ॥ अनेकप्रातिपदिकार्थपरत्वेपिअखंडार्थत्वंकुतोनास्तियेनालक्ष्यत्वमित्य

तआह ॥ नहीति ॥ अखंडत्वंधर्मधर्मिभावेनतयोर्भेदंयदानसहते तदाधर्मिभेदंनसहतइतिकिंवाच्यमित्यर्थः ॥ यौगिकेति ॥ उपगोरपत्यंपुमान्औपगवःकइत्येवंयौगिकोयऔपगवादिस्तत्प्रश्नस्योत्तरभूतइत्यर्थः ॥ अनेकेति ॥ अनेकेअर्थाःवृक्षगजतुरगाद्याःतदात्मकंयद्वनंसेनादिःतत्प्रश्नःकिंवनंकासेनेत्यादिरूपः तत्प्रश्नोत्तरेइत्यर्थः । इत्यादावित्यादिपदेनएकदेशस्थगजतुरगरथाद्याःसेनेतिवाक्यंग्राह्यं । तथाचलक्षणवाक्यत्वेनश्यामत्वादिरूपलक्षणसंसर्गेतात्पर्याभावेनाखंडार्थत्वेपिऔपगवसेनादिरूपध

नहि(च)धर्मधर्मिभावासहमखंडार्थत्वंधर्मिभेदसहं । किंच यौगिकार्थौपगवादिप्रश्नोत्तरेश्या
मोदीर्घोलोहिताक्षऔपगवइत्यादौअनेकार्थात्मकवनसेनादिप्रश्नोत्तरे "एकदेशस्थावृक्षावन"
मित्यादौचसखंडार्थेलक्षणवाक्येतिव्याप्तिः । प्रकृष्टादिवाक्येपिसंसृष्टार्थत्वस्यवक्ष्यमाणत्वे
नासंभवश्च । अतएवांत्यंलक्षणमप्ययुक्तं असंभवात् सखंडार्थलक्षणवाक्येऽतिव्याप्तेश्च ।

र्मिणामेवसंसृष्टार्थरूपत्वेनसखंडार्थत्वादलक्ष्यमेवेतितत्रातिव्याप्तिः प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यभियाऔपगवादौश्यामत्वादिसंसर्गेतात्पर्याभावेनसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वसद्भावादतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ असंभवइति ॥ संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वाभावादितिभावः । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ असंभवादिति ॥ प्रकृष्टादिवाक्येसंसृष्टार्थत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वाभावादितिभावः ॥ सखंडार्थेति ॥ सखंडार्थस्ययल्लक्षणवाक्यमितिषष्ठीतत्पुरुषः । तथाचौपगवादिरूपसखंडार्थस्ययल्लक्षणवा



क्यंश्यामोदीर्घइत्यादिरूपंतस्यलक्षणवाक्यत्वादेवऔपगवादिरूपसखंडप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः । अनंतादिशब्दानामपर्यायत्वाभावात्तेषुतद्घटितोक्तलक्षणाव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ प्रवृत्तिनिमित्तेति ॥ लोकेप्रवृत्तिनिमित्तभेदेसतिअपर्यायत्वंघटपटादिशब्दानांदृष्टं नतुप्रवृत्तिनिमित्ताभेदइत्यर्थः । नन्वत्राप्यनंतत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदसद्भावादनंतादिशब्दानांअपर्यायत्वमित्यतआह ॥ तद्भेदस्त्विहेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदइत्यर्थः । कुतोनास्तीत्यतआह ॥ अनंतत्वादीनामिति ॥ तथाचसर्वेषामनंतत्वसत्यत्वादीनांकेवलशुद्धब्रह्मात्मसत्वेनसत्यत्वानंतत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावान्नापर्यायत्वमि

किंच प्रवृत्तिनिमित्ताभेदश्चेन्नापर्यायत्वं तद्भेदस्त्वि
हनास्ति अनंतत्वादीनांशुद्धादन्यत्रासंभवात् अनं
तादिशब्दानांलक्षणयाऽखंडार्थत्वेचशुद्धेतदसिद्धेः ।

त्यर्थः । ननुसत्यानंतादिशब्दानांशबलेगृहीतसंगतिकत्वेनसत्यत्वानंतत्वादिविशिष्टवाच्यार्थभेदसद्भावेनप्रवृत्तिनिमित्तभेदसद्भावान्नपर्यायत्वं । तेषांचलक्षणयाशुद्धब्रह्मपरत्वान्नाखंडार्थत्वहानिरित्यतआह ॥ अनंतादीति ॥ शुद्धेतदसिद्धेरिति ॥ अनंतत्वादिकंहित्वन्मतेशुद्धस्यैवलक्षणं मोक्षजनकज्ञानविषयस्यैवब्रह्मणःपृष्टत्वात्तस्यैवचसत्यादिवाक्येनोच्यमानत्वात् तथाचानंतादिशब्दानांलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेशुद्धेऽनंतत्वादीनांलक्षणानामसंभवएवस्यात् गंगापदलक्ष्येतीरेगंगात्वाभाववदनंतादिपद

लक्ष्येशुद्धेऽनंतत्वादीनामयोगादितिभावः ॥ १ ॥ ७ ॥ अखंडार्थत्वलक्षणभंगविवरणं ॥ ७ ॥ अप्रसिद्धेति ॥ संसर्गा
गोचरप्रमाजनकत्वरूपसाध्यस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वादितिभावः । प्रत्यक्षादौसाध्यप्रसिद्धिर्भविष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ प्रत्यक्षादिना
पीति ॥ निर्विकल्पकस्याप्रामाणिकत्वादितिभावः। यदिसत्यत्वादीनांलक्षणत्वंस्यात् तदैवसत्यज्ञानादिवाक्यानांलक्षणवाक्यत्वंत
देवायुक्तं परजातिरूपसत्तायाःअपरजातिरूपज्ञानत्वादेश्चब्रह्मव्यतिरिक्तेजगत्यपिसत्त्वेनातिव्याप्ततयाऽलक्षणत्वात् ततश्चलक्षण

॥ ७ ॥ अखंडार्थत्वलक्षणभंगः ॥ १ ॥ ७ ॥ आद्यानुमानेचाप्रसिद्धविशेषणत्वं।प्रत्य
क्षादिनापीदमित्थमितिसप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेः। असिद्धिश्च । सत्यत्वज्ञानत्वादेः
परापरजातित्वेतस्याब्रह्मण्यपिसत्त्वेनातिव्याप्तेः । अजातित्वेपिब्रह्मण्यपितस्यता
त्विकस्य धर्मिज्ञानाबाध्यस्यचासंभवात् अतात्विकस्य व्यावहारिकस्यचानात्मन्यपि
सत्त्वात् विरुद्धत्वंच असाधारणधर्मरूपलक्षणपरवाक्यत्वस्यसखंडार्थत्वेनैवव्याप्तेः ।

वाक्यत्वहेतोरसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ सत्यत्वेति ॥ ननुसत्यत्वादिकंनसत्ताजात्यादिरूपं किंनाम अबाध्यत्वादिरूपमन्यदेव
लक्षणत्वेनविवक्षितं तत्तुनातिव्याप्तमितिचेत् तत्किंतात्विकंवा धर्मिज्ञानाबाध्यंवा अतात्विकंवा। नाद्यद्वितीयौ ब्रह्मणिविद्यमा
नस्याबाध्यत्वादिरूपसत्यत्वस्यातात्विकत्वाद्धर्मिज्ञानबाध्यत्वाच्च अतोसंभवएवस्यात् । नांत्यः व्यावहारिकत्वापरपर्यायाता
त्विकाबाध्यत्वादिरूपसत्त्वस्याऽनात्मन्यपिसत्वेनातिव्याप्तेरलक्षणत्वादतोऽसिद्धिर्दुर्वारेत्याह ॥ अजातित्वेपीत्यादिना ॥ ॥ ४३५ ॥

विरुद्धत्वंस्फोरयितुंअसाधारणधर्मरूपेत्युक्तं तथाचसाध्याभावेनैवव्याप्तत्वाद्विरुद्धत्वमित्यर्थः । ननुलक्षणंद्विविधं स्वरूपमति
रिक्तंचेति । तत्रस्वरूपलक्षणंलक्ष्यानतिरिक्तमेव तथाचतत्परत्वेलक्ष्यपरत्वमेवप्राप्तमितिनाखंडार्थत्वविरोधइत्याशंक्यनिराकरो
ति ॥ नचेति ॥ लक्ष्यमात्रत्वे लक्ष्येणनिर्विशेषात्यंताभेदे । तथाचलक्ष्यलक्षणभावार्थस्वरूपातिरेकेंऽगीक्रियमाणेसखंडार्थत्वप्रा
प्त्याविरुद्धत्वमेवेतिभावः । ननुस्वरूपलक्षणस्यकथंलक्ष्यातिरिक्तत्वमित्यतआह ॥ अतिरेकेपीति ॥ यावत्पर्यंतंलक्ष्यमस्तिता

नचस्वरूपलक्षणस्यलक्ष्यानतिरेकात्तत्परत्वमखंडार्थत्वाविरोधि । तस्यलक्ष्यमात्रत्वेलक्ष्यलक्षणभा
वायोगात् अतिरेकेपियावल्लक्ष्यभावित्वादिनैव स्वरूपलक्षणत्वोपपत्तेश्च । नचद्वारत्वेनलक्ष
णपरत्वंद्वारिणोऽखंडत्वा(डार्थ)त्वाविरोधि वक्ष्यमाणरीत्यालक्षणात्प्रागेवसामान्यतोज्ञातेस्वरूप
मात्रेतस्यद्वारत्वायोगात् । नचलक्षणपरत्वंनहेतुःकिंत्वतत्परत्वेपितत्प्रत्यायकत्वमात्रमितिवाच्यं ।

वत्पर्यंतंसत्त्वेनस्वरूपलक्षणत्वसंभवादित्यर्थः । ननुसत्यज्ञानादिवाक्येनब्रह्मस्वरूपबोधनायोदाहरणत्वेनलक्षणमुपादीयते प
श्चाद्द्वारभूतंतल्लक्षणंपरित्यज्यब्रह्मस्वरूपमात्रमेवबोध्यतइतितत्रातात्पर्यान्नद्वारिणोऽखंडार्थत्वविरोधीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ न
चेति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ सामान्यतोपिब्रह्मस्वरूपाज्ञानेतद्धर्मिकसंशयाद्ययोगेनकिंब्रह्मेतिप्रश्नाद्ययोगादित्यादिवक्ष्यमाणरी
त्येत्यर्थः । लक्षणात् द्वारत्वेनोच्यमानात् । अज्ञातस्वरूपस्यैवद्वारेणबोध्यत्वादितिभावः ॥ नहेतुरिति ॥ येनतस्यसखंडार्थ

न्यायामृ० त्वेनैवव्याप्त्याविरुद्धत्वंस्यादितिभावः । लक्षणपरत्वाभावेपिलक्षणप्रत्यायकत्वादखंडार्थत्वमितिवक्तुंनशक्यते नीलमुत्पलमित्य श्रीनिवा०
॥ ८ ॥ त्राऽतिव्याप्तत्वेननीलत्वस्यालक्षणत्वेनैतद्वाक्यस्यलक्षणपरत्वाभावाल्लक्षणप्रत्यायकत्वसद्भावेनाखंडार्थत्वाभावाद्व्यभिचारःस्या सत्यज्ञा०
त् । नचातत्परस्यतत्प्रत्यायकत्वंकथमितिवाच्यं । तात्पर्यभ्रमादिनोपपत्तेरित्याह ॥ अलक्षणेति ॥ एवंविरुद्धत्वमुक्त्वानैकां
त्यंचाह ॥ सखंडेति ॥ वनादीनांसंसृष्टरूपत्वादित्यर्थः ॥ किमिति ॥ कश्चंद्रइतिचंद्रस्वरूपमात्रेपृष्टेप्रवृत्तस्यप्रकृष्टादिलक्षण २ । २
वाक्यस्यस्वार्थेतात्पर्याभावेपिकिंचंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मस्यैवप्रश्नेसतिप्रवृत्तस्यप्रकृष्टादिवाक्यस्यलक्षणपरत्वावश्यंभावाद्व्य

अलक्षणवाक्यस्यापितात्पर्यभ्रमादिनालक्षणप्रत्यायकत्वसंभवेनव्यभिचा
रात् । सखंडवनादिलक्षणवाक्येकिंचंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मप्रश्नोत्तरे
प्रकृष्टादिवाक्येचव्यभिचारश्च । नचाखंडलक्षणवाक्यत्वंहेतुः असिद्धेः ।

भिचारःस्यादेवेत्यर्थः ॥ अखंडेति ॥ अखंडस्ययल्लक्षणंतद्वाक्यत्वंहेतुत्वेनविवक्षितं तथाचसखंडवनादिलक्षणवाक्येनव्यभि
चारइतिभावः ॥ असिद्धेरिति ॥ ब्रह्मस्वरूपमात्रस्यसिद्धत्वान्नस्वरूपमात्रेप्रश्नः अन्यथाप्रश्नस्यैवासंभवात् अतःकैर्विशेषणै
र्विशिष्टंब्रह्मेत्येवंसखंडस्यैवब्रह्मणःप्रश्नेसत्यादिवाक्यस्यप्रवृत्तत्वेनअखंडलक्षणवाक्यत्वंवक्ष्यमाणरीत्यासिद्धमित्यर्थः । ननुकिं ॥ ४३६ ॥
चंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मप्रश्नोत्तरेप्रकृष्टादिवाक्येनव्यभिचारः तस्यापिचंद्रस्वरूपमात्रएवतात्पर्यांगीकारेणलक्षणपरवाक्य

त्वरूपहेतोरेवाऽभावादित्यतआह ॥ नचेति ॥ प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्यैवलक्षणपरत्वस्यसिद्धत्वादि
त्यर्थः । ननुकिंचंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मप्रश्नोत्तरेप्रकृष्टादिवाक्येव्यभिचारस्तदास्यात् यदिकिंचंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्म
प्रश्नस्येदमुत्तरंस्यात् नचैवं उत्तरत्वेप्रश्नविशेष्यविशेष्यकत्वस्यैवतंत्रत्वात् अत्रप्रश्नस्यचंद्रलक्षणविशेष्यकत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चं
द्रइतिवाक्यस्यचचंद्रविशेष्यकत्वात् । अतोनाऽत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ नचेति ॥ तन्मूलेति ॥ प्रश्नमूलभूतेत्यर्थः । तथाच
चंद्रविशेष्यकेऽस्मिन्वाक्येप्रयुक्तेपिकिंचंद्रलक्षणमितिप्रश्नहेतुभूतसंशयस्यनिवर्तमानत्वेनोत्तरत्वंयुक्तमितिस्यादेवव्यभिचारइति

नचधर्मेपृष्टेस्वरूपमात्रंवक्तुमुचितं । नचप्रश्नविशेष्यविशेष्यकत्वंउत्तरत्वेतंत्रं किंतुतन्मूलसंशयविरो
धित्वं । बाधश्च ४, धर्मिज्ञानाधीनसप्रकारकसंशयादिनिवर्तकंमोक्षहेतुंसप्रकारकंब्रह्मज्ञानंप्रतिसाधनत्वेनवे
दांतविचारविधानान्यथानुपपत्त्याबलवत्यावेदांतवाक्येसाध्याभावनिश्चयात् । सत्प्रतिपक्षत्वंच सत्यादि
वाक्यतात्पर्यविषयःसंसृष्टरूपःसंसर्गरूपोवा प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात् संमतवत् । सत्यादिवाक्यं

भावः । वेदांतवाक्येसाध्याभावनिश्चायकान्यथानुपपत्तेर्बाधकत्वोपयुक्तंबलवत्त्वमुपपादयितुमुक्तं ॥ धर्मिज्ञानेत्यादि ॥ "भि-
द्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः" इतिप्रमाणेनब्रह्मज्ञानस्यसंशयनिरासकत्वेनप्रमितत्वात्सप्रकारकसंशयनिवर्तकंचज्ञानंसप्रका
रकमेव नधर्मिज्ञानमात्रं तस्यपूर्वमेवसिद्धत्वादित्याशयेनोक्तं ॥ धर्मिज्ञानेति ॥ संशयादिनिवृत्त्यापिकिंप्रयोजनमितिनवाच्य
मित्याशयेनोक्तं ॥ मोक्षहेतुमिति ॥ साध्येति ॥ संसर्गप्रकारकज्ञानजनकत्वस्यैवनिश्चयादित्यर्थः ॥ संमतवदिति ॥ अ

ग्निहोत्रादिवाक्यतात्पर्यविषयवदित्यर्थः । परेणसार्वज्ञादिधर्मसंसर्गस्यवेदतात्पर्यविषयशुद्धब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनमिथ्यात्वांगीकारा दाह ॥ स्वतात्पर्यविषयेत्यादि ॥ ननुविषंभुंक्ष्वेतिप्रमाणवाक्येस्वतात्पर्यविषयभूतंयज्ज्ञानं द्विषदन्नंनभोक्तव्यमितिज्ञानंतेना बाध्यो यःसंसर्गःविषकर्मकभोजनक्रियारूपसंसर्गस्तत्रतात्पर्याभावेनतत्परत्वाभावाद्व्यभिचारःस्यादतआह ॥ स्वकरणकेत्यादि॥ तथाचनव्यभिचारः स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यसंसर्गःविषकर्मकभोजनक्रियासंसर्गरूपोवा(च्यार्थ)क्यार्थसंसर्गोनविवक्षितः येन

स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यसंसर्गपरं स्वतात्पर्यविषयज्ञाना बाध्यस्वकरणकप्रमितिविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरंवा प्रमा णवाक्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्। विषंभुंक्ष्वेत्यादौवा च्यार्थसंसर्गपरत्वाभावेप्युक्तसाध्यसद्भावान्नव्यभिचारः ।

तत्परत्वाभावेनव्यभिचारश्चोद्येत किंनाम तस्मिन्स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यसंसर्गेस्वकरणकेत्यादिकंविशेषणंविवक्षितं तथाचा ऽस्यवाक्यस्यलिंगत्वेनएतद्वाक्यकरणिकायाप्रमितिर्द्विषदन्नंनभोक्तव्यमित्येवंरूपा तद्विषयायेपदार्थाःशास्त्रीयपदार्थास्तन्निरू प्योयःसंसर्गस्तत्परत्वसद्भावेननव्यभिचारइत्यर्थः । नन्वेवंखंच्छिद्रंकोकिलःपिकइत्यादिपर्यायशब्दप्रतिपादकेप्रमाणवाक्येसंस



र्गपरत्वस्यैवाऽभावेनोक्तसाध्याभावाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ खंच्छिद्रमिति ॥ तत्रापिच्छिद्रशब्दवाच्येखशब्दवाच्यत्वंकोकि लशब्दवाच्येपिकशब्दवाच्यत्वमेवविधीयतइतितत्रापिवाच्यार्थसंसर्गपरत्वस्यसत्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः । किंचप्रकृष्टवाक्यस्यमु ख्यवृत्त्याऽखंडार्थत्वंउतभागत्यागलक्षणयावा लक्षणापिअन्वयानुपपत्त्यातात्पर्यानुपपत्त्यावा। नाद्यः मुख्यवृत्त्यासखंडार्थस्यैवप्र

खंच्छिद्रंकोकिलःपिकइत्यादावपिअनतिभिन्नार्थत्वेसामानाधिकरण्यायोगेनच्छिद्रकोकिलादीनां खपिकादिशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वात्नतत्रापिव्यभिचारः । यद्वावेदांतजन्यप्रमासप्रकारि का विचारजन्यज्ञानत्वात् संशयविरोधित्वाच्च कर्मकांडजन्यज्ञानवत् । वेदांतजन्याप्रमा ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषया ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानत्वात् ब्रह्मविचारजन्यज्ञानत्वाच्च यदेवं तदेवं यथाकर्मकांडविचारजन्यनिश्चयइत्यादिनाप्रतिरोधात्। दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यंच। तथाहि प्रकृष्टादिवाक्यस्याखंडार्थत्वंनतावन्मुख्यवृत्त्या। लक्षणापिनतावत्गंगायांघोषइत्यादाविवान्वया नुपपत्त्या चंद्रादौप्रकृष्टेनगुणरूपेणद्रव्यरूपेणवाप्रकाशेनसंबंधस्यसत्वात् चंद्रेप्रकृष्टप्रकाशादेःस त्वात्। नापियष्टीःप्रवेशयेत्यादाविवतात्पर्यानुपपत्त्याकश्चंद्रइतिस्वरूपमात्रस्यपृष्टत्वादितिवाच्यं।

तिपादकत्वेनअखंडार्थानुपस्थितेः । द्वितीयेनप्रथमइत्याह ॥ चंद्रादाविति ॥ प्रकाशोगुणइतिद्रव्यमितिचमतद्वयसद्भावादा ह ॥ गुणेत्यादि ॥ द्वितीयेद्वितीयमाशंक्यनिराकरोति ॥नापीति॥ तात्पर्यानुपपत्तिमुपपादयति ॥ कश्चंद्रइति ॥ तथाचस्व

रूपमात्रएवतात्पर्यं । अन्यथाप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यंस्यादितिभावः । स्यादियंतात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणा यदिचंद्रस्वरूपमात्रविषयःप्रश्नःस्यान्नचैवं कुतइत्यतआह ॥ अस्तीति ॥ चंद्रस्वरूपमात्रप्रश्नमंगीकुर्वताचंद्रस्वरूपंनज्ञातमित्येववक्तव्यं ज्ञातमित्यंगीकारेतत्रसंदेहायोगेनप्रश्नस्यैवायोगात् ओमितिचेत्तत्राह ॥ अस्तीति ॥ तत्र चंद्रविषये । धर्मीचंद्रः । बुभुत्सायाः तत्स्वरूपंबोद्धुमिच्छायाः । चंद्रशब्दार्थाज्ञानेनस्वरूपमात्रप्रश्नांगीकारेदूषणांतरमाह ॥ चंद्रेति ॥ कश्चंद्रइतिचंद्रशब्देसुइतिप्रथमावि

अस्तिकश्चिचंद्रशब्दस्यार्थइत्यज्ञानेतत्रधर्मिज्ञानसाध्यायाबुभुत्सायाः संदेहस्यचानुपपत्तेः । चंद्रशब्दस्यप्रातिपदिकत्वानिश्चयेनसुब्विभक्तिप्रयोगायोगाच । चंद्रइत्यनूद्यकइतिप्रश्नायोगाच । नह्यज्ञातमनुवादार्हं । असंकीर्णचंद्रस्वरूपंनज्ञातमितिचेत् । न चंद्रस्वरूपद्वयाभावात् ।

भक्तिःप्रयुज्यते सोरुत्वेविसर्गेचसतिचंद्रइतिजातत्वात् । सुब्विभक्तिश्चङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यधिकृत्यस्वौजसमौडित्यादिनाप्रातिपदिकोपर्येवविहिता प्रातिपदिकत्वंचार्थवत्त्वगर्भं "अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिक" मितिसूत्रात् अतःकश्चंद्रेत्यस्यप्रातिपदिकत्वाज्ञानेसुब्विभक्तिप्रयोगएवनस्यात् प्रेक्षावत्प्रयोगस्यज्ञानपूर्वकत्वात् अतःकश्चंद्रइतिपृष्टवतश्चंद्रशब्दार्थज्ञानमस्तीत्यंगीकार्यमित्यर्थः । चंद्रस्वरूपाज्ञानेऽनुवादःकुतोनयुक्तइत्यतआह ॥ नहीति ॥ स्वरूपद्वयेति ॥ संकीर्णासंकीर्णचंद्रस्वरूपद्वये ॥ ४३८ ॥

त्यर्थः ॥ तदेवेति ॥ धर्मित्वेनज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ असंकीर्णत्वेनेति ॥ इतरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्यतरेति ॥ व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यंवातत्साध्यव्यावृत्तिवैशिष्ट्यंवाऽसंकीर्णत्वमित्यर्थः ॥ विशिष्टेति ॥ तथाचकश्चंद्रइत्यस्यनिरुक्तासंकीर्णचंद्रस्वरूपंकिमितिप्रश्नार्थःस्यात् तथाचप्रश्नस्यविशिष्टपरत्वमेवेतिसाध्यवैकल्यमितिभावः । उक्तप्रमेयंश्लोकद्वयेनसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ एवंकश्चंद्रइतिप्रश्नस्याखंडार्थविषयत्वंनिराकृत्यप्रश्नस्यतदभावादेवप्रकृष्टप्रकाशइत्यादिप्रतिवचनमपिनाखंडार्थप्रतिपादन

तदेवस्वरूपमसंकीर्णत्वेननज्ञातमितिचेत्न असंकीर्णत्वस्यव्यावर्तकवैशिष्ट्यव्यावृत्तिवैशिष्ट्ययोरन्यतररूपत्वेनप्रश्नस्यविशिष्टपरत्वापातात् । एवंच "सामान्यतोपिनज्ञातोधर्मीचंद्रोयदातदा । नबुभुत्सानसंदेहोनानुवादश्चयुज्यते । तस्माचंद्रस्येतरस्माद्भेदकोधर्मएववहि । पृष्टस्तस्मात्प्रकृष्टादिवाक्यंनाखंडगोचरं" । एवंप्रतिवचनस्यप्रकृष्टत्वादिविशिष्टेतात्पर्याभावेतात्पर्यतोयःकश्चिचंद्रइत्येवबोधनात् अतात्पर्यविषयस्यचप्रतीतस्यत्यक्तत्वात् वस्तुतोयस्यकस्यापिचंद्रत्वंस्यात् ।

परमित्याह ॥ एवमित्यादिना ॥ तात्पर्यतइति ॥ यस्मिन्कस्मिंश्चिचंद्रस्वरूपएवतात्पर्यापत्तेरित्यर्थः । बोधनात् बोधापत्तेः । ननूक्तवाक्यस्यप्रकर्षादिविशिष्टेतात्पर्याभावेपितद्वाक्यात्प्रकर्षादिविशिष्टएवतात्पर्यंप्रतीयतेऽतःकथमुच्यतेयःकश्चिचंद्रइत्येवबोधःस्यादितितत्राह ॥ अतात्पर्येति ॥ प्रतीतस्य प्रकृष्टत्वादेः ॥ वस्तुतइति ॥ वस्तुतोयःकश्चित्तस्यैवचंद्रत्वंस्यात् । प्रकृष्ट

त्वादिविशिष्टस्यचंद्रत्वसिद्धिश्चानुभवसिद्धासानस्यादितिभावः । इष्टापत्तिरितिचेत्तत्राह ॥ तात्पर्यैति ॥ अयंप्रकृष्टत्वादिलक्ष
णविशिष्टश्चंद्रइत्यऽत्रप्रकृष्टत्वादिविशिष्टत्वरूपंलक्षणमुद्देश्यंचंद्रइतिलक्ष्यंविधेयमित्यस्ति अयंविभागस्तात्पर्यविषयेऽखंडेनस्यात्
अखंडेविभागांगीकारेचतन्नियतत्तद्भेदस्यापिप्राप्तेरितिभावः । ततोपिकिमित्यतआह ॥ तात्पर्यतइति ॥ यत्किंचिदितिज्ञानेस

तात्पर्यविषयेऽखंडेऽयंचंद्रइतिलक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविधेयविभागाभावे
नतात्पर्यतोयत्किंचिदित्येवबोधना(त्तेन)(चंद्रत्वेन)चंद्रबुभुत्सानिवृत्त्यभा
वात्कश्चंद्रइतिप्रश्नस्योत्तरंचनस्यात् । सर्वेषामपिलक्षणवाक्यतात्पर्य
जन्यज्ञानानांवस्तुगत्यापरस्परभिन्नतत्तत्प्रातिपदिकार्थविषयत्वेपिप्रकार
भेदाभावेनतेनतेनभिन्नभिन्नप्रकारकतत्तत्संदेहनिवृत्तिश्चनस्यात्।प्रकृष्टा
दिपदवैयर्थ्यंचस्यात्। व्यावर्त्यभेदेनसार्थक्यमित्येतन्निरसिष्यते । एतेन

त्यपिचंद्रत्वेनबुभुत्साप्रश्नयोरनुच्छेदात्प्रकृष्टादिवाक्यस्यतदुत्तरत्वंचनस्यादित्यर्थः ॥ लक्षणेति ॥ गोघटादिसमस्तपदार्थलक्ष
णेत्यर्थः । तेनतेन सास्नादिमानित्यादिलक्षणवाक्येनइयंगौर्नवाऽयंघटोनवेत्यादिभिन्नभिन्नप्रकारकसंशयनिवृत्तिरनुभूयमाना
नस्यात् । कुतइत्यतउक्तं॥प्रकारेति ॥ भिन्नभिन्नप्रकारविषयकत्वाभावेनेत्यर्थः । प्रकारभेदावगाहित्वेलक्षणवाक्यानामखंडार्थ ॥ ४३९ ॥

त्वंव्याहन्येतेत्याशयः ॥ प्रश्नोत्तरेइति ॥ प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याविशिष्टपरत्वंविहायचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रप
रत्वंतावत्सिद्धमस्ति तत्रावाभ्यांचंद्रप्रातिपदिकार्थएवकइतिविचार्यंभवति । तत्रप्रकृष्टप्रकाशत्वरूपविशेषणविशिष्टएवतावन्नचं
द्रप्रातिपदिकार्थः । तथात्वेप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइत्यनयोःपर्यायत्वापत्त्यासहप्रयोगायोगात् अतःप्रकृष्टत्वादिविशेषणसाधारणविशे
ष्यभूतव्यक्तिमात्रमेवचंद्रप्रातिपदिकार्थइतिवक्तव्यं तथाचविशेष्यव्यक्तिमात्रस्यचाखंडत्वेनप्रश्नोत्तरयोरखंडार्थत्वसिद्धिरितिकेन

प्रश्नोत्तरेतावचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषये प्रकृष्टादिविशेषणाश्रयभूताचासाधारणीविशे
ष्यव्यक्तिःचंद्रप्रातिपदिकार्थः नतुतद्विशिष्टा प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइतिसहप्रयोगाद्ययोगात्
विशेष्यव्यक्तिश्चाखंडेतिअखंडार्थपरेप्रश्नोत्तरेइतिनिरस्तं अस्याएवासाधारणव्यक्तेर्व्यावर्त
कादिवैशिष्ट्यरूपेणासाधारण्येनाज्ञानेपिचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वादिरूपेणप्रागेवज्ञातत्वात् ।

चिदुक्तंयुक्ततरमप्येतेनैवनिरस्तमित्यर्थः ॥ अस्याएवेति ॥ सत्यमेवंविशेष्यव्यक्तिरेवचंद्रप्रातिपदिकार्थइति तथापिप्रश्नस्यना
खंडार्थत्वं एतस्याएवसाधारणव्यक्तेर्व्यावर्तकवैशिष्ट्यरूपेणव्यावृत्तिवैशिष्ट्यरूपेणचाऽसाधारण्येनाज्ञानेपितत्रचंद्रप्रातिपदिका
र्थत्वरूपधर्मस्यैवसत्वेनतादृशधर्मवत्तयापूर्वंज्ञातत्वेनप्रश्नस्याखंडार्थत्वाभावात् एवंचकश्चंद्रइतिप्रश्नस्यचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वविशि
ष्टःकिंलक्षणविशिष्टइत्यर्थकत्वेनविशिष्टपरएवप्रश्नइत्यर्थः । ननुतर्ह्युत्तरासंगतिः तत्रहिप्रकृष्टप्रकाशइतिलक्षणमुद्दिश्यचंद्रत्वंवि

धेयमितिप्रतीयते चंद्रत्वंचचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वरूपं तथाचप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रप्रातिपदिकार्थइतिविधानंनसंभवति प्रकृष्टत्वादौ विशेषणेचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वान्व(यबोधादि)याभावादितिचेत्तत्राह ॥ एवंचेति ॥ यथागामानयेत्यत्रआनयनान्वयस्यगोत्वेऽसंभवात्तदाश्रयव्यक्तावेवानयनान्वयोंगीकृतोस्ति एतावतागोत्वंनत्यज्यते तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनविवक्षितत्वात् एवंप्रकृष्टप्रकाशत्वविशिष्टेचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वबोधनेपिप्रकृष्टत्वादौतदन्वयाभावेपिप्रकृष्टप्रकाशत्वादिकंनत्यज्यते उद्देश्यंयद्विशिष्टंतस्याऽवच्छेदकत्वेनविवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ तद्वदेवेति ॥ प्रश्नवदेवेत्यर्थः । क्वचिदुद्देश्यतावच्छेदकीभूतलक्षण(स्यापिवि)स्यविधेये

एवंच गामानयेत्यादौगोत्वस्यानयनेनेवप्रकृष्टत्वादेर्विधेयेनचंद्रप्रातिपदिकार्थत्वेनानन्वयेपिउद्देश्यत्वावच्छेदकत्वेनविवक्षितत्वात्तद्वदेवविशिष्टार्थत्वंदुर्वारं । अस्तिचपृथिवीत्ववतीपृथिवीत्यादौ पृथिवीत्वस्यविधेयेनपृथिवीशब्दार्थत्वेनान्वयः। नहिपृथिवीत्वंनपृथिवीप्रातिपदिकार्थः सहप्रयोगस्तुपृथिवीशब्दस्यतच्छब्देनव्यवहर्तव्यतापरत्वात्।

नान्वयोस्तीत्याह ॥ अस्तिचेति ॥ पृथिवीत्ववतीव्यक्तिःपृथिवीपृथिवीशब्दवाच्या पृथिवीप्रातिपदिकार्थइतियावत् । नन्वत्रोद्देश्यतावच्छेदकेपृथिवीत्वेकथंपृथिवीशब्दार्थत्वान्वयइत्यतआह ॥ नहीति ॥ ननुपृथिवीत्वस्यापिपृथिवीशब्दार्थत्वेपृथिवीपृथिवीत्ववतीशब्दयोःपर्यायत्वापत्त्यापृथिवीत्ववतीपृथिवीतिसहप्रयोगोनस्यात् । पृथिवीत्ववतीपृथिवीत्ववतीतिप्रयोगायोगादित्यतआह ॥ सहेति ॥ तथाचपृथिवीत्ववतीपृथिवीपृथिवीतिव्यवहर्तव्येत्यर्थः । अयंन्यायःप्रमाणमित्यादौसर्वत्रापिद्रष्टव्यः ।

नन्वथापिव्यावर्तकादिधर्मविशिष्टपरत्वंप्रश्नादेःकथं किंतुनक्षत्रादिव्यावर्तकधर्ममात्रविषये व्यावृत्तिरूपधर्ममात्रविषयेवा प्रश्नो स्त्वित्याशंकांनक्षत्रादिव्यतिरेकमात्रस्यापिसिद्धत्वान्नव्यतिरेकमात्रइतिभगवत्पादवाक्यंमनसिनिधायपरिहरन्नुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ संशयादिधर्मिणश्चंद्रस्यप्रागेवज्ञातत्वादित्यन्वयः । तथाचनचंद्रस्वरूपमात्रेप्रश्नइत्याशयः । चंद्रस्वरूपमात्रवत्नक्षत्रादिव्यावर्त्तकधर्मस्यापिघटत्वादौतदधीनव्यावृत्तेश्चघटादौज्ञातत्वान्नतदुभयमात्रेप्रश्नः किंतुतद्व्यावर्त्तकधर्मविशिष्टंतत्साध्य

तस्माद्धर्मिणश्चंद्रस्य सामान्यतोनक्षत्रादिव्यावर्तकव्यावृत्तिरूपधर्मस्यच घटादौ प्रागेवज्ञातत्वाद्विशिष्टविषयेएवप्रश्नोत्तरे । तत्रयदिप्रष्टाव्यावृत्तिवैशिष्ट्यमेवसाक्षाद्बुभुत्सितंतदा वक्ताव्यावृत्तेरस्मादस्माच्चव्यावृत्तइति साक्षाज्जन्मशतेनापिदुर्बोधत्वात्धूमेउक्तेऽग्निमिवव्यावर्तकेउक्तेव्यावृत्तिंज्ञास्यतीतिभावेनव्यावर्तकवैशिष्ट्यमेवतात्पर्यतःप्रतिपादयति । नह्यग्निबोधनार्थस्यधूमोस्तीतिवाक्यस्यनधूमेतात्पर्यं

व्यावृत्तिविशिष्टंवाचंद्रस्वरूपंकिमितिविशिष्टविषयएवप्रश्नः तथाचोत्तरमपिविशिष्टविषयमेवेत्यर्थः । ननुयदाव्यावृत्तिविशिष्टविषयकःप्रश्नस्तदाप्रकृष्टत्वादिरूपव्यावर्तकधर्मकथनमसंगतमितिमंदाशंकायामाह ॥ तत्रेति ॥ साक्षादिति ॥ व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यकथनंविनेत्यर्थः । व्यावृत्तेर्दुर्बोधत्वात्बोधयितुमशक्यत्वादित्यन्वयः । ननुतर्हिव्यावर्तकधर्मोक्तौव्यावृत्तिःकथंसुबोधेत्यतआह ॥ धूमेइति ॥ ननुव्यावर्तकधर्मकथनपरस्यप्रकृष्टादिवाक्यस्यव्यावृत्तिबोधनएवतात्पर्यान्नव्यावर्तकधर्मेतात्पर्य

मित्यतआह ॥ नहीति ॥ यागाक्षेपकस्येति ॥ "यदाग्नेयोऽष्टाकपाल" इत्यत्रद्रव्यदेवतास्वरूपाभिधानेनयागआक्षिप्यते एवंचयागबुबोधयिषयोच्चरितस्यापिवाक्यस्यद्रव्यदेवतासंबंधेपितात्पर्यमस्त्येवतद्वदित्यर्थः । अशक्या व्यावृत्तिः ॥ सुतरामिति ॥ व्यावर्तकवैशिष्ट्यस्यसाक्षात्पृष्टत्वादित्यर्थः । इतोपिनस्वरूपमात्रप्रश्नइत्याह ॥ असाधारणेति ॥ किंलक्षणकइति ॥ किंलक्षणकश्चंद्रइत्यसाधारणधर्मविषयकप्रश्नस्ययादृशंउत्तरंतादृशोत्तरस्यात्रापिसत्त्वादित्यादिद्रष्टव्यं "कतरकतमौजातिपरिप्र

नवायागाक्षेपकस्य "यदाग्नेयादि" वाक्यस्यनद्रव्यदेवतासंबंधे । यदितुप्रष्टैर्वव्यावृत्तिःप्रतियोगिनामानंत्येनसाक्षात्प्रष्टुंवक्तुंचाशक्येतिज्ञात्वाकश्चंद्रइत्यनयावाचोभंग्याकैर्विशेषणैर्विशिष्टइति पृष्टं तदासुतरांप्रश्नोत्तरेव्यावर्तकवैशिष्टयपरेइतिनकाप्यखंडार्थत्वं । असाधारणधर्मरूपलक्षण प्रश्नोह्ययं किंलक्षणकश्चंद्रइतिअसाधारणधर्मविषयकस्यकतमश्चंद्रइतिजातिविषयस्यअनयोः कतरश्चंद्रइतिगुणक्रियाजातिभिःपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयस्यचप्रश्नस्योत्तरइवात्रापिप्रतिवचने लक्षणोक्तेः प्रश्नेपिप्रकृष्टोवाप्रकाशोवेत्यादिधर्मविषयविकल्पसूचककिंशब्दप्रयोगाच्च । एतेन ।

श्ने" "द्वयोरेकस्यडतरच्" इतिसूत्रद्वयंमनसिनिधायाह ॥ कतमइत्यादि ॥ जातिविषयस्य प्रश्नोत्तरइवेतिसंबंधः तथाचक श्चंद्रइतिप्रश्नोऽसाधारणधर्मविषयोभवितुमर्हति तादृशप्रश्नोत्तरसमानोत्तरवत्त्वात् किंलक्षणकश्चंद्रइतिप्रश्नोत्तरवदित्यनुमानंद्र ष्टव्यं । नन्वसाधारणधर्मसूचकपदवत्त्वमुपाधिरित्यतआह ॥ प्रश्नेपीति ॥ प्रकृष्टोवा प्रकाशरूपोवा प्रकृष्टप्रकाशरूपोवेति ध



र्मविषयविकल्पसूचककिंशब्दप्रयोगादित्यर्थः । तथाचसाधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरितिभावः ॥ धर्मवाचीति ॥ यदिकश्चं द्रइत्ययंधर्मविषयकःप्रश्नःस्यात्तर्हिप्रश्नवाक्येकश्चंद्रधर्मइतिधर्मवाचिपदंश्रूयेत तन्नास्तीत्यतोनायंधर्मविषयःप्रश्नः किंतुस्वरूपमा त्रविषयएवेत्येतदप्येतेनैवनिरस्तं । किंशब्दस्यैवधर्मबुभुत्सासूचकत्वादित्यर्थः । प्रत्युतप्रश्नेसाक्षाद्धर्मपदसत्त्वेऽनिष्टमापद्यतइ त्याह ॥ तथात्वइति ॥ चंद्रधर्मस्यसामान्यतोऽज्ञानेकश्चंद्रधर्मइतिजिज्ञासाद्ययोगात् । कश्चंद्रधर्मइतिप्रश्नस्यचंद्रधर्मेव्यावृ त्तिवैशिष्ट्यंवाव्यावर्तकवैशिष्ट्यंवाविषयः उत्तरवाक्येचचंद्रधर्मस्यैवव्यावृत्तिर्व्यावर्तकंवावाच्यं पृष्टप्रतिवचनस्येववक्राऽपेक्षित

प्रश्नेधर्मवाचिपदंनेतिनिरस्तं। तथात्वे चंद्रधर्मस्यैवलक्षणीयत्वापत्त्यातस्यानपेक्षितत्वात् चंद्रप्रातिपदिकार्थस्यसामान्यतोज्ञातत्वेनतद्बुभुत्सायोगात् लक्षणयावाप्रश्नस्यचंद्रपदस्यैवचंद्रासाधारणधर्मपरत्वस्यकल्प्यत्वाच्च । यद्वा लक्षणवाक्यंअनुमानत्वेनाप्तवाक्यत्वेनवाचंद्रव्यवहारकर्तव्यतावैशिष्ट्यपरमस्तु

त्वात् नतुचंद्रव्यावर्तकंप्रकृष्टप्रकाशादिकं अनपेक्षितत्वादित्यर्थः । असाधारणधर्मरूपलक्षणप्रश्नोह्ययमित्यत्रहेत्वंतरमाह ॥ चंद्रेति ॥ अतःकश्चंद्रइत्ययमसाधारणधर्मएवेतिभावः । प्रश्नेअसाधारणधर्मवाचिपदंनेत्यत्रपरिहारांतरमाह॥ चंद्रेति ॥ अ तश्चंद्रस्वरूपमात्रेप्रश्नायोगेनधर्मवाचिपदाभावेपितद्विषयकत्वंप्रश्नस्यकल्पनीयमितिभावः । ननुकथमसाधारणधर्मरूपलक्षण प्रश्नोयं तत्सूचकपदाभावादित्यतआह ॥ लक्षणयावेति ॥ ननुप्रश्नप्रतिवचनवैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याचंद्रस्वरूपज्ञापनमे

वैतदित्यतआह ॥ चंद्रेति ॥ तथाचनस्वरूपमात्रेप्रश्नइतिभावः । ननुप्रकृष्टत्वादिविशिष्टेचंद्रव्यवहारःकर्तव्यइत्येतदयुक्तं चंद्रव्यवहारोनाम चंद्ररूपार्थविशिष्टोव्यवहारः तत्रपृच्छामः चंद्ररूपोर्थोज्ञातोनवेति । आद्येवाक्यवैयर्थ्यं द्वितीयेतुचंद्ररूपार्थस्यैवाज्ञानेविशेषणज्ञानाभावात्तद्विशिष्टव्यवहारस्यकर्तव्यताबोधनमपिकर्तुंनशक्यतेऽतःकथमेतदित्यतआह ॥ चंद्रव्यवहारशब्देनचेति ॥ तथाचप्रकृष्टादिविशिष्टस्वरूपेचंद्रशब्दोव्यवहर्तव्यइत्यर्थः । नन्वेतावताचंद्रशब्दव्यवहारस्यकर्तव्यतालक्षण

[1] चंद्रस्वरूपस्यप्रत्यक्षेणैवज्ञातत्वात्। चंद्रव्यवहारशब्देनचचंद्रशब्दविशेषितोव्यवहारोविवक्ष्यते। नतुचंद्ररूपार्थविशेषितः येनतज्ज्ञानेवाक्यवैयर्थ्यंतदज्ञानेतुतस्यकर्तव्यताबोधनमशक्यमितिशंक्येत। नचैवंवृद्धव्यवहारादेवव्युत्पत्तिसंभवात्लक्षणवाक्यंव्यर्थं। शृंगग्राहिकयोपदेशवदस्यापिव्युत्पत्तावुपायांतरत्वात्। एतेन मानांतरसिद्धंवैशिष्ट्यमखंडचंद्रसिद्धावुपायमात्रमितिकल्पतरूक्तंनिरस्तं।

वाक्येनज्ञाप्यतइत्युक्त्याव्युत्पत्त्यर्थंलक्षणवाक्यमित्युक्तंस्यात् ओमितिचेत् वृद्धव्यवहारादेवव्युत्पत्त्युपपत्तौलक्षणवाक्यस्यवैयर्थ्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचैवामिति ॥ अस्यापि लक्षणवाक्यस्यापि । आप्तवाक्यत्वेनबोधकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ उपायांतरत्वादिति ॥ “शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसांनिध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धा” इतिवचनादितिभावः ॥ मानांतरेति ॥ ज्योतिर्मंडलदर्शनेनतत्रत्यचंद्रतद्गतप्रकाशयोर्योग्यतयाप्रश्नसमयेप्रत्यक्षे



1 विजयीन्द्रतीर्थीये एतत्पाठो अस्त्येव ॥

णतदुभयवैशिष्ट्यस्यसिद्धत्वेनापूर्वतायाअभावान्नतद्वैशिष्ट्यंलक्षणवाक्येनबोध्यते किंनाम चंद्रसिद्धौचंद्रस्वरूपज्ञानेद्वारतया द्वारत्वेनोपायमात्रेतस्मिंस्तात्पर्यंनास्तीत्येतदप्यनेनैवनिरस्तं । सामान्यतःसिद्धत्वेपिविशेषतोव्यावर्तकस्यवाव्यावृत्तेर्वाव्यवहार कर्तव्यतायावावैशिष्ट्यस्यप्रत्यक्षेणासिद्धत्वेनशब्देनैवबोध्यतयालक्षणवाक्यस्यतत्रतात्पर्यसद्भावस्योपपादितत्वादित्यर्थः । दूष णांतरंचाह ॥ मानांतरेणेति ॥ चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वरूपप्रकाशवैशिष्ट्ययोःसामानाधिकरण्यग्रहेप्रत्यक्षस्यासामर्थ्यादित्यर्थः ॥

मानांतरेणचंद्रप्रातिपदिकार्थःप्रकृष्टत्वादिविशिष्टइत्यज्ञानात् अस्मिन्ज्योतिर्मंडलेकश्चं द्रइतिपृच्छताचंद्रस्वरूपस्यप्रत्यक्षेणसुतरांज्ञातत्वाच्च । तस्मात्साध्यवैकल्यंदुष्परिहरमि त्याद्यानुमानमयुक्तं । तथा द्वितीयमपि अप्रसिद्धविशेषणत्वबाधसत्प्रतिपक्षत्वदृष्टां तसाध्यवैकल्यादिदोषात् प्रकृष्टादिवाक्ये उक्तरीत्यासत्यादिवाक्येपिबुभुत्साद्यनुपप त्त्याब्रह्मस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वस्यासिद्धेश्च । इहचकश्चंद्रइतिवत्क्लृप्तस्यप्रश्नस्याभावात्

सुतरामिति ॥ तथाचोपायात्पूर्वमेवोपेयचंद्रस्वरूपस्यसिद्धत्वान्नोपायोपेयभावइतिभावः । आद्यानुमानं सत्यादिवाक्यस्याखं डार्थत्वसाधकंलक्षणवाक्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति ॥ तत्प्रश्नोत्तरत्वादितिद्वितीयानुमानमपीत्यर्थः । असिद्धिंचाह ॥ प्रकृष्टादीति ॥ प्रकृष्टादिवाक्येउक्ता या रीतिस्तयेत्यर्थः ॥ बुभुत्सेति ॥ धर्मिज्ञानसाध्येतिशेषः । ननुकिंब्रह्मेतिस्वरूप मात्रस्यपृष्टत्वात्तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वंनासिद्धमितिचेत्तत्राह ॥ इहचेति ॥ सत्यादिवाक्यइत्यर्थः ॥ क्लृप्तस्येति ॥ लोकेयथाकश्चं

द्रइतिक्रियमाणःप्रश्नःक्लृप्तोस्ति तथात्रोपनिषदिक्लृप्तःश्रूयमाणःप्रश्नोनास्तीत्यर्थः । क्लृप्तस्याभावेपिस्वरूपमात्रविषयःप्रश्नःकल्प्यत इतिचेत्तत्राह ॥ कल्प्यस्यचेति ॥ स्वरूपमात्रविषयप्रश्नंपरिकल्प्यतदुत्तरभूतसत्यादिवाक्यस्यापिप्रश्नोत्तरवैयधिकरण्यान्यथा नुपपत्त्यास्वरूपमात्रेतात्पर्यंप्रकल्प्यसत्यत्वादावतात्पर्यंकुतःकल्पनीयं सत्यादिधर्मप्रतिपादकक्लृप्तोत्तरानुसारेणमोक्षसाधनज्ञान विषयंब्रह्मकिंविशेषणविशिष्टमितिधर्मविषयएवप्रश्नःकल्प्यतामित्यर्थः । किंचतत्पदार्थशोधकसत्यादिवाक्यवत्त्वंपदार्थशोधक

कल्प्यस्यचक्लृप्तोत्तरानुसारेणधर्मविषयकस्यैवकल्प्यत्वाच्च । कतमआत्मे त्यत्रकतरःसआत्मेत्यत्रचत्वंपदार्थप्रश्ने "वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच् द्वयोरेकस्यनिर्धारणेडतरच्" इतिसूत्राभ्यांजात्याद्यर्थकतमादिशब्दप्रयोगे णतत्प्रतिवचनेयोयंविज्ञानमयइत्यादौपक्षत्वेनत्वदभिमतेहेतोरसिद्धेश्च ।

स्य "योयंविज्ञानमय" इत्यादिवाक्यस्यापिअखंडार्थत्वसाधनंत्वदभिप्रेतं तत्रतन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वहेतोरसिद्धिः सत्यादिवाक्येक्लृ प्तप्रश्नाभावेनस्वरूपमात्रविषयकप्रश्नकल्पनेनकथंचिद्भागेऽसिद्ध्यभावेपि "योयंविज्ञानमय" इत्यादिवाक्यमूलभूतःप्रश्नोधर्मवि षयएवक्लृप्तोस्तीतिनत्वंपदार्थस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वं "विज्ञानमय" इत्यादिवाक्यस्यातोभागासिद्धिरित्याह ॥ कतमआत्मेत्य ॥ ४४३ ॥
त्रेत्यादिना ॥ बहूनामिति ॥ बहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्प्रत्ययोवाविकल्पेनभवतीत्यर्थः । तत्प्रश्नोत्तरत्वंसखंडार्थत्वेनैवव्या

प्तमितिविरुद्धंचेत्याह ॥ किंचेति ॥ ननुनिर्धारितैकप्रकारकत्वाभावेपितत्प्रश्नोत्तरत्वसंभवान्नविरुद्धमित्यतआह ॥ यदिचेति ॥ अन्यथा प्रश्नादधिकविषयकत्वाभावेपितत्प्रश्नोत्तरत्वेअनैकांत्यंचाह ॥ किंकरोतीति ॥ कर्मप्रश्नोत्तरेआनेयप्रश्नोत्तरेइत्येवमा दिषुप्रश्नोत्तरेष्वित्यर्थः । ननुतत्रापिकर्मानयनस्वरूपमात्रविषयत्वसद्भावेनाखंडार्थत्वसद्भावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥नहीति ॥

किंच सर्वस्याप्युत्तरस्यप्रष्टृनिर्धारितप्रश्नधर्मिनिष्ठनिर्धारितैकप्रकारपरत्वाद्विरुद्धोहेतुः । यदिचोत्त रजन्यंज्ञानंनिष्प्रकारकंस्यात् तेनसप्रकारकसंदेहनिवृत्तिर्नस्यात् यदिचोत्तरंप्रश्नादधिकविषयंनस्या त्तर्ह्युत्तरमेवनस्यात् । अन्यथा प्रश्नएवोत्तरंस्यात् किंकरोतिकिमानेयंइत्यादिप्रश्नोत्तरेषु अध्ययनं करोति गामानयेत्यादिषुव्यभिचाराच्च । नहितान्यप्यध्ययनत्वगोत्वादित्यागेनलक्षणयाकर्मादिमा त्रपराणि । एतेन सत्यादिवाक्यार्थः ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रंतन्मात्रप्रश्नोत्तरवाक्यार्थत्वादिति न्यायदीपावल्युक्तंव्यतिरेक्यनुमानंनिरस्तं । किंचैकप्रातिपदिकार्थप्रश्नोत्तरत्वेनकथमखंडार्थत्वं ।

एतेनेति ॥ असिद्ध्यादिदोषेणेत्यर्थः । सत्यादिवाक्यपक्षकानुमानंविहायतदर्थपक्षकानुमानंकरोति ॥ सत्यादिवाक्यार्थइति॥ ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रस्यसाध्यस्यदृष्टांतालाभादाह ॥ व्यतिरेकीति ॥ घटादिर्व्यतिरेकदृष्टांतइत्यर्थः ॥ एकेति ॥ स्वरूपा ख्यैकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरत्वेनाखंडार्थत्वंनसिद्ध्यति । स्वरूपातिरिक्तानामपिप्रातिपदिकार्थानांबहूनांसत्त्वेनप्रातिपदिका

र्थस्यैवविशिष्टत्वादित्यर्थः । तदेवदर्शयति ॥ स्वार्थइति ॥ स्वार्थोविशेषणंगोत्वादि । द्रव्यंगवादि । लिंगंपुंस्त्वादि । संख्या एकत्वादिरूपा । कर्मादयःकर्मादिषट्कारकाणि । नाम्नोगवादिनाम्नोगवादिप्रातिपदिकस्येतियावत् ॥ आद्यमिति ॥ तन्मते संख्याकारकयोःस्वादिप्रत्ययार्थत्वेनप्रातिपदिकार्थत्वानंगीकारादितिभावः । मते प्रातिपदिकार्थस्यैवविशिष्टत्वादित्यन्वयः ॥ अन्वितेति ॥ इतरान्वितस्वार्थएवपदानांशक्त्यंगीकारेणप्रातिपदिकार्थस्ययोग्येतरान्वितत्वेनविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ अभिहि

"स्वार्थोद्रव्यंतथालिंगंसंख्याकर्मादयोपिच । नामार्थपंचकंप्राहुराद्यंत्रिकमथापर" इतिवैयाकर णमते त्वदेकदेशिभिःमयाप्राभाकरैश्चस्वीकृतान्विताभिधानमते अभिहितान्वयपक्षेपि जाति विशिष्टायांव्यक्तौशक्तिरितितार्किकमतेच प्रातिपदिकार्थस्यैवाविशिष्टत्वात् । जातावेवशक्ति र्व्यक्तिस्तुलक्ष्येतिभाट्टानांतवचमते ब्रह्मप्रातिपदिकस्यैवयौगिकत्वेनतदर्थस्यविशिष्टत्वात् ।

तेति ॥ अन्विताभिधानमनंगीकृत्यपदैरभिहिताःपदार्थाएवान्वयंबोधयन्तीतिपक्षेपितार्किकमतेजातिविशिष्टायांव्यक्तावेवशक्ति रित्यंगीकारेणजातिविशिष्टार्थानामेवपदैरभिहितत्वात्प्रातिपदिकार्थस्यविशिष्टत्वमित्यर्थः ॥ लक्ष्येति ॥ गामानयेत्युक्तेकेवल गोत्वस्यानयनासंभवेनतदाश्रयभूताव्यक्तिर्लक्ष्यतइत्यर्थः ॥ तवचमतइति ॥ तथाचजातिमात्रस्यैवप्रातिपदिकार्थत्वेनप्रातिप दिकार्थस्ययद्यपिविशिष्टत्वंनास्तीत्यर्थः । तथापिप्रकारांतरेणप्रकृतब्रह्मप्रातिपदिकार्थस्यविशिष्टत्वमेवेत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ननु

प्रातिपदिकार्थस्यविशिष्टत्वेपिउत्तरमितरांशंविहायप्रातिपदिकार्थस्थविशेष्यांशमात्रपरमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ प्रातिपदिकार्थेविशिष्टइत्यर्थः । अन्यथाप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यंस्यादितिभावः । नन्वखंडार्थत्वानंगीकारेबाधकसद्भावान्नाप्रयोजकत्वमित्यतआह ॥ विपक्षइति ॥ ब्रह्मेति ॥ अधिकप्रकाराद्युक्तौचप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यंस्यादितिभावः ॥ अभेदेति ॥ सखंडार्थत्वेभिन्नप्रकारांगीकारप्राप्त्याऽभेदविधायकवाक्यविरोधापत्तेरखंडार्थत्वमंगीकार्यमित्यर्थः ॥ भेदनिषेधकेति ॥ उदरंब्रह्मभि

नचप्रातिपदिकार्थेपृष्टेतदेकदेशोक्तिर्युक्ता । किंचाप्रयोजकाहेतवः तथाहि विपक्षेबाधकं किंब्रह्मस्वरूपमात्रस्यैवबुभुत्सितत्वं "एकधैवानुद्रष्टव्य" मित्याद्यभेदविधायकवाक्यंवा "उदरमंतरं कुरुत" इतिभेदनिषेधकवाक्यंवा "केवलोनिर्गुणश्चे" त्यादिगुणनिषेधकवाक्यंवा "एकमेवाद्वितीय" मित्यादिद्वितीयमात्रनिषेधकवाक्यंवा सर्वतोनवच्छिन्नवस्तुपरानंतब्रह्मशब्दौवा ।

न्नंकुरुतेभिन्नप्रकारयुक्ततयाजानातीतियावत् । अथतस्यभयंभवतीतिनिंदयाभेदनिषेधावगमात्सखंडार्थत्वेतद्विरोधादित्यर्थः । गुणवत्त्वरूपसखंडार्थत्वांगीकारेकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिवाक्यंबाधकं सद्वितीयत्वरूपसखंडार्थत्वांगीकारेब्रह्मव्यतिरिक्तद्वितीयमात्रनिषेधकंवाक्यमेवबाधकमित्यर्थः ॥ सर्वतोऽनवच्छिन्नेति ॥ सर्वस्माद्व्यावृत्तेत्यर्थः । वस्त्वानंत्यपरस्यअनंतशब्दस्यसर्वाभेदार्थत्वात् । ब्रह्मशब्दस्यापिदेशतःकालतोवृद्ध्यर्थकत्वेनवस्तुतोवृद्धेःपूर्णत्वस्यवस्त्वभेदरूपत्वात्सखंडार्थत्वांगीकारेगुणादिभेद

प्राप्त्यासर्वतोऽव्यावृत्तवस्तुपरानंतब्रह्मशब्दविरोधःस्यादतोऽखंडार्थत्वमितिवाविपक्षेबाधकमित्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ सिद्धत्वात्स्वरूपस्यनतन्मात्रेबुभुत्सेत्यर्थः । किंचास्तुवातुष्यत्विति न्यायेनस्वरूपमात्रेबुभुत्सा तथापिविशेषणांशेपिबुभुत्सायाः स्वारसिक्याअसंभवेपिसत्यज्ञानादिविशेषणानांसत्यादिवाक्येविद्यमानत्वेनतत्सार्थक्यायकीदृशंब्रह्मेत्याकांक्षोत्थापनीया । यथा हि "वायव्यंश्वेतमालभेत वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवते" तिस्तुतिसहितविधिवाक्येषुवायुदेवताकपश्वालंभनंकार्यमितिविधानेनाकांक्षानिवृत्तौसत्यामपिक्षेपिष्ठत्वादीनामुत्तरवाक्येवायुदेवताविशेषणानांसत्त्वेनतदर्थंकीदृशीवायुदेवतायद्देवताकोयागःकार्यइत्याकांक्षामु

**नाद्यः निरस्तत्वात् सत्यादिवाक्येसत्सुविशेषणेषुसत्स्तुतिकविधिवाक्येप्राशस्त्यइवरक्तपटन्यायेनाकांक्षायाउत्थापनीयत्वाच्च । उक्तंहि "आकांक्षणीयाभावनिमित्तोह्याकांक्षाभाव" इति ।**

त्थाप्यार्थवादिवाक्योक्तविशेषणेनप्राशस्त्यंप्रतिपाद्यते । यथाहिरक्तःपटोभवतीत्यत्रपटोभवतीत्येतावतैवपूर्णत्वेपिकीदृशःपटोभवतीत्याकांक्षामुत्थाप्यरक्तपदंसार्थकंक्रियतेतद्वदित्येवंसस्तुतिकविधिवाक्यइवप्रकृतेपिसंभवादित्याह ॥ सत्यादीति ॥ सत्यादिवाक्येविद्यमानेषुविशेषणेषुआकांक्षायाउत्थापनीयत्वादित्यन्वयः । तत्रदृष्टांतोरक्तपटन्यायेनसस्तुतिकविधिवाक्यइवेति ॥ आकांक्षणीयेति ॥ आकांक्षायाअभावोह्याकांक्षणीयपदाभावनिमित्तकएव तत्सद्भावात्पुनरप्याकांक्षोत्थापनीयैवेतिनाकांक्षाभावइत्यर्थः । अंगीकृत्येदमुक्तं वस्तुतस्तुमुमुक्षोःप्रकारएवबुभुत्सोचिता नस्वरूपमात्रे कुतः पूर्वोत्तरवाक्येषुसप्रकारकज्ञानस्यै ॥ ४४५ ॥

वमोक्षहेतुत्वप्रतिपादनात् प्रकारबुभुत्सायाअभावेउत्तरत्रतदुक्त्ययोगादित्याह ॥ सप्रकारकेति ॥ ब्रह्मज्ञानंपरप्राप्तिहेतुरित्युक्तसप्रकारकस्यैवब्रह्मज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वंप्रतीयतइत्यर्थः । ब्रह्मविदाप्नोतीत्युक्तेसप्रकारकब्रह्मज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंकथंप्रतीयते मयोच्यतेनिष्प्रकारकस्यैवब्रह्मज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वंप्रतीयतइति तत्रोक्तं ॥ निष्प्रकारकेति ॥ वेदांतजन्यज्ञानस्यनिष्प्रकारकतायाअद्याप्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ सहस्रशीर्षत्वादिनापूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ योवेदेति ॥ गुहानिहितत्वप्रकार

**निष्प्रकारकज्ञानस्याद्याप्यसिद्ध्यासप्रकारकज्ञानस्यैवमोक्षहेतुताया "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मित्यनेन प्रतीत्या "तमेवंविद्वानमृतइहभवती" त्यादिश्रुत्या "योवेदनिहितंगुहाया" मित्युत्तरवाक्येनचोक्त्याचमुमुक्षोःप्रकारएवधर्मिज्ञानसाध्यबुभुत्सौचित्याच्च । निर्गुणवाक्यवत्सगुणवाक्यस्यापिब्रह्मबुभुत्सायां कर्मकांडस्यचकर्मबुभुत्सायां वैद्यादिशास्त्रस्याप्यौषधादिबुभुत्सायां प्रवृत्ततयालक्षणया सगुणवाक्यमप्यखंडब्रह्मपरं कर्मकांडमप्यखंडकर्मपरं वैद्यादिशास्त्रमप्यखंडौषधादिपरमित्यापाताच्च ।**

कज्ञानवतः "सोऽश्नुतेसर्वानि" तिमोक्षोक्तेरित्यर्थः ॥ धर्मिज्ञानेति ॥ अनेनस्वरूपमात्रेबुभुत्सानास्ती(तिसूचितंभ)त्युक्तंभवति । ब्रह्मस्वरूपबुभुत्सायामेवप्रवृत्तत्वादखंडस्वरूपमात्रपरमित्यंगीकारेऽतिप्रसंगमाह ॥ निर्गुणेति ॥ सगुणवाक्यस्यब्रह्मबुभुत्सायांप्रवृत्तत्वेदृष्टांतोनिर्गुणवाक्यवदिति । कर्मकांडस्य कर्मलक्षणकथनपरस्य । वैद्यादिशास्त्रस्य औषधादिलक्षणकथनपरस्य ॥ आपातादिति ॥ अन्यथाप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यंस्यादितिभावः । ननुकर्मकांडादेःसर्वस्यापिसमस्तवेदांतवन्नाखंड

कर्मादिस्वरूपमात्रपरत्वं सर्वस्यापिकर्मादिलक्षणाऽप्रतिपादकत्वात् यथेष्टवाक्यानांकर्मादिलक्षणाप्रतिपादनपराणामपिसत्त्वेनते षामखंडकर्मादिस्वरूपपरत्वाभावादितिचेत्तत्राह ॥ अस्तिचेति ॥ धर्मइवेति ॥ चोदनालक्षणेकर्मणीत्यर्थः ॥ अलक्षणरूप मिति ॥ सयथाशकुनिरित्यादिकमित्यर्थः । तथाचसमस्तवेदांतानामखंडार्थत्वहानिरितिभावः ॥ नमध्यमाइति ॥ आद्यंत पक्षव्यतिरिक्ताइत्यर्थः । एकधैवेत्यादीनामभेदविधायकानांभेदनिषेधकानांगुणनिषेधकानांद्वितीयमात्रप्रतिषेधकानांचवाक्या नांअभेदभेदाभावनिर्गुणत्वद्वितीयमात्राभावविशिष्टपरत्वंवाविवक्षितं लक्षणयाऽखंडचिन्मात्रपरत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ तेषांचे

अस्तिचधर्मइवब्रह्मण्यप्यलक्षणरूपंवाक्यं ।नमध्यमाः तेषांचैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदांतमात्रस्याखंडार्थत्वासिद्धेः । सत्यशुद्धान्यमिथ्याविशिष्टार्थपरत्वेप्रामाण्यायोगाच्च । ते षामेवलक्षणयाऽखंडार्थतासत्यादिवाक्यस्यतुसत्यत्वादिविशिष्टार्थपरतेतिवैपरीत्यापाताच्च ।

ति ॥ प्रामाण्येति ॥ अतत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यंस्यादितिभावः । भेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वेदूषणांतरमाह ॥ तेषामिति ॥ यथाऽभेदविधायकादिविशिष्टपरवाक्यविरोधेनसत्यादिवाक्यानांयथालक्षणयाखंडार्थपरत्वमुच्यते एवंसत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मप्र तिपादनपराणांसत्यादिवाक्यानामेवस्वार्थेतात्पर्यमंगीकृत्यैतद्विरुद्धत्वादेकधैवेत्यादीनामेवलक्षणयाऽखंडार्थत्वमस्तु नैक्यभेदा भावादिविशिष्टपरत्वमितिवैपरीत्यापाताच्चेत्यर्थः । ननुसत्यादिवाक्यस्यमुमुक्षुज्ञेयशुद्धपरत्वाल्लक्षणयाखंडार्थपरत्वं मुमुक्षुज्ञेया

शुद्धब्रह्मपरत्वेनएकधेत्यादीनामैक्यभेदाभावादिविशिष्टप्रतिपादनपराणांनाखंडार्थत्वमितिनवैपरीत्यमितिचेत्तत्राह ॥ उभयो रिति ॥ उपनिषद्गतत्वेनेतिशेषः । ननूभयोर्मुमुक्षुज्ञेयब्रह्मपरत्वाविशेषेपिअभेदभेदाभावनिर्गुणत्वद्वितीयाभावादिविशिष्टत्वेनै वब्रह्ममुमुक्षुणाज्ञातव्यं अभावरूपधर्माणामखंडार्थत्वाविरोधित्वात् "अभावरूपधर्मानाद्वैतंघ्नंती" तिमंडनमिश्रवचनात् नतु भावरूपधर्मवत्त्वेन तस्याखंडार्थत्वविरोधित्वात् अतोभावरूपधर्मप्रतिपादनपराणांसत्यादिवाक्यानामेवस्वार्थेतात्पर्याभावमंगी कृत्यलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वमेववाच्यमितिनवैपरीत्यमित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मणोऽखंडत्वस्यविवादापन्नत्वदशायामि

उभयोरपिमुमुक्षुज्ञेयब्रह्मपरत्वाविशेषात् । नचास्यांदशायांब्रह्मण्यभावरूपएवधर्मोमुमुक्षुणाज्ञेयो नतुभावरूपइतिसिद्धं।तेषांलक्षणयाऽखंडार्थत्वेतु नतद्विरोधेनविशिष्टार्थस्यसत्यादिवाक्यस्यमुख्या र्थत्यागः विशेष्यपरस्यविशिष्टपरेणाविरोधात् । ननुऐक्यादेर्द्वारत्वेनोपादानाद्विरोधइतिचेन्न

त्यर्थः । अभेदादिप्रतिपादनपराणांएकधैवेत्यादीनांलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वमितिद्वितीयपक्षमाशंक्यनिराकरोति ॥ तेषामिति॥ तद्विरोधेनेति ॥ विशेष्यमात्रपरैकधैवेत्यादिवाक्यविरोधेनेत्यर्थः । कुतोनमुख्यार्थत्यागइत्यतआह ॥ विशेष्येति ॥ नहिदे वदत्तो दंडीदेवदत्तइत्यनयोर्वाक्ययोर्विरोधोस्तीतिभावः । नन्वेकधैवेत्यादेर्विशेष्यमात्रपरत्वेपिअभेदभेदाभावादेर्द्वारत्वेनश्रु त्याउपादानेनात्यागात्सत्यादिवाक्यस्यविशिष्टपरत्वेतद्विरोधःस्यादितिशंकते ॥ नन्विति ॥ द्वारभूतस्यैक्यादेःकिंमिथ्यात्वम

भिप्रेतंउतसत्यत्वमितिविकल्प्योभयत्रदोषमाह ॥ द्वारीभूतस्येति ॥ ननुद्वारीभूतस्यैक्यादेःसत्यत्वेपिब्रह्माभिन्नत्वान्नापसिद्धां तइत्यतआह ॥ द्वारत्वेति ॥ अभेदेद्वारद्वारिभावानुपपत्तिरितिभावः । एवंतर्ह्यनेनैवन्यायेनसत्यादिवाक्यस्यलक्षणयाचिन्मा त्रपरत्वेपिद्वारत्वेनसत्यत्वादेरुपादानेनात्यागादेतद्विरोधेनस्वार्थेतात्पर्याभावोस्त्वित्याह ॥ अत्रापीति ॥ सत्यादिवाक्येपीत्य र्थः । सर्वतोऽव्यावृत्तवस्तुपरानंतब्रह्मशब्दविरोधान्नसखंडार्थत्वमित्यंत्यपक्षंदूषयति ॥ नांत्यइति ॥ अविरोधित्वादिति॥

द्वारीभूतस्यब्रह्मान्यस्यऐक्यादेर्मिथ्यात्वेसत्यत्वादिधर्मपारमार्थ्याविरोधित्वात् सत्यत्वेचाप सिद्धांतात् द्वारत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच । अत्रापिसत्यत्वादेर्द्वारत्वेनोपादानेनतेषामेवैतद्विरो धापाताच । नांत्यः त्वन्मतेऽनंतब्रह्मशब्दयोरपिलक्षणयाविशेष्यमात्रपरत्वेनाविरोधित्वात्। "अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणा" इतिश्रुत्या "महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहु" रित्यादिस्मृ त्याच ताभ्यांसद्गुणत्वस्यैवसिद्धेश्च । प्रतिकूलतर्कपराहतिश्च । तथाहि द्विविधमपिवेदांतवा क्यंतदृष्टांतीभूतंप्रकृष्टादिवाक्यंसोयमित्यादिवाक्यंचयदिसंसृष्टार्थंनस्यात् वाक्यमेवनस्यात्

ब्रह्मणःसत्यत्वादिवैशिष्ट्यमंगीकृत्यसखंडार्थत्वांगीकारेतद्विरोधोनास्ति तयोरपिलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनसर्वतोऽव्यावृत्तवस्तुप्र तिपादनतात्पर्याभावादितिभावः । किंचानंतब्रह्मशब्दयोर्नाखंडत्वसाधकत्वमित्याह ॥ अथेति ॥ ताभ्यां अनंतब्रह्मशब्दा भ्यां तथाचविपक्षेबाधकाभावादप्रयोजकत्वंदुर्वारमिति द्विविधं पदार्थनिष्ठंवाक्यार्थनिष्ठंच । तदृष्टांतीभूतं उभयोरपिवाक्य



योरखंडार्थत्वेदृष्टांतीभूतमित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ आकांक्षेति ॥ आकांक्षायोग्यतासंनिधिमतांपदानांसमूहोवाक्यं आ कांक्षादित्रयंचान्वयापरपर्यायसंसर्गगर्भं सत्यादिवाक्यस्यचसंसृष्टार्थत्वाभावेतद्गर्भाकांक्षाद्यभावेनवाक्यत्वमेवनस्यादित्यर्थः । तत्राकांक्षायाःकथमन्वयगर्भत्वमित्यतआह ॥ आकांक्षाहीति ॥ अभिधानं अन्वयबोधनं । नन्वेवंगौरश्वःपुरुषोहस्तीगौःक मित्वमानयनंकृतिरित्यादावप्यन्वयबोधनस्यापर्यवसानादाकांक्षास्यादित्यतोऽपर्यवसानशब्दार्थमाह ॥ यस्यचेति ॥ स्वार्थेन्व यः । नन्वेवंचेत् "अहोविमलंजलंनद्याःकच्छेमहिषश्चरती" त्यत्रयदानदीपदंकच्छान्वयपरतयाप्रयुज्यतेतदातत्राव्याप्तिः नदी

आकांक्षासंनिधियोग्यतानामभावात् । आकांक्षाह्य भिधानापर्यवसानं । यस्यचयेनविनानस्वार्थान्व यानुभावकत्वंतदेवचतस्यापर्यवसानं । संनिधिस्तव

पदस्यकच्छपदेनविनापिजलपदेनस्वार्थान्वयानुभावकत्वेननिरुक्तापर्यवसानंनास्तीत्यव्याप्तिःस्यादितिचेन्न । स्वार्थशब्देनोक्तान्व येतात्पर्यविषयीभूतेतिविशेषणदानात् नदीपदस्यजलपदेनस्वार्थान्वयानुभावकत्वेपितस्यतात्पर्यविषयीभूतत्वाभावात् । कच्छ पदेनान्वयस्यैवतात्पर्यविषयीभूतत्वात् । तथाचनदीपदस्यकच्छपदेनविनातात्पर्यविषयीभूतान्वयानुभावकत्वाभावरूपापर्यवसा नसद्भावान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । संनिधिरपिअन्वयगर्भेत्याह ॥ संनिधिस्त्विति ॥ प्रहरेप्रहरेउच्चार्यमाणवाक्याज्जायमानान्वयप्र

तियोग्युपस्थितेरपिसंनिधित्ववारणायोक्तं ॥ अव्यवधानेनेति ॥ योग्यतापिसंसर्गगर्भेत्याह ॥ योग्यताचेति ॥ अयमत्रसंप्रदायः । इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वंयोग्यता अस्तिचेयंपयसासिंचेदितिवाक्ये इतरपदार्थसंसर्गःसेकक्रियाकरणरूपः तस्मिन्जलरूपापरपदार्थनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वमस्ति जलेसेकक्रियाकरणत्वंनास्तीत्यप्रतीतेः । अग्निनासिंचेदित्यत्रनास्ति अग्नौसेकक्रियाकरणत्वंनास्तीतिप्रतीत्यासेकक्रियाकरणत्वरूपेतरपदार्थसंसर्गस्यअग्निरूपापरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात् । अत्रधूमवन्ह्योःसामान्यव्याप्तिवत्सर्वसेकव्यक्तौसामान्यतःपयसासमंयोग्यताविवक्षिता एवंचाव्याप्तिः

व्यवधानेनन्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । योग्यताचइतरपदार्थसं
सर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं ।

एतत्सेकक्रियाव्यक्तिविशेषसंसर्गेइतरपदार्थरूपकाशीस्थपयोनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यैवसत्वात् । काशीस्थजलेएतत्सेकक्रियाकरणत्वंनास्तीतिप्रतीतेरतउक्तं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वमिति । यथाऽयोग्येवाक्येसेकक्रियासंसर्गेऽग्निरूपापरपदार्थनिष्ठोयोत्यंताभावःसेकक्रियासंसर्गात्यंताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकोयोधर्मःसंसर्गत्वरूपः अग्नौसेकक्रियासंसर्गोनास्तीतिसामान्यतःसंसर्गात्यंताभावप्रतीतेः तादृशधर्मशून्यत्वंनास्ति योग्येवाक्येतुसेकक्रियासंसर्गेजलरूपापरपदार्थनिष्ठोयोत्यंताभावःसामान्यतःसेकक्रियासंसर्गात्यंताभावोनभवति किंतूदासीनात्यंताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वमस्ति संसर्गत्वस्यप्रति

योगितानवच्छेदकत्वात् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकंतदास्यात् यदिजलेसेकक्रियासंसर्गोनास्तीतिसामान्यात्यंताभावप्रतीतिःस्यात् नचैवमस्त्यतोनाव्याप्तिः । नन्वथाप्यव्याप्तिरेवसेकक्रियाव्यक्तिविशेषसंसर्गेकाशीस्थजलनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोधर्मःएतत्सेकक्रियासंसर्गत्वरूपस्तद्वत्वमेवास्ति नतुतच्छून्यत्वं काशीस्थजलेएतत्सेकक्रियासंसर्गोनास्तीतिप्रतीतेरितिचेत् उच्यते अत्रसंसर्गपदंसंसर्गत्वपरं अवच्छेदकधर्मपदेनचअवच्छेदकस्यधर्मःअवच्छेदकत्वंविवक्षितं एवंचइतरपदार्थसंसर्गत्वेअपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोयोग्यतेत्यर्थःपर्यवसितः। अग्नौसेकक्रियासंसर्गोनास्तीतिप्रतीत्यासामान्यतःसेकक्रियासंसर्गत्वस्यैवाग्निनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् इहतुसामान्यतोजलेसेकक्रियासंसर्गोनास्तीतिप्रतीत्यभावे

प्रमाणाबाधोयोग्यतेतिचेन्न पदार्थमात्राबाधस्यवाक्याभासेपिसत्वात् ।

संसर्गाबाधस्यचेहाप्यभावात् । तात्पर्यविषयाबाधोयोग्यतेतिचेन्न

नसामान्यतःसेकक्रियासंसर्गत्वस्यजलनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् । अतःसामान्यधर्मस्यैवसामान्यात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदक(त्वस्य)त्वाभावस्यविवक्षितत्वान्नविशेषधर्मविशेषात्यंताभावंचादा(यनाव्या)याव्याप्तिर्देयेतिभावः । ननु योग्यतानान्वयगर्भेत्याशंकते ॥ प्रमाणेति ॥ प्रमाणाबाधःकिंपदार्थमात्राणांउतसंसर्गस्यापि । नाद्यइत्याह ॥ पदार्थेति ॥ वाक्याभासेपीति ॥ अग्निनासिंचेदित्यत्रापिअग्न्यादिपदार्थानामबाधितत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ इहापीति ॥ सत्यत्वादि संसर्गस्यत्वयाबाधितत्वांगीकारादित्यर्थः । पुनरपियोग्यता नान्वयगर्भेत्याशंकते ॥ तात्पर्येति ॥ अयोग्यस्थलेऽग्निकरणकसे

कक्रियासंसर्गएवतात्पर्यविषयःसचबाधितएवेतिभावः । तात्पर्यविषयोपिपदार्थोवावाक्यार्थोवा नाद्यइत्याह ॥ पदार्थेति ॥ संसर्गाबाधस्त्विहनास्तीतिभावः । ननुपदार्थमात्रेपिवाक्यतात्पर्यंयुक्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ अन्यैः विशेषणैः ॥ समासे रिति ॥ योसिद्धस्तद्बोधनेनैववाक्यस्यसमाप्तत्वादित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ यत्रपदार्थःप्रमितस्तत्रसइतरपदार्थविशिष्टःप्रति

पदार्थमात्रेवाक्यतात्पर्यायोगात् । ननुयत्रपदार्थःप्रमितःतत्रसइतरपदार्थविशिष्टःप्रतिपाद्यः यत्रत्वज्ञातःतत्रसनान्यैःशक्योविशेष्टुमितितत्रसएवप्रतिपाद्यः । प्रमितेचतस्मिन्वाक्यस मासेर्नविशिष्टपरत्वमितिचेन्न उक्तरीत्याचंद्रब्रह्मादिप्रातिपदिकार्थानांसामान्यतोज्ञातत्वे नेतरव्यावृत्त्यर्थंप्रकृष्टत्वसत्यत्वादिनाविशिष्यैवबोध्यत्वात् । वेदांतानांनिर्विषयत्वंचस्यात् । अखंडवाक्यार्थस्यस्वप्रकाशस्यचिन्मात्रस्याविद्या( द्य )ध्यासाधिष्ठानत्वेनतत्साक्षित्वेनचनि त्यसिद्धत्वात् । निर्निमित्तंसर्ववेदांतानांमुख्यार्थत्यागश्चस्यात् एकरसत्वादिश्रुतीनामपि

पाद्यइत्युक्तत्वेनप्रश्नधर्मित्वादिनाचंद्रादिप्रातिपदिकार्थस्यापिसामान्यतोजातत्वेनेतरव्यावृत्त्यर्थंप्रकृष्टत्वादीतरपदार्थविशिष्टत्वेनै वतद्बोधनमावश्यकमित्यर्थः ॥ नित्यसिद्धत्वादिति ॥ अप्राप्तएवशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् अज्ञातस्यैवविषयत्वादितिभावः । ननु ननिर्निमित्तंमुख्यार्थस्त्यज्यतेएकरसत्वादिश्रुतीनामेवसत्यत्वादिवैशिष्ट्यरूपमुख्यार्थत्यागेनिमित्तत्वादितिचेत्तत्राह ॥ एकरसत्वे

ति ॥ विशेष्येति ॥ लक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनेत्यर्थः ॥ मुख्यार्थेति ॥ सत्यत्वादिवैशिष्ट्यरूपमुख्यार्थांगीकारेबाधकाभा वादित्यर्थः । तस्य विचारविधेः ॥ आपातदर्शनजन्येति ॥ समानधर्मदर्शनजन्येत्यर्थः । निष्प्रकारकेब्रह्मण्येतादृशविचार

विशेष्यमात्रपरत्वेनमुख्यार्थबाधकाभावात् । वेदांतजन्यज्ञानंचनिष्प्रकारकंचेत्ज्ञानमे वनस्यात् ज्ञानस्येच्छादेरिवसविषयकत्ववत्सप्रकारकत्वस्यापिनियतत्वात् कंचित्प्रकारं विनावस्तुनोबुद्धावनारोहाच । इदमित्थमितिहिधीः । वेदांतानामबुभुत्सितार्थत्वंचस्या त् बुभुत्सायाधर्मिज्ञानाधीनत्वात् । "श्रोतव्योमंतव्य" इतिविचारविधिश्चायुक्तःस्यात् तस्याप्यापातदर्शनजन्यसंशयनिवर्तकसप्रकारकनिश्चयार्थत्वात् । शुद्धब्रह्मविचारकाणा माद्याध्यायतृतीयपादीयाधिकरणानांअनारंभश्चस्यात् । विषयादिपंचकाभावात् । वि शिष्याज्ञातोहिविषयः साधारणधर्मधीजन्यश्चसंशयः मिथ्यासत्यैकप्रकारावलंबिनौचपू र्वपक्षसिद्धांतौ एकतरप्रकारनिर्धारणाधीनंचप्रयोजनं तच्चपंचकंनिर्विशेषेकथंस्यात् । "ब्र ह्मविदाप्नोती" तिपूर्ववाक्यएवब्रह्मणःसामान्येनज्ञाततयासत्यादिवाक्यवैयर्थ्यंचस्यात् ।

विध्यप्रवृत्तेरितिभावः । कुतइत्यतआह ॥ विषयादीति ॥ "विषयोविशयश्चैवपूर्वपक्षस्तथोत्तरः । प्रयोजनंचवक्तव्यंपूर्वसि

द्धांतपक्षयो" रित्युक्तत्वेनप्रकृतेतदभावादित्यर्थः ॥ यस्यकस्यचिदिति ॥ सत्यत्वादिविशिष्टस्यब्रह्मत्वज्ञानंयदनुभवसिद्धंतन्न स्यादित्यर्थः । दूषणांतरंचाह ॥ तात्पर्येति ॥ विभागो भेदः ॥ तेनचेति ॥ यत्किंचिदितिबोधनेन । पूर्वमेवयत्किंचिदिति ज्ञानेसत्येवबुभुत्साप्रश्नयोरुदयात् तात्पर्यतोयत्किंचिदित्येवबोधकस्यसत्यत्वादिवाक्यस्यब्रह्मबुभुत्साप्रश्नौप्रतिहेतुभूतज्ञानादन धिकविषयकत्वेनसत्यादिवाक्यंब्रह्मबुभुत्सानिवर्तकंब्रह्मप्रश्नोत्तरंचनस्यादित्यर्थः । यदुक्तंतात्पर्यविषयस्याखंडार्थत्वेत्यादि तद

सत्यादिवाक्यस्यसत्यत्वादिविशिष्टेतात्पर्याभावेतात्पर्यतोयत्किंचिद्ब्रह्मेत्येवबोधनाद्यस्यक स्यचिद्ब्रह्मत्वंचस्यात् । तात्पर्यविषयस्याखंडार्थत्वेनइदंब्रह्मेतिलक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविधे य(भावा)(विभागा)भावेनतात्पर्यतोयत्किंचिदित्येवबोधनात् । तेनचब्रह्मबुभुत्सानिवृत्त्य भावात् किंब्रह्मेतिप्रश्नोत्तरंचनस्यात् । नचोद्देश्यविधेयभावेऽसत्यपिअप्राप्तविधेयमात्र परत्वादखंडार्थत्वाहानिः विधेयस्यापिस्वरूपेणज्ञातत्वेनोद्देश्यसंसृष्टतयैवबोधनीयतया

युक्तं इदंब्रह्मेत्युद्देश्यविधेयभावांगीकारात्। नचाखंडेउद्देश्यविधेयविभागायोगइत्युक्तमितिवाच्यं अप्राप्तंयद्ब्रह्मस्वरूपंतन्मात्रस्यै वविधेयत्वांगीकारात् तस्यचाखंडत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ विधेयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य ॥ स्वरूपेण ॥ विशेषणा विशिष्टतया । तथाचस्वरूपमात्रस्यस्वप्रकाशत्वादिनानित्यसिद्धत्वेनविधेयत्वाभावादितिभावः ॥ उद्देश्येति ॥ यत्सत्यंतद्ब्रह्मे

तिउद्देश्यभूतलक्षणसंसृष्टतयेत्यर्थः ॥ वाक्यांतरवदिति ॥ संसर्गबोधकनीलोत्पलादिवाक्यवदित्यर्थः । शक्त्याजायमाना न्वयप्रतियोग्युपस्थितेर्लक्षणात्ववारणायाशक्येत्युक्तं । गौणीवृत्त्याजायमानान्वयप्रतियोग्युपस्थितेर्लक्षणात्ववारणायासदृशे त्युक्तं ॥ असंभवादिति ॥ लक्ष्यार्थस्यब्रह्मण्यन्वयप्रतियोगित्वेनोपस्थित्यभावेनलक्षणायाअयोगात् अन्वयप्रतियोगित्वेनत दुपस्थितौचसखंडार्थत्वापत्तिरितिभावः ॥ लक्षणाबीजेति ॥ यदनुपपत्त्यायत्कल्प्यतेतस्यतदुपपादकतायारात्रिभोजनादौदृष्ट

वाक्यांतरवत्सखंडार्थत्वापातात् । उक्तंहि "किंचिद्विधीयतेऽनूद्यवाक्येनेतिसतांस्थितिः ।
सत्यज्ञानादिवाक्येनकथ्यतांकिंविधीयते । अज्ञातंबोध्यतेकिंचित्वाक्येनेतिसतांस्थितिः ।
सत्यज्ञानादिशब्दैस्तुकिमज्ञातंप्रबोध्यत" इति । सत्यादिपदानांलक्षणाचनस्यात् अश
क्यासदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थितिर्लक्षणेतिपक्षेलक्षणायाएवासंभवात् । शक्यसंबंधो
लक्षणेतिपक्षेऽन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावात् । सत्यादिपदानांपर्यायत्वंचस्यात् ।

त्वात् प्रतीतान्वयानुपपत्त्याकल्प्यमानलक्षणायाअमुख्यार्थान्वयमादायपूर्वप्रतीतान्वयोपपादकत्वंचगंगायांघोषइत्यादौदृष्टं इह
न्या० ७६ चसत्यत्वाद्यन्वयानुपपत्त्याकल्प्यमानचिन्मात्रलक्षणायानपूर्वप्रतीतान्वयोपपादकत्वमस्ति पूर्वप्रतीतसत्यत्वान्वयस्यसर्वथापरि त्यक्तत्वादितिभावः ॥ पर्यायत्वमिति ॥ घटःकलशइतिवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावादितिभावः । सत्यादिपदानांलक्ष्यार्थाभे

देपिपरापरजातिरूपवाच्यार्थभेदसद्भावान्नपर्यायत्वमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कुंभादीति ॥ घटादीत्यर्थः । परा व्यापकजातिःसत्यशब्दार्थः । अंतःकरणेत्यादिचिद्विशेषविशेषणं तथाचांतःकरणवृत्तिलक्षणंयदुपधानमुपाधिःतल्लब्धभेदोयःक श्चिद्विशेषःस्वरूपज्ञानभिन्नांतःकरणवृत्तिविशेषःतदनुगतंज्ञानत्वं स्वरूपानंदव्यतिरिक्तोवैषयिकानंदस्तदनुगतमानंदरूपंसामा न्यंचापरजातिस्तद्वाचिनौज्ञानानंदशब्दावित्यर्थः ॥ एवंचेति ॥ घटःपृथिवीद्रव्यमित्यादिशब्दानामिवविशेष्याभेदोपिवा

नचकुंभाद्यनुगतसत्तापरजातिः । अंतःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानंदविशेषानु गतेज्ञानत्वानंदत्वेचापरजाती । एवंच सत्यज्ञानानंदशब्दानांलक्ष्यार्थाभेदेपिक्रमे णोक्तजातिवाचित्वान्नपर्यायतेतिकल्पतरूक्तंयुक्तं । कुंभाद्यनुगतसत्तायाब्रह्मलक्षण त्वायोगात्। मिथ्यासत्यानुगतसत्तासामान्याभावाच्च । तयाऽनृताद्यावृत्त्यसिद्धेश्च।

च्यः जातिरूपप्रकारभेदान्नसत्यादिपदानांपर्यायत्वमित्यर्थः ॥ कुंभेति ॥ सत्यंज्ञानमित्यत्रसत्यशब्दोक्तसत्ताया ब्रह्मलक्षणत्व स्यत्वयाप्यंगीकारान्नतस्याःकुंभादिसाधारण्यं तथात्वेब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिःस्यात् तथाचनसत्यशब्दस्यकुंभादिब्रह्मसाधारण सत्ताजातिवाचित्वमित्यर्थः ॥ मिथ्येति ॥ कुंभादिषुब्रह्मणिचानुगतंएकसत्वसामान्यंनास्ति कुंभादीनांमिथ्यात्वादित्यर्थः । कुंभादिब्रह्मानुगतसत्त्वसामान्यस्यसत्यशब्दाभिधेयत्वेदोषमाह ॥ तयेति ॥ अनृतसाधारणस्यानृतादिव्यावर्तकत्वायोगादि



तिभावः । कुंभादिसाधारणसत्ताजातिःसत्त्वपदेनोच्यतइत्यंगीकारेकालत्रयाबाध्यत्वरूपंपारमार्थिकंसत्त्वं "सत्यंज्ञान" मिति श्रुतौसत्यपदेनोक्तमितित्वन्मतहानिःस्यादित्याह ॥ कालत्रयेति ॥ किंचज्ञानत्वंनजातिः तदाधारानेकव्यक्त्यभावात् । न चांतःकरणोपाधिकज्ञानान्यनंतानिसंतीतिवाच्यं । ज्ञानत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वेनधर्मिभूतब्रह्मसमसत्ताकव्यक्तिभेदस्यैववक्तव्यत्वा त् औपाधिकव्यक्तिभेदमात्रेणजातित्वेआकाशत्वादेरपिजातित्वापत्तिः घटाद्युपाधिभिन्नाकाशानांबहूनांसत्वादित्याह ॥ धर्मी

कालत्रयाबाध्यत्वरूपंपारमार्थिकंसत्त्वंब्रह्मणिश्रौतमितित्वन्मतभंगाच्च । धर्मिसमसत्ताक भेदंविनौपाधिकभेदमात्रेणाऽऽकाशत्वादेरिवज्ञानत्वादेरपिजातित्वायोगाच्च । योगेवाज्ञा नत्वादेर्धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तित्वेचशुद्धलक्षणत्वायोगात् । एतेन सत्वादि विशिष्टशबलब्रह्मवाचिनांसत्यादिशब्दानांशुद्धब्रह्मणिलक्षणेतिनपर्यायत्वमितिनिरस्तं ।

ति ॥ योगेवेति ॥ जातित्वयोगेवातदुपपत्त्यर्थंधर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तिरूपज्ञानवृत्तित्वेंगीक्रियमाणेज्ञानत्वस्यातिव्या प्त्यापत्त्यातस्यब्रह्मलक्षणत्वायोगादित्यर्थः ॥ सत्वादीति ॥ कल्पतरुकारेणसत्यादिशब्दानांसत्तादिजातिवाचित्वमुक्तं अनेन तुसत्त्वादिविशिष्टशबलब्रह्मवाचित्वमुच्यतइतिभेदः । यथोक्तंसंक्षेपशारीरके "रूप्यादौमेसत्यतातावदेकाप्रत्यज्ञात्रेसत्यताका चिदन्या । तत्संपर्कात्सत्यतातत्रचान्याव्युत्पन्नोयंसत्यशब्दस्तुतत्रे" ति । तत्र शबले । सत्यत्वादेरित्यादिपदेनज्ञानत्वानंतत्व

योर्ग्रहणं । तस्यैव शबलस्यैव । तथाचतस्यैवात्रप्रतिपाद्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ नत्विति ॥ नचेष्टापत्तिः मोक्षजनकज्ञानविषयशुद्ध ब्रह्मपरत्वादस्यवाक्यस्येतिभावः । पर्यायत्वोपपादनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननुनपदांतरवैयर्थ्यं । यथाहिउच्चैरित्यत्रउच्चैस् सुइतिस्थिते "अव्ययादाप्सुप" इतिअव्ययात्परस्यसोर्लुकिरुत्वेविसर्गेचसतिउच्चैरितिजातमस्ति तत्रसुइतिप्रथमायानकिमपिप्र योजनमस्ति रामइत्यादौकर्तृत्वार्थवदत्रकर्तृत्वादेस्तदर्थस्याभावात् अतउच्चैस्स्वरूपप्रातिपदिकार्थमात्रेएवप्रथमा एवंचप्रथमायाः

अनृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपेशबलेसत्यत्वादेरयोगात् । योगेवातस्यैवानृतादिव्यावृत्तिःस्यान्नतुशु द्धस्य । तस्मात्सत्यत्वादीनांशुद्धादन्यत्रासंभवात्सत्यादिवाक्यस्यलक्षणयाऽखंडार्थत्वेचशुद्धेतद सिद्धेःपर्यायत्वंदुर्वारं । पदांतरवैयर्थ्यंचस्यात् । नचप्रातिपदिकप्रथमयोरिवैकार्थ्येपिपदांतरावैयर्थ्य मितिवाच्यं तत्रमहाभाष्यएव "किंपुनरत्रप्रथमये" तिवैयर्थ्यमाशंक्य "ग्रामउच्चैस्तेस्वंग्रामउच्चैस्त वस्व" मित्यत्र "सपूर्वायाःप्रथमाया" इत्येषविधिर्यथास्यादित्यर्थवत्त्वोक्तेः । नचप्रतिपदमारोपिता सत्यत्वादिव्यावृत्तिरूपफलभेदादवैयर्थ्यं व्यावर्तकस्यसत्यत्वादेस्तात्पर्यतोऽनर्पणेव्यावृत्त्यसिद्धेः ।

कर्तृत्वार्थायोगेनप्रातिपदिकमात्रार्थत्वेनप्रातिपदिकप्रथमयोरैकार्थ्येपिप्रयोजनांतराभावेपिउच्चैरित्यत्रसुइतिप्रथमांव्यर्थामप्यंगी कृत्यतल्लोपोंगीकृतः तद्वदिहापिऐक्यार्थेपिनपदांतरवैयर्थ्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तत्र प्रातिपदिकप्रथमयोरैका र्थ्यविषये । महाभाष्यएवार्थवत्त्वोक्तेरित्यन्वयः । अत्र प्रातिपदिकार्थे ॥ सपूर्वायाइति ॥ "सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा" वि

द्यमानपूर्वात्प्रथमांतात्परयोर्युष्मदस्मदोः तेमेइत्येतावादेशौविकल्पेनभवतइतिसूत्रार्थः । प्रातिपदिकार्थेप्रथमानव्यर्था । कर्तृत्वार्था योगेपिग्रामउच्चैस्तेस्वमित्यत्रउच्चैरित्येतत्परस्ययुष्मदः तवेत्यस्यतेइत्यादे(शप्राप्त्यर्थ)शार्थत्वात् उच्चैरित्यत्रप्रातिपदिकार्थेप्रथमानं गीकारेतस्यप्रथमांतत्वाभावेनपूर्वंविद्यमानग्रामपदादुच्चैरित्यस्मात्परयुष्मदस्तवेत्यस्यतेइत्यादेशायोगेनग्रामउच्चैस्तेइतिप्रयोगाद्य योगात् । अतस्तत्रप्रातिपदिकार्थेपिप्रथमांऽगीकृता । ग्रामउच्चैरित्यत्रोच्चैरित्यस्यप्रथमांतत्वेहिततः परस्यतवेत्यस्यतेइत्यादेशोविभा षाभवतीतिप्रयोजनवत्त्वेनप्रथमायानवैयर्थ्यमितिभावः । युष्मदस्मदादेशस्य"सपूर्वाया"इत्यनेनसूत्रेणविकल्पेनविहितत्वात् ग्रा

नचसत्यत्वादेरतात्पर्यविषयत्वेपिलक्षणातःप्रागभिधाकालेप्रतीतिमात्रेणतत्सिद्धिः नद्यांघो षइत्यत्रतीरस्यानदीतः "यजमानःप्रस्तर" इत्यत्रप्रस्तरस्यायजमानाच्चव्यावृत्त्यापातात् ।

मउच्चैस्तवस्वमित्युक्तं । प्रतिपदं फलभेदादित्यन्वयः । अनर्पणे लक्ष्यब्रह्मणीतिशेषः । अर्पणेतुसखंडार्थत्वमितिभावः ॥ अता त्पर्येति ॥ लक्ष्यार्थब्रह्मण्यनर्पणेपीत्यर्थः ॥ अभिधाकालइति ॥ सत्यत्वविशिष्टरूपमुख्यार्थोपस्थितिकालेसत्यत्वादेर्ब्रह्मणि प्रतीत्यातन्मात्रेणसत्यत्वादिव्यावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । अत्रविशिष्टस्यैवानृतादिव्यावृत्तिःस्यात्नतुशुद्धस्येत्युक्तदूषणेसत्येवदूषणांत रमाह ॥ नद्यामिति ॥ लक्षणातःप्रागभिधाकालेकुत्रचित्प्रतीतिमात्रेणलक्ष्येव्यावृत्तिबोधांगीकारेनद्यांघोषइत्यत्रलक्षणातःप्रा क्अभि(धा)धयामुख्यार्थोपस्थितिकालेतात्पर्यविषयस्यनदीत्वस्यप्रवाहेप्रतीतत्वाल्लक्ष्येतीरेपिअनदीव्यावृत्तिबुद्धिःस्यात् । तथाय

जमानःप्रस्तरइत्यत्रापितत्सिद्धिरूपगौणार्थोपस्थितेःपूर्वंमुख्यार्थोपस्थितिकालेप्रस्तरेऽतात्पर्यविषयस्ययजमानत्वस्यप्रतीत्यातन्मात्रेणायजमानात्व्यावृत्तिःस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः ॥ अतात्पर्याविशेषेइति ॥ सत्यपदयजमानपदयोःसत्यत्वयजमानत्ववैशिष्ट्येनब्रह्मप्रस्तरबोधनेतात्पर्याभावेसमानेसतीत्यर्थः । व्यावहारिकं अतोनसत्यत्वव्यावर्तकत्वंतस्येतिभावः । प्रातिभासिकं । अतोनतस्यायजमानव्यावर्तकत्वमितिभावः ॥ नचमुक्तमिति ॥ विशेषहेत्वभावादितिभावः । ननुव्यावहारिकप्रमाणसिद्ध

नचातात्पर्याविशेषेपिसत्यत्वादिकंव्यावहारिकं यजमानत्वादिकंतुप्रातिभासिकमितियुक्तं नचौपनिषदेब्रह्मणिसत्यत्वादिकंप्रत्यक्षादिप्राप्तं येनव्यावहारिकंस्यात् । नचतत्त्वपरात्प्रतीतंव्यावहारिकं व्यावहारिकपरात्तुप्रतीतंप्रातिभासिकमितिव्यवस्था "असद्वाइदमग्रआसीदि"तितत्त्वपरेणप्रतीतस्यमूलकारणासत्त्वस्यव्यावहारिकत्वापातात् । नचसत्यत्वादिकंतत्त्वावेदकबाधितत्वात्व्यावहारिकं

त्वाद्ब्रह्मसत्यत्वंव्यावहारिकमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ तत्सत्यत्वस्यप्रत्यक्षादिनाऽप्राप्तौऔपनिषदत्वंहेतुरितिद्रष्टव्यं । विशेषहेतुंशंकते ॥ तत्त्वेति ॥ वेदांतानांतत्त्वपरत्वात्तत्त्वावेदकवेदांतात्प्रतीतंसत्यत्वंव्यावहारिकं यजमानःप्रस्तरइत्यादेस्तुकर्मकांडस्थत्वेनातत्त्वावेदकत्वात्तादृशवाक्यात्प्रतीतंयजमानत्वंप्रातिभासिकमितिअसत्यत्वादिव्यावृत्तिरयजमानत्वव्यावृत्त्यभावश्चयुक्त इत्यर्थः । तत्त्वपरात्प्रतीतस्यव्यावहारिकत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ असद्वाइति ॥ तत्त्वावेदकेति ॥ नेहनानेतिश्रुतिरूपतत्त्वावेद



कप्रमाणेत्यर्थः ॥ व्यावहारिकेति ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणेत्यर्थः ॥ तत्त्वेति ॥ तत्त्वावेदकस्य"नेहनाने"तिवाक्यस्यापित्वन्मतेलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनसत्यत्वादिवैशिष्ट्यबाधकत्वायोगात् । नहिदेवदत्तइतिवाक्यंदंडीतिवाक्यबोध्यदंडित्वस्यबाधकमितिभावः । यदप्युक्तं व्यावहारिकबाधितत्वाद्यजमानत्वादिकंप्रातिभासिकमिति तदयुक्तं भेदग्राहिणाव्यावहारिकत्वेनत्वदभिमतेन प्रत्यक्षेणेदानींबाधितस्याप्यद्वैतस्यपारमार्थिकत्वांगीकारा त्तद्वद्व्यावहारिकप्रत्यक्षादिबाधितस्यापियजमानत्वादेःपारमार्थिकत्वा

यजमानत्वादिकंतुव्यावहारिकबाधितत्वात्प्रातिभासिकमितियुक्तं तत्त्वावेदकस्यापिविशेष्यमात्रपरत्वेनसत्यत्वाद्यबाधकत्वात् व्यावहारिकबाधितस्याद्वैतवत्पारमार्थिकत्वोपपत्तेश्च । नचलक्षणाबीजेमुख्यार्थबाधकेतुल्येपिसत्यादिपदस्यवाच्यार्थेऽवांतरतात्पर्यंयजमानपदस्यतुतन्नेत्यत्रहेतुरस्ति येनोक्तव्यवस्थास्यात् । किंच व्यावृत्तयःसत्यामिथ्यावा आद्येव्यावर्तकानामपिसत्त्वंस्यात् व्यावहारिकैर्व्यावर्तकैःपारमार्थिकव्यावृत्त्यसिद्धेः । किंच तासांब्रह्माभेदेब्रह्मपदेनैवतत्सिद्धेरितरवैयर्थ्या

पातादित्याह ॥ व्यावहारिकेति ॥ ननुसत्यादिपदस्यलक्ष्येब्रह्मणिमहातात्पर्येपि वाच्यार्थेसत्यत्वादौअवांतरतात्पर्यसद्भावेन व्यावहारिकत्वंयजमानपदस्यप्रस्तराधिकरणकेयजमानत्वेऽवांतरतात्पर्याभावात्तत्प्रातिभासिकमित्युच्यतइतिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ आद्यइति ॥ व्यावृत्तिव्यावर्तकयोरेकसत्ताकत्वनियमादितिभावः । ननुव्यावहारिकसत्ताकत्वांगीकारादिष्टापत्तिरितिचेत्तत्राह ॥ व्यावहारिकैरिति ॥ असिद्धेरिति ॥ नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । अनृतव्यावृत्तेस्तात्विकत्वांगीकारादितिभावः । तासां

सत्यभूतानांअसत्यत्वादिव्यावृत्तीनां तत्सिद्धेः असत्यत्वादिव्यावृत्तिसिद्धेः सत्यादिपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यावृत्तीनांसत्यत्वे
ब्रह्माभेदेत्वयांगीक्रियमाणेव्यावर्तकानामपिसत्यत्वंब्रह्माभिन्नत्वंस्यात् व्यावृत्तिव्यावर्तकयोःसमानन्यायत्वादित्याह ॥ व्याव
र्तकेति ॥ अन्योन्यमिति ॥ असत्यव्यावृत्तेरज्ञानव्यावृत्त्याऽज्ञानव्यावृत्तेरसत्यव्यावृत्त्येत्यन्योन्यमभेदेसतीत्यर्थः॥ अद्वैत

व्यावर्तकधर्माणामपिसत्त्वंब्रह्माभिन्नत्वंचस्यात् अविशेषात् । एवंव्यावृत्तीनामन्यो
न्यमभेदेसत्यपदेनैवाज्ञानादिव्यावृत्तिसिद्धेर्ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं । तासांब्रह्मणापरस्प
रंभेदेचाद्वैतहानिः अभावद्वैतस्यनिरासात् । नांत्यः शुक्तेःशुक्तितोव्यावृत्तेर्मिथ्या
त्वेशुक्तित्वस्यशुक्तिसमानसत्ताकत्ववदनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वेऽनृतत्वस्यब्रह्मसमसत्ता
कत्वापातात् । तत्वजिज्ञासुंमुमुक्षुंप्रतिमिथ्याबोधनायोगात् । नचानृतत्वादिभ्रांति
निवृत्त्यर्थंतद्बोधनं अधिष्ठानब्रह्मतत्वज्ञानेनैवतन्निवृत्तिसंभवेभ्रांत्यंतरोत्पादायोगात् ।

हानिरिति ॥ सत्यत्वांगीकारादितिभावः । ननुव्यावृत्तेरभावरूपत्वात्सत्यत्वेब्रह्मभिन्नत्वेचनाद्वैतहानिः । "अभावरूपधर्मांना
द्वैतंघ्नंती" तिमंडनोक्तेरितिचेत्तत्राह ॥ अभावेति ॥ शुक्तिसमेति ॥ शुक्तिरूपधर्मिसमसत्यत्ववदित्यर्थः ॥ मिथ्येति ॥
व्यावृत्तिरूपमिथ्याभूतार्थेत्यर्थः ॥ तद्बोधनमिति ॥ सत्यादिपदेनानृतव्यावृत्तिबोधनंक्रियतइत्यर्थः ॥ भ्रांत्यंतरेति ॥ तत्त्व



जिज्ञासुंमुमुक्षुंप्रतीतिवर्तते मुमुक्षोर्ब्रह्मणिअनृतत्वादिभ्रांतौसत्यांअधिष्ठानब्रह्मतत्त्वज्ञानेनैवसाभ्रांतिर्निवर्तनीया नतुसत्यादि
पदैरसत्यादिव्यावृत्तिबोधनेन व्यावृत्तेरपिमिथ्यात्वात्तद्बोधनेनपूर्वभ्रांतिनिवृत्तावपिभ्रांत्यंतरोत्पत्तिरेवस्यात् । नह्येवं मुमुक्षुंप्र
तिश्रुत्याभ्रांत्यंतरोत्पादनंयुक्तमित्यर्थः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ पुंस्त्वस्येत्यनंतरंअधिष्ठानतत्त्वज्ञान(मनु)मुत्पाद्येतिशेषः।
तेनोत्तरज्ञानेनपूर्वज्ञाननिवृत्तेर्दर्शनात्कथमेतदितिचोद्यानवकाशः । तथाचायमर्थः वल्मीकेकस्यचित्स्थाणुत्वभ्रांतिर्जाता साऽ
धिष्ठानतत्त्वज्ञानमुत्पाद्यनिवर्तनीया तदर्थंतत्रपुंस्त्वोपदेशेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञानमनुत्पाद्यस्थाणुत्वभ्रांतिंनिवर्तयन्कश्चिदाप्तोदृश्य

नहिवल्मीकेस्थाणुत्वभ्रांतिःपुंस्त्वस्योपदेशेननिवर्त्या किंतुवल्मीकत्व
स्य । नचात्मनिकल्पितेनापिब्राह्मण्येनमिथ्याशंकिताब्राह्मण्यस्येव
व्यावहारिक्याव्यावृत्त्याप्रातिभासिकानृतत्वभ्रांतिनिवृत्तिरितिवाच्यं

ते प्रत्युतभ्रांत्यंतरोत्पत्तिरेवस्यान्नाधिष्ठानतत्त्वज्ञानं सत्यभूतवल्मीकत्वोपदेशेसतिअधिष्ठानतत्त्वज्ञानोत्पत्त्याभ्रांतिर्निवृत्ताभव
ति । एवंमुमुक्षोर्ब्रह्मणिजाताअनृतत्वादिभ्रांतिःसत्यभूताधिष्ठानब्रह्मतत्त्वज्ञानोत्पादनेनैवनिवर्तनीया नत्वनृतव्यावृत्तिबोधन
रूपभ्रांत्यंतरोत्पादनेन तेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञानाजननादितिभावः ॥ आत्मनीति ॥ जीवइत्यर्थः । यथाकस्यचिज्जीवेमिथ्याभू
ताऽब्राह्मण्यशंकायामयंब्राह्मणइतिकल्पितब्राह्मण्योपदेशेनापिसाऽब्राह्मण्यशंकानिवर्तते प्रकृतेतुअनृतव्यावृत्तेर्व्यावहारिकत्वा

त्तद्बोधनेनप्रातिभासिकानृतत्वादिभ्रांतिनिवृत्तिःसुतरांभविष्यतीतिभावः । दृष्टांतएवासंप्रतिपन्नइत्याह ॥ ब्राह्मण्यस्येति ॥ ब्राह्मण्यंनाम "देहभेदयुतोयस्माद्ब्राह्मणादिपदोदित" इत्युक्तरीत्यादेहविशेषसंबंधरूपत्वं जातिविशेषोवा । नाद्यः । देहविशेषसंबंधवत्त्वरूपब्राह्मण्यस्यजीवेसत्त्वेनकल्पितत्वायोगात् तथाचकल्पितेनापिब्राह्मण्येनेत्युक्तमसत् । नद्वितीयः । मन्मतेजातेरप्रामाणिकत्वेनजातिविशेषरूपब्राह्मण्याभावरूपंयदब्राह्मण्यंतस्यैवजीवेसत्यत्वेनब्राह्मण्यस्यैवकल्पितत्वेनमिथ्याशंकिताऽब्राह्मण्यस्येत्युक्तमसदितिभावः । असद्व्यावृत्तेर्व्यावहारिकत्वेदोषांतरमाह ॥ असदिति ॥ नन्वसद्व्यावृत्तेर्व्यावहारिकत्वेअसद्वाइत्यादिश्रु

ब्राह्मण्यस्यदेहविशेषसंबंधित्वेआत्मनिब्राह्मण्यस्यजातिविशेषत्वेऽब्राह्मण्यस्यसत्यत्वेनद्वयोःकल्पितत्वायोगात् । असद्व्यावृत्तेर्व्यावहारिकत्वेऽनपोदितप्रामाण्येन "असद्वाइदमग्र आसीदि" तिवाक्येनासत्त्वस्यपारमार्थिकत्वापत्तेश्च । ननुमीमांसकमतेऽनृतस्याप्यर्थवादार्थस्यसत्येप्राशस्त्येइवमिथ्याभूतानामपिव्यावृत्तीनांसत्येब्रह्मणिद्वारत्वेनबोधनंयुक्तं

तिसिद्धासत्त्वस्यपारमार्थिकत्वंकुतः प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमादितिचेन्न असत्त्वस्यप्रातिभासिकत्वेपितदुपपत्तेरित्यतउक्तं ॥ अनपोदितेति ॥ श्रुतिसिद्धस्यप्रातिभासिकत्वेप्रातिभासिकस्यबाधितत्वनियमेनतद्बोधकश्रुतेरप्रामाण्यंस्यान्नतद्युक्तं श्रुतिप्रामाण्यस्यानपोदितत्वादित्यर्थः । व्यावृत्तीनांमिथ्यात्वेतत्त्वजिज्ञासुंमुमुक्षुंप्रतिमिथ्याबोधनायोगादित्युक्तमयुक्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ बोधनं मुमुक्षुंप्रतीतिशेषः । मिथ्याभूतस्यसत्यार्थबोधनेकथंद्वारत्वमित्यतउक्तं ॥ मीमांसकमतइ

ति ॥ "सोरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वंयदश्वासीत्तद्रजतमभवदि" त्यर्थवादतःप्रतीतस्यरुद्ररोदेसतियदश्रुगलितंतदेवरजतंजातमित्येवंबाधितार्थस्यसत्येसुवर्णप्राशस्त्येद्वारत्वंतथेत्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ व्यावृत्तीनांद्वारत्वमित्यर्थः । स्थूलारुंधत्यादिस्थूलेपिपूर्वमज्ञातस्वरूपंद्वारेणज्ञाप्यमानंदृष्टं नह्येवंप्रकृतेसंभवति ब्रह्मणःपूर्वमेवज्ञाततयातज्ज्ञानेव्यावृत्तीनांद्वारत्वायोगादित्याह ॥ ब्रह्मस्वरूपेति ॥ श्रुतिंविनेति ॥ सत्यादिपदबोध्यव्यावृत्तिरूपद्वारंविनेत्यर्थः ॥ पूर्वेति ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यात्पूर्ववाक्यइत्यर्थः । सा

उक्तंहि "सत्यादिशब्दाअसत्यादिव्यावृत्तिद्वारालक्ष्येब्रह्मणिपर्यवस्यंती" तिचेन्न ब्रह्मस्वरूपमात्रस्यश्रुतिंविनाप्रागेवाविद्याद्यध्यासाधिष्ठानत्वादिनाज्ञातस्यपुनरपि "ब्रह्मविदाप्नोती" तिपूर्ववाक्येसामान्यतोऽत्रचसत्यादिशब्दैःसत्यत्वादिविशिष्टतया (व्यावृत्तिविशिष्टतयाच)ज्ञातत्वेनतज्ज्ञानस्यव्यावृत्तिज्ञानासाध्यत्वात् । व्यावृत्तिज्ञानस्यैवचधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनवैपरीत्यापाताच । शाब्देऽर्थेआर्थिकार्थस्यद्वारत्वानुपपत्तेश्च ।

मान्यतोज्ञातत्वेनेत्यन्वयः । अत्रच सत्यादिवाक्येच । तज्ज्ञानस्य स्वरूपमात्रज्ञानस्य । तथाचस्वरूपमात्रबोधनेव्यावृत्तीनांद्वारत्वमयुक्तमितिभावः ॥ व्यावृत्तीति ॥ अभावज्ञानेऽधिकरणज्ञानस्यकारणत्वादितिभावः ॥ वैपरीत्येति ॥ व्यावृत्तिस्वरूपबोधनएवब्रह्मस्वरूपबोधनस्यद्वारत्वापातादित्यर्थः । इतोपिनब्रह्मस्वरूपबोधनेव्यावृत्तेर्द्वारत्वमित्याह ॥ शाब्दइति ॥ ब्र

ह्मणःशब्दलक्ष्यतयाशब्दार्थत्वात्तत्रशब्दार्थएवद्वारत्वेनवाच्यः । नतुव्यावृत्तिः । आदौसत्यादिपदैःसत्यत्वादिविशिष्टंबोध्यते अनंतरंनिर्गुणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यातत्परित्यागेनकल्प्यमानायाअनृतादिव्यावृत्तेःअशाब्दत्वात् "यश्चार्थार्दर्थोनसचोदनार्थ" इतिन्यायात् अतोनशाब्देर्थेआर्थिकार्थस्यद्वारत्वंयुक्तमितिभावः । किंचानेनैवन्यायेननीलोत्पलमित्यादेरप्यखंडार्थत्वंस्यात् । नचनीलत्वसंसर्गवोधनान्नाखंडार्थत्वमितिवाच्यं तत्रापिनीलपदस्यननीलत्वसंसर्गबोधनेतात्पर्यं किंतुअनीलव्यावृत्तिबोधनद्वारास्वरूपमात्रबोधनएवेतिवक्तुंसुवचत्वादित्याह ॥ नीलमिति ॥ किंचप्रकृतज्ञानेपिव्यावृत्तीनांद्वारत्वंवदताब्रह्मस्वरूपेपूर्वाज्ञा

**नीलमुत्पलमित्यादेरपिअनीलव्यावृत्तिद्वारास्वरूपमात्रपरत्वमित्यापाताच । नचप्रागज्ञातोव्यावृत्त्याज्ञाप्योविशेषस्त्वन्मतेऽस्ति । नचप्राग्ब्रह्मणोज्ञानेऽप्यन्याविषयकंतज्ज्ञानमसिद्धमितिवाच्यं ।**

तःकश्चनविशेषोव्यावृत्त्याज्ञाप्यतइतिवक्तव्यं अन्यथास्वरूपमात्रस्यसिद्धत्वेनतत्रद्वारानपेक्षणात् तथाचपूर्वमज्ञातस्यद्वारीभूतव्यावृत्त्याज्ञापनीयस्यविशेषस्यत्वन्मतेऽभावान्नव्यावृत्तेर्द्वारत्वमित्याशयेनाह ॥ नचेति ॥ प्राक् द्वारभूतव्यावृत्तिबोधनात्प्राक् ॥ अन्येति ॥ अन्याविषयकंयद्ब्रह्मज्ञानंनिष्प्रकारकं तदसिद्धं अतस्तत्रव्यावृत्तेर्द्वारत्वमित्यर्थः । व्यावृत्तिबोधात्प्राक्अध्यासाधिष्ठानत्वादिनारूपेणविद्यमानंचब्रह्मज्ञानंनान्याविषयकं । अधिष्ठानत्वादिधर्मावगाहित्वेनान्यविषयकत्वादितिभावः । अन्याविषयकब्रह्मज्ञानेव्यावृत्तेर्द्वारत्वंवदतातावदन्याविषयकंब्रह्मज्ञानंनामकिमितिवक्तव्यं ब्रह्मज्ञानमन्याविषयकंचेत् तत्रद्वंशो

स्ति अन्याविषयकंब्रह्मज्ञानंव्यावृत्त्याभवतिअन्यज्ञानंनभवतिअन्याज्ञानंभवतीतियावदितिपर्यवसितव्यं तत्रव्यावृत्तेःकिंब्रह्मज्ञानेद्वारत्वंअन्याज्ञानेवा । नाद्यः तस्यपूर्वमेवसिद्धत्वेनतत्रद्वारत्वायोगात् व्यावृत्तिज्ञानस्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनव्यावर्त्यस्यस्वरूपस्य ज्ञानमेवव्यावृत्तिज्ञानेद्वारमितिवैपरीत्यापाताच्च अतोद्वितीयपक्षएवस्वीकार्यइत्याह ॥ व्यावृत्तीति ॥ व्यावर्त्यज्ञानं स्वरूप ज्ञानं । अस्तुतर्हिव्यावृत्तेरन्याज्ञानएवद्वारत्वमित्यतआह ॥ प्राचीनइति ॥ द्वारीभूतव्यावृत्तिज्ञानात्प्राचीनेइदानींविद्यमाने सतीतियावत्। अयंभावः । व्यावृत्तेरन्याज्ञानेपिद्वारत्वंनयुक्तं व्यावृत्तिबोधात्प्रागप्यन्याज्ञानसद्भावात् तथाहि । सन्घटइत्यादि

व्यावृत्तिज्ञानस्यान्याज्ञानेद्वारत्वापत्त्याब्रह्मज्ञानेद्वारत्वायोगात् ।
व्यावर्त्यज्ञानंव्यावृत्तिज्ञानेद्वारमितिवैपरीत्यापाताच्च।प्राचीनेब्रह्मा
ज्ञाननिवर्तकेब्राह्मापरोक्षज्ञानेतदज्ञानकार्यस्यान्यस्यभानायोगाच्च ।

ब्रह्मापरोक्षज्ञानंतावदिदानींव्यावृत्तिबोधात्प्रागप्यस्ति ब्रह्मापरोक्षज्ञानंचाज्ञाननिवर्तकं (यतोज्ञानमज्ञानस्यनिवर्तक)मित्यंगीकारात् एवंचेदानींतनेनापिब्रह्मापरोक्षज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिःस्यात् ततश्चोपादानभूताज्ञाननिवृत्त्यातत्कार्यस्यापिअन्यस्यनिवृत्तिः
न्या० ७७ स्यात् ततश्चान्यस्येदानीमपिभानाभावसंभवेनअन्याज्ञानस्यव्यावृत्तिबोधात्प्रागेवसिद्धतयानतत्रव्यावृत्तेर्द्वारत्वमित्यापाद्यदूषण मितिसंप्रदायविदः । सत्यादिपदबोधितायाअसत्त्वादिव्यावृत्तेरन्याज्ञानेद्वारत्वोक्तौब्रह्मज्ञानार्थत्वाभावप्रसंगः । इष्टापत्तिरि

तिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मेति ॥ सविशेषत्वमिति ॥ सत्यपदेनासत्यव्यावृत्तिद्वारायद्बोधितंब्रह्मस्वरूपंतदेवज्ञानपदेनाज्ञानव्यावृत्तिद्वाराबोध्यतइत्यंगीकारेसविशेषत्वमित्यर्थः । नन्वाद्यपक्षएवांगीक्रियते तर्हिज्ञानादिपदवैयर्थ्यमित्युक्तमितिचेन्न । कदाचिद्ब्रह्मस्वरूपंअनृतव्यावृत्तिबोधनद्वारासत्यशब्देनबोध्यते कदाचिच्चाज्ञानव्यावृत्तिद्वाराज्ञानशब्देन एवंकदाचिदनंतादिपदेनेत्येवंब्रह्मस्वरूपबोधनेद्वाराणांव्यावृत्तीनांविकल्पांगीकारान्नज्ञानादिपदवैयर्थ्यमित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ नित्यवदिति ॥

ब्रह्मप्रातिपदिकार्थबुभुत्सायामेतद्वाक्यंप्रवृत्तमितिस्वप्रक्रियाविरोधाच्च । किंच सत्यशब्देनासद्व्यावृत्तिद्वारायद्बोधितंतदेवज्ञानादिपदेनाज्ञानादिव्यावृत्तिद्वाराबोध्यतेऽन्यद्वा । आद्ये ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं । द्वितीये सविशेषत्वं । नचद्वारविकल्पः सत्यादिशब्दानांनित्यवच्छ्रवणात् । एकस्मिन्प्रयोगेव्रीहियवयोरिवैकस्मिन्वाक्येसत्याद्यनेकपदोपादानायोगाच्च ।

विकल्पप्रतिद्वंद्विनित्यंतद्वत् वाशब्दादिराहित्येनश्रवणादित्यर्थः । सत्यादिवाक्येव्रीहियवादिवाक्यइवविकल्पसूचकपदाभावादितिभावः । किंचनद्वारविकल्पोयुक्तः । तथाहिव्रीहियवादिविकल्पस्थलेयदाव्रीहिपुरोडाशानुष्ठानं तदानयवोपादानं यवपुरोडाशानुष्ठानकालेचनव्रीह्युपादानमितिदर्शनेनैकस्मिन्ननुष्ठानेउभयोपादानंतावन्नास्ति तद्वदिहाप्येकस्मिन्वाक्येऽनेकोपादानमयुक्तमित्याह ॥ एकस्मिन्निति ॥ मीमांसकप्रसिद्ध्याप्रयोगःअनुष्ठानं अत्रप्रयोगस्थानीयंचसत्यादिवाक्यं । किंचनद्वाराणांविकल्पो ॥ ४५७ ॥

युक्तः विकल्पप्रयोजकंह्येककार्यकारित्वं तच्चाऽस्तिव्रीहियवयोः तयोरेकयागस्वरूपनिर्वर्तकत्वात् नचैतदस्तिप्रकृते । सत्यादिपदबोध्यासत्यादिव्यावृत्तिप्रयोजनानांअनृतत्वादिभ्रांतिनिवृत्तिरूपकार्याणांभिन्नभिन्नत्वेनसत्यादिपदबोध्यव्यावृत्तीनांएककार्यकारित्वाभावादतोनविकल्पोयुक्तइत्याह ॥ अनृतत्वादीति ॥ ननुसमुच्चितानामेवसत्यादिपदबोध्यानांव्यावृत्तीनांब्रह्मस्वरूपबोधनेद्वारत्वांगीकारान्नपदांतरवैयर्थ्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ अबोधनेपीति ॥ सत्यपदाभावादितिभावः ॥

अनृतत्वादिभ्रांतिनिवृत्तिरूपदृष्टकार्याणांभिन्नत्वेनव्रीहियवादिवद्विकल्पप्रयोजकस्यैककार्यत्वस्याभावाच्च । नापिसमुचितद्वारत्वं "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" त्यादौअनृतव्यावृत्तेरबोधनेपिब्रह्मप्रतीतेः । "आनंदादयःप्रधानस्य" तिसूत्रेत्वद्भाष्योक्तन्यायेनोपासनायांशाखांतरोक्तगुणोपसंहारेपिब्रह्म

प्रतीतेरिरिति ॥ तथाचतत्रसत्यज्ञानादिवाक्योक्तद्वारसमुच्चयाभावेपिब्रह्मप्रतीत्यानसमुच्चितद्वारत्वमित्युक्तनियमइतिभावः । ननु "विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुःपरायण" मितिबृहदारण्यकेऽनृतव्यावृत्तिरूपद्वारलाभायसत्यंज्ञानमितितैत्तिरीयशाखोक्तसत्यपदस्योपसंहारःकार्यइतिचेन्न । सगुणेब्रह्मण्युपासनार्थंशाखांतरोक्तगुणोपसंहारेपिनिर्गुणब्रह्मप्रमितौवाक्येनजननीयायांशाखांतरोक्तपदानपेक्षत्वात् कुतएतदितिचेत् त्वद्भाष्येतथाभाषितत्वादित्याह ॥ आनंदादयइति ॥ प्रधानस्यसगुणस्यब्रह्मणउपास

नार्थमेवआनंदादयोगुणाउपसंहर्तव्या   नतुप्रधानस्यनिर्गुणस्यब्रह्मणःप्रमितौशाखातरीयपदापेक्षेतितदीयःसूत्रार्थः ॥ प्रमिता
विति ॥ उपासनायामिथ्यात्वेनाविद्यमानगुणविषयकत्वात्प्रमितेस्तुतदभावादितिभावः । ननुशाखांतरोक्तगुणोपसंहारंविनाउ
पासनायाअसिद्धिवत्पदांतरंविनाब्रह्मप्रमित्यसिद्धेस्तत्सिद्ध्येपदांतरोपसंहारोप्यत्रापेक्ष्यतइत्यतआह ॥ सत्यादीति ॥ गुणोप
संहारस्यतत्तद्गुणोपासनार्थत्ववत्पदांतरस्यतत्तत्प्रकारकप्रमित्यर्थत्वानंगीकारात्विशेष्यमात्रसिद्धेश्चलक्षणयैकेनापिपदेनसंभवान्न
पदांतरोपसंहारापेक्षेत्यर्थः । ननुशृंगग्राहिकयाब्रह्मणोनुद्देश्यत्वाल्लक्षणमुखेनतदुपदेष्टव्यं  सत्यत्वादिकंचनप्रत्येकंब्रह्मलक्षणं घ

-प्रमितौवाक्यस्यशाखांतरानपेक्षत्वाच्च सत्यादिपदानांप्रत्येकंलक्षकत्वेनप्रत्येकंलक्ष्यब्रह्मबो
धकत्वाच्च सत्यत्वादेःप्रत्येकंलक्षणत्वाच्च । नहिप्रकृष्टत्वादिकमिवसत्यत्वादिकंप्रत्येकमति
व्याप्तं तस्मान्नव्यावृत्तिर्द्वारं । एतेन चंद्रंशाखेवब्रह्मव्यावृत्तिर्द्वारतयाबोधयतीतिनिरस्तं ।

टादावतिव्याप्तेरतःसमुच्चितमेवलक्षणमतःसमुच्चि(ताएवव्यावृत्तयोद्वा)तमेवव्यावृत्तितयाद्वारमित्यतआह ॥सत्यत्वादेरिति॥
ननुसत्यत्वादेर्घटादावपिसत्वेनातिव्याप्तत्वान्नप्रत्येकंब्रह्मलक्षणत्वमितिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ यथाप्रकृष्टत्वादिकमतिव्याप्तत्वा
त्तन्नप्रत्येकंलक्षणं किंतुमिलितमेव एवंसत्वादीनांप्रत्येकंब्रह्मलक्षणत्वेपिनातिव्याप्तिः । अत्रह्यबाध्यत्वादिरूपपारमार्थिकत्वमेव
सत्वशब्दार्थोनतुकुंभाद्यनुगताजातिरतोनतस्यातिव्याप्तिप्रसक्तिः एवंज्ञानादिपदेपिबोद्धव्यमितिभावः ॥ एतेनेति ॥ प्रत्येकं

समुच्चितानांवाव्यावृत्तीनामद्वारत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मेतिद्वितीयांतं । द्वारतया द्वारीभूय ॥ उपलक्षणतयेति ॥ नविशेषणतया येनसखंडार्थत्वंस्यादितिभावः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ काकवदिति ॥ उपलक्षणस्यैवप्रकारत्वादितिभावः ॥ ज्ञातत्वेनेति ॥ अविद्याद्यध्यासाधिष्ठानत्वादिनेत्यर्थः । स्वप्रतिपादितेव्यावृत्तेर्द्वारत्वाभावरूपार्थेऽनुव्याख्यानंसंमतित्वेनोदाहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ अत्रव्यावृत्तेर्द्वारत्वनिराकरणाप्रतीतेर्व्यावृत्त्येतिपदंव्याचष्टे ॥ व्यावृत्त्येति ॥ तदुपदेशइति ॥ स्वतंत्राया

एतेन सत्यत्वादिकंव्यावृत्तिर्वाब्रह्मबोधनेउपलक्षणतयोपादीयतइतिनिरस्तं काकवद्गृहमित्यादिवत् सखंडार्थत्वापत्तेः उपलक्षणात्प्रागेवब्रह्मणोज्ञातत्वेनोपलक्ष्यत्वायोगाच्च । तदुक्तं "सत्यज्ञानादिकेप्येवंनव्यावृत्त्याप्रयोजनं। व्यावर्त्यस्याविशेषत्वेतदखंडंचखंडित" मिति। व्यावृत्त्याद्वारभूतयेत्यर्थः। टीकायांतु व्यावृत्तिःकिंब्रह्मविशेषणत्वेनबोध्या स्वतंत्रावा आद्येसखंडत्वं अंत्येब्रह्मजिज्ञासुंप्रतितदुपदेशोसंगतइतिव्याख्यातं । नचात्रव्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्यार्थिकत्वेनशाब्दार्थस्यनसखंडत्वं

व्यावृत्तेरुपदेशइत्यर्थः । तत्रप्राप्तानुपपत्तिपरिहारेणतद्व्याख्यानमुपपादयति ॥ नचेति ॥ यदुक्तंव्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषणत्वेनबोधनेब्रह्मणःसखंडत्वमिति तदयुक्तं सत्यादिपदैस्तावत्सत्यत्वादिविशिष्टंबोध्यते तच्चनिर्गुणत्वश्रुतिविरुद्धमितितदन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानायाव्यावृत्तेःशाब्दत्वाभावेनआर्थिकत्वात् । आर्थिकव्यावृत्त्यासत्यादिपदैर्लक्षणयाबोधितब्रह्मस्वरूपमात्रस्यसखंडत्वा

योगात् । शाब्दबोधेशब्दवृत्त्युपस्थापितार्थस्यैवविशेषणत्वात् । अतआद्येसखंडत्वमित्येतदयुक्तमित्यर्थः ॥ अर्थादिति ॥ अर्थादन्यथानुपपत्त्याप्राप्तोयोर्थःसचोदनार्थोवाक्यार्थोनेत्यर्थः ॥ मानांतरादिति ॥ अपोहोऽन्यापोहोमानांतरात्‌अन्यथानुपपत्तिरूपात्प्रतीयते नशब्दवृत्त्या यतस्तेनकारणेनापोहःशाब्दोनभवतीत्यर्थः ॥ आर्थिकेनापीति ॥ शाब्दज्ञानस्यआर्थिकविशेषणाविषयत्वेपिशब्दबोध्यस्यब्रह्मणोवस्तुगत्याऽन्यथानुपपत्तिरूपमानांतरलभ्यविशेषणवत्त्वेननिर्विशेषत्वरूपाखंडार्थत्वहानिरेवे

"यश्चार्थार्दर्थोनसचोदनार्थ" इतिन्यायात् "मानांतरादपोहस्तुनशाब्दस्तेनसस्मृत" इतिसुरेश्वरोक्तेश्चेतिवाच्यं आर्थिकेनापिविशेषणेनब्रह्मणोऽखंडत्वहानेः । अनंतशब्देनांतवद्व्यावृत्तेःसाक्षादुक्तेश्च शब्दस्यव्यावर्तकवैशिष्ट्यातात्पर्येआर्थिकव्यावृत्त्यऽसिद्धेरुक्तत्वाच्च । एतेन "लक्ष्यार्थभेदाभावेपिव्यवच्छेद्य(स्यभे)विभेदतः । विज्ञानानंदपदयोःपर्यायव्यर्थतेकुत" इत्यानंदबोधोक्तमपास्तं ।

तिटीकाभिप्रायः ॥ साक्षादुक्तेश्चेति ॥ उक्तंचैतत्तैत्तिरीयवार्त्तिके "अनंतेनांतवद्वस्तुव्यावृत्त्यैवविशेषित"मिति। बोध्यतइतिशेषः । किंचव्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषणत्वेनबोधपक्षेआर्थिकव्यावृत्त्यासखंडार्थत्वाभावेपिसत्यादिपदस्यव्यावर्तकसत्यत्वाद्यनर्पणेऽसत्यत्वादिव्यावर्तकत्वानुपपत्तेस्तदर्थंसत्यत्वादिविशेषणेऽगीकार्येसखंडत्वमितिटीकार्थइत्याशयेनाह ॥ शब्दस्येति ॥ एतेनेति ॥ तात्पर्यतोव्यावर्तकवैशिष्ट्यार्पणंविनाव्यावृत्तिसिद्ध्यभावेनेत्यर्थः ॥ लक्ष्यार्थेति ॥ विज्ञानानंदपदयोर्लक्ष्यार्थभेदाभावेपितद्व्य



वच्छेद्यस्यअज्ञानत्वव्यावृत्तेरनानंदत्वव्यावृत्तेश्चभेदतइत्यर्थः । तथाचाज्ञानत्वानानंदत्वव्यावृत्त्योर्भिन्नयोःसत्त्वान्नपर्यायत्वं नापिव्यर्थत्वं । अज्ञानत्वादिव्यावृत्त्याव्यवच्छेद्यस्यअज्ञानत्वादिभ्रमस्यभिन्नस्यसत्त्वेनफलभेदादित्यर्थः । वेदांतानामखंडार्थत्वेपदांतरवैयर्थ्यपरिहारप्रकारंदूषयितुमनुवदति ॥ नवीनास्त्विति ॥ सत्यादिपदानांतावल्लक्षणयाब्रह्मबोधकत्वमस्ति तत्रलक्षणापदसमुदायएवांगीकृता नैकस्मिन्पदे अतःसमुदितानामेवसत्यादिपदानांलक्षकत्वान्नपदांतराणांवैयर्थ्यं । ननुपदसमुदायेलक्षणाकुत्रदृष्टेतिचेन्न गंभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रगंभीरनदीपदयोर्विशेषणविशेष्यभावेनादावन्वयबोधानंतरंसमुदितयोर्गंभीरनदी

नवीनास्तु गंभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रगंभीरनद्योरन्योन्यमन्वयबोधानंतरंगंभीरनदीपदयोरिवसमुदितानांसत्यादिपदानांलक्षकत्वान्नवैयर्थ्यं ।

पदयोरेवतीरलक्षकत्वमंगीकृत्यपदांतरवैयर्थ्यंपरिह्रियते तत्राप्येकस्यैवपदस्यलक्षकत्वमंगीकृत्यपदांतरवैयर्थ्यांगीकारेउद्देश्यायाःगंभीरनदीसंबंधितीरप्रतीतेरभावप्रसंगात् एवंप्रकृतेपीत्याह ॥ गंभीरायामिति ॥ गंभीरनदीपदयोरन्योन्यमन्वयबोधानंतरमित्येतदुत्तरत्रदार्ष्टांतिकेएतन्न्यायासंभवमुपपादयितुमितिद्रष्टव्यं । वाक्यस्यलक्षकत्वादित्यनुक्त्वासमुदितानामित्युक्तौकिंनिमित्तं एवमपिवाक्यस्यैवलक्षकत्वप्राप्तेरितिचेत्न गंभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रवाक्यलक्षकत्वोक्तौतदंतर्गतघोषपदस्यापिलक्षकत्वापत्तेः । तच्चानिष्टं घोषपदस्यमुख्यार्थात्यागात् गंभीरनदीपदयोर्लक्षकत्वोक्तौचपदसमुदायस्यलाक्षणिकत्वलाभइतिसंप्रदायोवगं

तव्यः ॥ एकैकस्यैवेति ॥ गंभीरपदस्यवा नदीपदस्यवेत्यर्थः ॥ शक्यासंबंधिनइति ॥ उद्देश्यप्रतीतिविषयगंभीरनदीसंबंधितीरस्यनदीपदशक्यकेवलनदीसंबंधित्वाभावात् गंभीरपदशक्यकेवलगंभीरसंबंधित्वाभावाच्चेत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ गंभीरायां नद्यांघोषइत्यत्रादौगंभीरनदीपदयोरन्योन्यमन्वयबोधवदिहसत्यज्ञानपदयोस्तदभावादित्यर्थः । सत्यंज्ञानमनंतमितिपदानांत्रयाणांसमुदितानांलक्षकत्वोक्तौयत्रैतत्पदत्रयंतत्रैवलक्षणयाब्रह्मोपस्थितिरन्यत्रतुनास्तीत्युक्तंस्यात् अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ सत्य

त(त्रा)स्याप्येकैकस्यैवलक्षकत्वेशक्यासंबंधिनोगंभीरनदीतीरस्याप्रतीतिप्रसंगादित्याहुः । तन्न । तत्रगंभीरनद्योरिवेहसत्यज्ञानयोरन्योन्यमन्वयाबोधनात् । "सत्यंज्ञानं" "विज्ञानमानंदंब्रह्म" त्यादाव(न्यो)न्यानपेक्षाणामेवसत्यादिपदानांब्रह्मलक्षकत्वदर्शनाच्च । गंभीरपदेनगंभीरसंबंधितीरस्येवइहपदांतरेणाधिकस्यालाभाच्च । तत्रापिगंभीरनद्योरन्वयबोधानंतरंगंभीरान्वितनदीबोधकेनदीपदएवलक्षणयासर्वोपपत्तौपदद्वयेएकस्यालक्षणायालक्षणाद्वयस्यवाऽकल्प्यत्वाच्च ।

मिति ॥ अन्येति ॥ अनंतानंदपदेत्यर्थः । विज्ञानमानंदमित्यत्रसत्यपदानपेक्षाणांविज्ञानादिपदानामित्यपिद्रष्टव्यं । "आनंदादयःप्रधानस्ये"तिसूत्रेत्वद्भाष्योक्तन्यायेनपदांतरोपसंहारस्यानंगीकारादितिभावः । ननुयत्रवाक्येयावंतिपदानितत्रतावतांपदानांसमुदायस्यलक्षकत्वमंगीकृतमितिनदोषइत्यस्वरसादाह ॥ गंभीरेति ॥ तथाचदृष्टांतवैषम्यमितिभावः ॥ गंभीरान्वितनदीबोधकइति ॥ पदानामन्विताभिधानांगीकारादितिभावः ॥ सर्वेति ॥ गंभीरनदीसंबंधितीरप्रतीत्युपपत्तावित्यर्थः । पद





द्वयेएकस्यालक्षणायावापदद्वयेलक्षणाद्वयस्यवेतिमतभेदेनोक्तमितिज्ञातव्यं । किंचपदसमुदायेलक्षणांगीकारेवाक्येलक्षणांगीकारप्राप्त्यालक्षणायाःपदवृत्तित्वसाधकानुमानविरोधइत्याह ॥ लक्षणापिहीति ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ दार्ष्टांतिकेपिसत्यान्वितार्थबोधकेज्ञानपदएवलक्षणाऽस्तुनपदसमुदायइत्यर्थः । ननु "गच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशिवाः । भूयान्ममापितत्रैवजन्मयत्रगतोभवानि" तिवाक्येनप्रियायामरणंप्रतीयते तत्रलक्षणैवेतिवक्तव्यं तद्वाचकपदाभावात् अतःपदसमुदायेलक्षणा

लक्षणापिहिपदवृत्तिःवृत्तित्वात्शक्तिवत् । एवमन्यत्राप्यूह्यं । "गच्छगच्छसिचेत्कांते" त्यत्रतुजन्मनामृत्यनुमितिः । प्रियामृतिहेतुत्वाच्चगमनंनकार्यमित्यनुमितानुमितिरेव , नतुवाक्येलक्षणा । अनन्यलभ्योहिशब्दार्थः । विषंभुंक्ष्वेत्यादावपिप्रकृताच्छत्रुगृहभोजनात्विषभक्षणस्येष्टसाधनतोक्त्याभोजनस्यानिष्टसाधनताआक्षिप्यते नतुवाक्येनभोजनाकर्तव्यतालक्ष्यते ।

सिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ गच्छेति ॥ अनुमितमर्थंलिंगीकृत्यपुनर्जायमानानुमितेरनुमितानुमितित्वं । नन्वनुमितिलभ्येप्यर्थेलक्षणाप्यस्त्वित्यतआह ॥ अनन्येति ॥ शब्दार्थः शब्दवृत्तिलभ्यार्थः । अन्यथाअपूर्वताभंगइतिभावः । ननुविषंभुंक्ष्वेतिवाक्येनद्विषदन्नंनभोक्तव्यमितिज्ञानंजायते तथाचवाक्येलक्षणासिद्धिः एवंसत्यज्ञानादिवाक्येपीत्याह ॥ विषमिति ॥ प्रकृतात् प्रसक्तात् ॥ भोजनादिति ॥ भोजनापेक्षयेत्यर्थः ॥ उक्त्येति ॥ इष्टसाधनत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ नत्विति ॥ अनन्य

लभ्योहिशब्दार्थइतिभावः । भोजनस्य शत्रुगृहभोजनस्य । अस्तुवाविषंभुंक्ष्वेत्यत्रवाक्येलक्षणा तथापितन्मध्येएकंपदंवाचकमे वांगीक्रियते नसर्वेषामपिपदानामेकार्थलक्षकत्वं नहिसत्यादिवाक्येत्वयैवंवक्तुंशक्यमित्याह ॥ यद्वेति ॥ विधिप्रत्ययः भुंक्ष्वे त्यत्रविद्यमानोलोड्रूपः । निषेधे कर्तव्यत्वनिषेधे । मुख्यएवेति । तथाचानिष्टसाधनंभोजनंनकर्तव्यमितिवाक्यार्थोद्रष्टव्यः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोप" इतिक्रुधधातुयोगेचतुर्थीविधानान्मह्यंक्रुद्धइत्युक्तं ॥ अनुमितिरेवेति ॥ अनुमितंक्रोधं

यद्वातत्रविषशब्देनानिष्टसाधनेविधिप्रत्ययेनचनिषेधेलक्षितेनिषेध्येभोजनेभुजिधातुर्मुख्यएवेतिन सर्वपदानामेकार्थलक्षकता । वस्तुतस्त्वयमिदानींमह्यंक्रुद्धःआसत्वेसतिप्रमाणविरुद्धकर्तव्यताभि धायित्वात् । क्रोधश्चास्यसंनिहितभोजनादेव। दृष्टहेतुत्यागेनादृष्टकल्पनायोगात्। अतोमयेदंनकार्य मित्यनुमितिरेवात्रनलक्षणा । अर्धमंतर्गृहमर्धंबहिर्गृहमित्यत्रापिधूमेनाग्निरिवार्धस्यांतस्त्वेसतिअ र्धस्यबहिष्ट्वेनवाक्यार्थेनांतरालप्रदेशआक्षिप्यते नतुसमुदायेलक्षणा । अनन्यलभ्यत्वाभावात् ।

हेतूकृत्याकर्तव्यत्वानुमितिरित्यर्थः ॥ नलक्षणेति ॥ अनन्यलक्ष्यत्वाभावादितिभावः । ननुलोकेअर्धमंतर्गृहंअर्धंबहिर्गृहमि त्युच्यते वेदेपि "अर्धमंतर्वेदिमातव्यमर्धंबहिर्वेदी" ति । उभयत्रापिगृहांतरालप्रदेशोवेद्यंतरालप्रदेशश्चवाक्येनलक्ष्यमाणोदृष्ट इतिवाक्यलक्षणेतिचेत्तत्राह ॥ अर्धमिति ॥ देवदत्तस्यअर्धमर्धभागः अंतर्गृहंगृहस्यांतरस्ति अर्धंबहिर्गृहंगृहाद्बहिरस्तीत्यर्थः । ॥ ४६१ ॥

अंतस्त्वेनांतर्विद्यमानत्वेनबहिष्ट्वेनबहिर्विद्यमानत्वेन आक्षिप्यते अर्धस्यांतस्त्वंअर्धस्यबहिष्ट्वमंतरालप्रदेशंविनानुपपद्यमानंतंगम यतीत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ मापनेक्रियमाणेसति अर्धवेद्यंतर्यथास्यादर्धंवेद्याबहिर्यथास्यात्तथामातव्यमित्यर्थः ॥ नेयमिति॥ तत्राप्यर्धस्यांतस्त्वेनअर्धस्यबहिष्ट्वेनवेद्यंतरालप्रदेशआक्षिप्यते नतुपदसमुदायेलक्षणेत्यर्थः । किंचवैदिकोदाहरणस्थलेपिनसर्वप दसमुदायवाक्यस्यलक्षकता एकस्यमातव्यमितिपदस्यमुख्यार्थांगीकारात् सत्यादिवाक्येत्वयैवमंगीकर्तुमशक्यत्वादित्याह ॥ तत्रापीति ॥ ननुवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्याद्यर्थवादेप्राशस्त्यप्रतिपत्तयेवाक्यएवलक्षणांगीकार्या प्रत्येकंपदात्तदनुपस्थितेरित्याशं

एव(मर्धमंतर्वेदिमातव्यमर्धंबहिर्वेदी)तिवैदिकोदाहरणमपिनेयं । तत्राप्यंततोलिङादे रभिधायकत्वाच । "वायुर्वैक्षेपिष्ठे" त्याद्यार्थवादिकपदसंघस्याप्यावयोर्मतेकर्मणिक्षि प्रदेवताप्रसादहेतुत्वरूपतत्तत्पदार्थसंसर्गबोधकत्वमेव नतुतदन्यप्राशस्त्यलक्षकत्वं ।

क्याह ॥ वायुर्वाइति ॥ नन्विति ॥ पदार्थसंसर्गातिरिक्तस्यप्राशस्त्यस्याभावादित्यर्थः । अयमाशयः "वायव्यंश्वेतमालभेत भूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवता वायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयती" त्यर्थवादस्यायमर्थः वायुःशीघ्रतमादेवता तंवायुंप्रतियजमानःस्वेनदत्तेनहविर्लक्षणेनभागेनगच्छति स्वयमेवयजमानोहविर्भागरूपेणदेवतांप्रतिगच्छति सएवयजमानंभू तिंगमयति यथाकश्चिद्गृहस्थोभ्यागतायसत्कारंकरोतितद्वदिति । अत्रवायूद्देश्यकस्यहविस्त्यागलक्षणस्ययागस्यक्षिप्रफलप्रद

वायुप्रसादहेतुत्वमेवप्राशस्त्यं इदंचतत्तत्पदार्थसंसर्गरूपमेवेति । नन्वर्थवादेदेवताप्रसादहेतुत्वंकर्मणोनोच्यते अतस्तदतिरिक्तप्रा शस्त्यलक्षकत्वमर्थवादवाक्यस्यांगीकार्यमित्यतआह ॥ किंचेति ॥ तादृशस्थलेलिंङाद्यभिधेयकार्यान्वयानुपपत्त्याहिप्राशस्त्य लक्षणांगीकार्या एवंचतत्रैकस्यलिङःकार्यवाचकत्वांगीकारान्नसर्वपदानांलक्षकत्वमंगीक्रियते नचेहसत्यादिवाक्येतथांगीकर्तुंश क्यमितिभावः । ननुसर्वपदानांलक्षकत्वेपिसत्यादिवाक्यस्याननुभावकत्वंकुतः लक्षकपदानामपिलक्ष्यार्थानुभावकत्वांगीकारा दित्यतउक्तं ॥ लक्षकपदान्यननुभावकानीतिपक्षइति ॥ ननुमयापिसत्यज्ञानादिवाक्ये लक्ष्यपरस्यब्रह्मपदस्यवाचकत्वांगी

किंचतत्रलिंङाद्यभिधेयकार्यान्वयानुपपत्तिरिवेहसर्वपदानामपिलक्षकत्वान्नाभिधेयान्वयानुपप त्तिरूपंलक्षणाबीजमस्ति । अपिचसर्वपदानांलक्षकत्वेलक्षकपदान्यननुभावकानीतिपक्षेसत्या दिवाक्यस्यानुभावकत्वंनस्यात् । यदिचलक्ष्यपरंब्रह्मपदंवाचकंतर्हियौगिकंतदेवसखंडार्थंस्यात् ।

कारान्नसर्वपदानामपिलक्षकत्वमंगीकृतमितिचेत्तत्राह ॥ यदिचेति ॥ ननुब्रह्मपदस्यधर्मसंसर्गाप्रतिपादकत्वात्तद्वाच्यत्वांगी कारेकथंसखंडार्थत्वमित्यतउक्तं ॥ यौगिकमिति ॥ "अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणा" इतिश्रुत्यातस्ययोगवृत्त्यागु णसंसर्गप्रतिपादकत्वावगमादितिभावः । किंचब्रह्मपदमयौगिकमेवास्तु तथापिसखंडार्थत्वमेव । तथाहि सत्यादिपदेषुमुख्यार्थ तयावधृतब्रह्मशब्दार्थान्वयानुपपत्तिर्नास्ति अस्तिवा। आद्ये नतर्हितेषुलक्षणा तद्बीजाभावात् । यदिसास्ति तर्हिब्रह्मपदेसत्यादि

पदान्वितार्थबोधकत्वमावश्यकंस्यात् अन्वयाबोधेप्रसक्तेतद्बोधोपपत्त्यर्थमेवसत्यादिपदेषुलक्षणायाःकल्पितत्वात् अतोब्रह्मपदं सत्यादिपदांतरान्वितस्वार्थपरं तथाचसखंडार्थमेवेत्याह ॥ ब्रह्मपदस्येति ॥ नन्वभिधेयान्वयानुपपत्त्यैवनलक्षणा तथात्वेयष्टीः प्रवेशयेत्यादौतदभावप्रसंगात् किंनाम तात्पर्यानुपपत्त्यापि प्रकृतेचस्वरूपमात्रतात्पर्यस्यसर्वपदानांलक्षणांविनाऽसंभवात्सर्वप दानामपिलक्षकत्वमेव नाभिधेयान्वयानुपपत्त्यालक्षणायामिवकस्यचित्पदस्यवाचकत्वावश्यंभावइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचे ति ॥ यष्टीःप्रवेशयेत्यादावपिनतात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणा किंत्वन्यथानुपपत्त्यैवेत्याह ॥ तत्रापीति ॥ प्रकृतानां भोजनप्रकरण

ब्रह्मपदस्यपदार्थांतरान्वयार्थमेवलक्षणाश्रयणेनपदार्थांतरान्वितस्वार्थपरंचस्यात् ।
नच "यष्टीःप्रवेशये" त्यादाविवतात्पर्यानुपपत्त्यैवलक्षणानत्वन्वयानुपपत्त्येतिवा
च्यं । तत्रापिभोजनादिकर्तृत्वेनप्रकृतानांप्रवेशनान्वयानुपपत्तेरेवतद्बीजत्वात् ।

प्रसक्तानां । ननुकथमत्रान्वयानुपपत्त्यालक्षणा गंगायांघोषइत्यादौसमभिव्याहृतपदार्थान्वयानुपपत्त्यालक्षणादृष्टा ॥ यष्टीःप्रवे शयेत्यत्रचभोक्तृपदसमभिव्याहाराभावेनसमभिव्याहृतपदार्थान्वयानुपपत्तिर्नास्तीतिचेत् ॥ अस्त्यत्रसंप्रदायविशेषः ॥ यथागं
न्या० ७८ गायांघोषइत्यत्रसमभिव्याहृतपदार्थान्वयस्यप्रत्यक्षबाधितत्वाल्लक्षणा एवमिहापिसमभिव्याहृतपदार्थान्वयस्ययष्टिकर्मकप्रवेशन क्रियासंसर्गस्यप्रकरणबाधितत्वेनान्वयानुपपत्त्यैवलक्षणा । तथाचभोजनादिकर्तृत्वेनप्रकृतानांप्रवेशनेनान्वयानुपपत्तेरेवतद्बी

या

जत्वादिति । वाक्यमित्थंयोज्यं । अत्रयष्टिकर्मकप्रवेशनक्रियासंसर्गरूपपदार्थसंसर्गस्येतिशेषः । एवंचयष्टिकर्मकप्रवेशनक्रियासं सर्गरूपसमभिव्याहृतपदार्थान्वयस्यभोजनकर्तृत्वेनप्रकृतायेभोक्तारःतत्कर्मकप्रवेशनान्वयेनप्रकरणसिद्धेनानुपपत्तेर्बाधस्यसत्त्वे नसमभिव्याहृतपदार्थान्वयानुपपत्तेरेवलक्षणाबीजत्वादितिभावः । किंचस्वरूपमात्रेतात्पर्यसिद्धौतदन्यथानुपपत्त्यासत्यादिपदा नांलक्षणास्यात् नचैवमस्तीत्याह ॥ इहेति ॥ पदार्थमात्रस्यसिद्धत्वेनतत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यस्यतत्रायोगादित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ स्वरूपमात्रेतात्पर्यायोगवत्स्वरूपमात्रेवाक्यप्रामाण्यस्याप्ययोगेनेत्यर्थः ॥ वाक्येति ॥ “केवलोनिर्गुणश्च”

**इहप्राप्तेपदार्थमात्रेतात्पर्यायोगादित्युक्तत्वाच्च । एतेनवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमितिनिरस्तं । वाक्यस्यान्वयलक्षकतातुनसंमता । अन्विताभिधानांगीकारात् ।**

तिश्रुतिसिद्धंब्रह्मसत्यत्वादिविशिष्टतयाबोधयतोवाक्यस्यप्रामाण्यानुपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्यासत्यादिपदानांस्वरूपमात्रेलक्षणेत्य र्थः ॥ निरस्तमिति ॥ प्रामाण्यस्यानुपपत्त्याहितदुपपादकंकल्प्यं नचपदार्थमात्रलक्षणयावाक्यप्रामाण्यमुपपद्यते पदार्थमात्र स्यान्यतएवसिद्धत्वेनानधिगतार्थगंतृत्वरूपप्रामाण्यायोगात् बाधितेपिपदार्थमात्रस्यसत्वाच्चेत्यर्थः । ननुगामानयेतिवाक्येनगो कर्मकानयनक्रियाकःसंसर्गोलक्ष्यते । अन्यथातदनुपस्थितिरेवस्यात् अतोवाक्येलक्षणासिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ वाक्यस्येति ॥ तर्हिकथंतद्बोधइत्यतआह ॥ अन्वितेति ॥ पदानामितरान्वितस्वार्थएवशक्त्यंगीकारेणान्वयस्यापिपदशक्तिविषयत्वेनलक्ष्य



त्वाभावादित्यर्थः ॥ अभिहितेति ॥ पदैरभिहिताःअन्योन्यान्विताःपदार्थाएवान्योन्यमन्वयंबोधयंतीत्यंगीकारेणान्वितपदा र्थानामेवपदैरभिहितत्वांगीकारात्तन्मतेपिनान्वयोलक्ष्यइत्यर्थः । अन्वयोलक्ष्यतइतिपक्षेपिनवाक्यस्यान्वयलक्षकत्वं किंनाम पदस्यैवेत्याह ॥ अन्वयइति ॥ नन्वेकेनैवपदेनकथमन्वयबोधइत्यतउक्तं ॥ पदांतरैरिति ॥ प्रतियोगीति ॥ अन्वयनिरू पकपदार्थेत्यर्थः । अस्तुवाक्यस्यलक्षकत्वं तथापिप्रकृतेसत्यादिवाक्येतन्नसंभवति तथाहि गामानयेत्यस्माद्गोकर्मकानयनक्रिया

**अभिहितान्वयवादिभिस्तार्किकैरप्यन्वयेलक्षणानंगीकाराच्च । अन्वयोलक्ष्यतइतिपक्षेपिपदांतरैः प्रतियोग्युपस्थितौप्रधानस्यैकपदस्यअन्वयलक्षकत्वोपपत्तेश्च । गामानयेत्यस्मात्गामानयशुक्लांदं डेनेतिवाक्यस्येवेहपदांतरप्रयुक्तस्यअधिकलक्षकत्वाभावाच्च । अस्तुवान्यत्रपदसंघेलक्षणा इह तुन तथाहि यदिकृत्स्नंसत्यादिवाक्यंलक्षकंतर्हितस्याविशिष्टार्थत्वेऽनंतब्रह्मशब्दविरोधोक्तिः [illegible]**

कसंसर्गलक्षकात्गामानयशुक्लांदंडेनेत्यधिकपदप्रयोगेसतिशुक्लगोकर्मकदंडकरणकानयनक्रियाकसंसर्गोधिकःप्रतीयते प्रकृतेतु “विज्ञानमानंदंब्रह्म” तिवाक्यापेक्षयाऽधिकपदांतरयुक्तस्यापिसत्यज्ञानादिवाक्यस्यस्वरूपमात्रबोधकत्वेनाधिकलक्षकत्वाभावा द्वाक्येलक्षणांगीकारोवृथैवेत्याह ॥ गामानयेत्यस्मादिति ॥ इह सत्यज्ञानादिवाक्ये ॥ तर्हितस्येति ॥ सर्वेषांसत्यादिपदा नांलक्षकत्वात्तन्मध्यगतयोरनंतब्रह्मशब्दयोरपिलक्षणयास्वरूपमात्रपरत्वेनसर्वतोव्यावृत्तवस्तुपरत्वाभावात्तस्यसत्यज्ञानादिवा

क्यस्यसत्यत्वादिविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वेऽनंतब्रह्मशब्दयोर्बाधकत्वायोगेनतच्छब्दविरोधोक्तिरयुक्तास्यादित्यर्थः ॥ सत्यादीति ॥ व्यावर्तकस्यसत्यत्वादेर्ब्रह्मण्यबोधनेतस्मिन्ननृतादिव्यावृत्त्यसिद्धेरित्यर्थः ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानादिपदानांविज्ञानस्वरूपाद्यबोधकत्वादितिभावः ॥ एकमेवेति ॥ एकादिपदानांविज्ञानस्वरूपत्वाद्यबोधकविशेष्यमात्रपरत्वेननानात्वानिषेधकत्वादित्य



सत्यादिपदैरनृतादिव्यवच्छेदोक्तिः, "विज्ञानमानंदंब्रह्मसत्यंज्ञान" मित्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणोविज्ञानाद्यात्मकत्वेप्रमाणमित्युक्तिः, "एकमेवाद्वितीय" मित्यादौसजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधोक्तिरित्याद्ययुक्तंस्यात् । सत्वाद्युद्देशेनब्रह्मत्वाविधानाद्ब्रह्मबुभुत्सानिवृत्तिश्चनस्यात् । सगुणसप्रपंचवाक्ययोरपिलक्षणयाऽखंडार्थपरत्वसंभवेनसगुणनिर्गुणादिविद्याविभागःनिर्गुणादिवाक्यैःसगुणादिवाक्यानांबाधइत्यादिचासंगतंस्यात् । "तदैक्षत सएषोऽनंत" इत्यादीनामपिवाक्यलक्षणयाऽखंडपरत्वेनेक्षणादौतात्पर्याभावेनेक्षणानंतत्वादिलिंगैःप्रधानाकाशादिनिरासकेसत्याद्यधिकरणानारंभश्चस्यात् ।

र्थः ॥ सत्यादीति ॥ बुभुत्साप्रयोजकधर्मिज्ञानानधिकविषयकत्वात्सत्यज्ञानादिवाक्यजन्यज्ञानस्येत्यर्थः ॥ सगुणेत्यादि ॥ एकार्थत्वेनाविरोधादितिभावः ॥ तदैक्षतेत्यादि ॥ "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतततत्तेजोऽसृजते" त्यत्रस

च्छब्दंप्रधानंब्रह्मवेतिविशयेप्रधानमेवेतिप्राप्तेसच्छब्दनिर्दिष्टेईक्षणकर्तृत्वश्रवणात्तस्यचजडेऽसंभवाद्ब्रह्मैवसच्छब्दमितीक्षत्यधिकरणेनिर्णीतं। तथा ''सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेसएषोनंत'' इत्यत्रआकाशो भूतंपरमात्मावेतिसंशयेभूतमितिप्राप्तेऽनंतत्वादिलिंगेनपरमात्मैवेत्याकाशाधिकरणेनिर्णीतं तदेतत्सर्वमप्ययुक्तंस्यात्। ''तदैक्षत सएषोनंत'' इत्यादीनामपिवाक्यानांलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनईक्षणानंतत्वादि(धर्मबोधनेतात्पर्याभावादितिभावः)लिंगानर्पकत्वादितिभावः। कृत्स्नस्यापिवेदां

कृत्स्नस्यब्रह्मकांडस्यवाक्यलक्षणयाशून्यादिपरत्वं कृत्स्नस्यचकर्मकांडस्यचैत्यवंदनादिपरत्वं निर्विशेषधर्मिपरत्वंवास्यादित्यलं। तस्मादखंडार्थत्वेपदांतरवैयर्थ्यंदुर्वारं॥ अपिच सत्यानंदादिपदलक्ष्यत्वेब्रह्मणोनदीपदलक्ष्यस्यतीरस्यानदीत्ववदसत्यत्वानानंदत्वादिकंस्यादितिशून्यवादापत्तिः। मुक्तिश्चापुमर्थःस्यात्। आनंदानुभवाभावात्।

तस्यलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेऽतिप्रसंगावाह॥ कृत्स्नस्येति॥ शून्यादीति॥ तत्वतयाशून्यवाद्याद्यभिमतशून्यादिपरत्वंस्यादित्यर्थः॥ चैत्येति॥ कर्तव्यत्वेनबौद्धाभिमतचैत्यवंदनादिपरत्वंस्यादित्यर्थः। एवमखंडार्थत्वेपदांतरवैयर्थ्यमुपपाद्योपसंहरति॥ तस्मादिति॥ अनानंदत्वादिकमित्यनेनाज्ञानत्वादिसंग्रहः॥ आनंदेति॥ ब्रह्मणअनानंदत्वस्याननुभवत्वस्यचप्राप्तौतद्भावरूपायांमुक्तावानंदतदनुभवयोरभावापातेनतार्किकाभिमतमुक्तिवदपुरुषार्थत्वंस्यादित्यर्थः। ननुब्रह्मणःसत्यादिपदलक्ष्य

त्वेपिनासत्यत्वादिकं । ननुतर्हिनदीपदलक्ष्यस्यापितीरस्यनदीत्वंस्यादितिचेन्न वैषम्यात् नदीत्ववाचिनानदीशब्देनतदाश्रयसंबंधिनएवलक्ष्यत्वं अतस्तीरेननदीत्वं इहतुसत्तादिजातिवाचिनासत्यादिपदेनतदाश्रयव्यक्तेरेवलक्षणाऽतोब्रह्मणःसत्तासंबंधःसिध्यतीतिनतस्यासत्यत्वादिकमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ तदाश्रयव्यक्तेरिति ॥ नदीत्वाश्रयनदीव्यक्तेरित्यर्थः ॥ तदाश्रयेति ॥ नदीत्वाश्रयनदीव्यक्तिसंबंधिनस्तीरस्येत्यर्थः ॥ सन्घटइत्यादाविति ॥ यथासन्घटइत्यादौसच्छब्दस्यसत्ताजातिवाचित्वमेवं

**ननुननदीशब्देननदीत्ववाचिनातदाश्रयव्यक्तेर्लक्षणा किंतुतदाश्रयव्यक्तिसंबधिनस्तीरस्येतितस्यानदीत्वं इहतुसन्घटइत्यादाविवसत्तादिजातिवाचिभिःसत्यादिशब्दैःतदाश्रयव्यक्तेरेवलक्षणा एवंचसत्वसंबंधस्याशाब्दत्वेपितीरस्य नद्येवब्रह्मणोपिघटस्येवसत्तयासंबंधःसिध्यति मुख्यार्थासंबंधेलक्षणायोगात् ।**

सत्तादिजातिवाचिभिःसत्यादिपदैरित्यर्थः ॥ तदाश्रयेति ॥ सत्ताश्रयेत्यर्थः ॥ सत्वसंबंधस्येति ॥ यथानदीत्वस्यैवनदीशब्दबोध्यत्वेननदीतीरसंबंधस्यशब्दबोध्यत्वाभावेपितीरस्यमुख्यार्थभूतनदीत्वाश्रयनदीसंबंधाभावेलक्षणायाअयोगेनलक्षणाहेतुत्वेननदीतीरयोःसंसर्गःसिद्ध्यति यथावासन्घटइत्यत्रसत्ताजातेःसच्छब्दार्थत्वेनघटेसत्वसंबंधस्यशब्दबोध्यत्वाभावेपिसच्छब्दमुख्यार्थभूतस्यसत्त्वस्यव्यक्तिसंबंधाभावेलक्षणायाअयोगेनलक्षणाहेतुत्वेन घटेसत्वसंबंधःसिध्यति एवंप्रकृतेपिसत्यादिपदैःसत्ता



जात्यादेरेववाच्यत्वेनब्रह्मव्यक्तौतत्संबंधस्यशब्दबोध्यत्वाभावेपिसत्यपदमुख्यार्थभूतसत्तासंबंधस्यव्यक्तावभावेलक्षणायाअयोगेनमुख्यार्थभूतसत्तासंबंधस्यलक्षणाहेतुतयाऽवश्यंवाच्यत्वेनब्रह्मणःसत्वसंबंधसिद्ध्या नासत्वादिकमित्यर्थः । ननुजातिव्यक्त्योःकःसंबंधः । आवयोर्मतेसमवायाभावादित्यतआह ॥ जातीति ॥ ननुजातिव्यक्त्योस्तादात्म्येजातेर्वाच्यत्वेव्यक्तेरपिवाच्यत्वप्राप्तिस्तदाश्रयव्यक्तेरित्यादिव्यवहारानुपपत्तिश्चेतिचेन्न । भेदाभेदांगीकारेणव्यवस्थोपपत्तेरितिभावः । सत्ताजातिवाचिभिःसत्यादिपदैरित्यनेनतार्किकरीत्याजातिविशिष्टायांव्यक्तौशक्तिरित्यंगीकृत्यनदीत्वविशिष्टनदीवाचकस्यनदीशब्दस्यतदितरतीरादि

**जातिव्यक्त्योश्चतादात्म्यसंबंधात् उक्तंहि "सत्वादीनांहिजातीनांव्यक्तितादात्म्यदर्शनात् । लक्ष्यव्यक्तिरपिब्रह्मसत्वादिनजहातिन" इतीतिचेन्न । व्यक्तिःशब्दार्थइतिमते सद्व्यक्तितोन्यस्यैवलक्षणीयत्वेनब्रह्मणःसत्त्वासिद्धेः ।**

लक्षकत्ववत्सत्यशब्दस्यापिसत्वविशिष्टसद्व्यक्तिवाचकत्वमंगीकृत्यब्रह्मलक्षकत्वमंगीक्रियतइत्यभिप्रेतं उतजातौशक्तिरितिभाट्टरीत्यासत्यशब्दस्यसत्ताजातिमात्रवाचकत्वमंगीकृत्यतदतिरिक्तव्यक्तिलक्षकत्वमभिप्रेतं । आद्येआह ॥ व्यक्तिरिति ॥ जातिविशिष्टव्यक्तिरित्यर्थः । सत्यशब्दस्यसत्ताविशिष्टसद्व्यक्तिवाचकत्वमंगीकृत्यब्रह्मणस्तत्पदलक्ष्यत्वांगीकारेतस्यसद्व्यक्तित्वंनसिद्ध्यति ब्रह्मणःसद्व्यक्तित्वेसच्छब्दवाच्यत्वप्राप्त्यासच्छब्दलक्ष्यत्वंनस्यात् । अतःसत्यशब्देनब्रह्मणोलक्ष्यत्वंवदतातस्यसद्व्यक्तिभिन्नत्वं

गीकार्येब्रह्मणःसत्वासिद्धिरितिभावः । एवमेवानंदत्वाद्यसिद्धिरपिद्रष्टव्या । जातिविशिष्टव्यक्तौशक्तिरितिपक्षेपिब्रह्मणोलक्ष्यत्वेपि नानानंदत्वादिकमितिशंकते ॥ नन्विति ॥ जहदिति ॥ गंगात्वविशिष्टगंगारूपंस्वार्थंजहतोगंगापदस्यस्वार्थभिन्नेतीरेलक्षणे तितत्रनगंगात्वादिकमितिभावः ॥ जहदजहदिति ॥ आनंदादिपदानांयःआनंदत्वादिविशिष्टानंदादिरूपःस्वार्थःतत्रानंदत्वा दिजातिरूपैकदेशंजहतीतदेकदेशभूतानंदादिव्यक्तिमजहतीआनंदादिपदस्यस्वार्थैकदेशभूतायांआनंदव्यक्तौलक्षणांगीक्रियते । आनंदव्यक्तिरेवचब्रह्मेतितस्यनानानंदत्वादिकमित्यर्थः । विशिष्टवाचकशब्देनैकदेशलक्षणायांविशिष्टैकदेशभावएवसंबंधइत्य

ननुगंगाशब्देजहल्लक्षणा । आनंदादिशब्देषुतुजात्यंशत्यागेपिव्यक्त्यंशत्यागायो गात्जहदजहल्लक्षणेतिकथमनानंदत्वापत्तिरितिचेन्न तत्रानंदत्वजातेरसत्वेत द्व्यक्तेरानंदव्यक्तित्वासिद्धेः । तत्सत्यत्वस्यचौपनिषदेब्रह्मण्यशब्देनासिद्धेः ।

नेनोक्तंभवतीतिद्रष्टव्यं ॥ तत्रेति ॥ लक्ष्यभूतानंदव्यक्तावित्यर्थः ॥ असत्वइति ॥ जात्यंशत्यागादितिभावः ॥ असिद्धेरि ति ॥ आनंदत्वजात्याधारस्यैवानंदव्यक्तित्वादितिभावः । ननुब्रह्मण्यानंदत्वजातिरप्यस्त्येवेतिचेत्तत्राह ॥ तत्सत्यत्वस्यचेति ॥ अशब्देनेति ॥ शब्दातिरिक्तप्रमाणेनेत्यर्थः । तत्रहेतुरौपनिषदइति शब्दस्तुविज्ञानमानंदमित्यादिरधुनापिब्रह्मण्यानंदत्वादि जातिबोधकत्वेविवादापन्नइतिभावः । प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेनानंदपदवाच्यत्वापत्तिश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । भट्टादिरीत्यासत्तादिजाति

मात्रवाचित्वंसत्यादिशब्दानामंगीकृत्यतदाश्रयब्रह्मव्यक्तौलक्षणांगीक्रियतइतिद्वितीयपक्षेदोषमाह ॥ जातिरिति ॥ अस्मिन्प क्षेपिलक्ष्यस्यब्रह्मणःसत्वादिकंनसिद्ध्यत्येव तथाहि इदंतावद्भवान्पृष्टोव्याचष्टां सन्घटइत्यादिवाक्यंसखंडार्थं सत्यादिवाक्यंतु अखंडार्थमितिविभागःकिंनिमित्तकइति तत्रसत्पदेनघटेसत्तावैशिष्ट्यंप्रतीयते अत्रतुसत्यपदेनसत्यत्ववैशिष्ट्यंनप्रतीयतेअतोविभा गोयुक्तइतिचेन्न (जातेरेवशब्दबोध्यत्वेनतेनव्यक्तौतत्संबंधाप्रतीतेरुभयत्रापिसाम्यात् ॥ ननुस्वार्थासंबंधेलक्षणायाअयोगेनजा

जातिःशब्दार्थइतिमतेपिसन्घटइत्यादावपिशब्देनसत्तावैशिष्ट्याप्रतीतेःलक्ष णाहेतुत्वेनप्रतीतेश्चेहापिसत्वेनतद्विशिष्टार्थमिदंत्वखंडार्थमितिविभागायोगे नविभागार्थंसन्घटइत्यादितोविशेषेणसत्यादिशब्दानांलक्षकत्वार्थंचनद्यांघो षइत्यादाविवजात्याश्रयव्यक्तिसंबंधित्वेनैवब्रह्मणोलक्षणीयत्वेनसत्वासिद्धेः ।

तिवाचकसत्यपदस्यतदाश्रयघटव्यक्तौलक्षणासिध्यर्थंसत्वसंबंध) (अननुभवात् । जातेरेवशब्दबोध्यत्वेनतेनव्यक्तौलक्षणासि द्ध्यर्थं)सत्वसंबंधप्रतीतिरंगीकार्येतिचेत् । सममप्रकृतेपि । एवंसतिसन्घटइत्यस्यसखंडार्थत्वंसत्यंज्ञानमित्यादेरखंडार्थत्वमितिवि भागार्थं तथाभाट्टैर्व्यक्तिमात्रलक्षकत्वेनांगीकृतस्यापिनद्यांमीनःसन्घटइत्यादेःनद्यांघोषइत्यस्मान्मुख्यार्थत्वस्वीकारेणतदपेक्षया लाक्षणिकत्वेनस्वीकृतानांनद्यांघोषःसत्यंज्ञानमित्यादीनांविशेषतोलक्षकत्वार्थंचजात्याश्रयव्यक्तिसंबंधित्वेनैवसत्यादिपदैर्ब्रह्मणो

लक्षणीयत्वेवाच्येतीरेगंगात्वाभावइवब्रह्मणःसत्वाद्यसिद्धिरेवेतिभावः । सत्तादिजातिवाचकैरपिसत्यादिपदैर्व्यक्तिमात्रंनलक्ष्य ते किंनाम सत्तादिजातिविशिष्टव्यक्तिरेव एवंचलक्ष्यस्यापिब्रह्मणःसत्वादिसंबंधस्यशब्दबोध्यत्वात्सत्वादिकंसिध्यतीतिकेनचि दुक्तमाशंक्यनिराकरोति ॥ एतेनेति ॥ गुणविशिष्टेति ॥ अश्वव्यक्तिमात्रस्यलक्ष्यत्वेतुतत्रशोणिमगुणोनसिध्येदितिभावः ॥ बहुव्रीहाविति ॥ लंबकर्णमानयेत्यत्रेत्यर्थः ॥ तद्विशिष्टइति ॥ अन्यथादेवदत्तमात्रानयनप्रसंगेनकर्णादेरानयनान्वयो

**एतेनयथाशोणिमगुणवाचिनःशोणशब्दस्य(तद्विशिष्टःपदार्थोलक्ष्यः)गुणविशिष्टाऽश्वव्यक्ति लक्ष्या यथावातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौकर्णादिवाचिनःकर्णादिशब्दस्यतद्विशिष्टोऽन्यपदार्थो लक्ष्यः तथासत्तादिवाचिनांसत्यादिशब्दानांसत्तादिविशिष्टोलक्ष्यइतिसत्तादिसंबंधःशाब्द एवेतिनिरस्तं । लक्ष्यस्यतात्पर्यविषयस्यविशिष्टत्वापातात् । नचसन्घटइत्यादौविशिष्टंलक्ष्यं**

नस्यादितिभावः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ लक्ष्यस्येति ॥ सत्यादिपदैःसत्वादिविशिष्टस्यैवलक्ष्यत्वेलक्ष्यार्थस्यैवविशिष्टत्वेनस खंडार्थत्वापातादित्यर्थः । तथाचलक्ष्यस्यब्रह्मणोविशिष्टत्वपरिहारायतस्यसद्व्यक्तिसंबंधित्वेनैवलक्ष्यत्वेवाच्येतीरस्यगंगात्वाभावव त्ब्रह्मणःसत्वासिद्धिरेवेतिभावः । सन्घटइत्यादेः सत्यंज्ञानमित्यादेश्च सखंडार्थत्वाखंडार्थत्वविभागमाशंक्यपरिहरति ॥ नचे ति ॥ विशिष्टं सत्वविशिष्टघटरूपव्यक्तिरितियावत् । नव्यक्तिमात्रंयेनतस्याप्यखंडार्थत्वंस्यादितिभावः । इह सत्यज्ञानादिवा ॥ ४६७ ॥

क्ये । तेन व्यक्तिमात्रस्यलक्ष्यत्वेन । इह सत्यज्ञानादिवाक्ये । शब्दस्य सत्यादिपदस्य । तर्हिलक्ष्येसत्वसंबंधस्याशाब्दत्वाद्ब्र ह्मणिसत्यत्वंनसिध्येदित्यतआह ॥ लक्षणेति ॥ मुख्यार्थसंबंधाभावेलक्षणायाअयोगेनलक्षणाहेतुत्वेनब्रह्मणिसत्यशब्दमुख्या र्थभूतसत्वसंबंधसिद्धिरितिलक्ष्यार्थेब्रह्मणितीरेगंगात्वाभावइवनसत्वाद्यभावइत्यर्थः । एवंचसन्घटःसत्यंज्ञानमित्यादीनांलक्षक त्वेसमानेपिविशिष्टाविशिष्टलक्षकत्वेनसखंडार्थत्वाखंडार्थत्वविभागइतिभावः ॥ लक्षणायाइति ॥ औपनिषदेब्रह्मणिमानांतरे णसत्वासिद्धेः । सत्यपदस्यचलाक्षणिकत्वेनतत्रसत्वाप्रतिपादकत्वात् । लक्षणाहेतुत्वेनतत्सिद्ध्युक्तौसन्घटइत्यादाविवातात्विक

**इहतुव्यक्तिमात्रं । तेनेहशब्दस्याखंडार्थत्वंलक्षणाहेतुत्वेनब्रह्मणस्सत्त्वसिद्धिश्चेतिवाच्यं । लक्ष णायाघटादाविवातात्विकसत्त्वसंबंधेनाप्युपपत्तेः । श्रुतेरेववाच्येसत्त्वेपितात्पर्येतुसखंडार्थत्वं ।**

सत्वसंबंधेनापिलक्षणोपपत्तेर्नब्रह्मणिवास्तवसत्वसिद्धिरितिभावः । ननुब्रह्मणिसत्वसिद्धिर्नलक्षणाहेतुत्वेनोच्यते येनाऽतात्वि कसत्वसंबंधेनाप्युपपत्तिःस्यात् नापिमानांतरेणतत्सिद्धिरुच्यते येनऔपनिषदत्वान्नमानांतरेणतत्सिद्धिरितिदूषणावकाशः किं नाम सत्यमित्यादिश्रुतेरेवब्रह्मस्वरूपइवसत्यादिपदवाच्यस्यसत्यत्वस्यलक्ष्येब्रह्मणिसत्वेपितात्पर्यंकथ्यते अतोलक्ष्यस्यापिब्रह्मणः सत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ श्रुतेरेवेति ॥ सत्यंज्ञानमितिश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ वाच्येसत्वेपीति ॥ सत्ताजातेरेवसत्यशब्दार्थत्वात्स त्यादिपदवाच्यसत्वस्यलक्ष्येब्रह्मणिसत्वेपीत्यर्थः ॥ सखंडार्थत्वमिति ॥ ब्रह्मस्वरूपइवतत्सत्वेपितात्पर्यांगीकारेणोभयत्रापि

तात्पर्यग्राह्याप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वरूपाखंडार्थत्वहानिःसत्वसंसर्गप्रतिपादकत्वेनसखंडार्थत्वंचेत्यर्थः ॥ अनुगतसत्त्वैवेति ॥ परसामान्यभूतासत्त्वैवेत्यर्थः ॥ वाच्येति ॥ जातेरेवशब्दार्थत्वेनब्रह्मणश्चसत्ताजात्यभिन्नत्वात्सत्यपदवाच्यमेवब्रह्मस्यान्नतुलक्ष्यमितिवाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावापातादित्यर्थः ॥ ब्रह्मणइति ॥ जातेर्व्यक्त्यधीनत्वदर्शनाद्ब्रह्मणोपिजातित्वेव्यक्त्यधीनत्वेनपारतंत्र्यापत्तेरितिभावः ॥ सत्तावदिति ॥ सत्ताजातितुल्यंब्रह्म नतुसत्ताजातिरेव अतोनपारतंत्र्यादिदोषइतिभावः । स

नचानुगतसत्त्वैवब्रह्मेतिसत्तासंबंधाभावेपिसत्स्यादितिवाच्यं । वाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावापातात् । ब्रह्मणःपरतंत्रत्वादिरूपजातित्वायोगाच्च । एतेनब्रह्मस्वरूपातिरिक्तसत्ताहीनमपिसत्तावत्सत्स्वभावमितिनिरस्तं । सच्छब्दस्यतत्रलाक्षणिकत्वात् । सत्तायामिवचमानांतराप्रवृत्तेर्ब्रह्मणःसत्स्वभावत्वेमानाभावात् ।

त्स्वभावमिति । तथाचलक्ष्यस्यापिब्रह्मणःसत्स्वभावत्वात्सत्वाद्युपपत्तिरितिभावः । सच्छब्दस्येति । गंगापदलक्ष्येतीरेगंगात्वाभावइवसत्ताजातिवाचिसत्यपदलक्ष्येब्रह्मणिसत्वासिद्धिरितिभावः । ननुस्वरूपातिरिक्तसत्ताहीनमपिसत्तावत्सत्स्वभावंअतःसत्वसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ सत्तायामिवेति ॥ व्यतिरेकदृष्टांतः सत्ताजातिरहितस्यापिब्रह्मणःसत्स्वभावत्वेमानाभावात् । नच सत्तावदुपपत्तिरितिवाच्यं सत्द्रव्यंसन्गुणःसत्कर्मेत्यनुगतव्यवहारबलेनसर्वत्रानुगतासत्तांगीकार्या सत्तायांचनसत्तांगीकार्या

धर्मस्यधर्मसत्तानवस्थापत्तेरतःसत्तारहितापिसत्तासद्रूपेत्यंगीकार्यमितिप्रमाणवत्‌औपनिषदेब्रह्मणिसत्तारहितेपिसत्स्वभावत्वसा धकंमानांतरंनास्तीत्यर्थः । एतावत्पर्यंतंजातिःसत्यशब्दार्थइतिमतमंगीकृत्यदूषणमुक्तं इदानींतुसत्वंजातिरेवनभवतीत्याह ॥ कथंचेति ॥ सद्व्यक्तेरिति ॥ परमार्थसद्व्यक्तेरेकत्वेनतत्रजात्ययोगादित्यर्थः । अपरमार्थसतांबहूनांविद्यमानत्वेनजातित्वोपप त्तेःपरिहारायोक्तं ॥ परमार्थसतिमुख्यस्येति ॥ सत्तादिजातीति ॥ सत्त्वतद्व्याप्यद्रव्यत्वद्रव्यव्याप्यकुंभत्वरूपजात्याख्य मुख्यार्थबोधनद्वारेत्यर्थः ॥ एकामिति ॥ तथाचकुंभव्यक्तेःसद्रव्यादिपदलक्ष्यत्वेपितस्याःसद्रूपत्वादिकंयथा एवंयद्यपिसत्या

**कथंचपरमार्थसतिमुख्यस्यसत्यशब्दस्यजातिवाचिता सद्व्यक्तेरेकत्वात्‌ । एतेनसद्द्रव्यंकुंभइ तिपदानितत्तज्जातिद्वाराएकांकुंभव्यक्तिमिव सत्यादिपदान्यपि सत्तादिजातिद्वाराएकामे वानंदव्यक्तिंलक्षयंतीतिकल्पतरूक्तंनिरस्तं । तद्वदेवातात्विकसत्तादिविशिष्टार्थत्वापातात्‌ ।**

दिपदानिब्रह्मलक्षयंति तथापिब्रह्मणःसदानंदादिरूपत्वंयुक्तं लक्ष्यार्थस्यैकत्वेपिवाच्यार्थभेदादपर्यायत्वंचयुक्तमित्यर्थः । एतेने त्युक्तंविशदयति ॥ तद्वदेवेति ॥ कुंभव्यक्तेःसदादिशब्दलक्ष्यत्वेपिसत्वादिवैशिष्ट्यंअतात्विकमेवप्रतीयते एवंप्रकृतेब्रह्मणःस
न्या० ७९ त्यादिपदलक्ष्यत्वेनतात्विकसत्वाभावेपिअतात्विकसत्वादिवैशिष्ट्यमेवस्यात्‌ तथाचातात्विकसत्वादिवैशिष्ट्यप्रतिपादकत्वाद्वेदां तानांअतत्वावेदकत्वंस्यादितिभावः । कथंचपरमार्थसतिमुख्यस्यसत्यशब्दस्यजातिवाचितातद्व्यक्तेरेकत्वादित्युक्तदूषणमपिएते

नेत्यनेनातिदिष्टंद्रष्टव्यं । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ स्वाभिमतेति ॥ सत्यादिपदैर्ब्रह्मणितात्पर्यतःसत्यत्वाद्यनर्पणमिच्छतःशून्यसदृशब्रह्मसिद्धिरेवाभिमतेत्यर्थः । भंगार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ शून्यवादापत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वभंगविवरणं ॥ २ ॥ उक्ताप्रसिद्धेति ॥ प्रत्यक्षादिनापीदमित्थमितिसप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेःसंसर्ग



एवंच "सौगतोक्तस्वाभिमतशून्यतासिद्धयेपरैः। सत्यज्ञानादिवाक्यानांलक्षणोक्तापरात्मनि"। तस्मात्सत्यज्ञानादिवाक्यानांनाखंडार्थत्वं॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ २ ॥ ७ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याऽखंडार्थत्वानुमानेऽप्ययुक्ते । उक्ताप्रसिद्धविशेषणत्वबाधप्रतिरोधाप्रयोजकत्वप्रतिकूलतर्कपराहत्यादिदोषात् । उक्तरीत्यांऽत्यहेतोरसिद्धेश्च । उभयत्रापिदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच ।

गोचरप्रमाजनकत्वरूपाखंडार्थत्वंकुत्राप्यप्रसिद्धमित्युक्तेत्यर्थः । कोहमित्यात्मस्वरूपमात्रेबुभुत्सितेसतितत्त्वमसीत्यस्यप्रवृत्तेर्नतन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वस्यासिद्धिरित्यतआह ॥ उक्तरीत्येति ॥ स्वरूपमात्रस्यसिद्धत्वान्नस्वरूपमात्रेप्रश्नइत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । वाक्यमात्रस्यसंसर्गपरत्वात्सोयंदेवदत्तइत्यादेरपितथात्वात्तत्रसाध्यवैकल्यमित्याह ॥ उभयत्रापीति ॥ अकार्येत्याद्यनुमानेत



न्मात्रप्रश्नोत्तरत्वानुमानेचेत्यर्थः । सोऽयंदेवदत्तइत्यादेरखंडार्थत्वान्नसाध्यवैकल्यमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ तत्कालादेरपीति ॥ तद्देशकालादिविशिष्टस्यएतद्देशकालादिवैशिष्ट्यबोधनेतद्देशकालादेस्तावद्विशेषणत्वंप्रतीयते विधेयान्वय्येवचविशेषणं तथाचैतद्देशकालादिवैशिष्ट्यस्यविधेयत्वेनतद्देशकालयोर्विधेयभूतैतद्देशकालान्वयाभावेविशेषणत्वायोगेनतदन्यथानुपपत्त्याविधेयान्वयित्वेवाच्येतद्देशकालयोरपीदानींसत्वापत्तिरित्यर्थः । एतद्देशेतद्देशस्यसत्वापत्तिरादिशब्दार्थः । एवमेवएतत्कालादेरि

ननुसोयमित्यत्रकिंतद्देशकालादिविशिष्टस्यैतद्देशकालादिवैशिष्ट्यंबोध्यते एतद्देशकालादिविशिष्टस्यतद्देशकालादिवैशिष्ट्यंवा विशिष्टद्वयैक्यंवा । नाद्यः एतत्कालादिविशिष्टस्यप्रत्यक्षत्वेनाऽनुपदेश्यत्वात् । तत्कालादेरपीदानींसत्वापत्तेश्च । नद्वितीयः एतत्कालादेस्तदासत्वापातात् । नतृतीयः विशेषणभेदेविशिष्टाभेदायोगात् । विशिष्टंहियदिविशेषणविशेष्यसंबंधरूपं तदाविशेषणभेदेन ।

त्यस्यापिउपपादनंद्रष्टव्यं । तद्देशेएतद्देशसत्वापत्तिरादिशब्दार्थः ॥ विशेषणभेदइति ॥ यदाह्यविरुद्धदंडकुंडलादिविशेषणभेदेनविशिष्टभेदआवश्यकस्तदातदेतद्देशकालरूपविरुद्धविशेषणभेदेनविशिष्टभेदःसुतरामावश्यकइत्यर्थः । तदुक्तंसंक्षेपशारीरके "अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेपिविशिष्टयोर्द्वयोः ॥ घटतेनयदैकतातदासुतरांतद्विपरीतरूपयो" रिति । विशिष्टंविशेषणविशेष्यतत्संबंधात्मकं अतिरिक्तंचेतिपक्षद्वयेपि विशेषणभेदेविशिष्टभेदएवेत्याह ॥ विशिष्टंहीत्यादिना ॥ विशेषणभेदेने

ति ॥ विशेषणस्यैवविशिष्टत्वेनतद्भेदएवविशिष्टभेदइत्यर्थः । पदार्थांतरं विशेषणाद्यतिरिक्तं । अत्रतद्देशकालविशिष्टस्यएत द्देशकालवैशिष्ट्य मेतद्देशकालविशिष्टस्यतद्देशकालवैशिष्ट्यमित्येवमादिरूपेणनबोध्यते येनोक्तदोषः किंनाम तदेतद्देशकालसं बंधरूपयोस्तत्तेदंतयोर्बाल्ययौवनयोरिवश्यामरक्तरूपयोरिवचैकविशेष्यमात्रवृत्तित्वमेवसोयमितिवाक्यार्थः । नचविशिष्टैक्यता त्पर्याभावेनविशेष्यैक्यमात्रपरत्वप्राप्त्याऽखंडार्थपरत्वमेवप्राप्तमितिवाच्यं । तथात्वेनीलोत्पलमित्यादेरपिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तक

यदितुपदार्थांतरं तदापिविशेष्यभेदेनेवविशेषणभेदेनापितद्भेदआवश्यकः तस्मात्सोयमि त्यादिवाक्यंलक्षणयाऽखंडार्थमितिचेत् ॥ ६ ॥ उच्यते अस्तुतावदनुभवकालसंबंधएवत त्ता तथापिबाल्ययौवनयोरिवश्यामरक्तरूपयोरिवचतदेतद्देशकालसंबंधरूपयोस्तत्तेदंत योःपरस्परमनन्वयेपिएकविशेषणविशिष्टेइतरस्यावृत्तावपिएकविशेष्यवृत्तित्वंतावदस्ति।

शब्दानामेकविशेष्यवृत्तित्वसद्भावेनाखंडार्थत्वापातादतोनतत्कालादेरपीदानींसत्वापत्तिरित्यादिदोषइत्यभिनवसमाधानमाह ॥ उच्यतइति ॥ अस्तुतावदिति ॥ अनुभवकालध्वंसएवतत्तेतिटीकाकारोक्तवस्तुस्थितौसत्यामपीत्यर्थः । तर्हितद्विशिष्टस्यए तद्देशकालवैशिष्ट्यबोधनेनुभवकालस्यापीदानींसत्वापत्तिस्तथावैपरीत्यमपीत्याशंकायामाह ॥ तथापीति ॥ तत्तेदंतयो र्विशे (ष्यान्ययो)षणयो रनन्वयेपि विधेयानन्वयेपि । इतरस्य विशेषणस्य । तदेतत्कालसंबंधरूपयोस्तत्तेदंतयोरेकविशेष्यवृत्तित्वा

भावेपूर्वोत्तरकालद्वयासंबंधप्राप्त्यादेवदत्तादिपदार्थानांक्षणिकत्वापत्तेस्तदेतत्कालयोरेकविशेष्यवृत्तित्वंतावदंगीकार्यमित्याशयेनाह ॥ कालद्वयेति ॥ तदेतद्देशसंबंधयोरपिएकविशेष्यवृत्तित्वमंगीकार्यमनुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ देशद्वयेति ॥ नन्वेकस्मिन्विशेष्येवस्तुगत्याकालद्वयसंबंधस्यदेशद्वयसंबंधस्यचसत्वेपिसोयमितिपदद्वयस्यनतद्बोधकत्वं सोयमितिपदद्वयस्यदेशकालसंबंधस्यएकविशेष्यवृत्तित्वबोधनेशक्त्यभावः । अतःपूर्वकालादिविशिष्टस्यएतत्कालादिवैशिष्ट्यमेवतदर्थइतितद्बोधयदिदंवाक्यं

**कालद्वयासंबंधिपदार्थानांक्षणिकत्वापातात् । देशद्वयसंबंधस्यापिकालभेदेनानुभवात् । सोयमितिपदद्वयंचतत्तेदंतयोरेकवृत्तित्वबोधनेशक्तं । समानाधिकरणत्वात् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिर्हिसामानाधिकरण्यं । नचविशेष्यस्यतत्तेदंतान्वयपरमपीदंवाक्यंविशिष्टस्यतदन्वयपरंनेत्येतावताऽखंडार्थं । नीलमुत्पलमित्यादेरप्यखंडार्थत्वापातात् ।**

विरुद्धार्थमेवापन्नमित्यतआह ॥ **सोयमितीति** ॥ समानाधिकरणत्वेनकथंतयोरेकविशेष्यवृत्तित्वलाभइत्यतआह ॥ **भिन्नेति** ॥ अर्थे विशेष्ये । तत्तेदंतान्वयपरं तदेतद्देशकालसंबंधमात्रबोधनपरं ॥ **विशिष्टस्येति** ॥ तद्देशकालविशिष्टस्यएतद्देशकालवैशिष्ट्यान्वयपरंनभवतीत्यर्थः ॥ **इत्येतावतेति** ॥ विशेष्यमात्रवृत्तित्वबोधनादित्यर्थः । एकविशेष्यमात्रवृत्तित्वेनाखंडार्थत्वांगीकारेऽतिप्रसंगमाह ॥ **नीलमिति** ॥ नीलत्वोत्पलत्वरूपभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दयोरेकविशेष्यमात्रवृत्तित्वसद्भावादित्यर्थः ।

संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ योगस्य संबंधस्य । तद्रूपयोस्तत्तेदंतयोरितियावत् । तदुक्तौ सोयमितिपदद्वयेनएकस्मिन्विशेष्येका लद्वयसंबंधमात्रस्यशक्त्याबोधने । धर्मसंसर्गः कालद्वयसंबंधः । विशेषिते विशिष्टे । सर्वं नीलोत्पलमित्यादिवाक्यं । तथा । अखंडार्थं ॥ विशेष्यस्येति ॥ केनचिदखंडार्थत्वेयुक्तिरुक्ता तद्देशकालविशिष्टस्यएतद्देशकालवैशिष्ट्यंनबोध्यते येनसखंडार्थ त्वंस्यात् नचतद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकालवैशिष्ट्याबोधनेनकालद्वयासंबंधित्वादस्यक्षणिकत्वापातइतिवाच्यं सोयमित्यादे

एवंच"कालद्वयेनयोगस्यक्रमेणस्थायिवस्तुनि । नैल्यरक्तत्ववत्सत्वात्तदुक्तौका विरुद्धता ॥ विशेष्येधर्मसंसर्गपरंचापिविशेषिते ॥ तत्परंनेत्यखंडार्थस्याचेत्स र्वंतथाभवेत्"। एतेनविशेष्यस्यकालद्वयसंबंधेनैवक्षणिकत्वानापत्तेर्विशिष्टस्य तत्संबंधोनाऽपेक्षितइतिनिरस्तं । मयापिविशेष्यएवकालद्वयसंबंधस्योक्तेः ।

विशेष्यस्वरूपमात्रबोधकत्वांगीकारेणविशेष्यस्वरूपमात्रस्यचकालद्वयसंबंधित्वेनोक्तदोषाभावात् तथाचविशेष्यमात्रबोधकत्वे नाखंडार्थत्वमिति। एतेनेत्युक्तमेवविशदयति॥ मयापीति॥ त्वदुक्तरीत्यैवेतिशेषः। नचैतावताऽखंडार्थत्वापत्तिःविशेष्येकालद्व यसंबंधमात्रपरत्वेपिविशिष्टेतत्परत्वाभावादितिवाच्यं नीलोत्पलमित्यादेरपिअखंडार्थत्वापातादित्युक्तत्वादितिभावः । ननुसोय मितिएकस्मिन्विशेष्येकालद्वयसंबंधबोधनमप्ययुक्तमेव देवदत्तस्वरूपमात्रस्यबुभुत्सितत्वेनतस्यैववक्तव्यत्वात् अन्यथाप्रश्नोत्तर 

योर्वैयधिकरण्यंस्यादित्यतआह ॥ देवदत्तेति ॥ यदुक्तंसोयमितिपदद्वयंतत्तेदंतयोरेकविशेष्यवृत्तित्वबोधनेशक्तमिति तदयुक्तं अनुभवकालसंबंधरूपतत्तायाअतीतत्वात् । तत्तावाचिनःसइतिपदस्यअनुभवकालसंबंधेलक्षणैवप्राप्ता नशक्तिरित्याशंक्यनिरा करोति ॥ नचेति ॥ घटइति ॥ नष्टोघटइत्यत्रापिघटस्यातीतत्वेनघटपदस्यापितत्रलक्षणास्यादितिभावः ॥ स्वार्थात्यागादि ति ॥ सोयमित्यनेनानुभवकालसंबंधलक्षणतत्तारूपस्वार्थस्यसोयमितिवाक्यप्रयोगकालेतीतस्याप्यत्यागात् । विशेष्यमात्रेतत्त

देवदत्तस्वरूपमात्रंबुभुत्सितमितितुनिरसिष्यते । नचतत्तायाअतीतत्वमात्रेणतत्पदस्यल क्षणा । घटोनष्टइत्यादाविवातीततत्तारूपस्वार्थात्यागात् । अन्यथातत्तादेरतात्पर्यविषय त्वेसोयमित्यनेनदेवदत्तस्यकालद्वयसंबंधोनसिध्येत् । तस्मादेकविशेषणविशिष्टेविशे षणांतरान्वयाबोधकमपीदंवाक्यंविशेष्यस्यक्रामिकधर्मद्वयान्वयपरत्वात्सखंडार्थमेव ।

त्संबंधस्यसद्भावादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैवविवरणं ॥ तत्तादेरतात्पर्यविषयत्वइति ॥ अतीततत्तारूपस्वार्थेतात्पर्याभावेसो यमितिवाक्यप्रयोगकालेत्यागेसतीत्यर्थःनसिद्ध्येत् ततश्चकालद्वयासंबंधिदेवदत्तस्वरूपस्यक्षणिकत्वापातइत्यर्थः । एवंतदेतद्देश कालसंबंधरूपतत्तेदंतयोरेकविशेष्यमात्रवृत्तित्वेऽखंडार्थत्वंनास्तीत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ विशेष्यस्य विशेष्यस्वरूपमात्र स्य ॥ क्रमिकेति ॥ बाल्ययौवनवत्क्रमिकतदेतद्देशकालसंबंधद्वयसद्भावेपितात्पर्यसद्भावात्सखंडार्थत्वमेवेत्यर्थः । समाधानां

तरमुत्प्रेक्षयति ॥ किंचेति ॥ त्वदुपन्यस्तइति ॥ ननुसोयमित्यत्रेत्यादिनात्वदुपन्यस्तइत्यर्थः । ननुकथंनदोषः तद्देशकाल विशिष्टेएतद्देशकालवैशिष्ट्यबोधनेतद्देशकालयोर्विधेयान्वयित्वरूपविशेषणत्वेवक्तव्येतद्देशकालयोरिदानींसत्वापातइत्याशंक्य तयोरिदानीमभावेपिविशेषणत्वमुपपद्यतइत्याशयेनस्वमतेविशेषणत्वंनिर्वक्ति ॥ तत्तादेरिति ॥ यथादंडीदेवदत्तइत्यत्रदंडा न्विततयाज्ञातएवदंडिनितात्पर्यविषयीभूतस्यदेवदत्तत्वस्यादंडिव्यावृत्तेर्वाबोधोभवतीतिदंडोविशेषणं । नन्वेवंकाकान्विततया ज्ञातेगेहेदेवदत्तीयत्वान्वयधीर्भवतीतिउपलक्षणस्यापिकाकस्यविशेषणत्वापत्तिरतउक्तं ॥ यदन्विततयाज्ञातएवेति ॥ तत्र

किंच त्वदुपन्यस्तेपक्षत्रयेपिनदोषः । तत्तादेरतीतत्वेपियदन्विततयाज्ञातएवतात्पर्य विषयीभूतेतरान्वयधीःतत्वरूपस्यविशेषणत्वस्यसंभवात् । नचविधेयान्वय्येवविशे षणं। शब्दोऽनित्यइत्यादौशब्दत्वादावव्याप्तेः । नापिविधेयान्वयकालेसदेवविशेषणं ।

काकान्विततयाज्ञातएवनेतरान्वयधीः । किंतुकाकस्यगतत्वेनतदुपस्थाप्योत्तृणत्वादिविशिष्टइतिनातिव्याप्तिरितिभावः । एवंच प्रकृतेतद्देशकालयोरतीतत्वेपितदन्विततयाज्ञातएवएतद्देशकालान्वयधीर्भवतीतियुक्तंतयोरिदानीमभावेपिविशेषणत्वमितिध्ये यं ॥ विधेयेति ॥ तथाचनतद्देशकालयोर्विशेषणत्वमितिभावः ॥ अव्याप्तेरिति ॥ शब्दत्वेशब्दविधेयभूतानित्यत्वान्वया भावादितिभावः ॥ विधेयेति ॥ तथाचशब्दत्वेनाव्याप्तिः विधेयान्वयकालेसत्वात् प्रकृतेतुविधेयैतद्देशकालान्वयकालेतद्देश

कालयोरभावान्नविशेषणत्वमितिभावः ॥ दंडीति ॥ विधेययोःप्रागभावध्वंसयोःकालेदंडसंबंधस्यासत्वादितिभावः ॥ गृहेति ॥ विधेयस्यदेवदत्तीयगृहत्वस्यकालेविद्यमानेकाकादावित्यर्थः ॥ विधेयेति ॥ "प्रतियोगितानिरूपकत्वं" अवच्छेदकत्वंनामअन्यूनानधिकदेशकालवृत्तित्वं । दंडीदेवदत्तइत्यत्रविधेयोयोदंडिनिदेवदत्तत्वान्वयःतत्प्रतियोगिता दंडिनितिष्ठति तदवच्छेदको दंडइतिभवतिदंडोविशेषणं तथास्वप्रत्याय्यायाव्यावृत्तिःअदंडिव्यावृत्तिस्तदधिकरणतादंडिन्यस्ति तदवच्छेदकत्वंदंडस्यास्ति तथागृहनिष्ठेपिकाकेविधेयंयद्देवदत्तीयगृहत्वं तदन्वयप्रतियोगित्वंदेवदत्तगृहेऽस्ति । तदवच्छेदकत्वंतथास्वप्रत्याय्यायाव्यावृ

दंडीभविष्यतिदंडीनास्तीत्यादावव्याप्तेः । गृहनिष्ठेकाकादावतिव्याप्तेश्च । नापिविधेयान्वयप्रतियोगितावच्छेदकंवा स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकंवा विशेषणं । अवच्छेदकत्वस्यान्यूनानधिकदेशकालत्वरूपत्वे तस्यसास्नादिमान्गौरित्यादिषु लक्ष्यतावच्छेदकरूपविशेषणेषुसत्वेपि

त्तिरदेवदत्तगृहव्यावृत्तिस्तदधिकरणतावच्छेदकत्वंचास्तीतिविशेषणत्वमेवाभिप्रेतं । एवंचतद्देशकालयोस्तुदेवदत्तेविधेयभूतैतद्देशकालान्वयप्रतियोगितास्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणताचास्ति तदवच्छेदकत्वंनास्ति प्रतियोगित्वव्यावृत्त्योरिदानीमपिसत्वेनतद्देशकालयोश्चेदानीमभावेनतन्न्यूनकालवृत्तित्वादितिध्येयं । तद्देशकालयोरप्यवच्छेदकत्वमस्तीत्याशयेनाह ॥ अवच्छेदकत्वस्येति ॥ कालत्वमितिबहुव्रीहिः ॥ लक्ष्यतेति ॥ सास्नादिमत्पिंडनिष्ठलक्ष्यतावच्छेदकेष्वित्यर्थः । विशेषणेषु गोत्वादिषु ।

विधेयभूतगोत्वान्वयप्रतियोगितायत्रास्ति सास्नादिमत्पिंडे तदन्यूनानधिकदेशकालवृत्तित्वाद्गोत्वस्य । तथास्वप्रत्याय्या याऽ
गोव्यावृत्तिस्तदधिकरणताऽन्यूनानधिकदेशकालवृत्तित्वाचेत्यर्थः ॥ गौःशुक्लेति ॥ अत्रशुक्लत्वलक्षणस्यगोत्वंनलक्ष्यतावच्छे
दकं शुक्लत्वस्यबकादावतिव्याप्तत्वात् अतोऽत्रगोत्वंनलक्ष्यतावच्छेदकरूपमित्यर्थः । अव्याप्तिमेवोपपादयति ॥ नहीति ॥
विधेयभूतशुक्लान्वयप्रतियोगिताऽशुक्लव्यावृत्तिर्वायत्रदेशेकृष्णायांगविनास्ति तत्रापिगोत्वस्यविद्यमानत्वेनाधिकदेशवृत्तितयाऽ
न्यूनानधिकदेशवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाभावात् ॥ इहापीति ॥ तद्देशकालान्विततयाज्ञातएवैतद्देशकालान्वयधीर्भवत्येवेत्ये

गौःशुक्लाइत्यादावव्याप्तेः । नहिगोत्वंशुक्लान्वयप्रतियोगित्वेनाशुक्लव्यावृत्त्यावाअन्यू
नानधिकदेशं। अवच्छेदकत्वस्ययद्वत्तयाज्ञातएवयदन्वयधीस्तत्वरूपत्वेचेहाप्यवच्छेदक
स्यसत्वात् । नहिकाकोपस्थापितसंस्थानवत्तयाज्ञातएवदेवदत्तीयत्वधीवद्देवदत्तगृह
व्यावृत्तिधीवचतत्तोपस्थापितधर्मांतरवत्तयाज्ञातएवेदंत्वधीः । अनिदंव्यावृत्तिधीर्वा

ताद्दशावच्छेदकत्वगर्भंविधेयान्वयप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपमपिविशेषणत्वमस्तीत्याशयः । नन्वेताद्दशावच्छेदकत्वमपिप्र
कृतेनास्ति तथाहि यथाकाकान्विततयाज्ञातएवगृहेनदेवदत्तीयत्वादिधीः किंतुकाकोपस्थापितसंस्थानविशेषवत्तयाज्ञातएवातो
नकाकोऽवच्छेदकएवंप्रकृतेपितद्देशकालसंबंधरूपतत्तोपस्थापितएवदेवदत्तेनैतद्देशकालान्वयधीः किंनाम तत्तोपस्थापितधर्मां 
तरवत्तयाज्ञातएवातो नतत्तायाअवच्छेदकत्वमित्यतआह ॥ नहीति ॥ स्वप्रत्याय्येतिद्वितीयलक्षणाभिप्रायेणादेवदत्तगृहव्या

वृत्तिधीवच्चेत्युक्तं एवमुत्तरत्रापि ॥ किंत्विति ॥ प्रकृतेताद्दशधर्मांतराभावादितिभावः । संस्थानविशेषः आकारविशेषः ॥
तत्रेति ॥ तत्ताविशिष्टेइदंतासंबंधस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाभावेनोपदेश्यत्वेपितत्तोपस्थापितदेवदत्तसंस्थानविशेषवतिइदंत्वादिसंबंध
स्यप्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वादित्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ विधेयान्वयित्वस्यविधेयान्वयकालेसत्वस्यचविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादित्य
र्थः । वर्तमानं गृहनिष्ठंकाकादिकं ॥ सदिति ॥ वर्तमानमवर्तमानंवाभवतुयदिसमानाधिकरणं । यदन्विततयाज्ञातएवेत्या

किंतुतत्तावत्तयाज्ञातएव । नचात्रापितत्तोपस्थापितदेवदत्तसंस्थानविशेषवत्तयाज्ञातएवेदंत्वा
दिधीः । तत्रेदंतादिसंबंधस्यप्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वात् । तस्मादतीतमपियदन्विततयाज्ञातएवे
त्याद्युक्तलक्षणयुक्तंचेद्विशेषणमेव । तदयुक्तंचेद्वर्तमानमप्यविशेषणमेव । अतएवाहुः सदसद्वा
समानाधिकरणंविशेषणमिति । तस्मात्पक्षत्रयेपिनदोषः । नचाद्येवाक्यवैयर्थ्यं। इदंतावैशिष्ट्यस्य
प्रत्यक्षत्वेपितत्ताविशिष्टेतस्याप्रत्यक्षत्वात् । नचाद्यद्वितीययोर्बुभुत्सितस्याभेदस्यसाक्षादलाभः ।

द्युक्तलक्षणवच्चेतियावत् । तर्हितद्विशेषणमेवेतितदर्थः ॥ पक्षत्रयेपीति ॥ तत्तान्विततयाज्ञातएवेदंतान्वयोबोध्यते इदंता
न्विततयाज्ञातएवतत्तान्वयोबोध्यते उभयान्विततयाज्ञातएवाभेदान्वयधीरिति तद्देशकालयोरिदानींसत्वापत्तिरित्यादिदोषोने
त्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ तत्ताविशिष्टेइदंतावैशिष्ट्यबोधनपक्षेइदंतावैशिष्ट्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनानुपदेश्यत्वात्सोयमितिवाक्यंव्य
र्थमित्यर्थः । तत्ताविशिष्टे तत्तान्विततयाज्ञाते ॥ साक्षादिति ॥ तत्तेदंताविशिष्टयोरभेदबोधनरूपतृतीयपक्षेयथासाक्षादभे

दोलभ्यते । नैवमाद्यद्वितीयपक्षयोः । तत्ताविशिष्टेइदंतावैशिष्ट्यस्यइदंताविशिष्टेतत्तावैशिष्ट्यस्यबोधनेत्वभेदोऽर्थादेवलभ्यते नसाक्षादित्यर्थः । किमभेदस्यसाक्षाद्बोधनेन यदिपरस्यभेदभ्रमनिरासायेदंवाक्यंस्यात् तर्ह्येवससाक्षाद्बोध्यःस्यात् नचैवंकिंनाम पुरोवृत्तिनिएतद्देशकालविशिष्टस्तद्देशकालविशिष्टोनवेत्यभिप्रायेणकोयमितिपृष्टेसोयमितिवचनेनतत्ताद्यवैशिष्ट्यभ्रमोनिवर्तंतएवेतिभावेनाह ॥ पुरोवर्तिनीति ॥ अयंसवानवेति ॥ अयं एतद्देशकालविशिष्टः । सवानवा तद्देशकालविशिष्टोनवेत्यर्थः । सोयमित्यत्रअयंसइत्युद्देश्यविधेयभावः । यदातुसःअयंनवेत्यभिप्रायेणप्रश्नस्तदापीदंताद्यवैशिष्ट्यभ्रमनिरासायसोय

पुरोवर्तिनितत्ताद्यवैशिष्ट्यभ्रमनिरासायायंसवानवेत्यभिप्रायेणकोय
मितिप्रश्नेसोयमित्युक्तेः।भेदभ्रमेनिरसितव्येपिअभेदोक्त्यैवाभेदको
क्त्यापिसाक्षाद्भेदभ्रमनिवृत्तेश्च । अभेदस्यबुभुत्सितत्वेपिवाक्यस्या

मितियथास्थितएवउद्देश्यविधेयभावइतिद्रष्टव्यं । अस्तुवासाक्षाद्भेदभ्रमनिरासायैवेदंवाक्यं तर्हि(द्वितीयतृतीयप)प्रथमद्वितीयपक्षयोरभेदकधर्मस्यैवोक्त्यासाक्षादभेदानुक्तेःकथंतद्भ्रमनिवृत्तिरित्यतआह ॥ भेदभ्रमइति ॥ अभेदकेति ॥ तद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपाभेदव्याप्यधर्मेत्यर्थः । किंचाभेदस्यबुभुत्सितत्वस्यसाक्षादलाभइतिवदताअभेदस्यबुभुत्सितत्वं यद्यंगीक्रियते तर्ह्युत्तरत्रसोयमित्यत्राभेदविशिष्टतयैवबोधनंकार्यं अन्यथातद्बुभुत्साऽनिवृत्तेः एवंचाभेदरूपसंसर्गपरत्वात्सखं

डार्थत्वमेवेत्याह ॥ अभेदस्येति ॥ तृतीयइति ॥ विशिष्टद्वयमनूद्याभेदमात्रबोधनपक्षे ॥ विशेषणेति ॥ तद्देशकालरूप विशेषणेत्यर्थः । अस्यतर्कस्यव्यभिचारमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ आपादकस्यैवाभावान्नव्यभिचारइत्याह ॥ तत्रापी ति ॥ तथाचतत्रवैशिष्टैक्यमेवनास्तीत्यर्थः ॥ दृष्टांताभावादिनेति ॥ यदिविशिष्टैक्यंस्यात् । तर्हिविशेषणैक्यंस्यादित्यापा दनायोगः । धूमवदग्निमतोर्विशेष्यैक्यमात्रेणविशिष्टैक्याभावेनविशिष्टैक्योपेतस्थलस्यैवाभावादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचे

भेदविशिष्टपरत्वेनसखंडार्थत्वापत्तेश्च । ननुतृतीयेविशिष्टैक्येविशे
षणैक्यंस्यात्।नचधूमवदग्निमतोरैक्येपिधूमाग्न्योर्भेदोदृष्टइतिवाच्यं।
तत्रापिविशेष्यस्यैवैक्यात् नचतर्हिदृष्टांताभावाद्विशिष्टैक्येनविशे
षणैक्यापादनायोगः। अग्निमतोऽग्निमतैक्येऽग्नेरग्निनैक्यदर्शनात् ।

ति ॥ दृष्टांतोस्तीत्याह ॥ अग्निमतइति ॥ विशिष्टैक्येविशेषणैक्यंस्यादित्येवापाद्यते नतुविशिष्टद्वयैक्येविशेषणद्वयैक्यंस्या दिति तत्रायंदृष्टांतः । अग्निमतोऽग्निमतैक्यंतावदस्ति स्वस्यस्वेनैक्यसद्भावात् विशेषणस्याप्येकत्वेनविशेषणैक्यमप्यस्त्येव प्र
न्या० ८० कृतेतुविशिष्टद्वयमस्तीतितस्यैक्येविशेषणद्वयस्याप्यैक्यापत्तिरितिभावः । किंचनविशिष्टैक्यबोधनंयुक्तं विशिष्टंहिविशेषणादि समुदायात्मकं समुदायश्चसमुदाय्यनतिरिक्तः एवंचसमुदायिरूपविशेषणयोस्तत्तेदंतयोर्भिन्नत्वेनतदवच्छिन्नसमुदायरूपविशिष्ट

स्यापिभेदएव अतस्तदैक्यापादनंव्याहतमित्याह ॥ समुदायीति ॥ विवक्षितत्वादिति ॥ यथागामानयेत्यत्रगोत्वस्यानय
नानन्वयेपिगोत्वंतद्व्यक्तौनपरित्यज्यते तदप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेनविवक्षितमेव एवंविशिष्टस्यविशेष्याद्यनतिरिक्तत्वेनविशेष्यरू
पविशिष्टैक्येपिनतद्विशेषणयोरैक्यान्वयः गोत्वस्यानयनेनेव परंतुतत्तेदंतारूपविशेषणेनत्यज्येते उद्देश्यतावच्छेदकत्वेनविवक्षि
तत्वादित्यर्थः । तर्हिविशिष्टाभेदोनप्राप्तइतिचेत्तत्राह ॥ तस्यैवेति ॥ उद्देश्यतावच्छेदकीभूततत्तादियुक्तविशेष्याभेदएवविशि

समुदायिरूपविशेषणभेदेसमुदायैक्यस्यव्याहतत्वाच्चेतिचेन्न । विशिष्टमपदार्थांतर
मितिमतेविशेष्यस्यैवैक्याधिकरणत्वेपिधर्मयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेनविशेषणत्वा
त् तस्यैवचविशिष्टाभेदशब्दार्थत्वात् । पदार्थांतरमित्यावयोर्मतेतुधूमाद्ययोर्भेदेपिधू
मवानग्निमानित्यबाधितसामानाधिकरण्यधीबलेनविशिष्टयोरभेदस्यापिसत्वात् ।

ष्टाभेदशब्दार्थः नचैतावतोद्देश्यतावच्छेदकस्याप्यैक्यान्वयः तथाचविशेषणैक्यापादनंनयुक्तमितिभावः । पदार्थांतरं विशेष
णाद्यतिरिक्तं ॥ सामानाधिकरण्येति ॥ धूमवत्त्वाग्निमत्त्वरूपभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोर्धूमवदग्निमच्छब्दयोरेकस्मिन्विशेष्ये
वृत्तिरूपसामानाधिकरण्येत्यर्थः । तथाचावयोर्मतेव्यभिचारापादनमयुक्तमितिभावः । विशेषणभेदस्यविशिष्टैक्यविरोधित्वेइदं
रूप्यमित्यत्रापिइदंत्वरूप्यत्वविशेषणभेदसद्भावेनइदंत्वरूप्यत्वाधारयोरभेदाप्रतीत्याऽभेदग्रहरूपकारणाभावेनरूप्यार्थिनःपुरोव



र्तिनिप्रवृत्तिरेवनस्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ कुतइत्यतआह ॥ तत्तेति ॥ तथाचतत्तोपलक्षितत्वेदंतोपलक्षितत्वरूपविशेष
णभेदात्तद्विशिष्टयो(रप्यै)रैक्यायोगेनतत्तेदंतोपलक्षितयोरभेदोबोध्यतइतित्वन्मतमयुक्तंस्यादित्यर्थः । एवंसतिपक्षत्रयेपिनदोष
इतिभावः । एवंप्रकारद्वयेनसमाधानमुक्त्वारामानुजीयरीत्यापिसमाधानमाह ॥ अस्तुवेत्यादिना ॥ एतावतेति ॥ तत्का

अन्यथाइदंरूप्यमित्युक्तेपुरोवर्तिनिरूप्याभेदाप्रतीतेःरूप्यार्थिनःपुरोवर्तिनिप्रवृत्तिश्चनस्यात् ।
तत्तेदंतोपलक्षितैक्यबोधनमितित्वन्मतंचायुक्तंस्यात् । तत्तेदंतोपलक्षितत्वरूपविशेषणभेदा
द्विशिष्टभेदात् । अस्तुवा तत्तेदंतयोर्मध्येएकस्योपलक्षणत्वं तथापीदंताविशिष्टस्योपलक्षणी
भूततत्कालसंबंधोवा तत्तोपलक्षिताभेदोवा तत्ताविशिष्टस्योपलक्षणीभूतेदंतासंबंधोवा इ
दंतोपलक्षिताभेदोवा बोध्यतां । नचैतावतावाक्यस्याखंडार्थत्वं । उपलक्षणस्यकाकादेःस्वयं
प्रकारत्वेनप्रका(रांत)रोपस्थापकत्वेनवानिष्प्रकारकत्वरूपाखंडार्थत्वविरोधित्वात् । एकस्यो
पलक्षणत्वेप्यन्यस्यविशेषणत्वाच्च । नाप्युपलक्षणत्वमात्रेणतद्वाचिशब्दानांलाक्षणिकत्वं ।

लसंबंधादेरुपलक्षणमात्रत्वेनविशेष्येऽबोधनादितिभावः । उपलक्षणस्यैवप्रकारत्वेनतद्बोधकतयावाक्यस्यनिष्प्रकारकत्वरूपाखं
डार्थत्वाभावइत्याह ॥ उपलक्षणस्येति ॥ प्रकारांतरं संस्थानविशेषरूपं ॥ अन्यस्येति ॥ इदंताविशिष्टस्योपलक्षणीभूतत

त्कालसंबंधादिबोधनेनेदंत्वस्यैवप्रकारस्यसत्वादित्यर्थः । ननुतत्तादेरुपलक्षणत्वेतद्वाचिनस्तत्तादिपदस्यलाक्षणिकत्वंस्यात् तयो
रैक्यात् तथाचजघन्यवृत्त्यावाक्यार्थवर्णनमयुक्तमित्यतआह ॥ वृत्तीति ॥ पदवृत्तिविशेषेत्यर्थः । तथाचलक्षणायाःपदधर्म
त्वादुपलक्षणत्वस्यचार्थगतत्वान्नतयोरैक्यमितिभावः। अर्थस्योपलक्षणत्वेपिशब्दस्यमुख्यत्वदर्शनाच्चनतयोरैक्यमित्याह ॥ दृश्य
तेहीति ॥ अभावः प्रागभावादिः । भिन्नविभक्त्यंतपदवाच्यत्वाज्जटानामुपलक्षणत्वमितिध्येयं ॥ अलाक्षणिकत्वं ॥ स्वार्थ

वृत्तिविशेषरूपलक्षणायाव्यावर्तकविशेषरूपोपलक्षणस्यचभिन्नत्वात् । दृश्यतेहि
घटस्याभावः जटाभिस्तापसइत्यादावभावादिकंप्रतिघटादेरुपलक्षणत्वेपिघटादिश
ब्दस्यालाक्षणिकत्वं । दृश्यतेचदंड्यभिप्रायेणप्रयुक्तेदंडमानयेत्यत्रदंडशब्दस्यदंडि
निलाक्षणिकत्वेपिदंडस्याऽनुपलक्षणत्वं । वरंचोभयपदलक्षणातएकपदलक्षणा ।

वाचकत्वमेवास्तीत्यर्थः । शब्दस्यलाक्षणिकत्वेप्यर्थस्यविशेषणत्वदर्शनाच्च नतयोरैक्यमित्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ अनुपलक्ष
णत्वमिति ॥ दंडेविशेषणतायाएवसर्वैरंगीकारादितिभावः । उपलक्षणत्वलक्षणयोरैक्यमंगीकृत्यउपलक्षणपरपदेलक्षणामंगी
कृत्याप्याह ॥ वरंचेति ॥ त्वयातत्तेदंताशब्दयोःउभयोरपिलाक्षणिकत्वमंगीकृतंअतस्तल्लज्जाकरं मयातुइदंताविशिष्टस्यतत्तोप ॥ ४७६ ॥
लक्षिताभेदांगीकारेणएकस्यपदस्यमुख्यत्वमंगीकृत्यापरस्यैकस्यैवपदस्यलाक्षणिकत्वांगीकारादिदमेववरमित्यर्थः । किंचोपलक्षण

स्यकाकादेःकदाचित्स्वसंबद्धगृहंप्रत्युपलक्षकत्वंदृष्टं इदंताविशिष्टेतत्ताउपलक्षणंचेत् कदाचिद्वाइदंताविशिष्टेतत्तासंबंधेनभाव्यं
तत्ताविशिष्टेइदंताउपलक्षणंचेत्तत्ताविशिष्टेकदाचिद्वाइदंतासंबंधेनभाव्यं नचतदस्तीत्यतोनतयोर्मध्यएकस्योपलक्षणत्वपक्षोयु
क्तइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तेप्रतीति ॥ इदंताविशिष्टस्वरूपंतत्ताविशिष्टस्वरूपंचप्रतीत्यर्थः । तयोः इदंताविशि
ष्टतत्ताविशिष्टस्वरूपयोः । ताभ्यां तत्तेदंताभ्यां ॥ विशेष्यद्वारेति ॥ विशिष्टयोर्भेदेपिइदंताविशिष्टेयद्विशेष्यंदेवदत्तस्वरूपं
तत्रतत्तासंबंधात्स्वविशेष्यसंबद्धत्वरूपंइदंताविशिष्टस्यतत्तयासहसंबंधोस्त्येव । एवंतत्ताविशिष्टस्याप्युक्तरीत्याविशेष्यद्वारकप

**नचेदंताविशिष्टस्यतत्तयातत्ताविशिष्टस्यचेदंतयाकदाप्यसंबंधान्नतेप्रतितयोरुपलक्षणतेतिवाच्यं । तयो**
**स्ताभ्यांविशेष्यद्वारासंबंधात् । परंपरासंबंधिनोप्युपलक्षणत्वात् । यद्वेदंतोपलक्षितस्यतत्तावैशिष्टयं तत्ता**
**विशिष्टाभेदोवा तत्तोपलक्षितस्येदंतावैशिष्टयंवा इदंताविशिष्टाभेदोवा बोध्यतां । ननुयद्यपीदंतयात**
**त्तयावोपलक्षितस्यविशेष्यस्यतत्तावैशिष्टयंवाइदंतावैशिष्टयंवायुक्तं विशेष्येविशेषणांतरान्वयात् ।**

रंपरासंबंधोस्त्येवेत्यर्थः । नन्वेवंतत्ताविशिष्टेदंताविशिष्टयोस्तत्तेदंताभ्यामुक्तरीत्यापरंपरासंबंधेपिसाक्षात्संबंधस्यैवोपलक्षणत्वेत
त्रत्वेनतस्यात्राभावात्कथमुपलक्षणत्वमित्यतआह ॥ परंपरेति ॥ उपलक्ष्यसंबंधित्वमेवोपलक्षणस्यापेक्षितं नतुसाक्षात् गौरवा
दित्यर्थः । अस्तुवेत्यादिनाविशिष्टमुद्दिश्योपलक्षणसंबधादिर्विधीयतामित्युक्तं इदानींतूपलक्षितमुद्दिश्यविशेषणसंबंधोविधीय
तामतोपिनदोषइत्याह ॥ यद्वेति ॥ एतत्पक्षोपरिशंकते ॥ नन्विति ॥ विशेष्यइति ॥ इदंतोपलक्षितेतत्तारूपविशेषणांतरा

न्वयात् तत्तोपलक्षितेवाइदंतारूपविशेषणांतरान्वयादित्यर्थः ॥ अभेदपक्षौत्विति ॥ इदंतोपलक्षितस्यतत्ताविशिष्टाभेदःत त्तोपलक्षितस्यइदंताविशिष्टाभेदःइत्यभेदपक्षावित्यर्थः । कुतोनयुक्तावित्यतआह ॥ अनुवृत्तेति ॥ अनुगतेत्यर्थः । इदंतोपल क्षितस्यानुगतस्यविशेष्यमात्रस्यतत्ताविशिष्टेनव्यावृत्तेनाभेदोनसंभवति एवंतत्तोपलक्षितस्यविशेष्यस्यानुगतस्यव्यावृत्तेनेदंताविशिष्टेनाभेदोनसंभवतीत्यर्थः । अनुवृत्तव्यावृत्तयोरभेदायोगादित्ययुक्तं व्यावृत्ताग्निमत्त्वसत्वासत्वदशायांव्यावृत्तव्यक्तिसदसद्भावदशायांव्यावृत्तघटसदसद्भावदशायामप्यनुगतानांपर्वतजातिमृदांतैरभेददर्शनाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ अनुवृत्तेति ॥ न

**अभेदपक्षौतुनयुक्तौ अनुवृत्तव्यावृत्तयोर्विशेष्यविशिष्टयोरभेदायोगादितिचेन्न । समवायस्थाने भेदाभेदावित्यावयोर्मतेऽनुवृत्तव्यावृत्तयोरपितयोःपर्वतोग्निमानितिधीबलाज्जातिव्यक्त्योरिवमृद्घटयोरिवचाभेदस्यापिसत्वात् । अन्यथापर्वतोऽग्निमानितिलैंगिकीधीरपिनिर्विकल्पिकास्यात् ।**

नुअग्निमद्व्यक्तिघटैःपर्वतादीनांनाभेदः मयाऽयुतसिद्धिमंगीकृत्यसमवायांगीकारेणाभेदाभावात् अग्निमानित्यत्राग्निसंयोगवानित्यर्थः । एवंचजातिव्यक्त्योरिवमृद्घटयोरिवचपर्वताग्निसंयोगयोरपिसमवायएवसंबंधः एवंचनव्यभिचारइत्यतउक्तं ॥ समवाये ति ॥ यत्रत्वयासमवायोंगीक्रियतेतत्रमयाभेदाभेदांगीकारादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विशेष्यस्यविशिष्टेनाभेदानंगीकारेपर्वतोऽग्निमानित्यत्रपर्वतेऽग्निसंसर्गःसिद्ध्यतीतिसर्वसंमतंतन्नस्यात् विशेष्यस्यपर्वतस्यविशिष्टादग्निमतःसकाशाद्भेदांगीकारेलैंगिकीधी 

रनुमितिर्निर्विकल्पिकापर्वतस्याग्निसंसर्गाविषयिणीस्यादित्यर्थः । अत्रप्रसिद्धंसंसर्गाविषयकत्वप्रयुक्तंनिष्प्रकारकत्वरूपनिर्विकल्पकत्वंनापाद्यं किंनाम संसर्गाविषयकत्वमात्रमेव अन्यथापर्वतोऽग्निमानित्यत्रपर्वतत्वाधारःपर्वतोऽग्निमानितिहिप्रतीयते तथाचात्रसंसर्गाविषयकत्वेपिपर्वतत्वरूपप्रकारस्यैवप्रतीत्योक्तनिर्विकल्पकत्वापादनायोगादितिमंतव्यं । नन्विदंतोपलक्षिततत्ताविशिष्टयोर्भिन्नत्वात्तयोरभेदबोधनंनयुक्तमित्यतआह ॥ केवलेति ॥ भेदवतिअभेदबोधनाद्भिभ्यतातत्ताद्युपलक्षितेविशेष्येदेवदत्तेअभेदोबोध्यतइतिकथमंगीकर्तुंशक्यं देवदत्तपिंडेपिभेदसद्भावादित्यर्थः । तदुपपादनायोक्तं ॥ परिणामिनीति ॥ प्रतिक्षणंवि

**केवलाभेदस्तुपरिणामिनिदेवदत्तपिंडेपिनास्त्येव । यद्वातत्तोपलक्षितस्यइदंतोपलक्षितेनवा इदंतोपलक्षितस्यतत्तोपलक्षितेनवा ऐक्यंबोध्यतां। नचैतावताऽखंडार्थत्वादिकमित्युक्तं ।**

कारवतीत्यर्थः । तत्रभेदसद्भावेप्यभेदबोधनंयुक्तं मयाभेदाभेदांगीकारेणकेवलभेदानंगीकारादितियदिब्रूयात् तर्हिप्रकृतेपीदं समानं इदंतोपलक्षिततत्ताविशिष्टयोरपिभेदाभेदांगीकारेणकेवलभेदानंगीकारादितिभावः । पूर्वमेकस्यविशेषणत्वमपरस्योपलक्षणत्वमित्यभिप्रेत्योपपादनंकृतं इदानींतूभयोरप्युपलक्षणत्वमभिप्रेतमित्याह ॥ यद्वेति ॥ ननुतत्तेदंतयोरुभयोरप्युपलक्षणत्वांगीकारेविशेष्यमात्राभेदबोधनप्राप्त्याऽखंडार्थत्वापत्तिरित्यतआह ॥ नचेति ॥ इत्युक्तमिति ॥ तत्तोपलक्षितत्वादेरेवप्र

कारत्वादितिभावः । स्वोत्प्रेक्षितमर्थंमूलारूढंकरोति ॥ तदेतदिति ॥ उक्तमिति ॥ तत्वोद्योतेभगवत्पादैरित्यर्थः ॥ अनित्ये ति ॥ अनित्याभ्यांइदानीमविद्यमानाभ्यांदेशकालाभ्यांस्वकालेयःसंबंधःतद्देशकालोपलक्षितत्वादिरूपःतस्यदेवदत्तेसत्वात्सोयं देवदत्तइत्यादिवाक्यंतत्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थतायांउपमा दृष्टांतो नभवतीत्यर्थोद्रष्टव्यः ॥ एवंचेति ॥ तथाचतद्देशकाल ध्वंसविशिष्टेएतद्देशकालवैशिष्ट्यंबोध्यते तद्देशकालध्वंसरूपतत्तायाइदानींसत्वेनविधेयान्वयित्वरूपविशेषणत्वस्यैवसत्वेनोक्तदो

तदेतदभिप्रेत्योक्तं "अनित्यदेशकालसंबंधस्यसत्वान्नसोयंदेवदेत्तइत्याद्युपमाचे" ति टी कायांतुतद्देशकालसंबंधमात्रंनतत्ता किंतुतद्ध्वंसः सचेदानीमस्ति । एवंचपक्षत्रयेपिन दोषइत्युक्तं तद्वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थं । तत्तेदंतयोर्नकेवलंबाल्ययौवनवत्सामानाधिकर ण्यमात्रं किंतुनीलत्वोत्पलत्ववत्समानकालत्वमपीतिप्रदर्शनार्थंच । नतुसखंडार्थत्वार्थं ।

षाभावात् । तथाएतद्देशकालविशिष्टस्तद्देशकालध्वंसविशिष्टः तद्देशकालध्वंसविशिष्टएतद्देशकालविशिष्टश्चाभिन्नइत्येवंपक्षत्रयां गीकारेपिनदोषइत्यर्थः ॥ वस्तुस्थितीति ॥ वस्तुगत्यातद्देशकालध्वंसएवतत्तेतिस्वमतेवस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेवोक्तं नतुसोय मितिवाक्यस्यसखंडार्थत्वायेत्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यमात्रमिति ॥ दैशिकंसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ समानकालिक त्वमिति ॥ इदंतायास्तद्देशकालध्वंसस्यचकालिकमपिसामानाधिकरण्यमितिप्रदर्शनार्थंचेत्यर्थः । तर्हिसोयमितिवाक्यस्यकथं

सखंडार्थत्वमुपपादनीयमित्यतआह ॥ उक्तरीत्येति ॥ अस्मदुक्तपक्षत्रयेणेत्यर्थः ॥ तद्देशेति ॥ मधुरासंबंधःकाशीसंबंधःअ
ष्टमीसंबंधःपौर्णमासीसंबंधःइत्यादिपरोदाहृतवाक्यं । एतेनतद्देशकालसंबंधःएतद्देशकालसंबंधइत्यत्रापितत्तेदंतयोःप्रवेशात्कथं
टीकोक्तप्रकाराप्रसरोक्तिरितिशंकानवकाशः।अत्रत्ययोस्तदेतत्पदयोर्देशकालविशेषार्थत्वादितिध्येयं। अयमर्थः परेणतत्वमस्यादि
वाक्यस्याखंडार्थत्वेसोयमित्येवंतत्तेदंतेविहायमधुरासंबंधइत्याद्युदाहृतं तत्रमधुरादेशसंबंधेकाशीसंबंधबोधनेमधुरायाअपिकाशी
संबंधापत्तिः एवंवैपरीत्येनापिद्रष्टव्यं एवमष्टमीकालसंबंधस्यपौर्णमासीकालसंबंधबोधनेअष्टमीकालस्यापिपौर्णमासीकालसंबंधाप

उक्तरीत्यान्यथापितत्सिद्धेः । परेणतद्देशकालसंबद्धएतद्देशकालसंबद्ध
इत्यस्मिन्नुदाहृतेटीकोक्तप्रकाराप्रसराच्च । युक्तंचानुभवकालध्वंसए
वतत्तेति । अन्यथापूर्वकालविषयेनुभवेपिस्मृताविवतत्तोल्लेखःस्यात् ।

त्तिरतोलक्षणयाविशेष्यैक्यमात्रपरत्वमेवेतिपरेणोदाहृतमस्ति तत्रास्मदुक्तप्रकारःसंभवति । मधुराष्टमीरूपदेशकालोपलक्षितेका
शीपौर्णमासीरूपदेशकालसंबंधेनउपलक्षणादिरूपप्रकारयुक्तत्वेनसखंडार्थत्वमुपपद्यते । अत्रचतत्तादेरनुप्रवेशाभावेनतद्देशकाल
ध्वंसमादायोपपादनाप्रसरादितिध्येयं । अस्त्वेवंतत्वोद्योतटीकावस्तुस्थितिकथनपरेति तत्रतत्तानामकिंभवदुक्तरीत्याअनुभव
कालसंबंधः उतअनुभवकालध्वंसइतिचिंतायांटीकोक्तमेवतत्तास्वरूपंसाधित्याह ॥ युक्तंचेति ॥ अन्यथेति ॥ अनुभवका
लसंबंधस्यैवतत्तात्वइत्यर्थः ॥ पूर्वकालेति ॥ पूर्वकालस्यैवस्तुविषयेऽनुभवेपीत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ अनुभवकालसंबंधरूपत

स्थ

त्तायाःसत्वादित्यर्थः । ननुस्मृतेःसंस्कारजन्यत्वात्तत्तोल्लेखित्वं अनुभवस्यतदजन्यत्वातत्तानुल्लेखित्वमितिकारणकृतवैषम्यस्यस त्वात् तथाऽयमित्यनुभवकालेविद्यमानोयोवर्तमानकालरूपोविषयस्तस्यस्मृतिकालेऽतीतत्वेनविषयसत्वासत्वकृतवैषम्यस्यापिस त्वादित्यतआह ॥ स्मृत्यनुभवयोरिति ॥ सतः विद्यमानस्य ॥ विषयकृतेति ॥ अर्थविषयीकरणकृतवैषम्याभावादित्यर्थः। यद्यपिस्मृत्यनुभवयोःकारणकृतवैषम्यमस्ति तथाप्यनुभवकालेविद्यमानकालस्यस्मृतिकालेवस्तुगत्याऽतीतत्वेपितत्रातीतत्वंस्मृ तौत्वन्मतेनभासते अतीतत्वस्यतत्ताशब्दार्थत्वाभावात् प्रत्युतसघटइतिस्मृतौत्वन्मतेऽनुभवकालसंबंधएवप्रतीयते सचानुभवे

स्मृत्यनुभवयोःसंस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यांभेदेपिअनुभवकालेस तःकालस्यस्मृतिकालेवस्तुगत्यातीतत्वेपिचविषयकृतवैलक्षण्याभा वात्।तत्तामात्रेचस्मृतेरननुभूतविषयत्वमिष्टमेव।नचातिप्रसंगः।

प्यस्तीतिस्मृत्यनुभवयोरर्थविषयीकारित्वांशेवैषम्याभावेनस्मृताविवानुभवेपितत्तोल्लेखःस्यादेवेतिभावः । नन्वनुभवकालध्वंस स्तत्तेतिमतेयद्यपिनस्मृताविवानुभवेपितत्तोल्लेखस्तथापिस्मृतौतत्ताभानंनसंभवति अननुभूतत्वात् तन्मतेचानुभवकालसंबंधस्यै वतत्तात्वात्तस्यचवस्तुगत्याऽतीतत्वस्याभानादनुभवविषयीकृतपूर्वकालसंबंधरूपतत्ताविषयकत्वंस्मृतेर्युक्तमित्यतआह ॥ तत्ता मात्रेचेति ॥ अतिप्रसंगइति ॥ घटस्मृतौनतावत्तत्तैवविषयः अपितुपटोपिविषयःस्यात् अननुभूतत्वाविशेषादित्यतिप्रसंगइ



त्यर्थः ॥ अनुभवेति ॥ अननुभूतोप्यनुभवकालध्वंसएवप्रतीयते नान्यः कुतः अनुभवकालध्वंसत्वादेव नचघटकालोपिप्रती यतामितिवाच्यं स्मृतिविषयकानुभवरूपाऽनुव्यवसायेनस्मृतौअनुभूतकालध्वंसस्याननुभूतस्यापिविषयीकरणेनाननुभूतैताव न्मात्रविषयकत्वस्येष्टत्वादितिभावः ॥ पूर्वकालेति ॥ अनुभवकालेत्यर्थः । कुतोवक्तव्यमित्यतआह ॥ तत्रेति ॥ उल्लेखादि ति॥तथाचैतन्मतेभूतत्वविषयकत्वमिवअनुभवकालध्वंसस्तत्तेतिमतेपिस्मृतेरननुभूतविषयकत्वमिष्टमेवेत्यर्थः॥ पूर्वकालेति॥

अनुभवबलेनानुभूतकालध्वंसत्वस्यतंत्रत्वात्। पूर्वकालसंबंधस्तत्तेतिमतेपिह्यननुभूता पिभूतताभातीतिवक्तव्यं । ततत्रतदातथासीदितिस्मृतौअननुभूतस्यभूतत्वस्योल्ले खात्।ननुपूर्वकालध्वंसविशिष्टोमध्येप्यस्ति इदंताविशिष्टस्तुमध्येनेतिकथंतयोरभेदः। नचेदंतानैतत्कालसंबंधःकिंतुतत्प्रागभावः। तद्विशिष्टश्चमध्येप्यस्तीतिवाच्यं । पूर्वका लध्वंसविशिष्टस्येदानींसत्वेपिएतत्कालप्रागभावविशिष्टस्येदानीमभावादितिचेन्न।अ नुवृत्तव्यावृत्तयोरभेदस्यविशेष्यमात्रस्यैक्येपितत्तादेर्विशेषणत्वस्यचसमर्थितत्वात् ।

पूर्वघटिकाध्वंसविशिष्टोदेवदत्तोमध्येयाद्वितीयघटिकातस्यामस्ति । तृतीयघटिकाख्यैतत्कालसंबंधरूपेदंताविशिष्टस्तुमध्येनास्ती तिकथंतयोरभेदइत्यर्थः । तयोः तत्तेदंताविशिष्टयोः । तत्प्रागभावः एतत्कालसंबंधप्रागभावः । इदानींसत्वेपि तृतीयघटिका यांसत्वेपीत्यर्थः ॥ एतत्कालेति ॥ तृतीयघटिकाप्रागभावविशिष्टस्यतृतीयघटिकायामभावादित्यर्थः ॥ अनुवृत्तेति ॥ पूर्व

कालध्वंसविशिष्टस्यानुवृत्तत्वेपिइदंताविशिष्टस्यव्यावृत्तस्यमध्येऽभावेपिव्यावृत्तानुवृत्तयोरैक्यंमृद्धटइत्यादावस्त्येव । अथवापू
र्वकालध्वंसविशिष्टेदंताविशिष्टयोनैंक्यं किंनामविशेष्यमात्रैक्यमेव । तच्चमध्येप्यस्ति नचविशेषणयोःत्यागादखंडार्थत्वमिति
वाच्यं विशेष्यमात्रैक्येपिउद्देश्यतावच्छेदकत्वेनतत्तादेर्विशेषणत्वस्यसमर्थितत्वादित्यर्थः । नचायमितिप्रागभावइतिटीकाकारै
रुक्तत्वेनपूर्वकालध्वंसविशिष्टस्येदानींसत्वेप्येतत्कालप्रागभावविशिष्टस्येदानीमभावात्कथमितिवाच्यं। यथाहिप्रध्वंसोहितथोच्यत
इतितत्तायाअनुभवकालध्वंसरूपत्वमंगीकृत्यउक्तपक्षत्रयेपिदोषाभावोपपादनं एवंअयमितिप्रागभावइत्येवमिदंत्वस्यापिएतत्का

किंच त्वन्मतेसोयंदेवदत्तइतिवाक्यस्यकिंदेवदत्तस्वरूपमात्रेतात्पर्यं। तत्तेदंतोपलक्षिताभेदविशिष्टेवा
उक्ताभेदोपलक्षितेवा । नाद्यः । तस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यथाधर्मिज्ञानाभावेनतत्रबुभुत्सानुवाद

लसंबंधप्रागभावरूपत्वमंगीकृत्यापिपक्षत्रयेदोषाभावादित्याशयात् । इदंतायाएतद्देशकालप्रागभावरूपत्वविवक्षायांतत्तायाध्वंस
रूपत्वंनविवक्षितं किंनामानुभवकालसंबंधरूपत्वमेव एवंतत्तायाध्वंसरूपत्वविवक्षायांइदंत्वंएतत्कालप्रागभावरूपत्वेननविवक्षितं
तथाचतत्तायाध्वंसरूपत्वमंगीकृत्यपूर्वकालध्वंसविशिष्टस्यइदानींसत्वाभिप्रायेइदंत्वंनामैतत्कालसंबंधरूपत्वेनविवक्षितमितिनदो
षइतिध्येयं । एवंस्वमतेबाधकमुद्धृत्यपरपक्षेबाधकमाह ॥ किंचेत्यादिना ॥ तात्पर्यं लक्षणयेतिशेषः ॥ उक्ताभेदेति ॥ तत्ते
दंतोपलक्षिताभेदोपलक्षितइत्यर्थः । तस्य देवदत्तस्वरूपमात्रस्य । अन्यथा देवदत्तस्वरूपमात्रस्यासिद्धत्वे ॥ अनुवादेति ॥



नह्यज्ञातमनुवादार्हमितिभावः ॥ भेदभ्रमेति ॥ अधिष्ठानज्ञानाभावादितिभावः । अभेदबोधनमनंगीकृत्यस्वरूपमात्रबोधनां
गीकारेबाधकमाह ॥ अभेदेति एकेनैवेति ॥ सोयमित्यत्रेतिशेषः ॥ पूर्णत्वेनेति ॥ स्वरूपमात्रबोधनस्येतिशेषः । ननुनप
दांतरवैयर्थ्यं वाक्यस्थपदस्यैवलक्षकत्वांगीकारात् अतएकपदस्यलक्षकत्वांगीकारेतस्यवाक्यस्थत्वाभावेनतदर्थंसोयमितिपदद्वयं
ततश्चलक्षकत्वसिद्धिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ देवदत्तपदेनैवेति ॥ सोयमित्यत्रत्यान्यतरपदसहितेनेतिशेषः ।
तथाचसदेवदत्तइतिवा अयंदेवदत्तइतिवापूर्णत्वेनवाक्यत्वसिद्ध्यालाक्षणिकत्वसिद्धौतृतीयंपदंव्यर्थमितिभावः । तथाचानभिमत

भेदभ्रमाद्ययोगात् । अभेदाबोधनेभेदारोपानिवृत्त्ययोगाच्च । एकेनैवपदेनपूर्णत्वेनपदांतर
वैयर्थ्याच्च । नचलक्षणार्थंसोयमितिपदद्वयं । देवदत्तपदेनैवपूर्णत्वात् । सएवकुंडल्ययं
देवदत्तइत्यादौसोयमितिपदद्वयेनैवलक्षणासिद्धौपदांतरवैयर्थ्याच्च । नद्वितीयतृतीयौ ।

तृतीयपदव्यावृत्त्यर्थोत्रैवकारइत्युक्तंभवति। एवकारस्यानभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वंच "नरंचनारायणमेवचादा" वित्यत्रप्रसिद्धमितिसं
प्रदायविदः । ननुनपदांतरवैयर्थ्यं विरुद्धाकारवाचिपदद्वयसामानाधिकरण्याधीनत्वाल्लक्षणायाः तथाचायंदेवदत्तइतिवासदेव
दत्तइतिवाउक्तौविरुद्धाकारप्रतिपादकपदद्वयसामानाधिकरण्यासिद्ध्यालक्षकत्वानुपपत्तेस्तदर्थंसोयमितिपदद्वयंसार्थकमितिचेत्त
त्राह ॥ सएवेति ॥ यःपूर्वंकुंडलीसएवायंदेवदत्तइतिवाक्ये सोयमितिपदद्वयेनैवविरुद्धाकारप्रतिपादकपदद्वयसामानाधिकर

ण्यसिद्ध्यालक्षकत्वोपपत्तौकुंडल्यादिपदवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ समानेति ॥ सोयमितितदिदंपदाभ्यामित्यर्थः । अभेदरूपसंसर्ग स्यापिप्रातिपदिकार्थत्वान्नतद्बोधनेऽखंडार्थत्वहानिरित्यतउक्तंप्रातिपदिकार्थेतरेति । नन्वभेदरूपसंसर्गबोधकत्वेपिनाखंडार्थत्व हानिः गामानयेत्यादाविवक्रियाकारकभावान्वयएवसंसर्गस्तद्बोधकस्यैवसखंडार्थत्वमित्यंगीकारेणाभेदरूपसंसर्गस्यातथात्वान्ना खंडार्थत्वहानिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ क्रियाकारकभावरूपान्वयइत्यर्थः ॥ इत्यादेरपीति ॥ क्रियाकारकभावरूपान्वयाप्र तिपादकत्वादित्यर्थः । ननुभावभेदाभावमात्रेणाखंडार्थत्वंविवक्षितं नीलमुत्पलमित्यादौतुनीलत्वोत्पलत्वरूपभावरूपधर्मभेदात्

समानविभक्तिकपदद्वयेनप्रातिपदिकार्थेतरस्याभेदरूपसंसर्गस्यबोधनेऽखंडार्थत्वहानेः ।
नहिक्रियाकारकभावान्वयएवसंसर्गः । नीलमुत्पलंनिर्घटंभूतलंघटःपटोनेत्यादेरप्यखं
डार्थत्वापातात् । नचभावांशभेदाभावमात्रेणाखंडार्थत्वमित्यानंदबोधोक्तंयुक्तं ।

निर्घटमित्यादौतुघटध्वंसपटान्योन्याभावसंसर्गप्रतिपादनेपिघटत्वभूतलत्वघटत्वपटत्वरूपभावपदार्थसंसर्गस्यापिभानात्सखंडार्थ त्वं सोयमित्यत्रतुअभेदसंसर्गस्यभानेपिअखंडार्थत्वमेव भावांशेदेवदत्तस्वरूपेभेदरूपसंसर्गाबोधनादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ एवंवदतात्वयास्वोचितप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ताभेदरूपसंसर्गगोचरत्वेपितदितरस्यभावांशेभेदरूपसंसर्गस्याबोधक त्वेनाखंडार्थत्वं तथास्वोचितप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ताभेदरूपसंसर्गगोचरत्वेपितदितरक्रियाकारकभावरूपसंसर्गाप्रतिपादनाद ॥ ४८१ ॥

खंडार्थत्वमित्युक्तंभवति तथाचस्वोचितसंसर्गान्यसंसर्गाबोधकत्वमखंडार्थत्वमितिपर्यवसितंस्यात् अमितिचेत्तर्हिनीलमुत्पलमि त्यादावपिस्वोचितोयोनीलोत्पलत्वादिसंसर्गस्तदन्योयःसंसर्गोगोकर्मकानयनक्रियाकारकादिसमस्तसंसर्गस्तद्बोधकत्वसद्भावाद खंडार्थत्वापातइत्याह ॥ स्वोचितेति ॥ तृतीयेदोषांतरमाह ॥ उपलक्षणेनेति ॥ तत्तेदंताभ्यामुपलक्ष्यंयद्देवदत्तस्वरूपंतस्य योऽभेदस्तेनोपलक्षणीयंयद्देवदत्तस्वरूपंतस्याभेदरूपादुपलक्षणात्पूर्वमेवनिश्चितत्वेनतत्सिद्ध्यर्थमभेदरूपोपलक्षणापेक्षायाअभावे

स्वोचितसंसर्गान्यसंसर्गाबोधकत्वस्यसर्वत्रसत्वात् । उपलक्षणेनाभेदेनोपलक्ष्यस्य
देवदत्तस्यप्रागेवनिश्चितत्वेनतस्योपलक्षणत्वायोगाच्च। देवदत्तेदेवदत्ताभेदस्यप्रत्यक्ष
सिद्धत्वाच्च। तस्मादभेदोनसिद्धइतिचेत् । तस्मादितिकोर्थः किंतत्ताविशिष्टादिति
किंवातत्त्तोपलक्षितादिति यद्वातच्छब्देनविवक्षितात्स्वरूपमात्रादिति । नाद्यद्वि
तीयौ । सखंडार्थत्वापातात् । उक्तरीत्योपलक्ष्याकाराभावेनोपलक्षणत्वायोगाच्च ।

नतस्योपलक्षणत्वायोगाच्चेत्यर्थः । ननुदेवदत्तस्वरूपमात्रस्योपलक्षणात्प्राक्सिद्धत्वेपिअभिन्नस्वरूपस्यासिद्धत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमुप लक्षणापेक्षेत्यतआह ॥ देवदत्तेति ॥ देवदत्तेनाभिन्नंयद्देवदत्तस्वरूपंतस्यापिप्रत्यक्षतएवसिद्धत्वादित्यर्थः । वस्तुतोऽभिन्नदेव दत्तस्वरूपस्यसिद्धावपितस्मादभिन्नत्वमसिद्धमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तत्ताविशिष्टात्तत्तोपलक्षिताद्वाऽभेदोनसिद्धइतितत स्मादभेदएववाक्येनबोधनीयः तथाचसखंडार्थत्वमित्यर्थः । द्वितीयेदोषांतरमाह ॥ उक्तरीत्येति ॥ काकादेरुपलक्ष्येगृहेसं

स्थानरूपाकारविशेषोपस्थापकत्वेनोपलक्षकत्वंदृष्टं प्रकृतेचतत्तादिनोपलक्षितआकारविशेषःस्वरूपमात्रेनास्ति तथात्वेसखंडार्थत्वापत्तेः । अतउपलक्षणत्वायोगइत्यर्थः ॥ दत्तोत्तरत्वादिति ॥ तच्छब्देनविवक्षितात्स्वरूपमात्रादभेदोनसिद्धइतिस्वरूपमात्राभेदएवबोध्यतइतिवक्तव्यं तदयुक्तं (देवदत्तेदेवदत्ताभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनानुपदेश्यत्वादितिदत्तोत्तरत्वादित्यर्थः) । स्वरूपाभेदस्यसिद्धत्वादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ किंचसोयमितिशाब्दप्रत्यभिज्ञायाःप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञासमानविषयकत्वा

नतृतीयः दत्तोत्तरत्वात् । एवंच "प्रत्यक्षत्वाद्देवदत्तस्वरूपंनैवबोध्यते । सोयमित्यादिवाक्येनकिंत्वैक्यादिविशेषितं" । अपिच सोयमितिप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञातावन्नाखंडार्थविषया । तत्रशब्दवृत्तेर्लक्षणायाअयोगात् । तत्तेदंतादेरभेदस्यचप्रकारस्योल्लेखानुभवाच्च । तदनुल्लेखेप्रत्यभिज्ञायाअभिज्ञातोविशेषोनस्यात् ।

त्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाश्चसप्रकारकत्वेनसखंडार्थत्वाच्छाब्दप्रत्यभिज्ञायाअपितथात्वं स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्यैवपरंप्रतिवाक्येनबोधनादित्याह ॥ अपिचेति ॥ नाखंडार्थेति ॥ लक्षणयाखंडार्थविषयेत्यर्थः । कुतोनेत्यतआह ॥ तत्रेति ॥ प्रत्यक्षइत्यर्थः ॥ अनुभवादिति ॥ तत्वेनेदंत्वेनतदभेदेनचदेवदत्तप्रत्यभिज्ञानमितिप्रत्यभिज्ञानुव्यवसायेतृतीयार्थोल्लेखात्प्रत्यभिज्ञायास्तत्तादिप्रकारकत्वमवसीयतइत्यर्थः ॥ तदनुल्लेखइति ॥ तत्ताविशिष्टाभेदरूपप्रकारानुल्लेखेऽयमित्येवप्रत्यभिज्ञाकारापत्त्याअयमित्य

भिज्ञातोभेदोनस्यात् अधिकविषयकत्वाभावादित्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ तथाचेति ॥ ननुप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाःसप्रकार कत्वेशाब्दप्रत्यभिज्ञायाअपितथात्वंकुतइत्यतआह ॥ स्वेति ॥ स्वप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ परंप्रतीति ॥ वाक्येनेतिशेषः । सोयमित्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वाभावोपपादनेनसिद्धंसाध्यवैकल्यमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ किंचत्वन्मतेसोयंदेवदत्तइत्या दिवाक्यस्येत्यादिनोक्तंप्रमेयंदार्ष्टांतिकेतत्वमस्यादिवाक्येप्यतिदिशति ॥ किंचेत्यादिना ॥ तत्वमसिवाक्यस्याभेदविशिष्टेतात्प

तथाचशाब्दप्रत्यभिज्ञापितथा । स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्यैवपरंप्रतिबोधनात् तस्मात्दुष्परिहरंसाध्य वैकल्यं । किंच तत्वमसीत्यस्याभेदविशिष्टे तदुपलक्षितेवातात्पर्यंचेदुक्तरीत्याअभेदरूपसंस र्गबोधनेनसखंडार्थत्वं । किंच चिन्मात्रस्यचिन्मात्रेणाभेदबोधनेइष्टापत्तिरप्रसक्तनिषेधश्च । तत्पदादिवाच्यसार्वज्ञाद्युपलक्षिताभेदबोधनेतुसखंडार्थत्वं । सार्वज्ञादेःप्रकारत्वेनानुप्रवेशात् ।

र्यं तदुपलक्षितेवा । केवलचिन्मात्राभेदेवा (सार्वज्ञाद्युपलक्षिताभेदेवा) चैतन्यमात्रेवा । नाद्यद्वितीयावित्याह ॥ तत्वमसीत्यस्ये ति ॥ उक्तरीत्येति ॥ अभेदाबोधनेभेदारोपनिवृत्त्ययोगादित्यर्थः । नतृतीयइत्याह ॥ किंचेति ॥ इष्टापत्तिरिति ॥ चि न्मात्रस्यचिन्मात्रेणाभेदस्यास्माकमपिइष्टत्वात् अभेदरूपसंसर्गबोधनेनसखंडार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अप्रसक्तेति ॥ चिन्मात्रस्वरू पेभेदस्याप्रसक्तत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणपरिहारायाह ॥ तत्पदादीति ॥ कुतइत्यतआह ॥ सार्वज्ञादेरिति ॥ सार्वज्ञाद्युपल

क्षितत्वस्येत्यर्थः । नचतुर्थइत्याह ॥ चैतन्येति ॥ चिन्मात्रेणाभेदादिबोधने नतात्पर्यंतत्वमसिवाक्यस्य किंनाम केवलचैत न्यमात्रपरत्वमेवोच्यतेचेदित्यर्थः । उपदेश स्तत्वमसीत्यादिः । चैतन्यमात्रपरत्वेदूषणकथनायोत्तरोग्रंथः । वाक्यात् चैतन्य मात्रबोधकतत्वमसिवाक्यात् । उक्तरीत्येत्युक्तमेवदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ अधिकेति ॥ चैतन्यमात्रातिरिक्ताधिकबोधनेतु

चैतन्यमात्रपरत्वंचेत् । तस्यस्वप्रकाशस्यनित्यसिद्धतयोपदेशवैयर्थ्यं वाक्यात्प्राक्चैत न्याज्ञानेउक्तरीत्यातत्रबुभुत्साचनस्यात् । तस्याधर्मिज्ञानसाध्यत्वात् भेदभ्रमश्चनस्यात् । अधिष्ठानज्ञानाभावात् । महावाक्येनभेदभ्रांतिनिवृत्तिश्चनस्यात् । भ्रमकालज्ञाता धिष्ठानादधिकाबोधनात् । महावाक्यस्यावांतरवाक्येनगतार्थत्वंचस्यात् । तत्पदार्थ शोधकेन “सत्यंज्ञान” मित्यादिनात्वंपदार्थशोधकेन (योऽयंविज्ञानमय) इत्यादिनाचा वांतरवाक्येनलक्षणयाशुद्धचैतन्यबोधनात् । महावाक्यएवानेकपदवैयर्थ्यंचस्यात् ।

सखंडार्थत्वमितिभावः । महावाक्यस्य तत्वमसीत्यस्य । अवांतरवाक्येन सत्यज्ञानादिवाक्येन । कुतोगतार्थत्वमित्यतोलक्षण याशुद्धचैतन्यमात्रबोधकत्वादुभयोरित्याह ॥ तत्पदार्थेति ॥ सार्वज्ञादिवाक्यंमिथ्याभूतसार्वज्ञादिप्रतिपादनपरत्वेनैक्यबोध नविरोधित्वान्नशुद्धब्रह्मप्रतिपादकं सत्यादिवाक्यंतुसत्यादिरूपशुद्धब्रह्मस्वरूपमात्रप्रतिपादकंनाभेदबोधनविरोधीतितत्पदार्थ



शोधकमित्युच्यते एवंजीवेदुःखित्वादिप्रतिपादकवाक्यंऐक्यबोधनविरोधि योयमित्यादिकंतुविज्ञानादिरूपस्वरूपमात्रप्रतिपाद कंतदविरोधीतित्वंपदार्थशोधकमित्युच्यतेइत्यर्थः । ननुभेदभ्रमनिरासायतत्वमसीतिमहावाक्येऽनेकपदाभावेएकपदजन्यज्ञाने नकथंभेदभ्रमनिवृत्तिरितिशंकते ॥ कथमिति ॥ अधिकार्थबोधनाद्वाक्येनभेदभ्रमनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यतउक्तं ॥ अधिकार्था बोधनइति ॥ तद्बोधनेतुनचैतन्यमात्रपरत्वंसखंडार्थत्वापत्तेरितिभावः । ननुमहावाक्ये नपदानांवैयर्थ्यं तस्याद्दष्टद्वाराभेदभ्र मनिवर्तकत्वात् अद्दष्टस्यचैकपदजन्यज्ञानेनानुत्पत्तेरित्यतआह ॥ नहीति ॥ अप्रामाणिकत्वादितिभावः । ननुवाक्यस्यपदा

एकेनैवपदेनलक्षणयाशुद्धबोधनात्कथंतेनभेदभ्रमनिरासइतिचेत् । अधिकार्था बोधनेवाक्येनापिकथं । नहिवाक्यमद्दष्टद्वाराभ्रमनिवर्तकं । नचतात्पर्याविषये णाप्यभेदेनतन्निवृत्तिः । अतिप्रसंगात् । नचैकस्यपदस्यलाक्षणिकत्वायपदांतरं ।

नांयद्यपिलक्षणयाचिन्मात्रएवतात्पर्यं नत्वभेदे तर्हिभेदभ्रमनिवृत्तिर्नस्यादितिचेत् तात्पर्याविषयीभूताभेदबोधनेनापिभवतीति वदामइत्यतआह॥नचेति॥अतिप्रसंगादिति॥ “यजमानःप्रस्तर” इत्यादिवाक्यानामपिगौणीवृत्त्यातत्सिद्ध्यादावेवतात्पर्येण यजमानप्रस्तरयोरभेदतात्पर्याभावादतात्पर्यविषयेणाप्यभेदेनतदुभयभेदनिवृत्तिःस्यादितिभावः । ननुमहावाक्येअधिकबोधना र्थंनानेकपदानि किंत्वेकस्यपदस्यसहायार्थमित्यतआह॥ नचेति ॥ पदांतरप्रयोगेकथमेकस्यपदस्यलाक्षणिकत्वसिद्धिरित्यतआह॥

तत्वमिति ॥ अनेनमहावाक्येनैक्यंनबोध्यते किंतुचैतन्यस्वरूपमेवबोध्यतइत्युच्यते तत्रसहायांतरानपेक्षचैतन्यपदप्रक्षेपेणैवविवक्षितशुद्धचैतन्यस्वरूपसिद्धौविरुद्धार्थवाचिपदद्वयसामानाधिकरण्याधीनत्वंलक्षणायाःप्रकल्प्यतत्त्वमितिपदद्वयेनलक्षणयाशुद्धचैतन्यबोधनमित्यादिक्लेशोनानुसर्तव्यइत्याह॥चैतन्येति॥ एकस्यपदस्यसहायार्थमेवपदांतरं नतुस्वार्थार्पणायेत्यंगीकारेदूषणमाह॥गंगायामिति॥अभेदेति॥ यदन्यथानुपपत्त्यायत्कल्प्यते तस्यतदुपपादकत्वमितिरात्रिभोजनादौदृष्टत्वात्प्रकृतेसार्वज्ञदुः

तत्वमितिविरुद्धार्थवाचिपदद्वयस्यसामानाधिकरण्याधीनत्वाल्लक्षणायाइतिविवरणोक्तंयुक्तं । चैतन्यपदेनैवविवक्षितसिद्धौतत्वमितिलाक्षणिकपदद्वयेनतद्बोधनक्लेशायोगात् । गंगायांघोषइत्यत्रापिघोषपदंगंगाशब्दस्यलाक्षणिकत्वाय नतुस्वार्थार्पणायेत्यापाताच्च।अभेदरूपान्वयाबोधनेपदद्वयसामानाधिकरण्यस्यलक्षणाकल्पकत्वायोगाच्च।सदेवेत्यादिपूर्ववाक्येलक्षितचिन्मात्रस्यप्रकृतवाचिना

खाद्युपेतयोरन्वयरूपमुख्यार्थबोधकत्वेननिर्णीतस्यतत्त्वमितिपदद्वयसामानाधिकरण्यस्याऽन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानाशुद्धचैतन्यलक्षणामुख्यार्थबाधेसतिचैतन्यस्यचैतन्येनाभेदरूपामुख्यान्वयमादायपदद्वयसामानाधिकरण्यमुपपादयतीतिवक्तव्यं। न ह्येवंत्वयांगीकृतंचैतन्यमात्रबोधकत्वांगीकारेणाभेदरूपसंसर्गबोधकत्वानंगीकारात्तथात्वेसखंडार्थत्वापत्तेः तथाचपदद्वयसामानाधिकरण्यस्यलक्षणाकल्पकत्वमेवनसंभवतीत्यर्थः। एकस्मिन्नपिपदेलक्षणायाएवायोगेनतदर्थंपदांतरमर्थवदित्याह ॥सदेवेति॥

तस्यापिलक्षणयाचिन्मात्रेतात्पर्यादित्यर्थः ॥ तत्पदेनेति ॥ चिन्मात्रंयदिनबुद्धिस्थं तर्हिलक्ष्यार्थज्ञानाभावादेवालक्षणा यदि बुद्धिस्थं तर्हितदितिपदेनशक्त्यैवतत्प्रतिपादनमस्तु नलक्षणया सर्वनाम्नांबुद्धिस्थतयाप्रकृतार्थबोधनेशक्तत्वादितिभावः । लक्ष णायाविरुद्धार्थवाचिपदद्वयसामानाधिकरण्याधीनत्वात् । एकपदस्यलाक्षणिकत्वायपदांतरमित्युक्तेदृष्टांतेसोयमितिवाक्येसए वकुंडल्ययंदेवदत्तइत्यादौसोयमितिपदद्वयेनैवलक्षणासिद्धौपदांतरवैयर्थ्यमितिदूषणमुक्तं तदेतदत्रापिसममित्याह॥सवाइति॥ इदमपिवाक्यंसआत्माजीवइत्यभेदबोधनेतत्वमसीतिमहावाक्यतुल्यं तत्रसआत्मेतिविरुद्धार्थवाचिपदद्वयसामानाधिकरण्येनैव

तत्पदेनलक्षणांविनैवपरामर्शसंभवाच्च । "सवाएषमहानजआत्मे" त्यादिमहावाक्येलक्ष णायाःसआत्मेतिपदद्वयसामानाधिकरण्येनैवसिध्यापदांतरवैयर्थ्याच्च । वाच्यार्थभेदग्रा ह्यतत्वावेदकप्रत्यक्षबाधकेनतत्वावेदकेनाद्वैतवाक्येनतयोरेवतात्विकाभेदबोधनसंभवेनल क्षणायाअनपेक्षितत्वाच्च । एतेनवाक्यस्थपदस्यैवलक्षकत्वादनेकपदोपादानमितिनिरस्तं ।

चैतन्यलक्षणायाःसिद्ध्या "एषमहानज" इतिपदांतराणांवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । किंचलक्षणैवनांगीकार्या सार्वज्ञदुःखादिविशिष्टयो स्तत्वंपदवाच्यार्थयोरेवतत्वमसीतिवाक्येनाभेदोबोध्यतइत्यस्तु नचभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधः तत्वावेदकाद्वैतवाक्यविरोधित्वेनभे दग्राहिप्रत्यक्षस्यातत्वावेदकत्वोपपत्तेः "नेहनाने" तिजगन्मिथ्यात्वश्रुतेःसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधेऽभिहिते तत्वावेदकश्रुतिवि रोधेनप्रत्यक्षस्यातत्वावेदकतायास्त्वयैवोच्यमानत्वेनतद्रीत्याऽत्राप्युपपत्तेरित्याह ॥ वाच्यार्थेति ॥ एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥

अन्वयेति ॥ एकस्यैवपदस्यलक्षकत्वेऽन्वयानुपपत्तिरुपलक्षणाबीजाभावेनतदर्थमेववाक्यस्थत्वमपेक्षितं । तच्च (सवाएषमहानजआत्मे)तिमहावाक्येसआत्मेतिपदद्वयेनैवभविष्यतीतिपदांतरोपादानंव्यर्थमितिभावः । किंचतत्वमसिवाक्येपित्वमसीत्युक्तेपिवाक्यस्थत्वसिद्धेर्लक्षणोपपत्तौतत्पदवैयर्थ्यमित्याह ॥ त्वमसीति ॥ यदुक्तंचैतन्यमात्रबोधकत्वेनमहावाक्यस्यावांतरवाक्येनगतार्थत्वंचस्यादिति तदयुक्तं चैतन्यमात्रबोधकत्वेनप्रमेयतोविशेषाभावेपिफलतोविशेषोस्ति तथाहि यथासोयंदेवदत्तइतिप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाःशाब्द्यावाऽयंदेवदत्तइत्यभिज्ञायाःप्रमेयतोनविशेषोस्ति प्रत्यभिज्ञाविषयस्यदेवदत्तैक्यस्याऽभिज्ञायांप्रतीयमानत्वात् नह्यभिज्ञायांस्वस्यस्वेनैक्यंभाति । नवाऽभिज्ञयाऽविषयीकृतंप्रत्यभिज्ञयाविषयीक्रियमाणंदेवदत्तस्यस्वेनैक्यांतरमस्ति

अन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजार्थमेववाक्यस्थत्वस्यापेक्षणात् त्वमसीत्युक्तेपिवाक्यस्थत्वसिद्धेश्च ।

येनप्रमेयतोविशेषःस्यात् । नन्वेकस्यकालद्वयसंबंधोऽभिज्ञयाऽविषयीकृतःप्रत्यभिज्ञयाविषयीक्रियते । अयंदेवदत्तइतिअभिज्ञयादेवदत्तैक्यस्यविषयीकरणेपिनकालद्वयसंबंधोविषयीक्रियते एककालसंबंधस्यैवविषयीकरणादितिचेत् न एकस्मिन्नेवदेवदत्तेकालभेदेनोत्पन्नाभ्यांअयंदेवदत्तअयंदेवदत्तइत्यभिज्ञाभ्यांऐक्यस्यदेवदत्तेकालद्वयसंबंधस्यचसिद्धेः । तथाचप्रत्यभिज्ञायांसइत्यस्याप्ययमित्येवार्थः । अतोऽभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोःकालद्वयसंबंधिपदार्थैक्यविषयकत्वेनप्रमेयतोनविशेषः । तथापिफलतोविशेषोऽस्ति प्रत्यभिज्ञायाभेदभ्रमनिवर्तकत्वात् अभिज्ञायास्तदभावात् । ननुप्रमेयतोविशेषाभावेभेदभ्रमानिवर्तकत्वमेवप्रत्यभिज्ञायाःकुतइ ॥ ४८५ ॥

तिचेन्न प्रत्यभिज्ञायाअभिज्ञाभ्यांप्रमेयतोविशेषाभावेपिदेवदत्तेकालद्वयसंबंधावगाहित्वंएकस्यैवप्रत्यभिज्ञारूपज्ञानस्यास्ति अभिज्ञयोस्तुद्वयोःकालद्वयसंबंधावगाहित्वं । अतोभेदभ्रमनिवर्तकत्वं । एवंतत्वमसिवाक्यस्य (सत्यंज्ञानं) (यःसर्वज्ञः) (ससुखी) त्याद्यवांतरवाक्यात्महावाक्यस्थपदानांअवांतरवाक्यस्थपदाच्चनप्रमेयतोविशेषः । सर्वेषामपिलक्षणयाचैतन्यमात्रबोधकत्वात् तथापिसार्वज्ञदुःखाद्युपलक्षितचैतन्ययोर्वस्तुतोभेदेपिविशकलितंयत्सार्वज्ञदुःखाद्युपलक्षितचैतन्यरूपतत्त्वंपदार्थबोधकंवाक्यंत

एतेनयदुक्तंविवरणे अभिज्ञातःप्रत्यभिज्ञायाःशाब्द्यावाप्रत्यभिज्ञायास्तावन्नप्रमेयतोविशेषः । अभिज्ञयाज्ञातस्यैवदेवदत्तैक्यस्यप्रत्यभिज्ञयाग्रहणात् । नहिदेवदत्तस्यस्वेनैक्यमभिज्ञायांनभाति । नचानभिज्ञातंप्रत्यभिज्ञयाज्ञेयंदेवदत्तस्यस्वेनैक्यांतरमस्ति । एकस्यकालद्वयसंबंधःप्रत्यभिज्ञागोचरइतिचेन्न । ऐक्यस्यकालद्वयसंबंधस्यचाभिज्ञाभ्यामेवसिद्धेः तस्मात्प्रमेयतोनविशेषः किंतुफलतः

जन्यज्ञानस्यनभेदभ्रमनिवर्तकत्वं किंतुतत्त्वमसीतिमहावाक्यजन्यज्ञानस्यैव । कुतः एकस्यैवतस्यज्ञानस्यउपलक्षणीभूतसार्वज्ञदुःखादिरूपधर्मद्वयपरामर्शेनचैतन्यैक्यावगाहित्वात् अतःफलतोविशेषसद्भावान्नमहावाक्यस्यावांतरवाक्येनगतार्थत्वमितिविवरणोक्तमप्येतेनैवनिरस्तमित्याह ॥ एतेनयदुक्तंविवरणइत्यादिना ॥ उक्तरीत्यास्पष्टोऽर्थः । द्वयोः अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञ

योः अविशिष्टेपि समानेपि । प्रत्यभिज्ञायाः । एकस्याएवेतिशेषः ॥ परामर्शित्वेनेति ॥ कालद्वयसंबंधावगाहित्वेनेत्यर्थः । नन्वभिज्ञावगतमात्रबोधकत्वेनप्रत्यभिज्ञायाअनधिगतार्थगंतृत्वरूपप्रामाण्यंनस्यादित्यतआह ॥ ततएवेति ॥ अर्थवादवाक्यवदनधिगतार्थत्वाभावेपिसप्रयोजनत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ तत्त्वमसिवाक्यस्येति ॥ तत्त्वमसिवाक्यजन्यस्यैकस्यैवज्ञानस्येत्यर्थः ॥ धर्मद्वयपरामर्शित्वेनेति ॥ तत्त्वंपदाभ्यांउपलक्षणभूतसार्वज्ञदुःखादिपरामर्शेनअसीतितदुपलक्षितचैतन्यैक्यावगा

कालद्वयसंबंधिपदार्थैक्यविषयत्वेद्वयोरविशिष्टेपिप्रत्यभिज्ञायाएवकालद्वयपरामर्शित्वेनपदार्थभेदभ्रमनिवर्तकत्वात् ततएवचप्रामाण्यमपि । एवंच तत्वमसिवाक्यस्यसत्यज्ञानादिवाक्यात्तत्पदाच्चप्रमेयतोऽविशेषेपिधर्मद्वयपरामर्शित्वेनभेदभ्रमनिवर्तकत्वात्प्रामाण्यं । उक्तंहि "सिद्धंतुनिवर्तकत्वादि" ति । तन्निरस्तं ।

हित्वादित्यर्थः । इदंचविशकलिततत्त्वंपदार्थबोधकवाक्यजन्यज्ञानयोरपिसमं । तत्रापिवाक्येसार्वज्ञदुःखाद्युपलक्षितचैतन्ययोः प्रतिपादनात् तयोरैक्यस्यापिसत्वादितिनप्रमेयतोविशेषइत्याशयः । (भामत्या) स्वोक्तार्थेसंमतित्वेनोदाहृतंवाक्यंस्वोक्तार्थेसंमतित्वेनाहविवरणकारः ॥ उक्तंहीति ॥ सिद्धं अवांतरवाक्यमहावाक्ययोरगतार्थत्वंसिद्धं प्रमेयतोविशेषाभावेपिफलतोविशेषसद्भावादित्याशयेनोक्तं ॥ निवर्तकत्वादिति ॥ भेदभ्रमनिवर्तकत्वादित्यर्थः । अभिज्ञाभ्यांप्रत्यभिज्ञायाःप्रमेयतएवभेदो



स्तीत्याशयेनोक्तंएतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ अभिज्ञाभ्यामिति ॥ प्रत्यभिज्ञयेवेति ॥ सोयमितिप्रत्यभिज्ञायाएकस्मिन्नेवाधिकरणेकालद्वयसंबंधइत्येवमाकारेणवाकालद्वयसंबंधाधारएकइत्येवमाकारेणवायथाऽर्थोगृह्यते एवमभिज्ञाभ्यांअग्रहणादित्यर्थः। यथाह्येकस्मिन्नेवधूमेकालव्यवधानेनजातयोःधूमोवह्न्यव्यभिचारीवह्निसहचारीतिचविशकलितव्यभिचाराभावसहचारज्ञानयोस्तदुभयसामानाधिकरण्याविषयकत्वेनव्याप्त्यविषयकत्वादव्याप्यत्वभ्रमानिवर्तकत्वं वह्निव्याप्यधूमवानयमितिविशिष्टज्ञानाजनकत्वंचस्यात् वह्निव्याप्यधूमवानयमितिविशिष्टज्ञानस्यतुतदुभयसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकत्वेनअविशकलिततदु

अभिज्ञाभ्यांवस्तुतएकस्मिन्कालद्वयसंबंधस्यदेवदत्ताभेदस्यचदेवदत्तेग्रहणेपिप्रत्यभिज्ञयेवएकस्मिन्कालद्वयसंबंधइतिवाकालद्वयसंबंधाधारएकइतिवाग्रहणेनप्रत्यभिज्ञायाःप्रमेयतएवभेदात् । नहीदमितिज्ञानंवस्तुतःशुक्तौशुक्त्यभेदग्राह्यपीयंशुक्तिरितिज्ञानवत्इदंत्वशुक्तित्वाधारएकइत्याकारं।

भयविषयकत्वादव्याप्यत्वभ्रमनिवर्तकत्वं तद्वत्अभिज्ञाभ्यांवस्तुगत्याएकस्मिन्कालद्वयसंबंधग्रहणेपिनताभ्यांकालद्वयस्यसामानाधिकरण्यंगृह्यते प्रत्यभिज्ञयात्वेकाधिकरणत्वरूपंकालद्वयस्यसामानाधिकरण्यंगृह्यतइतिप्रत्यभिज्ञायाअभिज्ञाभ्यांप्रमेयतएवभेदइतिभावइतिसंप्रदायः ॥ इयंशुक्तिरिति ॥ यथेयंशुक्तिरितिज्ञानेइदंत्वशुक्तित्वयोरैकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यावगाहित्वमस्ति एवंइदमितिज्ञानस्यवस्तुगत्याशुक्तौशुक्त्यभेदावगाहित्वेपिइदंत्वशुक्तित्वयोःसामानाधिकरण्यावगाहित्वंनास्तीत्य

र्थः । एवमुक्तरीत्याअभिज्ञाभ्यांप्रत्यभिज्ञायाःप्रमेयतोविशेषाभावेफलतोपिविशेषोनसंभवति तत्रनिमित्ताभावादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ भेदभ्रमनिवर्तकत्वमपिनस्यादितिभावः । नन्वेकस्याअपिप्रत्यभिज्ञायाःकालद्वयपरामर्शित्वेनभेदभ्रमनिवर्तकत्वमुपपद्यतइतिचेत्तत्राह ॥ कालद्वयेति ॥ भेदभ्रमकालेपीति ॥ अयमिहसंप्रदायः एकस्यैवज्ञानस्यकालद्वयपरामर्शिकत्वस्यभ्रमनिवृत्तिप्रयोजकत्वेअयंसनेतिभेदभ्रमकालेपियथाकथंचित्कालद्वयपरामर्शसत्वात्तेनापिभेदभ्रमेणभेदभ्रमनिवृत्तिःस्यात् । अतस्तस्याप्रयोजकत्वादुक्तरीत्याप्रमेयतएवविशेषोवाच्यइत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ विशकलिततत्त्वंपदार्थभूतसार्वज्ञदुःखाद्युपल



अन्यथाफलतोपिविशेषोनस्यात्।कालद्वयपरामर्शमात्रेणभेदभ्रमनिवृत्तौभेदभ्रमकाले पितस्यसत्वात्तेननिवृत्तिःस्यात् । एवंतत्त्वमसीत्यत्रापीतिदिक् । एतेन "उपाधिभेद भिन्नार्थोयेनैकःप्रतिपाद्यते । तदपिस्यादखंडार्थंमहत्खंकुंभखंयथे" तिकल्पनरुक्तं ।

क्षितचैतन्यप्रतिपादकवाक्यजन्यज्ञानयोःस्वविषयेवस्तुतोऽभेदसद्भावेपिसार्वज्ञाद्युपलक्षिततत्वदुःखाद्युपलक्षिततत्वयोरभेदसामानाधिकरण्यानवगाहित्वात्तत्वमसीतिवाक्यजन्यैकज्ञानस्यतदवगाहनाद्भेदभ्रमनिवर्तकत्वमितिप्रमेयतएवविशेषःप्राप्तइत्यर्थः ॥ इतिदिगिति ॥ यदुक्तंततएवप्रामाण्यमपीति तदयुक्तं नहिफलवत्त्वंप्रामाण्यं । तृणादिज्ञानेअव्याप्तेः । यथोक्तं । (फलवत्त्वं नचास्माभिःप्रामाण्यंहिविवक्षितं । तृणादिदर्शनेकिंचफलवत्त्वंनिगद्यत) इति इतिदिगर्थोद्रष्टव्यः ॥ उपाधिभेदेति ॥ तत्वमस्यादिमहावाक्यस्याखंडार्थत्वेऽनुमानंश्लोकेनोच्यते येन तत्वमस्यादिवाक्येन अंतःकरणाद्युपाधिभेदभिन्नार्थोजीवोब्रह्मणाएक



इतिप्रतिपाद्यते तदप्यखंडार्थं । कुंभखं घटाकाशः महत्खं महाकाशः इतिवाक्यंयथेत्यर्थः । घटोपाधिंविहायआकाशस्वरूपैकतायास्तत्राभिप्रेतत्वादितिध्येयं । तथाचतत्त्वमसिवाक्यंअखंडार्थं उपाधिभेदभिन्नैक्यार्थप्रतिपादकत्वात् घटाकाशोमहाकाशइतिवाक्यवदित्यनुमानमुक्तंभवति । तदुक्तंवार्तिके"घटाकाशोमहाकाशइत्युक्तेचैक्यधीर्यथे"ति ॥ सत्येति ॥ पदार्थनिष्ठवाक्यस्याखंडार्थत्वेअनुमानमनेनश्लोकेनोच्यते सत्यज्ञानादिगीः सत्यज्ञानादिवाक्यं एतत्संसर्गव्यतिरेकिणिअर्थे सत्यत्वादिसंसर्गशून्येऽर्थे प्रमाणं । मानत्वात् प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणवदित्यर्थः । नयनादौप्रकृतसत्यत्वज्ञानत्वानंतत्वादिसंसर्गशून्येघटादौमा

"सत्यज्ञानादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणि । अर्थेप्रमाणंमानत्वान्नयनादिप्रमाणवदितिचित्सुखोक्तं चानुमानंनिरस्तं । अप्रसिद्धविशेषणत्वादिदोषजातात् । एकत्वप्रतिपादकत्वरूपस्याद्यहेतोःसखंडार्थत्वेनैवव्याप्ततयाविरुद्धत्वाच । आकाशेंशःस्वाभाविकइतिवक्ष्यमाणत्वेनसाधनवैकल्याच ।

नत्वमस्ति । पक्षेतुसत्यत्वादिसंसर्गशून्येचैतन्यरूपाखंडार्थेमानत्वेनसाध्यंपर्यवसितव्यं ॥ अप्रसिद्धेति ॥ निर्विकल्पकानंगीकारात्प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेणापिइदमित्थमित्यादिसप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्त्यापूर्वानुमानसाध्याखंडार्थत्वस्यद्वितीयानुमानाभिप्रेताखंडार्थत्वस्यचकुत्राप्यप्रसिद्धत्वादितिभावः ॥ एकत्वेति ॥ एकत्वाधारेत्यर्थः । तथाचोपाधिभेदभिन्नोयःएक(त्वसंख्याधा)त्वाधारभूतोर्थःतत्प्रतिपादकत्वादित्यर्थःस्यात् एवंचैकत्वसंख्यासंसर्गस्यप्रतिपादनात्सखंडार्थत्वमेवेत्यर्थः ॥ आकाशेंऽशइति ॥ तथाचघटाकाशरूपांशस्यस्वाभाविकत्वेनौपाधिकत्वाभावात्कुंभखंमहत्खमितिवाक्यस्यनोपाधिभिन्नैकार्थप्रतिपादकत्वमस्तीतिसा

धनवैकल्यमित्यर्थः ॥ घटाकाशइति ॥ कोघटाकाशइतिपृष्टेभेदभ्रमनिरासायघटाकाशोमहाकाशइतिकथ्यते । अत्रापिप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याआकाशस्वरूपमात्रपरत्वेनाऽखंडार्थत्वमंगीकार्यमितिहित्वदभिप्रेतं । तन्नयुक्तं । घटाकाशमहाकाशयोःभेदभ्रमेणकोघटाकाशइतिपृष्टेभेदभ्रमनिरासायघटाकाशोमहाकाशइतिवाक्यंप्रवर्तते तत्रस्वरूपमात्रबोधनेभेदभ्रमनिरासायोगादधिकोऽभेदरूपःसंसर्गोबोध्यतइत्यवश्यंवाच्यं । एवंचसाध्यवैकल्यमित्यर्थः । संसर्गिणि पदार्थपरब्रह्मरूपे । तथा



घटाकाशोमहाकाशइत्यत्रापिआकाशस्वरूपमात्रबोधनेभेदभ्रमनिरासायोगेनाधिकस्यबोध्यत्वेनसाध्यवैकल्याच्च । द्वितीयहेतौसंसर्गादन्यास्मिन्संसर्गिण्यपिप्रामाण्यस्यमन्मतेपिसत्वेनसिद्धसाधनाच्च । श्लोकस्यअग्निहोत्रादिगीरिति सत्यज्ञानादिगीरेतत्पदार्थव्यतिरेकिणीत्यपिपठितुंशक्यत्वेनाभाससाम्याच्च । तस्माद्वेदांताःसगुणब्रह्मपराइतिब्रह्मानंतगुणमिति ॥ ७ ॥ तत्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ ३ ॥ ७ ॥

चसत्यज्ञानादिगीरेत(त्पदार्थव्य)त्संसर्गव्यतिरेकिणिअर्थेप्रमाणमितिमांप्रतिसाधनेसिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ आभासेति ॥ तथाचाखंडकर्मपरत्वमपिस्यादितिभावः । उत्तरग्रंथमुपक्षिपन्नखंडार्थत्वनिराकरणेनसिद्धमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तत्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभंगविवरणम् ॥ ३ ॥

सरोजनिष्ठासत्तायोगाभावप्रतियोगित्वं

सरोजत्वसमानाधिकरणसत्तायोगाभावप्रतियोगित्वं

सरोजनिष्ठसरोजत्वसमानाधिकरणसत्तायोगाभावप्रतियोगित्वमेव अवच्छेदः



$$p^2 + q^2 = (p+q)^2 - 2pq$$

$$(a-b)^2 = (a+b)^2 - 4ab$$

$$a^4 + b^4 = (a^2+b^2)^2 - 4ab$$

असत्तायोगाभावप्रतियोगित्वरूपो अवच्छेदः

असत्तायोगस्य योऽभावः तत्प्रतियोगि असत्तायोग एव न तु नैल्यादि नैल्यादेः सरोजादौ सत्त्वे असत्तायोगसत्ताभावस्तत्र भवतीति ॥

तादृशो सत्तायोग अवच्छेदः ॥

~~असत्तायोगाभावो प्रतियोगित्वरूप अवच्छेदो वाक्यार्थः~~ ॥

4 सांकेते शशसम्मानुर (?) एवेत्र शशे विरोध्ये पाण्डुरत्वाभावात्मपवच्छेदः इतीत्र अन्वये सामानाधिकरण्येन ग्रहणात् ।

5 साकाङ्क्षे अत एवेत्यादिवाक्यं दाहरणं कृतं इति न शङ्क्यते

न्यायामृतमाधुरीस्था विषयाः

तथाँहि ब्रह्मणोधर्माःकिंसाधकाभावान्नसंति उतबाधकसद्भावात् । नाद्यः “बृहंतोह्यस्मिन्गुणाः परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलाक्रियाच सत्यकामःसत्यसंकल्प” इत्यादिश्रुतीनां । “ब्रह्मेशानादिभिर्देवैःसमेतैर्यद्गुणांशकः । नावसाययितुंशक्योव्याचक्षाणैश्चसर्वदा मय्यनंतगुणेनंते तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसद्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परःपराणा” मित्यादिस्मृतीनां । “अंतस्तद्धर्मोपदेशात् अंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात् अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः सर्वधर्मोपपत्तेश्च” । इत्यादीनांनिर्णायकसूत्राणां ब्रह्मधर्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मवत् उक्तसत्ताकभावरूपधर्मवद्वा यावत्स्वस्वरूपमनुवर्तमानधर्मवद्वा उक्तविशेषणवद्भावरूपधर्मवद्वा स्वज्ञानाबाध्यभावरूपधर्मवद्वा । धर्मैर्भावरूपैर्धर्मैर्वाहीनंनावतिष्ठते पदार्थत्वात् भावत्वात् अभावविलक्षणत्वाद्वा घटवत् । ब्रह्मस्वज्ञानाबाध्यप्रकारवत् । स्वारोपितव्यावर्तकस्वज्ञानाबाध्यप्रकारवद्वा । अधिष्ठानत्वाच्छुक्तिवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावृत्तिमत् । स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावर्तकधर्मवद्वा । दुःखानात्मकत्वात् घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारकज्ञानविशेष्यं । संदिग्धत्वात् विचार्यत्वात् निर्णेतव्यत्वाच्च स्थाणुवत् । ब्रह्म वेदांततात्पर्यगोचरप्रकारवत् । वेदांतविचारविषयत्वात् यदे

---

* इतआरभ्यआदशमभंगसमाप्तिव्याख्यानोलभ्यते ।

वंतदेवं यथाकर्मकांडविचारविषयोधर्मः ईश्वरःसदाऽवाप्तसमस्तकल्याणगुणः । सदातत्प्रेप्सुत्वे सतितत्रशक्तत्वात् । योयदायत्प्रेप्सुत्वेसतियत्रशक्तःसतदातद्वान् यथाचैत्रः ईश्वरःसदात्यक्तसमस्तदोषः सदातज्जिहासुत्वेसतितत्त्यागेशक्तत्वात् योयदायज्जिहासुत्वेसतियत्त्यागेशक्तः सतदात्यक्ततद्दोषः यथाचैत्रः । तत्प्रेप्सादिकंचप्रेक्षावत्त्वादिनाविपक्षेऽधिष्ठानत्वसंदिग्धत्वादिकंनस्यादित्याद्यनुकूलतर्कसनाथानुमानानांचसत्वात् । नचानवस्थानिरासायकश्चिद्धर्मोनिर्धर्मकइतितत्राद्यहेतोर्व्यभिचारः । साध्याभावरूपस्यनिर्धर्मकत्वस्यपदार्थत्वात्मकस्यहेतुरूपस्यचधर्मस्यभावाभावाभ्यांव्याघातात् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामबाधितानुभवबलेनत्वदभिमतमिथ्यात्वदृश्यत्वादिवत्स्ववृत्तित्वाच । गोत्वादेरपिगोव्यक्तिरेववागोत्वंवातंस्वाश्रयव्यक्तिंप्रतिअन्यस्माद्व्यावर्तकत्वंवाव्यावर्तकमितिनदुःखानात्मकत्वस्यतत्रव्यभिचारः । नचश्रुतिःसगुणब्रह्मपरा नतुपरब्रह्मपरेतिवाच्यं । सगुणातिरिक्तस्यपरस्याद्याप्यसिद्धेः । त्वत्पक्षेपितात्विकगुणवद्व्यक्त्यंतराभावाच । परःपराणामित्यादिस्मृतौपरात्परत्वोक्तेश्च । अन्यथा "सदेवसोम्येदं असद्वाइदमग्र" इतिसदसच्छ्रुतीअपिपरापरब्रह्मविषये । ग्रहणाग्रहणश्रुतीअपिपरापरयागविषयेस्यातां । "असन्नेवसभवतिअसद्ब्रह्मेतिवेदचे" दितिश्रुतिरपिनासत्वनिंदार्था किंतुशून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेतिस्यात् । नचेदानीं



सगुणंदशांतरेतुनिर्गुणं । तथात्वेपिगुणानामनित्यत्वमात्रापत्त्यात्वदभिमतमिथ्यात्वासिद्धेः । "ज्ञानं नित्यंक्रियानित्याबलंनित्यंपरात्मनः । एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्ये" त्यादिश्रुतेश्च । "एषनित्य" इतिश्रुतिश्चब्रह्मपरा । पूर्वत्र "नावेदविन्मनुतेतंबृहंत" मितिब्रह्मणःप्रकृतत्वात् । उत्तरत्र "नकर्मणावर्धतेनोकनीयान् । तस्यैवात्मापदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेने" तिब्रह्मलिंगात् । बृहदारण्यके "सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान् । एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिःएषभूतपाल" इत्यादिनाब्रह्मोक्त्वातत्रसंमतित्वेनतदेतदृचाभ्युक्तमिति "एषनित्य" इत्यादिमंत्रस्योदाहृतत्वाच । अन्यथाब्रह्मेदानींसद्दशांतरेत्वसदितिस्यात् । नचौपाधिकाधर्माः औपाधिकत्वस्यसोपाधिकाध्यस्तत्वरूपत्वेश्रुत्यप्रामाण्यापातात् । वक्ष्यमाणसत्यत्वश्रुतिविरोधाच । उपाधिकृतत्वरूपत्वेतूक्तनित्यत्वश्रुतिविरोधात् अंतःकरणादिरूपोपाधिसृष्टेःप्रागेवेक्षितृत्वातिश्रुतेश्च । "स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे" त्यादिश्रुतेश्च । नचयोगलब्धयोगिशक्त्यादिवैषम्यमात्रेणतदुक्तिः । संकोचकाभावेनोक्तनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणस्वाभाविकज्ञानसमभिव्याहारेणचोपाधिमात्रनिषेधात् । अन्यथाब्रह्मणःसत्वमौपाधिकं असत्वंतुस्वाभाविकमितिस्यात् । नचातात्विकागुणाःश्रुत्यागुणमात्रोक्त्यातात्विकत्वानुक्तेरितिवाच्यं । नित्यत्वोक्तिसामर्थ्यात्तविषयाबाधल

क्षणप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात् "सत्यःसोअस्यमहिमे" त्यादिश्रुतेश्चतत्सिद्धेः। अन्यथा "सत्यंज्ञानं त
त्वमसी" त्यादिश्रुत्युक्तंब्रह्मसत्वैक्यादिकमपितात्विकंनस्यात् । निर्गुणश्रुतिविरोधस्तूद्धरिष्यते॥किं
चतद्विरोधेपिश्रुतेर्नातात्विकविषयतायुक्ता॥उक्तंहि। "कोहिमीमांसकोब्रूयाद्विरोधेशास्त्रयोर्मिथः॥ए
कंप्रमाणमितरत्त्वप्रमाणंभवेदि" ति । तथाहिपूर्वतंत्रेप्राप्तबाधोप्राप्तबाधश्चेतिद्विविधोबाधउक्तः तत्र
दाशमिकप्राप्तबाधेप्रकृतिवत्कुर्यादित्यादिरूपस्यप्राप्तस्यचोदकादेःकृष्णलादाववघातवर्जमित्यादिरू
पःसंकोचएव । एवंतार्तीयेप्यप्राप्तबाधे गार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्यनुसारेणेंद्रशब्दप्रयुक्तमंत्रलिंगस्य
गार्हपत्येगौणत्वादिकमेव । एवंव्याकरणेपिपरेणपूर्वस्यनित्येनानित्यस्यअंतरंगेणबहिरंगस्यप्रतिपदो
क्तेनलक्षणोक्तस्येत्यादिर्बाधउक्तः॥तत्रापिसंकोचएव।एवंब्रह्ममीमांसायामपि "विकारशब्दान्नेतिचे
न्नप्राचुर्यात् उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् । गौण्यसंभवादि" त्यादौशास्त्रयोर्विरोधे
तात्विकार्थांतरपरत्वमेवोक्तं नत्वारोपितार्थत्वं । अन्यथेक्षत्याद्यधिकरणेषुसिद्धांतसाधकानांईक्ष
णादीनांसांख्याद्यभिमतप्रधानादावारोपसंभवात्क्वापिसिद्धांतोनसिध्येदितिसर्वमपिशास्त्रमुन्मू
लितंस्यात् । किंचदशमे विकृतिभूतमहापितृयज्ञप्रकरणस्थे "नार्षेयंवृणीत" इत्यादिवाक्येप्रकृति
वत्कुर्यादार्षेयवरणवर्जमितिमहापितृयज्ञीयप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यतयापर्युसादार्थत्वमेवेत्युक्त्वा

यत्रप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाज्यभागविधायकवाक्यसंनिहिते "नतौपशौकरोती" त्या
दौपाशुकप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यत्वायोगेननञः पर्युदासार्थत्वासंभवात्प्रकृतिवत्कुर्यादाज्यभागौतु
नकुर्यादितिवाक्यभेदेनप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमेवयुक्तं तत्रपशावाज्यभागयोरन्येनाप्रसक्तेः शास्त्र
प्रसक्तस्यचसर्वथाबाधायोगात्विकल्पइत्युक्तं । एवंचयदाप्रतिषेधोन्नीतप्रसक्तेरपिनसर्वथाबाधः
तदाकिमुवक्तव्यंप्रत्यक्षसगुणशास्त्रप्रमितानांगुणानांनसर्वथाबाधइति ननुनिर्गुणवाक्येननिषेद्धुंस
गुणवाक्यस्यानुवादकत्वेनैकवाक्यत्वसंभवेवाक्यभेदेनगुणप्रापकतानयुक्तेतिचेन्न । सत्यकामत्वा
दीनामन्यतोप्राप्तेः । श्रुतिप्राप्तस्यचश्रुत्यानिषेधेऽहिंसावाक्यमग्नीषोमीयहिंसायाःअग्रहणवाक्यं
चषोडशिग्रहणस्यअसद्वाइत्यादिवाक्यंचब्रह्मसत्वस्यभेदवाक्यंचैक्यस्यानिषेधकंस्यादित्युक्तत्वात्।
किंच "मृडमृदे" त्यादिविधि "नेक्तवासेडिति" निषेधस्येवसगुणवाक्यमेवनिर्गुणवाक्यस्यबाधकं
किंनस्यात् । नचजगत्कर्तृत्वेनाक्षिप्तस्यसार्वज्ञादेर्निषेधायानुवादः । श्रुत्याक्षिप्तस्यपुनःश्रुत्यानिषे
धायोगात्।अन्यथाश्रुतेनज्ञाननिवर्त्यत्वेनजगदारोपाधिष्ठानत्वेन "सएवेदंसर्वं आत्मैवेदंसर्व" मिति
श्रुतेनजीवब्रह्मणोःसार्वात्म्येनचाक्षिप्तंसर्वमिथ्यात्वंब्रह्मसत्वंजीवब्रह्मैक्यंच "विश्वंसत्य" मित्यनेन
"असद्वाइद" मित्यनेन "द्वासुपर्णे" त्यनेनचनिषेद्धुं "नेहनाने" त्यनेनसत्यंज्ञानमित्यनेनतत्वमसीत्यनेन

चानूद्यतइतिस्यात्।किंच श्रुत्याक्षिप्तस्यसार्वज्ञादेःश्रुत्यानिषेधेपिश्रुतस्यसर्वकर्तृत्वादेःकथंनिषेधः।किं चाद्वैतश्रुते निर्गुणश्रुत्यंतरस्यवा तात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तंनिर्गुणत्वमेवसगुणवाक्येननिषेद्धुंसगुणवाक्येनानूद्यतइतिकिंनस्यात् । "वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणा(न्विनि)निनियुंजत" इतिभारतोक्तेः । किंच निर्गुणवाक्यएव "साक्षीचेते" त्यादिनाद्रष्टृत्वादिगुणविधानान्नतेनतन्निषेधइतिनतदर्थंसार्वज्ञादिवाक्यमनुवादकं। अन्यथासार्वज्ञादेर्व्यावहारिकंसत्वमपिनस्यात् । नहिनिषिद्धेब्राह्मणहननादौअवांतरमपितात्पर्यं। नचौपनिषदस्यब्रह्मणःसार्वज्ञादिकमनुमानादिसिद्धं। ननुसगुणवाक्यं "वाचंधेनुमुपासीते" त्यादिवदुपासनार्थं। उपासनायाःकर्तव्यत्वेगुणेषुचतात्पर्येवाक्यभेदादितिचेन्न। "उपासनायाःकार्यत्वेविष्णोरात्मत्वएवच ॥ उभयत्रापितात्पर्यमात्मोपासादिकेविधा" वितिस्मृतिविरोधात् । "यःसर्वज्ञ" इत्यादौउपासनाविधेरश्रवणाच्च। कल्पनस्यचनिर्गुणवाक्येपिशक्यत्वात्।किंच"आत्मेत्येवोपासीत अथयोऽन्यांदेवतामुपास्ते" इत्यादावद्वैतस्याप्युपास्यत्वंश्रूयते। किंच त्वयैवतृतीयस्यतृतीयेपादे "आनंदादय" इतिसूत्रे"आनंदंब्रह्मे"त्यादिश्रुतिसिद्धाआनंदादयः "व्यतिहार" इतिसूत्रे "तद्योह" मितिश्रुत्युक्तंजीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्यचजीवत्वमुपास्यमित्युक्तं। तथा "उत्तरस्मिंस्तापनीयेशैव्यप्रश्नेथकाठके ॥ मांडूकादौचसर्वत्रनिर्गुणोपास्तिरीरिते" तिनिर्गुणं



ब्रह्माप्युपास्यमित्युक्तं । एवंचोपास्यत्वेप्यानंदादेरिवऐक्यस्येवनिर्गुणब्रह्मणइवचसत्यकामत्वादेरपितात्विकतास्तु । भाषितंहित्वयैव "व्यतिहार" इतिसूत्रेयथाध्यानार्थेपिसत्यकामत्वाद्युपदेशोतद्गुणईश्वरःसिध्यति तद्वदैक्यमिति। भामत्यांच तादात्म्यदार्ढ्यंतुभवन्नोपेक्षामहे। सत्यकामादिगुणोपदेशइवतद्गुणेश्वरसिद्धेरिति । नचानंदादिवाक्यसत्यकामादिवाक्ययोर्मानांतराविरोधेतदप्राप्तौ उपासनाविध्यश्रवणेनिर्गुणश्रुतिविरोधेचतुल्येपिआनंदादयोवास्तवाःसत्यकामादयस्तुवाग्धेनुत्वादिवत्पुंतंत्रावा व्यावहारिकावेतियुक्तं । यदिचानंदादयःस्वरूपभूताइतिननिर्गुणश्रुतिविरोधः तर्हिबलशक्त्यादयोपितथैव। "ज्ञानात्मकोभगवान्बलात्मकोभगवानि" त्यादिश्रुतेः । "समस्तकल्याणगुणात्मक" इत्यादिस्मृतेश्च । ननुनिर्गुणाद्युपासनंभ्रमोपिमणिप्रभायांमणिभ्रमइवफलसंवादि। उक्तंहि "स्वयंभ्रमोपिसंवादीयथासम्यक्फलप्रदः। ब्रह्मतत्वोपासनापितथामुक्तिफलप्रदे" ति। नचैवंब्रह्मासिद्धिः उपासनस्यभ्रमत्वेपिशब्दजन्यस्यज्ञानस्यप्रमात्वादितिचेन्न । प्रकृतेपितथात्वोपपत्तेः । मणिप्रभायांमणित्वस्येवब्रह्मणोमिथ्यात्वाभावेनध्यानस्यापिसत्यब्रह्मविषयत्वाच्च । नचब्रह्मविषयशाब्दधीजन्यस्यतदपरोक्षधीजनकस्यचब्रह्मध्यानस्याब्रह्मविषयतायुक्ता । ब्रह्मज्ञानहेतूनांश्रवणादीनामपितथात्वापातात् । "ईक्षतिकर्मे" तिसूत्रे "ईक्षणध्यानयोरेकःकार्यकारणभूत

योः ॥ अर्थऔत्सर्गिकंतत्वविषयत्वंतथेक्षते" रितिभामत्यां "परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षत" इति ईक्षणकर्मणःपरब्रह्मणएव "परंपुरुषमभिध्यायीते" तिध्यातव्यत्वोक्त्यातद्विरोधाच्च । ननुऐक्याद्युपासनंपरोक्षप्रमाप्रवाहरूपं नतु "वाचंधेनुमुपासीते" त्यादाविवज्ञानविजातीयंवृत्त्यंतरंबुद्धिपूर्वकारोपोवेतिचेत् समंप्रकृतेपि । नचैक्यादिकंध्येयंज्ञेयंच सार्वज्ञादिकंतुध्येयमेवेतियुक्तं । तत्र "तत्वमसी" त्यादेरिवेहाप्यविधिरूपस्यवस्तुतत्वनिष्ठस्य "यःसर्वज्ञ" इत्यादेःसत्वेनविशेषहेत्वभावात् । ब्रह्मणोजगत्कर्तृत्वादिनारोप्योपास्यत्वेनास्तिब्रह्मवाक्यानामिवब्रह्मण्यपिकारणवाक्यानां समन्वयस्यावक्तव्यत्वेनसमन्वयाध्यायानारंभापाताच्च । "यआत्मापहतपाप्मे" त्यारभ्य "सत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्य" इतिसत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सहजिज्ञास्यत्वश्रवणाच्च । अपहतपाप्मत्वादीनामप्युपास्यत्वेतस्यभूताकाशेपि(संभवेन)सत्वेन दहराकाशस्यब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराधिकरणाविरोधः । "एषसर्वेश्वरएषभूताधिपति" रित्यादिधर्मानुक्त्वातेषां "तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंती" तिमुमुक्षुज्ञेयत्वोक्तेश्च । "यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यैषमहिमाभुवी" त्याद्युक्त्वा "तद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीरा" इत्यपरोक्षप्रमाविषयत्वोक्तेश्च । "तुरीयंतत्सर्वदृक्सदे" तितुरीयेसार्वज्ञश्रवणाच्च[1] । "सत्यःसोअस्यमहिमे" त्यादौसाक्षात्सत्य

1 तस्मादुपास्यत्व...

त्वश्रुतेश्च । अत्रहोममात्रानुवादेनआहवनीयस्यैवसइतिश्रुत्युक्तमहिममात्रानुवादेनसत्यत्वस्यवि
धानात् । "सत्यःसोअस्ये" त्यादेरैंद्रसूक्तस्थत्वेपि "तत्वायामि" "सुवीर्यंतद्ब्रह्मपूर्वचित्तय" इति
ब्रह्मश्रुत्या "इंद्रःसूर्यमरोचयत् इंद्रेहविश्वाभुवनानियेमिर" इत्यादिसूर्यप्रकाशकत्वादिलिंगैश्चज्यो
तिरधिकरणन्यायेनसूक्तस्यपरमेश्वरपरत्वात् । इयंश्रुतिर्व्यावहारिकसत्वपराचेद्ब्रह्मसत्वश्रुतिरपि
प्रातिभासिकसत्वपराऽस्तु । नचात्रमानांतरप्राप्तिरस्ति । अत्रनिर्गुणवाक्यंबाधकंचेत् तत्राप्यस
द्वाइत्यादिवाक्यंबाधकं । तत्अव्यक्तत्वाद्यभिप्रायंचेत् इदमपित्रैगुण्यराहित्याद्यभिप्रायं । यदिच
ब्रह्मभ्रमाधिष्ठानत्वात्सत् तर्हिततएवसविशेषं । नचनिर्गुणस्यारोपरूपोपासनाविषयत्वेतज्ज्ञाना
न्मुक्त्ययोगः । धर्मिज्ञानाधीनसंदेहसापेक्षवेदांतविचारसाध्यसप्रकारकज्ञानस्यैवमोचकत्वोक्तेः ।
उपासनांतराणामिवश्रुतिबलादेवविचित्रफलत्वोपपत्तेश्च। सगुणेपिसाम्यापत्तेश्च। "पृथगात्मान"
मित्यादिश्रुतिषु "योमामशेषदोषोज्झंगुणसर्वस्वबृंहितं। जानात्यस्मैप्रसन्नोहंदद्यांमुक्तिंनचान्यथा॥
भोक्तारंयज्ञतपसांसर्व(भूत)लोकमहेश्वरं । सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छती" त्यादि
स्मृतिषुचसविशेषज्ञानादेवमोक्षोक्तेः । तस्यतथोपासनाकर्तव्यतापरत्वेसगुणोपासनाविधिशेषा
र्थवादत्वेवानिर्गुणज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरपितथास्यात् । एतेन "एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य सत्यःसो

अस्यमहिमे" त्यादेरपितथोपासनापरत्वादिकंनिरस्तं । श्रूयतेचनिर्गुणज्ञानस्यापिफलांतरं "सयो
हवैतत्परमंब्रह्मवेदनास्याब्रह्मवित्कुलेभवति यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतितस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशत"
इत्यादौ श्रुतिबलान्निर्गुणज्ञानस्यसंयोगपृथक्त्वन्यायेनमुक्तिरपिफलंचेत् सगुणज्ञानस्यापितथास्तु ।
नचसगुणज्ञानाच्छुतामुक्तिरवांतरा । "पुण्यपापेविधूये" तिसर्वकर्मनिवृत्त्युक्तेः । अन्यथानिर्गुण
ज्ञानाच्छुताप्यवांतरैव ।परममुक्तिस्तु"असन्नेवसभवती"तिश्रुत्युक्ताशून्यतापत्तिरितिस्यात्। एते
नसगुणवाक्यंनिष्प्रपंचप्रकरणस्थंचेन्निषेधायानुवादकं उपासनाप्रकरणस्थंचेदुपासनार्थमितिनिरस्तं।
गुणविशेषविधिसंनिहितस्यसामान्यनिषेधकस्यानिष्प्रपंचवाक्यस्याविहितगुणानिषेधकत्वात् प्राप्त्य
भावेनसगुणवाक्यस्याननुवादकत्वाच्च । अन्यथा"असद्वाइदमग्रआसीत्" "इदंवाअग्रेनैवकिंचना
सीदि"तिसर्वनिषेधप्रकरणस्थं"रसोवैस"इत्यादिकमपिनिषेधायब्रह्मानुवादकंस्यात्।उपासनाप्रकर
णस्थत्वमात्रेणचोपास्यत्वेउद्गीथोपासनाप्रकरणस्थस्य "सएषोऽनंत" इतिश्रुतानंतत्वादेरपिभूताका
शेउपासनामात्रमितिसुवचत्वेनाकाशाद्यधिकरणेषुअनंतत्वादिलिंगैर्ब्रह्मत्वोक्त्ययोगाच्च । अनुपा
स्तिप्रकरणेपिसत्यकामत्वादेःश्रवणाच्च। यदिच "वेधाद्यर्थभेदादि"तिसूत्रेत्वद्भाष्योक्तरीत्यायथासर्वं
प्रविध्येत्यादिमंत्राणामुपासनाप्रकरणादुत्कर्षः । तथानंतादिवाक्यस्यापि । यदिवाऽनंतादिवाक्य

स्योपास्यत्वेवस्तुत्वेचतात्पर्यं तर्हिसगुणवाक्यस्यापितथास्तु । तस्मान्नासदुपासनार्थागुणोक्तिः ।
अन्यथासार्वज्ञादिकंवाग्धेनुत्वादिवत्प्रातीतिकमेवस्यात् । किंचनक्वाप्यसदुपासना ॥ "नाविद्यमा
नंब्रुवतेवेदाध्यातुंनवैदिकाः" । "नचरमंत्यहोअसदुपासनयात्महन" इत्यादिस्मृतिभिः "अचेतना
सत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्या" मितिसांकर्षणसूत्रेणचतन्निषेधात् । "वाचंधेनु"
मित्यत्रापिधेनुमिवायतिमितिश्रुत्यंतराद्धेनुशब्दोगौणः । "योषितमग्निंध्यायीते" त्यत्रापि "रेतो
जुह्वती" तिश्रुतेर्योषितोरेतोरूपाहुत्याधारत्वादग्निशब्दोगौणः । छांदोग्यभाष्यरीत्यायौगिकोवा
नत्वारोपः । "नामब्रह्मे" त्युपासीतेत्यत्रापि "नामाभिमानिनीचोषास्तस्यांब्रह्महरिंस्मरेदि" त्यादि
स्मृतेःब्रह्माधिष्ठानेनामादौब्रह्मशब्दः । नामेतिप्रथमावा वनंवसतिमारुतइत्यादिवत्ससम्यर्थे ब्रह्मे
तिप्रथमावा "ब्राह्मणोस्यमुख" मितिवत्पंचम्यर्थे सुपांसुलुगित्यादिसूत्रात् । अन्यथा "श्रुतंह्येव
मेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मविदि" तिपृष्टवंतंनारदंप्रतिअनात्मोपास्त्युक्तिरयुक्तास्यात् । प्र
तिमायामपिदेवताधिष्ठानत्वबुद्धितएवफलं नतुदेवतात्वबुद्धितः । "शिलादेवइतिज्ञानंभौमइज्य
धी" रित्यादिनातन्निषेधात् । यथाचा "न्यदेवतद्विदितादि" तिश्रुतावश्रौतज्ञानस्यकात्स्न्र्येनज्ञान
स्यवानिषेधः । तथा "तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासत" इतिश्रुतावपिअश्रौतध्यानस्यकात्स्न्र्येन

ध्यानस्यवानिषेधः । अन्यथा "तस्याभिध्यानादि" तिश्रुतिविरोधात् तस्मात्साधकाभावादित्या
द्योनयुक्तः । नापिबाधकसद्भावादितिद्वितीयः । सामान्यतोमिथ्यात्वश्रुतिभंगेअखंडार्थत्वभंगेचो
क्तन्यायेनाद्वैतश्रुत्यादीनामबाधकत्वात् । नापिनिर्गुणवाक्यंबाधकं । वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् ।
नचनिषेधत्वादिनातत्प्रबलं । असद्वाइत्यादिवाक्यस्यसदेवेत्यादिवाक्यात्प्राबल्यापत्तेरित्युक्तत्वा
त् । अपच्छेदन्यायस्यचनिरासात् । नचनिर्गुणत्वंपुरुषार्थः येनतद्वाक्यंतत्परंस्यात् । किंतुगुणितै
व । नचनिर्गुणज्ञानस्यमोचकत्वात्फलवत्संनिधावितिन्यायेनसगुणवाक्यंतदनुगुणंनेयमितियुक्तं ।
सगुणज्ञानस्यैवमोचकत्वोक्तेः । तस्मात्सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्विरोधेनसमुच्चयायोगात् अनुष्ठानइवच
वस्तुनिविकल्पासंभवात् एकेनान्यस्यप्रतीतार्थत्यागरूपेबाधेवक्तव्येनिर्गुणवाक्यस्यैवसयुक्तः नतुप्र
बलस्यसगुणवाक्यस्य । तस्यप्राबल्यंचउपक्रमाधिकरणन्यायेनाऽनुपसंजातविरोधित्वात् लिंगाच्छ्रु
तेरिवशीघ्रगामित्वाच्च । निर्गुणश्रुतिर्हिप्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षयाविलंबते । "पदेजुहोती" तिवद्विशेष
विषयत्वाच्च । सार्वज्ञश्रुतिर्हिविशिष्यसार्वज्ञादिपरा निर्गुणश्रुतिस्तुसामान्येनगुणनिषेधिका ।
"दीक्षणीयायामनुब्रूयादि" तिवत्निरवकाशत्वाच्च । निर्गुणश्रुतिर्हि "देहात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढां
दैवीह्येषागुणमयी" त्यादिश्रुतिस्मृतिष्विवसत्वादिगुणेसावकाशा । बहुत्वाच्च । निर्गुणशब्देतरे

सर्वैपिहिशब्दाःस्वनिमित्तगुणार्थकाः । धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाच्च । प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षैर्हिब्रह्मा
दिशब्दैर्धर्मिणंनिर्दिश्यतत्रधर्मानिषेध्याः सचोद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववत्निमित्तमविवक्षितं ।
ग्रहैकत्वनयेउद्देश्यस्वरूपेलब्धेपियदधिकंतस्यैवाविवक्षेतिस्थितिः । अन्यथाग्रहत्वस्याप्यविवक्षास्या
त् । अतएवोक्तंहविरार्तिनयेमृष्यामहेहविषाविशेषणमिति । लक्षकेणापिहिशब्देनइतरव्यावृत्तम
संकीर्णमेवस्वरूपमुद्देष्टव्यं । अन्यथायत्रक्वचनधर्मनिषेधःस्यात् । किंचनिर्गुणवाक्यस्यछागपशुन्या
येन "त्रैगुण्यवर्जितं विनाहेयैर्गुणादिभि" रित्यादिविशेषोपसंहारोस्तु । नचैवं "नहिंस्यादि" त्य
स्यापि "ब्राह्मणोनहंतव्य" इत्यत्रोपसंहारात्व्यर्थहिंसाननिषिध्येतेतिवाच्यं । सार्वज्ञादिगुणेष्वि
वव्यर्थहिंसायांविध्यभावात् । एतेन "त्रैगुण्यवर्जित" मित्यादेरेवकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादिव
त्सामान्यपरतास्त्वितिनिरस्तं । अत्रसार्वज्ञादिश्रुतिभिरिवतत्रमानांतरेणविरोधाभावात् प्रत्यु
ततदानुगुण्यात् । किंच "एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नि" तिश्रुतौ "सविशेषणेही" तिन्यायेनगुणानांपा
र्थक्यस्यैवनिषेधात् । तत्समाख्यानादन्यत्रापितथैवनिषेधोयुक्तः । पार्थक्याभावेपिचविशेषबला
देवज्ञानानंदयोरिवैकतरपरिशेषाभावोयुक्तः । अन्यथानंदस्फुरणाभावान्मुक्तिरपुमर्थःस्यात् । अ
पिच "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुण" इतिवाक्यात्पूर्वत्रोत्तरत्रचगुणोक्तेस्तन्मध्यस्थंनिर्गुणवाक्यंउपां

शुयाजन्यायेनतदनुगुणंनेयं । किंचनिर्गुणशब्देनगुणमात्रनिषेधोऽयुक्तः साक्षीचेतेत्यादिभिर्द्रष्टृत्वा
दिविधानेनव्याघातादितिसंकोचोस्तु साक्षित्वादेरतात्विकत्वादविरोधइतितुनिरस्तं । उक्तंच "यु
क्तोऽयुक्तश्चयत्रार्थआगमस्यप्रतीयते । स्यात्तत्रयुक्तएवार्थोनावाक्यायुक्तिरिष्यत" इति । एवंच
उपक्रमादिन्यायेनश्रुतिलिंगनयात्तथा । विशेषसामान्यनयाद्व्यायान्निरवकाशतः ॥ १ ॥ बाहुल्य
न्यायतश्चोपजीव्यत्वन्यायतस्तथा । पशुच्छागनयाच्चैवसविशेषनयात्तथा ॥ २ ॥ उपांशुयाजन्या
येनयुक्तायुक्तनयात्तथा । आद्दतत्वात्सूत्रकृताप्रबलासगुणश्रुतिः ॥ ३ ॥ तस्मादहिंसावाक्यमग्नी
षोमीयेतरहिंसायाइवनिर्गुणवाक्यंश्रौतसार्वज्ञादीतरतर्काभासप्राप्तहेयसुखादिगुणानांनिषेधक
मितिनतद्बाधकं । एवंच "हिंसाऽहिंसावाक्यसाम्याद्गुणिनिर्गुणवाक्ययोः । अविरोधेप्यमानत्वंब्रू
षेसौगतसौहृदात्" ॥ १ ॥ नाप्यनुभूतिर्निर्विशेषाअनुभूतित्वादितिव्यतिरेक्यनुमानंबाधकं । अ
प्रसिद्धविशेषणत्वस्वव्याघातश्रुतिबाधाभाससाम्याप्रयोजकत्वप्रतिकूलतर्कपराहत्यादिदोषात् ।
नापिभिन्नत्वेऽभिन्नत्वेचधर्मत्वानुपपत्तिः । एवमसंबद्धत्वेधर्मत्वायोगः संबद्धत्वेसंबंधस्यापिसंबंधां
तरमित्यनवस्थेतिनब्रह्मधर्मवदित्यादिकुतर्काबाधकाः । धर्माभावरूपधर्मभावाभावाभ्यांव्याघाता
त् । अभेदेपिज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषाभाववद्विशेषबलादेवधर्मधर्मिभावोपपत्तेश्च । संबंधस्या

पिमिथ्यात्वादिवत्स्वनिर्वाहकत्वाच्च । अन्यथानंदस्यज्ञानमात्रत्वेदुःखज्ञानमप्यानंदःस्यात् । भिन्न
त्वेऽखंडार्थत्वहानिः । एवंब्रह्मजगदभिन्नंचेन्मिथ्यास्यात् भिन्नंचेद्भेदस्यसत्यत्वमित्यादितर्कबाधात्
त्वदभिप्रेतंब्रह्मापिनसिध्येत् । श्रुतिबाधात्तर्काणामाभासत्वंत्विहापिसमं । एवंच "शुष्कतर्कैःश्रौ
तगुणबाधेब्रह्मापिबाधितं । भवेच्छ्रुत्याशुष्कतर्कधिक्कारस्तुद्वयोःसमः" ॥ १ ॥ किंचनिर्विशेषत्वरूप
विशेषभावाभावाभ्यांमूकोहमितिवत्स्वव्याघातः । यदिनिर्विशेषत्वरूपविशेषोप्यनेनैवनिषिध्य
ते तर्हीयमपिवचनक्रियामूकइत्यनेनैवनिषिध्यतइतिसमं । तदुक्तं "निर्विशेषत्वमेतेनमूकोहमि
तिवद्ववेदि" ति । किंचब्रह्मणःशून्यादनिर्वाच्याच्चतत्वतोविशेषाभावेतत्वतस्तदेवस्यात् । भावे
तुसविशेषत्वं । किंचब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेवेदांतविचारविषयत्वमयुक्तं । तदुक्तं "इदमित्थमितिज्ञा
नंजिज्ञासायाःप्रयोजनं । इत्थंभावोहिधर्मोस्यनचेन्नप्रतियोगिते" ति । किंचब्रह्मणिधर्मारोपार्थमे
वकेचिद्धर्माःसत्याःस्वीकार्याः इदंत्वादिनाज्ञातएवशुक्त्यादौधर्मांतरारोपात् । तदुक्तं "धर्मारोपोपि
सामान्यधर्मादीनांहिदर्शने । सर्वधर्मविहीनस्यधर्मारोपःक्वदृश्यत" इति । अभावरूपधर्माःसंती
तिचेन्नाभावत्वंतत्रहेतुः अतिप्रसंगात् । किंतुप्रामाणिकत्वं तच्चभावेष्वपिसमं । यदिचाभावोब्र
ह्माभिन्नःयदिवापंचमप्रकारोनतुसन्निहितसदद्वैताविरोधी तर्हिभावोपितथास्तु । तस्मात् "ब्रूतेऽस

तोपिमोहादीन्दोषान्विष्णोर्गुणान्सतः । निह्नुतेपरमेतत्वेद्वेषादेवासुरोजनः ॥ १ ॥ तस्माद्ब्रह्मसगुणमेवेति ॥ ७ ॥ ब्रह्मणोनिर्गुणत्वभंगः ॥ ४ ॥ किंचनिर्विशेषेकिंप्रमाणं । नचतत्स्वतःसिद्धं । निरस्तत्वात् । यद्यद्विप्रतिपन्नंतत्सर्वमपिस्वतःसिद्धमितिसुवचत्वाच्च । विप्रतिपत्त्ययोगाच्च । शास्त्रवैयर्थ्याच्च । नचाज्ञाननिवृत्त्यर्थंशास्त्रं । अज्ञानाविरोधिन्याःस्वतःसिद्धेर्घटादावपिसुवचत्वात् । नचतत्रप्रत्यक्षंमानं । अपसिद्धान्तात् "नेंद्रियाणिनानुमान" मित्यादिश्रुतेश्च । शास्त्रवैयर्थ्याच्च । अतएवनानुमानं व्याप्त्याव्यापकतावच्छेदकाविशिष्टत्वेनपक्षधर्मतयाचपक्षसंसृष्टत्वेनसिद्ध्यातेननिर्विशेषासिद्धेश्च । नापिपदरूपःशब्दस्तत्रमानं । गुणक्रियाजातिरूपनिमित्ताभावेनमुख्यवृत्तेरयोगात् । अस्वीकाराच्च । वैदिकशब्दस्यडित्थादिवत्सांकेतिकत्वायोगाच्च । आरोपितनिमित्तविशिष्टविषयप्रतीतेश्चनिर्विशेषेप्रामाण्यायोगात् । गौण्याश्चमुख्यार्थगुणयुक्ततयैवस्वार्थोपस्थापकत्वात् । लक्षणायाश्चशक्यार्थसंबंधितावच्छेदकरूपवत्तयैवस्वार्थोपस्थापकत्वात् । पदस्यान्वयप्रतियोगितावच्छेदकरूपेणैवस्वार्थोपस्थापकतयानिर्विशेषवृत्तिमात्रायोगाच्च । अतएवनोपनिषद्वाक्यरूपःशब्दस्तत्रमानं । असंसर्गत्वात् । धर्मिज्ञानाधीनविचारजन्यंनिर्धारितैककोट्यवलंबिनंसप्रकारकनिश्चयंप्रत्येवतस्यहेतुत्वाच्च । निष्प्रकारकज्ञानंनेत्युक्तत्वाच्च । निर्विशेषविषयकज्ञानस्यानिष्प्रकारकत्वेतेनानि

विशेषत्वासिद्ध्यातत्सिद्ध्यर्थमेवविशेषाभावरूपविशेषविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच । तस्मात्सगुण मेवब्रह्मेति ॥ ७ ॥ निर्गुणेप्रमाणभंगः ॥ ८ ॥ एतेनब्रह्मणोनिराकारत्वमपिनिरस्तं । "आदित्यवर्णं तमसःपरस्तात् । यदापश्यःपश्यतेरुग्मवर्णं "ऋतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलं । विश्वतश्चक्षुः । सहस्रशीर्षापुरुषः । सहस्रशीर्षंदेवंविश्वाक्षंविश्वशंभुवं । यदेकमव्यक्तमनंतरूपं" इत्यादिश्रुति भिः । "पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः । नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णाकृतीनिच । स र्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुख" मित्यादिस्मृतिभिः । तदनुगृहीतैःब्रह्म । सविग्रहंस्रष्टृत्वात् पालयितृत्वाद्वेदोपदेष्टृत्वादित्याद्यनुमानैश्चाकारसिद्धेः । विग्रहंविनापिनित्यज्ञानेनैवकर्तृत्वेज्ञाने च्छेअपिविनानित्यप्रयत्नेनैवतत्स्यात् । किंचकुलालादौनशरीरंज्ञानाद्युपक्षीणं किंतुज्ञानादिकमेवश रीरचेष्टोपक्षीणं । अतएव "विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्त" मितिसूत्रेईश्वरस्यकर्तृत्वार्थं "बुद्धिमान्म नोवान्अंगप्रत्यंगवानि" तिश्रुत्यासकरणत्वमुक्तं । किंच "तदेवानुप्राविशत्" "ब्रह्मविदाप्नोतिप र" मित्यादिश्रुतिसिद्धंसर्वगतस्यब्रह्मणःप्रवेष्टृत्वंगम्यत्वमित्यादिनविग्रहविशेषंविनायुक्तं । नचश्रु तिरवांतरब्रह्मपरावा रूपोपासनापरावा आरोपितरूपपरावेतियुक्तं । "आदित्यवर्ण" मित्यत्र प्रकृत्याख्यतमःपरत्वोक्तेः । "यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यते" इत्यत्रचवर्तमानत्वेनापरो

क्षज्ञानविषयत्वोक्तेश्च। नहि "योषित्यग्नित्वंदृश्यत" इत्युच्यते। "सहस्रशीर्षे"त्यत्र "तमेवंविद्वानमृत इहभवती"ति "यदापश्य" इत्यत्रच "तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूये"ति "नसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्ये"त्यत्रच "यएनंविदुरमृतास्तेभवंती"ति तज्ज्ञानस्यमोचकत्वोक्तेश्च। "देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिण" इत्युक्तरूपस्य "ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपे"तिस्मृतौमुक्तगम्यत्वाद्युक्तेश्च। अतएवेदंरूपंनभौतिकं प्राकृतंअनित्यंवा। "नाभ्याआसीदंतरिक्ष"मित्यादौभूतकारणत्वस्य "तमसःपरस्तादि"तिश्रुतौतमसः परत्वस्य "सर्वतःपाणिपादंत"दितिस्मृतौच "नसत्तन्नासदुच्यत" इति पूर्वत्राभौतिकत्वस्य "तमसःपर मुच्यत" इति परत्राप्राकृतत्वस्यचोक्तेः। "एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकर" इत्यादिषुमहाप्रलये स्थित्युक्तेश्च। प्रलयेविग्रहरहितचेतनमात्रसत्वस्यसर्वसाधारण्यात्। विग्रहानित्यत्वे "नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनाना"मितिविशेषोक्त्ययोगात्। "पुराकल्पापायेस्वकृतमुदरीकृत्यविकृत"मित्यादौसाक्षा न्महाप्रलयेस्थित्युक्तेश्च। "पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषःसहस्रपादोरुभुजाननाद्भुत"मित्यारभ्य "एतन्ना नावताराणांनिधानंबीजमव्यय"मित्यत्र "सर्वेनित्याःशाश्वताश्चदेहास्तस्यमहात्मनः। परमानंदसंदो हाज्ञानमात्राश्चसर्वश" इत्यादौचसाक्षान्नित्यत्वाद्युक्तेश्च। अतएवनजडंनापिततोभिन्नं। "आनंदरू पममृतंयद्विभाति आप्रणखात्सर्वएवानंदः मोदोदक्षिणःपक्षः यदात्मकोभगवांस्तदात्मिकाव्यक्तिः।



किमात्मकोभगवान्ज्ञानात्मकऐश्वर्यात्मक" इत्यादिश्रुतेः। भेदाभावेप्यहिकुंडलाधिकरणन्याये नविशेषबलाद्विग्रहवत्त्वोपपत्तेश्च। "आत्मनिचैवंविचित्राश्चही"तिसूत्रे "विचित्रशक्तिःपुरुषःपुरा ण" इत्यादिश्रुतिभिर्विचित्रशक्तेरुक्तत्वेनआनंदस्यनित्यत्ववदपराधीनत्ववच्चविग्रहवत्त्वस्यापिसं भवाच्च। "नैषातर्केणमतिरापनेये"त्यादिश्रुतिभिस्तर्कागम्यत्वोक्तेश्च। पिशाचादिवदंतर्धानशक्त्या नुपलंभसंभवाच्च। नचाऽपाणिपादइत्यादिविरोधः। "अदुःखमसुखंसमंनप्रज्ञानघन"मितिसुखज्ञा ननिषेधकवाक्यवत्प्राकृतावयवादिनिषेधपरत्वात्। अन्यथोक्तश्रुतिस्मृतिभिःपश्यतिशृणोतीत्या दिवाक्यशेषेणचविरोधात्। "अरूपोप्राकृतत्वाच्चे"त्यादिस्मृत्यैवारूपश्रुतिगत्युक्तेश्च। विग्रहवत्त्वेन दुःखंचेत्स्रष्टृत्वादिनापितत्स्यात्। स्वतंत्रत्वादिनासमाधिरपिसमः[1]। अप्राकृतानंदमयविग्रहस्यदुः खाभावादिनैवव्यासेश्च। सर्वैरपीश्वरेलीलाविग्रहांगीकाराच्च। नचभगवद्विग्रहस्यमहत्त्वविशिष्ट रूपवत्त्वसावयवत्वादिनाऽनित्यत्वंशंक्यं। उक्तश्रुत्यादिविरोधात्। प्राकृतत्वस्योपाधित्वाच्च। निरवयवविशेषस्येवज्ञानानंदादिविशेषस्येवचसावयवविशेषस्यापिश्रुत्यादिबलान्नित्यत्वोपपत्तेश्च। किंचावयवशब्देनोपादानोक्तावसिद्धिः एकदेशोक्तौगगनात्मादौव्यभिचारः। नचोपादानातिरि क्तएकदेशएवनास्ति। पटादावुपादानतंत्वन्यस्यहस्तावितस्त्यादिपरिमाणस्यैकदेशस्यानुभवात्।

1 तथा च देहवत्त्वेन दुःखं चेत्स्रष्टृत्वेन न तत्कृतः । स्वतन्त्रत्वसमाधिस्तु तुल्योऽस्त्येव उभयत्र हि ॥ इति दुर्गोय

विस्तृतंचैतदन्यत्र । नित्यस्यगगनादेरपिसंयोगित्वेनैकदेशसाधनाच्च । अन्यथाकाशेपक्षिसंयोगतदत्यंताभावयोः आलोकेत्रसरेणुसंयोगतदत्यंताभावयोः आत्मनिचसुखदुःखयोर्देशभेदेनप्रतीतिर्नस्यात् । एतेनैकदेशाभावेपिसंयोगादेःस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यात्तथाधीरितिनिरस्तं । यत्रदेशेसंयोगस्तत्रैवतदभावप्रतीत्यापत्तेः । "गौरनाद्यंतवती" त्यादिश्रुत्याअनादिनित्यायाअपिप्रकृतेःसत्वरजस्तमोरूपैकदेशदर्शनाच्च । त्वन्मतेप्यनाद्यविद्यायाउपादानत्वायअनणुत्वेसतिपरिच्छिन्नत्वायत्रिगुणत्वायजीवन्मुक्तौलेशानुवृत्त्यर्थंचैकदेशस्यवक्तव्यत्वाच्च । जीवानामपिद्रोणंबृहस्पतेर्भागंद्रौणिंरुद्रांशसंभवं । दुर्वासाःशंकरस्यांशइत्यादिनांशोक्तेश्च । "यस्यायुतायुतांशेपिविश्वशक्तिरवस्थिता । परब्रह्मस्वरूपस्यप्रणमामितमव्ययं । विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदि"त्यादावीश्वरस्याप्यंशोक्तेश्च । नचायमौपाधिकोंशः । नचेदुपाधीतिन्यायेनस्वाभाविकांशाभावेतदयोगात् । एतेनसावयवत्वादिनाभगवल्लोकादेरनित्यत्वसाधनमप्यपास्तं । "अतोहिवैष्णवालोकानित्यास्तेचेतनात्मकाः । मत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वत"मित्याद्यागमविरोधात् । तस्मात्सगुणंसाकारंचब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ब्रह्मणोनिराकारत्वभंगः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यच्चेदमुच्यते ब्रह्मज्ञानानंदात्मकमद्वितीयंनित्यंसाक्षिरूपंच नतुज्ञानादिगुणकमिति । तत्रपरमतेज्ञानत्वंकिंजातिविशेषः ।

18.3.41 morning 9.30 am

त्यागमतिहितोपपारक्षेपे [illegible]

[illegible] సర్వోత్తమ 8 ఎం. శ్రేష్ఠమైన

శ్లోకం — [illegible] 498

~~[illegible]~~

देहवत्स्वेनदुःखं चेत्साधु

वेनन तत्कुतः। स्व तेन व

समाधिस्तु तु, योऽस्य स्वयुभ

यत्नाद्, Page 498

[illegible] 8 ఎం. శ్రే

साक्षाद्व्यवहारजनकत्वंवा जडविरोधित्वंवा जडव्यावृत्तत्वंवा अज्ञानविरोधित्वंवा अर्थप्रकाशात्म कत्वंवा परांगीकृतंवा। नाद्यः। वृत्तिप्रतिबिंबितज्ञानाभासेषुतत्संभवेप्यखंडेस्वरूपज्ञानेतदयोगात्। नद्वितीयः। फलोपधानस्यसुषुप्त्यादावभावात्। शक्त्यादिरूपस्वरूपयोग्यतायाअपिमुक्तावभावात्। नतृतीयः। स्वरूपज्ञानस्यानित्यत्वेनतद्विरुद्धस्यजडस्यनित्यनिवृत्त्यापातात्। नचतुर्थः। "सत्यंज्ञान"मि त्यत्रजडव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्त्ययोगात्। किंचजडत्वस्याज्ञातृत्वादिरूपत्वेऽसंभवः। अज्ञानत्वरूपत्वे त्वन्योन्याश्रयः। नपंचमः। अज्ञानस्यनित्यनिवृत्त्यापातात्। द्वितीयादिषुज्ञानत्वस्यकारणत्वादिवत् व्यवहाराद्यन्यतमोपाधिकत्वेनब्रह्मणोज्ञानस्वभावत्वायोगाच्च। नषष्ठः। मोक्षेअन्यार्थोल्लेखाभावात् स्वरूपोल्लेखेचस्वविषयत्वापातात्। नसप्तमः। परांगीकृतायाजातेर्व्यवहारहेतुत्वादेर्वात्वन्मतेऽसंभ वात्। एवंच "अर्थप्रकाशरूपत्वंज्ञानत्वंब्रह्मणःकथं। अन्यार्थाभावतोमोक्षेस्वेनस्वस्याप्यवेदनात्" ॥१॥

किंचेदमानंदत्वंजातिविशेषोवा अनुकूलतयावेदनीयत्वंवा अनुकूलवेदनरूपत्वंवा अनुकूलत्वमात्रं वा विज्ञानात्मकत्वमेववा दुःखविरोधिस्वरूपत्वंवा दुःखाभावोपलक्षितस्वरूपत्वंवा परांगीकृतंवा। नाद्यः। अखंडस्वरूपानंदेतदयोगात्। नद्वितीयः। मोक्षेवेदितुरभावात्। आत्मनोऽवेद्यत्वाच्च। किंचा नुकूल्यंकिंचित्सापेक्षं नचान्यंप्रतितद्युक्तमितिस्वंप्रत्येववक्तव्यत्वेनसविशेषत्वापातः। अतएवनतृ

तीयः । अपिचवेदनस्वभावादधिकस्यानुकूल्यस्यस्वाभाविकत्वे(सखंडार्थत्वापातः)ऽखंडार्थत्वाभावा पातः । औपाधिकत्वेकदाचिदानंदनिवृत्त्यापातः । नचतुर्थः । उक्तरीत्यानुकूल्यासंभवात् । एतेननि रुपाधिकेष्टत्वमानंदत्वमितिनिरस्तं । नपंचमः । दुःखादिज्ञानस्याप्यानंदत्वापातात् । विषयानुल्ले खिज्ञानंतथेतिचेन्न । विरोधात् । "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्यादौविज्ञानपदेनैवदुःखव्यावृत्तिसिद्ध्यानं दपदवैयर्थ्याच्च । नषष्ठः । विरोधस्यनिवर्तकत्वादिरूपत्वेदुःखस्यनित्यनिवृत्त्यापत्तेः । तादात्म्यायो ग्यत्वरूपत्वेघटादेरप्यानंदत्वापातात् । "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्यादौदुःखव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्त्ययो गाच्च । नसप्तमः । वैशेषिकमोक्षवत्त्वदुक्तस्यदुःखस्याभावेसत्यपिआनंदाभावेनापुमर्थत्वस्यत्वन्मोक्षे प्यापातात् । नाष्टमः । परांगीकृतस्यनिरुपाध्यनुकूलतयावेदनीयत्वादेस्त्वन्मतेऽसंभवात् । यदिचा नंदत्वादेर्दुर्निरूपत्वेपितदधिकरणंब्रह्माबाध्यमानंदाद्यात्मकंच तर्हिसत्यत्वादेर्दुर्निरूपत्वेपितदधि करणंजगदप्यबाध्यंसदात्मकंचस्यात् । एवंच "निरुपाध्यनुकूलत्ववेदनीयंसुखंमतं । निर्विशेषम वेद्यंचकथंब्रह्मसुखात्मकं" ॥ १ ॥ किंचेदमद्वितीयत्वं द्वितीयाभावविशिष्टत्वंवा तदुपलक्षितत्वं वा । नाद्यः । द्वितीयाभावस्यप्रामाणिकत्वेतेनैवअप्रामाणिकत्वेद्वितीयेनैवसद्वितीयत्वापातात् । न चाऽभावस्यप्रामाणिकत्वेपिप्राभाकरमतइवाऽधिकरणमात्रत्वाददोषः । "अनुपलब्धिगम्योऽभा



व" इत्यादित्वन्मतभंगात् । अनृतव्यावृत्तेरपिब्रह्ममात्रत्वेनभेदसत्यत्वापाताच्च । प्राभाकरमतेपि प्रतियोगिमदधिकरणव्यावृत्त्यर्थंकैवल्यादिविशेषितस्यैवाधिकरणस्याभावत्वाच्च नचेत्तन्मतेप्यनुप पत्तिरेव । अन्यथागुणगुण्यभेदमतेशौक्ल्यादेरिवशक्त्यादिभावधर्माणामपिब्रह्ममात्रत्वंस्यात् । न चभावरूपद्वितीयाभावविशिष्टत्वमद्वितीयत्वं तथाचाभावस्यद्वितीयस्यप्रामाणिकत्वेप्यदोषइति वाच्यं । दृश्यस्याप्यभावस्येवश्रुत्यादिसिद्धस्यधर्माधर्मादिरूपभावस्यापिमिथ्यात्वायोगादित्युक्त त्वात् । अतएवनांत्यः । उपलक्षणस्याप्यभावस्याप्रामाणिकत्वेतत्प्रतियोगिनोद्वितीयस्यप्रामाणिक त्वावश्यंभावात् । किंचाभावस्यप्रागभावादित्वेद्वितीयस्यानित्यत्वमात्रंस्यान्नतुमिथ्यात्वं । अत्यं ताभावत्वेउपलक्षणत्वमयावद्द्रव्यभावित्वेनचेदत्यंताभावत्वहानिः । वेदांततात्पर्यविषयत्वादि कार्यानन्वयित्वेनचेदत्यंताभावासिद्धिः । किंचाप्रामाणिकेनद्वितीयाभावेनेवद्वितीयेनाप्युपलक्षित त्वसंभवात्तेनसद्वितीयंकिंनस्यात् । एवंच "द्वैताभावस्तात्विकश्चेत्तेनस्यात्सद्वितीयता । अता त्विकश्चेत्द्वैतेनसद्वितीयत्वमापतेत्" । किंचेदंनित्यत्वंयद्ब्रह्मणएवाभिमतं सर्वकालसंबंधित्वंवा कालावच्छेदराहित्यंवा ध्वंसाप्रतियोगित्वंवा उभयावधिराहित्यंवा । नाद्यौ अविद्यायांकालेचाऽ तिव्याप्तेः । सापिहिसर्वकालोपादानत्वात्तत्संबंधिनी । इदानीमेवनान्यदेत्येवंरूपतदवच्छेदरहि

ताच । नतृतीयः । ध्वंसेऽतिव्याप्तेः । ननुध्वंसोपिध्वंसप्रतियोगी प्रतियोग्यनुन्मज्जनंतुप्रागभाव निवृत्तिरूपस्यघटस्यनिवृत्तावपिप्रागभावानुन्मज्जनवत्युक्तमितिचेन्न । एवंसतिमोक्षेप्यात्मान्यस्य कस्यचिद्ध्वंसस्यवक्तव्यतयालाघवार्थंआद्यध्वंसनित्यतायाएवयुक्तत्वात् । नचध्वंसस्यनित्यत्वेपिभा वेषुब्रह्मैवनित्यमित्यस्याहानिरितिवाच्यं । निष्प्रतियोगिकत्वेनभावस्यध्वंसत्वादेर्नित्यत्वावश्यं भावात् । नचतुर्थः । एवंपरिभाषायामपिब्रह्मणएवनित्यत्वमित्येतत्फलस्यमुक्तावन्याभावस्यासि द्धेः । एवंच "कालेकालापरिच्छिन्नेध्वंसेचाध्वंसयोगिनि । नित्येसतिकथंनित्यंब्रह्मैवेतिमतंतव" ॥ १ ॥ कथंचदृग्रूपस्यात्मनःसाक्षात्द्रष्टृत्वरूपंसाक्षित्वं । "साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञाया" मितिहिसूत्रं । बुद्ध्युपाधिकस्यापिद्रष्टृत्वस्यसुषुप्त्यादावभावात् । बुद्धेःसाक्ष्यधीनसिद्धिकप्रातीतिकाविद्याकार्य त्वेनचक्रकाश्रयत्वाच्च । किंचसाक्षीकिंजीवकोटि ब्रह्मकोटिर्वा उभयानुगतंचिन्मात्रंवा । नाद्यः । जीवोबुद्ध्युपाधिकोऽणुरितिपक्षेइदमंशावच्छिन्नचिद्वेद्यस्यशुक्तिरूप्यादेःसाक्षिवेद्यत्वायोगात्[1] । च क्रकाच । "अज्ञानोपाधिकःसर्वगत" इतिपक्षेपिअज्ञानस्यसाक्ष्यधीनसिद्धिकत्वेनाऽन्योन्याश्रयात् । नद्वितीयः । तेनब्रह्मणएवसाक्षिवेद्यसुखदुःखादिधीः नतुजीवस्येतिवैपरीत्यापातात् । अन्यथाऽनव च्छिन्नानंदधीरपिजीवस्यस्यात् । नचब्रह्मचैतन्यंघटादिप्रकाशकमितिमतेऽज्ञानाभिभवद्वारातस्य

1 इदमंशावच्छिन्नचित्, जीवस्य साक्षित्वं अभावात्।

जीवचैतन्याभेदाभिव्यंजकांतःकरणवृत्तिरिवेहतादृशीवृत्तिरस्ति। नतृतीयः। ईश्वरेणेवचिन्मात्रे णापिसांसारिकदुःखस्यतद्गतत्वेनाऽग्रहणेपियद्भावोमुक्तिस्तस्यचिन्मात्रस्यदुःखाद्युल्लेखरूपोपप्लवा पातात्। सुप्तमैत्रंप्रतिमैत्रीयाज्ञानादेर्मैत्रीयतयेवजाग्रच्चैत्रीयदुःखादेरपिचैत्रीयतयासुप्तमैत्रंप्रति प्रतीतिप्रसंगेनमैत्रस्यैतावंतंकालंदुःखंनावेदिषमितिपरामर्शायोगाच्च। नापिसाक्षात्कर्तव्याकारा विद्यावृत्तिप्रतिफलितंचैतन्यंसाक्षीसुषुप्तौचाज्ञानाद्याकाराविद्यावृत्तिर्नास्तीतिवाच्यं। दुःखादेः स्वानंतरभाव्यविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिद्वेद्यत्वेज्ञातैकसत्वायोगात्। अविद्यावित्तेरपिसाक्ष्यधीन सिद्धिकत्वेनान्योन्याश्रयाच्च। विस्तृतंचैतदसतःसाधकत्वभंगे ॥ ६ ॥ परमतेब्रह्मणोज्ञानत्वानंद त्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभंगः ॥ ७ ॥ यच्चेदमुच्यते ब्रह्मजगतउपादानत्वेसतिकर्त्रित्यभिन्न निमित्तोपादानंजगदिति। तन्न। यतः "विकारवत्कारणत्वमुपादानत्वमुच्यते। निर्विकारतयावे दसिद्धेब्रह्मणितत्कथं" ॥ १ ॥ परिणामापरपर्यायविकारवत्त्वंह्युपादानत्वं तच्चब्रह्मणि "निर्विका रोऽक्षरःशुद्ध" इत्यादिश्रुतिविरुद्धं। ननुविवरणेरज्ववाःसूत्रद्वयवन्मायाविशिष्टंब्रह्मजगत्कारणमि तिवा मायाशक्तिमद्ब्रह्मकारणमितिवा जगदुपादानमायाश्रयतयाब्रह्मकारणमितिवेतिमतत्रयमु क्तं। तत्राद्येरज्ववाःसूत्रेइवमायाब्रह्मणीउपादाने निर्विकारश्रुतिस्तुकेवलब्रह्मपरेतिविवक्षितं। द्वि

तीयेमायोपरागाद्ब्रह्मविकारि निर्विकारश्रुतिस्तुतदनुपरक्ताभिप्रायेतिविवक्षितं । तृतीयेतंतुद्वारां
ऽशुःपटस्येवमायाद्वाराब्रह्मोपादानं श्रुतिस्तुअद्वारकविकारनिषेधिकेतिविवक्षितमितिचेन्न। आद्येमा
यावत्तंतुवच्चब्रह्मापिविकारीति विशिष्यब्रह्मणोनिर्विकारत्वोक्त्ययोगात् । किंचपरमार्थसज्ज्ञाना
नंदस्वभावस्यब्रह्मणोऽप्युपादानत्वेकार्यमपितथास्यात् । अविद्योपादानत्वेपिसितासितसूत्रकार्ये
पटेसितत्ववज्जगतिपरमार्थसत्वादेरपिदुर्वारत्वात् । नह्युपादानस्वभावस्योपादेयेधीमात्रं । अवि
द्यास्वभावस्याऽनिर्वाच्यत्वस्याऽपिप्रपंचेधीमात्रत्वापातात् । सन्मात्रोपादानकत्वंसत्वेतंत्रंचेत् अ
निर्वाच्यत्वमपिनस्यात् । तन्मात्रोपादानकत्वाभावात् । द्वितीयेमायाख्यहेतूपरागभावाभावा
भ्यांविकारभावाभावविवक्षाचेत् मृदादिसाधारण्यं । मायाविशिष्टंब्रह्मविकारिनिर्विकारश्रुति
स्तुविशेष्याभिप्रायेतिविवक्षायांतुविशिष्टस्यब्रह्मत्वेनिर्विकारश्रुतिविरोधः । अब्रह्मत्वे ननोहा
निः । एतेन प्रकृतिविशिष्टंब्रह्मोपादानमितिनिरस्तं । विस्तृतंचैतदन्यत्र । किंच विशिष्टस्यमृदा
दिवद्धर्मिसमसत्ताकरूपांतरापत्तिरूपपरिणामाद्विवर्तमतहानिःस्यात् । विशिष्टस्यपरिणामःशुद्ध
स्यतुविवर्तइतिचेत् तर्हिशुद्धेपिविवर्तार्थंआरोपितविकारस्यावश्यकत्वान्निर्विकारश्रुतेस्तत्परत्वंन
स्यात् । श्रुतिर्विशेष्यस्यैवतात्विकविकाराभावपराचेत् विशिष्टेविकारोक्तिरयुक्तास्यात् । तत्वतो

निर्विकारेआरोपितविकाराविरोधात् । तृतीयोप्ययुक्तः अंशोस्तंतुंप्रतीवब्रह्मणःअनादिमायांप्रति
उपादानत्वाभावात् । भ्रमाधिष्ठानत्वमुपादानत्वमितिचेत् न उपादानेमृदादौभ्रमाधिष्ठानत्वस्यभ्र
माधिष्ठानेचशुक्त्यादौउपादानत्वस्यचाऽव्यवहारात् । पारिभाषिकोपादानत्वस्यचाऽनुपादानत्वेप
र्यवसानात् । एतेनाऽसत्यरूपांतरापत्तिर्विवर्तः सत्यरूपांतरापत्तिस्तुपरिणामः रूपांतरापत्तिमा
त्रं उपादानत्वं । तच्चब्रह्मणोविवर्तरूपविशेषेणाप्युपपन्नं । निर्विकारश्रुतिस्तुतात्विकविकाराभा
वाभिप्राया । ब्रह्मचाज्ञातंप्रपंचरूपेणविवर्तइतिअज्ञानमपिपरिणामितयोपादानांतर्गतं । रूप्यम
पिशुक्तिविवर्तत्वादज्ञानपरिणामत्वाच्चोभयोपादनकमितिनिरस्तं । त्वयापिमिथ्याभूतस्यमिथ्याभू
तमेवोपादानमन्वेषणीयं सत्यत्वेकार्यस्याऽपिकारणस्वभावतयासत्यत्वप्रसंगइतिवदतासत्यस्यास
त्यरूपापत्तेर्निषेधात् । सत्यारोपितधूमानुगतधूमत्वसामान्यस्येवसत्यासत्यरूपांतरापत्त्यनुगतोपादा
नत्वसामान्यस्याप्यभावाच्च । शुक्तिब्रह्मणोरेवरूप्याकाशाद्युपादानत्वसंभवेअविद्यान्वयव्यतिरे
कयोर्निमित्तत्वेनाप्युपपत्तेरविद्योपादानत्वकल्पनायोगाच्च । नचपरिणामित्वेनाविद्याकल्पनं । अस
त्यस्यरूप्यादेःसत्यरूपापत्तिमत्परिणाम्यपेक्षाभावात् । विकारित्वेनाविद्याकल्पनंतुतत्वतोनिर्वि
कारेब्रह्मणिअतात्विकविकारांगीकारात्परेणैवनिरस्तं । नचकार्यापेक्षितस्वसमानसत्ताकोपादानत्वे

नाविद्याकल्पनं । अविद्यार्थापत्तिभंगेनिरस्तत्वात् । किंच रूप्येपिरूप्यमिदमितिप्रतीतेःअविद्यावि
कारभूतंरूप्यंइदंरूप्यतादात्म्यंवाऽस्तु । इदमोरूप्यरूपापत्तिरूपोविकारस्तुकथं । नहीदंरूप्यरूपमा
पन्नमितिधीरस्ति । नचारोपितमप्यारोपंविनायुक्तं । एतेनरूपांतरापत्तिप्रतीतिविषयत्वंउपादान
त्वं प्रतीतेःप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यांपरिणामविवर्ताविति निरस्तं । शुक्तिर्वाब्रह्मवारूप्यत्वंवाआकाशत्वं
वाआपन्नमित्यप्रतीतेः । (सच्चत्यच्चाभवदि)त्यादिश्रुतेश्चात्माश्रयप्रसंगेनस्वजन्यरूपांतरापत्तिधीवि
षयत्वप्रत्यायकत्वायोगात् । एतेनरूपांतराभेदधीविषयत्वंवा कार्याभेदधीविषयत्वंवोपादानत्वं ।
प्रतीतेःप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यांपरिणामविवर्ताविति निरस्तं । आद्ये तत्त्वंपदार्थयोःक्षीरनीरयोःखंडगो
त्वयोश्चोपादानोपादेयत्वापातात् । द्वितीये सदृशेसंनिहितेनिमित्तेपिकार्याभेदभ्रमसंभवेनाति
व्याप्तेः । तस्मादकारणस्यातीतादेरत्यंतासतश्चभ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात्भ्रमाधिष्ठानेचशुक्त्यादौका
रणत्वोपादानत्वयोरव्यवहारात्नपरपक्षेभ्रमाधिष्ठानस्यब्रह्मणउपादानत्वकारणत्वे । ननुमायोपा
दानं ईश्वरोनिमित्तं शुद्धंब्रह्माधिष्ठानमितिचेन्न । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वाभावेनत्वन्मतेतदर्थस्य
प्रकृत्यधिकरणादेरनुपपत्तेः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वभंगः ॥ ८ ॥ किंचेदंकर्तृत्वंकिंपरिभाषयाशु
क्त्यादिवदधिष्ठानत्वमात्रं भ्रांतवदध्यासद्रष्टृत्वंवा मायाविवद्व्यामोहकत्वंवा कुलालादिवदुपादा

नादिगोचरप्रयत्नादिमत्त्वंवा । नाद्यः । त्वन्मतेऽधिष्ठानत्वातिरिक्तोपादानत्वाभावेनकर्तृत्वोपादान त्वयोःसामानाधिकरण्योक्त्ययोगात् । "तदैक्षतनामरूपेव्याकरोदि" त्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च । नहि चेतनोऽचेतनोवास्वस्मिन्नारोपितंसंकल्प्यकरोति । अतएवनद्वितीयः । भ्रांतस्यप्रेक्षापूर्वकारोपितक र्तृत्वाभावात् । ब्रह्मणोऽभ्रांतत्वेनाकर्तृत्वस्य जीवस्यभ्रांतत्वेनजगत्कर्तृत्वस्यचापातात् । नचेष्टाप त्तिः । श्रुत्यादिविरोधात् । जगतईश्वरंमुक्त्वासंसारिणउत्पत्त्यादिसंभावयितुमपिनशक्यमित्या दित्वद्भाष्यविरोधाच्च । ननुशुद्धस्याभ्रांतत्वेपिमायाशबलितःकर्तेश्वरोभ्रांतइतिचेन्न । ईश्वरस्यभ्रां तत्वेजीववत्संसाराद्यापातेनबहुश्रुत्यादिविरोधात् । किंचपक्षद्वयेपि(वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वा दि)त्यादिसूत्रेषुकर्मसापेक्षत्वेनवैषम्यादिपरिहारोनयुक्तःस्यात् । अधिष्ठान(त्वादिना)त्वेनतदप्रस क्तेः । नतृतीयः । व्यामोहनीयजीवादर्शनेव्यामोहकत्वायोगात् । दर्शनेचभ्रांतत्वापत्तेः । व्यामोह कत्वस्यापिआरोपितत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । (नामरूपेव्याकरवाणी)त्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च । नहिमा यावीगजादिंकरवाणीतिसंकल्प्यकरोति किंतुदर्शयानीतिसंकल्प्यदर्शयति । किंचपक्षत्रयेपिज न्मादिसूत्रेऽर्थलब्धसार्वज्ञादिस्फोरणार्थंशास्त्रयोनिसूत्रमितियत्परमतंतद्भंगःस्यात् । भ्रमाधिष्ठान त्वादिनासार्वज्ञालाभात् । नचतुर्थः । कल्पितत्वेतस्यायोगात् । नहिघटादिकंकुलालेनेवकल्पितंरू

ष्यादिभ्रांतेनवान्येनवाक्रियते। विस्तृतंचैतत्पुरस्तात्। तस्मात् “अधिष्ठानेतथाभ्रांतेभ्रामकेनचकर्तृता। लौकिकीकृतिमत्तातुनदृष्टारोपितंप्रति” ॥ ७ ॥ परमतेब्रह्मणोनिमित्तत्वभंगः ॥ ९ ॥ किंचोपादानत्वे नतावत् “आत्मनआकाशःसंभूतः” “यतोवा” इत्यादिपंचमीश्रुतिर्मानं तस्याअनेकार्थत्वात्। अपादानार्थत्वेपि “ध्रुवमपायेऽपादान” मित्यनेनाऽपादानसंज्ञासंभवाच्च। “जनिकर्त्तु” रित्यनेनापादानसंज्ञायामपिवृत्तौ “पुत्रात्प्रमोदोजायत” इत्यस्याप्युदाहृतत्वात्। न्यासेपिप्रकृतिपदंहेतुमात्रपरमित्याश्रित्यअसतिप्रकृतिग्रहणेउपादानस्यैवस्यात्। प्रत्यासत्ते नेतरस्य प्रकृतिग्रहणात्। सर्वस्यकारणस्यभवतीतिप्रकृतिपदंपुत्रात्प्रमोदोजायतइत्यादावनुपादानेप्यपादानसंज्ञार्थमित्युक्तत्वात्। “शृंगाच्छरोजायतेगोलोमाविलोमभ्योदूर्वाजायंत” इत्यादावपिशरांकुरंप्रत्युपादानभूतोयःशृंगैकदेशःतत्संसृष्टंशृंगैकदेशांतरंशरांकुरनिमित्तमस्ति। माषांकुरोपादानभूतोयस्तुषांतरवस्थितोमाषभागस्तत्संसृष्टोमाषांकुरनिमित्तभूतस्तुषभागइवापरिणतशृंगभागस्यानुभवात्तदेवशृंगादितिपंचम्यंतेनोच्यते। अतएवमहाभाष्ये “अयमपियोगःशक्योऽवक्तुं। गोलोमाविलोमभ्योदूर्वाजायंते। अपक्रामंतितास्तेभ्य” इत्यादिनालोमादीनांदूर्वादीन्प्रत्यवधित्वात् “ध्रुवमपायेऽपादान” मित्यनेनैवाऽपादानसंज्ञासिद्धेरिदंसूत्रंप्रत्याख्यातं। कैयटेपि यथाबिलाद्दीर्घभोगो

भोगीनिष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यतेतथादूर्वाअपीत्यादिनाऽवधित्वमेवोपपादितं। तदुक्तं “शृंगाच्छरोऽविलोमभ्योदूर्वागोमयतस्तथा। वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यत” इति। अतएवाकाशाद्वायुरित्याद्युपादानपंचमीसाहचर्यात्आत्मनइत्यप्युपादानपंचमीतिनिरस्तं। आकाशादित्यादावपिनिमित्तांशस्यैवपंचमीनिर्देशात्। अन्यथासंभूतइत्ययुक्तं। नहिशुक्तेरूप्यंसंभूतमित्युच्यते। नापि “सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति सतपोऽतप्यत सतपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजत यदिदंकिंच तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदि” तिश्रुतिस्तत्रमानं। सदादिभवनस्यजगत्सृष्टितदनुप्रवेशानंतरभावित्वेनजगत्सृष्टित्वानुपपत्त्यापरमेश्वरस्यसत्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वात्। अन्यथाभवदित्ययुक्तं। नहिशुक्तीरूप्यमभवदित्युच्यते। मूर्तामूर्तात्मकप्रपंचस्य सदसत्पदाभ्यामेवोक्तत्वेन “निरुक्तंचानिरुक्तंच निलयनंचानिलयनंचे” त्यादिवाक्यशेषस्थनिरुक्तादिपदवैयर्थ्यंच। “सोकामयतबहुस्या” मित्यादितुपरमेश्वरस्य “अजायमानोबहुधाविजायते यदेकमव्यक्तमनंतरूप” मित्यादिश्रुतिसिद्धतत्तदनंतपदार्थप्रेरकानंतरूपैर्बहुभावसंकल्पमाह। नचस्वस्याऽनंतरूपैर्बहुभावसंकल्प्य “इदंसर्वमसृजते” तिप्रपंचसर्जनानुपपत्तिः। नियामकरूपैर्बहुभावस्यनियम्यसापेक्षत्वात्नियम्यंसर्वंसृष्ट्वानियामकरूपैःप्रवेशोक्त्युपपत्तेः। उक्तंहि “बहुस्या

मितिसंकल्प्यतेजःप्रभृतिसर्जनं । गुरुःस्यामितिसंकल्प्यशिष्यसंपादनादिवदि" ति । अन्यथास्या
मितिसत्वोक्तिरयुक्ता । स्यामितिसंकल्पितस्यसत्त्यदादिभवनस्य "सच्चत्यच्चाभवदि" त्यनेनैवो
क्तत्वेनेदंसर्वमसृजतेत्यादिवैयर्थ्यंच । सृष्टेःपूर्वमंतःकरणाभावेनतद्विशिष्टाहमर्थाभावादुत्तमपुरु
षानुपपत्तिश्च । एतेन "तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेये" त्येतदपिव्याख्यातं। किंचतत्तेजोसृजतेतियत्तेजः
प्रभृतिसृज्यंतत्तदात्मनाहित्वयाबहुभावोवाच्यः । तेजःप्रभृतिचचेतनं "तत्तेजऐक्षत तदपोसृजत
ताआपऐक्षंत ताअन्नमसृजंततितिस्रोदेवता" इतिईक्षितृत्वस्रष्टृत्वदेवतात्वादीनांश्रवणात् । नचचे
तनंप्रतिउपादानतातवापीष्टा । एतेनैव "असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायततदात्मानंस्वयम
कुरुते" त्येतदपिव्याख्यातं । "तदात्मानंसृजाम्यहं संभवामियुगेयुगे" इत्यादिवदुपपत्तेः । नह्य
त्रात्मानमाकाशाद्यात्मनाऽकुरुतेतिश्रूयते अन्यथाअकुरुतेतिसत्वोक्तिरयुक्ता । किंचपरमते "त
तोवैसदजायते" तिपूर्ववाक्येनैवतच्छब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मणःप्रपंचोत्पत्तेःसिद्धत्वात् "तदात्मान" मि
तिव्यर्थं । नापि "सर्वाणिहवाइमानिभूतानिआकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंती" तिब्रह्म
ण्येवसृष्टिलयोक्तिस्तत्रमानं निमित्तेकार्यस्यलयाभावादितियुक्तं । निमित्तेप्यूर्णनाभौतंतोर्लयदर्श
नात् । ब्रह्मणोऽप्यूर्णनाभिवदेवसंहर्तृत्वस्य "यथोर्णनाभिरित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नचोर्णनाभि

॥ ५०४ ॥

रपितंतुकोशादीन्प्रत्युपादानं। ऊर्णनाभिनाशेपितंतूपलंभात् । नचदधिकुंडलंवाक्षीरंस्वर्णंवाप्रत्य स्तंयातीत्युच्यते । नापि "यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेच यथासतःपुरुषात्केशलोमानि ससर्जमाता पितृवदि" त्यादिदृष्टांतकथनादुपादानता। ऊर्णनाभिदेहधातुविशेषस्यैवतंतूपादानत्वात् केशादी न्जडोपादानकान्प्रतिचेतनस्यनिमित्तमात्रत्वात् । पितृदेहधातोःपुत्रदेहंप्रत्युपादानत्वेपिपितृचेतन स्यनिमित्तमात्रत्वात्। नाप्येकमेवाद्वितीयमितिवस्त्वंतरनिषेधादात्मनएवोपादानत्वं। त्वन्मतेप्य विद्यादेःसत्वात् । "यद्भूतयोनि" मितियोनिशब्दस्तु "योनिष्टइंद्रसदने" इत्यादिप्रयोगान्नोपादा नत्वेनियतइतिपरैरप्यंगीकृतं । नाप्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानानुपपत्तिरुपादानत्वेमानं सादृश्यप्रा धान्याभ्यामेवतदुपपत्तेरुक्तत्वात्। नापि "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" त्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्त त्रमानं। सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्व" इतिस्मृत्यैवान्यथाव्याख्यातत्वात् । प्रकृत्यधिकरणंतुभाष्य एवाऽन्यथाव्याख्यातं। एतेनब्रह्मणएवपरिणामइतिभास्करादिमतमपास्तं । नापिमहाभूतानिस द्वस्तुप्रकृतिकानिसत्स्वभावानुरक्तत्वेसतिविविधविकारत्वात् । मृदनुस्यूतघटादिवदितिविवरणो क्तमनुमानंमानं। विवर्तमतेउपादानतानयुक्तेत्युक्तत्वात् । सत्प्रधानप्रकृतिकत्वस्यमन्मतेपिसत्वा

च खंडोगौर्मुंडोगौरितिगोस्वभावानुरक्तेखंडादौव्यभिचाराच । सदनुपादानकत्वेपिसद्ब्रह्मेतिवत्स
तीपृथिवीत्यादिप्रतीतेरुपपत्त्याऽप्रयोजकत्वाच । अत्रेदानींसन्घटइतिवत्अत्रेदानीमसन्घटइत्य
पिप्रतीत्याघटादेःअसन्नृशृंगंअसत्खपुष्पमित्यादिप्रतीत्यानृशृंगादीनामप्यसदुपादानकत्वापाताच ।
ब्रह्मनद्रव्योपादानंचेतनत्वाचैत्रवत् । जगन्नानंदप्रकृतिकं तत्स्वभावाननुरक्तत्वात् यद्यत्स्वभावा
ननुरक्तंनतत्तत्प्रकृतिकं । यथाघटस्वभावाननुरक्तःपटोनघटोपादानकइत्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वाच ।
यच्चजगदभिन्ननिमित्तोपादनकंप्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वात् सुखदुःखादिवदितिविवरणोक्तमनुमानं ।
तन्न विवर्तमतेउपादानत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । कार्यत्वादित्येतावतएवहेतुत्वसंभवाच । त्वन्मतेदुः
खादीनांअंतःकरणोपादानकत्वेनसाध्यवैकल्याच । जगदुपादानंनकर्तृद्रव्योपादानत्वान्मृद्वत् । ज
गत्कर्तावानद्रव्योपादानंकर्तृत्वात्कुलालवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वाच । एतेनविमतमभिन्ननिमि
त्तोपादनकंकार्यत्वात् सर्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोगवदितिनिरस्तं । तस्माद्ब्रह्मजगत्कर्तृत्वादिनै
वश्रुत्यादिवेद्यं नतूपादानत्वेनेति ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वेप्रमाणभंगः ॥ १० ॥ यच्चेदमुच्यते । ब्रह्म



॥ तच्चेति ॥ स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ वृत्त्यव्याप्यत्वमिति ॥ वृत्त्यविषयत्वमित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ ब्रह्मणोवृत्तिविषय
त्वाभावेब्रह्मविचारयतोर्गुरुशिष्ययोर्मौनंमौढ्यंचस्यादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । तथाचलक्षणस्यब्रह्मण्यसंभवइत्यर्थः ॥ फलेति ॥ ब्र
ह्मचैतन्यस्यप्रकाशरूपत्वेनप्रकाशरूपेप्रकाशांतरानुदयेनज्ञाततारूपफलाव्याप्यत्वसद्भावादित्यर्थः ॥ नापीति ॥ अतीतादौ
विशेष्याभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः । घटादिप्रपंचेतुविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावेनस्वप्रकाशत्वाभावोद्रष्टव्यः ॥ व्यवहारे

नवेद्यं स्वप्रकाशत्वात् तच्च यद्यपिनवृत्त्यव्याप्यत्वं दृश्यत्वभंगेउक्तरीत्याऽसंभवात् । नापिफलाव्या
प्यत्वं । अतीतादौनित्यातींद्रियेचातिव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं । सुषुप्तिप्रल
यादौव्यवहाराभावेनाव्याप्तेः । नाप्यवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयतायोग्यत्वं मोक्षेयोग्यतारूपध
र्मस्याप्यभावात् । तथाप्यवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वंतत् ।

ति ॥ तथाचसुषुप्त्यादौविद्यमानेब्रह्मचैतन्येव्यवहारस्यैवाऽभावेनापरोक्षव्यवहारविषयत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ योग्यत्व
मिति ॥ सुप्त्यादौविद्यमानेब्रह्मचैतन्येऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यतायाःसत्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । तथापिमुक्तिकालीनेब्रह्म
चैतन्येशक्त्यादिरूपयोग्यताख्यधर्माभावेनाव्याप्तिरित्याह ॥ मोक्षइति ॥ अत्यंताभावेति ॥ मोक्षेयोग्यतायाअभावेपितद
त्यंताभावोपिनास्ति योग्यतावत्तदत्यंताभावस्यापिधर्मत्वात् । एवंचयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वस्यसत्वान्नमोक्षकालीनात्मन्य

व्याप्तिरितिभावः । वस्तुसिद्धेर्लक्षणप्रमाणाधीनत्वात्स्वप्रकाशत्वस्यलक्षणमुक्त्वातत्रप्रमाणंचाह ॥ प्रमाणंचात्रेति ॥ स्वप्रकाशेति ॥ अवेद्येत्यर्थः ॥ व्यतिरेकीति ॥ व्यतिरेकव्याप्तौचघटादिर्दृष्टांतइतिभावः ॥ किंचिन्निष्ठेति ॥ यन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितदेवावेद्यरूपंस्वप्रकाशमेवाऽऽयास्यतीतिभावः । नन्वनेनानुमानेनानुभूतेःस्वप्रकाशत्वसिद्धावप्यात्मनःस्वप्रकाशत्वमसिद्धमित्यतआह ॥ आत्माचेति ॥ योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वस्यापिमुक्तात्मन्यभावादव्याप्तिरित्याह ॥ त्वन्मत

प्रमाणंचात्रअनुभूतिःस्वप्रकाशा अनुभूतित्वादितिव्यतिरेकि । नचाप्रसिद्धविशेषणता। वेद्यत्वंकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगि धर्मत्वाच्छौक्ल्यवदितिसामान्यतस्तत्सिद्धेः । आत्माचानुभूतिरूपइति । तन्न त्वन्मतेआत्मनिसत्वाद्यनधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्येवमोक्षेयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वरूपस्यवा ऽनधिकरणत्वोपलक्षितत्वरूपस्यवाधर्मस्याप्यभावात् ।

इति ॥ अनधिकरणत्वरूपस्य तद्वैशिष्ट्यरूपस्य । नन्वात्मनियोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वस्यैवसत्वेनतदभावःकथंवक्तुंशक्यते येनासंभवःस्यात् तथाचमुक्तात्मा । योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वाभाववान्नभवति योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वात् योयदनधिकरणं सतदनधिकरणत्वाभाववान्नभवति यथारूपानधिकरणंवायू रूपानधिकरणत्वाभाववान्नेतिसामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेनयोग्यताभावानधिकरणत्वाभावस्याऽभावसिद्धेःकथमव्याप्तिरित्यतउक्तं ॥ सत्वादीति ॥ यथात्वन्मतेआत्मनो ॥ ५०६ ॥

निर्धर्मकत्वात्तत्रसत्वंनास्ति असत्वंचनास्ति तावतासत्वानधिकरणत्वमसत्वानधिकरणत्वंचतत्रवक्तुंनशक्यते तथात्वेऽनिर्वाच्यल क्षणस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिप्रसंगात् एवंब्रह्मणियोग्यतात्यंताभावाधिकरणत्वंयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वंचनास्त्येवेत्यव्याप्तिरेव तथाचोक्तानुमानेसामान्यव्याप्तौसत्वाद्यनधिकरणत्ववत्यात्मनिव्यभिचारान्नाव्याप्तिपरिहारायोक्तलक्षणाभावस्यानुमानतोऽव्या प्तिर्दृढेतिभावः । उक्तलक्षणस्यासंभवंचाह ॥ किंचेति ॥ स्वेति ॥ तथाचात्मनियोग्यता तदत्यंताभावश्चास्तीतिवक्तव्यं तथा चात्मनियोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वमसंभवीत्यर्थः । ननुनासंभवःयोग्यतायामिथ्यात्वेनतदत्यंताभावोयोब्रह्मण्यस्ति सपार

किंच । त्वन्मतेब्रह्मणियोग्यतापिमिथ्या मिथ्यात्वंचस्वसमानाधिकरणात्यंताभाव
प्रतियोगित्वं तथाचतदत्यंताभावानधिकरणत्वमसंभवि । नचव्यावहारिकोयोग्य
तात्यंताभावोब्रह्मणिनेतिवाच्यं । अत्यंताभावस्यब्रह्मान्यत्वेनव्यावहारिकत्वात् ।

मार्थिकएव योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वमित्यत्रव्यावहारिकोयोयोग्यतात्यंताभावस्तदनधिकरणत्वंविवक्षितं तस्यचात्मनिस त्वान्नासंभवइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अत्यंताभावस्येति ॥ योग्यतायामिथ्यात्वेनयस्तदत्यंताभावोऽस्ति सपारमा र्थिकइतिवक्तुंनशक्यते कुतः तस्यब्रह्मभिन्नत्वेनव्यावहारिकत्वावश्यंभावात् । योग्यतात्यंताभावस्यविशिष्टस्यब्रह्मात्मकत्वेयो ग्यतायाअपिब्रह्मात्मकत्वापत्त्यामिथ्यात्वोक्त्ययोगात् । तथाचब्रह्मणियोग्यतात्यंताभावस्यव्यावहारिकत्वेऽवश्यंवाच्येव्यावहा

रिकयोग्यताभावाधिकरणत्वस्यैवप्राप्त्यातदनधिकरणत्वस्यासंभवएवेत्यर्थः । अवेद्यत्वेसत्यऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वमित्यत्रोभय मपिदुर्वचनमित्याशयेनतावदवेद्यत्वंननिर्वक्तुंशक्यमित्याह ॥ किंचेत्यादिना ॥ असंभवादिति ॥ ब्रह्मणोवृत्त्यव्याप्यत्वे ब्र ह्मविचारयतोर्गुरुशिष्ययोर्मौनंमौढ्यंचस्यादितिभावः ॥ दृश्यत्वभंगइति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैत न्येज्ञाततारूपफलस्यविकल्प्यतत्रखंडितत्वेनप्रातिभासिकेरूप्यादौसर्वत्रापिव्यावहारिकेघटादिप्रपंचेफलाव्याप्यत्वसद्भावेनाति

किंचेदमवेद्यत्वंनतावद्वृत्त्यव्याप्यत्वं असंभवात् । नापिफलाव्याप्यत्वं दृश्यत्वभंगे उक्तरीत्याप्रातिभासिकेरूप्यादौव्यावहारिकेअविद्यांतःकरणतद्धर्मसुखादौघटादौ चलक्षणस्यातिव्याप्तेः तत्रोक्तरीत्यैवब्रह्मणोपिचरमवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपफलव्या प्यत्वेनासंभवाच्च । एतेनफलव्याप्यत्वंवृत्तिप्रतिबिंबितचिज्जन्यातिशययोगित्वं

व्याप्तेरित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ कल्पितभेदेनजीवब्रह्मणोर्ज्ञातृज्ञेयभाववत्ब्रह्मणोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाच्च अन्य थातयातदज्ञाननिवृत्त्ययोगादितिदृश्यत्वभंगेउक्तरीत्याअधिकारिणोजायमाना या ब्रह्माकारवेदांतजन्याचरमवृत्तिस्तत्प्रतिबिं बिता या चित् तद्रूपंयत्फलंतत्संबंधसद्भावेनफलाव्याप्यत्वाभावादसंभवइत्यर्थः । फलाव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वस्यब्रह्मण्यसंभव परिहारप्रकारमनूद्यदूषयति ॥ एतेनेति ॥ ननुतथापिब्रह्मणिस्वाकारवेदांतजन्यंवृत्तिप्रतिबिंबितचिज्जन्योयोऽतिशयोऽविद्या



रूपावरणभंगोव्यवहारोवातद्योगित्वमेवाऽस्तीतिपुनरसंभवएवस्यादतआह ॥ अतिशयश्चेति ॥ भग्नेति ॥ भग्नावरणा या चित्अधिष्ठानचैतन्यंतत्संबंधइत्यर्थः ॥ घटादाविति ॥ तथाचफलाव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वलक्षणस्यनातिव्याप्तिरितिभावः ॥ नत्विति ॥ ब्रह्मणःचैतन्यरूपत्वेनतत्रपुनरधिष्ठानचित्संबंधाभावेनस्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचिज्जन्यभग्नावरणचित्संबंधरूपाति शययोगित्वरूपफलव्याप्यत्वाभावेनफलाव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वसद्भावान्नाव्याप्तिरितिभावः । वृत्त्याऽभिव्यक्तेतिसंबंधः ॥ नत्वि

अतिशयश्चनावरणभंगः नापिव्यवहारः किंतुभग्नावरणचित्संबंधः सचघटादावस्ति नत्वात्मनि । यद्वाफलव्याप्यत्वंवृत्त्यातत्प्रतिफलितचिताबाऽभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्वि षयत्वं तच्चतज्जन्यव्यवहारयोगित्वं तच्चघटादावस्ति नत्वात्मनीतिनिरस्तं । घटादौवृ त्तिविषयत्वमेव नतुतत्प्रतिफलितचिद्विषयत्वं नवातदभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्व मित्युक्तत्वात् । एतेनैवचिद्रूपज्ञानाविषयत्वमवेद्यत्वं रूप्यादिरपिसाक्षिविषयएव ।

ति ॥ स्वाकारवृत्त्याप्यभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वाभावान्नासंभवइत्यर्थः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ घटादाविति ॥ त थाचघटादावपिफलाव्याप्यत्वसद्भावादतिव्याप्तिरितिभावः ॥ चिद्रूपेति ॥ घटादौतुचैतन्यरूपज्ञानविषयत्वस्यैवसत्वान्नाऽवे द्यत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरितिभावः । ननुरूप्यादावतिव्याप्तिरिततत्राह ॥ रूप्यादिरपीति ॥ तथाचात्रापिसाक्षिविषयत्वस

द्भावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । नन्वेवंचिद्रूपज्ञानाविषयत्वमेवावेद्यत्वमस्तु चैतन्याख्यज्ञानाविषयत्वरूपावेद्यत्वस्यघटादौरूप्यादौ चकुत्राप्यतिव्याप्त्यभावात्स्वप्रकाशत्वलक्षणेऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वरूपविशेष्यांशोव्यर्थः । व्यावर्त्याभावादित्यतआह ॥ लक्षणइति ॥ नित्यातींद्रियेचिद्रूपज्ञानाविषयत्वमस्ति अन्यथाऽपरोक्षचित्संबंधाद्विषयस्याऽप्यपरोक्षापत्तेः । अतस्तत्रातिवाप्तिवारणायविशेष्यभागइत्यर्थः ॥ घटादाविति ॥ दृश्यत्वभंगेचैतन्यरूपज्ञानस्यखंडितत्वेनचिद्रूपज्ञानाविषयत्वरूपावेद्यत्वस्यघ

लक्षणेविशेष्यंतुनित्यातींद्रियेष्वनतिव्याप्त्यर्थमितिनिरस्तं । घटादावतिव्याप्तेः ।
चित्सुखेनतत्स्वभावस्यापिस्फुरणस्यतद्विषयत्वमित्युक्तत्वेनअसंभवाच । ननुत
र्हिचिदकर्मत्वमवेद्यता चित्सुखेनैवचिताश्चिद्विषयत्वमुपेत्यतदकर्मत्वोक्तेरितिचेत्
कर्मत्वंकिंकारकविशेषत्वं तज्जन्यातिशयवत्त्वंवा परसमवेतक्रियाफलशालित्वंवा ।

टादावपिसत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ तत्स्वभावस्यापीति ॥ चैतन्यरूपज्ञानस्वभावस्यापिस्फुरणस्यब्रह्मरूपज्ञानस्य । तद्विषयत्वंचिद्रूपज्ञानविषयत्वं । तथाचचिद्रूपज्ञानाविषयत्वस्यब्रह्मण्यभावादसंभवइत्यर्थः ॥ उपेत्येति ॥ कर्मत्वातिरिक्तंविषयत्वमंगीकृत्येत्यर्थः ॥ अकर्मत्वेति ॥ कर्मत्वंकारकविशेषः । क्रियाजनकंकारकं ब्रह्मरूपज्ञानस्यनित्यत्वेनब्रह्मरूपविषयस्यनतत्कर्मत्वमितियुक्तंब्रह्मणश्चिदकर्मत्वरूपमवेद्यत्वमित्यर्थः । परसमवेतत्वंक्रियाविशेषणं । परःकर्ता तत्समवेतायाक्रिया तज्जन्यंयत्फलं



तच्छालित्वमित्यर्थः । वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यवातदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्यवाऽवच्छिन्नस्यज्ञानत्वेनपराभिमतस्यजन्यत्वेनतत्प्रतिघटादेःकारकत्वेनकर्मत्वंसंभवत्येवेतिनचिदकर्मत्वस्यघटादावतिव्याप्तिरतउक्तं ॥ अनवच्छिन्नमिति ॥ अविद्ययानावृतंसर्वगतमनवच्छिन्नंचैतन्यंज्ञानमितिपक्षेतस्यनित्यत्वादित्यर्थः । अत्रनित्यमित्यस्यनित्यंविद्यमानमनादीत्यर्थः । नित्यंनित्यत्वेनसाधितानादिताकमित्यर्थइत्यन्ये । स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यावच्छिन्नस्यजन्यत्वेनतत्प्रतिवेदांतजन्यापरोक्षचरमवृत्तिविषयस्यब्रह्मणोपिस्वावच्छिन्नंचैतन्यंप्रतिघटस्यैवकारकत्वेनचिदकर्मत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याह ॥ स्वेति ॥ ननुचरमवृत्ति

नाद्यः अनवच्छिन्नंनित्यंचैतन्यंप्रातिघटादेरप्यकारकत्वात् । स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितंतुप्रतिघटतद्रूपादे
रिवापरोक्षचरमवृत्तिव्याप्यस्यब्रह्मणोपिकारकत्वावश्यंभावात्। नद्वितीयः ब्रह्मण्यप्युक्त(रीत्याप्र)न्या
येनप्रतिफलितचित्फलभूतावरणभंगरूपस्यतदभिव्यक्तचिज्जन्यव्यवहाररूपस्यवातिशयस्यसत्वात् ।

र्नब्रह्माकारा ब्रह्मणोनिराकारत्वात् अतउक्तं रूपादेरिवेति ॥ निराकारंयद्रूपरसादितदाकारावृत्तिर्यथांगीकृता एवंवेदांतजन्यचरमवृत्तेरपिनिराकारब्रह्माकारत्वंयुक्तमित्यर्थः । ब्रह्मण्यतिशयस्यसत्वादित्यन्वयः ॥ उक्त(न्यायेनेति ॥)रीत्येति ॥ कल्पितभेदेनजीवब्रह्मणोर्ज्ञातृज्ञेयभाववद्ब्रह्मणोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्विषयत्वंसंभवत्येव अन्यथातयातदज्ञाननिवृत्त्ययोगादितिदृश्यत्वनिरुक्तिभंगेउक्तरीत्येत्यर्थः ॥ प्रतिफलितेति ॥ स्वाकारवेदांतजन्यवृत्तिप्रतिफलितेत्यर्थः । तथाचचिज्जन्या

तिशयवत्त्वाभावरूपचिदकर्मत्वरूपावेद्यत्वस्यब्रह्मण्यसंभवइतिभावः । ननुचिज्जन्यातिशयोज्ञाततारूपएवविवक्षितः सचब्रह्म
णिनास्ति अतींद्रियत्वात् एवंचचिज्जन्यज्ञाततारूपातिशयवत्त्वाभावरूपचिदकर्मत्वरूपावेद्यत्वस्यनब्रह्मण्यसंभवइत्यतआह ॥
तदन्यस्येति ॥ आवरणभंगातिरिक्तज्ञाततारूपातिशयस्येत्यर्थः ॥ घटादावपीति ॥ ज्ञाततायाअप्रामाणिकत्वेनब्रह्मणीवघ
टादावपिनिरुक्तावेद्यत्वसद्भावादतिव्याप्तिरित्यर्थः । जडेऽतिव्याप्तिरित्याह ॥ शुद्धेति ॥ चैतन्यफलरूपज्ञानस्यसर्वत्रव्या
प्तत्वेनपरसमवेतत्वाभावात् । क्रियांकुर्वद्धिकारकमित्युक्तत्वेनकारकजन्यायाएवक्रियात्वात् शुद्धचितश्चतदभावेनक्रियात्वा
तदन्यस्यचघटादावप्यभावात् । नतृतीयः शुद्धचितोसमवेतत्वादक्रियात्वाचतत्फलशा
लिनोपिजडस्याकर्मत्वापातात् । प्रतिबिंबितचितितुसमवेतत्वादेःसत्त्वेपिब्रह्मणोपिचर
मवृत्तिप्रतिफलितचित्फलभूतावरणभंगादिशालित्वाच्च । एतेनज्ञप्त्यविषयत्वमवेद्यत्वं
भावात्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्यजडेप्यभावेनचिदकर्मत्वसद्भावादतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननुशुद्धचितःस
मवेतत्वाद्यभावेपि वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यपरस्मिन्ज्ञातरिवृत्तिवत्समवेतत्वात्कर्मादिकारकजन्यत्वेनक्रियात्वाच्चतज्जन्यव्यव
हारादिरूपफलशालित्वसद्भावेनघटेकर्मत्वसद्भावान्नचिदकर्मत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरितिचेत्तर्हि ब्रह्मणोपिस्वाकारचरमवृत्तिप्रति
फलितचैतन्यस्यपरसमवेतत्वात्क्रियात्वाच्चतज्जन्यावरणभंगव्यवहाररूपफलशालित्वेनकर्मत्वाच्चिदकर्मत्वरूपावेद्यत्वस्यब्रह्मण्य
संभवइत्याह ॥ प्रतिबिंबितचितित्विति ॥ ज्ञप्तिः चैतन्यरूपा । ननुब्रह्मणोपिवृत्तिरूपज्ञप्तिविषयत्वसत्वादसंभवइत्यत

आह ॥ वृत्तिस्त्विति ॥ घटादावपिज्ञप्त्यविषयत्वसद्भावादतिव्याप्तिरित्यतआह ॥ घटादाविति ॥ ज्ञप्तीति ॥ चैतन्यरूप ज्ञप्तीत्यर्थः । अप्रामाणिकत्वादितिभावः । विषयापरोक्ष्यंतुचैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्यकेनवृत्तिगतविशेषेणैवोपपन्नमितिध्येयं । अवेद्यत्वनिरुक्तिखंडनेनलब्धमर्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अयमिति ॥ यद्विषयत्वंस्वप्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ अपरोक्षोय मित्याकारइति ॥ अपरोक्षत्वप्रकारकात्मविशेष्यकव्यवहारएवाऽपरोक्षव्यवहारइत्यर्थः ॥ धर्माधर्मादाविति ॥ योगीश्वराणांयोगजधर्मप्रत्यासत्याजन्यंयदपरोक्षज्ञानं तज्जन्योयोयोगीश्वरीयव्यवहार स्तद्विषयत्वात् तथाऽस्माकंजायमानंयत्धर्मादिक

वृत्तिस्तुनज्ञप्तिरितिनिरस्तं । घटादौवृत्त्यन्यज्ञप्त्यभावस्योक्तत्वात् । तस्मादवेद्यत्वंदुर्वचं । कश्चायम परोक्षव्यवहारः अपरोक्षज्ञानजन्योवा अपरोक्षवस्तुविषयोवा अपरोक्षोयमित्याकारोवा।नाद्यःधर्माधर्मादावप्यपरोक्षेणयोगजज्ञानेनानुव्यवसायेनव्याप्तिज्ञानेनचजन्यव्यवहारस्यसत्वेनातिव्याप्तेः।

मनुमित्याशास्त्रतोवाजानामीत्येवमनुव्यवसायरूपापरोक्षज्ञानं तथायत्प्रमेयंतदभिधेयमितिसर्वोपसंहारेणव्याप्तिज्ञानरूपंअपरोक्षज्ञानं तज्जन्यव्यवहारविषयत्वस्यधर्मादावपिसत्वेनस्वप्रकाशत्वप्रसंगादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अपरोक्षेणेत्येतत्योगजन्यज्ञानेनेत्यादित्रयाणामपिविशेषणं । नन्वपरोक्षज्ञानजन्योव्यवहारइत्यत्रापरोक्षज्ञानशब्देनलौकिकप्रत्यासत्त्याजन्यसाक्षात्कारएवविवक्षितः । तज्जन्यव्यवहारोधर्मादौनास्ति योगिनांजायमानस्यधर्मादिसाक्षात्कारस्ययोगजधर्मप्रत्यासत्तिरूपालौकिकसंनिकर्षजन्य

त्वात् अस्मदादीनांजायमानानुव्यवसायरूपस्यव्याप्तिज्ञानरूपस्यचसाक्षात्कारस्यज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यत्वान्नातिव्याप्तिः । घटादौत्वेतादृशापरोक्षज्ञानजन्यव्यवहारविषयत्वसत्वेपिअवेद्यत्वरूपविशेषणाभावेनस्वप्रकाशत्वाभावसद्भावात् तत्रव्यवहारजनकापरोक्षज्ञानेऽलौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यत्वंनामकिमित्यतस्तत्स्वरूपंनिरुच्यदर्शयति ॥ अनागतेति ॥ अनागतगोचरोयःसाक्षात्कारस्तज्जनिकायाप्रत्यासत्तिर्ज्ञानसामान्ययोगजधर्मरूपालौकिकप्रत्यासत्ति स्तदजन्योयोजन्यसाक्षात्कारः लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारः सएवापरोक्षज्ञानशब्देनविवक्षितइत्यर्थः । अत्रानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योयःसाक्षात्कारःई

अपरोक्षज्ञानशब्देनानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्कारविवक्षायांचात्मस्वरूपज्ञानस्यनित्यत्वेनासंभवात् । विषयगतापरोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारविवक्षायांतुसाक्षिवेद्येरूप्यादौचाविद्यादौचातिव्याप्तेः ।

श्वरसाक्षात्कारस्तज्जन्यव्यवहारविषयेधर्मादौस्वप्रकाशत्वपरिहारायजन्येतिसाक्षात्कारविशेषणं ॥ आत्मेति ॥ आत्मस्वरूपज्ञानस्यनित्यत्वेनउक्तप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्कारत्वाभावेनतज्जन्यव्यवहारविषयत्वमात्मनिनास्तीत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वलक्षणस्यासंभवइत्यर्थः । नन्वपरोक्षज्ञानशब्देनविषयनिष्ठोयोऽपरोक्षव्यवहारस्तद्धेतुभूतसाक्षात्कारएवविवक्षितः एवंचधर्मादौनातिव्याप्तिः । योगजज्ञानानुव्यवसायेऽव्याप्तिज्ञानरूपसाक्षात्काराणांअलौकिकप्रत्यासत्तिजन्यतयाविषयेऽपरोक्षव्यवहारहेतुत्वाभावादित्याशंक्याह ॥ विषयेति ॥ साक्षिरूपसाक्षात्कारस्यस्वविषयभूतरूप्याविद्यागतापरोक्षव्यवहारहेतुत्वेन ॥ ५१० ॥

विषयगतापरोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारजन्यव्यवहारविषयत्वंरूप्यादीनामप्यस्तीतितेषामपिस्वप्रकाशत्वप्राप्त्याऽतिव्याप्तेरित्यर्थः ॥ वस्तुनइति ॥ अपरोक्षवस्तुविषयोव्यवहारोहिअपरोक्षव्यवहारइत्यत्रवस्तुनोऽपरोक्षत्वंनामअपरोक्षज्ञानविषयत्वं तथाचात्मनःस्वप्रकाशत्वंनामाऽपरोक्षज्ञानविषयतयाऽपरोक्षभूतंयदात्मरूपंवस्तुतद्विषयव्यवहारविषयत्वंवाच्यं एवंचात्मरूपवस्तुनोऽपरोक्षज्ञानविषयत्वेनघटादिवद्वेद्यत्वापत्त्याऽवेद्यत्वेसतीत्यनेनव्याघातइत्यर्थः ॥ तस्यैवेति ॥ अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वस्यैवलक्षणत्वोपपत्तौज्ञानापरोक्ष्येणविषयापरोक्ष्यंसंपाद्यअपरोक्षवस्तुविषयकव्यवहारयोग्यत्वरूपलक्षणकरणरूपकुसृष्टिवै

द्वितीयेवस्तुनआपरोक्ष्यंअपरोक्षज्ञानविषयत्वंचेदात्मापिघटादिवद्वेद्यः स्यात् । तस्यैवलक्षणत्वोपपत्त्याकुसृष्टिवैयर्थ्यंच। अपरोक्षव्यवहारविषयत्वंचेत्वस्तुव्यवहारयोरापरोक्ष्येन्योन्यसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः ।

यर्थ्यादित्यर्थः । साक्षिवेद्यरूप्यादावतिव्याप्तिस्तूभयथापिसमैवेतिभावः । ननुवस्तुनआपरोक्ष्यंनामापरोक्षज्ञानविषयत्वमितिनोच्यते येनोक्तकुसृष्टिवैयर्थ्यापत्तिः किंनामापरोक्षव्यवहारविषयत्वमेवेति तथाचापरोक्षव्यवहारविषयत्वेनापरोक्षभूतवस्तुव्यवहारविषयत्वंस्वप्रकाशत्वंचेत्तर्हि(वस्त्वापरोक्ष्यसिद्धौअपरोक्षवस्तुविषयकत्वेनव्यवहारस्यापरोक्षत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौचाऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वेनवस्त्वापरोक्ष्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः)इतिपाठांतरं। व्यवहारापरोक्ष्यसिद्धौवस्त्वापरोक्ष्यसिद्धिः(वस्त्वापरोक्ष्यसिद्धौचव्यवहारापरोक्ष्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः)स्यादित्याह ॥ अपरोक्षेति ॥ आपरोक्ष्ये विषये । वस्तुव्यवहारयोरन्योन्य

सापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ इत्याकारत्वेति ॥ अपरोक्षत्वप्रकारकत्वायोगादित्यर्थः । तदुपपादनायनिराकारेति अखंडार्थेतिचहेतुद्वयं । एवमपरोक्षव्यवहारविषयत्वंप्रकारत्रयेणविकल्प्यदूषयित्वा अस्तुवायत्किंचित्तथाप्यवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्याभावेऽतिव्याप्तिरित्याह ॥ अभावइति ॥ नन्वभावस्यानुपलब्ध्यानुमेयत्वेनापरोक्षव्यवहारविषयत्वाभावात्कथमतिव्याप्तिरित्यतस्तदुपपादयति ॥ अस्तिहीति ॥ अवेद्यत्वांशमुपपादयति ॥ सचेति ॥ फलाव्याप्यत्वरूपमवेद्यत्वं

नतृतीयः निराकारशुद्धब्रह्मविषयस्याऽखंडार्थनिष्ठवेदांतजन्यस्यचव्यवहारस्यापरोक्षइत्याकारत्वायोगात् । अभावेऽतिव्याप्तेश्च । अस्तिहिगजइवगजाभावेप्यपरोक्षइतिलोकव्यवहारः । सचावेद्यः । त्वयैवनाभावस्यप्रत्यक्षत्वं किंत्वनुपलब्धिगम्यत्वमितिफलव्याप्यत्वनिषेधात् । यदिचापरोक्षज्ञानंअपरोक्षव्यवहारशब्दार्थः तदास्वव्याहतिः । किंचअपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंनतावत्सर्वान्प्रति।

तत्रास्तीत्यर्थः । कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ त्वयैवेति ॥ नाभावस्येति ॥ प्रत्यक्षत्वाभावेनफलीभूतापरोक्षचित्संबंधाभावादित्यर्थः । ननुलोकव्यवहारानुसारेणापरोक्षव्यवहारविषयत्वेसत्यपिप्रकृतेऽस्माभिरपरोक्षव्यवहारशब्देनापरोक्षज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितं एवंचानुपलब्धिगम्याभावेऽपरोक्षज्ञानविषयत्वरूपापरोक्षव्यवहारोनास्तीतिनतत्रातिव्याप्तिरित्यतआह॥ यदिचेति ॥ अपरोक्षज्ञानाविषयत्वरूपमवेद्यत्वमंगीकृत्यपुनरपरोक्षव्यवहारशब्देनापरोक्षज्ञानविषयत्वांगीकारेस्वव्याहतिःस्यादित्यर्थः ॥



चैत्रस्येति ॥ घटाद्यधिष्ठानचैतन्यंघटादिप्रकाशकमित्युच्यते तत्रघटविषयकचैत्रस्थवृत्त्यादिनाघटाधिष्ठानचैतन्यरूपज्ञानस्यचैत्रंप्रत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसत्यपिमैत्रंप्रतितदभावेनचैत्रस्थज्ञानरूपस्यघटा (धिष्ठानचै)वच्छिन्नचैतन्यस्यसर्वान्प्रत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वाभावेनस्वप्रकाशत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानंप्रतीति ॥ घटाधिष्ठानचितंप्रतीत्यर्थः । तथाचचैतन्यरूपज्ञानकर्तृकापरोक्षव्यवहारविषयत्वमितियावत् ॥ तस्येति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यस्यापरोक्षव्यवहारकर्तृत्वाभावादुक्तलक्षणस्यासंभवइत्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानाश्रयोयोजीवात्मा तत्कर्तृकव्यवहारविषयत्वमधिष्ठानचैतन्यस्यास्तीति युक्तंतस्यस्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । चैत

चैत्रस्यज्ञानेमैत्रंप्रतितदभावात् । नापिज्ञानंप्रति तस्याव्यवहर्तृत्वात् । नापिज्ञानाश्रयंप्रति चितोनाश्रितत्वात् । किंचावेद्य(त्वेसत्यप)स्यापरोक्षव्यवहारविषयत्वंव्याहतं । तदपरोक्षव्यवहारेतद्विषयकस्फुरणस्यहेतुत्वात्

न्यस्यैवज्ञानत्वेनानवच्छिन्नस्यतस्यकुत्राप्यनाश्रितत्वादाऽऽत्मनस्तदाश्रयत्वमयुक्तमित्याह ॥ चितइति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यवा घटाधिष्ठानचैतन्यस्यवा परिच्छिन्नत्वेनयुक्तंजीवात्मनस्तदाश्रयत्वमित्यस्वरसादाह ॥ किंचेति ॥ लक्षणांशयोर्व्याहतिरित्यर्थः । व्याहतत्वमेवोपपादयति ॥ तदिति ॥ स्फुरणस्य ज्ञानस्य । तथाचावेद्यत्वोक्त्यातद्विषयकस्फुरणाभावप्राप्तेस्तादृशापरोक्षव्यवहारायोगेनतद्विषयकत्वकथनंव्याहतमित्यर्थः । ननुचैतन्यरूपस्फुरणस्यचैतन्यरूपस्फुरणविषयकत्वाभावेपि चैतन्य

स्ववचनव्याहतिः

रूपस्फुरणविषयकापरोक्षांतःकरणवृत्तिरेवतदपरोक्षव्यवहारहेतुर्भविष्यति अथवा तद्विषयकापरोक्षवृत्त्यभावेपिस्फुरणाविषयकं स्फुरणमेवस्वभावविशेषादपरोक्षव्यवहारहेतुर्भविष्यतीतिचेत्तर्हिसर्वत्रैकरूप्यायघटादावप्यपरोक्षव्यवहारहेतुत्वेनचैतन्यकल्पनं व्यर्थं तत्रापिघटविषयकापरोक्षवृत्तिरेववा स्वाविषयकोघटएववास्वभावविशेषादेवाऽपरोक्षव्यवहारहेतुरस्त्वित्याह ॥ यदिचेत्यादि ॥ अस्फुरणेति ॥ अतस्तत्रापरोक्षव्यवहारायतत्रस्फुरणांतरापेक्षा नतुघटएवतद्धेतुरित्यर्थः । तद्रूपं स्फुरणरूपं । अतोनतत्रस्फु

यदिचस्फुरणाविषयेपिस्फुरणेतद्विषयकापरोक्षवृत्तिर्वा तदविषयकंस्फुरणमेववा स्वभावभेदादेवअपरोक्षस्वव्यवहारहेतुस्तर्हि वैरूप्यायघटादावपितथैवस्यात् । ननुघटादिकमस्फुरणरूपंस्फुरणंतुतद्रूपमितिचेत् (आत्मातुस्फुरणरूपइतिचेत्) सत्यं तावतास्फुरणेस्फुरणांतरंनापे(क्ष्यतां)क्षितं नतुक्लृप्तंतद्विषयकत्वमपि । अन्यथाप्रमेयत्वमपिस्ववृत्तिंविनैवस्वास्मिन्प्रमेयव्यवहारंकुर्यादितिकेवलान्वयिनस्यात् ।

रणांतरापेक्षेत्यर्थः ॥ तावतेति ॥ स्फुरणरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ नापेक्षितमिति ॥ अनवस्थाभयादितिभावः ॥ क्लृप्तमिति ॥ व्यवहारजनकत्वेनक्लृप्तमित्यर्थः । ननुभेदाभावात्तद्विषयत्वमपित्यज्यतइतिचेन्न । कल्पितभेदसद्भावात् वृत्तिप्रतिबिंबितस्यविषयित्वं घटाधिष्ठानस्यविषयत्वमित्युपपत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ तद्व्यवहारजनकत्वेनक्लृप्तस्यतद्विषयत्वस्यस्फुरणेऽनंगीकारे । प्रमेयत्वेप्रमेयत्वस्यवृत्तिमंगीकृत्यप्रमेयत्वंप्रमेयमितिस्वस्मिन्व्यवहारकारणत्वंसर्वांगीकृतंनस्यात् तत्रापिस्ववृत्तिंविनैवप्रमेयव्यव

हारनिर्वाहकत्वमस्तु ततश्चप्रमेयत्वेप्रमेयत्वाभावप्राप्त्यातस्यकेवलान्वयित्वंनस्यादित्यर्थः । स्वस्मिन्स्वस्यवृत्त्यभावेनस्वविषयक त्वाभावमंगीकृत्यस्वस्मिन्स्वकार्यजनकत्वांगीकारेगतौगत्यभावेनगतेर्गतिविषयकत्वाभावेपिस्वकार्ययद्ग्रामपुरुषसंयोगरूपंततस्व स्मिन्नपिकुर्यादित्याह ॥ ग्रामइति ॥ ननुभवद्भिःसत्ताजातौसत्तांतराभावेनस्वविषयत्वाभावेपिसत्ताप्रतीतिःस्वस्मिन्व्यवहार कारित्वंसत्तायाअंगीकृतं तद्वत्स्यादित्यतआह ॥ अस्मन्मतइति ॥ नास्मन्मतेसत्वंनामसत्ताजातिः किंनामाबाध्यत्वरूपं तस्य

**गतिरपिग्रामइवस्वास्मिन्नपिस्वकार्यंकुर्यात् । अस्मन्मतेऽबाध्यत्वरूपसत्वस्यस्ववृत्तित्वादेवसत्तास तीतिव्यवहारः। एतेनचिदविषयस्वरूपत्वमेवस्वप्रकाशत्वं चिदन्यत्सर्वमपिदृश्यत्वनिरुक्तिप्रस्तावे उक्तन्यायेनचिद्वेद्यमेव। चित्तुनस्ववेद्या । स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् । नहिछिदाछेद्याभवतीतिनि रस्तं। मिथ्यात्वानुमित्यादेःस्वविषयकत्ववदुपपत्तेः। अन्यथाचितिःस्वात्मनिव्यवहारमपिनजनयेत्**

स्ववृत्तित्वमंगीकृत्यैवव्यवहारहेतुत्वमस्माभिरंगीकृतमितिनास्मत्प्रतिबंदीत्यर्थः । तुच्छवारणायस्वरूपत्वमित्युक्तं । अस्यनकुत्रा प्यतिव्याप्तिरित्याह ॥ चित्त्विति ॥ चित्तु चित्स्वरूपंत्वित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ स्वात्मनीति ॥ क्रियायाःस्वभिन्नकर्त्राद्यु पेतत्वनियमात् चैतन्यरूपक्रियायामेककर्तृकर्मत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । क्रियायाःकर्मत्वंविरुद्धमित्यत्रोदाहरणमाह ॥ नहीति॥ एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ मिथ्यात्वेति ॥ उपपत्तेरिति ॥ चितोपिचिद्विषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ चितेःस्ववि

षयकत्वानंगीकारइत्यर्थः । व्यवहारं स्वकर्मकव्यवहारं । तर्हिच्छिदायाअपिच्छेद्यत्वंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ च्छिदायाअपिछेद्यत्वमंगीकुर्मो यदिच्छिदाकार्यद्वैधीभावःच्छिदायांदृश्येत प्रकृतेतुचैतन्याख्यज्ञानरूपक्रियायाःकार्यव्यवहारःक्रियायामेवदृश्यतइतिस्वविषयकत्वमंगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ स्वावच्छिन्नेति ॥ स्वव्यावर्तितेत्यर्थः । स्वविषयकेतियावत् ॥ संविदिति ॥ संविदंतरेत्यर्थः । शब्दभेदएव अर्थस्त्वेकएवेतिद्रष्टव्यं । इदंलक्षणद्वयंपूर्वंदृश्यत्वनिरुक्तिभंगविवरणेव्याख्यातं

नहिच्छिदाकार्यंच्छिदायांदृश्यते । नापिस्वव्यवहारेस्वातिरिक्तसंविदनपेक्षत्वंवा स्वव्यवहारेस्वावच्छिन्नसंवि(त्सापे)दनपेक्षत्वंवास्वप्रकाशत्वं । अस्यस्ववेद्यत्वेप्युपपत्त्यासंमतत्वात् । स्वविषयत्वं विनास्वव्यवहारहेतुत्वायोगादित्युक्तत्वाच । किंचस्वप्रकाशत्वंआत्मस्वरूपमेववातद्धर्मोवा नाद्यः इष्टापत्तेः । नांत्यः । तात्विकस्यतस्याभावेनस्वप्रकाशत्वस्यातात्विकत्वापत्त्यातत्साधकानुमानादे

॥स्ववेद्यत्वेपीति॥ एतादृशस्वप्रकाशत्वेनब्रह्मणःसर्वथाऽवेद्यत्वंकुतःस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसद्भावेप्यनयोर्लक्षणयोरुपपत्त्याऽस्माकंसंमतत्वादित्यर्थः ॥ स्वविषयत्वमिति ॥ स्वव्यवहारेस्वातिरिक्तसंविदनपेक्षत्वोक्त्यास्वाख्यसंविदएवस्वव्यवहारजनकत्वमुक्तंस्यात् तच्चस्वविषयत्वरूपस्ववेद्यत्वंविनानसंभवतीत्युक्तत्वेनतस्यचत्वयानंगीकारान्नस्वव्यवहारहेतुत्वंयुक्तमित्यर्थः ॥ अभावेनेति ॥ अन्यथानिर्गुणश्रुतिविरोधादित्यर्थः ॥ तत्साधकेति ॥ स्वप्रकाशत्वसाधकानुभूतित्वाद्यनुमानादेरित्यर्थः ॥



बाधादिति ॥ मिथ्याभूतार्थावगाहित्वादितिभावः ॥ ७ ॥ स्वप्रकाशत्वलक्षणभंगविवरणं ॥ ११ ॥ ७ ॥ वेद्यत्वमिति ॥ पक्षीभूतंवेद्यत्वमित्यर्थः ॥ अर्थांतरत्वादिति ॥ अनुभूतिःस्वप्रकाशेत्यत्राप्रसिद्धिवारणायहीदमनुमानंप्रवृत्तं अत्रसामान्यतः वृत्तिव्याप्यत्वंकिंचिदवेद्यत्वंवस्तुसिद्धं । नहिअनुभूतित्वादितिपूर्वानुमानेवृत्त्यव्याप्यत्वरूपंयदवेद्यत्वंतद्रूपंयत्स्वप्रकाशत्वंतत्साध्यं । येनतेनानुमानेनतस्यसामान्यप्रसिद्ध्युक्तिःसंमतास्यात् । तथात्वेऽनुभूतिपदोक्तस्यब्रह्मणोपिवेदांतजन्यचरमवृत्तिविषयत्वेनवृत्तिव्याप्यत्वात्तदव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वसाधनेबाधःस्यादितिभावः ॥ तस्येति ॥ फलव्याप्यत्वस्यकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रति

बाधात् ॥ ७ ॥ स्वप्रकाशत्वलक्षणभंगः ॥ ११ ॥ यच्चानुभूतित्वहेतौसाध्यप्रसिध्यर्थंधर्मत्वादित्यनुमानं तत्रवेद्यत्वंवृत्तिव्याप्यत्वंवा फलव्याप्यत्वंवा चिद्विषयत्वंवा अस्वप्रकाशत्वंवा । नाद्यः अर्थांतरत्वात् नहिपूर्वानुमानएतदभावःसाध्यः । नद्वितीयः तस्यममघटादौतवशुक्तिरूप्यादौधर्मादौचपक्षेतरव्यक्तिविशेषेसिद्धत्वेनासाधारणानैकांत्यात् ।

योगित्वसाधनेफलाव्याप्यत्वरूपस्वत्वप्रकाशत्वसिद्ध्यापूर्वानुमानेऽप्रसिद्धविशेषणत्वाभावेपिअसाधारण्यंस्यात् । उक्तरीत्याफलस्याधिष्ठानचैतन्यरूपस्याप्रामाणिकत्वस्योक्तत्वेनअपरोक्षेघटादावभावेनफलाव्याप्यत्वसद्भावात्त्वत्पक्षेशुक्तिरूप्यादौप्रातिभासिकेंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपफलाभावेनफलाव्याप्यत्वसद्भावात्त्वन्मतेधर्मादौपरोक्षेफलाभावेनतदव्याप्यत्वसद्भावेनतस्मिन्सपक्षेऽनुभूतित्वहेतोरवर्तमानत्वादसाधारण्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तिविशेषइति ॥ तथाचनतत्र

सामान्यप्रसिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । नन्ववेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वस्यविशिष्टस्यपूर्वानुमानेसाध्यत्वात्तच्चनव्यक्तिविशेषेसिद्धं। घटादौरूप्यादौचविशेषणाभावात् धर्मादौविशेष्याभावात् । अतोनासाधारण्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तर्ह्यप्रसिद्धविशेषणत्वंस्यादेवसामान्यतोऽप्रसिद्धावपिविशिष्टाप्रसिद्धेरनुगतत्वादित्याह ॥ तस्येति ॥ ननुनाप्रसिद्धविशेषणत्वं । फलाव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वाख्यस्वप्रकाशत्वस्यैवसाध्यत्वेनतस्यसामान्यतःप्रसिद्धत्वात् । नचघटादौमद्रीत्या त्वद्रीत्यारूप्यादौव्यक्तिविशेषेतस्यसिद्धत्वेनासाधारण्यमितिवाच्यं । किंचित्प्रत्यपिफलाव्याप्यत्वरूपावेद्यत्वस्यैवसाध्यत्वात् मन्मतेघटादौतदभावात्

नचपूर्वत्रावेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वंसाध्यं तच्चनव्यक्तिविशेषेसिद्ध
मितिवाच्यं । तस्यसामान्यतोप्यप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नचपूर्वत्र
किंचित्प्रत्यपिफलाव्याप्यत्वंसाध्यं धर्मादिश्चयोगिनंप्रतिफलव्याप्यः । अवि
द्यावृत्तिप्रतिफलितचिदपिसाध्यत्वात्फलामितिशुक्तिरूप्याद्यपिफलव्याप्यमेव

धर्मादेश्चयोगिनंप्रतिफलव्याप्यत्वेनफलाव्याप्यत्वाभावात् । शुक्तिरूप्यादेरप्यविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिद्वेद्यत्वेनफलव्याप्यतया फलाव्याप्यत्वाभावात् । नन्वविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यकथंफलत्वं अधिष्ठानचैतन्यस्यैवफलत्वादितिचेन्न फलंनामसाध्यं कार्यमितियावत् यथोक्तंतर्कभाषायां प्रमैवफलंसाध्यमित्यर्थइति । एवंचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यापिजन्यत्वेनसाध्यत्वात्फलत्वेनरूप्यादौतद्व्याप्यत्वसद्भावान्नासाधारण्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ ननुस्वप्रकाशत्वानुमानेफलाव्याप्यत्वरूपवि

शेषणसिद्धावपिनविशिष्टस्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ अवेद्यत्वेति ॥ विशेष्यभागानंतर्भावेनैवस्वप्रकाशत्वलक्षणकरणा न्नासिद्धिरितिभावः ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ ब्रह्मणोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपफलव्याप्यत्वेनतदभावरूपस्वप्रकाशत्वसा धनेबाधादित्यर्थः । तृतीयपक्षे धर्मत्वानुमाने चिद्विषयत्वरूपवेद्यत्वस्यपक्षत्वेपूर्वत्रचिदविषयत्वरूपावेद्यत्वाख्यस्वप्रकाशत्वंसा ध्यंस्यात् तत्रपृच्छामः किंवृत्तिप्रतिफलितचिदविषयत्वंविवक्षितं उतशुद्धचिदविषयत्वंवा। आद्येबाधइत्याह॥ उक्तरीत्येति ॥ स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितेत्यर्थः । नद्वितीयः घटादावसाधारण्यादित्याह ॥ शुद्धेति ॥ प्रतियोगीति ॥ धर्मत्वानुमानेऽस्वप्र

अवेद्यत्वमात्रंचस्वप्रकाशत्वमितिवाच्यं । उक्तन्यायेनफलव्याप्येब्रह्मणितद्भावस्यबा
धात् । नतृतीयः । उक्तरीत्याप्रतिफलितचिद्विषयत्वस्यब्रह्मण्यपिभावात् । शुद्धचिद्वि
षयत्वस्यचघटादावप्यभावेनासाधारण्यात् । नचतुर्थः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याश्रयासिद्धेः ।

काशत्वस्यपक्षत्वेस्वप्रकाशत्वरूपप्रतियोगिनएवाप्रसिद्ध्याऽस्वप्रकाशत्वस्यापिज्ञातुमशक्यत्वेनाश्रयाज्ञानासिद्धेरित्यर्थः । किंच यदिस्वप्रकाशत्वरूपसाध्याभावरूपंअस्वप्रकाशत्वंपक्षीकृत्यपूर्वानुमानसाध्यस्यस्वप्रकाशत्वस्यप्रसिद्धिरुच्यते तर्ह्यप्रसिद्धविशेष णमात्रोच्छेदरूपातिप्रसंगःस्यात् भूःशशविषाणोल्लिखिताभूत्वादित्यत्रापिअशशविषाणोल्लिखितत्वंकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियो गि धर्मत्वादित्येवंपूर्वानुमानसाध्याभावंपक्षीकृत्यसाधयितुंशक्यत्वेनशशविषाणोल्लिखितत्वप्रसिद्धेरपिसामान्यतोवक्तुंशक्य

त्वादित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ अनिर्वाच्यत्वभंगइति ॥ शब्दप्रतिपाद्यत्वरूपेधर्मेकेवलान्वयिनिकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियो
गित्वरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारः । नचात्माश्रयप्रसंगेनस्ववृत्तित्वाभावेनसाध्यसद्भावान्नव्यभिचारइतिवाच्यं । मिथ्यात्वदृश्य
त्वादिवच्छब्दप्रतिपाद्यत्वादेरप्यनन्यथासिद्धधीबलेनस्ववृत्तित्वस्यनिर्वाच्यत्वभंगेउक्तत्वादित्यर्थः । अत्यंताभावप्रतियोगित्वरू
पेधर्मेव्यभिचारंचाह ॥ किंचेति ॥ तत्रेति ॥ तर्ह्यत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यकेवलान्वयित्वप्राप्त्याऽत्यंताभावप्रतियोगित्वरूप
धर्मेसाध्याभावेनधर्मत्वहेतोस्तत्रैवव्यभिचारइत्यर्थः ॥ यतइति ॥ यस्मिन्धर्मेऽत्यंताभावप्रतियोगित्वंनास्ति तस्यैवकेवलान्व

सर्वत्रैवंसाध्याभावंपक्षीकृत्यसुसाधत्वेनातिप्रसंगाच । किंचधर्मत्वस्यानिर्वाच्यत्वभंगेउक्तरी
त्याशब्दप्रतिपाद्यत्वादिषुकेवलान्वयिधर्मेषुव्यभिचारः । किंचात्यंताभावप्रतियोगित्वंकुत
श्चिन्नव्यावर्ततेचेत्तत्रैवव्यभिचारः । व्यावर्ततेचेद्यतोव्यावर्ततेतत्रैवधर्मिव्यभिचारः । अपिच
घटादाविवस्वप्रकाशत्वविरोधिनोव्यावहारिकस्यवेद्यत्वस्यसत्वेपितदत्यंताभावसंभवेनार्थांतरं ।

यित्वप्राप्त्याऽत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपएवधर्मेसाध्याभावेनधर्मत्वहेतोस्तत्रैवव्यभिचारइत्यर्थः ॥ धर्मइति ॥ ननुयतोऽत्यंता
भावप्रतियोगित्वंव्यावर्तते । तस्यदैवात्धर्मित्वेतत्रधर्मित्वेधर्मत्वहेतोर्नव्यभिचारइतिचेन्न । धर्मधर्मिभावस्यकामगामित्वेनध
र्मिणोपिधर्मत्वादितिभावः । स्वप्रकाशत्वानुमानेऽर्थांतरंचाह ॥ अपिचेति ॥ ब्रह्मणोवेद्यत्वात्यंताभावरूपस्वप्रकाशत्वसाधने
ऽर्थांतरता तथाहि त्वन्मतेव्यावहारिकंवेद्यत्वंब्रह्मणितावदस्ति तादृशंचवेद्यत्वंअवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरोधितयाघटादौदृष्टं



तथाविधवेद्यत्वस्यब्रह्मणिसत्त्वेपिपुनस्तत्रवेद्यत्वात्यंताभावरूपस्वप्रकाशत्वसाधनेतस्यपारिभाषिकत्वप्राप्त्यातस्याऽस्माकमपीष्टत्वे
नार्थांतरतेत्यर्थः ॥ धर्मीति ॥ ब्रह्मणिचवेद्यत्वस्यसत्वेपितस्यव्यावहारिकतयाधर्मिसमसत्ताकत्वाभावान्नतस्यस्वप्रकाशत्वविरो
धित्वं घटादौधर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वस्यैवस्वप्रकाशत्वविरोधितयादृष्टत्वात् । अतोनार्थांतरमित्यर्थः ॥ तन्निरासेति ॥ ब्रह्मणि
वृत्तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वयोःसद्भावेतयोरवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरोधात्तन्निरासःक्रियते सनस्यात् तत्रापिघटादाविवधर्मि
समसत्ताकवृत्तिव्याप्यत्वादेरेवस्वप्रकाशत्वविरोधित्वाद्ब्रह्मणिचव्यावहारिकतयाधर्मिसमसत्ताकवृत्तिव्याप्यत्वादेरभावेनस्वप्र

नचघटादौधर्मिसमसत्ताकमेववेद्यत्वंतद्विरोधि तथात्वेआत्मनिवृत्तिव्याप्य
त्ववत्फलव्याप्यत्वस्यव्यावहारिकत्वेपिस्वप्रकाशत्वोपपत्त्यातन्निरासवैयर्थ्या
त् । अतएवायंघटःएतद्घटान्यत्वेसतिवेद्यत्वानधिकरणान्यःपदार्थत्वादित्यादि

काशत्वोपपत्तेस्तन्निरासस्यव्यर्थत्वादित्यर्थः । ततश्चधर्मिसमसत्ताकत्वविशेषणमदत्वा व्यावहारिकस्यापिवृत्तिव्याप्यत्वादेःस्वप्र
काशत्वविरोधित्वंवक्तव्यं तथाचप्रकृतेपिव्यावहारिकस्यवेद्यत्वस्यापिस्वप्रकाशत्वविरोधित्वात्तत्सत्त्वेपितदत्यंताभावरूपस्वप्रका
शत्वसाधनेतस्यपारिभाषिकत्वापत्त्याऽर्थांतरतेतिभावः । सामान्यतोऽवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वप्रसिद्धिसाधकानुमानमाशंक्यनिरा
करोति ॥ अतएवेति ॥ अयंघटइति ॥ अत्रसत्यंतंवेद्यत्वविशेषणं तथाचैतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वेत्यर्थः । अत्रपटोदृष्टांतः
एवंसतिवेद्यत्वाधिकरणस्यापिपक्षीभूतघटस्यएतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणत्वेनतदन्यत्वमादायदृष्टांतेपटेसाध्यप्रसिद्धिः

धर्मे

पक्षेतुनैवंसाध्यपर्यवसानं । एतद्धटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणंपक्षीभूतोघटएव तत्रतदन्यत्वस्यबाधात् अतएतद्धटान्यत्व विशिष्टवेद्यत्वानधिकरणंकिंचिदस्ति तदन्यत्वमादायपक्षेसाध्यपर्यवसानं । एवंचयदेतद्धटान्यत्वविशिष्टंवेद्यत्वानधिकरणंकिंचित् तदेवावेद्यरूपस्वप्रकाशमायास्यतीतिद्रष्टव्यं अत्रवेद्यत्वानधिकरणान्यइत्येवकृतेवेद्यत्वाधिकरणत्वस्यकेवलान्वयित्वेनवेद्यत्वानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेनतदन्यत्वरूपसाध्यमप्रसिद्धमित्यतःसत्यंतं । तथाचैतद्धटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणंचपक्षीभूतोघटएवप्रसिद्धः तदन्यत्वरूपसाध्यमपिपटेप्रसिद्धमितिभावः ॥ महाविद्ययेति ॥ नन्वस्यानुमानस्यमहाविद्यासाधक

महाविद्ययासाध्यप्रसिद्धिरितिनिरस्तं । वेद्यत्वानिरुक्तेः ।
अयंघटःएतद्धटत्वेसतिवेद्यत्वानधिकरणान्यत्वानधिकरणं ।

त्वाभावान्महाविद्ययासाध्यप्रसिद्धिरित्येतदसंबंधमितिचेन्न । महाविद्यासाधकानुमानसदृशानुमानेनेत्यर्थः । विशिष्टव्यतिरेक्यनुमानेनेतियावत् । मायिमतेमहाविद्येतिविशिष्टव्यतिरेकिणःसंकेतइत्यप्याहुः । क्वचित्तुइत्यादिनासाध्यप्रसिद्धिरित्येवपाठः । अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ वेद्यत्वेति ॥ एतद्धटत्वेसतीति ॥ एतद्धटत्वविशिष्टेत्यर्थः । अत्रापिपटोदृष्टांतः एतद्विशेषणाभावेऽप्रसिद्धिः वेद्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनतदनधिकरणत्वस्यैवाप्रसिद्ध्यातद्धटितसाध्यस्याप्रसिद्धत्वात् तथापटेव्यभिचारश्चस्यात् तत्र पदार्थत्वसद्भावेपितस्यवेद्यत्वेनवेद्यत्वानधिकरणान्यत्वघटिततयातत्वानधिकरणत्वरूपसाध्याभावात् । अतएतद्धटत्वेसतीत्युक्तं ।

एवंचैतद्घटत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणंपटएवेतिनसाध्याप्रसिद्धिः नवाव्यभिचारः एतद्घटत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणेपटेतदन्यत्वाभावेनतदन्यत्वानधिकरणत्वरूपसाध्यस्यापिसत्वात् । अतोनव्यभिचारः ॥ प्रकरणसमेति ॥ वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वरूपसाध्याभावस्यापि तेनैवहेतुनासाधयितुंशक्यत्वादित्यर्थः । अत्रकेचित् पूर्वानुमानसाध्याभावस्यैवात्रसाधनीयत्वेनतदर्थंएतद्घटान्यत्वेसतीतिपाठंवदंति तन्न तथात्वेपुनःपटएवव्यभिचारापत्तेः उक्तरीत्याएतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणंपक्षीभूतोघटएव।तदन्यत्वस्यैवपटेसद्भावेनतदन्यत्वानधिकरणत्वाभावादित्यवधेयं।स्वरूपासिद्धत्वमेवदर्शयति॥ अखंडेति॥ अनुभूतिरूपशु

**पदार्थत्वादितिप्रकरणसमत्वाच । तस्मादप्रसिद्धविशेषणत्वंदुर्वारं । त्वदभिमतंजातिरूपमनुभूतित्वंशुद्धचैतन्येऽसिद्धंच । अखंडार्थभंगेउक्तरीत्याजातेर्धर्मिसमसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वात् ।**

द्धब्रह्मव्यक्तेरेकत्वेनतत्रानुभूतित्वस्याजातित्वात् । नचात्रापिघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपज्ञानान्यनेकानिसंतीतिवाच्यं।जातेर्धर्मिसमसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वनियमात् अन्यथाआकाशत्वस्यापिजातित्वापत्तेः औपाधिकाकाशरूपव्यक्तीनांबहूनांतत्रापिसत्वात् अतोधर्मिसमसत्ताकएवव्यक्तिभेदोवाच्यः तथाचाकाशत्वंनजातिः औपाधिकाकाशानांधर्मिभूतस्वाभाविकाकाशसमसत्ताकव्यक्तिभेदवत्त्वाभावात् एवंप्रकृतेप्यवच्छिन्नचैतन्यव्यक्तिभेदस्यौपाधिकत्वेनानुभूतित्वजातिधर्मिभूतशुद्धब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावात् । अतोनाऽनुभूतित्वंजातिः । एवंचजातित्वेनत्वदभिमतस्यानुभूतित्वहेतोःपक्षीभूतेऽनुभूतिशब्दाभिधेयेशुद्धब्रह्मण्यभावात्स्व

रूपासिद्धिरितिभावः ॥ अनुभाव्यादीति ॥ विषयाद्यभावादित्यर्थः । आत्मरूपज्ञानस्यविषयाद्यभावाज्ज्ञानत्वमेवनास्तिघट
वदित्यर्थः ॥ विपक्षादव्यावृत्तमिति ॥ अनैकांतिकमित्यर्थः । तस्य अनुभूतित्वहेतोः । अनात्मनि वृत्तिरूपज्ञाने ॥ तत्रैवे
ति ॥ पक्षबहिर्भूतेपरोक्षानुभवइत्यर्थः । ननुनव्यभिचारः परोक्षज्ञानभिन्नत्वेसतीतिविशेषणात् यद्वाअनुभूतित्वादित्यस्यचिद्रू
पानुभवत्वादित्यर्थस्यविवक्षितत्वादित्यतआह ॥ तन्निरासार्थमिति ॥ आद्येपरोक्षज्ञानेविद्यमानमनुभूतित्वंयथातत्रनस्वप्रका

जडत्वभंगेउक्तरीत्याऽनुभाव्याद्यभावेऽनुभूतित्वासंभवाच्च । विपक्षादव्यावृत्तंचानुभूतित्वं। तस्या
नुभूतिशब्दवाच्येऽनात्मनिसत्वात् । किंचवृत्तिरूपस्यपरोक्षानुभवस्यपक्षत्वेबाधः । अपरोक्षस्यच
पक्षत्वेतत्रैवव्यभिचारः । तन्निरासार्थंहेतुविशेषणेनुभूतिशब्देनचिद्रूपज्ञानोक्तौचाप्रयोजकत्वं ।
अपिचदुःखादिवत्स्मृतिवत्परोक्षानुभववच्चापरोक्षानुभवमप्यपरोक्षतोजानामि मामहंजानामि
स्वात्मानंजानामीत्याऽऽत्मनोवेद्यत्वग्राहिणाप्रत्यक्षेण “तदात्मानमेवावेदि” त्यादिश्रुत्याचबाधः ।

शत्वंसाधयति एवंपक्षेपिनसाधयेत् द्वितीयेतुहेतुरस्तुसाध्यंमास्त्वित्यप्रयोजकतेत्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिभ्यांबाधंचाह ॥अपिचेति॥
दुःखादिवदित्यादिवतित्रयंच्छलार्थं दुःखादेरिवस्मृतेरिवपरोक्षानुभवस्येवचआत्मनोपीत्यन्वयः । प्रत्यक्षानुव्यवसायाकारप्रदर्श
नं ॥ अपरोक्षेत्यादि ॥ ननुनप्रत्यक्षबाधः अपरोक्षानुभवंजानामीतिप्रत्यक्षेणापरोक्षानुभवस्यापरोक्षवृत्तिवेद्यत्वमेवविषयीक्रि
यते नतुज्ञानविषयत्वं वृत्तेरज्ञानत्वात्/ अथवाव्यवहारविषयत्वमात्रमेवप्रतीयते नज्ञानवेद्यत्वं अतोनावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसा 

धनेतद्बाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचात्रेति ॥ ज्ञप्तीति ॥ ज्ञाधातोर्ज्ञप्त्यर्थत्वादितिभावः । दृष्टांतग्रहणाभिप्रायमाह ॥
दुःखमिति ॥ यदिजानामीत्यत्रापरोक्षानुभवस्यापरोक्षवृत्तिवेद्यत्वमपरोक्षव्यवहारविषयत्वंवाप्रतीयतइत्यंगीक्रियते तर्हिदुःखं
जानामीत्यत्रापरोक्षवृत्तिविषयत्वमपरोक्षव्यवहारविषयत्वंवादुखादेःप्रतीयते नतुसाक्ष्यनुभवविषयत्वमित्यपिस्यादित्यर्थः । नचे
ष्टापत्तिः वृत्तिविलंबेकदाचिद्दुःखज्ञानविलंबापातादितिभावः । अनुभूतेरनुभवावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसाधकानुमानंअनुभववे

नचात्रापरोक्षवृत्तिवेद्यत्वंवाऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वंवाभातीतियुक्तं । जानामीतिज्ञप्तिविषयत्व
स्यैवानुभवात् । दुःखंजानामीत्यादावपितथात्वापाताच्च । अनुभूतिःस्फुरणविषयः । अपरोक्ष
व्यवहारविषयत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभूतिः चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्तिविषयःचैत्रा
परोक्षव्यवहारविषयत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभूतिः चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्त्याविष
योनावतिष्ठतेचैत्रंप्रत्यप्रकाशमानत्वरहितत्वात् चैत्रेच्छावदितिसत्प्रतिपक्षत्वंच । अप्रयोजकत्वंच ।

द्यत्वरूपास्वप्रकाशत्वसाधकानुमानेनसत्प्रतिपक्षितमित्याह ॥ अनुभूतिरिति ॥ स्फुरणं अपरोक्षानुभवः ॥ व्यवहारयोग्ये
ति ॥ व्यवहारजननयोग्येत्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः । पूर्वानुमानयोःकदाचिदपरोक्षानुभवविषयत्वस्यापिसाध्यार्थत्वोपपत्तेःतृ
तीयानुमानं । अत्रनञ्द्वयेनसदातद्विषयत्वंलभ्यतइतिध्येयं । अनुमानद्वयेपि अपरोक्षव्यवहारयोग्येतिविशेषणंस्वरूपकथनं ।

नचांत्यानुमानेसाध्यावैशिष्ट्यं । अपरोक्षव्यवहारजननयोग्यत्वविशिष्टस्यसाध्यत्वादितिज्ञेयं । ननुनाप्रयोजकता अनुकूलतर्क सद्भावात् तथाहि अवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वानंगीकारेऽनुभूतिरूपस्यात्मनोवेद्यत्वमुक्तंस्यात् तत्रपरवेद्यत्वमभिप्रेतं स्ववेद्यत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ नन्वनुभूतिरूपस्येति ॥ अनवस्थेति ॥ अनुभवावेदकस्यपरस्यानुभवस्यापिपुनरन्येनवेद्यत्वेऽनवस्थास्यादि त्यर्थः । दूषणांतरंचाह ॥ परेति ॥ आत्मनि विषये । आदिपदेनविपर्ययः ॥ स्यादिति ॥ अनुभूतिरूपात्मनिश्चायकानुभ वाभावादितिभावः । इष्टापत्तिपरिहारायाह ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । नद्वितीयः क्रियायाःकर्तृत्वविरोधादित्याह ॥ स्ववेद्य

**नन्वनुभूतिरूपस्यात्मनःपरवेद्यत्वेऽनवस्थास्यात् पराभावदशायामात्मनिसं शयादिश्चस्यात्। नचात्मनिअहमनहंवेतिकश्चित्संदिग्धे। नापिनाहमेवेतिवि पर्यस्यति। स्ववेद्यत्वंतुविरुद्धं तस्मान्नाप्रयोजकतेतिचेन्न। त्वन्मतेसंदेहाद्यविष यस्याहमर्थस्यानात्मत्वात्। तदन्यस्मिंश्चशब्दैकगम्यात्मनिसंदेहादेःसत्वात्।**

त्वंत्विति ॥ तत्राद्यपक्षंतावदंगीकुर्मः नचानवस्था बुभुत्साभावेनकस्यचिदनुभवस्यस्ववेद्यत्वांगीकारेणवातत्परिहारसंभवात् यदत्रोक्तंपराभावदशायामात्मनिसंशयादिःस्यादिति तत्रेष्टापत्तिः । नन्वहमनहंवेतिसंशयादिरात्मनिनदृष्टइतिचेत्तत्राह ॥ त्वन्मतइति ॥ तथाचात्मनिसंशयाद्यभावोपपादनायास्योदाहरणमयुक्तमितिभावः । अहमर्थात्मनितुसंशयादिकमस्त्येवेत्याह ॥ तदिति ॥ शब्देति ॥ उपदेशाद्यभावदशायांसंदेहोस्त्येवेत्यर्थः । तथाचयत्रसंदेहादिकंनास्तिसअहमर्थस्त्वन्मतेआत्मभिन्न

एव । यत्रत्वात्मनिसंदेहःसनत्वन्मते । अतइष्टापत्तिरित्यर्थः । एवंप्रौढवादेनोक्त्वाद्वितीयपक्षमंगीकृत्याह ॥ किंचेति ॥स्वस्य अनुभूतिरूपसाक्षात्कारस्य । तथाचसाक्षात्कारेविषयस्यकारणत्वादात्मसाक्षात्कारस्यस्वविषयकत्वेस्वस्यस्वजन्यत्वप्राप्त्यात्माश्रये णासंभवादित्यर्थः ॥ स्वजनकेति ॥ साक्षात्कारजनकेत्यर्थः । स्वस्यस्वविषयकत्वेस्वस्यस्वजनकेंद्रियसंनिकर्षार्थंस्वस्यस्वापेक्ष यापूर्ववृत्तित्वंवाच्यं तच्चात्माश्रयेणायुक्तमित्यर्थः ॥ विषयेति ॥ विषयविषयिभावस्यसंबंधस्यसंयोगादिवद्विष्ठत्वात् । आत्म

किंचस्ववेद्यत्वंकिमितिविरुद्धं किंसाक्षात्कारस्यविषयजन्यत्वात्स्वस्यचस्वजन्यत्वा संभवात् किंवासाक्षात्कारेस्वजनकेंद्रियसंनिकृष्टस्यैवविषयत्वात्स्वजनकसंनिक र्षकालेचस्वस्याभावात् यद्वाविषयविषयिभावसंबंधस्योभयनिष्ठत्वात् अथवा ज्ञानस्यैवज्ञेयत्वेविरुद्धस्यक्रियायाएवकर्मत्वस्यापातात् । आहोस्वित्विषयिण एवविषयत्वेकर्तुरेवकर्मत्वापातात् । तस्यचान्यत्वगर्भितस्यैकस्मिन्नसंभवात् ।

नःस्वविषयकत्वेविषयविषयिभावरूपद्विष्ठसंबंधाभावादित्यर्थः । ज्ञेयत्वे स्ववेद्यत्वे ॥ विरुद्धस्येति ॥ क्रियात्वकर्मत्वयोःसहा नवस्थितत्वेनविरुद्धत्वंद्रष्टव्यं। विषयिणः विषयीकर्तुर्ज्ञानस्य विषयत्वेस्ववेद्यत्वे॥तस्यचेति॥परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वरू पस्यकर्मत्वस्यकर्तृत्वस्यचैकस्मिन्ज्ञानेऽसंभवादित्यर्थः ॥ अन्यत्वेति ॥ परशब्दस्यस्वभिन्नार्थकत्वात्तस्यचात्माश्रयप्रसंगेनकर्त्र

न्यत्वेतात्पर्यादित्यर्थः । आत्मस्वरूपज्ञानस्य चैतन्यरूपज्ञानस्य ॥ ईश्वरज्ञानवदिति ॥ तार्किकरीत्याज्ञाननित्यत्वेसंभाव नायोक्तं ॥ नित्यत्वेनेति ॥ तथाचविषयजन्यत्वस्यस्वजनकसंनिकर्षापेक्षायाश्चाभावादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ नित्यत्वेनावि रोधमनंगीकृत्यसाक्षात्कारस्यविषयजन्यत्वादिनास्वविषयकत्वनिराकरणेसाक्षात्कारस्यस्वविषयकत्वाभावेपिव्यवहारहेतुत्वमंगी कृतं तदपिनस्यात् व्यवहारहेतुसाक्षात्कारस्यापिव्यवहारविषयजन्यत्वनियमेनस्वव्यवहारहेतुसाक्षात्कारस्यापिस्वव्यवहारविष यजन्यत्वावश्यंभावेनस्वजन्यत्वंवक्तव्यं तच्चात्माश्रयेणविरुद्धमित्यादिदोषःसमइत्यर्थः ॥ अतीतेत्यादि ॥ अतीतादित्रयवि

नाद्यद्वितीयौ स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवन्नित्यत्वेनाविरोधात् । अन्य थास्वव्यवहारहेतुसाक्षात्कारस्यापिस्वजन्यत्वादिनियमात्तवापितुल्योदोषः । न तृतीयः अतीतारोपितात्यंतासतांज्ञानदर्शनेनतस्योभयानिष्ठत्वाभावात् । नचतु र्थः कृतिविशेषस्यकार्यत्ववत्इच्छाविशेषस्यचेष्टत्ववत्व्यवहृतेश्चव्यवहार्यत्ववत्

षयकज्ञानादेरित्यर्थः । स्वमतेआरोपितस्यात्यंतासत्वेपिपररीत्यापृथगुक्तिः ॥ उभयेति ॥ ज्ञानकालेऽतीतादिरूपविषयाभावे पिस्थितस्यविषयविषयिभावस्यद्विष्ठत्वासंभवादित्यर्थः । क्रियात्वकर्मत्वयोःसमावेशसद्भावान्नविरोधइत्याह ॥ कृतीति ॥ य थापुण्यसाधनीभूतकाशीनिवासरूपोयत्नविशेषोगमनादिप्रयत्नसाध्यइत्येवंकृतिविशेषस्यापिकार्यत्वंकृतिविषयत्वरूपकर्मत्वमस्ति तद्वदित्यर्थः ॥ इच्छेति ॥ अस्माकंधर्ममार्गएवेच्छाभूयादितीच्छाविशेषस्यापीच्छाविषयत्वरूपेष्टत्ववदित्यर्थः । व्यवहृते र्व्य



वहारस्य । व्यवहार्यत्ववत् व्यवहृतिशब्देनेतिशेषः । अभिधायाः वाचकत्वरूपशक्तेः ॥ स्वेति ॥ अभिधाशब्देनेत्यर्थः । वाच कस्यापिवाच्यत्ववदितियावत् ॥ व्याप्तिज्ञानस्येति ॥ तस्यापिदृश्यत्वेनस्वविषयकत्वात् । अन्यथासर्वोपसंहारवतीव्याप्तिर्न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ मिथ्यात्वेति ॥ अन्यथाऽनुमितिमिथ्यात्वालाभेनब्रह्मातिरिक्तसर्वमिथ्यात्वंनसिध्येदितिभावः ॥ उपपत्ते रिति ॥ एकक्रियायाअपिकर्मत्वोपपत्तेर्विरोधासिद्धिरितिभावः ॥ अज्ञस्यैवेति ॥ अज्ञानंविषयीकर्तुरित्यर्थः । अज्ञेयत्वस्य

अभिधेतिशब्दगतायाअभिधायाःस्वाभिधेयत्ववत्वृत्तिरूपस्ययदृश्यंतन्मिथ्येतिव्याप्तिज्ञानस्यमि थ्यात्वानुमितेश्चस्वविषयत्ववच्चोपपत्तेः । नपंचमः अज्ञस्यैवब्रह्मणोज्ञेयत्वस्यविषयिण्याएवमिथ्या त्वानुमितेःस्वविषयकत्वस्यअभिधायकस्यैवशब्दशब्दस्यस्वाभिधेयत्वस्यचदर्शनेनमामहंजानामीत्य नुभवेन "तदात्मानमेवावेदि" तिश्रुत्याचकर्तुरेवकर्मत्वासिद्धौपरसमवेतक्रियाफलशालित्वरूपा न्यत्वगर्भितस्वकपोलकल्पितलक्षणत्यागेनक्रियाविषयत्वादिरूपस्यान्यस्यैवलक्षणस्यकल्प्यत्वात् ।

अज्ञानकर्मत्वस्य । "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी" तिवचनादितिभावः । विषयिण्याः मिथ्यात्वंविषयीकुर्वंत्याः ॥ शब्दशब्द स्येति ॥ शब्दइतिशब्दस्येत्यर्थः । ननुकर्तुरेवकर्मत्वेकर्त्रन्यत्वगर्भितकर्मलक्षणविरोधइत्यतआह ॥ परेति ॥ तर्हिंकिंकर्मलक्ष णमित्यतआह ॥ क्रियेति ॥ कर्तुरपिज्ञानरूपक्रियाविषयत्वसंभवेनेदंकर्तुःकर्मत्वोक्त्यविरोधीतिध्येयं । नचासनादिक्रियावि षयेआधारेपिकर्मत्वप्रसंगइतिवाच्यं । आधारस्याविषयत्वात् । अन्यथास्थाल्यादेरपिपाकविषयत्वापातादितिद्रष्टव्यं । यदुक्तं

क्रियात्वकर्मत्वयोरविरोधोपपादनायकृतिविशेषस्यकार्यत्ववदित्यादितत्रशंकते ॥ नन्विति । कृत्याद्यन्तरमिति ॥ स्वभिन्नकृतीच्छाविषयइत्यर्थः । एवंचक्रियात्वकर्मत्वयोरेकत्रैवसमावेशेनेदमुदाहरणमितिभावः । परमुखेनैवोत्तरंवाचयितुंप्रतिवंदींगृह्णाति ॥ गत्यादाविति ॥ गत्याद्यंतरेति ॥ स्वभिन्नगत्याद्यंतरेत्यर्थः । यदुक्तंकृत्यादिःकृत्याद्यंतरंप्रत्येवविषयइति तन्नयुक्तं । लोकेगत्यादिक्रियायाःस्वविषयत्वादर्शनात् स्वभिन्नस्वसजातीयगत्याद्यंतरविषयत्वस्याप्यदर्शनात् । कृत्यादेस्त्वयोच्यमानंस्व

ननुकृत्यादिःकृत्याद्यंतरंप्रत्येवविषयःनतुस्वंप्रतीतिचेन्न । गत्यादौगत्याद्यंतरविषयत्वस्याप्यदर्शनात् । यदिचवस्तूनांविचित्रस्वभावत्वात्गत्यादावदृष्टमपिकृत्यादौस्वसजातीयविषयत्वं तर्हितत एवानुभूतेःस्वविषयत्वमप्यस्तु । अन्यथास्वस्यस्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वमपिनस्यादित्युक्तं । व्याप्तिज्ञानमिथ्यात्वानुमित्यादेश्चस्वाविषयत्वेसर्वोपसंहारवतीव्याप्तिरनुमितिमिथ्यात्वंचनसिध्येत् ।

भिन्नकृत्याद्यंतरविषयत्वमपिनस्यादित्यर्थः । तत्रोत्तरमाशंकते ॥ यदिचेति ॥ विचित्रेति ॥ नहिसर्वैर्भावैरेकविधैर्भाव्यमितिनियमोस्तीत्यर्थः ॥ सजातीयेति ॥ कृत्याद्यंतरेत्यर्थः । अनुभूतेः अनुभूतिरूपक्रियायाः । स्वविषयत्वं स्वकर्मकत्वं । अन्यथा स्वविषयकत्वाभावे । व्यवहारजनकत्वं त्वदंगीकृतमित्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति ॥ तद्व्यवहारजनकत्वमस्तीतिचेन्न । तत्र स्वविषयकत्वस्यैवाभावात् । कुतइतिचेत्तत्राह ॥ व्याप्तिज्ञानेति ॥ नन्वेतदयुक्तं । यथाहि मन्मतेचितश्चिदविषयत्वेपिनत

त्सिद्ध्यभावः वृत्तिव्याप्यत्वमात्रेणतदुपपत्तेः एवंव्याप्तिज्ञानादेःस्वविषयकत्वाभावेपिसर्वोपसंहारवतीव्याप्तिरुपायांतरेणसिद्धा भविष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ एवंव्याप्तिज्ञानादेःस्वविषयकत्वाभावेसर्वोपसंहारवद्व्याप्त्याद्यसिद्धिरूपंदूषणमनादृत्यस्वाविषयकस्यापिव्याप्तिज्ञानादेःचिद्वत्स्वस्मिन्व्यवहारहेतुत्वमात्रमेवांगीक्रियते नस्वविषयकत्वमित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तदविषयकस्यापितद्व्यवहारहेतुत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ घटादीति ॥ तस्मि न्घटे । तद्धेतुत्वं व्यवहारहेतुत्वं । तद्विषयकत्वं घटविषयकत्वं । तथाचघटाविषयकस्यैवघटज्ञानस्यघटव्यवहारहेतुत्वमस्त्वित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । किंचयदृश्यंतन्मिथ्येतिव्याप्तिज्ञा

नहिचितश्चिदविषयत्वेपिवृत्तिव्याप्यत्वमात्रेणसिद्ध्यादिवत्व्याप्तिविषयवृत्तेःस्वाविषयत्वेपिसर्वोपसंहारयुक्तव्याप्तिसिद्धावन्यउपायोस्ति। नचव्याप्तिज्ञानादेःस्वस्मिन्स्वव्यवहारहेतुत्वमेव नतुस्वविषयत्वमितिवाच्यं । घटादिज्ञानस्यापितस्मिंस्तद्धेतुत्वमेव नतुतद्विषयत्वमित्यापातात् । व्याप्तिज्ञानादेरपिव्याप्यताद्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वाच्च ।

नस्यदृश्यत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वात्व्याप्तिज्ञानस्यापिदृश्यत्वावच्छिन्नस्वविषयकत्वमेव अन्यथाव्याप्तिज्ञाने दृश्यत्वाभावेऽप्रामाणिकत्वापत्त्यातदसिद्धिप्रसंगात् । एवंमिथ्यात्वानुमितेरपिव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वादनुमितेरपिमिथ्यात्वरूपव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्स्वविषयकत्वमेव अन्यथाअनुमितेःस्वस्मिन्मिथ्यात्वविषयकत्वाभावेब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमिथ्यात्वसाधकत्वंनस्यादित्याह ॥ व्याप्तिज्ञानादेरपीति ॥ यद्दृश्यंतन्मिथ्येतिज्ञानस्यस्वविषयत्वेऽनुभवंचसाधक

माह ॥ घटइति ॥ अनुभवाद नुव्यवसायात् । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ मामहंजानामीतिप्रत्यक्षेणतथा (तदात्मानमेवावे
दिति) श्रुत्येतिसंबंधः । ननुज्ञप्तिरूपक्रियायांकर्तुरेवकर्मत्वांगीकारेगमनादिक्रियायामपिकर्तुरेवकर्मतास्यादित्यतोज्ञप्तिक्रियावै
षम्यमाह ॥ गमनादौत्विति ॥ अन्यथा कर्तुःकर्मत्वानंगीकारे ॥ शब्देति ॥ शब्दःइममर्थमभिधत्तइत्यभिधानरूपक्रिया
कर्तुरेवशब्दशब्दस्यस्ववाच्यत्वदर्शनेनकर्मत्वंदृष्टंतन्नस्यादित्यर्थः । तामेवाह ॥ अवेद्यत्वइति ॥ ब्रह्मणइतिशेषः । यद्यवेद्य

घटोज्ञातइतिवत्सर्वोपसंहारवतीव्याप्तिर्ज्ञातेत्यनुभवाच । एवंच "जानामिमामहमि
तितदात्मानमवेदि" ति । प्रत्यक्षेणतथाश्रुत्याज्ञप्तौकर्तुश्चकर्मता ॥ १ ॥ गमनादौत्वदृष्ट
त्वान्नकर्तुःकर्मतेष्यते ॥ अन्यथाशब्दशब्दादेःस्ववाच्यत्वादिकंकथं" ॥ २ ॥ प्रतिकूलतर्क
पराहतिश्च अवेद्यत्वेऽवेद्यत्वसाधकप्रमाणवेद्यत्वावेद्यत्वाभ्यांव्याघातात् । वेदांतानां
ब्रह्मणिप्रामाण्यायोगाच । ब्रह्मविचारविधिवैयर्थ्याच । ब्रह्माज्ञाननिवृत्त्ययोगाच ।

त्वरूपंस्वप्रकाशत्वमंगीक्रियते तर्हितत्रपृच्छामः ब्रह्म अवेद्यत्वसाधकप्रमाणवेद्यं नवा आद्येब्रह्मणोऽवेद्यत्ववचनंव्याहतं द्विती
येब्रह्मणोऽवेद्यत्वसाधकप्रमाणवेद्यत्वाभावेतस्यावेद्यत्वासिद्ध्याऽवेद्यत्ववचनंव्याहतमित्यर्थः ॥ प्रामाण्येति ॥ ब्रह्मणोऽवेद्यत्वे
वेदांतानांब्रह्मप्रमाजनकत्वरूपंप्रामाण्यंनस्यादित्यर्थः । किंचब्रह्मणोऽवेद्यत्वेब्रह्मविचारविधिवैयर्थ्यंस्यात् ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिश्च ॥ ५२१ ॥
नस्यादित्याह ॥ ब्रह्मविचारेत्यादिना ॥ ननुब्रह्मणोऽवेद्यत्वेवेदांतानांब्रह्मणिप्रामाण्यायोगइत्युक्तमयुक्तं । तत्प्रमाजनकत्वे

नतत्प्रामाण्याभावेपितदज्ञाननिवर्तकत्वमात्रेणप्रामाण्यमुपपद्यतइत्येतदेतेनैवनिरस्तं । तद्विषयकत्वाभावेतदज्ञाननिवर्तकत्वायो
गात् अतद्विषयकज्ञानेनतदज्ञाननिवृत्तौघटज्ञानेनापिनिवर्तेतेत्यतिप्रसंगस्योक्तत्वादित्याशयेनाह ॥ एतेनेति ॥ आत्मनोऽवे
द्यत्वेतदसिद्धिरेवस्यादित्याह ॥ आत्मनइति ॥ ननुस्वतःसिद्धइत्यस्यस्वेनैवज्ञातइत्यर्थत्वेहिस्वविषयत्वमापाद्येत किंतुस्वविष
यकत्वाभावेपिस्वजन्यव्यवहारयोग्यत्वांगीकारात्स्वतःसिद्धइत्यस्यस्वजन्यव्यवहारयोग्यइत्येवार्थोविवक्षितइतिनस्वविषयत्वा

एतेनतदज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्रतत्प्रामाण्यमितिनिरस्तं । आत्मनोप्यसिद्धि
प्रसंगाच । स्वतःसिद्धइतिचेत् स्वतइतिकोर्थः किंस्वेनैवेति किंवाप्रमाणंवि
नैवेति । नाद्यः स्वविषयत्वापातात् । नचसिद्धइत्यस्यज्ञातइतिनार्थः किंतु
व्यवहारयोग्यइतीतिवाच्यं । ज्ञातत्वातिरेकेणव्यवहारयोग्यत्वाभावात् ।

पातइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति व्यवहारेति ॥ स्वजन्यव्यवहारेत्यर्थः ॥ ज्ञातत्वातिरेकेणेति ॥ ज्ञातत्वव्यतिरेकेणेत्यर्थः ॥ यथा
हिवह्निव्यतिरेकेणधूमोनास्तीत्युक्तेधूमस्थितिप्रयोजकत्वंवह्नेर्लभ्यते । एवंज्ञातत्वव्यतिरेकेणव्यवहारयोग्यत्वंनास्तीतिव्यवहारयो
ग्यतास्थितौज्ञातत्वस्यप्रयोजकत्वेनतदभावेव्यवहारयोग्यत्वमेवनस्यादित्यर्थइतिसंप्रदायः । तथाचज्ञातत्वातिरेकेणव्यवहारयो
ग्यत्वाभावादित्यनेनज्ञातत्वव्यवहारयोग्यत्वयोरभेदप्रतीतिःपरास्तेतिध्येयं । किंचयदिस्वजन्यव्यवहारयोग्यत्वात्स्वतःसिद्धत्वं

तर्हिंमुक्त्यवस्थायांस्वतःसिद्धिर्नस्यात् तदायोग्यतारूपधर्माभावादित्याह ॥ मुक्तावीति ॥ अन्यथेति ॥ सिद्ध्युपायभूतप्र
माणेनविनैववस्तुसिद्धौ ॥ सर्वमिति ॥ वेदांतानांब्रह्मणिप्रामाण्यंब्रह्मविचारविधिर्ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिश्चेतिसर्वमित्यर्थः ॥ स
त्वादिति ॥ चैतन्यादिरूपफलस्याप्रामाणिकत्वेनफलाव्याप्यत्वस्यघटादावपिसुवचत्वादितिभावः । वित्तेःस्ववेद्यत्वाभावेवि
त्तित्वंनस्यादित्युक्तमप्रयोजकत्वपरिहारायोपपादयति ॥ भुक्तेःसभोज्यत्ववदिति ॥ भोज्यरूपविषयसाहित्यनियमवदित्य

मुक्तौयोग्यतायाअप्यभावेनात्मनस्तदास्वतःसिद्ध्यभावापाताच्च । नांत्यः सिद्ध्युपायस्यानुप
न्यासात् । अन्यथानृश्रृंगादेरपिसिद्ध्यापातात् । ननुवृत्तिव्याप्यत्वात्सर्वंयुक्तं । अवेद्यत्वं
तुफलाव्याप्यत्वमितिचेन्न । एतादृशावेद्यत्वस्यघटादावपिसत्वात् । किंचात्मस्वरूपभूतावि
त्तेःस्ववेद्यत्वाभावेवित्तित्वंस्वव्यवहारहेतुत्वंस्वस्मिन्संशयादिविरोधित्वंचनस्यात् । भुक्तेः
सभोज्यत्ववत्वित्तेःसवेद्यत्वनियमा न्मुक्तौचवेद्यांतराभावात् । उक्तंचैतज्जडत्वहेतुभंगे ॥

र्थः । अस्तुसवेद्यत्वमितिचेत्तत्राह ॥ मुक्तौचेति ॥ तथाचात्मस्वरूपवित्तेःमुक्तौपराभावेनतद्विषयकत्वायोगात्स्वविषयकत्व
स्यचानंगीकाराज्ज्ञानत्वमेवनस्याद्धटवदित्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनंतेब्रह्मज्ञानात्मकंयदि ॥ भोक्तृभोज्यविहीनापि
भवेत्तर्हिंभुजिक्रियेत्युक्तमित्यर्थः ॥ आत्मस्वरूपवित्तेःस्ववेद्यत्वाभावेस्वव्यवहारहेतुत्वंस्वस्मिन्संशयादिविरोधित्वंचनस्यादित्यु

क्तमुपपादयति ॥ वित्तेरिति ॥ ननुतद्विषयत्वाभावेपिस्वस्मिन्व्यवहारहेतुत्वंस्वनिर्वाहकत्वादुपपद्यतइत्यन्यथासिद्धिमाशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ स्वनिर्वाहकत्वोक्त्यैवैकस्यांक्रियायांकर्तृत्वकर्मत्वयोःप्राप्तिरित्याह ॥ स्वेति ॥ ननुस्वनिर्वाहकत्वे नप्रसिद्धोऽध्ययनविधि स्तथातत्त्वेनप्रसिद्धादीपप्रभावाऽध्येतव्यत्वविधानरूपंअंधकारनिवर्तनरूपंचस्वकार्यमन्यत्रेवस्वस्मिन्न पिकरोति तथापिनस्वकर्मकत्वं एवमिहाप्यात्मरूपवित्तेःस्वस्मिन्व्यवहारादिकर्तृत्वेनस्वनिर्वाहकत्वेपिनस्वकर्मकत्वमित्यत

वित्तेस्तद्व्यवहारादिहेतुत्वेतत्संशयादिविरोधित्वेचतद्विषयत्वस्यतंत्रत्वात् । नचस्वकर्म कत्वाभावेपिस्वनिर्वाहकत्वात्स्वस्मिन्स्वव्यवहारादिकंकुर्यादितिवाच्यं स्वनिर्वाहकश ब्देनैवनिर्वाह्यत्वनिर्वाहकत्वरूपयोर्निर्वहणक्रियाकर्मत्वकर्तृत्वयोरुक्तेः । स्वनिर्वाहक मध्ययनविधिदीपप्रभादिकमपिअन्यास्मिन्निवस्वस्मिन्स्वकार्यकारिचेत्स्वविषयमेव ।

आह ॥ स्वनिर्वाहकमिति ॥ स्वस्मिन्निति ॥ अध्ययनविधिःस्वस्याध्येतव्यत्वंविधत्ते प्रभाचस्वस्मिन्नप्यंधकारसंबंधंनिवर्त यतीत्यर्थः । ननुस्वस्मिन्स्वकार्यकरणे नस्वविषयकत्वंतंत्रं यथा“गाङ्कुटादिभ्य”इतिसूत्रेकुटआदिर्येषांकुटादिगणस्थानांतेभ्यःकु टादिभ्यःकिंचित्कार्यंविहितं तत्रबहुव्रीहेःसमस्यमानपदार्थातिरिक्तान्यपदार्थमात्रविषयकत्वेनकुटादिभ्यइतिबहुव्रीहेरपिकुटादि
न्या० ८८ रूपान्यपदार्थमात्रविषयकत्वमेव नकुटविषयकत्वं कुरूणांक्षेत्रमित्यत्रकुरूणामिवकुटस्याप्युपलक्षणमात्रत्वात् एवंचायंबहुव्रीहि

र्यत्स्वकार्यंविहितमस्ति तत्स्वाविषयेपिकुटेकुटादाविवकरोत्येव एवमात्मरूपंज्ञानंस्वाविषयकमपिस्वस्मिन्व्यवहारादिरूपंकार्यंक रिष्यत्येवेत्याशंक्य तदप्येतेनैवनिरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ बहुव्रीहेरिति ॥ बहुव्रीहावन्यप दार्थस्तावत्समुदायएव तत्रचबहुव्रीहेःसमुदायरूपेऽन्यपदार्थेशक्तिर्वालक्षणावास्तु तथापिबहुव्रीहिःस्वाविषयेकार्यंनकरोत्येव कुटादिभ्यइत्यत्राप्यन्यपदार्थरूपसमुदायांतर्गतकुटादिवत्कुटस्यापितत्समुदायांतर्गतत्वेनशक्त्यालक्षणयावाबहुव्रीहिविषयत्वमे

एतेनयथा "गाङ्कुटादिभ्य" इत्यत्रबहुव्रीहिःस्वाविषयेपिकुटेस्वकार्यंकरोतितथेहापीतिखंडनोक्तं निरस्तं। बहुव्रीहेरन्यपदार्थेशक्तिरितिवैयाकरणादिमतेलक्षणेति तार्किकादिमतेवाचैत्रशाला स्थाआनीयंतामित्यत्रोपलक्षणस्यापिचैत्रस्यशालास्थस्यतच्छब्दविषयत्ववत्कुटस्यापिकुटादित्व वत्अन्यपदार्थभूतसमुदायांतर्गतस्यशक्त्यालक्षणयावाबहुव्रीहिविषयत्वेनतद्विषयत्वासंमतेः।

व समुदायेनसमुदायिनांसंबंधादित्यर्थः । मतेवा कुटादिवदन्यपदार्थभूतसमुदायांतर्गतस्यकुटस्यापिकुटादिवत्शक्त्या लक्षण यावा बहुव्रीहिविषयत्वेनेत्यन्वयः । ननुतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौतस्यान्यपदार्थस्ययेगुणाअवयवादयस्तेषांकार्येसंविज्ञानंआनय नादिक्रियान्वयोभवति गुणान्विनागुणिनआनयनाद्ययोगात् नचेहकुटिःकुटादेरवयवादिर्भवति अतःकथंतस्यबहुव्रीहिविषय त्वमितिशंकांकैयटोदाहृतन्यायेनपरिहरति ॥ चैत्रेति ॥ तद्गुणसंविज्ञानेत्यत्रगुणशब्देन नावयवादिरेवविवक्षितः अपितूपल



क्षणादिसाधारणंव्यावर्तकमात्रं तथाचचैत्रशालास्थाब्राह्मणाआनीयंतामित्युक्ते चैत्रोपियदिब्राह्मणोभवतिस्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयतएव एवंकुटादीन्प्रत्युपलक्षणस्यापिकुटेःकुटादिकार्येंतर्भावःस्यादेव समुदायेनसमुदायिनांसंबंधादित्यर्थः । अन्यप दार्थःसमुदायःसचबहुव्रीहिसमासार्थइत्यत्रसंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥ उद्भूतानामवयवानांभेदोविशेषएवसमुदायः माषा दिसमुदायेतथादर्शनात् सचबहुव्रीहिसमासार्थइत्यर्थः ॥ स्वस्मिन्निति ॥ व्यवहारजननेसंशयादिनिवर्तनेचेत्यर्थः ॥ पक्षाद

तरंगिणी ५ उक्तंहिकैयटे "उद्भूतावयवभेदःसमुदायःसमासार्थ" इति । नचज्ञानस्यस्वस्माद न्यत्रव्यवहारादिजननेतद्विषयत्वंतंत्रं । स्वस्मिंस्तुस्वाभेदएवेतियुक्तं । पक्षादन्यत्रै वायंनियमइतिसर्वत्रसुवचत्वात्। दुःखादिविषयकस्यद्वेषस्यस्वाभेदेसत्यपिस्वविषय कत्वव्यतिरेकेणदुःखादाविवस्वस्मिन्निवृत्तिहेतुतायाइच्छाविरोधित्वस्यचादर्शनाच्च।

न्यत्रेति ॥ ज्ञानंस्वविषयकं। स्वस्मिन्व्यवहारादिजनकत्वादित्यस्माभिरुक्तेस्वस्मादन्यत्रैवव्यवहारादिजननेस्वविषयकत्वंतंत्रं। नतुस्वस्मिन्नित्युक्त्यापक्षादन्यत्रैवायंनियमइत्युक्तंस्यात् तथाचधूमाग्न्योःसाहचर्यनियमःपक्षादन्यत्रैवनतुपक्षइत्यपिवक्तुंशक्य त्वेनातिप्रसंगइत्यर्थः ॥ दुःखादीति ॥ अन्यत्रस्वकार्यजननेतद्विषयकत्वंप्रयोजकं स्वस्मिन्कार्यजननेतुस्वाभेदएवप्रयोजकश्चे त्तर्हि दुःखविषयकत्वाद्वेषस्यद्वेषकार्यभूता निवृत्तिर्दुःखेभवतिदुःखद्वेषादुःखंनिवर्ततइतियावत् एवंद्वेषःस्वस्मिन्नपिस्वकार्यभूतां

निवृत्तिंकुर्यात् स्वाभेदस्यसत्वात् । नचेष्टापत्तिः दुःखद्वेषविषयेकस्यापिनिवृत्त्यभावात् । तथादुःखद्वेषेदुःखेच्छानिवर्तकत्वरूपमिच्छाविरोधित्वमस्ति द्वेषेणदुःखेच्छायाअनुत्पत्तेः एवंस्वाभेदस्यस्वस्मिन्सत्वात्स्वस्मिन्नपिस्वस्येच्छानिवर्तकत्वंस्यात् नचेष्टापत्तिः । अस्मिन्पापिष्ठेद्वेषएवास्माकमभिवर्धतामितिद्वेषेइच्छायाएवदर्शनेनद्वेषस्यतद्विरोधित्वाभावात् । एवंचस्वस्मिन्नपिव्यवहारजननेस्वविषयकत्वस्यतंत्रत्वेतुनदोषः । द्वेषस्यस्वविषयकत्वाभावेनस्वस्मिन्निवृत्त्यभावस्यइच्छाविरोधित्वाभावस्यचोपपत्तेरित्यर्थः । स्वस्मिन्स्वकार्यजननेस्वविषयकत्वंविहायस्वाभेदमात्रस्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगानाह ॥ ब्रह्माज्ञानस्येत्यादिनाग्रंथेन॥

ब्रह्माज्ञानस्यचस्वाभेदेसत्यपिस्वविषयकत्वव्यतिरेकेणब्रह्मणीवस्वस्मिन्प्रकाशप्रतिबंधकत्वादेरदर्शनाच । स्मरणरूपस्यपरोक्षानुभवरूपस्यचवृत्तिज्ञानस्यस्वाभेदेसत्यपिस्वविषयकत्वव्यतिरेकेणस्वविषयइवस्वस्मिन्व्यवहारादिहेतुतायाअदर्शनाच।

ब्रह्माज्ञानस्ययथास्वविषयेब्रह्मणिप्रकाशप्रतिबंधरूपस्वकार्यकारित्वं एवंस्वाभेदस्यसद्भावात्स्वस्मिन्प्रकाशप्रतिबंधक(त्वाभावसं)त्वसंभवादितिभावः ॥ स्मरणेत्यादि ॥ स्मरणस्यवृत्तिरूपस्यपरोक्षानुभवस्यचस्वविषयेव्यवहारादिरूपस्वकार्यकारित्ववत्स्वस्मिन्नपिव्यवहारादिकंकुर्यात् स्वाभेदसद्भावात् स्वविषयकत्वस्यतंत्रत्वेतुतदभावान्नोक्तदोषइत्यर्थः । अपरोक्षानुभवस्यैवोक्तौ ॥ ५२४ ॥ परमतेचैतन्यस्यैवापरोक्षानुभवरूपत्वात्तस्यचस्वाभेदप्रयुक्तंस्वस्मिन्स्वव्यवहारहेतुत्वंपरेणांगीकृतमेवेतिइष्टापत्तिरेवस्यात् । अतः

परोक्षानुभवरूपस्यवृत्तिज्ञानस्येत्युक्तं । नन्वत्रापीष्टापत्तिः चिद्वद्वृत्तिज्ञानस्यापिस्वस्मिन्स्वव्यवहारहेतुत्वांगीकारादितिचेत्तत्राह ॥ वृत्तेरपीति ॥ स्वप्रकाशत्वंस्यात् तद्वदेवेतिवर्तते । नचात्रापीष्टापत्तिः । वृत्तिज्ञानस्यजडत्वेनस्वप्रकाशत्वानंगीकारात् एतावंतंकालंसुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शरूपस्वप्रकाशत्वसाधकयुक्तेस्तत्राप्रवर्तनादितिभावः । ननुस्वाभेदप्रयुक्तस्वस्मिन्स्वकार्यकारित्वनियमश्चैतन्यरूपज्ञप्तावेवोच्यतेऽतोनोक्तातिप्रसंगसंघइत्यतआह ॥ मैत्रेति ॥ चैत्रमैत्रावुभावपियदासुप्तौ तदामैत्रचैतन्यरूपज्ञानस्यचैत्रचैतन्यरूपज्ञानेनपारमार्थिकाभेदसद्भावाच्चैत्रचैतन्येमैत्रचैतन्यंसुषुप्तौस्वकार्यंव्यवहारंकुर्यात् नचकल्पितभे

वृत्तेरपिचिद्वत्स्वव्यवहारादिहेतुत्वेस्वप्रकाशत्वंस्यात् । मैत्रचैतन्य
स्यचैत्रचैतन्येनपारमार्थिकाभेदेसुषुप्तौभेदकल्पनाराहित्येचसत्यपि
तद्विषयकत्वव्यतिरेकेणतद्व्यवहारादिहेतुत्वव्यतिरेकस्यदर्शनाच्च ।

दसद्भावान्नव्यवहारादीतिवाच्यं । भेदकल्पनानिमित्तस्याऽविद्यादेःसुप्तौनिवृत्तत्वेनकल्पितभेदस्याभावात् । नचतदापिव्यवहारादिकंभवतीतीष्टापत्तिरितिवाच्यं । तथात्वेसुप्तोत्थितस्यमैत्रचैतन्यस्यएतावंतंकालंअहंचैत्रचैतन्यंव्यवहरमाणआसमितिपरामर्शःस्यात् नचैवमस्ति । अतस्त्वयाऽकामेनापिसुषुप्तौमैत्रचैतन्यस्यचैत्रचैतन्यस्यविषयकत्वाभावान्नव्यवहारइत्येवंस्वस्मिन्स्वव्यवहारजननेपिस्वविषयकत्वमेवप्रयोजकत्वेनस्वीकार्यं । नस्वाभेदइत्यर्थः । एवंस्वविषयकत्वानंगीकारेऽतिप्रसंगसंघमभिधायात्मरूप

ज्ञानस्यस्वविषयकत्वेनिरवकाशमनुभवंप्रमाणयति ॥ स्वात्मानमिति ॥ उक्तातिप्रसंगसंघंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ अयंकारिकार्थः ज्ञानंस्वाविषये स्वस्मिन्स्वविषयकत्वंविहायेतियावत् स्वाभेदमात्रेणस्वकार्यंव्यवहारादिकंस्वस्मिंश्चेद्यदिकुर्या त्तदा द्वेषाज्ञानादिस्मरणादिकमपिआत्मनिस्वस्मिन्निवृत्त्यादिप्रकाशप्रतिबंधादिरूपंस्वकार्यंकुर्यादित्यर्थः। नन्वेतावताप्रबंधेनोपपादितंस्वविषयकत्वमात्मरूपज्ञानस्यस्यात् तथाप्यवेद्यत्वंयुक्तं स्वकर्मकत्वाभावात् तस्यैवचावेद्यत्वविरोधित्वात् नचविषयत्वमेवकर्मत्वमितिवाच्यं तयोर्भेदात् स्वव्यवहारजननयोग्यत्वंहिस्वविषयकत्वं कर्मत्वंचकारकविशेषत्वं चैतन्यरूपज्ञानस्यचनित्यस्यस्व

स्वात्मानंजानामीतिस्वविषयकत्वस्यानुभवाच्च । एवंच "कुर्यात्स्वकार्यंस्वस्मिंश्चेज्ज्ञानंस्वाविषयेतदा। द्वेषाज्ञानादिकंकुर्यात्स्वकार्यमपिचाऽऽत्मनि" ॥ १ ॥ स्वविषयकत्वेपिस्वकर्मकत्वाभावादवेद्यत्वमितितुनिरस्तं । घटःस्वप्रकाशःघटत्वात् व्यतिरेकेणपटवदित्याभाससाम्यंच ।

कर्मकत्वंनयुक्तं स्वस्यैवक्रियात्वेनक्रियाजनकत्वरूपकारकविशेषत्वाख्यकर्मत्वायोगादित्यतआह ॥ स्वेति ॥ निरस्तमिति ॥ साक्षाद्व्यवहारजननयोग्यत्वरूपविषयत्वस्यैवकर्मत्वशब्दार्थत्वात् । कारकविशेषत्वादिरूपकर्मत्वस्यस्वकपोलकल्पितत्वात् । अथवाक्रियाविषयत्वमेवकर्मत्वं इदंचस्वविषयकत्वेप्युपपन्नमितिपूर्वमुक्तत्वा दितिभावः। अनुभूतिःस्वप्रकाशा अनुभूतित्वादित्यस्य प्रतिकूलतर्कपराहतिमभिधायाभाससाम्यंचाह ॥ घटइति ॥ आभाससाम्यानुमानेदूषणमाशंक्यतत्साम्यमनुभूतित्वानुमानस्य



दर्शयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ बाधइति ॥ तत्रावेद्यत्वरूपस्यस्वप्रकाशत्वस्यविरुद्धत्वादितिभावः । एतदुपपादनार्थमेवचक्षुरादिसिद्धस्येत्युक्तं ॥ अन्यथेति ॥ चक्षुराद्यसिद्धस्यकस्यचिद्घटस्यपक्षत्वेतस्याप्रामाणिकत्वादाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ॥ इहापीति ॥ अनुभूतित्वानुमानेपीत्यर्थः ॥ बाधइति ॥ तस्यजडत्वेनस्वप्रकाशत्वस्यत्वत्पक्षेबाधितत्वादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तदतिरिक्तचैतन्यरूपानुभवस्यपक्षत्वेतस्याऽप्रामाणिकतायाःपूर्वमुक्तत्वेनाऽऽश्रयासिद्धिरित्यर्थइतिसंप्रदायः । पुनर्ज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वसाधकानुमानद्वयमाशंक्यप्रकरणसमत्वेनदूषयति ॥ त्वज्ज्ञानमिति ॥ अत्रवेद्यत्वानधिकरणमित्येवोक्तावप्रसिद्धिः

ननुचक्षुरादिसिद्धस्यपक्षत्वेबाधः अन्यथाआश्रयासिद्धिरितिचेत् इहापिवृत्तेः पक्षत्वेबाधः अन्यथाआश्रयासिद्धिरितिसमं ॥ त्वज्ज्ञानंतवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसतिवेद्यत्वानधिकरणंज्ञानत्वात्मदीयज्ञानवदितिस्वप्रकाशत्वानुमाने

वेद्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनतदनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः। अतउक्तमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसतीति । तथापिदृष्टांतेमदीयज्ञानेमदीयापरोक्षज्ञानेमदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वविशिष्टवेद्यत्वस्यैवसत्वात्तदनधिकरणत्वंपुनरप्रसिद्धमतस्तवेत्युक्तं । एवंचत्वदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसतिवेद्यत्वस्यविशिष्टस्याभावोदृष्टांतेविशेषणाभावमादायविशिष्टाभावरूपसाध्यपर्यवसानं । पक्षेतुवेद्यत्वरूपविशेष्याभावमादायावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेनविशिष्टाभावरूपसाध्यपर्यवसानंद्रष्टव्यं । स्वप्रकाशत्वानुमाने अवेद्यत्व

रूपस्वप्रकाशत्वानुमाने ॥ त्वज्ज्ञानमिति ॥ अवेद्यत्वानधिकरणमित्येवोक्तेमदीयज्ञानस्यत्वज्ज्ञानेनावेद्यत्वात्तदनधिकरणत्वंदृष्टांतेऽप्रसिद्धमतःसत्यंतंविशेषणं एवंचतवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसतिअवेद्यत्वरूपस्यविशिष्टस्याभावोदृष्टांतेविशेषणाभावेनपक्षेत्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वाख्यविशेष्याभावेनेतिद्रष्टव्यं। ज्ञानानि घटानुभवरूपाणि अत्राप्यप्रसिद्धिपरिहारायसत्यंतं अयंचविशिष्टाभावोदृष्टांतेविशेषणाभावेनपक्षेतुविशेष्याभावेनावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वमादायसाध्यपर्यवसानं ॥ चिदविषयत्वेति ॥

त्वज्ज्ञानंतवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसतिअवेद्यत्वानधिकरणं। ज्ञानत्वान्मदीयज्ञानवदितिप्रकरणसमता। विवादपदानिज्ञानानिघटज्ञानान्यत्वेसतिवेद्यत्वानधिकरणानि। ज्ञानत्वात्। घटज्ञानवदित्यत्रापिविवादपदानिज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वेसतिचिदविषयत्वानधिकरणानिज्ञानत्वात्घटज्ञानवदितिप्रकरणसमतैव। एतेनात्मनोपिस्वप्रकाशत्वंनिरस्तं। चितएवास्वप्रकाशत्वेचिद्रूपत्वेनतदसिद्धेः।

चिद्रूपज्ञानाविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वानधिकरणानीत्यर्थः। एतावत्युक्तेदृष्टांतेअप्रसिद्धिः उक्तरीत्याचैतन्यस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तदविषयत्वस्यैवसत्वेनतदनधिकरणत्वमप्रसिद्धमतःसत्यंतं। एवंचघटज्ञानान्यत्वेसतिचिदविषयत्वरूपविशिष्टस्याभावोदृष्टांते विशेषणाभावेन पक्षेतुचिदविषयत्वाख्यावेद्यत्वरूपविशेष्याभावेनपर्यवसानंद्रष्टव्यं। एतेनेत्युक्तमेवविशदयति॥ चितएवेति॥

उक्तरीत्याचिद्रूपज्ञानस्यैवस्वप्रकाशत्वासंभवेनतद्रूपस्यात्मनोपिस्वप्रकाशत्वमसिद्धमित्यर्थः ॥ परपक्षेइति ॥ आत्मनोज्ञानरूपत्वमेवनसंभवति । ज्ञातृज्ञेयशून्यत्वात् । अतःस्वप्रकाशत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ ज्ञातृत्वेति ॥ आत्मनस्त्वन्मतेचिद्रूपत्वेनविज्ञातेतिश्रुतौज्ञातृत्वोक्तिरयुक्तास्यात् विशेषानंगीकारात् अतस्तदन्यथानुपपत्त्यानस्वप्रकाशत्वमितिभावः । पुनरपिचैतन्यरूपज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वसाधकंविद्यासागरोक्तमनुमानमाशंक्यनिराकरोति ॥ एतेनेति ॥ यद्यपितन्मतेचैतन्यस्यैवज्ञानत्वेनतदाश्रयत्वंनात्मनोयुक्तं विशेषानंगीकारात् तथाप्याश्रयत्वानुवादःपररीत्येतिद्रष्टव्यं । वस्तुतस्तुचैतन्यरूपज्ञानस्यस्वविषयत्वंनभव

परपक्षेआत्मनिचित्त्वायोगस्योक्तत्वाच्च । "विज्ञाताप्रज्ञाते" तिज्ञातृत्व
श्रुतेश्च । एतेनविमतंज्ञानंभिन्नाश्रयविषयंज्ञानत्वाज्ज्ञानांतरवत् । वि
मतंनस्वाश्रयविषयंगुणत्वात्अग्नेरौष्ण्यवदितिविद्यासागरोक्तंनिरस्तं ।

तीतितात्पर्यार्थः। भिन्नाश्रयविषयं आश्रयविषययोर्भेदोस्तिविषयत्वोपेताश्रययुतंनभवति ज्ञानाश्रयस्यात्मनोज्ञानविषयत्वंनास्ति तथाचावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धिः । ज्ञानांतरवत् वृत्तिरूपज्ञानवत् तत्राश्रयविषययोर्भेदएवास्ति आत्मनआश्रयत्वात् घटादेर्विषयत्वादितिभावः ॥ विमतमिति ॥ चैतन्यरूपज्ञानंचस्वाश्रयंनविषयीकरोति विषयीकरणरूपस्वकार्यंस्वाश्रये नकरोतीत्यर्थः । तथाचावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धिः ॥ अग्नेरिति ॥ औष्ण्यस्यस्वाश्रयाग्निविषयत्वंनास्ति । दाहादिरूपस्वकार्यं

स्वाश्रयेअग्नौउष्णस्पर्शोनकरोतीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ आश्रयविषययोरैक्यावगाहिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ अज्ञानइवेति ॥ ज्ञानत्वे प्याश्रयविषययोरैक्यमेवास्तु । नन्वाश्रयविषययोरैक्यंकुत्राप्यदृष्टंकथंज्ञानेकल्पयितुंशक्यमित्यतउक्तं ॥ अज्ञानइवेति ॥ "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवले" तिवचनादितिभावः । अंतःकरणेत्यादिकंसाध्याभावोपपादनाय । तत्रा पिस्वप्रकाशत्वेनोक्तसाध्यसद्भावज्ञापनायशब्दादिजन्येत्युक्तं । धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिशब्दजन्यांतःकरणाकारावृत्तिर्भवति

मामहंजानामीतिप्रत्यक्षबाधात् । अज्ञानइवज्ञानेपिआश्रयविषययोरैक्योपपत्त्याऽप्रयोजकत्वा
च्च । अंतःकरणविषयिण्यामंतःकरणाश्रितायांशब्दादिजन्यवृत्तौआद्यस्यव्यभिचाराच्च । द्वि
तीयस्यापिदीपगतभास्वररूपस्यघटइवदीपेप्यंधकारविरोधित्वेनतद्विषयतयातत्रव्यभिचाराच्च ।
त्वन्मतेतस्यागुणत्वाच्च । नापि "अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योति" रितिश्रुतिःआत्मनःस्वप्रकाशत्वेमानं ।

साचांतःकरणाश्रिताभवति । एवंचतस्यांवृत्तौज्ञानत्वसद्भावेपिभिन्नाश्रयविषयत्वाभावादाद्यहेतोर्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ भास्वरे ति ॥ शुक्लभास्वरेत्यर्थः । यथागुणभूतंदीपगतंशुक्लभास्वररूपंअन्यत्रघटादौस्वकार्यमंधकारनिवर्तनंकरोति एवंस्वाश्रयेदीपेप्यं धकारंनिवर्तयतीत्येवंस्वाश्रयविषयत्वस्यैवसत्वाद्व्यभिचारादित्यर्थः । द्वितीयहेतोःस्वरूपासिद्धिंचाह ॥ त्वन्मतइति ॥ विम तंपक्षीभूतंज्ञानंवृत्तिरूपंचेत्तर्हितस्यांतःकरणपरिणामत्वेनमृत्परिणामभूतघटादिवत्द्रव्यत्वाद्गुणत्वमसिद्धं चैतन्यरूपंचेत्तस्यब्रह्म

रूपत्वेनद्रव्यत्वात्सुतरांगुणत्वमसिद्धमित्यर्थइतिसंप्रदायः । अत्र सुषुप्तौ । पूर्वपक्षिणोज्योतिःशब्दःप्रकाशपरइत्यभिमतः एवं चायंपुरुषः । परमात्मासुषुप्तौस्वयंज्योतिःस्वप्रकाशइत्यर्थः । नेयंश्रुतिरात्मनःस्वप्रकाशत्वेमानं तत्रज्योतिःशब्दस्यज्ञानसाधन परत्वात् तथाचात्मैवास्येतिपूर्ववाक्योक्तमस्येत्येतदनुवर्त्यअयंपुरुषःपूर्वमात्मशब्दोक्तोभगवान्अस्यजीवस्यस्वयंस्वयमेवज्योति

तथाहि "अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्ये" त्यादिना "किंज्योतिरयंपुरुष" इत्यंतेनज्ञानसा
धनालोकाद्यभावेजीवस्यकिंज्ञानसाधनमितिपृष्टे "आत्मैवास्यज्योति" रित्युपक्रांतआ
त्मातावत्परमात्मैव । "स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीती" त्यादित
ल्लिंगात् । द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्यतत्रैवमुख्यत्वाच्च । तथाचात्रायंपुरुषइत्यु
पसंहारोप्यस्येत्यस्यानुषंगेणायमीश्वरोस्यजीवस्यस्वयमेवज्योतिर्ज्ञानहेतुरित्येवंपरः ।
अस्मिन्नेवप्रकरणे "वाचैवायंज्योतिषास्ते" इतिज्योतिःशब्दस्यज्ञानसाधनेप्रयोगात् ।

र्ज्ञानसाधनमित्युपसंहारवाक्यार्थइत्यभिप्रेत्यपूर्वमात्मशब्दनिर्दिष्टस्यपरमात्मत्वंतावदुपपादयति ॥ अस्तमितइत्यादिना ॥ ननुपरमात्मनोजीवंप्रतिज्ञानसाधनत्वमनेनकथमुच्यते तद्वाचकपदाभावादित्यतउक्तं ॥ अस्येत्यस्येति ॥ ननुतमोविरोधिनि ज्योतिषिरूढस्यज्योतिःशब्दस्याज्ञानविरोधिज्ञानार्थकत्वमेव नतुज्ञानसाधनार्थकत्वमित्यतआह ॥ अस्मिन्नेवेति ॥ ननु "आ

दित्येनैवायंज्योतिषास्ते चंद्रमसैवायंज्योतिषास्त" इतिवाक्यद्वयंविहायवाचैवेतिवाक्यंकस्मादुदाहृतमितिचेदुच्यते आदित्यचं द्रमसोर्यावद्द्रव्यभाविप्रकाशरूपत्वेनतद्वाक्यगतज्योतिःशब्दस्यप्रकाशपरत्वस्याप्युपपत्त्याआदित्यादिरूपेणज्योतिषाप्रकाशेनास्त इत्यर्थोपपत्त्याज्योतिःशब्दस्यज्ञानसाधनपरत्वज्ञापकत्वाभावात् । अतोऽप्रकाशरूपवाग्ज्योतिष्ट्वप्रतिपादकंवाक्यमुदाहृतं तत्र ज्योतिःशब्दोज्ञानसाधनपरएवेतिसंप्रदायः । ज्योतिःशब्दस्यप्रकाशपरत्वेबाधकंचाह ॥ स्वप्रकाशत्वेति ॥ पुरुषस्यसदास्व प्रकाशत्वेनात्रायमितिश्रुतौविशिष्यसुषुप्तौप्रकाशत्वोक्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । अस्तुवाज्योतिःशब्दोज्ञानपरएव तथाप्यत्रात्मनःस्वविष

स्वप्रकाशत्वपरत्वेसदास्वप्रकाशत्वेनश्रुतावत्रेत्यस्यवैयर्थ्याच्च । आत्मैवास्येतिषष्ठ्यास्व
विषयत्वस्यैवोक्तेश्च । "स्वयंदासास्तपस्विन" इत्यादाविवान्यावेद्यत्वपरत्वेचामुख्यार्थ
त्वापातात् । वेद्येपिप्रदीपादौस्वविषयप्रकाशत्वमात्रेणलोकेस्वप्रकाशपदप्रयोगाच्च ।

यकत्वमेवोक्तं नप्रकाशत्वं कथमितिचेत् आत्मैवास्येतिवाक्येनास्यपुरुषस्यविषयेआत्मास्वयमेवज्योतिर्ज्ञानमितिषष्ठ्यास्वविषय कत्वस्यैवोक्तत्वादित्याह ॥ आत्मैवेति ॥ ननु "स्वयंदासास्तपस्विन" इत्यत्रस्वस्यस्वसेवानिबंधनस्वदासत्वस्यविरुद्धत्वादन्य दासशून्यत्वएवस्वयंदासाइत्यस्यतात्पर्यं एवमिहापिस्वयंज्योतिरित्यस्यान्यावेद्यत्वएवतात्पर्यं नतुस्वविषयकत्वेविरोधादितिचे न्न । अपदार्थत्वेनामुख्यार्थत्वादित्याह ॥ स्वयंदासाइति ॥ किंचास्तुस्वयंदासाइत्यत्रत्वदुक्तार्थःप्रमितत्वा न्नप्रकृते । कुतइ त्यतआह ॥ वेद्येपीति ॥ अन्यावेद्यत्वमात्रेणलोकेस्वप्रकाशपदप्रयोगोनदृष्टः किंनामान्येनचक्षुरादिनावेद्येपिप्रदीपादौस्ववि

षयप्रकाशत्वमात्रेणस्वप्रकाशपदप्रयोगादित्यर्थः । ननुदीपादौस्वप्रकाशपदप्रयोगेनस्वविषयप्रकाशत्वंनिमित्तं । किंनाम सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वमेवनिमित्तमित्याशंकते ॥ तत्रापीति ॥ कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ घटप्रकाशघटज्ञानेदीपेवाघटत्वजात्याक्रांतत्वाभावेनघटसजातीयत्वाभावात्घटेपिस्वसजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वसद्भावात्स्वप्रकाशत्वापत्तेरित्यर्थः । अत्रसाध्यभूतंस्वप्रकाशत्वंअवेद्यत्वंवा सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वंवा स्वविषयकप्रकाशत्वंवा नाद्यइत्याह ॥ तत्रेति ॥ साध्येति ॥

तत्रापिसजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वंनिमित्तमितिचेन्न । घटादेरपिस्वप्रकाशत्वापातात् । नहिघटादिज्ञानेदीपेवाघटत्वादिकमस्ति । यच्चोक्तंविवरणे आत्मास्वप्रकाशःस्वसत्तायांप्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात् । प्रकाशाश्रयत्वात्प्रकाशकर्तृत्वात्प्रदीपवदित्यनुमानत्रयं । तत्र साध्यंअवेद्यत्वंचेत् दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यं । सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वंचेत् अर्थांतरं । घटादिवदप्रकाशत्वेप्युपपत्तेः । स्वविषयप्रकाशत्वंचेत् । अपसिद्धांतः सिद्धसाधनंच ।

प्रदीपस्यापिचक्षुरादिवेद्यत्वादितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ सजातीयेति ॥ अर्थांतरमेवाह ॥ घटादिवदिति ॥ सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वेपिघटादिवदप्रकाशत्वस्यैवसंभवात्घटादिसाधारणमेतादृशस्वप्रकाशत्वंसाध्यतेचेत्तर्हितस्यपारिभाषिकत्वापत्तिरित्यर्थः । तृतीयेत्वाह ॥ स्वेति ॥ क्रियायाःकर्मत्वानंगीकारादित्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ एतादृशस्वप्रकाशत्वस्यास्माकंसिद्ध

त्वादित्यर्थः । स्वसत्तायांप्रकाशव्यतिरेकवैधुर्योपपादनायज्ञातैकसतीत्युक्तं ॥ व्यभिचारइति ॥ दुःखादेःस्वप्रकाशत्वाभावा दितिभावः । असिद्धिमेवोपपादयति ॥ त्वन्मतइति ॥ त्वन्मतेआत्मनःस्वप्रकाशत्वेनप्रकाशाश्रयत्वप्रकाशकर्तृत्वयोरभावा दसिद्धिरित्यर्थः ॥ निरस्तंचेति ॥ पक्षेप्रकाशकर्तृत्वंनामाज्ञाननिवर्तकत्वं दीपेत्वंधकारनिवर्तकत्वमित्येवंपक्षदृष्टांतानुगतंप्र काशत्वंनविद्यते ॥ शब्दसाम्येनचेत्पृथ्व्यागोत्वाच्छृंगसमापतेदितिनिरस्तमित्यर्थः ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ आत्मनउत्पत्त्यभावादु त्पत्तिपदंस्थितिपरं यथाऽदित्यप्रकाशस्यादित्येनसहैवस्थितत्वात्आदित्यःस्वोत्पत्त्यनंतरमुत्पद्यमानप्रकाशाश्रयोनभवतीतिदृष्टां

**किंचाद्यस्यज्ञातैकसतिदुःखादौव्यभिचारः । अंत्ययोर्वाद्यसिद्धिः । त्वन्मतेआत्मनःप्रकाशत्वात् । निरस्तंचाविद्यानुमानभंगेज्ञानप्रभानुगतंप्रकाशत्वं । यदप्युक्तंविवरणे । आत्मा नस्वोत्पत्त्यनंतरं उत्पद्यमानप्रकाशाश्रयः प्रकाशाश्रयत्वादादित्यादिवदिति तत्रास्माकंसिद्धसाधनं तवासिद्धिश्च।**

तउपपादनं पक्षीभूतआत्मातुस्थित्यनंतरंउत्पद्यमानप्रकाशाश्रयइतितार्किकादिभिरुच्यते तादृशोनभवति । प्रकाशरूपत्वादि तिस्वप्रकाशत्वसिद्धिः ॥ तत्रास्माकमिति ॥ उत्पद्यमानप्रकाशाश्रयोनभवतीत्युक्तेसिद्धसाधनता नित्यप्रकाशाश्रयत्वांगी कारेणोत्पत्त्यनंतरमुत्पद्यमानप्रकाशाश्रयत्वाभावस्यसिद्धत्वादित्यर्थः । किंचात्मनस्त्वयाप्रकाशरूपत्वांगीकारेणप्रकाशाश्रयत्वा नंगीकारात्हेतोःस्वरूपासिद्धिःस्यादित्याह ॥ तवेति ॥ अस्माभिःप्रकाशरूपस्यापिप्रकाशाश्रयत्वस्यविशेषबलेनांगीकारात्तवे ॥ ५२९ ॥

त्युक्तं । निर्विशेषवादिनइत्यर्थः ॥ विवादेति ॥ आत्मरूपासंविदित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ स्वसमानाधिकरणंस्वसमानकालीनंस्व गोचरंयज्ज्ञानंतद्विरहप्रयुक्तोयोव्यवहाराभावस्तद्वतीनभवतीत्यर्थः । स्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिव्यवहाररहि तानभवति स्वगोचरज्ञानविरहेपिस्वव्यवहारोभवतीतियावत् । ततश्चस्वव्यवहारेसंविदंतरानपेक्षत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति भावः । पूर्वकालीनज्ञानाभावेपिइदानींतनज्ञानेनव्यवहारस्यजायमानत्वात्पूर्वकालीनस्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्ताव्यवहाराभावस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनतास्यादतःस्वसमानकालीनेत्युक्तं । तथापि स्वसमानकालीनस्वगोचरयज्ञदत्तीयज्ञानविरहेपिदेवदत्तस्य

**एतेनविवादाध्यासितासंवित्स्वसमानाश्रयस्वसमानकालीनस्वगोचरज्ञा नविरहप्रयुक्ताव्यवहारानभवति । संवित्त्वात् । अनंतरंव्यवह्रियमाणसं विद्वत्इत्यानंदबोधोक्तंनिरस्तं । स्ववेद्यत्वेप्युपपत्त्यास्माकंसिद्धसाधनात् ।**

व्यवहारोदेवदत्तीयज्ञानेनभवत्येवेतियज्ञदत्तीयज्ञानविरहप्रयुक्तव्यवहाराभावस्यसिद्धत्वात्पुनःसिद्धसाधनतास्यादतःस्वसमाना श्रयेत्युक्तं ॥ अनंतरमिति ॥ आदौव्यवसायस्तदनंतरंअनुव्यवसायस्तदनंतरंव्यवसायेव्यवहारोभवति एवंचव्यवसायानंतर भाव्यनुव्यवसायानंतरंव्यवह्रियमाणव्यवसायरूपसंविद्वदित्यर्थः । तत्रस्वगोचरानुव्यवसायरूपज्ञानप्रयुक्तव्यवहारस्यैवसत्वेन स्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्ताव्यवहारोनास्तीतिद्रष्टव्यं ॥ स्ववेद्यत्वेपीति ॥ ब्रह्मणःस्ववेद्यत्वेपिस्वगोचरज्ञानप्रयुक्तव्यवहारस्यै

वास्माभिरंगीकारेणस्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्ताव्यवहाराभावस्यास्माकंसिद्धत्वेनसिद्धसाधनादित्यर्थः । ननुब्रह्मणोऽन्यावेद्यत्व रूपस्वप्रकाशत्वे "यतोवाचोनिवर्तंत" इत्यादिश्रुतिरेवप्रमाणमितिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मणइति ॥ क्रियात्वादिहेतूनांत्रयाणामपि प्रत्येकंप्रत्येकंसाध्यद्वयेपिहेतुत्वमितिद्रष्टव्यं । प्रकाशत्वादिहेतुद्वयस्यप्रदीपगतभास्वररूपेस्वविषयत्वाभावरूपसाध्याभावेनव्य भिचारादाह ॥ स्वाविषयत्वेसतिस्वजातीयाविषयइति ॥ स्वविषयत्वांगीकारेणस्वजातीयाविषयत्वस्यममसिद्धत्वात्सिद्ध

ब्रह्मणोऽवेद्यत्वश्रुतिस्तुसाकल्येनावेद्यत्वपरेतिदृश्यत्वभंगएवोक्तं। एतेनैवानुभूतिर्नस्वविषयोवा(योवा)यावास्वाविषयत्वेसतिस्वजातीयाविष(योवा)यावा । क्रियात्वात् च्छिदावत् । प्रकाशत्वादा ऽऽलोकवत् । वस्तुत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभवोवा चैत्रीयापरोक्षव्यवहारयोग्यानुभवोवा नचैत्रीयापरोक्षानुभवविषयः । अनुभवत्वात् मैत्रानुभववदित्यादीनि नवीनानुमानानिनिरस्तानि । असिद्ध्यनैकांतिकत्वबाधसत्प्रतिपक्षाद्युक्तदोषात् ।

साधनतास्यादतःस्वाविषयत्वेसतीत्युक्तं । च्छिदा लोकघटेषुस्वाविषयत्वेसतिस्वसजातीयच्छिदांतरालोकांतरघटांतराविषयत्व सद्भावात्साध्यंद्रष्टव्यं । दृष्टांतेमैत्रीयानुभवेमैत्रीयापरोक्षानुभवविषयत्वस्यैवसत्वात्साध्यवैकल्यंस्यादित्यतःसाध्येमैत्रीयेतिविशे षणं ॥ असिद्धीत्यादि ॥ क्रियात्ववस्तुत्वयोःकृतीच्छाव्यवहृत्यादिषुद्वितीयसाध्याभावाद्व्यभिचारः तेषांसजातीयकृत्याद्यंतर 

विषयत्वस्योक्तत्वात् । प्रकाशत्वस्यसर्वज्ञानंप्रकाशइत्यादिशब्दजन्यवृत्तिज्ञानेस्वविषयकत्वसद्भावेनसाध्यद्वयस्याप्यभावाद्व्यभि चारः। क्रियात्वहेतोरसिद्धिश्च क्रियांकुर्वद्धिकारकमितिवचनेनकारकजन्यायाएवक्रियात्वादात्मानुभूतौचतदयोगात् । तद्व्यवहा रजनकत्वान्यथानुपपत्त्यास्वविषयकत्वस्यसमर्थितत्वाद्बाधः । अनुभूतिःस्वविषयिणीस्वव्यवहारजनकत्वादिति प्रतिपक्षोद्रष्ट व्यः । ज्ञानंनित्यंततएवस्वविषयकत्वात्स्वप्रकाशं ततश्चस्वप्रकाशेननित्येनस्वगुणभूतज्ञानेनयावद्द्रव्यभाविनात्यंताभिन्नत्वादा त्मनःस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्युपसंहरति ॥ तस्मादित्यादिना ॥ नित्यज्ञानंस्वविषयंनित्यज्ञानत्वादितिवक्ष्यमाणा

तस्माज्ज्ञानस्यभाट्टरीत्याज्ञाततानुमेयत्वेऽतीतंजानामीत्यनुभवस्याहंसुखीतिवत्अहंजानामीत्यपरोक्षानुभवस्यचायोगात् । प्राभाकररीत्यायंघटइतिजन्यज्ञानस्यैवस्वप्रकाशत्वेविमतंनस्वविषयं

नुमानेस्वरूपासिद्धिपरिहारायपरिशेषेणनित्यज्ञानंकिंचिदंगीकार्यमितिसाधयति ॥ ज्ञानस्येत्यादिना ॥ ज्ञानग्रहान्यथानुपप त्त्याकिंचिन्नित्यज्ञानमंगीकर्तव्यं । ननुनित्यज्ञानाभावेपि ज्ञानग्रहोभाट्टरीत्या अयंज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादितिज्ञाततालिंगकानु मानेनभविष्यति प्राभाकरैर्यएवव्यवसायःसएवानुव्यवसायइत्यंगीकारेणअयंघटइतिजन्यज्ञानस्यैवतन्मतेस्वप्रकाशत्वात्तद्रीत्या स्वेनैववा स्वग्रहोभविष्यति यद्वातार्किकरीत्याघटज्ञानवानहमितिमानसानुव्यवसायेनज्ञानग्रहोभविष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ भाट्ट रीत्येत्यादिना ॥ अतीतमिति ॥ असतिधर्मिणिधर्मजननानंगीकारेणतत्रज्ञाततारूपलिंगाभावादितिभावः ॥ अपरोक्षेति॥

ज्ञानस्यज्ञाततालिंगानुमेयत्वेपरोक्षत्वप्राप्त्याऽहंसुखीतिवदहंजानामीतिज्ञानेऽपरोक्षत्वावगाह्यनुभवविरोधइत्यर्थः । विमतं अयं घटइतिजन्यज्ञानं ॥ तदसन्निकृष्टेति ॥ ज्ञानेनसाक्षादिंद्रियस्यसन्निकर्षाभावादितिभावः । अयंपटइतिपटविषयिण्यांपटप्रमायांव्यभिचारवारणायतदसंनिकृष्टकरणजन्येत्युक्तं पटप्रमायाश्चपटसन्निकृष्टकरणजन्यत्वान्नव्यभिचारः । रजतासन्निकृष्टकरणजन्येइदंरजतमितिरजतोल्लेखितयारजतविषयकेव्यभिचारवारणायप्रमात्वादित्युक्तं ॥ क्रमेति ॥ यएवव्यवसायःसएवानुव्यवसायइत्यंगीकारेणायंघटइतिव्यवसायस्यैवघटमनुभवामीत्यनुव्यवसायरूपत्वेनतयोर्ज्ञानयोःक्रमानुभवायोगादितिभावः ।

तदसंनिकृष्टकरणजन्यप्रमात्वादित्याद्यनुमानेनअयंघटःघटमनुभवामी
तिज्ञानयोःक्रमानुभवेनचविरोधात् ।तार्किकरीत्यानुव्यवसायस्यापिपर
प्रकाश्यत्वेज्ञानस्यप्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वेनइच्छादिवदवश्यवेद्यत्वात्

तार्किकेणत्वयाज्ञानमात्रस्यस्वप्रकाशत्वानंगीकारेणज्ञानज्ञानरूपानुव्यवसायस्यापिपरप्रकाश्यत्वमेवावश्यंवाच्यं तत्रवक्तव्यं ज्ञानज्ञानरूपानुव्यवसायस्यापिकिमबुभुत्सितग्राह्यत्वमभिप्रेतं बुभुत्सितग्राह्यत्वंवा नाद्योऽनवस्थानादित्याशयेनाह ॥ अनुव्यवसायस्यापिपरप्रकाश्यत्वइति ॥ अवश्यवेद्यत्वादिति ॥ अबुभुत्सितग्राह्यत्वादित्यर्थः । अनवस्थानादित्यन्वयः । ततश्चतस्याप्यबुभुत्सितग्राह्यत्वेनपुनरन्येनवेद्यत्वावश्यंभावादनवस्थास्यात् ततश्चसुप्तिमूर्च्छाविलोपःस्यादितिभावः । आत्मगुणस्य

संख्यादेरबुभुत्सितग्राह्यत्वाभावाद्विशेषपदं । आत्मविशेषगुणानामतींद्रियाणांधर्माधर्मभावनासंस्काराणां अबुभुत्सितग्राह्यत्वा भावात्प्रत्यक्षेत्युक्तं द्वितीयेत्वाह ॥ बुभुत्सितेति ॥ बोद्धुमिच्छाहिबुभुत्सा एवंचेच्छायाज्ञानरूपधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनतज्ज्ञाने वाच्येतस्यापिपुनर्बुभुत्सितग्राह्यत्वाद्बुभुत्सायाश्चपुनर्धर्मिज्ञानसाध्यत्वादनवस्थास्यादित्यर्थः । नन्वियंपरंपराऽनुभवसिद्धत्वेन प्रामाणिकत्वादवश्यमंगीकार्येतिचेत्तत्राह ॥ अयमिति ॥ ज्ञानद्वयेति ॥ व्यवसायानुव्यवसायरूपज्ञानद्वयेत्यर्थः । तस्मादु

बुभुत्सितग्राह्यत्वेधर्मिज्ञानंविनाबुभुत्सायाएवायोगेनानवस्थानात् अयंघटः
घटंजानामीतिज्ञानद्वयातिरिक्तज्ञानधारानुभवेनानुभवविरोधात् । चैत्र
दुःखादिकंचैत्रीयनित्यापरोक्षज्ञानविषयः तंप्रतिज्ञातैकसत्वात् यद्यंप्रतिज्ञा
तैकसत्तत्तदीयनित्यज्ञानविषयः यथेश्वरप्रयत्नइत्यादिनानित्यज्ञानसिद्धौ

क्तानवस्थापरिहारायकिंचिज्ज्ञानंनित्यमंगीकार्यमितिभावः । एवंपरिशेषेणभाट्टैःप्राभाकरैस्तार्किकैश्चनित्यज्ञानमंगीकार्यमित्यभि धायतत्रानुमानंचाह ॥ चैत्रेति ॥ ईश्वरेति ॥ नित्यस्येश्वरप्रयत्नस्येश्वरंप्रतिज्ञातैकसत्वात्ईश्वरीयनित्यापरोक्षज्ञानविषयत्वमि त्यर्थः । ननुसुखोत्पत्तिक्षणएवकिंचिज्ज्ञानमुत्पन्नं तेनैवसुखादिकंगृह्यते एवंसुखादिनासहैवोत्पन्नेनज्ञानेनैवसुखादेर्ज्ञातैकसत्वो पपत्तेर्नतद्ग्राहकज्ञाननित्यत्वापेक्षा एवंचज्ञातैकसत्वस्यनित्यापरोक्षज्ञानविषयत्वेऽसामर्थ्यादप्रयोजकतेतिचेन्न । सुखादिरूपविष

योत्पत्त्यनंतरमेवतत्संनिकृष्टकरणेनज्ञानोत्पत्तेरवश्यंवाच्यत्वेनसहोत्पत्तेरेवोपयोगान्नासामर्थ्यमितिभावः । नन्वस्त्वेवंनित्यज्ञान सिद्धिः तथापितस्यापिपुनरन्येनवेद्यत्वावश्यंभावादनवस्थास्यादित्यतःआत्मनोनित्यगुणभूतंतज्ज्ञानंस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वव दित्याह ॥ तत्स्वविषयमिति ॥ स्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्ववदित्यर्थः । यन्नित्यंज्ञानंपरिशेषेणसिद्धंतत्स्वविषयमित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ स्वधर्मिकेत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ स्वव्यवहारजननेस्वसंशयविपर्ययनिवर्तनेचज्ञानांतरापेक्षांगीक्रियते तत्रापि पुनर्व्यवहारादिजननेज्ञानांतरापेक्षांगीक्रियतइत्येवंज्ञानधारांगीकारादित्यर्थः । कुतोनासिद्धिरित्यतोऽयंघटोघटमहंजानामीति

तत्स्वविषयं नित्यज्ञानत्वात् स्वव्यवहारेऽन्यानपेक्षत्वात् स्वसंशयादिविरोधित्वाच्च
ईश्वरज्ञानवत् । नचद्वितीयादावसिद्धिः । ज्ञानधारानुभवादित्याद्यनुमानैःचैत्र
स्योक्तज्ञानाभावेसुप्तोत्थितस्यपरामर्शोनस्यादित्याद्यनुकूलतर्कसनाथैर्विरोधात् ।

ज्ञानद्वयातिरिक्तज्ञानधारानुभवादित्यर्थः ॥ ज्ञानधारेति ॥ हेतुत्रयमंगीकृत्यस्वविषयत्वानंगीकारेऽनुकूलतर्कमाह ॥ चैत्र स्येति ॥ उक्तज्ञानाभावइति ॥ स्वविषयकनित्यज्ञानाभावइत्यर्थः । नित्यज्ञानमंगीकृत्यतस्यस्वविषयकत्वरूपस्वप्रकाशत्वा नंगीकारइतियावत् । परामर्शः स्मरणं । एतावंतंकालमहंसुखमनुभवन्नासमितिसुप्तोत्थितस्यसुखानुभवस्मरणान्यथानुपपत्त्यासु खानुभवस्तावदस्ति सचेंद्रियाद्युपरमेणतदजन्यत्वान्नित्यः तद्ग्राहकंचनानुभवांतरमस्तीतितत्स्वविषयकतयास्वप्रकाशमंगीकार्य मित्यर्थः॥नन्वेतादृशनित्यज्ञानस्यस्वविषयकत्वेनस्वप्रकाशत्वंकुतः अद्वैतिरीत्याआत्मस्वरूपभूतस्यतस्यज्ञानस्यावेद्यत्वेनैवस्वप्रका

शत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ अद्वैतीति ॥ अवेद्यत्वेस्वविषयकत्वाभावरूपस्वप्रकाशत्वे ॥ दोषाणामिति ॥ स्वव्यवहारजन कत्वाभावप्रसंगादिरूपदोषाणामित्यर्थः । साक्षिरूपात्मगुणभूतस्यनित्यज्ञानस्यस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धौयावद्द्रव्यभावित याऽखंडितेनतेनात्यंताभिन्नतयाआत्मनोपिस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वंसिद्धमित्याह ॥ आत्मापीत्यादिना ॥ आत्मापियावद्द्र व्यभाविनातेनाऽभिन्नत्वात्मामहंजानामीत्यनुभवाच्चअनुमानैश्च स्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्ववानितिसंबंधः ॥ अभिन्नत्वादि

अद्वैतिरीत्यात्मरूपस्यज्ञानस्यावेद्यत्वेचदोषाणामुक्तत्वात्आत्मनोनित्यगुणभूतंज्ञानंस्ववेद्य त्वरूपस्वप्रकाशत्ववत्।आत्मापियावद्द्रव्यभाविनातेनाभिन्नत्वात्मामहंजानामीत्यनुभवा त्। आत्मरूपासंवित्।स्वविषयः।स्वजन्यव्यवहारविषयत्वात्स्वसत्तायामप्रकाशमानत्व रहितत्वात् योयज्जन्यव्यवहारविषयादिःसतद्विषयोयथाघटः। आत्मरूपासंवित्स्वविष यिणी । स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनसत्वप्रकारकस्वविशेष्यकसंशयाविरोधित्वात्

ति ॥ खंडितेभेदऐक्यंचेत्युक्तत्वेनतदभावादत्यंताभेदएवेत्यर्थः । यद्वामामहमित्येतदप्यत्यंताभेदसाधकमेव तत्रचानुभवात्स र्वंदेतिशेषः ॥ यज्जन्येति ॥ यज्ज्ञानजन्येत्यर्थः । यच्चतज्ज्ञानंचेतियज्ज्ञानं । तद्विषयः तज्ज्ञानविषयः । पूर्वानुमानेनसंवि दोविषयत्वंप्रसाध्यतस्याएवेदानींविषयित्वंचसाधयति ॥ आत्मरूपेति ॥ सत्वेति ॥ आत्मास्तिनवेत्येवंसत्वप्रकारकस्वधर्मि

कसंशयविरोधित्वादित्यर्थः । आत्मरूपायाःसंविदःपटादिधर्मिकसंशयविरोधित्वाभावादसिद्धिरतःस्वविशेष्यकेत्युक्तं आत्मधर्मिकोयोयंआत्माआनंदरूपोनवेत्याद्यानंदत्वादिप्रकारकसंशयस्तद्विरोधित्वाभावात्सत्वप्रकारकेत्युक्तं । सत्वप्रकारकात्मधर्मिकोयःसंशयःपुरुषांतरीयःस्वस्यैवभिन्नकालीनश्च तद्विरोधित्वाभावात्स्वसमानाधिकरणेत्याद्युक्तं ॥ उक्तविशेषणवदिति ॥ स्वसमानाधिकरणेत्याद्युक्तविशेषणवदित्यर्थः । नन्वात्मनिअहमनहंवेत्यादिसंशयस्य नाहमितिविपर्ययस्यचाभावेनआत्मरूपायाःसंविदःसंशयविपर्ययसामानाधिकरण्याभावादाह ॥ स्वेति ॥ स्वापरोक्षेति ॥ स्वजन्यापरोक्षव्यवहारयोग्येत्यर्थः । य

उक्तविशेषणवद्विपर्ययविरोधित्वात् । यद्यद्विशेष्यकोक्तसंशयादिविरोधितत्तद्विषयकं यथाघटसंवित् । स्वसमानाधिकरणपदस्थानेस्वापरोक्षव्यवहारयोग्येतिवावक्तव्यं ।

द्यात्मनिसंशयविपर्ययौस्यातांतर्हिसंशयंवाविपर्ययंवाऽपरोक्षतोजानामीतिव्यवहारःस्यादेवेत्येवं स्वजन्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमस्त्येवेतिनदोषइत्यर्थः । ननुहेतौव्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणस्यैवदेयत्वेनस्वविशेष्यकेत्यादिविशेषणानांउक्तरीत्याऽसिद्धिवारकतयावैयर्थ्यमितिचेन्न । प्रकृतेपिव्याप्तिग्रहौपयिकत्वमेवोच्यते नासिद्धिवारकत्वं तथाहि संशयविरोधित्वंकुत्राप्यप्रसिद्धं । नचघटादिज्ञानेप्रसिद्धमितिवाच्यं । तस्यापियस्मिन्नात्मनिस्वयंवर्तते तद्भिन्नाधिकरणकभिन्नकालीनान्यप्रकारकपटादिधर्मिकसंशयविरोधित्वाभावेनाप्रसिद्धिरेवस्यादतःतत्परिहारायैवैतानिविशेषणानीतिरूपादिषुपंचसुमध्यइत्यस्येवनासिद्धिवारकत ॥ ५३३ ॥

यावैयर्थ्यशंकेत्याह ॥ अयंघटइत्यादीति ॥ स्वप्रकाशेनयावद्द्रव्यभाविनातेनज्ञानेनात्यंताभिन्नत्वादात्मास्वप्रकाशइत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ स्वप्रकाशेति ॥ यावद्द्रव्यभावीतिपूर्वंपूरणीयं । स्वप्रकाशभूतायावद्द्रव्यभाविनीयादीप्तिस्तयाऽत्यंताभिन्नोदीपःस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वात्भवति तद्वदित्यर्थः । दीप्त्यात्मकेतिपाठः । दीप्त्याश्रयेतिपाठेतुविशेषबलादाश्रयत्वोक्तिरित्यवधेयं । “त

संस्थावि

अयंघटइत्यादिज्ञानमपिघटेव्यधिकरणादिसंशयविरोधीतिव्याप्तिग्रहणार्थमेवहेतुविशेषणानिनत्वासिद्धिवारकाणि । इत्याद्यनुमानैश्चस्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्ववान्स्वप्रकाशदीप्त्याश्रयप्रदीपवत् । तस्माद्यौगिकापुनरुक्तानंतवैदिकशब्दैर्वाच्यतयावेद्यत्वादनंतगुणंब्रह्मेति ॥ ७ ॥
आत्मनःपराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगः ॥१२॥ ७ ॥ यच्चेदमुच्यते ब्रह्मसर्वशब्दावाच्यमिति । तत्रावाच्यपदेनोच्यतेचेत् वाच्यत्वसिद्धिः । नापितेनापिलक्ष्यते अवाच्यरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात् भावेवाब्रह्मनावाच्यं किंतुतीरवदवाच्यरूपमुख्यार्थसंबंधिमात्रमितिस्यात्

स्मान्महागुणोविष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तित” इत्यनुव्याख्यानं “अतोनंतगुणोविष्णुर्यच्छब्दायोगवृत्तय” इतिभाष्यसंग्रहंचहृदिनिधायोपसंहरन्वक्ष्यमाणमुपक्षिपति ॥ तस्मादिति ॥ आत्मनःपराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगविवरणं ॥१२॥ अन्यस्येति॥ ब्रह्मातिरिक्तस्येत्यर्थः ॥ भावेवेति ॥ अवाच्यरूपमुख्यार्थस्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्यभावइत्यर्थः ॥ तीरवदिति ॥ गंगापदमुख्या

र्थस्यप्रवाहस्यतीरान्यस्यसत्वात्तीरंमुख्यार्थसंबंधिमात्रमेव नतुतत्रगंगात्वमस्ति एवमवाच्यपदमुख्यार्थभूतंयदस्ति तत्संबंध्येवब्रह्म । नतुस्वयमवाच्यमित्यर्थः ॥ हीनस्यापीति ॥ अवाच्यपदस्येत्यर्थः ॥ घटइति ॥ तथाचतत्रत्वयावाच्यंघटपदेनघटरूपार्थस्यलक्ष्यत्वे(तद्वाच्य)वाच्यमुख्यार्थस्यान्यस्याभावान्नलक्षकत्वमिति तत्प्रकृतेपितुल्यमितिभावः॥ इत्यादिशब्दैरिति ॥ ब्रह्ममात्रनिष्ठतयाप्रसिद्धैस्तद्व्यतिरिक्तमुख्यार्थप्रसक्तिशून्यैरित्यर्थः ॥ अन्यस्येति ॥ शुद्धब्रह्मातिरिक्तस्येत्यर्थः । भावेवाब्रह्मननि

मुख्यार्थहीनस्यापिब्रह्मलक्षकत्वेघटशब्दोपिघटलक्षकःस्यात् । एवं निर्विशेषंस्वप्रकाशंपरमार्थसदित्यादिशब्दैर्ब्रह्मोच्यतेचेद्वाच्यत्वसिद्धिः । नापितैरपिलक्ष्यते निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात् । एवंलक्ष्यशब्देनोच्यतेचेद्वाच्यत्वसिद्धिः लक्ष्यतेचेल्लक्ष्यत्वहानिः गंगाशब्दलक्ष्यस्याऽगंगात्ववत्लक्ष्यपदलक्ष्यस्यालक्ष्यत्वात् ननुनिर्विशेषादिशब्दानांविशेषाभावादिविशिष्टंवाच्यं तच्चनब्रह्म तस्यविशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादितिचेत् तर्हिविशेषाभावोपलक्षितशब्दवाच्यत्वमनिवार्यं।

र्विशेषादिरूपं किंतुतीरवन्निर्विशेषादिरूपमुख्यार्थसंबंधिमात्रमितिस्यात् । मुख्यार्थहीनस्याऽपिलक्षकत्वेघटशब्दोपिघटलक्षकःस्यादितिभावः । तमेवोपपादयति ॥ गंगेति ॥ निर्विशेषादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावादित्येतदयुक्तमित्याशयेनशंकते ॥ नन्विति ॥ ननुतर्हिविशिष्टस्याऽपिब्रह्मत्वेब्रह्मणएववाच्यत्वसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ तच्चेति ॥ पुनर्निर्विशेषादिपदमुख्यार्थभूत

मन्यदस्तीत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ तच्चेति ॥ निर्विशेषादिपदवाच्यंवस्त्वित्यर्थः । तर्हिब्रह्मकीदृशमित्यतआह ॥ किंत्विति ॥ तदाश्रयेति ॥ निर्विशेषत्वाद्याश्रयेत्यर्थः । सिद्धिः निर्विशेषादिपदानामितिशेषः नन्वेवंगंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यागंगात्ववन्निर्विशेषादिशब्दलक्ष्यस्यननिर्विशेषत्वादिकमित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥ जातिरेवशब्दार्थःतदाश्रयव्यक्तिर्लक्ष्येतिमते सत्पदलक्ष्यस्यापिघटादेर्मुख्यार्थसंबंधित्वेनासत्वायोगात् एवंनिर्विशेषादिपदलक्ष्यस्यापिब्रह्मणोमुख्यार्थभूतनिर्विशेषत्वाश्रयत्वे

ननुविशेषाभावोपलक्षितत्वादिकंवा तद्विशिष्टत्वंवा निर्विशेषादिपदवाच्यं तच्चनब्रह्म किंतुतदाश्रयव्यक्तिभूतंविशेष्यं एवंचमुख्यार्थसिद्धिः । ब्रह्मणोनिर्विशेषादिशब्दलक्ष्यत्वेपिनिर्विशेषत्वाद्यहानिश्चेतिचेन्न । व्यक्तिःशब्दार्थः जातिस्तूपधानमितिमते जातिविशिष्टाव्यक्तिःशब्दार्थइतिमतेच यत्रविशेष्येनिर्विशेषत्वादिकंतस्यतद्वाच्यत्वायोगात् ।[1]

नतत्संबंधितयातदसिद्ध्ययोगात् । "सत्वादीनांतुजातीनांव्यक्तितादात्म्यदर्शनात् ॥ लक्ष्यव्यक्तिरपिब्रह्मसत्वादिनजहातिन" इत्युक्तत्वात् । नदीशब्देनतुनदीत्ववाचिनातदाश्रयव्यक्तेर्नलक्षणा किंतुतदाश्रयव्यक्तिसंबंधिनःतीरस्येतितस्यानदीत्वमितिवैषम्यादितिभावः ॥ जातिस्त्विति ॥ अनंतासुव्यक्तिषुशक्तिग्रहासंभवेनशक्तिग्रहदशायांतस्यैवजातिर्व्यक्तीनामनुगमिकेत्यर्थः । शक्तिग्रहाधिकरणीभूतव्यक्त्यनुगमकत्वमुपधानशब्दार्थः । विशेष्ये विशेष्यव्यक्तौ । ननुजातिर्वाच्या व्यक्तिर्लक्ष्येतिम

न्या० ९०

[1] ब्रह्मण्येव निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् ।

ताश्रयणान्नदोषइतिचेन्न । तस्यमतस्यायुक्तत्वादित्याह ॥ जातिरेवेति ॥ व्युत्पत्तीति ॥ व्युत्पत्तेर्वृद्धव्यवहारसाध्यत्वात्त
स्यचव्यक्तावेवसंभवेनजातावसंभवादित्यर्थः । अन्यत्र तर्कतांडवे ॥ अस्मिन्निति ॥ जातिःशब्दार्थःतदाश्रयव्यक्तिर्लक्ष्येति
मतांगीकारेघटादिव्यक्तेरपिघटादिशब्दावाच्यत्वेनब्रह्मणोपितद्वत्सत्यादिपदावाच्यत्वेततोविशेषाभावप्रसंगेनतदर्थंघटादेर्मुख्या
र्थसंबंधित्वेनलक्ष्यत्वंब्रह्मणस्तुमुख्यार्थाश्रयव्यक्तिसंबंधित्वेनलक्ष्यत्वेंगीकार्येमंचत्वाधारमंचरूपव्यक्तिसंबंधिपुरुषेषुअमंचत्ववद्ब्र

**जातिरेवशब्दार्थः व्यक्तिस्तुलक्ष्येतिमतस्यचव्युत्पत्तिविरोधादिनान्यत्रनिरासात् । अस्मिन्पक्षेघटा
दिव्यक्तेरपिघटादिशब्दावाच्यत्वेनब्रह्मणस्ततोविशेषार्थंजातिवाचिभिःसत्यादिशब्दैःमंचशब्देनपु
रुषइवब्रह्मजात्याधारव्यक्तिसंबंधितयैवलक्ष्यतइतिवक्तव्यत्वेनमुख्यार्थाभावादिदोषतादवस्थ्या
च । सत्यंज्ञानमित्यादौब्रह्मणःसत्यत्वादिधर्माश्रयतयैवलक्ष्यत्वेघटादिवत्सखंडार्थत्वापाताच ।**

ह्मणोपिसत्यत्वनिर्विशेषत्वाद्यभावादिकंदुर्वारमित्यर्थः ॥ मुख्यार्थाभावादीति ॥ शक्यमंचत्वतदाश्रयव्यक्तितल्लक्ष्यपुरुषा
णामिवशक्यनिर्विशेषत्वतदाश्रयव्यक्तितल्लक्ष्यब्रह्मणांत्रयाणामभावात् ब्रह्मभिन्नस्यनिर्विशेषपदवाच्यस्याभावात् ब्रह्मणश्चनिर्वि
शेषपदलक्ष्यत्वांगीकारादित्यर्थः । ननुघटादिसाधारण्येनैवसत्यंज्ञानमित्यादौब्रह्मणःसत्वादिधर्माश्रयतयैवलक्ष्यत्वमस्त्वित्यत
आह ॥ सत्यमिति ॥ जातिःशब्दार्थइतिमतेघटत्वाश्रयतयैवघटादिव्यक्तिर्लक्ष्येतिवत्सत्यत्वाश्रयतयैवब्रह्मव्यक्तिर्लक्ष्येतिसखं



डार्थत्वमेवेत्यर्थः ॥ अब्रह्मेति ॥ निर्गुणत्वाद्यधिकरणस्यब्रह्मत्वानंगीकारादित्यर्थः । अवाच्यलक्ष्यादिपदानांब्रह्मान्यस्यमु
ख्यार्थस्याभावात्तेब्रह्मवाचकाइत्युक्तं तत्रशंकते ॥ नन्विति ॥ समस्तेति ॥ नञ्पदस्यवाच्यपदस्यचसमस्तत्वादित्यर्थः । यौ
गिकाः । लक्षधातोःकर्मणिण्यत्प्रत्ययेसतिनिष्पन्नस्ययौगिकत्वादितिभावः । उभयेषां समस्तानांयौगिकानांचेत्यर्थः ॥ नेति ॥
तथाचमुख्यार्थाभावेपिसंसर्गलक्षकत्वांगीकारात्ब्रह्मलक्षकत्वंयुक्तं । पदस्यलकक्षत्वांगीकारेहितस्यमुख्यार्थोवक्तव्यः । मयातुवा
क्यस्यलक्षकत्वमंगीकृतंतस्यतुनार्थवाचकत्वमतोनतस्यमुख्यार्थोपेक्षितः तथाचमुख्यार्थाभावेपिलक्षकत्वंयुक्तमित्यर्थः ॥ अ

**किंचनिर्गुणस्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वेयद्यद्ब्रह्मतयेष्टंतत्तदब्रह्मेतिसाधुसमर्थितोब्रह्मवादः ।
नन्ववाच्यादिशब्दाःसमस्तरूपाः लक्ष्यादिशब्दास्तुयौगिकाः उभयेषामपिवाक्यतु
ल्यत्वान्नवाचकतेतिचेन्न । अन्विताभिधानपक्षे तेषामपिवाचकत्वात् । अभिहिता
न्वयपक्षेपि वाक्यएवाभिहितान्वयस्वीकारेणप्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् ।**

न्वितेति ॥ पदसमुदायोहिवाक्यं समुदायोहिसमुदायिभूतपदात्मकएव एवंसतिपदानामन्विताभिधानांगीकारेणान्वयस्यवा
च्यत्वांगीकारात्पदसमुदायात्मकानांसमस्तानांयौगिकानांचशब्दानांवाचकत्वादित्यर्थः । ननुपदैरभिहिताःपदार्थाएवान्वयंबो
धयंतीतिमतेसमस्तस्ययौगिकस्यवाक्यस्यनवाक्यार्थभूतान्वयार्थत्वं नवालक्षकत्वं मुख्यवृत्तिलक्षणारूपांचवृत्तिंविनैवान्वयबो
धांगीकारेणपदभिन्नेषुपदार्थेषुचवृत्त्यभावेनान्वयस्याशाब्दत्वांगीकारादितिचेत्तत्राह ॥ अभिहितेति ॥ पदाभिहितपदार्थबो

ध्यान्वयस्यवृत्तिंविनैवाभिधायकत्वरूपाभिहितान्वयस्यवाक्यएवांगीकारेणवाक्यांतर्गतपदनिष्ठप्रकृतिप्रत्यययोस्तावत्स्वार्थवाचकत्वमेवास्ति। तन्मते अतःसर्वथावाचकत्वाभावोनास्ति। नह्येवंसत्यादिवाक्यांतर्गतस्यकस्यचिद्वापदस्यवाचकत्वंत्वयास्वीकृतमितिभावः। वाक्यतुल्यत्वान्नवाचकतेत्यत्रदूषणांतरमाह॥ समासइति॥ अवाच्यमित्यत्रेत्यर्थः। यौगिके लक्ष्यमित्यत्र॥ अनभिधेयत्वेपीति॥ वृत्तिंविनैवसंसर्गबोधकत्वांगीकारादितिभावः। समासेपदार्थस्य यौगिकेप्रकृत्याद्यर्थस्येत्यर्थः। तथाचस

समासेपदार्थसंसर्गस्ययौगिकेप्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्ग
स्यचानभिधेयत्वेपिपदार्थस्यप्रत्ययार्थस्यचवाच्यत्वात्
तदर्थस्यचब्रह्मणःवाच्यत्वापरिहाराच्च। यदितुब्रह्मन
पदाद्यर्थः किंतुपदाद्यर्थसंसर्गरूपं तर्हिसखंडंस्यात्।

र्वथाऽवाचकत्वंनास्ति तदंतर्गतस्यपदादेर्वाचकत्वांगीकारात्। सत्यादिवाक्यपदार्थभूतस्यब्रह्मणोवाच्यत्वमनिवार्यमितिभावः। ननुमयाब्रह्मपदार्थरूपत्वेननस्वीकृतं येनवाच्यत्वंस्यात् किंतुवृत्तिंविनैवबोध्योयःसंसर्गस्तद्रूपत्वांगीकारादित्यतआह॥ यदित्विति॥ नन्वन्यत्रकुत्रचिदब्रह्मपरेसमासेयौगिकेवाक्येपदार्थस्यप्रत्ययार्थस्यचवाच्यत्वेपिअवाच्यंलक्ष्यमित्यादौसमासादिवाक्येपदद्वयस्यप्रकृतिप्रत्यययोर्वानप्रत्येकंप्रत्येकंस्वार्थसंसर्गपरत्वं येनपदार्थस्यब्रह्मणोवावाच्यत्वापत्तिः किंनामसर्वेषामपिलक्षणयाब्र

ह्ममात्रपरत्वादितिचेत्तत्राह ॥ यदित्विति ॥ तर्हीति ॥ ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वेनतदवाच्यत्वेलक्ष्यत्वेचतात्पर्याभावान्नावाच्य लक्ष्यादिपदेनब्रह्मणोऽवाच्यत्वादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ अवाच्यत्वपदलक्ष्यस्यावाच्यत्वाभावादितिभावः । तत्रदृष्टां

यदितुअवाच्यमित्यादौपदद्वयादिकंनस्वार्थसंसर्गपरं किंतुब्रह्ममात्रलक्षकं तर्हिनतेनावाच्यत्वादिसिद्धिः तस्मान्निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वंदुर्वारं । तदुक्तं "पदंचनिर्गुणइतिकथंगौणंवदिष्यति । गुणाभावोपलक्ष्यंचेत्पदंतदपिवाचक" मिति। "येनलक्ष्यमितिप्रोक्तंलक्ष्यशब्देनसोऽवददि" ति। एवंच "अवाच्यलक्ष्यादिपदैर्लक्ष्यंचेद्वाच्यतादिकं । स्यान्नदीशब्दलक्ष्यस्यानदीत्वमिवहिध्रुवं यतोवाचोनिवर्त्तंते अशब्दमस्पर्श" मित्यादिश्रुतिस्तुअद्भुतत्वाद्यभिप्राया । "नतदीदृगितिज्ञेयंनवाच्यंनचतर्क्यते । पश्यंतोपिनपश्यंतिमेरोरूपंविपश्चित" इत्यादौदर्शनात् । "अद्भुतत्वादवाच्यंतदतर्क्याज्ञेयमेवच । अनंतगुणपूर्णत्वादित्यूदेपैंगिनांश्रुतिः । अवाच्यमितिलोकोपिवक्त्याश्चर्यतमंभुवी" त्युक्तेश्च । पराभिमतार्थेअशब्दमित्यादिशब्दवाच्यत्वस्यापिनिषेधेनअशब्दशब्दावाच्यस्याशब्दत्वासिद्ध्यास्वव्याघाताच्च।

तोनदीति। ननु "यतोवाचोनिवर्तंत" इत्यादिश्रुत्याऽवाच्यत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ यतइत्यादिना॥ अशब्दमित्यादेःसर्वथाऽवाच्यत्वाभिप्रायेबाधकमाह ॥ परेति ॥ अशब्दत्वासिद्ध्येति ॥ गंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यागंगात्ववदित्यर्थः । मनोवृत्तेःसर्व

थानिषेधायोगेहेतुरंतःकरणवृत्तिव्याप्यइति । एवंचांतःकरणवृत्तिव्याप्येब्रह्मणिश्रुतस्यापिमनोवृत्तिनिषेधस्यसाकल्यादिनासंको
चवत्वाग्वृत्तिनिषेधस्यापिसाकल्येनावाच्यत्वादिनासंकोचःकार्यइत्याह ॥ यतइति ॥ किंच "यतोवाच" इत्यादिश्रुतौयतइ
त्यादिबहूनांपदानांब्रह्मवाचकत्वरूपमुख्यार्थलाभायनिवर्ततइत्येकमेवपदंसाकल्येनप्रतिपादनान्निवर्ततइतिस्वार्थात्प्रच्यावनीयं

"यतोवाच" इत्यत्रमनसासहेतिश्रुतमतोवृत्तेरिवांतःकरणवृत्तिव्याप्येब्रह्मणिवाग्वृत्तेरपिसर्व
थानिषेधायोगाच्च । यतआनंदंब्रह्मणइतियदानंदाद्यनेकशब्दमुख्यार्थत्वायनिवर्ततइत्येकामुख्या
र्थत्वस्यैवन्याय्यत्वाच्च । त्वन्मते "यतोवाचोनिवर्तंत" इत्यादेरपिलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनवा
च्यत्वाविरोधित्वाच्च । "अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतितस्मादुच्यतेपरंब्रह्मेती" तिश्रुत्या "वचसांवा
च्यमुत्तमं परमात्मेतिचाप्युक्त" इत्यादिस्मृत्या वेदांततात्पर्यविषयोब्रह्म वाच्यं वस्तुत्वाल्ल
क्ष्यत्वाच्च तीरवत्। परमार्थसदादिपदंकस्यचिद्वाचकं पदत्वा द्धटपदवत् । सत्यज्ञानादिवाक्यं
वाच्यार्थतात्पर्यवत्पदयुक्तं वाक्यत्वात् अग्निहोत्रादिवाक्यवदित्याद्यनुमानैश्चाविरोधाच्च ।

बहुबाधस्याऽन्याय्यत्वात् "त्यजेदेक" मितिन्यायाच्चेत्याह ॥ यतइति ॥ अविरोधित्वादिति ॥ दंडीतिवाक्यस्यदेवदत्त
इतिवाक्येनाऽविरोधदर्शनेनविशिष्टपरस्यविशेष्यपरत्वाविरोधादित्यर्थः । वाच्यत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यनुमानविरोधाच्चनाऽ ॥५३७॥
वाच्यत्वमित्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ ब्रह्मवाच्यंलक्ष्यत्वात्तीरवदित्यनुमानेऽप्रयोजकत्वपरिहाराय "सर्वशब्दावाच्यस्यलक्ष

णाऽयुक्ते" रितिभाष्यंहृदिनिधायहेतूच्छित्तिंबाधकमाह ॥ विपक्षइति ॥ स्वरूपतइति ॥ स्वरूपतस्तीरत्वादिनारूपेणावग
तस्यवाच्यार्थनदीसंबंधित्वेनचावगतस्यतीरादिरूपार्थांतरस्यलाक्षणिकोगंगादिशब्दोबोधकइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ किंतुपूर्व
धीस्थेवाच्यार्थइत्युक्तप्रमेयानंगीकारइत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ गंगापदेनघटस्यापिलक्ष्यत्वप्रसंगइत्यर्थः । ज्ञेयत्वंचतस्य

विपक्षेलक्ष्यत्वंनस्यात् तथाहिलाक्षणिकशब्दोनश्रुतएवार्थांतरधीहेतुः तत्रागृहीतश
क्तिकत्वात् किंतुपूर्वधीस्थेवाच्यार्थेनुपपत्तिदर्शनेसतितत्त्यागेनस्वरूपतोवाच्यार्थसंबं
धित्वेनचावगतस्यार्थांतरस्यबोधकः । गंगाशब्दादौतथादर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगाच्च ।
तथाचब्रह्मणोपिलक्ष्यत्वेवाच्यार्थसंबंधित्वेनज्ञेयत्वात् । औपनिषदत्वश्रुत्यावेदैकगम्यस्य
चाशब्देनाज्ञेयत्वात् स्वप्रकाशतयानित्यसिद्धौचशब्दवैयर्थ्यात् अवाच्येचशब्दस्यलक्षक
स्यैववक्तव्यत्वात् तत्रापिवाच्यसंबंधित्वेनज्ञेयत्वेनानवस्थेतिकथमवाच्येलक्षणा । एवंच
"वाच्ययोगितयाबुद्धंलक्ष्यंब्रह्मचवैदिकं॥ अवाच्यंचेतिवक्तव्येलक्षकेह्यनवस्थितिः"॥१॥

नशब्देतरप्रमाणेन वेदैकगम्यत्वात् तदपिकुतः "औपनिषदःपुरुष" इतिश्रुतेरित्याह ॥ औपनिषदत्वेति ॥ ननुवाच्यार्थसं
बंधित्वादिनाब्रह्मज्ञानमपिशब्देनैवभवतीतिचेत्तत्राह ॥ अवाच्येचेति ॥ वाच्येति ॥ वैदिकंऔपनिषदंब्रह्मवाच्यसंबंधित

याबुद्धंचेल्लक्ष्यं नान्यथा तद्बोधश्चनाशब्देनेतिवैदिकपदमेववक्तव्यं तेनापिब्रह्मवाच्यमितिपुनर्लक्षकएवपदेवक्तव्येसत्यनवस्थितिमाशंक्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ शब्दैकेति ॥ तस्यापिगृहीतसंगतिकस्यैवबोधकत्वादनवस्थेत्यर्थः ॥ यौगिकेति ॥ पदानामितरत्रलोकेसंगतेर्गृहीतत्वात्तत्समुदायरूपवाक्येनसंगतिग्रहणानपेक्षेणार्थोऽपूर्वएवभासतइत्यंगीकारान्नानवस्थेत्याशयः।

नचवाचकस्यापिगृहीतसंगतिकस्यैवबोधकत्वात्संबंधग्रहणस्यचसंबंधिज्ञानाधीनत्वात्संबंधिनश्चब्रह्मणःशब्दैकगम्यत्वात्तत्राप्यनवस्थेतिवाच्यं । यौगिकशब्दानांवाक्यतुल्यत्वेन संगतिग्रहणानपेक्षणात् । एवमवाच्यंचेद्ब्रह्मनसिद्ध्येत् स्वतःसिद्धेर्निरस्तत्वात् औपनिषदत्वेनचाशब्देनासिद्धेः । लक्षकस्यचशब्दस्यवाच्यार्थसंबंधित्वेनज्ञातंप्रत्येवसाधकत्वेनावाच्यस्यासिद्ध्ययोगात् । ननुचात्रपक्षोब्रह्मपदवाच्यंचेत्सिद्धसाधनं लक्ष्यंचेद्विरोधः अतएवावाच्यत्वेलक्ष्यत्वंनस्यादितितर्कोऽप्ययुक्तः । आपाद्यापादकयोरप्रसिद्ध्याव्याप्त्यसिद्धेश्च

अवाच्यत्वांगीकारेब्रह्मासिद्धिरूपंबाधकांतरंचाह ॥ एवमिति ॥ नसिध्येदिति ॥ प्रत्यक्षानुमानलौकिकशब्दानांब्रह्मण्यप्रवृत्तेः । वैदिकशब्दवाच्यत्वस्यचत्वयानंगीकारात्लक्षकस्यचशब्दस्यवाच्यार्थसंबंधित्वेनयेनपुंसाब्रह्मज्ञातंतंप्रत्येवसिद्धिजनकत्वेनवाच्यार्थसंबंधित्वेनज्ञानस्यचोक्तरीत्याऽसंभवेनावाच्यरूपब्रह्मसिध्ययोगादित्यर्थः ॥ ननुचात्रेति ॥ ब्रह्मवाच्यंलक्ष्यत्वादि

त्यत्रपक्षीभूतंब्रह्म ब्रह्मपदवाच्यमुतब्रह्मपदलक्ष्यं । नाद्यः ब्रह्मपदवाच्यंब्रह्मवाच्यमितिसाधनेसिद्धसाधनता । उपलक्षणमेतत् ममआश्रयासिद्धिश्च । द्वितीयेविरोधः एवमस्मानस्यपक्षाविवेकेनदुष्टत्वादनेनैवविकल्प्यदूषणेन अवाच्यत्वेलक्ष्यत्वंनस्यादि तितर्कोप्ययुक्तः वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोःकेवलान्वयित्वेनतदभावरूपापाद्यापादकयोरप्रसिद्धिश्चेत्यर्थः । तथाचैवंपक्षस्यविवेक्तुमश क्यत्वान्नवाच्यत्वानुमानंयुक्तमितिभावः । ननुब्रह्मणोऽवाच्यत्वेपिलक्ष्यत्वायोगेनत्वदभिमतंलक्ष्यत्वमपिनसिद्ध्येदितिचेन्न एव मुक्तरीत्यावाच्यत्वानुपपत्तौलक्ष्यत्वंस्वतएवसिद्धंभविष्यतीतिनपुनस्तत्रपृथक्प्रमाणंवक्तव्यमित्याशयेनतत्रसंमतिमाह ॥ उक्तंही

उक्तंहि "कथंलक्ष्यत्वमत्यंतावाच्यस्येतिनचोद्यतां । अत्यंतावाच्यशब्देनलक्ष्यस्यै वावबोधनादि" तिचेन्न । वेदांततात्पर्यविषयत्वादिनारूपेणपक्षीकरणात् । अ न्यथात्वदीयेऽवाच्यत्वानुमानेपिपक्षोवाच्यंचेद्विरोधः लक्ष्यंचेदाश्रयासिद्धिरि तिस्यात् । अस्तिचयत्रप्रयोजकाभावस्तत्रप्रयोज्याभावइतिसामान्यव्याप्तिः ॥

ति ॥ अत्यंतावाच्यशब्देनैवेत्यन्वयः ॥ अन्यथेति ॥ वेदांततात्पर्यविषयीभूतंवस्त्वित्येवंरूपेणपक्षीकारेणब्रह्मअवाच्यंप्रवृत्ति निमित्तशून्यत्वादितिवक्ष्यमाणानुमानेब्रह्मपदवाच्यंपक्षश्चेत्तत्रावाच्यत्वसाधनेविरोधः ब्रह्मपदलक्ष्यंपक्षश्चेन्ममाश्रयासिद्धिरित्य र्थः । ननुवेदांततात्पर्यविषयीभूतंब्रह्मअवाच्यंचेल्लक्ष्यंनस्यादित्यत्रवाच्यत्वलक्ष्यत्वयोःकेवलान्वयित्वेनापाद्यापादकयोरप्रसि द्ध्याव्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्युक्तंदूषणंसामान्यव्याप्त्युक्त्यापरिहरति ॥ अस्तिचेति ॥ ननुस्यादियंव्याप्तिःयदिलक्ष्यत्वेवाच्यत्वंप्रयो

जकंस्यादित्यतआह ॥ उक्ताचेति ॥ अनवस्थादिनाउपपादितेत्यर्थः ॥ व्यभिचारइति ॥ लक्ष्यत्वेपिवाच्यत्वाभावात्ब्रह्म वाच्यंलक्ष्यत्वादित्यनुमानेव्यभिचारइत्यर्थः ॥ माधुर्येति ॥ माधुर्यमित्येवंरूपोवाक्यार्थइत्येवंरूपोयःसाधारणशब्दस्तद्वाच्य त्वादित्यर्थः ॥ इत्युक्तत्वेनेति ॥ तथाचक्षीरमाधुर्यादेःसूदशास्त्रप्रसिद्धविशदाद्यसाधारणशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थ स्याप्यसाधारणशब्दवाच्यत्वमस्तिगवादिपदस्येतरान्वितस्वार्थवाचकत्वांगीकारेणगवादिपदस्यैववाक्यार्थभूतान्वयवाचकत्वादि

**उक्ताचलक्ष्यत्वेवाच्यत्वस्यतंत्रता । नचेक्षुक्षीरमाधुर्यादौवाक्यार्थेचव्यभिचारः तस्यापिमाधु र्यवाक्यार्थादिसाधारणशब्दवाच्यत्वात् । "विशदंक्षीरमाधुर्यंस्थिरमाज्यस्यतीक्ष्णकं । गुडस्यपन सादीनांनिर्हारीत्यभिधीयत" इत्युक्तत्वेनअन्विताभिधानस्यान्यत्रसमर्थितत्वेनचासाधारणशब्द वाच्यत्वाच । अभिहितान्वयपक्षेपि वाक्यार्थोनोच्यते नापिलक्ष्यतेकिंत्वन्विताभिधानेविशे षान्वयइववृत्तिंविनैवसंसर्गमर्यादयाप्रतीयतइतितार्किकमतेवाक्यार्थेलक्ष्यत्वस्याप्यभावाच्च ।**

त्याह ॥ अन्वितेति ॥ अभिहितान्वयवादिनांतार्किकाणांमतेतुवाक्यार्थस्यपदवृत्तिविषयत्वाभावेनतत्रलक्ष्यत्वस्यैवाभावेनन व्यभिचारइत्याह ॥ अभिहितेति ॥ पक्षेपितार्किकमतेचवाक्यार्थेलक्ष्यत्वस्याप्यभावादित्यन्वयः । तत्रदृष्टांतः ॥ अन्विते 
ति ॥ सामान्यतःकारकपदानांचक्रियान्वितेस्वार्थेशक्तिःक्रियापदानांचकारकान्वितेस्वार्थेशक्तिरितिपक्षेविशेषान्वयेपदवृत्तिंवि

नैवप्रतीयमानेलक्ष्यत्वाभाववत्वाक्यार्थेपिलक्षत्वाभावात् । तथाचपदवृत्तिंविनैवसंसर्गमर्यादयावाक्यार्थःप्रतीयतइतितार्किक मतेपिवाक्यार्थस्यलक्ष्यत्वाभावादित्यर्थः । अस्माभिस्तुसामान्यान्विताभिधानशक्तिरेवपदांतरसमभिव्याहारेणविशेषान्वयेपर्य वस्यतीत्यंगीकारेणशक्तिरूपपदवृत्तेरेवांगीकारात् वृत्तिंविनैवविशेषान्वयःप्रतीयतइत्यपिकेषांचिन्मतमितिद्रष्टव्यं । यदुक्तंवा क्यार्थस्यापिवाक्यार्थइतिसाधारणशब्देनैववाच्यत्वादिति तदयुक्तं वाक्यार्थशब्दस्यसमस्तवाक्यत्वेनवाचकत्वाभावात् किंतु लक्षकत्वमेव अतोव्यभिचारएवेत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ समासस्यलक्षकत्वेपिवाचकत्वमप्यस्तीत्याह ॥समासस्येति॥

**नचवाक्यार्थशब्दस्यसमासत्वेनलक्षकत्वात्नवाचकतेतिवाच्यं । समासस्यलक्षकत्वपक्षेपिरा जपुरुषइत्यत्रराजशब्दस्येववाक्यशब्दस्यषष्ठ्यर्थलक्षकत्वेपिपुरुषशब्दस्येवअर्थशब्दस्यवाचक त्वात् । एतेनसमासस्यवाक्यतुल्यत्वेनाभिहितान्वयेऽभिधानंविनैवस्वार्थबोधकतेतिनिरस्तं ।**

समासस्यलक्षकत्वपक्षेपिनसमग्रपदानामपिलक्षकत्वं यथाराजपुरुषइतिषष्ठीसमासेराजशब्दस्यषष्ठ्यर्थस्यराजसंबंधित्वस्यलक्षक त्वेपिपुरुषशब्दस्तुनलक्षकः किंतुमुख्यार्थएव एवंवाक्यस्यार्थोवाक्यार्थइत्यत्रापिवाक्यशब्दस्यषष्ठ्यर्थस्यवाक्यसंबंधित्वस्यलक्ष कत्वेपिअर्थशब्दस्तुमुख्यार्थएवातोनसमस्तवाक्यार्थशब्दस्यलक्षकत्वमेवेत्यर्थः । पुरुषशब्दस्येवार्थशब्दस्यवाचकत्वादित्यन्वयः। समासस्य वाक्यार्थशब्दस्य अभिधानंविनैव पदशक्तिंविनैवेत्यर्थः ॥ स्वार्थेति ॥ लक्षणयावाक्यार्थबोधकतेत्यर्थः । तथाचवा

क्यार्थेव्यभिचारइतिभावः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ वाक्येति ॥ अर्थपदेति ॥ तथाचसाध्यस्यापिसत्वान्नव्यभिचारइ त्यर्थः । रूढयइत्यत्ररूढिःसंकेतः । अमीषांमध्ये घटादाविवेतिमायावादिशिष्यस्यैवशंका नतत्ववादिनइत्यवधेयं । घटादौघट त्वादिकमेवारोपितं आरोपितंव्यावहारिकं निमित्तं गुणादिरूपं । तथाचवाच्यत्वंयुक्तमितिभावः ॥ अयोगेनेति ॥ अतत्वावे

वाक्यशब्दार्थशब्दयोर्यावथौतत्संसर्गत्वेनरूपेणसमासावाच्यत्वेपिअर्थत्वरूपेणार्थपद वाच्यत्वात्। ननुप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथंवाच्यत्वं। उक्तंहि "दृष्टागुणक्रियाजातिरू ढयःशब्दहेतवः। नात्मन्यन्यतमोऽमीषांतेनात्मानाभिधीयत" इति । नचघटादावि वारोपितंनिमित्तमस्तीतिशंक्यं । आरोपितेश्रुतितात्पर्यायोगेनतात्पर्यविषयस्यवाच्य त्वायोगादितिचेन्न । सत्यादिशब्दानांलक्षकत्वेसिद्धेनिमित्ताभाव स्तस्मिंश्चसिद्धेलक्ष कत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वेनतल्ल(क्षकते)क्ष्यतेत्यस्यचनिरासात् ।

दकत्वेनाप्रामाण्यापत्त्याआरोपितनिमित्तेश्रुतितात्पर्यायोगात् तथाचश्रुतितात्पर्यविषयस्य "श्रुतितात्पर्यविषय" निमित्तशून्य स्यवाच्यत्वायोगादित्यर्थः ॥ तस्मिंश्चसिद्धइति ॥ वाचकत्वाभावेसिद्धइतिशेषः । ननुसत्यादिपदानांस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वे नतयोवैयधिकरण्यानुपपत्त्यैवलक्षकत्वमंगीक्रियते ननुनिमित्ताभावेनातोनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ स्वरूपमात्रेति ॥ किंच

ब्रह्मणिसत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तगुणाभावःकुतः निर्विशेषत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधादितिचेन्न । तस्यापिब्रह्मस्वरूपमात्रेतात्पर्यं उतनिर्विशेषत्वादिविशिष्टे । नाद्यइत्याह ॥ निर्विशेषेति ॥ निर्विशेषत्वप्रतिपादकेत्यर्थः ॥ सत्यत्वादीति ॥ विशेष्यपरविशिष्टपरवाक्ययोरविरुद्धत्वेनस्वरूपमात्रपरनिर्विशेषवाक्यस्यनिर्विशेषत्वेतात्पर्याभावेनसत्यत्वादिवैशिष्ट्यप्रतिपादकसत्यादिवा

निर्विशेषवाक्यस्यचस्वरूपमात्रपरत्वेसत्यत्वाद्यविरोधात् । तस्यनिर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे तुनिमित्तस्यसत्वेननिर्विशेषशब्दवाच्यत्वापातात् । अभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वेचनिर्गुणत्वभंगेउक्तरीत्याप्रामाणिकत्वाविशेषेणभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वस्यापिदुर्वारत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणिसर्वेषांवैदिकशब्दानांलक्षणेत्येतदयुक्तं । उक्तंहि "एकस्यापिचशब्दस्यगौणार्थस्वीकृतौसतां । महतीजायतेलज्जायत्रतत्राखिलारवाः ॥ १ ॥ अमुख्यार्थाइतिवदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनां ॥ कथंनजायतेलज्जावक्तुंशाब्दत्वमात्मनः" ॥ २ ॥ इति ।

क्याबाधकत्वादितिभावः । द्वितीयेत्वाह ॥ निमित्तस्येति ॥ निर्विशेषत्वविशिष्टेतात्पर्येनिर्विशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापिश्रुतितात्पर्यविषयत्वेनसत्वात्तन्निमित्तकनिर्विशेषशब्दवाच्यत्वंस्यादित्यर्थः । ननुनिर्विशेषत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्याऽभावरूपत्वात्तन्निमित्तकनिर्विशेषशब्दवाच्यत्वमंगीकृतं । नतुसत्यत्वादिभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तकसत्यादिपदवाच्यत्वमितिचेत्तत्राह ॥अभावे

ति ॥ वक्ष्यमाणमुपक्षिपन्नुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ अवाच्यत्वभंगविवरणं ॥ ७ ॥ १३ ॥ निरपेक्षत्वेति ॥
प्रतियोग्यादिनिरपेक्षधर्म्यभिन्नत्वाद्भेदस्यापिनिरपेक्षत्वंस्यादित्यर्थः ॥ अनवस्थेति ॥ भेदस्यधर्मत्वमंगीकृत्यभिन्नत्वांगीकारे
भेदपरंपरयाऽनवस्थेत्यर्थः ॥ भेदेप्रतीतइति ॥ तथाचकुंभस्यस्तंभधर्मिकभेदंप्रतिप्रतियोगित्वसिद्धिरित्यर्थः । भिन्नत्वेनज्ञातस्यै

तस्माद्यौगिकानंतवैदिकशब्दवाच्यत्वादनंतगुणंब्रह्मजीवादिभिन्नमिति ॥ ७ ॥
अवाच्यत्वभंगः ॥ ७ ॥ १३ ॥ यच्चेदमुच्यते भेदःकिंस्वरूपंधर्मोवा । नाद्यः निर
पेक्षत्वाद्यापातात् । नांत्यः अनवस्थाद्यापत्तेः । कुंभस्यस्तंभाद्भेदेप्रतीतेस्तंभस्यकुं
भाद्भेदधीरित्यन्योन्याश्रयाद्यापत्तेश्चेति । अत्रब्रूमः किंभेदप्रतीतिरेवनास्तीत्यु
च्यते किंवासाकारणजन्यानेति उतबाध्यविषयेति। नाद्यः भेदभ्रमनिरासायवे
दांतश्रवणाद्ययोगात् । भेदाप्रतीतौबहुयत्नैस्तन्निरासायोगाच्च । स्वपरपक्षदूषण
भूषणादेर्भेदाप्रतीतौबहुविप्लवापत्तेश्च । भेदःस्वरूपंधर्मोवेतिविकल्पायोगाच्च ।

वप्रतियोगित्वादितिभावः ॥ किंभेदेति ॥ निरपेक्षत्वानवस्थादिदूषणेनेतिशेषः ॥ बाध्येति ॥ बाध्यभूतभेदविषयेत्यर्थः ॥
तन्निरासेति ॥ भेदनिरासेत्यर्थः ॥ भेदःस्वरूपमिति ॥ स्वरूपधर्मयोर्भेदानवगमेतयोरभेदेनपर्यायत्वापत्त्यास्वरूपंधर्मोवे



तिसहप्रयोगेनविकल्पोनस्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ अयंघटोवाकरीरोवेतिविकल्पादर्शनादित्यर्थः ॥ नित्यत्वे
ति ॥ उक्तदूषणेनभेदप्रतीतेःकारणाजन्यत्वेननित्यत्वप्राप्त्याब्रह्मज्ञानानिवर्त्यत्वप्राप्तेर्मायावादिनःस्वप्रातिकूल्याचरणप्रसंगइत्य
र्थः ॥ श्रुत्यादिनेति ॥ "अद्वितीय" मितिश्रुत्यादिनेत्यर्थः । तद्वदेव निरपेक्षब्रह्मस्वरूपवदेव ऐदंपर्यं इदंपरत्वं । ब्रह्मणिता

नहिपर्यायेणविकल्पःसंभवति । द्वितीयेकारणाजन्यत्वमजन्यत्वेनवास्यात् अकारणज
न्यत्वेनवास्यात् । नाद्यः भेदप्रतीतेर्नित्यत्वापत्त्यास्वप्रातिकूल्याचरणापातात् । नद्विती
यः । व्याघातात् । जनकस्यैवकारणत्वात् । तृतीयेपि किंशुष्कतर्कैरेवभेदस्यबाध्यत्वाध्य
वसायः श्रुत्यादिनावा । नाद्यः ऐक्यस्यापिब्रह्मस्वरूपत्वेतद्वदेवनिरपेक्षत्वाद्यापातात् धर्म
त्वेऽनवस्थेत्यादितर्कबाध्यत्वसाम्यात् । त्वयैववेदांतानामैदंपर्यंदर्शयितुमिदंशास्त्रंप्रवृत्तं
नतर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिःकंचित्सिद्धांतंसाधयितुंदूषयितुंवाप्रवृत्तमित्युक्तत्वाच्च ।
एवंच "भेदःस्वरूपंधर्मोवेत्यादिरूपाविभीषिका ॥ अकारमात्रप्रक्षेपेस्यादभेदेविभीषिका" ।

त्पर्ययुक्तत्वमित्यर्थः । इदंशास्त्रं मीमांसाशास्त्रं ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ तथाचशुष्कतर्कैरेवबाध्यत्वोक्तौतद्विरोधइत्यर्थः ॥
अकारमात्रेति ॥ भेदःस्वरूपंधर्मोवेत्यत्रअभेदःस्वरूपंधर्मोवेत्यकारप्रक्षेपेभेदपक्षोक्तविकल्पादेरभेदपक्षेपिसाम्यादितिभावः

॥ भेदेति ॥ तथात्वेहितत्रविकल्पप्रसरइतिभावः ॥ ऐक्यसिद्धिरिति ॥ तथाचतत्रपृथक्प्रमाणंनोच्यते येनतत्रोक्तदूषणप्रस
रइतिभावः ॥ साध्यइति ॥ तथाचाभेदस्यमयाऽसाध्यत्वान्नोक्तदोषइतिभावः । ननुजल्पादौस्वपक्षस्यभेदस्यस्थाप्यत्वात्तत्र
चोक्तदोषइत्यतआह ॥ स्वपक्षस्येति ॥ अभेदस्येत्यर्थः । तत्रचोक्तदूषणमितिभावः । वितंडायांमयाऽभेदस्यासाध्यत्वान्नोक्त
दोषइतिचेत्तत्राह ॥ वितंडायांत्विति ॥ ननुवितंडायामभेदवादिनोममैवाधिकारः ममपक्षपरिग्रहशून्यत्वेनस्थाप्यपक्षाभा

भेदाभावादन्यदैक्यंनास्तीतिचेदैक्याभावादन्योभेदोनास्तीतिसमं । भेददूषणेनैवैक्यसिद्धिश्चे
दैक्यदूषणेनैवभेदसिद्धिःस्यात् । एवंच "भेदस्यखंडनेनैवयद्यभेदःप्रसिध्यति । अभेदखंडने
नैवतर्हिभेदोपिसिद्ध्यतु" । भेदएवदूष्योस्माकंनत्वभेदःसाध्यइतिचेत् अभेदएवदूष्योस्माकं
नतुभेदःसाध्यइतिसमं । स्वपक्षस्यजल्पादौत्वयापिस्थाप्यत्वात् । वितंडायांतुमयाप्यस्थाप्य
त्वात् । नचवितंडातवैवेतिनियमः । सत्यपिपक्षपरिग्रहेतवेवममापितदातदस्थापनेनवितं
डाधिकारात् । अन्यथातार्किकादेःशब्दानित्यत्वादौमीमांसकादिनासहवितंडानस्यात् ।

वात् तवतुनवितंडायामधिकारः पक्षपरिग्रहवत्त्वात् अतःभेदसाधनेनतवोक्तदूषणंस्यान्नममेतिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥तवैवेति॥
अभेदवादिनएवेत्यर्थः । किंतुतत्त्ववादिनोममाप्यस्तीतिभावः । ननभेदवादिनस्तवपक्षपरिग्रहवत्त्वान्नवितंडेतिचेत्तत्राह ॥
सत्यपीति ॥ ममेतिशेषः । तदा वितंडावस्थायां । तदस्थापनेन परिगृहीतभेदपक्षासाधनेन ॥ अन्यथेति ॥ पक्षपरिग्रहस्य

वितंडानधिकारप्रयोजकत्वइत्यर्थः । शब्दानित्यत्वादौ विषये । मीमांसकादिना शब्दनित्यत्ववादिना । वितंडा तदसाधन रूपा तार्किकः स्वपरिगृहीतशब्दानित्यत्वमप्रसाध्यमीमांसकाभिमतशब्दनित्यत्वमेवखंडयतीतिवितंडास्ति सानस्यात् तार्किकस्यपक्षपरिग्रहवत्त्वादितिभावः । एवंशब्दनित्यत्वादौमीमांसकादेस्तार्किकादिनासहवितंडानस्यादित्यपिद्रष्टव्यं । किंचवितंडातत्ववादिनोममैवयुक्तः ममसज्जनत्वात् नतव तवासज्जनत्वादित्याह ॥ उक्तंचेति ॥ किंचपक्षपरिग्रहहीनत्वस्यनवितंडाधिकार

उक्तंच "वितंडातुसतामन्यैस्तत्वमेषुनिगूहित" मिति । पक्षपरिग्रहहीनस्यतुनिर्मर्यादस्यापसिद्धांतादिनिग्रहानर्हतयानवितंडायामप्यधिकारः। नाप्यौपनिषदंमन्यस्यापितववितंडैवेतिनियमः। त्वदिच्छाननुसारित्वात्प्राश्निकानां । उपनिषदांपरपक्षनिरासमात्ररूपत्वाभावाच्च । परपक्षनिरासकेनद्वितीयाध्यायेनैवगतार्थत्वेनस्वपक्षसाधनार्थानामाद्याद्यध्यायानांवैयर्थ्यापाताच्च । भाषितंचत्वयैवाद्यद्वितीययोःसंगतिंदर्शयतास्वपक्षसाधनंप्रथमंकृतंतद्व्यभ्यर्हितंपरपक्षप्रत्याख्यानादिति।

प्रयोजकत्वं तथात्वेवितंडायामपसिद्धांतादिनिग्रहोद्भावनंनस्यात् तदंगीकृतसिद्धांताभावादित्याह ॥ पक्षेति ॥ ननूपनिषदांपरपक्षनिरासमात्ररूपत्वेनौपनिषदंमन्यस्यममाऽपिवैदिकतयासज्जनत्वाद्वितंडैवेतिचेत्तत्राह ॥ नापीति ॥ त्वदिच्छेति ॥ तथाचतैःस्वपक्षोऽभेदस्त्वयासाध्यइत्युक्त्वाममवितंडादानेऽभेदस्यत्वयासाधनीयत्वेनोक्तदूषणंस्यादेवेत्यर्थः । किंचोपनिषदांपरपक्षनिरासमात्ररूपत्वाभावाच्चौपनिषदंमन्यस्यतवनवितंडेत्याशयेनाह ॥ उपनिषदामिति ॥ आद्यादीति ॥ समन्वयसाध

नफलाध्यायानां त्वया तत्ववादिना मायावादिना ॥ कथमिति ॥ तथाचेत्थंसमयबंधदशायांस्वपक्षस्यस्थापनीयत्वेतत्रोक्तदू
षणंभवतांस्यादेव नममेतिभावः । त्वयास्थाप्यंमयादूष्यमित्येवंसामान्याकारेणसमयबंधएवायुक्तः मयामदनभिप्रेतप्रमेयस्या
स्थाप्यत्वात् त्वयापित्वदभिमतस्यादूष्यत्वेनसामान्यतःसमयबंधेस्वानभिप्रेतस्यापिस्थाप्यत्वापत्तेः स्वाभिमतस्यापिदूष्यत्वाप

त्वयास्थाप्यं मयादूष्यमिति समयबंधेकथमितिचेन्न । मयापिस्वानभिमतस्यास्थाप्यत्वेन
त्वयापिस्वाभिमतस्यादूष्यत्वेनतथासमयबंधायोगात् । त्वयाभेदःस्थाप्यःमयादूष्यइतितद्बंधेकथ
मितिचेत् । त्वयैक्यंस्थाप्यंमयादूष्यमितितद्बंधेकथं । तदापिअस्वव्याघातकैरेवत्वयाऐक्यंदूष्यमि
तिचेत् । भेदेपितथेतिनस्वव्याघातकैर्भेददूषणंयुक्तं । ब्रह्मातिरिक्तमैक्यमेवनास्तीतिचेत् घटाद्यति
रिक्तोभेदोपिनास्तीतिसमं । श्रुतिविरोधादैक्यदूषकास्तर्काआभासाइतिचेत् प्रत्यक्षादिविरोधा
द्भेददूषकाअपितथेतिसमं । प्रत्यक्षंतर्कविरोधादप्रमाणंचेच्छ्रुतिरपितद्विरोधादुपचरितार्थेतिसमं ।

त्तेश्च अतोनैवंसमयबंधोयुक्तइत्याह ॥ मयापीति ॥ अस्वव्याघातकैरिति ॥ अभेदःकिंस्वरूपंधर्मोवेतिदूषणंतुस्वव्याघा
तकं भेदेपिसंभवादितिभावः ॥ भेदेपीति ॥ अस्वव्याघातकैरेवदूषणैर्भेदोदूष्यः । भेदःस्वरूपंधर्मोवेत्यादिदूषणंचस्वव्याहत ॥५४३ ॥
मितिभावः ॥ नास्तीति ॥ तथाचभवदुक्तदूषणविषयएवनास्तीतिभावः । अभेदनिरासः अभेदमात्रनिरासः । स्वव्याहत्युप

पादनायोक्तं ॥ स्वस्येति ॥ स्वस्मिन्स्वाभेदांगीकारादितिभावः । भेदनिरासो भेदमात्रनिरासः । अत्रापिस्वव्याहत्युपपादना
योक्तं ॥ ब्रह्मणइति ॥ ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्त्यंगीकारादित्यर्थः । ननुस्वस्मिन्स्वाभेदस्यसत्वात्स्वाभेदोमिथ्येत्यंगीकारेसत्यंनस
त्यमित्युक्तंस्यात् तथाचविरुद्धतेतिचेत् तर्हिसत्यस्यब्रह्मणोऽनृताद्भेदस्यमिथ्यात्वेसत्यमसत्येभ्योभिन्नंनेत्युक्तंस्यात् तथाचसत्य
स्यासत्याभेदप्राप्त्याविरुद्धतास्यादितिसममित्याह ॥ नहीति ॥ अधिकाविरुद्धतानह्यस्ति विरुद्धत्वंसममितियावदित्यर्थः ।

त्वन्मतेपिस्वस्यस्वाभिन्नत्वादभेदनिरासःस्वव्याहतइतिचेत् त्वन्मतेपिब्रह्मणोऽनृताद्भिन्नत्वा
द्भेदनिरासोपिस्वव्याहतइतिसमं । ब्रह्मणोऽनृतादपिभेदोमिथ्येतिचेन्न स्वस्यस्वाभेदोपिमिथ्ये
तिसुवचत्वात् । “नहिसत्यमसत्येभ्योभिन्नंनेत्युक्तितोपिच । सत्यंनसत्यमित्युक्तावधिकास्ति
विरुद्धता” । एवंच “शुष्कतर्कैर्भेदबाधेस्यादभेदोपिबाधितः । प्रमितत्वात्तत्रतर्कास्तुच्छाश्चे
त्प्रकृतेनाकिं” । नद्वितीयः श्रुतेःसाक्षिप्रत्यक्षाद्यबाधकत्वस्योक्तत्वात् । श्रुत्यादेःसम्यग्व्या
ख्यातत्वाच्च । प्रत्यक्षस्यापिभाविबाधकशंकाभंगेउक्तन्यायैर्भेदधीबाधकत्वासंभवाच्च ।

प्रकृते भेदविषये ॥ नद्वितीयइति ॥ श्रुत्यादिनाबाध्यत्वाध्यवसायइतिद्वितीयोपिनेत्यर्थः ॥ साक्षीति ॥ जीवेशभेदग्राह
कसाक्षिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ श्रुत्यादेरिति ॥ अभेदबोधकाद्वितीयश्रुत्यादेरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रत्यक्षेयाभाविबाधकशंका
तद्भंगइत्यर्थः ॥ बाधकेति ॥ कॢप्तस्यकल्प्यमानस्यवाबाधकस्याभावादित्यर्थः । ननुकॢप्तस्यबाधकस्याभावेपिकल्प्यमानमस्त्वि

तिचेन्न । भाविबाधेपिबाधकल्पनापातादित्युक्तत्वात् । दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ यत्किंचिद्गोचरत्वंकुतोवक्तव्यमित्यतआह ॥ निरालंबनेति ॥ ननुअभेदइत्यत्रनञस्तदन्यत्वरूपार्थपक्षेऽन्यशब्देनैवभेदप्राप्त्यातस्यदुष्परिहरत्वेपितद्विरुद्धत्वतदभावत्वरूपार्थद्वयपक्षेकथंभेदस्यदुष्परिहरत्वमित्यतआह ॥ तदनन्यत्वेचेति ॥ लोकेघटस्यघटानन्यत्वेनघटविरुद्धत्वघटाभावत्वयोरयोगदर्शनात्प्रकृतेपिभेदानन्यत्वेभेदविरुद्धत्वादेरयोगेनतदंगीकारेतद्व्याप्यमन्यत्वमप्यंगीकार्यमितिभेदोदुष्परिहरइत्यर्थः ।

किंचकल्प्यमानमपिबाधकंकिंभेदमेवगोचरयेत् उताभेदं यद्वा यत्किंचिन्निरालंबनज्ञानायोगात् । नाद्यः साधकत्वात् । द्वितीयेतदन्यस्तद्विरोधीतदभावोवानञर्थोवाच्यः पक्षत्रयेपिदुष्परिहरोभेदः । तदनन्यत्वेचतद्विरुद्धत्वतदभावत्वयोरयोगात् । भेदाभावादिग्राहिणापिप्रतियोगिविलक्षणतयैवस्वविषयस्यग्राह्यत्वाच । औदासीन्येनप्रवृत्तस्यइदमितिज्ञानवद्बाधकत्वात् अतएवनतृतीयः । एतेनबाधकंभेदभ्रमाधिष्ठानतत्वगोचरमितिनिरस्तं ।

ग्राहिणा बाधकेन ॥ प्रतियोगीति ॥ भेदरूपेत्यर्थः ॥ विलक्षणतयेति ॥ तथाचवैलक्षण्यस्यभेदरूपत्वेनतदवगाहिनःप्रमाणस्यनभेदधीबाधकत्वमित्यर्थः । बाधकप्रमाणंप्रतियोगिवैलक्षण्येनस्वविषयंनगृह्णाति किंत्वौदासीन्येनेतिचेत्तत्राह ॥ औदासीन्येनेति ॥ प्रतियोगिवैलक्षण्यादिप्रकारानवगाहितयेत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ यत्किंचिदितिज्ञानस्यइदमितिज्ञानवद्भेद

धीबाधकत्वाभावादेवेत्यर्थः । अधिष्ठानतत्वं ब्रह्मस्वरूपं तस्यापि अधिष्ठानतत्वस्यापि ॥ तज्ज्ञानस्येति ॥ अध्यस्तभेदप्रति योगिकभेदरहितंअध्यस्तभेदविलक्षणत्वेनागृहीतंयत्भेदभ्रमाधिष्ठानतत्वंतद्गोचरस्यबाधकज्ञानस्यइदमितिज्ञानवदबाधकत्वा दित्यर्थः ॥ नेदमिति ॥ इदंरजतमितिभ्रमेसतियथानेदंरजतमितिबाधकज्ञानंभवति एवंभेदभ्रमेसतिनायंभेदइतिबाधकेनभ

तस्यापिभेदाद्भेदाभावेभेदविलक्षणत्वेनाग्रहणेचतज्ज्ञानस्यभेदबाधकत्वायोगात् । किंच नायंभे दइतिवा नास्त्यत्रभेदइतिवा अन्यदेवभेदात्मनाप्रत्यभादितिवा बाधकज्ञानेनभवितव्यं नेदं रजतमित्यादिवत् । तदेतत्सर्वथाभेदावगाहीतिकथंतद्बाधकं । एकमेवानेकात्मनाप्रत्यभादिति ज्ञानंबाधकमितिचेन्न । एकानेकयोर्वस्तुतोभेदाभावेवैलक्षण्याग्रहणेचतस्यबाधकत्वायोगात् । एवंच "भेदाद्भिन्नतयास्वार्थबाधधीर्गाह्यतेनवा । आद्येभेदःस्थिरोऽत्येतुनसास्याद्भेदबाधिका ॥ १ ॥ तस्मात्क्लृप्तविषयत्वात्नान्योन्याश्रयतादेरुत्थानं । उत्थितस्यभवेदाभासत्वं । एतेनयदुक्तंखंडने ।

वितव्यमित्यर्थः ॥ इत्यादिवदिति ॥ नास्त्यत्ररजतमितिवत्अरजतमेवरजतात्मनाप्रत्यभादितिवदित्यर्थः ॥ तदेतदिति ॥ आद्येद्वितीयेचबाधकज्ञानेअधिकरणप्रतियोगिनोर्भेदआवश्यकः तृतीयेऽन्यदेवेत्युक्तयास्पष्टंभेदावगाहित्वमितिमंतव्यं ॥ अ योगादिति ॥ इदमितिज्ञानवदित्यर्थः ॥ नसेति ॥ इदमितिज्ञानतुल्यत्वादित्यर्थः ॥ भेदेति ॥ प्रमाणप्रमितभेदेत्यर्थः ॥

भवेदिति ॥ प्रमाणविरोधादेवेत्यर्थः ॥ निर्वचनवादिनीति ॥ यस्तुपदार्थान्निरुच्यव्यवस्थापयतितंप्रतीदंदूषणंशोभते ना
निर्वचनीयवादिनंमांप्रतीत्यर्थः । अनिर्वाच्यो वक्तुमशक्यः । एतेनेत्युक्तंविवृणोति ॥ तर्केति ॥ स्वज्ञानेति ॥ घटादिज्ञाने
त्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अनृतादिव्यावृत्तेरपिअनृतत्वादिवत्ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनमिथ्यात्वांगीकारइत्यर्थः ॥ भ्रांत्यंतरेति ॥

निर्वचनवादिनीदंशोभते नास्मासु प्रतिभासमानोयंभेदःस्वरूपादिपक्षांतर्भावबहिर्भावाभ्यां
सदसत्त्वाभ्यांवाअन्येनापिधर्मेणवाऽनिर्वाच्यइत्यंगीकारादिति। तन्निरस्तं । तर्कबाधमात्रेणा
निर्वाच्यत्वेऐक्यस्यापितत्प्रसंगात्। किंच त्वयापिअनृतजडदुःखपरिच्छिन्नाद्यनात्मकेब्रह्मणि
अनृतादिव्यावृत्तिर्ब्रह्मज्ञानाबाध्येतिवाच्यं शून्याद्यनात्मकेघटादौशून्यादितःस्वज्ञानाबाध्यभे
ददर्शनात् । अन्यथानृतादिव्यावृत्तिबोधनेनतद्भ्रांतिनिवारकस्यसत्यज्ञानादिवाक्यस्यभ्रांत्यंत
रहेतुत्वंस्यात् । ब्रह्मण्यनृतत्वादेरधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंच
नस्यात्। उक्तंचैतद्देहात्मैक्याध्यासभंगे । नचप्रतियोगिनोऽनृतत्वात्ततोव्यावृत्तिरप्यनृता ।

मुमुक्षोर्ब्रह्मण्यनृतत्वादिभ्रांतिंवारयितुंप्रवृत्तेनसत्यादिवाक्येनपुनरनृतव्यावृत्तिभ्रांत्युत्पादनायोगादित्यर्थः ॥ नस्यादिति ॥ 
अनृतत्वादिव्यावृत्तिरूपस्यानृतत्वाद्यत्यंताभावस्याधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानबाध्यत्वांगीकारादुक्तरूपमिथ्यात्वंनस्यादित्यर्थः॥ अनृते

ति ॥ प्रतियोगिभूतंयदनृतत्वंतस्यब्रह्मण्यनृतत्वेनतत्प्रतियोगिकत्वात्तत्रव्यावृत्तिरप्यनृतेत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वापत्त्ये
ति ॥ प्रातिभासिकरूप्यप्रतियोगिकाभेदस्येवरूप्यभेदस्यापिरूप्यप्रतियोगिकत्वेनप्रातिभासिकत्वेत्यर्थः ॥ इष्टापत्तिपरिहारायो
क्तं ॥ बाधगम्यस्येति ॥ अयोगादिति ॥ भ्रांतिबाधयोरुभयोरपिप्रातिभासिकरूप्याभेदरूप्यभेदविषयकत्वाविशेषादित्य
र्थः । इतोपिभेदनिराकरणंतवायुक्तमित्याह ॥ एवमिति ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ देहात्सदात्मनोभेदस्यात्मज्ञानबाध्यत्वेदेहा

शुक्तौरूप्याभेदवत्बाधगम्यस्यतद्भेदस्यापिप्रातिभासिकत्वापत्त्याभ्रांतिबाधव्यवस्थायोगात् ।
विस्तृतंचैतन्मिथ्यात्वभंगे। एवमात्मनिदेहात्आत्मज्ञानाबाध्यभेदाभावेदेहात्मैक्यस्यमिथ्यात्वं
नस्यादितित्वदीयातदैक्याध्यासोक्तिरयुक्तास्यात् । तथानित्यस्यानित्यात्तात्विकभेदाभावेसाध
नचतुष्टयांतर्गतोनित्यानित्यवस्तुविवेकोभ्रमःस्यादितितेनानित्यहानेननित्येप्रवृत्तिरयुक्तास्यात् ।

त्मैक्यस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वंनस्यात् । देहात्मभेदस्यदेहात्मैक्यात्यंताभावरूपत्वात्तस्यचा
धिष्ठानभूतात्मज्ञानबाध्यत्वांगीकारादितिभावः ॥ अयुक्तेति ॥ उक्तरीत्यादेहात्मैक्यस्यमिथ्यात्वाभावेतदैक्यस्याध्यस्तत्वो
क्तिरयुक्तेत्यर्थः । किंचनित्यानित्यवस्तुविवेकःशमदमादिसंपत्तिर्वैराग्यंमुमुक्षेतिसाधनचतुष्टयमध्येनित्यानित्यवस्तुविवेकाख्यंसा
धनमंगीकुर्वताऽवश्यंतात्विकोभेदोंगीकार्यः कुतइतिचेत्तत्राह ॥ तथेति ॥ तेन भ्रमरूपविवेकेन । इतोपिनतवभेददूषणंयुक्त

मित्याह ॥ एवमिति ॥ अन्यथेति ॥ प्रपंचनिष्ठसद्वैलक्षण्यस्याधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेपरस्परविरुद्धयोरितिन्यायेनप्रपंचसत्वस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यसत्वापातादित्यर्थः ॥ जगन्मिथ्यात्वेति ॥ सद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वाख्यमिथ्यात्वस्याधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वांगीकारेणमिथ्यात्वादित्यर्थः । एवंचसद्वैलक्षण्यरूपभेदस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वमंगीकार्यमितिभावः । किंचाभेदभेदयोरेवांततस्तात्विकोभेदोंगीकार्यइतिनतद्दूषणंतवयुक्तं । नन्वभेदभेदयोर्भेदःकुतोंगीकार्यइतिचेत्तत्राह ॥ एवमिति ॥



एवंप्रपंचेसद्वैलक्षण्यादिरूपमनिर्वाच्यत्वमधिष्ठानज्ञानाबाध्यमितिवाच्यं । अन्यथाऽधिष्ठानज्ञानाबाध्यसत्वापातात् । जगन्मिथ्यात्वप्रमाणानामतत्वावेदकत्वापाताच्च । एवमभेदस्यभेदात्तात्विकभेदाभावेतयोरभेदस्तात्विकःस्यादितिभेददोषैरभेदबाधनंअभेदप्रमाणैर्भेदसाधनंचस्यात् । नचतात्विकभेदाभावेपितात्विकाभेदाभावमात्रेणव्यवस्थेतिवाच्यं । अभेदाभावेभेदध्रौव्यात् ।

अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ भेददोषैरिति ॥ स्यादिति ॥ अभेदभेदयोरेकत्वादितिभावः ॥ तात्विकेति ॥ अभेदभेदयोरितिशेषः ॥ व्यवस्थेति ॥ भेददोषैर्भेदस्यैवबाधनंअभेदप्रमाणैरभेदस्यैवसाधनमित्येवंरूपाव्यवस्थेत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ परस्परविरुद्धयोरितिन्यायेनभेदाभेदयोस्तात्विकाभेदाभावेतात्विकभेदध्रौव्यादित्यर्थः । ननूक्तव्यवस्थार्थंअभेदभेदयोस्तात्विकभेदःकुतो

ङ्गीकार्यः व्यावहारिकभेदेनोक्तव्यवस्थोपपत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ कल्पितेनेति ॥ एवंचत्वन्मतेअभेदभेदयो स्तात्विकाभेदसद्भावेनतत्कार्यस्यभेददोषैरभेदबाधनस्यअभेदप्रमाणैर्भेदसाधनरूपस्यव्यवस्थाभावरूपकार्यस्यकल्पितेनव्यावहा रिकभेदेनप्रतिबंधायोगादित्यर्थः । तथाचव्यावहारिकभेदेनाप्युक्तव्यवस्थानस्यादेवेतिभावः । किंचभेदेऽन्योन्याश्रयादिदोषप

नचव्यावहारिकभेदाद्व्यवस्था । कल्पितेनाकल्पितकार्याप्रतिबंधादित्युक्तत्वात् । एवंच "ब्रह्मणोऽनृततोभेदःसत्यश्चेद्बृद्खंडनं ॥ व्याहतंस्यादसत्यश्चेद्ब्रह्मणोऽनृतताभवेत् ॥ १ ॥ भेदाभेदभिदा चेत्स्यात्कथंभेदोनिवार्यते । भेदाभेदभिदानोचेत्कथंभेदोनिवार्यते" ॥ २ ॥ किंच । भेदस्यव्या वहारिकसत्यत्वरक्षार्थमेवत्वयाप्यन्योन्याश्रयादिकमुद्धार्यं । नह्यन्योन्याश्रयादिदुष्टस्यव्यावहा रिकतापिदृष्टचरी । नहिमृदवास्तवीत्येतावतास्वजन्यघटजन्या । अन्यथाकाशवाय्वादेरेवान्यो न्यमुपादानत्वाधिष्ठानत्वेस्यातामित्यज्ञानब्रह्मणोस्ते नकल्प्येस्यातां । यदिचान्योन्याश्रयादिदुष्ट स्यापिअविद्यासामर्थ्यात्व्यावहारिकतातर्हीश्वरसामर्थ्यात्तादृशस्यापिपारमार्थिकतैवास्तु ।

रिहारस्तवाप्यावश्यकोनममैवेत्याशयेनाह ॥ किंचेति ॥ ननुव्यावहारिकेऽन्योन्याश्रयोनदोषइतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ अ वास्तवी व्यावहारिकसती तदप्यस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ ते उपादानत्वाधिष्ठानत्वे दुष्टस्यापि भेदस्य ॥ अविद्या सामर्थ्यादिति ॥ दुर्घटघटनास्वभावत्वादविद्यायाइतिभावः ॥ तादृशस्यापीति ॥ अन्योन्याश्रयदुष्टस्यापीत्यर्थः । वास्तवं

स्यात्प्रमास्यादित्यनयोःकोभेदइतिचेदुच्यते। रूप्याभावेपिरूप्यज्ञानस्वरूपंवास्तवंदृष्टं एवंभेदरूपार्थाभावेपितद्दर्शनस्वरूपस्यवा
स्तवत्वंयुक्तं प्रमात्वंत्वर्थसत्ताघटितं । अतोभेददर्शनस्यप्रमात्वेतद्विषयस्यभेदरूपार्थस्यसत्वमुपपद्यतइतिभावः ॥ यदिभेददर्श
नंस्यादिति ॥ अन्योन्याश्रयादिनाभेददर्शनमेवनास्तीतिब्रूयादित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनस्त्रीत्वमपरिगृह्णीयान्मातरंगर्दभीं
सुतामित्यतिप्रसंगसंग्रहः । तस्मान्नास्तिभेददर्शनमितिविपर्ययपर्यवसानायोगःकुतइत्यतउक्तं ॥ भेदादर्शनइति ॥ भेददर्श

अपिचकथमत्रापादनक्रमः यदिभेददर्शनंस्यात् तर्ह्यन्योन्याश्रयादिकंस्यात् नचतद्युक्तं तस्मा
न्नास्तिभेददर्शनमितिवा, यदिभेददर्शनंवास्तवंस्यात्तर्हिअन्योन्याश्रयादिकंस्यादितिवा, यदिभे
ददर्शनंप्रमास्यात्तदाऽन्योन्याश्रयादिकंस्यादितिवा यदिभेददर्शनंधर्मिप्रतियोग्यादिसापेक्षं
स्यात्तदान्योन्याश्रयादिकंस्यादितिवा। नाद्यः यदिभेददर्शनंनस्यात्तदापरःपरमतमिवस्वमतम
पिनिराकुर्यात् सकलव्यवहारविधुरश्चस्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कपराहते भेदादर्शनेतन्निरासा
योगेनविपर्ययापर्यवसानाच्च । नद्वितीयः वास्तवेऽन्योन्याश्रयादेरभावेनव्याप्तिवैकल्यात् ।

नस्यैवाभावेप्रतियोगिज्ञानाभावेनभेददर्शनंनास्तीतिभेददर्शननिरासायोगेनभेददर्शनेंगीकार्येविपर्ययापर्यवसानमित्यर्थः । वा
स्तवे भेददर्शनस्यवास्तवत्वे ॥ व्याप्तीति ॥ यत्रवास्तवत्वंतत्रान्योन्याश्रयादिकमितिव्याप्त्यभावादित्यर्थः । व्याप्त्यभावोपपा
दनायोक्तं ॥ वास्तवइत्यादि ॥ भेददर्शनस्यवास्तवत्वांगीकारपक्षेतत्रान्योन्याश्रयादेरेवानुत्थानात्तथात्वेचवास्तवत्वमेवनस्या ॥ ५४७ ॥

दित्यर्थः । एवंचव्याप्त्यभावइतिभावः । अस्तुभेददर्शनस्यतर्केणावास्तवत्वं तथापि तद्विषयस्यभेदस्यवास्तवत्वमस्तु तथाहि
त्वन्मतेऽभेददर्शनस्यब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेनावास्तवत्वेपितद्विषयस्याभेदस्यवास्तवत्वंयथा तथाऽन्योन्याश्रयादिनाभेददर्शनस्यावा
स्तवत्वेपितद्विषयस्यभेदस्यवास्तवत्वौचित्यादित्याह ॥ दर्शनेति ॥ प्रमात्वनिषेधायोगादिति ॥ अर्थबाधःप्रमात्वनिषेधः
तस्यायोगःभेदरूपार्थसत्वमेवस्यादित्यर्थः । प्रतीतौअन्योन्याश्रयप्राप्त्याप्रतीतिरेवनिवर्तते नतुतस्याःप्रमात्वं प्रतीतिनिवृत्तेरे
वापादनेचाद्यपक्षांतर्भावइतिभावः । तत्रदृष्टांतश्चोरापराधादिति ॥ केचिच्चोरारात्रौधनिकगृहस्थद्रव्यमपहृत्यगच्छंतोग्रामपालै

दर्शनावास्तवत्वेपिअभेदवद्भेदस्यापिसत्वोपपत्तेश्च । नतृतीयः त्वयास्तंभात्कुंभ
स्यभेदप्रतीतौकुंभात्स्तंभस्यभेदधीरितिप्रतीतावेवान्योन्याश्रयत्वस्योक्तत्वेनचोराप
राधान्मांडव्यस्यशूलप्राप्तिवत्प्रतीतिगतेनान्योन्याश्रयेणप्रमात्वनिषेधायोगात् ।

रनुद्रुताःसंतस्तद्रव्यंमांडव्यसमीपेप्रक्षिप्यापलायंत तेग्रामपालास्तद्रव्यंदृष्ट्वाऽयमेवचोरोद्रव्यमपहृत्यमुधासमाधिरास्तइतिमांड
व्यंशूलमारोपितवंतइतिकथा। तथाचप्रतीतिगतान्योन्याश्रयापराधेनप्रमात्वनिषेधायोगाद्यदिभेददर्शनंप्रमास्यादित्यापादनमेवा
युक्तमितिहृदयं । ननुप्रतीतावन्योन्याश्रयोमयानोच्यतइत्याशंकापरिहारायोक्तं ॥ त्वयेत्यादिउद्धृतत्वेनेत्यंतं ॥ नन्वन्यो
न्याश्रयत्वेनप्रतीतेर्विचारासहत्वमुच्यते ॥ तेनचभ्रमत्वंशुक्तिरूप्यवत् । तथाचसाक्षात्प्रमात्वानिषेधेपितद्व्याप्यधर्मभूतभ्रमत्वे

नप्रमात्वनिषेधोपिलब्धएवेत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ विचारासहत्वेननभ्रमत्वंसाधयितुंशक्यं । चरमवृत्तौव्यभिचारादि
त्याह ॥ विचारेति ॥ विचारासहत्वोपपादनायप्रपंचांतर्गतेत्युक्तं ॥ जीवस्येति ॥ ब्रह्माभिन्नत्वेनज्ञातस्यैवजीवस्यअभेद
प्रतियोगित्वादित्यर्थः । अप्रतीताभेदस्यप्रतियोगित्वेदहनस्यापितुहिनाभेदप्रतियोगित्वंस्यात् । एवंचान्योन्याश्रयदुष्टतयैक्यप्र
तीतेरपिविचारासहत्वप्राप्त्याभ्रमत्वंस्यादितिव्यभिचारइतिभावः । दृष्टांतेसाधनवैकल्यंचेत्याह ॥ रूप्यादीति ॥ अख्यातिवा

नचप्रतीतेर्विचारासहत्वेनभ्रमत्वं विचारासहप्रपंचांतर्गतचरमवृत्तिवत्प्रमात्वोपपत्तेः । जी
वस्यब्रह्मैक्यप्रतीतौब्रह्मणोजीवैक्यधीरितिऐक्येप्यन्योन्याश्रयस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । रूप्यादि
भ्रमस्यापित्वयाऽख्यातिवाद्युक्तहेत्वभावादिबाधकानामुद्धृतत्वेनविचारासहत्वाच्च । चतुर्थेपि
सापेक्षतामात्रंनिवर्ततांभेददर्शनस्यकिमायातं प्रकारांतराभावात्स्वयमपिनिवर्ततइतिचेत् न ।

दीति ॥ अन्यथाख्यात्यनंगीकारिप्राभाकरोक्तेत्यर्थः ॥ हेत्वभावेति ॥ विषयस्यासत्वेचेंद्रियसंनिकर्षायोगेनहेत्वभावान्नभ्र
मांगीकारोयुक्तइत्यर्थः । यथाहुःप्राभाकराः "साकारवादादसतोनभानात्संविद्विरोधादथहेत्वभावात् ॥ धियामनाश्वासभयाच्चने
ष्टायतोऽन्यथाख्यातिरतोयथार्थे" ति ॥ उद्धृतत्वेनेति ॥ रूप्यस्यासद्वैलक्षण्यमंगीकृत्याविद्यारूपदोषस्यसंनिकर्षत्वंस्वीकृत्य
हेतुसद्भावाद्भ्रमोयुक्तइत्युद्धृतत्वेनेत्यर्थः ॥ सापेक्षतेति ॥ धर्म्यादिसापेक्षतेत्यर्थः ॥ प्रकारांतरेति ॥ भेदःप्रतीयमानोध

र्म्यादिप्रतीतिमपेक्ष्यैवप्रतीयेत नान्यथा अन्योन्याश्रयादिनातदपेक्षानिवृत्तौप्रकारांतरेणतत्प्रतीत्युपायाभावात्स्वयमपिभेददर्शनंनिवर्ततइत्यर्थः। प्रतीतेः भेदप्रतीतेः॥ अपेक्षणीयत्वेनेति॥ अन्यथापरमतमिवस्वमतमपिनिराकुर्यादित्यतिप्रसंगापत्तेरित्याशयः। अन्योन्याश्रयेणधर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षानिवृत्त्याप्रतीतेःप्रमात्वंनिवर्ततइतिचेत्तत्राह॥ प्रमात्वेति॥ उक्तत्वादिति॥ चोरापराधादित्यादिनेत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ एवमुक्तरीत्याआपादनक्रमासंभवेपिपुनरन्योन्याश्रयेणभेददूषणइत्यर्थः॥ न

प्रतीतेःपरेणाप्यपेक्षणीयत्वेननिवर्तयितुमशक्यत्वात्। प्रमात्वनिवर्तनेच सामर्थ्याभावस्योक्तत्वात्। अन्यथास्वाभिमताद्वैतमपिनसिध्येदित्युक्तं। किंचत्वत्पक्षेघटस्यपटाद्भेदइवघटेनाभेदोपिव्यावहारिकः उक्तरीत्याब्रह्मजीवैक्यमिवब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तिरपितात्विकीतिकथमभेदमुपेक्ष्यभेदेद्वेषः॥

सिध्येदिति॥ तत्राप्यन्योन्याश्रयस्यसाम्यादित्यर्थः॥ किंचेति॥ अभेदमुपेक्ष्यभेदेद्वेषःकुतः ततश्चाभेदोपेक्षानकर्तव्याभेदवत्तत्रापिद्वेषएवकार्यः। ननुघटपटभेदस्यव्यावहारिकत्वादभेदस्यपारमार्थिकत्वाद्भेदएवद्वेषोनाभेदइतिचेन्न घटपटभेदवत् घटेघटाभेदस्यापिव्यावहारिकत्वात्। ननुघटेघटाभेदस्यव्यावहारिकत्वेपिजीवब्रह्मणोरभेदोनव्यावहारिकः किंतुतात्विकएवातोनतद्द्वेषइतिचेन्न। तर्हिघटपटभेदस्यव्यावहारिकत्वेपिब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तिरूपस्यभेदस्यापिब्रह्मवत्तात्विकत्वेनभेदद्वेषोनयुक्तए

वेत्यर्थः । इदंदूषणंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ कलशे स्वतःस्वरूपेण घटेस्वरूपेणघटेनाभेदस्यघटपटभेदवन्मिथ्यात्वेव्यावहारिकत्वेसतिअभेदमुपेक्ष्यभेदएवद्वेषः किंकृतः । ननुघटेघटाभेदस्यमिथ्यात्वेपिजीवब्रह्मैक्यंनमिथ्येतिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ घटपटभेदस्यमिथ्यात्वेपिब्रह्मण्यनृतभेदस्यसत्यत्वात्तस्यसत्यत्वेसतिभेदेद्वेषस्तुकिंकृतइति । पूर्वोक्तदूषणानुसारेणकारिकायोजनीया ॥ ७ ॥ सामान्यतोभेदखंडनोद्धारविवरणं ॥ १४ ॥ ७ ॥ तत्रेति ॥ भेदस्यस्वरूपत्वइत्यर्थः ॥ व्याप्तेरिति ॥

एवंच "ब्रह्मण्यनृतभेदस्यसत्यत्वेकलशेस्वतः । अभेदस्यचमिथ्यात्वेभेदेद्वेषस्तुकिंकृतः" ॥ सामान्यतोभेदखंडनोद्धारः ॥ १४ ॥ ७ ॥ संभवतिचभेदस्यस्वरूपत्वेननिर्वाहः । तत्रयदुक्तंनिरपेक्षघटस्वरूपत्वेतद्वदेवभेदस्यापिनिरपेक्षत्वंस्यादितितन्न । व्याप्तेःस्वपरासंमतेः । त्वन्मतेसापेक्षाया अविद्यानिवृत्तेर्जीवब्रह्मैक्यस्यमतद्वयेपिस्थितौव्यक्तिसापेक्षस्यजातिमात्रस्यप्रतीतौसापेक्षस्य

यत्सापेक्षंतन्ननिरपेक्षाभिन्नमितिव्याप्तेःस्वरीत्यापररीत्याचासंमतेरित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ त्वन्मतइति ॥ सापेक्षायाइति ॥ अविद्यारूपप्रतियोगिसापेक्षायाइत्यर्थः । अविद्यानिवृत्तेर्निरपेक्षब्रह्मस्वरूपत्वादित्यन्वयः । अधिकरणातिरिक्ताभावानंगीकारेणआत्मैवाज्ञानहानिरित्यंगीकारादितिभावः ॥ जीवेति ॥ धर्मिप्रतियोगिभावेनजीवब्रह्मसापेक्षस्याप्यैक्यस्यब्रह्मस्वरूपत्वादित्यन्वयः ॥ मतद्वयेपीति ॥ आवयोर्मतइत्यर्थः ॥ स्थिताविति ॥ गोत्वादेःससंबंधिपदार्थत्वाभावेनस्थितावेवव्यक्त्य ॥ ५४९ ॥

पेक्षा नप्रतीताविलर्थः । जातिमात्रस्य समस्तजातेरित्यर्थः । निरपेक्षव्यक्तिस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ नीलतरत्वादीति ॥ नीलरूपनिष्ठोत्कर्षरूपजातिविशेषस्यनीलादिदंनीलतरमित्येवंप्रतीतौअवध्यादिसापेक्षस्याप्युत्कर्षरूपगुणगतजातिविशेषस्यव्यक्तिरूपत्वादित्यर्थः ॥ अर्थेति ॥ अर्थप्रकाशरूपज्ञानस्यार्थसापेक्षस्यनिरपेक्षब्रह्मस्वरूपत्वात् । ब्रह्मणिविद्यमानस्यब्रह्माभेदस्यब्रह्मस्वरूपत्वात्अस्तित्वस्यचब्रह्मस्वरूपत्वादित्यन्वयः । अस्त्वेवंव्यभिचारेणव्याप्त्यभावःततःकिमित्यतआह ॥ व्याप्तीति ॥ ननुजी

नीलतरत्वादिजातिविशेषस्यअर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्यब्रह्मणिब्रह्माभेदस्यास्तिब्रह्मेत्यादौकालसापेक्षस्यास्तित्वस्यचनिरपेक्षब्रह्मव्यक्त्यादिस्वरूपत्वात् । व्याप्त्यभावेचानुमानस्यतर्कस्यचाभासत्वात् । ऐक्यस्यास्वरूपत्वेचसत्वेऽद्वैतहानिः मिथ्यात्वेचतत्परस्य "तत्वमसी" त्यादेरतत्वावेदकत्वं भेदस्यसत्यताचस्यात् । यत्रयदध्यस्तंतत्रतद्विरोधितज्ज्ञानाबाध्यं यथाशुक्तावरूप्यत्वमितिवा यत्रयदैक्यमध्यस्तंतत्रतद्भेदस्तज्ज्ञानाबाध्यो यथादूरस्थवनस्पत्योर्भेदइतिवा

वब्रह्मैक्येनव्यभिचारः सापेक्षस्यतस्यब्रह्मस्वरूपत्वानंगीकारादित्यतआह ॥ ऐक्यस्येति ॥ स्वरूपातिरिक्तमैक्यंसत्यं मिथ्या वा नाद्यइत्याह ॥ सत्वइति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ मिथ्यात्वेचेति ॥ दूषणांतरमाह ॥ भेदस्येति ॥ नन्वैक्यस्यमिथ्यात्वेभेदस्यसत्यत्वंकुतइत्यतस्तत्रव्याप्तिमुपपादयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ यत्र शुक्तौ यद्रूप्यत्व मध्यस्तं तत्र शुक्तौ तद्विरोधि अरू

प्यत्वं तज्ज्ञानाबाध्यं शुक्तिज्ञानाबाध्यंदृष्टं एवंब्रह्मण्यप्यैक्यमध्यस्तंतत्रब्रह्मणितद्विरोधिभेदोब्रह्मज्ञानाबाध्यइत्यर्थः । व्याप्त्यं तरमाह ॥ यत्रेति ॥ यदैक्यमिति ॥ येनैक्यमित्यर्थः । तद्भेदः तेनभेदः ॥ यथेति ॥ यत्रचूतेपनसैक्यमध्यस्तं तत्रचूतेते नपनसेनभेदश्चूतज्ञानाबाध्योदृष्टः एवंब्रह्मणिजीवेनैक्यमध्यस्तमितितेनजीवेनभेदोब्रह्मज्ञानाबाध्यइत्यर्थः । व्याप्त्यंतरमाह ॥ यत्रेति ॥ एवंचैक्यमध्यस्तमितितद्विरोधीभेदस्तात्विकइत्यर्थः । नन्वैक्येसापेक्षत्वस्यैवाऽभावान्नव्यभिचारइतिचेत्तत्राह ॥

यत्रयदध्यस्तंतत्रतद्विरोधितात्विकं यथाब्रह्मण्यनृतत्वस्याध्यस्तत्वेसत्यत्वंतात्विकमितिवा व्याप्तेः । ऐक्यस्यचनिरपेक्षत्वेतत्त्वंपदार्थपराणां "सत्यंज्ञानंविज्ञानघन" इत्यादीनांऐक्यपर महावाक्यैकवाक्यत्वाभावेनवैयर्थ्यंस्यात् । नचप्रतियोगिनोभेदस्यसापेक्षत्वादैक्यंसापेक्ष वदितिवाच्यं । घटःपटोनेतिनञर्थस्यभेदस्यैवतादात्म्यनिषेधत्वेनवैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् ।

ऐक्यस्येति ॥ एकवाक्यत्वेति ॥ ऐक्यापेक्षितजीवब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वेनतदेकवाक्यत्वंवाच्यं ऐक्यस्यनिरपेक्षत्वेतन्न स्यादित्यर्थः । ऐक्यं भेदनिषेधरूपं ॥ सापेक्षवदिति ॥ वास्तवंसापेक्षत्वंनास्तीत्यर्थः । ऐक्यस्यैवसापेक्षत्वात्तन्निषेधरूपोभेद एवसापेक्षइवोच्यतइतिवैपरीत्यमेवास्त्वित्याह ॥ घटइति ॥ भेदस्यकथमैक्यनिषेधरूपत्वमितिचेदुच्यते ऐक्यंतादात्म्यंतन्निषे धोहिभेदः तत्रतादात्म्यंनाम तन्निष्ठासाधारणधर्मवत्त्वमेववा अभेदोवा । आद्ये तन्निष्ठेत्यादितच्छब्दोक्तपदार्थसापेक्षंयत्तन्नि

ष्ठासाधारणधर्मवत्त्वरूपंतादात्म्यं तन्निषेधरूपत्वाद्भेदःसापेक्षइवेत्यर्थः । तादात्म्यस्याभेदरूपत्वेत्वाह ॥ ऐक्यइति ॥ तादा त्म्यस्यैक्येऽभेदरूपत्वे । अभेदरूपैक्यमेवभेदसापेक्षमितिनतस्यनिरपेक्षब्रह्मरूपत्वमितिभावः । ननुजीवब्रह्मणोस्तदैक्येचननिर पेक्षत्वसापेक्षत्वे येनव्यभिचारः किंतुतत्प्रतीत्योरेवेत्याशंकते ॥ अथेति ॥ तयोरेव प्रतीत्योरेव ॥ नत्विति ॥ तथाचसापेक्ष निरपेक्षयोरैक्यायोगाज्जीवब्रह्मणोरैक्यस्यचभेदःस्यादितिवक्तुंनशक्यतइतिभावः । ननुसापेक्षनिरपेक्षप्रतीतिविषयत्वादेवविष

१ → ऐक्येभेदसापेक्षत्वस्यदुर्वारत्वाच्च । अथतत्रप्रतीत्योरेवसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वेइतितयोरेवभेदः नतुतद्विषयस्य । एकस्यामेवतत्तायांसंस्कारसापेक्षनिरपेक्षस्मृत्यनुभवविषयत्वस्यएकस्मिन्नेवा ग्न्यादौव्याप्त्यादिधीसापेक्षनिरपेक्षानुमितिप्रत्यक्षविषयत्वादेर्दर्शनादितिचेत् समंप्रकृतेपि । एवंच "अज्ञानहानिवद्ब्रह्मरूपधीवदभेदवत् । स्वरूपत्वेपिभेदस्यसापेक्षत्वंहियुज्यते" ।

यस्यापिभेदोऽस्त्वितिचेन्न । व्यभिचारादित्याह ॥ एकस्यामेवेति ॥ संस्कारसापेक्षस्मृतिविषयत्वस्यतन्निरपेक्षानुभवविषय त्वस्यचेत्यर्थः ॥ सममिति ॥ प्रकृतेपिघटादिरूपधर्मिभेदप्रतीत्योरेवसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वेइतितयोरेवभेदोनतुतद्विषययोर्घटभे दयोरित्यर्थः ॥ अज्ञानेति ॥ प्रतीतौप्रतियोगिसापेक्षाज्ञानहानिवत्ब्रह्मरूपधीवत्निरपेक्षब्रह्मस्वरूपधीवत्प्रतीतौनिरपेक्षब्रह्म स्वरूपधीवदितियावत् ॥ अभेदवत् । प्रतीतौसापेक्षाभेदस्वरूपवत् भेदस्यस्वरूपत्वेपीत्यन्वयः । ननुजीवब्रह्मैक्ययोःसापेक्ष

त्वादेरवच्छेदभेदेनोपपत्तेरैक्यंयुक्तमितिचेत् समंघटभेदयोरपीत्याह ॥ अथेति ॥ स्वरूपेण ब्रह्मत्वेन । स्वरूपेण घटत्वेन । युक्तंचैतत्केनचिद्रूपेणनिरपेक्षस्यापिकेनचिद्रूपेणसापेक्षत्वं दृष्टत्वादित्याह ॥ प्रमेयत्वादिनेति ॥ अभावादेःप्रमेयत्वेनप्रतीतौप्रतियोग्यादिसापेक्षत्वाभावेपिअभावत्वादिनाप्रतीतौतत्सापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ स्वरूपेणेति ॥ दंडत्वादिनानिरपेक्षस्यापिदंडादेःकारणत्वेनप्रतीतौनिरूपकसापेक्षत्वात् अस्येदंकारणमितिहिप्रतीतिः तथाब्रह्मत्वेनविषयनिरपेक्षस्यापिब्रह्मणोज्ञानरूपत्वे

अथतत्रस्वरूपेणनिरपेक्षस्यापिब्रह्मणोऽभेदत्वेनसापेक्षत्वं तर्हिस्वरूपेणनिरपेक्षस्यापिघटस्यभेदत्वेनसापेक्षत्वमस्तु प्रमेयत्वानिरपेक्षस्यापिअभावसादृश्यादेरभावत्वादिनासापेक्षत्वस्यस्वरूपेणनिरपेक्षस्यापिदंडादेर्ब्रह्मणश्चकारणत्वेनज्ञानत्वेनचसापेक्षत्वस्यदर्शनात् । सप्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकव्यवस्थातु यदसाधारण्येनस्ववाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदेनप्रतीतौप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षं तत्सप्रतियोगिकं अन्यत्तुनिष्प्रतियोगिकमिति ।

नप्रतीतौविषयसापेक्षत्वादित्यर्थः । नन्वेवंसर्वस्यापिपदार्थस्यकेनचिद्रूपेणप्रतियोग्यादिसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादेःसंभवेनइदंसप्रतियोगिकमिदंनिष्प्रतियोगिकमितिव्यवस्थानस्यादित्यतआह ॥ सप्रतियोगिकेति ॥ यत् अभावादिकं असाधारण्येनेत्यस्यविवरणं ॥ स्ववाचकेत्यादि ॥ अभाववाचकंयत्पदंतस्ययत्प्रवृत्तिनिमित्तमभावत्वंतदवच्छेदेनप्रतीतावित्यर्थः ॥ अन्यत्त्विति ॥  घटादिकंघटादिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतघटत्वाद्यवच्छेदेनप्रतीतौप्रतियोग्यादिनिरपेक्षत्वान्निष्प्रतियोगिकमित्यर्थः । ननुत

थापिऐक्यब्रह्मणोरेकत्वेपिब्रह्मशब्दोल्लेखेधर्म्यादिनिरपेक्षत्वेपिअभेदशब्दोल्लेखेसापेक्षत्वमितिव्यवस्थासंभवेननव्यभिचारइत्याशंकते ॥ यदिचेति ॥ शब्दोल्लेखभेदेननिरपेक्षत्वादिकंकुत्रदृष्टमित्यतआह ॥ लघुत्वेति ॥ लघुत्वं अगुरुत्वं । अगुरुत्वशब्देनप्रतीतौप्रतियोगिभूतगुरुत्वादिसापेक्षत्वमस्तीत्यर्थः ॥ एकस्यैवेति ॥ गच्छतिचलतीत्यत्रगमनक्रियैकैवप्रतीयते तत्रैकस्यैवगमनरूपार्थस्यसकर्मकगच्छतिशब्दोल्लेखेनकर्मसापेक्षत्वं अकर्मकचलतिशब्दोल्लेखेनकर्मनिरपेक्षत्वं ॥ यथावा करोतिप्रयतत्यो

यदिचतत्रैकस्यैवार्थस्यलघुत्वकठिनत्वशब्दोल्लेखेननिरपेक्षस्यापिअगुरुत्वाद्रवत्वशब्दोल्लेखेनसापेक्षत्ववत्ब्रह्मशब्दोल्लेखेननिरपेक्षस्याप्यभेदशब्दोल्लेखेनसापेक्षत्वं तर्हीहापिघटशब्दोल्लेखेननिरपेक्षस्यापिभेदशब्दोल्लेखेनसापेक्षत्वमस्तु । एकस्यैवगमनस्यगच्छतिचलतिशब्दोल्लेखाभ्यां प्रयत्नस्यचकरोतियततिशब्दोल्लेखाभ्यांकर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोःशब्दस्वभावप्रयुक्तयोर्दर्शनात् । यदिचतत्राभेदत्वादिकमेवसापेक्षंनत्वभेदरूपोविशेष्यः तर्ह्यत्राप्यन्योन्याभावत्वरूपं भेदत्वमेवसापेक्षं नतुभेदरूपोविशेष्यइतिसमं । नचतर्ह्यन्योन्याभावएवभेदोस्त्वितिवाच्यं ।

रेकार्थत्वमेव प्रयत्नस्यैवसमस्ताख्यातार्थत्वात् एवंचैकस्यैवप्रयत्नस्यसकर्मकाकर्मककरोतिप्रयततिशब्दोल्लेखविषयत्वमस्ति एवंचसापेक्षत्वादेःशब्दस्वभावत्वदर्शनादिहापिसापेक्षत्वादिकंभेदघटादिशब्दस्वभावएवास्तु तथाचनविषयभेदइतिभावः । पुनःसापेक्षत्वादिव्यवस्थामाशंक्यप्रकृतेपिसाम्यमाह ॥ यदिचेति ॥ तर्हीति ॥ भेदत्वस्यान्योन्याभावत्वरूपत्वइत्यर्थः ॥अस्त्वि

ति ॥ तथाचान्योन्याभावरूपभेदस्यनधर्मिस्वरूपत्वं । भावाभावयोरैक्यायोगादितिभावः ॥ स्वरूपत्वोक्तेरिति ॥ अन्यो
न्याभावरूपभेदाख्यविशेषस्यैवधर्मिस्वरूपत्वोक्तेरित्यर्थः । भावाभावयोरैक्यायोगइतिशंकापरिहारस्तु"अस्मत्पक्षेविशेषस्यस
र्वत्रांगीकृतत्वतः ॥ नास्तिदोषःक्वचिद्भावोह्यभावश्चसएवहि ॥ सर्वेभावाअभावाश्चपदार्थाएवसर्वदा ॥ तथापिप्रथमंबुद्धेर्योनि
षेधस्यगोचरः ॥ सोऽभावोविधिबुद्धेस्तुगोचरःप्रथमंपर"इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्याद्रष्टव्यः । स्वयंप्रतिबंद्यासमाधत्ते॥अविद्ये

अन्योन्याभावस्यैवस्वरूपत्वोक्तेः । उक्तंहि "भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावतापृथ
गि" ति । उक्तंच "नस्वरूपमात्रंभेदः किंत्वन्योन्याभावः सचवस्तुनासविशेषाभिन्न"
इति । कथमभावस्यभावैक्यमितिचेत् । अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपिकथंब्रह्मैक्यं । भावः
स्वाभावेनविरुद्धोनत्वन्याभावेनेतिचेत् समंप्रकृतेपि । अभावाभावस्यभावत्वदर्शनात् ।

ति ॥ अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोः अभावरूपयोरित्यर्थः । ब्रह्मैक्यं भावरूपब्रह्मैक्यं स्वाभावेन स्वप्रतियोगिकात्यंताभावत्वेन ॥
अन्याभावेनेति ॥ अन्यप्रतियोगिकाभावेनेत्यर्थः । तथाचाविद्यानिवृत्त्यद्वैतप्रतियोगिकाभावत्वेनस्वभावत्वाभावान्नविरो
धोतस्तयोर्ब्रह्मैक्यंयुक्तमितिभावः ॥ सममिति ॥ अत्रापिघटःस्वाभावेनाविरुद्धो नत्वन्योन्याभावेनतादात्म्यरूपान्यप्रतियो
गिकेनान्योन्याभावेना तस्तयोरैक्यंयुक्तमित्यर्थः । ननुयथाकथंचिद्भावाभावरूपत्वेतयोरैक्यंविरुद्धमितितत्राह ॥ अभावेति ॥

लोकेभावस्यस्वाभावाभावरूपत्वेनभावाभावयोरैक्यंदृष्टं तदपिनस्यात् अतःभावःस्वाभावेनैवविरुद्धो नत्वन्याभावेनेत्येववक्त व्यं तत्प्रकृतेपिसममित्यर्थः । ननुअविद्यानिवृत्तेःकथंब्रह्मैक्यमित्युक्तमयुक्तं । प्राभाकररीत्याऽधिकरणातिरिक्ताभावानंगीकारे णाऽधिकरणस्यैवाभावव्यवहारालंबनत्वात्ब्रह्मरूपाधिकरणस्यव्यतिरिक्तोऽविद्यानिवृत्तिरूपःपदार्थएवनास्तीतिचेत् । तर्हिअ धिकरणीभूतघटातिरिक्तोऽन्योन्याभावएवनास्तीतिसममित्याह ॥ यदिचेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेःकथंब्रह्मैक्यमयुक्तमित्युक्तं

यदिचाविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मत्वंनामप्राभाकरमतइवाधिकरणस्यैवनिवृत्तिव्यवहारालंबनता । तर्हिइहा पिघटस्यैवान्योन्याभावव्यवहारालंबनतेत्यस्तु । यदिचाद्वैतंनद्वैताभावः किंतुतद्विरोधिभावांतरं द्वैताभावोपलक्षितंब्रह्मैववा तर्हिभेदोपिनतादात्म्याभावः किंतुतद्विरोधिभावांतरं तदभावो पलक्षितंस्वरूपमेववाऽस्तु। केचित्तुतत्तादात्म्यायोग्यत्वंवातदैक्यधीव्यवहारविरोधित्वंवातद्भेदत्वं

अद्वैतस्यभावरूपत्वेनाभावरूपत्वाभावादित्याशंक्यतत्प्रकृतेपिसममित्याह ॥ यदिचेति ॥ तद्विरोधीति ॥ द्वैतविरोधीत्य र्थः । यथाहि अधर्मोधर्मविरोधीभावरूपः एवमित्यर्थः । ननुद्वैतविरोधिभावरूपभेदत्वंनामकिमित्यतस्तन्निर्वचनप्रकारमन्या पदेशेनदर्शयति ॥ केचित्त्विति ॥ तदिति । घटेपटभेदत्वंनामपटतादात्म्यायोग्यत्वमित्यर्थः । अस्याऽभावरूपत्वाद्भावरूपभे दत्वायोगादाह ॥ तदैक्येति ॥ अत्रतदैक्यधीव्यवहारविरोधित्वमित्येवस्वरसःपाठः नतुतदैक्यप्रमित्यविषयत्वमिति। तथात्वे

पुनरभावरूपत्वापत्तेरितिध्येयं । पटैक्यधीव्यवहारविरोधित्वमेवघटेपटभेदत्वमित्यर्थः ॥ यत्रेति ॥ यत्रघटेपटभेददर्शनंपटतादात्म्याध्यासविरोधितत्रघटेतत्त्वंतत्तादात्म्याध्यासविरोधित्वमेवपटभेदत्वमित्यर्थः ॥ पुनःस्वरूपभेदत्वमन्यापदेशेनस्वयमेव दर्शयति ॥ इतरेत्विति ॥ अनाधारत्वरूपंवास्वरूपभेदत्वमित्यन्वयः । अत्रयत्किंचिच्छब्दद्वयंव्यतिरेकिपरं यत्किंचित्पदद्वयाभावेप्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्मप्राप्त्यातदनाधाराप्रसिद्धेरित्यवगंतव्यं । अयमर्थः स्वशब्देनघटः तद्वृत्तिर्यत्किंचिद्धर्मोघटत्वं

यत्रयद्दर्शनंयत्तादात्म्याध्यासविरोधि तत्रतत्त्वंवातद्भेदत्वमित्याहुः । इतरेतुस्ववृत्तियत्किंचिद्धर्मानाधारनिष्ठयत्किंचिद्धर्मानाधारत्वरूपंवास्वावृत्तिधर्माधारानिष्ठधर्माधारत्वरूपंवास्वरूपत्वंभेदत्वं । अनाधारत्वंचाधारत्वराहित्यंनत्वाधारान्यत्वमितिनान्योन्याश्रयइत्याहुः । एतेनप्रतियोगिनिरूप्यस्यभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेप्रतियोगिनोपिवस्तुस्वरूपत्वंस्यादितिनिरस्तं ।

तदनाधारःपटः तन्निष्ठोयत्किंचिद्धर्मःपटत्वं तदनाधारस्वरूपत्वमेवघटेपटभेदत्वं तथाचपटत्वानाधारत्वंपटभेदइत्युक्तंभवति । तथाचस्वशब्देनघट स्तदवृत्तिधर्मःपटत्वं तदाधारःपटः तदनिष्ठोधर्मोघटत्वं तदाधाररूपत्वमेवघटेपटभेदत्वं तथाचघटत्वमेव स्वरूपभेदत्वमित्युक्तंभवति । अत्राद्यपक्षेभावरूपत्वालाभात्स्वावृत्तीति द्वितीयनिर्वचनं । नन्वनाधारत्वंनामआधारान्यत्वं अन्यत्वंचभेदएवेतिभेदज्ञानेतद्घटितलक्षणज्ञानं तज्ज्ञानेचभेदज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ अनाधारत्वंचेति॥ स्यादि



ति ॥ यन्निरूप्यस्ययद्भवतितन्निरूपकस्याऽपितद्भवतीतिव्याप्तेरित्याशयः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ व्याप्तेरिति ॥ दुःखनिवृत्तेःपुमर्थत्वेपिदुःखेपुमर्थत्वस्यादर्शनात् । अनुमानादौव्यभिचारादिदोषाभावस्यसाध्यादिसाधकत्वप्रयोजकत्वेपिदोषेपिसाधकत्वप्रयोजकत्वस्यादर्शनात् अनृतव्यावृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वेपिअनृतेचब्रह्मस्वरूपत्वस्यादर्शनात् आत्मैवाज्ञानहानिरित्युक्तत्वेनाज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वेपिअज्ञानेब्रह्मस्वरूपत्वस्याऽदर्शनात् । अज्ञानादिप्रकाशरूपज्ञानस्यब्रह्मस्वरूपत्वेपिअज्ञाने

व्याप्तेःस्वपरासंमतेः दुःखनिवृत्तेःपुमर्थत्वेपिदोषाभावस्यसाधकत्वप्रयोजकत्वेपि अनृतव्यावृत्त्यज्ञाननिवृत्त्योःअज्ञानादिप्रकाशरूपज्ञानस्यचब्रह्मस्वरूपत्वेपिअज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षत्वेपिदुःखेदोषेऽनृतेऽज्ञानेचपुमर्थत्वस्यसाधकत्वप्रयोजकत्वस्यब्रह्मस्वरूपत्वस्यमोक्षत्वस्यचादर्शनात् । तत्राज्ञानादिकंकार्यानन्वयित्वेनोपलक्षणंसत्निरूपकमात्रं नतुकार्यान्वयित्वेनविशेषणमितिचेत् समंप्रकृतेपि ।

ब्रह्मस्वरूपत्वस्यादर्शनात् अज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षत्वेपिअज्ञानेमोक्षत्वस्यचादर्शनाद्व्यभिचारइतिविवेकोद्रष्टव्यः ॥ कार्यानन्वयित्वेनेति ॥ मोक्षत्वाद्यनन्वयित्वेनेत्यर्थः ॥ सममिति ॥ अत्रापिप्रतियोगिनोवस्तुस्वरूपत्वानन्वयित्वेनभेदंप्रत्युपलक्षणत्वेन निरूपकमात्रत्वमेव नतुकार्यान्वयित्वेनविशेषणत्वमितिसममित्यर्थः । ननुलंबकर्णमानयेत्यादौनिरूपककर्णादेःकार्यान्वयोदृष्ट

इतिचेत् चित्रगुमानयेत्यादौतदभावोपिकिंनदृष्टइत्याह ॥ लोकइति ॥ वैपरीत्येति ॥ लंबकर्णमानयेत्यादौकर्णस्यकार्यान्वयदर्शनेन चित्रगुमानयेत्यादावपिकार्यान्वयापादनेनपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारइत्युच्यतेचेत्तर्हिचित्रगुमानयेत्यादौगवादेःकार्यान्वयादर्शनेनलंबकर्णमानयेत्यादावपिकर्णादेःकार्यान्वयोनस्यादित्यापादनसंभवेनव्याप्तिग्रहणस्थलाभावाद्व्याप्तिग्रहोनस्यादित्यर्थः । कर्णादेःकार्यान्वयदर्शनेनगवादेरपितदापादनेकर्णदृष्टांतेनैवाज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वेनाज्ञानस्यापिब्रह्मस्वरूपत्वापत्तिरित्याह

लोकेपिनिरूपके "लंबकर्णमानये" त्यादौकार्यान्वयस्येव "चित्रगुमानय" "काशीवासीसमागत" इत्यादौतदनन्वयस्यापिदर्शनात् । नचव्याप्तिग्रहणेऽनुसृतालौकिकीरीतिर्व्यभिचारे नानुसरणीया । नचकर्णस्यकार्यान्वयदर्शनेनगवामपितदापादनं । वैपरीत्यापत्तेः । अज्ञानादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वापत्तेश्च । ननुप्रतियोगिनउपलक्षणत्वेकदाचित्काकाऽज्ञानेपिगृहज्ञानवत्प्रतियोग्यज्ञानेपिभेदज्ञानंस्यादितिचेत् तर्ह्यज्ञानाद्यज्ञानेपिकदाचित्तन्निवृत्त्यादिज्ञानंस्यात् ।

॥ अज्ञानादेरिति ॥ ननुप्रतियोगिनोघटादेर्भेदंप्रत्युपलक्षणत्वमयुक्तं यथागृहंप्रत्युपलक्षणस्यकाकस्याज्ञानेपिगृहज्ञानंभवति एवमुपलक्षणस्य प्रतियोगिभूतघटादेर्ज्ञानाभावेपिकदाचिद्भेदज्ञानप्रसंगादित्याशंकते ॥ ननुप्रतियोगिनइत्यादिना ॥ तथात्वेउपलक्षणाज्ञानाद्यज्ञानेपिउपलक्ष्याज्ञाननिवृत्त्यादिज्ञानप्रसंगसाम्यमित्याह ॥ तर्ह्यज्ञानाद्यज्ञानेपीति ॥ अज्ञानादेरपित्वयोपलक्षण

त्वांगीकारादितिभावः।यदिचाज्ञानाद्युपलक्षणज्ञानंउपलक्ष्याज्ञाननिवृत्त्यादिज्ञानंप्रतिकारणंतदभावेकाकज्ञानाभावेगृहस्येवउपलक्ष्याज्ञाननिवृत्त्यादेर्ज्ञानंनभवतीत्युच्यते। (ननुअज्ञानाद्यज्ञानेपिकदाचित्तन्निवृत्त्यादिज्ञानंनभवति। तथाहि।अभावंसादृश्यंचप्रतिउपलक्षणंयत्प्रतियोग्यादि तस्यनियमेनोपलक्ष्याभावसादृश्यज्ञानहेतुत्वंदृष्टं।ननुगृहादिवत्तज्ज्ञानाभावेप्यभावादिज्ञानं। तद्वदिदमुपलक्षणं । अतोऽज्ञानाद्यज्ञानेतन्निवृत्तिज्ञानंनभविष्यतीतिचेत्।) तर्हिभेदप्रतियोग्यादिरपिअभावसादृश्यादिप्रतियोगिव

अथोपलक्षणस्यापिप्रतियोग्यादेर्ज्ञानमुपलक्ष्याभावसादृश्यादिज्ञानकारणंदृष्टमित्य
दोषमितिचेत् समंप्रकृतेपि । तस्मात्प्रतियोगिनउपलक्षणत्वान्नधर्मिण्यंतर्भावः ।
एवंच "पुरुषार्थेदुःखमिवब्रह्मण्यज्ञानवत्तथा। मोक्षेचमोहवन्नांऽतर्गतंकुंभादिकंपटे।
तटस्थत्वेपिकुंभादेरप्रतीतौनभेदधीः। अज्ञानादेरप्रतीतौतद्धान्याद्यप्रतीतिवत्" ।

न्नियमेनोपलक्ष्यज्ञापकइतिनगृहादिवत्तज्ज्ञानाभावेपिभेदज्ञानंभविष्यतीत्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ दुःखमिव दुःखंयथानांतर्गतं अज्ञानवत् अज्ञानंयथानांतर्गतं मोहवत् मोहोऽज्ञानंयथानांतर्गतं एवंकुंभादिकं प्रतियोगिभूतं पटे तत्स्वरूपे नांतर्गतमित्यर्थः। अथोपलक्षणस्यापीत्युक्तदूषणंसंगृह्णाति ॥ तटस्थत्वेपीति ॥ अभावसादृश्यादिवदुपलक्षणस्याप्यज्ञानादेरप्रतीतौनियमेनतन्निवृत्त्याद्यप्रतीतिर्यथा एवंतटस्थत्वेनोपलक्षणत्वेसमानेपिउपलक्षणभूतकुंभादेरप्रतीतौनियमेनभेदधीर्नभवत्येवेत्यर्थः।

ननुकार्यान्वय्येवकर्णादिविशेषणंदृष्टं प्रतियोगिनस्तुधर्मिस्वरूपान्वयाभावात्कथंभेदंप्रतिविशेषणत्वमितिचेन्न । शब्दोनित्यइत्यादौविधेयभूतानित्यत्वानन्वयेपिशब्दत्वादेर्विशेषणत्वंदर्शनादेवमिहाप्युपपत्तेरित्यन्यापदेशेनाह ॥ केचित्त्विति ॥ विदारणात्मनो विदारकत्वस्वभावतः विभागाख्यद्वैधीभावहेतुत्वादात्मनइतियावत् विदारणं द्वैधीभावः ॥ परमाणुरपीति ॥ परमाणावपिभेदस्यसत्वेनतस्यापितत्स्वरूपत्वात्तत्रापिद्वैधीभावरूपविभागापत्त्यासोप्येकोनस्यादित्यर्थः । ऐक्येपीदंदूषणंसमानमि



केचित्तुप्रतियोगिनोविशेषणत्वेपिनदोषः । शब्दोऽनित्यइत्यादौशब्दत्वादेरिवकार्यानन्वयेपि विशेषणत्वोपपत्तेरित्याहुः । ननुतथापिविदारणात्मनोभेदस्यघटस्वरूपत्वेघटस्यापिविदारणं एवंतदवयवानामपीतिपरमाणुरपिनैकइतिशून्यतापत्तिरितिचेन्न। अविदारणात्मकस्याभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेपारमार्थिकस्यब्रह्मणोऽव्यावहारिकेणघटादिनाप्रातिभासिकेनरूप्यादिनाशून्येन चाप्यविदारणेनतदैक्यंस्यादितिसाम्यात् । यदिचतत्रजीवाभेदएवब्रह्मस्वरूपंनतुघटाद्यभेदः

त्याह ॥ अविदारणेति ॥ अविभागात्मकस्येत्यर्थः। अविदारणेन अविभागेन व्यावहारिकघटाभेदःप्रातिभासिकरूप्याद्यभेदः शून्याभेदश्चघटेरूप्येशून्येचतावदस्ति सोपिब्रह्मस्वरूपमेव अभेदमात्रस्यतत्स्वरूपत्वात् एवंचभेदस्यविदारणात्मकत्वेऽभेदस्याविदारणात्मकत्वापत्त्याघटाद्यविभागात्मकाभेदस्यतत्स्व(ब्रह्मस्व)रूपत्वाद्धटादेरपिब्रह्मस्वरूपत्वंस्यादित्यर्थः । "प्रतियोगिनोहि ॥ ५५५ ॥

भेदोयंनतुस्वस्मात्कथंचने" त्यनुव्याख्यानंहृदिनिधायाह ॥ तर्हीति ॥ नत्विति ॥ तथाचघटस्यापिविदारणंस्यादित्यापादनायोगइत्याशयः ॥ यथाहीति ॥ यथाहिजीवैक्यमेवब्रह्मात्मकं तथाचस्वस्यैवजीवाविभागरूपाविदारणसंपादकं नपरेण घटादिना तदभेदस्यब्रह्मात्मकत्वाभावादित्यर्थः । स्वस्मिन्निति पाठः स्वाभिन्नेघटइत्यर्थः । स्वस्मादितिपाठेस्वस्मिन्नित्येवविभक्ति

तर्ह्यत्रापिपटादिभ्योभेदएवघटस्वरूपंनतुस्वस्मादितिसमं। एवंच "विदारकत्वेपिपटाद्धटस्यस्याद्विदारणं । नतुस्वतोयथाह्यैक्यंस्वेनैवनपरेणतु" । किंचभेदस्यस्वस्माद्विदारकत्वेपि(अवयवानां)कार्याणांविभागेनसूक्ष्मत्वमेवस्यात् नतुशून्यत्वं नहिशून्यानां संयोगात्कस्यचिज्जन्म । येनावयवानांविभागेनशून्यपरिशेषःस्यात् । अपिच विदारकमपिलवित्रादिस्वयंयत्संबंधितदेवविदारयति । नतुस्वात्मानं ततोधर्मभेदवादे कथंचिदेवंवक्तव्यं नतुस्वरूपभेदवादे । वस्तुतस्तुभेदोनाविदारकः किंतुविदारणं

व्यत्ययेनार्थोद्रष्टव्यः ॥ कार्याणांविभागेनेति ॥ कार्याणांविभागेस्वकारणपरिशेषेणभाव्यं। एवंचकार्याणांविभागेनशून्यत्वं नप्राप्नोति । कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ धर्मभेदवादइति ॥ यदिभेदोघटादिधर्मःस्यात् तर्हिविदारकस्वभावभूतोभेदःलवित्रवद्धटादिसंबद्धःसन्तत्रद्वैधीभावरूपंविभागंकुर्यादितिवक्तुंशक्यं नह्येवमस्ति स्वरूपत्वांगीकारेणघटादिसंबंधित्वानंगीकारादि

त्यर्थः ॥ भावेति ॥ भिदिर्विदारणइतिधातुः कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ विदारणस्येति ॥ घटस्यैवविदारणत्वादित्यर्थः ॥ स्ववृत्तीति ॥ स्वस्यस्वस्मिन्वृत्तीत्यर्थः । नघटे विदारणमित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ स्वस्येति ॥ तर्हि(भिदिर्विदारण)इ

भावसाधनत्वाद्भेदशब्दस्य तथाचघटोपिविदारणंस्यात् नतुघटस्य । नहिविदारणस्यविदारणं स्ववृत्तिविरोधात्। एवंच "विदारणस्यभेदस्यघटत्वेहिघटोपिच । विदारणंस्यान्नघटेस्वस्यस्व स्मिन्नवृत्तितः" । अंगीकृत्यचेदमुदितं वस्तुतस्तुनविभागरूपविदारणात्माभेदः किंत्वन्योन्या भावः "क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोर्थःप्रदर्श्यते । प्रयोगतोनुगंतव्याअनेकार्थाहिधात व" इतिवचनेनभिदेर्विभागोन्यत्वंचार्थोयतः । अन्यथासंयुक्तयोरोष्ठयोर्भिन्नावितिव्यवहा रोनस्यात् । उक्तंच "भेदस्यचस्वरूपत्वेयेवदंतिचशून्यतां । अद्भुतास्तेयतोन्यस्यप्रतियोगित्व मिष्यते ॥ १॥ प्रतियोगिनोहिभेदोयंनतुस्वस्मात्कथंचन। विभागेनाल्पतैवस्यात्कुतएवचशून्य ता ॥ २ ॥ नशून्यानांहिसंयोगाद्भावोवस्तुनइष्यते । विदारणार्थोधातुश्चविभागगुणवाचकः ॥ ३ ॥ अविदारणेपिह्यास्यस्यभिन्नावोष्ठौतुतस्यहि" इति ॥ एतेनअनेकत्वैकार्थसमवायिनोभे दस्यघटस्वरूपत्वेघटस्याप्यनेकत्वंस्यात्। तथातदवयवानामपीतितद्विरुद्धमेकत्वंकापिनस्यात्।

तिधातुविरोधइतिचेत्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ "भूवादयोधातव"इतिस्मरणादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विभागरूपविदारणस्यैव

भिदिधात्वर्थत्वइत्यर्थः। ऐक्यपक्षेपिसाम्यादित्याह ॥ एकत्वेति ॥ पटेनसहानेकत्वंनस्यादित्यन्वयः। तस्यैकत्वेनविरुद्धत्वादित्यर्थः। वास्तवंपटेनसहानेकत्वंनास्त्येव तस्यापिमिथ्यात्वादित्यतउक्तं ॥ धर्मीति ॥ घटेत्यर्थः । तथाचव्यावहारिकमप्यनेकत्वंनस्यादितिभावः ॥ ब्रह्मणाचेति ॥ एकत्वैकार्थसमवायिनइतिवर्तते । तथाचैकत्वैकार्थसमवायिनोब्रह्मणासहब्रह्माभेद

एकत्वाभावेचानेकत्वमपिनभवेत् । तथाचसंख्यारहितस्यद्रव्यस्यशून्यतापत्तिरितिनिरस्तं। एकत्वैकार्थसमवायिनोघटेनघटाभेदस्यघटस्वरूपत्वेघटस्यपटेनसहधर्मिज्ञानाबाध्यमनेकत्वंब्रह्मणाचब्रह्माभेदस्यब्रह्मस्वरूपत्वेभावाद्वैतमते ब्रह्मणःअभावेनसहाप्यनेकत्वंनस्यादितिसाम्यात्। अथस्वेनैकत्वेप्यन्येनसहानेकत्वमविरुद्धं तर्ह्यन्येनसहानेकत्वेपिस्वेनैकत्वमविरुद्धमितिसमं। किंचभेदस्य साहश्यादिवदन्यनिरूप्यस्यैकमात्रवृत्तित्वादनेकत्वैकार्थसमवायित्वमसिद्धं ।

स्यब्रह्मस्वरूपत्वेब्रह्मणोऽभावेनसहाप्यनेकत्वंनस्यात् तस्यैकत्वेनसहविरोधादित्यर्थः । ननुद्वितीयाभावस्यापिमिथ्यात्वात्तेनसहानेकत्वंनास्त्येवेत्यतउक्तं ॥ भावाद्वैतमतइति ॥ द्वितीयोभावएवनास्ति अभावरूपंद्वितीयमस्तीतिमतइत्यर्थः ॥ एकमात्रेति ॥ भेदस्यद्विष्ठत्वपक्षएवानेकत्वैकार्थसमवायित्वं नत्वन्यनिरूप्यमेकमात्रवृत्तीतिपक्षइत्यर्थः । यथोक्तं "संयोगश्च

विभागश्चभेदश्चैवपृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेनह्युभयोरपिदृश्यत" इति ॥ अपिचेति ॥ अनेकत्वेनसहभेदस्यएकार्थरूपघटसमवायोपिनास्ति अस्मन्मतेघटस्यैवभेदात्मकत्वेनानेकत्वेनसहएकार्थेमृदादावधिकरणेभेदात्मकोघटःसमवेत स्तस्यैवानेकत्वमापादनीयंनतुघटस्य व्यधिकरणत्वादित्यर्थः । एतेनेत्युक्तमैक्येनसाम्यमुपपादयति ॥ प्रत्यगिति ॥ अप्रका

अपिचभेदस्यानेकत्वैकार्थसमवायित्वेपियत्रभेदात्मकोघटस्तस्यानेकत्वंस्यात् नतुघटस्य कथं चानेकत्वबलेनएकत्वाभावमुक्त्वापुनस्तेनैवानेकत्वाभावंवदतःनपूर्वोत्तरविरोधः। नह्यत्रकाप्यस्मद्रीतिरस्तीत्युक्तं। येनपररीत्यापादनमितिनिस्तारःस्यात् । एतेनभेदस्यधर्मिस्वरूपत्वे संशयादिकंनस्यात् । धर्मिज्ञानस्यसंशयादिहेतुत्वात्तज्ज्ञानेनैवचतदभिन्नस्यभेदस्यग्रहणाद्भेदज्ञानस्यचसंशयादिविरोधित्वादितिनिरस्तं । प्रत्यक्चैतन्येस्वयंभातेपितदभिन्नस्यैक्यस्यानवच्छिन्नानंदस्यचाप्रकाशवत्धर्मिणःप्रकाशेपितदभिन्नस्यभेदस्याप्रकाशोपपत्तेः। ऐक्यस्य चप्रकाशेचतत्रविप्रतिपत्तिर्नस्यात् तदुपदेशानर्थक्यं*चस्यात् । नचस्वरूपज्ञानेनैक्यस्यस्वतो

शोपपत्तेरिति ॥ तथाचसंशयविरोधिनोभेदस्याप्रतीतत्वात्संशयःसंभवतीतिभावः । ननुप्रत्यक्चैतन्येस्वयंभातेपितदभिन्नैक्यस्याप्रकाशोनास्तीतिचेत्तत्राह ॥ ऐक्यस्यचेति ॥ विप्रतिपत्तिः संशयः ॥ उपदेशेति ॥ तत्त्वमस्यादीत्यर्थः ॥



* इतआरभ्यविशेषसमर्थन(१६)समाप्तिपर्यंतंटिप्पणीनोपलभ्यते ।

भानेप्यज्ञानविरोधिन्यावृत्तेरभावात्विप्रतिपत्त्यादीतिवाच्यं। प्रत्यगर्थवदेववृत्त्यभावेपिस्वतोभानेनैवैक्येपिविप्रतिपत्त्याद्ययोगात् । यदिचैक्यस्याविद्यावरणादप्रकाशः तर्हिभेदस्यापिसादृश्यादिदोषादप्रकाशइतिसमं। एवंच "स्वरूपत्वेपिभेदस्ययुज्यतेसंशयादिकं।स्वप्रभप्रत्यगात्मत्वेप्यभेदेसंशयादिवत् ॥ किंचभेदःस्वरूपेणप्रकाशतएव। उक्तरूपेणभेदत्वेनतुनप्रकाशते । भेदत्वेनभेदज्ञानमेवचसंशयादिविरोधि । किंचसंशयादिस्थलेपिभेदस्यभेदत्वेनाप्रतीतिरप्यसिद्धा प्रायःसर्वतोभिन्नमेवहिवस्तुतत्रप्रतीयते। अन्यथासर्वकोटिःसंशयःस्यात् । किंतुतस्यघटप्रतियोगिकत्वंपटप्रतियोगिकत्वमित्यादयोनेकेधर्माःसंति तत्रसादृश्यादिवशाद्यत्प्रतियोगिकत्वंनभातितत्रसंशयः। नहिनिरूपकभेदेननिरूप्यभेदः। एकघटनिरूप्ययोःप्रागभावप्रध्वंसयोर्भेददर्शनात् । अनेकविषयनिरूप्यस्यापिईश्वरज्ञानादेरनेकद्वैतनिरूप्यस्याद्वैतस्यचैक्यदर्शनात् । केचित्तुस्वरूपभेदवादेभेदज्ञानंनभ्रमविरोधि । किंत्वधिष्ठानेआरोप्यविरुद्धधर्मादिज्ञानमित्याहुः । केचित्तुअदोषमूलताद्रूप्येणाप्रतीतौप्रतीतिःस्वरूपभेदलक्षणं । शुक्तेःशुक्त्यात्मत्वेनाप्रतीतिश्चदोषमूलेतिनातिव्याप्तिः। एवंचभ्रमस्थलेताद्रूप्येणाप्रतीत्यभावादभेदभ्रमोपपत्तिरित्याहुः । एवंच "सापेक्षत्वात्सावधेश्चतत्वेऽद्वैतप्रसंगतः। एकाभावादसंदेहान्नरूपंवस्तुतोभिदे" तिश्लोकः "सापेक्षत्वात्सावधेश्चतत्वेद्वै

त्प्रसंगतः । नैकाभावादसंदेहान्नरूपंवस्तुनोऽभिदे" तिपठनीयः । एतेनभेदस्यघटस्वरूपत्वेघटभे
दयोरेकतरपरिशेषःस्यादितिनिरस्तं । ऐक्यस्यानंदस्यज्ञानस्यचब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्येकतरपरिशेषःस्या
दितियुक्तिसाम्यात् । तत्रवस्तुभेदाभावादिष्टापत्तिरितिचेत्सममंप्रकृतेपि । तथाहि । एकतरपरिशे
षःस्यादितिकोर्थः किंवस्तुभेदोनस्यात् किंत्वेकमेवस्यादिति, किंवाघटइतिवाभेदइतिवाव्यवहारः
स्यात् नतूभयथेति । यद्वाएतयोरेकस्यैवार्थक्रियास्यात् नोभयार्थक्रियेति । अथवाद्विवचनप्रयो
गोनस्यादिति । नाद्यः । इष्टापत्तेः । नद्वितीयः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनतदुपपत्तेः । नतृतीयः । एक
त्रैवदीपेशुक्लभास्वररूपोष्णस्पर्शावच्छेदेनप्रकाशदाहरूपार्थक्रियावदेकत्रैवघटत्वभेदत्वावच्छेदेनत
दुपपत्तेः । नचतुर्थः । अर्थप्रकाशात्मकत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोर्ज्ञानत्वानंदत्वरूपविशेषणयोरने
कत्वेनविज्ञानानंदावितिवदिहापिघटत्वभेदत्वयोरनेकत्वेनतदुपपत्तेः । एतेनभेदस्यस्वरूपत्वेघटभे
दशब्दयोःपर्यायत्वंस्यादितिनिरस्तं । ऐक्यब्रह्मशब्दयोःपर्यायत्वंस्यादितिसाम्यात् । यदितत्रैका
र्थपर्यवसानेपिशुक्लःपटइत्यादाविवप्रवृत्तिनिमित्तानेकत्वादपर्यायत्वं तर्हिप्रकृतेपिसमं । एतेनभे
दस्यस्वरूपत्वेअस्यभेदःइदंभिन्नमितिचसंबंधित्वेनधीर्नस्यात् । प्रत्युतघटोभेदइतिधीःस्यादितिनि
रस्तं । जीवब्रह्मणोरैक्यंआनंदंब्रह्मणइत्यादिवदुपपत्तेः । नह्येकंब्रह्मेतिवदैक्यंब्रह्मेत्यस्ति । जीवब्र

ह्मणोरैक्यमितिव्यपदेशमात्रमितिचेत् मात्रशब्देनकिमर्थोनिषिध्यते । व्यवहारस्याबाधितत्वंवा
व्यवहारनिमित्तंवा । आद्येपिकिंब्रह्मस्वरूपंनिषिध्यते ऐक्यंवा तत्संबंधोवा । नाद्यः । निराश्रय
स्यैक्यस्यानिर्वाहात् । निर्वाहेवाब्रह्माद्वैतंशून्याद्वैतेपर्यवस्येत् । नद्वितीयः । भेदोन्मज्जनापातात् ।
नह्युभयोदासीनतत्वसिद्धिः उभयात्मकत्ववत् । तस्यापिव्याहतत्वात् । तृतीयेप्यैक्यस्यान्यसंबं
धित्वंवामेरुमंदरादिवत्स्वातंत्र्यंवास्यादितिप्रत्यग्ब्रह्मैक्यासिद्धिः । ऐक्यमात्रस्यमन्मतेसत्त्वेनासिद्ध
साधनादिकंचस्यात् । नद्वितीयः । उक्तरीत्याअर्थाबाधेनव्यवहारबाधायोगात् । नतृतीयः । निमि
त्ताभावेकार्यासंभवात् । कॢप्तभेदाख्यनिमित्ताभावाद्व्यपदेशमात्रत्वोक्तिरितिचेत्प्रकृतेपितथास्तु ।
एवंच । अपर्यायत्वैकतरापरिशेषविशेष्यता । अभेदस्येवभेदस्यस्वरूपत्वेपिसंगताः ॥ तत्रगत्यंत
राभावादैक्यस्यस्वरूपत्वंसिद्धमित्यपर्यायत्वादिकंकथंचिन्निर्वाह्यमितिचेत् इहापिधर्मपक्षस्यत्वयैव
दूषितत्वेनपृथक्त्वान्योन्याभाववैलक्षण्यभेदवादेपिपृथक्त्वादावंततरस्वरूपभेदस्यांगीकरणीयत्वे
नचगत्यंतराभावात् । तथाभेदस्यघटेपटात्मकोनेत्यप्रतीतेः घटःपटात्मकोनेत्येवचप्रतीतेःतत्रचपटता
दात्म्यनिषेधरूपस्यभेदस्यमृद्घटइतिवत्घटसामानाधिकरण्येनाभेदस्यैवभानेनप्रत्यक्षात् तथाघटत
द्भेदयोरेकस्यप्रतीतावितरस्यनियमेनप्रतीयमानत्वादिलिंगात् "सत्यंभेदस्तुवस्तूनांस्वरूपंनात्रसंश

य” इत्यागमाचभेदस्यस्वरूपत्वंसिद्धं । नचपटाद्भेदस्यघटस्वरूपत्वेकुड्यस्याघटस्वरूपत्वात् (घटस्वरूप
त्वाभावात्) तस्यपटाद्भेदोनस्यादितियुक्तं ॥ अभेदस्यब्रह्मस्वरूपत्वेघटतुच्छयोरब्रह्मस्वरूपत्वात्
तयोःस्वाभेदोनस्यादितिसाम्यात् । यदितुब्रह्माभेदोब्रह्मस्वरूपंघटाद्यभेदस्तुतत्स्वरूपं तर्हिपटप्रति
योगिकोभेदोघटधर्मिकएवघटस्वरूपं कुड्यधर्मिकस्तुकुड्यस्वरूपमितिसमं । यद्यपि (घटकुड्यादिरू
पाः) कुड्यकुल्यादिरूपाःपटाद्भेदाःस्वरूपेणाननुगताः । तथाप्यनेकेषुघटज्ञानेच्छादिषुघटविषयत्व
स्येवेहापिपटप्रतियोगिकत्वस्यपटैक्यव्यवहारविरोधित्वादेर्वानुगमात्पटाद्भिन्नमितिव्यवहारानुग
मः । एतेनभेदोयदीदमस्माद्भिन्नमितिवाअस्यामुष्माद्भेदइतिवा । धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेनगृह्येत
तदाधर्मिप्रतियोगिज्ञानेसतिभेदज्ञानं । अस्यामुष्मादितिविलक्षणधर्मिप्रतियोगिज्ञानंचभेदज्ञाने
सतीत्यन्योन्याश्रयः । यदिघटपटौभिन्नावितिघटपटविशेषणतयाघटपटयोर्भेदइतितद्विशेष्यतया
वागृह्येत तदापिघटपटप्रतीतौतद्विशेषणत्वादिनाभेदप्रतीतिःभेदप्रतीतौचद्वित्वावच्छिन्नघटपटप्र
तीतिरित्यन्योन्याश्रयएवेतिनिरस्तं । भेदस्यस्वरूपत्वेनस्वरूपप्रतीतेरेवभेदधीत्वेनधीद्वयाभावात् ।
भासमानंहिवस्तुइदंनसर्वात्मकं किंतुस्वयमेवेतिसामान्यतःसर्वतोव्यावृत्तमनुभूयते । अन्यथाइदं ॥ ५५९ ॥
सर्वात्मकमेवेतिविपर्ययादिस्यात् । नचसार्वज्ञ्यापत्तिर्दोषः सामान्यतःसर्वज्ञानस्यप्राणभृन्मात्रवृ

त्तित्वात् । अन्यथासर्वोपसंहारवतीव्याप्तिर्नसिद्ध्येदितिसर्वानुमानतर्कोच्छेदःस्यात् । सर्वशब्द
प्रयोगादिकंचनस्यात् “सर्वंखल्विदंब्रह्मे” त्यादिवाक्यार्थधीश्चनस्यात् । ननुयद्यपिभेदोधर्मिस्वरू
पमितिनतदपेक्षयाऽन्योन्याश्रयः । तथापिप्रतियोगिरूपंनेतितदपेक्षयान्योन्याश्रयइतिचेन्न । विद्य
मानभेदस्यतदैक्येनचाप्रतीतस्यस्वरूपप्रतीतिमात्रेणप्रतियोगित्वबुद्ध्युपपत्तेः । नहिसामान्यतःसर्व
स्मिन्प्रतीतेपितस्यपुरोवर्तिनोभेदाग्रहेणपुरोवर्तिनःसामान्यतःसर्वस्माद्भेदाग्रहोदृष्टः । किंचास्ती
दमित्यत्रसाक्षिसिद्धेनकालेनसहैववस्तुनइवनजानामीत्यत्रसाक्षिसिद्धेनविषयेणसहैवाज्ञानस्येव
“सर्वंखल्विदंब्रह्मे” त्यत्रसर्वेणसहैवाऽभेदस्येवचेहापिसाक्षिसिद्धेनप्रतियोगिनासहैवव्यावृत्तिप्र
तीतेर्नाऽन्योन्याश्रयः । उक्तंहि । “सर्वसामान्यतोयस्मात्सर्वैरप्यनुभूयते । तस्माद्व्यावृत्ततासर्वैः
सर्वस्मादनुभूयत” इति । सर्वस्मादित्यनेनचतदात्मकत्वेनाज्ञातंसर्वंविवक्ष्यते । यथा “सर्वंख
ल्विदंब्रह्मे” त्यत्रब्रह्मात्मत्वेनाज्ञातंसर्वमितिनकश्चिद्दोषः । एतेनविशिष्यभेदप्रतीतौस्तंभात्कुंभ
स्यभेदसिद्धौकुंभात्स्तंभस्यभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । धर्मिणःसकाशाद्भेदेनप्रतीतस्यैवप्रतियो
गित्वात् । अप्रतीतभेदस्यप्रतियोगित्वेतुखस्यापितत्स्यादितिनिरस्तं । त्वन्मतेपिबिंबादेःप्रतिबिं
बादिनाब्रह्मणश्चब्रह्मणाजीवेनचाभेदोपिइदमनेनाभिन्नमितिवाअस्यामुष्माद्भेदइतिवाइमेअभिन्ने

श्या        भ्यादभेप

इतिवाअनयोरभेदइतिवाप्रत्येतव्यः । धर्मिप्रतियोगिभावधीःद्वित्वावच्छिन्नधीश्चभेदज्ञानाधीने
तितद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिरितिसाम्यात् । यदिचतत्राऽभेदंप्रतिप्रतियोग्यादिधीर्नभेदज्ञाना
धीना विरोधात् तर्हीहापिभेदंप्रतिप्रतियोग्यादिधीरपिनभेदज्ञानाधीना असंभवात् । अनयोरि
तिद्वित्वधीरिदमस्माद्भिन्नमित्यवध्यवधिमत्त्वधीश्चापेक्षाबुद्ध्यादिसामग्रीतः । नतुभेदज्ञानात् ।
नह्यवधित्वादेर्भेदकस्यज्ञानंनियमेनभेदज्ञानाधीनं । भेदकज्ञानानंतरमपिभेदधीदर्शनात् । ऐक्य
प्रतीताविवावधित्वाद्यवच्छेदकनीलत्वादिधीमात्रेणतत्संभवाच्च । अन्यथाजीवस्यब्रह्माभेदेज्ञाते
ब्रह्मणोजीवाभेदधीरितितवाप्यन्योन्याश्रयः । धर्मिणासहाभेदेनप्रतीतस्यैवाभेदप्रतियोगित्वात् ।
अप्रतीताभेदस्यप्रतियोगित्वेतुदहनस्यापितुहिनाभेदप्रतियोगित्वंस्यात् । "तत्त्वमसी" त्यत्रत्वं
पदवाच्यस्यविशिष्टस्यचतत्स्यादितिसमं । तत्रविद्यमानाभेदस्यासतिप्रतिबंधकेअभेदयोग्यचि
त्त्वादिरूपेणप्रतीतिरभेदधीहेतुः भेदभ्रमेतुदोषःप्रतिबंधकइतिनाभेदधीरितिचेत् । अत्रापिस्वरूप
भेदपक्षेवस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरन्योन्यप्रतियोगित्वयोग्यघटपटत्वादि
रूपेणप्रतीतयोरसतिप्रतिबंधकेअन्योन्यप्रतियोगितयाविशिष्टधीः । धर्मभेदपक्षेऽपिविद्यमानभेद
स्यासतिप्रतिबंधकेभेदयोग्यनीलपीतत्वादिरूपेणप्रतीतिर्भेदधीहेतुः । दूरस्थवनस्पत्यादौदूरादिदो

षःप्रतिबंधकइतिनभेदधीरितिसमं । नह्युक्तविशेषणेसतिस्तंभात्कुंभस्यभेदाग्रहेणकुंभात्स्तंभस्य भेदाग्रहोदृष्टः । नचान्योन्याश्रयासंस्पर्शिनिमार्गेसतितदापादकोमार्गोग्राह्यः । गौर्गवयसदृशी त्यादावपिगवयादीनांगवादिभ्योभेदःसन्नेवप्रतियोगित्वेहेतुः । नतुप्रतियोगित्वज्ञानेभेदज्ञानंहेतुः । नहिगौर्गवयसदृशीतिप्रत्यक्षधीरपिनियमेनगवयोगोभिन्नइतिज्ञानपूर्विकानुभूयतेसुतरांशाब्द धीः । तत्रभेदवाचिशब्दाभावात् । अन्यथाचैत्रस्यमैत्रपितृत्वगुरुत्वादिकेज्ञातएवमैत्रस्यचैत्रपुत्र त्वादिज्ञानं गवयस्यगोसादृश्येज्ञातएवगोर्गवयसादृश्यज्ञानमितिसप्रतियोगिकपदार्थज्ञानमात्रेऽ न्योन्याश्रयःस्यात् । एवंच । "सद्भेदस्यस्वरूपेणज्ञातस्याप्रतिबंधके[1] ॥ प्रतियोगितानभेदेनज्ञातेतन्न मिथःश्रयः ॥ १ ॥ जीवस्यब्रह्मणाह्यैक्येज्ञातेजीवैकतामतिः । ब्रह्मणीतितवाऽपिस्यादन्यथाऽन्यो न्यसंश्रयः ॥ २ ॥" एतेननप्रतियोगिधीमात्रंभेदधीहेतुः । तन्निर्विकल्पकादपिभेदधीप्रसंगात् । किंतुप्रतियोगित्वेन । तत्रापिनान्यंप्रतिप्रतियोगित्वधीर्भेदधीहेतुः । अतिप्रसंगात् । किंतुभेदंप्रति । तथाचभेदज्ञानेप्रतियोगित्वधीः । तज्ज्ञानेचभेदधीरित्यन्योन्याश्रयइतिनिरस्तं । सप्रतियोगिकेसा दृश्यादावभेदेचसाम्यात् । तत्रसादृश्याभेदादिप्रतियोगितावच्छेदकगवयत्वचित्त्वादिरूपेणधी रेवसादृश्याभेदादिधीहेतुश्चेदिहाऽपिवस्तुतःप्रतियोगितावच्छेदकपीतादेःपीतत्वादिरूपेणधीरेवभे

1 अप्रतिबंधके - प्रतिबंधकाभावे इति अर्थः

दधीहेतुः । यद्वायत्रधर्मिप्रतियोगिनौसन्निहितौ तत्रधर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्यच युगपद्धीः इदमनेनसदृशमितिवत् तथाविशेषणविशेष्यभूतयोर्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्यचयुगपदेवधीः इमौसदृशावितिवत् सर्वस्येंद्रियसन्निकृष्टत्वात् योग्यत्वाच । युगपदनेकज्ञानोत्पत्तेर्विरुद्धत्वेपिदीपसहस्रइवसमूहालंबनैकज्ञानाविरोधात् । नहिमन्मतेदंडीचैत्रइतिविशिष्टधीरपिविशेषणज्ञानपूर्विका । उक्तंचैतदन्यत्र । यत्रतुधर्मिप्रतियोगिनोरन्यतरस्यासन्निधानं तत्रापि संस्कारसचिवेंद्रियसन्निकर्षेणैकमेवज्ञानमुत्पद्यते तदनेनसदृशमितिवत् । अन्यथाऽभेदज्ञानमपि नस्यात् । तथाचनान्योन्याश्रयः । तदुक्तं । "धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भावायुगपद्यदि । विशेषणं विशेष्यंचतद्भावश्चैवगृह्यते । कोविरोधःस्वरूपेणगृहीतोभेदएवतु । अस्यामुष्मादितिपुनर्विशेषेणैवगृह्यत" इति ॥ यद्यपिव्यावृत्तिधीहेतुधीविशेषविषयत्वादिरूपव्यावर्तकत्वाद्यात्मकस्यविशेषणत्वादेर्विशिष्टज्ञानाधीनव्यावृत्तिज्ञानानंतरंनिर्णयस्यनविशिष्टज्ञानेस्फुरणं तथाप्युपसर्जनत्वादिरूपविशेषणत्वादेर्विशिष्टज्ञानेस्फुरणंयुक्तं । किंच "अन्यत्वाग्रहणेप्रोक्तःकथमन्योन्यसंश्रयः । अन्यत्वंयदिसिद्धंस्यात्कथमन्योन्यसंश्रय" इत्युक्तत्वादुभयतःपाशारज्जुः । एतेनविशेषणविशेष्यभावेनैवभेदस्यप्रत्येतव्यत्वात्तद्भावप्रतीतेश्च भेदप्रतीत्यधीनतायादंडचैत्रादौदर्शनेनभेदप्रतीतिपरं



परयानवस्थेतिनिरस्तं । ब्रह्मजीवाभिन्नंजगन्मिथ्यास्वपक्षोनिर्दोषःपरपक्षोदुष्टइत्यादावप्यभेदादेर्विशेषणादिभावेनैवप्रत्येतव्यत्वात्तत्प्रतीतेश्चभेदप्रतीत्यधीनत्वेनानवस्थाना(न्नप्राथमिकाभेदादि) ज्ञाऽभेदादिधीरितिसाम्यात् । अथदंडादावपिभेदःसन्नेवविशेषणत्वादिहेतुः नतुभेदज्ञानंतज्ज्ञाने तथाननुभवादतोनानवस्थेतिचेत्समंप्रकृतेपि । विद्यमानभेदयोःस्वरूपेणप्रतीतयोरसतिप्रतिबंधे विशेषणत्वादिधीसंभवादित्युक्तत्वात् । किंचभिन्नत्वेनैवज्ञातस्यविशेषणतायांभिन्नंब्रह्मेतिभेदधीपूर्वकंविशेषणतयाविज्ञातस्याभेदस्यपुनर्ब्रह्माभेदज्ञानंनस्यात् विरोधात् । एवंच "विशेषणत्वंभेदेनज्ञानंनापेक्षतेन्यथा ॥ नस्याद्विशेषणंह्यैक्यंब्रह्माभिन्नंविरोधतः" ॥ एतेनप्रत्यक्षंकिंभेदमेवगोचरयेत् । उतवस्त्वपि । नाद्यः । भेदइत्येवाप्रतीतेः । द्वितीयेपिकिंभेदपूर्वकंवस्तुगोचरयेत् । उतवस्तुपूर्वंभेदं युगपद्वोभयं । नाद्यः । भेदइत्येवाप्रतीतेः बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावाच । अतएवनद्वितीयः । नतृतीयः । वस्तुग्रहस्यभेदग्रहहेतुत्वादितिनिरस्तं । बिंबप्रतिबिंबयोर्जीवब्रह्मणोश्चाभेदग्राहिप्रत्यक्षंशब्दश्चकिंभेदमेवगोचरयेदित्यादेःसाम्यात् । वस्तुमात्रज्ञानानंतरभाविनाविशिष्टज्ञानेनयुगपदुभयग्रहणाच । विशिष्टधीर्विशेषणधीपूर्विकेतिमते भूतलेघटाभावइतिज्ञानानंतरमेवभूतलंघटाभाववदितिज्ञानवदनयोर्भेदइतिज्ञानानंतरमेव । इमौभिन्नावितिधियःसंभवेन । तत्पूर्वि

कैवनेतिमतेतुयुगपदेवोभयगोचरविशिष्टधियःसंभवेनोक्तदोषानवकाशाच । यच्चोच्यतेभेदस्या
न्योन्याभावत्वेतत्प्रतियोगिनःस्तंभकुंभयोस्तादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वेनान्योन्याभावस्याप्यप्रामा
णिकत्वंस्यादिति। तन्नरूप्यस्यद्वैतस्यात्यंतासतश्चाप्रामाणिकत्वेनबाधगोचरस्यरूप्याभावस्याद्वैतस्या
सद्वैलक्षण्यस्यचाप्रामाणिकत्वंस्यादितिसाम्यात् ॥ यदितत्रप्रतियोगिनोनिरूपकत्वमात्रत्वेनाप्रामा
णिकत्वेपितदभावस्यप्रामाणिकत्वं तर्हिप्रकृतेपितथा । नह्यस्मन्मतेप्रामाणिकस्यैवनिषेधइतिनिय
मः। येषांनियमःतन्मतेपिपटेप्रमितस्यपटतादात्म्यस्यघटेनिषेधइत्यस्तु । तन्मतेन्योन्याभावसंसर्गा
भावयोर्घटप्रतियोगिकत्वेपियत्रप्रतियोगिनमधिकरणेसमारोप्यनिषेधावगमःससंसर्गाभावः यत्र
त्वधिकरणेप्रतियोगितावच्छेदकमारोप्यनिषेधावगमःसोन्योन्याभावइतितयोर्भेदः। एतेनभेदेपि
स्वेतरभेदस्यवक्तव्यत्वात्स्ववृत्तित्वमितिनिरस्तं।जीवब्रह्माभेदेस्वेनाभेदस्यवक्तव्यत्वात्स्ववृत्तित्वमि
तिसाम्यात्। तत्राभेदांतरंवातस्यैवस्वनिर्वाहकत्वंवाचेदिहापितथास्तु । एतेननृश्रृंगशशश्रृंगात्यं
ताभावयोरन्योन्याभावरूपभेदस्यसत्त्वादभावाभावस्यचभावत्वान्नृश्रृंगशशश्रृंगयोःसत्त्वंस्यात् ।
एवंघटध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावस्यवक्तव्यत्वादभावाभावस्यभावत्वाद्धटध्वंसकालेघटः
स्यादितिनिरस्तं । अविद्यानिवृत्तिःपंचमप्रकारेतिमतेभावाद्वैतमतेचअविद्यानिवृत्तेः ब्रह्मतोन्यो

न्याभावस्यवक्तव्यत्वाद्भावाभावस्यभावत्वादविद्यानिवृत्तिकालेऽविद्यास्यादितिसाम्यात् । य
दित्वभावसंसर्गाभावएवभावः । नत्वन्योन्याभाव स्तर्हिप्रकृतेपिसमं । यच्चोक्तं । भेदेषुजातिरू
पमौपाधिकधर्मरूपंवाभेदत्वंवाच्यं तत्रपुनर्भेदोवाच्यः । अन्यथाभेदत्वस्यान्यस्माद्भेदोनस्यात् ।
तथाचान्योन्यवृत्तिरिति । तन्न । अभेदेष्वभेदत्वंवाच्यं तत्रपुनरभेदोवाच्यः । अन्यथातस्यस्वाभे
दोनस्यात् । तथाचान्योन्यवृत्तिरितिसाम्यात् । नचघटस्यघटाभेदः जीवस्यजीवाभेदोवा जीवस्य
ब्रह्माभेदः वेदांतवैयर्थ्याद्यापत्तेः । अथतत्रप्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरिवप्रमितत्वादन्योन्यवृत्तिरदो
षः तर्हिप्रकृतेपितथास्तु । ननुभेदःकिंभिन्नेवर्तते उताभिन्ने । नाद्यः । अनवस्थाद्यापातात् । नांत्यः ।
विरोधादितिचेत् अभेदःअनात्मनोनिर्वाच्यत्वंआत्मनोनिर्विशेषत्वंस्वपक्षेदोषाभावःपरपक्षेदोष
श्चकिंतद्वतिवर्तते उततद्रहितेइत्यादेःसाम्यात् । यद्यभेदादिस्वरूपंयदिवास्वाश्रयत्वयोग्येवर्तते ।
योग्यताचप्रमितिरूपकार्योन्नेया तर्हिप्रकृतेपितथास्तु । एवमन्येपिस्वव्याघातकाःक्षुद्रोपद्रवाःपरि
हार्याः । नह्यत्रभेदखंडनेकेनापिकाप्यत्रास्वव्याघातिका अजातिरूपायुक्तिरुक्ता । तदुक्तं । "ए
तादृशस्यवक्तारावुभौजात्युत्तराकरौ । मायीमाध्यमिकश्चैवतावुपेक्ष्यौबुभूषुभि" रिति ॥ ९ ॥
विशिष्यभेदखंडनोद्धारः ॥ १९ ॥ वस्तुतस्त्वस्मन्मतेभेदोवस्तुनास्सविशेषाभिन्नः । ततश्चाभिन्न

त्वान्नानवस्थादि । भेदप्रतिनिधेश्चविशेषस्यसत्त्वान्नपर्यायत्वादिकं । विशेषश्चभेदहीनेप्येकतरप
रिशेषाभावादिनिर्वाहकः । तदुक्तं । "भेदहीनेत्वपर्यायशब्दांतरनियामकः ॥ विशेषोनामकथि
तःसोस्तिवस्तुष्वशेषत" इति । प्रमाणं(त्वत्रा)तत्रार्थापत्तिः । तथाहि । "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्या
दिवाक्यबोध्यविज्ञानानंदादीनांपरमतेपिनतावद्भेदोभेदाभेदौवा अखंडार्थत्वात् । "एकधैवानुद्र
ष्टव्य" मित्याद्यैकरस्यश्रुतिविरोधाच्च । तत्रभेदप्रतिनिधिर्विशेषोपिनचेत्कथंतच्छब्दानामपर्यायत्वं
पदांतरावैयर्थ्यं विज्ञानानंदयोरेकतरापरिशेषः भ्रमाधिष्ठानत्वेनचैतन्यभानेपिमोक्षइवेदानीमानं
दाप्रकाशइत्यादिभेदकार्यंस्यात् । लक्ष्यार्थभेदाभावेपिवाच्यार्थभेदादपर्यायत्वंव्यावर्त्यभेदाद्वैयर्थ्यं
चेतिचाखंडवादेनिरस्तं । नचसखंडवादेपिप्रवृत्तिनिमित्तयोर्ज्ञानत्वानंदत्वयोर्भेदादपर्यायत्वं । "ए
वंधर्मानि" तिश्रुत्यातयोरपिभेदनिषेधात् । अर्थप्रकाशत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोस्तयोरर्थप्रकाश
निरुपाधिकेष्टरूपाश्रयविशेषसापेक्षत्वाच्च । आकाशशब्द शब्दाश्रयशब्दयोर्निमित्तभेदाभावेन
पर्यायत्वापाताच्च । नह्याकाशशब्दस्यशब्दाश्रयत्वादन्यन्निमित्तमस्ति । ज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषे
चमोक्षेआनंदप्रकाशोनस्यात् । तस्माद्विज्ञानानंदादेरैक्यश्रुतिबलादभेदइत्येकतरापरिशेषाद्यर्थंवि
शेषोप्यंगीकार्यः । एवंतत्त्वमसीत्यत्रशोधितात्तत्पदार्थाद्वाक्यार्थस्यैक्यस्यनतावत्परमतेभेदोभेदा



भेदौवा । ऐक्यस्यमिथ्यात्वाद्यापत्तेः । तत्रविशेषोपिनचेत्कथंस्वप्रकाशचैतन्यप्रकाशेप्यैक्यस्याप्र
काशः । तत्प्रकाशस्यभेदभ्रमाविरोधित्वेप्यैक्यप्रकाशस्यतद्विरोधः । तस्यनिरपेक्षत्वेप्यैक्यस्यसा
पेक्षत्वमित्यादि । नचाविद्यावरणादैक्यस्याप्रकाशः । विशेषाभावेअनावृतचिदभिन्नस्यैक्यस्याव
रणायोगात् । नहिशुक्त्यज्ञानेनशुक्त्यंशएवावृतोऽनावृतश्चभवति । किंचै "वंधर्मानि" तिश्रुतिब
लादपिविशेषसिद्धिः।अत्रहिब्रह्मणोधर्मानुक्त्वातद्भेदोनिषिध्यते । नचभेदप्रतिनिधेरभावेधर्मधर्मि
भावोधर्माणामनेकत्वंचयुक्तं । नचधर्मानित्यनुवादः । श्रुतितोन्येनब्रह्मधर्माप्राप्तेः नचेयंश्रुतिरत्यं
तभेदनिषेधिका । भेदमात्रनिषेधा त्तादृशभेदाभावस्यलोकतएवप्राप्तत्वाच्च । "भेदाभेदौचयःप
श्येत्सयातितमएवचे" त्यादिस्मृतेश्च।तदुक्तं । "उक्त्वाधर्मान्पृथक्त्वस्यनिषेधादेवमेवहि ॥ विशे
षोज्ञायतेश्रुत्याभेदादन्यश्चसाक्षित" इति । किंचगुणगुण्याद्यभेदपक्षेपटोपलंभेपिशौक्ल्याद्यनुपलं
भार्थं भेदाभेदपक्षेपितयोरविरोधार्थ मत्यंतभेदपक्षेपिसमवायःसंबंधःसत्तासतीभेदोभिन्नःअंत्य
विशेषोव्यावृत्तःकालःसदास्तिदेशःसर्वत्रेत्यबाधितव्यवहारार्थं विशेषोंगीकार्यः । किंचाभावादा
वस्तित्वादिर्नाभावादितोभिन्नः । गुणादिष्वनंतर्भावेनषट्पदार्थनियमभंगात् । अनियमपक्षेप्य
स्तित्वेप्यस्तित्वांतरमित्यनवस्थानात् । तत्रविशेषोपिनचेत्कथंविशेषणविशेष्यभावादि । नचस

त्तासतीत्यादिधीर्भ्रांतिः । सन्घटइत्यादिवदबाधात् । नाप्युपचारः । देवदत्तःसिंहोनेतिवत्सत्ता सतीनेतिकदाप्यव्यवहारात् । ननुसत्तादेःसत्ताद्यंतराभावेपि स्वभावविशेषादेवसद्व्यवहारइतिचेन्न । तस्यैवस्वभावविशेषस्यास्माभिर्विशेषशब्देनोक्तेः । समवायादिःस्वनिर्वाहकइतिचेन्न । स्वस्य स्वयमेवनिर्वाहकंहिस्वनिर्वाहकं ॥ विशेषाभावेचकथमेकस्यैवनिर्वहणक्रियायांकर्तृत्वंकर्मत्वंच । अयमेवविशेषःवस्त्वभिन्नःस्वनिर्वाहकश्चेतिनानवस्था तस्यतथात्वंचधर्मिग्राहकमानसिद्धं । यत्रभेदाभावो भेदकार्यंचप्रमितौ तत्रैवविशेषःकल्प्यतइति नप्रमितभेदेघटपटादौविशेषमादायभेदत्यागः । नहिसोमाभावेपूतिकइति तल्लाभेपिसः । एतेनोक्तस्थलेभेदएवास्तुभेदकार्यार्थंनतुभेदप्रतिनिधिरस्त्वितिनिरस्तं । तत्रभेदस्यबाधितत्वात् । एवंचब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानंदयोर्ब्रह्माभेदयोश्च एकतरपरिशेषाभावः प्रमेयत्वादेःस्वाश्रितत्वादिकंवाभेदान्यनियम्यं भेदानियम्यत्वेसतिनियम्यत्वात् । यद्यदनियम्यत्वेसतिनियम्यं तत्तदन्यनियम्यं यथासंमतं ब्रह्मस्वरूपभूतंविज्ञानानंदादिकंवाभेदान्यैकतरापरिशेषनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वेसत्येकतरापरिशेषरूपनिर्वाह्यवत्त्वात् । यद्यद्धीनत्वेसतियन्निर्वाह्यवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत् यथासंमतं स्वाश्रितंप्रमेयत्वादिकंवाभेदान्याश्रयाश्रयिभावनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वेसत्याश्रयाश्रयिभावरूपनिर्वाह्यवत्त्वात् । यद्यद्धीनत्वेसतियन्नि ॥ ५६४ ॥



र्वाह्यवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत् यथासंमतमित्यादिप्रयोगोद्रष्टव्यः । किंचायंविशेषःप्रत्यक्षसिद्धः । तथाहि । तंतुपटादिबुद्धीनांभिन्नघटपटादिबुद्धितोवैलक्षण्यंतावदनुभूयते । तच्चनतावत्संबंधविषयत्वेन कुंडबदरादिबुद्धितोपिवैलक्षण्यानुभवात् । नापिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन घटतद्ज्ञानतदभावबुद्धितोपिवैलक्षण्यानुभवात् । नापिस्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन । घटतद्भिकान्योन्याभावादिबुद्धेः घटपटादिबुद्धितोवैलक्षण्याभावापातात् । नाप्ययुतसिद्धिविषयत्वेन आश्रयाश्रयिभावनियमोह्ययुतसिद्धिः । तत्रतदानींतनआश्रयाश्रयिभावःकुंडबदरादिबुद्धावपि भाति नियमस्तु न तंतुपटादिबुद्धावपि नहिप्रत्यक्षातंतुपटादिधीः तंतुपटसंबंधनाशोवा तंतुपटविभागोवानभविष्यतीत्याकारा । नापिकुंडबदरादिधीस्तयोःसंबंधनाशोवाकुंडबदरविभागोवा भविष्यतीत्याकारा । नापिसमवायविषयत्वेन उक्तरीत्यासंबंधनित्यत्वस्यवासंबंध्ययुतसिद्धत्वस्य वातत्राऽस्फुरणात् । तस्मादभेदविषयत्वेनैववैलक्षण्यंवाच्यं । अयंघटः गजाश्वादिरेवसेना पत्रमेवताटंकमित्यादौ पुरोवर्त्यादिनोघटादेरिवआतानवितानात्मकाःतंतवःपटःशुक्लःपटइत्यादावपितंत्वादिनापटस्याभेदप्रतीतेः । नचात्रपटत्वशुक्लत्वयोरेकस्थत्वमेवभातीतिवाच्यं । पटशुक्लयोरैक्य

स्यापितत्रांतर्गतेः । अन्यथाक्काप्यभेदोनसिद्ध्येत् । घटःपटोनेतिधीश्चभेदविषयानस्यात् । दंडीचै
त्रइत्यत्रापिदंडिनाचैत्रस्याऽभेदोभात्येव । नचशुक्लःपटइत्यत्रशुक्लवानेवशुक्लपदार्थइतिवाच्यं । शु
क्लरूपमित्यत्रयच्छुक्लंतस्यैवेहप्रतीतेः । अन्यथेहापिशुक्लीपटइतिधीःस्यात । मतुब्लोपादिकल्पनंतु
व्यवहारे नतुप्रतीतौ । पटस्यशौक्ल्यंरूपीपटइत्यादिधीस्तुसंबंधविषया नतुभेदविषया । सत्तासती
त्यादिवत्भेदाभावेप्युपपन्ना । पटस्यतंत्वन्यत्वेचगुरुत्वद्वयंस्यात् तंतुयुक्तेभूतलेपटवृत्तिश्चनस्यात् ।
मूर्तानांसामानाधिकरण्यायोगात् । व्यवहारार्थक्रियाभेदादितुपत्रताटंकादिवदित्युक्तं । तस्मात्तं
तुपटादिबुद्धिरभेदविषयैव । यदिचेयंकेवलाभेदविषया तर्हिसमानाधिकरणंव्यवहारंनजनयेत् ।
घटःकलशइत्यव्यवहारात् । तेनज्ञायतेअधिकोप्यस्याविषयोस्तीति । नचायंभेदः पटोनशुक्लइत्यु
ल्लेखापातात् । भेदाभेदाविरोधायविशेषस्यावश्यकत्वाच । तस्माद्योधिकोविषयःसएवविशेषइ
तिसिद्धंविशेषस्यप्रत्यक्षत्वं । तदुक्तं "येनप्रत्यक्षसिद्धेनव्यवहारोखिलोभवेदि" ति । "अभेदेपि
विशेषोस्तिव्यवहारस्ततोभवेदि" तिस्मृतिसिद्धश्चविशेषः । तस्माद्भेदस्यवस्तुनासाविशेषाभिन्न
त्वान्नकोपिदोषइति ॥ ७ ॥ विशेषसमर्थनं ॥ १६ ॥ ननुतथापिनतावज्जीवेश्वरभेदेप्रत्यक्षंमानं ।

ईश्वरस्येति ॥ भेदस्याभावरूपत्वेनतत्प्रत्यक्षत्वेधर्मिप्रतियोग्युभयप्रत्यक्षत्वंतंत्रमितितस्याभिप्रायः ॥ अप्रत्यक्षत्वादिति ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगोऽप्रत्यक्षःवायुवनस्पतिसंयोगवदित्यर्थः ॥ अप्रसिद्धेति ॥ तात्विकभेदस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ धर्मीति ॥ घटादौतत्समसत्ताकव्यावहारिकभेदवत्त्वंप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ असाधारण्यादिति ॥ घटादौसाध्यवतिसर्वज्ञत्वहेतोरभावादित्यर्थः । नाप्रसिद्धविशेषणमितिभावः ॥ आत्मभेदमात्रसिद्धिरिति ॥ मात्रशब्दःकात्स्न्र्ये बुद्ध्याविवेकेनआत्मशब्देनसंबध्यते । एवं

ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेनतद्धर्मिकस्यतत्प्रतियोगिकस्यवाभेदस्याप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानं । जीवेश्वरौ भिन्नौविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवदित्यत्रतात्विकेभेदेसाध्येदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात् । अतात्विकेसाध्येसिद्धसाधनात् । दुःखादेरंतःकरणधर्मत्वेनासिद्धेश्च । ब्रह्मतत्वतोजीवाद्भिन्नं सर्वज्ञत्वात् व्यतिरेकेणजीववदित्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वात् । ब्रह्मधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साध्यनिर्देशेप्यसाधारण्यात् । नाप्यात्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वात्पृथिवीत्ववदित्यादिभिरात्मभेदमात्रसिद्धिः आत्मैक्यवादिनंप्रत्यसिद्धेः । दुःखंगुणत्वावांतरजात्यास्वजातीयाश्रयभिन्नाश्रितं

चसर्वात्मनांभेदसिद्धिरित्यर्थइत्याहुः । वस्तुतस्तुअनेनानुमानेनआत्मभेदमात्रंसिद्ध्यति नतुतस्यतात्विकत्वं तात्विकत्वसिद्धिस्तु प्रकारांतरेणआत्मत्वस्यजातित्वेतदाश्रयव्यक्तिभेदस्यौपाधिकत्वायोगात्स्वाभाविकत्वसिद्धिरितिद्रष्टव्यं । कुतोनेत्यतआह ॥ आत्मैक्येति ॥ आत्मत्वेजातित्वाभावादित्यर्थः । दुःखं देवदत्तदुःखं ॥ स्वजातीयेति ॥ स्वसजातीयेत्यर्थः । स्वशब्देनपक्षीभूतं

दुःखंतत्सजातीयंदुःखंयज्ञदत्तीयादिदुःखं तदाश्रयोयज्ञदत्तादि स्तद्भिन्नोयोदेवदत्त स्तदाश्रितमित्यनेनानुमानेनदेवदत्ताद्यात्मनां भेदःसिद्ध्यति। ननुनानेनानुमानेनजीवानांभेदःसिध्यति स्वशब्दोक्तंयत्पक्षीभूतंदुःखं पदार्थत्वादिनातत्सजातीयंघटादि स्तदाश्रयोमृत्पिंड स्तद्भिन्नोयोदेवदत्तस्तदाश्रितत्वसिद्ध्याजडजीवभेदसिद्धेरर्थांतरमित्यतउक्तं ॥ गुणत्वावांतरजात्येति ॥ गुणत्वावांतरजातिर्दुःखत्वं तयायत्सजातीयंतद्दुःखांतरमेवायास्यति ततश्चजीवानांभेदसिद्धिरितिध्येयं ॥ रूपवदिति ॥ तत्रगुणत्वावांतरजातीयरूपत्वं तेनयत्स्वजातीयंरूपांतरं तदाश्रयोघटः तद्भिन्नोयआश्रयःपटः तदाश्रितमित्यर्थः ॥ शब्दइति ॥ गुणत्ववति

गुणत्वाद्रूपवदित्यत्रशब्देव्यभिचारात्। दुःखादीनामंतःकरणधर्मत्वेनसिद्धसाधनाच्च।
विमतानिशरीराणिस्वसंख्यासंख्येयात्मवंति शरीरत्वात् संमतवदित्यत्रयोगिशरीरेव्य
भिचारात्। आत्माधर्मिसत्तासमानसत्ताकात्मप्रतियोगिकभेदवान् द्रव्यत्वात् घटवत्।

शब्देगुणत्वावांतरजात्याशब्दत्वेनसजातीयंशब्दांतरं तदाश्रयआकाश स्तद्भिन्नाश्रितत्वाभावेनसाध्याभावादितिभावः ॥ दुःखादीनामिति ॥ गुणत्वावांतरजात्यादुःखत्वेनस्वसजातीयदुःखांतराश्रयभूतयज्ञदत्तीयांतःकरणभिन्नदेवदत्तीयांतःकरणाश्रितत्वसद्भावेनांतःकरणभेदसिद्ध्यांतःकरणभेदस्यचास्माकंसंमतत्वेनजीवानांभेदासिद्ध्यासिद्धसाधनतेत्यर्थः ॥ स्वसंख्येति ॥ तथाचशरीराणामनेकत्वात्तत्रत्यात्मनामप्यनेकत्वसिद्धिरितिज्ञेयं ॥ संमतवदिति ॥ व्यतिरेकेणघटवदित्यर्थः ॥ योगिशरीरइति ॥ योगसामर्थ्येनगृहीतेषुसौभर्यादिशरीरेषुविद्यमानस्यात्मनएकत्वेनसाध्याभावादितिभावः। आत्मा चैत्रात्मा ॥ आत्मेति ॥

मैत्रात्मेत्यर्थः । व्यावहारिकभेदेनार्थांतरवारणायधर्मीत्यादिविशेषणं । धर्मिभूतचैतन्येत्यर्थः । अन्यथाचैत्रस्यव्यावहारिकत्वेन पुनर्व्यावहारिकभेदमादायार्थांतरतापत्तेरितिध्येयं ॥ आत्मेति ॥ आत्मानानेतिसाध्येअंतःकरणोपाधिकंनानात्वमादायाऽ र्थांतरतापत्तेरुक्तं ॥ द्रव्यत्वव्याप्येति ॥ आत्मत्वजात्येत्यर्थः । तथाचात्मत्वजात्याश्रयतयानानेतियावत् स्वभावतएवनाना नतूपाधितइत्याशयः । संख्यादिगुणाधिकरणेद्रव्यत्वव्याप्यजातेरभावेनतदाश्रयतयानानात्वशून्येकालादौव्यभिचारवारणाय

आत्माद्रव्यत्वव्याप्यजात्यानाना अश्रावणविशेषगुणाधिकरणत्वा
त् घटवदित्यत्रचात्मनोनिर्गुणत्वेनासिद्धेः । उक्तसाध्यएवशरीरा
त्मसंयोगाधारत्वात् शरीरवदित्यत्राभाससाम्यात् । नापि "द्वासु
पर्णे" त्यादिश्रुतिः अनुवादकत्वात् । व्यावहारिकभेदपरत्वाद्वा ।

विशेषपदं । शब्दाख्यविशेषगुणाधिकरणेस्वाभाविकनानात्वशून्येआकाशेव्यभिचारवारणायअश्रावणेतिगुणविशेषणं ॥ घट वदिति ॥ द्रव्यत्वव्याप्यजातिःघटत्वं तदाश्रयतयानानात्वमस्तीत्यर्थः ॥ निर्गुणत्वेनेति ॥ निर्धर्मकत्वेनेत्यर्थः । तेनहेतुद्व यस्याप्यसिद्धिरितिभावः ॥ साध्यएवेति ॥ द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यानानात्वरूपेसाध्यएवेत्यर्थः ॥ शरीरवदिति ॥ तत्र द्रव्यत्वव्याप्यजातिःशरीरत्वं तदाश्रयतयैवनानात्वमस्तीत्यर्थः ॥ आभाससाम्यादिति ॥ शरीरात्मसंयोगाधारत्वेनैवहेतु

नाआत्मनिअनित्यत्वादेरपिसुसाधत्वादित्यर्थः ॥ भेदांतरेपीति ॥ जडजीवभेदादावपीत्यर्थः ॥ यत्रहीति ॥ एतच्चानिर्वाच्य भंगेस्पष्टंव्याख्यातं प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे नप्रयोजकं अन्वयतोव्यतिरेकतश्चव्यभिचारादित्याह ॥ जलपरमा णाविति ॥ ननुतर्ह्यभावप्रत्यक्षत्वेकिंप्रयोजकमितितत्राह ॥ प्रतीतीति ॥ स्तंभःपिशाचोनभवतीत्यन्योन्याभावस्यप्रत्यक्ष

एवंभेदांतरेपिप्रमाणंनिरसनीयमिति । उच्यते । प्रत्यक्षंतावत्जीवस्यब्रह्मतोभेदेप्रमाणं । घटःपटोनेतिवन्नाहंसर्वज्ञःनाहंनिर्दुःखइत्यनुभवात् । नचब्रह्मणोप्रत्यक्षत्वात्ततोभेदोप्यप्र त्यक्षः । यत्रहियत्सत्वमनुपलब्धिविरोधि तत्रतदभावःप्रत्यक्षः नतुप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वंअभा वप्रत्यक्षत्वेतंत्रं । जलपरमाणौपृथिवीत्वाभावस्यप्रत्यक्षत्वापातात् । स्तंभःपिशाचोनभवति घटःपरमाणुर्नभवतीति प्रत्यक्षप्रतीतेश्च । प्रतीत्यनुसारेणचप्रयोजकंकल्प्यं । अन्यथाजीवे श्वराभेदश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वंस्यात् । तद्भेदश्रुतेश्चत्वदुक्तंप्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वंनस्यात् ।

त्वदर्शनात्तदनुसारेणान्योन्याभावप्रत्यक्षत्वेऽधिकरणप्रत्यक्षत्वमेवप्रयोजकमितिकल्पनीयमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ जीवेश्वर भेदस्योक्तरीत्याप्रत्यक्षत्वाप्राप्तत्वइत्यर्थः । श्रुत्याप्राप्तस्यश्रुत्यानिषेधेतुश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वापत्तेरित्याशयः ॥ तद्भेदश्रुतेरिति ॥ ॥ ५६७ ॥ जीवेश्वरभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाभावेतत्प्रतिपादक( द्वासुपर्णे )त्यादिश्रुतेस्त्वयोच्यमानंप्रत्यक्षप्राप्तभेदानुवादित्वंनस्यादित्यर्थः ।

एवंचजीवस्येश्वराद्भेदसिद्धिः । तथाईश्वरस्यजीवाद्भेदोपिप्रत्यक्षसिद्धएव । नन्वस्मदादिप्रत्यक्षेणकथंतत्सिद्धिरितिचेन्न । ईश्वरप्र त्यक्षेणैवतत्सिद्धेरुच्यमानत्वात् । नन्वस्माकंकथंतत्प्रत्यक्षावगमइतिचेत् तद्वाक्यादेवेत्याह ॥ तान्यहमिति ॥ यदुक्तं नाहं निर्दुःखइत्यादिप्रत्यक्षमेवजीवेश्वरभेदेप्रमाणमिति तदयुक्तमित्याशंकते ॥ नन्वत्रेति ॥ प्रत्यक्षइत्यर्थः । निर्दुःखात् ब्रह्मचैत

ईश्वरस्यजीवाद्भेदेतु "तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप उत्तमःपुरुषस्त्वन्य" इत्यादि तद्वचनानुमितमीश्वरप्रत्यक्षंप्रमाणं । नन्वत्रयोभातिअंतःकरणाविद्याविशिष्टस्याहमर्थ स्यनिर्दुःखाद्भेदःसममापीष्टः यस्तुनेष्टःशुद्धचैतन्यस्यनिर्दुःखाद्भेदः सोत्रनभातीतिचे न्न । योहमस्वाप्संयस्यममाज्ञानंसंसारश्च सोहंनिर्दुःखोनेतिसुषुप्तिकालीनांतःकरणानव च्छिन्नाभेदेनअज्ञानाद्याश्रयाभेदेनचप्रत्यभिज्ञायमानेशुद्धेभेदप्रतीतेः संसाराधारस्यतद नाधाराद्भेदएवह्यावयोर्विवादः । नतुचैतन्यस्यचैतन्यात् । साधितंचाहमर्थस्यशुद्धात्मत्वं ।

न्यात् नेष्टः मम ॥ शुद्धेति ॥ जीवचैतन्यस्येत्यर्थः । निर्दुःखात् ब्रह्मचैतन्यात् अत्र नाहंनिर्दुःखइतिप्रत्यक्षे ॥ अंतःकरणा नवच्छिन्नेति ॥ चैतन्येत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ अहंनिर्दुःखोनेतिभेदप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वेतावताऽज्ञानाश्रयाच्छुद्धान्निर्दुःखस्यशुद्ध स्यभेदःसिध्यति नतुजीवादित्यतआह ॥ संसारेति ॥ अज्ञानमेवसंसारः । भेदएवभेदविषयएव । तथाचममते जीवस्यैवसं

साराधारत्वाज्जीवएवनिर्दुःखेश्वरभेदोविवादापन्नःसिद्धएवेत्यर्थः ॥ तथापीति ॥ तथाचाहमर्थेनिर्दुःखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोह्यत्रप्रतीयते तथाचेश्वरोपिनिर्दुःखत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नइतितत्प्रतियोगिकोभेदोपिप्रतीयतएवेत्यर्थः ॥ ननिर्दुःखमिति ॥ तथाचब्रह्मननिर्दुःखत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः ॥ बहुजीवेति ॥ एकस्यमुक्तावप्यपरस्यसंसारिणःसत्वेनतद्दुःखेनब्रह्मणोपिदुःखितयातद्भावरूपमुक्तेरपुरुषार्थत्वादितिभावः । यद्यप्येकजीववादेब्रह्मभावरूप

यद्यपिघटाद्यपिनिर्दुःखं तथापिनिर्दुःखमात्राद्भेदधीरियंब्रह्मतोपिभेदविषयैव । नचाद्वैतमतेजीवदुःखेनब्रह्मापिदुःखीतिननिर्दुःखंब्रह्मेतिवाच्यं । बहुजीववादेब्रह्मभावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापातात् । एकजीववादेप्यौपाधिकश्यामत्वादेर्बिंबमहाकाशयोरिवदुःखित्वादेर्ब्रह्मण्यसत्त्वात् । विस्तृतंचैतदविद्याश्रयभंगे साधितंचप्रत्यक्षप्रामाण्यावसरेबाह्यप्रत्यक्षस्यबलवत्प्रत्यक्षेतरेणनबाधः । साक्षिप्रत्यक्षस्यतुनकेनापिबाधइति । तस्माज्जीवेशभेदःप्रत्यक्षः ।

मुक्तेःपुरुषार्थत्वंयुक्तं तथापिजीवदुःखेननब्रह्मणोदुःखित्वंयुक्तं तथाहि दर्पणाद्युपाधिकृतमपिश्यामत्वंप्रतिबिंबएव नबिंबे यथावाघटाद्युपाधिकृतंपरिच्छिन्नत्वंघटाकाशएव नमहाकाशे एवमंतःकरणाद्युपाधिकृतमपिदुःखादिकंजीवएव नब्रह्मणि अतो ब्रह्मणोपिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्युक्तस्तस्माज्जीवस्यभेदइत्याशयेनाह ॥ एकजीवेति ॥ ननुनिर्दुःखत्वादिग्राहिप्रत्यक्षंबाधितंकिंनस्यादितिचेत्तत्राह ॥ साधितंचेति ॥ नबाधइति ॥ साधितमित्यन्वयः । एवंचबाह्यप्रत्यक्षस्यापियदाबल ॥ ५६८ ॥

वत्प्रत्यक्षंविनान्येनबाधोनास्ति । तदाकिमुवक्तव्यंसाक्षिप्रत्यक्षस्यबाधोनास्तीति प्रकृतेचनिर्दुःखत्वादिग्राहिप्रत्यक्षंसाक्षिरूपमेवेतिभावः । एवंजीवेशभेदस्यप्रत्यक्षत्वमुपपाद्यभेदचतुष्टयस्यापिप्रत्यक्षत्वमुपपादयति ॥ एवमिति ॥ ननुनाहंचैत्रइत्यत्रचैत्रस्यप्रतियोगित्वात्परात्मनश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथंतत्प्रतियोगिताकभेदस्यप्रत्यक्षत्वमित्यतआह ॥ शब्दादित्यादि ॥ चेष्टालिंगकानुमानेन नाऽहंचैत्रइतिपरस्परंजीवभेदानुभवः घटोनब्रह्मेतिजडेश्वरभेदानुभवः घटोनपटइतिपरस्परंजडभेदानुभवः नाहंघटईति

एवंशब्दादनुमानादिनावाचैत्रात्मादिकंज्ञातवतामैत्रेणनाहंचैत्रःघटोनब्रह्मघटोनपटःनाहंघटइत्यनुभवात्पंचापिभेदाःप्रत्यक्षाः ॥ ७ ॥ भेदपंचकेप्रत्यक्षं ॥ १७ ॥ अनुमानानिच । ईश्वरःजीवप्रतियोगिकतात्विकभेदवान् सर्वशक्तित्वात् सर्वज्ञत्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतंत्रत्वाच व्यतिरेकेणजीववत् । जीवोवाब्रह्मप्रतियोगिकतात्विकभेदवान् अल्पज्ञत्वात् अल्पकर्तृत्वात् संसारित्वाच व्यतिरेकेणब्रह्मवत् । परमतेपिजीवब्रह्मणोर्व्यावहारिकभेदस्यसत्त्वात्पक्षदृष्टांतभावः । अन्यथापरस्यापिजीवात्मानस्तत्त्वतःपरमात्मनोनभिन्नाः आत्मत्वात्परमात्मवत् इत्यादिनस्यात् ।

जडजीवभेदानुभवइतिद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ भेदपंचकेप्रत्यक्षविवरणं ॥ १७ ॥ ननूक्तानुमानद्वयेजीवेश्वरयोर्मध्येएकस्यपक्षत्वमपरस्यदृष्टांतत्वमुक्तं तदयुक्तं तयोरेकत्वेन संदिग्धसाध्यवत्त्वनिश्चितसाध्यवत्त्वरूपपक्षत्वदृष्टांतत्वयोरसंभवादित्यतोनुमानंशोधयति ॥ परमतेपीत्यादिना ॥ अन्यथेति ॥ तयोरैक्येनपक्षदृष्टांतभावायोगशंकायां । ननूक्तानुमानद्वयेसाध्यावैशि

ष्ट्यं हेतुसाध्ययोरैक्यात् कथमितिचेत् ममसर्वपदार्थाभेदवादित्वेनतदंतर्गतहेतुसाध्ययोरप्येकत्वादित्यतआह ॥ एतेनेति ॥ तदेवदर्शयति ॥ परेणापीति ॥ स्वव्याहतीति ॥ जीवात्मानःपरमात्मनस्तत्वतोनभिद्यंतइत्यनुमानेपिसर्वाद्वैतिनःसाध्यावैशिष्ट्यापत्त्यास्वव्याहतिःस्यादित्यर्थः । ननुभेदस्यधर्मिस्वरूपतायाभवद्भिरंगीकाराद्भेदवानितिभेदवत्त्वोक्तिर्बाधितेत्यतआह ॥ भेदस्येति ॥ अप्रसिद्धेति ॥ तात्विकभेदस्याप्रसिद्धेरितिभावः । व्यतिरेकिणिअप्रसिद्धमेवसाध्यंसिध्यतीतिमतमाश्रित्याह

**एतेनसर्वाद्वैतवादिनंप्रतिसाध्यावैशिष्ट्यादिदोषान्नभेदेनुमोक्तिर्युक्तेतिनिरस्तं । परेणापिस्वव्याहतिनिरासायव्यावहारिकभेदमात्रेणहेतुसाध्यादिव्यवस्थायाःस्वीकृतत्वात् । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेपिविशेषबलात्वस्तुविशेषणत्वंचास्तीत्युक्तत्वात् भेदवत्त्वंनबाधितं । नचाप्रसिद्धविशेषणता । जीवब्रह्माभेदेऽनिष्टप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वेनतद्विपर्ययस्याष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यादेरिवानुमानयोग्यत्वात् । यद्वाजीवःकिंचिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगी ।**

॥ जीवेति ॥ इदमुपलक्षणं जीवब्रह्मणोरतात्विकभेदेपीतिद्रष्टव्यं । तद्विपर्ययस्य अतात्विकभेदविपर्ययस्य ॥ अष्टद्रव्येति ॥ तथाहि इच्छायाअष्टद्रव्याश्रितत्वेबाधकसद्भावादिच्छाअष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितेत्यनुमानेनअष्टद्रव्यातिरिक्तंद्रव्यमप्रसिद्धमपिसिध्यतीत्यंगीकृतंतार्किकैः तथाअभेदेअतात्विकभेदेचबाधकसद्भावात्तात्विकभेदोऽप्रसिद्धएवानुमानेनसिध्यतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षकानुमानेऽप्रसिद्धिंपरिहर्तुंसामान्यतःप्रसिद्धिमाह ॥ जीवइति ॥ व्यावहारिकभेदमादायार्थांतरवारणायप्रतियोगिज्ञाना



बाध्येत्युक्तं । प्रतियोगिभूतजीवेत्यर्थः । जीवस्यैवब्रह्मत्वेनतज्ज्ञानाबाध्यभेदसिद्धौतस्यतात्विकत्वमेवसिध्यति तथाचानेनानुमानेनजीवप्रतियोगिकतात्विकभेदःकस्मिंश्चिद्धर्मिणिसामान्यतःसिद्धः सचव्यतिरेकिणाधर्मिविशेषनिष्ठतयासाध्यतइतिद्रष्टव्यं । जीवपक्षकेद्वितीयानुमानेऽप्रसिद्धिवारणायसामान्यप्रसिद्धिमाह ॥ ब्रह्मवेति ॥ प्रतियोगीति ॥ ब्रह्मेत्यर्थः । तथाचानेनब्रह्मप्रतियोगिकतात्विकभेदःकस्मिंश्चिद्धर्मिणिसामान्यतःसिद्धः सचव्यतिरेकिणाधर्मिविशेषनिष्ठत्वेनसाध्यतइतिभावः ॥ अधिष्ठानत्वादिति ॥ अविद्यानावृतंजीवचैतन्यमेवाधिष्ठानमितिमतसद्भावाज्जीवेप्यधिष्ठानत्वमस्तीतिनाद्यानुमानेस्वरूपा

**ब्रह्मवाकिंचिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगि अधिष्ठानत्वाच्छुक्तिवदितिसामान्यतस्तात्सिद्धेर्नाप्रसिद्धिः । केचित्तुजीवात्भिन्नइत्येवसाध्यं । तथाचनाप्रसिद्धिः । मिथ्याभेदेनसिद्धसाधनंतुनिरसिष्यते ।**

सिद्धिः ॥ शुक्तिवदिति ॥ शुक्तिप्रतियोगिकोभेदोरूप्येऽस्ति तथाचकिंचिद्धर्मिकोरूप्यधर्मिकः प्रतियोगिभूतशुक्तिज्ञानाबाध्योयोभेदःशुक्तिभेदस्तत्प्रतियोगित्वंशुक्तावस्तीतिध्येयं । केचित्त्वित्यनंतरंईश्वरइतिशेषः । हेतुस्तुसर्वज्ञत्वादिरेवद्रष्टव्यः ॥ तथाचेति ॥ जीवाद्भेदस्यव्यावहारिकस्यघटादौमायिमतेप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वप्रसिद्ध्यभावेपिमिथ्याभूतेनतेनैवभेदेनसिद्धसाधनतातुस्यादित्यतआह ॥ मिथ्येति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतसालिंगपरामर्शेनजायमानानुमितिःप्रमारूपैवेतितात्विकभेदएवा

नुमानविषयइतिनारोपितभेदमादायसिद्धसाधनतापरीक्षकेणदातुंशक्या अन्यथाविमतंमिथ्येत्यत्रापिकल्पितमिथ्यात्वमादाया स्माकंसिद्धसाधनत्वेनत्वदभिमतंतात्विकमिथ्यात्वंनसिध्येत् तथापर्वतोऽग्निमानित्यादौसर्वत्रारोपितवह्न्यादिकमादायसिद्धसा धनतायादातुंशक्यत्वेनानुमानमात्रोच्छेदःस्यात् अतस्तत्रत्वयाऽस्मदुक्तएवसमाधिर्वाच्यः तथाचनसिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ सा धनादिति ॥ सर्वज्ञत्वादिहेतुनेतिशेषः ॥ **नाप्रसिद्धिरिति** ॥ घटादौसाध्यसिद्धेरितिभावः ॥ **नापीति** ॥ जीवप्रतियो गिकब्रह्मरूपधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदस्यमायिनोऽसिद्धत्वादित्यर्थः । अप्रसिद्धिपरिहारेव्यतिरेकिणिअसाधारण्यमापद्यतइ

**यद्वाब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदितिसाधनान्नाप्रसिद्धिर्नापिसिद्धसाधनं । नचोभयत्राप्यसाधारण्यं । तस्यागृह्यमाणविशेषावस्थायामेवदोषत्वादित्याहुः । इतरेतुब्रह्मजीवप्र तियोगिकतात्विकाभेदवन्नेतिसाधनाप्रसिद्धिः। परपक्षेपिघटादेर्जीवेनतात्विकाभेदाभावादित्याहुः।**

त्याशंक्यनिराकरोति ॥ **नचोभयत्रापीति** ॥ केचिदित्युक्तानुमानद्वयेपिसाध्यवतिघटादौसर्वज्ञत्वादिहेतोरभावादितिभावः ॥ **तस्येति** ॥ अनुकूलतर्कादिविशेषादर्शनदशायामेवसंशयाधायकत्वेनतस्यदोषत्वात्प्रकृतेचानुकूलतर्काणांवक्ष्यमाणत्वेनागृ ह्यमाणविशेषत्वाभावान्नतस्यदोषत्वमित्यर्थः। जीवप्रतियोगिकव्यावहारिकाभेदाभावमादायसिद्धसाधनवारणायतात्विकेत्युक्तं। जीवप्रतियोगिकतात्विकाभेदाभावरूपसाध्यस्यघटादौप्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धिरित्याह ॥ **परपक्षेपीति** ॥ नेदंनिरात्मकमित्यादि

रूपेणाभावः एवंकेवलव्यतिरेकिणासाध्यतेअभावाभावश्चभावएवेतिसुशकोव्याप्तिग्रहइतिकश्चिदितिटीकाकारैरुक्तत्वादिहापिभे
दोनामान्योन्याभावः तथाचेश्वरोजीवप्रतियोगिकान्योन्याभाववान्सर्वज्ञत्वादितिसाध्यते तथाचजीवप्रतियोगिकान्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतंजीवतादात्म्यमेवजीवत्वमितियावत् तच्चजीवएवप्रसिद्धमितिनाप्रसिद्धिरित्याह ॥ अपरेत्विति ॥
साहीति ॥ विशेषणभूतसाध्यस्याप्रसिद्धत्वात्तन्निरूपितव्याप्तेर्ग्रहीतुमशक्यत्वाद्व्याप्तिविघटकत्वेनैवदोषः प्रकृतेचाभावाभाव
स्यभावत्वात्तस्यजीवएवप्रसिद्धत्वेनसुशकोव्याप्तिग्रहइतिभावः । नन्वप्रसिद्धेर्व्याप्तिविघटकत्वेनैवदोषताकुतः विशेषणाप्रसि

अपरेत्विहसाध्यस्यजीवप्रतियोगिकतात्विकभेदस्यान्योन्याभावरूपत्वा
न्नाप्रसिद्धिर्दोषः । साहिव्याप्तिग्रहविघटकत्वेनदोषः । पक्षतातुसि
षाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववत्त्वादिरूपासंदेहानपेक्षा ।

द्धौतत्कोटिकसंशयायोगेनसंदेहघटितपक्षतायाअयोगाद्धेतोःपक्षधर्मतायाअसंभवेनपक्षधर्मताविघटकत्वेनदोषत्वंकुतोनस्यात् ।
विशेषणस्याप्रसिद्धत्वेपिपक्षतो पपादनोपायस्तुनास्तीत्यतआह ॥ पक्षतात्विति ॥ अस्तुवासंदेहघटितापक्षता सापिप्रकृते
विशेषणस्याप्रसिद्धत्वेपिसंभवत्येव । कथमितिचेत् उच्यते यथाशब्दोभिधेयइत्यत्राभिधेयभेदस्याप्रसिद्धत्वेनशब्दोऽभिधेयोन
न्या० ९६ वेतिसंदेहासंभवेपिअभिधेयत्वंशब्दवृत्तिनवेतिसंदेहोपपादनेनपक्षतामुपपाद्यसंदेहघटितापक्षधर्मतोपपाद्यते एवमिहापिब्रह्मजी

वात्तत्वतोभिन्नंनवेतिसंदेहायोगेपिजीवब्रह्मणोर्भेदेतात्विकत्वमस्तिनवेत्येवंरूपेणसंदेहःसंभवत्येवेतिव्याप्तिग्रहाभावघटकत्वेनैव दोषत्वंतस्यावाच्यमित्याह ॥ सापेक्षत्वेपीति ॥ प्रकृतेचव्याप्तिग्रहःसंभवतिअभावाभावस्यभावत्वादित्याह ॥ व्यतिरेकिणिचेति ॥ जीवप्रतियोगिकान्योन्याभावाभावरूपसाध्याभावस्यव्याप्तिः । व्याप्तिस्तन्निष्ठेत्यर्थः । जीवाभेदो जीवतादात्म्यं जीवत्वमितियावत् । नन्वेवंव्यतिरेकिण्यभावस्यैवसाध्यस्यसुखेनकर्तुंशक्यत्वेनाभावाभावोभावएवेतिसुखेनव्याप्तिग्रहसंभवा

सापेक्षत्वेपिशब्दोभिधेयइत्यादाविवजीवब्रह्मणोर्भेदेतात्विकत्वमस्तिनवेतिसंदेहेनैवसायुक्ता । न तुब्रह्मजीवात्तत्वतोभिन्नंनवेतिसंदेहसापेक्षा व्यतिरेकिणिचसाध्याभावस्यव्याप्तिः । अत्रचसाध्याभावोजीवाभेदोजीवेप्रसिद्धः । यत्रतुव्यतिरेकिणिभावःसाध्यःतत्राभावस्यभावज्ञानाधीनत्वात्सा दोषइत्याहुः । यद्वाब्रह्मजीवात्भिन्नं दुःखाननुभवितृत्वात् घटवदितिप्रयोगान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वा साधारण्ये । नचमिथ्याभेदेनसिद्धसाधनं । भेदरूपार्थेसाध्येर्थशून्यभ्रांत्यासिद्धसाधनोक्त्ययोगात् ।

व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धिर्दोषएवनस्या त्ततश्चतत्प्रवादविरोधइत्यतआह ॥ यत्रत्विति ॥ भावः सात्मकत्वादिरूपः । ब्रह्मजीवाद्भिन्नमित्यत्रभेदविषयानुमितेर्भ्रमत्वोपपत्त्यासिद्धसाधनमितिविवक्षित मुतैतदनुमितिविषयस्यार्थस्यभेदस्यमिथ्यात्वादिति नाद्यइत्याह ॥ भेदरूपार्थइति ॥ अर्थपदोपरिसल्लिंगपरामर्शजन्यायाभेदरूपार्थावगाह्यनुमितेःप्रमात्वादित्यर्थः । नद्वितीयइत्याह ॥ एतदिति ॥ सल्लिंगपरामर्शजन्यैतदनुमितिविषयतयेत्यर्थः ॥ एषाशंकापिशाचिकाअस्माभिःजीवाद्भिन्नमित्यत्रतात्विकत्वविशेषणेदत्तेपिनपरिहरणीयेत्याह ॥ तात्विकत्वेति ॥ तात्विकत्वेनरूपेणकल्पितभेदमादायापिसिद्धसाधनंस्यादेवेत्यर्थः । इदमपिममेष्टमितिनसंतोष्टव्यं । जीवाःपरमात्मनस्तत्वतोनभिद्यंतइत्यत्रापितात्विकत्वेनकल्पिताभे

एतदनुमितिविषयतयाप्रामाणिकत्वेन सिद्ध्यतो भेदस्यमिथ्यात्वायोगाच्च । अन्यथात्वदीयेषुमिथ्यात्वानुमानेषुकल्पितमिथ्यात्वादिनासिद्धसाधनंस्यात् । तात्विकत्वविशेषणेपितात्विकत्वेनकल्पितभेदेन सिद्धसाधनमितिचस्यात् । यद्वाब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत् । दुःखाननुभवितृत्वात् अभ्रांतत्वात् असंसारित्वाच्च घटवत् जीवोवाब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान् असर्वशक्तित्वात् असर्वज्ञत्वात् अस्वतंत्रत्वाच्च घटवदितिप्रयोगान्नदोषः । अत्रचजीवब्रह्मशब्देनत्वन्मतेपि "तत्त्वमसी" त्यत्रतत्त्वंपदाभ्यां "जीवाःपरमात्मनस्तत्वतोनभिद्यंते आत्मत्वात् परमात्मव" दित्यत्रचजीवपरमात्मशब्दाभ्यांयेविवक्षिते तेसंसाराधारानाधारचैतन्येविवक्षिते तेचसत्येइतिनसिद्धसाधनं ।

दमादायापिसिद्धसाधनंस्यादित्यत्रतात्पर्यं । कल्पिताभेदेनेतिपाठेतुनकोपिदोषः । तत्रतात्विकत्वविशेषणेपीत्यस्यतात्विकत्वविशेषणयुक्तत्वदीयानुमानेपीत्यर्थोद्रष्टव्यः । नन्वत्रानुमानद्वयेपिजीवेश्वरयोःपक्षत्वेनतयोश्चविशिष्टत्वेनमिथ्यात्वात्स्वसमानसत्ताकपरस्परप्रतियोगिकमिथ्याभूतभेदवत्त्वंतयोरस्त्येवेतिसिद्धसाधनमितिचेत्तत्राह ॥ अत्रचेति ॥ त्वन्मतेइत्यत्रतत्त्वं

पदाभ्यांइत्यत्रचजीवपरमात्मशब्दाभ्यांयेविवक्षितेसंसाराधारानाधारचैतन्ये तेअत्रउक्तानुमानद्वयेजीवब्रह्मशब्देनविवक्षिते तेचचैतन्येसत्येइतियोज्यं । ननुब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेनधर्मवत्त्वरूपधर्मित्वाभावात्यद्वेत्युक्तब्रह्मपक्षकानुमानेबाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ व्याघातादिति ॥ धर्मित्वाभावंप्रतिधर्मित्वेधर्मित्वाभावरूपधर्मस्यैवप्राश्याधर्मित्वाभावोक्तिव्याघातः । धर्मित्वाभावंप्रतिधर्मित्वानंगीकारेधर्मित्वाभावोनास्तीत्युक्तंस्यात् ततश्चधर्मित्वस्यैवप्राश्याधर्मित्वाभावोक्तिव्याघातइत्यर्थः । इह अनुमाने ॥ आश्रयमात्रस्येति ॥ नतुधर्मवत्त्वरूपंधर्मित्वमित्यर्थः । ननुपुनःसिद्धसाधनता तथाहि जीवप्र

नचब्रह्मणोधर्मित्वाभावाद्बाधः। धर्मित्वाभावंप्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यांव्याघातात्।
इहधर्मिशब्देनाश्रयमात्रस्यविवक्षितत्वाच्च । धर्मिशब्दस्यचपित्रादिशब्दवत्संबंधि
शब्दत्वान्नमिथ्यात्वंप्रतिधर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकप्रातिभासिकभेदेनसिद्ध
साधनं। नहिमातापूज्येत्युक्तेस्वसुतमाताभार्यापूज्यते धर्मिपदस्थानेस्वपदंवास्तु ।

तियोगिकः धर्मिभूतंयच्छुक्तिरूप्यं तस्यापिमिथ्यात्वंप्रतिधर्मित्वात् तत्समानसत्ताकः प्रातिभासिकोभेदस्तद्वत्त्वमादायापिसाध्यपर्यवसानसंभवादित्यतआह ॥ धर्मिशब्दस्येति ॥ ब्रह्म । धर्मिसमसत्ताकेत्युक्तेधर्मिशब्देनसमभिव्याहृतंब्रह्मैवायास्यति नतुयत्किंचिच्छुक्तिरूप्यादीत्यर्थः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ स्वसुतमातेत्यस्यार्थोभार्येति किंतुस्वमातैवपूज्येत्यायाति मातृशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वादित्यर्थः ॥ स्वपदंवेति ॥ तस्यस्पष्टंसमभिव्याहृतपरत्वादित्यर्थः । नन्वथापिब्रह्मसत्तेत्ययुक्तं ब्रह्म

णिसत्ताजातेरभावादित्यतोब्रह्मणिसत्वंनामसत्ताजातिरूपंममापिनविवक्षितं किंनाम तवयद्विवक्षितं बाधाभावादिरूपं तदेवे हममापिविवक्षितमित्याह ॥ सत्तेति ॥ ननुपुनःस्वशब्दोक्तशुक्तिज्ञानाबाध्यभेदवत्त्वादेर्ब्रह्मणिसत्वात्सिद्धसाधनतास्यादित्यत आह ॥ स्वशब्दस्येति ॥ अन्यथेति ॥ स्वशब्दस्यसमभिव्याहृतपरत्वानंगीकारे ॥ स्वेति ॥ तत्रापिस्वशब्देनपक्षीभूतप्रमा णज्ञानेतरघटादिपदार्थग्रहणसंभवेनविवक्षितार्थासिद्धिःस्यादित्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ ब्रह्मजीवप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदव

सत्तात्रैविध्यंवदतस्तवमतेपिब्रह्मणिबाधाभावरूपायावा तदुपलक्षितस्वरूपरूपायावा सत्तायाःसत्त्वान्नबाधः । यद्वाधर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थानेपारमार्थिकेतिवा यावत्स्वस्वरूपमनुवर्तमानेतिवा स्वाज्ञानाकार्येतिवा स्वज्ञानाबाध्येतिवा विशेषणंदे यं । स्वशब्दस्यचसमभिव्याहृततत्तत्परत्वस्यव्युत्पन्नत्वान्नकश्चिद्दोषः । अन्यथातवा पिस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्ययुक्तंस्यात् । नचात्राद्येसाध्येदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यं ।

दित्येवंधर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थानेपारमार्थिकपदस्यप्रक्षेपेणसाध्यकरणे दृष्टांतेघटेजीवप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदाभा वात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः । घटेपिजीवप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदंसामान्यतःसाधयति ॥ घटइति ॥ स्वज्ञानेति ॥ प्रतियो गिभूतजीवज्ञानाबाध्येत्यर्थः । भेदस्यजीवज्ञानाबाध्यत्वेजीवस्यैवब्रह्मत्वेनतज्ज्ञानाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वसिद्धिरितिद्रष्टव्यं

॥ जीवधर्मिकेति ॥ घटोजीवप्रतियोगिकभेदवान्जीवस्यघटाभेदरहितत्वादित्यनुमानंविवक्षितं तत्रवैयधिकरण्यपरिहारायजीवधर्मिकेत्यादि अभेदरहितत्वादित्येवोक्तेवस्तुतःपटाभिन्नेपिपटेप्रातिभासिकाभेदरहितेभेदवत्त्वरूपसाध्यशून्येव्यभिचारवारणायाबाध्येत्युक्तं । तत्रचाबाध्याभेदस्यैवसत्वेनतद्राहित्याभावान्नव्यभिचारः । स्तंभज्ञानाबाध्योयःपटपाषाणाभेदस्तद्राहित्यं पुनःपटेस्तीतिव्यभिचारवारणाय जीवधर्मिकेत्यादि ॥ धर्मिज्ञानेत्यत्रधर्मिशब्दःसमभिव्याहृतजीवपरः ॥ यथेति ॥ दूर

घटोजीवप्रतियोगिक(स्वज्ञानाबाध्यभेदवानिति)(टिप्पणसंमतःपाठः )
प्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् यद्यज्ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि तत्तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवत् यथादूरस्थवनस्पत्योरेकइत्याद्यनुमानेनतत्सिद्धेः । यद्वाब्रह्मतत्त्वतोजीवाभिन्नंनेतिसाध्यं । एवंचनसाध्यवैकल्यशंकापि ।

स्थवनस्पत्योर्मध्येएकोवनस्पतिर्दृष्टांतइत्यर्थः। चूतःपनसज्ञानाबाध्यपनसधर्मिकाभेदरहितत्वात् । पनसज्ञानाबाध्यपनसप्रतियोगिकभेदवानित्यवधेयं । पनसस्यचूतभिन्नत्वाचूतोपिपनसभिन्नइत्येतावतोर्थस्यविवक्षितत्वादस्यचवनस्पतिद्वयमगृहीत्वातन्मध्येएकस्यग्रहणेऽसंभवाद्वनस्पत्योरेकइत्युक्तं । दूरस्थेतिस्वरूपकथनमित्याहुः । ननुघटेजीवाभेदाभावरूपसाध्यस्यभवन्मतेस



त्वेपिमन्मतेऽभावात्साध्यवैकल्यशंकास्यादेवेत्यतआह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ बंधस्वरूपनिर्वचनायस्वतइत्याद्युक्तं एतादृशबंधस्यांतःकरणगतत्वेबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यंस्यादितिभावः ॥ अवश्यमिति ॥ तथाचनव्यभिचारइतिभावः । बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यायानर्थोजीवेंगीकार्य स्तथाचयादृशदुःखानुभवितृत्वंतवजीवेऽभिमतं तदभावएवमयाहेतूक्रियतइतिनदोषइत्या

त्वन्मतेपिकल्पितेघटेअकल्पिताज्जीवात्तात्विकभेदवत् तात्विकाभेदस्याप्यभावात् । नचांतःकरणस्यैवदुःखानुभवितृत्वात्तदननुभवितृत्वंजीवेनैकांतं । त्वन्मतेपिदुःखादेरंतःकरणधर्मत्वेपिव्यावहारिकस्यस्वतोनर्थरूपदुःखानुभवात्मकबंधस्यमोक्षसामानाधिकरण्यायजीवस्थत्वावश्यंभावात् । त्वन्मतेपियदनर्थरूपमहंदुःखीत्यनुभवितृत्वंजीवस्यतदभावोहेतुरितिनकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । नचासंसारित्वादेर्ब्रह्मण्यसिद्धिःजीवेनैकांत्यंवा । त्वन्मतेप्यौपाधिकश्यामत्वादिवत्तस्यव्यवस्थितत्वात् । एवंचजीवेश्वरौधर्मिज्ञानाबाध्यपरस्परप्रतियोगिकभेदवंतौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात्

ह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ अनुभवितृत्वं अनुभवकृतोच्चनीचत्वादिरूपं । क्षुद्रोपद्रवो जीवेऽनैकांत्यरूपः ॥ असिद्धिरिति ॥ जीवगतसंसारेणतदभिन्नब्रह्मणोपिसंसारित्वादित्यर्थः ॥ जीवइति ॥ असिद्धिपरिहारायब्रह्मणोऽसंसारित्वांगीकारेजीवेव्यभिचारःस्यात् ब्रह्माभिन्नत्वेनजीवस्याप्यसंसारित्वात् तत्रचजीवप्रतियोगिकभेदाभावादित्यर्थः ॥ औपाधिकेति ॥ यथादर्प

णाद्युपाधिकृतंश्यामत्वं मालिन्यमितियावत् प्रतिबिंबएवास्ति नत्ववदातेबिंबइत्यंगीकृतं एवमिहाप्यंतःकरणाद्युपाधिकृतंसंसा रित्वंप्रतिबिंबेजीवएव नतुबिंबभूतईश्वरइत्यंगीकृतत्वेनासंसारित्वस्यब्रह्मणिनासिद्धिर्नवाजीवेऽनैकांत्यमित्यर्थः ॥ इत्याद्यपि सुस्थमिति ॥ जीवेश्वरौभिन्नौविरुद्धधर्माधिकरणत्वा दहनतुहिनवदित्यत्रतात्त्विकभेदेसाध्येदृष्टांतेसाध्यवैकल्यात् अता त्विकेसाध्येसिद्धसाधनादितिपूर्वपक्षावसरेउक्तदूषणस्यधर्मिज्ञानाबाध्यपरस्परप्रतियोगिकभेदवंतावितिसाध्यकरणेनानवकाशा त्तदप्यनुमानंसुस्थमित्यर्थः । विरुद्धधर्माधिकरणत्वहेतुंसमर्थयते ॥ विरोधश्चेत्यादिना ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादेर्विरोधःकीदृ

दहनतुहिनवदित्याद्यपिसुस्थं । विरोधश्चयद्यपिनसहावस्थानं । अद्वैतिनंप्रत्य
ऽसिद्धेः । नापिवध्यघातुकभावः । नाजातएकोन्यंहंतिनाप्यन्याधारइतिन्यायेन

शोभिप्रेतः किंतेजस्तिमिरवत्सहानवस्थानरूपोवा मूषकमार्जारादिवद्वध्यघातुकभावरूपोवा गोत्वाश्वत्ववत्परस्पराभावव्याप्य त्वरूपोवा अभावाभावोभावएवेतिवचनाद्घटतदत्यंताभाववत्परस्पराभावत्वरूपोवा । नाद्यइत्याह ॥ नसहानवस्थानमिति ॥ असिद्धेरिति ॥ जीवब्रह्मणोरद्वैतवादिनामयासर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरेकस्मिन्नेवचैतन्येसहावस्थानांगीकारेणविरोधानंगीकारात् मांप्रतिहेतुःस्वरूपासिद्धइत्यर्थः । नद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ नाजातइति ॥ इदंन्यायद्वयं । लोकेएकःस्वयमजातःअ नुत्पन्नःसन्अन्यंनहंति कुलीरापत्यादेःस्वजन्मनैवस्वमात्रादिहंतृत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ नापीति ॥ योन्याधारःअन्यप्रदेशस्थः

वध्यसमानाधिकरणोनभवति वध्यापेक्षयाभिन्नाधिकरणस्थितइतियावत् सोप्यन्यंनहंति । एकस्यांसमरभूमौसंघटितानामेवभटा नांमूषकमार्जारादीनांचवध्यघातुकभावदर्शनादित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ एवंचसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोर्वध्यघातुकभावरूपविरोधमंगी कुर्वद्भिरवश्यंतयोरैकाधिकरण्यंवक्तव्यं । एवंचसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोर्वध्यघातुकरूपयोराश्रयैक्यसापेक्षत्वेनस्वाधिकरणजीवब्रह्मभे दसाधकत्वाभावादितिसंप्रदायः । नापितृतीयचतुर्थावित्याह ॥ नापीति ॥ नपरस्पराभावव्याप्यत्वं कालभेदेननीलरूपंरक्तरू पंचप्रत्याश्रयेघटेव्यभिचारात् । नापिपरस्पराभावरूपत्वं कालभेदेननीलरूपंतत्प्रागभावंचप्रत्याश्रयेघटेव्यभिचारादितियथाक्र मंसंबंधः । अयमर्थः परस्परविरहव्याप्यत्वरूपविरोधवद्धर्माश्रयत्वेननधर्मिभेदसाधनंयुक्तं तथात्वेयदानीलरूपंतदारक्तरूपा

तस्य भेदासाधकत्वात् । नापि

भावः यदाचरक्तरूपंतदानीलरूपाभावइतिपरस्परविरहव्याप्यत्वरूपविरोधवन्नीलरूपरक्तरूपाख्यधर्मयोःकालभेदेनाधिकरणे घटेभेदाभावेनव्यभिचारात् परस्पराभावत्वरूपविरोधवद्धर्माश्रयत्वेनधर्मिभेदसाधनेतुयद्यपिनपूर्वोक्तोव्यभिचारःसंभवति नी लरूपरक्तरूपयोःपरस्पराभावरूपत्वाभावात् तथापिपुनर्घटेव्यभिचारएव नीलरूपतत्प्रागभावयोस्तावत्परस्परविरहरूपत्वमस्ति प्रतियोगिनएवप्रागभावविरहरूपत्वेननीलरूपस्यस्वप्रागभावविरहरूपत्वात् नीलरूपप्रागभावोपिनीलरूपविरहएव नीलरूपो त्पत्तेःपूर्वंविद्यमानस्यनीलरूपाभावस्यतत्प्रागभावरूपत्वात् एवंचनीलरूपोत्पत्तेःपूर्वप्रथमक्षणावच्छिन्नेघटेनीलरूपप्रागभावाश्र

यत्वमस्ति द्वितीयादिक्षणेषुनीलरूपाश्रयत्वमस्ति एवंचपरस्परविरहरूपत्वरूपविरोधवन्नीलरूपतत्प्रागभावरूपधर्मप्रतिकालभे
देनाधिकरणेभेदाभावेनव्यभिचारःस्यादितिसंप्रदायः । नीलरूपंरक्तरूपप्रागभावंचप्रत्याश्रयेइतिपाठेतुकालभेदेनेत्येतन्नसंयो
ज्यं एकदैवघटेनीलरूपरक्तरूपप्रागभावयोःसत्वादितिध्येयं ॥ परस्परेति ॥ नीलरूपरक्तरूपयोर्नीलरूपतत्प्रागभावयोर्वापर
स्परात्यंताभावरूपत्वाभावान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ परस्परेति ॥ नीलरूपरक्तरूपयोर्नपरस्परात्यंताभावव्याप्यत्वं यत्रयदा
नीलरूपंतत्रतदारक्तरूपात्यंताभावइतिनास्ति उत्तरत्रघटेरक्तरूपस्यजायमानत्वेनात्यंताभावविरोधिनःप्रागभावस्यसत्वात् तथा

परस्पराभावव्याप्यत्वंपरस्पराभावरूपत्वंवा कालभेदेननीलरूपंरक्तरूपंनीलरू
पप्रागभावंचप्रत्याश्रयेघटेव्यभिचारात् । तथापिपरस्परात्यंताभावव्याप्यत्वंवा
परस्परात्यंताभावरूपत्वंवाकालभेदेनापिसामानाधिकरण्यायोग्यत्वंवाविरोधः।

यत्रयदारक्तरूपं तत्रतदानीलरूपात्यंताभावइतिनास्ति पूर्वंघटेजातस्यनीलरूपस्यध्वस्तत्वेनात्यंताभावविरोधिनोध्वंसस्यसत्वान्न
व्यभिचारः। तथा नीलरूपतत्प्रागभावयोरपिनपरस्परात्यंताभावत्वरूपविरोधः। यत्रयदानीलरूपप्रागभावः तत्रतदानीलरूपात्यं
ताभावइतिनास्ति । प्रथमक्षणावच्छिन्नएवघटेनीलरूपात्यंताभावविरोधिनःप्रागभावस्यैवसत्वात् । तथा यत्रयदानीलरूपंतत्र
तदानीलरूपप्रागभावात्यंताभावोनास्ति नीलरूपप्रागभावप्रतियोगिकात्यंताभावविरोधिनोनीलरूपप्रागभावध्वंसस्यैवसत्वाद ॥ ५७५ ॥
तोनव्यभिचारइत्यालोचनीयं ॥ कालभेदेनापीति ॥ तथाचकालभेदेनसमानाधिकरणयोर्नीलरूपरक्तरूपयोर्नीलरूपतत्प्राग

भावयोर्वानव्यभिचारइतिभावः । ननुतथापिपरस्परात्यंताभावरूपत्वेन परस्परात्यंताभावव्याप्यत्वेनवा विरुद्धयोःसंयोगतद
त्यंताभावरूपधर्मयोरधिकरणेवृक्षेभेदाभावेनव्यभिचारइत्याशंक्यहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्याह ॥ संयोगेति ॥ आवा
भ्यामवयवावयविनोर्भेदाभेदांगीकारेणभेदस्यापिसत्वादग्ररूपवृक्षावयवएवास्तिसंयोगः मूलरूपवृक्षावयवएवास्तितदत्यंताभा
वः नतुतदवच्छिन्नेवृक्षेवृत्तित्वमंगीकृतं येनव्यभिचारःस्यात् । तथाचसंयोगतदत्यंताभावाधिकरणयोर्भिन्नत्वेनएकस्मिन्नेववृक्षेत

संयोगतदत्यंताभावयोश्चसामानाधिकरण्यंनेत्यावयोर्मतमितिनतदाश्रये
व्यभिचारः । तादृशविरुद्धधर्माश्चस्वतंत्रत्वास्वतंत्रत्वादयः । नचासि
द्धिः । "अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यंपारतंत्र्यमपूर्णता॥ उपजीवकत्वंजीवत्वमी
शत्वंतद्विपर्ययः ॥ स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथातुकथंचने" त्यादिश्रुतेः ।

दधिकरणत्वाभावान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ असिद्धिरिति ॥ एतादृशविरुद्धधर्माधिकरणत्वस्याप्रामाणिकत्वादितिभावः ।
नन्वथापिविरुद्धधर्माधिकरणत्वहेतोर्जीवेश्वरयोर्नतात्विकभेदप्रयोजकत्वंसिध्यति सार्वज्ञादिविरुद्धधर्मव्यवस्थायाःकल्पितत्वे
नकल्पितायास्तस्याःकल्पितभेदेनैवोपपत्तेः । यथाहि एकस्मिन्ककारेवास्तवभेदाभावेपिकल्पितभेदमादायदीर्घत्वादिकाल्पनि
कीव्यवस्थांगीक्रियते नैतद्व्यवस्थानुसारेणैकस्मिन्वर्णेतात्विकोभेदःसिध्यति एवंप्रकृतेपीत्यप्रयोजकतेत्याशंक्यनिराकरोति ॥

नचेति ॥ नेयंव्यवस्थाकल्पितेत्याह ॥ सगुणवादोक्तेति ॥ "उपक्रमादिन्यायेनश्रुतिलिंगनयात्तथा ॥ विशेषसामान्यनया
द्व्यायान्निरवकाशतः ॥ १ ॥ बह्वल्पन्यायतश्चोपजीव्यत्वन्यायतस्तथा ॥ पशुच्छागनयाच्चैवसविशेषनयात्तथा ॥ २ ॥ उपां
शुयाजन्यायेनयुक्तायुक्तनयात्तथा। आदृतत्वात्सूत्रकृताप्रबलासगुणश्रुति ॥ ३ ॥" रित्युक्तन्यायेन "यःसर्वज्ञ" इत्यादिश्रुत्यु
क्तसार्वज्ञादेर्ब्रह्मणिसत्यत्वादित्यन्वयः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ "स्वतःप्रमात्वंप्रत्यक्षेलिंगाद्यैश्चोपजीविभिः ॥ स्वविरोधान्मृत्यवस्था

नचकल्पितायाःसार्वज्ञासार्वज्ञादिव्यवस्थाया वर्णेदीर्घत्वह्रस्वत्वव्यवस्थावत्कल्पितभेदेनैवोपपत्त्या
तात्विकंभेदंप्रत्यप्रयोजकत्वं सगुणवादोक्तन्यायैःश्रुतसार्वज्ञ्यादेःब्रह्मणिप्रत्यक्षप्रामाण्यवादोक्त
न्यायैर्नित्यनिर्दोषानुभवरूपसाक्षिसिद्धासार्वज्ञ्यादेश्चजीवेसत्यत्वात् । एवंब्रह्मस्वज्ञानाबाध्यजीवप्र
तियोगिकभेदवत् पदार्थत्वा द्घटवत् । जीवस्यापिजीवांतराद्भिन्नत्वात्नव्यभिचारः । चेतनत्वंजीव
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवद्वृत्ति सर्वचेतनवृत्तित्वाचेतनावृत्तित्वरहितत्वाद्वा

मापन्नैनैवबाध्यत" इत्युक्तन्यायैरित्यर्थः । व्यावहारिकभेदेनसिद्धसाधनत्वपरिहारायस्वज्ञानाबाध्येतिविशेषणं । एवमुत्तरत्रा
प्येतादृशविशेषणकृत्यंद्रष्टव्यं । ननुजीवेजीवप्रतियोगिकभेदाभावाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ जीवस्यापीति ॥चेतनत्वमिति ॥
अनेनानुमानेनजीवत्वावच्छिन्नसर्वजीवप्रतियोगिकभेदवान् कश्चिच्चेतनःसिध्यति । तथाचेश्वरेजीवभेदसिद्धिरितिध्येयं । अत्र

चेतनत्वंजीवप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तीत्युक्तेसिद्धसाधनता चैत्रप्रतियोगिकभेदवन्मैत्रवृत्तित्वादतोजीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके त्युक्तं यस्मिन्भेदेजीवत्वंप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः। चैत्रप्रतियोगिकभेदेतुनजीवत्वंप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतियोगितानधि करणेमैत्रेपिसत्वेनाधिकवृत्तित्वात् किंतुचैत्रत्वमेवेतिनोक्तदोषइतिभावः॥ शब्दार्थत्ववदिति ॥ शब्दप्रतिपाद्यत्वरूपकेवला न्वयिधर्मवदित्यर्थः। ब्रह्मणिमायिनावाच्यत्वापरपर्यायाभिधेयत्वानंगीकारेणतत्रसाधनवैकल्यपरिहारायमायिमतेपिलक्ष्यभूत ब्रह्मसाधारण्यायाभिधेयत्ववदित्यनुक्त्वाशब्दार्थत्ववदित्युक्तमितिद्रष्टव्यं। तत्रजीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवज्जडवृत्ति

शब्दार्थत्ववदित्यादीनिचानुमानानिजीवेश्वरभेदेप्रमाणानि। विपक्षे ब्रह्मणोपिजीववत्संसाराद्यापत्तिः। एतेन। "अप्रमेयेनुमानस्यप्रवृ त्तिर्नकथंचन। प्रमेयस्यत्वनात्मत्वात्तत्रभेदानुमेष्यत" इतिनिरस्तं।

त्वेनदृष्टांतेसाध्यपर्यवसानं। पक्षेप्येवंसाध्यपर्यवसानेजडजीवभेदस्यैवसिद्ध्यानेश्वरजीवभेदसिद्धिरित्यर्थांतरंतुबाधादिनानेति ध्येयं। अप्रयोजकतांपरिहरति॥ विपक्षइति॥ जीवेश्वरभेदानंगीकारइत्यर्थः॥ अप्रमेयइति ॥ भेदानुमानंभवद्भिरप्रमे येऽप्रमेयवस्तुविषयेकथ्यते प्रमेयेवा। नाद्यः अप्रमेयंमन्मतेब्रह्मैव। तत्रचप्रमाणमात्रप्रवृत्तेरभावेनतत्रभेदानुमानप्रवृत्त्ययोगात्। नद्वितीयः। प्रमेयस्यदृश्यस्यमयानात्मत्वांगीकाराज्जडत्वांगीकारात्तद्विषयेभेदानुमानंमयेष्यतएव जडेषुव्यावहारिकभेदांगी

कारेणसिद्धसाधनतापत्तेरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ त्वन्मतइति ॥ ब्रह्मण्येवानुमानप्रवृत्तिरंगीक्रियते नचतस्याप्रमेयत्वान्नतत्रानुमानप्रवृत्तिरितिवाच्यं । त्वन्मतेप्यात्मनःशब्दलिंगादिजन्यवृत्तिव्याप्यत्वांगीकारेणाप्रमेयत्वाभावादित्यर्थः । अनुमानस्य जीवाःपरमात्मनस्तत्वतोनभिद्यंतइत्यभेदानुमानस्य । प्रमेयस्य दृश्यस्य अनात्मत्वात् जडत्वात् प्रमेयेऽभेदानुमान

त्वन्मतेप्यात्मनःशब्दलिंगादिजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात् । अन्यथा । "अप्रमेयेऽनुमानस्यप्रवृत्तिर्न कथंचन । प्रमेयस्यत्वनात्मत्वात्तदैक्यानुमितिःकथं" इतिसुवचत्वेनत्वदीयाआत्माभेदेअनुमाद्युक्तिरयुक्तास्यात् ॥ ७ ॥ जीवब्रह्मभेदानुमानानि ॥ १८ ॥ जीवानामन्योन्यंभेदेतुचैत्रोमैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वात् घटवत् इहचदहनतुहिनादौक्लृप्ततयानुसंधानाननुसंधानरूपविरुद्धधर्मयोरेवप्रयोजकत्वात् विमतंसुरभिधूमरहितं चंदनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादाविवासिद्धिवारकविशेषणवत्त्वंनदोषः । एवंचैत्रोमैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकाभेदवान्न । मैत्रस्मृतसर्वास्मर्तृत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभवितृत्वाच्च घटवत् ।

प्रवृत्तिश्चेत्त्वन्मतेजडस्यैवप्रमेयत्वात् । तदैक्यानुमितिः जडैक्यानुमितिः कथं बाधादित्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदेऽनुमानानांविवरणं ॥ १८ ॥ ननुचैत्रेस्वीयदुःखानुसंधातृत्वस्यैवसत्वेनस्वरूपासिद्धिवारणायमैत्रानुसंहितपदमतोऽसिद्धिवारकत्वाद्वैयर्थ्यमित्यतआह ॥ इहचेति ॥ अयमर्थः धूमवह्निभ्यांयुक्तेपर्वते विमतंसुरभिधूमरहितंवह्निरहितत्वादित्यत्रचंदनप्रभ 

वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपि वह्निराहित्यमात्रस्यसुरभिराहित्येप्रयोजकत्वाभावेनव्याप्तिग्रहासंभवादप्रयोजकत्वनिरासायव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वेनचंदनप्रभवेतिविशेषणंप्रयुज्यते एवमत्रमैत्रानुसंहितविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपिदुःखाननुसंधातृत्वमात्रंनभेदप्रयोजकं कदाचित्स्वस्मिन्नप्यतीतदुःखाननुसंधातृत्वसद्भावेनस्वतोपिभेदापत्तेः । अतोदुःखाननुसंधातृत्वमात्रस्यभेदेऽप्रयोजकत्वेनव्याप्तिग्रहायोगात्तदर्थंमैत्रानुसंहितेतिविशेषणं । एवंचदहनतुहिनादौदाहकत्वादिरूपधर्मयोरेवप्रयोजकत्वस्यक्लृप्तत्वादिहापितयोरेवप्रयोजकत्वंवाच्यं । तच्चमैत्रानुसंहितपदेसतिलभ्यतइति । रूपादिषुपंचसुमध्यइत्यस्यविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेन

विमतोबंधध्वंसःस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रति
योगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवन्निष्ठः । बंधध्वंसत्वात्

व्याप्तिग्रहौपयिकत्वं । इहतुअप्रयोजकत्वनिरासद्वारातदुपयुक्तत्वमितिरीत्यंतरमितिद्रष्टव्यं ॥ विमतोबंधध्वंसइति ॥ सर्वमुक्तिपक्षेविमतानांसर्वेषांजायमानःसामान्यतोबंधध्वंसःस्वप्रतियोग्याधारप्रतियोगिकभेदवन्निष्ठः । स्वशब्देनबंधध्वंसः तत्प्रतियोगीबंध स्तदाधाराविमतशब्दोक्ताआत्मानस्तत्प्रतियोगिकोयोभेदस्तद्वंतोयेविमताआत्मानस्तन्निष्ठः । नन्वेवंसर्वेषामपिजीवानांअन्योन्यभेदोनप्राप्तः । तथाहि । स्वशब्दोक्तध्वंसप्रतियोगिबंधाधारएकश्चैत्रात्मा । तत्प्रतियोगिकभेदवान्मैत्रात्मा तन्निष्ठत्वमस्तीतिसिद्धसाधनतावारणायस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारेत्युक्तं स्वशब्दोक्तध्वंसप्रतियोगीबंधः तदवच्छेदकंबं

धत्वं । तदवच्छिन्नायेबंधास्तदाधारायेआत्मानः अनेन बद्धाइतियावदित्युक्तंभवति । तत्प्रतियोगिको बद्धप्रतियोगिकोभेदः अंतर्गणिकभेदः तद्वंतोयेविमतशब्दोक्ताआत्मानस्तन्निष्ठइत्यर्थः । तेन नात्मद्वयमादायसिद्धसाधनं एकस्यचैत्रात्मनःस्वकीयैकबंधाश्रयत्वेपि बंधत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसर्वबंधाश्रयत्वाभावादितिज्ञेयं । व्यावहारिकभेदमादायसिद्धसाधनतावारणायप्रतियोगिज्ञानाबाध्येत्युक्तं । बंधाधारप्रतियोगिकेत्युक्तत्वादत्रप्रतियोगिनोबंधाधाराआत्मानोविवक्षितास्तज्ज्ञानाबाध्येत्यर्थः तेषांचपरमतेब्रह्मस्वरूपत्वाद्भेदस्यतज्ज्ञानाबाध्यत्वेतात्विकत्वमेवसिध्यति । अत्रस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियो

**संमतवत् । जीवःसंसारीवासंसारध्वंसाधारोवा स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवान् स्वज्ञानाबाध्यसंसारिप्रतियोगिकभेदवान्वा स्वज्ञानाबाध्यसंसारध्वंसाधिकरणप्रतियोगिकभेदवान्वा पदार्थत्वात् घटवत् ।**

गिज्ञानाबाध्यभेदवज्जडनिष्ठत्वमादायसाध्यपर्यवसानेतन्निष्ठत्वस्यबंधध्वंसेबाधान्नार्थांतरतेतिद्रष्टव्यं ॥ **संमतवदिति** ॥ निगडबंधवंतोयेपुरुषाबहवस्तेषांजायमानोयोबंधध्वंसस्तद्वत् तत्रस्वशब्दोक्तध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकीभूतनिगडबंधत्वावच्छिन्नायेनिगडबंधा स्तदाधारानिगडबद्धाइतियावत् तत्प्रतियोगिकःप्रतियोगिभूतबंधाधारज्ञानाबाध्योयोभेदःअंतर्गणिकस्तद्वंतोयेपुरुषास्तन्निष्ठोभवतिनिगडबंधध्वंसइत्यर्थः । ननुतर्हिंचैत्रःस्वज्ञानाबाध्यस्वभेदवान् पदार्थत्वादित्याभाससाम्यमितिचेत्तत्राह ॥

विपक्षइति ॥ स्वनिष्ठेति ॥ आनंदनिष्ठेत्यर्थः ॥ दुःखविरोधित्वव्याप्यधर्मेणेति ॥ आनंदत्वेनेत्यर्थः । पदार्थत्वादिना स्वशब्दोक्तानंदजातीयघटादिप्रतियोगिकभेदस्यानंदेसत्वात्सिद्धसाधनंस्यादतःस्वनिष्ठेत्यादि । तथाचानंदानांपरस्परंभेदेसिद्धे जीवजडयोश्चभेदसिद्धिः । दृष्टांतेपक्षीभूताकाशरूपविभुव्यतिरिक्तत्वेनसाध्यपर्यवसानं पक्षेबाधान्नैवंसाध्यपर्यवसानमितिद्रष्ट

विपक्षेबाधकस्यवक्ष्यमाणत्वात्नाभाससाम्यं । आत्मभेदमात्रेतुआत्माआत्मप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् पदार्थत्वा द्धटवत् । विमतआनंदःस्वनिष्ठदुःखविरोधित्वव्याप्यधर्मेणसजातीयप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् दुःखविरोधित्वात् दुःखाभाववत् । आत्मवैभवपक्षेआकाशःआत्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधारविशेषगुणवद्विभुव्यतिरिक्तः द्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्याद्यपिद्रष्टव्यं। केचित्तुपृथिवीत्वं जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नंमेयत्वात् जलत्ववत् ।

व्यं । कालदिशावादायार्थांतरतावारणायविशेषगुणवदित्युक्तं । आत्मनामात्मत्वजात्यास्वभावतएवनानात्वंसाधयितुंआत्मत्वस्यजातित्वंसाधयति ॥ पृथिवीत्वमिति ॥ पक्षेआत्मत्वरूपद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमादायसाध्यपर्यवसानं दृष्टांतेतुजलत्वादीतरपक्षीभूतपृथिवीत्वमादायेतिद्रष्टव्यं । पक्षेतुबाधान्नैवंसाध्यपर्यवसानं। गगनत्वंजातिरितिमतेतदादायपक्षेसाध्यपर्यवसान

संभवेनआत्मत्वस्यजातित्वासिद्धेराह ॥ गगनत्वेति ॥ ननुजलत्वादीतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिरंधकारत्वंतद्भिन्नत्वेनसाध्य
पर्यवसानंसंभवतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ क्लृप्तेधर्मिणि आत्मरूपधर्मिणि धर्ममात्रेण आत्मत्वरूपजातिमात्रेणेत्य
र्थः । तथाचधर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनालघीयसीतिन्यायेनाभावत्वेनसिद्धांधकाररूपधर्मिणोद्रव्यत्वंकल्पयित्वातन्निष्ठधर्ममादा

गगनत्वजातिवादिनंप्रतिगगनत्वेतरेत्यपिविशेषणीयं । नचोक्तजातिमत्पदार्थांतरसिद्ध्यार्थां
तरं । लाघवेनक्लृप्तेधर्मिणिधर्ममात्रेणानुमानपर्यवसानात् । सत्ताद्रव्यत्वान्यात्मनिष्ठजात्यन्या
द्रव्यत्वंवा सत्तान्यात्मनिष्ठजात्यन्यत् मेयत्वात् घटत्ववत् । आत्माणुत्वमते । आत्मा द्रव्य
त्वव्याप्यजातिमान् अविभुद्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्यादिभिरात्मत्वजातिसिद्धौतात्विकात्म
भेदसिद्धिः । जातेर्धर्मिज्ञानाबाध्यभेदंविनाऽयोगात् । अन्यथाव्यक्त्यभेदःक्कापिदोषोनस्या
त् । विपक्षेआत्मत्वस्यजातित्वेलाघवं । औपाधिकत्वेतस्योपाधिज्ञानाधीनत्वेनगौरवंबाधकं ।

यसाध्यपर्यवसानमयुक्तमितिभावः ॥ द्रव्यत्वेति ॥ तथाचानेनानुमानेनापि आत्मत्वस्यजातित्वसिद्धिरितिद्रष्टव्यं ॥ तात्वि
केति ॥ स्वाभाविकेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ जातेरिति ॥ भेदं स्वाश्रयव्यक्तिभेदं ॥ अन्यथेति ॥ व्यक्तिभेदाभावेप्या
त्मत्वस्यजातित्वांगीकारे ॥ नस्यादिति ॥ तथाचाकाशत्वादिकमपिजातिःस्यादितिभावः । औपाधिकत्वे पाचकत्वादिवदौ ॥ ५७९ ॥

पाधिकधर्मत्वे । ननुव्यक्त्यभेदःक्कापिदोषोनस्यादित्यापादनमयुक्तं इष्टापत्तेः आकाशत्वस्यापिजातित्वादित्यतआह ॥ आका
शादिकंत्विति ॥ ७ ॥ जीवानामन्योन्यभेदेनुमानानांविवरणं ॥ १९ ॥ ७ ॥ अतीतादीति ॥ भवन्मतेऽ
तीतादिशरीरभेदसद्भावान्नतत्रसुखाद्यनुसंधानमितिशरीरभेदस्याननुसंधानप्रयोजकतायाःक्लृप्तत्वात्तद्वन्मयाप्यननुसंधानेशरीर

आकाशादिकंतु धर्मिग्राहकमानेनैकतयासिद्धमितिनाकाशत्वंजातिरित्याहुः ॥ ७ ॥ जी
वानामन्योन्यंभेदेनुमानानि ॥ १९ ॥ आत्माभेदेतुअन्योन्यंसुखदुःखाद्यनुसंधानंस्यात् ।
नचोपाधिभेदोननुसंधानेतंत्रं हस्तपादाद्युपाधिभेदेप्यनुसंधानदृष्टेः । नापिविश्लिष्टोपाधिभे
दस्तत्रतंत्रं । मातृसुखादेर्गर्भस्थेनानुसंधानापातात् । "उद्यतायुधदोर्दंडाःपतितस्वशिरोक्षि
भिः । पश्यंतःपातयंतिस्मकबंधाअप्यरीन्युधी" तिभारतोक्त्याविश्लेषेप्यनुसंधानदृष्टेश्च ।
नाप्यतीतादिशरीरेष्विवशरीरभेदस्तत्रतंत्रं । तद्भेदेपिबाल्येऽहंदुःखीत्यनुसंधानस्यजातिस्म
रणस्यचजन्मांतरेऽहंदुःखीत्यनुसंधानस्ययोगिनश्चनानादेहगभोगानुसंधानस्यचदर्शनात् ।

भेदस्तंत्रत्वेनोच्यतइत्यर्थः । ननुयौवनावस्थापन्नदेहस्यबाल्यशरीरेणात्यंतभेदाभावाद्युक्तमनुसंधानमित्यस्वरसादाह ॥ जाती
ति ॥ नन्वनुसंधानंनामवर्तमानत्वेनानुभवस्तथास्मरणंवा तथाचयौवनावस्थायामहंबाल्येसुखीत्यादिकमनुसंधानमेवनभवती

त्यतोनोक्तदोषइत्यतआह ॥ नचेति ॥ अननुसंधानस्येति ॥ तथाचतत्रांतःकरणभेदेसत्यप्यनुसंधानसद्भावाद्व्यभिचारइ तिभावः ॥ सुषुप्ताविति ॥ तत्रांतःकरणस्यैवाभावेनतदेकत्वादेर्दुरापास्तत्वादितिभावः ॥ उक्तत्वादिति ॥ त्वन्मतइत्यव्य

नचवयंसदावर्तमानतया अनुभवंस्मरणंवा अनुसंधानंब्रूमः । किंनाम कदाचित्स्वीयतयानु भवमात्रं । नचतन्नास्त्यतीतेसुखादौ । नचांतःकरणरूपोपाधिभेदस्तत्रतंत्रं । योगिनोंतःकर णमेकमेवेतिवाच्यं । चैतन्यैक्येप्यंतःकरणभेदादननुसंधानस्यमांप्रत्यव्याप्यासिद्धत्वेन शरीरभे दवच्चक्षुरादिकरणभेदवच्चतद्भेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । त्वन्मतेप्रत्यहंसुषुप्तावंतःकरणलये पिपूर्वेद्युरहंदुःखीत्यनुसंधानाच्च । सुषुप्तप्रलीनमुक्तानामंतःकरणभेदाभावेनसंसारिदुःखाद्यनु भवापाताच्च । नचांतःकरणैकत्वानेकत्वेअनुसंधानाननुसंधानयोस्तंत्रे । मुक्तादेःस्वरूपसु खाननुभवापातात् । अंतःकरणनानात्वेप्यनुसंधानस्योक्तत्वाच्च । नचाविद्यारूपोपाधिभे दस्तत्रतंत्रं सुषुप्तौचाविद्यास्तीतिवाच्यं । उक्तरीत्याज्ञानप्रागभावभेदस्याप्यप्रयोजकत्वा त् । यावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञानानीतिमतेएकस्मिन्नपिजीवेब्रह्मविषयकाज्ञानानांभिन्नत्वाच्च ।

वहितपूर्वग्रंथेनेत्यर्थः ॥ ज्ञानप्रागभावेति ॥ उक्तरीत्याचक्षुरादिभेदवज्ज्ञानप्रागभावभेदस्यानुसंधानभेदप्रयोजकत्वंनास्ति

एकस्मिन्नेवपुरुषेऽनेकेषांज्ञानप्रागभावानांसत्वेपिअनुसंधानदर्शनात्तद्वदित्यर्थः ॥ मुक्तस्येति ॥ अननुसंधानप्रयोजकाविद्या रूपोपाध्यभावादित्यर्थः ॥ वैयधिकरण्येति ॥ मुक्तेःशुद्धचिन्मात्रनिष्ठत्वांगीकारादितिभावः । श्यामत्ववदित्यादौसर्वत्रऔ पाधिकभेदेनेतिशेषः ॥ औपाधिकभेदेनेति ॥ उपाधिकृतभेदस्यभास्करमतेचैतन्यएवसत्वेनेत्यर्थः ॥ बद्धस्येति ॥ बंधरू

मुक्तस्यसंसारिदुःखाद्यनुसंधानापाताच्च। नचाविद्यैकत्वानेकत्वे अनुसंधानाननुसंधानयोस्तंत्रे। मुक्तस्यस्वरूपसुखाननुभवापातात्। किंचानेकाविद्यासंबंधस्यदुःखानुसंधानरूपानर्थस्यचविशि ष्टगतत्वेबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेनशुद्धगतत्वेवाच्येयच्छुद्धंचैत्रीयदुःखानुसंधातृ तदेव मैत्रीयदुःखानुसंधात्रितिकथमनुसंधानाननुसंधानव्यवस्था । एतेनबिंबप्रतिबिंबयोरवदातत्व श्यामत्ववत् घटाकाशमहाकाशयोःपरिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्ववत् एकस्यैवनभसस्तत्तत्क र्णपुटावच्छेदेनतत्रतत्रश्रोत्रभाववच्चौपाधिकभेदेनजीवब्रह्मणोरनुसंधानाननुसंधानेइतिनिर स्तं । दुःखानुसंधानरूपस्यानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेतस्यकल्पितत्वेनबद्धस्यनिवृत्तिरेवनतुमोक्षइ त्यापातात् । दुःखाद्यनुसंधानस्यसाक्षिरूपतयोपाधिधर्मत्वाभावेनश्यामत्वादिवैषम्याच्च ॥

पानर्थवतोविशिष्टस्योपाधिनिवृत्तौनिवृत्तिर्नाशएवस्यात् नतुमोक्षःतथाचबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यमेवेतिभावः । पूर्वोपन्यस्तेए तेनेतिमतेश्यामत्वादिदृष्टांतवैषम्यरूपदोषांतरमाह ॥ दुःखादीति ॥ उपाधिधर्मत्वाभावेन उपाधिप्रयुक्तधर्मवत्त्वाभावेन।

1 मुक्तेदुःखेधानातिात्

एवमेवक्कचित्पाठोपि । श्यामत्वादेरुपाधिप्रयुक्तत्वादितिभावः ॥ वस्त्वंतरत्वेनेति ॥ बिंबादत्यंतभिन्नपदार्थत्वेनेत्यर्थः ॥
सावयवत्वेनेति ॥ तथाचात्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुतेःकार्यद्रव्यतयाआकाशस्यसावयवत्वेनतत्रपरस्परंभेदःस्वाभाविकएवे
तित्वयांगीकारादित्याशयः । यच्चोक्तंएकस्यैवनभसइत्यादि तत्रपरस्परंभेदस्यौपाधिकत्वाभावमुक्त्वांशिनोनभसःसकाशादपिभे

प्रतिबिंबस्यछायावद्वस्त्वंतरत्वेनाकाशस्यतुत्वन्मतेपिकार्यद्रव्यतयासावयवत्वेनतैजसाहं
कारकार्याणांश्रोत्राणांस्वतएवभिन्नत्वेनदृष्टांतासम्मतेश्च। एतेना(ऽऽत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्ते
त्याहुरिति)श्रुतेर्विशिष्टस्यैवभोक्तृत्वात्तस्यचभिन्नत्वाद्व्यवस्थेतिकौमुद्युक्तंनिरस्तं । शुद्धचि
न्मात्रनिष्ठत्वेतुतत्रभेदाप्रतीत्याकल्पितभेदस्याप्यभावात् । भावेवाभेदस्यैवव्यवस्थारूपस्व
कार्यकारिणोवह्न्यावुष्णत्ववद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं । अभेदस्यत्वव्यवस्थारूपस्वकार्याकारिणोनु
ष्णत्ववन्मिथ्यात्वमित्यापाताच्च । कल्पितभेदहीनस्यमुक्तस्यसंसारिदुःखानुभवापाताच्च ।

दःस्वाभाविकएवेत्याह ॥ तैजसेति ॥ भिन्नत्वेनेति ॥ परस्परमितिशेषः । तथाचोपाधिप्रयुक्तश्चैतन्ययोःपरस्परंभेदइत्ययुक्त
मित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ विशिष्टस्यैवानर्थान्वयेनकल्पितस्यतस्यनिवृत्तिरेव नतुमोक्षइतिबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेने
त्यर्थः॥ विशिष्टस्यैवेति ॥ आत्मशब्दोक्तदेहेंद्रियमनोयुक्तस्यविशिष्टत्वादित्यर्थः । व्यवस्था अनुसंधानतदभावरूपा ॥



एतेननोपहितेनुसंधानं किंतुतार्किकमतेआत्मनिदुःखाद्याश्रयतादेहादिनेवेहापिचिन्मात्रेनुसंधातृ
ता । अविद्यारूपोपाधिनावच्छिद्यतइतिनिरस्तं । तन्मतेआत्मनइवात्रचितएवानर्थान्वयेनब्रह्मदुः
खित्वापादकस्यसंसारिदुःखस्यसत्त्वेनतद्भावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापातात् । नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषय
त्वापाताच्च । विस्तृतंचैतदविद्याश्रयभंगे । ननुकिमत्रांशानांजीवानामनुसंधानमापाद्यं । अंशिनो
ब्रह्मणोवा । नाद्यः । हस्तावच्छिन्नेनपादावच्छिन्नदुःखाद्यननुसंधानात् । नांत्यः । तस्याभोक्तृत्वेन
भोगाप्रसंगात् । दुःखादिज्ञानमात्रस्यचसर्वज्ञेतस्मिन्निष्ठत्वादितिचे न्नतावदाद्येदोषः नहिभोगाय
तनानांसांकर्यमापाद्यते येनपादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमितिनस्यात् । किंत्वनुसंधानमात्रं । तच्चां
शानामस्त्येव। अन्यथाचैत्रदेहलग्नकंटकोद्धारायमैत्रस्येवपदेलग्नकंटकोद्धरणायहस्तव्यापारोनस्यात्।
नचपुत्रादाविवोपपत्तिः दुःखाद्यनुमानपूर्वककृपादेरनुपलंभात् । एतेननेत्राद्यवच्छिन्नस्यात्मनःश
ब्दाद्यनुपलंभवदेकशरीरविशिष्टस्य शरीरांतरेननुसंधानमितिनिरस्तं । योहंरूपमद्राक्षंसोहंशृणो
मीत्यनुभवात्। नाप्यंत्येदोषः। भोक्तृजीवाभिन्नत्वेनब्रह्मणोपिभोक्तृत्वस्यापादनात् । आपादनेच
प्रमाणविरोधस्यालंकारत्वात्। नचांतःकरणस्यतदवच्छिन्नस्यवानुसंधातृत्वान्नब्रह्मणस्तदितिवाच्यं।

तद्द्वारेति ॥ विशिष्टेविशेष्यस्यानुस्यूतत्वादविद्यावच्छिन्नस्यानुसंधानेतद्द्वाराशुद्धस्याप्यनुसंधानापरिहारादित्यर्थः ॥ तद्गतस्ये
त्यादि ॥ अंतःकरणावच्छिन्नगतस्येत्यर्थः । शुद्धस्याविद्याअवच्छेदिका अविद्यावच्छिन्नस्यांतःकरणमवच्छेदकमित्यंगीका

दुःखभोगस्यशुद्धब्रह्मगतत्वोक्तेः। एतेनानवच्छिन्नेअभ्रांतेचब्रह्मण्यनुसंधानेतंत्रस्यांतःकरणा
वच्छेदस्याभावात्नतस्याहंदुःखीतिभ्रांतिरूपमनुसंधानमितिनिरस्तं । कल्पितस्याकल्पितस्य
वादुःखभोगस्यशुद्धचिद्गतत्वावश्यंभावात् भ्रांतजीवाभिन्नेश्वरस्याभ्रांतत्वायोगाच्च । एते
नांतःकरणावच्छिन्नात् अनुसंधातृन्प्रत्यविद्यावच्छिन्नस्यांशित्वात्तस्यैवदुःखानुसंधानं नतु
शुद्धस्येतिनिरस्तं । चिन्मात्रमेवानुसंधात्रित्युक्तत्वात् । अवच्छिन्नस्यानुसंधातृत्वेप्यवस्था
त्रयानुस्यूताविद्यावच्छिन्नस्यैवानुसंधातृत्वेनतद्द्वाराशुद्धस्यानुसंधानापरिहाराच्च । अंतःकर
णावच्छिन्नस्यैवानुसंधातृत्वेपितद्गतस्याऽनुसंधानस्यतदवच्छेद्याविद्यावच्छिन्ननिष्ठत्ववत्
अविद्यावच्छिन्ननिष्ठस्यतदवच्छेद्यशुद्धनिष्ठत्वापत्तेश्च । एतेनयथा स्वकर्णपुटपरिच्छिन्नना
दोपलंभेपि भागांतरवर्तिनादानुपलंभः तथा सुखदुःखाद्युपलंभानुपलंभाविति निरस्तं ।

रेणांतःकरणावच्छिन्नगतस्याशुद्धनिष्ठत्वंस्यादेवेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ स्वशरीरावच्छिन्नसुखाद्युपलंभएवभवतिनपरशरीरावच्छिन्ने

त्यर्थः। आत्मभेदे आत्मभेदपक्षे ॥ सर्वदेहस्थेति ॥ सर्वदेहानामपिस्वीयकर्णपुटस्थानीयत्वादितिभावः। तत्रबद्धमुक्तव्यवस्थोपप
आत्मभेदेकर्णपुटानांतत्तदीयत्वनियमवत् ऐकात्म्यवादेसर्वदेहानांस्वीयत्वेन तत्तदीयत्वनियमाभा
वेनस्वीयकर्णपुटद्वयपरिच्छिन्ननादोपलंभवत् सर्वदेहस्थदुःखाद्यनुसंधानस्य दुर्वारत्वात् । नचकर्म
णांतत्तदीयत्वेनशरीराणांतत्तदीयत्वं । आत्मैक्येकर्मणामपितत्तदीयत्वनियमायोगात् । शरीरनि
यमेनकर्मनियमेत्वन्योन्याश्रयात् । तदुक्तं । "सिद्धौहिकर्मभेदस्यस्यादुपाधिविभिन्नता ॥ तत्सिद्धौ
चैवतत्सिद्धिरित्यन्योन्यव्यपाश्रय" इति । एतेनयत्केनचिदुक्तं । नसुखदुःखव्यवस्थया भेदसिद्धिः ।
व्यवस्थाशब्देनधर्मभेदोक्तौएकस्मिन्नेकदैवसुखदुःखदर्शनेनव्यभिचारात् । भिन्नाश्रयधर्मोक्तौअ
न्योन्याश्रयात् विरुद्धधर्मोक्तौविरोधस्यसहानवस्थानरूपत्वेअसिद्धेः । वध्यघातुकभावरूपत्वे "ना
जात" इतिन्यायेनभेदासाधकत्वादितिनिरस्तं । व्यवस्थाशब्देनानुसंधानाननुसंधानयोरुक्तेः ।
तस्मादात्मैक्ये सुखदुःखादिव्यवस्थानस्यादेव। तदुक्तं। "सुखदुःखादिभोगश्चस्वरूपैक्येनभेदतः॥
दृश्योह्युपाधिभेदेपिहस्तपादादिगोयथा ॥ १ ॥ नानादेहगभोगानुसंधानंयोगिनोयथा । नचेद्भो
गानुसंधानंतदिच्छायोगिनःकुतः ॥ २ ॥" इति । उक्तंच । "अनुसंधानरहितमैक्यंचेदेकतान
तत् ॥ चैतन्यैक्येनुसंधानंप्रमाणंनैवचापर"मिति । एवंबद्धमुक्तव्यवस्था पंडितमूर्खव्यवस्था



१ स्वीयकर्णपरिच्छिन्ननादोपलम्भवदिति प्रतिरेकदृष्टान्तः ॥

त्तिमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ मुक्तिरिति॥ यस्यांतःकरणरूपोपाध्यपगमःनसबद्धइतिशेषः । कुतोनचेत्यतःउपाधिसं
बंधस्यैवाऽयोगादित्याह ॥ उपाधीति ॥ अधुनेति ॥ सर्वोपाध्यपगमाभावादित्यर्थः ॥ अभावादिति ॥ तथाचतद्भावरू

चैत्रप्रमयामैत्रस्यभ्रांत्यनिवृत्तिः । चैत्रानुभूतेमैत्रस्यास्मृतिरित्यादिव्यवस्थाचनस्यात् । नचतत्त
दुपाध्यपगमेतस्यतस्यमुक्तिः । उपाधिसंबंधस्योपहितनिष्ठत्वे आत्मान्योन्यचक्रकाश्रयानवस्थान्य
तरापातात् । शुद्धनिष्ठत्वेपिकिमेकैकोपाध्यपगमोमुक्तिः उतसर्वोपाध्यपगमः । नाद्यः । सदामु
क्तिरेवनतुबंधइत्यापातात् । नांत्यः । अधुनाबंधएवनकस्यापिमुक्तिरित्यापातात् । त्वन्मतेइदानीं
कल्पितबंधवतःतत्वतोमुक्तत्वेपि यादृशःकल्पितोऽप्यनर्थरूपः ज्ञानेनोच्छेत्तव्योबंधः तद्रहितस्यमु
क्तशब्दार्थस्याभावात् । तदेवंनौपाधिकभेदमात्रेणबद्धमुक्तादिव्यवस्थायुक्ता ॥ किंचोपाधेर्भेदक
त्वमेवायुक्तं । तथाहि । उपाधिःकिमेकदेशेनसंबध्यते कृत्स्नेनवा । आद्येत्वन्मतेस्वाभाविकांशा
भावेनऔपाधिकत्वेवाच्येऽनवस्था । अंत्ये नभेदकता । कृत्स्नस्यैकोपाधिग्रस्तत्वात् । एवंगगनादा
वपिस्वाभाविकांशानंगीकारेघटाद्युपाधिसंबंधोनस्यादेव । तदुक्तं । "नचेदुपाधिसंबंधएकदेशेऽ
थसर्वगः । एकदेशेऽनवस्थास्यात्सर्वगश्चेन्नभेदकः" इति ॥ ७ ॥ आत्मभेदेअनुकूलतर्काः ॥ २० ॥ ॥ ५८३ ॥

पमुक्तेरपुरुषार्थत्वंस्यात् नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आत्मभेदेअनुकूलतर्कविवरणंसमाप्तं ॥ २० ॥ जडा

नात्मकत्वादिति ॥ जडनिष्ठासाधारणधर्मशून्यत्वादित्यर्थः । अतोनसाध्यावैशिष्ट्यशंकेतिध्येयं ॥ विपक्षेत्विति ॥ जडभे
दानंगीकारइत्यर्थः । घटादिजडभेदानंगीकारइतियावत् ॥ प्रमेति ॥ गौरजडदेहाभेदस्यात्मनिसत्यत्वादित्यर्थः । व्यावहारि

जडेशभेदेजडजीवभेदेचब्रह्मजीवोवा अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । पदार्थ
त्वाद्घटवत् ब्रह्मजीवोवा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् घटासंबद्धकालसंबंधित्वात्
तदसंबद्धदेशसंबंधित्वात् तज्जनकाजन्यत्वात् पटवत् । ब्रह्मजीवोवाजडप्रतियोगिकधर्मिज्ञा
नाबाध्यभेदवान् जडानात्मकत्वात् यदेवं तदेवं यथादूरस्थवनस्पत्योरेकः । विपक्षेतुघट
सिद्ध्यैवब्रह्मसिद्ध्यावेदांतवैयर्थ्यं । ब्रह्मणोजडत्वानित्यत्वाद्यापत्तिः । मुक्तिसमानाधिकर
णसंसाराधारस्यजीवस्यजडवन्निवृत्त्यापत्तिः । गौरोहमित्यादिज्ञानंचप्रमास्यादित्यादिबाध
कं । जडानामन्योन्यंभेदेतु घटस्तत्वतश्शुक्त्यभिन्नोन शुक्तिसंबद्धकालासंबंधित्वात् तज्ज
नकाजन्यत्वात् शुक्त्यारोपितरूप्यवत् । परमतेपिव्यावहारिकभेदस्यसत्त्वान्नासिद्ध्या
दिशंक्यं । अन्यथाभेदसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषतदभावयोश्चाभेदेनस्वक्रियादिविरोधःस्यात्[1] ।

कशुक्तिभेदांगीकारेणसिद्धसाधनतावारणायाह ॥ तत्वतइति ॥ ननुसर्वपदार्थाभेदवादिमतेघटजनकस्यापिशुक्तिजनकाभिन्न
त्वाद्द्वितीयहेतोरसिद्धिः साध्यहेत्वोरप्यैक्यात्साध्यावैशिष्ट्यंचेत्यतआह ॥ परमतइति ॥ स्वक्रियेति ॥ सर्वाभेदवादिनात्व

1 आदिपदेन स्वक्रियाविरोधो ग्राह्यः

याभेददूषणैर्भेदोनसिध्यतीत्युच्यते तदऽयुक्तं भेदासिद्धेस्तद्दूषणस्यचभेदसिद्धिदूषणाभावाभ्यांअभिन्नत्वेनतदसिद्ध्युक्त्यैवत त्सिद्धिप्रसंगात् दूषणोक्तिरेवतदभावोक्तिःस्यादितिस्वक्रियाविरोधइत्यर्थः ॥ स्ववृत्तीति ॥ स्वशब्देनपक्षीभूतोऽनात्मा तद्वृत्ति धर्मानाधारईश्वरःतज्ज्ञानाबाध्योयःआंतर्गणिकअंतर्गणसंबंधीजडसमुदायांतर्गतोभेदः तद्वानित्यर्थः ॥ स्ववृत्तिधर्मानाधारप्र तियोगिकभेदवानित्युक्तेईश्वरभेदेनार्थांतरंस्यान्नतुपरस्परजडभेदसिद्धिरतउक्तमंतर्गणिकेति । व्यावहारिकभेदेनार्थांतरवारणा

अनात्मा स्ववृत्तिधर्मानाधारज्ञानाबाध्यांतर्गणिकभेदवान् पदार्थत्वात् आत्मवत् । वि
पक्षेदूरस्थवनस्पत्योश्शुक्तिरूप्ययोश्चाभेदग्राहिप्रत्यक्षंतत्वावेदकंस्यात् मुक्तिसंसारा
दिसांकर्यंचस्यादित्यादिबाधकं । आत्मनांपरस्परमात्मानात्मनोश्चतात्विकभेदे अना
त्मास्वावृत्तिधर्माधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं यत्स्वावृत्ति
धर्माधिकरणं,तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं पदार्थत्वात् आत्मवत्

यानाधारज्ञानाबाध्येति ॥ आत्मवत् जीववत् दृष्टांतीभूतेजीवेस्वशब्दोक्तजीववृत्तिधर्मानाधारःपक्षीभूतोऽनात्मा तज्ज्ञानाबा ध्योयोंऽतर्गणिकोभेदः परस्परजीवभेदः तद्वत्त्वमस्तीतिध्येयं ॥ विपक्षइति ॥ जडेष्वांतर्गणिकभेदाभावेपरस्पराभेदस्यवा स्तवत्वापत्त्येत्यर्थः ॥ स्वावृत्तीत्यादि ॥ तथाचस्वशब्देनघटादि स्तदवृत्तिधर्माधिकरणंचैत्रः तत्रतत्प्रतियोगिकःप्रतियोगिभू

तचैत्रज्ञानाबाध्योयश्चैत्रभेद स्तदधिकरणंयत्स्वशब्दोक्तपक्षीभूतघटाद्यनात्माऽवृत्तिधर्माधिकरणंचमैत्रः एतावताआत्मनांपर स्परंभेदसिद्धिः तत्प्रतियोगिकोमैत्रप्रतियोगिकःप्रतियोगिभूतमैत्रज्ञानाबाध्यश्चयोभेदोमैत्रभेदस्तदधिकरणं । अनेनात्मनःस काशाद्धटाद्यनात्मनांभेदसिद्धिरितिज्ञातव्यं । पक्षेसाध्यमुपपादयति ॥ पक्षइति ॥ आत्मा चैत्रः । आत्मांतरात् मैत्रात् । दृष्टांतेसाध्यमुपपादयति ॥ दृष्टांतेत्विति ॥ स्वशब्देनाऽऽत्मा तदवृत्तिधर्माधिकरणंघटः तत्प्रतियोगिकःप्रतियोगिभूतघट ज्ञानाबाध्योयोभेदस्तदधिकरणंयत्स्वशब्दोक्तात्मावृत्ति धर्माधिकरणंपटःतत्प्रतियोगिकःप्रतियोगिभूतपटज्ञानाबाध्यःयोभेद

पक्षेस्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा ततोभिन्नादात्मांतराद्भिन्नत्वेनसाध्यसिद्धिः। दृष्टांतेतुस्वावृत्ति धर्माधिकरणंजडं ततोभिन्नाज्जडांतराद्भिन्नत्वेन । भेदस्यतात्विकत्वार्थंप्रतियोगिज्ञानाबाध्येति विशेषणं।जीवस्यब्रह्मतोजीवाचजडस्यसत्यभेदेपृथिवीब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधि करणं यदद्वत्वाद्यनधिकरणं, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवती वस्तुत्वात् अंबुवत् ।

स्तदधिकरणत्वमात्मन्यस्तीतिदृष्टांतेसाध्यंद्रष्टव्यं । पक्षेतुनैवंसाध्यपर्यवसानंबाधादितिद्रष्टव्यं ॥ भेदस्येति ॥ आत्मनां परस्परंभेदस्यव्यावहारिकत्वनिरासायआत्मनःसकाशादनात्मनोभेदस्यव्यावहारिकत्वनिरासायतात्विकत्वार्थंप्रतियोगिज्ञानाबा ध्येतिविशेषणद्वयमित्यर्थः । भेदस्यजीवज्ञानाबाध्यत्वेतस्यैवब्रह्मत्वेनब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वरूपतात्विकत्वसिद्धिरितिध्येयं ॥ एवमु त्तरत्रापि ॥ जीवस्येति ॥ जीवेश्वरभेदेजीवजडभेदेचेत्यर्थः । जीवाज्जडस्यभेदसिद्ध्यर्थंअद्वत्वादीतिविशेषणं ॥ धर्मीति ॥

जीवेत्यर्थः । परमतेजीवज्ज्ञानाबाध्यत्वेतस्यैवब्रह्मत्वेनब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वसिद्ध्यातात्विकत्वसिद्धिः । ब्रह्मप्रतियोगिकजीवनिष्ठभेदस्यतात्विकत्वार्थंधर्मिज्ञानाबाध्येतिविशेषणं । जीवप्रतियोगिकपृथिवीनिष्ठभेदस्यतात्विकत्वार्थंप्रतियोगिज्ञानाबाध्येतिविशेषणं । ननुयैर्वादिभिरबादीनांनामांतराणिस्थापितानिसंतितान्प्रतियदप्त्वाद्यनधिकरणमितिविशेषणायोगादाह ॥ अप्त्वादिशब्देनेति ॥ पक्षइत्यादि ॥ ब्रह्मप्रतियोगिकःधर्मिभूतजीवज्ज्ञानाबाध्योयोभेदस्तदधिकरणंयत्अप्त्वाद्यनधिकरणंजीव स्तत्प्र

अप्त्वादीत्यादिशब्देन तत्तद्वादिनःप्रतितत्तद्वादिसिद्धाःपृथिवीत्वादन्येजडनिष्ठा धर्माविवक्षिताः । पक्षेब्रह्मभिन्नाज्जीवाद्भिन्नत्वेनसाध्यसिद्धिः । दृष्टांतेतुब्रह्मभिन्नात्पार्थिवाद्भिन्नत्वेनेतिज्ञेयं । जीवस्यब्रह्मजीवांतराभ्यांजीवाच्च जडस्यभेदे । पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वाद्यनधिकरणं आंतर्गणिकभेदवच्च, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवती वस्तुत्वात् अंबुवत् ।

तियोगिकःप्रतियोगिभूतजीवज्ज्ञानाबाध्योयोभेदस्तद्वत्त्वंपृथिव्यामस्ति । दृष्टांतीभूतेअंबुनितुब्रह्मप्रतियोगिकःधर्मिभूतांबुज्ज्ञानाबाध्योयोभेदस्तदधिकरणंयत्अप्त्वाद्यनधिकरणंपक्षीभूतापृथिवीतत्प्रतियोगिकःप्रतियोगिभूतपृथिवीज्ञानाबाध्योयोभेदस्तद्वत्त्वमस्तीतिध्येयं ॥ जीवस्येति ॥ जीवेश्वरभेदे परस्परजीवभेदेजीवजडभेदेचेत्यर्थः । पृथिवीत्वानुमानंपूर्वोक्तमेवजीवेश्वरजीव



जडभेदसाधकं तत्रांऽऽतर्गणिकभेदवदितिविशेषणमधिकं तत्प्रयोजनमाह ॥ अत्रेति ॥ ब्रह्मप्रतियोगिकेत्यादि ॥ आद्यमधिकरणांतंजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदसिध्यर्थं । अप्त्वाद्यनधिकरणमितिजडात् आंतर्गणिकभेदवदितिजीवांतरात् एवंचब्र

अत्रजीवस्यजीवांतरादपिभेदार्थंपूर्वस्मादधिकमांतर्गणिकभेदवदितिविशेषणं । अत्रपक्षेब्रह्मतःपरस्परंचभिन्नाज्जीवाद्भिन्नत्वेनसाध्यसिद्धिः । दृष्टांतेतुब्रह्मतःपरस्परंचभिन्नात्पार्थिवाद्भिन्नत्वेनेतिज्ञेयं । जीवस्यब्रह्मजीवांतराभ्यांजडस्यचजीवा द्ब्रह्मणोजडाच्चभेदे पृथिवीब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वाद्यनधिकरणं आंतर्गणिकभेदवच्च, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवत्त्वेसति अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगिनी वस्तुत्वात् अंबुवत् । अत्रचब्रह्मणो जडादपिभेदार्थंपूर्वस्मादधिकमप्त्वाद्यनधिकरणासंसारीत्यादिविशेषणं । अत्रपक्षे अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिब्रह्मतद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेनसाध्यसिद्धिः । दृष्टांतेतु अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिपार्थिवं तद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेनेतिज्ञेयं । भेदमात्रेतुब्रह्मभेदहीनंनावतिष्ठते स्वज्ञानाबाध्यभेदवद्वा पदार्थत्वा द्घटवत् अनात्मास्वान्यज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं पदार्थत्वात् आत्मवत् ।

ह्मजडजीवांतरेभ्योभिन्नाज्जीवात्पृथिव्यांभेदःसत्यंतेनसिद्ध्यति । द्वितीयेनाप्त्वादीत्यनेनेश्वरस्यजडभेदः तत्राऽसंसारिपदंब्रह्मपरं तादृशादीश्वराद्भेदःपृथिव्यांसिध्यतीतिपंचापिभेदायुगपत्सिध्यंतीत्यर्थः ॥ स्वान्येति ॥ ब्रह्मेत्यर्थः । दृष्टांतेआत्मनिस्वज्ञा

नबाध्यभेदाधिकरणत्वस्यैवसत्वेनस्वान्यज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणत्वरूपसाध्यमस्तीतिज्ञातव्यं ॥ नसर्वैति ॥ सर्वत्रनास्तीतिने त्यर्थः ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माभेदस्यब्रह्मण्येवसत्वेनसर्वनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपसाध्यमस्तीतिभावः ॥ शुक्तीति ॥ शुक्तिज्ञानाबाध्यरजतभेदवच्छुक्तिविषयकंशुक्तिज्ञानमित्यर्थः ॥ घटइत्यादि ॥ पटादिधर्मिकोयस्त्रैकालिकाभावोऽन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगित्वंघटेसाध्यते । एवंचपटनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्यघटेसिध्याजडभेदःसिध्यतीतिध्येयं । अत्यंताभावस्यापित्रैका

ब्रह्मभेदोनसर्वनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी ब्रह्मनिरूप्यत्वात् ब्रह्माभेद
वत् ब्रह्मज्ञानंस्वाबाध्यभेदवद्विषयं ज्ञानत्वात् शुक्तिज्ञानवत् घटोघट
संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावप्रतियोगी
द्रव्यत्वात् पटवत्।अत्रविपक्षेबाधकानामुक्तत्वात्नाभाससाम्यादि ।

लिकाभावत्वेनार्थांतरतावारणायघटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेतित्रैकालिकाभावविशेषणं । संसर्गाभावत्वंतादात्म्याभावत्वंचेत्यभावविभाजकोपाधिद्वयपक्षेऽत्यंताभावेसंसर्गस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिध्येयं । एवंचघटतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावरूपान्योन्याभावप्रतियोगित्वमादायपक्षेसाध्यंद्रष्टव्यं ॥ पटवादिति ॥ पटेपटोनास्तीतिप्रतीत्यापटात्यंताभावस्यपटेसत्त्वेनपटधर्मिकस्यपटात्यंताभावरूपत्रैकालिकाभावस्यपटसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनघ

टसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसद्भावादुक्तसाध्यमस्तीतिसंप्रदायः ॥ एवंसमानाधिकरणेत्यादि ॥ भेदइत्येवपक्षनिर्देशे मिथ्यात्वेनोभयसिद्धचंद्रभेदमादायबाधवारणायोक्तमबाध्येति । मायिमतेआश्रयासिद्धिपरिहारायोक्तंकर्मेत्यादि ॥ कर्मप्रा गभावसमानकालीनंयज्ज्ञानंइदानींतनंब्रह्मज्ञानेतरत् अयंघटइत्यादिज्ञानं तदबाध्यत्वंमायिनःसंमतं अस्माकंतुसर्वथाऽबा

एवंसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानबाधायोग्यो(ध्यो)भेदःपरमार्थसन्
प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वात् स्वासत्त्वागोचरप्रमांप्रतिसाक्षा
द्विषयत्वात् आरोपितमिथ्यात्वकत्वात् कल्पकरहितत्वात् स्वविषयकसाक्षात्कारात्पूर्व
भावित्वाचात्मवत् जीवब्रह्मभेदःपरमार्थसन् अनादित्वादात्मवत् साक्षिवेद्यःसुखदुः
खादिभेदःपरमार्थसन् अनिषेध्यत्वेनदोषाजन्यज्ञानंप्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् आत्मवत् ।
धर्माधर्मयागदानादिभेदःपरमार्थसन् श्रुतितात्पर्यविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याद्यूह्यं ।

ध्यत्वेनविशेषणंसंमतमितिध्येयं । तथाचव्यावहारिकोभेदइतितात्पर्यार्थः । तथैवपक्षनिर्देशेऽस्माकमाश्रयासिद्धिरित्यवधेयं । मुक्तानांकर्मप्रागभावाभावेनभेदाबाधकेऽयंघटइत्यादिज्ञानेमुक्तात्मकर्मप्रागभावसमानकालीनत्वाभावादाश्रयासिद्धिरित्यतउक्तं समानाधिकरणेति । मुच्यमानात्मनिष्ठेत्यर्थः । प्रातिभासिकासतोर्व्यभिचारवारणायविशेषणविशेष्ये दोषाजन्यंबाधकज्ञानं

प्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेरूप्येव्यभिचारवारणायोक्तमनिषेध्यत्वेनेति । नन्वत्रभेदस्यसत्वमात्रंसाध्यतां पारमार्थिकत्व विशेषणंव्यर्थंवादिनोममते व्यावर्त्याप्रसिद्धेरित्याशंक्यपरिहरति ॥ अत्रेति ॥ विमतंसद्वापारमार्थिकसद्वेत्यत्रवादिनःपर

अत्रकंटकोद्धारः जगत्सत्यत्वमानप्रस्तावेकृतइति ॥ ७ ॥ भेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥ किंच "द्वासुपर्णा यआत्मनितिष्ठन् नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानां अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्य" इत्यादिश्रुतिभिः "नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह ।अन्यश्चपरमो राजंस्तथान्यःपंचविंशकः।यथेश्वरश्चजीवश्चसत्यभेदौपरस्पर" मित्यादिस्मृतिभिः "भेदव्यपदेशात् भेदव्यपदेशाचान्यः शारीरश्चोभयेपिहि भेदेनैनमधीयते पृथगुपदेशादि" त्यादिभिर्निर्णायकसूत्रैश्चसिद्धोभेदः । नचश्रुतिरनुवादः । जगत्सत्यत्वश्रुतेरननुवादकत्वप्रस्तावोक्तन्यायै-र्जीवत्वावच्छिन्नजीवभेदस्याप्राप्त्या "नहिंस्यादि" त्यादिवदननुवादकत्वोपपत्तेः।शाखांतरस्थ विधिवाक्यस्येवपुंविशेषंप्रत्यर्थवत्त्वाच "द्वयोःप्रणयंती" त्यादिवद्वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्त

मार्थत्वविशेषणंव्यर्थंव्यावर्त्याप्रसिद्धेरित्याशंक्यपरप्रसिद्धत्वमात्रेणव्यावर्त्यत्वोपपत्तेःपरार्थानुमानेपरंप्रतिसिद्धसाधनोद्धारस्यापितत्प्रयोजनत्वादित्यादिनाकृतइत्यर्थः ॥७॥ भेदपंचकेऽनुमानानांविवरणं ॥२१॥ उक्तन्यायैर्जीवत्वावच्छिन्नेति ॥ य ॥ ५८७ ॥

थापृथिवीइतरभिन्नानहिंस्यादित्यत्रएकदेशघटादौविधेयभूतेतरभेदादिसिद्धावपिपृथिवीत्वाद्यवच्छेदेनासिद्धिवद्विश्वत्वावच्छेदेनतदसिद्ध्यानानुवादकत्वादित्युक्तन्यायेनप्रत्यक्षेणदेवदत्तयज्ञदत्तभेदसिद्धावपिजीवत्वावच्छेदेनासिद्ध्याननुवादकत्वमित्यर्थः । शाखांतरेत्यादिकंविश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधप्रस्तावेसम्यग्व्याख्यातंतद्रीत्यैवद्रष्टव्यं । ननुशास्त्रप्राप्तमेवशास्त्रेणानूद्यतइतितुनशं

कालत्रयाबाध्यभेदप्रापकत्वोपपत्तेश्च। ऐक्येषड्विधतात्पर्यलिंगवद्दार्ढ्यार्थत्वाच । षड्विंशतिरित्येवब्रूयादितिवत्प्रतिप्रसवार्थत्वाच । प्रत्यक्षस्याप्रामाण्येश्रुतेरनुवादकत्वायोगाच । श्रुतेःप्रत्यक्षनिरपेक्षानुवादत्वेनधारावाहिकद्वितीयादिज्ञानवत्प्रमात्वोपपत्तेश्च । विद्वद्वाक्यवत्सप्रयोजनानुवादत्वेनस्वार्थपरत्वाच । यत्तन्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिंगाभावेनविधेयांतरश्रवणेनचनिषेधार्थानुवादायोगात् । विधानार्थानुवादेचानुवाद्यस्यतात्विकत्वनियमाच । अनुवादकत्वेपियाथार्थ्यरूपप्रामाण्याहानेश्च । किंचौपनिषदस्यब्रह्मणोशास्त्रेणाप्राप्तेःतद्धर्मिकस्यतत्प्रतियोगिकस्यवाभेदस्यकथंशास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिनाप्राप्तिः । नचशास्त्रसापेक्षप्राप्त्याशास्त्रस्यानुवादकता।

कनीयं तथात्वेश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वप्रसंगादित्याशयेनाह ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । ननुजीवेश्वरभेदस्यप्राप्त्यानुवादकत्वंभेदश्रुतेर्नोच्यते येनोक्तदोषः किंनाम भेदमात्रंतावत्प्राप्तं घटपटयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचभेदश्रुतिरनुवादइत्यतआह ॥

भेदमात्रस्येति ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्वभंगविवरणं ॥ २२ ॥ प्रत्यक्षाविरुद्धेति ॥ चिन्मात्रैक्यपरेत्यर्थः । विरु
भेदमात्रस्यप्राप्त्यानुवादत्वेतुघटेनघटैक्यस्यप्राप्त्यैक्यश्रुतिरप्यनुवादःस्यात् ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्वभं
गः ॥ २२ ॥ ७ ॥ नचानुवादकत्वेपि बाध्यव्यावहारिकभेदपराश्रुतिः । अप्रामाण्यापातात् । नचाभेदश्रु
तिविरोधात्तदिष्टं । तस्यालक्षणयाअखंडचिन्मात्रपरत्वेनभेदाविरोधित्वात् । वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वा
च्च । यदितुभेदश्रुतिःप्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वात्दुर्बला तर्ह्यैक्यश्रुतिरपितद्विरुद्धत्वात्तथास्यात् मानांतरप्राप्तिवत्
तद्विरोधस्यापिदौर्बल्यहेतुत्वात् । यदिचैक्यश्रुतिःप्रत्यक्षाविरुद्धैक्यपरा तर्हिभेदश्रुतिरपितदसिद्धत्रिका
लाबाध्यभेदपरास्तु । नचषड्विधतात्पर्यलिंगवत्त्वादैक्यश्रुतिःप्रबला लिंगानांतात्पर्यमात्रज्ञापकत्वेनार्थ
तथात्वाज्ञापकत्वात् । स्वीकृतंचभेदश्रुतेरनुवादकत्वंत्यजतात्वयापिभेदपरत्वं । अस्तिचात्रापिअत्तिअन
श्नन्पूर्णःपरोजीवसंघोह्यपूर्णइत्याद्युपपत्तिरूपं सत्यंभिदासत्यंभिदेत्यादावभ्यासरूपंचतात्पर्यलिंगं तद्ब
हुत्वंचत्वत्पक्षेप्रमाणसंप्लववत्व्यर्थमित्युक्तं । वक्ष्यतेचभेदश्रुतेरपिषड्विधलिंगवत्ता । निषेधवाक्यत्वात्
ऐक्यश्रुतिःप्रबलेतितुनिरस्तं । किंचभेदएवैक्यनिषेधरूपः । किंचभेदश्रुतिरेवप्रबला । अनुपसंजातविरो
धित्वात् । प्रत्यक्षादिसंवादात् निरवकाशत्वाच । उक्तंहि । "स्वातंत्र्येचविशिष्टत्वेस्थानमत्यैक्ययोरपि ।
सादृश्येचैक्यवाक्सम्यक्सावकाशायथेष्टत" इति । किंचायंभेदोनव्यावहारिकः । मुक्तावपिभेदस्यस्मृतेः



द्धधर्मावुदाहरति ॥ अत्ति अनश्नन्निति ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभंगविवरणं ॥ २३ ॥ नित्यःपरइ
श्रुतेश्च । नचसामुक्तिरवांतरा । "इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलये
नव्यथंतिचे" त्यादिस्मृतौसर्गाद्यभावोक्तेः । "नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चि
ताः । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगव(स्त्राःसुरुचःसु)स्त्राभरणाःसुपेशस" इतिस्मृतौमा
यानिषेधाच्च । "योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिते" त्य
त्रशुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च । त्वयापिशुद्धब्रह्मविषयत्वेनस्वीकृतायाभूमविद्यायाःफलोक्त्यवसरे
"तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधाभवतिसप्तधे"तिभेदोक्तेश्च ।
"परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाण" इत्यादौस्वरूपाभि
व्यक्त्युक्तेश्च । "तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैती" त्यत्रकर्मक्षयोक्तेश्च । "जुष्टं
यदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकः । पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृत
त्वमेती" त्यादौभेदज्ञानान्मोक्षोक्तेश्च । त्वन्मतेपि भेदभोगादिपरेषु फलाध्यायांत्यपादस्थेषु "ज
गद्व्यापारवर्जं संकल्पादेवचतच्छ्रुतेः भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चे" त्यादिसूत्रेषुप्रक्रांतशुद्धब्रह्मविद्याफ
लस्यैववक्तव्यत्वाच ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभंगः ॥ २३ ॥ किंचपूर्वतंत्रेद्वितीयाध्याये

ति ॥ एकेननित्यशब्देनपरेशेनित्यत्वेऽभिहितेपुनस्तत्रैवनित्यत्वबोधनायोगान्नित्यशब्दाभ्यासःपरजीवौभिनत्तीत्यर्थः । गुणां तरंविधातुंप्रत्यभिज्ञायमानेपुनःश्रुतेरभेदकत्वादुक्तमप्रत्यभिज्ञायमानेति । प्रत्यभिज्ञाज्ञापकंसोयमित्यादिपदमत्रनास्तीत्य

यैःशब्दांतरादिभिःकर्मभेदउक्तः तैरेवजीवेश्वरभेदसिद्धिः । "एषएवजीवंप्रबोधयति एतस्मा ज्जीवउत्तिष्ठती" ति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दांतरस्य "नित्यःपरोनित्योजीव" इ तिअप्रत्यभिज्ञायमानपुनःश्रुतिरूपाभ्यासस्य "द्वासुपर्णे" त्यादिसंख्याया । "अश्नन्ननश्नन्नि" त्यादेर्भेदकस्यगुणांतरस्य "यतोवाचोनिवर्तंत" इत्यादिप्रकरणांतरस्यजीवेशावितिनामधे यभेदस्यचसत्त्वात् ॥ ७ ॥ जीवेशभेदेशब्दांतरादि ॥ २४ ॥ संतिचभेदश्रुतेरपि षड्विधतात्पर्य लिंगानि । तथाहि । आथर्वणे "द्वासुपर्णे" त्युपक्रमः । परमंसाम्यमुपैतीत्युपसंहारः । "तयो रन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीश"मित्यभ्यासः । शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य * तद्धर्मिकस्यवा * कालत्रयाबाध्यभेदस्यशास्त्रंविनाअप्राप्तेरपूर्वता । "पुण्यपापेविधूये"तिफलं । "अस्यमहिमान" मितिस्तुतिरूपोर्थवादः । "अत्तिअनश्नन्नि" त्युपपत्तिः । अत्र "मायामात्रमिदंद्वैत" मित्यादा विवद्विशब्दएवभेदवाचकः तदाक्षेपकोवा द्वित्वसंख्यैववैक्यविरोधिनीत्युपक्रमोभेदविषयः ।

र्थः । अधिकरणानितरंगिण्यांद्रष्टव्यानि ॥ ७ ॥ जीवेशभेदेशब्दांतरादिविवरणं ॥ २४ ॥ साम्यप्रतिपादकोपसंहारस्य



भेदपरत्वमुपपादयति ॥ तद्भिन्नत्वेति ॥ नत्विति ॥ तद्भिन्नत्वंविहायतन्निष्ठबहुधर्मयोगित्वमात्रं नभवतीत्यर्थः । कुतोने त्यतस्तन्निष्ठबहुधर्मयोगित्वरूपसादृश्यस्यैक्यरूपत्वेबाधकमाह ॥ नायमित्यादि ॥ नायंसइतिसादृश्यविधानायैक्यंनिषिध्यते नायंतत्सदृशइतिऐक्यविधानायसादृश्यंनिषिध्यते तन्नयुक्तं । यदिसादृश्यमैक्यंस्यादित्यर्थः अतोभेदगर्भत्वंवाच्यमितिभावः । ननुसादृश्यस्यभिन्नत्वगर्भत्वे "गगनंगगनाकारंसागरःसागरोपम" इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्यतआह ॥ गगनमिति ॥ ननु

तद्भिन्नत्वविशेषितमेवतन्निष्ठबहुधर्मयोगित्वंतत्सादृश्यं नतुविशेष्यमात्रं । नायंसः किं तुतत्सदृशः नायंतत्सदृशः किंतुसएवेतिसादृश्यैक्ययोरेकतरविधानायान्यतरनिषेधा त् "गगनंगगनाकार" मित्यादितुतत्सदृशवस्त्वंतरनिषेधपरं । गगनाद्येकदेशस्यतदेकदे शसादृश्यपरंवेत्युपसंहारोपिभेदपरः । अभ्यासत्वेचार्थतएकप्रकारत्वंतंत्रं नतुशब्दतः अतिप्रसंगात् । "पश्यत्यन्यमीश" मित्यत्रेशगतान्यत्वंप्रतिपश्यतीतिप्रकृतोजीवः

"तयोरन्य" इत्यादीनांशब्दतएकप्रकारत्वाभावात्कथमभ्यासत्वमित्यतआह ॥ अभ्यासत्वेचेति ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ सास्नादिमद्व्यक्त्यभिप्रायेणपृथिवीवागाद्यभिप्रायेणचप्रयुक्तस्यगौर्गौर्गौरित्यस्याप्यभ्यासत्वापत्तिः शब्दतएकप्रकारत्वसद्भावादि त्यर्थः । नन्वन्यमीशमितिकथमभ्यासः । "तयोरन्यः अनश्नन्नन्य" इत्यत्रजीवेशयोरन्योन्यमन्यत्वमुच्यते अन्यमीशमित्य त्रतुईशस्यघटादिनाकेनचिदन्यत्वमेवोच्यते नतुजीवादतःकथमर्थतोप्येकप्रकारत्वमित्यतआह ॥ पश्यतीति ॥ प्रकृतइति॥

दर्शनकर्तृत्वेनप्रकृतइत्यर्थः ॥ पदिन्यायेनेति ॥ यथापदेजुहोतीत्यत्रप्रकृतैकहायिन्येवपदेन्वेतिनतुयत्किंचित्तद्वदित्यर्थः ॥७॥
पदिन्यायेनप्रतियोगितयासंबध्यतइतिसिद्धोऽभ्यासः । एवं "वेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिण" मि
त्युपक्रमः । "एषतआत्मांतर्यामी" त्युपसंहारः । "एषतआत्मांतर्याम्यमृत"इत्येकविंशतिकृत्वो
भ्यासः । अंतर्यामित्वस्याप्राप्तत्वादपूर्वता । "सब्रह्मवि" दित्यादिफलं । "तच्चेत्त्वंयाज्ञवल्क्यसूत्र
मविद्वांस्तंचांतर्यामिणंब्रह्मगवीरुदजसेमूर्धातेविपतिष्यती" तिनिंदारूपोर्थवादः । "यस्यपृथिवी
शरीरंयंपृथिवीनवेदे" त्याद्युपपत्तिः । इयंचश्रुतिर्भेदपरैवेतिसूत्रकृतैवोक्तं । "शारीरश्चोभयेपिहि
भेदेनैनमधीयत" इतिसूत्रंभेदपरमितित्वयापिभाषितत्वात् ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेःषड्विधतात्पर्यलिंगा
नि ॥ २५ ॥ किंचतिष्ठतुभेदः । ऐक्यंकिमात्मस्वरूपं उतान्यत् । नाद्यः । पर्यायत्वैकतरपरिशेषा
द्यापत्तेः । सापेक्षस्यैक्यस्यनिरपेक्षात्मत्वायोगाच्च । स्वप्रकाशस्यात्मनोविद्यादिसाक्षित्वेनसदाप्र
काशमानत्वेनशास्त्रवैयर्थ्याच्च । नचत्वन्मतेअपर्यायत्वादिनिर्वाहकोविशेषोस्ति । नचभेदभ्रमनि
रासार्थंशास्त्रं । अधिष्ठानाप्रकाशंविनाभेदभ्रमस्यैवायोगात् । स्वरूपप्रकाशेनप्रकाशमानेप्यात्मन्य
ज्ञानविरोधिवृत्त्यभावाद्भ्रमइतित्वविद्याविषयभंगेनिरस्तं । अंत्येऐक्यंसत्यं मिथ्यावा । आद्येअद्वै ॥ ५९० ॥
भेदश्रुतेःषड्विधतात्पर्यलिंगविवरणं ॥ २५ ॥ विशेषनिषेधइति ॥ तदनिष्ठधर्मानधिकरणत्वोक्तौतन्निष्ठधर्माधिकरण

त्वस्यैवप्राप्तिः । विशेषनिषेधःशेषविध्यनुमापकइतिन्यायात् । अतःसधर्मकत्वमेवप्राप्तमित्यर्थः । अभेदत्वादीति ॥ अभेदेऽ
भेदत्वाभावेऽभेदत्वहानिःसोऽभेदएवनस्यादित्यर्थः । तथातत्रपारमार्थिकत्वाद्यभावेऽपारमार्थिकोऽसंश्चस्यादित्यर्थः ॥ तन्मा

तहानिः । अभावद्वैतमभावस्याधिकरणमात्रत्वंचप्रागेवनिरस्तं । भेदाभावोपलक्षितआत्मैक्य
मित्यपिनयुक्तं । उपलक्षणीभूतभेदाभावस्यसत्त्वेअद्वैतहानिः । मिथ्यात्वेद्वितीयेंतर्भावात् ।
नद्वितीयः । तत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वावेदकत्वापातात् । भेदस्यसत्यत्वापत्तेश्च । किंचान्यत्वपक्षे
ऐक्यंकिमेकत्वसंख्या तन्निष्ठसकलधर्माश्रयत्वंवा तन्निष्ठासाधारणधर्माश्रयत्वंवा भेदाभा
वोवा तदनिष्ठधर्मानधिकरणत्वंवा । नाद्याः । निर्धर्मकेब्रह्मणितत्वतःसंख्याद्यभावात् । न
चतुर्थः । भेदस्यैक्याभावरूपत्वेनान्योन्याश्रयात् । नपंचमः । शून्यस्यापिब्रह्मैक्यापातात् ।
विशेषनिषेधेशेषाभ्यनुज्ञानेन सधर्मकत्वापाताच्च । किंचाभेदेअभेदत्वपारमार्थिकत्वासद्वैल
क्षण्यादीनितत्त्वतःसंतिचेत्तैरेवसद्वितीयत्वं नचेदभेदत्वादिहानिरितिदिक् । नचैक्यस्यदुर्व
चत्वेप्यात्मस्वरूपमात्रमबाधितमितिवाच्यं । तन्मात्रस्यसम्मतत्वेनत्वच्छास्त्राविषयत्वात् ।
त्रस्येति ॥ आत्मस्वरूपमात्रस्यभ्रमाधिष्ठानत्वाविद्यासाक्षित्वादिनासिद्धेस्स्वरसंमतत्वेनतवदीयशास्त्राविषयत्वादप्राप्तेशास्त्रम

थवदितिस्व(वचना)न्यायादितिभावः ॥ निरस्तमिति ॥ अभेदएवखंड्योऽस्माकंनतुभेदःसाध्यइत्यपिवक्तुंशक्यत्वादितिनि

भेदएवखंड्योस्माकंनत्वभेदःसाध्यइतितुनिरस्तं ॥ ७ ॥ ऐक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥ यच्चेदमुच्यतेजीवब्रह्माभेदे "तत्त्वमसी" त्यादिश्रुतिर्मानं । यद्यप्यत्रसार्वज्ञासार्वज्ञादिविशिष्टयोस्तत्त्वंपदवाच्ययोरैक्यं जरद्गवादिवाक्यवद्योग्यताविरहान्नयुक्तं । तथापिसोयंदेवदत्तइत्यादिवद्विरुद्धांशत्यागेनलक्षितयोरैक्यं युक्तं । उक्तंहि । "युष्मदस्मद्विभागज्ञेस्यादर्थवदिदंवचः । अनभिज्ञेऽनर्थकंस्याद्बधिरेष्विवगायन" मिति । इयंचनवप्रकरणीषड्विधतात्पर्यलिंगवत्त्वात्प्रबला । तथाहि । "एकमेवाद्वितीय" मित्युपक्रमः । "तत्त्वमसी" त्युपसंहारः । तत्त्वमसितत्त्वमसीतिनवकृत्वोऽभ्यासः । जीवब्रह्मैक्यस्यान्यतोप्राप्तत्वादपूर्वता । "अथसंपत्स्यत" इतिफलं । "येनाश्रुतंश्रुतंभवती" त्यादिरर्थवादः । मृत्पिंडादिदृष्टांतैरुपपादनादुपपत्तिरपि । एवंविमताआत्मानःपरमात्मनःपरमार्थतो(तत्वतो)नभिद्यंतेआत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्यनुमानानिचेति । अत्रब्रूमः । विरुद्धाकारत्यागःकिंअविवक्षामात्रेणा नित्यत्वेनवा मिथ्यात्वेनवा । नाद्यः । विरुद्धाकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् । नहि "असद्वाइदमग्रआसीत् सर्वंखल्विदंब्रह्म" त्यादिश्रुत्या असत्त्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोर्वाअविवक्षामात्रेणब्रह्मणःशून्येनजडेनवैक्यंसुवचं । नद्वितीयः । ॥ ५९१ ॥

रस्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ऐक्यस्वरूपभंगविवरणं ॥ २६ ॥ असद्वाइदमग्रआसीदिति ॥ श्रुत्याऽसत्वशून्यत्वयोरविवक्षामा

त्रेणब्रह्मणःशून्येनैक्यंनहिसुवचं "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" त्यादिश्रुत्याचित्त्वजडत्वयोरविवक्षामात्रेणब्रह्मणोजडेनवैक्यंनहिसुवचमि

तथात्वे तत्त्वंभविष्यसीतितिनिर्देशापत्त्याऽसीतिवर्तमाननिर्देशायोगात् । दशाभेदेनभेदाभेदयोः सत्त्वापत्त्यात्वयाप्यनंगीकाराच्च । जीवेशयोःस्वातंत्र्यपारतंत्र्यादेर्नित्यत्वेश्रुत्यादेरुक्तत्वाच्च । नतृतीयः । निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयोर्विरुद्धधर्मयोर्मिथ्यात्वायोगादित्युक्तत्वात् । सोयमित्यादौतुतत्तादेर्नत्यागः । क्रमेणैकत्रतत्तेदंतयोरविरोधादित्युक्तं । किंचैक्यश्रुत्याप्रत्यक्षसिद्धंजीवमनूद्यतस्य ब्रह्मत्वंवाश्रुतिसिद्धंब्रह्मानूद्यजीवत्वंवा उभयानुवादेनाभेदोवाविधेयः । सर्वथाप्युपजीव्यविरोधान्नैक्येप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणजीवस्यब्रह्मतोभिन्नत्वेनश्रुत्याचसर्वज्ञत्वादिनाब्रह्मग्राहिण्याब्रह्मणस्तद्भीनत्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्भिन्नत्वेनग्रहणात् । उपजीवकयोर्हिविरोधे नतावद्द्वयोःप्रामाण्यं वस्तुनोद्वैरूप्यापातात् । नापिद्वयोरप्रामाण्यं वस्तुनोनिःस्वभावत्वापातात् । नाप्युपजीव्यस्यैवाप्रामाण्यं । दुर्बलेनप्रबलबाधायोगात् । तस्मात्परिशेषादुपजीवकस्यैवाप्रामाण्यं । तदुक्तं । (शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदःस्वात्मनईयते ॥ अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यते ॥ सार्वज्ञादिगुणंजीवाद्भिन्नंज्ञापयति श्रुतिः ॥ ईशंतामुपजीव्यैववर्ततेह्यैक्यवादिनी)ति ॥ २॥ ईश्वरस्यानुमेयत्वेप्युपजीव्यविरोधएव।

ओपजी

त्यन्वयोद्रष्टव्यः ॥ भविष्यसीति ॥ विरुद्धाकारस्यानित्यत्वेनतन्नाशानंतरमित्यर्थः ॥ प्रतिषेधशास्त्रेति ॥ तथाचनेदंर

जतमित्यादेरप्यप्रामाण्यापातात्प्रतिषेध्यरजतज्ञानस्यप्रामाण्यादितिभावः ॥ धर्मिणइति ॥ नेदंरजतमित्यत्रधर्मिभूतेदमंश
समर्पकत्वेनइदंरजतमितिज्ञानंनापेक्षितं नेदंरजतमितिज्ञानेनइदमंशरूपधर्मिसिद्धेः । यदिचइदंरजतमितिज्ञानमेवधर्मिसमर्प
कमित्युच्यते । तर्हितत्रापिधर्मिभूतेदमंशसमर्पकंज्ञानांतरंवाच्यंस्यात् । उच्यतएवेतिचेत् । तर्हिइदंरजतमित्यत्रयद्धर्मिसमर्पकं
ज्ञानांतरमुच्यते तदेवनेदंरजतमित्यत्रापिधर्मिसमर्पकमस्तु । किंमध्येइदंरजतमितिज्ञानस्यधर्मिसमर्पकत्ववचनेन । अथनेदंर

अनुमित्यापितस्यसर्वज्ञत्वादिनैवासिद्धेः । नचैवंनिषेध्यार्पिकेदंरूप्यमितिधीरपिनेदंरूप्य
मित्यस्योपजीव्यास्यादितिवाच्यं । यद्धियदपेक्षंयस्यबाधेस्वस्यापिबाधापत्तिश्चतत्तस्योप
जीव्यमिह तच्चयद्धर्म्यादिग्राहकंस्वप्रामाण्यादिग्राहकंच तदेव, नतुनिषेध्यार्पकं । नहिब्र
ह्मरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्ये ऐक्यज्ञानप्रामाण्यज्ञानाप्रामाण्येच ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाप्रामा
ण्यवत् प्रतिषेध्यज्ञानाप्रामाण्येप्रतिषेधज्ञानाप्रामाण्यं प्रतिषेधशास्त्रविपरिलोपापातात् ।
नचेदंरूप्यमितिधीरपिधर्मिग्राहित्वेनैवोपजीव्या । धर्मिणइदमंशस्यापिनेदंरूप्यमितिप्र

जतमितिज्ञानमेवास्मिन्धर्मिसमर्पकमितिब्रूयास्तर्हिनेयंरूप्यमितिप्रत्यक्षेपितुल्यमितिप्रौढिवादेनदूषणोक्तिरितिसंप्रदायः । ननु
यथापुरोडाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रकांस्यपात्र्याभुङ्क्तइत्यत्रेवकरणस्याधिकरणत्वंविवक्षितं एवंचतुषोपवापेपुरोडाशविशिष्ट
कपालस्याधिकरणत्वाभावात्पुरोडाशत्यागेनकपालरूपाधिष्ठानलक्षणामंगीकृत्यवाक्यार्थोपपत्तिर्मीमांसकैःस्वीकृता एवंमयापि

त्यक्षेणैवसिद्धेः । नचजीवोपितत्त्वमस्यादिवाक्यसिद्धः । अप्राप्तेशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । अस्तुवेदंरूप्य मितिधीरपिधर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्या तथापिनेदमित्यत्रेदमंशमात्रंधर्मि नतुरजतत्वविशिष्टं । इदमंशमात्रेरूप्यत्वनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः । एवंचयदुपजीव्यं तन्नबाध्यं । इदमंशस्याबाधात् । यच्चबाध्यंरजतत्ववैशिष्ट्यं नतदुपजीव्यं रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वात् । नन्वेवमैक्येपिब्रह्मस्वरूपमात्रं धर्मि नतुसार्वज्ञादिविशिष्टं । एवंचयदुपजीव्यंनतद्बाध्यं यच्चबाध्यंनतदुपजीव्यमितिचेत् । किंसार्वज्ञादिनाभावरूपेणासंसारित्वादिनाऽभावरूपेणवाऽसाधारणधर्मेण ब्रह्मोद्देश्यं चित्त्वादिनासाधारणधर्मेणवा स्वरूपेणैववा । आद्येस्वस्थउपजीव्यविरोधः । द्वितीयेचितएवजीवैक्यंसिद्ध्येत् । नतुब्रह्मणः । तच्चममापिसम्मतं । नतृतीयः । शब्देनासाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देशस्यासाधारणधर्मेण विनाऽसिद्ध्योपजीव्यविरोधतादवस्थ्यात् । साधारणस्वरूपोद्देशेचब्रह्मैक्यासिद्धेः । एतेननसार्वज्ञादिवाक्यसिद्धंब्रह्मधर्मि किंतुनिर्गुणादिवाक्यसिद्धमितिनिरस्तं । तत्सिद्धस्याप्युक्तपक्षाबहिर्भावात् । निर्गुणादिवाक्येनापि धर्मिग्राहकविरोधेनगुणनिषेधासंभवाच्च । एतेनसार्वज्ञाद्युपलक्षितो धर्मीतिनिरस्तं । जीवव्यावृत्तब्रह्मत्वस्योपलक्ष्यतावच्छेदकत्वेधर्मिग्राहकविरोधात् । चित्त्वस्यतत्त्वे सिद्धसाधनात् । सोयंदेवदत्तइत्यादौतुतत्ताविशिष्टएवोद्देश्यः । यद्वत्तयाज्ञातएवयदन्वयधीःत

लक्षणांगीक्रियतइत्यतआह ॥ पुरोडाशेति ॥ तदेवोपपादयति ॥ तत्रेति ॥ तत्रेत्यनंतरंअधिष्ठानमात्रलक्षणयेतिशेषः । त्स्वरूपस्यविशेषणत्वस्यतत्त्वादौसंभवादित्युक्तं । नचप्रकृतेपिसंसारित्वेनज्ञातेब्रह्मैक्यधीः तज्ज्ञानस्यप्रमात्वेब्रह्मैक्यायोगात् भ्रमत्वेचोपजीव्यस्योपजीवकेनबाधापातात्। (पुरोडाशकपालेनतुषानुपवपती)त्यत्राधिष्ठानलक्षणायामपिनदोषः । तत्रतुषोपवापस्यान्यतोप्राप्त्यातत्रतुषोपवापविधाने नैवेष्टसिद्धिः । इहतुचितोजीवैक्येननेष्टसिद्धिः । एवंच । "चिताचिदैक्यंसिद्धंनःसार्वज्ञादिविशिष्टयोः ॥ ऐक्यंतुधर्मिग्राहिभ्यांश्रुत्यक्षाभ्यांविरुध्यते ॥ १ ॥" अन्यथापरमाणुःसावयवःईश्वरोसर्वज्ञःआदित्योयूपइत्यादावप्युपजीव्यविरोधोनस्यात् । उत्पत्तिशिष्टगुणविरुद्धगुणविधेरुत्पत्तिवाक्यविरोधश्चनस्यात् । तत्रापिपरमाणुत्वादिविशिष्टोनधर्मीकिंतुस्वरूपमात्रमितिसुवचत्वात्। निरवयवत्वादिनाविना परमाण्वादेर्धर्मिकरणमेवनसिद्ध्यतीतिचेत् समंप्रकृतेपि ॥ सर्वज्ञत्वादिनाविनेश्वरस्यापिधर्मिकरणासिद्धेः । आरोपितेनसार्वज्ञादिनाव्यावृत्तंधर्मीतिचेत् । तत्राप्यारोपितेन निरवयवत्वादिनाव्यावृत्तोधर्म्यस्तु । निरवयवत्वादिग्राहिणःप्रमाणत्वान्नतथेतिचेत्समंप्रकृतेपि । एतेनैक्यश्रुतेर्जीवान्यद्ब्रह्मनास्तीत्यत्रतात्पर्यमितिनिरस्तं । निरीश्वरवादांतर्भावेनबहुश्रुतिविरोधा



इहत्वित्यनंतरंलक्षणयेतिशेषः । चितोजीवैक्येनउक्तेन॥नेष्टसिद्धिरिति॥सिद्धत्वेनशास्त्राबोध्यत्वेनशास्त्रवैयर्थ्यंस्यादितिभावः

त् । यदितुसार्वज्ञासार्वज्ञादिकेविरुद्धधर्मेसत्यपिचित्त्वादिनैक्यंविवक्षितं तन्ममापिसम्मतं । एतेनैक्यश्रुतेर्लक्षणयाचिन्मात्रपरत्वेनैक्यपरत्वाभावान्नतस्याधर्मिग्राहकत्वेनश्रुत्यादिकमुपजीव्यंनवा तद्विरोधइतिनिरस्तं । इष्टापत्तेः । यद्वायेनविनायस्यानुत्थानं तत्तस्योपजीव्यं इदंरूप्यमितिधीश्च प्रतिषेध्यार्पकतयोपजीव्यैव तथापिनदोषः । नह्युपजीव्यत्वमेवप्राबल्येतंत्रं । किंतुपरीक्षितत्वविशिष्टं । नचाविशिष्टस्यव्यभिचाराद्विशिष्टमप्रयोजकंभवति । परीक्षाचनतावत्प्रतिषेध्यार्पकशुक्तिरूप्याभेदज्ञानांशेस्ति । त्वन्मतेपि तस्यव्यावहारिकप्रामाण्यापातात् । इहतुनिषेध्यार्पिकापि भेदश्रुतिः साक्षिप्रत्यक्षंचनिर्दोषत्वात्परीक्षितं इत्थमेवचदोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायामनाश्वासेप्रमाणतदाभासव्यवस्थानस्यादित्युक्तं प्रत्यक्षप्राबल्यप्रस्तावे । यद्यपिधर्म्यर्पकेइदंज्ञानांशेपरीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति तथापिनतद्बाध्यमित्यनुपदमेवोक्तं । तदुक्तं । "भ्रमेप्यभ्रमभागोस्तितन्मात्रमुपजीव्यतु । बाधकज्ञानवृत्तिस्यान्नचैवंसुपरीक्षित" इति । तस्मादुपजीव्यविरोधात् "उत्पत्तिवाक्यविज्ञातंकर्मसर्वमनूद्यते । नचाश्रितगुणेशक्यंतद्विरोधिगुणांतर" मितिवार्तिकोक्तरीत्या आमिक्षावाक्योपजीवकस्यवाजिनवाक्यस्यतद्विरोधिगुणविधायकत्ववत्प्रत्यक्षोपजीवकस्य "यजमानःप्रस्तर" इत्यादेस्तद्विरुद्धयजमानत्वबोधकत्ववच "तत्त्वमस्या" दिवाक्यस्यनैक्यबो

॥ ७ ॥ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधविवरणं ॥ २७ ॥ जीवाश्रयत्वादिति ॥ जीवंप्रत्याश्रयोजीवाश्रयः । तत्त्वादितितत्पु धकतायुक्ता । तदुक्तं । "यजमानप्रस्तरत्वंयथानार्थःश्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्याविशे षत" इति । यजमानप्रस्तरादिवाक्यादैक्यश्रुतेर्वैषम्यशंकातुप्रत्यक्षस्यशब्दाबाध्यत्वप्रस्तावेनिर स्ता । नैवंभेदश्रुतेरैक्यश्रुतिरुपजीव्या । धर्मिणोजीवस्यप्रत्यक्षेणईश्वरस्यचसर्वज्ञादिवाक्येनशा ब्दधीप्रामाण्यादेश्चप्रत्यक्षेणैवसिद्धेः । तस्यचसर्वस्य भेदानुगुणत्वात्प्रतिषेध्यार्पकविरोधस्यचप्रतिषे धशास्त्राप्रामाण्यानापादकत्वादित्युक्तत्वात् श्रुतिंविनैवैक्यप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच । ऐक्यश्रुतेस्तुनि षेध्यप्रसक्तिर्भेदश्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेव त्वत्पक्षेहि भेदश्रुतिरपिनिषेध्यार्पिकैव नतुसत्यचिन्मात्रपरा तत्त्वावेदकत्वापत्तेः । निषेध्यार्पकमपिपरीक्षितंचेन्नबाध्यमित्युक्तं । एतेन "अभेदंनोल्लिखंतीधीर्न भेदोल्लेखनक्षमा । तथाचाऽऽद्येप्रमासास्यान्नांत्येस्वापेक्ष्यवैशसात्" इतिनिरस्तं । तदुक्तं "नोपजी व्योह्यभेदोत्रक्वचिद्भेदश्रुतेर्बलादिति ॥ ७ ॥ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥ किंचत्वन्मतेपदद्वये लक्षणा ततोवरंमद्रीत्यैकस्मिंस्तत्पदेत्वंपदेवाअमुख्यवृत्तिः।तथाहि तत्साहचर्यात्तदितिव्यपदेशः । "वसंतादिभ्यष्ठक्" इत्यत्र "साहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति वसंतसहचरितमध्ययनंवसंत" इति महाभाष्योक्तेः । प्रसिद्धंचजीवस्यब्रह्मसहचरितत्वं द्वासुपर्णेत्यादौ । यद्वातदाश्रितत्वात्तदितिव्य

पदेशः । (समर्थःपदविधि)रित्यत्रसमर्थपदाश्रितत्वात्पदविधिरुपचारेणसमर्थइतिपदेनोच्यतइति महाभाष्योक्तेः ॥ "सर्वाःप्रजाःसदायतना" इतिवाक्यशेषाच्च । अथवा "ब्राह्मणोस्यमुखमासीदि" त्यादिवत्ततोजातत्वात्तदितिव्यपदेशः । "इग्यणःसंप्रसारण" मित्यत्र "यथाकाकाज्जातः काकःश्येनाज्जातःश्येनः । एवंसंप्रसारणाज्जातोवर्णःसंप्रसारण" मितिमहाभाष्योक्तेः । "सन्मूलाः सोम्येमाःसर्वाःप्रजा" इतिवाक्यशेषाच्च । "ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतः । यथावदच्छ्रुतिस्तद्वज्जीवोब्रह्मेतिवाग्भवेदि" तिस्मृतेश्च । अथवा "धान्यमसिधिनुही" त्यत्रतंडुलेधान्यशब्दवत्तदधीनत्वात्तदितिव्यपदेशः । "प्राणबंधनंहिसोम्यमन" इतिवाक्यशेषेजीवस्येशाधीनत्वोक्तेः। "यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यत" इतिभारतोक्तेश्च । अथवाअतिदेशोयंतद्वत्त्वमसीत्यर्थः। "बहुगणे" त्यादिसूत्रेबहुगणवतुडतयःसंख्यावद्भवंति अंतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते अब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याह तेनवयंमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीतिमहाभाष्योक्तेः । "सारूप्यादि" तिजैमिनिसूत्रे "आदित्योयूप" इत्यादिकंसादृश्यादित्युक्तत्वाच्च । "तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदि" तिब्रह्मसूत्रेब्रह्मगुणयोगाज्जीवेतदितिव्यपदेशइत्युक्तत्वाच्च । "भिन्नाजीवाःपरोभिन्नस्तथापिज्ञानरूपतः । प्रोच्यंतेब्रह्मरूपेणवेदवादेषुसर्वश" इतिस्मृतेश्च । अन्यथातत्त्वमसीतिवाक्यमबोधकं

रुषः । जीवआश्रयोयस्येतिव्याख्यानेउत्तरग्रंथेनपौनरुक्त्यंस्यादितिध्येयं ॥ तत्सिद्ध्येति ॥ ब्रह्मणःसर्वकर्तृत्वेनजीवकार्यस्य स्यात् । यथोक्तंमहाभाष्ये "योगामश्वइतिब्रूयात्नजातुचित्संप्रत्ययःस्यादि" ति । यद्वाशाखास देशेचंद्रेशाखाशब्दवत् जीवांतर्यामितयाजीवसदेशेब्रह्मणित्वमितिव्यपदेशः । "यआत्मनितिष्ठ न्नि" त्यादिश्रुतेः । यद्वा "ब्राह्मणोवैसर्वादेवता" इत्यादिवत्जीवाश्रयत्वाद्ब्रह्मणित्वमितिव्यपदे शः । यद्वाब्रह्मणःसर्वकर्तृत्वात् "यजमानःप्रस्तर" इत्यादिवत्तत्सिद्ध्यात्वमितिव्यपदेशः । एवंच "तदधीनत्वतादेश्यतातस्थ्यताद्धर्म्यपूर्वकैः । निमित्तैस्तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यगीः" ॥ नचै वंमुख्यार्थत्यागदोषः । अंतर्यामिणित्वमित्यादेर्मुख्यतायावक्ष्यमाणत्वात् । त्वद्रीत्यापदद्वयलक्षणा तःमद्रीत्याएकपदलक्षणायाज्यायस्त्वाच्च । किंच जहदजहल्लक्षणायांवाच्यांतर्गतत्वेनप्राक्धीस्थ स्याप्यनंतरमनुपपत्तिदर्शनेनत्यक्तस्यपुनःस्वीकारः । जहल्लक्षणायांतु अधीस्थस्याप्यत्यक्तस्यैवस्वी कारः त्यक्तस्वीकारादपिवरं अधीस्थस्वीकारः । एवंच । "एकस्यामुख्यवृत्त्यैवतत्त्वमित्यस्यसंभवे । भेदेनैवैक्यपरतानेकलक्षणयाकुतः" ॥ नचसदेवेत्यादिवाक्येलक्षणयाप्रकृतेशुद्धेप्रकृतवाचिनस्त त्पदस्याऽभिधैवेतिवाच्यं । शुद्धस्यावाच्यत्वात् । तदित्येकपदलक्षणानिरासाय "तदैक्षत तत्तेजो सृजते" त्याद्यनेकपदलक्षणायोगाच्च । यद्वा "सुपांसुलुगि" त्यादिसूत्रात्तृतीयाविभक्त्यादेर्लुक्प्र

॥ ५९५ ॥

तेनसिद्ध्यातत्कार्यकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ त्यक्तस्यपुनरिति ॥ समुदायस्यसमुदाय्यनन्यत्वादितिभावः ॥ संख्यार्थत्वेनेति ॥ एकत्वादिसंख्यायाएवप्रथमादिविभक्त्यर्थत्वादितिभावः ॥ एकविभक्त्यस्वारस्यमिति ॥ तन्मतेतत्त्वमितिएकविभक्त्यंत सामानाधिकरण्येनैवैक्यंबोध्यते । असीतिसामानाधिकरण्यलब्धाभेदानुवादकमित्यंगीकारात् । तत्रतदित्येकविभक्तेरेवास्वा थमैकवचनादेशोवा । ततश्चतेनत्वंतिष्ठसीतिवा ततस्त्वंजातइतिवा तस्यत्वमितिवा तस्मिंस्त्वमि तिवार्थः । "अनेनजीवेनात्मनानुप्रभूतःपेपीयमानोमोदमानस्तिष्ठति सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्र जा ऐतदात्म्यमिदंसर्व" मित्यादिवाक्यशेषात् । मीमांसकैः "उतयत्सुन्वंतिसामिधेनीस्तदन्वा हु" रित्यत्रयत्रसुन्वंतितत्रहविर्धानेस्थित्वासामिधेनीरनुब्रूयादितिसप्तम्यर्थेप्रथमास्वीकाराच्च । न्या य्यंचनिरवकाशप्रधानभूतानेकप्रातिपदिकस्वारस्यायसंख्यार्थत्वेनसावकाशाप्रधानैकविभक्त्यस्वार स्यं । प्रोद्गातृणामित्यत्रतुविभक्त्यंतरेप्रथमैकवचनस्येवषष्ठीबहुवचनस्यान्यत्राविधानात् बहुवचना नुसारेणप्रातिपदिकस्यप्रस्तोत्रादिच्छंदोगेषुलक्षणाश्रिता । दृष्टंच "प्रयाजशेषेणहवींष्यभिघारय रस्यमस्तु । प्रातिपदिकापेक्षयाविभक्तेरप्रधानत्वादितिभावः ॥ ननुयदिप्रातिपदिकस्वारस्यायविभक्त्यस्वारस्यमंगीक्रियते त र्हिप्रोद्गातृणामित्यत्रोद्गातुरेकत्वाद्बहुवचनानुपपत्तिमाशंक्यषष्ठीबहुवचनरूपविभक्तिस्वारस्यमंगीकृत्यतदर्थंउद्गातृप्रातिपदिकस्य प्रस्तोत्रादिषुसामगानकर्तृषुलक्षणांगीकृता सानस्यादित्यतआह॥ प्रोद्गातृणामित्यत्रेति ॥ अस्माभिस्तदित्यत्रप्रथमाविभक्तेःतृ

तीयाद्यर्थकत्वेनप्रथमाविभक्त्यस्वारस्यंप्रथमैकवचनस्य(सुपा)मितिविभक्त्यंतरेविधानादाश्रितं नहितद्वत्षष्ठीबहुवचनस्यएकवचनादिरूपेविभक्त्यंतरेविधानमस्ति येनप्रातिपदिकस्वारस्यायविभक्त्यस्वारस्यमुच्यते अतस्तत्रविभक्तिस्वारस्यमंगीकृत्यप्रातिपदिकास्वारस्यमंगीकृतमित्यर्थः। छंदोगेषु अपसुब्रह्मण्येषु ॥ विभक्त्यस्वारस्यामिति ॥ तृतीयायाद्वितीयात्वेनविपरिणत

ती" त्यत्र प्रयाजशेषप्रातिपदिकस्वारस्यायप्रयाजशेषंहविःषुप्रक्षिपतीतिविभक्त्यस्वारस्यं । एवं "चावकाशोज्झितानेकमुख्यनामानुसारतः । युक्तोऽतादृग्विभक्तेर्हिबाधःप्रायाजशेषवत्"। यद्वातस्यत्वमित्यर्थैतत्त्वमितिसमस्तंपदं । यद्वाऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्वमसीत्यत्रतदित्यनेननात्मापरामृश्यते। किंत्वैतदात्म्यंनपुंसकलिंगत्वात् । ऐतदात्म्यमित्यस्यचैषचासावात्माचएतदात्मातस्येदंऐतदात्म्यं। एतदीयंवस्तुत्वमसीत्यर्थः । परमतेहिएततसत्आत्मायस्यतदैतदात्म्यमितिव्याख्यातत्वात्भावप्रत्ययोऽव्यर्थः। ततोवरमर्थांतराश्रयणं। विचित्राहितद्धितगतिरितिवचनात्।"सस्रष्टाचैवसंहर्तानियंतारक्षिताहरिः। तेनव्यासमिदंसर्वमैतदात्म्यमतोविदुरितिस्मृतेश्च।

केचित्तुशरीरवाचिनांदेवमनुष्यादिशब्दानांशरीरिपर्यंतत्वदर्शनात् । जीवस्यचतस्यात्माशरीरमित्वांगीकारादितिभावः। मुख्यनामानुसारतः मुख्यप्रातिपदिकानुसारतः । ननुकथंतदीयत्वरूपार्थांतराश्रयणंयुक्तं ऐतदात्म्यमित्ययंष्यञ्प्रत्ययांतः ष्यञ्चस्वार्थेभावेवाविहितो नतदीयत्वरूपार्थइत्यतआह ॥ विचित्राहीति ॥ ईश्वरशरीरत्वादिति ॥

तथाचतत्ब्रह्मत्वमित्युच्यतेत्वच्छरीरकत्वादित्यर्थः ॥ निर्देशइति ॥ ऐक्यनिर्देशइत्यर्थः ॥ याइंद्रकमंडलुस्थाइति ॥ इंद्रः
त्यादिश्रुत्येश्वरशरीरत्वात् तत्त्वमितिव्यपदेशःशरीरशरीरिभावनिबंधनइत्याहुः।इतरेतुआदित्यो
ब्रह्मेत्यादिवत् जीवेब्रह्मत्वोपासनार्थस्तत्वमसीतिनिर्देशः नतुवस्तुतत्वनिष्ठइत्याहुः।यद्वासआत्मा
तत्वमसीत्यत्रयद्यपिद्वेधापदच्छेदःसंभवतितथापिशब्दोनित्यइत्यत्रानित्यघटदृष्टांतेनानित्य इति
च्छेदवत्अत्रापिभिन्नशकुनिसूत्रादिदृष्टांतैरतादितिच्छेदः । नहिआद्येखंडेसयथाशकुनिःसूत्रेणप्र
बद्धइत्युक्तयोःशकुनिसूत्रयोःषष्ठेलवणमेतदुदकइत्यादिनोक्तयोःलवणोदकयोःसप्तमेपुरुषंसोम्यगं
धारेभ्यइत्यादिनोक्तयोःपुरुषगंधारदेशयोःनवमेऽपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदित्यादिनोक्तयोःस्तेनापहार्य
योश्चैक्यंस्तेनापहार्यदृष्टांतेहिस्पष्टऐक्यज्ञानिनोऽनर्थः । परकीयब्रह्मत्वाभिमानीहिस्तेनः ।
नतुविद्यमानब्रह्मत्वाज्ञानी । नचसत्यानृताभिसंधिमात्रमिहविवक्षितं । तथात्वेसत्यानृतवाक्दृष्टां
तेनपूर्तेरपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदित्यपहारदृष्टांतायोगात् । आद्यखंडेसुषुप्तविषयेस्वमपीतोभवतीत्य
त्रब्रह्मणिस्वशब्दोनजीवाभेदाभिप्रायः ।"स्वातंत्र्यात्स्वइतिप्रोक्तआत्मायंचाततत्वतः । ब्रह्मायंगु
णपूर्णत्वात्भगवान्विष्णुरव्ययः"इतिश्रुतेः आत्मीयार्थत्वसंभवाच्च । अपीतोभवतीत्यस्यापितिरो
हितःसन्प्राप्तोभवतीत्येवार्थः । नत्वभिन्नइति । अपेरपिधानेइणश्चगतौनिष्ठायाश्चकर्तरिशक्तेःक्लृप्त

त्वादैक्ययेयोगरूढ्योरभावाच्च । ऐक्यार्थत्वेअपीतइत्यस्यभवतेश्चाकर्मकत्वेनश्रुतद्वितीयायोगाच्च ।
अश्रुततृतीयाकल्पनाप्रसंगाच्च । "स्वंकुलायंयथाऽपीतःपक्षीस्यादेवमीश्वरं । अप्येतिजीवःप्रस्वापे"
इतिस्मृतेश्च । "यथास्मिन्नाकाशेश्येनोवासुपर्णोवाविपरिपत्यश्रांतःसंहत्यपक्षौसल्लयायैवध्रियते ए
वमेवायंपुरुष" इतिसुषुप्तिविषयश्रुत्यंतरेभिन्नश्येननीडदृष्टांतोक्तेश्च । "प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त"
इतिसुषुप्तौभेदश्रुतेश्च । त्वन्मतेपि भेदपरेण "सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेने" तिसूत्रेणाविरोधाच्च । त्वत्पक्षे
पि जागरणइवसुषुप्तावप्याविद्यकजीवब्रह्मभेदस्यसत्त्वाच्च । नचाद्वितीयखंडेना "नात्ययानांवृक्षा
णांरसानां" इत्यादिनोक्तानांनानावृक्षरसानां ॥ तृतीये "इमाःसोम्यनद्य" इत्यादिनोक्तयोर्नदी
समुद्रयोश्चैक्यंशंक्यं । नहिनानावृक्षरसाअन्योन्यंभेदत्यागेनप्राक्सिद्धेनमधुनैक्यमापद्यंते नवा
प्राग्भेदभ्रांतिविषयाःपश्चात्तदविषयाः किंतुतंतवइवपटं अन्योन्यंभिन्नाएवप्रागसिद्धंमधूत्पादयं
ति नचेदंदार्ष्टांतिकानुगुणं । नदीसमुद्रदृष्टांतेपिकिंनदीसमुद्रावयविनोरैक्यं किंवातदवयवजला
णूनां उतद्रव्यांतरारंभः । नाद्यद्वितीयौ । माषराशौप्रक्षिप्तमाषतदवयवानामिव क्षीरेप्रक्षिप्तनीरत
दवयवानामिवचान्योन्यंमिश्रीभावेपिप्राग्भिन्नानांपश्चादप्यैक्यायोगात् "ताएवापोददौतस्यसमु
निःसंशितव्रत" इतिकौर्मेयाइंद्रकमंडलुस्थाआपः स्वकमंडलौनिक्षिप्तास्ताएववसिष्ठोदत्तवानित्यु



सजलेवशिष्टकमंडुलौस्वकमंडलुजलंउत्तरत्रपरीक्षार्थंस्थापयित्वासुदासस्यराज्ञोयज्ञंप्रतिगत्वापुनरागत्यवशिष्टंप्रतिपरीक्षार्थंस्वज
क्तेश्च । सप्तनदीनांमिश्रीभूतानामपिपुनर्वि(यु)भज्यसमुद्रगमनदर्शनाच्च "यथोदकंशुद्धेशुद्धमासि
क्तंतादृगेवभवती" तिसावधारणश्रुतिविरोधाच्च । "उदकंतूदकेसिक्तंमिश्रमेवयथाभवेत् । नचैत
देवभवतियतोवृद्धिःप्रदृश्यत" इति सयुक्तिकस्मृतिविरोधाच्च । समुद्रेतुमहत्त्वाद्वृद्ध्यदर्शनं । पू
तापूतयोःशीतोष्णयोर्मधुरलवणयोर्जलयोर्मेलने उभयगुणदर्शनाच्च । "ताःसमुद्रात्समुद्रमेवापि
यंती" ति अवधित्वादिनिर्देशायोगाच्च । वाचस्पतिनापि "अवस्थितेरितिकाशकृत्स्न" इतिसूत्रे
नदीसमुद्राभेदस्यनिरस्तत्वाच्च । भेदाज्ञानंतुक्षीरनीरयोरिवव्यामिश्रीभूतस्वर्णताम्रादेरिवचमिश्री
भावाद्युक्तं । अंत्येनकस्यापिकेनाप्यैक्यं दार्ष्टांतिकानानुगुण्यंच । "ताःसमुद्रात्समुद्रमेवापियंति
ससमुद्रएवभवती" त्यत्रापिप्रकृतनदीरुद्दिश्यसमुद्रभवनविधानेतेतंडुलाओदनंभवंतीतिवत्ताः
समुद्रएवभवंतीतिस्यात् । अतोनद्यःनियतजलराशिरूपात्स्वातरूपाद्वादेवतारूपाद्वासमुद्राद्गच्छं
तितंप्रविशंतिच समुद्रस्तुसएव नैतासांसमुद्रत्वमितिवाससमुद्रएवनतुनदीत्वंप्राप्नोतीतिवार्थः ।
तस्मात्सतोप्यन्योन्यंभेदस्याज्ञानएवइमौदृष्टांतौ । अतएवनानारसवाक्येदार्ष्टांतिके "एवमेवख
लंययाचे वशिष्टस्तज्ज्ञात्वाताएवापइंद्रायददावित्यर्थः ॥ सप्तनदीनांमिश्रीभूतानामिति ॥ कृष्णवेणीतुंगभद्राभीमरथीम

लुसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपत्स्यामहेइति 'तइहव्याघ्रोवे" ति नदीसमुद्रवा
क्येचदार्ष्टांतिके "सतआगम्यनविदुःसतआगच्छामहइति तइहव्याघ्रोवे" तिसतोभेदस्याज्ञाने
नैवानर्थउक्तः। नहिगृहेप्रविष्टस्यगृहादागतस्यवातदैक्यं । तस्माद्दृष्टांतानुसारेणातत्वमसीतिच्छे
दोयुक्तः। तथाचश्रुत्यंतरं। "यथापक्षीचसूत्रंचनानावृक्षरसायथा । यथानद्यःसमुद्रश्चशुद्धोदलव
णेयथा ॥ १ ॥ यथास्तेनापहार्यौचयथापुंविषयावपि । तथाजीवेश्वरौभिन्नौसर्वदैवविलक्षणावि
ति ॥ २ ॥" किंचाद्येखंडे "स्वप्नांतंमेसोम्यविजानीही" तिस्वातंत्र्यशंकानास्पदसुषुप्तिनिदर्शनेन
चतुर्थेच "अस्ययदेकांशाखांजीवोजहाती" त्यादिना अन्वयव्यतिरेकोक्त्याअष्टमेच "पुरुषंसोम्यो
पतापिन" मित्यादिनास्वातंत्र्यशंकानास्पदमरणनिदर्शनेनेश्वराधीनत्वस्योक्तत्वादतदित्येवच्छेदोयु
क्तः। एवंच "वाक्यशेषानुसारेणमुख्यार्थस्यैवसंभवे। तद्विरुद्धानेकपदलक्षणानैवयुज्यते" ॥ च
तुर्थखंडे "अनेनजीवेनात्मनानुप्रभूतःपेपीयमानोमोदमानस्तिष्ठती" त्यत्रचजीवशब्दईश्वरपरः ।
मोदमानइतिसंसारिणःपृथगुक्तेः। "एतस्यैवसोम्यैषोणिम्नएवंमहान्यग्रोधस्तिष्ठती" त्यत्राणिमश
ब्दःपरमसूक्ष्मेश्वरपरः। "सएषोणिमाऐतदात्म्यमिदंसर्व" मिति इहैवश्रुतावीश्वरेतस्यप्रयोगात्
नतुपररीत्याधानापरः । "तासांकिमत्रपश्यसी" ति अण्व्यइवेमाधानाभगवइतिभावप्रत्ययरहि



तेनस्त्रीलिंगेनबहुवचनांतेनेवशब्दशिरस्केनचाणुशब्देननिर्दिष्टतयातद्विपरीताणिमशब्दानर्हत्वात्
ननिभालयसेइत्युक्तादृश्यत्वायोगाच । यदिचाष्टमेविदुषोब्रह्मप्राप्तिमात्रंविवक्षितं तदातस्यवाङ्म
नसिसंपद्यतइत्यादि तेजःपरस्यांदेवतायामित्यंतमेववाक्यंस्यात्। "तस्ययावन्नवाङ्मनसिसंपद्यत"
इत्यादिव्यर्थं स्मृतिश्च "यदाप्राणान्ददातीशस्तदाचेतनकोखिलं । जानातिग्रस्तकरणस्तेनवेत्तिन
किंचने"ति ॥ सआत्मेत्यत्रचसःआणिमशब्दोक्तईश्वरः आत्माआततइत्येवार्थः नतुजीवात्मेति।
"यदाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह । यच्चास्यसंततोभावस्तेनात्मेतिहिभण्यत" इति भारतो
क्तेः। "नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्चे" तिसूत्रे "तमेवैकंजानथात्मान" मितिवाक्योक्तोनजीवः
तद्वाचिशब्दाभावादितित्वयापिसिद्धांतितत्वेनात्मशब्दस्यजीवेष्वमुख्यत्वाच्च । "सइमास्तिस्रो
देवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोदि" त्यत्रापि जीवशब्देनेश्वरउच्यते नतुसंसा
री "जीवइतिभगवतोनिरुद्धस्याख्ये" तिश्रुतेः "विष्णुर्जीवइतिप्रोक्तःसततंप्राणधारणादि" ति
स्मृतेश्च। जीवेपियोगसंभवेनरूढिकल्पकाभावाच्च । "अहंहिजीवसंज्ञोवैमयिजीवःसमाहित" इ
तिमोक्षधर्मेभगवद्वचनाच्च । प्राणधारकत्वरूपनिमित्तस्येश्वरएवमुख्यत्वाच्च संसारिणस्त्रिवृत्करण
पूर्वकंनामरूपात्मकप्रपंचकर्तृत्वायोगाच्च । तेजोबन्नानां "तत्तेजऐक्षत ताआपऐक्षंत इमास्तिस्रोदे

लापहाभवनाशिनीतिसप्तनदीनानिवृत्तसंगमेमिश्रीभूयोत्तरत्रगतानांपुनर्वियुज्यप्रत्येकंप्रत्येकंसमुद्रगमनदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

वता" इतिपूर्वमेवचेतनत्वसिद्ध्यापुनर्जीवप्रवेशोक्त्ययोगाच्च । एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः । एक विज्ञानेनसर्वविज्ञानंचप्रागेवव्याख्याते । नचैक्याप्रसक्तेरतत्त्वमसीतिनिषेधायोगः । "इष्टापूर्तंम न्यमानावरिष्ठ" मित्यादाविव श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेनवा "तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसी" दित्या दाविवानादिकुसमयेनवादेहेंद्रियादीन्प्रतिस्वातंत्र्यरूपस्येश्वरलक्षणस्य सर्वैरपिआत्मन्यभिमन्य मानत्वेनप्रत्यक्षेणवाप्रसक्तस्यैक्यस्य निषेधोपपत्तेः । एवंच "एकमेवाद्वितीय" मितिसमाभ्यधिक राहित्यस्योपक्रमात् । ऐतदात्म्यमितितस्यैवोपसंहारात् अतत्वमसीतिनवकृत्वोभ्यासात् शास्त्रं विनाशास्त्रैकगम्येश्वरभेदस्याप्रसक्त्या अपूर्वत्वात् । अथसंपत्स्यतइतिफलश्रवणात् येनाश्रुतंश्रुतं भवतीत्याद्यर्थवादात् शकुनिसूत्रादिदृष्टांतैरुपपादनात् षड्विधतात्पर्यलिंगानिभेदपराण्येवेति॥७॥ तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ २८ ॥ एतेनाहंब्रह्मास्मीत्याद्यपिव्याख्यातं । उक्तरीत्याएकपदलक्षणयाब्र ह्मसाहचर्यादिनाजीवेब्रह्मेतिव्यपदेशस्यवासादृश्यादिनाब्रह्मण्यहमितिव्यपदेशस्यवोपपत्तौपदद्व यलक्षणयैक्यपरत्वायोगात् । किंचाहंशब्दोजीवांतर्यामिणिमुख्यः । "सर्वांतर्यामिकोविष्णुःस

तत्वमसिवाक्यार्थविवरणं ॥ २८ ॥ किंचात्रवाक्यइति ॥ बृहदारण्यकवाक्यइत्यर्थः ॥ यस्ययेनेति ॥ यस्ययेनार्थसं

र्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोहंत्वमसौचेतिनतुसर्वस्वरूपत" इत्यादिस्मृतेः "अहंमनुरभवंसूर्यश्चे"त्यं
तर्यामिणिअहंशब्दप्रयोगाच । नहित्वत्पक्षेपिविशिष्टचैतन्यरूपोवामदेवोविशिष्टचैतन्यरूपमनुसू
र्यादिर्भवति।अहंमन्वादिशब्दैश्चिन्मात्रलक्षणायांचोत्तमपुरुषायोगः"अहंभूमिमददामार्याये" त्या
द्ययोगश्च । नहिचिन्मात्रंभूमिमदात् । भगवान्विष्णुर्हीन्द्रायभूमिमदात् तस्मादहंनामाभवत्तस्यो
पनिषदहमिति । "अहंनामाहरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तित" इत्यादिश्रुतेश्च । श्रुत्यंतरे "अहंतत्तेजो
रश्मीन्नारायणंपुरुषंजातमग्रतः । तमिममहंविजानाती" ति अहेयेअहंशब्दप्रयोगाच । अन्यथा
अहंविजानामीतिस्यात् । ततश्चांतर्याम्यैक्यमेवात्रोच्यते । उक्ताचांतर्यामिणिनियम्यानंत्यादिना
भेदप्रसक्तिः । तथाचश्रुत्यंतरं "सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएक" इति । अन्यथा "यएषआ
दित्येपुरुषोदृश्यतेसोऽहमस्मी" तिछांदोग्ये "सएनान्ब्रह्मगमयती" तिभेदपरोत्तरवाक्यविरो
धः । किंच "सयएतमेवंविद्वानुपास्त" इत्युत्तरवाक्येउपास्तिश्रवणात्त्वन्मतेचोपास्यस्यारोपित
त्वान्नानेनैक्यसिद्धिः । "योसावसौपुरुषःसोहमस्मिवायु" रितीशावास्येच "वायुरनिलममृतमथे
दंभस्मांतंशरीर" मित्युत्तरवाक्यविरोधः । नहिशरीरादेरपिजीवैक्यं । "अग्नेनयसुपथारायेअ
स्मानि" त्यादिभेदपरोत्तरवाक्यविरोधश्च । "तद्योहंसोसौयोसौसोह" मित्यैतरेयेच "चक्षुर्मित्र

स्यवरुणस्याग्ने” रितिभेदपरोत्तरमंत्रविरोधः । “ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मा स्मी” तिबृहदारण्यकेच “तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यततथाऋषीणांतथामनुष्याणा” मितिभेदपरवाक्यशेषविरोधः । किंचात्रवाक्येब्रह्मणएवप्रकृतत्वात्नानेनजीवब्रह्मैक्यसिद्धिः । “यएवंवेदाहं ब्रह्मास्मी” त्युत्तरवाक्येत्वितिशब्दयोगात् त्वन्मतेचेतिशब्दयुक्ताना “मादित्योब्रह्मे” त्यादीना मुपासनार्थत्वात् । “अथयोऽन्यांदेवतामुपास्त” इत्युत्तरवाक्येउपास्तिश्रवणाचनानेनैक्यसिद्धिः। यद्वात्रब्रह्मशब्दोबृंहणार्थइति नपरब्रह्मैक्यसिद्धिः । अन्यथापूर्ववाक्ये “आत्मानमेवावेदि” त्यनेनैवब्रह्मेतिज्ञानस्यसिद्धत्वात्ब्रह्मास्मीतिव्यर्थं । एतेना “हंहरिःसर्वमिदंजनार्दन” इत्यादिस्मृतयोपिव्याख्याताः । “अथयोन्यांदेवतामुपास्तेअन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशु” रित्यत्राप्यंतर्यामिभेदज्ञानीनिंद्यते । अन्यथापदद्वयादिलक्षणादिदोषात् । यद्वायोन्योजीवःअन्यांविलक्षणां देवतामुपास्ते । किमिति । अन्योसौपरमात्माअहमस्मीतिनसवेदयथापशुरित्यर्थः । अन्यथाहमर्थस्यापिविशेष्यत्वेदेवतामुपास्तइत्ययुक्तं । नचव्यवहितान्वयदोषः । यस्ययेनार्थसंबंधइतिन्यायेनसन्निधानाद्योग्यतायाःप्रबलत्वात् । अथवास्वातंत्र्येणाऽन्यसद्भावनिषेधायश्रुतिस्त्वियं । “अन्योसावन्योहमस्मीतिपश्यन्नज्ञइतिस्मह । आहतद्ब्रह्मणोधीनाभिन्नाजीवास्तुसर्वश” इत्यादिस्मृ

तेःस्वातंत्र्यज्ञानीपशुरित्यर्थः । केचित्तूपास्तइत्यादिश्रवणात्पुंप्रयत्नसाध्यज्ञानविजातीयवृत्त्यंतररूपोपासनायाएवनिषेधः नतुज्ञानस्येत्याहुः । "सयोहवैतत्परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यत्रापिह्वितीयोब्रह्मशब्दोजीवपरः । बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विवतिवचनात् । "ब्रह्माणिजीवाःसर्वेपी" त्यादिस्मृतेश्च । "द्वेब्रह्मणीवेदितव्ये" इत्यादौजीवेतत्प्रयोगाच्च । तथाचयःपरमंब्रह्मवेदसजीवएवभवति नतुपरंब्रह्मेत्यर्थः । अतएवाद्योब्रह्मशब्दःपरमत्वेनविशेषितः । यद्वाब्रह्मभवतिबृंहितत्वरूपब्रह्मत्वाक्रांतोभवतीत्यर्थः । "संपूज्यब्राह्मणंभक्त्याशूद्रोपिब्राह्मणोभवे" दितिवत् । नहिशूद्रःस्वपूज्यब्राह्मणव्यक्तिरेवभवति किंतुब्राह्मणत्वजात्याक्रांतः । ब्रह्मण्यपिब्रह्मशब्दस्यबृंहणार्थत्वात् "ब्रह्मत्वंबृंहितत्वंस्याज्जीवानांनपरात्मते" तिस्मृतेश्च । "अस्यमहिमानमितिवीतशोक" इतिवाक्यशेषाच्च । अन्यथापूर्वत्र "यथानद्यःस्यंदमाना" इतिभिन्ननदीसमुद्रदृष्टांतोक्तिः "परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्य" मितिब्रह्मप्राप्त्युक्तिश्चायुक्तास्यात् । किंचत्वत्पक्षेनित्यंब्रह्मभूतस्यापूर्वब्रह्मभावोक्तिरयुक्ता । आरोपनिवृत्तेःसाध्यत्वेप्यशाब्दत्वात् "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यत्रापि जीवएवसन्ब्रह्मप्राप्नोतीतिकर्तृकर्मभावेनभेदएवोच्यते । "कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेव्ययेसर्वएकीभवंती" त्यत्रापि एकीभावःस्थानैक्यंमत्यैक्यंसादृश्यंवा नस्वरूपैक्यं । "अविरोधश्चसादृश्यमे

कदेशस्थितिस्तथा । एकीभाव(स्त्रिधा)स्तथाप्रोक्तोनैकीभावःस्वरूपयो" रितिवचनात् । "अहीत
स्ततोगतागावःसायंगोष्ठेएकीभवंति एकीभूतानृपाःसर्वेवव्रुषुःपांडवंशरैः" "अस्मिन्ग्रामेमहाजना
एकीभूताः" "कीटोभ्रमरेणैकीभूत" इत्यादौप्रयोगाच्च । त्वत्पक्षेऐक्यस्यप्रागेवसिद्धत्वादभूततद्भावा
र्थच्विप्रत्ययबाधः । तथासकृत्प्रयुक्तस्यैकीभवंतीत्यस्यकर्मसुनिवृत्तिरर्थः विज्ञानात्मन्यैक्यमर्थइति
अनेकार्थत्वं । तथा "परेऽव्यय" इति श्रुतसप्तमीहानिः अश्रुततृतीयाकल्पनापत्तिः । तथा "निरं
जनःपरमंसाम्यमुपैती" तिपूर्ववाक्येन "परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमि" त्युत्तरवाक्येनचविरोधः
स्यात् । नाप्यंतर्यामिप्रकरणस्थं "नान्योतोस्तिद्रष्टे" तिवाक्यंअक्षरप्रकरणस्थं "नान्यदतोस्तिद्र
ष्ट्रि" तिवाक्यंचैक्येमानं । अतइत्यनेनप्रस्तुतंसर्वनियंतारंपरामृश्यान्योद्रष्टानास्तीत्युक्ते अस्मि
न्ग्रामेअयमेवसर्वनियोजकःनान्यःपुरुषोऽस्तीत्यादावन्यशब्दस्य प्रस्तुतसदृशान्यपरतयाव्युत्पन्नत्वे
नेहापिसर्वनियामकद्रष्ट्रंतरनिषेधात् । उक्तंहि समानमितरच्छयेनेनेत्यत्रइतरशब्दस्यपूर्वनिर्दिष्टस
दृशपरत्वं । एवंच "कंदर्पःसुंदरोलोकेनान्योस्तीहपुमानि" त्युक्तेकंदर्पतोन्यः किंपुमान्नेतिप्रतीयते
किंतुकंदर्पसदृशःसुंदरोनेतिभासते । एवंपरात्मसदृशद्रष्ट्रभावोत्रभासते । अन्यथाअंतर्यामिवा
क्ये "यआत्मनोंतरः यमात्मानवेद यस्यात्माशरीरं यआत्मानमंतरोयमयती" तिपूर्ववाक्येन "ए



षतआत्मांतर्याम्यमृतः अतोन्यदार्त" मित्युत्तरवाक्येनचविरोधः । तत्रपरमात्मनोन्यंचेतनमंगी
कृत्यतस्यार्तियुक्तत्वेनास्वातंत्र्यस्यैवोक्तेः । अक्षरवाक्येच "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्या
चंद्रमसौविधृतौतिष्ठत" इत्यादिपूर्ववाक्येनविरोधःस्यात् द्वितीयाद्वैभयंभवतीत्यस्यापिविरोधिनः
समानाद्भयंभवतीत्येवार्थः लोकेतादृशादेवभयदर्शनात् । अस्यचलोकसिद्धानुवादित्वात् । "समा
नाद्धिभयंभवे" दितिस्मृतेश्च । पूर्वत्र "तस्मादेकाकीबिभेती" ति उत्तरत्रच "तस्मादेकाकीनरम
त" इतिश्रवणाच्च । "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुत" इत्यत्रापि एतस्मिन्निति विशेषणात्स्वगत
स्यैवभेदस्यनिषेधः । एवं "एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यादिश्रुतिः । "एकएवहिभूतात्माभूतेभूते
व्यवस्थित" इतिस्मृतिश्चांतर्याम्यैक्यपरा । भूतशब्दस्य "यतोवाइमानिभूतानिजायंते यत्प्रयंत्य
भिसंविशंती" त्यादाविवचेतनपरत्वात् । "यावन्मोक्षंतुभेदःस्याज्जीवस्यपरमस्यच । ततःपरंनभे
दोऽस्तिभेदहेतोरभावतः । विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते । आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकः
करिष्यती" त्यादिस्मृतिष्वपि भेदशब्दोमित्रभेदइत्यादाविववैमत्यार्थः । "जीवस्यपरमैक्यंतुबुद्धि
सारूप्यमेवचे" त्यादिस्मृतेः । जीवस्यहिआमोक्षमीश्वरकामविरुद्धकामिता नतुमोक्षे । अतएवमु
क्तःसत्यकामः । असंतमभद्रमित्यर्थः । "क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारते" त्यस्यापि क्षेत्रज्ञं

वंधोदूरस्थेनापितेनसः । ग्राह्यइतिवचनादित्यर्थः ॥ इतिश्रवणादिति ॥ उपास्तइतिपुंप्रयत्नसाध्यत्वश्रवणात्ज्ञानस्यचातथा त्वात्उपासनायाएवतथात्वादितिभावः ॥ सर्वक्षेत्रेष्वपिविद्धीति ॥ सर्वत्रममसत्वाच्चेतनाचेतनात्मकेषुप्रतिमात्वेनमच्छरी रभूतेषुस्थितंविद्धीत्यर्थः । चेतनाचेतनात्मकस्यप्रपंचस्यक्षेत्रत्वंकुतइत्यतआह ॥ तत्रैवेति ॥ गीतायामेवेत्यर्थः । तथापितस्य

सर्वज्ञंमांसर्वक्षेत्रेष्वपिविद्धीत्यर्थः । तत्रैव । "इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः । तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्कतत्समासेनमेशृणिव"त्युक्त्वा "महाभू तान्याहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच । इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचरा" इत्याद्युक्त्वा "एत त्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृत" मित्यनेन "यस्यपृथिवीशरीर" मितिश्रुत्याईश्वरशरीरत योक्तंचेतनाचेतनात्मकंसर्वक्षेत्रमित्युक्तत्वात् । मोक्षधर्मे "क्षेत्राणिचशरीराणिबीजानि चशुभाशुभे । तानिवेत्तिसयोगात्माततःक्षेत्रज्ञउच्यते" इति । "प्रकृतेश्चविकाराणांद्रष्टा रमगुणान्वितं । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवंतुकर्तारंगुणसंवृत" मितिचोक्तेः । नचैवंरूढार्थत्यागः ।

शरीरत्वंकुतइत्यतउक्तं ॥ यस्यपृथिवीति ॥ तानिवेत्तीति ॥ यतइतिशेषः । यतोवेत्तिततःसंयोगात्माज्ञानरूपोभगवान्क्षे त्रज्ञउच्यतइत्यर्थः ॥ रूढार्थेति ॥ (क्षेत्रज्ञआत्मापुरुष)इत्यभिधानेनक्षेत्रज्ञशब्दस्यजीवेरूढत्वादित्यर्थः । योगरूढ्योश्चरूढेरेव

प्रबलत्वादित्यर्थः । जीवेपिनरूढः किंतुयौगिकएवेत्याह ॥ जीवेपीति ॥ ननूभयत्रापियौगिकत्वाविशेषाज्जीवःकुतोनगृह्यत इत्यतआह ॥ शास्त्रस्थावेतिन्यायाचेति ॥ प्रकृतेक्षेत्राणिचशरीराणीतिमोक्षधर्माख्यशास्त्रेणक्षेत्रज्ञशब्दस्यईश्वरेप्रसिद्धत्वा त्सएवग्राह्यइतिभावः ॥ ७ ॥ अहंब्रह्मास्मीतिश्रुत्यर्थविवरणं ॥ २९ ॥ जातिरूपत्वेविरोधादिति ॥ आत्मत्वस्यजाति

जीवेपिक्षेत्रज्ञशब्दस्ययौगिकत्वात् शास्त्रस्थावेतिन्यायाच्च । एवमन्यान्यपिवाक्यानियोज्यानि । तस्मान्नागमऐक्येप्रमाणं ॥ ७ ॥ अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ नाप्यनुमानं । जीवाःपर मात्मनस्तत्वतोनभिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यत्रत्वात्मत्वस्यज्ञातृत्वादिरूपत्वेतवाऽसिद्धेः । अवेद्यत्वादिरूपत्वेममासिद्धेः । जातिरूपत्वेविरोधात् । अबाध्यत्वादिरूपत्वेनैकांत्यात् । विस्तृ तंचैतज्जडत्वभंगे । जीवाःपरमात्मनोव्यवहारतोपिनभिद्यंतेआत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्याभाससाम्याच्च । विमताजीवाश्चैत्रात्तत्त्वतोनभिद्यंते । जीवत्वात् चैत्रवत् । विमतंवस्तुतोब्रह्मतो नभिन्नंवस्तुत्वाद्ब्रह्मवदित्यत्रापिचैत्राद्व्यवहारतोपि नभिद्यंते जीवत्वाच्चैत्रवदित्याभाससाम्यात् ।

रूपत्वेतस्याश्रयीभूततात्विकात्मव्यक्तिनानात्वसापेक्षत्वेनउक्तसाध्याभावेनैवव्याप्त्याविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ अबाध्यत्वादिरूप त्वेऽनैकांत्यादिति ॥ अभावद्वैतमस्तीतिमतेद्वितीयाभावेव्यभिचारः अबाध्यत्वरूपात्मत्वस्यतत्रसत्वेपिपरमात्मनस्तत्वतोभेद

स्यैवसद्भावादित्यर्थः । तद्भेदस्याताात्विकत्वेचतन्निवृत्तौद्वितीयाभावब्रह्मणोरैक्यापत्तिः साचनयुक्ता भावाभावयोर्विरुद्धरूपयो रैक्यायोगादितिभावइतिसंप्रदायः । विमतानिशरीराणिमद्भोगायतनानिच । शरीरत्वादितिभगवत्पादैर्भोगायतनत्वेनाभेदसा धकानुमानमनूदितमस्ति तदेवकुतोनूदितं चैत्राधिष्ठानत्वंवाचैत्रेणैवाधिष्ठितत्वंवाकस्मान्नानुवदितव्यमित्यतस्तत्रकृत्यप्रदर्श नाभिप्रायेणपरिशेषमाह ॥ विमतानीत्यादिना ॥ अन्याधिष्ठितेति ॥ ग्रहवदितिशेषः ॥ ईश्वरस्यापीति ॥ अंतर्यामि

विमतानिशरीराणिचैत्राधिष्ठितानि शरीरत्वाचैत्रशरीरवदित्यत्रचैत्राधिष्ठितत्वे प्यन्याधिष्ठितत्वसंभवेनैक्यासिद्धेः । चैत्रेणैवाधिष्ठितानीत्युक्तौत्वीश्वरस्यापि चै त्रशरीराधिष्ठातृत्वेनदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात् । चैत्रस्यैवभोगायतनानीत्युक्तौ चत्वन्मतेयस्यभोक्तृत्वं अंतःकरणविशिष्टस्यतस्यप्रतिशरीरंभेदः यस्यचैक्यंशुद्ध चैतन्यस्यतस्याभोक्तृत्वमितिबाधात् । विमतानिशरीराणि चैत्रमनसैवयुक्तानि

त्वादितिभावः । अत्रचैत्रशब्देनविशिष्टचैतन्यंविवक्षितंशुद्धचैतन्यंवा । नाद्यइत्याह ॥ यस्येति ॥ यस्यांतःकरणविशिष्टस्यभो क्तृत्वं अंगीकृतमितिशेषः ॥ भेदइति ॥ तथाचतस्यभोगायतनत्वेनैक्यसाधनेबाधइत्यर्थः । नद्वितीयइत्याह ॥ यस्यचेति ॥ ॥ ६०३ ॥ अभोक्तृत्वमंगीकृतमितिशेषः । तथाचतस्यभोगायतनत्वेनैक्यसाधनंकार्यं तथाचतत्रैक्यसंभवेपितस्याभोक्तृत्वेनतस्यभोगायत

नानीत्युक्तेबाधइत्यर्थः ॥ इत्याद्याभासेति ॥ मनसामप्यभेदःसिध्येदितिभावः ॥ द्रव्यत्वेत्यादि ॥ स्वाभाविकभेदवान्नभ

शरीरत्वाचैत्रशरीरवदित्याद्याभाससाम्याच्च । आत्माद्रव्यत्वातिरिक्तपरजात्यानानानभवति वि भुत्वात् गगनवदित्यत्रत्वन्मते गगनस्यप्रतिकल्पंभेदेनसाध्यवैकल्यात् । परिच्छिन्नत्वेनसाधनवै कल्याच्च । आत्मत्वस्यपरमाणुत्ववदजातित्वेप्यात्मभेदासिद्ध्यार्थांतरत्वाच्च । विमतोभेदोमिथ्या एकस्यांदृशिकल्पितोवा भेदत्वात् दृश्यत्वाच्च चंद्रभेदवत् एकस्यांदृशिक्षणिकवादिकल्पितभेदव द्वेत्यत्रतूक्तरीत्यामिथ्यात्वानिरुक्तेःसत्यासत्यभेदानुगतभेदत्वसामान्यस्यासिद्धेश्च । चंद्रस्यकल्पि ताद्द्वितीयचंद्राद्भेदस्यसत्यत्वेन दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच्च मुक्तेःसंसाराद्ब्रह्मणोनृतादात्मनोदेहाद्भे देचव्यभिचाराच्च । अभेदोमिथ्याअभेदत्वात् देहात्माभेदवदित्याभाससाम्याच्च । दृश्यत्वादेर्निर स्तत्वाच्च । विमताभेदप्रतीतिः भ्रांतिः भेदप्रतीतित्वात् चंद्रभेदप्रतीतिवदित्यत्र ब्रह्मणोऽनृताद्भे दप्रतीतौव्यभिचारात् आभाससाम्याच्च । "विमतंतत्वतःस्वांतभेदहीनंमतत्वतः । यदित्थंतत्त थायद्वत्स्वंतथेदंततस्तथे" त्यत्रत्वन्मतेगगनस्यसावयवत्वात् संयोगित्वेनसांशत्वस्यसुसाधत्वाच्च

वतीतियावत् ॥ परिच्छिन्नत्वेनेति ॥ गगनस्यपरिच्छिन्नत्वेनविभुत्वाभावादित्यर्थः । आकाशद्वैतस्यत्वयानंगीकारादितिभावः ।

भेदत्वहेतौचंद्रभेदोदृष्टांतः दृश्यत्वहेतौतुद्वितीयइतिविवेकः ॥ विमतइति ॥ विमतस्यघटपटभेदस्यस्वसमानाधिकरणात्यं ताभावप्रतियोगित्वेसाध्येऽव्याप्यवृत्तित्वमादायार्थांतरतास्यान्नतुमिथ्यात्वमित्यतोऽव्याप्यवृत्तिधर्मेत्यादिपक्षविशेषणं। तत्रप्रति योगितावच्छेदकस्यघटत्वादेर्व्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तित्वाभावात्तद्भेदेउक्तंपक्षविशेषणमस्तीत्यर्थः । एतादृशेभेदेउक्तसाध्यंप र्यवस्यत्मिथ्यात्वमादायैवपर्यवस्यतीतिध्येयं ॥ संयुक्तेति ॥ संयुक्तवृक्षप्रतियोगिकोभेदोवृक्षएवास्ति वृक्षःसंयोगवान्नेतिप्रती

साध्यवैकल्यात् । संवित्स्वांतर्गणिकस्वाभाविकभेदहीना उपाधिभेदमंतरेणाविभाव्य मानभेदत्वात् गगनवदित्यत्रसाध्यवैकल्यात् । इच्छादेरपिघटेच्छापटेच्छेत्युपाधिभे देनैवविभाव्यमानभेदत्वेनव्यभिचाराच्च । विमतःअव्याप्यवृत्तिधर्मादवच्छिन्नप्रतियो गिताकोभेदःस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगी भेदत्वात् संयुक्तप्रतियोगिता कभेदवदित्यत्राव्याप्यवृत्तिशब्देनस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोग्युक्तौबाधात् ।

तैस्तार्किकैरंगीकारात् । तत्रभेदसमानाधिकरणोयोऽत्यंताभावःप्रतियोगितावच्छेदकीभूतःसंयोगएव अन्योन्याभावप्रतियोगि कात्यंताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेनसंयोगवतिवृक्षेतद्वदन्योन्याभावस्यापिसत्वात् एवंचतत्प्रतियोगित्वंभेदेऽस्तीति द्रष्टव्यं ॥ अव्याप्यवृत्तिशब्देनेति ॥ अव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यत्राव्याप्यवृत्तिशब्देनेत्यर्थः । अव्याप्यवृत्तित्वंचस

मानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं । एवंचस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदःस्व समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगीतिसाधनेबाधइत्यर्थः ॥ अवयववृत्त्तीति ॥ घटपटयोरंत्यावयविवृत्तित्वेनावयववृत्तित्वा भावादवयववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेभेदउक्तसाध्यसाधनेनबाधइत्यर्थः ॥ द्रव्यत्वादीति ॥ एवंसतिअंत्यावयवि वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवमिथ्यात्वप्राप्तावपिअवयवानवयववृत्तियोधर्मोद्रव्यत्वादिस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिकोभे

अवयववृत्त्युक्तौत्ववयववृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्यापक्षत्वापातात् ।
विमतोभेदःकेवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगी पदार्थत्वात् नित्यद्रव्यवदित्यत्रचस्वरू
पेणात्यंताभावप्रतियोगित्वेसाध्येऽत्यंतासत्त्वापातात् । पारमार्थिकत्वादिधर्मावच्छे
देन तत्प्रतियोगित्वेसाध्येऽर्थांतरात् । अन्योन्याभावत्वंस्वसमानाधिकरणात्यंता
भावप्रतियोगिवृत्ति त्रैकालिकाभावमात्रवृत्तित्वेसत्यभावत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वात्

दःगुणोद्रव्यंनेत्येवंरूपस्तस्यपक्षत्वाभावेनमिथ्यात्वालाभादित्यर्थः ॥ अन्योन्याभावत्वमित्यादि ॥ भेदत्वमित्यर्थः । स्वश ब्देनभेदः तत्समानाधिकरणोयोऽत्यंताभावोभेदात्यंताभावःतत्प्रतियोगीभेदःतद्वृत्तित्वमन्योन्याभावत्वेस्ति एवंचस्वसमाना धिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वेनमिथ्यात्वंसिध्यति । दृष्टांतेपिस्वशब्देनसंयोगात्यंताभाव स्तत्समानाधिकरणोयोऽत्यंताभावः

संयोगात्यंताभावप्रतियोगिकोऽत्यंताभावःसंयोगएव अभावाभावस्यभावत्वात् तद्वृत्तित्वमत्यंताभावत्वेऽस्तीत्येवमव्याप्यवृत्ति संयोगात्यंताभावमादायदृष्टांतेसाध्यंद्रष्टव्यं । अभावेविभाजकोपाधिचतुष्टयमितिमतानुसारेणाभावत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वादि त्युक्तं । सत्यंताभावेप्रागभावत्वादौव्यभिचारःस्यात् प्रागभावध्वंसयोःप्रागुत्तरकालयोःसत्वेनतत्प्रतियोगिकात्यंताभावाभावे नतत्रसाध्याभावात् अतःसत्यंतं तावत्युक्तेरूपात्यंताभावत्वादौव्यभिचारःस्यात् रूपस्यव्याप्यवृत्तित्वेनसंयोगवदव्याप्यवृत्ति त्वाभावाद्रूपात्यंताभावाभावस्यस्वशब्दोक्तरूपात्यंताभावसमानाधिकरणत्वाभावात् अतोविशेष्यभागः । रूपात्यंताभावत्वस्य

अत्यंताभावत्ववदित्यत्रमन्मतेपिशुक्तौशुक्तिभेदस्यारोपितत्वेनसिद्धसाधनात् । त्रैकालिकस्य मिथ्यात्वायोगेनविरोधाच्च संयोगादिवत् सत्यत्वेपि स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यसंभवेना र्थांतरत्वाच्च । तत्रविप्रतिपत्तौचदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात् । एवमन्यान्यप्यनुमानादिदूष्याणि ।

चाभावत्वव्याप्यात्यंताभावत्वव्याप्यत्वेनअभावत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यनुमानंपरिशोधनीयमितिसंप्रदा यः ॥ मन्मतेपीति ॥ एतावताअनेनानुमानेनभेदस्याध्यस्तत्वंसाधितं तच्चेष्टमेव । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकाभेदस्यैवावयोर्मते सत्यत्वेनस्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकभेदस्यमिथ्यात्वेनतमादायसाध्यपर्यवसानसंभवात्सिद्धसाधनमर्थांतरं नैतावताघटपटादिभेदमि थ्यात्वसिद्धिरितिभावः ॥ विरोधादिति ॥ हेतोःसाध्याभावेनसत्यत्वेनव्याप्यत्वादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ संयोगस्यस्वात्यंता भावसामानाधिकरण्येविप्रतिपत्तावित्यर्थः ॥ दृष्टांतस्येति ॥ अत्यंताभावत्वेऽव्याप्यवृत्तिसंयोगात्यंताभावमादायैवसाध्योप



पादनंकार्यं तच्चनसंभवीत्यर्थः ॥ अनुमानानि भेदामिथ्यात्वानुमानानि । एवमित्युक्तान्साधारणदोषान्दर्शयति ॥ धर्मिग्राह

धर्मिग्राहकप्रत्यक्षश्रुत्यादिबाधः। पूर्वोक्तैर्भेदानुमानैःसत्प्रतिपक्षत्वं अप्रयोजकत्वं सुखदुःखाद्यनुसं धानापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतिरित्यादयोभेदमिथ्यात्वानुमानसाधारणदोषाः ॥ ७ ॥ ऐक्यानु मानभंगः ॥ ३० ॥ नच "अंशोह्येषपरमस्य, पादोस्यविश्वाभूतानी" तिश्रुतौ "ममैवांशोजीवलो केजीवभूतःसनातन" इत्यादिस्मृतौ "अंशोनानाव्यपदेशादि" तिसूत्रेचांशत्वोक्तेरैक्यं । अयं ज्येष्ठस्यांशः अयंतुकनिष्ठस्यांशः । चैत्रस्यचतुर्थांशबलोमैत्रः अनर्घ्यस्यास्यरत्नस्यायंरत्नाभासःस हस्रांशइत्यादिवत् मार्गविन्यस्तचैत्रपादाकृतौचैत्रपादइतिवच्चभेदेनैवोपपत्तेः । त्वन्मतेपिब्रह्मप्रति जीवस्यांशत्वंनतावदारंभकत्वं । ब्रह्मणोनादित्वात् । नापिखंडत्वं । अविच्छेद्यत्वात् । नापिसमुदा यित्वं । समुदायस्यसमुदाय्यनन्यत्वेन व्यवहारदशायामपिसंसारिजीवान्यशुद्धब्रह्माभावापाता त् । नापिभिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं । अनंगीकारात् । नापिप्रदेशत्वं । खंडपटस्यपटंप्रतीवनिष्प्रदेशंब्रह्मप्र त्यकल्पितस्यतस्यायोगात् । नापिघटाकाशस्याकाशंप्रतीवकल्पितप्रदेशत्वं । प्रतिबिंबपक्षेतदयो

केत्यादिना ॥ ७ ॥ ऐक्यानुमानभंगविवरणं ॥ ३० ॥ मत्स्याद्यभिन्नांशेऽतिव्याप्तिवारणाय ततोन्यूनत्वमिति । तदधी

नत्वमितियावत् ॥ ईश्वरोपाधिनेति ॥ ईश्वररूपोपाधिनेत्यर्थः ॥ तथात्वइति ॥ यथाघटरूपोपाधिनाशेघटाकाशस्यमहा
काशेनैक्यंभवति तस्यैवैतदवच्छिन्नत्वात् एवमविद्यांतःकरणादिरूपजीवोपाध्यपगमेतस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नचैतन्यैक्यस्यैवप्रा

गात्। स्वतोनिरंशेऔपाधिकांशायोगस्योक्तत्वाच्च। नाप्यत्यंताभिन्नत्वं। तत्रांशशब्दाप्रयोगात्।
पटाद्भिन्नेप्येकस्मिन्तंतौपटांशत्वव्यवहाराच्च। तस्मात्तत्सदृशत्वेसतिततोन्यूनत्वंजीवस्यांशत्वं
नतुतदेकदेशत्वं। "अभिन्नांशास्तुमत्स्याद्यास्तेजसःकालवह्निवत्। जीवाभिन्नांशकास्तत्रतेजसः
प्रतिबिंबवत्" ॥ इतिस्मृतेः। किंचत्वन्मतेजीवस्यांशत्वं किंशुद्धचैतन्यंप्रति ईश्वरंप्रतिवा।
नाद्यः। "पादोऽस्यविश्वाभूतानी" तिश्रुताविदंशब्देनसहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टप्रकृतेश्वरस्य "म
मैवांश" इतिस्मृतौचेश्वरप्रयुक्तास्मच्छब्देनेश्वरस्यैवोक्तेः। नांत्यः। त्वन्मतेईश्वरस्याप्युपहितत्वेन
घटाकाशंप्रतिकरकाकाशस्येवेश्वरंप्रतिजीवस्यांशत्वायोगात्। नचमठाकाशएवपुनर्घटेनेवेश्वरोपा
धिनावच्छिन्नमेवचैतन्यंपुनर्जीवोपाधिनावच्छिद्यते। तथात्वेहिमुक्तस्यशुद्धब्रह्मत्वंनस्यात्। तस्मा
त्त्वन्मतेपिनमुख्यांशत्वं। अतएवत्वयापिभाषितं। "अंशइवांशः। नहिनिरवयवस्यमुख्यांशःसं
भवती" ति। एवंच "शतांशश्चंद्रबिंबस्यगुरुर्बिंबंयथातथा। भेदेपिन्यूनतामात्राज्जीवोब्रह्मांशउच्यते।"

श्यामुक्तस्यशुद्धब्रह्मत्वंनस्यात् तथाचनमुक्तिःस्यात् शुद्धब्रह्मत्वस्यैवत्वन्मतेमुक्तित्वादित्यर्थः ॥ गुरुबिंबमिति ॥ बृहस्पति

मंडलंचंद्रमंडलाच्छतांशन्यूनं चंद्रमंडलस्याऽष्टाशीतिसहस्रत्वादितिमंडलप्रयुक्तएवन्यूनाधिकभावोनतुस्वरूपतः अतोनकश्चि
तस्मान्नांशत्वेनैक्यसिद्धिः ॥ ७ ॥ अंशत्वेनैक्यसिद्धिभंगः ॥ ३१ ॥ नापिजीवब्रह्मणोर्बिंबप्रति
बिंबत्वान्मुखप्रतिमुखवदैक्यं । दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात् । तथाहि । बिंबप्रतिबिंबयोरैक्ये न
तावत्प्रत्यक्षंमानं । इमेचैत्रतच्छायेभिन्नेइतिवत्इमेचैत्रतत्प्रतिबिंबेभिन्नेइत्येवपार्श्वस्थेनग्रहणात् ।
स्वेनापिस्वकरतत्प्रतिबिंबेभिन्नेइत्येवग्रहणाच्च । ननुयथाबहिःस्थितश्चैत्रोयत्स्वलक्षणःप्रतिपन्नःतत्स्व
लक्षणएववेश्मांतःस्थोपिभाति तथायत्स्वलक्षणंग्रीवास्थंमुखंतत्स्वलक्षणमेवदर्पणस्थमपिभाति न
तद्वस्त्वंतरत्वेयुज्यते तस्मादेकमेकदेशस्थंचमुखंभ्रांत्याभिन्नंभिन्नदेशस्थंचभातीतिचेत् । उच्यते ।
किमनेनसव्येतरहस्तयोरिवात्यंतसादृश्यधीरुपन्यस्ताप्रत्यभिज्ञावा । नाद्यः । तयैक्यासिद्धेः । अं
त्येऽसिद्धिः । किंचित्स्वच्छताम्रादौप्रतीतेमुखच्छायामात्रेमुखसंस्थानविशेषाप्रतिपत्त्याप्रत्यभिज्ञा
भावस्यस्पष्टत्वात् । स्वनेत्रगोलकादौस्वस्याभिज्ञाभावेनप्रत्यभिज्ञायोगाच्च । सूर्यपार्श्वेप्रतिसूर्यइति
वत्दर्पणेममुखच्छायेत्येवानुभवेनदर्पणेममुखंलग्नमितिप्रतीत्यभावाच्च चैत्रप्रतिबिंबमेवदृष्टं न
चैत्रः चैत्रस्तुतेनानुमितइत्यनुभवायोगाच्च । प्रतिमुखेप्रत्यङ्मुखत्वादिनादृश्यमानेपिस्वमुखे तद्धु
त्क्षुद्रोपद्रवइत्यवधेयं ॥ ७ ॥ अंशत्वेनैक्यसिद्धिभंगविवरणं ॥ ३१ ॥ अतएवेति ॥ प्रतिबिंबस्यवस्त्वंतरत्वादेव । बा

लान्प्रतिआदर्शेप्रदर्शितेसतिअस्मत्सदृशोऽन्योबालइत्येवभ्रमोबालानांभवति नाहमेवेतीत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥
क्ष्यभावाच्च । अतएवबालानांस्वप्रतिबिंबेबालांतरभ्रमः क्वचित्प्रतिमुखेममुखमितिव्यपदेशस्तुस्व
च्छायाशिरसिस्वशिरोव्यवहारवत्मार्गविन्यस्तस्वपादाकृतौस्वपादव्यवहारवच्चगौणः । भेदज्ञाने
सत्यभेदव्यवहारस्यगौणत्वनियमात् । किंचबिंबप्रतिबिंबयोर्भेदसाक्षात्कारेतावन्नविवादः । अन्य
थात्वयापिकस्यभ्रमत्वमुच्येत । नचभेदंभेदकंचसाक्षात्कुर्वन्नभेदमपिसाक्षात्कुर्वन्दृष्टः । नचैक्ये
साक्षात्कृतेपिसोपाधिकभेदभ्रमोयुक्तः तदुपादानस्याप्यैक्याज्ञानस्यैक्यज्ञानेननिवृत्तेः । नचोपा
धिनिवृत्तिसहकृतमेवैक्यज्ञानंअज्ञाननिवर्तकं । ज्ञातेकदापिनजानामीत्यननुभवेनज्ञानस्यस्वप्राग
भावंप्रतीवाज्ञानंप्रत्यप्यन्यानपेक्षस्यैवनिवर्तकत्वादित्युक्तत्वात् । नचबिंबप्रतिबिंबयोरैक्येज्ञातेपि
तदवच्छिन्नचैत(न्यैक्या)न्याज्ञानात्तत्रभेदभ्रमः । अतिप्रसंगात् । नचबिंबप्रतिबिंबैक्याज्ञानाभावे
पिमूलाविद्याकार्योयंभेदभ्रमः । व्यावहारिकत्वापत्तेः । नचसोपाधिकभ्रमंप्रतिनाज्ञानज्ञानेउत्पाद
कनिवर्तके किंतूपाधिसन्निधानरूपदोषतदपगमावितिवाच्यं । दोषोनिमित्तंकार्यानुगुणं मिथ्याभू
तमज्ञानमेवतूपादानमितित्वन्मतहानेः । अन्यथाह्यज्ञानाकार्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेनचबिंबप्रति
घटपटयोरपिवस्तुगत्याऐक्यमेवतत्रभेदप्रतीतिस्तुतदवच्छिन्नचैतन्यैक्याज्ञानाभ्रमरूपेतिवक्तुंशक्यत्वादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः ॥



क्रियासाम्यस्येति ॥ बिंबचलनेसतिप्रतिबिंबचलनमितिबिंबचलनाधीनचलनरूपक्रियासाम्येत्यर्थः ॥ बिंबादर्वाचीनइति ॥
बिंबसमानकालोत्पत्तिकेप्रतिबिंबेकथंचित्संभवेपिबिंबादर्वाचीनेबिंबोत्पत्तेःपश्चादुत्पद्यमानेबिंबकारणमात्रजन्यत्वस्यासिद्धेरित्य
र्थः । तर्हिकिंतदुत्पत्तौकारणमित्यतआह ॥ पृथगिति ॥ परिवेषःखेणेत्यपभ्रष्टभाषा किंचच्छायातावन्नत्वन्मतेदेहप्रतिबिं
बिंबभेदःसत्यःस्यादितिदिक् । नाप्यनुमानंतत्रमानं । अत्यंतसादृश्यस्यसव्येतरकरादौव्यभिचा
रात् विरोधाच्च । वैधर्म्याभावस्यचासिद्धेः । क्रियासाम्यस्यचच्छायादावनैकांत्यात् । बिंबकारण
मात्रजन्यत्वस्यचबिंबादर्वाचीनेप्रतिबिंबेसिद्धेः । पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेनपरिवेषेंद्रचापच्छायाप्रति
सूर्यादाविवकारणस्यकल्प्यत्वात् । प्रतिबिंबमपिहिच्छायाविशेषः । नहिभेरीघातादिक्लृप्तहेत्वभा
वात्ध्वनावुपरतेप्युपलभ्यमानःप्रतिध्वनिर्नशब्दांतरं । एतेनदर्पणादौनमुखव्यक्त्यंतरमस्तितज्ज
न्मकारणशून्यत्वात् शशमस्तकेविषाणवदितिविवरणोक्तंनिरस्तं । एतेनैवाभिज्ञायांभेदोभाति
प्रत्यभिज्ञायांत्वभेदः । तत्रभेदधीर्मुखांतरहेत्वभावेनोपपत्तिहीनत्वात्भ्रांतिः । अभेदधीस्तुसोप
पत्तिकत्वात्प्रमेतिनिरस्तं । अभेदधीरेवनास्तीत्युक्तत्वात् । छायादाविवकारणस्यकल्प्यत्वेनभेदबुद्धेः
बः । तथाचच्छायायांतावत्पृथक्कारणंत्वयाऽवश्यंवाच्यमेव तदेवमन्मतेप्रतिबिंबोत्पत्तौकारणंभवति कुतइत्यतआह ॥ प्रति
बिंबमपिहीति ॥ ननुपरिदृश्यमानानांबिंबोत्पत्तौक्लृप्तकारणानांसंभवान्नप्रतिबिंबंवस्त्वंतरमित्यतआह ॥ नहीति ॥ उपलभ्य

सोपपत्तिकत्वाच क्लृप्तद्रव्यानंतर्भावितमोवद्द्रव्यांतरत्वसंभवाच । "नोपरक्तंनवारिस्थ" मिति स्मार्तव्यवहारस्तुचित्रितःसिंहइतिलोकव्यवहारवत् "यथादारुमयीयोषायथाचर्ममयोमृगः" इत्यादिस्मार्तव्यवहारवच्चगौणः । त्वत्पक्षेपिहिवारिस्थशब्दोनमुख्यः वारिणिसूर्यांतराभावात् । गगनस्थस्यचवारिस्थत्वायोगात् । भेदस्तूक्तप्रत्यक्षेणन्यूनाधिकपरिमाणत्वचलत्वाचलत्वोपाधिसंयुक्तत्वासंयुक्तत्वत्वगादिग्राह्यत्वाग्राह्यत्वप्रत्यक्प्राङ्मुखत्वरूपेणकस्तूरीतत्प्रातिबिंबयोःसौरभतदभावरूपेणगुडतत्प्रतिबिंबयोर्माधुर्यतदभावरूपेणवह्नितत्प्रतिबिंबयोरौष्ण्यतदभावरूपेणपर्वततत्प्रतिबिंबयोर्गुरुत्वतदभावरूपेणसशब्दभेरीतत्प्रातिबिंबयोःशब्दतदभावरूपेणचानुमानेन "यथैषापुरुषेछायाएतस्मिन्नेतदाततं । छायायथापुंसदृशीपुमधीनाचदृश्यते । एवमेवात्मकाःसर्वे ब्रह्माद्याःपरमात्मन" इत्यादिश्रुत्या "तवैवसदृशश्चायंबिंबस्यप्रतिबिंबवत् । बहवःसूर्यकायद्वत्सूर्यस्यसदृशाजले । एवमेवात्मकालोकेपरात्मसदृशामताः" इत्यादिस्मृत्याचसिद्धः । नचबिंबातिरेकेणदर्पणेकस्तूर्यंतराभावात्तत्रगंधाभावइतिवाच्यं । तथापियत्स्वलक्षणंकस्तूर्यादितत्स्वलक्षणस्यैवदर्पणस्थत्वेनारोपिततयातद्रूपादियुक्तस्येवतद्गंधादियुक्तस्यैवदर्पणस्थत्वेनप्रतीत्यापत्तेः । घटेगगनस्येवदर्पणेकल्पितभेदयुक्तमुखस्याप्यभावे उपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वेनमुखप्रतिमुखयोरवदातत्व

मानः । प्रदेशांतरइतिशेषः । कल्पितभेदमात्रमेवांगीकृत्यकल्पितभेदयुक्तप्रतिबिंबरूपवस्त्वंतरानंगीकारेदूषणमाह ॥ नहीति ॥
श्यामत्ववत् जीवब्रह्मणोःसंसारासंसारादिव्यवस्थितमितित्वन्मतहानेश्च । नहिशुक्तौनशुक्तिरि
यमितिभेदभ्रांतिमात्रेणरूप्यंनशुक्तावध्यस्तं आरोपितेनदर्पणस्थत्वेनविशिष्टंप्रतिबिंबंतत्रमालिन्या
ध्यासइतिचेत्न ॥ मालिन्यवद्दर्पणस्थत्वस्याप्यारोपितत्वेनैकविशिष्टेइतरारोपायोगात् प्रतिमुख
मेवदर्पणस्थं नतुमुखमितिप्रतिबिंबेदर्पणस्थत्वानुभवेनप्रतिबिंबत्वस्यतत्स्थत्वगर्भितत्वाभावाच्च मा
लिन्यस्थानीयसंसारस्यापिविशिष्टनिष्ठत्वापत्त्याशुद्धाश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यायोगाच्च । एते
नवृक्षस्याकपिसंयोगाधारताग्रेणेवमुखस्यामालिन्याधारताउपाधिनावच्छिद्यते । तथाचदर्पणाव
च्छिन्नएवमालिन्यधीर्युक्तेतिनिरस्तं । संसारस्यापिशुद्धचिन्मात्रगतत्वापातात् वृक्षःकपिसंयुक्तइ
तिवत्मुखंमलिनमित्यनुभवापत्त्यामुखंनमलिनंकिंतुप्रतिमुखमेवेत्यनुभवविरोधाच्च । यदिचकस्तूर्या
दिप्रतिबिंबेतत्स्वलक्षणाननुगमेपि तदाकारतामात्रेणतत्त्वं तर्हिच्छायाप्रतिमुद्राप्रतिमादीनामपि
तत्त्वंस्यात् । नचप्रतिमुखेप्रत्यङ्मुखत्वादिधीर्भ्रांतिः प्रतिबिंबंबिंबाभिमुखंनेतिकदाप्यननुभवात् अ
बाधेप्यारोपितत्वेप्रतिमुखस्वरूपस्यसालक्षण्यस्यचारोपितत्वापातात् छायादावपिवैधर्म्यधीर्भ्रांति
शुक्तावध्यस्तंरूप्यंप्रातिभासिकंवस्त्वंतरंनेतिनहीत्यन्वयः । तथाचशुक्तौनशुक्तिरितिभेदमात्रमेवस्यान्नतुतत्राध्यस्तंरूप्यंत्वन्मते

स्यादित्यर्थः ॥ स्वात्मानंप्रतीति ॥ मैत्रंप्रतीत्यर्थः ॥ दृष्ट्वास्नायादिति ॥ आदित्यंदृष्ट्वास्नायात्स्नानफलकोभवतीत्यर्थः ।
रितिसुवचत्वेन तस्यापिपुरुषादिनैक्यापत्तेश्च । एतेन "दर्पणाभिहताद्दृष्टिःपरावृत्यस्वमाननं । व्या
प्नुवंत्याभिमुख्येनव्यत्यस्तंदर्शयेन्मुख" मितिनिरस्तं । परावृत्यस्वमुखस्यैवग्रहणेपार्श्वस्थस्यमुखद्वय
प्रतीत्ययोगात् । अस्मिन्पक्षेदर्पणादेर्नेत्राद्यभिघातकत्वमात्रेणोपक्षीणत्वेनदर्पणैक्यइवदर्पणभेदे
प्यनेकमुखप्रतीतेःमणिदर्पणकृपाणेषुचविरुद्धरूपानेकमुखप्रतीतेश्चायोगात् । अस्याःप्रक्रियायाःब्र
ह्मप्रतिबिंबेजीवेअसंभवाच्च । नेत्रस्यपरावृत्त्यानेत्रंप्रत्याभिमुख्येपिस्वात्मानंप्रत्याभिमुख्यप्रतीत्ययो
गाच्च । विरलावयवस्यजलस्यनेत्राभिघातकत्वेस्वच्छजलांतर्गतशिलाद्यग्रहणापत्तेश्च । दर्पणाद्य
भिहतेननेत्रेणबहुयोजनव्यवहितोर्ध्वभागस्थसूर्यादिग्रहणेपृष्ठभागस्थस्यापिव्यवहितस्यग्रहणापत्ते
श्च । अस्यांप्रक्रियायांस्वच्छतायाअनुपयोगेनशिलाद्यभिहतनेत्रस्यापि स्वमुखग्राहकत्वापाताच्च ।
प्रतिचंद्रादिदर्शनेन चंद्रादिदर्शनजन्यसुखादेःकपिलादिप्रतिबिंबदर्शनेन कपिलादिदर्शनजन्यपु
ण्यादेश्चप्रसंगाच्च । सूर्यकस्यापिसूर्यबहुदर्शत्वादिप्रसंगाच्च । अतिस्वच्छदर्पणइवकिंचित्स्वच्छताम्रा
दावपिमुखसंस्थानविशेषप्रतीत्यापाताच्च । अवच्छेदपक्षेद्विगुणीकृत्यवृत्त्यसंभवेपिप्रतिबिंबनपक्षेत
त्संभवेनांतर्यामित्वमितिस्वोक्तिविरोधाच्च । उपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वोक्त्ययोगादित्युक्तत्वाच्च ।



दृष्ट्वास्नातइत्यपिक्वचित्पाठः । अंत्यजावैष्णवादीनांदर्शनेसतिधर्मशास्त्रेआदित्यमवलोकयेदितिप्रायश्चित्तंविहितमस्ति अयंच
एतेननेदंरूप्यमितिवन्नेदंमुखमितिस्वरूपेणनबाधः किंतुनात्रमुखमितिसंसृष्टतयैवेति नदर्पणेमुखव्य
क्त्यंतरमस्तीतिनिरस्तं । नात्रमुखच्छायासीदित्यननुभवेनप्रत्युतएतावंतंकालमत्रप्रतिसूर्यआसी
दितिवदत्रप्रतिमुखमासीदित्येवानुभवेन "प्रतिबिंबमिवादर्शे" इत्यादिस्मृत्याच प्रतिमुखेदर्पणस्थत्व
स्याप्यबाधात् । नहिभूमौमेघोनेत्येतावतामेघच्छायापिबाधिता । "छायापुरुषवत्तस्माच्छायावत्प्र
तिसूर्यवत् । प्रतिध्वानादिवद्भिन्नंप्रतिबिंबंहिबिंबतः" । अन्यथाप्रतिबिंबाद्बिंबानुमितिर्नस्यात् ।
साध्यावैशिष्ट्यात् । "नेक्षेतोद्यंतमादित्य" मित्यनेन उद्यत्प्रतिबिंबदर्शनस्यापिनिषेधःस्यात् । वा
रिस्थसूर्यदर्शननिषेधेनाकाशस्थतद्दर्शनस्यापिनिषेधःस्यात् । त्वत्पक्षेगगनस्थस्यैववारिस्थत्वेनप्रती
तेः। प्रतिबिंबदर्शनेनैव "दृष्ट्वास्नायादि" तिशास्त्रार्थोप्यनुष्ठितःस्यात् । नचतात्विकाभेदेपिकल्पित
भेदाच्छास्त्रीयाव्यवस्था अनौदुंबरतयाज्ञातेनौदुंबरेणौदुंबरोयूपोभवतीतिशास्त्रार्थासिद्धिप्रसंगात् ।
आत्मतयाज्ञातदेहश्रवणादिना "आत्माश्रोतव्य" इतिशास्त्रार्थसिद्धिप्रसंगाच्च । किंचानादेर्जीव
स्यनोपाध्यधीनत्वादिरूपंप्रतिबिंबत्वं किंतुतदधीनत्वेसतितत्सदृशत्वरूपं तच्चभेदव्याप्तमितिविरु
द्धोहेतुः । उक्तंहिसूत्रकृता "अतएवचोपमासूर्यकादिवदि" ति । भाष्यकृताच "अतएवभिन्नत्व

शास्त्रार्थोगगनस्थबिंबभूतादित्यावलोकनाभावेपिवारिस्थप्रतिबिंबदर्शनेनैवानुष्ठितःस्यात्तयोरभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ बिंबप्र
तदधीनत्वतत्साद्दश्यैरेवसूर्यकाद्युपमा नोपाध्यधीनत्वादिने"ति ॥७॥ बिंबप्रतिबिंबैक्यभंगः॥३२॥
अणुत्वाच्चजीवोव्याप्तादीशाद्भिन्नः । नन्वेतदयुक्तं । "नित्यःसर्वगतःस्थाणु" रित्याद्यागमैः जीवोना
णुःप्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात् प्रत्यक्षत्वाच्च घटवदित्याद्यनुमानैश्च विपक्षेदेहव्यापिस्पर्शादिज्ञानंनस्या
दित्यादिबाधकसहितैस्तस्यविभुत्वादितिचेन्न । अणुर्ह्येषआत्मायंवाएतेसिनीतः पुण्यंचपापंच "वा
लाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पत"इत्यादिश्रुत्या "अणु
मात्रोप्ययंजीव"इत्यादिस्मृत्याजीवोनव्याप्तः । उत्क्रांतिमत्त्वाद्गतिमत्त्वादागतिमत्त्वात्क्रियावत्त्वा
च्च । खगशरीरवदित्याद्यनुमानैश्चविपक्षेहेतूच्छित्तिबाधकसहितैरणुत्वसिद्धेः । नचासिद्धिः । "सो
स्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुंलोकमधिगच्छति अमुष्मादिमंलोकमागच्छती" त्यादिश्रुतिभिः "तत्रचांद्र
मसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तत" इत्यादिस्मृतिभिश्चतत्सिद्धेः । नचगत्यादिश्रुतिर्बुद्धिविषया "ना
कस्यपृष्ठेसुकृतेतेऽनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंतितेअशुभमनुभूयावर्तंत" इत्यादिश्रुतौगतेःसु
खदुःखाद्यनुभवसामानाधिकरण्योक्तेः । "सएनान्ब्रह्मगमयती" त्यादिश्रुतौ "तत्रप्रयातागच्छं
तिबिंबैक्यभंगविवरणं ॥ ३२ ॥ वालाग्रेति ॥ अश्वपुच्छाग्रेत्यर्थः । शतधाकल्पितस्य शतधाकृतस्येत्यर्थः ॥ कर्त्तुरव



तिब्रह्मब्रह्मविदोजना" इत्यादिस्मृतौचमुक्तिसामानाधिकरण्योक्तेश्च । "तेनप्रद्योतेनैषआत्मानि
ष्क्रामती" त्यात्मनिष्ठत्वश्रुतेश्च । अन्यथाबंधमोक्षादिकमपिबुद्धेरेवस्यात् । नचश्रुतिर्बुद्ध्युपाधिक
गत्यादिविषया । "तद्यथानःसुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायंशारीरआत्माप्राज्ञेनात्मनान्वारूढ
उत्सर्जद्याती" तिस्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टांतोक्तेः। "तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामती" त्यादिश्रु
तौत्वद्रीत्याप्राणाख्यबुद्धिगतितःप्रागेवजीवगत्युक्तेश्च "मनउदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तैवे"
त्यादिश्रुतौमनसउत्क्रमणेपिआत्मनस्तदभावश्रवणाच्च । "तदाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरु
षमुपैतिदिव्य" मित्यादिश्रुतौनामरूपाद्विमोक्षानंतरमपिगतिश्रवणाच्च । "परंज्योतिरुपसंपद्यस्वे
नरूपेणाभिनिष्पद्यते सउत्तमःपुरुषः सतत्रपर्येती" त्यादिश्रुतौमुक्तेपिगत्युक्तेश्च । किंचबुद्धिगते
नगत्यादिना तदवच्छिन्नात्मनिगत्यादिजायतेवा बुद्धिगतमेवारोप्यतेवा उपचर्यतेवा नाद्यः । घट
गत्यातदवच्छिन्ननभसिगत्यंतरादृष्टेः । अन्यथायतोघटस्यबुद्धेर्वागतिः तत्राकाशस्यात्मनोवास
च्छिद्रत्वंअन्यत्रद्विगुणीकृत्यवृत्तिश्चस्यात् । नचप्रतिबिंबपक्षेनोक्तदोषइतिवाच्यं । तस्यवस्त्वंतर
त्वमतेदोषाभावेपिदर्पणाभिहतादृष्टिःपरावृत्यस्वमुखंगृह्णातीतित्वन्मतेउपाधिगत्याबिंबेनगतिःप्राति
बिंबेतुसेत्यस्यायोगात् । नांत्यौ । कर्तुरवच्छिन्नस्यैतदात्मप्रदेशस्यभोगायनलोकांतराप्राप्तिः ।

यतं

च्छिन्नस्येत्यादि ॥ बुद्धिरूपोपाध्यवच्छिन्नस्यातएवकर्मकर्तुरात्मप्रदेशस्यआत्मरूपांशस्यस्वतोगत्यभावेनतस्यभोगायतनलो
कांतरप्राप्तिर्नास्तीतितद्बुद्ध्यवच्छेदेनकृतस्यकर्मणःफलप्रदत्वहानिःस्यात् तथाततःकर्तुरात्मनः(प्रका)सकाशाद्गतायाबुद्धेरेवगत्यं
गीकारात्तंविहायगतयातयाबुद्ध्यावच्छिन्नंयत्प्रदेशांतरंआत्मांशांतरंआत्मनोव्याप्तत्वादेवचतदेवभुङ्क्ते भोगसंपादिकायाबुद्धेरा

किंतुगतयाबुद्ध्याअवच्छिन्नप्रदेशांतरमेवभुङ्क्तइतिस्वीकारेकृतहान्यादिप्रसंगात् कर्तुर्भोक्तुश्चाव
च्छिन्नस्यभिन्नत्वात् अभिन्नेचानवच्छिन्नेकर्तृत्वाद्यभावात् बाधकंविनाबहूनांवाक्यानामप्रामाण्य
स्यउपचरितार्थत्वस्यचायोगाच्च । नचव्यावहारिकस्यगत्यादेःसत्त्वान्नात्यंताप्रामाण्यं । अमूर्तेमू
र्तावच्छिन्नेपिव्यावहारिकगत्यदृष्टेः व्यावहारिकत्वेघटगतिवद्बुद्धिगतव्यावहारिकगत्युपाधिकत्वा
योगाच्च । "नचव्यावहारिकत्वेपिधर्मिणापरमार्थसदात्मनासत्त्वाभावादौपाधिकत्वं धर्मिणोव
च्छिन्नात्मनोप्यपरमार्थत्वात्" । विस्तृतंचैतत्कर्तृत्वाध्यासभंगे । केचित्तु आत्मत्वमणु
निष्ठंद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववत् जीवोवानव्याप्तःभूतेतरत्वेसतिपरत्वासम
वायिकारणानाधारत्वेसत्यऽसर्वज्ञत्वात् शब्देतरानित्यविशेषगुणाश्रयत्वात् संस्काराश्रयत्वाच्च

त्मांशांतरावच्छिन्नत्वात्तस्यभोगःस्यात् एवंचतस्याकृताभ्यागमःस्यादित्यर्थः ॥ भूतेतरत्वेसतीति ॥ आकाशे कालदिशो री
श्वरेचव्यभिचारवारणायक्रमेणपदानि ॥ शब्देतरेति ॥ आकाशेईश्वरेकालदिशोश्चातिव्याप्तिपरिहारायक्रमेणपदानिद्रष्टव्या

नि ॥ कटवदिति ॥ कटेमध्यमपरिमाणस्यसत्वेनव्याप्तत्वाभावरूपसाध्यमस्तीतिज्ञेयं । ज्ञानासमवायिकारणमात्ममनःसंयोगः ॥ तेजोंतरेति ॥ अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शंतेजोंतरंवह्निसमीपेकल्पयित्वातत्रत्यएवोष्णस्पर्शउपलभ्यतइत्यपिकल्पयितुंशक्यतइ

कटवत् जीवोणुःज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवदित्याद्यनुमानैर्जीवस्याणुत्वमित्याहुः । अणुत्वेपिजीवस्यदेहव्यापिस्पर्शादिज्ञानंज्ञानरूपगुणव्याप्त्यायुक्तं। जीवस्याणुत्वेपितद्गुणव्याप्तिस्तुप्रदीपगुणभूतायाःप्रभायाःप्रदीपंविनान्यत्रवर्तनवत्जातिसमवायादेर्धर्मितोन्यत्रवर्तनवत्वन्ह्यौष्ण्यस्यतत्समीपेवर्तनवत्गंधस्यद्रव्यंविनान्यत्रवर्तनवच्चयुक्ता । वह्निसमीपस्थौष्ण्यस्यतत्समीपस्थानुद्भूतरूपतेजोंतरगुणत्वेवह्नेरुद्भूतस्पर्शोनसिद्ध्येत् । नचगंधेआश्रयद्रव्यावयवगतिःकल्प्या । सर्वतोयोजनादिव्यापिगंधोपलंभायानेकस्थूलावयवापसारेणसद्योगुरुत्वादिह्रासस्यद्रव्यक्षयस्यचापातात् । स्फटिककरंडकांतस्थकस्तूर्यादौचावयवांतरानुप्रवेशकल्पनेमानाभावात्प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । "नित्यःसर्वगतःस्थाणु" रित्यत्र "नित्यसर्वगतेविष्णावणुजीवोव्यवस्थित" इत्यादिस्मृत्यनुसारेण सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेतिविग्रहः । अन्येतुक्रमेणनानादेहसंबंधाज्जीवस्यसर्वगतत्वोक्तिरित्याहुः । प्रत्यक्षत्वादितिहेतुस्त्वप्रयोजकः । तेनैवाविभुत्वस्यापिसुसाधत्वात् उक्तश्रुत्यादिविरुद्धश्च । किं

त्यर्थः ॥ वह्नेरिति ॥ परिदृश्यमानवह्नेरित्यर्थः । अनुद्भूतरूपवह्निरेवउद्भूतरूपवह्न्युपरिपतितोऽस्तितदीयस्पर्शएवस्पार्शनेनो

पलभ्यतइत्यपिकल्पयितुंशक्यत्वादित्यर्थः ॥ चैत्रभोगाहेतोरपीति ॥ यथाआत्मनोव्याप्यत्वमंगीकृत्यचैत्रभोगहेतुभूतका
शीस्थांकुरादेरात्मद्वारकादृष्टसंबंधोस्ति एवमात्मनोव्याप्यत्वाच्चैत्रभोगाहेतोरपिमार्गस्थांकुरादेरप्यात्मद्वारकादृष्टसंबंधस्यसत्वा
त्तज्जन्यत्वंस्यात् नचैतदस्तीत्येवंतस्यात्मद्वारकादृष्टसंबंधस्यतज्जन्यत्वेऽतंत्रत्वादित्यर्थः । नन्वंकुरादिकंतावदात्मादृष्टजन्यंभव
चात्मनांव्याप्तत्वेसर्वशरीरेंद्रियाणांसर्वदासर्वात्मसंयुक्तत्वेनसर्वात्मसाधारण्यात् । कर्मणामपिसा
धारणदेहादिकृतत्वेनासाधारण्यायोगात् । अहंत्वारोपादेरपि नियामकमूलसंबंधाद्यभावेनैयत्यायो
गात् । सर्वाण्यपिशरीराणिसर्वेषांभोगायतनानिस्युरितिप्रतिकूलतर्कपराहतिः । एतेनचैत्रभोगार्थस्यां
कुरादेःतददृष्टजन्यत्वात्आत्मसमवेतस्यचादृष्टस्यसाक्षादंकुराद्यसंबंधेनात्मद्वारासंबंधस्यवाच्यत्वात्
आत्मनोविभुत्वमितिनिरस्तं । चैत्रभोगाहेतोरप्यंकुरादेरात्मद्वारकादृष्टसंबंधेपितदजन्यत्वेनतज्जन्य
त्वेतस्यातंत्रतया प्रतियोग्यनुयोगिभाववाच्यवाचकज्ञानज्ञेयादाविवादृष्टकार्ययोरपिसंबंधांतरस्यैववव
क्तव्यत्वात् । अस्तिहिकारीर्यदृष्टस्यवृष्ट्यासहतदुद्देशेनविहितक्रियाजन्यत्वादिरूपस्संबंधः । नच
ति आत्मनश्चव्याप्यत्वेनतद्वारकसंबंधाभावेकःसंबंधइतिचेत् तदुद्देशेनविहितक्रियाजन्यत्वादिरूपसंबंधांतरस्यैवकल्प्यमान
त्वात् । घटतदभावयोःपदपदार्थयोःघटतज्ज्ञानयोश्चसंबंधवदित्यर्थः । तदेवसंबंधांतरंदृष्टांतमुखेनदर्शयति ॥ अस्तिहीति ॥
आत्मनोव्याप्यत्वसाधकंश्वेताश्वेतरोपनिषद्वाक्यमाशंक्यदूषयति ॥ नचेति ॥ बुद्धेर्गुणेनज्ञानेनाऽऽराग्रमात्रःअत्यणुः आत्म

गुणेनपरिमाणेनापरोव्याप्तइत्यन्वयःपूर्वपक्ष्यभिप्रेतः । अत्राऽऽरशब्दोवालवाची वालाग्रमात्रइत्यर्थः । अपरशब्दश्चविभुत्व वाची । आत्मगुणेनविभुत्वमित्युत्तरत्रव्यवहारादितिध्येयं । अतएवतत्रोपनिषदिएतद्वाक्यादुत्तरत्रैववालाग्रशतभागस्येतिवा क्यमस्तीतिद्रष्टव्यं । एवंच "व्याप्ताह्यात्मानः अणुर्ह्येवैषआत्मे" तिश्रुत्योरविरोधोऽनेनोक्तइतिद्रष्टव्यं । त्वदुक्तप्रकारेणान्व

"बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवह्यारराग्रमात्रोह्यपरोपिदृष्ट" इतिश्रुतौबुद्धिगुणेनाराग्रमात्रत्वमात्मनो गुणेन तुविभुत्वमुक्तमितिवाच्यं । "तद्यथाअणुनश्चक्षुषःप्रकाशोव्याततएवमेवाऽस्यपुरुषस्यप्रकाशोव्याप्तो ऽणुर्ह्येवैषपुरुष" इतिश्रुत्यनुसारेणबुद्धेर्ज्ञानस्यगुणेनापरःआत्मगुणेनत्वाऽऽराग्रमात्रइति अन्वयादि तिदिक् । तस्मादणुत्वादपिजीवोव्याप्तादीश्वराद्भिन्नइति ॥ ७ ॥ जीवाणुत्वं ॥ ३३ ॥ तस्मादविरोधा ध्यायोक्तन्यायैर्दोषिभ्योजीवेभ्योत्यंतभिन्नस्यनिर्दोषस्यब्रह्मणःसाक्षात्कारायांगीभूतंनिदिध्यासनमं गभूतंश्रवणादिकंचमुमुक्षुणाकार्यमितिसिद्धं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्र ह्मण्यतीर्थपूज्यपादानांशिष्येणव्यासयतिनासंगृहीतेन्यायामृतेद्वितीयःपरिच्छेदः ॥ २ ॥ ॥ ॥

योनभवतीत्याह ॥ तद्यथेति ॥ आत्मगुणेनपरिमाणेनाराग्रमात्रोणुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवाणुत्वविवरणं ॥ ३३ ॥ परिच्छे दार्थमुपसंहरन्उत्तरप्रमेयमुपक्षिपति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ इतिश्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेनश्रीनिवासेनवि रचितेन्यायामृतप्रकाशेद्वितीयःपरिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायामृतेद्वितीयःपरिच्छेदः ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायामृतेतृतीयःपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ *नन्वेतदयुक्तं विवरणे श्रवणमंगि प्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानात् । मननिदिध्यासनेतुचित्तस्यप्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेणब्रह्मानुभवहेतुतांप्रपद्येतेइतिफलोपकार्यंगेइत्युक्तत्वादितिचेन्न । यतः विचारःकरणंनैवबोधेशब्दप्रमाणजे । नचायंसंनिपत्यांगंशब्दस्यकरणात्मनः ॥ १ ॥ करणांतर्गतोयेनविचारोहंतिवद्भवेत् । संनिपात्यपिनैवासौ(यं)शेषीमत्यादिकंप्रति ॥ २ ॥ अन्यथा हिभवेद्धंतेःप्रयाजान्प्रतिशेषिता । हीषादेश्चयथाभिन्नफलेसौभरशेषिता ॥ ३ ॥ श्रवणादेस्तथाभिन्नफलेस्याच्छब्दशेषिता । तस्माद(न्न)युक्तामत्यादेःश्रवणंप्रतिशेषिता ॥ ४ ॥ तथाहि नतावच्छ्रवणरूपोविचारःशाब्दज्ञानेकारणं वेदेनधर्मइवब्रह्मणिप्रमीयमाणेविचारस्यानुमानादौतर्कस्येवशब्दरूपे शब्दज्ञानरूपेवाकरणेइतिकर्तव्यमात्रत्वात् । एतेनानुमितौलिंगज्ञानवत्शाब्दज्ञानेतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानंकरणमितिविद्यासागरोक्तंनिरस्तं । आकांक्षादियुक्तशब्दज्ञानस्यैवकरणत्वसंभवेपि विवरणेअन्योन्याश्रयात्शाब्दप्रमाकरणतांनिषिध्यतात्पर्यभ्रमरूपप्रतिबंधनिरासोपक्षीणतयोक्तस्यतात्पर्यज्ञानस्यापिकरणकोटित्वेमननादेरपितदापत्तेः । किंचतात्पर्यज्ञानस्यापिकरणत्वेवेदेपिता

* तृतीयस्यास्यपरिच्छेदस्यटिप्पनीनोपलभ्यते ।

त्पर्यभ्रमसंभवात् बाह्यागमेपितात्पर्यप्रमासंभवात् शाब्दज्ञानकरणस्यदुष्टत्वादुष्टत्वव्यवस्थानस्या
त् । तस्मान्नतात्पर्यज्ञानंकरणं । नचाकरणमपितद्यागस्यावघातादिकमिवशब्दस्यसंनिपत्योपकारकं
येनकरणकोटिनिविष्टंस्यात् । तद्वत्करणीयद्रव्यशेषत्वादेरभावात् । किंचसंनिपत्योपकारकत्वेपि
नफलोपकारकमनननिदिध्यासनरूपांगंप्रतिशेषिता । अन्यथाऽवघातादिःप्रयाजादिंप्रतिशेषीस्या
त् । एतेनकरणभूतशब्दगतातिशयहेतुत्वाच्छ्रवणस्यकरणत्वेनांगित्वं मनननिदिध्यासनयोस्तुसह
(का)चारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वाच्छ्रवणेफलोपकार्यंगतेतिचित्सुखोक्तंप्रत्युक्तं । सोमयागस
हकारिभूतदीक्षणीयाद्यंगत्वेनतद्गतातिशयहेतोःप्रयाजप्रोक्षणादेःसोमयागेसंनिपात्यंगत्वेनतद्गता
तिशयहेत्वभिषवग्रहणादिकंप्रत्यंगत्वप्रसंगात् । गौणांगत्वंत्वनंगत्वेपर्यवस्यति । एतेनकरणीभूत
शब्दधर्मशक्तितात्पर्यविषयत्वाच्छ्रवणस्यकरणांतर्भावेनांगित्वमितितत्वशुद्ध्युक्तंनिरस्तं । किंच
शब्देनापरोक्षज्ञप्तावप्रतिबद्धापरोक्षज्ञप्तौवोत्पाद्यायांमनननिदिध्यासनयोरिवापरोक्षज्ञप्तौप्रतिब
द्धापरोक्षज्ञप्तौवोत्पाद्यायांश्रवणस्याप्यपेक्षितत्वात्त्रयाणामपिशब्दंप्रतिफलोपकार्यंगत्वेकथंपरस्पर
मंगांगिभावः । अन्यथायोवृष्टिकामोयोऽन्नाद्यकामोयःस्वर्गकामःससौभरेणस्तुवीतहीषितिवृष्टि
कामायनिधनंकुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊइतिस्वर्गकामायेतिश्रुतानांवृष्ट्यादिफलायसौभरेतिक
र्तव्यताभूतानांनिधनगतहीषादीनांपरस्परमंगांगिभावःस्यात् । करणापूर्वोत्पत्तौचयागार्थस्याव
घातादेःपरमापूर्वोत्पत्तौतदर्थप्रयाजादिःशेषःस्यात् । क्लृप्तंचपरोक्षज्ञानंलोकेशब्दफलं । नचाकरणम
पिश्रवणंप्रतिनिदिध्यासनस्यांगत्वेश्रुतिवाक्येस्तः । लिंगंतुविपरीतं । नापिप्रकरणं । श्रवणस्यफ
लासंबंधेनप्राधान्यासिद्धावितिकर्तव्यताकांक्षायोगात् । स्थानसमाख्येत्वसंभाविते । किंचतात्पर्य
ज्ञानस्यशाब्दप्रमाहेतुतायास्त्वयानिषेधात्तदर्थस्यविचारस्यकथंप्रमाफलं । येनमननादेःफलोपका
र्यंगतास्यात् । यच्चोक्तंमननस्यचित्तैकाग्र्यायोग्यत्वरूपासंभावनानिरसनंद्वारं निदिध्यासनस्यतु
विपरीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनंद्वारमिति । तन्न । सूक्ष्मवस्तुज्ञानेचित्तैकाग्र्यस्यहेतुत्वे
दृष्टेपियुक्त्यनुसंधानरूपमननस्यायुक्तत्वशंकानिवर्तकतायाएवदृष्टत्वेनतद्रहितेउक्तायोग्यत्वशंका
निवर्तकतायाअदृष्टत्वेनचदृष्टहानाद्यापातात् । मननविधेरपूर्वविधित्वापाताच्च । "मतिर्यावद्युक्त
ते" त्यादिस्मृतिविरोधाच्च । निदिध्यासनस्यतुविपरीतसंस्कारनिवर्तकत्वेदृष्टेपितन्निवृत्तेर्नज्ञानहेतु
तादृष्टा । रूप्यसंस्कारानुवृत्तावपिशुक्तिसाक्षात्कारदर्शनात् । तस्माच्छ्रवणसामर्थ्यरूपालिंगेन
"ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमान" इत्यादिवाक्येननिदिध्यासनस्यफलसंबंधात् प्रकरणेनचश्रव
णादिकंनिदिध्यासनेसंनिपात्यंगं । युक्तश्चविप्रकृष्टात्फलोपकारात्संनिकृष्टःस्वरूपोपकारः । अत

एवनवमेपार्वणहोमयोरारादुपकारकत्वत्यागेनसंनिपत्योपकारकतोक्ता। नच "द्रष्टव्यःश्रोतव्य" इ
तिदर्शनाव्यवहितपाठरूपसंनिधानाच्छ्रवणस्यदर्शनान्वयः । सन्निधानस्यलिंगादितोदुर्बलत्वात् ।
किंच "श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ । संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शन" मितिस्मृत्या
श्रवणस्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा मननस्यतुसंशयविपर्ययनिवृत्तिद्वारा परोक्षतत्वनिश्चयसाध्येसाक्षा
त्कारफलकेनिदिध्यासनेंगतासिद्धा । तदुक्तं "अपरोक्षदृशिश्चैवश्रवणान्मननादनु । सम्यङ्निश्चित
तत्वस्यनिदिध्यासनयाभवेदि" ति। उक्तंचसुधायां "निदिध्यासनंब्रह्मदर्शनसाधनं तत्सिद्धयेश्रव
णमननेअपिकर्तव्ये" इति । नचभावनाप्रकर्षजन्यत्वेनसाक्षात्कारस्यकामुकस्यकामिनीसाक्षात्कार
वदप्रमा(ण)त्वापातः । त्वयापि "वेदांतवाक्यजज्ञानभावनाजापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदार्ढ्येनप्रा
माण्यंप्रतिपद्यते" इत्युक्तेः। नचनिदिध्यासनस्यप्रमाकरणत्वमसिद्धमितिवाच्यं । त्वयाप्रतिबंधनि
रासकत्वेनोक्तस्यश्रवणस्यापितदसिद्धेः। निदिध्यासनानंतरंपुनरनुस्मृतःशब्दएवकरणं निदिध्या
सनंतुतत्सहकारि श्रवणादितुनिदिध्यासनांगमितिसंभवाच्च । अथवाश्रवणाद्यंगकनिदिध्यासन
मपरोक्षज्ञानकरणमनःसहकारि । तस्मात् ध्यानेश्रुत्यादिभिःसाक्षात्काररूपफलान्विते । मननश्र
वणेअंगेनिरस्याज्ञानसंशयौ ॥ नतुविवरणमतइवश्रवणमंगिनिदिध्यासनादिकंतुतदंगमिति ॥७॥

मननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभंगः ॥ १ ॥ ७ ॥ यच्चोक्तंविवरणे श्रवणादीनांविषयावगमंप्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धोपायत्वादिनातद्विधेरपूर्वपरिसंख्याविधित्वायोगेपिनियमविधित्वमिति । तन्न । यतः श्रवणंह्यापरोक्ष्यायत्वन्मतेश्रवणेनच । नापरोक्ष्यंक्वचिदृष्टंतेनापूर्वविधिर्भवेत् ॥ तथाहि त्वन्मतेपरोक्षज्ञानेकामनाभावात् तत्कामस्यविचारविध्यनधिकारित्वेनपरोक्षज्ञानंप्रतिसाधनत्वेनविचारविधानायोगात् त्वदभिप्रेतायाश्चापरोक्षज्ञानंप्रतिविचारसाधनतायाअत्यंताप्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वमेवयुक्तं । ननुगांधर्वशास्त्रादिविचारस्यषड्जादिसाक्षात्कारहेतुताक्लृप्तेतिचेन्न । नतावद्विचार्यशास्त्रार्थसाक्षात्कारेसहेतुःक्लृप्तः । कर्मकांडविचारेणतदर्थसाक्षात्कारादर्शनात् । आत्मनोपरोक्षत्वात्तद्विचारस्तथा कर्माणितुनैवमितिचेन्न अपरोक्षेविचारवैयर्थ्यात् । नहियोंशोपरोक्षःसविचार्यते । नापिविचारेणवा विचार्यशास्त्रेणवा जन्यसाक्षात्कारेसहेतुःक्लृप्तः आत्मसात्कारोद्देशेनशास्त्रविचारविधिंविनात्मसाक्षात्कारस्यशास्त्रविचारजन्यत्वानिश्चयात् । नापिविचार्यशास्त्रार्थस्यसाक्षात्कारयोग्यस्यसाक्षात्कारेसहेतुःक्लृप्तः । कालांतरेसाक्षात्करिष्यमाणत्वेनतद्योग्येविचार्यशास्त्रार्थेस्वर्गादौनिध्यादौचविचारेणतददर्शनात् । तस्मात्षड्जादिसाक्षात्कारेगांधर्वादिशास्त्रविचारोहेतुत्वेनक्लृप्तइतिवाच्यं । नचप्रकृतकार्यविजातीयकार्येप्रकृतविचारविजातीय

विचारस्यहेतुताक्लृप्तिमात्रेणप्रकृतेतस्यापूर्वविधित्वहानिः । अपूर्वविधिमात्रोच्छेदापातात् । किंच
पाक्षिकप्राप्तौहिनियमः । साचसाधनांतरप्राप्तौ । नचरूपादिरहितात्मज्ञानेऽन्यप्राप्तिरस्ति । नन्व
पू(र्वीये)र्वार्थेषुव्रीहिषुनखविदलनादेरप्राप्तावपिव्रीहिमात्रेतत्प्राप्त्या "व्रीहीनवहंती" तियथानिय
मः तथानिर्विशेषात्मनिमानांतराप्राप्तावप्यात्ममात्रेतत्प्राप्त्यानियमइतिचेन्न । व्रीहीनित्यत्रव्रीहि
शब्दोपूर्वीयद्रव्यपरोनतुव्रीहिपरः । अन्यथायवेष्ववघातऔपदेशिकोनस्यात् । नीवारेषुचव्रीहिरू
पद्वाराभावेनातिदिष्टोपिबाध्येतेतिनवमेस्थापितत्वेनापूर्वीयद्रव्यएवविदलनादिप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात् ।
अन्यथावैतुष्यमात्रेऽवघातनियमेद्रव्यार्जनेयाजनाद्युपायनियमवत् तस्यपुरुषार्थत्वप्रसंगेनलौकिके
ष्वपिव्रीहिषुदलनेप्रत्यवायःस्यात् । नचसामान्येदलनादिप्राप्त्याविशेषेऽवघातनियमः । इहनिर्वि
शेषसविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगतेविशेषाभावादिद्वारावेदांतवेद्येचिन्मात्रेमानांतराप्राप्तेः । यत्रा
पूर्वीयेष्ववघातनियमस्तत्रैवदलनप्राप्तिसंभवेवैयधिकरण्यायोगाच्च । संभवतिह्यपूर्वीयेष्वपिव्रीहि
षुनियमादृष्टाजनकस्यापिदलनस्यप्राप्तिः । नहितस्यप्राप्तिर्नामतेनतस्यवैतुष्यसंपादनं । तथात्वेऽव
घातनियमायोगात् । किंतुशक्तत्वेनप्रसक्तिमात्रं । तच्चदलनादेरपूर्वीयेष्वप्यस्ति । निर्विशेषात्म
नितुप्रत्यक्षादेःप्रसक्तिरपिनास्तीतिविशेषः । अवघातसाध्यवैतुष्यस्यदलनादिसाध्याद्वैजात्येपिवि



ध्यंतरापेक्षितवैतुष्यस्यसामान्यस्यदलनेनापिसिद्धेर्नियमः । कौमुद्यांतु यथामंत्रार्थज्ञानस्यतन्मूलक
ल्पसूत्रीयग्रहणकवाक्यादिप्राप्त्यापक्षेऽप्राप्तमंत्रसाध्यत्वंनियम्यते "मंत्रैरेवस्मृतिःसाध्ये" ति । त
थावेदांतमूलस्त्रीशूद्रसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्यापक्षेऽप्राप्तवेदांतश्रवणादिपरिपूर्णार्थोनियमः ।
"तस्माद्ब्राह्मणोनावैदिकमधीयीते" तिश्रुतेः । "श्रोतव्यःश्रुतिवाक्येभ्य" इतिस्मृतेश्चेत्युक्तं ।
तन्न । "इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहये" दित्यादिस्मृतिविरोधात् । नह्यविचारितेनगहनेनते
नोपबृंहणंयुक्तं । "अपिस्मर्यते" इत्यादिनासूत्रकारेणाप्युपबृंहणाच्च । नचवेदांततात्पर्यनिर्णयायै
वतद्विचारोनतुब्रह्मज्ञानायेतिवाच्यं । कर्मविषयकस्मृतिभिःकर्मज्ञानस्येव ब्रह्मविषयकात्भारता
दौमुमुक्षून्शुकादीन्प्रत्युपदिष्टादितिहासादपिसाक्षाद्ब्रह्मज्ञानस्योदयात् । समुपबृंहयेदित्यस्यतुवे
दतात्पर्यंवेदवाक्यानुसारेणवाऽनेकशाखाद्यभिज्ञऋषिप्रणीतनिर्णयात्मकेतिहासाद्यनुसारेणैवज्ञेय
मित्यर्थः । नतुसर्वेणापीतिहासादिनावेदतात्पर्यमेवज्ञेयं अर्थस्तुनज्ञेयइति । "नावैदिक" मितिश्रु
तिस्त्ववैदिकबाह्यागमाद्यध्ययनंनिषेधति । नतुवैदिकेतिहासादेः । "ऋग्वेदंभगवोध्येमी" त्यार
भ्य "इतिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेद" मितिश्रुत्या "वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमानि" त्या
दिस्मृत्याचविरोधात् । वेदांगाध्ययनस्यापिनिषेधापाताच्च । "श्रोतव्यःश्रुतिवाक्येभ्य" इतितुश्रु

तीनांमूलप्रमाणत्वाभिप्रायं । किंच विप्रकीर्णनानाशाखार्थसंग्रहादिरूपेणेतिहासादिनातत्वनिश्च
यदर्शनात् सतिचतस्मिन्विविदिषाद्वारातदर्थायाअंतःकरणशुद्धेरपेक्षितत्वात् । आपरोक्ष्यस्यच
विषयस्वभावादेवसिद्ध्यावेदजन्येब्रह्मज्ञानेइतिहासादिजन्यादधिकस्याऽऽपरोक्ष्यस्याननुभवेनचत
स्यनियमादृष्टासाध्यत्वात् । ज्ञानस्यचस्वप्रागभावनिवर्तनइवाऽज्ञाननिवर्तनेप्यदृष्टनिरपेक्षत्वादन्य
स्यचनियमादृष्टसाध्यस्याभावान्ननियमविधिर्युक्तः । तस्मात् नियमादृष्टसाध्यस्यव्यावर्त्यस्याप्य
भावतः । श्रवणादेर्नियमनंपरपक्षेनयुज्यते । एतेनशूद्रप्रणीतात्मविद्याप्रबंधादिप्राप्तिनिमित्तका
प्राप्तांशपूरणार्थोनियमविधिरितिनिरस्तं ॥ ७ ॥ श्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभंगः ॥ ७ ॥
॥ २ ॥ किंच नतावच्छक्तितात्पर्यावधारणंवा तद्विशिष्टशब्दावधारणंवा तात्पर्यप्रमापकलिंगाव
धारणंवा आगमाचार्योपदेशजन्यज्ञानंवा श्रवणं । परमतेज्ञानविध्यभावात् । अवाच्येचब्रह्मणि
शक्त्यसंभवात् । तात्पर्यमपिनतावदापातधीजन्यस्यविचारनिवर्त्यस्यसंशयस्यधर्मिणि । तस्यप्रा
गेवनिश्चितत्वेनतन्निश्चयार्थंतात्पर्यनिश्चयसाधनस्यविचारस्यवैयर्थ्यात् । अन्यथाविचारानंतरमपि
संशयादिप्रसंगात् । नापिसंशयधर्मिगतप्रकारविशेषे तद्विशिष्टे तदुपलक्षितेवा । अखंडार्थता
हानेः । नापिगुरुमुखाद्वेदांतानांब्रह्मणिसंयोजनंश्रवणं । संयोगस्याऽप्युक्ततात्पर्यावधारणाद्यनति

रेकात् । नापिवाक्यविशेषप्रयोगरूपवादकथाश्रवणं । तत्रश्रवणपदाप्रयोगात् । अतएवनपरमते
मननिदिध्यासनविधिर्युक्तः । तयोरपिज्ञानविशेषव्यतिरेकेणदुर्निरूपत्वात् । नचानिच्छतोपिदु
र्गंधादिज्ञानदर्शनेनज्ञानस्याविधेयत्वेपिनिदिध्यासनस्यज्ञानसंतानत्वेनविधेयत्वं । अनिच्छतोपिदु
र्गंधज्ञानसंतानदर्शनात् । नचावधारणंनामनज्ञानं किंतुध्यानमुभयविजातीयंचेतोवृत्त्यंतरंवा ।
श्रवणादिक्रियातावत्कर्तव्येहप्रयत्नत" इतिसुरेश्वरेणाक्रियाशब्दप्रयोगादितिवाच्यं । तात्पर्यरूपे
विषये उपक्रमादिरूपेप्रमाणेचसति जायमानस्यतस्यज्ञानाद्बहिर्भावानुपपत्तेः । नहिवाचोधेनुत्वे
नोपासनादिकंप्रमाणवस्तुपरतंत्रं । एतेनतर्कात्मकोविचारःश्रवणमितिप्रत्युक्तं । व्याप्तिज्ञानपरतं
त्रत्वेनानुमितेरिवतर्कज्ञानस्याप्यपुंतंत्रत्वात् । नहिपुंतंत्रःप्रतिमादौनारायणाद्यारोपोव्याप्तिज्ञाना
द्यपेक्षः । तस्मात् श्रुत्यादेर्धीस्वरूपत्वाद्विध्यनर्हत्वतोधियां । परपक्षेनैवयुक्तःश्रवणादिविधिःक्वचि
त् ॥ ५ ॥ परमतेश्रवणादिविध्यनुपपत्तिः ॥ ५ ॥ ३ ॥ केचित्तु अधीतात्स्वाध्यायात्प्रयोजनवदर्थ
दर्शनात्तन्निर्णयायपुरुषःस्वयमेवतत्वदर्शिनआचार्यान्न्याययुक्तवाक्यार्थग्रहणरूपेश्रवणेप्रवर्ततइति
श्रोतव्यइत्यनुवादः । आचार्योपदिष्टस्यार्थस्यस्वात्मन्येवमेवयुक्तमितिहेतुतःप्रतिष्ठापनरूपस्यमनन
स्यश्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेनप्राप्तत्वान्मंतव्यइतिचानुवादः । निदिध्यासितव्यइत्येवतुविधिः । अविच्छिन्न

स्मृतिसंतानरूपध्यानात्मकनिदिध्यासनकर्तव्यतायाअन्यतोप्राप्तेः । द्रष्टव्यइत्यनेनतुतस्यध्यानस्य विशदतरावभासत्वरूपा दर्शनसमानाकारताविधीयतइत्याहुः । तन्न । त्वयापि "सहकार्यंतरविधि" रितिसूत्रे "तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्य" मित्यादिवाक्येऔपदेशिकार्थाधिगमस्यपुनःपुनर्ब्रह्मसंशीलनस्यचविधेरनंगीकृतत्वेनतयोरेवश्रोतव्योमंतव्यइत्याभ्यांविधिसंभवात् । औपदेशिकार्थाधिगमादौश्रवणादिपदप्रयोगात् । किंचोपायत्वदशाप्रभृतिभगवज्ज्ञानंप्रीतिरूपमितिवदतस्तवमते कृतश्रवणमननंपुरुषंप्रतिभगवतोत्यंतानुकूलत्वात् अनुकूलविषयचिंतनेचरागतएवप्रवृत्तेश्चिंतनरूपनिदिध्यासनस्यैवविधिर्नस्यात् । तत्ररागप्राप्तेचिंतनेऽविच्छिन्नत्वादिगुणविधानंचेत् रागप्राप्तेवाक्यार्थग्रहणेगुरुमुखपूर्वकत्वादिगुणविधानंश्रवणादिवाक्येष्वस्तु । किंच ज्ञानस्यविशदतरावभासत्वंनतावदधिकविषयत्वं स्मरणस्यस्वजनकानुभवात्तज्जन्यस्मरणाच्चाधिकविषयत्वायोगात् । नापि साक्षात्त्वं । स्मृतौतदसंभवात् । पुत्रादिध्यानस्येवसाक्षात्त्वस्यभ्रांतिमात्रत्वेचमोक्षहेतुत्वायोगात् । दर्शनश्रुतीनामुपचरितार्थत्वापत्तेश्च ॥ ७ ॥ श्रोतव्यइत्यादेरनुवादत्वभंगः ॥ ७ ॥ ४ ॥ यच्चोक्तंविवरणेश्रवणविधिरेवविचारविधायकइतिविचारविधायकंजिज्ञासासूत्रंश्रवणविधिमूलमिति । तन्न । त्वयाविचारविधौश्रवणसाध्यपरोक्षज्ञानाधीनायाअपरोक्षज्ञानकामनायाअधिकारिविशेष



णत्वांगीकारेणान्योन्याश्रयापातात् । किंचायंजिज्ञासासूत्रोक्तोविचारस्तत्वनिर्णायकन्यायानुसंधानरूपः । अन्यथान्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभसिद्धयेतत्कर्तव्यतोक्त्ययुक्तेः । इतरस्यवेदेतिकर्तव्यतानुपपत्तेश्च । नचश्रवणमुक्तन्यायानुसंधानरूपं । मननाभेदप्रसंगात् । नन्वद्वितीयेब्रह्मणिवेदांतानांशक्तितात्पर्यावधारणंश्रवणं । तच्चोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगविचाराधीनमितिविचारविधायकंश्रवणविधिमूलमेवजिज्ञासासूत्रं । मननंतुश्रुतस्यार्थस्ययुक्तिभिरनुचिंतनमितिचेन्न । विवरणेश्रवणमंगिप्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानादितिकरणत्वेनोक्तस्यश्रवणस्येतिकर्तव्यतारूपविचारत्वायोगात् । किंच युक्तिभिरनुचिंतनंनामयदिश्रवणनिश्चितस्यतात्पर्यस्यतद्विषयस्यवा स्मरणंवाप्रत्यभिज्ञावासंस्कारदार्ढ्यफलकंश्रवणसमानाकारमभिज्ञांतरंवा तर्हितस्याऽऽवश्यकश्रवणावृत्त्यैवसिद्धेर्मननविधिवैयर्थ्यं । त्रिविधस्यापितस्यश्रवणानंतर्गतयुक्त्यनपेक्षत्वेन "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्योमंतव्यश्चोपपत्तिभि" रितिव्यवस्थापकस्मृतिविरोधश्च । "श्रवणंयावदज्ञानंमतिर्यावदयुक्तते" तिमननस्यश्रवणानिवर्त्यायुक्तत्वशंकानिवर्तकत्ववाचिस्मृतिविरोधश्च । यदित्वनुचिंतनं श्रवणेनतात्पर्येगृहीतेप्यस्यात्रतात्पर्यंयुक्तंनवेतिसंशयादिनिवर्तकयुक्त्यनुसंधानरूपं तर्हि युक्तायुक्तत्वसंशयादेःसंशयपूर्वपक्षसिद्धांतैर्मीमांसाशास्त्रेग्रथितात्संशयादिनिवर्तकान्न्यायजाता

दन्येनानिवृत्तेस्तादृशन्यायग्रथनात्मकमीमांसाशास्त्रारंभोपयुक्तविचारकर्तव्यताप्रतिपादयदाद्यं
सूत्रंमननविधिमूलमेवस्यात् । एतेनगुरुमुखाद्वेदांतानांब्रह्मणिसंयोजनंश्रवणं । मननंतुयुक्तितोसं
भावनानिरसनमितिकौमुद्युक्तस्तयोर्भेदःप्रत्युक्तः । श्रवणेउक्तयुक्त्यननुप्रवेशेइष्टसिद्धेः । अनुप्रवे
शेचभेदासिद्धेः । तेनैवासंभावनानिरसनसिद्धेश्च । युक्त्यननुसंधानेपिश्रुतपदप्रयोगाच्च । नचकौ
मुद्युक्तस्यवादकथारूपश्रवणस्ययुक्त्यनुसंधानात्मकमननाद्भेदः । वादकथायास्तत्वनिर्णायकन्याय
चर्चारूपत्वेनमननाद्भेदायोगात् । वाक्यार्थग्रहणंविनानिरालंबनचर्चायोगेनतदर्थवाक्यार्थग्रहण
रूपत्वेचेष्टापत्तेः । न्यायानुसंधानार्थप्रश्नोत्तररूपवाक्यविशेषप्रयोगरूपत्वेचतत्रश्रवणपदाप्रयो
गात् । विचारविधायकस्याद्यसूत्रस्यश्रवणविधिमूलत्वासिद्धेश्च । ननुसमन्वयाध्यायोक्ततात्पर्य
नि(श्चाय)र्णायकोपक्रमादियुक्त्यनुसंधानंश्रवणं । द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्त्वाशंकानिवर्तकयुक्त्यनु
संधानंतुमननं सुरेश्वरेण "वेदांतश्रवणंयत्तदुपायस्तर्कएवच । श्रुतिलिंगादिकोन्यायःशब्दशक्ति
विवेककृत् । आगमार्थविनिश्चित्यैमंतव्यइतिभण्यते । वेदशब्दानुरोध्यत्रतर्कोपिविनियुज्यत" इ
त्युक्तेः । अन्यैरपि "वेदांतानामशेषाणामादिमध्यावसानतः । ब्रह्मात्मन्येवतात्पर्यमितिधीःश्रव
णंभवेत् । समन्वयाध्यायएतत्सूक्तंधीस्वास्थ्यकारिभिः । तर्कैःसंभावनार्थस्यद्वितीयाध्यायईरिते

त्युक्ते" रितिचेन्न । विवरणे "यौक्तिकासंभावनाविपरीतभावनानिरसिततर्काणांप्रथमज्ञानेंतर्भूत
त्वा" दित्यादिनार्थोपपत्तीनामपिश्रवणांतर्गतिमुक्त्वाब्रह्मात्मपरिभावनाप्रचयनिमित्तकतदेका
ग्रवृत्त्ययोग्यत्वमसंभावना "विपरीतभावनातुशरीराद्यध्याससंस्कारप्रचय" इत्यादिनाअसंभा
वनानिवर्तकस्यमननस्यार्थनिश्चयानंतरभाविभावनाप्रचयहेतुचित्तैकाग्र्यहेतुतायाएवोक्तत्वात् जि
ज्ञासासूत्रस्यांशेमननविधिमूलत्वापाताच्च । "मंतव्यश्चोपपत्तिभि" रितिस्मृतिस्थोपपत्तिशब्दस्य
"मतिर्यावदयुक्तते" तिस्मृतिस्थायुक्तशब्दस्यच "श्रोतव्यःश्रुतिवाक्येभ्य" इतिश्रुतिशब्दस्येव
सामान्यपरताहानेन "आदौयच्छ्रद्धयासिद्धंपश्चान्न्यायेनसाधित" मितिन्यायेनयुक्त्यनपेक्षश्रद्धा
मात्रेणप्रतिवाक्यमयमस्यवाक्यस्यार्थइतिगुरुमुखाद्वाक्यार्थग्रहणंश्रवणं पश्चान्न्यायानुसंधानंमनन
मितिभेदसंभवेयुक्तिष्वेवश्रवणमननभेदकल्पनायोगाच्च । उक्तस्यवाक्यार्थग्रहणस्यश्रवणादित्रया
नंतर्भावेनचतुर्थस्यापिमुमुक्षुवनुष्ठेयत्वापाताच्च । केवलंगुरुमुखाद्वेदार्थःश्रुतवतिनश्रुतमनेनेतिप्रसं
गाच्च । प्रमाणभूतश्रुतितात्पर्येनिश्चितेर्थसत्त्वार्थमुपपत्त्यपेक्षाऽयोगेनमननस्यार्थासत्त्वरूपाप्रामाण्य
शंकानिवर्तकत्वेवक्तव्येनिश्चितप्रामाण्यस्यपुंसोमननाभावप्रसंगाच्च । नचापेक्षितसर्वतर्काणांश्रव
णांतर्गतावपिश्रुत्यविरुद्धमनुमानमर्थापत्तिर्वामननमितियुक्तं । ब्रह्मणऔपनिषदत्वश्रुत्यानुमाना

द्यगोचरत्वात् । श्रवणनियमेनशब्देतरस्यसर्वस्यकरणस्यनिषेद्धव्यत्वाच्च । अन्यथाकदाचिदनुमा
नादिनापिब्रह्मनिश्चयसंभवेनश्रवणेनियमेननप्रवर्तेत । तस्माद्युक्त्यनुसंधानरूपोविचारोनश्रवणं
किंतुमननमेवेतिमननविधिमूलमेवजिज्ञासासूत्रं । उक्तंहिसुधायां "जिज्ञासानामयुक्त्यनुसंधाना
त्मकविचारापरपर्यायंमनन" मिति । किंचत्वन्मतेकर्मकांडविचारोयथोत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तस्तथा
ब्रह्मकांडविचारोज्ञानविधिप्रयुक्तःकिंनस्यात् । उत्तरक्रतुविधिभिःस्वानुष्ठाप्यार्थनिर्णयायतद्विचार
स्येव "तरतिशोकमात्मविदि" त्यादिनाशोकनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतेनात्मज्ञानेनस्वसिद्धयेवेदांतवि
चारस्याऽऽक्षेपात् । युक्तंचानेकेषांक्रतुविधीनामाक्षेपकत्वादध्येकस्यैवतत् । यदिचाध्ययनविधेर्नि
त्यत्वेनार्थज्ञानार्थत्वाभावेनादृष्टार्थत्वाद्विचारविध्यभावेविषनिर्हरणमंत्रस्येवतरतीत्यादेरर्थपरत्वा
भावान्नतदाक्षेपकता तर्हिततएवोत्तरक्रतुविधीनामपिसानस्यात् । अथाध्ययनविधेर्नित्यत्वेपिश
ब्दसामर्थ्यात्प्रतीतार्थोनत्याज्यइतिक्रतुविधीनामाक्षेपकता तर्हिततएवतरतीत्यादेरपिसास्यात् ।
अस्तिचब्रह्मकांडवत्कर्मकांडेपिसाक्षाद्विचारविधिः " स्थाणुरयंभारवाहःकिलाभूदधीत्यवेदंनवि
जानातियोर्थं । पठेद्वेदानथार्थानधीयीत । यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्यते । अनग्नाविवशुष्कै
धोनतज्ज्वलतिकर्हिचि"दित्यादिः । तस्माच्छ्रवणविध्याक्षिप्तोविचारइतिविवरणमतंनयुक्तं । अत

एवकर्मकांडविचारस्यार्थज्ञानपर्यंताध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेपिब्रह्मविचारःश्रवणविधिप्रयुक्तइतिकौमु
द्युक्तंचनिरस्तं । विचारस्यश्रवणविधिप्रयुक्तत्वनिरासात् । कर्मविचारवत्ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययन
विधिप्रयुक्तत्वसंभवाच्च । ननुसाक्षात्कारफलकमावृत्तिगुणकंमननाद्यंगकमिदंश्रवणमध्ययनविधि
प्रयुक्तश्रवणमात्राद्भिन्नमितिविध्यंतरंयुक्तमितिचेन्न । ब्रह्मविचारस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेपिसा
क्षात्कारस्यापरोक्षैकरसात्मविषयकत्वेनैवसिद्धेः । आवृत्तेश्च विध्यंतरांगीकारेप्यवघातादिवदृष्टफ
लत्वेनैववक्तव्यत्वात् । कर्मकांडेपितात्पर्यावधारणपर्यंतंविचारावृत्तेरपेक्षितत्वात् । ततःपरं ब्रह्म
कांडेपितदावृत्तेरनपेक्षणात् । मननस्यचकर्मकांडेपितदर्थनिश्चयायापेक्षितत्वादध्ययनविधिविहि
तैकदेशारण्यकाध्ययनानुवादेनवाक्यांतरेणारण्याद्यंगांतरविधानवत् मुंडककारीर्याद्यध्ययनानुवा
देनशिरोव्रतभूभोजनाद्यंगविधानवत् "तांचतुर्भिरादत्त" इत्यत्रार्थप्राप्तादानानुवादेनसंख्याविधा
नवच्चाध्ययनविध्याक्षिप्तविचारैकदेशानुवादेनत्वद्रीत्यामननाद्यंगविधानस्यसंभवात् । तस्मात् यु
क्तिचिंतनरूपस्यविचारस्यविधायकं । सूत्रंतद्रूपमननविधातृश्रुतिमूलकं । नतुविवरणकारमतइव
श्रवणविधिमूलं ॥ ७ ॥ श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभंगः ॥ ७ ॥ ५ ॥ यत्तुभामत्युक्तंश्रव
णादिविध्यभावादध्ययनविधिरेवकांडद्वयविचाराक्षेपकइतितत् "स्वाध्यायस्याहितथात्वेने" त्यत्रसू

त्रभाष्यादौ "अध्ययनस्यचार्थज्ञानपर्यंतत्वादि" तिटीकायांचतस्यतदाक्षेपकतायाउक्तत्वादिष्टं । श्रवणादिविधिस्तुसमर्थयिष्यते । ननुतत्रैवटीकायांयोनधीतेत्यकरणेप्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्यानित्यताप्युक्ता । तत्कथंतस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वमितिचेन्न । अर्थज्ञा(नार्थत्वे)नपर्यंतत्वेप्यध्ययनविधेरवैय्यर्थ्यायाधीतेनैववेदेनकर्तव्यतांज्ञात्वानुष्ठितंकर्मफलायालमित्यादिनियमाश्रयणात् । असत्यध्ययनेयथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्याप्रत्यवायश्रवणोपपत्तिः । तथाचार्थज्ञानार्थस्याप्यध्ययनस्यफलतोनित्यत्वमितिकेचित् । अपरेतु अनध्ययनेनसंध्यानुपासनेनेवसाक्षात्प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेप्यर्थज्ञानस्यापिदृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्चतादर्थ्यमपीत्युभयार्थता पशुपुरोडाशादिवदित्याहुः । अथवा श्रुतिबलाद्दध्यादेःक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववद्दर्शपूर्णमासादेर्नित्यकाम्यत्ववच्चाध्ययनस्याप्युभयार्थता । प्रत्यवायस्येव "सर्वेवेदायत्पदमामनंति" इत्यादिश्रुत्या "वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य" इतिस्मृत्याचब्रह्मज्ञानार्थत्वस्याप्यवगमात् । यद्वोक्तश्रुत्याध्ययनस्यब्रह्मज्ञानार्थत्वेपि "यदेवविद्ययाकरोती" त्यादिश्रुत्याब्रह्मज्ञानस्यैवावश्यकत्वात्ज्ञानार्थत्वेप्यध्ययनस्याकरणेप्रत्यवायश्रवणंयुक्तं । एतेननित्यत्वादध्ययनविधिर्नविचाराक्षेपकइतियद्विवरणाभिप्रेतंतन्निरस्तं तस्मात् ब्रह्मज्ञानफलस्यापिस्वाध्यायाध्ययनस्यया । टीकायांनित्यताप्रोक्तासापिनैवविरुध्यते ॥ ७ ॥ अध्ययनविधे



र्नित्यत्वेपिविचारविधायकत्वं ॥ ७ ॥ ६ ॥ अस्माकंतु श्रवणंशब्दजंज्ञानमुपपत्त्यनुचिंतनं । मतिर्निरंतराचिंतानिदिध्यासनमुच्यते । आपातदर्शनभिन्नंकृतिसाध्यत्वेनविधानार्हंप्रतिवाक्यमयमस्यवाक्यस्यार्थइतिसिद्धार्थोक्तिरूपेणगुरूपदेशेनानेकशाखास्थवाक्यार्थग्रहणमात्रंश्रवणं । तच्चाज्ञानमात्रविरोधि । नतुमननमिवसंशयादिविरोधि । मननरूपन्यायावतारांगसंशयधर्मिज्ञानरूपत्वात् उक्तंहिसुधायां "श्रवणजंज्ञानंपूर्ववृत्त" मितिमीमांसातःश्रवणस्यपूर्ववृत्तत्वं । मननंत्वयमेववाक्यार्थोयुक्तोनान्यइतिनिर्णयहेतुयुक्त्यनुसंधानं । तत्रसमन्वयाध्यायोक्ताउपक्रमादियुक्तयोवाक्यार्थतत्वनिर्णायिकाः । युक्तिसमयपादाभ्यामुक्तास्तुयुक्तत्वनिर्णायिकाइत्युभयविधयुक्त्यनुसंधानमपिमननांतर्गतं । तच्चसंशयादिविरोधि । निरंतरंध्यानंनिदिध्यासनं । तच्चापरोक्षज्ञानसाधनं । एतच्च "तन्निर्धारणार्थनियम" इतिसूत्रभाष्यादौस्पष्टं । उक्तश्चभामत्यामपि तृतीयाध्यायेइत्थमेव श्रवणादीनांभेदः । विचारादिविधिस्त्वपूर्वविधिः । ब्रह्मज्ञानेवेदविचारहेतुतायाअत्यंताप्राप्तत्वात् नहिवेदार्थज्ञानायवेदविचारःकर्तव्यइतिवचनव्यक्तिः । ब्रह्मज्ञानस्योद्देश्यत्वात् । नापिब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारःकर्तव्यइति । तथात्वेब्रह्मणोविधेयविशेषणतयागुणत्वापातात् । किंतुब्रह्मज्ञानाय वेदविचारःकर्तव्यइत्येववचनव्यक्तिः । यद्यपिब्रह्मपरवेदविचारएवब्रह्मविचारःतथापिनब्रह्मविचा

रूपेणविधानं । किंतुवेदविचाररूपेण । तथाचश्रुतिः "तस्मादेनंसर्ववेदानधीत्यविचार्यचज्ञातुमिच्छे" दिति । टीकाचब्रह्मज्ञानोद्देशेनजिज्ञासाविधानात्कुतोप्राधान्यमिति । एवंचयथाघटादावितरभेदेसिद्धेपिपृथिवीत्वोपहितेतदसिद्धेःपृथिवीइतरेभ्योभिद्यतइत्यत्रनसिद्धसाधनता यथावास्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्याराजसूयांतर्गतेष्टिपशुसोमेषुप्रातिस्विकरूपेचोदकतइतिकर्तव्यताप्राप्तावपिराजसूयरूपेतदप्राप्तिः तथावेदविचारत्वोपहितेब्रह्मज्ञानहेतुतायाअप्राप्तेरपूर्वविधिता । नहिकर्मकांडादिना ब्रह्मकांडेप्यवांतरकारणादिवाक्येन पदवर्णस्वरादिनाचआपाततोपिब्रह्मधीरस्ति। अतएवानुव्याख्याने "जिज्ञास्योयंविधीयत" इति भाष्येच "आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनामिति" निरुपपदविधिपदप्रयोगः । यद्वा निदिध्यासनस्याव्यक्तस्वभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतानान्यतःप्राप्तेतिसतावदपूर्वविधिः । तथाऽज्ञानादौनिदिध्यासनासंभवेनश्रवणमननयोर्निदिध्यासनेलिंगादेवप्राप्तावपिनियतविषयकनिदिध्यासनविषयगुणान्यगुणेषुलिंगेनतयोरप्राप्तेस्तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । एवंचश्रवणमननयोर्निदिध्यासितव्यगुणांशेदृष्टद्वाराऽन्यत्रत्वदृष्टद्वारेणनिदिध्यासनांगतेतिध्येयं । यद्वागुरुप्रसादपूर्वकत्वरहितस्वयत्नमात्रसाध्यवाक्यार्थग्रहणादिप्राप्तिनिमित्तकः श्रोतव्यइत्यादिनियमोस्तु । "आचार्यवान्पुरुषोवेदे" त्यादिश्रुतेः । अथवा दुःशास्त्ररूपोपायांतर



प्राप्तिनिमित्तकोनियमोस्तु । पाशुपताद्यागमविचारस्यब्रह्मप्रमाहेतुत्वाभावेपिजगत्कारणज्ञानहेतुतायाःप्राप्तेः । अतएवशास्त्रयोनिसूत्रं । "दुरागमास्तदन्येयेतैर्नज्ञेयोजनार्दन" इतिस्मृतिश्च "सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यंदुःशास्त्रंतुपरित्यजेदि" त्यनुव्याख्यानंच । यद्वा विचारसाध्यज्ञानविशेष्यात्मज्ञानेष्वनुमानादेःप्राप्त्यानियमोस्तु । "नैषातर्केणे" त्यादिश्रुतेः । नचयदाकारज्ञानंविचारहेतुकंतदाकारज्ञानेउपायांतरप्राप्तिर्नियमेतंत्रं । इदंतत्वतएवपरामृष्टव्यमित्यादावेकस्मिन्विशेष्येउपायांतरप्राप्तिमात्रेणनियमदर्शनात् । नह्येकस्मिन्नेवाकारेतात्विकत्वातात्विकत्वयोःप्राप्तिरस्ति । परमतेतुविशेष्यस्यैवौपनिषदत्वात्तत्रैवोपायांतराप्राप्तिरितिवैषम्यं । संभवतिचशब्दयुक्तिजन्यज्ञानवाचिभ्यांश्रोतव्यमंतव्यपदाभ्यांदुरागमरूपशब्दाभासतदनुग्राहकन्यायाभासजन्यज्ञानव्यावर्तनं । एवंश्रवणस्याप्यध्ययनवद्गुरुनिरूप्यत्वादगुरुमुखाभ्यासव्यावृत्तिः । तस्माज्ज्ञानरूपमपिश्रवणादिविधेयं। केचित्तुकार्यत्वाद्यनुमानस्यश्रुतिविचारस्यचनियमेनप्राप्तावाज्यभागौयजतीतिवदेकस्मिन्शेषिणिशेषद्वयप्राप्तौशेषांतरनिवृत्तिफलकपरिसंख्येत्याहुः । तन्न । तत्राखंडोपकारस्यसमुचिताज्यभागप्रयाजादिसाध्यत्ववदिहज्ञानसमुचितप्रमाणसाध्यत्वाभावात् । शब्देतिकर्तव्यताभूततर्कसाहित्वस्यचेष्टत्वात् । अन्येतु "अन्यावाचोविमुंचथे" तिश्रुतेरब्रह्मविचारनिषेधपरत्वमित्याहुः ।

तन्न । ब्रह्मज्ञानेऽब्रह्मविचारस्याप्राप्तेः । इतरेतु श्रुत्यादिविचारस्यापातप्रतीतब्रह्मतदन्यज्ञानसाध
नत्वेप्राप्ते "इत्यश्वाभिधानीमादत्त" इतिवदेकस्यशेषस्यशेषिद्वयसंबंधप्राप्तौशेष्यंतरानिवृत्तिफलक
परिसंख्येत्याहुः । तन्न । श्रुत्यादिनाऽऽपाततोन्यप्रतीतावपिश्रुत्यादिविचारस्यान्यज्ञानसाधनत्वे
नाप्राप्तेः अपरेतु "श्रवणाज्जनलोकादि" रित्यादिवचनेनापोदितंयच्छ्रवणस्यज्ञानहेतुत्वंतस्यप्रतिप्र
सवार्थंज्ञानोद्देशेनश्रवणादिविधानमित्याहुः । तन्न । श्रवणादितिवाक्यस्यश्रवणात्दृष्टज्ञानद्वाराज
नलोकादिरित्येवंपरत्वेनज्ञानसाधनत्वानपवादकत्वादिति ॥ ७ ॥ स्वमतेश्रवणादिविधिसमर्थनं ॥
॥ ७ ॥ ७ ॥ अत्रपरैरुक्तं अनिच्छतोपिदुर्गंधादिज्ञानदर्शनात्ज्ञानस्यप्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनाविधे
यत्वाल्लिङादयःश्रूयमाणाअपिशिलातलप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यवत्कुंठीभवंतीति । तन्न । "पत्न्यवेक्षित
माज्यंभवति । विदुषाकर्मकर्तव्यंतस्मात्पश्येतनित्यश" इत्यादिनातद्विधानात् । तत्रतद्धेत्विंद्रिय
संप्रयोगादिविधौलक्षणाप्रसंगात् । संप्रयोगस्यापींद्रियनिष्ठक्रियाद्वाराकृतिसाध्यत्वेनसाक्षात्तद
साध्यत्वात् । परंपरयाकृतिसाध्यत्वस्यचज्ञानेपिसंभवात् । अनिच्छतश्चानिष्टसंप्रयोगादर्शनात् ।
"भक्षेही" तिभक्षमंत्रेचतृप्तेरनुनिष्पादिततयाननुष्ठेयत्वेनतृप्तिप्रकाशकभागस्यतत्रविभज्याविनि
योगाभावेप्यवेक्षणस्यानुष्ठेयत्वात्तत्प्रकाशकभागस्यावेक्षणेविभज्यविनियोगइतितृतीयेऽभिहित

त्वात् । एकश्रोत्रगतानेकतारगकारेषुचबुभुत्साप्रयत्नाभ्यामभीष्टगकारज्ञानदर्शनात् । ज्ञानस्यच
"यदेवविद्ययाकरोती" त्यंगत्वश्रवणात् । अविहितस्यचांगत्वानुपपत्तेः । दुर्गंधादिज्ञानस्येच्छा
विषयत्वाभावेपिब्रह्मज्ञानस्यतद्विषयत्ववत् । ज्ञानांतरस्यनियमादृष्टासाध्यत्वेपिब्रह्मज्ञानस्यत
त्साध्यत्ववत् पर्वतादिज्ञानस्यनयनोन्मीलनेसतिप्रयत्नांतरानिरपेक्षत्वेपिध्रुवारुंधत्यादिज्ञानस्यत
त्सापेक्षत्ववच्चातिसूक्ष्मब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्यत्वसंभवात् । शास्त्रार्थज्ञानस्यचनियमेनपुंतंत्र
त्वदर्शनात् । ब्रह्मणश्चशास्त्रार्थत्वात् । प्रशस्ताप्रशस्तज्ञानयोश्चविधिनिषेधदर्शनात् । इच्छादिना
चोत्पत्तिनिरोधयोरनुभवात् । तत्रचकरणव्यापारस्यैवपुंतंत्रत्वांगीकारेनामादिषुब्रह्मोपासनायां
त्वयाविधेयत्वेनांगीकृतायामपिमनोनिरोधादेरेवपुंतंत्रत्वंनतूपासनायाइतिप्रसंगात् । अनेकशा
स्त्राजन्यज्ञानरूपस्यचश्रवणस्यतदुपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्यनुसंधानरूपस्यचमननस्यश्रुतमतानेकगु
णविशिष्टतयानिरंतरानुस्मरणरूपस्यचनिदिध्यासनस्यातिप्रयत्नसाध्यत्वानुभवात् । निदिध्यास
नादेश्च "खंडास्मृतिर्धारणास्यादखंडाध्यानमुच्यते । अप्रयत्नात्समाधिश्चे" त्यादिस्मृत्याप्रयत्नसा
ध्यत्वप्रतीतेः । त्वन्मतेपिपरोक्षज्ञानसंतानरूपस्यनिदिध्यासनस्यविधेयत्वात् । संतानिनांचकृत्य
साध्यत्वेसंतानस्यतदयोगात् । श्रवणादीनांज्ञानातिरेकेणदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वात् । तेषांचज्ञानाना

त्मकत्वे "श्रवणंयावदज्ञान" मित्यज्ञानविरोधित्वस्मृतेः श्रवणेनाज्ञानंनिवृत्तमित्यनुभवस्यचानुप
पत्तेः । "विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीते" त्यादौचविज्ञानानंतरभाविनःप्रज्ञाशब्दार्थस्यविचारत्वानुपपत्तेः ।
ध्यानस्यचत्वयापिविधेयत्वेनांगीकृतत्वात् । तस्यचज्ञानानात्मकत्वेतेनस्वविषयेव्यवहाराभावप्र
संगात् । ध्यानान्यज्ञानेनचध्यानविषयेव्यवहारांगीकारेगौरवात् । ध्यानविषयेचकदाचिन्नजाना
मीत्यनुभवप्रसंगात् । संस्कारस्यचज्ञानजन्यत्वेनध्यानेस्मरणाभावप्रसंगात् । "तस्याभिध्याना"
दितिश्रुतौचध्यानस्यमायाख्याविद्यानिवर्तकत्वोक्तेः । त्वयापिविधेयतयांगीकृतोपासनायांचश्रु
तौ "मनोब्रह्मेत्युपासीत यएवंवेदे" ति तथा "आत्मेत्येवोपासीत यस्तद्वेदे" त्यादिबहुस्थलेषुज्ञा
नार्थविद्धातुप्रयोगेणोपासनायाज्ञानात्मकत्वात् । प्रमाणादिपरतंत्रस्यापिज्ञानस्य प्रतिग्रहीत्रादि
परतंत्रस्यापिदानादेरिवपुंतंत्रत्वोपपत्तेः । ब्रह्मपरवाक्यमध्येप्युपासनाविधिवत्ज्ञानविधेरपिसं
भवात् । वृथैववैदिकलिङादेरस्वारस्यायुक्तेः । नचज्ञानस्याक्रियात्वेनाविधेयत्वं । धात्वर्थस्यपूर्वा
परीभूतस्यवाक्रियात्वासिद्धेः । शास्त्रार्थंजानामीत्यादौ पचतीत्यादाविवपूर्वापरीभावप्रतीतेः । स्पं
दस्याक्रियात्वेतुयागादेरप्यक्रियात्वंस्यात् । तस्मात् पत्न्यवेक्षितमित्यादौज्ञानस्यैवविधानतः । सू
क्ष्मशास्त्रार्थबुद्धेश्चकृतिसाध्यत्वदर्शनात् ॥ १ ॥ ध्यानस्यापिचविज्ञानव्यतिरेकानिरूपणात् ।

ज्ञानस्वरूपमपिचश्रवणादि विधीयते ॥ २ ॥ ननुतथापिज्ञानस्यानवगमेतत्कर्तव्यताबोधनासंभ
वात्तदवगमस्यचविषयावगमंविनाऽयोगाद्विषयस्याप्यवगमेफलस्यजातत्वाद्व्यर्थोविधिरितिचेन्न ।
त्वयापिविचारविध्यंगीकारात् विचारस्यचविषयनिरूप्यत्वेनसाम्यात् सामान्यतोब्रह्मज्ञानमात्रे
णचतद्विषयकश्रवणादेःकर्तव्यताबोधनसंभवात् वेदांतवाक्यानुग्राहकन्यायानुसंधानादिरूपत
याचब्रह्मज्ञानात्प्रागेवज्ञातस्यमननादेःब्रह्मज्ञानायविधानसंभवाच्चेति ! ननुतथापिज्ञानंनविधेयं ।
तथाहि । विधीयमानंज्ञानंकिंशाब्दंकिंवातदभ्यासः यद्वातत्त्वमनपेक्ष्यारोपितविषयतयामनसःसं
कल्पप्रवाहरूपंध्यानं किंवापरोक्षफलंज्ञानांतरं । नाद्यः । कर्मकांडइवगृहीतसंगतेःस्वतःसिद्धत्वेन
कृत्यसाध्यत्वेनविध्यनपेक्षणात् । द्वितीयेतद्विधिर्मोक्षायचेत्तस्यनैयोगिकफलत्वेनस्वर्गादिवदनि
त्यत्वंस्यात् साक्षात्कारायचेत्सनादृष्टंफलं । प्रमाणायत्तत्वात्तस्य । नापिफलंदृष्टं । परोक्षज्ञाना
भ्यासेनसाक्षात्कारादर्शनात् । अतएवनतृतीयः । प्रोषितपुत्रादिध्यानेनारोपितरूपसाक्षात्कारद
र्शनेपितत्त्वसाक्षात्कारादर्शनात् । चतुर्थेशब्दस्यब्रह्मणिप्रामाण्यंनस्यात् । ब्रह्मणिप्रमाणीभूतज्ञान
कर्तव्यतायामेवप्रमाणत्वादितिचेत् नतावदाद्येदोषः । कर्मकांडेप्यापातजन्यस्यस्वतःसिद्धत्वेपिवि
मर्शजन्यस्यकृतिसाध्यत्वात् । अन्यथाऽध्ययनविधेरुत्तरक्रतुविधेर्वातद्विचाराक्षेपकतानस्यात् ।

द्वितीयेपिनदोषः । दृष्टफलत्वइवनैयोगिकफलत्वेपिबंधध्वंसस्यध्वंसत्वाच्छ्रुत्यादिफलत्वाचनित्यत्वोपपत्तेः । तृतीयेपिनदोषः । मोक्षस्यनैयोगिकफलत्वेपिनित्यतायाउक्तत्वात् । ध्यानादिनाप्रसन्नदेवतासाक्षात्कारदर्शनेनध्यानसंस्कृतमनसाब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेश्च । चतुर्थेपिनदोषः । ज्ञानविधिवाक्यस्यज्ञानकर्तव्यतायांप्रमाणत्वेपिब्रह्मण्यपिमहातात्पर्यवत्त्वात् सत्यज्ञानादिवाक्यस्याविधिपरत्वाचेति ॥ ७ ॥ ज्ञानविधिसमर्थनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यच्चोक्तं "तत्त्वमसी" त्यादिवाक्यादेवापरोक्षधीः । "तद्धास्यविजज्ञौ तमसःपारंदर्शयती" त्यादावुपदेशादेवापरोक्षज्ञानोक्तेः । "वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था" इत्यत्रशाब्दज्ञानस्यविशब्देनविशेषविषयत्वेसिद्धेसुशब्देनापरोक्षत्वोक्तेश्च । विमतंशाब्दज्ञानमपरोक्षं अपरोक्षमात्रविषयकत्वात् । सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वं वेदांतवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववदित्याद्यनुमानाच्च । नच विमतःशब्दो नापरोक्षधीहेतुः । शब्दत्वाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वं । दशमस्त्वमसीत्यादौशब्दादेवापरोक्षधीदर्शनेनव्यभिचारात् । नचतत्रापींद्रियमेवकरणं शब्दस्तुसहकारीतियुक्तं । कचिद्बहुलतमेतमसि कचिच्चलोचनहीनस्यापिवाक्याद्दशमोस्मीत्यपरोक्षधीदर्शनादिति । मैवं । "तद्धास्यविजज्ञा" वित्यादेःपरोक्षज्ञानेनापिचरितार्थत्वात् । दर्शयतीत्या

देस्तुग्राममार्गोपदेष्टरिग्रामंदर्शयतीतिवत्परंपरयासाक्षात्कारसाधनत्वेनकृतार्थत्वात् । अन्यथा "मनसैवानुद्रष्टव्य" मित्यादिश्रुतिविरोधात् । वेदांतविज्ञानेत्यत्रसुशब्देनाप्रामाण्यशंकाभावादे रुक्तेः । अन्यथावेदांतबोधस्यचविचारकर्तव्यतादेरचिरादेश्चापरोक्ष्यापातात् । आद्यानुमानस्य अयंघटः त्वंसुखवानसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेवक्ष्यमाणरीत्याव्यभिचारात् । अज्ञानावृतेऐक्येआ परोक्ष्याभावेनासिद्धेश्च । आपरोक्ष्ययोग्यत्वविवक्षायांतुभित्त्यंतरितघटविषयकशब्दज्ञानेव्यभि चारात् । द्वितीयानुमाने अपरोक्षत्वंज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीत्यपिसुसाधत्वेनाभास साम्यात् । शब्दत्वहेतुनासत्प्रतिपक्षत्वाच्च । किंचास्यशब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वेप्रत्यक्षेंऽतर्भावाप त्तिः । नचयथाबाह्यप्रत्यक्षत्वेयोगिमनोन्यत्वेसतिबाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वंतंत्रं । तथास्वतोपरो क्षविषयशब्दान्यत्वेसतिप्रत्यक्षप्रमाकरणत्वंप्रत्यक्षत्वेतंत्रमितिवाच्यं । वक्ष्यमाणरीत्याक्वापिशब्दा दपरोक्षज्ञानाभावेनविशेषणकल्पकाभावात् । यश्चशब्दत्वहेतोर्दशमस्त्वमसीत्यादौव्यभिचारउ क्तः सकिंस्वात्मनोदशमत्वंपश्यंतंप्रतिप्रयुक्तेदशमस्त्वमसीतिवाक्ये अन्यंप्रतिवा । नाद्यः । त स्यदृष्टघटंप्रतिप्रयुक्तादयंघटइतिवाक्याज्जन्यज्ञानस्येवपरोक्षत्वेपिप्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादित्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वाभिमानात् । द्वितीयेपियदींद्रियव्यापारोस्तितदारत्नतत्वइवोपदेशसहकृतेंद्रियेणैवदशम

त्वेऽपरोक्षधीः। यदि सनास्तितदाधर्मवांस्त्वमसिपर्वतोग्निमानित्यादाविवविशेष्यस्यप्रत्यक्षत्वेपिवि
शेषणेदशमत्वेपरोक्षधीरेव । तत्राप्यपरोक्षेतिमयोच्यमानत्वात्प्रतीतिकलहोयंनिरवधिकइतिचेत्
नतावच्छब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वंस्वाभाविकं । अतिप्रसंगात् । नाप्यपरोक्षविषयकत्वनिमित्तकं ।
जीवाःपरमात्मनोनभिद्यंतेआत्मत्वादित्यादिलिंगजन्यायाः श्रवणात्प्रागापततोवेदांतजन्यायाभा
षाप्रबंधजन्याया अनधीतवेदांतजन्यायाश्चैक्यप्रतीतेरापरोक्ष्यापातेनश्रवणानियमादेरयोगात्। किं
च अर्थस्यापरोक्षत्वंनतावदपरोक्षधीरूपत्वं। तस्यब्रह्मणिसत्त्वेपिदशमत्वादावसत्त्वात्। चैत्रस्याप
रोक्षज्ञानेमैत्रस्यशब्दादिनासाक्षात्कारादर्शनाच्च । नाप्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं। व्यवहारापरो
क्ष्यस्यपरोक्षविषयत्वरूपत्वेऽन्योन्याश्रयात्। अपरोक्षोयमित्येवंरूपत्वेत्वज्ञानावृतेऐक्येतदभावात्।
त्वयापिनप्रकाशतइत्यादिव्यवहारार्थमेवावरणकल्पनात् । उक्तव्यवहारयोग्यत्वरूपत्वेभित्तिव्य
वहितेघटेशब्दादपरोक्षधीप्रसंगात् । अपरोक्षज्ञानजन्यत्वरूपत्वेचवक्ष्यमाणपक्षांतर्भावात् । त
स्मादर्थस्यापरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वंवाच्यं । तत्रचैतज्ज्ञानविषयत्वेनतदुक्तावन्योन्याश्रया
त्। ज्ञानांतराभिप्रायेतुकेषांचिदपरोक्षेस्वर्गादावस्माकंशब्दादपरोक्षधीःस्यात् । एकपुरुषाभिप्राये
चपूर्वेद्युश्चैत्रस्यापरोक्षेइदानींशब्दादपरोक्षधीःस्यात् । एककालाभिप्रायेचप्रत्यक्षेऽग्नौलिंगाच्छब्दा

चापरोक्षधीःस्यात्। नचेष्टापत्तिः । करणशक्तिमतिलंघ्यज्ञानस्यविषयानुसारित्वेचाक्षुषादिविषय
कस्मृत्यनुमितिस्पार्शनज्ञानादेश्चाक्षुषत्वाद्यापातात् । लिंगशब्दादिसिद्धेचेंद्रियात्परोक्षधीप्रसंगा
त्। अनुमितेचशब्दादनुमितिप्रसंगात् । एवंच परोक्षेचापरोक्षेवचाक्षुषेस्पार्शिनीवच । अपरोक्षे
परोक्षाधीर्युक्ताकरणशक्तितः । तस्माद्येविरुद्धेज्ञानत्वावांतरजातीपरोक्षत्वापरोक्षत्वेतदाश्रययो
र्ज्ञानयोर्भिन्नत्वात् यश्चैकोविषयस्तत्रविरुद्धजात्यभावाद्विरुद्धजात्याधारज्ञानविषयत्वस्यचचाक्षुष
स्पार्शनज्ञानविषयत्वस्येवैकस्मिन्संभवात्प्रत्यक्षविषयमपिशाब्दज्ञानंपरोक्षमेव । किंचधर्मिमात्रस्य
प्रत्यक्षत्वाभिप्रायेप्रत्यक्षेघटादौ अयंगुरुः पर्वतोग्निमानित्यादिशब्दादपरोक्षधीःस्यात् । नापिसप्र
काराभिप्रायं। प्रकृतेतदभावात् । नहिदशमस्त्वमसि तत्त्वमसीत्यादिबोधकबोध्यंदशमत्वैक्या
दिप्रागपरोक्षं । वाक्यवैयर्थ्यात् । नचस्वरूपाभिन्नेऐक्येस्वरूपज्ञानेनापरोक्षतोभात्यपिवृत्त्यर्थेश
ब्दः । त्वयास्वरूपज्ञानप्रयुक्तभानप्रतिबंधार्थमेवावरणकल्पनात् । एतेनापरोक्षेब्रह्मणिपरोक्षधीः
परोक्षेकामिन्यादावपरोक्षधीरिवाप्रमाणंस्यादितिनिरस्तं । स्मृतेऽनुभववत् अनुमितेश्चाविंद्रियेणा
परोक्षधीवत् पूर्वंपरोक्षेपश्चाद्योगजसाक्षात्कारवत् परोक्षतत्तायामपरोक्षप्रत्यभिज्ञानवच्चापरोक्ष
ज्ञानविषयेर्थेपरोक्षत्वजात्याधारज्ञानोदयेप्यपरोक्षस्यपरोक्षत्वेनानुल्लेखेनाप्रामाण्यानापत्तेः । का

भिनीसाक्षात्कारस्तुबाधादप्रमाणं । नतुपरोक्षार्थविषयकापरोक्षत्वजात्याधारत्वात् । तथात्वेयोग
जसाक्षात्कारादेरप्यप्रामाण्यप्रसंगात् । किंचैवंशब्दादेवापरोक्षधीरितित्वदेकदेशिमतेदोषाभावे
पिइंद्रियमादावभिज्ञानमुत्पाद्यसंस्कारसचिवंप्रत्यभिज्ञानमिव शब्दआदौपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यमन
नादिसाध्यप्रतिबंधनिवृत्तिसचिवोपरोक्षज्ञानंजनयतीतित्वदेकदेशिमतेप्रथमोत्पन्नपरोक्षज्ञानस्या
प्यप्रामाण्यंस्यात् । एतेनप्रमातारमपेक्ष्यदेशतःकालतःस्वभावतोवाविप्रकृष्टएवपरोक्षज्ञाननियमा
त्स्वप्रकाशप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वेनाविप्रकृष्टेब्रह्मणिपरोक्षधीरेवनयुक्तेतिनिरस्तं । प्रत्यक्षेवह्नौलिंगा
दप्यपरोक्षधीप्रसंगात् । अविप्रकृष्टएवापरोक्षज्ञाननियमेनविप्रकृष्टतत्ताव्याहृत्यादाविंद्रियजन्यप्र
त्यभिज्ञाव्याहृत्यादिज्ञानस्यापिपरोक्षत्वापाताच्च । तत्रसंस्कारादेरेवसन्निकर्षत्वेऽत्राप्यावरणकृतवि
प्रकर्षस्यसत्त्वात् वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वेपिवृत्त्युदयात्प्राग्विप्रकर्षात् पराचीनस्यचाविप्रकर्षस्यप्रा
चीनवृत्त्याआपरोक्ष्येऽतंत्रत्वात् । ननुकर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यासस्यपरोक्षप्रमयाऽनिवृत्तेरौपनिषदे
ब्रह्मणिमानांतराप्रवृत्तेःशब्दादपरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्मोक्षःस्यादितिचेन्न । तस्यज्ञाननिवर्त्यताया
निरस्तत्वात् । निदिध्यासनसंस्कृतमनसाऽपरोक्षधीसंभवाच्च । "यन्मनसानमनुत" इत्यादिश्रुतिस्तु
"मनसैवानुद्रष्टव्य" मित्यादिश्रुतिविरोधेनापक्वमनोविषया । "मनसातुविशुद्धेने" त्यादिश्रुतेः ।

अन्यथा शब्दस्यकरणत्वेपि "यतोवाचोनिवर्तंत" इत्यादिश्रुतिबाधःस्यात्। मनसानकाप्यपरोक्ष धीर्दृष्टेतिचेन्न। योगजसाक्षात्कारदर्शनात्। शब्देनापितद्दर्शनाच्च। मनसस्तत्करणत्वेउक्तश्रुते रिवशब्दस्यतत्करणत्वेश्रुत्यादेरदर्शनाच्च। "औपनिषदःपुरुष" इत्यादितुमनसःकरणत्वेप्यौपनि षदनिदिध्यासनापेक्षत्वात्। तदुक्तं शब्देनदृश्यतेब्रह्मेत्यत्रमानंनदृश्यते। मनसादृश्यतेब्रह्मेत्यत्र मानंतुदृश्यतेइति। शाब्दप्रत्यक्षभंगः ॥ ९ ॥ ७ ॥ तस्मात्साधनाध्यायोक्तन्यायैर्मोक्षायश्रवणादि साध्यनिदिध्यासनजन्यसाक्षात्कारेणेश्वरःप्रसन्नीकरणीयइतिसिद्धं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसप रिव्राजकाचार्याणांश्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानांशिष्येणव्यासयतिनासंगृहीतेन्यायामृतेतृतीयः परिच्छेदः ॥ ७ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमद्भयायाम्रृतेस्तृतीयःपरिच्छेदः ॥

॥ अथश्रीमद्भयायाम्रृतेचतुर्थःपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ समस्तवेदसंवेद्यंव्यासंसर्वगुणार्णवं । विवृणोमिप्रणम्याहंपरिच्छेदंचतुर्थकं ॥ १ ॥ ईश्वरप्रसादोमोक्षहेतुरित्येतदाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ वृत्तिनिवृत्तौमोक्षनिवृत्तिंपरिहरति ॥ उपलक्षणइति ॥ निवृत्तिरिति ॥ ज्ञानंवृत्तिः तथाउपलक्षितआत्मामोहहानिः । नन्वविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वं

॥ नन्वेतदयुक्तं ।अविद्यानिवृत्तिर्हिमोक्षः।ज्ञानंचाविद्यांदीपइवांधकारंप्रसादनिरपेक्षमेवनिवर्तयति । स्यादेतत् । अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वेनसाध्यत्वं । अनात्मत्वेतुसत्त्वेऽद्वैतहानिः । अनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वंस्यात् । नचवृत्तिविशिष्टआत्माऽज्ञानहानिः । वृत्तिनिवृत्तौमोक्षनिवृत्त्यापातादितिचेत् वृत्त्युपलक्षितस्यात्मनोऽज्ञानहानित्वात् । उपलक्षणेनिवृत्तेपिमुक्तेरनिवृत्तिः पाकेनिवृत्तेपिपाचकस्येवयुक्ता । उक्तंहि "निवृत्तिरात्मामोहस्यज्ञातत्वेनोपलक्षितः । उपलक्षणहानेपिस्यान्मुक्तिःपाचकादिवदि" ति । यद्वा आत्मान्यैवनिवृत्तिः । तत्रचानिर्वाच्यत्वंसदसद्विलक्षणत्वंचेन्निवृत्तिरनिर्वाच्यैव अविद्याद्यन्यतरत्वेतुनिवृत्तिमत्त्वंतंत्रं ।

स्यादित्याशंक्यसदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वमितिमतेइष्टापत्तिरित्याह ॥ तत्रचेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्त्यातस्याज्ञाननिवर्त्यत्वंस्यादित्यतआह ॥ अविद्यादीति ॥ अविद्यानिवृत्तौसामान्यस्यैवाभावात्तद्विशेषापा

दनमयुक्तमित्यतआह ॥ नचनिवृत्तेरिति ॥ प्रत्यपीपदन् प्रतिपादयामासुः तस्मादात्मत्वस्वरूपाअविद्यानिवृत्तिस्तदतिरिक्तत्वेतिपक्षद्वयं द्वितीयेप्यनिर्वाच्यावापंचमप्रकारावासत्यावेतिपक्षत्रयमित्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ यत्किंचिद्वृत्त्युपलक्षिता

नचनिवृत्तेर्निवृत्तिर्युक्ता । अनिर्वाच्यत्वंज्ञाननिवर्त्यत्वरूपंबाध्यत्वंबाध्यत्वंचेत् पंचमप्रकारः । उक्तंहि "नसन्नासन्नसदसन्नानिर्वाच्यश्चतत्क्षयः । यक्षानुरूपोबलिरित्याचार्याःप्रत्यपीपदन्नि" ति । एवंचनाद्वैतहानिः । सतोद्वितीयस्याभावात् । नाप्यविद्याद्यन्यतरत्वापत्तिः । अनिर्वाच्यत्वाभावात् । अथवा भावाद्वैतमतेआत्मान्यासत्यैवनिवृत्तिरिति । उच्यते । नतावदात्मान्यत्वपक्षोयुक्तः । आत्मावृत्तिव्याप्योपिनेतिमतेऽपसिद्धांतात् । वृत्त्युपलक्षितस्यवृत्तेःपश्चादिवपूर्वमपिसत्त्वाच । पाकोपलक्षितोपिपाकात्पूर्वमस्त्येव । किंतुतदज्ञानात्पाचकइत्यव्यवहारः । नचात्रमुक्तइतिव्यवहारःसाध्यः । किंतुमुक्तिः । एवंच वृत्त्योपलक्षितचितःपश्चादिवपुरापिच । सद्भावान्मोहकालेपिमोहहानिःप्रसज्यते ।

त्मनःसंसारकालेपिसत्त्वेनातिप्रसंगात् श्रवणादिजन्यात्मविषयकवृत्त्युपलक्षितआत्माऽज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं । तत्रचापसिद्धांतइत्याह ॥ आत्मेति ॥ नचात्रेति ॥ वृत्तेःपूर्वंमुक्तइतिव्यवहाराभावेपिपूर्णानंदप्रकाशरूपमुक्तिःस्यादेव पाकेनिवृत्तेपि



पाचकस्यानिवृत्तेरितिभावः । पराभिमतपाचकत्वं किंपाकजनककृत्याश्रयत्वंवा पापकर्तृत्वयोग्यत्वंवा । आद्येआह ॥ पाककर्तृत्वमिति ॥ तथाचसनदृष्टांतइत्यर्थः । द्वितीयेयद्यपिदृष्टांतेतत्संभवति तथापिदार्ष्टांतिकेतन्नास्तीत्याह ॥ कर्तृत्वेत्यादि ॥

किंच पाककर्तृत्वंपाचकत्वमितिमतेपश्चान्नपाचकः । तद्व्यवहारस्तुभ्रष्टाधिकारेदंडनायकइतिवद्भूतपूर्वगत्यैव । कर्तृत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपंकर्तृत्वात्यंताभावानधिकरणत्वरूपंवातद्योग्यत्वं पाकानवच्छिन्नाधिकरणताकपाकबोधितव्यावृत्त्यधिकरणत्वरूपंपाकोपलक्षितत्वंवापाचकत्वमितिमतेपितदुभयंपश्चादप्यस्ति । नचेहमुक्तावात्मातिरिक्तंयोग्यत्वाद्यस्ति । चिन्मात्रंतुप्रागपि । एवंच । वृत्त्योपलक्षितस्यापिचिन्मात्रत्वेनसाध्यता । पाकोपलक्षितस्येवत्वाधिक्येसविशेषता ॥ किंचवृत्त्युपलक्षितात्मरूपस्याज्ञानध्वंसस्यप्रागेवसिद्धत्वेश्रवणादिवैयर्थ्यं । असिद्धत्वेनात्ममात्रत्वं । आत्मनोनित्यसिद्धत्वात् । अभावापलापपक्षेपिकैवल्यादिविशिष्टस्यैवाधिकरणस्याभावत्वात् । अन्यथातत्राप्युक्तदोषात् । आत्मान्यत्वेतुमुक्तावप्यविद्याभेदयोरनिवृत्तिः । [एवंच प्रागेवसिद्धोमोक्षश्चेच्छ्रवणादिश्रमोवृथा । असिद्धौनात्ममात्रत्वमन्यत्वेसद्वितीयता ।] किंचेयंप्रक्रियाकिमन्यत्रापि इहैववा । नाद्यः । बिंबप्रतिबिंबैक्याज्ञाननिवृत्तावपिज्ञातंतदैक्यमित्यापत्त्यातदैक्यधीकालेसोपाधिकतद्भेदचिन्मात्रमिति ॥ तथाचप्रागपिमुक्तिःस्यादित्यर्थः ॥ इयंप्रक्रियेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानाधिष्ठानरूपेत्येवंरूपाप्रक्रियेत्यर्थः

॥ नियामकेति ॥ एतत्प्रक्रियांविनाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानातिरिक्तत्वेविश्वमिथ्यात्वश्रुतिपर्यालो
चनयानिवृत्तेरपिनिवृत्त्यापत्तिरतस्तदेवनियामकमित्यतआह ॥ विश्वमिथ्यात्वेति ॥ विश्वमिथ्यात्वश्रुतिर्हिअज्ञाननिवृत्तेर

भ्रमोपादानाज्ञानानुवृत्त्ययोगात् । नांत्यः । नियामकाभावात् । विश्वमिथ्यात्वश्रुतेर्ज्ञानाद्विश्वनि
वृत्तिपरत्वेनस्वतात्पर्यविषयनिवृत्तीतरमिथ्यात्वपरत्वोपपत्तेः । अपिच वृत्त्युपलक्षितआत्माजीव
न्मुक्तावप्यस्तीतितदापिमोक्षःस्यात् । नचसर्वकर्मनाशोपलक्षितत्वेसतिवृत्त्युपलक्षितआत्मामोक्षः
तदाचारब्धकर्मास्तीतिवाच्यं । विशेष्यवैयर्थ्यात् । कर्मनाशोपलक्षितस्यकर्मकालेपिसत्त्वाच्च । अवि
द्यानाशइवकर्मनाशेऽप्यात्ममात्रत्वेतदन्यत्वेचोक्तदोषाच्च । एतेन वृत्तिनिवृत्त्युपलक्षितआत्मामु
क्तिः सचवृत्तेःप्राङ्नास्तीतिनिरस्तं । वृत्तिनिवृत्तेरात्मत्वादावुक्तदोषात् । जीवन्मुक्तस्यसुषुप्त्यादौ
वृत्तिनिवृत्त्युपलक्षितस्यसत्वाच्च । एतेनैवचरमसाक्षात्कारेणनिवृत्तेनतेनवोपलक्षितआत्मामोक्षः ।
जीवन्मुक्तौचनचरमःसाक्षात्कारोस्तीतिनिरस्तं । चरमसाक्षात्कारात्पश्चादिवपूर्वमपितदुपलक्षित

धिष्ठानरूपत्वं(न)साक्षाद्व्यक्ति । ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तेरेवतदर्थत्वात् । किंतूक्तविधयानुपपत्त्या । साचान्यथाप्युपपन्ना । निषेधस्य
विहितेतरनिषेधपरत्वादितिभावः ॥ कर्मनाशोपलक्षितस्येति ॥ उपलक्षणप्रागभावकालेपितदुपलक्षितस्वरूपमात्रस्यसत्त्वा

दित्यर्थः ॥ पूर्वस्मादिति ॥ ज्ञानादित्यर्थः ॥ आनंदाभिव्यक्तीति ॥ वृत्तावानंदाभिव्यक्तिरूपविशेषसत्त्वेतस्याअसाध्य
त्वापातइत्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यस्याध्यस्तत्वेनेति ॥ अध्यस्तस्याज्ञानोपादानकत्वेनाज्ञाननिवृत्तिकालेप्यज्ञानसत्त्वापत्तिरित्य

स्यसत्त्वात् । तन्निवृत्तेरात्मत्वादौदोषोक्तेश्च । पूर्वस्माच्चरमज्ञानेआनंदाभिव्यक्तिरूपविशेषाभावे
चरमक्षणेनवाचरमश्वासेनवोपलक्षितआत्मामुक्तिरित्यापाताच्च । एवंच निवृत्तिरात्मामोहस्यज्ञा
तत्वेनोपलक्षितः । इत्येतन्नैवघटतेजीवन्मुक्तौप्रसक्तितः । किंच वेदांतश्रवणादिसाध्येनपुरुषार्थेन
भाव्यं । नचत्वन्मतेतद्युक्तं । मुक्त्यनुस्यूतस्यसुखज्ञप्तिरूपस्यात्मनःपुरुषार्थत्वेप्यसाध्यत्वात् । चर
मवृत्त्युपलक्षितस्याप्यद्वैतभंगापत्त्यासिद्धात्ममात्रत्वात् । वृत्तेस्तुसाध्यत्वेपिस्वतोपुरुषार्थत्वात् ।
तथाचात्मान्योवृत्तिसाध्यआवरणनिवृत्तिरूपआनंदप्रकाशःपुरुषार्थोवक्तव्यइतिकथमात्मैवनिवृ
त्तिः । एवंच यःपुमर्थःससाध्योनआत्मानंदचिदात्मकः । याचसाध्यावृत्तिरिष्टानतत्रपुरुषार्थता ॥
तस्मान्नाज्ञानहानिरात्मस्वरूपं । अनिर्वाच्यत्वपक्षोप्ययुक्तः । अनिर्वाच्यस्याध्यस्तत्वेनमोक्षेतद
ध्यासोपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः । अध्यस्तस्याप्यभावत्वेननिरुपादानत्वे सघटेघटाभावाध्यास
स्यप्रपंचांतर्गतस्यघटध्वंसस्यघटान्योन्याभावस्यचज्ञानान्निवृत्तिर्नस्यात् । किंच निवृत्तेरबाध्यत्वे

र्थः ॥ अभावत्वेनेति ॥ भावरूपस्याध्यस्तस्याज्ञानोपादानकत्वमित्यंगीकारेनिवृत्तिःस्यादितिभावः ॥ निवृत्तेरित्यनुषंगः ।

ननुज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपिप्रतिपन्नोपाधावित्यादिरूपंबाध्यत्वंनिवृत्तौभविष्यतीत्यतआह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ तद्व्याप्तत्वात् ॥ ज्ञा
ननिवर्त्यत्वव्याप्तत्वात् । अभावात् । मुक्तावितिशेषः ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ तन्मात्रस्येति ॥ तत्वस्थितौ । तत्वव्यवस्थापने

कथमबाध्यरूपसद्वैलक्षण्यं । बाध्यत्वेतुतन्निवृत्तिःस्यात् । ज्ञानान्निवृत्तेरेवबाध्यत्वात् । प्रतिपन्नोपा
धौत्रैकालिकसत्त्वनिषेधस्यापितद्व्याप्तत्वात् । निवृत्तेर्निवृत्तिरयुक्तेतिचेन्न । अतएवानिष्टत्वेनतवत
दापादनात् । नचनिवृत्तेर्निवृत्तिरस्तु अज्ञानानुन्मज्जनंतुप्रागभावनिवृत्तिरूपघटनाशेपिप्रागभाव
स्येवयुक्तमितिवाच्यं । अप्रामाणिकानंतनिवृत्त्यापातात् आत्मान्यस्याभावात् । तन्मात्रस्यचाहे
तुत्वेननिवृत्तेर्निवृत्तिहेत्वभावाच्च । पंचमप्रकारत्वपक्षोप्ययुक्तः । चतुर्थप्रकारत्वस्यैवनिरस्तत्वेनत
स्याष्टमरसतुल्यत्वात् । बौद्धैरपि "नसन्नासन्नसदसन्नचाप्यनुभयात्मकं । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तंतत्वं
माध्यमिकाविदु"रित्युक्तत्वेनतत्वस्थितौबौद्धमतानुसरणापाताच्च।बाध्यत्वाबाध्यत्वयोर्दोषोक्तेश्च।
मिथ्यात्वमनिर्वाच्यत्वादिकमितिमतेदृश्यत्वादेर्निवृत्तौव्यभिचाराच्च । प्रातिभासिकव्यावहारि
कान्यस्यास्यपारमार्थिकत्वेनाद्वैतहानेश्च । प्रतियोगिनोऽनिर्वाच्यत्वेनाज्ञाननाशस्यापिघटनाशवद्

इत्यर्थः ॥ व्यभिचाराच्चेति ॥ तत्वस्थितौपंचमप्रकारत्वपक्षेसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वरूपमिथ्यात्वाभावादित्यर्थः ॥ प्रति

योगिनइति ॥ प्रतियोगितद्ध्वंसयोःसमानसत्ताकत्वेहिविरोधः । अन्यथाविरोधएवनस्यादितिभावः ॥ अभावद्वैतस्येति ॥ भावापेक्षयाऽभावस्यात्यंतगुरुत्वादितिभावः । प्रागेवसिद्धइत्ययंश्लोकः क्वचित्पुस्तकेकिंचेयंग्रक्रियेत्यादिग्रंथात्पूर्वंपठ्यते । अत्रैव तुयुक्तःपाठः । तस्मादविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वमितिमतं १ आत्मान्यत्वेपिसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वमितिमतं २ ज्ञाननि

निर्वाच्यत्वावश्यंभावाच । प्रतियोगिवैलक्षण्येपिसदसदात्मकत्वापत्त्यापंचमप्रकारत्वासिद्धेश्च । एवंच यक्षानुरूपबलिवत्प्रतियोगिविलक्षणः । मोहध्वंसोयदितदाभवेत्सदसदात्मकः ॥ सत्त्वपक्षो प्ययुक्तः । अभावद्वैतस्यनिरासात् । ध्वंसस्यप्रतियोगिसमसत्ताकत्वेनाविद्याया अपिसत्त्वापत्तेश्च । एवंच प्रागेवसिद्धोमोक्षश्चेच्छ्रवणादिश्रमोवृथा । असिद्धौनात्ममात्रत्वमन्यत्वेसद्वितीयता ॥ अ विद्यानिवृत्तिभंगः ॥ १ ॥ ७ ॥ यचोच्यतेब्रह्मरूपायाःस्वप्रकाशचितोऽज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्त कत्वेपितद्विषयावेदांतश्रवणादिजन्याऽपरोक्षवृत्तिर्निवर्त्तिकेति । तन्न । असत्यात्सत्यसिद्धेर्निर स्तत्वेनासत्ययावृत्त्यासत्यायानिवृत्तेरसिद्धेः । अज्ञानेनजानामीतिज्ञप्तिरूपचिद्विरोधस्यैवानुभवे नाज्ञप्तिरूपवृत्तिविरोधस्यासंभवाच । चिताप्रकाशमानेसुखादावज्ञानादर्शनाच । वृत्तेर्जातिविशे

वर्त्यत्वरूपंबाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वमितिमतेपंचमप्रकारत्वमतं ३ आत्मान्यत्वपक्षेपिभावाद्वैतमतेसत्त्वंचेतिमतमिति ४ मतचतु ष्टयमप्ययुक्तमितिद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ इत्यविद्यानिवृत्तिभंगविवरणं ॥ १ ॥ ७ ॥ असत्यादिति ॥ कार्यकारणयोःसमसत्ता

कत्वादित्यर्थः । ननुचिन्मात्रंनिर्विशेषात्मप्रकाशकं । अतोनाज्ञाननाशकमित्यतआह ॥ नचनिर्विशेषइति ॥ ननुचैतन्येऽज्ञानसहभावदर्शनादविरोधित्वमित्याशंक्यवृत्तावपितद्भावोस्तीत्याह ॥ अयमिति ॥ उक्तंचैतदिति ॥ तदज्ञाननिवर्तकत्वे तद्विषयकत्वंतंत्रं । नतुतदन्यविषयकत्वाविशेषितंतत् । अन्यथाघटपटावितिसमूहालंबनाद्धटाज्ञाननिवृत्तिर्नस्यादित्युक्तमित्य

षेणैवतन्निवर्तकत्वेइच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदज्ञानस्यसत्त्वापत्त्याशुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेनतन्निवर्तकत्वेवक्तव्येचैतन्यस्यापितत्त्वेनतन्निवर्तकत्वावश्यंभावाच्च । नचनिर्विशेषेवृत्तिश्चैतन्यादधिकप्रकाशिका । त्वन्मतेऽयंघटइत्यादिवृत्तावपिघटस्यप्रकाशेपिचितोप्रकाशाच्च । उक्तंचैतदविद्याविषयभंगे । किंच तन्निवर्तकत्वेतात्स्थित्यसहिष्णुस्थितिकत्वरूपविरोधस्यतंत्रत्वात्कार्यस्यचोपादानेनाविरोधान्नवृत्तिः स्वोपादानाज्ञाननिवर्तिका । उपांत्यजन्योंत्यःशब्दस्तन्निवर्तकोपिनतदुपादानकः । आतंचनादिनानिवृत्तक्षीरत्वगोमयत्वाद्यवस्थाएवचतत्तदवयवादधिवृश्चिकाद्युपादानानीति नक्कापिकार्येणोपादाननाशः । एतेनवृत्तिप्रतिबिंबिताचिदेवाविद्यानिवर्तिका । उक्तंहि"तृणादेर्भा

र्थः । त्वन्मतेप्रत्युतवृत्तेश्चरमज्ञानविरोधित्वमनुपपन्नमित्याह ॥ किंचेति ॥ तन्निवर्तकत्वइति ॥ "तरतिशोकमात्मवित् सोविद्याग्रंथिंविकरतिहसोम्ये" त्यादिश्रुतिस्तु अज्ञानानुपादानकवृत्तिपक्षेप्युपपन्नेतिध्येयं । आतंचनं क्षीरेदध्यादिप्रक्षेपः ॥ एतेनेति ॥ चिन्मात्रस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वेवक्तव्येविशिष्टस्यतत्कल्पनेमानाभावेनेत्यर्थः ।ननुवृत्तिमात्रसत्त्वेचिन्मात्रसत्त्वेवाऽज्ञा

नानिवृत्तिरेवतत्रमानमित्यतआह ॥ अपरोक्षेति ॥ वृत्तिर्वातत्प्रतिबिंबितंचैतन्यंवानिवर्तकमस्तु तथापितद्विषयोदुर्निरूप इति नतस्यज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ किंचेति ॥ ननुचात्मनोवृत्तिविषयत्वेपिचिदविषयत्वादद्दश्यत्वमुपपत्स्यतइत्यतआह ॥ उक्तंचैतदिति ॥ घटादावपिवृत्तिभिन्नदृशोसिद्धिरित्युक्तमित्यर्थः । वृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वेतन्निवर्तकस्यान्यस्याभावेनतदनिवृ त्त्यापत्त्याचितएवाज्ञाननिवर्तकत्वंवाच्यं । तत्रचोक्तदोषाइत्यभिसंधायाह ॥ अपिचेति ॥ अतिप्रसंगेनेति ॥ क्षणिकत्वा

सिकाप्येषासूर्यदीप्तिस्तृणंदहेत् । सूर्यकांतमुपारुह्यतंन्यायंचितियोजयेदि"तिनिरस्तं । अपरोक्षवृत्तौ सत्यांचिद्प्रातिबिंबनेनानिवृत्तेरदर्शनाच । किंच निवर्तकस्यज्ञानस्यनतावच्छुद्धात्माविषयः । तस्याद्द श्यत्वात् । उक्तंचैतद्दृश्यत्वभंगे । नाप्यन्यः । तस्याध्यस्तत्वेनतज्ज्ञानस्यभ्रांतित्वापातात् । अपि चांत्यज्ञानस्यानिवर्तकंस्वयमेववान्यद्वा । नाद्यः । प्रागभावःप्रतियोगिहेतुरितिपक्षेतन्मात्रस्याहेतुत्व वत्प्रतियोगीध्वंसहेतुरितिपक्षेप्यतिप्रसंगेनतन्मात्रस्याहेतुत्वात् । दग्धदाह्यदहनस्यापीशेच्छादिनै

पत्तिरूपेणेत्यर्थः । ननु "वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं । एवंगुणव्यत्ययजावृत्तिःशाम्यतितद्यथेति" तत्राह ॥ दग्धे ति ॥ दाह्यंदग्धंयेनदहनेनतस्यापीत्यर्थः । तत्रापिस्वमात्रनिवर्त्यत्वंनसंमतमित्याह ॥ ईशेच्छेति ॥ "नकृतेत्वत्क्रियतेकिंच नार" इतिश्रुतेः "व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वादि" तिसूत्राच्चेतिभावः । नन्वथापिकतकरजोवदुपपद्यतइत्याशंकायाअपि

ईश्वरेच्छादिनैवनाशादित्युक्तरीत्यापरिहारेपिविशेषंवक्तुमाह ॥ कतकरजस्त्विति ॥ चिल्लबीजेत्यपभ्रष्टभाषा ॥ नापीति ॥ ईशेच्छादिनैवनाशादित्यर्थः । कुतःपंकंननाशयतीत्यतआह ॥ विश्लेषेति ॥ जलमिश्रितपंकंकतकरजःसंबंधेनप्रशिथिलावयवंसत्जलंविहायजलाधोभांडमध्येऽवस्थितंदृश्यते अतोनपंकंस्वरूपेणनाशयतीत्यर्थः । अंत्यज्ञाननिवर्तकत्वेनोच्यमानमन्यत् शुद्धात्ममात्रंतदन्यद्वानाद्यइत्याह ॥ शुद्धेति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ तदन्यस्येति ॥ निवृत्तत्वादिति ॥ वृत्त्यैवनिवृत्तत्वेन

वनाशात् । कतकरजस्तुनपंकंनाशयति । नापिस्वयंस्वेनैवनश्यति । विश्लेषमात्रदर्शनात् । नांत्यः । शुद्धात्ममात्रस्यकिंचिदपिप्रत्यहेतुत्वात् । तदन्यस्यचनिवृत्तत्वादिति ॥ अविद्यानिवर्तकभंगः ॥२॥छ॥ यच्चोच्यतेनवैशेषिकादीनामिवास्माकंमुक्तौदुःखनिवृत्तिमात्रं । किंतुनिरतिशयानंदस्फुरणमपि । उक्तंहि “तस्मादविद्यास्तमयोनित्यानंदप्रतीतितः । निःशेषदुःखोच्छेदाच्च(पुरुषार्थःपरोमत)पुमर्थः परमामत” इति । तत्रनतावत्सुखात्मतापुरुषार्थः । सुखीस्यामितिवत्सुखंस्यामितीच्छायाअदर्श

वृत्तिनिवर्तकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ छ ॥ अविद्यानिवर्तकभंगविवरणं ॥ २ ॥ छ ॥ यच्चोच्यतइति ॥ मायावादिभिरितिशेषः । परमपुरुषार्थत्वेनित्यानंदप्रतीतितः निःशेषदुःखोच्छेदाच्चेतिहेतुद्वयं । अथवा चशब्दोप्यर्थे । वैशेषिकाभिमतात्केवलनिःशेषदुःखोच्छेदादप्यस्मन्मतेऽविद्यास्तमयःपरःपुरुषार्थः । तत्रहेतुर्नित्यानंदप्रतीतितइति । तथाचनन्यकारिकयानवैशेषि 

कादीनामिवेत्युक्तप्रमेयसंग्रहइतिमंतव्यं । ननुसुखंस्यामित्येवेच्छाभवतीतिचेत्तत्राह ॥ स्वतइति ॥ तथाच्चप्रकारांतरायोगात् सुखीस्यामित्येवमेवेच्छायादर्शनात् स्वकीयं स्वसंबंधीतियावत् सुखंपुरुषार्थइत्येववक्तव्यं । तच्चत्वन्मतेनसंभवति । सुखस्यसत्त्वेनसंबंधघटितस्वकीयत्वस्यत्वन्मतेऽसंभवादितिपूर्वग्रंथस्यभावोवर्णनीयः । अन्यथाअतएवेत्यादिग्रंथासंगतेरित्यवधेयं । ननुस्वकीयंसुखंपुरुषार्थइतिनोच्यते । किंनामापरकीयंसुखंपुरुषार्थइत्येवोच्यते तच्चस्वरूपत्वेपियुज्यतइत्यतआह ॥ अतएवेति ॥ अतएवेत्युक्तंविशदयति ॥ तथेति ॥ अपरकीयंसुखंमेस्यादितीच्छायाअभावादित्यर्थः ॥ गौरवाच्चेति ॥ स्वकीयत्वस्यभावरूपत्वेनतदपेक्षयाऽपरकीयत्वस्याभावरूपत्वेनगुरुत्वादित्यर्थः । इतोपिनोक्तापरकीयत्वस्यपुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वंयुक्तमित्याह ॥

नात् । स्वतःपुरुषार्थेच्छायाअनियम्यत्वात् । अन्यथा आत्मनाशादिरपि बौद्धादिनियमितेच्छयापुमर्थःस्यात् । अतएवनापरकीयंसुखंपुरुषार्थः । तथेच्छाभावाद्गौरवाच्च । सुखसाधनेपरकीयेप्य

सुखसाधनइति ॥ सुखवत्तत्साधनमपितावत्पुरुषार्थः । सुखवत्तत्साधनस्यापीष्टत्वाविशेषात् । एवंचयथादेवदत्तयज्ञदत्ताभ्यांमिलित्वानिर्मितःप्रासादउभयोरपिसुखसाधनंभवति । तत्रदेवदत्तस्यसुखसाधनंनस्यात् । यज्ञदत्तसंबंधित्वेनापरकीयत्वस्याभावात् । अस्मदुक्तंस्वकीयत्वरूपंपुरुषार्थत्वप्रयोजकमस्ति । एवंचसुखसाधनेपरकीयत्वेनत्वदुक्तप्रयोजकशून्येपिप्रासादेस्वकीयेऽस्मदुक्तप्रयोजकोपेतेदेवदत्तसुखसाधनत्वेनपुरुषार्थत्वस्यदर्शनात् । व्यतिरेकव्यभिचारस्त्वत्प्रयोजकस्य । अस्मदुक्तस्यत्वन्वयव्याप्तिरस्ति । तथाऽपरकीयेपरोक्तप्रयोजकवतिचंद्रमंडलतक्षकचूडामण्यादौपरकीयेस्वकीयत्वाभावेनापुरुषार्थत्वदर्श

नात् । तस्यपुरुषकृत्युत्पाद्यत्वाभावेनापुरुषार्थत्वात् । त्वदुक्तप्रयोजकस्यान्वयव्यभिचारः । अस्मदुक्तस्यतुव्यतिरेकव्याप्तिर स्तीतिभावः । नन्वेतावतासुखसाधननिष्ठपुरुषार्थत्वएवस्वकीयत्वापरकीयत्वयोःप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वेनतुसुखइत्यतआह ॥ इष्टत्वाविशेषादिति ॥ तथैवेति ॥ स्वकीयत्वेनैवदुःखवैपरीत्येनपुमर्थत्वादित्यर्थः । संसारिणः पुरुषार्थप्रसंगादित्यन्वयः । मुक्तस्वरूपसुखेसंसारिणंप्रतिपरकीयत्वोपाधेरविद्यांतःकरणादेर्नष्टत्वेनस्वरूपसुखस्यैकत्वादितिभावः ॥ सुप्तेति ॥ जाग्रन्मैत्रं

स्वकीयेऽपुरुषार्थत्वस्यचदर्शनेनेष्टत्वाविशेषात्सुखेपितत्कल्पनाच्च । दुःखतत्साधनयोःस्वकीय तयैवापुमर्थत्वस्यदर्शनेनसुखादेरपितथैवपुमर्थत्वाच्च । त्वन्मतेऽपरकीयेनमुक्तस्वरूपसुखेनसं सारिणः सुप्तचैत्रस्वरूपसुखेन जाग्रतोमैत्रस्यच पुरुषार्थप्रसंगाच्च । नापिसुखापरोक्ष्यंपुरुषा र्थः । ईश्वरादीनामस्मदादिसुखदुःखापरोक्ष्येणार्थानर्थप्रसंगात् । एतेन उपलब्धानामेवसुख साधनानांपुरुषार्थत्वादिष्टत्वाविशेषात्सुखमप्युपलब्धमेवपुरुषार्थोनतुस्वसंबद्धंगौरवात् ।

प्रतिसुप्तचैत्रस्वरूपसुखस्यपरकीयत्वोपाधेरविद्यांतःकरणादेःसुप्तौविलयादित्याशयः ॥ एतेनेति ॥ ईश्वरादेरपिसुखापरोक्ष्य सद्भावेनानर्थप्रसंगेनेत्यर्थः । स्वर्गादीनांसुखसाधनानांपुरुषार्थत्वेपिसुखस्यकिमायातमित्यतआह ॥ इष्टत्वेति ॥ उपलब्धं साक्षात्कृतं स्वसंबद्धं स्वकीयं निर्विशेषेसंबंधासंभवादितिभावः । सुखेउपलब्धत्वंस्वसंबद्धत्वंचास्ति तत्रउपलब्धत्वमेवपुरुषा

र्थत्वप्रयोजकंनसंबद्धत्वमितिकुतइत्यतआह ॥ संबंधस्त्विति ॥ तत्रदृष्टांतद्वयं अनित्यत्वेत्यादि । सुखेअनित्यत्वरूपोधर्मो स्ति । तथास्रगादिसाधनाधीनत्वरूपसाधनपारतंत्र्यरूपश्चधर्मोस्ति । एवंचयथासुखनिष्ठयोस्तयोर्नधर्मयोःप्रयोजकत्वं एवंसुख निष्ठसंबंधस्याप्यवर्जनीयसंनिधित्वमेव नप्रयोजकत्वं । नचोपलब्धत्वेप्येवमेवास्त्वितिवाच्यं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांसुखसा धनेतस्यप्रयोजकत्वदर्शनेनसुखेपितथाकल्पनात् । अतएवोक्तमुपलब्धानामेवेत्यादि । उपलब्धत्वमप्यप्रयोजकं परकीय

संबंधस्त्वनित्यत्वसाधनपारतंत्र्यादिवदवर्जनीयसंनिधिरितिविवरणोक्तंप्रत्युक्तं । परकीयसुखसाधनस्यो पलभ्यमानस्याप्यपुरुषार्थत्वाच । सुखंमेस्यादितिसंबंधइवानित्यत्वादौप्रार्थनाभावाच । नाप्यपरकीयस्य सुखस्यसाक्षात्कारःपुरुषार्थः । सुषुप्तस्वरूपसुखसाक्षात्कारादिनाईश्वरादेःपुरुषार्थप्रसंगात् । किंच अप रकीयसुखसाक्षात्कारोनतावत्स्वसंबद्धःस्वस्यपुरुषार्थः । मुक्तस्यसुखसाक्षात्काररूपतयातंप्रत्यपितस्या

सुखसाधनेतत्कलत्रादौस्वेनोपलब्धत्वसद्भावेपितस्यस्वंप्रतिपुरुषार्थत्वादर्शनात् । स्वकीयत्वमेवप्रयोजक मतोनावर्जनीयसन्नि धित्वंतस्येत्याशयेनदूषणांतरमाह ॥ परकीयेति ॥ तर्हिसुखनिष्ठानित्यत्वादेरपिपुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वापातइत्यतआह ॥ सुखं मइति ॥ संबंधइवेति ॥ सुखंमइतिषष्ठ्यर्थसंबंधस्यापिप्रार्थनाकोटिनिवेशवदनित्यत्वादौतदभावादित्यर्थः । अपरकीयसुख साक्षात्कारःस्वसंबद्धःपुरुषार्थोवा स्वेतरासंबद्धःपुरुषार्थोवाअपरकीयसुखसाक्षात्काररूपत्वंवा । नाद्यइत्याह ॥ किंचेति ॥

अपुरुषार्थत्वापत्तेरिति ॥ स्वसंबद्धत्वाभावादित्यर्थः । नापिद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ कुतोनेत्यतआह ॥ मुक्तेति ॥ संसारीतरेति ॥ मुक्तस्यसुखसाक्षात्काररूपत्वेनस्वशब्दोक्तसंसारीतरमुक्तासंबद्धत्वान्मुक्तस्वरूपसुखेस्वेतरासंबंधत्वसद्भावा

पुरुषार्थत्वापत्तेः । नाप्यपरकीयसुखसाक्षात्कारःस्वेतरासंबद्धःस्वस्यपुरुषार्थः । मुक्तस्वरूपेणसुखानुभवेनसंसारीतरासंबद्धेनसंसारिणःपुरुषार्थप्रसंगात् । नाप्यपरकीयसुखानुभवरूपतापुरुषार्थः । तादृशेच्छायाःकदाप्यदर्शनात् । एतेनप्रत्यक्प्रदृश्यमानमनतीतंसुखंपुरुषार्थइत्यानंदबोधोक्तंनिरस्तं । प्रत्यक्शब्देनस्वरूपत्वस्यस्वकीयत्वस्यापरकीयत्वस्यवाविवक्षणीयत्वात् । तस्यचदूषितत्वात् । अपिच सुखत्वेनसुखसाक्षात्कारःपुरुषार्थः । सचपरमतेनमोक्षेस्ति । एतेनपरमतेदुःखाभावस्यनदपरोक्षस्यवा पुरुषार्थत्वंनिरस्तं । तस्मादहंसुखीतिस्वसंबंधिसुखानुभवःस्वस्यपुरुषार्थः । सचपरमतेनेतिनमोक्षःपुरुषार्थः । किंचायंमोक्षःकस्यपुरुषार्थः । किमहमर्थस्य किंवाचिन्मात्रस्य । नाद्यः । त्वन्मतेऽहमर्थस्यमुक्त्यनन्वयात् । नांत्यः । अहंमुक्तःस्यामितीच्छावचिन्मात्रंमुक्तंस्यादितीच्छायाअदर्शनात् । उक्तंचैतदहमर्थस्यानात्मत्वभंगे । किंच सुखस्यदुःखाभावमात्रत्वेवैशेषिकमोक्षवदपुमर्थता । अतिरेकेसद्वितीयत्वं ।

दित्यर्थः । नापितृतीयइत्याह ॥ नापीति ॥ परमतइति ॥ मोक्षेत्वप्रत्ययार्थभूतधर्माद्यभावादित्यर्थः । किंचसुखंकेवलंदुःखाभावमात्ररूपंवा तदतिरिक्तंवा । नाद्यइत्याह ॥ किंचेति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ अतिरेकइति ॥ दुःखाभावव्यतिरिक्तवस्तु ॥ ६३७ ॥

प्राप्त्यासद्वितीयत्वमित्यर्थः । अपिचमुक्तात्माकिंसुखमात्रं उतप्रकाशमात्रं यद्वासुखप्रकाशोभयरूपं । नाद्यः । सुखप्रकाशाभावेनापुरुषार्थत्वापत्तेः । नद्वितीयः । सुखप्रकाशत्वाभावेनकेवलप्रकाशत्वमात्रस्यापुरुषार्थत्वात् । नतृतीयः । धर्मद्वयात्मकत्वे शुद्धात्मरूपमुक्तस्यसखंडत्वापत्तिरित्याह ॥ अपिचेत्यादिना ॥ अस्फुरणादिति ॥ त्वयादुःखाभावस्यापिस्वप्रकाशत्वानं

अपिचात्मनःसुखमात्रत्वेप्रकाशमात्रत्वेचसुखप्रकाशाभावेनापुमर्थत्वं । उभयात्मकत्वेचाखंडत्वहानिः । किंचदुःखाभावस्यसुखस्यचतत्वतोदुःखाद्भेदेऽपसिद्धांतः । अभेदेत्वपुमर्थता । किंचस्वप्रकाशस्यसुखस्यस्वतःस्फुरणेपिदुःखाभावस्यास्फुरणादपुमर्थतेतिदिक् ॥ निर्विशेषसुखस्यपुरुषार्थत्वभंगः ॥ ३ ॥ ७ ॥ यच्चोच्यते तत्वसाक्षात्कारेणनष्टाविद्योऽनुवृत्तदेहादिप्रतिभासश्चजीवन्मुक्तः । नचतत्वज्ञानादविद्यानाशेसद्यःशरीरादिनिवर्तेतेतिवाच्यं । चक्रभ्रमणवद्भयकंपादिवच्चाविद्यासंस्कारादपितदनुवृत्तेः । नचक्रियाज्ञानयोरेवसंस्कारः । निःसारितपुष्पायांतत्पुटिकायांपुष्पवासनादर्शनात् । विमतोनाशःसंस्कारव्याप्तः संस्कारनाशान्यत्वेसतिनाशत्वात् । ज्ञाननाशवदित्य

गीकारादितिभावः ॥ ७ ॥ निर्विशेषसुखस्यपुरुषार्थत्वभंगविवरणं ॥ ३ ॥ ७ ॥ कारणेनिवृत्तेपिकार्यानुवृत्तौदृष्टांतमाह ॥ चक्रेति ॥ कुलालेनदंडेनचक्रभ्रमणंकृत्वातत्कारणदंडापनयनेपितदुत्तरघटकादिकालपर्यंतमपिचक्रभ्रमणानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ भयेत्यादि ॥ बाधकज्ञानेनसर्पादिभ्रमनिवृत्तावपिपुनर्भयकंपादेस्तत्संस्कारेणदर्शनादित्यर्थः ॥ क्रियाज्ञानयोरेवेति ॥

नाविद्यायाइत्येवार्थः । संस्कारनाशेपुनःसंस्काराभावेनसाध्याभावाद्व्यभिचारवारणायसत्यंतं । संस्कारात्यंताभावेसंस्कारानं गीकारेणतद्वारणायविशेष्यभागः । ननुसंस्कारस्यकार्यत्वेनाविद्योपादानकत्वादविद्यानिवृत्त्यनंतरंकथमवस्थानमित्यतआह ॥ संस्कारइति ॥ नन्वथापिसंस्कारोनाविद्यानपेक्षः तस्यजीवनिष्ठत्वात् । जीवस्याविद्याधीनत्वात् । अतोऽविद्यानिवृत्त्यनंतरं कथंसंस्कारावस्थानमित्यतआह ॥ अविद्येवेति ॥ यथाअविद्याशुद्धचिन्मात्रगता एवंसंस्कारोपीत्यर्थः । ननुतत्वसाक्षात्का

नुमानाच्च । संस्कारःकार्योपिध्वंसइवनिरुपादानः । अविद्येवचशुद्धात्माश्रितइति नाविद्यापेक्षः । संस्कारनिवृत्तिश्चाऽऽवृत्तात्तत्वसाक्षात्कारात् । यद्वा अविद्याले शानुवृत्त्यातदनुवृत्तिरिति । अत्रब्रूमः । नतावत्संस्कारपक्षोयुक्तः । भावकार्यमध्य स्तंसंस्कारंदेहादिकंतद्धेतुप्रारब्धकर्मादिकंचप्रत्युपादानत्वेनाज्ञानानुवृत्त्यापातात् ।

रानंतरमप्यनुवृत्तस्यसंस्कारस्यकेननिवृत्तिरित्यतआह ॥ संस्कारेति ॥ आवृत्तात् पुनःपुनरभ्यासात् । तदनुवृत्तिःसंस्कारा नुवृत्तिः ॥ भावकार्यप्रतीति ॥ उपादानत्वेनेत्यन्वयः । संस्कारस्यचभावपदार्थत्वेनसोपादानत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । किंचाध्यस्तमात्रंत्वन्मतेतावत्सोपादानकं तत्वसाक्षात्कारानंतरमप्यनुवर्तमानंसंस्कारदेहप्रारब्धादिकंचाध्यस्तमितिसो पादानकत्वमावश्यकमित्याह ॥ अध्यस्तमिति ॥ नन्वध्यस्तोपिसर्पादिभ्रमसंस्कारोऽज्ञानोपादानकोपिबाधकज्ञानेनाज्ञान

निवृत्त्याभ्रमनिवृत्तावप्यनुवर्तमानोदृष्टइतिचेत्तत्राह ॥ सर्पादीति ॥ अविद्यावरणेति ॥ अविद्यारूपावरणस्यनष्टत्वादि त्यर्थः ॥ द्विचंद्रादीति ॥ यथाचंद्रस्वरूपेसम्यक्ज्ञातेप्यंगुल्यवष्टंभरूपदोषवशाद्बाधितस्यापिद्वितीयचंद्रस्यानुवृत्तिरेवंबाधि

सर्पादिभ्रमसंस्कारस्तुसत्योनत्वज्ञानोपादानकः । पूर्वसाक्षात्कारानिवृत्तस्याध्यस्तस्यतदनधिक विषयेणाऽऽवृत्तेनाप्युत्तरेणज्ञानेननिवृत्त्यदर्शनाच्च । जीवन्मुक्तस्याविद्यावरणाभावेनतदानिर तिशयानंदस्फूर्त्यापाताच्च । संस्कारस्तुनावरणमितित्वयैवोक्तं । एतेनतत्वेज्ञातेपिद्विचंद्रादिव द्दोषाद्बाधितानुवृत्तिरितिनिरस्तं । तत्रैवात्रतत्वज्ञानानिवर्त्यदोषाभावात् । लेशपक्षेपिनतावल्ले शोऽवयवः । अज्ञानस्यनिरवयवत्वात् । एतेनाविद्यैवदग्धपटन्यायेनकंचित्कालंतिष्ठतीतिनिर स्तं । निरवयवेदग्धपटन्यायासंभवात् । अनुवृत्तस्यज्ञानानिवर्त्यत्वेनसत्त्वापाताच्च । अथमतं लेशोनामाऽऽकारः । "इंद्रोमायाभि" रित्यादिश्रुत्या अविद्यायाअनेकाकारत्वेनप्रपंचेपरमार्थ सत्त्वादिभ्रमहेत्वाकारनिवृत्तावपिदेहाद्यपरोक्षप्रतिभासहेत्वाकारोऽनुवर्तते । विरोधिनितत्वज्ञा नेसत्यपितदनुवृत्तिश्चाऽऽरब्धकर्मभिर्ज्ञानप्रतिबंधात् । कर्मानुवृत्तिश्चतद्धेत्वज्ञानलेशानुवृत्तेः । उक्तंच "अविद्यालेशशब्देनमोहाकारांतरोक्तितः । ज्ञानस्यप्रतिबंधाच्चप्रबलारब्धकर्मभि"

तस्यापिसंस्कारस्यानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ असंभवादिति ॥ दग्धपटस्यसावयवत्वेनावयवेनिवृत्तेसत्येवस्वयंकिंचित्कालंतिष्ठती

त्यर्थः ॥ अन्यूनेति ॥ पूर्वतनसाक्षात्कारस्यचरमसाक्षात्कारापेक्षया अधिकभूतदेहादिविषयकत्वेपितदन्यूनविषयकत्वंतावद
रित्यादि । आकारिनिवृत्तावप्याकारस्यानुवृत्तिर्व्यक्तिनिवृत्तावपिजातेरिवयुक्तेति । तत्राऽऽकारो
जातिशक्त्यादिरूपोधर्मोवा स्वर्णस्यकुंडलादिरिवावस्थाविशेषोवा अज्ञानव्यक्त्यंतरंवा । नाद्यद्वि
तीयौ । तयोर्देहादिभ्रमोपादानत्वेऽविद्यात्वापातात् । अनुपादानत्वेचोपादानांतराभावेनदेहादि
भ्रमायोगात् । आत्मान्यत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वेनचतयोरविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वावश्यंभावेनाज्ञाने
निवृत्तेस्थित्ययोगाच । धर्मेउपादानत्वस्यावस्थायांचावस्थावंतंविनास्थितेरयोगाच । नतृतीयः ।
अज्ञानैक्यपक्षेतदयोगात् । तद्भेदपक्षेपिव्यक्त्यंतरंपूर्वाज्ञानादधिकविषयंनवा । नाद्यः । निर्विशे
षेतदयोगात् । नांत्यः । एकस्मिन्नपिविषयेयावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञानानीतिमतस्यप्रतिकर्मव्यव
स्थाभंगेदूषितत्वात् । चरमसाक्षात्कारान्यूनविषयसाक्षात्कारस्यपूर्वमपिसत्त्वेपश्चादिवजीवन्मु
क्तावपितदज्ञानहेतुकाध्यासायोगाच । नचपूर्वज्ञानस्यकर्मणाप्रतिबंधादज्ञानानिवर्तकतेतियुक्तं ।
ज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवर्तनइवाज्ञाननिवर्तनेपिप्रतिबंधायोगात् । स्थितेलेशेकर्मानुवृत्तिस्तदनुवृत्तौ
चज्ञानस्यप्रतिबंधेनलेशस्थितिरित्यन्योन्याश्रयाच । नच "भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्ति" रित्यत्र
भूयइतिश्रवणात्लेशानुवृत्तेर्मानांतरेणाधिगमान्नज्ञप्तावन्योन्याश्रयइतिवाच्यं । तथापिस्थिताव

स्त्येवेत्यर्थः ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति ॥ पूर्वमुत्पन्नस्यब्रह्मज्ञानस्य आप्रायणंमरणपर्यंतं अनुवृत्तिहेतुभूतानियानियज्ञादिकर्माणितैर्ब्र
ह्मज्ञानस्यप्रतिबंधःक्रियते अतोनतस्यसमूलाज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । यज्ञादिकर्मणांकाम्यत्वनिवृत्त्यर्थंज्ञानार्थेत्युक्तं निवृत्ते
त्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ ज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवर्तनइवाज्ञाननिवर्तनेपिप्रतिबंधायोगादेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ ब्रह्मत
न्योन्याश्रयात् । श्रुतौचभूयोयोजनादित्यन्वयः । एतेनब्रह्मज्ञानस्याप्रायणमनुवृत्तिहेतुज्ञानार्थय
ज्ञादिकर्मभिःप्रतिबंधइतिनिरस्तं । प्रतिबंधायोगादेरुक्तत्वात् । अन्यथाशुक्तिज्ञानमपितदज्ञानका
र्येणभ्रमादिना उत्तरंब्रह्मज्ञानमप्यारब्धकर्मणाप्रतिबध्येत । तदाभोगेनकर्मक्षीणमितिचेत्न । भो
गैकनाश्यत्वेज्ञानानिवर्त्यत्वेनसत्त्वापातात् । एतेनाज्ञानस्यानेकशक्तित्वेनारब्धकर्मतत्कार्येतराध्या
ससंपादनशक्तिमात्रस्यवा प्रपंचेपारमार्थिकसत्यत्वादिभ्रमहेतुशक्तिमात्रस्यवाप्रतिबंधोलेशानुवृ
त्तित्वेनविवक्षितइतिनिरस्तं । पूर्वज्ञानस्यशक्तिमात्रप्रतिबंधकत्वेतदनधिकविषयस्यचरमस्यापित
त्त्वापत्त्याकदाप्यज्ञानहान्यसिद्धेः । तस्मात्परमतेमोहकार्यत्वादखिलस्यच । ज्ञानेनमोहनाशाचजी
वन्मुक्तिर्नयुज्यते । अस्माकंतु अपरोक्षज्ञानिनोपिस्वयोग्यपरमानंदहेतुपरमकाष्ठापन्नभक्त्यभावे
त्वज्ञानस्यब्रह्माज्ञानकार्येणप्रारब्धकर्मादिनाप्रतिबंधोक्तौभ्रमनिवर्तकंशुक्तिज्ञानमपिशुक्त्यज्ञानकार्येणभ्रमेणप्रतिबद्धंसत्नशु
क्त्यज्ञानंनिवर्तयेदित्यर्थः ॥ तदेति ॥ चरमज्ञानकालइत्यर्थः ॥ तत्कार्येति ॥ प्रारब्धकर्मसंपादनेत्यन्वयः । आरब्धकर्म

कार्ययदितरत्देहादिकंतदध्यासंसंपादनेत्यर्थः । लेशानुवृत्तित्वेन लेशानुवृत्तिशब्दार्थत्वेनेत्यर्थः ॥ भावेतिवति ॥ आत्यंति

तत्साध्यस्यमोचकस्येश्वरप्रसादस्याभावेनप्रारब्धकर्मणासंसारानुवृत्त्याजीवन्मुक्तिः । भावेतुप्रसादस्यापिभावेननिःशेषदुःखनिवृत्तिविशिष्टस्वतोनीचोचभावापन्नस्वरूपानंदाविर्भावरूपामुक्तिर्युक्तेति ॥ जीवन्मुक्तिभंगः ॥ ४ ॥ ७ ॥ ननुमुक्तौनतारतम्यं । मानाभावात् । "परमंसाम्यमुपैती" तिसाम्यश्रुतेश्च । सातिशयत्वेचमुक्तेःस्वर्गादिवदनित्यत्वंस्यात् । अधिकदर्शनेनदुःखद्वेषेर्ष्यादिकं चस्यादितिचेत् । उच्यते । मुक्तावतारतम्यं किंतत्रभेदभोगादेरेवासत्त्वात् । किंवातत्सत्त्वेपिसाम्यात् । नाद्यः । भेदप्रस्तावोक्तश्रुत्यादिभिस्तत्सिद्धेः । अंत्येपिकिंमुक्तजीवेशयोरतारतम्यं किंवा मुक्तजीवानामेव । नाद्यः । त्वन्मतेपितयोर्विभुत्वाणुत्वशेषित्वशेषत्वस्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिनातारतम्यात् । अनेकेश्वरापत्त्याजगत्प्रवृत्त्ययोगाच्च । "अल्पशक्तिरसार्वज्ञ" मित्यादिभेदप्रस्तावोक्तश्रुतिभिः "ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते । तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरे" इत्यादिस्मृतिभिः "जगद्व्यापारवर्ज" मित्यादिसूत्रैः मुक्तजीवभोगः ईश्वरभोगान्निकृष्टः । जीवभोगत्वात्संसारिभोगवत् । एवंमुक्तजीवज्ञानादिकमपिपक्षीकृत्यप्रयोक्तव्यं । ईश्वरानंदोजीवानंदादु ॥ ६४० ॥

कभक्तिसद्भावेत्वित्यर्थः ॥ जीवन्मुक्तिभंगप्रकरणं ॥ ४ ॥ ७ ॥ भेदभोगादेरिति ॥ वैशेषिकरीत्याभेदसहितभोगादेरि

त्यर्थः । किंवातस्यसत्त्वेपिसाम्यादिति रामानुजमताभिप्रायेण ॥ तदवश्येति ॥ अत्रयोयन्नियामकानंदःसतदानंदादुत्कृष्टइत्येवोक्ते कश्चिद्राजादरिद्रःधनिकप्रजादत्तान्नादिभोक्ताराजत्वेनतन्नियामकश्चास्ति । तदानंदेप्रजानियामकस्यराज्ञआनंदत्वमस्ति प्रजानंदादुत्कृष्टत्वरूपंसाध्यंनास्ति । राजापेक्षयाधनिकप्रजायाएवपरमसुखित्वदर्शनादतस्तत्रव्यभिचारवारणायतदवश्येत्युक्तं ।

त्कृष्टः । तदवश्यतन्नियामकानंदत्वात् । यदेवंतदेवं । यथासेवकानंदात्सेव्यमानानंदः । ईश्वरोजीवस्वभावानंदादितउत्कृष्टस्वाभाविकानंदादिमान् । तत्प्रेप्सुत्वेसतितत्रशक्तत्वात् । योयत्प्रेप्सुत्वे सतितत्रशक्तः सतद्वान् यथासंमतइत्याद्यनुमानैश्चविरोधाच्च । नद्वितीयः । त्वन्मतेपिजीवान्प्रतिशेषिणोपिलक्ष्मीतत्वात् तान्प्रतिनियामकाद्विष्वक्सेनादितश्चेतरजीवानांनिकृष्टत्वात् । "सैषानंदस्यमीमांसाभवति । तेयेशतंमानुषानंदाः सएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्ये" त्यादितैत्तरीयश्रुत्या । "अथयेशतंकर्मदेवानामानंदाः सएकआजानजदेवानामानंदः । यश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोकामहत" इत्यादिवाजसनेयश्रुत्या । "अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवु" रित्याद्यैतरेयश्रुत्या नृपाद्याःशतधृत्यंतामुक्तिगाउत्तरोत्तरं । सर्वैर्गुणैःशतगुणामोदंतइ

राज्ञोदरिद्रत्वेपिप्रजानंदस्यतद्वश्यत्वेनतदवश्यत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यर्थः । समानंदेव्यभिचारवारणायविशेष्यभागः । त्वन्मते रामानुजस्यतवमतेशेषिणः प्रधानभूतात् ॥ तान्प्रतीति ॥ लक्ष्मीतत्वनियम्यजीवान्प्रतीत्यर्थः ॥ परतंत्रेत्यादि ॥

आनंदप्रतियोगिकतारतम्यवानित्येवोक्तेजीवानंदस्येश्वरानंदप्रतियोगिकतारतम्यवत्त्वस्यरामानुजैरंगीकृतत्वात्सिद्धसाधनता स्यात् अतःसजातीयेत्युक्तं । नन्वीश्वरानंदोप्यानंदत्वेनधर्मेणजीवानंदसजातीयोपिभवत्येवेतिपुनःसिद्धसाधनवारणायोक्तं । परतंत्रानंदत्वेत्यादि । परतंत्रानंदत्वस्यसाक्षाद्व्याप्योधर्मोदेवानंदत्वंतेनधर्मेणसजातीयोयआनंदोदेवानांपरस्परमानंदः । तथा



तिहिश्रुतिः । मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने" इत्यादिस्मृतिभिः "वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेव" मित्यादिसूत्रैरुक्तवक्ष्यमाणश्रुतितर्कानुगृहीतैः अस्मदादिमुक्तभोगः मुक्तचतुर्मुखभोगान्निकृष्टः । अस्मदादिभोगत्वात् । संसारस्थास्मदादिभोगवत् । एवमस्मदादिज्ञानादिकंचपक्षीकृत्यप्रयोक्तव्यं । जीवस्वरूपानंदः परतंत्रानंदत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मेणसजातीयानंदप्रतियोगिकतारतम्यवान् । जीवानंदत्वात् । तदीयवैषयिकानंदवत् । प्रकृतिबंधनिवृत्तिः स्वसजातीयबंधनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा । बंधनिवृ

परतंत्रानंदत्वसाक्षाद्व्याप्योधर्मःऋष्यानंदत्वंतेनापिसजातीयोयऋष्यादीनांपरस्परमानंदस्तत्प्रतियोगिकतारतम्यवानितिसाध्यार्थः ॥ प्रकृतिबंधनिवृत्तिरिति ॥ देवादीनांजायमानाप्रकृतिबंधनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ स्वसजातीयेत्यादि ॥ स्वशब्देनपक्षीभूतदेवादिबंधनिवृत्तिस्तज्जातीयायाबंधनिवृत्तिर्ऋष्यादिबंधनिवृत्तिस्तदाश्रयोऋष्यादिस्तत्प्रतियोगिकतारतम्यवंतोदेवास्तन्निष्ठे



त्यर्थः । एवंचजीवानामन्योन्यतारतम्यसिद्धिः ॥ निगडबंधेति ॥ देवदत्तनिष्ठनिगडबंधनिवृत्तिः स्वसजातीयायाबंधनिवृत्तिर्यज्ञदत्तीया तदाश्रयोयज्ञदत्तस्तत्प्रतियोगिकतारतम्यवान्देवदत्तस्तन्निष्ठेत्यर्थः । ननुस्वरूपसुखेषुकथंतारतम्यं तेषामेकैकत्वेनसंख्याकृततारतम्याभावात् । अणुभूतजीवस्वरूपत्वेनपरिमाणकृततारतम्याभावाच्चेतिशंकाभासंनिराकरोति ॥स्वरूपेति॥

त्तित्वात् । निगडबंधनिवृत्तिवदित्याद्यनुमानैश्चविरोधाच्च । स्वरूपसुखानांप्रत्येकमेकत्वेनाणुत्वेनच संख्यापरिमाणकृतवैषम्याभावेपिजलसुधापानसुखयोरिवमधुरमधुरतरत्वादिवत्स्वरूपकृतवैषम्यं युक्तं । प्रसिद्धंचसालोक्यादिमुक्तितःसायुज्यादेरुत्कृष्टत्वं । नचसायुज्यमैक्यं । सारूप्यादिमतिसालोक्यादिवत्सायुज्यवत्यपिसारूप्यादेःसत्त्वात् । "चंद्रमसःसायुज्यंसलोकतामाप्नोती" त्यादिश्रुतौ "सायुज्यंचेदिभूभुज" इत्यादिस्मृतौचभेदेसत्यपिसायुज्योक्तेश्च । "सयुजःपरमात्मानंप्रविश्यचबहिर्गता" इत्यादिस्मृतौसयुजांप्रवेशमात्रोक्तेश्च । सयुजोभावःसायुज्यमितितच्छब्देनसंबंधस्यैवोक्तेश्च । "सालोक्यमथसामीप्यंसारूप्यंयोगएवचे" तिस्मृतौसायुज्येसंबंधार्थयोगपदप्रयो

जलपानंसुधापानंचतदुभयजन्येत्यर्थः ॥ सारूप्यादीति ॥ सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यरूपंमुक्तिचतुष्टयं । तत्रोत्तरोत्तरमुक्तिमतितदधस्तनामुक्तिरस्ति सारूप्यादिमतिसालोक्यादिदर्शनात् एवंसायुज्यवतिसारूप्यादिमुक्तिदर्शनात् सारूप्यादेश्चभेदगर्भत्वेनभेदगर्भसारूप्यादिमुक्तेः सायुज्यस्यैक्यरूपत्वपक्षेऽयोगादित्यर्थः ॥ भेदेसत्यपीति ॥ नहिविशिष्टेनचंद्रेणैक्य

रूपंसायुज्यंयुक्तमित्यर्थः ॥ अन्यस्मिन्वासंसारिणीति ॥ श्रोत्रियादिपदवाच्येविरक्तपुरुषइत्यर्थः । किंचत्वत्पक्षेप्रकृतोवि
गाच्च । तस्मात्सायुज्यंनामक्षीरनीरवदन्यदेहप्रविष्टग्रहदेवतादिवच्चसंश्लेषमात्रं । नत्वैक्यं । "हरौ
नियतचित्तत्वाद्ग्रहवत्तत्प्रवेशनात् । मोक्षंतादात्म्यमित्याहुर्नतुतद्रूपतःक्वचिदि" तिस्मृतेः । नचो
क्ततारतम्यश्रुतिरमुक्तविषया । प्रकृतेमनुष्यगंधर्वादावप्रकृतेऽन्यस्मिन्वासंसारिणितैत्तरीयोक्त
स्याकामहतत्वस्यवाजसनेयोक्तयोरवृजिनत्वाकामहतत्वयोश्चायोगात् । अकामहतत्वंहिकामकृतो
पद्रवाभावः । नत्वकामत्वं । हतशब्दवैयर्थ्यात् । सचसत्यकामस्यमुक्तस्यैव । "सोश्नुतेसर्वान्का
मान् कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधी" त्यादिश्रुतेः । "सहिमुक्तोऽकामहत" इतिब्रह्मांडो
क्तेश्च । अवृजिनत्वमप्यदुःखत्वमपापत्वंवा । उभयमपिमुक्तस्यैव । अपरोक्षज्ञानिन्यपिप्रारब्धपा
पतत्कार्यदुःखयोःसत्वात् । नचाबाधेमुख्यार्थस्त्यागार्हः । श्रोत्रियत्वंचमुक्तस्यैवमुख्यं । "प्राप्तश्रुति
फलत्वात्तुश्रोत्रियाःप्राप्तमोक्षिणः । तएवचाप्तकामत्वात्तथाऽकामहतामता" इतिभारतोक्तेः ।
किंचप्रकृतमनुष्यगंधर्वादिपरत्वेश्रोत्रियस्यचेत्यत्रयश्चश्रोत्रियइत्यत्रचैकवचनंसमुच्चयार्थश्चशब्दश्चा
युक्तः । नहिसंभवतिवसिष्ठोब्राह्मिष्ठोऽरुंधतीपतिश्चतथेति । अप्रकृतसंसारिपरत्वेतुबाधः । चतुर्मु
रक्तरूपःश्रोत्रियोयःसएकएवमनुष्यगंधर्वमारभ्यब्रह्मपर्यंतंश्रुतेषुश्रोत्रियस्येत्यादिवाक्येषूच्यते । उतभिन्नः नाद्यइत्याह ॥

अपिचेत्यादिना ॥ नद्वितीयइत्याह॥ भिन्नश्चेदिति ॥ अकामहतत्वादेःसर्वेष्वपिश्रोत्रियेष्वेकप्रकारतयाश्रवणेनतत्साध्यानंदे ष्वपितारतम्यरूपव्यवस्थायाअयोगइत्यर्थः ॥ तदितरपदकामश्चेति ॥ तथाचाकामहतत्वंनसर्वत्रैकप्रकारमित्यर्थः । अतो खाद्यानंदस्यान्यस्मिन्संसारिण्यदर्शनात् । अपिचप्रकृतश्रोत्रियः सर्वत्राप्येकश्चेन्मानुषादिभ्यःसा वधारणंशतगुणितमनुष्यगंधर्वाद्यनेकानंदाएकस्मिन्विरुद्धाः । भिन्नश्चेदकामहतत्वादेरेकरूपतया श्रुतस्याव्यवस्थापकत्वादानंदव्यवस्थाऽयोगः । अथव्यवस्थार्थंतत्रतत्रतत्तत्पदाकामः तदितरपद कामश्चविवक्ष्यते तदाऽश्रुतकल्पना बाधश्च । नहींद्रादिपदेराजपदेवानिष्कामस्यभिक्षुकस्येंद्राद्यानं दानुभवोस्ति । उक्तंहि "कुत्रचित्कामिनःपुंसःकामाभावात्क्वचित्क्वचित् । इंद्रादिसुखभोगोस्तीत्य नुभूतिर्हिकुप्यती"ति । नचाबाधेवैराग्यप्रशंसामात्रपरत्वंयुक्तं । तस्माच्छ्रुत्यापूर्ववाक्येनामुक्तानां तारतम्यमुक्त्वा "श्रोत्रियस्यचेत्यादिना यश्चश्रोत्रिय" इत्यादिनाचोत्तरवाक्येनमुक्तस्यतदुच्यते । "अक्षण्वंत" इतिश्रुतिस्तुतत्प्रकरणे "ऋचांत्वःपोषमास्त" इत्यादिनाब्रह्मबहुत्वोक्तेर्मुक्तविषया । अपिच मुक्तसुखंपरस्परंतारतम्यवत् । परस्परंतारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात् । संमतवत् । नचा सिद्धिः । मुक्तिःप्रयागमरणभगवद्द्वेषभक्त्यादिनाज्ञानकर्मसमुच्चयेनवासाध्येतिमतेप्रयागमरणादी व्यवस्थोपपत्तिरितिभावः ॥ उक्तंहीति ॥ अनुव्याख्यानइत्यर्थः । ननुचरमदेहस्यसर्वेषामेकप्रकारत्वान्नतारतम्यमित्यतआह

॥ चरमदेहोपीति ॥ मर्त्यादिरेवमर्त्यऋषिदेवादिरूपएवेतितत्रैवतारतम्यमितिभावः । त्वत्पक्षेरामानुजपक्षे । निरंतरचिंतानांवर्णाश्रमकर्मणांचविषमत्वात् । ज्ञानैकसाध्येतिसिद्धांतेपि "कस्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञातुमर्हति । सर्वेगुणाब्रह्मणैवह्युपास्यानान्यैर्देवैःकिमुसर्वैर्मनुष्यै" रित्यादिश्रुत्या "ब्रह्मापियंवेदनचैवसम्यगन्येकुतोदेवमुनींद्रमर्त्या" इत्यादिस्मृत्यादेवर्षिमनुष्यादिस्थमुक्तिहेतुब्रह्मज्ञानगतस्यबहुलपाल्पतरशास्त्रश्रवणादिसाध्यत्वस्यबहुलपाल्पतरब्रह्मगुणविषयकत्वंविनाऽयोगेनार्थापत्त्याचतत्सिद्धेः । चरमदेहोपिहिमर्त्यादिरेव । "यस्तआशिषआशास्तेनसभृत्यःसवैवणिक् । सवैभृत्यःसवैस्वामीगुणलुब्धौनकाम्रुकौ । मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तुवरोह्येकांतभक्तिमानि" त्यादिस्मृत्यामुमुक्षुभक्तादमुमुक्षोर्निरुपाधिकभक्तस्याधिक्योक्तेश्च । तत्राधिक्यस्यलोकरीतिसिद्धत्वाच । "भक्तिःसिद्धेर्गरीयसी" त्यादिस्मृत्याऽल्पभक्तिसाध्यमुक्तितोऽधिकमुक्तिहेतुभक्तेराधिक्योक्तेश्च । "अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते । तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणा" इत्यत्रापिशब्देन "स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं । किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्या" इत्यत्रकैमुत्येनसाधनतारतम्येनसाध्येतत्प्रतीतेश्च । "साधनस्योत्तमत्वेनसाध्यंचोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयःक्रमेणैवयथानंदश्रुतौश्रुता" इतिब्राह्मे अधिकंतववविज्ञानमधिकाचगतिस्तवे" तिमोक्षधर्मेचसाधनतारतम्येनसाध्येतदुक्तेश्च । "विकल्पो







भक्तिः । भरन्यासः अंतःकरणभरन्यासः । प्रपत्तिर्विश्वासइतियावत् । स्वरूपतो विषमत्वादित्यन्वयः ॥ कर्मेति ॥ निरंतरचिंतारूपभक्तिः । अंतःकरणशुद्धिद्वाराकर्मापेक्षा । प्रपत्तिस्तुकर्मानपेक्षेत्यर्थः ॥ आवृत्तीति ॥ चिंतारूपाभक्तिर्निरंतरमावृत्तिसापेक्षा । नैवंप्रपत्तिरित्यर्थः । ननुभक्तिस्वरूपकर्मावृत्तिभ्यांआधिक्येपिविश्वासोल्पःप्रपत्तौतुकर्मावृत्त्योरभावेपिविश्वासोभूया

विशिष्टफलत्वा" दितिसूत्रेत्वयाविकल्पेनमोक्षहेतुत्वेनोक्तानांदहराक्षरादिविद्यानामधिकाल्पगुणविषयत्वेनतारतम्याच । त्वद्रीत्याप्रत्येकंमोक्षहेत्वोर्निरंतरचिंताभरन्यासरूपयोर्भक्तिप्रपत्त्योः स्वरूपतःकर्मापेक्षानपेक्षाभ्यामावृत्त्यनावृत्तिभ्यांचविषमत्वाच । नचतयोरुक्तरीत्याधिकाल्पत्वेपि विश्वासाल्पत्वाधिक्याभ्यांसाम्यमितिवाच्यं । विश्वासस्यावर्तनीयायांभक्तावेवयावदावृत्त्यपेक्षितत्वेनानावर्तनीयप्रपत्तितोधिकत्वात् । यदिचफलसाम्येनसाधनसाम्यार्थंप्रपत्तावधिकविश्वासःकल्प्येत तर्ह्यन्योन्याश्रयः । साधनवैषम्येपिसाध्यसाम्येचाधिकविधात्र्याःश्रुतेरनुपादेयत्वं फलदातुरीश्वरस्यवैषम्यादिकंचस्यात् । नचदेवमनुष्यादीनांतत्रशक्त्यशक्तिमात्रेणशक्ताशक्तानुष्ठि

नितिदशरूप्यैकसुवर्णन्यासेनभक्तिप्रपत्त्योःसाम्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचतयोरिति ॥ प्रपत्त्यपेक्षयाभक्तावेवविश्वासाधिक्यमित्याह ॥ विश्वासस्येति ॥ सकृद्भोजनेबहुघृतभोक्रपेक्षया बहुषुभोजनेष्वल्पघृतभोक्तुरेवबहुघृतभोक्तृत्ववदनेक

भक्त्यावृत्तिष्वल्पाल्पविश्वासस्यापिसकृन्निवृत्तिप्रपत्तिगतविश्वासापेक्षयाधिकत्वादित्यर्थः ॥ अंधेति ॥ अंधेनकृतेयागेआ
ज्येक्षणाद्यंगवैकल्यं पंगुकृतेविष्णुक्रमाद्यंगवैकल्यं ॥ कर्मणामिति ॥ अल्पकर्मणोल्पफलंमहतोमहदित्येवंविशेषचोदनाभावे
प्यल्पस्यकर्मणःस्वविषयेल्पफलेमहतिविभागोनियमोभवति स्थानसाम्यात् यथाब्राह्मणकांडेप्रथमस्थानगतेनकर्मणाप्रथमकांडे

तनि(वृत्त)त्यकर्मणइवनफलवैषम्यतिवाच्यं । अशक्तार्जितस्यज्ञानस्यांधपंग्वादिकृतकाम्यकर्मणइ
वविकलत्वेनकाम्यमोक्षसाधनत्वायोगेनतत्साधनत्वायस्वोचितमुक्तिफलंप्रत्यविकलतायावक्तव्य
त्वात् । एतेनभक्तिप्रपत्योर्विषमत्वेपिशक्ताशक्तविषयत्वात्फलसाम्यमितिनिरस्तं । तथाऽश्रव
णात् । कल्पनेचातिप्रसंगात् । तस्मात्साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यं । अतएव "कर्मणामल्पम
हतांफलानांचस्वगोचरे । विभागस्थानसामान्यादविशेषेपिचोदित" इतिवार्तिकेनाविशेषेणस्वर्ग
साधनत्वेनश्रुतयोरपिज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोस्तारतम्यात्तत्साध्येस्वर्गेपितदुक्तं । उक्तंच "युक्तंच
साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यंसुरादिषु । नाधिक्यंयदिसाध्येस्यात्प्रयत्नःसाधनेकुत" इति । किंच

प्रथमस्थानगतस्यमंत्रस्यस्थानप्रमाणेनसंबंधस्तथाल्पफलंप्रत्यल्पमेवकर्मसाधनंसंबध्यते महत्फलंप्रतिमहदित्यर्थः । अपरोक्षज्ञा
नोत्तरमनुष्ठितानिविचित्रकर्माणि मोक्षेतत्प्रयत्नानि मोक्षाहेतुत्वेसतिसफलत्वादिति सामान्यव्याप्तिकानुमानेनमोक्षेवैचित्र्यंसि

ध्यतीत्याह ॥ तस्यतावदेवेति ॥ विशेषणासिद्धिंपरिहरति ॥ नापीति ॥ वैचित्र्यापाताच्चेति ॥ तदंगीकारेत्विष्टापत्तिः । अर्थांतरंपरिहरति ॥ नापिफलेति ॥ बाधान्नतत्सिद्धिरितिभावः । विशेष्यासिद्धिंपरिहरति ॥ नापीश्वरेति ॥ लीलार्थं नि

"तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येताथसंपत्स्यत" इत्यादिश्रुत्या "तस्यकार्यंनविद्यत" इत्यादिस्मृत्याचयस्यस्थितप्रज्ञस्यमोक्षायकर्तव्यांतराभावउक्तस्तस्यापरोक्षज्ञानिनोभक्तस्यप्रपन्नस्यवाशुकादेर्नित्यादिकर्मब्रह्मध्यानादिकंचनतावदज्ञस्येवविविदिषादिद्वारावापापक्षयादिद्वारावा । प्रत्यवायपरिहारद्वारावाज्ञानादेःसंनिपत्यांगं । तस्यसिद्धत्वात् । नापिफलोपकार्यंगं । मुक्तौज्ञानकर्मणोःसमुच्चयापातात् । कर्मणांविचित्रत्वेनमोक्षवैचित्र्यापाताच्च । मोक्षायकर्तव्यांतराभावपरोक्तश्रुत्यादिविरोधाच्च । नापिफलांतरार्थं । नित्यत्वात् । ज्ञानिनोऽनिष्टत्वाच्च । नापिलोकसंग्रहार्थमीश्वराज्ञापालनार्थंवा । तयोरपिस्वतोफलत्वात् । नापीश्वरप्रीत्यर्थं । भक्त्यादिनैवमोक्षहेतुप्रीतेःसिद्धेः । नापितत्प्रीत्यतिशयार्थं । फलातिशयाभावेतस्यपारिभाषिकत्वापातात् । तद्वैयर्थ्याच्च । नापीश्वरवल्लीलार्थं ।

ष्फलं । अपरोक्षज्ञानिकृतंकर्म लीलार्थं सांसारिकभोगार्थमक्रियमाणज्ञानिकर्मत्वात् ईश्वरकृतकर्मवदित्यत्रविवक्षितस्यविधि

बद्धाकृतत्वस्योपाधेःपक्षाव्द्यावृत्तिंवक्तुंज्ञानिनांकर्मविधिमाह ॥ आचार्यादिति ॥ पक्षासिद्धिंपरिहरति ॥ सूर्योदयइति ॥
"आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यशांतोभवेद्दांतोभवेत् पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्मो
विचारय"न्नित्यादिनाऽपरोक्षज्ञानिनः "मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः । मन्मनाभव
मद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कु"र्वित्यादिनाभक्तिप्रपत्तिमतश्चतद्विधानात् । "शक्रेणवर्षकोटीश्चधू
मःपीतोतिदुःखतः । वर्षायुतंचसूर्येणतपोऽर्वाक्शिरसाकृत"मित्यादिस्मृतिषुक्लेशेनानुष्ठानोक्तेश्च ।
सूर्योदयश्चापरोक्षज्ञानिनः । "नदेवपदवींप्रापाब्रह्मदर्शनवर्जिता" इत्यादिस्मृतेः । अद्वैतिभि
"र्यावदधिकार"मितिसूत्रेक्लेशेनकर्मानुष्ठातॄणांवसिष्ठादीनामपरोक्षज्ञानित्वोक्तेश्च । तस्मादपरोक्ष
ज्ञानोत्तरंकर्मादिकंमुक्तावानंदातिशयार्थमेव । ब्रह्मांडेच "ज्ञानान्मोक्षोभवत्येवसर्वाकार्यकृतो
पितु । आनंदोह्रसतेऽकार्याच्छुभंकृत्वाचवर्धत" इति । स्मर्यतेच "सर्वदुःखनिवृत्तिस्तुज्ञानिनोनि
श्चितैवहि । उपासयाकर्मभिश्चभक्त्याचानंदचित्रते" ति । अतएव "सयआत्मानमेवलोकमुपास्ते
नहास्यकर्मक्षीयत" इतिश्रुतौज्ञानिकृतस्यकर्मणोमोक्षान्वयादक्षयफलत्वमुक्तं । नहिमोक्षादन्यत्रा
क्षयत्वं । परमसाम्यश्रुतिस्तुदुःखाभावसत्यकामत्वादिनासरःसागरयोरिवस्वयोग्यानंदपूर्त्याचसा 
शुकशक्रसूर्यादयः ॥ यावदधिकारमिति ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामितिसूत्रं ॥ भोगसामान्यएवसा

म्यमिति ॥ मुक्तभोगेईश्वरभोगगतभोगत्वमस्तीत्यर्थः ॥ त्वन्मतेपीति ॥ मुक्तानामैश्वरभोगविशेषवत्त्वेजगद्व्यापारस्यापी
ष्यात् । "लिंगभेदःपरानंदोदुःखाभावःसमामता" इतिस्मृतेः । अन्यथामुक्तस्येश्वरवज्जगत्स्रष्टृत्वा
दिकिंनस्यात् । तच्च "जगद्व्यापारवर्जं" मितिसूत्रेत्वयापिनिषिद्धं । अत्रजगद्व्यापारशब्दउपलक्षणा
र्थइतितवापिसंमतं । अन्यथामुक्तस्यस्वातंत्र्याद्यपिस्यात् । "भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चे" तिसूत्रस्थ
मात्रशब्दस्यतुमन्मतेभोगसामान्यएवसाम्यं नतुतद्विशेषइत्यर्थः । त्वन्मतेपिभोगमात्रेमुक्तस्यब्रह्म
साम्याल्लिंगाज्जगद्व्यापारवर्जमितिव्याख्यातत्वादवधारणार्थोमात्रशब्दोनकात्स्न्यार्थः । सत्यकाम
त्वंचजगत्स्रष्टृत्वादाविवाधिकानंदेपिकामस्यैवाभावाद्युक्तं । वाराहेच "स्वाधिकानंदसंप्राप्तौस्रष्टया
दिव्याप्तृतिष्वपि । मुक्तानांनैवकामःस्यादन्यान्कामांस्तुभुंजत" इति । सातिशयत्वेपिनित्यत्वंचे
श्वरादपकृष्टत्वइवमुक्तांतरणसाम्यइवचश्रुत्यादिबलाद्युक्तं । अन्यथोत्कर्षस्याप्यनित्यत्वव्याप्त्याब्र
ह्मानंदोप्यनित्यःस्यात् । नचद्वेषेर्ष्यादिप्रसंगः । "निःशेषगतदोषाणांबहुभिर्जन्मभिःपुनः । स्या
दापरोक्ष्यंहिहरेर्द्वेषेर्ष्यादिततःकुतः । भवेयुर्यदिचेर्ष्याद्याःसमेष्वपिकुतोनते । तप्यमानाःसमान्दृ
ष्ट्वाद्वेषेर्ष्यादियुताअपि । दृश्यंतेबहवोलोकेदोषाएवात्रकारणं । यदिनिर्दोष(तात)तैवात्रकिमाधि
श्वरगतभोगत्वेनतद्वर्जनंमुक्तानांनस्यादित्यर्थः ॥ सातिशयत्वेपीति ॥ सातिशयस्येवापकृष्टस्यसमस्यविनादर्शनात्त्वत्पक्षे

पिसस्यात् । श्रुतिबलात्तत्त्यागस्तुममापिसमइत्यर्थः ॥ उत्कर्षस्येति ॥ गंधाद्युत्कर्षस्य ॥ प्रकृतिमिति ॥ स्वभावं ॥ स्वभा
वजेति ॥ स्वभावस्यत्रैविध्यात्श्रद्धात्रैविध्यमितिगम्यते ॥ हठापरपर्यायेति ॥ हठस्यकारणांतरापूर्वकत्वात् नानवस्था ॥

क्येनदृष्यत" इत्युक्तेः । नच मुक्तिःस्वरूपा(नंदा)विर्भावमात्ररूपा स्वरूपाणिचैकरूपाणीति कथं
तारतम्यमितिवाच्यं । "योयद्रूपःसतद्रूपःनिसर्गोह्येषभवती" त्यादिश्रुत्या "अवजानंतिमांमूढा
मानुषींतनुमाश्रितं । राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः । महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृति
माश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ।
सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांश्रृणु । श्रद्धामयोयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवस" इत्यादिस्मृत्याच
तुर्मुखादेरितरेभ्यउत्कर्षस्यदृष्टेनादृष्टेनवाऽऽगंतुकहेतुनासाध्यत्वेतत्रापिहेत्वंतरान्वेषणेऽनवस्थाप
त्त्याऽनादियोग्यताहठापरपर्यायस्वभावोहेतुर्वाच्यइत्यादियुक्त्याचतारतम्यस्वभावत्वात् । "तद्य
थापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणंरूपंतनुते एवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्यावि
द्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणंरूपंकुरुते पित्र्यंवागांधर्वंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांभूताना" मि

लिंगशरीराविद्यानिवृत्तेरिति ॥ तथाचपितृत्वगंधर्वत्वादिकंनदेहाद्युपाधिकं किंतुस्वरूपकृतमिति गम्यतइत्यर्थः । मुक्तानां

भोगानुपपत्तिपरिहाराय "अभावंबादरिराहह्येव" मित्यधिकरणसिद्धजडाजडदेहवत्त्वंतेषांसाधयितुमाह ॥ नचमुक्तस्येति ॥ "अभावंबादरि" रितिसूत्रसिद्धंचिच्छरीरत्वंमुक्तानांसाधयति ॥ अस्तिहितावदिति ॥ "भावंजैमिनिर्विकल्पाम्नानादि"

तिश्रुतौलिंगशरीराविद्यानिवृत्तेरूर्ध्वमपिपितृत्वाद्युक्तेश्च । नचमुक्तस्यदेहाद्यस्तिचेत्दुःखादिस्यात् नचेद्भोगायोगगतिवाच्यं । ईश्वरवच्चिदात्मकस्यवा कर्मानारब्धस्यैच्छिकस्यप्राकृतदेहस्यवा सत्त्वात् । अस्तिहितावच्चिद्रूपंशरीरं । "चिदानंदशरीरेणसर्वेमुक्तायथाहरिः । भुंजतेकामतोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचे" तिश्रुतेः । न्यायविवरणे नचमुक्तस्यचिदात्मकोदेहोपिनास्तीतिवाच्यं । अकृत्रिमत्वे नतस्यानपगमादित्युक्तेश्च । अस्तिचजडशरीरं । "स्वेच्छयावाशरीराणितेजोरूपाणिकानिचित् । स्वीकृत्यजागरितवद्भुक्त्वात्यागःकदाचने" तिब्रह्मवैवर्तोक्तेः । तत्वप्रदीपे "शुद्धप्रकृतिमयानिज्योतीरूपाणिसुखैकतानानिशरीराण्यनुप्रविश्ये" त्युक्तत्वाच्च । "चितावाऽचितावानित्येनवाऽनित्येन वाथानंदीह्येषभवती" ति.देहद्वयश्रुतेश्च । मोक्षधर्मेच प्रकृतिंचाप्यतिक्रम्यगच्छंत्यात्मानमव्ययं । परं नारायणात्मानंनिर्द्वंद्वंप्रकृतेःपरं । इंद्रियाण्यनुबुध्यंतिस्वदेहंयोगिनोनृप । करणान्यात्मनस्तानिसू

तिसूत्रसिद्धं जडशरीरत्वंसाधयति ॥ अस्तीति ॥ यथाजाग्रदवस्थायांदेहसद्भावेनभोगसंभवस्तथामुक्तावपिदेहसद्भावेनभोगोपपत्तिरित्येवमर्थकेन "भावेजाग्रद्वदि" तिसूत्रेणसूचितंप्रमाणमाह ॥ स्वेच्छयावेति ॥ इंद्रियवत्त्वंतेषांसाधयति ॥ मोक्षध

मैंचेति ॥ शरीरमनुप्रविश्येत्यनंतरंतत्प्रकाशयंतइतिशेषः । एतद्भाष्यव्याख्यांगंसूत्रमाह ॥ प्रदीपवदिति ॥ तन्निरुक्त्यभावादिति ॥ "तदशीर्यताशारीतितच्छरीरमभवदि" त्याद्युक्तविशरणरूपतन्निरुक्तेस्तस्मिन्मुक्तशरीरेऽभावादित्यर्थः । अतएवाह

क्ष्मैःपश्यतितैस्तुसः । सजिघ्रतियथान्यायंस्पर्शान्स्पृशतिचप्रभो" इति । नचप्राकृतदेहयोगेदुःखाद्यापत्तिः । मुक्तस्यवश्यप्रकृतित्वेनप्रकृतिवशत्वाभावात् । नहियस्यवन्ह्यादिर्वश्यस्तस्यतद्योगजंदुःखं । उक्तंहिन्यायविवरणे "मुक्तानांवशितायत" इति । तत्वप्रदीपेच "वश्यप्रकृतीना" मिति । भाष्येच "शरीरमनुप्रविश्यपुण्यानेवभोगाननुभवति । नतुदुःखादीन् । यथाप्रदीपोदीपिकादिषुप्रविष्टस्तत्स्थंतैलाद्येवभुङ्क्तेनतुकाष्ण्यादी" निति । सूत्रितंच "प्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयती" ति । "नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती" तिश्रुतिस्तुकर्मारब्धदेहविषया । मुक्तस्याशरीरत्वश्रुतिरपि तन्निरुक्त्यभावात् । नहितानिशीर्यंते । तच्छरीरस्यलोकविलक्षणत्वाद्वाभावोक्तिः । अप्रहर्षमनानंदमित्यादिवत् । उक्तंच "ग्रामस्थाअपिनग्राम्यावैलक्षण्याद्धिसज्जना" इति । कथमन्यथादेहि(सदेहे)ष्वेवजयादिषु "देहेंद्रियासुहीनाना" मित्युक्तिः । तस्मात्फलाध्यायोक्तन्यायैस्तर

॥ नहीति ॥ शरीरेसत्येववैलक्षण्यमात्रेणशरीराभावोक्तौदृष्टांतमाह ॥ कथमन्यथेति ॥ तारतम्यसमर्थनामुपसंहरति ॥



तस्मादिति ॥ तत्प्रयोजनमाह ॥ नियामकइति ॥ स्वयंनियच्छति ब्रह्मादिभ्योनियमयतिचेत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतद्ग्रंथस्यब्रह्ममीमांसासंबंधित्वमुक्तमुपसंहरिष्यन् तदवधृतविशेषणवत्तयेष्टदेवतानमस्काररूपमंगलंग्रंथसमाप्तावाचरति ॥ नमइति ॥ स्वस्यस्वातंत्र्येणकर्तृत्वस्याभावेपिपराधीनस्यसत्त्वादेतद्ग्रंथकरणेनभगवत्प्रीतिमाशास्ते ॥ मत्प्रेरकेणेति ॥ संगृहीतइत्युक्त्या

तमभावापन्नमुक्तब्रह्मरुद्रादिनियामकोभगवान्श्रीपतिःसर्वोत्तमइतिसिद्धं ॥ ५ ॥ ६ ॥ नमोनिरस्तदोषायसमस्तगुणराशये । विमलानंददेहायकमलापतयेसदा ॥ १ ॥ मत्प्रेरकेणहरिणायापूजास्वस्यकारिता । वाग्यज्ञरूपालक्ष्मीशस्तयाप्रीणातुकेशवः ॥ २ ॥ ६ ॥ मुक्तावपिब्रह्मादीनांतारतम्यसमर्थनं ॥ ५ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणांश्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानांशिष्येण व्यासयतिनासंगृहीतेन्यायामृतेचतुर्थःपरिच्छेदः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

ऽत्रोक्तन्यायानांमूलशास्त्रोक्तत्वंसूचितमितिज्ञातव्यं ॥ ६ ॥ मुक्तावपिब्रह्मादीनांतारतम्यसमर्थनं ॥ ५ ॥ इतिश्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकश्रीनिवासेनविरचितेन्यायामृतप्रकाशेचतुर्थःपरिच्छेदः ॥ संपूर्णश्चायंग्रंथः ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः.

शाकः १८२९, सन १९०८.